DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13841

Kurów Memorial Book

Yizker-bukh Ḳoriṿ = Sefer yizḳor, matsevet-zikaron le-ʾayaratenu Ḳoriv = Izkor book, in memoriam of our home-town Kurów

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Yizker-bukh Ḳoriv = Sefer yizḳor, matsevet-zikaron le-ʾayaratenu Ḳoriv = Izkor book, in memoriam of our home-town Kurów / redaḳṭor, Mosheh Grosman.
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Irgun Yotsʿe Ḳoriv in Yisroel, 715 [1955]
DESCRIPT	1152 columns : ill. ; 32 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Kurów (Lublin)
	Kurów (Lublin, Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Kurów (Lublin)
ADD'L NAME	Grosman, Moisheh, 1904-1961.
ADD'L TITLE	Izkor book, in memoriam of our home-town Kurów

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

יזכור־בוך קאָריוו

ספר יזכור

מצבת־זכרון לעיירתנו קוריב

IZKOR BOOK

IN MEMORIAM OF OUR HOME-TOWN KUROW

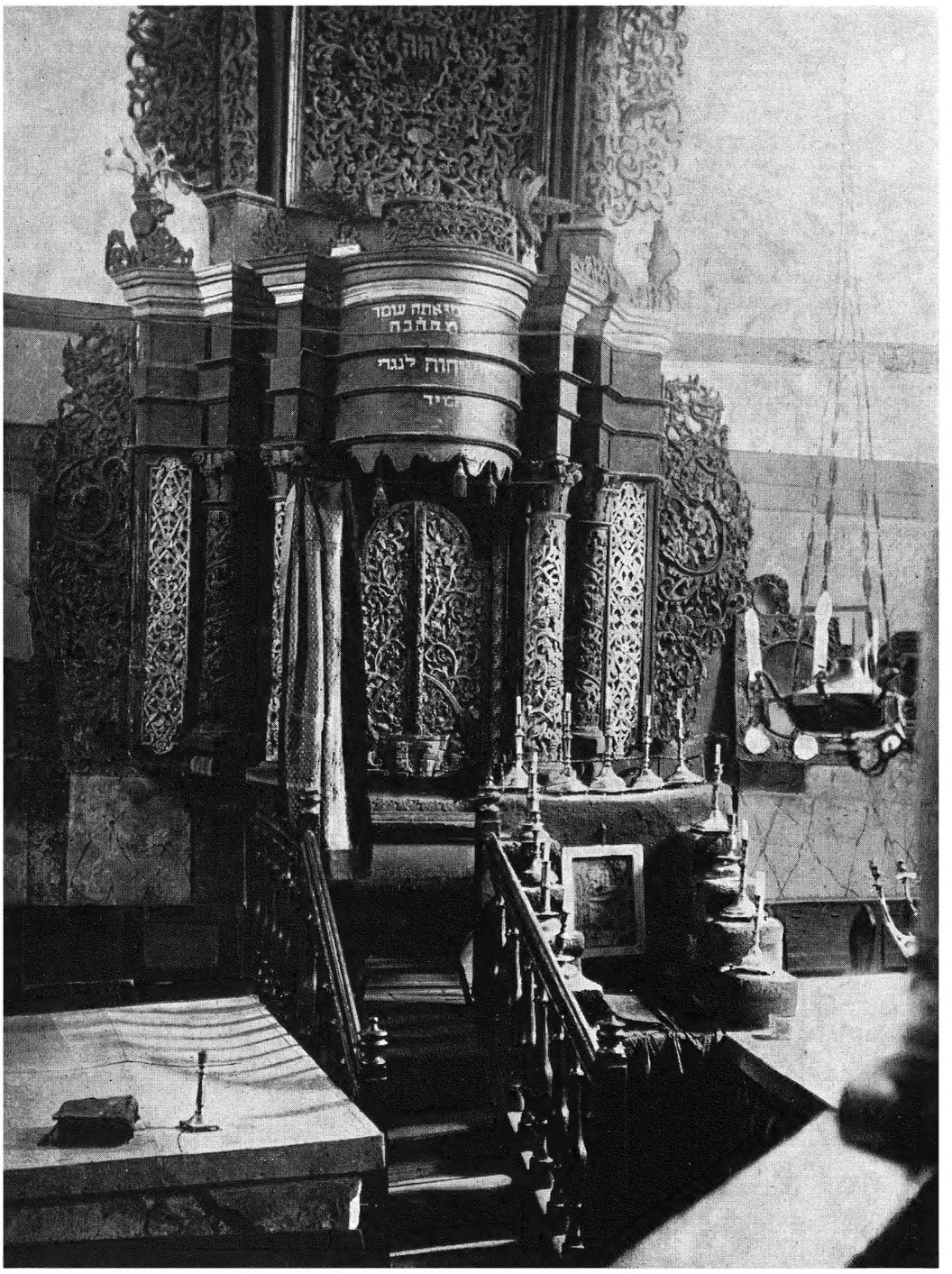
רעדאַקטאָר: משה גראָסמאַן

אַרויסגעגעבן דורכן אירגון יוצאי קוריב אין ישראל —
מיט דער מיטהילף פון אַלע קאָריווער לאַנדסלייט און לאַנדסמאַנשאַפטן אין דער וועלט.
תל־אביב, תשט״ו — 1955

אינהאַלט פון די קאַפּיטלען — אויף די לעצטע עמודים

נדפס בדפוס הקואופרטיבי „הפועל הצעיר" בע"מ, תל־אביב
געדרוקט אין קאאָפּעראַטיוו־דרוקעריי „הפועל הצעיר", תל־אביב

דער ארון קודש אין דער קאַריוואַר שיל, וועלכע געהערט צו די עלטסטע און מערקווירדיקסטע אין פוילן.
(פאַטאָגראַפירט אין יאָר 1937 דורך די פאַריזער יידישע קינסטלער י. מאַנטשניק (אומגעקומען) און הערש פענצטער). צוגעשיקט דורכן קאַריוואַר דיכטער ל. אייכענראַנד (פאַריז).

א קבר אוּן א מצבה

ספרים־קברים.

נישט נאָר האָט מען אונזערע נאָענטסטע אוּן טייערסטע געמאָרדעט, פאַרשניטן, פאַרטילקט, נאָר אויך פאַרווישט זייערע קברים. די דערשאָסענע, פאַרגאַזטע, פאַר־ברענטע. געשענדעטע — זיי האָבן נישט קיין קברים. מ׳האָט אין קאָריוו אויך צע־שטערט דעם בית עלמין פוּן אונזערע עלטערן אוּן אורעלטערן, געשטאָרבענע נאָך פאַר דער היטלעריי, צו־קבורה געקומען אויף אַ נאָרמאַלן אופן במשך הונדערטער יאָרן פאַר 1939. ס׳רוב קריסטן פוּן קאָריוו אוּן אומגעגנט האָבן די מצבות פוּן דאָרטיקן בית הקברות גענומען צו זיך פאַר שלייפשטיינער, אָדער בריקלעך אוּן שוועלן פאַר זייערע טירן. אוּן די בייגער פוּן די קברים האָבן זיי צעאַקערט אוּן אויסגעמישט מיט דער ערד, פאַרזייט דאָרט קאָרן, האָבער, געזעצט קאַרטאָפל.

אונזערע צענדליקער פריערע דורות, צוזאַמען מיט אונזערע פאַרפייניקטע דורך די דייטשן (מיט דער מיטהילף פוּן טייל פּאָליאַקן אוּן אוקראינער), האָבן נישט קיין קבר־חיים וואָס עס האָט יעדער שטערבלעכער. אפילו זייערע בייגער צעמאָלן אוּן צעמיסטיקט. טאָטאַלע פאַרניכטונג אוּן טאָטאַלע שענדונג. מוזן זיי דעריבער נאָכמער פאַראייביקט ווערן אין אונזערע הערצער, אין אונזערע נשמות, אין אונזער זכרון.

אוּן אין אונזער זכרון ווילן זיי זיכערער אוּן פעסטער פאַרבליבן, אויב זייערע קברים (צעשטערטע אוּן נישט־פאַראַנענע) ווילן ווערן איבערגעטראָגן אין ספרים. אין אַזאַ יזכור־בוך באַקומען די פאַרשניטענע אוּן פאַרלענדעט — אַ מתים־חיים, אַ תיקון, אַ קבר, אַ מצבה.

אָט לייענען מיר אין די זכרונות פוּן די איינצלנע ניצולים אונזערע, ווי קאָריווער יונגעלייט, לויפנדיק געיאָגטע איבער פעלדער, זיך אויספאַהאַלטנדיק אין די וועלדער, פילנדיק דעם אָנקום פוּן אומפאַרמיידלעכן אומקום, האָבן זיי אויף די בייטער אויס־געקריצט זייערע נעמען — אפשר וועט כאָטש פאַרבליבן לעבן אַ ייד, וואָס וועט אַמאָל קאָנען איבערלייענען אויף אַ בוים ערגעץ דעם נאָמען פוּן אַזאַ פאַרפייניקטן.

מינוטן פאַרן דערשאָסן ווערן האָבן קאָריווער יידן געהייסן זיך אוּן אָפּגעמאַכט, אַז אויב ס׳וועט דאָך גלינגען וועמען פוּן זיי צו בלייבן לעבן, זאָל ער קומען צו זייערע קברים אוּן אַריינשרייען זיי דעם סוף פוּן היטלערן, אַריינשרייען אַז עס איז געקומען דער סוף פוּן די מערדער אוּן דער טאָג פוּן באַצאָלונג.

זענען אָבער קיין קברים פוּן יענע דערשאָסענע נישט געבליבן. זענען אָבער די איינצלנע לעבנגעבליבענע קאָריווער יידן אויך שוין נישטאָ אויף יענער קאָריווער ערד אין פוילן.

קומען דעריבער היינט אַלע לעבעדיקע קאָריווער אויף דער גאַנצער וועלט, מיט דער באַזונדערס בכבודיקער צאָל קאָריווער אין דער באַפרייטער מדינת ישראל, מיר אַלע, יונג אוּן אַלט, מאַן אוּן פרוי, אוּן שרייען אוים צו אייך, צו אייערע יאָמערנדיקע, בלאָנדזשענדיקע נשמות:

— ליבע אוּן טייערע פאַרשניטענע קאָריווער קדושים, — מיר האָבן אייך היינט געבערענגט צו קבורה! אין אַ יזכור־בוך! מיר האָבן אייך היינט געשטעלט אַ מצבה!

אונזערע הערצער אוּן אונזער זכרון האָבן היינט פאַרשניטן אַ בונד מיט אייער געדענגיש, אייך נישט צו פאַרגעסן ביזן סוף פוּן אונזערע טעג.

דאָס יזכור־בוך דערשיינט אין ישראל. קאָן עס אין אַ געוויסן זינען אויך הייסן, אַז מיר האָבן אייך היינט געבערענגט צו קבר ישראל!

אייערע נעמען פאראייביקט אין דאָזיקן יזכור־בוך, וועלן איבערגיין צום „יד ושם" אין ירושלים, אוּן די מדינת ישראל וועט אייך צוטיילן ערנפולע בירגעררעכט.

קאָריוו דאַרף זיין שטאָלץ מיט אירע העלדן, סיי די וועלכע זענען אומגעקומען מיט דעם געווינלעכן גרוילטויט פוּן פאַסיוץ קדושים, סיי די וועלכע האָבן געקעמפט אין די וועלדער אַלס פאַרטיזאַנער אוּן נקמהדיק געממיתט די דייטשישע יידנמערדער, אויסגעשאָסן ביז דער לעצטער קויל, אוּן ביים סוף, כדי נישט אַריינצופאַלן אין די טמא־הענט פוּן די נאַצישע רוצחים, זיך אויפגעריסן מיט אַ גראַנאַט, ווי עס האָט עס

א קבר אוֹן א מצבה

ספּרים־קבֿרים.

נישט נאָר האָט מען אונזערע נאָענטסטע אוֹן טייערסטע געמאָרדעט, פֿאַרשניטן, פֿאַרטילקט, נאָר אויך פֿאַרווישט זייערע קבֿרים. די דערשאָסענע, פֿאַרגאַזטע, פֿאַר־ברענטע, געשענדעטע — זיי האָבן נישט קיין קבֿרים. מ׳האָט אין קאָריוו אויך צע־שטערט דעם בית עלמין פוֹן אונזערע עלטערן אוֹן אורעלטערן, געשטאָרבענע נאָך פֿאַר דער היטלעריי, צו־קבֿורה געקומען אויף אַ נאָרמאַלן אופן במשך הונדערטער יאָרן פֿאַר 1939. ס׳רוב קריסטן פוֹן קאָריו אוֹן אומגענט האָבן די מצבות פוֹן דאָרטיקן בית הקברות געגומען צו זיך פֿאַר שלייפשטיינער, אָדער בריקלעך אוֹן שוועלן פֿאַר זייערע טירן. אוֹן די ביינער פוֹן די קבֿרים האָבן זיי צעאַקערט אוֹן אויסגעמישט מיט דער ערד, פֿאַרזייט דאָרט קאָרן, האָבער, געזעצט קאַרטאָפֿל.

אונזערע צענדליקער פֿריערע דורות, צוזאַמען מיט אונזערע פֿאַרפֿיניקטע דורך די דייטשן (מיט דער מיטהילף פוֹן טייל פּאָליאַקן אוֹן אוקראינער), האָבן נישט קיין קבֿר־חיים וואָס עס האָט יעדער שטערבלעכער. אפילו זייערע בויגער צעמאָלן אוֹן צעמיסטיקט. טאָמאַלע פֿאַרניכטונג אוֹן מאָטאַלע שענדונג. מוזן זיי דעריבער נאָכמער פֿאַראייביקט ווערן אין אונזערע הערצער, אין אונזערע נשמות, אין אונזער זכרון.

אוֹן אין אונזער זכרון וועלן זיי זיכערער אוֹן פעסטער פֿאַרבליבן, אויב זייערע קבֿרים (צעשטערטע אוֹן נישט־פֿאַראַנענע) וועלן ווערן איבערגעטראָגן אין ספּרים. אין אַזאַ יזכור־בוך באַקומען די פֿאַרשניטענע אוֹן פֿאַרלעגדטע — אַ מתים־חיים, אַ תיקון, אַ קבר, אַ מצבה.

אָט לייענען מיר אין די זכרונות פוֹן די איינצלנע ניצולים אונזערע, ווי קאָריווער יונגעלייט, לויפנדיק געיאָגטע איבער פעלדער, זיך אויספֿאַלטנדיק אין די וועלדער, פֿילנדיק דעם אָנקום פוֹן אומפֿאַרמיידלעכן אומקום, האָבן זיי אויף די בוימער אויס־געקריצט זייערע נעמען — אפשר וועט כאָטש פֿאַרבלייבן לעבן אַ ייד, וואָס וועט אַמאָל קאָנען איבערלייענען אויף אַ בוים ערגעץ דעם נאָמען פוֹן אַזאַ פֿאַרפֿיניקטן.

מינוטן פֿאַרן דערשאָסן וועלן האָבן קאָריווער יידן גערעדט צווישן זיך אוֹן אָפּגעמאַכט, אַז אויב ס׳וועט דאָך געלינגען וועמען פוֹן זיי צו בלייבן לעבן, זאָל ער קומען צו זייערע קבֿרים אוֹן אַריינשרייען זיי דעם סוף פוֹן היטלערן, אַריינשרייען אַז עס איז געקומען דער סוף פוֹן די מערדער אוֹן דער טאָג פוֹן באַצאָלונג.

זענען אָבער קיין קבֿרים פוֹן יענע דערשאָסענע נישט געבליבן. זענען אָבער די איינצלנע לעבנגעבליבענע קאָריווער יידן אויך שוין נישטאָ אויף יענער קאָריווער ערד אין פוילן.

קומען דעריבער היינט אַלע לעבעדיקע קאָריווער אויף דער גאַנצער וועלט, מיט דער באַזונדערס בכבודיקער צאָל קאָריווער אין דער באַפֿרייטער מדינת ישראל, מיר אַלע, יונג אוֹן אַלט, מאַן אוֹן פֿרוי, אוֹן שרייען אויס צו אייך, צו אייערע יאָמערניקע, בלאָנדזשענדיקע נשמות:

— ליבע אוֹן טייערע פֿאַרשניטענע קאָריווער קדושים, — מיר האָבן אייך היינט געבראַנגט צו קבורה! אין אַ יזכור־בוך! מיר האָבן אייך היינט געשטעלט אַ מצבה!

אונזערע הערצער אוֹן אונזער זכרון האָבן היינט פֿאַרשניטן אַ בונד מיט אייער געדענקעניש, אייך נישט צו פֿאַרגעסן ביזן סוף פוֹן אונזערע טעג.

דאָס יזכור־בוך דערשיינט אין ישראל. קאָן עס אין אַ געוויסן זינען אויך הייסן, אַז מיר האָבן אייך היינט געבראַנגט צו קבר ישראל!

אייערע נעמען פֿאראייביקט אין דאָזיקן יזכור־בוך, וועלן איבערגיין צום „יד ושם" אין ירושלים, אוֹן די מדינת ישראל וועט אייך צוטיילן ערנפּולע בירגעררעכט.

קאָריוו דאַרף זיין שטאָלץ מיט אירע העלדן, סיי די וועלכע זענען אומגעקומען מיט דעם געווינלעכן גרוילטוט פוֹן פֿאַסיוו קדושים, סיי די וועלכע האָבן געקעמפֿט אין די וועלדער אַלס פֿאַרטיזאַנער אוֹן נקמהדיק געממיתט די דייטשישע יידנמערדער, אויסגעשאָסן ביז דער לעצטער קויל, אוֹן ביים סוף, כדי נישט אַריינצופֿאַלן אין די טמא־חענט פוֹן די נאַצישע רוצחים, זיך אויפֿגעריסן מיט אַ גראַנאַט, ווי עס האָט עס

געטון דער פּאַרטיזאַן חיים ראָזענזאַן הי"ד ; אליעזר ווּרמאַן הי"ד, וועלכער האָט נאָך געקעמפט קעגן די דייטשן אין וואַלד עטלעכע שעה פּאַר דער באַפרייאונג און איז געפאַלן.

זאָל דערמאָנט ווערן שמעון עלנבאָגן, וועלכער איז געגאַנגען מיט דער ביקס, שוין אַ באַפרייטער פּאַרטיזאַן, געגאַנגען אין דאָרף לוען ביי מאַרקושאָוו, נעמען נקמה אין די מערדער פון זיין פרוי און קינד, און איז דערמאָרדעט געוואָרן.

זאָל מיט באַזונדערן שטאָלץ דערמאָנט ווערן אַזאַ געשטאַלט ווי עלקע צוקער־מאַן, וועלכע האָט געקאָנט ראַטעווען איר לעבן פּאַרן פּריז פון אָפּגעבן איר קערפּער צו דעם פּאָלקס־דייטש, דעם זון פון אולריך, און זי האָט, אָנשטאָט אַן ענטפער אויף זיין פּאָרשלאָג, דערלאַנגט אים אַ שפּיי אין פּרצוף, און זי איז אויפצומאָרגנס דערשאָסן געוואָרן.

עס איז היינט אַ גרויסער טאָג פּאַר אַלע קאָריווער אין דער גאַנצער וועלט. מיר האָבן געענדיקט דאָס אָנדענקווערק וואָס האָט געדויערט 2 יאָר צייט. היינט דאַרפן מיר שטיין ווי אבלים ביים פרישן קבר פון די צוויי טויזנט אַכטהונדערט קאָ־ריווער יידן הי"ד, און מיר זאָגן אַלע איצט, אין דער מחשבה און אויפן קול — יזכור און קדיש —

יתגדל ויתקדש !

מ. גראָסמאַן

A BURIAL PLACE AND A MEMORIAL

Books that are graves, tomes that are tombs.

Not only were our nearest and dearest murdered, cut to pieces, and destroyed, but their graves were also swept away. Those who were shot, gassed, burnt and violated — they have no graves.

In Kurov the graveyard of our fathers and forefathers was also destroyed. For long centuries they had passed away and been brought for burial; until the year 1939 and the advent of Hitler. But the Christians of Kurov and the surrounding countryside took the tombstones of the Jewish cemetery and used them as grindstones, or as lintels and door-steps for their homes. They ploughed up the bones that lay in the graves, and mixed them with the soil; and on the site of the graveyard they sowed wheat and oats; and there they planted potatoes.

The graves and tombs of the ten preceding generations were torn out by their roots and reduced to nothing. And all those of our brethren who were tortured and tormented by the Germans, with the aid of Poles and Ukrainians, now lack that place of rest which is the ultimate bourne of all mortals. Even their bones were ground up and used as manure, in a last shameful, total annihilation. And therefore it is all the more necessary to keep the thought of them green in our hearts, our souls and our memories.

They will remain more secure and firmly set in our memories if their violated and no longer existent graves and tombs find a resting-place in a book. It is,indeed, only in such a *Yizkor* Book, such a Memorial Volume, the lost and slain may find their final resting-place; their grave and their tombstone.

In these memoirs and reminiscences of the few who were delivered we read of the young folk of Kurov fleeing from their pursuers through the fields, concealing themselves in the woods and forests, feeling the approach of their inevitable destruction, carving their names on the trees; in the senseless hope that some Jews would succeed in remaining alive, and one day or another would chance to read the name of one of their suffering host.

Kurov Jews spoke to one another only a few moments before they were shot, and agreed that if even a single one survived the massacres he would come to the graves of the others and shout down to them, proclaiming the end of Hitler; crying aloud that the end of the Murderer had come, and a day of settlement.

No graves have been left of all those who were slain. And furthermore, the surviving Kurov Jews will not be found on Kurov soil in Poland.

That is why the surviving Kurov folk from all the world over, and particularly the appreciable number of Kurov people in the liberated State of Israel, have now come together, all of us, young and old, men and women; and we cry out to you, to your wailing, wandering, never-resting souls:

"Beloved and precious martyrs of Kurov, we bring you to burial today! In a *Vizkor* Book, a Memorial volume! Today we have set up a tombstone in memory of you!

"Today our hearts and our thoughts establish a covenant with the memory of you all, never to forget you until the end of our days.

"This *Vizkor* Book appears in Israel. And it means that in a sense we have brought you to a Jewish grave, after the custom of Israel.

"Your name, recorded forever in this *Vizkor* Book, will be passed on to *'Yad Vashem'*, the Memorial Institution in Jerusalem. And the State of Israel grants you a last tribute of honorary citizenship".

Kurov may be proud of her heroes, both those who were slain with the usual torments that were meted out to the passive martyrs, and those others who fought in the woods and forests as partisans and vengefully destroyed the German murderers, shooting to the last and then, to escape the polluted Nazi claws, killed their own selves with hand-grenades, as was done by the partisan Hayyim Rosenson, may God avenge his blood; and by Eliezer Wurman, may God avenge his blood who was still fighting against the Germans in the woods a few hours before liberation, only to fall at the very last moment.

Let us remember Simeon Ellenbogen, the liberated partisan, who went with his rifle to the village of Luen near Markuszow to take vengenance on the slayers of his wife and child, and was murdered there himself.

And with special pride let us bear in mind such one as Elka Zuckerman, who might have saved her life at the price of submitting to the lust of the Volksdeutsche son of Ulrich but spat in his face, being shot the following day.

This is a great day for all Jews from Kurov throughout the world. We have completed our Memorial Volume, which has taken us two full years. Let us stand today, mourning, by the open graveside of the two thousand and eight hundred Kurov Jews, may God avenge their blood. In our thoughts and aloud let us repeat *Yizkor* and recite the *Kaddish*:

Yitgadal Veyitkadash, Shmei Rabbo! Increased and hallowed be God's great Name!

M. GROSSMAN

די קאָריווער לאַנדסלייט אין ישראל, אויף אַן אזכרה־אָוונט, כ"ח ניסן תשי"ד אין תל־אביב
(אין „בית חלוצות"), נאָך די קאָריווער הרוגים־קדושים הי"ד.

יזכור

אל מלא רחמים, דיז אלמנות ואבי יתומים, אל נא תחשה ותתאפק לדם ישראל שנשפך כמים, תן מנוחה נכונה על כנפי השבינה, במעלות קדושים וטהורים, כזוהר הרקיע מזהירים, לנשמותיהם של שש מאות רבבות אלפי ישראל, ובתוכם אלפיים ושמונה מאות בני הקהילה הקדושה **קוריב,** אנשים ונשים, ילדים, וילדות שנהרגו ושנשחטו ושנשרפו ושנטבעו ושנחנקו ושנקברו חיים בידי מפלצות הצוררים הגרמנים ומשרתיהם הרשעים – פולנים, אוקראינים ואחרים שר"י (שם רשעים ירקב) בגולת אירופה (במחנות הריכוז בלז'יץ, סוביבור, מאידאנק, אושוויינצ'ים, טרבלינקה וגם בקוריב וסביבותיה).

בולם קדושים וטהורים בגן עדן תהא מנוחתם, לכן בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את נשמותיהם, ה' הוא נחלתם, ויזכור לנו עקדתם ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם, ארץ אל תכסי דמם, ואל יהי מקום לזעקתם, והקדושים לזכרון תמיד נגד עיניך צדקתם, יבואו שלום וינוחו על משכבותם, **ונאמר אמן.**

יזכור

גאָט, דערבאַרעמפולער, דײַין פון אלמנות און פאָטער פון יתומים, זאָלסט נישט זיין צוריקגעהאַלטן און זאָלסט נישט פאַרשווייגן דאָס בלוט פון ישראל, וואָס איז גע־ווארן פאַרגאָסן ווי וואַסער.

ברענג רעכטע רו, אויף די פליגלען פון דער שכינה, אין דער מדרגה פון טהורים און קדושים, וועלכע שיינען ווי די שיין פון די הימלען — פאַר די זעקס מיליאָן פון פאָלק ישראל (צווישן זיי צוויי טויזנט אַכטהונדערט נפשות פון דער חיליקער קהילה אין קאָריוו) —

מענער און פרויען, יינגלעך און מיידלעך, וועלכע זענען געווואָרן געהרגעט; געווואָרן געשאָכטן, געווואָרן פאַרברענט, געווואָרן דערטרונקען, געווואָרן דערשטיקט, געווואָרן באַגראָבן לעבעדיקערהייט —

דורך די הענט פון די געשפענסטהאַפטיקע יידנפיינט — די דייטשן, און זייערע משרתים רשעים — פּאָליאַקן, אוקראינער און אַנדערע — ימח שמם; געווואָרן פאַרטילקט אין די לענדער פון אייראָפּע (אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן פון בעלזשעץ, סאָביבאָר, מאידאַנעק, אָשוויענטשים, טרעבלינקע / אויך אין קאַריוו און איר אומגעגנט). — אַלע קדושים און טהורים — זייער רו זאָל זיין אין גן עדן — זאָל דערום דער דערבאַרעמדיקער זייערע נשמות אָנבינדן אין דעם בונד פון לעבן, גאָט איז זייער אַרבונג. אוּן ער זאָל געדענקען זייער עקדה. איר זכות זאָל ביישטיין, אונז, און כל ישראל. ערד, פאַרדעק נישט זייער בלוט, און ס'זאָל נישט זיין קיין אָרט וווּ ס'זאָל נישט געהערט ווערן זייער געשריי. און די רעכטפאַרטיקייט פון די קדושים זאָל תמיד שטיין, גאָט, פאַר דיינע אויגן, זיי זאָלן קיומען אין פריד צו רוען אויף זייער ליגאָרט — ונאמר אמן

אונזער בית הקברות

רשימה פון די הרוגים־קדושים בני קאָריוו

בלייב שטייז! מיר ווייסן נישט ווו אונזערע נאנטסטע אוז טייערסטע, די דערמאַרדעטע דורך די נאַצישע רוצחים הי"ד – זענען געקומען צו קבורה. אין זאלן די דאזיקע געדענק־בלעטער זייז זייער קבר אוז מצבה. קוק, דו אָבל אוז יתום, קוק אוז לייען מיט דיינע אויגן די דאזיקע נעמען, פונקט ווי דו וואלסט געגאנגען אצינד צווישן זייערע קברים אויפן בית־עולם. דא ליגן זיי, דייז מאמע אוז טאטע, דיינע קינדער, דיינע שוועסטער אוז ברידער, דייז זיידע אוז באבע – דערשא־סענע, געשענדטע, דערשטיקטע, פארברענטע. טרעט פאמעלעך, שטיל. לעב אויבער אין דייז דמיוז באטש עטוואס דערפוז וואס זיי האבן אויבערגעלעבט. זיי קוקן אויף דיר, זייערע בליקז מאָנעז אוז דערמאָנעז. געדענק זיי, געדענק, קריז דיר אייז זייער הייליקז אנדענק ווי א מצבה אין דייז נשמה, אין דייז זיכרון. נישט פארגעס, נישט פארגעס!

Stop! We do not know where are our nearest and dearest, the men murdered through the Nazi-bandits – were burried. Be these memorable-pages their graves and tombstones. Behold you bereaved and orphan, behold and read these names as though you were now mowing among their graves in the cemetery. There are lying your mother and father, your children, your sisters and brothers, your grand-parents – shot dead, down-trodden, stifled, burnt to ashes. Move slow and quiet. With the eyes of your soul try to live for a moment their lives. They look at you, their glances are a memento. Remember them, remember, bear their image in your mind as a monument – in your heart and soul as well. Do not forget, do not forget!

א

אָבערקלייד וועלוול, פרוי אוז קינדער
אָבערקלייד אברהם, פרוי אוז קינדער
אָבערקלייד פייגע אוז מאַן
אָבערקלייד חיים יהושע
אָבערקלייד שיינדל אוז 3 קינדער
אָבערקלייד לייב, פרוי אוז קינדער
אָבערקלייד משה ברוך, פרוי אוז קינדער
אָבערקלייד אהרן
אָבערקלייד מאָטל
אָבערקלייד אברהם

אָבערקלייד משה, פרוי אוז קינד
אָבערקלייד דאָבערע
אָבערקלייד גיטל
אָבערקלייד יחיאל
אָבערקלייד מאיר
אָבערקלייד בער, פרוי אוז קינד
איידלשטיין אייזיק אוז קינדער
איידלשטיין מעכל
איידלשטיין יאַנקל, פרוי אוז קינדער
איידלשטיין משה
איידלשטיין חנה
איידלשטיין חיים יוסף

אייזלשטיין פריידע שפרה
אייזלשטיין אביגדור
אייזלשטיין שרהלע
אייזלשטיין טוביה, פרוי אוּן קינדער
אייזלשטיין מלך, פרוי אוּן קינדער
אייזלשטיין אָשר, פרוי אוּן קינדער
אייזלשטיין פישל
אייזלשטיין ציפל אוּן קינדער
אייזלשטיין משה לייב
אייזמאַן יחיאל
אייזמאַן עלקע אוּן קינדער
אייזנשמידט שלמה
אייזנשמידט מינדל
אייזנשמידט אברהם אהרן
אייזנשמידט גיטל אוּן קינדער
אייזנשמידט בער, פרוי אוּן קינדער
אייזנשמידט עלקע
אייזנשמידט רויזע, איר מאַן אוּן קינדער
אייזנשמידט מרדכי, פרוי אוּן קינדער
אייזענשטאַדט סענדער
אייזנשטאַדט טאָבע אוּן קינדער
אייזענשטאַדט טוביה
אייכענבערענער זעליג
אייכענבערענער חנה
אייכענראַנד יונה
אייכענראַנד לאה
אַלטמאַן ישעיה אוּן עטל רבקה
אַלטמאַן שמואל
אַלטמאַן טאָבע, מאַן אוּן קינדער
אַלטמאַן פראַדל
אַנקער יחיאל
אַנקער גיטל אוּן קינדער
אַנקער יאַנקל
אַנקער חיה דודלס
אַנקער רחל אוּן קינדער
אַפּעלבוים אברהם משה
אַפּעלבוים ברכה
אַפּעלבוים משה
אַפּעלבוים רבקה
אַפּעלבוים איטשע
אַפּעלבוים דינה אוּן קינדער
אַפּעלבוים שמואל אוּן פרוי
אַפּעלבוים רייזל
אַפּעלבוים שיינדל
אָקוּן הערשל
אָקוּן חנה
אָקוּן יעקב שמעון, פרוי אוּן קינדער
אָקוּן חיים טעווּל, פרוי אוּן קינדער
אָקוּן רבקה
אָקוּן אברהם
אָקוּן קלמן
אָקוּן מרדכי
אַקערמאַן יאָסקע
אַקערמאַן ברוינדל
אַקערמאַן שלמה
אַקערמאַן פראַנדל אוּן קינדער
אַקערמאַן ישראל אוּן פרוי
אַקערמאַן יאַנקל, פרוי אוּן קינדער
אַקערמאַן אהרן
אַקערמאַן חמה
אַקערמאַן אברהם
אַקערמאַן לאה
אַקערמאַן משה
אַקערמאַן פּערל
אָשינסקי יאָסל, פרוי אוּן קינדער
אַשפּיז ריווע אוּן מאַן
אַשפּיז יחזקאל, פרוי אוּן קינדער
אַשפּיז יהודית
אַשפּיז הערשל

ב

בּאָרנשטיין הערשל
בּאָרנשטיין ביילע גיטל
בּאָרנשטיין שלום, יאַנקל
בּוּבים הירש
בּוּבים ביילע רחל
בּוּבים חיה סימע אוּן קינדער
בּוּבים באַשע אוּן קינד
בּוּבים ציפּע, יאַנקל, יחזקאל
בּוּכווייזער מרדכי, הינדע אוּן קינדער
בּוּכשרייבער שלמה
בּוּכשרייבער טאָבע רויזע
בּוּכשרייבער חנה
בּוּכשרייבער שבע, מאַן אוּן קינדער
בּוּכשרייבער רבקה, מאַן אוּן קינדער
בּוּכשרייבער אברהמטשע, פרוי אוּן קינדער
בּוּכשרייבער מאַטל
בּוּכשרייבער משה
בּוּכשרייבער ביילע
בּוּכשרייבער מנשה
בּוּכשרייבער שרה ברוינדל
בּוּכשרייבער חיה
בּוּכשרייבער רפאל אריה, פרוי אוּן קינדער
בּוּכשרייבער ריווע אוּן קינדער
בּוּכשרייבער יוכבד אוּן קינד
בּייגלמאַן מרדכי
בּייגלמאַן נחמן, פרוי אוּן קינדער

בייגלמאן שמאי
בייגלמאַן שאָשע און קינדער
בייגלמאַן פייגע־שיינדל און קינד
בייער חיים, פרוי אוּן קינדער
בייער משה אהרן
בייער שפרה
בייער ישראל
בייער לוי
בייער עטל
בירנבוים נפתלי
בירנבוים רויזע און קינדער
בירנבוים מאָטל
בירנבוים הערשל
בלומעלם לאהטשע
בלומעלם משה
בלומעלם שרה אסתר
בלומעלם פייגע
בלומעלם חנה, מאַן און קינדער
בלומענקראַנץ חיים, פרוי אוּן קינדער
בלומענקראַנץ יוסף הערש, פרוי און קינדער
בלומענקראַנץ פייוול
בעסער יהודית און מאַן
בעקערמאַן משה, פרוי אוּן קינדער
בעקערמאַן דניאלע, פרוי און קינדער
בערגערמאַן אלתר
בערגערמאַן מרים
בערגערמאַן שמחה, פרוי און קינד
בערגערמאַן רייזל
בראפמאַן חנה
בראפמאַן מרדכי, פרוי און קינדער
ברוטן אייזיק, פרוי אוּן קינדער
בריצמאַן אברהם לייב, פרוי און קינדער
בריק משה
בריק אברהם
בריק שרה
בריק פנחס
בריק הירש
בריק פרימעט
בריק מענדל
בריק עסטושע אוּן קינדער
בריק פריינדל, מאַן, קינדער
ברענער מאָטל יודל קצבס
ברענער אברהם יהודל קצבס
ברענער פּערל
ברענער רייזל
ברענער יאַנקל
ברענער יחזקאל
ברענער פּנחס
ברענער חינקע און קינדער
ברענער מלך אליה קצבס
ברענער צלבה, מאַן און קינדער
ברענער אסתר, מאַן אוּן קינדער
ברענער שרה
ברענער משה
ברענער יצחק
ברענער לייבל אוּן זיין מוטער
ברענער ביילע און קינדער
ברענער אברהם
ברענער זלאַטע און קינדער
ברענער יעקב שמעון
ברענער עטל
ברענער פריידע אוּן קינדער
ברענער סענדער
ברענער שרה

ג

גאָזשיטשאַנסקי פּערל
גאָזשיטשאַנסקי מלך, פרוי אוּן קינד
גאָזשיטשאַנסקי מלכה, מאַן אוּן קינדער
גאָטליב לייביש
גאָטליב חנה רויזע
גאָטליב שמעון, פרוי אוּן קינדער
גאָטליב חיה
גאָטליב ליובע
גאָטליב רבקה
גאָלדבוים שעיה, פרוי אוּן קינדער
גאָלדבוים יאַנקל
גאָלדבוים פּאָטשע
גאָלדבוים מאָטל
גאָלדבערג אלתר־יוסף, פרוי
גאָלדבערג משה, פרוי אוּן קינדער
גאָלדבערג דבורה אוּן מאַן
גאָלדבערג חוה, צדוק אוּן טאָכטער
גאָלדבערג שמעון, פרוי אוּן קינדער
גאָלדבערג ראָשעלע, איר מאַן, קינדער
גאָלדבערג צביה אוּן קינדער
גאָלדבערג ליפּע
גאָלדבערג אברהמטשע
גאָלדבערג נעכע
גאָלדבערג פייגע
גאָלדבערג יחיאל
גאָלדבערג פּנחס
גאָלדבערג חייה
גאָלדבערג משה
גאָלדבערג מרדכי
גאָלדבערג פּערל אוּן קינדער
גאָלדבערג חייה, איר מאַן שמואל

גאָלדבערג צדוק
גאָלדבערג בלימע
גאָלדבערג שאָשע
גאָלדבערג אבא, פרוי אוֹן קינדער
גאָלדגעוואקס יעקב, פרוי אוֹן קינדער
גאָלדגעוואקס מרדכי
גאָלדגעוואקס שרה
גאָלדגעוואקס הערש
גאָלדגעוואקס זיסל
גאָלדגעוואַקס יונה, פרוי אוֹן קינדער
גאָלדפלים מאַטל, פרוי אוֹן קינדער
גאָלדשלעגער מרים־דינה, מאַן, קינדער
גאָלדשלעגער לייביש
גאָלדשלעגער יוכבד אוֹן קינדער
גאָלדשלעגער גיטל
גאָלדשלעגער נחמיה, פרוי אוֹן קינדער
גאָלדשמידט אליה, פרוי
גאָלדשמידט לאה
גאַרבערמאַן חיים פּפח
גאַרבערמאַן הענדל אוֹן קינדער
גאָרפינקעל פּראַדל
גאָרפינקעל רחל
גאָרפינקעל לייבל
גוזשיצקי משה
גוזשיצקי פּעסע אוֹן קינדער
גוטמאַן חוה, פּערל, רייזל
גוטמאַן רבקה
גוטמאַן בלימע
גוטמאַן יאַנקל
גוטמאַן מלכה
גוטמאַן עליע, פרוי אוֹן קינדער
הרב גוטערמאַן אלימלך, פרוי אוֹן קינדער
גורמאַן יצחק
גורמאַן רעכל אוֹן קינדער
גורמאַן מאַן יחיאל
גיוועדצמאַן רבקה
גיוועדצמאַן מרים
גיוועדצמאַן עלקע
גיוועדצמאַן שמואל
גילבארט מאטים (מתתיהו)
גילבארט עלקע
גילבארט שלום
גילבארט חייה לאה
גילבארט שרה פּערל
גימיינער יהושע, פרוי אוֹן קינדער
גינזבורג וועלוול
גינזבורג פּראדל
גינזבורג שמחה
גינזבורג משה
גינזבורג יאַנקל
גלאָזמאַן שמחה, פרוי אוֹן קינדער
גלאָזמאַן לוי פּעפּלם
גלאָזמאַן חיינע אוֹן קינדער
גלאָזמאַן פּעפּל משה לוים
גלאָזמאַן שרה מינדל
גלאָזמאַן פישל
גלאָזמאַן אברהם
גלאָזמאַן פייגע־לאה אוֹן קינדער
גלאָזמאַן שרה
געזאַנג זלמן
געזאַנג פּעפּע אוֹן קינדער
געלמאַן וועלוול, פרוי, קינדער
געלמאַן שמחה
געלמאַן זעלדע
געלמאַן יונה, פרוי, קינדער
גראָסמאַן חייה־שרה
גראָסמאַן נחמה
גראָסמאַן ליובע
גראָסמאַן יוסף לייב
גראָסמאַן חייה
גראָסמאַן חנה־טאָבע אוֹן קינד
גראָסמאַן עלקע
גראָסמאַן משה
גראָסמאַן רחל
גראָסמאַן יאַנקל
גראָסמאַן יעקב־לייזער
גראָסמאַן חייהלע
גראָסמאַן יחזקאל אוֹן פרוי
גראָסמאַן נחמיה
גראָסמאַן סאַנע
גראָסמאַן פּראַדל
גראָסמאַן וועלוול
גראָסמאַן חנהטשע
גראָסמאַן שיע
גראָסמאַן שרה אוֹן קינדער
גראָסמאַן מענדל, פרוי אוֹן קינדער
גראָסמאַן בלה, מאַן אוֹן קינדער
גראָסמאַן מרים אוֹן קינדער
גראָסמאַן נתן
גראָסמאַן עזר
גראָסמאַן שרה אוֹן קינד
גראָסמאַן טעמעלע

ד

דעגענשיין נחמן, פרוי אוּן קינדער
דעגענשיין יצחק, פרוי אוּן קינדער
דרעקסלער בן־ציון
דרעקסלער מינדל אוּן קינדער
דרעקסלער ברוך

ה

האָכמאַן יאַנקל
האָכמאַן ברריינדל ריווע, קינדער
האָכמאַן שפּרינצע
האָכמאַן שמחה בונים
האָכמאַן שרה
האָכמאַן לובא
האָכמאַן יאָסל
האָכמאַן חנה
האָכמאַן לייביש
האָכמאַן שלמה
האָכמאַן קיילע
האָכמאַן דוד
האָכמאַן שרה, קינדער
האָלצהענדלער יעקב
האָלצהענדלער אסתר
האָלצהענדלער גרינע
האָלצהענדלער נחמה
האָלצמאַן יוסף
האָלצמאַן חנה
האָלצמאַן מענדל
האָלצמאַן נעמי אוּן קינדער
האָלצמאַן יצחק אליה, פרוי אוּן קינדער
האָלצמאַן געצל, זיין פרוי פּעסל
האַנדלסמאַן יאַנקל, פרוי אוּן קינדער
האַנדלסמאַן ביינישׁ, פרוי אוּן קינדער
האָניגספּלוּם גיטל
האָניגספּלוּם אברהם, פרוי אוּן קינד
האָניגספּלוּם הינדע
האָניגספּלוּם יחיאל
האָניגספּלוּם חנה טאָבע
האָניגספּלוּם מלכה
האָניגספּלוּם טילע, מאַן אוּן קינדער
האָניגספּלוּם מאָניש
האָניגספּלוּם חנה אוּן קינדער
האָניגשטאָק לייבל, פרוי אוּן קינדער
האָפּענהיים מאָטל בערלס
האָפּענהיים פּראַדל
האָפּענהיים מאיר, פרוי אוּן קינדער
האָפּענהיים שמואל
האָפּענהיים פייגל
האָפּענהיים משה
האָפּענהיים יוסף
האָפּענהיים איטשע
האָפּענהיים משה
האָפּענהיים זעלדע אוּן קינדער
האָפּענהיים מאָטל מעכלס
האָפּענהיים נעכע אוּן 3 קינדער
האָפּענהיים רבקה
האָפּענהיים בער, פרוי אוּן קינדער
האָפּענהיים פייגל
האָפּענהיים מרדכי לייב
האָפּענהיים מאיר, פרוי אוּן קינדער
האָפּמאַן רבקה
האָפּמאַן משה מענדל
האָפּמאַן איטע פריידע אוּן קינדער
האָפּמאַן עלקע
האָפּמאַן לייבל
האָפּמאַן ביילע אוּן קינד
הויכגעלערנטער פייגע
הויכגעלערנטער משה
הויכגעלערנטער הינדע
הויכגעלערנטער ברוך (בייערע)
הויכגעלערנטער הערש
היטעלמאַן בערל
היטעלמאַן חיה אסתר
היטעלמאַן אברהם
היטעלמאַן משה יהודה
היטעלמאַן הענעך, פרוי אוּן קינדער
היטעלמאַן אברהם
היטעלמאַן חוה
היטעלמאַן זכריה, פרוי אוּן קינדער
הימעלפּאַרב יחיאל
הימעלפּאַרב באַשע אוּן קינדער
הירשמאַן שלמה
הירשמאַן רחמה
הירשמאַן וועלוול
הירשמאַן חנהטשע
הירשמאַן סאָניע
הירשמאַן יוטאלע
העכט משה
העכט חנה
העכט שמואל
העכט לובא
העכט שמחה
העכט שיינדל
העכט רבקה
העכט טאָבע
העכט פּערל
העכט חנה
העפּנער איטשע

העפנער פייגע אוז קינדער
הערץ רבקה
הערץ חיהלע
הערשמאַן חיים יאַנקל
הערשמאַן אסתר
הערשמאַן אליעזר אוז קינדער
הערשמאַן מאַטל, לייבל אוז קינדער
הערשמאַן וועלוול, פרוי אוז קינדער
הערשמאַן שיינדל, מאַן אוז קינדער

ו

וואַכמאַן שרה
וואַכמאַן יאַנקל, פרוי אוז קינדער
וואַכמאַן רחל
וואַכמאַן אסתר מלכה
וואַכמאַן שמעון
וואַכמאַן דן
וואַכנהאַזער ביינוש
וואַכנהאַזער מלכה
וואַכנהאַזער שלום
וואַכנהאַזער לייבל
וואַכנהאַזער גיטל
וואַכנהאַזער אברהם
וואַכנהאַזער דבורה
וואַכנהאַזער יאַנקל
וואַכנהאַזער טעמע
וואַכנהאַזער איטשע מאיר
וואַכנהאַזער הערשל
וואַכנהאַזער יקותיאל
וואַכנהאַזער טאָבע
אוז קינדער
וואַכנהאַזער יעקב דוד,
פרוי אוז קינדער
וואַכנהאַזער שלמה טעווול
וואַכנהאַזער פראַדל
וואַכנהאַזער בלה
וואַכנהאַזער משה
וואַכנהאַזער ציפּע
וואַכנהאַזער פּעסע
וואַכנהאַזער בן־ציון
וואַכנהאַזער אברהם בער
וואַכנהאַזער הענע
וואַכנהאַזער צעטל
אוז קינדער
וואַכנהאַזער אָשר,
פרוי אוז קינדער
וואָלמאַן הירש
וואָלמאַן חנה

וואָלמאַן יאַנקל
וואָלמאַן חוה
וואָלמאַן בנימין
וואָלמאַן שיינדל
וואַלערשטיין יצחק
וואַלערשטיין מרים
וואַלערשטיין בינע, מאַן אוז קינדער
וואַלערשטיין לייב
וואַלערשטיין יוכבד
וואַלערשטיין לייבל, פרוי אוז קינדער
וואָלפיש לייבל, פרוי אוז קינדער
וואָלפיש הענעך
וואָלפיש מלכה אוז קינדער
וואָלפיש משה, פרוי אוז קינדער
וואָלפיש הינדע
וואַסערמאַן יאָסל, פרוי אוז קינדער
וואַסערמאַן יודל, פרוי אוז קינדער
ווורמאַן הענעך
ווורמאַן שרהלע
ווורמאַן חיים אליעזר
ווורמאַן צביה
ווורמאַן רויזקע
ווורמאַן משה
ווורמאַן האָדל
ווורמאַן וועלוול
ווורמאַן רחמה
וויזענקלו יאַנקל ברוך

אַן אזכרה־אָוונט נאָך די אומגעקומענע קאָריוואָר קדושים, פּוּן די לאַנדסלייט אין ישראל, תל־אביב, „בית חלוצות". אין מיטן זעט זיך — דער קאָריוואָר רב ר׳ אריה מרדכי רבינוביץ׳ (ירושלים) אוז לייבּיש לאָזערס

וויזענקלו חנה
וויזענקלו סערל
וויזענקלו שאול, פרוי
וויידע אהרן, פרוי אוּן קינדער
וויידע משה אהרן, פרוי אוּן קינדער
וויידע ברכה אוּן קינדער
וויידע משה
וויידע דבורה אוּן קינדער
וויידע לייזער, פרוי אוּן קינדער
וויידע לייבל, פרוי אוּן קינדער
וויידע חיים, שיינדל אוּן קינדער
וויידע שמחה
וויידע ישראל
וויידע אברהם לייב
וויידע רחל אוּן קינדער
וויידע משה, פרוי אוּן קינדער
וויידע יצחק
וויידע לייבל, פרוי אוּן קינדער
וויידע אברהם לייב, צימל
וויינבוך ישראל, פרוי אוּן קינדער
וויינבוך יוסף, פרוי אוּן קינדער
וויינבוך אביגדור, פרוי אוּן קינדער
וויינבוך ליבע אוּן קינדער
וויינבוך שמואל, פרוי אוּן קינדער
וויינבוך לוי
וויינבוך רחל אוּן קינדער
וויינבוך אברהם, פרוי אוּן קינדער
וויינבוך יאָסל, פרוי אוּן קינדער
וויינבוך אברהם הירש מרימס
וויינבוך ישראל, פרוי אוּן קינדער
וויינבערג נפתלי
וויינבערג קיילע
וויינבערג יאַנקל
וויינבערג בלה
וויינבערג פייגע גיטל
וויינבערג לייב
וויינבערג אסתר פראדל
וויינבערג יונה
וויינבערג עלקע
וויינבערג פייגע
וויינבערג יוסף
וויינבערג מרים
וויינבערג נטע
וויינבערג ברכה
וויינבערג וועלוול
וויינבערג חייה
וויינבערג יונה
וויינבערג רחל אוּן קינדער
וויינבערג מאיר, פרוי אוּן קינדער
וויינבערג שמחה, פרוי אוּן קינדער
וויינמאַן יאַנקל, פרוי אוּן קינדער
וויינמאַן יאָסל, פרוי אוּן קינדער
וויינריב יאַנקל
וויינריב שיינדל
וויינריב חנה, מאַן, קינדער
וויינריב סערקע, מאַן, קינדער
וויינריב אהרן
וויינריב משהלע
וויינריב מרים
וויינריב שבע, מאַן, קינדער
וויסלעדער דוד, פרוי אוּן קינדער
וויסקאָפ יצחק
וויסקאָפ שיינדל אוּן קינדער
וויצמאַן משה, פרוי אוּן קינדער
וויצמאַן יונה
וויצמאַן דבורה
וויצמאַן אברהם
וויצמאַן שלום, פרוי אוּן קינד
וויצמאַן שמואל
וויצמאַן אסתר לאה אוּן קינדער
וויצמאַן בן־ציון
וויצמאַן חיה
וויצמאַן בלה
וויצמאַן זלמן
וויצמאַן רחל
וועבמאַן עקיבא מאיר
וועבמאַן יענטע
וועבערמאַן חערשל, פרוי אוּן קינדער

ז

זאַלצבערג ברוך, פרוי
זאַלצבערג שמעון
זאַלצבערג יצחק, פרוי אוּן קינד
זאַלצבערג יאָסל
זאַלצבערג מינדל אוּן קינדער
זאַלצבערג חיה
זאַלצבערג מאָטל אוּן פרוי
זאַלצבערג מרדכי
זאַלצבערג פּערל אוּן קינדער
זאַלצבערג חייהלע, יאַנקל באָרישס
זאַלצבערג לוי, פרוי אוּן קינדער
זאַלצבערג פרייַדל, מאַן אוּן קינדער
זאַלצבערג דינה, לוי אוּן קינד
זאַלצבערג טאָבע
זאַלצבערג חנה
זאַלצבערג יוסף יודל
זאַלצבערג רעכל אוּן קינד

זאַלצבערג יאַנקל
זאַלצבערג מאַשע אוז קינדער
זאַלצבערג לאה
זאַלצבערג מרדכי בער
זאַלצבערג יוסף
זאַלצבערג פריידע אוז קינדער
זאַלצמאַן מאיר שוחט, פרוי אוז קינדער
זאַלצמאַן ישראל
זאַלצמאַן רויזע אוז קינדער
זאַלצמאַן משה
זאַלצמאַן שרה פערל
זאַלצמאַן אליה
זאַלצמאַן מינדל אוז קינדער
זאַלצמאַן וועלוול
זאַלצמאַן יהודית אוז קינדער
זאַלצמאַן אברהם
זאַלצמאַן שלום
זאַלצמאַן יוסף, פרוי אוז קינדער
זאַמבערג יהושע
זאַמדמער גיטל די רימערקע
זאַמדמער זלאַטע
זאַמדמער פייגע
זאַמדמער יאַנקל אוז פרוי
זאַמדמער אברהם
זאַמדמער דודטשע, פרוי אוז קינדער
זיידענוואַרם רבקה
זיידענוואַרם ישראל וואָלף
זיידענוואַרם רחל
זיידענוואַרם משה דוד
זיידענוואַרם שרה
זיידענוואַרם גרשון
זיידענוואַרם שפרה אוז קינדער
זיידענוועג אליעזר
זיידענוועג אליה
זיידענוועג פייגע גיטל אוז קינדער
זיידענטערגער חיים, פרוי אוז קינדער
זיידענטערגער חיה
זיידענטערגער פראדל אוז קינדער
זיידענטערגער יונה
זיידענטערגער חיים נטע, פרוי אוז קינדער
זילבערבלום מאַטל
זילבערבלום שרהלע
זילבערבלום לייבל אוז פרוי
זילבערבלום מנוחה
זילבערג מרים
זילבערינג דוד, פרוי אוז קינדער
זילבערינג יאַנקל, פרוי אוז קינדער
זילבערינג יוטע, מאַן אוז קינד
זילבערינג יוסף
זילבערינג הינדע אוז קינדער
זילבערינג רויזע
זילבערינג רחל לאה
זילבערינג בנימין
זילבערינג ציפּע אוז קינדער
זילבערמאַן חיים אליה, פרוי אוז קינדער
זילבערמאַן יחיאל
זלאַטיגאָרע ישעיהו
זלאַטיגאָרע רבקה אוז קינד
זלאַטיגאָרע מלכה
זלאַטיגאָרע שמואל
זלאַטיגאָרע רייזל
זינגער דינה
זינגער רבקה
זינגער לייבל שוחט
זינגער טאָבע
זינגער מענדל, פרוי אוז קינדער
זינגער אברהם משה
זינגער רחל
זינגער יאַנקל
זינגער חוה
זינגער צדוק
זינגער שבעלע
זיסמאַן מענדל אוז פרוי
זיסמאַן ישראל
זיסמאַן משה
זעלצער גרשון
זעלצער פערל לאה אוז קינדער
זעלצער משה

ח

חאַניסמאַן לייבל, פרוי אוז 6 קינדער
חאַניסמאַן דן
חאַניסמאַן שיינדל אוז 2 קינדער
חאַניסמאַן נעמי
חאַניסמאַן חיים
חאַניסמאַן חיהלע (צעדערבוים)
חאַניסמאַן סאָניע
חאַניסמאַן איטשע
חאַניסמאַן ישעיה לייב מיט אַ זון
חאַניסמאַן רייזל, איר מאַן אוז קינדער
חאַניסמאַן חיהלע, משה חאַניסמאַנס

ט

טאַבאַטשניק אהרן
טאַבאַטשניק עטקע אוז קינדער
טייטלבוים דבורה אוז קינדער
טייטלבוים רויזע אוז קינדער

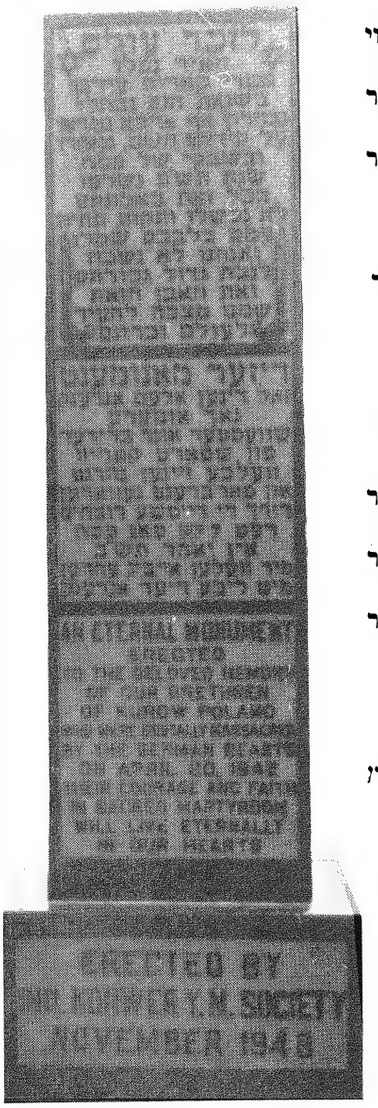
טייטלבוים הינדל
טייטלבוים ברוך
טייטלבוים קלמן
טייטלבוים משה, פרוי און קינדער
טייטלבוים יאָסל
טייטלבוים פראַדל און קינד
טייטלבוים מאָטל
טייטלבוים מאיר
טייטלבוים שרהלע און קינד
טייטלבוים העשל
טייטלבוים לייביש, פרוי און קינדער
טייטלבוים רעכל און קינדער
טייכמאַן ברוינדל
טייכמאַן גרשון
טייכמאַן פייגע
טייכמאַן יאַנקל
טייכמאַן נעמי און קינד
טייכמאַן זיסל
טייכמאַן משה
טייכמאַן ברוך
טייכמאן יצחק
טייכמאַן הינדע
טענענבוים מרדכי
טענענבוים אסתר פייגע און קינדער
טענענבוים ישראל משה, פרוי און קינדער
טענענבוים משה
טענענבוים ציפּע
טענענבוים הערשל, פרוי און קינדער
טענענבוים לייזער
טענענבוים שרה
טייכמאַן משה
טענענבוים פייוול
טענענבוים פישל, פרוי און קינדער
טענענבוים דוד, זיין פרוי פייגע
טענענבוים איטשע
טענענבוים זלאַטע
טענענבוים לאהייטע
טענענבוים פישל
טענענבוים שוינדל
טענענבוים חיהלע
טענענבוים מעכל
טענענבוים שוינדל
טענענבוים חיים, פרוי און קינדער

טענענבוים יחזקאל
טענענבוים פראַדל
טענענבוים רחמה און קינדער
טענענבוים דוד, פרוי און קינדער
טענענבוים יחיאל
טענענבוים פייגע
טרייגלעזער שמחה, פרוי און קינדער
טרייגלעזער שאול, פרוי און קינדער
טרייגלעזער מאיר, פרוי און קינדער
טרייגלעזער מענדל
טרייגלעזער קיילע
טרייגלעזער יחזקאל
טרייגלעזער רחל
טרייגלעזער ישראלקע, לאה און קינדער
טשעכאַנאָווסקי חיים יאָסל
טשעכאַנאָווסקי יוכבד
טשעכאַנאָווסקי בראַנדל, מאַן און קינד
טשעכאַנאָווסקי לייביש
טשעכאַנאָווסקי יאַנקל
טשעכאַנאָווסקי זלאַטע
טשעכאַנאָווסקי צירל

יוסטמאַן חיים שמואל, פרוי און קינדער
יוסטמאַן אביש, פרוי און קינדער
יעבץ ביילע
יעבץ מענדל דוד, פרוי און קינדער
יעבץ מלכה, מאַן און קינדער
יעלין משה עוזר, פרוי און קינדער
יעלין אייזיק, פרוי און קינדער

לאָבערבוים מרדכי מעכל און פרוי
לאָבערבוים מרים גיטל און קינדער
לאָבערבוים פנחס
לאָבערבוים פראדל און קינדער
לאָבערבוים מלכה
לאָבערבוים משה
לאָבערבוים מרדכי
לאָבערבוים ישראלקע
לאָבערבוים הענע און קינדער

לאָבערבוים אייזיק,
משה נחם און פרוי
לאָבערבוים חיים,
פרוי און קינדער
לאָבערבוים לוי,
פרוי און קינדער
לאָמבערג משה
לאָמבערג רבקה
לאָמבערג יאַנקל
לאָמבערג פריידע און קינדער
לאַנדמאַן יצחק
לאַנדמאַן אסתר
לאַנדמאַן הענע
לאַנדמאַן שלמה
לוסטמאַן מאַקס, און קינדער
לוסטמאַן דאַניע,
פרוי און קינדער
לוסטמאַן ראובן,
פרוי און קינדער
לוסטמאַן משה,
פרוי און קינדער
ליאַנאייל אברהם
ליאַנאייל שרה
ליאַנאייל מאַטל
ליאַנאייל שמואל
ליאַנאייל ברוך, פרוי און קינדער
ליבסקינד פסח
ליבסקינד פּערל און קינדער
ליבערמאַן יאַנקל
ליבערמאַן חנה און קינדער
לייכטער רבקה צירל
לייכטער נעמי און קינד
לייכטער חיים
ליכט שלמה חנא'ס
ליכט שיינדל און קינדער
ליעב איטשע,
ציפּע און טאָכטער
ליפּסמאַן הערשל
ליפּסמאַן רבקה
ליפּסמאַן ראָזא
ליפּסמאַן זשאַק
ליפּסמאַן שמעון, שפרה, בריינדל
לעווי מאיר
לעווי פייגע
לעווי הערשל
לעווי חיים יונה
לעווי שמואל
לעווי לוי, פרוי און קינדער
לעווין נפתלי, פרוי און קינדער

א מאָנומענט נאָך די קאָריווער קדושים, גע־
שטעלט פון די לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק,
אויפן דאָרטיקן בית דוד־סעמעטערי

לעווין יחזקאל
לעווין שיינדל און קינדער
לעווין פישל, פרוי און קינדער
לעווין ביירעך, פרוי און קינדער
לעווין יאָסל
לעווין רעכל
לעווין שרה
לעווין יצחק
לעברזדער בערל
לעברזדער רייזל און קינדער
לעווינזאָן הינדע עטל
לעווינזאָן שמחה
לעווינזאָן גאָלדע און קינדער
לעווינזאָן יצחק
לעווינזאָן דוד
לעווינזאָן חיים און זיין פרוי
לעווינזאָן חיהלע
לערמאַן מענדל
לערמאַן שיינדל
לערמאַן שרהלע, מאַן און קינד
לערמאַן יאָסל
לערמאַן אסתר
לערמאַן שמואל
לערמאַן אסתר
לערמאַן משה, פרוי און קינדער
לערמאַן טאָבע און מאַן
לערמאַן נח
לערמאַן מרדכי הערש,
פרוי און קינדער
לערמאַן צדוק, פרוי און קינדער
לערמאַן ישראל, פרוי און קינדער
לערמאַן טאָבע
לערמאַן שמואל, פרוי און קינדער
לערמאַן ישראל (באָלעק)
לערמאַן חנה
לערמאַן דוד, פרוי און קינדער
לערמאַן שמעלקע
לערמאַן באַשע
לערמאַן אברהם, פרוי און קינדער
לערמאַן משה
לערמאַן רחל
לערמאַן חנה
לערמאַן רייזל
לערמאַן טאָבע
לערמאַן קינע
לערמאַן מרדכי לייב, פרוי און קינדער
לערמאַן ישראל, לייב לערמאַנס
לערמאַן לייבעלע (יאַנקל וויינריבס אייניקל)

מ

מאָגערמאַן גדליה
מאָגערמאַן רחל לאה און קינדער
מאָגערמאַן מרדכי, פרוי און קינדער
מאָגערמאַן ישראל, פרוי און קינדער
מאָגערמאַן יאַנקל, פרוי און קינדער
מאָגערמאַן יואל, פרוי און קינדער
מאָגערמאַן פּסח
מאָגערמאַן פייגע און קינדער
מאַנדעלבוים שמואל
מאַנדעלבוים שרה אסתר
מאַנדעלבוים לייבל, פרוי און קינדער
מאַנדלקער לייבל
מאַנדלקער שבעלע און קינדער
מאַנדראָוויסקי פּנחס, פרוי און קינדער
מאָרגענשטערן יחיאל מאיר און פרוי
מאָרגענשטערן עקיבא, פרוי און קינדער
מאָרגענשטערן חיים ישראל, פרוי און קינדער
מיגדאַלעק נתן דוד
מיגדאַלעק אריה
מיגדאַלעק חיה און קינדער
מיגדאַלעק נחמיה
מיגדאַלעק פּערל און קינד
מיגדאַלעק מחלה
מיגדאַלעק חנה טאָבע
מיגדאַלעק יאַנקל
מיטעלמאַן משה לייב, פרוי און קינדער
מעלהענדלער לייבל
מעלהענדלער רויזע
מעלהענדלער בן ציון און פרוי
מעלהענדלער שרה
מעלהענדלער חנה
מעלהענדלער הערשל, פרוי און קינדער
מעלהענדלער יעקב פייוול
מעלהענדלער פרוידל און קינדער
מעלהענדלער יוסף, ליבע און קינד
מעלהענדלער שמואל יצחק, פרוי און קינדער
מעלהענדלער עלקע לאה
מעלהענדלער פייגע פּערל און קינדער
מעלהענדלער הערשל דוד יוספּ
מעלהענדלער רעכל און קינדער
מעלהענדלער יוסף
מעלהענדלער ליבע און קינד
מעלהענדלער שמעון, פרוי און קינדער
מעלהענדלער שלמה
מעלהענדלער דבורה און קינדער
מעלהענדלער משה
מעלהענדלער גיטל
מעלהענדלער רבקה
מעלהענדלער שרה
מערפיש ישראל
מערפיש בריל יאָקלם און קינדער
מערפיש יאַנקל
מערפיש ליבע און קינדער

נ

נודעלשטיין ישראל, פרוי און קינדער
נוכימאָווימש יחיאל, פרוי און קינדער
נידערבערג מאָטל
נידערבערג מירל
נידערבערג חיים יהושע און פרוי
נידערבערג דוד
נידערבערג פייגע
נידערבערג דינה
נידערבערג עטקוס
נידערבערג מרים
נידערבערג מינטשע
נידערבערג רבקהלע
נייַמאַרק שמואל יצחק
נייַמאַרק העניע
נייַמאַרק הערשל
נייַמאַרק משה
נייַמאַרק הערשל טעמאַלים און קינדער
נייַמאַרק אברהם
נייַמאַרק יוכבד
נייַמאַרק פרכה, טאָכטער, מאַן און קינדער
נייַמאַרק מאיר, פרוי און קינדער
נייַמאַרק משה
נייַמאַרק חנה־עטע
נייַמאַרק בערל
נייַמאַרק שבע
נייַמאַרק מלכה
ניסענבוים חיים מרדכי, פרוי און קינדער
ניסענבוים מאָשקע
ניסענבוים רבקה און קינדער
ניסענבוים שמואל, פרוי און קינדער
ניסענבוים שלמה
ניסענבוים מאיר
ניסענבוים שבע גאָלדע
ניסענבוים אברהם, פרוי און קינדער
ניסענבוים משה
ניסענבוים רחל לאה און קינדער
ניסענבוים חיים
ניסענבוים מאיר, פרוי און קינדער
ניסענבוים הירש
ניסענבוים לאה
ניסענבוים שמואליק
ניסענבוים שמואל

ניסענבוים ביילע און קינדער
ניסענבוים מעכל
ניסענבוים מלכה
ניסענבוים יצחק, פרוי און קינדער
ניסענבוים מאיר
ניסענבוים יאַנקל, און זיין פרוי בעלא (שאַפּירא)
ניסענבוים ראצע
ניסענבוים חייב מרדכי
ניסענבוים יחיאל
ניסענבוים אברהם
ניסענבוים שלמה
ניסענבוים שרה און קינדער
ניסענבוים הערשל
נירענבערג ישראל
נירענבערג חיה און קינדער
נירענבערג מענדל
נירענבערג דאָבֿרע און קינדער
נירענבערג הערש און פרוי

ע

עטינגער שרה און קינדער
עטינגער הערש לייב, פרוי און קינדער
עטינגער טילע, פּערל, צעטל
עטינגער מאָטל
עטינגער שרה און קינדער
עטינגער ראובן, פרוי און קינדער
עטינגער משה, פרוי און קינד
עטינגער שוינדל
עטינגער יצחק
עטינגער לייזער
עטינגער חיחלע
עטינגער פּערל
עלענבויגן חנה
עלענבויגן בן ציון, פרוי און קינדער
עלענבויגן אברהם, רבקה, מלכה, ראָכמע, בלימע
עלענבויגן העניע
עלענבויגן רייזל
עלענבויגן פייגע
עלענבויגן גאָלדע
עלענבויגן רחל
עלענבויגן מינדל
עלענבויגן משה
עלענבויגן רחל
עלענבויגן מינטשע
עלענבויגן שרה
עלענבויגן שמחה
עלענבויגן שמעון, חנהטשע און קינד
עלענבויגן איטשע, פרוי און קינד
עלענבויגן בלימע, העניעלע
ערדמאַן מעכל
ערדמאַן חנה און קינדער
ערליך שמואל משה
ערליך מאַבעלע און קינדער
ערליך יאַנקל

פ

פאָזאַראָווטשיק יהושע, פרוי און קינדער
פאָזאַראָווטשיק פייגע
פאָזאַראָווטשיק אויטשע
פאָזאַראָווטשיק משה
פאָמעראַנץ שרה לאה
פאָמעראַנץ מחלה
פאָמעראַנץ שאול
פאָמערנץ פייגע און קינדער
פאָמעראַנץ חנה רייזל
פאַנטאָפל יאַנקל, פרוי און קינדער
פאַנטאָפל שמואל, פרוי און קינדער
פּעך מענדל
פּעך חנה
פּעך יצחק, פרוי און קינדער
פּעך שלום
פּערלמאַן פייגע ביילע, איר מאַן און קינדער
פּרץ (דאָקטאָר) משה, פרוי און קינד
פראָבערשטיין אפרים
פראָבערשטיין חיים, פרוי און קינדער
פראָבערשטיין יונה, עטקע
פראָבערשטיין חיים, פרוי און קינדער

צ

צאַלקאָוויטש לייב
צאלקאָוויטש פּערל און קינדער
צאלקאָוויטש יצחק
ציינשמידט יאַנקל
ציינשמידט דבורה און קינד
ציינענבוים יוסף
ציינענבוים חוה
ציירגלאַס לייבל
ציירגלאַס חיה לאה און קינדער
צינגער שמואל
צינגער טאָבע און קינדער
צינקעלשטיין שלמה
צינקעלשטיין חנה
צינקעלשטיין משה
צינקעלשטיין פּערלע
צינקעלשטיין שמואליק
צינקעלשטיין רחלע
צינקעלשטיין יחזקאל

פינקעלשטיין טאָבטשע און קינד
פינקעלשטיין שמואל
פינקעלשטיין חענע
פינקעלשטיין יאַנקל
פינקעלשטיין חנה ריווע
פינקעלשטיין שלמה און זיין פרוי חיהלע (טענענבוים)
פינקעלשטיין משה
פינקעלשטיין הערש
פינקעלשטיין אהרן, פרוי און קינדער
פינקעלשטיין יאַנקל
פינקעלשטיין לאה און קינדער
פינקעלשטיין ראובן, פרוי און קינדער
פינקעלשטיין חיים
פינקעלשטיין רויזע און קינדער
פינקעלשטיין עזר
פינקעלשטיין ראשע און קינדער
פינקעלשטיין נחמן
פינקעלשטיין רבקה און קינד
פינקעלשטיין משה
פינקעלשטיין פייגע און קינדער
פינקעלשטיין איטשע
פישביין שמואל
פישביין גיטל און קינדער
פישביין יצחק
פישביין איטשע
פישביין משה, פרוי און קינד
פישביין לאה יודלס
פישביין חיים, פרוי און קינדער
פישביין יצחק, איטשע און קינד
פישביין יאַנקל
פישביין סימע
פישביין פּעסע
פישביין יחזקאל
פישל סופרס קינדער:
שרה מיט איר מאַן
מלך מיט פרוי און קינדער
מאַנעס מיט פרוי און קינדער
נאָלדע מיט אַ קינד און מאַן
רויזע
מרים חנה (שמואל שמשם טאָכטער) מיטן מאַן
פישמאַן יצחק
פישמאן פרוידע
פישמאַן איטשע
פישמאַן מלכה (ראָטפאַרב), און קינד
פישמאַן מינדל לאה
פישמאַן משה
פישמאַן יחיאל און פרוי
פליספעדער איטשע
פליספעדער טאָבע און קינדער
פליספעדער עטל
פליספעדער יאַנקל, פרוי און קינדער
פליספעדער משה און זיין פרוי
פליספעדער יאַנקל, פרוי און קינדער
פליספעדער משה, פרוי און קינדער
פלעדערווויש יאַנקל, פרוי און קינדער
פלעק מלכה
פלעק יאַנקל
פלעק אַלטע און קינדער
פעדערבוש יחיאל
פעדערבוש עלקע
פעדערבוש פייגע
פעדערבוש יוזיפ
פעדערבוש חיה עלקע און קינדער
פעדערבוש שרה
פעדערבוש יודל, פרוי און קינדער
פעלדבערג לויבּיש
פעלדבערג יחיאל
פעלדבערג הינדע
פעלדבערג משה מאיר
פעלדבערג רבקה
פעלדבערג נח
עלדבערג פּערל נעכע
עלדבערג מרדכי
עלדבערג חנה און קינדער
עלדהענדלער שרה רבקה
עלדהענדלער יהושע, פרוי און קינדער
עלדהענדלער ישראל יצחק
עלדהענדלער הערשל
עלדהענדלער משה און פרוי
עלדהענדלער פראַדל
פעלדהענדלער מרדכי, פרוי און קינדער
פעלדשטערן חיים
פעלדשטערן עטל און קינדער
פעפערקאָרן איטשע
פעפערקאָרן עלקע
פעפערקאָרן רחל
פעפערקאָרן יודל
פראָסט עטל
פראָסט ישראלקע, פרוי און קינדער
פראָסט רחל
פרידמאַכער חיים, פרוי און קינדער
פרידמאַן שמואל, טאָבע און קינד
פרידמאַן מענדל און קינדער
פרידמאַן זאַנוול
פרידמאַן משה יאָסל
פרידמאַן שיינדל
פרידמאַן הערשל
פרימער חנה, ליפּע, מלכה

פרימער משה, פרוי און קינדער
פרענקל לייבל
פרענקל דבורה און קינדער
פרענקל יחיאל, פרוי און קינדער

צ

צאַדיק מאיר
צאַדיק שרה און קינדער
צאַדיק גליקע און קינדער
צוקערמאַן ברוך זישע
צוקערמאַן פריידע און קינדער
צוקערמאַן יוסף
צוקערמאַן שמואל
צוקערמאַן צביה
צוקערמאַן יאַנקל
צוקערמאַן לייבל
צוקערמאַן בלה און קינדער
צוקערמאַן מאַטעלע
צוקערמאַן דינה
צוקערמאַן מרדכי
צוקערמאַן טאָבע
צוקערמאַן קלמן
צוקערמאַן יוטע
צוקערמאַן טאָבע
צוקערמאַן עלקע
צוקערמאַן חיים
צוקערמאַן רבקה און קינדער
צוקערמאַן שרה מיט 3 קינדער
צוקערמאַן חיה צביה, מאַן און 3 קינדער
צוקערמאַן שרה און איר מאַן יוסף, טאָכטער חיה
צוקערמאַן רויזע, איר מאַן און 2 קינדער
צוקערמאַן יוסף
צוקערמאַן פריידע
צוקערמאַן צביה און קינדער
צוקערמאַן מאַטל
צוקערשאַפט פייגע רייוע
צוקערשאַפט שרה גיטל
צוקערשאַפט משה, פרוי און קינדער
צימערמאַן אברהמטשע
צימערמאַן שיינדעלע
צימערמאַן שלמה נחמן
צימערמאַן טאָבע
צימערמאַן אברהם
צימערמאַן רחל און קינדער
צימערמאַן פייוול, פרוי און קינדער
צימערמאַן שאול, פרוי און קינדער
צעדערבוים אברהמטשע
צעדערבוים חיהלע
צעדערבוים דוד, פרוי און קינדער
צעדערבוים פערל, מאַן און קינדער
צעדערבוים חיה, מאַן און קינד

ק

קאַווע משה טוביה, פרוי און קינדער
קאַווע טאָבע, מאַן און קינדער
קאַווע אברהם
קאַווע יחזקאל
קאַווע לוי
קאַווע גאָלדע און קינדער
קאַווע שמואל
קאַווע דרעזל און קינדער
קאָטלאַזש דוד
קאָטלאַזש גאָלדע און קינדער
קאָטלאַזש טאָבע
קאָטלאַזש חנה באַשע
קאָטלאַזש שרה
קאָטלאַזש בנימין, פרוי און קינדער
קאָפּיטקע מענדל
קאָפּיטקע רחל און קינדער
קאָפּיטקע נתן, פרוי און קינדער
קאָפּיטקע יחיאל, זיין פרוי רחל און קינדער
קאַפּלאַן חנא, פרוי און קינדער
קאַפּלאַן יאַנקל, פרוי און קינדער
קאַפּלאַן אברהם
קאַפּלאַן שרחלע און קינדער
קאַפּלאַן רחל
קאָראַנע שלמה מרדכי
קאָראַנע יאַכיט
קאַרטמאַן פייוול
קאַרטמאַן גאָלדע און טאָכטער
קאַרטמאַן מאיר
קאַרטמאַן שמואל
קאַרטמאַן אברהם הערש
קאַרטמאַן איטע
קאַרטמאַן חיים ישראל, פרוי און קינדער
קאַרטמאַן דבורה
קאַרטמאַן לאה
קאַרטמאַן רבקה
קאַרטמאַן רויזע
קאַרטמאַן יעקב יואל
קאַרטמאַן העניטשע
קאַרטמאַן שמעון
קאַרטמאַן לאה און קינדער
קאָרנבליט זאַנוול, פרוי און קינדער
קאָרנגאָלד דוד
קאָרנגאָלד חוה
קאָרנגאָלד פערל
קאָרנשטיין מענדל

קאָרנשטיין חיה פּערל
קאָרנשטיין מאיר
קאָרנשטיין יחיאל
קאָרנשטיין לייבל
קאָרנשטיין טאָבטשע
קאָרנשטיין שרה
קיימאַן הילקע, פרוי און קינדער
קיימאַן יצחק
קיימאַן נעמי
קלאַפּערמאַן רחל
קלאַפּערמאַן נח
קלאַפּערמאַן העניע און קינדער
קלאַפּערמאַן אהרן לייב
קלאַפּערמאַן שרה זיין פרוי
קלאַפּערמאַן יוסף
קלאַפּערמאַן יאָסל
קלאַפּערמאַן משה
קלאַפּערמאַן רחל מיט פינף קינדער
קלאַפּערמאַן מרדכי
קלאַפּערמאַן שרה לאה
קלאַפּערמאַן מאָטל
קלאַפּערמאַן מירל
קלאַפּערמאַן משה
קלאַפּערמאַן יוסף
קלאַפּערמאַן יוכבר
קלאַפּערמאַן דוד
קליידמאַן הערשל
קליידמאַן פּעסל (פּערלמאַן)
קליידמאַן מענדל
קליידמאַן יאָסל
קליידמאַן חיים יאַנקל און פרוי
קלימענסבערג פייוול
קלימענסבערג באַשע און קינדער
קלימענסבערג הערשל, פרוי און קינדער
קלימענסבערג שאול, פרוי און קינדער
קלימענסבערג פייוול
קלימענסבערג רייזל
קלימענסבערג רויזע דינה
קלימענסבערג פּערל
קלימענסבערג רחל
קלימענסבערג נתן
קלימענסבערג חנה און קינדער
קלימענסבערג חנה באַשע
קלימענסבערג שיינדל
קעניג ישראל דוד
קעניג מלכה און קינדער
קעניג יאַנקל
קעניג עלקע און קינדער
קעניג משה
קעניג יצחק, פרוי און קינדער
קעניג לייזער הערש
קעניג רויזע און קינדער
קעניג חנה רבקה
קראַנצבערג חנה דבורה
קראַנצבערג דוד, זיין פרוי שרה מרים, קינדער

ר

ראָזין חיים
ראָזין מינדל
ראָזין איטשע
ראָזין חנה (וואַכנהאַזער)
ראָזין חיהלע
ראָזין טעמעלע
ראָזין יאַנקעלע
ראָזין פּערל
ראָזין ציפּע, מאַן און קינד
ראָזין לייבל
ראָזין טאָבע
ראָזין מלך
ראָזין רעכל און קינדער
ראָזנבלאַט חנה
ראָזנבלאַט שמואל
ראָזנבלאַט שמחה בונים
ראָזנבלאַט טעמע (נאָזשיטשאַנסקי) און קינדער
ראָזנבלאַט יעקב הערש
ראָזנבלאַט יוכבד און קינדער
ראָזנבלאַט יונה
ראָזנבלאַט פראַדל
ראָזנבלאַט בער, פרוי און קינדער
ראָזנבלאַט שלמה
ראָזנבלאַט פייגע
ראָזנבלאַט משה מעכל, פרוי און קינדער
ראָזנבלאַט שמחה
ראָזנבלאַט רחל שפרחם און קינדער
ראָזנבלאַט ליפּע
ראָזנבלאַט פייגע
ראָזנבלאַט טאָבע
ראָזנבלאַט טעמע
ראָזנבלאַט יאַנקל
ראָזנבלאַט פריידע שפרה
ראָזנבלאַט לייזער
ראָזנבלאַט יאַנקל
ראָזנבלאַט פייגע
ראָזענבוים מענדל, פרוי און קינדער
ראָזענבוים איטע
ראָזנער שמואל, פרוי און קינדער
ראָזנער גאָלדע
ראָזען חיים שעיהס, פרוי און 2 קינדער
ראָזען חנה
ראָזען יחזקאל
ראָזען שיינדעלע

ראָזען פייוול
ראָזען לייבל, גיטל
ראָזען ליבע און קינדער
ראָזען חיה
ראָזען רעכל און קינדער
ראָזען יאָסל, פרוי און קינדער
ראָזען יחזקאל
ראָזען הערשל
ראָזען בלה
ראָזען רייזל
ראָזען לויבּיש
ראָזען מאַטיס
ראָזען הדסה
ראָזען יאָסעלע
ראָזען צעטל
ראָזען קיילע דינה
ראָזען שמואל
ראָזען רחל
ראָזען משה
ראָזען שעפּסל
ראָזען זאַנוול
ראָזען רחל
ראָזען יהודה לייב
ראָזען יוסף
ראָזען נחמיה
ראָזען דוד
ראָזען שרה זיסל
ראָזענזאָן דוד
ראָזענזאָן חוה
ראָזענזאָן חיים
ראָזענזאָן יחזקאל
ראָזענזאָן רחל
ראָזענזאָן רבקה
ראָזענזאָן גיטל
ראָזענזאָן שמואל
ראָזענזאָן חיים
ראָזענפעלד חנה און קינדער
ראָזענפעלד מרים
ראָזענפעלד נעמי
ראָזענפעלד הערצל
ראָזענצוויג יאָסל
ראָזענשפּיר לוי יצחק
ראָזענשפּיר מענדל
ראָזענשפּיר לייבל
ראָטפֿאַרב מרדכי
ראָטפֿאַרב חנה דבורה
ראָטפֿאַרב בער
ראָטפֿאַרב שמחה
ראָטפֿאַרב קיילע
ראָטפֿאַרב חיחלע, מאַן און קינדער

ראָטפֿאַרב מאיר מעכל, זיין פרוי היה (פלאַקסער) און קינדער
ראָטפֿאַרב הערש לייב
ראָטפֿאַרב פייגע
ראָטפֿאַרב יהושע, פרוי און קינדער
ראָכמאַן שלמה, פרוי און קינד
ראָכמאַן יודל און פרוי
ראָכמאַן פייגע
ראָכמאַן דבורה
ראָכמאַן גרשון העניך
ראָכמאַן יאָסל, פרוי און קינדער
ראָכעלסמאַן שרה
ראָכעלסמאַן שמאי
ראָכעלסמאַן מאַנעס, פרוי און קינדער
ראָכעלסמאַן לייבל
ראָכעלסמאַן יאַנקל
ראָכעלסמאַן שיינדל חנה
ראָכעלסמאַן מלך
ראָכעלסמאַן זועלוול
ראָכעלסמאַן פייגעלע
ראָכעלסמאַן פּערל
ראָכעלסמאַן מלך
ראָכעלסמאַן חיים בער, פרוי און קינדער
ראָכענשוואַלב מלך, פרוי
ראָכענשוואַלב שרה שיינדל
ראַפּאָפּאָרט הערש
ראַפּאָפּאָרט ביילע
ראַפּאָפּאָרט אלתר
ראָקבראַנד שרה
ראָקבראַנד ציפּע און מאַן
ראָקבראַנד פייגע
רובינשטיין שרה בריינדל
רובינשטיין אלתר
רובינשטיין פרימעט
רובינשטיין געצל
רובינשטיין פּעסע
רובינשטיין שלום און פרוי
רובינשטיין יאַנקל
רובינשטיין יהודית און קינדער
רופּער מענדל
ריצער (שאַבנמאַכער) גיטל און קינדער
ריצער ישראל
ריצער חיה לאה
ריצער איטשע לייב, פרוי און קינדער
ריצער נתן
ריצער רייזל און קינדער
ריצער פייגע
ריצער ליבע
ריצער שמחה
ריצער לייבל
ריצער פריידל און קינדער

ריצער ישראל און פרוי
ריצער שרה
ריצער לאה
ריצער גיטמאַן און פרוי
ריצער לאה און קינדער
ריצער זיסל
ריצער רבקה און קינדער
ריצער דוד, פרוי און קינדער
ריצער משה דוד
ריצער פייגע
ריצער רחל
ריצער רבקה
ריצער חיים
ריצער יאַנקל
ריצער יצחק
ריצער חיים, פרוי און קינדער
ריצער נחלע
ריצער נח
ריצער פּעסע און קינדער
ריצער הערשל און פרוי
ריצער אייזיק, יוטע און קינדער
ריק פייוול און פרוי
ריק אברהם, פרוי און קינדער
ריק שמואל, פרוי און קינדער
ריק פראַדל, מאַן און קינד
ריק חנהטשע, מאַן און קינדער

ש

שאַבעגמאַכער אלתר
שאַבעגמאַכער רבקה עטל
שאַבעגמאַכער נחמה און קינד
שאַבעגמאַכער יונה
שאַבעגמאַכער פּערל און קינדער
שאַבעגמאַכער אַבע
שאַבעגמאַכער רויזע און קינד
שאַבעגמאַכער פּסח, פרוי און קינד
שאַבעגמאַכער מאָטל, פרוי און קינד
שאַבעגמאַכער אבע, פרוי און קינדער
שאַבעגמאַכער גרשון, פרוי און קינד
שאַבעגמאַכער יצחק
שאַבעגמאַכער הינדע שרה און קינדער
שאַבעגמאַכער אליה
שאַבעגמאַכער יאָסל
שאַבעגמאַכער פייוול, פרוי און קינדער
שאַבעגמאַכער יצחק, פרוי און קינדער
שאַבעגמאַכער לייבל, פרוי און קינדער
שאַבעגמאַכער משה, פרוי און קינדער
שאָר משה, פרוי און קינדער
שאָר יאַנקל
שאָר שרה
שאָר בוילע
שאָר מלכה
שוכהענדלער איטע
שוכהענדלער אלתר
שוכהענדלער שוינדל
שולשטיין רחל
שולשטיין בנימין, פרוי און קינדער
שטאַמפאטער לייבל
שטאַמפאטער רחל און קינדער
שטאַמפאטער לייזער בער און פרוי
שטאַמפאטער אהרן יאַנקל
שטאַמפאטער משחלע
שטאַמפאטער שלום
שטאָקמאַן אברהם, פרוי און קינדער
שטאָקמאַן חיצע
שטיינמאַן יאָסל און פרוי
שטיינמאַן ישראל און פרוי
שטיינמאַן איציק
שטיינמאַן הירש יחיאל, שמש
שטיינמאַן מרדכי
שטיינמאַן קלמן, פרוי און קינד
שטיינער אברהם יצחק
שטיינער לאה ראָשע
שטערן הערש און פרוי
שטערן סערל לאה
שטערן שמואל און קינדער
שטערן משה אליעזר
שטערן רחמה און קינדער
שטערן יאָשע
שטערן רעכל און קינדער
שטערן יוזל
שטערן מרים איטע
שטערן חיים
שטערן פייגע
שטערן צביה
שטערן יאַנקל
שטערן יאַנקל מאיר
שטערן שרה לאה און קינדער
שטערן מאיר, פרוי און קינדער
שטערן לייביש
שטערן קינע און קינדער
שטראַסבורג הערש
שטראַסבורג איטשע, פרוי און קינדער
שטראַסבורג משה
שטראַסבורג יהושע
שטראַסבורג חדסה און קינדער
שייער לייבל
שייער רעכל און קינדער
שילדקרויט אברהמעלע נחם
שילדקרויט מארמל
שילדקרויט חיים יאָסל, פרוי און קינד

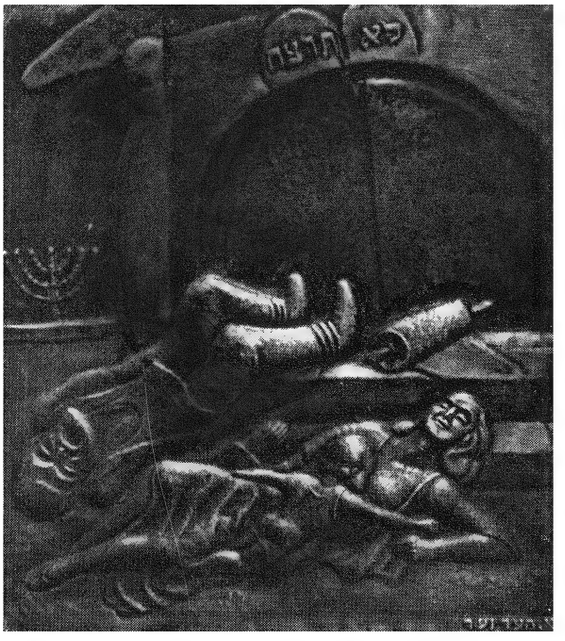
שילדקרויט יאַנקל מאיר
שילדקרויט רבקה און קינד
שילדקרויט רחל, מאַן און קינדער
שילדקרויט אסתר חיה דינהם
שילדקרויט מאור
שילדקרויט ציפּע
שילדקרויט נח
שילדקרויט פריינדל
שילדקרויט אברהם
שילדקרויט פייגע און קינדער
שילדקרויט רחל
שילדקרויט חוה, מאַן און קינדער
שילדקרויט גרשון
שילדקרויט רבקה און קינדער
שילדקרויט חיים יהודה, פרוי און קינדער
שילדקרויט יעקב
שילדקרויט חיה
שילדקרויט מאיר
שילדקרויט גרשון
שילדקרויט בּיילע און קינדער
שילדקרויט שיינדל
שילדקרויט משה מלך
שילדקרויט חיה און קינדער
שילדקרויט אברהם יצחק און פרוי
שילהיטער בעריש
שילהיטער דבורה לאה
שיפמאַן שמחה
שיפמאַן חיה פריידע
שיפמאַן פייגע און קינד
שיפמאַן אסתר
שיפמאַן צביה, מאַן און קינדער
שלימער שמואל
שלימער מאָבע און קינד
שניידלעדער חנהלע און אַ קינד
שניידלעדער הערש
שניידלעדער יאַנקל
שניידלעדער שלום
שניידלעדער שבע
שניידלעדער בערל
שניידלעדער פּסח
שניידלעדער שמחה
שניידלעדער רבקה
שניידלעדער מרדכי
שניידלעדער הערצקע
שניידלעדער באַשע
שניידלעדער יצחק
שניידלעדער דוד
שניידלעדער ברוך דוד
שניידלעדער לאה
שניידלעדער משה לייזער, פרוי און קינדער
שניידלעדער חיים, פרוי און קינדער

שניידלעדער זלאַטע
שניידלעדער אהרן
שניידלעדער חנה און קינדער
שניידלעדער איטשע
שניידלעדער אהרן
שניידלעדער פּערל און קינדער
שניידלעדער יהושע
שניידלעדער חנה
שניידלעדער מרדכי און פרוי
שניידלעדער בער
שניידלעדער יוסף, פרוי און קינדער
שניידלעדער צביה
שניידערמאַן יאַנקל
שניידערמאַן שבע
שניידערמאַן גדליה
שניידערמאַן שפרינצע און קינדער
שניידערמאַן משה
שניידערמאַן איטשע
שנייוויים הערשל, פרוי און קינדער
שנייער אפרים
שנייער הינדע מלכה
שנייער שלמה און זיין פרוי
שנייער פּסח
שנייער טאָבעלע
שנייער חיים
שער יאַנקל
שער שרחלע (גראָסמאַן)
שער גיטל
שער פּערל
שערמאַן יאַנקל, פרוי און קינדער
שערמאַן משה ראובן, פרוי און קינדער
שערמאַן חיים יהושע, פרוי און קינדער
שפּייזמאַן חיה שרה
שפּייזמאַן פּערל לאה
שפּייזמאַן פייגע
שפּייזמאַן ברוך
שפּייזמאַן הערשל
שפּייזמאַן הינדע
שפּייזמאַן משה, פרוי און קינד
שפּייזמאַן שמואל
שפּייזמאַן אסתר
שפּייזמאַן אַשר
שפּילבערג יהושע
שפּילבערג אסתר לאה און קינדער
שפּילבערג יוסף
שפּירא יאַנקל, מורה הוראה
שפּירא פריידע לאה און קינדער
שפּירא מאיר, פרוי און קינדער
שפּירא ישראל
שפּירא לאה

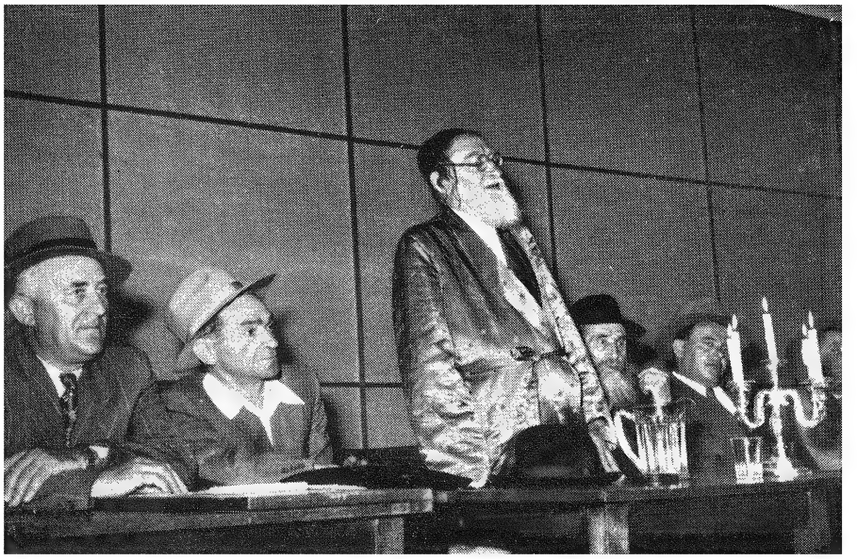
מלך ראוויטש שרייבט וועגן דאזיקן קופער־בארעליעף „לא תרצח" פון אריה מערזער:

פאַר אונזערע אויגן שוועבט כסדר אַ געהאַמערטע בלעך פון דעם מאָלער, צייכענער און קופער־בלעך־האַמערער אריה מערזער פון ישראל — אַ קונסטווערק מיט דעם נאָמען „לא תרצח". וואָס שייך אונז, וואָלטן מיר אָט דאָס ווערק אין אונזער שטוב אויפגעהאָנגען אַלס דאָס נאַציאָנאַלע סימבאָלישע בילד פון דעם דריטן חורבן.

אָט דאָס בילד שטעלט פאָר אַן ארון קודשל אין אַרעם שולעכל, איבערן טויערל פון אָרון קודש נאָר א־יין געבאָט פון אַלע צען... לא תרצח! פון די טרעפלעך פון אָרון קודש וואָלגערט זיך אַראָפּ אַ ספר תורה. אַ געפאַלענע יידישע משפחה ליגט אויף די טרעפ — אַנטלאָפן פאָר די רוצחים צום אָרון קודש. אָבער דער אָרון קודש אפילו האָט נישט באַוויזן צו ראַטעוועז. דער מאַן איז טויט — ליגט מיטן פנים פּיל מיט טענות צום אָרון קודש. זיין ווייב איז טויט. אָבער זייער קינד איז ניצול געוואָרן און דאָס קינד זויגט פון דער ברוסט פון דער טויטער מאַמען אַ שמייכל שיינען, ווייל זי האָט אין טויט דער־פילט, אַז דאָס קינד איז לעבן געבליבן. — יאָ, אָט דאָס בילד וואָלט דער שרייבער פון די שורות אויפגעהאָנגען ביי זיך אין שטוב ווי דאָס סימבאָלישע בילד.

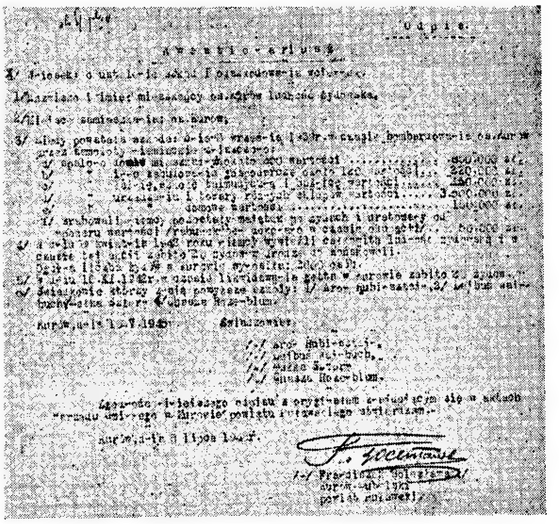

קופער־העמערונג פון קינסטלער אריה מערזער (צפת)
א. נ. „לא תרצח!"

אזכרה־אָוונט נאָך די קאָריוואָר קדושים, אין יאָר תשי"ד, אין תל־אביב. דער געוועזענער רב אין קאָריוו און היינט רב אין ירושלים, ר' אריה מרדכי רבינוביץ', רעדט ווענן די גדולי קאָריוו

אפיציעלער דאקומענט וועגן אומקום

אָריגינאַל פון אָפיציעלן פּוי־לישן דאָקומענט פון דער קאָ־מיסיע קאַנצעלאַריע וועגן דעם אומקום פון די קאַריווער יידן און די מאַטעריעלע שאַדנס

(צוגעשיקט פון דער ניו־יאָר־קער לאַנדסמאַנשאַפט)

אבשאַץ־אקם פון דער קאר׳ווער קאנצעלאריע וועגן די שאדנס פון די דארפס־קע יידישע א״ינוווינער

וועגדוגג וועגן פעסטשטעלן די שאדנס אוו קריגס־אַנטשעדיקונג

1) נאַמען אוו פאַרנאַמען: די איינווווינער פון דער אָסאדע (ישוב, גמינע) קוּרווו, די יידישע באַפעלקערונג.

2) ווויינאַרט: אָסאדע קוּרווו.

3) ווען איז געשען דער שאַדן: דעם 8טן סעפטעמבער 1939, אין דער צייט פון באַמ־באַרדירן די אָסאַדע קוּרווו דורך דייטשישע ערָאָפלאַנען, איז צעשטערט געוואָרן:

א) פאַרברענט ווויינגנגען אין ווערט פון 850.000 זלאָטע

בע) פאַרברענט אַנדערע 120 ווירטשאַפט־בנינים אין ווערט פון 220.000 זלאָטע

צע) פאַרברענט דאָם באָד, בית מדרש, שול, אין ווערט פון 250.000 זלאָטע

דע) פאַרברענט מכשירים אוו סחורות פון די געוועלבער אין ווערט פון 350.000 זלאָטע

ע) פאַרברענט שטוב־ווערטזאַכן אין ווערט פון 150.000 זלאָטע

עף) צעראַבירט דורך די דייטשן דאָם איבערגעבליבענע אייגנטום פון די יידן, נאָך דער שריפה, 50.000 זלאָטע

4) דעם 6טן אַפּריל 1942 האָבן די דייטשן אַרויסגעפירט די גאַנצע יידישע באַפעל־קערונג, אוו אין דער צייט פון דער דאָזיקער אַקציע, אויפן וועג קיין קאַנסקי־ווָאליע, זענען געהרגעט געוואָרן 20 יידן. די אַלגעמיינע צאָל יידן אין קוּרווו איז געווען — 2.800.

5) דעם 10טן נאָוועמבער 1942, אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע פון געטא, אין קוּרווו, זענען דערהרגט געוואָרן 28 יידן.

6) די עדות וועלכע וויסן וועגן די אויבנדערמאַנטע שאַדנס זענען:
1) רובינשטיין אַראָן, 2) לעיבוש ווויינבוך, 3) מאַלקא שטערן, 4) כאשא ראָזענבלום.

קוּרווו, טאָג פון 15טן מאי, 1945,

די עדות:

(—) אַראָן רובינשטיין
(—) לעיבוש ווויינבוך
(—) מאַלקא שטערן
(—) כאשא ראָזענבלום

די אויטענטישקייט פון דער דאָזיקער אָפשריפט פון אָריגינאַל, וועלכער געפינט זיך אין דער גמינע־פאַרוואַלטונג אין קוּרווו, פּולאַווער פּאָוויאַט, — באַשטעטיק איך.

קוּרווו, טאָג פון 8טן יולי 1948.

(—) פּראַנטשישעק באָלעסלאַווסקי,

קוּרווו־לובעלסקי, פּאָוויאַט פּולאַווסקי.

(איבערגעזעצט פון פּוילישׁ)

ענציקלאָפּעדיעס אוּן היסטאָרישע ווערק וועגן קאָריוו:

די «ENCYCLOPEDIA JUDAICA» (ענציקלאָפּעדיאַ יודאַיקאַ) באַנד 10, שרייבט:

„א שטעטעלע אין פּולאַוער קרייז, לובלינער וואיעוואדשאפט, אין פוילן. יידן האָבן שוין דאָרט געווינט אין יאָר 1548. בעת די טשאַרניעצקי־רדיפות אין יאָר 1656, זענען דאָרט א סך יידן אומגעקומען מיט א מאַרטירער־טויט.

בייַ דער איינפירונג פון שטעמפל־שטייער פאַר יידישע ספרים (יאָר 1776) באַלייגן 100 יידן אין קוראַוו 1195 ספרים. בעתן וועלטקריג ווערט פאַרברענט די האַלץ־סינאַגאָגע, וועלכע אין שוין אין יאָר 1690 דער־מאָנט געווארן פון דעם רייזנדן אוּלריך פאָן וועדום. (דער דאָזיקער פאַקט איז די קאָרעוועך יידן נישט באַקאָנט, די דאָטע — אַז בעתן וועלטקריג איז פאַרברענט געווארן די שיל — איז זיכער נישט קיין זיכערע. — רעדאַקציע פון יזכור־בוך). אין יאָר 1765 זענען אין קוראַוו פאַראַן 904 יידישע קאָפּשטייער־צאָלער. אין יאָר 1852 לעבן אין קוראַוו 1598 יידן; אין יאָר 1897 — 2107 יידן (די אַלגעמיינע באַפעלקערונג באַטרעפט 3980 נפשות). אין יאָר 1921 — 2230 יידן (אַלגעמיינע באַפעלקערונג — 3392). אין קוראַוו איז געווען א פּאָלקשוּלע פון דער תּרבות־אַרגאַניזאַציע".

Disparlimenten d. Warschauer jüd. Hauptarchivs. Kopfsteuer Finanzkommission Nr. 35, S. 204 (Warsch. Finanzarchiv). Bersohn Dyplomatarjusz Nr. 518.

Statistik d. Lubliner Woiewodschaft in „Junger Historiker", Nr. 2, E. R.

די "ЕВРЕЙСКАЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЯ" (יעוורעיסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ) שרייבט:

„קוראַוו — בעתן פעריאָד פון דער פוילישער רעפובליק — א שטעטעלע פון לובלינער וואיעוואָד־שאפט. אין יאָר 1656 האָבן די חיילות פון העטמאַן טשאַרניעצקי באַפאַלן די יידן אין קוראַוו, פון וועלכע א טייל זענען אומגעקומען. אין יאָר 1765 האָט זיך דער יידישער קהל גערעכנט — 1092 קאָפּשטייער־צאָלער. איצט (אין די ערשטע יאָרן פון 20־טן יאָרהונדערט — רעדאַקציע פון י. ע.) איז עס א גמינע פון נאָווא־אַלעקסאַנדראָווסקער קרייז, לובלינער גובערניע. אין יאָר 1856 האָבן דאָרט געווינט 1100 קריסטן און 1564 יידן. אין יאָר 1897 — איינווינער 3980, פון זיי 2107 יידן".

SLOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA POLSKIEGO

(סלאָווניק געאָגראַפּישני קרולעסטוואַ פּאָלסקיעגאָ, יאָר 1883)

קוּרוּוו, א שטעטלשער ישוב, אמאל — א שטאָט. ביים טייכל קורוווקא, נאָווא־אַלעקסאַנדער (פּולא־ווער) פּאָוויאָט, גמינע און פּאַראַפּיע קורוווּ. ליגט לינקס פון דער נאַדווישליאַנער (ביים־וויסלשער) אייזן־באַן־ליניע, 5 ווייַרסט פון דער סטאַציע קלעמענטאָוויצע, אויף דעם וועג פון פּולאַוו קיין לובלין.

ליגט צווישן קאָנסקאָוואָליע און מאַרקושאָוו. 30 ווייַרסט ווייט פון לובלין, 16 ווייַרסט פון פּולאַוו, 125 ווייַרסט פון וואַרשע.

באַזיצט א געמויערטן פּאַראַפּיע־קאָשטשאָל, א הויז פאַר זקנים, און א סינאַגאָגע. א געמינע־גערעכט, א געמינע־אָמט, א שפּאַרקאַסע, אַן עלעמענטאַר־שולע, א פּאָסט־סטאַציע.

אין יאָר 1827 זענען געווען 248 הייזער, 1920 איינווינער. אין יאָר 1860 — 2672 איינווינער (1562 יידן), איצט (אין יאָר 1883) 245 הייזער, צווישן זיי 13 געמויערטע, 3593 איינוויינער (2035 יידן). אַן אָפּטייק, 48 געוועלבער, 6 יאַריד־טעג דורכן יאָר.

וועג קורוווּ איז געוואָרן א שטאָט אין נישט באַוווּסט. אין מיטן 15טן יאָרהונדערט איז שוין דאָרט געשטאַנען א הילצערנע קירכע (אויפן נאָמען פון הייליקן יעזשי) און איר פונדאַטאָר איז געווען דער פּריץ יאָן זבאָנסקי ל. נאלענטש (דלוגאָש, 2טער באַנד, זייט 570 / יאָן דלוגאָש איז א באַוווסטער פּוילישער היסטאָריקער — רעד.).

אַנגעמעדיק דעם קאַלוויניסטישן גלויבן, האָבן די זבאָנסקיס פאַרטוישט די קירכע אויף א קאַלווינישע געבעטהויז, וואָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן פון יאָר 1559 ביז 1620 יאָר, אין וועלכן די דאָזיקע פאַמיליע איז ווידער אַריבער צום קאַטאָליציזם. אין 1690 איז געבויט געוואָרן דער נייער קאָשטשאָל, וואָס שטייט נאָך עד היום. דער דורכפאָרנדיקער אין יענער צייט דורך קורוווּ — וועדאָם, רופט אן דאָס אָרט — „א מיזערנע דערפל מיט א יידישער באַפעלקערונג" (ליסקע: „אויסלענדער אין פוילן", זייט 76).

נאָך די זבאָנסקיס זענען די פריצים פון קורוווּ געווען:

די שטשוקאַנס, די פּאָטאָצקיס, קאָטשינסקיס, זבישעווסקיס, איזשיצקיס. אין דער קירכע איז אַ צייט געווען פּראָאָשטש — דער גלח גזשעזאָזש פּיראָמאָוויטש — דער בּאָרימטער אין יענער צייט פּעדאָגאָג אוּן אָנטיילנעמער אין דער (מלוכהשער) עדוקאַציע־קאָמיסיע. אין דער קירכע געפינט זיך עד היום אַ געדענק־טאָוול נאָך אים, אוּן אויך אַ דענקמאָל פּון סטאָניסלאָוו זבאָנסקי, פּון יאָר 1585.

— —

צו דער פּאָראָפּיע קוראָוו געהערן 3420 נפשות.

...צום שטח פּון דער גמינע געהערן:

בּאָרטאָגע, בזשאָזאָווא גאָטש, כאָשטשוּוו, כשזאָנכוּוו, כזשאָנדזוּוועק, דענבא, טאָנקאָטש, וווּלקא, אָלעשין, פּאָליכי, פּלאָנקי, פּאָדבוזש, שיעלצע, שומווּ, נאָווואָדוואָרעק(?), קוראָוו.

(ווייטער ווערן אויסגערעכנט די גיטער פּון קאָריוו, די פּאָלוואָרקן, וויפּל אַקער־ערד אוּן וויפּל פּאָשע־פּעלד, וואָלד, וויפּל אומטויגבאָרער שטח מיט ווילדווּקס, וויפּל מאָרגעס ליידיקע פּלעצער, 6 וואָסער־מילן, 3 ווינט־מילן, 1 טאָרטאָק, 1 ציגעלניע).

— —

(„סלאָווניק געאָגראָפּיטשני קרולעסטוואָ פּאָלסקיעגאָ, וואַרשאָווא, יאָר 1883, 4טער באַנד, זייט 932).

ד"ר רפּאל מאהלער (ירושלים): אין „דער יונגער היסטאָריקער" —

„...אט זענען די פּרטים וועגן קוראָוו, אין מיין אָפּהאַנדלונג „סטאָטיסטיק פּון יידן אין דער לובלינער וואָיעוואָדסטוווע — 1774—1765, אין „יונגער היסטאָריקער", באַנד 2, וואַרשע 1929, ז' 67—108:

קהילה קוראָוו, צאָל יידישע נפשות אין דער שטאָט — 904, אין 20 דערפער פּון דער קהילה — 136, אין שטעטל מניכאָוו פּון דער קהילה קוראָוו — 52, סך הכל — קהילה קוראָוו — 1092 נפשות (אין עלטער העכער אַ יאָר, יונגערע ווי אַ יאָר זענען געווען פּטור פּון קאָפּשטייער, דערפאַר גישט אַריין אין דער ציילונג).

אין דער שטאָט קוראָוו — 420 מענער אוּן 484 פּרויען;
צאָל משפּחות — 1200, באָווילינט 100 הייזער (דירות?).
צוזאַמענשטעל פּון די דירות (הייזער):

אין 53 הייזער — צו 1 פאַמיליע,
אין 31 הייזער — צו 2 פאַמיליעס,
אין 19 הייזער — צו 3 פאַמיליעס,
אין 3 הייזער — צו 4 פאַמיליעס,
אין 3 הייזער — צו 5 פאַמיליעס.
סך הכל — 109 הייזער,
אוּן 1 גויש הויז.

רפּאל מאהלער, ירושלים, 20 יאָנואָר 1955.

ד"ר יוזעף קערמיש:
לובלין אוּן לובלינער געגנט

אין די לעצטע יאָרן פּון דער רעפּובליק אין די יאָרן 1788—1794, אָרויסגעגעבן פּון לובלינער שטאָט־ראָט אין יאָר 1939, 1 באַנד.

(*Lublin i Lubelskie* w ostatnich latach Rzeczypospolitej [1788—1794]; Tom I, W czasie Sejmu Wielkiego i wojny Polsko-Rosyjskiej, 1792 r. oraz pod rządami Targowicko-Grodzienskimi. MCMXXXIX, wydawnictwo zarządu miejskiego w Lublinie).

אויף זייט 26:

וועט ס'האָנדלט זיך אין באָקעמפן די פּאָרברעכער אוּן אָנפּאָלער אין יענע יאָרן, האָט די ספּעציעלע קאָמיסיע אין לובלין זיך געווענדעט נאָך הילף צום גאָרניזאָן וואָס איז געשטאָנען אין קוראָוו.

זייט 138:

דער בּאָרימטער גלח גזשגאָזש פּיראָמאָוויטש שרייבט:
„דער פּירשט יוזף האָט פּאָרטיפיצירט זיין פּאָזיציע אין קוראָוו".

זייט 139:

„דאָס פּוילישע מיליטער, פּאָרלאָזנדיק דעם 27־טן (יולי) קוראָוו, האָבן זיך געשטעלט אין פּולאָוויי, אוּן באָלד הינטער זיי איז געגאָנגען פּאָרויס די רוסישע אָרמיי. דעם 30טן יולי איז פּירשט יוזף אָריבער די ווייסל אוּן געשטאָנען מיט זיין מחנה אין שעטשעכאָוו, אויפצומאָרגנס אין קאָזשעניצע. די רוסן דאָקעגן האָבן פּאָרנומען, שוין דעם 27טן יולי, פּולאָווי אוּן די אומגעגנט — נאָכן אָפּטרעטן פּון די פּוילישע חיילות".

זייט 154—156:

(לובלין און די אַרומיקע שטעט האָבן געליטן פון די רוסישע סוחרים, וועלכע האָבן אונטער דער שוץ פון די רוסישע קאָמאַנדעס מיליטער, צוגעפירט פלייש אין די שטעט אוון נישט באַצאָלט דעם מלוכהשן קאָנסום־שטייער, צו וועלכן עס זענען געווען מחויב די פוילישע פלייש־הענדלער.

דער שטייער־באַאַמטער אין לובלין פראַנטשישעק מיאָטעלסקי האָט זיך דעם 23 סעפטעמבער יאָר 1732 אויך געקלאָגט אויף דעם יידישן קצב מאָשקע קולמאַן, וועלכער האָט זיך אונטערגענומען דער פראָ־טעקציע פון די רוסן, אוון זיך אָפּגעזאָגט איינצוצאָלן דעם באַשטימטן קאָנסום־שטייער. אין קורווו, למשל, וווּ ס׳האָט פון 25טן אָקטאָבער 1792 סטאָציאָנירט דער אַפּשיראָנער פולק, האָבן די מאַרקהענדלער פאַרקויפט פלייש אין סאָמע מיטן מאַרק (אַ באַשטעטיקוננג פון שטאָט־אַמט אין קורווו, אַרויסגענומען דורך דער קהילה אין קורווו).

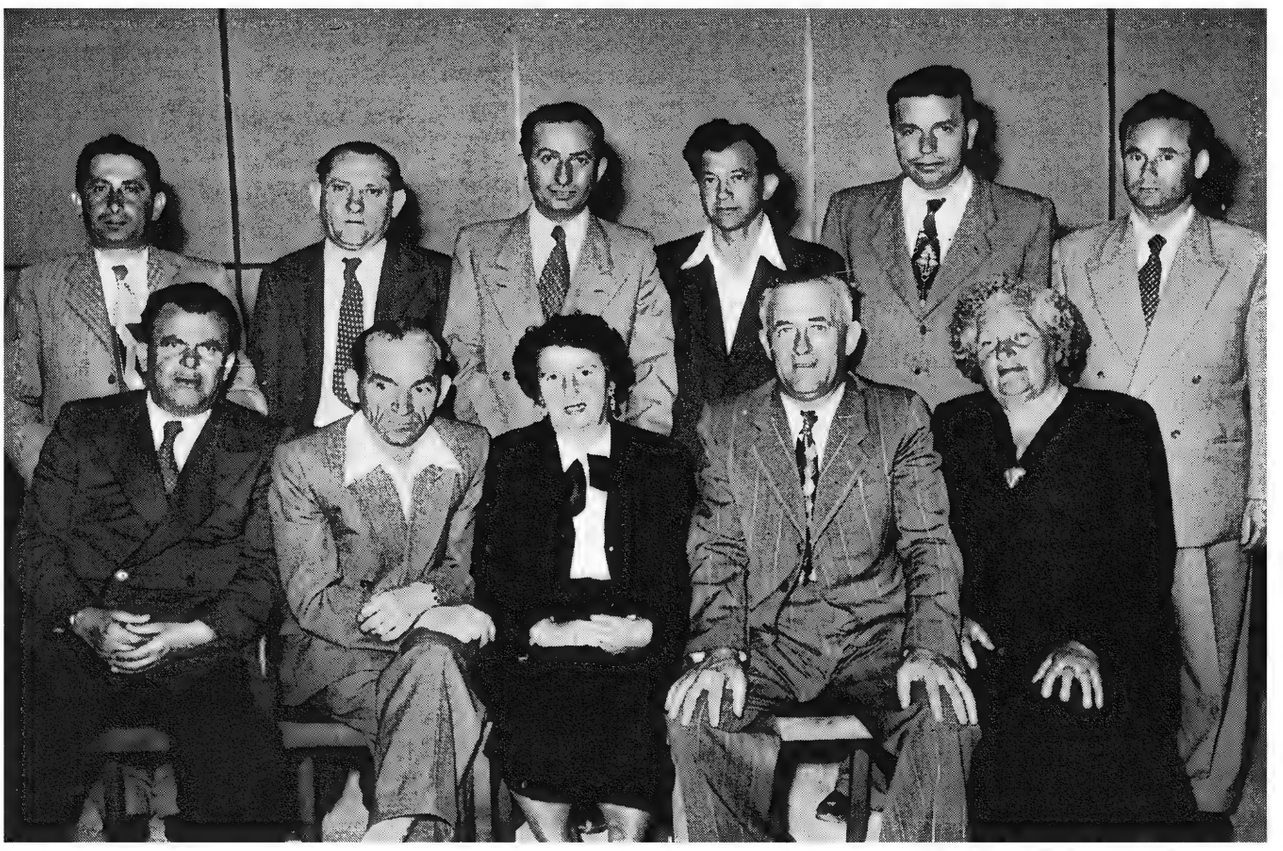
...אין נאָמען פון דער קורוווער קהילה, דעם אַרענדאַטאָר פון דעם דאָזיקן שטייער (פאַר אַ ליציטאַציע־פרייז פון 6700 זלאָטעס) האָבן קאָפּל איסעראָוויטש אוון הערשעק מאָרדקאָוויטש, אין זייער מעמאָריאַל פון 22טן יאָנואָר 1793, געבעטן וועגן אַ הנחה. אָזאַ ביטע, אונטערגעשטיצט פון אַ באַשטעטיקונג פון קורוווער שטאָט־אַמט, האָבן אויך אין קומענדיקן יאָר באַלייגט די קהלניקעס איצעק מיכלאָוויטש אוון הערשעק מאָרדקאָוויטש.

זייט 161:

...די קאָמענדע פון אַפּשיראָנער פולק איז אָנגעקומען קיין קורווו דעם 25סטן אָקטאָבער, שטייענדיק דאָרט אַוש ביז די סאָמע לעצטע טעג פון די פלייש־פאַסט־טעג (פינאַנס־אַרכיוו פון נוזמ. 38 ביז נוזמ. 43).

TRZASKA, EWERT I MICHALSKI

אין דער ענציקלאָפּעדיע פון Trzaska Ewert i Michalski שרייבט זיך וועגן קאָריוו נאָר 2—3 שורות, אוון עס ווערט דערמאָנט, אַז קאָריוו ליגט ביים טייך Kurówka

ועד למען הספר — יזכור־בוך קאָריוו
עס זיצן פון רעכטס אויף לינקס: גיטל טרוזדלער, בנימין ווייניריב (סעקרעטאָר), ליפטשע ווייניריב, משה גראָסמאַן (פאָרזיצער), דוד קאָרטמאַן; עס שטייען: אריה ראָזענזאַן, מאיר זאַלצמאַן, שמעון ווייגבערג, פנחס שילדקויט (רעווידיר־קאָמ.), יקותיאל וואַכמאַן, לוי גראָסמאַן (קאָסיר). עס פעלט דאָס בילד פון נחמיה ווּורמאַן (רעווידיר קאָמ.). הרב ראַפּאָפּאָרט איז פאָראַיאַרן פייערלעך אויסגעוויילט געוואָרן אַלס ערן־פאָרזיצער

קינסטלער וועגן דער קאָריווער שיל

אויף דעם בילד אין דער שיל ווערן געזעהן, פון רעכטס: עזור מלמד, הערש פענצטער, יאָסקע חזן, אַלטער שניידער, פנחס מאַנדראָווסקי, דער מאַלער יאַנקל מאַנטשניק, אהרן אַקערמאַן (זון פון יאָסקע (חזן) און אַ יינגעלע

דעם באַווּסטן מאַלער יאַנקל מאַנטשניק אין פּאַריז, איז שוין אין יאָר 1937, בעת די דייטשן האָבן שוין געברענט יידישע שילן אין דייטשלאַנד, איינגעפאַלן, אַז מ׳דאַרף פּאַרן קיין פּוילן אוּן צייכענען אוּן פאָטאָגראַפירן די דאָרטיקע באַווּסטע שילן, איידער זיי קומען, חלילה אוּם, ספּעציעל די, וועלכע האָבן אַן אַרכיטעקטאָניש־קינסטלעריש ווערט. ער האָט פאַרגעלייגט דעם שרייבער הערש פענצטער מיט אים מיט־צופאָרן קיין פּוילן. ער, מאַנטשניק, וועט צייכענען די שילן, אוּן פענצטער וועט זיי באַשרייבן. מאַנטשניק, ווי דער רוב יידישע קינסטלער אין פראַנקרייך, איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַצים. אין יאָר 1951 האָט הערש פענצטער אַרויסגעגעבן אין פּאַריז אַ ווונדערלעך מאָנומענטאָל ווערק אוּנטערן נאָמען „אוּנזערע פאַרפֿיניקטע קינסטלער", **מיט אַ פאַרוואָרט פון מאָרק שאַגאַל.**

„...אַז מיר זענען אַריין אין שיל, זענען מיר געוואָרן נתפּעל פון הערלעך געשניצטן ארון קודש, פון עמוד אוּן באַלעמער, וואָס מיר האָבן, צוליב דער שיינקייט זייערער, געלאָזט תיכף אַפּפאָטאָגראָפירן. נישט ווינציקער אַבער זענען מיר געוואָרן באַגייסטערט פון ר׳ יאָסקע סופר, וואָס איז געווען דער חזן פון דער שיל, פון זיין פיין געשניצט פּנים, פון זיינע דיסקרעטע, אַריסטאָקראָטישע טריט".

אבינטל באמערקונגען

1) וועגן דער געשיכטע פון שטעטל

איך האָב געוואָלט אויסגעפינען וואָס מער קוועלן, וועלכע דערציילן די געשיכטע פון שטעטל, זענען זיי אַבער זייער קנאַפּ. אין גוטענבערגס ענציקלאָפּעדיע (אויף פויליש) דאַרפן זיך געפינען עטלעכע שורות וועגן קוּראָוו, אויך די געאַגראָפישע בריים אירע, אָבער אין די 20 בענד וועלכע מיר איז געלונגען צו באַקומען אין תל־אביב, איז די דאָזיקע ידיעה נישט געווען. זעט אויס, אַז דאָס געפינט זיך אין די 2 צוגאָב־בענד, וועלכע מען באַקומט נישט אין גאַנץ ישראל.

איך האָב זיך געווענדעט צום פוילישן קאָנסולאָט אין תל־אביב, האָבן זיי נישט די דאָזיקע ענציקלאָ־פּעדיע. און וועגן פאַרבינדן זיך מיט דער פוילישער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק אין וואַרשע, פון וועלכער איך האָב געוואָלט באַקומען דעם באַווּסטן „סלאָווניק געאָגראָפּיטשני קרולעסטוואָ פאָלסקיעגאָ", פון יאָר 1896, אין וועלכן ס׳זענען פאַראַן ידיעות וועגן יעדן איינציקן שטעטל אין פוילן, האָט דער פוילישער קאָנסולאָט אָנגעהויבן פאַרלאָנגען אַזויפיל פאַרמאָליטעטן, אַז ס׳איז דערפון גאָרנישט געוואָרן.

אַן עקזעמפלאָר פון דאָזיקן „סלאָווניק געאָגראָפּיטשני", געפינט זיך אָבער אויך אין דער אַמעריקאַנער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק אין ניו־יאָרק, און אונזער פריינד, דער שרייבער שיע טענענבוים אין ניו־יאָרק, איז געווען אַזוי ליבנסווערדיק, זיך מטריח געווען אין דער דאָרטיקער ביבליאָטעק אַריין און אונז צוגעשיקט אַן אָפּשריפט.

פון די ענציקלאָפּעדיעס אין אָרריי אַנדערע שפראַכן וועלכע איך האָב נאָכגעזוכט, האָב איך געפונען ידיעות וועגן קאָריוו נאָר אין דער דייטשישער „ענציקלאָפּעדיע יודאיקא", אין דער רוסישער „יעווריעסקאיא ענציקלאָפּעדיא", אין דער פויליישער ענציקלאָפּעדיע פון „טזשאַסקאָ, עווערט אי מיכאלסקי".

אָבער דערפאַר האָבן מיר באַקומען אַזאַ ווערטפולע קוועלע ווי דאָס ביז גאָר וויכטיקע בוך פון י. הייליפּערין, אַרויסגעגעבן אין מוסד ביאַליק אין ירושלים אין יאָר תש״ה, —

„מפנקס ועד ד׳ הארצות (בית ישראל דד׳ הארצות) פון די יאָרן 1667—1764.

פון דאָרט האָבן מיר אָפּקאָפּירט די מאַפּע און אַרומגערינגלט דאָס שטעטלע קאָריוו, וועלכע פיגורירט דאָ אונטערן נאָמען (פון ינער צייט) קורבא.

קלישע פון דער מאַפּע פון ינער שטעט און שטעטלעך וועלכע האָבן געהערט צום ועד ארבע הארצות אין די יאָרן 1687—1764

איך האָב זיך געווענדעט צו אָרריי באַווּסטע היכטאָריקער, אַז זיי זאָלן אונז צושיקן ספעציעלע אָרבעטן, ידיעות, אָנווייזן קוועלן, אָלץ וואָס זיי וויסן וועגן קאָריוו. צום דעמאָגראַף און סאָציאָלאָג יעקב לעשצינסקי, צו די היסטאָריקער ד״ר יעקב שאַצקי און ד״ר פיליפּ פרידמאַן.

יעקב לעשצינסקי האָט געענטפערט, אַז ער האָט נישט קיין ספעציעלע ידיעות וועגן עקאָנאָמישן מצב פון דער באַפעלקערונג אין ינעם שטעטל אָדער געגנט. די אָלגעמיינע עקאָנאָמישע ידיעות וועגן פויליש־יידנטום האָט ער פובליקירט.

ד״ר פיליפּ פרידמאן פון ניו־יאָרק האָט געענטפערט:

„נאָכן באַקומען אייער בריוו האָב איך אָנגעהויבן אָרומזוכן מאַטעריאָלן אין מיין פריוואַטן אָרכיוו און אין דעם „יוואָ", ליידער האָב איך גאָרנישט געפונען. פאַרשטייט זיך, אַז אין דער פויליישער און יידישער געשיכטלעכער און געאָגראָפישער ליטעראָטור וועט מען קאָנען דאָ און דאָרט געפינען צעזייטע

שטיקלעך אוּן ברעקלעך וועגן קוראָוו, אָבער כדי דאָס אויפצוזוכן דאָרף מען אַריינלייגן זייער אַסך ציַיט אוּן אַרבעט. איך פערזענלעך קאָן, ליידער, צולייב מיין כראָנישן צייטמאַנגל, בכלל נישט נעמען אויף זיך קיין נייע פאַרפליכטונגען.

...איך ווינטש אייך אַסך הצלחה בייַ דער זייער שוועראַקציע־אַרבעט וועלכע איר האָט אויף זיך גענומען".

דער באַוווסטער היסטאָריקער ד"ר יעקב שאצקי האָט געענטפערט:

„...קוראָוו האָט ניט קיין צוּ רייכע געשיכטע. די צרה איז אָבער וואָס די ליטעראַטור איז אַ פוילישע, אַ רעגיאָנאַלע, אוּן זי איז ניט בנמצא אפילו אין ניו־יאָרק. איר וועט מוזן אימיצן אַנשטעלן דאָ, וואָס וועט אונטער מיינע אינסטרוקציעס קענען עפעס זאַמלען. אַזוי, למשל, דאָרף מען קאָפירן פוּן דעם „סלאָווניק געאָגראָפישני". אויב איך מאַך ניט קיין טעות, שטאַמען צעדערבוימס עלטערן פוּן קוראָוו.

קוראָוו אוּן די יידן האָבן געשפילט אַ ראָלע אין 1863.

מען קען דאָ צוגוקוקן אַ ביבליאָגראָפיע על פי — „קוואַרטאַלניק היסטאָריטשני, פינקיעל — ביבליאָגראָפיא היסטאָריי פאָלסקיעי" אוּן אַנדערע מקורים. אָבער וווּ קריגט מען די ביכער גופא? פרעגט זיך בייַ יוסף קע־מישן. ער האָט אָנגעשריבן אַ בוך וועגן לובלינער וואָיוווּדזטוווע אין 18טן יאָרהונדערט.

איך פערזענלעך האָב, ליידער, גאָרניט וועגן קוראָוו".

איך האָב זיך באַלד געוואָנדעט צום פריינד ד"ר קערמיש אין ירושלים. אָט איז זיין ענטפער:

„בתשובה אויף אייער בריוו שיק איך אייך אַרויס מיין פויליש בוך וועגן „לובלין אין דער לובלינער וואָיוואָדשאַפט", ב. 1. איך וועל זיין זייער צופרידן אויב איר וועט האָבן דערפון אַ נוץ.

צום באַדויערן איז דער צווייטער באַנד, צו וועלכן איך האָב במשך פוּן עטלעכע יאָר צוגוספּגעזאַמלט אַ שפּע אַרכיוואַל־מאַטעריאַלן, געגאַנגען לאיבוד בעת דער מלחמה. אין גראָד אין צווייטן באַנד האָט געוואָלט אַריינגיין דער גאַנצער דעמאָגראָפיש־סטאַטיסטישער מאַטעריאל וועגן לובלין גופא אוּן די גרעסערע אָרטשאַפטן אין דער וואָיוווּדזטוווע (דאָרונטער, פאַרשטייט זיך, וועגן קוראָוו)".

פוּן דאָזיקן פויליש בוך ד"ר קערמיש, וואָס עס האָט נאָך אין יאָר 1939 אַרויסגעגעבן דער פוילישער שטאַטראַט אין לובלין, האָבן מיר אַסך גענאָסן. מיר ברענגען פוּן דאָרט עטלעכע מערערע אוּן אינטערעסאַנטע אויסצוגן.

אַ לאַנגע צייט האָב איך אַרומגעזוכט אין אַלע ביבליאָטעקן פוּן גאַנצן לאַנד דעם זשורנאַל „דער יונגער היסטאָריקער", נומער 2, אין וועלכן איך האָב געווויסט אַז ס'דאָרפן זיך דאָרט געפינען עטלעכע ידיעות וועגן קאָריוו. אויך די „ענציקלאָפּעדיא יודאיקא", שרייבנדיק וועגן קוראָוו, פאַרופט זיך אויפן דאָזיקן זשורנאַל. ענדלעך בין איך געוואָר געווארן אַז אַזאַ נומער (דער זשורנאַל איז רעדאַגירט געווארן פוּן ד"ר רפאל מאהלער אוּן ד"ר עמנואל רינגעלבלום), געפינט זיך טאַקע בייַם היסטאָריקער ד"ר רפאל מאהלער אין ירושלים. איך האָב אים געבעטן זיין אַזוי פריינטלעך אוּן איבערשיקן אונז די נויטיקע שטעלע פוּן דאָרטן, וואָס ער האָט, פאַרשטענדלעך, גלייך געטוּן.

די אַלע אויסגערעכנטע היסטאָריקער, וועלכע האָבן מיט וואָס עס איז אונז צוגעהאַלפן אין דער אינפאָרמאַציע וועגן קאָריוו — אונזער האָרציקן דאַנק. אַ באַזונדערן דאַנק קומט, פאַרשטייט זיך, דעם ד"ר יוסף קערמיש, פאַרן צושיקן זיין בוך.

גאַנץ באַזונדער דאַרף דאָ דערמאָנט ווערן די וויכטיקע אַרבעט פוּן קאָריווער רב, פוּן גאָר חשובן ר' ארי' מרדכי רבינוביץ אין ירושלים, וועלכער האָט זיין אַרבעט וועגן די „גדולי קאָריוו" אָנגעשריבן אויפן סמך פוּן פאַרשונגען אין אַלע מעגלעכע קוועלן, — ספרים, ביכער, אַרכיוון, פערזענלעכע פאַרשונג.

נאָך פאַר דער מלחמה האָב איך געהאַט געלייענט, אין זשורנאַל „וויאַדאָמאָשטשי ליטעראַצקיע", אַן אַרטיקל פוּן באי זשעלענסקי, אין וועלכן ער האָט געהאַט דערציילט וועגן דער פויליש־שטעלערין נאַרציזאַ זשמיכאווסקאַ, אַז זי זאָל האָבן, סוף 19טן יאָרהונדערט, פאַרברענגט אַ לענגערע צייט אין קאָריוו, זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן פאַר דער צאַרישער מאַכט, אוּן דאָרט אָנגעשריבן אַ ריי וויכטיקע ווערק, געשילדערט קאָריווער יידישע טיפּן. איך האָב אָבער די דאָזיקע ביכער אירע נישט געקאָנט געפונען אין ערגעץ. אָבער שליסלעך, נאָך דעם ווי קאָריוו באַדייט שוין פאַר אונז היינט נישט מער ווי — קבר, חורבה, איז שוין אַזאַ פרט וועגן אַ פויליש־שטעלערין אויך שוין נישט אַזוי וויכטיק.

איך מיין אַז מיר האָבן געטוּן דאָס סאָמע מעגלעכסטע כדי איבערצוגעבן אַלע וויכטיקע געשיכטלעכע ידיעות וועגן אונזער שטעטל קאָריוו.

2) וועגן נאָמען פוּן שטעטל

אויף פויליש הייסט דאָס שטעטל קוּרוּוו. אויף יידיש האָט מען ער גערופן: אָפּיציעל, אין שריפט — קוראָוו אַרויסגערעדט האָט מען — קאָרעוו. קאָריוו, אויף לשון קודש, אין די ספרים, פנקסים, האָט מען עס געשריבן — קוּרוב, קוריב. אין דער צייט פוּן ועד ארבע ארצות האָט מען עס געשריבן — קורבא. מיר האָבן אויסגעקליבן די צוממייסט גענוצטע רעד־פאָרם — קאָריוו.

3) באַשולדיקונגען און באַליידיקונגען

אייניקע, די ווינציקע, געציילטע לעבנגעבליבענע, דערמאָנען איז זייערע זכרונות, פאַרצייכענונגען, צי אפילו אין בריוו — געוויסע טענות און עוולות — צו וועמען פון די לעבנגעבליבענע, אָדער אומגעקומענע. טענות וועגן שלעכטער באַציונג בעתן אויסבאַהאַלטן זיך אין אַ געמיינזאַמען קאַרטאָפלגרוב, בונקער, בוידעם. טענות פון אַן אַנדערן מין כאַראַקטער (נישט, חלילה, פון אַן ערנסטערן כאַראַקטער, ווי פאַראַט וכדומה). נישט אין אונזער רשות און נישט אונזער רעכט איז צו אורטיילן ווער און אויף וויפל ס׳איז געראַטן אין די דאָזיקע טענות. מיר האָבן די אַלע שטעלן אין די פאַרצייכענונגען נישט אויסגעמעקט, נאָר בלויז געפּרעסט זייער שאַרפקייט. אין דאָזיקן חורבן און גהינם, וווּ יעדער אויסבאַהאַלטענער איז תמיד געווען ערב־פאַרלירן די נערוון, וווּ יעדער איז געשטאַנען אויפן ראַנד פון משוגעת — האָבן געקאָנט געמאַלט זיין געוויסע פאַרשידענע אויפשרייטונגען; נישט אַלעמאָל געקאָנט ביישטיין דעם נסיון פון פּילער מענטשלעכקייט.

4) פאַרטיי־פאָלעמיק

אין די זכרונות און געשיכטלעכע פאַרצייכענישן וועגן געזעלשאַפטלעכן, אָדער פאַרטיי־לעבן אין שטעטל, זענען דאָ שארפע, קעגנזייטיקע באַשולדיקונגען — אַז דער און יענער האָט געשטערט, אַראָפּגעריסן, נישט דערלאָזט צו קיין מיטינגען, און דעסגלייכן. מיר האָבן אויך די דאָזיקע שטעלן כמעט נישט געשטראָכן, געמעקט נאָר די סאַמע שארפסטע — הגם עס וואָלט גארנישט אויסגעמאַכט, אין אַנבליק פון היטלער־חורבן, אַז זיי זאָלן וואָס וויניציקער דערמאָנט ווערן. אָבער צוריקגעשמועסט — די געשיכטע טאָר דאָך נישט ווערן שמינקירט, מ׳דאַרף אויך זענען די חסרונות, וועלכע זענען מענטשלעכע. געווען אַ פאַל פאָר דער מלחמה ווען אַ קאַריוואָר קאָמוניסט האָט דערשאָסן אַ לינקן פועלי ציוניסט, מיר האָבן נישט געווויסט צי לאָזן דערציילן אין אונזער יזכור־בוך דעם פאַקט אָדער נישט, איז ער געבליבן אָפן. מיר דערמאָנען נישט מיטן נאָמען וואָר דאָס האָט געטון. איין פאַרטיי וועט באַזונדערס אָנגעגריפן דורך אייניקע מעמוּאָריסטן, האָבן מיר געוואָלט אַז ס׳זאָל ווער — אַ חבר, צי סימפּאַטיקער פון יענער פאַרטיי אויך שרייבן זיינע פאַרצייכענונגען, און אפשר אָפענטפערן אויף די פאַרווורפן, ליידער אָבער איז צווישן די קוים־געציילטע לעבנגעבליבענע קאַריוואָר נישט געבליבן קיין איינער פון זיי, וועלכער זאָל קענען דערפילן די דאָזיקע אויפגאָבע. עס זענען יאָ געבליבן עטלעכע אַזעלכע, האָבן זיי אָבער אינעם דער צייט געבליבן זיי־ערע פאָליטישע אָנשויאונגען, זענען זיי שוין ממילא נישט באַרופן צו רעדן וועגן דעם, וויל טאָמער וועט שוואנקען זייער אָביעקטיווישקייט.

5) צוגעמענישן

וואָר האָט דאָס אין שטעטל נישט געהאָט קיין צוגעמענישן? אָמאָל אַ שפּאַסיקן, אָמאָל אפילו אַ בייזווילליקן, אָבער דאָס צוגעמענישן איז פאַרבליבן. וואָלט מען אים גערופן בייַם פאַמיליע־נאָמען, וואָלט מען נישט געווּסט וועמען מען מיינט. מיר האָבן זיך, פאַרשטייט זיך, ווי ווייט מעגלעך, געמיט אויסצומיידן אָנצורופן בייַ די צוגעמען, ספעציעל יענע צופּיל־שפּאַסיקע אָדער באַליידיקנדיקע, אָבער אויסמיידן לגמרי האָבן מיר נישט געקאָנט און איך מיין — אויך נישט געדאַרפט. אָבער טאָמער פילט זיך דאָך וואָר, אַליין, אָדער ווי אַ קרוב פון יענעם, באַליידיקט, בעטן מיר דאָ אַנטשולדיקונג.

6) אָרטאָגראַפּיע

איך ווייס נישט צי איך וועל זיך דאַרפן אַנטשולדיקן פאַרן יוואָ צוליבן אָפּווייכן פון דער אָנגענומענער יוואָ־אָרטאָגראַפּיע, נאָר אויב יאָ — איז עס אויך כדאי, אַלנפאַלס מיר. אין אַ שטעטלע, וווּ מען רעדט אַזוי שטאַרק אידיאָמאַטיש, אַן אייגנטימלעך פּוילישׁ־יידישן דיאַלעקט, אוּן מען וויל דאָך איבערגעבן דעם גאַנצן אינטימען, האָרציקן טאָן פון זיין יידיש־לשון אין וועלכן עס האָט געראַטן אַ קאַריוואָר — קען מען באין אופן זיך נישט האַלטן אין דעם האָרטלעכן ליטווישן, צי אפילו ווינציקער האָרטלעכן וואַלינער יידיש־דיאַלעקט. דער ניואַנס פון דעם פּוילישׁ־יידיש טאָר נישט פאַרלוירן ווערן. און אויב מען וויל נישט רעדן מיט שטייפן צייטונג־לשון, קאָזיאָנשטשינע, האָט געמוזט קומען צום אויסדרוק דער אייגנארטיקער שטעטל־דיאַלעקט, די גאַנץ רייכע אידיאָמאַטיק, אַמאָל אויך אייגענע נעאָלאָגיזמען. אַ קאַריוואָר יידענע האָט קיינמאָל נישט געזאָגט — ניט, נאָר — נישט. זי האָט נישט געזאָגט „סאיז מיר שלעכט אויפן האָרצן, נאָר אויפן האַרץ (האַרצן), נישט געזאָגט — דיל, נאָר — פאָדליגע, נישט געבראַכט, נאָר געבראַנגט. האָבן מיר זיך טיילמאָל דערלויבט צו דערלאָזן שרייבן — פאָנעטיש, אַזוי ווי ס׳וועט אַרויסגערעדט. דערבּיבער איז מעגלעך געוואָרן אַז ס׳זאָל געשריבן ווערן —אַן אָטלאָסענע קאָפאָטע, אַן אָטלעסינע, אַן אָטלעסט אוּן ענלעכע פאַרמען. טוטין, טיטין, אוּן טאָטין. שול אוּן שיל. פּראָצענט אוּן

פּריצענט. הערש און הערים מיר האָבן דערלאָזט דעם אויסדרוק טרעטאָר, און נישט דווקא טראָטאָר (ווי אין פּראָצוויזיש). אין קאָריוו זאָגט מען, במקום געהאָט — גיגאָט. אָנשטאָט רוקזאַק, און ווי אייניקע האָבן געשריבן פּליעצאַק, האָבן מיר אויך דעם אויסדרוק פּלייצאַק. געווען אַ פּראָגע מיט אייניהייטלעכקייט פון פאָמיליע־נעמען, ווי למשל — כאָנעסמאַן, אָבער ס׳איז אַ טראַדיציע בייַ די דאָזיקע משפחות צו שרייבן זייער נאָמען — חאָניסמאַן. עס שטייט אויך אָפטמאָל די פּראָגע, אַז אויב — אַביסל שרייבט מען שוין צוניפּגעגאָסן, פּאָרווואָס נישט אויך אָשטיקל, אסך און ענלעכע.

דאָס ווארט „זייער", ווערט געניצט סיי ווי אַן אַדוועוב סיי ווי אַ פּראָנאָם (זייערס). מיר האָבן דערלאָזט אַז דער אַדוועוב זאָל געשריבן ווערן „זער" (ס׳וואָלט בכלל, גלייב איך, כדאי געווען צו באַנוצן די דאָזיקע פאָרמע „זער" אין אַדוועוב). מיר האָבן אויך דערלאָזט אין טייל פאַלן אַז דער פּרעפּיקס „בא" זאָל אויך געשריבן ווערן — „בע".

מיר האָבן דערלאָזט נאָך געוויסע אַנדערע קליינע אָפּווייכונגען פון דער יוואַ־ארטאָגראַפּיע.

די פּראָגע פון דעם ווארט יידנראָט, איז שוין נישט נאָר אַ פּראָגע פון אָרטאָגראַפּיע ווי אידאָ־גראָפּיע. וויייל א־יניקע פּרוון שרייבן — יידנראָט, און אַנדערע ווילן דווקא ס׳זאָל געשריבן ווערן יודענראָט. מיר האָבן געלאָזן די צוזע מערסטן אָנגענומענע פאָרם — יודנראָט.

7) רעדאַקציאָנעל־כירורגישע „אָפּעראַציעס".

אויך דאָס מאַטעריאַל פון אַ פּראָפּעסיאָנעלן שרייבער ווערט ס׳רוב רעדאַגירט, ווער שמועסט נאָך ווען עס שרייבן נישט גענוטע פּען־מענטשן. אוודאי זענען אין אונזער יזכור־בוך פאָראָנען זכרונות טאָקע פון אַ היסטאָריש ווערט, אין דער ערשטער ריי — די הייליקע, בלוטיקע זכרונות פון די ניצול־געווארענע פּאַרטיזאָנער און בונקערניקעס. פאָר אונז דאָרף דאָס אויך זיין אַ שטיק נס, אַ צוגאָב־נס, וואָס די אַלע מענטשן, אונזערע לעצטע קאָריוער, האָבן געהאָט די מעגלעכקייט צו דערציילן פאָר דער וועלט, לפחות פאָר דער יידישער וועלט — אָט דאָס וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט. אָט דאָס גרויסע עדות־זאָגן — ווענן דער אומשולד פון געשאָכטענעם, און דעם גרויל־ און שוידער־פאַרבערעך פון די נאַציס און זייערע אונטער־העלפער. אונזערע קאָריוער דערציילן אַסך וויכטיקע פרטים, וועלכע ווערן נישט דערמאָנט אין אַנדערע עדות־ביכער (וואָרים די פרטים פון דאָזיקן אומגליק זענען דאָך אַזוי פיל און ניואַנסירט, אַז יעדערער געראָטעוועטער האָט וואָס באַזונדערס צוצוגעבן). אָבער וואָס איך וויל אונטערשטרייכן איז — די פאַרם, איך מיין דערמיט צו זאָגן — אַז אייניקע פון די מעמואַריסטן האָבן פשוט שיין און געלונגען דערציילט (אויך וועגן מאָרד קען מען, זעט אויס, דערציילן געלונגען און אומגעלונגען). פונדעסטוועגן איז אויך אין די פאַלן געווען וואָס צו רעדאַגירן...

חוץ דעם חורבן־אָפּטייל דאָרף מען באַזונדער אונטערשטרייכן די זכרונות פון הרב ר׳ טוביה גוטמאַן ראָפאָפּאָרט, וועלכע האָבן בפרוש סיי אַ היסטאָריש־שטייגערישן ווערט, סיי אַ ליטעראָרישן ווערט. אויפן צווייטן אָרט גייען די זכרונות פון יעקב הערש זילבערשטיין, וועלכע האָבן אויך אַזאַ טאָפּלטן ווערט, אַ היסטאָריש־ליטעראָרישן.

אין אונזער יזכור־בוך נעמען אַנטייל עטלעכע באַרוף־שרייבער, באַקאַנטע פּען־מענטשן, קאָריוער, און אַזעלכע וועלכע האָבן אַ משפחה־שייכות צו קאָריוו. קודם כל די צוויי מארקאַנטע דיכטער אונזערע — משה שולשטיין און לייזער אייכענראַנד — קאָריוער (ביידע אין פאַריז). איצט די באַקאַנטע שרייבער, וועלכע זענען משפחהדיק פאַרבונדן מיט אונזער שטעטל: שיע טענענבוים, שלמה ראָזענבערג, ד. ניימאַרק (אַלע אין ניו־יאָרק), יחיאל גראַנאַטשטיין (ישראל).

אויך דער זיידע פון יעקב גלאַטשטיין, יונגמאַן, איז אַ קאָריוער.

אָבער מיטבאַטייליקטע אין בוך זענען בייַ אַכציק לאַנדסלייט. פון זיי אַזעלכע, דער רוב, וועלכע פאַרעפנטלעכן עפעס אין דרוק ס׳ערשטע מאָל אין זייער לעבן. איז פאָרשטענדלעך אַז ס׳איז אויסגעקומען גענוג צו אָפּפּרירן און פּרעפאָרירן. יעדער אייניציקער האָט דאָך געוואָלט אויסדרוקן זיינע בענקשאָפּטלעכע און וויטיקדיקע געפילן, און ער האָט דאָך נישט געקאָנט וויסן אַז ער טוט דאָס כמעט מיט די זעלבע ווערטער וואָס די אַנדערע. און יעדער אייניציקער האָט געוואָלט דערציילן וואָס מער פרטים, וואָס מער גענויערע דעטיילן, וועלכע האָבן זיך אים אויסגעדאַכט פאָר וויכטיק און ווערטיק. האָבן מיר דעריבער וויי וויייס מעגלעך געקירצט. אָבער אומעטום און אין יעדן פאַל דערלאָזט דאָס אוממיטלבאָרע, אייגנטימ־לעכע, מעג עס אפילו האָבן געווען אומבאַהאָלפן און נאָיוו.

אין די חורבן־זכרונות האָבן מיר דערלאָזט אַז עטלעכע זאָלן דערציילן וועגן איינעם און זעלבן פאַקט און געשעענישׂ, וויייל יעדער פון זיי האָט עס געזען אַנדערש און אפילו סתירהדיק.

מיר אַנטשולדיקן זיך דאָ פאָר אונזערע ליבע לאַנדסלייט, וועמעס לידער און אַנדערע צוגעשיקטע מאַטעריאַלן ווערן נישט געדרוקט, און פאָר די מיטבאַטייליקטע וועמעס מאַטעריאַלן זענען דורכגעגאַנגען אַ שאַרפע רעדאַגירונג. אייניקע האָבן אין זייערע אַרבעטן געוואָלט ציטירן און פאַלעמיזירן מיט טעאָדאָר הערצל, צי קאַרל מאַרקס, ציטירן דעם תנ״ך און מאמרי חז״ל, פאַלעמיזירן מיט פאַרטייען און פאַליטישע

פּראָגראַמען, מיר האָבן דאָס אַלץ כּמעט געשניטן. נאָר געלאָזן דאָס וואָס איז כאַראַקטעריסטיש אין דער שילדערונג פון אונזער שטעטל קאַריוו.

8) פּאַרשידנס

עס ווילט זיך דאַנקען דעם בּאַקאַנטן מאָלער יאסל בערגנער (פון וואַרשע־אויסטראַליע, ווויינט היינט אין צפת), וועלכער האָט אונז געגעבן אַ קלישע פון זיינס אַ געטאָ־בילד און אפילו זיך אָפּגעזאָגט צו נעמען דעם מינדעסטן האָנאָראַר, אפילו נישט פאַר דער קלישע, ווייל — ווי ער האָט געענטפערט — פאַר מיינס אַ געטאָ־צייכענונג וויל איך נישט קיין באַלוינונג.

עס קומט אַ דאַנק דעם מעטאַל־פּלאַסטיקער אריה מערזער, באַוווסטער קינסטלער (פון וואַרשע־פאַריז, היינט אין צפת), פאַר דערלויבן אונז צו קאָפּירן זיינע צוויי זעלטענע קונסטבלעכן — „די מאַמע רחל" און „לא תרצח".

עס קומט אַ דאַנק דעם אינזשינער און קינסטלער דאָווידאָוויטש, וועלכער האָט אונז געגעבן דאָס זעלטענע ענגלישע בוך Georges K. Loukomski: "Jewish Art in European Synagogues", Hutchinson & Co. London 1947. מיט די בילדער פון די שענסטע שילן אין פוילן, פונוואַנען מיר האָבן אָפּקאָפּירט אויך דאָס בילד פון דער קאַריוואַר שיל.

אויך קומט אַ דאַנק דעם שרייבער און קונסטזאַמלער הערש פענצטער (פאַריז), וועלכער האָט צוגעשיקט אַ קאָפּיע פון אַ פּאָטאָ פון דער קאַריוואַר שיל, וועלכע ער האָט אַמאָל פּאָטאָגראַפירט צוזאַמען מיטן קינסטלער מאַנטשניק (אומגעקומען).

מיט דאַנק דאַרפן דערמאָנט ווערן מר א. ל. פּאיאנס, איינער פון די בעסטע עברית־קענער אין לאַנד, אַ מיטגליד אין דער העברעאישער שפּראַך־אַקאַדעמיע, וועלכער האָט אונז צוגעהאָלפן ביים איבערזעצן, רעדאַגירן און קאָרעגירן דעם רוב העברעאישע טעקסטן אין יזכור־בוך.

אויך דאַרף דערמאָנט ווערן דער גלענצנדער איבערזעצער אויף ענגליש, מר י. מ. לאסק, וועלכער האָט פאַר אונז איבערזעצט כמעט אַלע ענגלישע טעקסטן.

אַ דאַנק פאַרדינט אונזער לאַנדסמאַן ר׳ דוד ראזענבערג (דודל שוחט), וועלכער האָט פאַרשריבן עטלעכע אים דיקטירטע פאַרצייכענישן פון אייניקן לעבנגעבליבענע בונקערניקעס.

איך האָב געבעטן אַז מען זאָל עפּעס אָנשרייבן וועגן די צוויי אינטערעסאַנטע און באַליבטע געשטאַלטן — מאיר מעכל ראַטפאַרב און שמואל פינקעלשטיין. עס האָט אָבער, ליידער, קיינער דאָס נישט געטון. וועג נישט מיין פאַרנומענקייט וואָלט איך עס גערן געטון, ווייל איך האָב זיי געקענט נענטער און געווען מיט זיי באַפריינדט. מאיר מעכל דער לערנער־מתמיד, וועלכער האָט זיך שפּעטער אויך צוגעכאַפּט צו קאָנטן און שפּינאָזא, איז געווען אַ טרוימער און אַ חקרן, אַן אינטערעסאַנטער שמועסער. ער איז געווען פרום און פריי גלייכצייטיק. לויט דער געגעבענער שטימונג און געפיל. אָט דער ווינקל־דיקער בית־מדרשניק האָט געדינט אין דער פּוילישער אַרמיי בעת דעם באַלשעוויסטישן מאַרש אויף פּוילן, אַריינגעפאַלן צו די באַלשעוויקעס אין פלעטן. צוריקגעקומען — האָט ער חתונה געהאַט אין וואַרשע פאַר דער קאַרוועריו חיה פלאַקסער (טאָכטער פון יאַנקל פלאַקסער און דער יונג־פאַרשטאַרבענער מאַמע בּיילע — פּונדערהיים — גראָסמאַן). מאיר מעכל געפירט אַ נעבעכדיק לעבן פון אַ קליין קרעמערל. זיין שפּייז־געוועלבל האָט ער געהאַט אין אַ קעלער, אויף לובעצקיעגאַ בייַ דער פאַוויע גאַס. זיי האָבן געהאַט דריי קינדערלעך. ער איז געזעסן אין געוועלבל און תמיד אין דער האַנט אַ בוך, אין העברעאיש אָדער ייִדיש, פון שפּינאָזע, פלאַטאָ, קאַנט, פון רנ״ק און שד״ל, פון גרעץ און האַראַדעצקי, פון פרץ און ר׳ נחמן בראַסלאַווער. זיין חלום איז געווען — אַז מ׳זאָל אים אייַנזעצן אין אַ שטיבעלע, מעג אפילו זיין אין אַ טורמע, אַבי נאָר מ׳זאָל אים געבן — ברויט מיט טיי, פאַפּיראָסן און ביכער.

איך האָב אים אויך געזעען אין די מלחמה־טעג סעפּטעמבער 1939, בייַ די דייטשן. ער האָט מעדיטירט צי ער זאָל קויפן אַ גוישע גראַנאַטענע מאַטשעוויווקע, אָפּשערן די בּאָרד און אַריבערקריגן זיך צו די סאָוויעטן, ווויהין אָסך זענען דעמאָלט געלאָפן. און ער איז פאַרבליבן. און אומגעקומען. צוזאַמען מיטן ווייב און קינדער.

שמואל פינקעלשטיין איז געווען אַ טיפּישער משכיל, וועלכער האָט געוואָלדיק געגלייבט אין כוח פון לערע, וויסנשאַפט, און דערפאַר זיך נאָך געלערנט, געפאַרן קיין ווילנע, געגאַנגען אויף קורסן און סעמינאַרן — וועג ער איז שוין, דאָכט זיך, געווען אַ טאָטע. ער איז געווען זער אַן אייַדעלער, מיט אַריסטאָקראַטישע געגנג, געוואָלדיק פּינקטלעך און ערלעך. אַנגעהויבן אַלס מזרחיסט און שפּעטער געוואָרן זער ראַדיקאַל, אָבער אַלץ אייַדל־באַלעבאָטיש. איך האָב אים געזעען ס׳לעצטע מאָל שוין אין יאָר 1940 אין ביאַליסטאָק, בייַ די סאָוויעטן. דווקא דאָרט איז ער געוואָרן מער פראַקטיש און געפירט לייטישן מסחר. ער האָט, ווי געווײַנלעך, זיך שטאַרק אַנטוישט אין דער נייַער ווירקלעכקייט, אָבער דאָך איז ער פאַרבליבן אַ גלייבער אין דעם כוח פון וויסן, קולטור... און אַזאַ גלייביקער אין פראָגרעס און מענטש־לעכקייט איז ער געוואָרן אויסגעגעבן דורך פאַליאַקן און אוקראינער און דערשאָסן דורך די דייטשן.

די פאַרוואַלטונג פון דער קאָריוואר לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל, דאָס מיינט, אין די לעצטע 2 יאָר, דער ועד למען לספר — וועט זיכער באַזונדער אויסרעכענען און דאַנקען די אַלע קאָריוואר אַקטיוויסטן, וועלכע האָבן באַזונדערס מיטגעווירקט צום דערשיינען פון בּוּך, זיך אַליין באַשטייערט מיט גרעסערע סומען, געהאָלפן זאַמלען און אַרגאַניזירן, אַליין אויך געשריבן פאַרן בּוּך — זיי אַלעמען וועט דער ועד למען הספר ווי געהעריק דאַנקען אויף די בלעטער פון אונזער יזכור־בּוּך. אָבער איך פיל באַזונדער אַ באַדערפעניש אויסצודריקן אַ דאַנק דעם מענטש, וועלכער האָט אַריינגעלייגט אַן אַ שיער ענערגיע, מי, האַרוואַניע; וואָס האָט די לעצטע 2 יאָר, טאָג אין נאַכט, נאָר געלעבט און געפּיבערט אין דער אַרבעט פאַר דעם דאָזיקן יזכור־בּוּך — דאָס איז — בנימין ווייניריב. אים קומט אַ דאַנק אין קוואַדראַט. ער איז אַ גרויסער שותף אין דער דאָזיקער מצווה פון אונזער מצבה־ספר!

ער איז דער טעכנישער אדמיניסטראַטאָר פון יזכור־בּוּך און האָט אויך, חוץ אַלעם, צוזאַמען מיט זיין פרוי ליפטשע, צוגעהאָלפן בייַם נאָכקאָרעגירן און נאָכקאָנטראָלירן די ריכטיקייט פון די נעמען פון די קאָריוואר אין בּוּך.

איך, פערזענלעך, פיל זיך באמת גליקלעך וואָס מיר איז געלונגען, במשך צוויי יאָר אָנגעשטרענגטער רעדאַקציאָנעלער אַרבעט (און אויך אַרגאַניזאַציאָנעל־טעכנישער), צו דערגרייכן צום דערשיינען פון אָט דעם טייערן, ציטערדיקן ספר הזכרון נאָך אונזערע טייערע און נאָענטסטע. צו האָבן אַ יזכור־בּוּך פון אַזאַ בכבודן, גראַנדיעזן פאַרנעם. צו אָט דעם מצבה־ספר, וואָס איז נישט נאָר אַ זכר נאָך די אומגעקומענע, נאָר וועט אויך אויפסניי צונויפבאַהעפטן די משפחה־געפילן פון די קאָריוואר, צעוואַרפענע איבער אַלעווינקלען פון ערד־קיילעך.

זאָל אין אונזער גרויס אומגליק זיין כאָטש אַ געוויסע טרייסט אָט דאָס דאָזיקע בלוטיקע, הייליקע יזכור־בּוּך.

משה גראָסמאַן

קאָריוער אין דעטראָיט

פון רעכטס צו לינקס: שטייענדיק ערשטע רייַ: גאָלדע און משה פרידמאַן, איידע און יצחק ניסענבוים, חנהטשע און נחמיה קאָווא, טעמי בעאָר.
שטייענדיק, צווייטע רייַ: שמואל שטערן, זעליג און שרה האַנדעלסמאַן, הערי און אסתר גראָסמאַן. יאָסל און עטיל זעאָם, עליק בעאָר, יאַנקל מאיר שטערן.
זיצנדיק: יאַנקל און ראָזע הערשמאַן, מאיר טענענבוים, צפורה וויידע, כאָשע און משה סטאָהן.

מ י ר ד א ַ נ ק ע ז

אונזער דאנק צום רעדאקטאר, דעם שרייבער משה גראסמאן

מיר רופן עס אַן ד א ַ נ ק, ווייל מיר געפינען נישט קיין שטאַרקערן אויסדרוק, קיין פאַסיקער וואָרט וואָס זאָל אויסדריקן אונזער אמתדיק געפיל און גרויסע דאַנקבאַרקייט פאַר אונזער בן עיר, משה גראָסמאַן, מיט וועלכן מיר גרויסן זיך, פאַר זיין גרויסער אַרבעט פאַרן יזכור־בוך פון אונזער שטעטל קאַריוו.

נישט סתם אַ רעדאַקטאָרישע אַרבעט האָט אונזער חשובער גראָסמאַן געטון ביי דעם בוך, ער האָט דערין אַריינגעלייגט זיין הארץ און זיין טאַלאַנט. ער האָט ביים לייענען און רעדאַגירן נאָכאַמאָל איבערגעלעבט דיי אַלע גרויליקן און טויטן פון די קאַריווער קדושים־קרבנות, און ער האָט דעריבער געציטערט איבער יעדן וואָרט, פונקט ווי אַ סופר וואָס שרייבט ציטערנדיק יעדעס אות אין אַ ספר־תורה.

ער האָט יעדעס אות און יעדעס וואָרט דורכגעטראַכט און צען מאָל דורכגעזיפט. דערביי נישט דורכגעלאָזט קיין קוצו של יוד, וואָס איז ווערטפול און וויכטיק פאַר דעם זכר פון די קדושים. אויך פאַרן כבוד פון די לעבנגעבליבענע, כדי צו פאַרשענערן און באַרייכערן דאָס יזכור־בוך, עס זאָל זיין לשם, לתפארת, ולתהילה.

מיר דאַנקען פון אונזער טיפן האַרצן אונזער באַוווסטן און באַליבטן שרייבער משה גראָסמאַן, פאַר זיין ברענגען דעם רוב רויען מאַטעריאַל צו אַ גרויסן און שיינעם געדענק־בוך. פאַר זיין אַרומשלייפן, פאַלירן, אויסגלעטיקן אַט דעם גרויסן באַרג מאַטעריאַל, וואָס אונז האָט זיך אויסגעדוכטן, אַז ס׳איז אים אוממעגלעך צו באַהערשן.

מיר ווינטשן אים ביז הונדערט און צוואַנציק יאָר ווייטערדיקע שעפערישע אַרבעט, צו באַרייכערן אונזער יידישע קולטור.

כה לחי!

הועד למען הספר — „יזכור־בוך קאַריוו"

תל־אביב—רמת־גן, פעברואַר 1955

א דאנק צום סעקרעטאר מר בנימין ווייניריב

מיר, פון ועד הספר, שיקן אַ באַזונדער וואַרעמען, האַרציקן דאַנק אונזער סעקרעטאַר בנימין ווייניריב, פאַר זיין אומדערמידלעכער, ענערגישער, איבערגעגעבענער אַרבעט מיט אַלע קאַריווער אין דער וועלט. פאַרן אַדמיניסטרירן ביים יזכור־בוך, פאַר אַלץ זאָרגן און באַזאָרגן — די טעכנישע זייט, אויסשרייבן די רשימה פון די הרוגים, זאַמלען נעקראָלאָגן — זיין טעטיק אוז

ב. ווייניריב, זיין פרוי ליפטשע, וועלכע האָט אים מיטגעהאָלפן און פאַרדינט אויך אַ דאַנק

און מי במשך די לעצטע 2 יאָר, ביים צוהעלפן צום אַנטשטיין פון אונזער גרויס יזכור־בוך. ביים אַרגאַניזירן זיצונגען, פאַרזאַמלונגען, אונטערנעמונגען, זאַמלען געלט, פירן אַ פאַרצווייגטע קאָרעספאָנדענץ אַקטיוו במשך די גאַנצע 2 יאָר, ווידמען צייט, כוח, נערוון.

מיר וועלן עס אייך לאַנגע יאָרן געדענקען מיט טיפער דאַנקבאַרקייט.

מיר פילן פאַר אונזער אַנגענעמען חוב צו דאַנקען אַלע אונזערע ליבע קאריווער לאַנדסלייט און לאַנדסמאַנשאַפטן, אַלע אַקטיוויסטן, וועלכע האָבן דערמעגלעכט אַז ס׳זאָל דערשיינען ס׳קאַריווער יזכור־בוך. סיי דורך זייער אייגענער באַשטייערונג, סיי דורך זייער זאַמלען באַשטייערונגען, סיי די אַלע וועלכע האָבן געשריבן פאַרן בוך, צוגעשיקט וויכטיקע בילדער, מאַטעריאַלן.

גאַנץ באַזונדער ווילן מיר דאַנקן —

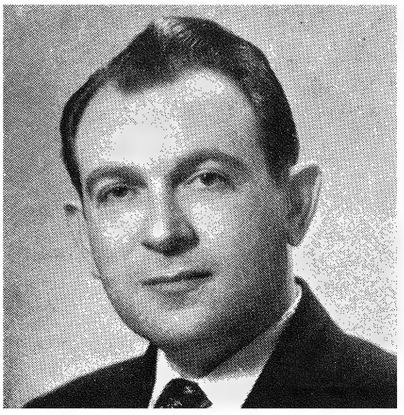
דעם הרב טוביה גוטמאַן ראַפאַפּאָרט, טאַראַנטאָ, פאַר זיין גרויסער מי, פאַר זיין שרייבן בריוו־וועגדונגען, אַרויסטרעטן מיט רעדעס, פאַרן פון טאַראַנטאָ קיין מאַנטרעאל און אפילו קיין ניו־יאָרק, און פירן די אַקציע פאַרן ספר — נישט געקוקט אויף זיין שוואַכן געזונט־מצב און טיפן עלטער (אַ בן שמונים ביז הונדערטאונצוויק);

דעם פריינד י. זילבערשטיין, (יעקב הערש פישל סופרס) פון וויניפעג, פאַר זיין פאַרן קיין ניו־יאָרק, מאַנטרעאַל, כדי צו אַקטיוויזירן די זאַמל־אַקציע פאַרן יזכור־בוך.

אונזערע צוויי קאַריווער דרוקער אין תל־אביב, דער ערשטער —

מאיר זאַלצמאַן, וועלכער האָט אונז געהאָלפן מיט פאַכמענישע עצות און אַנווייזונגען, דער צווייטער — שלמה סנפיר (פלוסקעדער), וועלכער אַרבעט אין דער גרויסער דרוקערייַ „הפועל הצעיר", און ווי אַ מאַשיניסט אין דער דאָזיקער דרוקערייַ, האָט ער טאַקע געדרוקט אונזער יזכור־בוך, און דאָבייַ זיך געגעבן באַזונדערע מי, אַז דאָס בוך זאָל געדרוקט ווערן אַזוי שיין.

דאַרפן שוין בייַ דער געלעגנהייט, אויף דעם אַנמערקונג פון רעדאַקטאָר, דערמאָנט ווערן אויך דער זעצער ח׳ אלימלך בירנבוים, וועלכער האָט שוין לאַנג נישט געהאָט געזעצט קיין יידיש, געהאָט

שלמה סנפיר (פלוסקעדער), זון פון משה און שפרה, אַ קאַריווער, דרוקער אין „הפועל הצעיר", האָט געדרוקט ס׳יזכור־בוך

דעריבער שוועריקייטן צוליב דער נייער אַרטאָגראַפיע, צוזאַמען מיט אונזערע באַזונדערע אָפּווייכונגען פון דער אַרטאָגראַפיע, מיט די אַלערליי לאָקאַליזמען און אידיאָמען;

און דעם מעטראָמפאָזש מיכאל בראָדסקי, וועלכער האָט זיך געמיט ווי ווייט מעגלעך, אַז ס׳זאָל זיין געשטעלט געשמאַקפול.

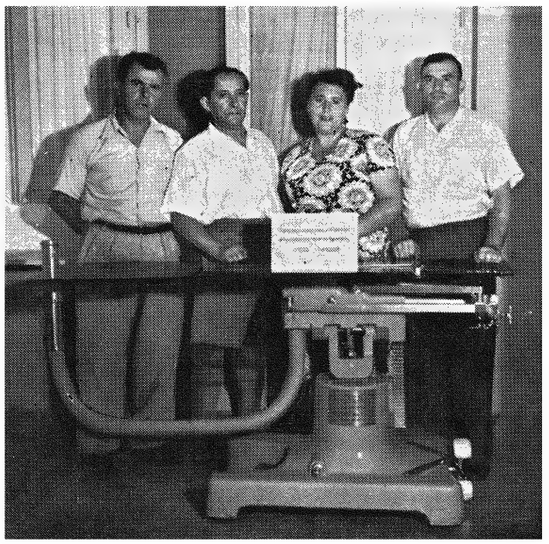
זיי אַלעמען אונזער בעסטן, פריינטלעכסטן, ברידערלעכסטן דאַנק.

ועד למען הספר — יזכור־בוך קאריוו

ישראל, תש״ו

די קאַריווער אין מאַנטרעאַל גיבן איבער אַ טשעק פון 1000 (טויזנט) פונט — אַ מתנה דער קופּת חולים אין ישראל. אויפן בילד, פון רעכטס צו לינקס:
ד.סילווער — פון אַרבעטנדן ארץ ישראל; פנחס אַקערמאַן — סעקרעטאַר פון דער לאַנדסמאַנשאַפט; דוד בייער — קאַסיר; אַ.לערמאַן — פרעזידענט; אַ. שוריס; דוד גאָלדשטיין — דער פראָיעקט־געבער פון די דאָזיקע מתנה.

די קאַריווער אין מאַנטרעאַל האָבן געשיקט אַן אַפּעראַציע־טיש פאַרן בייליינסאַן־שפּיטאָל, אין ישראל. די היגע קאַריווער (פון רעכטס): יאַנקל גילבאַרט און פרוי, ישראל בלומענקראַנץ און דוד קאַרטמאַן — באַקוקן דעם דאָזיקן טיש אין היגן בייליינסאַן־שפּיטאָל

הרב ר' ארי' מרדכי רבינוביץ ירושלים

קוריב וגדוליה

הרב ארי' מרדכי רבינוביץ, הרב אבד"ק קוריב והגליל וכעת רב בירושלים, בתי ורשה והסביבה. למד ונתחנך אצל אביו הגה"צ מהרי"א אבד"ק אוכטרווה זצ"ל.

חתנו ותלמידו של הגה"צ מהר"י אייבשיץ אבד"ק לאשיץ זצ"ל ושימש שם בתור ראב"ד אצל חותנו.

(אחר שנסמך להוראה מהגאונים הגאון מבריסק והגאון מליקאווה וזדונסקה־וולי'ה והגאון מלובלין ומהגאונים ר' יצחק פ־יגנבוים ור' פתחי' האריגסבלס דומ"ץ בוורשה זצ"ל).

ואח"כ רב ואב"ד בעיר קאסיווה ורב ואבד"ק קוריב והגליל — ורב ואבד"ק בני־ברק בארץ־ישראל, וכעת רב בירושלים בבתי וורשה והסביבה.

ב"ה

קוריב עיר עתיקת־יומין היא, יהודים ישבו בה כבר לפני מאות שנים, — תעיד על כך המצבה שמלפני שש מאות שנה, בערך, אשר עמדה לפני בית הכנסת.

לפני מלחמת העולם הראשונה ניתנה פקודה ע"י ממשלת רוסיה להעתיק את כל הכתוב על גבי המצבות אשר בבית־העלמין הישן בעיר קוריב, ואז גילו שם מצבה של שני תלמידי האר"י הקדוש זצ"ל (נסתלק בה' אב שנת של"ה). מסתבר, שנזדמנו לשם במקרה בהיותם „עורכים גלות", כדרכם של הקדושים לפנים, שהיו מסגפים עצמם ע"י נדידה ממקום למקום, שכן גלות מכפרת (סנהדרין ל"ז), ונסתלקו שם. ידועים דברי חז"ל שחובה על אדם, שמזכיר שם צדיק, לברכו ולשבחו, ואין ברכה ושבח אלא בהזכרת גדולתו. לכן אעלה סיפור אחד.

מרן ר' יוסף קארו (ה„בית יוסף") זצ"ל הזמין פעם אחת את האר"י הקדוש לסעודה אצלו. התנה המוזמן שלא יגישו לו בסעודה בשר שמעורב בו גם חלק אחוריים, שכן הקפיד שלא לאכול בשר של חלק אחוריים מפני הגידין. המזמין הרגיעו שאין לו לחשוש לכך מאחר שהוא עצמו טיפל בניקור הבשר. בשעת הסעודה כשכיבדו אותו בבשר, הרחיק האר"י ז"ל את הקערה מלפניו, ולשאלתו של הב"י זי"ל לפשר הדבר, הצביע האר"י על חתיכת בשר שנשארו בה גידין. הצטער מרן הב"י, כי חשב שהוא אשם בכך, שלא נזהר כראוי בניקור. וידוע, כי מרן הב"י זכה לגילויי ה„מגיד", שהיה מתגלה לפניו כל לילה. אמר לו המגיד: „אל תצטער, אין זו אשמתך, כי הניקור מצדך נעשה בשלמות, אבל אל לך להתחרות באיש הגדול הזה ודרכו בקודש, כי יכול הוא לגלות גידים גם על כותלי הבית"... (מע"ה ל"ג א').

עירנו קוריב מפורסמת במחברי־ספרים ידועי שם, אשר מצאו בה מקום ללמוד וללמד, ולהנציח את זכרם בחיבוריהם החשובים,

---

מדינת ישראל — משרד הדתות

ב"ה ירושלים, ד' באלול תשי"ב — 25.8.52

לכבוד

הרב ר' ארי' מרדכי שליט"א,

בתי ורשה,

י ר ו ש ל י ם.

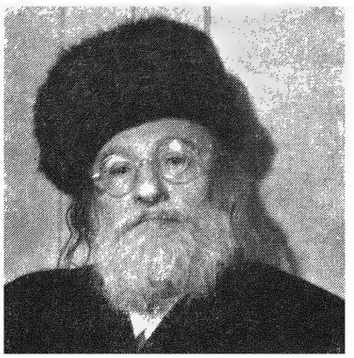
ר. נ.

הנידון: — זכרון קהלות הגולה

בתשובה למכתב כת"ר מיום כ"ו מנ"א תשי"ב, אתכבד להודיע כי בתא המוקדש לקהלת קוריב נמצאים, לפי שעה, הספרים: —

א. פרי מגדים — על שו"ע יו"ד, מופיע עליו השם: אביגדור שבתי זילבערשטראס; ב. קב־חן — המחבר ר' נח מקוריב מופיע השם: עקיבא מילשטיין; ג. קב־הישר — מופיע רק שם העיר, ללא שם בעל־הספר.

בכבוד רב,
הרב מרדכי הכהן
עוזר ראשי למנהל

הרב ר' ארי' מרדכי רבינוביץ, הרב אבד"ק קוריב והגליל. איצט רב אין ירושלים. בעל מחבר ספר היהודי ותפארת יהונתן וכלי תפארת וזכותא דאברהם.

כדברי חכמינו זכרם לברכה: „אין עושין נפשות לצדיקים דבריהם הן הן זכרונן" (ירושלמי שקלים פ"ה, ה"ה). ועל ידיהם ובזכותם יצאו מוניטין לעירנו בעולם היהודי, שכן ידוע, כי יחידי הסגולה המעטים יש בהם בכדי להעיד על הכלל. ואנשים דגולים אלה, שעירנו זכתה לגדל בתוכה, לא על עצמם בלבד יצאו ללמד אלא גם על שאר אנשי העיר שהיו קרובים במהותם לרוחם — רוח התורה והיראה.

ואזכיר אחדים מהם:

א) הגאון מור"ש אליהו, אבד"ק קוריב, בעמ"ח שו"ת „הר הכרמל" על ד' חלקי שולחן ערוך. נדפס בשנת תקמ"ב.

בפנקס הישן של חברה־קדישא בקוריב מצאתי כתוב: תקנה לא ללכת אל הרב עם ריאות של בהמות, כדי לברר את כשרותן וכו', דרך מקום קבורתו של הרב מחבר הספר „הר הכרמל", מפני כבודו, מאחר שבית־הקברות היה בקרבת מקום לבית המטבחיים. וטעמה של תקנה זו — שהמחבר הנ"ל פסק בכמה שאלות מסובכות על הריאות, לחומרה, והאחרונים הבאים אחריו מצאו מקום להכשירן, ומכיון שהוא היה ה„מרא דאתרא", חסו על כבודו, ונמנעו מללכת דרך מקום קבורתו. צא ולמד: איזה חוש עדין ורגש של יראת הכבוד היה להם ביחס לרבניהם, גם אחרי פטירתם — כי זכרם חי בלבותיהם תמיד.

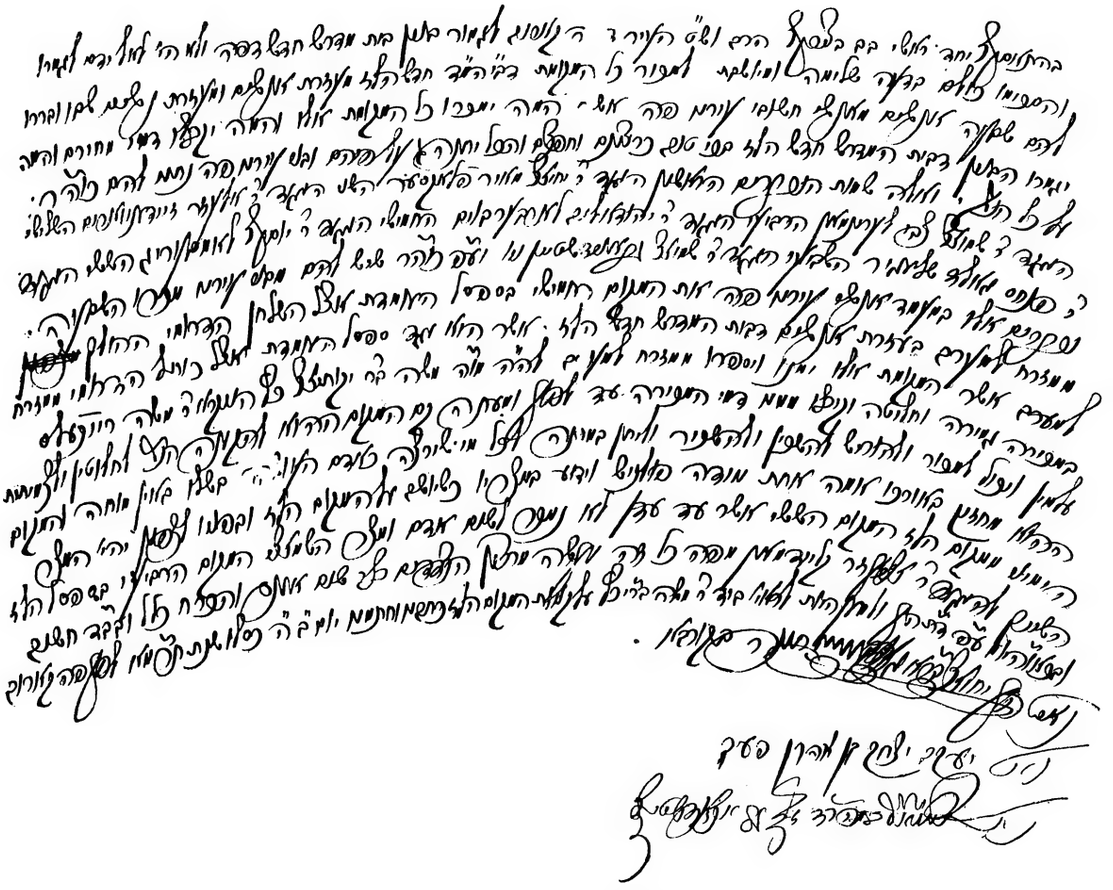
ב) הגאון הקדוש ר' אברהם אביש זצ"ל, אבד"ק קוריב, ואח"כ רב בפרנקפורט דמיין, מחבר ספר „ברכת אברהם".

ידוע בעולם בצדקתו ותמימותו. בהיותו רב בקוריב סידרו בפקודתו י"ג קנים עם נרות על העמוד של הש"ץ בבית הכנסת שבו התפלל, ונימוקו עמו: המגיד הקדוש מקוזניץ, כשהיה בעיר קוריב וראה את י"ג הנרות שבמקום, אמר: אור גדול זורח מהם (מדברי הגה"ק דוב בעריש מביאלא זצ"ל בהסכמתו על ספר „ברכת אברהם"). וידוע, שזכה לדרגות גדולות בקדושה ולגילויים מהעולם העליון עד גילוי אליהו הנביא זכור לטוב (ראה שם).

ג) הרב הגאון הצדיק ר' יעקב אהרן ז"ל, אבד"ק קוריב, מחבר ספר „בית יעקב" על התורה. היה תלמיד מובהק של בעל „חוות דעת", וגם תלמיד של האדמורי"ם המפורסמים: אא"ז היהודי הקדוש זכותו יגן עלינו, הרבי ר' בונם מפשיסחא, הרבי מוורקא והרבי מקאזמיר זי"ע. ובספר הנ"ל הוא מצטט דברי תורה ששמע מהם.

ד) הרה"ג ר"א מפלטוסק סיפר, כי בזמן שהיה בוורשה ולמד שם עם בעל ה„חידושי הרי"מ" זצ"ל, בא לבקרם הרב מקוריב, נכד הגאון בעל „פני יהושע", והציג עצמו (כדברי חז"ל, שבמקום שאין מכירים אותו מותר לו לת"ח לפרסם את עצמו), כבקי בכל אבהע"ז עם הח"מ והב"ש, ושאל אותו בעל ה„חידושי הרי"מ" מספר שאלות ונוכח כי אמנם בקי הוא בעל־פה בכל הנ"ל (ראה בשש"ק ח"ג דף נ"ב).

ה) הרב הגאון ר' יחיאל גולדברג ז"ל. ה"ה מוסמך להוראה ע"י גדולי הדור, ואכן הי' מומחה מופלג בהוראה, וידוע כי אין הבקיאות בתורה בלבד מספיקה להיות בעל הוראה, שכן זו דורשת

א שטער־מכירה פון פאריקן יארהונדערט, וואס עס האט נאך געשריבן הרב ר׳ יחיאל גאלדבערג, וועלכער איז געווען רב אין קאריוו 40 יאר צייט. ער האט געלעבט 88 יאר.

חוש ההתמצאות וכוח הדמיון והחידוש, והרב הנ״ל היה מחונן בכל אלה. 40 שנה שימש ברבנות בקוריב, יהי׳ זכרו ברוך. הניח אחריו בנים שהלכו בדרכיו והם: הר׳ שמואל מענדיל ז״ל, הר׳ חיים ז״ל, הרה״ג אלימלך ז״ל הגאב״ד קאמינקא והר׳ שלום ז״ל.

ו) הרב הגאון ר׳ אלימלך גוטרמאן ז״ל, בן הרב הגאון אבד״ק יאנווצה, רב בקוריב. היה מפורסם בהתמדתו בתורה ובדרכו בחסידות. הוא היה הרב האחרון לפני החורבן ונספה יחד עם כל עדתו, ה׳ ינקום דמם!

ז) האדמו״ר הרבי ר׳ שמואל קאריווער זצ״ל, ניהל עדה בעיר קוריב.

חסידים מספרים: בעת שמרן הרבי מלובלין ז״ל הסמיך את הרב הקדוש ר׳ משה מקוזניץ זי״ע לנהל עדה, היה באותו מעמד הרבי ר׳ שמואל הנ״ל. שאל רבי משה את רבי שמואל: שמא ישאל את הרבי מלובלין אם כוחו לברך את הבאים אליו כדרך הצדיקים. אמר לו רבי שמואל: אל תשאל! הבט לשמים ותברך!

ח) אדמו״ר הרבי ר׳ נח מקוריב, בעל מחבר ספר ״קב חן״.

היו לו הרבה חסידים, שדבקו בו בכל לבם והאמינו בו, כי הוא פועל ישועה ומתעלה על כל הנמצא במחיצתו — רשותו כידו. והדביקו ״פתקאות״ על סוכתו, משום שהאמינו שאפילו ע״י ״פתקא״ על סוכתו יעזור להם ד׳.

ט) אדמו״ר הרבי ר׳ משה קאריוער, בן הרב הקדוש רבי שלום רוקח מבעלז זי״ע. מנוחתו שם בבית־החיים החדש.

בזמן כהונתי כרב ואב״ד בקוריב היתה דירתי במקום שרבי משה הנ״ל היה מתגורר בו. היה שם חדר אחד שחלונו פונה לחוץ מול ״צלם״ (צלב) אשר העמידו שם הנוצרים, ושמעתי מפליגים לספר בגדולתו של רבי משה הנ״ל, שמעולם לא אכל בחדר הזה בלילה. כידוע מדברי הרמב״ם, שאם אדם מקיים מצוה אחת בשלמות גמורה זוכה על ידה בלבד לעולם הבא, ולכן היה כל אחד מהגדולים בוחר לו מצוה אחת שהיה מקיימה עד הקצה האחרון, ורבי משה הנ״ל התרחק מעבודה זרה במידה יתירה, וכך היה אומר: בחדר הזה אוכלים ״מרק עם צלם״, והיתה כוונתו להתרחק גם מצל ה׳צלם׳ הנכנס לתוך החדר.

י) אבי הרבי הזקן מקוצק זצ״ל, הרב ר׳ יהודה־לייבוש מורגנשטרן, נולד בקוריב לאביו ר׳ מנחם מנדל שדר בעיר זו, ומשפחתו היתה מפורסמת, כי אבי רמ״מ היה הגביר המפורסם לתהילה, תלמיד חכם וגדול במעשים, הרב ר׳ לייבוש מעיר קוריב. היה בית־מדרש אחד שכל הוצאותיו ופרנסת עשרה תלמידי־חכמים היו עליו.

ואם אמנם הצליחו המרצחים הגרמנים להחריב את עירנו היקרה — רק על גופה הצליחו לשלוט ולהחריב, אבל לא על רוחה שתישמר בלבנו לעולמים.

ועתידים בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שיקבעו בארץ־ישראל״ (מגילה כ״ט).

זכיתי להשתתף בכ״ח בניסן תשי״ב באזכרה הראשונה לקדושי עירנו הי״ד, שנשמדו ע״י הרשעים ימ״ש, וכן באזכרה השניה — כ״ח ניסן תשי״ג — ועתה זכיתי להשתתף גם בספר לזכר קדושי עירנו הי״ד, שנהרגו על קידוש השם ע״י הנאצים שר״ר.

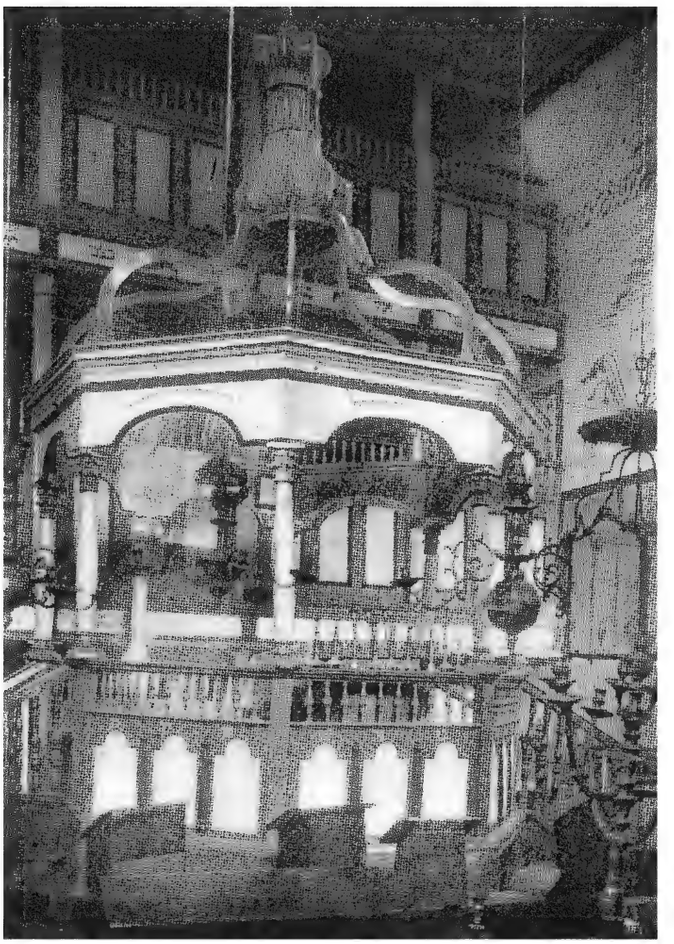
המקום ינחמנו מאבלנו הכבד ונזכה במהרה לביאת משיח צדקנו.

ארי׳ מרדכי רבינוביץ
רב ואבד״ק קוריב

(מחבר הספרים ״כתר היהודי״, ״תפארת יהונתן״, ״כליל תפארת״ ו״זכותא דאברהם״), בלאאמו״ר הגה״צ מהרי״א זצ״ל אבד״ק אוסטרווה, בהרה״צ מהרא״מ זצ״ל, בהרה״ק מוה״ר יהושע אשר זי״ע אבד״ק זאליכוי ופוריסוי, בהרה״ק רשכבה״ג מרן היהודי הקדוש מפשיסחא זי״ע ועכי״א.

חתן הגאון הצדיק שלשלת היוחסין מוה״ר יהונתן אייבשיץ זצ״ל אבד״ק לאשיץ.

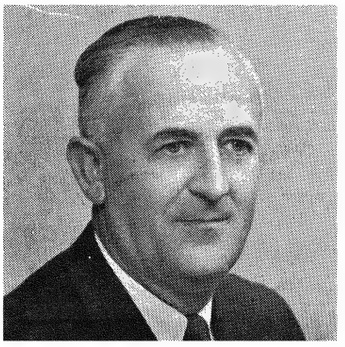
אונזערע קהלשע אינסטיטוציעס,
קולטור־געזעלשאַפטן, פאַרטייען,
פראָפעסיאָנעלע פאַריינען,
בתי תפילות און ווילטאַט־חברות

באַלעמער פון דער קאַריוער שיל (פאַטאָ פון ענגלישן סינאַגאָגן־בוך פון לוקאַמסקי)

בנימין ווײַנריב / רמת גן

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין קאָריוו

אַנגעהויבן האָט עס זיך אין יאָר 1898. עפּעס אַ פּרישער מחיהדיקער ווינט האָט אַנגעהויבן בלאָזן אין דער יידישער געזעלשאַפט אין פּוילן, ס׳איז אַ נייע זאַך אויפּגעקומען, אַ נייער אידעאַל.

ד״ר הערצל האָט אַנגענומען די זיילן פּון דער יידישער וועלט אויף אַנגעהויבן זיי שאָקלען. אויך די ציטערניש האָט אויך דערגרייכט קיין קאָריוו.

נחום שטראַסבורג, דוד הערש שטראַסבורג און משה שטראַסבורג, האָבן אַנגעהויבן די אַקציע פון גרינדן אַן „אגודת ציון״, זיי האָבן צוזאַמענגערופן מענטשן פון פאַר־שידענע קרייזן, חוץ חסידישע, ווייל די חסידים האָבן גע־האַלטן דעם ציוניזם פאַר אַ נייעם משיח השקר.

אָט די דריי שטראַסבורגס האָבן נאָך גרויסער מי און מאַטערניש צוזאַמענגענומען אַ מנין יידן. קודם כל האָבן זיי אַנגעהויבן שבת דאַוונען צוזאַמען. דאָס מנין איז געווען בייַ מיין זיידן יצחק (אַנדרוס) ניסענבוים, און איז באַ־שטאַנען פון:

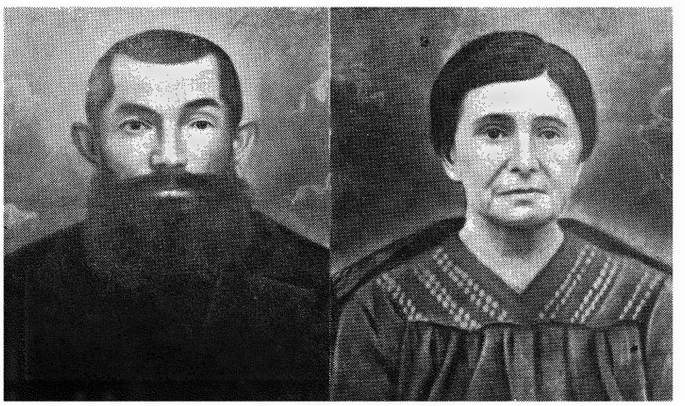
1) נחום שטראַסבורג, 2) דוד הערש שטראַסבורג, 3) משה שלום שטראַסבורג, 4) יצחק ניסענבוים, 5) נחמן דעגענשיין, 6) אברהם הערש בוּבּיס, 7) יאַנקל (מאַשיניסט) שניידערמאַן, 8) מעכל ברוטמאַן, 9) חיים שמואל לוסטמאַן, 10) חיים מרדכי גרינגראַז. און נאָך עטלעכע מענטשן וואָס זייערע נעמען זענען מיר נישט באַקאַנט.

אַנגעהויבן האָבן זיי מיט פאַרקויפן אַקציעס פון דער יידישער קאָלאָניאַל־באַנק. אַן אַקציע האָט געקאָסט 1 פונט שטערלינג און געווען איז דאָס דאַן אין פּוילן 10 רוסישע רובל, אַ שייגע סומע געלט, זיי האָבן פאַרשפּרייט אַ 25 אַזעלכע אַקציעס און דערמיט אַנגעהויבן די אַקציע פאַרן פאָליטישן ציוניזם.

נחום שטראַסבורג איז געווען איינער פון די גדולי הדור אין קאָריוו אין יענער צייט, ער האָט מיט זיין ענערגיע, רעדן, אַגיטירן פאַרן ציוניסטישן געדאַנק (ער איז בכלל געווען דער עמוד התוך פון דער משכילישער באַוועגונג), זער פיל אויפגעטון. ער האָט ערצויגן אַסך תלמידים און יורשים פון זיין ענטוזיאַזם פאַרן ציוניזם, געלייגט דעם חותם אויפן ציוניסטישן לעבן אין קאָריוו אפילו נאָך זיין טויט.

זיינע קינדער זענען געגאַנגען אין פאָטערס וועג, זיין עלטסטע טאָכטער חיה אסתר האָט נישט געוואָלט, קיין שום ציוניסטישע אָדער קולטור־אַקציע איז נישט דורכגעפירט געוואָרן אַן איר הילף. אַזוי זיין זון משה, ער איז געגאַנגען אַרבעטן צו פוירעס אין פעלד, און זיך צוגעגרייט צו פאָרן קיין ארץ ישראל. ער איז טאַקע אין ארץ־ישראל אויף אַ קאָלאָניע אין כפר חגלה נעבן חדרה. זיינע טעכטער. שיינדל און פייגע זענען אויך אין ישראל. חיה אסתר מיט איר מאַן בערל היטעלמאַן האָבן צו דעם נישט זוכה געווען, אַבער זייערע 2 זין מאָטל און ישראל געפינען זיך דאָ. זיין טאָכטער פריידל מיט איר מאַן לייבל נוחאלעס און קינדער, אומ־געקומען.

דוד הערש שטראַסבורג וועמעס הויז איז געווען אַ זאַמל־פונקט, און אַ בית ועד פאַר די אַלע וועלכע האָבן געדורשט נאָך וויסן, געגרי־נדעט די ערשטע יידישע שולע אין קאָריוו וו׳ ער אַליין האָט געלערנט מיט די יינגלעך און זיין פרוי טאָבעלע מיט די מיידלעך, שוין דאַן געהאַט אַ בריייטן פּראָג־

טאָבעלע און דוד הערש שטראַסבורג

משה שטראַסבורג, אָנגעזעענער ציוניסטישער־טוער. אומגעקומען

ראַם פון לערנען יידיש, העברעאיש, רוסיש, פויליש, דייטש און אַריטמעטיק. בכלל געווען דער „אוטשאַני יעוורעי״־סאָלטיס, פאַרטרעטן די יידישע באַפעלקערונג ביי די גויים אין קאַנצעלאַריע, ער איז געשטאָרבן כ״ד אדר 1919. זיין פרוי טאַבעלע געשטאָרבן ט״ו אב 1922. געבליבן נאָך זיי זענען זייער זון שמואל און זייער טאָכטער חנהטשע אין ניו־יאָרק. די איבעריקע קינדער אומגעברענגט דורך די נאַציס.

משה שלומס שטראַסבורג, וועלכער איז געווען דער סאַמע פייערדיקסטער ציוניסט, איז געווען בכוח אָפצולאָזן זיין אַרבעט, טעג און וואָכן, פאַרגעסן וויב און קינדער און טוען ציוניסטישע אַרבעט.

מיין פאָטער, יאַנקל ווײנריב, האָט מיר געפלעגט דערציילן, אַז בעת משה שלומס האָט געגייט די ווייפראָוע ביי מיין זיידן יצחק פאַר זיין זון לוי, האָט ער יעדע האַלבע שעה אַרויסגענומען אַ מאַרקע פון קרן קימת, זי צעריסן, און דאַביי געזאָגט צו מיין פאָטער:

— זעסטו יאַנקל, יעצט האָב איך געלייגט אַ ציגל צום בנין הארץ.

נאָר אַ גרויסער שרייבער און מאָלער וואָלט געקאָנט אָפמאָלן דעם דאָזיקן אידעאַלן טיפּ מענטש און אוהב ציון.

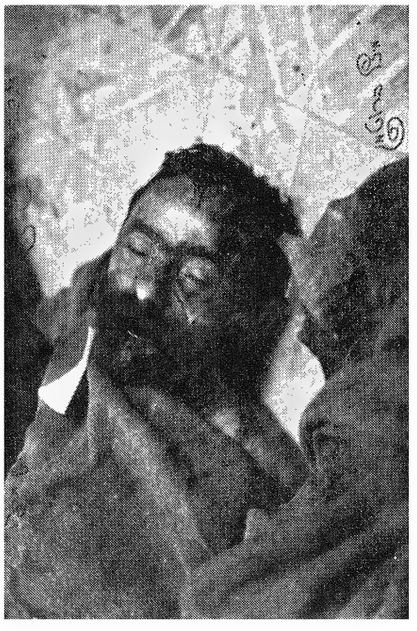
יצחק ניסענבוים, מיין זיידע, וועלכער איז אויך מיטגעריסן געוואָרן מיטן שטראָם, ביי אים איז געווען דער לאָקאַל און בית התפילה פון די ציוניסטן. מיין פאָטער, דער איידעם פון ר׳ יצחק ניסענבוים האָט אין יענער שטוב אָנגעהויבן לייענען די „הצפירה״, אַלע פראָפאָגאַנדע בראשונה, דאָס האָט באַווירקט מיין פאָטער, וועלכער איז שפעטער געוואָרן אייגנער פון די הויפט־אָנפירער פון ציוניזם אין קאַריוו, באַזונדערס פון דער „מזרחי״.

נחמן דעגענשיין, וועלכער איז דאַמאָלס געווען דער פאַכטער פון דער קאַריווער מיל, געווען אַ גרויסער גביר, האָט אויך געהאַט אַ ווירקונג אין פאַרשידענע קרייזן.

אברהם הערש בוביס, וועלכער איז געווען אַן איידעם פון קאַריווער רב ר׳ יחיאל, אַ יודע ספר, אַ שונא פון פאַנאַטיזם, האָט מיט זיין שניידיקן הומאָר, צוגעהאָלפן דער ציוניסטישער טעטיקייט אין אונזער שטעטל.

יאַנקל שניידערמאַן, אַ פשוטער ערלעכער ייד, אַ שטאַרקער אוהב ציון האָט דערלעבט עטלעכע דורות נאָכפאָלגער, ער איז אומגעקומען דורך די נאַציס ימ״ש. אָלע זיינע קינדער זענען אומגעקומען דורך די נאַציס. 2 זין זיינע אין אַמעריקע, יצחק און משה, זיין זון יצחק, אייגער פון די גרינדער און אָנפירער פון דער קאַריווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניויאָרק, געשטאָרבן אין 1954.

מעכל ברוטמאַן איז געווען דער יונגסטער פון אָלע, איז אָבער געווען דער ערשטער פאַרווירקלעכער: ער איז אין 1920 געפאָרן קיין ארץ־ישראל מיט צוויי זין זיינע, אָנקומענדיק קיין ארץ ישראל איז ער באַלד געהרגעט געוואָרן דורך אַראַבער בעתן פאָגראָם אין יפו. זיין עלטסטער זון פישל האָט שפעטער אַראָפגענומען זיין מוטער בלימעלע מיט זיינע שוועסטער און ברודער וועלכע געפונען זיך היינט אין ישראל.

מעכל ברוטמאַן אויפן טויטן־בעט

חיים שמואל לוסטמאַן, איז געווען אַן אינסטיטוציע פאַר זיך, אַן אים, דאַכט זיך, האָט דאָס שטעטל נישט געקאָנט האָבן קיין קיום, געהיילט יידן און קריסטן, כמעט בחנם, נישט געהאַט קיין טאָג און קיין נאַכט, געווען אַ געטרייער ציוניסט ביז זיין טויט, ער איז געשטאָרבן אין טיפן עלטער. ביי זיין לויה האָט אַנטייל גענומען דאָס גאַנצע שטעטל,

חיים מרדכי גרינגראַז, געווען אין יידישן לעגיאָן, געשטאָרבן אין חיפה

דער בית״ר איז געגאַנגען בראש פון דער לויה מיט אַ גרויסער בלוי־ווייסער פאָן.

חיים מרדכי גרינגראַז, איז געווען אַ אויסנאַם פון די אַלע אויבנדערמאַנטע מיט זיין שטאָלצער נאַטור, אָן פחד פאַרן גוי, ער האָט נישט געווּוסט וואָס עס הייסט מורא, ער איז געווען איינער פון די „סטראַזש אָגניאָווי״ אין שטעטל, וואָס דאָס איז גאָרנישט געווען קיין יידישע טבע.

שפעטער איז ער אַוועק קיין אַמעריקע, וועו ס׳איז דאָרט געגרינדעט געוואָרן דער יידישער לעגיאָן אין 1917, איז חיים מרדכי אַריינגעטרעטן אין לעגיאָן אוּן געקעמפט אויפן ארץ־ישראלדיקן פראָנט.

נאָכן סוף מלחמה, איז ער געקומען קיין קאַריוו אין מונדיר פון לעגיאָן, אַלע יידן אוּן גויים האָבן זיך מיט אים זער דערפרייט אוּן פאַר אים דרך ארץ געהאַט. ער האָט זיין פרוי גיטשע אוּן זיינע קינדער מיטגענומען קיין ארץ־ישראל, ער איז געשטאָרבן אין זיין ווינאָרט אין חיפה.

די אַרבעט אוּן פראָפּאַגאַנדע פאַרן ציוניזם איז זיך געגאַנגען אין דעם מאַסשטאָב פון דער דאַמאָלסדיקער ציוניסטישער באַוועגונג ביז נאָכן אויסברוך פון ערשטן וועלט קריג. די דייטשן אוּן עסטרייכער האָבן איינגענומען פוילן. בעת דער עסטרייכישער הערשאַפט אין קאַריוו האָט אַנגעהויבן די ציוניסטישע טעטיקייט צעשפרייטן אירע פליגל. עס זענען געקומען קיין קאַריוו פליטים פון די קרעסן, צווישן זיי — העברעאישע לערער, אוּן די ציוניסטן זענען צוגטרעטן גרינדן אַ שוּלע מיטן נאָמען בית ספר „התחיה״. די גרינדער זענען דאָן געווען שוין די יונגערע געניעראַציע, ווי משה נייטאַרק, הערש נירנבערג, ירמיה פרידמאַכער, דבורהלע טייטלבוים, חיה הערץ אוּן אַנדערע. אַבער אַלץ מיט די שטראַסבורגס בראש.

חיה הערץ, טאָכטער פון יצחק מרימס.
אומגעקומען

די ערשטע לערער אין דער העברעאישער שוּלע זענען געווען האָכמאַן, בריצמאַן, ירמיה פרידמאַכער, שפעטער אויך יעקב טאַגפויגל, אברהמטשע צימערמאַן, ווייניטרויב, בלאַט, וועלכע האָבן אויפגעשטעלט קאַדרען תלמידים, וועלכע האָבן געשריבן אוּן גערעדט עברית, דאָס איז געווּאָרן דער אַוואַנגאַרד פון חלוציזם.

דאָס אויסהאַלטן די שוּלע איז דאָן געווען די הויפט־דאגה פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין קאַריוו. צו דעם צוועק איז אויך דאָן געגרינדעט געוואָרן דער פרויען־פאַריין, וועלכער האָט בייַ יעדער געלגנהייט געזאַמלט געלט כדי צי קאָנען אויסהאַלטן די שוּלע. די הויפט־טויער אין דער באַוועגונג זענען דאָן געווען:

משה נייטאַרק; ברכה־עטע נייטאַרק, זיין פרוי; הערש נירענבערג, געשטאַרבן יונגערהייט; חיה אסתר שטראַסבורג; יהושע שטראַסבורג; חנהטשע שטראַסבורג, אין ניו־יאָרק; מינדל שטראַסבורג, אין ניויאָרק; איטשע שטראַסבורג; פערל שטראַסבורג; לייזער טייטלבוים, אין ישראל; דבורהלע טייטלבוים, זיין פרוי, אין ישראל; יאַנקל ניסענבוים; שמואל טייטלבוים, אין ישראל; מענדל ראָזענבוים; גרשון ווייַדע אוּן שרה, זיין פרוי, אין לאָס אַנזשעלאָס;

יהושע שטראַסבורג. אומגעקומען

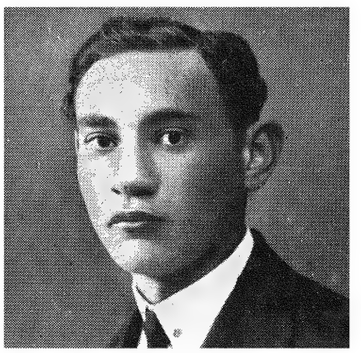

איטשע שטראַסבורג מיט זיין זונעלע. אומגעקומען

אברהם אהרן שטערן, אוּן זיין פרוי, לאהלע, אין באָגאָטאַ, קאָלאָמביע; אסתר ראכעלסמאַן, אין ישראל; גרשון אָפּאַזדאָוע זעלצער; אשר איידלשטיין; אשר קירשענבוים; ישראל אליעזר מאַדמער; משה חאַניסמאַן, אין בראַזיל; ישראל וואָלף זיידנוואָרם; שרה רבקה גאָלדשלאַגער; חיה יוטע טענענבויים; שיינדל טענענבוים; פייגע רחל ריצער; לאה האָפענהיים, געשטאָרבן אין קאַנאַדע; חיה עלקע שטערן; שרה נודעלמאַן־לערמאַן, אין קאַנאַדע; יאַנקל לאָמבערג; יאָסל לערמאַן; לייבל לאַנדמאַן; יאַנקל ראָכלסמאַן; משה אָפּעלבוים; שמואל חאַניסמאַן, אין נייזעלאַנד; יאַנקל לאָבערבוים, אין קאָלאָמביע; הערש לאָבערבוים, אין אַרגענטינע; נפתלי זאַלצבערג, אין ניו־יאָרק.

ס׳איז דאָס אויך געגרינדעט געוואָרן דורך די ציוניסטן די „קולטור", אַ ביבליאָטעק וועלכע האָט געטראָגן אַן אומפאַרטייאישן כאַראַקטער, אוּן די לעזער זענען געווען פון אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג.

צו דער שולע האָט אויך בייגעטראָגן זיין הילף דער „מזרחי" וועלכער איז דאָס געגרינדעט געוואָרן דורך יאַנקל

אשר קירשנבוים, דאָמאָלסדיקער סעקרעטאַר פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. אומגעקומען

ווייניריב, די אַרגאַניזאַציע האָט אַרומגענומען אַ גרויסן טייל פון די רעליגיעזע אוּן חסידישע יידן.

אין קוראַטאָריום פון דער שולע, אַלס משגיחים — אַז די לערער זאָלן נישט לערנען מיט די קינדער קיין אפיקורסות, זענען דורכן „מזרחי" דעלעגירט געוואָרן:

יאַנקל ווייניריב, יידל בריק, שמואל אליה גראָסמאַן, הענעך ווורמאַן, נפתלי ווייגבערג, הערש ראַפאָאַרט, יחיאל מאיר מאַרגענשטערן.

אין יאָר 1918, ווען פוילן איז געוואָרן זעלבסטשטענדיק, איז זיך די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע נאָך מער צעוואַקסן.

צו יענער צייט האָט אָנגעפירט מיט דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע דבורהלע טייטלבוים, זי איז טאַקע געווען די פאָרזיצערין, דאָס איז געווען זער אַ גרויסער כבוד, בפרט פאַר אַ פרוי.

דבורהלע טייטלבוים איז אָבער דעם כבוד ווערט געווען, ווייל זי האָט אומדערמידלעך אוּן ענערגיש געפירט די טעטיקייט אוּן אַגיטאַציע־אַרבעט, זיך נישט אָפּגעשטעלט פאַר קיין שום שוועריקייטן. איר הויז איז תמיד געווען אָפן פאַר

דבורהלע אוּן לייזער טייטלבוים. ישראל

אַלע ציוניסטן, זי האָט כמעט נישט געהאַט קיין פריוואַט לעבן, אַלץ האָט זי מקדיש געווען לטובת דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין קאַריוו, וועלכע האָט זיך טאַקע צעבליט אוּן געוואָרן פאַרצווייגט. זי האָט צוזאַמענגעשטעלט דאָס דעם ועד פון קרן קימת לישראל, געאַרבעט אין שולע־קאָמיטעט, בכלל געווען דער רוח החיה אין דער ציוניסטישער באַוועגונג אין קאַריוו. דערבייַ איז דער מאַן אירער לייזער געווען אַן עזר כנגדה אוּן אויסגענוצט זיין פריַיע צייט כדי צוצוהעלפן זיין פרוי אין איר הייליקער אַרבעט.

בערך צוויי יאָר פאַרן אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל האָבן זיך די טייטלבוימס אַוועקגעצויגן קיין לובלין אוּן אויך דאָרט איז דבורהלע באַלד געוואָרן איינע פון די אַקטיוווסטע ציוניסטישע טוערינס, אוּן אָנטייל גענומען אין די קאָמיטעטן פון קרן קימת לישראל אוּן קרן היסוד.

פון לובלין זענען די טייטלבוימס אָפּגעפאָרן קיין ארץ ישראל, אויסשטייענדיק פאַרשידענע צרות, מי אוּן מאַטערניש אוּן אַלץ אַדורכגעמאַכט באהבה. ביזן היינטיקן טאָג פאָרבליבן געטרייע פאַטריאָטן פאַר אונזער יידיש לאַנד.

דבורהלע טייטלבוים אין דער פאַרוואַלטונג פון קרן היסוד אין לובלין, אין דער צווייטער שורה, די דריטע פון לינקס אויף רעכטס. אין דער דריטער שורה, פיפטער פון לינקס אויף רעכטס — הרב טוביה גוטמאַן ראַפאַפּאָרט

די פערטע עליה, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן אין 24־סטן יאָר האָט ווידער אַריינגעבראַכט פריש בלוט אין דער ציו־ניסטישער אַרגאַניזאַציע. די יוגנט האָט אָנגעהויבן מאַסנווייז זיך צו דעקלאַרירן אַלס מיטגלידער, דאָן איז שוין בייַ דער אַקטיוואַר אַרבעט געווען דער יונגערער דור. און ס׳איז צו באַצייכענען די אינטענסיווע אַרבעט פון 2 פאַרלעך: איטשע און חנה ראָזן־וואַכנהאַזער, משה און שרה אסתר בלומעלס־צוקערמאַן, און אויך די אומדערמידלעכע אַרבעט פון משה פינקלשטיין, וועלכער איז פיל יאָרן געווען פאַרז׳צער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין קאַריוו. פון די אַקטיוויסטן חברים זענען דאָן געווען:

יעקב הערש ראָזענבלאַט; יוכבד וואַכנהאַזער־ראָזענ־בלאַט, זיין פרוי; בערל היטעלמאַן; משה אַפּעלבוים; שמואל

איטשע און חנה ראָזן, און זייער טאָכטער חיה.
אלע אומגעקומען

חיהלע און טעמעלע, די קינדער פון
איטשע און חנה ראָזן. אומגעקומען

פינקלשטיין; הענע ראָזענזאָן; שלמה וואַכמאַן, אין ישראל; שעיה לייב חאַניסמאַן; מלכה ראָטפאַרב; איטשע פישמאַן, איר מאַן; חיה גאָלדבערג; רויזע בלומעלס, אין ניו־יאָרק; פריידע נידערבערג; חיים יהושע נידערבערג; מאיר טייטל־בוים; שרהלע טייטלבוים, זיין פרוי; שיינדל אַפּעלבוים; בירך לעווין; מאיר נייַמאַרק.

דאָן איז פאַרברייטערט געוואָרן די אַרבעט פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע און מ׳האָט ממש אָפּגעהאַקט די

משה און שרה אסתר בלומעלס און זייער טאָכטער פייגע.
אַלע אומגעקומען

טירן. עס זענען געווען זיצונגען יעדע נאַכט, ווי מ׳האָט באַשטעטיקט סערטיפיקאַטן פאַר די וואָס האָבן געוואָלט עולה זיין קיין ארץ־ישראל. די הכנסות פון קרן קימת און קרן היסוד זענען דאַן געשטיגן אַ דאַנק דער אומדערמידלעכער אַרבעט אין יענער צייט.

נאָכן עטלעכעיעריקן צייטווייליקן שטילשטאַנד אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, האָט דער יונגערער דור אָנגעהויבן נעמען אַ גאָר שטאַרקן אנטייל אין דער באַוועגונג, אויס־צייכענענדיק זיך מיט שטאַרקער ענערגיע. מען האָט ווידער געגרינדעט אַ תרבות־שול, זי האָט געקאָסט אַ סך געלט, מיט מי און מאַטערניש זי אויסגעהאַלטן, אַלץ כדי אונזערע ק׳נדער זאָלן קענען רעדן און שרייבן עברית. ס׳איז כדאי צו באַצייכענען אַז בעת אַ צוזאַמענפאָר אין וואָנוואָלניץ ל״ג בעומר, האָבן אונז אַלע אַרומיקע שטעטלעך מקנא געווען, ווען אונזערע קינדער האָבן געזאָגט העברעאישע דעקלאַ־מאַציעס. בייַ דעם צוזאַמענפאָר האָבן זיך דאַן אויסגעצייכנט:

יאָסל טייטלבוים, פראַנדל צוקערמאַן, זיין פרוי, בנימין ווינריב, ליפטשע גאָלדבערג (זיין פרוי), סאַנע גראָסמאַן, פראַנדל מעלהענדלער, זיין פרוי, מענדל בריק, לייבל זיל־בערבלום, הערש קליידמאַן, זיין פרוי פעסל פערלמאַן, אַהרן ווינריב, מרים וואַסערשטראָם, זיין פרוי, טאָבע פינקלשטיין, חיים ראָזענזאַן (יחזקאלס), יאַנקל וואָלמאַן.

משה פינקלשטיין, לאַנגיעריקער פרעזעס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. אומגעקומען

עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: הערשל קליידמאַן, שמואל פינקלשטיין — אומגעקומען
די מיטלסטע רייַ: שיינדל אַפּעלבוים, לערערין, העניע זאַגער (אין ישראל), הענע ראָזענזאַן — אומגעקומען
די לעצטע רייַ: שרהלע טייטלבוים, פעסל פערלמאַן, אומגעקומען

עס האָבן זיך שוין דאַן אָנגעהויבן גרינדן פאַרשידענע פאַרטייען אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, טייל זענען אַריבער צום בית״ר און טייל אין די לינקע גרופירונגען פון דער ציוניסטישער באַוועגונג.

מלכה ראָטפאַרב און איר מאַן איטשע, אומגעקומען

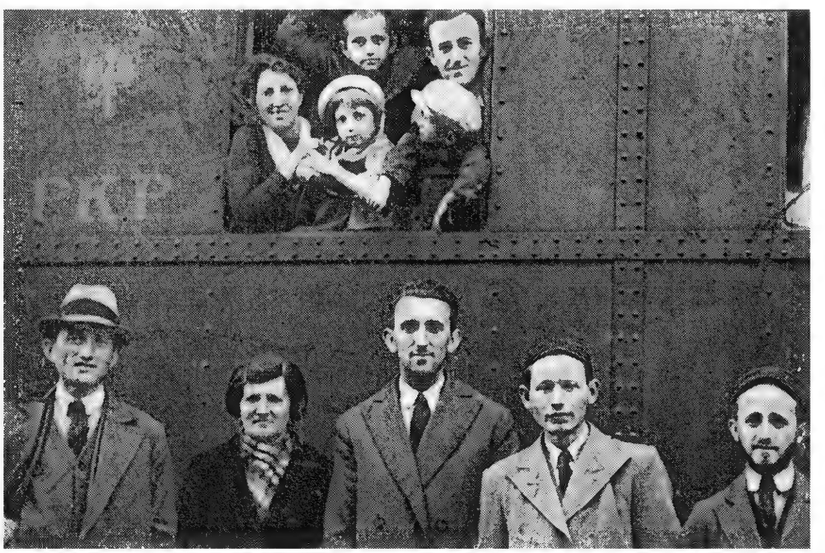

אַ גרופּע ציוניסטן

ס׳שטייען: (אויפן אַקאַונט); לייבל זילבערבלום; חנה שוכהענדלער. ס׳זיצן: מענדל בריק, בייַלע ראַפאַפּאָרט, הערשל קליידמאַן, רבקה גרינפעלד־שוכהענדלער, חיים ראָזענזאַן — אַלע, חוץ רבקה (אין ישראל), אויפגעקומען

בייַ מיין אַוועקפאָרן קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1936, וואָס איז מיר אָנגעקומען מיט מי אויף מאַטערניש, אויף כ׳האָב דאָן געפילט זער גוט דעם „אין ארץ ישראל נקנית אלא ביסורים״, האָבן זיך די חברים פון אַלע גרופּירונגען אין דער ציון. אָרג. זער הייס אויף מיט טרערן אין די אויגן, געזאגט זיך מיט מיר. מיר האָבן זיך געקושט אויף געהאַלזט, קוים אַנענדיק דעם נאָענטן אויפטערגאַנג.

עס איז אויך ווערט צו דערמאָנען אַז בייַ דער ציוניס־ט׳ישער אָרגאַניזאַציע איז געווען אַ יוגנט־באַוועגונג מיטן נאָמען „התחיה״, וועלכע האָט צוגעהאָלפן אין אַלע אַקציעס

בנימין ווייַנריב, זיין פרוי אויף קינדער (אין באָן־פענצטער) בייַם לובלינער וואָקזאָל, בייַ זייער אָפּפאָרן קיין ארץ ישראל. עס זענען געקומען זיי געזעגענען (פון רעכטס): עוזר גראָסמאַן, יחיאל אַנקער, זיין ברודער אהרן ווייַנריב, זיין מאָמע שיינדל, אויף סאַנע גראָסמאַן

בייס אָפּפאָר פון יעקב גורמאן קיין ארץ ישראל
עס זעט זיך, גאָנץ אין עק: ברוך זאַלצבערג, איטשע חאַניסמאַן, הערשל שנייידלעדער, יעקב גורמאַן, שבע ווייניריב, שרה מינדל גלאָזמאַן, לייבל ראָזענזאַן, חיה גאָטליב

אהרן און מרים ווייניריב. אומגעקומען

און בלימל־טעג. די אַקטיוע פון זיי זענען באַשטאַנען פון: יעקב גורמאַן, ישראל; חיים ראָזענזאַן; שבע ווייניריב; ביילע גאָלדבערג, ישראל; שרה מינדל גלאָזמאַן; ציפע ראָזן; מאיר ניסענבוים; שלמה ניסענבוים; מרדכי איידל־שטיין, שוועדן; עוזר גראָסמאַן; צינע מעלהענדלער, ישראל; טוביה אייזנשטאַט; לייביש ווייניריב, ישראל.

אַז מען טראַכט זיך אַריין, אַז דאָס אַלץ איז נישטאָ, פאַרניכטעט, נעמט אַן אַ גרויל. מיר דאַרפן און מוזן אָבער דאָס געדענקען און תמיד ביי יעדער געלעגנהייט דערמאַנען און שווערן נקמה פאַר דעם פאַרגאָסענעם בלוט.

אַ גרופּע באַגלייטער ביים אָפּפאָר קיין ארץ ישראל פון מאָטל היטלמאַן
(אַן אייניקל פון ר׳ נחום שטראָסבורג. זון פון חיה אסתר און בערל)

דער „מזרחי" ביי אונז אין שטעטל

איידער איך גיי צו צום עצם ענין וועגן דער „מזרחי"־באַוועגונג ביי אונז אין קאָריוו, קען איך נישט, נישט אַרויס־געבן אויפן פאַפּיר די געשטאַלט פון שפּעטער פון דער „מזרחי"־באַוועגונג ביי אונז.

דאָס איז געווען מיין פאָטער יאַנקל ווייניריב, אַ זון פון ר׳ לייבּיש שוחט פון אָסטראָוע. חתונה געהאַט מיט שיינדל

יאַנקל ווייניריב. אומגעקומען

יצחקס אין יאָר 1899 אין עלטער פון 16 יאָר. אָט דאָס איידעמל אויף קעסט וואָס ר׳ יצחק ניסענבוים (אַדער ווי מען האָט אים גערופן „אַנדרוס"), האָט זיך איינגעהאַנדלט פאַר אַ גרויסן נדן, אַ שיינע טאָכטער און 12 יאָר קעסט, איז אַנגעקומען אין אַ שטוב ווו עס איז געווען דער לאָקאַל פון דער ציוניסט־שער אַרגאַניזאַציע. עס פלעגן דאָרט טאָגטעגלעך אָנקומען דער „הצפירה", פאַרשידענע בראָשורן, ביכער. און כאָטש מיין פאָטער איז געווען זער אַ פרומער, געגאַנגען יעדן טאָג מיט דער גרויסער גמרא אונ׳ן בית המדרש אַריין, מיט די אויגן צו דער ערד, כדי ער זאָל חלילה נישט זעען קיין אשה, אַ לובל־נער חסיד פון דור דורות, געפאָרן צום רבין ר׳ אברהמעלע אייגער ז״ל, געווען דאָרט פון ראש השנה ביז איבער סוכות, איז ער אָבער געווען אַ ליבהאָבער פון העברעאישן וואָרט. ער האָט געלייענט די אַלע דרוקזאַכן וואָס זענען אָנגעקומען צום זיידן אין שטוב. אין יענער צייט האָבן זיי זיך געריכט אַלס טריף־פסול.

דאָס אַלץ איז געשען בשתיקה, עס זאָל חלילה קיינער פון די חסידים נישט געוואָר ווערן וועגן דעם. ער איז דאָך אָנגעגאַנגען מיט זיין סדר החסידות. אָבער אַז ס׳איז אין יאָר 1917 געגעבן געוואָרן די באַלפור־דעקלעראַציע, אַ גרויסער עקסטאַז האָט אַרומגענומען די יידישע מאַסן אין פולן, איז מיין פאָטער אָפן אַרויסגעטרעטן אין בית־המדרש און אין שול מיט רעדעס וועגן גרינדן אַ רעליגיעזע ציוניס־טישע פאַרטיי „מזרחי", און נישט אַלץ איבערלאָזן פאַר די פרייע ציוניסטן, אויב ארץ־ישראל — זענען די רעליגיעזע גרויסע מחותנים דערצו. ער איז ענערגיש צוגעטרעטן צו דער גרינדונג פון „מזרחי".

עס האָבן זיך באַלד געפונען פיל מיטהעלפער. עס זענען צוגעשטאַנען:

הערשל ראַפאָפּאָרט, הענעך ווורמאַן, יידל בריק, נפתלי ווייַנבערג, שמואל אלי׳ גראָסמאַן, יחיאל מאיר מאַרגענשטערן, שמואל דוד לעווין, סענדער זישע אייזנשטאַט, אלתר בער־גערמאַן, יוסף לייב גראָסמאַן, יאַנקל האָכמאַן.

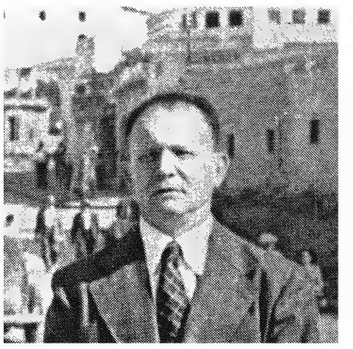
דאָס איז געווען די ערשטע פאַרוואַלטונג. מען האָט אַנ־געהויבן וועלבירן מיטגלידער פון די רעליגיעזע מאַסן, עס האָבן זיך באַלד פאַרשריבן העכער 100 מיטגלידער. מיט אַזאַ גוטער התחלה האָט דער „מזרחי" אָנגעהויבן זיין טעטיקייט.

די פאַרוואַלטונג האָט אַראָפּגעברענגט רעדנער דורכן צענטראַל־קאָמיטעט פון „מזרחי". אַזוי איז געברענגט ג־ווארן צו אונז הרב ר׳ גוטמאַן ראַפאָפּאָרט, היינט רב אין טאָראָנטאָ. זיין רעדע אין שול האָט געמאַכט זייער אַ גרויסן רושם. אויך דער ראַדזאַנאָוער רב איז אַרויסגעטרעטן און אָגיטירט דעם רעיון המזרחי.

אַסך בית המדרש־בחורים זענען אַריין אין די רייען פון „מזרחי". דאָן האָבן די עקסטרעמע חסידים אָנגעהויבן אַ גרויסן ויצעקו. מאָטל זילבערבלום, נח לערמאַן און אַנדערע האָבן אָנגעהויבן פאַרשרייען מיין פאָטער אַלס מסית ומדיח,

ש״ינדל ווייניריב־ניסענבוים, יאָנקלס פרוי. אומגעקומען

שמואל דוד לעווין, אין בוענאָס איירעס

יאַנקל האָכמאַן און זיין טאָכטער, שפּרינצע, אומגעקומען

אפּיקורוס און נאָך אַזעלכע צוגענעמען. מיין פאָטער האָט נישט געקוקט אויף דעם אַלעם און ווייטער אַנגעפירט מיט דער אַרבעט פאַרן „מזרחי".

ס׳איז געקומען אַזוי ווייט אַז מ׳האָט מיין פאָטער פאַר־מסרט פאַרן רבין ר׳ שלמה אייגער ז״ל, און דער רבי האָט געשיקט נאָך אים. מיין פאָטער איז געפאָרן צום רבין. דער רבי האָט אים גוט אויסגעמוסרט. מיין פאָטער איז אָבער נישט געבליבן שולדיק און געזאָגט דעם רבין:

יאַנקל ווינריבס טאָכטער, שבע, מיט איר מאַן מענדל פייערשטיין פון אָסטראָווע, אומגעקומען

— רבי, איך בין אַ חובב ציון, דער „מזרחי" איז אַ ער־ליגיעזע פאַרטיי, איך בין נישט אַראָפּ חלילה פון דרך הישר. אָט זעט, די „אגודה" האָט שוין אויך אַנגעהויבן אַרבעטן פאַר ארץ־ישראל.

ענטפערט אים דער רבי:

— וועט זאָגט דען דיר, יאַנקל, אַז די „אגודה" איז ביי מיר כשר? וויסן זאָלסטו אַז אַלץ וואָס הייסט „אַרגאַניזאַציע" איז ויתור, און איך בין קעגן דעם. אם ד׳ לא יבנה בית שוא עמלו בוניו.

מיין פאָטער איז אַוועק פון רבין און מער צו אים נישט געפאָרן.

וועג מיין פאָטער איז דאָן אַהיימגעקומען פון רבין, האָט ער פאַרנאַכט אַוועקגעזעצט די קינדער ביים טיש און אַ 20 מאָל מיט אונז געזונגען דאָס ליד „על אם הדרך", ביז מיר האָבן עס געקאָנט פון אויסנווייניק. ביי יעדן מאָל זינגען זענען אים די טרערן גערונען פון זיינע אויגן. אַזוי אַרום האָט ער די ליבע צו ארץ ישראל אַריינגעגעבן אויך זיינע קינדער.

דער „מזרחי" האָט דאָן געשפּילט די הויפּט־ראָל אין דער ציוניסטישער אַרבעט. וועג ס׳איז אין יאָר 1921 געשען דער סאָן־רעמאָ־קאָנפֿערענץ, און אַ גרויסע התלהבות האָט דאָן באַ־הערשט די יידישע מאַסן אין פוילן, און דער קרן הגאולה האָט אָנגעהויבן זיין אַקציע, האָט זיך ביי אונז בראש פון דער אַקציע געשטעלט דער „מזרחי".

טויזנטער מענער און פרויען האָבן נאָך די רעדעס פון מיין פאָטער (אויף העברעאיש), נחום שטראָסבורג, הערשל ראַפאָפּאָרט, משה נייַמאַרק, הענעך ווורמאַן — זיך גערישן צו די טישלעך וווּ מען האָט געגעסן גאָלדענע חפצים. פרויען האָבן אויסגעטוון זייערע שפּילקעס, אויערינג, פערל. מענער

סערקע, א טאָכטער פון יאַנקל ווינריב, אומגעקומען

פון לינקס צו רעכטס, זיצנדיק:
קיילע נח מענדלס, ווייַנבערג, חיה נח מענדלס, נפתלי ווייַנבערג, נח זיין אייניקל, מרימס אַזון (אין ישראל), פייגע גיטל.

פון לינקס שטייענ:
העניעלע נפתלים, מרים נפתלים (לעבט אין ישראל), יאַנקעלע נפתלים, בייַלע נפתלים, אברהם שמואלעכלס אַזון, אַלע, חוץ מרים און איר זון נח — אומגעקומען.

האָבן געגעבן גאָלדענע צענער רובלס, גאָלדענע זייגערס.

די התלהבות איז דערגאַנגען אין לשער. אויפן באַלעמער אין שול איז געווען אַן אָפּטיילונג פון 10 סעקרעטאַרן, וועל־כע האָבן געגעבן קוויטונגען אויף די צוגענומענע חפצים. דער געדראַנג פון קהל איז אָבער געווען אַזוי גרויס, אַז מ׳האָט געמוזט מאַכן נאָך אַן אָפּטיילונג אויפן בריקל פון ארון קודש, מיט דער 2־טער אָפּטיילונג האָבן דאַן אָנגעפירט: שמואל אלי׳ גראָסמאַן, נפתלי ווייַנבערג, שמואל דוד לעווין. די רייַען מענטשן מיט חפצ׳ם פאַרן קרן הגאולה זענען כסדר געוואַקסן. מען האָט זיך קוים געקענט אַן עצה געבן.

מען האָט די חפצים אייגעפאַקט אין עטלעכע וואַליזעס, און אַוועקגעפירט קיין ווארשע דורך יאַנקל האָכמאַן און שמואל, דוד לעווין (ער געפינט זיך היינט אין בועגאָס־איירעס).

די אַרבעט פון קרן קימת לישראל איז דאַן אַממייסטן געלעגן אויף די אַקסלען פון „מזרחי". אַזוי איז הענעך וווּרמאַן געווייזלט געוואָרן אַלס מורשה פון „קרן קיימת" און מיין פאָטער אַלס ממונה על הקופסאות.

עס זענען דאַן פאַרטיילט געוואָרן אין קאַריוו 600 פושקעס פון קרן קימת. די חודשלעכע הכנסה איז געווען זער אַגרויסע. הענעך וווּרמאַן, וועלכער איז געווען זער אַן ענערגישער מענטש, זיך נישט געלאָזט שפייען אין די קאָשע, אויך געווען דער פארשטייער פון די יידן אין דער קריסטלעכער גמינע, אָפּגעוואָרפן אַסך גזרות פון די גויים, האָט זער פיל אויפגעטון פאַרן קרן קימת אין יענער צייט. איך דערמאַן זיך אַפאַקט אַז ישראל לערמאַן, נח לע־מאַנס אַזון, וועלכער איז געווען אַן אגודהניק און שאַרף באַ־קעמפט דעם ציוניזם, האָט זיך פאַרופן בעת אַרעדע פון אַ שליח פון וואַרשע וועגן קרן קימת לישראל — אַז דאָס געלט פון קרן קימת גייט אויף שאַנד־הייזער. הענעך וווּרמאַן האָט דאָס נישט געקאָנט פאַרשווייגן, און אים גלייך אָפּגעגעבן אין ענריכט. בעת די ענריכטס־פאַראַנדלונגען האָט מען געווויינלעך געגעבן צו פאַרשטיין דעם ריכטער וואָס עס איז ד׳ אויפגאַבע פון קרן קימת און דער ריכטער האָט פאַר־משפט ישראל לערמאַנען אויף 3 חדשים קרימינאַל, — מיט דער רעכט פון הענעך וווּרמאַן אים דאָס צו שענקן.

נו, האָט זיך אַנגעהויבן אין שטעטל אַ ויצעקו מצד די פרומע עקסטרעמע. און מ׳האָט הענעך וווּרמאַן געזידלט, געהאַקט שויבן און געסטראַשעט. אָבער ער האָט זיך קנאַפּ געשראָקן און פאַרלאַנגט 500 זלאָטע אויף קרן קימת — וועט ער שענקן דאָס זיצן.

איך געדענק אַז ס׳איז שוין געווען דער לעצטער טאָג פון קאָנען שענקען, האָט זיך צו הענעך וווּרמאַן אַ לאָז געטון אַ גרויסער עולם. מ׳האָט אים פאַרשריגן ממש, אָבער ער זאָגט זיך זיינס, אַז אַ יונגער בחור קאָן זיך אַזוי אויסדריקן אויף אַזאַ הייליקע זאַך ווי דער קרן קימת, מוז ער זיצן. נאָר אויב זיי ווילן, קאָן ער גיין צו אַ דין תורה.

נו, האָבן דאָך די פרומע נישט געהאָט קיין ברירה, מען איז געגאַנגען צו אַ דין תורה און ר׳ יאַנקעלע מאַטעסעס האָט געפסקנט אַז ער דאַרף באַצאָלן 250 זלאָטע קנס. דערמיט האָט עס זיך געענדיקט און די עקסטרעמע פרומע זענען ר׳ יאַנקעלען מאַמש געווען אַ שונא פאַר זיין פסקענען.

דער לאָקאַל פון „מזרחי" איז דאַן געווען ביי פנחס מאָטיס און יעדן פאַרנאַכט פלעגט מיין פאָטער לערנען מיט אַ 40—50 יידן משניות און אויך אַ שטיקל גמרא. שבת ווידער פלעגט ער לערנען פרק מיט אַן עולם און דאָס האָט געפירט פיל יידן צום „מזרחי".

פנחס עטינגער מאָטיס (געשטאָרבן אין ישראל)
און זיין זון נטע (לעבט אין ישראל)

דער ערשטער עולה קיין ארץ ישראל פון די „מזרחי" רייען, איז געווען פנחס עטינגער מיט זיין זון מאיר, וועלכע זענען אין יאָר 1920 אָפּגעפאָרן קיין ארץ ישראל, און אין „מזרחי" איז אייגעאָרדנט געוואָרן אַ גרויסער באַנקעט לכבוד אים. ווו עס זענען געהאַלטן געוואָרן פּייערדיקע רעדעס.

אין יאָר 1924 איז עולה געווען מיט זיין גאַנצער משפחה דער קאָריווער רב הרב אב״ד ר׳ אריה מרדכי ראַבינוביץ, אויך אַ שטילער סימפאַטיקער פון „מזרחי". ער איז דאָן געפאָרן מיט די גרינדער פון בני ברק, וועלכע האָבן אים לכתחילה מיטגענומען אַלס רב.

עס איז דאָן געווען באמת אַ רעש, אַז אַ רב זאָל מיט זיינע 10 קינדער אַוועקפאָרן פון אַ שטאָט, אָבער דאָך אַלס חובב ציון האָט ער נישט געקוקט אויף קיין שום אָפּהאַלט, און אַזוי אַרום באמת אָפּגעראַטעוועט זיך און זיין משפחה פון אונטערגאַנג.

דער רב ר׳ אריה מרדכי געפינט זיך היינט אין ירושלים, ווו ער איז רב לבתי׳ וורשה און לעבט זיך אויס זיין לעבן על התורה ועל העבודה.

עס איז דאָן אויך עולה געווען דודל שוחט ראָזענבערג, (מאָשקע שוחטס אַן אייניקל), מיט זיין משפחה און דאָ געאַרבעט אויף אַ קאָלאָניע און געפינט זיך ביים היינטיקן טאָג מיט זיין משפחה אין ישראל.

דאָס איז אַלץ געווען אַדאָנק דער אויפקלערערישער טעטיקייט פון רעליגי׳עזן ציוניזם, דער „מזרחי".

שפעטער זענען צוגעקומען אין „מזרחי" מער יונגטלעכע, וועלכע האָבן געגומען אַ שטאַרקן אנטייל אין דער באַוועגונג און צוגעהאָלפן פאַרשפרייטן דעם רעליגיעזן ציוניזם. פון די וויכטיקסטע זענען דאָן געווען:

יחיאל אַנקער, אשר איידלשטיין, גרשון זעלצער, יאַנקל רובינשטיין, יצחק קיימאָן, יחיאל אייזמאָן, וועלוול גינזבורג, משה חיים גיוועךצמאָן.

גרשון זעלצער — אומגעקומען

און צוזאַמען מיט דער ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז אָנגעגאַנגען די אַרבעט פון אַריינדרינגען אין דער יידישער קהילה און אין אַלע פאַרשידענע אינסטיטוציעס אין וועלכן אַ ציוניסט האָט נישט געהאַט קיין דריסט הרגל, עס איז געקומען דערצו, אַז יחיאל אַנקער איז געוואָרן פרעזעס אין דער יידישער קהילה און דורכגעפירט סובסידי׳עס פאַרן קרן קימת און קרן היסוד.

און דאָס אַלץ איז אַוועק מיטן רויך פון די גאַז־קאַמערן דורך די נאַצים ימ״ש.

די קאָריווער פרויען אין ניו־יאָרק גיבן אויס בער אַ טשעק פון עטלעכע טויזנט דאָלער צום „דזשוּאיש אַפּיל", אויף צו בויען אַ דירה פאַר אַ נייעם עולה.

זיצנדיק פון רעכטס צו לינקס: עוועלין ראָזענבערג, בייקע גוּבערמאַן — טשערלעסידי, סאָפיע מאָרגנשטערן, עדמונד ראָזענבערג — סעקרעטאַר און קאַסיר, אַננאַ שניידערמאַן — סעקרעט. פון „לעידיס אָקזיליעריי" אין לייבל מאָרגנשטערן. שלום רובינשטיין — פרעזידענט אין חנוכהטשע קעניג — קאָסירערין פון „ל. א." זענען צופעליק אָפּוועזנד

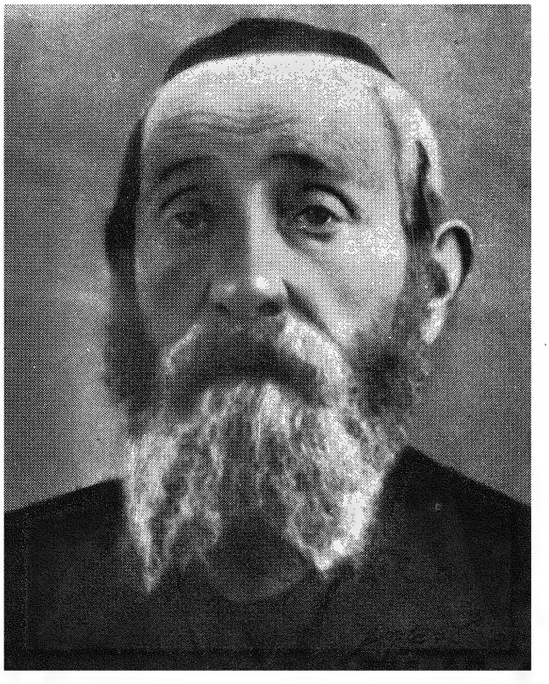
די קאָאָפעראַטיוו באַנק

קאַריוו איז געווען אַן אָרעם שטעטל. עס זענען געווען פיל בעלי מלאכות אוּן קליינע סוחרים, וועלכע האָבן זיך קוים אַדורכגעשלאָגן זייער חיונה, יידן אָן קאַפּיטאַל, זענען יעדן טאָג אַרומגעלאָפן כאַפּן אַ פּאָר הונדערט זלאָטעס אַ הלואה איינער בייַם צווייטן. שוין לאַנג האָט זיך ס׳שטעטל געניטיקט אין אַ באַנק, וועלכע זאָל קאָנען לייַען יעדן בעל מלאכה, סוחר אוּן אַנדערע, אַ פּאָר הונדערט זלאָטעס, ער זאָל מיט זיי קענען האַנדלען, אַרבעטן. עס זענען געווען פּאַרשידענע פרווון, וועלכע האָבן זיך נישט אייניגעגעבן. ביז ענדלעך איז עס געלונגען דורך אַ צופאַל.

אַזוי ווי מען האָט אין קאַריוו אויסגעקליבן אַ רב, נאָך הרב ר׳ אריה מרדכי ראַבינאָביץ׳ (אוּן דאָס איז געווען הרב ר׳ אלימלך גוטערמאַן), האָט די פאַרוואַלטונג פוּן האַנד־ווערקער־פאַריין, אין דער שפּיץ מיט ישראלקע זאַמדמער, געפאָדערט 1.500 זלאָטעס אַלס ערשטן גרונד־קאַפּיטאַל אויף אַ קאָאָפּעראַטיוון־באַנק אוּן צוגעזאָגט דערפאַר זייערע שטימען פאַרן הרב ר׳ אלימלך גוטערמאַן, אויף וועלכן ער איז אייניגעגאַנגען. דער רב האָט דאָס געלט באַצאָלט.

אָט מיט דעם גרונט־קאַפּיטאַל איז דער האַנדווערקער־פאַריין אין קאַריוו צוגעטרעטן צו דער זאַך. אָבער קיין פּינאַנץ־מענטשן וועלכע זאָלן קענען אָנפירן אַ באַנק האָבן זיי נישט געהאַט.

זיי האָבן זיך דעריבער געוונדעט צו שלום גאָלדבערג (דעם קאַריווער רב ר׳ יחיאל זוּן), וועלכער איז געווען

שלום גאָלדבערג, אַוועקגעפאָרן מיט זיין משפּחה פוּן קאַריוו קיין א״י. דאָ איז ער געשטאָרבן, אויך זיין פרוי, שרה, איז געשטאָרבן. עס ווינען דאָ זיינע טעכטער ליפּטשע אוּן ביילע

שלום גאָלדבערג פאָרן אַוועקפאָרן קיין ארץ ישראל אין 1935. מיט זיין פרוי שרהלע, זיין זוּן מרדכי, מיט זיין פרוי פערל, זיין טאָכטער ביילע (אין ישראל) אוּן 2 אייניקלעך, זיין זוּן מרדכי, פרוי אוּן קינדער — אומגעקומען

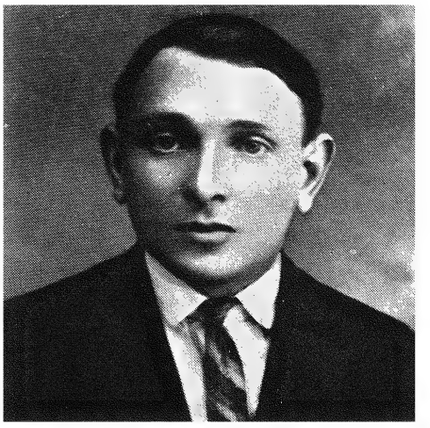
באַוווסט אין שטאָט אַלס ערלעכער מענטש אוּן אַלס אַ ברי־סמכא אין פּינאַנץ ענינים. אָט דער שלום גאָלדבערג, וועלכער איז געווען אויך פיל־יעריקער פרעזעס אין דער יידישער קהילה, אוּן בכלל איינער פוּן די אָנגעזעענסטע מענטשן אין אונזער שטעטל, איז מיט זיין גאַנצער ענערגיע צוגעטרעטן צו דער גרינדונג פוּן אָט דער באַנק.

עס איז פאַרגעקומען אַן אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג פוּן די מ׳טגלידער, וועלכע האָבן באַצאָלט זייער פּיי אוּן ס׳איז דאָן אויסגעקליבן געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג פוּן פאַלגנדע פערזאָנען:

שלום גאָלדבערג, פרעזעס פוּן דער פאַרוואַלטונג; ישראל זאַמדמער; יידל בריק; אברהם הערש בוּביס, קאַסירער; הערש ראַפאַפּאָרט, פרעזעס פוּן ראַט; יעקב קעניג; יאָסל לערמאַן, בוכהאַלטער; ישראל וואָלף זיידענוואָרם; שמואל חאַניסמאַן; מאָטל עטינגער (טיליס).

שלום גאָלדבערג האָט כמעט אָפּגעלאָזט זיין אייגן געשעפט אוּן געזעסן יעדן טאָג אין באַנק. געגאַנגען צו פאַרשידענע מענשן אַז זיי זאָלן אַריינלייגן זייער געלט אוּן ער איז פאַראַנטוואָרטלעך פריוואָט פאַר דעם געלט.

דאָס האָט געהאָט אַ גרויסע ווירקונג אוּן עס האָבן אָנגעהויבן קומען מענטשן פוּן פאַרשידענע קרייזן אַריינבערענגען פּקדונות אין באַנק אוּן יעדער איז צוגעגאַנגען צו שלום

יאָסל לערמאַן, סעקרעטאַר פון דער באַנק, אומגעקומען

גאָלדבערג און אים געגעבן דאָס געלט אין האַנט, כדי צו זייז זיכער מיט זיין געלט. אַזוי אַרום האָט זיך אָנגעזאַמלט אין באַנק אַ קאַפּיטאַל און מ׳האָט אָנגעהויבן לייען יעדן איינעם ייד פון קאַריוו אַ הלואה פון עטלעכע הונדערט זלאָטעס.

יידן האָבן אָפּגעאָטעמט, די באַנק האָט אַרויסגעגעבן יעדע וואָך צענדליקער הלואות צו צוויי דריי און פיר הונדערט זלאָטעס. די באַנק האָט אויך באַקומען הלואות אָן פּראָצענט פון „פונדיישאָן" וועלכער איז געווען געשטיצט פון אַמעריקאַנער „דזשאָינט".

די באַנק האָט פאַרנומען כמעט דעם אָנגעזעענסטן אָרט אין שטאָט. די קריסטן וועלכע האָבן אָמאָל געהאַט אַ קאַסאַ אין זי איז אונטערגעגאַנגען צוליב פאַרשידענע סיבות, האָבן די יידן פשוט מקנא געווען מיט זייער אויפטו.

דער אויטאָריטעט פון דער באַנק איז געווען פון טאָג צו טאָג. יעדע יערלעכע פאַרזאַמלונג פון דער באַנק איז פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ שמחה אין שטעטל. מען האָט זיך געקהלט, געווויילט אַלע מאָל אָנדערע מענטשן אין דער פאַרוואַלטונג און ראַט. אין האַנטווערקער־פאַריין, וועלכער איז געווען דער הויפט־גרינדער פון דער באַנק (בכלל האָט דער האַנטווערקער־פאַריין געשפילט אַ גרויסע ראָלע אין יענער צייט אין קאַריוו), איז געווען אַ גוטער אַרגאַניזאַטאָר — דאָס איז ישראלקע רימעזש, וועלכער האָט מיט אַן אייזערנער האַנט צוזאַמענגעהאַלטן אַלע שאַטירונגען און פאַרריין. און דאָס האָט די האַנטווערקער געגעבן דעם גרויסן כוח אַז זיי זאָלן אַלץ אויספירן וואָס זיי ווילן. אויך די מענטשן וועלכע האָבן צוגעהאָלפן דעם ישראלקע זאַמדמער, ווי לייזער הערש קעניג, משה ריצער, מאָטל עטינגער, בערל היטעלמאַן און אַנדערע, האָבן געזומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין אָרגאַניזירט די האַנטווערקער וועלכע זענען געווען אַ מערהייט אין אונזער שטעטל, און געהאָט די הויפט דעה.

אָבער דער גרעסטער אויפטו זייערער איז געווען די קאָאָפּעראַטיוון־באַנק מיט ר׳ שלום גאָלדבערג אין דער שפיץ.

די באַנק האָט זער לאַנג עקזיסטירט. אפילו ווען שלום גאָלדבערג האָט צוליב פריוואַטע טעמים פאַרלאָזט די אַנפּירערשאַפט פון דער באַנק און אַוועקגעפאָרן מ׳ט זיין משפחה קיין ארץ ישראל, האָט זיך די באַנק ווייטער געפירט אונטער דער אָנפירונג פון:

ישעיה לייב חאַניסמאַן, פרעזעס פון דער פאַרוואַלטונג;
איטשע ראָזן, פרעזעס פון ראַט.

שעיה לייב חאַניסמאַן, אומגעקומען

ביז ס׳איז געקומען דער גרויסער קריזיס אין פוילן, אין די יאָרן ווען היטלער איז געקומען צו דער מאַכט, אין דייטשלאַנד. אַ גרויסע מורא און נערוועזיטעט האָט דעמאָלט אַרומגענומען די יידישע באַפעלקערונג אין פוילן און ס׳איז געווארן אַ גרויסער קריזיס, וועלכער האָט אויך געטראָפן די אָזוי נוצלעכע אינסטיטוציע. די קאָאָפּעראַטיוון־באַנק איז געשלאָסן געווארן נאָך איידער דער גרויסער אומגליק האָט געטראָפן מיט אונזערע טייערע ברידער קדושים.

אריה ראָזענזאָן / בני־ברק

דער ביח"ר איז קאָרריוו

(זכרונות פון אמפקד)

אונזער רב איז עולה אין יאָר 1925 קיין ארץ ישראל

אין שטעטל זענען פאַרגעקומען געשעענישן, וואָס האָבן אויף מיר איבערגעלאָזט אַ טיפן אייndרוק. דער קאָריוואָר רב ר׳ אריה מרדכי רבינוביץ׳ שליט״א, איז געפאָרן קיין ארץ ישראל. ער איז באַגלייט געוואָרן דורך דעם גאַנצן שטעטל יידן. דערנאָך האָב איך געהערט דערציילן אין בית־מדרש, אַז ער איז געוואָרן רב אין בני־ברק. טאַקע ממש אין זעלבן בני־ברק פון ר׳ עקיבא און בר כוכבא. אין דעם זעלבן בני ברק פון דער הגדה, וואָס אַלע יידן דערמאָנען פסח ביים סדר.

אַ גרויסע השפעה אין דער ריכטונג פון נאַציאָנאַלער דערציונג האָט אויף מיר געהאַט מיין רבֿ׳ ר׳ סענדער זישע אייזנשטאַט ז״ל. ער איז געווען דער איינציקער מלמד אין קאָריוו, ביי וועלכן איך האָב געלערנט נביאים און כתובים — „סוואָרבערע״ — ווי מיר קינדער האָבן עס גערופן. צו לערנען ביי ר׳ יאַנקל וויינריב ז״ל האָב איך נישט זוכה געווען. ר׳ יאַנקל וויינריב האָט געפירט אַן עכט מאָדערנע, רעליגיעז־נאַציאָנאַלע שולע. אָבער מיין מוטער ע״ה, וואָס האָט געצויגן איר יחוס פון רבין הרב ר׳ שמואל קאָריוואָר ז״ל, האָט נישט צוגעלאָזט אַז אירע קינדער זאָלן גיין אין אַ מאָדערנער שולע.

ר׳ סענדער זישע, זייענדיק פון די ערשטע אַקטיוויסטן מזרחי־טוער אין שטעטל, אַ ייד אַ תלמיד חכם, אויך באַהאַוונט אין וועלטלעכער בילדונג, באַמיט ער זיך צו דערציען זיינע תלמידים אין זיין גייסט. ער האָט מיט זייַנע תלמידים

סענדער אייזנשטאַט

נישט סתם געלערנט נביאים, נאָר דאָס ממש מיט זיי אויסגעזוכט. דאָס גרעסטע פאַרגעניגן אונזערס איז געווען, ווען נאָך אַ גאַנצן טאָג זיך אַנשטרענגען ביים לערנען גמרא, שוין נאָענט פאָר זונאונטערגאַנג, פלעגט דעמאָלט ר׳ סענדער אָנהייבן מיט אונז זינגען אַ קאַפּיטל נביאים. ער האָט מיט אַ האַרציקער מעלאָדיע אויסגעזונגען וועגן די קאַמפן פון יהושע, גדעון, שמשון, יפתח הגלעדי.

איך האָב דעמאָלט געטראַכט און זיך געפרעגט אין מיין מחשבה:

— פאַרוואָס זאָל נישט מעגלעך זיין אויך אין אונזער צייט זאָלן יידן באַווייזן גבורה? און זיך באַפרייען פון גלות?

וואַרשע, ליובאַוויטשער ישיבה

יאָר 1929. עס קומען פאָר די אומרויען אין ארץ־ישראל. כאָטש עס איז אַ פראָסטער מיטוואָך, זאַמלען זיך מאָסן יידן פאָר דער שיל און בית מדרש. בנימין ווייניריב שטייט אַרומגערינגלט פון אַ מאַסע יידן און לייענט פאָר די לעצטע ידיעות פון אַ צייטונג. אַ צייטונג איז ביי אונז אין יענע טעג אַ יקר המציאות, נאָר צוויי מאָל אַ טאָג גייען אויטאָבוסן קיין לובלין. אַלע וואַרטן מיט אומגעדולד אויף נייע ידיעות. אין גאַנצן שטעטל קאָכט ווי אין אַ קעסל, גלייך ווי דער פראָנט וואָלט פאָרגעקומען דאָ נישט ווייט פון אונז. עס גרינדן זיך הילפסקאָמיטעטן אוון אין שיל ווערט איינגע־אָרדנט אַ פראָטעסט־מיטינג. אַלע זענען אין טרויער. אין מיטן דער רעדע פון הרב ר׳ אלימלך גוטערמאן ז״ל, ריסן זיך אָרויף אויף דעם באַלעמער עטלעכע יונגעלייט אוון נעמען אויסרופן אַנטי־ציוניסטישע לאָזונגען, סאָלידאַריזירן דיק זיך מיט די אַראַבישע מערדער.

איך, אַלס קינד דעמאָלט, האָב דאָס שרעקלעך איבער־געלעבט. עס האָט זיך מוראדיק דאָן אייngעקריצט אין מיין זכרון.

אין די יאָרן 1931—1934 האָב איך געלערנט אין וואַרשע, אין דער ליובאַוויטשער ישיבה. אין יענער צייט האָבן זיך שטאַרק צעבליט אַלע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין וואַרשע. עס זענען דעמאָלט אַראָפגעקומען קיין וואַרשע די גרעסטע ציוניסטישע פערזענלעכקייטן, ווי נחום סאָקאָלאָוו, זאב זשאַבאָטינסקי אוון דוד בן גוריון. איך האָב געזעען ווי די יוגנט האָט ביים טעאַטער „נאָוואָשטשי״ אויפגענומען מיט עקסטאַו בן־גוריונען. איך זע אין ל״ג בעומר ווי דער בית״ר מאַרשירט איבער די וואַרשעווער גאַסן. עס שטייען צענדלי־קער טויזנטער יידן אויף די באַלקאָנען, אויף די טראָטוּאָרן,

אוּן נעמען אויף דעם בית״ר־מאַרש מ׳ט גרויס התלהבות, הייסע אוואַציעס.

איך בין פאַרבליפט אוּן באַגייסטערט פּוּן דעם אַלעם. איך ווייס נאָך רעכט נישט דעם אוּנטערשיד פּוּן „בית״ר" ביז „החלוץ", אַלע זענען מיר ליב אוּן נאָענט.

עס קוּמען פאָר די וואָלן צוּם 18־טן ציוניסטישן קאָנגרעס, עס געשעט דער אַרלאָזאָראָוו־מאָרד, אוּן עס קוּמט דער בלבוּל פּוּן ציוניסטן אויף ציוניסטן. עס צעפלאַקערט זיך דאָס מחלוקת־פּייער, עס צעשפּליטערט זיך די ציוניסטישע מחנה, דאָס פאַלק. דאָס נעמט צוּ די פּרייד, פאַרביטערט די שטימוּנג.

דער בּוּנט אין בית מדרש

אין יאָר 1934 בין איך צוּריק אין שטעטל. דאָס לעבן עטלעכע יאָר אין וואַרשע האָט אויף מיר איבּערגעלאָזט אַ גאָר גרויסע השפּעה. איך זע כסדר פאַר מיינע אויגן די מחנות מאַסן יוגנטלעכע, וועלכע גרייטן זיך שוין צוּ צוּ זייער צוקוּנפטיק לעבן אין ארץ־ישראל, אַ לעבן אַ שוועריס, וואָס איז אָבער באַשיינט פּוּן אַ שיינעדיקן אידעאַל.

איך מיט נאָך עטלעכע חברים וואָס לערנען אין בית מדרש, טרעטן צוּ גרינדן אַ „צעירי מזרחי". מיר האָבן, פאַרשטייט זיך, גלייך זיך אָנגעטראָפן אויף אַ פאַרביטערטן קאָמף מצד די עקסטרעם־אָרטאָדאָקסישע קרייזן אין שטעטל.

עס זענען געווען אין שטעטל עטלעכע בּעלי בתים וועלכע האָבן זיך געהאַלטן פאָר די אַפּיטרופּסים איבּער די בית־מדרש־בּחוּרים. זיי פלעגן אַכטוּנג געבּן צי די יינגלעך גייען אין ריכטיקן וועג, קוּמען צוּ דער צייט אין בית מדרש אריין, צי זיי לערנען — אָדער שמוּעסן גאָר, חלילה, פאָליטיק, צי זיי פּיצן זיך נישט צופיל. צי איז עס נישט אַ צופיל־קאָליטע בּינדע אוּן ענלעכס. דער הויפּט־רעדלפירער א׳ז געווען ר׳ מאָטל זילבּערבּלוּם (ר׳ מאָטל שנייערס), שרהלע איטשע שנייערס מאַן. טאָמער האָט זיך, חלילה, איינער פּוּן זיינע אוּנטערטאָנען פאַרשפּעטיקט צוּם קוּמען לערנען, פלעגט אים ר׳ מאָטל גלייך צוּרופן, אַריינקוקן אים אין די אויגן אַריין, אוּן באַדויערנדיק אוּן פילדייטיק צוּשאָקלען מיטן קאָפּ. דאַביי מכלומרשט גוטמוטיק אים קנייפן אין באַק...

ר׳ מאָטל האָט באַקיינעספאָל נישט געקאָנט שלום מאַכן מיטן געדאַנק, אַז מ׳ר זאָלן זיך באַפרייען פּוּן זיין אפּוטרופּסוס. שבּת ביים דאַוונען, אין לוּבלינער שטיבּל וווּ איך האָב געדאַוונט, צוזאַמען מיט מיין פאָטער ז״ל, האָט ר׳ מאָטל אויפגעהאַלטן דאָס לייענען די פּרשת השבוע, אוּן געפאַדערט פּוּן מ׳ר אַז איך זאָל גלייך דאָ דערקלערן — אַז איך גיב אויף מיין געפערלעכן פּלאַן. ער האָט געזוּמען צוּהילף ר׳ שלמה טעוול וואַכנהאַזער ז״ל (וועמעס אַלע טעכטער זענען, אגב, געווען קאָמוּניסטקעס) אוּן זיי האָבן אוּנז געדראָט מיט קלעפּ — אויב מיר וועלן נישט פארזיכערן אַז זיין ברוּדערנזוּן שלום ביינישעס ז״ל, וועט נישט האָבן ביי אוּנז קיין דריסת הרגל.

זעענדיק אַז ס׳האַלט שלעכט, אַז זיי וועלן אוּנז שוין פּוּן איצט אָן כסדר שטערן, האָב איך זיך שוין קוים דערוואַרט אַז דער שבּת זאָל זיך ענדיקן, אוּן גלייך נאָך הבדלה בין איך אַוועק צוּ ר׳ יעקב וויינריב אויף אַ באַראַטוּנג.

ר׳ יעקב וויינריב אוּן דער רב ר׳ אלימלך גוטערמאַן

ר׳ יאַנקל וויינריב, צוּ וועמעס עצה אוּן הילף איך האָב זיך געוואָנדן, איז געווען אַ זעלטענער טיפ ייד. זייענדיק אַ טיף־רעליגיעזער ייד, האָט ער דאָך געקאָנט דינען וווי אַ מוסטער מ׳ט זיין אייראָפּאישער האַלטוּנג אוּן באַנעמונג. ער איז אויך אויסערלעך געווען אַ שיינער מאַן, עטוואָס העכער פּוּן מיטלוווּקס, מיט אַ שיינער שוואַרצער הערצל־באָרד. געקליידט איז ער געגאַנגען וווי אַלע פרומע יידן פּוּן שטעטל. ער איז אָבער שטענדיק געווען ציכטיק אוּן עלעגאַנט. ר׳ יאַנקל האָט געגלייבּט באמונה שלמה — אַז נאָך בימינו וועט דאָס יידישע פאַלק ווערן אויסגעלייזט. זיין ליבע צוּ

אַ גרופּע פּוּן „צעירי מזרחי"

יחיאל הימעלשטיין, אלתר ראַפאַפּאָרט, יחיאל זילבערמאַן, לייבל וואַכנהאַזער, משה זעלצער, אלתר שוכהענדלער, יצחק שטאַמפאַטער, הערש שניידלעדער, יוסף חאַניסמאַן

ארץ־ישראל איז געווען פאַרבונדן ממש מיט מסירת נפש. זייענדיק די לעצטע יאָרן מקורב צום מורה הוראה ר׳ יאַנקעלע מאַטעסעס ז״ל, וועלכער איז געווען באַוווסט פאַר אַ גרויסן תלמיד חכם, אַ איש צדיק און תם וישר, האָט ער דאָך נישט אויפגעהערט אויסצודריקן אין די חסידישע קרייזן — זיין גלויבן אין ציוניסטישן אידעאַל. כאָטש דאָס האָט אים גורם געווען רדיפות און אים פאַרשאַפט אַ סך צער און עגמת נפש.

ר׳ יאַנקל ווייניריב האָט מיך געמוטיקט און מיר געגעבן אַ הכשר צו אַ־גאַנזירן, אפילו אויך מיידלעך, אין די ראַמען פון „מזרחי״.

דאַן האָט זיך דאָס נאָך גערעכנט פאַר אַן אויסערגעוויינלעכן דרייסטן שריט. חוץ דעם האָבן מיר אויך באַקומען שטיצע פון הרב ר׳ אלימלך גוטערמאַן ז״ל, וועלכער האָט אַרויסגעווויזן נאָנטקייט צום „מזרחי״. ער האָט אונז מקרב געווען, כאָטש ער איז אויך געווסדפט געוואָרן דערפאַר. ער האָט אונז געגעבן אַ שיעור אין תלמוד אין בית־מדרש. יעדן פרייטיקצונאַכטס האָט דער רב, ביי זיך אין הויז, געלערנט מיט אונז די פרשת השבוע.

פון „צעירי מזרחי אַריבער צום „בית״ר״

פון די אַקטיוויסטע מיטאַרבעטער אין „צעירי מזרחי״ זענען געווען:

אַלתר ראַפאַפאָרט, הערש שניידלעדער און יחיאל זיל־בערמאַן — הי״ד.

דער לעצטער, האָט נאָך מיין אַריבערגיין צום בית״ר, איבערגענומען די לייטונג. ער איז געווען זער באַליבט דורך אַלעמען און אַדאַנק אים זענען תמיד געווען פריינטלעכע באַציונגען צווישן „בית״ר״ און די „תורה ועבודה״־באַוועגונג. ער איז געווען אַן אויפריכטיק רעליגיעז־נאַציאָנאַלער בחור, איז דעריבער ממילא נישט געווען ביי אים קיין שנאה צום „בית״ר״.

צוזאַמען מיט מיר האָבן נאָך אייניקע חברים פון דער „מזרחי״־באַוועגונג זיך אָנגעשלאָסן אין „בית״ר״. דאָס נעמען אויף זיך דעם עול מלכות ישראל אין אונזער שטעטל, איז נישט געווען וויניקער שווערער ווי עול מלכות שמים...

נויט און חשכות

כדי צו דערקלערן ווי געהעריק דאָס פריער־געזאָגטע, מוז איך אָנקומען צום שילדערן אַביסל דעם מצב פון אונזער עקאָנאָמיש און געזעלשאַפטלעך לעבן אין קאַריוו.

אונזער שטעטל קאַריוו איז געווען זער אַן אַרימ שטעטל. נישט אין איין יידישער שטוב האָט מען געליטן ממש הונגער, ווינטער געפרוירן געוואָרן פון קעלט. אין צענטער פון שטאָט האָבן געווינט אַ פאָר „רייכע״ יידן (רייך לויט אונזער דעמאָלסדיקן באַגריף). עס זענען נישט געווען קיין פאַבריקן אָדער גרעסערע הורט־געשעפטן. דאָס שטעטל איז געווען אנגעפאַקעווועט מיט קליינע, ד׳ אויף ד׳ שפייז־קרעמלעך. די גרעסטע טייל אייגנטימער פון די געשעפטלעך האָבן געמוזט זיין נאָך אויף אַ צוליאָג — מלמדים. וועג נישט, איז נישט געווען דעם טאָג איבערצוקומען. מער ווי אין איין צימער האָט מען נישט געווינט. דאָס געשעפטל איז געווען לעבן דער „ווינונג״ מיטן חדר צוזאַמען, און אַז גאָט האָט געהאָלפן און עס זענען אָנגעקומען אַפאָר פויערן, און דאָס געשעפטל איז געווארן פול, האָט די רביצין געמוזט נעמען צו הילף דעם רבין. אין שטעטל האָבן זיך געפונען קרעמלעך פון מאַנופאַקטור, לעדער, גאַלאַנטעריע, שרייב־מאַטעריאַל, שפייז. אָבער דער גרעסטער טייל באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון כאַלופניקעס, קליינע אונטערנעמער. שוסטערס, שניידערס און אַנדערע וואָס האָבן שווער געהאָרווועט, צוזאַמען מיט דער גאַנצער פאַמיליע, — אויף אַ שטיקל ברויט. קאַריווער יידן פלעגן אַ פאָר מאָל אין דער וואָך זיך שלעפן אין די נאָנטסטע שטעטלעך אויף די יאָרידים. די גרעסטע „גבירים״ פלעגן אויך איןווינטער, אין די גרעסטע פרעסט, זיך שלעפן אויף פויעריש ועגעלעך, אָנגעפאַקט מיט סחורה, אין דעם נאָנטסטן שטעטל אויף דעם יאָריד. ווינטער ביינאַכט פלעגט דאָס בית־המדרש זיין געפאַקט. יידן זענען געקומען אַביסל זיך אָנוואָרעמען ביים אויוון. די שמשים און די חזנים פלעגן זיך מתפרנס זיין פון דעם וואָס זיי פלעגן יעדן פרייטיק אַרומגיין פון הויז צו הויז מיט אַ פושקע אין האַנט, און צוזאַמענגענומען זייער געהאַלט. פרייטיק פלעגט זיך ממש די טיר נישט צומאכן פון די אַלע מענטשן און צדקה־חברות וואָס זענען געקומען בעטן נדבות.

ביי אַזעלכע שווערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען איז נישט קיין וווּנדער, וואָס דער גרעסטער טייל פון דער יידישער שער יוגנט איז אַוועק צום סאָציאַליזם אדער קאָמוניזם. אַ שווערע לאַגע איז אויך געווען אויפן געביט פון קולטור און דערציאונג. אויסער אַ פאָר צענדליק יינגלעך, וואָס האָבן געלערנט אין בית־המדרש, אַדער געפאַרן לערנען אין ישיבות, האָט די קאַריווער יוגנט דעמאָלט נישט געווּסט כמעט פון קיין בילדונג. די מיידלעך פלעגט מען נאָך שיקן אין פאָלקס־שול, דאָקעגן די יינגלעך — האָט מען געשיקט אין חדר בין 10—12 יאָר, און דאָן געשיקט אים אַרבעטן אין דער פרעמד, אַדער צוהעלפן דעם פאָטער ביי דער אַרבעט אין דער הויף.

קיין גימנאַזיום אדער אַנדערע מיטלשול איז אין קאַריוו נישט געווען. אייגצלנע פלעגן פאַרן פאַרזעצן זייער בילדונג קיין ווארשע, לובלין. פאַרשטייט זיך, אַז אַלע לייטנדע קרעפטן אין אַלע אַרגאַניזאַציעס זענען געווען געוועזענע בית־המדרשניקעס און ישיבה־בחורים.

נאַציאָנאַלע האָפענונג, פרעקטיקע מונדירן, מאַרשן, פרייד

די ציוניסטיש־רעוויזיאָניסטישע יוגנט־אַרגאַניזאַציע בית״ר איז געגרינדעט געוואָרן אין קאַריוו אין חול המועד פסח שנת תר״ץ (1930). די גרינדער זענען געווען:

מענדל בריק (וועלכער איז אויך געווען דער ערשטער מפקד) און די ברידער זאַמדמער. בית״ר האָט זיך דאָ, ווי אין גאַנץ פוילן, אַנטוויקלט מיט אַ בליץ־שנעלקייט און האָט גע־ווירקט ווי אַ שטורמישער וואַסערפאַל, וואָס ווייסט נישט קיין רו און קיין ריקצוג. אַ געוואַלדיקע באַגייסטערונג האָט אַרומ־געכאַפט אונזער יוגנט. יעדער פון זיי האָט אין זיך געפילט דעם שטאָלצן, מוטיקן יידּ, פול מיט זיכערקייט און גלויבן אין דער גיכער אַנטשטייאונג פון אַ יידנשטאַט. דער פרעקטיקער מונדיר מיט די ווייס־בלויע אָפּצייכענונגען, דאָס מארשירן אין די גאַסן איבער די יידישע שטעט און שטעטלעך, גייענ־דיק אין די רייען ווי ריכטיק־אויסגעשולט מיליטער — רופט

מענדל בריק, זון פון יוד׳ל. אומגעקומען

אַרויס פרייד אוּן האָפענונג צווישן דער צעבראָכענער, דער־נידערריקטער, אָרעמער יידישער באָפעלקערונג. מען זעט אין בית״ר די צוקונפטיקע יידישע אַרמיי אין ארץ־ישראל, די באַפרייער פון יידישן פאָלק. דער נאָמען פון זאב זשאַבאָ־טינסקי, דעם ראש־הבית״ר, איז געווען שטאַרק פאָפולער אוּן באַליבט. עס שאָפן זיך אַרום דעם נאָמען זשאַבאָטינסקי הערלעכע לעגענדן. דאָן איז געווען פאָפולער דאָס פאָלגנדע ליד, וואָס א׳ז געווארן געזונגען דורך דער יוגנט מיט גרויס באַגייסטערונג:

אין ירושלים, פון אַ טורמע,
אין אַ פינצטערער נאַכט,
פירט מען אַרויס זשאַבאָטינסקין
מיט סאָלדאַטן שטרענג באַוואַכט...

דאָס ליד ענדיקט זיך מיט דעם סטראָף:

...אוּן אין זיינע געדאַנקען
זעט ער ווי עס בלאַנקט דאָס געווער,
פון צענדליקער יידישע זעלנער —
זייער פירער איז דאָך — ער...

די יוגנט פון בית״ר זעט אין אים אַ יהודה המכבי. זענען גרייט צו גיין אויף זיין באַפעל — דורך פייער אוּן וואַסער. האָלטן אין איין טרוימען, בייטאָג אוּן ביינאַכט, וועגן דער אַנטשטייאונג פון אַ יידישער מלוכה פון ביידע זייטן ירדן. מיט באַגייסטערונג גריסט מען זיך מיטן וואָרט „תל־חי״. דאָרט וווּ ס׳האָט געקעמפט אוּן איז געפאַלן יוסף טרומפל־דור, אוּן זיינע לעצטע וועדטער זענען געווען: „אין דבר, טוב למות בעד ארצנו״.

דער גרעסטער טייל בית״ר־מיטגלידער ביי אונז זענען געווען פון אָרעמע היימען. אַ טייל פון זיי האָבן נישט מער פאָרמאָגט ווי נאָר די איינע בית״רישע בלוזע, וואָס זיי האָבן געטראָגן אויף זיך. דער גרעסטער טייל מיטגלידער פון ב׳ת״ר איז באַשטאַנען פון יוגנטלעכע, חוץ איינצלנע חברים פון מיטעלן עלטער. צווישן זיי:

חנה ראָזען (די פרוי פון איטשע ראָזען אוּן טאָכטער פון ביניש וואַכנהאָזער, וועלכע האָט געשטיצט דעם בית״ר אַלע יאָרן פון זיין עקזיסטענץ, אין זיינע שווערסטע צייטן); מענדל ראָזענבוים, שיעלע צוקערמאַן, שמואל וויינבוך, דער פאָפולערער יידישער דאָקטער מ. פרץ (אַ משפחה פון באַ־ווסטן שרייבער י. ל. פרץ פון זאמאשטש); בנימין וויינריב

אוּן נאָך אַנדערע. אין משך פון אַ לאַנגער צייט האָלט ד״ר פרץ פאָרטראָגען איבער היגיענע אוּן ערשטער הילף. צוּ זיינע פאָרטראָגן וועלכע קומען פאָר אין לאָקאָל פון בית״ר, קומען מאָסן מענטשן פון אַלע שיכטן, וועלכע האָבן דאָס ערשטע מאָל די מעגלעכקייט צוּ הערן פאָרטראָגן פון אַזאַ וויכטיקן אינהאַלט.

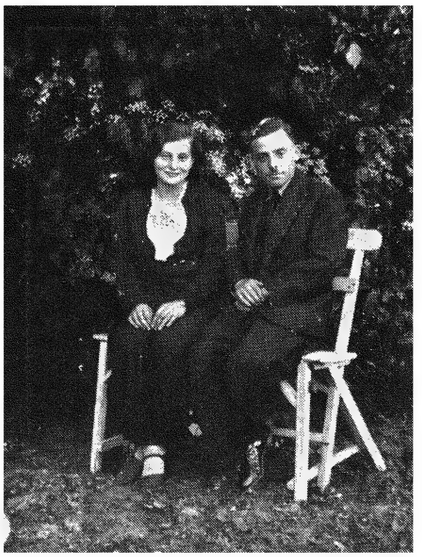
היימישער טעראָר

אָבער איך ווייס נישט אויב ערגיץ ווו נאָך האָבן די בית״רים אַזוי פוּל געליטן אוּן אויסגעבלוטיקט ווי אין אונזער שטעטל קאָריוו, בי׳ז די לעצטע יאָרן פון פאַרן קריג. די לינקע פועלי ציון אוּן די קאָמוניסטן האָבן טעראָריזירט אַלע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. ס׳האָט קיינמאָל נישט געקאָנט ווערן איינגעאָרדנט קיין עפנטלעכער פאָרטראָג אָדער אַקאַדעמיע פון וועלכער עס איז ציוניסטישער אָרגא־ניזאַציע, ווייל אויך אין אונזערע אייגענע לאָקאַלן פלעגן זיך די אויבן־דערמאָנטע קעגנער אַריינרייסן, באַפאַלן, שלאָגן די מיטגלידער.

וועגן בנימין וויינריב, וועלכער איז געווען פאָרזיצער פון קרן ק׳מת, האָט אַמאָל געוואָלט רעדן צוּ דער באַפעל־קערונג, האָט ער דאָס געמוזט אָרגאַניזירן אין געהיים. ער פלעגט אַריין שבת פרי אין בית־המדרש אין דער באַגלייי־טונג פון נאָך עטלעכע חברים, אוּן אַיידער דער חזן האָט געענדיקט שחרית, פאָרן ליינען די תורה, איז ער אַרויף אויפן באַלעמער אוּן אָנגעהויבן רעדן. בי׳ז וואָס־וועגן האָט שוין בנימין אַרייַנגעכאַפט אַדרשה וועגן דער נאָענטער אַקציע פון קרן קימת.

וועגן די לינקע זענען אָנגעקומען אוּן זיך געוואָלט נעמען צוּ דער מלאכה פון טעראָריזירן, האָט שוין בנימין באַווייזן צוּ ענדיקן. די שטערער זענען שוין געווען צערייצט אוּן דע־ריבער אַהיימגייענדיק באַפאַלן אוּן געשלאָגן די׳ ציוניסטישע פאָרשטייער.

אין די לעצטע יאָרן פאָרן קריג פלעגן די לינקע אַוועק־געבן אַ סך פון זייער ענערגיע אין קאַמף קעגן בית״ר. אין

יאַנקל זאַמדמער אוּן זיין פרוי האָדל, אומגעקומען

בית״ר האָבן זיי געזען דעם געפערלעכסטן שונא. סוף־סוף האָבן די בית״רים באַקומען דעם געהעריקן מוט אויך זיי אָפצוועגטפערן, ווי געהעריק זיך צו פאַרטיידיקן.

אין די מערסטע פאַלן איז דער הויפטציל פון זייערע אָנפאַלן געווען דער מפקד פון בית״ר.

דער ערשטער מפקד פון בית״ר, מענדל בריק, אַ זון פון ר׳ יידל בריק, האָט יאָרן לאַנג געלערנט אין בית מדרש, געווען באַלעזן און געהאָט אַ שטאַרק אַנטוויקלט נאַציאָנאַל געפיל. ער האָט זער אַסך אויפגעטון פאַר דער אַנטוויקלונג און עקזיסטענץ פון ב׳ת״ר. זייענדיק אַן איידל־דערציִעגענער בחור, האָט ער אין קאַמף (ממש פיזיש, אין געשלעגן), זיך נישט געקאָנט באַטיילקן. פירן מיט זיי אַן אידעאישן קאַמף איז געווען כמעט אוממעגלעך. דער רוב פון זיי האָט געהאָט זיין פאָליטישע גייסטיקע אויסבילדונג נאָר פון צייטונגען, בראָשורן און פון די קליינע ביכלעך פון דער „גראָשן־ביבליאָטעק״. און אויך דאָס זענען נישט אַלע פעיק געווען צו לייענען. באַזונדערס פאַרביטערט זענען געווָארן די אָנפאַלן אויף אונז פון די קאָמוניסטן — בעת די באַרימטע מאָסקווער פראָצעסן. דערמיט האָבן זיי געוואָלט אָפּלענקען די ספקות און פאַרביטערטקייט פון זייערע מער אינטעלי־גענטערע אָנהענגער. דערבייַ איז אינטערעסאַנט און כאַראַקטעריסטיש דאָ צו דערמאָנען, אַז די זין פון ר׳ יאָסקע חזן זכרונו לברכה, זייענדיק אַליין אַקטיוו אין די לינקע קרייַזן, פלעגן זיי דאָך קומען שבת אין שול אַריין צוהעלפן זייער פאָטער זינגען ביים דאָוונען...

נאָכדעם ווי מענדל בריק האָט חתונה געהאַט און אָוועק־געפאָרן קיין ווַארשע, נעמט אליעזר ווורמאַן איבער די

חיים אלעזר ווורמאַן (זון פון הענעך), גע־קומפט אַלס פאַרטיזאַנער אין די לובלינער וועלדער קעגן די דייטשן און העלדיש געפאַלן בעת אַן איבערפאַל אויף אַ גרופּע אָפּטרעטן־דיקע דייטשן, 1 שעה צייט פאַרן אָנקומען פון דער רויטער אַרמיי. אַלט געווען 28 יאָר. דאָס ביקל איז פון פאַר דער מלחמה, וועו ער איז געווען מפקד פון בית״ר אין קאָריוו

אליעזר ווורמאַן, לייביש ווייניריב (ישראל)

אָנפירונג פון בית״ר. אין יענער צייט האָט דער בית״ר אין פוילן איינגעאָרדנט איבערן גאַנצן לאַנד מיליטעריש קורסן אויף אויסצובילדן אינסטרוקטאָרן. אין נאָענטן שטעטל פולאַוו קומט פאַר אַזאַ קורס, אָנגעפירט פון העכערע אָפיצירן פון דער פוילישער אַרמיי. אברהם זאַמדמער און אליעזר ווורמאַן מאַכן אַדורך דעם דאָזיקן קורס און ברענגען אַריין אַ ניי לעבן אין קאָריווער בית״ר. זיי האָבן גלייך זיך געמומען אויסשולן די קאָריווער בית״רים. אליעזר ווורמאַן האָט באמת אַדורכגעמאַכט איבערמענטשלעכע ליידן אַלס מפקד פון בית״ר אין קאָריוו. איך מוז רימען און זאָגן, אַז נאָר דער־צויגענע אין זשאַבאָטינסקיס גייסט האָבן געקאָנט גובר זיין אַזעלכע דערנידערונגען, און טאָקע אויך פשוטע קלעפ, וועל־כע ווורמאַן האָט געהאַט אויסצושטיין און אַריבערטראָגן. ווורמאַן איז בכלל געווען זער אַ פעאיקער. אַן אַ פאַכשולע — איז ער געווען דער בעסטער ראַדיאָ־ און עלעקטראָטעכניקער אין שטאָט. ער האָט גאָרנישט קיין צייט אויף לערנען זיך, די צייט ווערט אַוועקגענעבן פאַרן בית״ר. כאָטש ער איז דער זון פון הענעך ווורמאַן, אָבער ער חברט זיך תמיד מיט די ארעמסטע און איינפאַכסטע.

היימישקייט, חברשאַפט, פארקנסונגען

בכלל פירן זיך אַלע בית״רים ווי איין משפחה, ווי שוועסטער און ברידער. מיט צביה, די טאָכטער פון חיים ראָזען, האָט זיך ווורמאַן באַקאַנט אין בית״ר. זי ווערט זיין חברטע און העלפערין. צוליב אים ליידט זי אויך פון די קעגנערישע איבערפאַלן. אפילו וועו זיי שטייען אונטער די

צביה ראָזן, די פרוי פון אלעזר ווורמאַן,
חיים ראָזנס טאָכטער

חופה, פאַרגעסן נישט יענע טיפן צוּ באַוואַרפן חתן־כלה מיט שטייגער.

איבער דער גאַנצער צייט איז אויך געווען זייער אַקטיוו אין בית״ר — משה וואַכמאַן. אויך ער איז געקומען פון בית־מדרש. געווען אַ מתמיד, אַ באַלעזענער, אַ באַוווסטזיניקער. ער איז געווען זייער באַליבט און געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף דער ציוניסטישער יוגנט אין שטעטל. שפעטער איז ער שוין די מערסטע צייט אין וואַרשע, און זיין קומען פון צייט־צו־צייט קיין קאָריוו איז אַ וויכטיק געשעעניש פאַרן בית״ר. ער פלעגט מיטברענגען די נייעסטע העברע־אישע לידער פון וואַרשע און זיי אויסלערנען די יוגנטלעכע. ער איז געווען זייער איבערגעגעבן דער אַרבעט פון אונזער קן. אויך ער האָט באַקאַנט זיין באַשערטע אין בית״ר, עס איז שרה, די טאָכטער פון משה ניסנבוים, וועלכע ווערט זיין פרוי. אויך זי האָט געהערט צו די אַקטיוויסטן אין דער אַרגאַניזאַציע.

דער רוב מיטגלידער פון בית״ר ביי אונז איז באַשטאַנען פון די סאַמע אַרעמסטע אַרבעטער. דער־בער האָבן זיי באַדאַרפט זיין באַזונדער שטאַרק בייצושטיין און קעגנצושטיין די אַלע סאָציאַליסטישע אידעאַלאָגיעס. זיי פלעגן דערפאַר שיקאַנירט ווערן אין די פראָפעסיאָנעלע פאַריינען ווו זיי זענען געווען מיטגלידער. נישט איינעם פון זיי האָט עס געקאָסט אַמאָל דאָס שטיקל ברויט זייערס.

דער קריזיס

אין די יאָרן 1935—1936 טרעט אַיין אַ שטיקל קריזיס אין דער טעטיקייט פון דער ציוניסטישער באַוועגונג. די סיבות זענען עטלעכע, אינערלעכע און אויסערלעכע, יידישע און נישט־יידישע:

דער שווערער ווירטשאַפטלעכער קריזיס אין ארץ־ישראל; די אַראַבישע רציחות אין ארץ־ישראל; דער בירגער־ק־יג אין שפּאַניע בעת וועלכן די גאַנצע יידישע, ציוניסטישע פרעסע האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די לינקע אויפשטענדער, גלייך ווי דער גורל פון יידישן פאָלק וואָלט דעצידירט געווארן אין מאַדריד און באַרצעלאָנא. דאָס אָפּווארפן דורך דער הסתדרות־מערהייט דעם שלום־אָפּמאַך צווישן בן־גוריון און זשאַבאָטינסקי (נאָך דער באַפרייאונג פון אברהם סטאַווסקי ז״ל דורכן ענגלישן געריכט אין ירושלים, אַלס כלומרשט מיטשולדיקער אין אַרלאָזאָראָווס מאָרד). דאָס באַפעסקיטן זיך פון ה׳טלער־רעזשים אין דייטשלאַנד און זיין איינפלוס אויף פוילן, וועלכע ברענגט צוּ אַ כוואַליע פון אַנטיסעמיטישע עקסצעסן, פאָגראָמען. און אויך דער שלעכטער, פאַרשאָלטענער סערטיפיקאַטן־סיסטעם פון ענגלישן מאַנדאַט אין ארץ־ישראל, וועלכער דערמעגלעכט דאָס פאָרן נאָר פון בלויז עטלעכע טויזנט יידן דורך אַ יאָר. גראָד דאָמאָלט, וועו דער באָדן האָט געבראַנט אונטער ד׳ פּ״ס פון פּולישן יידנטום, און הונדערטער טויזנטער האָבן געלעכצט עולה צו זיין — די אַלע סיבות האָבן דערפירט דערצו, אַז די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע ביי אונז און די פלוגת הכשרה איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אַלץ שוואַכער און שוואַכער. די יוגנט איז מיד געוואָרן צו ווארטן אויף דעם סערטיפיקאַט. און די אַרבעט אין אַ פלוגת הכשרה איז געווען אַ געניג שווערע. און דאָבייַ איז דאָך פאַרנאָכלעסיקט געוואָרן דאָס פריוואַטע לעבן, מען איז געבליבן אָן פרנסה־מיטלען. דאָס אַלץ האָט געהאָט זיין אויסווירקונג. דער פאָקט וואָס אַ סערטיפיקאַט האָט מען געקאָנט באַקומען צו קויפן (?—רעד.) דעמאָלט וועו צענדליקער טויזנטער יוגנטלעכע האָבן זיך געפונען אין הכשרה־פונקטן, דאָס אַלץ האָט, לויט מיין מיינונג, אָפּגעשוואַכט די ציוניסטישע טעטיקייט אומעטום, און דער „בונד״ האָט אָנגעהויבן פאַרגרעסערן זיין השפּעה. בית״ר אין קאָריוו האָט אין פאַרגלייך צו אַנדערע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס אין שטעטל, נאָך אַלץ אָנגעהאַלטן אַ שפּאָרע אַקטיוויטעט, אָבער ווייט שוין נישט אַזוי ווי אין די פריערע יאָרן.

אונזערע חברים שמעון זאַלצבערג, אברהם זאַמדמער, משה וואַכמאַן און אַנדערע, וועלכע זענען געווען אויף הכשרה, האָבן דערפיק צוּ באַקומען דעם אויסגעטרוימטן סערטיפיקאַט, זענען מיד געוואָרן וואַרטנדיק...

בית״ר האָט אַלס פראָטעסט קעגן דעם דאָזיקן סערטיפיקאַטן־סיסטעם זיך בכלל אָפּגעזאָגט פון אָנצוּנעמען זיין טייל סערטיפיקאַטן. זשאַבאָטינסקי האָט צוגעזאָגט דעם בית״ר

פון רעכטס אויף לינקס: שמעון זאַלצבערג, צביה ראָזן, שרהלע ניסענבוים, אלעזר ווורמאַן. עס שטייט: משה וואַכמאַן

אַ גרופּע ביית״רים: עס זעט זיך: אלעזר ווּרמאַן, שרהלע ניסענבוים, מינטשע נידערבערג, משה וואַכמאַן, מאָטל היטעלמאַן, חיה ראָזן, משה זעלצער, יאָסל האָפענהיים, אוּן אַנדערע

אינגיכן צוּ פּאַרן אויף אייגענע שיפן, אָבער נישט אַלע האָבן שוין געהאַט כוח צוּ וואַרטן.

בנימין ווייניריב האָט נאָך מיט אַ צייט צוריק געמוזט איבערייסן זיין טעטיקייט אין דער רעוויזיאָניסטישער אָרגאַניזאַציע, ווייל דורך בית״ר, האָט ער געזעצן, וועט ער נישט קאָנען עולה זיין, צוליב דעם דעמאָלדיקן סיסטעם אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע ביים פּאַרטיילן סערטיפיקאַטן...

לערנען אוּן לערנען

אין יאָר 1936 איז מיר צוגעפאַלן די אויפגאָבע פּוּן איבערנעמען די אָנפּירונג פּוּן בית״ר אין קאָריוו. מ׳האָט באַדאַרפט שיער נישט אָנהייבן אַלץ פּונדאָסנייי. איך האָב דעם בית״ר פּאַרוואָנדלט כמעט ווי אין אַ שוּלע. יעדן אָוונט זענען פּאָרגעקומען לעקציעס אוּן פּאַרטראָגן אויף די פּאַרשידנסטע טעמעס — יידישע אוּן ציוניסטישע געשיכטע, סאציאָלע אוּן פּאָליטישע פּראָבלעמען, אויך דערציונגספּראָגן. עס איז געלערנט געוואָרן עברית, העברעאישע ליטעראַטור (פּוּן לערער יוסף טייטלבוים — ער האָט נישט געהערט צוּם בית״ר), אויך שמחה גינצבורג, וועלכער האָט געהאַט געלערנט אין וואַרשעווער לערער־סעמינאַר. ער פלעגט מיר העלפן אין דער קולטור־אַרבעט. שמחה, דער זון פּוּן וועלוול אוּן פּראָדעלע גינצבורג (טאָכטער פּוּן שמחה מאיר ווייסאַן), האָט געהאַט זעלטענע אינטעלעקטועלע פעיקייטן. ער פלעגט זיצן אין זיין סטוּדענטישן מוּנדיר, צוזאַמען מיט זיין פעטער ר׳ יאַנקעלע שמחה מאירס, שעהן לאַנג אין בית־המדרש ביי דער גמרא. שוין פּוּן ווייטן פלעגט מען הערן זייער ניגון.

איך האָב זיך באַמיט, ווי ווייט מעגלעך, דורך גוטע פריינטלעכע באַציונגען מיט די טוּער פּוּן אַנדערע אָרגאַניזאַציעס, אויך מיט פערזענלעכן קאָנטאַקט מיט די טוּער אפּילוּ פּוּן די עקסטרעם לינקע — אָפּצושוואַכן דעם האַס אוּן די שנאה צוּם בית״ר.

בית״ר האָט געהאַט בדעה צוּ אָרגאַניזירן אַ געהיימען זעלבסשוץ פּוּן אַלע יידישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס — אין פאַל פּוּן אַנטיסעמיטישע עקסצעסן.

איך האָב זיך באַמיט צוּ פאַרוואַנדלען דעם בית״ר־קלוב אין אַ צווייטער היים. די יוגנט פּוּן שטעטל איז אוּנז מקנא געוועזן, ווייל ביי אוּנז האָט געהערשט פּריייד, היימישקייט. דער בית״ר האָט צוריק אָנגעהויבן וואַקסן אוּן אַנטוויקלען זיך. אַסך קינדער וואָס ענדיקן די פאָלקס־שוּל שליסן זיך אָן אין אוּנזער אָרגאַניזאַציע. עס קוּמען אויך צוּ יוגנטלעכע פּוּן בית־המדרש אוּן ישיבות — ווי מענדעלע קאַווע (זון פּוּן משה טוביה) חיים שטערן, מאיר קאַרטמאַן, דוד לעווינזאָן אוּן אַנדערע.

פּונוואַנען וועט קוּמען די הילף?

אין שטעטל דרייען זיך דעמאָלט אַרוּם אַסך יוגנטלעכע, אָרעמע אוּן פאַרצווייפלטע, צווישן זיי זער פעיקע לערנער אוּן פאַכמענער, באַלמעלאָכעס. יונגע פאַרליבטע פּאָרלעך, וועלכע וואָלטן שוין גערן געוואָלט חתונה־האָבן — אָבער זיי דרייען זיך אַרוּם שהן לאַנג, פּוּן דער קאַנצעלייי ביז צוּם גאָלן שטיבל, פּוּן שאול לעוויזאָנס הויז אין דער הויווילּיצע ביזן גוישן צמענטאַזש. מען קוּקט אויפן הימל, מען קוּקט זיך איינער דעם אַנדערן אין די אויגן אַריין מיט דעם געפּרעג:

— מאין יבוא עזרי?

דער מאַטעריעלער מצב ווערט אַלץ שוווערער אוּן ערגער. אייניקע דרייסטע יוגנטלעכע זענען אַוועק שוואַרצן די גרענעץ קיין רוסלאַנד. זייער סוף איז באַוווסט.

אין יאָר 1937 קוּמט פּאָר אין לאָדזש אַ צענטראַלער קורס פּאַר אינסטרוקטאָרן (מדריכים). יוסף האָפענהיים (זון פּוּן מאָטל בערלס) אוּן איך האָבן אָנטייל געוּמען אין דעם דאָזיקן קורס, וועלכער האָט געדויערט עטלעכע חדשים. חוץ מיליטעריישער אויסבילדוּנג האָט מען געלערנט יידישע געשיכטע, ציוניזם, דעמאָגראַפיע, אפילו אויך לעקציעס וועגן באַראַכאָוו אוּן מאַרקס.

אַהיימקומענדיק מיט דעם נייעם באַגאַזש פון וויסן אוּן קענטענישן, האָבן מיר אַריינגעבראַכט אַסך נייע אויסבע־סערונגען אין דעם אַרגאַניזאַציאַנעלן לעבן פון בית״ר. צו־זאַמען מיט דער בית״ר־יוגנט פון לובלין האָבן מיר אייג־געאָרדנט זומער־קאָלאָניעס פאַר אונזערע חברים אוּן עט־לעכע וואָכן צייט.

אונזער פירער האָט געהאַלטן אוּן געוואָרנט

אין שייכות מיט דעם נייעם געוואָגטן עמיגראַציע־פלאַן פון זאב זשאַבאָטינסקי, האָט די קעגנערשאַפט צו אונז אוּן העצע קעגן בית״ר אָנגעגומען שארפע פאַרמען. אַלע פאַר־טייען, אָנהייבנדיק פון די קאָמוניסטן ביז דער אגודת־ישראל, האָבן אונז פאַרשריגן אוּן געזידלט צוליב דעם אַזויגערופענעם עוואַקואַציע־פלאַן פון זשאַבאָטינסקי. אין יענער צייט קומט זשאַבאָטינסקי אויף אַ רעפעראַט קיין לובלין. אַלע בית״רים פון קאָריוו פאָרן קיין לובלין. אונזער פרייד איז אין לשער. מיר גלייבן זיך קוים צו, אַז מיר וועלן האָבן די זכיה צו שטיין פנים אל פנים מיט אונזער הייסגעליבטן פירער אוּן נשיא. זיין רעפעראַט האָט געדויערט עטלעכע שעה. (ער האָט אים אָנגעהויבן נאָך 12 ביינאַכט). ער האָט גערעדט וועגן דער גרויסער נאַענטער געפאָר, וועלכע שטייט פאַר דעם אייראָפעישן יידנטום. עס דראָט אים ממש פיזישע פאַר־ניכטונג. מען מוז גלייך אָנהויבן אַ מאַסן־עמיגראַציע. מיט אַלע מיטלען אוּן דורך אַלע וועגן — „איך וויל אייך רַא־טעוועז!״ — שרייט אויס זשאַבאָטינסקי דריי מאָל דורכ־אַנאַנד.

אַ גרופּע רעוויזיאָניסטישע עסקנים פון לובלינער געגנט האָט אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג צוזאַמען מיט זשאַבאָטינסקין. אויך איך האָב געהאַט דעם כבוד צו זיין אויף דער דאָזיקער באַראַטונג. עס איז דאָרט אויך געראַטן געוואָרן וועגן דער געוואַלדיקער העצע פון דער יידישער פרעסע אין פוילן, וועלכע האָט אָנגערופן זשאַבאָטינסקין — „אַנטיסעמיט!״.

„מיר לעבן שוין דאָ 800 יאָר, אוּן דאָ וועלן מיר ווייטער פאָרזעצן אונזער לעבן! קאָנסט עוואַקואירן דיינע פאַשיס־טישע באַנדעס״ — האָבן דעמאָלט געלויטעט די אויפרופן אוּן אויפשריפטן אויף די וועגט — „פאַשאָל וואָן, אַנטיסעמיט זשאַבאָטינסקי!״.

די פאַלשע טרייסט אוּן דאָס לידל

בית״ר אוּן די רעוויזיאָניסטישע אָרגאָניזאַציעס פילן זיך דעמאָלט געצלעך איזאָלירט פון געזעלשאַפטלעכן יידישן לעבן. מיר זענען צו שוואַך אין קאַמף קעגן אַלע יידישע פאַרטייען אוּן דער גאַנצער יידישער פרעסע. אויך די רבֿיים אוּן רבֿנים האָבן געוואָלט האָבן אַרום זיך, אויפן אָרט, זייערע צאָן קדשים, זייערע פרנסה־געבער... זשאַבאָטינסקיס געשרייַ איז געבליבן אַ קול קורא במדבר.

מיט יעדן טאָג הערן מיר אַלץ מער דורכן ראַדיאָ היטלערס גרויליק־ריטשענדיקע רעפעראַטן, באַגלייט פון מיליטעריש דעפילאַדעס. אַבער אונזערע יידן פרוּווען זיך אַלץ נאָך רואיק טרייסטן מיט אַ לידל:

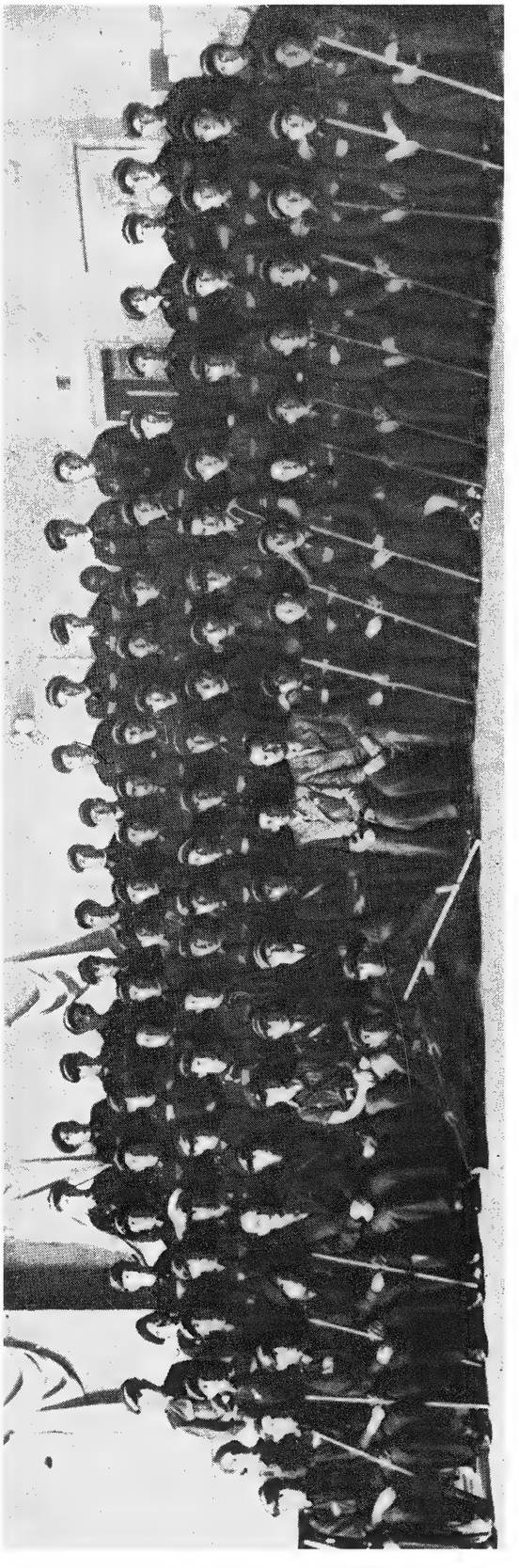
יידן זענען געווען, אוּן יידן וועלן זיין —
אוּן היטלער וועט גיין אין דרערד אַריין...

אוּן וואָר האָט דען געקענט וויסן, אַז מען האָט גע־דאַרפט זינגען דאָס לידל אַביסל אַנדערש:

...יידן זענען געווען אוּן יידן וועלן זיין —
אַבער זעקס מיליאָן וועלן אין קבר אַריין...

אַ גרופּע בית״רים: צווישן זיי: מינטשע נידערבערג, חיה ראָזן, מלכה ניימאַרק, איטשע חאַניסמאַן, ישעיה ראָזן, מאָטל היטלמאַן, משה וואַכמאַן, צביה ראָזן, אלעזר ווורמאַן, שמעון זאַלצבערג, חיה דינה פעלדבערג, שרהלע ניסענבוים, משה ווורמאַן, מאָטל זאַלצבערג, חיים ריצער

פון רעכטס צו לינקס: דער פיפטער פון דער ו׳טער שׂורה, יוסף האָפנהיים; דער זעקסטער פון דער 2טער שׂורה: אריה ראָזענזאָן צענטראָלער קורס פאַר אינסטרוקטאָרן פון בית״ר אין לאָדזש. 1937

אַ ראַשע ענדערונג

און אָט קומט אַן ענדערונג: 1) מען וועט געוואָר ווערן דער אַנטשטייאונג פון דער געהיימער מיליטעריישער אָרגאַניזאַציע אונטערן נאָמען — „ארגון צבאי לאומי". נישט נאָר שטעלט ער אַן אַקטיוון ווידערשטאַנד די אַראַבישע טעראָריסטן, נאָר ער גרייפט אַן די טעראָריסטן און מערדער אין זייערע קאָנצענטראַציע־פונקטן.

2) די צווייטע וויכטיקע געשעענישׂ איז — דאָס אָרגאַניזירן די אומלעגאַלע עליה קיין ארץ־ישראל אין אַ גרעסערן מאַסשטאַב. אברהם שטערן (וואָס האָט דערנאָך געשאַפן דעם לח״י) באַווכט פוילן און אָרגאַניזירט מיליטעריישע קורסן פאַר די אָפיצירן פון ארגון, און אברהם סטאַווסקי פירט אַן מיט דער אומלעגאַלער עמיגראַציע קיין ארץ־ישראל.

מיר אַלע ווי אייגער גרייטן זיך צו פאַרלאָזן פוילן. ביז עס איז אָנגעקומען די רייע פון אונזער שטעטל האָט לאַנג געדויערט, 15 אונזערע בית״רים האָבן זיך געגרייט אין וועג אַריין. צו דער דיספאָזיציע פון די רעוויזיאָניסטן שטייט שוין איצט דער וואַרשעווער „מאָמענט". דער גרויסער דיכטער אורי צבי גרינבערג, וועלכער איז געקומען פון ארץ־ישראל קיין פוילן, רופט טאָג־טעגלעך פון די שפאַלטן פון „מאָמענט" די יידישע יוגנט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל און קעמפן קעגן ענגלישן אָקופאַנט.

עס דערשיינט אויך אַן אייגענע טאָגצייטונג א. נ. „די טאַט". אַרויסגעגעבן דורכן „ארגון צבאי לאומי".

מיין אָפפאָר קיין ארץ ישראל

עס איז די לעצטע נאַכט פון מיין זיין אין קאָריוו, פאָרן אָפפאָרן קיין ארץ־ישראל. נאָכן באַנקעט האָבן מיך אַרומגערינגלט מיינע יונגע פריינט פון בית״ר, זיך געקלאַמערט און מיך געקושט, זיך באַגאָסן מיט הייסע טרערן. דאָס שיידן זיך מיט מיינע חברים איז מיר אָנגעקומען נישט ווייניקער שוואר ווי דאָס שיידן זיך מיט מיין אייגענער פאַמיליע.

עטלעכע יאָר צייט בין איך געווען צו זיי צוגעבונדן, פאַרברענגט מיט זיי צוזאַמען, זיי האָבן אָפט זיך אַראָפגערעדט פאָר מיר פון דעם אַלעם וואָס איז זיי געלעגן אויפן האַרץ. אויך פערזענלעכע און אינטימע ענינים. אין די שמועסן האָב איך זיך באַמיט זיי צוצוגרייטן פסיכיש אויפן פאַל פון אַ קריג.

יעצט ביי מיין אַוועקפאָרן, האָבן מיר שוין גוט פאָרשטאַנען און גענפילט אַז עפעס מוראדיקס הענגט שוין אין דער לופט. היינט פאָרן אָפ פון אונז נאָר 3 בית״רים. אין דריי וואָכן אַרום דאַרפן פאָרן נאָך אונזערע 10 חברים.

מיר האָבן היינט די דאַטע פון 12־טן יולי 1939. נישט ווייט פון דער אויטאָבוסן־סטאַציע אין קאָריוו, אויף דעם גרויסן פלאַץ, ביי דער פייערלעשער־שאָפע, קומען זיך צונויף אַלע בית״רים, זיי שטייען אין אַריי מיט דער פאָן, און וואַרטן אַז איך זאָל זיך מיט זיי געזעגענען. נאָך מיין געזעגענונגס־רעדע גיב איך איבער די אָנפירונג צו יוסף האָפענהיים. איך וויינטש זיי זיך צו טרעפן אין ארץ־ישראל. זיי ענטפערן מיט — טרערן.

אויפן וואָקזאַל אין וואַרשע האָט אונז געזעגנט דער דיכטער אורי צבי גרינבערג. ער רעדט פאָר אונז וועגן דעם שוועריקייטן לעבן אין שווערן קאַמף וואָס שטייט אונז פאָר,

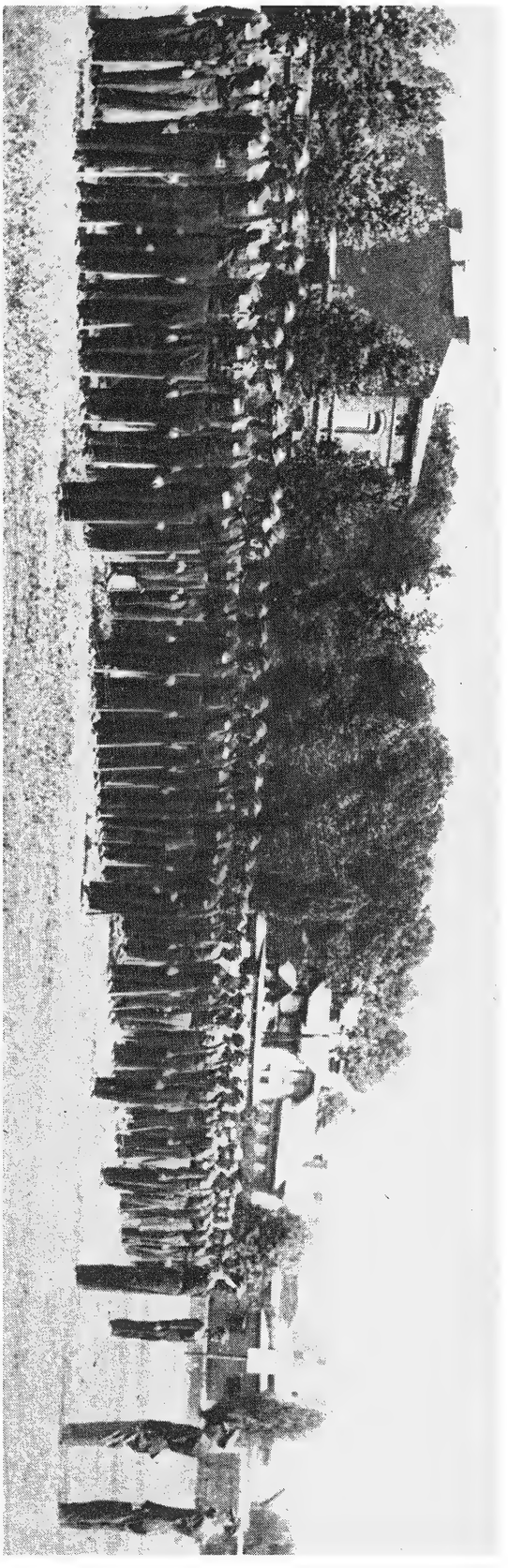
אויף אַלע געביטן, אַז קיין האָניק וועלן מיר דאָרט נישט לעקן. אָבער וועמען אַרט עס? מיר ווילן שוין דערלעבן צו טרעטן אויף דער ערד פון ארץ־ישראל. דער גאַנצער צוג איז באַזעצט מיט בית״רים און מיר פאָרן אָפּ צו דער רומע־נישער גרענעץ. איך קוק אַרויס דורכן פענצטער און זע ווי אויף דער גרענעץ שטייט אַ גרופּע פּוילישע און רומענישע אָפּיצירן און פירן פאַרהאַנדלונגען מיט אברהם סטאַווסקי. עס דויערט אַ לענגערע צייט, אוּן ענדלעך רירט דער צוג. אין צוויי טעג אַרום זענען מיר אָנגעקומען אין פאָרט קאָנסטאַנץ, ביים שוואַרצן ים. אויף סטאַווסקיס באַפעל ווערט אויסגעלאָשן די ליכט אין צוג, די פענצטער פאַרהאָנגען. מיר וואַרטן שטיל אוּן רואיק, יעדער שטייט אָנגעלענט אויף זיין קליינעם פלייצאָק (רוקזאַק).

ווי גנבים ביינאַכט — צו דער שיף „פאריטאַ"

מיר הערן אין צוג דאָס שפילן פון אַרקעסטערס, אוּן הילכיקע קוויטשעריען פון טאַנצנדיקע פאַרלעך. דאָס טראָגט זיך אוודאי פון די לוקסוס־שיפן וועלכע שטייען אין פאָרט. אַ געפיל פון קנאה אוּן אייפערזוכט האָבן מיר געפילט צו די פרייע יוגנטלעכע אין זייערע פריַיע פאַטערלענדער, וועלכע האָבן די מעגלעכקייט פריי צו לעבן אוּן צו גענישן, אוּנטערן שוץ פון זייער שטאַט. מיר מוזן זיך ווי גנבים ביינאַכט שמוגלען צו אוּנזער היימלאַנד.

אין עטלעכע שעה אַרום האָבן מיר באָקומען אַן אָנווייזונג זיך אַרויסצושאַרן אייניציקווייז פון צוג. אָפּגערוקט איינער פון אַנדערן אויף עטלעכע מעטער גייען מיר שוויי־גנדיק אין דער ריכטונג צו אַ שיף, וועלכע שטייט אין אַ זייטיק אָרט, ביי דעם קליינעם הילצערנעם בריקל, וואָס האָט פאַרבונדן דעם באָדן מיט דער שיף. פון איין זייט איז געשטאַנען אברהם סטאַווסקי (טראָץ זיין גוטמוטיקייט איז ער איצט געווען זער ערנסט), פון דער צווייטער זייט איז געשטאַנען אַ נידעריקער רומענישער אָפּיציר מיט גרויסע שוואַרצע וואָנסעס. יעדער פון אונז האָט געמוזט אַוועקגעבן דעם אָפּיציר זיין פאַספּאָרט, וועלכן ער האָט גלייך אַרײַנגע־וואָרפן אין אַ שוואַרצן פאַס, וואָס איז געשטאַנען לעבן אים. אַ מידער אוּן דערשעפּטער איז יעדער פון אונז אַריין אין דער שיף. במשך אַ קורצער צייט איז די שיף פול געוואָרן מיט בערך 1000 בית״רים — פון פוילן, פראַנקרייך אוּן רומעניע.

בערך צוויי חדשים האָבן מיר זיך געוואַלגערט אויפן ים אין שרעקלעך שוערע באַדינגונגן. אונז איז געווען אַ שאַד אַז די שיף זאָל אַריינפאַלן אין די הענט פון די ענגלענדער. מיר האָבן גאַנץ גוט געווּסט, אַז אויף דער דאָזיקער שיף וואָרטן שוין אין איראָפּע נייע פאַרטיעס פון אונזערע שוועס־טער אוּן ברידער, וועלכע מוזן עולה זיין קיין ארץ־ישראל. זוכן מיר דעריבער אַ וועג צו לאַנדן, — אַז די ענגלענדער זאָלן אונז נישט באַמערקן. פלוצים דערקלערט אונז דער מפקד פון דער שיף, אַז ער האָט באַקומען אַן אָנווייזונג צוזופאָרן דירעקט קיין תל־אביב. מיר זענען גליקלעך, אונזער פרייד איז גרויס. מיר האָבן שוין לאַנג נישט געהאַט קיין ברויט אוּן קיין וואַסער. אָבער פאַרוואָס איז אונזער מפקד אַזוי מוראדיק טרויעריק? וואָס פאַר אַ סוד טראָגט ער אין זיך?

דעמאָנסטראַציע פון חלוצים פון דער שיף „פאריטאַ" אין חיפה נאָך דער אָנקונפט אין ארץ־ישראל, 1942 א״ת. רעכטס אין דער מיטן — חיים שוואַרצמאַן, דער שליח פון דער בית״ר אין ארץ־ישראל.

מיר זענען אויפן קאַלענדאַר — אַז עס איז היינט 1 טער סעפטעמבער 1939.

אין רמת גן בייַ אַ קאַריוער. איובֿ־גרופּן פּונדערהיים

אין אַ צייט אַרום, וועו איך בין שוין געזעסן צוגאַסט בייַ בנימין ווייניריבֿ אין רמת־גן, האָב איך געלייענט אַ בריוו וואָס ער האָט דערהאַלטן פּון זיין פּאַטער.

צווישן אַנדערן איז געווען געשריבן, אַז מיט עטלעכע וואָכן צוריק, איז אַ גרופּע בית״רים פּון קאַריוו אַפּגעפּאָרן קיין ארץ־ישראל. צווישן זיי זענען געווען שמעון זאַלצבערג, חיים ריצער, פּנחס גאָלדבערג, לייבל וואַכנהאַזער און אַנדערע. צוקומענדיק צו דער רומענישער גרענעץ, האָט מען זיי שוין דאָרט נישט אַריינגעלאָזט, צוליב דער אַנגע־ שטרענגטער פּאָליטישער לאַגע.

ליידער איז זייער טראַנספּאָרט שוין קיינמאָל נישט אַנגעקומען צו די ברעגעס פּון ארץ־ישראל. אַלע האָבן זיי פּאַרשפּעטיקט. אַלע בית״רים, מיט קליינע אויסנאַמען, זענען אומגעקומען. בלויז 5 בית״רים האָבן זיך געראַטעוועט פּון אומקום: דאָס זענען: יאָסעלע חאַניסמאַן (געפינט זיך היינט אין נייַ־זעלאַנד), חיה ריצער, שמואל גאָטליבֿ, און סאַנע (נתנאל) ראָזענזאַן, וועלכע זענען אין ישראל.

מיט דער שיף „אַלטאַלענא״, וועלכע האָט געברענגט געווער און 800 בית״רים, איז אויך געקומען קלמן טייטלבוים. די שיף איז ווי באַוווסט, באַשאַסן געוואָרן און עס זענען געווען צענדליקער קרבנות. קלמן טייטלבוים איז געבליבן לעבן.

ס׳ווילט זיך אויף דעם אָרט נאָך עפּעס זאָגן וועגן „אַלטאַלענא״, נאָר... אפּשר געהערט עס טאַקע נישט צום קאַריווער יזכור־בוך? — — —.

איך געפין פּאַר נויטיק צו פּאַראייבֿיקן אין אונזער בוך דעם אָנדענק ספּעציעל פּון אַלע אומגעקומענע חברי המפּקדה וראשי הקבוצות, וואָס זייער לעבן איז געווען הייליק אַן קאַמף פּאַר מלכות ישראל.

מענדל בריק, יאַנקל זאַמדמער, אברהם זאַמדמער, אלעזר ווירמאַן, שמעון זאַלצבערג, צביה ראָזן, חיה ראָזן, מינטשע נידערבערג, יאָסל האָפּענהיים, מאָטל זאַלצבערג, חיים ריצער, סאָניע הערשמאַן, מינטשע עלענבויגן, גאָלדע ווייַנבוך, חנה ווייַנבוך, הינדע וואַלפּיש, משה ווירמאַן, זלמן טענענבוים,

לובֿאַ גאָטליבֿ, טאָכטער פּון לייבֿיש און חנה רויזע — אומגעקומען

קלמן טייטלבוים, זון פּון מאיר און שרהלע ראָזענבערג

מענדל קאַווע, מאיר קאַרטמאַן, חיים שטערן, לייבל וואַכנ־ האַזער, ליובֿאַ גאָטליבֿ, מלכה האָניגסבלום, פּנחס גאָלדבערג, משה קעניג הי״ד.

קאַריווער אין אַמעריקע

דער מאָנומענט־קאַמיטעט אין ניו־יאָרק, פּון רעכטס: איזי עדלהערץ (געשטאָרבן אין יאָר 1954); לייבל קאַווע; שלום רובֿינשטיין; משה רובֿינשטיין

שמעון ווינבערג / לוד

אונזערע פראָפעסיאָנעלע פאַריינען

באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועז ס׳האָבן געיאָגט באַפרייאונגס־ווינטן פון דער גאַנצער וועלט (פוילן איז דעמאָלט געווען זעלבשטענדיק), איז אויך אין קאָריוו אַנטשטאַנען אַ פראָפעסיאָנעלער פאַריין, אוּן אַרבעטער־פאַרטייען. די פראָפעסיאָנאַלע באַוועגונג האָט גענוי אָפגעשפיגלט דעם סאָציאַלן מצב פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל. ס׳זענען געגרינדעט געווארן 2 פאַריינען פון לעדער־אַרבעטער אוּן נאָדל־אַרבעטער. מתחילת זענען אין שפיץ פון די פאַריינען געשטאַנען די אַרבעטער:

יחזקאל טענענבוים, אברהם צימערמאַן, יאַנקל גאָלד־בוים, פוליע בוכשרייבער (קאָזע), שמאי בייגלמאַן.

די פראָפ׳ פאַריינען האָבן געפירט אַן אינטענסיווע אַר־בעט. נאָכן דורכפירן עטלעכע גרעסערע שטרייקן, האָבן זיי אויסגעקעמפט אַ 10־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג. אין יענער צייט איז דאָס אין קאָריוו געווען אַ ריזן־דערגרייכונג. זיי האָבן אויך געפירט אַ קולטור־אַרבעט, האָבן געהאָט אַ ביבליאָטעק, אוּן אַ דאַנק דער דאָזיקער אַרבעט האָבן אונזערע בחורים אָנגעהויבן זיך אינטערעסירן מיט אַ יידיש בוך. עס איז אויך אַנטשטאַנען אַ דראַמאַטישער קרייז, מיט וועלכן ס׳האָבן אָנגע־פירט שמאי פינקעלשטיין, שפּעטער — משה שניידערמאַן, שרה רבקה וואַכנהאַזער. פון צייט־צו־צייט איז דער דראַמ.־קרייז אפילו אַרויסגעפאָרן מיט אויפטריטן אין די אַרומיקע שטעטלעך. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָבן זיך אַרויסגע־רוקט יונגערע טוער וויי:

אברהם וואַכנהאַזער, מאיר קאָרנשטיין, ברוך טייטלבוים, מאיר אוּן פנחס אַקערמאַן, מאַטל לאַנדמאַן, ביילע וואַכנ־האַזער, צלבה צימערמאַן, לייבּיש אוּן יצחק ראָזן, אוּן אַנדערע.

די אַרבעטער־פאַרטייען אין שטעטל האָבן געפירט זייער אַרבעט אין די פאַריינען. די ערשטע פידל האָבן געשפילט די „רויטע", וועלכע האָבן געהאַט טיכטיקע טוער פון די אַרבעטער אוּן אינטעליגענץ, ווי:

לייבּל לאַנדמאַן (אַ בן־יחיד, וועמען דער טאַטע האָט דוקא געוואָלט זען פאַר אַ רב אוּן ער האָט דעריבער געהאַט אויסצושטיין אַ שאַרפן שטרייט אין שטוב. ער איז יונג גע־שטאָרבן, אין יאָר 1933); פייוול וואַכנהאַזער (אָקס) — איינער פון די בעסטע שטעטלדיקע רעדנער, וועלכער האָט אין 29־סטן יאָר געשאָסן אַ פראָוואָקאַטאָר, אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד, אוּן דאָרט טראַגיש געענדיקט... זיין ברודער

אַ גרופּע פון פראָפעסיאָנעלן פאַריין, ביי דער קאָריוער קאָנצעלאָר
עס זענען זיך: מאיר אַקערמאַן (אין פוילן), יצחק ראָזן (אין ישראל), ביילע וואַכנהאַזער — אומגעקומען, משה ראָזענזאָן (קאַנאַדע)

אברהם וואַכנהאַזער,
אומגעקומען

שרה וואַכנהאַזער (שלמה טעוולס טאָכטער)
געלעבט אָדער לעבט נאָך אין רוסלאַנד

פייוול וואַכנהאַזער, אַ קאָמוניסט, דערשאָסן אין שטעטל אַ פראָווואָקאַטאָר, אַנטלאָפן קיין ראַטנרוסלאַנד אוּן דאָרט ליקווידירט געוואָרן

אברהם, וועלכער איז אָפגעזעסן אַ פאָר יאָר אין טורמע. אוּן דאָ וויל איך באַזונדערס דערמאָנען זיין ציווילן מוט:

אין 38־סטן יאָר האָט ער דערקלערט — אַז דער מאָס־קווער גאָט איז אַן „אָפגאָט" — אוּן אויב יידן קענען אויס־געלייזט ווערן — איז עס נאָר אין ארץ־ישראל (ער איז געוואָרן אַ ציוניסט).

פוליע „קאָזע", שמעון ווייסבערג, מאיר אַקערמאַן, לייביש ראָזען — וועלכע זענען אַלע געזעסן אין תפיסה. ערנסטע טוּער זענען געווען די בריידער וועלוול אוּן לייבל ווּורמאַן אוּן שרה רבקה וואַכנהאַזער (וועלוול אוּן שרה רבקה זענען אין 33־סטן יאָר אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד אוּן דאָרט ליקווידירט געוואָרן אין 37־סטן יאָר).

פוּן יונגערן דור זענען געווען ביילע וואַכנהאַזער, צלבה צימערמאַן, יצחק ראָזן, יצחק פאַלקאָוויטש אוּן אַנדערע.

די קאָמוניסטן האָבן אויסגענוצט יעדע מעגלעכקייט זיך צוּ לאָזן זעהן. אויב ס׳איז געשטאָרבן זייערס אַ חבר, האָבן זיי אייגנעאָרדנט אַ גרויסע לויה, אַזוי פאַר לייבל לאַנדמאַן, רבקהלע טענענבוים, שמחה פעלדבערג. זיי האָבן אויך אויסגענוצט די אינטעליגענץ — ווי שמואל פינקעל־שטיין, אברהמטשע צימערמאַן אוּן נאָך אַנדערע.

די לינקע פועלי־ציון זענען געווען אַ קלענערע גרוּפּע, אָבער זער אַ טיכטיקע. זיי זענען געווען אַקטיוו אין די פראָפעסיאָנעלע פאַריינען דוּרך זייערע טוּער יוסף יידל זאַלצבערג, לייבל האָפמאַן, אהרן אוּן פנחס אַקערמאַן.

אין שפּיץ פוּן דער פאַרטיי איז געשטאַנען יאָסל לער־מאַן. פוּן די אַקטיוויע טוּער זענען געווען אויסער די דער־מאָנטע — יוסף יידל, לייבל האָפמאַן, אהרן אוּן פנחס אַקערמאַן, שרה ריצער אוּן יבדל לחיים — שיינדל אוּן פייגע שטראַסבוּרג.

1) אהרן שניידלעדער, 2) ז. ריצער, 3) משה שניידערמאַן, 4) שמעון ליפסמאַן, 5) חוה פינקלשטיין (אין פאַריז), 6) פייגע שטראַסבוּרג (ישראל), 7) אומבאַקאַנט

שמואל האָפנהיים, שמעון וויינבערג, דוד שניידלעדער,
מאיר קאָרנשטיין, אברהם וואָכנהאַזער

אין שפּיץ פון זייער דראַמאַטישן קרייז איז געשטאַנען יאַנקל ריצער.

אין 38־סטן יאָר איז געמאַכט געוואָרן אַ פּרווו דורך שמואל פינגער (אַ געוועזענער קאָמוניסטישער טוער) צו אָרגאַניזירן אַ בונדישע אָרגאַניזאַציע אין קאַריוו, עס איז אים אָבער נישט געלונגען.

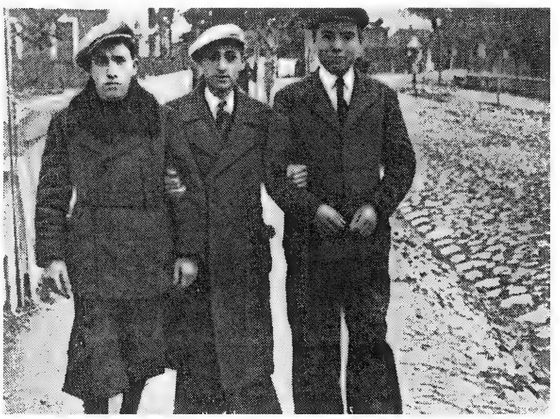
קאָריוו האָט געהאַט אַ דינאַמישע יוגנט, און מיט ענערגיע איז געפירט געוואָרן די פּראָפעסיאָנעלע, געזעלשאַפטלעכע, פּאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט.

כ׳וועל נישט יוצא זיין אויב איך וועל נישט אונטערשטרייכן, אַז אויך ביי די יידישע קאָמוניסטן אונזערע, איז די וויכטיקסטע שטרעבונג דעמאָלט געווען — די מעגלעכקייט פון קענען זיך אויסלעבן אַלס יידן, גלייבנדיק — אַז דאָס קאָן קומען נאָר דורך דער סאָציאַלער רעוואָלוציע.

דער גרעסטער טייל פון די לעבנגעבליבענע קאָריווער געפינט זיך איצט אין ישראל, און אַסך פון זיי זענען אפילו טעטיק אין די פּאַרשידענע ציוניסטישע און ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע פּאַרטייען.

1) אומבאַקאַנט, 2) רפאל אריה בוכשרייבער, אומגעקומען, 3) צפורה ווייד (אין דעטראָיט), 4) קיילע צוקערמאַן, אומגעקומען, 5) יאָסל האָכמאַן, אומגעקומען, 6) יוסף מעלהענדלער (אין פוילן)

פישל גלאָזמאַן, ביירעך האָכגעלערנטער, דריטער — אומבאַקאַנט

לויה פון רבקהלע טענענבוים, געשטאָרבן 1935. געווען טעטיק אין פּראָפּ.־פּאַריין

אברהם אהרן שטערן / בּאָגאָטאַ — קאָלאָמביאַ

ביבליאָטעק און שולע

די זיידענע יונגעלייט און די פּראָבלעמען פון יונגעלייט

אונזער שטעטל איז געווען פון די פּראָגרעסיוועסטע שטעטלעך פון לובלינער גובערניע.

הערשל אַבאָלעס, יאַנקל ווײַנריבּ, משה אהרן לייב מעכעלעס, זענען געווען די משכילים און די ערשטע אַבאָנענטן פון דער העברעאישער צייטונג „הצפירה". נאָר יאַנקל ווײַנריבּ און הערשל אַבאָלעס האָבן זיך געהאַלטן אין דער מעלה, זיי האָבן נישט איבערגעריסן מיטן בית־המדרש, געלייענט ספרים חיצונים און טאָקע אין לשון הקודש, אָבּער פון די ד׳ אמות של הלכה זענען זיי נישט אוועק. זענען זיי טאָקע געווען, ווי מען זאָגט, צו גאָט און צו לייט, געזעסן בּיים לובלינער טיש און געלערנט דעם שיעור מיט התמדה. אין די שפעהן וועט עס איז פאָראָנען ווינציק מענטשן אין בית־המדרש, דאָס הייסט אין די מיטאָג־שעהן, פלעגן זיי טאָקע בּיי דעם זעלבּן לובלינער טיש לייענען די „הצפירה" און אַמאָל טאָקע אַ העברעאיש בּוך. מע האָט זיי געריפן „זיידענע יונגעלייט". משה אהרן לייב מעכעלעס איז געזעסן און געלערנט בּיים גערער טיש און געלערנט מסכתא עבודה זרה. עס איז שוין געווען פאָר צען בּיינאָכט, דער גבאי מרדכי מעכל האָט שוין געהאָט אויסגעלאָשן דעם בּליץ־לאָמפּ אויפן באַלעמער. געקוקט צו די טישן, כדי צו זעען פון וועלכע טישן די בית־המדרשניקעס גייען שוין אַהיים — ער זאָל אויסלעשן די לאָמפּן. משה אהרן האָט געהאַלטן א בּוך אויף דער גמרא און שטאַרק פאַרטיפט אַריינגעקוקט

לאהלע שטערן. די פרוי פון אברהם אהרן, באָגאָטאַ, קאָלאָמביאַ

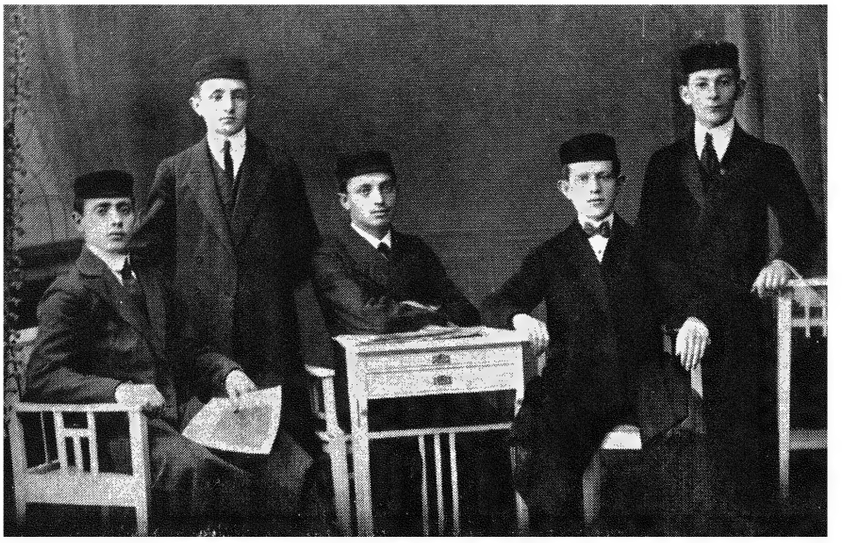

אין בּוך אַריין, און נישט געזען ווי מרדכי מעכל קומט צו. וועט ער האָט אויפגעהויבּן די אויגן פון בּוך און דערזעען ווער עס שטייט לעבּן אים, האָט ער געוואָלט דאָס בּוך אַראָפּ־ווַארפן פון דער גמרא און עס באַהאַלטן, נאָר מרדכי מעכל האָט דאָס בּוך שוין געהאַלטן אין די הענט און געשריגן:

— אַפּיקורס, גוי, רשע גמור, טריפה־פסולס וועסטו ברענגען אין בית־המדרש אַריין? אוי נאָך דערצו אויף דער גמרא?!

הערש גרשונס איז אויך צו, און מען האָט באַלד דן געווען דאָס בּוך לשריפה. גלייך אַריינגעלייגט עס אין דער גריבּע. דאָס בּוך איז געווען פון פּרץ סמאָלענסקין, עס האָט געהייסן „התועה בדרכי החיים", און משה אהרן איז געקרוינט געוואָרן מיטן נאָמען „דער שטאָט־אפּיקורס".

דאָס איז געווען אין ווינטער פון 1904, דער ערשטער ווינטער וועט איך בּין געוואָרן אַ בית־מדרשניק. עס איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1905. אין וואַרשע זענען אויסגעבראָכן סטרייקן און אַ סך יונגעלייט פון אונזער שטאָט, בחורים און מיידלעך וואָס האָבן געאַרבעט אין וואַרשע, זענען צוליב דער אַרבעטסלאָזיקייט געווען געצוווּנגען אַהיימצוקומען קיין קאָריוו. עס איז אַהיימגעקומען יאָסל וואַטשאָזש אַ זון און הערש „פּאָלקאָווניק". יאָסל איז שוין געווען אַ באַווּוסטזיניקער אַרבעטער. ער האָט מיטגעבּרענגט אַבּיסל יידישע ליטעראַטור. ער האָט מיטגעבּרענגט פּרצעס יום־טוב־בּלעטלעך און שלום עליכמס עטלעכע מאָנאָלאָגן. בּיינאָכט, ווען דער עולם איז זיך שוין צעגאַנגען פון בית־המדרש אַהיים, עסן ווועטשערע, איז ער מיט געפּאַקטע קעשענעס אַריינגעקומען אין בית־המדרש און אונטערגעוווקט, אַז קיין זייטיקע זאָלן נישט זעען, עפּעס צום לייענען. אהרן, מיין פּעטער יידלס, האָט אויך שוין געלייענט ביכער, און ער האָט מיר געגעבּן צו לייענען אַ בּוך מיטן נאָמען „אַ וועלט מיט וועלטעלעך". בּיי נחום שטראָסבּורגן האָט מען אויך שוין געלייענט אַ צייטונג. די צייטונג האָט געהייסן „דער וועג". נחום שטראָס־בורג האָט געבּרענגט דאָס בּוך „אַלט־ניי־לאַנד" פון ד״ר

פון רעכטס אויף לינקס: חיים טייכמאַן (ישראל), אברהם אהרן שטערן (באַגאַטא, קאָלאָמביע), מעכל טענענבוים — אומגעקומען. שלמה ליכט (ישראל), הערש לאָבערבוים (אַרגענטינע)

טעאַדאָר הערצל, און געבאָרגט עס מיין חבר משהלע הענעכס. מיר האָבן דאָס געלייענט צוזאַמען.

די משפחה שטראַסבורג. געווען ביי אונז צוויי ברידער — דוד הערש און נחום שטראַסבורג. אויך משה שטראַס־בורג — זייערס אַ קוזין. דוד הערש שטראַסבורג איז געווען דער סאָלטיס פון שטאָט. ער איז געווען גלייכצייטיק אַ פראָשענע־שרייבער. זענדיק אַז עס איז דאָ אַ ווילן ביי עטלעכע יינגלעך און מיידלעך צום לייענען, און עס קען צוהעלפן צו דער פרנסה אויך, האָט ער זיך איינגעשאָפן ביי אַדורכפאָרנדיקע מוכר־ספרים פאַרשידענע מעשה־ביכלעך, ווי „די בעטלער־גרעפין", „די אייזערנע פראָה" (פרוי) און אויסגעשריבן פון וואַרשע שמר"ס און בלאָשטיינס אַבי־סל ראָמאַנען, און אַרויסגעגעבן צו לייענען פאַר אַ גילדן אַ חודש לייען־געלט. ביי נחום שטראַסבורג האָט מען געהאַט אַ בע־סערן געשמאַק אין בוך, שוין אין ווינטער פון 1906, האָט מיר מיין חבר משהלע הענעכס דערציילט, אַז חיה אסתר שטראַסבורג לייענט אַ בוך, וואָס יעדער וואָס הערט דאָס לייענען — גיסט מיט טרערן. איך האָב אומבאַדינגט געוואָלט לייענען דאָס „מאַראַלישע" בוך, נאָר ווי אַזוי קען אי־ך, אַ בית־מדרש בחור, אַריינגיין צו נחום מאָטעס, אַז דאָרטן זיצן ביי די מאַשינען יונגען מיט מיידן, און מען זינגט לידער. אָבער דער ווילן צו לייענען דאָס בוך האָט גובר געווען. אַזוי ווי איך בין טיילמאָל אינדערפרי, נאָכן דאַוונען, גע־גאַנגען צו חיה דינהן קויפן אַ באָבעלע, און גייענדיק צו חיה־דינהן האָט מען געמוזט אַדורכגיין נעבן נחומס הויז, האָב איך מיך אָנגענומען מיט מוט און צוקומענדיק צו נחומס שטוב — פעסט אָנגענומען די קליאַמקע, אויפגעמאַכט די טיר און אַריין אין שטוב. פון שרעק אפילו נישט געזאָגט קיין גוטמאָרגן, נחום איז באלד צו מיר צוגעקומען און מיך געהייסן זיצן, געפרעגט וואָס איך פאַרלאַנג. חברה געזעלן האָבן זיך אָנגעהויבן שושקען און לאָכן:

— וואָס וויל דאָ דער כניאַק? דער קאָטשילאָפ? אָבער איך בין שוין צו זיך געקומען און געזאָגט, אַז משה הענעך מלמדס האָט מיר געזאָגט, אַז דאָ איז דאָ אַ בוך וואָס הייסט „דער שוואַרצער יונגערמאַנטשיק", און איך וויל, אַז מען זאָל עס מיר באָרגן.

דאָ הייבט זיך אויף חיה אסתר פון דער מאַשין און מיט איר פאָטערס איינשטימיקייט גיט זי מיר דאָס בוך, „דער שוואַרצער יונגערמאַנטשיק" פון יעקב דינענזאָן. דאָס בוך האָבן מיר געלייענט אַ גרופּע חברים, איך און ירמיה פרידמאַכער, משה ליטוואַק, עליע, אברהם מרדכי מעכלס. וואָס ווייטער זענען מיר געוואָרן מער הונגעריק צו אַ בוך. איך בין שוין אפילו געווען ביי משה שטראַסבורג, וויל מיר חברים האָבן גערעכנט, אַזוי ווי משה איז אַ ציוניסט, מן הסתם לייענט ער ביכער, און איך האָב מיך ממש איינגע־שטעלט אין אַ שפּעט־ביינאַכטיקער שעה און אַריינגעשאָרט זיך צו אים מיט אַ שטילן גוטנאָוונט. משה שלומס איז באַלד צו מיר צוגעקומען און געפרעגט מיך:

— וואָס פאַרלאָנגסטו עפעס, בית־המדרש בחור?

אַז עס פאַסט ד"ר הערצלען...

איך זאָג אים גלייך, אַז איך בין צו אים געקומען — אפשר האָט ער עפעס יידישע אָדער לשון קודש־ביכער מיר צו לייען. משה פרעגט מיך צי עס געפעלט מיר דער ציוניזם, איך ווייס נישט וואָס צו ענטפערן. זאָגט ער צו מיר אַזוי:

— אַז עס פאַסט דאָקטער הערצל און מאַקס נאָרדוי צו זיין ציוניסטן, פאַסט עס דיר אויכעט. עס דאַרף יעדערן ייד פאַסן!"

ער באָרגט מיר אַ בוך לידער פון אליקום צונזער, און זאָגט מיר, אַז מען דאַרף זינגען „די סאָכע", פאָרן קיין ארץ ישראל, און ווערן פויערים, ערד־אַרבעטער.

מיר האָבן שוין נישט געהאַט קיין חשק צו לערנען, און מען האָט נאָר געזוכט און געקלערט ווו קריגט מען יידישע ביכער. מיר, עטלעכע בית־המדרש־בחורים, מיט צוויי יינגלעך נישט־בית־המדרשניקעס, האָבן באַשלאָסן צו גרינדן אַ ביב־ליאָטעק. די בית המדרשניקעס זענען געווען:

איך, דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, ירמיה פריד־מאַכער, משה ליטוואַק, הערשל יונהס, עלי, גרשון ווייַדע, אוּן ישעיה לייב חאַנעסמאַן. אוּן ווו נעמט מען געלט? איז מען געפאַלן אויף אַן עצה, אַזוי ווי יעדערער פון אונז קריגט טעגלעך אום ווינטער, פון דער מאַמען, אַ קאָפּיקע אויף אַ באָבעלע, זאָל מען נעמען אַ קאַסעלע, פאַרשל־סן, אוּן דאָס שליסעלע אַריינוואַרפן אין שליזשי־קאַסטן (בייַם טייך). די אַלע צווייערס וואָס מיר קריגן טעגלעך — אַריינוואַרפן אין דעם קאַסעלע אַריין. גלייכצייטיק זאָלן יעדן דאָנערשטיק צווישן פון אונזערע בית המדרשניקעס גיין אַרום מיט אַ פּאַטשיילעכל, מאַכן אַ נדבה מכלומרשט פּאַר אַ בכבודיקן אַרעמען ייד, אוּן דאָס געלט אַוועקלייגן אין קאַסעלע.

פּאַרשטעלערס אוּן פּאַרשטעלטע

דאָס איז געווען אין יאָר 1907. מיר האָבן אַ גאַנצן ווינטער געזאַמלט געלט, אוּן פּורים האָבן מיר, 4 חברים, זיך פאַרשטעלט פּאַר דייטשן, באַקומען פּורים־געלט, אוּן דאָס געלט אויך צוגעלייגט צו דעם געלט וואָס מיר האָבן געזאַמלט אויף דער ביבליאָטעק. חול המועד פּסח האָבן מיר אויפגעמאַכט דאָס קאַסעלע אוּן אויסגעציילט דאָס געלט. עס איז געווען אַנגעזאַמלט 22 רובל. האָבן מיר שוין געקויפט אוּן געלייענט אַלע יידישע טעגלעכע צייטונגען. איך האָב אַבאָנירט דעם „פרייַנד", גרשון ווייַדע האָט אַבאָנירט דעם „מאַמענט" (באַמערקונג פון רעד. — דער „מאַמענט" איז נאָכנישט דערשינען אין יאָר 1907, נאָר ערשט אין יאָר 1910. עס ווערט אַוודאי געמיינט אַן אַנדערע צייטונג). מיר האָבן זיך געטוישט מיט די צייטונגען. אַזוי אַרום זענען מיר געווען באַהאַוונט אין אַלץ וואָס עס איז פאַרגעקומען אין יידישן לעבן, אוּן גלייכצייטיק אין דער וועלט־פּאָליטיק.

זעענדיק גרויסע אַנאַנסן אַז עס איז דאָ אַ פאַרלאַג „השחר" אין ווַארשע, אויף נאָוואָליפּקי 7, אוּן אַ פאַרלאַג ב. גיטלין אויף נאַלעווקעס 2, האָט מיין חבר ירמיה פריד־מאַכער אַוועקגעשריבן 2 בריוו אין די צוויי פאַרלאַגן, אַז מען זאָל אונז שיקן קאַטאַלאָגן, (געבעטן צו שיקן אויף מיין אַדרעס), ווייל מיר ווילן גרינדן אַ ביבליאָטעק.

אין אַ שבתדיקן פאַרנאַכט, ווען מיר אַלע חברים זענען געשטאַנען בייַ דער פּאָשטע אויף דעם לובלינער וועג, אוּן מיט אומגעדולד געווַארט אויף ענטפער פון די פאַרלאַגן, איז אַרויסגעקומען פון פּאָשטע משה חאַניסמאַן, ער איז דעמאָלט געווען דער בריוו־טרעגער, אוּן מיר איבערגעגעבן אַ פּעקל מיט קאַטאַלאָגן אוּן פּראָספּעקטן פון בייַדע פאַרלאַגן. זונטיק אינמיטן טאָג זענען מיר זיך צונויפגעקומען אין ווייַבערישן בית־המדרש, אוּן אַנגעהויבן אויסקלייבן וועלכע בי־כער מען זאָל ברענגען. עס איז נישט מעגלעך געווען צו קומען צו קיין טאָלק, ווייל עס איז געווען צו ווינציק געלט. מיט אַזאַ קליינער סומע ווי 22 רובל האָט מען קוים געקענט קויפן אַבי־סל מאַנאָלאָגן אוּן דערציילונגען, אָבער קיין ביכער, וואָס מיר האָבן געוואָלט, ווי מענדעלעס ווערק, פרצעס ווערק, אוּן ביכער פון רוסישע שרייבער — איז נישט מעג־לעך געווען פּאַר דעם געלט צו קויפן. מיר האָבן געזען אַז מיט דער סומע וועלן מיר גאָרנישט אויפטוּן, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צו וועגדן צו עלטערע משכילים פון שטאָט, אַז זיי זאָלן אונז העלפן. אָבער זיי האָבן אונז נישט גע־האָלפן. איינפאַך, זיי האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן.

משה שטראַסבורג — אומגעקומען

איז משה שטראַסבורג אונז אַנטקעגן געקומען מיט אַזאַ מין פּלאַן:

אָנשטאָט אַ ביבליאָטעק — צוויי אַקציעס פון דער קאָאָפּעראַטיוו באַנק

אַזוי ווי מען קען פאַר דעם געלט קיין ביבליאָטעק נישט גרינדן, זאָל מען אים געבן 20 רובל, אוּן ער וועט קויפן צוויי אַקציעס פון דער יידישער ארץ־ישראל־באַנק. אוּן אַזוי ווי אין פילעוו האָט זיך געגרינדעט בייַ מענדל פרים אַ ביבליאָטעק, וועט ער פאַרן קיין פילעוו מיט איינעם פון אונז, אוּן אויף זיין פאַראַנטוואָרטלעכקייט וועט מען אונז געבן קיין קאָריוו ביכער צום לייענען. אַזוי איז געבליבן. מען האָט געקויפט צוויי אַקציעס, אוּן איך מיט משה שלומס זענען געפאָרן קיין פילעוו.

אַריינקומענדיק אין ביבליאָטעק צו מענדל פרים, איז צו מיר צוגעקומען אַ סטודענט, אוּן מיך גענומען אויספרעגן וואָס פאַר אַ ליטעראַטור איך וויל, וויפל לייענער מיר זענען. ער האָט מיר מיטגעגעבן 10 ביכער קיין קאָריוו, אוּן אַלע צוויי וואָכן איז אַן אַנדערער פון אונז געפאָרן טוישן די ביכער. צו אונזער קליינער גרופּע לייענער זענען צוגעקומען צוויי מיידלעך לייענערינס, חיה סימע בוביס, אוּן חיה אסתר שטראַסבורג.

אין יאָר 1908 איז געקומען קיין קאָריוו זיך שטעלן צום פּריזיוו משה ניימאַרק. ער האָט אַלע יאָרן געאַרבעט אין ווַארשע, פון פאַך אַ קאַמאַשן־מאַכער, אַ סאָציאַל־דעמאָקראַט, ער האָט מיט זיך מיטגעברענגט אַ היפש ביסל ביכער. אַ גרויסער טייל פון זיינע ביכער זענען געווען סאָציאַליסטישע, וועגן קלאַסן־קאַמף, ער האָט אָבער אויך מיטגעברענגט ביכער פון שלום עליכם אוּן פון אַנדערע יידישע שרייבער. משה ניימאַרק איז אַוועק דינען צו פאָניען, אוּן די ביכער זענען געבליבן בייַ אונז אין שטוב. ער האָט נישט געלאָזט די ביכער בייַ זיין כלה, ברכה עטי, וויל אירע עלטערן זענען געווען זייער פאַנאַטיש פרום, אוּן דער ברודער משה מענדל וואָלט זיי זיכער פאַרברענט. בייַ אונז אויפן בוידעם זענען זיי געווען זיכער. אין יאָר 1909 האָבן מיר זיך אַרויסגעצויגן פון קאָריוו קיין ווַארשע, אוּן די ביכער וואָס משה ניימאַרק האָט געלאָזט בייַ אונז, האָט זיין כלה ברכה עטי באַהאַלטן בייַ משה שטראַסבורג. איך מיט הערש דן עלענבויגן, מיר האָבן אין ווַארשע געזאַמלט בייַ אונזערע היימישע שטאָטלייט, יינגלעך אוּן מיידלעך, וואָס האָבן געאַרבעט אין ווַארשע,

געלט אוּן ביכער. אַלע פרייטיק־צוּ־נאַכטס, ווען עס האָבן זיך באַוויזן אויף ראָג גענשע אוּן דזשיקע —יונגען מיט קוישן ביכער, פאַרקויפנדיק מציאות; אָדער וועז דער פאַר־לאָג לידסקי פלעגט אַנאָנסירן אַן אויספאַרקויף פוּן פאַר־שידענע ביכער, פלעג איך מיט הערש דן עלענבויגן, אוּן נאָך חברים, גלייך קויפן אוּן אַוועקשיקן צוּ אונזערע חברים אין קאַריוו. אַזוי, אַז עס איז שוין געווען אין אונזער שטאָט אַ היפש ביסל ביכער.

ענדלעך אַן אייגענע ביבליאָטעק

משה ניימאַרק איז אַהיימגעקומען פוּן מיליטער אוּן חתונה געהאַט מיט זיין כלה, אוּן צוּריקגענומען צוּ זיך אין שטוּב די ביכער. צוזאַמען מיט גרשון וויידע, ישעיה לייב חאַניסמאַן, דבורהלע טייטלבוים, ירמיה פרידמאַכער, חיה סימע בוּביס, חנטשע שטראַסבורג, משה שטראַסבורג, נחום שטראַסבורג, הערש נירענבערג אוּן דער אפיקורס משה אהרן לאָרבערבוים, — האָבן געזומען אינטענסיוו זאַמלען געלט אויף צוּ קויפן ביכער. עס איז געווען אין חנוכה פוּן יאָר 1913. מיר האָבן געווּוינט אין וואַרשע אויף קאַרמעליצקע 5, אין אַ שנייענדיקן באַגינען, קלאָפט מען אין אונזער טיר. איך בין געשלאָפן אין קיך. צוזאַמען מיטן פראָסט שאַרט זיך אַריין משה ניימאַרק אוּן מיט אַ פריידיקן אויסגעשריי טוט ער אַ זאָג:

— אברהם אהרן, איך האָב מיט זיך געבראַכט 300 רובל, מיר האָבן ענדלעך די מעגלעכקייט צוּ גרינדן אַ ביבליאָטעק!

אַביסל שפּעטער זענען מיר געגאַנגען אויף נאָוואָליפקי 7 אוּן איינגעהאַנדלט אונזער ביבליאָטעק, אַביסל האָבן מיר געקויפט ביי גיטלין, אויף נאַלעווקי 2, אוּן מיט מזל — אונזער קאַריוו האָט שוין אַ ביבליאָטעק. קיין לעגאַליזאַציע האָט די ביבליאָטעק נישט געהאַט, ווייל די צאַרישע רעגירונג האָט נישט געוואָלט לעגאַליזירן קיין יידישע ביבליאָטעק.

אין אויגוסט 1914 איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, משה ניימאַרק וועלט אַבילזירט אין דער אַרמיי קיין כאַרקאָוו, אוּן זיין פרוי פאַרט מיט אים מיט. חול המועד סוכות קום איך קיין קאַריוו, ווייל באַלד איסרו חג סוכות דאַרף איך זיך שטעלן אין פילעוו צום פריזיוו. מען האָט מיך טאַקע צוגענומען פאַר אַ זעלנער. בעת מען האָט די פאַרטיע רעקרוטן געפירט צוּ דער באַן, אויפן פילעווער שאָסיי, ס׳איז געווען ביינאַכט, שטאָק פינצטער. דאַרט וווּ מען דרייט זיך אַריין צום וואָקזאַל — בין איך געבליבן הינטערשטעליק. די פאַרטיע איז אַוועק צום וואָקזאַל, אוּן איך בין גלייך געגאַנגען קיין קאַריוו. אין קאַריוו האָט משה מענדל מיר געגעבן דעם שליסל פוּן משה ניימאַרקס שטוּב, אוּן איך בין דאַרט געשלאָפן כמעט דעם גאַנצן ווינטער. איך האָב מיך אויסבאַהאַלטן פוּן גיין אין רוסישן מיליטער. די ביבליאָטעק איז געליגן אין שלאָף־באַנק אוּן אַביסל ביכער זענען געווען בייַ די לעזער.

איך בין אַוועק דינען אין רוסישן מיליטער איסרו חג פסח 1915. וועז איך בין אַהיימגעקומען ענדע זומער קיין וואַרשע, איז קאַריוו געווען פאַרנומען פוּן די עסטרייכער. וואַרשע איז געווען פאַרנומען פוּן די דייטשן ימח שמם. אין וואַרשע האָט באַלד אָנגעהויבן זיך צוּ פילן דער הונגער, אוּן מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסצופאָרן קיין קאַריוו. משה ניימאַרק איז אויך שוין געווען אין קאַריוו מיט זיין פרוי אוּן אַ קינד. אַ גאַנצן יום־טוב סוכות זענען מיר, די יוגנט, זיך צוזאַמענגעקומען אין הויז פוּן נחום שטראַסבורג אין שטוּב.

שמיני עצרת 1915 איז געגרינדעט געוואָרן די געזעל־שאַפט „התחיה״ אוּן די ביבליאָטעק איז געעפנט געוואָרן אין הויז פוּן נחום שטראַסבורג. 3 מאָל אין וואָך האָט מען אַרויס־געגעבן אוּן געטוישט ביכער: זונטיק ביינאַכט, דינסטיק ביינאַכט, אוּן דאָנערשטיק ביינאַכט. ביבליאָטעקאַר איז גע־וועז הערשל נירענבערג. ביים טוישן אוּן אַרויסגעבן די ביכער, איינשרייבן נייע לעזער — איז געווען חיה סימע בוּביס, אסתר ראַכעלסמאַן אוּן חנהטשע שטראַסבורג.

פוּן לינקס אויף רעכטס: חיה סימע בוּביס — אומגעקומען, רייזל צעדערבוים — אומגעקומען, סילקע מאַרגנשטערן (ניו־יאָרק), יהודית אשפיס — אומגעקומען, אסתר ראַכעלסמאַן (ישראל), אומבאַקאַנט

די געזעלשאַפט „התחיה" איז געווען אַ ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע. נאָך צוויי חדשים פון איר עקזיסטענץ איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ שולע פאַר יינגלעך אויף מיידלעך. קיין אָפיציעלע שולע איז דעמאָלט אין קאָריוו נישט געווען, אויסער די טראַדיציאָנעלע חדרים — וו׳ ברוך זיסאָליס, געצעלע מלמד, שמחה פסחס — ווו אין איין שטוב, אַדער מיט אַן אַלקערזש, צוזאַמען מיטן בעזעם אויף פאָמעשאַף, אויף אַמאָל מיט אַ פאָר הינער, וועלכע האָבן זיך געפלאָנטערט אויפן עק פון דער קלאַס. עס איז געווען אַ שווערע צייט פאַר די לערער, ווייל עס האָבן זיך נישט געפונען קיין מענטשן, וואָס זאָלן זיך נעמען צו דער נייער ארבעט. אין דער צייט פון דער גרויסער וועלט־קריזיס, אין די יאָרן 1929—1930, האָבן אַלע מענטשן אַנטלאָפן פון קאָריוו, ווי פון אַ ברענענדיקער שטאָט. אַפילו די אַלטע לערער, וואָס האָבן שוין פאַרדינט אַ פענסיע, האָבן זיך אויך אַוועקגעמאַכט. אַזוי איז דער שולע אויך אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

אַ שולע, 1 פאָליאַק און דריי העברעאישע לערערס

חנוכה איז געווען אַ פאַרזאַמלונג אין הויז פון נחום שטראָסבורג און עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ שולע פאַר יינגלעך און מיידלעך. עס האָט זיך געשאַפן אַ גרופּע מיטן נאָמען „פריינט פון דער שולע" און מען האָט געשאָפן אַביסל געלט. און ווו נעמט מען לערער? דער הויפּט־לימוד האָט געדאַרפן זיין עברית און פויליש, מילא, אויף פויליש האָט מען באַלד געקריגן אַ פאָליאַק אַ לערער, און ווו נעמט מען אַ העברעאישן לערער? אָבער גאָט האָט אונז צוגעשיקט 3 העברעאישע לערער מיטאָמאָל: בריסט־מאַן, האָכמאַן און בייגלמאַן.

דאָס זענען געווען אינטעליגענטע יידישע בחורים, וועלכע די מלחמה האָט געמאַכט פאַר היימלאָזע. זיי מיט נאָך יידן פון פינסק, האָבן אונז געהאָלפן אַרגאַניזירן די שולע. מען האָט געדונגען אַ גרויס הויז ביי חיים ראָזען, און טאָקע די דערמאָנטע דריי בחורים זענען געווען די ערשטע לערער פון שולע. מ׳האָט אַדורכגעפירט אַ פורים־אָוונט, כדי עס זאָל אַרייַנקומען געלט, און מען זאָל קאָנען באָלד נאָך פסח עפענען די שולע. עס איז געווען זייער אַ געלונגענער אָוונט.

דער אָונט איז געווען רעזשיסירט פון משה נייַמאַרק, איך האָב דעקלאַמירט „מאָניש" פון י. ל. פרץ, און איך, חיה סימע, שיינדעלע שטראָסבורג, ירמיה פרידמאַכער און חנהטשע שטראָסבורג האָבן אויסגעפירט „מיט שטראָם" פון שלום אַש. צום שלוס איז געווען פראַנצויזישע פאָסט, מיט אַ פרעמיע פאַר דעם וואָס וועט קריגן די גרעסטע צאָל בריוו. די פרעמיע איז באַשטאַנען פון שלום אַש אַ בוך. די געווי־נערין איז געווען רייזל צעדערבוים.

חול המועד פסח האָט מען אָנגעהויבן איינשרייבן קינדער אין דער שולע, און זי איז באַלד נאָך פסח געעפנט געוואָרן מיט מער ווי הונדערט קינדער. דער שכר־לימוד איז איינגעטיילט געוואָרן אין קאַטעגאָריעס:

פאַרמעגלעכע — 5 קראָנען אַ חודש; מיטעלע — 3 קראָנען — און אָרימע — אינגאַנצן אומזיסט.

עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז קיין רייכע זענען כמעט נישטאָ, דאָס הייסט עס זענען יאָ געווען אַ פאָר רייכע, נאָר זיי האָבן נישט געוואָלט שיקן די קינדער אין שולע, ווו ס׳לערנען צוזאַמען יינגלעך מיט מיידלעך, און סתם, ווי פאַסט דאָס פאַר רייכע קינדער צו גיין אין שולע און זיצן צוזאַמען מיט די אָרעמע? פון מיטעלן קלאַס איז געווען אפשר 25 פראָצענט, און די רעשט איז אַלץ געווען אָרעמע, וועלכע האָבן נישט געהאַט מיט וואָס צו צאָלן, און האָבן נישט געהאַט אויף קיין קאַיעטן און לערנביכער.

אַ פרויען־פאַריין

איז חיה־אסתר שטראָסבורג געפאַלן אויף אַ פלאַן: זי האָט צוזאַמענגענומען אַ סך יונגע פרויען און גרעסערע מיידלעך, און געגרינדעט אַ פרויען־פאַריין, כדי צו זאַמלען געלט פאַר העלפן די אָרעמע קינדער מיט שרייב־מאַטעריאַל. איז שוין אַלץ געוואָרן גוט. האָט אָבער שטענדיק געפעלט

דער פרויען־פאַריין אין קאָריוו

שטייַען פון רעכטס אויף לינקס: פערל שטראָסבורג, שרה רבקה גאָלד־שלעגער, לאה פעדערבוש, שיינדל טע־נענבוים, פייגע רחל ריצער.

צווייטע ריי: אסתר ראָכעלסמאַן, לאה האָפענהיים, חייה אסתר שטראָס־בורג, חייה עלקע שטערן, שרה ווייַדע.

דריטע ריי: מינדל שטראָסבורג, שרה נודעלמאַן.

פון זיי לעבן:

לאהלע שטערן (פעדערבוש) קא־לאָמביע; אסתר ראָכענשוואָלב (ראָ־כעלסמאַן), ישראל; שרה ווייַדע, לאָס אַנזשעלאָס; מינדל שטראָסבורג, ברוק־לין; שרה נודעלמאַן, מאָנטרעאַל; פייגע רחל ריצער, בוענאָס־איירעס.

צו צאָלן די לערער. מילא, פאַר דעם פוילישן לערער האָט געמוזט זיין צו צאָלן, ער איז געווען דער ערשטער צום באַקומען לוין, נאָר פאַר די העברעאישע לערער האָט שטענדיק אויסגעפעלט לפחות אַ העלפט. דאָס האָט אַזוי געהאַלטן ביז מיר האָבן געשאַפן אַ גוט אַרגאַניזירטן דראַמאַטישן קרייז, און יעדע צוויי מאָנאַטן — געגעבן אַ פאַרשטעלונג, און דאָס האָט אונז געהאָלפן אויסצוהאַלטן די שולע.

זומער 1916 האָבן מיר באַשלאָסן צו גרינדן אַן אומפאַרטייאישע געזעלשאַפט, אין וועלכער עס זאָלן ווערן מיטגלידער די גאַנצע יוגנט פון שטאָט; אַרבעטער, סוחרים און סתם באַלעבאָטישע קינדער. מיר האָבן, לויט דער איניציאַטיוו פון אונזער חבר הערשל נירנבערג, זיך געוועגדעט קיין ווארשע, צום וואַרשעווער „הזמיר", און געבעטן אַ קאָפּיע פון די סטאַטוטן וואָס מיר האָבן גלייך באַקומען. מיר זענען זיך צוזאַמענגעקומען אין דער שולע, און ירמיה האָט איבערקאָפּירט די סטאַטוטן, אונטערגעשריבן די ביטע צום קרייז־קאָמעדאַנט קיין פילעוו האָבן:

נחום שטראַסבורג, משה אהרן לייב מעכאַלעס, משה שטראַסבורג, חיים שמואל לוסטמאַן, שיע שטראַסבורג, הערשל נירענבערג, ירמיה פרידמאַכער, משה ניימאַרק, גרשון ווייַדע, און איך.

עס באַגריסט אונז געזעראַל פאָן קוק...

מען האָט געמוזט האָבן צען אונטערשריפטן. אַ פאָר טעג פאַר סוכות רופט מען אונז אַרויף אין קאָנצעלאַריע צום וואַכמייסטער. דאָס ענגעלסמאַן און דער זשאַנדאַר היינעמאַן פרעגן וואָס מיר ווילן גרינדן. צי עס האָט נישט צו טון מיט קיין פאָליטיק. מיר האָבן דערקלערט דעם ציל פון דער געזעלשאַפט, צו הייבן דעם גייסטיקן מצב פון קאַריווער יידנטום. מיט 4 וואָכן שפעטער איז געקומען אַ טעלעגראַמע פון געזעראַל גובערנאַטאָר מיט די ווערטער:

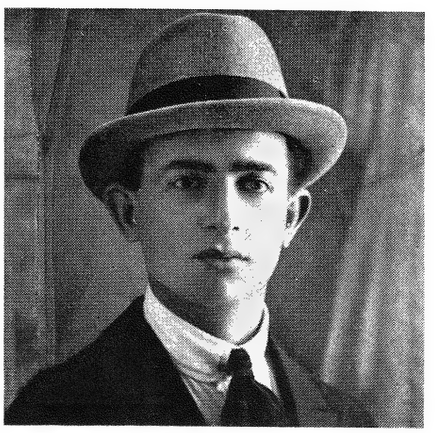
„עס ווערט באַגריסט די אַנטשטייאונג פון דער קולטור־געזעלשאַפט אין קאַריוו". אונטערגעשריבן געזעראַל פאָן קוק.

מיר האָבן געוסן אַ גרעסערע פאַרזאַמלונג אין שולע, און אַנגעהויבן ווערבירן מיטגלידער. יעדער וואָס האָט געוואָלט ווערן אַ מיטגליד אין דער קולטור־געזעלשאַפט, האָט אַנגעגעבן אַ שריפטלעכע ביטע, אַז ער וויל ווערן אַ מיט־גליד און באַדאַרפט אַ רעקאָמענדאַציע פון צוויי שוין אָנגענומענע מיטגלידער, אַז די פערזאָן וואָס גיט אָן די ביטע — איז מאַראַליש פאַסיק צו זיין אַ מיטגליד אין דער קולטור־געזעלשאַפט. די ביטעס זענען באַטראַכט געוואָרן אויף דער נאָענטסטער זיצונג פון דער צייטווייליקער פאַרוואַלטונג. אין משך פון 4 וואָכן האָט די געזעלשאַפט געציילט איבער צוויי הונדערט מיטגלידער. מיר האָבן געדונגען אַ לאָקאַל אין דער היוויליצע (הויף־אוליצע). אויף חמשה עשר בשבט איז צוגעגרייט געוואָרן די עפענונג פון דער „קולטור".

ביי אַ פול געפאַקטן זאַל האָט גענומען אַ וואָרט דער לערער בריזמאַן און מיט אַ געלונגענער באַגריסונגס־רעדע דערקלערט די קולטור געזעלשאַפט פאַר אָפן פאַר יעדן וואָס וויל ווערן אַ מיטגליד. אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געזונגען און דעקלאַמירט, און איידער דער עולם איז זיך צעגאַנגען, האָט מען באַקאַנט געמאַכט, אַז פורים וועט פאַרקומען אַן אַלגע־מיינע פאַרזאַמלונג, און מען וועט ווייַל אַ געזעצלעכע פאַר־וואַלטונג. פורים זענען אַלע מיטגלידער געקומען צו די וואַלן. אַלס פאַרזיצער צו פירן די פאַרזאַמלונג איז אויסגעוויילט געוואָרן יאַנקל הערש ניסענבוים (שפעטער דער מאַן פון בעלא שפירא פון לובלין). די וואַלן זענען געווען שוין אַביסל צו היציק, ווייל די מערהייט ציוניסטן האָבן געוואָלט אַז די פאַרוואַלטונג זאָל זיין אַ ריין ציוניסטישע, אָבער עס זענען געווען פאַרשידענע גרופּן, אויך נישט קיין ציוניסטן. זיי האָבן אויך געוואָלט זיין פאַרטרעטן אין דער פאַרוואַלטונג. הערש דן עלענבויגן איז געווען דער פאַרשטייער פון דער בונדישער גרופּע. יעקב הערש ניסענבוים פון דער פועלי־ציון און שיע לייב חאַניסמאַן פון די אומפאַרטייאישע. שפעט ביינאַכט זענען פאַרגעקומען די וואַלן. מען איז אַזוי געווען פאַרנומען מיט די היציקע דעבאַטן, אַז מען האָט פאַרגעסן צו גיין אַהיים עסן די פורים־סעודה.

געזיגט האָבן די ציוניסטן. די ערשטע לעגאַלע פאַר־וואַלטונג איז באשטאַנען פון די פערזאָנען:

פרעזעס — חיים שמואל לוסטמאַן; וויצע־פרעזעס — שיע שטראַסבורג; קאסירער — גרשון ווייַדע; עקאָנאָם — נחום שטראַסבורג; ביבליאָטעקאַר — משה חאַניסמאַן; מיטגעהילפן: אסתר ראָכעלסמאַן, חיה סימע בוביס און מינדל שטראַסבורג; רעווויזיאָנס־קאָמיסיע: משה ניימאַרק, משה

פישל ברוטמאַן, ישראל

קאָפּיע פון אַ לעגיטימאַציע פון דער „קולטור"

די ערשטע רייִ אין פראָנט, פון רעכטס צו לינקס:
משה אברהם קעניג; חנהטשע שטראָסבורג (יעצט קעניג); חיה סימע בוביס (טאָכטער פון הערשל בוביס — אומגעקומען); שטראָסבורג שיע (זון פון דוד הערש — אומגעקומען; אסתר ראָכעלסמאַן (יעצט ראָכענשוואַלבֿ, אין ישראל); רייזל צעדערבוים (שאול לעווינזאָנס אייניקל, אומגעקומען).

2־טע רייִ, פון רעכטס צו לינקס:
מעכל ברוסטמאַן (געהרגעט געווארן אין ארץ ישראל); ירמיה פרידמאַכער (אין לאָס אַנזשעלאָס); חיים שמואל לוסטמאַן (פעלדשער, גענשטאַרבן פאַרן קריג); נחום שטראָסבורג (גענשטאַרבן פאַרן קריג); הערש נירענבערג, מאיר עטעלעס, גענשטאַרבן פאַרן קריג; הערש דן עלענבויגן (זון פון לייזער סטאָליער) אומגעקומען.

3־טע רייִ, רעכטס צו לינקס:
יאַנקל ראָכעלסמאַן (לייביש לאָזערס זון, אומגעקומען); אברהם אהרן שטערן, (באָגאָטא, קאָלאָמביע); נפתלי זאַלצבערג (מאָטל קאָנערס זון, ניו־יאָרק); איטשע שטראָסבורג (דוד הערשס, אומגעקומען); גרשון ווייִדע (שלום וואָלפס, לאָס אַנזשעלאָס); משה חאַניסמאַן (ריאָ דע זשאַנעיראָ); שעיה לייב חאַניסמאַן, אומגעקומען.

אהרן לאָרבערבוים, און ירמיה פרידמאַכער אַלס סעקרעטאַר. איך מיט דעם לערער בריצמאַן זענען באַשטימט געווארן צו שאַפן אַ ליטעראַרישן קרייז.

די ביבליאָטעק איז געבליבן געווארן אין דער קולטור־געזעלשאַפט, און עס איז אַוועק אַ פיבערהאַפטע ארבעט. יעדן שבת פון 3 נאָכמיטאָג זענען כמעט אַלע מיטגלידער זיך צוזאַמענגעקומען אין דער „קולטור" אַריין. נחום שטראָסבורג האָט געלערנט אַ קאָפיטל תנ"ך, בריצמאַן האָט געגעבן אַ רעפעראַט איבער די יידישע נביאים, און צום שלוס פלעג איך לייענען שלום עליכמען אַדער פרצן, אַדער אַן אַנדערן יידישן שרייבער. מיר פלעגן ברענגען דעם שרייבער שלמה שיינבערג פון פילעוו, און ער פלעגט אונז געבן רעפעראַטן אויף פאַרשידענע טעמעס. עס האָט אונז באַזוכט דער פאָעט לייב מלאך פון ראַדאָם, י. מ. וויסנבערג פון זשעלעכאָוו, יקיר וואַרשאַווסקי פון וואַרשע. דער מיטגלידס־אָפּצאָל איז געווען אַ האַלבן קראָן אַ חודש. אָבער עס האָט נישט געקלעקט אויף אַלע אויסגאָבן, ווייל די שולע איז שטענדיק געווען אין חובות. האָבן מיר זיך געווענדעט צו דעם קרייז־קאָמענדאַנט אין פילעוו, און געבעטן אַ דערלויבעניש אויף אַ בלימל־פאַרקויף אויפן גאַנצן פילעווער קרייז. מיר האָבן באַקומען די דערלויבעניש און אונזערע פאַרלעך זענען פריילעך אַרויסגעפאָרן אין די שטעטלעך פון פילעווער קרייז. קיין איין שטעטל נישט אויסגעמיטן. און נאָך פריילעכער זענען זיי צוריקגעקומען מיט בייטלען געלט. אַזאַ בלימל האָט אונז געגעבן די מיטלען אויף עטלעכע חדשים אויסצאָבן.

אונזערע ליטעראַרישע אָוונטן און טעאַטער־פאַרשטעלונגען פלעגן צוציען די יוגנט פון די שכנותדיקע שטעטלעך — ווי פון פילעוו, קאָנסקעוואָליע. פון מאַרקושאָוו איז דאָך אָפגערעדט. וועו עס זענען אויסגעקלעפט געווארן די אַפישן אין די שטעטלעך, אַז אין דער און דער נאַכט קומט פאָר אין קאָריוו אַ ליטעראַרישער אָוונט, אַדער אַ טעאַטער־פאַרשטעלונג, אויב עס איז נאָר נישט געווען קיין שבת־צונאַכטס, נאָר סתם אַ יומא דפגרא, וועו מען מעג פאָרן מיט אַ פור, איז מען שוין געווען זיכער, אַז דער מאַטעריעלער דערפאָלג וועט זיין אַ געזיכערטער.

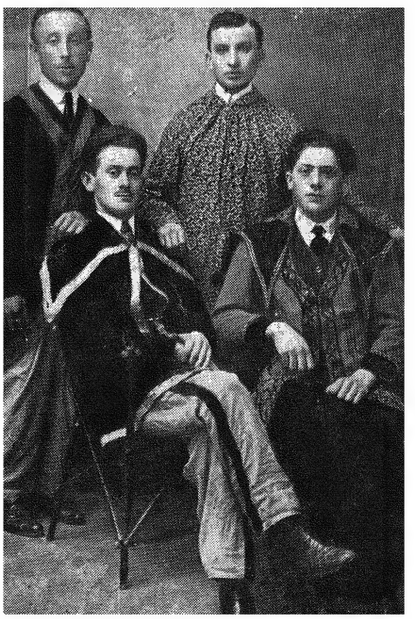
ענדע יאָר 1917 איז דער מלחמה־פראָנט אַוועק פון פינסק טיפער אין רוסלאַנד, און אונזערע לערער האָבן געבעטן זיי צו באַפרייען פון דער שולע. מיר האָבן זיך געוועט־דעט קיין וואַרשע צום שול־קוראַטאָריום, און מען האָט אונז אַראָפגעשיקט אַ לערער מיטן נאָמען יעקב טאָגפויגעל. זייער

אברהמטשע צימערמאַן, זיין פרוי שיינדעלע — מיט זייער פרעבל־שולע אין די לעצטע יאָרן פאַרן קריג

אַ גוטער פעדאַגאָג און סתם אַ שיינער יונג. פון לובלין איז געקומען אברמטשע צימערמאַן אַלס פולישער לערער, און די גרופּע נישט־ציוניסטן האָבן דווקא געוואָלט אַז מען זאָל לערנען יידיש אויך, און מיין פריינט ירמיה איז געוואָרן יידישער לערער אין שולע.

אין אונזער שטעטל האָבן זיך מקנא געווען די יוגנט אין מאַרקושאָוו און וואַנוואָליץ, און איך האָב געמוזט פאָרן מיט אייניקע יונגעלייט פון זיי קיין וואַרשע, אייגצוקויפן פאַר

פון רעכטס צו לינקס:
עס שטייען: 1) אומבאַקאַנט, 2) נפתלי זאַלצבערג.
עס זיצן: 1) יאַנקל לאָבערבוים, באַגאַטע; 2) חיים לאָבערבוים, זיין ברודער — אומגעקומען

זיי אַ ביבליאָטעק, און געבן בייַ זיי אייניקע ליטעראַרישע פאָרלעזונגען.

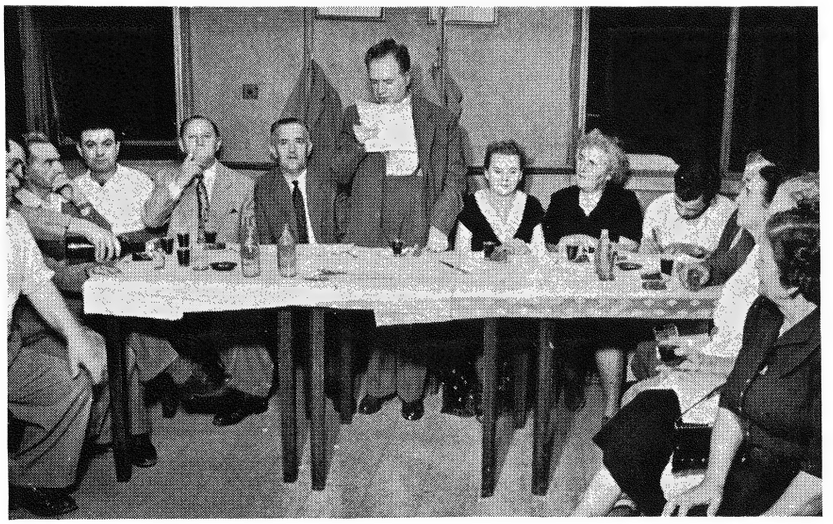
אונזער דראַמאַטישער קרייז איז זיך צעוואַקסן. אונטער דער רעזשי פון שלמה שיינבערג האָבן מיר געשפילט „דער אינטעליגענט" פון פרץ הירשבייַן, „די משפחה" פון ה. ד. נאָמבערג. אויסער וואָס מיר האָבן געהאַט אַ מאָראַלישן דערפאָלג, האָבן מיר טאַקע געהאַט די מעגלעכקייטן אויסצוהאַלטן די שולע מיט אירע 375 קינדער, פון וועלכע קוים אַ דריטל האָבן באַצאָלט שכר־לימוד.

אין יאָר 1917 זענען די אַרבעטער־גרופּן געוואָרן לינקער, און אַסך מיטגלידער פון דער קולטור־געזעלשאַפט זענען אויך געוואָרן לינק געשטימט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אַרומרייסענישן אין דער געזעלשאַפט. עס האָט זיך געריסן צום בענקל און מיט געוואַלד געוואָלט איבערנעמען די אינסטיטוציע יאָסל לערמאַן מיט זיינע חברים די פּועלי־ציון. בייַ דער יערלעכער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג אין יאָנואַר 1918, זענען שוין אַריין אין דער פאַרוואַלטונג הערש דן עלענבויגן פון דער בנודישער גרופּע, און יאָנקל ריצער פון די פּועלי ציון. ר׳ נחום שטראַסבורג האָט זיך צוריקגעצויגן פון דער „קולטור" און געווידמעט זיין גאַנצע אַרבעט פאַר דער שולע. אין מערץ 1918 איז קראָנק געוואָרן אויף טיפוס אונזער חבר און פריינד הערשל נירענבערג, אייגער פון די גרינדער און אַקטיוע מיטהעלפער פון אונזער געזעלשאַפט־לעכער אַרבעט, און נאָך 10 טעג קראָנק זיין איז ער געשטאָרבן. בייַ דער לויה זענען געגאָנגען אַלע קינדער פון דער שולע מיט די לערער. צוריקגייענדיק פון דער לויה, איז אונז אַקעגנגעקומען אַ פּוילישע דעמאָנסטראַציע מיט טראַנספאָרענטן:

„אַרויס מיט די אָקופּאַנטן און באַפרייען פילסודסקין!"

באַלד זענען אָנגעלאָפן די עסטרייכישע זשאַנדאַרמען און עס איז אויסגעבראָכן אַ שיסעריי. מיר האָבן קוים געדאָנשעט אַריינצולויפן מיט די קינדער אין שולע.

אין זומער 1918 האָבן מיר פאַרגרעסערט אונזער ביבּ־

אברהם אהרן שטערן, אויף אַ באַנקעט אין ישראל אין 1952. ער רעצענטירט „מאַנישׁ" פון פרצן

ליאָטעק. מיר האָבן שוין געהאַט איבער 1500 ביכער. דעם 11־טן נאָוועמבער 1918 זענען אַווק די עסטרייכער און פוילן איז געווארן זעלבסטשטענדיק. מיר האָבן פאַרגעזעצט אונזער קולטורעלע געזעלשאַפטלעכע אַרבעט. מען האָט אייַנגעאָרדנט אַ פאָלקס־אוניווערזיטעט, אוּן יעדן פרייטיק־צוּנאַכטס זענען פאָרגעקומען אין שולע לעקציעס איבער פאַרשידענע ליטעראַרישע טעמעס.

עס איז געווען אין אַ פרייטיק־צוּנאַכטס ווען מיר אַלע זענען געווען אין שולע. שלמה שיינבערג האָט געהאַלטן אַ פאָרטראָג וועגן ליטעראַטור בכלל, אוּן יידישע ליטעראַטור בפרט. דער זאַל איז געווען פול ווי שטענדיק. פלוצים דער־הערט מען אַ זעץ אין די טירן, אוּן עס הערט זיך אַ געשריי:

— ווישיסטקע זשידזשי וויכאָדזשיטש! רענצע דאָ גוּרי!

מיר גייען אַרויס פון שולע אוּן מען שטעלט אויס צוּ 4 אין דער ריי. דער פראָסט קנאַקט, אוּן מיר שטייען מיט די הענט אין דער הויך. געמבלעוויטש מיט נאָך שקצים, מיט די ביקסן קעגן אונז אויסגעשטרעקט, שרייען צוּ אונז:

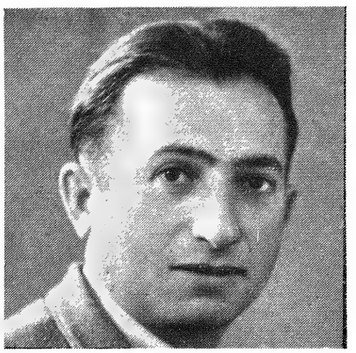
— זשידזשי באָלשעוויצי!

זיי זוכן ביי אונז געוואָר. ענדיקנדיק דאָס זוכן ביי אונז געוואָר, אוּן גאָר נישט געפינענדיק, ווילן זיי אַריין אין שולע זוכן געוואָר, אָבער דאָ שטעלט זיך אַוועק אברמטשע צימער־מאַן ביי דער טיר פון שולע, אוּן זאָגט אַז ער וועט זיי נישט אַרײַנלאָזן. זיי קאָנען אונטערוואַרפן געוואָר אין שולע. ער וויל אַז מען זאָל רופן דעם וואָיט מיטן סאָלטיס, אוּן נאָר אין זייער אָנוועזנהייט וועט מען זוכן. מען האָט אברהמטשע צימערמאַן גוט אָנגעשלאָגן, אָבער ער האָט אויסגעפירט. פאַרשטייט זיך אַז מען האָט גאָרנישט געפונען. אָבער מיר האָבן שוין נישט געקענט אַרבעטן פריי ווי ביי די עסטרייכער. דער בעל הבית האָט געפאָדערט דעם לאָקאַל פון דער „קולטור", אוּן מיר האָבן געדונגען אַ שטוב ביי מעכל ברוטמאַן.

קוים האָבן מיר זיך אַרײַנגעצויגן אוּן אָנגעהויבן אַרויס־געבן ביכער אונזערע לעזער, איז געקומען פון סטאַראָסטע אַ באַפעל אָפצושטעלן די אַרבעט, ביז מען וועט קריגן אַ נייע לעגאַליזאַציע. אַדאָנק ישיע לייב חאַניסמאַן איז מיט שווערער מי געקומען די לעגאַליזאַציע.

אין 1920 צעפלאָקערט זיך די מלחמה צווישן פוילן אוּן רוסלאַנד אוּן אַלע מיליטער־פעיקע פון אונזער שטעטל, אוּן איך בתוכם, זענען אַוועק אין מיליטער. אין די ערשטע חדשים פון 1921 ווערט שלום אוּן מיר קומען אַהיים. די שולע עקזיסטירט נישט מער. איך האָב חתונה אוּן פאָר אַוועק ווויינען קיין וואַרשע. דערנאָך קיין קאָלומביע.

אונזער קאָריוו איז חרוב געוואָרן! אַלץ פאַרלוירן גע־גאַנגען! אַלץ וואָס איז מיט נויט אוּן מסירת נפש געשאַפן געוואָרן!

פנחס שילדקרויט / תל־אביב

די „צעירי אגודת ישראל"

די „צעירי אגודת ישראל"־אַרגאַניזאַציע ביי אונז אין שטעטל

די „צעירי אגודת ישראל" איז אין קאַריוו געגרינדעט געוואָרן שפעטער ווי אַלע אַנדערע אַרגאַניזאַציעס, ווייל די שאַרפע חסידים אוּן אויך לומדי־ם, ווועלכע זענען נישט געפֿאָרן צו אַ רבין, זענען געווען קעגן שאַפֿן אַזאַ אַרגאַניזאַציע. זייער מאַטיוו איז געווען, אַז דאָס וועט אָפּרייסן די בית־מדרש־בחורים פוּן לערנען. אַרויסגעווויזן האָט זיך פּאַרקערט — אַז וואָס אַמאָל האָט זיך אַוועקגעריסן אַן אַנדערער בחור פוּן בית־מדרש־טיש. אויך פוּן די קאַריווער בחורים וואָס זענען געווען צעשפּרייט אין די באַרימטע פּוילישע ישיבות, זענען אָנגעקומען גרוֹסן וועגן „קאַליע ווערן".

אין דער צייט האָט זיך אין קאַריוו געפֿונען ישראלקע פּראָסט, נישט קיין געבוירענער קאַריווער. ער איז געווען ביי זיין באָבע עטל נחמיהס.

אַדאָנק זיין איניציאַטי־ו איז צוזאַמענגעקומען געוואָרן אַ באַראַטונג פוּן עלטערע אוּן יונגערע עסקנים, פוּן די עלטערע האָבן אָנטייל גענומען פּסח שניאור — דעם סאָקאָלאָווער רבינס איידעם; מאָטל זילבערבלוּם — איטשע שניאורס איידעם, נח לערמאַן, שעיה אלטמאַן, ישראל גאָזשיטשאַנסקי,

הרב דוד קירשענבוים (לאָנדאָן—קאַנאַדע), זון פוּן ר׳ יאָסל שוחט, מיטגרינדער פוּן דער „צעירי אגודת ישראל" אין קאַריוו

יעקב ברוך ווייזענקלאָר אוּן הרב דוד קירשענבוים, היינט אין דאָנדאָן—קאַנאַדע.

פוּן די יונגערע עסקנים האָבן אָנטייל גענומען ישראל לערמאַן (שפּעטער געוואָרן אַ גאַרוואַלינער איידעם), ישראל יצחק — שרה רבקה די פישערקעס אַ זון, יאַנקעלע הערצקעס. טראָץ וואָס אין טאָג־טעגלעכן לעבן האָבן די אַלע עסקנים נישט געלעבט בשלום צווישן זיך. צום ביישפּיל: ישראל גאָזשיטשאַנסקי איז שטענדיק געווען ברוגז מיט נח לערמאַן צוליב די מאַנופּאַקטור־געשעפטן וואָס זיי האָבן געהאַט אין שכנות. אין חסידות — איז אויך געווען מחלוקתן: איינער איז געפֿאָרן צו ר׳ שלמהלע אייגער קיין לובלין, דער אנדערער — צו זיין ברודער ר׳ עזריאל מאירן קיין פּילעוו. אויך צווישן קאָצקער אוּן סאָקאָלאָווער חסידים איז נישט געווען קיין שלום־בית, אָבער צו דער מלחמת־מצוה האָבן זיך אַלע פאַרייניקט. זיי האָבן באַשלאָסן אָנהייבן פירן אַ פאַרצווייגטע טעטיקייט צווישן די בית־מדרש־בחורים, אוּן אויך סוחרישע בחורים, וועלכע האָבן בלויז ביינאַכט געלערנט דעם דף־יומי.

די טעטיקייט פוּן די צ. א. י. איז באַשטאַנען אין פאַרשפּרייטן די אגודיסטישע ליטעראַטור, די טעגלעכע צייטונג „דער יוד" (שפּעטער „דאָס יודישע טאָגבלאַט"), די יוגנט־בלעטער, וועלכע זענען רעדאַגירט געוואָרן פוּן אברהם מאיר קראָנגראד (א געבוירענער אין נחום סאָקאָלאָווס שטעטל, ווישיגראָד). ער איז איינמאָל געווען ביי אונז אין שטעטל אוּן געהאַלטן אַ רעפֿעראַט. נאָכן רעפֿעראַט האָט זיך משה מאיר פּעלדבערג אויסגעדריקט אויף אים — אַז דער יונגער־מאַן וועט אַמאָל זיין דער אגודיסטישער סאָקאָלאָוו.

די אגודיסטן האָבן אויך אַבאָנירט דעם העברעאישן זשורנאַל „דגלנו", וואָס א׳ז רעדאַגירט געוואָרן דורכן באַווסטן אגודה־זשורנאַליסט ר׳ אַלעקסאַנדער זישע פרידמאַן.

אין דאָזיקן זשורנאַל איז עטלעכע מאָל געווען געדרוקט מאמרים פוּן קאַריווער יונגעלייט — ווי יעקב שניידלעדער, אוּן דער איינציקער ייד וואָס האָט ביי אונז געטראָגן אין זיינע ציצית תכלת, דער איינציקער ראַדזינער חסיד — שמואל משה. די קאַריווער צעירי אגודת ישראל איז געווען אַזוי באַווווסט אין דער צענטראַלע פוּן וואַרשע (פּריער אויף גראַניטשנע 9 דערנאָך אויף שוויענטא־יערסקי 22), אַז כמעט יעדער אגודה־פּירער וואָס איז געפֿאָרן קיין לובלין אין פאַרטיי־שליחות, אָדער אין „ישיבת חכמי לובלין", איז אַפֿגעשטיגן אין קאַריוו. ס׳האָבן באַזוכט קאַריוו פאַר וואַל־אַקציעס צו די פּוילישע סיימען — די באַווווסטע זשורנאַליסטן

די „צעירי אגודת ישראל"

1־טע רייִ, פון רעכטס אויף לינקס:
אלתר ראַפאַפּאָרט, אלתר שוכ־העגדלער, אברהם משה זינגער, לייבל ראָזענזאַן (בני ברק, ישראל), הערש שניידלעדער.

צווייטע רייִ:
קלמן צוקערמאַן, זיינוול פרידמאַן, פּנחס שילדקרויט (תל־אביב), שמחה בערגערמאַן, לוי גראָסמאַן (רמת גן), חיים אביגדור אַלטמאַן (תל־אביב), לייבּיש טשעכאַנאָווסקי.

דריטע רייִ:
משה מאיר פעלדבּערג, משה שטאמפאטער, יאנקל שניידלער, מלך גאָזשיטשאנסקי, משה ראָזענבערג (דעלעגאַט פון וואַרשע, לעבט היינט אין ישראל), שמואל לערמאַן, יחזקאל גראָסמאַן, שמחה בונם (ישראל גאָזשיטשאנסקים אַן איידעם), אברהם האָניגסבלום, אברהם אַבערקלייד. אַלע, חוץ די באַצייכנטע מיט די ווויינערטער— אומגעקומען.

פונעם „יודישן טאָגבלאַט" ר׳ אברהם מרדכי ראָגאָווי, ר׳ אייזיק בער עקערמאַן. די אגודה־נומערן 18 און 33 האָבן ביי אונז באַקומען מער שטימען ווי אַנדערע ליסטעס.

געווען פאַלן ווי די קאָמוניסטישע יוגנטלעכע האָבן אַגיטירט זייערע עלטערן, און סתם אַרעמע, פרומע מענטשן אַז זיי זאָלן שטימען פאַרן קאָמוניסטישן נומער 13. זיי האָבן צוגעזאָגט די אַרעמע מענטשן, אַז אויב מ׳וועט שטימען פאַר דער קאָמוניסטישער ליסטע, און די קאָמוניסטן וועלן מצליח זיין, קומען צו דער מאַכט — וועלן די רייכע זיך מוזן טיילן מיט די אַרעמע. און ס׳וועט מער נישט זיין קיין אַנטיסעמיטיזם. ס׳וועט זיין אַ גן־עדן אויף דער ערד. אָבער די אַרעמע פרומע יידן האָבן נישט געוואָלט קיין גן עדן, וועלכער איז קיגן תורה. זיי האָבן געשטימט פאַר דער אגודה־ליסטע, וועלכע איז געשטיצט געוואָרן דורך אַלע גדולי התורה.

די צעירי־אגודיסטן האָבן שוין געהאַט אַ טראַדיציע, אַז יעדן שמחת־תורה און שבת בראשית זיך אָפּצוטיילן פון זייערע חסידים־שטיבלעך וווּ זיי האָבן געדאַווענט יעדן שבת און יום טוב... זיי האָבן געמאַכט אַליין אַ „מנין". יעדעס יאָר ביי אַן אַנדערן רייכן בחור — ווי ביי חיים שניאור, אלימלך גאָזשיטשאַנסקי, שמואל לערמאַן, יחזקאל גראָסמאַן. צו די הקפות פון „צעירי אגודת ישראל" פלעגן קומען יצחק פישמאַן, קראַנקערהייט געטאַנצט מיטן עולם„ וטהר לבנו". אויך משה טוביה קאַווע איז געקומען שמחת תורה צו דער אגודה־יוגנט. שפעטער אַליין געוואָרן אַן אַקטיוויסט אגודה־עסקן. ס׳זענען אויך געקומען יאַנקל גוטמאַן, יחזקאל גוטמאַנס זון, שאול פאָמעראַנץ, מאיר לעווין, און נאָך אַנדערע חסידישע יוגנגעלייט.

די צעירי אגודת ישראל האָט זיך אויך פאַרנומען מיט תיקון־ספרים. יעדן פרייטיק און ערב יום־טוב זענען איבערן שטעטל אַרומגעגאַנגען 2 חברים מיט אַ פושקע און געזאַמלט געלט אויף צו קויפן נייע ספרים, אויך צו פאַרעכטן די אַלטע. נייע ספרים פלעגט מען איבערגעבן צו יאָסקי חזן, אַז ער זאָל ברענגען פון לובלין אָדער וואַרשע. מיט אייניגע אַלטע ספרים האָט זיך פאַרנומען שאול איינבינדער.

בכלל איז דאָס קאָריוואר בית־מדרש געווען רייך מיט ספרים, אַזוי ווי דאָס פּאַסט פאַר אַ לומדים־שטעטל. די צעירי־אגודאיסטן האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט העלפן די משולחים, וואָס זענען געקומען זאַמלען געלט פאַר פאַרשידענע ישיבות. אין דער צייט פון צווישן מנחה־מעריב, ווען דער משולח האָט געהאַלטן זיין דרשה האָבן שוין עטלעכע בחורים צוגעגרויפט דעם טיש נאָענט צו דער טיר, מ׳זאָל אַזוי לייכט נישט קאָנען אַרויסגיין, אָנגעצינדן עטלעכע גרויסע ליכט, אַוועקגעלייגט די קבלה־ביכלעך, אויך דעם קול־קורא פון רי רביים און רבנים צו שטיצן די ישיבה.

צומאָרגנס איז מיט דעם משולח אַרומגעגאַנגען אַ חבר פון צעירי אגודת ישראל אויפמאַנען ס׳געלד ביי יעניקע וואָס זענען בייגאַכט נישט געווען אין בית המדרש. די חברים פון צעירי אגודת ישראל האָבן אויך געזאָרגט פאַר באַזאָרגן די משולחים און סתם בעל דרשהס, וואָס זענען כמעט יעדן טאָג געקומען קיין קאָריוו, מיט עסן און שלאָפן, ס׳איז געווגג געווען אַז עמעצער פון די עלטערע בחורים זאָל צושיקן אַ צעטעלע צו וועלכן פרנסה־ייד ס׳זאָל נאָר זיין: „היינט דאַרפט איר געבן עסן און שלאָפן פאַר דעם משולח" — און קיינער האָט נישט געוואָגט אָפּצוזאָגן.

אויך אַ בית־יעקב־שולע איז געווען אין קאָריוו. די גרינדערס פון דער שולע זענען געווען:

שרהלע איטשע שניאור, שרה מוליס, נחמה יוטע פרידמאַן, און די פרוי פון הערשל וואַכמאַן — חנה יענטע (געפינט זיך אין ישראל). די פרויען האָבן געפירט אַן אַקטיוועט טעטיקייט פאַר אָט דער שולע. זיי האָבן אַבאָנירט עטלעכע עקזעמפלאַרן פון בית־יעקב־זשורנאַל (דערשינען אין לאָדזש, אונטער דער רעדאַקציע פון ר׳ אליעזר גרשון פרידנזאָן). די טאַכטער פון שלמהלע גרשונס, און פייגע ריווע אַן אייניקל — רחל שילדקרויט, איז געווען אַ שטיקל צייט אין דער קאָריוואר בית־יעקב־שולע — לערערין, ביז דער רעדאַקטאָר פרידנזאָן האָט זיך דערווויסט אַז אין קאָריוו געפינט זיך אַזאַ טאַלאַנטפול מיידל, האָט ער זי איינגעלאַדן קיין

חיים יוסף, בּרוּדער פּון פּנחס שילדקרויט
אומגעקומען

לאָדזש, צו אַרבעטן אין רעדאַקציע, שפּעטער איז זי אַדורכגעגאַנגען אַ קורס פּאַר אַלערערין פּון צושנייַדעריי. די צענטראַלע פּון לאָדזש האָט זי געשיקט קיין כּשאַנאָוו, זיין דאָרט בית־יעקב־לערערין, און אויך לערנען די כּשאַנאָווער בּנות אגודת ישראל — שנייַדעריי. דאָס איז געווען אין יאָר 1938—1939. בּעת דער היטלער־מלחמה איז זי געקומען קיין קאָריוו און אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע אונזערע קדושים. רחל שילדקרויט איז אויך געווען אַ טאַלאַנטפּולע פּידלשפּילערין. זי איז געווען אַוודאי דאָס איינציקע מיידל אין קאָריוו, וואָס איז געפּאָרן אויף אַ ראָוער (די אגודה־עסקנים האָבן דערויף געקוקט קרום).

די צעירי אגודת ישראל איז אויך געשטאַנען אין פּאָרבינדונג מיטן באַקאַנטן לובלינער אגודה־עסקן שצערַאַנסקי. די קאָריווער אַגודיסטן האָבן זיך מיט אים נענטער באַקאַנט נאָך דער פּטירה פּון ראש ישיבת חכמי לובלין, הרב מאיר שפּירא ז״ל, אין יאָר תרצ״ה, אויך הרב אהרן ערליך, שפּעטער מאַרקושאָווער רב, האָט צו זיך פּיל מאָל איינגעלאָדן קאָריווער אגודה־עסקנים אויף באַראַטונגען, וויייל די באַציאונגען צווישן די בית מדרש־בחורים מיט אונזער רב ר׳ אלימלך גוטערמאן זענען נישט געווען קיין באַזונדערס גוטע.

צווישן די צעירי־אגודיסטן וואָס געפינען זיך נישט אויף דעם דאָזיקן בילד, און האָב זיי אין מיין באַשרייבונג נאָך נישט דערמאָנט, דאַרף אַריינגיין:

הערשל און משהלע שרה רבקהס. הערשל האָט זיך געראַטן צווישן די גרויסע לומדים אין שטעטל און געווען באַרימט מיט זיין קאַליגראַפישער האַנטשריפט (געמאַכט דעם „שויתי״ פּאַרן בית מדרש־עמוד. זיין „משנכנס אדר מרבים בשמחה״ און „מזל אדר דגים״ — וואָס ער האָט געדרוקט האָט געשיינט פּון דער מזרח־וואַנט אין אונזער בית מדרש). משה יאָסל פרידמאַן — שפּעטער געווען בּוכהאַלטער אין דער מאַרקושאָווער באַנק; חיים ישראל קאַרטמאַן, הערשל לעווי, חיים יהושע אַבערקלייד, וועלוול באַרליגעס עלטסטער זון, מענדל לייבל שוחטס — שפּעטער געווארן שוחט אין איזביצע לובּ. דאָווטשע זאַלצמאַן, מאיר שוחטס זון, יעקב שאָר, יחיאל טענענבוים, דוד הערש גאָלדגעוואַקס, ברוך זיסעלעס אַייניקל (הערש גרשונס האָט שטאָלצירט מיט זיין שכנס גוטן קאָפּ). הערשל נייַמאַרק, שמואל יצחקס אַ זון, נחמיה גראָסמאַן (יעקב לייזערס יונגסטער זון), יאָסל שיעלע אביגדורס, יאַנקל שעיה בעקערס (געלערנט אין קאַצק ביי ר׳ יאָסעלע מאַרגנשטערן). שפּעטער געווארן אַ קוזמירער איידעם; יאַנקל און אברהם קאַפּלאַן, יאָסל יאַנקעלע (שמחה מאירס זון, געווען אין דער צייט פּון קריג אין ראַטן־פּאַרבאַנד, אַריין אין דער פּוילישער דעמאָקראַטישער אַרמיי, איבערגעלעבט די מלחמה, נאָך דער מלחמה שוין געשיקט געווארן אַלס סנייפער, קיין וואַלין, קעמפּן קעגן די פּוילישע אַ. ק. (אַרמיי־קראַיאָוואַ) און געפּאַלן פּון זייערע הענט). שמואל אַלטמאַן — דער „פּרעסקאָמיסאַר״. יעדן פרימאַרגן פלעגט ער אַפּווארטן דער ערשטער אויף דער פּאָסט כדי אָפּצונעמען „דאָס יודישע טאָגבלאַט״ און אגודיסטישע פּראָפּאַגאַנדע־מאַטעריאַל, ברענגען אין בית מדרש אַריין און פּונאַנדערטיילן. אַ גליקלעכער איז ער געווען אַז דער „טאָגבלאַט״ איז אַנגעקומען פריער פּאַרן „היינט״ און „מאָמענט״.

אין די לעצטע יאָרן פּאַרן קריג, ווען די „אגודה״ האָט אַנגעהויבן אַרבעטן פּאַר ארץ־ישראל, איר לאָזונג איז געווען „בנין הארץ ברוח התורה״, און דער באַקאַנטער אגודה־פירער ד״ר ברויער ז״ל האָט זיך אויסגעדריקט: „כיבוש הארץ מידי השממה, שממת המדבר והציונות יחד״.

קעגן דעם קרן קימת און קרן היסוד האָט די „אגודה״ געשאַפּן דעם „קרן הישוב״, און אויך הכשרה־פונקטן אין פּאַרשידענע ערטער, אויך באַקומען צוגעטיילט פּראָפּאָרציאַנעל איר צאָל סערטיפיקאַטן, האָט אויך די קאָריווער צעירי אגודת ישראל געפירט אַן אינטענסיווע טעטיקייט פּאַר אָט דער הייליקער אַרבעט.

אין 1934 האָט זיך די „אגודה־צענטראַלע געוואָנדן צו די קאָריווער צעירי אגודת ישראל צו שיקן עטלעכע חברים אויף הכשרה, כדי דערנאָך עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. אָבער לייַדער האָט זיך אין קאָריוו נישט געפּונען קיין איינער וועלכער זאָל מסכים זיין צו פּאַרן אויף הכשרה און עולה זיין...

איך האָב זיך דאַן געפּונען אין לאָדזש און מ׳האָט מיר וועגן דעם מודיע געווען. איך האָב תיכף מסכים געווען און בּין געפּאָרן אויף הכשרה קיין וואַרשע, אויף טוואַרדע גאָס נומער 16, געווען בערך 2 יאָר. בּיי מיין פּאָטער ז״ל איז דאָס געווען אַ טראַגעדיע. איינמאָל דערוויס איך זיך אַז מיין פּאָטער געפינט זיך אין וואַרשע, אין שליחות פּון קאָצקער רבין זצ״ל. דאָס איז געווען ווען ס׳איז פּאַרפירט געוואָרן אַ פּראָצעס קעגן דעם באַקאַנטן וואַלד־סוחר און קאָצקער חסיד פּון מאַרקושאָוו — אייזיק מ׳גדאַל — אַז ער זאָל האָבן

יאַנקל מאיר, בּרוּדער פּון פּנחס שילדקרויט. — אומגעקומען

אונטערגעצונדן דעם זשערזינער וואַלד, (געפינט זיך אויפן וועג צווישן קאַריוו אוּן ריקי).

אַריינקומענדיק אין בית מדרש פון פילווער רבין ר׳ משה מרדכי זצ״ל, אויף מוראַנאָווסקי 44, גיי איך צו צו מיין פאָטער אוּן גיב אים שלום, מיין פאָטער האָט מיר נישט געענטפערט.

שפעטער, ווען איך האָב געענדיקט די הכשרה אוּן געוואַרט אויפן סערטיפיקאַט, בין איך געפאָרן קיין קאַריוו איבערצייגן מיין פאָטער, אַז ער זאָל מסכים זיין מיט מיר, אָבער מיין מומע מרים (מאַרימל) ע״ה האָט געזאָגט צו מיין פאָטער:

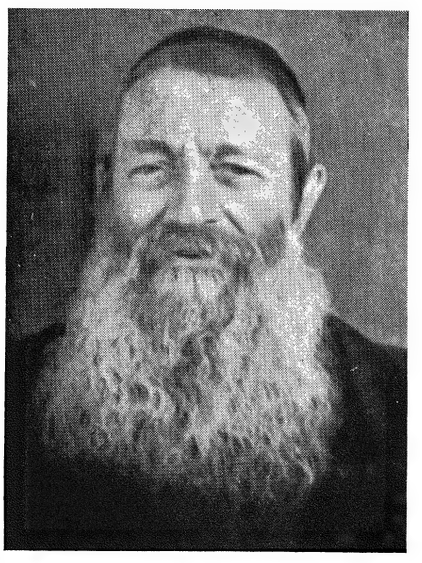
— הער־נאָר (וויל קיינמאָל האָבן זיי זיך נישט געוופן בייַ די נעמען, נאָר „הערנאָר״ אוּן „זענאָר״), דעם פערטן פירער אין גן־עדן אַריין האָסטו שוין אויך פאַרלוירן!

די כוונה איז געווען דאָס, וואָס מיר זענען געווען 4 קינדער: מיין שוועסטער רבקה מיטן ברודער יעקב מאיר — זיי זענען שוין געווען פון לאַנג פאַרלוירענע נשמות... אויך מיין עלטסטער ברודער חיים יוסף, וואָס איז דוקא געווען אַ רעליגיעזער יונגערמאַן, געווען אַ הייסער חסיד פון הרב קוק ז״ל — האָט אויך בייַ זיי געהייסן „אַ פאַרלוירענער״. די איינציקע האָפענונג האָט מען געלייגט אויף מיר. אוּן דערמיט וואָס איך האָב געוואָלט פאָרן קיין ארץ ישראל, איז דאָס געווען פאַר זיי אַ גרויסע טראַגעדיע!...

די חסידים־שטיבלער

דאָס קאָצקער שטיבל האָט זיך געפונען אויף פאַרשידענע ערטער — בייַ יצחק משה זאַמבערג, יחזקאל מאיר אייזנקרעמער, ישראל גאָזשיטשאַנסקי (געשטאָמט פון דער מאָדזשיצער דינאַסטיע, דעם זוואָלינער רבינס אַן אייניקל). דאָן בייַ שלמהלע גרשונס, שלום שמואל שמשס. אין די לעצטע יאָרן — בייַ אברהמלע נחס. צווישן די מתפללים פונעם קאָצקער שטיבל זענען געווען:

יוסף לערמאַן, יוסף חיים יידלס, לייבּיש יוטקעס, מאָטל מרימס, אלחנן קאַפלאַן מיט זיינע 3 זין, יאַנקל, אברהם, משה אהרן צוקערמאַן מיט זיין זון; קלמן יאַנקעלע שמחה מאירס, אברהם משה אַפעלבוים, די בני שלומס: אברהם הירש, יעקב יואל, פייוול; חיים ישראל דער זון פון אברהם ה׳רשן, שמואל יצחק ניימאַרק מיט זיינע זין, הערשל אוּן משהלע, הערשעלע ניימאַרק, יצחק העפנער, מענדל זיסמאַן, מענדל פרידמאַן מיט זיינע 2 זין; משה יאָסל אוּן זיינווול משה, פערל לאה גאַרבּס מאַן, אברהם יצחק כהן, לאה ראָשיס מאַן, איטשע לייבּ, שאול פאָמעראַנץ, גדליהו שניידערמאַן, בן־ציון דרעקסלער, ויבדל לחיים — די 3 קאָצקער

ר׳ יצחק משה זאַמבערג, אין ישראל, לאַנגיעריקער מוהל אין קאַריוו

ספר
קב חן
והוא דרושים יקרים על התורה ולקוטים על מועדי ד׳ וסוכות ואגדות
תמיהות אשר דרש כבוד אא״ז אדומו״ר הרב הגדול הצדיק המפורסם
פאר הדור החריף ובקי בנגלה ובנסתר חסידא ופרישא החכם הכולל
והשלם יראתו קדמה לחכמתו שמו נודע בישראל לשם ולתהלה
כקש״ת מוהרי״ר נח זצללה״ה אשר הי׳ איתן מושבו בק״ק קארוב.
ומנוחתו כבוד בק״ק פילאוו׳
ומכום הספר וכל אשר נמצא בו מוכו לנוף מהכה יבואר הכל בהקדמת כבד המחבר
תשר לכבוד זקינו מדבר ומועל על כל פרט פרט קניותיו מזה הספר לקיום מצוה
בהקדמות מרלפם ועד סוף וימלא תרנוע בפיהו.
הובא לבית הדפוס בפצות והוצאות ושרחות יגיעות והשתדלות נבר הרב המחבר ז״ל ה״ה
הרב המופלא המפורסם החסיד שלמלה היוחסין סו״ה חיים משה זאב נ״י הפענורר בעת
בק״ק וואר שא ברחוב נאוולישע
והוצת הספר רבל נ״ב ע״י נבר חמחבר חנ״ל
כל המבן לקנות הספר פזה יבל להמצו מכל נכבי הנ״ל בוזחרפת ברחוב נאוולישע
ברעסלויא
נמצת תרכ״ן לפ״ק

ספר „קב חן״ פון רבי ר׳ נח. געדרוקט אין ברעסלאו אין יאָר 1865. (דאָס ספר אויף צוּ קלישירן דאָס שערבלאַט האָט אונז געגעבן ר׳ יצחק משה זאַמבערג (דעם רבי ר׳ נחס אַן אייניקל)

חסידים וואָס געפינען זיך אין מדינת ישׂראל: ר׳ יצחק משה זאַמבּערג, ר׳ חיים צבי וואַכמאַן, ר׳ דוד ראָזענבּערג (שוחט).

דער לעצטער קאָצקער רבי ר׳ יאָסעלע מאַרגענשטערן זצ״ל האָט בּאַזוכט אונזער שטעטל פּאָר זיין פּטירה.

ס׳זענען אויך געווען בּיי אונז אין שטעטל 2 לוּבּלינער שטיבּלעך. איינס בּיים מו״ה (מורה הוראה) יאַנקעלע מאַטיסיס, און דאָס צווייטע בּיי מאָטל זילבּערבּוים. צווישן די מתפּללים פּון די לוּבּלינער שטיבּלעך זענען געווען:

ר׳ פּסח ביילע רחלס, געווען פּון גרויסע לומדים און אַנגעזעען בּיים רבין. לייבּל שוחט, איטשע שניאור, אפּרים און שלמהלע שניאור, יונה מעכלס מיט זיינע זין לייבּל און יחֿאל, אַלטער יעביץ מיט זיין זון — מענדל דוד, אַלטער יוסף, לייזער בּער שטאַמפּאַטער און זיינע זין לייבּל, יאַנקל, משהלע, אהרן בּלומעלס, יחיאל מאיר מאַרגענשטערן, משה בּריק מיט זיין זון אברהם, לייבּל מאַנדלקער, חיים יצחקל מלמד, שלום וואָלף ווײַדע, יצחק פישמאַן, אברהם מאיר גראָסמאַן, און זיינע זין שמואל אליה און יוסף לייבּ, ישעיהו יוסף שפּייזמאַן, דוד און יחזקאל ראָזענזאַן, שלמה ליכט, חנן באָטשאַנס איידעם, ישעיה אַלטמאַן, ראובן פינקעלשטיין, נח לערמאַן און זיינע זין — צדוק, ישׂראל, שמואל; שרה רבקה די פּישערקעס פּיר זין: מרדכי, ישׂראל, יצחק, הערשל, משהלע, ישיעה שנייִדלעדער, בּערישל מלמד, אהרן גרשונס און זיין זון יאָסעלע (געלערנט בּיים אָסטראָווצער עילוי און אויך געהאַט פּון אים היתר הוראה), און זיין איידעם לוי גלאָזמאַן, יאָסקע חזן. (ער האָט געהאַט אַ חזקה צו קומען אין לוּבּלינער שטיבּל צו שלש־סעודות און זינגען בני היכלה).

אַ שטיקל צייט איז אויך געווען בּיי אונז אַ גערער שטיבּל. דאָס שטיבּל איז געווען בּיי יחזקאל גוטמאַן. די גערער חסידים זענען געווען:

יחזקאל גוטמאַן, יאַנקל ברוך וויזענקלור, יצחק לאַנדמאַן, לייבּל וויינבּערג, נתן דוד מיגדאַלעק, חיים ראָזען, מאיר שוחט זאַלצמאַן.

דאָס סאָקאָלאָווער שטיבּל איז געווען, פּאָר מיינע צייטן, בּיי שלום גאָלדבּערג. צווישן די מתפּללים זענען געווען:

פּסח שניאור, געווען אויך דעם סאָקאָלאָווער רבינס אַן איידעם; די בּרידער הערש מעכל און משה טוביה קאָווע, שלום גאָלדבּערג און זיין זון אברהמטשע, ישׂראל משה טענענבּוים, זיין זון מעכל, לייזער טענענבּוים, שמואל האָניגסבּלוּם, זיין זון אברהם, רפאל יעקב שילדקרויט, זיין זון גרשון, מאיר לעווי מיט זיינע דריי זין הערשל, חיים, יונה; שמואל אַלטער בּערגערמאַן, מענדל אוּן יוסף האָלצמאַן, זישע אוּן שמחה העכט.

באַזונדער זענען געווען באַקאַנט אין קאָריוו צוויי בחורים, וואָס האָבּן געלערנט אין דער סאָקאָלאָווער ישיבה, דאָס זענען געווען ישׂראל קרופּניקס עלטסטער זון, איטשע לייבּ ריצער (וואָס דער סאָקאָלאָווער רבי זצ״ל האָט אים שטאַרק ליבּ געהאַט פּאָר זיין גאונישן קאָפּ. אַ מתמיד; דער רב׳ זצ״ל האָט מיט אים געטון אַ שידוך פּון לאָשיץ אוּן שפּעטער געוואָרן לאָשיצער רב); אוּן יחיאל שמעגדיס זון, משה מאיר. ער איז אויך געווען באַליבּט אין סאָקאָלאָווער הויף. וועָן אפילו ער איז געוואָרן אַן איידעם פּון אַ קאָצקער חסיד, חיים לייבּ בּאַרנאָוער, איז ער אויך דאָן ווייטער געפּאָרן קיין סאָקאָלאָוו.

ס׳איז אויך געווען אַ קאָזשעניצער שטיבּל. דאָס זענען געווען ס׳רוב עמך־יידן, וואָס זענען נישט געפּאָרן צום רבין, נאָר זייער רבי ר׳ אהרעלע איז געקומען צו זיי(...)

ער איז געווען אַ גוטער פּידל־שפּילער, אָן דעם פּידעלע האָט ער זיך נישט געירט. מנחה האָט ער געדאָוונט שפּעט בּיינאַכט אוּן מעריב האָט ער געדאָוונט איידער ס׳איז טאָג געוואָרן. מענטשן וואָס זענען געווען שומרי תורה ומצוות האָט ער דערווייטערט(...) דאָקעגן מחללי שבת אוּן סתם־יידן — האָט ער זער מקרב געווען אוּן אַסך פּון זיי מחזיר למוטב געווען(...).

ס׳האָבּן זיך בּיי אים פּאָרשריבּן 70 זיינע אָנהענגער־חסידים.

דאָס קאָזשעניצער שטיבּל איז געווען בּיי הערש יאָסלען אויפן בּערגל. דער רבי האָט געוּפּן העריש יאָסלען — „פּוּלקאָווניק״, — אוּן אבא גבאי שאָשיס זון, האָט ער געוּפּן — „אַדיוטאַנט״. וועָר קען דען אויסרעכענען אַלע חסידישע יידן וואָס זענען בּיי אונז געווען? געווען אויך אַזעלכע יידן, וואָס צוליבּ מחלוקתן מיט אַנדערע, האָבּן זיי נישט געדאָוונט אין שטיבּלעך.

נח מענדל בּוכשרייבּער איז געווען אַ קאָצקער חסיד אוּן געדאָוונט אין בּית־המדרש; שלמה טעוול אוּן הערש גרשונס, ישׂראל אוּן דוד מעלהענדלער — זענען געווען לוּבּלינער חסידים אוּן נישט געדאָוונט אין לוּבּלינער שטיבּל.

חבל על דאבדין ולא משתכחין.

פּנחס שילדקרויט / תל־אביב
(זון פּון אברהמעלע מלאך)

ליפטשע ווײנריב / רמת גן

עטלעכע עפיזאָדן פון אונזער „החלוץ"

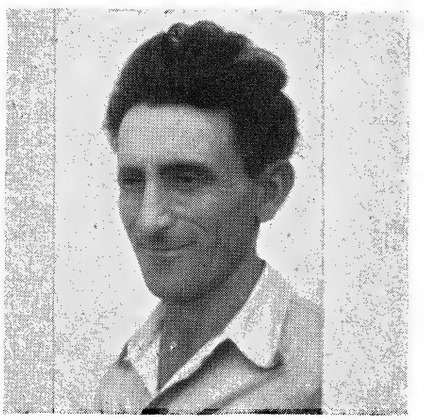

דער „החלוץ" אין קאַריוו איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1923. יעדער נאַציאָנאַל־באַווּסטזיניקער יוגנטלעכער האָט געוואָלט פון זיך אַראָפּוואַרפן דעם גלות. אויס מיט דעם שאַכער־מאַכער, אויס מיט דער קליינשטעטלדיקער סוחרעריי. מען מוז קאָנען אַרבעטן ערד, האַקן האָלץ, בויען, טוען אַלע פיזישע אַרבעטן. אין ארץ ישראל וועלן מיר נישט האָבן קיין גוים, וואָס זאָלן פאַר אונז אַרבעטן, נאָר מיר מוזן עס אַליין טוען.

יינגלעך פון בית המדרש, מיידלעך פון באַלעבאַטישע יחסנישע שטיבער, וואָס די עלטערן האָבן זיי מורא געהאַט אַרויסצולאָזן אויף דער ליכטיקער שיין, האָבן טראָץ אַלע שטערונגען באַשלאָסן אָנצוהייבן דעם נייעם וועג.

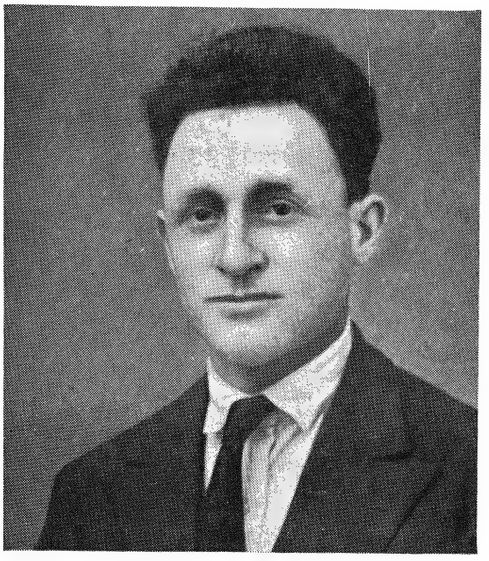
די גרינדער פון „החלוץ" זענען געווען:

1) משה שטראָסבורג (געפינט זיך היינט אין מדינת ישראל), 2) יאָסל טייטלבוים הי"ד, 3) דוד קאַרטמאַן (רמת־גן), 4) וועלוול ווורמאַן (ליקווידירט אין רוסלאַנד), 5) יידל מאַנדעלקער (קובא), 6) יקותיאל וואַכמאַן (תל־אביב), 7) ביילע ראָזענשפיר (ת"א), 8) חיהלע גאָרפינקל, ניו־יאָרק, 9) סאַנע גראָסמאַן, 10) ליפטשע ווײנריב (רמת־גן), 11) פראַנדל מעלהענדלער, 12) פייגע קראַנצבערג, 13) חיה טאָבע ראָזענזאָן און נאָך עטלעכע. די ערשטע פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען אין דעם הויז פון הערצקע בעדער, וואָס ער האָט פאַרקויפט צו קהל. יידל בריק, אַלס פרעזעס אין דער קהילה, האָט אונז אָפּגעגעבן די שטיבן אויף אַ פאַר־

משה שטראָסבורג, זון פון נחום, גרינדער פון „החלוץ" אין קאַריוו. היינט אין כפר חגלה, ישראל

זאַמלונג פאַר אונזער „החלוץ". אויף דער פאַרזאַמלונג זענען געקומען אַ גרויסע צאָל יוגנטלעכע. מיר האָבן באַגייסטערט די יוגנט מיט אונזערע לאָזונגען, און אַ גרויסע צאָל האָבן זיך פאַרשריבן אין דער אַרגאַניזאַציע. אין פאַרלויף פון עטלעכע מאָנאַטן האָבן מיר אַרגאַניזירט אַ קיבוץ.

יאָסל טייטלבוים, העברעאישער לערער אין קאַריוו. דערציער פון אַ דור. אַ למדן. פאָרזיצער פון „החלוץ". אומגעקומען

יודל מאַנדלקער, סעקרעטאַר פון „החלוץ". היינט אין קובאַ. אונאָ־קאָרעספּאָנדענט

מאיר (שלמה שאולס) צעדערבוים.
אין בוענאָס איירעס

צו דעם צוועק האָבן מיר געדונגען אַ לאָקאַל ביי יידל בעקער; דאָרט האָבן מיר איינגעאָרדנט אַ קיך. מיר האָבן געקויפט כלים אוּן געקאָכט עסן. דאָס איז געווען נאָר די אַרבעט פון די מיידלעך. די יינגלעך זענען געגאַנגען האַקן האָלץ. מען איז געגאַנגען צו אַלע יידן אין שטעטל אוּן זיי פשוט געצוונגען זיי זאָלן אונזערע יינגלעך לאָזן האַקן ביי זיי האָלץ. מיר האָבן געמוסען די זעלבע פרייזן ווי גוויישע האָלץ־העקערס. אָבער עס זענען געווען פיל יידן וועלכע האָבן פשוט אויס רחמנות נישט געוואָלט אונז געבן צו האַקן האָלץ. זיי האָבן געטענהט:

„זע נאָר, חיים שיע מאָטל מרימס מיט יקותיאל הערשל קוקיס — וועלן ווערן ביי מיר האָלצהעקער?"

אָבער מיר האָבן זיי געגעבן צו פֿאַרשטיין אַז דאָס איז דער ווּעג ווי אַזוי מיר וועלן זיך אויסלערנען שווער אַרבעטן. אויך א״י פֿאַרלאַנגט נאָר אַזעלכע יונגעלייט וואָס קאָנען שווער אַרבעטן. די יידן האָבן אונז צוליבגעטון. אַזוי זענען געווען עטלעכע קבוצות פון יינגלעך, צווישן זיי:

מאיר צעדערבוים, יודל מאַנדלקער, חמיה גאָלדשלעגער, מאיר ניימאַרק, דוד קאָרטמאַן, יקותיאל וואַכמאַן, חיים יהושע נידערבערג, וועלוול ווורמאַן (דערנאָך אַוועק קיין רוסלאַנד אוּן דאָרט ליקווידירט געוואָרן), יצחק פישביין, שמואל אוּן פייגע פאָזאַראָווטשיק, חנה גראָסמאַן, ישראלקע לאָבערבוים אוּן אַנדערע.

די אַלע זענען פאַרנאַכט, נאָך דער אַרבעט, געקומען אין לאָקאַל, ווו מיר מיידלעך האָבן שוין געהאַט פאַר זיי צוגעגרייט עסן. דאָס פאַרדינסט האָבן זיי אַריינגעגעבן אין דער בשותפותדיקער קאַסע. עס זענען געווען איניקע יינגלעך, וואָס זענען אויך געשלאָפן אין לאָקאַל. עס זענען צו דעם צוועק אויפגעשטעלט געוואָרן אייזערנע בעטלעך מיט שעניקעס, אוּן די יינגלעך האָבן זיך אָפגעזאָגט פון די וואַרעמע בעטן ביי זיך אינדערהיים אוּן געקומען מיט התלהבות שלאָפן אין לאָקאַל אַריין. עטלעכע זענען דערפון קראַנק געוואָרן, אָבער דאָך נישט געוואָלט אָפלאָזן זייער אַרט לעבן פון זעלבסט־פיניקונג, אַבי זיך צו דערשלאָגן צו דעם וועג פון פאַרן קיין ארץ־ישראל.

אַז אונזערע עלטערן זענען געקומען צו יידל בעקער, ווו מיר האָבן געהאַט דעם לאָקאַל, אוּן געזען ווי מיר וואַשן די פאַדלאָגעס, פוצן די פענצטער, קאָכן אוּן וואַשן די כלים, האָבן זיי פשוט געווויינט פאַר בושה. ווייל מיר זענען געווען אַזעלכע מיידלעך וואָס מיר האָבן אינדערהיים נישט אַריינגעגטון די ענט אין קאַלטן וואַסער. מיר האָבן מיט ליבשאַפט געטון אונזער אַרבעט. מיר האָבן אונזערע אַלע כוחות אַריינגעלייגט מיט דעם געדאַנק אוּן אין דער האָפענונג אָנצוהייבן אַ ניי לעבן אין אונזער לאַנד. מיר זענען אין שלאָף אוּן אויפֿדערוואַך געווען פאַרקאַכט אין אונזער אידעאַל. מיר האָבן איינגעפירט דריי מאָל אין דער וואָך פאַרלעזונגען. 2 מאָל אין דער וואָך העברעאישע לעקציעס אוּן 2 מאָל אין דער וואָך זינגען אוּן טאַנצן די נייע האָראָס. וועז מיר האָבן געטאַנצט אוּן געזונגען, איז כמעט אַ האַלבע שטאָט געשטאַנען הינטער די פענצטער. מ׳האָט אונז מקנא געווען. עס האָבן אָנגעהויבן צוקומען אין דער אָרגאַניזאַציע נאָך יוגנטלעכע. די שמחה איז געווען גרעסער, מיר האָבן נישט געהאַט אין זינען קיין אַנדערע זאַך, עס איז אונז גאָרנישט אָנגעגאַנגען וואָס עס טוט זיך אין שטוב, אויף דער וועלט. מיר האָבן נאָר געהאַט אַן אָרגאַניזאַציע „החלוץ" — אוּן דאָס איז געווען אונזער לעבן.

די עלטערן אונזערע האָבן אָנגעהויבן מיט גוטן אוּן מיט בייזן. זיי האָבן צו די יונגעלייט אַפּעלירט:

— זעט וואָס עס ווערט פון אייך, גייט בעסער צוריק אין בית המדרש אַריין, וועט איר באַקומען שיינע נדנים, רייכע מחותנים!

אָבער אונזערע יינגלעך האָבן פון גאָרנישט געוואָלט הערן. די רייד זענען נישט אַריין אין זייערע אויערן.

מיר האָבן פאָרגעזעצט אונזער אַרבעט, איינגעאָרדנט פאַרשטעלונגען, לעבעדיקע צייטונגען.

איך דערמאָן זיך אַן עפּיזאָד: עס האָט געזאָלט זיין אַ פאַרשטעלונג אין וועלכער איך האָב געמוסען אָנטייל. די פאַרשטעלונג האָט געדאַרפט זיין שבת־צו־נאַכטס. פרייטיק האָבן מיר שוין געהאַט אַלע בילעטן אויספאַרקויפט. איך האָב מיין ראָלע שוין גוט געקענט אויף אויסנווייניק, אוּן פלוצים, ווי אַדונער, גיט זיך אַפראָל אויף די טיר שבת בייטאָג, וועז מיין פאָטער (ר׳ שלום גאָלדבערג ז״ל), מיט דער גאַנצער משפחה האָבן געהאַלטן אין מיטן עסן, אוּן עס גיט אַקוּם אַריין האָדל מאירס, אוּן הייבט אָן מיט איר מענה לשון:

ישראלקע לאָבערבוים (מלכה חיה טשאַרנים).
אומגעקומען

— געוואַלד, ר׳ שלום, ווי זענט איר? עס ברענט אַ פייער און איר זעט גאָרנישט? ווי איז דאָס געהערט געוואָרן אַז אייער טאָכטער ליפטשע, וועלכע איז אַ רבס אַן אייניקל, זאָל זינגען אויף דער סצענע צוזאַמען מיט יינגען? עס איז דאָך אַ־הימל־געשריי! און מיין וועלוועלע בתוכם! איר ווייסט דאָך גאַנץ גוט, ר׳ שלום, אַז מיין וועלוועלע איז געגאַנגען ביז 13 יאָר אין לייוונט, ווייל עס האָבן זיך ביי מיר קיין קינדער נישט געהאַלטן, און ווען נישט דער סאָקאָלאָווער רבי, וואָלט איך מיין וועלוועלען אויך נישט געהאָט. צי קענט איר דאָס צולאָזן? איך וועל צוזאַמענגענעמען אַלע מאַמעס, און מיר וועלן מאַכן אַ געוואַלד — אַז די גאַנצע שטאָט וועט זיך צוזאַמענקומען.

מיין פאָטער פאַרטראַכט זיך און זאָגט צו האָדל מאירס:

— גוט וואָס איר זענט מיר געקומען דערציילן, איך האָב פון דעם אַלעם נישט געוווסט. די זאַך איז ערלעדיקט. זי וועט נישט גיין זינגען.

האָדל מאירס איז אַוועק פון שטוב, און נאָך דעם ווי זי איז אַרויס, האָט מיין פאָטער, זיצנדיק ביים טיש, מיט אַלע קינדער אַרום, געגעבן צו מיר אַ שטרענגן זאָג:

— דו וועסט מיר נישט אַנטון קיין חרפות און בושות, אַז איך זאָל זיין אין די מיילער פון מענטשן. דו וועסט נישט גיין זינגען! זאָלסט שוין אויסטון די שיך!

איך האָב גאָרנישט געריידט, נישט געפרוּבירט אַפּעלירן צו מיין פאָטערס געוויסן, ווייל איך האָב אים נישט געוואָלט דערצערנען. ער איז געווען זער אַ שטרענגער אוּן האָב אים נישט געוואָלט אַנטון קיין עגמת נפש. איך האָב תיכף אויסגעטון די שיך. מיין פאָטער האָט זיי גלייך אַרײַנגעלייגט אין שאָנק אַריין, פאַרשלאָסן די שאָנק, אוּן די שליסעלעך גענומען צו זיך אין קעשענע אַריין. זיך גענייגט שלאָפן.

איך בין געווען צעטומלט, נישט געווּסט וואָס צו טון. מיין האָרץ האָט געווויינט, איך האָב געפילט אַז די גאַנצע מי פון וואָכן וועט צעשטערט. אַ קליניקייט — אַזוי פיל האָבן מיר אַריינגעאַרבעט, זיך אויסגעלערנט די ראָלעס, פאַרקויפט בילעטן — אוּן דאָ וועט צוליב האָדל מאירס אַלץ צעשטערט ווערן. איך בין איר געוואָרן אַ שונא אויפן לעבן. איך האָב אַנגעהויבן ווײַנען פאַר מיין מאמען, זי זאָל עפעס זען צו פועלן ביים טאַטן — אַז ער זאָל אָפרופן די גזירה.

מיין מוטער האָט מיר געגעבן אַן עצה, אַז איך זאָל גיך גיין אין לאָקאַל פון „החלוץ״ אוּן אַלץ דערציילן דער פאַרוואַלטונג, אוּן זען אַז זיי זאָלן שיקן אַ דעלעגאַציע צום פאָטער. אפשר וועט די דעלעגאַציע פועלן ביי אים אָפּצורופן די גזירה. איך האָב אַנגעטון אַ פּאָר אַלטע צעריסענע שיך אוּן בין געלאָפן אין לאָקאַל. אַריינקומענדיק האָט מען אין מיר באַלד דערקענט, אַז ס׳איז עפעס געשען. מיינע אויגן זענען געווען פאַרווויינט, כ׳האָב געהאַט אַ פאַרענדערט פנים. איך האָב אַלץ דערציילט דער פאַרוואַלטונג אוּן גלייך האָט מען געמאַכט אַ זיצונג, אוּן ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז באַלד אַזוי ווי דער שבת גייט אַוועק, אוּן מען צינדט אַן ליכט, זאָל איך זיין אין געשעפט. מיר האָבן דאָן געהאַט

פראַנדל אוּן סאָנע גראָסמאַן, מיטגרינדער פון „החלוץ״. אומגעקומען

דעם הויפט־טראַפיק. דאָן קומט אויך מיין פאָטער צו גיין אין געשעפט. די פאַרוואַלטונג האָט באַלד אויסגעווויילט אַ פאָסנדע דעלעגאַציע. זי איז באַשטאַנען פון:

בנימין ווײַנרײַב, יאָסל טייטלבוים, סאָנע גראָסמאַן, וועלוול ווורמאַן (האָדל מאירס זון). זיי זענען צו דער אָפּגערעדטער צייט דערשינען בייַ אונז אין געשעפט. איך בין געשטאַנען ווי נישט מיך מיינט מען, אוּן די בחורים האָבן אַנגעהויבן איינטענהנען מיט מיין פאָטער, אים געגעבן צו פאַרשטיין — אַז איך מוז קומען צו דער פאַרשטעלונג אוּן שפילן מיין ראָלע, ווייל אויב נישט — צעשטערט ער אונז דעם גאַנצן אָוונט, וועלכן מיר האָבן מיט מי אוּן מאָטערניש צוזאַמענגעשטעלט, אַז די בילעטן זענען שוין פאַרקויפט. אוּן אַז זיי פאַרשטייען וואָס מען מיינט — קול באשה — אָבער אַז דאָס גאַנצע געלט אוּן די גאַנצע אַרבעט איז דאָך פאַר ארץ ישראל. מיר זענען חלוצים אוּן ווילן פאָרן קיין ארץ־ישראל, דעריבער איז די מצוה גרעסער ווי די עבירה פון קול באשה.

נאָך אַ לענגערן ויכוח מיט מיין פאָטער, איז ער דאָך געוואָרן אַביסל ווייכער, ווייל אין דער שטיל איז ער געווען אַן אוהב ציון. האָט ער זיך לסוף אָנגערופן צו דער דעלעגאַציע:

— מילא, איר אַרבעט דאָך מיט מיר אַזוי שווער, אוּן איך זע אַז איר האָט אַ גרויסן אידעאַל, ערלויב איך מיין טאָכטער צו גיין מיט אייך אויספירן איר ראָלע. נאָר איין תנאי נעם איך מיט אייך אויס: אַזוי ווי זי ענדיקט נאָר איר ראָלע, זאָל זי באַלד אַהיימקומען.

מיין פרייד איז געווען אין לשער. איך האָב געשפילט מיין ראָלע מיט נאָך מער איבערגעגעבנקייט אוּן פרייד. עס איז נישט געווען קיין גליקלעכערע פון מיר אויף דער וועלט.

איך האָב נאָר דערציילט עטלעכע עפיזאָדן, עס וואָלטן זיך אָבער באַדאַרפט געפינען נאָך געווען מיטגלידער פון „החלוץ״, וואָס זאָלן פולקאָמער דערציילן אוּן דערגענצן די געשיכטע פון „החלוץ״.

דוד קאַרטמאַן / רמת גן

עטלעכע באמערקונגען אוּן זכרונות פון אונזער „החלוץ" אוּן הכשרה

קאַנקורענץ מיט האָלצהעקער אוּן די טעלעגראַמע פון „מרכז החלוץ"

טאָגטעגלעך זענען געשיקט געוואָרן בריוו אין דער החלוץ־צענטראַלע אין וואַרשע, אַרלע 11, וועגן באַקומען עטלעכע פלעצער אין אַ הכשרה־פונקט פאַר אונזערע חברים. דער דראַנג צו פאָרן קיין ארץ ישראל אין דאָן אין גאַנצן לאַנד געווען אַ שטאַרקער. די צענטראַלע איז געשטאַנען אונטערן מאַסן־דראַנג פון טויזנטער קאַנדידאַטן. אוּן פלעצער זענען געווען ווינציק. יעדער שליח פון זיין אָרגאַניזאַציע האָט געוואָלט מיט אַלע מיטלען אוּן וועגן, כשרע אוּן אפילו נישט־כשרע, זיך דורכרייסן די רייע, באַקומען וואָס מער פלעצער.

נאָך לאַנגע דיסקוסיעס אוּן טענהנישן מיטן חבר פונט (היינט אין ירושלים), אַז די חברים אין קאָריוו וועלן אַריינ־פאָלן אין אָפּאַטיע, אַז נישט לאַנג וועלן אונזערע חברים קאַנען קאַנקורירן מיטן פרייז פון די אַלטע גוישע האָלצ־העקער (ווייל אַנדערש האָבן די יידן אונז נישט געוואָלט געבן קיין אַרבעט, אויב ס׳איז נישט געווען ביליקער), אַז נישט לאַנג וועט מעגלעך זיין צו שיקן אונזערע חלוצים אויף „סאָלוואַרק" (מאָכן שאָסייען, קאַנאָלן), פאַר אַנדערר־האַלבן זלאָטעס אַ טאָג פאַר 10—12 שעה אַרבעט — איז אונזער פאַרוואַלטונג געלונגען צו באַקומען 8—10 פלעצער אין עטלעכע קיבוצים.

דעם ערשטן טאָג שבועות איז אַנגעקומען אַ טעלעגראַמע פון מרכז החלוץ אין וואַרשע, אַז אַלע מוזן מיר שוין זיין צוזאַמאַרגנט נאָך שבועות אין וואַרשע.

די פרייד ביי אונז איז געווען אַן אומגעהייערע. אונזערע פאַנטאַזיעס האָבן זיך צעשפּילט. עס איז געפּייערט געוואָרן אַ הערלעכער באַנקעט פאַר די באַשטעטיקטע קאַנדידאַטן. מ׳האָט אפילו צוגעגרייט מונדירן — ווי עס איז געווען די פאַראַרדנונג פון דער צענטראַלע.

צום אַפּפאָרן האָבן אונז אויף דער באַן־סטאַציע באַ־גלייט הונדערטער יוגנטלעכע. אַלע האָבן אונז שטאַרק מקנא געווען, וואָס מיר האָבן זוכה געווען צו אַזאַ גליק, צו פאָרן אויף הכשרה, אוּן דערנאָך, פאַרשטייט זיך, קיין ארץ־ישראל.

אין פריצישן גוט אויף הכשרה

אין דער וואַרשעווער צענטראַלע זענען מיר געווען נאָר 1 טאָג אוּן פון דאָרטן אָפּגעפאָרן, אין אַ גרופּע פון 25—30 יוגנטלעכע, קיין קאַלושין, אוּן פון דאָרטן אין אַ הויפיש גוט אַריין, קיין סטראַטשין.

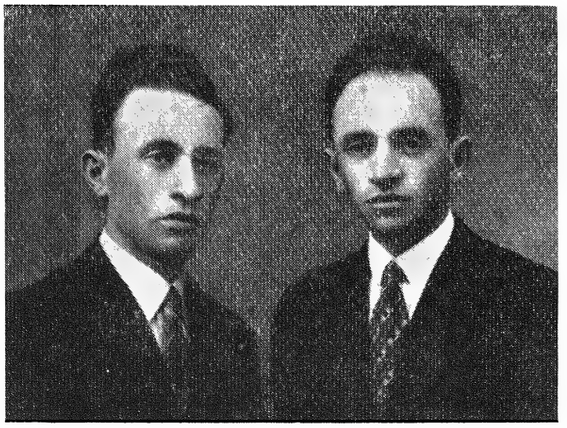
דער פריץ האָט געשיקט עטלעכע פורן קיין קאַלושין, כדי אונז צו ברענגען אין זיין גוט אַריין. אין שטעטל גופא האָט זיך געטוון לעבעדיק. וועלכער חלוץ עס איז אַריינגע־גאַנגען אין אַ געוועלבל עפעס קויפן, האָט מען עס אים פאַרקויפט פאַר האַלב אומזיסט — די יידן האָבן זיך גע־פרייט מיט דער זכיה אוּן מצווה צו קענען העלפן די יינגלעך אוּן מיידלעך וואָס גרייטן זיך פאַרן קיין ארץ ישראל.

פון קאַריוו זענען מיר געווען דאָ 3 יינגלעך אוּן 1 מיידל (וועלוול ווורמאַן, יצחק פישביין, ביילע ראָזענשפּיר אוּן איך).

אינגיכן האָט די פּוילישע אַנטיסעמיטישע פּרעסע גע־נומען העצן קעגן דעם וואָס חלוצים פאַרנעמען פּוילישע אַרבעטס־פלעצער, וואָס דאַרפן געהערן נאָר צו קריסטן. אויך אונזער פריץ איז דערמאָנט געוואָרן אין דער פּרעסע אוּן מ׳האָט אים פאַרגעוואָרפן אַז ער באַשעפטיקט „זשידעס".

מיר האָבן געאַרבעט פאַרן פרייז פון 60 גראָשן אַ טאָג אוּן אַביסל פראָדוקטן. מיר האָבן פשוט געהונגערט, אָבער ווייטער ענערגיש געאַרבעט. אין דאָזיקן דאָרף האָבן אויך געווווינט עטלעכע יידישע פאַמיליעס, האָט יעדע פון זיי אַהיימגענומען אויף פרייטיקצונאַכטס אוּן שבת אַ חלוץ צום טיש.

געאַרבעט האָבן נישט מער ווי אַ 10—15 חברים, האָבן מיר זיך געטוישט מיט דער אַרבעט, די חברטעס זענען ס׳רוב געבליבן אינדערהיים, אין דער צוזאַמענווווינונג (2 צימערן),

יצחק אוּן יחזקאל פישביין, לאה יודלס צווי זין — אומגעקומען

זיך פאַרנומען מיט קאָכן אוּן וואַשן אוּן אַנדערע שטוב־אַרבעטן.

רחמנות פון די פאַראַבקעס

מיר זענען דאָ אָפגעוועזן אַ חודש צייט, די העץ־קאַמפאַניע אין דער פּוילישער אַנטיסעמיטישער פרעסע, אויך קעגן אונזער פּריץ, האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט, אוּן מיר האָבן אין איינעם אַ פּרימאַרגן באַקומען פון גוט־פאַרוואַלטער אַן אָפּזאָג פון דער אַרבעט. מיר האָבן וועגן דעם גלייך מודיע געווען אין מרכז החלוץ אין וואַרשע אוּן פון דאָרט צוריקבאַקומען אַ באַפעל נישט צו פאַרלאָזן דעם פלאַץ, ווייל דער פּריץ האָט אונטערגעשריבן אַ קאָנטראַקט אויף אַ האַלב יאָר צייט. ער מוז אונז באַשעפטיקן. אָבער אויסגעפירט ס׳זייניקע האָט דער פּריץ. ער האָט פאַראַרדנט אונז נישט אויסצוצאָלן קיין געלט אוּן אויך נישט געבן די פראָדוקטן. די פאַראָבקעס האָבן באַקומען אויף אונז רחמנות אוּן אונז געשענקט צוביסלעך פראָדוקטן. זיי האָבן זיך שוין געהאָט מיט אונז איינגעלעבט — די פאַראָבקעס — אוּן זיי האָבן נישט געוואָלט אָז אויף אונזער אָרט צו דער אַרבעט זאָל מען ברענגען פון די קרעסן אוקראַינער, ווייסרוסן.

נאָך אַ וואָך כמעט הונגערן, האָט מען אונז געמאָלדן פון מרכז החלוץ, אַז מיר דאַרפן איבערפאָרן אין אַ צווייטן הויף, ווידער ביי אַ קריסט, אָבער אַ טייל אויך — אין אַ הויף פון אַ יידישן גוטבאַזיצער.

מיר זענען אַריבערגעפאָרן קיין דראָגאָטשין, ביי ווישאָגראָד־פלאָצק.

בייליע ראָזענשפיר איז אַריבערגעפירט געוואָרן אין אַ צווייטן קיבוץ. עס האָט אָנגעהויבן זיך איינעסן אין די ביינער אונזערע — די גרויע, האַרטע ווירקלעכקייט. נישט אַלע האָבן זיך געקאָנט צופאַסן צו די געשאַפענע באַדינגונגען אוּן זיך אויסלעבן חבריש ווי געהעריק. אייניקע זענען אַוועק, אָדער האָבן געמוזט אַוועק — פון קאָלעקטיוו. פון די דריי קאַריוואָר זענען צוויי צוריק אַוועק קיין קאַריוו. זיי האָבן גראָד יאָ געהאַט געלט פאַרוואָס זיך צו קויפן עסן, זיי האָבן זיך געהיטן, געגעסן זייערס אין געהיים. דאָס האָט אַרויסגערופן רייבונגען.

קלעפּ פון פאַראָבקעס

אין דעם דאָזיקן אָרט האָבן מיר אָנגעטראָפן פאַראָבקעס, וועלכע זענען געווען דורכגעפרעסן מיט אַנטיסעמיטישער שנאה לגבי אונז. געווען פאַלן, ווען זיי האָבן ביי דער אַרבעט פאַרוונדעט אונזערע חברים, כדי זיי זאָלן נישט קאָנען גיין צו דער אַרבעט, אוּן דער פּריץ זאָל מיינען אַז די יידן ווילן נישט קומען צו דער אַרבעט, פוילן זיך, אָדער קאָנען נישט.

אָבער מיר זענען געווען פאַרביסענע עקשנים, זיך ווי

פייגע פאָזאַראָווטשיק, אומגעקומען

וועיט מעגלעך נישט געלאָזן, אפילו געזונגען אוּן געטאַנצט — ביי די סאַמע שווערסטע באַדינגונגען — אַבי אויסהאַלטן, ביישטיין די שווערקייטן.

חוץ דער אַרבעט האָט מען זיך נאָך באַדאַרפט לערנען עבֿרית. וועמען עס איז 2 וואָכן פאַר ראש השנה אַראָפּגעקומען צו אונז פון מרכז אַ קאָמיסיע, כדי צו באַשטעטיקן קאַנדידאַטן פאַר עליה, האָבן זיי דער עיקר זיך אינטערעסירט מיט יענע, וועלכע האָבן אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען פון חבֿרישן צוזאַמענלעבן. די וועלכע זענען נישט באַשטעטיקט געוואָרן האָבן באַדאַרפט פאַרבלייבן נאָך אַ האַלב יאָר אויף הכשרה. איך בין יאָ באַשטעטיקט געוואָרן.

זיבן יאָר וואַרטן...

וועמען איך בין צוריקגעקומען אויף ראש השנה קיין קאַריוו, האָב איך געטראָפן אַסך אונזערע חברים מוטלאָז אוּן דערשלאָגן, זיי האָבן נישט געפירט כמעט קיין שום טעטיקייט. דאָס פאַרלאָזן פון יענע צוויי חברים דעם קיבוץ האָט געווירקט אַזוי שווער אויף די חברים פון דער אַרגאַניזאַציע.

איך האָב זיך אָנגעהויבן אויסאַרבעטן אַן אויסלענדישן פאַס, עס איז געווען אין יאָר 1925—1926, איך האָב נאָך, צוליב מיין עלטער (19 אוּן אַ האַלב יאָר), באַדאַרפט אַן אָפּיציעלע הסכמה פון מיינע עלטערן, אַז זיי דערלויבן מיר צו עמיגרירן. זיי האָבן מיר אויך באַדאַרפט געבן, פאַרשטענדלעך, געלט אויף דער רייזע־הוצאות, זיי האָבן אָבער באין אופן נישט געוואָלט מסכים זיין אַז איך זאָל פון זיי אַוועקפאָרן. זיבן יאָר האָט געדויערט דער עיכוב. ערשט אין יאָר 1933 האָב איך באַקומען אַ סערטיפיקאַט (דורך די לינקע פועלי ציון) אוּן צוזאַמען מיט מיין פרוי (שיינדל שטראַס־בורג) אָפּגעפאָרן קיין ארץ ישראל.

דוד קאַרטמאַן און שיינדל שטראַסבורג / רמת גן

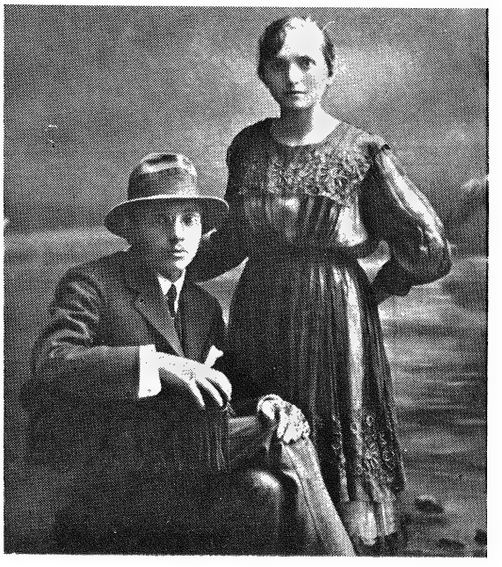
לינקע „פועלי־ציון"

דער שמועס אין די „ליפעס"

ווינטער 1921—1922 איז איז קאַריוו געגרינדעט געווארן די „לינקע פועלי־ציון". עס האָט עס אַדורכגעפירט דער חבר יהושע תרשיץ פון פולאַוו, וועלכער איז דעלעגירט געווארן פון דער צענטראַלע אין ווארשע, צו אַרגאַניזירן פועלי־ציון־פונקטן אין פולאַוער קרייז.

ער האָט צוזאַמענגערופן אַ גרופּע יוגנטלעכע און עלטערע, אַרבעטנדיקע, וועלכע זענען געווען געשטימט נאַציאָנאַל, און אויך סאָציאַליסטיש. חבר תרשיץ האָט געריידט וועגן די אויפגאַבן פון די לינקע פועלי ציון, וועגן די נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע פראָבלעמען. צווישן די פאַרזאַמלטע:

חנה עטע ריצער, שיינדל שטראַסבורג, שרה ריצער, רחמה ריצער, חנה קלאַפערמאַן, און אַנדערע. — עס איז אויך געווען איינער, וועלכער האָט גראָד קיינמאָל אַבסאָלוט נישט געהאַט קיין שייכות מיט לוין־אַרבעט, מיט אַרבעט בכלל — און דווקא ער איז דאָס שפעטער געווארן דער הויפט־פירער פון די לינקע פועלי־ציון אין שטעטל, דאָס איז געווען — יאָסל לערמאַן.

יאָסל און אסתר לערמאַן. אומגעקומען

דער שמועס איז פאַרגעקומען אין די ליפעס, אויף דעם לובלינער וועג. וועז דער חבר תרשיץ האָט דערקלערט, אַז צווישן אונז געפינט זיך שוין אַ היפש־רייפער פועלי ציוניסט, יאָסל לערמאַן, זענען מיר געווען איבעראַשט. מיר האָבן נאָכאָמאָל געקוקט מיט באַוווּנדערונג אויף דעם דאָזיקן בית־מדרשניק, און עילוי אין לערנען, אַ רבס אַן אייניקל, אַ זון פון אַ גביר, (געוומען אַ טאָכטער פון נאָך אַ גרעסערן גביר), — האָבן מיר דעריבער זיך גוט געווונדערט — ווי אַזוי וועט ער רעכט פאַרשטיין אַן אַרבעטער? זיינע אַלע פראָבלעמען? און די אַלע מאַדערנע נאַציאָנאַלע פראָבלעמען?

אָבער שפעטער, אין דער אַרגאַניזאַציאָנאַלער אַרבעט, האָט ער אונז אַלעמען איבעראַשט. מיר אַלע האָבן פון דאָזיקן בית מדרש־בחור געשעפט אַלדאָס וויסן, און ער האָט אונז דערצויגן פאַר גוטע, געטרייע אידעאַליסטן פון די לינקע פועלי ציון.

פונוואַנען איז, אייגנטלעך, געקומען צו יאָסל לערמאַן אַזויפיל אַלזייטיק וויסן? איז די מעשה אַזעלכע:

ער איז געווען דער אייניציקער זון ביי זיין טאַטן מענדל און ער האָט נישט געוואָלט, אַז זיין זון זאָל אין יאָר 1918 גיין אין מיליטער אַריין, אויף דער מלחמה, האָט ער יאָסלען אַוועקגעשיקט קיין ווין. דאָרט האָט ער זיך באַגעגנט מיט טויער פון די לינקע פועלי ציון און די אָנפירנדיקע חברים ווי — זרובבל, בוקסבוים, ראָזען און ער איז דורך זיי באַ־וירקט געווארן. דאָרט האָט ער אַסך געלייענט און געלערנט.

ער איז געווארן דער פירער נישט נאָר פון דער קאָ־רייוער אַרגאַניזאַציע, נאָר אויך פון דער גאַנצער אומגעגנט.

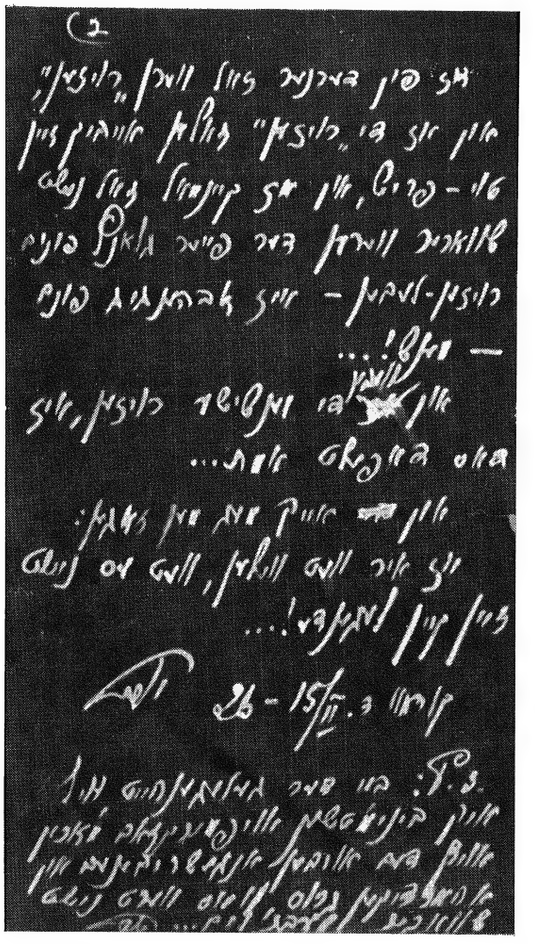
מיר האָבן באַדאַרפט שאַפן געלט אויף צו דינגען אַ לאָקאַל און קענען אַנטוויקלען אונזער טעטיקייט. לינקע פועלי־ציון איז געווען נישט־לעגאַל, האָבן מיר געשאַפן אַ געזעלשאַפט אונטערן נאָמען — „אַוונט־קורסן". די דאָזיקע געזעלשאַפט האָט זיך פאַרנומען מיט געבן לעקציעס פון לערנען און שרייבן יידיש. מיר האָבן אייניגעאַרדנט פאַרלע־זונגען, דיסקוסיעס־אָוונטן, טעאַטער־פאַרשטעלונגען און אַ ביבליאָטעק. מיר האָבן געדענקט אין דער לאָזונג — „וויסן איז מאַכט!"

עס איז באַזונדער געגרינדעט געווארן אַ יוגנט־אַרגאַ־ניזאַציע פון פועלי ציון, מיט וועלכער עס האָט אַנגעפירט אהרן לייכטער. חוץ דעם האָבן געהערט צו די אַקטיוסטע טויער: חיים מרדכי ניסנבוים, אהרן אַקערמאַן, פייגע שטראַס־בורג, רעכל ראָזען, נחמה וואַלערשטיין. זיי האָבן געשאַפן אַן אַקטיוויע, קעמפערישע יוגנט־אַרגאַניזאַציע.

וועגן אהרן לייכטער, דעם סטאָליער, וואָלט באַדאַרפט באַזונדער דערמאָנט ווערן. ער האָט געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף די יוגנטלעכע, געקענט לייכט זיי געבן צו פאַר־שטיין אַ טעאָרעטישן ענין. סיי וועגן פאָליטישע פראָגן, סיי

שרה ריצער מיטן טעכטערל, אומגעקומען

אַ באַגריסונג פון יאָסל לערמאַן צו רויזע בלומעלס

וועגן ליטעראַטור־ענינים. ער איז געווען אַ שאַרפער דיסקו־טאַנט סיי מיט די „רויטע", סיי מיט די בירגערלעכע ציוניסטן. ער האָט נישט מורא געהאַט אַז מען וועט אים שלאָגן, ווייל וויי וואָלט געווען צו יענעם, וועלכער וואָלט געוואָגט אים פיזיש צו פאַרטשעפען. ער איז תמיד געווען איידל און זאַכלעך אין דער דיסקוסיע מיט קעגנער. געווען אַ גוטער פאָפּולאַריזאַטאָר.

ער האָט אַ צייט זיך געהאַט אַרומגעטראָגן מיט דעם געדאַנק וועגן צַוועק קיין ארץ־ישראל — צופּוס. ער האָט זיך סוף־סוף דערשלאָגן קיין ארץ־ישראל און געשטאָרבן נאָך אַ שווערער קראַנקהייט, אין עלטער פון 40 יאָר.

ווען אהרן לייכטער איז שוין נישט געווען אין קאַריוו, האָבן די „רויטע" זיך שוין אַנדערש אויפגעפירט — בעת אַ דיסקוסיע, אַז מען האָט זיי צוגעשטופט צו דער וואַנט מיט אַ פראַגע, אויף וועלכער זיי האָבן נישט געהאַט קיין ענטפער, האָבן זיי זיך געוואָרפן שלאָגן, ברעכן, האַקן שויבן, פאַר־ניכטן לאָקאַלן. עס איז ביי זיי אפילו רעכט געווען אַז איין ברודער דעם צווייטן זאָל אַרויסנעמען די אויגן. מען האָט זיך געמוזט גיך אויסלערנען די טאַקטיק־תורה פון ענטפערן מיט קלעפּ אויף קלעפּ. דאָס איז געשען נאָר אין עקסטרעמסטע פאַלן. בכלל האָבן מיר זיך באַמיט, ווי ווייט מעגלעך, צו פירן אַן אויפקלערונג צווישן די יוגנטלעכע אין אַ האַרציקער, חברישער שפראַך.

באַזונדער ווילט זיך ווידמען אַ פאָר ווערטער דעם חבר אהרן אַקערמאַן. זייַנע דיסקוסיעס מיט די „רויטע" זענען געשטאַנען אויף אַ העכערן ניוואָ, ווייל ער איז געווען אַנגע־לייענט אוּן האָט תמיד געבראַכט דעם נויטיקן אַרגומענט אוּן פאַסיקן ציטאַט. ער האָט געוואַדט מיט שעצונג אויך וועגן קעגנערס אידיי, ער האָט נאָר אַרגומענטירט לאָגיש אוּן זאַכלעך.

ער האָט אויך געהאַט דראַמאַטישע פעיקייטן אוּן זיך באַ־טייליקט אין די פאָרשטעלונגען, וואָס האָבן באַדאַרפט ברענ־גען הכנסות פאַר דער פאַרטיי. אונזער קולטור־אַרבעט האָט דערצערנט די „רויטע", אוּן זיי האָבן דעריבער באָיקאָטירט יעדע אונזערע פאָרשטעלונג, יעדע אונזערע פאָרלעזונג. פאַר־קערט, זיי זענען יאָ געקומען, נאָר כדי צו שטערן, צו ברעכן טירן, האַקן שויבן.

באַזונדערס געדענקט זיך שאַרף וועג די לינקע פועלי ציון האָבן אייַנגעאָרדנט אַ פאָרלעזונג פון אברהמטשע צי־מערמאַן, נאָך זיין באָפרייט וועלן פון טורמע. ער האָט גע־וואָלט אויך דערציילן וועגן דער אויפפירונג פון די חברים קאָמוניסטן אין טורמע. די פאָרלעזונג איז פאָרגעקומען אין

שמאי פינקלשטיין, לעבט אין בעלגיע

אהרן לייכטער
געשטאָרבן אין ישראל אין 1949

אַ גרופּע פּועלי־ציון־יוגנט, פון זיי דערקענט מען: מאיר, שמואל אברהמס אַן אייניקל, מנשה בוכשרייבער, שרה וואַכמאַן, צעטל ראַזן, רבקהלע לערמאַן, פריידע ברענער, ישראל שולשטיין און פנחס אַקערמאַן (מאַנטרעאל)

קלוב פון די פועלי ציון, ביי משה דוד ריצער. די „רויטע" האָבן באין אופן נישט געוואָלט דערלאַזן צו דער דאָזיקער פאַרלעזונג. זיי זענען געקומען צוגעגרייט צו ברעכן טירן און פענצטער. צווישן זיי איז אויך געווען מיין ברודער, שמעון קאַרטמאַן. איך בין געשטאַנען אויף דער וואַך כדי נישט צו דערלאַזן צום ברעכן. האָט מיין ברודער מיר דער־לאַנגט אַ קלאַפּ מיט אַ האַרטער זאַך אין אויג אַריין. אַ האַלבער מילימעטער האָט בלויז געפעלט אַז ער זאָל מיר האָבן אַרויסגענומען דאָס לינקע אויג. דאָס איז גראָד געווען בלויז אַ וואָך צייט פאַר מיין חתונה (מיט שיינדל שטראַס־בורג).

עס איז כמעט נישט דורך קיין אייַן פרייטיק־צונאַכטס, אַז עס זאָל נישט פאָרקומען אַ פאַרלעזונג פון חבר יאָסל לערמאַן, און עס איז נישט דורך קיין חודש, אַז עס זאָל אונז נישט באַזוכן אַ חבר פון דער צענטראַלע, מיט אַ רעפעראַט אויף אַ פאָליטישער אָדער ליטעראַרישער טעמע.

מערערע מאָל האָט אונז באַזוכט דער חבר י. זרובבל, וואָס האָט אונז באַשאַנקן מיט זיינע זאַפטיקע רעפעראַטן, הן פאָליטישע, הן ליטעראַרישע. צו זיינס אַ רעפעראַט איז געקומען דאָס גאַנצע שטעטל. נאָך זיינס אַ פאַרלעזונג האָבן מיר תמיד באַקומען מער מוט צו דער ווייטערדיקער אַרבעט. פון צייט־צו־צייט האָט אונז אויך באַזוכט דער חבר י. פעטערזייל, דער שריפטשטעלער יואל מאַסטבוים. עטלעכע מאָל האָט אונז באַזוכט דער רעצי־טאַטאָר־זינגער חבר אברהם ברייזבלאַט. די „יוגנט" האָט אונז צוגעשיקט רעפערענטן ווי — גרשון פרוימאַן, מאירל רייך, שלום בריצמאַן און אַנדערע.

עס איז נישט געווען אין שטעטל נאָך אַן אַרגאַניזאַציע, וואָס זאָל קענען אַזוי אויספירן אַ פיעסע, ווי די לינקע פועלי ציון. מיר האָבן פאַרמאָגט גוטע קרעפטן, אויך אַ גוטן רע־זשיסער — דווווטשע זאַמדמער. וועלן ער איז אַוועק קיין וואַרשע, האָט אים פאַרטרעטן יאַנקל ריצער.

צום דראַמאַטישן קרייז האָבן געהערט:

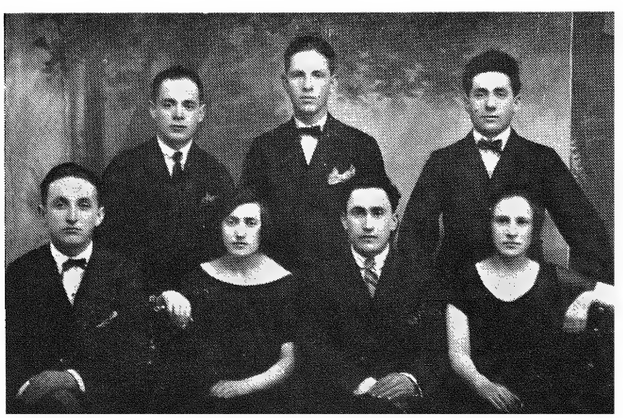
יידל מאַנדלקער, שמאי פינקעלשטיין, שרה ריצער, חיים ווייַדע, שיינדל ראָטפאַרב, שרה און רחמה ריצער, חנה קלאַפּערמאַן, אַהרן אַקערמאַן, יוסף יודל זאַלצבערג, נחמה וואַלערשטיין, שיינדל שטראַסבורג.

עס איז אויך געשאַפן געווארן אַ שיינע „יונגבאַר" אַרגאַניזאַציע. אין מיין צייט זענען אין שפיץ פון „יונגבאַר" געשטאַנען די חברים:

פנחס אַקערמאַן, שלמה ראָכמאַן, מאיר זאַלצמאַן, שרה טייטלבוים, בן ציון טענענבוים.

ס'רוב פון זיי זענען געווען דעמאָלט לער־יינגלעך אין שניידער־וואַרשטאַטן.

וועט ס'איז שפעטער שווער געווארן צו אַרבעטן פאַלי־

פון רעכטס אויף לינקס שטייענדן: ביירעד לעווין, שלמה אַקערמאַן, יחזקאל פינקעלשטיין. עס זיצן, רעכטס אויף לינקס: מלכה ריצער, איר מאַן לייבל וויידע, לאה ריצער (אַרגענטינע), פייוול דגענשטיין, חוץ די באַצייכנטע מיט די ווינערטער — אומגעקומען

רחמה ריצער, איר מאַן יחזקאל טענענבוים מיט זייער קינד. אומגעקומען

לייבל האָפמאַן משה מענדלס, זיין פרוי ביילע העכט (זישע קיילים), אומגעקומען

טיש אונטערן נאָמען — „געזעלשאַפט אָוונט־קורסן", האָט מען געשאַפן אַ נייע געזעלשאַפט אונטערן נאָמען „פרייַנט פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל". נאָך שפעטער — אונטערן נאָמען — „יידישע שול־אַרגאַניזאַציע". דאָס זענען אין אמתן געווען נאָר בלויז פיקטיוע נעמען פאַר דער אַרגאַניזאַציע לינקע פועלי ציון, צו פאַרמאַסקירן זיך פאַר דער מאַכט.

ווי מיר זענען נאָך היינט האָבן אונזערע אַרגאַניזאַציעס אויסגעכאָוועט געזעלשאַפטלעכע טויער. אָט איז פנחס אַקערמאַן ביז לעצטנס נאָך געווען סעקרעטאַר פון דער קאַריווער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאַנטרעאַל, מאיר זאַלצמאַן איז געווען טעטיק אין א"י אין דער „הגנה", איז היינט אין „מפא"י", איז אין דער פאַרוואַלטונג פון אונזער ישראלדיקער קאַריווער לאַנדסמאַנשאַפט, איז אין דער פאַרוואַלטונג פון דעם גרויסן דרוקערייַ־קאָאָפעראַטיוו „אחדות" אין תל־אביב.

ביים פאַרענדיקן אונזערע קורצע פאַרצייכענונגען, ווילט זיך נאָכאָמאָל באַזונדערס דערמאָנען און אונטערשטרייכן די ראָלע פון יאָסל לערמאַן. און צום לויב מוז אויך דערמאָנט ווערן זיין פרוי, די ליבע חברטע זיינע, אסתרל גאָזשי־טשאַנסקי, וועלכע האָט אַרויסגעוויזן פאַרשטענדעניש פאַר דער געזעלשאַפטלעכער און פאַרטייאישער טעטיקייט פון איר מאַן, טראָץ דעם וואָס לויט איר סביבה און דערציונג — איז זי געווען גאָר־גאָר וויַיט פון אַזעלכע ראַדיקאַלע אידייען ווי די פון לינקע פועלי ציון.

דערמאָנט מען שוין זיי ביידע, דאַרף שוין אויך דערמאָנט ווערן וועגן דער דערציונג וואָס יאָסל לערמאַן האָט געגעבן די קינדער — רבקהלע און שמואליק. ווען רבקהלע איז אַלט געווען 6—7 יאָר, האָט זי שוין דעקלאַמירט אויף אַ פייערונג לכבוד דער אָקטאָבער־רעוואָליוציע, דעם 7־טן נאָוועמבער. איך געדענק נאָך די ווערטער ווי זי האָט דעקלאַמירט —

„אמת, עס פאַלן געלע בלעטער, אָבער עס פינקלען רויטע שטערן!".

אין יאָר 1933, ווען מיר זענען אָפגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָבן מיר איבערגעלאָזט אַ שטאַרקע „יוגנט", אונטער דער אָנפירונג פון פנחס אַקערמאַן, שרהלע טייטלבוים און בן־ציון טענענבוים. מיר האָבן שפעטער געהאַט גרוסן פון זייער פיינער און געלונגענער אַרבעט, ווי עס איז זיי גע־לונגען צו אַרגאַניזירן די שול־יוגנט, ווי די אַרגאַניזאַציע האָט זיך צעוואַקסן — ביז די נאַצישע חיה האָט איבערגע־טרעטן די פוילישע ערד און אַלע אומגעבראַכט און אַלץ אָפגעמעקט.

שלום בריצמאַן (פאַריז)

רעכל ראָזן, אומגעקומען

רבקהלע, יאָסל און אסתרל לערמאַנס טאָכטער, (ניו־יאָרק)

דוד קאַרטמאַן / רמת גן

די „הכנסת אורחים"

נישט אַזוי באַלד איז עס אַנטשטאַנען אָט די דאָזיקע נוצלעכע אינסטיטוציע. איך געדענק אַז אַמאָל, וועו עס פלעגן קומען א׳ן שטעטל אַריין מיטאיינמאָל אַ גרעסערע צאָל אַרעמעלייט, האָבן זיי, נאָך אַ גאַנצן טאָג אַרומגיין צונויפקלויבן נדבות, זיך געמוזט אַוועקלייגן, טויט־מידע, אויף די האַרטע בענק אין בית מדרש. אונטערלייגן דאָס פעקל צוקאָפנס אוו זיך צודעקן מיט זייערע פאַלטנס.

אַז עס איז אַבער געווען אַ שווערער ווינטער, די קעלטן גרויסע, אוו די פרנסות — קליינע, איז אין ב״ת מדרש אויך געווען קעלטער, איז געהייצט געווארן נאָר אין אויוון. האָבן אַלע אַרעמעלייט זיך געריסן צווישן זיך וועד עס זאָל שלאָפן נענטער צום געהייצטן אויוון.

די בית מדרשניקעס וואָס זענען געזעסן אוו געלערנט, זענען געשטערט געווא״ן צוליב די בעטלערישע אַרומרייסע־נישן אוו קריגענישן. האָבן זיי געמוזט זיך אַריינמישן, אויס־גלייכן, געבן די עלטערע די בעסערע פלעצער. אוו אַז די אַרעמעלייט זענען שוין ענדלעך צווישן זיך אַדורכגעקומען, זיך אַוועקגעלייגט שלאָפן, האָט זיך אָנגעהויבן א כראַפענישן, א שנאַרכענישן, נאָך צוּבאַגלייט, כ׳בעט איבער דעם כבוד, מיט שלעכטע ריחות...

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז געווען דאָס אַהיימנעמען אורחים פרייטיקצוּנאַכטס אוו שבת. נאָכן דאַוונען האָבן זיך די אורחים אויסגעשטעלט בייַ די טירן פון שיל אוו בית המדרש, אויך אין די חסידים־שטיבלעך, אוו געוואָרט אַז מ׳זאָל זיי אַהיימנעמען. געווען פאַלן וועו עס זענען געבליבן איינער־צוויי אורחים, נישט געווען וועד עס זאָל זיי אַהיימנעמען. איז דאָס שוין געווען די עובדה פון מיין טאַטן זיי צו באַ־זאָרגן. וועו ער א׳ז געגאַנגען צוריק פון דאַוונען פון קאַצ־קער שטיבל, האָט ער אָפגעטרעטן אין בית מדרש, געכאַפט אַ קוק, זענען פאַרבליבן עטלעכע נישט־באַזאָרגטע אורחים, האָט ער איינעם אַליין אַהיימגענומען, אוו איז פריער נישט אַהיימגעגאַנגען ביז ער האָט נישט באַשטאַט אויך די איבע־ריקע. איז דעריבער נישט איינמאָל אויסגעקומען מיין טאַטן אַהיימצוקומען גאַנץ שפעטלעך. האָט די מאַמע צו אים איינמאָל געזאָגט:

— וואָס דאַרפסטו אַזוי אָפט אַהיימקומען שפעט, זיין פאַרנומען אין דער לעצטער רגע מיט באַזאָרגן די אורחים, דו פירסט זיי אַריין אין שטיבן וווּ מ׳האָט זיך נישט געריכט אויף קיין אורח, צי וואָלט דען נישט בעסער געווען אַז דו זאָלסט דאָס באַזאָרגן דאָנערשטיק ביינאַכט, אָדער פרייטיק אינדערפרי?

האָט טאַקע נאָך שבת מיין טאַטע גענומען אוו געמאַכט אַ צעטל, אַרשימה פון די בעסער־סיטואירטע באַלעבאָטים, בעלי־מלאכות, באַזונדערס מיט יענע וועלכע ער האָט זיך נענטער געקענט (ער איז געווען יעדן שבת בעל קורא אין פאָליש פון דער ש׳ל), אוו זיך מיט זיי אַדורכגעשמועסט מכוח דעם אַז מ׳דאַרף באַזאָרגן די אורחים, אַז זיי זאָלן נישט דאַרפן פאַרשעמט ווערן, שטיין ביי דער טיר, אָפט בלייבן אויסן, נישט האָבן וווּ צו עסן. מען מוז דאָס איינמאָל פאַר־אַלעמאָל איינאַרדענען. אוו אַזוי איז טאַקע געשעען.

ווי דורך אַ טעלעגראַף זענען די אַרעמעלייט אין דער אַרומיקער געגנט געווואָר געווארן, אַז אין קאַריוו דאַרף מען שוין נישט שטיין ביי דער טיר, אַז יעדער אורח ווערט באַזאָרגט מיט אַ בעלעבאָס. מ׳האָט נאָר באַדאַרפט קומען אין שטעטל אַריין ביז פרייטיק פאַרמיטאָג. אָבער אַז ס׳האָט דאָך געטראָפן וועו אַן אַרעמאַן איז אָנגעקומען שוין שפעט פאַרנאַכט, האָט מיין טאַטע שוין געהאָט צוגעגרייט אויך אַ רעזערוו־פלאַץ אוף דער אורח איז אויך באַזאָרגט געווארן. נישט נאָר די אַרעמעלייט, נאָר אויך די באַלעבאָטים זענען געווען צופרידן פון דער נייער אַרדנונג, זיי ווייסן פריער אַז זיי וועלן האָבן אַן אורח, ווייסט די באַלעבאָסטע צו־צוגרייטן.

עס זענען געווען פאַלן וועו עס זענען געקומען ווייניק אורחים אויף שבת, אוו באַלעבאָטים האָבן געהאָט טענות, עס איז געווען זייער תור דעם שבת, אוו זיי האָבן נישט באַקומען קיין אורח.

געווען געניטע בעטלערס וועלכע האָבן שוין געווסט בייַ וועלכן באַלעבאָס מען קריגט אַ געשמאַקערע סעודה, אוו זיי האָבן זיך שוין אָנגעהויבן אויסקלויבן, זיי ווילן צוּ די ריצערס, צו לייזער הערש קעניג, ישראל זאַמדמער, מענדל מוליעס, בערל היטלמאַן, שעיה דער בעקער, ישראל גאָזשי־טשאָנסקי.

דער ענין שלאָפן איז אויך לייטיש ערלעדיקט געווארן. יעדן פרייטיק האָט מען אַרויסגעשיקט אַ באַלעבאָס מיט אַ פושקע זאַמלען געלט פאַר הכנסת אורחים. פאַר דעם געלט האָט מען איינגעקויפט מאַטראַצן, קאָלדערס, האָלץ צום הייצן, אפילו געדונגען אַ מענטש וואָס האָט ריין געמאַכט דאָס אָרט וווּ זיי זענען געשלאָפן.

וועו יידל בריק איז געווען קהילה־פרעזעס, האָט מען אָפגעגעבן צוויי שטיבלעך אין באָד, דאָרט וווּ הערצקע בעדער האָט געווויינט. זאָלן די אַרעמעלייט זיך מער נישט וואַלגערן אויף די האַרטע בענק אוו טישן אין בית מדרש. אויך נישט מחלל זיין דעם מקום קדוש מיט רייסערייען אוו שלעכטע ריחות.

אַזוי האָט עס זיך געצויגן ביז דער היטלער־מגפה, וואָס האָט שוין פאַרוויסט אַלץ אוו אַלעמען, די אורחים אוו די באַלעבאָטים אוו די שיל אוו די הייזער — איין מצבהלאָזע חורבה!

יעקב יואל אוו הענטשע קאַרטמאַן אוו זייער זון שמעון אַלע אומגעקומען

יחיאל העכט / נהריה

דאָס בית המדרש

דאָס בית המדרש איז באַשריבן אוּן באַזונגען געוואָרן דורך פיל שרייבער אוּן דיכטער. ביאליק, שטיינבערג, א. ז. ראַבינאָוויץ אוּן פיל אַנדערע האָבן מיט ליבע אוּן פיעטעט געשריבן וועגן בית המדרש. דאָס בית המדרש פאַרנעמט אַ כבכודיקן מזרח־פלאַץ אין דער העברעאישער אוּן יידישער ליטעראַטור.

איך וויל דאָ באַשרייבן דאָס בית המדרש פוּן קאָריוו אָבער פוּן אַ צווייטן שטאַנדפוּנקט; נישט פוּן היסטאָריש־רעליגיעזן שטאַנפּוּנקט, נישט די רעליגיעזע אוּן עטישע וועדטן וואָס מיר האָבן פוּן בית המדרש געירשנט, נישט די פאַרדינסטן פוּן בית המדרש פאַרן אויפהאַלט אוּן קיום פוּן יידישן פאָלק, נישט דאָס בית המדרש אַלס „בית היוצר לנשמת האומה", נאָר דאָס בית המדרש פוּן סאָציאָלאָגישן שטאַנדפוּנקט. דאָס פשוטע קאָריוער בית המדרש ווי מיר געדענקן עס צווישן מנחה אוּן מעריב, אָדער ביי וואָלן צו די קאָריוער גמילות חסדים־קאַסע א. ד. ג., דאָס קאָריוער בית המדרש ווי אַן אינטעגראַלער טייל פוּן שטעטל, פוּן זיין הויכן אָ, זיין ברויזן, געזעלשאַפטלעכן לעבן, ווי אַ טייל פוּן גאַנצן קאָריוער לעבנסשטייגער.

דאַכט זיך אַז עס איז אוממעגלעך זיך אויסצומאָלן אוּנזער שטעטל אָן דעם בית המדרש. ווי האָט דען אַ קאָריוער ייד פאַרברענגט די גרעסטע טייל פוּן זיין צייט, די שבתים, די לאַנגע ווינטער־אָוונט — אויב נישט אין בית המדרש? עס איז דאָרט אַ רעש, אַ טומל, ס׳איז פיל געפאַקט. כמעט אַלע מאַנצלייט פוּן שטעטל געפינען זיך דאָ. מען דרייט זיך אַרוּם געשמאַק אין מיטן בית המדרש אָדער הינטערן אויוון, די הענט פאַרלייגט אויף הינטן, זענען עוסק אין פאַרטיפטע שמועסן. אוּן וואָס וועט דאָ נישט באַהאַנדלט אין די דאָזיקע שמועסן?

פּריוואַטע משפחה־ענינים, רכילות, פרנסה, ירידים, וואָלן פוּן אַ רב, גמילת חסדים־קאַסע, גבאות, וועגן נייעם ווונדער — די קאָריוער עלעקטראָוניע, וואָס דאָרף אין גיכן ווערן אויפגעבויט. אויף פאָליטישע פראַגן, וועלט־פראָבלעמען ווערן דאָ, הינטערן אויוון, געלייזט.

אָט דרייט זיך פיוול אָקס אַרוּם מיט אַ יונגן בית מדרשניק אוּן שמועסן ליידנשאַפטלעך אוּן פאַרביסן. געוויס ווערט דאָ דעצידירט דער גורל פוּן דער פראָלעטאַריישער וועלט־רעוואָלוציע, וואָס וועט מסתמא אויך דאָ, אין קאָריוער בית המדרש, זיך אָנהייבן. אָט דרייט זיך משה וואַכמאַן מיט וועלכן יונגן בחורל אוּן רעשט, זשעסטיקולירט מיט די הענט, מיטן קאָפּ, ממש כל עצמותי תאמרנה. געוויס שמועסן זיי וועגן ביידע זייטן פוּן ירדן. אוּן טרעפט, למשל, וועגן וואָס מאָטל שנייער שמועסט אַזוי בריים אוּן בהרחבת־הדעתדיק, מעשה נגיד, קהלס פאַרזאָרגער, אויב נישט וועגן רייווין, יוניווצע, קאָמינקע...

אויפן באַלעמער שטייט אַ נעבעכדיקער מגיד אוּן גאָר־גלט זיך מיט אַ טרויעריקן מענה לשון־נגוּן, אָבער וועט ערט אים? אַ טומל. רויך פוּן פאַפּיראָסן. קליינוואַרג שווייגט אויך נישט צו. זיי בייטן קנעפּ, שפּילן אין באַהעלטעניש, אין יאָגעלעך, פלאָנטערן זיך צווישן די פיס פוּן די דער־וואַקסענע, רייצן זיך מיטן בייזן מיכל שמש...

דאָס קאָריוער בית המדרש אוּן די קאָריוער שוּל. דאָכט זיך ביידע מער אחד, פוּן איין שניט. ביידע רעליגיעזע קהלישע אינסטיטוציעס, שטייגן נאָענט איינער פוּן צווייטן, ווערן אַרויסגעזאָגט כמעט בנשימה אחת. אָבער וואָסער גע־וואָלטיקער מרחק־אוּנטערשיד צווישן זיי. די גרויסע, אַלטע הילצערנע שוּל, דער קודש הקדשים פוּן קאָריוו, אַ געהיימ־נישפּולע, וואָרפט אָן אַ שרעק אויף דער פאַנטאַזיע פוּן די קינדער, איז פאַרבוּנדן מיט מתים, וועלכע קוּמען אין מיטן נאַכט דאָוונענען, אוּן זוכן דאָרט זייער תקון. די שוּל שטייט, דאָכט זיך, אין מיטן פוּן שטעטל, אָבער אָפגעזונדערט פוּן שטעטל. אָן־מזוזתדיק, פאַרגראָבן טיף אין בית עולם, דער־מאָנט זי שטענדיק אין יום המיתה, מיט דער מיטה וואָס שטייט אין פאָליש. זי איז געשלאָסן אַ גאַנצע וואָך, נאָר זומער אין ספירה־צייט, אָפן בלויז צו מנחה־מעריב. איידער דער לאָמער שמש גייט אַריין אין שוּל, מוז ער אָנקלאַפּן דריי מאָל מיט דער שוועכער אייזערנע קייט, מסתמא כדי צו געבן צייט די מתים, וועלכע האָבן זיך אין שוּל פאַר־זאַמלט — זיי זאָלן פאַרשווונדן, אומצוקערן זיך צו זייער רו.

מען דערציילט אַז אַמאָל, אין די אַלטע צייטן, וועט שדים אוּן מתים האָבן זיך געפילט אין קאָריוו ממש ווי ביי זיך אינדערהיים, האָט דער שמש פאַרגעסן אָנצוקלאָפּן איידער ער איז אַרייגעגאַנגען אין שוּל. אַ בלוט־פאַרגליווערנדיק, שרעקלעך בילד האָט זיך פאַר זייענע אויגן אַנטפלעקט ביים אַריינקומען אין שוּל... דער שמש האָט נישט מוציא שנתו געווען.

נאָך בין היינט געדענק איך דעם פחד וואָס די שוּל האָט אויף מיר אָנגעווארפן, וועט איך בין שפּעט ביינאַכט אַהיימגעגאַנגען פוּן בית המדרש, אוּן געמוזט דורכגיין פאַר דער שוּל. אָדער זומער צווישן מנחה ומעריב וועט איך האָבן זיך אַריינגעשלייכט אין שוּל דורך דעם פאָליש; די מיטה אוּן אַנדערע שרעקלעכע געהיימנישפולע זאָכן. וועט איך

האָב געקושט די אָנמזוזותדיקע ביישטידלען (מען האָט גע־
זאָגט אַז עס עקזיסטירט מכלומרשט אַ דין — אַז אַ שול איז
פטור פון מזוזה, אָבער איך, אַלס קינד, האָב געווּסט וואָס
דאָס הייסט אַ הויז, און ווען אפילו אַ שול — אָן אַ מזוזה...).
אַ ציטער פלעגט ממש אַדורך די ביינער. און יעצט דער
אַנבליק פון דער שוּל גופא, טיף אין דער ערד פאַרגראָבן,
ממעמקים קראתיך׳דיק, מיט דעם גרויסן, פראַכטפולן קינסט־
לעריש־געשניצטן ארון קודש, מיט דער הויכער פוסטער עזרת
נשים, מיט די מצבות און קברים־גראָז וועלכע האָבן זיך
געזעצן דורכן פענצטער. אויך די שוּל האָט אַ חשובן אָרט
פאַרנומען אין לעבן פון שטעטל. אָבער אָפגעזונדערט, שטיי־
ענדיק אין אַ זייט פון הויכן, פון וואָכנדיקן לעבנס־יאָריד,
מיט איר ווייטקייט, אָפגעשלאָסנקייט, איינזאָמקייט, האָט זי
געווירקט, משפיע געווען, דערמאָנט אַז יש דין ויש דיין,
אין דעם ושוב יום לפני מיתתך, אַרומגעהילט דאָס שטעטל
מיט אַ מעלאַנכאָלישן ווואַל פון מ׳סטיש געפילן. אַנדערש
אָבער איז דאָס בית המדרש. איך וואָלט געזאָגט אַז די שוּל
איז געווען די תורת הנסתר פון קאָריוו, און דאָס בית
המדרש — די תורת הנגלה פון קאָריוו.

איך געדענק נאָך גוט דעם איינדרוק וואָס האָט
אויף מיר געמאַכט וועו איך האָב צומערשטן מאָל, אַלס
האַלב־דערוואַקסן בחורל, אַריינגעבליקט אין אַן אַלט פאַר־
שטויבט, דורך מילבן צעפרעסן, קבלה־ספר, אין אַ ווינקל
פון שוּל, עס האָט זיך פאַר מיר אַנטפלעקט אַ פרעמדע,
ווייטע געהיימנישפולע וועלט, ווייט פון אַלטעגלעכן לעבן,
ווינקט און לאָקט פון דערווייטנס. עס איז אַ סכנה צו פאַר־
טיפן זיך אין דעם ספר. דאָס ספר דינט נאָר ווי אַ ווייטער
ליכט־שטראָל, וואָס איז משפיע און ווירקט פונדערווייטנס.
די בלויזע אָנוועזנהייט פון ספר רזיאל המלאך אין אַ הויז —
איז אַ סגולה בדוקה קעגן גנבות, שרפות און אנדערע מראין
בישין.

בשעת דער גרויסער שרפה אין קאָריוו, בערך מיט 50 יאָר
צוריק, בעת וועלכער כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז געוואָרן
אָפגעווישט, איז בלויז די הילצערנ שוּל געבליבן גאַנץ,
אומבאַשעדיקט. עדי ראיה האָבן איבערגעגעבן, אַז בשעת
דער שרפה זענען ווייסע טויבן געפלויגן איבער דער שוּל,
געהיטן זי ווי געטרייע שומרים. זי האָט בלויז מיט איר
עצם עקזיסטענץ שוין געווירקט אויפן שטעטל, געמאַנט און
דערמאַנט אין עפעס ווייטס און סודותדיקס. אַנדערש איז
די תורת הנגלה, די פשוטע גמרא, דער שולחן ערוך, דאָרטן
האָט מען זיך געפילט ווי אין דעם היים, די תורה, גאָט
כביכול זעלבסט, האָט אַראָפגעניידערט פון הויכן כסא הכבוד
צו רוען און צו הייליקן דאָס פשוטע לעבן. ראובן, שמעון,
טוען ונטען, שור שנגח את הפרה, שנים אוחזין בטלית, אַ
געפילדער, אַ הוהא פון לעבן, דער גאַנצער לעבנס־יאָריד, דער
גאַנצער לעבנס־טומל ווערט געהייליקט, דורך דער תורה
נתעלה. דאָס לעבן און דאָס יידישקייט זענען ענג צוזאַמענ־
געבונדן, צוזאַמענגעקניפט, אומצעטיילבאָר. און דאָס איז
אויך געווען דאָס קאָריווער בית המדרש.

באַשרייבן דאָס קאָריווער בית המדרש — הייסט שיל־
דערן דעם גאַנצן לעבנסגאַנג פון אַ קאָריווער יידן, פון זיין
געבוירן ביז זיין לעצטן טאָג, דאָס הייסט באַשרייבן דאָס
אַרעמע — אָבער דאָך רייכע לעבן, דאָס איינטאָניקע —
אָבער דאָך פילפאַרביקע לעבן פון אַ ייד אין קאָריוו.

דאָס בית המדרש האָט געדינט ווי אַ קינדערהיים פאַר
קינדער, אַ יוגנט־קלוב פאַר דעם יוגנטלעכן, אַ פאַרטיי־קלוב
פאַר די פיל פאַרטייען מיט וועלכן קאָריוו איז רייך געווען.

איז דאָך באַקאַנט דער זאָג פון ר׳ לוי יצחק באַרדיטשע־
ווער, בעת ער האָט געזעען אַ ייד איינגעהילט אין טלית
און תפילין דאַוונען, און צוגלייך געשמירט די רעדער פון
זיין וואָגן:

„זע, רבונו של עולם, וואָס פאַר אַ טייער און פרום פאָלק
דו האָסט, אַ ייד, אפילו ווען ער שמירט די רעדער פון וואָגן,
פאַרגעסט ער אויך נישט אין דיר און דאַוונט".

דער דאָזיקער פאָלקס־עפיזאָד כאַראַקטעזירט דאָס לעבן
פון די קאָריווער יידן בכלל און ס׳בית המדרש בפרט. דער
טשטוש הגבולין צווישן קודש און חול איז געווען דער
כאַראַקטעריסטישער שטריך. אין בית המדרש האָט מען נישט
געדאַוונט בלויז בײַם שמירן די רעדער, נאָר דאָס שמירן
דעם וואָגן גופא, דאָס פשוטע לעבן, דער טומל און הו־האָ,
דער אומברחמנותדיקער קאַמף פאַר דער עקזיסטענץ פון אַ
יידישער קהילה, איז געווען אַ תפילה. דער קודש און חול
זענען געווען אַזוי צונויפגעמישט, אַז דער חול איז נתעלה
געוואָרן צו דער מדרגה פון קודש.

אַ מנחה־מעריב, אַ תפילה בצבור, אַ בלאַט גמרא מיט
אַ שמועס וועגן פרנסה, וועגן מסחר, פאָליטיק — עס איז
שווער געווען אָפצוטיילן איינס פון צווייטן.

ווער געדענקט נישט דעם דאָרפסגייער יאַנקל „ברוך הוא
וברוך שמו"? פאַרוואָס האָט מען אים גערופן יאַנקל „ברוך
הוא וברוך שמו"? ווייל דער ייד איז שטאַרק להוט געווען
נאָך אַ ברוך הוא וברוך שמו. פאַר קיין שום פרייז אין דער
וועלט האָט ער קיין „ברוך הוא וברוך שמו, אמן" — נישט
דורכגעלאָזט. פון דער צווייטער זייט האָט יאַנקל, במחילה
מכבודו, נישט געקאָנט מוותר זיין אויף זיינע פרנסה־שמועסן
אין בית המדרש. זיינע שמועסן האָבן זיך פאַסיק און קאָמיש
תמיד צונויפגעפלאָכטן מיט ברוך הוא וברוך שמו, אמן.

קאָריווער לצנים האָבן אַמאָל אזאַ שמועס אונטערגע־
הערט:

— „אוי האָב איך געקויפט אַ קעלבל... ברוך הוא וברוך
שמו... אָבער דער ערל האָט מיך אָפגענאַרט מיט 20 זלאָטעס,
על זאָל עס נאָר אויסקרענקן... אמן"...

פונדאַנען נעמט זיך דער צונאָמען יאַנקל „ברוך הוא
וברוך שמו אמן".

אָדער נעמט למשל, משה מענדל, דער קאַלך־הענדלער.
ווער געדענקט נישט משה מענדלען, דעם קנאותדיקן ייד,
ממש פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן? (דרך אגב — ער
איז געווען אַ חבר, געדאַוונט אין איין שטיבל מיט מיין
פאָטער, און דעריבער זיך געהאַלטן, אין אַ געוויסער מאָס
אַן אפוטרופוס איבער מיר. וועו ער האָט מיך אַמאָל געפאַקט
לייענענדיק אין בית המדרש, אונטער דער גמרא, אַ משיכילש
ספרל, האָט ער מ׳ר אַריינגעלאָזט צוויי פייערדיקע פעטש.
וועו איך בין אַהיימגעקומען, האָט מיין מוטער מיך געפרעגט:
„ווער האָט דיך אַזוי אויסגעקאַלעכט?"...). דער ייד איז
שטענדיק אַרומגעגאַנגען מיט די קאַלך־מלבושים און אפילו
שבת ויום טוב האָט ער זיך פון קאַלך נישט געקאָנט באַ־
פרייען. דער ייד האָט במחילה מכבודו געהאָט אַ טבע זיך
אַריבּ צו טון אין יעדן וועלכן ער האָט באַגעגנט, און יענעם
אפקאַלעכן פון קאָפ ביז פיס.

איך גלייב אַז יעדער פון אונז האָט אַסך צו פאַרדאַנקען דעם בית המדרש אונזערן. מיר האָבן געזומען פון קאַריוואר בית המדרש אפשר אויך עפעס נעגאַטיווס, אָבער אויך פיל פאָזיטיווס. פונוואַנען דען נעמט זיך דאָס פאַרביסנקייט, דער ליידנשאַפטלעכער ברען פון די קאַריוואר משכילים, אפי־קורסים, — אויב נישט פון קאַריוואר בית המדרש? פונוואַנען נעמט זיך דאָס מסירות נפשדיקייט פון די קאַריוואר ציוניסטן, סאָציאַליסטן, אויך קאָמוניסטן — וועלכע האָבן געשמאַכט אין די פוילישע תפיסות, אויב נישט פון די אַלטע, פאַר־שטויבטע ספרים פון קאַריוואר בית המדרש? פונוואַנען נעמט זיך דער טיפער גלויבן אין גאולת ישראל, אין אחרית הימים פאַרן יידישן פאָלק פון די קאַריוואר חלוצים, אויב נישט פון די לאַנגע ווינטערנעכט־שמועסן אין בית המדרש? אויך דאָס עקשנותדיקייט, דעם יהרג ועל יעבור־פּדינציפ, דאָס סעקטאַנטישקייט, דאָס נישט מוותר זיין על כל קוצו של יוד, אויך דער צרות המוחין — וואָס איז נאָך ביז היינט כאַראַקטער־סטיש פאַר אַלע געזעלשאַפטלעכע און פאָליטישע טויער, וועלכן שטאַמען פון אַזעלכע קאַריווס. ס׳בית המדרש האָט געווירקט אויך אויף די אַלע, וועלכע האָבן רעוואָל־טירט קעגן אים, געמיינט, אַז זיי האָבן זיך שוין פון זיין ווירקונג באַפרייט.

דאָס בית המדרש האָט דערציגן, מגדל געווען דורות יידן, למדנים, משכילים, אפ־קורסים, רעוואָליוציאָנערן, פאַר־שידענע פאַרטיי־ און געזעלשאַפטלעכע טויער, סתם פשוטע, ערלעכע יידן פון אַ גאַנץ יאָר.

קלמן טייטלבוים / תל־אביב

עטליבע וועדטער וועגען מיינע ברידער אוז שוועסטער פון קז בית״ר

די געשטאַלטן פון מיינע חברים אוז חברות פון קז בית״ר שטייען כסדר לעבעדיקע פאַר מיינע אויגן. פאַר אַסך פון אונז איז דער קז געווען אוזנזער צווייטע היים. דאָרט האָט זיך דערוועקט אוזנזער געפיל פון נאַציאָנאַלער זעלבסטווירדע, דאָרט האָט זיך אויסגעשמידט אונזער גייסט, דאָרט האָבן מיר זיך אויסגעלעבט געזעלשאַפטלעך־קול־טורעל.

אין די ווינטער־אָוונטן זענען מיר געזעסן אַרום גע־הייצטן אייוועלע אוז אויסגעהערט די שמועסן פון אונזער מפקד אליעזר ווורמאַן, וועלכער איז תמיד פול געווען מיט גלויבן אין נצחון פון אונזר פאָלק. ער האָט דאָס נישט דערלעבט! ער איז געווען אין די פאַרטיזאַנער־רייען צוזאַמען מיטן בית״ריסט משה קעניג.

די מפקדים אונזערע משה וואַכמאַן, אברהם זאמדמער, יוסף האָפענהיים — זיי אַלע האָבן געהאָט געלעבט אין שווערע מאַטעריעלע באַדינגונגען, געהאָט תמיד שטערונגען פון אַלע צדדים, האָבן אָבער בייגעקומען אַלע מניעות אוז מיט איבערגעגעבנקייט געטוען זייער פאַראַנטוואַרטלעכע אַרגאַניזאַציאָנעלע אַרבעט. מאָטל זאַלצבערג, דער טיכטיקער חבר, איז דערשאָסן געוואָרן דורך די נאַציס בעת ער איז געגאַנגען ברענגען אַן עמער וואַסער פון ברונעם לעבן דער שיל. שמעון זאַלצבערג, חיים ריצער, פנחס גאָלדבערג — זיי זענען אַרויסגעפאָרן קיין ארץ ישראל מיט דער עליה ב׳, אָבער צוליבן אויסברוך פון דער מלחמה האָט מען זיי שוין פאַרהאַלטן אין רומעניע אוז זיי צוריקגעשיקט קיין קאַריוו, צום אומקום.

אַ גרופּע קאַריוואר בית״רים, אוז די ברידער לעווינזאָן, צוזאַמען מיט אַ גרופּע מאַרקושאַווער בית״רים־פאַרטיזאַנער, זענען אין אַ דאַרף לעבן קאַריוו געוואָרן אַרומגערינגלט דורך די דייטשן. אָבער פאַרטיזאַנער האָבן אויסגעשאָסן ביז דער לעצטער קויל, הרגענדיק וויפל דייטשן מ׳האָט נאָר געקאָנט, אוז אַליין אומגעקומען מיט אַ טויט פון קדושים אוז גבורים.

זאָל געלויבט זיין זייער הייליקער אַנדענק!

יקותיאל וואַכמאַן / תל־אביב

פון אלעם צו ביסלעד

מ׳האָט מיך באַאויפטראַגט צו שרייבן וועגן די האַנדווערקער אין קאַריוו, אָבער עס איז מיר שווער זיך צו קאַנצענטרירן, דערמאָנען אויף דערציילן מיט אַ טאָלק וועגן די האַנדווערקער, מיר ווילט זיך גאָר פאַרצייכענען פון אַלעם צו ביסלעך, אָן אַ סדר, איבערשפרונגען, אויף עפעס וועט מען שוין דערפון געוואָר ווערן אויך וועגן אונזערע האַנדווערקער.

דאָס שטעטל האָט אוודאי געהאַט אַ קילאָמעטער די לענג אויף אַ קילאָמעטער די בריים. אין מזרח פון שטעטל — אויפן לובלינער וועג, אויף פון מערב — אויפן וואַרשעווער וועג. די בריים — דאָס לעצטע הויז פון נאָווירינעק, צוויי הייזער נאָך מענדל קאַלב, ביז צום גרעסל פון מאָטל נידער־בערג אויף חיים ניסענבוים. דער רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג איז געווען קאַנצענטרירט אין צענטר — פון פיליוער וועג ביז צו דער הויוויליצע מיט אַלע אירע געסע־לעך פון ביידע זייטן שאָסיי. נאָר אַ קליינער טייל יידן האָבן געלעבט אין דער קריסטלעכער געגנט.

סיי די מענטשן, סיי די געסלעך, האָבן געהאַט ביי אונז מאָדנע נעמען:

אַ חופה־גאַסל, אַ טויטן־גאַסל. די חופות האָט מען גע־שטעלט אין שיל, אויך הספדים נאָך טויטע האָט מען געמאַכט אין בית מדרש. גייענדיק מיט חתן כלה צו דער חופה — איז מען געגאַנגען דורכן בית מדרש־גאַסל, אויך מיט אַ טויטן — דורכן שיל־גאַסל. אַ חתן פון אַ צווייטער שטאָט האָט מען אַרומגעדרייט אַרום ראָטהויז עטלעכע מאָל.

די צונעמען פון די מענטשן זענען איבערגעגאַנגען בירושה, פון זיידן צו אייניקל. עס זענען געווען אַקסן די „לעקישעס", די „שמעגדעס", די „אָקסן", „קראַדניקעס", „קאַקאַלינעס", „קוקעכעס". אויך טשעקאַווע — קיינער האָט זיך מיט די דאָזיקע נעמען נישט געשעמט. מ׳האָט זיך נאָך אָפטמאָל אפילו באַרימט —

„מיך וועסטו נישט בייקומען, איך בין אַ לעקיש".

אויך אַז יקותיאל (קסיל) וואַכנהאַזער (אָקס) האָט עפעס אייגנעטענהט מיט יחיאל פעלדבערג, אַז ער קען נישט פאַרשטיין — האָט ער צוריקגעענטפערט —

„וויאַזוי קען איך פאַרשטיין, אַז איך בין אַ שמעגדע". נישט שלעכט האָבן זיך געלעבט די האַנדווערקער. זיי

פון רעכטס צו לינקס: מאיר נייַמאַרק, זיין פרוי, חיים יהושע נידערבערג, פראַנדל צוקערמאַן, אומבאַקאַנט, יאָסל טייטלבוים — אַלע אומגעקומען

האָבן נישט נאָר פּראָדוצירט, נאָר אויך געפּאָרן אויף די יאַרידים פּאַרקויפן זייער פּראָדוקציע.

די האַנדווערקער זענען בכלל געווען טעטיק אוּן אַקטיוו אויף אַלע געביטן אין שטעטל. די באַנק איז געווען אויף זייער נאָמען, זיי האָבן געהאַט עטלעכע ווילטעטיקע חברות — הכנסת כלה אוּן נאָך אַנדערע. אין שפּיץ פוּן די האַנדווערקער זענען געשטאַנען:

ישראל זאַמדמער, משה נייפאַרק, מאָטל עטינגער, פייוול ריק, גרשון טייכמאַן, שמואל חאַניסמאַן, ישראל וואָלף זיידנווארים, ישראל משה טענענבוים.

ווי שוין געזאָגט,האָבן זיי זיך פאַרנומען מיט קעגנזייטיקער סאָציאַלער הילף. קודם כל האָט מען צוגעגרייט אויף ווינטער עטלעכע הונדערט קערץ קאַרטאָפל פאַר נויטבאַדערפטיקע. זאַנוול יוספס האָט דערויף געגעבן זיין קעלער. בעת די שווערע פרעסט, די אַרעמערע האָבן שוין נישט געהאָט אויף קיין קאַרטאָפל צום עסן, האָט מען דעמאָלט צעטיילט די קאַרטאָפל.

עס איז אַמאָל געשען אַפאַל, עס איז געווען אין יאָר 1923, וועו דאָס שטעטל ריקע איז געוואָרן שטאַרק אָפּגעברענט. עס איז געשען פסח ביינאַכט. באַלד אויפצומאָרגנס אינדערפרי איז געזאַמלט געוואָרן מצות, פלייש, אייער אוּן אַנדערע שפּייזן, אויפגעלאָדן אויף צוויי אויטאָס אוּן עס גיך איבערגעפירט קיין ריקע. ווי די אויטאָס האָבן געריכט פוּן אָרט, האָט יאָסקע חזן געגעבן אַ הויכן געשריי:

— נו יעצט מעג מען זיך שוין שטעלן דאַוונען!

ווי ס׳האָט זיך דערנאָך אַרויסגעוויזן, איז די קאַריוועו הילף געווען צווישן די ערשטע.

חוץ „הכנסת כלה", איז אויך אין שטעטל געווען אַ „ביקור חולים", „לינת הצדק", „גמילת חסד".

עס זענען געווען אין שטעטל עטלעכע יידן וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט, ווי דער געלער דוד, די בני יוספס — וועלכע זענען געווען פינף ברידער (פיר האָבן געווינט אין קאַריוו). לייבל יוספס האָט געהאַט אייגן פעלד, וואָס ער האָט אַליין באַארבעט. אוּן דער ברודער זאַנוול מעלהענדלער, וועלכער האָט אַסך געטוּן פאַרן שטעטל, ווי אויסברוקירט דאָס בית מדרש־געסל, אויסגעגליכן דעם פלאַץ פאַר דער שיל, געמאַכט דעם געמויערטן פאַרקן אַרום בית הקברות. ער האָט געהאַט די זכיה צו קומען קיין ארץ ישראל אוּן איז דאָ געשטאָרבן.

געווען ביי אונז יידן באַשיידענע, אָבער עס איז געווען וואָס פוּן זיי זיך אָפּצוּלערנען, ווי אַ שטייגער — אלתר שאַבנמאַכער, וועלכן מ׳האָט אַוודאי באַדאַרפט פאַרעכענען צו די ל״ו צדיקים. אויך הערש מעכל לעקיש, וועלכער האָט קוים פאַרדינט אויפן טרוקענעם שטיקל ברויט, אָבער שטענדיק דער ערשטער געגעבן אַ נדבה, מער וויפל ער האָט געקאָנט.

איינמאָל האָבן מיר, אַ חברה יינגלעך אין בית מדרש, זיך געוואָרפן, ווי דער שטייגער, מיט די מענטעלעך. איז צוגעקומען צו מיר הערש מעכל אוּן געזאָגט:

— זע נאָר זע וואָס דו האָסט געטוּן. ווען דו וואָלסט אָבער געדענקט וויפל יידן ס׳האָבן די דאָזיקע מענטעלעך אויסגעקושט, וואָלסטו זיי שוין נישט געוואָרפן.

ער איז קיינמאָל נישט צוגעגאַנגען עפּעס קויפן צו אַ פויערישער פּוּר, וועו עס איז שוין ווער ביי איר געשטאַנען אוּן געדונגען.

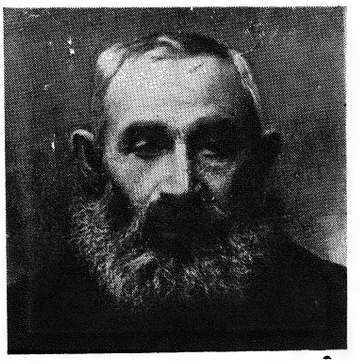
אויב מען רעדט וועגן פּראָדוקטיוּע יידן, מוז מען דערמאָנען — מענדל מאַנדעלקערן (וואַטשאַזש). ער האָט, ווי באַוווסט, אויך ליב געהאַט זיך צו מישן אין אַלע שטאָטישע ענינים. אַז מ׳האָט באַדאַרפט מאַכן אַ ברוגע אין מיטן מאַרק, האָט ער זיך משתדל געווען אין דער גמינע, צוגויפגעשאַפן דערויף דאָס געלט, באַדונגען אַרבעטער, אוּן אַכטונג געגעבן ביז מ׳האָט זי נישט געענדיקט מאַכן. אמת, ס׳האָט זיך דערנאָך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס וואָסער האָט נישט געטויגט צום טרינקען, נאָר בלויז אויף צו וואַשן דערמיט וועש. נאָר מענדל האָט נישט געגעבן קיין אַנדער וואַסער, ער האָט דערין געפּילט אַ גאַנץ גוטן טעם...

געווען אַ טשיקאַווער טיפּ אין שטעטל — ישראל מאַערמאַן (וואַנאַי). די קינדער האָבן אים זער ליב געהאַט, וויייל ל״ג בעומר האָט ער געמאַכט די פייער־קונצן. ער איז געווען אַ גוטער פויקער ביי די קלעזמאַ־רים, אַליין געמאַכט פלייטן (פישטשאָלקיס) צום פייפן. געווען אַ גוטער פישפאַנגער, אַ טויבניצער, געהאַט אַ טויבנשלאָג, געכאָווט טויבן, אַליין איבערגעזעצט הינער, פאַרפלאַנצט זיך ביי זיין שטוב עטלעכע ביימער. אַלץ האָט ער געמאַכט אויסגעצייכנט, ערשט־קלאַסיק. אָבער פוּן די אַלע פעיקייטן — איז ער בלויז געוואָרן — אַ טרעגער.

אַז מען האָט אים געדוּפן צום מיליטער, קיין פוּלאַוו, האָט ער איינגעטיילט — דעם טאַטן — די הינער, דער

מאָטל עטינגער (טילים). אומגעקומען

זאַנוול יוספס מעלהענדלער געשטאָרבן אין ישראל

יאָסל טייטלבוים. אומגעקומען

מאַמען — די קאַץ, יאַנקלען — די טויבן, מרדכין — די ביימער.

וועגן חלוץ, אַ דיסקוסיע אין בית מדרש, אויף מיין פאַרן קיין ישראל

אין יאָר 1923 האָט זיך געגרינדעט אין קאַריוו די החלוץ־ארגאַניזאַציע. עס זענען באַקאַנט אירע צילן. תחילת האָבן מיר נישט געהאַט קיין באַזונדערן לאָקאַל און די ציוניסטישע ארגאַניזאַציע האָט אונז ערלויבט דאָרט צייטווייליק צו זיין. דערנאָך האָבן מיר זיך שוין געדונגען אַן אייגענעם לאָקאַל, אין געסל פון ישראל באַלעבאָס, ביי לייבל ראָזן, דערנאָך איבערגעגנגען צו יידל בעקער אין חצר. די אָנפירער אוּן גרינדער פון „החלוץ" זענען געווען: יאָסל טייטלבוים, משה שטראַסבורג, יידל מאַנדלקער, דוד קאַרטמאַן, וועלוול ווורמאַן, חיים־שיע נידערבערג, יקותיאל וואַכמאַן, יצחק פישביין, מאיר נייַמאַרק, נתנאל גראָסמאַן.

די וויכטיקסטע אַרבעט איז געווען צו דערציען די יוגנט צו פראָדוקטיוויזירונג אַרבעט. מיר האָבן געוואָלט איבערבערכן די מיינונג אוּן פסיכאָלאָגיע פון טייל יידן וואָס שייך פיזישער אַרבעט. מיר זענען פייערלעך, דעמאָנסטראַטיוו, געגאַנגען איבער די גאַסן מיט רידלעס, זענען אוּן העק. נישט איין מאָמע האָט דעמאָלט פאַרבראָכן די הענט אוּן געקרעכצט —

„וויי צו די מאַמעס אויגן וואָס קוקן דאָס צו".

וועַן די גמינע האָט באַדאַרפט אויסברוקירן טייל געסלעך אין שטעטל, אוּן דערצו געצוווּנגען יעדן איינציקן באַלעבאָס, אָפּצואַרבעטן עטלעכע טעג, אָדער דינגען אויף זיין אָרט אַרבעטער, האָבן מיר די דאָזיקע אַרבעט אויסגעפירט. יעדן טאָג זענען פון 15 ביז 20 אונזערע חברים אַרויס צו גמינע־אַרבעט פון ברוקירן די גאַסן. חוץ דעם האָבן מיר געשיקט אונזערע חברים צו פריוואָטער פיזישער אַרבעט, ווי האָקן האָלץ אוּן אַנדערע ענלעכע שוועָרע אַרבעטן. די הויפט־האָלצהעקער זענען געווען מאיר צעדערבוים אוּן מאיר ווינענבערג.

דער „החלוץ" האָט געציילט 70 מיטגלידער.

מיר האָבן אַוועקגעשיקט אַ גרופּע חברים אויף הכשרה־פונקטן. דעמאָלט איז שוין פאַר אונז פאַרבליבן צו טון נאָר קולטור־אַרבעט. יאָסל טייטלבוים איז געווען אַ שטאַרק באַלעזענער, גענים אין דער העברעאישער ליטעראַטור, גוט געווווסט וואָס עס קומט פאַר אין ארץ ישראל. ער האָט אַבאָ־נירט דעם „העולם", „דבר", די „התקופה". ער האָט אָפט געהאַלטן רעפעראַטן, געלערנט די איבערגעבליבענע חברים העברעאיש דריי מאָל אין וואָך. וועגן יאָסל טייטלבוים דאַרף מען שרייבן זייער אַסך.

די חברים וועלכע זענען געפאָרן אויף הכשרה האָבן, ליידער, דעם עקזאַמען נישט אויסגעהאַלטן — נאָך עטלעכע חדשים זענען כמעט אַלע צוריקגעקומען, נאָר גאָר אַ קליינער טייל פון זיי איז עולה געווען קיין ארץ ישראל.

עס איז געווען אין אַ נאַכט פון אָנהייב חודש מערץ יאָר 1933. אין יענער נאַכט בין איך אָפּגעפאָרן קיין ארץ ישראל. גייענדיק יענעם אָוונט צוריק פון יאָסל טייטלבוים מיט וועלכן כ׳האָב זיך געזעגנט, בין איך פאַרבייגעגאַנגען דאָס בית מדרש. איך האָב געהערט יענע גוט באַקאַנטע טענער פון לערנען. איך האָב זיך אָפּגעשטעלט ביים פענצטער אוּן אַריינגעקוקט. ביי דעם דרום־מזרח־טיש זענען געזעסן —

יידל מאַנדלקער, מענדל וואַטשאַזשס אַן אייניקל, זיין פרוי מרגלית (היינט אין האָוואַנא, קובא) מיט זיינע 2 קוזינקעס

יאַנקעלע שמחה מאירס, שלמה חנאס, יאַנקעלע הערצקעס, שלמה טעוול וואַכנהאַזער, יאַנקל חנאס קאַפלאַן, מרדכי סטאָליערס זון. פאַרשטייט זיך אַז איך האָב זיך געוואָלט מיט זיי געזעגענען. אַז איך האָב זיך דערנענטערט צום טיש, האָט שלמה טעוול אויף מיר אַ קוק געטון מיט געבייזער, און אַ געשריי געטון:

— ני, ביסט שוין געקומען שטערן ס׳לערנען?

— ני, מילא — האָב איך געזאָגט, — איך וועל אייך טאָקע שטערן לערנען, אָבער דערפאַר שוין — דאָס לעצטע מאָל, ווייל איך פאָר באַלד אַוועק קיין ארץ ישראל.

ער האָט זיך פאַרשעמט, געוואָרן מילד און ווייך. אָבער דאָך האָט ער מיר געזאָגט:

— איך וווייס נישט ווי לאַנג דו וועסט דאָרטן זיין, אָבער צוריקקומען קיין קאַריוו וועסטו זיכער! —

און דערביי אַ ווייז געטון מיטן פּ־נגער אויף מרדכי סטאָליער (וועלכער איז שוין געהאַט צוריקגעקומען פון ישראל). מרדכי סטאָליער האָט דערזען טייטלען אויף אים מיטן פינגער, איז ער צוגעקומען. ניין, ער איז נישט מסכים מיט שלמה טעוולען אַז איך וועל צוריקקומען פון ארץ ישראל:

— דו, יקותיאל, וועסט זיכער נישט צוריקקומען, דו וועסט שוין פאַרבלייבן אַ דאָרטיקער.

שלמה טעוול וויל נישט נאָכגעבן, באשר ער האָט אַמאָל געווויזינט אין גיוויישאָוו, האָט ער זיך דאָרט נישט געקאָנט איינהאַלטן, כסדר געבענקט צוריק קיין קאַריוו, ביז ער איז צוריקגעקומען. וועַן מען גילט אים אָפּ, פאָרט ער שוין מער נישט אַרויס פון קאַריוו. האָט זיך שוין אָנגערופן אויך יאַנקל קאַפלאַן (חנאס), אַז ער האָט דאָס זעלבע געפילט זייענדיק אין קוזמער — ס׳האָט אים שרעקלעך געצויגן צוריק קיין קאַריוו. כאָטש אין קוזמער האָט מען אים אָפּגעגעבן אַסך כבוד, ס׳איז אים געגאַנגען גוט — אָבער ס׳איז דאָך נישט קאַריוו! האָט זיך שוין אָנגערופן שלמה חנא׳ס, אַז כאָטש ער איז נישט קיין קאַריוער, אוּן תחילת איז אים געווען שוועָר זיך צוצוגעווינען, אָבער יעצט איז ער שוין צוגע־בונדן אוּן פילט זיך היימיש אוּן גוט.

יאַנקעלע שמחה מאירס באַמערקט שלמה טעוולען, אַז דערווייל שטערט ער גאָר אין לערנען.

יאַנקעלע הערצקעס (שניידלעדער) באַמערקט, אַז ער איז בפירוש מסכים אַז לפחות יעדן חודש זאָל אָפּפאָרן איין געגנער זיינס (ער איז דער פירער פון דער „אגודת ישראל" אין שטעטל).

אַרויסגייענדיק פון בית מדרש איז מיר נאָכגעגאַנגען מרדכי און מיך נאָכאַמאָל פאַרזיכערט, אַז איך וועל זיך יאָ אייַנאָרדנען אין ארץ־ישראל:

— אַז איך בין דאָרט אַהינגעקומען, האָט מיך קיינער נישט געקענט, און דאָ, אין קאַריוו, בין איך אַ שיינער בעל־הבית, אין שיל און אין בית מדרש, באַקום אַ שיינע עליה, קויף מיר איין אויף אַ גאַנץ יאָר פתיחת ארון קודש. דו אָבער, דו וועסט קומען צווישן די חלוצים — און דאָס לאַנד איז אינגאַנצן זייערס, וועסטו זיך גיך דערפילן היימיש.

און מיר האָבן זיך געזעגנט.

אַז איך דערמאָן זיך דאָ אַצינד אין אונזער שטעטל, נישט געקוקט אויף די פאַרשידענע פאַרטייאישע קאַנפליקטן און קעגנזייטיקע אַרומרייסענישן, איז דאָך געווען אַן איבער־געגעבנקייט פון איינעם צום צווייטן. האָט זיך ווער ענייטיקט אין הילף, האָט מען נישט געקוקט אויף זיין פאַרטיי־אישער אָנגעהעריקייט, און מ׳האָט אים, בעת אַ נויט, גלייך געהאָלפן, אים צוריקגעשטעלט אויף די פיס.

אַז איך דערמאָן זיך אַז דאָס אַלץ עקזיסטירט נישט מער, געוואָרן אומגעבראַנגט דורך די נאַצי־מערדער — ווער איך אויפגעציטערט און אויפגעטרייסלט.

איך גרויס זיך נאָך עד היום דערמיט וואָס איך בין אַ קאַריווער.

עס שטייען פון רעכטס אויף לינקס: רוחמה ריצער מיט איר קינד; יחזקאל טענענבוים, אירמאָן; שרה שטיינבוך, יחיאל נחס טאָכטער (פאַריז); חיים אַלטער זיידענוואָרם; בן ציון טענענ־בוים (זון פון ישראל משה); אסתר מלכה, פרוי פון ישראל משה.

עס זיצן, פון לינקס אויף רעכטס: פנחס שטיינבוך; פייגעלע שטיינבוך (פאַריז); יחיאל נח טענענבוים; זיין פרוי פריינדל; ישראל משה, זייער זון; ישראל משהס צוויי קינדער — פייגעלע און זלמן.

אונטן זיצן: ישראל שטיינבוך, חיהלע טענענבוים. אַלע, חוץ די באַצייכנטע צוויי פון פאַריז — אומגעקומען.

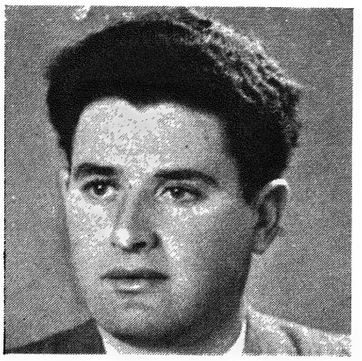
יאָסל האָכמאַן (ראַפּניק) פאָטאָגראַפירט אַלס אַרבעטער, געווען אין ארץ ישראל, געהאַט אַ סטאָלערייַ, אָבער צוריקגעפאָרן קיין קאַריוו. געווען טעטיק ביי די קאָמוניסטן, זיך געמאַ־טערט מאָטערייעל, געוואָרן אַ טרעגער, און יונג געשטאָרבן.

יאַנקל בובים. אומגעקומען

שמואל גאָטליב

„לינת הצדק"

צווישן די אַלע פאַרטייען, אַרגאַניזאַציעס אוּן אינסטי־טוציעס וואָס האָבן אַמאָל עקזיסטירט אין קאַריוו, איז כדאי, צו דערמאָנען די אינסטיטוציע „לינת הצדק". לויט מיין מיינונג איז דאָס געווען איינע פון די וויכטיקסטע פאַרן שטעטל. מען קען זי פאַרגלייכן מיט דער קופת־חולים ביי אונז אין ישראל.

יעדער פון אונז געדענקט, אַז ביי אונז אין שטעטל זענען געווען גענוג אַרעמעלייט. אוּן ווי איר געדענקט, איז די מעדיצינישע הילף געשטאַנען אויף אַזער נידריקער מדרגה. דאָס שטעטל האָט געהאַט איין דאָקטאָר, אַ קריסט, וואָס האָט געהאַט צו באַדינען דאָס שטעטל אוּן אויך די דערפער פון אַרום. ד. ה. אַ באַפעלקערונג פון צען טויזנט נפשות. אוּן אויב אַ גביר איז קראַנק געוואָרן, האָט ער גע־דאַרפט באַנקראָטירן ,אוּן אויב, חלילה, אַן אָרימאַן, האָט מען געמוזט פאַרקויפן דאָס לעצטע קישעלע. עס זענען געווען אַסך פאַלן ווי מענטשן זענען געשטאָרבן צוליבן מאַנגל אין מעדיצינישע הילף.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען דעם פעלדשער חיים שמואל לוסטמאַן ז״ל, וואָס האָט געגעבן אַסך הילף די יידישע קראַנקע. אָבער ער איז פאָרט נאָר געווען אַ פעלדשער. באַלד נאָך זיין טויט (1932) איז געבוירן געוואָרן דער גע־דאַנק וועגן אַ לינת הצדק אינעם שטיבל פונעם מורה הוראה ר׳ יאנקעלע מאַטיסעס. דאָס איז געווען שבת־צונאַכטס. נאָך דער הבדלה פלעגט בלייבן אַ האַלבער מנין מענטשן, אוּן מ׳פלעגט אַרומרעדן די נייעסן פון דער וואָך. אַלס יינגל פלעג איך תמיד ליב האָבן צו הערן וואָס עלטערע רעדן. צווישן די וואָס זענען געבליבן — איז געווען מיין פאָטער לייבּיש גאָטליב ע״ה, ר׳ יידל בריק, ר׳ יאַנקל וויינריב אוּן אַנדערע. די טעמע איז געווען:

לינת הצדק, אַז מען מוז שאַפן אַן אינסטיטוציע, וואָס זאָל זיין אומפאַרטייאיש אוּן אַלע איינוווינער זאָלן זי שטיצן. אוּן זי זאָל שטיצן אַלע קראַנקע וואָס וועלן זיך וועגדן נאָך הילף. ווער עס געדענקט ר׳ יידל בריק ע״ה, ווייסט, אַז וועג ער האָט זיך עפעס אונטערגענומען, אַזוי האָט ער עס הונדערט פראָצענטיק געמוזט אַדורכפירן. ער איז געווען איינער פון די ענערגישסטע מענטשן אין שטעטל, פול מיט איניציאַטיוו.

די ערשטע אויפגאַבע איז געווען אַראָפצובערענגען נאָך אַ דאָקטאָר אין שטעטל אַריין, אַ יידישן. ס׳איז געשאַפן גע־וואָרן אַ פאַרוואַלטונג, אין דער שפּיץ מיט ר׳ יידל בריק, יעקב וויינריב, מיין פאָטער לייבּיש גאָטליב אוּן אַנדערע. ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צו רופן אַן אסיפה פון אַלע איינ־וווינער אין בית המדרש.

ס׳איז געווען אין אַזונטיק אָוונט,ווינטער, ווען דער עולם איז נישט געווען אויף די יריידים, נאָר געזעסן אין דערהיים. דאָס בית המדרש איז געווען פול געפאַקט מיט מענטשן. די פאָדלאָגע איז געווען נאָס פון דעם אָנגעטראָ־גענעם שניי, אוּן אַ בלוילעכער רויך פון די פאַפּיראָסן וואָס מ׳האָט געהויכערט האָט געשוועבט איבער די קעפ. די צוויי הונדערטער לאָמפן האָבן מיט זייער שטאַרק ליכט געבלענדט די אויגן.

מעכל שמש האָט באַקומען אַ וווּנק ער זאָל מאַכן שטיל. ער האָט געגעבן עטלעכע קלעפ אויפן באַלעמער אוּן ס׳איז שטיל געוואָרן. אויפן באַלעמער זענען געשטאַנען עטלעכע אָנגעזעענע בעלי־הבתים מיט ר׳ יידל בריק בראש. יידל האָט געריידט וועגן דער וויכטיקייט פון אַזאַ אינסטיטוציע ווי לינת הצדק, וועמענס אויפגאַבע ס׳איז צו העלפן אַרעמע קראַנקע, אוּן גלייכצייטיק אַראָפּברענגען אַן אייגענעם יידישן

יודישע
סאַניטאַר געזעלשאפט
„לינת-הצדק"
פאר אָרימע קראנקע
קוראָוו.

17 MAJ 1939

קוראָוו, דעם .....

קאָפּיע פון אַ בלאַנקעט פון „לינת הצדק" אין קאַריוו, מיט דער האַנטשריפט פון יאַנקל וויינריב

די פארוואַלטונג פון לינת הצדק אין יאָר 1938.

דאָס בילד איז געוומען געוואָרן בעת אַ באַנקעט, אויף וועלכן ס׳איז געווען צוגאַסט פון אַמעריקע דער קאָרעוועך שמחה הובערמאַן.

פון רעכטס אויף לינקס זיצן: 1) יוסף יידל זאַלצבערג, 2) נפתלי לעווין, 3) משה אַפּעלבוים, 4) יאָסקע חזן (אַקערמאַן, 5) לייביש גאָטליב, 6) רב ר׳ אלימלך גוטערמאַן, 7) שמחה הובערמאַן, 8) יאַנקל ווייניריב, 9) שמואל כאַנעסמאַן, 10) אברהם רייק, 11) אשר איידלשטיין, 12 יצחק קיימאַן, 13) ישראל וואָלף זיידנוואָרם, 14) איטשע פעפערקאָרן, 15 די צוויי קינדעלעך פון פּסח ליבסקינד.

עס שטייען: איטשע אַפּעלבוים, פּסח ליבסקינד, לייזער הערש קעניג, אַ יינגעלע, דוד ראָזשינער (קאָרנגאָלד), משה בלומעלס, אהרן ווייניריב, יידל שטערן, אַ יינגעלע.

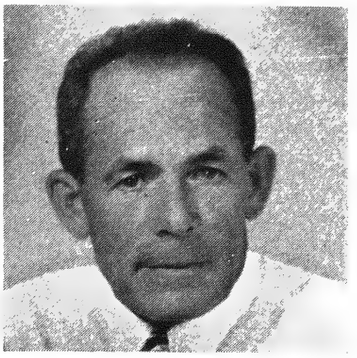
דאָקטער, און געבן ביליקע אוּן אומזיסטיקע רפואות פאַר נויטבאַדערפטיקע קראנקע.

נאָך דער רעדע פון ר׳ יידלען האָט זיך אָנגעהויבן די באַשטייערונג. דער אַרויסגאַנג איז פאַרשפּאַרט געוואָרן מיט אַ־לאַנגען שוורען טיש פון בית המדרש. ברייטפלייצעדיקע יידן האָבן נישט אַרויסגעלאָזט קיין אייניציקן, ביז ער האָט זיך נישט באַשטייערט.

אַזוי איז די אסיפה אַדורך מיט אַ גרויסן דערפאָלג.

די אינסטיטוציע „לינת הצדק" האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען און וואַקסן. אין אַ קורצער צייט האָט מען אַראָפּ־געבראַנגט דעם יידישן דאָקטאָר פּרץ, וואָס האָט זיך אויס־געצייכנט ווי אַ ספּעציאַליסט און איז זער באַליבט געווען ביי דער באַפעלקערונג. דאָס שטעטל האָט געשטיצט די אינסטיטוציע, אוּן אויך די לאַנדסלייט פון אַמעריקע האָבן זי געשטיצט. לינת הצדק איז געשטיצט געוואָרן פון דער גאַנצער באַפעלקערונג אָן אונטערשיד פון קלאַס, שטאַנד אוּן פאַרטיי, אוּן האָט עקזיסטירט ביזן לעצטן טאָג פונעם שטעטלס חורבן.

רמת־גן, דעצעמבער 1953

שמואל טייטלבוים גבעתיים

עטלעבע צוגאַב־באמערקונגען וועגן דער ציוניסטישער באַוועגונג אין אונזער שטעטלע

נאָכן דערשיינען פון הערצלס „יודנשטאַט", האָט זיך אויך אין אונזער שטעטל אַ ריר געטון. די שענסטע יוגנט פון שטעטל האָט זיך אַרגאַניזירט און פאַראייניקט פאַרן ציוניסטישן אידעאַל. אין יענע צייטן, בײַם צאַרישן רעזשים, איז דער ציוניזם געווען אומלעגאַל. דער שטרענגער פאַר־באָט האָט אָבער נישט אָפגעהאַלטן די גרופּע אידעאַליסטן מיטצוארבעטן פאַר דער אידייע צו שאַפן אַ יידישע היים אין ארץ־ישראל.

די אַרבעט אין יענער צייט איז גאָרנישט געווען קיין לייכטע. אַ חוץ דעם וואָס זי האָט געמוזט געפירט ווערן שטרענג געהיים פאַר דער מאַכט, האָט מען אויך געהאַט אויסצושטיין פיל צרות פון אייגענע. אונזער שטעטל, גלייך ווי די אַנדערע שטעטלעך פון יענער צייט, האָט נישט גע־וואָלט צולאָזן אַ נייעם משיח — ווי מ׳האָט דעם ציוניזם אָנגערופן. יעדע נייע אידייע איז פאַרן שטעטל געווען אפיקורסות. כדי דעם עולם אויפצוקלערן די באַדייטונג פונעם ציוניזם פאַרן יידישן פאָלק, האָט מען געדאַרפט האָבן די פאַסיקע מענטשן, וואָס זאָלן האָבן די פעיקייטן אַרויסצו־טרעטן עפנטלעך אין די שולן און בתי מדרשים מיט אויפ־קלערונג־רעדעס.

אין קאָריוו האָט געלעבט אַ פאַרצווייגטע פאַמיליע מיטן נאָמען שטראָסבורג. די שטראָסבורגס זענען געווען די באַ־ווסטזיניקסטע און אָנגעזעענסטע אין קאָריוו. אַלע זענען געווען פרומע יידן, געגאַנגען דריי מאָל אין טאָג אין בית המדרש דאָרט. ווער פון עלטערן דור געדענקט דעם נישט דעם פרומען ר׳ נחום שטראָסבורג, מיט זיין לאַנגער באָרד און פאות, מיט דער שבתדיקער לאַנגער קאַפאָטע און סאַמעטן היטל? ר׳ נחומס פערזענלעכקייט האָט געהאַט אַן איינפלוס אויף אַלע ש׳כטן פון דער קאָריווער באַפעלקע־רונג, באַזונדערס אויף די בעלי־מלאכות. ער איז געווען אַ ציוניסט און אויך אַ קולטור־טוער.

ר׳ דוד הערש איז געווען איינער פון די ערשטע מיט־גרינדער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין קאָריוו. ר׳ משה שטראָסבורג ז״ל איז אויך געווען פון די ערשטע. ער איז געווען אַ גרויסער פאַנאַטיקער פון זיין אידעאל.

ר׳ מעכל ברוטמאַן ז״ל איז געווען אַן אָנגעזעענער בעל־הבית, אַן עושר. ער איז אויך געווען פון די ערשטע אידעאַליסטן אין שטעטל. זיין ענטוזיאַזם פאַרן ציוניסטישן אידעאַל איז געווען אַזוי גרויס, אַז אין יאָר 1921 האָט ער געגומען זיינע עלטסטע צוויי זין און איז אַוועקגעפאָרן קיין א״י. קומענדיק קיין יפו, האָט אים אַן אַראַבישע קויל גע־טראָפן ,און ער איז געפאַלן טויט, אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט זיין לאַנגיעריקע ציוניסטישע טעטיקייט. ווי שוין דערמאָנט, איז אין יענער צייט געווען פאַרבאָטן יעדע געזעלשאַפטלעך־פאָליטישע טעטיקייט. האָבן די ציוניסטן געשאָפן אַ חברה צום דאַוונען און דערמיט מאָסקירט זייער ציוניסטישע טעטיקייט. די חברה האָט געזאַמלט געלטער פאַרן נאַציאָנאַל־פאָנד און איבערגעשיקט קיין אָדעס, אויפן אַדרעס פון גרינבוים און אוסישקין. די ציוניסטישע חברה האָט אויך יעדן כ׳ תמוז אײַנגעאָרדנט אַ הערצל־אַקאַדעמיע, און ביי בראַנעדיקע ליכט האָט דער עולם געזאָגט קדיש נאָכן פאַרשטאָרבענעם מנהיג.

ביי יעדער געלעגנהייט האָט די חברה געבראַנגט צום אויסדרוק אירע נאַציאָנאַלע געפילן. אפילו לכה דודי האָט מען געזונגען מיטן ניגון פון התקוה... די געהיימע, באַ־גרענעצטע טעטיקייט האָט די חברה אָנגעפירט ביז צו דער אָקופּאַציע פון דער עסטרייכישער ארמיי. ס׳זענען דאָן שוין צוגעקומען פרישע כוחות פון בית המדרש. די צוגעקומענע זענען געווען:

משה פינקעלשטיין, יאַנקל ראָכלסמאַן, ירמיה פרידמאַכער, הערש נירענבערג, לייבל לאַנדמאַן, משה נײַמאַרק, אברהם אהרן שטערן און דבורה טייטלבוים — יבדלו לחיים.

אברהם אהרן שטערן איז געווען אין יענע צייטן אַן אָנגעזענער לערנער, און אָנגעהויבן זיך אַקטיוו פאַרען אַרום ליטעראַטור. מ׳האָט אויף אים געזאָגט — אַז ער האָט דורכגעלייענט כמעט די גאַנצע יידישע ליטעראַטור (היינט איז ער אין קאָלאָמביע). באַטייליקט זיך אין דער יידישער פרעסע. דבורה טייטלבוים האָט זיך פאַרדינט גע־מאַכט פאַר דער ציוניסטישער טעטיקייט אין קאָריוו און שפעטער אין לובלינער מרכז.

די פריש־צוגעקומענע האָבן זיך געשטעלט פאַר דער אויפגאַבע צו שאַפן ביי דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אויך אַ קולטור־סעקציע. דער קולטור־קרייז איז געווען אום־פאַרטייאיש, עס האָבן זיך אַרום אים גרופּירט אַלע שיכטן פון שטעטל. די קולטור־געזעלשאַפט האָט געעפנט אַ ביבליאָ־טעק פון עטלעכע הונדערט יידישע ביכער. אין די שבתים און אויך אין די וואָכנטעג זענען איינגעאָרדנט געוואָרן פאַר־לעזונגען פון פאַרשידענע יידישע שרייבער. אַזוינע אָוונטן האָבן צוגעציגן אַ גרויסן עולם.

ס׳איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ דראַמאַטישע סעקציע,

עס שטייען: איטשע פליספעדער, משה בלומעלס, לייזער הערש קעניג, בערל היטעלמאַן, משה אַפּעלבוים. אַלע אומגעקומען.
עס זיצן: שמואל חאַניסמאַן (לעבט אין ניי־זעלאַנד), זיין פרוי סאַניע, פערל שטראַסבורג, פסח ליבסקינד, יחיאל אַנקער. — אַלע אומגעקומען

וואָס האָט פון צייט צו צייט אויפגעפירט טעאַטער־שטיק. צו אַזוינע פאַרשטעלונגען פלעגן אויך קומען אַסך מענטשן פון די אַרומיקע שטעטלעך. די קולטור־געזעלשאַפט איז טאַקע געווען אַן אומפאַרטייאישע אינסטיטוציע, אָבער דאָך איז זי געשטאַנען אונטער דער השפעה פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, וועלכע האָט קאָנטראָלירט איר טעטיקייט. די פאַרוואַלטונג פון דער קולטור־געזעלשאַפט האָט אויסגע־קליבן אַלס ביבליאָטעקאַר — נישט קיין אַנדערן ווי ר׳ נחום שטראַסבורג. זיין אויפגאַבע איז געווען צוצופאַסן דאָס בוך פאַר יעדן לייענער און אויך אייניצוקיפן נייע ביכער.

די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע צוזאַמען מיט דער קולטור־געזעלשאַפט האָבן געשאָפן אַ העברעישע שולע פאַר קינדער, אין הויז פון ר׳ חיים ראָזן. די לערער זענען געווען:

מעכל ברוטמאַן (געהרגעט געוואָרן אין יפו), זיין פרוי בלימעלע, זייער זון פישל (לעבן אין ישראל)

טאגפויגל און ירמיה פרידמאַכער. שפּעטער זענען די לערער געווען: בריצמאַן און זיינע חברים. די שולע האָט עקזיסטירט ביז צו דער אַנטשטייאונג פון פוילן. ווייל דאָס איז אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן רוסלאַנד און פוילן און דער גרעסטער טייל פון די חברים איז מאָבילייזירט געוואָרן אין דער יונגער פוילישער אַרמיי. נאָכן פאַרענדיקן זיך פון דער מלחמה, האָבן זיך די חברים אומגעקערט, און ס׳איז אויפסניי אַרגאַניזירט געוואָרן אַ ווערבין־אַקציע, וואָס איז געקרוינט געוואָרן מיט דערפאָלג. עס זענען אויך צוגעקומען נייע מיטגלידער, צווישן זיי עטלעכע זייער וויכטיקע מענ־טשן, וואָס איך, און די אַלע וועלכע זענען מיט זיי געשטאַנען אין קאָנטאַקט, קענען אָן זיי נישט פאַרגעסן. דאָס זענען אַזוינע ווי:

איטשע ראָזען און זיין פרוי חנה, משה בלומעלס און זיין פרוי שרה אסתר, שעיה לייב חאַניסמאַן, משה אַפּלבוים.

אָט די אַלע זענען געשטאַנען אין דינסט פון דער קול־טור־געזעלשאַפטלעכער אַרבעט גאַנצע צוואַנציק יאָר. די חברים פון דער קאָריוער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע האָט נישט נאָר פאַרייניקט דער געמיינזאַמער ציוניסטישער אי־דעאַל, נאָר אסך מער ווי דאָס, זיי זענען געווען ווי איין פאַמיליע, מיט ליבשאַפט און איבערגעבנקייט פון איינעם צום צווייטן.

אַ ביישפיל פון אָט דער חברישער באַציונג: אין יאָר 1932 האָט איינער פון די חברים באַשלאָסן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, אָבער ער האָט נישט געהאַט די גאַנצע סומע פאַר דער רייזע. האָבן אים די חברים געבאָרגט טויזנט זלאָטעס, נישט קלערנדיק אפילו צי וועט דער באַטרעפנדיקער קענען באַצאָלן דעם חוב. דער חבר האָט דאָס געלט שפּעטער צוריקגעשיקט.

מיטן אויפבוי פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין אונזער שטעטל, זענען אויך אונזערע חסידישע יידן נישט

נחום שטראַסבורג (געשטאָרבן פאַרן קריג)

געבליבן גלייכגילטיק. ס׳איז אַנטשטאַנען דער „מזרחי״. איר לאַנגיעריקער פֿרעזעס איז געווען ר׳ יעקב ווייניריב זיל. ר׳ יעקב ווייניריב איז געווען אַ תלמיד חכם. מ׳האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער האָט געקענט גאַנץ תנ״ך בעל־פה. מיר איז אויסגעקומען צוזאַמען מיט ר׳ יאַנקל אַלס אויפן גע־ביט פון קרן קיימת לישראל. ר׳ יאַנקל אַלס מורשה, און דער שוייבער פון די דאָזיקע שורות — אַלס קאַסיר. אַזאַ פרומער ייד, אַ ירא־שמים, און גלייכצייטיק אַזאַ איבערגעגעבענער צום ציוניזם!

ר׳ גרשון הענעך ווורמאַן זיל, אַ כלל־טויער, איז אויך שטאַרק באַליבט געווען בייַ קאַריווער יידן אוּן נישט־יידן. ר׳ גרשון הענעך איז געווען דער מיטגרינדער פון „מזרחי״ אין קאַריוו. די אַנדערע מיטגרינדער זענען געווען:

ר׳ יידל בריק, גרשון זעלצער, יעקב האָכמאַן, אַשר איידלשטיין.

ר׳ יידל בריק איז געווען דאָזאָר אין דער קהילה, גע־ווייזלט פון דער „מזרחי״. ר׳ יידל האָט געווינסנהאַפט אויס־געפירט זיין שליחות, סיי לטובת דעם שטעטל, סיי פאַרן ציוניזם. די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע האָט ענג צוזאַמען־געאַרבעט מיטן „מזרחי״ אויף אַלע ציוניסטישע אונטערנע־מונגען. דער גרעסטער טייל פון די חברים האָבן אויך גע־דאָווענט בייַ „מזרחי״. פיל חברים האָבן שפעטער עולה געווען, צווישן זיי אויך חלוצים, וואָס האָבן מיטגעמאַכט אַ הכשרה.

אונזער שטעטל האָט אויך געהאַט חובבי ציון, וועלכע האָבן נישט אָנגעהערט נישט צום „מזרחי״ אוּן נישט צו דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. דאָס זענען געווען נישט קיין אַנדערע ווי דער קאַריווער חשובער רב ר׳ אריה מרדכי ראַבינאָוויטש. דער צווייטער איז געווען ר׳ דוד ראָזענבערג, שוחט פון קאַריוו.

ר׳ אריה מרדכי איז געזעסן אויף זיין כסא הרבנות אין קאַריוו בכבוד. דאָס שטעטל האָט געזאָרגט פאַר זיין פרנסה. ווי דען אַנדערש? אָבער דער רב האָט נישט מער געוואָלט זיין קיין קעסט־קינד פון שטעטל. איז ער אַוועקגעפאָרן מיט זיין גאַנצער משפחה קיין ארץ־ישראל, כדי מיטהעלפן אויפ־בויען בני־ברק. דער רב האָט געווּסט אַז זיין רעזידענץ אין בני־ברק וועט זיין אַ פאַלאַטקע. אוּן געווּסט האָט ער אויך, אַז וואָסער האָט מען פאַר אים דאָרט אויך נישט צוגעגרייט, נאָר מ׳וועט עס דאָרפן טראָגן פון עטלעכע הונדערט מע־טער ווייט. אָבער דאָס אַלץ האָט אונזער רב נישט אָפגע־האַלטן איבערצוּלאָזן די פענסיע אוּן דעם גרויסן כבוד אוּן פאָרן קיין ארץ־ישראל. דאָסזעלבע האָט געטוּן ר׳ דוד ראָזענבערג. געווען שוחט אין קאַריוו אַסך יאָרן, וואָס דאָס איז זיכער גרינגער ווי פעלדאַרבעט. אָבער אין אַ שיינעם טאָג איז דאָס שטעטל געוואָרן, אַז ר׳ דודל פאַרט קיין א״י. וועט דאָרט ווערן אַ קאַלאָניסט. דער יאָבלאָנער רבי וועט אים אויסלערנען אַקערן, זייען אוּן שניידן. דאָס שטעטל האָט געזאָגט אַז ס׳איז נישט אַנדערש ווי נאָר משיחס צייטן.

דוד ראָזענבערג איז געווען פון די ערשטע בויער פון כפר חסידים.

די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע צוזאַמען מיטן „מזרחי״ זענען געשטאַנען אין אַ שטענדיקן קאַמף מיט דריי קעגנע־רישע פאַרטייען: אגודת ישראל, פועלי ציון, אוּן קאָמוּניסטן. כמעט בייַ יעדן עפנטלעכן אַרויסטרייט פון די ציונים, מזרחי, איז געקומען צו קאָנפליקטן מיט די קעגנערישע פאַרטייען. די ציונים אוּן „מזרחי״ האָבן קיינמאָל נישט געפירט קיין געמיינזאַמע אַקציעס מיט דער „אגודה״, אחוץ אין יאָר 1929. אין דעם יאָר פון די מאורעות אין א״י. דעמאָלט האָבן די „מזרחי״ אוּן די „אגודה״ דורכגעפירט אַ געמיינזאַמע אַקציע. די פקודה איז געקומען פון ירושלים.

די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע אין קאַריוו האָט אויך געשאַפן אַ תרבות־שולע. זי האָט געהאַט עפנטלעכקייט־רעכט גלייך מיט דער פוילישער מלוכה־שולע. מיט דער תרבות־שולע האָט אָנגעפירט די לערערין הענע זאָגער פון פינסק. די שולע האָט בלויז עקזיסטירט איין יאָר. די קאַריווער יידן האָבן נאָך טיף געשטעקט אין דער גלות־פסיכאָלאָגיע אוּן נישט געוואָלט פאַרבייטן די פויליש־אַנטיסעמיטישע שולע מיט דער נאַציאָנאַל־יידישער, כדי דעם פריץ זאָל נישט פאַרדיסן.

נאָך אַ פאַראַדאָקס: מיר אוּן משה פינקעלשטיינען איז אויסגעקומען צונויפצוּנעמען די געלדער פון די ק.ק.ל.־פוש־קעס. מיר זענען אַריין אין שטוב פון אַ נאַציאָנאַלן ייד, וואָס האָט גוט געווּסט די באַדייטונג פון ק. ק. ל. אין שטוב זענען געזעסן איניקע קריסטן, וואָס האָבן אויך אונז געקענט. אַז מיר האָבן זיך דערנענטערט צו דער פושקע, כדי אַרויסצונע־מען די אָנגעזאַמלטע גראָשנס, האָבן די „פריצים״ געפרעגט

דבורה, די פרוי פון נחום שטראַסבורג, געשטאָרבן פאַרן קריג

בית ספר תרבות

1־טע שורה פון לינקס אויף רעכטס:
1) יונה ראָזענבלאָט, 2) שמואליק פינקלשטיין, 3) אליעזר טייטלבוים (ישראל), 4) וועלוול ראָכעלסמאַן, 5) מלך ראָכעלסמאַן, 6) משה ניימאַן, 7) משה טייטלבוים (ישראל), 8) (?), 9) (?), 10) יאָסל חאַניסמאַן (נייזעלאַנד).

2־טע שורה פון לינקס אויף רעכטס:
1) חיים הערש טייטלבוים (ישראל), 2) יצחק ריצער, 3) הערש טייטלבוים, 4) וועלוול קעניג, 5) משהלע גינזבורג, 6) (?), 7) (?), 8) בערל ניימאַרק, 9) קלמן טיילבוים (ישראל).

3־טע שורה פון לינקס אויף רעכטס:
1) (?), 2) טעמאַלע ראָזן, 3) חיה ראָזן, 4) (?), 5) (?), 6) עלענבויגן גאָלדע, 7) עלענבויגן ליבע, 8) חאַניסמאַן שעיה לייבס טאָכטער (ישראל), 9) (?), 10) (?), 11) שטערן — פייגע יודלס טאָכטער, 12) (?), 13) (?).

4־טע שורה, פון רעכטס אויף לינקס:
1) איטשע חאַניסמאַן, 2) המורה הענית זאָגער (ישראל), 3) האַנדלסמאַן — זון פון ביניש שוסטער.

דעם בעל־הבית די באַדייטונג דערפון. דער ענטפער איז: — „דזשעטשי שיען באַוויאַן" (קינדער שפילן זיך). — דאָס איז שוין געווען אין אַ צייט וועו דער היטלעריזם איז שוין געווען נאָענט צו דער מאַכט, און די מאַדאַם פריסטער האָט שוין געהאַט איינגעפירט דעם פאַרבאָט פון דער יידישער שחיטה. וועו דער ציוניזם איז שוין נישט מער געווען קיין חלום, צענער טויזנטער זענען שוין דעמאָלט געפאָרן, און הונדערט טויזנטער זענען געווען קאַנדידאַטן עולה צו זיין. פופצן יאָר פאַר אַנטשטייאונג פון דער יידישער מדינה האָט אַ נאַציאַנאַלער ייד נישט געהאַט די דרייסטקייט צו דערקלערן די אמתע באַדייטונג פון ק. ק. ל. און זי פאַרן „פריץ" אַנגערופן „קינדער־שפיל".

כאָטש אין דער אמתן האָבן דאָך אַלע געבענקט קיין ארץ ישראל. די פרומע האָבן דאָך אויך געזאָגט דריי מאָל אין טאָג: ותחזנה עיננו בשובך לציון ברחמים". נאָר פאַרן האָבן זיי נישט געקענט. זיי האָבן געדאַרפט וואַרטן אויף משיח בן דוד.

דער מיטל־קלאַס האָט זיך באַפרידיקט נאָר מיטן געבן אַביסל געלט פאַר א״י. נאָך דער באַלפור־דעקלעראַציע און נאָכן סאָן־רעמאָ־פאַקט, האָט מען געקענט זען דעם ווילן וואָס אונזער שטעטלישער עולם האָט אויסגעדריקט:

דאָס גאַנצע שטעל האָט זיך פאַרזאַמלט אין שול, יונג און אַלט. פרומע און האַלב־פרומע האָבן געברענגט זייערע קידוש־בעכערס, זייערע גאָלד־שטיקלעך און עס אַוועקגע־געבן פאַר ארץ ישראל. פרויען האָבן זייערע רינגלעך און אירינגלעך אויסגעטון און עס אַוועקגעגעבן פאַרן יידישן לאַנד. אַלץ האָבן די יידן אַוועקגעגעבן. נאָר נישט דעם עיקר: עולה זיין קיין א״י האָבן זיי זיך נישט געאיילט. יעדער האָט געוואָלט פאָרן, נאָר מיטן לעצטן צוג. אָבער דער לעצטער צוג האָט, צו אונזער גרויסן ווייטיק, פאַר־שפעטיקט.

לאָמיר הייליקן דעם אָנדענק פון אונזער טייער יידיש שטעטל קאָריוו.

משה חאַניסמאַן / ריאָ דע זשאַנעירא

אַ קאָריוער פאַך

אין דער גרויסער קליין־אינדוסטרי פון אונזער שטעטל, האָט פאָסאַצקע פאַרנומען אַן אָנגעזעען אָרט. עס איז געווען אין דורכאויס יידישע הענט. — סיי די באַלעבאָטים, סיי די אַרבעטער זענען געווען יידן. וויאַזוי אָט די אינדוסטרי איז געקומען אין שטעטל האָט קיינער נישט געוווסט.

אויך האָט נאָך קיינער אין שטעטל נישט געקאָנט זאָגן, אַז ער זאָל האָבן געזען אַ פאַרטיקע פאָדלאָגע, אויסגעלייגט מיט פאָסאַצקעס, אָדער „פאַרקעטס", ווי מען האָט זיי נאָך גערופן. די דאָזיקע פירקאַנטיקע טאָוולען, צוויי, אָדער דריי צענטימעטער די דיק, פון דעמבאָוון האָלץ, אויסגעאַרבעט אין דער מיט מיט בלומען, שאַט־רט מיט האָלץ פון אַנדערע פאַרבן, ווי ראָז, קרעם, ווייס און שוואַרץ, זענען געגאַנגען קיין אויסלאַנד, צו די רייכע הייזער. ערשט דאָרטן, אייגנ־ פאַסט איינע אין דער אנדערער אין דער געהעריקער אָרדע־ נונג, האָבן זיי זיך באַווייזן אין זייער גאַנצער שיינקייט.

די פאַבריקאַנטן זענען געווען צווויי ברידער. לייבעלע, דער עלטערער, אַן אויסגעדאַרטער, מיט אַ קרענקלעכן אויס־ זען און אַ לענגלעך בערדל.

משה נח, דער יונגערער, מיט אַ געדיכטער, האַלב־ רונדער באָרד. געזונט, שטאַרק און פעט, ביי וועמען קיין איין ביסן איז נישט געגאַנגען פאַרלוירן.

ביידע האָבן זיי געטראָגן לאַנגע קליידונג. און יידישע היטעלעך. דער הויפט־שותף צו דער פאַבריק איז געווען משה נח. ער איז דאָס געווען דער קויפער און פאַרקויפער, דער אָרומפאָרער אין לאַנד און אין אויסלאַנד.

לייבעלע, דאָקטער, איז געווען דער היים־זיצער. ער האָט וויניק וואָס געהאַט צו טון. די אויסרעכענונג פון וואָס וויניקער אַרייגלייגן און וואָס מער פאַרדינען, האָט גוט געאַרבעט.

כדי נישט צו האָבן צו טון מיט יעדן אַרבעטער באָווו־ דער, האָבן זיי איינגעפירט דעם מייסטער־סיסטעם. זיי האָבן צו די מייסטערס איבערגעגעבן די שאָפּס, וואָס זיי האָבן געהאַט הינטער דער שטאָט, זיי צוגעשטעלט רוי־מאַטעריאַל און געצאָלט מיט... אויסגעאַרבעטער סחורה. אַרבעטער האָבן די מייסטערס געמעגט צונעמען וו־פל זיי ווילט זיך, און צאָלן — וויפל זיי גלוסט זיך...

אַז די מייסטערס האָבן איבערגענומען די הערשאַפט איבער די אַרבעטער, זענען די אַרבעט־שהן געוואָרן לענגער און אין די דאָנערשטיקן האָט מען געמוזט אַריינ־ אַרבעטן ביז שפעט אין דער נאַכט אַריין. נישט איינמאָל, גייענדיק צוריק פון דער אַרבעט, האָבן זיי זיך אָנגעטראָפן מ־ט אייזיקלען דעם „מאַרגן־אויסזינגער", וואָס פלעגט ווען דאָס שטעטל מיטן טראַדיציאָנעלן —

„שטייט אויף הייליקע יידעלעך,
שטייט אויף, שטייט אויף,
שטייט אויף צו תהילים!"

אַז משה נח פלעגט האַלטן ביים צוריקקומען פון זיינע רייזעס, פלעגט מען שוין אויף אים ווארטן פון אַלע זייטן — די מייסטערס, די אַרבעטער און אויך די קרעמער, וואָס האָבן געגעבן סחורה אויף באָרג. נישט איין אַרבעטער־פרוי האָט זיך באַליידיקט און איז אַוועקגעגאַנגען, ווייל מען האָט איר נישט געוואָלט געבן דאָס, וואָס זי האָט אויסגעקליבן, און נאָך ערגער א־ז געווען דאָס צוריקגיין און נעמען דאָס, וואָס מען האָט פאַר איר, שוין פון פריער געהאַט באַשטימט.

קומען פלעגט משה נח אויף די הויפט־ימים־טובים און אַוועקפאָרן גלייך נאָך יום־טוב. אַזוי איז געגאַנגען יאָר איין, יאָר אויס.

איינמאָל איז דער פאַבריקאַנט צוריק געקומען אָנהויב ווינטער. ער האָט גאָרנישט, ווי זיין טבע איז, זיך נישט געלאָזט באַווייזן, נאָר שאַ־שטיל, איינציקווייז, געהייסן רופן די מייסטערס און זיי דערציילט, אַז די אַרבעט וועט זיך מוזן אָפּשטעלן. „ס'איז איצט שווער צו פאַרקויפן... דעם סוד זאָל מען פאַר די אַרבעטער אויסבאַהאַלטן, אַזוי לאַנג ווי עס לאָזט זיך נאָר... האָלץ, וויפל יעדער האָט, זאָל ער עס אויסאַרבעטן".

אַז וואָכן זענען אַוועק און די אַרבעטער האָבן נישט געווואָסט ווו זיך אַהינצוטון אַן אַרבעט, האָבן זיך עטלעכע צונויפגערעדט און מען איז אַוועק צו די פאַבריקאַנטן.

אין דער וואַרעמער, ליכטיקער שטוב איז משה נח געזען, אָן דער קאַפּאָטע, מיט אַ יאַרמעלקע אויפן קאָפּ, פון איין וועסטל־קעשענע ביז דער צווייטער — אַ גאָלדענע קייט, ווי אַן אַריבערגעוואָרפן בריקל. ער האָט אַריינגעקוקט אין אַ ספר. אויפן „גוטנאָווונט" פון די אַריינגעקומענע האָט ער שטיל געענטפערט, צוגעמאָכט דעם ספר און זיי איינגעלאָדן צום טיש... „אפשר אַ גלאָז טיי טרינקען?..." זיי זענען גע־ בליבן ביי דער טיר...

ער האָט זיך אויפגעהויבן מיט זיין שווערן גוף, זיי אַנטקעגן געגאַנגען און זיי צוגעפירט צום טיש.

— מיר וואָלטן געוואָלט וויסן, וואָס הערט זיך עפעס מכוח אַרבעט.

— איר מוזט האָבן בטחון... ס׳הויבן שוין אָן אָנקומען בריוו... איך גלייב אַז ס׳וועלן איצט קומען בעסערע צייטן און איר וועט פֿאַרדינען מער, ווי איר האָט פריער פֿאַרדינט.

— וואָלט מען אפשר געאַרבעט עפּעס אויף לאַגער?

— חלילה!... גאָט זאָל אָפּהיטן!!

דאָס שטעטל איז געווען קליין, די אַרבעט־מעגלעכקייטן בייַ עפּעס אַנדערש — נאָך קלענער. די נויט האָט אָנגעהויבן נאָך שטאַרקער צו קלאַפּן אין די טירן פון די אַרבעטער־הייזער.

אין אַ פּראָסטיקן פּרימאַרגן איז דאָס שטעטל איבערגע־ראשט געוואָרן: ס׳האָבן זיך אין מאַרק באַוויזן יידישע האָלץ־העקער — פּינטשע און אשר — בייַדע „פּאָסאָטשי־קעס", זיי זענען בייַדע געשטאַנען אין דער זייט פון דער לובלינער גאַס.

פּינטשע — אַ געזונטער, יונגער אַרבעטער, אָנגעטון אין שטיוול, אַ וואַטאַוון לייבל, מיט לאַנגע אַרבל, די האַק אין דער האַנט, שפּילעוודיק, ווי בייַ אַ פּאַצעטל דאָס שטעקעלע. אויפן קאָפּ — אַ פּליושן היטל. אויגן האָט ער געהאַט גרויסע, שוואַרצע און לאַכעדיקע. צוליבן פּראָסט טאַנצט ער אונטער עטלעכע טריט, הין און צוריק.

פון דער אַנדערער זייט, פון די „קאָזלעס", אויף וועלכע מען זעגט דאָס האָלץ, שטייט אָשר, אַ קרעפּקע יידל אין די פּערציקער, מיט אַ רויטלעכער בּאָרד, אַ יידיש היטעלע אויפן קאָפּ, די אונטערשטע העלפט פון דער קאָפּאָטע איבערגע־דרייט, אויפגעהויבן צו דער טאַליע, און אַרומגענומען מיט אַ פּאָסעק, שפּרינגט אויך אונטער, אין דער ברייט, און קלאַפּט איין פוס אין צווייטן.

אַרום נעמט זיך מערקן אַן אומרואיקייט. מען נעמט אריין און אַרויסגיין פון די שטיבער, גלייך עס וואָלט געווען זומער.

לאהלע דעם שוחטס, ווי נאָר זי דערזעט אַבי־וועמען, דערציילט זי צום וויפּלטסטן מאָל, אַז דאָס האָט זי די ערש־טע דערזען די נייע האָלצהעקער, זי לויפט אום אַ פאַרשמאַיע־טע. די אַרבעטער פון די אַנדערע פּאַכן שטימען אויך צו: יעדע אַרבעט, וואָס שאַפט לוין צו שטילן דעם הונגער — איז גוט. שעמען זיך איז נישטאָ מיט וואָס!!...

בערישל דער שוסטער, וועגן וועלכן מען זאָגט, אז די שטיינער ציטערן אונטער זיינע פיס, איז געקומען צו לויפן פון דעם צווייטן עק שטעטל, וווּ ער ווויינט. ער זאָגט, אַז בייַ אים ליגן צוויי פּורלעך האָלץ, וואָס בעטן זיך מען זאָל זיי טון זייער רעכט. נאָך איידער ער האָט פאַרענדיקט צו רעדן — גייט שוין פּינטשע, מיט די קאָזלעס אויף די אַקסלען, און אַשר מיט בערישלען הינטער אים.

אינעם שניט־געוועלב, בייַ שלמה־שאולס, דעם „בעל־מוח", זענען אויך מענטשן פאַרזאַמלט. מענדל דער גמרא־מלמד האָט אויסגעשריגן:

„משיחס צייטן!" — שלמה־שאולס, דער „בעל־מוח", האָט זיי נאָכגעקוקט און פאַרטראַכט גענאָגט:

— ס׳איז נישט בלויז אַ גליק פאַר אונז, בעלי־בתים, נאָר אויך פאַר דער גאַנצער וועלט, וואָס זיי און זייערס גלייכן פאַרשטייען נישט אָפּצושאַצן זייער כוח.

שמחה ווינמאַן / רמת גן

אַ בית מדרשניק וועגן בית המדרש

אינעם לעבן פון שטעטל האָט דאָס בית המדרש גע־שפּילט אַ בכבודיקע ראָלע.

יעדער ייד, צו וועלכער קלאַס און שיכט ער זאָל נישט געווען געהערן, דער סוחר, דער בעל מלאכה, יעדער האָט געהאַט אין בית המדרש זיין אָנגעצייכנטן פלאַץ, ווער אין מזרח, ווער הינטערן אויוון. וווּ אַלע פלעגן זיך צונויפ־קומען שמועסן, דיסקוטירן, הערן נייעסן. דאָ האָט יעדער אויסגעלאָדן זיין ענערגיע. יעדער האָט זיך אַרויסגעזאָגט זיין מיינונג וועגן שטאָטישע ענינים, געקליבן דאָזאָרעס, בע־דערס, פאַרשטייערס צו פאַרשידענע אינסטיטוציעס וואָס דאָס שטעטל האָט געהאַט.

דאָ איז געווען דער דעת הקהל. און אַז עס איז געקומען אַ רעדנער פון וועלכער סאיז פאַרטיי, איז זיין פלאַץ געווען דער בית המדרש. דאָ האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס גאַנצע גייסטיקע לעבן אין אַלע זיינע שאַטירונגען.

הויפּטזעכלעך האָט עס געדינט פאַר עלטערע יידן צו וואַרעמען זיך בייַם הייסן אויוון אין די קאַלטע ווינטער־טעג. ווער ס׳האָט געהאַט אַ קאַלטע שטוב, אַ צעבראָכענעם אויוון, אָדער ער האָט נישט געהאַט מיט וואָס צו הייצן, אָדער

פשוט ס׳איז אים סקוטשנע געווען צו זיצן ביי זיך אין שטוב — איז געקומען אין בית המדרש צום אויוון, געריבן אויף געהערט רעדן אויף דערציילן וועגן פאַרשידענע זאַכן, וועגן גרויסע וווּנדערלעכע שטעט אין דער וועלט אויף וועגן אנדערע זאַכן, וואָס האָבן גאָרנישט צו טון מיט שטעטלדיקע ענינים.

דאָס חדר האָט דעם קינד געגעבן די עלעמענטאַרע רעליגיעזע בילדונג — דאָוונען, חומש מיט רש״י און אַביסל גמרא. אַז דאָס קינד איז אַלט געווארן 10—12 יאָר, איז אַנטשטאַנען די פראַגע: וואָס טוט מען וווייטער? קיין וועלטלעכע שול זענען נישט געווען אין שטעטל און מען האָט אויך נישט געהאַט קיין באַדערפענים אין זיי. האָט מען אַנגעהויבן קלערן פון לערנען דאָס יינגל אַ פאַך. דאָס שטעטל האָט געהאַט נאָר צווויי פאַכן: שוסטערס און שניידערס. דער גרעסטער טייל פון זיי האָבן געלעבט אין זער שוועריע באַדינגונגען. די באַציונג צו מלאכה איז אויך געווען אַ ביטולדיקע, באַזונדערס צו די דערמאַנטע מלאכות. אַזוי אַז יעדער פאָטער האָט אַלץ געטון כדי נישט צו דאַרפן לערנען זיין קינד אַ פאַך. פלעג דער פאָטער שיקן דאָס יינגל אין בית המדרש אַריין. אין בית המדרש האָט זיך דאָס צוועלף יעריקע יינגל אָנגעהויבן דערפילן — אַז עפעס האָט זיך ביי אים געענדערט. ער איז געוואָרן זעלבסשטענדיק, שוין נישט מער אונטער דער הערשאַפט פונעם רבין, און אויך נישט אונטערן קאָנטראָל פון טאַטן, ער קען גיין אין קומען פון בית המדרש ווען ער וויל, קיינער קאָנטראָלירט אים נישט ווי אַזוי ער נוצט אויס די צייט, צי לערנט ער, צי שפילט ער זיך.

דאָס בית המדרש האָט אויך געהאָלפן, אַז פראָסטע קינדער זאָלן צוגעצויגן ווערן צום לערנען. אַזעלכע וואָס זענען זער ווייט געווען פון לערנען, האָבן קומענדיק אין באַרירונג מיט יידן לומדים, באַקומען אַ דראַנג צו לערנען. אַ קינד פון אַ שוסטער, אַ סטאָליער אָדער פון אַ קצב, למשל, וואָס האָט אַרויסגעווויזן אַ ווילן צו לערנען, האָבן יידן אָווועק־געגעבן צייט און מי פאַר די דאָזיקע קינדער, אַזוי אַז טייל פון זיי זענען מיט דער צייט געוואָרן די גרעסטע לומדים פון שטאָט. אָט דאָס אַלץ איז געווען אַ פראָדוקט פון דער פאַרבינדונג וואָס דאָס בית המדרש האָט געשאַפן צווישן אַלע טיילן פון דער באַפעלקערונג. ס׳איז כדאי אויסצורעכענען אַ טייל פון אַזוינע בעל־מלאכישע קינדער:

יעקב חיים בייגערס, איטשע לייב ריצער, דוד הערש מרדכי סטאָליערס זון. אָדער, למשל, אַן אייניקל פון יעיקיוו קצב, וואָס די גאַנצע משפחה איז שטאָלץ געווען וואָס איינער פון זיי לערנט אין בית המדרש.

עס זענען געווען אַזעלכע וואָס זענען נישט געווען קיין גרויסע לערנערס, אָבער פעיקע מענטשן פאַר געזעלשאַפט־לעכע ענינים. זיי זענען געוואָרן די פירער פון די שפעטערדיקע אַרגאַניזאַציעס, פון די ציוניסטישע ביז די עקסטרעם לינקע. צו דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע האָט געהערט איטשע ראָזן, משה בלומעלס. צום בית״ר — משה וואַכמאַן און נאָך פיל אַנדערע. אין פראָפעסיאָנעלן פאַריין האָט אַ שטיק צייט פאַרנומען אַ וויכטיקן פלאַץ משה ראובן, דער זון פון דודל „אויף די לעדערע״. ביי די קאָמוניסטן: פייוול וואַכנהאַזער, אברהם וואַכנהאַזער. אויף יעדן טריט פון געזעלשאַפטלעך־פאָליטישן לעבן האָט מען זיך באַגעגנט מיט געוועזענע בית־המדרשניקעס.

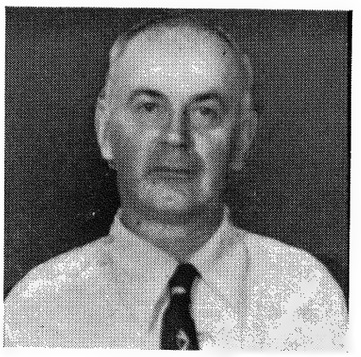
די בריק וואָס האָט אַריבערגעפירט די יוגנט פון בית המדרש צום עפנטלעכן לעבן — איז געווען ר׳ יאַנקל וויינריב. ער האָט דאָס געוועקט ביי די בית המדרש־בחורים, און בכלל אין די שטרענג רעליגיעזע קרייזן — נאָציאָנאַלן באַוווסטזיין. ס׳זענען פאַרגעקומען גרויסע אויפטרייסלענישן און שטורעמס אין די רעליגיעזע־פאַנאַטישע קרייזן, צוליב אָט די נייע שטרעמונגען וואָס האָבן זיך אַרייַנגעריסן אין שטעטל. און ווער פון דער יוגנט ס׳האָט אַקצעפטירט יאַנקל וויינריבס געדאַנק, האָט פאַרלאָזט דאָס בית המדרש און איז אייגעטרעטן אין „מזרחי״.

דאָס בית המדרש האָט גאַנץ באַזונדערס געדינט פאַר עלטערע יידן, סוחרים, וואָס זענען געקומען לערנען אין די פרייַע שעהן פון מסחר. אַסך מאָל אַרום דריי אַזייגער פאַר טאָג, וועו ס׳איז נאָך לאַנג געווען פינצטער, אַ זיס געפיל האָט אַרומגענומען הערנדיק די דביקותדיקע נגונים וואָס האָבן אַרויסגעקלונגען אין דער שטילקייט פון דער נאַכט. צו דער קאָטעגאָריע האָט געהערט ר׳ יאַנקל שמחה מאירס וויינמאַן (מיין פאָטער).

ס׳איז אויך געווען אַ מנהג — אַז דאָנערשטיק ביינאַכט איז אַ טייל בחורים אויפגעווען אַ גאַנצע נאַכט. עס זענען געווען מאַמענטן, וועו די בחורים האָבן געהאָט דאָס באַדערפעניש צו באַפרייַען דעם מוח פון לאַנגע אַנשטרענגונגען — האָט מען געשיקט קויפן ביי משה קלמנס בריקעוועקיכלעך אוי אַנדערע גוטע זאַכן, און זיך דערכאַפט דאָס האָרץ. די שאָלן פון בריקעוו האָט מען געוואָרפן עמעצן אין קאָפּ, מ׳האָט געלאַכט און זיך אויפגעפרישט. וועו די דאָזערעס האָבן נישט געגעבן גענוג האָלץ אויף צו הייצן די אויוונס, האָט מען געמאַכט באַריקאַדן, — דאָס גאַנצע מעבל פון בית מדרש אַרויפגעשטעלט איינס אויפן צווייטן, פאַרשטעלט דעם אַריינגאַנג אין בית המדרש. מ׳האָט געפראָווט סעודהלעך און געשפילט אין שאָך.

וועו עס האָט זיך געשאַפן די אַרגאַניזאַציע „שלומי אמוני ישראל״, איז דאָס בית המדרש באַרייכערט געוואָרן מיט נייע פאַרבן. ס׳איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג, וואָס האָט די בית המדרשניקעס באַזאָרגט מיט פרעסע, ליטעראַטור, און וועלטלעך וויסן. איינפירן דיסקוסיע־אָוונטן, וווּ יעדער האָט געקענט פרעגן און וועלן באַלערנט מיט זאַכן וואָס זענען אים פרעמד געווען.

אָט דאָס אַלץ האָט אונז געגעבן דאָס בית המדרש פון אונזער שטעטל.

גרשון ווירדע / לאָס אַנזשעלאָס

„ביקור־חולים" אוּן ביבליאָטעק

דאָס איז געווען אַרום 1912 אָדער 1913. מיר זענען געווען אַ גרופּע יונגע בחורים, מיט משה ניימאַרק בראש, אוּן מיר האָבן דערפילט, אַז מיר דאַרפן עפּעס אויפטוּן אין דעם שטעטל. געוויס האָבן מיר נישט געווּסט וואָס. אָבער דער דראַנג איז געווען דערצו. דאָן זענען מיר זיך צוזאַמענ־ געקומען בייַ משה ניימאַרק אוּן מיר האָבן באַשלאָסן צוּ גרינדן אַ ביקור חולים. מיר האָבן זיך געשאָפן אַביסל געלט

משה ניימאַרק, ברכה־עטע זיין פרוי, אוּן זייערע דריי קינדער — אַלע אומגעקומען

אוּן מיר האָבן געקויפט אַ געוויסע צאָל זאַכן: אַ קאַנע, אַ וואַרעמפלאַש, אַ טערמאָמעטער אוּן נאָך נוצלעכע זאַכן. די זאַכן האָבן מיר געהאַלטן בייַ מעכל זלמנס. ער האָט דאָן געווויינט בייַ איטשע שנייער. אויב עס איז ווער קראַנק געוואָרן אוּן ער האָט נישט געהאַט קיינעם, זענען מיר אים געגאַנגען מבקר חולה זיין. אַזוי איז דאָס אַנגעגאַנגען אַ שטיקל צייט, ביז וואַנען אונזערס אַ חבר, משה ליטוואַק (בייַרעך קאַרלינערס אַ שטיפ־זון) איז געקומען פוּן דער לידער ישיבה. ער האָט געזאָגט, אַז ער וויל אונז אַביסל אויפקלערן. מיר האָבן צוזאַמענגערופן אַ פאַרזאַמלונג. די פאַרזאַמלונג איז געווען גוט באַזוכט. עס איז געקומען כמעט דאָס גאַנצע יונגוואַרג פוּן קאַריוו. ער האָט געהאַלטן אַ פייערדיקע רעדע. ער האָט אונז אויפגעקלערט אַז דאָס יידישע פאָלק דערוואַכט, אוּן אַז מיר יוגנט קענען זיך נישט מער פאַרנעמען מיט בלויז אַזעלכע אַלטע אינסטיטוציעס, מען מוז אַריינברענגען אַביסל בילדונג צווישן דער יוגנט.

עס איז באַשלאָסן געוואָרן צוּ גרינדן אַ ביבליאָטעק. מיר האָבן געשאָפן אַביסל געלט, מען איז געפאָרן קיין ווּאַרשע אוּן געקויפט אַביסל ביכער, אָבער קיין דערלויבעניש בייַ דער רוסישער מאַכט האָט מען נישט געקענט קריגן. מיר האָבן זיך געוואָנדן דריי מאָל צוּ זיי אוּן זיי האָבן אונז אָפּגעזאָגט. אַ שטיקל צייט זענען די ביכער געווען בייַ משה ניימאַרק. דערנאָך האָט משה ניימאַרק מורא געקריגן צוּ האַלטן די ביכער בייַ זיך, האָב איך די ביכער גענומען צוּ זיך אין הויז אַריין. איך האָב זיי געהאַלטן אין דער שלאָף־ באַנק. דאָס איז אַזוי אַנגעגאַנגען ביז די דייטשן זענען אַריין אין קאַריוו. דאָן האָבן מיר זיך גענומען גרינדן דעם קולטור־ פאַריין.

אין די בונקערס, היילן, שטאַלן, פעלדער און וועלדער

(סעפטעמבער 1939 – מאי 1945)

זכרונות פון די לעבנגעבליבענע

במקלטים, מערות, רפתות, שדות ויערות

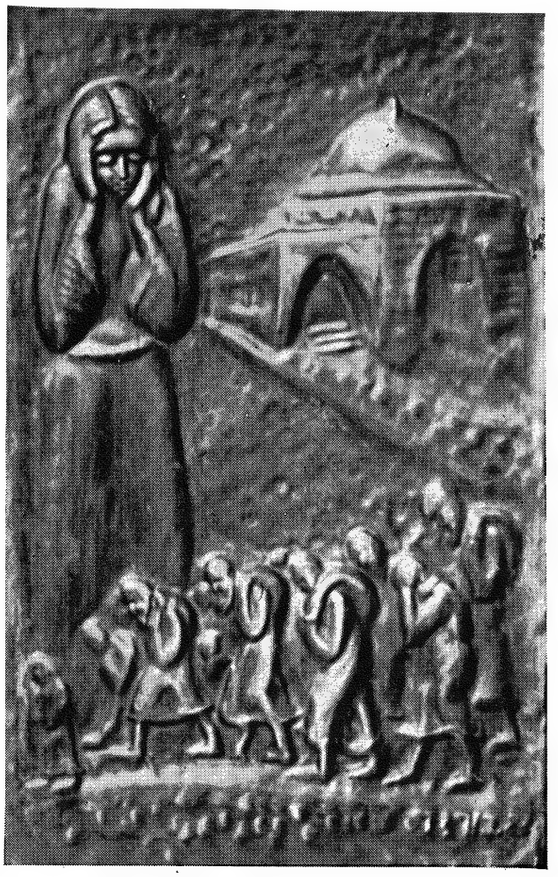
(ספטמבר 1939 – מאי 1945)

זכרונות של הניצולים

IN BUNKERS, CAVES, STABLES, FIELDS AND FORESTS

(SEPTEMBER 1939 – MAY 1945)

MEMORIES OF THE SURVIVORS

אוֹן די מאמע רחל גייט ארויס פון איר קבר אוֹן זעט ווי די יידן
גיין דעם לעצטן וועג, צוּ די היטלעריש גאז־קאַמערן.
(קופער־העמערונג פון אריה מערזער)

רחל אמנו עולה מקברה ורואה את בניה מובלים לתאי הגאזים
(תחריט נחושת של אריה מאַרזאַר)

Mother Rachel emerges from her Tomb, and sees her children on their way to the gas chambers.
(Copper relief by Aryeh Merzer)

זהבה פאָגעלמאַן (גאָלדע אַקערמאַן — יאָסקע חזנס טאָכטער)

מיינע איבערלעבענישן

זהבה פוגלמן (גולדה אקרמן, בתו של יוסקי החזן). עם פרוץ המלחמה היא בת 19 שנה. בני משפחתה הנם: 4 אחיות ו־6 אחים. כשהגרמנים נכנסו לעיירה היתה כבר מופצצה ושרופה. הרוצחים הגרמניים מכריחים יהודי אדוק אחד לאנוס את בתו.

זהבה תופרת מכנסים בשביל הגרמנים ומשאירה בתפרים מחטים הדוקרות את גופם. באה „אקציה" (פעולה גרמנית) לחיסול היהודים. זהבה דומה לנוצריה. היא בורחת לגיטו וורשה ומוצאת שם אח ואחות. עם חיסול יהודי ורשה היא ניצלת בחלקה הארי של העיר. אחותה הקטנה נורתה ע"י הגרמנים. זהבה גרה יחד עם אחיה ועם עוד יהודים בבונקר. בגיטו מתחיל המרד. הפולנים צוחקים. זהבה רוכשת לה רעל „ציאן־קאלי". בידי זהבה תעודת זהות על שם פולניה: הלינה ווישניבסקה. אחד מתושבי הבונקר חלה בריאות. הוא משתעל יותר ויותר. הוא מרגיש כי עלול הוא להסגיר את המסתתרים יחד אתו בבונקר — ומאבד את עצמו לדעת. הרוסים מתקרבים. מרד הפולנים. פולנים אנטישמיים יורים באחיה והורגים אותו. חיימ'ל, בנו של אחיה, מוצא מחבוא אצל נוצרים תמורת תשלום כסף. זהבה עובדת כפולניה בהסתדרות פולנית מחתרתית פטריוטית. הרוסים נכנסים לעיר. היא חוזרת לוורשה. פולנים מתנפלים עליה ושודדים ממנה את כספה. הפולנים רוצים גם להרוג אותה. הם הורגים את היהודים שנותרו מן הפליטה.

זהבה מתחתנת עם יהודי, שריד הפליטה, ועולה יחד אתו ארצה.

ZAHAVA FOGELMAN (*Golda Ackerman, daughter of Yosske the Hazan*) was 19 years old when war began. There were four sisters and six brothers. The Germans entered the town after it had been bombed and burned. They compelled a Hassidic Jew to violate his own daughter before their eyes.

Zahava sewed trousers for the Germans and left needles in the seams. An action took place to liquidate the Jews. However, she was taken for a Christian and fled to Warsaw. In the Ghetto she found a brother and her little sister.

A liquidation action commenced against the Warsaw Jews. She escaped to the Aryan side. Her little sister was shot. She lived together with her brother and other Jews in a camouflaged bunker on the Aryan side.

The Ghetto revolted. The Poles laughed. Zahava obtained Cyanide of Potassium. She had papers in the Polish name of Halina Wiszniewska. Dr. Lotek Grozberg, one of the people hiding in the bunker, developed lung disease and coughed. Since he might give away the others in hiding, he committed suicide.

The Russians approached. The Poles revolted. Polish anti-Semites shot her brother. His child Hayimel was concealed with Christians for payment. Zahava, who was supposed to be a Christian, worked in a secret Polish patriotic organisation.

The Russians entered. She returned to Warsaw. The Poles atacked her, robbed her and wanted to kill her. They were killing the Jewish survivors.

She married a survivor and came to Eretz Israel.

געצווונגען צו שאַנדטאַטן

אין 1939, וועו די דייטשן האָבן פאַרכאַפט פוילן, איז אונזער שטעטל קאָריוו אַוועק מיטן פייער, געבליבן זענען נאָר די קריסטלעכע הייזער מיט זייערע קירכן. מיט די גרעסטע אַנשטרענגונגען האָט זיך יעדער וואָס האָט נאָר געקענט, זיך צונויפגעקלאַפט אַ באַראַק פון ברעטער, אַדער אַרויפגעצויגן אַ דאַך איבער אַ פאַרבליבענעם קעלער, און זיך דאָרט באַזעצט. פאַר דעם ביסל אָרעמקייט האָט מען טייער באַצאָלט. די צרות האָבן זיך ערשט איצט אָנגעהויבן: שוועָרע צוואַנגאַרבעטן און רציחות. די רוצחים פלעגן ביינאַכט איבערפאַלן די קעלערס און מערדעריש שלאָגן, אַדער סתם דערנידעריקן. אַזוי האָבן זיי אַמאָל געצוווונגען אַ חסידישן ייד ער זאָל לעבן מיט דער טאָכטער. איינמאָל זענען זיי אַריין אין דער קאָריוער מקווה, ווו אַ פאָר אָרעמע, נישט קאָריוער יידן, האָבן געפונען אַ נעסט. געקומען איז די באַנדע אין שפּיץ פון אַ פולאָוער פאָלקסדייטש מיטן נאָמען געדא, וועלכן אויך די פאָליאַקן האָבן גערופן „Morska świnia" זיי האָבן די יידן בלוטיק געשלאָגן, און נישט פריער אָפגעטרעטן, ביז זיי האָבן נישט איינעם אָפגעריסן אַן אויער, ביי אַנדערע אַרויסגענומען צו אייניצקע אויגן. אפשר איז דאָס וויניק געווען, זענען פון צייט־צו־צייט געקומען אונז אָפשטאָטן אַ באַזוך צווויי פרעמדע דייטשן, איינער מיטן נאָמען נעפפערט. די אַמאָליקע קאָריוער הינטשלעגער און פערד־גנבים זענען געווען אָקעגן זיי מפיל־קינדער. זיי זענען פריער נישט אַוועק ביז יידיש בלוט האָט נישט געשטראָמט אין די גאַסן. איינמאָל האָבן זיי געטראָפן אויף דער גאַס מיינע אַ חברטע, פייגע עלנבויגן. זיי האָבן זי אַזוי געשלאָגן, אַז דאָס בלוט האָט זיך געגאָסן אויפן גאַנצן וועג צו איר אַהיים, ווּהין זיי האָבן זי געטריבן. צומאָרגנס זענען זיי געקומען געוואָר ווערן צי זי לעבט נאָך. ס'איז אויך נישט געבליבן הינטערשטעליק אונזער אולריך, אַ דייטש, וואָס האָט געלעבט אין קאָריוו נאָך פאָר דער מלחמה. יעדע נאַכט פלעגט ער, מיט זיין זון, זיך איבערגיין אוּן פאָדערן ביי די יידן געלט, צומיינסטן האָט ער זיך נוקם געווען אין יצחק עליען, אַ מאַרקושאָוער ייד, וואָס האָט צוגלייך מיטן גוי געהאַט פאָר דער מלחמה, אַ מיל אין קאָריוו. מען האָט דעם ייד צוגעבונדן צו אַ פערד און אַ רייטער האָט דאָס פערד

געשמיסן. עס זאָל לויפן אין ווילדן גאַלאָפּ. אַזוי האָט מען אים געשלעפּט איבער די גאַסן. אַז דער ייד איז שוין געווען האַלב טויט, האָט מען אים אָפּגעבונדן. אַז יצחק עליע איז אַביסל געקומען צו זיך, איז ער בגנבה אַנטלאָפן קיין לובלין אוּן איז דאָרט די גאַנצע צייט געווען אויסבאַהאַלטן.

שווער צו זאָגן פּונוואַנען יידן האָבן דעמאָלט געשעפּט זייער חיונה, ווייל פּאַר גיין פּוּן איין שטאָט אין דער צווייטער איז געווען טויט־שטראָף. מען האָט זיך אפילו נישט געטאָרט געפּינען הינטער דער שטאָט, אָדער אפילו נישט אין אַ צווייטער ווינקל (ביינאַכט). אַ שניידער, אַ שוסטער — איז נאָך געווען אַ האַלבע צרה. זיי האָבן צוּביסלעך געאַרבעט פאַר די פּויערים פּוּן די שכנישע דערפער, וועלכע פלעגן באַצאָלן מיט עסנוואָרג.

גאָר שווער האָט עס געטראָפן מיינע עלטערן. מיין פאָטער, אַ סופר, האָט שוין קיין ספרי־תורות נישט געשריבן. ער איז אויך געווען אַ חזן, מ׳פלעגט אים אויך טאָקע רופן „יאָסקע חזן״. איז דאָך אונזער שוּל אוּן בית מדרש אַוועק מיטן פייער. מיין פאָטער האָט נאָך באַוויזן אַרויסצוּראַטעווען פּוּן פייער אַביסל טערקישע טליתים, סידורים, תפילין, וואָס דער טאָטע פלעגט די פּרשות אַליין שרייבן אוּן מזוזהס מיט וועלכע ער פלעגט פריער האַנדלען. נאָר ווער האָט דאָס אַלץ באַדאַרפט? אַז פאַר אַלעמען האָט מען געקלערט וועגן אַ שטיקל ברויט. אפילו נאָך פאַרן קריג איז דאָס שוין געווען בייַ אונז אַ קלייַנער מסחר, געווען, ווי מ׳זאָגט, אַ סך מלאכות אוּן וויניק ברכות, וועט שמועסט נאָך אַצינד!

כ׳האָב אַריינגעשטעקט נאָדלען אין די דייטשישע הויזן

בין איך אַוועק אַרבעטן. פאַריכטן מונדירן פאַר די דייטשן. סייוויי פלעגן זיי צווינגען די איבערגעבליבענע יוגנט צו וואָשן בייַ זיי פאָדלאָגעס, וועש. בין איך שוין באַפרייט געווען פּוּן אַזוינע ארבעטן אוּן פלעג אָפט קריגן באַצאָלט מיט ברויט. אָבער דאָס געווסין האָט מיך שטאַרק געפּלאָגט. כ׳האָב בייַ זיך נישט געקענט פּועלן, אַז איך זאָל פאַר זיי דאָס טון. פלעג איך באַדאַי לאָזן נאָדלען אין די נעט. איינמאָל האָט אַ דייטש אָנגעטאָן אַזאַ פאַראַכטענע פאַר הויזן. ער האָט זיך אַנידערגעזעצט אוּן גלייך געמאַכט אַ געוואָלד. ער האָט זיך אַוועקגעזעצט אויף אַ נאָדל. איך בין געווען זיכער אַז מיין סוף איז געקומען. ס׳איז מיר אָבער געלונגען מיך אַרויסצוּדרייען, פּשוט דערפאַר, ווייל די דייטשן האָבן פלוצים באַקומען אַ באַפעל, גיך צו פאַרלאָזן קאַריוו אוּן גיין אויפן פראָנט.

דאָן בין איך אַוועק קאָפּען קאַרטאָפל אין פאַלווארק. אין אָנהויב, נישט זייענדיק צוגעווינט, האָב איך מיך נאָך דער אַרבעט נישט געקענט אויסגלייכן. מען האָט געארבעט אויף אַקארד. געצאָלט האָט מען מיט קאַרטאָפל. אַ לאַנגע צייט פלעג איך פּוּן דערדאָזיקער אַרבעט גיין איינגעבויגן אין דרייַען. אָבער פּוּן דער גאַנצער אַרבעט וואָלטן מיר געהאַט וואַסער אויף קאָשע, וועג נישט מיין ברודער אהרון, וועלכער האָט געאַרבעט שניידעריי. ער האָט זיך מיט אונז געטיילט מיטן לעצטן ביסן אוּן האָט נאָך אויך אויסגעהאַלטן די עלטערן פּוּן מיין שוועגערין. געווען זענען מיר פיר שוועסטער אוּן זעקס ברידער, זעקס קינדער זענען שוין געווען פאַרהייראַט, אוּן נישט אַלע האָבן געווויינט אין קאָריוו. מיין יוּנגסטע שוועסטער איז גלייך אַנהויב קריג אַוועק קיין ווארשע, צום ברודער. אינדערהיים בין איך איינע געבליבן מיט די עלטערן.

„מ׳האָט זיי אין דרעזדן״

מיין פאָטער איז געווען אַ זייער פרומער, גאָטפאָרכטיקער ייד, געלעבט תמיד מיט גרויס בטחון. ער איז ווי איבערנאַכט נישט גרוי נאָר ווייס געוואָרן. איינמאָל זענען די דייטשן אַרומגעגאַנגען אָפשניידן ביי יידן די בערד, מיין פאָטער פלעג זיך האַלטן זייער ריין, אוּן אַזוי איז אויך זיין בּאָרד געווען אַ געפלעגטע. צוקומענדיק צום טאָטן, זענען זייערע הענט ווי פאַרגליווערט געוואָרן. זיי האָבן אים די בּאָרד געלאָזט. מיין מאַמע האָט געהאַט אַ טבע פּוּן חלשן, פלעגט זי איצט אָפט אַוועקפאַלן, אוּן אַז זי איז צוזיך געקומען, פלעגט זי זאָגן: — וואָס וועט זיין, יוסף׳שי, וואָס וועט זיין? — פלעגט מיין פאָטער אויפזינגען:

„וואָסזשע דאַרף מען זאָרגן — וואָס ס׳וועט זיין מאָרגן? לאָמיר בעסער פאַרעכטן — וואָס מ׳האָט געטוּן נעכטן״.

אוּן צוגעגעבן: „מ׳האָט זיי אין דרעזדן, מ׳וועט זיי אין בערלעבן״. מיט דעם זעלבן וועכטל פלעגן זיך יידן צוּבאַגלייטן ביים גיין צו דער צוואַנג־אַרבעט. געלעבט האָבן יידן אין געהאַקטע צרות, אָבער מיט גרויס בטחון, האָפענדיק אויף בעסערע צייטן.

ביז ס׳האָט זיך דערנענטערט דאָס אומברחמנותדיקע יאָר 1942.

אַכט טעג פאַר פּסח האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע אי־בערזידלונג קיין לובלין. וווּאַהין אוּן וואָס דאָס איז אַוועק, האָט מען נאָך נישט געוווּסט. אָבער באַלד האָבן זיך דער־טראָגן קלאַנגען, אַז הונדערטער יידן האָט מען אויף אַ גרוי־זאַמען אופן אויפן אָרט דערמאָרדעט. דאָס האָט אָנגעוואָרפן אַ גרויסע אימה אויף די אַרומיקע שטעטלעך. מיינע עלטערן אוּן די אַנדערע קאָריוואָר זענען שוין אַרומגעגאַנגען מיט געבראָכענע הענט אוּן געווויינט אויפן גורל פּוּן די לובלינער יידן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין עלטסטע שוועסטער רייזל מיט איר פאַמיליע, וועלכע האָט דאָרט געווויינט. אָבער נישט לאַנג האָבן מיר געקענט באַווויינען די לובלינער, ווייל שוין דעם לעצטן טאָג פּסח האָט זיך דאָסזעלבע איבערגעחזרט בייַ אונז גופא, אין קאָריוו. מיר האָבן דאָן געווויינט נאָענט צו דער בלאָנזש, צווישן קריסטן. דאָס גאַנצע שטעטל איז אַרומגע־רינגלט געוואָרן פּוּן עס־עס באַנדיטן. פּוּן אַלע זייטן האָט זיך געהערט אַ שיסעריי. באַלד איז די טיר פּוּן אונזער דירה אויפ־געריסן געוואָרן אוּן דאָס באַסאָוע קול פּוּן דעם שוין דער־מאַנטן געדאַ האָט געדונערט:

— „גיבט עס היר יודן?״

„ס׳איז אַ נאָט־זאַך!״

צופעליק איז אין שטוב געזעסן אונזערס אַ שכן, מיינער אַ מיטשילער, אַ קריסט. אוּן וועלנדיק באַווייזן אַז ער קען דייטש, האָט ער געזאָגט: „עס גיבט קיינע יודן״. מיינע על־טערן זענען גראָד אין שטוב נישט געווען אוּן די באַנדע איז אָפּגעטרעטן. איך בין אַריין אין דער וווינונג פּוּן מיין קריסט־לעכן שכן אוּן אים געבעטן, ער זאָל אַרויסגיין געוואָר ווערן וואָס עס הערט זיך. נאָך אַ צען מינוט איז ער צוריקגעקומען אוּן דערציילט, אַז מ׳האָט אַלע יידן צונויפגענומען אויפן שוּל־פלאַץ. אוּן אויך מיינע עלטערן — האָט ער געזאָגט — האָט ער דאָרט געזען. הערנדיק דאָס, האָב איך געמאַכט אַ פּעקעלע, פאַרשלאָסן די טיר אוּן בין צוגעלאָפן אַהין. די דייטשן, וואָס זענען בייַ אונז געווען אוּן וועלכע מ׳האָט געענטפערט „עס

גיבט קיינע יודן", האָבן מיך דערקענט. זיי האָבן מיך גע־האַלטן פאַר אַ קריסטין אוו האָבן מיך מיט נאַגייקעס אַוועק־געטריבן פוו די געפאַנגענע יידן, מיינעגדיק, אַז איך ווילּ זיי עפעס ברענגען עסן. כ'האָב דערהערט די לעצטע וועדטער פוו מיין טייערן פאָטער:

— גיי נישט צו, זעסט דאָך אַז ס'איז אַ גאָט־זאָך!

מען איז צו אים צו, הערגדיק אים שרייען, אוו אים גע־שלאָגן. אוו אַז איך האָב נישט געוואָלט אָפטרעטן, האָט מען מיך אַרעסטירט. אָבער האַלטנדיק מיך פאַר אַ קריסטין, האָט מען מיך באַלד באַפרייט. גייענדיק אַהיים איז שוין דער גע־וועזענער קאָריוואר סאָלטיס אַרומגעפאָרן מיט אַ וואָגן פוו שטוב צו שטוב אוו אַרויסגענומען יידיש האָב אוו גוטס פוו יאָרן שוועדער האַרעוואַניע, אַ־וויסגענומען דאָס לעצטע וואָס איז נאָך געבליבן.

פוו קאָריווו קיין וואַרשע

די נאָכט איז צוגעפאַלן אוו אין גרויס שרעק בין איך די נאַכט איבערגעזעסן בייַ אַ קריסט. ווי ס'האָט נאָר אָנגעהויבן צו טאָגן, בין איך אַוועק אין דאָרף קלימטיוויץ (קלימענטאָוו־צע). כ'בין צווייַמאָל אַדורכגעגאַנגען אַ רעוויזיע. אין קלימ־טאָוויץ אוו אין דעמבלין. זיי האָבן געזוכט שמוגל וואָס פויע־רים פלעגן פירן קיין וואַרשע. זיי האָבן בייַ מיר גאָרנישט נעפונען. קיינער האָט מיך נישט דערקענט. בייַנאַכט בין איך אָנגעקומען קיין וואַרשע. אוו צוגלייך מיט אַלע געוואָרט אויפן וואָקזאַל בייַ ס'וועט טאָגן. דאָ האָבן זיך אַרומגעדרייט אָנענטן אוו יעדן מיט חשד געקוקט אין די אויגן. איך נעם זיך אָן מיט מוט אוו קוק דרייסט, כאָטש דאָס האַרץ קלאַפט. איך זע, ווי אַסך נעמט מען אַרויס אוו באַלד הערן זיך שיסעריַיען. אויך דאָ האָב איך מזל, מ'דערקענט מיך נישט, אַז איך בין אַ יידישקע.

עס הייבט שוין אָן טאָגן. איך ווייס נישט וואָס צו טוון, וואָהין גיין, וואַרשע קען איך נישט. אוו וויאַזוי כ'זאָל אַריין צום ברודער אין געטאָ, ווייס איך אַוודאי נישט. אינדעם דער־מאָן איך מיך אָן אַדרעס פוו אַ קריסט, אויף וועמענס נאָמען כ'פלעג אַמאָל שיקן פעקלעך צו מיין ברודער. נישט האָבנדיק קיין אַנדער ברירה, באַשליס איך צו אים צוגיין, איך האָב שוין געזען, אַז מ'דערקענט מיך נישט, אַז איך זע אויס ווי אַ שיקסע אוו די שפראַך האָב איך אויך גוט געקענט. האָב איך באַ־שלאָסן מיך קודם נישט געבן צו דערקענען. אוו דער פאָקט, וואָס מיין ברודער האָט אָנגעגעבן זיין אַדרעס צו אים, איז אויך געווען אַ גוטער סימן, אַז מ'מעג דעם גוי אָנפאַרטרויען. איך קום צו אים, דערצייל אים אַז איך קום פוו קאָריווו אוו ווילּ זעען ווי ס'וועט אויף אים ווירקן. ער האָט מיר תיכף געענט־פערט, אַז פאַר אים דאַרף איך קיין מורא נישט האָבן אוו האָט זיך גלייך דערקלערט גרייט מיך צו פירן צום ברודער. ער איז געווען אַ טראַמווייַ־קאָנטראָלער, פוו דעם איינציקן טראַמווויַ וואָס איז אַריינגעפאָרן אין געטאָ.

די וואַרשעווער גלייבן נישט...

אַרום איינס אזייגער זיך איך מיט אים שוין אין טראַמווויַ, אוו בייַ פראַנטשישקאָנער 22 הייבט אָן דער טראַמווויַ לאַנג־זאָם צו גיין — ווייַזט אויס אַז דער קאָנטראָלער האָט דאָס שוין אַראָנזשירט מיטן קאָנדוקטער — אוו איך שפרונג אַראָפּ.

ביים ברודער האָט מען זיך מיט מיר שטאַרק דערפרייט אוו באַווייַנט דעם חורבן פוו קאָריווו, פוו וועלכן זיי האָבן שוין טיילווייַז געהאַט געהערט. מיין שוועסטערל וועלכע איז ביי אים געווען, טרייסט מיך שטאַרק. עטלעכע שכנים זענען זיך צונויפגעקומען אוו מ'האָט זיך געטרייסט, אַז אין וואַרשע קאָן אַזוינס נישט פאַרקומען. אַ פאַקט אַז אַסך יידן פוו די קליינע שטעטלעך קומען אַהער צו לויפן. ס'איז דאָך אַ גרויסע שטאָט. קיינער האָט נישט געגלויבט אין די גרויזאַמקייטן וואָס איך האָב דערציילט. דאָ איז נאָך דאָס לעבן געווען מער־ווייניקער נארמאַל. זייענדיק צווויי טעג ביים ברודער האָב איך געזען ווי פוו זיין גאַנצער נגידישקייט, איז היינט נישטאָ אין שטוב קיין שטיקל ברויט. ער האָט זיין גאַנץ פאַרמעגן אַריינגעלייגט אין לעדער אוו עס פאַרמויערט אין אַ צימער. שפעטער האָבן עס די דייטשן צוגענומען.

אין קאָריווו האָב איך געהאַט באַהאַלטן געלט וואָס מיין שוועסטער רייזל מיטן שוואָגער האָבן מיר איבערגעגעבן פאַרן אָפפאָרן קיין לובלין, אָנזאָגנדיק אַז קיינער פוו די אוונזעריקע דאַרפן נישט וויסן. איך האָב זייער צוזאָג געהאַלטן. אוו וען ס'זענען אפילו ביי אונז געווען די שוערסטע צייטן, האָב איך מיך צום געלט נישט צוגערירט. שפעטער האָב איך עס באַדויערט. איצט האָב איך באַשלאָסן צוריקצופאָרן קיין קאָריווו אוו דאָס געלט אַרויסנעמען. אַלע אין שטוב בעטן מיך מיט טרערן אין די אויגן איך זאָל דאָס נישט טוון. מיין שוועסטערל דינהלע פאַלט אויף מיר אַרויף, קושט מיך אוו ווייַנט. פאַר נישט — בעט זי מיך — האָסט זיך קוים אַרויסגעראַטעוועט. — אָבער עס איז מיר שוין געווען אַלצאייַנס, נאָכדעם ווי מ'האָט מיר מיינע עלטערן צוגענומען. איך פלעג אָן זיי נישט קענען זיין אין דער פרעמד אפילו אַ טאָג, אַזוי שטאַרק בין איך צו זיי געווען צוגעבונדן. מען פלעגט פוו מיר לאַכן, וואָס איך האַלט זיך נאָך אין דער מאַמעס פאַרטעך, כאָטש איך בין שוין דעמאָלט אַלט געווען 22 יאָר.

צוריק קיין קאָריווו אויסגראָבן ס'געלט

איך פאַל אַריין כמעט אין הפקרות. עס איז מיר אַלצאייַנס, איך בין יעדע מינוט פסיכיש צוגעגרייט צום דערשאָסן ווערן. איך בין אַדורך אַ לאָך פוו געטאָ־מויער אוו אַרויס.

אוו ווידער בין איך אויף דער אַרישער זייט. פלוצים דערזעט מיך אַ קריסט אוו הייבט זיך אָן צו מיר טשעפען. אַז אויב איך גיב אים נישט קיין געלט, פירט ער מיך אָפּ צו דער פּאָליציי. אין דער מינוט פאָרט־אָן דער טראַמווויַ, אוו נישט קלערנדיק קיין סך שפרינג איך תיכף אַרויף אוו לאָז דעם גוי שטיין. אוו אָט פאָר איך שוין ווידער מיט דער־באַן קיין קאָריווו. פוו קלימטיוויץ גיי איך מיט נאָך עטלעכע גוים פוו די דערפער צופוס. זיי קענען מיך נישט אוו ס'פאַלט זיי אפילו נישט איין אַז איך בין אַ יידישקע.

נאָנט צו קאָריווו בלייב איך שטיין. עס איז דאָך ערשט עטלעכע טעג זינט דער אויסזידלונג. אַ ציטער נעמט מיך אַדורך, ס'וועט מיר קאַלט. מ'זעט נישט קיין לעבעדיקן מענטשן. פלוצלים דערזע איך חיים כאַנעסמאַן (היינט אין ישראל), וועלכער איז צוליב אַ צופאַל געבליבן. איך דערצייל אים אַלץ, אוו צוליב וואָס איך בין צוריקגעקומען. ער גייט מיט מיר מיט אויסקאָפען דאָס געלט. גייענדיק אַזוי קומט אונז אַקעגן זשאַבאַ, אַ געוועזענער סטרוזש, וואָס איז נאָך פריער באַרימט געווען מיט זיינע גניבות, זאָגט ער אונז, אַז

גאָלדע אַקערמאַן מיט אַ גרופּע חברטעס פון דער פועלי ציון־יוגנט. ערשטע רייַ רעכטס: שרה טייטלבוים, באַשע פּאַנטאָפל, מלכה זלאָטאַ־גורא, גאָלדע אַקערמאַן, פריידע ברענער, 6־טע: גוטשע צוקערמאַן; זיצנדיקע: גיטל העלפּאַנט, רבקה לערמאַן. פון זיי לעבן: טייטלבוים (ישראל), אַקערמאַן, לערמאַן (ניו־יאָרק).

Golda Ackerman and a group of girl-friends in the "Poale-Zion" Youth Organisation

ער גייט שוין מעלדן די דייטשן, בעט איך אים, — אַז ער זאָל ברענגען אַ רידעל, און מיר צוהעלפן, וועל איך אים גוט באַצאָלן. דערפרייט זיך דער גוי און לויפט אַוועק ברענגען אַ רידעל. דערווייל האָט מיר שוין חיים אינדערגיך אויסגעגראָבן דאָס גאָלט אוּן ביז דער סטרוזש איז צוריקגעקומען בין איך שוין נישט געווען.

אויף דער בלאָניע ביים טייך האָב איך דאָס גאָלט פאַרגייט. אין מויל נישט געהאַט אפילו קיין לעפל וואַסער. כ׳האָב מיך בלויז אַרומגעוואָשן אוּן בין ווידער אַוועק. ווידער בין איך אַדורכגעגאַנגען די צוויי רעוויזיעס בשלום אוּן אָט בין איך שוין ווידער ביים ברודער אין ווארשע. איין זאַרג איז שוין געווען געפטרט: גאָלט האָבן מיר שוין געהאַט גענוג.

פון צייט צו צייט קומען אויך דאָ פאָר איבערזידלונגען, אָבער נאָר פון איין גאָס אין דער צווייטער. דאָס לעבן איז נאָך נאָרמאַל, ס׳שפילן נאָך קינאָס, טעאַטערס, קאָפּע־הייזער זענען אָפן. נאָר די צאָל בעטלערס האָט זיך פאַרמערט.

קינאָס, טעאַטערס, בעטלערס

אַ קליין מיידעלע פלעגט יעדן טאָג, אין דער זעלבער שעה, זיך באַווייזן אויף דער גאָס אוּן זינגען, מיט אַ שיין אָבער שוואַך קולעכל, מיט די לעצטע כוחות. אוּן מענטשן פלעגן אַראָפוואַרפן, וועג אַ שטיקל ברויט, וועג אַ גראָשן. ס׳פלעגן זיך באַווייזן די אַזוי גערופענע „כאַפערס", אַז מ׳האָט זיך עפּעס מיטגעטראָגן צוּ דער אַרבעט, אַדער געקויפט ברויט, פלעגן זיי עס אויסכאַפּן אוּן שנעל פאַרשלונגען, מ׳זאָל עס נישט קענען צוריקכאַפּן, אַזוי איז דער הונגער אַלץ מער געוואָקסן אוּן אַלץ מער מענטשן אַרומגענומען.

נאָך אַ האַלב יאָר זינט דער איבערזידלונג אין קאָריוו, האָט זיך עס אָנגעהויבן אויך אין וואַרשע. געהערט האָט מען אַז אַלע קאָריווער יידן האָט מען פאַרברענט. אָבער קיינער האָט דאָס נישט געגלייבט. אוּן ווער ווייסט צי וואָלטן זיך אַסך נישט רעכטצייטיק נאָך געקענט ראַטעווען וועג זיי וואָלטן דערינען געגלייבט.

טשערניאַקאָוו האָט פאַרשטאַנען

אָנגעהויבן האָט זיך עס מיטן בית־יתומים. מ׳האָט אויפגעאַדערט דעם לייטער, אַז ער זאָל זיי אַרויסגעבן. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט. האָט מען די קינדער צוזאַמען מיטן פאַרוואָלטער אַוועקגעפירט. מ׳האָט דאָן אויפגעפאַדערט די יידישע פאָליציי זיי זאָלן יעדן טאָג צושטעלן אַ געוויסע צאָל יידן, אויב נישט וועט מען זיי שיסן. דאָן האָט מען דאָס אויך געפאַדערט פונעם פרעזעס פון דער וואַרשעוער גמינע — טשערניאַקאָוו. ער האָט שוין דערשאַצט די לאגע אין וואָס עס גייט אוּן האָט געבעטן ביי די דייטשן צען מינוט באַדענק־צייט. די געסטאַפּאָ האָט אים די 10 מינוט באַווילליקט אוּן זענען אַוועק. נאָך די צען מינוט האָט מען טשערניאַקאָוון געפונען אַ טויטן. ער האָט זיך ליבערשט פאַרסמט, איידער אויסצולייפערן יידן צום טויט.

יעדן טאָג כאַפט מען אין די גאַסן טויזנטער מענטשן אוּן מ׳שיקט זיי אַוועק, זאָגנדיק אַז מ׳שיקט זיי אויף אַרבעט. די דייטשן האָבן אויך געלאָזט וויסן, אַז ווער ס׳וועט זיך פרייַוויליק מעלדן, וועט באַקומען טעגלעך אַ גאַנץ ברויט מיט מאַרמאַלאַדע. האָבן זיך אפילו די שטאַרקסטע טרעגער געדריקט אוּן געשטופט, כדי צו פאַרכאַפּן אַ בעסערן פלאַץ. די דייטשן האָבן די יידן פון די וואַגאָנען געצוווּנגען צוּ שרייבן גוטע בריוו צו זייערע געבליבענע קרובים. ס׳האָט אָבער געטראָפן, אַז אייניקע איז געלונגען צו אַנטלויפן אוּן וואָס זיי האָבן דערציילט, האָט זיך ווי אַ בליץ צעטראָגן:

— אַז מ׳גיט אַרײַן אין די וואַגאָנען קאַלך, אוּן די מענטשן ווערן שוין אונטערוועגס דערשטיקט. אוּן די וואָס קומען אַן לעבעדיק, ווערן פאַרברענט.

וויאַזוי פאַרברענט, האָט מען נאָך דעמאָלט נישט געווּוסט.

שאָפּן, אומשלאַגפּלאַץ, יידישע פאָליציי, אוקראינער

אוּן דאָן האָבן זיך אָנגעהויבן שאָפן שאָפן צו דער אַרבעט, אויפן באַפעל פון די דייטשן. די וואָס אַרבעטן — האָט עס געהייסן — וועט מען נישט אַוועקשיקן. ס׳האָבן זיך געשאָפן פאַרשידענע אַרבעט־שטעלעס. די שאָפן פון טעפענס, שולץ, אַקסאַקע. יידן האָבן געצאָלט אַ סך געלט, כדי אָנצוקומען אין די אַרבעט־שטעלעס. אין שפּיץ פון די „שאָפס" זענען געשטאַנען יידן. איך אַליין האָב געגעבן צו 21 דאָלער פון אַ קאָפּ מען זאָל אונז אַרײַננעמען אין שאָפּ „אַקסאַקע". מען האָט דאָרט פאַריכט מונדירן פאַר די דייטשן. דער לייטער אונזערער איז געווען זעמש, אַ וואַרשעווער ייד.

אָבער די אַלע קאָמענדאַנטן פון די שאָפן זענען געווען בלינד אוּן נישט געזען אַז אויך זיי פירט מען אין באָד אַרײַן. יעדן אינדערפרי זענען מיר אַוועק צו דער אַרבעט. אין איינעם אַ טאָג, דערטראָגן זיך צו אונז שושקעריען אַז ס׳וועט ביי אונז פאַרקומען אַ סעלעקציע. וואָס דאָס באַדייט, האָט

מען שוין דעמאָלט גאַנץ גוט געווּסט. אוּן אַזוי איז אויך געווען. מ׳האָט באַלד אַרומגערינגלט דעם שאָפּ מיט אַ גע־ברילּ: „אַלע רויסגיין!״ — אין קאָפּ האָט אָנגעהויבן שווינדלען. שוין שטייען מיר אויסגעשטעלט אוּן אַ דייטש מיט אַ שטעקן אין האַנט ווייזט אָן וועט ס׳זאָל גיין רעכטס אוּן וועט לינקס, אוּן לינקס האָט געהייסן — טויט. אוּן אויך מיר זענען אַריינ־געפאַלן אויף לינקס. מיר זענען שוין אויפן אומשלאָג־פּלאַץ, פּונוּאַנען מ׳האָט אָנגעלאָדעוועט וואָגאָנען מיט מענטשן וו־בהמות אוּן אַוועקגעשיקט צום טויט. מיר שטייען אוּן קוקן, מען האַלט אין איין אָנלאָדן יידן. אַלטע האָבן זיי תיכף פאָר אונזערע אויגן דערשאָסן. אוּן פּוּן אַ פּענצטער האַלט מען אין איין אַרויסוואַרפן טויטע קערפּערס. אויפן הויף־פּלאַץ האָבן מיר געוואָרט אויף אונזער ריי. מיר האָבן געזען אַז מיר זענען שוין פאַרלוירענע. פּלוצים באַמערקט מאיר דאַנציקער, אַ פּראָגער בחור (הייבט אין ישראל) וואָס האָט זיך די גאַנצע צייט מיט אונז געהאַלטן, — אַ באַקאַנטן יידישן פאָליציאַנט. ער קויפט אים אָפּ מיט אַסך גאָלד אוּן דאָלאָרן אוּן ער פירט אונז אַרויס.

דאָכט זיך אַז מיר זענען שוין געהאָלפן? קוים גייען מיר נאָר אַוועק עטלעכע טריט, דערהערן מיר פּלוצים אַ „האַלט!״ אוּן „העגדע האָך!״. נישט ווייט פּוּן הויף שטייען צוויי אוק־ראינער מיט אָנגעלאָדענע ביקסן. ציטערנדיק פאָר שרעק דער־נענטערן מיר זיך. זיי פּירן אונז אַריין אין הויף אוּן ווייזן אונז אַ סך הרוגים, אַ סך זשיפּען נאָך, פּוּן אייניקע הערן זיך נאָך שטילע קרעכצן, די אוקראינער וועגדן זיך צו אונז: „איר קענט זיך נאָך אויסקויפן מיט פּינגערלעך אָדער זייגערלעך, אויב נישט וועט איר שוין דערשאָסן. צום גליק האָבן מיר אויך געהאַט פּוּן דעם מין סחורה צוגעגרייט: אַ פּאָר בלעכענע פּינגערלעך. מיר האָבן געווּסט אַז אַלץ וואָס בלישטשעט איז ביי זיי גאָלד. מיר האָבן זיך אויך דאָסמאָל אויסגעקויפט אוּן זענען ווייטער געגאַנגען.

יום־כּיפּור־ליכט אוּן מיין שוועסטערל

צומייסטנס פלעגן די רוצחים מאָכן איבערפאָלן בעת די יידישע ימים טובים. איינמאָל, ס׳איז געווען ערב יום כּיפּור, האָט אַ שכן פּוּן דערבייאיקן צימער אָנגעצונדן אַ יאָרצייט־ליכט. זייער וואָנט האָט זיך געגרענעצט מיט אונזערער, ווי איך מיט מיין שוועסטערל זענען שוין געשלאָפן. פּלוצים דער־הערט זיך אַ שטאַרק קלאַפּן אין דער טיר: אויפמאַכן!! די שכנים פּוּן הויף צעלויפן זיך אין די צוגעגרייטע באַהעלטע־נישן, פאַרשטופּן זיך אין לעכער. נאָר מיר ליגן אוּן קאָנען זיך נישט רירן. ווייל יעדער שאָרך וואָלט אונז פאַראָטן, מען וואָלט אונז תיכף דערזען דורכן פענצטער, וואָס איז אַרויס אין גאַס וווּ די מערדער זענען געשטאַנען. דאָ הערן מיר:

— אויב איר וועט נישט אויסלעשן דאָס ליכט, וועלן מיר אַלע אויסשעכטן!

איך וויל שוין גיין אויסלעשן דאָס ליכט, אָבער מיין קליין שוועסטערל לאָזט מיך נישט אוּן רייסט זיך עס צו טוּן. איך כאַפּ זי אָן אין דער פינצטער ביי די האָר. ס׳פאַלט מיר איין אַז דאָס איז זייערס אַ טריק. זי האָט זיך אַרויסגעריסן פּוּן מיר, כדי דאָס ליכט אויסצולעשן. אַ בינטל האָר איז מיר פאַרבליבן אין דער האַנט. אין דער מינוט האָט זיך דערהערט אַ שאָס אוּן נאָך איינער אוּן מיין שוועסטערס קול:

— גאָלדע, גאָלדע — כ׳וועל טויט!

אוּן זי איז אַנטשוויגן געוואָ־ן. אַ ציטערניש האָט מיך אַרומגעכאַפּט. מיין שוועסטערל! מיין לעצטע טרייסט! איך לויף אַריין. ס׳איז פינצטער, אוּן איך דערזע זי דאָך, ליגנדיק אויף דער ערד. איך פרווו זי אויפהייבן. מיין האַנט איז אַריין טיף אין איר גוּף, טאַפּט, טונקט זיך אין בלוט. זי לעבט טאַקע נישט מער! שוועך זיך דאָס פאַרצושטעלן. איך האָב געמיינט אַז איך גיי אַראָפּ פּוּן זינען. ס׳האָט מיר כסדר געקלונגען אין די אויערן איר קול: גאָלדע! גאָלדע! אוּן ביז הייַנט קלינגען מיר נאָך אין די אויערן אירע לעצטע ווערטער. אוּן וועט איך דערמאָן מיך, פיל איך ווי מען רייסט שטיקער פּוּן מיין האַרץ. מיין ברודער איז תיכף גע־קומען צו לויפן. ער איז געווען אויפן צווייטן שטאָק. ער האָט נאָר געבראָכן די הענט, וויינען האָט ער שוין נישט געקאָנט. צומאַרגנס איז מען געקומען מיט אַ קעסטל זי מקבר זיין. איך האָב דערפאָר גוט באַצאָלט, אַז איך זאָל כאָטש שפּעטער האָבן אַ צייכן וווּ זי ליגט. געלט האָבן זיי גענומען, נאָר קיין צייכן האָבן זיי נישט געמאַכט. מיין ברודער ישראל איז איבער נאַכט גראָ געוואָרן, נישט געקענט אפילו צו דער ארבעט, ביז מ׳האָט מיך אויפגעפאָדערט. איך האָב געמוזט גיין.

איך וועל אַן אמתע שיקסע...

צווישן די שכנים וואָס קומען צו מיר אַריין, איז אויך איינער, וועמעס עלטערן מ׳האָט שוין פּוּן לאַנג אַוועקגענומען. זיין נאָמען איז לוטעק גראָזבערג, ער האָט אַמאָל שטודירט אויף דער כירורגישער קליניק, אַ מענטש פּוּן אַ יאָר דרייסיק, איז דער מענטש צו מיר צוגעשטאַנען איך זאָל אַריבער אויף דער אַרישער זייט. ער האָט מיך כסדר דערמוטיקט צו דעם שריט. איך האָב באַשלאָסן צו ריזיקירן אוּן עפּעס טוּן פאַר מיין טייערן אייניקן ברודער. אַ מאָדנע קראַפּט האָב איך אין מיר דערפילט, וואָס האָט מיך געטריבן. דאָ בלייבן הייסט סיי־ווי טויט. איך האָב מיך אויך דערמאַנט, אַז מ׳פלעגט מיך אינערגעץ נישט דערקענען אוּן דאָס האָט מיר צוגעגעבן מוט.

איך האָב מיר פאַראַרבט דאָס פּנים, איך זאָל נישט אויס־זען אַזוי בלייך אוּן בין אַריבער, דאָס לעבן האָט געהאַנגען אויף אַ האָר. ס׳איז גאָרנישט אַזוי גרינג צוגעגאַנגען. דאָס געטאָ איז שטענדיק געווען באַוואַכט, אוּן ווי נאָר מ׳האָט עפּעס באַמערקט, האָט מען געשאָסן. אויך אַצינד האָט מיר דאָס מזל צוגעשפּילט. אויף דער אַרישער זייט האָב איך מיך ווידער געטראָפן מיט דעם באַקאַנטן קריסט, וואָס האָט מיך דעמאָלט אָפּגעפּירט צו מיין ברודער. ער האָט איצט אויסבאַהאַלטן אַ יידיש מיידל, אין וועלכער ער איז געווען פאַרליבט. וויסנדיק דאָס, האָב איך מיך פאָר אים געקענט פאַרטרויען אָן מורא.

וווינונגען זענען דעמאָלט געווען גענוג ליידיקע, פּוּן די יידן וואָס האָבן גענוזט אַריין אין געטאָ, מ׳האָט נאָר באַ־דאַרפט צוגיין אין וווינונג־אָמט אוּן פאַרשרייבן אויף זיך די וווינונג. וועלכע שיקסע האָט נאָר געטראַכט אָמאָל חתונה צו האָבן, האָט זי איצט שוין באַקומען אַ וווינונג. אוּן אויף אַזאַ אופן האָב אויך איך אַזאַ וווינונג באַקומען, אויף נאָוואָ־וויניאַרסקי 16. פאָר געלט האָט מיר דער זעלבער קריסט־לעכער באַקאַנטער אויסגעאַרבעט אַ „קען־קאַרטע״, אַזוי האָט עס געהייסן. איך בין אַליין געגאַנגען די קאַרטע אונטערשרייבן.

נו, הייס איך שוין יעצט האַלינאַ ווישניעווסקאַ, אוּן בין אַן אמתע שיקסע. אוּן איצט וויאַזוי דערליידיקט מען מיטן

ברודער? ער מוז יעדן טאָג אַרויסגיין אויף דער אַרישער זייט צו דער אַרבעט, באַוואַכט, נאַטירלעך פון דייטשן. אויך דער פּראָגער מאיר דאַנציקער, וועלכער האָט נאָך אין געטא געשמט פון מאַכן גוטע באַהעלטנישן, קודם דאַרף מען אים אַרויסקריגן. ס׳איז מיר געלונגען אים אַוועקצוברענגן פון זיי. אַלץ איז געווען ריזיקע אוּן געשמעקט מיט טויט, אָבער נישט געווען וואָס צו פֿאַרלירן. אוּן מיר איז עס געלונגען. אין מיין וווינונג האָט זיך מאיר געזומען צו דער אַרבעט. ער האָט פֿאַרמויערט אַ טיר פון לעצטן צימער, איבערלאָזנדיק אַ קליינעם לאָך בייַ דער פֿאָדלאָגע, די גרויס פון אַ טאַפּעט, מיט וועלכע אַלע צימערן זענען געווען אויסגעקלעפּט. פון אונטערן טאַפּעט האָט ער אונטערגעקלעפּט אַ דיקטע פון דערזעלבער גרייס אוּן בייַם סוף אַנגעקלאָפּט אַ לאַנגע לייסט, וואָס האָט זיך אַריינגעפּאַסט פון איין ראָג וואַנט ביז צו דער צווייטער. אַרום דער גאַנצער פֿאָדלאָגע זענען געווען דיזעלבע לייסטן, אַזוי אַז מען האָט עס געקענט אויפמאַכן אוּן וויִ שטשוּרעס אויף אַלע פיר אַדורכקריכן. אָבער עס איז געווען זייער גרינגענגען אוּן אַנגנסטן מיר האָבן דאָס צונויפגעשטעלט, קאָן מען זיך קוים פֿאָרשטעלן.

דער מאַכער פון דעם באַהעלטעניש מאיר דאַנציקער איז שוין דאָ געבליבן. אוּן וועָן אַלץ איז שוין געווען פֿאַרטיק, האָב איך אויף דעמזעלבן אופן אַריבערגעשמוגלט מיין ברודער, זיין פרוי אוּן זייער זיבניעריקן זון, חיימל. דער גאַנצער אימפּעט וואָס האָט מיך געטריבן איז דאָך נאָר געווען צוליב זיי.

ביסלעכווייז האָב איך מיך צו דעם לעבן צוגעווויינט, אוּן האָב גאָנץ דרייסט שפּאַצירט איבער די גאַסן, סייווי זענען מיר שוין געווען צוגעגרייט מיטן געדאַנק, אַז יעדן טאָג קאָן מען אונז אַנטדעקן. כאָטש מיר האָבן זיך פֿיל זיכערער געפֿילט וויִ אין געטא. דאָ האָבן מיר נאָר מורא געהאַט פֿאַר די פֿאַליאַקן. מיר האָבן זיך מיט דער צייט שוין אַזוי צוגעוויינט, אַז מיר זענען שוין געווארן גלייכגילטיק צו אַלעמען, אָבער דאָ איז פֿאָרט נאָך געווען אַן „אפשר", אָבער באַהעלטנישן פון יידן האָט מען אויך דאָ אַנטדעקט.

מיר קוקן אַריבער צום געטא אוּן זעען דעם אויפשטאַנד

שפּעטער איז צו אונז אויך געקומען ד״ר לוטעק גראַזבערג אוּן די פרוי פון ריטשיוואָל מיט איר טאָכטער. זיי זענען אַריבער דורך אַ קאַנאַל, איינגעבויגן אין דרייַען, אין דער העלפט אין וואַסער. (דעם מאַן פון די ריטשיוואָל האָבן דערשאָסער. וויִל ער איז געווען פירער פון אַ שאָפּ).

אַלע זענען זיי אַריין אין דעם באַהעלטעניש אוּן מיר האָבן זיך וויִ נישט איז „איינגעאָרדנט". ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט, זענען צו אונז ווידער צוגעקומען צוויי מענטשן, איינער אַ פּראָגער, וווייסבלאָט מיט זיין שוועסטער, זיי האָבן זיך וועגן אונז דערוווסט נאָך אין געטא. איך האָב שוין אַנגעהויבן ציטערן. ערשטנס וואָס מען וווייסט שוין פון אונז אוּן צווייטנס איז שוין טאַקע געווארן ענג, צוזאַמען זענען מיר שוין קוים פֿאַרשטעלן.

אונזער וווינונג איז געווען אַקעגן דעם געטא, אויך אַקעגן דעם באַרשטן־שאָפּ. מ׳האָט געקענט זען וואָס ס׳קומט פֿאַר אין געטא, נישט איינמאָל געהערט שוידערלעכע געוואַלדן. איינמאָל זייענדיק אין גאַס, ווייט אפילו פון מיין וווינונג, האָט מען פלוצים דערהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. אוּן איך האָב געהערט ווי מ׳רעדט אַז יידן האָבן געמאַכט אַן אויפֿשטאַנד. איך לויף אַהיים אוּן זע שוין פילע טאַנקען פֿאָרן אַ־יין אין געטא. אַקעגנאיבער מיין וווינונג שטייען מינעוואָר־פער אוּן שיסן אַריין אין געטא. גרופּעס קריסטן זענען געשטאַנען, געלאָכט אוּן אַנגעקוואָלן וועָן פון אַ ברענענדיק הויז זענען יידן אַרויסגעלאָפֿן. פון געטא־הייזער זעט מען פון אַלע זייטן פליען פלעשער אויף די אַריינפֿאָרנדיקע טאַנקען פון די דייטשן. אַסך האָבן אויך געוואָרפן שטיינער, ס׳קומט אַן פֿאַרשטאָרקונג, טויזנטער באַוופנטע דייטשן, גלייך ס׳וואָלט פֿאַרגעקומען אַ גרויסע שלאַכט. אפשר איז דאָס וויניק געוואָרן, זענען אַנגעקומען עסקאַדראָנען עראָפלאַנען. זיי זענען געפלויגן נידעריק אוּן אַראָפּגעוואָרפן צינד־באָמבעס. ביי אונז אין שטוב איז געוואָרן אַ פרייד, אַלע האָבן געטאַנצט, געמיינט אַז דאָס זענען געקומען רוסישע עראָפלאַנען צו הילף די יידן. איך האָב אָבער געזען דעם אמת, דעם ביטערן אמת. די געשריייען פון די ברענענדיקע יידן זענען אַלץ שטאַרקער געוואָרן. מענטשן זענען אַרויס פון די ברענענדיקע באַהעלטנישן, פון די פערטע שטאָקן, קינדער האָבן וועלנדיק זיך ראַטעוון, געשפרונגען פון די פענצטער, זיך פֿאַרטשעפּעט אין די באַלקאָנען אוּן דאָרט געבליבן הענגען. איין בילד האָב איך געזען וואָס כ׳וועל דאָס געדענקן ביזן טויט. אויפן פערטן שטאָק, פון אַ הויז וויזאַווי נאָוויניאַרסקע גאַס, אין אַ באַרשטן־שאָפּ, האָט זיך אַן עלטערער ייד אַרומגעוויקלט אין אַ טלית, אוּן נישט וועלנדיק אַריינפֿאַלן לעבעדיקערהייט אין די הענט פון די מערדער, האָט ער זיך פֿאַרברענט. איך האָב געזען וויי די פייערצונגען האָבן אים אַרומגעכאַפּט אוּן ער איז אַ פֿאַרקוילטער אומגעפֿאַלן. איך בין געשטאַנען צווישן צוויי וועלטן. פון איין זייט ברענען יידן, אוּן דאָ אַרום מיר שטייען פֿאַליאַקן אַן דעם מינדסטן מיטגעפיל, אַן הערצער, שטייען אוּן לאַכן, וווייזן אויף דעם ברענענדיקן ייד אוּן זאָגן: Niech się smalą kobry! (זאָלן זיי זיך סמאָליען די גיפּטשלאַנגען)...

די לעצטע קעמפּער אין געטא וואַרפן זיך אין די פלאַמען פון די ברענענדיקע הייזער. וווּנישטוווּ קעמפּט מען נאָך פון די בונקערס, שטעלט מען אַ לעצטן ווידערשטאַנד דעם דייטשישן מערדער.

די פֿאַליאַקן לאַכן...

אויף דער אַרישער זייט האָט מען אַסך געוועדט וועגן אויפֿשטאַנד. די פֿאַליאַקן האָבן באַוווּנדערט דעם מוט פון די יידן. ס׳זענען פֿאַרברענט געוואָרן אַסך טאַנקען, הונדערטער טויטע דייטשן האָט מען אַרויסגעפירט פון געטא, אַ סך נאָך זשיפּענדיקע. די יידן האָבן געווּסט אַז סייווי איז אַלץ פֿאַרלוירן, האָבן זיי וווייניקסטנס די דייטשן געלאָזט פילן.

אוּן איך בין געשטאַנען וויי אַלע שיקסעס אוּן שקצים אוּן געקוקט אויף דעם אַלעמען. דאָס האָרץ איז געווען איבערפולט פון וויטיק. אָפט בין איך שוין געווען גרייט אַ סוף צו מאַכן צו דעם גאַנצן שפּיל מיינעם. כ׳האָב געפילט אַז וויי־טער קען עס אַזוי נישט אַנגיין. כ׳האָב שוין מער נישט געקענט קוקן אַ פֿאַליאַק אין פּנים אַריין, כ׳האָב נישט געקענט פֿאַרשטיין וויי מ׳קען אַזוי שטיין גלייכגילטיק וועָן מענטשן ברענען. אפילו וועָן חיות וואָלטן געברענט, וואָלט מען אויך נישט געקענט שטיין אוּן לאַכן. אוּן איך לעב צווישן זיי. אוּן ס׳האָט זיך מיר געגלוסט זיי כאָטש איינמאָל אַריינזאָגן, זיי

מיט עפעס אָפטוון, מיך נוקם זיין. כ׳בין שוין כמעט גרייט געווען דערצו. האָב איך דאָך שטענדיק מיט מיר אַרומגע־טראָגן ציאַנקאַלי. נאָר באַלד האָב איך מיך דערמאָנט אין מיינע נאָנטע אוּן פריינט פוּן מיין באַהעלטעניש אין דער וווינונג, וואָס וועט דאָן מיט זיי ווערן? כ׳בין אַהיימגעגאַנגען אוּן מיך גוט אויסגעווינט, דעם ציאַנקאַלי האָב איך ווידער באַהאַלטן.

דעם געטאָ האָט מען ביסלעכווייז אָפּגעריניקט, אַבער דער בית־עולם איז מיר שטענדיק געשטאַנען פאַר די אויגן. מיר אַלע זענען ווידער געבליבן, אַבער שוין אינגאַנצן אַן מוט, כאָטש דער דראַנג צו לעבן איז געווען גרויס.

נאָכן אויפשטאַנד האָט זיך דער שפּיאָנאַזש אויף דער אַרישער זייט פאַרשטאַרקט, נישט איינמאָל האָב איך געזען ווי די געסטאַפּאָ פירט טויט־בלייכע יידן, וועלכע זי האָט אַנט־דעקט אין זייערע באַהעלטענישן. עסן פלעג איך אייניקויפן ווייט פון מיין וווינונג, כדי ס׳זאָל נישט זיין אויפפאַלנדיק וואָס איך קויף אַזויפיל.

די טרייסט מיט ציאַנקאַלי

אָפט האָבן מיר אויך אין מיין וווינונג געהאַט געסטאַפּאָ, וועלכע פלעגט אַרומגיין פון שטוב צו שטוב זוכן געווער ביי די אַזויגערופענע „אַ־קאַ״ (אַרמיאַ קראַיאָווא). זיי האָבן שוין אפילו אַוועקגערוקט דאָס שענקעלע וווּ ס׳איז געווען דאָס טירל פונעם באַהעלטענישׂ. כ׳האָב זיך אָבער געקענט האַלטן זיכער אוּן זיי אָנגעהויבן צו פאַררעדן. נאָר ווען זיי זענען אַוועק אַן דעם מינדסטן חשד אוּן איך בין אַריין צו מיינע מענטשן, האָב איך זיי געטראָפן האַלב פאַרחלשטע. פון אונטער זייערע קליידער האָט מען געקענט באַמערקן ווי זייערע הער־צער קלאָפן. אוּן מיין ברודער איז געשטאַנען ווי צוגעקלעפט צום זונעלע, זאָגנדיק שוין ווידוי. אויך נאָכדעם ווי איך בין צו זיי אַריין, האָב איך נישט געקענט אָפּרייסן דאָס קינד פונעם פאָטער.

איינמאָל, אַהיימגייענדיק פון גאַס, דערזע איך פלוצים אַ קופּקע מענטשן פאַר מיין הויף. דאָס האַרץ הייבט אַן פעס־טער צו קלאָפן. איך באַהערש זיך אָבער, מ׳זאָל גאָרנישט מערקן. איך וויל גאָרנישט פרעגן נאָר שטעל אַן די אויערן אוּן כאָפּ אויף וועדטער, אַז געסטאַפּאָ זוכט יידן. איך באַ־שליס ביי מיר, אַז וויבאַלד איך זע מיינע מענטשן אַרויספירן, שליס איך מיך תיכף אַן אין זיי. ערשטנס, האָב איך פונקט צוּבאַקומען אַ גרעסערע דאָזע ציאַנקאַלי וואָס קען קלעקן פאַר אַלע. צווייטנס וואָלט איך שוין סייווי נישט געקענט לעבן אַן מיין ברודער, מיין לעצטע טרייסט. די נאָכט פאַלט צו אוּן מ׳זעט נישט גאָרנישט. איך דערנענטער זיך צו מיין וווינונג. פלוצלים דערהערן זיך שיסעריין אוּן אויפּריסן. דאָס האָבן די דייטשן אַנטדעקט אַ בונקער אויף נאָוויניאַרסקע 14 אוּן פירן מיט זיי אַ קאַמף. צומאָרגנס האָב איך געהערט אַז ס׳זענען אַסך דייטשן געהרגעט געוואָרן. אַסך פון די יידן האָבן זיך פאַרסמט, נישט ווילנדיק אַרייגנפאַלן אין די הענט פון די דייטשן. כ׳האָב דערפילט ווי ס׳ברענט אונטער אונז די ערד, וועו איך זאָל וויסן פון נאָך איין באַהעלטענישׂ, ווו כ׳זאָל זיי קענען אַריבערפירן, אָבער וואָהין? איך באַשליס אויפצו־זוכן איינעם, וואָס איך האָב געקענט זייענדיק נאָך אין געטא, אַר פלעגט קומען צו מיינס אַ באַקאַנטער אין וועלכער ער איז געווען פאַרליבט. ער איז געווען דער נאָטשאַלניק פון פינאַנץ־אַמט. ער האָט זיך מיט איר געקענט נאָך פאַר דעם קריג, קומענדיק איינמאָנען געלט. אויך מיין ברודער האָט אים געקענט. דער ברודער זאָגט מיר אַז ער אַרבעט ווייטער אין פינאַנץ־אַמט, אָפּטייל 11, אוּן איך גיי אים טאָקע באַלד אויפזוכן, אָבער נישט אַן מורא, ווייל וער ווייסט ווי־אַזוי ער איז היינט? נאָר לאַנג טראָכטן טאָר מען נישט. איך גיי אוּן טרעף אים טאָקע אויף די שטיגן. איך באַגריס אים, אָבער ער קוקט אויף מיר ווי ער וואָלט מיך קיינמאָל נישט געזען, איך הייב אים אַן עפעס פרעגן, אָבער ער ענטפערט אויסווייכנדיק אויף אַלע מיינע פראָגן. קוק איך שוין אַליין אויס מיך באַלד צו זען אויף יענער זייט טיר, אוּן וועלנדיק שוין אַרויסגיין, דערבליק איך זיין יידישקע, וועלכע איז דאָרט זיין סעקרע־טאָרין. זי דערקענט מיך באַלד. מיר גייען שטיל אַריין אין אַ צימער, אוּן דאָרט פאַלן מיר זיך אין די אָרעמס, שטום, אַן צו רעדן. דאָן קומט שוין אויך אַריין דער נאָטשאַלניק. אוּן ווי איך בין שפּעטער געוואָר געוואָרן, האָט ער מיך תיכף דער־קענט, אָבער ער האָט געטראַכט דאָסזעלבע וואָס איך. איך נישט אַמאָל שפּיאָנירן. אויך אַזעלכע פאַלן זענען געווען. ס׳וועט אונז דאָן ביידע לייכטער אויפן האַרצן. זיי האָבן אונז באַזוכט. אויפן הויף וווּ מיר האָבן געווווינט, האָט עס געהייסן, אַז ער איז מיינס אַ קרוב. אַלע האָבן מיך אָנגעהויבן אַפיסל צו רעספעקטירן, צוליב זיין שטעלונג. איך קום אויך צו זיי. אוּן מיר האָבן טאָקע געמאַכט דעם אָפמאַך: אין דעם פאַל וועו איינעמס פלאָץ וועט פאַרדעכטיקט, זאָל איינער איבער־גיין צום אַנדערן. ער האָט צוגעגרייט אַ באַהעלטעניש פאַר איר פאַמיליע, אָבער נאָך נישט באַווייזן זיי אַרויסצוגעמען. איך בין פון אים געווואָר געוואָרן, אַז דער טראַמווייַ־קאָנדוקטאָר באַ־האַלט אויך אויס ביי זיך אַ יידּ, אויך מיט אים האָב איך דעמזעלבן אָפמאַך געהאַט. איך לאָז זיי אָפט אַיין אויף זייערע חגאות. זיי שיכורן זיך דעמאָלט כלומרשט אַן, אוּן זינגען הויך אויפן קול, אַז אַלע שכנים זאָלן הע־ן „Bóg się rodzi!״ („גאָט וועט געבוירן״). וועדט טאָקע לייכטער אויף דער נשמה. לעבן זיי פיל איך מיך זיכערער. אויך דער קאָנטראָליער איז געווען פאַרליבט אין אַ יידיש מיידל, אוּן אין איר זכות אַ סך געטון.

אַ הוסט קאָן פאַראַטן

אוּן דאָך ציען זיך טעג וויי לאַנגע יאָרן, שוין אָפּגערעדט פון די נעכט! יעדע נאַכט האָלט אַנאַנדערער פון אונז וואַך, מ׳זאָל וויסן צי עס געשעט נישט עפעס. דער טיפער שלאָף קאָן אַמאָל פאַראַטן. נאָר מען האָפט אַלץ אויף בעסערע צייטן. נאָר אַנשטאָט בעסער וועדט אַלץ ערגער. דער דאָקטער פון מיין באַהעלטענישׂ וועדט קראַנק. ער הייסט מיך ברענגען פאַרשי־דענע רפואות. ער הוסט וואָס אַמאָל שטאַרקער אוּן מיר האָבן מורא אַז דער הוסט זאָל אונז נישט פאַראַטן. ער דאַרף האָבן אַ דאָקטער אוּן ער דערקלערט מיר אַז דאָ דאַרף זיך געפינען אַ דאָקטער מיט וועלכן ער האָט צוזאַמען שטודירט, יענער האָט זיך מיט אים זייער גוט פאַרהאַלטן, ווייל ער האָט אים אַסך אַרויסגעהאָלפן.

איך זוך אויף דעם דאָקטער, דערצייל אים אַז לויטע גראָזבערג געפינט זיך ביי מיר. פאַרשטייט זיך, אַז מיך האָלט דער דאָקטאָר פאַר אַ הונדערטפראָצענטיקער שיקסע, ער פאַר־שטייט אַז דאָס באַהאַלט איך אים אויס אַלס מיין געליבטן, ווי ס׳האָבן זיך אַסך אַזוינע פאַלן געטראָפן, ווייל נאָר אַזוי פלעגן

קריסטן ראַטעווען יידן. קודם האָט ער מורא געהאַט צו מיר צו גיין, צום סוף האָט ער זיך דאָך אַנטשלאָסן און איז געקומען. ער האָט דעם קראַנקן אונטערזוכט און פעסטגעשטעלט, אַז ס׳זענען נישט אין אָרדענונג די לונגען. גראָזבערג האָט זיך געמוזט אָפּפאַרבן דאָס פנים, און פאַרנאַכט האָבן מיר ריזיקירט אים צופירן צו אַ רענטגענאַלאָג. זיין אויסזען איז געווען ווי פון אַ הונדערטפראָצענטיקן גוי, און די אויסשפראַך — נאָך בעסער ווי ביי קריסטן גופא. נאָר דאָס דערשלאָגנקייט האָט אים געקענט פאַראַטן. מ׳האָט געמאַכט אַ רענטגען־אויפנאַמע און דאָס בילד האָט טאַקע געוויזן אַז איין לונג איז שוין געווען גאַנץ שטאַרק פאַרנעפלט. אַ שטיקל צייט האָט ער זיך מיט מיין הילף אַליין געמאַכט איינשפריצונגען אין די אָדערן. דאַן האָט ער מיך אויסגעלערנט דידאָזיקע מלאכה. זיין מצב ווערט אָבער נישט בעסער, נאָר פאַרקערט, אַלץ ערגער. דאָס באַהעלטעניש, אַן לופט, האָט אויף אים שלעכט געווירקט. ער דאַרף, זאָגט ער, אָדמע (אַטראָפירן איין לונג) אָבער ווי מאַכט מען עס? דאָס ווירקט שוין ווידער שלעכט אויף אונז אַלע. ער איז ביי אונז אַלע זייער באַליבט געווען. ער פלעגט שהען־לאַנג האַלטן די מענטשן אין שפאַנונג מיט זיינע דערציי־לונגען, שמועסן וועגן מעדיצין, כירורגיע, ווי ער וואָלט אונז אַלע געוואָלט מאַכן פאַר מעדיצינער. מיר האָבן פון אים אַסך געלערנט.

און איצט מוז מען אים איבערפירן אין אַ באַזונדערן צימער, כדי די אַנדערע זאָלן זיך נישט אָנשטעקן. און וואָס טוט מען אַז ס׳וועט עמעץ אַריינקומען? ס׳קאָנען דאָך ווידער פאַרקומען רעוויזיעס. זיין הוסטן האָט דאָך אפילו אין באַהעל־טעניש געקענט פאַראַטן. דאָס אַלץ האָט ער געוואָסט נאָך מער ווי מיר אַלע.

איינמאָל רופט ער מיך צו און זאָגט מיר, אַנווייזנדיק אויפן לעצטן רענטגען־בילד: דו זעסט דאָ? אויך די צווייטע לונג איז שוין דרייפערטל אָנגעגריפן. איך קאָן נאָך העכסטנס לעבן דריי וואָכן. איז וואָסזשע קען זיין מיט אייך אַלע, ווען איך וועל דאָ שטאַרבן? אויב — זאָגט ער — דו ברענגסט מיר נישט קיין ציאַנקאַלי, דאַן פאַלט די גאַנצע פאַראַנטוואָרט־לעכקייט אויף דיר!

מ׳נעמט זיך דעם טויט

איך קען מער נישט צוהערן. איך פיל ווי די גאַנצע שטוב דרייט זיך מיט מיר. ער זעט אַז ער וועט ביי מיר גאָרנישט פועלן, בעט ער אַז איך זאָל אים ווידער ברענגען זיין דאָקטער. דאָס מאָל איז ער געקומען איינס אַזייגער ביינאַכט, ער האָט אים גענומען צו זיך און דורכגעפירט אויף אים אַן אָפּעראַציע. וועגן וועלכער מ׳האָט שפעטער אַסך גערעדט. ער האָט אים געוואָלט העלפן, ס׳איז שוין אָבער נישט געווען מער מעגלעך. ער האָט אים צוריקגעבראַנגט. לוטעק איז פאַרזינקען אין גע־דאַנקען, קיין שמייכל באַווייזט זיך נישט מער אויף זיינע ליפן, כאָטש אָנקוקנדיק אים, וואָלט קיינער נישט געזאָגט אַז ער איז אַזוי קראַנק. אַ הויכער, אַ בריייטפלייציקער, אַ יונג ווי אַ סאָסנע.

איינמאָל, צוריקקומענדיק פון דער גאַס, אַרום זיבן פאַר־נאַכט, גיי איך צו צום שענקעלע, רוק עס אַוועק און גיב זיי אַריין די צייטונג, ווי איך טו עס געווייגלעך. פלוצים הער איך אַ רופערן ביי דער טיר. כ׳דערשרעק זיך און פאַרוק שנעל צוריק דאָס שענקעלע, כאָפּ אַ קוק צו דער טיר, און זע, ווי לוטעק לויפט אַרויס, כ׳האָב מורא נאָכצולויפן, נאָר דורכן פענצטער זע איך ווי ער איז אַנגעטאָן און צוגעקעמט. כ׳גיי אַריין אין זיין צימער, ליגט אַ בריוועלע. איך כאַפּ עס און לייען:

„כ׳האָב באַקומען סם פון מיין חבר דעם דאָקטער. מיר ביידע האָבן פעסטגעשטעלט, אַז מיין לעבן ענדיקט זיך שוין סייוויסיי. איך האָב עס שוין גוט גענוג. איך ווייל אייך נישט שטעלן אין קיין געפאַר. און דערפאַר טו איך עס ווייט פון דער שטוב. זייט געזונט און דערלעבט די פרייהייט. דערלעבט צו נעמען נקמה, פאַר אַלע און אויך פאַר מיר. האַלט זיך פעסט. פאַרלירט נישט קיין האָפענונג. איך געזעגן מיך פון אייך אויף אייביק. אייער לוטעק גראָזבערג".

איך לויף אַרויס, זוך אויף פאַרשידענע גאַסן, אָבער קיין שום שפור נישט פון אים. צומאָרגנס כאַפּ איך גיך די צייטונג. ווייל זייער אָפט פלעגט מען אין דער צייטונג לייענען אַז מ׳האָט געפונען אַ טויטן, אָן דאָקומענטן. האָבן מיר שוין ge־ווּוסט, אַז דאָס איז אַ ייד. דאָס מאָל איז אין דער צייטונג גאָר־נישט געווען. אַ חשד האָבן מיר געהאַט, אַז לוטעק איז ge־גאַנגען צו דער ווייסל און איינענעמענדיק דעם סם זיך אַרייַנ־געוואָרפן אין וואַסער. כדי אפילו טויטערהייט נישט אַרייַנצו־פאַלן אין די הענט פון די מערדער. ווייל אין אַנדערע פאַלן פלעגן די דייטשן שטענדיק וועלן דערגיין, וווּ דער טויטער האָט זיך אויפגעהאַלטן, פלעגט מען אָפּשליסן גאַנצע גאַסן און גענאַכט רעוויזיעס. קענענדיק לוטעקס נאַטור, האָבן מיר אַזוי גערעכנט, אָבער אויף זיכער האָבן מיר נישט געווּוסט.

אין שטוב איז געוואָרן פּוסט. איך האָב דאַן געלייענט יאַן קאָכאַנאָווסקיס עלעגיעס.

צוועלף דייטשן פאַר איין ייד

אויף די גאַסן דלוגע, פלאַץ־קראַשינסקי, דערזע איך שטיין אַ גרופּקע מענטשן, דאָס האָבן די דייטשן צעקלעפט פלאַקאַטן, אין וועלכע זיי מעלדן: אַז אַלע יידן וואָס געפינען זיך נאָך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט, זאָלן זיך צושטעלן אין האָטעל אויף דער דלוגע גאַס. מען וויל טוישן צוועלף געפאַנ־גענע דייטשן פאַר איין ייד.

אַלע די וועלכע וועלן זיך מעלדן, וועלן באַקומען ספּע־ציעלע דאָקומענטן אוז קענען זיך פריי באַוועגן אויף די גאַסן, מען קען אויך מיט זיך מיטנעמען וואָס מען וויל.

דאָס האָט געווירקט. ס׳איז געוואָרן אַ באַוועגונג. יידן האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַוויזן אויף די גאַסן. מען האָט גע־צאָלט שווערע געלטער כדי צו זיין פון די ערשטע צום פאַרשרייבן.

צו מיר איז פלוצים געקומען אַ פאָליציאַנט אוז מיר אי־בערגעגעבן אַ יידיש בריוועלע. איך בין געווען זיכער אַז דאָס איז עפעס אַ פראָוואָקאַציע. אָבער שוין געווינט זיך נישט צו פאַרלירן אין די געפערלעכסטע מאַמענטן, האָב איך דעם פאָליציאַנט געזאָגט, אַז דאָס איז אַ טעות. ער ענטפערט אָבער נישט, לאָזט דאָס צעטעלע ליגן אויפן טיש אוז אָנטלויפט. איך נעם דאָס בריוול, די הענט ציטערן מיר נאָך ,אוז לייען, אז אַ פריינט פון מיין ברודער, אַ געוויסער קולבערד פון וואַרשע, האָט זיך שוין געמעלדעט (ער מיט זיין פרוי זענען געווען באַהאַלטן ביי דעם פאָליציאַנט פאַר אַ גרויסער סומע געלט). ער שרייבט, אַז מיר זאָלן אַלע וואָס שנעלער קומען אין האָטעל, ווייל עס וועלן פאַרפעלן פלעצער. וועגן געלט — שרייבט ער — זאָלן מיר נישט זאָרגן.

אוי, ווי מען וויל גלייבן, אוז מ׳לאָזט זיך נאַרן

מיין ב־ובדער האָט געהאַלטן אַז דאָס איז אַ גרויסער בלאָף. אָבער ווייסבלאָט מיט זיין שוועסטער האָבן זיך בשום אופן נישט געלאָזט איבערערדן אוז זיי זענען אַוועק. איך בין שוין געווען נייגעריק אוז גיי אַהין אַוועק. איך קום אַריין — טאַקע אַן אמתער גן־עדן. יידן קושן זיך, מ׳פרייט זיך, מ׳לויפט אַרום איבער וואַרשעווער גאַסן, צו די שניידערס אוז מ׳נייט זיך די שענסטע קליידער, אוז בראַנד, דער אויסזידלער פון וואַרשע קומט צו גיין, גלעט יידישע קינדערלעך אוז טיילט זיי שאָקאָלאַד. אוז קיינעם פאַלט גאָרנישט אין אַז דאָס קאָן זיין בלויז אַ נייער טריק פון די מערדער.

עס שטעלן זיך צו אַזוינע, וואָס האָבן זייער לייכט געקענט איבערלעבן די קאַטאַסטראָפע: אַדוואָקאַטן, אינטעלעקטועלע אוז די רייכסטע וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אויף דער אַרישער זייט.

נאָר אָפגייענדיק בלויז עטלעכע טריט, זע איך פאַרפאַרן געסטאַפּאָ אויף לאַסט־אויטאָס. מען פאַרנעמט אַלע אויף די אויטאָס, באַוואַכט. איך אַנטלויף גיך, מ׳זאָל מיך נישט באַמערקן. שפּעט אין דער נאַכט בין איך קוים אַ לעבעדיקע אַהיימגעקומען. צומאָרגנס האָט דערפון שוין געוואוסט די גאַנצע שטאָט, ווי מיאוס יידן זענען אַריינגעפאַלן. טייל יידן האָבן זיך אין דער לעצטער רגע געפרווווט באַהאַלטן, אָבער מ׳האָט זיי געכאַפּט אוז באַלד אַוועקגעפירט אויפן פאַוויאָק אוז דאָרט דערשאָסן. אויף די וועגן פון די שטאָטישע קלאָזעטן האָבן זיך דאַן באַוויזן אויפשריפטן פון אונטערערדישע ארגאַניזאַציעס, וואָס האָבן געוואָרנט די יידן, אַז זיי זאָלן זיך מער נישט לאָזן פאַרנאַרן, אוז דערציילט, אַז אַלע יידן האָט מען אויפן וועג קיין האַאָווער אַרייַנגעוואָרפן אין ים. מ׳האָט זיי פריער געצוווונגען אָנצושרייבן בריוו צו די קרובים.

די רופן דערנענטערן זיך, פּוילישער אויפשטאַנד

עטלעכע טעג נאָך דעם אומגליק בין איך געזעסן אין שטוב, כ׳האָב מורא געהאַט ס׳זאָל מיך עמיצער אין גאַס נישט דערקענען. ביז איך בין ווידער אַריין אין טראַנס אוז אַרויס־געגאַנגען. אין מיין ווויגנוג האָבן שוין געפעלט דריי מענטשן, ס׳איז וואָס אַמאָל אַלץ מער אומעטיקער געוואָרן. ווידער שלעפן זיך טעג ווי יאָרן אַן אַ סוף, אַן אַ האָפענונג, יעדן האָט נאָר באַשעפטיקט איין געדאַנק: וואָס וועט זיין דער סוף? אין שטאָט שמועסט מען אַז די רוסן דערנענטערן זיך. עס הערשט אַ גרויסע פאַניק צווישן די פאַליאַקן, אַסך פאַקן זיך אוז פאָרן אַוועק. מ׳רעדט אַז די דייטשן וועלן נישט אַזוי לייכט צוריק־קומען איבער וואַרשע, אַז זיי וועלן די שטאָט פאַרניכטן, פאַרברענען, ווען זיי וועלן דאַרפן אָפּציען.

וואָס קענען אָבער מיר טון אין אַזאַ פאַל? נישטאָ קיין אַנדערע עצה ווי וואַרטן.

דאָס איז געווען דעם 1־טן אויגוסט 1944, 4 אַזיגער נאָכמיטאָג, וועו אַלע סירענעס האָבן זיך פלוצים צעפייפט — סיגנאַליזירט. דאָס איז געווען דער סיגנאַל אַנצוהויבן דעם אויפשטאַנד, וואָס די פאַליאַקן האָבן געגרייט קעגן די דייטשן. די דייטשן האָבן זיך רעכטצייטיק דערוווסט אוז געשטערט, אַזוי אַז קיינער האָט נישט געקענט שטיין אויף זיין פאָסטן. אָבער טראָצדעם האָט מען אויף די גאַסן אויפגעשטעלט באַריקאַדן אוז אין משך פון דריי טעג האָבן די פאַליאַקן באַהערשט די לאַגע. אויף גאַנץ סטאַרע מיאַסטאָ האָט מען אַרויס־געהאַנגען פּוילישע פענער. די באַגייסטערונג איז געווען אַ גרויסע. מ׳האָט געשריגן: מיר אַליין מוזן באַפרייען וואַרשע! אויך ביי אונז איז די שטימונג געווען אַ גוטע, מיר האָבן געמיינט אַז מיר זענען שוין געהאַלפן. אָבער די שטימונג האָט נישט לאַנג געדויערט. באַלד האָט גאַנץ וואַרשע אָנגעהויבן ברענען, טאָקע אַזוי ווי די פאַליאַקן האָבן פאַרויסגעזען, דאָס פייער דערנענטערט זיך אַלץ מער צו מיין ווויגנוג. שוין ברענט דער דריטער הויף פון אונז. פלוצים פאַלט אַ צינדבאָמבע אוז רייסט אַוועק דעם ראָג אויך פון אונזער ווויגנוג, דאָס איז שוין דאָס ערגסטע. מ׳מוז אַרויס. מען לויפט אין די קעלערס. די גענעטע אַנטיסעמיטן האָבן טאָקע גלייך דערקענט אונזערע אַז זיי זענען יידן. איך הער שוין ווי מ׳טייטלט אויף מיר מיט די פינגער, אַז דאָס האָט האַלינאַ ווישניעווסקאַ די אַלע זשידעס אויסבאַהאַלטן.

פאַרגעסן די באָמבעס, געדענקען די זשידעס...

מערקווירדיק: באָמבעס פאַלן איבער די קעפּ, פאַראַן שוין צווישן זיי אַסך געהרגעטע, דאָס לעבן הענגט אויף אַ האָר, אוז מ׳האָט נאָר אין זינען די זשידעס!

ס׳רוב פון זיי ליאַרמען, אַז די זשידעס זאָלן אַרויס. וווהין גייט מען? אַז מ׳קען דעם קאָפּ נישט אַרויסשטעקן, באָמבעס אוז גראַנאַטן פליען פון אַלע זייטן. פון בלויזן הילך האָט עס מיטגעריסן מענטשן אוז אויפגעטרייסלט הייזער.

מיין ברודער ישראל קוקט זיך צו דעם אַלעם צו אוז באַשליסט צוצוטרעטן צו די רייען פון די קעמפּנדיקע פאַליאַקן, צו נעמען נקמה פון די מערדער. ער האָט פונקט אָנגעטראָפן אויף די אַ. ק. וועלכע האָבן שוין לאַנג געווארט אויף אַזאַ קרבן אוז זיי שיקן אים אין געפערלעכסטן פייער. איך בעט אים ער זאָל בלייבן, ס׳האַלט אים אָבער גאָרנישט צוריק. אָבער דאָסמאָל קומען אַהער זייער אַסך וואָס מ׳האָט אַרויס־געשטויסן פון זייערע פאָזיציעס אוז זיי קענען שוין נישט מער צוריק. די אַלטע שטאָט האַלט נאָך אָן דעם קאַמף.

יחזקאל וויינבערג וויל אַוועקגעבן זיין פאַרמעגן פאַר אַ קבר

אַ האַגל פון גראַנאַטן אוז באָמבעס פון אַלע זייטן. איך כאַפּ אַ בליק אַרויס אוז זע אַסך געפאַלענע ליגן אוז צווישן אַלע, ביי אַ וואָנט, שטייט אַ מענטש אוז קוקט אין הימל. ס׳איז מיר זייער פאַרדעכטיקט געוואָרן. כ׳קוק נאָך אַמאָל — אַן אָפּגעריסענער, אָפּגעשליסענער אוז פאַרשמוציקטער שטייט אוז קלויבט פון זיך, ס׳אַרן אים גאָרנישט די באָמבעס. איך קוק אויף אים אוז מיר דאַכט זיך — אַ באַקאַנט פנים. איך טראַכט לאַנג נאָך אוז דערמאָן זיך. באַשליס איך אַז איך מוז אים פרעגן. איך לויף צו אוז פרעג אים שטילערהייט, מען זאָל נישט דערהערן: פאַניע ווייַנבערג?

גיט ער אויף מיר אַ קוויטש: Co, znowu pieniędzy?! (וואָס, שוין ווידער געלט?!) אַ סך שיקסעס האָבן פון אים אויף אַזאַ אופן געצויגן געלט, האָט ער אויך דאָסמאָל אַזוי געמיינט. דערהערנדיק דעם געשריי, אַנטלויף איך מ׳זאָל נישט דערהערן. איך זע אָבער אַז אָט־אָט פאַלט ער פון אַ גראַנאַט אָדער באָמבע. זאָל שוין זיין וואָס ס׳וועט זיין — טראָכט איך, אוז באַשליס אים צו זאָגן ווער איך בין. כ׳בין שוין איצט זיכער, אַז דאָס איז כאָסקל ווייַנבערג (היינט אין אויסטראַליע).

גיי איך צו אוּן אַדורכלויפנדיק זאָג איך: איך בין אַקערמאַן, אוּן טו אים אַ וווּנק ער זאָל מיטקומען. איך פיר אים אַריין אין אַן אונטערשטן קעלער וווּ מיינע מענטשן זענען געזעסן אָפּגעוונדערט פּוּן די קריסטן. ער דערקענט אַלע, אויך אַלע — אים.

ער טוט פּוּן זיך אויס אַ דאַמען־פּאַסעק, אוּן וועלכן ס׳איז אייגענגייט גאָלד אוּן גאָלדענע זייגערלעך אוּן וועגנדיק זיך צו מיר, זאָגט ער:

— נעם דאָס צו, דו וועסט זיכער איבערלעבן. איך אָבער גיי שוין פּוּן דאָנען נישט אַוועק אַ לעבעדיקער. וועסטו האָבן מיט וואָס מיך מקבר צו זיין. מ׳זאָל וויסן וווּ איך ליג.

רופט זיך אַן מאיר דאַנציקער — מיר איז עפּעס איינגע־פאַלן: אין געטאָ איז דאָך שוין לאַנג קיין לעבעדיק נפש נישטאָ, אפשר זוכן מיר דאָרט אַ באַהעלטעניש? אוּן דו, כאַסקל, נעם אוּן טו אַן צוּריק דעם פּאַסעק, אפשר וועט דיר דאָס געלט נאָך צונוץ קומען.

— אוּן איך האָב גענוג מיינס — זאָג איך אים.

נישט לאַנג געטראַכט זענען זיי אַוועק אין געטאָ. די פּרויען זענען געבליבן. דאָרט האָבן זיי געטראָפּן אַ באַהעלטע־ניש אונטער אַ פּירשטאָקיק הויז וווּ מיר האָבן זיך פּריער אויפּגעהאַלטן, אָבער שטאַרק פּאַרשיט, קוים אַריינצוקריכן. איז טאַקע מיין ברודער ביינאַכט געקומען צוּריק צו לויפן. פּאַר אים איז דאָרט אוממעגלעך צו זיין, האָט ער געזאָגט.

אַ חלום זאָגט מיר אָן דעם ברודערס טויט

אויפן וועג אַהין האָבן זיי געטראָפּן צווויי יידישע אויפ־שטענדער, וואָס זענען די גאַנצע צייט געזעסן אין פּאַוויאַק, אוּן האָבן איצט אויך געזוכט אַ באַהעלטעניש. דאָס איז געווען דוד פּאָגעלמאַן אוּן איינער יאַצעק — האָט ער זיך גערופּן (היינט אין ישראל). זיי אַלע האָבן זיך דאָרט ווי שטשורעס איינעגראָבן. פּלוצים ווידער אַ געוואָלד — עס ברענט שוין אונזער הויף, וווּ מיר וווינען. מיין ברודער כאַפּט צוויי עמערס אוּן לויפט ראַטעווען, עס איז שוין נאָכט אוּן מ׳זעט אים נישט צוּריק. איך פּאַל אַוועק אַ מידע אוּן ווער אַנטשלאָפן. חלומט זיך מיר אַז ס׳איז מיר אַרויסגעפּאַלן אַ צאָן. כאָטש איך האָב דערפּון קיינמאָל נישט געטראַכט, נאָר צווישן די קריסטן האָב איך געהערט זאָגן, אַז ווען ס׳חלומט זיך אַזוינס, איז אַ סימן אַז עס שטאַרבט עמעצער פּוּן דער משפּחה. איך כאַפּ מיך אויף, דריי מיך אויף אַלע זייטן אוּן באַשליס, אַז וויי נאָר ס׳וועט אָנהויבן טאָגן, לויף איך אים זוכן.

אונטער אַ האָגל פּוּן קוילן לויף איך אַרום, זוך אים. לויפנדיק אַזוי, בין איך נישט וויסנדיק אַריבער אַ באַריקאַדע, צו די דייטשן. דערזעענדיק וווּ איך געפּין זיך, נעם איך מיך לויפן אויף צוריק. ביזן היינטיקן טאָג קען איך נישט פּאַרשטיין, וואָס זיי האָבן אויף מיר נישט געשאָסן. סיידן נאָר ס׳איז זיי אַ שאָד געווען אַ קויל.

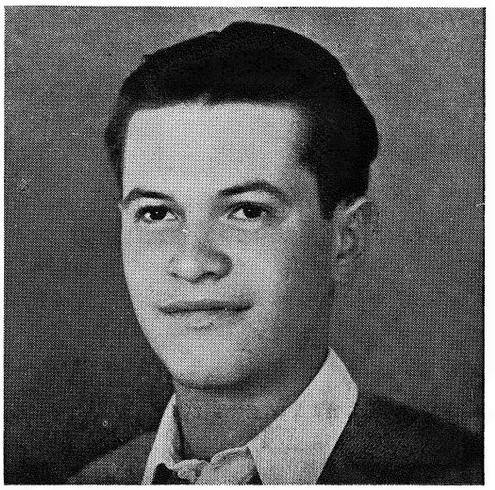
מיין שוועגערין מיט חיימלן דערוואַרטן מיך שוין מיט געשוואָלענע אויגן, האָבן געמיינט אַז איך לעב שוין נישט. זיי קענען אַן מיר קיין מינוט נישט בליבן. אָבער איך קאָן דאָ נישט איינזיצן. מיין טייער ברודערל, מיין אייניציקער טרייסט, פּאַר וועלכן איך האָב אַזויפיל געטוּן, וווּ איז ער? אַן אים קען איך סייוועי נישט לעבן. אוּן איך לויף וויידער צוּריק.

איך האָב איינעם אַן אַקאָוויץ געגעבן 20 גאָלד־דאָלאָר, אַז ער זאָל מיר העלפן זוכן. האָט ער מיר דאָס געברענגט די שוואַרצע בשורה, אַז מיין ברודער לעבט נישט מער! אַז דאָס האָט אים געשאָסן אַ פּאָליאַק, אַן אַקאָוויץ, אַן אַנטיסעמיט, וועלכער איז נאָך באַלד פּוּן אָנפאַנג מיט אונז געווען אין קעלער אוּן געזאָגט אַז די זשידעס זאָלן אַרויס. ער האָט אים אָפּגעוואָרט אינדרויסן, אים ניבּיטאָ אַרעסטירט אוּן דאָן דער־שאָסן.

כ׳האָב מיך געוואָלט אינטערעסירן וווּ זיין טויטער קער־פער ליגט כאָטש, אָבער מען האָט שוין אויך מיך אָנגעהויבן צו אָבסערווירן. דערווייל דערנענטערן זיך די דייטשן. עס ווערט אַ סומאַטאָכע, זיי קומען צו מיט אַ טאַנק אוּן פּאָדערן אַז אַלע זאָלן זיך אונטערגעבן, ווייל זיי גייען אויפּרייסן דאָס הויז. ביסלעכווייז זענען אַלע אַרויס אוּן זיך אונטערגעגעבן.

איך וועל אַ פּוילישע נאַציאָנאַלע העלדין...

אויך מיר גייען. אָבער אַזויווי מ׳האָט געהייסן יונגע גיין באַוונדער, מוז איך מיינע לייט פּאַרלאָזן. דערווייל, אין דער בהלה, דערקענט מען זיי נישט, אָבער וואָס וועט זיין שפּעטער? כ׳האָב גוט באַצאָלט אַן אַלטער קריסטין, אַז זי זאָל מיין חיימלען מיטנעמען מיט זיך, אוּן זי איז באַשטאַנען. מען פּירט

חיימל אַקערמאַן
Chaim'l Ackermann

אונז צו דער באַן, מיט דער באַן קומען מיר אין פּרושקאָוו, אין אַ דורכגאַנג־לאַגער הינטער ווַארשע. פּוּן דאָרט וועלן די פּעיקערע צעשיקט אין פּאַרשידענע לאַגערן, פּוּן די אַרומיקע שטעטלעך קומען קריסטן צו ראַטעווען די פּאַרוווּנדעטע פּונעם אויפשטאַנד אוּן מען צעשיקט זיי צווישן די פּויערים. איך שטיי אַ פּאַרצווייפלטע אוּן וואַרט אויף מיין ריי. דאָ קומט צו מיר צו אייניער פּוּן די וואָס זענען געקומען ראַטעווען קראַנקע אוּן קאָליקעס. ער רוימט מיר איין א סוד, אַז איך זאָל אַריין־גיין אין בית־כסא. איך פּאַרשטיי נישט וואָס ער מיינט, אָבער גיי. דאָרט וואַרט אַ קראַנקשוועסטער. זי טוישט מיר מיין אָנגעטוּעכץ, אוּן מיר ביידע טראָגן אַרויס אַ האַלב־טויטן. דאָרט האָט שוין געוואַרט אַן אַנדערער וואָס האָט מיך מיטן שוועד קראַנקן מיטגענומען. ער האָט אונז געפּירט קיין ברווינוו. מיך האָט ער גענומען צו זיך אין שטוב אוּן דעם קראַנקן געשיקט צו אַ פּויער פּוּן דאָרף. באַלד ווער איך געווויר, אז איך געפּין מיך ביים הויפּט־פּירער פּוּן „אַ־קאַ״ אין דעם ראַיאָן. זיי האָבן

זיך געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע צו ראַטעווען וואָס מער פון דער קעמפנדיקער יוגנט, די בעסטע פון וואַרשע.

און איך בין דאָס איינע פון די ערשטע געראַטעוועטע פוילישע פאַטריאָטקעס.

מען הייבט מיך אַן אויסצופרעגן. נאָר איך פאַרשטיי נאָך אַלץ נישט וואָס מיט מיר איז געשען. איך קען מיינע געדאַנקן נישט קאָנצענטרירן וואָס איך זאָל זיי ענטפערן. בעט איך זיי, אַז כ׳וויל מיך אַביסל אויסרוען, אַז נאָכן שלאָף וועל איך זיי שוין אַלץ דערציילן, זיי זענען מסכים. בלייבנדיק אַליין זוך איך מיך צו אַריענטירן, טראַכט, וואָס איך זאָל זיי זאָגן, ווער איך בין.

שפּעטער דערציילט איך זיי צו וועלכער גרופּע איך האָב געהערט. און אַלס איינע וואָס האָט געקעמפט ביז צו דער לעצטער מינוט, ווער איך בייַ זיי אַ נאַציאָנאַלע העלדין, און אַלע קוקן אויף מיר מיט גרויס דרך ארץ. אַלס איינע וואָס געפינט זיך אין הויז ביים אק־ענגאָווי, ווער איך איינגעלאַדן צו אַלע געהיימע זיצונגען. און מיט מיינס אַ וואָרט רעכנט מען זיך, ס׳הייבן זיך אָן צו מיר צו שדכנען די בעסטע און רייכסטע פון דער אַרגאַניזאַציע. איך וווּנדער מיך, וואָס נאָך די אַלע איבערלעבענישן, האָט מען מיר פון אַלע זייטן נאָך געמאַכט קאָמפלימענטן אַז איך בין זייער שיין. אין מיין אומ־גליק איז דאָס נאָך געווען אַ שטיקל גליק, עפּעס אַ געשאַנק פון גאָט. אָבער אין מיר האָט כסדר געווויינט דאָס האַרץ אויף מיין אומגליקלעכן ברודער. און ס׳האָט מיך נישט אויפגעהערט צו באַשעפטיקן דער געדאַנק, וואָס איז מיט חיימלען.

דערווייל איז וואַרשע געוואָרן ריין פון מענטשן. אויף די באַקאַנטמאַכונגען האָבן די דייטשן געמעלדעט טויטשטראָף פאַר טרעפן אַ לעבעדיקן מענטשן אין וואַרשע. פאַרן פון איין שטאָט אין דער אַנדערער טאָר מען נישט. נאָר אַזויווי דער אקרענגאָווי אַרבעט אין זשיראַרדאָוו אַלס לייטער פון די דאָר־טיקע שנייַדער־וואַרשטאַטן, באַשליס איך מיט אים צו פאַרן, אפשר וועל איך ערגעץ טרעפן מיין חיימלען. פאַרנדיק מיט אים, פרעגט מען מיך גאָרנישט. ווייזט אויס אַז אַלע קענען אים. דאָרט טרעף איך טאַקע די קריסטין וואָס האָט חיימלען צוגענומען. זי פאָדערט פון מיר געלט, וואָס מער געלט. וואָס טוט מען? איך נאָטיר מיר איר אַדרעס, זי ווויינט נישט ווייט פון אונז, איך גיב איר אויך מיינעם, און זאָג איר צו ביי דער נאָנטסטער געלעגנהייט צו ברענגען געלט. דערווייל ווער איך געווויר, אַז אין זשערדאָוו (זשיראַרדוּוו) געפינט זיך אַ ביורא וואָס גיט פאַר פריוויליגירטע מענטשן פשעפוסטקעס קיין וואַרשע, אַרויסצוראָטעווען דאָס וויכטיקסטע וואָס מ׳האָט געלאָזן אין די קעלערס.

איך זוך חיימלען, דאָס פאַרקאָפּעטע געלט, און מיין טויטן ברודער

איך קלער נישט קיין סך און גיי אין דער ביורא. איך דע־ציילל זיי, אַז אויף סטאַרע מיאַסטא, אין אַ קעלער, האָב איך ביי אַ מומען געלאָזט אַ ניי־מאַשין, און אַן איר האָב איך נישט קיין מיטלען אויף צו לעבן. ער פרווט מיך, הייסט מיך עפּעס נייַען. איז נישט נאָר וואָס איך ניי, נאָר איך שנייַד אים שוין אויך צו אַ פאָר הייזלעך פאַר זיין זון. גיט ער מיר אַ קלאַפּ אין פלייצע און זאָגט:

— אַזוי יונג און שוין אַזאַ מייסטערין!

אין עטלעכע מינוטן האָב איך שוין אין די הענט דעם פאַסיר־שיין מיט חתימות פון דער העכסטער געסטאַפּא. איך בין פון די פריוויליגירטע, געציילטע מענטשן. מען שטעלט אין אונזער רשות אַ לאַסט־אויטאָ מיט עטלעכע דייטשע זעל־נער, וועלכע דאַרפן אונז פירן וואַהין מען הייסט זיי. אַרום פיר אַ זייגער פאַרטאָג פאָרן מיר שוין אַרויס צוזאַמען מיט נאָך זעקס מאָן.

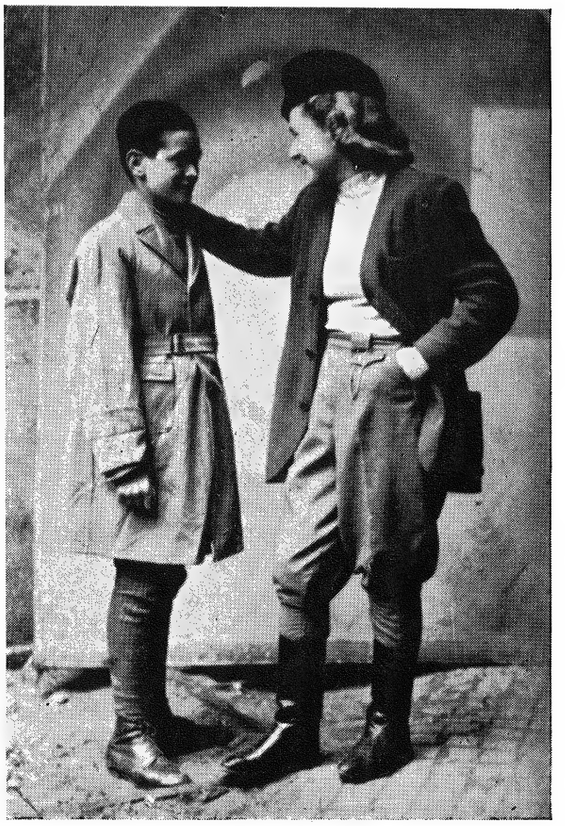
איינצלנע גראַנאַטן עקספלאָדירן נאָך ערגעץ, אָבער צום געפערלעכסטן, דערקלערן אונז די זעלנער, איז אין דער אַלט־שטאָט. און זיי ווילן מיר געבן צען אַנדערע נייע נייַ־מאַשינען, אַבי נישט דאַרפן אַהין פאָרן. אָבער איך מוז דאָך דאָרט זיין, דאָרט האָב איך נאָך פאַרקאָפּעט אַביסל געלט. און חוץ דעם טראַכט איך, אַז אפשר וועל איך דאָרט ערגעץ געפינען דעם טויטן גוף פון מיין ברודער. זאָג איך זיי, אַז ניין, נאָר מיין מאַשין מוז איך אויסגעפינען. נישט־ווילנדיק מוזן זיי דאָך פאָרן, ווייל זיי מוזן אויספירן דעם באַפּעל. ווען מיר קומען אַהין צו, רייסן טאַקע אָפּטער אויף די גראַנאַטן. זיי לויפן זיך פאַנאַנדער און באַהאַלטן זיך אין די גראָזן. איך נוץ אויס די געלעגנהייט, געפין דאָס אָרט און קאָפּע אויפדערגיך אויס דאָס געלט. זיי שרייַען מיר צו פון דעם באַהעלטענישּ: גיכער! גיכער! איך שלעפּ דערווייל שוין טאַקע אויך אַ מאַשין. זיי קומען מיר צו הילף. זיי לאָדן אויך אַן אַ פולן אויטאָ מיט סחורה, וואָס מיר פאַלט עס אפילו נישט איין, און מיר פאָרן צוריק. זיי פירן צו יעדן אין זיין היים און טראָגן אפילו אַריין די זאַכן אין שטוב אַריין. דאָן בעטן זיי איך זאָל זיי אונטער־שרייבן אַז זיי האָבן אַלץ גוט דורכגעפירט. די אַלע סחורות גיב איך אַוועק מיין ווירט, ער פאַרקויפט זיי פאַר לעבנסמיטל.

און איצט הייב איך אָן אויסצוארבעטן אַ פלאָן אַהערצו־נעמען מיין חיימלען. איך דערצייל זיי אַזאַ מעשה: צו מיר האָט זיך בעתן קאָמף פאַרבלאָנדזשעט אַ קינד, וואָס זיינע עלטערן זענען זיכער געפאַלן אינעם אויפשטאַנד. איך האָב דאָס קינד די גאַנצע צייט געהאַלטן ביז מיר האָבן זיך געמוזט צעשיידן, אפשר אין דעם זכות — זאָג איך — בין איך לעבן געבליבן, איצט האָב איך זיך דערווּוסט וווּ ער געפינט זיך און ווען איר וואָלט נישט געווען דאָקעגן, וואָלט איך אים צו־גענומען.

דער אָקרענגאָווי און זיין פרוי האָבן תיכף מסכים געווען דערצו. נאָר מורא געהאַט האָב איך פאַר אירס אַ שוועסטער, וואָס האָט אויך דאָרט געווווינט, אַן אַלטע פאַרזעסענע מיאוס־קייט, אַן אויסווורף פון דער נאַטור, זי פלעגט נישט אויפ־הערן שעלטן די יידן: Niech sie tam smarzą! — (זאָלן זיי זיך דאָרט פרעגלען).

חיימל האָט שוין פאַרגעסן יידיש — דאָס באַרואיקט מיך

אָבער נישט קוקנדיק אויף איר האָב איך אַוועקגעשריבן אַ בריוו צו חיימלס קריסטין. אין אַ טאָג באַווייזט זי זיך. זי דערציילט מיר אַז דאָס קינד וואַרט בייַם טייך. כ׳האָב פאר אים נאָך פון פריער געהאַט צוגעגרייט אָנגעטוען און בין תיכף אַוועק אַהין. אַז איך האָב דאָס קינד אָנגעקוקט, איז מיר פינצטער געוואָרן אין די אויגן. פאַרוואָקסן, שמוציק, ווי ער וואָלט קיינמאָל נישט געוואָשן געוואָרן. איך באַהאַלט זיך אונטער אַ קושאָק בייַם טייך אוּן וואָש אים. טו אים איבער פון קאָפּ ביז פיס. אָבער וואָס טוט מען וואָס ער איז אַזוי ווילד באַוואָקסן? וווּ גייט מען? ס׳וועט דאָך תיכף ווערן פאַרדעכטיק. אָבער נישטאָ קיין ברירה. אַזוי קאָן ער נישט

האַלינא ווישניעווסקאַ (זהבה־גאָלדע אַקערמאַן־פֿאָגעלמאַן) מיט איר ברודערנזון חיימל
Halina Wiszniewska (Zahava-Golda, Ackermann-Fogelmann) and her nephew Chaimel

אַהינגיין. איך גיי מיט אים אַוועק הינטער דער שטאָט. אָבער דאָס גאַנצע שטעטל איז גרויס ווי אַ געגנט. קומענדיק אַריין גיט דער פריזירער צו מיר אַ ווינק. ס׳נעמט מיך אַדורך אַ ציטער, נאָר איך מאַך מיך נישט וויסנדיק. ער שערט אים אָפּ, איך שטופּ אים אַריין אַ זשמעניע געלט און גיי אַוועק, כ׳פֿאָר־קערעווע מיך, כדי נישט צו גיין דעמזעלבן וועג און קוק מיך אַלץ אום צי מ׳גייט מיר נישט נאָך. אַצינד זעט שוין דאָס קינד גאַנץ אַנדערש אויס. איך קוק אויף אים: צי וועט ער נישט אַרויסרופן קיין חשד? ער איז אַ שוואַרצער. נאָך אַ גליק וואָס ער רעדט גוט פויליש, כמעט — שוין פֿאַרגעסן יידיש — דאָס באַרואיקט מיך אַביסל.

אויפן וועג „אַהיים" לערן איך אים וואָס צו רעדן, ווער ער איז. כ׳קויף אים אונטערוועגס שיינע בלומען און אַז ער קומט אַריין אין שטוב, קושט ער אַלעמען די האַנט. ס׳איז ביי זיי נישט קיין אַנדערע מחשבה איינגעפֿאַלן, ווי נאָר דאָס וואָס איך האָב זיי דערציילט. נאָר צוויי שיקסעס פון שכנישן הויף רעדן עפעס מיט מיר צופיל וועגן דעם קינד — און דאָס באומרואיקט מיך זייער. כאָטש איך לעב מיט זיי גוט, מיר גייען שטענדיק צוזאַמען אין קאָשטשאָל, אָבער די שיקסעס האַלטן אין איין רעדן, אַז איך זאָל אים ביי מיר נישט האַלטן. איינס טרייסט מיך: דער קריסט וווּ איך וווין וועט מיר גאָר־נישט זאָגן, זייער מאַטעריעלע לאָגע איז אַ שווערע און דאָס הויז איז כמעט אָפּהענגיק פון מיין הילף.

אָפּטמאָל קומען אַהער די דייטשן כאַפּן אויף אַרבעט. ס׳איז אָבער גענוג געווען זיך צו באַהאַלטן אונטער דער טיר, אַז מ׳זאָל זיך אויסדרייען. ווייל דאָ האָבן זיי נישט אַזוי שטאַרק געזוכט. און העניעק (חיימל) פלעגט בלייבן רואיק זיצן ביים טיש ווי גאָרנישט און שרייבן אָדער לייענען. זיי האָבן אפילו נישט געפרעגט ווער דאָס קינד איז. ווייל ווען די פאָליאַקן וואָלטן נישט אָנגעווינען אויף יידן, וואָלטן זיי קיינמאָל נישט געווּסט און דערקענט.

מיין שפּיאָנירן די אוקראינישע משפּחה

דערווייל האָבן מיר דעם צווייטן זונטיק אַ זיצונג. אַזויווי די אוקראינער האָבן זיך זייער מיאוס אויפגעפירט בעתן פּויליש אויפשטאַנד (וועגן יידישן וועלט איבערהויפט נישט דערמאָנט), טראָגן אַלע פאָליאַקן אויף זיי אַ גרויסן האַס. זיי האָבן אַ חשד אויף דער שכנישער אוקראינער פאַמיליע, אַז אויך זיי זענען געווען מיטהעלפער. האָט מען מיט אַ מערהייט שטימען באַשלאָסן דורכצופירן אויף זיי אַן אַטענטאַט, אפּרוימען זיי פון וועג. דאָס איז געווען אַ פאַמיליע פון פיר פער־זאָנען, וואָס האָט זיך נישט לאַנג דאָ באַוועצט. איך פלעג מיט זיי אָפט שמועסן, זייענדיק אונטערגעשיקט פון „מיין" א.־ק.־אַרגאַניזאַציע, זיי אויסצושפּיאָנירן פון וואַנען זיי קומען, וווּ זיי זענען געווען אין דער צייט פון אויפשטאַנד. און אַזוי רעדנדיק האָב איך זיי ביסלעכווייז ליב באַקומען און אויך זיי צו מיר, האָב איך געפילט, זענען נישט גלייכגילטיק געווען. און איך האָב שוין אַנגעהויבן צו וווּנטיקן אויף זייער גורל. אָבער וואָס קאָן איך טון? איך שלאָף פשוט נישט קיין נעכט צוליב דער מעשה.

סע האָט זיך דערנענטערט די נאַכט פונעם אַטענטאַט. איך האָב מיט זיך לאַנג געקעמפט ביז איך האָב באַשלאָסן זיי צו דערציילן. כ׳בין זיכער אַז אויף מיר וועט קיין שום חשד נישט פאַלן. מיטאַג־צייט גיי איך אַריבער, קוק זיך גוט אַרום צי קיינער איז נישט אויף דער גאַס. איך הייב אָן מיט זיי צו פאַרפירן אַ שמועס. כ׳פרעג זיי פאַרוואָס די אוקראַינער האָבן זיך אַזוי מיאוס באַנומען ביים אויפשטאַנד. זאָגן זיי מיר אַז זיי האָבן קיין שום אַנטייל נישט אין דער גאַנצער זאַך. זאָג איך זיי אַז צוליב איין פאַרשיוווער שעפּס — ליידן די איבע־ריקע שעפּסן.

איך פאַראַט מיין אָרגאַניזאַציע

איך זאָג זיי אַז זיי מוזן זיך היטן ווייל מיר וועלן אין אַלע נקמה נעמען. וואָס הייסט זיך היטן? פרעגן זיי — וווהין קאָנען מיר דען לויפן? אומעטום, זאָגן זיי, וועלן מיר דאָך זיין צווישן פאָליאַקן. דאָן זאָג איך: אַז איר וועט שווערן מיט דער האַנט אויפן האַרץ, אַז איר וועט אַלץ טון וואָס איך וועל אייך הייסן, וועל איך אייך עפעס דערציילן. אַ טויט־שרעק האָט זיי אַלע באַפאַלן. אַלע האָבן מיך אָנגעקוקט מיט אויסגעגלאָצטע אויגן. דערצייל — זאָגן זיי — מיר וועלן אַלץ טון. און איך דערצייל זיי אַז ס׳איז אויף זיי אַרויסגעטראָגן גע־ווארן אַ טויט־אורטייל. קודם האָבן זיי געמיינט אַז איך שפּיאָ־ניר זיי אויס, האָבן זיי געזאָגט אַז זיי האָבן נישט קיין מורא. אָבער צום סוף האָב איך זיי איבערצייגט, און אַזויווי איך בין שוין אין אַזוינע זאַכן געווען אַ געניטע, האָב איך זיי באַלערנט ווי אַזוי צו טון: אַרויפשטעלן קאָכן אַ טאָפּ פלייש, אויפן טיש אַ פלאַש בראָנפן, און אין מיטן איבערציען דאָס בעטגעוואַנט, אַז אַלץ זאָל אויסזען ווי זיי זענען אין מיטן

דערינען ערגעץ אַרויסגעאַנגען. איך האָב זיי געראַטן גאָר־נישט מיטצונעמען, ווייל טאָמער שפּיאָנירט מען זיי נאָך.

אַרום צען אַוייגער ביינאַכט, ס׳איז געווען שטאַרק פינצטער, האָבן די, וואָס מ׳האָט דערצו באַשטימט, באַטרעטן דאָס הויז פון די אוקראינער. צומאָרגנס האָבן זיי איבערגעגעבן אַ באַריכט, אַז וואַרשיינלעך האָבן זיך די אוקראינער עפּעס אַנגעשטויסן און זענען אַרויס פון דער הינטערשטער טיר. אָדער אפשר זענען זיי געווען אויף דער גאַס, און דערשאַפּנדיק עפּעס, זענען זיי שוין נישט צוריקגעקומען. ווייל אין שטוב — האָבן זיי דערציילט — איז אַלץ געווען אין מיטן טוּפּן. און זיי האָבן גענוי איבערגעגעבן ווי אַזוי ס׳האָט אין שטוב אויסגעזען.

דאָנקען גאָט, טראָכט איך, וואָס אַלץ איז אַדורך בשלום. מער האָב איך די מענטשן נישט געזען.

יעדער קאַנאַנען־שאָס — אַ היילונג פאַר דער נשמה

אַבער אָט זענען שוין ווידער באַשערט צרות: שפּילט זיך חיימל מיט די שקצימלעך אין דרויסן, זיי הייבן זיך אָן איבער עפּעס אַ זאַך ריסן און איינער שרייט אויף אים „זשידאָווסקי פּאַראָבעק". פּרעגט איבער אַ צווייט שגצל: „צאָ, זשיד?" דערווייל הערן שכנים אַז מ׳רופט אים „זשיד", הייבט מען זיך אָן צו שושקען אוּן עס דערגייט צו די אויערן פון דער פּאָסקודנער שוועסטער פון דער פרוי וווּ איך ווּוין. זאָגט זי מיר אַז איך זאָל אים קודם כל נישט מיטנעמען אין קאָש־טשאָל אַריין, ווייל די עבירה פּאַלט אויף מיר... וואָס טוט מען דאָ? — טראָכט איך. די קאַנאַנאַדע פון די רוסן הערט זיך אַלץ שטאַרקער, און יעדער קאַנאַנען־שאָס איז אַ היילונג אויף דער נשמה. אוּן איצט, גראָד איצט אומקומען? ס׳איינציק איבערגעבליבענע קינד פון מיין גרויסער משפּחה! איך נעם דאָס קינד צו מיר, שריי אויף אים גוט אָן, אַז ער זאָל זיך מער נישט שפּילן מיט די שקצימלעך, פּאַרוואָס — וויל איך אים נישט זאָגן. ס׳דאָכט זיך מיר אַז ער געדענקט שוין גאָרנישט אַז ער איז אַ ייִד. ווייל פּאַרן שלאָפן גיין, צי ס׳איז עמעץ דאָ אין שטוב צי נישט, זאָגט ער די „מאָדליטווע". כ׳לעב אין איין שרעק. אַלע אין שטוב רעדן מיט מיר וועגן דעם, אַז אפשר איז ער טאַקע אַ ייִד. איך וויז זיי אָבער אויף, אַז ס׳איז אוממעגלעך, אַז ס׳איז נאַריש. פוּנוואָאַנען וואָלט ער זיך געקענט אַזוי מאָדליען?

אַ גרויסער געטומל רייסט פלוצים איבער אונזער שמועס. מיר לויפן צו צום פענסטער — אַן אָנגעלויף פון מענטשן. אוּן איינער שרייט אַרויף: Sowieckie tanki na szosie! (סאָוויעטישע טאַנקען אויפן שאָסיי!). איך טראָכט: שוין זיכער אַ נייער טריק קעגן מיר, מיך אויסצופּרוּווּן. איך האָלט זיך רואיק, ווי נישט מיך מיינט מען עס. מיינע שטוב־מענטשן לויפן אַראָפּ. איך לויף אויך, איך כאַפּ אויף אַ באַפּעל: קיינער זאָל נישט לויפן קוקן ווי זיי קומען אָן. קיינער זאָל נישט געבן קיין וואַסער, אפילו אין פאַל וועלן זיי וועלן פאַרלאַנגען.

חיימל אויף אַ רוסישן טאַנק

אַבער מיין חיימל לויפט שוין, וויר מיר באַפּעל, איך קען אים נישט צוריקהאַלטן, ער איז שוין נישטאָ. אוּן נאָך איידער איך באַווייז אַרויפצוגיין אין שטוב, קומט צו לויפן מיין בעל־הבית אַ צעיאַכמעטער, טאַקע ווי דער פעטער עישו שרייענדיק:

— פאַני האַליניאַ! מיר זענען פאַרלוירן! כ׳האָב אַליין געזען ערגעץ אַרויסגאַנגען. איך האָב זיי געראַטן גאָר־נישט מיטצונעמען, ווייל טאָמער שפּיאָנירט מען זיי נאָך.

אַרום צען אַוייגער ביינאַכט, ס׳איז געווען שטאַרק פינצטער, האָבן די, וואָס מ׳האָט דערצו באַשטימט, באַטרעטן דאָס הויז פון די אוקראינער. צומאָרגנס האָבן זיי איבערגעגעבן אַ באַריכט, אַז וואַרשיינלעך האָבן זיך די אוקראינער עפּעס אַנגעשטויסן און זענען אַרויס פון דער הינטערשטער טיר. אָדער אפשר זענען זיי געווען אויף דער גאַס, און דערשאַפּנדיק עפּעס, זענען זיי שוין נישט צוריקגעקומען. ווייל אין שטוב — האָבן זיי דערציילט — איז אַלץ געווען אין מיטן טוּפּן. און זיי האָבן גענוי איבערגעגעבן ווי אַזוי ס׳האָט אין שטוב אויסגעזען.

דאָנקען גאָט, טראָכט איך, וואָס אַלץ איז אַדורך בשלום. מער האָב איך די מענטשן נישט געזען.

יעדער קאַנאַנען־שאָס — אַ היילונג פאַר דער נשמה

אַבער אָט זענען שוין ווידער באַשערט צרות: שפּילט זיך חיימל מיט די שקצימלעך אין דרויסן, זיי הייבן זיך אָן איבער עפּעס אַ זאַך ריסן און איינער שרייט אויף אים „זשידאָווסקי פּאַראָבעק". פּרעגט איבער אַ צווייט שגצל: „צאָ, זשיד?" דערווייל הערן שכנים אַז מ׳רופט אים „זשיד", הייבט מען זיך אָן צו שושקען אוּן עס דערגייט צו די אויערן פון דער פּאָסקודנער שוועסטער פון דער פרוי וווּ איך ווּוין. זאָגט זי מיר אַז איך זאָל אים קודם כל נישט מיטנעמען אין קאָש־טשאָל אַריין, ווייל די עבירה פּאַלט אויף מיר... וואָס טוט מען דאָ? — טראָכט איך. די קאַנאַנאַדע פון די רוסן הערט זיך אַלץ שטאַרקער, אוּן יעדער קאַנאַנען־שאָס איז אַ היילונג אויף דער נשמה. אוּן איצט, גראָד איצט אומקומען? ס׳איינציק איבערגעבליבענע קינד פון מיין גרויסער משפּחה! איך נעם דאָס קינד צו מיר, שריי אויף אים גוט אָן, אַז ער זאָל זיך מער נישט שפּילן מיט די שקצימלעך, פּאַרוואָס — וויל איך אים נישט זאָגן. ס׳דאָכט זיך מיר אַז ער געדענקט שוין גאָרנישט אַז ער איז אַ ייִד. ווייל פּאַרן שלאָפן גיין, צי ס׳איז עמעץ דאָ אין שטוב צי נישט, זאָגט ער די „מאָדליטווע". כ׳לעב אין איין שרעק. אַלע אין שטוב רעדן מיט מיר וועגן דעם, אַז אפשר איז ער טאַקע אַ ייִד. איך וויז זיי אָבער אויף, אַז ס׳איז אוממעגלעך, אַז ס׳איז נאַריש. פוּנוואָאַנען וואָלט ער זיך געקענט אַזוי מאָדליען?

אַ גרויסער געטומל רייסט פלוצים איבער אונזער שמועס. מיר לויפן צו צום פענסטער — אַן אָנגעלויף פון מענטשן. אוּן איינער שרייט אַרויף: Sowieckie tanki na szosie! (סאָוויעטישע טאַנקען אויפן שאָסיי!). איך טראָכט: שוין זיכער אַ נייער טריק קעגן מיר, מיך אויסצופּרוּווּן. איך האָלט זיך רואיק, ווי נישט מיך מיינט מען עס. מיינע שטוב־מענטשן לויפן אַראָפּ. איך לויף אויך, איך כאַפּ אויף אַ באַפּעל: קיינער זאָל נישט לויפן קוקן ווי זיי קומען אָן. קיינער זאָל נישט געבן קיין וואַסער, אפילו אין פאַל וועלן זיי וועלן פאַרלאַנגען.

חיימל אויף אַ רוסישן טאַנק

אַבער מיין חיימל לויפט שוין, וויר מיר באַפּעל, איך קען אים נישט צוריקהאַלטן, ער איז שוין נישטאָ. אוּן נאָך איידער איך באַווייז אַרויפצוגיין אין שטוב, קומט צו לויפן מיין בעל־הבית אַ צעיאַכמעטער, טאַקע ווי דער פעטער עישו שרייענדיק:

— פאַני האַליניאַ! מיר זענען פאַרלוירן! כ׳האָב אַליין געזען ערגעץ אַרויסגאַנגען אוּן אין אַ רויסיש היטל!

כ׳בין אינגאַנצן געבליבן אַ צעטומלטע. ווי איז דאָס ווי־דער פּראָסט קנאַקט אונטער די פיס, פאַרפּרוירענע „ליכטלעך" אפשר וועט זיך באַווייזן עמעץ, אַ ייד — אָבער מ׳זעט קיינעם נישט. גאָטעניו, טראָכט איך, זענען מיר טאַקע געבליבן די איינציקע?

דייטשן, אין ווילדער בהלה, לויפן. נאָקעטע, באַרוועסע. דער פּראָסט קנאַקט אונטער די פיס, פאַרפּרוירענע ליכטלעך הענגען אַראָפּ פון זייערע נעזער, אַ סך לויפן אויפן צמענטאַר זוכן אַ באַהעלטעניש. אַ פּריידל געווען אויף זיי צו קוקן! ווי באַזעסענע לויפן זיי אַהין און צוריק. איך גנבע מיך אַוועק פון מיינע מענטשן, זיי זאָלן נישט זען, לויף אויף דעם ברוויגאַווסקי שאָסיי. אין די טאָלן ליגן הויפנס נאָקעטע דייטשן. אַסך מיט אויפגעריסענע אינגעווייַדן.

אַבער אויך יעצט טאָר מען זיך נישט פאַרלירן. איך מוז נאָך אַלץ גיין צוריק אין דער ווינונג. אויך חיימל קומט צוריק. אָלע פאָלן אויף אים אָן. ער ענטפערט גאָרנישט. בויגט נאָר אַראָפּ דעם קאָפּ אוּן שווייגט. איך בין נאָך אַלץ נישט זיכער, גלייב נאָך נישט דאָס וואָס איך זע. איך זאָג צו אים:

— וואָס וועלן מיר טון, ווען די רוסן ציען זיך ווידער צוריק, ווי ביי וואַרשע? מיר טאָרן שוין דאָ צוליב דיר נישט בלייבן. ענטפערט ער:

— איך גיי שוין צוריק צו זיי, אוּן אַז זיי וועלן אָפּציען, פאָר איך מיט מיט זיי.

די נאַכט איז דאָס מאָל גאָר גיך צוגעפאַלן. אויף די גאַסן טומלט זיך. אַסך פּאַקן זיך כדי צו אַנטלויפן פון די רוסן. אוּן מיר וועלן ערשט איצט נאָך מער אומעטיקער. נישטאָ וווהין צו גיין, נישטאָ קיין יידן. אין אַ סעקונדע לויפן אַדורך הונדערטער געדאַנקען. אפשר דאַרף מען זיך ערשט איצט סמען? בלייבן צווישן גוים איז מיר שוין אַצינד אומ־מעגלעך אוּן אומדערטרעגלעך.

די רוסן אין וואַרשע. יידן מיט ייִדן

צומאָרגנס קומט אַריין מיין „חברטע" פון אַ. ק. פון אַ שכנישן הויז אוּן זאָגט מיר מיט אַן איראָנישן שמייכל, אַז עס וואָרטן אויף מיר עפּעס מענטשן אין דרויסן. זיי פרעגן זיך אויף האַלינאַ ווישניעווסקאַ. כ׳האָב נישט געוואָלט גיין. כ׳בין געווען זיכער, אַז מ׳וויל מיך צוליב חיימלען אַרויסנאַרן אוּן שיסן. אָבער איך גיי דאָך. אוּן ווי געפּלעפּט בין איך שטיין געבליבן דערזעענדיק פאַר מיר מאיר דאַנציקערן אוּן כאַסקל ווייַנבערגן. מאיר האָט אַ נאָז ווי טויזנט יידן, פון אַ מייל ווייט דערקענט מען אין אים דעם ייִד. זיי ווילן אויף מיר אַרויספּאַלן מיך קושן. אָבער איך האָלט זיך פון אַ דיסטאַנץ. איך דערציילן דער קריסטין, אַז דאָס זענען מיינע געווען שכנים. הערנדיק אַז איך געפין זיך דאָ, זענען זיי געקומען בעטן הילף. איך ווונק צו זיי אַז זיי זאָלן אַוועקגיין אוּן איך וועל נאָכקומען.

איך גיי מיט זיי הינטער דער שטאָט. זיי דערציילן מיר ווי זיי האָבן אין געטאָ איבערגעלעבט אין די נאַרעס. געווויינט מיט די שטשורעס צוזאַמען. וויאַזוי זיי האָבן זיך צו מיר דער־פרעגט. זיי ברענגען אויך באַלד אַ פּור אוּן פאַרנעמען מיך מיט מיין חיימלען קיין וואַרשע. זיי האָבן געפונען אַן אַרט אין אַ נישט דערברענט הויז. אַהין האָבן זיי געבראַנגט פון אַ באַהעלטעניש מעל, וואָס זיי האָבן פּריער באַהאַלטן. מיר

כאָפן זיך צוּ צו די קליסקעס וואָס מאיר האָט צוגעגרייט. דאָרט טרעף איך דוד פּאָגעלמאַן, וואָס איז געווען מיט זיי באַהאַלטן. זיי דערציילן ווי די רוסן האָבן ביים אַריינקומען דערשמעקט אין געטאָ מענטשן אוּן געוואָלט אַריינווּאַרפן גראַנאַטן, מיינענדיק אַז ס׳זענען דייטשן, אוּן זיי, אינעם בּאַ־העלטעניש, האָבן ליבערשט געוואָלט געהרגעט ווערן, איידער אַריינפאַלן אין די הענט פוּן די דייטשן לעבעדיקערהייט. אָבער איינער האָט זיך אָנגענומען מיט מוט אוּן איז אַרויס. עפּעס איז אים פאַרדעכטיק געווען די צוּ שטאַרקע אויפרייסן. די רוסן האָבן פאַר זיך דערזען אַ ווילדן מענטש, אינגאַנצן באַ־וואַקסן. אוּן ווי דער ערשטער האָט פאַר זיך דערזען רוסן, האָט ער זיך שטאַרק צעווויינט אוּן אָנגעהויבן שרייען. די אַנדערע וויסען אין קעלער האָבן געמיינט אַז מען שלאָגט אים אוּן זיי זענען, נישט קלערנדיק קיין סך, אַרויס אים צוּ הילף אוּן נעמען די לעצטע נקמה. ווי די רוסן האָבן דערזען אַלע פּיר ווילדע, זענען זיי צעטומלט געוואָרן אוּן געוואָלט שיסן. שרייען אונזערע:

— מיר זענען יידן!

אָבער די רוסן גלייבן נישט אוּן שרייען: רוקי וויערך! (די הענט אין דער הויך) אוּן צילן שוין צוּ שיסן. שרייט איינער פוּן די יידן:

— שמע ישראל!

וווייזט זיך אַרויס אַז צווישן די רוסן איז געווען אויך איינער אַ יידּ. ער האָט, טאַקע, שוין געהאַט אַ רוסישע פּרוי, נאָר די צוויי וועכטער האָט ער נאָך געדענקט פוּן זיין פאָטער. אַ צעטומלטער האָט ער געהייסן אַראָפּלאָזן די ביקסן, איז אַרויפגעפאַלן אויף די יידן אוּן זיך צעקושט מיט זיי. די איבריקע זענען געבליבן שטיין ווי פאַרשטיינערט. זיי האָבן באַלד געבראַכט זייערס אַ פריזירער, געגעבן איבערצוטאָן פוּן קאָפּ ביז פיס, אַרויסגענומען פוּן די קעשענעס וואַדקאַ אוּן געטרינקען לחיים מיט די יידן. דער יידישער סאָלדאָט האָט דערקלערט, אַז דאָס בילד האָט אויף אים אַזוי שטאַרק געווירקט, אַז פוּן היינט אָן נעמט ער זיך פאַר צוּ זיין אַן אמתער יידּ. ער האָט אויך אַוועקגעשריבן אַ בריוו צוּ זייַנע צוויי קינדער אין רוסלאַנד, וועלכע האָבן אפילו נישט געוווסט אַז זייער טאַטע איז אַ יידּ, אוּן זיי אויפגעקלערט ווער זיי זענען אוּן וואָס זיי דאַרפן בלייבן.

שיקסעס — פּועלי־ציוניסטקעס...

ביסלעכווייז הייבן מיר זיך אָן ווידער צוּ פילן ווי מענטשן. איך זע ווידער יידן. דעם ערשטן וואָס איך האָב געטראָפן איז געווען ד״ר אַדאָלף בערמאַן (היינט אין ישראל). אים האָב איך נאָך פאַרן קריג געקענט. ער פלעגט קומען קיין קאָריוו האַלטן רעפעראַטן איבער פסיכאָלאָגיע. ער האָט מיך אַריינגעפּירט אין אַ לאָקאַל, אַ זאַמלפּונקט פאַר יידן. ער ווייזט מיר אויך אַ שטיקל ביבליאָטעק פוּן צונויפגעקליבענע יידישע ביכער. פלוצלים דערזע איך אויך אַרויפקומען צוויי שיקסעס פוּן ברווינוו מיט וועלכע איך בין גוט באַקאַנט געווען. דאָס האָבן זיי מיך דעמאָלט אָפּגעראָטן צוּ ברענגען אַהין מיין חיימלעך. אוּן טאָקע פאַר זיי האָב איך מיך אויך געשראָקן.

— וואָס טוט איר דאָ? — פרעג איך זיי אַ פאַרחידושטע.

אוּן זיי ענטפערן מיר מיט דערזעלבער פראַגע. נאָר דאָ דערהערן זיי ווי איך רעד צוּ עמעצן יידיש, פאַלן זיי אויף מיר אַרויף, קושן מיך אוּן צעווויינען זיך, אוּן מיר ליגן זיך לאַנג אין די אַרעמס. ביז ס׳קומט צוּ ווידער אַן אַלטער באַ־קאַנטער. דאָס איז מיין געווען אינסטרוקטאָר פוּן פאַ־דער מלחמה, פוּן לובלין — דוד שטאַקפיש (היינט אין ישראל). אוי, טראַכט איך, ווען היטלער זעט ווי יידן האָבן אים איבער־געלעבט, פּגרט ער נאָך אַמאָל! ס׳איז נישט מקוים געוואָרן זיין נבואה, אַז אויב ער וועט אין יאָר 1945 זען אַ יידּ, וועט ער פאַר אים אַראָפּנעמען דאָס היטל. איך מיט מיינע צוויי „שיק־סעס״, וואָס האָבן צוזאַמען אין ברווינוו אַזויפיל שוועָרע טעג דורכגעמאַכט נישט וויסנדיק איינע פוּן דער אַנדערער, זענען מיר איצט אַוועק מאַכן צוזאַמען אַן עכט יידישן לחיים.

צוריק אין קאָריוו

אוּן אַז יידן זענען דאָ, הייבט מען ביסלעכווייז אָן צוּ האַנדלען. כ׳ווער געווויר, אַז אין קאָריוו געפינט זיך מיינס אַ קוזין, אַהרון רוּבינשטיין, כ׳באַשליס, בּיי דער ערשטער געלעגנהייט, זיך אַהין אַריבערצוכאַפן. מיך ציט עס ווידער צוּ זיי אין מיין געבוירן־שטעטל. געמיינט, אַז איך וועל עס שוין קיינמאָל נישט זען. יעצט זענען מיינע חלומות מקוים געוואָרן. איך האָב געהאַט דאָס געפיל אַז דאָרט וועל איך נאָך אַלע נאָנטע אוּן ליבע טרעפן. נאָר ווי שנעל איך בין אַהינ־געפאָרן בין איך נאָך שנעלער אַנטלאָפן. נישטאָ מער קיין יידן אין קאָריוו. גאָנץ קאָריוו איז איין בית־עולם. כ׳דערקען קיין אָרט נישט. אונזער הויז, וווּ איך האָב פאַרברענגט מיין קינדהייט אוּן יוגנט, צוזאַמען מיט טאַטע־מאַמע, שוועסטערס, ברידער, ליבע, נאָנטע שכנים, חברטעס — וווּ איז דאָס אַלץ אַהינגעקומען? כ׳דערקען אפילו נישט דעם פלאַץ. וויל איך אַנטלויפן אויפן אַלטן היימישן בית־עולם, זיך אויסווייַנען דאָס האַרץ, טרעף איך בלויז אַ פאַראַקערט פעלד, וווּ ס׳פאַשען זיך קי. אפילו דעם לובלינער וועג, ביז צוּ דער פאָסט, איז נישט צוּ דערקענען, אויף טייל ערטער באַמערקט מען נאָך אַביסל גרינס, אָבער וווייטער איז פּוסט, ווי ס׳וואָלט דאָרט קיינמאָל קיין לעבן נישט געווען. נאָר די פאָסט אוּן די פּוילישע הייזער זענען געבליבן.

ווידער די פאָליאַקן...

כ׳בין אַריין אין דער פאָסט אוּן דאָרט געטראָפן אַרבעטן אַלץ דיזעלבע קאָסירערין אוּן סעקרעטאַרין, מיינע געוועזענע מיטשילערינס. זיי האָבן מיר געגעבן אָנצוהערן, אַז בעסער וואָלט פאַר מיר געווען, איך זאָל קיין קאָריוו מער נישט קומען, איך האָב די רמזים פאַרשטאַנען, איך האָב געווווסט, אַז די א. ק. האָט באַקומען פוּן לאָנדאָן אַ באַפעל: ‚Dobić resztki żydów!״ (הרגענען די רעשטלעך יידן). אוּן דעם באַפעל האָבן זיי זייער געטריי אָדורכגעפירט. איך בין צוריק אַוועק קיין ווּאַרשע. אָבער אויך פוּן דאָנען האָט עס מיך געיאָגט, איך בין ווידער אַוועק קיין קאָריוו. ס׳האָט מיך געיאָגט ווי אַ משוגענעם אַהין אוּן צוריק. דאָס מאָל בין איך אַרײַן צוּ נאָך צוויי פאַמיליעס, דאָס הייסט כמעט דריי, וואָס האָבן דאָרט געווווינט צוזאַמען. דאָס איז געווען לוי יעקיב׳ס דער קצב אוּן נאָך איינע אַ רוסיש־געבוירענע, אַלנפאַלס נישט קיין קאָרוע־רין אוּן מיין קוזין אהרן רוּבינשטיין. געלעבט האָבן זיי ווי אין אַ קאָלעקטיוו. אהרן האָט זיי באַזאָרגט מיט מעל פוּן זיין פאַר־בּליבענער מיל, אוּן אַ צווייטער האָט שוין צוּבּיסלעך גע־האַנדלט מיט פלייש, אָבער דער פחד איז געווען גרויס. אַלע זענען מיט שרעק געגאַנגען שלאָפן. איינמאָל, שלאָפנדיק ביים

קצב, קלאַפט מען צוויי אַוייגער ב׳׳נאַכט אין פענצטער, אַ שטום אויף רוסיש רופט:

— מאַכט אויף, מיר ווילן בלויז קאָנטראָלירן די דאָקומענטן!

אָבער אין זייער אויסשפראַך האָט מען באַלד דערקענט אַז דאָס זענען נישט קיין רוסן. אַלעמענס הערצער זענען שטיין געבליבן פאַר שרעק, ס׳איז פאַר קיינעם קיין ספק נישט געווען אַז דאָס זענען פאָליאַקן פון אַ. ק.

— מיר זענען פאַרלוירן! — זאָגט איינער. און אַז מיר ענטפערן גאָרנישט, דערהערן מיר אַ געשריי, דאָסמאָל אויף פויליש:

— עפנט, אויב נישט ווערפן מיר אַריין גראַנאַטן!

גיב זיי געלט און דאָס לעבן

איך בין אַרויף אויפן בוידעם און באַהאַלטן דאָרט מיין רעשט אָרעמקייט, און אַרויסשפרינגענדיק פון הינטן, פאַל איך זיי גלייך אין די הענט אַריין. ס׳איז שטאַרק פינצטער. זיי פאַרשטעלן מיר די אויגן און פירן מיך צוריק אַריין אין שטוב. דאָ שטייען שוין אַלע יידן ציטערנדיק אין די העמדער.

זיי לעגיטימירן מיך מיט מיין געוועזענער פוילישער קענקאָרטע.

— וואָס טוסטו דאָ, צווישן יידן, האַלינאַ ווישניעווסקאַ?

— פרעגט מיך דער פירער מיט איראָניע.

איך דערצייל אים, אַז קומענדיק זייער שפעט פון וואַרשע, האָב איך געזען אַז דאָ ברענט נאָך ליכט. בין איך אַהער אַריין און געבעטן מ׳זאָל מיך לאָזן איבערנעכטיקן.

זיי באַפעלן מיר זיך שטעלן אין אַ זייט און נעמען זיך צום קצב. אַ פופצניעריקער שגץ דערלאַנגט אים דריי פעטש מיטן באַפעל אַז ער זאָל תיכף אָפגעבן זיין געלט, ווען נישט שיסט מען אַלע אויס.

זיי נעמען ביי אים צו דאָס גאַנצע געלט און ווילן אים אַרויספירן. דאָ קען איך מיך שוין נישט צוריקהאַלטן און הייב אָן צום עלטסטן ריידן:

— היות איך האָב געהערט אַז ער האָט אסך פון „אונזעריקע" גערעטעוועט — — נאָר דאָ ווערט די טיר געעפנט און איך הער אַ שטימע:

„אָ, דאָס איז דאָך אונזער מיטשילערין געניאַ".

דאָ בין איך שוין אינגאַנצן אַ פאַרלוירענע, אַזויפיל אי־בערגעלעבט — טראַכט איך — דערלעבט די ישועה און איצט, דאָ, ווערן געשאָסן!

דעם קצבס יונגסטער זון (היינט אין ישראל) בעט זיך ביי זיי: לאָזט כאָטש מיך לעבן, איך בין דאָך דער יונגסטער. דערווייל האָבן די באַנדיטן אַלץ פון שטוב און פון בוידעם פאַרפאַקעוועט. אויך מיין לעצט ביסל געלט, צו וועלכן כ׳האָב מיך מורא געהאַט צוצורירן! זיי דערהערן עפעס אַ גערויש פון דרויסן. זיי לעשן אויס דאָס ליכט און אַנטלויפן. מלכה שטערן (היינט אין ישראל) אַ דערשראָקענע אויף טויט, קריכט ערשט אַצינד אַרוינטער אונטערן בעט. זיי האָבן דאָס פון הינטער דער טיר, וויזט אויס, באַמערקט און קערן זיך אום. ס׳הייבט זיך אָן די מעשה פון פאַרנט: אַז קוים גיט מען זיי נישט אָפ דאָס געלט, שיסט מען אונז אַלעמען. עס העלפט נישט מיין אויסטייטשונג, אַז זי איז פון די דייטשן אַזוי איבערגעשראָקן, און דערפאַר באַהאַלט זי זיך כסדר נאָך היינט. איך רוק אַוועק דאָס בעט און ווייז זיי אַז ס׳איז דאָרט גאָרנישט נישטאָ. זיי זוכן צווישן די ברעטער פון דער פאַדלאָגע. דערווייל הייבט ביסלעכווייז אָן צו טאָגן. זיי גייען אַוועק און זאָגן אָן אַז מ׳זאָל זיך נישט רירן פון די ערטער. אַלע זענען געבליבן נאַקעט, אין די בלויזע העמדער. אַזוי זענען מיר אַלע געזעסן אין דער קעלט ביז אינדערפרי. נאָר גאָט צו דאַנקען, אַלע לעבעדיק געבליבן. איך באַשליס קיינמאָל מער קיין קאָריוו נישט צו קומען. רעד אויך צו די אַנדערע, אַז זיי זאָלן פון דאַנען אַנטלויפן. אָבער לוי ענטפערט מיר, אַז קודם מוז ער דאָס געלט צוריק פאַרדינען.

שפעטער בין איך געווויר געוואָרן, אַז מ׳האָט אים אין קאָריוו דערשאָסן.

קיין ארץ ישראל!

אין וואַרשע פאַרבעט מיך איינער אויף אַ מסיבה. זיין נאָמען איז מיעלניק (היינט אין ישראל). ער זאָגט מיר נישט צוליב וועמען די מסיבה איז. אָבער אַבי נאָר מיט יידן זיין, גיי איך. אין לאָקאַל טרעף איך שוין צווישן אסך פאַרלעך ביי געדעקטע טישן אויך דעם ד״ר פעלדשוּ (בן שם, היינט אין ישראל), מען האָלט רעדעס, מ׳עסט און מ׳טרינקט און נאָך עטלעכע שעה צעגייט מען זיך. ערשט אין עטלעכע וואָכן אַרום דערציילט מען מיר, אַז דער באַנקעט איז איינגעאָרדנט געוואָרן לכבוד ד״ר פעלדשוּ צו זיין אָפפאָרן קיין ישראל.

ער איז אָפגעפלויגן. ס׳מערן זיך קלאַנגען, אַז אויך אַנדערע זענען אַוועקגעפאָרן. מיט וועמען מ׳רעדט הערט מען נאָר אַז ער איז עולה קיין ישראל. עס ציט אויך מיך אַהין, איך קאָן זיך דאָ קיין פלאַץ נישט געפינען, עס שטיקט מיך דאָ די לופט, איך וויל אַנטלויפן פון פוילן, נישט טרעטן מער אויף דער ערד וואָס איז איינגעזאַפּט מיט יידיש בלוט און אַרומגערינגלט פון לויטער שונאים. נישט געבליבן אין פוילן ווי בלויז איין גרויסער יידישער בית־עולם. ניין, אויך דאָס נישט. מ׳קען אפילו אויף קבר אבות נישט גיין. געניג שוין געווען מיט זיי ווען כ׳האָב געמוזט, היינט מוז איך שוין

זהבה, איר מאַן און זייער זונעלע יאָסקע
Zahava, her husband and their child Yoske

נישט, כ׳האָב געפונען אַ חבר אין לעבן. מיר האָבן חתונה אין לאָדזש און באַלד צומאַרגנס פאָרן מיר אַוועק. און שוין פאָרן מיר מיט אַסך אַנדערע יידן אין דעם לאַנד פון אונזערע חלומות — קיין ארץ ישראל.

אַ האַלב יאָר זענען מיר געווען אונטערוועגס. מיר האָבן געטראָפן אַ יידישע בריגאַדע, וואָס האָט זיך מיט אונז שטאַרק

אָפגעגעבן, אונז געבראַנגט פון שענסטן און בעסטן, געהאַלטן אונז אין אַ פרעכטיקער איטאַליענישער ווילע אין פלאָרענץ. אַן אמתע סאַנאַטאָריע. אונז אַרומגערינגלט מיט אַ מוטערלעכער ליבשאַפט, אונז פאַרזאָרגט מיט סערטיפיקאַטן און מיט דער שיף „פרינצעס קאַטערלינג" זענען מיר אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל.

די געראַטעוועטע „אוקראינער"...

פ. ס.

נאָך דער מלחמה, זייענדיק אין לובלין, דערהער איך פלוצים פונווייטנס שרייען:

— פאַני האַלינאַ!

איך דערזע דריי פערזאָן לויפן מיר נאָך, ווילן מיך פאַר־האַלטן, נאָך זיי לויפן נאָך נאָך אַנדערע, ווילן זיי צוהעלפן מיך פאַרהאַלטן. די דריי לויפן צו מיר צו און כאַפן מיך אַרום מיט אַ געוויין:

— Pani nam życie uratowała! (איר האָט אונז גערראַטעוועט ס׳לעבן!).

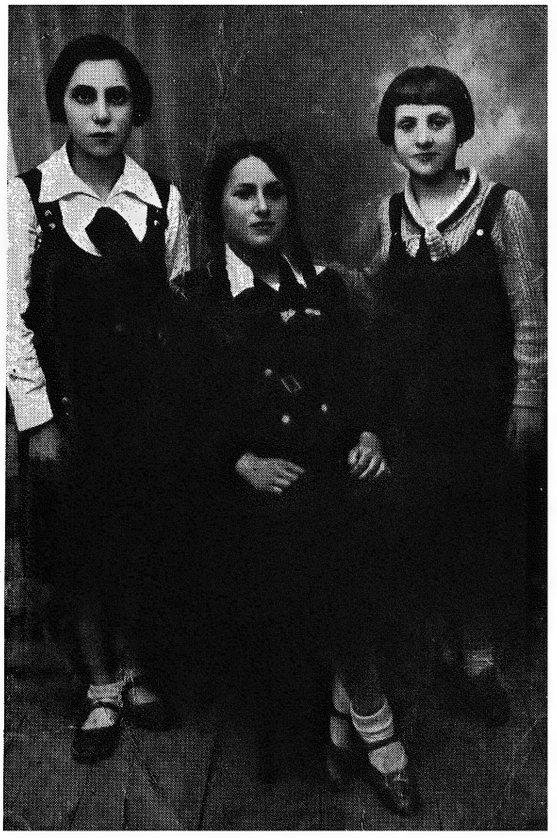
דערווייל הער איך ווי זיי זאָגן אין יידיש צו עטלעכע יידן וואָס שטייען לעבן זיי:

— דידאָזיקע שיקסע האָט אונז אָפגעראַטעוועט פון טויט!

ווי איך דערהער זיי רעדן יידיש — דאָס איז דאָך די אוקראינישע פאַמיליע, פאַל איך אויף זיי אויך אַרויף מיט אַ געוויין און געשריי:

— איך בין דאָך אַ יידישע!

עס איז מיר שווער איבערצוגעבן יענע סצענע. אַלע אַרומ־מיקע האָבן זיך צעווייניט צוזאַמען מיט אונז ווי קליינע קינ־דער. ס׳האָבן זיך צונויפגעזאַמלט נאָך מענטשן. איך האָב זיך שוין געגרייט צו פאַרלאָזן פוילן, האָב איך שוין נישט געקענט גיין צו זיי און זיין מיט זיי אַביסל צוזאַמען. מיר האָבן זיך געזעגנט אוּן געווינטשן אַ שנעלן צוזאַמענטרעף אין ארץ ישראל. וואָס עס איז מיט זיי ווייטער געוואָרן, ווייס איך, ליידער, נישט.

דינהלע אַקערמאַן (ערשטע רעכטס, דערשאָסן); זהבה־גאָלדע איר שוועסטער (אינמיטן) אוּן רייזל ראָכמאַן, גבעתיים—ישראל (לינקס)

Dinahle Ackerman (first right, shot)
Zahava-Golda, her sister (in centre), Reizel Rochman,
Givatayim, Israel (left).

די איבערלעבענישן פון לוי גראסמאן

לוי גרוסמן (רמת־גן. נולד בשנת 1916). השתייך למפלגת „צעירי אגודת ישראל". ברח יחד עם משפחתו מעירתו הבוערת. אחיו הקטן נופל בדרך. הכירוהו ע"י אבנטו החסידי. הגרמנים גוזזים זקני היהודים. פקודה לשאת סרט מגן דוד על הזרוע. חג הפסח. נערך סדר. הנאצים באים ורוצים לחטוף את הבחורות היפות. פורצת המלחמה עם הרוסים. מתעוררת תקוה למפלת הגרמנים. אביו לא רצה להסתתר כי אם ללכת יחד עם כל היהודים. יהודי בלזיץ רוצים כי היהודים שבאו לעירתם ממקומות אחרים יהיו הראשונים לגירוש... לוי ואשתו אסתר (התחתנו בימי המלחמה) עזבו את ילדתם, בת 4 חדשים, מאחורי גורן בכפר. האיכרים מוסרים אותה לגרמנים. הרוצחים הגרמניים אינם יודעים אם הילדה היא יהודיה או נוצריה. עורכים בחינה: שמים לפניה כמה מטבעות. אם הקטנה תתפוס את הכסף — סימן שילדה יהודית היא, ואם לאו — נוצרית. חנה'לה עומדת במבחן. אלקה ורחל, שתי אחיות של לוי, הסתתרו בבונקר. הבונקר מובער ע"י אכרי הכפר ושתי האחיות נשרפות בלהבות. אחיו הקטן יענקלה מוחזק אצל איכר 8 ימים רעב ללא אוכל, ולבסוף הוא נורה. לוי ואסתר מסתתרים בשדה בתוך ערמות אשפה. לכפר באים פרטיזנים יהודיים ומשאירים מתנות בעד היהודים המתחבאים. קרב עם פרטיזנים פולניים. בא השחרור. הילדה הוחזרה. הם נוסעים ללובלין להתראות עם שרידי הפליטה בקוריב. אחר כך עוברים הם ללודז ולברלין ומשם באניה „תיאודור הרצל" עולים הם לישראל.

LEVI GROSSMAN, *Ramat-Gan,* was born in 1916. Belonged to the "Tzeirei Agudat Israel". Fled from the burning town together with his family. His younger brother fell on the way. He was recognised by the Hassidic girdle which he wore. The Germans sheared off the beards of Jews and ordered the Magen David to be worn on their arms. When Passover came, they conducted the Seder and the Germans wanted to take the pretty girls from the table. The war against the Russians aroused hopes of a German defeat. His father did not wish to hide himself, but wanted to go together with all other Jews. The Jews of Belzicz wished the recently arrived Jews to be the first to be sent away. Levi and his wife Esther, whom he had married during the war, left their four-months old baby near a granary in a village. The peasants took her to the Germans, not knowing whether she was a Jewish or a Christian baby. They tried a test. A little heap of money was put down. If the baby clutched at it then she was Jewish; if she did not clutch at it, then she was Christian. Hannale passed the test.

Levi's two little sisters hid in a bunker which was set on fire by peasants. Elkele and Ruchele, the two sisters, were burnt. His little brother Yankele was kept for eight days by a peasant without food and was finally shot. Levi and Esther hid themselves in the open field, in heaps of manure.

Jewish partisans entered the village and left gifts for the hidden Jews. There was a battle with Polish partisans.

Liberation came. They took their child and left for Lublin, where they met the surviving Jews of Kurov. From there they went to Lodz and Berlin, and arrived in Eretz Israel on the "Theodor Herzl"

לוי גראָסמאַן, געבוירן אין יאָר 1916, אַ זון פון יוסף לייב און חיהלע, אַן איינציקל פון אברהם מאיר, וועלכער איז געווען באַוווסט אין קאָריוו מיט זיין שאַרפער פרוימקייט, פאָרביסנקייט, אַ קנאי. אַ חבואה־סוחר אין די דערפער, געהאַט פינף זין און פיר טעכטער. יוסף לייב, דער מיטלסטער פון די פינף זין, איז געווען אויך געזעלשאַפטלעך טעטיק, פריער אין „מזרחי", דערנאָך אין דער „אגודת ישראל". געווען דאָזאָר, און קהילה־קאַסיר אין די יאָרן 1934—1938. ער איז געווען אַ לובלינער חסיד פון ר' שלמהלע אייגער און אָפט צו אים געפאָרן. לוים עלטערן האָבן געווינט אין אַן אייגן הויז אין דער „הויוויליצע", האָבן געצויגן חיונה פון מילנערי און האַנדל מיט מעל. לוי גראָסמאַן האָט אין דער יוגנט געלערנט אין בית־המדרש, ווי אַלע זיינס גלייכן. געווען אַ מיטגליד פון „צעירי אגודת ישראל".

„לכה דודי" זינגט מען שוין נישט

ס'איז עטלעכע טעג פאָרן היסטאָרישן ערשטן סעפטעמבער 1939. יידן ווייסן שוין, אַז די מלחמה־געפאָר איז גאָר נאָנט. די אינציקע צוויי ראַדיאָס וואָס זענען געווען אין שטעטל, איינער ביי מאיר צדוק, דער צווייטער ביי יצחק פון די טשייניע. פון דאָרט זענען אַרויס אַלע נייעסן. אַז יידן פלעגן קומען אינדערפרי מיט טלית און תפילין אונטערן אָרעם, פלעגן זיי שוין אין איינוועגס אויך מיטברענגען די נייעס. פאָרשטייט זיך, אַז דאָס לערנען איז שוין יענע טעג געווען ווי לאָמיך געמאַך. און נישט קיין ווונדער — מערסטנטייל יידן געדענקען נאָך די גרויזאַמקייטן פון יענער מלחמה.

דאָנערשטיק, אַ טאָג פאָרן ערשטן סעפטעמבער 1939, איז דורכן ראַדיאָ איבערגעגעבן געוואָרן, אַז דייטשלאַנד דער־קלערט קריג. באַלד פרייטיק פרי ברענגט מען שוין נייעס פון ראַדיאָ, אַז פארשידענע ערטער פון לאַנד זענען שוין באַמבאַרדירט געוואָרן. וואָס טוט מען? רעדלעך אין מאַרק, רעדלעך אין בית־מדרש. דאָס צוגרייטן פון די וויבער אויף שבת איז שוין פיבערדיק. שלמה טעוול הי"ד טוט זיך אַן זיין שטרייַמל און גייט מקבל שבת זיין מיט אַן אַראָפגעלאָזטן קאָפּ. „לכה דודי" זינגט מען שוין נישט ווי אַלעמאָל. מען באַנוגנט זיך בלויז מיט זאָגן ווערטער אָן געזאַנג. מען הערט שוין נישט דורך יידישע פענצטער די זמירות פון דער שבת־דיקער סעודה. אַלע זענען אומעטיק, נידערגעשלאָגן. שבת אינ־דערפרי הערט מען, אַז די דעמבלינער בריק איז באַמבאַרדירט און צעריסן. דאָס הייסט דאָך שוין גאָר נאָנט פון אונדזער שטעטל. דאָס דאָוונען שבת אינדערפרי איז ווי איבערצוקומען, מ'וויל וואָס שנעלער זיין אין שטוב, ביי די פאַמיליעס, בריידער און שוועסטער. דאָס עסן די צווייטע שבתדיקע סעודה קריכט נישט אין מויל אַריין. מען כאַפט זיך אַריבער צום אַלטן זיידן נתן דוד הערן וואָס ער מאַכט, אַבער אויפן וועג הערט מען

שוין, אַז די באַן־סטאַציע פון פּולאַוו איז שוין אויך באַמבאַר־דירט. דאָס הייסט, אַז דאָס אומגליק טרעט אַלעמאָל נעגטער. אין בית־המדרש נאָכן עסן לערנט מען נישט, נאָר מ׳זאָמלט זיך אין קרייזלעך אוּן רעדלעך. עס הערן זיך נאָך אפילו איינצלנע וויצן, אָבער דאָסמאָל געפינען די וויצן נישט קיין אָפּקלאַנג. די שוועכע כמאַרע רוקט זיך צו אַלץ נעגטער אוּן נעגטער. אויך שבת־צוגאַכטס קען מען נישט שלאָפן אַ גאַנצע נאַכט. יעדע נייע ידיעה וועכט איבערגעקייט אוּן איבער־געגעבן פון איינעם צום צווייטן. עס פעלן אויך נישט קיין גוזמאות.

די פּוילישע רעגירונג דערקלערט אַן אַלגעמיינע מאָבי־ליזאַציע. אַלע זענען גרייט צו גיין אויפן פראָנט קעגן די דייטשן. אַ טרויעריקן אייגדרוק מאַכט די ערשטע עוואַקואַציע פון שכנותדיקן שטעטל פּולאַוו בּיי דער ווייסל (16 קילאָ־מעטער פון קאָריוו). די עוואקואירטע יידן געפינען צייטווייליקע ווינונגען בּיי קאָריווער יידן. מען ענגט זיך צונויף, אַז ברידער יידן זאָלן האָבן אַ פּלאַץ.

אוים מאַרקושאָווער יאָריד. ס׳מיליטער אַנטלויפט

ס׳מאַרשירט מיליטער מיט אַמוניציע אויפן לובלינער וועג. דאָס באַשטעטיקט דעם געדאַנק, אַז בּיי דער ווייסל וועט מען זיך אַוועקשטעלן מיט אַ קעגנשלאָגט. אוּן דאָ זענען אַלע אַרומיקע שטעטלעך אין געפאָר. עס הייבט זיך אָן אַ יקרות פון לעבנס־מיטלען. יידן ווילן ווי עס איז קעמפן קעגן דעם מאָראַליש, אָבער ווען דער פּוילישער קאָמיסאָר הערט, אַז לוי יצחק כאַדאַק הייבט די פּריזין פון נאָפט, וועכט זיין גע־וועלב פאַרמאַכט אוּן פאַרחתמעט. פאַרשידענע דעות בּיי יידן: ווער סע האָט רחמנות, אוּן ווער סע זאָגט — „אַ מצוה אויף אים!״ אָבער די שרעק פאָר דעם מאָרגן שוועכט דאָס אַלץ אַרויבער.

טראָץ דעם נישט קענען איינשלאָפן אויך זוכטיק בּיינאַכט, שטאַרקט מען זיך מאָרגן מאָנטיק צו גיין אויף דעם מאַרקושאָ־ווער יאָריד. דאָס איז דאָך די הויפּטבאָזע פון יידישע פּרנסות אין קאָריוו, אָבער דער יאָריד ווערט דורך פּאָליציי צעטריבן. מען האָט מורא פאָר אַ באָמבאַרדירונג, וואָס קען קאָסטן מענטש־לעכע לעבנס. קוים מען קאָן זיך דורכשטופן מיטן וואָגן, כדי צו קאָנען קומען צוריק אַהיים. ריזיקע כוואַליעס פון וואָנדע־רער אוּן מיליטער אויסגעמישט, נישט צו קענען אונטערשיידן ווער איז דאָ מער אין צאָל — ס׳מיליטער, אָדער די ציווילע בירגער. די פּאָליציי ווייל מיט מי לענקן ס׳מיליטער אין זייער ווענ קיין לובלין אוּן די בירגער קיין לובּאַרטאָוו, אָבער די בירגער לויפן אַן סדר, ווייסן נישט ווואָהין.

אויך קאָריוער יידן, זענדיק דאָס, הייבן שוין אַן זיך פאָקן, נעמען די פּעקלעך אויפן פלייצע אוּן וואָנדערן.

דינסטיק פליען שוין דייטשע עראָפּלאַנען איבער קאָריוו. דער גרעסטער טייל פּוילישׁ מיליטער מיט געוועראָל רידד־שמיגלי קאָנצענטרירן זיך אין קאָריווער אומגעגנט.

וואַנדערונג אין די דערפער. ערשטע פאַרווונדעטע

מיטוואָך בּיינאַכט. אַ גרופּע פון 50 עראָפּלאַנען איבער קאָריוו. יידן הייבן אָן, יעדער אין זיין ווינקל, טראַכטן וואָס צו טון. עס קומט פאָר אַ באַראַטונג פון אונדזער פאַמיליע בּיי יעקב לייזערן. בּיי אונז בּלייבט: נישט פאַרלאָזן קאָריוו, נאָר זיך באַהאַלטן בּיז די געפאָר וועט אַריבער. אַזוי ווערט אויך באַשלאָסן אויף די באַראַטונגען בּיי נאָך פאַמיליעס (אוּן ווי קען דען זיין אַנדערש, צופיל הונדערטער יאָרן זיצט מען איינגעזעסן, וווּ וועט מען לויפן?). עס הייבט זיך אָן אַ וואַנ־דערונג אין די דערפער פון דער אומגעגנט. מען הערט שרעק־לעכע באַמבן־אויפרייסן, אין קוזמיר, אויך הינטער קאָריוו פאַלט אַ באָמבע. דאָס פאַרשטאַרקט נאָך די פאַניק, זי כאַפּט אַ־יום יעדן איינעם.

פרייטיק אינדערפרי וואַנדערט אַוועק יעקב לייזערס גאַנ־צע משפּחה אוּן אונזער משפּחה קיין באָגוטשין. דעם זעלבן טאָג, דעם 8־טן סעפּטעמבער, קומט דאָס ערשטע ממשותדיקע אומגליק אויף קאָריווער יידן. עס קומט פאָר אַ שרעקלעכע באָמבאַרדירונג אויף קאָריוו אוּן אומגעגנט. די באָמבעס מאַכן אַן שריפות אוּן עס הייבט אַן ברענען אין אַלע פיר עקן שטאָט. דאָס פייער באַהערשט דאָס גאַנצע שטעטל. פון הויז צו הויז, אוּן פאַרשרעט דאָס גאַנצע האָב־אוּן־גוטס וואָס מען האָט געהאַרעוועט דערויף יאָרן, גאַנצע דורות!

עס זענען ראַנירט געוואָרן משה לערמאַנס אַ טאָכטער, איטשע, שמואל חאַניסמאַנס, בּיי אים וועכט צעבראָכן די האַנט. די קלאָגערייַ אוּן געוואַלדן טראָגן זיך בּיז צום הימעל. אין דאָרף באָגוטשין זענען מיר געזעסן אַ גאַנצן שבת. באַלד שבתצוגאַכטס לויפט דער פאָטער געוואָר וועכן וואָס איז ג׳ע־וואָרן מיטן אַלטן זיידן נתן דוד. ער טרעפט אים זיצן אויף דער בלאָנייע מיט נאָך יידן.

אָט אַזוי איז דאָס איינגעזעסענע שטעטל צעשפּרייט ג׳ע־וואָרן אין פאַרשידענע ריכטונגען, אָבער אַלץ נאָך קלאַמערנ־דיק זיך אַרום דעם שטעטל, אין דער אומגעגנט. אַז דאָס ברע־נען שטעלט זיך אַביסל אָפּ, זעט מען שוין דאָס אומגליק: פון שטעטל איז געוואָרן אַביסל אַש. קיין איין גאַנצע שטוב איז נישט געבליבן. דאָס בית־המדרש, די שול — אַלץ אַ הויפן אַש.

לויט דער חסידישער גאַרטל דערקענט דעם געהרגעטן ברידער

זוכטיק פאַרגלוסט זיך דווקא מיין ברודער משה גיין קיין קאָריוו זען וואָס עס איז געוואָרן פון שטעטל. עס איז שוין פאַרנאַכט, ער איז נאָך נישטאָ צוריק. מיר הייבן אָן איבער־קלערן, איך לויף קיין קאָריוו — ער איז דאָרט נישטאָ. איך לויף קיין מאַרקושאָוו אוּן געפּין אים אויך נישט. איך קען נישט איינרוען. צוויי אַזייגער פאַרטאָג לויף איך ווידער. איבערן וועג ליגן דאָרט אַ סך געהרגעטע. ס׳רוב זעלנער. מיר פאַלט נישט איין צו קלערן, אַז ער ליגט דאָ צווישן די טויטע. כ׳גיי אַהיים מיט גאָרנישט, אָבער ווען מיר באַקומען ידיעות פון ר׳ יאַנקל מאַטעסעס, דער מורה הוראה פון שטעטל, אַז מען האָט געפונען אַ געהרגעט יינגל אויפן וועג, אוּן אין קע־שענע אַ חסידישן גאַרטל, איז דער פאָטער אַוועק צו ר׳ יאַנקעלע מאַטעסעס געוואָר וועכן. ער האָט גלייך דערקענט דעם גאַרטל. דאָס אומגליק איז געשען. דער טאָטע איז אַהיים־געקומען אוּן אַ קאָשמאַר האָט געגומען דריקן אויף אונזערע נשמות. דאָס איז געוועון אונזער ערשטער קרבן.

ראש השנה האָבן מיר געדאַוונט צוזאַמען. מער געווייַנט ווי געדאַוונט. געבעטן, אַז דאָס נייע יאָר זאָל אונז ברענגען טרייסט אוּן ישועה.

דאָס פּוילישע מיליטער אַנטלויפט, דעזערטירט. די אי־בערגעוויכט פון די דייטשן איז אַ געוואַלדיקע. זיי האָבן שוין פאַרנומען לובלין. זעט אויס, אַז עס איז נישט ריכטיק געווען

די ווערסיע, אַז דאָס דייטשע מיליטער וועט זיך אַוועקשטעלן ביי דער ווייסל אוּן ווייטער נישט גיין. זיי מאַרשירן מיט זיג ווייטער שוין ביזן טייך בוג.

אונזער שטעטל איז אינגאַנצן אָן מיליטער. דאָס פּוילישע מיליטער איז אַוועק. דאָס דייטשע מיליטער איז נאָך נישט אַריין. די משפּחה הייבט זיך אָן פאַנאַנדערגיין. יעקב לייזער פאַרלאָזט באָגוטשין אוּן פאָרט צו זיין טאָכטער אוּן איידעם קיין בעלזשיץ. מיין פאָטער, מוטער אוּן מיר אַלע פאָרן קיין מאַרקושאָוו, צום מחותן חיים יונה קיטנקאָרן. יהושוע, מיין טאָטנס ברודער, איז נאָך געבליבן אַ שטיקל צייט אין באָגוטשין, אָבער אויך אַוועק קיין קאָנסקעוואָליע. אָט אַזוי איז שוין אויך אונזער משפּחה צעשפּרייט אויף פאַרשידענע זייטן אוּן יעדער וועט דאָרפן טראָגן די לאָסט אוּן צרות באַזונדער, ווי זיין גורל וועט אים ברענגען.

שערן די בערד, אָנטוּן דעם מגן דוד

ביסלעכווייז הייבן זיך אָן צו באַווייזן די דייטשע טרופּן, פאַרנעמען מאַרקושאָוו. זיי רייסן זיך אַריין אין אַ „שטיבל" וועו מען האַלט אינמיטן דאַוונען, אָבער זיי טוען אונז גאָרנישט. מיר זענען נאָר אָפּגעקומען מיט בלויז שרעק. ביסלעכווייז הייבן זיי אָן פּוּן אונז פאָדערן, אַז מיר זאָלן רייניקן די שאָסייען, פּוצן די גאַסן. נאָכן אויספאַלן פּוּן די ערשטע שנייען, נאָך סוכות, הייבן זיי אָן שניידן בערד, ס׳הייבן זיך אָן גוואַלדטאַטן. זיי שלאָגן ברוטאַל מיט שטעקנס.

אין הויף שטייט דער דייטשער מיליטערישער שטאַב. עס באַווייזן זיך דייטשע ס.ס. זיי גיבן אַרויס אַ באָפעל אָפּצושערן די בערד. זיי שלאָגן מערדערלעך יעדן יידן וואָס זיי באַגעגענען. עס ווערט פאַרבאָטן יידן צו גיין אין די דערפער. דער ווינטער איז אַ שטאַרק קאַלטער, יאוש נעמט פייניקן אוּן דריקן.

אויפן נאָווי־רינעק ביי יאַנקל פיינשמיד (בעלזשיצער) האָבן זיך פאַרזאַמלט 8 משפּחות, צווישן זיי מעכל טענענבוים, שמואל יצחק ניימאַרק מיטן איידעם, עוזר גראָסמאַן דער זון פּוּן יעקב לייזער. נאָך 12 ביינאַכט קלאַפן די ס.ס. אוּן אַ פאַרוואָס שלעפן זיי אַרויס עוזרן וואָס איז אַ זייער שוואַכער יונגערמאַן, וואַרפן אים אַריין אין שניי אוּן צעשלאָגן אים אַזוי, אַז ער איז שיער נישט געשטאָרבן אונטער זייערע הענט. אַזוי טאָג־טעגלעך אָן אַנדערער קרבן. מען הייבט אָן צו טראַכטן וואָס צו טוּן, אַז די ס.ס. זאָל נישט אַזוי פייניקן. עס ווערט באַשלאָסן ביי די קאָריווער יידן אונטערצוקויפן די ס.ס. מיט געלט. איבערגעבן זאָל עס אַ פּוילישער פאָלקס־דייטש אולריך, וועלכער איז געווען אַ שפּיאָן, וואָס האָט זיך געהאַט באַזעצט אין קאָריוו נאָך לאַנג פאָרן קריג, געעפנט אָן עלעק־טראָוניע, אָבער אין געהיים געדינט די דייטשן. אברהמטשע גאָלדבערג האָט אים איבערגעגעבן דאָס געלט. עס איז עטוואָס שטילער געוואָרן. פּוּן צייט־צו־צייט האָבן זיי געמוזט שפּייזן זייער סאַדיזם, אָבער עטוואָס האָבן יידן אָפּגעאָטעמט.

גלייכצייטיק מיטן באָפעל אַז יידן טאָרן נישט פאַרלאָזן די שטאָט, נישט גיין אויף די דערפער, איז אויך אַרויס דער באָפעל אַז יעדער יייד מוז אָנטאָן דעם מגן־דוד־צייכן. אויבער וועט זיך באַווייזן אין גאַס אָן דעם, ווערט ער געשאָסן.

קלעפּ אוּן רויבעריי ווערט אַ געווייגלעכע טעגלעכע דערשיינונג. אין דעם פּוילן בעכער מיט צרות ווערן אָבער אויך אַריינגעגאָסן טראָפנס פּוּן שמחה, אין מיין פערזענלעכן משפּחה לעבן. דאָס מיין איך מיין טאָטנס באָשלוס, אַז איך, מיט מיין

לוי גראָסמאַן, זיין פרוי אסתר, אוּן זיין שוועסטער רבקה
Levy Grossmann, his wife Esther and his sister, Rivka

כלה זאָל לעבן, זאָלן שטעלן אַ חופה. עס פאָרן זיך צוּנויף געסט פּוּן קאָריוו. אויך דער זיידע נתן דוד קומט צו פאָרן. מיר ווינטשן זיך לחיים, מיר זאָלן דערלעבן צו זען די נחמה.

אין מאַרקושאָוו, דאָרט וווּ איך בין געווען שוין ביי מיין שוועסטער מיט מיין פרוי, דאָרט איז פאַרהעלטנישמעסיק געווען רואיקער. ביז דאַן זענען נישט געקומען קיין באַזונדערע גשעענישן.

מען פּראָווט דעם סדר. די דייטשן ווילן מיידלעך

אָט קומט שוין אָן פּסח. צוּ דער פסח־נאַכט פאַרזאַמלען זיך עטלעכע יידן ביי חיים שוחט אָפּזאָגן די הגדה אוּן פּראָוון דעם סדר. אינמיטן נאַכט קלאַפּן עטלעכע דייטשן, זיי זאָגן, אַז דאָ איז אַ פאַרזאַמלונג. מען דערקלערט זיי, אַז דאָס איז פייערטאָג. זייערע הינטישע אויגן דערזען מיידלעך, פאָדערן זיי, אַז זיי זאָלן מיט זיי מיטגיין. עס געלונגט זיי אָפּצוּנאַרן, אַז אין דער צווייטער שטוּב אין אַנדערן הויז געפינען זיך נאָך שענערע מיידלעך. אַז זיי גייען דאָרט אַהין אוּן טרעפן דאָרט אַ פאָר אַלטע וווּיבער, זענען זיי אין כעס אוּן דערשיסן אויפן אָרט שלמהן, חיים שוחטס זון.

עס איז אַרויס אַ באָפעל, אַז יעדער יייד מוז ברענגען דאָס פּוטערוואָרג. קאָריוו אוּן אומגעגנט ווערט אויפגעפאָדערט צו־שטעלן 100 יונגעלייט אויף צו טרוקענען יאָנישאָוער זומפּן (נעבן יוזעפאָוו). עס גייען צו דער אַרבעט צווישן אַנדערע אויך אברהם האָניגסבלוּם אוּן אָן אייניקל פּוּן נתן דוד מיג־דאָלעק (מיין זיידע), אויך לוי יעביץ — אָן אייניקל פּוּן אלטער יעביץ — ביי שוואַרע באַדינגונגען אוּן אונטער קלעפּ זענען זיי איבערגעקומען די 3 חדשים אַרבעט.

די מלחמה קענען די רוסן גיט אוּנז האָפענונג

אַ געהויבענע שטימונג האָט זיך אָנגעהויבן ביים אויס־ברוך פּוּן דער מלחמה קעגן די רוסן. יידן זענען געוועו זיכער, אַז אין רוסלאַנד דערוואַרט די דייטשן אַ מפלה. אוּן דערמיט

וועט נעמען אַ סוף. אָבער צי וועלן מיר דאָס דערלעבן צו זען מיט אונזערע אייגענע אויגן? שווער צו זאָגן יאָ. די פאַנ־טאַזיע האָט געאַרבעט. אָט דערציילט וועה, אַז וועג מען גייט אויף דער בלאָניע אוּן מען לייגט צוּ אַן אויער צו דער ערד, הערט מען שיסעריי־עך. דאָס שיסן אַוודאי די רוסן צוריק. אַ סך יידן זענען געלאָפן צוּליגן זייערע אויערן צו דער בלאָניע, כדי צו הערן די שיסעריי־עך. די מלחמה מיט רוסלאַנד פאָר־שלעפט זיך אַלץ ווייטער אוּן ווייטער. דאָס דייטשע מיליטער ווערט אַלץ מער ברוטאַלער אוּן סאַדיסטישער. יעשען־צייט, אַן שום סיבה, דערשיסט אַ דייטשער סאָלדאָט משה דוד ריצערס אַ זון. דאָס דערשיטערט ווידער די יידישע באָפעלקערונג.

פּוּרים 1942 דערהערט מען די שרעקלעכע בשורה, אַז אין לובלין האָט מען געמאַכט אַ סעלעקציע. מען האָט אויס־געקליבן אַ סך גרופּעס יידן אוּן זיי אַוועקגעשיקט. מען ווייסט נישט ווּ זיי קומען אָהין. אויך פּוּן אַנדערע ערטער הייבט מען אָן הערן ענלעכע בשורות רעות. ס׳זעט אויס, אַז די דייטשן האָבן באַשלאָסן אומברענגען די יידן.

„וואָס עס וועט זיין מיט אַלע יידן, וועט זיין אויך מיט מיר"

וועגן פּוּרים איז שוין נישט געטראַכט געוואָרן, יעדער האָט שוין אָנגעהויבן טראַכטן ווי אַזוי זיך ראַטעוונען אוּן ניצול ווערן פּוּן די מערדערישע הענט. שביעי של פּסח קומט אָן דאָס אומגליק אויף אויף אונזער שטעטל. ס׳דערשיינט אַ באַ־פעל, אַז אַלע קאָריוואָר יידן זאָלן זיך צונויפזאַמלען אין מאַרק. זקנים, קראַנקע אוּן די טראַגעדיקע פרויען זענען גלייך דער־שאָסן געוואָרן אויפן פלאַץ. די רעשט געבליבענע, חוץ גע־ציילטע, וועלכע עס איז געלונגען צו אַנטלויפן אוּן זיך אויס־באַהאַלטן, פירט מען אַוועק קיין קאָנסקיוואָליע. דאָרט האָלט מען זיי אָפּ צוויי טעג אוּן מען שיקט זיי קיין בעלזשיץ. דאָרט זענען זיי שוין אומגעקומען. אויך אין מאַרקושאָוו ווערן אייג־געזאַמלט דעם לעצטן טאָג פּסח אַלע יידן. מען קלויבט אויס 500 יוּגנטלעכע וואָס זענען קרעפּטיק אוּן אַרבעטס־פּעאיק אוּן די רעשט פירט מען אַוועק קיין נאַלענטשאָוו.

איך בעט זיך ביי מיין פּאָטער אוּן מוטער: אַנטלויפט, באַהאַלט אייך, צו־וואָס זאָלט איר גיין אויף אַ זיכערן טויט? אָבער מיין טאַטע ענטפערט: וואָס עס וועט זיין מיט אַלע יידן, וועט זיין אויך מיט מיר. איך וויל זיין מיט אַלע יידן צוזאַמען.

אַטאַזוי בין איך געבליבן אַן פּאָטער אוּן אַן מוטער, נאָר איך אוּן מיינע שוועסטערן חנה־טויבע, רבקה, עלקע, רחל, אוּן מיין ברודער יאַנקעלע. מיר זענען אַנטלאָפן קיין גאָר־באָוו. מיר זענען אַריין צו אַ באַקאַנטן פויער (יאָן וואַרטאַץ) אוּן פאָר אַ געהעריקער סומע געלט פאַרדינגט ער אונז אַ פלאַץ ווּ מיר זאָלן זיך ביי אים אויפהאַלטן. מיר זיצן ביי אים אַזוי פיר וואָכן, ביז אומגעפער פאָר שבועות. דאָן הייבט מען שוין אָן וועלן צוריק זיך צונויפקומען קיין מאַרקושאָוו. מען מיינט אַז די מערדעריי־ען האָבן זיך שוין אָפּגעשטעלט. מען שטעלט מאַרקושאָוו אַ קאָנטריבוציע פּוּן 60 טויזנט זלאָטע. מיר זענען צוריק קיין מאַרקושאָוו, אָבער לאַנג איז מען דאָרט נישט געזעסן רויאיק. עס הייבט זיך ווידער אָן צוואַנגס־אַרבעט, מערדערלעכע קלעפ. פאָר שבועות 1942 קומען אָן ידיעות, אַז מען וועט ווידער מאַכן אַ סעלעקציע. מיר לויפן ווייטער קיין גאַרבאָוו, אָבער דאָן איז שוין אין גאַרבאָוו אויך נישט מעגלעך געווען צו זיין. די פאָליאַקן שרעקן זיך צו באַהאַלטן יידן. וו׳ נאָר מיר זענען אָנגעקומען קיין גאַרבאָוו, באַפאַלן אונז עטלעכע גוים אוּן שלאָגן אונז. די שוועסטערן צעלויפן זיך. יעדער אין אַן אַנדער ווינקל. מיר האָבן זיך צוריק צו־זאַמענגענומען אוּן קלערן ווּאָס צו טון. מען זאָגט, אַז אוּלריך האָט ביי זיך איינגעאַרדנט אַ ווערקשטעל אוּן ער זאָגט צו, אַז ווער עס וועט ביי אים אַרבעטן, איז ער פאַראַנטוואָרטלעך, אַז ער וועט אים אויסהאַלטן מיטן לעבן ביזן סוף קריג. אַ סך האָבן אים געגלייבט. אָבער מיר האָבן בעסער באַשלאָסן צו פאָרן קיין בעלזשיץ (ביי לובלין), צו אונזער שוועסטער חנה־טויבע. גייענדיק קיין בעלזשיץ איז אונז באַפאַלן אַ גרופּע שקצים אוּן אונז שרעקלעך צעשלאָגן. איך הייב זיך אָן ביי זיי בעטן, זיי זאָלן אונז לאָזן גיין אונזער וועג. פאָר אַ געוויסע סומע געלט האָבן מיר זיך אָפּגעקויפט אוּן איינער פּוּן זיי האָט אונז געהאָלפן אָנקומען קיין בעלזשיץ, ער איז געגאַנגען פאָרויס, מיר נאָך אים, ביז מיר זענען געקומען קיין בעלזשיץ.

צווישן יידן גופא: ענקערע יידן, אונזערע יידן...

חנה טאָבע איז אין יאָר 1942 אומגעקומען צוזאַמען מיט איר מאַן יחיאל האָניקסבלום בעתן גיין קיין מאַרקושאָוו אונז זוכן. פאָליאַקן האָבן זיי געכאַפּט אוּן איבערגעגעבן צו די דייטשן, וועלכע האָבן זיי דערשאָסן צוזאַמען מיט נאָך 43 מאַרקושאָווער יידן. חנה טאָבע איז אַלט געווען 25 יאָר, איר מאַן 26 יאָר, זייער יינגעלע, שמואלעלע, וואָס איז אַלט געווען 1 יאָר. גאָט זאָל פאָר זיי נקמה נעמען!

חנה טאָבע, לויס שוועסטער
Levy's sister Chana Taube,

אין יאָר 1942 איז געשטאָרבן דער זיידע נתן דוד. שווער געווען צו ווייי־נען נאָך אַזעלכע צרות. נישט באַקוּ־מענדיק קיין שום ידיעות פּוּן טאָטע־מאַמע, האָבן מיר זיך אָנגעהויבן צו־געווויינען צום געדאַנק, אַז געוויס איז זייער סוף געווען ווי פּוּן אַלע יידן. במשך פּוּן איין טאָג זענען אָנגעקומען קיין בעלזשיץ אַלע שוועסטערן. ס׳איז געקומען צו פאָרן יעקב לייזער, עזור, יחזקאל. מען פרעגט זיך אויס איינער דעם צווייטן, אָבער מיר הערן נאָר ידיעות פּוּן פיין אוּן גרויל. יעקב לייזער צעוויינט זיך הערנדיק וועגן גורל פּוּן אונזער פאָטער אוּן מוטער. מיר ווייגען צוזאַמען מיט זיי. אויך אונזער נייגעבוירן טעכטערל האָט קיין טרייסט נישט געקענט ברענגען.

עס קומט אָן אַ פאָדערונג פּוּן די דייטשן צוצושטעלן 1500 יידן קיין מאַידאַנעק. זיי זאָגן, אַז דאָרט וועלן די יידן נאָר אַרבעטן. אָבער מיר ווייסן שוין, אַז דאָס איז נאָר צום טויט. אוּן דאָן הייבט אָן פאַלן די מאָראַל ביי די בעלזשיצער יידן. זיי, די שטענדיקע איינוווינער, זענען קעגן אַריינגע־וואַנדערטע יידן אין זייער שטעטל. זיי פאָדערן אַז די 1500 מאָן זאָל מען נעמען נאָר פּוּן די איינגעוואַנדערטע. מיין פע־טער יעקב לייזער הייבט אָן ארויסווייזן סימנים פּוּן נערוון־דערשיטערונג. מיר זענען הילפסלאָז אים צו העלפן. מען הייבט אָן זוכן אַלע אַריינגעפאָרענע. איך באַהאַלט מיך אויף אַ בוידעם. מען האָט אונז נישט געפּונען. מיר הערן אַז אין דאָרף טאָמאַשאָווייצע דאָרף דער פריץ פאַלוזשאַנסקי מענטשן פאָר דעם אַרבעטס־וועלק פאָר דער דייטשע מאַכט. ער ברענגט

אַ דערלויבעניש פון לובלין פאר 17 מענטשן. מיר פאַרשאַפן זיך פאַר 500 זלאָטעס אַן אַרבעטס־שיין און אַ דאַנק דער שתדלנות פון אב־המלע טאַמאַשאָוויצער ווערן מיר צוגע־נומען צו דער אַרבעט און בייַ אים ווילנען מיר צוזאַמען, איך, מיין פרוי, מיינע שוועסטערן און ס׳ברודערל, אַלע 17 משפ־חות. עס געפינט זיך מיט אונז אברהמעלע אַבערקלייד און זיין שוועסטער פייגע מיט איר מאַן, בער לאַטערשטיין, אויך זייער קליין ברודערל דודל, 12 יאָר אַלט. איך און מיין פרוי אסתר הייבן אָן אַרבעטן. תחילת איז די אַרבעט נישט געווען שווער. אַבער שפעטער האָבן מיר אויך געאַרבעט אויפן פעלד, און שווערער ווי אַלע פאַראַבקעס. אַבער מיר האָבן זיך געפרייט מיט אונזער שטיקל געשענקט. לעבן, כאָטש אונזער בעכער צרות האָט נאָך געזאָטן.

אונזער 2 חדשימדיק קינד. יעקב־לייזער — אַראָפ פון זינען

נאָך סוכות 1942. איך האָב שבת בראשית געמוזט פאָרן אויף דער סטאַציע סאַדורקע לאַדעווען אַ וואַגאָן קרויט. איך קום פאַרנאַכט אַהיים, צווישן אונזערע 17 פאַמיליעס ברעכט מען זיך די הענט, מען ווייַנט. עס איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע מוזן פאָרן מיטן טראַנספאָרט קיין בעלזשיץ. דאָ האָבן מיר שוין געוווסט, אַז מען ליקווידירט די רעשט געבליבענע יידן. עס זענען שוין דאָן דערגאַנגען ידיעות, אַז אין בעלזשיץ ווערן יידן פאַרברענט, אַדער געשאָסן. איך באַראַט זיך מיט מיין פרוי, וואָס טוט מען? זי זאָגט, אַז מיר טאָרן נישט לויפן אַנטקעגן דעם טויט. מיר באַשליסן צו אַנטלויפן. דאָס צוויי חדשימדיקע קינד וויקלען מיר איין אַן וואַרעמער קאַלדרע און 12 ביינאַכט אַנטלויפן מיר צום דאָרף באָגוטשין, צו אַ באַקאַנטן פויער, גניעטשאָק. מיר קלאָפן בייַ אים אָן, ער מאַכט אויף און בלייבט פאַרוווונדערט. ער הערט אויס מיין ביטע, אַז מיר זאָלן געפינען בייַ אים שוץ עטלעכע טעג. ער דרייט זיך, ער קאָן נישט, האָט מורא, אָבער איך בעט אים מיט געוויין. עס פאַסט אים נישט אָפצוזאָגן און ער איז מסכים, נאָר אויף עטלעכע טעג. מיר קומען זיך דערווייל צוזאַמען ביסלעכווייז אַלע שוועסטערן און אויך אונזער קליין ברודערל יאַנקעלע. מיר הערן, אַז אין קאָריוו, נאָך דער ליקווידאַציע פון יידן, האָבן זיך אומגעפער אַ 30 יידן איינגעאָרדנט אין אַרבעטס־לאַגער אונטער דער אויפזיכט פון אולריך, דעם פאָלקס־דייטש, אַלס אָנפירער איז געווען אברהמטשע גאָלד־בערג. איך שיק צו אים מיין שוועסטער רבקה זי זאָל אים בעטן ער זאָל מיך אַריינענעמען אין דעם אַרבעטס־לאַגער. ער ענטפערט, אַז אין אַרבעטס־לאַגער איז אוממעגלעך, אַבער אַז איך וועל זיין נעבן אים אין קאָריוו, וועט ער מיט דער צייט קענען עפעס טון.

עס קומען אַלע מאָל דייטשן אין באָגוטשין רעקווירירן חזירים און תבואה, זיי וואַרפן אָן אין דאָרף אַ שרעק. גניע־טשאַק קומט אַלע מאָל אַריין צו אונז דערמאָנען, אַז מיר קאָנען בייַ אים נישט לאַנג זיין. מיר הייבן זיך אויף און באַ־נאַכט גייען מיר צווייווייז, נישט צוזאַמען, קיין קאָריוו. מיר גייען גלייך צו אברהמטשע גאָלדבערג. מאָטל זאַלצבערג העלפט אונז באַקומען אַ ווינונג בייַ אַ פויער וואָס האָט זיך באַזעצט און אויסגעבויט פון אַ חורבה אין קאָריוו וואָס איז געבליבן פון יידן. אומגעפער אין דער צייט קומט אויך צו פאָרן דער פעטער יעקב לייזער און יחזקאל נחמיה. אַבער צו מיין גרויסן צער איז שוין דאָן יעקב לייזער אינגאַנצן אַראָפ פון זינגען. דאָס האָרץ ווייַנט אויף דעם טייערן, ערלעכן ייד. ער האָט נישט געקאָנט איבערשטאַרקן זיך, נאָכדעם ווי מען האָט זיין פרוי ליקווידירט.

אַויעקגעוואָרפן ס׳קינד. די קריסטן פרוזון אוים צי ס׳איז אַ יידישס...

מיר קלערן עצות ווי אַזוי זיך צו באַהאַלטן. מיר הערן שוין, אַז אויך דאָ, אין קאָריוו, ווערט מען אַ ליאַדע טאָג ליק־ווידירן ס׳רעשט ביסל יידן, אויך די 30 מאַן וואָס אַרבעטן אונטער אולריכן. אין אַ שיינעם העלן טאָג האָבן די דייטשע מערדער איינגעזאַמלט אַלעמען בייַ חיים ראָזען אין קעלער, אוז אַלעמען אויסגעשאָסן. מיר האָבן נישט געהאַט קיין צווייטן וועג און אַנטלאָפן אויף די פעלדער דורך אונטערוועגן. מיר באַגעגענען אַ פויערטע פון פליניק. זי דערציילט אונז, אַז זי לויפט פון קאָריוו. זי האָט געהערט אַ שטאַרקע שיסעריי און אַנטלאָפן. מיין פרוי הייבט זיך אָן בייַ איר בעטן:

— דו זעסט דאָך אַז עס איז אַ פראָסט, אַ שניי, האָב רחמנות, ווייז מיר ווו דו ווינסט און גיב דעם פיר חדשימדיקן קינד אַביסל וואַרעם וואַסער. זי האָט מורא, אָבער מיר טרעטן פון איר נישט אָפ, און גייען מיט איר מיט. עס ווייזט זיך אַרויס, אַז דאָס איז די פרוי פון מיכאל שיקאָראַ. זי באַראָט זיך מיט אים און ער דערלויבט אונז זיין עטלעכע טעג. מיר דערוואַרעמען דאָס קינד מיט אַביסל וואַסער. דאָס קינד הייבט אָן עפענען די אייגעלעך און ווערט פרייליעך. אין דער צייט זאַמלען זיך אויך איין די שוועסטערן מיט יאַנקעלען. זיי געפינען זיך ערטער בייַ פאַרשידענע פויערים. איך באַצאָל שיקאָראָן אַ סכום געלט און אַזוי זענען מיר אָפּ עטלעכע וואָכן. חוץ די מורא פאַר די דייטשן אויסצובאַהאַלטן יידן ווערן די פויערים אויך אויפגעהעצט פון די אייגענע אנטי־סעמיטן. ווו וועלן מיר אַצינד ווייטער גיין? אַזוי ווערן מיר געיאָגט ווי די הינט. פון איין אָרט צום צווייטן, מיט אַ קליין שוועלבעלע אויף די הענט. איך לייג פאָר דעם פויער שיקאָראָ, אַז ער זאָל בייַ אונז צוגעמען כאָטש דאָס קינד. מיר ווילן אים באַצאָלן אַ סומע געלט. אָבער ער וויל נישט. מיר ווייַנען פאַר אים, בלאָגען אים און ער וויל שוין מסכים זיין, איז אָבער בייַ אים דאָ אַן איינגעוואַנדערטע קריסטין פון דאַנציג, און זי וויל בשום אופן נישט. זי זאָגט, אַז זי וועט אונז מסרן. ער וועגדעט זיך צו אונז שטרענג און מיר מוזן פאַרלאָזן זיין

חנהלע גראָסמאַן, 4 חדשים אַלט, אונטערגעוואָרפן הינטער אַ סטאָדאָלע
Chanale Grossmann, 4 months old, abandoned near a granary

ווּוינונג. מיר באַשליסן פֿרוווּן גיין צוריק קיין באָגוטשין צו גניעטשאַקן. איך שיק אַוועק קיין באָגוטשין די שוועסטערן מיט יאַנקעלען אוּן מיר פֿרוווּן ווייטער האַנדלען מיטן פֿויער. אָבער ער ווייל אין קיין פֿאַל נישט. מיר ווילן דאָ לאָזן דאָס קינד אוּן אַנטלויפֿן, אָבער דער פֿויער היט אונז, גיט גוט אַכטונג. איך האָב נישט קיין ברירה אוּן נעם דאָס קינד אוּן גיי אַרויס. מיר קומען צו צו אַ דערבייאיקן שכן וואָדעק זאָג־ניאַזש, איך באַמערק אַז קיינער זעט נישט, אוּן הינטער דער שטאַל (ס׳איז דעם 11־טן נאָוועמבער) האָט מיין פֿרוי מיט טערזן אין די אויגן זיך געוואָגנט מיטן קינד, עס איבערגע־לאָזט אונטער דערדאָזיקער שטאַל. דורך אַ זייטיקן וועג זענען מיר אַנטלאָפֿן. שפּעטער האָבן מיר געהערט אַז אין דאָרף האָט זיך געמאַכט אַ גרויסע טרעוואָגע, מען איז אַרויסגעלאָפֿן אויף אַלע וועגן אונז זוכן. אָבער ווייל זיי האָבן מורא געהאַט פֿאַר די דייטשן, אַז זיי האָבן געהאַלטן ביי זיך יידן, האָבן זיי דערציילט פֿאַר יעדן, אַז מען האָט געפּונען אַ קריסטלעך קינד. גלייך האָט מען דאָס אָפּגעשיקט קיין קאָריוו צום גלח, פֿרעגן וואָס זאָל מען טוּן. איינער זאָגט, אַז מען זאָל דאָס לאָזן ביים סטרוזש פּון גמינע, אָבער ער ווייל נישט. זיי מעלדן וועגן דעם די דייטשן. די פֿאַרשאָלטענע דייטשע מערדער פֿאַלן אויף דעם איינפֿאַל אויסצופֿרובירן ס׳קינד דורך אַוועקלייגן פֿאַר דעם קינד אַ קופּקעלע געלט. אויב עס וועט כאַפּן, איז עס אַ יידיש קינד, אוּן מען דאַרף עס הרגענען. אויב נישט, וועט מען עס לאָזן לעבן. ס׳קינד האָט אויסגעהאַלטן דעם פֿרוווּ אוּן ס׳געלט נישט געכאַפּט.

ס׳וועט באַשלאָסן, אַז ביי דעם פֿויער ביי וועלכן מען האָט אונטערגעוואָרפן דאָס קינד, אַזוי ווי ער האָט נישט קיין קינדער, זאָל ער דאָס האַלטן. ער וועט באַקומען פּוּן דער גמינע פֿראָדוקטן, אוּן אויך נישט גיין אויף קיין צוואַנגס־אַרבעט. זאָל ער דערציען אַ קריסטלעך קינד. מיר זענען דאַן דורך פֿאַרשידענע זייטיקע וועגן אַנטלאָפֿן קיין באָגוטשין. ווידער גייען מיר אַריין צו אַ באַקאַנטן פֿויער. קאָרל דרוזד. מיר בעטן ביי אים רחמנות. מיר ווילן אים אויך באַצאָלן אַ גרויסע סומע געלט, ער זאָגט, אַז ביי זיך אין שטוב קאָן ער אונז נישט האַלטן. אויך נישט אויפֿן בוידעם, נאָר ער האָט אויפֿן פּעלד אַ בודע, ווו דאָרט איז פֿאַרקאָפּעט קאָרטאָפֿליעס, אונטער די קאָרטאָפֿליעס קען ער אונז באַהאַלטן. אויך ווייל ער נישט, אַז מיר אַלע זאָלן זיין אויף איין אָרט צוזאַמען. מיין פֿרוי אוּן יאַנקעלע זאָלן זיך באַהאַלטן אין די קאָרטאָפֿל אוּן די שוועסטערן זאָלן גיין זוכן אַנדערע פֿלעצער. שפּעטער האָבן מיר געהערט אַז עלקע אוּן רחל האָבן זיך באַהאַלטן אין וואַלד אין אַ בונקער, אין וועלכן מ׳האָט זיי דאָרטן פֿאַרברענט. רבקה איז אַנטלאָפֿן צוריק קיין פֿליניק, אוּן זיך באַהאַלטן ביי אַ פּויער, וולאַדעק זאָכניאַזש, אַ שכן פּוּן דעם פּויער וואָס האָט געהאַלטן דאָס קינד.

דאָס אומגליק מיט מיין ברודערל

ביי מיין ברודערל הייבן אָן געשוואָלן ווערן די פּיס פּוּן ליגן .ער קאָן נישט גיין, זיך נישט רירן. קיין דאָקטאָר האָב איך נישט. אָבער וואָס קען איך אין אַזאַ מצב טוּן? עס האָט זיך אונטערגערוקט דאָס נייע יאָר 1943. קומט אַריין די פּרוי פּוּן קאָרל דרוזד אוּן זאָגט אונז:

—דאָס גאַנצע דאָרף ווייל נישט, אַז איך זאָל אייך האַלטן. איך מוּז פֿאַרלאָזן דאָס אָרט. עס העלפט נישט קיין בעטן.

איך מוּז ווייטער גיין פֿרוווּן מיין גורל. אָבער אַז איך פֿרוווּ נעמען יאַנקעלען, זע איך, אַז עס איז נישט מעגלעך. וועז איך וויים וווּ איך גיי, נעם איך אים אויף די פּלייצעס, אָבער אַז איך וויים אַליין נישט וווּ צוּ גיין. אַז איך זאָג יאַנקעלען, אַז ער זאָל דאָ בלייבן, צערייסט עס מיר דאָס האַרץ. איך מוּז אים צוזאָגן, אַז ווי איך וועל נאָר געפינען אַ פֿלאַץ, וועל איך אים קומען נעמען. אָבער ווי איך גיי נאָר אַוועק פּוּן דאָרף, הער איך אַז מען יאָגט מיך נאָך. דער פּויער איז אַריינגעגאַנגען אין קאָרטאָפֿל־גרוּב, דערזעענדיק יאַנקעלען, אַז ער קען נישט גיין, האָט ער מיך נאָכגעיאָגט. מיר זענען אַנטלאָפֿן אויפֿן וועג קיין מאַרקושאָוו. שפּעטער האָב איך געהערט, אַז זענדיק, אַז יאַנקעלע קען נישט גיין, האָבן די פּויערים אים געפּירט קיין גאָרבאָוו, דאָרט איז ער אָפּגעלעגן 8 טעג, אָן עסן, אוּן אַז עס איז שוין פּוּן אים געוואָרן הויט אוּן ביין, האָט מען אים דער־שאָסן, אוּן באַגראָבן אין מאַרקושאָוו.

די גויים זוכן אונז צו הרגענען

שטייען מיר אַזוי הינטערן שטאָט. וווהין גייען מיר? ווער וועט אונז אַריינלאָזן? קאָלט איז געווען, געיאָגט אוּן גע־פֿלאָגט, נישט קיין נאַכט, נישט קיין טאָג, וואָס טוט מען? מיר פֿרוווּן אַנקלאָפֿן ביי אַ באַקאַנטן פּויער, סטאַך בוּרעק. מיר בעטן זיך ביי אים ער זאָל אונז אַריינענעמען. ער קוועטשט זיך, אָבער אַז מיר גיבן אים געלט, איז ער אונז מסכים אַרייַ־צונעמען אויף עטלעכע טעג. נאָך עטלעכע טעג ווייל ער אונז מער נישט האַלטן. ער גיט אונז כאָטש מיט אַביסל עסן, ברויט מיט מילך, אוּן מיר וואַנדערן וויייטער. וווהין? אויפן וועג צווישן גאָרבאָוו אוּן באָגוטשין, ביי אַ פֿאָלווּאַרק, דאָרט איז אינמיטן וועג אַ סטאָדאָלע מיט אַ קופּע שטרוי. מיר באַשליסן זיך אַרוּנטערצופֿאַלן אונטערן שטרוי. דאָ איבערנעכטיקן. אָבער ווי דערשטוינט אוּן דערשראָקן זענען מיר געוואָרן, וועז מיר הערן אַ קול פּוּן אונטערן שטרוי, אויף יידיש:

— לייכט נישט, מען וועט באַמערקן!

— ווער זענט איר — פֿרעג איך מיט שרעק.

— מיר זענען צוויי זין פּוּן חיים איטשקעס.

אַז איך מיט מיין פֿרוי האָבן זיך אַריינגערוקט אין שטרוי, האָבן זיי געזאָגט, אַז עס איז דאָ פּלאַץ פֿאַר צוויי — וועט זיין פּלאַץ פֿאַר פּיר. שטיל האָבן מיר זיך דורכגעשמועסט.

דערווייל ווערט טאָג. אינדערפרי קומט דער פּויער מליטשען די תבואה, ער קומט מיט נאָך פּויערים צו צום סטויג תבואה, הערן מיר ווי ער שמועסט מיט זיי, ער זאָגט מיט פֿרייד:

— מען הרגעט אויס אַלע זשידעס!

מיר הערן ווי ער דערציילט ווי אַזוי מען האָט געהרגעט חיים איטשקעס מיט זיין ווייב. די קינדער זיינע הערן דאָס אַצינד.

— לייבוש גראָסמאַן, זאָגט מען, דרייט זיך דאָ אַרום אין דער געגנט. וועז מען פֿאַקט אים הרגעט מען אים גלייך אַוועק.

איך הער דאָס אַלץ צו. אָבער פֿלוצים גייען זיי אַוועק. מיר דערלעבן שוין קוים צו דער נאַכט.

מאָרעלס זין האָבן נישט קיין געלט. זיי גיבן מיר צוויי גאָלדענע זייגערס. איך גיי אַוועק קיין מאַרקושאָוו אוּן פֿאַר־קויף די זייגערס אוּן ברענג געלט פֿאַר זיי אוּן פֿאַר מיין טירחה. אַז זיי זענען, אַז זיי האָבן שוין געלט, זאָגן זיי אַז זיי

באַשליסן צוּ גיין צוּ די פאַרטיזאַנער. זיי זאָגן, אַז דאָס אַרט וואָלט גוט געווען איצט צוּ פאַרלאָזן, אַז עס זאָל בלייבן אויף אַ געפערלעכער נויט זיך צוּ באַהאַלטן. אַז מיר וועלן דאָ זיין אין דער צייט וועט מען מליטשעט די תבואה, וועט עס מסרן. מיר פאַלט איין אַ פלאָן, אַז מיר זאָלן זיך צוגרייטן אוּן אַרויפֿ־כאַפּן זיך אויפן בוידעם. מיר טוען אַזוי. מיר זיצן אויפן בוידעם 8 טעג. עס גייט אַבער אויס דאָס עסן, אויך וועלן מיר שלאָכט אויפן הארץ. איך זע אויך, אַז ביי אסתרן וועלן אַ האַנט געפרוירן. זי איז געשוואָלן פאַר קעלט. עס הייבט אוּנז אָן פיניקן דער הונגער. איך באַשליס אַראָפצוקריכן. איך גיי אַריין צוּ דער פויערטע, איך מאַך זיך, אַז איך גיי פּוּן ווייט אוּן בעט ביי איר, זי זאָל מיר געבן עפּעס עסן. זי קאָכט אָפּ אַביסל הירזש. איך מאַך זיך אַוועקגיין ווייט אוּן איך גיי ארוּם אוּן אַרוּם אוּן כאַפּ זיך ווידער אַרויף אויפן בוידעם. מיין פרוי איז זיך מחיה מיטן ביסל עסן. אַבער וואָס טוט מען צוּ דער קעלט? דער פלאָן איז נישט שלעכט זיך צוּ באַהאַלטן, אַבער די פראָסט! דערווייל פאַלט איין דעם פויער צוּצוּנעמען די לייטער. דער בוידעם איז הויך. מיר בלייבן זיצן אויפן בוידעם אין הונגער אוּן אין קעלט. מיר באַשליסן, אַז מיר מוזן אַראָפשפרונגען, אסתר האָט ביים שפרונגען זיך אויסגעלענקט אַ פינגער. מיר מוזן זוכן ווידער ערגעץ אַ לאָך וווּ זיך צוּ באַהאַלטן. ווידער צוריק קיין מאַר־קושאָוו, צוּ דעם זעלבן פויער וועלכן איך האָב פאַרקויפט די זייגערס. אפשר וועט ער האָבן רחמנות אוּן אונז אַריינלאָזן. אַז עס פאַלט צוּ די נאַכט לאָזן מיר זיך צוריק גיין קיין מאַרקוּ־שאָוו. מיר קלאָפן אָן ביים פויער, ער גיט אונז באַלד עסן, ברויט מיט מילך, אַבער וועגן זיין ביי אים איז ער נישט מסכים. מיר בעטן, ער זאָל אונז לאָזן בײַ אינמיטן נאַכט, ער וויל באין אופן נישט. מיר מוזן אַוועק פּוּן אים. מיר זעען, אַז עס איז שלעכט, גייען מיר צוריק קיין גאַרבאָוו. מיר טרעטן אָפּ ביי אַ פויער יאַשעק וואַרטאַץ, ווייל ביי אים האָבן מיר געהאַט בעטגעוואָנט. האָבן מיר געטראַכט, אַז אויב עס וועט אונז געלונגען זיך צוריק אַרויפכאַפּן אויפן בוידעם מיט דעם בעטגעוואָנט וועט זיין גוט, אוּן עס וועט זיין וואַרעם. אָבער וווּ וועלן מיר נעמען אַ לייטער? אַז מיר זענען אַנגעקומען קיין גאַרבאָוו צוּ יאַשעק וואַרטאַץ, איז שוין געווען טאָג. פּוּן ארומדרייען זיך איז שוין נישט געווען קיין רייד. האָבן מיר באַשלאָסן אַרונטערגיין אין שטרוי ביז נאַכט, כדי צוּ אים אַריינגיין ביינאַכט. בייטאָג בין איך געווען אין געפאַר גע־שטאָכן צוּ ווערן פּוּן זיין ווידלע. ווען ער איז איינמאָל גע־גאַנגען נעמען שטרוי, האָט ער מיך נישט־ווילנדיק צעשטאָכן, אָבער אָן סכנות. אַז עס איז געווארן פינצטער, בין איך אַריין־געגאַנגען צוּ דער פרוי פּוּן יאַשעק וואַרטאַץ. געבעטן מיין בעטגעוואָנט, אָבער גלייכצייטיק, איידער איך בין אַוועק, האָב איך אַוועקגעשלעפט די לייטער אוּן אַרויסגעוואָרפן אונטער דעם שטאָל, כדי איך זאָל זי קענען מיטנעמען. מיר האָבן גע־שלעפט דאָס בעטגעוואָנט מיט אַלע קרעפטן, אויך די לייטער. ס׳איז דעמאָלט געווען אַ זאָוויערוכע, אַ שניי אוּן אַ ווינט, מיר האָבן זיך עטלעכע מאָל אַרומגעדרייט אַרום הויז פּוּן פויער טקאַצעק, וווּ מיר האָבן זיך געדאַרפט אַרויפכאַפּן אויף דעם בוידעם, אוּן בשום אופן נישט געקענט געפינען. זייענדיק שטאַרק אָפּגעשוואָכט פּוּן דער גאַנצער נאַכט אַרבעט אוּן בלאָנ־דזשען, האָב איך אַנגעהויבן פילן, אַז די קרעפטן גייען מיר אויס. פּוּן פנים רינט מיר בלוט, איך פיל ווי איך פאַרפריר. איך בעט זיך ביי מיין פרוי זי זאָל מיך לאָזן כאַפּן כאַטש אַ דרעמל אויף 5 מינוט, אָבער זי האָט אַנגעהויבן שטאַרק פאַר מיר ווינענען, זי האָט געווויסט, אַז אויב איך ועל איינשלאָפן, וועט מען מיך שוין מער נישט קענען דערוועקן, ווייל זי דער־קענט, אַז איך ווער געפרירן. איך האָב לייכט איינגעדרימלט. זי איז געשטאַנען אוּן מיך געשאָקלט ביי דער האַנט. נישט געלאָזט מיך שלאָפן. זי האָט געוויינט פאַר מיר:

— ווו לאָזטו מיך איבער איינע אַליין?

ווי נאָר ס׳האָט אַנגעהויבן טאָגן, האָב איך דערפילט די געפאָר. איך האָב זיך געכאַפט, אַז מען טאָר דאָ מער נישט זיצן. אוּן איך האָב זיך איבערגעשטאַרקט, איבערגעריסן דעם שלאָף אוּן מיט אַלע כוחות געשלעפט די לייטער צוּם בוידעם פּוּן טקאַצעק. אָבער אַרויפציען די לייטער אויפן בוידעם קען איך נישט. מילא זאָל געשען וואָס עס זאָל געשען.

מיר שלאָפן אין טאָג אַריין. די פרוי טקאַצעק, אַרויס־גייענדיק אינדערפרי אויפן הויף, זעט זי אַז ביי איר שטייט אַ פרעמדע לייטער. אויך יאַשעק וואַרטאַץ לויפט אַרוּם זוכן, דערציילט אַלעמען, אַז מען האָט ביי אים געגנבעט די נאַכט אַ לייטער. האָט מען באַלד פאַרשטאַנען, אַז אויפן בוידעם גע־פינט זיך עמיצער. דאָן האָבן די פויערים אויך מורא געהאַט פאַר באַנדזשאַרעס (פאַרטיזאַנער), איז די פויערטע געלאָפן צוּ איר פאַטער דערציילן. ביים פאַטער האָט געווויינט אַ קא־מענדאַנט פּוּן דער פּולישער פאָליציי. ווען ער קומט גלייך, שיסט מען אונז. אָבער צוּם גליק איז דער קאָמענדאַנט נישט געווען. האָט דער פאַטער זי געהייסן אַהיימגיין אוּן ער וועט קומען צוּ איר מאָרגן מיטן קאָמענדאַנט.

מיין פרוי ליידט שטאַרק אויף דער געשוואָלענער, גע־פרוירענער האַנט. איך וועל פרווון זיך אַראָפכאַפּן צוּ דער פויערטע, אפשר אַרויסקריגן פּוּן איר עפּעס עסן. איך קום אַריין, זאָג איר, אַז איך גיי אין אַ ווייט דאָרף אוּן מאָרגן וועל איך זיין צוריק, זי זאָל מיר אָפקאָכן אַ האַן. כ׳גיב איר געלט. נעם עפּעס עסן פּוּן איר, ברויט מיט מילך, אָבער איך באַמערק, אַז זי איז פול מיט שרעק. אַז איך גיי פּוּן איר אַרויס, מאַך איך מיך אַרומגיין עטלעכע הייזלעך, אָבער זי הויכט אַרויף אויף די געפרוירענע פענצטער, מאַכט אַ לעכל אוּן קוקט מיר נאָך וווּ איך גיי. זי זעט אַז איך קריך אַרויף אויפן בוידעם. זי לויפט צוּ איר פאַטער דערציילן, אַז זי האָט געזען לייווישן אַרויפגיין צוּ איר אויפן בוידעם. דער פאַטער הייסט זי אַהיימ־גיין אוּן זאָגט איר, אַז מאָרגן ביינאַכט, ווען לייווויש וועט קומען נעמען דעם האָן, זאָל זי מיך גוט אַנשטראָפן, אַז עס איז נישט שיין זיך אַרויפצוּדראַפן אויף אַ פרעמדן בוידעם, אָן דעם וויסן פּוּן דעם בעל־הבית. מאָרגן ביינאַכט, אַז איך קום אַריין, שטראָפט זי מיך. דערצייל איך איר די גאַנצע געשיכטע אוּן בעט זי זאָל מיך לאָזן זיין אויפן בוידעם מיט דער פרוי. עס העלפט נישט וואָס איך דערצייל איר, אַז ביי דער פרוי איז אָפּגעפרוירן אַ האַנט אוּן מען דאַרף זי היילן. זי גיט מיר אָן עצה, אַז נאָך 100 מעטער פּוּן דאָנען, שטייט איר שוועסטערס סטאַדאָלע ליידיק, אָן איינווויינער, וועל איך דאָרטן קענען זיין. מיר נעמען דאָס בעטגעוואָנט אוּן גייען אַהין. לעבן אַ הינער־שטאַל בעטן מיר זיך אויס אוּן לייגן זיך שלאָפן, אָבער ווען עס וווערט טאָג אין דרויסן, זענען מיר ווי עס דערנענטערן זיך צוּ אונז צוויי שקצים, מיט העק אין די הענט. איך בין געווען זיכער, אַז דאָ האָט זיך שוין געענדיקט אונזער לעבן, אָבער איך זע ווי זיי מיידן אונז אויס אוּן גייען גלייך צוּ די טקאַ־

צעקס. זי איז געווען זייער שוועסטער. מסתמא גיט זי זיי איבער, אַדער זיי האָבן געווּסט, אַז דאָ באַהאַלט זיך לייווייש, וועלכן מען זוכט אַרום צו הרגענען. זיי קומען צו מיט די העק. איינער רופט מיך אַרויס. איך וויים, אַז ער וועט מיך דערהרגענען. איך הייב פאַר אים אָן וויינען, בעטן, ער זאָל מיך לאָזן לעבן, ער זאָל איבערגעבן זיין פאָטער, ווייל ער קען מיך גוט. איך נעם אַראָפּ צוויי גאָלדענע פינגערלעך פון האַנט און גיב אים. ער ווערט רויאיקער. דאַן הייב איך אים שוין אָן בעטן אַז איך בין הונגעריק און האָב נישט וואָס צו עסן. ער זאָגט, אַז יעצט, בייטאָג קען ער גאָרנישט טון. ער האָט מורא פאַר אַנדערע פויערים. אָבער זונטיק, ווען אַלע פויערים גייען אין קלויסטער, קומט ער צו פאַרן מיט אַ פור און ברענגט אונז ברויט מיט מילך און מיר עסן צו דער זעט. אַזוי זענען מיר דאָרטן אָפגעווען 8 טעג. דערנאָך קומט ער ווייטער צו לויפן, אַז ער האָט מורא אונז ווייטער דאָ צו לאָזן זיין. איך זאָל זיך זוכן אַ צווייטן פלאַץ. איך גיי ווייטער צוריק קיין מאַרקושאָוו. ביי דעם וואָס איך האָב פאַרקויפט דעם זיגער איז מיר נאָך געקומען אַביסל געלט. אַ גליקלעכער צופאַל וואָס אין דער זעלבער צייט פאַלט איין מיין שוועסטער רבקה, וואָס איז געווען אין פליניק, נישט ווייט פון זאָכניאזש, וווּ דאָס קינד איז געווען, אַז זי זאָל גיין קיין מאַרקושאָוו געוואָר ווערן וואָס מיט אונז איז געוואָרן. זי קומט פרעגן ביי דעם דאָזיקן פויער. ער דערציילט איר, אַז איך קום טיילמאָל און אויב זי וויל געלט, קען ער איר געבן אויפן חשבון. זי וויל נישט נעמען קיין געלט און אַז ער זאָגט איר, אַז ס׳קאָן זיין אַז איך בין אין גאָרבאָוו, גייט זי גלייך קיין גאָרבאָוו מיך זוכן. איך בין אַרויס פון גאָרבאָוו צו גיין קיין מאַרקושאָוו, און זי גייט פון מאַרקושאָוו קיין גאָרבאָוו. ס׳איז אינמיטן אַ פינצטער ער נאַכט. מיר באַמערקן אַ שאָטן פון אַ מענטש און שרעקן זיך. אַז דער שאָטן דערנענטערט זיך און איך דערקען מיין שוועסטער, פאַלן מיר אייגער אויפן צווייטן און אַ קוואַל פון טרערן ברעכט פון אונז אַרויס. די פאַרשאָלטענע פוילישע ערד האָט די טרערן איינגעזאָפט.

דאָס אומגליק מיט מיינע שוועסטערן עלקע און רחלע

זי דערציילט מיר אַז די דייטשן האָבן אַריינגעליגט שטרוי אינעם בונקער וווּ אונזערע שוועסטערן עלקע און רחלע האָבן זיך באַהאַלטן און אים אונטערגעצונדן. זי דערציילט אויך פון דעם טויט פון יאַנקעלע, אונזער געליבט ברודערל. מיר זוכן זיך אַ פלאַץ וווּ מיר זאָלן זיך קענען פרייער אויסווייגען און זיך דורכרעדן. מיר גייען אויפן מאַרקושאָווער בית־הקברות, דאָרט זיצן מיר איבער דער נאַכט און רבקה עצהט אונז, אַז מיר זאָלן קומען צו איר קיין פליניק. זי רעכנט אַז מען וועט דאָרטן קענען געפינען פאַר אונז אַ פלאַץ. עס בלייבט, אַז זי זאָל גיין פריער און אַז וועט געפינען אַ פלאַץ וועט זי אונז קומען זאָגן. מיר צעשיידן זיך. זי גייט קיין פליניק און מיר קיין גאָרבאָוו.

כאָטש עס איז געווען אַ שיינער טאָג, האָב איך זיך ווי עס איז אַריינגעקריגן אין אַ סטאָלאָע וווּ איך בין געווען, געגנומען די פּעקלעך, אויך דאָס בעטגעוואַנט און ווידער געוואַנדערט קיין באַגוטשין צו קאַרל דרוזד. כ׳זאָג אים, אַז עס איז נאָר אַ פראַגע פון עטלעכע טעג, ווייל איך גיי איבער קיין פליניק. איך גיב אים אַ סומע געלט און ער איז מסכים, אַבער ביינאַכט קומט רבקה און זאָגט, אַז איך קען קומען קיין פליניק נאָר ערשט מאָרגן ביינאַכט. מאָרגן בייטאָג קומען אַן קיין באַגוטשין דייטשן און זוכן יידן. קאַרל דרוזד קומט צו אונז אַ דערשראָקענער, אַז מיר מוזן תיכף שוין פאַרלאָזן דעם פלאַץ. מיר הייבן אָן וויינען. יעצט בייטאָג אַרויסגיין, איז דאָך אַ זיכערער טויט, אָבער ער וויל גאָרנישט וויסן. ווען מען טרעפט אונז ביי אים, זאָגט ער, וועט מען אים שיסן. אין שרעק כאַפּט ער אַרויס דאָס געלט וואָס מיר האָבן אים געגעבן און גיט אונז צוריק טויזנט זלאָטעס:

— איך וויל נישט אייער געלט, גייט פון דאָנען!

אַ באַהעלטענישׂ אין די קופּעס מיסט. אַ נישט־סימפּאַטישער גורל־חבר

מיר מוזן זיך איינשטעלן דאָס לעבן אוּן גיין. מיר בלייבן אויף די פעלדער. מיר זענען פאַר זיך קופּעס מיסט, וואָס די פויערים לייגן דאָס צום צעשפרייטן אויף די פעלדער. מיר גראָבן זיך איין אין די קופּעס מיסט און אַזוי באַמערקט מען אונז נישט. ביינאַכט גייען מיר ווייטער אונזער וועג מיט גרויס שרעק. ווייל די פולישע פאַרטיזאַנער קענען אונז אויך טרעפן אוּן דאָן שיסט מען אונז. מיר האָבן געהאָט אַזוי צו גיין 15 קילאָמעטער. נישט־טויט נישט־לעבעדיק גייען מיר אַריין צו אונזערע נייע בעלי־בתים, האַלבע משוגעים, אָבער וואָס קען מען מאַכן? איך גיב אים טויזנט זלאָטעס מיט־אַמאָל. ער זאָל אונז דערפאַר געבן צו עסן יעדן טאָג קאַר־טאָפל אוּן צוויי שטיקלעך ברויט.

ביי סטאַניסלאָוו וויעיאַק געפינט זיך אויך וועלוול הערש־מאַן (שלמה קאַניערס), זיין פאָטער האָט געהאַט אַ מיל אוּן זי איבערגעלאָזט דעם זון, האָט ער זי איבערגעגעבן צו אַ קריסט, וועלכער האָט אים באַהאַלטן 9 מאָנאַטן (ער איז אויך געראַטעוועט געוואָרן פון די 30 מאַן וואָס זענען געווען ביי אוליריך). ער האָט אים שוין מער נישט געקענט האַלטן, האָט ער געצאָלט געלט דעם זעלבן פויער ער זאָל אים האַלטן. ער האָט אים גאָנץ ארנטלעך געדינט, אָבער אַז איך בין אויך אַרייגעקומען האָב איך נישט געוואָלט שטערן זיין פלאַץ, אוּן מיר אַליין אויסגעגראָבן אין דער ערד אַ קליינעם בונקער אוּן דאָרט זיך באַזעצט. איך הייב אָן טראַכטן אַז דאָ וועל איך שוין קענען זיין אַ לענגערע צייט. איך זע אַז רבקה האָט שוין נישט קיין געלט, גיב איך איר אַביסל געלט. מיט וועלוול הערשמאַן האָבן מיר זיך איינגעלעבט זייער גוט. ער איז געוועזן זייער אָפּגעלאָזט, שמוציק, אוּן נידערגעשלאָגן. מיר האָבן אים אַרומגערייניקט אוּן אַביסל דערמוטיקט. מיר האָבן זיך אויך געמוזט ווי עס איז נישט צופּאַסן צו די זייער שלעכטע אומריינע עסנס. עס איז אַזוי אַוועק אומגעפער 8 וואָכן. דאָס געלט הייבט מיר אָן אויסגיין. בין איך זיך מישב אַריבערצוגיין קיין גאָרבאָוו וווּ עס קומט מיר נאָך עפּעס געלט. איך וויל אויך מיטנעמען רבקהן, אָבער, אַז מיר באַמערקן אַז עס איז אַ שיינע נאַכט, נעם איך אסתרן אוּן מיר הייבן אָן לויפן שנעל, כדי איבערצוקומען וואָס שנעלער דעם וועג. אינמיטן וועג באַמערקן מיר ווי עס דערנענטערט זיך אַ שאָטן, הויך, רויכערט ציגאַרעטן. מיר בליבן שטיין מיט טויט־שרעק. קיין יד וואָלט נישט געוריכערט קיין ציגאַרעטן, כדי מען זאָל נישט באַמערקן קיין פייערל. ער האָט אונז זיכער אויך באַמערקט, אָבער ווי ער דערנענטערט זיך מערער, דערקענען מיר אַ היימישן מאַרקושאָווער ייד, א. ר. (מיר וועלן אים, צוליב געוויסע סיבות, נאָר אָנרופן ביי די ערשטע אותיות פון זיין נאָמען). מיר פרעגן זיך ביי אים וווהין ער גייט? דער־

ציילט ער, אַז ער איז געווען שוין 3 טעג באַהאַלטן אין אַ סטאַדאָלע שטרוי אוּן יעצט זענען געקומען דייטשן אוּן מען זוכט שטאַרק. מוז ער פאַרלאָזן דעם פלאַץ. ער האָט געהערט אַז אין בראָניץ באַהאָלט דער פריץ ליאַניוווסקי יידן, גייט ער צו אים, אפשר וועט ער אויך דאָרט זיך קענען באַהאַלטן. איך האָב אָבער געהאַט געהערט אַז דאָ נישט לאַנג האָט מען דאָרט אויסגעהרגעט אָלע יידן. ער איז געבליבן שטיין דער־שטוינט, איבעראַשט. וואָס טוט מען יעצט? וווּ גייט מען? ער דערציילט מיר אויך, אַז ערשט נעכטן איז געווען לעבן גאַרבאָוו אַ שלאַכט צווישן יידישע פאַרטיזאַנער אוּן פאָליאַקן, אַזוי אַז עס איז געפערלעך איצט זאָל זיך דאָרט געפינען אַ יד. איך באַשליס צו גיין צוריק. איך דערציילּ אים אָבער, אַז איך האָב נישט קיין געלט. ער זאָגט, אַז ער בראָרגט מיר געלט, אוּן איך זאָל אים מיטנעמען דאָרט וווּ איך בין. מיין פרוי האָט

וועלוול הערשמאַן
Wolf Hershman

שטאַרק נישט געהאַט קיין חשק, ווייל זי האָט אים גוט געקענט. אָבער וואָס טוט מען נישט אין אַזאַ צייט, וועט מען דאָרף ראַטעוועט אַ מענטש? אוּן אַזוי האָבן מיר צוריקגע־קערט. אַז דער פויער זעט, אַז איך בין אַזוי שנעל געקומען צוריק אוּן אויך מיט אַ פרעמדן, וואָס ווארפט אַ שרעק מיט זיין אויסזען, איז ער שטאַרק נישט צופרידן. איך דערצייל אים אַז ער איז אַן ארנטלעכער מענטש, אָבער ער קוועלקלט זיך שטאַרק. אויך וועלוול הערשמאַן איז קענן אַז ער זאָל דאָ בלייבן, אָבער מיט גרויס מי ווירק איך אויף זיי, אַז מיר וועלן זיך ווי עס איז אינאַרדנען, אַבי מען זאָל אים ראַ־טעווען. איך האָב איינגערעדט דעם פויער, אַז ער איז רייך אוּן עגדע מלחמה וועט ער אים אָפשרייבן אַ שטיק ערד אוּן אַ פאָר טויזנט זלאָטעס אַ חודש. בלייבט ער מיט אונז. ער נעמט אַרויס אַ פלעשעלע בראָנפן אוּן מאַכט אַ לחיים. עס האָט זיך אַרויסגעווויזן, אַז זיי זענען געווען גערעכט. ווי ער האָט נאָר געזונט, אַז ער בלייבט מיט אונז, האָט ער באָלד אָנגעהויבן איבער אונז באָלעבאָטעווען, ווייל ער צאָלט מער, וויל ער זיצן אויפן בוידעם. דער פויער האָט נישט מסכים געווען. לעבן אונזער בונקער אין דער ערד האָט מען אַביסל פאַר־בריטערט אוּן ער האָט זיך מיט אונז אינגעאַרדנט ווי עס איז. אַז דער האַלב־משוגענער פויער האָט באַמערקט, אַז ער האָט פאַר זיך אַ רייכן זשידעק, האָט ער שוין געוואָלט פון אונז פטור ווערן. אַזוי האָט ער באַלד אויפגעהערט אונז צו געבן די צוויי שטיקלעך ברויט. אין דער צייט האָט אויך סאַביאַרסקי אויפגעהערט צו צאָלן דעם פויער וויעיאַק נאָר־מאָל פאַרן אויסהאַלטן וועלוול הערשמאַן. אַז איך בין צו־געשטאַנען צו א. ר. אַז ער זאָל אויסלייען עפעס געלט וועל־וולען, ער זאָל נישט אויסגיין פון הונגער, האָט ער דערפון נישט געוואָלט הערן. מיר האָבן איינגעזען, אַז ער איז זייער אַ שלעכטער מענטש. רבקה, אַז זי פלעגט קומען ביינאַכט מיך באַווכן, פלעגט האָבן צו מיר טענות פאַרוואָס איך האָב אים גענומען מיט מיר. אָבער עס איז פאַרפאַלן. אַרויסטרייבן קען מען אים שוין נישט, אין קעגנטייל, הלוואי ער זאָל אונז נישט אַרויסטרייבן. ער האָט וואָס אַמאָל מער אָנגעהויבן גראָבן אונטער אונז. מיר האָבן שוין דעמאָלט געליטן הונגער. מיר בעטן רבקהן זי זאָל צוזאַמען נעמען בייַ זאָכניאַזשן וווּ זי איז געוועזן, אָלע האָרטע שטיקלעך ברויט. איך האָב זיי איינגע־וויקט אין וואָסער אוּן געעסן. ווי עס איז האָבן מיר זיך געטיילט מיט וועלוולען ער זאָל נישט זיין הונגעריק. אָבער אַ קוריאָז איז, אַז אפילו איך האָב געקלאָפט די פלעשער מילך פאַר א. ר. כדי צו מאַכן פאַר אים פוטער, אוּן אַז איך האָב געוואָלט נעמען פאַר מיר די מאַסליאַנקע, האָט ער נישט גע־וואָלט, נאָר בעסער געגעבן דעם גוי וויעיאַקן, הגם מיר האָבן גוט געהונגערט.

געווען אַ פאָליאַק וואָס מיין שוויגער האָט בייַ אים גע־לאָזט באַהאַלטן אַ סך סחורה. ווען איך האָב אַ שטיקל סחורה, וואָלטן מיר געקענט פאַרקויפן, אָבער גיין צו דעם פויער קיין גאָרבאָוו איז געווען איינצושטעלן דאָס לעבן. מיר באַשליסן צו שיקן מיין פרוי מיט מיין שוועסטער. זיי גייען אַ גאַנצע נאַכט. אַלעמאָל ווען מען הערט עפעס אַ שאָרך פון אַ שאָטן באַהאַלטן זיי זיך. פאַרטאָג, זיי קלאַפן אָן בייַ דעם פויער, ער עפנט. זיי פאַרקויפן אַ שטיקל סחורה, קומען די צווייטע נאַכט צוריק אוּן די לאָגע ווערט שוין אַביסל בעסער. אָבער זי ווערט אָנגעשטרענגט פון אַ צווייטער זייט, עס מערן זיך אַלעמאָל פאָלן ווי פאַרטיזאַנער באַפאָלן פויערים אוּן נעמען בייַ זיי צו עסן. אָדער פויילישע פויערים טרעפן יידן אוּן שיסן זיי. אין פלינק הייבט זיך אָן אַ באַוועגונג אויסצושיסן די יידן וואָס באַהאַלטן זיך. איך הער זיך איינמאָל צו דורך אַ שפאָרע פון מיין בונקער ווי עס קומט אַרייַן משה ריצער מיט זיין פרוי, אוּן בעט זיך בייַ אים רחמנות ער זאָל זיי נעמען צו זיך, ווייל דאָרט וווּ זיי זענען וויל מען זיי הרגענען. אָבער ער וויל נישט אין קיין פאַל הערן אוּן זיי גייען אַוועק, מיט צרות אוּן שרעק.

דינה, משה ריצערס טאָכטער, פאַרשטעלט זיך ווי אַ פויערטע, זי מיינט מען וועט זי נישט דערקענען. זי שמועסט זיך אויס גאַנץ געמיטלעך מיט דער פרוי וויעיאַק אוּן מיט אים. זי מיינט בייַ אים צו ווירקן ער זאָל זי אַרייַנעמען. אין זעלבן מאָמענט קומט אַרייַן אַ שכנה נעמען ווראָסער אוּן זי דערקענט זי. זי באַמערקט נאָך סימנים, אַז דאָ, בייַ וויעיאַקן, האָלטן זיך אויף יידן. זי פאַרשפרייט די ידיעה אויפן גאַנצן דאָרף. אין זעלבן טאָג ווען עס איז אים אויסגעקומען די ריי צו האָלטן וואָך, היטן די גמינע, זאָגן צו אים די אַנדערע פויערים:

— מען שמועסט אין פלינק, אַז דו האָלטסט בייַ זיך יידן באַהאַלטן, מען וועט מאָכן בייַ דיר אַ רעוויזיע. אַז מען וועט בייַ דיר געפינען יידן וועט זיין שלעכט.

די פאַרשידענע, קליינע צופאַלן. אפֿטר זעט ס׳קינד. יידישע פאַרטיזאַנער

ער ווערט שטאַרק איבערגעשראָקן און ווען עס קומט די צייט פון עסן, עסט ער נישט און גנבעט זיך אַוועק אונז אַנ־צוזאָגן די שלעכטע בשורה. ער טרעט אויפן וועג אָפּ ביי סאַביאַרסקי און דערציילט אים. סאַביאַרסקי לויפט באַלד און זאָגט וועלוולען ער זאָל זיך נישט שרעקן, ביינאַכט וועט ער אים צוגעמען פון דאָנען. אין פאַרלויף פון טאָג גראָבט ער ביי זיך אויס אַ גוטן בונקער און ביינאַכט נעמט ער אים צו זיך. איך שרעק מיך זייער, וואָס וועט איצט זיין, וווּ וועלן מיר גיין? וויעיאָק זאָגט אונז, אַז ער איז גאָרנישט פאַר־אַנטוואָרטלעך פאַר אונז. אויב מיר וועלן עפּעס באַמערקן דערלויבט ער אונז אויפצורעכן דאָס אונטער־טויער און אַנט־לויפן אויף די פעלדער, ראַטעוועז זיך ווי מען קען. מיר הערן דאָס, באַטראַכטן מיר אַז בעסער וועט זיין אויף אַ שטיקל צייט אַוועקצוגיין פון דאָנען, פון פליניק, און אויך אין איין וועג פטור צו ווערן פון א. ר. וואָס האָט אונז זייער אָנגעטאָן צרות מיט זיין שלעכטער אויפפירונג ביים פויער. מיר באַשליסן צו גיין קיין באָגוטשין. ווי מיר הייבן נאָר אָן גיין, גרייט זיך א. ר. מיטצוגיין. — ווו גייסטו? — ער הויבט זיך אָן ביי אונז צו בעטן, אַז ער האָט נישט ווו צו גיין, ער קען נישט קיינעם, ער ווערט אונז נישט אָפּלאָזן, ער וועט אונז נאָכגיין ווו מיר וועלן גיין. מיר זענען איין, אַז סיי ווי וועט אונז גאָרנישט העלפן און זיין בעטן האָט אויף אונז געווירקט. ביינאַכט גייען מיר קיין באָגוטשין, נאָך אָפּזיצן דאָ דריי חדשים. מיר גייען גלייך צו קאַרל דרוזד. זיינע הינט ווייס איך שוין ווי איינצושטילן זיי זאָלן נישט בילן. מיר זענען אַז זיין סטאַדאָלע איז צעבראָכן, ווערט ער דאָך געוויס ברויפן געלט, ווערט ער מסכים זיין אונז צו האַלטן. עס גייען אַרויף א. ר. און אסתר אויפן בוידעם פון שפּייכלער, איך נאָך זיי. מיר רעכענען אויס, אַז ערשטנס זאָלן מיר זיין אויפן בוידעם, נישט זאָגנדיק קאַרל דרוזדן גאָרנישט. געשעט אַ צופאַל און אַ הון האָט זיך אָנגעטשעפּעט דווקא צו לייגן אייער אויפן בוידעם ווו מיר האָבן זיך אַרויפגעכאַפּט. און ווען די פרוי פון קאַרל דרוזד (ער איז געווען אַ קאַליקע, געגאַנגען אויף קוליעס) גייט אַרויס אין קאָמער נעמען טאָרף צום הייצן די שטוב, און באַמערקט ווו די קוואָקע לויפט אַראָפּ, גייט זי גלייך אַרויף אויפן לייטער צוגעמען די אייער און טרעפט דאָ זיצן דריי מענטשן. זי מאַכט אַ גרויס געשריי פאַר שרעק, מיר שטילן זי ווי עס איז איין און בעטן זיך נאָך ביי איר, אַז מיר ווילן רעדן מיט קאַרל דרוזד אַליין. ער ווערט אונז זיכער דערלויבן ביי אים צו זיין עטלעכע טעג. אויך די טאָכטער קומט אַרויס און מאַכט אַ געשריי פאַרוואָס איך האָב נאָך געבראַנגט אַ פּרעמדן מענטש ווואָס מען קען אים נישט. איך בעט צו רעדן מיט קאַרל דרוזד. ער קומט ענדלעך צו אונז אַרויס, מיר ווייזען פאַר אים, אַז אינגאַנצן ברויכן מיר זיין 8 טעג, ביז פליניק וועט זיך איינשטילן. ער באַקומט פון אונז אַ סכום געלט ער זאָל זיך אויספאַרייכטן די סטאַדאָלע. מען מאַכט דאָרט אַ בונקער, אויף יעדן פאַל, און מיר בלייבן דאָרט נישט 8 טעג נאָר דריי וואָכן. אָבער אַז רבקה קומט און זאָגט, אַז אין פליניק איז שטיל, באַשליסן מיר, אַז בעסער זיין צוזאַמען מיט רבקהן אין דאָרף און אויך נעבן קינד, וואָס מיר באַגערן עס צו זען. מיר מאַכן פאַרשידענע פלענער. מיר גיבן דעם שיקסל פון וויעיאָק 100 זלאָטעס, אַז זי זאָל אונז אַלעמאָל אַהערנאָרן דאס ׳קינד צו דער שפּאָרע פון אונזער בונקער. מיר קוקן זיך צו צום קינד, אָבער אַז ס׳קינד הייבט אָן שרייען „מאַמאַ״ צו דער שיקאָרען, נעמט אסתר ווייגען, און דאָס שיקסל פירט אַוועק דאָס קינד. איך גיב אויך אַלע מאָל געלט רבקהן, אַז זי זאָל געבן זאָכניאַזשן און זאָכניאַזש זאָל געבן שיקאָרען אויף אַ קליידל. העמדלעך. זאָל זי וויסן, אַז איך האָב מיין קינד נישט פאַרגעסן, אָבער אין אַ געוויסער נאָכט קומט צו אונז אַריין זאָכניאַזש און הייבט אונז אָן צו־רעדן, אַז מיר זאָלן בעסער גיין צו די פאַרטיזאַנער. מיר ווייסן אַז די פאָליאַקן און די יידישע פאַרטיזאַנער זענען בלוי־טיקע פיינט. מיר דערקלערן אים, אַז מיר האָבן אין באָגוטשין אַ פאַרטיקן בונקער. מיר רעדן אָפּ מיט אסתרן אַז איך און א. ר. וועלן גיין קיין באָגוטשין. איז דאָרט שטיל, אין אָרדנונג, זאָל זי קומען שבת ביינאַכט, אויב נישט, וועלן מיר צוריק־קומען פרייטיקצונאַכטס. דאָסמאָל, אַז מיר קומען צו קאַרל דרוזד און קלאָפן ביי אים אָן, געדענקט ער נאָך, אַז מיר האָבן אים געגעבן געלט אויסצופאַרעכטן די סטאַדאָלע. ער פרייט זיך מיט אונז, גיט אונז ברויט מיט מילך. ער ליגט זיך בריוח אין בעט, נעבן בעט שטייען די קוליעס. מיר גלייכן זיך אויס מיט אים, איך זאָל געבן 1000 זלאָטעס אַ מאָנאַט, א. ר. זאָל אויך געבן 1000 זלאָטעס אַ מאָנאַט. דאָס „געשעפּט״ איז געענדיקט. דערווייל באַמערקן מיר ווי פונווייטנס קומען אָן מענטשן. זיי דערענטערן זיך צו דער שטוב. עס פאַלט אויף אונז אַ שרעק. מען קלאָפט אָן, איך באַהאַלט זיך אונטערן בעט. א. ר. קריכט אַרויף אויפן בוידעם. קאַרל דרוזד מוז גיין עפענען. זיי הויבן אָן שרייען:

— „דו האָסט אונז נישט געוואָלט עפענען! האָסט דאָ עמעצן באַהאַלטן! מיר זענען יידישע פאַרטיזאַנער״!

איך דערקענען משה פילץ! עס קומען אַלע מאָל מער מענטשן. זיי זענען באַוואָפנט מיט געווער. זיי הויבן אָן זוכן. מיך שלעפּן זיי אַפּער פון אונטערן בעט. א. ר. שלעפּן זיי אַראָפּ פון בוידעם. מיר דערקענען זיך. זיי זענען פון פּאַרשי־דענע שטעטלעך. אויך פון מאַרקושאָוו. זיי ווילן אַז מיר זאָלן מיטגיין מיט זיי. אָבער מיר דעצידירן זיך נישט דערצו. זיי גיבן אונז עפּעס געלט, איך וויל נישט נעמען. זיי לאָזן איבער פאַר רבקהן אַ זייגערל, פאַר מיר אַ זייגער־קייטל, מיר זאָלן דאָס פאַרקופן און האָבן געלט. זיי קוואַרטירן דאָ 24 שעה, דערנאָך גייען זיי אַוועק. מיר נעמען זיך באַלד פאַריכטן און צוערעכטמאַכן דעם בונקער, און די אויספאַראָכטענע סטאַדאָלע. שבתצונאַכטס, אין אַ גרויסן רעגן, אין דער פּינצטער, קומען צו גיין רבקה מיט אסתרן. זיי העלפן צו מאַכן דעם בונקער. עס געדויערט טאָקע דריי טעג, אָבער ער איז געמאַכט גוט. באַדעקט און באַוואָרפן מיט שטרוי, נישט צום דערקענען. רבקה זיצט מיט אונז עטלעכע טעג. זי וויל גיין צוריק קיין פליניק. איך גיב איר אַוועק אַביסל געלט, הגם איך בין שוין געבליבן אָן געלט. איך באַשליס ווידער גיין צום פויער וועל־כער האָט די שוויגערס סחורה, כדי צו מאַכן עפּעס געלט. אַז מיר האָבן שוין אַביסל געלט, פאַרענדיקן מיר שוין דעם ווינטער, די לאָגע ווערט אַביסל בעסער.

די דייטשן קריגן מפלות אויפן שלאַכט־פעלד. מיר לייענען צייטונגען און מיר האָפן, אַז נאָך אַביסל ווערט פוילן באַ־פרייט. אָבער אַז מיר זיצן שוין אַ לענגערע צייט רואיק, הויבט א. ר. ווידער אָן זיינע מיאוסע שטיק. ער גראָבט אונטער אונז. זאָגט צו קאַרל דרוזד פאַרוואָס ער אַליין צאָלט אים טויזנט זלאָטעס אַ מאָנאַט און מיר זענען צווויי מאָן און צאָלן אויך

דאָס זעלבע געלט? ער נעמט זיך אויך חנפענען צום פויערס טאָכטער, אַ שיקסל פון 16 יאָר, גיט איר געלט זי זאָל גיין אַרויס אויפן דאָרף קויפן פוטער, אייער. מיר הייבן אָן שרייען, אַז דאָס ווערט אונז מסרן. דאָס דאָרף ווייסט גאַנץ גוט, אַז קאַרל דרוזד איז אַן אָרימער פויער, ער האָט נישט אויף אַזעלכע זאַכן. ער איז אָבער פאַראינטערעסירט אַריינשטעקן דעם שיקסל אַלס געשאַנק דעם רעשט וואָס זי ברענגט. מיר שרייען:

— דו ברענגסט אויף אונז אַן אומגליק! זאָל בעסער דאָס שיקסל גיין אין אַ צווייט דאָרף אוּן קויפן דאָרט, איידער דאָ, אין זעלבן דאָרף וווּ מיר זיצן!

דאָס שיקסל גייט צום פאָטערס אַ שוועסטער, אין אַ צווייט דאָרף. פון דאָרט ברענגט זי פאַרשידענע גוטע עסן־ווַאַרג, אָבער מיר שלינגען אונזערע אָרימע שטיקלעך ברויט מיטן ביסל זויערן וואָסער, וואָס קאַרל דרוזד פלעגט אונז אַריינגעבן. זעלבספאַרשטענדלעך איז דער שוועסטער באַוווסט געווָארן אַז ביי איר ברודער געפינען זיך יידן, אוּן אויך איר זונדל פון דער פאַטריאָטישער יוגנט, האָט זיך אויך דאָס דערוווסט, אוּן דאָס האָט אונז שיער נישט געקאָסט דאָס לעבן. אין אַ געווּיסן טאָג רופט זיך אָן קאַרל דרוזד: ער וויל מיך באַקענען מיט זיין שוועסטערן־זון. איך באַקען זיך מיט אים, מיר רעדן אַביסל פאָליטיק אוּן געזעגענען זיך גאַנץ פריינט־לעך. אָבער אין עטלעכע טעג אַרום קומט ער שוין צו מיר לייען עפעס געלט. איך גיב אים טויזנט זלאָטעס. ער גיט מיר אָפּ אוּן נעמט ווייטער. איך קען זיך מיט אים נישט אייניריַיסן, איך מוז אים באַרגן, כאָטש מיר איז שווער מיט געלט. אויך א. ר. הייבט אָן זאָגן, אַז אים גייט אויס דאָס געלט. ער הייבט אָן פאָדערן אַז מיר זאָלן צאָלן אַלע גלייך. איך וויל זיך מיט אים נישט אייניריַיסן אוּן באַשטיי דערויף. אויך דער שייגעץ, קאַרל דרוזדס פלימיעניק קומט אַלע מאָל נאָך געלט. מיר מוזן אים באַרגן. אָבער עס קומט אַ גרעסער אומגליק, וואָס איז אַ רעזולטאַט פון א. ר.ס ברייטקייט מיט זיין עסן. איינמאָל אינמיטן דער נאַכט באַמערקן מיר ווי אַ שייגעץ לאָזט זיך אַראָפּ אין בונקער אַריין מיט אַ רעווָאלווער אין האַנט אוּן פאָדערט פון אונז געלט. זייגערס. ער זאָגט אַז ער איז אַ פאַר־טיזאַן. ער שטעלט זיך איין דאָס לעבן אוּן מיר וועלן דאָ ליגן אַזוי רואיק!... (איך פאַרשטיי באַלד, אַז דאָס איז יאָנעקס אַרבעט). אוּן ווירקלעך האָבן מיר נאָכהער געהערט פון קאַרל דרוזד אַליין, אַז יאָנעק איז געשטאַנען אין דרויסן). מיר ליידיקן אויס אונזערע קעשענעס. אויך פון א. ר. נעמט ער צו דאָס געלט (זיין רעשט געלט האָט ער געהאָט פאַרשטופט אין שטרוי אוּן דער שייגעץ האָט עס נישט געפונען). ער זאָגט אונז אָן, אַז מיר זאָלן זיך אַ לענגערע צייט נישט רירן, ביז ער וועט צו אונז נאָך אַמאָל קומען אוּן באַזוכן. איך שטעל זיך איין אוּן תיכף ווי ער גייט אַוועק כאָפּ איך זיך אַרויס פון בונקער אוּן אַנטלויף אויף די פעלדער אין דער פינצטער. מיין אסתר האָט געזאָלט נאָך מיר שפּעטער נאָכלויפן, אָבער א. ר. נעמט גאָר שרייען אַז מיין פרוי האָט אים אַרויסגעגנבעט דאָס געלט. ער לאָזט זי נישט אַרויס. זי מוז מיט אים זיין ביז זי וועט אים אָפּגעבן דאָס געלט. זי איז איינע אַליין מיט אים, זי שוועבט זיך, ברעכט זיך די הענט, ביז ענדלעך נעמט ער נאָכאָמאָל איבערזוכן דאָס שטרוי וווּ ער שלאָפט, צענעמט עס קופּקעלעכווייז אוּן געפינט דאָס געלט. אסתר קומט צו לויפן אויפן פעלד.

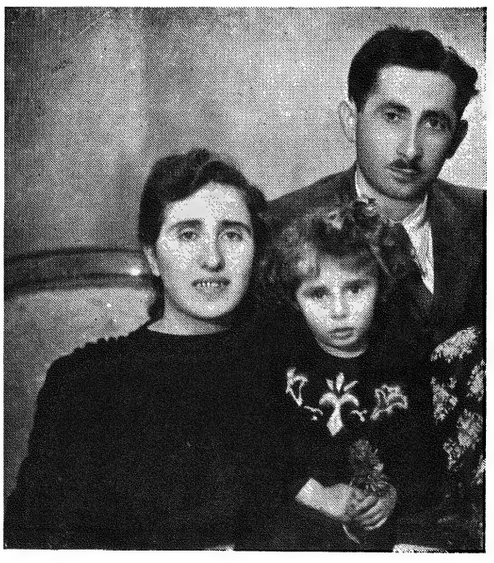
8 טעג זענען מיר געשלאָפן אויפן פעלד, נישט אַראָפּ אין בונקער אַריין, אַ. ר. איז יאָ געלעגן אין בונקער. אַז מיר האָבן ענדלעך געזען אַז דער שייגעץ קומט נישט נאָך אַמאָל, זענען מיר געגאַנגען צוריק אין בונקער. אָבער איך בין דאָך געווען אַן געלט, וואָס טוט מען? אוּן דאָ האָט נאָך א. ר. אָנגערעדט דער שיקסע, געפּועלט ביי קאַרל דרוזד, אַז ער זאָל אונז אינגאַנצן אַרויסטרייבן. מיר האָבן שוין באַשלאָסן דאָן אים איבערצוליאָזן אוּן ביינאַכט זענען מיר אַוועק קיין פליניק צוריק צו וויעיאַק. עס האָט זיך אונז אויך געבענקט צו זיין נאָנט פון אונזער קינד, אונזער חנהלע. גראָד זענען דעמאָלט פאַרגעקומען צוזאַמענשטויסן אוּן שיסעריַין צווישן יידישע פאַרטיזאַנער מיט פוילישע פאַרטיזאַנער. מיט אַ נאַכט פריער האָט מען געשאָסן הינטער באַגוטשין יאָסל קאופמאַן מיט זיין פרוי, אויך אַנדערע יידישע פאַרטיזאַנער. אָבער מער ווילן מיר שוין דאָ נישט זיין צוזאַמען מיט א. ר. מיר ריזיקירן צו גיין. מיר גייען אָפּ צוויי קילאָמעטער. מיר הערן אַ באַפעל „שטיי!" איך אַנטלויף באַלד, אָבער אסתר האָט דעמאָלט נישט געהאַט קיין כוח צום לויפן. זי בלייבט שטיין. זי גיט איבער צו גאָט די נשמה. עס קומט צו אַ שייגעץ. זי דערקענט אים. ער כאָפּט זי אָן ביים קאָפּ.

— וווּ איז לייוויש, פאַרוואָס איז ער אַנטלאָפן? רוף אים אָהער, איך וועל אים נישט טשעפּן.

אסתר גלייבט אים נישט. זי זאָגט, אַז זי וויסט נישט, וווּ איך בין אַנטלאָפן. ער לאָזט זי גיין קיין פליניק.

די רוסן, די אַמעריקאַנער

די לאָגע בעסערט זיך. מען האָט זיך שוין געריכט, אַז דער רוס וועט אַ ליאַדע וואָך אַריינקומען. מען האָט געהערט אַז בערלין איז שוין פאַרנומען פון די אַמעריקאַנער. מיר באַ־שליסן צו גיין גליַיך צו שיקאַראַ, בעטן אים ער זאָל אונז האַלטן צוזאַמען מיט אונזער קינד. ווען מיר קלאָפּן ביי אים אָן, דערפרייט ער זיך מיט אונז. גיט אונז צו עסן. זיין הויז איז געשטאַנען נאָנט פון וועג, האָבן מיר זיך געמוזט גאָר שטאַרק פאַרשטעקן.

לוי, אסתר און חנהלע גראָסמאַן
Levy, Esther and Chanale Grossmann

דער גליקלעכער טאָג איז געקומען. דעם 23־טן יולי 1944 זענען די רוסישע פאַרפאַסטנס אַריין אוּן מיר זענען אַרויס פון די באַהעלטענישן. באַלד איז געווען תשעה באב, האָבן מיר געפאַסט, זענען גלייך געגאַנגען אויף קבר אבות צו מיין טייערן שווער חיים יונה קיטנקאָרן ז״ל, וועלכער איז געשטאָרבן אין יאָר 1942 אין מאַרקושאָוו. גוט זיך אויסגעווײַנט אוּן אים געדאַנקט — ווײל מיר האָבן געגלייבט, אַז אויך אין זיין זכות זענען מיר אַלע ניצול געוואָרן אַזוי פיל מאָל פון טויט. מיר זענען דערנאָך געגאַנגען צו אונזער פריינד יאַשעק וואַרטאַן פון גאַרבאָוו. ער האָט זיך מיט אונז שטאַרק געפרייט, געגעבן אונז צו עסן. אַז ער האָט געפרעגט וואָס מיר רעכענען צו טון, האָבן מיר אים געזאָגט, אַז איך וואָלט געוואָלט זען יידן. אפשר געפינען זיי זיך אין לובלין? ער האָט באַלד אייגעגעבן שפאַנט זיין פערד אוּן מיט אונז געפאָרן קיין לובלין. אויפן וועג באַגעגענען מיר נישט קיין איין יד, נאָר חורבן אוּן טויט. אויך לובלין איז ליידיק פון יידן. פלוצים הערן מיר פון ווייטנס ווי איינער זאָגט צו אַ צווייטן אויף יידיש:

— זעסט, אויף דער פוּר מוז פאָרן אַ יד.

לובלין, לאָדזש, בערלין, ארץ ישראל!

איך שטעל אים אָפּ, זיי זענען אויך געווען איבערגעבליבענע בלעטער פון אַן אונטערגעהאַקטן בוים. ער זאָגט מיר, אַז מען זאָגט, אַז אויף זשעלאָנע זענען דאָ יידישע פאַרטיזאַנער. מיר פאָרן אויף זשעלאָנע. איך טרעף אַ גרופּע פון אַ 70 מאַן. איך פרעג זיי אויף נאָך יידן. זיי זאָגן מיר, אַז אויף לעווערטאָווע זענען דאָ יידן. מיר פאַרפאָרן גלייך. דאָרט טרעפן מיר שוין אַן שמואל חאַניסמאַן מיט זיין זון יוסף, הערש קאָטליאָזש מיט זיין פרוי אוּן קינדער, הערשל צוקערמאַן, מיט זיין יאָסלען. מען פרייט זיך אָפּ אוּן מען הייבט אַן זוכן אַ תכלית. מיר מאַכן פון ברעטער אַ טיש אוּן מיר אַרדנען זיך איין ווי עס איז. די עטלעכע יידן ווילן גיין אַרבעטן צום רוסישן מיליטער. איך האָב נישט קיין כוח. איך בלייב אין שטוב. שטעל מיך אַוועק אין דרויסן. וועלכער פויער עס ברענגט עפעס צו פאַרקויפן פון גאַרבאָווקע. קויף איך אוּן פאַרדין. אסתר פאָרט אַלעמאָל קיין פליניק, כדי צוצוגעווינען חנהלען צו איר ריכטיקער מאַמען. עס קומט אַן זייער שווער. עס ווייזט זיך אויך אַרויס, אַז שיקאָרא האָט נישט קיין חשק אַוועקצוגעבן דאָס קינד. ער האָט דאָס קינד שטאַרק ליב, אוּן דאָס קינד וויל פון זיי אויך נישט אַוועקגיין. ענדלעך איז זי מסכים מיר אַוועקצוגעבן דאָס קינד, פאָר אַ גרויסער סומע געלט. איך האָב געהאַט אַ ברירה דאָס קינד אָפּצונעמען דורך דער רוסישער מאַכט, איך האָב אָבער נישט געוואָלט גיין מיט געוואַלד, מיט בייזן. ער האָט דאָך פאָרט אויסגעהאַלטן אונזער קינד. איך האָב מיט אים דערליידיקט די סומע, אוּן חנהלע איז צוריק אַריבער צו אונז. אָבער שיקאָרא האָט זיך נישט געקענט איינהאַלטן, ער האָט שטאַרק געבענקט נאָכן קינד, אַלעמאָל איז ער געקומען צו פאָרן קיין לובלין. אַלץ וואָס איך האָב מיר געקויפט אין משך פון דעם יאָר אין לובלין, האָב איך איבערגעלאָזט שיקאָראַן.

באַלד הייבט זיך אַן אויפסנייַ פאַנאַדערטראָגן אַ שטאַרקע העצע־כוואַליע פון פאַליאַקן קעגן יידן. איך זע, אַז קיין גוטס ווועט שוין אויף דער דאָזיקער טמאדיקער ערד פאָר יידן נישט זיין, באַשליס איך עמיגרירן קיין ארץ־ישראל. איך באַצאָל אַ מאַכער אַ סומע געלט ער זאָל אונז צושטעלן ביז בערלין. אָבער

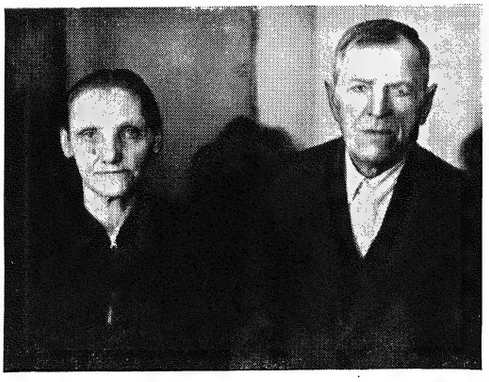

חנהלע גראָסמאַן אין רמת גן, 12 יאָר אַלט
Chanale Grossmann in Ramat Gan, 12 years old

ער דערפירט אונז ביז לאָדזש אוּן ער אַנטלויפט. איך באַצאָל נאָכאַמאָל געלט, אוּן פאַרלאָז די פוילישע ערד מיט אַ קללה — אַז אויף אייביק זאָלן זיין פאַרשאָלטן די אַלע פאַליאַקן וואָס האָבן צוגעהאָלפן צו פאַרגיסן אַזויפיל אומשולדיק יידיש בלוט.

מיר קומען קיין בערלין, וואָס איז פאַרנומען פון די אַמעריקאַנער.

אין אַ צייט אַרום זענען מיר, איך מיט מיין פרוי אסתר אוּן שוין נאָך אַ טעכטערל (היינט האָבן מיר שוין קיין עין הרע 3 טעכטערלעך), אָפּגעפאָרן מיט דער שיף „טעאָדאָר הערצל״ קיין ארץ־ישראל, אוּן מיין שוועסטער רבקה מיט איר מאַן יעקב באָרג מיט זייער יינגעלע יוספל — זענען אָפּגעפאָרן אין די פאַרייניקטע שטאַטן.

מיכאָל שיקאָרא אוּן זיין פרוי. וועלכע האָבן אויסבאַהאַלטן חנהלען
Michael Shikora and his wife, who hided Chanale

נחמיה ווּרמאַן, רמת גן

ב׳בין געווען א דייטשישער זעלנער...

נחמיה ווּרמן, רמת־גן, נולד בשנת 1926. עם פרוץ המלחמה חילקה אמו שקית כסף לכל ילד. העיירה כולה בוערת. ערב שבת לפנות ערב נוסע ובא בעגלה הרבי ממודז׳יץ. נשים שואלות אותו בענין ברכת הנרות. „אין נרות״ — משיב הרבי — „היום אין צורך להדליק נרות, הבטנה סביבכן וראינה, הנרות שלכן דולקים״.

הרבי נוסע בשבת. אביו של נחמיה עוזר לתפוס את ה„פולקס־דויטש״ (איש ממוצא גרמני שגר מחוץ לגבולות גרמניה) עם משדר הראדיו הסודי שלו. עקב פעולתו הנ״ל נאלץ הוא לברוח. הגרמנים הנכנסים מחפשים אותו ומבקשים להרגו. הוא בורח יחד עם משפחתו. אחרי פעולת החיסול הגרמנית הם מתחילים לעבוד ב„שופ״ (בית מלאכה). גיסתו של נחמיה נהרגת יחד עם ילדה. אביו נרצח עקב מלשינות של שוטר יהודי. נחמיה בורח מן המחנה, עובר חומה גבוהה המבדילה בין המחנה והעולם החפשי והולך לפרטיזנים סוציאליסטים. גם פה נתקל נחמיה באנטישמיות. הגרמנים מקיפים את היער בטנקים ואוירונים. הוא בורח, אך נתפס ונאסר. הוא אינו אומר נואש ומצליח לברוח שוב למקום סמוך לחזית. נעשה טבח אצל חיילים גרמניים, ונחשב ל„פולקס־דויטש״. כמוהם גם הוא מברך את האחרים ב„הייל היטלר״... קושר קשרים עם פרטיזנים ומקבל מהם תפקיד לרגל את הגרמנים. לאחר מכן עובר לצד הרוסים. לכתחילה נחשב כגרמני. הוא מוצא את אחותו חנה׳טשה חיה ובריאה. יתר אנשי משפחתו נספו. אחיו הפרטיזן נפל בקרב עם הגרמנים שלוש שעות לפני השחרור.

NEHEMIA WURMAN, *Ramat-Gan,* was born in 1926. After war broke out his mother gave each child a purse of money. The town was burned down. On that Friday evening the Modzitzer Rebbe arrived in a cart. Women asked him how to light the Sabbath lights when there were no candles. He answered:

"You don't need to bless candles today. Look round and you'll see that your candles are burning".

The Rabbi travelled on the Sabbath. Nehemia's father helped to catch a Volksdeutsche of Kurov with a secret radio-transmitter, and had to run away on that account. When the Germans entered, they searched for him in order to have him shot. He ran away with his family. After the liquidation they found themselves work in "shops". Nehemia's sister-in-law and her child were shot. His mother was shot becausc of a denunciation by a Jewish policemen. Nehemia escaped over the high wall of the camp and found his way to Left-wing partisans. There too he met with Antisemitism.

The Germans surrounded the forest with tanks and aeroplanes. He escaped and was arrested. He escaped again near the front and became a cook for the German soldiers, pretending to be a Volksdeutsche. He greeted people with "Heil Hitler". He established contact with partisans and was given the task of spying on the Germans. In due course he ran away to the Russians, and was first taken for a German. He found his sister Hannatshe alive. All the rest of the family were dead. His brother the partisan fell fighting the Germans three hours before the liberation.

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די לעצטע טעג פון מיין לעבן אין קאָריוו.

געווען איז דאָס צום סוף חודש אויגוסט יאָר 1939, קורץ פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט קריג. איך, אַלס יינגל פון 13 יאָר, איז מיר געווען שווער צו פאַרשטיין וואָס עס איז אַזוינס פאַקטיש מלחמה. מיין פאָטער ז״ל פלעגט אָפטמאָל דערציילן וועגן ערשטן וועלט־קריג. און איצט האָב איך אָנ־געהויבן זען מיט מיינע אייגענע אויגן אין שפירן אויף מיין אייגענער הויט, וואָס עס איז אַזוינס מלחמה. איך וויל דאָ איבערגעבן גאַנץ קורץ מיין איבערלעבונג זינט דעם 1־טן סעפטעמבער ביז דעם 18־טן יאַנואַר 1945.

דאָס זענען ליידן פון 64 מאַנאַטן מיט 18 טעג. לאַנג איז געווען דער וועג.

דאָס איז געווען פרייטיק, דעם 1/9 אינדערפרי. מיין פאָטער ז״ל וועקט מיך אויף פון שלאָף און זאָגט צו מיר: „הייב זיך אויף, עס איז מלחמה, די דייטשן זענען באַפאַלן פוילן״. איך האָב עס נישט געגלייבט. אָבער מיין פאָטער ז״ל זאָגט צו מיר: „קום צו דעם ראַדיאָ, וועסטו הערן״. איך גיי צו צום ראַדיאָ און אָט הער איך רעדן דעם פוילישן מאַרשאַל. ער זאָגט:

„מיר וועלן זיך נישט לאָזן!״

איך גיב אַ דריי וויטער דעם קנאַפּ פון ראַדיאָ, הער איך ווי היטלער ימח שמו רעדט אַז ער וועט נישט קאַרגן קיין באַמבעס. ווי עס האָט זיך נאָכהער אַרויסגעוויזן האָט ער געהאַלטן וואָרט. פונקט 8 טעג שפעטער, דעם 8/9, פרייטיק אינדערפרי, האָבן מענטשן אָנגעהויבן אָנטלויפן פון שטאָט, גלייך מען וואָלט געוווסט וואָס עס וועט פאַסירן אין עטלעכע טעג אַרום.

יעדעס קינד באַקומט זיין טאָרבעלע מיט געלט

אונטער אונזער דירה איז געווען אַ געמויערטער קעלער און אין משך פון אַ גאַנצער וואָך האָבן מיר אַראָפגעלייגט ביסלעכווייז סחורה פון אונזער געשעפט, כדי אַ טייל כאָטש פון די סחורות זאָלן געראַטעוועט ווערן פון אַן עוועטועלער שרפה. יעדער איינער פון הויזגעזינד באַקומט פון דער מאַמען ע״ה אַן אויפגענייט זעקעלע פון לייוונט, אָנגעפילט מיט געלט, כדי ווי אַזוי עס מאַכט זיך, זאָל יעדער איינער פון אונז נישט בלייבן אָן געלט. יעדער איינער פון אונז באַקומט אויך צוגעגרייט פון פרייער — אַ פלייצאַק מיט וועש און דאָס נויטיקסטע אָנטוּעכץ. פונקט 12 אַזייגער דעם זעלבן טאָג, ווען מיר מויערן אַריין דעם לעצטן ציגל אין דער טיר פון קעלער, הערט זיך אַ שרעקלעכער אויפרייס און דאָס גאַנצע הויז ציטערט. באַלד אַ צווייטער און דריטער אויפרייס. איך לויף אַרויס אַ קוק טון וואָס האָט פאַסירט. איך גיי צו ביז צו דער ספּודזשעלניע. איך זע ווי איטשע חאַניסמאַן לויפט מיט אַ פאַרוווּנדעטער האַנט און נעבן דעם פאַסטערונעק פון דער פאַליצייַ ברענט. די דריי באָמבעס זענען דאָרט געפאַלן. עס זענען דאָ טויטע און פאַרוווּנדעטע. איך קער זיך שנעל צוריק אַהיים און דערציילן וואָס איך האָב געזען. מיין פאָטער ז״ל שליסט דאָס געשעפט, יעדער איינער פון אונז נעמט מיט זיך די צוגעגרייטע פלייצאַקעס און מיר לאָזן זיך אין דער ריכטונג פון נאָווי־רינעק. דאָרט בלייבן מיר אַ פאָר מינוט שטיין נעבן וויאַטריק. מיין פאָטער לויפט נאָך צוריק אין שטאָט אַ קוק געבן וואָס מען הערט, לויפט נאָך אַריין אין הויז, נעמט אַרויס אַ פאָר וואָטענע דעקעס. ביים אַרויסגיין פון הויז, ביים פאַרשליסן, צעברעכט זיך דער שליסל. ער באַווייזט נישט צו דערציילן די מעשה מיטן שליסל, זענען מיר פון באַרג אַראָפּ,

הענעך, דער פאָטער פון נחמיה ווורמאַן
Henoch, the fatehr of Nechemia Wurmann

ווי אונזער הויז הייבט אָן ברענען. עס איז געווען 5 אַזייגער פאַרנאַכט. מיר שווייגן אוּן מיט טרערן אין די אויגן פאַרלאָזן מיר דעם באַרג אוּן לאָזן זיך אין דער ריכטונג פון קרופּע.

דער מאָדזשיצער רבי: „היינט דאַרפט איר נישט בענטשן קיין ליכט!"

מיר קומען אָן קיין קרופּע. מיין פאָטער ע״ה גייט אַריין צו אַ באַקאַנטן קריסט אוּן בעט אים ער זאָל אונז דערלויבן איבערנעכטיקן אין סטאָדאָלע. מיר קומען אַריין אין סטאָדאָלע אוּן לייגן אַוועק די זאַכן. איך קאָן אָבער נישט איינרוען. איך בין אַלץ נייגעריק צו וויסן, צו זען, צו הערן. איך לויף אַרויס צום הויפּט־שאָסיי וואָס פירט קיין מיעכאָוו. איך זע ווי מאַסן יידן לויפן אין דער ריכטונג פון מיעכאָוו, אוּן אָט פאָרט אַ קאָטש מיט אַ פאָר פערד אוּן אינעווייניק זיצט דער מאָדזשיצער רבי מיט זיינע שמשים. די קאָטש בלייבט שטיין. דער בעל־עגלה גיט די פערד צו טרינקן, וווייבער וויינען, קינדער וויינען, די וווייבער חלשן, לויפן צו צום רבין, דער רבי זאָל זיי בענטשן. איין פרוי פרעגט זיך:

— רבי, וואָס טוט מען, איך האָב נישט קיין ליכט צום בענטשן.

ענטפערט דער רבי:

— היינט דאַרפט איר נישט בענטשן קיין ליכט, קוקט זיך אַרום וועט איר זען, אייערע ליכט ברענען שוין!

אַ צווייטע פרוי פרעגט זיך: וואָס טוט מען, איך קען דאָ נישט בלייבן, איך מוז אַוועק קיין מיעכאָוו צו מיינע קינדער. ענטפערט איר דער רבי:

— פקוח נפש דוחה שבת!

אוּן ער אַליין זעצט זיך אַריין אוּן זיי פאָרן אַוועק.

עסן האָבן מיר דאָן שוין נישט געקאָנט. עס האָט זיך נישט געזומען דער ביסן אין מויל. צו אונז אין סטאָדאָלע זענען אַריינגעקומען נאָך עטלעכע באַקאַנטע. מיר האָבן זיך אויסגעבעט שטרוי אויף דער ערדענער פאָדלאָגע אוּן זיך צוגעלייגט. וועגן שלאָפן איז נישט געווען קיין רייד. שפעט אין דער נאַכט קומט צו אונז צו גיין מיין קוזין משה שמואל יצחקס. ער דערציילט, אַז דאָס גאַנצע שטעטל ברענט פון אַלע פיר זייטן, נאָר אויפן נאָווי־רינעק זענען נאָך געבליבן עטלעכע הייזער וואָס ברענען נישט. צווישן די עטלעכע הייזער וואָס זענען געבליבן, איז דאָ איין יידיש הויז, מיין קוזינס יאַנקל פיינשמידטס הויז. דאָס דאָזיקע הויז האָט זיך אָנגעפילט פול מיט יידן אוּן צווישן זיי געפינט זיך דער פעטער שמואל יצחק מיט זיין פאַמיליע.

ליגנדיק אויפן שטרוי גייען דורך פאַרשידענע רעיונות דורכן קאָפּ. איך, דער יונגסטער, וואָג נישט צו רעדן קיין וואָרט, נאָר עס לאָזט זיך הערן אָפטער אַ זיפץ: „פאָטער אין הימל, עטלעכע צוואַנציק יאָר האָרעוואַניע אַוועק מיטן רויך, איצט קומט דער ימח שמו היטלער, וואָס וועט זיין מיט אונז, מיט אַלע יידן?"

דער פאָלקס־דייטש מיט דער געהיימער ראַדיאָ־סטאַנציע; וואַנדער, טיפוס

מיר זענען געלעגן אין סטאָדאָלע איבער נאַכט, פאַרטאָג האָבן מיר געמוזט פאַרלאָזן די סטאָדאָלע אוּן געגאַנגען אין די קושאָקעס, ווייל די דייטשע באָמבאַרדירער האָבן זיך ווידער אַ לאָז געטאָן איבער אונזערע קעפּ. אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר

געמוזט ליגן באַהאַלטן אין די קושאָקעס מיטן קאָפּ אַ־אָפּ, ווייל די גוים פלעגן זאָגן, אַז די עראָפלאַנען צילן נאָר צו יידן. דאָס באַמבאַרדירן איז געווען שרעקלעך. אַ גאַנצן טאָג האָט מען נישט געוואָגט זיך צו רירן פון אָרט, נאָר ווען עס איז געווארן עטוואָס טונקל, האָבן מיר זיך אַביסל אויסגעגליטשט די ביינער אוּן מען איז אַריין אין סטאָדאָלע. דער פּאָטער איז אַרויסגעגאַנגען שאָפן עפּעס עסן, ווייל אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר נישט געהאַט צו עסן. צומאָרגנס, זונטיק אינדערפרי, האָט מיין פּאָטער באַשלאָסן צו גיין אין שטעטל אַריין געבן אַ בליק וואָס הערט זיך. מיר זענען ווייטער געגאַנגען אין די קושאָקעס. אַזוי זענען מיר ווידער אָפּגעלעגן אַ גאַנצן טאָג. מען זעט נישט דעם פּאָטער צוריק. מיר קלערן איבער, ווער ווייסט וואָס עס האָט פּאַסירט? עס הייבט שוין אַן צו ווערן טונקל. דער פּאָטער קומט, ער ברענגט מיט אַ ברויט אוּן נאָך עפּעס צום עסן. מיר זיצן אַזוי שטיל־שווייגנד אוּן דער טאָטע הייבט אַן צו דערציילן וואָס ער האָט אַלץ דורכגעמאַכט דעם טאָג: ווי ער איז געקומען אין שטאָט אַריין, האָט ער אויס־געזוכט דעם וואַיט שעלעזשניאַק אוּן דעם קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי, אוּן נאָך אַנדערע קריסטן פון שטאָט אוּן גע־האַלטן מיט זיי אַ באַ־אַטונג, אויף וועלכער עס איז באַשלאָסן געווארן צו גיין צו אויריך דעם פּאָלקס־דייטש, וואָס האָט געהאַט אַ מיל אויף וואָרשעווער וועג, אוּן אַדורכפירן אַ רע־וויזיע. ווי עס האָט זיך טאַקע אַרויסגעוויזן, האָט דער פּאָלקס־דויטש געהאַט אַ געהיימע ראַדיא־סטאַציע, פון וועלכער ער פלעגט איבערגעבן צו די דייטשן די פונקטן וווּ מען דאַרף באַמבאַרדירן. ער מיט זיין זון זענען דאָן געווארן אַרעסטירט אוּן איבערגעגעבן אין די הענט פון אַ פוילישן מיליטער־שטאַב. עס איז אויך באַשלאָסן געווארן צו פאַרניכטן וויכטיקע דאָקומענטן, אַבי זיי זאָלן נישט אַריינפאַלן אין די דייטשע הענט. אין דעם זעלבן טאָג איז געפאַלן אַ באַמבע נעבן דעם יידישן הויז אויף נאָווי־רינעק אוּן פון שרעק איז דאָמאָלס געשטאָרבן מיין קוזין הערש דוד, שמואל יצחק ניימאַרקס זון. צומאָרגנס זענען מיר אַריבערגעגאַנגען אין דאָרף קלאָדע, דאָרט איז געווען אַביסל רואיקער. דער פּאָרוואַלטער פון דער ספּולדזשעלניע האָט אונז אָפּגעגעבן אַ צימער. מיר זענען דאָרטן געווען אַשטיקל צייט ביז די דייטשע אַרמיי האָט אַריינמאַרשירט אין אונזער שטעטל. מיין עלטסטער ברודער חיים אליעזר האָט דאָן געווואָלט מיט זיין פרוי אוּן קינד אין אוזשענדוו, נעבן קראָשניק. ער, הערנדיק אַז דאָס שטעטל קאָריוו איז אָפּגעברענט, קומט ער צו לויפן, ער האָט זיך דער־וויסט אַז מיר געפינען זיך אין דאָרף. דאָן באַשליסן מיר, איך מיט מיין ברודער משה אוּן די שוועסטער חוהטשע צו פאָרן קיין אוזשענדוו מיטן ברודער, אוּן דער פּאָטער, די מאַמעשי אוּן שוועסטער חנהטשע צו פאָרן קיין לובלין. מיר קומען אַן קיין אוזשענדוו, דער דייטש האָט שוין דאָרט באַלעבאַטע־ווען ווי עס דאָרף צו זיין. מען האָט געשטעלט קאָנטריבוציע אויף יידן. מען האָט יעדן טאָג געמאָפּט יידן צו אַרבעט, אַזוי, אַז מען האָט שוין פעסט אָנגעהויבן שפּירן דעם דייטשישן מערדער. איך בין לאַנג דאָרט נישט געווען. מיין פּאָטער פון אָסטראָוצע דערוווסט זיך וועגן אומגליק וואָס האָט אונז גע־טראָפן, שיקט ער אַ שליח נאָך אונז, אַז מיר זאָלן קומען צו פאָרן צו אים, אָבער מיר האָבן נישט געוואָלט פאָרן אַן דער הסכמה פון די עלטערן. מיין פּאָטער קומט צו פאָרן קיין אוזשענדוו און מען באַשליסט, אַז איך זאָל יאָ פאָרן צום פּאָטער קיין אָסטראָוצע. ביים פּאָטער אין אָסטראָוצע לערן איך זיך אַ פּאַך — קירזשנעריי, אוּן אין אַ האַלב יאָר שפּאָטער קומט אויך צו פאָרן מיין פאָטער. די סיבה פון מיין פאָטערס קומען איז געווען דאָס, וואָס דער פאָלקס־דויטש אולריך פון קאָריוו האָט אים געזוכט, כדי אים צו הרגענען. שפּאָטער אַביסל קומט אויך צו פאָרן מיין שוועסטער חנהטשע. פון צייט צו־צייט כאַפּט זיך צו דע־ פאָטער געבן אַ קוק צו דער פאַמיליע אוּן קומט באַלד ווידער צוריק, אוּן אַזוי האָט זיך די צייט געדוקט, ביז עס האָט אין 1941 אויסגעבראָכן אין אָסטראָוצע די טיפוס־עפּידעמיע. די יידן פון שטאָט האָבן זיך שוין דאָן געפונען אין אַ געטאָ. ס׳איז געווען אַ פאַרבאָט אַרויסצוגיין פון די הייזער. נאָר צוויי שפּה אין טאָג האָט מען געמעגט אַרויסגיין אָפּצונעמען דאָס ברויט, וועלכעס מען האָט געגעבן אויף קאָרטן. ווער עס איז אַרויסגעגאַנגען אין די פאַרבאָטענע שעהן, איז דערשאָסן געווארן. אַלע טיפוס־קראַנקע האָט מען געמוזט איבערפירן אין שפּיטאָל פון געטאָ, וועלכעס האָט זיך איינגעאָרדנט אין בית־המדרש. מען האָט געווּסט, אַז ווער עס גייט אין שפּיטאָל אַריין, דער קומט שוין מער נישט צוריק. עס זענען דאָן געשטאָרבן הונדערטער מענטשן. איך בין דאַמאָלס אויך קראַנק געווארן אויף טיפוס אוּן געלעגן אין געהיים אין שטוב. אַן אַלטער פעלדשער האָט מיך געהיילט אוּן דורך פאַרשידענע מיטלען געשאָפן מעדיקאַמענטן אויסער דעם געטאָ. אַ דאַנק דער וואַכזאַמקייט פון מיין פאָטער אוּן דעם פעלדשער, בין איך געזונט געווארן.

אין יאָר 1942, וועו מען האָט באַקומען די ערשטע ביטערע נאַכריכטן פון די אויסזידלונגען אין פאַרשידענע שטעט פון פוילן, האָבן מיר געווּסט, אַז אויך אָסטראָוצע וועט דאָס נישט אויסמיידן. יידן זענען געלאָפן אין די אַרבעטס־אַמטן שאָפן זיך פלאַצווקעס צו אַרבעט, מיינענדיק, אַז דאָס וועט העלפן. איך האָב דאָן באַקומען אַרבעט אין דער גרויסער אייזן־פאַבריק. מיין פאָטער אוּן די שוועסטער האָבן אויך באַקומען פלאַצווו־קעס אין אַנדערע אונטערנעמונגען.

שאָפן, בונקער. דערשאָסן מיין שוועגערין מיטן קינד. איך ווער אַ דייטשישער זעלנער...

וועו יידן האָבן דערשפּירט, אַז אָט קומט שוין אַן די שוואַרצע כמאַרע אויף דער שטאָט, האָבן מיר באַשלאָסן, אַז דער פּאָטער אוּן די שוועסטער זאָלן זיך גיין באַהאַלטן אין אַ בונקער, וועלכער איז שוין געווען צוגעגרייט פון פריער ביי מיין פעטער' אין דער גאַרבעריי, וואָס איז געווען אויסער דעם געטאָ. דעם 10.9 1942 12 אַזייגער ביינאַכט האָבן זיך מיין פאָטער אוּן שוועסטער דורכגעכאַפּט אויסערן געטאָ אוּן זיך דאָרטן באַהאַלטן. איך בין געבליבן שלאָפן אינדערהיים.

צומאָרגנס אינדערפרי, אַזייגער 6 איז שוין געווען דאָס גאַנצע געטאָ אַרומגעשטעלט מיט געסטאַפּאָ אוּן עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע יידן זאָלן פאַרלאָזן די הייזער אין פאַרלויף פון 10 מינוט. ווער עס וועט די הייזער נישט פאַר־לאָזן אוּן זיך גלייך צושטעלן אין מאַרק, וועט געשאָסן ווערן. די אַלע, וועלכע האָבן אַרבעטס־קאָרטן פון דער אייזן־פאַבריק, דאַרפן זיך שטעלן אויף אַ באַזונדערן פלאַץ נעבן דעם אַרבעטס אַמט. איך בין געלאָפן מיט מיין אַרבעטס־קאָרטע צום אַר־בעטס־אַמט, אויפן וועג לויפנדיק בין איך שוין געלאָפן אויף יידישע קערפערס. די שיסעריי איז געווען אַן אויפהער.

איך קום צום אַרבעטס־פלאַץ, שטייט ביים אַריינגאַנג אַ

געסטאַפּאוויעץ מיט אַ שטעקן אין האַנט. דורך אַ קליין טי־
רעלע איז געווען דער אַריינגאַנג אוּן ווער עס איז אַריין האָט
באַקומען אומגעהייער געשלאָגן מיט דעם שטעקן. אויך מיך
האָט דאָס נישט אויסגעמיטן. מיר האָבן זיך געפונען אויף דעם
פּלאַץ בערך 500 יידן. בלויז מענער. אין אַלגעמיין האָבן אין
אָסטראָווצע געלעבט בערך 16 טויזנט יידן. מיר זענען אַזוי
אָפּגעשטאַנען אַ גאַנצן טאָג. פּאַרנאַכט איז אָנגעקומען אַן
אָפּטיילונג פּון אוקראַינער אוּן אונז אָפּגעפּירט אין פּאַבריק
אַריין. זייענדיק אין פּאַבריק, האָב איך זיך פּאַרבונדן מיט מיין
פּאָטער דורך אַ קריסט אוּן גלייכצייטיק האָב איך געשיקט אַ
שליח קיין אוזשענדוּוו גערוויר ווערן וואָס הערט זיך ביי
מיין מוטער, שוועסטער אוּן ברידער. אוזשענדוּוו איז שוין
געווען ליקווידירט נאָך מיט אַ מאָנאַט צוריק. איך האָב בא־
קומען אַ ביטערן גרוס. מיין שוועגערין צביה מיטן קינד האָט
מען געשאָסן, ווו זיי זענען געווען באַהאַלטן ביי אַ קריסט.
אַ קריסט האָט זיי געמסרט. די מוטער אוּן שוועסטער ליגן
באַהאַלטן ביי קריסטן. די ברידער משה אוּן חיים אליעזר גע־
פינען זיך אין וואַלד. איך האָב געטאָן אַלץ וואָס איז מעגלעך
געווען אָנצוהאַלטן קאָנטאַקט. דעם אַכטן טאָג, זייענדיק אין
פּאַבריק, האָט מען אונז, אַלע יידישע אַרבעטער, אויפגעפּא־
דערט צונויפצוזאַמלען זיך אויף אַ פּלאַץ מיט אַלע זאַכן,
דאָס הייסט מיט די פּלייצאַקעס. מען האָט נישט געווּסט וואָס
דאָ וועט פּאַרקומען. מען האָט געמיינט, אַז מען גייט אונז
אויסשיסן, אָדער אַוועקשיקן. מען האָט אונז אָפּגעפּירט אויף
אַ פּלאַץ, אונטער דער פּאַבריק. עס איז באַלד אָנגעקומען
געסטאַפּא אוּן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יעדער מוז אָפּגעבן
אַלץ וואָס ער פּאַרמאָגט, געלט, גאָלד, וואַליוטע אוּן אויך די
רוקזעק מיט וועש. אוּן ווער עס וועט נישט אָפּגעבן אוּן מען
וועט ביי אים עפּעס געפינען — ווערט געשאָסן אויפן פּלאַץ.
דריי יונגעלייט זענען באַלד אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.
מיר האָבן אַלץ אָוועקגעגעבן אוּן זענען געבליבן שטיין נאָ־
קעט אוּן בּאַרוועס. דערנאָך האָט מען אונז אָפּגעפּירט צוריק
אין פּאַבריק. נאָכדעם ווי מען האָט אויסגעזידלט די גאַנצע
שטאָט יידן, האָבן די דייטשן געמאַכט אַ קליינעם געטאָ פּון
1½ גאָסן אוּן אונז אָפּגעפּירט אין קליינעם געטאָ. יעדן אינ־
דערפרי האָט מען אונז אָפּגעפּירט אונטער אַ שטרענגער וואַך
צו דער אַרבעט. זייענדיק אין געטאָ האָב איך דערהאַלטן אַ
ידיעה פּון מיין פּאָטער, אַז לענגער קענען זיי שוין נישט זיין
אין בּונקער, ווייל דאָס עסן האָט זיך ביי זיי אויסגעלאָזט.
צווייטנס — דער קריסט, וועלכער איז געווען דער סטרוזש
פּון דער גאַרבעריי, לאָזט זיי שוין מער נישט זיין. עס איז
נישט געווען קיין אָנדער ברירה ווי זיי צו ברענגען אין געטאָ.
איך האָב זיי באַפּוילן, אַז זיי זאָלן זיך אַריינשמוגלען אין
געטאָ. פּאַרטאָג זענען זיי בשלום צו מיר אָנגעקומען. מיט
דער הילף פּון מיין קוזין באַקומען זיי אַרבעטס־קאָרטן אוּן
יעדן טאָג גייען זיי צו דער אַרבעט מיט אָנדערע. אַזוי האָט
אין געטאָ געהאַלטן אין איין צוקומען מענטשן. דעם 10/1
1943 האָט די געסטאַפּא ווידער געמאַכט אַ ווישעדליעניע,
אָבער אויך דאָסמאָל איז מיין פּאָטער אוּן שוועסטער געלונגען
צו בלייבן אין געטאָ. דאָס געטאָ איז אַלעמאָל געוואָרן פּאַר־
קלענערט. איך בין וווייטער געבליבן אַרבעטן אין אייזן־פּאַב־
ריק אוּן מיין פּאָטער אוּן שוועסטער האָבן געאַרבעט אין אַ
ציגל־פּאַבריק. אין 3 חדשים שפּעטער, אַפּריל 1943, האָט מען
געגנצלעך ליקווידירט דאָס געטאָ, אוּן אַלע יידן אָפּגעפּירט
אין אַ לאַגער, וועלכער האָט זיך געפונען הינטערן שטאָט.
דער לאַגער האָט זיך גערופן: „יודן־אַרבעטער־לאַגער דעס
אייזענווערקער אָסטראָוויץ". דער לאַגער איז געווען אַרומ־
געצוימט מיט שטעכל־דראָט אוּן מיר האָבן געווּסט אין פערד־
באַראַק. איך מיט מיין פּאָטער האָבן געווּסט אין זעלבן
באַראַק. די שוועסטער אין אַ פרויען־באַראַק. אַרום דעם לא־
גער איז געווען אויסגעשטעלט וואַך־פּאָסטנס מיט אוקראַיניש
פּאָליציי. יעדן טאָג האָט מען אונז אונטער אַ שטרענגער וואַך
געפּירט צו דער אַרבעט. אינעווייניק אין לאַגער האָט רעגירט
אַ יידישע פּאַרוואַלטונג אוּן יידישע פּאָליציי. ענדע
1943, דעם 10/11 איז געקומען דאָס גרויסע אומגליק: איך
האָב פּארלוירן מיין פּאָטער. אין דעם האָט געשטעקט אַ מער־
דערלעכע יידישע האַנט. פּון יידישן פּאָליציי־קאָמענדאַנט משה
פּיזשיץ, וועלכער האָט מיט זיינע יידישע געהילפן אַרויס־
גענומען פּון לאַגער 30 יידן, דערונטער אויך מיין פּאָטער —
אוּן זיי אַוועקגעשיקט צום אויסשיסן קיין ראַדאָם. פּון דאַן אַן
האָב איך באַשלאָסן מער נישט דאָ צו בלייבן, אוּן זוכן נקמה
אויסער דעם לאַגער. אין דער צייט, זייענדיק אין לאַגער,
האָב איך געהאַלטן קאָנטאַקט מיט מיין פאַמיליע, וועלכע
האָט זיך געפונען אין אַ לאַגער בוּדזשין נעבן קראָשניק, דאַן
האָט נאָך געלעבט די גאַנצע פאַמיליע. דער עלטסטער ברודער
חיים אליעזר האָט זיך שוין געפונען אין אַ פאַרטיזאַנער־
אָפּטיילונג אין די גאַרבאָווער וועלדער. דורך אַ ספּעציעלן
שליח האָב איך מיט אים אָנגעהאַלטן קאָנטאַקט. אין יאָר 1944
איז אים געלונגען צו אַנטלויפן פּון לאַגער אוּן אין דעם זעלבן
טאָג איז אויך אַנטלאָפן מיין שוועסטער חנהטשע. איך האָב
דאַן נישט געווּסט, אַז זי איז אַנטלאָפן אוּן זי האָט נישט גע־
וווסט אַז איך בין אַנטלאָפן. דאָס איז געשען דורך אַ מאָדנעם
צופאַל, גלייך ווי מיר וואָלטן געהאָט דעם זעלבן געדאַנק,
נישט צונויפרעדנדיק זיך. אַנטלויפנדיק פּון לאַגער האָב איך
ערשטנס געמוזט קומען אין פּאַבריק וווּ איך האָב פּריער גע־
אַרבעט. אין פּאַבריק בין איך געלעגן באַהאַלטן 4 טעג אַן
עסן אוּן וואַסער. אַרויסצוגיין פּון פּאַבריק איז נישט געווען
פּון די לייכטע זאַכן, ווייל די פּאַבריק איז געווען באַוואַכט
מיט אוקראַינישער פּאָליציי, אָבער אויפן פערטן טאָג, ווען
מיינע קרעפטן האָבן זיך אויסגעלאָזט, האָב איך באַשלאָסן
אַרויסצוגיין פאַר יעדן פריייז. אפילו פאַרן פריייז פון לעבן.
צוריק אין לאַגער האָב איך מער בשום אופן נישט געוואָלט
גיין, ווייל דאָס וואָלט פאַר מיר געהייסן זעלבסטמאָרד. דער
אייזנציקער וועג איז געווען צו פרובירן דאָס לעצטע ביסל
מזל וואָס אַ מענטש פאַרמאָגט. געווען איז דאָס פרייטיק־פאַר־
נאַכט, אוּן ס׳איז מיר געלונגען אַריבערצוקריכן דעם 10
מעטערדיקן הויכן מויער אוּן זיך געלאָזט מיט די לעצטע
כוחות לויפן הינטערן שטאָט. איך בין אַרויס אויף די פעלדער
אוּן זיך אָוועקגעלייגט צווישן דער תבואה. צומאַרגנס אינ־
דערפרי בין איך אַרויס אין שטאָט זוכן ברויט. קיינער פון די
פּאָליאַקן האָט נישט געוואָלט געבן קיין פּיצל ברויט. איך האָב
זיך צוגעכאַפּט צו אַ בעקערייי, זיך אָוועקגעשטעלט אין רייי
צוזאַמען מיט אַלע פּאָליאַקן אוּן עס איז מיר געלונגען צו
קויפן 1 קילאָ ברויט פאַר דעם געלט וואָס איך האָב נאָך
געהאַט ביי מיר. איך בין אַביסל געקומען צו זיך. בין אָוועק
צו אַ קריסט, מיט וועלכן איך בין געשטאַנען אין קאָנטאַקט
אוּן וועלכער איז אויך געווען דער שליח אין פאַרבינדונג
מיט מיין פאַמיליע. נאָך עטלעכע טעג האָט ער מיר געבראַנגט

די צווייזוג פון אַ פאַרטיזאַנער־אָפּטיילונג, וועלכע האָט זיך געפונען אין די וועלדער אונטער אָסטראָוויץ. וועז איך בין שוין מיט מול געווען בייַ די פאַרטיזאַנער, וועלכע זענען מערסטנטייל געווען אַ צוזאַמענשטעל פון פאָליאַקן, רוסן און עטלעכע יידן. טראָץ דעם וואָס דאָס איז געווען אַ פאַלקס־פאַרטיזאַנקע, האָט מען דאָך דעם אַנטיסעמיטיזם שטאַרק גע־פילט. די יידן האָט מען געשיקט אויף די געפערלעכסטע פלע־צער, אָבער קיין ברירה איז נישט געווען. מען האָט טראָץ אַלעמען דאָס געטוון מיט ליבשאַפט, ווייל דאָס האָט געהייסן נעמען נקמה. לאַנג בין איך דאָרט נישט געווען. דער גורל האָט געוואָלט, אַז נאָך 4 וואָכן, זייענדיק אין די פאַרטיזאַנער, איז אונז באַפאַלן אַ שטאַרקע דייטשע אַרמיי, וועלכע האָט אַרומגערינגלט דעם וואַלד מיט טאַנקען און אַראָפלאַנען און אונטערגעצונדן דעם וואַלד. נאָך עטלעכע שלאַכט־טעג האָבן מיר געמוזט פאַרלאָזן דעם וואַלד. עס האָט אונז אויסגעפעלט אַמוניציע אוֹן עסן. די פאַרשטאַרקונג וועלכע האָט געזאָלט קומען, איז נישט געקומען. עס איז געקומען אַ באַפעל פון קאָמאַנדאַנט, אַז יעדער זאָל זיך צעלויפן און זיך ראַטעוון, יע־דער באַזונדער ווי ער קאָן, ווייל צוריקציען זיך האָבן מיר אויך נישט געקאָנט, און דער נאָנטסטער פאַרטיזאַנער־אָפּטייל גע־פינט זיך אין די לאָגיוועד וועלדער. זייענדיק אין פאַרטיזאַנקע האָב איך זיך באַקאָנט מיט אַ פאָליאַק פון שטעטל אָפּט. מיר זענען געווען כסדר צוזאַמען. מיר זענען אויך אַנטלאָפן פון וואַלד צוזאַמען. מיר זענען אַנטלאָפן נאָך אָפּט. איך בין געווען ביים פאָליאַק אַשטיקל צייט ביז אַ שכנה פון דעם פאָליאַק האָט מיך געמסרט און מיך איבערגעגעבן אין די הענט פון דער דייטשער זשאַנדאַמעריע. קומענדיק אין דער זשאַנדאַ־מעריע, באַקום איך זעלבסטפאַרשטענדלעך דעם געהעריקן ברוך הבא. די ערשטע זאָך, פאַרשטייט זיך, זענען געווען קלעפּ. מען האָט מיך שרעקלעך געשלאָגן. איך האָב זיך געהאַלטן ביי מיינס, אַז איך בין אַ קריסט, אַ פאָליאַק פון בלוט און

נחמיה וורמאַן ווי אַן „אַריער"
Nehemia Wurman as an "Aryan"

ביינער. איך האָב זיך געצלמט, געזאָגט, אַז איך פאַרשטיי נישט קיין איין וואָרט דייטש. אַזוי ווי דאָס איז שוין געווען אין אָוונט, האָבן די זשאַנדאַרן באַשלאָסן מיך צו האַלטן אַרעס־טירט אין אַ קעלער, וועלכער האָט זיך געפונען אויפן הויף — ביז אינדערפרי, ביז עס וועט קומען אַ דאָקטאָר און פעסט־שטעלן צי איך בין אַ ייד אדער אַ פאָליאַק. אין פאַל וועז דער דאָקטאָר וועט פעסטשטעלן, אַז איך בין אַ ייד, ווער איך אין זעלבן טאָג דערשאָסן. דאָ האָט מיר ווידער צוגעשפילט דאָס מזל, אוֹן עס איז מיר פאַרטאָג געלונגען צו אַנטלויפן פון קעלער. נאָכדעם ווי איך בין אַנטלאָפן, האָב איך זיך פאַרבונדן מיט דעם פאָליאָק פון אַפּט. ער האָט מיר אַבער געזאָגט, אַז ער האָט שרעק מיך ווייטער צו האַלטן ביי זיך. עס איז מיר אַנדערש נישט אויסגעקומען נאָר צו לאָזן זיך סתם אין דער וועלט אַריין זוכן מיין מזל.

געווען איז עס שוין דאָן וועז די רוסישע אַרמיי האָט זיך אַוועקגעשטעלט ביי דער ווייסל. איך האָב זיך דאָן געלאָזט אין דער ריכטונג פון ווייסל, אפשר וועט מיר געלונגען זיך אַריבערצוקריגן אין יענער זייט ווייסל, אין דעם רוסישן טייל. אָבער דאָס איז מיר נישט געלונגען. איך בין שוין געווען נאָנט פון דער דייטשער פראָנט־ליניע, אָבער וועגן אַריבער איז נישט געווען קיין רייד. שטייענדיק אַזוי נאָנט ביי די דייטשע פאָזיציעס, פאַלט מיר איין אַ געדאַנק צוצוגיין צו אַ דייטשער פעלד־קיך אוֹן אויף דייטש זיך געפרעגט צי איך קען אַרבעטן ביי דער קיך. איך בין געווען זייער הונגעריק, שוין פון עטלעכע טעג נישט געהאַט געגעסן. איך האָב גע־רעכנט:

ערשטנס וועל איך עפעס עסן, אוֹן צווייטנס בין איך נאָנט פון פראָנט, אפשר וועט מיר געלונגען זיך אַריבערצוקריגן אויף דער אַנדערער זייט. דער דייטשער קוכער האָט באַלד מסכים געווען מיך צו נעמען צו דער אַרבעט. איך האָב באַקומען צו עסן אוֹן בין אויך געשלאָפן צוזאַמען מיט די דייטשע סאָל־דאָטן. נאָך עטלעכע טעג אַרבעטן אין קיך האָב איך זיך זייער גוט באַקאַנט מיט דעם דייטשן קוכער אוֹן אויך מיטן אָפּיציר אוֹן אויבערלויטענאַנט, וועלכער האָט געהאַט צו זאָגן אויבער דער אַפּראָוויזאַציע אין שטאַב. נאָך אַ וואָך צייט אַרבעט איז די קיך איבערגעפאָרן אין אַ צווייט דאָרף. איך בין אויך אַרי־בער צוזאַמען מיט דער קיך אוֹן מיטן אָפּיציר אין צווייטן דאָרף וואַלקאַוואַנאַוקאַ, נעבן אַזשאַראָוו, איך צוזאַמען מיטן אָפּיציר האָבן פאַרנומען אַ קוואַרטיר אין דעמזעלבן צימער. מיין נאָמען איז געווען מאַריאַן שמידט. מיט אייגנמאַל רופט מיך אַריין דער אָפּיציר צו זיך אין ביוראָ אוֹן ער פרעגט מיך אויס ווער איך בין אוֹן פון וואַנען איך בין. איך האָב אים דערציילט, אַז איך בין אַ פאַלקס־דויטש פון אַ שטעטל פון דער צווייטער זייט ווייסל אוֹן אונזער הויז איז געווארן באַמבאַר־דירט דורך די רוסן אוֹן ביי דער באַמבאַרדירונג זענען געפאַלן טויט מיינע עלטערן. איך האָב זיך באַמיט צו רעדן ווי וווייט מעגלעך אַזוי, אַז ס׳זאָל אויסזען אמת. דאָן פרעגט ער מיך צי איך וויל אַריינטרעטן פרייוויליק אין דער דייטשער אַרמיי אוֹן איך זאָל זיין מיט אים צוזאַמען, אַלס זיין פריוואַט־אַדיו־טאַנט. איך, זעענדיק אַז איך האָב נישט קיין אַנדערן אויסוועג, האָב איך אייגעשטימט אויף זיין פאַרשלאָג. ער האָט מיר געגעבן פאַרשידענע פאַפירן צום אונטערשרייבן. אין צווויי טעג שפעטער רופט ער מיך נאַכאַמאָל אַריין אין זיין ביוראָ אוֹן זאָגט מיר מיט פרייד, אַז ער האָט שוין באַקומען די

באַשטעטיקונג פון זיין הויפּטמאַן מיך אַ־ייִנצוגעמען אין דייטשן מיליטער. ער גיט מיר גלייך אַ צעטל, אַז איך זאָל גיין אין דייטשישן אַרמיי־מאָגאַזין באַקלייִדונג. אין עטלעכע מינוט אַרום זע איך זיך אין דעם אוניפֿאָרם פון אַ דייטשישן סאָלדאַט. אָלע סאָלדאַטן פון קאַמפּאַניע גראַטולירן אויף באַגריסן מיך. מיט אַמאָל פֿאָרט אָפּ אונזער קוכער אויף אורלויב אויף איך נעם איבער די לייטונג פון קיך. צוויי מאָל אין וואָך דאַרף איך גיין אויף וואַך אין דאָרף אַריין, צוזאַמען מיט נאָך אַ סאָלדאַט. אויף דער וואַך באַקום איך געווער. דאָס ערגסטע איז ביי מיר אויסגעקומען זיך צו גריסן מיט הייבן די הענט אויף זאָגן „הייל היטלער". עס איז מיר אין אָנפֿאַנג געווען זייער שווער צו גריסן, אָבער נאָכהער איז עס שוין געגאַנגען. איך בין אויך גלייכצייטיק געווען דאָלמעטשער, איבעזעצער אויף פּויליש. מיטאַמאָל רופט מען מיך אַרויס אינמיטן נאַכט פון שלאָף. איך האָב זיך זייער דערשראָקן. מען מעלדעט מיר, אַז איך זאָל זיין בייהילפיק ביי כאַפן פֿאַליאַקן צו דער אַרבעט אַלס דאָלמעטשער. איך האָב נישט געהאַט קיין אַנדער אויסוואָל. איך טו זיך אָן אויף גיי מיט נאָך אַ גרופּע סאָלדאַטן. אויב עס איז געווען וועלכע פֿראָגע אויף איבערצוזעצן אויף פּויליש בין איך געווען דער איבערזעצער. דורך אַ צופֿאַל, האָב איך זיך ביי אַ לאָפּאַנקע אַנגעטראָפֿן אויף אַ ייִד, וועלכער איז געווען באַהאַלטן ביי אַ גוי. מיט ניסים איז מיר געלונגען דעם ייִד צו ראַטעווען, מיט אָן אויסרייִד, אַז ער איז אַ קראַנקער. נאָך אַ צווייטער פֿאַל איז געווען:

וויִדער אין פֿאַרבינדונג מיט פֿאַרטיזאַנער. איך שפּיאָניר

אייִנער פון די קאָמענדאַנטן פון מיין געווענער פֿאַרטיזאַנער־גרופּע איז געווען פֿאַרהאַלטן. אים איז מיר שוין אויסגעקומען אַביסל שווערער אַרויסצוגעמען, אָבער איך האָב אים צוגעזאָגט, אַז צומאָרגנס וועל איך אים באָפֿרייִען. אוּן אַזוי איז עס געווען. צומאָרגנס פֿאָרן אָפּשיקן זיי קיין דייטשלאַנד, האָב איך אים אַרויסגענומען. איך האָב זיך מיט אים אויפגענומען די פֿאַרטיזאַנסקע פֿאַרבינדונג. איך האָב זיך מיט אים געזען יעדע צווייטע נאַכט. ער האָט מיך געראַטן, אַז איך זאָל נישט אַרויסגיין פון דער דייטשער אַרמיי. ער האָט מיר געגעבן אַן אויפגאַבע איך זאָל אים איבערגעבן „האַסלעס" און מיליטערישע ידיעות.

אין דעצעמבער 1944 דערקענט מיך אַ שייגעץ, אַ פּאָליאַק פון אָסטראָווצע, אוּן ער מסרט מיך פֿאָר אַ דייטשישן אָפּיציר, אַז איך בין אַ ייִד. איך האָב זיך גלייך דערוווסט פון דעם דורך אַ צופֿאַל. עס איז געגאַנגען אַ ראַפֿאָרט צו מיין אָפּיציר, אָבער מיין אָפּיציר האָט זיך נישט וויסנדיק געמאַכט. איינמאָל, דעם 31/12 סילוועסטער ביינאַכט, רופט מיך אַריין מיין אָפּיציר אוּן ער דערציילט מיר, אַז אין זיינע הענט געפינט זיך אַ ראַפֿאָרט, אַז איך בין אַ ייִד. ער דאַרף אַנטשיידן צו איך בין אַ ייִד. דאָ האָב איך געהאַט אַן איבערראַשונג: דער אָפּיציר דערקלערט מיר, אַז פונזיינעטוועגן קען איך זיין אַ ייִד, אים אינטערעסירט דאָס נישט, ער פֿאַרזיכערט מיר, אַז אַזוי לאַנג ווי איך בין אונטער זיין האַנט, וועט מיר גאָרנישט פּאַסירן, אָבער איך זאָל זיין זייער פֿאַרזיכטיק. דעם 12/1 1945 קומט אַ באַפֿעל צוריקצוציען זיך פון פראָנט פון דער ווייסל, אין דער ריכטונג קיין דייטשלאַנד. פֿאַרלויפיק קען איך אַנדערש נישט מאַכן ווי מיטגיין.

איך גיי מיט מיטן ריקצוג אוּן לעב איבער שרעקלעכע באַמבאַרדירונגען פון די רוסישע עראָפלאַנען. עס איז וואָס אַמאָל געוואָרן שיטערער ביי די דייטשן.

איך אַנטלויף צו די רוסן. זיי נעמען מיך אָן פֿאַר אַ דייטש. כ'געפין מיין שוועסטער. מיין ברודער דער פֿאַרטיזאַן איז געפֿאַלן

דעם 15/1 1945 בין איך צופֿעליק געווען אַנוועזנד ביי אַ געשפּרעך אין געגנעראַל־שטאַב מיטן דייטשישן געגנעראַל מילער בראש. איך הער, אַז די רוסישע אַרמיי געפּינט זיך 10 קילאָמעטער הינטער אונז אוּן אַז די דייטשע אַרמיי איז אַרומגערינגלט. איך באַשליס ווייטער נישט מיטצוגיין. אין אָוונט גיי איך אַריין צו אַ קריסט, אַ פֿאָליאַק, ער זאָל מיר געבן ציווייל אָנטוּעכן. ער וויל מיר נישט געבן, אָבער איך האָב אים געדראָט מיט אַ רעוואָלווער אין האַנט אוּן ער האָט מיר געמוזט געבן.

ביינאַכט כאַפּ איך זיך אַריין אין אַ צווייט דאָרף וווּ עס האָבן זיך שוין נישט געפונען קיין דייטשן. צומאָרגנס גיי איך אין דער ריכטונג וווּ די רוסן האָבן זיך שוין געפונען. גייענדיק באַגעגנט מיך אַ רוסישער פֿאַטרול. זיי פֿאַרהאַלטן מיך אוּן באַמערקן, אַז אונטערן ציווילן אָנטוּעכץ טראָג איך דעם דייטשן אוניפֿאָרם. זיי ווילן מיך שיסן, אָבער עס איז מיר געלונגען זיי איבערצוצייגן, אַז איך בין נישט קיין דייטש. זיי פירן מיך נאָך קאָנסק, וווּ די רוסן האָבן זיך שוין באַזעצט. מען פירט מיך אין דער קאָמענדאַנטור אוּן מען נעמט מיך אויף אַ פֿאַרהער. איך באַווייז זיי, אַז איך בין אַ ייִד, אַ פֿאַרטיזאַנער. זיי האָבן זיך גלייך פֿאַרבונדן מיט מיין קאָמענדאַנט פון פֿאַרטיזאַנקע, אוּן דער קאָמענדאַנט האָט באַשטעטיקט מיינע רייד. מען גיט מיר אַן אָפּיציר אוּן מען פירט מיך קיין אָסטראָווצע.

דעם 18/1 1945 וועט איך פריי. אוּן מערקווירדיק, ווי איך גיי אַראָפּ פון דער מאַשין, טרעף איך מיין שוועסטער חנהטשע. זי גייט אַ פֿאָרווייַנטע. זי דערזעט מיך אוּן מאַכט אַ געוואָלד פון פרייד. די שמחה איז געווען אומגעהייער גרויס.

חיים אליעזר ווורמאַן מיט זיין פרוי צביה
Chayim Eliezer Wurman and his wife Tsyvia

איך האָב גלייך באַשלאָסן אַראָפּצופֿאָרן קיין לובלין, כדי געווויר ווערן וואָס האָט פֿאַסירט מיט דער פֿאַמיליע, אוּן אויך מיט מיין ב׳ודער חיים אליעזר, מיט וועלכן די באַציאונגען זענען געווען איבערגעריסן ערשט זינט 6 מאַנאַטן. איך קום אַהין נאָך קראַשניק אוּן דאָרטן הער איך די ביטערע בשורה וועגן דעם העלדישן טויט פון דעם קאָמענדאַנט פון די פֿאַר־

טיזאַנער, חיים אליעזר ווּרמאַן הי״ד, וועלכער איז געפאַלן מיטן געווער אין האַנט, אין אַ שלאַכט מיט די דייטשן, 3 שעה פֿאַר דער באַפרייאונג.

איך פֿאַר קיין לובלין אוּן טרעף זיך דאָרט מיט נאָך גע־ראַטעוועטע קאָריוערער יידן. איך פֿאַר קיין קאָריוו כדי צו געבן דעם לעצטן בליק אויף מיין געבוירטס־שטעטל.

איך קום אַריין אין שטעטל אוּן בלייב שטיין אויף אַ פּאָר מינוט נעבן דעם מאַרק־ברונעם. איך דערקען נישט דאָס שטעטל. עס האָט אויסגעזען ווי אַן אָפּגעלאָזט בית־עולם. אַ שרעק האָט מיך אַרומגענומען. איך בין געווען אַ טאָג אוּן צוריק געפֿאָרן צו מיין שוועסטער קיין אָסטראָווצע.

אַ גרופּע קאָריוערער פון דער שארית הפליטה אין דייטשלאַנד
A group of Kurov survivors in Germany

חורבן קאריוו אוז די איבערלעבענישן פון שמואל האניסמאן

פון בריוו צו א פריינד (יעקב גילבורט, אין דייטשלאנד, יאר 1948)

שמואל חנהסמן ובנו יוסף (כעת בניו־זילנד). כבר ביום הראשון אחרי פרוץ המלחמה מטמינה המשפחה את רכושה הדל במרתף דירתה. בנם איטשה (יצחק) נפצע מרסיס פצצה. פולנים וגרמנים חופרים במרתפים ומוציאים את רכושם של היהודים. פורסם צו האוסר על היהודים להירפא אצל רופאים נוצריים. גרמנים מתנפלים על שמואל ומכים אותו מכות רצח. לאחר שנדמה לגרמנים כי שמואל מת, פונים הם להרוג יהודים אחרים. בעששיות דולקות שורפים הגרמנים את זקני היהודים, לוחצים את אצבעותיהם בין דלתות.

שמועות מגיעות מלובלין וממאידנק, אולם עדיין אין היהודים מאמינים באמת המרה על השמדה טוטלית (שלימה), ועל תאי הגז. „אקציה" (פעולה גרמנית) בעיירה. גירוש היהודים. שמואל עם בנו יוסף בורחים. אשתו של שמואל עם שני בניו, איטשה וסנדר נשארים בין שורות המגורשים.

תוך כדי נסיעת הטרנספורט יורים הגרמנים ביהודים הנחלשים. מקצת היהודים החרדים פושטים את בגדיהם ונשארים בלבנים, כדי למות בכסות לבנה, כעין תכריכים. אחרים בין היהודים מסרבים לזוז מן המקום. הם מעדיפים להיהרג בעיירתם, ולהספיק להגיד ווידוי.

שמואל ובנו מתחבאים במרתפים, בונקרים, אורוות, עליות, ערמות שחת ואשפה. בין מכריהם הנוצרים גם כאלה שמסכנים את נפשם ומביאים להם עזרה ועידוד.

האיכרים, רובם ככולם, להוטים אחרי כסף יהודי. הם מחביאים את מכריהם היהודיים וכעבור זמן שודדים את כספם ומכים אותם נפש.

148 היהודים שנטשו את העיירה והסתתרו בין הפולנים — מספרם הולך וקטון. נורים ע"י גרמנים, נרצחים ע"י איכרים וקבוצות פרטיזנים אנטישמיות.

אשתו של משה אוברקלייד רוצה להיפטר מילדה, כי הוא בוכה בבונקר בלילות ועלול להביא אסון לכולם. היא יוצאת מן הבונקר ומשליכה את בנה לתוך גלי הנהר הזורמים. תיכף היא מתחרטת, רצה עם זרם הנהר ומחפשת את בנה. רצה עד שהיא יוצאת מדעתה ונופלת קרבן לכדור גרמני על שפת הנהר.

אשתו של לייבל רוכלמן מנסה לשחד פולני ב־300 זהובים שיהרוג את בנה הקטן כי הוא מפר את הבטחון בבונקר. היא כבר נסתה להחזיק את הפעוט ערום בקור, כדי שיצטנן ויקבל דלקת ריאות, אבל הילד דוקא לא הצטנן.

שמואל ובנו הם מאחרוני המסתתרים שנשארו בחיים. הם עייפים כבר מן החיים הנוראים, חיים מלאי פחד, רעב, צמא, קור ונדודים. הם מבקשים למות. עשרות פעמים כבר היו על סף המות ותמיד נחלצו ע"י מקרה כל שהוא, דק כחוט השערה.

בעד הריגת יהודים מקבלים פרס של 5 ק"ג סוכר ו־3 ק"ג מלח.

בכפר לואין הורגים פרחחים פולניים את חנה'טשה בוכשרייבר־אלנבוגן יחד עם ילדה. לאחר שהופשטו בגדיה, קושרים הרוצחים את האם ערומה לעץ ויורים בה. רוצח אחד תופס את ילדה ברגליו ובתנועה פראית מנפץ את ראש הפעוט בעץ אשר תחתיו מוטלת גופת אמו.

בעלה של חנה'טשה בא לאחר המלחמה כפרטיזן לחקור ולדרוש מי רצח את אשתו ובנו ונרצח אף הוא באותו כפר פולני אשר בו נהרגו יקיריו.

SAMUEL HANNASMAN AND HIS SON JOSEPH, *now in Wellington, New Zealand*. Immediately after the outbreak of the war he buried his few possessions in the cellar. His son Itshe was wounded by a bomb. Poles and Germans excavated the cellars and took whatever there was.

Jews were forbidden to go to Christian doctors for treatment. Samuel was atacked by Germans and murderously beaten. Thinking he was already dead, they went on to the Jews accompanying him and murdered them.

They burned the beards off the faces of the Jews with a kerosene lamp, and crushed their fingers between doors.

News came from Lublin and Maidanek, but nobody could believe that all those sent there were killed and gassed. There was an action in town, and people were transported. Samuel and his son Joseph ran away, but his wife and the two sons Itshe and Sender went with the transport.

The weaker people were shot on the way. Some of the pious Jews undressed themselves and remained in their underwear in order to die in white, as though in shrouds. A few Jews refused to go, preferring to die on the spot after saying their *viddui* (death-bed confession).

Samuel and his son hid in cellars, bunkers, stables and attics, haystacks and manure heaps. They had several Christian friends who risked their lives and helped them. However, most of the peasants only wanted money, concealing Jews in order to rob and afterwards kill them.

Moshe Oberkleid's wife threw her child into the river in order to be rid of it because it wept in the bunker and might therefore give away all those who were concealed there. After flinging in the child she became crazy, ran after the waves and was shot by the Germans. Leibel Rachelman's wife wished to pay a Pole 300 zloty to kill her little child, because it also made a noise in the bunker. She had already tried to keep it naked in the frost several days, in order that it should develop pneumonia, but it would not even catch cold.

Samuel and his son were almost the last to remain concealed, and prayed for death, being tired of running away, starving, thirsting, and cold and terrified. On scores of occasions they had been on the verge of death, yet always by some hair's breadth they were saved. At the time a premium of 5 kilos of sugar and 3 kilos of salt was paid for killing a Jew.

In the village of Loen young ruffians murdered Hannatshe Buchschreiber-Ellenbogen and her child. The mother was tied naked to a tree, and shot. The child was taken by the feet and his head smashed against the tree. After the war Hannatshe's husband, who had been a partisan, came to the village to find out who had killed his wife and child, and was murdered in the same place.

ערשטער בריוו

דאָס גוטס פֿאַרגראָבן, מיין זון פֿאַרוווּנדערט, פֿאַרסמטע באָמבעס

ווי נאָר די מלחמה איז אויסגעבראָכן, זענען שוין אַרומ־געגאַנגען פֿאַר־שידענע ווערסיעס וועגן די דייטשע מערדערס, ווען זייער אויפֿפֿירונג קעגן די יידן אין די פֿאַרנומענע גע־ביטן. עס איז אַנטשטאַנען אַ גרויסע פֿאַניק. יידן האָבן זיך אַנגעהויבן צו באַהאַלטן, צו פֿאַרמאַכן, פֿאַרפאַקן אין די קע־לערס וואָס ס׳איז נאָר געווען.

די מערהייט יידן האָבן געהאַט אייגענע הייזער, און יעדער האָט אויסגעפּונען אַן ערטל ווו עפּעס אויסצובאַהאַלטן. טייל האָבן געוו׳ופן מויערער־אַרבעטער, אוּן פֿאַרמויערט אין די קעלערס, אויף בוידעמער דאָס ביסל סחורה, אויך בעטגע־וואַנט, קליידער. אַלץ איז געוואָרן פֿאַרפאַקט, פֿאַרשיט מיט ערד. די וואָס האָבן באַהאַלטן אונטער דער פֿאָדלאָגע האָבן אַזוי צוריק פֿאַרמויערט אוּן פֿאַרמאַכט, אַז מען האָט גאָרנישט דערקענט. די אַלע אַרבעטן זענען געמאַכט געוואָרן ביינאַכט.

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 איז אויסגעבראָכן די מלחמה, אוּן דעם 8־טן סעפּטעמבער אינדערפֿ־י, זענען אויף דעם שטעטל אָנגעלאָפֿן דייטשע עראָפּלאַנען אוּן באָוואָרפן דאָס שטעטל מיט צינד־באָמבעס. דאָס גאַנצע שטעטל איז אַרומ־געוומען געוואָרן מיט פלאָמען אוּן פון די שטאַרקע באָמבן־אויפּרייסונגען האָבן זיך די הייזער געהויבן אין דער הויך. אַלע שויבן זענען אויסגעהאַקט געוואָרן. מיין זון, איטשע, איז פּונקט בייַ דער באָמבאַדירונג געווען אין גאָס אוּן איז געראַ־נירט געוואָרן. מ׳האָט אים אַהיימגעבראַנגט אינגאַנצן באַגאָסן מיט בלוט. זיין רעכטע האַנט איז געווען צעבראָכן אויף דריי טיילן. נישט קוקנדיק וואָס די באָמבעס זענען ווייטער גע־וואָרפן געוואָרן, בין איך מיט מיין זון גלאָפֿן אין עק שטאָט וו׳ עס האָט זיך געפּונען אַ פונקט פון רויטן־קרייץ. אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפֿן אויף די ערשטע פֿאַרוווּנדעטע, גוים אוּן יידן. דער דאָקטאָר פון רויטן־קרייץ האָט מיר דער־קלערט, אַז מען מוז מיין זון שנעל אַוועקפירן קיין לובלין אין שפּיטאָל, ווייל די באָמבעס זענען געווען פֿאַרסמטע. אַ מיליטעריש־שער אויטאָ האָט אים אַוועקגעפירט קיין לובלין.

צוריק אין מיין הויז האָב איך שוין נישט געקענט אַריין, ווייל עס איז שוין געווען פֿאַרכאַפּט פון פלאָמען.

מיין פאָמיל־יע: מוטער, פּרוי אוּן צוויי זין, צוזאַמען מיט דער גאַנצער קאָריוור באָפעלקערונג, האָבן אַרויסגעראַטע־וועט פון די הייזער וואָס מען האָט נאָר געקאָנט, אוּן אַוועק־געטראָגן אויף די סימוווער פעלדער. איך האָב זיי אויפגעזוכט אוּן געפּונען ליגנדיק אין פעלד.

דאָס גוטס אויפגעגראָבן — ס׳טיילן זיך דערמיט די פֿאַליאַקן אוּן דייטשן

8 טעג זענען מיר, די גאַנצע קאָריוור באָפעלקערונג, געליגן אין דרויסן. כמעט יעדן טאָג זענען מיר באַוואָרפן ג־ווארן מיט באָמבעס וואָס די דייטשע באַנדיטן האָבן אויף אונדז געוואָרפן. איך מיט מיין פאָמיל־יע האָבן זיך איבערגע־קליבן אין דעם דאָרף באָכליווי־ץ, צו אַ פויער פּיאָטער גזשע־גאָרטשיק. במשך 8 טעג האָט זיך די פֿאַזיציע דערנענטערט צו אונז, אוּן אונזער געגנט איז פֿאַרנומען געוואָרן פון דייטש. וועז דער דייטש איז אַריין קיין קאָריוו, האָבן זיך באַלד אַנגעהויבן פֿאַראָמען. אַ טייל פּוילישע אויסוווּרפן האָבן גע־נומען אַנווייזן די דייטשן ווו די יידן האָבן פֿאַרקאָפּעט זייערע פֿאַרמעגנס. גלייך האָבן די דייטשן געהייסן אויפקאָפּען די אַנגעוויזענע ערטער, אוּן מען האָט אַרויסגענומען די אַלע באַהאַלטענע יידישע זאַכן אוּן זיי צעטיילט. ערשטנס האָט מען געגעבן די אַנווייזער, די איבעריקע סחורות אוּן זאַכן האָבן זיי צוגעוואָרפן די אַרום פֿאַרזאַמלטע פֿאַליאַקן. וועז אַ ייד איז צוגעגאַנגען נענטער, האָבן די פֿאַליאַקן אויף אים אַנגעוויזן אוּן די דייטשן האָבן אים גלייך צעשטאָכן. אין אַ געוויסער נאַכט האָב איך פון מיין קעלער אַלץ אַרויס גענומען אוּן אַוועקגעפירט צו מיינס אַ באַקאַנטן פויער אוּן ביי אים אַלץ באַהאַלטן. לאַנג זיין ביי דעם פויער האָב איך נישט געקענט, ווייל מיין מוטער איז קראַנק געוואָרן, אוּן מיר זענען געווען אין אַ סטאָדאָלע. עס זענען שוין געוואָרן קאַלטע נעכט, בין איך געווען געצוווונגען צוריקצוציען זיך קיין קאָריוו, הינטער דער גמינע, ביי אַ קריסט. דער ווינטער האָט זיך דערנענטערט, ס׳זענען אַנגעקומען שרעקלעכע קעלטן אוּן פרעסט. די יידן האָבן זיך ביסלעכווייז צוריקגעצויגן אין שטעטל אַריין, ווער צו די פֿאַליאַקן, אוּן טייל האָבן זיך אַריינגעצויגן אין די אָפּענע קעלערס פון די אָפּגעברענטע הייזער.

פֿאַרבאָטן זיך צו היילן ביי אַ קריסט. כ׳באַקום מיט אַ קאָלבע אין קאָפּ

ס׳האָבן אַנגעהויבן קומען פֿאַרשידענע פֿאַראָרדנונגען פון ד־ער דייטשער מאַכט. עס איז געשאָפֿן געוואָרן יידן־ראַטן, מיט פֿאָליציי. פֿרעזעס פונעם יידנראַט איז געוואָרן אברהמטשע גאָלדבערג. די ערשטע פֿאַראָרדנונג איז געווען, אַז יידן מוזן אַוועקגעבן אַלע ווערטפּולע זאַכן, דעוויזן אוּן געלט. אין פֿאַל וועז נישט, האָט עדראַט טויט־שטראָף. אַ ייד האָט געמעגט האָבן אין פֿאַרמעג 150 זלאָטע. נאָך אַ פֿאַראָרדנונג איז געווען, אַז יידן מוזן צונויפּטראָגן אין יידנראַט פּוטערס, פּעלצן — אויך אונטער דער דראָאונג פון טויט־שטראָף.

די דריטע פֿאַראָרדנונג איז געווען, אַז יידן איז זיך פֿאַר־באָטן צו היילן ביי אַ קריסטלעכן דאָקטאָר. אַלע יידן מוזן גיין צו עפּנטלעכער אַרבעט. ביי דער אַרבעט האָט מען גע־שלאָגן אָן רחמנות. ווייטער קומט אַ פֿאַראָ־דנונג: אַ ייד טאָר נישט פֿאָרן פון איין שטעטל אין צווייטן. — טויט־שטראָף.

אין דער זעלבער צייט באָקום איך אַ בריוול פון שפּיטאָל, אַז איך זאָל קומען, ווייל מען מוז ביי מיין זון איטשע אַראָפּ־נעמען די ראַנירטע האַנט. נישט קוקנדיק אויף די אַלע פֿאַר־אָ־דנונגען, שטעל איך זיך איין דאָס לעבן אוּן פֿאָר קיין לובלין. אַנקומענדיק בשלום אין שפּיטאָל, האָב איך זיך פֿאַר־שטענדיקט מיט דעם דאָקטער, אוּן עס איז געבליבן פֿאַרלוי־פיק זיך אָפּצוהאַלטן מיטן אַראָפּנעמען די האַנט אוּן פרויבירן ווייטער היילן. אין זעלבן טאָג, דעם 12־טן יאַנואַר 1940 פֿאַר־נאַכט, בין איך, דריי יידישע פרויען, אוּן נאָך אַ ייד, אָפּגע־פֿאָרן פון לובלין מיט אַ פויעריש פורל. מיר האָבן געהאַט צו פֿאָרן 32 קילאָמעטער ביז קאָריוו. אָפּפֿאָרנדיק 25 קילאָמעטער איז אונז אַנטקעגנגעקומען אַ טאַקסי מיט אַכט דייטשע באַ־אַמ־דיטן, אוּן אָפּגעשטעלט אונזער פּוּר. דערזעענדיק, אַז אויף דער פּוּר געפינען זיך יידן, בין איך גאָרנישט אומשטאַנד צו שילדערן זייער פּרייד. דער ערשטער קרבן בין איך געווען. מען האָט מיך אַרויסגעוואָרפן פון דער פּוּר אויף די שטיינער

פון שאַסיי, און מיר דערלאַנגט מיט דער קאָלבע אין קאָפּ. באַגיסנדיק זיך מיט בלוט בין איך אַוועקגעפאַלן און געבליבן אַן באַוווסטזיין. זיי, מיינענדיק אַז איך בין טויט, האָבן זיי מיך צוריק געלאָזט, און זיך געווארפן צום צווייטן ייד. נאָך אַ פאָר מינוט ליגן, בין איך געקומען צום באַוווסטזיין. איך האָב צונויפגענומען מיינע אַלע קרעפטן און האָסטיק זיך געגעבן אַ שטעל אויף און אַנגעהויבן אַנטלויפן אויף די פעלדער. די דייטשן האָבן מיר נאָכגעשאָסן, אָבער דאָנקען גאָט מיר נישט געטראָפן. אָפּלויפנדיק אויף דעם פעלד אַ האַלבן קילאָמעטער, בין איך אומגעפאַלן. אויפשטעלן האָב איך זיך שוין נישט געקענט, ווייל עס איז מיר שוין געהאַט אָפּגערונגען אַ סך בלוט. די יידישע פרויען וואָס זענען אויך געזעסן אויף דער פור, האָט מען ביי צוויי פון זיי אויסגעהאַקט די ציין און דער דריטער איז געלונגען צו אַנטלויפן אין דער זעלבער ריכטונג. אַז איך בין געבליבן ליגן, האָט זי מיך באַמערקט און מיך אָנגעהויבן ראָטעוועט. זי האָט מיר צוגעבונדן מיינע קאָפּ־וווּנדן מיט איר קאָפּ־טיכל, מיך אויפגעשטעלט און אונטער דער האַנט געפירט איבער די פעלדער ביז דעם שטעטל מאַרקושאָוו. עס האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. אויפן וועג האָט מען מיר דערציילט, אַז דעם צווייטן ייד האָבן די באַנדיטן דערהרגעט דורך שלאָגן, און די צוויי יידישע פרויען האָבן זיי מיטגענומען מיט זיך. איינע איז געווען לייבל יוסף מעל־העגדלערס אַ טאָכטער. זי איז שוין מער אַהיים נישט געקומען. אין שטעטל מאַרקושאָוו איז געווען אַן איידעלער דאָקטער, ער האָט מיר דערטיילט די ערשטע הילף. ער האָט מיר געזאָגט, אַז מיין נס וועט זיין אויב איך וועל נישט קריגן קיין היץ, וועל איך בלייבן לעבן. אויף אַ פויעריש פּוּרל האָט מען מיך אָפּגעשיקט אַהיים, קיין קאָריוו. געלעגן אין בעט בין איך 4 וואָכן. קיין היץ האָב איך נישט באַקומען.

געבראַנט די בּאָרד אונטערן לאָמפּ, געקלעמט די פינגער צווישן דער טיר

מיט 3 מאָנאַטן שפּעטער, מערץ 1940, זענען קיין קאָריוו אַראָפּגעקומען 5 ס.ס. ספּעציעל אויסגעשוּלטע שלעגערס, און זיי האָבן אָנגעטון גרויסע צרות. געשלאָגן האָבן זיי בלויז מענער. אינמיטן נאָכט האָבן זיי אָנגעקלאָפּט אין יידישע הייזער, און וויי איז שוין געווען צו דעם ייד, וועו זיי האָבן אים געטראָפן אין שטוב. זיי האָבן אים די נאָפּט־לאָמפּ אונטער־געשטעלט אונטער דער בּאָרד, כדי זי צו פאַרברענען. שרייען האָט מען נישט געטאָרט, וועו ער שרייט וועט ער דערשאָסן. דערנאָך האָט ער געמוזט אַ־יינשטעקן די פינגער אין דער שפּאַרע פון דער טיר און זיי איינקלעמען. דערנאָך האָט מען אים אַרויסגענומען נאָקעט אינדרויסן אויף דער גאַס און אַוזי צעשלאָגן, ביז ער איז געפאַלן אַן באַוווסטזיין. ערשט דעמאָלט איז מען פון אים אַוועקגעגאַנגען. די קרבנות פון זייער שלאָגן איז געווען דן חאַניסמאַן, אייזיק לאָבערבוים, חיים חאַניסמאַן. וויטער האָבן זיי אויסגעקליבן די שענסטע מיידלעך פון אונזער שטעטל קאָריוו, וויי רייזל עלענבויגנס צוויי מיידלעך, וואָלף אָבערקליידס אַ מיידל, און נאָך, און זיי געוונען צו וואָשן די פאָדלאָגעס. מען האָט זיי געגייט אויסצוטון די רעפאַרמעס וואָס זיי האָבן געטראָגן אויף זיך, און ווישן די פאָדלאָגעס. נאָכן ווישן, האָבן זיי געמוזט נאָסערהייט, מיט דעם גאַנצן שמוץ, אָנטאָן.

אין שטעטל האָט זיך געמאַכט אַ שרעקלעכע פאַניק. אַלע מענער זענען אַנטלאָפן אין שטעטל וואַנוואָליץ. דאָרט בין איך געווען 3 וואָכן. מיט מיר זענען אַנטלאָפן 150 מאַן. די 5 שלעגערס האָבן געשטעלט אַ באַדינג, אַז אויב מען זאָל זיי געבן 200 רובל גאָלד, וועלן זיי אַוועקפאָרן. מ׳האָט געשאַפן די דאָזיקע סומע.

אין קאָריוו האָט נאָך פאַרן קריג געווווינט אַ דייטש, אַ פוילישער בירגער. געהייסן האָט ער אולריך. נאָך פאַרן קריג האָט ער געהאַט אַן אייגענע עלעקטראָוווניע. ער האָט באַלויכטן אונזער שטעטל קאָריוו. נאָכן אַריינקומען פון דער דייטשער מאַכט, האָבן זיי אים געמאַכט פאַר בירגער־מייסטער. אַ שונא־ישראל איז ער געווען נאָך פאַר דער מלחמה. די ס.ס. שלעגער זענען איינגעשטאַנען ביי אים. און דורך אים האָט מען עס דערליידיקט דאָס געלט. זיי זענען אַוועקגעפאָרן. איך בין צוריקגעקומען קיין קאָריוו פאַר פּסח, און האָב מיין מוטער געטראָפן זייער קראַנק אין בעט. פּוילישע דאָקטוירים האָבן מורא געהאַט צו קומען געבן הילף. עס האָט נישט געהאָלפן קיין בעטן. דעם 8־טן טאָג פּסח 1940, איז מיין טרייַע מוטער געשטאָרבן. מען האָט זי נאָך קובר געווען ווי געווינלעך. אָנפאַנג מאי 1940 איז מיין זון איטשע געקומען פון שפּיטאָל. אויף דער האָנט איז ער פאַרבליבן אַ קאָליקע. אַזוי האָט מען געלעבט אין צרות. אַלעמאָל האָט מען אונז געפיניקט מיט עפּעס אַנדערש און אַזוי האָט מען זיך דורכגעשלעפּט ביז מערץ 1942. עס איז אין אונזער שטעטל קאָריוו דערגאַנגען אַ ידיעה פון לובלין, אַז דורך די מעגאַפאָנען, וואָס זענען געשטאַנען אין די לובלינער גאַסן, האָט מען געמעלדעט, אַז פון 10־טן מערץ דערוואַרטן די יידן אַן אומגעריכטע נייעס. מיר האָבן שוין געפילט, אַז עס רוקט זיך אַן אויף אונז אַ פרישע גזרה.

צווייטער בריוו.

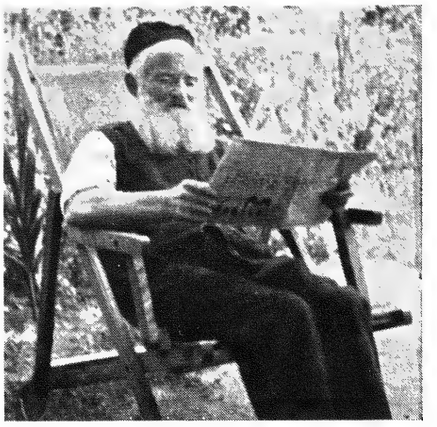
* 5.3.48

— — — — — — — — — —

פון דער דאָטע אַן האָבן אָנגעהויבן פאַרלוירן גיין טראַנספאָרטן מיט יידן וואָס זענען טראַנספאָרטירט געוואָרן אויף דער באַן־סטאַציע און מ׳האָט באין אופן נישט געקענט דערגיין וווהין מען טוט די יידן אַהין. די דייטשע באַנדיטן האָבן געענטפערט, אַז מען שיקט זיי אַוועק קיין אוקראַינע אויף אַרבעט. עס האָבן זיך אָבער דורכגעריסן שוידערלעכע ידיעות. אַז מען נעמט די יידן צונויף, מען פאַרגאַזעוועט זיי אין דער־נאָך פאַרברענט מען זיי. דאָס האָט קיינער פון אונזערע קאָרי־ווער יידן נישט געגלייבט.

במשך פון דער ווייטערדיקער צייט האָט מען אָנגעהויבן הערן אַז אַרום אונזער שטעטעלע האָט מען שוין אָנגעהויבן אַרויספירן די יידישע איינוווינער. די דייטשע באַנדיטן האָבן דאָס געפּרוּפן „אויסזידלונג״, אָדער „אַקציע״. האָט מען זיך שוין אויך ביי אונז אָנגעהויבן ריכטן און טאָקע נישט לאַנג איז דער גורל געפאַלן אויף אונזער שטעטל. דאָס איז געווען דעם 7־טן טאָג פּסח, 4 אַזייגער נאָכמיטאָג. אונזער שטעטל איז אַרומגערינגלט געוואָרן פון דייטשע ס.ס. מיט פוילישע פאָלקס־דויטשן, מיט דעם פולאָוועך סטאַראָסטע — אַ פאָלקס־דייטשער באַנדיט, געדי. עס איז געקומען אַ באַפעל צום יודנראַט אוּן צו דער יידישער פאָליציי, אז אין משך פון 15 מינוט זאָלן אַלע יידן פון קאָריוו, מענער פרויען און קינדער

* דאָ קומען אינצווישן עטלעכע נישט־נומערירטע בריוו צו בנימין ווייגריב. — רעדאַקציע).

שלמה פינקלשטיין. לאַנגיעריקער בית המדרש־גבאי. די דייטשן האָבן אים באַפוילן אָנטון דעם טלית און תפילין אוּן גיין פאַרויס פון אַלע 2 טויזנט געטריבענע קאַריווער יידן

שטיין אויף דעם פלאַץ וואָס געפינט זיך אינמיטן מאַרק. וועט עס וועט נישט אַרויסקומען אויף דעם פלאַץ אין משך פון די 15 מינוט, וועט געשאָטן ווערן. עס האָט זיך גלייך געעפנט אַ שיסעריי פון די ס.ס. אַלע מיט טויט־בלאַסע, צעשראָקענע פנימער, פרויען מיט קליינע קינדער אויף די הענט, האָבן אַנגעהויבן לויפן אויפן פלאַץ אינמיטן מאַרק, מיטשלעפנדיק פעק מיט בעטגעוואַנט, וואַליזקעס מיט זאַכן, וואָס זענען שוין געווען פון פריער בייַ יעדן צוגעגרייט. אין דער צייט איז אַ דייטשער פאַלקס־דייטש צוגעגאַנגען צו אונזער מאיר שוחט (זאַלצמאַן), ער איז שוין געשטאַנען אין דער רייַע מיט זיין פאַמיליע, און מיט אַ מעסער אים אָפגעשניטן אַ האַלבע בארד, און מיטגעשניטן אַ האַלבע באָק, מען הערט אַ רעוואַלווער־שאָס. עס פאַלט אויף דער ערד ברוך זאַלצבערג (קאַניער) אַ זון פון 22 יאָר. ער איז געווען קראַנק און נישט געקאָנט אַזוי גיך לויפן, האָט אים דער סטאַראָסטע אַליין געשאָסן. עס איז אַ צעמישענישׂ, געשרייען, געוואַלדן פון גרויס און קליין. עס הערט זיך שמע ישראל־געשרייען. מען האָט אַלעמען אויסגעשטעלט אין רייען צום אַוועקגיין. אין דער צייט איז דער באַנדיטישער סטאַראָסטע צוגעגאַנגען צו די רייען, אַרויסגענומען שלמה פינקעלשטיין (קאָקעלינע) אים באַפוילן ער זאָל אָנטון דעם טלית אוּן תפילין אוּן אים געהייסן זיך שטעלן פאָרויס, עס ווערט אָפגעציילט די צאָל יידן. אינאיינעם איז געווען בייַ קאַרגע 2000 מאַן. עס פאַלט אַ באָפעל פון סטאַראָסטע אָפמאַרשירן אויף פּולאַוועו וועג. קיינער טאָר מיט זיך נישט מיטנעמען קיין שום זאַכן. אַלע אַרויסגעברענגטע זאַכן בלייבן אויפן פלאַץ. ער גיט אַ באָפעל דער יידישער פאָליצייַ מיטצוגיין היטן, העלפן די דייטשע ס.ס. אז קיינער פון די יידן זאָל נישט אָנטלויפן, דער יודנראָט בלייבט דערוויל אויפן אָרט ביז מאָרגן 12 אַזייגער בייטאָג. זיין פליכט איז צוצושטעלן צו דער גענויער שעה די איבריקע יידן וואָס האָבן זיך באַהאַלטן. ווען דער יודנראָט וועט נישט אויספירן דעם באָפעל ווערן זיי אויסגעשאָסן ווי די הינט. דער פרעזעס פון יודנראָט, אברהמטשע גאָלדבערג, איז שטענדיג אַרומגעגאַנגען מיט אַ צעהאַקט פנים און אונטערגעהאַקטע אויגן, דאָס האָט ער געקריגן געשלאָגן פון דעם באַנדיט געדי, ווען ער איז געקומען צו פאַרן אין לאָקאַל פון יודנראָט. אַלע זענען זיך צעלאָפן פאַר מורא, אַבער דער פרעזעס האָט זיך געמוזט צושטעלן. נאָכן אַרויסשיקן אונזערע קאַריווער ברידער האָט מען אַלע זאַכן וואָס זענען געבליבן אויף דעם פלאַץ צעווארפן, צעטיילט צו די פאַליאַקן, וועלכע האָבן געהאַט די פרייד צו שטיין אוּן זיך צוקוקן צו דער סצענע. דערנאָך גיט דער באַנדיט געדי אַ פאַראַרדנונג, אַז דער יודנראָט מוז מיט אים מיטגיין אין אַלע שטובן וווּ די יידן האָבן געווינט, כדי צו ליקווידירן אַלע קראַנקע וואָס זענען געבליבן אין די בעטן אוּן נישט געקאָנט זיך אויפהייבן. וווּ ער האָט געטראָפן אַ קראַנקן האָט ער אים דערשאָסן. עס זענען דערשאָסן געווארן די קראַנקע:

אלתר יוסף גאָלדבערג, חיים שיע נידערבערג, טוביה ווייס (פויטשי), אלתר יאוויץ, אברהם הערש קאַרטמאַן, אסתר שילדקרויט און אַ 10 קינדער. פירנדיק די יידן אויפן וועג קיין קאַנסקעוואָליע. האָט מען אַלע מאָל געשאָסן אין דער גייענדיקער מאַסע אַריין. געפאַלן זענען פון די שאָסן אויפן וועג:

נעמי חאַנסמאַן, שבע אַספיס, וואָלף אַבערקלייד, דוד טענענבוים.

נעמי חאַנעסמאַן מיט אירע 2 זין: חיים (רעכטס, אומגעקומען), דוד (אין מאָנטרעאָל, פאָרזיצער פון דער קאַריווער לאַנדסמאַנשאַפט)
Naomi Hannasman with her two sons Hayim (right, killed) and David (Montreal, Chairman of the Kurov Landsmanschaft)

פרומערע יידן האָבן זיך אַליין אויסגעטאָן זייערע מלבושים כדי צו שטאַרבן אין ווייסן. זיי זענען געבליבן אין דער ווייסער אונטערוועש. אַזוי האָט געטון שלמה טעוול וואַכענהאַזער, משה קאַוע (לעקיש). ביי חיים חאַניסמאַנס ווייב האָט מען מיט דער קאָלבע דערהרגעט איר קינד אויף אירע הענט. איינער פון די ס.ס. האָט ספעציעל אונטערגעשטעלט אַ פוס אונטער דער פרוי באַשע בוביס, אַז זי זאָל פאַלן. וועז זי איז אומגעפאַלן האָט ער זי דערשאָסן. ווער עס איז אָפּגעשטאַנען אין וועג אָדער אַנידערגעפאַלן האָט מען געשאָסן. איך מיט מיין פאַמיליע האָבן זיך דעם ערשטן טאָג נישט צוגעשטעלט צו דער אַקציע, ווייל איך האָב געווויינט אונטער דער פוילישער גמינע ביי אַ קריסטין מיקאלסקי. דאָרטן אין דעם הויף זענען די באַנדיטן נישט צוגעקומען. איך מיט מיין זון יוסף האָבן זיך צוגעכאַפּט הינטן אַרום צו אַנטעק קאָרדאָווסקי און מיר זענען געלעגן אויפן בוידעם באַהאַלטן. אַלע הייזער ביז אַנטעק קאָרדאָווסקין זענען געווען אָפּגעברענט. פאַרנאַכט בין איך מיט מיין זון יוסף צוריקגעקומען אין מיין שטוב. מיין זון איטשע האָט זיך אויך באַהאַלטן ביי אַ פאָליאַק, איז ער אויך ביינאַכט אַהיימגעקומען. ביינאַכט האָט זיך שוין קיינער נישט אויסגעטאָן צום שלאָפן. יעדער פון מיין פאַמיליע איז געזעסן אין אַן אַנדערווינקל. מיר האָבן באַווויינט דעם הייַנטיקן חורבן. אָבער די פראָגע ביי אַלע איז געשטאַנען וואס טוט מען מאָרגן? דער טערמין פון צושטעלן זיך איז ביז 12 אַזייגער בייטאָג. מיין פרוי איז געווען זייער שרעקעדיק. זי האָט מיר כסדר געמאַכט פאַרווורפן פאַראָס מיר האָבן זיך אויך נישט באַלד צוגעשטעלט. גלייך מיט אַלע יידן, זי האָט געזאָגט:

— מען פאָרט דאָך אויף אַרבעט. צווייטנס — וואָס עס וועט זיין מיט אַלע יידן וועט אויך זיין מיט אונז — איך בין געווען אין אַ פאַרקערטער מיינונג. פאַרלויפיק זיך אָפּהאַלטן פון צושטעלן צו דער מאַרגנדיקער אַקציע. קיינער האָט אין דער נאַכט קיין אויג נישט צוגעמאַכט. יעדער פון אונז האָט געפילט, אַז דאָס קען זיין די לעצטע נאַכט פון אונזער לעבן.

נישט באַמערקבאַר איז די פיינלעכע נאַכט דורך און עס איז געקומען דער טאָג. ווי צעמישטע פון נישט שלאָפן זענען מיר אַלע אַרויסגעקראָכן. די צייט שטייט נישט. 12 אַזייגער רוקט זיך צו. אָט הערט מען שוין, אַז דער יודנראַט לויפט אַרום אין די שטובן פון די פאַרבליבענע יידן און יאָגט זיי אַרויס, אַז זיי זאָלן זיך צושטעלן צום אָוועקשיקן צום נעכטיקן טראַנספאָרט וואָס וואָרט אין קאָנסקעוואָליע. זיי האָבן געזאָגט שריגן:

— ווער עס וועט זיך נישט צושטעלן ביז 12 אַזייגער וועט ווערן געשאָסן!

אַזאַ פאַראַרדנונג האָבן זיי פון די ס.ס. אינמיטן מאַך האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פיל פוילישע פורן וואָס די קריסטלעכע גמינע האָט צוגעשטעלט. מיין פרוי איז דאָן כמעט אַראָפּ פון זינען פאַר שרעק. זי האָט היסטעריש אָנגעהויבן שרייַען, אַז מיר זאָלן אויך גיין זיך צושטעלן.

דערווייל זענען פון מינוט צו מינוט די ליידיקע פורן באַזעצט געווארן מיט יידן. איך קען דאָס קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווי עס איז צו מיר צוגעקומען אַ קאָריוור סטאָליער יעקב יצחק גאָלדגעוואַקס, געקומען איז ער איצט פון דאָרף אויף צום אָוועקפאָרן מיט זיין פרוי און 4 קליינע קינדערלעך. דער ייד האָט מיט זיך מיטגעשלעפט אויף זיינע פלייצעס אַ זאַק מיט כלים, און געשריגן צו אונז:

— יידן, זיצט אויף שנעלער אויף די פורן און לאָמיר פאָרן!

מיין ווייב מיט מיינע צוויי זין איטשע און סענדער, איך און מיינס אַ קוזינע חנהלע פרידמאַן וואָס איז געקומען צו מיר צוגאַסט, זענען מיר אַלע אויפגעזעסן אויף אַ פור. אויף דער פור האָט זיך מיין פרוי באַרעכנט און מיך אַראָפּגעיאָגט פון דער פור. זי האָט דאָס אַזוי מאָטיווירט:

— ראשית כל ביסטו אַלע יאָרן קראַנק אויפן מאָגן, לעבסט תמיד אויף אַ דיעטע. דאָרטאָהין ווי מיר פאָרן איצט אויף אַרבעט וועסטו נישט קאָנען אַרבעטן שווער און מוזן עסן די גראָבע עסנס, וועסטו גיך אַוועקשטאַרבן. צווייטנס, צעטיילט מען סייוויי די מענער און די פרויען באַזונדער, און קינדער באַזונדער. דריטנס: אַז דו וועסט בלייבן אויפן אָרט, וועסטו אונז אַלעמאָל קענען צושיקן הילף.

איך בין אַראָפּגעגאַנגען פון דער פור און האָב מיין פרוי מיטגעגעבן אַלץ, אַלע ווערטפוילע זאַכן. אין פאַל אַז זי ווועט זיין אין אַ נויט, זאָל זי זיך קענען ראַטעוועז. עס איז געקומען אַ באַפעל פון יודנראַט אַז דער עשאַלאָן פורן זאָלן אָפּפאָרן אויף פוילאָווער ווועג. די פורן זענען אַרויסגעפאָרן אויף פוילאָווער ווועג, איין פור הינטער דער אַנדערער. איך מיט מיין זון יוסף האָבן באַגלייט אונזער פאַמיליע ביז נאָך דער שטאָט. ווען די פורן זענען געקומען נאָענט פון בית־עולם, האָבן אַלע געזומען שרייַען און ווויינען, געווענדעט צו די קברים און געבעטן, אַז יענע זאָלן לויפן בעטן זכות אבות ביי דעם אויבערשטן, אַז מען זאָל אונז אויפהערן צו פיינקן.

אפּיציעל איז פון דער דייטשער מאַכט דערלויבט געווארן צו בליבן אין קאָריוו 31 יידן, אונטער דער דיספאָזיציע פון דייטש אולריך. ער איז געווען קאָריוור בורמיסטזש. מיר איז גאַנץ שווער אָנגעקומען צו בלייבן דער 32־טער ייד. אָבער וואָס מאַכט מען נישט מיט גאָלדן געלט? איך בין אויך געבליבן אָפּיציעל. אויב מען האָט געטראָפן אַ ייד וואָס איז נישט געווען פון די 32 יידן, האָט מען אים אַוועקגעשיקט קיין קאָנסקעוואָליע. מען האָט די יידן פון קאָנסקעוואָליע, קאָריוו, מאַרקושאָוו אַוועקגעשיקט קיין בעלזשעץ אין קרעמאַטאָריום. זיי האָבן דערנאָך ווידער געמאַכט אַ זאַמלפּונקט אין קאָנסקעוואָליע פון געכאפּטע יידן אין דער אומגעגנט. די נעמען פון די 32 איבערגעלאָזטע יידן זענען:

שמואל חאניסמאַן; יוסף חאַניסמאַן; אברהמטשע גאָלדבערג; יחיאל גאָלדבערג; פנחס גאָלדבערג; משה בלומעלס; יצחק וואָלערשטיין; מאָטל אָפענהיים; נטע ווייַנבערג און זיין ינגעלע וועלוול; יאַנקל גאָלדבוים, זיין פרוי פאָטשע און זייער ינגעלע מאָטעלע; יחיאל אַנקער; יעקב הערש ראָזענבלאַט; משה לייב מיטלמאַן („טאַקסימעטער") מיט אַ זון; אברהם ווייַנבוד (טרעגער) מיט זיין זון שלמהלע; הערש לאַנדמאַן; הערש קאָטלאַר, זיין פרוי חיה טאָבע און 2 קינדער גאָלדעלע און באַשקעלע; זישע צוקערמאַן; יאַנקל רובינשטיין (צאַבאַן) מיט 2 מיידלעך; חיים חאַנעסמאַן; מאָטל זאַלצבערג (קאניער); משהלע קאָפּלאַן (חנהס זון); הערש שנייַדער־מאַן; שלום שנידערמאַן; יצחק לעווענזאַן; דוד לעווענזאַן; יאַנקל פיינשמיד מיט 2 זין מיט אַ מיידעלע. עס איז נאָך געווען אוריכס אַ פרייַנד פון לובלין — לייבל ראָזענבוים מיט 2 טעכטער און אַן איידעם.

דאָרט ווו דאָס באַד איז געשטאַנען האָט מען אויפגעשטעלט אַ גרויסע פאַבריק פון פוטער־אויסאַרבעטונג פאַרן דייט־

שישן מיליטער. די פעל האָט מען געדאַרפן יעדן טאָג איבער־וואַרפן, ווייל זיי האָבן געפאַרעט. ס׳זענען באַשטימט געווארן עטלעכע קערערס, מיט מאָטל בערלס אָפענהיים אַלס אָנפירער. איך מיט מיין זון זענען געווען צווישן די קערערס. יעדן טאָג האָבן מיר אויסגעקערט דעם לובלינער שאָסיי, וואַרשעווער שאָסיי און פּולאַווער שאָסיי. די קאָריוווער פֿאַליאַקן האָבן גע־קוואָלן פֿאַר פרייד, ווען זיי זענען דורכגעגאַנגען און געזען וואָס מען האָט פון די יידן געמאַכט.

דער קאָריווער יודנראַט איז באַשטאַנען פון:

אברהמטשע גאָלדבערג, משה בלומעלס, מאָטל אָפענהיים, יצחק וואַלערשטיין, יאָסל שטיינמאַן (יאָט), יאַנקל פיינשמיד, אהרן אַקערמאַן, סעקרעטאַר שמחהלע גינזבורג. די דייטשן האָבן זיי געלאָזט מיט אונז אין לאַגער. דאַקעגן די פֿאַליציי: קאָמענדאַנט משה פישביין (ביק), זיין ברודער יצחק פיש־ביין, משה אָפענהיים, מאָטל בערלס, מרדכי אייזענשמיד און יצחק שטיינמאַן (יאָט) זענען מיטגעגאַנגען היטן די אַוועקגע־פירטע יידן, אַז עס זאָל קיינער נישט אַנטלויפן פון ווען. אין דעם זעלבן טאָג האָט אונז צוגעפּגענומען דער דייטש אוליריך און אונז דערקלערט, אַז די 4 הייזער (איטשע ראָזענס קעלער, מאיר שוחטס, משה יאָסל פרידמאַנס און לייבל ווייגבערגס) — די הייזער ווערן אַרומגעצוימט מיט שטעכ־קע דראָטן. פון היינט אָן טאָרן מיר שוין נישט אַרויסגיין פון אונטער די דראָטן אָן אַ דערלויבעניש פון אים, אוליריך. צו דער אַרבעט מוזן מיר גיין צי 4 אין דער בריית, אינמיטן שאָסיי. מיט פֿאַליאַקן איז אונז פֿאַרוועהרט צו קומען אין קאָנטאַקט. דער דייטש האָט נאָמינירט אברהמטשע גאָלדבערג פֿאַר פרעזעס, אין נאָך 2 מיטגלידער פון יודנראַט — יצחק וואַלערשטיין און מאָטל אָפענהיים. אַלס אַרבעטס־פירער איז נאָמינירט געווארן משה בלומעלס. עס איז געשאַפן געווארן איין אַלגעמיינע קיך. דעם זעלבן טאָג האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל פון אוליריכן צוגעפּצוגעמען אַלע טויטע וואָס זענען נעכטן דערשאָסן ג־ווארן ביי דער אַקציע און זיי קובר זיין אויפן יידישן בית־עולם.

מיר האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף צעריסענע שטיקער ספר־תורות, וואָס איך האָב מיט מיינע אייגענע הענט אויך קובר געווען, צוגלייך מיט אונזערע דערשאָסענע ברידער. נאָך אויפן צווייטן טאָג האָט מען געקאָנט זען פליען פעדערן פון אונזער יידיש בעטגעוואַנט ווי אַ געדיכטער שניי ווינטער־צייט. די פויערים זענען אַרומגעקראָכן אין די אָפענע פֿאָגראָמירטע הייזער, וואָס זענען געבליבן שטיין און פון זיי אַרויסגעשלעפּט וואָס זייערע הערצער האָבן נאָר געוואָלט. אין אַ צייט אַרום האָבן מיר געזען פיל פויערטע טראָגן ספּודניצעס פון אונזערע טליתים.

אויסער די 32 יידן וואָס זענען געווען מיט אונז אין אַרבעטס־לאַגער זענען נאָך געווען אַרום קאָריוו באַהאַלטן ביי פויערים אין די דערפער אַ 150 יידן, וואָס האָבן מיט אונז אָנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט. זיי פלעגן פֿאַרזיכטיק קומען צו אונז אין אַרבעטס־לאַגער און מיר האָבן זיי געשטיצט מיט אַביסל עסן.

אַזוי זענען דו־כגעגאַנגען עטלעכע מאָנאַטן. מיר האָבן אָנ־געהויבן הערן ווען רעשטלעך יידן, וואָס ווערן פלוצים אַרומ־גערינגלט פון די דייטשע ס. ס. און אויסגעשאָסן. אַסך פון אונז זענען שוין נישט געשלאָפן אין אַרבעטס־לאַגער, ווייל מיר האָבן געהערט אַז אַזעלכע פאַלן געשעען שטענדיק פאַרטאָג, אַז מען זאָל זיך נישט קאָנען צעלויפן.

אַזוי האָבן מיר זיך געפּונען אין אַרבעטס־לאַגער פון אַפּריל 1942 ביז דעם 9טן נאָוועמבער. פאַרנאַכט איז צו אונזער אַרבעטס־לאַגער צוגעקומען אַ פויער פון דאָרף פּליניק און געבעטן, אַז מען זאָל אים אַרויסשיקן מאָטל אָפענהיים. און ווען מאָטל איז אַרויסגעקומען צו די דראָטן, האָט דער פויער אים דערציילט:

היינט איז אין דאָרף געווען די פּולאַווער ס. ס. און ביי אים קאָנפיסקירט אַ חזיר. ער האָט מיט זיי אונטערגעהאַנדלט און ביי זיי געפּועלט פאַר איין ליטער בראָנפן צוריקצוגעמען ס׳חזיר. ביים טרינקען האָבן זיי אים איבערגעגעבן בסוד, אַז מאָרגן קומען זיי צו פאַרן אין קאָריווער אַרבעטס־לאַגער און וועלן אויסשיסן די יידן וואָס געפינען זיך דאָרט.

צום סוף האָט דער פויער געזאָגט צו מאָטלען:

— סייוויסיי וועט מען דיך אויך שיסן, פאַרקויף מיר דיין קאָלדרע און דיין אַנצוג.

נאָכן שמועס מיטן פויער איז מאָטל אַריינגעקומען צו מיר און מיר דערציילט דעם שמועס. איך בין אויפגעציטערט געוואָרן. איך האָב דאָס באַלד מודיע געווען אַלע אונזערע חברים. מיר האָבן זיך צונויפגענומען אויף אַ באַראַטונג און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן שיקן אַ דעלעגאַציע צו אונזער שעף דעם דייטש אוליריך, אים פרעגן צי ס׳איז ריכטיק. אין דער זעלבער נאַכט איז די דעלעגאַציע צוריקגעקומען מיט אַן ענטפער, אַז אוליריך האָט געזאָגט, אַז ס׳איז אַ ליגן. מיין האָרץ האָט זיך נישט באַרואיקט מיט דעם ענטפער. צומאָרגנס אינ־דערפרי דעם 10־טן נאָוועמבער בין איך צוגעגאַנגען צו אונזער אַרבעטס־פירער משה בלומעלס און געבעטן ער זאָל מיך און מיין זון יוסף באַפרייען היינט פון דער אַרבעט. איך האָב אים גלייך אָוועקגעפירט צו מיינעם אַ באַקאַנטן שוסטער. זיין נאָמען איז וויאַנצעק — אין הויז פון סאַדאַרסקיס וויאַטראַק. דאָס איז געווען שוין הינטער דער שטאָט. איך האָב אים דאָרטן איבערגעלאָזט און אָנגעהויבן צוריקצוגיין אויף דעם וועג צו אונזער אַרבעטס־לאַגער. זענען מיר קריסטן אַנטקעגנגעקומען און מיר דערציילט, אַז אונזער לאַגער איז אַרומגענומען פון פּולאַווער ס. ס. זשאַנדאַמעריע און מען גייט אויסשיסן אַלע יידן. איך בין שוין צוריקגעלאָפן דאָרט וווּ מיין זון איז געווען.

דאָס אויסשיסן אונזערע ברידער איז פאָרגעקומען אויף אַזאַ אופן:

די אַרבעטער זענען געווען אויף די אַרבעטס־פלעצער. האָט מען זיי צוזאַמענגענומען. עס האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן עטלעכע מענער, פרויען און קינדער, ווי הערש קאָט־ליאַזש מיט זיין פרוי חיה טאָבע און די 2 קינדער גאָלדעלע און באַשקעלע, יאַנקל גאָלדבוים מיט זיין פרוי פאָטשע און זייער יינגעלע מאָטעלע, יאַנקל רובינשטיין (צאַבאַן) מיט 2 קינדער און שיע צוקערמאַן. דערפאַר האָבן זיי געטראָפן אין לאַגער עטלעכע יידן וואָס זענען נישט געווען פאַרשריבן אין אַרבעטס־לאַגער. מען האָט זיי אַלע אַראָפגעטריבן אין קעלער פון איטשע ראָזענס הויז, געהייסן אויסטון זיך נאָקעט און צו דרייי־וויין זיי צוגעפירט צו דער וואַנט פון משה יאָסלס הויז און זיי דערשאָסן.

אַזוי האָט מען אויסגעשאָסן דעם לעצטן אַרבעטס־לאַגער פון אונזערע געבליבענע קאָריווער יידן. דער פרעזעס אברהמ־טשע גאָלדבערג איז געשאָסן געוואָרן אין דער האָנט און עס האָט זיך אים איינגעגעבן צו אַנטלויפן, זיך באַהאַלטן אין אַ דערבייאיקן קעלער. ער האָט מיר איבערגעגעבן אַלץ ווי עס

איז צוגעגאַנגען. זיין זון יחיאל גאָלדבערג איז אויך געלעגן צווישן דער קופּע געשאָסענע, אָבער ער איז געווען לייכט געראַנירט. ער האָט נישט אַרויסגעוויזן אַז ער לעבט. נאָכן דערשיסן אונזערע 31 ברידער זענען צוגעפאָרן 2 פּורן מיט פּאָליאַקן אוּן אַלעמען אַרויפגעוואָרפן נאַקעט אויף די פּורן, איבערגעדעקט מיט 2 ליילעכער, אוּן זיי אַוועקגעפירט אויפן יידישן גוטן־אָרט. נאָך די צוויי פּורן איז נאָכגעגאַנגען אַ ס. ס.־מאַן. דער געראַנירטער יחיאל גאָלדבערג איז געלעגן אויף איינער פּון די צוויי פּורן. ער האָט אויפגעפאַסט ווען די פּורן זענען געווען אויף דער פּולאָווער בריק, דאָן איז ער אַראָפּגע־שפרונגען פּון דער פּור, מיטגעשלעפּט דאָס ליילעך, גיך אַנט־לאָפן, אוּן אַריין איז דער דזשיקע (ווו מיר פלעגן זיך גיין באָדן). פּון דער דזשיקע איז יחיאל געלאָפן צום דאָרף פּליניק. דער ס. ס.־מאַן האָט אים נאָכגעשאָסן אוּן נישט געטראָפן.

מיט דריי טעג שפּעטער האָב איך זיך צוגעוויפּגעטראָפן אין דאָרף פּאָדבער מיט אַ קריסט גיידע, ביי וועמען עס זענען געלעגן ביידע גערעניטע, אברהמטשע אוּן יחיאל גאָלדבערג.

יחיאל גאָלדבערג האָט מיר דערציילט, אַז מאָטל בערלס האָט בעתן שיסן אָנגעכאַפּט דעם ס. ס. ביים ביקס, געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, אָבער באַלד געפאַלן פּון אַ קויל.

מאָטל בערלס (אָפּענהיים) האָט בעתן שיסן אים געשטעלט אַ ווידערשטאַנד
Mottel Berels (Oppenheim) offered resistance during the shooting.

מיר האָבן אָנגעהויבן אַרומבלאָנקען אויף די פעלדער, איך אוּן יוסף זענען מיר אַרויפגעקראָכן אויף די סטויגעס היי פּון די הויפישע פעלדער אוּן איבערגעזעסן די נעכט. די נעכט זענען שוין געווען קאַלטע. אַזוי האָבן מיר זיך גרופּירט יעדן טאָג אין אַ קליין וועלדל לעבן דעם דאָרף פּאָדבער. מיר זענען נאָך דעמאָלט געווען 148 קאָריוער יידן, מענער, פרויען אוּן קינדער. וועו מיר זענען זיך צוזאַמענגעקומען (? — רעד.) האָט מען אָנגעהויבן קלערן ווו טוט מען זיך אַהין? אפשר גאָר אין אַ פאַרטיזאַנקע אָדער צו וועלכן באַקאַנטן פּאָליאַק אין איין גרויסן בונקער? לייבל טראָפּעלמאַן מיט זיין פרוי (משה אהרן באַיערס טאָכטער), האָבן אונז אָפּגעגעבן גרויסן פּון די פאַרטיזאַנער אין לעוויטאָוער געגנט, אַז יענע ווילן נישט קיינעם צונעמען צו זיך אָן געווער. איז געבליבן אַז מען דאַרף אַנהויבן זוכן ווו זיך צו באַהאַלטן, אין בונקערס. דער־ווייל האָבן די פּאָליאַקן צוגעטראָגן ידיעות צו דער ס. ס.־זשאַנדאַמעריע אַז בייטאָג, אין וועלדל פּאָדבער, גרופּירן זיך נאָך קאָריוער יידן. יעדן טאָג אוּן ביינאַכט שלאָפן זיי אין די קעלערס פּון די אָפּגעברענטע הייזער אין קאָריוו. מיטאַמאָל איז אָנגעקומען פּון מיעכאָווער וועג ס. ס. אוּן געעפנט אויף אונז אַ שיסעריי. מיר זענען זיך אַלע צעלאָפן. געפאַלן טויט איז אַ קינד פּון 6 יאָר, מאָטעלע גאָלדבוים, ער איז געשאָסן ge־וואָרן לויפנדיק ביי זיין מוטערס האָנט.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ לעבן ערגער ווי דער טויט. קיינער האָט אונז נישט אַרייngעלאָזט. איינמאָל האָב איך גע־טראָפן מיינעם אַ באַקאַנטן שוסטער, סטאַניסלאָוו כאַפּליקא פּון דאָרף דעמבי אוּן איך האָב אים געפרעגט צי ער קאָן אונז באַהאַלטן איבערן ווינטער. האָט ער געזאָגט, אַז יאָ, נאָר מיט אַ באַדינג, אַז איך זאָל אים ברענגען 10 לעדער־גימזעס. איך בין גלייך איינגעגאַנגען אויף דעם. ער האָט מיט אונז אָפּ־געמאַכט אוּן געהייסן מיטברענגען אַלץ וואָס מיר פאַרמאָגן אוּן זונטיק 3 אַזייגער נאָך מיטאָג וועט ער אונז אָפּוואַרטן אין עק פּון דעמבער וואַלד. זונטיק 1 אַזייגער בייטאָג זענען מיר אַרויסגעגאַנגען. מיר האָבן געהאַט צו גיין 5 קילאָמעטער דורך דעם וואַלד אוּן וועו מיר זענען צוגעקומען צו דעם באַשטימטן אָרט, אין עק פּון דעמבער וואַלד, איז קיינער נישט געווען. איך בין געבליבן שטיין אויפן אָרט אוּן צוגעשיקט מיין זון יוספן צום דאָרף. איך האָב געזען ווי דער זעלבער פּאָליאַק כאַפּליקא איז צוגעלאָפן צו מיין זון מיט אַ גרויס געשריי:

— אַנטלויפט, ווייל מען גיין אייך דערהרגענען.

מיין זון האָט געזומען צוריקלויפן צו מיר. פּונווייטנס האָבן מיר געזען ווי עס לויפן אונז נאָך 10 יונגע פּאָליאַקן. 2 מאָן זענען געריטן אויף פערד. איך האָב מיך אין דער מינוט נישט פאַרלוירן אוּן אַ נעם געטאָן מיין זון אוּן צוריק אַריין אין וואַלד. אויף אַ צווייטן וועג, נישט אויף דעם וועג וואָס מיר זענען געלאָפן, דעם קאָריוער וועג, נאָר אויף דעם וועג וואָס פירט איך דאָרף באַרליג. איך האָב אַליין נישט געווסט ווו דער וועג וועט מיך אַרויסברענגען. זיי האָבן אונז נאָכגעיאָגט אויפן קאָריוער וועג. וועו מיר זענען אַרויסגעקומען פּון וואַלד אויף דעם פּריַיען פעלד, האָבן זיי אונז דערזען פונדערווייטנס אוּן אָנגעהויבן לויפן צו אונזער ריכטונג. איך בין שוין דעמאָלט געלאָפן מיט די לעצטע כוחות. אונזער גליק איז געווען וואָס עס איז שוין געווען נאָנט צום דאָרף באַרליג. איך האָב אָנגע־הויבן שרייען אוּן רופן הילף אויף פּוליש. אמת, קיינער איז נישט אַרויסגעקומען העלפן, ווייל זיי האָבן געזען, אַז מען יאָגט יידן, נאָר די באַנדיטן האָבן זיך דערשראָקן פאַן מיין שרייען אוּן אָפּגעשטעלט דאָס געיעג נאָך אונז. אַזוי זענען מיר־ווייטער מיט הש״י הילף אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פּון אַ זיכערן טויט.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט מיך געטראָפן אויפן פעלד לעבן סימיוו חיים טעוול אָקון. ער האָט מיר געזאָגט אַז ער זוכט אונז אַרום. באַלעק מאַרטשאַק האָט געהערט אַז איך בין געבליבן לעבן מיט מיין זון, האָט ער אים געהייסן אונז ברענגען צו זיך. ער וויל אונז באַהאַלטן. דער זעלבער חיים טעוול מיט זיין פרוי אוּן 2 קינדער געפינען זיך אויך ביי אים. ווער איז באַלעק מאַרטשאַק? פאַרן קריג האָט אין דער קאָריוער געגנט גראָסירט אַ באַנדע באַנדיטן. באַלעק מאַרטשאַק איז געווען זייער אָנפירער. געווינט האָט ער אין

דאָרף סימיוו. בייטאָג איז ער געווען אַ בעל־הבית גלייך ווי אַלע. ער האָט געהאַט פעלדער אין פאָדבער געגנט. ער פלעגט קומען קיין קאָריוו אייגקויפן, און האָט ביי מיר געפלעגט קויפן לעדער אויף זוילן, אָדער אויסשטעפן כאָלעווטס, ער האָט ביי מיר געבאָרגט 30 זלאָטעס און מיר נישט אָפגעגעבן. אין דעם קריטישן מאָמענט האָט ער מיך מיט מיין זון געוואָלט אָפראַטעווען. מיר מוזן באַמערקן, אַז די דייטשע ס.ס. האָבן אים אויך געטשעפעט. מיר זענען גלייך אַהינגעגאַנגען צו אים. ער האָט אונז זייער וואַרעם אויפגענומען. אין יענער צייט איז דאָס געווען אַ זעלטנהייט. ער האָט צו אונז געזאָגט:

— אַזוי לאַנג ווי איך וועל לעבן, וועט אין אויך לעבן.

אין משך פון אַ פאָר טעג זענען שוין געזעסן בייַ אים באַהאַלטן 16 יידן. דאָס איז געווען דעם 16־טן דעצעמבער 1942. ער מיט זיינע צוהעלפער האָבן בייַנאַכט אויסגעגראָבן אויפן פעלד אַ גרוב און אַרויפגעלייגט פון אויבן קלעצער, אויבן אויף די קלעצער פאַרשיט צוריק מיט ערד. דאָס איז אַ בונקער פאַר אונז, די 16 יידן. באָלעק מאַרטשאַק האָט אונז אויך אַריינגעשטעלט אַ קעכל, מען זאָל בייַנאַכט אָפקאָכן אַ פאָר קאַרטאָפל.

עס האָבן זיך געמאַכט שטאַרקע פרעסט און גרויסע שנייען. בייטאָג האָט אונזער בונקער געמוזט זיין שטאַרק פאַרמאַכט קירט. באָלעק האָט אונז צוגעשטעלט ברויט, קאַרטאָפל און האָלץ (פאָר געלט). מיר האָבן יעדער איינער באַצאָלט פאָרן בונקער דירה־געלט 1500 זלאָטעס אַ מאָנאַט. ער מיט זיין באַגדע זענען געווען אונזערע שומרים. דאָס לעבן אין דעם בונקער איז געווען זייער אַ שווערס. 16 לעבעדיקע מענטשן. עס איז נישט געווען קיין גרויסער גרוב.

מיר זענען אָפגעלעגן אין דעם גרוב ביזן 8־טן פעברוּאַר 1943 נישט קענעדיק זיך אַרומוואַשן און נישט צו קענען איבערטאָן אַ העמד. מיר אַלע זענען געווארן אַזוי פאַרקראָכן פון די לייז, אַז דאָס שטיקל ברויט וואָס מיר האָבן געגעסן איז געווען פאַרקראָכן מיט די לייז. ליגן האָט מען נישט געקאָנט, ווייל מען איז געלעגן אַיינער אויפן צווייטן. עס איז געווען זייער ענג. אויך שלאָפן האָט מען נישט געקאָנט, ווייל די לייז האָבן געביסן. דאָס גאַנצע לייב איז געווען פול מיט צעריסענע ראַנעס. אין גרוב איז נאָך געווען אַ בלעכענער קיבעל וואָס די אַלע 16 מענטשן האָבן געמוזט טון זייערע באַדערפענישן. בייטאָג האָבן מיר נישט געטאָרט אַרויסגיין פון גרוב. מיר האָבן אויסגעזוען ווי לעבעדיקע מתים. די באַדינגונגען זענען געווען זייער שווערע, אָבער יעדער האָט געקעמפט, זיך געשטאַרקט, כדי צו בלייבן לעבן.

באַוואָרפן דעם בונקער מיט גראַנאַטן

יעדן טאָג האָבן מיר זיך געוואָרט אויף די דייטשע זשאַנדאַרמען, אַז זיי וועלן קומען אַריינווארפן אַ האַנד־גראַנאַט, ווייל פון אונזער בונקער האָבן שוין געווסט אַ סך פאַליאַקן. דעם 8־טן פעברוּאַר 1943 איז צו אונז געקומען אין בונקער אונזערער בעל־הבית מאַרטשאַק און מיט אַ פאַרסאָפענטן אָטעם אונז צוויסן געגעבן, אַז נאָך היינט בייַנאַכט מוזן מיר אַלע אַנטלויפן פון דעם בונקער און יעדער זאָל זיך ראַטעווען ווי נאָר קאָן, ווייל מען האָט דערטראָגן די דייטשע ס.ס. אַז אויף דעם אָרט אין בונקער ליגן באַהאַלטן 16 יידן. ער האָט דורך זיינע מענטשן באַקומען פאַרטרויליכע ידיעות, אַז מאָרגן קומען זיי אונז אויסשיסן. די 16 יידן זענען: איך מיט מיין זון, אברהמטשע גאָלדבערג (שלום רב׳ס) מיט 2 קינדער, חיים טעוול אָקון מיט זיין פרוי און 2 קינדער, חיה צימער־מאַן, (שלום רב׳ס טאָכטער) מיט 3 קינדער, נאָך איז געווען אַ לויבלינער פרוי רוזשע מיט 2 קינדער. אויך צומאַרגנס האָבן די דייטשע ס. ס. אַרומגערינגלט דעם בונקער און מיינדיק, אַז מיר געפינען זיך אינעווייניק, האָבן זיי אַריינגעוואָרפן עטלעכע האַנט־גראַנאַטן. אָבער מיר זענען שוין דאָרטן נישט געווען, שפעטער זענען סייוווי ערגעץ די אַלע 14 יידן געפאַלן טויט, יעדער אויף אַן אַנדער אָרט. איך מיט מיין זון יוסף, וועו מיר זענען בייַנאַכט אַרויס פון בונקער, זענען מיר געבליבן זיצן אויף דעם פרייען פעלד, וואָס איז געווען באַדעקט מיט שניי. מיר האָבן געקלערט וווּ טוט מען זיך אַהין? וועו דער טאָג וועט קומען מוזן מיר שוין זיין ערגעץ־וווּ באַהאַלטן, וועו נישט דראָט אונז דער טויט.

קריסטלעכע יידן־פריינט

איך מוז דאָ אויפקלערן אַ קליינע באַמערקונג: נאָך פאָרן קריג האָבן בייַ אונז אין שטעטל קאָריוו אויך געווווינט צוויי קריסטלעכע איינוווינער. איינער — אַנטאָני קאָרדאָווסקי, אוּן דער צווייטער — סטאַך זשעליעזשניאַק. ביידע זענען פון פאַך געווען שוסטערס. זיי האָבן כסדר געהאַט האַנדלס־קאָנטאַקטן מיט אַנדערע קאָריוואָר קרעמער. וועו די דייטשע באַנדיטן זענען אַריין צו אונז אין שטעטל, זענען די צוויי קריסטן, איבערהויפט אַנטאָני קאָרדאָווסקי, שטענדיק געשטאַנען מיט אונזערע געוודפטע יידן אין קאָנטאַקט אין אַלע הינזיכטן, אוּן כסדר יעדן געהאָלפן מיט וואָס נאָר זיי האָבן געקענט. עס פעלט מיר אויס וועדטער זיי דאָנקבאַר צו זיין, וואָס זיי האָבן געטון פאַר מיר אוּן מיין זון. טאַקע דעמאָלט בייַנאַכט, דעם 8־טן פעברוּאַר, וועו מיר זענען געבליבן זיצן אויף דעם פעלד אוּן נישט געהאַט וווּ זיך אַהינצוטאָן, איז מיר איינגעפאַלן צו גיין צום עק שטעטל. אויפן סימעוועד וועג איז געשטאַנען אַ נישט־פאַרענדיקטע סטאָדאָלע אוּן אַ האַלבער דאַך איז געווען אָפן. די טויערן זענען געווען געשלאָסן. די סטאָדאָלע האָט געהערט צו סטאַניסלאַוו זשעליעזשניאַק. איך מיט מיין זון האָבן זיך קוים צוגעשלעפט, ווייל מיר האָבן געהאַט צו גיין 5 קילאָמעטער איבער די פעלדער. עס איז אויך דעמאָלסדיקע נאַכט געווען אַ שניי, אַ זאַוויערוכע. צוקומענדיק צו דער סטאָדאָלע, זענען מיר אַריבערגעקראָכן איבער דעם האַלב אָפענעם דאַך, נישט האָבנדיק קיין לייטער. אוּן דאָס האָט געמוזט געמאַכט ווערן זייער פאַרזיכטיק. עס איז געווען 1 אַ זייגער ביינאַכט אוּן נישט ווייט פון אונז איז געווען אַ דייטשער מיליטער־פאָסטן, קיינער פון די פאָליאַקן האָט דאָס נישט געטאָרט באַמערקן. אין דער האַלב־אָפענער סטאָדאָלע האָבן מיר געמוזט זיצן ביז עס האָט געגומען טאָגן. עס איז דאָן געווען אַ גרויסער פראָסט. וועו עס האָט אָנגעפאַנגען טאָגן, האָבן מיר געמוזט זוכן אַ נייע באַהעלטעניש. אין דער זייט אין ווינקל, אונטער דעם האַלבן דאַך, זענען געלעגן אַ 20 בינטלעך שטרוי. מיר האָבן גלייך אַפוירגעשלעפט די אונטערשטע בינטלעך אוּן געמאַכט אַ פלאַץ, אוּן מיר זענען דאָרט אַריינגעקראָכן אוּן זיך פאַרשטעלט מיט אַ בינטל שטרוי, אַזוי, אַז עס איז נישט געווען באַמערקבאַר. צו עסן האָבן מיר געהאַט אַ האַלבן קילאָגראַם שוואַרץ ברויט. קיין וואַסער האָבן מיר גאָרנישט געהאַט. נאָר יעצט איז דער געדאַנק געווען פאַרנומען: ווי אַזוי וועט רעאַגירן דער בעל־הבית פון דער

סטאָאַלע, וועָן ער וועט אונז דערזען? ווייל עס האָט שוין עקזיסטירט אַ געוויסע צייט, אַז וועָן מען טרעפט ביי אַ פאָליאַק באַהאַלטן אַ ייד, וועָרט דער פאָליאַק מיט זיין פאַמיליע, צוזאַמען מיטן ייד גלייך דערשאָסן. זיין גאַנץ פאַרמעגן וועָרט פאַרברענט. אין דעם טאָג איז דער בעל־הבית אין סטאָאַלע נישט אַריינגעקומען. מיר זענען אָפּגעלעגן אַ טאָג מיט אַ נאַכט. אונזער עסן איז געווען דער האַלבער קילאָגראַם ברויט. דער דורשט האָט אונז זייער געפיניקט. אויף דעם צווייטן טאָג איז צוגעפאָרן צו דער סטאָאַלע אַ פּוד, און מ׳האָט זי געפּנט. עס איז אַריין געקומען אונזער בעל־הבית זשעלעזשניאַק. איך האָב אים גלייך דערקענט אין זיין שטימע. שוין נישט־האָבנדיק קיין ברויט און צוגלייך קיין וואַסער, בין איך געצוווונגען געווען זיך אים צו באַווייזן. איך בין אַראָפּגעקראָכן פון דעם שטרוי און ער האָט מיך דערזען. אין די ערשטע מינוטן האָט ער זיך דערשראָקן. ווייל ער האָט מיך נישט דערקענט, און וועָן איך בין צו אים צוגעגאַנגען האָט ער מיך קוים דערקענט. ער האָט מיך אַרומגעכאַפּט און זיך מיט מיר צעקושט און מיך זייער באַדויערט ווי איך זע אויס. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די ערשטע וועָרטער זיינע:

— דו האָסט גוט געטאָן וואָס דו ביזט דאָ אַריין. אָבער איין זאַך מוזטו געדענקען, אַז מיין פרוי און זון טאָרן וועגן דעם נישט וויסן אַז איר געפינט זיך דאָ. — ער האָט מיך געפרעגט צי מיר האָבן עפּעס עסן און טרינקען, און ער האָט דערקלערט, אַז אַביסל וואָרעם עסן אָדער טרינקען, וועט ער צום באַדויערן מיר נישט קענען ברענגען, ווייל זיין פרוי טאָר נישט וויסן פון אונז. זי איז זייער אַ שרעקעוודיקע, נאָר איך גיי גלייך צו אַנטאָני קאָרדאָווסקי און וועל אים איבערגעבן, אַז דו און דיין זון געפינען זיך ביי מיר. געמיינזאָם וועלן מיר שוין עפּעס טון.

עס האָט טאַקע לאַנג נישט געדויערט, ווי ער איז מיט קאָרדאָווסקין געקומען צו לויפן צו אונז, און קאָרדאָווסקי האָט מיר געבראַנגט אַ ליטער הייסע מילך און אַ ברויט מיט שמאַלץ. ער האָט זיך מיט אונז זייער געפרייט און מיך זייער באַדויערט ווי מיר זענען אויס. מיר זענען אָפּגעלעגן אין דער קאַלטער סטאָאַלע צוויי וואָכן, און קאָרדאָווסקי האָט אונז געבראַנגט יעדן טאָג צוויי מאָל וואָרעם עסן. לענגער ווי צוויי וואָכן איז נישט מעגלעך געווען צו ליגן אין דער סטאָאַלע. עס זענען אין דער צייט געווען זייער גרויסע פרעסט, עס איז פשוט נישט געווען אויסצוהאַלטן. מיר האָבן שוין געהאַט געפרוירענע פיס און איך האָב זיך באַראַטן מיט די צוויי קריסטן וואָס מען טוט ווייטער. אונזער פאַרמעגן איז געווען נאָר דאָס וואָס מיר האָבן געטראָגן אויף זיך: אַ פּאָר צעריסענע הויזן מיט אַ צעריסענעם פאַלטאָ. איך האָב זיי דערציילט, אַז איך בין געבליבן אָן געלט, און וועָן איך זאָל האָבן געלט, וואָלט איך אפשר געפינען אַ פויער, וואָס וואָלט אונז באַהאַלטן. איך האָב זיי אויך דערציילט, אַז איך האָב אַביסל סחורה אין דאָרף באַכליוויץ, ביי דעם פויער פּיאָטער גושעגאָרטשיק. איך זע אים קען נישט קומען. זיי האָבן באַלד באַשלאָסן, אַז אין צוויי טעג שפּעטער פאָרן זיי אַרויס צו דעם פויער, און זיי וועלן אַנשטרענגען אַלע מעגלעכקייטן, אָפּצוענעמען די סחורה, פאַרקויפן און ברענגען געלט מיר זאָלן זיך קענען ראַטעוון. צוויי מאָל זענען זיי צוגעפאָרן צום פויער. דאָס ערשטע מאָל האָט ער געענטפערט, אַז ער גלייבט נישט, אַז מיר לעבן. ביים צווייטן מאָל האָבן זיי שוין אים געסטראַשעט, אַז זיי וועלן איבערגעבן דער דייטשער מאַכט, אַז ער באַהאַלט יידישע סחורות. ער האָט אויך מורא געהאַט פאַר סטאָך זשעליזשניאַק. ער האָט זיי געגעבן אַביסל פון דער סחורה, קאַרדאָווסקי האָט דאָס פאַרקויפט און מיר געגעבן אין קעשענע 7000 זלאָטעס.

דריטער בריוו

איך האָב שוין מיט די צוויי קריסטן געהאַלטן דעם וויי־טערדיקן קאָנטאַקט, און יעדע וואָך באַשטימט אונטער דער שטאָט, ביינאַכט, זיך צו טרעפן מיט די דאָזיקע צוויי ייִדן־פריינט.

משה אָבערקליידס וויב וואַרפט איר קינד אין טייך אַריין

אַנטאָני קאָרדאָווסקי האָט די גאַנצע צייט מיר מיט־געהאַלפן מיט שפּייז, מיט געלט און אַ שטענדיקן קאָנ־טאַקט. וועָן מיר האָבן געמוזט פון דעם אָרט אַנטלויפן אויף אַן אַנדער אָרט, האָבן מיר זיך פריער מיט אים פאַרשטענדיקט און מיט זיין הסכמה זענען מיר איבערגעגאַנגען אויף דעם צווייטן אָרט זיך באַהאַלטן, אַווי, אַז ער האָט שטענדיק גע־וווסט וווּ מיר געפינען זיך. דעם 22־טן פעברואַר 10 אַ זייגער בייניאַכט האָבן מיר פאַרלאָזט די סטאָאַלע און זיך געלאָזט גיין אין דער ריכטונג פון פאָדבער. מיר האָבן געהאַט דורכ־צוגיין אַ הילצערן בריקל איבער די שמאָלע דזשיקע. אַזאַ טייכל וואָס לויפט דורך צום דאָרף. וועָן מיר זענען צוגעקומען צום בריקל האָבן מיר זיך אָנגעשטויסן אויף אַ שוידערלעך בילד. מיר האָבן געטראָפן שטיין אַ פרוי פון אונזער שטעטל. זי איז געווען משה ברוך אָבערקליידס ווייב. איך בין נישט אומשטאַנד צו שילדערן אין וואָס פאַראַ צושטאַנד איך האָב זי געטראָפן. זי האָט זיך געריסן די האָר פון איר צעשויבערטן קאָפּ, און מיט אַזעלכע ווילדע אויסגעשרייען, אַז מען האָט גלייך דערקענט, אַז זי גייט אַראָפּ פון זינען. זי איז געווען באַהאַלטן אין דאָרף קלאָדי, ביי דעם פויער קאָזאַק אין אַ בונקער. מיט זיך האָט זי געהאַט אַ קליין קינד פון 8 מאָנאַטן, ביי די באַדינגונגען האָט דאָס קינד נישט געקענט רופן, אַווי, אַז עס האָט כסדר געווויינט. דער בעל־הבית איז צו איר אַריין און איר דערקלערט, אַז דאָס קינד דעמאַסקירט דעם גאַנצן בונקער און ער האָט מורא, אַז עס וועט וועָרן אַנטדעקט, אַז ער באַהאַלט יידן. אויב זי קען דאָס קינד עמעצן אַוועקגעבן, קען ער זי וווייטער האַלטן. וועמען צו געבן אַזאַ קליין קינד איז נישט געווען. האָט זי באַשלאָסן דאָס קינד ביינאַכט אַרייַנצוואַרפן אין דער דזשיקע, עס זאָל דערטרינקען וועָרן. וועָן דאָס קינד האָט זיך אָנגעהויבן טרינקען און דאָס וואַסער האָט דאָס קינד אַוועקגעטראָגן, האָט זי מער דאָס נישט געקענט זען, און איז נאָכגעלאָפן לעבן דעם וואַסער מיט שרעקלעך וווילדע געשרייען. לויט ווי מיר האָבן נאָכהער געהערט פון די פאָליאַקן דערציילן, איז די מוטער משוגע געוואָרן און אָנגעהויבן אַרויסגיין בייטאָג. די דייטשע ס.ס. האָבן זי גע־כאַפּט און דערשאָסן.

פאָליאַקן וואַרפן גראַנאַטן. חיים פּסח נאַרבערמאַן ראַטעוועט אונז

ביים לעצטן מאָל זיך זען מיט קאָרדאָווסקין האָט ער מיר פאַרגעלייגט, אַז איך זאָל ביינאַכט אַריבערגיין קיין פאָדבער, צום פויער יאָן מאַלענדאַר. ער איז אַן ארעמער פויער און ער

האָט שטיין אַ באַזונדער הייזל אויף דעם פעלד. מען שמועסט, אַז ער האַלט אויף יידן, אוּן טאַקע דעמאָלט, דעם 22־טן פעב־רוּאַר בײַנאַכט, נאָכדעם בילד וואָס מיר האָבן אָנגעטראָפן אויף דעם וועג, זענען מיר געקומען צו דעם הייזל פוּן פויער יאָן מאַלענדאַר. נאָך גענוג לאַנג קלאַפן אוּן בעטן, אַז ער זאָל אונז אַריינלאָזן, האָט ער אונז געעפנט די טיר אוּן אַריינ־געלאָזט אין שטוּב. אויסער זיין פאַמיליע האָבן מיר קיינעם נישט געטראָפן. איך בין באַלד צוגעטרעטן צום ענין, אים שטאַרק געבעטן ער זאָל אונז באַהאַלטן. איך וועל אים באַ־צאָלן וויפל ער וועט נאָר וועלן, ווייל מיר האָבן זיך נישט וווּ אַהינצוטאָן. ער האָט אויסגעהערט, געגעבן אַן עפן אויף די טיר אוּן מיט אַ גרויס געשריי אונז געהייסן אַרויס פוּן שטוּב. עס האָט נישט געהאָלפן קיין בעטן אוּן מיר האָבן געמוּזט אַרויסגיין. וועג מיר זענען אָפגעגאַנגען אַ 50 טריט, האָבן מיר געזען ווי אַ מענטש לויפט אונז נאָך. ער איז צוגע־לאָפן מיט אַ געוויין, איז אַרויפגעפאַלן אויף מיר אוּן מיך אָנגעהויבן צו קושן:

— איך וועל אייך נישט אַוועקלאָזן מיט אייער זוּן. איך געפין זיך טאַקע ביי דעם פויער יאָן מאַלענדאַר. איך האָב אַלץ אויסגעהערט. קומט צוריק נענטער צום הויז, איך וועל אַריינגיין אוּן אים נאָכאַמאָל בעטן אוּן אים פאַרשטעלן ווער איר זענט, אַז ער זאָל פאַר אייך נישט קיין מורא האָבן.

דאָס איז געווען חיים פסח גאַרבערמאַן פוּן אונזער שטעטל קאָריוו, מיט זיין פרוי הענדל, אוּן צוויי זינדעלעך שמואל אוּן מיכאל. נאָך איז דאָרטן געווען באַהאַלטן ביי דעם פויער אַ יינגל שמואל ראָכלסמאַן, מאַניש לאָזערס זוּן. עס האָט נישט לאַנג געדויערט, איז חיים פסח מיט פרייד צו אונז אַרויס געקומען אוּן אונז מודיע געווען, אַז ער האָט געפועלט ביי דעם פויער — אַזוי ווי ביז איצט איז געווען 5 מאָן, וועלן מיר יעצט זיין 7 מאָן. דער פויער האָט געהאָט אַ בונקער אין דער צווייטער שטוּב, אונטער דער פאָדלאָגע. מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן וואָס פאַראַ טייערע פרוי, גוטע נשמה עס איז געווען חיים פסחס פרוי, הענדל. זי האָט אונז געגעבן צו בייטן די וועש, געקאָכט אונז עסן. מיר האָבן זיך בכלל אַביסל פאַרייניקט, הגם זיין הויז איז געשטאַנען אויף דעם פרייען פעלד. אָבער בייטאָג האָבן מיר געמוּזט ליגן אין בונקער, ווייל די פוילישע געהיים־פאָליצייַ אוּן די דייטשע ס.ס. פלעגן צוזאַמען אַרומפאָרן אין די דערפער זוכן יידן אוּן בײַנאַכט האָט מען אויך געמוּזט זיין פאַרזיכטיק, ווייל ס׳האָבן גראַסירט באַנדעס פוּן די א. ק. אוּן זייער אויפגאַבע איז געווען צו זוכן בייַ די פויערן יידן. אוּן וועז זיי האָבן געטראָפן יידן, האָט מען זיי אַרויסגעפירט אונטער דעם פלויט, געהייסן זיך אויס־טוּן נאָקעט, אוּן זיי געשאָסן. יאָן מאַלענדאַר איז אַמאָל אַהיים־געקומען אוּן אונז דערציילט, אַז אויף דעם עק באַרליגער וואָלד האָט אים היינט דערציילט, אַז אויף דעם עק באַרליגער וואָלד זענען געווען באַהאַלטן 10 יידן אין אַ בונקער. בײַנאַכט, וועז אַלע זענען געווען אין דעם בונקער, האָט וואר פוּן די אייגענע פאָליאַקן פוּן דאָרף באַרליג אַריינגעוואָרפן אין דעם בונקער צוויי־האָנט־גראַנאַטן. צוויישן די 10 יידן האָבן זיך אויך גע־פונען אונזער קאָריוואר יעקב גאָלדבוים, זיין פרוי פאָטשע, לייבל מרימס טאָכטער, אוּן אברהם אָבערקלייד. די איבריקע 7 זענען געווען וואַרשעווער יידן. בײַ דעם פויער מאַלענדאַר זענען מיר געווען בײַז דעם 17־טן אַפּריל 1943. עס איז אין שטאָט אַנגעקומען אַ סך דייטשע זשאַנדאַרמעריע אוּן מען האָט זיך געריכט אויף אַ גרויסער רעוויזיע אין די דערפער, האָט ער אונז בײַנאַכט, פשוט מיט גרויסע זידלעריין אַרויסגעיאָגט.

(בעסטער פריינד יאָנקל גילבורט!

אייער בריוו האָב איך היינט דערהאַלטן אוּן איך שיק אייך אַרויס ווייטערדיקע שריפט. איך דאַנק אייך זייער פאַר אייער פריינטלעכער אינטערעסירונג מיט מיין פרויס געזונט־צושטאַנד. איך קען אייך מודיע זיין, אַז אַדאַנק דעם השי״ת מיין פרוי געפינט זיך פולקאָם געזונט.

זייט האַרציק געגריסט מיט אייער ליבער פאַמיליע.

אייער פריינד שמואל חאניסמאן)

פערטער בריוו

17 יידן באַהאַלטן צווישן די זאַנגען. 14 פוּן זיי זענען געכאַפּט געוואָרן אוּן שוידערלעך אומגעקומען

מיר האָבן זיך שוין געהאַלטן צוזאַמען. חיים פסח האָט מיך מיט מיין זון אַוועקגעפירט אין דאָרף קרופּע, צו זיינעם אַ באַקאַנטן פויער. ער האָט געהייסן וולאַדעק פאַוועלעץ. ער האָט געהאַט אַ בונקער אין שטאַל, אויף צוויי מאָן, אוּן מיט גרויס מי אוּן מאַטערניש איז ער איינגעגאַנגען מיך מיט מיין זון אַריינצונעמען. חיים פסח מיט זיין פאַמיליע אוּן שמואל ראָכלסמאַן האָבן זיך בייַנאַכט אויסגעקאָפּט אַ בונקער אין דאָרף פאָדבער אויף סיטקיס פעלד. בייַ דעם פויער פאַוועלעץ זענען מיר געלעגן באַהאַלטן ביז דעם 13־טן יוני 1943. ער איז בכלל געווען פוּן די בעסערע מענטשן. ער האָט מיט אונז זייער מיטגעפילט אוּן תמיד באַדויערט וואָס מענטשן דאַרפן ליגן סיי בייטאָג, סיי בייַנאַכט אין אַ פינצטערן גרוב, אין נאַסער ערד.

דעם 14־טן יוני 1943 איז אין קאָריוו אָנגעקומען צו פאָרן אַ נייער מין באַנדע באַנדיטן. 22 מאָן — ליטווינער, אוקראַי־נער, פראַנצויזן, פאָליאַקן. זיי האָבן זיך געוופן ראָלנע קא־מאַנדע. אונטער דער אָנפירערשאַפט פוּן דייטשע ס.ס. דאָס זענען געווען די גרעסטע מערדערס, אויסווורפן פוּן יעדן פאָלק. זיי האָבן געהאַט די אויפגאַבע אויסצוריניקן יעדע שטאָט אוּן דאָרף פוּן די לעצטע באַהאַלטענע יידן. זיי האָבן צוגוי־פּערופן אַלע סאָלטיסן פוּן די דערפער אוּן געפאָדערט אויפ־צוגעבן וווּ אוּן בייַ וועמען ס׳ליגן באַהאַלטן יידן. די ידיעה האָט זיך גלייך צעטראָגן אין אַלע דערפער אוּן די קריסטן וואָס האָבן באַהאַלטן יידן, האָבן אַלע באַהאַלטענע יידן גע־הייסן גיין. מיין בעל־הבית איז אויך אַריינגעקומען צו אונז אוּן געהייסן אונז אַוועקגיין פוּן אים. וווּ אַהינצוטוּן זיך איז נישט געווען. מיר זענען אַריינגעגאַנגען אין די תבואה־זאַנגען אויף די קרופּער פעלדער אוּן אַזוי האָבן אויך געטוּן די איבעריקע באַהאַלטענע יידן פוּן אונזער שטעטל קאָריוו. אין דער תבואה זענען מיר געווען 17 יידן, מענער, פּ־ויען אוּן קינדער. איך מיט מיין זון יוסף, ישראל דוד קעניג (פאָפיניק) מיט זיין פרוי, זון אוּן טאָכטער, זיין ברודער יצחק קעניג (קאַליקע), מיט זיין פרוי אוּן צוויי קינדער, חמה ראָזין — אלתר שנייַדערס טאָכטער מיט איר זון ישעיה אוּן טאָכטער. איך מיט מיין זון, איבערליגנדיק איין נאַכט, האָט מיך אָנ־געהויבן שטאַרק שרעקן צו ליגן אויף דעם פעלד, ווייל די פאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן באַמערקן אַז אין דער תבואה ליגן יידן. ווי עס איז נאָר נאַכט געווארן, האָב איך געמוּמען מיין זון אוּן בין אַוועק אין דער זעלבער סטאָדאָלע וווּ מיר זענען געווען ווינטער. אויף דעם פרייען פעלד, הינטער דער שטאָט,

האָט געווּוינט מיינס אַ גוטער באַקאַנטער פֿאַליאַק (אַנטאָלעק וויטקאָווסקי). איך האָב ביי אים אָנגעקלאַפּט אוֹן געבעטן, אַז ער זאָל צוגיין צו אַנטאָני קאַרדאָווסקי אוֹן אים מודיע זיין, אַז איך מיט מיין זון געפינען זיך אין דער סטאַדאָלע פֿון סטאַניסלאָוו זשעליאזשניאַק אוֹן ער זאָל צו אונז צוקומען. איך מוז דאָ באַמערקן, אַז מיר זענען פֿון אַרומוואָלגערן זיך פֿון אַרט צו אַרט אַזוי פֿאַראומריניקט געווּארן, אַז מיר זענען קראַנק געווּארן אויף סוויעזשבעס. דאָס האָט אונז זייער פֿיל געמאַטערט, אונזער לייב איז געווען צעריסן פֿון קראַצן. אויף צומאָרגנס איז קאַרדאָווסקי געקומען צו אונז לויפן. איך האָב אים אַלץ דערציילט, אפילו וועגן אונזער קרענק. עס האָט נישט לאַנג געדויערט, האָט קאַרדאָווסקי אונז געבראַנגט אַ פֿליסיקייט קעגן סוויעזשבעס, אוֹן אויך עסן. מיר האָט קאַרדאָווסקי איבערגעגעבן אַ טרויעריקע ידיעה, אַז דער סטאַניסלאָוו זשעליעזשניאַק לעבט שוין נישט מער. ער איז געשטאַרבן פֿון אַ האַרץ־אַטאַק. די ידיעה איז פֿאַר אונז געווען אַ גרויסער קלאַפּ, אַזוי אַז לאַנג אין דער סטאַדאָלע וועלן מיר נישט קענען זיין. יעצט איז דער זון דער גאַנצער בעל־הבית. ער וועט פֿרובירן מיט אים רעדן אַזוי, ער זאָל זיך נישט וויסן מאַכן, אַז מיר געפינען זיך אין דער סטאַדאָלע, ביז די ראָלנע קאָמאַנדע וועט פֿאַרלאָזן קאָריוו. איך מוז באַמערקן, אַז מיט זשעליעזשניאַקס זון האָב איך געהאַנדלט פֿאַרן קריג מיט האַרטע לעדער, אַזוי, אַז ער האָט נישט געקענט אָפּזאָגן. אויף דעם דריטן טאָג קומט צו מיר קאַרדאָווסקי אוֹן דערציילט מיר, אַז מיר האָבן געהאַט גרויס גליק וואָס מיר זענען אין וועג אַנטלאָפן פון די קרופּער פעלדער. עס האָט זיך דערטראָגן צו דער ראָלנע קאָמאַנדע אַז אויף די קרופּער פעלדע־אין דער תבואה געפינען זיך באַהאַלטן יידן. גלייך אין דעם זעלבן טאָג זענען זיי אַראָפּגעקומען קיין קרופּע אוֹן אַרויס־געיאָגט אַלע פויערים פון קרופּע אוֹן פון קלאָדע אוֹן געהייסן יעדן עפּעס מיטנעמען, קאָסעס אוֹן ווידלעס אוֹן העק אוֹן סתם אייזערנע שטאַבעס. אַלע פויערים זענען געווּארן אויסגע־שטעלט אין אַ לאַנגער קייט. 5 טריט איינער פון צווייטן. דורכ־גייענדיק די פעלדער האָט מען געכאַפּט 14 יידן פון די פריער אויסגערעכנטע. ישעיה ראָזענען האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן. דאָנקען גאָט — ער לעבט ביז היינט. אַלע 14 מאַן האָט מען געהייסן אויסטוון אוֹן זיי דערשאָסן. די אייגענע פֿאַליאַקן האָבן זיי באַגראָבן אין איין קבר אויף די קאָריוווער הויפּישע פעלדער, נישט ווייט פון דעם לובלינער שאָסיי. מיט אַ שטיקל צייט שפּעטער בין איך, קריכנדיק מיט מיין זון אויף די הויפּישע פעלדער ביינאַכט, האָבן מיר זיך־אַנגעטראָפן אויף זייער קבר. מיר האָבן זיך גוט אויסגעווויינט וואָס מיר האָבן דערלעבט, ווייל מיר האָבן זיך געריכט יעדן טאָג אַז עס איז שוין געקומען אונזער ריי אויך. די ראָלנע קאָמאַנדע האָט געהאַט אַנגעווארפן אַ גרוילעכן פחד אויף דער אַרומיקער פּויליישער באַפעלקערונג. קיין שום פֿאַליאַק האָט שוין נישט געוואָלט ריזיקירן צו באַהאַלטן אַ ייד. די באַנדיטן האָבן אַרומגעווויילדעוועט אין קאָריווער אומגעגנט צוויי וואָכן. נאָך זייער אַוועקפֿאָרן האָבן מיר געמוזט גלייך פֿאַרלאָזן די סטאַדאָלע.

(אַ האַרציקן ליבן גרוס פֿאַר אונזער חבר הערש פעלד־בערג מיט זיין פֿאַמיליע אוֹן אַ האַרציקן גרוס פֿאַר הערשס שוואָגער מיט זיין פרוי אוֹן מיידעלע.

אַ האַרציקן גרוס פֿון מיין פרוי אוֹן זון.

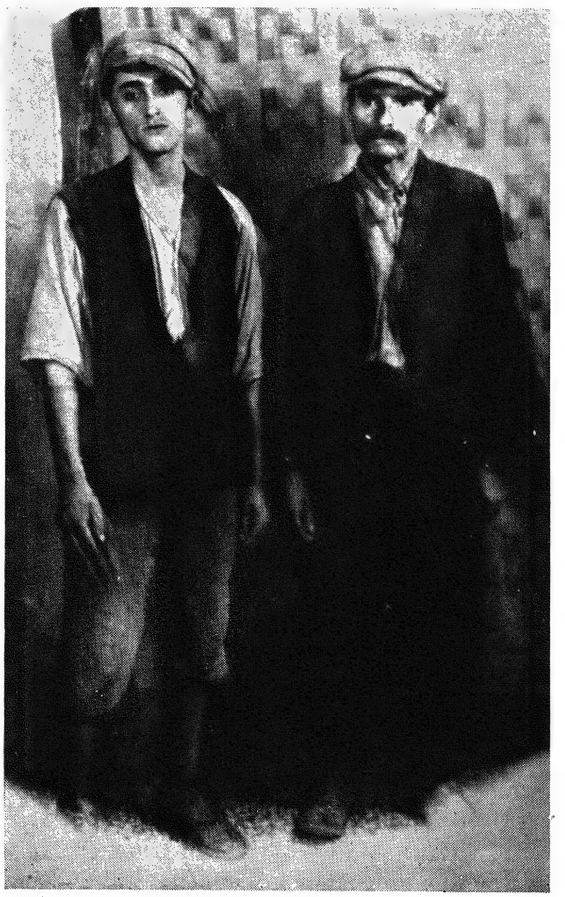
25.6.48 אייער פריינד שמואל חאניסמאן)

פינפטער בריוו

מען קאָן אומקומען נישט נאָר פון קוילן — נאָר אויך פון נעץ, קעלט, דורשט, היץ, שרעק

עס האָט זיך ווידער געשטעלט די זעלבע פראַגע: ווו טוט מען זיך אַהין? קיין געלט האָבן מיר שוין נישט געהאַט. מיר האָבן זיך ווייטער באַראַטן מיט אונזער פריינד אַנטאַני קאַרדאָווסקי, אוֹן שטענדיק זיך צוגעהערט מיטן פּוילן צוטרוי צו זיינע עצות. ער האָט אונז געראַטן, אַז מיר זאָלן אַרויסגיין אין פעלד אַריין. ער האָט אונז אַנגעוויזן אויף אַ געוויס אָרט וווּ עס איז פֿאַרזייט אַ בריייט פעלד מיט קאָרן, אוֹן דאָרט אַריינגיין אינמיטן דעם קאָרן. דער עיקר נישט רעדן צווישן זיך, אוֹן נישט לאָזן נאָך זיך קיין שליאַדעס. קאַרדאָווסקי האָט אונז צוגעזאָגט קומען צו אונז אוֹן אונז ברענגען עסן. אויף דעם פעלד וווּ מיר זענען געלעגן באַהאַלטן, איז געווען אַ האַלבער קילאָמעטער פון אונזער שטעטל קאָריוו. פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע זענען מיר געווען זייער נאָענט, סך הכל 1 קילאָמעטער. דאָס לעבן אויף דעם פרייען פעלד איז געווען אַ גהינום. די באַוועגונג פון די פויערים פון די אַרומ־מיקע פעלדער האָט נישט געריווט אַ גאַנצן טאָג. יעדע מינדעסטע באַוועגונג אויף דעם פעלד האָט מען געהערט ווי ווייט, אַזוי, אַז ווען עס זאָל נאָר איין מענטש געווויר ווערן, אַז דאָ ליגן יידן איז שוין אונזער לעבן געווען אין גפֿאָר. אויסער דעם האָט עקזיסטירט אַ דייטשיש געזעץ, אַז ווען ס׳באַמערקט ווער אַ ייד אויפן פעלד אַדער עס האָט אים ווער דערציילט, מוז ער גלייך מעלדן דעם נאַנטסטן פֿאַליציי־פֿאָסטן. אויב ער וועט אויס באַהאַלטן אוֹן נישט איבערגעבן, דראָט אים קאָנפיסקאַציע פון פֿאַרמעגן, אַדער טויט־שטראָף. די ערשטע טעג איז אונז זייער שוואָר געווען זיך צוגעווויינען צום ליכט פון טאָג, צו דער ליכטיקייט פון דער זון, ווייל מיר זענען בין דער לעצטער צייט געלעגן אין דער פינצטערניש. אויף דעם פעלד אין קאָרן האָבן מיר געמוזט אַ גאַנצן טאָג ליגן אויף דער נאַסער ערד, זיצן אַדער זיך אויפשטעלן האָט מען נישט געטאָרט, ווייל עס האָט ווער געקענט באַמערקן. דאָס ערגסטע איז געווען ווען עס האָט אַנגעהויבן רעגענען. עס זענען געווען צייטן, אַז דער רעגן האָט נישט אויפגעהערט פון דריי ביז אַכט טעג. נאָך אַ גאַנצן טאָג רעגענען זענען מיר פשוט געלעגן אין וואַסער. ווען גאָט האָט שוין געהאָלפן אוֹן עס איז נאָכט גע־ווארן אוֹן מיר האָבן זיך דערלעבט אויפצושטעלן, פון אַ גאַנצן טאָג, איז אַלץ אויף אונז געווען נאַס, דורכגעווייקט ביזן לייב, אוֹן דערצו אויך אַן אַ שטיקל ברויט. ווי עס איז נאָר צוגעפאַלן די נאָכט, איז אונז דערצו קאַלט געווארן. מיר האָבן אַנגעהויבן אַרויסקריכן אויף די שטילע, טויטע פעלדער, מיר האָבן שאַרף געהערט גיין אונזערע טריט. טיילמאָל האָבן מיר אויך אַנגעטראָפן אויף נאָך אַזעלכע אומגליקלעכע יידן פון אונזער שטעטל, ווי הערש קאָטליאַוש, דינה ריצער, יהושע צוקערמאַן, וואָס זענען אויך אַרומגעקראָכן אין דער פינצטער־ניש, כדי זיך מיט עפּעס צו פֿאַרזאָרגן, פֿאַר דער פרוי מיט די צוויי קינדערלעך. מיר האָבן זיך אַזוי דערוואַרעמט אוֹן צוריק קומענדיק ווייטער אויף דעמזעלבן אָרט, אויף דעם פעלד, האָבן מיר זיך ווייטער אַנידערגעלייגט אויף דעמזעלבן נאַסן קאָרן, אויף דער נאַסער ערד, אוֹן איינגעשלאָפן. ווי עס איז ווידער געקומען דער טאָג, האָבן מיר געמוזט ליגן ווי שטומע אוֹן טויבע. כמעט ווי טויטע מענטשן, אַן שום באַוועג־

גונג. קאָרדאָווסקי האָט אונז פאַרזיכטיק אויפגעזוכט, אַרום־געקוקט דאָס אָרט אוּן פאַרזיכערט, אַז דאָ וועט נישט זיין ערגער ווי אין בונקער. ער האָט אונז געברענגט עסן, עטלעכע פוילישע צייטונגען, יעדן דריטן טאָג איז ער געקומען צו אונז, אָבער וואָסער צום טרינקען האָבן מיר זיך געמוזט אַליין פאַר־זאָרגן. איך וויל דאָ דערמאָנען איין מאָמענט, דעם 3־טן יולי 1943 ליגנדיק אויף דעם פעלד, האָט זיך אָנגעהויבן אַ רעגן, וואָס האָט געדויערט 5 טעג. אויפן פירטן טאָג רעגן איז מיין זון יוסף שוין געווען פאַרבייַ. ער איז געלעגן אוּן כסדר גע־ווינט, מקנא געווען זיין מוטער מיט זיינע ברידער, וואָס לעבן

שמואל חאַנניסמאַן אוּן זיין זון נאָכן אַרויסגיין פון בונקער
Samuel Hannasman and his son Joseph on leaving the bunker

שוין נישט מער, אַז זיי זענען שוין איבערגעקומען, אוּן דאַרפן זיך שוין מער נישט מער מאָרדעווען. איך זע ווי ער ווערט בלאָסער אוּן בלאָסער אוּן דאָ גיסט דער רעגן אַלץ מער אוּן מער. איך זע, אַז איך דאַרף אים ראַטעווען פון רעגן. איך האָב מיך אויף אים אַרויפגעלייגט. בין געבליבן ליגן אויף די הענט אוּן אויף די קניען, אוּן אַזוי אַרום אים פאַרדעקט פון רעגן בין ער איז געקומען צו זיך. נאָך וואָסער צום טרינקען האָבן מיר געמוזט יעדן טאָג פאַרזיכטיק צוקריכן צו די דערפער קלאָדע, קרופּע. אָמאָל ביי באָקאַנטע פויערים אויסבעטן אַ שטיקל ברויט, אָדער אַ פאָר קאַרטאָפל. אונזער אָנטוויקלען האָבן מיר קיינמאָל נישט געקענט אויסטרוקענען. זענען ווידער גע־קומען די זון־טעג, זענען מיר פאַרבייענט געוואָרן פון היץ. וועט די זון איז אונטערגעגאַנגען, זענען מיר באַלאָגערט גע־וואָרן מיט אַ מבול קאָמאָרעס.

ווידער געשאָפן עטלעכע קאָריווער. מיר — „אָרנט־לעכע זשידקעס", ווערן צופעליק געראָטעוועט

אויף דעם פעלד זענען מיר געלעגן דריי וואָכן צייט. דעם 27־טן יולי 1943, 11 אַ זייגער ביינאָכט, איך בין געזעסן מיט מיין זון יוסף אויף דער סטעזשקע צווישן די פעלדער. מיר זענען נאָרוואָס געקומען פון דאָרף קרופּע אוּן געברענגט וואָסער אוּן אַ שטיקל ברויט. געזעסן זענען מיר איצט אין גרויס פאַרקלעמעניש: דער פויער וולאָדעק פאַ־וועלעץ האָט אונז דערציילט, אַז נעכטן ביינאָכט זענען אַריינ־געקומען צוויי פוילישע באָנדיטן צו דעם בעל־הבית ווו עס זענען געלעגן באָהאָלטן משה רודעס ווייב, גיטל ריצער מיט איר זון עלי, מען האָט זיי אַרויסגענומען פון שטוב פון בונקער אוּן אונטער דעם פלויט זיי געשאָסן.

אַלעמאָל ווערט פון אונזער רעשטעלע קאָריווער יידן וויי־ניקער אוּן ווייניקער. פלוצלונג הערן מיר, אַז אין אונזער ריכטונג גייען עטלעכע מענטשן, די טריט דערנענטערן זיך צו אונז. איך מיט מיין זון האָבן זיך גיך אַנידערגעוואָרפן אויף דער ערד, אָבער עס איז שוין געווען שפעט. צוקומענדיק צו אונז אוּן אונז דערזען ליגן, האָט איינער פון זיי געגעבן אַ געשריי אויף פויליש:

— אויפשטיין! ווער זענט איר?

מיט גרויס שרעק האָב איך זיי געענטפערט: „יידן"!

איז געפאָלן אַ באָפעל: שיסן זיי!

איך האָב אָנגעהויבן ווייענען אוּן בעטן זיי זאָלן אונז שענקען דאָס לעבן. ניין, זיי ווילן נישט הערן. זיי זענען געווען 6 מאָן. 4 זענען געגאַנגען אָנגעטון אין פוילישע פאַ־ליצייַ־מונדירן. די אַנדערע צוויי זענען געגאַנגען פוילישע מיליטער־מונדירן. 5 מאָן האָבן זיך אַוועקגעשטעלט, אויס־געשטעלט די ביקסן צו אונז, אוּן דער 6־טער איז צוגעגאַנגען אונז באָזוכן פאַר דעם שיסן, צי מיר האָבן נישט קיין געווער. צום ערשט איז ער צוגעגאַנגען צו מיר, מיט איין האַנט האָט ער צוגעלייגט אַ רעוואָלווער צום האָרץ אוּן מיט דער צוויי־טער האָנט האָט ער אָנגעהויבן מיך צו באָזוכן. נאָכן באָזוכן האָט ער מיטן אַן עלעקטריש לעמפּל מיך גוט אָנגעקוקט, אוּן מיך דערקענט. זיין באָציאונג צו מיר האָט זיך גלייך געביטן. איך האָב אים אויך גלייך דערקענט. דאָס איז געווען מיינס אַ קונה, אַ שוסטער, וואָס האָט ביי מיר ביז דעם קריג געאַר־בעט אוּן אויך געהאָנדלט. געווינט האָט ער אין דאָרף פליניק, געהייסן האָט ער יאָן קראָק. ער האָט שוין מיין זון נישט באָזוכט אוּן איז גלייך צוגעגאַנגען צו די 5 מאָן אוּן זיי איבער־געגעבן, אַז מיר זענען זיינע גוטע באָקאַנטע, אַ פאָטער מיט אַ זון, זייער אָרנטלעכע זשידקעס אוּן ער בעט זיי זייער, אַז מען זאָל אונז נישט שיסן. ער איז געווען קאָמענדאָנט פון דער גרופּע. ער איז גלייך צוגעקומען צו מיר אוּן מיר גע־מאָלדן, אַז עס פרייט אים זייער, אַז ער האָט מיך דערקענט אין דער לעצטער מינוט. צו זיינע חברים האָט ער געזאָגט:

— קומט, זאָלן זיי קומען אויף אָנדערע הענט.

כ׳בין נישט אומשטאָנד שילדערן ווי מיר זענען געבליבן זיצן נאָך זייער אַוועקגיין. מיר האָבן זיך גלייך איבערגעטראָגן אין אַ צווייט פעלד אויף איבערנאַכט אוּן אין אַ פאָר טעג אָרום

זענען מיר צוריקגעגאַנגען אויף דעם זעלבן אָרט, ווייל מיר האָבן נישט געוואָלט פאַרלירן דעם ווייטערדיקן קאָנטאַקט מיט אונזער פריינד קאָרדאָווסקי.

8.7.48

(בעסטער פריינד יאַנקל גילבורט!

אייער בריוו האָב איך דערהאַלטן און איך שרייב אייך גלייך ענטפער. איך קלער אייך אויף דעם פרט, אַז חיים פסח מיט זיין פאַמיליע, און שמואל ראָכעלסמאַן, דאָס איז געווען מאָניס לאָזערס אַ יינגל, האָבן זיך ביינאַנד אויסגעקאָפּעט אַ בוּנקער אין דערך פאָדבער אויף יאָן סיסקיס פעלד. איך שיק אייך ווייטערדיקע שריפטן. אי"ה וועט איר אויף דער צווייטער וואָך ווייטער באָקומען. מיט האַרציקן גרוס פאַר אייער פאַמיליע.

אייער פריינד שמואל חאניסמאן)

פון משה שיפמאַן, האָב איך נישט קיין אַדרעס, נאָר פון זיין ברודער יאַנקל שיק איך אייך).

זעקסטער בריוו

טייל פויערים האָבן אויסבאַהאַלטן יידן — אויף צו באַרויבן זיי אוֹן הרגענען

צומאָרגנס איז צו מיר געקומען קאָרדאָווסקי אוֹן מיר האָבן אים איבערגעגעבן די נעכטיקע איבערלעבענישן. איך האָב אים פינקטלעך איבערגעגעבן ווי אַזוי עס איז צוגעגאַנגען אוֹן ווי אַזוי מיר זענען אָפגעראַטעוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט. קאָרדאָווסקי האָט זיך זייער געפרייט פון דעם אויסגאַנג. ער האָט מיר גלייך אָנגעוויזן ווי זיין פעלד געפינט זיך אוֹן געהייסן אַז ביינאַכט זאָלן מיר איבערגיין אויף זיין פעלד. גלייכצייטיק האָט ער אונז געבראַנגט עסן, ברויט, אַ ליטער וואַרעמע, זיסע קאַוועע, אוֹן עטלעכע פוילישע צייטונגען. ווי־רעמע זיסע קאַוועע איז דאָן געווען אַ לוקסוס. ליגנדיק מאָנאַטן אויפן פרייען פעלד אוֹן לעבנדיק נאָר מיט אַביסל וואַסער, איז די זיסע ווארעמע קאַוועע דאָן געווען אַ חלום. קאָרדאָווסקי האָט אונז געגעבן האָפענונגען, אַז די רוסן האָבן אָנגעהויבן אַ קאָנטר־אָפענסיווע אוֹן די דייטשע מערדער הייבן אָן אָפּ־טרעטן, אוֹן אַז מען לעבט דאָרף מען האָפן. איך מוז זאָגן, אַז שטענדיק נאָך זיין באַזוך בייַ אונז, זענען אונזערע הערצער געבליבן פול מיט האָפענונג צו בלייבן לעבן, צו קענען נאָך מיט אייגענע אויגן זען זייער פאַרשאָלטענעם דייטשן סוף. ווען מען האָט דאָס קאָרן אָפגעשניטן אויף די פעלדער, האָט מען צונויפגעבונדן בינטלעך אוֹן מען האָט אויפגעשטעלט די בינטלעך צום טריקענען. זענען מיר געלעגן אין די בינטלעך. שפּעטער, ווען קאָרדאָווסקי האָט עס געדאַרפט אַהיימנעמען, האָט ער אונז איבערגעפירט אין זיין קאָרטאָפל־פעלד. בייַ־נאַכט פלעגן מיר אָפט זיך איינשטעלן דאָס לעבן אוֹן אַרויס־קריכן פון די פעלדער צו באַקאָנטע פויערים, אָפצוזוכן אַן אָרט ווו צו קענען ווינטערן. שווער, זייער שווער איז אונז אָנגע־קומען צו געפינען אַזאַ פויער. מען האָט געפונען אַזאַ פויער. ער איז געווען זייער אַן אָרימער. מיר האָבן אים געגעבן פאַרויס 1500 זלאָטעס אין האַנט אַריין פאַר איין מאָנאַט. ער האָט אַזאַ סומע קיינמאָל פאַר זיינע אויגן נישט געזען. ס׳האָבן אויך אַריינגענומען צו באַהאַלטן יידן פויערים־באַדיטן, וואָס די דייטשע מאַכט האָט זיי געזוכט. די מערהייט פון דעם סאָרט פויערישע באַדיטן, האָבן זייערע באַהאַלטענע יידן אַליין דער־הרגעט כדי צוזעמען ביי זיי דאָס געלט. אַרויסגעריסן פון זייערע מיילער די גאָלדענע ציין. אומגעקומען זענען פון אַזעלכע פוילישע מערדערישע הענט — אברהמטשע גאָלדבערג מיט זיין 17 יעריקער טאָכטער, אוֹן זיין זונדעלע פון 8 יאָר. זיין שוועסטער חיה צימערמאַן מיט צוויי קינדער, אַ מיידל אוֹן אַ יינגל. דאָס יינגסטע מיידל איז געבליבן לעבן. זי האָט דאָס קינד געהאָט אַוועקגעגעבן צו אַ געוויסן פאָליאַק — מאָטשע־וויטש. נאָכן קריג האָט הערש קאָטליאָזש אָפגענומען ביי אים דאָס קינד. נאָך איז אומגעקומען יאַנקל רובינשטיין (געוויפן האָט מען אים יאַנקל צאַבאַן), מיט צוויי מיידלעך. מיר זענען שוין דאָמאָלס געבליבן שטיין אַן אַ גראָשן געלט. איך האָב זיך געוואָגדן צו אונזער פריינט קאָרדאָווסקי, און ער האָט מיר דאָמאָלט געגעבן 1500 זלאָטעס צו באַצאָלן פאַרן בונקער. אוֹן עסן וועט ער אונז געבן טרוקענע פראָדוקטן, צווייַ מאָל אין מאָנאַט. נישט ווייט פון שטעטל, אויף דעם פרייען פעלד, לעבן מיעכאָווער וועג, איז געשטאַנען אַ קליין שטיבל, אוֹן דערביי אַ בוּדע. דער אייגנטימער האָט געהייסן גוטעק וויטקאָווסקי. ער איז פון פאַך געווען אַ שוסטער, אָבער זייער אַן אָרימער פויער. אין קאָריוו האָט מען אים געהאַלטן פאַר נישט קיין אָרנטלעכן מענטש. ער איז פעאיק געווען אויף גרינגע פאַרדינסטן. קיין קוּ אוֹן חזירים האָט ער נישט געהאַט. איין הון אוֹן עטלעכע קראָליקלעך. געהאַט האָט ער אַ פרוי מיט צוויי קינדער. מיט קאָרדאָווסקיס הסכמה זענען מיר צו אים אַריבער ביינאַכט, דעם 21־סטן אָקטאָבער 1943. מיר האָבן אים אייגנגעצאָלט פאַרויס 1500 זלאָטעס אוֹן ער האָט אונז אַריינגעפירט אין דער אָבאָרע. קיין בונקער האָט ער נאָך נישט געהאַט פאר אונז. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די פרייד אין יענער נאַכט, נאָך אַזויפיל מאָנאַטן ליגנדיק אינדרויסן אויף די פעלדער. איך האָב דאָן געזאָגט צו מיין זון:

— אָט פילן מיר שוין ווידער אַ דאָך איבערן קאָפּ. — נאָכן אָפּזיין באַהאַלטן ביי דעם פאָליאַק וויטקאָווסקי 3 וואָכן, האָבן מיר אַלע 3 מאָל געמאַכט אַ בונקער, צוויי מעטער די לענג אוֹן 1 מעטער די בריים. די טיף — האָט מען נאָר געקענט זיך אויפ־זעצן. דער אָריינגאַנג איז געווען פון דער אָבאָרע, אַ לאָך אין בונקער אַריין. וועג דער בעל־הבית, זיין זון, אַדער פרוי האָט אונז געדאַרפט אַרויפרופן צו דערלאַנגען דאָס עסן, האָט זי געגעבן 3 קלעפּ מיט אַ שטעקן אין וואַנט. דאָס איז געווען אַן אָפּגערעדטער צייכן, ווייל קיין יידישן נאָמען האָט מען נישט געטאָרט אָנרופן, צוליב פאָרזיכטיקייט. פון דער דייט־שער זשאַנדאַרמעריע זענען מיר געווען נישט ווייט. ביינאַכט האָבן מיר געהערט זייערע אָלע שמועסן אוֹן זייערע פאָר־אָרדנונגען. מיר האָבן געמוזט כסדר שטיין אויף דער וואַך צו היטן, נישט חלילה אָריינצופאַלן אין זייערע הענט. צוויי מאָל אין מאָנאַט, 12—1 אַזייגער ביינאַכט, פלעגן מיר שטיל אוֹן פאָרזיכטיק זיך צושאַרן צו אונזער שטעטל קאָריוו, דורך די פעלדער, צו אונזער פריינט קאָרדאָווסקי, נעמען די פרא־דוקטן. דאָס צוגיין צו זיין הויז האָט געמוזט זיין זייער פאָר־זיכטיק. קיין איין מענטש האָט נישט געטאָרט וויסן, אַז ער האָט עפעס געמיינזאַמס מיט יידן. וועג מיר זענען שוין צו־געקומען נענטער צו אונזער שטעטל, האָבן מיר געדאַרפן דורכ־גיין דעם מיעכאָווער שאָסיי, וווּ עס זענען כסדר געגאַנגען דייטשע נאַכט־פאַטרולן.

(בעסטער פריינד יאַנקל גילבוּרט מיט אייער ליבּער פאַמיליע!

אייער בריוו האָב איך דערהאַלטן און איך ענטפער אַ פּאָר ווערטער. די סיבה פון מיין איבערייסן דאָס שרייבן, ווייל איך בין, נישט פּאָר אייך געדאַכט, געווען קראַנק. יעצט איז מיר שוין אַביסל בעסער, אָבער אַרבעטן קאָן איך נאָך נישט. איר קענט זיך פאָרשטעלן, אַז עס רופט זיך אַלעמאָל אָפּ דאָס וואָס איך האָב אַדורכגעלעבט.

יעצט, ליבּער פריינד, האָב איך צו אייך אַ ביטע: שיקט מיר קאַווע אַדרעס, וועל איך אים אַליין שרייבן אַ בריוו. שרייבט מיר צי איר האָט שוין געהערט מיט דעם מאַן פון דער היסטאָריישער קאָמיסיע אין קאַסעל און וואָס האָט ער אייך געזאָגט. יעצט וואָס איר שרייבט מיר וועגן חיים ראָכעלסמאַן, וועגן זיין פּאָרשלאָג, אַז די בּראָשור זאָל הייסן „חורבן קאָריוו", מוז איך אייך זאָגן, אַז עס טוט מיר אַביסל וויי דאָס נישט אָפּשאַצן יענעמס מי און מאַטערניש. זאָגן איז זייער גרינג. מיין מיינונג, חבר יאַנקל, איז, אַז די שרייבונג זאָל טראָגן דעם נאָמען „די דורכלעבונג פון שמואל האָניסמאַן און זיין זון יוסף אין חורבן קאָריוו".

זייט האַרציק געגרוסט מיט אייער ליבּער פאָמיליע. אַ האַרציקן גרוס מיין פריינד הערש פעלדבערג, און הערש סאָבּעל מיט זייערע ליבּע פאָמיליעס.

ווי האָלט איר אַלע מיט ארץ־ישראל?).

9.7.1948

זיבּעטער בריוו

פּוילישע פּאָליציאַנטן וואָס האָבן פאַרקוקט. לייבּל ראָכעלמאַנס ווייב געוואָלט באַצאָלן פאַר הרגענען איר קינד

מיר האָבן פאַרזיכטיק אויפגעפאָסט און מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויפן שאָסיי און צוגעלייגט דאָס אויער צו די שטיינער. ווען מיר האָבן געהערט, אַז די טריט פון דער פאַטראָלירנדיקער זשאַנדאַמעריע גייען אַוועק פון אונזער ריכטונג, האָבן מיר אין דעם מאָמענט פאַרזיכטיק זיך צוגעשאָרט אייניקווייז צו קאָרדאָווסקיס הויז. אין דער וווינונג האָבן מיר נישט געטאָרט אַריינגיין, ווייל עס האָט פונקט געקענט זיין אַ פרעמדער. מיר זענען, ווי תמיד, צוגעקראָכן צו דער שטאַל. די שטאַל איז קיינמאָל נישט געווען פאַרשלאָסן. ווען מיר האָבן געדאַרפן קומען און קאָרדאָווסקיס הונט האָט אָנגעהויבן בילן, איז ער באַלד אַרויס מיט אַן אָנגעצונדענער לאָמטער און גלייך אַריין אין שטאַל. דערזעענדיק אונז האָט ער זיך שטאַרק געפרייט. מיר האָבן געמוזט רעדן צווישן זיך שטילערהייט. ער האָט אונז געגעבן פּראָדוקטן אויף אַ האַלבן מאָנאָט: אַביסל קאָרטאָפל, צוויי קילאָ ברויט, אַ 10 דעקאָ שמאַלץ, אַ 10 דעקאָ צוקער, שוועבעלעך, ליכט, און אַ פּאָר פּוילישע צייטונגען. קאָרדאָווסקי האָט זיך אויסגעפרעגט ווי אַזוי באַציט זיך צו אונז אונזער יעצטיקער בעל־הבית וויטקאָווסקי. איך האָב אים געזוי אַלץ איבערגעגעבן און ער האָט שטענדיק באַשטימט אַ טאָג ווען מיר זאָלן וווייטער קומען נאָך פּראָדוקטן. ער איז פאַרזיכטיק אַרויסגעגאַנגען און זיך צוגעהערט ווו די פאַטרולנע זשאַנדאַמעריע געפינט זיך. ער האָט אויפגעפאָסט דעם מאָמענט ווען זיי זענען שוין געווען וווייט פון אונזער הויז, האָט ער אונז אייניקווייז אַרויסגעלאָזט. ווען מיר האָבן שוין דערלעבט אַרויסצוגיין אויפן פעלד האָבן מיר אויפגעהויבן די הענט צו גאָט, אַז מיר זענען היינט ווידער בשלום דורך. צוויי מאָל האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף דער פּוילישער פאָליציי. איינמאָל אויף דעם פאָליציאַנט סאַדורסקי. ער איז דעמאָלט געגאַנגען מיט אַ ביקס אין דער האַנט. מיר האָבן זיך זייער געשראָקן. ער האָט מיר נאָך דער באַפרייאונג דערציילט, אַז וויי נאָר ער האָט מיך דעמאָלט דערקענט, האָט ער מיר געגעבן די מעגלעכקייט גלייך אַוועקצוגיין. דאָס צווייטע מאָל האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף דעם פאָליציאַנט פילאַנט קיטאַי און ער האָט אויך אַוועקגעקוקט. מיר האָבן זיך שטילערהייט צוגעשאָרט צו אונזער בונקער. מיר האָבן איבערגעציילט וויפל קאָרטאָפל מיר האָבן אוין אויסגעראָטן, אַז מיר קענען נאָר פאַרניצן צו 8 קאָרטאָפל אַ טאָג. אין אַ געוויסן פּרימאָרגן קומט צו מיר אַריין מיין באַלעבאָס וויטקאָווסקי און דערציילט מיר אַזאַ געשיכטע:

— די נאַכט, 1 אַזייגער, האָט ביי אים אָנגעקלאָפט אַ יידישע פּרוי. זי איז געווען משה אהרן באַיערס טאָכטער, לייבל ראָכעלמאַנס אַ וויבּ, און אים פאַרגעליגט אַזאַ פּראָבלעמיצע: זי האָט אַ קליין קינד פון 12 מאָנאַטן. דאָס קינד רוט נישט, נאָר עס וויינט כסדר. זי איז באַהאַלטן מיט דעם קינד אין אַ בונקער, ביי דעם פּאָליאַק זאָריכטע. ער וויל זי אַרויסיאָגן צוליב דעם קינד. אַווי, אַז זי האָט נישט קיין אָנדערן אויסוועג. זי האָט מיר געוואָלט געבן 300 זלאָטעס, אַז איך זאָל דאָס קינד דערהרגענען. זי האָט מיר נאָך דערציילט, אַז זי האָט דאָס קינד אויסגעטאָן נאָכּעט און דאָס געהאַלטן אינדרויסן צווישן נעכט און דעם קינד האָט גאָרנישט געשאַדט.

וויטקאָווסקי האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט זי אַרויסגעיאָגט פון זיין שטוב און איר געזאָגט: אין קאָריוו האַלט מען מיך פאַר דעם ערגסטן, אָבער קיין מענטש דערהרגענען קען איך נישט.

דאָקעגן זיין וויבּ, זי וואָלט שוין יאָ געקאָנט זיין אַ מערדערין. איינמאָל האָב איך געהערט דורך דער וואָנט ווי זי האָט אין אים אַריינגערעדט ער זאָל מיר נישט גלייבּן, אַז מיר זענען שוין אַרעם, נאָר מיר האָבן אַוודאי געמוזט אייניגייען אַ סך דאָלאָרן און גאָלד. זי האָט אים צוגערעדט אונז צו דערהרגענען.

חייב פּסח גאַרבּערמאַן מיט זיין פאַמיליע דערשאָסן דורך שקצים

פון דעם מאָמענט אָן האָב איך אָנגעהויבן זיין זייער פאָרזיכטיק. מיר האָבן דאָס איבערגעגעבן מיין פריינד קאָרדאָווסקי, און ער האָט אונז געראָטן צו אָנטלויפן פון דעם אָרט, ווייל אַלץ איז מעגלעך. מיר האָבן אָנגעהויבן יעדע נאַכט אַ־זמקריכן אין אָנדערע דערפער צו זוכן אַן אָנדער אָרט. דעם 13־טן דעצעמבּער ביינאַכט האָבן מיר זיך צונויפגעטראָפן אין דאָרף קרופּע ביי דעם פויער פאָוועלעץ ולאַדיסלאָוו, מיט חיים פּסח גאַרבּערמאַן, משה ראָזען און שמואל ראָכעלסמאַן. שטענדיק, ווען מיר, די פאָר געבליבענע יידן, פלעגן זיך ביינאַכט ערגעץ צונויפטרעפן, איז די פרייד געווען זייער גרויס, הגם מען האָט געמוזט ווילנדיק נישט־ווילנדיק מסכים זיין מיט אונזער פינצטערן גורל, אַז פון איינמאָל ביזן צווייטנמאָל זיך צונויפטרעפן, איז אַלעמאָל פון אונז געבליבן וויניקער. ישעיה ראָזען איז געווען באַהאַלטן אין דאָרף קלאָדע, ביי אַ פויער, וואָס האָט געהאַט אַ טאָכטער, אַ מיידל, און זי האָט זייער ליב געהאַט ישעיהן. דאָס מיידל האָט אַלץ געטון און מיט אַלע

כוחות אויפגעהאַלטן ישעיהן. חיים פסח גאַרבערמאַן מיט זיין פרוי הענדל, און צוויי זונדעלעך און שמואל ראָכעלסמאן, זענען געלעגן באַהאַלטן אין אַ בונקער, וואָס זיי האָבן אַליין גע־מאַכט אויף דעם פעלד אין דאָרף פאָדבער, לעבן סיסקיס מיל. דאָס פעלד האָט אויך געהערט צום פויער סיסקי. חיים פסח, אַ שניידער, קיין געלט האָט ער שוין דעמאָלט נישט געהאַט, האָט געפלעגט אין געהיים ביינאַכט אַרבעטן ביי זיינע באַ־קאַנטע פויערים, און באַקומען דערפאַר פראָדוקטן. אַזוי האָט ער אויפגעהאַלטן זיין וויב און די צוויי קינדער און אויך שמואל ראָכעלסמאַן. אין די דאָמאָלסטיקע נעכט האָט חיים פסח געאַר־בעט ביי דעם פויער וווּ מיר האָבן זיך צונויפגעטראָפן, ביי וולאָדעק פאָוועלעץ. אונזער צונויפטרעפן זיך איז געווען אין קורניק, ביי דער סטאָדאָלע. רעדן יידיש האָט מען געמוזט זייער שטיל. אַזוי ווי עס האָט זיך אויסגעווייזן, אַז דאָס אויסשומעסן זיך מיט חיים פסח און מיט שמואל ראָכעלסמאַן איז דאָס לעצטע מאָל, האָבן מיר זיך אין דער דעמאָלסטיקער נאַכט געזעגנט. ישעיה ראָזן איז אַוועק קיין קלאָדע און איך מיט מיין זון יוסף זענען צוריקגעגאַנגען אין אונזער בונקער אַריין, ביי גוטעק וויטקאָווסקי. צומאָרגנס איז צו מיר אַריינגעקומען מיין בעל־הבית אין בונקער אַריין און מיר דערציילט, אַז היינט אינ־דערפרי האָט מען געפונען דערהרגעט אויף די פאָדבער פעלדער לעבן סיסקיס מיל 5 יידן. מען שמועסט, אַז דאָס איז אַ שניידער, חיים מיט זיין פאַמיליע. די ידיעה האָט מיך גע־טראָפן ווי אַ קויל אין קאָפּ. מיר האָבן פאַר צרות שוין אַ גאַנצן טאָג נישט געקענט רוען. אַזוי ווי עס איז נאָר צוגעפאַלן די נאַכט, בין איך מיט מיין זון אַרויסגעגאַנגען קיין קרופּע צו וולאָדעק פאָוועלעץ געווויר ווערן צי די ידיעה איז אמת, ווייל חיים פסח האָט פאַר אים געגייט. פאָוועלעץ האָט מיר דערציילט, אַז 12 אזייגער ביינאַכט איז שמואל ראָכעלסמאַן געקומען צו לויפן צו חיים פסח און דערציילט, אַז ער איז געווען אין בונקער מיט חיים פסחס פרוי מיט די צוויי קינדער. זענען צו זיי צוגעקומען 5 באַקאַנטע שקצים און אַריינ־געקראָכן אין בונקער. נישט זענדיק חיים פסחן, האָבן זיי געפרעגט וווּ ער איז, האָט די פרוי געזאָגט, אַז ער נייט ביי וולאָדעק פאָוועלעץ אין קרופּע, האָבן זיי אים געהייסן שנעל רופן, זיי דאַרפן אים עפעס זאָגן. חיים פסח האָט גלייך געווארפן

הענדל לערמאַן (חיים פסח גאַרבערמאַנס פרוי), דערשאָסן
Hendel Lerman (Hayim Pessah Garberman's wife), shot.

די אַרבעט און צוזאַמען מיט שמואלן געלאָפן אין בונקער אַריין. וועז חיים פסח איז צוגעקומען האָט מען זיי אַלע אַרויס־געגומען פון בונקער, און אַלע דערשאָסן אויף דעם פעלד.

אַכטער בריוו

„קראַנטער 2 יידן, איידער פינף פאָליאַקן"...

מיט אַ פאָר טעג שפעטער איז צו אונז אַריינגעקומען מיין בעל־הבית וויטקאָווסקי און אונז איבערגעגעבן בסוד, אַז אַ גע־וויסער אַנפאַלער, אַ פאָליאַק, זיין נאָמען איז גיידע, זוכט אונז מיט זיין באַנדע, כדי אונז צו דערהרגענען. ער האָט געהאָט אַ ידיעה, אַז מיר געפינען זיך ביי אים באַהאַלטן. זענען מיר שוין לענגער ווי ביז נאַכט ביי וויטקאָווסקין נישט געווען. דעם 25־טן דעצעמבער 1943 זענען מיר אַנטלאָפן אין דאָרף אַיין קיין פליניק, צו אַ געוויסן פאָליאַק קאָלאָדזשעי, דאָס איז געווען מיט אונזער פריינד קאָרדאָווסקיס הסכמה. דער פרי־שער בעל־הבית קאָלאָדזשעי, איז אויך געווען אַן ארעמער פויער, אָבער זייער אַ שרעקלעכער מענטש. ער האָט מיט אונ־זער מיטהילף ביינאַכט אויסגעקאָפּעט אַ בונקער ביי אים אין סטאָדאָלע און אויף זיין קאָטעגאָרישן פאַרלאַנג האָבן מיר געמוזט זיין געצלעלך פאַרקאָפּעט מיט ערד סיי בייטאָג, סיי ביינאַכט. איינמאָל אין 24 שעה, איידער עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָט ער אונז אויפגעקאָפּעט און אונז אַריינגעגעבן עסן. אַ קילאָ שוואַרץ ברויט, אַ האַלבן ליטער שוואַרצע קאָוו מיט 3 סאַכערינקעס. אַרויסגעגאָסן דעם אומריינעם טאָפּ, און צוריק פאַרשיט דעם לאָך מיט ערד. איך האָב אָבער דורכגעשטאָכן מיט מיין שטעקן אויף עטלעכע ערטער, עס זאָל אַריינקומען עטוואָס לופט, אָן דעם בעל־הבית׳ס וויסן, ווייל מיר האָבן נישט געקענט אָטעמען. עס האָט אונז אויך געשטערט צום אָטעמען דער אומריינער טאָפּ, וואָס האָט זיך כסדר געמוזט געפינען מיט אונז צום מענטשלעכן געבריך. נאָכן אָפּליגן צוויי מאָנאַטן אין דעם פינצטערן גרוב, האָבן מיר די גאַנצע צייט פון די צוויי מאָנאַטן קיין שום ליכט נישט געזען. בין איך ערנסט קראַנק געוואָרן. איך בין געלעגן אין הויכער היץ. דעם 27־טן פעברואַר 1944 אַזייגער 10 בייטאָג האָט אונז אויפ־געקאָפּעט אונזער יעצטיקער בעל־הבית קאָלאָדזשעי, און אונז איבערגעגעבן, אַז די דייטשע ס. ס. האָט אַרומגענומען דאָס גאַנצע דאָרף און מען מאַכט רעוויזיעס. זיי האָבן אויך מיט זיך שמעק־הינט און עס הערט זיך אַ שרעקלעכע שיסעריי, דעריבער פאַרלאָזט ער פון אונז, אַז מיר זאָלן שוין אַרויסגיין פון גרוב און מיר זאָלן פאַרלאָזן זיין סטאָדאָלע. איך האָב אים אָנגעהויבן בעטן, אַז איך ליג אין גרויסער היץ און קען מיך אפילו נישט אויפשטעלן, צווייטנס איז יעצט בייטאָג, ער האָט אָנגעהויבן אויף מיר שרייען:

— איר זענט נאָר צווישן מאָן און מיין פאַמיליע באשטייט פון 5 פערזאָן. און דערצו זענט איר יידן. קראַנטער, אַז איר צוויי יידן זאָלן געהרגעט ווערן, איידער מיר 5 פאָליאַקן.

כאָטש זייענדיק אין גרויסער היץ, האָב איך זיך דאָך נישט פאַרלוירן אין אַזעלכע מאָמענטן. איך האָב דעם פאָליאַק אויפגעקלערט, אַז ער טאָר אונז נישט איצט אַרויסיאָגן, ווייל כאָפן וועט מען אונז באַשטימט, און אַז די ס.ס. וועט פון אונז פאָדערן מיר זאָלן זאָגן וווּ מיר זענען געווען באַהאַלטן, וועלן מיר דאָך מוזן זאָגן, דאָן וועלן מיר אַלע דערשאָסן ווערן, און דאָס פאַרמעגן וועט פאַרברענט ווערן, אָבער אַזוי איז דאָ אַ מעגלעכקייט, אפשר וועלן מיר אויסגעמיטן ווערן פון דער רעוויזיע, ווייל זיין הויז איז אין אַ זייט.

פֿאַר דערהרגענען אַ ייד — אַ פֿרעמיע 5 קילאָ צוקער, 3 קילאָ זאַלץ. חנהטשע מיטן קינד דערהרגעט. איר מאַן דער פּאַרטיזאַן געקומען נעמען נקמה אוּן אויך אומגעקומען

מיין בעל־הבית האָט מיט שרעק געמוזט מסכים זיין אוּן אונז צוריק פֿאַרקאָפּעט ביז נאַכט. צום גליק האָבן די דייטשע באַנדיטן אויסגעמיטן אונזער הויז אוּן ביינאַכט דעם 27־טן פֿעברואַר 1944 האָבן מיר שוין געמוזט פֿאַרלאָזן דעם בונקער. מיר האָבן געהאַט צו גיין פֿון פֿליניק בין אונזער שטעטל קאָריוו 4 קילאָמעטער, ווייל מיר האָבן געמוזט גיין הינטער־וועגס, דורך דעם לוּבלינער שאָסיי אוּן לעבן די קלאָדער פעלדער. איך, זייענדיק קראַנק, מיט גרויס היץ, האָב נישט געקענט גיין אוּן אַלע פֿאָר טריט זיך געמוזט אַנידערלייגן אויף דער ערד. קיין זאַכן צום טראָגן האָבן מיר נישט געהאַט אויסער דעם שטיקל צעריסענעם פּאַלטן אויף זיך, אַ זעקל, אַ שטעקן, אוּן 2 לעפל. דאָס איז באַשטאַנען אונזער פֿאַרמעגן. מיר האָבן פֿאַרבלאָנדזשעט אין דאָרף לוּען. מיינענדיק אַז מיר גייען קיין קאָריוו. אין דעם דאָרף לוּען זענען געווען אַ סך פּוילישע מערדער, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייערע מערדערייען קעגן יידן. ביי דער געלעגנהייט וויל איך איבערגעבן וועגן צוויי מערדערייען, ביי וועלכן עס זענען אומגעקומען דריי נשמות פֿון אונזער שטעטל.

אין דעם דאָרף זענען געלעגן ביי אַ פּויער באַהאַלטן חנהטשע בוכשרייבער־עלנבאָגן („קאָזע") מיט איר מיידעלע.

די באַנדיטן פֿון דעם דאָרף לוּען זענען געווען געווארן, אַז אין זייער דאָרף ליגן באַהאַלטן צוויי זשידווקעס. פֿאַר דער־הרגענען אַ ייד האָט מען דעמאָלט באַקומען 5 קילאָ צוקער אוּן 3 קילאָ זאַלץ. אין אַ געוויסן טאָג האָבן די באַנדיטן אַרויסגענומען חנהטשע קאָזע מיט איר טעכטערל פֿון דעם פּויער, ווו זי איז געווען באַהאַלטן, זיי אַריינגעפּירט אין דעם וועלדל צווישן דאָרף לוּען אוּן דאָרף קלאָדע, אוּן זיי ביידע דערהרגעט. חנה־טשען האָט מען צוגעבונדן צו אַ בוים אוּן זי דערשאָסן אוּן איר מיידעלע האָט אַ מערדער גענומען ביי די פּיסלעך, אוּן מיט אַ שטאַרקן ראָזמאַך מיטן קעפּל אין אַ בוים דאָס קינד דער־הרגעט. אַ קליין שטיקל צייט נאָך דער באַפֿרייאונג, סעפּ־טעמבער 1944, וועלן מיר, די פּאָר קאָריווער יידן וואָס זענען געבליבן לעבן האָבן זיך געפונען אין לוּבלין, איך, הערש קאָטליאָזש אוּן הערש צוקערמאַן, מיר האָבן געווויינט אין איין צימער, האָט זיך צו אונז גענאָלדן שמעון עלנבויגן (רבקה ירוחמס זון) — חנהטשע קאָזעס מאַן. געקומען איז ער צו אונז מיט אַ ביקס. ער האָט דערציילט, אַז ער האָט דורכגעלעבט די גאַנצע צייט פֿון דער היטלער־אָקופּאַציע מיט די פֿאַרטיזאַנער אין די וועלדער. ער האָט פיל דורכגעמאַכט. ער האָט זיך ביי אונז אינפֿאָרמירט אפֿשר ווייסן מיר וווּ זיין פֿרוי חנהטשע מיט זיין טעכטערל זענען אַהינגעקומען. מיר האָבן אים אַלץ דער־ציילט, וווּ זיין פֿאַמיליע איז אַהינגעקומען. ער איז ביי אונז גע־ווען אַ פּאָר טעג אוּן האָט באַשלאָסן, אַז ער מוז אַראָפּפֿאָרן אין דעם דאָרף לוּען, אפֿשר וועט ער עפּעס געווויר ווערן פֿון זיין ליבער פֿרוי אוּן טעכטערל. איך האָב אים שטאַרק גע־וואָרנט, אַז ער זאָל נישט פֿאָרן אין דעם דאָרף אַריין, ווייל עס איז אַ מערדעריש דאָרף. אויך הערש קאָטליאָזש אוּן הערש צוקערמאַן האָבן אים גענוּאָרנט, אַז ער זאָל נישט פֿאָרן. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָט זיין גורל פֿאַרלאָנגט, אַז ער זאָל אומקומען פֿון די זעלבע מערדער, וואָס האָבן געהרגעט זיין פֿרוי מיטן קינד. ער איז אַוועקגעפֿאָרן אַבער צוריק איז ער שוין נישט געקומען. ביזן היינטיקן טאָג איז פֿון אים קיין שום שפּור נישט געבליבן.

ווי מיר זענען צוגעקומען צו דעם דאָרף, האָבן מיר אַליין נישט געווּסט אין וועלכן דאָרף מיר געפינען זיך. אינדרויסן האָט מען קיין מענטש נישט געזען וועמען צו קענען פֿרעגן וווּ מיר געפינען זיך. טיף אין דאָרף אַריין האָבן מיר מורא געהאַט, אַז מיר זאָלן נישט אַרויך אויף וועמען פֿון די דייטשן, אַדער פּוילישע מערדער. אַבער אָפּשטייענדיק אַ שטיקל צייט אין שרעק האָבן מיר געמוזט באַשליסן, אַז מיר זאָלן צוגיין צום ערשטן הייזל, אָנקלאָפּן אוּן פֿרעגן זיך וווּ אַזוי הייסט דאָס דאָרף. אַבער ווי מיר האָבן אָנגעהויבן אַריינגיין אין דאָרף, האָט זיך פֿון דער טויטער שטילקייט אָנגעהויבן אַ גע־בילערייַ פֿון די הינט אויף אונז אוּן אָנגעזאָגט זייערע בעלי־הבתים, אַז פֿרעמדע מענטשן געפינען זיך אין דאָרף.

(חשובער פֿרייַנד יאָנקל גילבורט מיט אייער פֿאַמיליע! אייער בריוו מיט אייער וווּנטש־קאָרטע האָבן מיר דער־האַלטן. מיר דאָנקען אייך זייער אוּן מיר ווינטשן אייך אויך דאָס זעלבע. נאָך דאָנק איך אייך פֿאָר די פֿאָר וועלטער צו אונזער פֿרייַנד קאָזוע. אַנדערע האָבן אין די לאָגערן געמאַכט גאַלט, אוּן איך האָב געמוזט אויפּעסן פֿון דעם וואָס איך האָב געהאַט געבראַנגט פֿון לאָדזש, ווייל וואָס קען אַן אַרבעטער אויסאַרבעטן מיט די 10 פֿינגער? אוּן דערצו, נישט פֿאָר קיין מענטש געדאַכט, ווער איך אַלעמאָל קראַנק. האָנדלען קען איך נישט.

זייט האַרציק געגריסט. אַ האַרציקן גרוס אייער פֿרוי אוּן קינדער.

אייער פֿרייַנד שמואל חאניסמאן)

ניינטער בריוו

דאָס מערדערישע דאָרף לוּען. אַז מען האָלט יידן — דאָרף מען כאָטש עסן וווּיסן קוכן אוּן אַסך קעלבאַסע

הגם די מהומה פֿון די הינט איז געווען זייער גרויס, דאָך האָט מען נישט געזען קיין שום פּויער אַרויסקומען פֿון וועלכן ס׳איז הויז. מיר זענען צוגעגאַנגען צו אַ הייזל אוּן אָנגעקלאָפּט. דער פּויער האָט נישט געוואָלט עפענען, נאָר דורך די פֿאָר־מאַכטע טיר האָט ער זיך געפרעגט ווער עס קלאָפּט אוּן וואָס מיר פֿאַרלאַנגען. מיר האָבן געענטפערט, אַז מיר זענען פֿרעמ־דע. מיר האָבן פֿאַרבלאָנדזשעט אוּן געפרעגט ווי אַזוי הייסט דאָס דאָרף. דער פּויער האָט אונז געענטפערט, אַז דאָס דאָרף הייסט לוּען. דערהערנדיק דעם נאָמען פֿון דאָרף איז שוין פֿאָר אונז גענוג געווען. אַ שוידער איז מיר דורכגעגאַנגען דורך מיין קערפּער. עס איז מיר אין דעם מאָמענט געקומען אין געדאַנק די אַלע מערדעריייען וואָס דאָס דאָרף האָט שוין דורכגעפּירט, סיי אויף אונזערע קאָריווער, סיי אויף מאַרקו־שאָווער יידן. איך האָב געזאָגט שטילערהייט צו מיין זון יוסף: מיר מוזן פֿון דעם דאָרף וואָס שנעלער אַנטלויפן, אָבער אין וועלכער ריכטונג אונזער שטעטל קאָריוו געפינט זיך, האָבן מיר נישט געווּסט. מיר האָבן זיך צוגעשאָרט צום עק דאָרף. שטייענדיק אַ שטיקל צייט איז אָנגעקומען אַ יונגער פּאָליאַק פֿון אַ צווייט דאָרף. האָבן מיר אים געבעטן, אַז ער זאָל אונז וויייזן אין וועלכער ריכטונג קאָריוו געפינט זיך. ער האָט אונז געוויזן פֿון וווייטנס אַ שיינעדיק ליכט פּייער וואָס מען זעט ברענען, דאָס איז די קאָריווער גמינע. אין דער ריכ־

טונג זאָלן מיר גיין אוּן זיך האַלטן. מיר האָבן זיך שוין געמוזט צוּאיילן, ווייל עס איז שוין געווען נאָך האַלבערנאַכט אוּן וועז דער טאָג קומט מוזן מיר שוין ערגעץ ווּ זיין בײַ האַלטן. מיין זון יוסף האָט מיך געבומען אונטער דער האַנט צוּ קענען שנעלער גיין. מיר האָבן זיך קוים דערשלעפט צום ערשטן הייזל פון אונזער שטעטל קאָריוו. דאָ, אין דעם הייזל, זענען מיר שוין געווען אַמאָל באַהאַלטן, דער פּאָליאַק האָט געהייסן גוטעק וויטקאָווסקי. מיר האָבן פּאַרזיכטיק אָנגעקלאָפט. ער האָט אוּנז גלייך געעפנט. עס איז אוּנז גאָנץ שווער אָנגעקומען אונז צוּ לאָזן זיין באַהאַלטן ביי אים. ער האָט אוּנז געשטעלט אַ באַדינג, אַז מיר מוזן אים איינצאָלן פּאַר צוויי מאָנאַטן פּאַרויס, 3 טויזנט זלאָטעס, ווייל ער האָט נישט קיין חזיר, וועט ער כאָטש פּאַר דעם געלט וואָס ער העלפט יידן — קויפן אַ חזיר. איך בין גאָרנישט אומשטאַנד איבערצוגעבן די פּרייד אין דעם מאָמענט, וועז דער פּאָליאַק האָט אייגנעשטימט אוּנז אַריינצונעמען. ער האָט אוּנז גלייך געזאָגט, אַז דער בוּנקער איז צעבראָכן. עס איז אין אים דאָ פיל וואַסער. ער האָט אוּנז געגעבן אַ ביסל שטרוי אונטערצוליגן אוּן איך האָב געמוזט זיך קראַנקערהייט אַריינלייגן אים דעם נאַסן גרוּב. אָפּליגנדיק אַ פּאָר טעג איז מיר בעסער געוואָרן. האָבן מיר זיך אין אַ פּינצטערער נאַכט פּארזיכטיק צוגעשאָרט צוּ אונזער פּריינד קאָרדאָווסקי. מיר האָבן אים איבערגעגעבן אַז מיר האָבּ געמוזט צוּריקגיין צוּ גוטעק וויטקאָווסקי. מיר האָבן ווי אַלעמאָל ביי אים געבומען אַביסל פּראָדוקטן, געלט, אַז מיר זאָלן קענען באַצאָלן פּאַרן בוּנקער. דאָס צווייטע מאָל זיין ביי וויטקאָווסקין האָבן מיר שוין שטאַרק געליטן. ער האָט פּאַרלאַגט פון מיר, אַז איך זאָל אים אַוועקגעבן מיינע שטיוול וואָס איך האָב זיי געטראָגן אויף די פיס. ער האָט מיר געזאָגט אָפּן: — סייווי וועסטו נישט איבערלעבן, דאָרפן זיי אַריינפּאַלן צוּ די דייטשן אין די הענט, בעסער גיב זיי מיר.

נאָר מער האָבן מיר געליטן פון זיין פרוי. זי האָט אונז שטענדיק געזידלט מיט די געמיינסטע אויסדרוקן, רופנדיק אונז נישט אַנדערש ווי „פּאַרשיווע זשידי". ענקער געלט — האָט זי געזאָגט — וואָס איר האָט אונז געגעבן פּאַר אייער דאָ זיין, איז פּאַרשאָלטן. איך האָב געקויפט פּאַר אייער געלט אַ חזיר, וואָקסן ביי אים נישט די פיס, ס׳חזיר האָט קורצע פיס. — דערנאָך האָט זי ווידער זיך צוּ אונז געטשעפעט, אַז די הינער זייערע, וואָס האָבן געפלעגט צוּ לייגן גרויסע אייער, איז זינט מיר זענען ביי איר, לייגן זיי קליינע אייער. דער 12 יעריקער שייגעץ זייערער האָט נאָר געוואָלט לויפן מסרן צוּ דער פּאָליציי. ער האָט כסדר געשריגן, אַז אויב מען האָלט יידן, דאָרף מען האָבן צוּ עסן ווייסן קוכן אוּן אַ סך קעלבאַסע.

אַ מאַשין־געוועהר איבער אונזער בוּנקער. צום טויזנטסטן מאָל טויט־שרעק

מיר זענען אין דעם בוּנקער אָפּגעלעגן פון 27־טן פעברואַר 1944 ביז דעם 13־טן מאי 1944. דעם 13־טן מאי 3 אזייגער פּאַרטאָג זענען מיר געשלאָפן אויף דעם בוידעמל פון שטאַל, ווייל עס איז שוין נישט געווען צום אויסהאַלטן דאָס ליגן אין דעם קאָלטן, נאַסן, פינצטערן בוּנקער. האָב איך געבעטן ביי וויטקאָווסקין ער זאָל מיר דערלויבן אויף אַ פּאָר נעכט אַרויפּצוקריכן אויף דעם ביידעמל, צוּ קענען אָפּאָטעמען מיט אַביסל פּרישער לופט. ער האָט אוּנז דערלויבט. פלוצים האָב איך דערהערט ווי עס זענען צוגעפּאָרן נישט ווייט פון אונזער הייזל עטלעכע פרויען, אוּן איך הער שוין ווי מען רעדט דייטש. איך, נישט פּאַ־לירנדיק קיין איין מינוט, וועק איך אויף שטילערהייט מיין זון יוסף. מיר האָבן קיינמאָל נישט אויסגעטוּן דאָס אָנטוּעכץ, אוּן מיר באַווייזן נאָר אַראָפּצושפרינגען אין שטאַל אַריין, ווייל פון שטאַל האָבן מיר געהאַט אַריינצוקריכן אין לאָך, וואָס עס איז אַריינגעגאַנגען אין בוּנקער אַריין. אונזער בעל־הבית וויטקאָווסקי האָט אויך דערהערט אין שטוב אַז דייטשן זענען צוגעפּאָרן נאָנט צוּ זיין הויז. ער איז שנעל, נישט באַמערקבאַר, געקומען אַריינצולויפן אין שטאַל אַריין. געהאַט האָט ער שטיין אין שטאַל אַ גרויסן קאָסטן מיט עטלעכע קרוליקעס, וועלנדיק אויף שנעל פּאַרמאַסקירן דאָס לאָך פון אונזער בוּנקער, האָט ער דעם קאָסטן אַרויפּגעשטופט אויף דעם לאָך. זייענדיק אין שרעק האָט ער נאָר פּאַרדעקט אַ האַלבע לאָך אוּן די אַנדערע העלפט איז געבליבן שטיין אָפן, וועז מיר זענען אַריינגעקראָכן אין בוּנקער, זענען מיר געווען שטאַרק דערשראָקן. מיר האָבן געמיינט אַז אונזער לעבן איז שוין פּאַרענדיקט. מן הסתם האָט מען אונז געמסרט צוּ די ס.ס. אוּן זיי זענען געקומען אויספירן די עקזעקוציע איבער אונז. אפשר וועט זיך נאָך איינגעבן צוּ ראַטעווען? מיר האָבן געהאַט ביי זיך אין גרוּב קאַרטאָפל, וואָס קאָרדאָווסקי האָט אונז געגעבן אויף צוויי וואָכן עסן. איך האָב זיך פּאַרזיכטיק צוגעשרוקט צום לאָך אוּן שטילערהייט האָב איך געהייסן מיין זון מיר דערלאַנגען צוּ עטלעכע קאַרטאָפל אוּן איך האָב זיי אַריינגעליגט אין דעם לאָך, ביז דאָס לאָך איז פאַרשטאָפט געוואָרן. די ס.ס. איז צוגעקומען צום הויז. מיר האָבן שוין גוט געהערט יעדעס וואָרט. אונזער בוּנקער איז געווען אין דרויסן, ד. ה. אין יענער זייט שטאַל, האָרט לעבן דער וואַנט. געהערט האָב איך ווי מען הייבט אָן קומען נענטער, אויף אונזער בוּנקער אַרויף. איך האָב גלייך געווינען מיין זון, אַז ער זאָל מיך נאָכטוּן וואָס איך טו, ווייל רעדן איז שוין געווען אַ סכנה, ווייל די טריט פון די ס.ס. זענען שוין געווען נאָנט נאָר אַרויפצוגיין אויף אונזער בוּנקער, האָבן מיר אונטערגעשטעלט אונזערע פלייצעס אויף די ברעטער אַז זיי זאָלן נישט דערפילן וועז זיי גייען דורך, אַז זיי טרעטן אויף אַ הוילער זאַך. הגם פון דרויסן איז דער בוּנקער געווען גוט פאַרמאַכט אוּן עס איז געווען גענוג אָנגעשיט ערד נישט צוּ דערקענען. מיר האָבן געהערט, אַז זיי האָבן אין אונזער זייט בוּנקער, אויף דעם עק פּן הויז, אויפגעשטעלט אַ מאַשין־געוועהר. עס האָט געדויערט אַ קליינע צייט אוּן דאָס מאַשין־געוועהר האָט אָנגעהויבן שיסן. איך האָב מיין זון צוגעדריקט צוּ מיר, מיר האָבן זיך אַרומגענומען אוּן שטילערהייט געזאָגט וידוי. אָט, אָט וואַרפן זיי אונז אַריין אַ גראַנאַט אין אונזער בוּנקער אַריין. אין דער זעלבער צייט הערן מיר שוין ווי עטלעכע ס.ס. זענען שוין דאָ ביי אונז אין שטאַל. זיי האָבן דערזען דאָס האַלבע לאָך וואָס פון אים האָבן אַרויסגעקוקט די קאָרטאָפל. איינער האָט די איבעריקע געוויזן אַז דאָ געפינט זיך אַ קעלער מיט קאָרטאָפל. מיר האָבן אויך געהערט ווי דער הונט האָט אָנגעהויבן אויף זיי זייער בילן. האָבן זיי אים דערשאָסן. דערנאָך האָבן מיר געהערט ווי זיי האָבן דאָס חזיר געקאָכט. אונזער בעל־הבית׳ מיט זיין פרוי אוּן קינדער האָבן מיר נישט געהערט. מיר זענען אַזוי אָפּגעלעגן ווי לאָנג זיי זענען געווען, 12 שעה, אין לעצטער טויט־שרעק, מיט אַ מוראדיק האָרץ־קלאָפונג, ביז מיט איינמאָל איז שטיל געוואָרן ווי אויף אַ בית־הקברות.

(מיינע ליבע, ט׳יערע חברים הערש פעלדבערג מיט פֿאַ־
מיליע, און הערש סאַבעל מיט אייער ליבער פֿאַמיליע!

אייער בריוו האָט מיך אַביסל צעבראָכן. הערנדיק די ידיעה פּון אונזער פריינד הערש סאַבעל, ווי ער האָט נעבעך געליטן צרות און ווייטיקן פּון אונזערע שונאים. ליבער פריינד הערשל, איך פיל אייך ז׳יער מיט און איך ווינטש אייך מיט גאַסט הילף אַ שנעלע בעסערונג. גלייכצייטיק ווינטש איך אייך מיט אייער ליבער פרוי אַ מזל־טוב צום געבוירט פּון אייער ליב זונעלע. איך ווינטש אייך איר זאָלט זיין געזונטע עלטערן צו אייערע קינדער.

יעצט מיינע ליבע פריינט הערש פעלדבערג מיט דיין ליבע פרוי און דיינע ליבע געמלטע זונדעלעך. איר האָט דערפילט אייער פֿאָטערלעכן און מוטערלעכן חוב לגבי דער טראַדיציע פּון אונזער יידנטום. איך ווינטש אייך אַ האַרציקן מזל־טוב, איר זאָלט דערלעבן צוזאַמען מגדל צו זיין אייערע ביידע זונדעלעך לחופה ולמעשים טובים.

אייער פריינד שמואל חאניסמאן)

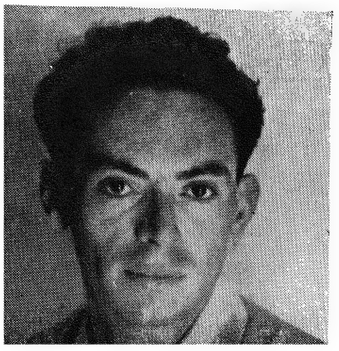
צענטער בריוו

די לעצטע טעג — די שוועדסטע טעג

אַ שעה שפּעטער, נאָך זייער אַוועקגיין, האָבן מיר צוריק דערהערט אונזער בעל־הביתטע אין שטאָל. מיר האָבן געהערט אַז זי האָט יאָמערלעך געווייַנט. זי האָט געגעבן דריי קלעפּ מיט אַ שטיק האָלץ אין וואַנט, דאָס איז געווען אונזער אָפּגע־רעדטער צייכן, אַז מען רופט מיך אַרויס פּון גרוב אין שטאָל אַריין. איך האָב פּון לאָך אַוועקגעשאָרט די קאָרטאָפּל און אַרויסגעקראָכן. דער שטאָל האָט אויסגעזען ווי נאָך אַ פֿאַגראָם. אפילו די אייניציקע הון האָבן זיי אויך מיטגענומען. די קריסטין האָט מיר איבערגעגעבן, אַז איר מאַן האָבן זיי צוגענומען און אַוועקגעפירט, מען ווייסט נישט ווּוהין. זי האָט מען אויך נישט אַרויסגעלאָזט פּון שטוב און ווען די ס. ס. האָט זיך פֿאַרדרייט אין שטאָל, האָט זי געכאַפּט די קינדער און זיך אַרויסגעראַ־טעוועט פּון שטוב און אַריינגעלאָפן צו אַ שכן אַנטקעגן איר הייזל. זי איז געווען בייַ זיך זיכער, אַז אָט נעמט מען אונז אַרויס פּון גרוב און מען שיסט אונז אין דאָס הייזל מיט דער שטאָל זעט זי שוין אין פלאַמען — אָלס אַ שטראָף פֿאַרן בא־האָלטן יידן. זי האָט מיר געזאָגט וואָס פֿאַראַ ריזיקע הצלחה מיר האָבן. אַז מיר האָבן זיך געקענט האָלטן אונטער אַ זיכערן טויט 12 שעה, גלייכצייטיק האָט זי מ׳ר געמאָלדן, אַזוי ווי עס ווען נאָר וועלן נאָכט, מוזן מיר פּון איר אַוועקגיין, ווייל די ס. ס. וועלן נאָך קומען. ס׳האָט נישט געהאָלפן קיין שום בעטן, אונז נישט אַרויסצוגיין, ווייל מיר האָבן נישט וווּ צו גיין. וועלן עס איז צוגעפאָלן די נאָכט און זי האָט געזען, אַז מיר גייען נישט אַוועק, איז זי אַרויסגעלאָפן פּון שטוב, זאָגנדיק אַז זי גייט צו דער פּוילישער פֿאָליצייַ אונז איבערגעבן. מיר האָבן געמוזט שנעל אָנטלויפן. אָבער די אייביקע פּראָגע: וווהין? אונזער לאָגע איז שוין געווען אין דעם סטאָדיום, אַז מיר זענען געבליבן שטיין אויף דעם פּרייען פעלד, ווייל קיין שום פֿאָליאַק האָט שוין נישט געוואָלט אַריינלאָזן קיין ייד. עס איז דעמאָלט געבליבן נאָר איין מעגלעכקייט — אויסצו־גראָבן אַ קבר און זיך אַריינלייגן לעבעדיקערהייט.

מיר זענען דאָן ווידער צוגעקראָכן צו אונזער פריינד קאָרדאָווסקי און אים איבערגעגעבן די היינטיקע איבערלעבע־ניש און צוזאָמען געזוכט אַן עצה. ווו טוט מען זיך אַהין?

קאָרדאָווסקי האָט אונז געעצהט, אַז אויף דעם נאָווירינעק לעבן יאָנעק פֿאַראַרעקס הויז, שטייט זיינס אַ שטויס שטרוי. הגם עס איז שוין נישטאָ מער ווי האַלב פּוד דעם סטויג, זאָלן מיר אַרויסשלעפּן פּוד גאַנץ אונטן שטרוי, מאַכן אַ טיפּן לאָך, און מיר זאָלן דאָרט אַריינקריכן און זען גוט צו פֿאַרמאַסקירן דעם אַריינגאַנג. 1 אַזייגער ביינאַכט זענען מיר פֿאַרזיכטיק צוגע־גאַנגען צו דעם האַלבן סטויג שטרוי, אויסגעמאַכט אַ לאָך און מיר זענען דאָרט אַריינגעקראָכן. אין דעם שטרוי זענען מיר אָפּגעלעגן ביי אַ 4 וואָכן. יעדע צווייטע נאַכט, 12 אזייגער ביינאַכט, זענען מיר אַרויסגעקראָכן און געמוזט צוקריכן צו באַקאַנטע פֿאָליאָקן אויסבעטלען אַ שטיקל ברויט. מיר האָבן געהאַט מיט זיך 3 ליטראָווע פלעשער, האָבן מיר אין זיי אַנ־געזאַמלט וואַסער אויף צווישן טעג צו טרינקען. פֿאַרטאָג זענען מיר צוריק אַריינגעקראָכן אין שטרוי אַריין. אין 12טן יוני 1944 איז געווען זייער אַ שיינער וואַרימער טאָג, איז איינגע־פֿאַלן ק־יסטלעכע קינדער וואָס האָבן זיך געשפּילט אויף דער גאַס אַרויפצוקריכן אויף דעם האַלבן סטויג שטרוי און צו שפּילן זיך אין באַהעלטעניש און האָבן אָנגעהויבן קאָפּען אין שטרוי. מיר האָבן געפּילט, אַז פּון דעם שפּילן רופט זיך אָן אויף אונז אַ געפּאַר, הגם דאָס זענען נאָר געווען קינדער. זיי האָבן געקאָפּעט אַזוי טיף אין דעם שטרוי, בין זיי האָבן דערזען אונזערס אַ שוואַרצן פֿאָלטאָ. באַלד איז געווארן אַ מהומה און עס האָבן זיך אָנגעהויבן צונויפלויפן קינדער און גרויסע מענטשן. מיר האָבן געהערט ווי די קינדער האָבן גע־שריגן, אַז דאָ אין שטרוי ליגן באַהאַלטן „באַנדזשאַרעס", אַזוי האָט מען געריפן די רוסישע פֿאַרטיזאַנער, וואָס זענען אין די נעכט אָנגעפֿאַלן אויף די דערפער און אויף דער דייטשער זשאַנדאַמעריע. וויפל עס האָבן געקאָנט אַרויף אויף דעם שטרוי קינדער, האָבן זיי אַלע געטון זייער געבריך אין דעם לאָך וואָס זיי האָבן געמאַכט. אונזער אָנטוויכן איז אינגאַנצן נאַס געווארן, אָבער אַז זיי האָבן געזען אַז מיר רירן זיך נישט פּון אָרט, האָבן זיי אָנגעהויבן אַריינווארפן שטיינער אויף אונז. פריער קלענערע, דערנאָך גרעסערע. מיר האָבן שוין אָנגעהויבן פּילן די קלעפּ פּון די גרויסע שטיינער. אַ טייל פֿאָליאָקן וואָס זענען אָנווועזנד געווען ביי דער סצענע, זענען צוגעלאָפן רופן דעם בעל־הבית פּון שטרוי און אים איבער־געגעבן וואָס אַרום זיין שטרויי טוט זיך. אַז עס ליגן אין זיין שטרוי באַהאַלטן באַנדזשאַרעס. איך, דערפילנדיק אַז מיר קאָ־נען פּון די שטיינער דערהרגעט ווערן, זאָג שטילערהייט צו מיין זון, אַז מיר האָבן נישט קיין אַנדער עצה ווי אַרויסצוקריכן פּון דעם שטרוי. ווען איך האָב מיך אויפגעשטעלט דער ער־שטער און מיין זון נאָך מיר, זענען שוין אַרום דעם שטרוי געווען פֿאַרזאַמלט אַ סך פֿאָליאָקן. עס איז געווארן אַ געשריי „הורא", און אין דער צייט איז אויך געקומען צו לויפן דער בעל־הבית פּון שטרוי, דאָס איז געווען יאָנעק פֿאַיאַרעק. ער איז געווען מיינס אַ גוטער באַקאַנטער נאָך פּון פֿאַר דעם קריג. ווי ער האָט מיך דערקענט מיט מיין זון, האָט ער שנעל צעיאָגט דעם המון און מיך אָנגענומען אונטערן האָנט. די נאַכט האָט שוין אָנגעהויבן צופֿאַלן. ער האָט אונז אַרונטער־געפירט אונטער זיין סטאָדאָלע. ער האָט כמעט געווויינט אונז אָנקוקנדיק, ווייל מיר האָבן שוין אויסגעזען ווי נישט קיין לעבעדיקע מענטשן. ער האָט אונז אַרויסגעברענגט אַ האַלב ברויט מיט אַ פלאַש מילך און צו מיר געזאָגט, אַז נאָר מיט דעם קען ער מיר העלפן.

ישראל היטלמאַן / גבעתיים (דער זון פון בערל און חיה אסתר היטלמאַן)

68 חדשים אין געראנגל קעגן טויט

פון דעם 1־טן סעפטעמבער 1939 ביז 1־טן מאי 1945

ישראל היטלמן, גבעתיים. בפרוץ המלחמה היה בן 13 שנה. הפולנים שמחים לקראת בואם של הנאצים הגרמנים, שכן ידעו כי הם יחסלו את היהודים. העיירה בוערת. במרוצה באים חיילים פולניים, לא לשם עזרה אלא לשדוד ולהתעלל. נתפס המרגל ה„פולקס־דויטש" (פולקס־דויטש: איש ממוצא גרמני הגר מחוץ לגבולות גרמניה) בנו של אולריך. המרגל נידון למיתה ביריה, אך הניחו לו לברוח. בעגלות עוזבים היהודים את העיירה. יום ששי אחרי הצהריים. אמו מדליקה נרות לאור הלהבות של הבתים הבוערים. בשער „אקציה" (פעולה גרמנית) אחת נתפס אביו. ישראל ניגש אליו. אביו מצווה עליו להסתלק. הוא הצליח להימלט. פולנים רדפו אחריו בקראם: „זלאַפאַטש ז'ידא („תפסו יהודי"). התחבא בבונקר עם אמו. הגרמנים ערכו חיפוש בבונקר. שערות אמו הלבינו תוך שעות ספורות. הגרמנים תופסים יהודים והורגים אותם בבית הקברות. הוא עם אחיו ואמו בורחים. את אחיו תפסו הגרמנים ושלחוהו למחנה פוניאטוב. אמו נהרגה ערומה. לפני מותה התפללה לאלוהים שלפחות ישראל, בנה הקטן, יישאר בחיים למען יוכל לספר בעולם כל מה שקרה.

ישראל נתפס ומובל ממחנה למחנה. עבר הרבה „סלקציות" (בחירות להישלח להורג), היה בבלזיץ, ראדום, טומשוב, אושוויץ. היה גם במחנות גרמניים, עבד במכרות־מלח, בבתי חרושת לנשק תת־קרקעיים. מרוב צרות ביקש נפשו למות. אחרי־כן היה מפנה מתוך שמחה את חורבות גרמניה אחרי הפצצות אנגליות ואמריקאיות. הובל לדכאו. עמד במחלת טיפוס מסוכנת בלי לשכב אף יום אחד במידה ובבית חולים. הועבר סמוך לגבול השווייצי. חיילי ס. ס. גרמניים עזבו את עמדותיהם. התקרבו ובאן הטנקים האמריקאיים. ישראל עם חבריו שנשארו בחיים מיהרו לגשת אל החיילים האמריקאיים. אלה שאלו אותם „האו דו יו דו?" החבורה הרעבה חשבה ששואלים אם רעבים הם ואם רוצים לאכול, וענו בשמחה „האו דו יו דו", „האו דו יו דו".

הם אכלו, וחזרו ואכלו ומילאו בטנם, ועדיין לא יכלו להאמין שחפשים הם ושוב לא ירעבו ללחם...

ISRAEL HITTELMAN, *Givatayim,* was thirteen years old when war began. The Poles rejoiced at the arrival of Hitler because that would finally settle the Jews. The town burned and Polish soldiers arrived, not to save people but to loot and pillage. The son of Ulrich, the Volksdeutsche spy, was caught, sentenced to be shot and then given a chance of escape. They ran away from the burning on a cart. It was Friday evening. His mother covered her face with her hands and said the blessing over the Sabbath light to the flames of the burning houses. His father was caught in an action. Israel went to him. His mother told him to escape, and he got away. Poles chased him, shouting: "Zlapatch Zhydo!" ("Catch the Jews"). He hid himself in a bunker with his mother. The Germans searched there. His mother turned grey in a few hours. They caught the Jews and shot them at the cemetery. He with his brother and mother ran away. His brother was caught and sent to the Poniatow camp. His mother was stripped naked and shot. Before her death she prayed to God that Israel the youngest might remain alive at least, in order to relate what had happened.

He was caught and taken from camp to camp, passing through many selections. He was in Radom, Tomaszow, Belzac, Oswiencim, and German camps. He worked in salt mines and in underground arms factories, and often wished he were dead. Then he joyously helped to clear the ruins left when the Americans and English bombed Germany. He was taken to the Dachau camp where he had an attack of typhoid but did not go to hospital. They were near the Swiss frontier. The SS fled. The American tanks approached. Israel and his few surviving comrades dashed to the American tanks and the Americans asked them: "How do you do?"

They thought the Americans were asking them whether they wanted to eat and they happily shouted back: "How do you do, how do you do", pointing to their mouths. They ate their fill and even more, but could not believe that they would no longer go hungry but would now be free.

„היטלער יוזש וואַס זאַלאַטווי"

גרויסע וייס־רויטע פלאַקאַטן מיטן פוילישן אדלער, האָבן אָנגעזאָגט דער באַפעלקערונג פון קאַריוו דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, דעם 1־טן סעפטעמבער 1939. איך בין דעמאָלט געווען אַליין אין שטוב, און הערנדיק עפעס אַ רעש, בין איך אַרויס אין דרויסן. צענדליקער מענטשן האָבן זיך פאַרזאַמלט בייַ דער טאַבליצע און געלייענט מיט שרעק די מאַביליזאַציע־באַפעלן. עס האָט זיך באַלד אָנטוויקלט אַ דיסקוסיע צווישן די לייענער. איניקע האָבן באַהויפטעט, אַז די פוילישע אַרמיי וועט אָפשלאָגן דעם דייטש, אָנדערע — דעם היפך. אַווי האָט מען געשמועסט און זיך געאַמפערט, ביז ס'איז צוגעקומען צום רעדל זשאַבעס זון, איינער פון די שונאי ישראל אין שטעטל, און קוקנדיק אויף דער מודעה האָט ער אַ זאָג געטון:

— „נו זשידי, היטלער יוזש וואַס זאַלאַטווי!"

— אָט קומט שוין היטלער אויף אייך, געענדיקט די גוטע צייטן, מיר וועלן אייך שעכטן ווי די הינט. זאָלן זיי נאָר אַריינקומען.

איינציקוויין האָט מען זיך אָנגעהויבן פאַנאַנדערצוגיין. די דיסקוסיעס האָבן אויפגעהערט. פון דעם שייגעץ'ס וועלט איז אַלעמען קלאָר געוואָרן די באַדייטונג פון דעם קריג. עס איז קלאָר געוואָרן אַז די פוילישע חזירישע נשמה לעכצט

שוין נאָכן יידישן פאַרמעגן. פאַר אונז איז די מלחמה אַ טאָפלטער אומגליק. קעגן אונז קעמפט האַקנקרייץ האַנט־בייַ־האַנט מיטן פוילישן אָדלער.

דעם זעלבן אָוונט איז געקומען די פאַראָרדענונג: פאַר־טינקלען די פענצטער, אויסנאַם־צושטאַנד. די שפאַנונג איז גע־וואָסקן. עראָפלאַנען האָבן אַנגעהויבן זשומען. מיר, קינדער, זענען געווען נייגעריק און דערשראָקן צוגלייך, פון יעדער אומגעווײַנלעכער נייעס, פון יעדן קלאַנג. די מאַמעשי האָט אונז אין דערזעלבער נאַכט דערציילט פאַרשידענע מעשיות פון יענעם קריג. זי האָט אונז איבערגעחזרט די אַלטע גע־שיכטע, ווי די באָבע האָט געקאָכט ריז אין יענער מלחמה אוז די קוילן זענען אַריינגעפלויגן אין טאָפּ אַריין דורכן קוימען. אוז נאָך אַזעלכע ענלעכע מעשיות.

צוימאָרגנס — פרישע נייעס:

דער דייטש איז אַריבער די פוילישע גרענעץ אוז ער גייט ווייטער פאָרויס. די דייטשע עראָפלאַנען באָמבארדירן אַן אויפ־הער. די פאַניק וואַקסט. מ׳האָט אָנגעהויבן פאַקן פעקלעך אוז באַהאַלטן אין די קעלערן, איינצוקויפן שפייז, אָנגעהויבן פאַר־קלעפן די פענצטער, זיי זאָלן זיך נישט צעברעכן אין פאַל פון באָמבארדירונג.

דווקא שיינע, זוניקע טעג...

אַזוי זענען אַדורך אכט טעג פון שפאַנונג אוז פחד. דער 8־טער סעפטעמבער איז אויסגעפאַלן אין אַ פרייטיק. אַ שיי־נער טאָג געווען, די זון האָט געשיינט אוז געוואַרעמט. אין די פרימאָרגן־שעהן איז שטיל געווען. יידן זענען געגאַנגען — וואַר איינקויפן אויף שבת, וואַר צו דער אַרבעט. ס׳האָט אויסגעזען ווי די רו פאַר אַ שטורעם.

אַרום עלף אַזייגער פאַרמיטאָג האָט זיך פלוצים באַוויזן אַ מחנה עראָפלאַנען אויפן הימל פון שטעטל, אוז אייַדער מיר האָבן באַווויזן פעסטצושטעלן וועמען זיי געהערן, האָבן זיך שוין דערהערט די ערשטע אויפרייסן פון די אַראָפגעוואָר־פענע באָמבעס. אַ געדיכטער רויך האָט זיך באַווויזן פון דער זייט מאַרק אוז אַ פלאַם־פייער האָט אַרומגענומען דאָס שטעטל. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געלויפערייַ פון שטעטל אַרויס. מענטשן מיט פעקלעך שמאָטעס אויף די פלייצעס, מיט קליינע קינדער ביי די הענט, אַלטע לייט, אַלץ איז געלאָפן פונעם פייער, וואָס האָט זיך פאַרשפרייט ווי אַ פייל פון בויגן. די עראָפלאַנען האָבן נישט אויפגעהערט צו קרייזן איבערן שטעטל אוז באָשיט מיט פייער די נאָך נישט־ברענענדיקע קוואַרטאַלן.

צוקומענדיק צום הויף נאָך דעם פוילישן בית־הקברות, זענען מיר שטיין געבליבן, צענדליקער מענטשן האָבן זיך דאָרט צונויפגעקליבן אוז געוואַרט אויף די ווייטערדיקע געשעענישן. שוואַרצע רויך־וואָלקנס האָבן איינגעהילט דאָס שטעטל, ס׳איז אוממעגלעך געווען צו זען וואָס ס׳טוט זיך דאָרט.

נאָכמיטאָג, ווען דאָס פייער איז שוין אַביסל געפאַלן, זענען געקומען די ערשטע רעטונג־גרופן. דאָס איז געווען דאָס פוילישע מיליטער וואָס איז געשטאַנען אין הויף. זיי זענען אַריינגעפאָרן אין שטעטל, אוז מיר האָבן געמיינט אַז זיי זענען געשיקט געוואָרן פון שטאָב, כדי צו ראַטעוון וואָס ס׳איז נאָך געבליבן צו ראַטעווען. אָבער דאָס פוילישע פרצוף האָט זיך אויך איצט אויף קיין האָר נישט געענדערט: מיר האָבן באַלד געזען די פוילישע העלדן אַדורכפאָרן די שטאָט מיט פול אָנגעפאָקטע וועגן יידיש פאַרמעגן, וואָס איז איבער־געבליבן פון דער שרפה. אוז נאָך אַ פאַל וואָס איז כדאי פאַר־צייכנט צו ווערן:

אָנקומענדיק פון שטאָט האָבן די פוילישע זעלנער מיט־געבראַנגט דעם זון פון אוליריך. דאָס איז געווען דער באַזיצער פונעם קאָריוואָר עלעקטריציטעט־ווערק — אַ פאָלקס־דייטש (אוז ווי מ׳האָט זיך שפעטער דערוווסט, האָט אוליריך אָנגעוויזן די דייטשע עראָפלאַנען, אַז זיי זאָלן באָמבאַרדירן קאָריוו, צוליבן גרויסן גראַניזאַן וואָס איז דאָרט געשטאַנען). מיר זענען געווען זיכער, אַז די פאַטריאָטישע פוילישע אַרמיי וועט נקמה נעמען אין דעם דייטש וואָס זיי האָבן געכאַפט. דער פוילישער שטאַב אין הויף האָט טאַקע באַשלאָסן אים תיכף צו שיסן, נאָר דער אָפיציר וואָס האָט דאָס געדאַרפט אויס־פירן, איז געווען אַ פאָלקס־דייטש. ער האָט זיין פאָלקס־גע־נאָסע געלאָזט אַנטלויפן, שיסנדיק אויף אים אין דער לופט.

געבענטשט ליכט...

די נאַכט איז צוגעפאַלן אוז מ׳האָט שוין נישט געהאַט ווו איבערצונעכטיקן. מיין פאָטער מיט מיין עלטערן ברודער אברהם ז״ל זענען אַוועק קיין פליניק אוז איינגעאָרדנט בייַ פאַוועל מיינקע אַ פלאָץ פאַר אונז. אין די שפעטע נאַכט־שעהן, בייַם שיין פון דער ברענענדיקער שטאָט, האָט זיך לאַנגזאַם געשלעפט דאָס פויערישע וועגעלע אוז אונז אַוועק־געפירט אין דעם נאָנטן דאָרף. די מאַמע, געטריי דער טראַ־דיציע, האָט זיך אין וואָגן אויסגעדרייט מיטן פנים צו דער שטאָט אוז פאַרדעקנדיק איר פנים מיט אירע הענט, האָט זי שטיל געבענטשט ליכט ביי די פלאַמען פון דער ברענענדי־קער שטאָט.

אין דאָרף פליניק

אַ סטאָלע פול מיט היי אוז שטרוי האָט פאַרביטן אונזער שטוב, וואָס איז שוין אַוועק מיט די פלאַמען. שבת אינדערפרי זענען זיך צונויפגעקומען אייניקע יידן וואָס זענען אויך אַהער געקומען אוז מ׳האָט געדאַוונט בציבור. מ׳האָט אָנגעהויבן קלערן אויף ווייטער. אומקערן זיך אין שטעטל איז דערווייל נישט מעגלעך געווען, ווייל ס׳האָט נאָך אַלץ געברענט. ס׳האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען אַז די דייטשן דערנענטערן זיך. מ׳האָט געמוזט זוכן עצות ווי אַזוי זיך צו באַאָרגן אַ דאַך איבערן קאָפּ.

ערשט מאָנטיק בין איך אַוועק מיטן טאָטן אין שטאָט אַריין. די גאַנצע שטאָט איז געווען איין גרויסע חורבה. צו־קומענדיק פון דער זייט פון דער וויוויליצע צו אונזער הויז, האָבן מיר פון דאָרט געקענט זען דעם פאַליציי־אָמט וואָס האָט זיך געפונען פון דער צווייטער זייט שטאָט. די שוואַרצע אַרויסשטאַרצנדיקע קוימענס האָבן אָנגעוואָרפן אַ פחד מיט זייערע לאַנגע שאָטנס. מיר האָבן דאָ געטראָפן נאָך אַנדערע יידן, וואָס זענען אַהער, כדי אָנצוהויבן עפעס פון דאָס נייַ, האָט נישט קיין שום זין, עס זענען אָבער אויך געווען אַזעלכע וואָס האָבן געטענהט אַז מ׳דאַרף יאָ צוריק זיך אומקערן אוז נישט פאַרלאָזן אַ שטאָט, ווו אַסך יידישע דורות האָבן געהאָט אַ היים. מיר זענען צעטומלטע אוז דערשלאָגענע צוריקגעקו־מען אין דאָרף אַריין.

דינסטיק האָבן די דייטשן אַריינמאַרשירט קיין קאָריוו אוז אין דעמזעלבן טאָג האָבן זיי אויך באַזוכט דאָס דאָרף. די

שוואַרצע אייזערנע העלמען אוּן די האַקנקרייצן האָבן אוּנז אַנגעזאָגט דאָס אָנקומען פוּן די מערדער.

מיר האָבן באַשלאָסן אַוועקצוּפאָרן קיין בעלזשיץ, צוּ מיין טאַטנס שוועסטער. כדי זיך אָנצושליסן צוּ זיי אין אַ יידישן ישוב, נישט זיין אין אַזאַ צייט אָפּגעריסן פוּן כלל ישראל.

צומאַרגנס האָבן מ׳ר זיך געלאָזט אין וועג אַריין אוּן נאָכמיטאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין בעלזשיץ.

אין בעלזשיץ

ביז מאי 1941 איז נאָך אַלץ געווען צום דערלייַדן. די דייטשן האָבן טאַקע נישט געלאָזט רואיק לעבן, אָבער מ׳איז נאָך אַלץ געווען צוזאַמען. יידן האָבן צוּבישלעך געאַרבעט, מ׳האָט פאַרדינט אויפן ביסל עסן אוּן מ׳האָט געדאַנקט גאָט פאַר יעדן טאָג וואָס מ׳האָט איבערגעלעבט.

איינמאָל, אין אַ מיטאָג־צייט פוּן יאָר 1941 איז פלוצים אַרומגערינגלט געוואָרן די שטאָט דורך ס.ס.־אָפּטיילונגען מיט אוקראינער אוּן מ׳האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע מענער זאָלן זיך תיכף פאַרזאַמלען אויפן מאַרק־פלאַץ. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אַרויסטרייבן אַלע פוּן די שטיבער, שלאָגנדיק אוּן שיסנדיק פוּן אַלע זייטן. ס׳איז געוואָרן אַ גרויסע בהלה. יידן זענען געלאָפן, זיך באַהאַלטן וווּ מ׳האָט נאָר געקענט. איך בין דאָן געווען מיט מיין מאַמען אַליין אין שטוב, מיר האָבן נישט געוווּסט וואָס ס׳האָט פאַסירט מיטן טאָטן, וואָס איז גראָד נישט געווען אינדערהיים. דערהערנדיק ווי די דייטשן דער־נענטערן זיך, האָט מיר די מאַמע אינדערגיך געגעבן עפּעס אַ קליין פּעקעלע אין האָנט אַריין אוּן זיך מיט מיר אָפּגע־זאָגט. דער ערשטער דייטש וואָס איז אַריין אין שטוב, האָט אויף מיר אַ געשריי געטוּן וואָס איך טו נאָך אין שטוב אוּן געוואָלט מיך דערלאַנגען מיט דער בייטש. אַריינטירנדיק מיך שנעל, האָב איך מיך אַ ריס געטוּן פוּן דער מאַמען אוּן אַראָפּגעשפרונגען פוּן די טרעפּ, וואָס זענען איין שטאָק הויך געווען. אין דרויסן האָב איך מיך אָנגעשלאָסן אָן דער ריי יידן, וואָס מ׳האָט געטריבן צום מאַרק־פלאַץ.

לאַנגע, דרייַ־רייאיקע שורות מיט דערשראָקענע יידן, אַ־זומגערינגלט פוּן אַ קייט אוקראינישע זעלנער, וועלכע האָבן דערווייל זיך געווויילט — שלאָגנדיק אויף רעכטס אוּן לינקס.

טאַטע אָן זיך

מיט אויפגעריסענע אויגן האָב איך אָנגעהויבן זוכן אַ באַקאַנט פּנים, אוּן מיט שרעק האָב איך באַמערקט דעם טאַטן, שטייענדיק נישט ווייט פוּן מיר. איך האָב אַ שפּרונג געטוּן אוּן בין אַריין אין זיין ריי. דערזעענדיק מיך, האָט זיך דער טאַטע צעווייניגט, פאַרוואָס איך בין אַהין געקומען, יידן האָבן שוין געוווּסט אַז דאָס איז אָן אָפּציע אוועקצושיקן קיין מאַידאַנעק. דאָס האָט דעם טאַטן קיין רו נישט געגעבן. ער האָט שוין געוווּסט אַז ס׳איז פוּן דאָרט קיין צוריק נישטאָ. אוּן ער האָט אָנגעהויבן זוכן אַן עצה ווי־אַזוי מיך צוּ ראַטעווען. די ריי וווּ מיר זענען געשטאַנען איז געווען אָפּגענאיבער אַ שמאָל געסעלע, ס׳איז גענוג געווען אַריבערצוּ גיין דעם טרעטוּאָר, כדי אַהין אַריינצוקומען. דערווייל האָט זיך דאָס כאָפּן אוּן טרייבן פאַרענדיקט אוּן ס׳האָט פאַרקלונגען דער באַפעל „רעכטס־אוּם״. די רייען האָבן זיך אויסגעדרייט אויף רעכטס אוּן זענען שוין פאַרטיק געווען צום מאַרש קיין לובלין. אין דעם מאָמענט האָט דער טאַטע אַראָפּגענומען פוּן מיר דעם

בערל אוּן חיה אסתר היטלמאַן — ישראלס עלטערן
Berele and Haya Esther Hittelman, Israel's parents

גרויסן זשאַקעט, וואָס האָט מיך עלטער געמאַכט מיט עטלעכע יאָר אוּן מיר געזאָגט:

— גיי אַרויס פוּן דער ריי אוּן גיי לאַנגזאַם אַריבער די גאַס. אַז גאָט וועט העלפן אוּן די אוקראינער וועלן דיך נישט באַמערקן, אַדער וועלן דיך האַלטן פאַר אַ שייגעץ, וועט דיר געלונגען זיך צוּ ראַטעווען. איך מוּז ריזיקירן. איך וויל נישט אַז מיר זאָלן צוזאַמען אומקומען. דוּ ביזט נאָך אַ קינד (איך בין דאָן אַלט געווען 15 יאָר). אוּן אפשר וועסטוּ איבערלעבן דעם קריג!

נישט קלערנדיק קיין סך, בין איך אַרויף אויפן טרעטוּאָר אוּן לאַנגזאַם אַ־יינגעגאַנגען אין געסל. דאָס האַרץ האָט מיר שטאַרק געקלאַפּט, נאָר איך האָב געפילט אַז איך בין גע־ראַטעוועט.

„זלאַפּאַטש זשידאַ!״

די דייטשן זענען שוין געווען אַוועקגעגאַנגען מיט די יידן, אָבער פאַר מיר איז נאָך נישט געמיטן די געפאַר. יעדער גוי האָט מיך געקענט אויסגעבן. גייענדיק אַזוי האָב איך מיך אַרויסגעדרייט פוּן דער גאַס אוּן בין אַריין צווישן אַ שמאָלן וועג פוּן גוישע הייזער. אַ גויטע וואָס האָט מיך דערקענט פאַר אַ ייד, האָט אַ געשריי געטוּן צוּ די שכנים, וועלכע האָבן זיך נאָך מיר אָנגעהויבן צוּ יאָגן, שרייענדיק:

— זלאַפּאַטש זשידאַ!!.

איך בין אַריבערגעשפרונגען אַ פלויט אוּן אַריין אין אַ סטאָדאָלע פול מיט תבואה. די גוים האָבן דאָס ווייַזט אויס נישט באַמערקט, שווער סאָפּענדיק זענען זיי פאַרבייגעלאָפן די סטאָדאָלע אוּן אַלץ ווייטער געלאָפן, נישט געקוקט דערויף וואָס איך בין זיי פאַרשוווּנדן. ערשט אין די שפּעטע נאָכמיטאָג־שעהן האָב איך מיך שטיל אַרויסגעשלייכט פוּן מיין באַהעל־טעניש אוּן בין אָנטלאָפן אַהיים. די מאַמע האָט געהאָט גע־מיינט אַז איך בין אַוועק מיט אַלע צוזאַמען, אויך מיטן טאָטן. איך האָב זי געטראָפן אַ פאַרווויינטע, וויל זי האָט שוין גע־וווּסט וואָס עס באַדייט דאָס גיין קיין מאַידאַנעק. דערזעענדיק מיך פלוצים, האָט זי פאַר פרייד געהאַלשט. לאַנגע שעהן איז זי געלעגן אין אַ שוועכן צושטאַנד. מיין עלטערער ברוּדער אברהם, וועלכער האָט אין דער צייט געאַרבעט ביי אַ פויער אַלס פעלד־אַרבעטער, איז אַזוי אַרוּם ניצול געוואָרן פוּן דער

אַקציע. ער איז ערשט שפעט ביינאַכט געוואָר געוואָרן פון דעם אַלעמען.

אַזוי איז אַדורך די ערשטע אַקציע אין בעלזשיץ. וועט עס איז געבליבן איז געבליבן.

די צוויטע אַקציע

מ׳האָט ווידער אָנגעהויבן עפעס אַרבעטן. דאָס לעבן האָט געפֿאָדערט דאָס זייניקע. מען האָט געמוזט קעמפן פֿאַרן טעג־לעכן שטיקל ברויט.

די דייטשע אָנפֿאַלן זענען אַלץ שטאַרקער געוואָרן. יידן האָבן זיך געראַנגלט מיטן מלאך המות. אַלע יידישע געשעפטן זענען פֿאַרמאַכט געוואָרן. מ׳האָט אָנגעהויבן שמועסן פון אַ געטא. די פֿאָניק איז ווידער געוואָקסן פון טאָג צו טאָג. ביז ס׳איז געקומען דער טאָג פון דער גרויסער אויסזידלונג פון בעלזשיץ.

פֿאַרטאָג איז דאָס שטעטל באַפֿאַלן געוואָרן פון הונדערטער ס. ס.־לייט און אוקראינער און מ׳האָט אָנגעהויבן אַרויסצוּ־טרייבן פון די שטיבער אַלע יידן אַן אויסנאָם. דערוואַרטנ־דיק אַווינע איבערפאַלן, האָבן מיר אין אונזער הויז געהאַט צוגעגרייט אַ קעלער אונטער דער פּאָדלאָגע אין אַ שטוב פון אַ שכן אויף וועלכער ס׳איז געשטאַנען אַ גרויסע שאַנק. דער־הערנדיק די ערשטע שאָסן, זענען מיר אַריין אין דעם באַהעל־טעניש און געבליבן דאָרט דעם גאַנצן טאָג פון דער אַקציע. מיר האָבן געהערט די געשרייען און דאָס שיסן פון די דייטשן, וואָס האָבן געזוכט די מענטשן פון דעם הויז. מיר וואָלטן אויפן אָרט אויסגעשאָסן געוואָרן, וועו זיי וואָלטן אונז אַנט־דעקט.

דורך עטלעכע שעה — גראָ

נאָכמיטאָג, וועו די אַקציע איז שוין פֿאַרענדיקט געוואָרן, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אַרויסשלעפּן פֿאַרשידענע מעבל־שטיקער פון די הייזער. זיי זענען אויך אַ־יין אין דער שטוב וווּ מיר זענען געלעגן באַהאַלטן און האָבן אָנגעהויבן צו שלעפּן די מעבל וואָס איז זיי געפעלן. מיט קלאָפּנדיקע הער־צער האָבן מיר געהערט ווי זיי האָבן אָנגעהויבן צענעמען די שאַנק אונטער וועלכן מיר זענען געווען באַהאַלטן. פילנדיק ווי די לעצטע מינוטן פון אונזער לעבן דערנענטערן זיך, האָבן מיר זיך אַלע ענג אַרומגענומען און געוואָרט אויפן טויט. פלוצים איז געקומען אַ באַפעל פון אַן עלטסטן, אַז זיי זאָלן אויפֿהערן מיט דער אַרבעט, ווייל זיי פֿאָרן אָפּ. די דייטשן האָבן תיכף אויפֿגעהערט און זענען אַרויס פון שטוב. אַז מיר האָבן נאָך עטלעכע שעהן געוואַרט צו עפענען ס׳דעקל פון אונזער באַהעלטעניש, האָבן מיר געזען אַז נאָר דער אונטער־שטער טייל פון שאַנק איז געבליבן, די איבערשטע טייל און די איבעריקע מעבלען זענען מער נישט געווען אין שטוב.

וועו ס׳איז טונקל געוואָרן, זענען מיר אַרויס פון באַ־העלטעניש. געווויר צו ווערן וואָס ס׳הערט זיך אין שטעטל. אַרויסקומענדיק האָב איך באַמערקט, אַז מיין מאַמע איז גראָ געוואָרן. ממש ווייס ווי שניי אין אייניציקע עטלעכע שעה. אייניצלנע יידן, ווי שאָטנס, האָבן אַרומגעשוועבט איבער די געסלעך און געציטערט פאַר יעדן שאַרך וואָס האָט זיך געהערט.

דער לעצטער חסד

עס האָבן זיך פֿאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז ביי דער שול פון אַלטן בית עולם, וווּ ס׳איז בייטאָג געווען דער זאַמלפּונקט פון די יידן, ליגן צענדליקער דערשאָסענע יידן, וועלכע מ׳מוז מקבר זיין. ס׳האָט זיך באַלד אַרגאַניזירט אַ גרופּע פון די ניצול־געוואָרענע יידן און זיך געמעכט מטפל זיין מיט די מתים.

ציטערנדיק פאַר שרעק זענען מיר איבערגעזעסן די נאַכט און געוואַרט אויף די נייעס וואָס דער טאָג וועט ברענגען. צומאָרגנס זענען מיר אַרויס אין גאַס. ס׳האָט זיך אַרויסגע־שטעלט אַז אין שטעטל זענען נאָך איבערגעבליבן אַן ערך 600 יידן וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פון דער אַקציע.

פֿאַרלאָזן דאָס שטעטל

די פּוילישע גמינע האָט באַלד אינדערפרי אַרויסגעלאָזט אַ באַפעל, אַז די איבערגעבליבענע יידן מוזן תיכף פֿאַרלאָזן דאָס שטעטל. דאָס בילד האָט אויסגעזען ווי די בילדער פון גירוש שפּאַניע. אַלטע, איינגעבויגענע יידן, פרויען מיט קינדער אויף די הענט. אַלץ האָט מאַרשירט, אַן אַ ציל, נישט וויסנדיק וווהין. ווי מ׳האָט אונז געזאָגט, האָבן מיר געדאַרפט גיין קיין פּיאַסקי, ביי לובלין, וווּ ס׳איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ זאַמל־פונקט פאַר יידן אין דער לובלינער גובערניע. דרייַ טעג האָט זיך געשלעפּט צופוס דער צוג ביז פּיאַסקי. עטלעכע קילאָ־מעטער פאַר דעם אָרט, האָבן אונז די גוים געזאָגט, אַז אין פּיאַסקי איז נישט פֿאַראַן קיין שום זאַמלפּונקט. אַז יעדע גרופּע יידן וואָס קומט אַהין אַן, פירט מען אַוועק אויפן יידישן בית הקברות, און מען שיסט זיי דאָרט אויס. דערהערנדיק דאָס, האָבן איך, די מאַמע און מיין ברודער אברהם זיך אָפּגע־ריסן פון דער גרופּע און זיך געלאָזט גיין צוריק קיין בעלזשיץ. אונזער חשבון איז געווען אַז צום טויט דאַרף מען זיך נישט איילן. וועט ער אונז טרעפן, וועלן מיר וויסן אַז מיר האָבן אַלץ געטון כדי פון אים צו אַנטלויפן, זיך מיט אים געראַנגלט ביזן סוף.

אַנטלאָפן צוריק

מיט אַזוינע מחשבות זענען מיר אַריין אין אַ וואַלד. זענע־דיק אַז קיינער האָט אונז נישט באַמערקט, האָבן מיר אָנגע־הויבן שפּאַנען מיט שנעלע טריט און זענען אַגאַנצן טאָג גע־גאַנגען דורכן וואַלד. אין אָוונט זענען מיר געווען שוין אַ 20 קילאָמעטער פון בעלזשיץ. לויט אונזער אויסרעכענונג האָבן מיר געדאַרפט אָנקומען אין אַ 4—5 שעה, מיר זענען אַזוי לאַנג געגאַנגען ביז עס גוט פינצטער געוואָרן. און זייענדיק שוין שטאַרק מיד, האָבן מיר באַשלאָסן צו נעכטיקן אין פעלד, כדי זיך נישט צו באַווייזן פאַר די גוים, וואָס וואָלטן אונז געקענט אויסגעבן צו די דייטשן.

מיר האָבן אויפן פעלד אויסגעשפרייט די דעק וואָס מיר האָבן מיט זיך מיטגעברענגט און אַוועקגעלייגט זיך שלאָפן. צומאָרגנס גאָנץ פרי האָבן מיר זיך געלאָזט ווייטער און מיר זענען נאָך אַ קורצער צייט צוגעקומען ביז הינטער דער שטאָט. ס׳איז געווען זונטיק און מיר האָבן באַשלאָסן צו בלייבן אין פעלד אַגאַנצן טאָג, און ערשט אַז ס׳וועט פינצטער ווערן — אַריינצוגיין אין שטאָט. מיר האָבן שטאַרק געוואָלט וויסן צי ס׳געפינען זיך נאָך יידן אין שטעטל. צום גליק האָבן מיר געטראָפן אַן אַלטן פויער, וואָס האָט אונז דערציילט אַז ס׳זענען

נאָך איבערגעבליבן אין שטעטל עטלעכע יידן, וואָס האַלטן זיך אויף אין שול אוּן בית המדרש.

וועג ס׳איז טונקל געווארן, זענען מיר אַריין אין שטעטל אוּן אַוועקגעגאַנגען אין שוּל. אייניקע יידישע פאַמיליעס וואָס האָבן באַצאָלט גרויסע סומעס געלט, האָבן באַקומען פון דער גמינע אַ דערלויבעניש צו ווינען אין שוּל, אוּן ס׳איז געווען אוממעגלעך זיך אין זיי אָנצושליסן.

דער מערדער איז כיטרע

מיר זענען ביינאַכט געשלאָפן אין די פעלדער אוּן בייטאָג זיך געדאַרפט אויסבאַהאַלטן. ווייזט אויס אַז דער דייטשער מאָרד־אַפּאַראַט האָט בעסער געאַרבעט ווי אונזערע מוחות. זיי האָבן באַשלאָסן צו דערלויבן אַלע יידן וואָס האָבן זיך אויס־באַהאַלטן אין דער גאַנצער געגנט, זיך צו קאָנצענטרירן אין אָט דעם קליינעם לאָגער, בכדי אַזוי אַרום צו קענען זיי צו־זאַמען פאַרניכטן. עטלעכע צענדליק יידן האָבן זיך אַריין־געצויגן אין דער שוּל אוּן בית המדרש אוּן אַזוי אַרום געשאָפן אַ נייעם לאָגער. מיט דער צייט איז אַלץ ענגער געוואָרן, די צאָל יידן איז געוואָקסן ביז 700. ס׳האָבן זיך דאָרט געפונען פאַרשידענע יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון די אויסגעזידלטע שטעטלעך, פון די טראַנספאָרטן פון דער גאַנצער געגנט, אפילו האַלבע פאַרטיזאַנער וואָס האָבן בלויז געקעמפט פאַר באַקומען אַ שטיקל ברויט. אַזוי לאַנג ווי אַלץ איז געגאַנגען כשורה האָט מען אונז אַרויסגענומען צו שאַסיי־אַרבעטן אוּן מיר האָבן באַקומען אַ האַלבן קילאָ ברויט אַ טאָג מיט אַביסל זופּ. אָבער צוויי געשעענישן האָבן אַ סוף געמאַכט צו אַלעמען אוּן פאַר־ענדיקט די עקזיסטענץ פון די יידן אין בעלזשיץ.

דער ברודער קיין פּאָניאַטאָוו, די מאַמע אויפן אָרט... איר לעצטע בקשה

ביי דער ערשטער אַקציע האָט מען אַרויסגענומען 165 יונגע בחורים אין עלטער פון 18 ביז 30 יאָר אוּן זיי אַוועק־געשיקט קיין פּאָניאַטאָוו, צווישן זיי — מיין ברודער אברהם (דער לאָגער פּאָניאַטאָוו איז פאַרניכטעט געווארן מיט אַ יאָר שפּעטער, אין יאָר 1943). ביי דערזעלבער אַקציע זענען דער־מאָרדעט געווארן 50 אַלטע מענער אוּן פרויען.

די צווייטע אַקציע איז פאָרגעקומען דעם 8־טן מאי 1942. דער לאָגער איז גאָנץ פרי אַרומגערינגלט געווארן דורך אַ גרויסער צאָל ס. ס.־לייט אוּן אוקראינער, די פרויען האָט מען פון אונז צעשיידט. דער דייטשער באַנדיט האָט אויס־געקליבן פון זיי הונדערט יונגע פרויען, וועלכע ער האָט געלאָזט לעבן. די איבעריקע — 450 האָט מען אַרויסגעפירט אויפן אַלטן בית הקברות הינטער דער שוּל, ווו מיר זענען געווען, אוּן גרופּנווייז אויסגעשאָסן. גרופן פון אונזערע מענער האָבן געגראָבן קברים אוּן גלייך באַגראָבן די טויטע. לייכט פאַרוווּנדעטע פרויען האָט מען צוזאַמען מיט די טויטע אַריין־געווארפן אוּן פאַרשיט. טייכן בלוט האָבן זיך געגאָסן אויף יענעם פלאַץ. די גויים וואָס האָבן דאָרט געווויזט אין דער נאָנט זענען געשטאַנען אוּן זיך רואיק צוגעקוקט צו די נאַקעטע, פאַרפייניקטע יידישע פרויען. אַ פאָר מינוט פאַרן צעשיידן אונז, האָב איך מיך אָפגעזאָגט מיט מיין מאַמען, אוּן ווייניק־דיק האָט זי געבעטן גאָט פאַר מיר, אַז איך זאָל בלייבן לעבן אוּן כאָטש קענען דאָס אַלץ דערציילן פאַר דער וועלט.

אין אַ נייעם לאָגער

נאָכן פאַרענדיקן אויסמאָרדן די פרויען, זענען מיר סע־לעקטירט געווארן, אוּן ווער ס׳איז נישט געפעלן געווארן, איז אַריינגעשאָסן געווארן אין דעם קהלישן בית־כסא. ביי דער סעלעקציע זענען אומגעקומען מיינע נאָענטסטע חברים. איך בין על פי נס ניצול געווארן פון אַן אוקראינער, וואָס האָט ביי מיר פאַרלאַנגט 500 זלאָטעס. אַ בעלזשיצער ייד וואָס איז לעבן מיר געשטאַנען, האָט מיר דאָס גלייך דערלאַנגט. נאָך דער אַקציע האָט מען אונז אויפגעזעצט אויף וועגעלעך אוּן אונז אַוועקגעפירט אין דעם טויטנלאַגער בודזין ביי קרושניק. פאַרמאַטערט פון דעם שרעקלעכן טאָג זענען מיר אַנגעקומען אין בודזינער טויטנלאַגער ווו דער מערדער פייקס, וואָס האָט דורכגעפירט די אַקציע אין בעלזשיץ, איז געווען דער לאַגער־פירער. באַלד נאָך אונזער אַנקומען איז דורכ־געפירט געווארן אַ צווייטע סעלעקציע. יעדער איז איינציק־וויז אַדורכגעגאַנגען פאַר דעם תלין, וועלכער האָט גלייכ־גילטיק געווינען מיט דער האַנט אויף רעכטס אוּן אויף לינקס. כלומר: רעכטס צום לעבן, לינקס צום טויט. אַן ערך 60 מענטשן זענען אוועק אויף לינקס. זיי זענען תיכף אַרויס־געפירט געווארן הינטערן לאַגער אוּן געשאָסן געווארן. אַלע אַנדערע זענען איינגעטיילט געווארן אין די גרויסע באַראַקן וואָס האָבן פריער געדינט פאַר שטאַלן פון פּוילישן מיליטער. אויסגעמאַטערטע, צעבראָכענע אוּן הונגעריקע, האָבן מיר גע־הערט פון די יידן וואָס מיר האָבן שוין דאָרט געטראָפן, די גרויל־טאַטן וואָס קומען דאָ פאַר. יעדן טאָג ווערן עטלעכע יידן דערשאָסן פאַר דער מינדסטער קלייניקייט, אָפט אפילו אַן אַ פאַרוואָס. דער תלין פייקס מיט זיינע אוקראינישע העל־פערס פירן דורך אַ סיסטעמאַטישע פאַרניכטונג־אַקציע פון דעם לאַגער.

איך וויל נישט דערציילן קיין סך

עס איז אוממעגלעך איבערצוגעבן די אלע אכזריותדיקע מעשים וואָס ס׳האָבן אונז איבערגעגעבן די אַלטע קאַצעטלער, בלויז אין דער ערשטער נאַכט פון אונזער אַנקומען קיין בודזין. אין משך פונעם יאָר 1943 זענען אין אָט דעם קליינעם לאַגער פאַרפייניקט אוּן דערמאָרדעט געווארן בערך 2000 יידן.

איך וויל דאָ נישט איבערחזרן די אַלע געשיכטעס, פון וועלכע ס׳זענען שוין געשריבן געווארן גאַנצע ביכער, אוּן

אברהמעלע היטלמאַן (ישראלס אַ ברודער)
Abremele Hittelman, Israel's brother

מ׳וועט נאָך וועגן דעם אַסך שרייבן. איך וויל נאָר באַשרייבן בקיצור דעם וועג וועלכן איך האָב מיטגעמאַכט פון בודזין ביז דער באַפרייאונג, אין יאָר 1945.

דער בודזינער לאַגער האָט עקזיסטירט ביז הערבסט 1943. פונדאַנען האָט מען אונז איבערגעפירט אין אַ נייַ אויסגעבויטן קאַצעט, אַ 5 קילאָמעטער ווייטער פון אַלטן לאַגער. דער נייער לאַגער איז געבויט געוואָרן מיט אַלע כללים פון אַ קאַצעט. מיט עלעקטריזירטע דראָטן אום אַ. וו. פון דאָרט זענען מיר נאָך אַ 5 חדשים אָפגעשיקט געוואָרן קיין ראַדאָם. אין ראַדאָם זענען מיר געווען ביז אָנפאַנג 1944. אום אַזויווי עס האָט זיך אָנגעהויבן דערנענטערן דער פראָנט פון די אַליאירטע אַרמייען, האָט מען אונז פון דאָרט אַוועקגעפירט. די עוואַקוּאַציע איז, פאַרשטייט זיך, דורכגעפירט געוואָרן צופוס. אַלע שוואַכע וואָס זענען אויפן וועג געבליבן הינטערשטעליק, האָט מען אויפן אָרט דערשאָסן. נאָך אַ דרייטעגיקער געיאָגעריי זענען מיר אָנגעקומען אין דער שטאָט טאָמאַשאָוו. נישט וויסנדיק וואָס מיט אונז צו טון, האָט מען אונז צייטווייליק איינגעאַרדנט אין אַ גרויסער פאַבריק פון שטאָפן, אום ערשט נאָך איין וואָך האָט מען אונז פאַרפאַקט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען אום מיר זענען אָפגעפאָרן אין אומבאַקאַנטן וועג.

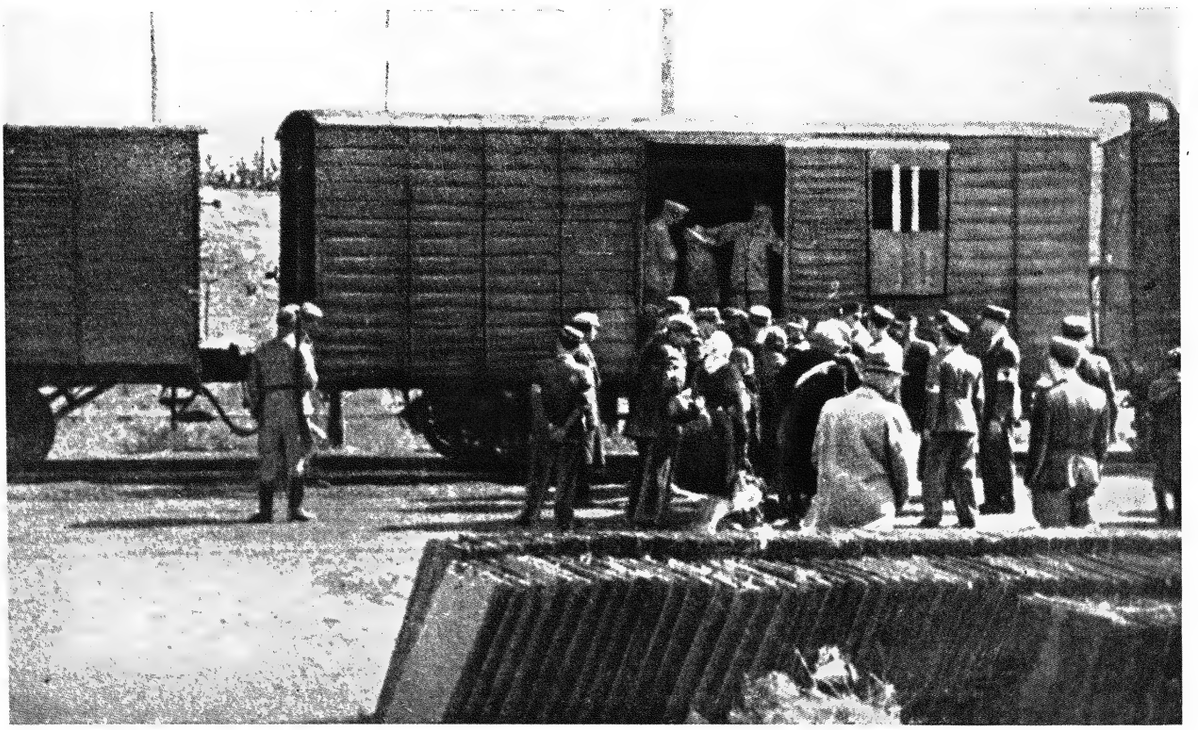
אַז ס׳איז פאָרט באַשערט

מיר זענען שוין אינגאַנצן גלייכגילטיק געווען צו אַלעמען, די האָפענונג אום דער ווילן צו לעבן איז ביי אַלעמען שוין אָפגעשטאָרבן. איז קיינעם מער נישט אָנגעגאָנגען וואָהין מ׳פירט אונז. יעדער האָט זיך נאָר געוווּנטשן אַז דער טויט זאָל וואָס שנעלער קומען. מ׳זאָל זיך לאַנג נישט דאַרפן פייניקן.

נאָך אַ דרייטעגיקן פאָרן זענען מיר אָנגעקומען אין דעם באַרימטן אוישוויצער לאַגער. כאָטש מיר זענען שוין געניט געווען אין פאַרשידענע לאַגערס, איז ביי יעדן פון אונז דאָס בלוט פאַרקילט געוואָרן, וועו מיר האָבן זיך דערזען אין אָט דעם גיהנום.

ווי ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, זענען מיר דאָרט נישט שטאַרק געפעלן געוואָרן. נאָך אַ סעלעקציע וואָס האָט געקאָסט דאָס לעבן פון עטלעכע צענדליק מענטשן פון אונזער טראַנספאָרט, זענען מיר מיט דעמזעלבן צוג אין אַוונט אָפגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאַנד. נאָך אַ פרישער רייזע פון אַ וואָך, זענען מיר אָנגעקומען אין אַ לאַגער נישט ווייט פון דער שטאָט שטוטגאַרט. אום ווידער דיזעלבע באַראַקן, מיט די פריטשעס דריי שטאָק די הויך; ווידער די „אַפעלן" דריי אַזייגער ביינאַכט; ווידער די 150 גראַם ברויט מיטן ביסל זופ. אום ווידער האַרעוואָניע: אין אַ פאַבריק פון עראָפלאַנען אונטער דער ערד. אַבער אַז דער אויבערשטער זאָגט מ׳זאָל לעבן, העלפט נישט קיין פיין אום קיין מאַטערניש. מוז מען לעבן.

אַזוי זענען ווידער פאַרגאַנגען זעקס מאָנאַטן אום איך בין אַוועקגעשיקט געוואָרן מיט אַ גרופע פון 200 מאַן אין אַ נייעם לאַגער, אין אונטעריקסינגען. דאָרט איז געווען אַ קליינער לאַגער. אַ טייל פון די קאַצעטלער איז באַשעפטיקט געווען ביי שטיינקלאָפעריי, אום דער אַנדערער טייל — ביים פאַריכטן די באַן־שינעס, וועלכע זענען כסדר צעשטערט געוואָרן דורך די באָמבאַרדירונגען פון די אַמעריקאַנער. מיטן דערנענטערן זיך פון פראָנט, האָט מען אונז איבערגעשיקט אין אַ פרישן לאַגער, אין קאַרנדאָרף ביי ווירטענבערג. דאָס איז געווען איינער פון די בּאַרימטסטע פאַרברעכער־לאַגערן, פאַרבּרע־

פאַרפאַקט אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען אום געפאָרן דעם אומבאַקאַנטן, אָדער שוין באַקאַנטן, וועג!
Packed into sealed waggons, they were sent to their unknown but ultimate destination

כער וואָס זענען שוין געזעסן דאָרט 10—13 יאָר. זיי זענען דאָרט געווען די הערשער אוּן אויסגעפירט די מלאכה פוּן מאָרדן נאָך בעסער פוּן די דייטשע ס. ס.

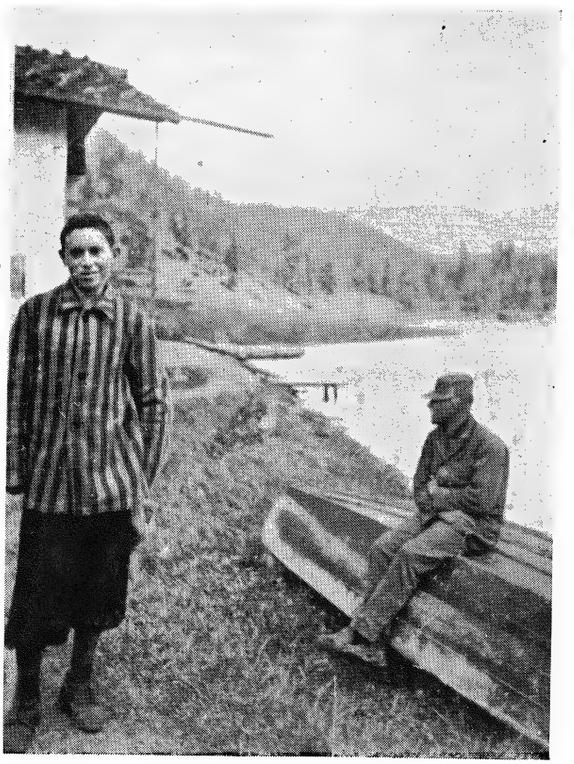
די אַרבעט איז דאָרט געווען אַ שווערע אוּן געפערלעכע. מען האָט געאַרבעט אין אַז אויסגעשעפטן זאַלץ־גרוּב בערך 500 מעטער אונטער דער ערד, אַרום דריי פּאַרטאָג פלעגן מיר אַרויסגיין צוּם ווערק, אַ 6 קילאָמעטער צופוס אוּן אַרבעטן ביז אַרוּם 5 אַזייגער נאָכמיטאָג. מ׳האָט דאָ געבויט אַ גרויסע געווער־פאַבריק אוּן די אַרבעט איז געגאַנגען אין אַ פּיבער־האַפטן טעמפּאָ.

אַ באמת ווינדערלעכע ארבעט

אָבער דער פראָנט האָט זיך אַלץ נענטער גערוקט, די באָמבאַרדירונגען זענען אַלץ שטאַרקער געוואָרן. אַזוי, אַז מען האָט אויפגעהערט אַרבעטן אוּן גראָבן אוּן מיר זענען נאָר באַשעפטיקט געווען ביים רייניקן די באָמבאַרדירטע הייזער אוּן צוגן. דידאָזיקע אַרבעט איז אונז שטאַרק געפעלן. ערשטנס — זענדיק די גרויסע מפלה פוּן די דייטשן, די פּאַניק פוּן זייער באָפעלקערונג, אוּן צווייטנס — צוליב דער מעגלעכקייט צו באַקומען מער עסן. אָבער אויך דאָ זענען מיר לאַנג נישט פאַרבליבן, אוּן מ׳האָט אונז ווידער געטרי־בן אין אַן אומבאַקאַנטן וועג.

דער טויט דער באַפרייער

אָפגייענדיק אַזוי אַ וואָך צייט, יעדן טאָג צו 30—40 קילאָ־מעטער, האָט מען אונז אַרײַנגעפירט אין אַ וואַלד אוּן מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל זיך אַוועקצולייגן. די דייטשן האָבן

ישראל היטלמאַן אויפן וועג פוּן איין לאַגער צוּם צווייטן
Israel Hittelman on the way from one camp to another

אויף אונז אויפגעשטעלט מאַשינענגעווער, אוּן מיר זענען שוין געווען זיכער אַז די ישועה קומט שוין, אַז מיר וועלן שוין באַלד אויסגעלייזט ווערן פוּן אַלע מאַטערנישן. מיר זענען אין איין זאַך תמיד זיכער געווען: אַז דער דייטש וועט אונז נישט לאָזן לעבן, אפילו נישט איין שעה פאַר זיין קאַפּיטולאַציע. איז אונז שוין ליבער געווען אַז מיר זאָלן שוין בלייבן אין אַוועלד ליגן טויטע, איידער ווייטער מיטצומאַכן נאָך ווייטערע מאַרשן. קיינער פוּן אונז איז מער נישט פעיק געווען אויפצו־שטיין אוּן ווייטער צו גיין. אויסער דעם האָט זיך ביי די דייטשן געענדיקט דער פראָוויאַנט פאַר אונז אוּן זיי האָבן אונז מער גארנישט געהאַט וואָס צו געבן. ביזן היינטיקן טאָג קען איך נישט פאַרשטיין פאַרוואָס די דייטשן האָבן אויף אונז דאַמאָלט אויסגעשטעלט די וואָפן אוּן זיי נישט געברויכט.

ווידער געפאָרן

צוויי טעג זענען מיר פאַרבליבן אין וואַלד. אויפן צווייטן טאָג האָבן זיי אונז געברענגט עפעס עסן אוּן באַפוילן ווייטער צו גיין. מאַרשירנדיק אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר אַנגעקומען פאַרטאָג קיין אולם. נאָך דעמזעלבן טאָג האָט מען אונז אויפ־געלאָדן אויף קוילן־וואַגאָנען, צי 70—80 אין איין וואַגאָן, אוּן מען האָט אַנגעהויבן פאָרן. די דייטשע וואָך וואָס האָט אונז איבערגענומען, איז געווען שטאַרק געריצט אוּן דענערווירט צוליב די כסדרדיקע באָמבאַרדירונגען אוּן אין אונז האָבן זיי געזען די שולדיקע אין דעם אומגליק. זיי האָבן אונז נישט אויפגעהערט שלאָגן אוּן פייניקן. טייל האָבן אויך אויסגעפונען אַן אריגינעל שפיל פאַר זייער פאַרווייללונג: זיי האָבן אונז געוואָרפן שטעקעלעך, וואָס האָבן ביים שפּיץ געהאַט שאַרפע נעגל. אַזוי האָט מיר אַזאַ נאָגל געטראָפן אַ צווויי צענטימעטער איבערן רעכטן אויג אוּן דער נאָגל איז מיר שטעקן געבליבן אין שטערן.

אַז גאָט הייסט...

דער דייטש האָט מיך נאָך געדראָט, אַז אויב איך וועל מיר נישט פאַרדעקן דעם שטערן, וועט ער מיך דערשיסן. איך האָב מיט דער שמוציקער האַנט פוּן קוילן פאַרדעקט די פּרישע וווּנד. נאָר ווי געזאָגט, אַז גאָט הייסט לעבן, העלפט גאָרנישט. די וווּנד האָט זיך שנעל פאַרהיילט, שוין צומאָרגנס האָט מען זי נישט מער דערקענט.

אַלס נקמה האָב איך דערלעבט צומאָרגנס צו זען פוּן דער נאָענט אַ באָמבאַרדירונג אויף אַ באַן־סטאַציע. די דייטשן זענען זיך ווי די מיין צעלאָפן פוּן די וואַגאָנען, לאָזנדיק אונז אַליין. דער וואָקזאַל איז צעשמעטערט געוואָרן אוּן נאָך עט־לעכע צוגן וואָס זענען דאָרט געשטאַנען. אונזער צוג איז גאַנץ געבליבן, קיינעם פוּן אונז האָט גארנישט געשאַדט.

קיין דאַכאו — פוּן דאַכאו

אויפן דריטן טאָג זענען מיר אַנגעקומען אין דעם באַרימטן לאַגער דאַכאַו. דאָרט בין איך קראַנק געוואָרן אויפן מאָגן, מיט הויכן פיבער. מען האָט מיך געזאָלט אַוועקנעמען אין לאַגער־שפּיטאָל, וואָס פלעגט טעגלעך צושטעלן מאַטעריאַל פאַרן קרעמאַטאָריום. אָבער מיינע חברים האָבן מיך נישט געלאָזט אַהינגיין. איך האָב גובר געווען די קראַנקהייט אַן יעדער מעדיצינישער הילף. אוּן אויף דער דריטער וואָך בין איך צו־זאַמען מיט אַלע צווייטויזנט יידן אַוועקגעשיקט געוואָרן פוּן דאָרט.

נאָך אַ וואָך פֿאַרן, זענען מיר אָנגעקומען קיין טיראָל, נישט וויַיט פון דער שווייצער גרענעץ. עס האָבן זיך צווישן אונז פֿאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מ׳שיקט אונז אין דער שווייץ, אָבער דאָס איז נאָר געווען אַן אילוזיע.

נאָכדעם ווי מיר האָבן איבערגענעכטיקט אין דעם טיראָלער דאָרף, האָט מען אונז ווידער אויפגעלאָדן אויף קוילנוואָגענען. מיר האָבן נישט געווווסט ווהין מ׳שיקט אונז. מיר זענען געבליבן אַ קליינע גרופּע פון דעם טראַנספּאָרט. קומענדיק צו דער סטאַנציע, האָבן מיר די איבריקע נישט מער געטראָפֿן. ווי מיר האָבן זיך דערוווסט, האָט מען די צוויי וואַגענען, אַלע יידן פון טראַנספּאָרט, אַוועקגעשיקט אויף אַן אומבאַקאַנטן וועג, און מיר זענען שוין געווען די לעצטע גרופּע.

פון באַן־וואַגאַן — אין אַן אָפענעם אויטאָ

גאַנץ פרי האָט מען אונז אַרויסגעטריבן פון דעם קוילן־וואַגאַן וווּ מיר זענען אַגאַנצע נאַכט פֿאַרפֿאָקט געווען אוּן אונז אויפגעלאָדן אויף אַ גרויסן לאַסט־אויטאָ. מיר זענען געווען בערך 80—90 יידן. די ס. ס.־באַגלייטער זענען געזעסן אויפן דעק פון קאַבינע מיט צוּ אונז געצילטע ביקסן. אוּן אַזוי האָט דער אויטאָ געירט אין וועג.

אָפּפאָרנדיק עטלעכע קילאָמעטער, האָבן מיר דערזען אין דער זייט פון וועג, צווישן ביימער, אייניקע העפּטלינגען, אַנגעטוּן אין די אַרעסטאַנטן־קליידער מיט די וויסע פּאַסן. זיי זענען דאָרט געשטאַנען אַן יעדער באַוואַכונג. מיר האָבן נישט פֿאַרשטאַנען פון וואַנען זיי קומען אַהין. פּאָרנדיק ווייטער האָבן מיר אַלץ מער געזען אַווינע אַרעסטאַנטן.

געהיים לויפן אוּן נישט געשאָסן

אַנקומענדיק אַ צווויי קילאָמעטער פֿאַר דער דייטש־עסטרייכישער גרענעץ האָט זיך דער אויטאָ אָפּגעשטעלט אוּן דער ס. ס.־קאָמאַנדיר האָט באַפוילן מיר זאָלן שנעל אַראָפּ־שפּרינגען פון אויטאָ. דערשראָקענע זענען מיר אַראָפּ פון מאַשין. דאָן האָט ער באַפוילן מיר זאָלן לויפן פֿאָרויס. איצט זענען מיר זיכער געווען אַז ער וויל אונז אַווי אויסשיסן. מיר האָבן אָנגעהויבן לויפן גלייך אויפן שאָסיי.

אָפּלויפֿנדיק אַווי אַ צען מינוט אוּן נישט הערנדיק קיין אייניציקן שאָס, האָבן מיר זיך אויסגעדרייט אוּן צוּ אונזער גרויסער איבערראַשונג האָבן מיר מער נישט געזען נישט דעם אויטאָ אוּן נישט די ס. ס.־לייט. צום ערשטן מאָל נאָך דריי יאָר זענען מיר געשטאַנען אַליין, אומבאַוואַכט, אויפן שאָסיי.

אַנטלאָפן די ס. ס.

אָפּגעטעמפּט, גלייכגילטיק צוּ אַלעמען, האָבן מיר זיך לאַנגזאַם געלאָזט גיין צום שטעטל, וואָס מיר האָבן פון וווייטנס געזען. אָנקומענדיק אין שטעטל מיטנוואַלד, דאָס ערשטע שטעטל אויף דער דייטשער גרענעץ, האָבן אונז באַגעגנט דייטשע פעלדזשאַנדאַרן. אוּן צוּ אונזער גרויסער איבערראַשונג האָבן זיי אונז פריינטלעך באַגריסט אוּן אונז געוויזן דעם וועג צוּ אַ רעסטאָראַן, וווּ מיר האָבן געטראָפֿן אַסך יידן פון אונזער טראַנספּאָרט.

זיי האָבן אונז דערציילט, אַז מען האָט זיי אַ נאַכט פריער אַרויסגעפירט צוּ צווויי וואַגענען אין דער ריכטונג פון מיטנוואַלד, אויף אַ פלאַץ פון שטיינער אוּן וואַסער. מ׳האָט זיי אויסגעלייגט אויף די שטיינער אוּן אַרומגעשטעלט מיט מאַשינגעווער, כדי זיי דאָרט אויסצושיסן. נאָר פלוצים איז דער קאָמענדאַנט פון טראַנספּאָרט אַנטלאָפן, הערנדיק אַז דער פראָנט איז זייער נאָענט אוּן אַז די אַמעריקאַנער דערנענטערן זיך, דערזעענדיק דאָס, זענען אויך די איבעריקע ס. ס.־לייט אַנטלאָפן. זיי זענען געבליבן אַליין אוּן זענען פונקט ווי מיר אָנגעקומען אין דעם שטעטל.

צוּ די אַלפּן־בערג

נאָכמיטאָג איז געווארן אַ פּאָניק. די דייטשן האָבן געזאָגט אַז די אַמעריקאַנער זענען 15 קילאָמעטער פֿאַר דער שטאָט. אָבער צוּ אונז יידן האָבן זיי נאָך איצט גענוג צייט. די ציווילע מילין האָט אונז אָנגעהויבן אַרויסצוּיאָגן פון שטעטל אין דער ריכטונג פון פראָנט. איך מיט נאָך אַנדערע 4 חברים האָבן זיך אָפּגעטיילט פון דעם טראַנספּאָרט אוּן מיר זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון די אַלפּן־בערג וואָס האָבן אַרומ־גערינגלט דאָס שטעטל. דאָס איז געווען דער 30־טער אַפּריל 1945. אַ דיקער שניי איז געפאַלן אוּן אין די בערג איז געווען זייער קאַלט. אין די אוּונט־שעהן האָבן מיר דערהערט שטאַרקע שאָסן פון האַרמאַטן אויפן שטעטל. מיר זענען געלעגן אין די בערג ביי אַ הייזל פון אַ דייטש. זענדיק אַז מיר וועלן מוזן נעכטיקן אין דרויסן אין שניי, האָבן מיר באַשלאָסן אַריין־צוגיין צום דייטש אוּן בעטן ער זאָל אונז לאָזן איבערנעכטיקן. צוּ אונזער מזל איז דאָס געווען אַן אַלטער דאָקטאָר. זיין פרוי, פילנדיק שוין אַז די אַמעריקאַנער זענען פאַר דער טיר, האָט זי אונז דערלויבט איבערצונעכטיקן אין קאָרידאָר פון דער ווילע. זי האָט אונז אפילו געגעבן אַביסל וואַרעמס צוּ עסן, מיר האָבן איבערגענעכטיקט אויף דער פאַדלאָגע פון קאָרידאָר.

ענדלעך ! !

פֿאַרטאָג איז די אַלטע דייטשקע אַראָפּ צוּ אונז אוּן אונז אָנגעזאָגט די בשורה פון פרייהייט. מיר זענען אַרויסגעלאָפן פֿאַר דער טיר אוּן דערזען אונטן אויפן שאָסיי אַ לאַנגע רייע פון אַמעריקאַנישע טאַנקען.

צעטומלט פון גליק האָבן מיר זיך אַראָפּגעקוילערט אויף די שנייען פון באַרג אוּן זיך געווארפן פֿאַר די פיס פון אונזערע באַפרייער.

דערשראָקענע האָבן די אַמעריקאַנישע סאָלדאַטן געקוקט אויף די שוידערלעכע געשטאַלטן פון די האַלב־טויטע מענטשן וואָס האָבן זיי אַרומגערינגלט. זיי האָבן אונז באַגריסט מיט א „האו דו יו דו!״

אוּן מיר, נישט פֿאַרשטייענדיק די וועלט, האָבן אי־בערגעחזרט:

— „האו דו יו דו!״ — וויזנדיק דערביי מיט די פינגער אויפן מויל. ווייל מיר האָבן געמיינט אַז זיי פרעגן אונז צי מיר ווילן עסן.

עסן, עסן, עסן!

טראַגיקאָמישע סצענעס האָבן זיך אין יענעם טאָג אָפּ־געשפּילט אין שטעטל. אויסגעדאַרטע יידן, אָפּגערוסענע, אָפּ־געשליסענע האָבן זיך אַרומגעדרייט איבערן שטעטל אוּן געַ־שנאַרעט עסנוואַרג פון וועמען מען האָט נאָר געקענט. מען האָט אָנגעפּילט אַלע קעשענעס מיט עסן, אַנדערע האָבן אָנ־געפּילט די מלבושים מיט פֿאַרשידענע זאַכן אוּן צוגעבונדן מיט שטריק. יעדער האָט זיך נאָר געוואָלט באַוואָרענען קעגן הונגער.

כאָטש די אַמעריקאַנער האָבן אונז דערקלערט אַז מיר זענען פרייַ מענטשן, אַז ס׳האָט זיך ענדלעך געענדיקט די געשיכטע פון לאַגער אוּן שקלאַפֿערי, האָבן מיר דאָס נאָך לאַנג נישט געקענט באַגרייפן דעם גרויסן באַפרייט פון דעם וואָרט „פרייהייט״.

חיה טאָבע קאָטלאַזש / (לאס אַנדזשעלאס)

אַז דאך בין איך געבליבן לעבן

חיה טובה קוטלארז (לוס אנג׳לס). נשארה מן החורבן יחד עם בעלה ושתי בנותיה, האחת בת 3 חדשים והשניה בת 3 שנים. המשפחה הצליחה להסתיר קצת סחורה וכסף, והתחבאו בכפרים בין האיכרים. הם נחלצו כולם מהשריפה בעיירה, מהפצצות ומפעולות חיסול גרמניות. והדבר לא היה קל כלל וכלל. 5 שנים של לבטים, של מאבק בכל יום, בכל לילה, בכל שעה ובכל רגע למען הישאר בחיים, להילחם עם הגרמנים, עם האנטישמיים הפולניים, להיאבק עם הרעב, הזוהמה והלכלוך, עם מחלות מדבקות, סחטנות, ספקות ויאוש. כדי להתגבר על כל אלה זקוק היה יהודי לכסף, סבלנות, כוח התמדה, עקשנות, מקריות ומזל.

באשקה הקטנה בהיותה בת 3 שנים היתה כבר רועה בשדה. גולדה׳לה הפעוטה היתה עצבנית והוריה נאלצו להכותה, כדי להשתיקה, הם חשבו אפילו על משהו גרוע יותר, כי היא סיכנה את חיי כל המשפחה. אצל הכומר, טוב הלב, החזיקו את רכושם וכספם. הכומר היה מיעץ למשפחת קוטלארז לא לקחת אתם כסף רב ולא לגלות לאיכרים שאצלם הם מתחבאים כי יש להם כסף או רכוש. גם לאיכר הטוב ביותר, הסביר הכומר, קשה לעמוד בנסיון של כסף ; בשל כסף הם עלולים לרצוח.

הם חיו גם זמן מה עם 30 היהודים הנותרים מכמה אלפים במחנה העבודה קוריב. היו גם מריבות עם היודנרט" („מועצת היהודים"), עם המשטרה היהודית. הסדיסטים הנאציים מענים את היהודים. מצווים הם כמה יהודים לרוץ אחרי המכונית שלהם כ־5 ק״מ. וכן להוציא ממטותיהן בחורות צעירות ויפות ולהתעלס עמהן בצורה מגונה.

גם 30 היהודים ממחנה עבודה קוריב נהרגים כולם. חיה טובה עם בעלה ובנותיה מצליחים להיחלץ מן המיצר. „אַת תשארי כנוח בתיבה" לוחש באזנה נוצרי אחד שמסתירה.

יהודים אחדים ציוו לפני מותם כי אלה שיישארו בחיים יבואו לפחות לקברותיהם ויקראו לתוכם בקול רם, כי סופו של היטלר הגיע כבר...

לא פעם הרגישה חיה טובה בשנתה ובחלומותיה כי סכנה ממשמשת ובאה על משפחתה, כי הגרמנים מתקרבים לבונקר וכו׳ ע״י הניחושים האלה הצליחו חיה טובה ומשפחתה להינצל מדי פעם בפעם מידי הרוצחים.

כשחלתה גולדה׳לה, שהוחזקה זמן מה אצל איכר פולני בכפר מרוחק — מיד נגלה הדבר לאם חיה טובה בחלומה. לא פעם בשעת הרדיפות והרציחות, בשמעה איך אחיה היהודים נהרגים ע״י הגרמנים והפולנים, השתוקקה להסתלק מן המאבק ומן החיים כאחד, אולם רצונה העז להשאיר זכר יהודי מן החורבן המריץ אותה ברגעים הקשים ביותר להמשיך בהיאבקות.

כל משפחתה זכתה לראות איך שורפים גרמנים חיים בקוריב ואיך הם נקברים בידים מורמות, לאחר כניסת הרוסים. אולם גם או עדיין היו החיים היהודיים בסכנה, מחמת הפולנים, האנטישמיים שעינם היתה צרה בשארית הפליטה.

חיה־טובה נוסעת עם משפחתה ללובלין, אשר בה מתאספים שרידי החורבן. נפגשת היא עם אחיה נתנאל, הפרטיזן האמיץ אשר זכה להצטיינויות מטעם הסובייטים. הוא מספר לה כי ניצלה בת אחותה גולדה. לאחר זמן נאסר נתנאל ע״י הסובייטים. חיה־טובה עוזרת להוציא מידי נוצרי את הילדה היהודית סבצי צימרמן, שהוריה נרצחו. היא גם לוקחת אליה את גולדה׳לה פינקלשטיין, בת אחותה. הם רוצים לעלות ארצה, לשם עלה אחיה נתנאל הפרטיזן, ושם נמצא אחיה השני אריה, אולם היא נוסעת למשפחתו של בעלה לארצות הברית, לעיר לוס אנג׳לס.

HAYA TAUBE KOTLAR, *Los Angeles,* with her husband Hersh and her two dauhgters, one aged three years, the other three months. She succeeded in concealing some of their goods and money, and they hid themselves in the villages. Luckily they missed the town fire, the bombing and all the liquidation actions. But that did not make their life easy for them. For five years they struggled every day, every night, every hour, every moment to keep themselves alive, and to fight against the Germans, and the antisemitic Poles; against hunger, filth, typhoid, extortion and dispair. That required money, patience, strength, endurance, and sheer good luck.

At the age of three little Bashka was already a sheperdess in the fields. Goldele was nervous and her parents had to beat her, silence her and even think of worse things, because she endangered the lives of the others. A little money was hidden with a good town priest. He advised the Kotlar couple never to keep any money with them, and certainly not to show it to the peasants with whom they hid themselves, because it was hard for even the best peasants to withstand the temptation of money. They might murder them.

For some time they lived with the thirty Jewish survivors who remained out of several thousands in the Kurov labour camp. There were disputes with the Judenrat and Jewish Police. The sadistic Germans ordered dozens of Jews to run after their cars for five kilometres. They took pretty young girls out of bed and amused themselves with them in ugly fashions. Even the surviving thirty Jews in the Kurov camp were shot, but Haya Taube with her husband and children managed to escape and get away. "You will remain like Noah in the ark" said a Christian who concealed them. A few Jews said before they died that whoever remained alive should at least come to their graves and shout the news of Hitler's end when the time came.

More than once Haya Tauba dreamt in the middle of her sleep in an underground bunker that danger was approaching, that the Germans were on the way; and they saved themselves at the last moment. Little Goldele, who had been somewhere else for a time in a distant village with peasants, became ill. Her mother, Haya Taube, immediately sensed this in her dream. More than once when they were pursued and tormented and heard how the Jews hidden in the villages were being murdered by the Grmans and Poles alike, they wanted to give up the fight and were prepared to die; but the urge to leave at least a Jewish memory of the destruction sustained them in the most difficult moments. After the entry of the Russians they lived to see how several Germans in Kurov were buried alive with their hands up. Even then, after the entry of the Russians, their lives were still in danger from the antisemitic Poles, who were angry to find that a few Jews had managed to save themselves.

Haya Taube and her husband and children went to Lublin, where the survivors gathered together with the Jewish partisans from the forests. A daughter of her sister Henna had escaped with her brother Sana, the heroic partisan, who received Soviet medals, and was also arrested for a while by the Soviet representatives. Haya Taube helped in regaining, from a Kurov Christian, a girl whose parents had been shot. (The little girl is a close relation of Liftshe Weinreb). She adopted Goldele Finkelstein, her sister's daughter. They wanted to go to Israel, where Sana the partisan had already gone and where her other brother Arieh lived. But she went to join her husband's family in Los Angeles, California.

איך בין געבליבן לעבן מיט מיין מאַן און קינדער. די איינציק גאַנצע משפחה אין שטעטל קאָריוו. וועו עס איז אַרויס דער שרעקלעכער טויט־אורטייל אויף אַלע יידן אין פוילן, האָבן מיר געמיינט, אַז מען מיינט נאָר אונז, אָבער נאַכהער האָבן מיר געזען, אַז מען מיינט אַלע אייראָפּעאישע יידן.

חודש אב, 1939. יידן זענען געגאַנגען אין די גאַסן פון שטעטל, געקוקט אין הימל, געפילט עפעס דאַרף פון דאָרט קומען אַן אָנשיקעניש. דאָס איז אַזוי געווען מיטוואָך און דאָנערשטיק ביינאַכט. מיר האָבן אָנגעהויבן זיצן מענטשן וואָנדערן אויף די וועגן, אויף ראָוערן, צופוס, אויטאָס. מיר האָבן גערוווינט נישט ווייט פון שאָסיי. מיר זענען דאָ שוין נישט געשלאָפן עטלעכע נעכט. אַלץ אין הויז איז געווען פאַר־פאַקט אין אונזער קעלער. דאָס איז געווען דעם לעצטן דאָנער־שטיק פון זיין אונטער אַן אייגענעם דאַך. ביי אונז אין הויז איז דאָן געווען מיין שוויגער, אַן עלטערע פרוי פון עטלעכע זעכציק יאָר, מיין מאַן און צוויי קינדער. מיין גאָלדעלע איז דאָן אַלט געווען פיר און אַ האַלב יאָר, און אַ קליין פיצל קינד פון אַריבער 3 מאָנאַטן. איך אַליין בין דאָן געווען ווי אַ קליין קינד. איך האָב פונדעסטוועגן געטראַכט פלענער ווי אַזוי און וואָס צו טון. טאַקע דעם דאָנערשטיק ביינאַכט בין איך און מיין מאַן אַרויס פון דער טיר זענען ווי עס זעט אויס אין די גאַסן. עס איז געווען פינצטער, וויסט אויפן האָרץ. אַ גרויס געוויש האָט מען עהערט פון דעם פאָרעריי. די הייזער זענען נישט געווען באַלויכטן. די פאָליציי האָט בייטאָג געהאַט אַנ־געזאָגט נישט אַרויסצוווייזן קיין שיין אין דרויסן. מיר האָבן געהערט ווי צו די שכנים זענען געקומען מענטשן פון דעמבלין און פולאָוו. זיי האָבן דערציילט, אַז מען האָט ביי זיי שוין באָמבאַרדירט געוויסע ערטער. מענטשן פון דעמבלין זענען אַרויס קיין ריקע, האָט מען זיי אויסגעשאָסן פון די עראָפּ־לאַנען, מיט מאַשין־געווער, זיך ספעציעל צו זיי נידעריק אַ־ראָפּגעלאָזן און זיי אויסגעהרגעט. מיר זענען אַריין אין הויז און געזומען טראַכטן וואָס צו טון. מאָרגן איז פרייטיק, וו׳ זאָלן מיר גיין? מיר זענען שוין נישט געשלאָפן די נאַכט. געמאַכט אַ פעקל, און געזומען עפעס צוגרייטן פאַר די קינדער. אַ וועגעלע פאַרן קינד וו׳ צו שלאָפן. פאַרטאָג איז מיין מאַן הערש אַוועק אין דאָרף צו אַ פויער נאָך אַ פערד־און־וואָגן. אָבער קיין איין פויער האָט שוין דאָן נישט געוואָלט ריזיקירן זיך און זיין פערד. איך האָב אים שטאַרק אויסגעקוקט. די קינדער אָנגעטאָן, גרייט צו גיין וואָנדערן מיט אַ קינד פון 3 מאָנאַטן. איך האָב אויך געוואָלט וויסן וואָס עס הערט זיך אינדערהיים ביי מיין פאָטער. בין איך צוגעלאָפן. אין הויז פון מיין פאָטער זענען די צימערן געפאַקט פון אַנטלאָפענע מענטשן, קרובים. זאָג איך צו זיי:

— אַלע דאָרפן אַנטלויפן. אַרויס פון שטאָט.

מיין פאָטער איז אַרויס מיט מיר אויף דער שוועל אַ קוק טון אויף דער גאַס. זי איז שוואַרץ מיט מענטשן וואָס פאָרן, גייען און רייטן. מיין פאָטער פרעגט זיי:

— ווּהין פאָרט איר, יידן?

— מיר לאָזן זיך אין וועג, וו׳ די וועלט האָט נאָר אן עק וועלן מיר פאָרן. דאָ איז מער נישט קיין פלאַץ פאַר יידן.

דאָס זענען געווען, שיינט מיר, ראָדאָמער יידן. איך בין אַוועק צו מיין עלטערער שוועסטער, אויך ביי זיי איז פיל מיט מענטשן. זאָג איך צו מיין שוואָגער: שמואל, וואָס זענט איר נאָך אין הויז? די מענטשן אַנטלויפן אין דער וועלט

חייה טאָבע קאָטלאַזש
Chaya Toba Kotlar

אַריין און איר זיצט אייך אַזוי רואיק? דאָס איז געווען אַרום 7 אַזייגער אינדערפרי. בין איך נאָך צוגעלאָפן צו מיין פויער וואָס פלעגט מיט אונז פאָרן אויף די יאָרידים און פרעג אים צי מיין מאַן איז דאָרט ביי אים געווען, זאָגט ער: יאָ, ר׳איז אַוועק אַהיים. איך לויף צוריק אין מיין הויז. עס איז געווען שווער צו גיין, ווייל עס איז געווען ענג אין שטאָט פון מענטשן. וועו איך בין אַריין אין הויז איז מיין מאַן שוין געווען. ער האָט נישט קיין פערד־און־וואָגן, קיין איין פויער וויל נישט פאָרן. מיין יונגסטער ברודער סאָנע איז מיט אים מיטגעקומען. איך האָב געזומען דאָס קליינע קינד אויף דער האַנט און מיין מאַן האָט געזומען דאָס אַנדערע מיידעלע ביי זיין האַנט און מיין ברודער האָט געפירט דאָס וועגעלע מיט עפעס אַנטאָן פאַר די קינדער. עס איז געווען זייער שווער אַריבערצוגיין די גאַסן.

הערש קאָטלאַזש
Hersh Kotlar

איך בין געגאַנגען אוּן געווייַנט, שוין דאַן געפֿילט דעם גרויסן חורבן וואָס עס רוּקט זיך אונטער. מיר האָבן אויף דער גאַס באַגעגנט אַ גוטן פריינד, דאָס איז געווען הערשל קליידמאַן, פעסלס מאַן. זאָל כאָטש זיין נאָמען דערמאָנט ווערן. זאָגט מיין מאַן צו אים:

— זע, הערשל, ווי זי ווייַנט.

זאָגט ער צו אים:

— זי מעג ווייַנען. מיר פֿאַרשטייַען גאָרנישט אַלע וואָס עס גייט אַוף אונז.

די שוויגער האָט גערעטעוועט פון די שריפה — ס'טייטש־חומש אוּן עטלעכע מחזורים

מיר זענען ווייטער געגאַנגען איבער די פעלדער, נענטער צו אַ דאָרף. צו אַ באַקאַנטן פויער. מיר קומען אַריין, דאָרט איז שוין דאָ אַ האַלבע שטאָט מענטשן. איך בין געבליבן מיט די קינדער אוּן די מענער זענען צוריק אַוועק אין שטאָט. מען האָט דערהערט אַ רויש פון עראָפלאַנען. איך האַלט גראָד אַ טעפּעלע ביים מויל פון קליינעם קינד, הערט מען אַ דונער פון אַ באָמבע וואָס איז געפאַלן. איך בין פון שרעק אומגעפאַלן מיט די קינדער. שויבן זענען אַרויסגעפאַלן פון הויז. עס איז געווען אַ דריי קילאָמעטער פון שטאָט. דאָס איז געווען פרייטיק 12 אַזייגער. אין אַ צייט אַרום זענען געקומען מענטשן אוּן גזאָגט, אַז די גאַנצע שטאָט ברענט. עס זענען שוין דאָ אַסך קרבנות. מען האָט געקלאָגט, געוויינט. באַלד איז אַנגעקומען מיין מאַן מיט זיין מוטער. ער האָט געטראָגן דער מוטערס עטלעכע קליידער אוּן די שווי־גער האָט געטראָגן אין אַ קיבעל פון וואַסער עטלעכע מחזורים, איר טייטש־חומש אוּן איר טעגלעכן סידור צום דאַוונען. מיט דעם זענען זיי אַנגעקומען אין דאָרף, אַבי מיטן לעבן. שפּע־טער האָבן זיך באַוויזן מיין פאָטער, מיינע שוועסטערן מיט אַ קליין קינד, אוּן מיין ברודער סאַנע. מיר האָבן באַלד גע־נומען וואַנדערן, טאַקע מיט אַ שטעקן אין האַנט. עס איז געווען זייער שווער פאַר מיר צו גיין מיטן קינד אויף דער האַנט. אויפן וועג איז אַנגעקומען מאַניס לאָזערס זון מיט זיין אלטער מוטער, שרהלע לאָזערס. וועג ער האָט מיך דערזען, האָט ער געזאָגט:

— נאָדיר מיין שטעקן אוּן איך וועל פירן די מוטער ביי דער האַנט. מיטן שטעקן וועט דיר זיין גרינגער צו גיין.

ביי די מענער צוגענומען די שטיוול

אַזוי זענען מיר געגאַנגען צו אַ צווייט דאָרף. מיר האָבן געוואָלט זיין וואָס ווייטער, אָבער וער ווייסט ווו גוט איז? מיר זענען אַנגעקומען אין דאָרף אַריין צו אַ פויער ביינאַכט. זיך אַוועקגעלייגט אויף דער האַרטער ערד, צעבראָכענע, גלייך מיר וואָלטן שוין געוואַנדערט לאַנגע טעג. צומאָרגנס גאַנץ פרי האָט מען שוין געהערט די עראָפלאַנען פליען אוּן באָמ־באַרדירן אויף די דערפער, וועלדער, ווייל די גאַנצע פוילישע אַרמיי איז דורכגעלאָפן קאָריוו, געשטאַנען אין קאָריוער הויף. דערפאָר האָט קאָריוו געהאָט כמעט די ערשטע מפלה. דעמ־זעלבן טאָג האָט מען שטאַרק באָמבאַרדירט אַרום אונז וווּ מיר זענען געשטאַנען. די פויערים האָבן באַלד צעראַבירט וואָס מיר האָבן אַרויסגעבראַנגט. דאָס אַנטוון וואָס מיר האָבן אויסגעטאָן ביינאַכט האָט מען באַלד צוגענומען. מיין קליין קינד באַשעלע, וועג זי האָט זיך אויפגעווועקט אוּן איך האָב זי געדאַרפן אַנטון,

זע איך שוין נישט אירע קליידער. האָב איך זי איינגעהילט אין וואָס איך האָב געקענט. מען האָט ביי מענער צוגענומען די שטיוול אוּן זיי זענען געגאַנגען באַרוועס. מיין ברודער סאַנעס אַנטוּפּעכץ, וואָס האָט זיך אויך געפּונען ביים זעלבן פויער, האָט מען צוגענומען. אין זעלבן טאָג זענען אַנגעקומען פויערים פון אַנדערע דערפער אוּן געזאָגט, אַז מען טאָר נישט האָבן קיין יידן אין דאָרף, זאָלן זיי גיין ווייטער. האָבן מיר געגומען גיין ווייטער. די מאַסן האָבן זיך געדרוקט פון אַיין דאָרף אין צווייטן. דאָס איז געווען אין די ערשטע עטלעכע טעג. די פוילישע זעלנער זענען אַרומגעלאָפן הונגעריק, מיט מורא, דערשראָקענע. זיי האָבן געזאָגט, אַז מען שיסט אויס די זעלנער אין די פעלדער. ווי אַנגעשניטענע זאַנגען אַזוי ליגן זייערע זעלנער. מען באַמבאַרדירט שוין ווידער אוּן איך מוז זיך לייגן אונטער די קושאַקעס, מיטן פּיצל קינד אויסגעצויגן, אוּן זען ווי אַלץ אַרום ברענט. מיין הערש ליגט נישט ווייט פון מיר מיטן אַנדערן קינד, הויבט אַלע מאָל אויף דעם קאָפּ אוּן פרעגט צי מיר לעבן. אַ קאַלטער שווייס באַ־גיסט מיך. אַזוי עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד. ביינאַכט האָבן זיי נישט באַמבאַרדירט, האָט מען עפּעס וואָס געגעסן. קיין ברויט איז שוין דאָן נישט געווען.

כל נדרי אין אַ כאַטע. אַוועק קיין וואָנווילין

אין עטלעכע טעג אַרום זענען די טייוולאַנים אַריינגע־קומען. די לופט האָט באַלד געשמעקט מיט גהינום פאַרן ייד. מענטשן זענען געלאָפן ווי די אויגן האָבן געטראָגן. דאָס יונג־ווארג האָט זיך באַלד אַנגעהויבן לאָזן אויפן וועג, פון די דערפער, קיין רוסלאַנד. יום־כיפור האָבן מיר שוין געדאַוונט אין דאָרף, צונויפגערופן אַ מנין יידן. אַ גוי האָט געגעבן אַ קליין צימערל צום דאַוונען. די גאַנצע שטאָט איז פאַר־ברענט, אויך די שייַנע, הערלעכע שול, דאָס בית־המדרש, אויך די ספר־תורות. די יידן האָבן שוין מורא צו גיין אין שטאָט, זיך צו וויַיזן פאַר אַ דייטש. די קריסטן זענען געקומען אין דאָרף אוּן געזאָגט, אַז די דייטשן ראַבירן די יידישע קעלערס. ווו יידן האָבן נאָר געהאַט עפּעס באַגראָבן, זענען געקומען פאַראָבקעס פון קאָריוער הויף אוּן אַנגעוויזן ווו עפּעס ליגט. זיי צוזאַמען מיט די דייטשן האָבן צעראַבירט ווו נאָר זיי האָבן עפּעס געפונען. זענען יידן געגאַנגען אין האַלבער נאַכט אוּן עפּעס אַרויסגענומען, אויב זיי האָבן נאָר געקאָנט. מיין מאַן, פאָטער אוּן מיין ברודער זענען אויך ביינאַכט צוגעגאַנגען צו אונזער קעלער זענען אפשר דאָך איז נישט אַלץ פאַרברענט. דאָן האָט מיין מאַן געזען ווי שקצים קומען אַן מיט דייטשן אוּן וויַיזן אויף אונזער קעלער. זיי זענען צוגעגאַנגען אָבער נישט געטראָפן וו׳ אַזוי אַריינצוגיין. צומאָרגנס האָבן מיין מאַן אוּן פאָטער באַשטעלט פויערים, ביינאַכט צוגעגאַנגען אוּן וואָס זיי האָבן באַווּזן אַרויסצונעמען האָבן זיי געברענגט צוריק אין דאָרף. אָבער מיר האָבן מורא געהאַט צו זיין אין דאָרף מיט צווייערליי שונאים. מיט די פויערים אוּן נאצים. זענען מיר אַוועק אין אַ שטעטל וואָנוואָליץ. מיר האָבן באַקומען אַ שטיבל ביים שוחט פון שטאָט. אין דער זעלבער צייט זענען די דייטשן שוין אַריין אין די דערפער, געזוכט יידן, געכאַפט אויף אַרבעט. מיין פאָטער אוּן מיין ברודער, אַן די שטיוול, זענען באַרוועסט געקומען צו גיין פון דאָרף קיין וואָנווילין. דאָרט האָבן זיי באַקומען אַ שטיבל דורך יאַנקל סרולקע רימערס — ביי אַ ייד אַ וואַסער־טרעגער. אין וואָנווילין האָבן

זיך שוין געפונען אַ האַלב שטעטל קאָריוואר יידן. סוכות בייגאַנצן האָט מען נאָך געבענטשט ליכט אין דער סוכה. דער שוחט מיט זיין משפחה האָט נאָך געפראָוועט דעם יום־טוב ווי גאָט האָט געבאָטן. מיר האָבן אַביסל צוריק אויפגעלעבט. דאָ האָט מען נאָך אַ צייט געזונן מאָכן שבת, גיין דאָוונענן, האַנדלען צוביסלעך, כאָטש שוין מיט שרעק.

טייל משפחה אַווענק קיין רוסלאַנד

קאָריוו איז געווען פאַרברענט. נאָר יידל הערש לייבישעס איז געבליבן מיט אַ שטיקל מויער. האָט ער דאָרט געלעבט מיט זיין משפחה. אויך יאַנקל פיינשמידט אויפן נאָווי־רינעק, דאָרט איז אויך עפעס געבליבן אַשטיקל הייזקע אוּן עטלעכע קעלערס, זענען מענטשן געווען אין זיי.

עס איז אַנגעפאַלן אַ שווערער ווינטער. יידן זענען זיך צעפאָרן אַרום אין שטעט אוּן שטעטלעך. די קינדער צו פאַמיליעס, ווו נאָר אייגער האָט נאָר וועמען געהאָט. יאַנקל ווייניריב איז אַוועק מיט זיין משפחה צו זיין טאָכטער. עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ מורא אַרויסצופאָרן אוּן אַרויסצוגיין. יעדן טאָג נייע גזרות. כאָפן יידן, שלאָגן יידן, שניידן בערד. מענער, מען זוכט נאָר מענער, כאָטש מאָך זיי אַלע פאָר פרויען. אין שטעטל וואָנווילין האָט מען געזאָגט, אַז דאָ איז אַ גן־עדן. מען האָנדלט אַביסל, מען קריגט אַלץ. מען פאַרקויפט אין געהיים אַ שטיקל סחורה אוּן מען לעבט. אין גרויסע שטעט ווי ווארשע איז געווען שלעכט. מען האָט זיך דאָרט לענגער געשלאָגן, מער באָמבאַרדירט, מענטשן זענען געפאַלן אָסך. זיי האָבן שוין געבעטן די דייטשן זאָלן אַריין, אַבי עס זאָל זיך שוין אָפשטעלן דאָס באָמבאַרדירן. קיין עסן איז דאָרטן נישט געווען. מענטשן זענען געפאַלן פון הונגער. ווען די דייטשן זענען אַריין, האָבן אָבער די מענטשן אָנגעהויבן לויפן אויך פון וואַרשע. יונגווארג איז געלאָפן קיין רוסלאַנד. אויך מיין ברודער חיים איז דעמאָלט געווען אין וואַרשע .איז ער געקומען קיין וואָנווילין, געזונט מיין פאָטער, צוויי פאַרהייראָטע שוועסטערן מיט 2 קליינע קינדער, אוּן אַ דריטע פאַרהיראָטע שוועסטער, חוהלע, מיין יונגסטן ברודער סאָנע, אַ קוזינקע מיט איר פאַמיליע, רבקה ישעיה יוספס טאָכטער מיט 6 קינדער, מען האָט שטיל געזומען אַ בעל־עגלה, ס׳איז געווען ווינטער אין אַ גרויסן פראָסט, אוּן מען איז געפאָרן צו דער רוסישער גרענעץ.

מיין מאַן אוּן קינדער זענען געגאַנגען מיט זיי אַשטיקל וועגס, צעקושט זיך, געזעגנט. איך האָב געטראַכט: ווער ווייסט צי מיר וועלן זיך נאָך אַמאָל זען. יענעם טאָג האָב איך געזומען די ווינזוג ווּ מיין פאָטער האָט געווינט. ביים שוחט האָבן מיר איבערגעלאָזט די סחורה פאַרמויערט אין אַ קעלער. מען האָט שוין דאָן יעדן טאָג ראַבירט אוּן צוגעזומען יידישע פראָצע, אַנגעהאָרעוועטע פאַרמעגנס.

מעו פויקט אין שטאָט: נייע גזירות

מען כאָפט צו אַרבעט, מען טאָר אפילו נישט אַרויסגיין אין פאַל וועט מען דאָרף אַ דאָקטאָר. מען קען נאָר שרייען צו גאָט. ביינאַכט לויפן אַ־וּם די דייטשן, נעמען אַרויס פון די הייזער אוּן פאַרשיקן.

דער זומער איז געקומען. פון גאָס האָט מען דערהערט אַ פויקערייַ. אַן אַלטער פויער איז געשטאַנען מיט אַ פויק, געקלאַפט אוּן גערופן אויף פוילישּ:

— אַלע יידן מוזן גיין צו דער אַרבעט! ווער עס וועט נישט גיין אוּן מען וועט אים טרעפן אין הויז, וועט מען אים שיסן!

דאָס גאַנצע שטעטל מענער זענען אַרויס אינמיטן מאַרק. עטלעכע דייטשן, מיט ביקסן אויף די אַקסלען, האָבן צעשיקט די יידן אויף שוואַרצער אַרבעט אויסער דער שטאָט, אויף אַקן שטיינער, אַרבעטן אין פעלד. מ׳האָט זיי בייַ דער אַרבעט געקאָפעט אוּן געשלאָגן. געהייסן לויפן פון די בערג. ווער עס איז נאָר עפעס נישט געפעלן געווארן, דעם האָבן זיי דערהרגעט. די פרויען זענען אינדערהיים אויסגעגאַנגען פון שרעק, געוואָלט שוין דערלעבן צו זען צוריק דעם מאַן לעבעדיק. אַו מען איז שוין צוריקגעקומען ביינאַכט פון דער אַרבעט, איז מען נאָך נישט געווען זיכער מיט דער נאַכט אויך. מ׳האָט זיך צוגעהערט צו יעדן רויש פון גאָס, יעדן ריי־, מ׳האָט כסדר געציטערט. די טריט פון דייטשישע שטיוול האָבן געלעכערט אוּנזערע הערצער.

אַזוי האָבן מיר געלעבט מאַנאַטן לאַנג: כאָפן, קלאַפן, שלאָגן, טרייבן יידן פון איין שטאָט אין דער צווייטער. די ערשטע כפרה איז געווען פוליוו (פיליוו). די שטאָט איז דווקא נישט געווען אינגאַנצן פאַרברענט, אַזוי, אַז אַלע יידן זענען געווען אויפן אָרט, זענען ביינאַכט באַפאַלן די דייטשן, זיי אַרויסגעטריבן האַלב־נאַקעטע אויף דער גאָס, געשלאָגן זיי מיט נאַהייקעס. זיי האָבן זיך אויסגעשטעלט אין צוויי רייען אוּן די יידן האָבן געמוזט אַדורכגיין די ב־אַנד. יעדער מער־דער האָט געגעבן אַ ריס, אַ קלאַפּ. וואָס נאָר ער האָט געוואָלט. פון וואָס ער האָט בעסער פאַרגעניגן געהאַט. זיי האָבן געזאָגט צו די יידן, אַז זיי האָבן דאָס רעכט אַלץ צו טון, אפילו הרגענען ווי די הינט. די יידן זענען געקומען צעשלאָגענע, צעראַבירטע. ווו די אויגן האָבן נאָר געטראָגן איז מען אַוועק. די מערהייט איז טאָקע געקומען קיין וואָנווילין ווו מיר זענען געווען, ווייל דאָס ארט האָט געשמט פאַר מער רויאיק, ווי אַנדערע שטעט, דאָ איז געווען אַ שרייבער, אַ דייטש פון פוילן, קיינער האָט אים נישט געקענט. ער האָט די ערשטע צייט אַביסל אָפגעהאַלטן די אַנגעקומענע מערדער פון די רדיפות איבער יידן. עס האָט אים נישט געפאַסט, ווייל ער האָט פריער גוט געלעבט מיט די יידן. דאָס איז אַלץ געווען אין 1940. אין 1941 האָבן די דייטשן גערופן די אַנגעזעענע יידן פון שטאָט, אוּן געהייסן מאָכן אַ יודנראַט. האָט זיך אַנגעהויבן אַ ניי גהינום. מ׳האָט געקריגן צוגעשיקט יעדן טאָג אַ צעטל וויפל יידן מען דאָרף שיקן צו דער אַרבעט. האָט זיך געמאַכט ערגער פאַר די וועלכע זענען געווען היימלאָז. מען האָט זיי געזומען צו דער אַרבעט, אַרויסגעשיקט ווייט פון שטאָט. מען האָט געדאַרפן האָבן פראָטעקציע. אויב ס׳האָט זיך ווער אויסבאַהאַלטן, האָט מען די פאַמיליע זיינע אַרויסגעשיקט פון שטעטל, צוריק אין זיין אייגן שטעטל.

אין אַ געווישן טאָג האָט דער בירגערמייסטער צונויפגערופן די יידן אוּן געהאַלטן פאַר זיי אַ רעדע. דעמאָלט בין איך מיט די קינדער אוּן שוויגער געווען אַליין. מיין מאַן איז געווען אַוועק אין קאָריוו. אַלע יידן, פרויען אוּן קינדער זענען געווארן צונויפגערופן. דער בירגערמייסטער האָט געמאָלדן:

— אַלע אַריינגעקומענע יידן מוזן צוריק אַוועק אין זייערע שטעטלעך במשך עטלעכע טעג.

נאָך גזרות: יידן טאָרן נישט האַנדלען, נישט האָבן קיין סחורה. איז געווארן אַ בהלה. מיר האָבן געהאָט אונזער שניט־

סחורה אין אַ קעלער טאָקע ביים שוחט ווו מיר האָבן פריער געווווינט. אַ העלפט סחורה האָבן מיר פאַרמויערט אוּן אַ העלפט האָבן מיר פאַרפאַקט אין זעק. מען האָט אונז געמסרט. זיי האָבן צוגעפירט די דייטשן צום קעלער אוּן אַרויסגענומען די סחורה וואָס איז געלעגן נישט־פאַרמויערט. זיי האָבן געזוכט דעם אייגנטימער. קיינער האָט זיך נישט אָנגערופן. איך האָב געווווסט, אַז עס דראָט אַ שוועכע שטראָף. עס איז געווארן ביטער אין מויל. פוּן שטאָט מוז איך אַרויס, די סחורה האָט מען צוגענומען. דאָס איז נאָך אַלץ ווייניק. קומט מען מיר זאָגן, אַז דער שוחט מוז אַרויס פוּן זיין הויז, ווייל דאָס באַלאָנגט נישט צו אים. נאָר צו אַ קריסט אוּן זיי מוזן עס פאַרלאָזן שוין די טעג. איך האָב דאָרט געהאָט ס׳רעשט ביסל פאַרמעגן צום לעבן. מיין הערש איז נאָך אַלץ נישטאָ צוריק. איך שיק איבער דורך אַ קריסט אַ ידיעה צו מיין מאַן, אַז ער זאָל שיקן אַ פויער פוּן דאָרט, כדי איך זאָל קענען ביינאַכט אַרויסנעמען די סחורה פוּן דאָרט. דאָס דאָרף מען טוּען אין מיטן נאַכט, ווייל נישט ווייט פוּן דאָרט ווווינט טאָקע דער בירגערמייסטער פוּן שטאָט. אויך געפינען זיך דאָרט די קאָשארן פוּן די דייטשן. זיי שטייען אויף דער וואַך, אַ גאַנצע נאַכט. איך אַבסטרווויר אוּן זע, אַז עס איז אוממעגלעך, אַז ביינאַכט זאָל אַ פוּר דאָ קענען צוקומען אוּן פאַרנעמען די סחורה. לויף איך אַרויס אונטערוועגנס, כ׳פאַרשטיי אַז עס דאָרף אָנקומען דער צוגעשיקטער פויער. ער קומט טאָקע אָן. זאָג איך אים אַז ער זאָל צוריקפאָרן אַהיים, ווייל עס איז אוממעגלעך דאָס דורכצופירן. איך גיי צוריק אַריין צום שוחט. מיר באַראַטן זיך אוּן באַשליסן, אַז קודם־כל זאָל איך איבערטראָגן די סחורה ווו איך ווּיסן איצט. אין מיטן נאַכט האָבן מיר, אַ 6 מענטשן, איבערגעטראָגן די סחורה. עטלעכע טעג שפעטער האָט מען מיר צוגעשיקט אַ מעלדונג אַז איך מוז פאַרלאָזן דאָס שטעטל. האָב איך מיין מאַן גלייך באַפוילן קיין קאָריוו, ער איז געווען ביי אונזער פערל שלמהס טאָכטער. זיי האָבן געווווינט אין שלמהס אַ קעלער. האָט ער אין מיטן נאַכט אַרויסגעשיקט אַ פויער. ער איז געשטאַנען הינטער דער שטאָט, אוּן מיין הירשס אַ שוועסטער איז מיטגעקומען, אַריין פאַרטאָג אין שטאָט, אוּן אַרויפגעשריגן צו מיר. איך בין סיי ווי נישט געשלאָפן. ווי איך האָב נאָר דערהערט רופן, האָב איך געכאַפט די קינדער פאַרשלאָפענערהייט אוּן אַרויס. מיין מאַנס ברודער דוד, האָט געווווינט אין אַ דאָרף פאָליכאָוו, נעבן דעמבע, האָט ער אונז אַרויסגענומען צו זיך אין דאָרף. דאָרט זענען מיר געווען עטלעכע וואָכן. יעדן טאָג זענען געקומען דייטשן אין וואַלד זוכן ביי פויערים האָלץ וואָס זיי נעמען אין וואַלד. וועו זיי האָבן געטראָפן פריש האָלץ, וואָס מען האָט געמוען אין וואַלד, האָבן זיי די פויערים געשלאָגן מיט די גומענע נאַהייקעס. אין אַ געוויסער נאַכט וועו מיר זענען געשלאָפן, זענען די שקצים פוּן דאָרף צוגעקומען אוּן אויסגעהאַקט די שויבן אוּן די וויטרינעס. דאָס גלאָז איז אַריין צו אונז אין די בעטן אוּן צעקאַליעטשעט די קינדער. ווו גייט מען איצט ווייטער? מיר האָבן שוין מורא צו זיין אין דעם דאָרף. זענען מיר גלייך אינדערפרי צוריק קיין קאָריוו, צו וועלוול גינזבורג. ער האָט געווווינט מיט שמואל כאַניסמאַנען אויפן פעלד, ביי דער גמינע אין אַ הויז. דער צוטריט אונזערער צו זיי איז געווען דערפאָר, ווייל אַ ווינטער פריער זענען זיי געשטאַנען ביי אונז אַ פאָר וואָכן, עס זענען אָנגעקומען קיין קאָריוו מאָדנע מערדער, „שטורמאָוצעס". זיי האָבן אַרויס־

געגומען מענטשן אין האַלבער נאַכט, געוואָרפן זיי אין שניי אוּן געשלאָגן ביז צום טויט. דאָן זענען געווען אין קאָריוו אפשר אַ 10 יידן אינגאַנצן. אונזער יעקב־לייזער איז, דאַכט זיך, געווען אַ קרבן פוּן דידאָזיקע שלעגערס. ער איז נאָכן שלאָגן געשטאָרבן אין לובלין. שמואל אוּן וועלוול זענען דעם שרעקלעכן ווינטער געקומען אין וואָנווילין. זיי האָבן נישט געהאַט ווו צו זיין. אויך משה ניימאַרקן האָט מיין הערש באַגעגנט אַ פאַרנאַכט אוּן אַרייגענגעמען צו אונז אין הויז. דאָס איז אַלץ געווען דעם ערשטן ווינטער פוּן קריג. אין אַ געוויסן שבת איז הערש געווען אין גאָס אין וואָנווילין. האָט מען געזאָגט אַז די מערדער פוּן קאָריוו זענען געקומען אין בית־המדרש. זענען אַלע יידן אַרויס פוּן שטאָט. אָבער מיין הערש איז אַריין אין שטוב. ביי אונז איז דאָן געווען מאָניס לאָזערס. אין בית־המדרש האָבן זיי געשלאָגן מיט טויט־קלעפ ווער עס איז נאָר געווען, אויך דעם רב פוּן וואָנווילין, — אַ ייד אַ תלמיד־חכם, אַ צדיק. די באַנדיטן האָבן אים אָפּ־געשניטן די שניי־ווייסע, לאָנגע באָרד, איינגעשניטן מיט דער גאָמבע. ער איז געלעגן שפעטער לאָנגע וואָכן אין בעט. וואָס ווייטער איז געוואָרן אַלץ ערגער. מיר זענען דאָן געווען ביי שמואלן עטלעכע טעג. דאָס איז געווען אין יאָר 1940.

צוריק קיין קאָריוו. אין אַ קעלער, אַבי אינדערהיים...

מען האָט אָנגעהויבן כאַפן מענער, מאַכן לאָגערן אוּן אַוועקשיקן. מיר זענען געשלאָפן ביינאַכט אויף דער פאָדלאָגע מיט די קינדער. מיר האָבן דערהערט אינדרויסן געשרייען. מיין הערש אַ מומע, אסתר, ישראל יעקבס ווייב, שרייט:

— הערש, אַנטלויף!

הערש, שמואל, וועלוול אוּן זייערע זין זענען קוים אַרויס מיטן לעבן, אַריין ערגען אין די קזשאַקעס. אונזער יחזקאל שלמהס איז דאָן געהאַט געקומען פוּן לובלין, האָט מען אים אויך געכאַפט אוּן פאַרשיקט, איך ווייס נישט וואָהין. שפעטער, פאַרנאַכט־צו, זענען צוריקגעקומען עטלעכע מענער, אויך לייבל שוחט איז אַריינגקומען. ער איז געווען באַהאַלטן. ער מיט זיין משפחה האָבן געלעבט אין שלום רב׳ס קעלער. איך בין געזעסן ביי שמואלן אין הויז אוּן נישט געווווסט וואָס עס איז געוואָרן מיט הערשן. אַלע זענען צוריקגעקומען, נאָר משהלע וועלוולס (גינזבורג) האָבן זיי געכאַפט. צומאָרגנס איז הערש צוריקגעקומען. ער האָט דערציילט, אַז ער איז אַוועק אין אַ דאָרף סימיוו אוּן אַריין אין אַ סטאַדאָלע פוּן היי. דאָרט האָט אַר דערהערט אַ קול פוּן משה בלומעלס. ער איז שוין דאָרט געווען באַ־האַלטן. זענען זיי שוין געווען צוזאַמען אַ טאָג אוּן אַ נאַכט. מיר האָבן אָנגעהויבן צוריקגיין קיין וואָנווילין, ווייל דאָרט איז געווארן רויאיקער. מיר האָבן אַרויסגעראָטעוועט אַביסל סחורה קיין קאָריוו, ווייל מיר האָבן געזען אַז מ׳הייבט אַן צוריקקומען קיין קאָריוו, זיך „איינאַרדענען" אין אַ קעלער, צוריק אויפשטעלן אַ שטיקל הייזקע. מיר וועלן אויך צוריק קיין קאָריוו. עס האָט געשמעקט די היים — כאָטש פאַרבראָנט, פאַרבראָטן, מיט זייער ווייניק יידן. מיר האָבן אַריבערגע־טראָגן, אונטער אונזערע קליידער, אויפן נאַקעטן לייב, שטיק־לעך סחורה, געגאָנגען צופוס 12 קילאָמעטער אַהין אוּן צוריק. מיר האָבן איבערגעלאָזט צובויסלעך ביים גלח פוּן שטאָט, ביי אַנדערע קריסטן. אַזוי האָט עס געדויערט עטלעכע וואָכן. מיר האָבן באַשטימט אויפצושטעלן אַ הייזקע דאָרט ווו מיר האָבן געווווינט פריער, ווו עס איז פאַרבראָנט געוואָרן. זענען מיר

אַרויס אין אַ דאָרף, געקויפט אַ שטאָל, פאַרשטענדלעך דאָס געהילץ. מען האָט אַלץ אויסגעאַרבעט אין דאָרף, ווייל אין שטאָט האָט מען נישט געטאָרט וויסן, אַז מען גייט אויפשטעלן אַ הויז. מ׳האָט אין שטאָט נישט געלאָזט בויען, נאָר ווו מיר האָבן געווויינט האָט דאָן אויסגעזען ווי נישט אין שטאָט. וועו דאָס געהילץ איז געווען פאַרטיק האָט מען גענומען אַ 10 פויערים אוז מען האָט דאָס געהילץ אין איינמאָל געבראַנגט אוז אַוועקגעלייגט. מיר האָבן געקראָגן אַ דערלויבעניש פון סאָל־טיס פון שטאָט. די קריסטן האָבן אונז אָנגעקוקט ווי משוגע. זיי האָבן געווויסט אוז געפילט, אַז מיר האָבן דאָרט מער נישט קיין פלאָץ. אָבער עס זענען געווען קלאָנגען, אַז רוסלאַנד וועט די דייטשן מער נישט לאָזן גיין. אין דער זעלבער צייט האָב איך באַקומען בריוו פון מיין משפחה אין אוקראַינע, אַז זיי ווילן צוריקקומען. מיר האָבן זיי אַלע אָפגערעדט פון צוריקקומען. מיר האָבן געזען, אַז עס איז ביטער אוז חושך ביי די נאַציס. איך האָב געשריבן צו מיין פאָטער, אַז איך שטעל אַ הויז, האָבן זיי געמיינט, אַז ביי אונז איז די לאַגע גוט. איך האָב דאָס אויף מיין געוויסן, אפשר וואָלטן זיי זיך אין פוילן געווען גערעטעוועט. אָבער וועו ווייסט? וועו מיר האָבן שוין אויפגעבויט דאָס הויז, איז געוואָרן עטוואָס גרינ־גער, ווייל צו וואַלגערן זיך מיט קליינע קינדער איז געווען זייער ביטער. יעצט זענען מיר שוין מיט די קינדערלעך אונטער אַ דאַך צוזאַמען מיט מיין מאַנס מוטער. מיר האָבן איין צימער. פאַרשטענדלעך, אַז מען האָט נישט אַלץ באַקומען אַזוי שנעל, אַ צייט לאַנג האָבן מיר געווויינט אַן טירן אוז אַן פענצטער.

די יודנראַטלער האָב געהאָט משרתים...

מיט דער צייט האָט זיך געשאַפן אין קאָריוו אַ יודנראַט. דער עולם איז געוואָרן גרעסער. עס איז געבליבן די מויער פון ר׳ יאַנקל ווינריבּ אוז שמחלה שאולס. די גאַס איז געווען — עטלעכע קליינע הייזלעך. אין יאַנקל ווינריבּס מויערן האָט געווויינט יצחק פון דער טשיניע. ער האָט געהאַט מרים חיים ניסנבוימס טאָכטער פאַר אַ פרוי. מיט זיי איז געווען איר שוועסטער לאה. דער יודנראַט איז געווען אין דער אַנדערער וואַנט ביי שמחהלע שאולס. איך געדענק נאָר דודל אוז יצחקל, זיי האָבן דאָרט ערגעץ אויך געווויינט. דער יודן־ראַט איז באַשטאַנען פון 6 יידן וועלכע האָבן געאַרבעט, ער־פירט דאָס שטעטל ביים קאָפּ. עטלעכע יידן האָבן אין עהיים מיטגעאַרבעט. אַזעלכע האָבן געקענט געבן אַ גוטע עצה וווּ אוז ביי וועמען צו נעמען מער געלט אוז וועמען מער שיקן צו דער אַרבעט אוז וועמען פאַרשיקן וועו די דייטשן קומען אוז דאַרפן מענטשן. איך געדענק וועו מיר האָבן געשטעלט דאָס וויז, בין איך אין אַ פראָסטיקן טאָג געזעסן אינעווייניק, נאָר אַן פענצטער, קאַלט, נישט באַהייצט. הערש איז נישט געווען אין הויז. ער איז געווען אין אַ דאָרף. געגאַנגען פאַרקויפן עפעס, כדי צו ברענגען עפעס שפייז אין הויז אַריין. אין שטוב האָב איך דעמאָלט נישט געהאָט קיין געלט. קומען צו מיר אַריין צוויי יידן, איינער איז געווען אַ יונגערמאַן, אַנגעטאָן גלייך עס וואָלט גאָרנישט קיין ביטערניש געווען פאַר אונז, אוז אַ יינגל. ער איז, מיין איך, געווען דער שרייבער ביי זיי. געווען אַמאָל מיין אריהס אַ גוטער חבר. ס׳איז מיטגעקומען אויך אַ הויכער דייטש מיט אַ הילכיק געשריי, אוז זיי מיט אַ געלעכ־טער. איך אַ דערשראָקענע, דערזעענדיק די געסט (די קינדער זענען געלעגן אין בעט) זאָג איך צו זיי:

— וואָס פאַרלאַנגט איר?

זאָגן זיי אוז לאַכן, אַז איך מוז שוין די מינוט געבן 100 זלאָטעס. איך פ־ע־ג פאַרוואָס, זאָגן זיי, ווייל איך בין זיי נישט געקומען מעלדן אַז איך שטעל אַ הויז. זאָג איך צו זיי אוז בעט ביי די יידן:

— מיין הערש איז איצט נישטאָ, איך בין אַליין.

זאָגן זיי, אַז זיי נעמען אַראָפּ די טירן. איך בעט זיך ביי זיי, אַז עס איז אַזאַ פראָסט אין דרויסן, אָבער זיי נעמען זיי גלייך אַראָפּ. דער צווייטער ייד וואָס איז געקומען מיט זיי, איז אויך געווען אַ באַקאַנטער, אַמאָל געגעסן, געטרונקען און צוזאַמען פאַרברענגט, אָבער איצט געדענקט ער גאָרנישט. אפשר אַרט עס אים בכלל גאָרנישט, גלייך ער וואָלט שוין געווען איינער פון זיי. זיי נעמען אַראָפּ די טירן אוז גייען אַריוס. איך לויף זיי נאָך אוז בעט, מיר וועלן דאָך געפרוירן וווערן ביי־נאַכט, אָבער דער דייטש דרייט זיך אויס אוז הייבט מיר אַן נאָכצוואַרפן שטיינער.

די רייכע האָבן זיך אָפּגעקויפט... יידישע פאָליציאַנטן...

איין טאָג איז געווען פינצטערער ווי דער צווייטער. ע־לעבט האָט מען פון דעם וואָס מען האָט נאָך געהאָט עפעס סחורה אוז אין געהיים געטוישט ביי אַ פויער פאַר אַביסל קאַרטאָפל, צוקער, מעל. אָבער נישט לאַנג איז דאָס אָנגע־גאַנגען. עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַ יייד טאָר נישט אַרויס־גיין פון שטאָט. וועמען מען וועט טרעפן הינטער דער שטאָט, וועט מען דערשיסן. מאָטע גלעזער איז געגאַנגען פון דאָרף, האָט מען אים געשאָסן. דער יודנראַט האָט געמאַכט אַ צעטל פון אַביסל ייננגווארג, אויך שלמה מרדכי קאָראָנע, געווען אַ יייד פון עטלעכע זעכציק, אויך אים האָט מען געשיקט צוזאַמען מיט די יונגע. שלמה מרדכי קאָראָנע, מיין פעטער, איז געווען שטענדיק אַ פאַרחלומטער יייד, אַ פאַרשלאָפענער. האָט מען אים גענומען מיט דער חברה. אַלע האָבן פון אים חוזק געמאַכט. וועו זיי האָבן אים גענומען צו די אוקראינער, פאָלקס־דייטשן, האָבן זיי אים דעם טויט געמאַכט, דערהרגעט צוביסלעך. מען האָט אַלץ געזען אוז געמוזט מאַכן אַ שווייג. זיין טאָכטער אוז וויב זענען געגאַנגען צום יודנראַט, ג־ע־ווינט אוז געשריגן, האָבן יענע פון איר געשפעט אוז געלאַכט. דאָס יונגווארג איז דאָן צוריקגעקומען, נאָר שלמה מרדכי איז געווען דער קרבן. די רייכע האָבן זיך נאָך אָפּגעקויפט מיט געלט. דאָן האָט מען אויך געשאָפן יידישע פאָליציי. האָבן זיך אַליין אַרויסגעשטעלט יידישע יינגלעך. זיי האָבן זיך אָנגעטאָן אַ ספעציעל אָנטויעכץ, מיט שטעקעלעך אָדער נאַהייקעס אין די הענט. אַזוי זענען זיי געגאַנגען אויספירן די אַרבעט. וועו די דייטשן זענען געקומען מיט אַ באַפעל צום יודנראַט נאָך יידן, האָבן זיי זיך געלאָזט אין גאָס אוז געכאַפט יידן, זיי באפוילן מיטצוגיין, געשלאָגן אוז געשלעפט אין קאָזע אַריין. צו אַנדערע האָבן זיי מיטגענומען פוילישע פאָליציי, אָדער אַ דייטש. אַמאָל איז די שוויגער קראַנק געוואָרן אוז מיר האָבן געדאַרפן האָבן געלט. שטיי איך אַזוי מיט הערשן, אַ פאַר קריסטן אין שטוב, אוז פאַרקויף זיי אַ שטיקל סחורה. קומט אַריין אַ יידישער פאָליציאַנט מיט אַ דייטש. איך זאָג דעם יייד אַז ער מאַכט מיך אומגליקלעך, זאָגט יענער צום דייטש:

— נעם איר מאַן, ער קאָן גוט אַרבעטן.

האָט מען אים גענומען אין וואַלד צו גראָבן, צו האָקן שטיינער. דאָרטן האָט ער זיך אַנגעזען צרות. קליינע, שוואַכע

מענטשלעך טראָגן אומנאָטירלעכע שוועכע משאות. הערש האָט דאָרט געטראָפן דוד מעכלס אַ זון. אַ שוואָך מענטשל. האָט אים הערש געמוזט העלפן. וועז דער דייטש האָט נישט געוזן, האָט ער פון אים געכאָפט די קוישן זאָמד. אַנדערש וואָלט יענער נישט געוואָלט אַהיימגעקומען לעבעדיק. אויף ביינאַכט זענען זיי אָפגעלאָזט געוואָרן אַהיים. ער דערציילט:

— אָפגעלאָזט, גרייט ער זיך צוּ גיין אַהיים. קומט צוּ אַ דייטש, גיט אים אַ פּאָטש אין פּנים אוּן שרייט צוּ אים פּאַרוואָס ער גריסט זיך נישט. נעמט ער אַראָפּ דאָס היטל אוּן גריסט זיך צוּ אים. גיט דער דייטש אַ געשריי אוּן דער־לאַנגט אים נאָך אַמאָל אַ פּאָטש:

„דוּ ביזט נישט מיין פריינד וואָס דוּ גריסט זיך צוּ מיר?"

דייטשישע געמיינקייט שטעקט אָן אויך אייניקע יידן...

אין 1940 האָבן די דייטשע מערדער אָנגעהויבן לייגן קאָנטריבוּציעס אויף שטעט אוּן שטעטלעך. די פאָמיליעס האָבן געשאָפן געלט אוּן מ׳האָט די יידן אָפגעלאָזט. שפּעטער האָבן די יידן פוּן יודנראָט געמאַכט קאָטעגאָריעס. מיר, למשל, זענען געווען פוּן דער ערשטער קאָטעגאָריע, גבירים. אַזוי האָבן די ראָטמענער אָפגעשאָצט. זיי האָבן געפליקט פוּן אָרעמע אוּן רייכע, ווער עס האָט נאָר געהאַט אַ פרוטה. אַז מען האָט מיר צוגעשיקט וויפיל זיי דאָרפן האָבן, האָב איך געדאָרפט גלייך אַריינשיקן, אויב נישט — איז מען געקומען מיט פאָליציי אוּן הערשן געוואָלט אוּן איינגעזעצט אין קאָריוור קאָזע.

איינמאָל שבת, אין אַ פראָסט, הערש וואָשט זיך, די קינדער אין בעט, די שוויגער קראָנק, מען קלאָפט. איך לויף אַרויס האַלב אָנגעטאָן עפענען, קומט אָריין אַ יינגל ,געווען אַמאָל מיינס אַ שכן, מיט אַ ביטערן פאָליציאַנט, אוּן גיט אַ געשריי:

— קאָטלאָזש! קום מיט מיר!

— ווּוהין?

— וועסט שוין זען, וועסט נישט זיין איינער!

איך כאָפּ אויף מיר גלייך אַ טוך אוּן גיי נאָך. אינדרויסן שטייען רעדלעך, מען רעדט אוּן קיינער ווייסט נישט ווּוּ מען נעמט זיי. מען פירט זיי אַוועק אוּן מען זעצט זיי אָריין אין קאָזע. איך גיי צוריק אוּן טרעף די יידישע ראָטמענער, זיי גייען שוין, מסתמא ערגעץ זיך אָנגעפרעסן אוּן אָנגעטרונקען צוזאָמען מיט די יידישע שונאים. איך שטעל אָפּ איינעם אוּן פרעג אים פאַרוואָס זיי נעמען צוּ די מענער. ער ווייסט נישט — איך זאָל גיין צוּ אַ צווייטן. איך, אַ פאַרביטערטע אוּן אַ געפרוי־רענע, גיי צוּ דעם צווייטן. אָנגעטאָן איז יענער געווען זייער עלעגאַנט, וואָרעם, יעצט אַרויס פוּן זיין הויז. נאָך אַ שנאָפס. ער בלאָזט פוּן זיך, ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ גרויסן חכם. זאָג איך צוּ אים:

— דוּ ווילסט געלט? — היינט האָט איר צוּ זאָגן. וויפיל דאַרף איך געבן?

זאָגט ער מיר אַ סומע געלט. עס ווערט מיר קאָלט.

— נישט ווייניקער?

— איך ווייס אַז דיין הערש וועט נישט געבן, טאָ זאָל ער דאָרטן זיצן אוּן געפרוירן ווערן. אָבער דוּ ביזט דאָך נישט קיין נאַר, דוּ ווייסט דאָך אַז עס וועט אים נישט העלפן, איז נעם אוּן באַצאָל.

דייטשישע פאַרווויילענישן

עס איז אַ געוואָלדיקע סומע געלט. עס איז דעמאָלט אויך נישט געווען פוּן וואָס צוּ מאַכן געלט. מיר זענען צוגעגאַנגען ביינאַכט, אַריינגעטראָגן דאָס געלט, אוּן מען האָט מיין הערשן אַרויסגעלאָזט. דער טאָג האָט מיך קראַנק געמאַכט, איך האָב זיך שווער פאַרקילט אוּן געלעגן וואָכן לאַנג מיט שווערע אָנפאַלן. קיין אָ־טיקער דאָקטאָר איז נישט געווען, נאָר אַן אַרויסגערופענער דאָקטאָר פוּן רוּבישויוו (הרובישאָוו), אַ פאָליאַק, ער איז נישט געגאַנגען צוּ קיין יידן. אָבער הערש האָט אים געבערגען. ער האָט געזאָגט אַז איך מוז פאָרן אין לובלין, ווייל ער האָט נישט קיין רפואות. מען האָט מיך אין עהיים געבומען קיין לובלין. דאָרט האָט מיך באַטראַכט אַ דאָקטאָר אוּן איך בין געלעגן ביי מיינס אַ קוזין אָפּאָר טעג. עס זענען דאָרט געווען אַ סך קאָריוער יידן, וועלכע זענען צוּ מיר געקומען. פּעסל מיטן מאַן, אויך שרהלע טייטלבוים ברוך הינדעס. זיי האָבן געווויינט אין לובלין. ברוך איז דאָן געקומען פוּן אוקראינע. ער האָט מיר אָפּגעגעבן גרוסן פוּן טאָטן אוּן שוועסטער. ער האָט מיר געשילדערט ווי אַזוי דאָרט איז שלעכט, ענג, נישטאָ ווּוּ צוּ זיין. ער איז, נעבעך, צוריק־געקומען קיין לובלין אוּן זיך צוריקגעשטעלט צום גהינום. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב געזען נאָענטע, מיין משפחה. דאָן האָט מען אָנגעהויבן צונעמען די סחורות אוּן עס האָבן זיך אָנגעהויבן מסירות. איך בין צוריק אַהיים־געקומען קיין קאָריוו אַ האַלב־געזונטע. צוריק אַריין אין רויש פוּן כאַפּן, קלאָפּן, באַהאַלטן זיך, פאַרשיקן. דאָס איז שוין געווען אין יאָר 1941. אין האַלבן ווינטער, גרויסע פרעסט, ביטערע, גרויסע שנייען. אין מיטן נאַכט האָט מען געגומען יידן צוּ רייניקן דעם שניי אונטערוועגנס, שטופּן גרויסע, שוועּ־רע סאַמאָכאָדן, וואָס זענען געווען געפרוירן. בייַ דער אַרבעט האָט מען געשלאָגן, געקאָפּעט, פאַרקריפּלט מענטשן. מען האָט פאַרנומען הערשן מיט נאָך יידן צוּ רייניקן דעם שניי אויפן וואַרשעווער שאָסיי. אַ גאַנצן טאָג האָבן זיי ערייניקט. דייטשן זענען געשטאַנען איבער זיי אוּן געשלאָגן. נאָך דער אַרבעט זאָגן צוּ זיי די דייטשן:

— נוּ, איצט מוזט איר לויפן! מיר ווועלן זיצן אין דער טאַקסע, אָן איר ווּעט לויפן!

זענען זיי אַזוי געלאָפן פוּן בראָזוויגאָטש ביז מאַרקושאָוו. נאָך אַזאַ שווערן אַרבעטס־טאָג צוּ לויפן 5 קילאָמעטער, אוּן די טאַקסע איז דאָך געפאָרן שנעלער, ווי די מענטשן האָבן געקענט לויפן. גאָנץ שפּעט ביינאַכט זענען די יידן אַהיים־געקומען.

מען הערט שוין ווידער געוואָלדן אוּן גשרייען, די דייטשן שלאָגן אוּן ראָבירן. נישט ווייט פוּן אוּנז האָט געווויינט מירל מרימס. זיי האָבן זיך אויך אויפגעשטעלט אַ שטיקל דאָך איבערן קאָפּ ווּוּ זיך צוּ באַהאַלטן פאַר די פרעסט. זי האָט געהאַט אַ פּיצל קרעמל, מיט שוסטער־צוּדאָטן. זענען די דייטשן אַריין צוּ איר ביינאַכט, געשלאָגן, צעשאָטן אוּן צעבראָכן די סחורות, אוּן אַרויסגעווארפן אויפן שניי.

אין אַ געוויסער נאַכט, איך מיט די קינדער זענען שוין געשלאָפן, איז הערש געזעסן מיט דעם ייד וועלכן מיר האָבן אַרויסגעראָטעוועט פוּן קאָנסקריפּציע לאַגער, ער האָט מיט אים געשפּילט אין קאָרטן, פּלוצלונג — מען קלאָפט. עפענען די טיר? אין שטוב איז פוּנקט געווען אַביסל סחורה, באַהאַלטן אין די קינדערס בעטן ווּוּ זיי זענען געשלאָפן. איך בין גלייך

אַראָפּ פון בעט. איך האָב געווּסט, אַז זיי מיינען מער מענער ווי פרויען. איך האָב געעפנט. עס זענען אַריין צוויי דייטשן אַביסל שיכור. איך האָב זיי געבעטן שטיל רעדן, ווייל די קינדער שלאָפן. אין דער צייט האָבן די מענער בּאַהאַלטן די קאַרטן, ווייל שפילן אין קאַרטן איז געווען פאַרבאָטן. איך בעט אין האַרצן רחמים ביי גאָט, אַז זיי זאָלן נישט האָבן קיין שליטה עפּעס שלעכטס טון די וועלכע זיי האָבן געטראָפן דאָ אין הויז. זיי גייען גלייך צו צו די בעטן ווו די קינדער שלאָפן. איך לויף צו און בעט זיי צו רעדן שטילער, זיי ענטפערן מיר, אַז איך רעד העכער פון זיי. זיי זענען אַוועק פון די קינדער און צו צו די מענער. געפרעגט ווער זיי זענען. הערש האָט דערקלערט, אַז ער איז דער אייגנטימער פון הויז. יענער מאַן איז געבליבן זיצן שטאַרק דערשראָקן. וויסנדיק וואָס עס דראָט אונז, האָט ער זיך אויפגעשטעלט, צוגעגאַנגען, און געפרוווט זיך פאַרטיידיקן. ער האָט געריידט אַ גוטן דייטש. די דייטשן האָבן אים מיטגענומען צוּן אַרויס. מיר האָבן זיך זייער געשראָקן און באַלד נאָכגעלאָפן זען וואָס עס איז געוואָרן. די דייטשן האָבן אים בלויז צוגענומען די גוטע שיך זיינע, אים גוט אָנגעהרגעט, און צוריקגעשיקט קיין קאָנסקע־וואָליע. לעצטנס פלעגן זיי שוין אפּט אַריין בייגאָכט אין אַ הויז, אַרויסנעמען פון די בעטן די יונגע, שיינע מיידלעך, און גאָנץ פּראָסט זיך פאַרווייללן מיט זיי, שפּעטן און לאַכן פון זיי. קיין באַציאונגען האָבן זיי נישט געטאָרט האָבן מיט קיין יידישע פרויען. עס איז נישט אָנגענעם צו באַשרייבן זייער ברוטאַלקייט און מיאוסע שטיק.

געלייענט די מגילה און נאָך געמאַכט גרעגערס. די המנ׳ס זענען דאָ!

איינמאָל זענען זיי אינמיטן נאַכט אַריין אין אַ הויז ווו עס האָבן געווווינט עטלעכע פאַמיליעס, עלטערע פרומע מענטשן. שלמה טעוולס, אונזער שעיה אַלטמאַן. דאָרט האָבן אויך געווווינט אַ יונג פּאָרל און עטלעכע מיידלעך. זיי האָבן מיט עלעקטרישע לעמפּלעך געלויכטן אויף די בעטן. ווי זיי האָבן דערזען אַ יונגע פרוי מיטן מאַן, האָבן זיי יענע באַפוילן, אַז זיי מוזן זיך איצט פאָרן אין זייערע אויגן, ווען זיי שטייען ביי זייער בעט. ווען נישט דערשיסן זיי אַלעמען. אַזעלכע ביטערע בזיונות האָבן אונזערע יידן געמוזט אויסשטיין. צו וועמען האָט מען געקענט זיך וועגן? גיין צו זייערע פירער פאַרמסרן? פאַרמסרן די קו פאַרן קאַלב? אָדער דאָס קאַלב פאַר דער קו? אַלע זענען געווען די זעלבע ברוטאַלע מערדער.

ווען מיר האָבן צוריק אויפגעשטעלט אונזער הויז, איז עס געשטאַנען אויף אַ בערגל. מער קיין הויז איז נישט געווען. מענדל זאָנוול בלעכערס איידעם האָט געווווינט מיט אַ זיבן קינדער, גרעסערע און פּיצלעך. אויך יידל הערש לייבישעס האָט געווווינט אין זיין אַלט הויז אין דער אַנדערער זייט, און אברמהלע מלאך מיט זיין משפּחה. דאָרט האָט מען געדאָוונט. דאָרט האָט אויך געהאַט אַ בעקערייַ חנן קאַפּלאַן מיט זיין פאַמיליע און דאָרט געווווינט, נישט געווווינט נאָר געווויינט מעג מען זאָגן. אָן אַ פאָדלאָגע, אַלץ אין איין שטוב, פינצטערע מויערן, צוגויפגעהאַקטע בעטן פון ברעטער. אויך ברכה טאָבעלעס מיט איר מאַן אברהם משה זענען געווען דאָרטן אייגנייער. ר׳ אַלטער בערגערמאַן איז דאָרט שטענדיק געזיצן. דעם לעצטן פוירים בין איך אַריינגעגאַנגען אַהין הערן די מגילה לייענען. די יידן האָבן נאָך געמאַכט גרעגערס. ערגעץ ווו האָט זיך געפונען אַ קליין יינגעלע אין אַ ווינקל אוּן געגרעגערט. יידן האָבן צעטרעטן המנען מיט די פיס, אָבער נאָך דעמאָלסט נישט פאַרשטאַנען, אַז נאָך אַן ערגערער המן גרייט זיך פאַר אונז. אינמיטן דאָוונען מנחה־מעריב זענען אַריין עטלעכע מלאכי־חבלה, איז דער עולם אַרויס דורך די פענצטער אוּן זיך באַהאַלטן. האָבן זיי געזומען אברהמעלע מלאכס איידעם, אַ בחור אַ גרויסער לערנער. אַ הויכער יונגער־מאָן, מיט לאַנגע פאות, אַ ווייס־דערשראָקענער. עס איז שוין געווען גאָנץ פינצטער אין דרויסן. זיי האָבן אים געזומען אַזוי אויפן הויף אוּן אים געצוווּנגען צו גיין אויף אַלע פיר. אויב עס איז זיי נישט געפעלן וווי אַזוי ער רוקט זיך אויף אַלע פיר, האָבן זיי אים געקאָפּעט מיט די פיס. ער איז געבליבן ליגן קוים אַ לעבעדיקער. די זעלבע וואָך זיך איך פאָר דער טיר מיטן קינד, זע איך ווי עס פאָרט אַ פּוּר מיט אַ פאָר הויפישע פערד אוּן דייטשן טרייבן אָן די פערד. אַרוּם דעם פערד אוּן וואָגן זענען אַ סך דייטשן אוּן אין דער פּוּר זיצט אַ יונג יידיש יינגל. די קליידער זענען אויף אים נאָס. ער זעט אויס אַ יאָר 16—17 אַלט. ער זיצט מיט די שוואַרצע צע־שראָקענע אויגן, שוואַרצע האָר, זיצט אַ צעמישטער, ווייס ווי שניי, דערשראָקן. אַווי פיל מלאכי חבלה אַרום אים. זיי שלאָגן אים, לאַכן, שפּעטן פון אים. זיי האָבן אים דאָן געפירט פון וואַסער. אים אַריינגעיאָגט אין וואַסער, אוּן צוריק אַרויס־געיאָגט. דערנאָך אים געפירט איבער דער שטאָט. איך בין צו צום יודנראָט זיך פרעגן וואָס דאָס איז. האָבן זיי געזאָגט אַז מען קאָן גאָרנישט העלפן. מען מוז קוקן אוּן שווייגן, זען דאָס גרייטע וואָס זיי וועלן מיט אים טון. יעדער האָט מורא צוצוגיין בעטן מען זאָל אים שוין אָפּלאָזן. דאָס יינגל איז חיה די קאָניערינס אַ משפחה, ער איז געקומען פון וואַרשע. ער איז געזומען געוואָרן צו דער אַרבעט גאָנץ פרי אַ הונגעריקער. קיין עסן האָט מען דאָרט נישט געגעבן, איז ער אַריין אין אַ הייזקע צו די פאַראָבקעס. אַזוי ווי קיינער איז דאָרט נישט געווועזן, האָט ער געזומען אַשטיקל שוואַרץ ברויט אוּן אַרויס. איז די פויערטע אָנגעקומען אוּן אים געכאָפט, צוגעשלעפט אים צו די דייטשן אוּן דערציילט אַז ער האָט ביי איר גע־גנבעט אַשטיקל ברויט. האָבן זיי אים דערפאַר געגעבן די דאָזיקע שטראָף. ווען זיי האָבן אים שוין געזעען אַ האַלב טויטן, האָבן זיי אים אַרויסגעוואָרפן פון וואָגן. ר׳איז אַ צייט דערנאָך געלעגן קראַנק.

קרענק, קריגעריין, דער גוטער גלח, עטלעכע גוטע דאָקטוירים

עס האָבן אָנגעהויבן דאָן פאָנעוועון פאַרשידענע קראַנק־הייטן. איך ליג צו־בעט, אויך די שוויגער, אוּן דאָס עלטערע מיידל. מען יאָגט יידן פון די שטעטלעך. וועט עס געפינט זיך אין אַ פרעמד שטעטל מוז גלייך פאַרלאָזן אוּן צוריק זיך אומ־קערן אין זיין שטעטל. מען שלעפט זיך אויף די וועגעלעך אוּן צופוס. מען קומט צוריק פון וואָנווילין אוּן פון קוזמיר, צוריק קיין קאָריוו. מען פאָקט זיך צונויף. דער יודנראָט האָט אַרבעט. עס קומען פאָר געשלעפן. זיי זענען אַ־יין מענטשן איינעם אויפן צווייטן אוּן אַזוי פאַרשאָפן זיך מער קראַנקהייטן. קיין דאָק־טוירים זענען נישטאָ געגוג. קיין קריסטלעכער דאָקטאָר קען נישט אַרייַנקומען צו קיין יידּ.

אַ נייע גזירה: פאָר נישט אָפּגעבן די פוטערס קומט טויט

שטראָף. אַלע טראָגן אַוועק די פּוטערס צו קריסטן. די דייטשן הייסן ברענגען די פּוטערס צום יודנראַט. מיר האָבן צוויי גוטע פּוטערס. וואָס טוט מען מיט זיי? האַלטן אין הויז איז טויטשטראָף. טראָגט מען זיי אַוועק צו אַ גוי. מען טראָגט אַוועק אַלץ וואָס נאָר מען פֿאַרמאָגט צו די קריסטן. מיר גיבן אַלץ אַריין צום גלח. ער טוט פֿאַר אונז וואָס ער קען. יעדער ייד האָט זיך זיין גוי. ער טראָגט אים אַריין זיין האָב און גוטס. מען האָפט דאָך יעדן טאָג, אַז עס וועט זיך ענדיקן דער קריג.

איך בין שטאַרק קראַנק. הערש דאַרף אַלעמען ראַטעוונען. ער לויפט מיט דער מוטער קיין לובלין, כאָטש אַ יייד טאָר זיך נישט באַווייזן אויף די גאַסן, בייַ די שאָסייען. דייטשן פֿאָרן מיט זייערע טאַקסעס, סאַמאָכאָדן, ער וויל אָפּשטעלן אַ טעקסי און בעטן מען זאָל אים מיט זיין מוטער מיטנעמען. ער מוז פֿאָרן צו אַ דאָקטאָר. עס קומט אַן אַ טאַקסע. ער שטעלט זי אָפּ, אינעווייניק זיצט אַ קאַפּיטאַן, ווי ער דערזעט וועמען ער האָט אָפּגעהאַלטן, אַנטלויפט ער. דער קאַפּיטאַן האָט אים נאָכגעשאָסן. ער האָט אָבער דאָך באַוויזן צו פֿאָרן, און טאָקע מיט דייטשן. זיי האָבן נישט דערקענט אַז ער איז אַ ייד, וויל ער איז געגאַנגען אַן דער לענטע מיטן מגן־דוד. אין לובלין האָט ער נאָך געקענט האָבן יידישע דאָקטוירים. ער איז צו־ריקגעקומען מיט קריסטלעכע קאָריוער באַלעגאָלעס. די שווי־גער איז קראַנק. מיט מיר קאָן ער נישט פֿאָרן, וויל איך מוז האָבן אַ גרויסן דאָקטאָר־ספּעציאַליסט. עס קומט אַריין דוד חיים שמואלס, אַ פּעלדשער, ער היילט די גאַנצע שטאָט. מען רייסט אים פון איין הויז צום צווייטן. הערש פֿרוווט בייי־נאָכט אַרויפֿגיין צום דאָקטאָר רוקאַש, אַ קריסט. ער קען אונז גוט, אָבער עס איז אים נישט דערלויבט צו גיין צו אַ יידישן קראַנקן. מיין הערש וויינט פֿאַר אים, בעט אים, ביז יענער זאָגט צו אַז ער וועט קומען ביינאָכט, ווען קיינער זעט נישט. אַזוי איז עס געווען. ביינאָכט איז ער געקומען און געגעבן יעדן אייגעם רפואות. איך מיט מיין גאָלדעלען האָבן געהאָט טיפוס. דער שוויגער האָט ער נישט געקענט העלפן, וויל עס איז אין שטאָט נישט געווען די רפואה, נאָר אין לובלין. חוץ דעם האָט מען זי געדאַרפן אָפּערירן, וויל זי האָט געהאָט בלאָטערן אין מאָגן. אויך גאָלדעלען מוז מען אָפּערירן דאָס קעפּל, עס איז ביי איר אויסגעקרומט. מיין הערש האָט אים געבעטן צו העלפן ברענגען אַ דאָקטאָר פון פּולאַוו. רוקאַש האָט אים גערופֿן דורך זיין טעלעפֿאָן. ער האָט אויך אַרויס־גערופֿן נאָך אַ דאָקטאָר, ווידזענסקי, ער האָט אַמאָל געווויינט אין קאָריוו, אונזערס אַ נאָטער. יענער איז גלייך געקומען צומאַרגנס ביינאָכט, קיינער זאָל נישט וויסן. ער האָט גאָלדע־לען נישט געהייסן אָפּערירן. איך בין נאָך געווען אומנאָרמאַל פון דער היץ. פרייטיק פֿאַרנאַכט האָב איך דערפילט ווי אין שטוב איז שלעכט. די שוויגער האָט נאָך געבעטן די ליכט, און באַלד געשטאַרבן נאָכן ליכט־צינדן. זונטיק אינדערפרי האָט מען גערופֿן דער שוויגערס אַלע קינדער. דוד האָט גע־ווויינט אין דאַרף, די טאָכטער אין מיעכאָוו. דער יודנראַט האָט זיך געדונגען מיט הערשן אַ האַלבן טאָג. מאָטל שנייער, שלמה טעוול האָבן געשריגן:

— געוואַלד, באַנדיטן, וואָס ווילט עץ פון דעם יונגנמאַן, ער האָט אַזעלכע גרויסע צרות!

— זאָל ער געבן, ער האָט גענוג — האָבן זיי געטענהט. איך האָב גאָרנישט פֿאַרשטאַנען, וויל כ׳בין נאָך געווען שטאַרק שוואַך. איך אין איין בעט, גאָלדעלע אין אַנדערן בעט, און די קליינע באַשעלע, וועלכע איז שוין אַלט געווען 2 יאָר, דאָלעבן מיין בעט. זי איז געשטאָנען, געקוקט, ווי זי וואָלט אַלץ פֿאַרשטאַנען און געשוויגן.

פּריציימיקע האָפענונגען

עס איז געווען אַ קאַלטער, שווערער ווינטער, שוין עט־לעכע וואָכן צו פּסח, אָבער נאָך גרויסע פרעסט. הערש זוכט יעדן טאָג אַ מנין צום דאַווענען. ביי אברהמעלע מלאך איז זייער ענג. מען באַקט דאָרט ברויט, האָבן מיר באַשטימט צו מאָכן אַ מנין ביי אונז אין הויז, יעדן טאָג צו דאַווענען בייטאָג און ביינאַכט. ביי אונז איז געווען ווארעם, האָלץ איז געווען גענוג. די פֿאָר שעה וואָס דער עולם איז געזיצן ביי אונז אין שטוב זענען זיי געווען גליקלעך, ווייל אייניקע האָבן געווינט אין קעלערס און אין ביידלעך. יעדן טאָג, גאַנץ פרי, האָבן מיר געהערט ווי אַלטער יוסף גייט און הוסט הינטער דער טיר, איז הערש גלייך אַראָפּ פייער מאַכן, עפענען די טיר, גע־מאַכט הייסט טיי פֿאַרן עולם. דער עולם איז געווען: שלמה טעוול, מאָטל שנייער, מיין פעטער שעיה אַלטמאַן און נאָך אַנדערע יידן. מען האָט געשמועסט פּאָליטיק. יענעם פֿאַר־פּסח האָט מען געמיינט, אַז מען ווערט שוין אָט־אָט געהאָלפן. די דייטשן גייען אויף רוסלאַנד, וועלן זיי באַלד ווערן צוריק־געטריבן. אויך די יידן וועלן קענען צוריקקומען פון אוקראינע. איך האָב נאָר גערעדט און געחלומט, אַז מיין פאָטער און שוועסטער זאָלן קענען צוריקקומען פון דאָרט. אָבער אַלץ וואָס מען האָט געחלומט איז געוואָרן אַנדערש, פֿאַרקערט.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן הערן שלעכטע בשורות. מען האָט געזען עפּעס אויף אַ צייטונג, אַז מען האָט אַ־ויסגעגעבן אַ טויט־אורטייל אויף אַלע יידן. עטלעכע יידן זענען געזעסן אין קאָזע. מיין שוואָגער דוד איז אויך דאָן געווען אַרעסטירט. ער האָט פֿאַרקויפט אַ שטיקל סחורה, האָט מען איינגע־זעצט. דער סטרוזש האָט אים עטלעכע מאָל אַרויסגעלאָזט אויף עטלעכע מינוט. איז ער געקומען צו אונז צו לויפן און דער־ציילט, אַז ביינאַכט איז מען אַריין צו זיי און זיי שטאַרק געשלאָגן. דאָרט איז געווען אַן אוקראינער שייגעץ האָט ער געזאָגט, אַז מען וועט אַלע יידן אויסהרגענען. איז ער געקומען און דאָס דערציילט. אַלע האָבן געלאַכט פון אים, אָבער מיר איז דאָס אַריין אין קאָפּ. עס האָבן זיך באַווייזן היימישע פויע־רים און איך האָב געזען עפּעס קוקן זיי אַזוי מיט רחמנות אויף אונז, אויף מיר מיט די קינדער, פלעג איך בייַ זיי פֿאַרשן:

— זאָגט מיר, איר ווייסט עפּעס נייעס, דערציילט!

זיי זאָגן:

— יאָ, זיי פֿאַרזיכטיק, זיי אויף דער וואַך!

די ערשטע גרופּן פון לובלין — מאַידאַנעק

ביינאַכט פלעג איך נישט שלאָפן, נאָר טראַכטן, ווי אַזוי קען מען זיך העלפן. ווען אין לובלין איז געווען עפּעס נייעס, האָט עס זיך באַלד איבערגעטראָגן אויך צו אונז. מען שמועסט, אַז אַלע לענדער פאַלן. די דייטשן זענען שוין אַריין קיין אוקראינע, רוסלאַנד. די וועלט איז פֿאַרמאַכט. אין גאַס מאַכט זיך אָפּט אַ טומל, יידישע פֿאָליציי כאַפּט צו אַרבעט. אויך דער יודנראַט האָט אין זינען צו מאַכן געלט. איך פיל און זע אַז אַלע זענען נאַריש, אָבער מען קען קיינעם נישט מאַכן פֿאַרשטיין דאָס וואָס איך פיל. אפילו מיין מאַן האָט מיר אָפּט

געזאָגט: „דו האָסט מער מורא ווי יעדער איינער".

אין יענע טעג איז געקומען אַ בריוו פון לובלין, געשיקט מיט אַ קריסט, צו שרהלע שנייער, פון איר טאָכטער פייגע־ביילע. שרהלע ווייזט מיר דעם בריוו. אַרויסגענומען אים פון אַ שטיקל בראָויקלט, זי שרייבט:

„מאַמעשי, זע, זיי ג׳רייט, מען נעמט יידן אַרויס פון לובלין, מען פֿאַרשיקט זיי אוון מ׳ווייסט ניט ווו. זע, זאָלסט זיין גרייט, האָבן אַנצוטאָן וואַרעם אוון אַ בראָויט".

כ׳האָב דערפילט וואָס עס קומט אַן פֿאַר אונז אַלעמען. האָט מען אַנגעהויבן זאָגן, אַז מען מיינט נאָר גרויסע שטעט, רייכע מענטשן. מען האָט נאָר געזוכט אַ זכות עפעס צו פֿאַרטרייבן דאָס געפערלעכע, וואָס עס רוקט זיך אונטער. קריסטן האָבן געברענגט ידיעות פון לובלין, אַז דאָרט נעמט מען יעדן טאָג אַ געוויסע צאָל מענטשן. אַ קאָנטיגענט, אַ פֿאַר טויזנט יידן אַ טאָג, מענער, פרויען אוון קינדער. קראַנקע האָט מען באַלד דערשאָסן אויפן אָרט. קליינע פיצלעך קינדער אויך דערשאָסן, אָדער אַרונטערגעוואָרפן פון די שטאָקן אוון זיי גלייך דערהרגעט. דאָס האָט אויך באַשטעטיקט אַ לובלינער פרוי, וואָס איז אַנטלאָפן קיין קאָריוו. ווי דער עולם האָט דאָס דערהערט, האָט מען שוין אָנגעהויבן לעבן מיט הוילע שרעק. פֿאַר פסח קומט צו מיר אַריין אַ גוי קויפן וואַטע צו אַ פוטער. איך זאָג אים אַ פרייז אוון ער דינגט זיך. דאָרפסט זיך נישט דינגען — זאָגט ער — דו ווייסט גאָרנישט וואָס אויף אייך גייט, בעסער זאָלסטו פֿאַרקויפן די סחורה אוון האָבן ביי זיך געלט.

אוון דאָך באַקט מען מצות אויף פסח

דערווייל מוז מען מאַכן פסח. מען וואַשט, מען גרייט אָן וואָס מען קען. קיין מצות איז נישט געווען דערלויבט צו באַקן, נאָר אין געהיים, איז מען געגאַנגען צו אַ קריסט, אויסגעגליט ביי אים אין הויז אַן אויוון, צום באַקן מצות האָט זיך אונטער־געמומען אַ בעקעריי. ביינאַכט בין איך צוגעגאַנגען צו דעם קריסט ווו מען האָט געבאַקן די מצות, דאָס איז געווען דאָס איינציקע אָרט וואָס דער גוי דאָס דערלויבט צו טון. ער האָט זיך איינגעשטעלט זיין לעבן, פֿאַרשטענדלעך ער האָט דאָס געטון פֿאַר געלט. איך בין אַריין אַ דערשראָקענע, דורכגענבעט זיך דעם ווע. כ׳קום אַריין, שטייען עטלעכע גוים אוון העלפן די עטלעכע יידישע קינדער. יידישע דערשראָקענע פנימער, מען באַקט, מען קנעט, מען האָט מורא — ווער ווייסט וואָס יעדע מינוט קען ברענגען. איך האָב אָפגעבאַקן אַפֿאַר מצות פֿאַר מיין הויז־געזינד. אויך פֿאַר מיינס אַ פעטער, איך האָב אים אויך צוגעזאָגט צו מאַכן כשר אין הויז, דאָס איז געווען ישעיה אַלטמאַן, ער האָט דאָס נישט געקענט אויספירן, נישט געהאַט פֿאַרוואָס צו גיין קויפן. איך האָב געטראָגן די עטלעכע מצות ווי אַן אוצר. קיין סדר האָבן מיר דעמאָלט נישט געמאַכט, ווייל מען האָט נישט געקענט אויפזיין ביז שפעט ביינאַכט אוון ברענען ליכט אין הויז. האָט מען פֿאַרנאַכט געבענטשט ליכט מיט עטלעכע אייגענע, גיך אָפגעגעסן, כדי די מענטשן זאָלן קענען פרי אַהיימגיין, יעדער אין זיין שטיקל פינצטערניש. אַזוי זענען אַוועק די צוויי טעג פסח, דער חול־המועד.

יידן האָבן אַנגעהויבן לויפן צו דייטשן, אַרבעטן ביי זיי, אפשר וועט אַזוי זיין בעסער. אַ סך פֿאַכמענער האָבן געאַרבעט פֿאַר די דייטשן. אויך דער יודנראָט האָט געמיינט, אַז מען מיינט נישט זיי. אויך די יידישע פֿאַליציי האָט אַוי געמיינט.

איך האָב יעדן טאָג אַנגעהויבן אַביסל אַרויסגיין אין גאַס כדי צו הערן וואָס מענטשן טוען, וואָס מען רעדט. מיין מאַן האָט נאָר געטראָכט וועגן פרנסה. אמאָל זע איך אַ רעדל יידן. כ׳גיי צו, שטייט דאָרט אויך אַ דייטש אוון אַ יידיש יינגל, ער בעט אים אַז ער וויל ווערן אַ פֿאַליציאַנט. „קענסט ווערן, פֿאַרוואָס נישט", — ענטפערט דער דייטש — „די פֿאַליציי, זיי ווילן גיין צום לעצטן אָדער צום שפעטסטן".

דאָס איז מיר אַריין אין קאָפּ. איך האָב פֿאַרשטאַנען וואָס ער מיינט אַז סייוויסי ווילן אַלע יידן מוזן גיין אַהין — וווהין האָב איך אויך פֿאַרשטאַנען. איך קום אַהיים, דערציילל מיין מאַן, איז אים די זאַך אויך נישט געפעלן אוון ער זאָגט, אַז מען דאָרף עפעס טון. מיר לאָזן זיך אַרויס אין גאַס אוון מיר ווערן געווויר, אַז אין שטאָט מאַכט זיך אויף אַ פאַבריק אויס־צוואַרבעטן פעלצן צו שיקן אויף די פראָנטן. אין פאַבריק נעמט מען אַריין נאָר די ווענען דער יודנראָט וויל אוון ווענען זיי הייסן. אָבער מיר הערן, אַז עס אַרבעטן נאָר משפחות פון יודנראָט. מיר האָבן דאָרט קיין שום משפחה. מיר בעטן ביי זיי אוון יענע ענטפערן:

— ניין, דו האָסט נישט קיין פלאָץ, עס איז שוין פֿאַרפולט.

גוטפריינטשאַפט — שלעכטפריינטשאַפט...

אין דעם דערמאָן איך זיך, אַז מיין שוואָגערס בעסטער פריינד זיצט אין יודנראָט, אויך זיין פרוי איז געווען מיין שוועסטערס בעסטע חברטע. גייען מיר גלייך אַריבער, איך בעט אוון אַפּעליר צו זיי:

— נעמט מיין מאַן אַריין אין דער פאַבריק.

ער, דער מאַן, ענטפערט מיר קאַלט, אַז ער קען מיך אינ־גאַנצן נישט. ער געדענקט מערנישט קיין פריינטשאַפט.

שלעכט. ביטער. זיי האָבן נאָך געקענט אַרייַנעמען מענטשן, אָבער זיי ווילן נישט, האָבן מיר אויסגעפינען, אַז אין פאַבריק האָט צו זאָגן אַ מאַן וואָס איז אַ שרייבער ביי אוולריכן. אוולריך איז געווען אַ דייטש וואָס האָט געמאַכט די ערשטע עלעקטרי־פאַבריק אין קאָריוו. ער איז געווען אַן אינזשעניער, אַ גרויסער מאַן ביי דער געסטאַפּא. ער האָט געהאָט צו זאָגן איבער דער שטאָט קאָריוו. דער שרייבער האָט איצט געפירט צוזאַמען מיט אים די פאַבריק. הערש איז צו אים אַוועק פרעגן צי ער דאָרף נאָך מענטשן צו דער אַרבעט. האָט דער קריסט אים געענט־פערט: קום! — אוון צו די יידן:

— זייט וויסן, אַז פון איצט אָן וועט דער־אַ ייד דאָ אַרבעטן צוגלייך מיט אַלעמען!

אַלע האָבן געשוויגן. הערש האָט דאָ אָנגעהויבן אַרבעטן. ער איז געשטאַנען מיט נאָך אַנדערע אוון געהיטן די פאַבריק. דאָרט האָט אויך געאַרבעט יחיאל אַנקער, יעקב הערש זיין שוואָגער, משה לייטשעס, מאָטל, יאָסל קאָניערס, משהלע חנא׳ס, אברהמטשע מיט זיינע קינדער, יחיאל אוון פנחס נאָטעלע אוון נאָך אַנדערע, עטלעכעאונצוואָנציק. עס האָבן אויך געאַרבעט לובלינער. זיי זענען געווען פריינט פון אוולריכן. דאָס איז געווען אַ ייד וואָס האָט אַמאָל בעת יענעם קריג געראַטעוועט אוולריכן פון טויט. דער ייד איז געקומען מיט זיינע קינדער אוון איידעם אוון האָבן אויך געאַרבעט אין אוולריכס פאַבריק. אוולריך האָט געמאַכט דעם לובלינער פאַרן פירער פון דער פוטער־פאַבריק. עס איז אויך נישט געווען קיין מציאה צו

האָבן אים פאַר אַ פירער, אָבער ליידער מוז מען שווייגן. ס׳זענען פאַריבער נאָר עטלעכע טעג, חול המועד פסח, איז צו מיר אַריינגעקומען אַ קריסטין, האָט מיך אַרויסגערופן אינ־דרויסן, און צו מיר געזאָגט:

— זע, זיי גרייט מיט געלט, זיי שטענדיק צוזאַמען מיט די קינדער. איך בין געווען ביי מיין שוואָגער, האָט ער גע־זאָגט: „עס איז נישט גוט פאַר די יידן, מען וועט זיי אַרויס־פירן, מען ווייסט נישט ווּאָהין". איך בין דיר אַ פריינדין, איך ווייל דיר העלפן.

דער איבערגעטריבענער, אָפטמאָל אומגליקלעכער אָפטימיזם...

זי האָט עפעס געקויפט ביי מיר. ווי זי גייט אַוועק, דער־צייל איך דאָס אַלעמען אין הויז. עס זענען דאָ געווען אין הויז שמחהלע שאולס יינגלעך, דוד און יצחק, נאָך יונגווּאַרג. זיי האָבן נישט געהאַט ווו צו גיין, זענען זיי אָפט געווען ביי אונז. זיי זאָגן, אַז די קריסטין ווייסט גאָרנישט, זי האָט גע־וואָלט קויפן ביליק סחורה, האָט זי דאָס ספעציעל אַזוי געזאָגט. איך פרווו זיי איבערצייגן:

— איר האָט געהערט וואָס עס טוט זיך אין לובלין? יעצט מיינט מען אונז.

זיי לאָכן פון מיר און מיין הערש לאָכט אויך. איך גיי אַריין צו שכנים, דערצייל זיי און בעט איבערגעבן ווייטער, אָבער זיי גלייבן אויך נישט.

דעם 8־טן אַפּריל, דעם ערשטן טאָג פון די צווייטע טעג פסח, אינמיטן טאָג. הערש איז נישט אין שטוב. די קינדער האָב איך פונקט אויך נישט אין הויז. איך קוק אַרויס דורך די פענצטער און הער עפעס אַ געוויש פון שוועדע סאַמאַ־כאַדן. טראַכט איך: דאָס איז עס! אין דעם, הערש קלאַפט אַן אין פענצטער און שרייט אַריין אַז ער קומט מער נישט אין שטוב, און הייסט מיך זיין פאַרזיכטיק. עפעס נייעס אין שטאָט. מען שטעלט אַרום די גאַנצע שטאָט.

איך לויף צוריק אין פאַבריק, די פאַבריק איז געווען ביי בורזשיצקין, ביים וואַרשעווער שאָסיי. אַמאָל איז דאָרט געווען דער פאָסטערונעק, די פאָליציי. אויף יענעם הויף איז געווען די פאַבריק. דאָס איז עס... איצט נעמט מען שוין אַלע יידן, אָבער ווּהין? אין דער זעלבער צייט עפנט זיך די טיר און עס קומט אַריין יידל הערש לייבישעס אַ קליין יינגעלע פון אַ ניין יאָר און זאָגט צו מיר:

— חיהלע, עס איז שלעכט, צ׳זאָלט וויסן אַז מ׳גייט אַרויס־טרייבן אַלע יידן!

ער פרעגט זיך אויף די קינדערלעך. איך שריי, איך ווייס נישט ווו די קינדער זענען, עס געדויערט נישט לאַנג, און ער קומט צוריק צו לויפן, זאָגנדיק:

— דאָ האָט עץ די קינדער.

איך כאַפּ זיי אַריין אין הויז, טו זיי אַן וואַרעם, אויך זיך, נעם עפעס געלט וואָס איך האָב אין הויז, אויך האָב איך גיהאַט עפעס גאָלדן געלט, איינגענייט אין מיין אָנטויעכץ, איך האָב געמומען אויף זיך אַ טיכל, כדי אויסצוזען ווי אַ קריסטין, נעם אַ טעקע, לייג אַריין יעדן אַ העמד איבערצוטאָן כדי מען זאָל נישט דערקענען, אַז איך גיי וואַנדערן, נעם די קינדער און איך טראַכט צו גיין צו דער מאַמען אויפן הייליקן אָרט. די קינדערלעך מיינע זענען 2 יאָר און פינפטהאַלבן יאָר אַלט — מיט וועמען קען איך זיך באַראַטן?... דאָס האָרץ האָט מיר געזאָגט אַז איך דאַרף גיין צו מיין מאַמעס קבר, דאָרטן זאָל מען טון מיט אונז וואָס זיי ווילן טון. איך שטעל זיך פאָר דאָס ערגסטע. די אוקראינער לויפן שוין אַרום ווי פאַר־סמטע מייז אויף אַלע גאַסן. מען קען אַלץ זען, ווייל די שטאָט איז הויל, אָפּגעבּרענט. איך נעם מיין שליסל צו פאַרשליסן, פאַרמאַך די לאָדנס, אין דעם גייט צו מיר צו אַ יידישער פאָלי־ציאַנט מיט אַ נאַהייקע אין דער האַנט און זאָגט צו מיר:

— גיי מיט די קינדער צום יודנראַט, דאָרט אַהין גייען אַלע!

איך קוק אויף אים, זע ווי פינצטער ער איז, פאַרשטייט נאָך אַלץ נישט די גרויסע יידישע צרה. איך האָב אים געענט־פערט מיט אַ קללה:

— גיי לאָזוּז, גיי, איצט גייען מיר שוין אַלע, דו האָסט שוין מערנישט דאָ וואָס צו זאָגן, אַלע גייען אומקומען!

די אַקציע פון ליקווידאַציע. איך אַנטלויף

עפעס האָט ער זיך דערשראָקן און איז אַוועק. אין דער זעלבער מינוט קומט אַן אַן אַנדערער פון יודנראַט, אַ גרויסער, געוויקסיקער יייד, פאַר אים האָט מען מורא געהאַט צו רעדן אַ וואָרט, אַ פירער פון יודנראַט. ער שרייט צו מיר:

— ווו גייסטו? פאַרוואָס ביזטו שוין נישט דאָרט וווּ אַלע יידן שטייען!

זאָג איך צו אים:

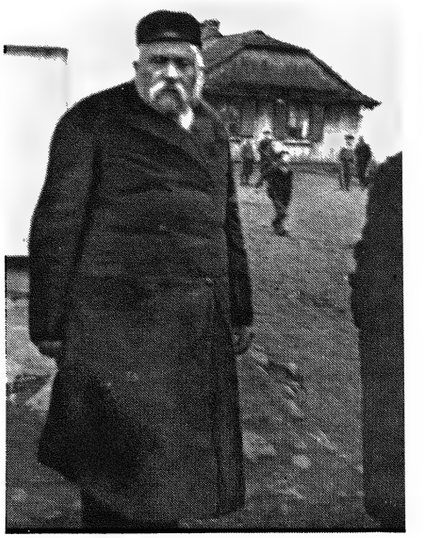
— איצט האָב איך מער נישט קיין מורא פאַר אייך! איצט גיי איך ווו איך ווייל! איך ווייס אַז דאָס זענען שוין אונזערע לעצטע מינוטן, גאָט ווייסט וואָס עס וועט זיין!

און איך נעם גיין מיט די קינדער. די אַלע פון יודנראַט לויפן ווי פאַרסמט. מען יאָגט זיי, זיי זאָלן אַרויסטרייבן יידן פון די הייזער. איך גיי ווו איך האָב באַשטימט. איך גיי פון מיין הויז צו אַ הינטער־גאַס, לעבן וועג נאָכן בית־המדרש. די וועגן זענען ליידיק, נאָר איינציקע הייזלעך, קליינע קע־לערס, איך זע ווי עס קלויבן זיך אַרויס מענטשן, מענער, ווייבער, קינדער. איך הער ווייגעריין, געשרייען און שאָסן. עס קומען מיר אַנטקעגן מענטשן און פרעגן מיך ווו איך גיי. איך גיי נישט — זאָגן זיי — אין ריכטיקן וועג. איך ענטפער גאָרנישט. איך בין פאַרשטומט. אין דעם קומט מיר אונטער מיינס אַ משפחה, רבקה צירל, און פרעגט מיך:

— וואָס איז מיט דיר, פאַרוואָס גייסטו נישט ווי אַלע, צום יודנראַט?

רבקה צירל לייכטער (אומגעקומען)
Rivka Tsirel Leichter (killed)

בייניש וואַכענהאָזער
Beinish Wachenhaser (killed)

שטעל איך זיך אַוועק אויף אַ מינוט אוּן זאָג איר:

— רבקה צירל, עס איז זייער שלעכט, גיי איך צו מיין מאַמעס קבר, דאָרטן וועל איך זיך לייגן מיט די קינדער. אוּן וואָס גאָט וויל, זאָל ער מאַכן.

אוּן גיי וויטער. איך זע שוין ווי מען פירט אַ מאַסע מענטשן, פרויען אוּן קינדער, מענער. עס פירט זיי נישט די ידישע פאָליציי, נאָר דייטשן. אַ פּולאַווער קריסט, וואָס האָט מיטגעאַרבעט מיט דער געהיים־פאָליציי, איז געגאַנגען לעבן ביניש וואַכענהאָזער אוּן אים שטאַרק געשלאָגן. בלוט רינט אוּן פליסט. די דייטשן (מ׳האָט זיי געפּוּפן „די שוואַרצע קעפּ״) שלאָגן אוּן ממיתן. איך בין געגאַנגען נישט ווייט פּוּן זיי, געבעטן גאָט קיינער זאָל מיך נישט דערקענען אוּן רופן ביים נאָמען. יעדער האָט נעבעך געהאַט מיט זיך צו טוּן. איך אַליין האָב נישט דערקענט אַ סך מענטשן וואָס זענען דאָרט געגאַנגען. איך בין אַריבער דאָס שטיקל וועג. שוין אויסער דער שטאָט. איך בין געגאַנגען אוּן גערעדט צו מיינע קינדער אַז זיי זאָלן נישט רעדן קיין ייִדיש. זיי געהייסן שווייגן. מיר זענען צו צום שאָסיי, וואָס האָט געפירט צום בית־עולם. איך האָב געזען, אַז עס איז אוממעגלעך אַדורכצוגיין, ווייל עס שטייען אַ סך מערדער, זיי פאַרהאַלטן יעדן וועג עס גייט נאָר דורך אוּן פרעגן אויף אַ פּאָס. איך האָב נישט געטראָגן די יידן־לענטע, זי באַהאַלטן. האָב איך נישט געוואָלט ריזיקירן מיך מיט די קינדער, בין איך גלייך צוריקגעגאַנגען אין שטאָט, ווייל דאָס איז שוין געווען ביי דער קאָריווער מיל. גיי איך צוריק נישט אויפן שאָסיי, נאָר ביי דער זייט, וווּ עס ווּוינען קריסטן. איך זע ווי עס לויפן מאָסן קריסטן אין שטאָט אַריין, פרייען זיך אויפן יידישן חורבן וואָס עס גייט איצט אַן אין שטאָט. איך טראָכט צוּצוגיין אַהין וווּ מיין מאַן אַרבעט. איך בין שוין געווען נאָנט צום אָרט, זיך אָבער באַטראַכט, בין איך באַלד צו צו קריסטן וואָס ווּוינען נישט ווייט אוּן געבעטן מיך אַרײַנלאָזן. זאָגט מיר די קריסטין:

— איך וואָלט דיך אַרײַנגעלאָזט, אָבער איך האָב שוין צוויי יידן ביי מיר אין שטוּב, מער קען איך נישט.

בין איך אַוועק צו אַן אַנדער הויז, זאָגט מען מיר דאָס זעלבע. האָב איך נישט קיין אַנדער ברירה אוּן גיי צו דער פאַבריק. וווּ איך נעם גיין, זע איך מיין הערש לויפט דערשראָקן, ווייס ווי שניי. מען הערט שיסעריין, געשרייען. מיין הערש דערציילט מיר אַן אָטעם:

— איך האָב געשיקט אַ גוי מיט אַ פערד אוּן וואָגן צו אונזער הויז אייך נעמען, איז ער צוריקגעקומען אוּן געזאָגט, אַז עס איז פאַרמאַכט.

דאָס איז געווען דער קריסט וואָס מען האָט ביי אים געאַרבעט. צו דעם קריסט איז מען געקומען זאָגן, אַז ער זאָל קיינעם פוּן די אַרבעטער נישט אַוועקלאָזן, ווייל זיי דאַרף מען צו דער אַרבעט אוּן ער איז פאַראַנטוואָרטלעך פאָר זיי. די נאַכט רוקט זיך אונטער. איך גיי אַריין אויפן הויף וווּ מען אַרבעט. זיי אַלע מאַכן אַ געוואַלד, זיי ווילן מיך דאָ נישט לאָזן, ווייל מען קען קומען ציילן די מענטשן, וועלן זיי אַלע ליידן צוליב מיר. זיי הייסן מיך שוין אַוועקגיין פונדאַנען. וואָס זאָל איך איצט טוּן? וווּ זאָל איך גיין מיט די קליינע קינדער? בין איך טאַקע פאַרמשפט שוין צום אומקום? איך האָלט זיך. מען טאָר נישט ווייַנען. מען דאַרף זיך נישט פאַרלירן. אין דעם קומט אַן דער פירער פוּן דער פאַבריק. דאָס איז דער לובלינער יונגערמאַן. ער זאָגט צו מיר:

— איר אוּן אייער מאַן מוזן אַוועק פונדאַנען. אפילו אַ סך געלט וועט נישט העלפן.

בעט איך אים ער זאָל מיך מיט די קינדער כאָטש לאָזן אַביסל אָפרוען. לויפט ער גלייך אַ־יין צום קריסט אוּן יענער קומט אונז אַרויסטרייבן. איך האָב אין יענעם מאָמענט נישט באַשולדיקט דעם יונגנמאַן, ווייל אין יענער מינוט האָט יעדער אייַנער געטראַכט נאָר וועגן זיך צו ראַטעוונען. אָבער איך בין געווען שטאַרק ביי זיך. איך מוז דאָ בלייבן, איך האָב געווּוסט אַז דאָ איז דאָס איינציקע אָרט איצט וווּ מען איז מער זיכער. דער קריסט האָט אָבער מורא פאָר זיך. דאָ קענען נישט זיין קיין פרויען. איך האָב אַנגעהויבן ווּיינען אוּן בעטן. איך האָב יעצט נישט מער וווּ צו גיין מיט די צוויי קינדע־. ס׳איז זיך נישטאָ וווּ צו באַהאַלטן. ער האָט אַזש זיך אַליין צעווייַנט, דער קריסט. ער האָט מיך נאָך געקענט פוּן מיין פאָטערס היים. געריט פוּן מיין גורל האָט ער געזאָגט צו די יידן:

— איך וועל זי פוּן מיין הויף נישט אַרויסוואַרפן, טוט וואָס איר ווילט.

גוטע, היימישע קריסטן

אוּן ער איז אַוועק. איז אַרויסגעקומען זיין זון אוּן עס איז פאַרגעקומען דאָס זעלבע — מיר האָבן ביידע געווייַנט. זי׳ן זון איז אויך אַוועק אוּן מיך נישט אַרויסגעיאָגט. דערנאָך האָב איך זיך אַליין באַרעכנט, אפשר טאַקע, נאָכדעם ווי מען האָט אַרויסגענומען אַלע יידן פוּן שטאָט, וועט מען זיכער קומען דאָ אין פאַבריק ציילן די אַרבעטער אוּן איך קען נאָך מאַכן פאָר זיי שלעכט. האָב איך געזאָגט צו מיין מאַן:

— נעם דוּ דאָס גרעסערע מיידעלע — אוּן איך האָב געגומען די קליינטשיקע אוּן בין אַרויס. עס איז שוין באַלד געווען פאַרנאַכט. איך בין געגאַנגען צווישן קריסטלעכע הייזער, סטאָדאָלעס, אוּן האָב דערזען אַ צעבראָכענע סטאָדאָלע

מיט אַ צעבראָכן בעט וואָס איז אינעווייניק געווען. דאָס איז געווען נישט וויַיט פון דער פאַבריק. איך האָב נישט געווּסט וועמענס דאָס איז. אין דער סטאַדאָלע איז געלעגן הייַ, שטרוי. איך האָב דעם קינד אַנגעזאָגט אַז זי טאָר נישט וויינען, נישט הוסטן, אוּן זי געלייגט שלאָפן. איך האָב אַרויסגעקוקט אוּן געזען אַז פון דער צווייטער זייט געפינט זיך דער וואַרשע־ווער שאָסיי. איך האָב געהערט ווי קריסטן גייען אין שטאָט, איך האָב געהערט וווּ עס פאָרן פורן מיט יידן, איך האָב געהערט זינגען אוּן דאָס האָט מיך געמאַכט וויינען. איך האָב געוווּינט אין זיך אַריין, בין געזעסן מיט טויט־שרעק אוּן באַווּיינט דעם יידישן אונטערגאַנג. איך בין אַזוי געזעסן, אַנגעקוקט דאָס קינד, דעם גורל פון דער יונגער יידישער נשמה. איך האָב געהערט שאָסן. עמעץ גייט ביי דער אַנדערער זייט וואַנט, איך הויב אויף מיין קאָפּ, דערזע איך אַ פרוי בייגט זיך איין אוּן נעמט האַלץ, אַזוי ווי עס איז געווען אַז אָפּגערוקט ברעט האָט זי, די קריסטין, מיך דערזען. זי האָט געזאָגט צו מיר:

— הערשקאָוואָ, דו ביזט דאָ? געלויבט זאָל זיין גאָט, אַבי האָסט געהאַט שכל צו אַנטלויפן.

איך האָב פון שרעק זי נישט דערקענט, נישט געקענט ענטפערן.

זאָגט זי צו מיר:

— שרעק זיך נישט, איך וועל דיר נישט טון קיין שלעכטס, איך וועל דיר נאָר העלפן.

דאָן האָב איך זי דערקענט. דאָס איז געווען אַ קריסטין, וואָס פלעגט ביי מיר קויפן סחורה. זי איז געווען זייער אַ גוטע נשמה, איך האָב קיינמאָל נישט געווּסט וווּ זי וווינט. זי איז געווען אַליין מיט איר מאַן, זייער אַרעם, נישט געהאַט קיין קינדער אוּן דערפאַר אויך זייער ווייניק ביי מיר געקויפט. וועַן זי פלעגט אָבער קומען צו מיר, האָבן מיר געהאַט צווישן זיך וואָס צו רעדן. איך האָב זיך אַביסל באַרויאיקט, דאָן האָט זי מיר געזאָגט:

— אַז עס וועט וועלן גוט פינצטער, וועל איך דיר ברענגען עפעס טרינקען פאַרן קינד אוּן עפעס מיט וואָס איינצוּדעקן.

געגאַנגען דעם לעצטן וועג — אין טלית־תים. די יידישע פּאָליציאַנטן דערשאָסן די לעצטע

זי איז שפעטער געקומען, דאָס געברענגט אוּן מיר געזאָגט, אַז דערנאָך וועט מען זעען וואָס צו טון. — איך וואָלט אייך אַריינגענומען נעכטיקן — נאָר ביי אונז נישט וווּיַיט וווינט אַ פּאָלקס־דייטש. אינדערפרי, פאַרטאָג, וועל איך אַריינקומען.

בייגאָכט בין איך נישט געשלאָפן, איך האָב געהיטן, אַז דאָס קינד זאָל נישט וויינען, אויפן שאָסיי האָב איך געהערט גיין אַ וואַרטע. איך האָב זיי געהערט רעדן, געזען די ליכט פון זייער רויכערן. צומאָל־גנס איז זי געקומען מיט טיי. זי האָט מיר דערציילט, אַז דער לאָגער וועט דערווייל זיין. איך האָב איר געזאָגט, אַז זי זאָל גיין אין שטאָט אוּן זיך אַריינ־ציען אין מיין הויז, האָט זי געזאָגט, אַז זי וועט זעען. איך האָב זי אויך געבעטן, אַז זי זאָל גיין צו דער פאַבריק איבערגעבן מיין הערשן אַז איך בין דאָ. ער זאָל צוקומען. בייגאָכט איז ער געקומען. ער איז געווען אַנגעטון אין אַ פאַר אַלטע שיך, אַן אַלטע מאַריגאַרקע. ער איז צוריקגעגאַנגען צו דער אַרבעט. דאָן האָט מען געהערט, אַז מען גייט מאָכן אַ לאָגער פאַר די אַרבעטער, אָבער מען וועט צוגעמען בלויז מענער. דאָן איז הערש אַוועק צו די קריסטן, כדי מיט זיי זיך צו באַראַטן וואָס צו טון מיט מיר אוּן מיט די קינדער. האָבן זיי אים געזאָגט, אַז ער זאָל מיך פירן קיין וואַרשע, ווייל די קאָריווער יידן וואָס מען האָט אַרויסגעפירט, האָט מען געפירט ביז קאָנסקיוואָליע. דאָרט האָט מען זיי נאָר גע־האַלטן איבער נאַכט, אוּן דערנאָך זיי געפירט אַהין וווּ מען פירט אַלע יידן. אַ סך פון יונגווּאַרג זענען אין וועג אַנטלאָפן. נאָר עטלעכע איז דאָס געלונגען. אַ סך האָט מען געשאָסן אויפן וועג. די קראַנקע וואָס האָבן נישט געקאָנט גיין. שלמה טעוול האָט זיך אַנגעטאָן זיין טלית אוּן געזאָגט אַז וווּיַיטער גייט ער נישט. „איר קענט מיך שיסן". לאַנג האָט ער זיי נישט געדאַרפן בעטן. מען האָט אים דאָס צוליב געטון. גלייך אים געשאָסן. אויך שלמה פינקעלשטיין איז דעם גאַנצן וועג גע־גאַנגען אַנגעטון אין טלית. די יידישע פאָליציי האָט געהאָלפן אַריינטרייבן די יידן אין די צעגער, אוּן צום לעצטן האָט מען זיי דערשאָסן.

מיין מאַן האָט באַשלאָסן מיך מיט מיינע קינדער אַוועק־צופירן קיין וואַרשע, ווייל דאָרט איז נאָך פאַרלויפיק רואיק. אַ קריסט ווייל מיך אַהין אַוועקפירן. אָבער איך האָב מורא פאַר דער גרויסער שטאָט, דאָרט וועל איך זיך שוין גאָרנישט קענען העלפן. אָבער דאָ, אין סטאַדאָלע, קאָן איך אויך נישט בלייבן. ווי לאַנג קאָן איך דאָ זיין מען זאָל נישט וויסן פון מיר?

איבערגעלאָזט עטלעכע פאַכלייט־ספּעציאַליסטן. עט־לעכע צוואַנציק יידן געבליבן פון די דריי טויזנט. ווי נח אין דער תיבה

עס איז דאָך באַשטימט געווארן צו מאַכן דעם לאַגער פאַר די אַרבעטער פון דער פאַבריק. דער דייטש האָט גענומען עטלעכע יידישע הייזלעך הינטער דער שטאָט, אָפּגעצוימט זיי מיט דראָט אַרום אוּן אַריינגעפירט אַהין די אַרבעטער. אויס־געטיילט פאַרשידענע שטאָט־אַרבעט אַ חוץ דער פאַבריק, ווי קערן די גאַסן, מאַכן שאָסייען. אין די זעלבע טעג זענען גע־קומען צופאַרן צוויי פרויען, וועלכע האָבן געהאט קרובים אין דער פאַבריק, דאָס זענען געווען די באַקאַנטע לובלינער פון אולריכן, וועלכע האָבן געפירט די פאַבריק. אולריך האָט באַשטימט, אַז זיי זאָלן בלייבן אַלס קעכינס פאַר די מענער. אַזוי ווי מיין מאַן האָט דאָס דערהערט, האָט ער אָנגעהויבן פלאַנען מיך אויך אַריינצושמוגלען אין דער קיך־אַרבעט. ער האָט זיך אינגעשטעלט דאָס לעבן, איז אַוועק צום דייטש אולריך, צו זיין פרוי, וועלכע איז געווען אַ פאָלקע, זי פלעגט ביי מיר שטענדיק קויפן סחורה, אוּן זיי אַלץ דערציילט. זיי געזאָגט, אַז איך בין געבליבן דערפאַר, וויַיל וועַן מען האָט אַרויסגעפירט אַלע יידן, בין איך גראָד נישט געווען אינדער־היים. ער האָט מורא געהאַט צו דערציילן אַז איך בין אַנטלאָפן פון שטוב. האָט די קריסטין געזאָגט, אַז ער זאָל נעמען אַ שיינע מתּנה אוּן גיין צו איר מאַן אולריכן. ער זאָל נישט קיין מורא האָבן. זי וועט מיט אים פריער רעדן. ער איז אַוועק צו אים. אים געגעבן אַ זייגער אוּן אַ געוויסע סומע געלט. אולריך האָט געזען ווי מיין הערש טראָגט אַ גאָלדן פינגערל, האָט ער עס אים גערעדט. ער האָט עס אים אַוועקגעגעבן. אולריך האָט געזאָגט, אַז ער מוז פאָרן ספּעציעל קיין פּולאַוו, דאָרט געפינט זיך די געסטאַפּאָ, די סטאַראָסטווע, מוזן זיי דאָס דאָרט אונטערשרייבן. אויף צוּמאָרגנס איז ער געפאָרן אוּן געבראַכט אַן אונטערשריפט, אַז עס מעגן אַרבעטן דריי פרויען אין

לאַגער, אָן די קינדער, אוֹן זיי זאָלן האָבן אַ באַזונדער ווינונג. וועט מיין הערש איז מיר געקומען אַנזאָגן אַ בשורה, אַז איך מעג זיין אין לאַגער, בין איך אויפגעשפרונגען פֿאַר פרייד. דאָס וואָס ער האָט געזאָגט „אָן די קינדער" — דאָס ווּעל איך זיך שוין אָן עצה געבן. איך בין אַרויס פוּן סטאַלע. די קריסטין האָט מיך געכאַפּט קושן פֿאַר פרייד. מיר האָבן זיך געזעגנט אוֹן געבעטן אַז זי זאָל אַריין ווינען צו מיר אין הויז. ווען זי איז צומאַרגנס צוגעגאַנגען צו מיין הויז, איז דאָס שוין געווען פֿאַרנומען פוּן אָן אַנדערן קריסט, וועלכער האָט זיך אַריינגעצויגן אוֹן אַלץ צוגענומען. אַזוי האָבן זיי געטוּן מיט יעדן יידיש הויז. ווען איך האָב זיך שוין געמעגט באַווייזן אין גאַס, בין איך אַריין צו אַ קריסט וואָס האָט געווּוינט נאָענט צום לאַגער אוֹן אים געבעטן, אַז ער זאָל מיד דערלויבן צו זיין ביי אים מיט די קינדער ביז דער לאַגער וועט זיין גרייט פֿאַר אונז. די קריסטין האָט מיר באַלד גע־געבן אַ צימער אוֹן כ׳האָב זיך אַרומגעוואָשן.

כ׳בין אַביסל געקומען צו זיך אוֹן ערשט איצט געמאַכט דעם חשבון, דעם סך־הכל פוּן אונזער שטעטל. בלויז עטלעכע אוֹן־צוואַנציק יידן זענען געבליבן פוּן דריי טויזנט, צוויישן זיי איין פרוי, חיה טאָבע, דאָס בין איך.

ווי איך זיץ אַזוי, קומט אַריין דער קריסט, דער אייגן־טימער פוּן דעם הויז, אוֹן זאָגט צו מיר:

— זעסט, דו ווּעסט בלייבן אַזוי ווי נח אין דער תיבה, אויב דו ביזט אַרויס נאָכדעם ווי מען האָט אַלע יידן אַרויס־געשיקט, ווּעסטו שוין אַוודאי בלייבן לעבן, צוואַמען מיט דיין משפּחה. גיי, קאָך, עס, אוֹן ווייס אַז אַלץ ביי מיר אין הויז איז אָפֿן פֿאַר דיר.

איך ענטפֿער אים:

— ווי אַזוי קען איך קאָכן אוֹן עסן, ווען אַלע יידן דאַרט אין לאַגער זענען נאָך נישט באַזאָרגט מיט עסן.

ער רופֿט אַרויס דאָס ווייב אויף אַ שמועס, זיך באַראַטן, קומען צוריק אַריין אוֹן זאָגן צו מיר:

— דו קאָנסט ביי אונז אַלץ נעמען אוֹן קאָכן פֿאַר אַלע יידן ביז דער לאַגער וועט פֿאַרטיק ווערן.

געקאָכט קאַרטאָפֿל. געגרייט וויטריאָל אוֹן געווער — אויף שטעלן אַ ווידערשטאַנד. פּראַנצויזישע, בעלגישע אוֹן טשעכישע יידן

איך לויף באַלד אַוועק צו דער פֿאַבריק זיי דאָס דער־ציילן. זיי זענען דאָרט געווען אַלע פֿאַרווייניגט, פֿאַרפּינצטער־טע, צעבראָכענע. איך טרייסט זיי אַלע אוֹן גיב זיי האָפענונגען. זיי זאָגן מיר, אַז איך בין פוּן גאָט געבליבן פֿאַר זיי אַ מאַמע. איך הייס זיי אַלעמען צוקומען צום קריסט עסן, איך קאָך דאָרט פֿאַר אַלעמען. דער קריסט איז געווען זייער אַ רייכער, זיין נאָמען איז יאַניצקי. ער איינער אין דער גאַנצער שטאָט האָט זיך איינגעשטעלט דאָס צו טון. ער האָט געבאָקן ברויט פֿאַר אַלעמען, געגעבן אונז קאַרטאָפֿל וויפל איך ווייל פֿאַר אַלעמען אַן גענוג. אַזוי האָט עס געדויערט עטלעכע טעג. די מענער זענען געשלאָפן דאָ אין סטאַלע אוֹן ווו נאָר זיי האָבן געקאָנט. די לויבלינער צוויי פרויען האָבן געהאָט דער־לויבענישן אַרומצוגיין ווו נאָר זיי האָבן געוואָלט. איך האָב אויך געקענט גיין אייניקויפן ווען איך האָב עפּעס געדאַרפט. דערנאָך זענען מיר אַריינגעגאַנגען אין לאַגער. יעדן טאָג זענען צוגעקומען צו אונז אַנטלאָפענע יידן. מיר האָבן זיי אַריינגענומען, געגעבן עסן, וואָס מיר האָבן נאָר געקענט האָבן מיר פֿאַר זיי געטוּן. דער דייטש וואָס האָט געטראָגן פֿאַר אונז די פֿאַראַנטוואַרטלעכקייט, האָט נישט געטאָרט נאָטירלעך וויסן, אַז מיר גיבן אַרויס פֿאַר וועמען עס איז עסן, אויסער דעם לאַגער. איך האָב זייער שווער געאַרבעט. איך האָב געקאָכט פֿאַר אַלע יעדן טאָג אַ מעטער קאַרטאָפֿל, אָבער מען האָט מיר צוגעטיילט הילף. יעדן טאָג האָט געמוזט זיין אָפּגעקאָכט צו דער צייט אויף 12 אַזייגער. די מענער האָבן געדאַרפן אָפּעסן אוֹן וווייטער גיין צו דער אַרבעט. אין אַוונט אוֹן אינדערפרי האָט מען געגעסן ברויט מיט שוואַרצע קאַוועע. איך בין יעדן טאָג אַרויס פוּן דער קיך אַן אָפּגעקאָכטע. זומער פוּן די היצן, עס איז געווען שווער. איך האָב אויך געמוזט זאָרגן פֿאַר די קינדער. עס זענען צוגעקומען נאָך קינדער, וועלכע די קריסטן האָבן שפּעטער צוגעבראַנגט, אַזוי אַז איך האָב שוין געמוזט זאָרגן אויך פֿאַר אַלע קינדער. זיי האָלטן אין לאַגער. אָבער דאָס האָט געמוזט זיין אין געהיים. אַזוי זענען מיר געווען אין דעם לאַגער 6 מאָנאַטן. דאָס לעבן איז געווען שווער אוֹן ביטער. יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט האָבן זיך אַלע אַוועק־געזעצט וויינען, קלאָגן, עס איז געווען יעדן טאָג יום־כיפּור. חיה שלום רבס איז שפּעטער געקומען מיט 3 קינדער, אברהמ־טשע — 4 קינדער. נאָטעלע וויינבערג מיט אַ יינגעלע, פֿאָטשע וויינבערג מיט אַ קינד, יאַנקל צאַבאַן מיט 2 מיידעלעך. איך בין געווארן אַ מאַמע פוּן אַ 50 גרויסע אוֹן קליינע קינדער. דאָ איז אייניער קראַנק געווארן, דאָ האָט זיך ווער צעקלאַפּט, איך האָב יעדן געהאָלפֿן אויף וויפל מיינע כוחות האָבן נאָר געסטאַיעט. געלאָפן קויפן פוטער אוֹן מילך אין געהיים ביי קריסטן פֿאַר די קינדער, מיר האָבן זיך געהאַלטן געטרייַ, געטיילט זיך מיט אַלץ. מיר האָבן געפילט, אַז אָט־אָט וועט קומען אויך אונזער ריי. מיר האָבן צווישן זיך באַשטימט זיך אַנטקעגנשטעלן אין פאַל ווען מען וועט קומען נאָך אונז. די יינגלעך יצחקל שמחהלע שאוּלס, חיים כאַניסמאַן אוֹן אַנדערע האָבן אָנגעגרייט געווער, וויטריאָל. מאיר קאַרטמאַן פֿלעגט זאָגן, אַז פֿאַר זיין טויט מוז ער עפּעס אָפּטוּן די דייטשן. זיי אויסברענען די אויגן, אָדער שיסן. מיר האָבן פֿאַנטאַזירט צו נעמען נקמה. איך האָב געזען ווי מען האָט געברענגט פּראַנ־צויזישע, טשעכישע אוֹן בעלגישע יידן אַרום אונזער שטאָט. איך האָב זיי געזען טרייבן פוּן קאַנסקעוואָליע קיין מאַרקושאָוו אָדער פֿאַרקערט. איך האָב זיי געזען שלעפּן וועגענער מיט לאַסט, מיט תבואה, קאָרן צום מאָלן אין דער מיל. וועגענער אָן פערד, די פערד זענען געווען די יידן. די ערשטע צייט זענען די יידן געווען שיין אָנגעטוּן, גוט אויסגעזען, אָבער דאָס האָט נישט לאָנג געדויערט. זיי זענען שנעל געפֿאַלן פוּן די פיס. איך האָב זיי אַמאָל געזאָגט, אַז ווען זיי וועלן אַדורכגיין, וועל איך זיי צוגרייטן עסן. איך האָב געבעטן די יינגלעך מיר צו העלפֿן. ווען זיי זענען פֿאַרביי, האָבן מיר זיי שנעל צוגעגרייט ברויט מיט קאַוועע, זיי האָבן זיך דערכאָפּט דאָס האָרץ. דאָס האָט אַזוי געדויערט ביז דער טייוול אוֹלריך איז דאָס געווויר געוואָרן. ער האָט דאָס שטרענג פֿאַרבאָטן. עס האָט נישט לאָנג געדויערט אוֹן מען האָט זיי שוין מער נישט געזעען. מיר האָבן געוואָלט וויסן וווהין מ׳האָט אַוועקגעפֿירט די יידן. האָבן מיר גוט באַצאָלט אַ שייגעץ אוֹן מיטגעשיקט אַ יידיש מיידל, וועלכע האָט אויסגעזען ווי אַ קריסטין (זאַוול בלעכערס אַן אייניקל). זי איז געפֿאָרן מיט דעם שייגעץ ביז טרעמבלינקע. דאָס מיידל איז אַלץ געווארן געווארן. זי איז

צוריקגעקומען אוּן אונז אַלץ דערציילט. האָבן מיר שוין דאַן אַלץ פאַרשטאַנען אוּן זיך געגרייט. צוגעגרייט יעדן איינעם אַ פעקעלע אין האַנט, פאַר זיך, פאַר די קינדער. לינדזיק ביינאַכט אויף די געלעגערט, האָט מען זיך צוגעהערט אוּן ס׳האָט זיך אויסגעדאַכט אַז אט־אָט קלאַפט מען, מען גייט שוין אויך אונז צונעמען. אוּן אפשר וועט מען אונז גאָר אויסהרגענען אויפן אָרט? מען האָט אַנגעהויבן מורא האָבן צו שלאָפן אין לאַגער. מען האָט אַנגעהויבן אַוועקגיין שלאָפן. יעדער נאַכט האָב איך געמוזט בעטן אַן אַנדער קריסט ער זאָל דערלויבן צו שלאָפן די קינדער. איך האָב פאַרשטאַנען אַז ביינאַכט וועט זיין זייער שלעכט צו אַנטלויפן פאַר מיר מיט די קינדער.

יום כיפור. יעדער פֿלאַנט ווי אַזוי אומצוקומען. אַריינ־שרייַען אין קבר היטלערס סוף

ס׳איז יום־כיפור פאַרנאַכט, דאָס רעשט ביסל יידן האָבן אויסגעזען פאַרפינצטערט. מיר האָבן זיך צונויפגענומען אין איין שטוב אין לאַגער אוּן אַנגעצינדן ליכט.

איך בין געזיצן מיט די קינדער אין דרויסן, געריעדט מיט זיי, זיי צוגעגרייט אין פאַל אַז זיי בלייבן אַליין ווי אַזוי זיי זאָלן זיך ראַטעוונען. אברמטשע שלומס איז אַרויסגעקומען אוּן מיך געבעטן אַריינצוגיין בענטשן ליכט. אַלע האָבן זיך שטאַרק צעקלאָגט אוּן זיך געשטעלט דאָוונען שטילערהייט, מען זאָל נישט הערן אינדרויסן. דערנאָך איז יעדער מיט אַ פאַרביטערט האַרץ אַוועק אויף זיין געלעגער. אויפצומאַרגנס ביים דאַוונ־נען האָט מען זיך דורכגערעדט וואָס מען טוט וועט מען קומט נעמען די לאַגער־מענטשן. משה בלומעלס, לייטשעס זון, האָט געזאָגט:

— אַז מען וועט מיך קומען נעמען, וועל איך זיך נישט אַנטקעגנשטעלן, איך וועל זיך גלייך אונטערגעבן, איך וועל גיין ווּ אַלע מיינע נאָענטע זענען געגאַנגען.

אויך יעקב הערש האָט געזאָגט דאָס זעלבע, נאָר זיך געבעטן, אַז אויב מען וועט אים פריער שיסן, זאָלן די וועלכע וועלן בלייבן לעבן, קומען אויף זיין קבר אוּן אַריינשרייַען היטלערס סוף... אָבער וועד האָט געווּסט וועד עס וועט זיין דער ערשטער אוּן וועד דער לעצטער, וווּ וועמענס קבר עס וועט זיין? די מערהייט איז געווען פאַר אַנטקעגנשטעלן זיך. מיר האָבן אָפגעאַרבעט אין לאַגער נאָך עטלעכע מאָנאַטן, אין שטענדיקער טויט־שרעק. דעם 8־טן נאָוועמבער, איך בין אַריין אין קיך וויי שטענדיק. לעבן מיר איז געווען, וויי שטענדיק, מיין קליינע באַשעלע. דאָס גרעסערע מיידעלע האָבן מיר אַוועקגעגעבן צו אַ גאַיאַווי פון אַ וואַלד. מיין מאַן איז געווען אויף נאָכט־אַרבעט צוגלייך מיט אַלע מענער אויסער דעם לאַגער. איך האָב געפילט, אַז אויב עס מאַכט זיך עפעס, וועל איך מיט ביידע קינדער נישט קענען אַנטלויפן. האָבן מיר זי אַוועקגעגעבן אין וואַלד צום גוי. זי איז דאַן אַלט געווען 7 יאָר. מיין מאַן האָט באַצאָלט טויזנט זלאָטעס אַ מאָנאַט! אוּן דאָס מיידעלע איז געפעלן געווארן דעם פויער.

— זי געפעלט מיר — האָט דער פויער געזאָגט — זי וועל איך ראַטעוונען פון אַלע שלעכטע זאַכן. —

מ׳ליקווידירט שוין אויך דאָס רעשטל פאַכלייט

אין דעם טאָג זענען אַלע אַווּעק צו דער אַרבעט, נאָר איך מיט פאָטשע לייבל מרימס אוּן מיין קליין באַשעלע זענען געווען אין קיך אוּן געקאָכט. זאָגט צו מיר מיין מיידעלע, אַז זי וויל אַ טרונק מילך. די מילך האָט זיך טאַקע געפונען אין אונזער הויז. איך גיי אַהין אַריין, גיב דעם קינד צום טרינקען, כ׳גיב אַ קוק דורכן פענצטער, זע איך ווי עס שטייט אַ דייטש אוּן רעדט מיט אַברמטשע שלומס. ווי כ׳האָב דאָס דערזען, האָב איך זיך שטאַרק דערשראָקן. איך וויל עפענען די טיר, זאָגט צו מיר דאָס קינד מיט געווּיין, אַז עפעס זעט זי עס איז נישט גוט אויפן הויף. זי שרייט:

— מאַמע, נעם מיך מיט דיר!

איך כאַפ זי אוּן לויף אַרויס. איך הער ווי דער דייטש זאָגט צו אב־מטשען:

— ווער איז זי אָט די פרוי? ענטפער איך אים גלייך אויף פוילישׁ, אַז איך דאַרף עפעס דערליידיקן.

איך לויף אַריין אין דער אַנדערער שטוב אוּן זאָג צו פאטשען:

— פאָטשע, קום שנעל, לאָמיר אַנטלויפן דורכן פענצטער! ס׳פענצטער איז שווער צום עפענען. אָבער מיר האָבן עס געעפנט. פרייער האָבן מיר אַרויסגעווּארפן די קינדער, דער־נאָך זענען מיר אַרויס. איך האָב געזען אַ סך קריסטן שטיין אַרומגעשטעלט אוּן קוקן, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז עס איז שלעכט. מען מיינט איצט אונזער לאַגער. זיי זענען ספעציעל געקומען 12 אַזייגער, ווייל דאָן קומען אַלע אין לאַגער אַריין פון דער אַרבעט עסן. דערווייל ווייזט אויס איז נאָר געקומען איין דייטש, כדי מען זאָל זיי נישט באַמערקן. דער דייטש איז נישט געשטאַנען אין דרויסן, נאָר אין קיך, כדי מען זאָל אים נישט זען אוּן אַלעמען אויפגעזאַמלט אין קיך. ער האָט געווּסט, אַז אַהין מוזן אַלע קומען. אַ טייל זענען אַנטלאָפן, אָבער עס איז געווען אַ גרויסער פלויט אַריבערצושפרינגען, האָבן אַ סך צעבראָכן די פיס ביים שפרינגען. ווי איך אוּן פאָטשע מיט די קינדער זענען אַרויס, איז יעדער פון אונז אַוועק אין אַן אַנדער אָרט, איך האָב זי ליידער מער נישט געזעען. איך בין געגאַנגען הינטער דער שטאָט צו דער פאַב־ריק וווּ די מענער האָבן געאַרבעט, אין חיים ראָזענס הויז. די קיך איז געווען אין איטשע ראָזענס וווינונג. פון פענצטער פונוואַנען איך בין אַרויס איז געווען די וווינונג פון משה נחמה איטעס, חיים ראָזענס אייַדעם. אַ טייל האָבן זיך באַ־האַלטן אויף די ביידעמער. זיי האָבן אַלץ געזען וואָס עס האָט זיך אָפגעאַרבעט אויפן הויף. אויך חייטשע שמחהלע שאולס איז דאָרט געווען מיט אברמטשען. זיי זענען געקומען ערשט מיט עטלעכע טעג צוריק, זי פון נאַלענטשאָוו, אוּן ער — אַנטלאָפן פון אַ טויטן־לאַגער. ער האָט אונז אַלץ דערציילט. אוּן אָט איז שוין אויך געקומען דער חושכדיקער טאָג אויף אונז.

איך לויף איצט מיטן קינד אוּן וויס נישט וווּ איך לויף. איך לויף פאַרביי די באָד מיט דער מקוה, דאָרט האָט מען געאַרבעט ביי וויקן פעל, דערזע איך אין דרויסן מאָטל מינדל אידלס אַ זון. איך לויף צו אים אוּן דערצייל אים וואָס עס קומט פאָר אין לאַגער. איך זאָג אים, אַז ער זאָל אַהין נישט גיין. דער לאַגער איז אַרומגערינגלט מיט דייטשן. אַנטלויף וווּ דו קענסט! — איך פרעג אים אויף מיין הערשן, זאָגט ער אַז ער אַרבעט נישט דאָ מיט אים. לויף איך וויטער. פורן פאָרן אוּן פירן ציגל פון שיל אוּן בית־המדרש. די קריסטן פירן מצבות אויף צו לייגן ביי די הייזער „זייערע". איך לויף אוּן פאַל אַלע מאָל מיטן קינד. וווּ איז מיין מאַן? איצט מוז ער שוין אַוודאי זיין אין קיך, האָט ער זיך שוין צוגעשטעלט

צום טויט? ס׳לויפט צו מיר צו אַ קליין שיקסעלע (זי האָט מיך אַוודאי געקענט) און זי זאָגט:

— אַנטלויף פון שטאָט, מען גייט צונעמען דעם לאַגער יידן. איך גיי פון דאָרט, איך האָב אַלץ געזען, אַנטלויף מיטן קינד!

איך לויף. איך בין שוין ביים קאָשטשאָל (אָדער „טימע״ ווי מען האָט עס גערופן). איך זע ווי אַ יונגע קריסטין אַנט־לויפט. זי מיינט אַז מ׳גייט זיי, פאַליאַקן, כאַפן צו דער אַרבעט, ווייל לעצטנס האָט מען געכאַפט שוין אויך קריסטן צו דער אַרבעט. פלוצים זאָגט צו מיר דאָס קינד:

— זע מאַמע, מען פירט די יידן.

איך מיטן קינד אַנטלאָפן. אויך הערש איז אַנטלאָפן

איך גיב אַ קוק, מען פירט 10 יידן, איין דייטש פאַרויס, איינער הינטער זיי, מיט די ביקסן אויסגעשטרעקט! פון שרעק האָב איך קיינעם נישט געקענט דערקענען. איך האָב געבעטן ביים קינד זי זאָל קוקן און זעען צי דער פאָטער גייט, האָט זי זיך צעווויינט און צוגעהאַלטן מיט די הענט די אייגעלעך. איך בין אַרויס פון שטאָט נישט וויסנדיק וואָס איז מיט מיין מאַן און מיט אַלע געווארן.

עס איז געווען פאַרנאַכט. זייער קאַלט. דער ווינט האָט געריסן, דער פראָסט האָט געצוויקט און געבריט, מען האָט נישט געקענט גיין. דאָס קינד איז געווען אין בלויזן קאָפּ. איך בין צו צום קאָריווער וואָלד, לעבן דאָרף סימיוו. עס איז אָנגעקומען אַ יונגער היימישער קריסט, וועלכער האָט נאָך געהאַנדלט מיט מיין פאָטער, ער האָט מיך זייער גוט געקענט און מיך געפרעגט ווו איך גיי אין אַזאַ קעלט מיטן קינד. איך האָב אים דערציילט וואָס עס טוט זיך אין לאַגער. ער נעמט אַראָפּ זיין הוט מיט דער מאַרינאַרקע און טוט אַן דעם קינד. ער האָט דאָס קינד דערוואַרעמט. איך גיי וויטער און זע אַ סך מענטשן לויפן. ווייזט אויס, אַז אַ סך זענען אַנטלאָפן: חיים משה כאַניסמאַנס, שלמה מאָשקעס, יאַנקל מאיר, יצחקל שמחלה שאולס, יאַנקל פיינשמידטס עלטסטע יינגל, מיין קו־זינע פראַנדל עטל רבקהס, אויך אַ לובלינערין וואָס האָט גע־ארבעט מיט מיר אין קיך. זיי האָבן מיר שוין געהאַלפן טראָגן דאָס קינד. איך פרעג זיך צי ס׳האָט ווער געזען מיין הערשן. זאָגט מיר יצחקל שמחלע שאולס, אַז ער איז גלייך אַנטלאָפן מיט אים. ער האָט זיך באַהאַלטן אין פאַבריק אויפן בוידעם, אונטער די עפל. הערש, יצחקל און מענדעלע פיינשמיד זענען אַלע געווען אויפן בוידעם. אין דעם דערמאָן איך זיך, אַז מיין עלטער מיידל איז אין וואַלד ביים גאַיאַווי, ער קאָן זי איצט אַרויסטרייבן, ווייל מען הערט שוין איצט די שאָסן פון לאַגער. איך בעט וועמען פון די יינגלעך צוגיין צום גאַיאַווי געבן אַ קוק. איך זיץ מיטן קינד. עס איז שוין נאַכט. קאַלט, מיר זיצן אין וואַלד אויף דער ערד. אַלע שטייען אַרום מיר, אַלע ווייטנען. דאָן קומט אָן אַ קליין יינגל אביגדור יעקבס און זאָגט, אַז ער גייט פון גאַיאַווי, ער האָט ביי אים געבעטן ברויט, האָט ער דאָרטן געזען שטיין מיין גאָלדעלען. זי ווייטנט, ווייל זיי ווייסן שוין וואָס עס איז אין שטאָט. זיי טרייסטן דאָס קינד אַז מיר וועלן קומען. זע איך דאָך שוין, אַז דער פויער וואַרפט זי נישט אַרויס. איך האָב מורא געהאַט, אַז דער גאַיאַווי וועט זי מורא האָבן איצט צו האַלטן און זי אַרויסיאָגן. אַלע זענען זיך צעגאַנגען ווי אייגער האָט געקאָנט. איך בין געבליבן אין וואַלד מיט מיין קוזינע פראַנדל און דער לובלינער פרוי. איך האָב באַשטימט צוגיין צום גאַיאַווי. ווי די קריסטין האָט ג׳ע־הערט בילן דעם הונט, איז זי אַרויסגעקומען. זי האָט מיך דערזען און זיך זייער דערפרייט. זי פרעגט מיך גלייך אויף מיין מאַן. איך זאָג איר, אַז איך ווייס אַליין נישט וואָס מיט אים איז געשעען. איך בעט זי מיך מיט נאָך 2 פרויען אַריינ־לאָזן נעכטיקן. זי זאָגט, אַז זי האָט איצט אַ גאַסט, מיר זאָלן אַריינקומען שפעטער. איך האָב איר געזאָגט, אַז איך האָב מיין קינד דאָ. זאָגט זי מיר זאָלן אַריינגיין שטיל אין שטאַל ווו די קו איז. זי ווועט זיך מאַכן גיין מעלקן. זי איז אַרויס מיט אַ קאַן אין האַנט. אויפגעמאַכט די שטאַל און מיר אַלע זענען אַהין אַריין. מיר האָבן זיך דאָרט איינגעדרייט אין דריין. אין דעם הערט מען אַ הונט בילט. איך הער ווי דער גאַיאַווי עפנט די טיר, הער אַ שוועכן טריט און מער גאָרנישט. שפע־טער עפנט די קריסטין שטיל די טיר פון שטאַל און ווי אַ גוטער מלאך זאָגט זי צו מיר:

— הערשקאָווא, פאַן הערש יעסט.

זי זאָגט דאָס צו מיר מיט גרויס פרייד. זי האָט אים אַרויפ־געלאָזט אויפן בוידעם, כדי מיר זאָלן נישט מאַכן קיין רעש ווען מיר וועלן אים דערזען, ווייל זי האָט געסט אין הויז. שפעט ביינאַכט האָט זי אונז אַלע אַריינגענומען אין הויז און אונז געבעט אויף דערערד. זי האָט געזאָגט אַז זי וויל 5 זלאָטעס אַ נאַכט. בייטאָג זאָלן מיר זיין אין וואַלד.

עס איז געווען אמת וואָס די יינגלעך האָבן דערציילט. מיין מאַן איז טאַקע מיט זיי אַנטלאָפן, אָבער ווי די דייטשן זענען אַוועק, איז ער גלייך אַראָפּ. אַרויס געוואָר ווערן וואָס עס האָט מיט מיר פאַסירט. ר׳האָט געשיקט אַ קריסט צום לאַגער וווּ איך בין געווען. יענער איז צוריקגעקומען און גע־זאָגט, אַז קריסטן האָבן אים דערציילט, אַז זיי האָבן אַליין געזען אונז ליגן דערשאָטענע. די זאַך איז געווען אַזוי: דאָרטן זענען געווען ראַדאָמער יידן. אַ יידישע פרוי מיט אַ מיידעלע, וואָס איז געווען ענלעך צו מיר. דאָס קינד אירס איז אויך געווען אין זעלבן עלטער ווי מיינס. האָבן די קאָריווער גוים געמיינט, אַז דאָס זענען מיר. אין שטאָט האָט אים פאַרהאַלטן אַ קריסט און גענומען אויף אים שרייען:

— דו נאַרישער יידל, דו גייסט אַליין פאַלן אין זייערע הענט? טו נישט צוליב דיין שונא, אַנטלויף. דאָרט ווועסטו שוין גאָרנישט העלפן.

איז ער אַוועק זענען גאָלדעלען, וויסן וואָס איז מיט איר. ער האָט זיך געלאָזט גיין צום וואַלד. גייענדיק האָט ער ג׳ע־טראָפן פאָטשען מיט איר מאַן און קינד, זיי זענען געגאַנגען צו אַ קריסט נעכטיקן. מיין מאַן דערציילט זיי, אַז איך מיטן קינד זענען שוין געפאַלן. ער האָט שטאַרק געווויינט. אָבער פאָטשע האָט אים פאַרזיכערט, אַז איך בין אַנטלאָפן, און ער וועט מיך אוודאי געפינען אין וואַלד.

גאָלדעלעם שיינקייט העלפט איר. זי ווערט א פאַסטעכין

אַזוי האָבן מיר זיך געטראָפן און איבערגענעכטיקט צו־זאַמען עטלעכע נעכט. דאָן האָבן אונז די קריסטן דערקלערט, אַז מער קענען זיי נישט דאָס טון, ווייל זיי האָבן מורא פאַר שכנים. זיי וועלן אים מסרן. נאָר די שיינע גאָלדעלען מוז ער ראָטעוון, ווי שווער עס זאָל אים נישט זיין. מיר זאָלן גיין און מער זיך נישט וויזן. גאָלדעלע בלייבט זיין קינד. מיר האָבן אים פאַר אַלעמען באַצאָלט. גאָלדעלען האָלט ער, צי מיר וועלן קענען עפעס באַצאָלן צי נישט. ער איז אַזוי אויך

געווען אַ מלאָך טוב, אַז ער שטעלט זיך איין, צוזאַמען מיט זיין הויז־געזינד, ער האָט געהאָט אַ פרוי, אַ טאָכטער פון 17 יאָר, און אַ זון פון 21. דער זון האָט געאַרבעט פאַרן פריץ אין קאָריוור הויף. אויך דער וואָלד איז געווען דעם זעלבן פריצס. ער האָט אים געהיטן און געקריגן געצאָלט. נישט קיין געלט, נאָר תבואה און אַשטיקל לאַנד צו באַאַרבעטן, אויף קאָרטאָפל, גרינוואָרג. אַ גראָשן איז געווען בייַ אים אַ מיליאָן.

די לובלינער פרוי איז צוריק אין שטאָט. זי האָט געזוכט איר פאָטער, איר מאַן, אַ קליין ברודערל, און אַ שוואָגער אַ קליין יינגל. אַ גאַנצע משפחה לובלינער. זיי זענען אַריין צו אַן אַנדערן פויער. איר מאַן, האָט מען דערציילט, האָט געקעמפט קעגן די דייטשן אין לאַגער, אָבער מ׳האט ביי זיי אַלץ צוגענומען, אויסגעטון נאַקעט און דערשאָסן. אַברהמטשע מיט די קינדער זענען אַנטלאָפן נאַקעטע צו קריסטן. שמואל יעקבס איז אויך אַנטלאָפן. אַסך האָבן זיך אַריינגעקריגן צו קריסטן פאַר גלעלט, אַנדערע זענען געווען אין וואַלד. אויפן פרייען פעלד. אַסך פון דער יונגוואַרג זענען געוואָרן פאַרטי־זאַנער. אַ טייל זענען געווען אין אַ קעלער אינמיטן שטאָט, אין יוסף לערמאַנס אַ קעלער. מיין קוזינע פראַנדל האָט אַ צייט לאַנג מיט אונז געבלאָנקעט. דאָן איז זי אַוועק צו אירע קריסטן.

מיר האָבן געהאָט אַ סך סחורות צעוואָרפן בייַ קריסטן. בייַ זיך האָבן מיר געהאָט נאָר גאָלדן געלט. הערש האָט גע־נומען לויפן זוכן אַן אָרט קינד. אונזער היים איז געווען דער וואָלד. אָן וואַסער און אָן ברויט. מיר זענען נישט גע־גאַנגען מער צום גאַיאָווי, כדי נישט צו צעשטערן אונזער קינדס לעבן. זי האָט צוזאַמען מיט נאָך אַן אָרעם שייגעצל געפאַשעט די קו. דאָס שייגעצל האָט ער געהאָלטן, כדי ער זאָל מיט איר מיטגיין, זי זאָל נישט פאַרבלאָנדזשען אין וואַלד. דער גאַיאָווי האָט כסדר באַקומען ברויט פון יידן, וועלכע האָבן אים געוואָלט געבן אַ סך געלט ער זאָל רא־טעווען זייערע קינדער, אָבער מיין קינדס מזל איז בייַ אים געווען גרויס. ער האָט אַלעמען אָפגעזאָגט.

זיצנדיק אַזוי אין שניי אין וואַלד זענען אָנגעקומען עט־לעכע יינגלעך. מיר האָבן זיי געפרעגט צי זיי האָבן אַשטיקל ברויט. דאָס זענען געווען לייזער הערש קעניגס צוויי זין און יצחק לעוונזאָן, אברהמטשעס צוויי יינגלעך. זיי האָבן געהאָט אין קעשענע אַשטיקל זייער אַלט ברויט, האָבן זיי עס מיר געגעבן. מיין קליין קינד האָט דאָס גיריק געגעסן. זיי האָבן געזאָגט צו הערשן:

— קום מיט אונז, וועלן מיר זוכן עפעס אַן אָרט וווּ אַרייַנצוגיין. וואָס וועסטו דאָ זיצן?

זיי זענען אַוועק אין דאָרף און איך בין געבליבן אַליין אין וואַלד. זיי זענען אַריין צו אַ קריסטין, געגעסן און באַ־צאָלט. בייַם אַוועקגיין זאָגט זי צו הערשן:

— דו קענסט מיך נישט, איך בין געווען דיינס אַ קונה. ער האָט שוין נישט דערקענט קיין מענטשן. ער האָט איר דערציילט, אַז מיר זענען אין וואַלד.

— נעם פאַר דיין קינד מילך און עפעס עסן — זאָגט זי. וועלן ער איז נאָכאַמאָל געקומען צו איר, האָט זי אים געזאָגט:

— דו קענסט זיין בייַ מיר, נאָר אַן קליינע קינדער, ווייל איך האָב אַ קליין שטיבל.

טובות באַצאָלן זיך. די גוטסקייט פון אָרעמע

זאָל זיין דערווייל פאַר אים אַליין. איך בין ווייטער געבליבן אין וואַלד. איינמאָל האָב איך געזען אַ מאַן, פאַר־וואָקסן ווי אַ וואַלד־גזלן, אָבער איך האָב דערקענט, אַז ער איז יונג. — איך קען דיך — זאָגט ער צו מיר, — שרעק זיך נישט. איך מיט מיין פרוי האָבן בייַ דיר געקויפט שניט־סחורה. ער האָט מיר געזאָגט זיין נאָמען. ער איז געווען באַשולדיקט אין מאָרד, נאָר בייַ פוילן. די דייטשן האָבן אים געזוכט.

— איך האָב ליב יידן — זאָגט ער צו מיר — און איך וויל זיי העלפן. איך האָב אַ באַהאַלטן אָרט מיט 12 יידן, אָבער דו מיט דיין קינד קענען דאָרט נישט זיין. נאָר איך האָב אַ הויז אויפן פעלד, דאָרט האָב איך אויך יידן, קום מיט, וועסטו דאָרט זיין. איך בין מיט אים געגאַנגען. עס איז שוין געווען באַלד נאַכט, אין וואַלד איז פראָסט און שניי, וואָס קען איך דאָ פאַרשפילן? איך גיי מיט אים, דאָס קינד שלאָפט אויף מיין אַקסל, ער מיט אַ הונט אויף דער קייט. איך קום מיט אים אַריין, שטייט חיים טעוול, אַ גרויסער ווילדער דאָרפס־יונג. מענטשן האָבן פאר אים מורא געהאַט. ער האָט יידן שלעכטס געטון. ער האָט געוואָלט געלט. ער האָט זיך צעלאַכט וועו ער האָט מיך דערזען און געזאָגט:

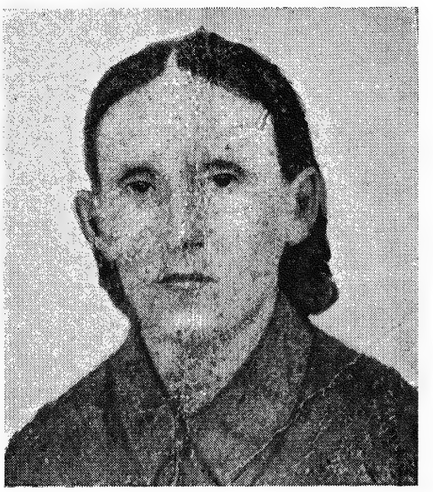
— קענסט דאָ זיין מיטן קינד מיט אונז.

אויך זיין פרוי איז דאָ געווען מיט די קינדער.

ס׳איז געווען אַ גרויס פינצטער קאָמער, אָבער מיט אַ דאַך. איך האָב געטראַכט: ניין, בעסער אין וואַלד אייַדער מיט זיי. וואָס גאָט וועט הייסן זאָל ווייטער זיין. איך קען דאָ נישט נעכטיקן.

זיין פנים איז געוואָרן שרעקלעך ווילד. ער האָט שוין אוודאי נישט איינעם דערהרגעט. ס׳האָט אויסגעזעען ווי ער גייט יעדן נאַכט אויף אָנפאַלן. שפעט ביינאַכט זענען געקומען די זעלבע יינגלעך צו אים און ער גיט זיי געווער. אין דער זעלבער צייט קומט אַן מיין הערש. ער האָט שוין אַן אָרט פאַר אונז ביי אַן אָרעמען פויער. הערש האָט שוין געהאָט אַרומגעבלאָנקעט עטלעכע טעג. אַריינגעקומען צו אַ פויער, האָט יענער צו אים געזאָגט:

— הערש, דו זעסט אויס שרעקלעך, וואָס קען איך דיר

חייה טאָבע קאָטלאָזש אין וואַלד
Haya Toba Kotlar in the forest

העלפן? דו האָסט מיר אויך אַמאָל געהאָלפן. דו האָסט מיר אַמאָל געבאָרגט אַביסל סחורה. עס איז געווען ווינטער, מיר זענען געווען אָפגערוסן, אוּן דיין פאַני, הערשעק, האָט באַלד געזאָגט, אַז יאָ. זי האָט אונז געבעטן זיצן אוּן געגעבן סחורה וואָס מיר האָבן געוואָלט. זאָג וואָס מיר קענען איצט טון פאַר דיר.

אַליין איז דער פויער געהאָט ערשט מיט 2 טעג צוריק צוריקגעקומען פון אַ שוועדן לאַגער, ווייל ער האָט נישט געהאָט צו באַצאָלן זיין קאָנטיגענט. 2 מאָנאַט איז ער געווען אין לאַגער. זאָגט הערש צו אים:

— איך וויל אַז דו זאָלסט אַרייננעמען מיין מיידעלע, זי איז אין דריטן יאָר. זי זעט נישט אויס ווי אַ יידיש קינד. וועסט זאָגן אַז האָסט זי געפונען בייַ דיין טיר. איך וועל קומען יעדן מאָנאַט אוּן דיר באַצאָלן וויפיל דו ווילסט.

ער האָט גאָרנישט געקלערט אוּן גלייך געענטפערט:

— יאָ, ברענג דיין קינד אוּן זאָרג נישט. דו ווּן אויפן פעלד.

דאָס איז געווען אַ 3 קילאָמעטער פון שטאָט, אָפגערוקט פון דאָרף, נאָר נישט וויט האָט געווּינט אַ רייכער מילנער. — מיר, זאָגט ער — וועט קיינער נישט טון קיין שלעכטס. גיי ברענג דיין קינד. — אַליין האָט ער געהאָט אַ פרוי, צוויי זינדלעך אוּן איין טעכטערל. טייערע הערצער, טייערע מענטשן. איך האָב איין מיידעלע — האָט ער געזאָגט צו מיין מאַן — וועל איך האָבן צוויי. — געווּינט האָט ער אין אַ קליין נידעריק הייזקעלע, מיט אַ קליין פענצטערל, צוויי צעבראָכענע בעטלעך, אַן איינגעפאַלענע סטאָדאָלע. קיין לאָמפּ איז נישט געווען. בייַנאַכט האָט מען געגעסן בייַ דער שיין פון דער לבנה. אין איין טאָפּ האָט מען געקאָכט סיי פאַר די חזירים סיי פאַר זיך. צו אַרבעטן אין פעלד האָט ער געבאָרגט אַ פערד. קיין ברויט איז אין שטוב נישט געווען. מיין הערש האָט אים באַלד געגעבן געלט אוּן געהייסן אים קויפן קאַרטאָפל, ברויט.

— גיב דעם קינד עסן אוּן איר אַליין עסט אויך. ווי לאַנג איך וועל לעבן, וועל איך דיר באַצאָלן, אויב אַבער איך אַדער מיין ווייב וועלן נישט קענען קומען, טאָ גיי אוּן נעם פון די קריסטן, וועלכע האָבן מיין סחורה. אויך דעם גלח קענסטו רעדן געלט אַדער סחורה. דעם גלח קענסטו אַלץ דערציילן.

איך האָב גוט אָנגעקוקט דאָס קינד, הערש האָט זי אַראָפּגענומען פון מיין האַרץ אַ שלאָפנדיקע אוּן מיט איר אַוועק צום פויער. ער איז צוריקגעקומען אַ פאָרווייַנטער. ער האָט מיט איר געהאָט אַ שרעקלעכע סצענע. דאָס קינד האָט בשום אופן נישט געוואָלט בלייבן. קיין פוילישׂ קען זי נישט רעדן, נאָר יידיש. דאָס קינד האָט זיך אַרומגעקוקט אוּן מורא געקריגן פאַר די אַרומיקע אָפּגעריסענע מענטשן אוּן פאַרן הויכן שיקל־דיקן פויער, כאָטש ער איז געווען אַ גוטער מענטש. אָבער ער האָט אויסגעזען ווילד צוליב זיינע אָפּגעריסענע מלבושים. די קליינע האָט געשריגן, געווייַנט, זי וויל צוריק צו דער מאַמען, זי וויל נישט בלייבן דאָ, זי פאַרשטייט נישט וואָס די קריסטן רעדן. דער קריסט האָט זי געזומען אוּן איינגע־שלעפערט. הערש איז אַרויס אַ פאַרפינצטערטער אוּן צע־בראָכענער.

צעשיידונג. פאַרגעפיל

צומאָרגנס בין איך אַרויס אין וואַלד. איך האָב זיך גע־טראָפן מיט מיין קוזינקע פראַנדל אוּן איר דערציילט פון דער קליינער באַשקע. — זינדיק נישט — זאָגט זי — אויב דאָס קינד איז אין אַ הויז. איצט טראָכט פון דיר. — איך בין אַוועק זענען ס׳קינד. זאָגט די קריסטין צו מיר: — גיי אַוועק, ווייַז זיך נישט פאַר איר, זי וועט ווייַנען. געווּין זיך אָפּ פון איר.

איך האָב נאָר בלויז אַ קוק געטון דורכן שלאָס פון טיר צו זען דאָס פנים פון קינד. איך האָב געזען ווי זי שטייט בייַ אַ קליין בענקעלע אוּן עסט אַ געבראָטענעם בוּראָק, דער קריסט שטייט לעבן איר אוּן לערנט זי רעדן פוילישׂ. איך האָב דער קריסטין איבערגעגעבן דעם קינדס אַ פאַלטנדל אוּן געזאָגט:

— דאָרט זענען איינגעניייט צוויי גאָלדענע 10־נער קער־בלעך. איך גיי אַוועק וווייט אין אַ דאָרף, אויב מיר קומען נישט צוריק אוּן דו קענסט נישט גיין אין שטאָט, פאַרקויף דאָס צו דיין רייכן שכן אוּן זאָל ער דיר געבן צום עסן פאַר אייך אוּן פאַרן קינד.

דאָס איז געווען אין יאָר 1942. דאָן בין איך אַוועק אין וואַלד זוכן מיין קוזינקע. אויפן וועג האָט מיך געטראָפן דער ייִד, דער וועלכן איך האָב פריער געשילדערט. ער זאָגט צו מיר: איך זאָל אים געבן געלט, ווייל ער האָט נישט. אַז נישט ווייסט ער ווו מיינע קינדער זענען אוּן ער וועט טון וואָס ער וועט וועלן. פאַר גרויס שרעק, האָב איך אים גלייך אַוועק־געגעבן דאָס געלט וואָס איך האָב געהאָט בייַ זיך. איך בין אַוועק אוּן געטראָפן מיין קוזינקע. איך האָב איר אַלץ דער־ציילט. זי האָט געזאָגט, אַז איך האָב גוט געטון, זאָל ער נישט האָבן קיין מאַכט אונז שלעכטס צו טון. ער פלעגט מיט כוח נעמען געלט בייַ פרעמדע יידן וואָס ער פלעגט טרעפן אין וואַלד. זיי אָפּנאַרן אַז ער וועט שאָפן פאַר זיי ערטער ווו צו זיין. איך מיט מיין קוזינקע זענען אַוועק. איך האָב געמוזט ווערן אָפּגעריסן פון מיין פאָמיליע. ווייל דאָ ווו מיין מאַן האָט זיך געפונען האָט מען נישט געוואָלט האַלטן מער ווי 1 מאַן. דאָ ווו די קינדער האָבן זיך געפונען, האָט מען זיי געהאַלטן אויף דער פריי אַלס נישט־יידישע קינדער. מיין מאַן אוּן די קינדער זענען געווען אין דער זעלבער געגנט, נאָר יעדער באַזונדער. איך מיט מיין קוזינקע זיצן אוּן וואַרטן עס זאָל נאָכט ווערן. מיין קאָפּ אַרבעט כסדר. ווער ווייסט צי איך וועל זיי שוין אָמאָל זען. וויאַזוי וועל איך קענען צוריקקומען אוּן זיך שאָפן געלט, כדי צו קענען באַצאָלן אוּן אַ קוק געבן אויף די קינדער?

די נאָכט קומט. מיר פאַרנעמען זיך צו גיין. מיר דאַרפן איבערגיין אַ שאָסיי. מיר דאַרפן איבערגיין אַ סטאַנציע ווו די דייטשן קומען אָן. מיר שפּאַנען שוין אין וועג, אָבער איך גיי נישט אינגאַנצן זיכער. מיר קומען צו צום שאָסיי. איך גיי נישט ווייטער. דאָס האַרץ זאָגט מיר — „גיי צוריק!" אָפּגעגאַנגען נאָך אַשטיקל וועג, זאָג איך צו זיך: — איך גיי נישט. איך קען נישט לאָזן די קינדער מיט הערשן אַליין. טאָמער וועט מען דאַרפן גיין אין שטאָט עפּעס פאַרקויפן, מאַכן געלט, איך קאָן זיך מער ווייַזן אין שטאָט ווי ער. מיין קוזינע עצהט מיך צו גיין, זיין דאָרט עטלעכע טעג אוּן דערנאָך גיין צוריק. אָבער עפּעס טרייבט מיך ווער צוריק אוּן זאָגט מיר: „נייַן, לאָז נישט דיינע קינדער!"

אַזוי האָב איך אָנגעהויבן עטלעכע מאָל גיין. איך האָב געפילט, אַז איך דאַרף נישט גיין. איך קען נישט יענע געגנט אוּן ווער פאַרלוירן אויף שטענדיק. — איך גיי צוריק — זאָג איך איר, — אוּן דו, פראַנדל, טו ווי דו פאַרשטייסט. איך מוז זיך וואַלגערן לעבן זיי.

זי אָבער איז שוין דאָרט אַמאָל געווען און זי וויל אַהין. איך געזעגן זיך מיט איר אוֹן מיר זענען זיך צעגאַנגען. איך גיי צוריק אין אַ דאָרף אַריין, נישט וויט פוּן אונזער שטאָט. אַמאָל בין איך דאָ געווען וווּ בייַ זיך אינדערהיים, אָבער איצט האָב איך מורא צו עפענען אַ טיר. מען וועט מיך טרייבּן, מען וועט מורא האָבן מיך צו לאָזן אויף דער שוועל. איך מוז פרוּבירן עפענען אַ טיר בייַ אַ פויער, וועלכער פלעגט פאָרן מיט אונז אויף די יאָרידים 6 יאָר צייט. פלעגט מיט דרך־ארץ אַריינקומען אין מיין הויז. איצט האָב איך מורא בייַ אים צו עפענען אַ טיר. ער איז זייער פאַרווייטיקט, וויסט איך, וויל ער האָט פאַרלוירן 2 קינדער בייַ דער באָמבאַרדירונג. ס׳איז פאַרנאַכט. איך האָב שוין נישט געגעסן אַ גאַנצן טאָג. איך גיי אַריין אוֹן זאָג „גוטנאָוונט". ווי ער דערזעט מיך, ווערט ער דערשראָקן אוֹן זאָגט צו מיר:

— דוּ קענסט דאָ נישט שטיין קיין פינף מינוט, איך האָב מורא פאַר שכנים, דאָ נישט וויסט שטייען דייטשן, גיי ערגעץ אַנדערש.

איך בעט מיך נאָר נעכטיקן, אָבער ער זאָגט מיר אָפּ. איך גיי אַוועק אין וואַלד. איך גיי אוֹן די הינט בילן. איך בין שטענדיק געווען אַ פּחדניצע, מורא געהאַט אפילו פאַר אַ קאַץ, אָבער איצט שפּאַנט מען כל־זמן די פּיס טראָגן. איך פּרוּביר אויפן וועג אַריינגיין אין לעצטן הויז פוּן דאָרף, אפשר וועל איך דאָרט קענען נעכטיקן. איך קום אַריין אוֹן זעץ זיך גלייך אַוועק. די פויערטע זאָגט מיר, אַז זי וואַלט שוין באַשטאַנען, אָבער איר מאַן וועט זיכער נישט מסכים זיין. כ׳זיץ דערווייל אין דער וואַרעם. עס נעמט אַ פאָר מינוט, ער קומט אַן. ער קען מיך זייער גוט, אָבער ער טרייבּט מיך גלייך אַרויס. ער זאָגט צו מיר:

— בעט גאָרנישט, זאָג גאָרנישט, נאָר גיי. מיר לעבן אַזוי אויך מיט שרעק. איך וויל נישט ליידן צוליב דיר.

איך פאַרשטיי אויך זייער שרעק

איך טראַכט אַז ער איז אפשר געראָטן. עס קומט אים דאָך טויט־שטראָף פאַר טרעפן אַ יוד. גיי איך אַרויס. איך דערזע אַ פויער האַקט האָלץ בייַ דער טיר פוּן זיין הויז. איך גיי צו, אַ באַקאַנטער פויער. לעבן אים אַ פּיריעריק מיידעלע. אויך ער איז געווען אַמאָל אונזערס אַ בעל־עגלה. ער פרעגט מיך: — פוּנוואַנען נעמסטו זיך אַהער? — איך דערצייל אים האָלץ, אָבער איך טאָר אים נישט זאָגן וווּ מיין מאַן מיט די קינדער זענען. איך זאָג אים נאָר אַז זיי זענען בייַ פויערים, אוֹן איך וויל נישט זיין וויט פוּן זיי.

— זאָג, וואָס ווילסטו?

— איך וויל נאָר איבערנעכטיקן בייַ פאַרטאָג, אוֹן דאַן גיי איך אַוועק אין וואַלד.

ער קאָן נישט, ער האָט מורא פאַר זיין שכן, טאָקע פאַר דעם פוּן וועלכן איך בין איצט אַוועק.

— איך האָב דיך דאָרט געזעען אַריינגיין, אוֹן ער האָט דיך נישט געלאָזט זיין בייַ אים, טאָ וואָס ווילסטו פוּן מיר? גיי דיר, איך האָב מורא.

איך האָב זיך שוין מער נישט געקאָנט איינהאַלטן אוֹן אַנגעהויבּן שטאַרק ווויינען אוֹן בעטן, אַז איך האָב מורא אַליין צו נעכטיקן אין וואַלד. קריגט ער שוין רחמנות אויף מיר אוֹן זאָגט:

— גיי פרעג מיין ווייב, זי ליגט שלאָף אין בעט.

דאָס פיריעריקע מיידעלע זאָגט צו מיר:

— דוּ ווילסט אַז מיין טאַטע זאָל געשאָסן ווערן צוליב דיר? זאָל איך נישט האָבן קיין טאַטן? איך האָב מיין טאַטן זייער ליב.

שטעלט אייך דאָן פאָר מיין האָרץ. עס וועט גאָרנישט געשען — זאָג איך צו איר — אוֹן גיי אַריין צו איר מאַמען. ווי זי דערזעט מיך, כאַפּט זי מיך אַרוּם אוֹן הייבּט אָן ווויינען אויף מיין גורל:

— הלוואי וואָלט איך דיר געקענט העלפן. זעץ זיך, וועסט נעכטיקן, וואַרעם זיך אויס. גאָט וועט אונז אָפּהיטן פוּן שלעכטס.

זי זאָגט מיר, אַז איך וואָלט געקענט דאָ זיין, אָבער די קליינע איז צו קלוג אוֹן זי פאַרשטייט אַלץ:

— איך האָב מורא, אַז זי זאָל נישט קראָנק ווערן פוּן שרעק. נעכטיקן קענסטו בייַ פאַרטאָג, מיר וועלן סייוווי נישט שלאָפן די נאַכט.

איר מאַן ברענגט אַריין אַ פעלץ, וואַרעמע זאַכן, אוֹן בעט מיר אויס אַ געלעגער אויף דער ערד. ער גייט מעלקן די קו אוֹן ברענגט מיר צו אַ גרויס טעפּל מילך מיט ברויט אוֹן זאָגט:

— איצט ביזטו בייַ מיר, עס, טרינק גלייך מיט אונז.

איך קען נישט עסן, ס׳גייט נישט אין מיין האַלז אוֹן איך דאַנק אים.

— ניין, אויב דוּ וועסט עסן, וועלן מיר אַלע עסן, ווען נישט, וועט קיינער נישט עסן.

ער שטייט איבער מיר. איך מוז עפּעס עסן. דערנאָך זאָגט ער, אַז איך מוז אויסטרינקען נאָך אַ גלאָז מילך, ווען נישט וועסטו — זאָגט ער — נישט קענען שטיין אויף די פיס. איך האָב זיך אַוועקגעלייגט אַ מידע אויפן געלעגער אוֹן באַלד איינגעשלאָפן. אָבער אין שלאָף האָב איך געהערט ווי זיי רעדן אוֹן קאָנען נישט שלאָפן. איך בין דאָך איינגעשלאָפן. פאַרטאָג האָט ער מיך אויפגעוועקט, מיך אַרויסגעפירט צום וואַלד. גייענדיק אין וואַלד האָב איך געטראָפן דעם גאַיאָווי מיט מיין גאָלדעלען.

— אַזוי טוסטו גוט, הערשס ווייב, דוּ טאָרסט נישט אַוועקגיין פוּן דיינע קינדער אוֹן מאַן, ווייל דיין מאַן קען בייטאָג אין שטאָט נישט גיין, אוֹן קוים קומט דיר אויס צו שאָפן געלט, אָדער עפּעס פאַרקויפן, אָדער אין פאַל ווען מען קאָן נישט האַלטן דיינע קינדער — ביזטו די מאַמע.

איך האָב אים אַלץ דערציילט.

— דוּ גיי צו דיין מאַן אוֹן אין פאַל ווען איר וועט זיך שוין נישט האָבן צו וועמען צו וועגדן, דאָן קומט צו מיר, וועל איך אייך העלפן.

איך בין געגאַנגען צום צווייטן עק וואַלד וווּ מיין מאַן איז געווען. דאָס הויז איז געשטאַנען אָפגערוקט אין וואַלד, וויט פוּן שכנים, זיינס אַ ברודער האָט געווינט קעגנאיבער, עטלעכע שפּאַן פוּן אים. ווי הערש האָט מיך דערזעען איז אין אים אַריין אַ נייַ האַרץ. וועג איך קום נישט נאָך אַ פאָר טעג, — זאָגט ער — וועסט ער משוגע. דער פויער קומט אַריין אוֹן פרעגט מיך וואָס איז געשעען, פאַר וואָס איך בין געקומען צוריק. זאָג איך אים:

— איך האָב זיך נישט געוואָלט שיידן מיטן מאַן אוֹן די קינדער.

ער האָט מיך אויסגעהערט אוּן זאָגט:

— ווי איך זע, מוזט איר זיין צוזאַמען צוליב די קינדער. מיר קומט דער זעלבער טויט פאַר איינעם ווי פאַר צוויי, אָבער זייט קלוג, זייט ביידע אויף דער וואַך! אָבער די קינדער קאָנט איר דאָ נישט ברענגען.

מיר זענען דאָרט ביידע געבליבן עטלעכע וואָכן. מיר האָבן אים געצאָלט אַ געוויסע סומע געלט, אָבער ער איז געווען פאַר אונז אַ צדיק טוב. מיר האָבן געווּוינט אין זעלבן צימער, ער האָט פון אונז געטראָגן דאָס שמוץ. ווער וואָלט דאָס געטוּן? געהאָט האָט ער 5 קליינע, פיצלעך קינדער, זיי האָבן אונז געזעען אָבער גאָרנישט געוועדט. זיי האָבן מורא געהאָט פאַר די עלטערן. דאָרט וווּ מיר זענען געווען האָט זיך קיין קינד נישט געטאָרט ווייזן. אַזוי זענען מיר געווען 6 וואָכן צייט. מיטאַמאָל קומט ער אוּן זאָגט, אַז ער האָט מורא אונז ווייטער צו האַלטן, נאָר ער מאַכט פאַר אונז אַן אָרט אין סטאָדאָלע אויפן הויף. שלעכט. עס איז ווינטער, שטאַרקע פרעסט, אָבער מען מוז גיין. אין סטאָדאָלע איז געווען אַסך שטרוי, פון איין זייט איז געווען אַ וואַנט פון ברעטער מיט שפאָרקעס, וואָס איז אַריינגעגאַנגען אין שטאַל, אַזוי אַז ווען ער וועט גיין מעלקן די קו זאָל ער אונז אויך קענען געבן עפעס עסן, אוּן דורך די שפאָרקעס איז אויך אַריין אַ קאַפּ לופט. אוּן דאָך איז עס געווען ווי אַ קבר. מיר זענען דאָ געוואָרן אויס מענטש. צוויי מענטשן אין שטרוי, מען האָט זיך נישט געקאָנט רירן, נישט אויפזעצן. אין דעם זעלבן אָרט וווּ מיר זענען געלעגן איז געווען אַ טאָפּ צום דערליידיקן זיך, ביינאַכט האָט ער דאָס אַרויסגענומען. נאָר אַן אייגענער טאָטע וואָלט אַזוי געטוּן. וועלן ער איז אַריין אין שטאַל האָט ער געגעבן אַ פייף, אוּן אַ רוף „העי!", ווי צו אַ פערד. דאָס איז געווען דער צייכן, אַז ער מיינט אונז. אַזוי איז עס געגאַנגען אַ צייט ביז איך בין אַמאָל אַרויסגעגאַנגען אין שטאָט צו נעמען עפעס סחורה אויף צו פאַרקויפן, כדי צו באַצאָלן דעם פויער, ס׳איז געווען ווינטער, שנייען, זאָוויערוכעס. איך בין אַרויס אָנגעטאָן גראָב, געגאַנגען זונטיק צווישן אַלע פויערים, יעדער איז געגאַנגען איינגעטוליעט. איך קום צו מיינס אַ קריסטין אוּן זי פרעגט מיך ווי איך ליג, איך דערצייל איר. זי זאָגט:

— זע ווי דו זעסט שוין אויס, דו וועסט נישט אויסהאַלטן, אַנטלויף! וועסט דאָרט געפרוירן ווערן.

דאָס איז מיר אַריין אין קאָפּ. ווי איך בין צוריקגעקומען, זאָג איך: — הערש, מען דאַרף אַנטלויפן. — איך האָב שוין קוים געקאָנט גיין אויף מיינע פיס. די הענט אוּן פיס האָבן שוין געדריגעט. געלעבט האָבן מיר נאָר פוּן אַ קאַלטער קאָר־טאָפליע מיט אַ ביסל וואַסער, אַמאָל אַ שטיקל ברויט. איינמאָל הערן מיר ווי צום פויער אין שטאַל קומט אַריין חיים טעוול אוּן זאָגט אים:

— איך מיין, אַז דו האַלסט דאָ די הערשקעס. איך גיי פון דעם פויער וווּ זיי האָבן דאָס קינד. מען וויל מער זייער קינד נישט האַלטן דאָרט, זיי דאָרפן באַצאָלן געלט. ווען נישט גיבן זיי עס איבער די דייטשן.

וועָן זיי שיכורן זיך אָן...

מיר הערן דאָס. עס וועט שלעכט אויפן האַרצן. עפעס האָבן מיר אויך אַ פאַרדאַכט אויפן פויער. ער קומט אָפט אַהיים שפעט ביינאַכט, האָבן מיר מורא געקריגן ער זאָל אונז נישט הרגענען. אַ געוויסן טאָג האָבן מיר אים געזאָגט, אַז איך בין קראַנק, איך דאַרף אַ דאָקטאָר אוּן מיר מוזן זיין אין שטאָט. מיר האָבן געוואָרט אויף אַ לבנה־נאַכט. ער האָט דאָן אַראָפּ־געגומען מיין מאן צו ראַזירן, וויל ער איז שוין געווען שטאַרק באַוואַקסן. ביי דער שיין פון דער לבנה האָט ער אים ראַזירט, ווייל קיין לאָמפּ האָט מען נישט געברענט, כדי עס זאָל קיינער נישט אַריינקומען. ווען זיין מוטער איז אַמאָל געקומען צו גאָסט אוּן געוואָלט בייַ אים עטלעכע טעג, האָט ער איבער־געלאָזט פון זיין עסן, אוּן געמאַכט זיך דאָס טראָגן פאַר די הינט, אוּן אַרויפגעברענגט אונז צום עסן. אים איז געווען אַ שאָד אונז אָפצוּלאָזן. אין אַ געוויסער נאַכט זענען מיר אַליין אַראָפּ־געשפרונגען, אים נישט זאָגנדיק גאָרנישט (ער האָט געדאָרפן צושטעלן אַ לייטער אויף אַראָפצוגיין). אין דעם קומט ער אַן אָבֿיסל שיכורלעך פון זיינע שכנים, אוּן הייבט אַן שרייַען: — אַ זשיד איז פאָרט אַ זשיד. איך גלייב נישט קיין ייד. איר זענט ווערט וואָס עס איז אויף אייך געקומען!

מיר שטייען ביידע אוּן ציטערן, נעמען אים איין מיט גוטע רייד אוּן זאָגן אים צו אַז מיר וועלן קומען צוריק. מיר מוזן אויך אויסוואָשן אונזערע מלבושים. קומט, — זאָגט ער — מיין פרוי וועט פאָר אייך וואָשן. — אָבער מיר האָבן געפילט, אַז מיר טאָרן דאָ מער נישט ליגן. האַלב־טויטע זענען מיר אַוועק צו זיין פרוי, אַבי נישט צו שטיין מיט אים אין פינצטערן שטאַל. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז ער זאָל אונז נישט הרגענען, ווייל ער זעט אויס שיכור. מיר האָבן זיין פרוי דערקלערט, אַז מיר מוזן גיין צו אַ דאָקטאָר, מיר זענען קראַנק. — קומט צוריק צו יעדער צייט — זאָגט ער — אוּן מיר זענען אַרויס.

אויך גוטסקייט

אין וואַלד איז פינצטער, חושך, דער שניי איבער די קני. מיר פאַלן ביידע פון שוואַכקייט. די פיס טראָגן אונז נישט מער. מיר האַלטן זיך אָבער ביידע. עפעס האָבן מיר אָנגענומען גאָטס שטראָף וואָס ער האָט אויף אונז געשיקט. אַפאָר מאָל זענען מיר געפאַלן אין די גריבער, עס איז אַזוי פאַרשנייעט אַז מען ווייסט נישט דעם גלייכן וועג. אַזוי האָבן מיר זיך צוגעדראַפעט צום גאַיאָווי (וואַלדוועכטער). מיר זענען אַריין, ער זיצט אוּן לייענט אַ צייטונג, אין שטוב איז וואַרעם, ליכ־טיק, לעבן אים זיין פרוי, זיין טאָכטער מיט מיין גאָלדעלען, זיי וואַרעמען זיך. ווי זיי האָבן אונז דערזעען האָבן זיי זיך זייער דערשראָקן פאַר אונזערע פינצטערע פנימער.

— וואָס איז פון אייך געוואָרן? פון וואָס פאַראַ דרערד קומט איר? וואָס פאַראַ פייניקונג האָט איר דאָרט געהאַט? ניין, מען טאָר אייך נישט לאָזן אַזוי פאַלן.

ער נעמט אַרויס ספירט, ברויט, מאַכט וואַרעמע טיי אוּן בעט אונז עסן:

— עסט אָפּ, קומט אַביסל צו זיך, וועלן מיר דאָן רעדן וואָס מיט אייך צו מאַכן.

דערנאָך האָבן זיי געמאַכט פאַר אונז וואַרעם וואַסער מיר זאָלן זיך אויסבאָדן, מיר זענען ממש אַריין אין אַ גן־עדן. ער איז געגאַנגען שלאָפן אויף אַ קליינע שלאָפבאַנק, וווּ מיין גאָלדעלע איז געשלאָפן, אוּן אונז האָט ער אָפגעגעבן זיין בעט. מיר האָבן מחיה געווען אונזערע ביינער. צומאָרגנס פאַרטאָג האָט מען זיך געדאַרפט אָנטוּן פרי, כדי נישט צו זיין אין הויז. מיר האָבן אָפגעגעסן פרישטיק, אָפגעקאָכט קאָרטאָפל מיט מילך אוּן זענען אַרויף אויפן בוידעם. מיר האָבן צוריק אַנ־

געהויבן קומען צו זיך, זיך צו שטעלן אויף די פיס. זונטיק דאַך זיין זון אַהיימקומען, וועט ער זיך מיט אים באַראַטן וויִ צו מאַכן פאַר אונז אַ באַהעלטעניש. אַזוי וויִ מיר געפינען זיך שוין דאָ, איז בעסער אַז מיר זאָלן נעמען אויך גאָלדעלען, זי זאָל זיין מיט אונז באַהאַלטן. די קליינע איז נישט געווען צופרידן פון דעם, ווייל אָן אונז האָט ער איר געהאַלטן אין הויז. מיר זענען געווען 2 נעכט אויפן בוידעם, דאַן רופט ער אונז אַראָפּ און ווייזט אונז, אַז ער מיט זיין 21־יעריקן זון האָבן געאַרבעט צוויי נעכט, געמאַכט אַ באַהעלטעניש אונטער דער פאָדלאָגע, אין דער ערד. יאָ, לעבעדיקערהייט צו ליגן אין דער ערד. אָבער אַווי מוז עס זיין און דאָס איז דאָס גרעסטע גליק פאַר אונז, אַז מיר זענען אונטער זיין רשות, ווייל מיר האָבן געזען אַז ער איז נישט קיין מערדער. ביינאַכט האָט ער געזאָגט, אַז דאָס וועט אונז קאָסטן אַ סך געלט. אָבער ווער קוקט דען אויף געלט? ער האָט באַשטימט אַ געוויסע סומע וואָס מיר זאָלן אים צאָלן, אָבער ער וועט אונז נישט יאָגן מיט קיין געלט.

— וען דו וועסט קענען גיין אין שטאָט עפעס פאַרקויפן, וועסטו מיר געבן געלט.

קיין יידן־שונא איז ער נישט געווען. ער איז געווען לינק געשטימט, אויך זיינע קינדער און פרוי זענען געווען אין דער זעלבער מיינונג. וואָס ער, דער פאָטער האָט געזאָגט, איז געווען הייליק פאַר יעדן אין הויז. דאָרט זענען מיר געשטאַנען איבערן ווינטער. ביינאַכט זענען מיר געשלאָפן אין הויז, נישט אין „קבר", דאָרט זענען מיר געלעגן נאָר בייטאָג. מיר האָבן געמאַכט, אַז איך זאָל אַליין קאָכן פאַר זיך, נאָר איך זאָל אים באַצאָלן פאַר די שפּייז. יעדן פאַרטאָג, אַרום 4 אַזייגער, האָב איך אָפּגעקאָכט אַביסל קאָרטאָפל, אַביסל קאָשע מיט מילך אַרייַנגעגאָסן, דאָס זעלבע האָבן מיר געהאָט אויף אַ גאַנצן טאָג. אַז עס זענען געווען זייער גרויסע פרעסט, זענען מיר געזיצן בייַ אים אין הויז און ער איז געשטאַנען און געקוקט דורכן פענצטער צי עס גייט נישט וועט. אויב ער האָט עמעצן געזען גיין צו אים, אַדער די הינט האָבן געבילט, זענען מיר אַראָפּ אין דער ערד און ער האָט פאַרלייגט מיט די ברעטער און אַרויפגעשטעלט אַ שענקל. מיר האָבן געקענט נייַען און אויך זייער טאָכטער האָט געקענט נייַען, זי האָט געהאָט אַ מאַשין, האָבן מיר זי צוגערעדט זי זאָל אָננעמען אַרבעט, און מיר וועלן איר העלפן ביינאַכט. זיי איז שטאַרק געפעלן אונזער פלאָן. אָבער צו דעם אַלעם גוטן האָבן מיר יעדן טאָג איבערגעלעבט טויט־שרעק. ער האָט יעדן טאָג געלייענט די צייטונגען, געווּסט וואָס מען טוט מיט די יידן און אָפטמאָל איז ער געוואָרן פאַרצווייפלט. עפעס האָט זיך אים צוגעגעסן דאָס לעבן. ער איז יעדן טאָג אַרויסגעגאַנגען אין וואַלד, דורכגעגאַנגען זענען צי מען גנבעט נישט. איינמאָל זאָגט ער צו אונז:

— הערשקאָ, איך וואָר פרי אַלט, עפעס מאַטערט מיך, וויִ לאַנג קען דאָס געדויערן... די פיס דריגען מיר אונטער אָפּט פאַר שרעק. איך וויייס וואָס מען טוט מיט יידן. מען ברענט זיי אין די קרעמאַטאָריומס. אָבער איר זענט דאָך מיר אַ שאָד, עפעס וויייס איך נישט פאַרוואָס. טיילמאָל פאַנטאַזיר איך אַז די מלחמה וועט זיך ענדיקן. וויִ שיין וואָלט דאָס געווען, איך גיי מיט אייך אין שטאָט און וויייז וויִ איך האָב ערלעך געהאַנדלט מיט אייך. אָבער טיילמאָל פיל איך אַז די כוחות טראָגן מיך נישט. הערש, גיי זוך זיך ערגעץ אַנדערש אַן אָרט.

מיר שווייגן, ענטפערן אים נישט באַלד, ווייל מיר וויסן אַז ער איז אַ נערוועזער מענטש. אָבער עס ווערט אונז פינצטער אין די אויגן. שפּעטער בעטן מיר אים, אַז ער זאָל האָבן געדולד. דאָס איז דאָס איינציקע הויז וווּ מיר האָבן צוטרוי. האָט ער ווייטער אַ צייט געשווּיגן, געהאָט אויף אונז רחמנות. מיר פלעגן ליגנדיק אין קבר הערן זיינע דיסקוסיעס מיט די פויערים וואָס פלעגן קומען צו אים. אין וואַלד זענען דאָך דורכגעגאַנגען פאַרשידענע וואַנדערער. קומען אַמאָל צו אים אַ־יין צוויי מאָן, וועלכע האָבן דערציילט, אַז זיי זענען אַנטלאָפן פון אַ צוג וואָס מען האָט געוּמען אין פלען אין רוסלאַנד. זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי גייען צוריק קיין רוסלאַנד און געבעטן זיי נישט אויסגעבן. מיין הערש האָט זיך געוואָלט ווייזן פאַר זיי, אפשר זאָל ער מיט זיי מיטגיין, אָבער איך האָב אים נישט גלאָזט. זיי האָבן געזאָגט אַז די מלחמה וועט נאָך דויערן אַ יאָר, צווויי.

לויט ווי זיי זאָגן איז ווייטער שלעכט פאַר אונז. מיר ציילן שוין די טעג און זיי זאָגן „נאָך אַ יאָר־צווויי".

די אָרעמקייט ביי פויערים

אָפּט פלעגן מיר ביינאַכט גיין צום קליינעם קינד. עס איז געווען עטלעכע קילאָמעטער. ביי יענעם פויער איז געווען זייער שלעכט. ער האָט געהאַט 5 פערזאָן צום עסן. קיין ברויט האָט ער נישט געהאַט. ער האָט געהאַט שלעכטע, זאָמדיקע פעלדער. זייער עסן איז געווען אַ קאַרטאָפל מיט אַ זיסער בּאָרקע. מיר האָבן געשפּאָרט עסן און געטראָגן צום קינד. ווען מיר זענען בשלום אַריינגעקומען צום פויער מיט אַ האַלב ברויט אין האַנט, האָבן מיר געטראָפן אינעם קליינעם צימערל זיינע צווויי זין, אייניער 14, דער צווייטער 7 יאָר אַלט און אַ מיידל. זיי זענען געווען באָרוועס, צעריסענע קליידער אויף זייערע לייבער. גרויסע, געזונטע, אָבער הונגעריקע. דערזעענדיק אונז איז ביי זיי געווּאָרן אַ פרייד. זיי האָבן געווווסט, אַז עפעס ברענגען מיר באַשקען. אָפטמאָל האָבן מיר זי שוין געטראָפן אַ שלאָפנדיקע. מסתמא אַ הונגעריקע אייגעשלאָפן. זי פלעגט פון שלאָף אָפּט שרייען: מאַמושאַ, טאַטושו. זי האָט שוין דאַן גערעדט נאָר פויליש. מיר ביידע האָבן זי אויסגעקושט. שיין איז זי געווען וויִ די וועלט. די קריסטן האָבן איר געשווירן די האָר וויִ זיי גייען, און זי האָט שוין אויסגעזען ווי אַ פּוילישׂ קינד. אונזער גאַנץ גליק איז געווען וואָס מיר האָבן געהאַט מיידלעך. יינגלעך איז געווען אוממעגלעך צו באַהאַלטן, אַ פויער וואָלט נישט גענומען א יידיש יינגל פאַר קיין שום געלט. אין הויז האָבן זיי אַלע זיי ליב געהאַט און עס איז איר גוט געווען, אָבער ביז צום עסן. ווען איך האָב געבראַכט דאָס ברויט און אַווועקגעלייגט עס אויפן טיש, ביז מיר האָבן זיך אַנגעפרייט מיטן קינד, האָבן זיי עס שוין געהאַט אַרומגעציפט פון אַלע זייטן, האַלב אויפגעגעסן, האָבן מיר געגומען אַ שטיקעלע און געגעבן דעם קינד. זי האָט עס אויפגעגעסן און צוריק אייגעשלאָפן. איינער האָט געמוזט שטיין און אַכטונג טון אין דרויסן. אונזער פויער, זאָזשיצקי, האָט אַלעמען געזאָגט, אַז די דייטשן האָבן אונז שוין צוגענומען און ערגעץ פאַרשיקט. דאָס זעלבע האָט דאָס קינד געזאָגט, ווען מען האָט זי געפרעגט. זי האָט געזאָגט אויף זאָזשיצקין אַז ער איז איר טאַטע, זיין ווייב — „מאַמאַ". אַז איך האָב איר

געבראַנגט אַפֿאַר זאָקן, פֿלעגט דאָס שגצל ביי איר צונעמען אוּן אַליין אַנטאָן. האָט באַשקע אָפּט באַהאַלטן אויף ביינאַכט אירע זאָקן אין שניי ביז אינדערפרי.

מיר זענען געקומען צו איר איינמאָל אין מאָנאַט. מיר האָבן צו די באַלעבאָטים איבערגעגעבן די אַדרעסן פּוּן אונזער משפּחה אין אויסלאַנד, אין וועלכע לענדער, וווּ מיר האָבן געלט אוּן סחורה אין שטאָט. ווייל קוים מאַכט זיך עפּעס מיט די קינדער אוּן זיי דאַרפֿן געלט, אוּן מיר וועלן שוין נישט זיין — זאָלן זיי אַלץ וויסן.

איינמאָל איז צום גאַיאַווי צוגעקומען זאָשישקי אוּן גע־פֿרעגט צי ער קען די הערשקאָס. ער וויל ער זאָל אונז זאָגן, אַז מיר זאָלן קומען, ווייל ער קאָן מער דאָס קינד נישט האַלטן. האָט אים דער גאַיאַווי געזאָגט, אַז מיר זענען נישטאָ ביי אים, נאָר קומען צו אים פּוּן צייט צו צייט ביינאַכט, אַז מיר וועלן קומען וועט ער אונז אַלץ איבערגעבן.

ביינאַכט זענען מיר אַהינגעגאַנגען צו זאָשישקין. ער האָט אונז דערציילט, אַז דער סאָלטיס האָט אים געדרוֹפן אוּן געפֿרעגט פֿאַרוואָס ער האָלט אַ יידיש קינד בּיי זיך. ער האָט מורא. דאָס גאַנצע דאָרף איז איינגעשטעלט. אין דעם קומט אַן זיין עלטערער זון אוּן ווי ער דערזעט אונז, הויבט ער אָן ווײַנען, וואָס מיר ווילן פּוּן זיי האָבן, דאָס גאַנצע דאָרף יאָגט אים נאָך אַז בּיי זיי איז דאָ אַ זשידווקע. עס איז אונז געוואָרן ביטער אויפֿן האַרצן. וואָס טוט מען? וואָהין נעמט מען דאָס קינד? אוּן דאָ איז ווינטער, גרויסע פֿרעסט, קיינער וויל נישט אַריינגענעמען אַ קליין קינד. אַ גרויסן מענטש קאָן מען נאָך פֿאַרשטעקן וווּ עס זאָל נישט זיין, אָבער אַ קינד, קוים וווינט עס. מיר האָבן אָנגעהויבן רעדן, בּעטן רחמנות, איינרעדן אַז קיינער וועט זיי נישט מסרן. מען דערקענט דאָך נישט אַז זי איז אַ יידיש קינד. אַלע האָבן זיך צעווײַנט. מיר פּוּן צרות, אוּן זיי קוקנדיק אויף אונז. איך מיטן פֿאָטער האָבן אַזוי אָנגעקוקט דאָס קינד. שוין אונטערגעוואָקסן, וועט שוין אַ מענטש, שיין וויי גאָלד. מיין הערש זאָגט צום פּויער:

— זאָג, דאַרפֿסט געלט, שעם זיך נישט, איך וועל דיר געבן, אוּן שטיי צו צום קאָמף, זיי אויף דער וואַך. קויף עסן פֿאַר אייך אוּן פֿאָרן קינד. איך זע דאָך דיין אַרעמקייט, קויף וואָס דו דאַרפֿסט, אַז איך וועל דאָס קינד צונעמען, וועסטו גאָרנישט האָבן. איר וועט שטאַרבן פּוּן הונגער, אַזוי וועלן מיר צוזאַמען זיך העלפֿן. עס וועט אַזוי לאַנג נישט דויערן.

דער פּויער האָט אַלץ פֿאַרשטאַנען. ער האָט געוואָלט געלט, אָבער ער האָט זיך געשעמט צו רעדן. דאָס איז געווען פֿאַר זייער יום־טוב „באָשע־נאַראָדזשניע". דער פּויער האָט גענומען די קליינע באַשקע אויף זיינע הענט, געגעבן איר אַ קוש אין קעפּל אוּן געזאָגט:

— דו בלייבסט מיט אונז, דו מוזט זיין אונזער קינד. מיר האָבן אים געגעבן אַ סומע געלט אוּן זענען אַוועק.

אוי ווי מיד! אפשר איז שוין גענוג?...

עס איז געווען אַ שיינע ליכטיקע ווינטער־נאַכט. מיר זענען געגאַנגען אוּן אויפֿן וועג געדעדט צו גאָט:

— פֿאַרוואָס האָסטו, גאָטעניו, פּוּן אונז אַראָפּגענומען דיינע אויגן? אוּן פֿאַרוואָס, דערבאַרעמדיקער, האָסטו פּוּן אונז אַוועקגענומען דיינע פֿליגל? פֿאַרוואָס קומט עס אָט די קליינע שוואַלבן אונזערע? וואָס האָבן זיי געזינדיקט?

איך זאָג צו הערשן:

— גלויב מיר, הערש, מעגלעך, אַז מיר שטרענגען זיך צופֿיל אָן. אַלץ האָט מען צוגענומען, אַלע יידן אומגעבראַנגט, פֿאַרוואָס קעמפֿן מיר מיט אַזאַ עקשנותדיקער פֿאַרביסנקייט?

ער ענטפֿערט מיר:

— איך האָב שוין געוואָלט אַ סך מאָל דיר זאָגן: קום, לאָמיר זיך אַליין איבערגעבן, אָבער די קינדערלעך, זיי זענען מיר אַ שאָד. פֿאַר זיי מוזן מיר קעמפֿן כל זמן מיר קענען נאָך גיין אויף די פֿיס אוּן האָבן נאָך געלט.

צוריקגעקומען צום גאַיאַווי, זאָגט ער אונז גאָנץ האַרציק, אַז גאָלדעלען וועט ער האַלטן ביז איבערן קריג, אָבער אונז, זאָגט ער, איז אוממעגלעך. ער זעט אַז אין דער ערד־באַהעל־טעניש קאָנען מיר לאַנג נישט זיין, ווייל די ערד איז נאָס, ציט פּוּן אונז אַרויס די נשמה. ער האָט מורא אַז מיר זאָלן נישט קראַנק ווערן. צום פֿרילינג קומען צו אים אין וואַלד אַסך פּויערים שניידן די ביימער, דאָס געדויערט אָפּטמאָל וואָכן, די אַלע קומען צו אים אין הויז אַרײַן עסן. אַזוי, אַז עס איז אוממעגלעך מיר זאָלן בּיי אים בלייבן.

דערווייל האָבן מיר געמוזט גיין אין שטאָט שאָפּן געלט. הערש איז געגאַנגען אַליין. ס׳האָט אים דערזען אַ פּוילישער פֿאַליציאַנט אוּן אים אָנגעהויבן יאָגן. ער איז אַריין צו אַ קריסט, טאָקע צו דעם צו ווען ער איז געגאַנגען. דער קריסט איז פּונקט געשטאַנען בּיי זיין הויז, אים דערזען אוּן אים גלייך באַהאַלטן אין קאָמער, אוּן צוריק אַרויס אין דרויסן. ס׳קומט אָנצולויפֿן דער פֿאַליציאַנט:

— דאָ איז אַריין אַ ייד?

— קיינער איז דאָ נישט אַריין, עס האָט זיך דיר אויס־געוויזן.

אַזעלכע אוּן ענלעכע פֿאַלן האָבן געטראָפֿן צענדליקער מאָל. נישט איינמאָל האָט ער גייענדיק בּיינאַכט „אַהיים" פֿאַרבלאָנדזשעט. אַ פּויער האָט אים דערקענט אוּן געזאָגט:

— איך ווייס ווו דו גייסט, האָסט שוין נישט ווייט צום וואַלד, גיי גלייך, וועסטו דערזען דעם וואַלד.

צומאָרגנס איז יענער פּויער אַהער געקומען. זענען מיר גלייך אַראָפּ אין אונזער באַהעלטעניש.

— דו האָלטסט דאָ אַ ייד, ער האָט אינמיטן נאַכט צו מיר פֿאַרבלאָנדזשעט. איך האָב אויך יידן. איך האָב אים געוואָלט אַרײַנלאָזן אָנוואַרעמען, אָבער די יידן בּיי מיר האָבן נישט געהייסן. איך אַליין האָב שוין נישט קיין נערוון. עס מאַכן זיך באַנדעס פּוּן אונזערע פֿאַליאַקן וואָס זוכן יידן צו הרגענען. איך וועל מיינע לאַנג נישט האָלטן.

ווי דער פּויער איז אַוועק, האָט אונז דער גאַיאַווי געפֿרוֹפן אוּן געזאָגט:

— איר זעט, מענטשן ווערן מיד צו האָלטן יידן. אַזוי איז די לאָגע, ווייל מען זעט נישט קיין סוף צום קריג. מיין געדולד פֿלאַצט מיר שוין. דו מוזט דיר אויסזוכן וווּ צו גיין.

מען האָט אָנגעהויבן זוכן וווּ ערגעץ אַנדערש צו גיין, אָבער אַלע טירן זענען געווען פֿאַרמאַכט. קיינער וויל שוין קיין יידן נישט אַרײַננעמען. מ׳האָט מורא פֿאַר די באַנדעס „אַקאָוצעס". אין אַ געוויסן טאָג האָט דער גאַיאַווי צענומען די באַהעלטעניש אוּן געזאָגט:

— יעצט מוזט איר זיך גיין זוכן אַן אָרט. דער שכן וואָס איז דעמאָלט געווען ווייסט פּוּן אייער באַהעלטעניש. איר דאַרפֿט מער צו מיר נישט קומען, ווייל איך האָב מורא פֿאַרן שכן, ער קען שיקן באַנדיטן. איך ווייל נישט אַז אין מיין הויז זאָל אייך עמעץ שלעכטס טון. גייט אייך געזונטערהייט.

דאָס גרעסטע גליק פאַר אונז איז געווען וואָס גאָלדען האָט ער נישט אַרויסגעשיקט. אַבי די קינדער האָבן אַ דאַך איבערן קאָפּ. דעם פרייטיק האָבן מיר געגומען אונזער ביסל שמאַטעס, געזעגנט זיך אויף אַרויס אין וואַלד. די נאַכט איז צוגעפאַלן אויף אונז איז באַפאַלן אַ שרעק. מיר האָבן באַשלאָסן צוריקצוגיין צו דעם פויער פון וועלכן מיר זענען אַנטלאָפן אַנהייב ווינטער. די נעכט ווערן איצט קלענער, זומער־נעכט, וועט ער אפשר נישט שיכורן מיט זיינע פריינט.

ווידער געיאָגטע, געפלאָגטע

קריכנדיק אויף אַלע פיר, קיינער זאָל אונז נישט באַמערקן, אויף אויסהיטנדיק זיך פאַר די הינט, זענען מיר צוגעקראָכן צום פענצטער, אַנגעקלאָפּט שטיל. די קריסטין איז צו אַ דערשראָקענע אויף אונז אַריינגעלאָזט. דער מאַן אירער איז נישט געווען. מיר האָבן זי געבעטן אונז האַלטן עטלעכע וואָכן, מיר האָבן זיך פארעטפערט פאַרוואָס מיר זענען דאָ־מאָלט אַנטלאָפן צוליב די פרעסט אויף איר מאַן האָט גערעדט צו שטרענג. מיר האָבן מורא געהאַט פאַר אים. זי האָט אונז געזאָגט, אַז לאַנג האַלטן וועט ער נישט וועלן, אַבער אַזוי ווי מיר האָבן נישט וווּ צו גיין, קענען מיר בייַ זיי זיין אַפאַר וואָכן. מיר האָבן געזאָגט — נאָר 2 וואָכן — שפעטער האָבן מיר וווּ צו גיין. זי האָט אונז אויסגעבעט אויף דער ערד אוּן מיין מאַן איז גלייך ווי אַ דערהרגעטער אייַנגעשלאָפן. איך בין געלעגן וואַך. בייַם גאַיאָווי האָב איך געהאַט מיט וועמען צו רעדן, זיי זענען געווען אינטעליגענטע מענטשן.

מיר האָבן באַשלאָסן אויסקאָפּען אונטער דער פאָדלאָגע אַ נאָרע. מיר האָבן דאָך שוין געזעען ווי אַזוי דער גאַיאָווי האָט דאָס געמאַכט. אין איין נאַכט האָבן מיר זיך אויסגעגראָבן דאָס קבר אונטער דער ערד. מיר האָבן אַזוי געלעבט אַ צייט אוּן אַנגעהויבן פילן, אַז ווייטער אַזוי איז אוממעגלעך. מיר מוזן געפינען אַן אַנדער אָרט. אין שטאָט האָבן זיך אויסבאַ־האַלטן עטלעכע רייכע יידן, וועלכע האָבן געשטיצט די אָרעמע יידן, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט אין די פעלדער. אין דער זעלבער צייט האָט מען געמסרט דעם גאַיאָווי וווּ אונזער גאָלדעלע האָט זיך אויסבאַהאַלטן. די זאַך איז געווען אַזוי:

איינמאָל האָבן מיר דערהערט אַ רעש אין וואַלד. מיר האָבן געזעען פון בוידעם אָראָפּ, דייטשן, זיי גייען צום גאַיאָווי. מיין הערש האָט גלייך געוואָלט אַהינלויפן זענען וואָס איז מיטן קינד, אָבער דער פויער וווּ מיר זענען געווען האָט געשריגן אויף אים, אַז מיר וועלן אים אומגליקלעך מאַכן. אויך איך האָב אים נישט געלאָזט גיין אַהין. מיר האָבן געבעטן דעם פויער ער זאָל אַהין צוגיין געוואָר ווערן צי אונזער קינד לעבט נאָך. ער איז דאָרט געוואָר געוואָרן אָטוואָס:

דייטשן, מיט אַ פוילישן געהיים־אַגענט, וועלכער האָט געאַרבעט פאַר די דייטשן, זענען אַריינגעקומען צום גאַיאָווי אין הויז. דאָס קינד, ווי זי האָט געהערט צופאַרן אַ טעקסי צום הויז, איז גלייך אַרויפגעקראָכן אויפן פיעקעליק אוּן זיך גע־מאַכט שלאָפן. דער פאַליאַק איז צו איר צו אוּן געפרעגט ווער זי איז. — „איך בין אַ פאָסטושקע, איך פאָשע די קי" — האָט זי געענטפערט. ער האָט געגעבן אַ שמייכל, ווי אייַנער רעדט: „איך פאַרשטיי ווער דו ביזט". אין דער מינוט איז אַריינגע־קומען די קריסטין אוּן באַמערקנדיק ווי ער רעדט מיטן קינד, האָט זי אים געזאָגט דאָס זעלבע, אַז זי פאָשעט די קי, — „זי איז מיין פאָסטושקע". — יאָ, איך פאַרשטיי — האָט ער גע־ענטפערט — מער גאַרנישט געזאָגט אוּן איז אַרויס, נישט וויזנדיק אפילו דאָס מיידעלע די דייטשן.

דער קריסט האָט באַלד באַפוילן מיר זאָלן קומען. ער האָט אונז געזאָגט:

— עס טוט מיר זייער לייד, אָבער איר מוזט פאַרלאָזן מיין הויז. מיין ווייב האָט זיך שטאַרק איבערגעשראָקן דער־זענדיק אַריינגיין דייטשן אוּן וויסנדיק אַז גאָלדושע איז אין הויז. מיין זון האָט אויך געמוזט גיין צו זיי אַרבעטן, ווייל ער האָט מורא געהאַט טאָמער קומט מען זוכן אין הויז. ווייטער קאָן דאָס קינד בייַ אונז נישט זיין.

מיר האָבן בייַ זיי געבעטן נאָך דריי טעג, כדי מיר זאָלן קענען שאָפן וווּ זי צו נעמען. פון אונזער פויער זענען מיר אויך אַוועק, איצט זענען פאַרמאַכט פאַר אונז אַלע וועגן.

איך בין געלאָפן אין שטאָט אַריין צו אַ פאָטאָגראַפיסט, אפשר מאַכן אַ פוילישן פאָס צו קאָנען אַרויספאָרן. יענעם טאָג האָט מען אויסגעהרגעט די רעשט יידן. לויפנדיק אַזוי האָב איך געזען ליגן אַ דערשאָסן יינגל. דאָס איז געווען פאָטשע לייבל מרימס אַן אייניקל פון אַ 6 יאָר. איך האָב ווייטער געהערט שאָסן. בין אַריין אין אַ הויז, האָט מען מיך גלייך אַרויסגעיאָגט. איך בין אַרויס ווי אַ משוגענע, געלאָפן. אין אָוונט האָב איך זיך געטראָפן מיט פאָטשען אוּן איר מאַן יאַנקל גאָלדבוים. זיי זענען ערגעץ געשטאַנען צוזאַמען. פונקט דעם טאָג זענען זיי אַרויס אויף דער גאַס, זיי האָבן זיך גע־טראָפן בייַ די וועלדער מיט אברהמטשעס צוויי זין, זעענדיק פאַרן דייטשן, האָבן זיי געמיינט, אַז מען גייט צו זיי אוּן זיי זענען זיך אַלע צעלאָפן. דאָס יינגל איז געגאַנגען מיט זיי. די דייטשן האָבן זיי באַמערקט, זענען אַראָפּ פון די וועגן אוּן אַנגעהויבן זיי נאָכשיסן. אויף איין אָרט זענען אברהמטשעס קינדער דערשאָסן געוואָרן, אוּן אין אַ פאָר מינוט אַרום דאָס יינגל. זיי האָבן באַווייזן אַוועק אין אַ הויז אוּן זיך באַהאַלטן, דעם טאָג האָט מען ווידער אַרומגערינגלט דעם וואַלד. איך בין געלאָפן וווּ משוגע.

דער סאָלטיס האָט אויסגעגעבן אַ קעלער וווּ עס האָבן זיך באַהאַלטן יידן אוּן מען האָט זיי אויסגעהרגעט. אַחוץ אין די דערפער האָט מען אַלע אומגעבראַנגט. איך בין צוריק אין וואַלד. אין וואַלד איז ווידער געווען אַ מהומה. יידן, קריסטן זענען געלאָפן, מען האָט נישט געווסט וועמען מען מיינט. איך בין אַריין צום קינד. געווען באַהאַלטן, אָבער דער גא־יאָווי האָט מיך צוריק אַרויסגעיאָגט. איך לויף אין וואַלד, שוין פינצטער. איך טרעף לייב בייגערס צוויי יינגלעך. איך פרעג זיי זיי האָבן געזעען מיין הערשן. ווייל איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דער פויער האָט אים אַרויסגעטריבן. איך לויף אַהין אַריין, זאָגן זיי מיר, אַז מיין מאַן איז אַליין אַוועק, ער האָט מורא געהאַט דאָ צו זיין. „מיר האָבן אים, חלילה, נישט אַרויס־געיאָגט".

הערש איז אַלעמאָל גרייט געווען צו לויפן אין פייער, אָבער איך האָב אים אָפגעהאַלטן, נאָר איצט ווייסט איין גאָט וואָס עס איז געשעען. עס פאַלט צו די נאַכט, איך קען נישט שלאָפן פון קלערן וועגן אים, עס קומט דער טאָג. אַזוי זענען אַוועק 3 טעג. איך האָב נישט געווסט וווּ ער איז. דער פויער האָט אויך גאַרנישט אויסגעפונען. אויפן פערטן טאָג איז ער צוריקגעקומען. ער האָט פאַרבאַנדזשעט אין וואָלד. אַזוי ווי ער האָט געהערט א מהומה, שיסעריַען, יידן אוּן קריסטן לויפן, איז ער אויך געלאָפן. לויפנדיק אין דער פינצטער איז ער

אַריין אין אַ וואַסער, קוים זיך אַרויסגעקריגן פון דאָרט אַ נאַסער האָט ער דערזען אין אַ הויז ליכט, געגומען גיין אַהין, וואָס אָנצוווערן האָט ער נישט, פֿאַרפֿאַלן. ער קומט אַריין אין הויז, וואַרעם, ליכטיק, קיינער איז נישטאָ. באָלד קומט אַריין אַ יונגע קריסטין און פרעגט אים וואָס ער וויל. זיי האָבן דאָן מורא געהאַט פֿאַר וואַנדערער, ווייל עס זענען געווען אָנפֿאַלן פון באַנדיטן, אָדער פֿאַרטיזאַנער. ער האָט דער קריסטין דערציילט דעם אמת אוון זי געבעטן לאָזן אים איבערנעכטיקן. דאָן זאָגט זי — וואַרט צו, — איך וועל גיין פרעגן ביי דער מאַמען. זי קומט צוריק אוון זאָגט:

— די מאַמע וויל דיך זען וויי דו זעסט אויס.

ווי ער דערזעט די פויערטע, דערמאָנט ער זיך, אַז זי איז אַ באַקאַנטע, זי פלעגט ביי אונז קויפן סחורה אויף די יאָרידים. זי דערקענט אים אויך, אָבער זי מאַכט זיך נישט וויסן. זי זאָגט, אַז זיי זענען נאָר צוויי פרויען אין הויז, אוון זי האָט אים מורא, צו לאָזן נעכטיקן, קוים קומט ווער אַריין, וועט זי לאָזן די נשמה פון שרעק. ער פֿאַרלאָזט זייער הויז אוון קוקט ווו צו עפענען אַ צווייטע טיר. לויפט נאָך די טאַכטער אוון זאָגט צו די שכנים:

— טרייבט אים נישט, מיר וואָלטן אים געלאָזט נעכטיקן ביי אונז, נאָר מיר זענען צוויי פרויען אַליין אין הויז. מיין מאַמע וויל דו זאָלסט צוריקגיין צו אונז עפעס עסן אוון זיך אָנוואַרעמען.

ער איז צוריק אַריין אין הויז מיט איר. זי האָט אים געהייסן זיך זעצן ביי אַ וואַרעמען אויוון אוון אויסטרוקענען די מלבושים. זי האָט אים געגעבן עפעס עסן. ס׳איז זיך דאָרט צונויפגעקומען די משפחה, אים אויסגעפרעגט צי ער קען עפעס נייען. זיי האָבן סחורה אוון אַ מאַשין. אַזוי האָבן זיי אים געלאָזט זיין עטלעכע טעג. באַצאָלט אים גוט פאַר זיין אַרבעט, אים געגעבן ברויט אוון האָניק פאַר די קינדער. די קראַנקע קריסטין איז געווען זייער אַ גוטע נשמה. זי האָט געווייניגט אויפן אומגליק וואָס עס האָט געטראָפן די יידן. זי האָט געווייניגט אויף הערשס אויסזען, ווי ר׳איז אַלט געווארן, אָפגעריסן, באַוואָקסן.

— איך געדענק גוט, סוחר, ווי דו האָסט געלעבט. אָבער גאָט וויסט אַז איך קען מער גאָרנישט טון פאַר דיר.

מיר האָבן זיך פֿאַרנומען מיט אויסזוכן נייע ערטער. גאָלדעלען מוזן מיר אַרויסנעמען פון גאַיאָוויי. מיר זענען צוגעגאַנגען אַ קוק טון צו דער קליינער באַשקען. מיר באַראַטן זיך מיטן גאַיאָוויי. ער דערציילט אונז, אַז יעדער פויער וואָס האָט געהאַט אַ ייד, טרייבט אים אַרויס, מען ברענגט דייטשן אוון זיי שיסן זיי אויס. דאָס האָט אַזוי פאַסירט אויך אין קלאָדע, אַ דערפל נישט וויים פון קאָריוו. 16 יידן האָט מען דאָרט אויסגעהרגעט. משה קרופּניקס פרוי מיט אַ זון, חיים פסחן מיט הענדלען מיט די קינדער. זיי זענען געווען אויפן פעלד אין אַ באַהעלטענעניש. לייזער הערשס אַ יינגל איז צוזאַמען מיט זיי געהרגעט געוואָרן פון גוים. צוזאַמען מיט זיי איז געווען יחזקאל שניידערס אַ מיידל מיט אַ יינגל, חנטשע „קאָזע" מיט אַ מיידעלע. די אַרבעט האָבן געטון די גוים־באַנדיטן. אַזוי האָט אונז דערציילט דער גאַיאָוויי. מיר זיצן אוון הערן דאָס אַלץ. מיר פֿאַרשטייען, אַז איצט מיינט מען שוין אונז אויך. מען מאַכט אַ רייניקונג. עס איז שוין סייוויי נישט ניחה דאָס לעבן, דאָס אַלץ צוצוזעען אוון צוצוהערן. מיין קינד שטייט וויים וויי קאָלד אוון הערט צו די ביטערע צרות.

מיר זאָגן צום גאַיאָוויי:

— פאַניע קאָסאַק, וואָס ראָטסטו אונז אַצינד צו טון?

— עס איז שלעכט, איך האָב פאַר אונזערע אָקאָווצעס־באַנדיטן מער מורא ווי פאַר די דייטשן. איך קען מער גאָר־נישט טוען פאַר אייך. ביי מיין ברודער איז געשטאַנען אַ צייט לאַנג שאַמע בייגעלמאַן מיט זיין פרוי, זענען זיי אַוועק צו כאַבראַס אַ ברודער, וווּ דו ביזט געשטאַנען, אוון מען זעט זיי מער נישט. מען האָט זיי אַוודאי שוין דערליידיקט. די וואָך איז צו מיר געקומען אברהם באַרליגער, דאָס איז געווען די גאַנטשעקס אַן אייניקל מיט אַ שוואָגער פון וואַרשע מיט נאָך מענער, אין פרוי אַ שוואַרצע פון קאַריוו (ווי ער האָט אויס־געמשלט האָבן מ׳ר פאַרשטאַנען אַז דאָס דאָרף זיין פאָטשע). זיי האָבן מיר געוואָלט געבן אַ זעקעלע מיט געלט איך זאָל זיי האַלטן אין וואַלד, אָבער איך האָב אָפגעזאָגט. איך האָב מער נישט קיין כוח. איך האָב פאַר אייך גענוג געטון. יעצט, ליידער, קען איך מער נישט.

גיין קיין קאַנסקעוואָליע?

זיין פרוי האָט אונז דערציילט נייעס פון קאַנסקעוואָליע, אַז זי האָט דאָרט געזען אַ לאָגער וווּ מען נעמט אַריין ווער עס ווייל. אָבער, זאָגט זי, — איך פֿאַרשטיי, — אַז דער לאָגער איז נאָר אַרויסצוגאַרן די רעשט יידן וואָס וואַלגערן זיך אַרום, כדי זיי אויסצוהרגענען. — זי האָט געראַטן וועגן דעם מיט קאַנסקעוואָליער קריסטן. זי ראָט אונז נישט צו גיין אַהין. דאָרטן טוען זיך געפערלעכע זאַכן. — דו, הערשקאָוואַ, וועסט דאָרט לאָגן נישט קאָנען אויסהאַלטן. דו וועסט פון דאָרט נישט קאָנען אַנטלויפן.

הערש האָט געזאָגט, אַז איך מיט גאָלדעלען זאָלן גיין קיין קאַנסקעוואָליע אוון ער וועט זיך אַרומדרייען אין די פעלדער לעבן קליינעם קינד. זי ראָט מיך בעסער איך זאָל גיין אין פרייען פעלד אייַדער אין לאָגער:

— דאָרט וועסטו האָבן חיים טעוולען, אַזעלכע טויגן זיך דאָרט אויס. ער זוכט דיך שוין פון לאָנג. וועז דו ביזט געווען נעבן אונז, פלעגט ער אַלעמאָל אייך זוכן ביי אונז, זאָגן אַז וועז ער קריגט אייך אַן, איר האָט גענוג געלט, וואָלט איר אים געקאָנט העלפן מיט געלט. גייט, אפשר וועט ווער אייך נאָך אַריינענעמען. גאָלדושע וועט נאָך זיין אַ צוויי טעג מיט אונז. מיר וועלן זי היטן אין וואַלד. אונזער הויז איז שוין צו פיל פֿאַרדעכטיקט.

די נאָכט זענען מיר אַ גאַנצע נאָכט נישט געשלאָפן. פֿאַרטאָג זענען מיר אַרויס אין וואַלד. עס איז שוין געווען פאַר פסח, שיין, וואַרעם, גוט די לופט, אָבער נישט פאַר אונז. פאַר אונז איז געווען פינצטער. מיר גייען צו באַשקען זענען וואָס זי מאַכט. אויפן וועג זאָגט מיר הערש וויידער:

— דו גיי קיין קאַנסקעוואָליע מיט גאָלדעלען. פאַר אַ פרוי איז אַלעמאָל גרינגער צו אַנטלויפן. פֿאַרפֿאַלן. דאָס איז אונזער גורל.

מיר האָבן געהאַט אין דאָרף באַכליוויץ אַביסל סחורה אוון ביים גלח אַביסל גאָלד. ביים גלח איז געווען אונזער נויט־קאָסע.

ווי מיר קומען אַריין צום קינד, פרעגן אונז די קריסטן פֿאַרוואָס זענען מיר עפעס געקומען פֿאַרטאָג, קיינמאָל קומען מיר נישט פֿאַרטאָג. אין הויז קענען מיר דאָך בייטאָג נישט זיין, גייען מיר אַרויף אויפן בוידעם. מיר קוקן זיך אַרום אוון

זענען אַז אויפן בוידעם האָט דער גוי אפילו נישט קיין שטרוי, זיין סטאָדאָלע איז איינגעפאַלן פון דיווינטן און עס איז אים מסתמא זייער ביטער. מיר רעדן זיך דורך און באַשליסן, אַז וועט ער זאָל וועלן, קאָן מען דאָ מאַכן אַ באַהעלטעניש אויפן בוידעם. קיינער זאָל נישט וויסן, וויל ער ווינט אַזוי ענג, וועט קיינעם נישט איינפאַלן אַז דאָ איז עמעץ דאָ. 12 אַזייגער עסן זיי מיטאָג. זיי ברענגען אונז אַרויף אַביסל מילך מיט ברויט. פרעגן מיר זיי פון וואַנען זיי האָבן ברויט. מיר ווייסן, אַז ער האָט קיינמאָל נישט קיין ברויט. זאָגט ער אַז ער האָט געבאַקט ברויט, מיר זענען דאָך געסט, מיר דאַרפן דאָך עסן. מסתמא האָט איר דאָך עפעס געלט פאַר מיר, פאַר באַשקען. — מיר בעטן אים אַרויפרופן זיין פרוי. מיר האָבן זיי דערציילט אַז מיר קאָנען שוין דאָרט מער ווו מיר זענען געווען נישט זיין, מיר דאַרפן קומען צו באַשקען יעדן מאָנאַט, מיר ווילן נישט איבערייסן די באַציאונג מיטן קינד. איז הערש וואָלט דאָ וועלן שטיין ביי זיי אויפן בוידעם, און איך מיט גאָלדעלען וועלן מוזן גיין אין לאַגער אין קאָנסקעוואָליע.

ווי דיִ קריסטין האָט דערהערט דעם פלאָן, זאָגט זי צו מיר:

— ניין, הערשקאָוואָ, איר האָט טאַקע אַזוי באַשטימט, אָבער איך וועל דיך נישט לאָזן גיין דאָרט אַהין מיט דיין קינד, דאָרט איז נישט פאַר דיר. דער לאַגער איז נאָר אויסן אַ־וויסצוגאַרן די יידן פון אַרום די דערפער און דערנאָך זיי הרגענען אַלע צוזאַמען. מיר ליידן אויך גענוג צוליב דער קליינער באַשקען. איך זאָג *נזערע שכנים, אַז איר לעבט נישט מער. איך קאָן דעם קינד קיין שלעכטס נישט טון, אויב איר ווילט, האָב איך צו זיי געזאָגט, נעמט איר זי און גיט זי איבער פאָליציי, איך וועל דאָס נישט טון, זי איז אונזער מיידעלע. קיינער פון דער פאָליציי קען נישט באַווייזן, אַז זי איז אַ יידישקע. אויב איר ווילט — זאָגט זי אונז — נעמט אייך צוגויף און קומט צו אונז, סייוויי דראָט אונז דער טויט, אפילו פאַר האַלטן בלויז באַשקען, אַזוי אַז עס איז אַלץ איינס.

מיר האָבן סייווי נישט געהאַט ווו זיך אויסצובאַהאַלטן. נישטאָ קיין אַנדער אויסוועג. אין וואַלד מיט גאָלדעלען איז געווען אוממעגלעך צו זיין, מען האָט די קריסטן צוגעזאָגט צו געבן אַ סומע געלט באַלוינונג פאַר יעדן יד וואָס זיי וועלן ברענגען. זיי האָבן דערציילט, אַז זיי האָבן געזען ווי אַ יידיש מיידל איז אַדורכגעגאַנגען אַ דאָרף, האָט זי אַ פויער געכאַפט און איבערגעגעבן צו דער פאָליציי. דאָס איז געווען הערשל אָקונס אַ מיידל (אַ פיין מיידל געווען, זיך זייער גוט געי־לערנט). זי האָט געבעטן ביי דער פאָליציי מען זאָל זי אַוועק־פירן קיין קאָנסקעוואָליע. מען האָט איר צוליב געטון און זי אַהין אַוועקגעפירט.

דאָ נישט ווייט האָט געווינט אונזער קריסטינס אַ שוועס־טער. מיר האָבן זיך געמוזט אַזוי איינאַרדנען, אַז קיין הונט זאָל נישט וויסן וועגן אונזער זיין. די שוועסטער פלעגט קומען כמעט יעדן טאָג צו זיי. זיי האָבן נאָר געווּסט פון באַשען, אוז אַז מיר עקזיסטירן מער נישט אויף דער וועלט. מיר האָבן אים געגעבן געלט ער זאָל קויפן שטרוי אוז מאַכן אַ באַהעלטעניש אויפן בוידעם. מיר האָבן געדאַרפט זיין גוטע שניידערס, גוטע אַרכיטעקטן, גוטע מויערער כדי זיי צו לער־נען, זאָגן, ווייזן וויאַזוי דאָס צו מאַכן.

באַשקע אוז נאָלדושע

דאָס איז געווען עטלעכע קילאָמעטער פון וואַלד, אוז פון שטאָט. אָפגערוקט פון דאָרף ווילקע אוז דעמבע, אַ קילאָ־מעטער פון גערמאַשינסקיס מיל. דער פויער האָט געשמט פאַר אַ בעטלער. עס איז געווען צייטן ווען ער האָט געבעטלט ברויט, ווייל ער האָט געהאַט זאַמדיקע פעלדער. קיין העמד האָט ער קיינמאָל נישט פאַרמאָגט, אַזוי אַז עס איז ביי אים אין הויז שטענדיק געווען נויט און הונגער. שכנים האָבן צוליב דעם איצט אַביסל פאַרקוקט וואָס עס טוט זיך ביי אים. ער האָט נישט געהאַט וואָס צו פאַרלירן. רייכע האָבן דאָס נישט געטון.

מיר האָבן באַשטימט צו נעמען אַ קליינעם טייל פון בוידעם, פאַרקלאָפן מיט ברעטער, די ברעטער אַרומוויקלען מיט דראָטן, אַנלייגן פיל שטרוי, היי, מאַכן אַ קליין טירל אין אַ זייט, פאַרדעקט מיט שטרוי. דער האַלבער בוידעם זאָל זיין פאַרלייגט מיט שטרוי אוז היי. זיצן זאָלן מיר אויפן בוידעם. איך בין אַוועק נאָך גאָלדעלען. דאָרט האָט מען שוין געווּאָרט מיט אומגעדולד. איך האָב זיי גאָרנישט דערציילט. איך האָב געזאָגט, אַז איך גיי אין שטאָט. מיר קלערן, אַז מיר וועלן האָבן וווּ צו שטיין.

— איך וויל נישט וויסן וווּ — ענטפערט ער אונז — ווייל היינט איז בעסער, אַז מען ווייסט ווייניקער.

זיי האָבן מיר דערציילט וואָס עס טוט זיך אָפּ יעדן טאָג אַרום די דערפער. יעדן טאָג געפינט מען אַן אַנדער באַהעל־טעניש פון יידן, זיי ווערן אַנטדעקט דורך דייטשן, אַדער פאָליאַקישע באַנדיטן. איבער דער מיאוסטער חיה רעה האָט מען נישט אַזוי גערעדט ווי מען רעדט איצט איבער יידן. זיי זאָגן אונז:

— זייט פאַרזיכטיק, זאָל קיינער נישט וויסן ווו איר זענט, גייט נישט אָפנעמען אייערע געלטער! די אַקאָוצעס זוכן איצט יידן מער ווי די דייטשן. מיין טיר איז פאַר אייך, אָפן וועט איר דאַרפט אַשטיקל ברויט, אַדער עפעס פרעגן. נאָר קומען זאָלט איר אין מיטן נאַכט.

איך האָב געמוזט דאָס קינד, זיך געזעגנט אוז אַוועק. עס איז געווען ביינאַכט. גאָלדעלע האָט זיך צעווייַנט אויפן קול. דאָס איז געווען איר היים. מיר גייען אין וואַלד, ווייַנען זיך גאָנץ גוט אויס, איצט דאַרפן מיר זיין אַלע צוזאַמען, אונטער איין דאַך. אַלע מאָל האָבן מיר געפלאַנט נישט צו זיין צוזאַמען, ווייל אויב פאַלט איינער דורך, זאָל בלייבן דער צווייטער, אַ זכר.

די קינדער האָבן זיך שוין נישט געזעען אַ יאָר צייט. איך קום אַריין מיט גאָלדעלען, די קינדער דערקענען זיך שוין נישט. גאָלדעלע איז פאַרטריערט. דאָרט איז געווען שיין, ריין, וואַרעם, עסן צו דער זעט. דאָ איז פינצטער, אַרעם. איך זאָג צו באַשקען:

— דאָס איז דיין שוועסטער גאָלדושאַ.

זאָגט זי:

— ניין, מיין גאָלדושע לעבט נישט מער. די דייטשן האָבן זי צוגענומען. אוז דאָס איז נישט גאָלדושע, זי האָט אַזוי קיינמאָל נישט אויסגעזעען.

אַלע האָבן זיך ביי דער סצענע צעווייַנט.

מען מוז עפעס אויסוואַשן אַ פאָר שמאַטעס. מיר האָבן פאַרמאָגט אויף זיך אַפאָר שמאַטעס, צעריסענע מלבושים, נישט דערקענט שוין וועלכע לאָטע איז די ערשטע. איין לאָטע אויף

דער צווייטער. וואָס מען האָט פאַרמאָגט אָנטוּעכץ איז געוואָרן צוגעגנבעט, צעראַבירט.

די פֿאָליאַקן יאָגן יידן, און די דייטשן יאָגן פֿאָליאַקן...

די זעלבע וואָך זענען מיר אַוועק אינמיטן נאַכט צו אונ־זערס אַ פויער נאָך אַביסל סחורה. מיר האָבן געהאַט אַ באַ־קאַנטן קריסט אַ שמוגלער. מיר זענען געשיקט געוואָרן צו אים פון גאַיאָווי. ער איז געווען אַ ווארשעווער. אים פלעגן מיר פאַרקויפן די סחורה, ווייל ער האָט געווּסט די פריזן, ער פלעגט אַרומפאָרן איבערן לאַנד. ער איז אויך געווען אַ גוטער פֿאָליטיקער. פלעגט אונז ברענגען נייעס פון דער וועלט, געבן האָפענונגען. אפילו פאַר זיי — זאָגט ער — איז אויך שוין אוממעגלעך אַדורכצומאַכן דאָס גהינום. ער האָט אונז אַריינגעלאָזט ביינאַכט, קיינער זאָל נישט זען. האָט מען ווייטער באַקומען אַביסל געלט און באַצאָלט אויף אַ צייט דעם פויער. יעדן אינדערפרי פלעגט מען אונז אַרויפגעבן אַביסל קאַרטאָפל מיט אַביסל מילך. ביינאַכט האָבן זיי אונז אַראָפגעריפן, האָבן מיר וידער געהאַט קאַרטאָפל מיט מילך. ברויט איז געווען זייער וויניק, שווער געווען צו קריגן קאָרן. אַז מען האָט שוין יאָ געקריגן קאָרן, איז געווען פאַרבאָטן עס צו מאָלן. נאָר זונטיק, ווען זיי זענען געגאַנגען אין קלויסטער, האָבן זיי אויסגעפונען צו קויפן בייַ וועלכן עס איז קריסט אַשטיקל ברויט. דאָס לעבן איז אונז געווען שווער, אָבער צוקער־זיס, ווייל מיר זענען געווען אונטער איין דאַך. וועו עס זענען געגאַנגען דייטשן, האָבן שוין דעם באַלעבאָס׳ קינדער אונז געווּסט אָנצוזאָגן אוּן מיר זענען שנעל אַרויף אין אונזער באַהעלטעניש. די דייטשן פלעגן לעצטנס פאָרן אין די דערפער כאָפּן קריסטן צו פאַרשידענע אַרבעטן. זיי האָבן שוין נישט געהאַט קיין יידן, האָבן זיי געכאַפט קריסטן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. אַ סך שקצים האָבן זיך באַהאַלטן, נישט געוואָלט גיין פאָר זיי אַרבעטן. זיי פלעגן אויך אַרומשטעלן זונטיק די קלויסטערס מיט וואָכן, צונעמען דאָס גאַנצע יונגוואַרג אוּן זיי אַרויסשיקן קיין דייטשלאַנד. נישט ווייט פון אונז האָט געווויינט אַ פויער, וועלכער האָט געהאַט עטלעכע שקצים, זיי האָבן נישט געוואָלט פאָרן קיין דייטשלאַנד, האָט מען זיי דאָרט יעדן טאָג געזוכט. מיר האָבן באַשלאָסן צו מאַכן נאָך אַ באַהעלטעניש אונטער דער ערד, ערגעץ אין שטאַל. מיר האָבן דאָס אָנגעהויבן מאַכן ביינאַכט. איינער פון אונז איז שטענדיק געווען אויף דער וואַך, געהיטן. הערש האָט געמאַכט אויפן בוידעם אין דאַך אַ קליין לעכל, ער זאָל קענען אַרויס־קוקן אויף די וועגן פון דאָרף וואָס פירן צום שטאָט. ער האָט נאָר געקענט קוקן מיט איין אויג. האָט ער איינמאָל דער־זען ווי עס פאָרן צוּ פוּרלעך אין עטלעכע זייטן פון שטאָט, איז ער אַראָפּ צום פויער אוּן געזאָגט, אַז עס זעט אויס מען שטעלט אַרום דאָס דאָרף. אַזוי איז עס פאַקטיש געווען. זענען מיר אַלע פיר אַראָפּ אין גרוּב וואָס מיר האָבן געמאַכט אוּן פאַרלייגט מיט האָלץ. אַזוי זענען מיר געלעגן אַנאַנצן טאָג. ביידע קינדער זענען געלעגן מיט די ציינדלעך פאַרקלאַפּט פון שרעק. מיר האָבן געקוקט אויף די קינדער אוּן געטראַכט: צווואָס האָבן מיר זיי געדאַרפן באַשאַפן זיך אַזוי צו מאַרדע־וען אוּן צו ליגן ביים לעבן אין דער ערד? — דער טאָג איז אַוועק. מיר האָבן געהערט שאָסן אוּן נישט געווּסט וואָס עס קומט פאָר. ביינאַכט האָט אונז דער פויער אַרויסגערופן, אַליין איז ער געווען טויט דערשראָקן. מיר זענען אַרויס האַלב־טויטע. ער האָט אונז דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אַרומגע־רינגלט דאָס דאָרף, אַרויסגענומען עטלעכע איינווינער אוּן זיי דערשאָסן ביי זייער טיר. אויך פרויען. מיר האָבן געהערט די געשרייען פון די פויערטעס אוּן די קינדער.

די היצן זענען שוין גרויס. חלשות אויפן בוידעם. אָפט זענען מיר אַן אַביסל וואַסער. איין גליק איז וואָס באַשקעלע איז אינדרויסן, אויף דער לופט. מיר האָבן זי געזען תמיד אויפשטיין באַגינען אוּן אַרויסטרייבן די קי. זי האָט קוים דערגרייכט צו די קני פון די קי. די קי האָבן זי שוין געקענט, זי נישט געקאָפּעט. באַשקע האָט פאַרמאָגט אַפאָר צעריסענע שטיוועלעך, אַ רויט פּאַלטנדל אוּן אַ היטעלע. דאָס האָט זי געהיטן. דאָס איז געווען איר פאַרמעגן. אפילו אין די גרעסטע היצן האָט זי דאָס אַלץ מיטגענומען אין פעלד אַריין. די שטיוול האָט זי עפּעס תמיד אָנגעטוּן פאַרקערטערהייט. דעם רעכטן אויפן לינקן פוּס אוּן דעם לינקן אויפן רעכטן פוּס, אוּן מיט אַ גרויסן שטעקן אין האַנט אַוועק אין פעלד. מיר האָבן דורך דער שפּאַרע אין בוידעם זי געקאָנט זען אויפן פעלד. זי האָט געגעסן דאָס שטשאָוו וואָס איז געוואָקסן אין פעלד. מיר האָבן געזען ווי די פויערטעס גייען צו איר צו, רעדן מיט איר. אַז זי איז אַהיימגעקומען האָט זי דערציילט, אַז מען פרעגט ביי איר אויף איר טאַטן הערשעק:

— ענטפער איך זיי, אַז איך האָב נישט קיין טאַטן. מיין טאַטע איז זאָשיצקי, מיין מאַמע איז די זאָשיצקאָווא.

יעדער האָט באַוווּנדערט דאָס קינד. די קריסטין פלעגט אַלע מאָל דערציילן ווי קלוג זי ענטפערט יעדן אָפּ.

אָפטמאָל פלעגן זיך מיר חלומען זאָכן, וועלכע זענען פאַרגעקומען אויף דער וואָר. איינמאָל חלומט זיך מיר, אַז דער טאַטע מיינער זאָגט צו מיר:

— חיהלע, זיי פאַרזיכטיק, מען פאָרט אין דאָרף.

ווער אוּן וואָס האָב איך שוין נישט געהערט. איך כאָפּ זיך אויף אוּן שרייי אויס:

— הערש, דייטשן פאָרן אין דאָרף!

איך שטיי אויף, הערש שטייט אויף, קוקט אַרויס אוּן זאָגט צו מיר:

— זיי רואיק, וועק אויף גאָלדעלען, איך גיי זאָגן זאָשיצ־קין. דייטשן לויפן אויפן פעלד מיט די ביקסן, עס זעט אויס ווי גלייך צו אונז.

איך האָב זיך אַריינגעפאָקט אין שטרוי. מיר הערן שוין די דייטשן אין הויז, אַרום דעם הויז, אין שטאַל, די קליינע גאָלדעלע וויל אַרויסווייַנען. יעצט זענען מיר שוין אַלע פאַרטיק.

מיר הערן ווי די קריסטין שרייט:

— איר מאַמע לעבט נישט מער! זי איז איצט מיין קינד!

די קליינע באַשקע איז נאָך געשלאָפן אין הויז. מיר פילן ווי מען רייסט אויף די טיר פון דער שטאַל. מיר פילן שוין ווי מען דושאָבעט אין שטרוי. מיר שווייגן. מיר הערן ווי זיי לויפן צוריק אַרויס פון שטאַל אוּן פרעגן דעם וועג צו דער שטאָט. מיר וויסן אָבער נישט וואָס עס איז געוואָרן מיט באַשקען. ערשט שפּעטער איז דער פויער אַרויף צו אונז אוּן אַלץ דערציילט:

— מיר האָבן געמיינט, אַז זיי זענען געקומען נאָך אייך, אָבער זיי זענען גאָר געקומען נאָך די כלאָפצעס פון שכנותדיקן פויער. וועו די כלאָפצעס האָבן דערזען די דייטשן אַנקומען, זענען זיי אַנטלאָפן צו מיר אין שטאַל אַריין.

די זעלבע וואָך זענען מיר אַוועק אינמיטן נאַכט צו אונ־זערס אַ פויער נאָך אַביסל סחורה. מיר האָבן געהאַט אַ באַ־קאַנטן קריסט אַ שמוגלער. מיר זענען געשיקט געוואָרן צו אים פון גאַיאָווי. ער איז געווען אַ ווארשעווער. אים פלעגן מיר פאַרקויפן די סחורה, ווייל ער האָט געווּסט די פריזן, ער פלעגט אַרומפאָרן איבערן לאַנד. ער איז אויך געווען אַ גוטער פֿאָליטיקער. פלעגט אונז ברענגען נייעס פון דער וועלט, געבן האָפענונגען. אפילו פאַר זיי — זאָגט ער — איז אויך שוין אוממעגלעך אַדורכצומאַכן דאָס גהינום. ער האָט אונז אַריינגעלאָזט ביינאַכט, קיינער זאָל נישט זען. האָט מען וווייטער באַקומען אַביסל געלט און באַצאָלט אויף אַ צייט דעם פויער. יעדן אינדערפרי פלעגט מען אונז אַרויפגעבן אַביסל קאַרטאָפל מיט אַביסל מילך. ביינאַכט האָבן זיי אונז אַראָפּגעריפן, האָבן מיר וידער געהאַט קאַרטאָפל מיט מילך. ברויט איז געווען זייער וויניק, שווער געווען צו קריגן קאָרן. אַז מען האָט שוין יאָ געקריגן קאָרן, איז געווען פאַרבאָטן עס צו מאָלן. נאָר זונטיק, ווען זיי זענען געגאַנגען אין קלויסטער, האָבן זיי אויסגעפונען צו קויפן בייַ וועלכן עס איז קריסט אַשטיקל ברויט. דאָס לעבן איז אונז געווען שווער, אָבער צוקער־זיס, ווייל מיר זענען געווען אונטער איין דאַך. וועו עס זענען געגאַנגען דייטשן, האָבן שוין דעם באַלעבאָס׳ קינדער אונז געווּסט אָנצוזאָגן אוּן מיר זענען שנעל אַרויף אין אונזער באַהעלטעניש. די דייטשן פלעגן לעצטנס פאָרן אין די דערפער כאָפּן קריסטן צו פאַרשידענע אַרבעטן. זיי האָבן שוין נישט געהאַט קיין יידן, האָבן זיי געכאַפט קריסטן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. אַ סך שקצים האָבן זיך באַהאַלטן, נישט געוואָלט גיין פאָר זיי אַרבעטן. זיי פלעגן אויך אַרומשטעלן זונטיק די קלויסטערס מיט וואָכן, צונעמען דאָס גאַנצע יונגוואַרג אוּן זיי אַרויסשיקן קיין דייטשלאַנד. נישט ווייט פון אונז האָט געווויינט אַ פויער, וועלכער האָט געהאַט עטלעכע שקצים, זיי האָבן נישט געוואָלט פאָרן קיין דייטשלאַנד, האָט מען זיי דאָרט יעדן טאָג געזוכט. מיר האָבן באַשלאָסן צו מאַכן נאָך אַ באַהעלטעניש אונטער דער ערד, ערגעץ אין שטאַל. מיר האָבן דאָס אָנגעהויבן מאַכן ביינאַכט. איינער פון אונז איז שטענדיק געווען אויף דער וואַך, געהיטן. הערש האָט געמאַכט אויפן בוידעם אין דאַך אַ קליין לעכל, ער זאָל קענען אַרויס־קוקן אויף די וועגן פון דאָרף וואָס פירן צום שטאָט. ער האָט נאָר געקענט קוקן מיט איין אויג. האָט ער איינמאָל דער־זען ווי עס פאָרן צוּ פוּרלעך אין עטלעכע זייטן פון שטאָט, איז ער אַראָפּ צום פויער אוּן געזאָגט, אַז עס זעט אויס מען שטעלט אַרום דאָס דאָרף. אַזוי איז עס פאַקטיש געווען. זענען מיר אַלע פיר אַראָפּ אין גרוּב וואָס מיר האָבן געמאַכט אוּן פאַרלייגט מיט האָלץ. אַזוי זענען מיר געלעגן אַנאַנצן טאָג. ביידע קינדער זענען געלעגן מיט די ציינדלעך פאַרקלאַפּט פון שרעק. מיר האָבן געקוקט אויף די קינדער אוּן געטראַכט: צוווּאָס האָבן מיר זיי געדאַרפן באַשאַפן זיך אַזוי צו מאַרדע־וען אוּן צו ליגן ביים לעבן אין דער ערד? — דער טאָג איז אַוועק. מיר האָבן געהערט שאָסן אוּן נישט געווּסט וואָס עס קומט פאָר. ביינאַכט האָט אונז דער פויער אַרויסגערופן, אַליין איז ער געווען טויט דערשראָקן. מיר זענען אַרויס האַלב־טויטע. ער האָט אונז דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אַרומגע־רינגלט דאָס דאָרף, אַרויסגענומען עטלעכע איינווינער אוּן זיי דערשאָסן ביי זייער טיר. אויך פרויען. מיר האָבן געהערט די געשרייען פון די פויערטעס אוּן די קינדער.

די היצן זענען שוין גרויס. חלשות אויפן בוידעם. אָפט זענען מיר אַן אַביסל וואַסער. איין גליק איז וואָס באַשקעלע איז אינדרויסן, אויף דער לופט. מיר האָבן זי געזען תמיד אויפשטיין באַגינען אוּן אַרויסטרייבן די קי. זי האָט קוים דערגרייכט צו די קני פון די קי. די קי האָבן זי שוין געקענט, זי נישט געקאָפּעט. באַשקע האָט פאַרמאָגט אַפאָר צעריסענע שטיוועלעך, אַ רויט פּאַלטנדל אוּן אַ היטעלע. דאָס האָט זי געהיטן. דאָס איז געווען איר פאַרמעגן. אפילו אין די גרעסטע היצן האָט זי דאָס אַלץ מיטגענומען אין פעלד אַריין. די שטיוול האָט זי עפּעס תמיד אָנגעטוּן פאַרקערטערהייט. דעם רעכטן אויפן לינקן פוּס אוּן דעם לינקן אויפן רעכטן פוּס, אוּן מיט אַ גרויסן שטעקן אין האַנט אַוועק אין פעלד. מיר האָבן דורך דער שפּאַרע אין בוידעם זי געקאָנט זען אויפן פעלד. זי האָט געגעסן דאָס שטשאָוו וואָס איז געוואָקסן אין פעלד. מיר האָבן געזען ווי די פויערטעס גייען צו איר צו, רעדן מיט איר. אַז זי איז אַהיימגעקומען האָט זי דערציילט, אַז מען פרעגט ביי איר אויף איר טאַטן הערשעק:

— ענטפער איך זיי, אַז איך האָב נישט קיין טאַטן. מיין טאַטע איז זאָשיצקי, מיין מאַמע איז די זאָשיצקאָווא.

יעדער האָט באַוווּנדערט דאָס קינד. די קריסטין פלעגט אַלע מאָל דערציילן ווי קלוג זי ענטפערט יעדן אָפּ.

אָפטמאָל פלעגן זיך מיר חלומען זאָכן, וועלכע זענען פאַרגעקומען אויף דער וואָר. איינמאָל חלומט זיך מיר, אַז דער טאַטע מיינער זאָגט צו מיר:

— חיהלע, זיי פאַרזיכטיק, מען פאָרט אין דאָרף.

ווער אוּן וואָס האָב איך שוין נישט געהערט. איך כאָפּ זיך אויף אוּן שרייי אויס:

— הערש, דייטשן פאָרן אין דאָרף!

איך שטיי אויף, הערש שטייט אויף, קוקט אַרויס אוּן זאָגט צו מיר:

— זיי רואיק, וועק אויף גאָלדעלען, איך גיי זאָגן זאָשיצ־קין. דייטשן לויפן אויפן פעלד מיט די ביקסן, עס זעט אויס ווי גלייך צו אונז.

איך האָב זיך אַריינגעפאָקט אין שטרוי. מיר הערן שוין די דייטשן אין הויז, אַרום דעם הויז, אין שטאַל, די קליינע גאָלדעלע וויל אַרויסווייַנען. יעצט זענען מיר שוין אַלע פאַרטיק.

מיר הערן ווי די קריסטין שרייט:

— איר מאַמע לעבט נישט מער! זי איז איצט מיין קינד!

די קליינע באַשקע איז נאָך געשלאָפן אין הויז. מיר פילן ווי מען רייסט אויף די טיר פון דער שטאַל. מיר פילן שוין ווי מען דושאָבעט אין שטרוי. מיר שווייגן. מיר הערן ווי זיי לויפן צוריק אַרויס פון שטאַל אוּן פרעגן דעם וועג צו דער שטאָט. מיר וויסן אָבער נישט וואָס עס איז געוואָרן מיט באַשקען. ערשט שפּעטער איז דער פויער אַרויף צו אונז אוּן אַלץ דערציילט:

— מיר האָבן געמיינט, אַז זיי זענען געקומען נאָך אייך, אָבער זיי זענען גאָר געקומען נאָך די כלאָפצעס פון שכנותדיקן פויער. וועו די כלאָפצעס האָבן דערזען די דייטשן אַנקומען, זענען זיי אַנטלאָפן צו מיר אין שטאַל אַריין.

די פֿאָליאַקן יאָגן יידן, און די דייטשן יאָגן פֿאָליאַקן...

דער גלויביקער פּאָליאַק: יידן זענען געזונען זינדיק, האָט זיי גאָט געשטראָפט... וויל ער דעריבער די שטיוול

אַזעלכע פאַלן האָבן געטראָפן מערערע מאָל אוּן דאָך האָבן מיר געוואָלט לעבן אוּן נישט צוליב טוּן דעם שונא. אונזערע באַלעבאַטים זענען געווען צדיקים. וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען צוליב אונז! מיר זענען שוין געווען צוגעוווינט איינער צום צווייטן. אַז דער באַלעבאָס האָט געהאַט צייט, פלעגן מיר שעהן לאַנג זיצן אוּן רעדן פאָליטיק. ער איז געווען זייער אַ גלויביקער. אַ סך מאָל פלעגט ער זאָגן, אַז יידן זענען געווען זינדיק, האָט זיי גאָט געשטראָפט. אַז אַ גרויסער קריסטלעכער מאַן האָט פאַראויסגעזאָגט אַז ס'וועט קומען אַ צייט אוּן ס'וועט מער קיין יידן נישט זיין. אַסך מאָל וועלן מען פלעגט קומען זוכן אין זיין הויז, פלעגט ער נעמען אַ מאָדליטעוועניק אין האַנט, אַריינקוקן, אוּן גלעטן די אותיות. ער האָט אונז יעדן צווייטן טאָג געבראַנגט אַ צייטונג פון שטאָט. שפעט ביינאַכט האָבן זיי זיך אַרומגעזעצט אוּן איך פלעג זיי לייענען די נייעסן פון שטאָט. ער אַליין האָט נישט געקענט לעזן. זי האָט, נישט ליינענדיק, אַלץ געוווסט. זי איז געווען זייער קלוג. זי פלעגט אונז טרייסטן, אַז מיר זאָלן זיך נישט איבערנעמען, זיין געזונט, עס וועט נעמען אַ סוף, זיי מוזן האָבן די מפלה. אַזוי זענען מיר איבערגעזיצן דעם זומער. פון צייט־צו־צייט זענען מיר ביינאַכט אַרויס אין שטאָט זוכן ברויט, צוקער. צוקער האָט מען אינגאַנצן נישט געקריגן, פלעגן מיר טרינקען מיט סאַכאַרין. וואָס מיר פלעגן באַקומען, פלעגן מיר זיי דאָס בעסערע אוועקגעבן. זיי קומט דאָס, ווייל זיי טוען אונז אַזאַ טובה, וואָס קיינער וואָלט דאָס נישט געטוון. ווען ער פלעגט אָפּבאַקן 10 פויערישע ברויטן, פלעגט ער אונז פרעגן וויפל מיר ווילן. האָט אים הערש געענטפערט: איין ברויט פאַר אונז אוּן 9 פאַר אייך! איר זענט מיט קליינע קינדער.

אָפט פלעגט טרעפן אַז ער פלעגט נאָך קומען צו אונז פרעגן אפשר האָבן מיר אַשטיקל ברויט, מיר האָבן דאָס איינע ברויט געהאַט אויף לאַנגע וואָכן. אָפט פלעגט ער זאָגן צו הערשן:

— צו וואָס דאַרפסטו די שטיוול? מיין זון דאַרף זיי. ווען דו וועסט גיין אין שטאָט, וועסטו זיי נעמען.

דאָס זעלבע איז געווען מיט מיר. ווען איך בין אַרויס פון שטוב, האָב איך געהאַט אַפאָר שטיוול. האָבן זיי ביי מיר צוגענומען אוּן מיר געגעבן עפעס אַפאָר צעריסענע שיך. די שטיוול האָבן זיי געגעבן זייער מיידל.

אַ באַגדע דייטשן איז ווידער אַנגעפאַלן אויפן דאַרף. שלאָגן, שיסן, זוכן געהיימע אַרגאַניזאַציעס, פאַרברענען הייזער מיט די פויערים אוּן קינדער צוזאַמען. אונזער באַלעבאָס האָט מורא צו האַלטן די קליינע באַשקען, עפעס זאָגט אים דאָס האַרץ זייער שלעכטס. ער האָט מורא פאַר זיינע קינדער:

— קוים געלונגט אייך איבערצולעבן די מלחמה, געדענקט אין מיינע קינדער!

וואָס טוט מען איצט? ער איז, נעבעך, זייער גערעכט. אַזוי פיל שרעק! זיין וויב דערציילט אונז, אַז איר שווער איז געקומען, ער שרייט אויף זיי, אַז יעדן טאָג ברענט מען אַנדערע דערפער אוּן דו האַלטסט נאָך אַ יידיש קינד?

מיר האָבן באַשטימט מיט זיך צו נעמען די קליינע באַשקען. גיין יעדן טאָג אין פעלד אוּן אויף ביינאַכט קומען צו זיי עפעס אָפּעסן, פאַרטאָג ווידער גיין אין פעלד. געווען איז דאָס פאַר דעם ווי די פויערים שניידן די פעלדער. מיט ביטערע הערצער האָבן מיר ביינאַכט אַנגעטון די קינדער. באַשקע איז אַלט געווען דריי אוּן אַ האַלב יאָר. אַרויסגענומען זי פון וואַרעמען בעט אוּן זי אַנגעטון אַרויסצוגיין פאַרטאָג אין פעלד. איך האָב געזומען באַשקען, הערש — גאָלדעלען אוּן מיר זענען אַרויס. אַ גאָס רעגן. דער מבול איז גרויס. איך האָב זיך נישט געפילט בכוח וועיט צו גיין. נישט וועיט פון הויז בין איך אַריין אין קאָרן. בין געלעגן אַ גאַנצן טאָג אוּן האַלבע נאַכט. עס האָט געגאָסן מיט שטיינער. אָן עסן אוּן אָן טרינקען. וווּ מיר זענען געלעגן איז געוואָרן אַ טייך, האָבן מיר זיך איבערגעטראָגן אַביסל וועיטער. אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן גאַנצע צוויי וואָכן צייט. זענען געקומען טעג מיט היצן, זענען מיר כמעט פאַרברענט געוואָרן אָן אַ טרונק וואַסער. מיר האָבן זיך צעוואָרפן אין פעלד, אָבער געגאַנגען זענען מיר צוזאַמען. געגעסן האָבן מיר די זאָגגען פון פעלד. אַמאָל האָבן מיר געהאָט אַ פלעשל וואַסער, אַמאָל אַביסל מילך. ביינאַכט פלעגן מיר אַרויף אויפן בוידעם. פון די היצן אוּן רעגנס איז אָנגעקומען אין שטרוי וועריס. ווי מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט, האָבן מיר זיך געקראַצט אוּן געריסן דאָס לייב, אויסגעריסן שטיקער. קיין עסן האָט דער פויער נישט געהאַט. ער האָט נישט געקאָנט גיין אין שטאָט. ביטער. אַז דער פויער קען שוין אויך נישט גיין אין שטאָט אַריין! זיי האָבן אונז נישט געטריבן, נאָר געזאָגט „טוט וואָס איר ווילט!" אַזוי האָבן מיר זיך געבלאָנקט, ביינאַכט אַריין, בייטאָג אַרויס. די קינדער זענען שוין געווען אַזוי אויסגעמאַטערט, אַז איך האָב באַשלאָסן שוין מער נישט צו גיין אין פעלד. הערש האָט באַשלאָסן צו גיין צום גאַיאַווי, אפשר וועט ער אים עפעס העלפן. ער איז אַוועק מיט גאָלדעלען. פינצטער איז אַרום, חושך. איך בין אויסגעווייקט פון רעגן, די שמאַטעס אויף אונז וועגן אַ פּוד, אָבער דאָס קינד שווייגט נעבעך. רעדט נישט קיין וואָרט. מען הערט כסדר די שיסעריין ווי אויפן פראָנט. ליגנדיק אַזוי אין וואַסער הער איך טריט. איך האָב זיך שוין נישט געשראָקן, זיך שוין נישט געפילט פאַר קיין מענטש. איך האָב נאָר מורא געהאַט מען זאָל אונז נישט טרעפן לעבן פויערס הויז, ער זאָל נישט פאַלן מיט זיין משפחה אַ קרבן, פאַרוואָס קומט אים דאָס? די טריט האָבן זיך דערנענטערט. איך הייב אויף דעם קאָפּ, דער פויער גייט גלייך צו מיר. זיין פנים זעט אויס פאַרביטערט.

— קום, קום מיט מיר, — זאָגט ער — איך קען שוין מער נישט אויסהאַלטן צוזעענדיק אייער לעבן. וואָס עס וועט זיין, וועט זיין. גאָט ווייסט וואָס עס איז איצט מיט דיין הערשן, וווּ איז ער אין אַזאַ רעגן מיט גאָלדושען?

— ווי קען איך בייטאָג גיין צו דיר אין הויז?

—.אין רעגן גייט נישט קיינער, נאָך דערצו ווען מען הערט איצט אַזאַ שיסעריי, עס ברענט אַרום אוּן אַרום אין די דערפער.

חוץ שרעק, אויך הונגער

עס איז געוואָרן שטילער. אפשר זענען די טייוולאַנים שוין אַוועק? מיר זענען אַריין אין שטאַל. אַרויף אויפן בוידעם. די קליינע מיט מיר. איך האָב זי איינגעטוליעט. — גאָט ווייסט וואָס עס איז מיט דיין טאַטן אוּן שוועסטער, — רעד איך צו איר.

דער באַלעבאָס קומט אַרויף, ברענגט אין אַ טעלער עפּעס עסן. אָפּגעקאָכט פֿאַרן קינד עטלעכע אייער, געבראָטענע ברויט מיט קערשן.

— וווּ האָסטו דאָס געגומען?

— אַזוי ווי איך האָב געהערט אַז עס איז שטיל געוואָרן, בין איך אַוועק אין שטאָט אוּן דאָרט געקויפט עפּעס עסן. ווייל מען קען דאָך שטאַרבן פֿון הונגער אויך, אַ חוץ פֿון שרעק. איצט קען איך דיר אָנזאָגן אַ גרויסע בשורה: די דייטשן זענען אַוועק פֿון קאָריוו! זיי האָבן אָנגעמאַכט אַ גרויסן חורבן אין די דערפֿער, פֿאַרברענט די הייזער מיט די מענטשן, ווייל זיי האָבן אויסגעפֿונען פֿויערים, וועלכע האָבן צוגעהאָלפֿן די פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן די פֿויערים פֿאַרשפּאַרט דאָרט וווּ זיי זענען געשטאַנען, אוּן אַ־יינגעשאָסן צו זיי.

ווי איך האָב געהערט די גוטע בשורה וועגן די מערדער, אַז זיי זענען שוין אַוועק, האָב איך געכאַפּט די האָנט פֿונם פֿויער אוּן זי געקושט. געזאָגט צו אים, אַז איך וועל אים שטענדיק געדענקען פֿאַר זיין אַרבעט פֿאַר אונז. דאָס קינד האָט שוין אויך אויסגעזען ווי אַ ווילדע. שוין דריי וואָכן ווי זי האָט נישט געגעסן קיין שום וואָרעם עסן.

איך שטיי אוּן קוק אויס מיט אומגעדולד דעם מאַן. איך זע ווי דער פֿויער שטייט אויך אוּן קוקט אין אַלע זייטן. פֿלוצלונג דערהער איך בילן דעם הונט. איך האָב גלייך פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס גייען מיינע, הערש מיט גאָלדעלען. זיי זענען געקומען! זיי האָבן אויסגעזען נאָסע, ווי מען שלעפּט אַרויס ערגעץ פֿון דער ערד. הערש האָט געהאַלטן אַ טעפּעלע אָפּגעקאָכט מיט צווייי קאַרטאָפֿל:

— דאָס האָב איך געגומען פֿון טאָפּ אַרויס, וואָס איז געווען אָפּגעקאָכט פֿאַר די חזירים. דאָס האָב איך געגומען נאָך נעכטן, זי זאָל נישט זען, אוּן מיר זענען אַרויס. מיר זענען אַוועק צום גאַיאָווי, ער זאָל אונז לאָזן שטיין ערגעץ בייַ זיך אין וואַלד, בלויז איבערן טאָג. כ׳האָב אים געבעטן: לאָז אונז היינטיקן טאָג דאָ אין וואַלד, אין דיין גרויב ווו דו האָסט די קאַרטאָפֿל. הערש — האָט ער מיר געזאָגט, — אויב בלייבסטו היינטיקן טאָג דאָ, ביזטו אַ געשאָסענער. שוין עטלעכע טעג ווי עס פירן זיך קאָמפּן צווישן די אונטערערדישע אַרגאַניזאַציעס מיט די דייטשן, מיט דער פּוילישער פֿאַליציי, וואָס אַרבעטן פֿאַר די דייטשן. איך ראָס דיך ווי אַ פּריינד, גיי גיך אַוועק פֿונדאַנען, יעדער מינוט קענען זיי אַנקומען. — איך בין גלייך אַרויס פֿון וואַלד. אויפֿן וועג האָב איך באַמערקט אַ הייזקע מיט אַ סטאָדאָלע, וואָס זענען געווען ליידיק. די דייטשן האָבן פֿאַרשיקט דעם פֿויער פֿון דער דאָזיקער סטאָדאָלע. האָב איך אונטערגעגראָבן די ערד, ווייל כ׳האָב נישט געוואָלט אויפֿרייסן די טיר, זי איז געווען גוט פֿאַרמאַכט, און אַריינגעפּאַקט זיך מיטן קינד. עס איז געווען אינעווייניק אַביסל שטרוי. באַלד האָבן מיר דערהערט פֿאַרן פֿורן אוּן אַ שיסעריי אַרום דער סטאָדאָלע. כ׳האָב פֿאַרשטאַנען, אַז מ׳רינגלט אַרום דאָס דאָ־ף, דעם וואַלד. נו, איצט זענען מיר שוין געענדיקט. איך הער ווי מען עפּנט די סטאָדאָלע, מען רייסט די טירן אוּן מען קומט אַריין. אָט גייען זיי שוין צו צום שטרוי. איך האָלט איין דעם אָטעם, אָבער דאָס קינד וועט דאָך נישט אויסהאַלטן. אָט־אָט רירט מען אַן דאָס שטרוי — אָבער ניין, זעט אויס, אַז גאָט האָט זיי צוגענומען די שליטה. זיי זענען צוריק אַרויס. איך האָב נאָך לאַנג געהערט די שיסעריי. אַרום די סטאָדאָלעס פֿון גאַיאָווי זענען דעם טאָג טאָקע פֿאַרגעקומען אָנפֿאַלן אוּן אונטערצינדונגען. דעם גאַיאָווים טאָכטערס אַ פריינד איז טאָקע דעמאָלט פֿאַרברענט געוואָרן, ער איז געווען אַן אָנפירער פֿון זייער אַרגאַניזאַציע קעגן די דייטשן. צענדליקער פויערים האָט מען דעם טאָג פֿאַרברענט מיט די הייזער, די פויערים האָבן דעם טאָג געהרגעט צוויי פּוילישע פֿאַליציאַנטן אוּן 2 דייטשן.

די עטלעכע יידן וואָס זענען געבליבן לעבן האָבן זיך יעדן טאָג באַהאַלטן אויף אַן אָנדער אָרט. דאָס זענען געווען עלטערע מענטשן, אַן קינדער. מיט קינדער איז דאָן געווען אוממעגלעך צו לעבן. עס האָבן טאָקע געטראָפֿן פֿאַלן אַז מאָמעס האָבן זייערע קינדער דערטרונקען, דערשטיקט, כדי אַלע זאָלן נישט אָרויפֿאַלן אין די הענט פון שונא. עס איז געווען אַ פֿאַל אַז אַ ברודער האָט דערשטיקט זיינס אַ שוועסטער (פֿאַליאַקן), כדי עס זאָלן זיך קאָנען ראַטעווען מער מענטשן.

דאָס איז געשעען בעת די דייטשן האָבן געהאָנגען 10 קריסטן אוּן אָרויסגעטריבן די משפּחות צוזאַמען מיט אַ מיידעלע. דאָס מיידל איז געוואָרן היסטעריש אוּן נישט געקאָנט שווייגן, האָט זי דער ברודער געמוזט דערשטיקן.

וואָס אָמאָל איז געווא־ן ערגער. מיר האָבן זיך שוין אויך נישט געקאָנט מער מאַטערן מיט די קינדער. גיין אין שטאָט איז געוואָרן שווער. כדי צוגיין צום שטאָט האָט מען געמוזט קריכן אויף אַלע פיר.

די גוים ווילן ירשענען

אויך צום גלח איז געוואָרן שווער צוצוקומען. איינמאָל איז הערש אַוועק צו אים, האָט מיטגענומען אַ גוי ער זאָל גיין פֿאָרויס זענען צי עס זענען דאָ דאָרט דייטשן. קומענדיק אין הויף האָט ער געטראָפֿן אַ סך דייטשן. ער האָט זיך געמאַכט פֿאַר אַן אייגענעם, איז צו צום פֿלומפּ אוּן אָנגעהויבן פֿלומפּען, אַזוי אַרום האָט ער זיך געראַטעוועט.

דאָס איינציקע געלט איז געווען נאָר דאָס, וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט ביים גלח. עס איז געוואָרן שווער צו אים צוצוגיין.

איך בין אַוועק צו אַ פויער, אונזערס אַן אַמאָליקער בעסטער, קראָנטסטער קונה. מען האָט מיך נישט אַרייגעלאָזט. איך האָב געבעטן, געווויינט, האָט מען מיך עהייסן שטיין בייַ דער טיר, נישט גיין ווייטער. זיי האָבן זיך געמיאוסט פֿון מיר. גוטע צייטן דערלעבט. איך בעט אונזער פּראָצע וואָס מיר האָבן אַריינגעלייגט צו זיי (גענייטע וועש). די זין — זאָגט זי — טראָגן די וועש. — זאָל זיין געטראָגענע — זאָג איך. איך דאַרף פֿאַר דעם געלט קויפן ברויט פֿאַר מיינע קינדער. באַצאָלן פֿאַר זיי, אַז מען זאָל זיי לאָזן זיין אונטער אַ דאַך. ענטפֿערן מיר די זין:

— קיין איין ייד וועט סייוווי נישט בלייבן אויף דער וועלט! וואָס פֿאַראַ חוצפּה האָסטו צו קומען צו אונז.

ענטפֿער איך:

— פֿאַרוואָס טראָגט איר מיינע זאָכן? גיט מיר צוריק די וועש וואָס איר טראָגט, קום איך מער נישט צו אייך. — האָבן זיי מיר אַוועקגענעבן געטלעכע העמדער. איך האָב נאָך אויסגעווויינט אַשטיקל ברויט. עס איז שוין געווען שפּעט ביינאַכט. דאָס איז געווען דאָס לעצטע הויז פֿון דער „הויליצע". נישט ווייט האָבן זיך געפֿונען דייטשישע באַראָקן,

פּול מיט די מערדער. איך בין אַרויס מיטן שטיקל ברויט אין דער האַנט, דאָס האַרץ פאַרגליווערט און אַריינגעווײַנט אין זיך. כ׳בין נאָך אַריין צו זייערס אַ שכן ווו איך האָב נאָך געהאַט אָפּצוּנעמען אַ חוב. אַ זונטיק פריער האָב איך זיך אָפּגעשמועסט מיט אַ פויערטע, אַז זי זאָל דאָרט אַריינגעבן פאַר אונז אָפּאָר זלאָטעס. וועג איך בין אַריינגעקומען האָבן זיי מיר אַוועקגעגעבן די פאָר זלאָטעס וואָס יענע פויערטע האָט זיי אַריינגעגעבן. נישט אַלע זענען געווען אַזוי מער־דערלעך. די קריסטין האָט מיר אָנגעוווּנטשן אַ גליקלעכן וועג, מיר מיטגעגעבן אַ שטיקל ברויט און מיך אַרויסגעפירט אַ שטיקל וועגס און געזאָגט:

— גאָט זאָל שוין אויף דיר רחמנות האָבן און דיר העלפן.

גוטע קריסטן

הערש האָט געדאָרפן דאָן גיין צו יאַניצקין און הערן עפּעס נייעס. דאָס איז געווען דער גוי וואָס האָט געהאָלפן אַלע יידן, ווער עס האָט נאָר געבעטן עפּעס פון אים, בייַ וועלכן איך האָב געקאָכט פאַר אַלע מענטשן וועג מיר זענען געווען אין לאַגער. בייַ אים איז געווען אַן אָפּענע טיר פאַר יעדן ייד וואָס האָט געדאָרפן עפּעס עסן. שיקן עפּעס פאַר־קויפן, אָדער קויפן, אָדער גלאָט זיך אַדורכרעדן. איך האָב זיך דאָ בייַ אים געדאָרפן טרעפן מיט הערשן. און גייענדיק צו זיי האָב איך אַביסל געבלאָנדזשעט. עס איז געווען פינצ־טער, פוסט די גאַסן, אַלץ פאַרברענט. עס האָט זיך מיר פאַרדרייט דער קאָפּ, בין איך געבליבן אַפּאָר מינוט שטיין און דערהערט וועמען אָנקומען. איך האָב דערזען אַ ליכט פון אַ ציגאַר און דערהערט טריט פון אַ מענטשן. וואָס טוט מען? אַנטלויפן קען איך נישט. איך זע נישט ווו איך בין. איך בלייב שטיין. איך דערהער מען דערנענטערט זיך צו מיר, די טריט האָבן מיר אָבער געזאָגט, אַז דאָס איז נישט קיין דייטש. זייערע טריט האָבן געשניטן ווי מעסערס בייַ אַ יידן אין האַרץ. דער מענטש איז געווען שוין נאָענט לעבן מיר, איך האָב געזען אַ געשטאַלט, אָבער נישט דערקענט ווער דאָס איז. איך האָב אים געפרעגט (אין פּויליש):

— ווי קען איך דאָ אַריבערגיין דעם שאָסיי? ער האָט מיר געענטפערט:

— זיי נישט אַזוי דערשראָקן, איך ווייס ווער דו ביזט. דו ביסט דוד ראָזענזאָנס טאָכטער. איך פאַרשטיי ווו דו ווילסט צוגיין, האָב נישט קיין מורא פאַר מיר. איך וועל דיך צופּירן צו דער טיר.

איך פּרעג אים ווער ער איז. ער זאָגט נישט, ער איז מסתמא אַ היימישער קריסט. ער האָט זייער האַרציק געערעדט צו מיר און מיך צוגעשטעלט ווו איך האָב געוואָלט.

עס האָט זיך אונטערגערוקט ווינטער. מיר זענען שיער נישט געפרוירן געוואָרן. מיר האָבן באַשלאָסן צו מאַכן אין שטאַל אַ געהיים אָרט. מיר זאָלן דאָרט זיין בעת די פרעסט. עס זאָל זיין צווישן שטאַל און זייער הויז, מיר זאָלן זיין אין דער מיט. דער פויער מיט די קינדער האָבן דאָס אַליין גע־מאַכט. עס איז געווען זייער קונציק געמאַכט. מיר האָבן גע־מוזט זיצן שטיל און נישט רעדן צווישן זיך. מיר האָבן געערעדט דורך מימיק. מיר האָבן געברענט אַקליין, פּיצל לעמפּעלע. זיי האָבן אַריינגעשטעלט אַקליין קעכל אויף צוויי פייער־קעס, די רערן זענען אַריינגעגאַנגען אין זייער קיך. מיר האָבן נאָך געקענט קאָכן ווען זיי האָבן געקאָכט. ווייל קוים קאָכן מיר און זיי נישט, קענען שכנים פרעגן פונוואַנען קומט דער רויך. ביז דאָס איז געמאַכט געוואָרן האָבן מיר זייער געליטן, ווייל עס זענען שוין געווען גרויסע קעלטן. בייַנאַכט האָבן מיר נישט געקענט עסן אויפן בוידעם, פלעגן מיר אַראָפגיין אין הויז, אָבער פונקט אין ווער געקומען. עס האָט זיך גע־עפּנט אַפּיצל טירל צום שטאַל פון די חזירים. בייַדע קינדער זענען בייטאָג אַריינגעגאַנגען אין שטאַל, דאָרט זיך געשפּילט מיט די חזירים. זיי זענען שוין געווען אַזוי צוגעווויגט און נישט קיין מורא געהאַט. געלעבט האָבן מיר ערגער ווי די חזירים. מיר האָבן געברענגט פון שטאָט אַביסל צוקער, האָבן מיר עס אַוועקגעגעבן די באַלעבאַטים. מיר זענען געווען גליקלעך וואָס מיר זענען דאָ אַלע צוזאַמען און געפלאָנט נאָר זיי צופּרידן צושטעלן. זיצנדיק אַזוי אין אונזער קעמערל האָבן מיר פאָר זיי געגייט אויף דער האַנט וואָס זיי האָבן נאָר געוואָלט. פאַראַכטן, געשיילט קאָרטאָפל פאָר זיי. שטענדיק איז איינער פון אונז געשלאָפן און דער צווייטער האָט גע־וואַכט. מיר האָבן די קינדער געלערנט נישט הוסטן, דער־שטיקן אין זיך דעם הוסט, זיין רויאיק. טאָמער גייט ווער בייַנאַכט.

קריסטן־אויסווורפן

איינמאָל בייַנאַכט, וועו הערש איז געשלאָפן און אויך די קינדער זענען געשלאָפן, איך בין געזיצן און געלייענט אַ צייטונג בייַ אַ קלייַנטשיק, פּיצעלע פייערל פון לעמפּל, הער איך מען קלאָפּט:

— עפן אויף, האָב נישט קיין מורא, מיר וועלן דיר גאָר־נישט טון, מיר ווילן נאָר דיינע יידן!

איך הער דאָס און עס ווערט מיר וואָזשנע גוט אויפן האַרץ. איך וועק הערשן און זאָג אים:

— הערש, באַנדיטן זענען בייַ אונזער הויז, מיר דאַרפן עפּעס טון מיט שכל!

— קום אויפן בוידעם!

איך דערלאַנג אים אַ קינד, דאָס צווייטע, מיר קריכן אַלע אַריין. אויפן פּולאָפּ אויפן בוידעם האָבן מיר געהאָט נאָך אַ באַהעלטעניש. נאָקעטערהייט זענען מיר אַזוי געזיצן, די קינ־דער אייַנגעהילט מיט שטרוי, היי. מיר הערן ווי מען רייסט די טיר און דאָס פענצטער, די קריסטין וויינט און בעט:

— איך בין אַן אָרעמע, איך האָב גאָרנישט, מיר זענען בעטלער, פרעגט בייַ שכנים!

— מיר ווילן נאָר דיינע יידן!

זיי האָבן אויפגעריסן, זענען אַריין, געזוכט אין הויז, אין שטאַל, אומעטום, אויפן בוידעם. דאָן זענען זיי אַריין אין סטאָדאָלע, דאָרט האָבן זיי גענומען שרייען: „אברמטשע, רייכער יידּ, קום אַרויס!״ דאָן האָבן זיי אַוועקגעלייגט דעם פויער און געזאָגט:

— גיב אַרויס די יידן, אַז נישט ווערסטו געשאָסן!

— שיסט מיך — זאָגט ער — איך קען נישט קיין שום אברמטשען, איך האָב נישט קיין יידן! איר קענט מיך שיסן, איך האָב אַזעלכן קיינמאָל נישט געזעען! איד האָב אַ ווייב מיט 3 קינדער. ווו האָט איר אייער גאָט אין האַרץ?

מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז עפּעס איז דאָ אַ מסירה. עס האָט גערויערט שעהן. הערש האָט געוואָלט אויפשניידן דאָס שטרוי און אַרויס. איך האָב זיך בייַ אים געבעטן רחמים, ער זאָל נישט אַלע אומברענגען. די נאָכט איז געווען זייער אַ ליכטיקע

אוּן וועָן ער שפּרינגט אַרויס, וואָלטן די באַנדיטן אים גלייך דערזען, עס וואָלט דאָן געווען די ריכטיקע געלעגנהייט אויפֿ אַלעמען אויסצוּמאָרדן. אָבער ער האָט מיך געפֿאָלגט. אויך דער פּויער האָט זיך פּעסט געהאַלטן. אַזוי ווי דער פּויער האָט זיך געהאַלטן שטאַל אוּן אייזן אוּן זיי האָבן גאָרנישט אויפֿ קיינעם נישט געפֿונען, האָבן זיי אים געזאָגט:

— מיר זענען אַ דוּ האַלטסט נישט קיין יידן. גיב זשע אויפֿ אַ טרוּנק בראַנפֿן מיט אַשטיקל ברויט.

ער איז מיט זיי אַריין אין הויז אוּן אַוועקגעגאַנגען זיי דעם שנאַפּס וואָס ער האָט פֿאַרמאָגט אוּן אַשטיקל ברויט. זיי זענען אַוועק. מיר זענען אַזוי ווייטער געלעגן אין שטרוי אוּן זיך נישט גערירט. אפֿשר קוּמען זיי נאָך צוריק, ביז מיר האָבן געהערט ווי דער פּויער רופֿט אויפֿ:

— הערש, ווּ זענט איר?

ווי ער האָט געזעען אַז מיר זענען נישטאָ, ווייל ער האָט נישט געוווּסט, אַז מיר זענען אַרויף אויפֿן בוידעם, אוּן אויך נישט געגלייבט אַז אַזוי שנעל האָבן מיר געקאָנט אַרויפֿקריכן מיט די קינדער, חוּץ דעם זענען דאָך די שאָנטאָזשיסטן־באַנדיטן געווען אויפֿן בוידעם אוּן געזוכט, האָט ער זיך שטאַרק דערשראָקן. צוּמאָל־גנס האָט דער פּויער אויסגעפֿונען, אַז דאָס האָט מען נישט געמיינט אויפֿ. דאָס איז געווען אַ מסירה אויף אַן אַנדערן ייד.

די גוטע, קלוגע עצה פֿון גלח

אַזוי איז אַוועק אַ צייט אוּן מיר האָבן נישט געהערט פֿון קיינעם. איינמאָל האָט די קריסטין דערציילט, אַז אין שטאָט קאָכט זיך. אברמטשע האָט געזוּמען אַ באַנדע שקצים מיט געווער אוּן איז אַריין אין מיטן נאָכט דאָרט ווּ ער האָט געווּוינט איידער מען האָט אַרויסגעטריבן. ער האָט געוואָלט אָפּנעמען זיינס אַ פּאָרמעגן געלט וואָס ער האָט געהאָט פֿאָר־קאָפּעט בּיי זיך. ער האָט מיטגענוּמען די שקצים מיט זיך, זיך געטיילט מיט זיין פּאָרמעגן. שפּעטער האָבן די זעלבּע שקצים אים פּאָרפֿאָלגט, געוואָלט צוּנעמען בּיי אים די רעשט געלט וואָס ער האָט פּאָרמאָגט. עס האָט לאַנג נישט געדויערט, אוּן דידאָזיקע שקצים האָבן אברמטשען מיט זיינע קינדער, זיין שוועסטער מיט אירע קינדער אויסגעהרגעט ערגעץ אויף אַ פּעלד, אין זייערס אַ באַהעלטענישׂ.

ער האָט, נעבּעך, נישט געוווּסט, אברהמטשע, אַז גוים טאָר מען נישט ווייזן קיין סך געלט. מען דאַרף נישט מער, אַז אוּנזער באַלעבּאָס האָט קיינמאָל נישט געזען בּיי אוּנז קיין געלט. דאָס האָבן מיר נאָך געהאָט אַן אָנזאָג פֿון גלח. ער פֿלעגט אוּנז זאָגן:

— דעם בעסטן פּויער ווייזט נישט קיין געלט. ער וועט דיך הרגענען פּאָר די קלענסטע געלטער.

וועָן אוּנזערס אַ פּויער איז געקוּמען אוּנז רעדן געלט, האָבן מיר אפֿילו געמעגט האָבן בּיי זיך געלט, האָבן מיר געזאָגט אַז מיר האָבן נישט, נאָר מיר דאַרפֿן גיין אין שטאָט שאָפּן. מיר האָבן געזאָגט דעם אמת. מיר האָבן געהאָט דאָס געלט בּיים גלח. טיילמאָל פֿלעגט הערש אַרויסגיין אויפֿן פּעלד, זיך מאָכן אַז ער גייט אין שטאָט. צוריקקוּמען אוּן אַוועקגעבּן דאָס געלט. זיי האָבן יעדעס אָנטאָן אַראָפּגענוּמען פֿון אוּנז. מיר האָבן זיך באַגנוגנט מיט שמאָטעס, אַבי צוּ פּאָרדעקן דעם קערפּער. קיינמאָל האָבן מיר נישט געהאַלטן סחורה דאָ וווּ מיר זענען געווען. איינמאָל זאָגן זיי צוּ אוּנז, אַז זיי דאַרפֿן סחורה פּאָר די שקצים. מיר זענען שוין געווען אויסגעלייקט אויפֿ יעדער סחורה. ערגעץ אין וואָנוואָלין נאָך האָבן מיר געהאָט אַרויסגעשיקט מיט אַ קריסטין צוּ באַהאַלטן אַ פּעקל סחורה. דאָס איז געווען מיט אַ לאַנגער צייט צוריק. עס איז געווען זייער וויט אוּן עס איז געווען אוממעגלעך דאָרט צוּצוּגיין. כדי צוּ מאָכן אַזאָ וועג, האָט מען געדאַרפֿן צוּגיין צוּמערשט אין שטאָט, אויסגעפּינען צי דאָרט שטייען נישט קיין דייטשן, אַדער פֿאַליאַקישע באַנדיטן, די מכלומרשטע פֿאַרטיזאַנער, וואָס זענען אַרוּמגעגאַנגען ראַבּירן. עס פֿלעגט טרעפֿן אַז יידישע אוּן קריסטלעכע פֿאַרטיזאַנער זענען געגאַנגען צוּזאַמען, געקוּמען אין דאָרף אַריין צוּנעמען עסן, אוּן ס׳איז פֿאַרגעקוּמען אַ קאַמף מיט די פּויערים. איז שטענדיק געשאָסן געוואָרן אַ ייד. דאָס איז געווען דאָס „מזל" פֿון די יידישע פֿאַרטיזאַנער. דאָן האָבן אַלע פּויערים געריעדט אַז יידן מאָכן אָנפֿאַלן, מען זאָל דעריבּער נישט אַריינלאָזן אין הויז קיין ייד.

אַביסל סחורה האָבן מיר געלאָזט בּיי אַ קריסט אין שטאָט, וועלכן די דייטשן האָבן שפּעטער צוּגענוּמען. עס איז געווען זייער וויט אוּן שווער צוּ גיין אַהין. הערש האָט גענוּמען בּיי אונזער שייגעץ דאָס היטל, אַנגעטוּן זיין אָנטאָן, זיך פֿאַר־בּונדן אַ האַלב פּנים מען זאָל אים נישט דערקענען, ער זאָל אויסזעען ווי אַ שייגעץ, וואָס לויפֿט אין שטאָט צוּם דאָקטאָר. ער איז געגאַנגען אַמערסטן איבּער די פּעלדער. אַזוי האָט ער זיך אַדורכגעשוואַרצט קאָריוו, אוּן צוּגעקוּמען קיין וואָנ־וואָליץ צוּ דער פּויערטע. דאָס איז געווען ביינאַכט. דאָרט האָבן די פּויערים שטענדיק געוואָכט, ווייל בּיי זיי זענען שטענ־דיק פֿאַרגעקוּמען איבּערפֿאַלן. הערש האָט אָנגעקלאָפּט. די קריסטין האָט מורא געהאָט אים אַריינצולאָזן אין הויז.

— מיט וועמען ביזטו געקוּמען, מיט באַנדיטן?

— ניין, איך בין אַליין, איך האָב קיינעם נישט, איך האָב נישט קיין געלט צוּ ראָטעווען מיין פּרוי אוּן קינדער, גיב מיר מיין סחורה.

ער האָט גאָרנישט געוווּסט, אַז ער איז שוין אַרומבאַוואָכט מיט פּויערים, וועלכע שטייען גרייט מיט ביקסן צוּ שיסן. פֿלוּצים זענען צוּ אים עטלעכע פּויערים. איינער האָט אים געגעבּן אַ זעץ אין די ציין אוּן באַלד אויסגעהאָקט צוויי ציין. אַ צווייטער פּויער האָט אים דערקענט אוּן געזאָגט:

— דאָס ביזטו? הערש? האָסט אַסך מזל. וואָלסט שוין איצט געווען אַ געשאָסענער. עפּעס האָב איך דערקענט אַז ביזט אַ היימישער אוּן זיך אָפּגעהאָלטן פֿון שיסן. ווי פֿאָלסטו אויס צוּ קוּמען אַזוי שפּעט ביינאַכט? ווייסטו נישט וויפֿל מאָל זי איז באַאַבירט געוואָרן פֿון ביינאַכטיקע אָנפֿאַלער?

הערש האָט דערקענט דעם פּויער, אָנגעהויבּן פּאָר אים ווויינען אוּן בּעטן, אים דערציילט אַז ער וויל נאָר דאָס ביסל סחורה כדי זיך צוּ קענען ראָטעווען, מער גאָרנישט. דאָן איז די קריסטין אַרויסגעקוּמען מיט אַ פּעקל סחורה אוּן אים גע־זאָגט:

— אָנטלויף פֿונדאָנען, כל־זמן דוּ ביזט נאָך גאָנץ!

ער האָט גענוּמען לויפֿן אַהיים די 15 קילאָמעטער אין דער האַלבער נאַכט. גאָט האָט געהאָלפֿן אוּן איך האָב אים שוין דערהערט קוּמען. אין זוּמערדיקע טעג איז געווען אַ טאָג — 7 יאָר, אוּן ווינטערדיקע נעכט, אַ נאַכט — 7 יאָר. ווי שווער איז געווען צוּ ציילן אַזעלכע גרויסע טעג אוּן נעכט.

אוּנזערע באַלעבּאָטים האָבן באַשטימט וואָס מיר זאָלן

פֿאַר זיי פֿון די געבּרענגטע סחורות אויפֿנייען. מיר האָבן גע־
מאַכט אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר געוואָלט, קליידער, פֿאַלטנס.
דאָס האָט זיי געהאָלטן אונז נישט צו פֿאַרטרייבן.

אונזערע קינדער ווערן ווילד אוּן פֿייניקן אונז

די קינדער זענען געוואָרן ווילד. די גרויסע האָט אָנגע־
הויבן שרייען אַז זי וויל דאָ נישט זיין, זי וויל אַרויס אויף
דער פֿרייַ, אויב נישט זאָלן מיר גיין וווּ אַלע יידן, וואָס זענען
מיר בעסער פֿאַר זיי?

— אויב איר ווילט נישט גיין, לאָזט מיך גיין אַליין!

בייַדע קינדער פֿלעגן זיך רייסן איבער נאַרישקייטן, שרייַ־
ען אוּן מיר זענען געוואָרן דערשראָקן, עס קען נאָך ווער
דערהערן. האָט הערש געשלאָגן די גרויסע, האָט זי נאָך מער
געשריגן. איך בין געוואָרן נערוועז, זיך געריסן די האָר פֿון
קאָפּ, צעריסן זיך דאָס פּנים ביז בלוט. איך האָב געקלערט,
אַז דאָס וועט זיי באָוועגן צו זיין רויאיק. די ערשטע צייַטן
האָבן זיי געהאָט אויף מיר רחמנות, שפּעטער האָבן זיי געלאָכט
פֿון מיר, מיר נאָכגעשפּעט ווי איך רייס זיך די האָר פֿון קאָפּ.
איך האָב זיי אויסגעהאָקט די ציין. הערש האָט זי אַרויסגענומען
בייַנאָכט אין וואַלד אַריין אוּן זי געשלאָגן. זי פֿלעגט שרייַען
אַז אַלץ מאַכן מיר דעם פֿויערטעס טאָכטער אוּן איר גאָרנישט.
האָבן מיר איר אויפֿגענייט אַ קלייד מיט אַ העמד. אָבער
אויפֿצומאַרגנס איז געווען דאָס זעלבע. האָב איך געזאָגט
צו הערשן:

— פֿאַרוואָס האָסטו זי נישט דערהרגעט אויף טויט?

— גיי דו מיט איר בייַנאָכט אוּן הרגע דו זי צום טויט!

אַ צייט לאַנג האָבן מיר זיך דערמיט אויסגעהיטן פֿאַרן
פֿויער, אָבער דערנאָך האָבן מיר דאָס געמוזט אים דערציילן
אוּן געבעטן זיי זאָלן מער היטן, נישט צולאָזן קיין פֿרעמדע
מענטשן צום הויז. האָט ער דערויף געזאָגט:

— איר זאָלט זי מער נישט שלאָגן, זי איז אַזוי אויך גע־
שלאָגן פֿון גאָט. איר זענט איר טאַטע־מאַמע, ליידט מיט איר,
אפשר וועט גאָט העלפן אוּן איר וועט אַליאַדע טאָג געהאָלפן
ווערן, שטאַרקט אייך!

דער פֿויער אוּן זיין גאַנצע משפּחה האָבן גאָלדעלען זייער
ליב געהאַט. זי איז געווען אַ שיינהייט, אָבער פֿאַרפּינצטערט
אוּן פֿאַרביטערט. זי איז שוין באָלד געווען אַ קאָליקע אויף
אירע פּיס, נישט געקאָנט גיין, פֿון צופּיל זיצן אוּנטער זיך, די
פּיס זענען אונטער די קני צוגעוואַקסן. אַזוי זיצנדיק האָט זי
אונז געמאַכט ביטערע טעג. מיר האָבן זי באַשטראָפט מיט
נישט געבן עסן, איז זי דערויף אויך באַשטאָנען. זי האָט נאָר
געשריגן, אַז זי וויל גיין ווי אַלע יידן, אָדער פֿאַשען אַ קוּ
אויפֿן פֿעלד, נישט זיצן פֿאַרשפּאַרט אַזוי לאַנג.

מיר זענען געוואָרן פֿאַרצווייפֿלט. די הערצער האָבן וויי
געטאָן צו קוקן אויף די צוויי קינדער. וועָן זיי זענען געשלאָגן
בייַנאָכט האָבן מיר אויף זיי געקוקט ווי שיין זיי זענען. עס
האָט אונז ווייַ געטוּן, מיר מאַטערן זיך שוין אַזוי לאַנג אוּן
איצט אַדורכפֿאַלן צוליב אַן אייגן קינד? איז הערש אַוועק
אין שטאָט צו אַ קריסט זיך באַראָטן וואָס צו טוּן מיט איר.
אפשר איר געבן שלאָף־געטראַנק אַז זי זאָל בייטאָג שלאָפֿן?

דערהרגע זי — האָט געענטפֿערט דער פֿויער — איינע
פֿאַר פֿיר! איר ליידט שוין אַזוי לאַנג, טאָרט איר איצט צוליב
איר נישט אַדורכפֿאַלן.

הערש איז געגאַנגען צו אַ דאָקטער בעטן עפּעס אַן איינ־
שלאָף־מיטל, האָט דער דאָקטאָר נישט געוואָלט געבן.

שוין העכער צוויי יאָר ווי מיר זענען אַלע צוזאַמען בייַם
פֿויער. וואָס טוט מען וווייטער? הערש איז געוואָרן וואָס
אַמאָל מער נערוועז. ער האָט געזאָגט אַז ער גייט אַוועק וווּ
די אויגן וועלן אים טראָגן. ער איז אַוועק. צווּי וואָכן צייט
האָב איך זיך אַליין געמאַטערט מיט די קינדער. יעדן טאָג
איז דער גוי מיך געקומען פֿרעגן אויף הערשן. ער דאַרף
געלט. איך האָב אים נישט געווּסט וואָס צו ענטפֿערן. איך האָב
פֿאַרשטאַנען, אַז ער וועט אונז נישט פֿאַרלאָזן מיר זאָלן פֿאַר־
פֿאַלן וווּרן. אין אַ געוויסער נאָכט איז ער געקומען צוריק
מיט אַ פֿרייד־ידיעה, אַז ער האָט אַן אָרט פֿאַר גאָלדעלען. זי
וועט זיין אויף דער פֿרייַ, פֿאַשען אַ קוּ. מיר זענען, הייסט
עס, באַפֿרייט פֿון דער סכנה. אָבער דאָך האָבן מיר אַלע זיך
צעווויינט. אין אַ וווייט דאָרף, הינטער מיעכאָוו. יענע דאָרט איז
אַן אָרימע קריסטין, זייער אַ פֿיינע. הערש האָט איר שוין געגעבן
געלט פֿאַר צוויי מאָנאַט פֿאָרויס. גאָלדעלע וועט פֿאַשען די
קוּ אויפֿן פֿעלד. מיר האָבן איר איינגעפּאַקט עטלעכע העמד־
לעך אוּן אַ קליידל. דאָס מיידל איז געגאַנגען ווי צום טאָנץ.
פֿאַר איר איז דאָס שוין גְעווען איר באַפֿרייאונג. זי האָט גע־
פּרעגט דעם פֿאָטער צי ער וועט זי נישט שלאָגן, זי וואָרפן
אין וואַסער. זי האָט געמיינט, אַז דער טאַטע וויל זי אַרויס־
נאָרן אוּן דערהרגענען. גאָלדעלע איז שוין דאָמאָלט אַלט געווען
באַלד 7 יאָר. זי איז געווען זייער בלייך, וווייסער ווי קאָלך.

איצט זענען מיר געבליבן נאָר מיט דער קליינער באַשקען.
אַגאָנצע נאָכט האָבן מיר געקלאָגט. די קליינע באַשקע האָט
נישט געקענט עסן, נישט שלאָפֿן פֿון בענקשאָפט נאָך
גאָלדעלען.

א גליק מיט היימישע שקצים

מיר האָבן געדאַרפֿן כסדר איינשטעלן דאָס לעבן אוּן גיין
נאָך סחורה, שאָפֿן געלט, ווייל אונזער פֿויער, ווי ער האָט
דערהערט אַז עס דערנענטערט זיך דער פֿראָנט, האָט ער כסדר
געפּאַדערט געלט. די לופֿט האָט שוין אָנגעהויבן זאָגן אַז עס
דערנענטערט זיך אונזער הילף. די נאָכט וועָן הערש איז
אַרויס, האָב איך באַמערקט עראָפּלאָנען מיט ליכט־ראָקעטן.
איך האָב דערפּילט אַז עפּעס נייעס רוקט זיך אונטער.

הערש, גייענדיק צוריק, שוין זייענדיק נאָענט פֿון אונזער
„היים", איז אים באָפֿאַלן אַ באַנדע, צעשלאָגן אים:

— וואָס טוסטו דאָ אין וואַלד?

— איך האָב אַ פּרוי מיט קינדער אוּן מוז זיי שאָפֿן עפּעס
עסן, גיי איך ביינאָכט. איך בין אַ ייד. אפשר ווילט איר מיין
האַלב ברויט, קען איך עס אייך געבן. אויך אַ פּלעשל שנאַפּס,
געלט.

— ווייז צי דו האָסט געוועט! מיר ווילן פֿון דיר גאָר־
נישט, נאָר דיך הרגענען. לייג זיך, ריר זיך נישט!

ווי ער לייגט זיך אויס אויף דער ערד, אוּן איינער לאַדע־
וועט שוין זיין ביקס, קומען אַן נאָך שקצים אוּן הערש הערט
ווי יענע זאָגן:

— וועמען גייט איר דאָ שיסן? לאָזט מיך נאָר זענען.

ווי יענע האָבן זיך אַראָפּגעבויגן צו אים, האָט הערש
דערקענט צווּיי היימישע שקצים פֿון שטאָט. זיי האָבן אים
אויך דערקענט.

— שטיי אויף, זיי ווילן דיך הרגענען!

הערש האָט נישט געווּסט וואָס צוּ טון אוּן וועמען צוּ הערן. זיי האָבן אים שנעל אויפגעהויבן אוּן געשריגן.

— אַנטלויף, שנעל, אַנטלויף פוּנדאַנען! מיר ווייסן אַז דוּ ביזט דאָ ערגעץ מיט דיין פרוי אוּן קינדער. האָסט גליק וואָס מיר זענען צוּגעקוּמען, אַנטלויף!

דאָס זענען געווען צוויי קאָריוּער שקצים: פּיעכאָוויטשעס אַ זוּן, ער איז טאַקע שפּעטער געפאַלן אין די וועלדער דוּרך זיינע קעגנער, אוּן סטאַנקעוויטש. זיי ביידע האָבן דווקא אַלע־מאָל ליב געהאַט צוּ טשעפּען אַ ייד, אָבער דאָס מאָל זענען גראָד זיי געווען די רעטער פוּן מיינע קינדערס פאָטער.

אַז גאָט האָט מיר געהאָלפן אוּן ער האָט די נאַכט אויך איבערגעלעבט, האָב איך באַשלאָסן מער אים נישט צוּ לאָזן גיין, נישט אין דאָרף אוּן נישט אין שטאָט. איך וועל גיין.

דער אמת פוּן אַ חלום

איינמאָל האָב איך געהאַט אַזאַ חלום: מיינס אַ קוזין, שמואל שפּייזמאַן, קוּמט צוּ מיר אוּן זאָגט, אַז מיין גאָלדעלע איז שטאַרק קראַנק.

— דוּ דאַרפסט איר גיין בּרענגען רפואות. אַזוי ווי איך וויים אַז דוּ קאָנסט נישט גיין אין שטאָט אַריין, וועל איך דיך אַוועקפירן. קיינער וועט דיך נישט טשעפּען.

איך גיי מיט אים. ער פירט מיך צוּ דער אַפּטייק אין קאָריוו.

איך האָב דאָס הערשן דערציילט אוּן געוואָלט שוין גלייך גיין אין שטאָט. הערש האָט מיך נישט געלאָזט:

— בּאַרואיק זיך, עס איז דאָך נישט מער ווי אַ חלום.

אָבער איך האָב זיך אַנגעטוּן ווי אַ פויערטע אוּן אַוועק אין שטאָט. געגאַנגען דוּרך די פעלדער. עס איז געווען נאָך גאַנץ פרי. קיינער האָט מיך נישט געטשעפּעט, די קריסטן האָבן געמיינט אַז איך בין אַ פויערטע. איך בין פאַרבייגעגאַנגען דעם וואַרשעווער שאָסיי, דאָרט זענען געווען בּאַראָקן מיט דייטשן, אָבער זיי האָבן מיך נישט געטשעפּעט, אַסך פויערטעס זענען דאָרט אַדורכגעגאַנגען. זיי איז בכלל נישט איינגעפאַלן אַז עס איז נאָך דאָ אַ לעבעדיקער ייד. קיין יידישע לאָגערן זענען שוין דאָמאָלט אויך נישט געווען. ווי איך בין אַריין צוּ דער קריסטין יאניצקי אוּן ס׳דערזעט מיך די דינסט (זי איז אַ טאָכטער פוּן דער פויערטע וווּ ס׳געפּינט זיך מיין גאָלדעלע) פרעגט זי מיך:

— וואָס ביזטוּ געקוּמען צוּ לויפן?

— מיר האָט זיך געחלומט, אַז מיין גאָלדושע איז קראַנק.

— עס איז טאַקע אמת, די מאַמע האָט מיר מיט אַ טאָג פריער באַפוילן צוּ קומען, ווייל דאָס מיידעלע איז זייער קראַנק. איך בין אַוועק מיט איר צוּ אַ דאָקטער אין מיעכאָוו. ער האָט מיר געגעבן רפואות. עס איז איר געווען שווער זיך צוּצוּגעווווי־נען צוּ דער פרייער לוּפט אוּן צוּם ליכט, איז זי געשוואָלן גענוואָרן. די אויגן האָבן זיך איר פאַרמאַכט. יעצט איז איר שוין בעסער, זי פאַשעט שוין ווידער די קוּ. איז פריילעך, פרעגט זיך אפילו נישט אויף אייך.

בין איך שוין געווארן באַרואיקט. זי האָט מיך געהייסן אַריינגיין אין סטאָדאָלע אוּן גאָלאָפן רופן די באַלעבאָטים.

ווי גוט — דער פראָנט זיערט נאָענט!

זיי האָבן מיך באַגעגנט מיט אַ פרייד. מיך געטרייסט, אַז דער פראָנט איז שוין נאָענט אוּן מיר ווערן שוין באַלד גע־האָלפן. זיי ברענגען מיר אַ צייטונג אוּן איך לייען, אַז די רוסן זענען שוין ביי כעלם, אין וועג קיין לובלין. די יאַניצקיס איידעם, אַ שרייבער אין גמינע, זאָגט אַז ער האָט מורא, אַזוי ווי ער אַרבעט פאַר די דייטשן, שרייבט פאַר זיי, האָט ער מורא, אַז ביים אַנטלויפן וועלן זיי אים הרגענען. שלאָפט ער דאָ אין סטאָדאָלע. זע איך דאָך שוין אַז ס׳איז טאַקע נאָענט מיין הילף. זיי זאָגן מיר, אַז מיר מוזן איצט זיין פאַרזיכטיק. עס קאָן זיך מאַכן, אַז די פויערים וועלן מוזן אַנטלויפן, וואָס וועלן מיר דאָן טון? די דייטשן פאַרברענען די שטעט אוּן דערפער ביים אַנטלויפן. נו, אַבי זיי אַנטלויפן איז שוין גוט. עס איז געווען אין דער צייט פוּן תבואה־שניט, וועלן מיר זיין אין די פעלדער. אָבער מיר זענען נאָקעט אוּן אָפגעריסן, בּאַרוועס. בין איך אַריין צוּ אַ שוסטער אוּן געבעטן מאַכן פאַר די קינדער שטיוועלעך. געגעבן צוּ אַ קריסטין מאַכן צוויי קליידלעך פאַר די קינדער. וועט מיר וועלן דאָרפן אַרויס, זאָלן די קינדער כאָטש אויסזען גלייך מיט אַנדערע פויערישע קינ־דער, נישט זיין אָפגעריסן. איך האָב געבעטן די קריסטין וווּ גאָלדושע איז געווען, אַז אויב די דייטשן וועלן פאַרברענען זייער דאָרף ביים אַנטלויפן, זאָל זי ראָטעווען גאָלדעלען, איך וועל איר גוט באַצאָלן. עס איז אַריינגעקוּמען זייערס אַ זוּן, אויך אַ שרייבער אין גמינע, האָט ער צוּ מיר געזאָגט:

— זע, קעמפט איצט מיט שכל, עס וועט שוין נישט לאַנג געדויערן!

רעדנדיק אַזוי מיט זיי קוּמען אַריין עטלעכע דייטשן פוּן געסטאָפּא, איך האָב זיך שטאַרק דערשראָקן אוּן זיך געמאַכט בינדן שטרוי. זיי ווילן מען זאָל זיי ווייזן וווּ ס׳ווינט אולריך. די קריסטין האָט מיך באַרואיקט אַז זיי האָבן שוין איצט מיט זיך צוּ טון. איך האָב געזען פאָרן פוּרן מיט פרויען אוּן קינדער, געפאַקטע פעק. דאָס זענען פאָלקס־דייטשן, אוקראינער, וואָס אַנטלויפן צוזאַמען מיט די דייטשן אויף דער צווייטער זייט ווייסל.

איך בין געלאָפן צוריק ווי אַ פויגל אוּן געדריקט די צייטונג צוּ מיין האָרץ. אויף די פעלדער האָט מען קיינעם נישט געזעען. די פויערים האָבן מורא געהאַט צוּ זיין אין פעלד צוליב די פראָפלאָנען, וואָס פלעגן זיך אַ־אָפלאָזן גאַנץ נידע־ריק אוּן אַראָפשיסן צוּ די מענטשן. איך האָב געהערט ערפּ־לאָנען פאָרן אוּן זיך גלייך אַראָפגעזעצט אין דער תבואה, גע־וואָרט ביז זיי וועלן אַריבערפאָרן. איך דאָרף דורכגיין די מיל, העלפט גאָט, עס איז געווען פוּנקט די צייט פוּן פאַרמאַכן די מיל, אוּן מיין באַלעבאָס׳ שכן קוּמט אַרויס. איך ווער שטאָרק דערשראָקן. וועט מיין קליינע איז נאָך געווען ביים פויער, פלעגט ער אים זאָגן מוסר אוּן טענהנען צוּ אים:

„גיב זי מיר, איך וועל זי שוין צושטעלן צוּ די דייטשן".

איך האָב זיך געמאַכט אַראָפּזעצן ביי אַ בריקל ווי איך וואָלט זיך געדאַרפט דערלידיקן. ער איז אַוועק. איך האָב אָבער מורא געהאַט, אַז ער וועט מיך אָפּוואַרטן אוּן וועלן זיי זען אין די פעלדער. בין איך אַזוי געזיצן ביז שפּעט אין דער נאַכט. די שרעק־פאַנטאַזיע האָט געאַרבעט אין מיין גע־דאַנק. ביז איך האָב מיך געכאַפּט אַז הערש וועט איבערקלערן פוּן מיר אוּן בין צוּ צום הויז, דער פויער האָט ספּעציעל נישט אַרומגעשניטן די תבואה פאַרן הויז, כּדי מיר זאָלן קענען האָבן אַ באַהעלטעניש. אויב מ׳וועט דאַרפן. איך האָב דערזען דעם באַלעבאָס׳ שייגעץ, רייטנדיק. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז הערש האָט אים געשיקט מיך זוכן. דער פויער האָט מיך באַלד אַרויס־

געדויפן. איך בין צוגעקומען צו דער כאַטקע מיט אַ שמייכל אויפן פנים.

— וואָס הערט מען מיט גאָלדעלען? וואָס איז מיט דיין חלום?

איך האָב אים דערציילט אַז זי איז געווען קראַנק אוּן איצט איז זי שוין אַדאַנק גאָט געזונט. מיר זענען אַריין צוריק אין אונזער באַהעלטעניש. איך האָב אַרויסגענומען די צייטונג, אים געגעבן צו לייענען דאָס אַרטיקל ווי די דייטשן פאַרלאָזן כעלם. ווי ער האָט דאָס דערזען, האָט ער אונז אַרומגעכאַפט אוּן געקושט. ער האָט אַריינגערופן די פויערים אוּן זיי געלעזן די נייעס. אַלע האָבן געוואַרט אויף דער הילף.

דערווייל האָט זיך געמאַכט אוּן איך בין נישט געזונט געוואָרן. ביינאַכט בין איך אַוועק אין שטאָט צו אַ קריסטין זי זאָל מיט מיר גיין צו אַ דאָקטאָר. דאָקטאָר ראַקאש האָט מיך זייער גוט געקענט. צומאָרגנס ביינאַכט זענען מיר אַוועק צו אים. הערש איז מיטגעגאַנגען, אָבער ער איז געבליבן ביי דער קריסטין אין הויז, מיט איר מאָן. דער דאָקטאָר האָט מיך באַטראַכט. איך דאַרף אַ קליינע אָפעראַציע.

— דאָס מוז מען מאַכן, אַנדערש וועסטו נישט קענען אַנדערש מיט דיין קאָמף. ביזט שוין איצט נענטער וויי ווייטער. ראַטעווע דיך מיט דיין פאַמיליע.

ער האָט צו מיר געזעדט ווי אַ טאַטע, אַדער ווי אַ פאַרצייטישער רבי. — בלייב דאָ, איך וועל דאָס היינט ביינאַכט דורכפירן. — די קריסטין איז געשטאַנען לעבן מיר ווי מיין מאַמע, מיך געהאַלטן מיט ביידע הענט אוּן מיר אויסגערעדט, דער דאָקטאָר האָט געטון וואָס ער האָט געדאַרפט.

אַשטיקל צייט בין איך נאָך געלעגן, אַנגעטאָן אין מיין בינטל שמאַטעס. דער דאָקטאָר האָט זיך נישט געמיאוסט פון מיר, נאָר געקוקט מיט גרויס רחמנות. איך בין צוריק אַוועק אין דאָרף, געגאַנגען טריט ביי טריט, ביז איך האָב דערלעבט צו קומען צו אונזער פויער. וועז מיר זענען אַריין האָב איך אויפגעהויבן די הענט צו גאָט. אַזוי האָבן אונז גוטע האַרציקע מענטשן געהאָלפן אין אונזער קאַמף. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז מיר זיצן שוין דאָ אַלע דריי ביז מיר וועלן באַפרייט ווערן.

אַליאַדע טאָג

אין אַ געוויסער נאַכט וועקט אונז די באַלעבאָסטע. מיר קומען אַרויס אויפן פעלד, זעען מיר ווי גאַנצע פעסער בענזין פליען פון די עראָפלאַנען, פעסער בענזין אין דער לופט אין פלאַמען.

— זעסט, אויב זיי מוזן שוין אָפטוּן אַזעלכע שטוקעס, איז אַ סימן, אַז זיי זענען שוין גוט אין דרערד. זיי מוזן שוין אַנטלויפן.

די זעלבע טעג האָבן מיר אַנגעהויבן הערן האַרמאַטן שאָסן. מיר זענען געזעסן אין שטאַל, אויסגעגראָבן אַשטיקל ליים עס זאָל אַריין אַביסעלע לופט. מיר האָבן באַשלאָסן געזאָגט, אַז די רוסן וועלן קומען, וועלן זיי אונז אַרויסנעמען פון שטאַל. האָט זי יעדן טאָג מיך געפרעגט:

— וועז קומען שוין אונזערע זעלנער?

— אַליאַדע טאָג!

דאָס שטרוי איז שוין געווען בלויז וועריס. האָבן מיר זיך אויסגעבעט אויף דער בלויזער ערד, איז אויך געווען שלעכט צו שלאָפן: וואָס נענטער די הילף — אַלץ מער האָבן מיר זיך געשראָקן, מורא געהאַט פאַר די אַנטלויפנדע דייטשן. אָבער מען האָט זיי שוין כמעט נישט געזען. אין שטאָט זענען געבליבן אפשר 10 דייטשן אוּן זיי זענען געליגן איינגעלייגט ווי די הינט. די רוסן האָבן שוין באַמבאַרדירט. מיר האָבן געפילט ווי אַ קעסל קאָכט אַרום אונז, אָבער מיר האָבן נישט געוווסט פון וועלכער זייט די הילף וועט קומען. מיר האָבן געזען ווי מען באַלייכט די געגנט, מען לאָזט אַראָפּ פאַר־טיזאַנער.

איינמאָל זונטיק איז אונזער פויער געגאַנגען אין קלויס־טער. האָט ער דערזען אַ רוסישן פאַטרול אויף אַ מאָטאָציקל. דערנאָך האָט ער דערזען רוסישע זעלנער. ער איז באַלד צו צו זיי, געזעדט, האָבן זיי אים דערציילט אַז די רוסן האָבן געגומען לובלין מיט אַלע שטעטלעך אַרום. די דייטשן זענען אינמיטן.

ווי דער פויער איז געקומען אַהיים, איז ער גלייך צו צו אונזער באַהעלטעניש, דאָרט איז געווען אַפּיצל פענצטערל, אַזוי גרויס ווי אַ קאָרט. ער האָט אַריינגעשטופט די האַנט דאָרכן פענצטערל:

— הערש, גיב מיר דיין האַנט! איר זענט פריי! איך האָב איצט אַליין געזען אָנקומען פון לובלין אַ רוסישע פאַט־רולקע, אַלע שטעטלעך זענען שוין אין די רוסישע הענט!

מיר האָבן זיך נישט געיאָגט צו לויפן. מעגלעך עס וועלן נאָך זיין קאַמפן. מיר ווילן זיך נישט ווייזן ביז עס וועט זיין פולקאָם רו. שפעטער האָבן מיר באַמערקט ווי עס קומט אַן אַ רייטער אויף אַ פערד ווי אַ משיח. דאָס מוז זיין אַ רייטער אַ פאַרטיזאַן. אַזוי איז עס געווען. אַ קריסטלעכער פאַרטיזאַנער איז אַרומגעפאָרן אין דאָרף אוּן געזאָגט אַז אַלע האָבן אַ רעכט צו שלאָגן די דייטשן ווער עס וויל נאָר. שפעטער האָבן מיר געזען מאָסן רוסן. פרויען זענען זיי נאָכגעגאַנגען, געטאַנצט, געשפילט. מיר זענען נאָך אַלץ נישט אַרויסגעגאַנגען.

רוסישע זעלנער

פאַרנאַכט־צו איז צוגעקומען צו אונזער הייזקע אַ רוסישער זעלנער אוּן געבעטן ברויט, מילך. מיר זענען צו צו די שפאַרעס זענען. ערשט איצט האָבן מיר שוין זיכער געגלייבט, אַז אונזער גליקלעכער טאָג איז אָנגעקומען. מיר האָבן אים געהערט רעדן, ווייזן זייער געלט. באַשקע פרעגט פאַרוואָס גייען מיר נישט אַרויס, דאָס איז דאָך שוין אונזערס אַ זעלנער. האָב איך איר דערקלערט, אַז קריסטן, פאַשיסטן, גייען איצט אַרום דעם הויז אוּן מיר מוזן זיין פאָרזיכטיק.

הערש האָט זיך אָבער נישט געקאָנט איינהאַלטן אוּן בייגאַנגען אַוועק אין שטאָט. ער האָט דאָרט געטראָפן שיעלע לייבל סאָלטיס, שמואל כאַניסמאַן מיט זיין זון, אוּן עטלעכע פרעמדע יידן. ער איז צוריקגעקומען אוּן פאַרטאָג ווידער געלאָפן זעען וואָס עס הערט זיך ביי גאָלדעלען. גייענדיק האָט ער געטראָפן מאָסן רוסן. איינער האָט אים געזאָגט:

— דאָ געפינען זיך אויך יידן אין דער אַרמיי, שטיי אַווייליע, וועל איך זיי דיר צושיקן.

עס איז אַרויסגעקומען צו אים אַ יידישער יונגערמאַן, אַ וואַרשעווער, דאָן איז ער געלאָפן רופן נאָך איינעם, אַ יינגל וואָס איז געווען אַן אַדיוטאַנט ביי אַ קאַפיטאַן. זיי האָבן זיך מיט אים געקושט, געפרייט. ער האָט זיי דערציילט אַז ער גייט אָפּנעמען זיינס אַ קינד, האָבן זיי אים געוואָלט מיטגעבן זעל־נער אויב האָט ער מורא צו גיין. הערש איז געלאָפן אַזוי גיך ווי אַ קאַץ. אַפאַר קילאָמעטער קיין מיעכאָוו איז געווען ווי

אַ קאַצן־שפרונג איצט. גאָלדעלע איז געשטאַנען און געוויגט אַ קינד. זי האָט מורא געהאַט צו אים צו רעדן. זי האָט גאָרנישט געוווסט אַז זי איז שוין פריי. ער זאָגט איר:

— גאָלדעלע, דו ביזט שוין פריי, האָב מער קיין מורא נישט פאַר קיין דייטשן, איך וועל דיך נעמען מיט מיר!

האָט זי נישט געוואָלט גיין.

— מיר האָבן נישט קיין היים. איך וויל דאָ זיין ביז וועסט האָבן אַהיים וווּ מיך צו נעמען.

די פויערטע האָט אים דערציילט ווי זי האָט געליטן איבער גאָלדעלען. איר צווייטע טאָכטער האָט נישט געלאָזט האַלטן די זשידווועטשקע, אָבער אירס אַ זון, אַ לינקער, האָט יא געהייסן האַלטן דאָס קינד. איר טאָכטער האָט זי געוואָלט שלאָגן, טרייבן, אָבער דער זון האָט זי געהיטן.

— גיי, זי וועט דאָ ווייטער זיין בייַ אונז, ביז וועסט האָבן וווּ זי צו נעמען. מיין זון וועט זי היטן. איך האָב מורא פאַר די פויערים, זיי קענען איר נאָך שלעכטס טון.

צוריקצוווועגס איז פאַרגעקומען אַ שטאַרקע באַמבאַרדירונג. דאָס האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט. די רוסן האָבן גע־וואָרפן די אַרמיי אויף וואַרשע.

הערש איז געבליבן נעכטיקן אין אַ דאָרף אויפן וועג. דאָרט זענען אויך געשטאַנען רוסן. געווען אַ ביטערע נאַכט. מען האָט באַמבאַרדירט די פעלדער, די דערפער. עס האָט געברענט אין קאָריוו און די דערבייאיקע פעלדער, ווידער אַ גהינום. עס זענען אַנגעפאָרן פורן מיט רוסן צו אונזער פויער. שטאָט־גוים וועלכע זענען אַנטלאָפן פון דער היים זענען איצט אין סטאָדאָלע בייַ אונזער פויער אין הויז. איך בין ווייטער אין פחד, האָב מורא זיך אַרויסצוווייזן, ווייל אונזער פויער האָט נישט געוואָלט, אַז שכנים זאָלן וויסן אַז מיר זענען געווען בייַ אים. מיר האָבן נישט געקאָנט אַרײַנ־באַקומען נישט קיין עסן, נישט קיין טרינקען. די לעצטע נאַכט פון אונזער זיין דאָ איז געווען געפערלעך. דער פויער איז געקומען צו מיר אַז איך זאָל בעסער אַרויסגיין מיטן קינד אויפן פעלד.

וויאַזוי וועל איך אַצינד זיין אויפן פעלד? אַז ס׳ברענט, מען באַמבאַרדירט. איך האָב זיך באַהאַלטן אוּן נישט געוואָלט אַרויס. איך האָב אָבער אויך מורא אַז די דאָ אַנגעלאָפענע גרים זאָלן אונז נישט הרגענען. מיר זענען געלעגן באַהאַלטן אוּן געהערט ווי די רוסן שיכורן, שיסן פון צייט־צו־צייט צוריק. די רוסן האָבן אויך אַנגעשיכורט דעם פויער, ער קומט ווידער אוּן הייסט אונז גיין. איך בעט זיך בייַ אים ווידער אָפּ.

דערלעבט: באַגראָבן דייטשן לעבעדיקערהייט!!!

פאַרטאָג האָב איך געהערט ווי אַ קריסט איז געקומען פון שטאָט אוּן דערציילט, אַז עס גייען מאַסן דייטשן, מען האָט ווידער מורא פאַר אַ פראָנט. שפעטער האָב איך געהערט דערציילן, אַז אַסך דייטשן האָבן זיך פאַרבאַריקאַדירט אין דער גמינע. אָבער מען איז אַריין צו זיי, רוסן אוּן פאָליאַקן האָבן זיי אַרויסגעשלעפט, אַריינגעוואָרפן אין אַ גרוב וועלכער איז געווען אויסגעגראָבן פון פריער, אוּן זיי פאַרשיט לעבעדיקער־הייט, מיט די הענט אין דער הויך, ווי זיי פלעגן אָפּגעבן זייער היטלער־גרוס. מענטשן זענען גלאָפן קוקן זייער סוף וואָס מיר האָבן דערלעבט אין די מערדער. אויך מיין הערש האָט נאָך באַווּזן צו זיין אין שטאָט אוּן זענען זייער סוף, ווי מען האָט זיי לעבעדיקערהייט פאַרשיט. וועלן הערש האָט זיך אומ־געקערט אַהיים, האָט ער באַמערקט אַרום אונזער הייזקעלע אַסך מענטשן. ער איז אַוועק אין פעלד אוּן געבעטן דעם שייגעץ אונזערן אונז אַרויסלאָזן אוּן צופירן צו אים אריפן פעלד. דער שייגעץ האָט מורא געהאַט, אפשר וועלן די גוים אונז שלעכטס טון, אָבער הערש האָט שטרענג באַפוילן אים גלייך אונז צו ברענגען. דער קריסט האָט צוגעשטעלט אַ לייטער צום בוידעם אוּן אונז אַראָפגענומען, אונז אַרויסגעלאָזט.

נאָך אָפּזיצן 28 מאָנאַטן זענען מיר ענדלעך אַרויס אויף דער ליכט! דאָס קליינע נפש איז אַריין אַהער וועלן זי איז אַלט געווען צוויי אוּן אַ האַלב יאָר, איצט איז זי העכער 5 יאָר אַלט. איך האָב מורא געהאַט פאַר דעם שטאַרקן ליכט, עס זאָל אונז נישט שאַטן צו די אויגן. מיר זענען אַריין אין דער תבואה, וועלכע איז נאָך דאָן נישט געווען אָפּגעשניטן, צו צו הערשן אוּן מיר האָבן זיך אַרומגעכאַפּט, געהאַלזט זיך אוּן געקושט פאַר פרייד וואָס מיר האָבן דערלעבט די מינוט פון באַפרייאונג.

אַ לחיים

צוליב די שטאַרקע באַמבאַרדירונגען האָבן מיר נישט גע־וואָלט גיין אין שטאָט. זענען מיר אַוועק אין דאָרף. איך האָב געהאַט אַ קיישעלע מיט אַביסל בראָנפן, אפשר אַ האַלב גלאָז, וואָס הערש האָט תמיד געהאַלטן באַהאַלטן אויף דערדאָזיקער מינוט. איך האָב געזומען בייַ מיין אַרויסגיין אַשטיקל שוואַרץ ברויט אוּן דער פויער האָט מיר אויך געגעבן אַן אָפּגעבאַקן פלעצל פון בוראַקעס. מיר זענען געווען הונגעריק, האָבן מיר זיך אַוועקגעזעצט אויפן גראָז עסן. עס פאַרט אַן אַ סאַמע־כאַד, מיט זעלנער. צוויי פון זיי שפרינגען אַראָפּ, קומען צו פרעגן צי מיר זענען יידן. זיי, יידישע זעלנער, האָבן מיך דערקענט פאַר אַ יידיש קינד. ווי זיי דערהערן, אַז מיר זענען גראָטאָוועטע יידן, כאַפן זיי הערשן, הייבן אים אויף עטלעכע מאָל אין דער הייך, קושן אים פאַר פרייד. מיר ווייַנען אַלע פאַר שמחה אוּן קושן זיך.

איך שטיי מיט אַ פאָר צעריסענע שיך, מיט אַ קליידל מיט הונדערטער לאַטעס, דאָס קינד אינגאַנצן באַרוועס, מיט אַ גראָב סאַמעטן פאַלטנדל אויף זיך. הערש טראָגט אַפאָר גראָבע הויזן מיט פאַרשידענע קאָלירטע לאַטעס. אויסגעזען האָבן מיר ווי פון קבר אַרויס. מיר האָבן דאָס אַלץ נישט געפילט, עפעס האָט אונז גאָט געגעבן אַזאַ כוח אוּן קראָפט פאַר דעם סוף, מיר האָבן נאָר די נשמות. אָבער מיר האָבן דעם גרויסן שונא איבערגעלעבט.

מיר האָבן דערלעבט צו זען אַ יידישן זעלנער. מיר האָבן געמאַכט אַ לחיים, פאַרביסן מיטן באַרקע־פלעצל, זיך גע־פרייט אויף דער באַפרייאונג, אוּן געווויינט אריפן גרויסן חורבן וואָס עס איז געשען אונזער פאָלק.

די זעלנער זענען אַוועק אוּן מיר זענען געגאַנגען זען יידן וואָס הערש האָט געטראָפן מיט צוויי טעג צוריק. זיי זענען געשטאַנען מיט אַ קאַפּיטאַן. עס איז געווען מיטאַג־צייט, זיי האָבן אונז אַרויסגעברענגט עסן. דאָס קינד איז אַרומגעלאָפן אין פעלד ווי אַ פריי פייגעלע וואָס מען לאָזט דאָס ערשטע מאָל אַרויס פון שטייג. ווי מיר זיצן אַזוי, זענען מיר, אַ זעלנער מיט אַ גרויסן מאָן, וועלכע גייען גלייך צו אונז. מיר האָבן גלייך דערקענט אין דעם גרויסן מאָן אַז ער איז אַ ייד.

— איר זעט — זאָגט דער זעלנער צו אים — איך האָב

אייך נישט אָפּגענאַרט, איך האָב אייך געזאָגט, אַז דאָ זענען דאָ יידן.

דער מאַן, דערהערנדיק פון אונז אַז מיר זענען יידן, האָט אונז אַרויסגעכאַפט, געהאַלזט זיך מיט אונז אין געקושט. מיט טרערן אין די אויגן האָט ער אונז דערציילט, אַז ער פאָרט שוין אַזוי 800 מייל אין האָט נישט געטראָפן דעם גאַנצן וועג קיין איין ייד. ער מיט נאָך אַ געגנראַל אַ ייד, האָבן ביידע געזונט מיט די אויגן ווי מיט אַ ליכט אַ ייד אין נישט געזען. ער האָט דאָן געבעטן דעם זעלנער אַז ווי ער וועט נאָר טרעפן אַ ייד, זאָל ער אים גלייך קומען זאָגן. אין אוקראינע — זאָגט ער — האָבן מיר נאָך פאָרנדיק געטראָפן אַ ייד, אָבער אין פּוילן נישט. ער אַליין איז פון סאָסנאָוויץ. ער וווייסט זיכער, אַז קיינער פון זיין משפחה איז נישט געבליבן לעבן. עס איז מיר אוממעגלעך צו שילדערן די פרייד פון דעם ייד מיט אונז. ער האָט דאָס קינד גענומען אויף זיין האַנט, געדריקט זי אין געקושט צענדליקער מאָל. פויערים זענען געשטאַנען אַרום אין זיך צוגעקוקט די פרייד פון דעם מאַן מיט אונז. ער האָט אונז געפֿרעגט וואָס מיר ווילן, וואָס מיר דאַרפן, קליידער, געלט. ער האָט אַלץ.

אָבער מיר האָבן פון קיין זעלנער נישט געוואָלט נעמען, ער דאַרף נאָך גיין אויפן פראָנט און דאַרף אַליין האָבן. מיר האָבן אים האַרציק געדאַנקט, מיר דאַרפן גאָרנישט. אין יעדן דאַרף קריגן מיר צו עסן.

— טאָ גיט מיר דאָס קינד, איך וועל דאָס ווייזן דעם געגנראַל, איך וועל אים דערפרייען דאָס האַרץ.

בשעת מעשה האָב איך מורא געהאַט, נעמט ער אַרויס פּאַפּירן און ווייזט מיר וואָר ער איז פון דערהיים. אַ פּוילישער ייד, ער האָט היתר הוראה, זיין פּאָטער איז געווען אַ גרויסער קהלשער עסקן. איך האָב אין אים דערקענט זיין איידלקייט.

— נעם דאָס קינד, מיר וועלן דאָ צוואַרטן ביז וועסט צוריקקומען.

זיין אַדיוטאַנט האָט פון אים גענומען דאָס קינד, האָט ער עס פון אים צוריקגענומען, זאָגנדיק:

— ניין, גיב עס מיר, איך אַליין ווייל וווייזן דעם געגנראַל אַ יידיש קינד וואָס עלטערן האָבן אָפּגעראַטעוועט.

דער וועג איז געווען עטלעכע קילאָמעטער.

אין אַנדערהאַלבן שעה איז ער צוריקגעקומען מיטן קינד אויף דער האַנט. ער האָט געבראַנגט עפּעס עסן, זייף, בערשט־לעך צו די ציין, קעמעלעך, און אַ געטראַנק, אַזאַ מין מעד, אין אַ זעלנעריש פּלעשל.

— טרינקט, דערקאָפּט אייך אייער האַרץ.

ער איז נאָך געזיצן מיט אונז אַצייט און איז אַוועק. איך האָב אים געבעטן ער זאָל צו אונז קומען אויף שבת וווּ מיר וועלן זיין, מיר וועלן אַלע עסן צוזאַמען. איך האָב טאַקע אַנ־געגרייט אַ מיטאָג ווי אויף שבת. הערש איז געלאָפן ברענגען פון דאָרף אַ לחיים.

די פּאָליאַקן ווילן נאָך אַלץ הרגענען יידן

ווי ער איז אַוועק, זענען אָנגעקומען אַ מחנה יונגע שקצים פון קאָריוו, זיי האָבן געהערט אַז מיר זענען געבליבן לעבן, ווילן זיי זיך מיט אונז דורכשמועסן. זיי האָבן אונז כלומרשט באַגעגנט מיט פרייד. געפרעגט ווי מיר פילן זיך, אָבער מיר האָבן זיי גאָנץ גוט געקענט די יידישע שונאים. אפשר האָט זיי געדריקט צו קוקן וואָס מיר זענען פריי. מיר האָבן מורא געהאַט עס זאָל אונז גאָרנישט געשען.

הערש האָט געשיקט אַ יידישן זעלנער צו די רוסן זאָגן אַז מיר האָבן נאָך מורא פאַר די גוישע שונאים, האָט ער געשיקט צו אונז אַ פּולקאָוניק אונז היטן. ער האָט אויך צו־זאַמענגענומען די קריסטן, אַלע פּויערים, און געזאָגט, אַז ער וויל פאַר זיי עפּעס רעדן:

— דאָ איז פאַרגעקומען דאָס ערגסטע פון אַלע לענדער. יעדער האָט מיטגעהאַלפן דעם יידישן שונא. איר האָט אַלע געזעען ווי ער האָט פאַרענדיקט מיט די יידן, דערנאָך האָט ער זיך געמומען צו די קריסטן, פויערים. וויפל גלחים האָט ער אומגעברענגט? יעצט זענען מיר ביי אייך. מיר ווילן עס זאָל זיין רויאיק צווישן אַלע מענטשן. אַלע זענען פריי, און קיינער האָט נישט קיין רעכט צו טון דעם צווייטן שלעכטס. אַלע זענען גלייך און טייער ביי אונז. איך שטיי איצט אין אייער דאָרף, איך וועל הערן וען איר וועט עמעצן טון שלעכטס, וועט נישט זיין גוט מיט אייך.

אַלע האָבן אים מיט דרך־ארץ אויסגעהערט. יעדער איז אַוועק אין אַן אַנדער ווינקל. נאָר מיר האָבן געווווסט, אַז ער איז אַ ייד. מיר זענען אַוועק אין אַ צווייט דאָרף.

דאָ האָבן מיר אויך באַגעגנט יידן אין דער אַרמיי. מיר האָבן זיך באַקענט מיט אַ רומענישן ייד, אַ פידל־שפּילער, ער איז געווען מיט אַ גרופּע אַרטיסטן אין דער רויטער־אַרמיי. דאָס איז געווען אַ גרופּע וואָס פאָרט מיט הינטער די פראָנטן. זיי זענען געגאַנגען אויפן וואַרשעווער פראָנט.

דאָרט זענען מיר געשטאַנען ביז שבת. שבת איז געקומען דער זעלנער וועלכן מיר האָבן געהאַט אייגעלאַדן. ער איז געקומען מיט נאָך אַ וואַרשעווער ייד. מיר האָבן דאָן צוגענוי־גערופן אַלע יידישע זעלנער און אייגעלאַדן. מיר האָבן גע־טרינקען און געגעסן ביי איין טיש און זיי האָבן געטאַנצט פאַר פרייד. מיר האָבן זיך געהאַלזט און געקושט. זיי זענען אַוועק אויפן פראָנט צו וואַרשע. — זאָלן זיך די פאָליאַקן שלאָגן פאַר זייער לאַנד. קיין יידן זענען דאָך שוין נישטאָ!

— ניין — האָבן זיי געענטפערט — מיר מוזן נקמה נעמען. אויף די פראָנטן שניידן מיר די דייטשן וויפל נאָר מיר קאָנען. מיר גיבן מער פייער ווי עס איז אונז דערלויבט. מיר ממיתן דייטשן מער וויפל מיר קאָנען.

זיי האָבן אונז געראַטן אַז נאָך זייער אַוועקפאָרן זאָלן מיר דאָ נישט זיין, נאָר גלייך אָפּפאָרן קיין לובלין. מיר זענען באַלד אויפצומאָרגנס אַריין אין קאָריוו. אויפן פעלד האָבן מיר גע־טראָפן אַ וואַרשעווער יונגערמאַן וואָס האָט זיך דאָרט אויס־באַהאַלטן און געראַטעוועט.

מען געפינט קינדער און מען טרעפט שוין אייגענע

מיר האָבן געבעטן ביי דעם קריסט ער זאָל אונז דער־לויבן זיין אַ טאָג צייט, ביז מיר וועלן זיך טרעפן מיט נאָך יידן. דערווייל רופט דער קריסט אַרויף הערשן אויפן בוידעם און ווייזט אים אַ יידיש קינד וואָס ער האָט אויסבאַהאַלטן. ווען ער האָט דערזען דאָס קינד, איז אים שלעכט געוואָרן אויפן האַרץ, אַזאַ אויסזען האָט עס געהאַט. ער האָט באַלד דערקענט אין דעם קינדס בליק דעם אָנבליק פון איר מוטער. דאָס איז געווען חייה שלום רב׳ס אַ קינד. דער פויער דערציילט ווי לאַנג ער האַלט שוין דאָס קינד דאָ. די אומגליקלעכע מאַמע האָט זי איבערגעלאָזט אויף אַ נאַכט און איז דערהרגעט

חייה גאָלדבערג־צימערמאַן (די טאָכטער פון שלום רב׳ס) מיט צוויי קינדער – אומגעקומען.
דאָס דריטע, סאַבטשע — גערעטעוועט.
Chaya Goldberg, together with 2 children, murdered. The third child, Sabtshe, saved.

געווארן מיט אירע רעשט קינדער. האָב איך זי — זאָגט ער — געמוזט האַלטן. דאָס קינד איז געווען אפשר 3 יאָר אַלט.

אַז הערש האָט מיר דאָס דערציילט, בין איך גלייך אַרויף צום קינד. איך האָב דערזען אַ קינד ווי אַ קאַך־לעפל די גרויס. איך האָב געבעטן דעם קריסט ער זאָל עס אַראָפנעמען. מיר האָבן עס געמוזט אין שטוב אַריין. ס׳האָט נישט געקענט שטיין אויף די פיסלעך. איך האָב דאָס קינד אָפגעבאָדן, אָנ־געטאָן, די קריסטן האָט נישט געהאָט קיין קליידער פאַר איר, האָב איך דעם קינד באַלד אויפגענייט אַ העמדעלע, אַ קליי־דעלע; דאָס ווארשעווער יינגל האָט מיר געגעבן זיינס אַ העמד, האָב איך זי איינגעהילט, געמאַכט עפעס עסן. מיר האָבן געשיקט איינקויפן עסן פאַרן קינד. מען האָט זי געמוזט קאַרמען צו ביסעלעך, אויפן דריטן טאָג האָב איך איר גע־געבן אַן אַיי. ווי דאָס קינד האָט עס דערזעען, האָט עס געגעבן אַ כאַפּ אַריין אויף איינמאָל. איך האָב מורא געהאַט זי זאָל זיך נישט שטיקן און געזאָגט צו איר:

— האָב נישט קיין מורא, דאָס איז פאַר דיר, איך וועל דיר געבן קליינע שטיקעלעך.

זי האָט נישט געקענט רעדן, אָבער אירע בלויע אויגן האָבן געקוקט אויף מיר אזוי אַלץ פאַרשטאַנען. מיר זענען געווען צוזאַמען מיטן קינד עטלעכע טעג. געהייסן די קריסטין זי זאָל דאָס אַרויסנעמען אויף דער זון, אויף דער לופט. זי האָט מורא געהאַט פאַר שכנים, האָבן מיר איר אויסגערעדט, אַז איצט איז שוין נישטאָ פאַר וועמען מורא צו האָבן, מיר זיצן איר באַצאָלן פאַרן עסן, ביז מיר וועלן דאָס קינד נעמען צו זיך אין לובלין. סייווי האָט די קריסטין באַלד נישט געוואָלט געבן דאָס קינד מיט אונז, ווייל זי האָט געוווסט, אַז עס איז דאָ משפחה אין אויסלאַנד. מיר האָבן אָבער באַשלאָסן דאָס קינד נישט צו לאָזן לאַנג בייַ איר.

מיר האָבן געטראָפן שמואל כאַניסמאַן מיטן זון, שיע לייבל סאָלטיס, מיר האָבן באַשטימט פאַרן קיין לובלין. מיר אַלע מיטן ווארשעווער יונגערמאַן האָבן איבערגעלאָזט עפעס געלט פאַרן קינד, איך האָב איר געזאָגט וואָס זי זאָל עס געבן עסן, עס זאָל זיך נישט איבערעסן, האַלטן אויף דער לופט, אזן זי לערנען גיין.

וועו מיר זענען אַרויס אויפן שאָסיי, זענען נאָך עראָפלאַנען געפלויגן אזן כסדר באַמבאַרדירט. אויפן שאָסיי האָבן מיר געטראָפן רוסן, וועלכע האָבן אונז גלייך אויפגענומען, אַריינ־געפירט קיין לובלין. ווו זיי האָבן געטראָפן אַ ייד האָבן זיי אים געפירט ווו נאָר ער האָט געוואָלט. אין לובלין זענען אַרומגעגאַנגען ציווילע פאָליציי, דאָס זענען געווען יידן פון קאָריוו, מאַרקושאָוו. זיי האָבן אונז געוויזן אַ הויז וואָס איז געווען ספעציעל פאַר וואַנדערער, וואָס קומען אַן. דאָרט האָב איך געטראָפן דריי לובלינער יידן, אַ שוועסטער מיט אַ ברודער. זיי זענען געווען פון בראָוואַר־ביר־פאַבריק. מיליאָנ־נערסקע קינדער. אַ קריסט האָט זיי באַהאַלטן. אַ פאַמיליע פון נאַלענטשאָוו, אַן אָלטער פאָטער מיט קינדער, אזן מיר, עטלעכע קאָריווער. שיעלע סאָלטיס, שמואל מיטן זון, מלכה הערש באָרשטשס אַ מיידל. שפעטער האָט זיך באַוויזן הערשל מאַטל יוספס מיט אַ זון. אַזעלכע רעשטלעך האָבן מיר געזעען די ערשטע טעג. אין דעם הויז זענען מיר אַלע געשטאַנען. עסן האָבן מיר געקריגן פון אַ קאָמיטעט. מיר האָבן געקענט עסן פריי, ווו אין אין וועלכן רעסטאָראַן מיר האָבן געוואָלט. דאָס איז געווען די ערשטע טעג. דאָן האָבן מיר זיך אַרומגעקוקט, אַז אַזוי איז נישט קיין תכלית צו לעבן. הערש, שמואל אזן הערשל צוקערמאַן זענען אַוועק זיך פרעגן ווו מען קען קריגן אַ ווינונג. דער פרעזידענט האָט אונז געגעבן אַ הויז אויף לובאַרטאָווסקע 8. דאָרט זענען געווען עטלעכע צימערן. זיי זענען אָבער געווען ליידיק. נאָר שענק פון ברעטער זענען געווען. האָבן מיר פון די ברעטער געמאַכט בעטן אזן צונויפ־געקלאַפט פון די ברעטער אויך אַ טיש. עס זענען געווען דריי צימערן, האָט מען געצויגן קניפלעך ווו ווער עס זאָל ווינען. מ׳האָט זיך אַריינגעצויגן אפגעריסענע, אפגעשליסענע, אָן אַ גראָשן געלט אין קעשענע. מען קוקט, די וועלט איז דיי זעלבע. אַלע קריסטן זענען דאָ, אָבער מיר יידן? בייַנאַכט זעצן מיר זיך אַוועק צוזאַמען, ווויינען זיך אויס אויף אונזער בראָך.

די מלחמה גייט נאָך אַן. די דייטשן בּאַמבּאַרדירן. מאַסן רוסן גייען אויף וואַרשע. מיט די רוסן הויבן אַן אָנקומען רוסישע יידן. דאָן זענען אויך אָנגעקומען לוי גראָסמאַן מיט זיין פּרוי אוּן שוועסטער, נאָך עטלעכע קאָריוואָר, וואָנוואָלי־צער, קוזמירער יידן. אַלע געפינען זיך אין הויף. אַ יינגל דערציילט אַז זיין שוועסטער געפינט זיך בּיי אַ פּויער אוּן ער וויל זי אים נישט צוריקגעבּן. רבקהלע לערמאַן דער־ציילט, אַז איר ברודער איז דערשאָסן געוואָרן בּיי די פּאָר־טיזאַנער, וועָן זיי האָבּן געפּוצט די אַמוניציע. אַזוי האָבּן מיר זיך דערציילט אוּן אויסגערעדט איינער פּאָרן צוויטן.

אָבּער מען דאַרף דאָך לעבּן, איז הערש אַוועק צום פּרע־זידענט בּעטן אַ געוועלבּ אויף אַ שניידעריי. האָט ער אים געגעבּן אַ געוועלבּ לעבּן הויז וווּ מיר האָבּן געווווינט אוּן אויך אַ דערלויבּעניש צו האַנדלען. אַ צייט האָט הערש מיט שמואל חאַניסמאַן געהאַנדלט מיט סאַכאַרין. שפּעטער האָבּן מיר אָנגעהויבּן האַנדלען מיט שניט, וווייל פּאָר דער קריג האָבּן מיר געהאַט אַ שניט־געוועלבּ. דאָן האָבּן מיר געשיקט צו יאניצקין פּוּן קאָריוו, ער זאָל ברענגען אונזער גאָלדעלען. זי איז געקומען שמוציק אוּן אָפּגעלאָזט. מיר זענען אויך גע־גאַנגען צו זאַשיצקין אָפּנעמען אַן איבּע־בּעט. ער איז עפּעס דאָן געווען אַנדערש געשטימט אוּן געזאָגט:

— וואָס טוסטו מיר אַז איך וועל דאָס דיר נישט אָפּגעבּן, וועסטו מיך קרייצן? אַזוי ווי די יידן אונזער גאָט!

ווי עס ווייזט אויס האָט אים וויי געטאָן וואָס די יידן זענען צוריק פריי. אַנדערע האָבּן אונז גערַאַטן גיין אַרויס־וואַרפן דעם קריסט וואָס וווינט אין אונזער הויז. אָבּער מיר האָבּן נישט געוואָלט קיינעם אויפרייצן. מיר האָבּן געזעען אַז עס איז שעדלעך צו זיין מיט די גוים, זענען מיר אַוועק מיט די קינדער צוריק אין לובּלין. דער גרעסטער האַנדל איז געווען בּיי די גוים אין די הענט. זיי האָבּן געהאַט די יידנס פּראָצע אוּן מיר האָבּן זיך געדרייט לעבּן זיי...

מיר זענען אַוועק אין דער גמינע, אַרויסגענומען פּאָרן קינד פּוּן חייה שלומס פּאָפּירן, כדי צו באַקומען יעדע וואָך עסן אוּן געלט־שטיצע פּאָרן קינד. מיר האָבּן דאָס יעדע וואָך בּאַ־זאָרגט צו דעם גוי, געפּלאָנט דאָס קינד אַרויסצוקריגן. מיר האָבּן זיך פּאַרשטעלט מיט לוי יעקיבס. ער האָט געווווינט אין קאָריוו — ער זאָל זענען קריגן דאָס קינד, ער פּלעגט אַלע מאָל, וועָן ער האָט נאָר געשאָכטן אַ בהמה, אַהינטראָגן פּלייש.

הערש איז דאָן פּונקט געווען אין קאָריוו בּיי לוי'ן אין הויז. קומט אַריין דאָס קליינע נפש. זי לויפט צו צו לוי'ן אוּן זאָגט, אין פּויליש:

— טאַטע וויל געלט, אַז נישט האַלט ער מיך נישט.

דאָן האָט הערש געעפּנט די טיר אוּן אַריינגערופן דעם קריסט. אים געבּעטן אַז ער זאָל לאָזן ס'קינד אַ נאָכט נעכטיקן דאָ מיט אונז. מאָרגן ברענגט מען עס צוריק. אַ וואַרשעווער פּרוי, וועלכע האָט איבּערגעלעבּט די מלחמה אין קאָריוו, האָט זי גענומען צו זיך אוּן געלייגט שלאָפן. צומאָרגנס האָט הערש דאָס קינד מיט דער פּרוי באַזאָרגט צו מיר, קיין לובּלין. עטלעכע טעג האָבּן מיר דאָס קינד געהאַלטן, געוואָשן, גע־געבּן עסן אוּן אויסגעזוכט פּאָר איר אַ קינדערהיים וווּ מען האָט געגעבּן גוט צו עסן אוּן עס איז געווען דאָרט אַ דאָקטער. אָפּט פּלעגן מיר גיין אַהין. יעדן טאָג האָבּן מיינע קינדער איר צוגעטראָגן פּרוכט.

עטלעכע טעג שפּעטער קומט ווידער די פּרוי פּוּן קאָריוו, ברענגט אַ קינד וואָס אַ פּויער האָט איר אָפּגעגעבּן, וועלוול באַרליגערס אַן אייניקל, פּוּן זיין טאָכטער פּייגעלע. זי האָט דאָס קינד געבראַכט צו מיר אוּן איך האָב עס געהאַלטן אַ צייט, שפּעטער אַוועקגעגעבּן אין דער זעלבּער קינדערהיים. דער־נאָך האָבּן זיך באַווויזן צווויי קינדער — יאַנקל פּיינשמידטס אַ גרעסער מיידל אוּן אַ יינגל. זיי זענען אויך געקומען גלייך צו מיר. זיי האָב איך געהאַלטן אַ לענגערע צייט, וווייל פּאָר גרעסערע האָט מען איצט גענומען גרינדן אַ היים. דאָס יינגעלע האָב איך געוואָלט נעמען פּאָר מיינס אַ זון, וווייל איך האָב נישט געהאָט קיין יינגל, אָבּער איך האָב געזען, אַז מען טאָר אים נישט צעשיידן פּוּן זיין שוועסטער. זיי זענען שפּע־טער אַריין אין אַ קינדערהיים אוּן זענען כסדר געקומען צו אונז.

עס זענען געקומען רוסישע יידן. איך האָב גאָנץ גוט געווווסט די שחיטה וואָס דאָרט איז פּאָרגעקומען. איך האָב אָבּער נישט אויפגעהערט צו טראַכטן אוּן קלערן אפשר איז ווער פּוּן מיין משפּחה געבליבן לעבן. אַז איך בין געגאַנגען אויף די לובּלינער גאַסן, האָב איך יעדן געקוקט אין די אויגן אַריין. יעדן טאָג זענען געקומען אַסך יידן פּוּן רוסלאַנד. אָפּט־מאָל בין איך צו זיי צוגעגאַנגען אוּן אָפּגעלאָזט. מיר זענען אויך גע־גאַנגען צו זאַשיצקין אָפּנעמען אַן איבּע־בּעט. ער איז עפּעס דאָן געווען אַנדערש געשטימט אוּן געזאָגט:

— וואָס טוסטו מיר אַז איך וועל דאָס דיר נישט אָפּגעבּן, וועסטו מיך קרייצן? אַזוי ווי די יידן אונזער גאָט!

ווי עס ווייזט אויס האָט אים וויי געטאָן וואָס די יידן זענען צוריק פריי. אַנדערע האָבּן אונז גערַאַטן גיין אַרויס־וואַרפן דעם קריסט וואָס וווינט אין אונזער הויז. אָבּער מיר האָבּן נישט געוואָלט קיינעם אויפרייצן. מיר האָבּן געזעען אַז עס איז שעדלעך צו זיין מיט די גוים, זענען מיר אַוועק מיט די קינדער צוריק אין לובּלין. דער גרעסטער האַנדל איז געווען בּיי די גוים אין די הענט. זיי האָבּן געהאַט די יידנס פּראָצע אוּן מיר האָבּן זיך געדרייט לעבּן זיי...

מיר זענען אַוועק אין דער גמינע, אַרויסגענומען פּאָרן קינד פּוּן חייה שלומס פּאָפּירן, כדי צו באַקומען יעדע וואָך עסן געלט־שטיצע פּאָרן קינד. מיר האָבּן דאָס יעדע וואָך בּאַ־זאָרגט צו דעם גוי, געפּלאָנט דאָס קינד אַרויסצוקריגן. מיר האָבּן זיך פּאַרשטעלט מיט לוי יעקיבס. ער האָט געווווינט אין קאָריוו — ער זאָל זענען קריגן דאָס קינד, ער פּלעגט אַלע מאָל, וועָן ער האָט נאָר געשאָכטן אַ בהמה, אַהינטראָגן פּלייש.

הערש איז דאָן פּונקט געווען אין קאָריוו בּיי לוי'ן אין הויז. קומט אַריין דאָס קליינע נפש. זי לויפט צו צו לוי'ן אוּן זאָגט, אין פּויליש:

— טאַטע וויל געלט, אַז נישט האַלט ער מיך נישט.

דאָן האָט הערש געעפּנט די טיר אוּן אַריינגערופן דעם קריסט. אים געבּעטן אַז ער זאָל לאָזן ס'קינד אַ נאָכט נעכטיקן דאָ מיט אונז. מאָרגן ברענגט מען עס צוריק. אַ וואַרשעווער פּרוי, וועלכע האָט איבּערגעלעבּט די מלחמה אין קאָריוו, האָט זי גענומען צו זיך אוּן געלייגט שלאָפן. צומאָרגנס האָט הערש דאָס קינד מיט דער פּרוי באַזאָרגט צו מיר, קיין לובּלין. עטלעכע טעג האָבּן מיר דאָס קינד געהאַלטן, געוואָשן, גע־געבּן עסן אוּן אויסגעזוכט פּאָר איר אַ קינדערהיים וווּ מען האָט געגעבּן גוט צו עסן אוּן עס איז געווען דאָרט אַ דאָקטער. אָפּט פּלעגן מיר גיין אַהין. יעדן טאָג האָבּן מיינע קינדער איר צוגעטראָגן פּרוכט.

עטלעכע טעג שפּעטער קומט ווידער די פּרוי פּוּן קאָריוו,

חייה־טאבע און הערש קאָטלאַזש, באַשקע, גאָלדושע און גאָלדעלע
Chaya Toba and Hersh Kotlar, Bashkele, Goldele, and Goldushe.

זונזער גליק איז נישט געווען צו באַשרייבן. דעמאָלט איז אוממעגלעך געווען צונויפצושטעלן צוריק אַ משפחה. אַלע האָבן אונז מקנא געווען. ער איז ביי אונז געווען ביז איבער די יום־טובים און שפעטער זיך אומגעקערט קיין אוקראינע, יעברענגט די קליינע, זיבניעריקע גאָלדושע. ער האָט זי קוים אַרויסגעקריגן פון אַ פויערטעס הענט ווו די עלטערן זענען געווען און איבערגעלאָזט דאָס קינד. זיי זענען אַוועק אין די וועלדער בלאָנקנדיק, זוכנדיק אַשטיקל ברויט. זיי זענען פריער געווען מיט זייער קינד ביים פויער, ווען מען האָט זיך געריכט אַז מ׳וועט קומען זוכן יידן האָט זיי דער פויער אַרויסגעשיקט. זיי זענען שוין מער נישט צוריקגעקומען. שמואל, הענע און מיין יונגסטע שוועסטער חוהלע איז דאָן אויך געווען מיט זיי. שמואל איז געגאַנגען צו אַ פויער בעטן אַשטיקל ברויט, האָבן זיך דאָרט פונקט געפונען אוקראינער וואָס האָבן געהאָלפן די דייטשן. זיי האָבן געשיכורט, אים דערקענט אַלס יידּ, אים נאָכגעלאָפן און דערשאָסן. דאָן זענען זיי צו צו מיינע צוויי שוועסטערן און געטון דאָס זעלבע.

מיין ברודער סאָנע מיט זיין גרופע האָבן געשטורעמט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. ער האָט שוין אויך אַנדערע צוגעהאָלפן פאָרן קיין ישראל. ער האָט געוואָלט מיטנעמען גאָל־דושען מיט זיך, אָבער איך האָב פאָרשטאַנען אַז ער איז אַ יונג יינגל און ער וועט דאָרפן זאָרגן פאָר זיך. איך האָב זי צוגענומען פאָר מיין קינד.

מיט סאָנען האָב איך נאָך דורכגעמאַכט אַ שווערע צייט. אים האָט זיך נאָך פאָרגלוסט צו פאָרן קיין אוקראינע. ר׳האָט געהאַט ביי זיך אַביסל געלט. די רוסן האָבן דאָס געלט צוגענו־מען און אים איינגעזעצט. איך האָב געווייגט, געקלאָגט וואָס איך האָב אים אַרויסגעלאָזט פון מיין הויז. מיר האָבן געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען אים אַרויסצונעמען פון טורמע. געזיקט מענטשן מיט געלט, אָבער אומזיסט. ער האָט געמאַכט הונגער־שטרייק, געווייגט, געקלאָפט אין די טירן מען זאָל אים פריי לאָזן. מ׳האָט אים באָפרייט. צוגענומען זיין גאַנץ פאָרמעגן. אויך אונזער געלט וואָס ער האָט געהאַט ביי זיך. ער איז געקומען אויף עטלעכע טעג און איז באַלד אַוועקגעפאָרן קיין ארץ ישראל.

ער האָט זיך אַרומגעוואָלגערט נאָך אין רומעניע און אַנדערע לענדער, ביז ער איז געקומען קיין ארץ־ישׂראל.

אַוויק, אַוויק!...

מיר זענען דערווייל געבליבן אָן געלט. עס האָט זיךווידער געמאַכט שלעכט אין לובלין. אין גאַנץ פוילן האָבן זיך אַנ־געהויבן איבערפאַלן אויף יידן, מען האָט זיי געשלעפט פון די פּוּרן, געיאָגט, געהרגעט אויף טויט. דאָס ביסל יידישע יונגווארג האָט אָנגעהויבן אַנטלויפן פון פוילן, אָבער אונז, מיט דריי קינדער, איז געווען אוממעגלעך צו שוואַרצן די גרענעץ.

אין דער זעלבער צייט האָבן מיר געקריגן אַ קאַרטל פון מיין פּראַנדלען, זי שרייבט אַז זי געפינט זיך מיטן מאָן און מיטן קינד אין קאָוואַכסטאָן און קאָן פון דאָרטן נישט אַרויס. נעמען מיר שוין טראַכטן וואָס צו טון כדי זי אַרויסנעמען פון דאָרט. מיר האָבן אָפגעזוכט אַ געוויסן מאָן, וועלכער פאָרט יעדע עטלעכע וואָכן אַהין מיט אַן עראָפלאַן, אים געגעבן דער־וויל 2000 זלאָטעס און ער האָט צוגעזאָגט זיי צו ברענגען צו אונז. מיר האָבן געדונגען אַ דירה אין לאָדזש און אַלע אַהין אַוועק, אַבי צו פאַרלאָזן לובלין, ווייל אין שטאָט האָט זיך פאַרשפרייט אַ בלבול, אַז עס פעלט אַ קריסטלעך קינד און דער שוחט האָט עס אַוודאי געשאָכטן אויף צו נעמען זיין בלוט. שקצים־כּוליגאַנעס זענען צעוישעטע אַרומגעלאָפן איבער די גאַסן, געזוכט יידן צום שלאָגן. יעדער האָט געזוכט ווי צו אַנטלויפן. עטלעכע יינגלעך האָבן דאָס אַלץ דערציילט פאָר דער רוסישער נ. ק. וו. ד. האָבן יענע זיך אַרויסגעלאָזט און אַביסל אָפּגעריניקט די גאַסן.

מיט גרויס שרעק האָבן מיר פאַרלאָזט לובלין און אָנגע־קומען אין לאָדזש. דאָ זייענדיק האָבן מיר באַקומען פאַפּירן קיין אַמעריקע.

לאָדזש 1945: די פאַמיליע קאָטלאַזש, איר שוועסטער פראַנדל מיטן מאָן יעקב גאָלדפיין און קינד, חיים אביגדור אַלטמאַן פון דער יידישער בריגאַדע און זיינס אַ חבר פון דער בריגאַדע.
Lodz 1945: Families Kotlar and Goldfein (Canada). Bashkele and 3 Goldushes children.
Chaim Avigdor Altman from the Eretz-Israel Jewish Brigade and his friend, also of the Brigada

דערווייל האָב איך נאָך געהאַט אויפן קאָפּ מיין שוועסטער, ווי וועט מיר געלונגען זיי צו ברענגען אַהער? עס איז שוין דאָס יאָר 1945. דאָ איז אויך נישט פריילעך. מען האָט מיט ש׳יעק פאַרהאַקט די טירן און מורא געהאַט אַרייַנלאָזן אַ מענטשן וואָס מען קען נישט. מען לאָזט אַרויס אַ קינד אויפן הויף, קריגט עס געשלאָגן, דאָס זעלבע אין די שולן. מיר זענען

אומבאַהאַלפן מיט די קינדערלעך, איך אַליין בין אויך איצט ווי אַ קינד.

זייענדיק איינמאָל אין גאָס קומט צו לויפן הערש, מאָטל יוסקס אַ זון אוך הייסט מיך שנעל אַהיימלויפן. איך קום אַהיים אוך טרעף מיין שוועסטער פראַנדלען מיטן מאַן אוך קינד! ער איז געווען אייגעבויגן אין דרייען. דאָס זעלבע זי. איך פרעג זיי צי זיי האָט געברענגט איינער מיט אַן עראָפלאַן. ווער — וואָס — ווען? זיי וויסן פון גאָרנישט. אָפּגענאַרט. זיי זענען אַליין געקומען. זיי ווַאַנדערן שוין אַזוי ווַאָכן. זיי זענען געווען נאָקעט אוך באָרוועס.

מיר זענען געווען גליקלעך ווען מיר האָבן פאַרלאָזט לאָדזש, די בלוטיקע שטיינער פון פוילן. שווער געווען זיך צעשיידן מ־ט יעדן קאָריוער, אָבער יעדער האָט געמוזט גיין זיין וועג.

בייַ מיר אין לאָדזש זענען אויך געווען יוסף מעלהענדלער פון דער הויוועליצע, מיר האָבן אים געהאָלפן בייַם אַרויס־פאָרן. אויך יאָסל אַלטער שניידער, זישע קיילעס אַ טאַכטער מיט צוויי קליינע קינדער. מיט אַלע כוחות האָבן מיר געהאָלפן מענטשן צו פאַרלאָזן דאָס פוילישע גהינום. שפעטער האָבן מיר פון זיי באַקומען דאַנקבריוו.

איך האָב וואָס אַן אמת געוואָלט פאָרן קיין ארץ־ישראל, צו מיינע בריידער, אָבער ס׳האָט זיך אַנדערש אויסגעלייגט אוך מיר זענען געפאָרן קיין אַמעריקע.

מיר זענען אַוועק קיין דייטשלאַנד.

אין חודש מערץ 1947 האָבן מיר זיך אַרויפגעזעצט אויף אַ שיף אוך פאַ־לאָזט דייטשלאַנד. דער ים האָט שרעקלעך גע־שטורעמט, די שיף איז צעבראָכן געוואָרן. דאָס איז געשעען אין מיטן נאַכט. הערש האָט דאָס אַלץ געווווסט, ווייל ער איז געווען אויפן דעק, ער האָט געזעען לויפן די מענטשן הין אוך צוריק. האָט ער דאַן פאַרשטאַנען אַז מיר זענען אין אַ סכנה. עס איז באַשטימט געוואָרן אַז די שיף זאָל ביינאַכט בלייבן שטיין אוך רופן פון ענגלאַנד הילף. צומאָרגנס איז געקומען הילף פון ענגלאַנד, ווייל עס איז געווען נאָענט פון דאָרט אוך מיט דער שיף האָט מען נאָר געקענט באַווייזן צופאָרן צו אַ ברעג. דאַן האָט מען געפֿ־עגט די מענטשן צי זיי ווילן בלייבן שטיין בייַם ברעג, אָדער ווילן צוריק קיין ברעמען. 900 פאַסאַזשירן האָבן געוואָלט בלייבן שטיין. 8 טעג זענען מיר אַזוי געשטאַנען. מען האָט אונז געברענגט עסן פון ענגלאַנד. דערנאָך האָט מען געברענגט אַ צוויטע שיף. ווי נאָר מיר זענען אַרויף אויף דער שיף, זענען מיר אַלע צוריק קראַנק געוואָרן אויף דער ים־קראַנקהייט. מיר זענען געפאָרן 7 טעג. דאַן האָבן מיר פון ווייטנס דערזען דאָס ליכט פון שיינעם ניו־יאָרק, אוך די פרייהייט־סטאַטוע. עס איז אונז אַביסל גרינגער געוואָרן אויפן האַרץ. אונזער מומע רעכל אוך מיינע שוואָגערס, הערשס בריידער, זענען שוין דאָ געשטאַנען פון 6 פרי אוך געוואָרט, זיי האָבן אין ראַדיאָ געהערט וואָס עס איז פאַרגעקומען מיט אונזער שיף. זייער פרייד איז גרויס. אויך מיר האָבן זיך שטאַרק געפרייט. דאָס איז געווען דעם 1־טן אַפּריל. 4 וואָכן זענען מיר געווען מיט זיי צוזאַמען מיט נאָך צוויי קאָריוור, פאַרברענגט טעג אוך נעכט. דאַן איז געקומען צו אונז דודל קירשענבוים מיט זיין פרוי, מיין קוזינקע פערל מלכה, איר ברודער משה ראָזענאָן, אוך חיים קירשענבוים. מיר האָבן זיך זייער געפרייט.

די קאָריוער האָבן געמאַכט פאַר אונז אַ באַנקעט. אויך שיינדל בלומעלס מיט איר שוועסטער רויזעלע זענען געקומען צו אונזער באַנקעט. דאַן האָבן מיר געמאַכט אַ טרויער־טאָג פאַר די געפאַלענע יידן אין קאָריוו אוך באַשטימט צו שטעלן אַ דענקמאָל אין ניו־יאָרק פאַר די אומגעקומענע. מיר האָבן אויך געמאַכט אַ פאַרזאַמלונג, אוך געבעטן אַראָפנעמען הערשל צוקערמאַנען, וועלכער האָט נישט קיינעם. מיין הערש האָט דערציילט וועגן אונזערע איבערלעבענישן, ס׳זענען געהאַלטן געוואָרן רעדעס. אַזוי זענען מיר געווען 4 וואָכן צוזאַמען. דערנאָך איז געקומען מיין פעטער חיים באָרענשטיין אוך אונז גענומען קיין קאַליפאָרניע. הערשס ברודער געפינט זיך אין לאָס־אַנדזשעלעס.

דעם 1־טן מאי האָבן אונז באַגלייט די קאָריוער צום צוג, אויך מיין קוזינקע פון ניו־יאָרק חיהלע גורפינקעל מיט איר משפחה.

דעם 4־טן מאי זענען מיר אַנגעקומען ווייטער אין אַ נייער וועלט אוך צו נייע מענטשן, אַ ניי לעבן. דאָ זענען מיר פריי, דאָ פילן מיר נישט מער דעם וואַנדערער. דאָ איז פריי אוך פרידן.

צוגאָב־באַמערקונגען

(אויף דער אָנפראָגע פון סעקרעטאָר בנימין ווייניריב צו חייה קאַטלאָר וועגן אייניקע ענינים, האָט זי צוגעשיקט פון לאָס אנזשעלאָס פאַלגנדן בריוו):

ליבער פריינד בנימין אוך דיין פאַמיליע!

דיין בריוו האָבן מיר דערהאַלטן. דו פאַרלאַנגסט די נעמען פון די וואָס זענען געבליבן אין לאַגער. איך האָב דיר אויס־געשריבן אַלע וואָס האָבן געאַרבעט אין לאַגער, אַ קליינער טייל וואָס זענען שפעטער צוגעקומען. יעצט הער איך אַז איר פאַרלאַנגט מיר זאָלן אייך שרייבן די נעמען פון די, וואָס זענען געווען אין יודנראַט, דאָס קען איך נישט טון, איך וואָלט עס געהאַט אויף מיין געוויסן, ווייל זיי זענען אויך אומגעקומען אויף דעם זעלבן שרעקלעכן אופן. צוואָאס דאַרף מען דאָס פאַרשרייבן? איך אוך הערש — מיר ווילן נישט דאָס טון אוך דערמאָנען זייערע נעמען.

בנימין, איין זאַך וווּנדערט מיך, האָסט אַמאָל געשריבן אַז שמואל חאַניסמאַן האָט צו אייך אַרייַנגעשיקט אַ באַשרייַ־בונג וועגן זיינע איבערלעבענישן. ער, דענק איך, וויסט גאָנץ גוט ווער עס האָט געאַרבעט אין יודנראַט, ווייל מיט אים, האָט, דאָכט זיך, דער יודנראַט זיך אָפט באַראָטן *.

...איך וואָלט אַליין אויף מיר נישט געשטעלט צו זאָגן דאָס אויף זיכער, נאָר איך האָב אין יענע צייטן געהאַט אַ געוויסן פאָל, וואָס דאָס גיט מיר, גלייב איך, די רעכט אַזוי צו טראַכטן...

...עטלעכע פון יודנראַט זענען געווען מיט אונז אין לאַגער אוך עטלעכע זענען אַוועק גלייך מיט דער גאָנצער שטאָט. אויך די פאָליציי זענען אַלע אַוועק. זיי האָבן געטראַכט אַז זיי וועט מען צוריקשיקן אַהיים. איינער פון די פאָליציי איז געווען אין לאַגער. עס ווילט זיך אין דעם אַלעם פאַרגעסן, אָבער ליידער איז אוממעגלעך צו פאַרגעסן. מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן...

...שרייבסט וועגן משה גראָסמאַן. איך געדענק אים זייער

* שמואל חאַניסמאַן רעכנט טאָקע אויס אין זיין באַשרייבונג די נעמען פון יודנראַט — רעד.

גוט. זיין מוטער איז געווען מיין מאַמעס בעסטע פרייַנדין. אין לאַדזש האָב איך געהערט וועגן משהן פון יוסף גאָלדשלאַגער. איך האָב אַמאָל געבעטן דורך יוספן, אַז משה זאָל קומען צו אונז זעען שמואלס גאָלדעלען, אָבער ער איז נישט געקומען.

האַרציקע גרוסן פאַר אַלע.

דאָס זענען געווען די מענטשן אין לאַגער, וואָס זענען געבליבן בייַ דער אַרבעט בייַ בורזשיצקין. (עטלעכע זענען שפעטער צוגעקומען, זענען זיי געקומען אין לאַגער אין גע־היים, אויסריך זאָל נישט וויסן):

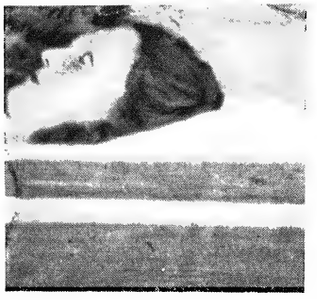
מאָטל בערלס; אברהמטשע גאָלדבערג מיט 2 זין, אַ קליין יינגעלע, אַ מיידל חייהלע; שלמה ניסענבוים (אַנדרוס) מיט אַ זון אוו אייניקל; שלמה ניסענבוים, מאָשקע יצחקס אַ זון. חיים חאַניסמאַן — משה חאַניסמאַנס אַ זון, שמואל חאַניסמאַן מיט זיין זון יאָסל חאַניסמאַן; נאָטע ווייַנבערג, לייבל מרימס אַ זון מיט זיין וועלוועלען; יעקל שאַיעס מיט פאָטשען מיט זייער קינד מאָטעלע; יאַנקל, ביילע לעקישס אַן איידעם, מיט צוויי מיידלעך; יאַנקל פיינשמידס מיט צוויי יינגלעך אוו איין מיידעלע; (איין יינגל אוו איין מיידל — אין ישראל); יצחק לעווינזאָן — שמחהלע שאולס; שפעטער איז צו־געקומען זיין חייהלע, אברהמטשע צעדערבוים מיט אַ קינד, חנהלע שאַיע בעקערס צוויי יינגלעך, דער יונגערער איז געווען יעקב יחיאל, דאָן איז געקומען חייה שלום רב׳ס מיט 3 קינדער. וועלוול — שלמה אוו ראכמע פון הויפס אַ זון, איך אוו הערש מיט די צוויי מיידעלעך. עס איז געווען מאיר, פייוול קאָרטמאַנס אַ זון, זיין מוטער האָט געהייסן גאָלדעלע; פראַנדל אַלטמאַן. משה בלומעלס, אביגדור — חנהלע שמעון לייבס אַ זון; מאָטל זאַלצמאַן, יחיאל אַנקער, יעקב הערש ראָזענבלאָט, שלמהלע לאַנדמאַן, לייבלס אַ זון. אברהם, אביגדור יעקיבס אַ יינגל, לוי ווייַנבוך יעקיבס מיט צוויי זין — זענען געווען אין שטאָט בייַ קריסטן. עס איז געווען דער געלער אברהמלע ניסענבוים מיט אַ יינגל, ישראל טרעגערס אַ ברו־דער; עס איז געווען אַ מאַן, זיין נאָמען, דענק איך, איז געווען משה לייב מיטעלמאַן, אַ גלעזער, מיט אַ יינגל. ער האָט געהאַט אַ פרוי, זי איז געווען פסח גלעזערס אַ טאַכטער, שמואל ווייַנבוך יעקיבס, משהלע, חנא קאָפלאַנס אַ זון.

די נעמען פון יודנראַט קען איך נישט אַנגעבן. דו האָסט דאָרט חיים חאַניסמאַן, ער וויסט, אפשר אויך גאָלדעלע אַקער־מאַן.

חיים פסח גאַרבערמאַן — ער איז געווען מיין משפחה פון זיין פאָטערס צד. משה ניימאַרקס יונגערע מיידל איז אויך געווען אין דאָרף. עס איז נאָך געווען יצחק וואַלערשטיין חיים אַנדערוסעס אַן איידעם, אוו זיינס אַ שוועסטער, אַ מיידל, איר פאָטער איז געווען פון די באַרליגעס. עלקע צוקערמאַן — מאָטעלע וועלוולס. זי איז געווען די יונגסטע פון די שוועס־טערן. פישעלע טענעבוים — מרדכי שוסטערס, מלכה הערש באָרשטשס אַ טאַכטער, זי איז יעצט אין ישראל. יעקב מאיר איר ברודער, נאָך אַ יונגערער ברודער. די אַלע זענען געווען אין דערפער. בייטאָג זענען זיי צוגעקומען צום לאַגער. ס׳איז אויך געווען בן־ציון ווייצמאַן — אייזיק שוסטערס זון, מיט אַ מיידל אוו אַ יינגל. אַנטלאָפן פון ווַארשע. מאַניס לאָזערס 2 זין, לייביש, אוו נאָך אַ יונגערער.

געווען זענען מיר טאָקע דאָרט ביי חיים ראָזענס הייפל, אין די הייזקעס פון לייבל מרימס. איטשע ראָזען, משה חמה איטעס האָבן געשטעלט קליינע הייזקעס, נאָר אין איטשעס הויז האָבן מיר געהאַט די אַלגעמיינע קיך. דאָרט האָבן מיר צוזאַמען געלעבט 6 מאָנאַטן. געגעסן פון די זעלבע קיבלעס וואָס איך האָב געקאָכט. פאָטשע האָט מיר אַסך געהאָלפן. אויך יאַנקל פיינשמידס. משה בלומעלס פלעגט אויך בעסער וועלן בלייבן אין קיך, ווי שטיין האָקן די שטיינער. ביז עס איז געקומען דער טאָג פון צעלויפן זיך, יעדער באָזונדער, איינעם איז געלונגען, די גרויסע מערהייט איז אומגעקומען.

עס פלעגט אויך קומען צום לאַגער חנהטשע קאָזע (שלמה קאָזעס אַ טאַכטער) מיט אַ מיידעלע, חיים פסח מיט הענדלען מיט 2 קינדער. פייגע שיינדל מלך ראָכענשוואָלבס אַ טאַכטער מיט אַ יינגעלע, אברהם באָרליגער, די גאָנטשעקס אַן אייניקל, לייזער הערש קעניגס צוויי יינגלעך. זיי אַלע זענען געווען אין זאָרשידענע דערפער ביי פויערים. אויך יעקב קצבס אַ טאַכטער מיט אַן איידעם; אוו נאָך אַ מיידל יעקבס. יעקבס טאַכטער מיטן איידעם לעבן, זיי זענען אין לאָס־אַנדזשעלאָס. ער איז אַ פילעווער.

מלכה ניימאַרק, טאָכטער פון משה אוו ברכה־עטע, אויסגעבאָהאָלטן זיך מלחמה־צייט בייַ אַ קריסט אין בראָזווינגאָטש, אוו געשטאָרבן פון שווינדזוכט שוין נאָך דער באָפרייאונג, אין הויז פון דעם קריסט. עטלעכע מינוט פאָרן טויט האָט זי דער גלח אָפּגעשמדט אוו מ׳האָט זי קובר געווען אויפן צמענטאוש.

Malka Neimark, daughter of Moishe and Bracha-Ette, stayed during the war at a gentile in Brozvigatsh, and dyed after the liberation from tuberculosis at the house of the gentile. Before she christinized by the pastor, she burried at the christians' Semetery.

בנימין ווײַנריב / רמת גן

געבליבן לעבן, אבער---

בנימין ווײַנריב, רמת גן. הוא גר בישראל 18 שנה (מזכיר הארגון של יוצאי עירנו). מפי שרידי הפליטה המעטים מקוריב נודע לו, כי בת אחות אשתו (חיה) הסתתרה אצל נוצרים בקוריב, הורי הילדה נהרגו. יחס הנוצרים אל הילדה לא היה טוב, המאכלים שקיבלה היו קליפות של תפוחי־אדמה. מחבואה היה צר ודחוס כל כך שהקטנה יכלה רק לשבת בו. כתוצאה של היחס הזה נשארה הילדה בלתי מפותחת וחלשה. ניצולי הפליטה מקוריב העבירו את הילדה לבית־יתומים יהודי בלובלין.

הווײַנריבים בישראל נקטו בכל האמצעים האפשריים וכן גם הבלתי אפשריים כדי להעביר את הקטנה, נצר אחרון של משפחת גולדברג המסועפת (שלום בן הרב), לארץ ישראל. בנימין ואשתו ליפטשה וויינריב, אף קיבלו בשנת 1947 סרטיפיקט (רשיון כניסה לארץ) מיוחד בשביל הילדה. הם עמדו בקשר תמידי עם הקטנה וכן עם מחנכיה, החליפו מכתבים אתה ועם הנהלת בית היתומים, שלחו גם מתנות בשביל כולם. מחנכי בית היתומים הבטיחו למשפ׳ ווײַנריב לשלוח את הילדה לישראל לכשיגיעו המסמכים הנחוצים לכך. הכל היה מסודר בזמן ובאופן מתאים. אולם ברגע האחרון ממש נמסרה הילדה למחנכת של אותו בית היתומים אשר אימצה אותה רשמית. עד היום הזה נמצאת הילדה בפולין.

לא הועילו בקשות, מכתבים, הצעות לתשלום סכום הגון — הילדה לא הוחזרה. עד היום נמצאת הילדה בקשרים עם הדוד והדודה בישראל (היא כיום בת 13 שנה). היא כותבת להם מכתבים, מקבלת מהם מכתבים ומתנות, אולם נשארת בפולין, מופרדת בעל כרחה.

BENJAMIN WEINREB, *Ramat-Gan,* has been living in Eretz Israel for about twenty years and is the secretary of our landsmannschaft. He learned from the handful of Kurov Jewish survivors that his sisters little daughter had been concealed among Christians. Her parents had been killed. The Kurov Christians underfed the child and kept her hidden. She was made to sit all the time, so that the child became backward. The Kurov survivors took the child away to a Jewish orphanage in Lublin. The Weinrebs in Israel promptly began to do everything in their power in order to bring the child over to Eretz Israel so as to be with them, as the only surviving member of the extensive family of Sholem Goldberg.

Benjamin and his wife Lieftsche Weinreb obtained a special certificate for her in 1947. They regularly wrote to the manager of the orphanage, sending gifts for the child, for the teachers and the manager. The latter promised to send the child as soon as the requisite documents arrived from Eretz Israel. Everything was done correctly and rapidly.

At the last moment, however, the management of the orphanage gave the child to a teacher of the institution who officially adopted her! To this day the child has remained in Poland. No letters, requests, applications or offers of money helped. They did not wish to return the child. The little girl, who is now thirteen years old, writes letters to her aunt and uncle Weinreb in Israel and still receives gifts from them, but they are compelled to remain apart.

חייה, די טאָכטער פון שלום גאָלדבערג, וועלכע איז געוואָרן אומגעבראַכט מיט אירע צוויי עלטערע קינדער אויף אַ שוידערלעכן אופן דורך פאַליאַקן, אַ 2—3 חדשים פאַרן אָנקומען פון די רוסן, האָט אין יאָר 1941 געבוירן אַ מיידעלע, סאַבטשע. אַז מ׳האָט זיך געמוזט אויסבאַהאַלטן אין די פעלדער אוּן וועלדער, האָט זי דאָס קינד געמוזט אוועקגעבן צו גוים, צו רעספאנד, אַ שוסטער. זיין פרוי האָט נישט געהאַט קיין קינדער. די גויע האָט דאָס קינד געהאַלטן אויפן פיעקעליק אוּן עס געגעבן צו עסן שאָלן פון קאַרטאָפל.

אַז עס איז געקומען די רוסישע אַרמיי. אוּן עטלעכע קאָריוואָר יידן זענען צוריקגעקומען קיין קאָריוו, האָבן זיי זיך דערוווסט אַז חייהס קינד געפינט זיך אָט ביי דעם רעספאנדן. האָבן זיך מיט דעם קינד אָנגעהויבן פאַראינטערעסירן חייה טאָבע מיט הערש קאָטליאָזש אוּן לוי יעקיבס, וועלכע זענען אַוועק צו דער גויע אוּן זי געסטראָשעט, אַז די רוסן וועלן זי הענגען, אויב זי וועט נישט אָפגעבן דאָס יידישע קינד. די גויע האָט דאָס קינד אָפגעגעבן, אוּן אויך דערציילט די יידן אַז זי איז געווען ביים גלח אויף „ספאָוויעדזשעס", אוּן אים דערציילט, אַז זי האָט אַ יידיש קינד. דער גלח האָט איר געזאָגט, אַז זי זאָל דאָס קינד האַלטן אוּן נישט דערציילן קיינעם, ווייל די דייטשן וועלן זי דערהרגענען צוזאַמען מיטן קינד.

וועגן די אויבנדערמאָנטע יידן האָבן דאָס קינד אַרויסגענומען פון דעם גוי זענען ביי איר די פיסלעך געווען צוזאַמענגעוואָקסן. דאָס קינד האָט נאָר געקאָנט זיצן. ס׳איז דאָן אַלט געווען אין פערטן יאָר. לוי יעקיבס האָט אַריינגענומען דאָס קינד צו זיך, עס געבאָדן עטלעכע מאָל אין טאָג, געפוּפן אַ דאָקטאָר אוּן דאָס קינד איז צו זיך געקומען. עס האָט געשלונגען גיריק דאָס ברויט אוּן אַלע אַנדערע עסנס וואָס מען האָט עס געגעבן. ס׳איז געוואָרן געזונט. דערנאָך האָבן די אויבנדערמאָנטע אַריינגעגעבן דאָס מיידעלע אין יידישן יתומים־הויז אין לובלין, וואָס האָט געשאָפן דער יידישער פאָרשטייער אין דער פוילישער רעגירונג — זאָמערשטיין.

זיי האָבן מיר געמאָלדן וועגן דעם איינציקן געראַטעוועטן קינד פון דער אַזוי פאַרצווייגטער משפחה. מיר זענען ממש אַרומגעלאָפן ווי משוגע. מיר האָבן געוואָלט האָבן דעם איינ־

ציקן זכר פון אונזער משפחה, עס האָלטן פאַר אונזער קינד.

מיר האָבן אָנגעגעבן אַ ביטע צום עמיגריישן־דעפּאַרטאַמענט וועגן אַ סערטיפיקאַט. עס איז נישט געגאַנגען אַזוי גוט. אוּן דערווייל האָט מען ס׳יתומים־הויז אַריבערגעפירט קיין פּיעטראָלעשע (נידערשלעזיע). מיר האָבן זיך דערווּוסט דעם אַדרעס אוּן געשיקט דעם קינד פעקלעך מיט מלבושים, שאָקאָלאַד, שפּילוואַרג. פון די אָנפירער פון יתומים־הויז האָבן מיר כסדר דערהאַלטן ידיעות, אַז דאָס קינד איז אויסער זיך פאַר פרייד אוּן זי גרויסט זיך קעגן אַנדערע קינדער וואָס זי האָט אַ מומע אין פּאָלעסטינע.

מיר האָבן אויך געשיקט פעקלעך פאַר די דערציער פון די יתומים. זיי האָבן אונז יעדן חודש געשריבן אַ בריוו, ווי אַזוי דאָס קינד פילט זיך אוּן מיט אָנפראָגן פאַרוואָס דער סערטיפיקאַט פאַרן קינד קומט נישט.

דאָ האָבן מיר פאַרלייגט כּוחות צו באַקומען אַן איינרייזע־דערלויבעניש פאַרן קינד. פון פוילישן פּאָלעסטינאַ־אַמט האָבן זיי אונז געמאָלדן, אַז ווי נאָר זיי באַקומען אַ סערטיפיקאַט, שיקן זיי אַריבער דאָס קינד. מיר האָבן פאַרלאַנגט צו שיקן מיטן קינד אַן עקסטרע מענטש, אוּן מיר וועלן באַצאָלן די הוצאות פאַר ביידן — כאָטש מען האָט דאָן געשיקט אומזיסט.

אין מאַנאַט מערץ 1947 האָט זיך אונז געמאַכט אַ געלעגנהייט צו טרעפן אַ מענטש, וועלכער האָט אונז געזאָגט, אַז אויב מיר וועלן אים געבן 400 דאָלאַר, וועלן מיר באַקומען די דערלויבעניש אין משך פון צוויי חדשים. מיר האָבן תיכף דאָס געלט איינגעלייגט.

מיר האָבן גלייך געגעבן אַ טעלעגראַמע אין יתומים־הויז אַז אין משך פון צוויי מאָנאַט שיקן מיר אַ סערטיפיקאַט, אוּן זיי זאָלן צוגרייטן דאָס קינד צום פאָרן. מיר האָבן באַלד באַקומען אַ בריוו אַז אַלץ איז אוּן בעסטן אָרדנונג, אַז דאָס קינד טאָנצט פאַר פרייד.

צום באַשטימטן טערמין האָב איך באַקומען אַ סערטיפיקאַט אוּן באַצאָלט די איינגעלייגטע 400 דאָלאַר. מיר זענען געווען אויסער זיך פאַר פרייד. מיר האָבן געבעטן אַז דער אימיגראַציע־אַמט זאָל איבערשיקן די דערלויבעניש קיין וואַרשע טעלעגראַפירט אין יתומים־הויז.

מיר האָבן זיך יעדן טאָג געריכט אויף אַ בריוו פון וואַרשעווער פאָלעסטינע־אַמט, אַז דאָס קינד איז אַרויסגעפאָרן. פלוצלונג אָבער האָבן מיר באַקומען אַ בריוו פון פאָלעסטינע־אַמט, אַז דאָס יתומים־הויז האָט דאָס קינד אוועקגעגעבן. דערווּוסט האָבן מיר זיך, אַז איינע אַ דערציערין אין קינדער־הויז, האָט אין מאַנאַט מאי, ווען דער פערמיט פאָרן קינד איז שוין געווען אין פוילן, אַדאָפּטירט דאָס קינד אויף איר אוּן איר מאַנס נאָמען. זיי הייסן פייוול אוּן גאָלדע ניידעל, ווּוינען אין דזשאָרדזשאַנווּ מיאַדאָוע 13.

וועס עס וואָלט אונז געטראָפן אַ באַמבע, וואָלטן מיר נישט געווען אַזוי אומגליקלעך ווי דאָן. אַזוי פיל מי, מאָטערניש, געלט, עגמת נפש, האָפענונג. נו, אָט האָט מען דאָס קינד בי אַ גוי יאָ אָפּגענומען, אוּן אַ ייד וויל עס נישט אָפּגעבן. אוּן נאָך מיט וואָס פאַר אַ חוצפּה ער ענטפערט.

סאַבטשע צימערמאַן, די טאָכטער פון שמואל אוּן חייה (שלום רב׳ס) אַדאָפּטירט פון פרעמדע מענטשן, פאַרבליבן אין פוילן.
Sabtshe, a saved child, adopted by strange people and she remained in Poland.

מיר האָבן איבערגעגעבן דעם ענין צום פראָפעסאָר אַלעקסאַנדער זאָק מיט זיין פרוי אין וואַרשע (פראָפעסאָר זאָק איז דאָן געווען וויצע פאָרזיצער פון פוילישן יידנטום), וועלכע האָבן פאַרלייגט מי אוּן מאָטערניש, געדעדט מיט יענע מיט גוטן אוּן בייזן, אויך יחזקאל ווייגבערג, שלמה אוּן חיה נעכטס אַ זון, פון קאָריוו, איז אַראָפּגעפאָרן קיין דזשאָרזשאַנאַוו, געוואָלט זיי באַצאָלן וויפל זיי וועלן נאָר וועלן. אָבער יענע האָבן פאַרעקשנט אָפּגעזאָגט. דאָס קינד האָבן מיר נישט.

דאָס מיידעלע איז היינט שוין דרייצן יאָר אַלט. מיר שיקן איר פון כל׳ע גוטס קיין פוילן. זי שרייבט אונז האָרציסנדע בענקשאָפט־בריוו. זי ווייסט אַלץ, אָבער די וועלט איז געשלאָסן. אוּן מיר זענען געבליבן מיט אַ גרויסער וווּנד אין אונזערע הערצער.

משה שולשטיין / פאַריז

אין מיין חרוב היים־שטעטל קאָריוו

(„צוריק רויזענס אין רושטאָוואַניעס" — פון אַ רייזע אין פוילן)

משה שולשטיין, פאריס. משורר נודע (ביחוד בחוגי הפועלים היהודים, השמאליים הקיצוניים). אחרי מלחמת־העולם השניה נסע מפאריס לפולין ושם ביקר גם את עיירת־מולדתו קוריב. שם נפגש עם שרידי היהודים. כן נפגש ונכנס בשיחה עם איכרים אחרים, שסייעו להחביא יהודים.

הוא מתאר את החורבן שמצא בעיירה. לא זו בלבד שלא נשארו שום בתים, שלא נשאר אפילו סימן של הבית שבו גרה משפחתו שנים רבות ואביו תפר שם במכונת־התפירה, אלא אפילו בית הקברות של העיירה נמחה כולו, נחרש ונזרע שיפון ושעורה. לא נשאר רישום כלשהו מן החיים היהודים שתססו לשעבר בעיירה.

הוא נזכר בשנות הילדות שבילה כאן, ויוצא מן העיירה בלב מלא המיה ועגמה, אולם כונגות־רוחו הפוליטית, שמחתו על המשטר החדש בפולין, אינה מניחה לו להתאבל יותר מדי על השואה. לפיכך הוא מספר בסיפוק־נפש מיוחד ובשביעות־רצון מרובה על אותם הפולנים המעטים, אשר הצילו כמה יהודים...

MOSHE SHULSTEIN, Paris, A well-known poet, particularly in extreme left Jewish labour circles. After the war he left Paris for Poland where he visited Kurov, the town of his birth. He met and talked to the few peasants who had helped Jews and hidden them.

He describes the ruin which he found there. Not only were there no houses, not only was there no sign of the home in which his family had lived for so many years and where his father had sewn on the machine, but there was not even a sign of the Jewish cemetery. It had been replanted with wheat and oats. Every sign of the Jewish life of the town had been completely blotted out.

He reminded himself of the childhood years which he had spent here; and he departed sad and melancholy. But his political views, his delight at the new regime in Poland, prevented him from grieving too much at what had happened. And so he describes with particular satisfaction and pleasure the very few Poles who had actually helped to save a few Jews.

וועו איך האָב געמאַכט די צוגרייטונגען צו מיין רייזע קיין פוילן האָב איך באַשלאָסן פאַר יעדן פרייז צו באַזוכן דאָרט מיין חרוב היים־שטעטל קאָריוו.

איך זאָג „פאַר יעדן פרייז", ווייל וועו איך פלעג אין פאַריז נאָך אויסדריקן פאַר עמעצן מיין באַגער אוּן וווּנטש צו פאָרן אַהין, פלעגט מיך דער יעניקער פריינטלעך עצהנען צו זיין פאַרזיכטיק, נאָך צוויאַרטן ביז ס'וועט רואיקער ווערן, ווייל ווי מען וווייסט, — פלעג איך דעמאָלט הערן — איז די לוּפטלינער געגנט נישט קיין „גוטע", עס זענען נאָך פאַראַן דאָרט פאַרשידענע פאַרשטעקטע באַנדעס, די אַזוי גערופענע „כלאָפצי ז'לאָסו" (יינגלעך פון וואַלד). אַנדערע פריינט מיינע, וואָס זענען געווים אויסן געווען מיין טובה, אַרויסווייזנדיק מיר אויפריכטיקע טריישאַפט, פלעגן מיך בכלל אָפרעדן פון מיין פלאַן, מיך וואַרענען נישט צו לאָזן זיך באַ־הערשן פון סענטימענטן, ווייל ס'איז נישט כדאי צו ריזיקירן.

איך פלעג אויפמערקזאַם אויסהערן אַלעמענס עצות אוּן טראַכטן דערבייַ דאָס מיינקע: איך וועל זיין אין קאָריוו. גאָרנישט וועט מיך אָפהאַלטן. איך וועל קומען אַהין פאַר יעדן פרייז,

* * *

איך האָב פאַרלאָזט קאָריוו אין מיין פערצנטן לעבנס־יאָר צוזאַמען מיט מיין משפחה, וועו מיינע עלטערן האָבן באַשלאָסן אַוועקצוציען זיך קיין ווארשע, ווייל ס'איז זיי גע־גאַנגען זייער שלעכט מיט חיונה. אָבער אין מיינע חלומות אוּן זעאוּנגען האָב איך דאָס שטעטל קיינמאָל נישט געהאַט פאַר־לאָזט אוּן ווו איך זאָל זיך נישט האָבן געפוּנען — בין איך שטענדיק געווען היימיש אוּן גוט־ברוּדעריש מיט די שטעטל־דיקע געשטאַלטן אוּן טיפּן אוּן מיין בליק איז שטענדיק געווען פאַרטיפט אינעם פרידלעכן פייזאַש פון קאָריוו. די אָפּגעלאָ־פענע יאָרן האָבן מיט דער צייט פאַרצויגן אַ דיניטשקן נעפּל איבער אים, ווי אַ לייכטן כלה־שלייער, פאַרצויגן צווישן מיר אוּן אים, ווי אַ דורכזיכטיקע מחיצה, ווי עס פאַרציט זיך אַ לייכטער שטויב איבער אַ ווונדערלעך געמעל. די פיעטעט־פוּלע האַנט גייט אָבער איבער מיטן טיכעלע איבערן דאָזיקן געמעל, וואָס גאָרנישט קען אים שעדיקן אוּן נישט פאַרמינערן דעם אַרויסגערופענעם איינדרוק. אַזוי טו איך מיטן איידעלן טיכעלע פון זכרון, מיט וועלכן איך וויש אָפּ מיין פאַרנעפלטן בליק, ווי אַ פאַרלאָפענעם שפּיגל פאַרהויכט פון טוי; אוּן

דער שרייבער משה שולשטיין שטייט אין קאָריוו אויפן אָרט ווו ס׳איז אַמאָל געשטאַנען זייער שטוב, אָון איצט איז בלויז פעלד, אפילו שוין נישט קיין סימן פון חורבות.

The writer Moshe Shulshtein, stands in Kurov on the place which was once their house, and now even no sign of ruin.

ווידער שטייט פאַר מיר אָפגעפרישט און באַנייט די הערלעכע און אַזוי נאָענטע מיר פאַנאַראַמע פון מיין שטעטל.

אַן אומבאַגרענצטע ליבשאַפט און טיפע דאַנקבאַרקייט האָב איך שטענדיק געטראָגן אין מיין האַרצן פאַר קאָריוו, און דאָס פאַרשטייט זיך, נישט אַן סיבות. נישט נאָר איז קאָריוו געווען דאָס שטעטל, וואָס האָט אויסגעשפרייט בריייטהאַרציק דעם באָדן פאַר מיינע קינדערישע טריט, נאָר האָט אויך אַנטפלעקט פאַר מיר די וווּדערלעכסטע שיינקייטן פון דער נאַטור און מיך געלערנט זיי ליב צו האָבן. קאָריוו האָט אין מיר אַריינגעפליסטערט די ערשטע לידער און פאָעמעס, האָט צום ערשטן מאָל באַוועגט מיין האַרץ און געמאַכט עס ווי־בירירן מיט די שענסטע הימנען פאַר מענטשלעכן זיין. פונקט ווי מיין מאַמע האָט מיך געפירט אין חדר אַריין, כאָטש איך אַליין האָב נאָך דעמאָלט נישט באַנומען וווהין איך ווער געפירט.

דאָס שטעטל איז פאַר מיר געווען דער פראָטאָטיפ פון אַלע שטעטלעך. איך האָב געקענט ליב האָבן אַנדערע שטעטלעך אויך און דער עיקר, שטעטלעך, וואָס אין די ביכער פון יידישע שרייבער, אָבער מיין שטעטל האָב איך קיינמאָל נישט פאַראַטן. איך האָב ליב געהאַט קאָבצאַנסק און טוניעיאַדעווקע, מאַזעפעווקע און כתרילעווקע. אָבער די אַלע שטעטלעך האָב איך געזען אין קאָריוו. איך פלעג אַרומגיין אין זיי און בשעת מעשה אַרומגיין אין קאָריוו.

איך האָב געהערט, אַז בעת דעם דייטשן ווילדן שטורעם אויף פוילן איז מיין שטעטל אינגאַנצן פאַרניכטעט געוואָרן, חרוב געוואָרן באַלד אין אָנהייב פון קריג דורך די נאַצישע באָמבאַדירונגען, מחמת אַהין, אין דער לובלינער ריכטונג, איז אָנטלאָפן די פוילישע רעגירונג און די דייטשע אַוויאַציע האָט זי „באָגלייט", געבראַנט און געבראַטן אירע טריט און קודם־כל, און דער עיקר, געבראַנט און פאַרברענט אַלץ וואָס איז איר געקומען אונטער דער האַנט.

אַזוי אַרום איז דעמאָלט שוין, אין יאָר 1939, קאָריוו אָפ־געמעקט געוואָרן פון דער ערד, קיין איין יידיש הויז איז דאָרט נישט געבליבן. דאָס איבעריקע האָט שוין שפעטער געטון מאַידאַנעק, וואָס האָט זיך געפונען אַ שעה רייזע פון קאָריוו, און פלעגט ווי אַ מאָנסטער אַריבערקוקן אויף מיין שטעטעלע, זיך געגרייט דערצו, ווי אַ פאַרטייעטע חיה־רעה צו איר קרבן, זי סוף כל סוף פאַרצוקט און צומאָל נישט קיין ביינדעלע פון איר געלאָזן.

נישט קיין ביינדעלע און נישט דעם מינדסטן בלוט־שליאַד.

ווי נאָר איך בין געקומען קיין פוילן, האָב איך זיך באַלד געזוכט פאַראינטערעסירן וועגן מיין באַזוך אין קאָריוו. מיינע פריינט, די יידישע געזעלשאַפטלעכע טוער, האָבן זיך פאַר־שטענדיקט מיטן יידישן וואָיעוואָדישן קאָמיטעט אין לובלין, אַז ער זאָל מיר צוהעלפן דורכפירן און פאַרווירקלעכן מיין הייסן באַגער צו באַזוכן מיין היים־שטעטל. קאָריוו געפינט זיך אין לובלינער קרייז און וועגן די דאָרטיקע באַדינגונגען ווייסט מען אַמבעסטן אין לובלין, בפרט, אַז מען קען נאָך דאָרט אנטרעפן אַ קאָריוער לאַנדסמאַן אויך.

און לובלין האָט דורכגעפירט מיין רייזע דער פאָרזיצער פון אָרטיקן יידישן קאָמיטעט, דער פאַרטיזאַן גרישאַ זיידענ־וואַר און מיין לאַנדסמאַן בערל ריצער מיט זיין אַכצן־יאָריקן זון, וואָס זענען געווען בשעת דעם קריג אויסבאַהאַלטן מיט זייער משפחה ביי פוילישע פויערים לעבן קאָריוו און וווינען הייַנט אין לובלין, האָבן גוטוויליק איינגעשטימט מיך צו באַ־גליטן אין מיין היים־שטעטל.

עס איז גראָד אויסגעפאַלן אין דעם טאָג דער קריסטלע־כער יום־טוב „באָשש טשיאַלאָ", וועו אויך יידן האָבן מער צייט, זענען פרייער, און איך האָב דעריבער געקענט מיט אַ ריין געוויסן צונעמען ביי מיינע פריינט דעם גאַנצן פרייען טאָג זייערן, וואָס זיי האָבן מיר אַוועקגעגעבן, אגב, זייער גערן. אויב צוליב דעם יום־טוב־טאָג האָב איך געקענט אַן געוויסנבײַסן אַננעמען די באַגלייטונג פון מיינע פריינט, איז אָבער גלייכצייטיק צוליב דעם זעלבן יום־טוב געווען צרות מיט קאָמוניקאַציע. דאָס איינציקע קאָמוניקאַציע־מיטל צווישן לובלין און קאָריוו איז נאָך היינט, ווי תמיד, דער אויטאָבוס. צוליבן יום־טוב זענען מיר אָבער נישט זיכער מיט אים, ער פאָרט נישט אַזוי אָפט ווי אין געווויינלעכע טעג. וועו מיר קומען צו צו אים אויפן מאַרק, איז ער שוין פול. דאָס איז אַן אומהיימלעכע, פאַרמאַכטע, ענגע בוידע, ווו מענטשן שטייען אַנגעפראָפט. נישטאָ דאָ קיין אָרט פאַר אונז. מען מוז געפינען עפעס אַנדערש. מיט דעם פאַרנעמט זיך ח׳ זיידנווואַר, אָבער ווי איך באַמערק, איז ער שטאַרק באַזאָרגט, ווייל צוליב דעם יום־טוב גיט זיך אים נישט איין צו געפינען אַן אויטאָ. ענדלעך באַמערקט ער אויף לובאַרטאָווסקע גאַס אַ ווואַרטנדיקן לאַסט־אויטאָ, באַזעצט פון אַ גרופע מענטשן. ה׳ זיידנווואַר פאַראינ־טערעסירט זיך מיט אים, רעדט דאָרט איבער מיט עמעצן און רופט אונדז באַלד צו. אַ סימן, אַז מיר פאָרן. דאָס איז אַ גע־זעלשאַפטלעכער אויטאָ פון די פראָפעסיאָנעלע פאַרייענען, וואָס פירט אַ גרופע אַרבעטער אויף אַן אויספלוג קיין קאָזשימיעזש, און היות ווי קאָריוו ליגט אויפן וועג קיין קאָזשימיעזש וועט ער אונדז דאָרט אַראָפלאָזן און צוריקוועגס, פאַרנאַכט, וועט ער אונדז אויפנעמען אין קאָריוו און אונדז צוריק אָפפירן קיין לובלין.

אונדזער רייזע איז אַ געמיש פון יום־טוב און וואָך, פון טרויער און פרייד. אַ פראָסטער וואַכעדיקער לאַסט־אויטאָ מיט יום־טובדיקע אויספלוגלער; צווישן די פאַסאַזשירן געפינט

זיך איינער, וואָס קערט זיך אום נאָך עטלעכע אוֹן צוואַנציק יאָר צום געליבטן היים־אָרט פון זיין קינדהייט. געווים וואָלט ער זיך געדאַרפט פרייען אין אָט דעם דערהויבענעם מאָמענט. אָבער ווי קען ער דאָס, ווען ער ווייסט, וואָס פון זיין היים־אָרט איז געוואָרן?...

דער אויטאָ לאָזט הינטער זיך די שטאָט. וואָס ווייטער ווערן די הייזער שיטערער אוֹן קלענער. מיר געפינען זיך אויפן וועג צווישן לובלין אוֹן קאָריוו.

וואָס פאַר אַ יידישע באַוועגונג איז עס אַמאָל געווען אויף אָט דעם וועג! אַ באַוועגונג פון פאַרער אוֹן פוסגייער, פון סוחרים אוֹן געשעפטס־לייט; פון יידן, וואָס האָבן זיך גע־שלעפט צו יאַרידן, געפאָרן קיין לובלין וועגן מסחר, איינ־קויפן סחורה. איצט איז שטיל אויפן וועג צווישן לובלין אוֹן קאָריוו; פאַרשוווּנדן איז פון אים דאָס יידישע פאַרעריי, אויס־געגאַנגען וויייטיקדיק אוֹן אַן אַנט עכא איז דער לעצטער סקריפּ פון די יידישע איבערגעפאָלקטע בוידן, אוֹן ס׳איז שטיל, אַזוי פיינלעך שטיל...

דער אויטאָ באַגעגנט אויפן וועג שטעטלעך אוֹן דערפער אוֹן לאָזט זיי הינטער זיך. די מאָגערע פוילישע לאַנדשאַפט פון שיטערן וואַלד אוֹן פלאַכלאַנד דאָמינירט אומעטום. אַ נאַ־רישער הונט פאַרפאָלגט אונדז פון צייט צו צייט מיט אַ רוגזהדיק בילעריי, באשר בכן מיר האָבן די העזה צו פאָרן אויף זיין וועג. ער יאָגט אונדז נאָך פארעקשנט, זעט אָבער אייך, אַז זיין טרחה איז אומזיסט, — ער וועט אונדז נישט דעריאָגן, שוין אָפגערעדט פון איינבייסן דעם אויטאָ, איז ער זיך מיישב, בלייבט פון הינטן אַ רעזיגנירטער אוֹן באַרואיקט זיך סוף כל סוף.

אָט איז ביי דער זייט פון וועג שטיין געבליבן אַ פויערי־שער פערד־אוֹן־וואָגן. דאָס צוריקגעשטאַנענע אוֹן זייער עמ־פינדלעכע פערד האָט זיך דערשראָקן פאַרן צעלאָזטן, משונה־דיקן משחית, צו וועלכן ער האָט נישט, זעט אויס, קיין איבע־ריק גרויסע סימפאַטיע, אוֹן העשעט, פיעשטשעט זיך אוֹן שפרינגט שיער נישט פון דער הויט אַרויס. דער פויער מוז אַראָפגיין פון וואָגן, אים צוהאַלטן אוֹן איינעמען אים, ווי אַ קינד מיט גוטע רייד אוֹן צערטלעכקייטן.

אונדזער אויטאָ מוז אָפט אָפקערן אין אַ זייט, אוֹן דאָס נישט צוליב דעם, ווייל אויך ער שרעקט זיך פאַרן פערד, ווי דאָס פערד פאַר אים, נאָר ווייל דער אַלטער לובלינער שאָסיי, מיט די נישט־רעגולערע הויקערדיקע שטיינער ווערט גראָד איבערגעאַרבעט אויף אַ נייעם, גלאַטן וועג, אוֹן צוליב דעם מוזן מיר אָפט אַראָפּ אויף אַ דערבייאיק פראָוויזאָריש, טיף־זאַמדיק וועגל. אונדזער וואָגן, אַזוי ווי ער שטייט אוֹן גייט, פאַרשווינדט אינגאַנצן אין דער ריזיק־אויפגעהויבענער כמאַרע שטוב, וואָס מיר אַליין רופן אַרויס מיט אונדזער פאָרן. עס איז אַבער אומפאַרמיידלעך אוֹן קיין אַנדערע ברירה האָבן מיר נישט.

לאַנג דויערט עס אַזוי אונדזער זיין אין דעם געדיכטן וואַלקן, דאָס נישט זען איינער דעם צווייטן, ביז מיר קומען צוריק אַרויס אויפן דרך־הישר.

אוֹן אַזוי גייען די קילאָמעטערס אוֹן אַזוי גייט דורך די שעה רייזע. אָט פאָרן מיר דורך דאָס שטעטלע מאַרקושאָוו, פינף קילאָמעטער פון קאָריוו. די ביידע יידישע שטעטלעך האָבן פון תמיד אַן געלעבט אין גוטער שכנהשאַפט, פלעגן זיך אָפשטאַטן קעגנזייטיקע באַזוכן. אין די שבת־נאָכמיטאָגס, וועגן די יוגנט פלעגט זיך אַרויסלאָזן שפאַצירן אויפן לובלי־נער וועג, פלעגן די מאַרקושאָווער אַוועקשפאַצירן ביז קאָריוו אוֹן די קאָריווער ביז מאַרקושאָוו. אַז עס פלעגט זיין אַ פאַר־ווייילונג אין קאָריוו פלעגט עס אויך גלייכצייטיק זיין אַ פאַר־ווייילונג פאַר מאַרקושאָוו אוֹן פאַרקערט. מען פלעגט קעגנזיי־טיק אָנטיילנעמען אין די איינגעאַרדנטע טעאַטער־פאָרשטע־לונגען פון דעם היימישן דראַמקרייז, אָדער פון אַ דורכפאָרנ־דיקער טרופּע, אוֹן זיך צוזאַמען פאַרווויילן.

איך געדענק אַביסל דאָס שטעטלע מאַרקושאָוו פון עט־לעכע מאָל האָבן דאָרט געווען קינדווייז בעת יום־טובים אוֹן יאָריד־טעג. עס איז מיר געבליבן פון דאָרט דער אָפּקלאַנג פון אַ גרויסן מענטשן־טומל, פון אַ סך הילכיקע קולות אוֹן הירשענדיקע פערד. איצט, אַדורכפאָרנדיק, באַגעגן איך דאָ נישט קיין לעבעדיקן נפש, אוֹן מאַרקושאָוו גופא האָט לגמרי נישט די צורה פון קיין מענטשלעכן ישוב.

מיר שטעלן זיך דאָ נישט אָפּ, ווי בכלל אין וועג. מיר פאָרן ווייטער. נאָך עטלעכע קילאָמעטער אוֹן איך וועל זיין אין קאָריוו. מיין האַרץ צעשפאַרט פון עמאָציעס אוֹן דער־וואַרטונגען. אָט באַלד... אָט באַלד... מיר בעטן אָפשטעלן דעם אויטאָ אַן אַנדערטהאַלבן קילאָמעטער פאַר קאָריוו, כדי מיר זאָלן אַריינגיין אין שטעטל געלאַסן אוֹן קענען רואיק אַלץ באַטראַכטן. וועט פון אונדז וועט דען זיין דאָקענען? דאָס וועטער גראָד איז היינט אַ מילדס, דער פרילינג־טאָג אַ זונ־קער. די אַלטע, אַזוי הייסט מיר קאָריווער זון נעמט מיך אויף צו מיין טרויעריקן אומקער אוֹן פירט מיך אַרום אוֹן ווייזט מיר אַן אויף יעדן אָרט, כאָטש איך דערמאָן זיך אַלץ אַליין זייער גוט.

דער לובלינער שאָסיי!

דאָ פלעגט זיך קאָריווער יונגוואַרג אַרויסלאָזן אויף שפּאַ־ציר אין די שבתים אוֹן אָונטן, זיך פאַנאַדערשיטן אויפן גראָז ביי די זייטן וועג, וועט מיט אַ בוך, וועט מיט אַ שקאַרמיץ באַניקערן אָדער סעמיטשקעס אוֹן וועט מיט אַ טעשל „פלירטן״. די אַלטע ליפּעס אוֹן דעמבעס, וואָס קומען מיר איצט אַנט־קעגן, האָבן געהערט די יונגע געלעכטערס אוֹן געזאַנגען, די הייסע דיסקוסיעס וועגן קלעריקאַליזם אוֹן פרייַ ליבע, אוֹן אַלץ איינגעשלאָסן אין זיך אויף אייביק... אָט איז דאָס „גלעל שטיבל״ אוֹן די שיינע אַלייַ די „אַלשינעס״, וואָס פאַרנעמט זיך לינקס פון וועג אוֹן שנייַדט זיך ביז צום פריצישן הויף, ביז דער „הויוויליצע״. דאָ קען מען נאָך האָבן די אילוזיע אַז קאָריוו עקזיסטירט. ס׳איז אָבער בלויז דער אָנהויב פון שטעטל, דער אָנהויב אוֹן גלייכצייטיק דער סוף. פון רעכטס דערקען איך דאָס שיינע, געמוירטע איין־שטאָקיקע הויז פון דער געמינע, די רויט־וויסע וועגט פון „קאָנצעלאַריע״ אין וועל־כער ס׳האָט זיך שוין אויך פאָמיעשטשעט די „קאָזע״ פאַר היימיש אַרעסטאַנטן. וויייטער אַביסל, לינקס פון וועג, איז דעם „גלחס גאָרטן״ אוֹן דער קלויסטער, וואָס איז געבליבן גאַנץ. יאָ, ס׳איז דער זעלבער קלויסטער אויף וועלכן איך פלעג אַמאָל מורא האָבן צו קוקן, פלעג אַוועקדרייען דעם קאָפּ, בכדי נישט צו זינדיקן מיטן בליק. אוֹן מערקווירדיק: אויפן געמויערטן פאַרקאַן פון גלחס גאָרטן באַמערק איך אַן אָפּגעבליאַקעוועטן אויפשריפט פון אַמאָליקע צייטן: „ניע קופּוי או זשידאַ״ (קויף נישט ביי קיין ייד). דעמאָלט, ווען אָט דער אַנטיסעמיטישער לאָזונג איז געוואָרן אויפגעשמירט, זענען אין קאָריוו געווען יידן אוֹן במילא האָבן די אַנטיסע־

מיטן געהאַט קעגן וועמען צו פאַרשמירן דעם פאַרקאַן פון דעם גלחס גאָרטן. אָבער היינט? פאַר וועלכן צוועק איז ער געבליבן אָט דער כּוליגאַנישער אויפשריפט? צווואָס דאַרפן אים די אַנטיסעמיטן? וואָס פאַר אַ נוצן קען ער זיי איצט ברענגען? ווי טראַגיש־לעכערלעך זעט איצט אויס דער פון אַמאָל פאַרבליבענער און פון קיינעם נישט באַמערקטער „ניע קופּוי אוּ זשידאַ" אין דער צייט וועז ס׳איז נישטאָ קיין איין ייד, ביי וועמען צו קענען מקיים זיין דעם אַנטיסעמיטישן לאָזונג!...

דער אויפשריפט אויפן פאַרקאַן מאַכט מיר ווייטיקדיק נענטער קאָריוו, דאָס אַמאָליקע לעבעדיקע קאָריוו פון די צייטן וועז אַנטיסעמיטן האָבן זיך דאָרט געהאַט מיט וועמען צו פאַרנעמען; גראָד ער באַווייזט מיר איצט בולטער אַלע אַמאָליקע יידישע קרעמלעך, דעם מאַרק פול מיט יידישן מסחר, די געפאַקטע יאָרידן, דעם יידישן האַנדל־וואַנדל.

אָבער אַחוץ אָט דאָס קאָריוו, וואָס בליאַקעוועט אָפּ אין שטויב אויפן גלחס פאַרקאַן, איז פאראן אַן אַנדער קאָריוו אויך אוּן איך האָב די געלעגנהייט באַלד זיך איבערצוצייגן אויפן אָרט. מיין לאַנדסמאַן בערל ריצער פירט אונדז אַריין צו זיינעם אַ באַקאַנטן פאַליאַק אויפן לובלינער וועג. דאָס איז דער ערשטער איינווינער פון קאָריוו, וואָס איך באַגעגן. אויפן הויף פון זיין נייַ־אויפגעבויט הייזל נעמט ער אונדז אויף זייער פריינטלעך, דערלאַנגט אונדז אַרויס וואָסער צום וואַשן זיך אוּן אַ באַרשט אָפּצוריניקן זיך דעם שטויב פון וועג. מען שטעלט מיך אים פאָר. ער געדענקט מיינע עלטערן, דערמאָנט זיך נעמען, אוּן די שיסל וואָסער אוּן די באַרשט זיינע ווערן מיר עפּעס היימישער... ער דערציילט אונדז ווי ער פלעגט אין די אָקופּאַציע־יאָרן טראָגן דעם ניצול־געווארע־נעם קאָריוועך ייד כאַנעסמאַן, עסן אין פעלד אַריין, אין טיפן קאָרן. היינט איז יענער, קלאָגט ער זיך, אין פאָרייז אוּן שרייבט אים נישט צומאָל קיין גרוס. אוודאי איז ער געראָטן, דער מענטשלעכער פוילישער בירגער פון קאָריוו אוּן איך זאָג אים צו אויפצוווכן אין פאָריז דעם לאַנדסמאַן אונדזערן אוּן דער־מאָנען אים אין זיין רעסטער.

בכלל, אוּן אין פאַרגלייך מיט אַנדערע מקומות, האָבן זיך די קריסטלעכע איינווינער פון קאָריוו אויפגעפירט מענטש־לעך לגבי זייערע יידישע מיטווינער. וועגן דעם האָבן מיר שוין איבערגעגעבן אין פוילן די לעבנגעבליבענע לאַנדסלייט. דאָ ווייסט מען וועגן אַ פויער, וואָס האָט אויסבאַהאַלטן יידן; אויף אַ צווייט אָרט ווייסט מען וועגן אַ פולישער איינווינער, נאָר, וואָס האָט אַרייַנגענומען צו זיך אַ יידישע משפּחה, נאָך דעם, ווי אַלע יידישע הייזער זענען פאַרניכטעט געוואָרן. אוּן דאָס וויכטיקסטע, וואָס מען דערמאָנט צום שבח פון מיין שטעטל, איז דאָס, וואָס קאָריוו האָט, אַלנפאַלס, נישט צוגע־האָלפן אויסראָטן די יידישע באַפעלקערונג.

מיר קומען צו צום אָרט, וווּ ס׳איז אַמאָל געווען דאָס שטעטל קאָריוו. איך וואָלט עס געוויס באַלד דערקענט, וועז איך וואָלט עס דערזען. אָבער ס׳איז נישטאָ, עס עקזיסטירט נישט. בלויז אין מיין זכרון איז פאָראַן די שטעטלדיקע פאַ־נאָראַמע, וועלכע לעבט זינט לאַנגע יאָרן אין מיין דמיון אוּן קען נישט באַנעמען, אַז זי איז באמת פאַרשוווּנדן פון דער ערד אוּן אַז בלויז אָט דער גרויסער, פּוסטער שטח איז גע־בליבן פון מיין היים־אָרט.

וויי, וואָס פאַר אַ גרויזאַמער כישוף איז דאָ געוואָרן אָפּ־גענומען, אַז אַלץ זאָל האָבן געקענט אַזוי פאַרשוווּנדן אוּן אַ שפּור. איך האָב שוין געזען חורבות, איך האָב געזען דעם וואַרשעווער געטאָ, וווּ קיין חורבות זענען, אייגנטלעך, נישט פאַראַן, נאָר אַ ריזיקער שטח פון גרוז, טינק אוּן ציגל, אָבער דאָס זענען די שפּורן פון אונדזער אַמאָליקן יידישן וואַרשע; אָבער דאָ, וווּ עס זענען אַמאָל געווען גאַסן, הייזער, לעבנס, איז איצט פעלד, פאַרוואָרלאָזטער גרינער שטח.

נאָך דעם ווי קאָריוו איז באַמבאַרדירט געוואָרן אין יאָר 1939, זענען טאַקע געבליבן נאָך איר חורבות. אָבער פייער קען דאָך נישט פאַרצערן ביז צום לעצטן סימן; פלעגן שפּע־טער, נאָכן אויסליידיקן קאָריוו פון דער יידישער באַפעלקע־רונג, די קריסטלעכע איינווינער צעשלעפן די לעצטע רעשטן פון די פאַרקוילטע הייזער, וואָס האָבן נאָך געקענט נוצן פאַר היין־מאַטעריאַל אָדער אַנדערע צוועקן, אַזוי, אַז יעדעס אָרט איז ממש געוואָרן אָפּגערייניקט, גלייך ווי דאָ וואָלט קיינמאָל קיין שטעטל נישט געווען.

אָט שטיי איך אויפן אָרט, וווּ עס איז געווען אַמאָל דאָס הויז פון מיינע עלטערן. איצט איז דאָ אַ פעלד פון קאַרטאָפל. אַ ביסל טיפער שטייט אַ נייַ־אויפגעבויט הייזל, וואָס איז גיכער ענלעך אויף אַ באַראַק. עמעץ גייט איצט גראָד פון דאָרט אַרויס. אַ יונגע פרוי, די באַלעבאָסטע, קענטיק. זי פאַרשליסט די טיר מיט פאַרזיכט און באַטראַכט מיך, דעם פרעמדן, מיט פאַרדאַכט. אָ, זי באַנעמט געוויס נישט, וואָס פאַראַ טיפע שייכות איך האָב צו אָט־דעם באָדן.

דאַלעבן, רעכטס אוּן לינקס, זענען געווען אַמאָל די הייזער פון אונדזערע שכנים כאָסקל בייגער אוּן מענדל מוליעס. נישטאָ קיין מחיצה צווישן די הייזער, צווישן אונדזער שכנהשאָפט. אַלץ איז באַהאָפּטן, צונויפגעגאָסן אין איין פוסטן שטח, אין איין חלל, פונקט ווי די שכנים גופא זענען באַהאָפּטן צוזאַמען, אויסגעמישט מסתמא אין איין בריידער־קבר, אָדע־איין בערגל אַש. דערלעבן איז געווען דאָס נגידישע הויז פון די שניאורס, די שניט־קרעמערס, די שענסטע הויכע קאַמעניצע פון שטעטל אוּן איצט זענען אַלע שפּורן פון איר יחוס פאַר־וואָקסן מיט הויכע, ווילדע גראָזן.

איך לאָז זיך אַראָפּ מיט איטשע שניאורס געסל, וואָס איז איצט אַ קוים־אָנזעעודיקע שמאָלע סטעזשקע. אוּן באַלד איז דאָס אָרט, וווּ עס איז געווען אַמאָל מאָשקע שוחטס געסל. אַקעגנאיבער מאָשקע שוחטס שחיטה־קעלערל איז געווען דאָס חדר פון געצעלע מלמד, דאָס ערשטע חדר מיינס. דאָס געסל איז שטענדיק געווען פול מיט אונדזערע קינדערישע קולעכ־לעך, צעפלויגענע פעדערן אוּן בלוט־שפּורן פון די געקוילעטע עופות. אַ שרעק געווען דאָ אַדורכצוגיין פרייטיק אינדערפרי, וועז אַ געשאָכטן עוף האָט זיך נאָך געקענט אויפהייבן פון אָרט אוּן מיר אַריינשפּרינגען אין די אויגן אַריין מיט אַ האַרצ־רייסנדיקער טענה, גלייך ווי איך וואָלט געווען דער שולדיקער אין זיין סוף.

איך דערקען די אַלע ערטער לויט געוויסע סימנים, לויט דער שיפּועדיקייט פונעם באָדן דאָ אוּן דאָרט, לויט דעם פורעם פון דער ערד, וואָס האָט זיך נישט געענדערט. צוליב די זעלבע סיבות דערקען איך אויך דעם באָדן פונעם בית־המדרש, פונעם אַלטן בית־עולם, וואָס האָט שוין עקזיסטירט יאָרהונדערטער, אוּן אויך דעם באָדן פון דער אַלטער־שול — איינע פון די שענסטע אוּן עלטסטע שולן אין פוילן. איצט

זעט מען דאָ קליינע נחלות, שטיקלעך פעלד פאַרזייט מיט קאַרטאָפל.

צוליב דעם, וואָס עס זענען נישטאָ קיין הייזער, וואָס זאָלן מיר פאַרשטעלן די אַרומיקייט, גרייכט מיין בליק העט, העט איבער די ווייטע לאַנקעס הינטערן שטעטל. ס׳הייסט אַמאָל האָט מען געקענט זאָגן: „הינטערן שטעטל", אָבער איצטער האָט עס נישט קיין זין, ווייל דאָס, וואָס מען האָט אַמאָל אָנגערופן „הינטערן שטעטל", איז איצטער דאָס זעלבע, וואָס דאָס שטעטל גופא. נישט מער, עס מאַכט דעם איינדרוק ווי יענע הינטערשטעטלדיקע לאַנקעס האָבן זיך אויסגעבריי־טערט, זענען גרעסער געוואָרן. מיין בליק גרייכט איצטער ווייט ביז צום טייכל די „שמאָלע זשיקע", וואָס איז אינגאַנצן אויסגעטריקנט און פאַרוואַקסן מיט גראָז.

אַמאָל, אין די הייסע זומער־טעג, איז דאָס טייכל פול געווען מיט געפילדערן און געלעכטערס פון זיך באַדנדיקע יונגע בחורים און מיידלעך. די מיידלעך, צניאותדיק פאַרהילט מיט פאַרטעכער און העמדער, פלעגן זיך באַדן באַזונדער, אַביסל ווייטער. ווי אַ קליין יינגל, בין איך פאַר די מיידלעך נישט געווען „געפערלעך", זיי האָבן נישט מורא געהאַט פאַר מיין באַווייזן זיך לעבן זיי און זיך אפילו דערלויבט צו שטיפן מיט מיר. דאָס, וואָס זיי האָבן מיט די גרעסערע נישט גע־שטיפט און מיט מיר יאָ, האָט מיך אָנגעפילט מיט שטאָלץ פון אַ פריווילעגירטן און גלייכצייטיק מיך געפֿלעפט, מיך געמאַכט צו גאַרנישט, אַ טויגעניכטס, פאַר וועלכן מיידלעך האָבן נאָך נישט קיין מורא. איך האָב נישט פאַרשטאַנען פאַרוואָס זיי דאַרפן פאַרהילן זייער לייב, בשעת מיר, יינגלעך, באַדן זיך נאַקטערהייט. איך האָב זיי געוואָלט זען נאַקטעט, ווייל איך האָב פשוט נישט געקענט פאַרליידן די עוולה פון נעמען גע־זונטע טרוקענע העמדער און האַנטעכער און זיי מאַכן בחינם נאָס אין טייך.

די מיידלעך פלעגן מיך אויפוועקן פון מיינע טראַכטענישן מיט זייערע געלעכטערס, מיט זייער פּאַטשן אין וואַסער, און מיט זייער באַשפריצן מיך ווי גרויס איך בין געווען.

נאָך איצטער שטרעק איך אויס מיין געזיכט צו יענעם קאַלטן אָבער געשמאַקן שפריץ, ווי אַ טרוקענע פלאַנץ וואָס שטרעקט זיך אויס צו אַ מחיהדיקן רעגן.

די דערוואַקסענע, די „מאַנצבילן", פלעגן נישט וואַגן צו־צוקומען אַהער, צו דער ווייבערישער „זאַנע", וואָס איז געווען אַזאַ מין עזרת נשים אין טייך.

בלויז אַמאָל פלעגט אַ גוטער שווימער, אַ שטיפער און עזות פנים, מאַכן אַ „נורעק" ביי אונדז, אין דער מאַנצביל־שער זאַנע, פאַרשווינדן אונטערן וואַסער און אָפשווימען אַזוי אונטער אים אַ היפש שטיקל ביז ער פלעגט פאַרבלאָנדזשען פאַרבאַרגענערהייט מיט אַ האַנט צו אַ מיידלשן פוס און ערשט דאַן קאַפויערקומען אינעם ווייבערישן טייל פונעם טייך, וואָס איז פול געוואָרן מיט הילכיקע, אָבער געשמאַקע קוויטשעריין פון איבעראַשטע און דערשראָקענע מיידלעך.

אַך, יענע ליבע און באַטעמטע געפילדערס, וואָס קלינגען איצט אָפּ אַזוי באַנג אין האַרצן! אויסגעטריקנט האָבן זיי, ווי דאָס טייכל די „שמאָלע זשיקע". און אפשר איז גאָר בעסער, וואָס דאָס טייכל איז געוואָרן אויס טייכל און גע־וואָרן אַ טייל פון דער וויסטעניש אַרום. סיי ווי סיי וואָלט דאָך נישט געווען איצטער ווער עס זאָל זיך באַדן דערין, ווי אַמאָל...

מיר לאָזן זיך צום נייעם בית־עולם, וואָס אויפן פּולאַווער שאָסיי.

די פאַליאַקן, וואָס מיר באַגעגענען אויפן וועג, דערקענען ס׳רוב מיין לאַנדסמאַן בערל ריצער און באַגריסן זיך מיט אונדז. טייל ווייזן אַרויס אויפמערקזאַמקייט, טייל פאַרוווּנדער־רונג צוליבן דערזען אונדז, לעבעדיקע יידן. אָט וועגדט זיך צו אונדז איינער:

— הע, נישט גוט מיט יידן, דאַכט זיך, אָבער אַז מען דערזעט זיי ווערט פאַרט פריילעכער... — דערביי זאָגט ער נישט „יידן" נאָר „יידעלעך" (זשידקי), אַ דעמינירונג, וואָס ווערט באַנוצט פון אַ סך פאַליאַקן זינט נאָך דער מלחמה. זעט אויס, אז דאָס איז צוליב דעם, וואָס זיי פילן אָפּ, אַז זיי קענען, חלילה, באַליידיקן אָדער וועטון מיטן אַרויסזאָגן בלויז דאָס וואָרט „זשיד" און זיי האָבן עס געמאַכט קלענער, פאַר־איידלט: „זשידעק"...

גאָר אין אָנהויב, ווען איך פלעג דאָס דערהערן, האָט זיך מיר געדאַכט, אַז דאָס ווערט געטון צוליב שפאָט. איך באַמערק דאָס מיינע באַגלייטער. גרישא זיידענוואַר גיט צו, אַז אויך ער האָט געהאַט אין אָנהויב דעם זעלבן איינדרוק און ווען ער האָט אַמאָל פון איינעם געהערט דאָס וואָרט „זשידעק", האָט ער יענעם אָפגעענטפערט: „וואָס פאַר אַ יידל בין איך דיר? דו זעסט דען פאַר זיך אַ יידל? דו האָסט פאַר זיך אַ גרויסן און גאַנצן יידל! אַ יידל וואָס האָט געמימתט און גע־בראָקט די דייטשן!" און בשעת מעשה דערציילט ער אונדז שוין זיינע וווּנדערלעכע מעשיות פון די יאָרן אין דער פאַר־טיזאַנקע. מיר זענען אַזוי אַריינגעטון אין הערן זיינע מעשיות, אַז מיר באַמערקן גאָרנישט ווי דער וועג גייט דורך און אַז מיר זענען שוין ביים נייעם בית־עולם, וואָס אויפן פּולאַווער שאָסיי. ס׳הייסט דאָס בית־עולם, וואָס איז אַמאָל געווען נעי און היינט איז עס בכלל קיין בית־עולם נישט מער.

דער פּולאַווער שאָסיי איז מיר גוט באַקאַנט. אין היפוך צום לובלינער שאָסיי פלעגט אויף אים די יוגנט זייער וויניק שפאַצירן, דערפאַר אָבער, צי מען האָט יאָ געוואָלט, צי מען האָט נישט געוואָלט, פלעגט מען מוזן מאַכן אויף אים דעם לעצטן שפאַציר. נאָך געדענקט ער, דער וועג, די יללות און געווײנען פון די יידישע לוויות, וואָס פלעגן דאָ אַדורכציען און איבערלאָזן טרויער און אימה. ס׳איז דעריבער געווען דער שאָסיי, וואָס האָט נישט אַזוי נושא חן געווען און מען פלעגט אים ווייכן...

אָט איז דער אומעטיקער געמויערטער בנין פון דער מיל, וואָס שטייט ביי דער זייט. דער טייך, פון וואַנען זי פלעגט אַמאָל ציען איר חיות, און וועלכער האָט אויך שטאַרק גענוצט די ווייבער צום וואַשן דאָס געפעס און דאָס גרעט, איז נאָך פאַר דער מלחמה געוואָרן אָפגעלאָזט און דער גאַנצער באַדן האָט אויסגעטריקנט.

אָט זענען מיר ביים בית־הקברות־פעלד.

עס פאַסט זיך טאַקע גיכער אַהער דאָס וואָרט פעלד. ווייל נישט דער פאַרקאָן פון בית־עולם און נישט די מצבות זענען פאַראַן. איך האָב געהאָפט צו טרעפן דאָ אַ היימישן מצבה־שטיין מיטן נאָמען פון מיינע באָבע־זיידע, צי קרובים, גע־שטאָרבן נאָך פאַר דער מלחמה. אָבער קיין שום שפּור איז נישטאָ פון זייער געבוין. איז דאָס גאַנצע בית־עולם מיר איין נאָענטער קבר און אויך דאָס קבר פון מיינע טאַטע־מאַמע און משפחה, אומגעקומען ערגעץ־וווּ דורך די היטלער־רוצחים.

אַ יונגער פאָליאַק מיט אַ קינד אויף דער האַנט, וואָס ווּינט בשכנות פון בית־עולם קומט אַרויס צו אונדז און פאָר־אינטערעסירט זיך מיט אונדז און גיט אונדז איבער דאָס וואָס ער ווייסט וועגן דעם בית־עולם.

די מצבות זענען דורך די דייטשן אַרויסגעריסן געוואָרן און פאַרנוצט צו אַ שאָסיי אין קלימטעוויץ, אַ דאָרף נישט ווייט פון קאָריץ. דער טייל פון בית־עולם, וואָס איז נאָך נישט געוואָרן אויסגעפילט מיט קיין קברים, איז פאַרזייט גע־ווארן. דאָקעגן דער אַנדערער טייל פעלד, וווּ מען באַמערקט קוים־קוים זיך בערגלען קברים דורך הויכע, איבערגעוואַק־סענע גראָזן, וועלט אָפגעהיט דורכן קריסטלעכן באַלעבאָס פונעם פאַרזייסן טייל פעלד, וואָס האַלט די אויפזיכט, אַז קיין פי זאָל זיך נישט פאַשען אויף אים און נישט פאַראומרייניקן.

דער יונגער פאָליאַק איז זיך משער, זעט אויס, אוּן מיינט, אַז מיר זענען געקומען אויף קבר־אבות אוּן אפשר גאָר איז ווער פון אונדז אַ רייכער אויסלענדער, וואָס איז געקומען אָפּזוכן די שפּורן פון זיינעם אַ פאַרשטאָרבענעם קרוב אוּן וועלכער איז גרייט פאַר דער מינדסטער אויסקונפט אוּן אַ־וייזונג צו באַצאָלן מיט דער בריטער האַנט. ער פרעגט אונדז צו ועלכן קבר מיר דאַרפן, ער קען אונדז אַנווייזן. מיר צווייפלען אָבער שטאַרק אין זיין באַהאַוונטקייט, ווייל ווי אַזוי קען ער, אין דער צייט וועו ס׳איז נישט פאַראַן די מינדסטע מצבה־שפּור, טרעפן צו וועלכן ס׳איז קבר פון עמעצן? ער קען דאָך פשוט אַנווייזן מיטן פינגער אויפן ערשטן בעסטן קבר אוּן זאָגן, אַז דאָס איז ער, דער, אויף וועלכן מען פרעגט זיך נאָך. אוּן פונקט ווי ער וואָלט נישט געקענט באַווייזן, אַז ער זאָגט אמת, אַזוי וואָלטן מיר דאָך נישט געקענט באַווייזן, אַז ער זאָגט ליגן... ניין, באַדאַנקען מיר אים פאַר זיין העפ־לעכקייט אוּן דינסטגרייטקייט, מיר זענען נישט געקומען באַ־זוכן קיין איינצלנעם קבר.

אין דעם וואָס מיר קענען יאָ האָבן צוטרוי צו אים איז דאָס אַנווייזן אונדז אויף אַ געמיינזאָם קבר פון אַ צוויי צענד־ליק דערשאָסענע יידן, וועמענס נעמען ער קען זיך אגב נישט דערמאָנען. אָבער אַז דאָ געפינט זיך אַ בריידער־קבר פון קאָריווער יידן לאָזט זיך באַמערקן אין דער גאָר לייכטער שיפועדיקייט פונעם אָרט, וואָס צייכנט זיך אַן אונטער די הויכע גראָזן.

ערשט פאַרנאַכט־צו קערן מיר זיך אום צום אָרט, וווּ ס׳איז אַמאָל געווען דער צענטער פון שטעטל, דאָ וווּ עס קרייצן זיך די וועגן פון וואַרשע, פון לובלין אוּן פולאַוו; דאָ וווּ ס׳איז געווען אַמאָל דער פונקט פון בעל־עגלה־פורה, פון אויטאָבוסן אוּן טרעגערס, פון לייִדיקגייערס און פרנסה־זוכער אוּן וווּ מען האָט געהערט די ערשטע נייעסן פון דער גרויסער וועלט. אָרום איז ליידיק אוּן פרעמד, אוּן בלויז די שטיינער פונעם שיידוועג, אויף וועלכע איך האָב אַמאָל געשטעלט מיינע קינדערישע טריט, זענען מיר היימיש אוּן אייגן. בלויז עטלעכע פראָוויזאָריש־אויפגעשטעלטע געוועלבלעך שטייען ביים שטילן אוּן גאָרנישט־טומלדיקן אויטאָבוס־אָפשטעל. ביי פיעכאָוויטשן איז דער טשייניע, דאָס נייַע אויפגעשטעלטע געוועלבל, אויפן אָרט פון זיין אַמאָליקער היפשער געבּיידע, קומען זיך צונויף עטלעכע יום־טובדיקע מיעשטאַנעס, מען נעמט אַ גלעזל ניינציקער אוּן מען פאַרבייסט מיט געשמאַקן קעלבאַס. פיעכאָוויטשעס מסחר איז דער זעלבער. אַלץ ווי געוועזן. די וועלט האָט זיך איבערגעקערט, דאָס שטעטל קאָ־ריוו איז געוואָרן אויסגעגלייכט מיט דער ערד, אוּן פיעכאָוויטש האַלט פונקט ווי אַמאָל, ביים זעלבן קעלבאַס אוּן ניינציקער בראָנפן. די מיעשטאַנעס אוּן קומעס רויכערן מאַכאָרקע אוּן שמועסן צווישן זיך, וואָרפן אַריין אַ יידיש וואָרט אין די רייד, ווי „מזל־טוב", „מציאה" אוּן „חוצפה", אַרויסווייזנדיק בקיאות וואָס שטאַמט פון אַמאָליקע צייטן.

די טשייניע קוקט אַרויס קעגנאיבער אויפן פעלד, וווּ עס איז געווען אַמאָל דאָס הויז פון משה שלומס, דעם בעסטן שניידער פון שטעטל, וואָס אפילו פריצים פלעגן זיך נייען ביי אים. די געזעלן משה שלומס פלעגן זיך בין השמשות־צייט בגנבה אַריבערכאַפן אַהער, צו פיעכאָוויטשן, נאָך אַ שטיקל „בשר־קוויטש" אוּן פלעגן די טריפהנע סחורה טריפהנערהייט אַריבערשוואָרצן הינטער די פאָלעס אין וואַרשטאַט אַריין.

ערשט איצט, ביים אָפּוואָרטן אונדזער אויטאָבוס, קוקן מיר זיך צו נעענטער צו דעם בערגל ערד, אַרומגעצוימט מיט אַ הילצערן שטאַכעטל, אויפן אָרט, וווּ עס איז געוועזן אַמאָל די גרויסע געבּיידע פון דער פייערלעשער־שאָפע. דאָס איז אַ קבר, אַ קבר פון אַ סאָוויעטישן קריגער, וואָס איז דאָ אומגע־בראַכט געוואָרן פון אַ פאַרבּרעכערישער האַנט אויפן וועג צוּ זיין גרויסן נצחון אוּן מענטשדערלייזונג אין יאָר 1944.

— איר זעט, גיט מיר צוּ וויסן מיין לאַנדסמאַן, דאָס דאָזיקע קבר, איז, זינט עס איז פאַראַן, נאָך קיינמאָל נישט געוואָרן פון עמעצן אַנגערירט אָדער באַשעדיקט, כאָטש דאָס איז לייכט צו טון.

מיר איז שווער, וואָס אַן אמת, זיך צו טרייסטן דערמיט, וואָס דאָס קבר איז קיינמאָל נישט געוואָרן אַנגערירט, פאַר דעם וואָס דאָס קבר איז בכלל פאַראַן. אוּן מערקווירדיק, טראַכט איך: אַלץ איז אַוועק פון קאָריוו, נאָר עפעס איז דאָרט צוגעקומען: אַ קבר אין סאַמע צענטר פון שטעטל, אַ קבר וואָס איז פאַראוּרזאַכט געוואָרן פון היימיש־פאַרבּרע־כערישע הענט, אָבער וואָס האָבן אַ שייכות צוּ יענע הענט, וואָס האָבן אומגעברענגט קאָריוו.

אויפן פאַרנאַכטיקן פולאַוועו שאָסיי באַוויזט זיך אַ טונ־קעלער פלעק, וואָס וועט גרעסער אוּן גרעסער. ס׳איז אַ לאַסט־אויטאָ. וועו עו קומט נעענטער דערקענען מיר, אַז דאָס איז ענדלעך אונדזער וואָגן, וואָס קערט זיך אום פון קאָזשי־מיעזש. מיר זיצן אויף, אינסטאַלירן זיך אין אוּן דער אויטאָ לאָזט זיך ווידער אין וועג אַריין אַן גרויסע שהיות. דער מאָטאָר קרעכצט בלויז אָפּ איינמאָל אוּן נאָך אַמאָל, אַננע־מענדיק זיך מיט קוראָזש, ווי אַ וואָזשנער זינגער, וואָס הוסט אָפּ, אויספרוווונדיק דעם האַלדז פאַרן זינגען, אוּן מיר רירן.

אומעטיק קוקט מיר נאָך דער בין־השמשות, פיעכאָוויטשעס טשייניע אוּן אויך איר פריינטלעכער באַלעבאָס. אינסטינקטיוו הייבן מיר ביידע אויף די הענט צוּ אַ געזעגנונג־צייכן.

— אַדיע, קאָריוו!

אַדיע, זאָג איך דער וויסטעניש, וווּ עס איז געוועזן אַמאָל מיין היים־שטעטל; פון וואַנען דער אוממענטש האָט אַרויס־גערייסן נישט נאָר יעדע שפּור פון יידישן לעבן, נאָר אויך אפילו יעדן שפּור פונעם אומקום. בלויז פון מיין האַרצן האָט ער נישט געקענט אַרויסרייסן קאָריוו. די שטעטלדיקע פאַנא־טיזם האָט מיין זכרון דורכגעטראָגן דורך אַלע געפאַרן אוּן זי אָפּגעראַטעוועט. ער האָט בשום אופן נישט געוואָלט גלויבן, אַז זי איז אויף אַן אמת פאַרשוווּנדן. ערגעץ לעבט זי, איז ער זיכער, אוּן וועט ווייטער לעבן.

מיט די רעטער פון בערל ריצער

עס איז באַוווסט וועגן געוויסע טיילן פון דער פוילישער באַפעלקערונג, וואָס האָבן בעת דער אָקופּאַציע צוגעקוקט זיך גלייכגילטיק צום גרויסן יידישן אומגליק און אפילו וועגן אַזעלכע ווייסט מען, וואָס האָבן צוגעהאָלפן דעם אָקופּאַנט אין זיין יידן־אויסראָטונג. פאַראַן אָבער יידן, וואָס האָבן אַ טבע צו מאַכן פאַראַלגעמיינערונגען: אַז מען רעדט וועגן די שונאים פון יידישן פאָלק, ווייזן זיי אַן אויף די פעלקער פון דער וועלט, אַזוי ווי זיי שטייען אוף גייען, אוף וועג זיי דער־מאָנען יענע פאַרעטערישע פאַליאַקן, ווייזן זיי אַן אויף גאַנץ פוילן, אויך אויף די אומשולדיקע אוף אפילו נאָבעלע מענטשן, וואָס האָבן אונז געהאָלפן אוף אָפגעראַטעוועט דאָס לעבן. די דאָזיקן פאָליאַקן, ווי קליין זייער צאָל זאָל נישט האָבן געווען, האָבן לכל הפחות נישט פאַרדינט צו ווערן פאַרמישט מיט אונזערע רוצחים אוף אויסראָטער, פונקט ווי מען האָט בייַ אונז אַ טבע די אַלע יעקב געגס אוף רומקאָווסקיס, די הונדערטער יידישע פאַרעטער, יודענראַטלער, געשטאַפּאַ־אַגענטן, קאַפּאָס אוף מוסרים צו מאַכן פאַר קדושים, אַריינגעמענדיק זיי אין דער אַלגעמיינער צאָל פון יידישע קרבנות, אין דער רשימה פון די זעקס מיליאָן, הגם די דאָזיקע שענדלעכע יידישע אויס־ווורפן אוף אָפטריניקע פון פאָלק האָבן אויף זייער אייגענעם חשבון גופא נישט איין קרבן פון די דאָזיקע זעקס מיליאָן, צווישן וועלכע אויך זיי ווערן אַריינגענומען.

מיר איז פרעמד אוף דערווידער דער אופן פון פאַראַלגע־מיינערן אוף איך האָב דאָס געוויס נישט בדעה צו טון. איך וויל אויסטיילן דאָס שלעכטס פונעם גוטן אוף דאָס גוטע פונעם שלעכטס. אויפן טונקלען פאָן פון גלייכגילט צו אונזערע ליידן אוף רשעות מצד יענע פאָליאַקן, פאַרעטער פון אייגענעם פאָלק, דאַרפן זיך נאָך בולטער אָנזען די מענטשלעכע טאָטן פון יעדן אַרנטלעכן, געוויסנהאַפטן פוילישן בירגער, וועלכער האָט אונז אַרויסגעווויזן פריינטשאַפט אוף איבערגעגעבנקייט אין די צייטן פון גרעסטן מענטשלעכן נסיון, איינשטעלנדיק דערבייַ אַליין זיין אייגן לעבן.

וועגן אַזעלכע פאָליאַקן, וואָס מיר איז אויסגעקומען צו באַזוכן, וויל איך דאָ דערציילן.

דאָס איז אַ פויערישע משפחה פונעם דאָרף פלינעק, לעבן מיין היים־שטעטל קאָריוו, וועלכע האָט אויסבאַהאַלטן בייַ זיך אויפן בוידעם פון שטאָל די קאָריווער יידישע משפחה ריצער. עס איז געווען מאָר מיר אַ בייַ גאָר רירנדיקער מאַמענט צו באַגעגענען זיך פאַראַמאָל סיי מיט די רעטער אוף סיי מיט די געראַטעוועטע אוף פאַרברענגען מיט זיי עטלעכע שעה צוזאַמען.

דאָס איז געווען בעת מיין באַזוך אין קאָריוו. איך האָב אויפגענומען מיט פאַרגעניגן דעם פאַרשלאָג פון מיין לאַנדס־מאַן בערל ריצער צו גיין קיין פלינעק באַזוכן זיינע רעטער.

דאָס דאָרף פלינעק געפינט זיך צוויי קילאָמעטער פון קאָריוו. עס איז מיר גוט באַקאַנט פון מיין קינדהייט. מיינע עלטערן פלעגן דאָרט זומער־צייט האַלטן סעדער. די גליק־לעכע צייט איז דאָס געווען דעמאָלט פאַר מיר צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל, אַרויפזעצן זיך אויפן וואָגן מיט טאַטע־מאַמע, קינדער, מיט בעטגעווואַנט און כלים, און אַרויספאָרן אין דער שיינער, זומערדיקער וועלט אַריין פון פעלדער, וועלדער און טייכן. דאָס פאָרן גופא אויפן וואָגן האָט אויך פאַרשאַפט נישט קיין קליינעם נחת־רוח, היינט דאָס אָנקומען אויפן אָרט, אין דעם צוגעזאָגטן לאַנד, דאָס באַזעצן זיך אוף פראַווען הער־שאַפט אין דער שטרויענער בוידן אוף אויף דער פרייער לופט, דאָס צוקוקן זיך ווי „אונזערע" ביימער צעוואַקסן זיך, ווי די פרוכט אויף זיי ווערט אַ גאַנצער לייט...

געדענקענדיק דאָס אַלץ פאַרגרעסערט זיך נאָך מער מיין חשק צו באַזוכן דאָס דאָרף פלינעק. אַן אינערלעכער שטאָלץ באַהערשט מיך אוף אַ צופרידנקייט, וואָס גראָד פויערים פון פלינעק, פון וואָנען איך האַלט־אויף אַזויפיל שיינע דערינע־רונגען פון מיינע קינדער־יאָרן, האָבן אויסבאַהאַלטן ביי זיך יידן, זיך מקריב געווען פאַר זיי בלב ונפש.

צוליב קפיצת־הדרך פירט אונז בערל ריצער דורך לאָנקעס אוף זייטן־סטעזשקעס, אויסמיידנדיק דעם געווייגלעכן וועג, וואָס פירט אין דאָרף אַריין. אַרום איז גרין אוף גרין. קיין כאַטע, קיין שטאָל, קיין שייער. בלויז פאַשע־פעלדער אוף לאָנקע. דאָ אוף דאָרט באַגעגענען מיר טאָקע אינעם יום־טובדיקן פאַרמיטאָג פון „באַזשע טשיאַלאָ" אַ פויער לעבן זיין בהמה, אַדער פערד, וואָס קייט עפעס איבער צו פרישטיק, האַלטנדיק מסתמא, אַז עסן גייט נישט פאַר קיין חגא. דער פויער גיט אַכטונג, זעט־צו זיין קעסט־קינד, רעדט אים איין מיט צערט־לעכע רייד לכבוד יום־טוב, אַז ער זאָל עסן ווי אַ מענטש, נישט פאַרקוקן זיך אוף נישט לייגן אונטערן אויער.

דערזעענדיק אַזוי אונז, פרעמדע, אָנקומען אויף דער שמאָלער סטעזשקע איינער הינטערן אַנדערן, הייבן מענטש און בהמה אויף די קעפּ אַ ווייַלע, פאַרגאַפן זיך אוף טוען ווידער ס׳זייַעריקע, ווי קיינמאָל גאָרנישט.

בערל ריצער איז אונזער פאַראויסגייער, אונזער וועג־ווייזער, ער קען די אויסגעטראָטענע סטעזשקעס, די שמאָלע וואַסערלעך אוף די איינציק־ברעטערדיקע צעלעכצטע בריקלעך איבער זיי, אויף וועלכע ער פירט אונז אוף ביי וועלכע מען דאָרף פריער „אָפזאָגן ווידוי" איידער מען שטעלט אַרויף אַ פוס אויף זיי. אוף אַזוי פירט ער אונז ביז ער דערפירט אונז

משה שולשטיין אוּן דער פויער פון דאָרף פלינעק, אוּן בערל ריצער (היינט אין טאָראָנטאָ, קאַנאַדע)

Moshe Shulshtein and the peasant of the village Plynek, who hided Berl Ritzer (left)

צו אונזער ציל, צום הויז פון זיין רעטער, וואָס זעט זיך קוים אַרויס פון צווישן אַן אַ שיעור פאַרפלאַנטערטן גרינס.

דאָס איז אַ טיפישע, פוילישע, פאַרמעגלעכע כאַטע, גע־דעקט מיט אַ דאַך פון ווייסן צינק־בלעך; מיט פולע פענצטער בלומען־טעפ און מיט אַ גאַנעק פאַרן איינגאַנג, דורך וועמענס געשניצעכצער עס רייסן זיך דורך פאַרשידענע פלאַנצן, קריכן זיך איינער דעם אַנדערן אין וועג אַריין אַן שום דרך־ארץ און פאַקן זיך דורך אַלע ענגע לעכער און שפּאַרעס. אויפן גאַנעק באַווייזט זיך באַלד די באַלעבאָטע, אַן עלטערע דאָרע פרוי, וואָס נעמט אויף מיט אַ פריינטלעך, גוטמוטיק שמייכעלע בערל ריצער און זיין אַכצן־יאָריקן זון. דאָס איז די רעטערין פון בערל ריצער און זיין משפּחה, האַנקאַ לודוויקאָווא. אויך אונז, גרישאַ זיידענוואָר און מיך, נעמט זי אויף גאַסטפריינט־לעך און ליבלעך, באַקענט זיך מיט אונז, פאַרבעט אונז אַלע אין שטוב אַריין, באַזעצט אונז צום טיש, גרייטנדיק פיבוד און אויספרעגנדיק זיך בשעת־מעשה ביי בערלען וויי עס דער־גייט אים לעצטנס און צי עס פעלט אים גאָרנישט. באַלד ווערט דער טיש באַשטעלט מיט קריגלעך מילך, מיט ברויט און פּוטער, מיט קאַרטאָפל, און ערדענע טעפ און זשישקעס מיט סמעטענע. די לודוויקאָווא האָט הנאה פון דערלאַנגען און זאָגט אָפּ אונזער פאַרגעלייגטע הילף ביים גרייטן דעם טיש, הגם זי איז אַליין אין הויז, איר זון איז אַוועק אין אַן אַנדער דאָרף און אירע צוויי טעכטער זענען גראָד אין קלויס־טער. דאָך האָט די אַלטע די אַמביציע אַליין זיך אַן עצה צו געבן און זאָרגט זיך שטאַרק, אַז אירע געסט זאָל פון גאָרנישט פעלן.

איך באַטראַכט דאָס הויז, כאָפּ אַ בליק אין די אַנדערע צימערן, אויף די בעטן מיט די ווייסע פיראַמידעס קישנס און קישעלעך; אויף די אָנגעשטעלטע וואָזאָנען אויף די פענצ־טער, און אויף די הייליקע בילדער און קליינע פיגורן פון יעזוס קריסטוס און די געטלעכע מוטער.

אַמאָל, אַמאָל, מיט איבער אַ פערטל יאָרהונדערט צוריק, וועט עס פלעגט מיר אויסקומען אין דעם זעלבן דאָרף פלינעק אַריינצוקוקן אין אַזעלכע פוירישע שטובן, האָט מיך פון דאָרט אַלץ געשראָקן און פאַרטריבן; נישט נאָר די הייליקע בילדער, נאָר אפילו די בלומען אין די פענצטער, די אום־שולדיקע, פשוטע בלומען, און די פערענעס און קישעלעך אויף די בעטן, דאָס זיך, געווינלעכע, פערענעס און קישנס, פון פעדערן און לייוונט, ווי אין אונזערע יידישע שטובן און דאָך האָב איך זיי געזען (און באַלד פון זיי צוריקגעכאַפט דעם בליק) ווי שטיקער זינד און עפּעס האָבן זיי, נישט היינט גע־דאַכט, געשמעקט מיט יענער וועלט און גיהינום.

ווי ווייט דאָס אַלץ איז הינטער מיר!...

ווי גוט עס איז איצט צו קענען אומגיין מיטן בליק פראַנק און פריי אומעטום און אויף אַלץ, נישט מורא האָבנדיק פאַר גאָרנישט.

איך האָב זיך אַריינגעלאָזט אין באַטראַכטן דער לודווי־קאָוועס הויז, פאַרגעסנדיק אינגאַנצן אַז מען דאַרף זיך נעמען צו דער אכילה. גרישאַ זיידענוואָר און איך לאָזן זיך לאַנג נישט בעטן, נעמענדיק זיך מיט גרויס קוראַזש צו אונזערע געדיכטע טעלערס סמעטענע. איך באַמערק אָבער, אַז בערל ריצער קוועלקט זיך, רירט זיך נישט צו צו זיין טעלער, האָט נישט קיין חשק צו עסן. איך חידוש זיך, אָבער באַלד בין איך זיך משער אַז דאָס איז צוליב רעליגיעזע פאַראורטיילן. בערל איז אַ רעליגיעז־אָפּגעהיטענער ייד, הגם אויסערלעך מאַכט ער גאָרנישט דעם איינדרוק פון אַזאַ, און ס׳זעט אויס, אַז דאָס איז די סיבה פאַרוואָס ער וויל איצט גאָרנישט טועם זיין. מיין בליק פאַלט אויף דער פאַרצעלייענער הייליקער מוטער וואָס שטייט אויף אונזער טיש מיט פאַנאַדערגעשפרייטע הענט אוֹן מיט אַ זיס־שמייכלענדיק אוֹן מילד געזיכט, פול מיט גנאָד, ווי זי וואָלט אונז געווונטשן אַ גוטן אָפּעטיט; איך קוק אויף איר פשוט אוֹן גלייכגילטיק, ווי מען קוקט אויף אַ קינדער־ליאַלקע. אָבער מיין שכן בערל ריצער? ווי אַזוי קוקט ער אויף אים? אפשר באַאומרויאיקט זי אים אוֹן זשענירט אים אוֹן ז׳ גראָד נעמט אים צו דעם אָפּעטיט?

עסט, פרויבירן איך לייכט צושטיין צו אים, זאָל „זי״ אייך נישט אָנגיין. עסט, זי האָט אייך אפילו גאָרנישט אין זינען...

איך באַגעם, אַז פונקט ווי ער זשענירט זיך פאַר דער הייליקער מוטער אויפן טיש צו עסן, אַזוי זשענירט ער זיך פאַר אונז ביים טיש נישט צו עסן, נישט מיטצוהאַלטן מיט דער געזעלשאַפט, אוֹן ער פאַרענטפערט זיך פאַר אונז, אַז דער מאָגן איז אים כלומרשט נישט אין אָרדענונג אוֹן אַז ער איז נישט הונגעריק. ווי עס זאָל נישט זיין, באַשליס איך מער נישט צו דערמאָנען אוֹן צושטיין צו אים. נאָך מער: כדי אים נישט מער צו זשענירן אוֹן כדי אפילו צו פאַרלייכטערן אים אין זיין פאַרלעגנהייט, באַמי איך זיך צו נעמען ערנסט זיין „קאַליעדיקן״ מאָגן אוֹן זוכן אפילו פאַר אים אַ באַבסקע רפואה.

אָבער די אַלטע לודוויקאָווא, זעענדיק אַז ער עסט נישט, הערט זי נישט אויף צוצושטיין צו אים אוֹן בעטן זיך ביי אים, ווי ביי אַ קינד:

— בערקו, סינקו מאי (בערעלע, זונדעלע מיינס. נישט אָנדערש, נאָר אַזוי רופט זי אים) עס, זאָג איך דיר, אַז דו וועסט נישט עסן וועל איך זאָגן, אַז דו מיאוסט זיך פון מיר...

פון אָט דעם פאַרוווּרף, וואָס זי מאַכט אים, זענען מיר, סיי גרישאַ זיידענוואָר, סיי איך, זייער איבערגענומען אוֹן מיר שטייען צו צו בערל ריצער, אַז ער זאָל פועלן ביי זיך כאָטש עפּעס טועם צו זיין כדי ער זאָל נישט פאַרשעמען דעם טעלער סמעטענע אוֹן דער עיקר, נישט באַלידיקן די פרוי. אָט שטייט זי איבער אים אוֹן בעט זיך ביי אים. איר גוטמוטיק פנים שמייכלט מוטערלעך אוֹן יעדעס קנייטשעלע פון איר ערינ־צלטער הויט שמייכלט־מיט פון גרויס נחת וועט בערל שטעקט אַריין דעם לעפל אין טעלער. אָבער ווי נאָר זי גייט אַוועק בעט ער אונז זייער, אַז מיר זאָלן אים אַרויסהעלפן אוֹן אים פאַרטיק מאַכן זיין חלק. כדי עס זאָל נישט דערגיין צו קיין ברוגז צווישן אים אוֹן דער באַלעבאָסטע העלפן מיר אים דאָס מאָל אַרויס, גייענדיק ממש על קידוש הסמעטענע...

אָט זענען געקומען פון קלויסטער דער לודוויקאָוועס צוויי יונגע טעכטער, איבעראַשט אַביסל, אָבער צופרידענע צו זען אונז אין זייער הויז. זיי זענען אָנגעטון פאַרביק, יום־טובדיק, ווי געווינלעך יונגע, פוילישע פויערטעס אין אַ חגא. אוֹן הגם איך ווייס פון וואָנען זיי קומען איצט, אַרט דאָס מיך לגמרי גאָרנישט. איך זע זיי איצט נישט קומען פון קלויסטער, נאָר איך זע זיי גיין צו דער שטאָל מיט די טעפ עסן פאַר דער באַהאַלטענער יידישער משפּחה ריצער אויפן בוידעם.

אין באַגלייטונג טאָקע פון וואָנדאַ אוֹן סטעפאַ, די טעכ־טער פון דער באַלעבאָסטע, לאָזן מיר זיך אַרויס אויף די שפּורן פון דער באַהעלטענישׂ.

שטיינדיקע: די צוויי טעכטער (אינמיטן — שוּלשטיין. זיצנדיקע: זיינע עלטערן, אין דאָרף פלינעק, וועלכע האָבן אויסבאַהאַלטן בערל ריצער מיט זיין פאַמיליע, (זיצט לינקס, היינט אין קאַנאַדע).

Moshe Shulshtein and the whole peasant-family who hid Berl Ritzer with his family (at present in Canada).

די שטאַל פון דער לודוויקאָווע איז אַ שטאַל ווי אַלע שטאַלן. די צוויי בהמות, וואָס שטייען איצט בײַ דער וואַנט אוּן מעלה־גרהן, זענען געשטאַנען מסתמא אויך אַזוי תמי־וואָטע מיט עטלעכע יאָר צוריק, וועו איבער זיי האָבן זיך דעמאָלט געפונען אין גרויס איינשטעלעניש די באַהאַלטענע יידן. דעמאָלט האָט זיי, די בהמות, עפעס זייער אָפט אונטערן סופּיט וואָס פירט צום בוידעם, אָבער עפעס עפּנט עס זיך נישט אַזוי לייכט. דער דייטש האָט נישט קיין חשק צו באַמיען זיך אוּן זיך אַמפערן מיט עפעס אַ נאַריש טירל. עס עפּנט זיך נישט — איז נישט. ווייניק האַלץ געפינט זיך דען אין דאָרף, ערגעץ אַנדערש? אוּן ער איז אַוועק פון דעם אָרט. קיין סך האָט נישט געפעלט, אַז דאָס טירל זאָל זיך יאָ עפענען אוּן דעמאָלט... דעמאָלט וואָלטן די דייטשן אַריין אין בוידעם אוּן וועו זיי וואָלטן געפונען יידן, אָנשטאָט האַלץ, וואָלט עס זיי אויך נישט געווען אויסגעמאַכט...

מיר גייען אַרום אין דער שטאַל, טאָפּטשען אין דעם פייכט־קלעפיקן שטרוי, באַטראַכטן יעדעס ווינקעלע, דאָס טירל, וואָס דער דייטש האָט גראָד נישט געקענט עפענען אוּן דורך וועלכן די צוויי פויערישע מיידלעך האָבן טאָג־טעגלעך אַרויפ־דערלאַנגט דאָס עסן צו די באַהאַלטענע ריצערס.

קיינער, חוץ די באַהאַלטענע אוּן די פויערטע מיט אירע צוויי טעכטער האָט פון דער באַהעלטענישׂ נישט געווּסט. אפילו יוזעף, דער לודוויקאָווער זון, וואָס איז אַהיימגעקומען פון דייטשישער קריגס־געפאַנגנשאַפט, פון וואַנען ער האָט געמאַכט פליטה, האָט אין אָנהייב נישט געווּסט וועגן די באַ־האַלטענע יידן אין דער שטאַל. די דריי פרויען האָבן זיך לכתחילה אויסגעהיטן אַז ער, יוזעף, זאָל פון גאָרנישט ג־ווּר ווערן, מחמת זיי האָבן נישט געווּסט מיט וואָס ער „שמעקט" הייַנט צו טאָג, ס׳הייסט צי ער האָט זיך נישט, אין משך פון זיין געפינען זיך אין דייטשלאַנד, אָנגעשטעקט מיט נאַצישער יידן־שנאה. לאַנג אויסהיטן זיך אָבער פאַר אים האָבן די שטובֿיקע נישט געקענט, בפרט אַז יוזעפן איז געווּאָרן זייער אויפפאַלנד וואָס עס פאַרשווינדן עפעס פון שטוב זייער אַ סך מאכלים איבערן טאָג, אוּן זיי האָבן אים באין ברירה־געמוזט דעם סוד אויסזאָגן. אָבער די מורא פון די פרויען האָט זיך ערשט איצט אַרויסגעווּיזן פאַר אַן אומזיסטע. ווי־נאָר יוזעף איז געווּאָרן געוואָרן וועגן די באַהאַלטענע יידן, איז ער אַרויף צו זיי אויפן בוידעם אוּן זיי געטרייסט, אַז עס וועט שוין לאַנג נישט דויערן, דער „שוואָב" וועט אינגיכן אַוועק אוּן זיי, די באַהאַלטענע, וועלן פּטור ווערן פון זייער שרעק אוּן פון זייער באַהעלטענישׂ.

עס האָט שוין טאָקע נישט לאַנג געדויערט, ווי יוזעף האָט צוגעזאָגט. אין עטלעכע טעג אַרום האָבן שוין דערגרייכט וואַרג האָט זי דעמאָלט אויסגעהיטן פאַר זיי, נישט געלאָזט קיינעם טוען זיין דערפון, טענהנדיק, אַז אַזוי ווי די יידן עסן נישט קיין ברויט אוּן נישט קיין פליישיקס, מוז בלייבן פאַר זיי דאָס גאַנצע מילכיקס. וואַנדאַ אוּן סטעפאַ האָבן נישט געהאָט דאַקעגן. אויך די צוויי בהמות האָבן נישט דערווידערט, זיך געלאָזט מעלקן מיט פאַרגעניגן פאַר דעם כשרן צוועק אוּן מיט ברייטהאַרציקייט אוּן פולן אייטער אויפגענומען דאָס שעפל, פון וועלכן די באַהאַלטענע האָבן געשעפט דאָס גאַנצע חיות.

איינמאָל האָבן די ריצערס באמת איבערגעלעבט טויט־שרעק. עס האָט זיי געדראָט אַ גרויסע סכנה, ווי אויך דער גאַנצער פויערישער משפחה וואָס האָט אפשר נישט אַזוי בא־נומען די געפאַר ווי עס האָבן זי באַנומען די יידן.

אין דאָרף אַריין זענען געקומען דייטשן זוכן אוּן רעקווי־זירן האָלץ בײַ די פויערים. זיי האָבן גענישטערט אומעטום. אָט זענען זיי שוין אין דער שטאַל, ווו עס געפינען זיך די באַהאַלטענע ריצערס. זיי פרובירן עפענען דאָס טירל אין סופּיט וואָס פירט צום בוידעם, אָבער עפעס עפּנט עס זיך נישט אַזוי לייכט. דער דייטש האָט נישט קיין חשק צו באַמיען זיך אוּן זיך אַמפערן מיט עפעס אַ נאַריש טירל. עס עפּנט זיך נישט — איז נישט. ווייניק האַלץ געפינט זיך דען אין דאָרף, ערגעץ אַנדערש? אוּן ער איז אַוועק פון דעם אָרט. קיין סך האָט נישט געפעלט, אַז דאָס טירל זאָל זיך יאָ עפענען אוּן דעמאָלט... דעמאָלט וואָלטן די דייטשן אַריין אין בוידעם אוּן וועו זיי וואָלטן געפונען יידן, אָנשטאָט האַלץ, וואָלט עס זיי אויך נישט געווּסט אויסגעמאַכט...

מיר גייען אַרום אין דער שטאַל, טאָפּטשען אין דעם פייכט־קלעפיקן שטרוי, באַטראַכטן יעדעס ווינקעלע, דאָס טירל, וואָס דער דייטש האָט גראָד נישט געקענט עפענען אוּן דורך וועלכן די צוויי פויערישע מיידלעך האָבן טאָג־טעגלעך אַרויפ־דערלאַנגט דאָס עסן צו די באַהאַלטענע ריצערס.

קיינער, חוץ די באַהאַלטענע אוּן די פויערטע מיט אירע צוויי טעכטער האָט פון דער באַהעלטענישׂ נישט געווּסט. אפילו יוזעף, דער לודוויקאָווער זון, וואָס איז אַהיימגעקומען פון דייטשישער קריגס־געפאַנגנשאַפט, פון וואַנען ער האָט געמאַכט פליטה, האָט אין אָנהייב נישט געווּסט וועגן די באַ־האַלטענע יידן אין דער שטאַל. די דריי פרויען האָבן זיך לכתחילה אויסגעהיטן אַז ער, יוזעף, זאָל פון גאָרנישט ג־ווּר ווערן, מחמת זיי האָבן נישט געווּסט מיט וואָס ער „שמעקט" הייַנט צו טאָג, ס׳הייסט צי ער האָט זיך נישט, אין משך פון זיין געפינען זיך אין דייטשלאַנד, אָנגעשטעקט מיט נאַצישער יידן־שנאה. לאַנג אויסהיטן זיך אָבער פאַר אים האָבן די שטובֿיקע נישט געקענט, בפרט אַז יוזעפן איז געווּאָרן זייער אויפפאַלנד וואָס עס פאַרשווינדן עפעס פון שטוב זייער אַ סך מאכלים איבערן טאָג, אוּן זיי האָבן אים באין ברירה־געמוזט דעם סוד אויסזאָגן. אָבער די מורא פון די פרויען האָט זיך ערשט איצט אַרויסגעווּיזן פאַר אַן אומזיסטע. ווי־נאָר יוזעף איז געווּאָרן געוואָרן וועגן די באַהאַלטענע יידן, איז ער אַרויף צו זיי אויפן בוידעם אוּן זיי געטרייסט, אַז עס וועט שוין לאַנג נישט דויערן, דער „שוואָב" וועט אינגיכן אַוועק אוּן זיי, די באַהאַלטענע, וועלן פּטור ווערן פון זייער שרעק אוּן פון זייער באַהעלטענישׂ.

עס האָט שוין טאָקע נישט לאַנג געדויערט, ווי יוזעף האָט צוגעזאָגט. אין עטלעכע טעג אַרום האָבן שוין דערגרייכט

די שטאַל פון דער לודוויקאָווע איז אַ שטאַל ווי אַלע שטאַלן. די צוויי בהמות, וואָס שטייען איצט בײַ דער וואַנט אוּן מעלה־גרהן, זענען געשטאַנען מסתמא אויך אַזוי תמי־וואָטע מיט עטלעכע יאָר צוריק, וועו איבער זיי האָבן זיך דעמאָלט געפונען אין גרויס איינשטעלעניש די באַהאַלטענע יידן. דעמאָלט האָט זיי, די בהמות, עפעס זייער אָפט אונטערן סופּיט איבערגעשראָקן אַן אומהיימלעכע באַוועגונג אוּן רירן זיך. דאָס איז געווען איבער זיי די משפחה ריצער, פאַרזונקען אין שטרוי אוּן אין פינצטערניש. כמעט אַ גאַנץ יאָר אַזוי גע־לעבט זאַלבעפערט, זיך מפרנס געווען וויי עס איז, געפראָווען שבתים אוּן יום־טובים אוּן דורך אַן אייניציק אויסגעשניטן לעכל אין שטאַל־בוידעם געזען די וועלט, וואָס איז באַשטא־נען פון אַ צוויי־דריי צווייגן אוּן עטלעכע קאַרגע שטיקלעך הימל. פון אָט דעם לאָך, די גרויס פון אַ פויסט, האָבן די פיר אויסגעקוקט די ישועה, וואָס איז ענדלעך געקומען דעם 25־טן יולי, 1944, וועו די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט די געגנט.

צוליב רעליגיעזער אָפּגעהיטקייט, נישט וועלנדיק זיך מאַכן טריפה, איז דאָס עסן פון די ריצערס געווען מאָגער אוּן פאָסנע. היות וועו זיי האָבן פון דער לודוויקאָווער שחיטה עפעס נישט אַזוי געהאַלטן, האָבן זיי נישט געגעסן קיין פלייש. דער־פאַר האָבן זיך שוין אוּנטן די צוויי שכנותדיקע בהמות ג־סטאַרעט, אַז דאָס ביסל מילך זאָל זיי נישט אויספעלן. פסח־צייט האָבן די ריצערס קיין חמץ נישט געווּאָלט עסן, זיך דערנערט מיט בלויז קאַרטאָפל, וואָס די לודוויקאָווע האָט פאַר זיי געקאָכט אין אַ באַזונדערן, כשרן טאָפּ. דאָס גאַנצע מילכ־

די געגנט די ערשטע סאָוויעטישע פאַרפאַסטנס. מער ווי אַלע מאָל האָבן זיך די באַהאַלטענע יידן געריסן דורכן אויסגע־שניטענעם לאָך פונעם שטאַל־בוידעם, וואָס איז געווען איצט אויסגעפילט מיט גוטע בשורות פון באַלדיקער ישועה.

אָבער די לוּדוויקאָוואַ פלעגט אומאויפהערלעך צוקומען צום בוידעם־טירל און זיך בעטן, אַריינפליסטערנדיק מיט אַ געדעמפטער שטים אינעם טונקעלן חלל:

— סינקו מאַי, בערקו, בערקאָוואַ, גייט נאָך נישט אַראָפ פון בוידעם, פאַלגט מיך, זיצט נאָך דאָרט אַ פאָר טעג ביז ס׳וועט זיך אויסלייטערן און ס׳וועט ווערן זיכערער. מען קען נאָך גאָרנישט וויסן, אפשר זענען נאָך דאָ „שוואַבן" אין דער געגנט. מיר וועלן אייך שוין צוויסן טון ווען אַראָפצוגיין.

צי אַ טאָג פריער, צי אַ טאָג שפעטער, די דייטשן זענען אַרויס פון דער געגנט און די באַהאַלטענע ריצערס זענען אַרויס פון בוידעם. — — — —

און אָט גייען מיר אַרום מיט רעטער און געראַטעוועטע צוזאַמען, קוקן זיך צו מיט שטילער דאַנקבאַרקייט צו די גאַסט־פריינטלעכע מענטשן, צו דער מכניס־אורחימדיקער שטאַל, צו די תמעוואָטע בהמות, וואָס מעלה־גרהן פאַרגאָפיעט מיט פינט־לעגדיקע אויגן, פונקט ווי אַמאָל, און וואָס גאָרנישט קען זיי איינפאַלן, אַז דעמאָלט, דעמאָלט וועט ס׳געשען, חלילה, דער מינדעסטער דורכפאַל וואָלטן אויך זיי, צוזאַמען מיט דער גאַנצער באַלעבאַטישקייט, געקענט אַוועק מיטן פייער.

איטשע, דער אַכצן־יאָריקער זון פון בערל ריצער, פאַרעט זיך בייַ זיין פאָטאָגראַפישן אַפּאַראַט כדי צו מאַכן אַן אויפ־נאָמע לזכר פון אונזער באַזוך. עפעס זוכט ער זיך אויס צו־זאַמען מיט דער שיינער וואַנדאַ פאַרשטעלטע ווינקעלעך הינטער די קוסטעס פאַר דעם צוועק און אפשר אויך פאַר אַנדערע צוועקן. איטשע פאָרעט זיך בייַם אַפּאַראַט און וואַנדאַ פאָרעט זיך בייַם אָפּרייסן בלומען אויף מיטצוגעבן אונז אַ בוקעט אין וועג אַריין און בייַדע צוזאַמען פאָרען זיך אויך עפעס אייַנער בייַם אַנדערן. בייַדע שעפטשען זיך עפעס שטיל הינטער די קוסטעס, אָבער וועגן וואָס ווייסט מען נישט. דאָס ווינטל, וואָס האָט דאָרטן צו זיי אַ צוטריט, שיקט אונז איבער בלויז אַ רמז. אָבער נישקשה, אפילו אַן אים איז זיך אויך נישט שווער אָנצושטויסן.

— זעט איר — רופט זיך אַן גרישאַ זיידענוואָר האַלב אין שפאַס צו בערל ריצער, אָנווייזנדיק מיט אַ ווינק צו די קוס־טעס — מיר קענען נאָך האָבן נחת. אפשר וואָלט איר זיך טאַקע משדך געווען?

— כ׳האָב שוין נישט וואָס צו טון!... — קלינגט בערלס ענטפער מיט אַ טאָן פון ביטול.

עפעס אַן אומהיימלעכקייט וואָרפט אויף מיר אַן דער דאָזיקער ענטפער און איך פיל ווי די געטער ווילן זיך דווקא אַריינמישן אין אונזער מענטשלעכער באַגעגעניש. אַך, ווי די געטער האָבן צעקריגט די מענטשן!

ווער ווייסט ווי לאַנג איך וואָלט נאָך אַזוי געבליבן אין מיין אומהיימלעכקייט ווען נישט די שיינע וואַנדאַ מיט איר שיינעם בוקעט, וועלכן זי דערלאַנגט אונז צו אונזער אָפשייד, און איך דערפיל אַז סיי איר שיינער בוקעט און סיי איר שיינער שמייכל זענען בכוח צו פאַרדעקן די מחיצה, וואָס עס האָבן געמאַכט די געטער צווישן מענטש און מענטש און צווישן איר און איטשען.

די שטובּיקע באַגלייטן אונז אַרויס צו דער פורטקע און מיר געזעגענען זיך. דעם בוקעט בלומען בעט איך איבערגעבן דעם פאַרטיזאַן גרישא זיידענוואָר. אַ דאַנק אים קענען מיר איצטער גיין זיכער און פריי אויף די פוילישע וועגן. זאָל ער זשע אים טראָגן, ווייל קיינער האָט אים אפשר נישט, ווי ער, אַזוי כשר פאַרדינט...

אויף דער תליה 10 יידן, מיט געלע לאַטעס אויף די פלייצעס.
10 Jews with yellow patches on their backs hang on the gallows

צלבה צימערמאַן־גינזבורג / גבעת רמב״ם

זייער לעצטער וועג

צלבה צימרמן־גינזבורג, גבעת רמב״ם. חזרה אחרי המלחמה מרוסיה לעיירתה קוריב, ושם סיפר לה נוצרי אחד, שנזדמן לו ללוות בשנת 1942 את המשלוח של יהודי סוֹבִיבּוֹר למחנה־ההשמדה, כמה פרטים.

כשהוצאו היהודים מן העיירה והועברו על פני בית־הקברות, סירבו אחדים מהם (החזן יוסקה אַקרמן, שלמה טוול (טוביה) וואכנ־האַזר) להמשיך בהליכתם. הם יצאו מן השורה, והגרמנים ירו בהם במקום. אחר־כך ירו הרוצחים בכל הנחשלים בהליכתם.

כל שאר היהודים הוטענו מצופפים בקרונות מוגפים, מסוידים, וכמעט כולם נחנקו שם. בו בלילה הועלו על המוקד בסוֹבִיבּוֹר.

SLAVA ZIMMERMAN-GINZBURG, *Givat Rambam,* Israel. Returned to Poland from Russia after the war, and went back to Kurov. There a Christian, who had accompanied the transport of Kurov Jews to the Sobibor extermination camp in 1942, told her a few details.

When they left the town and passed through the Jewish cemetery a few Jews, including the cantor Yosske Ackerman and Shlomo Tevel Wachenhaser, refused to go any further and walked out of their places in the line. The Germans shot them on the spot. After that they shot those who were walking shakily.

All the other Jews were packed on to sealed railway trucks at Nalentchov. The trucks had a layer of quicklime on the floor, and almost all were choked. That same night they were burnt at Sobibor.

דערציילט פון קאַטער, אַ פויער פון בראַווי־גאַטש, וועלכער איז געדונגען געווארן פון די אי׳בערגעבליבענע קאַריוואַר יידן נאַכצופּאַרן דעם אַוועקגעשיקטן טראַנספּאָרט און געוואָר ווערן וואָס עס ווערט מיט זיי. איך האָב דאָס געהערט פון אים אין יאָר 1945, בעת איך בין צוריקגע־קומען פון רוסלאַנד קיין קאַריוו.

צ. צ. ג.

דעם לעצטן טאָג פּסח, יאָר 1942, צוועלף בייטאָג, האָט דעם קליינעם געטאָ אויפגעוועקט אַ ווילדער, נאַך ביז איצט נישט־באַקאַנטער אַליאַרם. אַלע איינוווינער פונעם געטאָ האָבן זיך באַוויזן אויף דער גאַס. אַ באַוואָפנטע גרופּע ס. ס.־לייט האָבן צונויפגעטריבן די אומגליקלעכע איינוווינער פון קאַריוער געטאָ און זיי געמאַלדן:

„אין אַ האַלבער שעה אַרום ווערט איר איבערגעזידלט קיין נאַלענטשאָוו אויף אַרבעט. קראַנקע, אַלטע און קינדער ווען פאָרן אויף פורן, שוין צוגעגרייטע פון פריער. מיר זענען דאָך אויך מענטשן, און פאַרשטייען אַז די אויסגערעכנטע קאַטע־גאָריעס קענען נישט גיין. זאָל די וועלט נישט מיינען אַז מיר טוען אייך בלויז שלעכטס. דאָס טוען מיר דערפאַר, כדי איר זאָלט קענען מער פאַ־דינען און קענען בעסער לעבן. מיט זיך מעגט איר נעמען צירונג, אויסלענדישע וואַליוטע, פוטערס, ווערש, עסן אויף 24 שעה. וועט ס׳וועט זיך נישט אונטערוואַרפן דעם באַשלוס, אַדער וועט אַנטלויפן, וועט געשאָסן ווערן אויפן אָרט״.

שווייגנדיק אוּן אין אַ ערב־טויט־שטימונג האָבן די פאַר־זאַמלטע אויסגעהערט דעם באַפעל. זיי האָבן אויף גיך געגומען זייער לעצט ביסל אַרעמקייט, זייערע אַלטע אוּן קראַנקע אוּן זיך אויף גיך אויסגעשטעלט אין אַ ריי צוּ פינף. זיי האָבן אפילו נישט באַווייזן צוּ זען ווי עס רייסן זיך אַריין אין זייערע ווינונ־גען צעווילדעוועטע אויסוווּרפן אוּן הויבן אָן זוכן, אוּן נישטערן אין דעם, שוין פיל מאָל דורך די דייטשן איבערגעזוכטן, נעבעכדיקן פאַרמעגן.

אין דער ערשטער ריי זענען געגאַנגען די אָנגעזעענערע יידן, מיט זייעדע זין, טעכטער אוּן פרויען. קיין „פאָדוואָדעס״ (פורן) זענען נישט געווען. אַלע זענען געווען אויסגעמאַ־טערט, האָבן זיך נעבעך די קינדערלעך מיט שרעק געטוליעט צוּ זייערע מוטערס. אַנקומענדיק צום בית עולם זענען יאָסקע אַקערמאַן (דער חזן) אוּן שלמה טעוול וואַכענהאַזער אַרויס פון דער ריי, אוּן דערקלערט אַז זיי זענען גרייט דאָ צוּ שטאַרבן.

אַ שאָס, — אוּן באַלד האָט מען זייערע טויטע קערפערס אַוועקגערוקט אין אַ זייט. אַביסל ווייטער זענען צוויי יונגע אוּן שיינע מיידלעך (פראַדל לעווין נפתלי שערערס, דער נאַמען פון דער צווייטער איז אומבאַקאַנט) אויך אַרויס פון דער ריי, אַבער אויך זייער גורל איז געווען דער זעלבער. שווייגנדיק איז דער צוג געגאַנגען ווייטער. נאָך ווייטער איז

געפאַלן באַשע בוביס, זי האָט געפירט לעבן זיך איר קראַנקן פאָטער און ער האָט נישט געקאָנט גיין, האָט איר אַ דייטש דאָס אויפמערקזאָם געמאַכט, האָט זיך איר קינד צעוויינט — פאַלט אַ שאָס און פאַרטיק.

דעמאָלט האָבן שוין אַלע פאַרשטאַנען אַז דאָס איז זייער לעצטער וועג.

וועו זיי זענען מידע און פאַרמאַטערטע ענדלעך אָנגעקומען קיין קאָנסקאָוואָליע, האָט מען זיי אַלע פאַרשפאַרט אין אַ שאָפּ.

דער קריסט וואָס איז נאָכגעפאָרן כדי אויסצוקויפן מעכל מיט שיינדל טענעבוים (זלאָטעס), האָט זיי אַריינגעגעבן ברויט מיט וואָסער. קומענדיק אָביסל צו זיך האָבן טייל וויידער אָנגעהויבן גלייבן אַז מען פירט זיי אויף אַרבעט. אַ שטראַל פון האָפענונג האָט אויף אַ מאָמענט ווידער אויפגעלויכטן אין זייערע הערצער.

אָבער וועו די ערשטע שטראַלן פון טאָג האָבן באַלויכטן די ערד, האָט מען זיי ווידער אָנגעהויבן טרייבן, אויפן וועג קיין נאַלענטשאָוו. ווידער האָבן זיך געהערט שאָסן, ווידער טויטע, און ווידער געטריבן די סטאַדע, אָן עסן, אָן אָפרו. שווייס אויסגעמישט מיט שטויב איז גערונען איבער זייערע פאַרמאַטערטע גופים. ס׳איז געפאַלן דוד נידערבערג. ער האָט געווויסט אַז אַ פרייע באָוועגונג הייסט — טויט, אָבער זיינע קראַנקע פיס האָבן ווייטער נישט געקאָנט גיין.

און וועו זיי זענען ענדלעך שוין אָנגעקומען קיין נאַלענטשאָוו, האָבן שוין אויף זיי געווארט צוגעגרייטע וואַגאָנען מיט קאַלך. די יידן זענען געבליבן שטיין. זיי האָבן שוין פאַרשטאַנען אַז מען האָט פון זיי געמאַכט אַ שפאָס און מיאוס אָפגענאַרט. אַ שטילער פליסטער איז אַדורך דורך דער מאַסע. קינדער האָבן אָנגעהויבן ווייטנען. מיין פאָטער און נאָך עטלעכע יידן האָבן געהייסן זאָגן וידוי. אַלע האָבן געזומען שעפטשען וידוי. די דייטשן האָבן געשלאָגן מיט קאָלבעס און געשטופט אין די וואַגאָנען אַריין. וועו דער צוג האָט געריירט פון אָרט, איז די לופט אויפגעריסן געוואָרן מיט אַ וויילדן, מו־אדיקן און אימהדיקן וויגעשריי.

ביינאַכט איז דער צוג אָנגעקומען קיין סאָביבור מיט דער טויטער מענטשן־מאַסע.

אין דער זעלבער נאַכט זענען זייערע קערפערס פאַרברענט געוואָרן. לאַנג נאָך איז די לופט געווען געדיכט אָנגעפילט מיט דעם ריח פון פאַרברענטע מענטשן־גופים. די איינווווינער פון די אַרומיקע דערפער האָבן נאָך לאַנג געזען דעם שוואַרצן רויך. עס איז שטיל געוואָרן, די לופט האָט זיך צוריק נאָרמאַליזירט, און דער פויער איז צוריקגעקומען מיט זיין פורל קיין קאָריוו.

1־טע רייִ רעכטס: יחיאל אייזמאַן, לייביש שטערן, זיין פרוי קינע (צימערמאַן), אברהם צימערמאַן, צלבה צימערמאַן (ישראל).

2־טע רייִ: עלקע אייזמאַן־שטערן, פראַנדל קינעס (שטערן), שלמה נחמן צימערמאַן און זיין פרוי. חוץ צלבהן, זענען אַלע אומגעקומען (פראַנדל איז געשטאָרבן אין ארץ ישראל).

1st row (right): Yechiel Eisman, Leibish Stern, his wife Kine (Zimmerman), Abraham Zimmerman, Slava Zimmerman (Israel).

2nd row: Elke Eisman-Stern, Frandel Kines (Stern), Shlomo Nachman Zimmerman and his wife. Besides Frandel, who died in Erez Israel, and Malka, who is alive, all were killed.

שמחה קלאַפּערמאַן / פּאַריז

דער אויסשוויץ־קאצעטלער נומער 42212

(דערציילט פון אים אליין און פאַרשריבן פון ש. מ.)

שמחה קלאפרמן, פאריס. הובא ב־29 ביוני 1942 מצרפת למחנה „הנודע" אוישוויץ (אושווינטשים, פולין). חלק מן המובאים הובדלו מיד למיתה. מאחר שהמשרפה עדיין לא היתה גמורה שם, השליכו את האנשים לתוך חפירות, שפכו עליהם נפט ושרפום.

עם השרידים המועטים, בשעת עבודתם, „השתעשעו" הגרמנים באופן כזה:

לצווארו של העציר היו מהדקים את הקת של האת שחפר בו, הדק היטב־היטב, עד שנחנק.

העונש הקל ביותר היה — מלקות. אף היו מכניסים ראשו של האומלל לתוך דלי מים, ומשהים אותו שם עד יציאת נשמה.

בשעת הכרזת המספרים של העצירים, היה נהרג ביריה בו במקום כל מי שאזנו לא קלטה את מספרו.

עם התקרבות הצבא האדום, העבירו חלק מקבוצות העצירים באושוויץ למחנות אחרים. 14 יום הלכו ברגל, בלי לחם ומים. כל מי שהתכופף לקשור את שרוכי נעליו שהותרו, נורה במקום. במחנה־מאטהאוזן החזיקו אותם ימים אחדים בחוץ על השלג. רבים מהם קפאו בקור.

לו, לקלאפרמן, פצע גרמני את גולגלתו במוט ברזל. לאחר שחבשו לו את פצעיו, היכהו גרמני אחר במוט ברזל על הפצעים החבושים.

שמחה קלאפרמן לא חדל לקוות אפילו ברגעים הנוראים ביותר שעל סף המות, באמרו בלבו:

ואף־על־פי־כן יבלו אותם; בכל זאת הם חשובים כפגרים־מתים.

SIMHA KLAPPERMAN, Paris. On the 29th June, 1942, he reached the notorious camp of Auschwitz — Oświęcim, Poland, from France. Some of the Jews who arrived that day were immediately selected for death. As the crematorium was not yet quite ready, they were flung into trenches, petrol was poured over them, and they were burned. The Germans used to "have their fun" with the remaining handful in the following fashion: they would press the handle of the spade which the prisoner was using against his neck, and hold it until he choked.

The minimal punishment was flogging. The person sentenced to the flogging had to count the number of blows. The heads of some unlucky people used to be forced into a pail of water and held there until they choked under the water.

If anybody did not hear his number at the roll call, and failed to answer, he was shot on the spot.

When the Red Army approached the camp, some of the prisoners were driven to other places from Auschwitz. They marched on foot for fourteen days without eating or drinking. If they bent down while marching, in order to tie up their shoe-laces, they were shot on the spot. At Mauthausen camp they were kept out in the snow for several days. Many of them froze to death.

Klapperman's head was split open with an iron bar by a German. When the wound was dressed, a second German hit him with another iron bar over the bandaged wound.

During the very worst moments, at the verge of death, Simha Klapperman continued to hope, and told himself: "And still we shall outlive them, we shall see them deep in the earth!".

דעם 14־טן מאי, 1941, געפינענדיק זיך אין פראַנקרייך, בין איך געפוּן געוואָרן אין לאַגער פיטיוויע, נישט ווייט פון פאַריז, ווו איך בין געווען 13 חדשים. דעם 25־טן יוני 1942 בין איך פון דאָרטן צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע טויזנט יידן דעפּאַרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ.

מען האָט אונז אַלע אָנגעפּאַקט אין פולשטענדיק־פאַרהע־מערטע סחורה־וואַגאָנען ביי אומעטנטשלעכע באַדינגונגען. אין אַ וואַגאָן ווו עס האָבן העכסטנס געקענט אַריין 30 מענטשן האָט מען אַריינגעקוועטשט 200. אַזוי זענען מיר געווען צוזאַמען 4 מעת לעת אָן ליכט, אָן וואַסער און אָן לופט. פאַרן אָפּפאָרן האָט מען אונז געמאָלדן אַז אויב איינער וועט פון אונז פעלן וועלן אַלע דערשאָסן ווערן.

דעם 29־טן יוני זענען מיר אָנגעקומען אין אוישוויץ. ווען דער צוג איז נאָך געגאַנגען פאַמעלעך, פאַרן אָפּשטעלן זיך, האָבן אונז שוין ס. ס.־מערדער אָפּגעוואַרט מיט קלעפ און מיט קאָלבעס אונז געשלאָגן איבער די קעפּ.

איך בין אַראָפּ פון וואָגאָן ווי אַלע, אַ צעשלאָגענער, אַ פאַרבלוטיקטער, אַ צעממיתטער.

מיר זענען אַלע אַריין אין לאַגער אוּן דריי מעת לעת כּסדר געלעגן אין דרויסן אונטערן פרייען הימל. אויפן דריטן טאָג האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע. פון אונזער טראַנספּאָרט האָט מען אַ גרויסן טייל, יונג אוּן אַלט, גלייך געזונדמען צום טויט. היות ווי די קרעמאַטאָריע איז ערשט געווען אין צוגרייטונג, האָט מען פשוט די מענטשן געוואָרפן אין גריבער אַריין אוּן זיי אונטערגעצוּנדן מיט פעטראָל אוּן פאַרברענט. צווישן די וואָס זענען דערווייל איבערגעבליבן, איז פאַרגעקומען יעדן אָכטן טאָג אַ פרישע סעלעקציע אוּן אויף וועמען דאָס אויג פונעם ס. ס.־מערדער איז געפאַלן, דער איז באַשטימט געוואָרן צום טויט.

פון 3 פאַרטאָג ביז ביינאַכט האָב איך געמוזט אויספירן די שווערסטע אַרבעטן, ווי טראָגן זעק מיט צעמענט אוּן שווערע אייזערנע שינעס. אוּן דערבייַ האָט מען געמוזט גיין שנעל, „אין לאופשריט", אוּן די שטעקנס זענען אַן אויפהער געפאַלן איבער די קעפּ. טאָמער האָט איינער נישט געקענט אויסהאַלטן אוּן איז אַנידערגעפאַלן, איז ער געוואָרן צעריסן פון די ס. ס.־אישע הינט, אָדער דערוואָרגן געוואָרן מיטן הענטל פון רידעל, וואָס צוויי רוצחים האָבן צוגעדריקט דערמיט זיין האַלז אוּן געשטיקט אַזוי לאַנג ביז דער אומגליקלעכער איז אויסגעאַנגען.

אומקערנדיק זיך פון דער אַרבעט האָבן מיר געדאַרפט אַוועקטראָגן אויף אונזערע אַקסלען די אומגעקומענע צו דער קרעמאַטאָריע. אוּן אומגעקומען איז מען אויף שריט אוּן טריט, אוּן דורך די ראַפּינירטעסטע סאַדיסטישע מעטאָדן, אוּן ווען נאָר די רוצחים האָט זיך פאַרגלוסט צו טויטן. אוּן ווען האָט זיך זיי נישט פאַרגלוסט? כּמעט אַלע באַשטראָפונגען האָבן זיך געענדיקט מיט טויט. די הויפּט־שטראָף איז תמיד געווען שמיץ. דערבייַ האָט דער באַשטראָפטער אַליין געדאַרפט ציילן יעדן שמיץ. אָפט פלעגן די מערדער אַרויסנשטעקן דעם קאָפּ פון דעם אומגליקלעכן א־ן אַן עמער וואַסער בכדי ער זאָל דערטרינקען ווערן. אוּן אַזוי איז ער אומגעקומען.

פאָטער פון שמחה קלאַפּערמאַן.
Simcha Klapperman's father killed.

קומענדיק אַזוי אייגמאָל נאָך אַזאַ שווערן טאָג פון דער אַרבעט, האָט מען דערהערט אַ פייף — אַז מען דאַרף גיין אין „באַדע" אַריין. דאָס איז געווען ביי אַ פראָסט פון 28 גראַד. מען האָט אונז אַרויסגעיאָגט אויפן פעלד, אַלע האָבן זיך געמוזט אויסטוּן אוּן נאַקעטערהייט שטיין אַזוי אַ צוויי שעה און וואַרטן. מען האָט אונז געזאָגט אַז דאָס באַד איז נאָך פאַרמאַכט. וועג דאָס טויער האָט זיך ענדלעך געעפנט, זענען מיר, טויזנטער מענטשן, געוואָרן אַריינגעטריבן אין באַד, באַגלייט פון גומי־שטעקנס פון די מערדער. זייענדיק אַן ערך פינף־זעקס מינוט אונטערן הייסן וואַסער זענען אַריין די נאַצי־באַנדיטן מיט די שטעקנס אוּן אַרויסגעטריבן אונז מיט די געשרייען: „אַלע ראַ־ס!".

אַז מיר זענען אַרויס האָבן מיר ווידער געמוזט שטיין אַ צוויי שעה נאַקעטערהייט אונטערן פראָסט אוּן דערנאָך האָט מען אונז אויסגעשטעלט אין רייען צו פינף, אוּן מיר האָבן געדאַרפט אָפּמאַרשירן.

אַז מיר זענען אַנגעקומען אין אונזער בלאָק האָבן מיר נישט געהאַט אונזער אַנטוּעכץ אוּן נישט אונזערע קאָלדרעס, ווייל מען האָט פריער אַלץ אַוועקגעגעבן צום דיזענפעקציאָנירן. איז מען אַזוי געלעגן אַ גאַנצע נאַכט נאַקעט אוּן די בלאָק־עלטסטע אוּן קאַפאָס האָבן בכיוון פאַנאַנדערגעעפנט די פענצטער בכדי עס זאָלן אַריין צוגווינטן.

דריי פאַרטאָג האָט מען אַרויסגעיאָגט אין דרויסן, אוּן מען האָט געבראַנגט אויף אַ וואָגן אונזערע פעקלעך אַנטוּעכץ. מען האָט אויסגערופן יעדן איינעם לויטן נומער אוּן ווער עס האָט זיין נומער פאַרהערט, דעם האָט מען אויפן אָרט דערהרגעט.

וועג די סאָוויעטישע אַרמיי האָט זיך שוין געפונען אין דער געגנט פון קראָקע אוּן זיך דערנענטערט צו אוישוויץ, זענען מיר דעם 18־טן יאַנואַר געוואָרן אַרויסגעשיקט פון לאַגער. מיר זענען געגאַנגען 14 מעת לעת צופוס אַן עסן אוּן אַן טרינקען. דער גאַנצער וועג איז געווען אויסגעלייגט מיט די קערפער פון אונזערע פאַרפיניקטע אוּן געפאַלענע חברים, פון אַזעלכע וואָס האָבן נישט געקענט אויסהאַלטן אוּן געפאַלן פון די כוחות אוּן פון אַזעלכע וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן פאַר דער מינדסטער קליניקייט, — ווי אַראָפּבייגן זיך צו בינדן אַ בענדל פון שוך אוּן ענלעכס.

שמחה קלאַפּערמאַנס פרוי אוּן טעכטערל, מיינענדיק אַז איר מאַן איז אומגעקומען, איז זי באַגאַנגען אַליינמאָרד צוזאַמען מיטן קינד, דורך גאַז, ביי זיך אין שטוב
Simcha Klapman's wife, thinking that her husband was dead, took the life of her child and herself, committed suicide in her home.

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין לאָגער פון מאַטהאַוזן האָט מען אונז נישט אַריינגעלאָזט אין קיין באַראַקן, נאָר מיר האָבן געמוזט אַזוי אָפּליגן אין שניי עטלעכע מעת־לעת. מענטשן זענען פאַרפרוירן געוואָרן צום טויט. עס האָבן זיך ווידער אַנגעהויבן סעלעקציעס צווישן אונזערע אויסגעמוטשעטע קאַצעטלער: ווער צום טויט און ווער צום צייטווייליקן לעבן פון ליידן און פיין.

צווישן חדשים פאַר דער באַפרייאונג האָט מיר אַ דייטשער בלאָק־עלטסטער מיט אַן אייזן געשפאָלטן דעם קאָפּ. מען האָט מיך געמוזט אין קראַנקנהויז און אַ דאָקטאָר, אַ רוס, אַ דע־פּאָרטירטער, האָט מיך אָפּגערירט און מיך אָפּגעראַטעוועט פון טויט. נאָך מיט די אַריינגעזעצטע קלאַמערס און אַ פּאָרבאַנדאַזשירטן קאָפּ בין איך גלייך אַוועק צוריק צו דער אַרבעט, ווייל ווען איך וואָלט נישט געאַרבעט, וואָלטן מיך די נאַצי־מערדער געמוזט צום טויט. דעם ס. ס.־באַנדיט איז געפעלן געוואָרן צו זען מיך מיט אַ פאַרבאַנדאַזשירטן קאָפּ און זיך פאַרווויילט מיט גרויס הנאה, קלאַפּנדיק אין אים מיט זיין שטעקן. די קלאַמערס זענען אַרויסגעפאַלן און מיין קאָפּ האָט זיך ווידער געעפנט. דאָס בלוט האָט פון מיר גערונען און אָט אַזוי בין איך ווידער געלאָפן צו דער אַרבעט. קומענדיק פון דער אַרבעט אין באַראַק אַריין, האָט מיר דער דאָקטאָר געזאָגט אַז מען קען מיך מער נישט אָפּעריר. ער האָט מיר ווידער פאַר־באַנדאַזשירט דעם קאָפּ. און הגם איך בין נישט מער פּאַזיק געווען אומצוקערן זיך צו דער אַרבעט, האָט ער מיר געראַטן בעסער גיין אַרבעטן איידער אי־בערבלייבן, ווייל דאָן וואָלט מיר סייוווי געדראָט דער באַלדיקער אומקום. איך בין אַוועק צו דער אַרבעט מיט די לעצטע כוחות און צו ביסלעך האָט זיך מיר דער קאָפּ פאַרהיילט, ממש מיט נסים.

מער ווייניק אין דער זעלבער צייט, שטייענדיק איינמאָל אין דער ריי נאָכן ביסל וואַסערדיקע יושקע, איז צו מיר צו־געקומען דער דייטשער בלאָק־עלטסטער און געגעבן מיר מיטן עלנבויגן אַ גאָר שטאַרקן קלאַפּ אין קאָפּ אַריין. זעענדיק אַז פון זיין קלאַפּ בין איך נישט אומגעפאַלן און אַז איך קען זיך נאָך האַלטן אויף די פיס, איז ער אַריין אין אַ געוואַלדיקער רציחה און האָט גערופן דעם דייטשן קאַפּאָ אַז ער זאָל אים קומען צוהילף. יענער האָט מיך אומגעשליידערט אויף דרערד, מיך געטרעטן מיט די פיס אין בויך און מיך געשטיקט ביים האַלז. דערנאָך האָט ער מיך געשמיסן מיט דער רוזגע איבערן קאָפּ און פנים. איך בין געבליבן ליגן אַן באַוווסטזיין און וועז די מערדער זענען אַוועק, האָבן מיך מיינע חברים געמוזט צום וואַש־אָרט און אונטער די קראַנען מיר אָפּגעוואַשן דאָס בלוט פון מיין קערפער. אַז איך בין געקומען צו זיך זענען מיינע ערשטע ווערטער צו מיינן אַרומיקע ליידנס־חברים געווען:

— מיר האָבן זיי אין דרערד, מיר וועלן זיי איבערלעבן, ווייל מיר מוזן לעבן!

און אָט אַזוי האָב איך זיי איבערגעלעבט.

שמחה קלאַפּערמאַן נאָכן אַהיימקומען פון אָשוויענטשים
Simcha Klapperman, after returning back from Oświęcim.

מלכה קנאָפליך־שטערן כפר־סלמה

תמיד ערב טויט

(אויסגעהערט און פאַרצייכנט פון דוד ראַזענבערג (דודל שוחט)

מלכה שטרן־קנופליך, סלמה־שלם. עם פרוץ המלחמה עדיין נערה צעירה. שבעה אחים ואחיות היו. ההורים החזיקו בחכירה בוסתן בכפר קלימטיוויץ. אחרי ההפצצות והדליקות נמלטו הילדים, כל אחד למקום אחר. אח אחד, שהעז למכור סחורתו, לאחר שכבר הוחרמה ע"י הגרמנים, והם חיפשוהו להוציאו להורג, ברח לרוסיה. גם נערות נחטפו לעבודות־כפייה. בחורות יפות אחדות צולמו ע"י הגרמנים, והן מתייראות מתוצאותיו של צילום זה. גולדה, נכדתו של מוטל שאַבנ־מאכר, יפה ביותר, גוזזים לה הגרמנים רצועת שער מראשה, כדי להקל עליהם את זיהויה. היא ממהרת להסתתר. הנערות מוכרחות לעבוד גם בניקוי מחראות.

בעיירות אחרות, שלשם נדדו יהודי קוריב, נשלחים הפליטים ראשונה לעבודת־כפייה. זאת קובעים כבר התושבים היהודיים של העיירה דווקא... אחיה, משה אליעזר, מוכה בידי הגרמנים, נֶחְלֶה ומת. אשתו ההרה יולדת אחרי מותו ילד והוא נקרא על שם אביו.

הבחורות עובדות עבודת־כפייה בשדות, והפועלים החקלאיים הפולנים סוטרים אותן ועולבים אותן תכופות. יש גם מקרי מלשינות של יהודים. הגרמנים נכנסים לביתם לשם חיפושים, בודקים את הקדירות, לראות מה מבשלים בהן. פקודה יוצאת האוסרת על היהודים את הדיור בכפרים אצל נוצרים.

הנוצרי הזקן אַנדריי קוזאק שירת פעם בצבא הצאר יחד עם אביה של מלכה שטרן. בשעת פעולת החיסול של יהודי קוריב, מחביא אנדריי קוזאק את מלכה בעליית ביתו.

כמה מיהודי קוריב, שהובלו לקונסקיוולה, מנסים לברוח. אחדים מצליחים ואחרים נתפסים ומובלים בחזרה ע"י המשטרה היהודית! בקוריב נשארו מכמה אלפים יהודים רק 30, והם עובדים בבית מלאכה בשביל הגרמנים. מלכה ואחיה שמואל אהרון רוצים להצטרף לסדנה זו, אבל „מועצת היהודים" דורשת מהן בעד זה עשרת אלפים זהובים. הם חוזרים אל הפולני אנדריי קוזאק. אצל מלכה שטרן עדיין נמצאת מצלמה והיא יוזמת לצלם כמה בני־נוער ולילדים מקוריב — יישאר נא להם זכר־מעט לפחות על... נייר־הכרטון. היא רואה איך סוחבים האיכרים את המצבות מבית־הקברות ועושים מהן מלטשות לחרמשיהם. הגרמנים מפוצצים בחומר־נפץ את היסודות שנשארו מבית־הכנסת השרוף. בשעת פעולת־השמדה חדשה בורחת מלכה. היא רוצה לקחת עמה את חברתה חנה, אבל זו בוחרת למות במקום. ואמנם, מהר רואה

MALKA STERN KNOPLICH, *Salameh,* was still a young girl when the war broke out. There were seven children in the family. At the time her parents had an orchard in Klimtevitz village. After the bombings and burnings the children scattered, each to a different place. One brother had the daring to sell his goods after they had been confiscated by the Germans, and they searched for him in order to shoot him. He ran away to Russia. Girls were also taken by force for compulsory labour. A few pretty girls were photographed by the Germans, and they were afraid of the results. Golda, the granddaughter of Motel Shobenmacher, who was particularly pretty, had the hair in the middle of her head cut off by the Germans, so that they should recognise her more easily. She quickly hid herself. The girls also had to work dung. In the other towns to which know Jews moved, the latter were the first to be sent to forced labour, by decision of the local Jewish inhabitants. Her brother Moshe Eliezer was beaten by the Germans, became ill and died. After his death his wife gave birth to a boy who was given his father's name.

The girls did their forced labour in the fields, where they were often slapped and insulted by the Poles. There were also cases of Jewish denunciations. The Germans entered the houses to conduct searches, and looked into the pots to see what was being cooked. An order was published prohibiting Jews to live in the villages and together with Christians.

Once upon a time the good old Andrei Kazak had served in the Tzarist army together with Malka Stern's father. When the Kurov Jews were liquidated, Andrei Kazak hid Malka in his own attic. Some of the Jews being taken from Kurov to Konskivolia tried to run away. A few succeeded, but others were caught and brought back by Jewish police. Of several thousand Jews in Kurov only thirty were left. They worked in a shop for the Germans. Malka and her brother Samuel Aaron wished to enter this workshop. The Judenrat demanded ten thousand zloty in order to admit them. They returned to the Pole Kazak. Malka Stern had a camera and was still thinking of photographing several young people and children of Kurov, in the hope that this would at least be something to remember them by. She saw how the Gentiles were already dragging the tombstones out of the cemetery and using them as whetstones for their scythes. The Germans dynamited the remaining foundations of the synagogue. During a fresh action she ran away, and wanted to take her friend Hannah with her.

מלכה, לאחר הירויות, את חנה מוטלת ירויה בבית־כיסא וגוססת. אחיה שמואל אהרון, שכבר היה עם הפרטיזנים, הוסגר ע״י איכרים. הם היכוהו עד מות ושרפוהו.

אח אחר, יוסף לייב, נהרג בשעת חפירת בונקר: גוש עפר נפל עליו והרגו. ראש הכפר עם עוזרים מבין פועלים חקלאיים, יוצאים לערוך מצוד על שארית היהודים המוסתרים, בבונקרים, רפתים, עליות־גג, גדישי־שחת, מאורות־כלבים, והם מוציאים משם 27 יהודים, ביניהם מספר נערות. לאחת מהן, אלקה צוקרמן, מציע בנו של אולריך „גרמני מקומי״ (פולקס־דויטש) שחרור בתנאי שתתמסר לו (בשום סכום כסף אינו רוצה), אך אלקה צוקרמן משיבה לו ביריקה בפניו, ולמחר היא גורית.

מלכה נחלית בטיפוס. מוורשה חוזר אחיה יענקיל מאיר, נחלה כאן ומת. היא ועוד כמה יהודים מסתתרים בבונקר מוקף גרמנים ואיכרים המחפשים יהודים נחבאים. הם מחפשים במקלות־גישוש, מחטטים בקלשונות. היא חבויה במרתף רביעי, שקיר לו מאחוריו ודלתית של פח. הנה כבר מזיזים האיכרים את הפח. הם קופצים משם ומתמודדים לקפוץ ולעבור על גדר־לבנים של 2 מטר. חיים בלוך נורה על החומה, מלכה הצליחה לעבור. היא זוחלת ומדלגת על גדרות, חוצה שלוליות, וסוף־סוף היא מגיעה לבית־הקברות ושם היא מתחבאת. גם הכבאים יוצאים בעגלותיהם למצוד על היהודים, הם מתרוצצים ככלבי־ציד ובולשים בקמה. אחד מהם משגיח במלכה, אך מתעלם ממנה, אבל אחר־כך הוא בא אליה ודורש ממנה בתור פרס את כל רכושה. מלכה מוסרת לו עד הפרוטה האחרונה.

על עץ היא רואה חרותים כמה שמות של צעירים קוריביים, ממכריה. בחושם מראש את אבדנם הבלתי־נמנע, רצו להנציח לפחות את שמם, אולי בכל זאת יישאר מישהו מן היהודים ויקרא את שמם. אף מלכה חורתת את שמה על עץ.

עורה מתכסה בפצעים. שוב מזדמנת איזו נוצריה יוצאת מן הכלל והיא מסתירה אותה עם עוד כמה יהודים. כמה מן המוסתרים יוצאים מדעתם.

והנה בא השחרור. מלכה רצה למארקושוב. היא מוצאת שם קרובים, אולם מיד באים „שקצים״ פולניים, מקיפים את כולם ורוצים לאבדם, ולמחות את שארית עקבותיהם. פתאום מגיעה פלוגת צבא סובייטי, בתוכה גם חייל יהודי. הוא רואה את הנעשה ומכוון את רובהו אל הפולנים. הם נסים.

שמעון אלנבוגן הולך אל הכפר לואן לקחת נקם מהמרצחים הפולניים על שהרגו שם את אשתו וילדו, ונהרג אף הוא בידי אותם המרצחים.

לוי יעקיבס הקצב (ווייגבורך), שנשאר בחיים ומתכונן לחתונתו, נרצח ע״י פולנים בקוריב, בשעה שהצבא האדום כבר נמצא בסביבה.

But Hannah preferred to die on the spot, and after the shooting Malka saw her lying in a lavatory, shot and dying. Her brother, Samuel Aaron, who was already among the partisans, was betrayed by the peasants. They beat him to death and burnt his body. A second brother, Joseph Leib, was buried alive when earth collapsed over him while he was building a bunker.

The remaining Jews now began to be hunted. They were chased and searched for in bunkers, stables, attics, haystacks and dog-kennels. Twenty-seven Jews were found, including several girls. Among these was Elka Zuckerman, whom the son of Ulrich the Volksdeutsch wanted to release, provided she let him have his way with her. He was not prepared to accept any money. But instead of answering him, Elka Zuckerman spat in his face, and was shot the following morning.

Malka became ill with typhoid. Her brother, Yankel Meir, returned from Warsaw, became ill and died. She lay in a bunker surrounded by Germans and peasants who looking for hidden Jews. They searched with probes and listened with stethoscopes. She was walled into a false cellar, with a back wall and opening of tin. The peasants began shifting the tin. They jumped out and had to jump over a two metre wall. Chaim Kaluch was shot while jumping. Malka managed to get over. She jumped and crawled over fences, through running water, and reached the cemetery, where she hid herself. The firemen also cruised with their engine, hunting Jews. She could hear their bells ringing nearby. They jumped down and began searching like bloodhounds among the corn. One of them saw Malka lying there. He prentended not to notice her, but later approached and demanded all that she had. She gave it to him to the last penny.

On a tree she saw the names of several young Kurov people she knew. They wished to commemorate themselves somewhere at least, because they foresaw that they must die. But still some Jews might remain alive and read their names on the tree. She, Malka, also cut her name on the tree.

She became infested with lice. Once again she found an exceptionally good Christian woman who hid her. Several of the people she knew in hiding became mad. Then came the liberation. She hurried to Markushov to look for surviving Jews. There she met some of her own, but young Gentiles arrived, surrounded them all, and wanted to kill them and destroy the last traces of the Jews. However, a company of Soviet soldiers arrived unexpectedly, including a Jew. He saw what was happening, took his rifle and pointed it at the Poles, who fled.

Shimon Ellenbogen went to the village of Luen to take vengeance on the Polish murderers for killing his wife and child. There he was killed by the same murderers.

Levi Jacob the butcher had remained alive and prepared to marry. He was murdered by the Poles in Kurov when the Red Army was already in the district.

מלכה שטערן הולכת להקור מי היה רוצחו של לוי, אולם יורים אליה ובקושי היא נמלטת.

מלכה עם קבוצה של יהודים ניצולים, שהתחבאו בסביבה, וכן בוורשה ומאחורי ורשה, מותקפים בקוריב בחצות הלילה ע״י פולנים. הם מאיימים עליהם ביריה, אבל לבסוף הם מסתפקים בזה ששודדים את כל רכושם ומשאירים אותם ערומים ויחפים, כמעט לגמרי.

מלכה נוסעת ללובלין, ללודז׳, שם היא מתחתנת ונוסעת בשנת 1946 לגרמניה, משם היא עולה, בשנת 1948, לארץ־ישראל.

Malka Stern went to find out who had murdered Levi Weinbuch, but she was shot at and barely managed to escape with her life.

Together with a whole group of surviving Jews who had hidden in the district as well as in or near Warsaw, like Golda Ackermann, she was attacked at midnight in Kurov by Poles who wanted to shoot them. They escaped with a very bad fright, but were robbed and left almost naked and barefooted.

Malka went to Lublin and Lodz, where she married. In 1946 she proceeded to Germany, and from there she came to Israel in 1948.

דוד ראָזענבערג

הערש שטערן (הערש זעלדעס, אַדער הערש בוריש), מיט זיין פרוי סערל לאה, מיט זייערע זיבן קינדער: משה־אליעזר, שרה־הינדע, יעקב־מאיר, יאָסל־לייב, שמואל־אהרן, מל־כה, טאָבע. אין דער יוגנד איז ער געווען אַ פאַסאַדזקע־לייגער אין וואַר־שע, אָבער אין קאָריטז איז דאָס פאַך אינגאַנצן נישט געווען קיין גאַנגבאַר אַרטיקל, האָט ער זיך שפעטערדיקע יאָרן באַשעפטיקט מיט האַלטן סעדער אין פרוכט־האַנדל. עד האָט שווער געאַרבעט אָבער כשר פאַרדינט זיין ער־לעך שטיקל ברויט. ר׳האָט אפגע־שפאַרט אַביסל געלט און אַוועקגע־שטעלט זיך אַן א־יגן הייזל, נישט ווייט פון בית־המדרש. אין דער צייט ווען מען זיצט נישט אין די סעדער, מען איז אין שטאָט, דאַרף מען זיך אריינכאַפן אין בית־המדרש דאַוונען. נישט זיין אינגאַנצן אפגעריסן פון גאָט און אויך כאַפן אַ שמועס מיט יידן, כדי נישט צו זיין אפגעריסן חלילה פון יידן און יידישקייט.

פרוכטן, שטיוול, באַמבעס

מען רעכט זיך אויף מלחמה. וואָס היטלעריזם באַדייט פאַר יידן האָבן מיר געווסט. אָבער אין דעם מאָמענט זענען אונזערע דאגות געווען באַגרענעצט אויף דעם וואָס מען טוט מיט די פרוכט? מיר האָבן אַריינגעשטעקט די פריצים פון די סעדער אַסך געלט, אויך אָנגעבאָרגט געלט, און דאָ האָבן מיר נאָך נישט באַוויזן אַלץ אַראָפצונעמען.

מיר לייגן צו די אויערן צו יעדן שאָרך. יעדער פויער וואָס לייענט אַ פוילישע צייטונג פרעגן מיר אים וואָס עס הערט זיך. מיר איילן זיך צו מיטן אַראָפנעמען די פרוכט פון די ביימער. דעם 1־טן סעפטעמבער 1939, אַז עס ווערט דער־קלערט פון די דייטשן קריג, הייבט שוין אָן בושעוונען די דייטשע שפיאָנען־באַוועגונג, וועלכע איז געווען אומעטום פאַרשפרייט. מען רייסט אויף באַן־ליניעס און עס ווערט פאַרגרעסערט די פאַניק. מיר באַשליסן נישט צו בלייבן זיצן לענגער אין די סעדער. מען שאָקלט אַראָפ אַלץ פון די ביימער סיי די צייטיקע, סיי די אומצייטיקע פרוכט, מען דינגט פויערישע פורלעך און מען פאָרט אין שטאָט קיין קאָריוו.

ביי אונז איז געווען אַ גרויסער קעלער. דאָרט האָבן מיר דערווייל געזאַלט אַריינלייגן דאָס אויבסט, אָבער יאַנקל־מאיר, דער זון וואָס האָט געהאַנדלט מיט שטיוול, האָט גע־פאָדערט — ווייל זיין סחורה איז וועכט מער געלט, און דער שאָדן קען זיין גרעסער (אויך איז דאָ מער שרעק אַז דאָס מיליטער זאָל די שטיוול רעקוויזירן), אַז מען זאָל פריער באַהאַלטן די שטיוול. ער איז געווען אויך געוועכט און אַזוי האָבן מיר געטון. אַזוי, אַז אַסך פרוכט איז געבליבן אין דרויסן נישט באַהאַלטן. באַלד אין די ערשטע טעג, ביי די ערשטע באָמבארדירונגען, פון וועלכע אַ גרויסער טייל איז באַשטאַנען פון צינד־באָמבעס, האָט דאָס פייער אַרומ־גענומען אַלע הייזער פון איין עק ביז דעם צווייטן. עס האָט זיך געצויגן איין פייער־פלאַם, נישט אויסמיידנדיק קיין איין הויז. דאָס געווייז איז געווען גרויס. עס איז פאַרוווונדעט געוואָרן שמואל חאַניסמאַנס אַ זון, פסח, יואלס אַ זון, משה דזשאַדס אַ זון, אויך איז געהרגעט געוואָרן יאָסל, מאָטל בערלס אַ זון. דאָס גאַנצע שטעטל בלייבט אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ, אָבער דאָס איז נישט גענוג; מען גיט נישט קיין צייט אפילו צו טראַכטן. די עראָפלאַנען שיטן זייערע קוילן איבער אונזערע קעפ מיט אַזאַ געשווינדקייט, אַז מיר מוזן באַהאַלטן אונזערע קעפ אונטער יעדן שטיין און פאַרשטעקן זיך אין

מלכה שטערן און איר ברודער יאַנקל מאיר. ער איז אומגעקומען
Malka Stern and her brother Yankl Meier.

יעדן לאָך ווו איינער האָט נאָר געקענט, כדי זיך צו קענען ראַטעווען פון אַ זיכערן טויט.

אַז די דייטשן האָבן געזען, אַז זיי האָבן זייער אַרבעט דערגרייכט, קיין איין הויז איז נישט געבליבן שטיין, האָבן זיי אויף אַ ווייל אָפגעשטעלט די באָמבאַרדירונג. קאָריוער יידן האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און זיך צעשפרייט מערסטנטייל — אויף די פעלדער און אין די אַרומיקע דער־פער. אַ גרויסער טייל וואָס זענען נישט דירעקט צוזאַמענ־געבונדן מיטן שטעטל, האָבן געטראַכט צו קענען פירן זייערע געשעפטן און אַרבעטן אין לובלין, זענען טאַקע אַהין אַנט־לאָפן. אָבער מערסטנטייל האָבן געהאַט פאַרקאָפעט זייערע סחורות אין קעלערס אין ווערקשטאַטן און האָבן זיך נישט געקענט שיידן פון זייער שטעטל. זיי האָבן געטראַכט אַז נאָך דער באָמבאַרדירונג וועלן זיי זיך ווידער קענען אייֿ־אַרדנען ווי עס איז מיט זייער פאַרבליבן פאַרמעגן.

באַלד האָט זיך אַ לאָז געטוון אַ כוואַליע היימלאָזע פון וואַרשע, דעמבלין און אַנדערע שטעט קיין קאָריוו. מען איז געקומען קיין קאָריוו, ווייל דאָס שטעטל איז געלעגן אויפן צענטער פון שאָסיי־ליניעס. זיי האָבן געטראַכט צו בלייבן אין קאָריוו, אָבער צוזעענדיק דעם חורבן, האָבן זיי זיך געלאָזט ווייטער וואַנדערן. אַזוי, אַז אויפן שאָסיי וואָס גייט קיין לובלין, האָט מען געזען נאָר מאַסן וואַנדערער. מענטשן אויס־געמישט מיט אָפּגערייסענע מיליטער־טיילן, אָבאָזן, פורן. באַלד אָבער איז געקומען אַ צווייטע באָמבאַרדירונג, וועלכע האָט געצילט צו די וואַנדערנדיקע מאַסן אויף די שאָסייען, וועלכע זענען אינגאַנצן געווען שוצלאָז, נישט געהאָט וווּ אפילו אַריֿיי־צושטעקן זייערע קעפ. עס זענען געהרגעט געוואָרן אָסך וואַנדערער, יידן און פּאָליאָקן. די דייטשן זענען געגאַנגען פון זיג צו זיג. דאָס פוילישע מיליטער איז אינגאַנצן צעשמעטערט געוואָרן. יידן האָבן זיך געפרווט ווי עס איז אַרומקומען, ווו אַוועקצולייגן דעם קאָפּ. יעדער האָט זיך געלאָזט צו זיין חורבה אָפּנעמען אַ פאַרבראַנטן באָלקן, אַ צעבויגענע בלעך, כדי אַריבערציען איבערן קאָפּ. זוכן אַ שטיקל ברויט און אַנהייבן ווי עס איז האָנדלען.

עס הייבט זיך אָן אַ העצע, אַז יידן באַהאַלטן פראָדוקטן, שפּעקולירן מיט פרייזן. דאָס יידישע לעבן ווערט אומדער־טרעגלעך. מיר באַטראַכטן אונזער לאָגע. דאָס אויבסט וואָס איז נישט געווען באַהאַלטן איז צעראַבירט געוואָרן. פון דעם וואָס איז יאָ באַהאַלטן געווען דאַרפן מיר אָנהייבן פאַרקויפן אויף זיך צו דערנערן. קיין שטוב וווּ אַריינגיין האָבן מיר נישט. באַשליסן מיר צו בלייבן וווינען אין קלימטאָוויץ. מיר געפינען דאָרט אַ שטוב, וועלכע דער באַזיצער האָט נישט קיין געלט זי צו פֿאַ־ענדיקן. מיר גייען אַריין אַהין וווינען. משה־אליעזר דער ברודער, באַזעצט זיך אין וואָנוואָלנין. שרה־הינדע אין בעלזשיץ, יאָנקל־מאיר אין אַ סאָד פון קומאַשיץ, נעבן אָפּאָלע, יאָסל־לייב אין אַ צווייט הויז אין קלימטאָוויץ, שמואל־אהרן אין קאָרמאָוויץ, אַזוי, אַז מיר האָבן זיך צע־שפרייט אויף פאַרשידענע ערטער. איך מיטן פאָטער און מוטער, אַרדנען זיך איין ווי עס איז אין דער נישט פאַרענדיקטער שטוב אין קלימטאָוויץ. די לאָגע ווערט שטילער. די שרעק גייט ביסלעכווייז פאַריבער, און מיר הייבן אָן קלערן וואָס צו טון. מיר גייען קיין קאָריוו און טרעטן צו צו די קעלערס, ווו מיר האָבן פאַרקאָפעט אַביסל פרוכט אין אויך יאָנקל־מאירס שטיוול. אַלץ איז צעראַבירט פון די דייטשן. די גאַנצע פרוכט האָט מען אַרויסגענומען פון קעלער אוּן אַוועקגעפירט. קיין שטיוול האָט מען נישט געפירט. מיר זענען דאָן געבליבן אָן אַ גראָשן געלט. מיר האָבן אַרויסגענומען אַביסל שטיוול, זיי פאַרקויפט און געמאַכט געלט, אוּן געוואָלט זיך מאַכן אַ קעלער ווו אַריינצוגיין. די שוועסטער האָט זיך אויך גע־פרווט אויף איר פלאָאַן איינצוואַרדנען, אָבער די העצע פון די פּאָליאָקן אונטער דער אָנפירונג פון אולריך דעם פאָלקס־דייטש (ער האָט זיך נאָך מיט יאָרן צוריק באַזעצט אין קאָריוו אוּן אונז מזכה געווען מיט עלעקטרישער באַלייכטונג, ער איז גלייכצייטיק אָבער געווען אַ שפּיאָן פון די דייטשן), אונטער זיין העצע האָט מען געברענגט אוקראינער אוּן אַלעמען שאָנ־טאָזשירט. דאָ זיך געטשעפּעט צו דעם, דאָ צו יענעם ייד, גע־פונען פאַרשידענע אויסריידן כדי אים צו אַרעסטירן פאַר נעמען טייערע פריזין, אָדער סתם ביי אים צונעמען די סחורה, אַזוי אַז מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן פון בלייבן אין קאָריוו אוּן בעסער גענבלין אין קלימטאָוויץ. מיר האָבן ביסלעכווייז אַרויסגענומען די שטיוול אוּן זיי צעטיילט אין פאַרשידענע פלעצער ביי גוים. מיר האָבן אָנגעהויבן אַביסל פאַרדינען אוּן געוואָלט אַז די גאַנצע פאַמיליע זאָל זיין צוזאַמען, האָבן מיר זיך אָנגעהויבן נאָכפרעגן וווּ זענען אַלע ברידער. מיר נעמען אָפּ שלעכטע גרושן. יאָנקל־מאיר וואָס האָט געהאַט אַסך סעדער אוּן פרוכט ביי קומאַשיץ נעבן אָפּאָלע, האָבן די דייטשן ביי אים רעקוויזירט די גאַנצע פרוכט. האָט ער דערויף נישט גע־קוקט אוּן מער ווי אַ העלפט פאַרקויפט, געמאַכט אַסך געלט. די דייטשן האָבן אים געזוכט. ער וואָלט שוין זיכער די ליכ־טיקע שיין נישט אָנגעקוקט, אָבער ער איז אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד. מיר האָבן געמוען זיין פרוי אוּן קינד. אַז מיר האָבן געהערט, אַז משה־אליעזר אין אין וואָנווילין, זענען מיר אויך אַריבער אַהין כדי צו זיין נענטער צו דער פאַמיליע. אין אַ שטיקל צייט אַרום האָט זיך אויך יוסף־לייב אַריבערגעכאַפט צו אונז אוּן מיר זענען געווען צוזאַמען. יוסף־לייב איז דערנאָך צו־יק קיין קאָריוו, אוּן זיך איינגעאָרדנט אין זיין חורבה.

שופר־בלאָזן

די ימים טובים ראש השנה, יום־כיפור, סוכות, זענען אַריבער אונטער שאָנאַזשן פון אוקראינער. אולריך ימח שמו האָט באַלעבאַטעוועט. זיך געהאַלטן פאַר אַ גאַנצן געווען־טיקער איבער די יידן. אַלע יידן פון קאָריוו, אריינרעכענענדיק אַסך פון די וואָס זענען געווען אין די דערפער, האָבן זיך פאַרזאַמלט קיין וואָנווילין צום דאָווענען אוּן שופר־בלאָזן. די סיבה איז געווען וואָס אין וואָנווילין איז גיכער געבליבן אַן אָרט צום דאָווענען. אויך איז דער בירגערמייסטער פון שטעטל געווען אַביסל בעסער צו יידן ווי אין קאָריוו. וווּ מ׳האָט גע־האָט אויסצושטיין צרות פון אולריכן מיט זיינע אוקראינישע באַנדעס. אָבער אינמיטן לייענען די ספר תורה האָט זיך אַריֿיי־גערישן אין שיל אולריכס זונדל מיט אוקראינער, צעשלאָגן דעם עולם אוּן דעם רב ביז בלוט, געשענדעט די ספר־תורה. אַז דער בירגערמייסטער פון וואָנווילין, מילער, האָט דאָס געהערט, האָט אים סתם פאַרדראָסן פאַרוואָס ס׳האָט זיך דערלויבט איבערצוטרעטן די גרענעץ פון זיין ממשלה, האָט ער אים אַרעסטירט. דער יום טוב איז געווען אַ צעשטערטער, אָבער דאָך האָט מען געבלאָזן שופר אוּן אָפּגעדאַוונט. אָבער טראָץ דעם איז די לופט געווען געוג העצעריש קעגן יידן.

שקלאָפערי אוּן קאָנטריבוציעס

די מאַכט גיט אַרויס פאַרשידענע גזירות קעגן יידן. מען מוז טראָגן מגן־דוד־צייכנס, אָפשערן די בערד. מען כאַפט צו פאַרשידענע אַרבעטן, קערן די גאַסן, וואַשן פאָדלאָ־געס. טייל מיידלעך ווערן פון זיי פאָטאָגראַפירט אוּן דאָס וואַרפט אַ שרעק אויף יעדן יידישן מיידל. גאָלדע, דאָס אייניקל פון מאָטל שאָבנמאַכער, געווען זייער אַ שיינע, האָבן זיי אויסגעשוירן די האָר אינמיטן קאָפּ, אַז מען זאָל זי דערקענען. זי האָט זיך שוין פון דאַן אָן אויף דער גאַס נישט געוויזן. אין דער אָנוועזנהייט פון פרויען פלעגן זיי רעדן אויסגעלאַסענע, עקלדיקע רייד. פון 6 ביינאַכט, ווען איינער ווייזט זיך אויפן גאַס, ווערט ער געשאָסן. ביז 8 פרי ווייזט זיך נישט קיין לעבעדיקער מענטש. אויף דער באַן טאָר קיין יייד נישט פאָרן. מיט קיין טאָרף טאָר קיין יייד נישט הייצן זיין שטוב. אַ יייד מוז האָבן אַ לויזע־שיין. אַלץ געזעצן וואָס זייער ציל איז נאָר דערנידריקונג, צערעכן מאָראַליש אוּן פיזיש.

איינער פישל, אַ זון פון פּעסל משה לוי׳ס, וואָס מען רופט אים פילי, גייט אויף דער גאַס, פאַרגלוסט זיך דעם ס. ס־ניק סתם אַזוי אים נאָכשיקן אַ קויל, ער פאַלט גלייך אַ טויטער. איך האָב אויסגעזען אַביסל ווי אַ קריסטין, געלונגט מיר זיך צו באַווען פריי. איך שטעל זיך איין דאָס לעבן, כדי צו ברענגען פון אָפאַלע קיין קאָריוו אוּן וואַנווילין אַביסל נאַפט צו ברענען, אָבער אַנדע־ע וואָס קענען דאָס נישט בלייבן זיצן אין דער פינצטער אין די ווינטער־נעכט.

די ס. ס. פאָדערן פון יידן צו גרינדן יודנראַטן אוּן דורך זיי פאָדערן זיי אויף יידן צו אַלע שווערע אוּן גראָבע אַרבעטן. מיידלעך, פרויען, שיקן זיי פוצן, וואַשן, קאָכן פאַר מענער, רייניקן דאָס שניי פון די שאָטייען, רייניקן די רייט־פערד. מיין פאָטער שיקט מען אין נאַלענטשאָוו אַרבעטן אויפן פלי־פלאַץ. מיר ווערן פאַרוואַנדלט אין שקלאַפערישע אַרבעטס־קנעכט ביי די דייטשע ס. ס. אוּן מיליטער. מיך מיט הענעלע עלנבויגן, ירוחמס אַן אייניקל, האָבן זיי געכאַפט צו שמוצי־קער אַרבעט, צו צואה, אוּן געהאַלטן צוויי וואָכן. פאַרשידענע קאָנטריבוציעס זענען אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף דעם יודן־ראָט.

עס געלונגט דער ס. ס. אַריינצוברענגען צווישן די יידן אַ צעשפליטערונג. אַ פאַרדרוס פון איין יייד צום צווייטן. עס פאַלט אַ מיאוסע לאָזונג, אַז אויף צוואַנגסאַרבעט זאָלן גיין די איינגעוואַנדערטע יידן, אוּן די דאָרט־געבירטיקע ערשט אין דער צווייטער רייי. דאָס הייסט, אַז אויב מיר זענען קאָריוער אוּן מיר זענען פאַרוואַלגערט געוואָרן קיין וואַנווילין, ווערן אַלע אַרבעטן אַרויפגעוואָרפן אויף אונז. דאָס זעלבע אויך אין קאָריוו. ביי דעם וואָס עס איז נאָך געבליבן עטוואָס מאָראַל, ווערט ער דערנידעריקט פון אַזאַ באַציונג פון יייד צו יייד. אויך איז דורך דער ס. ס. אויפגעפאָדערט געוואָרן אַ געוויסע צאָל יוגנטלעכע צו גיין רייניקן די יאַנושאָוער זומפן. דאָרט האָבן געמוזט יינגלעך פון 13—15 יאָר שטיין אין וואַסער בעת די גרעסטע קעלטן. ס׳רוב פלעגן כאַפן לונגען־אָנצינ־דונגען.

איינמאָל שבת, נאָך אַ רייי אַרבעטן וואָס איך האָב שוין געהאַט אויסגעפירט, האָט מען מיך נאָך אַמאָל אַרויסגעפאָדערט. דאָס האָט מיך שטאַרק פאַרדראָסן אוּן איך בין נישט געגאַנגען. האָט מען אָבער באַלד מיין מוטער דערפאָר אַרעסטירט. זי איז שוין דאָן קראַנק געווען אוּן איך האָב געמוזט גיין אוּן זי אויסלייזן, דערפאָר בין איך שוין ווידער געבליבן אַרבעטן.

נאָענט צו פסח 1940 האָט זיך אויך אָנגעהויבן די טיפוס־קרענק. מיין ברודער משה־אליעזר, וואָס איז געווען רייך אוּן געהאַנדלט קיין לובלין, איז אויפן וועג באָפאַלן געוואָרן פון ס. ס. זיי האָבן ביי אים צוגערויבט אַלץ וואָס ער האָט געהאַט. ער איז אַהיימגעקומען אַ צעשלאָגענער אוּן באַלד באָקומען טיפוס. אָסך האָט מען געטון כדי אים צו ראַטעווען דורך פריוואָטע, געהיימע דאָקטוירים. אָבער ער איז גע־שטאָרבן איבערלאָזנדיק זיין פרוי אַ שוואַנגערע.

ערב פסח 1940 האָט זי געבוירן אַ זון אוּן מ׳האָט אים אַ נאָמען געגעבן משה אליעזר. אַווי איז אַריבער דאָס ערשטע האַלבע יאָר מלחמה. דער ליבער זומער קומט. מיר רעכענען אַז די וואַרעמקייט וועט אונז לייכטער מאַכן דאָס לעבן. אָבער אויך זומער האָבן די פייניקער גאָרנישט אָפגעלאָזט פון זייער סאַדיזם. די פעלד־אַרבעט פאָדערט הענט. נעמט מען יידישע קנעכט. מען שיקט אונז פיאָשירן אוּן באַאַרבעטן די פעלדער. מיר, שטעטלשע אוּן דאָרפישע, פירן ווי עס איז אויס די אַרבעט, אָבער די גרויס־שטאָטישע וואָס קענען דאָס נישט. ווערן גע־שלאָגן. מיר זענען געווען 30 מיידלעך אויף פעלד־אַרבעט אין ליפקי. איידעלע מיידלעך פון גרעסערע שטעט פלעגן נעבעך

ערשטע רייי רעכטס: פישל טענענבוים, פערל מענדעלעס זון, שמואל אהרן שטערן, לוי ווייגבוך.
2־טע רייי: בער אייזנשמידט, זלמן ווייצמאַן (זון פון חייה ראָטפאַרב אוּן בן־ציון), יאָשע שטערן. חוץ טענענבוים — לעבט קיינער נישט.

First row (right): Fishel Tenenbaum (Italy), Perl Mendele's son, Shmuel Aaron Stern, Levy Weinbuch. Second row: Ber Eisenshmidt, Zalman Weizman (son of Chaya Rothfarb and. Ben Zion), Yoshe Stern Beside one — all killed.

אַראָפשלינגן די פעטש וואָס די ברודיקע שקצים פלעגן זיי געבן און זיך שטיקנדיק מיט טרערן אַראָפשלונגען זייער שאַנד. עסן פלעגן מיר נאָר אַ שטיקל שוואַרץ ברויט מיט זויער־מילך, וואָס עס פלעגט אונז אויסדרייען די געדערים. אַסך ווערן קראַנק. אָבער אויך קראַנקערהייט מוז מען אַרבעטן. מיר מאַכן אַ שטרייק און באַלד ווערן מיר אַרומגערינגלט פון אַ קאָמפּאַניע פּוילישע שקצים און אונטער דער דראָונג פון קלעפ מוזן מיר ווידער אַרבעטן.

עס קומען ווידער אַן יום טובים, ראש־השנה, יום־כיפור, סוכות, מען בעט גאָט אין הימל הילף, אָבער זי קומט נישט. עס איז שטאַרק שווער אויפן האַרץ. אַן אַ האָפענונג. נאָר יום־טוב קומט אַ מעלדונג, אַז אַלע צוגעוואַנדערטע פון אַנדערע שטעטלעך זאָלן פאַרלאָזן דעם פלאַץ. וואָס זאָל מען טון און ווו זאָל מען גיין? טראָץ דעם וואָס יאַנקל־מאיר האָט אויפ־געשטעלט אין קאָריוו אַ שטיקל געביידע און ער האָט גע־וואָלט, אַז מיר זאָלן וואָס גיכער אַריין צו אים, האָט דער פאָטער דאָך נישט געוואָלט זיין ביי קיין קינד, און האָט זיך בעסער אויסגעקליבן גיין קלימטאָוויץ. אָבער אַז יידן האָבן זיך אָנגעהויבן אַביסל רירן, איבערגיין אין אַנדערע פלעצער, האָבן זיך שוין געפונען שמוציקע מענטשן וואָס האָבן געמסרט, און די דייטשע וועכטער איז געשטאַנען אויפן וועג און צוגענומען וואָס איינער האָט געהאַט. דעם פאָטער האָבן די באַנדיטן דאָמאָלס צוגענומען אַלץ. ער איז געבליבן אַן אַ גראָשן געלט. יוסף־לייב האָט נאָך וויייטער געשמוגלט.

פון רעכטס: שלום שנייזלעדער, מענדל פאַלקאָוויטש, מלכה שטערן, יוסף צוקערמאַן. חוץ מלכה — אַלע אומגעקומען.
From right to left: Shalom Shneidleder, Mendel Falkovitsh, Malka Stern, Josef Zuckermann, Besides Malka all murdered.

מיר האָבן וויייטער ביי אים געזומען אַביסל געלט, און איך ווער די שפייזערין. כ'שמוגל קוילן־טאָרף. אָן מען כאַפט מיך, געלונגט מיר אָפצוקויפן דעם כאַפער, ווייל איך זע אויס ווי אַ קריסטין. אוך אַזוי פאַרברענגען מיר שוין ביז פסח 1941 אין קלימטאָוויץ. מיט אונז אין קלימטאָוויץ איז אויך געווען מרדכילע ראָטפאַרב. באַשע יאַנקל ליפינסקיס, בילה יאָקלס מיט די טעכטער — מרים אוך חנה, חיים נייַמאַן אוך נאָך. אין יענער צייט נעמט מען ווידער צו זומפן־אַרבעט לעבן יוזעפאָוו. עס איז שווערע אַרבעט, מען מוז זיך באָדן אין קאַלטן וואַסער איידער מען הייבט אָן אַרבעטן. אָבער ווי שלעכט עס איז נישט געווען, איז עס נאָך גאָרנישט אַקעגן די קומענדיקע צרות.

נייע גזירות אוך טיפוס

נאָך פסח 1941 גייט אַרויס אויף יידן אַ ריי נייע גזרות: יידן טאָרן נישט אַרויסגיין פון די שטעט ווו זיי זיצן. ווו מען טרעפט אַ ייִד גיין, ווערט ער צעשלאָגן. וועלכער ייִד עס פאַרמאָגט פּוטערוואַרג, מוז עס ברענגען צו דער מאַכט.

טאָגטעגלעכע רעווויזיעס. זיי זוכן וואָס מען קאָכט. אַלע־מאָל נייע קאָנטריבוציעס וואָס ווערן אַרויפגעלייגט סיי דורך אוקריכן אוך סיי דורך דעם יודנראַט אין קאָריוו, סיי דורך רויבעריייַן פון דער דייטשער מאַכט. אומדערטרעגלעך. עס גייט אַוועק דער זומער, עס קומט דער ווינטער. מען פרירט. די שטיבן מיט וואָס צו הייצן איז נישטאָ. די מוטער איז שוין גאָר קראַנק. איך פרווו נאָך עפעס צו האַנדלען פון דער זייט. אַ שטיקל ברויט קריג איך נאָך פון צייט־צו־צייט ביי דער צוואַנגס־אַרבעט.

ניי־יאָר 1942. מיר געפינען זיך נאָך אַלץ אין קלימטאָוויץ. עס ברעכן אויס קראַנקהייטן. ספעציעל טיפוס. דאָן שטאַרבן אויף טיפוס אהרן וועלוולס 2 טעכטער. עס ווערט שווערער אוך פינצטערער. מען ווערט אַן דאָס רעשט ביסל כוח. אָבער ווי אַ דונער אויף אונזער קאָפּ טרעפט אונז די גזירה, אַז יידן טאָרן נישט ווינען אין דערפער. איבערהויפט נישט ביי קיין גוים. אַזוי, אַז מיר וועלן מוזן פאַרלאָזן קלימטאָוויץ. עס קומט פוּרים־צייט. נאָך דעם ווי עס ווערט באַקאַנט געמאַכט דורכן סאָלטיס אַז מיר מוזן פאַרלאָזן קלימטאָוויץ, כאַרנעמט זיך דער פאָטער מיט דער מוטער קיין קאָריוו צו יאַנקל־מאירן. עס לויפן שוין דורך שוידערלעכע קלאַנגען, ווי אַז מען שיקט אַ־ויס פון לובלין. אוך עפעס זאָגט מען, אַז מען הרגעט אויס אַסך יידן אויף די וועגן. וועמען מען שיקט אַרויס, קומט ער שוין נישט צוריק. די קלאַנגען זענען נישט זיכערע. איינער זאָגט ניין, איינער זאָגט יאָ. יאַנקל־מאיר האָט ווי עס זאָל נישט זיין, ביי זיך איינגעאָרדנט אַ טאָפלטע וואַנט אויף צו באַהאַלטן זיך. איך אַליין האָב פרובירט האַנדלען, שמוגלען אַביסל עסן, עס זאָל זיך זיין צו דערנערן. האַנדלענדיק אַזוי קיין קלימטאָוויץ בין איך שוין דאָרטן געבליבן, אוך חול־המועד פסח האָב איך זיך אונטערגענומען שטריקן אַ סוועטער ביי אַ קריסטין. האַבנדיק עפעס אַ פאַרגעפיל, בין איך נישט אַהיימגעגאַנגען אויף די לעצטע טעג פסח אוך בין געבליבן ביי דער גויע. דייטשע ס. ס. האָבן געמאַכט אַ רעוויזיע אין דאָרף. אויך צו דער גויע זענען זיי אַריין זאָגנדיק, אַז זיי זוכן יידן. מיין אויסזען האָט נישט אַרויסגערופן קיין פאַר־דאַכט, האָבן זיי מיך נישט געטשעפעט אוך זענען אַוועקגעגאַנגען. אָבער די רעוויזיע האָט אויף מיר אָנגעוואָרפן אַ שרעק, האָב איך איינגעפאַקט אַלץ אין האַנט־קיישל אוך געוואָלט גיין צו פאָטער אוך מוטער קיין קאָריוו.

אַן אויסנאַם — גוטע גוים

גייט צו מיר צו אַ גוי, אַנדריי קאָזאַק, אוך זאָגט מיר:

— גאַנץ קאָריוו איז אַרומגערינגלט. מען נעמט צו אַלע יידן אויף אַוועקצושיקן אויף אַרבעט. פאָלג מיך, גיי נישט קיין קאָריוו, בלייב דאָ אוך באַהאַלט דיך.

מען האָט מיך פאַרשלאָסן, ווייל איך האָב זיך געריסן צו גיין זען דעם פאָטער אוך מוטער, איידער מען שיקט זיי אַוועק. אָבער די גוטע גוים האָבן מיך אָפגעשלאָסן אוך נישט געלאָזט גיין. דאָרט אין קאָריוו איז געשען דאָס שרעקלעכסטע. ווי

שעפסן האָט מען זיי איינגעזאַמלט אין מאַרק און אַוועקגעפירט אין דער ריכטונג פון קאַנסקיוואַליע. צום גליק האָט זיך שמואל־אהרן דער ברודער אַרויסגעראַטעוועט אוז געקומען צו מיר קיין קלימטאָוויץ מיט אַ גרויס געוויין. וואָס טוט מען? האָבן מיר זיך אויפגעהויבן ביינאַכט אוז געגאַנגען קיין קאַריוו. טאַקע אויסגעריניקט דאָס שטעטל יידן. עס ווייזן זיך נאָר געבליבענע שאָטנס. מיר כאַפן זיך אַרויף אויף אַ בוידעם פון דעם אַלטן אַנדרייַ קאָזאַק, וואָס האָט מיך געראַטעוועט. ער הייסט אויך קאָזאַק, אוז מיר זענען איבערגעבליבן די נאַכט. אָדער נאָך דער שרעקלעך קאָשמאַרער נאַכט האָט זיך שמואל אהרן נישט געקענט באַרואיקן, ער איז געלאָפן צו אַ גוי, אים באַצאָלט געלט אַז ער זאָל כאָטש גיין קיין קאַנסקיוואַליע הערן ווו מען פירט זיי. ער קומט צוריק אוז גיט איבער:

— מען האָט זיי איינגעזאַמלט אונטער אַ שטרענגער מי־ליטער־וואַך אוז וואָס מען וועט מיט זיי טון וויסט מען נישט.

טייל האָבן זיך אַרויסגעראַטעוועט פון דאָרט, טייל איז אָבער דאָס אַרויסכאַפן נישט געלונגען. רעכל דבורה מלכס האָט זיך אַרויסגעכאַפט מיט אַ קינד, אָבער די יידישע פאַליציי האָבן זי געכאַפט אוז צוריקגעפירט.

אָן מאַטע, אָן מאַמע, אָן יידן

מענטשן האָבן זיך געטרייסט, אַז עס איז דאָ אַזויפיל פעלד־אַרבעט אוז די פויערים באַווייזן נישט דאָס צו באַאַר־בעטן, וועט מען די יידן אָפלאָזן. עס קען נישט זיין, אַז מען זאָל די יידן הרגענען. מיר האָבן זיך דערנאָך דערוווסט, אַז די עלטערן האָבן זיך שטאַרק צעווייניט אוז צעקושט מיט יאַנקל־מאירן אוז יוסף־לייבן. געבעטן זיי זאָלן זיך ראַטעוועז ווו זיי קענען אוז מען זאָל זען, אַז מלכהלע זאָל זיך ראַטעוועז. זאָל כאָטש בלייבן אַ זכר פון דער משפחה. צוקומען צו זיי האָבן מיר נישט געקענט, ווייל זיי זענען געווען אַרומגערינגלט פון שטעכיקע דראָטן. אַז מען האָט געהערט, אַז די באַן פאָרט מיט וואַגאָנען אין וועלכע ס׳איז אינעווייניק אויסגעשיט קאַלך, האָבן מיר שוין געווסט וואָס עס וועט געשען. נאָך עטלעכע טעג האָט מען זיי אָפגעפירט קיין קאַרמאָוויץ, דערנאָך קיין נאַלענטשאָוו. וועך עס האָט נישט געקאָנט גיין האָט מען דערשאָסן. קראַנקע האָט מען אונטערגעיאָגט מיט קלעפ, אַזוי, אַז זיי זענען געפאַלן אויפן וועג. מיר זענען אינגאַנצן צע־טומלט. דער געדאַנק קען נישט באַגרייפן וואָס דאָ האָט זיך אָפגעטון. אַ קליינע האָפענונג איז נאָך געווען, אפשר וועט מען זיי דאָך נישט הרגענען, אָבער אַלע טימנים ווייזן, אַז מיר זענען שוין איצט אָן טאַטע, אָן מאַמע, אָן יידן. איך בין געווען די ערשטע צו לויפן קיין קאַנסקיוואַליע זיך צו באַהעפטן מיט די עלטערן אוז גיין צוזאַמען צום טויט. איך בין געווען אויך די לעצטע פון צוריקגיין קיין קלימטאָוויץ. ווי עס זעט אויס, האָט דער גורל געוואָלט, אַז איך זאָל בלייבן לעבן. אַז איך קום קיין קלימטאָוויץ, טרעף איך זיך מיט שמואל־אהרנען. וואָס טוט מען? ווו גייט מען? מיר הערן אַז אוליריך האָט ביי זיך איינגעאָרדנט אַן אַרבעטס־וואַרשטאַט פון 30 מאַן. אפשר וועלן מיר צושטיין צו זיי? מיר גייען קיין קאַריוו. מיר וועגדן זיך צום יודנראַט, אָבער זיי פאָדערן פון אונז 10.000 זלאָטעס. מיר האָבן ביי זיי געבעטן כאָטש עפעס אָנצוטון, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט, אָבער זיי האָבן דאָס אויך נישט געוואָלט גענבן. מיר זענען זייער פאַרביטערט אויף זיי, פאַר זייער האַנדלונג קעגן אייגענע יידן. מיר האָבן באַשלאָסן צוריקצוגיין קיין קלימטאָוויץ. מיר גייען צום אַלטן זיבעציק יעריקן גוי, וואָס האָט צוזאַמען מיט מיין טאַטן געדינט יונגער־

ביל̈ד פון יאָר 1942, אויף דער בלאָניע נאָכן טייך, אין קאַריוו, נאָך דער יידן־ליקווידאַציע.
ערשטע ריי פון רעכטס: מנשה בוכשרייבער (שלמה „קאָזעס" זון), חיים פסח גאַרבערמאַן, לוי ווייַנבוך, שלום שנייַדלעדער (ישעיה בעקערס), עלי ריצער (משה „קרופניקס"), יאָסל ווייַנבוך (לוי יעקיבס), יוסף צוקערמאַן, אברהם ווייַנבוך.
2־טע ריי: 1) אומבאַקאַנט, 2—3) יאַנקל פיינשמידטס 2 קינדער (אין ישראל), 4) זון פון נטע עטינגער, 5) קינד פון נטע לייבל מרימס, 6) פישל טענענבוים (מרדכ׳לע שוסטערס אַ זון), 7) אַ קינד פון פאָטשע לייבל מרימס, 8) אַ קינד פון אברהמטשע גאָלדבערג. אַלע, חוץ 3 — אומגעקומען.

Picture of 1942, on the "Blonia" behind the river, in Kurov, after the liquidation of the Jews.
1st row (right): Menashe Buchshreber, Chayim Pesach Garbermann, Levy Weinbuch, Shalom Shneidleder, Elie Ritzer, Yosl Weinbuch, Josef Zuckermann, Abraham Weinbuch.
2nd row: 1) Unknown; 2—3) 2 children of Yankel Feinshmidt (in Israel); 4) son of Nute Ettinger; 5) child of Nute Leibel Miriam's; 6) Fishel Tenenbaum; 7) child of Fotshe Leibel Miriam's; 8) child of Abramtshe Goldberg. With the exception of three — all murdered.

הייט אין צאַריש־רוסישן מיליטער. ער האָט אונז דערלויבט צו זיין אויף זיין בוידעם.

נאָך עטלעכע טעג זיין בייַ אים, האָבן אַנגעהויבן אַרבעטן פֿאַרטיזאַנער־באַנדעס אוּן האָבן אויפגעריסן די באַן־ליניע, ראַבירט. אַסך דייטשיש מיליטער איז דאָן געזיצן אין קלימ־טאָווויץ, האָט מען געמאַכט אַ רעוויזיע אין דאָרף, כדי צו געפינען פֿאַרטיזאַנער אוּן יידן. אָבער וועז דער אַלטער גוי האָט דערזעען אַז די סכנה איז גרויס, אַ זיכערער טויט, האָט ער זיך געשטעלט מיט אַ צלם פֿאַר דער טיר אוּן געשווירן, אַז בייַ אים זענען נישטאָ קיין יידן. מיר זענען ווידער באַ־שערמט געוואָרן פּוּן אַ זיכערן טויט. דער אַלטער האָט זיך געפרייט, אָבער ער האָט אונז זייער געבעטן, אַז ער האָט מורא אונז ווייטער צו האַלטן, ער איז אַן אַלטער מאַן. ער האָט געבעטן מען זאָל פּוּן אים אַוועקגיין. מיר האָבן דאָן גאָרנישט געקענט מאַכן אוּן צוריקגעאַנגען קיין קאָריוו.

אין קאָריוו זענען דאָן געבליבן אומגעפער אַ 200 יידן. יאָסקע חזנס טאָכטער, ברוך זישע צוקערמאַן מיט צוויי זין, חנהלע שאַיעס צוויי זין — מענדל פערל מענדלס, הערש חייה ברייַנדלס, משה, שמואל יצחק נייַמאַרקס, פישל טענענבוים מיט צוויי שוועסטער, עלקעלע צוקערמאַן, אליעזר יאַנקל ליפֿונסקיס זון, מנשה שלמה קאָזעס, חנהטשע קאָזע, שמעון עלענבויגן, רחל פֿאָפּעלניק מיטן פֿאָטער ישראל דוד, שמעלקע ריצער, מאַניס אליעזרס צוויי זין, לוי יעקיב קצבס מיט צוויי זין, זיין שוועסטער מרים מיט נאָך אַ ברודער אוּן שוועסטער, חייה ברייַנדעלעס אַ זון, הערש, הלל קברנס טאָכטער אוּן אַנ־דערע. מ־ר קוקן זיך אַרום: אַ קליינע צאָל געראַטעוועטע יידן. עס ווערט קאַלט אין די ביינער. איך פֿאָטאָגראַפֿיר עטלעכע בילדער, סע זאָל כאָטש בלייבן אַ זכר, אַ געדענישן פּוּן דעם וואָס עס איז אַמאָל געווען. מיר אַרדענען זיך ווי עס איז אין אין הייַ. איך קאָך פֿאַר עטלעכע פֿאַמיליעס. אַ שוידער נעמט דורך וועז מיר זענען ווי די גוים צעשלעפּן די מצבות פּוּן בית־הקברות אוּן מאַכן דערפּוּן שאַרף־שטיינער צו די קאָסעס.

ווידער ווערט מען אויפגעציטערט וועז מיר דערזען ווי די דייטשן רייַזן אויף מיט דינאַמיט די שיל. אַסך דינאַמיט האָבן זיי געמוזט באַנוצן. אַסך אַרבעט האָבן זיי געהאַט אייַדער זיי האָבן די דיקע וועגט צעשמעטערט.

די אַרבעטס־גרופּע וואָס האָט זיך געשטעלט אַרבעטן בייַ אוּלריכן האָט געמיינט באַשיצט צו ווערן פּוּן דייטשע הענט דורך זייער אַרבעט. דאָס איז אָבער געווען נאָר צייטווייליק. אין נאָוועמבער 1942 זענען געקומען ס. ס.־לייט צו אוּלריכן אוּן פּוּן אים געפֿאָדערט, אַז ער זאָל ליקווידירן די יידן. זיי האָבן די אַלע יידן אויסגעשטעלט אויף אַ פּלאַץ אוּן אויסגע־שאָסן. איינצלנע האָבן זיך געראַטעוועט. די איבערגעבליבענע געציילטע יידן וועלכע זענען געבליבן אין קאָריוו, זענען זיך צעלאָפֿן.

איך זאָג דאָן צו חנה די הויכע רויזעס טאָכטער: לאָמיר אַנטלויפֿן, זיך באַהאַלטן. זי אָבער וויל נישט. זי זאָגט, אַז סיי ווי וועט מען אונז אויסהרגענען, זאָל זי כאָטש שטאַרבן אויף איר פּלאַץ.

וויטערע קרבנות

מאָנטיק בין איך אַרויף אויפן בוידעם זיך באַהאַלטן. אַז די שיסעריייען האָבן זיך אָפּגעשטעלט, בין איך צופּעליק אַריין אין בית כסא אוּן עס איז מיר שרעקלעך געוואָרן אין די אויגן צו זעען ווי חנה האָט זיך נאָך געוואָקלט, אָבער באַלד אויסגעהויכט איר נשמה. ווייַז אויס, אַז די מערדער האָבן זי דאָרט געשאָסן. איך בין ווידער געראַטעוועט געוואָרן דורך אַ צופֿאַל. איך בין אַנטלאָפֿן. יאַנקל־מאיר איז אַנטלאָפֿן קיין ווארשע. שמואל־אהרן איז אַוועק, ווייל ער האָט באַ־שלאָסן צו גיין צו די פֿאַרטיזאַנער. איך האָב זיך מיט אים געזעגנט מיט אַ טרויעריק האַרץ. איך האָב געהאַט אַ גע־פיל, אַז מער וועל איך אים שוין נישט זעען, ער האָט מיך גערעטן, אַז איך זאָל אַריין אין אַ בונקער וואָס מיר האָבן געמאַכט אוּן יאָסל זאַלצבערגס הויז. דאָרט האָט זיך געפּוּנען גיטל, הלל קברנס טאָכטער. הערש חיה ברייַנדלס זון, מאַניס אליעזרס צוויי זין אוּן עטל שמעלקעס. דער ברודער שמואל־אהרן, וואָס איז געווען בייַ די פֿאַרטיזאַנער צוזאַמען מיט חיים חאַניסמאַן, איז בייַ דער ערשטער אַקציע זייערער גע־הרגעט געוואָרן. געפּאַלן פּוּן דייטשע קוילן, ווייל די פּויערים האָבן זיי פֿאַראַטן אוּן איבערגעגעבן צו דער זשאַנדאַמעריע. יצחקל שמחלה שאולס פּאַלט אַריין אין אַ גרוּב אוּן וועזט דערשטיקט. מיין טייערער ברודער שמואל־אהרן, איז געכאַפּט געוואָרן נאָכדעם ווי ער האָט באַקומען עטלעכע קוילן אין די פּיס אוּן נישט געקאָנט לויפן. די פּויערים האָבן אים געשלאָגן ביז טויט אוּן אים פֿאַרברענט.

איך גיי קיין וואָליע אושינסקי, ווייל דאָרט, האָב איך געווויסט, האָבן די פֿאַרטיזאַנער געקויפט געווער. איך לאָז זיך קיין באָבאָוויסק נעבן קלאָדע. אויפן וועג קומען אַנטקעגן פֿאַליאַקן, „שפּיצלעס". איך לעגיטימיר זיך. איך האָב אַ פּוילישן פּאַס אוּן זע אויס ווי אַ קריסטין. וועז זיי ווייַסן, אַז איך בין אַ יידיש קינד טויטן זיי מיך. אין קלאָדע באַגעגן איך עטל, מאַניס אליעזרס שנור, הילקעס טאָכטער. פּוּן זיי הער איך שוין אַז מיין טייערער ברודער לעבט מער נישט. בין איך שוין אינגאַנצן עלנד, איינע אַליין. איך גיי צוריק קיין קאָריוו אוּן באַגעגן פֿלוצלונג יוסף־לייבן. אוּן ברוך זישע צוקערמאַנען. אין אַ צייט אַרום האָב איך אויך יוסף לייבן פֿאַר־לוירן — ער האָט אין יאָר 1943 געגראָבן אַ בונקער, אוּן בעתן גראָבן האָט זיך אָפּגעריסן אַ ברילע ערד אוּן אים אויפן אָרט באַגראָבן.

די סאַמע לעצטע רעשטלעך

נאָך די אַלע צרות אוּן איבערלעבענישן האָבן מיר שוין צוריק געוואָלט זיצן אין בונקער. זאָל שוין געשען וואָס עס ווייל. מיט אונז איז געווען אַ פרוי חאַשע פּוּן וואַרשע, וועלכע האָט זיך מיט אונז באַפֿרייַנדעט, אויך מאיר פּייוול קאַרטמאַנס. מיר האָבן זיך אַנגעהויבן איינאָרדנען. בייטאָג זענען מיר געווען אין בונקער אוּן בייַנאַכט האָב איך זיך אַרויסגעכאַפּט צו פּויערים בעטן אַ שטיקל ברויט, וואַסער, אָבער דער גורל האָט געוואָלט, אַז מיר זאָלן נאָך נישט האָבן דאָס מעסטל פֿאַרפּולט. צופּיל איז דער אַנטיסעמיטיזם געווען אייַנגעוואָרצלט. די פּאָליאַקן האָבן נישט געקענט רוען, אַז עס זענען נאָך פֿאַרבליבן אַ פּאָר יידן פּוּן קאָריוו. דער וואַיט קלעפּט אויס פּלאַקאַטן, אַז אַלע קאָריווער זאָלן אַוועק. באַלד נעמט ער אַביסל פֿאַראַבקעס, ביינטשאַק, באַראַן, כאַינע אוּן נאָך באַנדיטן, אוּן מען לאָזט זיך אויף יאָגד געפינען יידן. זיי שלעפּן צוזאַמען 27 יידן. מ׳האָט זיי איינגעזאַמלט אין קאָזע. צווישן זיי האָבן זיך געפּוּנען הערש חייה בראַנדלס, שלום שניידערלעדער, מענדל פערל מענדלס, בער שלמה משה אשרס, עלקע צוקערמאַן, פישל טענענבוים, יאַנקל בעלזשיצער. פישל טענענבוים האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט.

ערשטע רייִ רעכטס: יחזקאל (?), מלכה שטערן (סל־מה—תל־אביב), יאָסל חאַניסמאַן (אין ניי־זעלאַנד), על־קע צוקערמאַן, פישל טענענבוים (אין איטאַליע); 2־טע רייִ: שמואל צוקערמאַן, שלום שנייִדלעדער, יוסף צוקערמאַן, עליע ריצער, דאַוווטשע רימערס זון; 3־טע רייִ: פּאַטשע ווייִנבערגס אַ קינד, נטע ווייִנ־בערגס אַ ייִנגלע. אַלע, חוץ די באַצייכנטע וווּ זייִ ווויִנען, זענען אומגעקומען

1st row (right): Yechezkiel (?), Malka Stern, Yosl Chanesman (New-Zealand), Elke Zuckermann, Fishl Tenenbaum (Italy).
2nd row: Samuel Zuckermann, Shalom Shneidleder, Josef Zuckermann, Elie Ritzer, Davtshe Rimer's son.
3rd row: Fotshe Weinberg's child, Neta Weinberg's boy. Besides three — all murdered.

ער האָט אויך געוואָלט אַרויסראַטעווען עלקע צוקערמאַן, אהרן וועלוולס טאָכטער ער האָט געוואָלט געבן דעם זון פון אולריכן אַסך געלט, אָבער ער האָט גאָר געפאָדערט פון עלקען, אַז זי זאָל זיך אים איבערגעבן. זי האָט מיט כעס אים געשפּיגן אין פּנים אַריין. צומאָרגנס האָט מען אַלע אויס־געשאָסן. דאָס איז געווען סוף 1942. דאָן איז אויך געהרגעט געוואָרן פנחס אוּן יחיאל גאָלדבערג. אוּן דאָס גראָד צוליב אַ נאַרישקייט. זיי האָבן זיך קעגנזייטיק חושד געווען.

עס זענען דערגאַנגען ידיעות, אַז איבערהויפט זוכט מען די שטערנס. ווייל מיר האָבן געשמט פאַר רייכע. די שקצים ווילן אונז געפינען. זיי האָבן געשטעלט שפּיאָנען, כדי אונז נאָכצוגיין. מיר גייען נאָר ווען מיר מוזן בעטן אַ שטיקל ברויט. איינמאָל, ווען חייה אָבערקלייד אוּן ברוך זיישע צוּ־קערמאַנס אַ זון זענען געגאַנגען ברענגען אַביסל שטרוי, איז מען זיי נאָכגעגאַנגען אוּן זענען אַריינגעקומען פונקט ווען מיר זענען געווען פאַרזאַמלט אויף איין פּלאַץ. מיר האָבן זיך שטאַרק געבעטן בייַ זיי, מיר האָבן זיי אַוועקגעגעבן וואָס מיר האָבן געהאַט — געלט, צירונג, אבי זיי זאָלן אַוועקגיין. זיי האָבן אונז דערנאָך געבּרענגט ברויט אוּן וואַסער אוּן עסן. זיי זענען אונז מיט אַמאָל געוואָרן „געטרייַ".

צווישן די פאַרזאַמלטע זענען נישט געווען קיין גלייכע כאַראַקטערן. באַלד האָט מען זיך אָנגעהויבן קריגן. דער זאָל גיין עפּעס ברענגען, דער צווייטער זאָל גיין עפּעס ב־ענגען. דאָס האָט אויך געשאַפן אַ סיטואַציע, אַז מיר זאָלן נישט זיין געזונג פאַרזיכטיק, אַזוי, אַז מען האָט אונז אַלעמאָל גע־שטעלט אין געפאָר. מיר האָבן פּוּן דעם בונקער געמוזט אַנטלויפן. אַז מען האָט אונז געזען אינמיטן טאָג אַנטלויפן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי אויף אונז. מיר מיט נאָך עטלעכע איז געלונגען ערגעץ זיך צו פאַרשטעקן. אַז די שיסעריי איז געוואָרן שטיל, בין איך צוגעגאַנגען צו אוּנ־זערס אַ פריינד, טאַראָווסקי. זי הייבט זיך אָן צלמען אוּן ווייַנען, אַז זי האָט אָן אייניציקן זון. זי האָט מורא, אַז מען וועט פאַרברענען איר פאַרמעגן. מיר זענען פּוּן איר אַוועק אוּן געלאָזט זיך גיין צוּ רוּקאָש. מיר זאָגן אים צוּ אַ גרעסערע סומע געלט אוּן מיר בלייבן בייַ אים באַהאַלטן.

אָנפאָנג 1943 הייבן די דייטשן אָן צוזאַמענצונעמען דאָס ביסל איבערגעבליבענע יידן, כדי זיי אומצוברענגען. זיי הייבן אָן צוּ שאָפן אַ יודנשטאָט אין קאָנסקיוואָליע פאַר דער גאַנצער אומגעגנט, צוזאַגנדיק מכלומרשט אַרבעט.

זייענדיק אָנגעשטרענגט פּוּן די אַלע געשעענישן אוּן אויך שטאַרק פעסימיסטיש פּוּן אונזער לאָגע, האָבן מיר זיך אָנגעהויבן פאַרזאַמלען אין יודנשטאָט. מיט דער אויס רעכענונג, אַז ווי מען וועט נאָר עפּעס דערפילן אַ געפאָר, וועלן מיר אַנטלויפן. עס האָבן זיך פאַרזאַמלט מיין ברודער יוחף־לייב אוּן ברוך זישע צוקערמאַן, חייה אָבערקלייד, מאיר קאָרטמאַן, שלמה ניסענבוים מיט זיין זון, בער שלמה משה אשרס, אליעזר יאַנקל ליפּונסקיס, מנשה שלמה קאָזעס, חיים חאַניסמאַן, פייגעלע אָבערקלייד מיט איר מאַן, פאטשע לייבל מרימס, בן ציון אייזיק שוסטערס, עטיל מאַניס אליעזרס שנור. לוי יעקיבס מיט די צוויי זין אוּן צוויי שוועסטער. מרים אוּן מלכה מיט אַ ברודער, פישל טענענבוים, ביילטשע בן־ציונס אַ טאָכטער, זי האָט מען באַלד, גייענדיק אין דרויסן, דער־קענט, אַוועקגעפירט קיין רוּדע אוּן זי דערשאָסן.

איך וואָר קראַנק אויף טיפוּס. מען האָט געמאַכט אין דער וואַנט אַ מויער, מיר זאָלן קענען לייכטער אַרויסראַטע־וועו זיך אין צייט פּוּן געפאָר. אָבער, אַז איך בין קראַנק גע־ווארן איז שוין גאָר שלעכט. וואָס טוט מען? מען באַצאָלט גוט אַ דאָקטאָר אין געהיים, ער היילט מיך. איך וואָר געזונט אוּן שטעל מיך אויף די פיס. דער ברודער יאַנקל־מאיר קומט פּוּן וואַרשע, קראַנק געוואָרן אוּן געשטאָרבן. עס איז אים באַשערט געווען צוּ שטאַרבן אין זיין אומגעגנט.

אין צימער האָבן געווינט צוזאַמען מיט ברוך זישע צוּ־קערמאַן אוּן זיין זון, אליזער יאַנקל ליפּונסקיס. ברוך זישע האָט געהאָט אַביסל געלט. ער האָט זיך אָנגעהויבן באַשעפ־טיקן מיט וואַליוטע. אין דער צייט האָט זיך פאַרגלוסט דעם קאָמענדאַנט פאָן פּילין, אַז ער מוז האָבן אַ בריליאַנטענעם רינג. מען האָט באַלד געמסרט, אַז אין קאָנסקיוואָליע איז דאָ אַ ייד וואָס האַנדלט מיט וואַליוטע, מוז ער געבן דאָס בריי־

פון רעכטס: 1) אַ זון פון דאָוושע זאַנדמער, 2) בייל־טשע — בן־ציון אייזיקס טאָכטער, 3) פישל טענענבוים, 4) עלקע צוקערמאַן, 5) עליע ריצער, 6) ישראל דוד קעניג טאָכטער.

From right to left: 1) son of Duvtshe Zandmer; 2) Beiltshe, daughter of Ben Zion Weizmann; 3) Fishl Tenenbaum; 4. Elke Zuckermann; 5) Elye Ritzer; 6) daughter of Israel David Kenig; besides one — all murdered.

ליאַנטענע רינגל. מיר זענען אַז ווידער איז די געפאַר נאָענט, האָבן מיר באַשלאָסן, אַז מען דאַרף זיין אין בונקער. איך נעם ביי ברוך זישן דאָס גאַנצע געלט און אַנטלויף אויפן קאַנסקיוואַליער בית עולם. דייטשן קומען ביי אים זוכן, מען האָט גאָרנישט געפונען. פאַר כעס נעמען זיי צו אַלע מלבושים. איך, פון איילענישׂ, פאַרגעס די דאָקומענטן מיטן פוילישן פאַס. דאָס האָט געהאָנגען אויף דער וואַנט. אַבער זיי באַמערקן נישט און פאַר מיר איז דאָס אַ גליק, ווייל אַן דעם פוילישן פאַס קען איך זיך נישט רירן.

ווי אַ געיאָגטער הונט

ווידער הערט מען געהיימע ידיעות, אַז די דייטשן האָבן באַשלאָסן אויסצוראָטן דאָס לעצטע ביסל יידן. אַבער פריער מוז מען פון זיי אַרויסציען וואָס מען קען. גלייכצייטיק הערן מיר, אז פאָסטנס פון דייטשן און פאָליאָקן לאָזן זיך אויף די פעלדער, אין די פוירישע הייזער, אין בונקערס, און ווו נאָר עס געפינט זיך אַ ייד, ווערט ער דערשאָסן און אונטער־געצונדן. איך פאַרלאָז זיך שטענדיק אויף מיין פאַרגעפיל. נישט אַלע ווילן אַוועקגיין פון קאַנסקיוואַליע. איך לאָז זיי איבער און גיי אַוועק קיין קאַריוו. מיר שליסן זיך אַן אין אַ בונקער, אַבער אין עטלעכע טעג אַרום, דעם 7־טן מאי 1943, הערן מיר אין בונקער ווי דייטשן האָבן אַרומגערינגלט אַלע חורבות אַרום אונז און מיט טאַפּ־שטעקנס זוכן זיי בונקערס, ווו עס באַהאַלטן זיך יידן. אונזער בונקער איז געמאַכט אַזוי: נאָך דריי קעלערס גייט אַ פערטער קעלער ווו די אונטערשטע וואַנט קאָן מען אַרויסשטופן, אַזוי, אַז מען קען אַנטלויפן. ווען מיר האָבן געזען, אַז די געפאַר איז גרויס, די וואַנט פון דעם פערטן קעלער וואָס איז געווען פאַרדעקט מיט אַ בלעך האָט אַ פויער מיט אַ ווידלע שוין אַריינגע־שטאָכן און אָנגעטאַפּט די בלעך, האָבן מיר שוין געווּסט, אַז מיר דאַרפן דורכברעכן די קעגנוואַנט און אַרויס פון דאָנען. אָבער אַז מיר קומען אַרויס, זענען מיר אַ פאַרמאַכטע וואַנט, וואָס כדי צו אַנטלויפן ברויכן מיר אַריבערקריכן צוויי מע־טער די הויך. איך ווייס נישט ווי עס האָט זיך ביי מיר געפונען די גבורה און כוחות אַריבערצוקריכן די וואַנט, פלינק און שנעל. אָבער חיים קלוך איז נעבעך הענגענדיק אויף דער וואַנט דערשאָסן געוואָרן. אַז איך בין אַריבער, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז מען וועט ווייטער זוכן. איך בין צו צו אַ גוי, האָב שטאַרק געווייַנט, אַז ער זאָל מיך ראַטעוונען, ער האָט נישט געוואָלט. איך האָב אָבער באַמערקט אַ בוידע פון אַ הונט, לעבן שטאַל. איך בין אַריין אַהין. זיצנדיק אין בוידע האָב איך אָפּערגעריסן אַ ברעט, וואָס גייט אַריין אין שטאַל פון צווייטן זייט און דאָרטן בין איך געלעגן. איך האָב דאָרט געקענט גוט הערן וואָס אַרום טוט זיך. איך הער ווי מען האָט איינגעזאַמלט אַלע געכאַפּטע אוּן געפאָדערט פון זיי געלט. אויב עס וועט איינער דערציילן אויפן צווייטן ווער עס האָט געלט, וועט ער בלייבן לעבן. איך האָב זיך אַלץ צו־געהערט און געלעגן אין שרעק, אַ גאַנצע נאַכט, ביז 8 אַ זייגער אינדערפרי, ווען די פויערים גייען אין שטאַל. די קריסטין באַמערקט מיך, אָבער דער זון אירער האָט מיך געוואָלט ראַטעוונען, אָבער זיין פאָטער קומט צו און שרייט אויף מיר איך זאָל שוין אַוועקגיין פון דאָנען. די דייטשן האָבן באַנוצט צו דער אַרבעט די פייערלעשער און זיי זענען גע־לאָפן פון לאָך צו לאָך ווי די היישעריקן. אַז די פייערלעשער האָבן זיך געוואָנדן אין אַ צווייטער זייט, האָט מען מיר דער־לאָנגט דאָס שטיקל פאַלטן וואָס איך האָב אַוועקגעוואָרפן אין יענער זייט פון דער הינטישער בוידע, כדי עס זאָל מיר לייכ־טער צו זיין צו אַנטלויפן. איך בין אַנטלאָפן. אַריבערגעכאַפּט זיך אַ פלויט, אויך אַ וואָסער און אַזוי אַרום זיך צוגעכאַפּט צום יידישן בית עולם, און דאָרט אָפּגעלעגן ביז מיטאָג.

איך קוק מיך אַרום, וואָס וועט פון מיר זיין? איך בין איצט ווידער איינע אַליין. איך ווייס נישט ווער עס האָט זיך געראַטעוועט. ווידער הער איך דאָס קלינגען פון די פייער־לעשער. דאָס הייסט, אַז זיי לויפן אַרום ווי די רויב־הינט זוכן יידן. איך גראָב זיך איין צווישן דער תבואה. עס באַמערקט מיך אַ שייגעץ. ער פאַרשטייט, אַז איך באַהאַלט מיך. ער מאַכט זיך נישט זעענדיק, אָבער 12 אַזייגער בייטאָג איז ער זיך מיישב און קומט ווידער און זאָגט:

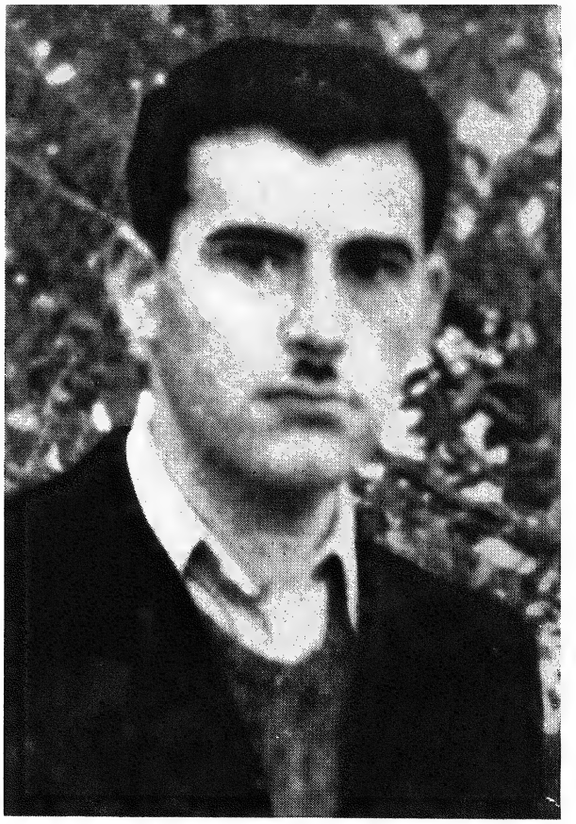
— זע, איך האָב געהאַט אַ ברירה דיך צו הרגענען, נאָר איך האָב אויף דיר רחמנות, טאָ גיב מיר דאָס געלט וואָס דו האָסט.

איך גיב אים אַוועק די לעצטע פאָר זלאָטעס וואָס איך האָב, און לאָז מיך לויפן. אָבער ווּהין? איך באַגעגן אַ פאָ־ראָבעק וואָס אַרבעט אין פעלד. ער איז זייער אַ גוטער און ראַט מיך, אַז איך זאָל גיין צו די פויערים און ביי זיי אַר־בעטן אין פעלד. מען וועט מיך נישט דערקענען. ער דער־ציילט מיר אויך, אַז דאָ נישט לאַנג איז אַראָפגעשפרונגען פון צוג אַ יידיש יינגל.

— זוך אים אויף צווישן דער תבואה!

איך באַמערק אים גלייך. ער פאַרשטייט באַלד ווער איך בין. ער דערציילט מיר, אַז ער האָט געהערט, אַז אין קאַנסקי־וואָליע איז דאָ אַ יודנשטאָט, וויל ער גיין צו זיי. איך דערקלער אים די לאַגע פון יודנשטאָט, און אַז יעצט ליק־וידירט מען אַלץ. לאָמיר בעסער גיין צוזאַמען קיין קאָריוו אויפזוכן וועמען, אפשר האָט זיך דאָך ווער געראַטעוועט.

וווּ עס איז אַמאָל געווען לייבל סאָלטיס הויז. איז איינ־געאַרדנט אַ קירזשנעריי וואָס אַרבעט פאַר די דייטשן פוטער־וואַרג. עס אַרבעטן דאָרט 6 יידן — פון איזשביצע, וואָס שטייען אונטער דער אויפזיכט פון אַ דייטשישן קאָמענדאַנט.

יוסף צוקערמאַן, זון פון ברוך זישע און פריידע (קלאַפּערמאַן) — אומגעקומען
Josef Zuckermann, son of Baruch Zishe and Freide (Klappermann), murdered.

טראָץ דעם אָבער, שטייען זיי אין געפאַר פון די דייטשע ס. ס. וואָס רעכענען זיך נישט מיט קיין שום דערלויבענישן אוון אויפזיכטן. זיי מוזן זיך אויך אויסבאַהאַלטן. מיר גייען צו זיי. זיי נעמען אונז אויף מיט אפענע אַרעמס. מען טוט אונז אַן אוון מען גיט אונז גוט צו עסן, אָבער מער ווי דאָס קענען זיי אונז נישט געבן. עטלעכע טעג געפונען מיר זיך בייַ זיי בייטאָג. בייַנאַכט גייַען מיר אַרויף צו רוקאַשען אויפן בוידעם. ביז דער שייגעץ באַמערקט אונז. איך וויין פאַר אים, ער זאָל מיר העלפן, אָבער ער וויל בשום אופן נישט. איך זיץ וויַיטער אַביסל בייַ די איזשביצער יידן, אי־ך זע אָבער, אַז די גוטע מענטשן האָבן צרות. זיי אַליין זענען איינגעשטעלט מיטן לעבן וועו צווישן זיי וועט זיך געפינען אַ פרעמדער. אָבער זאָגן מיר, אַז איך זאָל אַוועקגיין קענען זיי נישט. איין ייד פון זיי, בלאַנק, איז זייער אַן איידעלער מענטש. ער נעמט נישט אין מויל אַריין נאָר ברויט מיט מילך, צוליב מורא פאַר טרפות.

איך פרוווו גיין קיין קלימטאָוויץ. איך שטעל מיך אָפּ אין קעגנאיבערדיקן וועלדל. איך באַגעגן דאָרט צוויי זין לוי יעקיבס, דעם זון פון שלמה אַנדרוס, לוי יעקיבס שוועסטער מיט איר מאַן. זיי לייגן מיר פאָר צו גיין מיט זיי דאָרט אַהין ווו זיי זענען. איך באַמערק אַז אויף די ביימער זענען אויסגעקריצט נעמען פון דוד און יאָסל, לוי יעקיבס, איך קריץ אויס אויך מיין נאָמען אויף אַ בוים. זאָל ווער דורכגיין וואָס איז אויך געראַטעוועט געוואָרן און וויסן, אַז אין דעם טאָג האָב איך נאָך געלעבט. כ׳פרווו צוגיין צו דעם גוי, בייַ וועלכן מיר האָבן געהאַט שטיין אַ ניי־מאַשין. און געבעטן בייַ אים געלט פאַר דער מאַשין. איך גיי אויך צו אַנדערע, אָבער קיינער וויל נישט געבן. איך בין געוואָרן קרעציק. אַז איך האָב געזען עס ווערט נאַכט, בין איך אַרויף אויף אַ בוידעם, זיך איינגעגראָבן אין שטרוי אוון גוט איינ־געשלאָפן. וועו עס איז שוין געווען אינמיטן טאָג, האָב איך זיך אויפגעכאַפּט. בייטאָג האָב איך שוין מורא געהאַט אַוועק־צוגיין אוון אַז דער פויער איז אַרויפגעקומען, האָט ער זיך דערשראָקן, אָבער מיר גאָרנישט געטון. אין קעגנטייל, ער איז געווען גוט צו מיר, אָבער האָלטן מיך קען ער נישט. ער האָט מורא. ווידער גיי איך צו די פאָר איזשביצער יידן, איך הער, עטלעכע קאָריוער יידן מיט וועלכע כ׳בין צוזאַמען געווען האָט מען שוין געשאָסן. צווישן זיי אַ זון פון שלמה אַנדרוס. איך זיץ בייַ זיי אַביסל, אָבער איך פאַרשטיי, אַז לענגער קען איך בייַ זיי נישט זיין. יעדע רגע קענען קומען די דייטשן, זייערע אויפזעערס. גיי איך אַוועק צווישן די תבואות. בייַנאַכט גיי איך שלאָפן אויפן פולישן צמענטאָוש. דאָס לייב ווערט מיר אָפּגעברענט פון היץ. איך קום ווידער צו די איזשביצער יידן. איך ווייַן פאַר זיי, וואָס זאָל איך טון? דער ייד רעדט צו מיר ווי אַ טאַטע און טרערן שטיקן אים:

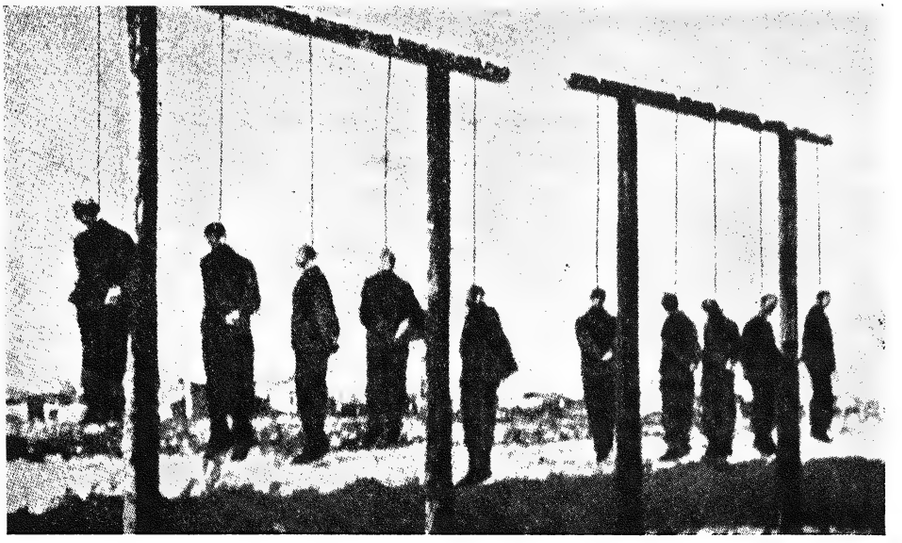
— מיין קינד, פאָלג מיך, עס קומט דאָ אַלע מאָל אַהער דאָס קליינע יינגל דוד׳ לוי יעקיבס. ער קומט זאָמלען שטיק־לעך ברויט צום עסן, לאָז אים נישט אָפּ און גיי מיט אים. אין וואָלד געפינט זיך אויך לוי יעקיבס משפחה, לאָז זיי נישט אָפּ און זיי מיט זיי צוזאַמען.

איך האָב מיט זיך גענומען נאָך אַ פרוי, חאַשע פון וואַרשע. גראָד דאָמאָלט איז דוד לויס נישט געקומען. עס וויַיזט אויס, אַז זיי וויַיסן, אַז דייטשן זוכן שטאַרק יידן אוון פאַרטיזאַנער אוון עס איז אַ געפאַר אַרויסצוגיין פון די באַ־העלטענישן. איך באַהאַלט זיך אין די פעלדער. בייַנאַכט אויף די בוידעמער פון די סטאָדאָלעס. די פויערטעס וויַיזן, אַז איך קען שטריקן שיינע סוועטערס, נעמען זיי מיך אַריין, זעצן מיך אַוועק אין אַ באַהאַלטן אָרט אוון איך שטריק. דער־פאַר באַהאַלט איך לעבן מיר חאַשע בלאָנק.

בייַ וואָליע־אושינסקי האָבן פאַרטיזאַנער פאַרוווּנדעט צווויי דייטשן. דערפאַר האָט מען אויפגעהאָנגען עטלעכע פאָליאַקן אוון דאָס האָט באַלד געוואָרפן אַ שרעק אויף דער גאַנצער אומגעגנט. וועו עס קומען די שקצים פאַרטיזאַנער, וואָרענען זיי אונז, אַז מיר זאָלן זיך נישט דרייען צופיל. דאָס קען זיין איז די סיבה פאַר וואָס מען זעט נישט דוד לוי יעקיבס. קיין פלאַץ האָב איך פאַר מיר נישט געפונען. אַמאָל אויפן בוידעם, אַמאָל בייַ די איזשביצער יידן.

איינמאָל בין איך אַזוי געזעסן בייַ אַ גויע אוון געשטריקט. פלוצלונג הערט מען ווי עס גייען דייטשן. די גויע לויפט צו צו מיר איך זאָל שנעל אַרויס. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז אויב איך וועל יעצט אַנטלויפן, איז דאָס אַ זיכערער טויט. די גויע האָט אָבער מורא, אַז איך זאָל בייַ איר זיין. דער־מאָמענט איז פאַר מיר אַ קריטישער. איך אַריינטיר זיך שנעל אוון הייב אָן צו שרייַען צו די גויע:

— אין אַזאַ מאָמענט יאָגסטו מיך אַרויס? גיי דו אַרויס, שנעל, אַז נישט וועלן מיר בייַדע דאָ געהרגעט ווערן.

פאַר פאַרוווּנדעט 1 דייטש — געהאָנגען 10 איינווינער. For one injured German, hanged up 10 inhabitants.

די גויע איז פאַר שרעק באַלד אַרויסגעלאָפן. איך האָב מיר פאַרשאַרצט די אַרבל און זיך אַוועקגעשטעלט ביי דער באַליע וועש, ביי וועלכע די גויע איז געשטאַנען. די דייטשן קומען אַריין, מען קוקט דאָ, מען קוקט דאָרט, זיי באַמערקן גאָר־נישט. זיי זענען אַוועק.

איך זוך דערנאָך אויף לוי יעקיבס. עס איז שוין געווען ווינטער. איך שליס מיך אַן צו זייער גרופּע. זיי אַליין האָבן אויך געהאַט עטלעכע בוּנקערס. זיי זענען נישט געווען אַלע צוזאַמען. טאָמער מאַכט זיך עפּעס, מען כאַפּט, זאָל מען נישט כאָפּן אַלעמען. חאַשע איז אַרויס קיין וואָליע־אושינסקי שאַפן ברויט.

די פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג פאַרשפרייט זיך אַלע מאָל מער און מער. די ידיעות פון פראָנט זאָגן, אַז די דייטשן כאָפּן קלעפ און מפלות. ביי מיר איז אַן אַנגינע. איך גיי אַרום מיט היץ. אויך די קרעץ מערן זיך ביי מיר. איך האָב זיך נישט ווו אַרומצוואַשן. איך באַראַט זיך מיט חאַשען. עס בלייבט, אַז איך זאָל גיין צו די גויע וואָס ביי איר האָט מען געהאַלטן דאָס גאַנצע פאַרמעגן פון מיין ברודער. דערווייל ברענגען אַראָפּ די דייטשן אוקראינער היידאַמאַקעס, וואָס זאָלן קעמפן קעגן די פּאַרטיזאַנער. איך בין שטאַרק פאַר־צווייפלט פון מיין קרענק, אָבער די גויע נעמט מיך אויף זייער גוט. זי גיט מיר אָפּ די סטאָדאָלע איך זאָל מיך דאָרטן אויפהאַלטן. אַז די אוקראינער זענען אַוועק, האָט זי מיך אַריינגענומען אין שטוב, מיר געגעבן אָנצוטון, געבראַנגט פאַר מיר אַ דאָקטאָר און מיך געהיילט. זי האָט מיר געגעבן אַן אָרט אין קיך וווּ צו שלאָפן. פאַרשטייט זיך, אַז די דינסט וואָס איז דאָרט געווען האָט מיך מקנא געווען. זי האָט גע־מיינט, אַז איך בין אַ קריסטין און געטענהט, אַז מיר גיט זי לייכטע אַרבעט און איר גיט זי שווערע. די גויע האָט מורא געקריגן, טאָמער מסרט זי, האָב איך געמוזט אַנטלויפן.

אין דער אָקציע פון די אוקראינער זענען געהרגעט ge־וואָרן: פאַמיליע שאָבענמאַכער, אין קלאָדע איז געהרגעט געווארן פאטשע לייבל מרימס, אַברהמעלע אָבערקלייד, חייה אָבערקלייד, שלמה קאָזעס טאָכטער מיטן מיידעלע, משה ריצערס ווייב מיטן זון, אין דער זעלבער צייט האָט מען אויך געשאָסן חייה גאָלדבערג און איר קינד איז געבליבן ביי אַ קאָריווער גויע.

ווידער גיי איך אַרויס אין פעלד ווו די גרופּע קאָ־ריווער געפינט זיך. מיט זיי האָלט זיך אויך חאַשע. עס קומט פסח 1944. מיר זענען ווי אַנטקעגן אונז אין פעלד, קומט פלוצלונג אָן אַ ייד — אברהמטשע גאָלדבערג מיט אַ מיידל אוּן אַ יינגל. ער דערציילט, אַז דער זון פון שלמה פון הויף איז משוגע געוואָרן. מען האָט אים געשאָסן. ער דערציילט אויך, אַז אין דאָרף וויל מען אים הרגענען. מיר ראָטן אים, אַז ער זאָל נישט גיין צוריק. ער הערט אָבער נישט אוּן גייט צוריק. אויך איז דאָמלט יהושע צוקערמאַנס אַ שוועסטערל משוגע געוואָרן. מען האָט זי געהרגעט. לוי יעקיבס האָט זי געבראַנגט צו קבורה. שלום קעניג איז אויך אין יענער צייט געהרגעט געוואָרן צווישן אַ קריג פון פאַר־טיזאַנער מיט פאָליאַקן.

חנהטשע בוכשרייבער־עלענבאָגען (שלמה קאָזעס טאָכטער), דער־מאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיט איר קינד, דורך שקצים אין דאָרף לוען. איר מאָן, דער פּאַרטיזאָן, איז געקומען אין דאָרף נעמען נקמה, אוּן איז אויך דערמאָרדעט געוואָרן

Hanntshe Buchschreiber, together with her child, killed by the Poles. Her husband, a partisan, come to the village Luen, to take revenge and he was also killed there.

די לעצטע פאַרסמטע רגע'ס און די באַפרייאונג

ענדלעך זענען געקומען די טעג אין וועלכע מען האָט געהערט, אַז די דייטשע מערדערס ציען זיך צוריק, אויף אַלע פראָנטן. מיר קענען זיך שוין קוים איינהאַלטן. מיר קריכן ארויס מיט פרייד פון אונזערע באַהעלטענישן. מיר הייבן זיך אַן נאָכפרעגן וווּ עס געפונען זיך יידן. מיר גייען. פישל טענענבוים, בערל קרופניק מיט זיין פאַמיליע, (זיינס אַ יינגל מזו מען טראָגן, ווייל ער איז קראַנק אויף די פיס). אויך די פרוי זיינע איז קראַנק. יהושע צוקערמאַן, אַלטמאַן — אַן איזש־ביצער. גוים זאָגן, אַז אין מאַרקושאָוו געפינען זיך יידן. מיר קומען אַהין, אָבער עס זעט אויס, אַז אונזער פרייד איז נאָך צו פרי, ווייל דאָרטן רינגלען אונז אַרום אַ מחנה פאָליאַקן און ווילן אונז הרגענען, כדי אָפצוווישן די געבליבענע לע־

פון רעכטס: יוסף חאַניסמאַן (וועלינגטאָן, ניי זעלאַנד), פישל טענענ־בוים (איטאַליע), יוסף צוקערמאַן, עלין ריצער
2־טע רייע: עלקע צוקערמאַן, מלכה שטערן (ישראל)
From right to left: Josef Chanesman (Wellington, New-Zealand), Fishl Tenenbaum (Italy), Josef Zuckerman, Elye Ritzer.
Second row: Elke Zuckermann, Malka Stern (Israel).

בעדיקע עדות קענן זייערע מערדערייען. מיר לייגן זיך אויף דער ערד. אָבער אומגעריכט קומט אַן אַ קאָמפּאַניע רוסיש מיליטער. צווישן זיי איינער אַ ייד. ער קומט באַלד צו און שטרעקט אויס זיין געווער צו די פאָליאַקן. זיי אַנטלויפן. איך דער גוטער פאָליאַק קאַרדאָווסקי ראַט אונז, אַז מיר זאָלן זיך נאָך באַהאַלטן אַ צוויי וואָכן. מיר זענען אַרויס אויף דער פריי וועג רוסישע מיליטער־פאָסטנס האָבן שוין באַ־הערשט קאָריוו, איך האָב באַשלאָסן צו פאָרן קיין לובלין. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט:

חייה וואָסערמאַן־ריצער, שמואל חאַניסמאַן מיט זיין זון יוסף, הערש קאָטליאַוש מיט זיין פרוי, שמעון עלנבויגן — רבקה ירוחמס זון, ער גייט מיט זיין ביקס אין דאָרף לוּען נעמען נקמה אין יענע גוים, וועלכע האָבן דערמאָרדעט זיין פרוי און קינד. מיר האַלטן, אַז ער זאָל נישט גיין, אָבער ער גייט יאָ און געפינט דאָרט זיין טויט. מיר נעמען אויך אָפּ די צוויי קינדער וואָס געפינען זיך בייַ קריסטן. דאָס איז אַ מיידעלע פון פייגעלע אָבערקלייד און אויך סאַבטשע גאָלדבערג, שלום רבס אַן אייניקל. מיר גיבן זיי דערווייל איבער דעם רויטן קרייץ. זיי זענען געווען אין זייער אַ שלעכטן געזונט־צושטנד. זיי האָבן זיך געפונען אויסגעהיילט, אָבער איידער מיר האָבן באַוויזן זיי געפונען אַרויסנעמען, איז געקומען אַ ייד פון שלעזיען, וועמעס קינדער זענען אומגעקומען אין דער מלחמה און אַדאָפּטירט סאַבטשען. דערנאָך האָט ער דאָס קינד שוין נישט געוואָלט אָפּגעבן.

ביסלעכווייז האָבן מיר אָנגעהויבן האַנדלען. מיר האָבן שוין אפילו אָנגעהויבן קלערן פון עפעס זיך אויפשטעלן אין קאָריוו. לוי יעקיבס זון איז געגאַנגען צום פוילישן מיליטער, וואָס הייבט זיך אָן ארגאַניזירן. לוי יעקיבס הייבט אָן שעכטן בהמות און פאַרקויפן די קריסטן פלייש, ער הייבט אָן גוט צו פאַרדינען. ער איז שטאַרק אויפגעמוטערט. ער בויט זיך אויף אַ שטיקל הייזל נעבן שאָסיי און זאָגט, אַז אויב מיר זענען געראַטעוועט געוואָרן, שטעלט ער אַוועק אין זיין שטוב אַ זעקל צוקער און פאַרשידן עסן, אַז וועלכער ייד עס גייט אַדורך זאָל עסן און טרינקען. ער קלערט חתונה צו האָבן מיט חאַשע בלאַנק, און אָנהייבן בויען אַ לעבן. אָבער דער גורל וויל אַנדערש. דאָס מעסטל איז נאָך נישט פאַרפולט. ער איז אַוועק אין דאָרף קויפן בהמות, האָט מען אים געהרגעט.

פוילישע פאַרטיזאַנער באַפאַלן אונז איינמאָל און נעמען ביי אונז אַלץ צו. מיר זענען ווידער געבליבן נאַקעט און בארוועס. אָן אַ גראָשן געלט. גאָלדע אַקערמאַן באַהאַלט זיך אויפן בוידעם און מען זעט זי נישט.

מיר באַשליסן אויסגעפינען לוי יעקיבס מערדער. מיר באַצאָלן געלט איינעם אַ גוי און איך שטעל מיך פרייוויליק צו גיין צוזאַמען מיט אים זוכן. מען שרעקט מיך איבער, אַז מען קען מיך אויך הרגענען. איך קוק נישט אויף דעם אַלעם. אָבער פרעגנדיק זיך די ערשטע נאָכפראָגן אויפן וועג, וועלן שוין די גוים געוואָר, אַז מיר זוכן לוי יעקיבס, און גלייך הייבט מען אָן אויף אונז שיסן. איך אַנטלויף דורך אַ זייטיקן וועג, און דורך אַ צווייטן וועג צוריק קיין קאָריוו. דאָן האָבן מיר אַלע באַשלאָסן, אַז מער זיצן מיר דאָ נישט. אַז מיר מוזן שוין אויף אייביק פאַרלאָזן אונזער טויזנט־יעריק איינגע־זעסן שטעטל.

מיר פאָרן קיין לובלין און בערל ריצער גיט מיר אַביסל געלט און איך פאָר קיין לאָדזש, זיץ דאָרט ביז 1946. איך האָב דאָרט חתונה און פאָר אַוועק קיין דייטשלאַנד. זיץ דאָרט ביז 1948 און דאָן פאָרן מיר קיין ארץ־ישראל.

לוי יעקיבס, דערמאָרדעט פון פאָליאָקן, שוין אין באַפרייטן פוילן
Levy Weinbuch, murdered by the Poles in the deliberation time of Poland.

סאַנע ראָזענזאָן / בני־ברק

מיינע קינדעריאָרן, יונגע, און פּאַרטיזאַנער־קאַמפּן

סאנה (נתנאל) רוזנזון, בני ברק. לאחר שפרצה המלחמה ובית הוריו נשרף, בורח הוא יחד עם אביו, שלוש אחיות, גיס וילדים להורוכוב (לשעבר פולין וכעת מערב־אוקראינה, רוסיה). שם הם עובדים. הממשלה הסובייטית דורשת מהם שיסעו לפנים רוסיה. כמו פליטים אחרים הם מסרבים לעשות כן, ואפילו מוכנים הם לחזור לעיירתם בשטח הכיבוש הגרמני. הרוסים תופסים את כל אלה שסירבו לעבור לרוסיה הפנימית ולקבל את הנתינות הסובייטית ומַגלים אותם. בין המגלים האחות חוה עם בעלה וילדם. סאנה ויתר בני המשפחה מצליחים להסתתר, והם נשארים במקום. הגרמנים מתנפלים על רוסיה. מתחילים לרצוח את היהודים באופן שיטתי. סאנה, אביו וכל המשפחה, תודות לכך שכולם בעלי־מקצוע, מושארים לפי שעה בחיים. בשעת האַקציה (מיבצע הרצח) השניה הם בורחים. האב נהרג ביריה. בני המשפחה מתחבאים בכפרים, וסאנה ואחיו חיים — ביער בין הפארטיזנים. שתי האחיות והגיס, לאחר שהם מתחבאים שנה ומחצה, נהרגים ע"י האוקראינים והפולנים.

חיים רוזנזון נעשה מנהיג אמיץ לפרטיזנים. מדריך פעולות לחימה נגד הגרמנים, מפוצץ רכבותיהם, מקצץ במרצחים הגרמניים, מבצע גם פעולות־עונשין בקרב האיכרים, אוקראינים ופולנים, ההורגים או העוזרים להרוג יהודים. סאנה נמצא בפלוגה אחרת של פרטיזנים. מגיעים אליהם צנחנים רוסים, שהוצנחו ממטוסים, וביניהם שני יהודים. ברם, מהרה עוברים הפרטיזנים הסובייטיים לחבל־ארץ אחר, ומשאירים בחוסר אירגון עשרה נערים יהודים ושני אוקראינים. קודם לכן היה לפלוגת הפארטיזנים קשר אַלחוטי עם מוסקבה, אך עכשיו הם עזובים ומבודדים. הם מסתפחים לפלוגת־פארטיזנים אחרת, משתתפים במבצעי־התנפלות נועזים על הגרמנים; שולטים בשטחים גדולים למדי ומפילים מאות חללים בין הגרמנים.

חיים, אחיו הבכור של סאנה, הולך עם קבוצת לוחמים לאחד הכפרים, לאחר שפוצץ רכבת גרמנית. שם בוגדים בו האוקראינים ומביאים בחשאי גרמנים. מתלקח קרב עז. הפרטיזנים יורים עד כדורם האחרון, ומרסקים עצמם ברימוני־יד, כדי שלא לנפול חיים בידי הגרמנים.

כשנודע הדבר לסאנה הריהו נעשה עוד יותר נועז ועקשני במלחמתו הפרטיזנית נגד הגרמנים. בשעת כיתור גרמני הוא נפצע בחזהו. הכדור מפלח את ריאותיו. במקרה אין הגרמנים מרגישים בו והוא בורח פצוע. חדשים רבים הוא שוכב בבית־החולים. זוכה באות־הכבוד הסובייטי „הכוכב האדום". הוא חוזר לפולין ומשם הוא עולה לארץ־ישראל.

SANA ROSENSON, *Bnei Brak*. After the outbreak of the war and the burning of their home he fled with his father, three sisters, brothers-in-law, and children to Harachov ,formerly Poland, now West Ukraine, Russia. They worked there The Soviet authorities ordered them to proceed deep into Russia like other refugees. They refused to do this, and were even prepared to return to German territory. The Russians caught all those who refused to proceed deeper into the country and adopt Soviet citizenship, and sent them into exile. They seized Eva with her husband and child, and expelled them. Sana and the rest of the family succeeded in hiding, and remained where they were.

The Germans invaded Russia and began exterminating the Jews systematically. As Sana, his father and the whole family were skilled workers, they were permitted to live for the present. At the second extermination action they ran away. His father was shot. They hid in villages and Sana, together with his older brother Chaim, hid in the forests with the partisans. The two sisters and brothers-in-law succeeded in hiding for a year and a half, and were then shot by the Ukrainians and Poles.

Chaim Rosenson became a heroic leader of the partisans, conducting activities against the Germans. He blew up their trains, destroyed the German murderers, and also carried out punitive actions against the peasants, Poles and Ukrainians, who murdered or helped to murder Jews. Sana was in a different partisan section to which Soviet parachutists used to come, being dropped by aeroplanes. These also included two Jews. But the Soviet partisans moved on to a different section and left ten Jewish boys and two Ukrainians, unorganised. The partisan unit had previously maintained radio contact with Moscow, but now they were abandoned. They linked up with another partisan section, and took part in daring attacks on the Germans. The partisans controlled very considerable areas and destroyed hundreds of Germans.

After Chaim, Sana's older brother, had blown up a German train he went to a village with his group where he was betrayed by the Ukrainians who brought Germans. Bitter fighting began. They used up all their ammunition and then blew themselves up with hand-granades, in order not to be taken alive by the Germans. Sana learnt of this and became even more savage and daring in his partisan battle against the Germns. They were surrounded, and he was wounded in his chest, the bullet passing through his lungs. By chance the Germans did not notice him and he escaped wounded, spending long months in hospital. He received the "Order of the Red Star", but left Russia for Poland, and then came to Israel.

אין שטוב מיט 7 קינדער אוז טאַטע־מאַמע

אין קאָריוו זענען געווען יידן פון אַלע שיכטן, רייכע, מיטעלערע און אָרעמע. נאָר אַ קליינער טייל האָט לייכט געלעבט, דער גרעסטער טייל איז שטענדיק געווען פאַריאָגט אוז פאַרהאַוועט. ס׳האָט שטענדיק געפעלט אַ טאָג צו דער ה׳אך. מיין פאָטער פלעגט אייביק אַרומלויפן באָרגן געלט אויף צו דעקן אַ וועקסל. איינמאָל שטעלט אים אָפּ אַ באַקאַנטער פאָליאַק אוז פרעגט אים:

— דאָוידקע, וואָס לויפסטו אַזוי?

האָט אים דער טאַטע געענטפערט:

— דאָס ווייב מיט די קינדער יאָגן מיך נאָך...

יאָ, דער עול פרנסה האָט געיאָגט. די גוים האָבן דאָס נישט געקענט פאַרשטיין. זיי, אָרעם אָדער רייך, האָבן געלעבט רואיק, נישט געיאָגט, נישט געטומלט. אַזוי ווי אַלע שטעטלעך אין פוילן, איז אויך אונזער שטעטל געווען געבענטשט מיט אַסך פאַרטייען און פאַרטייעלעך, פון עקסטרעם רעכטס ביז עקסטרעם לינקס. יעדעס יינגל און מיידל האָט געהערט צו אַ פאַרטיי. באַוווסטזיניק אָדער נישט. אַלע פאַרטייען האָבן זיך איינגעטיילט אין צוויי הויפט־פאַרטייען. די ערשטע הויפט־פאַרטיי האָט געוואָלט לעזן די סאָציאַלע פראָגע. די סאָציאַלע רעוואָלוציע — האָבן אירע אָנהענגער געטענהט — וועט שוין במילא לעזן אויך די יידנפראָגע. די אַנדערע — די ציוניסטישע פאַרטייען, האָבן געזעען די איינציקע לעזונג פון דער יידנפראָגע בלויז צו פאָרן קיין ארץ ישראל, שאָפן אַ יידישע מדינה און לעבן אַ נאָרמאַל לעבן ככל הגוים. איבער דידאָזיקע פראָבלעמען האָבן דיסקוסירט אַלט און יינג. אַלס „פאַרטיי־לאָקאַלן״ האָבן געדינט די בתי־מדרשים און שילן, ווohin אַלע האָבן געמוזט קומען, דער חסיד ווי דער אויפגעקלערטער, דער אפיקורס. די לעצטע — נישט צוליבן דאָוונען, נאָר צוליב פירן דיסקוסיעס. ס׳בית־המדרש איז בכלל געווען דער אייניקער און וויכטיקסטער טרעף־פונקט. דאָרט איז ווינטער געווען וואָרעם, און ס׳האָט זיך געריבן מיט געטומלט ווי אין אַ בינשטאָק. ווער ס׳האָט געדעדט פון מסחר, ווער פון פאָליטיק און ווער — פון „גוטע יידן״. יעדער וואָך האָט אַן אַנדערע פאַרטיי געבראַכט איר רעדנער, און נישט איינמאָל איז פון אַזוינע רעפעראַטן געקומען צו געשלאָגן. נישט איינמאָל איז מיין ברודער חיים, וועלכער איז געווען אַקטיוו אין דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, אַהיימגעקומען מיט אַ געלעכערטן קאָפּ.

איך געדענק נאָך ווען מיין היים איז געווען אַ גאַנצע. אַלע זיבן קינדער זענען נאָך געווען צוזאַמען אין שטוב. די מאַמע האָט נאָך געלעבט. אַ גאַנצע וואָך איז מען געווען פאַריאָגט און פאַרפאָרעט מיט דאגות פרנסה.

איך געדענק אָבער אויך ליכטיקע טעג. אַזוי אין ימים טובים אָדער שבתים. ווען אין שטוב איז געווען ליכטיק און דער טאַטע האָט געדאַנקט און געלויבט גאָט וואָס ער האָט באַשאַפן דעם שבת, ווען נישט דער שבת וואָלט מען זיך קיינמאָל נישט אויסגערוט. געדאָוונט האָבן מיר אין לובלינער שטיבל, ביי יאַנקלע מורה־הוראה. אין דעמדאָזיקן שטיבל איז די לופט גאָרנישט געווען קיין גוטע, מחמת מ׳פלעגט עס אויסלופטערן פון איין פסח צום צווייטן. אָבער ריחות פון דער וועלט האָבן זיך דאָרט געפילט. זיין ווייב האָט געהייסן פויטשע. זי איז געווען האָלב־משוגע. די טאַכטער, לאה, אינגאַנצן משוגע. זי איז שטענדיק געזעסן אין אַ פינצטערן חדר און ווען זי איז אַמאָל אַרויסגעקומען, מיט די צעפלאָשעטע האָר, האָט זיך מיר געדאַכט אַז זי קומט פון יענער וועלט.

פויטשע האָט זיך שטענדיק געקריגט מיט יידל בריק. זי האָט געהערט אַז מ׳וויל אים אויסקלויבן אַלס פרעזעס, פלעגט זי זיך אַרײַנמישן און צו אים זאָגן:

— דו וועסט זיין פרעזעס אין ט... און נישט דא.

אונזער פעטער, ישעיה יוסף פלעגט פרייטיקצוגאַכטס דאַוונען פאָרן עמוד. ביי לכה־דודי האָט ער שטענדיק געזונגען דעמזעלבן זמר. זענען חברה, לייבל, מאָטל שנייערס, מענדל בריק און אַנדערע, אַריינגעפאָרן מיטן „יעשטשע פאָל־סקאָ״־ניגון.

פרייטיקצוגאַכטס. זמירות און „יאָשע קאַלב״. עול נדן

אַהיימגעגאַנגען איז דער טאַטע מיט אונז דריי בנים. אַלע אין קאָפאָטעס און סאַמעטענע היטלען. אַריינקומענדיק אין שטוב אַריין, האָט דער טאַטע געזאָגט אַ הויכן „גוט שבת״, און די מאַמע מיט די מיידלעך האָבן געענטפערט: גוט־שבת. פון אַלע שבתדיקע מאכלים האָט צומיינסטן אַרויסגעשמעקט די שבתדיקע פיש. דער טאַטע מיט די דריי זין האָבן געזאָגט שלום עליכם און געמאַכט קידוש. נאָך יעדן עסן האָט מען געזונגען זמירות. פראָנדל האָט מיטגעזונגען. זי האָט שטאַרק ליב געהאַט דעם טאַטן. נאָכן עסן האָט לייבל פאָרגעלייענט פון „היינט״ — „יאָשע קאַלב״ און אַלע האָבן צוגעהערט מיט אָפענע מיילער. נאָכן עסן פלעגן די גרויסע קינדער גיין שפּאַצירן. חיים איז שוין געגאַנגען צו די ציוניסטן. איך מיט לייבלען זענען געגאַנגען אין בית המדרש. דאָרט זענען געזעסן די גרויסע בחורים — חיים שנייער, יאַנקל שעיה בעקערס, חיים אביגדור אַלטמאַן, קלמן צוקערמאַן. דערנאָך פלעגט מען גיין צו פערל לאָה גאַרב, אָדער צו יאַנקל פון סאָדע־געוועלב, עפעס טרונקען. דערנאָך האָט מען זיך אויסגעזעצט פאָרן בית המדרש אויף די לאַנגע בענק. אַז ס׳איז פאַרבייגעגאַנגען אַ מיידל, האָט איינער געקוקט אויפן צווייטן כדי זענען צי ער איז רויט געוואָרן.

שבת נאָכמיטאָג, ווען דער טאַטע איז אויפגעשטאַנען, האָט ער מיר געגעבן אַ שטיקל צוקער און אַ טשיניק. בין איך אַוועק אין באָד אַריין. דאָרט האָט מיר ראָכּס שייגעץ, פראַנעק, אַנגעגאָסן אַ טשיניק מיט וואַסער און געזעדט צו מיר יידיש. איך האָב אַנגעקוואָלן, הערנדיק ווי אַ גוי רעדט יידיש. פון דער טיי האָט אַרויסגעשמעקט דאָס גאַנצע באָד מיט דער מקוה... און מ׳האָט עס געטרונקען מיט גרויס פאַר־געניגן, באַזונדערס האָט זיך דער טאַטע דערמיט מחיה געווען. אָבער אַז ער האָט געזען פאַרבייגיין אין גאַס שימעלע ווייס־בערג, אָדער פוליע קאָזע, האָלטנדיק ס׳היטל אין האַנט, איז אים דער גאַנצער עונג שבת נישט באַקומען, און ער פלעגט אויף אַזאָ איינעם אנשרייען:

— לאָבזוז, טו אָן ס׳היטל!

האָט יענער זיך צעשמייכלט און אַנגעטון ס׳היטל.

— ווייי־ווי וואָס קאָריוו האָט זיך דערלעבט! די לייט ברענגען אַלע צרות אויף דער וועלט! — פלעגט דער טאַטע זיפצן.

הענע איז נישט געווען מער געבילדעט ווי די אַנדערע קאָריוואר מיידלעך, אָבער זי האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ אינטעליגענט מיידל. און אַזאָ גוט האַרץ ווי זי האָט געהאַט, האָב איך ביי דער גאַנצער משפחה נישט באַגעגנט. האָט זיך ווער פון דער משפחה פאַר איר באַקלאָגט, אַזוי האָט

הענע ראָזענזאָן־פינקעלשטיין, סאָנעס עלטסטע שוועסטער, דערמאָר־דעט, צוזאַמען מיטן מאָן, דורך פּאָליאַקן און אוקראינער
Henne, Sane's oldest sister killed together with her husband by the Poles and Ukrainians.

זי נישט געוווּסט, בין זי האָט באַוווּליגן איר מאָן, שמואל פינקל־שטיין, צו העלפן. שמואל פינקלשטיין איז געווען אַ זייער אינטעליגענטער מענטש. מאַטעריעל איז אים שטענדיק גוט געגאַנגען. ער איז אויך גרייט געווען יעדן צו העלפן, וויבאַלד ער האָט זיך איבערצייגט אַז זיין הילף וועט פראַקטיש פאַר־וועגדט ווערן.

די קינדער צעפאָרן זיך. די מאַמע ענדיקט זיך

נאָך הענעס חתונה איז לייבל געפאָרן קיין ווארשע אין דער ישיבה, אוּן איך אין דער אָפּאָלער ישיבה. מיר האָט זיך קיינמאָל נישט געגלוסט לערנען. נאָר ווייל די מאַמע האָט אַזוי געוואָלט, אוּן ווייל כ׳האָב נישט געוואָלט בלייבן הינטער־שטעליק פון לייבלען אוּן מיינע חברים, האָב איך אויך מסכים געווען צו פאָרן אין דער ישיבה. פון קאָריוו זענען דאָ געווען אויך דוד לעווינסאָן, שמחה שאול א׳ יינגל אוּן מענדל קאָווע אוּן משה פאָמעראַנץ, שאול איינבינדערס אַ יינגל. איך האָב מיך צום ישיבה־לעבן גוט צוגעווווּנט, געגעסן „טעג״ צו דער זעט אוּן אויך צוביסלעך געלערנט.

אַזוי האָב איך דאָרט אָפּגעלערנט עטלעכע חדשים. אויף שבועות בין איך אַהיימגעפאָרן, אויך לייבל איז געקומען. איך האָב אין שטוב געטראָפן דעם פעטער ישעיה אַלטמאַן אוּן מיך פאַרהערט אין לערנען. ער האָט מיך געפרעגט וואָס איך האָב געלערנט. די מאַמע איז מער געלעגן ווי אַרומגעגאַנגען, זי האָט זייער אָפט באַקומען אַטאַקן, געווען זייער שוואַך. זי האָט געשעפט נחת פון די זין וואָס זענען געקומען פון דער ישיבה. דעמאָלט האָט זי זיך געגרייט חתונה צו מאַכן חיהלען.

איך געדענק דעם לעצטן טאָג פון דער מאַמעס לעבן. דער טאָג איז געווען זייער אַ שיינער אוּן לויטערער. מיר האָבן געגעסן מיטאָג. מיר זענען אַלע געזעסן בייט טיש נעבן איר בעט. זי האָט זיך גוט געפילט. זי האָט אָנגעקוקט די קינדער אוּן באַמערקט:

— איך טראַכט אַצינד ווי אַזוי ס׳וועלן אויסזען די קינדער ווען איך וועל מער נישט זיין.

נאָכן עסן בין איך מיט לייבלען געגאַנגען צו הענען אין דער ווווינונג. פיר אַזייגער נאָכמיטאָג איז חוה געקומען צו לויפן אוּן געזאָגט אַז די מאַמע פילט זיך נישט גוט. מיר זענען אַלע אַהיימגעלאָפן. חיים איז געלאָפן נאָכן דאָקטאָר פרץ, אַנ־אַנדערער צו ד״ר ווייזשעיסקי. זיי זענען ביידע געקומען, אַבער מ׳האָט גאָרנישט געקענט אויפטוּן. זי האָט אויסגעשפיגן דאָס לעצטע שטיקל לונג. מען האָט מיך נישט צוגעלאָזט צום בעט, די דאָקטוירים זענען אַוועקגעגאַנגען. חיים האָט מיך אַרומ־גענומען, געווויינט אוּן געשריגן:

— מיר האָבן שוין מער נישט קיין מאַמע!

דער טאַטע איז געזעסן אין דער זייט, בלאַס ווי די וואַנט, אוּן געווויינט. די מיידלעך האָבן געווויינט. די לויה איז געווען ביינאַכט, שעיה לייב, וואָס איז געווען אַ שותף צום געשעפט, איז געבליבן אינדערהיים היטן די סחורה. כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז געגאַנגען באַגלייטן גאָלדע הענעלעס צום בית עולם.

הערש איז געקומען פון וואַרשע אוּן מער נישט געטראָפן די מאַמען. אין שטוב האָט כסדר געהערשט טיפער טרויער. מיט אַ צייט שפעטער איז פאַרגעקומען חיהלעס חתונה, אַ שטילע חתונה. כ׳געדענק ווי הערשל פּעסל שנייערס מאַן, האָט פריילעך געמאַכט דעם עולם. מיר קינדער האָבן געהאַט ס׳גענפיל, ווי די מאַמע וואָלט דערביי געווען.

בית מדרש, „מזרחי״, „ביתר״, ארץ ישראל

נאָך חיהלעס חתונה איז חוה געוואָרן די גאַנצע בעל־הביתטע, נעבעך געמוזט האַרעווען טאָג אין נאַכט, געקאָכט אוּן געוועימט. מיר יינגלעך האָבן צוביסלעך געלערנט אין בית המדרש. אייניקע מיינע חברים זענען אַריינגעטרעטן אין „מזרחי״ אוּן אַרויס פון בית המדרש. איינמאָל, זיצנדיק אין בית מדרש, זענען אַריינגעקומען, אַנגעטוּן אין מונדירן, מענדל בריק מיט נאָך עטלעכע בחורים אוּן אונז אַנגעהויבן געבן צו פאַרשטיין וואָס דאָס איז אַזוינס „ביתר״. מיר האָבן זיי מקנא געווען, אַסך יינגלעך זענען דעמאָלט אַרויס פון בית המדרש אוּן אַריין אין די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס. איך בין אַריין אין „מזרחי״. מיר האָבן געהאַט אונזערע צוזאַמענקונפטן ביי מאָטל שנייער אין הויז, אין פסח שנייערס ווווינונג. אייניקע פון דער משפחה שנייער, וואָס איז אַרומגעפאָרן זאַמלען געלט פאַר דער לובלינער ישיבה, שמואל משה, איז איינמאָל ביינאַכט אַריינגעפאַלן אין אונזער „לאָקאַל״ אוּן געשריגן:

— אַרויס, הולטאַיעס, יונגען מיט מיידן? ס׳אַ חילול השם!

מיר האָבן זיך אַבער נישט געלאָזט שטערן. מיר האָבן זיך געפילט ווי העלדן, מאַרטירער, וואָס ליידן פאַר אַ אידעיע... אין „מזרחי״ זענען מיר געווען ביז צו דער שפּאַלטונג. דאָן האָבן מיר אונטער דער פירונג פון לייבל ראָזענזאָן געשאַפן דעם „ברית החשמונאים״, אַ רעליגיעזע אַרגאַניזאַציע פון בית״ר. דער פאַראיינסלאָקאַל איז געווען אַקעגן אונזער שטוב.

אין דער קליינער בודקע האָבן מיר זיך געפילט פריי אוּן גליקלעך, מיר האָבן זיך הייטישער געפילט ווי אין די שענסטע לאָקאַלן, דאָ האָבן מיר געקענט פריי אַרויסזאָגן אונזערע מיינונגען אוּן פירן אַן אינטענסיוּוע אַרבעט. אַבער דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט. צוליב אַ געוויסער סיבה, האָבן מיר געמוזט אונזער קבוצה „ברית החשמונאים״ פאַר־שמעלצן מיטן בית״ר אוּן זיך אַריבערפירן אין זייער לאָקאַל. דער בית״ר איז צו יענער צייט געשטאַנען אונטער דער אַנ־

פירונג פון אליעזר ווורמאַן. די משפחה ווורמאַן האָט אין קאַריוו געהערט צו די אַנגעזעענסטע ציוניסטישע משפחות. זיי זענען געווען פאַרטרעטן אין אַסך ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס: העגעך ווורמאן אין „מזרחי", זיינע זין אין בית״ר און חנהטשע מיט חיהן אין „תורה ועבודה".

לויט איך געדענק, האָט דאָס, דאַכט מיר, משה וואַכמאַן דערפירט דערצו, אַז מיר זאָלן אַריבערגיין אין בית״ר און לייבל ראָזענזאָן זאָל ווערן מפקד. ער איז דעמאָלט געקומען פון וואַרשע און אַליין אַנגעפירט מיט דער גאַנצער אַרבעט. ער האָט אויפגעלעבט דעם קן, וואָס איז ביז דעמאָלט געווען פאַרנאַכלעסיקט. זיינע הייסע דיסקוסיעס און רעפעראַטן האָבן אַריינגעבראַכט אַ נייעם גייסט. מיר, די געקומענע פון ברית החשמונאים, האָבן מיטגעבראַנגט נישט נאָר דעם גלויבן אין דער מדינה העברית, נאָר אויך תרבות, און דעם עקשנותדיקן ווילן אויסצופירן די באַפעלן פון ראש ביתר — זשאַבאָטינסקי: צו פאָרן אונטער אַלע באַדינגונגען קיין א״י, אפילו אַן סערטיפיקאַטן, און פארזעצן דאָרט דעם קאַמף פאַר אַ יידישער מדינה.

איך געדענק וועו איך בין צום ערשטן מאָל אַריין אין קן. דער לאָקאַל איז געווען אין געסל פון משה מענדל דעם קאַלך־סוחר. דאָס איז געווען שבת נאָך מיטאָג. מ׳האָט געלייענט אַרטיקלען פון אַ לעבעדיקע צייטונג. ביים טיש איז געזעסן חנה ראָזן, די טאַכטער פון ביניש וואַכענהאַזער (אקס), די פרוי פון איטשע ראָזן, די אַנגעזעענסטע פרוי אין דער קאַריווער ציוניסטישער באַוועגונג; אליעזר ווורמאַן, שיע גראָסמאַן און מענדל ראָזענבוים.

איך האָב מיך נאָך געשעמט מיט מיין בית המדרשדיקער קליידונג און קוים געוואָגט אויפצוהייבן די אויגן. דאָס ערשטע וואָס ס׳איז מיר געפאַלן אין די אויגן אַריין, איז געווען דאָס בילד פון וולאַדימיר זשאַבאָטינסקי. אונטער דעם בילד איז געווען די לאָזונג: „מדינה עברית קום תקום". בעת דער גאַנצער צייט פון מיין ערשטן באַזוך אין קן האָב איך נישט אַראָפגעלאָזן קיין אויג פון דעם בילד און פון דער לאָזונג. איך האָב ערשט אַצינד געזען וויי צוועקלאָז ס׳איז צו פאַרברענגען די צייט אין ישיבות און בתי מדרשים. הגם אויך אין בית מדרש האָבן זיך שוין דעמאָלט געפונען בחורים מיט נייע אידייען, אפילו קאָמוניסטישע. אַזוי למשל, איז דער אַלטער יאַנקעלע שמחה מאירס געווען אַ פאַנאַטישער קאָמוניסט. איך געדענק ווי איינמאָל אין אַ זומער האָט אַזוי שטאַרק געריגנט, אַז די גאַנצע תבואה איז פאַרפוילט געוואָרן, האָט יאַנקל באַהויפטעט, אַז דאָס שיקט רוסלאַנד קיין פוילן די רעגנס, כדי אַרויסצורופן אַ היגער און אַן אומצופרידנהייט ביי די מאַסן... און אויך חיים אביגדור אַלטמאַן איז געווען אַנגעשטעקט מיט קאָמוניזם. ס׳זענען געווען אַסך בית־המדרש־ניקעס וואָס האָבן געגלייבט אין ציוניזם, אָבער מורא געהאַט דערפון צו רעדן. ס׳האָבן זיך אויך געפונען אזעלכע, וואָס האָבן אפן פאַרטיידיקט דעם ציוניזם. שלום וואַכענהאַזער (אַ זון פון ביניש אקס), פלעגט שטענדיק דאָוועגען ביים לעצטן פענצטער פון דער וואַנט וואָס איז אַרויסגעגאַנגען צום בית עלמין, און געלייענט אַ צייטונג, די צייטונג איז געווען צוזאַמענגעלייגט אין פיר טיילן און האָט אויסגעזען ווי אַ מנחה־מעריב סידור. האָב איך שוין פאַרשטאַנען אַז ער לייענט אַ ציוניסטישע צייטונג. איך האָב אים געפרעגט:

— וואָס לייענסטו, שלום?

— איך לייען אַ באַשרייבונג וועגן די פאַלאַשן, די אַבי־

חיים ראָזענזאָן אין די יונגטיאָרן
Chayim Rosenson in his early youth.

סינער יידן און די תימנער יידעלעך. דאָס זענען די אמתע יידן. כ׳וואָלט איינמאָל אין לעבן געוואָלט זען דידאָזיקע יידן. מיין גאַנץ שטרעבן איז צו לעבן אין ארץ ישראל. האָבן אַ פופציק הינער, אַ קו, מיין ווייב זאָל ווערן אַן אמתע פויערטע.

אט אַזוי האָט ער שטענדיק געחלומט און פאַנטאַזירט, נאָר פאַרווירקלעכן אט דעם חלום, דערצו האָט אים שוין אויסגעפעלט מוט, אַזוי ווי ליידער מיט אַסך אַנדערע פון אונז. אַזוי האָט מען געלעבט, פאַנטאַזירט, געבויט לופטשלעסער, אָבער ווייטער איז מען נישט געקומען. דאָס שטעטל — איין קרעמל נאָכן צווייטן, אַנגעפיקעוועט מיט סאָדע־געוועלבלעך. אַלע געסלעך האָבן געפירט צום בית המדרש הינטערן אויוון, ווו מ׳האָט זיך געטוליעט, אָבער ווייטער איז מען נישט אַוועק, דאָ האָט זיך די וועלט געענדיקט. אין צווייטן עק שטעטל איז געשטאַנען סטאַנקעוויטש מיט זיין באַנדע, און נישט איינמאָל איז מען אהיימגעקומען מיט אַ צעהאַקטן קאָפ פון לופטינער וועג. פונדעסטוועגן האָט מען נישט געטראַכט און נישט געזען נאָך די שוואַרצע כמאַרעס וואָס רוקן זיך אויף אונז אָן.

נאָכדעם ווי די ערשטע ביתריסטן זענען אומלעגאַל אַוועק קיין ארץ ישראל, האָט די קאַריוואַר יוגנט אַנגעהויבן מאַסנוויז אַריינצוטרעטן אין די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס, דער עיקר אין בית״ר. די אַנטיציוניסטישע יוגנט האָט געשאָפן אַ אַנטיפאַ־אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט געשטערט, די אַרבעט פון בית״ר. נישט איינמאָל זענען פאַרגעקומען גאַנצע שלאַכטן צווישן ביידע קעגנערישע לאַגערן, איבערפאַלן און דעמאָלירן דעם לאָקאַל פון בית״ר.

אַז איך בין געגאַנגען אין אָוונט אין קן, האָב איך מיטגענומען אַ צוואַנג, וואָס איך באַהאַלטן אין קעשענע. עלף ביינאַכט בין איך אַרויס פון לאָקאַל, געגאַנגען באַגלייטן אַהיים אַ מיידל, סאָניע הערשמאַן. פלוצים שפרינגען אַרויס פון אַ געסל צוויי חברה־לייט, פאַרטיי־קעגנער, און מיך אַזוי צעקיילט, אַז איך בין אַ צעבלוטיקטער, צעממיתטער קוים אַהיימגעקומען. איך האָב מיך אפילו געשעמט צו דערציילן, אַז איך האָב ביי מיר אין קעשענע געטראָגן אַן אייזערנע צוואַנג און זי נישט באַנוצט... לייבלען פלעגט מען כמעט יעדן טאָג מכבד זיין מיט קלעפ. איך געדענק אַז לאָזער וווּרמאַן האָט אַמאָל נישט געקענט אַהיימגיין, ווייל דאָס געסל זיינס האָט געוויטלט מיט יידישע שלעגערס, וואָס האָבן אויף אים געלויערט. ער

איז דעמאָלט געווען אין דער פּאָסט, האָט ער פון דאָרטן גע־מוזט טעלעפאָנירן צו דער פּאָליציי, זיי זאָלן קומען אים אָפּפירן אַהיים. די גוים זענען געשטאַנען אין דער זייט און געשעפט נחת, ווי יידישע קינדער שלאָגן זיך, מאַכן עס נישט ערגער ווי זיי וואָלטן עס געמאַכט...

עול פרנסה. שווערע אַרבעט. אומעט

איך געדענק קיינמאָל נישט קיין גוטע צייטן בײַ אונז אין שטוב. שטענדיק צרות, פאַרפלאָגט. וועלן חיים איז אַוועק צום מיליטער, איז געווען בײַ אונז אין שטוב תשעה־באב. ווייל חיים האָט געפירט בײַ אונז דעם גאַנצן וואַרשטאַט, וואָס איז געווען דער הויפּט־מקור פון אונזער פרנסה.

נאָך חיימס אַוועקגיין אין מיליטער, האָב איך, דער קליי־נער, אײַנגערגענומען דעם וואַרשטאַט, אוּן אַנטעק קאַרדאָווסקי האָט פעסטגעשטעלט אַז איך בין אַ גוטער מייסטער. פאַרן טאַטן איז דאָס פשוט געווען אַ גליק. לייבל האָט געהאָלפן דעם טאַטן אין מסחר. די לאַגע איז געווען אַ שווערע. דער טאַטע פלעגט גאַנצע טעג אַרומגיין מיטן לוח אין האַנט אוּן ציילן די וועקסלען וואָס ער דאַרף צאָלן. די קאָנקורענץ איז געווען אַ גרויסע. די יידן האָבן ממש נאָכגעווארפן די גוים די סחורות. לייבל האָט דאַן באַשלאָסן צו זוכן זיך עפּעס אַ באַשעפטיקונג. ער איז געוואָרן אַן אַגענט פון טיי און קאָוווע. ער איז אַרומ־געפאָרן איבער די שטעטלעך אוּן פאַרקויפט זיין סחורה. ער האָט מיט דער צייט אָנגעהויבן גאָנץ שיין צו פאַרדינען. אָבער ער האָט איבערגעריסן מיט דער אַרבעט, ווייל ער האָט זיך געגרייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל. אַז חיים איז אַוועק צום מיליטער האָט לייבל אויף זיך געמוזט צו בלייבן אינ־דערהיים אוּן מיטאָרגן דעם עול פרנסה. ער האָט דורכגע־פירט אַ שותפות מיט יאָסל לערמאַן, וועלכער איז געווען דער געלט־געבער. אָבער דאָס אַלץ האָט נישט אַסך געהאָלפן. אין שטוב איז אומעטיק, שטיל. די מאַמע — טויט, חיים בײַם מיליטער, די צוויי עלטערע שוועסטער זענען אויך נישט געווען, פראָנדל, די דריטע שוועסטער, איז דעמאָלט שוין געווען אין וואַרשע, צי אין פאַריז. דער טאַטע איז נעבעך עלטן, חוה האָט דעם גאַנצן טאָג געהאַרעוועט, איז זי אין אַוונט אַרויס אין גאַס. אויך לייבל איז אַוועק. איך בין אַליין געבליבן מיטן טאַטן אין שטוב. בין איך שוין יאָ אַמאָל אַרויס אין אַוונט פון שטוב, האָב איך מיך באַלד דערמאָנט אין טאַטן אוּן בין שנעל אַהיימגעלאָפן. פלעגט מיר דער טאַטע זאָגן:

— האָסט גוט געטון, מיין קינד, וואָס ביזט געקומען, ס׳איז סמוטנע צו זיין אַליין אין שטוב. — ער פלעגט כסדר חשבונען מיטן לוח אין האַנט. באַלד קומט אַ טיפער זיפץ:

— ווען וועלן מיר אַמאָל שוין קאָנען עסן אַ רויק שטיקל ברויט?

עס האָט אים אויך שטאַרק ווייַ געטון וואָס די קינדער האָבן אויפגעהערט צו דאָוונענען:

— ווען די מאַמע וואָלט געלעבט, וואָלט דאָס נישט פאָסירט.

ער האָט שטאַרק ליב געהאַט די אייניקלעך. פלעגט רק שרייַען פאַרוואָס מ׳לאָזט זיי ווייַנען. אַז ער האָט זיי געזונמען אויף די הענט, האָבן זיי אויפגעהערט ווייַנען. לייבל האָט געמאַכט די גרעסטע אָנשטרענגונגען צו פאָרן קיין ארץ ישראל מיט דער אומלעגאַלער עליה פון „ביתר״. דערווייל האָט דער „ביתר״ געעפנט אין לאָדזש אַ קורס פאַר מדריכים, האָט לייבל באַשלאָסן צו באַווכן דעם קורס. דעם טאַטן האָט געבלוטיקט דאָס האַרץ זענדיק ווי לייבל מאַכט אַלע הכנות אין וועג אַריין:

— אַלע קינדער זענען זיך צעפאָרן, ווילסטו אויך אַוועק? ווער וועט מיר העלפן שלעפן דעם שווערן וואָגן פון פרנסה?

לייבל האָט אים געגעבן צו פאַ־שטיין, אַז דאָס איז נישט גלאַט קיין קאַפּריז, אַ שפילעכל. דער טאַטע וועט מיט דער צייט אויך קענען פאָרן קיין ארץ־ישראל. פאַר דער יוגנט איז דאָ, אוּן אין אַלע אַנדערע יידישע שטעטלעך, קיין שום צוקונפט נישטאָ.

דאָס האָט דער טאַטע אַליין אויך שוין פאַרשטאַנען.

זשאַבאָטינסקים רעדע. אַ ייד אַ טרעפער

יאָר 1938—1939. מיר זענען דעמאָלט געווען בײַ זשאַ־באָטינסקים לעצטער רעדע אין קינאָ „קאָרסאָ״ אין לובלין. די ערד האָט שוין דעמאָלט געברענט אונטער די פיס. זשאַבאָ־טינסקי האָט געזאָגט:

— וועלן איך וואָלט היינט געווען אַ יינגל, וואָלט איך געזונמען אַ לודקע אוּן געפאָרן קיין ארץ־ישראל, נישט וואַרטן־דיק אויף אַ סערטיפיקאַט. דאָס דאַרף זיין אונזער איינציקער ספאָרט.

דער טאַטע האָט שוין דערלויבט לייבלען צו פאָרן, אים געגעבן דאָס נויטיקע רייזע־געלט. איך האָב אויף זיך געזונמען די פליכט בייטאָג צו אַרבעטן און בייגאַכט צו העלפן דעם טאַטן אין אַלע זיינע געשעפטלעכע ענינים.

פאַר לייבלס אַוועקפאָרן אויפן קורס, איז צו אונז אַריין־געקומען אַ ייד אוּן אונז פאָרגעלייגט צו טרעפן די צוקונפט פון דער האַנט. מיר האָבן שוין נישט געגלייבט אין אַזוינע נאַריישקייטן. אָבער מיר זענען געווען אַזוי געשפּאַנט, אַזוי נייגעריק צו וויסן וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען, אַז מיר זענען איינגעגאַנגען צו לאָזן זיך טרעפן פון די הענט. דער ייד האָט זיך מיט אונז פאָרמאַכט אין דריטן צימער, קודם האָט ער גענומען לייבלס האַנט אוּן אים געזאָגט, אַז ער וועט נאָך אין זעלבן יאָר, אין יאָר 1939, זיין אין ארץ־ישראל. מיר האָט ער געזאָגט, אַז איך וועל נאָך זייער אַסך מיטמאַכן, אָבער סוף כל סוף וועל איך אויך פאָרן קיין ארץ־ישראל. (שפּעטער, אין די שוווערסטע מאָנאַטן, אוּן בעת מיינע פאַרטי־זאַנער־קאַמפן, פלעג איך מיך אָפט דערמאָנען אין יענעם יידס „נביאות״ אוּן מיך געטרייסט, אַז אויב דאָס ערשטע, מיט לייבלען, איז מקוים געוואָרן, וועל אויך איך זיין אין ארץ־ישראל).

נאָכדעם ווי לייבל איז אַוועק, זענען מיר פון ניין נפשות געבליבן דריי.

די צייט איז גיך דורכגעלאָפן. לייבל איז צוריקגעקומען פון קורס אוּן ווידער צוגעהאָלפן דעם טאַטן. אוּן אויך חיים האָט זיין מיליטער־דינסט געענדיקט אוּן איז אַהיימגעקומען. ער האָט זיך שוין נישט געקענט צוגעווייַנען צו דער שטוב אוּן נאָך אַ שטיקל צייט איז ער אַוועק קיין וואַרשע. פאַרן מיליטער איז חיים געווען אַ ציוניסט מיט לייב אוּן לעבן, אוּן גאָרנישט געהאָט קיין אַנדערע געדאַנקען ווי נאָר צו פאָרן קיין ארץ־ישראל, אָבער ביים מיליטער, האָט אים יוסף גאָלדשלאָגער, מיט וועלכן ער האָט צוזאַמען געדינט, אַראָפגעפירט פון גלייכן וועג, אוּן דאָס האָט אים אויך געברענגט דערצו צו פאַרלאָזן די היים אוּן פאָרן קיין וואַרשע. וווּ ער האָט געמוזט אַרבעטן

שוערע שוואַרצע אַרבעטן. אָבער ער האָט שוין דעמאָלט זיך געשטעלט אַנדערע צילן: אויסצוליזן די וועלט... כ׳בין אָבער זיכער, אַז ער איז אויך דעמאָלט נישט געווען אינגאַנצן פריי פון ציוניסטישע סענטימענטן. אוו ווער ווייסט צי וואָלט ער נישט געווען געפאָרן קיין ארץ־ישראל, ווען ער וואָלט נאָר געהאַט אַ מעגלעכקייט.

לייבל פאָרט קיין ארץ ישראל

יוני 1939. אין אַ שיינער זומערנאַכט איז פאַרגעקומען אין קאָריווער „ביתר" דער באַנקעט צו לייבלס אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל. די שטימונג איז געווען אַ געהויבענע. דריי ערשטע חברים: מיין ב־ודער, משה וואַכמאַן אוו שרה ניסענבוים פאָרן אַוועק אין לאַנד פון די אבות, אוו נאָך זיי וועלן פאָרן אַנדערע, וועלן פאָרן אַלץ מער אוו מער. אָבער גלייכצייטיק האָט יעדן באַנג געטאָן דאָס פאַרלאָזן אוּנז פון לייבל ראָזענזאָן. ער איז פאר אַלעמען געווען ווי אַ פאָטער, אוו יעדער האָט זיך געפילט עלנט צוליב זיין אָפּפאָרן. אָבער דאָס איז געווען אומפאַרמיידלעך. יעדער האָט זיך באַמיט צו זאָגן וועדטער פון טרייסט פאַר די בלייבנדיקע, זיי מוטיקן, פאַרצוזעצן די אַרבעט, בין אַלע וועלן אַהין פאָן־ן. מיט געבראָכענע הערצער האָבן מיר אים באַגלייט צום אויטאָ. בייַ דער שאָפע האָט מען זיך אַוועקגעלאָזט אין אַ האַרא. דער קאַראַוואָן איז זיך צעוואַקסן, איז געוואָרן פלאַקערנדיקער, הייסער. איך בין געשטאַנען אוו באַטראַכט לייבלען אין זיינע נייע קליידער. וואָרום ערשט איצט האָט ער אויסגעביטן זיינע בית המדרש קליידער אויף מאָדערנע. איך האָב געפילט אז די צעשיידונג איז נישט אַזוי פשוט ווי איך האָב מיר פאַרגעשטעלט. ס׳איז נישט געווען די מורא וואָס ער לאָזט זיך פאָרן אויף אַ ווייטן אומזיכערן וועג. מיר אַלע זענען דעמאָלט גרייט געווען זיך צו לאָזן אויף אַזאַ וועג, ווי שווער אוו געפערלעך ער זאָל נישט זיין, ס׳איז מער געווען די מורא וועגן אייגענעם גורל. עפעס האָט מען געפילט, ווי כמאַרעס רוקן זיך אַן אויפן שטעטל.

ס׳איז אַנגעקומען דער אויטאָ אוו לייבל האָט נאָך גערעדט עטלעכע ווערטער:

— זאָלן לעבן די טעראָריסטן אין ארץ־ישראל!

דער אויטאָ איז אָפּגעפאָרן צום וואַרשעווער וועג. מ׳האָט זיך אַנגעהויבן צו צעגיין, יעדער אין די שטיבער. נאָר די ביתר־חברים אוו חברות זענען שטיינגעבליבן, אַלע צוזאַמען, ווי איין משפחה, וואָס געפינט זיך אין אַ שווערער לאָגע, אוו דאַרפן זיך באַראָטן. נישט רעדנדיק קיין וואָרט, זענען מיר אַלע אַוועק שפּאַצירן אויפן לובלינער וועג. אַלע שווייגנדיקע מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ, צוריקגייענדיק איז מען שטיין געבליבן לעבן לעבן מאָטל זאַלצבערגס געסעלע אוו מ׳האָט באַשלאָסן אַז — מ׳זאָל נישט זיין טרויעריק. אַז ס׳דאַרף פאַר אונז זיין אַ כבוד אוו אַ פרייד, וואָס „ביתרים" פאָרן קיין א״י. מ׳דאַרף זיך איצט נעמען צו דער אַרבעט מיט מער קוראַזש. אַז מ׳האָט זיך געזעגנט, איז שוין געווען דריי אַזייגער פאַר־טאָג. איך בין אַהיימגעקומען מיט אַ טאָפּלט שווער האַרץ, וואָס וועט זיין מיט דער שטוב? — מיטן טאָטן, מיט חוהן, מיט פרנסה? אוו וועט ווען וועל איך עולה זיין? אוו אפשר וועט לייבל העלפן אַז דער טאָטע אוו חוה זאָלן אויך עולה זיין?

אַריין אין שטוב אַריין בין איך שטיל, אויף די שפּיץ פינגער. אָבער אומזיסט איז געווען מיין פאַרזיכטיקייט: נישט דער טאָטע אוו נישט חוה זענען געשלאָפן. דער טאָטע האָט געווארט אויף מיר, ער זאָל זיך קענען אַביסל אַראָפּרעדן פון האַרץ:

— יאָ, דער יונג האָט נישט געריכט ביז ער האָט זיינס אויסגעפירט. זאָג מיר כאָטש, סאַנאַלע, — האָט ער כאָטש צו טוון מיט אַרנטלעכע מענטשן? וועט מען אים נישט אָפּנאַרן?

איך האָב אים געגעבן צו פאַרשטיין, אַז דאָ קאָן גאָר קיין רייד נישט זיין פון אָפּנאַרן. אַז ער פאָרט נישט אַליין, נאָר מיט חברים, מיט אייגענע. דאָס האָט אים באַרואיקט:

— נו, זאָל אים גאָט העלפן. זאָל זיך די מאַמע פאַר אים מיען, זאָלן זיי אַלע אָנקומען געזונטערהייט. אפשר וועט ער אונז אויך קענען העלפן. מען האָט שוין געזען, אַז קינדער באַגליקן אין דער ווייט אוו נעמען אַראָפּ די עלטערן.

איך האָב באַטראַכט די שטוב וואָס איז אַזוי פול געווען מיט שוועסטער אוו ברידער, פול געווען מיט פאַרשידענע קולות, אייגענע, נאָענטע, ליבע. אוו איצט איז שאַ־שטיל. בעטן שטייען ליידיקע, פוסטע. אַ טיפער טרויער האָט מיך אַרומגענומען.

מלחמה

דעם ערשטן סעפטעמבער האָבן די דייטשן אָנגעגריפן פוילן. דאָס איז געווען פרייטיק. דעם צווייטן פרייטיק, דעם 8־טן סעפטעמבער אינדערפרי האָט מען שוין באַמבאַרדירט קאָריוו. בייַ אונז אין שטוב זענען געווען משפחה־מענטשן פון דעמבלין. דער פעטער שמואל אוו אָנדערע. מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען פאַרוואָס זיי זענען אַנטלאָפן פון דער היים. מיר האָבן נישט געגליבט אַז פוילן זאָל אַזוי שנעל פאַרשפילן אוו די דייטשן זאָלן אַזוי גיך אַריינקומען. די גאַנצע אָכט טעג ביז צום באַמבאַרדירן האָבן מיר געפירט אַ נאַרמאַל לעבן, געאַרבעט ווי תמיד, געגאַנגען שפּאַצירן. אויפן לובלינער וועג האָט מען געקענט זען טאַנקעטקעס אוו מיליטעריש אויטאָס. אוו פריוואָטע אויטאָס וואָס זענען שטיין געבליבן צוליב מאַנגל אין בענזין. פאַר איין ליטער בענזין האָט מען געצאָלט פינף טויזנט זלאָטעס. טויזנטער מענטשן זענען שוין געגאַנגען אין דער ריכטונג צום מזרח. דאָס מיליטער האָט זיך צוריק־געצויגן דורך קאָריוו. ס׳זענען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז דער הויפט־גענעראַלשטאַב איז דעם 8־טן סעפטעמבער געשטאַנען אין דער געגנט פון קאָריוו. מיר האָבן נישט פאַר־שטאַנען וואָס אַרום אונז קומט פאַר. איך האָב מיך געטראָפן מיט חברים אוו זיי פאַרגעלייגט, אַז מיר זאָלן גיין אויף מזרח, מיט אַלע מענטשן. אָבער די קאָריווער יוגנט האָט בייַ זיך נישט געקענט פועלן צו פאַרלאָזן די עלטערן, שפּעטער האָב איך מיך דערוווסט אַז די רומענישע רעגירונג האָט געעפנט די גרענץ פאַר אַ טייל פויליש מיליטער אוו פליטים. אסך מענטשן האָבן דאָס טאָקע אויסגענוצט אוו זענען פון דאָרטן אַוועק אין אַנדערע לענדער, אויך קיין אַמעריקע.

פרייטיק דעם 8־טן סעפטעמבער בין איך געזעסן בייַ דער מאַשין אין געשטעפט, פלוצים האָט די גאַנצע שטוב אַ ציטער געגעבן דורך אַ מוראדיקן דונער. די באָמבע איז געפאַלן אויף דעם אויטאָבוסן־פלאַץ, לעבן משה לערמאַנס געוועלב. איינס פון זיינע קינדער איז שווער פאַרוווונדעט געוואָרן אוו באַלד געשטאָרבן. אויך מאָטל האָפנהיימס אַ זון איז אומגעקומען פון דער באָמבע. ווי אַזוי זיך נוהג צו זיין בעת באָמבן־פאַלן, האָבן מיר נישט געוווסט. מיר האָבן נאָר געווסט אַז שטיין אויף די פיס טאָר מען נישט. האָט מען זיך בייַ יעדן הילך געוואָרפן

צו דער ערד. מיר האָבן אויך פאַרשטאַנען אַז דאָס געפער־
לעכסטע איז צו בלייבן אין שטוב. האָט מען הפקר געלאָזט
די גאַנצע שטוב און מ׳איז פון הינטנאַרום אַוועק צום טייך,
אויף דער לאַנקע. דערווייל האָבן זיך אויך אַהער אַ לאָז געטוון
עראָפלאַנען. דאָסמאָל האָבן די עראָפלאַנען וואָס האָבן גע־
קרייזט איבערן שטעטל, אַראָפגעווארפן צינד־באָמבעס. און
באַלד איז די שטאָט געשטאַנען אין פלאַמען.

קומענדיק צום טייך, האָבן מיר דאָרט אויף דער לאַנקע
געטראָפן אַ האַלבע שטאָט מענטשן. פלוצים זענען אַנגעפלויגן
עראָפלאַנען, זיך אַראָפגעלאָזט גאַנץ נידעריק און געשאָסן אויף
די מענטשן פון קוילנווארפער. האָט איינער געענדיקט, האָט
ער זיך אויפגעהויבן הויך, און אַ צווייטער עראָפלאַן האָט זיך
אַראָפגעלאָזט. און אַז די מענטשן זענען זיך צעלאָפן אין ווילדער
שרעק, האָבן זיי די עראָפלאַנען נאָכגעיאָגט און באַשאָסן, ווי
פליגן זענען דעמאָלט מענטשן געפאַלן. מיין פאַמיליע און די
דעמבלינער, זענען געלעגן באַהאַלטן אויף אַ גוט אָרט און די
גאַנצע צייט נישט אַריסגעשטעקט די קעפ. אַז ס׳איז שטילער
געוואָרן, האָבן מיר אויפגעהויבן די קעפ און געזען:

דאָס גאַנצע שטעטל איז איינגעהילט אין העלע פלאַמען
און אויף דער לאַנקע ליגן הונדערטער טויטע. מענטשן לויפן
אַרום פון איין אָרט צום צווייטן ווי פאַרסמטע. די געשרייען
און געוואַלדן זענען ביז צום הימל. איך מיט חוהן האָבן באַ־
שלאָסן צו ליין זענען וואָס ס׳איז מיט אונזער הויז, און צי
קאָן מען נאָך עפעס אַריסראַטעווען פון שטוב. וועז מיר זענען
צוגעקומען צו דער שטוב האָט שוין דער דאָך געברענט. ס׳איז
שוין געווען אַ סכנה אַריינצוגיין אין שטוב. אָבער מיר זענען
פונדעסטוועגן אַריין. דאָס ערשטע האָבן מיר אַרויסגעכאַפט
דאָס בעטגעוואַנט, אַביסל קליידער און וועש. מיר האָבן דאָס
מיט די לעצטע כוחות אַוועקגעטראָגן צום טאָטן. דער וועג
צום טייך איז געווען שווארץ פון מענטשן, ס׳איז קוים מעגלעך
געווען זיך דורכצושטופן, הונדערטער מענער און ווייבער
האָבן געשלעפט פעק, קליינע קינדער. יעדער האָט אַרויסגע־
ראַטעווט וואָס ער האָט נאָך געקענט. ס׳זענען געווען אַזוינע,
וואָס האָבן שוין גארנישט געהאַט וואָס צו ראַטעווען און זענען
געבליבן נאַקעט און בארוועס. וואָס ס׳וועט מאָרגן זיין —
דערפון האָט קיינער נישט געטראַכט. אייניקע האָבן זיך אפילו
געוויצלט: אַז נאָך אַ שריפה וועלן מען רייך... אַז מ׳וועט
דערלעבן וועט מען באַקומען האַלץ פון די וועלדער אָן געלט
אוּן מ׳וועט בויען נייע הייזער. יידן האָבן געמיינט אַז ס׳קומען
די דייטשן פון 1914.

געברענגט די זאַכן צום טאָטן, זענען מיר נאָכאַמאָל צוּ־
ריקגעגאַנגען. דער טאָטע האָט אונז געפרוווט צוריקהאַלטן,
נאָר מיר האָבן אים נישט געפאָלגט און זענען אַוועקגעלאָפן
עפעס וואָס נאָך ראַטעוועז, דאָס מאָל איז די סכנה געווען
אַ פיל גרעסערע. בלויז נאָר אַדורכצוגיין דורך די שמאָלע
געסלעך איז געווען געפערלעך. פון ביידע זייטן האָבן די
טרוקענע הילצערנע הייזער געברענט, און די היץ איז געווען
אַ שטאַרקע. און די עראָפלאַנען האָבן נידעריק אַרומגעקרייזט
די שטאָט אוּן אַלץ פאָטאָגראַפירט. אונזער שטוב האָט שוין
געברענט פון אַלע זייטן, און אויך דער סופּיט. איך בין אַריינ־
געשפרונגען דורכן פענצטער אוּן געכאַפט וואָס ס׳האָט זיך
נאָר געלאָזט, וואָס ס׳איז מיר געקומען אין די הענט, אוּן
אַרויסגעווארפן דורכן פענצטער. אויך אַ קאָפּ פון אַ נייער
מאַשין האָב איך אַרויסגעווארפן. איך האָב געטראַכט: אַז
מ׳וועט איבערלעבן, וועט מען דאָך מוזן ווייטער אַרבעטן
אויף אַ שטיקל ברויט. קוים אַ לעבעדיקער בין איך אַרויס־
געשפרונגען אוּן מיר האָבן ענומען די זאַכן שלעפן צום טאָטן.
טרערן זענען אונז געריגען פון די אויגן, זענדיק ווי היטלער
האָט אין איין מינוט אַ תל געמאַכט פון יידיש האָב אוּן גוטס.
חרוב געמאַכט דאָס הויז וווּ מיר זענען געבוירן, זיך דערצויגן,
מיט וועלכן עס פאַרבינדט אונז אַזויפיל איבערלעבענישן. מיר
זענען שוין אַצינד געגאַנגען לאַנגזאַם, ווייל נאָך אַמאָל צוּ־
ריקקומען איז שוין נישט געוועז צוויואָס. דער טאָטע איז שוין
וועגן אונזער זאָמען זיך געוועז באַזאָרגט אוּן האָט זיך מיט
אונזער אָנקומען שטאַרק דערפרייט. מיר האָבן אַלע באַטראַכט
דאָס לעצטע ביסל פאַרמעגן, וואָס איז אונז געלונגען אַרויס־
צוראַטעווען. דער טאָטע האָט אונז געטרייסט:

— זאָרגט נישט קינדער, ס׳וועט נאָך זיין גוט, מיר וועלן
דעם המן אויך איבערלעבן.

אָבער וואָס טוט מען דערווייל? אוּן וווּ איז חיהלע מיט די
צווויי פּיצלעך קינדער? אוּן הענע? אוּן פראַנדל מיטן קינד
געפינען זיך אויך בייַ הענען! מיר האָבן נישט געקענט פעסט־
שטעלן צי ס׳האָט בייַ הענען אויך געברענט. ביז ס׳איז נישט
גוט פינצטער געווארן האָבן מיר זיך נישט געריכט פונעם
אָרט. דאָס האָרץ האָט אונז געבלוטיקט קוקנדיק ווי אונזער
שטעטל, אונזער טייער קאָריוו גייט אַוועק מיטן רויך. די שיל,
ס׳בית המדרש, אַלץ, אַלץ. בלויז דער קאָשטשאָל איז געבליבן
גאַנץ. די דייטשן האָבן דאָס בכיוון אַזוי גוטוּן, אויסגעמיטן
דעם קאָשטשאָל, כדי נישט אויפצורייצן די פאָליאַקן. ווי דורך
אַ נס איז די מקוה גאַנץ געבליבן אוּן האָט שפעטער געדינט
אַלס ווויגונג פאַר צענדליקער יידישע משפחות.

וועז ס׳איז פינצטער געווארן, האָט מען זיך אַביסל באַ־
רואיקט. מ׳האָט מער נישט געהערט דאָס רוישן פון די מער־
דעריש עראָפלאַנען. האָבן זיך מענטשן אַנגעהויבן גרייטן אין
וועג אַריין. אַן געשרייען אוּן יללות, נאָר מיט צונויפגעפערעטע
ליפן פון ווייטיק, אוּן מיט דערשטיקטע קרעכצן. ערגעץ האָט
זיך געהערט אַ כליפען פון אַ קינד, אָדער דאָס בילן פון אַ
הונט, אויפגערייצט פון דער ברענענדיקער שטאָט. ס׳האָבן זיך
געצויגן שרענגעס מענטשן מיט פעק אויף די פלייצעס. ווער
אין דעם, ווער אין יענעם דאָרף, צוּ אַ באַקאַנטן גוי, ווער ס׳איז
אַריין אין אַ הויז וואָס די מערדער האָבן נישט באַוויזן צוּ
פאַרניכטן. מער ווי צוויי—דריי אַזוינע הייזער זענען נישט
געבליבן. אַסך משפחות זענען געבליבן נעכטיקן אויפן פרייען
פעלד. מיר האָבן זיך דערשלעפט צוּ הענען, דאָרט האָבן מיר
געטראָפן כמעט די גאַנצע משפחה. חיהלע מיט די קינדער,
פראַנדל מיטן קינד, שלמה פינקלשטיין מיט דער משפחה,
לייזער טייכמאַן פון דעמבלין מיט דער משפחה. יעצט האָבן
מיר ערשט פאַרשטאַנען די דעמבלינער. יעצט זענען מיר
שוין געווען גלייכע שותפים צוּ דער צרה. מיר האָבן דאָרט
אַוועקגעלייגט אַלע זאַכן. איך בין אַוועק זעען ווי דאָס שטעטל
ברענט. עמעץ איז מיט מיר מיטגעגאַנגען, איך געדענק נישט
ווער, אין שטאָט איז געווען ליכטיק פון די פלאַמען אוּן די
היץ האָט געברענט. מיר זענען געגאַנגען אויפן שאָסיי פון
וואַרשעווער צום לובלינער וועג. איך האָב געהאָט דאָס ג־
פיל ווי מיר זאָלן מאַרשירן דורכן גיהנום. איך וואָלט זיך
קיינמאָל נישט פאָרגעשטעלט, אַז אַזוי שנעל קען מען פאַר־
ניכטן, צעברעכן אויף פּיצלעך אַ לעבן פון הונדערטער יאָרן.
ניין, נישט נאָר די הייזער מיטן פאַרמעגן האָט מען אונז פאַר־

ברענט, נאָר דעם באָדן אונטער די פיס האָט מען אַפּערגעריסן. מיר האָבן אָנגעהויבן פילן אַז די ערד אויף וועלכער מיר טרעטן איז נישט אונזער. בייַ ברענענדיקע הייזער האָט מען געזען מענטשן אַרבעטן מיט די לעצטע כוחות גיסנדיק וואַסער, זיי האָבן נאָך געהאָפט אַז ס׳וועט זיי געלונגען צו לעשן זייערע הייזער אוּן ווידער אָנהייבן לעבן ווי פריער. איך בין אַדורכגעגאַנגען די גאַס, ווו אונזער הויז איז געשטאַנען, אונזער הויז האָט „גוט" געברענט. איך בין געשטאַנען אוּן מיך צוגעקוקט, זאָל איך נאָך פרוּווען לעשן? — ניין, שוין צו שפּעט. זאָל עס ברענען ביזן סוף! מיר זענען אַרויס פּוּן די ברענענדיקע געסלעך. ס׳איז אונז קאַלט געוואָרן. מיר האָבן זיך געזוּמען גיין צוּ הענען, אַלע זענען שוין געשלאָפן. מיר האָבן נישט געהאַט קיין פלאַץ צו שלאָפן בייַ הענען. זענען מיר, איך מיט חוהן, אַריין צו אַ שכן, אַ גוי. מיר זענען דאָרט אַוועקגעפאַלן אין די קליידער אוּן תיכף איינגעשלאָפן. בעת אונזער שלאָף, האָט זיך פאַרענדיקט ברענען דאָס גאַנצע שטעטל, מיטן בית המדרש, מיט דער שיל, מיט די ארגאַניזאַציעס. בעתן דאָזיקן שלאָף אונזערן איז אַלץ פאַרשוווּנדן, צערוּנען ווי אַ חלום. ס׳זענען נאָר געבליבן אַביסל יידן מיט פעקלעך אויף די פלייצעס, אונטער דעם דראָענדיקן פראַגעצייכן: ווואַהין?

מיטן וואַנדערווּנג

שבת אינדערפרי, דעם 9־טן סעפּטעמבער 1939, זענען מיר אויפגעשטאַנען רואיק, גלייך ווי נישט נעכטן, נאָר שוין יאָרן, איז פאַרברענט געוואָרן אונזער הויז. ס׳זענען געווען וויכטיקערע פראָבלעמען. מ׳האָט געדאַרפט וואָס גיכער אַוועק, ווייל די דייטשע עראָפלאַנען האָבן ווייטער באָמבאַרדירט די צענטראַלע שאָסייען. מען האָט געדונגען אַ גוי מיט אַ וועגעלע, אַרויפגעלייגט דאָס ביסל אַרעמקייט אוּן די גאַנצע משפּחה האָט זיך געלאָזט אין וועג אַריין, אַן אַ באַשטימטן ציל. מען איז אַריינגעפאָרן אין בראָווויגאָטש. באַלד ווייטער געפאָרן. אין ווילקע האָט מען זיך אָפּגעשטעלט, מ׳האָט געדונגען אַ צימער אוּן געבליבן עטלעכע טעג. יעדן פרימאָרגן, ווי מ׳האָט נאָר די אויגן געעפנט, האָט מען שוין געהערט דעם באַקאַנטן געריש פּוּן די נאַצישע עראָפלאַנען. מ׳האָט נישט געקענט עסן אוּן נישט שלאָפן. זיי האָבן באַשאָסן פאַסטעכער אויף די פעלדער, איינצלנע מענטשן. אויפן הויפט־שאָסיי איז געווען געפערלעך צו גיין. אָבער טראָצדעם זענען די וועגן געווען שוואַרץ פּוּן מענטשן, וואָס זענען געגאַנגען צו דער סאָוועטישער גרענעץ. אַסך דעזערטירן פּוּן פראָנט האָבן זיך איבערגעטוּן אין ציווילע קליידער אין די דערפער אוּן אַנטלאָפן אַהיים. אוּן סתם אַזוי זענען צוזאַמען מיט ציוויליסטן זענען געלאָפן נישט וויסנדיק אַליין ווּהין. לאַנג בלייבן אין ווילקע האָט מען נישט געקענט. די אַרטיקע פויערים האָבן זיך צו די יידן באַצויגן מיט גרויס רשעות, אוּן אויך די קריסטלעכע פאַרבייוואַנדערער האָבן אַרויסגעוויזן זייער שנאה צו יידן. מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין ווייטער. דאָס גיין איז אָבער נישט געווען פּוּן די לייכטע זאַכן, מ׳האָט טאָקע אַלע זאַכן אויפגעלאָדן אויף אַ וואָגן, אָבער דאָס שוועירסטע איז געווען צו גיין מיט די קליינע קינדער, פראַנדל האָט געפירט אַ קינדער־וועגעלע. חיהלעס צווייט קינד איז נאָך נישט אַלט געווען קיין יאָר. איך האָב איר געהאָלפן פירן דאָס וועגעלע אין די זאַמדן. אַלע מאָל האָט מען זיך געמוּזט ערגעץ באַהאַלטן פאַר די עראָפלאַנען. דער טאָטע איז נישט אָפּגעטרעטן פּוּן די אייניקלעך. מיר האָבן זיך באַזעצט אין כאָשטשיוו. דאָרט האָבן מיר זיך שוין אַביסל באַקוועמער געמאַכט. דער טאָטע, חוה, איך, אוּן פראַנדל מיטן קינד האָבן זיך געזוּמען איין צימער. הענע אוּן חיהלע האָבן זיך אויך געזוּמען צוּ איין צימער, אַקעגנאיבער אונז.

וועז מיר זענען געהאַט געוועז אין ווילקע, האָט מיך הערש גערופן איך זאָל מיט אים צוריקגיין אין שטאָט אַריין. ער האָט באַגראָבן זיין סחורה אין קעלער, אויך אונזער לעדער, אוּן שמואלס הענעס סחורה איז געווען באַגראָבן אין אונזער קעלער. זענען מיר אַוועק קיין קאָריוו זענען וואָס ס׳טוט זיך, די שטאָט האָט נאָך אַלץ געברענט, זיך גערעדט מיט די פלאַמען. ס׳האָט אויסגעזען ווי די קאָריווער הייזער קעמפן מיט היטלערן, ווּיל זיך נישט אַוודי לייכט אונטערגעבן, כמעט בייַ יעדן הויז האָבן מיר עמעצן געטראָפן, וואָס האָט אַלץ געפרווּוט לעשן, אָדער נאָך עפּעס אַרויסרעטעווּען פּוּן קעלער. די היץ איז נאָך אַלץ געווען אַ גרויסע. אויפן וועג איז שוין דער מענטשן־פאַרקער אַ קליינער. מ׳האָט שוין אויסגעמיטן קאָריוו, ווייל די עראָפלאַנען האָבן נאָכשפּיאָנירט יעדע באַוועגונג צווישן די שריפות, פויערישע שקצים האָבן געזוכט יידיש פאַרמעגן צווישן די חורבות.

מיר זענען גלייך צוגעגאַנגען צו הערשס הויז, לעבן קאָשטשאָל. ס׳האָט נאָך געברענט. עטלעכע שעה האָבן מיר געלאָשן. דאָן זענען מיר געגאַנגען צו אונזער הויז. ס׳איז שוין כמעט געווען אינגאַנצן אויסגעברענט. מיר האָבן דערזעען, אַז דאָס פייער איז אין קעלער נישט אַריין. מיר האָבן פאַרווישט יעדן שפּור פּוּן קעלער, אַז מ׳זאָל נישט דערקענען. שפּעטער האָב איך מיך געטראָפן מיט יצחק לעווינזאָן אוּן שמואל גאָטליבן בייַם פלומפּ, לעבן בעריש מלמד. מיר זענען אַלע דריי געשטאַנען אוּן באַטראַכט דאָס גאַנצע שטעטל פּוּן אַלע זייטן, ס׳האָט אַנגעכאַפּט אַ פחד. מ׳האָט זיך פאַרשאָלטן די יאָרן פאַרוואָס מ׳איז דאָ פאַרבליבן אין דעם פאַרשאָלטענעם לאַנד.

כאָשטשיוו איז געווען אַ גרויס דאָרף וואָס איז געלעגן אויף דער רעכטער זייט פּוּן וואַרשעווער וועג. נאָכדעם ווי קאָריוו איז פאַרברענט געוואָרן, האָבן דאָרט אסך קאָריווער יידן געפּונען צייטווייליק אַ דאַך איבערן קאָפּ. די גוים האָבן זיך צוּ אונז נישט שלעכט באַנומען. זיי האָבן בייַ אונז גוט פאַרדינט. ווייל אין שטאָט אַריין פירן זייערע פראָדוקטן האָבן זיי שוין נישט געקענט. זענען מיר געזעסן, געגעסן דאָס פויערישע ברויט אוּן געטרונקען די פויערישע מילך אוּן ס׳וואָלט גאָנץ גוט געווען, ווען נישט דאָס ציטערן פאַר די עראָפלאַנען אוּן פאַר דעם דייטשן מיליטער, וואָס ווען באַלד קומען. דער פחד פאַרן באָמבאַרדירן איז געווען אַזוי גרויס, אַז מיר האָבן שוין געוואָרט אויף דעם אַריינמאַרשירן פּוּן דער אַרמיי.

די דייטשן טיילן ברויט אוּן פילמירן די יידן אין באָר. מ׳כאפט אויף אַרבעט

אונזער „וווּנטש" איז באַלד דערפילט געוואָרן: דעם 15־טן סעפּטעמבער איז דאָס דייטשע מיליטער אַריין קיין קאָריוו אוּן געטראָפן אַ פאַרקויפט שטעטל, אַן יידן, אַזוי, אַז זיי האָבן אין די ערשטע טעג גאָרנישט געקענט אויפּטוּן, בלויז קלייניקייטן: אַז זיי האָבן געטראָפן אַ ייד מיט אַ בּאָרד, האָבן

זיי אים די באָרד תיכף אָפגעשוירן. אין עטלעכע טעג אַרום האָבן זיי געגומען כאָפן אויף אַרבעט. האָבן געגעבן ברויט אוּן פאָטאָגראַפירט די יידן מיטן ברויט אין דער האַנט.

איך מיטן טאַטן אוּן דער פעטער שלמה פינקלשטיין זענען אַוועק אין שטעטל, געוואָר ווערן וואָס ס׳טוט זיך. דאָס ערשטע מאָל האָב איך געזען דייטשן. זיי זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט ביי די לאַסט־אויטאָס, וואָס האָבן אויסגעפילט דעם גאַנצן וועג. זיי האָבן געפילדערט, געשריגן אוּן אַנגעוואָרפן אַ פחד אויף אַלעמען. פלוצים האָט פאַרקלונגען אַ באַפעל: אויפשטייגן! דאָן האָבן זיי זיך אַלע אויפגעזעצט אוּן די אויטאָס זענען אָפגעפאָרן. מיר זענען אַריין אין שטאָט. דער טאַטע מיט שלמהן זענען געגאַנגען צום באָד, ווו ס׳האָבן געווינט אַסך יידן. איך האָב מיך אַרומגעדרייט אין גאַס. אויף דעם פלאַץ, ווו ס׳זענען פריער געשטאַנען די פלייש־בודקעס, האָב איך געטראָפן צוויי אויטאָס מיט עטלעכע דייטשן, אַרום זיי אַ גרופּע יידן. איך בין צוגעקומען אוּן געזען אַזאַ בילד: פייוול זאָק דער משוגענער שטייט מיט אַ שטיק ברויט אין מויל אוּן מיט אַ ברויט אין האַנט. אוּן אויפן אויטאָ שטייט אַ דייטש אוּן פאָטאָגראַפירט אים. עולם לאַכט... מ׳פאַרווייללט זיך. איך האָב געזען אַז די יונגע חברה פילט זיך גאַנץ גוט מיט די ערשטע דייטשן.

איך בין אַוועק אין באָד אַריין. דאָס בילד וואָס איך האָב דאָרט געזעען, איז שווער צו שילדערן. אין הויף פוּן באָד, אין אַלע וואַש־צימערן, אויך אין מקוה, ווו ס׳זענען געשטאַנען בעטלעך, זענען געלעגן אָנגעוואָרפן פעק מיט שמאַטעס, מענטשן האָבן זיך געוואַלגערט אויף דער ערד שמוציקע, פאַר־ווילדעטע, בלאַסע. לעבעדיקע מתים. דער טאָטע איז געזעסן אוּן געריידט מיט שמואל שפייזמאַנען. איך האָב די מענטשן כמעט נישט דערקענט. די מומע חיה שרה, פערל לאה — גאָט מיינער — ווי זיי האָבן אויסגעזען! אוּן נאָך איידער איך האָב צייט געהאַט מיך אַרומצוקוקן, איז געוואָרן אַ בהלה אוּן אַ געוואַלד:

מ׳כאַפט אויף אַרבעט!

פוּן דערווייטנס האָב איך געזען ווי צוויי דייטשן גייען צום באָד. איך מיטן טאַטן אוּן שלמה האָבן זיך תיכף פאַר־נומען אין וועג אַריין אוּן זענען אַוועק אין דאָרף. ביי מיין צווייטן מאָל באַזוכן קאָריוו, איז שוין די לאָגע געווען אַן ערנסטערע: די דייטשן האָבן געכאַפט סאָנע גראָסמאַן, איטשע ראָזען, משה פינקלשטיין, אוּן האָבן זיי געמאַטערט ביי דער אַרבעט. איך האָב געזען לייבל וואַכענהאָזער אַרבעטן אין דער דייטשטער קיך, וואָס איז געשטאַנען ביים גלח אין סאָד. אויפן נאָווירינעק האָב איך געטראָפן שלום וואַכענהאָזער, ער האָט מיר דערציילט אַז זיי ווּינען דאָ, אוּן אַז דער פאָטער איז קראַנק. ביי מיין דריטן באַזוך האָב איך מיך געטראָפן מיט מאָטל זאָלצבערג, שמעון זאָלצבערג אוּן מיט נאָך אַנדערע. זיי האָבן מיר דערציילט אַ מעשה פוּן סאָניע הערשמאַן אוּן גיטל ברענער. זיי ווּינען אין פלויק. ביינאַכט זענען זיי דייטשן באַפאַלן אוּן זיי געוואָלט פאַרגוואַלדיקן, די מיידלעך האָבן זיך העלדיש פאַרטיידיקט אוּן זענען אין דער פינצטערער נאַכט אַנטלאָפן אין די פעלדער. איינמאָל האָב איך געזען אין דאָרף וועלוול גינזבורג אוּן שמחהלען מיט דער משפחה, זיי זענען געווען זייער דערשלאָגן. נאָר וועלוול האָט געהאָפט, אַז דאָס וועט לאַנג נישט דויערן מיר האָבן זיך צוגעזאָגט נאָך צו

שמואל פינקעלשטיין, מאַן פוּן הענע ראָזענזאַן, ביידע דערמאָרדעט
Shmuel Finkelstein, husband of Henne Rosenman ,both killed.

טרעפן, אָבער מיר האָבן זיך שוין מער נישט געזען. זיין לעצטע פראָגע איז געווען, צי איך ווייס עפעס פוּן מיין לייבלען. „אוי, ווי איך בין אים היינט מקנא!" — האָט ער געזאָגט.

מ׳דערוואָרט די רויטע אַרמיי. זי ציט זיך נאָר צוריק

אין כאָשטשיוו פלעגט שמואל הערן ראַדיאָ. איינמאָל קומט ער צו לויפן מיט אַ בשורה, אַז די רויטע אַרמיי ווערט באַזעצן פויליז ביז צוּ דער ווייסל. די פרייד איז געווען אין לשער, באַזונדערס פוּן די וואָס האָבן געהאָפט באַפרייט צוּ ווערן פוּן דער רויטער אַרמיי. איך געדענק ווי דער טאָטע האָט געפרעגט ביי שמואלן:

— די רוסן וועלן מיך כאָטש לאָזן גיין דאָווענען? טראָגן די באָרד?

וועגן דעם אַז די וועלדער וועלן שטיין צוּ אונזער דיס־פאָזיציע, אַז מ׳זאָל קענען זיך אויפבויען די הייזער — האָט קיינער נישט געצווייפלט. אַלע זענען געווען זיכער אַז עס עפנט זיך פאַר אונז אַ נייער גן־עדן. נישט נאָר וואָס מיר וועלן באַפרייט ווערן פוּן די דייטשן, נאָר ס׳וועט אפילו זיין בעסער ווי ביי די פאָליאַקן. איך האָב נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָ גייט פאָר: אויב ס׳גייט אַן אַ מלחמה צווישן דייטשן אוּן פוילן, טאָ ווי קומען די רוסן זיך אַריינצומישן אוּן פאַרכאַפן האַלב פוילן? אָבער ווי דאָס זאָל נישט זיין, האָט מיך גע־פרייט, וואָס מיר וועלן אויסגעלייזט ווערן פוּן די דייטשן, אוּן אפשר וועלן מיר אויך קאָנען פאָרן קיין ארץ־ישראל... די פאָליאַקן דאַקעגן זענען פוּן דערדאָזיקער נייעס זייער דער־שלאָגן געוואָרן.

איך האָב ווידער געמאַכט אַ באַזוך אין קאָריוו. מיר האָבן געטראָפן אַנטעק קאָרדאָווסקין אוּן אַנדערע גוים. זיי האָבן זייער שטאַרק באַדויערט וואָס די באָלשעוויקעס דאַרפן קומען. שוין אַסך ליבער די דייטשן — האָבן זיי געזאָגט.

מען איז געזעסן אוּן געוואַרט אויף די רוסן. מיר זענען גאָנצע נעכט נישט געשלאָפן. מיר האָבן געהערט דאָס רויש

פון אויטאָמאָבילן אויפן שאָסיי, ווו די דייטשן האָבן זיך צוריקגעצויגן אין דער צווייטער זייט פון ווייסל. די קאָמוניסטן האָבן צוגעגרייט פענער אין אַלע שטעטלעך. אויך לובלין האָט זיך געגרייט צו דער פייערלעכער אויפנאָמע, דער ראַדיאָ האָט איבערגעגעבן די שטעט וואָס די רוסן דאַרפן פאַרנעמען. זיי זענען שוין געשטאַנען אין דער פאָרשטאָט פון לובלין. מאָסקווער מענטשן זענען געלאָפן קיין לובלין, כדי אַקייגנצוגיין דער רויטער אַרמיי. אָבער אין דעמזעלבן טאָג איז שמואל געקומען מיט דער טרויעריקער בשורה, אַז ריבענטראָפּ איז געווען אין מאָסקווע אוּן עס איז באַשטימט געוואָרן דער טייך בוג אַלס גרענעץ צווישן רוסלאַנד אוּן דייטשלאַנד. אין דערדאָזיקער נאַכט זענען מיר ווידער נישט געשלאָפן צוליב דעם געריש פון מאָשינען, דאָסמאָל זענען עס געווען די דייטשע מאָשינען וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט קיין לובלין. אין דעמזעלבן טאָג איז שמואל אַוועק קיין לובלין כדי מיטצוגיין מיטן רוסישן מיליטער. הענע האָט אים געפרעגט פאַרוואָס ער גייט אַליין, האָט ער געענטפערט: אַז קיין פרויען וועלן די דייטשן נישט טשעפען. ער האָט איר אָנגעזאָגט אַז זי זאָל היטן די סחורה, ביז ער וועט צוריקקומען.

מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסצונעמען די סחורה פון קעלער אוּן איבערפירן אין אַ צווייט אָרט. מיר האָבן קיין קאָריוו נישט מער געקענט קומען. אין דאָרף האָבן מיר אויך שוין נישט געקענט בלייבן, ווייל די דייטשן פלעגן כסדר קומען אוּן כאַפּן אויף אַרבעט. דאָך האָט מען אַרויסגענומען הענעס סחורה וואָס איז געווען פאַרגראָבן אין אונזער קעלער, אוּן מ׳האָט עס אַוועקגעפירט קיין לובלין. מיר האָבן געפירט צוויי וועגן מיט פעל אוּן אָנדערע זאַכן. אונטערוועגס האָבן אונז אָפּגעשטעלט צוויי דייטשן, זיי האָבן געזוכט געווער, אוּן נישט געפונענדיק, אונז געלאָזט ווייטער פאָרן. אין לובלין איז נאָך דאָס לעבן געווען נאָרמאַל. מ׳האָט געהאַנדלט אוּן געאַרבעט פונקט כמעט ווי פריער. זענדיק דאָס האָב איך באַשלאָסן וואָס גיכער זיך איבערצינען פון דאָרף אָהער, זיין אין שטאָט צווישן יידן. וואָס ס׳וועט זיין מיט אַלע יידן וועט זיין אויך מיט אונז. די סחורה האָבן מיר אַוועקגעפירט אויף דער וואָליע. דאָרט איז געבליבן וווינען שלמה פינקלשטיין מיט דער פרוי. הענע מיט גאָלדעלען האָבן זיך אַריינגעצויגן צו יאָנקל בוקשפּאָן. דאָן האָב איך געהאָלפן הערשן אַרויסנעמען זיין סחורה אוּן מיר האָבן באַשלאָסן אַריבערפאָרן קיין וואָנווי־ליץ. דער טאָטע האָט נישט געוואָלט וווינען אין לובלין, ער האָט מער געצויגן צו אַ קליין שטעטל.

אין וואָנווילין

מיר האָבן אין וואָנווילין געדונגען אַ צימער פאַר אונז אַלע, פאַרן טאָטן, חוהן, פראָנדל מיטן קינד אוּן פאַר מיר. מיר האָבן געווּסט אַז חיים געפינט זיך אויף דער סאָוויעטישער זייט, אוּן אויך יאָקוּב מיט זיין ברודער העניעק. זיי האָבן נישט געקענט דורכגיין קאָריוו, גייענדיק פון וואַרשע.

אין וואָנווילין האָבן מיר געלעבט עטלעכע חדשים. איך האָב צוגעכט געמאַכט די מאַשין אוּן מיך ענגומען אַרבעטן. מען האָט נישט שלעכט פאַרדינט. אויך הערש מיט חיהלען אוּן קינדער, מיט זיין מוטער טאָבע בערטשעס האָבן געווּוינט נישט ווייט פון אונז. אויך הערש האָט זיך פאַרנומען מיט זיין מסחר אוּן האָט שיין פאַרדינט. איך מיט חוהן פלעגן פאָרן קיין קוזמיר נאָך לעדער. מיר האָבן די סחורה גוט באַהאַלטן אוּן די דייטשן וואָס האָבן אונטערוועגס געזוכט, פלעגן גאָרנישט געפונען. אין קוזמיר פלעג איך מיך אָפט זעען מיט מינטשע עלנבויגן. דער פאָטער האָט געאַרבעט אוּן זיי האָבן דערפון געלעבט. אויך ביילע וואַכענהאָזער האָב איך דאָרט געטראָפן אוּן איר איבערגעגעבן גרוסן פון קאָריוו. איך פלעג מיט חוהן עסן מיטאָג ביי אונזער משפחה, ביי הערש יוספן. איך האָב געראַטעוועט מיט עטלעכן. זי איז גראָד געקומען פון וואַרשע אוּן דערציילט אירע איבערלעבונגען בעתן באָמבאַרדירן, זי איז געווען אַ זייער שיין אוּן ווייל מיידל. הערש יוסף איז אַוועק צו די סאָוויעטן.

איך פלעג אָפט באַזוכן לובלין. דאָרט האָב איך מיך אָפט געטראָפן מיט דער חברה פון לובלינער „ביתר", זיי האָבן מיר איבערגעגעבן ידיעות פון ראַדיאָ, וואָס זיי האָבן באַהאַלטן אין לאָקאַל פון „ברית החיל". איך האָב מיך געטראָפן מיט פישל טענענבוים, יאָסל זאַקאַליק אוּן אַנדערע. זיי האָבן אונז פאַרגעלייגט צו גיין מיט זיי צו דער רומענישער גרענעץ. זיי זענען טאַקע אַוועק אוּן מיר האָבן פאַרשפּעטיקט.

ס׳האָבן אָנגעהויבן קומען שוועכערע טעג אין לובלין, מען האָט אָנגעהויבן כאַפּן צו צוואַנגס־אַרבעטן, מען האָט שוין יידן אָנגעהויבן שלאָגן אוּן פייניקן.

כסדר האָט מען געהערט די פאַרשידנסטע. מאָדנע אוּן ווילדע נייעסן, אַלץ פון דער „טעלעגראַפּנאַגענטור" „יוואָ" (יידן ווילן אַוזוי). אָט טרעפט מיך פעסל שנייער אוּן דערציילט, אַז די דייטשן שלאָגן לעצטנס די יידן אַזוי שטאַרק, דערפאַר, ווייל די ענגלענדער האָב דערטרוּנקען אַלע דייטשישע שיפן, די ענגלענדער האָבן אַראָפּגעלאָזט אַ דעסאַנט אין דאַנציק.

האָר בעלישאַ, רוזוועלט, סטאַלין אויף אַ צלם. „התקווה" אוּן „יעשטשע פּאָלסקאַ"

ס׳איז אַרויס אַ באַפעל אַז די באַפעלקערונג זאָל ברענגען אַלע ראַדיאָ־אַפּאַראַטן. הענעס ראַדיאָ איז געווען ביי שלמהן. האָט ער געזאָגט: בעסער זאָל דער ראַדיאָ פוילן אין דער ערד, איידער אים אָפּגעבן צו די דייטשן. אוּן ער האָט דעם אַפּאַראַט פאַרגראָבן אויף דער וואָלע. אויף דער גאַס איז אַנטשטאַנען אַ בהלה. דייטשן פלעגן איבערפאָלן יידן, איינמאָל האָב איך געזען ווי עטלעכע היטלעריסטן האָבן אויסגעשטעלט אַ גאַנצע שורה יידן מיט די פנימער צו דער וואַנט אוּן געשאָסן איבער זייערע קעפּ. מען האָט זיך שוין צוגעווּוינט צו זייערע סאַדיסטישע שטיק אוּן יעדער האָט געזוכט זיך אַרויסצודרייען פון זייערע הענט. אין וואָנווילין איז געשטאַנען אַ פּולק עסטרייכישע סאָלדאַטן. זיי האָבן נישט געטשעפּט קיין יידן. מיר האָבן געווּוינט אין איין הויז מיטן הויפט־קאָמענדאַנט אוּן ער פלעגט זיך זייער גוט באַנעמען צו אונז, ער פלעגט אונז אפילו באַגריסן. וועגן יידן פון אַנדערע שטעטלעך האָבן דאָס געהערט, האָבן זיי גאָרנישט געגלייבט אַז אַזאַ זאַך איז מעגלעך. דאָס האָט אַבער נישט לאַנג געדויערט, ס׳זענען באַלד אַראָפּגעקומען אַנדערע סאָלדאַטן. זיי האָבן יעדן טאָג געזומען 500 מענער צו דער אַרבעט. זיי אַוועקגעפירט עטלעכע קילאָמעטער פון דער שטאָט אָפּצורייניקן אַ געגנט פון טיפע זומפיקע בלאָטעס, אויף יעדן צווייטן ייד איז געווען איין זעלנער, אוּן אַז איינער האָט נישט גוט געאַרבעט, האָבן זיי אים געהייסן לייגן מיטן פנים אין די בלאָטעס אוּן אים צוגעדריקט מיט די שטיוול. אַדער מ׳האָט אים געהייסן לויפן צען מאָל אויף אַ בארג.

איינמאָל, בעת אַן אָפרוּ נאָך דער אַרבעט, רופט מיך צוּ אַ דייטש. איך האָב געמיינט אַז ער גייט מיך שוין דערליידיקן. ער פירט מיך צוּ צוּ אַ צלם אוּן הייסט מיך זאָגן דריי מאָל אַז דאָס איז האָר בעלישאַ אוּן דערנאָך אויף אים אַרויפפישן. דער־נאָך האָט ער צוגערופן אַ צווייטן אוּן געהייסן אים זאָגן אויפן צלם אַז ס׳איז רוזוועלט אוּן אויך אַזוי טוּן, דערנאָך אַ דריטן אוּן אים געהייסן זאָגן אַז דער אויפן צלם איז סטאַלין אוּן אויך געהייסן אים פאַראומריניקן. דערנאָך האָט ער צוּ אונז געזאָגט, אַז די יידן האָבן דערפירט צום קריג, אַז דער פירער האָסט אוּן הייסט האָסן די יידן. נאָך אַזאַ טאָג פלעגן מיר אַהיימקומען מער טויט ווי לעבעדיק. אוּן אַהיימגייענדיק האָבן מיר נאָך געדאַרפט זינגען, אָבער נאָר צוויי לידער:

די „התקוה" אוּן „יעשטשע פאַלסקאַ".

ביינאָכט אויף די געלעגערס פלעג איך אסך רעדן מיט פראַנדלען. מיר האָבן גערעדט פוּן חיימען אוּן יאַקובֿן, ווי קענען זיי איצט זיין? פאַרוואָס לאָזן זיי פונזיך נישט הערן? אין דער שטילקייט פוּן דער נאָכט פלעגן אָפקלינגען די שוערע טריט פוּן דער דייטשער וואָך פאַר אונזער הויז. אָפט האָט זיך געהערט אַ דונערדיק קול:

„פערפלוכטער יודע, קאָם הער!"

ווען אַ ייד האָט זיך באַוויזן אויפן גאַס נאָך זעקס אַזייגער, האָבן זיי געשאָסן.

איינמאָל האָבן מיר געזען מאַרשירן אַ גרויסע אַרמיי, ס׳האָבן זיך געשיט אוּן געשיט מאַרשירנדיקע זעלנער אַן אַ סוף, גאַנץ יונגע אוּן עלטערע, אפילו אַ לאָמען סאָלדאָט האָבן מיר באַמערקט מאַרשירן. דאָס איז געווען אין אַ פאַרנאָכט. אַסך פערד האָבן געשלעפט איין האַרמאָט. שטייענדיק אַזוי ביים פענצטער פוּן צווייטן שטאָק, גיט אַ פאַל אַראָפּ אַ שטיקל שויב פוּן פענצטער, גלייך אַראָפּ אויף דעם מאַרשירנדיקן מיליטער, מיר זענען אַלע ווייס געוואָרן ווי קאָלך, גענייגט, אַז באָלד וועלן זיי אַרויפקומען אוּן אונז מיטן גאַנצן שטעטל צוזאַמען אויסהרגענען. צום גליק האָבן זיי עס נישט באַמערקט אוּן ווייטער מאַרשירט.

חיים קומט אונז נעמען קיין רוסלאַנד

האַראָאוו איז אַ שטעטל אין אוקראינע, 50 קילאָ־מעטער פוּן לוצק אוּן 80 קילאָמעטער פוּן לעמבערג. אין אָט דער שטאָט האָבן זיך באַזעצט עטלעכע קאָריוער משפחות וואָס זענען אַנטלאָפן פוּן די דייטשן. דער טאָטע האָט מיר דערציילט, אַז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער גע־אַרבעט ביי אַ פאַך, וואָס מ׳האָט אָנגערופן „בייגעריי". דער־פאַר האָט מען אויך דעם טאָטן גערופן „דוד בייגער", אוּן מיין פעטער יחזקאל, האָט מען גערופן „האָסקל בייגער". וועלן דאָס לעבן אין פוילן איז נאָך געווען פרימיטיוו, האָט מען דאָס לעדער געבויגן אוּן אַזוי האָבן עס די פויערים געקויפט אוּן געמאַכט שטיוול. שפּעטער, וועלן דער טאָטע איז שוין אויס־געווען „אַ וועלט" — אָפּאָלע, זוואָלין, ראָדעם — געוואָרן אויך אַ סוחר, האָט ער די גאַנצע משפחה באַשעפטיקט ביי אָט דער אַרבעט. מיט דער צייט זענען די גוים געוואָרן ציווילי־זירטער, האָבן זיך אָנגעהויבן קליידן מאָדערנער, איז דאָס בייגעריי אַראָפּ פוּן דער אַרענע. אָבער די מענטשן האָבן זיך נישט איבערגעווארפן אויף אַנדערע אַרבעטן, נאָר געוואָרט אַלץ אַז דער טאָטע זאָל זיי באַשעפטיקן. אוּן דער טאָטע האָט זיך באַמיט זיי פוּן צייט צוּ צייט צוּ באַשעפטיקן אוּן אָביסל לינדערן זייער נויט. ער פלעגט די סחורה פאַרקויפן צוּ סוחרים פוּן די קרעסן, וואָלין, פאָדאָליע. אָבער אויך יענע סוחרים האָבן ביסלעכווייז אויפגעהערט צוּ קויפן, ווייל ביי זיי זענען אָנטשטאָנען אַזעלכע אייגענע פאַבריקלעך אוּן מ׳האָט נישט געדאַרפט קויפן פוּן דער פרעמד, איז די לאָגע פוּן די בייגער נאָך שווערער געוואָרן.

שאַיע יוסף מיט זיין פרוי, חיה שרה, האָבן געהאָט דריי טעכטער — רבקה, פייגע, פערל־לאה. רבקה האָט חתונה גע־האָט פאַר אַ הויכן געוונטן מאַן, וואָס מ׳האָט גערופן דער הויכער שאַיע. ער האָט אויך געאַרבעט ביי בייגעריי. פייגע האָט געחתונהט פאַר אַ מאַן וואָס מ׳האָט גערופן „דער שוואַר־צער שלמה". וווּ זי האָט אים דערטאָפט, ווייסט מען נישט. דער עיקר איז, וואָס נאָכדעם ווי ער האָט מיט איר געהאָט דריי זין, האָט ער זיך אויפגעהויבן אוּן געמאַכט אַ ויברח. ס׳איז אים נמאס געוואָרן דער „הויף" (דער „הויף" איז געווען דער נאָמען פוּן דער גאַנצער משפחה). געלאָפן איז ער, האָט מען געזאָגט, קיין וואַרשע, געווּוינט מיט אַ שיקסע. איז ער ווידער אַנטלאָפן פוּן דאָרט קיין אונגאַרן. דערנאָך איז ער צוריקגעקו־מען קיין וואַרשע אוּן שוין געטראָפן דריי דערוואַקסענע בנים.

די דריטע טאָכטער, פערל לאה, זי איז קיינמאָל נישט גע־גאַנגען וווייטער ווי ביז צום לובלינער וועג. וווייטער פוּן דאָרטן איז שוין פאַר איר געווען די וווייטע, פרעמדע, גרויסע וועלט. זי איז בכלל געגאַנגען נאָר דורך הינטערגעסלעך, אויסגעמיטן די „הויפטגאַסן"... אין שטעטל.

אַז מען האָט באַמבאַרדירט קאָריוו, האָט זי פאַרמאַכט די פענצטער מיט די לאָדנס, געמאַכט פינצטער אין שטוב, מ׳זאָל זי נישט זען...

געווּוינט האָבן זיי לעבן אַלטן בית עלמין, צווישן דער מקוה אוּן בית מדרש. אַז מען האָט געפייפט, האָט זי מורא געהאָט אַז ס׳זאָלן נישט קומען קיין שדים.

(פערל־לאה, אַ מיידל נאָך, איז גיך אומגעקומען).

איך געדענק פוּן יענע קינדער יאָרן, אין די גרויסע וויני־טערדיקע פרעסט, פלעגט דער הויכער שאַיע, רבקהס מאַן, אַריינקומען צום טאָטן אוּן רעדן אַביסל וועגן די אַלטע גוטע צייטן, וועלן דאָס בייגן איז נאָך געווען אַ פאַך אוּן מ׳האָט פאַרדינט. אוּן דער טאָטע פלעגט אים אַריינשטופן צווישן זלאָ־טעס אין דער האָנט אַריין. אַזוי האָט דער גאַנצער „הויף" געלעבט אין גרויס אַרעמקייט. אין אַ שיינעם טאָג האָט זיך דער הויכער שאַיע אַרומגעקוקט, אַז ס׳איז קיין תכלית נישט וווייטער אַוועי צו לעבן. ער האָט זיך געטראַכט, אַז אויף די קרעסן זענען די גוים זיכער נישט אַזוי ציוויליזירט ווי דאָ, אוּן אויב אַזוי, דאַרף נאָך דאָרט דאָס פאַך בייגעריי אָנגיין. האָט ער זיך אויפגעהויבן אוּן איז אַוועק אַהין. אוּן ער האָט טאָקע קיין טעות נישט געהאָט. ער האָט באַלד געשריבן בריוו, אַז ער אַרבעט ביי דעם פאַך. ער האָט אויך יעדן חודש אהיימ־געשיקט געלט. אוּן באַזעצט האָט ער זיך אין האָראָכאָוו. אויף יעדן פסח אוּן סוכות פלעגט ער אַהיימקומען אוּן דערציילן נסים ונפלאות פוּן די קרעסן. אַז יידן עסן דאָרט שבת פאַרן דאַוונען קוכן מיט טיי, אַז זיי דאַרפן נישט צאָלן קיין וועקס־לען אוּן לעבן אויך. ער פלעגט נאָכריידן זייער יידיש. אוּן די קינדער, וואָס האָבן דעם טאָטן געזען נאָר צווישן מאָל אין יאָר, זענען אים נאָכגעלאָפן פיסטריט.

אַז חיים איז אַנטלאָפן אויף דער סאָוויעטישער זייט, איז ער פאַרשטייט זיך גלייך געגאַנגען קיין האָראָכאָוו. אוּן אויך

שמואל פינקלשטיין און אברהם פינקלשטיין זענען אויך אַוועק קיין האַראַכאָוו און זיי האָבן מיטגענומען אַלע חברים: יוסף גאָלדשלאָגער, מאיר דעמאָקראַט מיט זיין ברודער יחיאל, ברוך טייטלבוים. וועז זיי זענען געקומען קיין האַראַכאָוו, האָט זיי שאַיע געהאָלפן מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט. ס׳איז פאָר אים געווינט אַ געווינס וואָס ס׳איז געקומען אַ צייט, וועז ער קען אַ צווייטן אויך העלפן. ער האָט אַלע באַאַרגט מיט ער־טער אויף צו שלאָפן. אַזויווי ס׳זענען אין שטאָט געווען אַסך פּליטים, האָט דער שטאָט־ראַט איינגעאָרדנט אַ קיך, ווו די קאָריוער האָבן אויך געגעסן: ברויט מיט קאָוע פריישטיק און ברויט מיט זופּ מיטאָג. מיין ברודער חיים האָט זיך באַלד געזומען צו זיין פאָר. און ווי די רוסישע אפיצירן האָבן געזען זיין אַרבעט, האָבן זיי אים געצאָלט יעדעס געלט, ער זאָל פאָר זיי צושניידן שטיוול. ער איז באַלד צו זיך געקומען און שוין געקענט אַביסל העלפן אויך זיינע חברים, אויך מיין שוואָגער מיט זיין ברודער זענען דאָרט געווען.

און אַז מ׳האָט אָנגעהויבן אָפּנעמען שלעכטע גרוסן פון יענער זייט פוילן, האָט חיים צוזאַמען מיט שאַיען באַשלאָסן אַלץ צו טון כדי אַריבערצוראַטעווען ביידע פאַמיליעס קיין האַראַכאָוו. דאָס איז אָבער נישט געווען אַזוי לייכט דורכ־צופירן. דאָס האָט געהייסן צוויי מאָל צו שוואַרצן די דייטש־סאָוויעטישע גרענעץ. צום סוף האָט חיים אויף זיך אַליין גע־נומען צו ברענגען ביידע פאַמיליעס קיין האַראַכאָוו.

אין איינעם אַ טאָג איז פלוצים, ווי אַ מלאך פון הימל, אויסגעוואָקסן צווישן אונז — חיים. און ער האָט דערציילט, אַז גאָנץ נאָענט פון דאָנען, אויף יענער זייט בוג, איז שוין אַן אַנדערע וועלט, ווו מ׳כאָפט נישט צו קיין אַרבעט, מ׳שלאָגט נישט קיין יידן, מ׳רייסט נישט קיין בערד, מ׳לעבט פראַנק און פריי. און ער האָט געברענגט לעבעדיקע גרוסן פון די אַלע וואָס זענען אַהין אַוועק. און איצט, האָט ער געזאָגט, דאָרף מען זיך גלייך פאַרפאָקן און זיך גרייטן אין וועג אַהין. מען האָט אים געפאָלגט און געדינגען שמואל לאָמפיסקער מיט די גוטע צוויי פערד, מ׳האָט אויפגעזעצט שאַיעס פאַמיליע, רבקה מיט פינף קינדער, הענע מיטן קינד, פראַנדל מיטן קינד, דער טאָטע, חוה, חיים און איך. מען האָט זיך אָפּגע־זאגט און זיך געזומען וואַנדערן מיט אַ פולן וואָגן אָנגעלאָדן. דער פראָסט האָט געברענט, ס׳האָט זיך שוין אָנגעהויבן דער שוועדער ווינטער פון 1939־טן יאָר. בייטאָג זענען מיר געפאָרן אין ביינאַכט האָבן מיר געמאַכט אין קליינע דערפלעך. באַזונדערס גוט האָבן זיך צו אונז די פויערים נישט באַצויגן. נאָך עטלעכע טעג פאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין טאַרנא־גראָד, דאָס איז די גרענעץ־שטאָט. חיים איז געווען דער גאַנ־צער פירער, דער טאָטע פאָר אַלעמען. שוועד צו באַשרייבן וואָס ער איז זיך אַלץ אויסגעשטאַנען. אין טאַרנאָגראָד האָט ער אונז געפירט צו אַ גרופּע יידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט אַריבערשוואַרצן די גרענעץ. דאָס קליינע שטיבל איז געווען איבערפולט מיט ביעזשענצעס וואָס האָבן געווארט אויף זייער רייַ. ביים טיש איז געזעסן אַ הויכער געזונטער יונג, אַ פשוטער בעל־עגלה, און זיך מיט יעדן געדונגען מיט די פרייזן. דער טאָטע האָט אויך דאָ געטראָפן אַלטע באַקאַנטע, סוחרים, וועלכע האָבן אים געהאָלפן, אַז מ׳זאָל אונז נאָך דעמ־זעלבן טאָג דערליידיקן. מיט שמואל לאָמפיסקער האָבן מיר זיך געזעצט און ער איז צוריקגעפאָרן. מיר זענען מיט גרויס האַרצקלאָפענישּ געפאָרן צום טייך בוג. דער הויכער יונג איז מיט אונז מיטגעפאָרן. נאָך עטלעכע קילאָמעטער האָבן מיר דערזען די דייטשע קאָמאַנדאַנטור, זיי האָבן אונז פאַרהאַלטן. זיי האָבן אונז געהייסן אַראָפוואַרפן דאָס גאַנצע ביסל אַרעמ־קייט. די בעסערע זאַכן האָבן זיי צוגענומען. אַסך האָבן מיר זיי נישט צוגעגרייט. דאָס געלט האָבן מיר באַהאַלטן אין אַ לאָך וואָס איז געווען געמאַכט אין לייטער פון וואָגן. זיי האָבן אונז דערלויבט צו פאָרן „צו די שמוציקע רוסן", אָבער מיט איין תנאי: וועז די רוסן וועלן אונז נישט אַריינלאָזן, קענען מיר שוין נישט צוריקקומען. מיר זענען צוגעפאָרן צום טייך ביז צו אַ בריקל. ביים בריקל האָבן מיר אַראָפגעכאָפט די פעק מיט די קינדער. דאָס געלט האָבן מיר אין דער לעצטער מינוט אַרויסגענומען, און אָנגעהויבן שפאַנען איבער דעם טייכל, מיט קלאַפּענדיקע הערצער. וועד ווייסט וואָס יעדע רגע קען ברענגען. פלוצים הערן מיר שיסן פון אַלע זייטן. אָבער מיר באַמיען זיך מיט אַלע כוחות אַריבערצוטראָגן די קינדער מיט די פעקלעך איבער דעם שמאָלן טייכל. און ווי מיר זענען אַזוי פאַרטיפט אין אונזער אַרבעט, הערן מיר אַ קול:

„סטאָי!"

דער טאָטע רעדט רוסיש. „ביעזשענצעס"

מיר דערזעען פאָר זיך צוויי קליינע רוסישע זעלנער מיט צוויי לאַנגע ביקסן. און דאָ איז געשען עפּעס אַזוינס, וואָס מיר האָבן אפילו נישט געקענט חלומען: זיי האָבן אונז צוגע־האַלפן אַריבערברענגען די זאַכן, אַלע ביז אויף די לעצטע, דאָן האָבן זיי אונז געגעבן אַ שליטעלע און זענען מיט אונז געפאָרן צו דער רוסישער קאָמענדאַנטור. אונז איז אַביסל לייכטער געוואָרן אויפן הארצן: אַבי נישט צוריק צו די דייטשן. וווייטער — האָט דער טאָטע געזאָגט — וועט שוין גאָט העלפן. ער האָט מיט זיי געערעדט רוסיש, וואָס ער האָט נאָך געקענט פון פאַניעס צייטן.

אין דער קאָמענדאַנטור האָט מען אונז איבערגעגעבן אין די הענט פון אַנדערע זעלנער און זיי האָבן אונז אָפּגעפירט אין אַ הויז, וווּ מיר האָבן געטראָפן אַסך אַזוינע ווי מיר, אחינו בני ישראל. מענער, ווייבער און קינדער. עס זענען געווען אַזעלכע וואָס זענען יעדן טאָג געגאַנגען אַהין און צוריק, אַזעלכע וואָס האָבן געשמוגלט פאַרשידענע סחורות, דערפאַר טאָקע האָט מען אונז אָפּגעהאַלטן גאַנצע 8 טעג. און אַז מ׳האָט זיך איבערצייגט, אַז מיר זענען נישט קיין שפּעקולאַנטן, האָט מען אונז באַפרייט. דער טאָטע האָט געריידט מיטן קאָמענ־דאַנט, האָט ער אונז געגעבן אַ שליטן צו דער סטאַנציע פון שעניאוע צו פאָרן קיין לעמבערג. אונזער פרייד איז געווען גרויס. נאָר מיד און צעבראָכן זענען מיר געווען. אין דער־זעלבער נאַכט זענען מיר געווען אין לעמבערג. הייסט עס, אַז מיר דאַרפן נאָך איינמאָל אויפזיצן אויף אַ באַן און מיר זענען אינעם גאָלדענעם האַראַכאָוו.

איינער וואָס האָט דאָס נישט אַליין געזען, וועט זיך קיינמאָל נישט קענען פאָרשטעלן דאָס בילד פון לעמבערגער וואָקזאַל אין יענער צייט. צענדליקער טויזנטער מענטשן האָבן באַלאָגערט דעם וואָקזאַל. און אַז ס׳איז אָנגעקומען אַ צוג, איז מען אים באַפאַלן ווי פליגן, מען האָט זיך געשטופט דורך די טירן, געקראָכן דורך די פענצטערס, באַלאָגערט די דעכער פון די וואָגאָנען. מ׳האָט געקענט דערשטיקט און דערהרגעט ווערן. אָבער וואָס האָט דאָס אַלץ אויסגעמאַכט אַקעגן דעם געפיל אונזערן אַז מיר געפינען זיך אין זיכערקייט. אַז מיר

האָבן געקוקט אויף דער שטאָט, געזען ווי די עלעקטרישע טראָמווייען פֿאָרן, ווי יידן גייען פֿראָנק אוּן פריי אין די גאַסן אוּן מ׳שלאָגט זיי נישט, מ׳שרייט נישט „יודע הערקאָמען״ — האָבן מיר אין אַלע שוועריקייטן פֿאַרגעסן. ס׳האָט זיך אַלץ געלוינט.

אַזוי זענען מיר געזעסן אַ גאַנצע נאַכט אין דרויסן, אין דער קעלט, מיט די קליינע קינדער. אינדערפרי איז דער טאָטע מיט חיימען געגאַנגען אין גאַס עפּעס קויפן עסן. נאָך צוויי טעג זיצן בייַם וואָקזאַל האָבן מיר זיך אויסגעלערנט די מלאכה ווי אַזוי צו באַפֿאַלן אַ צוג, אויפן דריטן טאָג זענען מיר אַריין דורכן פֿענצטער אוּן אַריינגעשלעפּט אַלץ דורכן פענצטער. ווי נאָך אַ שלאַכט האָבן מיר זיך אומגעקוקט צי ס׳פֿעלט אונז גאָרנישט, צי זענען מיר אַלע דאָ, אוּן די באַן האָט גענומען פֿאָרן קיין האָראָכאָוו.

אַנגעקומען זענען מיר קיין האָראָכאָוו פֿאַרטאָג. די יידן פוּן גאַס, דערזעענדיק אונז פֿאָרן, האָבן זיך מיט אונז גאָרנישט אַזוי דערפֿרייט:

— ווידער ביעזשענצעס! ס׳ווערט אַלץ שווערער!

די דאָרטיקע יידן האָבן פיינט געהאַט די ביעזשענצעס, געקוקט אויף זיי ווי אויף שלעפערס, ציגיינערס. אַ דאָרטיקע מאַמע פלעגט שוין זאָגן צו אירס אַ טאָכטער:

— אַ בראָך איז צו דיר, אפילו אַ ביעזשענץ וועט דיך נישט וועלן נעמען פאַר אַ וויב.

שאַיע האָט צוגעגרייט פאַר אונז אַ צימער. שפּעטער זענען מיר אַריין אין אַן אַנדער צימער, וואָס שאַיעס פאַברי־קאַנט האָט אונז געגעבן, מורא האָבנדיק אַז די סאָוויעטן זאָלן עס נישט ביי אים צונעמען.

מיט דער צייט האָבן מיר זיך אייַנגעאָרדנט, אַנגעהויבן אַרבעטן אוּן פאַרדינען. נאָך אַ שטיקל צייט זענען געקומען פיר קאָריוואָר בחורים קיין האָראָכאָוו: שמעון וויינבערג, יצחק ראָזן אוּן נאָך צוויי, בעקערס, איך געדענק נישט זייערע נעמען. זיי זענען געקומען אַביסל אַנטוישטע, דערשראָקענע. מיר האָבן זיי אויפגענומען ווי ברידער, זיי אַריינגענומען שלאָפן אין אונזער קליין צימערל. זיי זענען געווען פוּן די ערשטע צוריקגעקומענע פוּן טיף רוסלאַנד. די פריערדיקע גרויסע קעמפער פאַר די גרויסע אידאָלן, האָבן איצט אַנגע־הויבן דרייען מיט דער צונג וועגן דעם רעזשים. יצחק האָט זיך אפילו אַרויסגעכאַפט מיט אַזאַ זאָג:

— דיין לייבלען בין איך מקנא...

יוסף גאָלדשלאָגער איז שוין געהאַט אָפּגעפאָרן אין טיף רוסלאַנד, ברוך טייטלבוים איז צוריקגעקומען צו די דייטשן. די רוסן האָבן אים געכאַפט אוּן זיי האָבן אים געלאָזט שטיין באָרוועס עטלעכע שעה אויפן ברענענדיקן פראָסט אוּן דאַן אים געלאָזט גיין אַהיים. איז ער אַהיימגעקומען צו דער מאַמען מיט אַן אָפּגעפרוירענעם פוס אוּן קרענקנדיק עטלעכע חדשים איז ער געשטאָרבן. מאיר דעמאָקראַט איז שוין אויך געווען אוּן צוריקגעפאָרן קיין קאָוועל. ער פלעגט אָפט צו אונז קומען. ביי אונז איז געווען דער צענטער פוּן קאָריוואָר, וואָס זענען געווען אין פאַרשידענע ערטער. האָט זיך עמעץ עפּעס געוואָלט דער־וויסן, איז ער געקומען קיין האָראָכאָוו. יצחק ראָזן מיט די בעקערס זענען צוריקגעפאָרן קיין קיעוו, שמעון איז געבליבן ביי אונז.

אַזוי איז אַוועק דער שווע׳ער ווינטער פוּן 1939—40 אוּן ס׳איז געקומען דער פרילינג אוּן דער זומער. אוּן ס׳איז אַביסל לייכטער געוואָרן אויף דער נשמה. מ׳האָט זיך אין שטעטל איינגעלעבט, ווי גלייך מיר וואָלטן שוין דאָרט געווווינט פוּן יאָרן.

מ׳ווייל נישט צו די רופן, כאָטש די דייטשן זענען ערגער

אין איין שיינעם טאָג האָט די מאַכט אַרויסגעבן אַ באַ־פעל אַז אַלע ביעזשענצעס זאָלן זיך אָדער פאַרשרייבן אויף אַרבעט קיין טיף רוסלאַנד אָדער זיך פאַרשרייבן צוריקצופאָרן צו די דייטשן. דאָס האָט אונז געטראָפן ווי אַ בליץ פוּן לויטערן הימל. ביידע זאַכן זענען גלייך שווער. פאָרן אויף אַרבעט? זענען דאָך מענטשן אַנטלאָפן פוּן יענע אַרבעטן אוּן האָבן געזאָגט אַז בעסער שוין שטאַרבן פוּן די דייטשע באַגענטן, איידער צו אַרבעטן אין די סאָוויעטישע קוילן־שאַכטן אָדער וועלדער. מיר האָבן אַנגעהויבן שטאַרק צו רעדן וועגן — פאָרן אַהיים. דער טאָטע האָט געשריגן אַז ער ווייל ליגן אויפן קאָריוואָר בית־עלמין לעבן דער מאַמען.

אונטער דער אָנפירונג פוּן שמעון וויינבערג זענען מיר אַלע אַוועק אין דער נ. ק. וו. ד. מען האָט אונז דאָרט געהייסן זיצן, אונז אַלץ גענוי אויסגעפרעגט אוּן געזאָגט אַז אין גיכן וועלן מיר זיין אין דער היים.

אין עטלעכע וואָכן אַרום זענען יעקב מיט שמואלן גע־פאָרן קיין לעמבערג אוּן צוריקגעקומען נישט־טויט נישט־לעבעדיק. זיי האָבן דערציילט אַז זיי זענען געווען אַרעסטירט אוּן אַז צענדליקער טויזנטער ביעזשענצעס ווערן אַרעסטירט אין אַלע שטעטלעך אוּן אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט אין טיף רוסלאַנד. אין אַ שיינעם טאָג האָט מען אברהמען אַרעסטירט, שפּעטער — שימעלען.

דאָס איז געשעען אין אַ פרייטיק־צו־נאַכטס. פאָרן עסן זענען מיר אַביסל צוגעגאַנגען צו פראַנדלען. פלוצים זענען מיר ווי אַ גרופּע נ. ק. וו. ד. מיט סאָלדאַטן רינגלען אַרום דאָס הויז. מיר האָבן נאָך געהאַט צייט צו אַנטלויפן. איך מיט חיימען זענען אַריין צו אַ גוי וואָס האָט אונז באַהאַלטן אויפן בוידעם, דער טאָטע איז אַוועק צו שאַיען, חוה האָט זיך אויך באַהאַלטן. זיי זענען אַריין צו פראַנדלען אין שטוב. זי איז שוין געלעגן אין בעט מיטן קינד. זיי האָבן זי געהייסן אָנטוון אוּן מיטגיין מיט זיי. ווען זי האָט זיך נישט געוואָלט אָנטוּן, האָבן זיי זי געוואָלט נעמען מיט כוח. יעקב איז געווען אויפן בוידעם. הערנדיק ווי פראַנדל אַמפערט זיך מיט זיי, איז ער אַראָפּ. אוּן זיי האָבן זיך ביידע צוגעגרייט צו דער וויטער אומבאַקאַנטער רייזע. אינדערפרי האָבן זיי איר דערלויבט זיך גיין געזעגענען מיט איר משפּחה, האַלטנדיק דאָס קינד פאַר אַ משכון.

מיר ליגן אַלע אויפן בוידעם אוּן פראַנדל געזעגנט זיך מיט אונז אויף דער לייטער, מיר זענען אַלע אין איין געווויין. חיים שרייט, מיר זאָלן אַלע מיטגיין. וואָס ס׳וועט זיין מיט זיי וועט זיין מיט אונז אַלע. הלוואי וואָלטן מיר אים געפאָלגט, וואָלט די גאַנצע פאַמיליע געוועזן איבערגעלעבט. אָבער שמואל פינקלשטיין איז געווען קעגן דעם. ער האָט געזאָגט:

— אַז אייַנער ליידט, מוזן נישט אַלע ליידן. אוּן אפשר — האָט ער געזאָגט — וועלן מיר איר פּונדאַנען גיכער קענען העלפן. — פראַנדל איז מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ לאַנגזאַם אַראָפּ פוּן דער לייטער. דאָס בילד זע איך שטענדיק פאַר די אויגן. מיר האָבן נישט געווסט וואָס זיי דערוואַרט, אָבער אויך נישט, וואָס אונז דערוואַרט נאָך.

מיר האָבן זיך באַלד דערוווסט, אַז די וואָס האָבן זיך פאַרשריבן צוריקצופֿאָרן אַהיים, האָט מען געפירט קיין סיביר, אייביק קאָן מען אָבער אויפן בוידעם נישט זיצן און נאָך אַ שטיקל צייט זענען מיר אַראָפגעגאַנגען. דער ערשטער איז חיים אַרויס אין גאַס. די מאַכט האָט געוווסט אַז מיר זענען צוריקגעבליבן און מ׳האָט געהאַט אויף אונז אַן אויג. זיי האָבן חיימען געכאַפט אין אַ ראַזורע און אים אַרעסטירט. דאָס איז פאַר אונז געווען דער צווייטער גרויסער קלאַפ. דאָס לעבן איז אונז נמאס געוואָרן. מיר האָבן באַשלאָסן זיך אַליין צו מעלדן. און וואָס ס׳זאָל נישט זיין, זאָלן מיר כאָטש זיין צוזאַמען מיט חיימען. אין דעמזעלבן טאָג האָט מען חיימען באַפרייט און ס׳איז גלייכצייטיק געקומען אַ באַפֿעל, אַז ביז 24 שעה זאָלן אַלע פליטים פֿאַרלאָזן דעם גרענץ־פּאַס און אַוועק פון דער גרענץ, מינדעסטנס הונדערט און צען קילאָמעטער. האָבן מיר שוין ווידער געמאַכט צוגרייטונגען צו דער וואַנדערונג. אין אָליק, וואָס ליגט שוין ווייט פון דער גרענץ, האָט דער טאַטע געהאַט אַן אַלטן באַקאַנטן סוחר. איז אָליק געווען דער ציל פון אונזער רייזע.

אין שטעטעלע אָליק

נאָך אַגאַנצן טאָג פֿאָרן זענען מיר אַנגעקומען קיין אָליק. אַקעגן האָראָאוו איז אָליק אַ קליין דערפל. מיר זענען קודם געווען עטלעכע טעג בײַ אונזער באַקאַנטן, דאָן האָבן מיר זיך געדונגען אַ צימער, זיך באַלד גענומען אַרבעטן און האָבן זיך אויך דאָ גיך אַקלימאַטיזירט. ביז די מאַכט האָט אונז באַ־מערקט און געפאָדערט פון אונז דאָקומענטן. דאָס האָבן מיר נישט געהאַט. האָבן מיר זיך דערמאָנט אַז אין לעמבערג איז פֿאָראַן אַן אַמט, וואָס גיט אַרויס דאָקומענטן פאַר פליטים. זענען מיר אַהינגעפֿאָרן און צוריקגעקומען מיט דאָקומענטן.

אײַנמאָל דערזע איך, נישט וויַיט פון אונזער ווויַנוגג, אַ באַקאַנט פנים. אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן, שמוציק און באַ־וואָקסן. אַ פנים פון אַ קאַטאָרזשניק, נאָך די אויגן האָב איך אים ענדלעך דערקענט: יוסף גאָלדשלאָגער. ער איז שוין צוריקגעקומען פון סווערדלאָווסק. איך האָב אים צו אונז גע־נומען. נאָך אַ שטיקל צייט איז ער צו זיך געקומען, ער איז געוואָרן ווי ניַי געבוירן. ווי אַ בלינדער וואָס ווערט זעעוודיק. ער האָט אָנגעהויבן אַרבעטן צוזאַמען מיט מיר.

מיר האָבן זיך אין אָליק נישט געקענט גענוג איינבירגערן. די אָרטיקע יידן זענען געווען פֿאַרפוירט, מ׳האָט זיך מיט זיי נישט געקענט איינלעבן. האָבן מיר באַשלאָסן זיך באַזעצן אין אַ קליין שטעטל, וואָס ליגט 30 קילאָמעטער פון לוצק. דאָרט זענען געווען אַסך גאַרבעריַיען און מיר האָבן פאַר זיך געזען אַ פעלד פאַר אַרבעט. מיר זענען אַריבערגעפֿאָרן קיין סאָפּיאָווקע (טראַכינבראָד).

אין שטעטעלע סאָפּיאָווקע

פאַר יעדן וואָס האָט געווויינט אין אַ „נאָרמאַלן" יידישן שטעטל, וואָלט אַזאַ מין סאָפּיאָווקע געמאַכט אַ מאַדנעם איינ־דרוק. דאָס איז געווען אַ מין געמיש פון דאָרף און שטאָט. קיין שאָסייען זענען דאָרט נישט געווען. ס׳איז נאָר געווען אַן אויסגטרעטענער וועג, און פון בײַדע זײַטן האָבן זיך גע־צויגן הייזער מער פון אַ קילאָמעטער. און אַז די הייזער האָבן זיך געענדיקט, האָט זיך נאָך אַ שטיק פעלד אָנגעהויבן אַ נײַ שטעטל, אַ קלענערס, וואָס האָט געהייסן שעלישטש, דאָן איז ווידער געקומען אַן איבערריים פון אַ שטיקל פעלד, און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ דריט שטעטל — איגנאַטווקע. אַלע דריי שטעטלעך אויפן זעלבן סטיל: אין דער מיט אַן אויסגטרע־טענער וועג, פון בײַדע זײַטן שורות הייזער, הינטער יעדן הויז אַ גאָרטן פון גרינוואָרג און אַ שטיקל פעלד. און וען ס׳האָט זיך געענדיקט דאָס פעלד איז אַלץ געווען שווארץ. דאָרט האָבן זיך אָנגעהויבן די גרויסע וועלדער וואָס האָבן זיך געצויגן איבער גאַנץ אוקראינע, ווייסרוסלאַנד און אפילו אין טיף רוסלאַנד אַריין. וועלדער וואָס האָבן אונז שפּעטער אַסך ·גענוצט.

אין סאָפּיאָווקע האָבן מיר זיך באַקענט מיט אַ נייַעם סאָרט ייִד, וואָס מיר האָבן ביַי אונז נישט געקענט, אַזעלכע יידן, האָב איך מיר פֿאַרגעשטעלט, דאָרפן נאָר זיין אין אונזער אייגן לאַנד, אין ארץ־ישראל. יידישע פויערים מיט גערטן, פעלד און בהמות, און לעבן ממש אין מיטן וואַלד, און לעבן פון פעלד־אַרבעט.

אין סאָפּיאָווקע זענען פריער געווען צען גאַרבאַרניעס וואָס האָבן געהערט צו פריוואָטע בעלי־בתים. יעצט האָט זיי די סאָוויעטישע מאַכט נאַציאָנאַליזירט. האָבן די אַרבעטער גע־בעטן, אַז די פריערדיקע אייגנטימער זאָלן בלייבן אַרבעטן. אַז מען זאָל זיי נישט פאַרשיקן קיין סיביר, ווי אַנדערע פאַב־ריקאַנטן און סוחרים.

מיר האָבן געדונגען אַ צימער ביַי אַ יידישן פויער, וואָס האָט אונז איבערגעגעבן זיין צימער און די פאַמיליע האָט זיך אַרײַנגעצויגן אין קיך אַריין. זיי זענען געווען זייער אַרעם, אפילו קיין ברויט איז נישט געווען, זיי האָבן בלויז געלעבט פון קאַרטאָפל מיט זויערע אוגערקעס. מיר האָבן באלד אויפ־געשטעלט די מאַשינען און אָנגעהויבן אַרבעטן און פאַרדינען, די פרוי פון בעל הבית האָט מיר דערציילט, אַז זי איז געווען אַ ציוניסטקע, אַז די סאָוויעטן זענען אַריין, זענען די בעסטע חברים אַנטלאָפן קיין ווילנע, כדי פון דאָרט צו פאָרן קין א״י. אַנשל שפילמאַן איז ביַי איר געווען אַ לעגענדאַרער העלד, זי פלעגט אונז איבע־דערציילן זיינע רעפעראַטן, וועגן זיין ארגא־ניזירן די יוגנט. ווי ער האָט אָפּגענאַרט די קאָמוניסטן, צוגע־זאָגט מיט זיי מיטצואַרבעטן, און איז מיט אַ גאַנצער גרופּע יוגנטלעכע אין געהיים אַנטלאָפן קיין ווילנע.

שמואל מיט הענען האָבן געדונגען אַ צימער אין שעלישטש ביַי אַ זייער פיינער משפחה. און יוסף האָט זיך אויך אייניע־אַרדנט אין אַ צימער און איז געקומען צו די כוחות. ענדלעך איז געקומען אַ ברויט פון פראַנדלען, אַז זי געפינט זיך אין די טייגעס פון סיביר. דעמאָלט האָבן מיר געמאַכט אַלע אַנ־שטרענגונגען זיי צו שיקן קליידער און פראָדוקטן. איצט האָבן מיר ערשט געפילט אַ באַפרידיקונג אין אונזער אַרבעט, ווייל זיי זענען פון אונז אָפהענגיק. מיר האָבן אַלץ געטון כדי זייער לעבן לייכטער צו מאַכן, אויך פון פוילן האָבן מיר דערהאַלטן בריוו פון חיהלען, אַז אַלץ איז אין אַרדענונג. מיר האָבן פאַר־שטאַנען אַז ס׳איז דאָרט נישט אינגאַנצן „אין אַרדענונג", אָבער דער עצם פאַקט אַז זיי לעבן איז שוין געווען אַ גוטע בשורה.

דער זומער פון 1940 איז אונז גיך אַוועק. אַ ידיעה וואָס איך האָב דעמאָלט באַקומען האָט מיך אינגאַנצן צעשמעטערט: אַ בחור וואָס הערט אומלעגאַל ראַדיאָ האָט מיר דערציילט, אַז זשאַבאָטינסקי איז געשטאָרבן. איך און נאָך אַסך דאָרטיקע יוגנטלעכע זענען אַרומגעגאַנגען דערשלאָגן, מיר האָבן גע־פילט אַז מיר האָבן פאַרלוירן אַ טאַטן וואָס האָט פאַר אונז

געזאָרגט. ס׳איז געקומען דער ווינטער פון 1940—41. אין דעם ווינטער זענען בייַ אונז געשעען צוויי פאַלן: אין דער פאַב־ריק וווּ שמואל מיט יוספן האָבן געאַרבעט, האָט געפעלט אַ שטיקל לעדער. האָבן די סאָוויעטן פאַרמשפט דעם פריערדיקן בעל־הבית פון פאַבריק, און אים פאַרשיקט קיין סיביר, פון וואַנען ער איז ביזן היינטיקן טאָג נישט צוריקגעקומען. שפּע־טער האָט מען פאַרמשפט אַ צווייטן „פאַבריקאַנט". די נ. ק. וו. ד. האָט אים געווינען אַ בילד פון זשאַבאָטינסקי און אים געפרעגט צי ער קען אים...

סוף ווינטער איז צו אונז געקומען פון ביאַליסטאָק יעקבס ברודער, העניעק, וואָס האָט דאָרט געאַרבעט אַלס לערער און איז אָפּגעזאָגט געווארן. ער האָט זיך געפילט עלנט, מיד ר׳האָט געזוכט אַ ווארעמע היימישע אַטמאָספער וועלכע ער האָט בייַ אונז באָקומען. אונז איז גוט געגאַנגען, מיר האָבן גוט געווווינט און גוט געלעבט, נאָר עפּעס אַן אומרו האָט אונז באַהערשט. איינמאָל זאָגט צו מיר חיים:

— כ׳פּיל עפּעס אַז לאַנג וועלן מיר שוין נישט מער אַזוי רואיק לעבן.

דער זומער פון 1941 איז געקומען. די סאָפיאָווקער יידן האָבן ווידער באַאַרבעט זייערע גערטנער און פעלדער, די סאָוויעטישע צייטונגען האָבן כסדר דעמענטירט די ידיעות אַז ס׳זענען געווען צוזאַמענשטויסן סאָוויעטישע און דייטשישע זעלנער. און דאָס האָט געשראָקן, נישט אַנגעזאָגט קיין גוטס.

די דייטשן באַפאַלן רוסלאַנד. די יידישע אָפּיצירן טרייסטן אונז

דעם 22־סטן יוני 1941, דינסטיק פרי. כ׳בין אַרויס פון שטוב און געזעען ווי אויטאָס, אַנגעפּאַקט מיט רוסישע סאָל־דאָטן, שיטן זיך אַן אַ סוף. אין שטעטל איז געווארן אַ בהלה.

דער פראָנט האָט דאָ אַנגעהאַלטן אַכט טעג. דאָן האָבן מיר געזען ווי די רויטע אַרמיי ציט זיך צוריק. די יידישע אָפּיצירן האָבן אונז געטרייסט, אַז זיי וועלן זיך אין קורצן צוריקקערן. יוסף גאָלדשלאָגער איז מיט זיי אַוועק קיין רוסלאַנד. איך מיט חיימען און העניעקן זענען שוין געשטאַנען מיט די פלייצאָקעס גרייט צו גיין. איז אָבער אויפגעשוווומען די פראָגע, וואָס וועט זיין מיטן טאָטן און חהן? זאָל מען זיי לאָזן אויף הפקר? חיים האָט געשריגן אַז מ׳זאָל יאָ גיין, און שמואל האָט געזאָגט — ניין. העניעק, וואָס האָט נישט געהאָט וואָס צו פאַרלירן, וואָס וואָלט פאָר יעדן פריַיז געדאָרפט אַוועק פון די דייטשן, איז אויך צוליב אונז געבליבן.

די דייטשן זענען אַריין אין שטעטל. אָנפאָנגס איז דאָס לעבן ווייטער געגאַנגען נאָרמאַל. די דייטשן האָבן יעדן טאָג געמומען צו דער אַרבעט. מיר, פאָכמענער, זענען נישט גע־נומען געווארן. די דייטשן פלעגן צו אונז קומען אין שטוב אַריין און באַשטעלן אַרבעטן. געווען בייַ אונז אַ יידּ מיטן נאָמען קלינגער, וואָס איז אָנגעגאַנגען אַלס דייטש, ער האָט אָנגעפּירט מיט אַלע פאַבריקן און אָפּגעהיט די יידּן פון אַלעם בייזן, ביז מ׳האָט אים געמסרט און די דייטשן האָבן אים אין מיטן גאָס דערשאָסן.

ד״ר קלינגער פון קאָליש, אַ טייערער, האַרציקער יידּ, ווועלכער האָט אַזוי גלענצנדיק, מסירת נפשדיק געשפּילט די ראָלע פון אַ דייטש, כדי אַזויאַרום אָפּצוהאַלטן די יידן פון שטעטל.

אַזוי זענען געלאָפן וואָכן און חדשים ביז ס׳איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1942. מיט יעדן טאָג איז אַלץ שוועכער און געפּער־לעכער געווארן. אָט האָבן די דייטשן פאַרשלעפּט מענער אויף אַרבעט און זיי זענען שוין מער נישט צוריקגעקומען. מ׳האָט צוגעזומען די בהמות פון די יידן, זייערע ווינטער־מאַנטלען. יידן זענען געקומען צו לויפן פון די אַרומיקע שטעטלעך אוז דערציילט אַז די דייטשן האָבן צונויפגענומען מאַסן יידן אוז זיי אויסגעשאָסן; אַז מ׳האָט געגראָבן אַ גרויסן גרוב און באַגראָבן מענער, ווייבער און קינדער לעבעדיקערהייט. נישט אַלע האָבן דאָס געגלייבט. שמואל פינקלשטיין און העניעק האָבן גענומען אַז אַזוינע זאַכן קענען נישט מעגלעך זיין, בפרט בייַ דייטשן וואָס זענען דאָך פאָרט אַ קולטור־פאָלק. זיי האָבן נישט געגלייבט דאָס, וואָס זיי האָבן שוין אָנגעטאָפּט מיט די הענט, געזען מיט די אויגן. אַנדערש איז געווען מיט חיימען און נאָך עטלעכע פון זיינע חברים. זיי האָבן אַלץ געגלייבט און אפילו נאָך מער וואָס זיי האָבן געזען. חיים האָט שוין מער נישט געקענט שלאָפן, נישט אייננרוען. ער האָט זיך תיכף אַ נעם געטון צו פראַקטישע מעשים. ער האָט אָנגעהויבן אַרגאַ־ניזירן אַ גרופּע, וואָס זאָל צונויפקויפן און זאַמלען געווער. ער האָט זיך פאַרבונדן מיט פאָליאַקן, און געמאַכט אַלע צו־גרייטונגען צום קאַמף קעגן די נאַציס.

ערשטע שחיטה, צווייטע שחיטה, פאַכלייט

15טן יולי 1942. אַ הייסער טאָג. חוה דערלאַנגט אונז דאָס מיטאָגעסן. אָבער ס׳באַקומט אונז נישט. גיי עס, אַז דו פילסט שוין דעם ריח פון שוחט און שחיטה. די ערשטע שחיטה איז שוין פאַרגעקומען. אויב מיר זענען ניצול געווארן, איז נאָר דערפאַר וויל מיר זענען פאַכמענער, וועלכע מ׳דאַרף נאָך, אָבער ווי לאַנג?

עטלעכע הונדערט יידן האָבן געלעבט אין דעם קליינעם געטאָ פון טראַכינבראָד. דאָס געטאָ האָט זיך געפּונען אין שעלישטש. צוואַנציק הייזלעך האָט דער שטאַבסלייטער איבער־געגעבן פאַר די פאַכלייט, זיי איבערגעלאָזט אַז זיי זאָלן פאַר אים אויסאָרבעטן לעדער. דאָס איז געווען פאַר צוויי וואָכן. וואָס אין יענעם טאָג איז פאָרגעקומען, וועל איך נאָר בקיצור איבערגעבן:

9 אַזייגער אינדערפרי איז צום יודנראַט פאַרפאָרן אַן אויטאָ. פון דאָרט זענען אויסגעשטיגן דער געביט־קאָמיסאָר, דער שטאַבסלייטער, און נאָך צוויי עס־עס־לייט. דער באַפעל איז געווען:

אין 15 מינוט אַרום מוזן אַלע יידן פון טראַכינבראָד (סאָפיאָווקאַ) און איגנאַטוווקע זיך פאַרזאַמלען פאָרן יודן־ראַט. די סיבה: — דאָרט וועט מען יעדן יידּ אויסשטעלן אַ דאָקומענט, אַן וועלכן מ׳טאָר זיך נישט באַווייזן אין גאָס.

באַלד האָט מען געזען פון אַלע זייטן לויפן יידן, ווייבער מיט קינדער אויף די הענט, בעלי מלאכות, אַרבעטער מיט פאַרשמירטע הענט, מיט אויסגעריסטע פנימער. די דייטשן האָבן גענומען פאַרטיילן די אויסווייז־פאַפּירן. זיי זענען נאָך נישט פאַרטיק געווארן מיטן טיילן, הערט מען שוין שיסן. אוז שוין זענען אַלע אַרומגערינגלט פון אוקראַינישער פאָליציי. זי ווארנט:

ווער ס׳וועט זיך אַרויסרירן פון דער ריי, באַקומט אַ קויל אין קאָפּ. און אין דערזעלבער צייט האָט מען געמאַכט דורכ־זוכונגען אין די הייזער, צי איז נישט עמעץ איבערגעבליבן.

און כמעט אין יעדער שטוב האָבן זיי עמעצן געפונען, דאָ אַ קראַנקען, אַ קאָליקע, דאָרט אַן אַלטן, אַדער סתם אַן אויס־באַהאַלטענעם. די אַלע האָט מען אַרויסגעשלעפט אין גאַס אַריין און אויפן אָרט דערשאָסן.

פאַרנאַכט האָט מען אייגנעטיילט די יידן אין צוויי מחנות, און געמאַכט צוויי געטאָס. איין געטא אין טראַכינבראָד פאַר נישט־פאַכלייט, און איינס אין שעלישטש פאַר פאַכלייט. אַז מיר זענען אַריין אין געטאָ פון שעלישטש, איז שוין געווען שטאָקפינצטער, מיר זענען אַריין אין הויז פון לייב שפילמאַן. אַ שטורעמווינט האָט מוראדיק געוואַיעט און גערסון דע־כער און לאַדנס. איך בין געלעגן אויפן בודעם, ווייל אין שטוב איז שוין מער קיין פלאַץ נישט געווען. איך האָב מיך איצט דערמאָנט אין די חדר־יאָרן, וועו איך בין נאָך געווען אַ קליין יינגל האָב איך געהערט ווי יינגלעך רעדן צווישן זיך וועגן שדים און רוחות, אַז איז די פינצטערע שטורעמדיקע נעכט טאָנצן שדים אויף די גאַסן. איצט ערשט האָב איך אין יענע מעשיות געגליבט. פון צייט־צו־צייט האָט אַ שאָס, אַדער אַ קנאַקן פון מאַשינגעוועהר אָפגעהילכט אין דער נאָכט. דאָס שטעטעלע טראַכינבראָד איז שוין געווען אַזוי שטאַרק באַ־וואַכט, אַז מ׳האָט זיך קיין ריר נישט געקאָנט טון. אַרויסגיין אין גאַס האָט מען נאָר געקאָנט פאַרן פריי פון לעבן. יעדעס הויז באַזונדער איז געווען אַרומגערינגלט פון פאָליציי. אַבער די יידן האָבן געפילט אַז ס׳איז שוין נישטאָ וואָס צו פאַרלירן. אַז דאָ בלייבן איז אַ זיכערער טויט, אויב נישט היינט איז מאָרגן, זענען אַסך אַנטלאָפן אין די פינצטערע נעכט, און אַסך זענען טאָקע געפאַלן פון די דייטשישע קוילן.

אונזער אַרבעט איז: גראָבן קברים

צומאָרגנס, צען אַזייגער, דערשיינען ביי אונז אין געטאָ דער קאָמענדאַנט מיט עטלעכע פאָליציאַנטן:

זיי דאָרפן 120 יונגע, געזונטע מענער אויף אַן אַרבעט. איך, חיים, דער טאַטע זיצן אויפן בודעם, און קוקן פון אויבן צו וואָס דאָ קומט פאָר. באַלד דערשיינט דער קאָמענדאַנט אַליין אויפן בודעם מיט דער נאַגייקע אין דער האַנט. דערזע־ענדיק אונז, צערעוועט ער זיך: וואָס באַהאַלט איר זיך, פאָר־פלוכטע יודן?! נישט גענוג מ׳לאָזט אייך נאָך לעבן, ווילט איר אויך נישט אַרבעטן?!

פלוצים איז מיר אייngעפאַלן צו וואָס פאָר אַן אַרבעט זיי דאָרפן אונז. זיכער צו גראָבן קברים פאַר יענע יידן פון טראַכינבראָד!

מען האָט אונז אַוועקגעפירט אַן ערך דריי קילאָמעטער פון שטעטל, אויפן וועג וואָס פירט צום דאָרף פשעבראוש־זאַגייניק. פון וועג זענען מיר אַראָפּ אַן ערך הונדערט מעטער פון וואַלד, אויף אַ פלאַך פון אַ צווייהונדערט קוואַדראַט־מעטער. דאָרט זענען שוין געווען אוקראיניש און היטלעריס־טיש פאָליציאַנטן. אונז, 60 יידן, האָבן געפירט גאַנצע 200 פאָליציאַנטן און דריי דייטשן. אַ דייטשער אינזשינער האָט זיך געגומען מעסטן און באַצייכענען דאָס אָרט וווּ מ׳דאָרף גראָבן. ער האָט עס געטון רואיק, קאַלטבלוטיק, זאַכלעך. אויס־געטרונקען דעם ראָם פון דער פעלדפלאַש, האָט ער אונז אַנ־געווויזן דאָס אָרט וווּ מיר דאָרפן גראָבן, ווי אַזוי. בלייכע, מיט ציטערנדיקע ליפן, זענען מיר געשטאַנען. די טרערן גיסן, דאָס האָרץ פלאַצט פאָר וויטיק, דער מוח קאָן עס נישט באַנעמען, באַגרייפן — יידן דאָרפן גראָבן מאַסנקברים פאָר לעבעדיקע שוועסטער און ברידער! עס ווילט זיך אויפהייבן די לאָפעטע און שפאַלטן איינעם פון די מערדער דעם קאָפּ. בעת דידאָזיקע מחשבות באַקומסטו אַ זעץ מיט אַ קאָלבע אין פלייצע, און די הענט גראָבן ווייטער. ס׳איז 12 אזייגער, דער גרוב איז פאָר־טיק. 30 מעטער די לענג, 10 מעטער די בריים, 2 מעטער די טיף. אפילו מיט טרעפלעך אַראָפצוגיין!... אַ באָפעל:

— נאָך האָזוע!

60 אויסגעמאַטערטע יידן שטעלן זיך אויס, צו פיר אין אַ ריי, און מען שפאַנט איבער די זאָמדן צווישן די וועלדער פון מעריב־אוקראינע, וואָס האָט געדאַרפט פאַרברענט ווערן נאָך מיט הונדערטער יאָרן צוריק.

אַהיימקומענדיק נאָך דער „הייליקער" אַרבעט, האָט אויף אונז געוואַרט דאָס מיטאָגעסן. נאָר פיר בחורים האָבן נישט געקאָנט עסן. דער ערשטער רופט זיך אָן חיים:

— וועו איך האָב אַצינד אַ ביקס אויף איין האַלבער שעה, וואָלט איך מיך געקענט קילן, און דאָן זיך אַליין דערשאָסן.

שפילמאַנס עלטערער זון:

— איך האָב געהערט אַז עס דרייען זיך אַרום פאַרטיזאַ־נער אין וואַלד. מיר וואָלטן געדאַרפט קומען אין קאָנטאַקט מיט זיי.

אַ דריטער האָט געזאָגט, אַז ער קאָן איינעם וואָס איז שוין אַוועק אין וואַלד. ער האָט דערציילט:

— אַהיימגייענדיק פון דער אַרבעט איז לעבן אים גע־גאַנגען אַ קליינער און מאָגערער פאָליציאַנט, אַזוי ווי ער אַליין. האָט ער געהאָט אַזאַ חשק אויף אים אָנפאַלן, דער־שטיקן אים, כאָפּן זיין ביקס און אַנטלויפן אין די וועלדער, נאָר אַז ער האָט אַ קוק געטון אויף דער מחנה פאָליציאַנטן מיט אויטאָמאַטיש געווער, האָט ער געזען די אוממעגלעכקייט פון אַזאַ טאַט.

האָט זיך חיים אָנגערופן:

— וואָס טויגן מיר דיינע פאַנטאַזיעס, האָסט עפעס אַ קאָנקרעטן פאָרשלאָג? טאָ זאָג אים אַרויס! זע, די צווייטע 60 יידן גייען איצט גראָבן אַ צווייטן גרוב. מ׳מוז עפעס טון. מ׳מוז אומבאַדינגט זיך פאַרבינדן מיטן צווייטן געטאָ, זיי איבערשיקן אַ בריוול. זיי מיינען אַלץ אַז מ׳וועט זיי שיקן אויף אַרבעט, ווייסן נישט וואָס עס דערוואַרט זיי.

מ׳האָט אָנגעשריבן פאָלגנדיק בריוול:

„ברידער און שוועסטער, מען גראָבט פאַר אייך גריבער אין זאַגייניקער וואַלד. מאָרגן וועט מען אייך פירן צו דער שחיטה. ראַטעוועט זיך! אַנטלויפט! שטעלט אַ וויידערשטאַנד!"

אונטערגעשריבן: חיים ראָזענזאָן.

חיים האָט דערזען ביים טויער אַ באַקאַנטן אוקראיניש פאָליציאַנט. ער האָט אין אים לאַנג אַריינגערעדט, אים געזאָגט אַז ער האָט דאָרט אַ כלה און מוז איר שרייבן. און פאָר אַ גאַנץ טייערן פריין האָט זיך דער אוקראינער אַנטשלאָסן דאָס בריוול אַריבערצוטראָגן.

אַבער אויך דאָס בריוול האָט די מיינסטע געטאָ־יידן נישט איבערגעצייגט אַז זייערע שפהן זענען געציילטע, כאָטש אַ בלינדער האָט שוין דאָס געקענט זען.

נעמט נקמה, נקמה!

מיר זענען געלעגן אויפן בודעם, ווי לעבעדיקע מתים. מיין ברודער האָט פאַרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן אַנטלויפן אין

די וועלדער. ווייל היינט וועט זיכער פאַרקומען עפּעס שרעקלעכס:

— ס׳איז מעגלעך אַז זיי זאָלן אַלע צוזאַמען אין איין טאָג ליקווידירן!

און ווי מיר זיצן אַזוי אוון רעדן, דערהערט זיך אַ גערויש פּון אויטאָס. מיר פאַלן צו צום קליינעם בוידעם־פענצטערל אוון זעען — צוויי שוואַ־צע לאַסט־אויטאָס. אויף איינעם אַנ־געלאָדן קליינע קינדערלעך, דער צווייטער אויטאָ — פּוילּ מיט יוגנט. די אויטאָס זענען פאַרבייגעפאָרן נאָענט פּון אונזער הויז. מיר האָבן דערהערט קולות, צו אונז געוועדט:

— נעמט נקמה! נקמה!

שפּעטער האָבן מיר געזען פאַרבייפירן אַ גרופּע פּון אַ הונדערט מענטשן, בראש מיטן יודנראַט אוון מיט דער יידישער פּאָליציי. זיי האָבן אַזוי געגלייבט די דייטשן אַז מ׳פּירט נאָר אויף אַרבעט, אַז זיי האָבן זיך פרייווילּיק געשטעלט אין שפּיץ פּון דער גרופּע.

נאָר איין גרופּע האָט געווּוסט וווהין מ׳פּירט זי. די גרופּע איז געגאַנגען מיט אַ געוויסן אַדעק, אַ שוּל־לערער פּון וואַרשע. אַרויסגייענדיק פּון שטאָט, האָט ער שטילערהייט יעדן גע־זאָגט, אַז מ׳פּירט זיי שיסן, אוון אַז זיי זאָלן זיך צעלויפן, ווייל ס׳איז נישטאָ מער וואָס צו פאַ־לירן. אוון ווי מ׳האָט זיי אַריין־געפּירט אין וואַלד, האָט ער אַ געשריי געטוון: צעלויפט אייך! מ׳האָט אַנגעהויבן לויפן פּון אַלע זייטן. די פּאָליציי האָט אַנגע־הויבן שיסן. פּערציק פּראָצענט זענען געפאַלן, זעכציק איז געלונגען צו אַנטלויפן אין וואַלד אַריין. אַדעק איז געפאַלן.

אין יענעם טאָג האָבן די דייטשן דערמאָרדעט צווייטויזנט פינפהונדערט יידן.

די הערצער פּון די איבערגעבליבענע זענען געווען צע־בראָכן. ווייניגן האָט מען מער נישט געקענט. ס׳איז אויסגע־טרוקנט געוואָרן דער גאַנצער טרערנקוואַל. יעדער איז ווידער אַוועק צו זיין אַרבעט, די פּרויען האָבן ווידער געקאָכט אוון געבאַקן. די דייטשע זשאַנדאַרן זענען ווידער געקומען צו די יידן, געטרונקען בראָנפן מיט האָניק אוון געזומען געלד אוון גאָלד, דערפאַר וואָס זיי לאָזן אונז פאַר זיי אויסארבעטן פּעל. זיי האָבן זיך געהאַלטן אין איין נייַען קאָסטיומען, שיך, שטיוול, נישט געלאָזט כאָפּן דעם אָטעם. אַזוי זענען ווידער אַוועק טעג, וואָכן. די ווייבער זאָגן אַז ס׳וועט אַזוי גיך נישט פאָרקומען די צווייטע שחיטה. איין פּרוי האָט דערציילט:

דער קאָמענדאַנט איז נעכטן פאַרבייגעגאַנגען דעם געטאָ, האָט ער געזען ווי אַ יינגעלע האָקט דעם פּלויט אויף האָלץ צום קאָכן, האָט ער געזאָגט:

— נאָריש יינגל, וואָס האָקסטו דעם פּלויט. עס גייט דאָך צו ווינטער, וועט איר אים דאָך אַליין דאַרפן צוריק אויפשטעלן, דער שניי זאָל נישט אַריין.

נאָר מיר האָבן אין אַזעלכע נאָרישקייטן נישט געגלייבט. מיר האָבן געווּוסט אַז דאָס פּירט מען אונז נאָר אונטער, כדי מיר זאָלן נישט אַנטלויפן. נאָך אַזוינע אוון ענלעכע פאַלן האָבן מענטשן אויף אַן אמת אַנגעהויבן צו גלייבן, אַז עס וועט שוין מער גאָרנישט פאַרקומען.

דער ערשטער קאָנטאַקט מיט פּאַרטיזאַנער

דעם קאָנטאַקט וואָס מיר האָבן שוין געהאַט אַנגעקניפּט מיט דער צומאַניער קאָמפּאַרטיי, האָבן מיר ווידער פאַרלוירן. בערל קאַטשאָל, אַ גאַרבער, וואָס פלעגט אַלעמאָל גיין קיין צומאַני, האָט נישט ווילנדיק אַנגעטראָפן דאָס ריכטיקע אָרט. דורך אים האָבן מיר געפּירט אַלע פאַרהאַנדלונגען. אונזערע פאָדערונגען:

„מיר ווילן תיכף אַרגאַניזירן אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע. אייער אויפגאַבע איז העלפן שאַפן געווער אוון אונז געבן געניע אויפקלערונגען וועגן דער אַרומיקער געגנט״.

זייער ענטפער איז געווען:

„איר טאָרט דערווייל נישט גיין אין וואַלד, ווייל מ׳וועט פאַרניכטן אייערע פאַמיליעס. מיר גיבן אייך דעם אַדרעס, זיין נאָמען: „אַלעקסיי פּון דאָרף ג. צו אים קאָנט איר אייך וועגדן וועגן הילף״.

די מענטשן וועלכע האָבן זיך אַנגעהויבן פאַרנעמען מיט דעם ענין זענען געווען: חיים וואָלאָטשינער, גאדיע ראָזנ־בלאָט, חיים ראָזנזאָן. צו זיי זענען צוגעקומען יונגערע חברה, וואָס דאַרפן העלפן שאַפן געווער, די ברידער קימעלמאַן, סאַנע ראָזנזאָן, יוסף גלאָז, אליעזר, ישראל באָס, וואָוע ערליכגעריכט פּון אָליק, פערילוק יידל, וועלכער האָט איבערגענומען די פאַר־בינדונג מיט צומאַן, אַרבעטנדיק דאָרט אַלס שניידער אין פּאָליציי־אָמט. אַהין האָט איבערהויפט נישט געטאָרט קומען קיין ייד. אין אַ קורצער צייט האָבן מיר זיך פאַרבונדן מיט אַ גאַנצע רייע דערפער אַרום סאָפיאָווקע אוון איגנאַטווקע. דער עיקר: מ׳האָט זיך שוין פאַרבונדן מיט אַלעקסיי, וועלכער זאָגט צו הילף בייַם פאַרשאָפן זיך געווער. אויף אונזער ביטע אויף מיטאַרבעט, האָט ער געענטפערט: „מעגלעך אַז יאָ״. ער טאָר שוין מער אין דערהיים נישט זיין, ער ריכט זיך אַז מ׳וועט אים אַרעסטירן. ער איז אין דער סאָוויעטן־צייט געווען פירער פּון קאָמסאָמאָל.

די נאָכט איז געווען אַ פינצטערע, ווען דריי יונגע מענער האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין צו אַלעקסייַן, כדי באַשטי־מען צי מיר זאָלן שוין גיין אין וואַלד אַדער נאָך בלייבן אין געטאָ. זיינס אַ יונגערער ברודער האָט זיי אינפאָרמירט, אַז אַלעקסיי ליגט שוין דריי טעג באַהאַלטן, ווייל די פּאָליציי זוכט אים. ער האָט דערציילט:

אַז מען האָט אים צום ערשטן מאָל געריפן אין דאָרפסראַט אוון אים געפרעגט וואָס ער איז געווען אינדערצייט פּון די באָלשעוויקעס, אוון מיט וואָס ער פאַרנעמט זיך איצט, האָט ער געענטפערט — אַז ביי די סאָוויעטן האָט ער געאַ־בעט אַלס פירער פּון קאָמסאָמאָל, אוון יעצט אַרבעט ער מיט אַ פּאַרטי־זאַנער־גרופּע. אוון ער האָט אַרויסגענומען פּון קעשענע אַ רעוואָלווער אוון זיי געוויזן אַז ער האָט פאַר זיי נישט קיין מורא. אוון ער איז אַוועק. איצט ווייסט ער אַז ער טאָר אין שטוב נישט זיין. דער ברודער האָט די דריי בחורים צוגעפירט צו אַלעקסייַן. ער האָט זיך זייער דערפרייט מיט די דריי יידישע בחורים, וואָס ווייַן אַרויס אַזויפיל מוט אוון זענען גרייט אויף אַלעמען.

אַז חיים איז אין טיפער נאָכט אַהיימגעקומען, איז ער געווען מיד פּון ווייטן אוון שווערן וועג. איך האָב אויפן גלעל־גער געפילט ווי זיין קערפער איז אייזקאַלט, ער ציטערט. ער האָט מיר אַלץ איבערגעגעבן אוון געזאָגט:

— ניין, מיר וועלן זיך נישט לאָזן אויסשעכטן ווי די שאָף. מיר וועלן קעמפן, אוון אויב ס׳וועט באַשערט זיין צו שטאַרבן, איז כאָט נעמענדיק נקמה.

ווי איך האָב דעמאָלט מיין ברודער נאָך מער ליב געקריגן! איך האָב אים צוגעדריקט צו זיך אוון אים אַנגעוואָרעמט. ער

איז באַלד איינגעשלאָפן. איך האָב אָבער שוין נישט געקענט שלאָפן. איך בין געלעגן אוּן געחלומט וועגן אַ ביקס. ווען וועל איך שוין קענען שיסן אויף די מערדער פוּן אונזער פאָלק?!

דעם צווייטן טאָג איז צו אונז אַריין גרישאַ ראָזענבלאַט אוּן האָט זיך געשושקעט מיט חיימען. נאָך זיין אַוועקגיין, נעמט חיים אַרויס אַ שטיק לעדער (יוכט) אוּן זאָגט צו מיר:

— סאָנע, נעם די לעדער אוּן מאַך דערפוּן דריי פּאָסן. דו ווייסט דאָך וויאַזוי עס דאַרף געמאַכט ווערן.

ס׳האָט מיך אַזש אונטערגעטראָגן. כ׳האָב תיכף פאַרשטאַנען וואָס דאָס דאַרף זיין. כ׳האָב פאַרשטאַנען אַז דאָס איז שוין נישט פאַר אַ ביקס, נאָר פאַר אַ מאַשינ־געווער. נאָך אַ האַלבער שעה איז אַלץ געווען פאַרטיק. די צווייטע אויפגאַבע: איך זאָל עס אַוועקטראָגן צו ג. אוּן וואַרטן אויף זיינע אינסטרוקציעס. ג. האָט געווינט אין דער שפּילישטשער שוּל וואָס איז איצט פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ הקדש. פּול מיט אַלטע צעבראָכענע בעטלעך, פּליטעס פּוּן ציגל אוּן שטיינער אויף צו קאָכן. ווילד באַוואַקסענע מענער האָבן זיך אַרומגעדרייט, מיט אויסגעלאָשענע אויגן, אויסגענעדזעטע קינדער וואָס האָבן כסדר געווויינט, בלייכע אויסגעמאָגערטע פרויען. דער חבר ג. האָט מיך עהייסן זיצן. דאָס איז געווען אַ בחור פּוּן אַ יאָר 22, אַ געזונטער, מיט ברייטע פּלייצעס. ער האָט געהערט צו איינער פּוּן די עקסטרעמע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס. אַז ער האָט געענדיקט עסן מיטאָג, האָט ער מיך אָפּגערופּן אין אַ זייט, צוגענומען בייַ מיר די פּאָסן, אַפּערגעשלעפּט פּוּן אונטערן בעט אַ האַנט־קיישל, וואָס די ווייבער קויפן איין. דאָס קיישל איז געווען שווער אוּן איבערגעדעקט מיט אַ ווייבערישן שאָל.

— זעסט, סאָנע, — דאָס דאַרף מען אַרויסטראָגן פּוּן געטאָ אוּן אַיינטראָגן אין קלאָבּוטשינער וואַלד. אויף דעם אוּן דעם אָרט. דאָרט וועט שוין וואַרטן פּערילוּק מיט אַלעקסייען וועלכע וועלן עס פּוּן דיר צונעמען.

דאָס איז געווען די ערשטע אויפגאַבע וואָס איך האָב באַקומען אויסצופירן. דעם אמת זאָגנדיק האָט אויף מיר געציטערט די הויט, נאָר דער אייזערנער ווילן צו קעמפן, האָט אַלץ אַריבערגעווויגן. נישט פרעגנדיק וואָס אין דעם קיישל געפינט זיך, האָב איך עס גענומען אוּן בין אַוועק. אויפן וועג צום וואַלד, האָב איך באַמערקט וויַ ג. גייט מיר נאָך פּוּן הינטן אויף אַ דיסטאַנץ פּוּן אַ פּופּציק מעטער.

אויף דעם באַשטימטן אָרט אין וואַלד האָב איך געטראָפן אַן אומבאַקאַנטן מענטשן, וואָס האָט שוין אויף מיר געוואָרט. מיט עטלעכע מינוט שפּעטער איז געקומען ג. איך בין אַהיימגעגאַנגען מיט אַזאַ גרויסער פרייד, ווי איך וואָלט מיט מיין שליחות גורם געווען היטלערס אונטערגאַנג.

חיימען האָב איך געמאָלדן אַז איך האָב אַלץ דערלידיקט אין דער בעסטער אָרדנונג. פּוּן יענעם טאָג האָט זיך אַנגעהויבן אונזער טעטיקייט.

דאָס לעבן אין געטאָ איז געגאַנגען זיין נאָרמאַלן גאַנג. ביסלעכווייז האָט מען פאַרגעסן וואָס ס׳איז געשען. פּוּן פאַרטיזאַנער האָט מען גאָרנישט געהערט. די איינציקע אונטערערדישע אַרבעט האָבן מיר געפּירט. די אַרבעט איז געגאַנגען אין פּוּלן טעמפּ. איינער פּוּן די ערשטע אַרגאַניזאַטאָרן איז געווען חיים וואַלאָשטשינער פּוּן איגנאַטווקע. ער איז געהאָט אַמאָל געגאַנגען אויפן פעלד אוּן געפּונען אַ רוסישע ביקס, זייער אַ גוטע. נישט וויסנדיק נאָך דעמאָלט אפילו צי ס׳וועט אַנטשטיין אַ פאַרטיזאַנער־אַרגאַניזאַציע, האָט ער קודם די ביקס באַהאַלטן ביי זיך אויפן בוידעם. כאָטש דאָס האָט געקענט קאָסטן דאָס לעבן פּוּן גאַנצן געטאָ. חיים וואַלאָשטשינער, דער העברעאישער לערער פּוּן איגנאַטווקע, איז געווען פעסט איבערצייגט אַז מיר האָבן מעגלעכקייטן איבערצולעבן די היט־לעריסטישע מערדער אויב מיר וועלן נאָר באַזיצן געווער. געווער — פּלעגט ער טענהן — וועט אונז געבן עסן אוּן אַ באַהעלטעניש. האָט ער טאָקע די ביקס געהיט ווי אַ ייד אַ ספר תורה. אַז עס האָט זיך נאָר אָנגעהויבן די אונטערערדישע אַרבעט, איז חיים וואַלאָשטשינער געווען דער ערשטער וואָס האָט אונז געבראַנגט די טייערע מתנה. די הערצער זענען איבערגעגאַנגען פּוּן פרייד דערזעענדיק די ביקס. דאָס צווייטע שטיק געווער איז באַשטאַנען פּוּן אַ האַלבן אויטאָמאָט. אויף צען קויל־ן מיטאָמאָל. מיר האָבן זי באַקומען ביי אַ ייד וואָס איז צוריקגעקומען פּוּן מיליטער אוּן האָט זי פאַרגראָבן ביי זיך אין הויף. דאָס דריטע אוּן וויכטיקסטע שטיק געווער האָט צוגעשטעלט אַלעקסי. דאָס איז געווען אַ פּולעמיאָט ר. ק. מ., אַרויסגענומען פּוּן אַ סאָוויעטישן טאנק. עס האָט געהאַט אַ מאַגאַזין אויף 72 קויל־ן. עטלעכע פאַרזשאַוועטע נאַגאַנען האָבן מיר געקויפט ביי פאָליאַקן. מ׳האָט זיי געבראַנגט צו חיימען אויפן בוידעם אוּן ער האָט זיי איבערגעגעבן דעם מעכאַניקער שעכטער צו רעמאָנטירן. ס׳פלעגט אפּט טרעפן אַז בעת ס׳זענען אונטן געזעסן זשאַנדאַרן אוּן זיך געווויילט, האָט מען אויוון רעמאָנטירט פיסטאָלעטן.

מיר האָבן ווייטער געפּירט אונטערהאַנדלונגען מיט פאָליאַקן וועגן געווער. געצאָלט האָבן מיר מיט גאָלד, לעדער, מאַנופאַקטור. גלייכצייטיק האָבן מיר דורכגעפּירט אַן אַקציע ביי די גאַרבער, יעדער האָט זיך באַשטייערט מיט לעדער אויף פּינף שטיוול, דערפוּן האָבן מיר געמאַכט אַ מאַגאַזין אין וואַלד. דער איניציאַטאָר דערפוּן איז געווען הערשל שוואַרצס אַן איידעם. ער איז געווען איינער פּוּן די מוטיקסטע אוּן איבער־געבענסטע פּוּן אַלע גאַרבער. אוּן אַלץ אָנגעוועגדט כדי די פאַרטיזאַנער־גרופּע זאָל ווערן אַרגאַניזירט. ער האָט נישט געטראַכט פּוּן ראַטעוועט זיין אייגן לעבן, ווי נאָר נעמען נקמה פּוּן די נאַצישע מערדער. ער האָט אויך געגומען אַן אַנטייל אין שאָפן געווער. אַזוי האָבן מיר בייטאָג געאַרבעט אוּן בייַ נאַכט זענען מיר זיך צעלאָפן אין די דערפער שאָפן געווער. ס׳פלעגט אויך טרעפן, אַז אַרומדרייענדיק זיך אין דאָרף בייַ נאַכט, פלעגן אונז פאָליאַקן אָדער אוקראינער איבערפאַלן אוּן בלוטיק צעשלאָגן. מיר האָבן זיך אָבער נישט אָפּגעשטעלט פאָר קיין שום זאָך וואָס האָט נאָר געפּירט צום ציל.

דאָס אַנטלויפן אין וואַלד אַריין פּוּן אונזער קליינער גרופּע איז געשען פלוצים. דער טאָג איז גראָד געווען אַ שטילער אוּן רויאיקער. נאָר נאָכמיטאָג איז אַדורכגעפאָרן אַ טאָקסי אויף אונזער וועג אוּן זיך פאַרקירעוועט אַהין וווּ ס׳זענען געווען די מאַסנקבערים. אין אויטאָ איז געזעסן דער שעף פּוּן דער געס־טאָפּאָ פּוּן לוצקער קרייז. וועגן וואָס איז ער אַהינגעפאָרן? האָט ער זיך געוואָלט איבערצייגן צי זיין באַפעל איז פינקטלעך געווארן אויסגעפירט? אַדער איז ער געקומען מיט אַ פלאָן פאָר אַ צווייטער אַקציע? פאַרטיפט אין אַזוינע געדאַנקען איז דאָך יעדער געווען באַשעפטיקט ביי זיין אַרבעט. מיין שוועס־טער איז געשטאַנען ביי דער קיך, מיין ברודער חיים האָט געשניטן לעדער אוּן איך האָב זיך געשפּילט מיט אויספוצן אַ פיסטאָליעט — מיין באַליבסטע אַרבעט אין יענער צייט. מיר האָבן אפילו נישט געהערט ווי דער אויטאָ איז פאַרפאָרן אין

אונזער הויף. מען האָט עס נאָר דערפילט (זעען האָט מען שוין נישט געקענט, עס האָט געשווינדלט פֿאַר די אויגן).

די טיר האָט זיך בריַיט געעפֿנט און עס האָט זיך באַוויזן אַ מענטש פון דער גרעסטער הייך, וואָס מ׳קען זיך נאָר פֿאָר־שטעלן, אין אַ ברוינעם אוניפֿאָרם, מיט אַ לאַנגן ווייסן שטעקן אין דער האַנט.

וועג ער וואָלט באַמערקט ביי מיר דעם נאַגאַן, וואָלט ס׳גאַנצע געטאָ אין משך פון מינוטן חרוב געוואָרן. נאָר מיין שוועסטער האָט נישט פֿאַרלוירן איר גלייכגעוויכט. זי האָט אים ביי מיר אַרויסגעריסן, צוזאַמען מיט דער צייטונג, און אים אַריינגעוואָרפן אין קיך.

ער האָט פֿאַרלאַנגט די אַרבעט, וואָס דער קרייזקאָמיסאַר האָט ביי אונז באַשטעלט. ער האָט די אַרבעט תיכף באַקומען. אַ טעקע, אַ פֿאַרטפּעל און אַ פֿאָר זאָגאָטאָווקעס אויף שטיוול. מיט אַן „אויף ווידערזען״ איז ער אָפּגעפֿאָרן. אין צען מינוט אַרום איז געקומען אַ מיטגליד פון יודנראַט און דאָס זעלבע באַשטעלט פֿאַר דעם געסטאַפּא־שעף, ס׳זאָל פֿאַרטיק זיין די צווייטע וואָך.

זיין באַזוך אין געטאָ האָט אַנגעוואָרפן אויף אַלעמען אַ טויט־שרעק. יעדער איז געווען זיכער אַז היינט־מאָרגן קען פֿאַרקומען דאָסזעלבע וואָס אין טראָכינבראָד, אין אוונט איז זיך די גרופּע צונויפגעקומען. נאָך אַ קורצער באַראַטונג איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז היינט ביינאַכט טרעפן מיר זיך אין קלאָבוטשינער וואַלד. ס׳איז אַוועק דער פֿאַרבינדונגסמאַן עס מעלדן אַלעקסייען.

מען מוז דערמאָנען געווער. די ערשטע באַגעגעניש מיט אַלעקסייען. צוזאַמענשטויס מיט אַ וואַכפּאָסטן

נאָכן הייסן טאָג זענען אין אונט די ווייבער געזעסן אין דרויסן פֿאַר די הייזער, די לופֿט איז געווען ווי פֿאַרפֿומירט פון די אַרומיקע פעלדער און גערטנער. וועג ס׳איז געוואָרן גוט פינצטער, האָט זיך אַ גרופּע פון אַ צענדליק יידישע בחורים אומבאַמערקט אַרויסגעגנבעט פון געטאָ און אַוועק אין וואַלד. אַלעקסיי איז זיך געזעסן ביי אַ פּייער. לעבן אים אַן אויס־געפּוצט ביקסל. מיט אַ שיינעגדיק פנים האָט ער אונז באַגריסט מיט אַ „זדראַסטוויטע״, און אָנגעהויבן זיין ערשטע רעדע פֿאַר די צוקונפטיקע פֿאַ־טיזאַנער בזה הלשון:

לויט די עצטע ידיעות וואָס איך האָב באַקומען, וועט זיך אייער געטאָ שוין לאַנג נישט האַלטן. ס׳איז אַ פּראָגע פון טעג. איך זע אַז איר זענט מענטשן פון מעשים און האָט די נויטיקע ענערגיע זיך אויסצוקעמפן אַ צוקונפט, און גלייכ־צייטיק נקמה צו נעמען פֿאַר אייערע שוועסטער און ברידער און פֿאַרן סאָוויעטישן פֿאָלק. מיר וועלן צוזאַמען קעמפן פֿאַר אַ שענערן מאָרגן, און מיר וועלן זיך אַרגאַניזירן צוזאַמען מיט יידן, פּאָלאַקן, אוקראינער, מיט אַלע וואָס וועלן גרייט זיין צו גיין אונזער וועג. מ׳דאַרף אין געטאָ וויטער אַרגאַני־זירן גרופּן. נאָר זיי וועלן נישט זיין צוזאַמען מיט אונז. מ׳קען אַרגאַניזירן גרופּן צו צוואַנציק, און איינע זאָל האָבן קאָנטאַקט מיט דער צווייטער, אַזוי וועלן מיר פירן די אַרבעט צייט־ווייליק, ביז ס׳וועט קומען דער מאָמענט וען מיר וועלן אַרויס־טרעטן צוזאַמען אין אָפענעם קאַמף קעגן די דייטשן אויפן פֿאַרטיזאַנישן סיסטעם.

ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אַז דער שטאָב בלייבט שוין אין וואַלד. זיין אויפגאַבע איז צו קאָנצענטרירן ס׳גאַנצע וואָס יעדער וועט שאַפֿן און ברענגען אין אַרדנונג. ווייטער איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז גאַנצע זאָל מען נישט נאָר קויפן פֿאַר גאָלד, נאָר אויך דערוועגן דורך אַנדערע מיטלען: צונעמען דאָס גאַנצע פון אַלע וואַלד־וועכטערס, וואָס זענען פֿאַשיסטן אוּן גיבן אויס קעמפֿער צו די דייטשן, גיבן אויס באַהאַלטענע יידן. מאָכן איבערפֿאַלן אויף פֿאַליציי אוּן דייטשן.

אין וואַלד איז פֿאַרבליבן אַלעקסיי אַלס קאָמאַנדיר מיט חיים וואָלאָטשינער, גרישא ראָזענבלאָט, חיים ראָזנזאָן, יידל פֿערילוק. סאַנקע באַס, איז באַשטימט געוואָרן וווייטער צו בלייבן אַרבעטן אין דער בעקערייַ אוּן צושטעלן ברויט פֿאַר דער ערשטער גרופּע. הערשל איז באַאויפטראַגט געוואָרן צו שאַפֿן לעדער אויף געווער אוּן אויך שאַפֿן הלבשה פֿאַר דער גרופּע, אַז זי זאָל זיך קאָנען מאַסקירן. פֿאַר אַלעקסייען איז געמאַכט געוואָרן אַ לעדערנער מאַנטל מיט סאָוויעטישע קנעפּ אוּן אַ היטל פון אַ פּילאָט. אויך פֿאַר די איבעריקע האָט מען געמאַכט סאָוויעטישע מונדירן, בכדי מ׳זאָל זיי האַלטן פֿאַר סאָוויעטישע דיוועַרסאַנטן. איך בין באַשטימט געוואָרן וווייטער צו פירן אונזער וואַרשטאָט, ווייל אַהין קומען אַלע זשאַנדאַרן, פּאָליציסטן, באַאַמטע אוּן מ׳קען זיך פון זיי דערוויסן אוּן אַרויסבאַקומען פֿאַרשידענע נייעסן פֿאַרן שטאָב. איך האָב געהאַט אַ פֿאַרבינדונגסמאַן. איך האָב אויך געדאַרפט העלפן שאַפֿן גענוער.

איך האָב מיך געסטאַרעט צו גענפינען אַן אָרט פֿאַרן טאָטן מיט דער שוועסטער, אַז זיי זאָלן זיך קאָנען אויסבאַהאַלטן אין טאָג פון אַ שחיטה. איינמאָל אין אַ פֿאַרנאַכט קומט צו מיר איציק קימלמאַן מיט אַ באַפעל פון שטאָב, אַז היינט אין אוונט זאָל איך מיטגיין 15 קילאָמעטער אין אַ דאָרף צו שאַפֿן גענוער. אַכט אַזייגער אין אוונט זענען מיר אַרויס פון שטוב. די נאַכט איז געווען אַ פינצטערע, ס׳איז זייער שוער גענוען צו גיין איבער די פּוילישע פעלדער אוּן וועלדער. מיר האָבן געמוזט אויסמיידן אוקראינישע פֿאָליציי־פֿאָסטנס. מיר זענען נישט געווינגט צו גיין, אוּן במשך צוויי שעה זענען מיר קוים דורכגעגאַנגען ניין קילאָמעטער. די פּיס האָבן שטאַרק געבראַכן. אוּן אַביסל האָבן מיר אויך מורא געהאַט. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט אַז אין האַלבע שעה זאָל ער גיין עטלעכע מעטער פֿאַרויס אין די צווייטע האַלבע שעה — איך. מיר האָבן ביי זיך נישט געהאַט קיין געווער. אַז מיר זענען שוין געווען אַן ערך דריי קילאָמעטער פֿאַרן דאָרף, האָבן מיר זיך צוליב דער שרעקלעכער פינצטערניש — צונויפגעשטויסן מיט אַ וואַך־פֿאָסטן. איך בין דעמאָלט געגאַנגען פון הינטן. דער פֿאָסטן האָט אים דערזען וועג ער איז שוין געווען גאַנץ נאָענט. מ׳האָט דערהערט אַ געשריי:

— סטאָי, קטא אידיאט? (שטיי, ווער גייט?).

דאָס גליק איז געווען, וואָס דער פֿאָסטן האָט נישט געהאַט קיין געווער, אַנדערש וואָלט ער מיין חבר, נישט באַקומענדיק דעם פֿאַראָל, אויפן אָרט דערשאָסן.

אויף דער פּראָגע פון דעם וואַך־פֿאָסטן האָבן מיר גע־ענטפֿערט:

— „סוואי, (אייגענע).

— „טשטא זאָ סוואי?״ „אַ פֿאַראָל זנאַיש״?

— זנאַים.

— „קאָקוי״?

איצט האָבן מיר שוין געענטפֿערט מיט די פּיס. מיר זענען אַראָפּ פון וועג, אַריבערגעשפּרונגען דעם ראָוו אוּן אַ דראָטע־

נעם פֿאַרקן אוֹן פֿאַרשווינדן אין וואַלד. מיר האָבן ערשט דעמאָלט אָנגעהויבן דערפילן אַז דער וואַלד איז אונזער היים. געלאָפֿן זענען מיר אין דער ריכטונג פֿון דאָרף. אָפּלויפֿנדיק עטלעכע הונדערט מעטער, האָבן מיר געהערט שיסן אין וואַלד אַריין. מיר האָבן זיך געחידושט פֿונוואַנען דער שומר האָט אַזוי גיך באַקומען געווער.

וועג מיר האָבן זיך שוין געפֿונען איין קילאָמעטער פֿון דאָרף, האָבן מיר זיך געזעצט אָפּרוען. מיר האָבן אָנגעהויבן באַקלערן די לאָגע. וואָס וועט זיין אַז מיר וועלן אין דאָרף טרעפֿן באַוואָפֿנטע פֿאָליציי? מיר האָבן שוין געקלערט זיך אומצוקערן, נאָר איינער האָט זיך פֿאַרן צווייטן געשעמט אַרויסצוזאָגן דידאָזיקע געדאַנקען. אוֹן נאָר דערפֿאַר האָבן מיר באַשלאָסן ווייטער צו גיין.

אין דאָרף איז געווען שטיל. די פּויערים זענען שוין געשלאָפֿן. מיר האָבן עטלעכע אויפֿגעוועקט אוֹן געזומען אויס־פרעגן צי ס׳געפינען זיך אין דאָרף דייטשן אָדער פֿאָליציי. האָט מען אונז געענטפֿערט אַז אין דאָרף איז קיינער נישטאָ. די פֿאָליציי וואָס מאַכט בייטאָג דינסט אין דאָרף, שטייט בייַ־נאַכט שמירה אויף די וועגן. מיר זענען תיכף צוגעטרעטן צו אונזער ענין. איינער איז תיכף אַריין אין חזירים־שטאַל אוֹן אַרויסגעברענגט אַן אָלטע פֿאַרזשאָווערטע ביקס, אוודאי נאָך פון ניקאָלאַיס צייטן. מיר האָבן דערפֿאַר באַצאָלט מיט לעדער אויף צווויי פֿאָר שטיוול.

מיר האָבן זיך תיכף געלאָזט גיין צוריק מיטן וואָלד־וועג. נישט אָפּטרעטנדיק אין שטוב, זענען מיר גלייך אָוועק צו דער גרופּע. פון ווייטן האָבן מיר שוין געזען אַ ברענענדיקן שייטער. וועג מיר זענען צוגעקומען נענטער, האָט זיך פֿאַר אונז אַנט־פלעקט אַ בילד, וואָס האָט מיך דערמאָנט מיין הכשרה, וואָס איך האָב קורץ פֿאַר דער מלחמה געמאַכט אין אַ „מחנה גיוס״: אַרום דעם העלן שייטער זענען געשלאָפֿן אונזערע מענטשן, די פֿלאַמען האָבן באַלויכטן זייערע שלאָפֿנדיקע פנימער, די באַקן זיערע האָבן געפֿלאַמט. צווישן זיי איז געלעגן מיין חיים, געזונט, פריש, גוט אָנגעטון. אים צופֿוסנס איז געלעגן אַ מאַשינגעווער. איך האָב מיך צו אים צוגעטוליעט אוֹן בין איינגעשלאָפֿן.

וועג איך האָב מיך אויפֿגעכאַפּט, האָבן שוין די זונענ־שטראַלן זיך דורכגעריסן צווישן די ביימער. אַ קיל, דערפרישנ־דיק ווינטל האָט געווייעט. פון אַלע פיר זייטן זענען געשטאַנען אונזערע פּאָסטנס. מ׳האָט זיך געפילט פריי, זיכער. לעבן מיר איז געלעגן ברויט מיט פּוטער אוֹן הייסע קאַווע. איך האָב געזען ווי מען גרייט צו פלייש אויף מיטאָג.

דער קאָמאַנדיר האָט באַטראַכט די ביקס וואָס איך האָב געבראַנגט אוֹן געשמייכלט:

— עפּעס בעסערס האָסטו שוין נישט געפינן? דערמיט קאָן מען שיסן אַ האָז.

איך האָב מיך זייער שלעכט געפילט, נאָר אַז איך האָב אים אַלץ איבערגעגעבן, וואָס מיט אונז האָט אונטערוועג פאַסירט, האָט ער מיר געגעבן אַ קלאַפּ אויף דער פלייצע:

— מאַלאַדיץ! ניטשעווא, פריוויקניעש.

אין מיר האָט דאָס הארץ געקוואָלן. מיר האָט זיך שוין נישט געגלויבט אַהיימצוגיין. כ׳האָב שוין געוואָלט בלייבן דאָ. נאָר באַפֿעל איז באַפֿעל. צוליב דעם צוטרוי וואָס זיי האָבן צו מיר געהאַט, האָב איך וויטער באַדאַרפט בלייבן אין געטאָ.

נעין אַזייגער אינדערפרי בין איך שוין געווען אינדערהיים, גלייך ווי ס׳וואָלט גאָרנישט געווען, כ׳בין שטאַרק מיד געווען, ס׳האָט זיך געוואָלט שלאָפֿן, אָבער כ׳האָב געמוזט אַרבעטן, כדי מ׳זאָל גאָרנישט דערקענען. אין צוויי טעג אַרום איז חיים געקומען. אַרום 9 אַזייגער אין אָוונט. מיר זענען אַוועק צו זאַגייניק. איך האָב אַוועקגעגעבן 15 גאָלדרובל אוֹן אַ פעל כראַם אוֹן באַקומען אַ בעלגישן פיסטאָלעט אויף 7 קוילן. אַ גאַנץ נייער אוֹן מיט אַ גרויסן זאַפֿאַס פֿאַטראָנען. גלייכצייטיק האָבן מיר אונטערהאַנדלט מיט אַ פֿאָליאַק. מיר האָבן אים אַנגעבאָטן דאָס גאַנצע פֿאַרמעגן, אַלץ וואָס ס׳איז אונז נאָך געבליבן, אַז ער זאָל איינאַרדענען דעם טאַטן, חוהן, שמואלן, הענען מיטן קינד. ער דאַרף זיי אויסבאַהאַלטן, געבן עסן כל זמן די דייטשן וועלן דאָ זיין.

מיר זענען דעמאָלט אַוועקגעגאַנגען פול מיט פרייד. דער וועג איז געווען באַדראָט, נאָר דער פיסטאָלעט האָט אונז געשטאַרקט אוֹן געגעבן מוט. מיר זענען אַדורך בשלום. פֿאַר־טאָג איז חיים אַוועק מיטן פיסטאָלעט אוֹן איך בין געבליבן אין געטאָ. דריי אַזייגער בייטאָג איז געקומען קאָמינסקי, פון זאַגייניק, אַלץ אָנגעלאָדן אויף דער פיר אוֹן אַהיימגעפֿאָרן. פֿאַרנאַכט האָט מען שטוב געווויינט ווי יום כפור ביים געזעגענען זיך. אין שטוב זענען געבליבן משה דער שוואַר־צער, איך, שמואל, העניעק.

יום כיפור, אַ חתימה טובה...

ס׳זענען געקומען די ימים נוראים, ראש השנה אוֹן יום כיפור, מען איז זיך צונויפגעקומען דאַוונען. אויך אונזער שטוב איז געווען פול. חיים איז געקומען אָנווינטשעווען אַ גוט יאָר, נעכטיקן אין געטאָ האָט ער נישט געוואָלט. מיר האָבן געזאָגט כל נדרי. דייטשע מאַשינען זענען פֿאַרבייגעפֿאָרן, אָבער קיינעם איז דעמאָלט נישט אייגעפֿאַלן, אַז דאָס מיינט מען אונז. נאָכן דאַוונען איז יעדער איינגעשלאָפֿן אוֹן זיכער גע־חלומט פון אַ גוט יאָר, פון אַ גמר חתימה טובה. אָבער דער סרימאַרגן האָט עפּעס אַנדערש געברענגט.

געשמועסט האָט מען, אַז דאָס איז אַזוי גיך געשען צוליב דעם פאַל מיט די צוויי ייִנגלעך וואָס זענען אַנטלאָפֿן. געשען איז דאָס אַזוי: מיט עטלעכע טעג צוריק זענען צווויי בחורים פון אונזער גרופּע געגאַנגען אויף אַן אָנגעווויזענעם אָרט אויס־צוגראָבן געווער. צופֿעליק איז אָנגעקומען אַ פּאַטרול אוֹן זיי געכאַפּט ביי דער אַרבעט. אַז מ׳האָט זיי געפֿרעגט וואָס זיי גראָבן, האָבן די יידן געענטפֿערט, אַז זיי האָבן געוואָלט באַ־גראָבן סחורה. האָט איין פֿאָליציאַנט געזומען די לאָפּעטע אין האַנט אוֹן איין גראָב געטון, האָבן זיך באַוויזן פּאַטראָנען אין דער ערד. „פון וואַנען זענען די פּאַטראָנען?״ האָט דער פֿאָליציאַנט געפֿרעגט — פון וואָנען זאָלן מיר דאָס וויסן? — האָבן די יידן געענטפֿערט. האָבן די פֿאָליציאַנטן געהייסן וויטער גראָבן. האָבן די יידן געגראָבן אַביסל וויטער, אוֹן האָבן גאָרנישט געפונען, מען האָט די צווויי ייִנגלעך אַרעס־טירט. אריפן וועג איז זיי געלונגען צו אַנטלויפן. די זעלבע נאַכט האָבן מיר פון דאָרט אַרויסגענומען צווויי ביקסן אוֹן צווויי קעסטלעך פּאַטראָנען. מיר זענען געווען באַוואָפֿנט מיט גע־ווער, געריידט האָבן מיר הויך דייטש אוֹן רוסיש, געלויכטן מיט לעמפּלעך אוֹן אַזוי אַרום האָבן מיר פֿאַרווישט יעדן חשד.

זיבן אַזייגער האָבן מיר זיך אויפֿגעכאַפּט פון געשמאַקן

שלאָף. ס׳איז אָבער שוין געווען צוּ שפּעט. ס׳הערט זיך אַ שיסעריי ווי אויפן פראָנט, אַלע שפּרינגען אַראָפּ פון די בעטן. דער טאַטע האָט זיך אָנגעטון אין פינף מינוט. אויך די שוועס־טער האָט זיך שנעל אָנגעטאָן. אין אַזוינע מאָמענטן ווער איך תמיד זייער קאַלטבלוטיק, איך האָב זיך אויפגעשטעלט אויפן בעט, אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער, און געזען:

דאָס געטאָ איז אַרומגערינגלט פון דייטשן און פאָליציאַנטן און מ׳טרייבט אַרויס פון די שטיבער. איך האָב אויסגעשריגן:

— טאַטע, חוה, וואַרט נישט אויף מיר! לויפט ווו די אויגן וועלן אייך טראָגן! נישטאָ מער וואָס אָנצוווערן!

זיי זענען אַרויס פון די שטיבער און גענומען לויפן. דאָס שיסן האָט זיך פאַרשטאַרקט, ווייל אויך אָנדערע יידן האָבן דאָס זעלבע געטוון. וואָס מיט זיי איז געווארן האָב איך נישט געווּסט. כ׳בין אָבער זיכער געווען אַז מ׳האָט זיי דערשאָסן, ס׳האָט געהאָגלט מיט קוילן פון אַלע זייטן.

איך האָב מיר אָנגעטון דעם בעסטן אָנצוג און אַרויס אין גאַס. ס׳קומט צוּ מיר צו משה דער שוואַרצער. ער נעמט מיך אַרום און זאָגט:

— סאָנע, ס׳זענען די לעצטע מינוטן פון אונזער לעבן.

— משה — זאָג איך — דאָס וואָס עס געשעט איצט מיט אונז, געשעט מיטן גאַנצן יידישן פאָלק. מיר זענען זיך אַליין שולדיק, מיר האָבן יעצט געקענט זיין אין וואַלד און לעבן ווי שטאָלצע מענטשן, מיר און טויזנטער יונגע מענטשן!

אַ קלאַפּ פון אַ נאַהייקע האָט אונז איבערגעריסן. דאָס זענען געווען דער שוף פון געסטאַפּאָ און דער שטאָבסלייטער, וועלכע זענען געקומען אָפּנעמען די אַרבעט. איך בין מיט זיי אַריין אין צימער און איבערגעגעבן די אַרבעט. איך האָב זיי געפרעגט וואָס דאָ קומט פאָר, פאַרוואָס הרגעט מען פאַכלייט וואָס האָבן זיך מיט גאַרנישט פאַרזינדיקט?

— „ס׳וועט קיין שלעכטס נישט פאַסירן״ — ענטפערט ער קאַלטבלוטיק.

אַלס לוין פאָר מיין אַרבעט האָבן זיי מיר אָנגעטון דעם כבוד מיך צו צופירן צום פלאַץ וווּ די איבריקע ווארטן שוין.

דער גאַרבער משה יאָסל האָט דער ערשטער דערלאַנגט מיט דער לאָפּעטע איבער אַ דייטשישן קאָפּ

ווען איך בין אַריין צווישן אַלע יידן, האָב איך באַמערקט העניעק גאָלדפיין, מיין שוואָגערס ברודער. אַזוי זענען מיר גשטאַנען, עטלעכע הונדערט יידן, אין הויף פון משה דעם גאַרבער, אַרומגערינגלט פון אַ גרויסער צאָל פאָליציי. ס׳זענען שוין געלעגן אויף דער ערד אַסך פאַרוווּנדעטע, ווער אין האָנד, ווער אין פוס, אין בויך. דאָס זענען די וואָס האָבן געוואָלט אַנטלויפן. די געשריייען און געקרעכצן האָבן דורכגעלעכערט די לופט. איך האָב געזוכט צווישן די פאַרווּנדעטע צי געפינט זיך נישט עמעץ פון מיין פאַמיליע. ניין, איך בין דאָ אייגנער אַליין געבליבן. אַחוץ העניעקן, וועלכער שטייט שוין אָן יעדער האָפענונג, ווילנלאָז. אין מיין קאָפּ אַרבעטן די גע־דאַנקען. אין קוק מיך אַרום, זוך אַ מעגלעכקייט אויף רעטונג. איך האָב באַשלאָסן אויף קיין פאַל נישט אַריינגיין אין גרוב. בעסער שוין דערשאָסן וווערן אַנטלויפנדיק. מיינע געדאַנקען וווערן איבערגעריסן פון אַ זעכציק יעריקן דייטש. ער ציילט אָפּ יונגע מענטשן, ביז 30. גיט זיי לאָפּעטעס אין די הענט. מיר גייען מיט לאָפּעטעס אויף די פלייצעס. 30 יונגע מענטשן. מען האָט אונז געפירט צווייהונדערט מעטער אויפן פעלד, ווייט פון וואַלד. דער דייטש האָט אויסגעמאָסטן דעם פלאַץ. מיר האָבן זיך געזונמען גראָבן. אונז האָבן געהיט אַרום 60 פאָליציאַנטן און דייטשן. מיט אונז איז אויך געווען דער גאַר־בער משה יאָסל, דער געזונטסטער צווישן אונז אַלע. ער איז פונקט געשטאַנען לעבן קאַמענדאַנט. פלוצים האָט ער אויפ־געהויבן די לאָפּעטע און זי מיט כוח אַראָפּגעלאָזט איבער דעם דייטשס קאָפּ, שרייענדיק:

— חברה, שלאָגט! נעמט נקמה!!!

אַלע האָבן אויפגעהויבן די לאָפּעטעס און געקנאַקט איבער קעפּ פון דייטשן און פאָליציאַנטן. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ שרעק־לעכע בהלה, דייטשן און פאָליציאַנטן — טויטע, פאַרוווּנדעטע, אַסך האָבן פאַר שרעק אַרויסגעלאָזט די ביקסן פון די הענט. אַז די פאָליציי איז צוּ זיך געקומען און אָנגעהויבן שיסן, זענען מיר שוין געווען עטלעכע הונדערט מעטער ווייט פון זיי. צוּ אונזער מזל איז דעמאָלט געווען אַ נעפּל און זיי האָבן נישט גוט געזען. מיר זענען מיט אַלע כוחות געלאָפן אין דער ריכטונג פון וואַלד. איך האָב פון זיך אַראָפּגעווארפן די קורטקע, די מאַרינאַרקע, עס זאָל זיין גרינגער צוּ לויפן, אַחוץ משה יאָסל, דעם העלדישן אָנהייבער פון נקמה־קאָמף, זענען מיר אַלע אָנגעקומען אין יאַרמעלער וואַלד. מיר האָבן געפילט, אַז דערמיט האָבן מיר נאָך גאָרנישט דערגרייכט, אַז די רוצחים קענען אַרומרינגלען דעם וואַלד און אונז אויסשעכטן. מיר האָבן באַשלאָסן וווייטער צוּ לויפן. איך האָב געטראַכט וועגן אונזער פאַרטיזאַנער־גרופּע, חיימען. און וואָס איז מיטן טאַטן, און די אַנדערע?

געוואָלט אונז כאַפּן לעבעדיקערהייט

לאַנג טראַכטן איז קיין צייט נישט געווען. מיר האָבן באַשלאָסן אַז מיר מוזן זיך צעטיילן. זיך צעגיין אין פאַרשידענע ריכטונגען. אויב מיר וועלן באַמערקן פאָליציי, איז פאַר אַ קלענערער גרופּע לייכטער זיך אויסצובאַהאַלטן. און ווי מיר רעדן, הערן מיר טאַקע ווי מ׳שיסט אין וואַלד אַריין. זענען מיר זיך שנעל צעגאַנגען אין פאַרשידענע זייטן. מיט מיר זענען געבליבן דריי מענטשן, אונזער ציל איז געווען צוגיין צום זאַגאַיניק. דאָרט וועל איך זיכער טרעפן מיין משפּחה. גייענדיק אַזוי, האָט דער וואָס איז פאַר אונז געגאַנגען, דער־זען אַ שטוב און אַרום דער שטוב אַסך פאָליציי און דייטשן. זיי האָבן דערהערט אונזערע טריט און אָנגעהויבן שיסן. מיר זענען זיך צעלאָפן, זיי זענען אַריין אין וואַלד און זיך געמומען יאָגן נאָך אונז. צוויי פון מיין גרופּע זענען אַוועק אין אַ צווייטער ריכטונג. זענען מיר שוין געבליבן זאַלבעצווייט, נאָך אונז האָט מען זיך געיאָגט, אַ דייטש האָט געשריגן:

— האַלט!

אַ פאָליציאַנט: סטאָי, זשידזשע!

זיי האָבן אונז געוואָלט כאַפּן לעבעדיקערהייט, און מיר האָבן גיכער געוואָלט דערשאָסן וווערן לויפנדיק. און אָט זענען זיי שוין גאַנץ נאָענט פון אונז, בלויז אַ 15 מעטער טיילט אונז אָפּ פון זיי. אונזערע פיס האָבן שוין קוים געדינט. לויפן האָבן מיר שוין נישט געקענט. מיר האָבן זיך געהאַלטן ביי די הענט און זענען נאָר גיך געגאַנגען, אָבער אויך זיי זענען שוין מיד געווען, און נישט מער געלאָפן. נאָר זעענדיק אַז זיי קענען

אונז לעבעדיק נישט כאַפּן, האָבן זיי אָנגעהויבן שיסן. אָבער מיין חבר איז געלאָפן מיט איין שריט פאַר מיר, אַז די קוילן האָבן אָנגעהויבן רעגענען הינטער אונזערע פלייצעס, האָט ער זיך אויסגעריסן פון מיינע הענט און איז געפאַלן. איך האָב אַ געשריי געטון: אברהם! — אָבער קיין ענטפער נישט באַקומען. איך האָב שוין ווייטער נישט געקענט לויפן. איך האָב דערזען אַ זייער געדיכט וועלדל, איך בין דאָרט אַריין און אָנידערגעפאַלן אויפן אָרט. זאָל שוין זיין וואָס עס דאַרף זיין — האָב איך געטראַכט. איך בין דאָך איצט נאָר אַ חיה, אַ חיה נאָר אָן פיס, און יעדער וואָס וויל קען מיך פאָנגען.

וואָלט איך געווען פרום...

וואָלט איך געווען פרום, וואָלט איך דעמאָלט געזאָגט אַז מיט מיר איז געשעען אַ גרויסער נס. וען זיי זענען צוגעקומען צו מיין טויטן חבר, האָבן זיי אים גענומען באַזוכן, אַרויסגענומען אים דאָס געלט, דעם זייגער. און אין מיר האָבן זיי פאַרגעסן. זיי זענען דאָך געווען בלויז אַ צוויי מעטער פון מיין קוסט און האָבן מיך נישט באַמערקט.

אַזוי בין איך דאָרט געלעגן אַ גאַנצן טאָג. ס׳האָבן זיך נאָך געהערט פאַראיינצלטע שאָסן, כ׳האָב געזען נישט ווייט פון מיר פאַסטעכער מיט זייערע בהמות. ס׳איז געווארן עלף אַזייגער ביינאַכט, די נאַכט איז אַ העלע. כ׳בין אינגאַנצן אויסגעשפּט און צעבראָכן. כ׳האָב באַשלאָסן ווייטער צו ליגן. אָבער ווואָהין? וויכטיק וואָלט געווען צו ליגן צום זאָגאיניק, זיך דערווויסן צי מיין משפּחה לעבט, קען איך אָבער נישט דעם ווען. ס׳האָט לאַנג געדויערט ביז איך האָב מיך אריינגעטירט אין וועלכער זייט איך דאַרף ליגן. נאָך אַ האַלבער שעה בלאָנדזשען בין איך אַרויס אויפן ווען. איך בין געגאַנגען ווי אַ ווילדע חייה. נישט געטראַכט וואָס ס׳קען פאַסירן. אוז דאָך, דערהערנדיק פאָרן אַ וואָגן, האָב איך מיך באַהאַלטן צווישן די קוסטעס, אַרויסקוקנדיק פון באַהעלטעניש, האָב איך דערקענט אַ באַקאַנטן אוקראינער. נישט קלערנדיק קיין סך בין איך אַרויס און געשריגן:

— פאַניע כאַראַוווסקי, פּראָשע זאַטשעקאַטש!

דער וואָגן איז שטיין געבליבן. ער האָט מיך באַלד דערקענט אוז גאַנץ רואיק געפרעגט צי איך בין איינער אַליין געבליבן, ווען איך האָב מיך פון אים דערווויסט דעם ריכטיקן ווען, האָב איך געזאָגט „אַ גוטע נאַכט" און בין אַוועק. ער האָט מיך צוריקגערופן, אוז מיר דערלאַנגט אַ האַלב ברויט מיט אַן עפל, דאָס איז בייַ מיר דעמאָלט געווען אַ גרויס פאַרמעגן. אָפּגייענדיק אַ דריי קילאָמעטער אין וואַלד, בין איך צוגעקומען צו אַ קליינער כאַטע וואָס איז געווען זייער העל באַלויכטן. ס׳האָבן זיך אַרויסגעהערט קלאַנגען פון מוזיק, אוז ווילדע שיכורע אויסגעשרייען. דורכן פענצטער האָב איך געזען ווי פאַליציאַנטן טאַנצן מיט דאָרפישע מיידלעך. געפּטרט די יידן, האָט מען געמאַכט אַ זאָבאַווע. דאָ איז מיר שוין דער ווען געווען באַקאַנט. איך האָב מיך גלייך פאַרנומען אויף רעכטס, דאָס איז געווען דער ווען צום זאָגאיניק, דורכגעגאַנגען די גריבער פון דער ערשטער שחיטה. ס׳האָט מיך אַרומגעכאַפּט אַ ציטערניש. ס׳איז מיר קאַלט געווארן אוז אָנגעהויבן לויפן. איך האָב מיך געישובט צי זאָל איך ווייטער גיין. ווער ווייסט, צי ווען איך נאָך אפשר עמעצן טרעפן פון מיניקע? נאָך אַ פּופּצן מינוט האָט געדויערט מיין גיין אוז לויפן.

פאַרלוירן דעם טאַטן

כ׳בין אַריין אין שטוב אוז געטראָפן משהן! מיר האָבן זיך צעקושט. פאָנצעק האָט מיר געמאָלדן אַז מיין עלטערע שוועסטער מיטן שוואָגער (שמואל אוז הענע) מיטן קינד זענען שוין אין וואַלד, זי וועט מיך באַלד אַהין פירן.

וען מיר זענען אַריין אין וואַלד, איז געווען שטאַרק פינצטער. איינער האָט זיך געמוזט אָנהאַלטן אין צווייטען. ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט ווי איך האָב דערזען אַ גרופּע פון דריי מענטשן. וען מיר האָבן זיך דערזען, האָבן מיר אַלע אָנגעהויבן ווייַנען. זיי זענען בעת דער אָקציע געלעגן באַהאַלטן ביי משהן אוז זיך צו אַלעם צוגעקוקט וואָס עס קומט פאָר. איך האָב נישט מער געפרעגט. כ׳האָט פאַרשטאַנען אַז וועגן טאַטן, חוהן, איז שוין נישטאָ מער וואָס צו פרעגן.

מיר האָבן אָפּגעגעסן אוז זיך געלייגט שלאָפן, נאָר איינ־שלאָפן האָב איך נישט געקענט. איך האָב געטראַכט אַז איך בין שוּלדיק אין טאָטנס טויט. אוז אַז איך האָב אייגנעדרימלט, האָב איך געהאַט ווילדע, שרעקלעכע חלומות. אַז איך האָב מיך אויפגעכאַפּט איז שוין געווען גרויסער טאָג. ס׳איז געווען וואַסער נאָר אויף צו וואשן די הענט. אוז מיר האָבן געגעסן ברויט מיט מילך. אוז ווידער האָבן מיר אָנגעהויבן רייַדן וועגן דעם געשעענעם. די איינציקע פראָגע וואָס מיר האָבן נישט אויפגעהערט צו פרעגן איז נאָר געווען: צי וועלן מיר נאָך זען אונזער טייערן טאַטן אוז חוהן? אַזוי איז אַדורכגעגאַנגען דער ערשטער טאָג אין וואַלד. אַז מ׳האָט געהערט קולות פון פאַסטעכער, האָט מען דעם אָטעם איינגעהאַלטן. האָט זיך אַ צוויַיג פון אַ בוים אַ באַוועג געטון, האָט מען געמיינט אַז פאַליציי גייט. האָבן זיך די מאָר פון קאָפּ אויפגעשטעלט פאָר שרעק. אוז ווידער איז געווארן נאַכט. ס׳האָבן זיך געהערט שיסעריַיען פון אַלע זייטן. צומאָרגנס פאָרטאָג האָבן מיר געהערט טריט וואָס קומען אַלץ נענטער צו אונז. ענדלעך האָבן מיר דערזען פאָר זיך די קאַמינסקי מיט אַ קיישל אין האַנד, אוז נאָך איר — חוה! זי איז אויף אונז אַרויפגעפאַלן מיט אַ יאָמערלעך געווייַן:

— קינדער, מיר האָבן שוין מער נישט קיין טאַטן!

איר פנים איז געווען טויט־בלאַס אוז אָפּגעצערט. מיר האָבן לאַנג געווייַנט. חוה דערציילט:

וען זיי זענען אַרויס פון שטוב אוז געגומען לויפן אין דער ריכטונג פון זאָגאיניק, האָט די פאַליציי אויף זיי געעפנט אַ גרויס פייער. זיי האָבן געזען אַז לויפן איז צוועקלאָז. פון אַלע זייטן האָבן געהאָלט קוילן. זי האָט דערזען פאָר זיך אַ שטוב אין וועלכער ס׳האָט געווויינט אַ פאָלקס־דויטש, אַ געוויסער גאָטליב אוז איז אַהין אַריין. דערזעענדיק זי, האָט ער זיך קדם אָביסל דערשראָקן, וויסנדיק וואָס ס׳קען אים דערווארטן, וען מ׳טרעפט זי ביי אים, פון דעסטוועגן האָט ער זי באַהאַלטן אין אַ קאַסטן אויפן בוידעם. איר אַרויפגע־ברעגט עסן. נאָך צוויי טעג האָט ער איר דערקלערט קאַטע־גאָריש, אַז זי מוז אַוועק פון אים. איז זי אַוועק אין זאָגאיניק. דאָרט האָט זי זיך דערווויסט וועגן אונז. דער טאַטעשי — דערציילט זי — איז איר נאָכגעלאָפן. אָבער נאָך איידער ער האָט באַווייזן אַרייַנלויפן אין גאָטליבס שטוב, האָט אים גע־ט־אָפן אַ קויל פון אַן אוקראַיניש פאָליציאַנט.

די „גוטע" עצה פון „גוטע" פאָליאַקן. אין זעמליאַנקעס

אין וואַלד. בייטאָג זענען מיר געשלאָפן אוּן בייגאַט זענען מיר געגאַנגען זוכן פראָדוקטן אויף איבערצולעבן דעם טאָג. אַז מיר פלעגן אַריינקומען צו אַ פאָליאַק, פלעגט ער זאָגן:

„צוליב וואָס דאַרפט איך אַזוי מוטשען? סיי ווי וועט איר דעם קריג נישט איבערלעבן, די דייטשן גייען אַלץ ווייטער, די באָלשעוויקעס זענען שוין צעקלאַפט. בעסער אויפהערן זיך צו מוטשען אוּן זיך איבערגעבן דער פאָליציי אין די הענט.

יאָ, די מיינסטע פאָליאַקן האָבן זיך צו די יידן נישט באַצויגן בעסער ווי די דייטשן אוּן אוקראינער. צוליב אַ פאָר שטיוול אָדער הויזן פלעגן זיי הרגענען יידן אוּן איבערגעבן דער פאָליציי. יעדן טאָג זענען אין וואָלד אַריינגעקומען יידן וואָס ס׳איז זיי געלונגען צו אַנטלויפן.

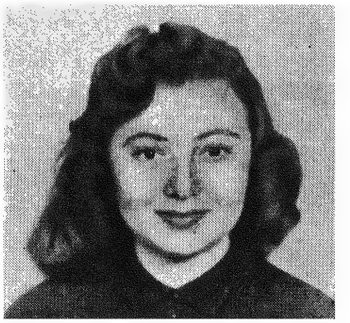
אַזוי זענען מיר אָפגעזעסן דריי וואָכן, ביז ס׳האָבן זיך אַנגעהויבן די רעגנס. מיר האָבן צוגעגרייט זעמליאַנקעס. מיר האָבן דערביי לאַנג געאַרבעט, אָבער זיי זענען אונז געלונגען. זיי זענען געווען אינגאַנצן אונטער דער ערד. ס׳זענען אפילו געווען פאַלן פון אָבלאָווקעס, די פאָליציי האָט נישט איינמאָל געטרעטן אויף די זעמליאַנקעס אונזערע. מיר האָבן פון אויבן פאַרמאַסקירט מיט גראָז, מיט ביימער. אין אַן אַלטן פאַרפוילטן בוים האָבן מיר געמאַכט אַ לאָך פון וועלכן די לופט איז צו אונז אַריין. עס האָבן זיך באַווייזן די ערשטע שנייען אוּן מ׳האָט געדאַרפט טראַכטן וויאַזוי זיך איינצוּאָרדנען אויף ווינטער. איך האָב אָבער געזען אַז — פון דעם מעל וועט קיין ברויט נישט זיין. די ערשטע שפּורן פּונעם שניי קענען אונז פאַראָטן. ווידער נישט אַרויסצוגיין פון באַהעלטעניש קענען מיר דאָך שטאַרבן פון הונגער. האָב איך געזוכט קודם אַן אויסוועג פאַר מיינע לייט, אוּן דאָן זאָל איך אַוועק זוכן מיין גרופּע. נאָך לאַנגע זוכעניש האָבן מיר, איך אוּן שמואל, געפינען אַן אָרט ביי אַ פאָליאַק מיטן נאָמען ליסאָווסקי. נאָך לאַנגע אונטערהאַנדלונגען האָבן מיר ביי אים געפּועלט, אַז ער זאָל צונעמען דאָס קינד צו פאַשען די בהמות. מיר האָבן אים דערפאַר אַוועקגעגעבן די לעצטע אַנצוגער אוּן וועש וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט. דאָס קינד האָט נישט געוואָלט אַוועקגיין פון דער מוטער. מיר האָבן מיט דעם קינד געדאַרפט לאַנג איינטענהן, געמוזט איינרעדן, אָפנאַרן, אַז מיר וועלן באַלד אַלע אויך אַהינקומען. אַזוי האָט מען זי אַרויסגענאַרט פון וואַלד אוּן עס אַוועקגעפירט אין דער קליינער כאַטע פון דעם קאָוואַל ליסאָווסקי.

דער כיטרער פּויער האָט באַקומען זיין שכר פאַר הרגענען יידן

וען די פראָגע פון קינד איז געלעזט געוואָרן, האָב איך באַשלאָסן אַוועקצוגיין זוכן די גרופּע. צוזאַמען מיט מיין ברוּדער חיים וועט מיר לייכטער זיין איינצוּאָרדנען מיינע שוועסטערן.

אין איינער אַ נאַכט בין איך אַוועק נאָך פראָדוקטן צו קאַמינסקין. ער האָט מיך דאָסמאָל אויפגענומען בעסער ווי אַלע מאָל. דאָס איז מיר געווען אַ גרויס חידוש. ער האָט מיך געהייסן זיצן, מיך מכבד געווען מיט אַן עפּל אוּן אָנגעהויבן שמועסן פון פאַרשידענע זאַכן. דאָן האָט ער פאַרמאַכט די טיר אוּן מיך אַ פרעג געטון צי מיין חיים איז אין אַ פאַרטיזאַנער־גרופּע. איך האָב געענטפערט אַז יאָ. צי ווייס איך, וואָס ס׳איז פאַרגעקומען נעכטן בייגאַכט אינעם דאָרף יאַראָמלע? — ניין, האָב איך געזאָגט, איך ווייס נישט. האָט ער מיר געזומען דערציילן אַזאַ מעשה:

— איך בין היינט געווען אויף דער פשעבראָזשע, דאָרט האָב איך געטראָפן מיינעם אַ שוואָגער פון יאַראָמלע. האָט ער מיר דערציילט, אַז נעכטן, פיר אַזייגער נאָכמיטאָג, זענען אין דאָרף אַריינגעפאָרן צוויי פּורן. ס׳האָבן זיך געהערט שיסעריייען אוּן אַלע האָבן געמיינט אַז עס זענען געקומען דייטשן אוּן פאָליציי, ווייל יענע מענטשן אין די פּורן זענען געווען אין אוניפאָרמען פון פאָליציי אוּן אויך אין צוויי דייטשע אוניפאָרמען. אַטייל האָט געריעדט אוקראיניש אוּן אַטייל דייטש. זיי זענען גלייך פאַרפאָרן צו דעם אוקראינער פאָטאָפ. ווי זיי זענען נאָר אַריין אין שטוב, איז די ערשטע פראָגע געווען צי ער האָט נישט קיין אויסבאַהאַלטענע יידן. זיי האָבן זיך פאָרגעשטעלט אַלס ראַיאָן־פאָליציי אוּן געזאָגט, אַז מ׳האָט זיי איבערגעגעבן אַז ביי אים געפינען זיך אויסבאַהאַלטענע יידן. דער אוקראינער האָט זיך אָנגעהויבן צו שווערן, אַז ער זאָל צונעמען דאָס קינד צו פאַשען די בהמות. מיר האָבן אים דערפאַר אַוועקגעגעבן די לעצטע אַנצוגער אוּן וועש וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט. דאָס קינד האָט נישט געוואָלט אַוועקגיין פון דער מוטער. מיר האָבן מיט דעם קינד געדאַרפט לאַנג איינטענהן, געמוזט איינרעדן, אָפנאַרן, אַז מיר וועלן באַלד אַלע אויך אַהינקומען. אַזוי האָט מען זי אַרויסגענאַרט פון וואַלד

גאָלדושע, די טאָכטער פון שמואל אוּן הענע פינקעלשטיין, געראָטן ווען, היינט אין לאָס־אַנדזשעלאָס.
Goldele, the daughter of Henne and Shmuel Finkelstein, has been saved. At present in the States.

אָפּגעשטעלט ביי אַ פּויעריש הייזל, וווּ ס׳האָט געווינט אַ גאַיאָווי (וואַלדוועכטער) מיטן נאָמען פּאָטאַפּ. וועגן אים האָט מען געוווּסט, אַז ער האָט באַרויבט יידן, אוּן זיי צעשלאָגן. פּאָטאַפּ האָט תיכף דערקענט אונטער דער פּאָליציי די איגנאַטווקער יידן. ראָזנבלאָט אוּן חיים וואָלאָטשינער. אָ! — האָט ער אויסגעשריגן, — פּאָניע גודיע, פּאָניע חיים — פּוּן וועז אַן זענט איר געווארן פּאָליציסטן?

— מיר זענען סאָוויעטישע פּאַרטיזאַנער — האָבן זיי געענטפּערט. שוין גיב אָפּ דאָס געווער, אויב נישט וועלסטו דערשאָסן ווי אַ הונט! דער וואָלדוועכטער צוזאָמען מיטן ווייב אוּן קינדער האָבן אָנגעהויבן שרייען אוּן וויינען:

— מיר האָבן נישט קיין שום געווער!

— צייט פינף מינוט זאָלסטו אַרויסגעבן דיין געווער, אוּן דאָס גאַנצע יידישע געריבטע פּאַ־מעגן, אויב נישט — וועלסטו מיט ווייב אוּן קינדער אויפן אָרט דערשאָסן.

ס׳האָט נישט געדויערט קיין פינף מינוטן איז אויפן טיש געלעגן אַ ביקס אוּן אַ באַרג מאַנופאַקטור־סחורה. מ׳האָט אים דערלאַנגט אַ פּאָר ריכטיקע קלעפּ. ער איז געפּאַלן אין חלשות. האָט מען אים אָפּגעראַטעוועט אוּן ווידער אָנגעפּמיטט. ביים אָוועקגיין האָט מען אים אָנגעזאָגט:

— אויב דו ווועסט נאָך איינמאָל אָנפּאַלן אויף אַ ייד, וועסטו פּאַרבּרענט ווערן מיטן ווייב אוּן די קינדער אוּן מיטן גאַנצן הויז צוזאַמען.

אויף דער גאַס איז דערווייל געשען אָטוואָס: דער פּויער האָט געהערט אוּן געזען וואָס ס׳קומט פּאָר ביים וואָלד־וועכטער, איז אים שוין אַלץ קלאָר געוואָרן. לעבן אים זענען געשטאַנען גרישאַ אוּן דער אוקראינער אָנטאָן. דער פּויער האָט געמוּמען אָנטליפן. אָנטאָן האָט אים נאָכגעשיקט אַ סעריע קוילן, אָבער נישט געטראָפן. דאָן האָט קאָדיע געשאָסן אוּן אים גלייך געטראָפן אַ קויל אין פּוס. ער איז געפּאַלן. די חברה זענען צוגעקומען, מען האָט אים פּאַרבּאָנדאָזשירט, אים אַרויפגעלייגט אויפן וואָגן אוּן איבערגעדעקט מיט היי. אַלע האָבן זיך אויף אים אַרויפגעזעצט אוּן געלאָזט די פּוּר אין גאַנג. זיי זענען אָפּגעפּאָרן עטלעכע קילאָמעטער אין וואָלד, דאָן זענען זיי שטיין געבליבן, אים אַראָפּגענומען פּוּן דער פּוּר, געבונדן העגט אוּן פּיס אוּן אַוועקגעלייגט אויף דער ערד. דאָן האָט מען געמאַכט אַ פּייער אוּן געמוּמען עסן אוּנטערווויט. דער פּויער האָט געוויינט, געבעטן מ׳זאָל אים לאָזן לעבן, ער וועט וואַרן אַ פּאַרטיזאַנער, אַ יידנפּרייַנט...

— מיר דאַרפן נישט אַזוינע פּרייַנט. דו האָסט געמיינט אַז היטלער וועט דיך באַשיצן? מיר ווייסן אַז ס׳זענען פּאַראַן אָסך אַזוינע ווי דו, מיר וועלן זיך מיט אַלע אָפּרעכענען. אוּן איצט דערצייל אַלץ וואָס דו ווייסט, וועלן מיר זען וואָס מיר זאָלן מיט דיר טוּן.

ער האָט דערציילט אַלץ וואָס ער האָט געוווּסט.

די חברה האָט אָפּגעגעסן, אים אויפגעבונדן, געגעבן אים אַ לאָפּעטע אוּן געהייסן גראָבן. אַז דער גרוּב איז פּאַרטיק געווען, האָט אים גרישאַ אויפן קאָמאַנדירס באַפעל, אַריינגעשאָסן אוּן קויל אין קאָפּ, דאָן האָט מען די פּורן אָפּגעשיקט אוּן די גרופּע איז אַוועק.

דאָס איז געשען אין חודש סעפּטעמבער יאָר 1942, אין אַ צייט וועז ס׳זענען נאָך קיין פּאַרטיזאַנער־גרופּן אין אמת׳ן זין נישט געווען. דאָס איז געווען דער ערשטער נקמה־אַקט, וואָס האָט זיך פּאַרשפּרייט אין גאַנצן לוּצקער ראַיאָן. איך האָב געמוּמען די פּראָדוקטן אוּן בין אַוועק אין וואַלד מיטן פּעסטן באַשלוּס, אַז מאָרגן גיי איך זוכן די גרופּע מיט מיין ברודער.

איך טרעף מיין ברודער חיים דעם פּאַרטיזאַן

איך האָב מיט זיך גענומען אַ דרייסטן חבר אוּן בין אַוועק זוכן די גרופּע. איך האָב מיך אָפּגעזעגנט מיט די שוועסטערס אוּן אַוועק אין דער ריכטונג פּוּן סאָפּיאָווקע. וועז מיר זענען אַריין קיין ס. איז שוין געווען פּינצטער. דאָרט זענען נאָך געבליבן צען יידישע פּאַמיליעס, וואָס האָבן געהאַט גאָרבּע־רייען אוּן אויסגעאָרבעט לעדער פּאָר די דייטשן. איך בין אַריין צו הערשל שוואַרץ. דאָרט האָב איך געטראָפן מיינעם אַ קוזין, משה. דער עיקר — איך האָב געטראָפן זיין איידעם הערשל, וועלכער איז געשטאָנען אין פּאָרבינדונג מיט דער גרופּע, אוּן ער האָט מיר גלייך איבערגעגעבן וווּ זיי געפינען זיך. מיר האָבן געמאַכט אַ לחיים לכבוד זייער ערשטן גרויסן זיג. צוּ־מאָרגנס בין איך אַוועק אין וואַלד. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן דער גרויסער ראָדזיווילאָווסקער וואָלד, וואָס דאָרט האָבן זיך גע־קענט אויפהאַלטן טויזנטער פּאַרטיזאַנער גרופּן. איך האָב דאָרט געטראָפן יידן, וווייבער, קינדער, אַלע פּאַרוואָרלאָזטע. אַרום צען אַזייגער האָב איך געטראָפן אַ מענטש וואָס האָט מיך געפירט צו דער גרופּע. איך האָב שוין פּוּן וווייטנס געזעען דאָס פּייער. איינער מיטן נאָמען איזאַק איז געשטאַנען מיטן ביקס אין האַנט אוּן פּוּן אַ דיסטאַנץ פּוּן 50 מעטער געפּרעגט דעם פּאָראָל. אַז מיר האָבן אים געזאָגט ווער מיר זענען, האָט ער אונז צוגעלאָזט. איך האָב מיך מיט אים צעקושט. ער אוּן די איבריקע האָבן געראַטעוועט אַז איך בין טויט. דערפּאָר איז חיימען געוואָרן גלייכגילטיק דאָס לעבן. נאָר איין פּאַרלאַנג האָט געבראַכט אין אים: נעמען נקמה. יעדע נאָכט פּירט ער אַדורך אַנדערע אַקציעס. ער האָט מיר דערלאַנגט אַ שטיק ברויט מיט באָטשיק.

— עס דערווייל — האָט ער געזאָגט — ביז דיין חיים וועט קומען. ס׳וועט נאָך געדויערן אַ האַלבּע שעה.

איך האָב געגעסן, אָבער אומגעדולדיק: חיים איז נאָך אַלץ נישטאָ. באַלד האָבן זיך פּוּן ווייטן דערהערט טריט. אינזאָק האָט געפּרעגט דעם פּאָראָל אוּן באַקומען דעם ענטפער. איך האָב פּאָר זיך דערזען פּיר מענטשן. אַלע געזונטע, גוט אָנגע־טוּן, מיט ביקסן. זיי האָבן געמאַכט דעם איינדרוק וווי ערנסטע אָפּיצירן פּוּן אַן אונטערערדישער אַרמיי. וועז נישט מיין באַ־זאַרגטקייט וועגן מיינע שוועסטערס, וואָלט איך איצט געטאַנצט פּאָר פּרייד, אַזוי באַגייסטערט האָט מיך דאָס אַלץ.

דער ערשטער איז געווען דניאל — פּוּן רוּדניק, אַ הויכער דיקער, זעט אויס אַ גוטהאַרציקער. דאָס ביקסל וואָס ער האָט צוגענומען ביים גאָיאָווי איז געווען צו שוואַך פּאָר אים. דער צווייטער איז געווען גרישאַ. אַ הויכער, מיט ברילן. ער האָט גע־טראָגן זיין האַלבן אויטאָמאַט ווי ער וואָלט דערמיט אויפ־געוואָקסן. דער דריטער — חיים וואָלאָטשינער מיט זיין גע־פּונענער ביקס. ער האָט מיט איר שטאָלצירט מער פּוּן אַלע. אוּן דער פערטער איז געווען — מיין ברודער חיים ראָזנזאָן. אַ פּעסטגעבויטער, בריייטביינערדיקער, מוראדיק ערנסט, ווי אַן עכטער, דיסציפּלינירטער, פּאַרביסענער אָפּיציר.

מיט אַן אויסגעשריי:

— דו לעבסט! — איז ער אויף מיר אַרויפגעפּאַלן, — דאָס־קען גאָט! — האָט ער געשריגן, — וואָס איז מיט אַלע?

איך האָב אים אַלץ דערציילט. פון אים זענען געפאַלן קורצע, אָפגעהאַקטע ווערטער:

— דו בלייבסט ביי אונז. דו ווועסט זיך עטלעכע טעג אויסרוען, דאַן ווועלן מיר גיין איינאַרדנען זיי.

ביינאַכט בין איך קראַנק געוואָרן. ס׳האָט מיר פאַרשאַט דאָס פעטע עסן, וואָס איך האָב זיך אַזוי דערצו צוגעכאַפט. איך האָב באַקומען שטאַרקע ווייטיקן אין בויך. איך בין אָפּ־געלעגן גאַנצע צוויי וואָכן. די חברה האָט אויסגעפירט פאַר־שידענע אויפגאַבן. איך האָב געזעען וויי מ׳ברענגט יעדעס מאָל פראָדוקטן, אָנגעטוּעכץ אוּן אַלע מאָל אַ נייַ שטיקל געווער.

די ערשטע דיוועראַנטן־גרופּע. פאַרבינדונג מיט מאָסקווער פּאַראַשוטיסטן, צווישן זיי 2 יידן

איך בין געזונט געוואָרן אוּן ווידער אָנגעהויבן עסן די גרויסע פּאָרציעס חזיר־פלייש מיט די פעטע זופּן. איך האָב שוין באַקומען פאַרשידענע אויפגאַבן, ווי צוגרייטן האַלץ אויף פייער, שטיין אויף דער וואַך. צום בעסטן איז דעם קאָמענדאַנט געפעלן געוואָרן מיין שטיין אויף משמר. ווייל איך האָב אפילו דעם קאָמענדאַנט אַליין נישט דורכגעלאָזט אַן דעם פאַראָל. דערפאַר האָב איך געהאַט דעם כבוד צו הערן אין יענער פינצטערער נאַכט, ווען איך בין געשטאַנען שמירה פון 2 ביז 9, ווי סאָוויעטישע עראָפלאַנען באָמבאַרדירן צומאַני. עס זענען געווען זעקס עראָפלאַנען אוּן האָבן אַרומגעקרייזט בערך אַ האַלבע שעה. צומאָרגנס איז אונזער פאַרבינדער געקומען אוּן איבערגעגעבן וועגן דעם. ס׳גייען אַרום קלאָנגען אַז זיי זאָלן האָבן אַראָפּגעלאָזט פאַראַשוטיסטן אין די וועלדער. דעם צווייטן טאָג, נאָכמיטאָג, אַלע זענען געשלאָפן, איך בין גע־זעסן ביים פייער, קומט צו לויפן יוסף דער פאַרבינדער אוּן דערציילט, אַז ער האָט באָמערקט עטלעכע מאַן, ציווייל גע־קליידט, מיט אויטאָמאַטן אין די הענט. זיי ריידן רוסיש. אַ מיידל האָט געטראָגן אַ ראַדיאָ. מיט זיי זענען דאָ צוויי יידן וואָס האָבן געטראָגן זייערן אַ פאַרוונדעטן.

דער קאָמאַנדיר האָט זיך באַלד אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט דער זאַך. ס׳האָט זיך וועגן דעם אַנטוויקלט אַ דיסקוסיע. איין טייל האָט געהאַלטן אַז דאָס זענען איבערגעטוּענע דייטשן, אַנדערע האָבן געגליבט אַז דאָס זענען סאָוויעטישע דיווער־סאַנטן וואָס די עראָפלאַנען האָבן נעכטן אַראָפּגעלאָזט. דער קאָמאַנדיר האָט קודם אויסגעדריקט זיין אָנערקענונג דעם פאַרבינדער, וואָס ער האָט זיי נישט גלייך צוגעפירט צו יענעם אָרט. ער האָט מיט זיך מיטגענומען 2 דרייסטע יאַטן מיטן פּולעמיאָטשיק אוּן זענען אַוועק לויטן אָנגעוויזענעם וועג פונעם פאַרבינדער. מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל צו זיין גרייט אין פאַל פון אַ שאָס.

מיר זענען געווען אַלע אין דער העכסטער שפּאַנונג. יעדער פון אונז האָט געוווסט, אַז יעצט וועט אַנטשידן אונזער גורל. אַדער מיר וועלן עקזיסטירן וויייטער מיט אַ פאַרשטאַרקטן כוח, אַדער מיר וועלן פאַרניכטעט ווערן. עס זענען אַריבער 20 מינוטן. דאַן האָבן מיר פלוצים באָמערקט ווי ס׳דערנענטערט זיך צו אונז אַ גרעסערע גרופּע מענטשן. פאָרויס איז געגאַנ־גען אַ מאַן פון אַ יאָר פערציק, מיט אַ שטרענגן פנים, אָבער מיט גוטע יידישע אויגן. וועג ער איז שוין גאַנץ נאָענט צוגע־קומען, האָט ער זיך אָנגערופן אויף יידיש:

— נו, ס׳איז גוט צו לעבן אין וואַלד? זיכער אַליין גע־בליבן, וואָס?

איך האָב געענטפערט:

— דער וואַלד איז אונזער שטוב

— אוּן האָסט נישט מורא פאַר אַ ביקס?

— די וואָס האָבן מורא געהאַט, ליגן שוין אַנג אין דרערד. ער האָט ביטער געשמייכלט. שפּעטער האָב איך זיך דער־ווּוסט אַז ער איז פאָדפולקאָווניק, קאָמאַנדיר פון דער דיווער־סאַנטע־גרופּע. זיין ברודער איז געווראַל פון סטאַלינגראַדער פראָנט.

באַלד זענען שוין אויך די איבריקע צוגעקומען. זיי האָבן זיך אַרומגעזעצט אַרום פייער אוּן געגעסן דאָס פלייש וואָס איז איבערגעבליבן פון מיטאָג. דאָס יונגע רוסישע מיידל, ליאָליאַ, האָט געענדיקט עסן אוּן זיך גענומען אויפשטעלן דעם ראַדיאָ־זענדער. אין משך פון 10 מינוט האָט מען זיך פאַרשטענדיקט מיט מאָסקווע. מיר אַלע זענען געזעסן מיט אָפענע מיילער אוּן צוגעקוקט וואָס דאָ קומט פאָר. ערשט מיט איין טאָג פריער האָבן מיר זיך געזאָרגט וווּ מיר וועלן נעמען אַמוניציע אין פאַל פון אַ גרעסערן קאָמף, אוּן אין איין מינוט האָבן מיר שוין פאַרבינדונג מיט מאָסקווע. וועלן מיר שוין האָבן געווער וויפל מיר וועלן באַדאַרפן. ווי נעמט מען איצט די יידישע יוגנט, וואָס איז געגאַנגען צו דער שחיטה ווי די שאָף! יענער טאָג איז פאַר אונז געווען דער גרעסטער יום־טוב.

שפּעטער האָט אונז דער קאָמאַנדיר (אַליאָשאַ) מיטגע־טיילט, אַז ער האָט מודיע געווען קיין מאָסקווע, אַז ער האָט אין וואַלד געטראָפן אַ גרופּע יידן מיט געווער, וואָס ווילן אַנ־טייל נעמען אין פאַרטיזאַנער־קאָמפן. ער האָט באַקומען אַן ענטפער, אַז ער זאָל זיי העלפן זיך אַרגאַניזירן. אויב מען נוי־טיקט זיך אין מער וואָפן, וועלן זיי צושיקן מיט אַן עראָפלאַן.

מיר זוכן אונזערע שוועסטערן אוּן שוואָגער

ס׳איז געווען אַרום 8 אוונט, וועו דער קאָמאַנדיר אַליאָשאַ האָט זיך געווענדט צום עולם מיט דער פראַגע:

— ווער וויל גיין אויף אַ זאַדאַניע (אויפגאַבע) אוּן זיך שטעלן צו דיספאָזיציע פון הענריקן (חיים)? האָט שוין יעדער פאַרשטאַנען אַז חיים האָט זיך צו אים געווענדט, מען זאָל אים העלפן אויפזוכן זיינע שוועסטערן. דער קאָמענדאַנט האָט חיימען זייער ליב געהאַט צוליב זיין מוטיקייט אוּן אים געוואָלט העלפן.

12 באָוואָפנטע מענער זענען מיר געווען. דער ווועג איז זייער גוט אַדורך. וועו מיר זענען געקומען אין זאַגאַיניקער וואַלד, איז שוין געווען ליכטיק, אַלע זענען געבליבן רוען. איך מיט חיימען זענען אַוועק צו די זעמליאַנקעס. אָבער אַ שרעק האָט אונז אַרומגעכאַפט וועו מיר האָבן געטראָפן די זעמליאַנקעס צעפאַלן, ווי דורך גראַנאַטן אויפגעריסן. טויטע גופים האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט — מיר זענען שולדיק! — האָט חיים געשריגן — מיר האָבן פאַרשפּעטיקט!

מיר זענען גלייך אַוועק אין דאָרף. די פאָליאַקן האָבן אונז דערקענט אוּן אונז נישט אַריינגעלאָזט אין שטוב. נאָר אַז מיר האָבן זיי געוויזן די נאַגאַנעס וואָס מיר האָבן אַרויסגענומען פון די קעשענעס, האָט זיך זייער באַציאונג צו אונז תיכף געביטן... זיי האָבן דערציילט:

מיט צוויי טעג צוריק זענען געקומען אַ 50 פאָליציאַנטן מיט דייטשן אוּן אַרומגערינגלט דעם וואַלד. אַ טייל איז גע־

לונגען צו אַנטלויפן, 60 מענטשן האָט מען אויפן אָרט געהרגעט. פּראָוואָצירט האָט דאָס אַ פּאָליאַק, מיטן נאָמען הערמאַן.

וועג מיר זענען צוריקגעקומען, איז שוין געווען נאָך מיטאָג. די בשורה האָט זייער געווירקט אויף דער גאַנצער חברה. ס׳איז באַשלאָסן געווארן אָפצוורעכענען זיך מיט די פּאָליאַקן וואָס האָבן געהאָט שטעקן אַ האַנט אין דעם. אָרום 7 אין אָוונט זענען מיר אָריין אין דאָרף. צעשטעלט פּאָסטנס אין אַלע עקן. וועג מיר זענען אָריין אין שטוב פון דעם פּאָליאַק הערמאַן, איז ער שוין אין שטוב נישט געווען, ער האָט שוין אַנגעשמעקט און זיך באַהאַלטן. מיר האָבן אלץ אין שטוב קאָנפיסקירט, געווער, פּראָדוקטן, מלבושים, אפילו די בהמות, די חזירים. מיר האָבן אַלץ אָנגעלאָדן אויף זיינע פערד אוּן אַוועקגעפאָרן.

די טעג זענען ווייטער געלאָפן. ס׳האָט זיך געשאָפן אַ ריכטיקער שטאָב. קאָמאַנדיר — אַליאַשאַ. געווער־אינסטרוק־טאָר — חיים ראָזנזאָן. ג. ראָזנבלאָט, חיים וואָלאָטשינער — פאָרבינדער פון סאָפיאָווקע. פון אַנדערע דערפער — יוסף, איזאַק קימלמאַן אוּן איך.

אין עטלעכע טעג אָרום האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז אַ גרופּע יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון זאַגאַיניקער וואָלד, לעבן אין דערמאָנקער וואָלד. איך האָב געזומען ישראליק באָס, וועלכער האָט זיך דערוווסט וועגן זיינע עלטערן, אוּן מיר זענען אַוועק. נאָך דריי טעג האָבן מיר געפונען אַ גרופּע יידן לעבן דערמאָנקע. צווישן זיי — מיינע לייט! מיר האָבן זיי געטראָפן אין אַ שרעקלעכן צושטאַנד, ווי מענטשן וואָס לעבן אייביק אין וואָלד. שוואַרץ, פאַרווילדעט, שמוציק, אפגעריסן, הונגעריק. גרויס איז געווען די פרייד פון זיך ווידערזעען, אָבער געמישט מיט טרויער אוּן ווייטיק, געווּסט אַז מיר וועלן ווידער זיך דאָרפן צעשיידן. איך האָב זיי אַלץ אַוועקגעגעבן — ברויט, פּוטער, האָניק, אָבער דערמיט זענען זיי נאָך נישט געהאָלפן. זיך ווייטער פון זיי שייַדן, הייסט זיי איבערגעבן דעם תלין, פּריער אָדער שפּעטער. האָבן מיר באַשלאָסן זיי איינצוּאָרדנען נאָענט לעבן אוּנזער פאַרטיזאַנער־גרופּע, אַז מ׳זאָל זיי קענען העלפן מיט פּראָדוקטן. צומיינסטן האָט מיר געריסן דאָס הארץ אויף מיין שוועסטער חוה. איך האָב צוגע־זאָגט אַז אין די שווערסטע מאָמענטן וועל איך מיך פון איר נישט צעשיידן. איך האָב זי געוואָלט נעמען אין פאַר־טיזאַנקע, נאָר ס׳האָט זיך מיר נישט איינגעגעבן. ביי אוּנז איז די לאָגע וואָס אַמאָל ערנסטער געווארן. דער ווינטער איז געווען אַ שטרענגער, מיר האָבן אָנגעהויבן גיין אויף ערנסטע אַקציעס, אָפט שוין געהאַט צוזאַמענשטויסן מיט דייטשן אוּן פּאָליציי. בלויז עטלעכע טעג איז חוה געווען ביי אוּנז. דאָן האָבן מיר באַשלאָסן זי איינצוּאָרדנען אויף אַ באַשטימטן אָרט, אוּן מיר וועלן העלפן מיט וואָס מיר וועלן קענען. מיר האָבן זיי איינגעאָרדנט ביים זעלבן פּאָליאַק (ליסאָווסקי) ביי וועלכן דאָס קינד איז געווען.

דער גערַאנגל צווישן די אייגענע חברים

אלע מעגלעכקייטן וועגן איינאָרדענען די איבערגעבלי־בענע פאַמיליעס פון די חברים, זענען געווארן אלץ שווערער אוּן שווערער. ס׳האָבן זיך געשאָפן פאַרשידענע מיינונגען ביי די חברים. ס׳האָבן זיך געשאָפן גרופּן. די ערשטע וועלכע איז באַשטאַנען פון חיים וואָלאָטשינער אוּן ג. ר. אוּן נאָך איינ־צלנע צוּ זיי, האָבן געזאָגט, אַז מיר קענען נאָר עקזיסטירן אַלס קליינע גרופּן, אַזוי אַז מיר קענען נישט צו זיך צונעמען קיין פרויען אוּן אפילו יונגע, געזונטע מענער, וועלכע דרייען זיך אַרום אין וואַלד אוּן קענען זיך אליין נישט אַרגאַניזירן. זיי ווילן גיין קעמפן אוּן האָבן נישט קיין מענטש וואָס זאָל זיי פירן, אַנווייזן, געבן אינסטרוקציעס. וועג זיי בלייבן אַזוי, דאָן איז זייער טויט אַ זיכערער. אויב אונזער ציל איז איבערלעבן, אוּן נאָר איבערלעבן, ווייל איבערלעבן אַזאַ צייט איז אויך שוין אַ העלדישקייט, קאָן דאָס נאָר געשען אַלס קליינע גרופּע.

אוּן זיי האָבן טאַקע צוגעגרייט מאַגאַזינען מיט פּראָדוקטן אוּן האָבן אויסגערעכנט וויפיל יעדער וועט אויפעסן אַ טאָג כדי עס זאָל זיין גענוג אויפן גאַנצן ווינטער. זיי האָבן אויך אַריינגענומען אין פלאָן קליינע נקמה־אַקטן. אָבער דער ציל איז: איבערלעבן.

האָט זיך געשאָפן אַן אָנגעווייטיקטע לאָגע. מיר האָבן גע־האָט פיל לעבן־געבליבענע פון עטלעכע שחיטות. פאַרוואָס זאָלן מיר זיי נישט צונעמען צו זיך? חיים ראָזנזאָן האָט גע־זאָגט, אַז אונזער איינציקער ציל איז נעמען נקמה. שאָפן גע־וור וואָס מער, מיט אַלע מיטלען. צונעמן צו זיך אַלע געבלי־בענע אוּן שאָפן אַ גרעסערע פאַרטיזאַנער־גרופּע. די וואָס זענען קאָמפּס־פעיק, זאָלן גיין אויף אַקציעס. די פרויען אוּן די שוואָכע זאָלן זיך פאַרנעמען מיט ווירטשאַפט אוּן אַנדערע צוגרייטונגען.

מען האָט זייער פיל דיסקוסירט וועגן דעם. דערווייל האָבן די דייטשישע מערדער נישט געווארט אויף דער עצייזיע אוּן האָבן דערווייל געשניטן אויף לינקס אוּן רעכטס. זיי האָבן געמאַכט אַבלאָווע. אַ סך אונזערע זענען געפאַלן! דאָס הארץ האָט שיער נישט געפלאַצט פאַר ווייטיק. מיר זענען שוין זעלבשטענדיק אוּן דאָך קענען מיר נישט העלפן די אייגענע. אין אַ געוויסער מאָס זענען שולדיק די דיווערסאַנטן פון מאָס־קווע. זיי האָבן דעצידירט אויף שלעכט. נישט אריינצונעמען קיין נייע. עס האָט זיך שוין געזאָלט שאָפן אַ באַזונדערע גרופּע. דערווייל האָבן די דייטשן מיט זייערס אַן איבערפאַל אויף אונז צעקלאַפּט אַלע פלענער.

אַליאַשאַם מיינונגען וועגן יידן. די צעשיידונג מיט חיימען. אונטער אַ האַגל פון קוילן. מען פאַרלאָזט אונז

די צוגרייטונגען אויפן ווינטער זענען געווען אין פולן ברען. יעדע נאַכט זענען אויסגעפירט געווארן איבערפאַלן אויף פאָליציי. מען האָט צוגעגרייט אויפן ווינטער גאַנצע סקלאַדן מיט שפּעק, פּוטער, מעל אוּן פאַרשידענע אַנדערע פּראָדוקטן. אין לעצטן חודש פון 1942 האָבן מיר נאָך אפילו דורכגעפירט אַן אַקציע אין יאַראָמליע. געברענגט פון דארט עטלעכע שליטנס מיט קוויטשנדיקע חזירים. מען האָט זיי אָפגעלאָדן אוּן צוריקגעשיקט די שליטנס.

מיר זענען געוזעסן ביים פייער נאָכן געשמאַקן אוּנטערוויט אוּן זיך דערציילט זכרונות פון די קינדער יאָרן, געזונגען רוסישע לידער. איך, וואָווע ערליכגעריכט אוּן באָס. דערנאָך איז מען געוואָרן שטיל. יעדער האָט געטראַכט פון זיינע נאָענטע, די אומגעקומענע אוּן נאָך לעבנבגעבליבענע. ס׳איז צוגעקומען דער קאָמענדאַנט אַליאַשאַ. מיר האָבן זיך מיט אים אַריינגעלאָזט אין אַ שמועס וועגן דעם גורל פון יידן. ער האָט געזאָגט, אַז יידן זענען זיך אַליין שולדיק אין זייער פאַרניכטונג. פאַרוואָס האָבן זיי נישט אַלץ פאַרגעזען פאַרן קריג? פאַרוואָס האָבן זיי נאָר געטראַכט פון מאָכן געשעפטן

אַנשטאָט צוּ גרייטן זיך אוֹן אַרגאַניזירן אַ ווידערשטאַנד? קיין שום פאַלק אין דער וועלט וואָלט נישט אַזוי געגאַנגען צוּ דער שחיטה.

אונז איז געווען פרעמד אַזאַ שפראַך, כאָטש מיר זענען שוין געווען פאַרטיזאַנער. אָבער ער איז געווען אַ מענטש פון אַ נאַרמאַל פאָלק. ער איז טאַקע געווען אַ ייד, אָבער דערצויגן געוואָרן אין גייסט פון אַ נאַרמאַל פאָלק, און דערצוּ נאָך אין מיליטעריישן גייסט. און איצט, אַז ער האָט אָנגעטראָפן אויף אַ יידישער קעמפערישער גרופּע, האָט ער זיך געחידושט, אוֹן ערשט געזען אַז אויך יידן קענען קעמפן, די פּנימער זענען געווען צעפלאַמט פון העלן פייער. אין דעם קומט צוּ מיר צוּ מיין חיים. ער רופט מיך אָוועק אין אַ זייט אוֹן גיט מיר איבער, אַז ער גייט היינט אָוועק מיט נאָך צוויי מאַן, מיט אַנטאָנעו אוֹן אַ קאָלקער ייד. זיי גייען אויפרייסן אַ באַן אויף דער ליניע ראָוונע—אליק. איך האָב גוט געוווסט מיט וואָס דאָס שמעקט. איך האָב אים געווונטשן ער זאָל מצליח זיין אוֹן געזונט צוּריקקומען.

אויפצומאַרגנס פרי בין איך געשטאַנען אויף פאָסטן פון 8 ביז 10.

געביטן האָט מיך יידל פערילוק. ער האָט נישט אויסגע־פילט פינקטלעך זיין דינסט, ער איז אַנטשלאָפן געוואָרן אויף דער וואַך. מיר זענען געווען פאַרנומען מיט ענדיקן דעם לעצטן סקלאַד. די ביקסן זענען געווען אַוועקגעלייגט. מיר האָבן געגראָבן מיט לאָפּעטעס. פאַר עלף אַזייגער האָבן מיר געהערט דעם ערשטן שאָס אוֹן אַ שטילן געשריי פון דער ריכטונג וווּ פערילוק איז געשטאַנען. באַלד האָט זיך געעפנט אַ פייער פון דריי זייטן. ס׳מיינסט פון אויטאָמאַטן אוֹן מאַשינ־געוועהר. ביז מיר האָבן זיך אָריענטירט וואָס דאָ קומט פאָר, זענען זיי שוין געווען נאָענט פון אונז. אַדאַנק דער דיווער־סאַנטן־גרופּע וואָס האָט געעפנט אַ פייער פון זייער אויטאָמאַ־טיש געוועהר, האָבן מיר זיי אָפּגעהאַלטן. אויפן באַפעל פון קאָמענדאַנט, האָבן מיר זיך צעטיילט אין דריי פלאַנקען. איך בין געווען אין ערשטן מיט דער סאָוויעטישער גרופּע. בעתן קאָמף האָט מיך דער קאָמענדאַנט באַשטימט פאַרן פאַרבינדער. איך האָב געדאַ־פט איבערגעבן אַז מ׳זאָל גיין פאָרויס, אַרומ־רינגלען דעם קעגנער. צום ערשטן מאָל בין איך געלאָפן אין אַ פרעמדן וואָלד אונטער אַ האָגל פון קוילן. איך האָב דערבייַ געפילט אַזאַ באַפרידיקונג, אַז איך האָב אין אַלץ פאַרגעסן. איך האָב געפילט אַז איצט נעם איך נקמה!

אָבער דער קאָמענדאַנט האָט באַפוילן זיך צוריקצוציען, ווייל מיר האָבן געהאָט וויניק קוילן. אויב מיר וועלן אַלץ אויסשיסן, וועלן מיר בלייבן מיט טויטע אייזנס אין די הענט. האָבן מיר זיך צענומען צוריקציען אויף צפון־מזרח. אויפן וועג האָבן מיר געפונען עטלעכע טויטע אוקראינער, וואָס זענען געפאַלן פון אונזערע קוילן. אויף איינעם פון זיי האָט באַס דערקענט די קליידער פון זיין פאָטער, וועלכער האָט זיך געפונען אין וואַלד, צוזאַמען מיט אַסך אַנדערע יידן. אויך הענע, חוה, שמואל האָבן זיך דאָרט געפונען.

עטלעכע טעג האָבן מיר אַזוי געוואַנדערט. בייטאָג האָבן מיר גערוט אוֹן בייגאַכט געגאַנגען. אַז מיר זענען אַריין טיף אין די וויסרוסישע וועלדער, וווּ קיין דייטש האָט זיך נישט געפונען, האָבן מיר זיך באַזעצט אין אַ פויעריש הייזל. דאָרט האָבן מיר זיך אַביסל געבראַנגט אין אָרדנונג. מיר זענען געוואָרן שטאַרק פאַרלייזיקט. מיר האָבן געהאַלטן אין איין קלויבן. האָבן אונז די דערפאַ־ענע רוסישע פאַרטיזאַנער גע־לערנט וואָס צוּ טון: מ׳האָט געמאַכט אַ פייער, אויסגעטון די קליידער אוֹן אויסגעברענט די לייז. דאָן איז פאַר מיר גע־קומען אַ גרויסער קלאַפּ. דער קאָמאַנדיר האָט דערקלערט, אַז לויט אַ באַפעל פון מאָסקוע, מוז ער זיך מיט זיין גרופּע אומקערן צוּם אַלטן אָרט. זיין גרופּע האָט געציילט 6 מאַן, אוֹן ער האָט צוגערעכנט חיימען מיט נאָך 2 מאַן, וואָס זענען געגאַנגען אויפרייסן די באַן, אוֹן נאָך עטלעכע, פון די בעסטע קעמפער. לויטן באַפעל פון מאָסקוע, מוז ער זיך דאָרט גע־פונען מיט אַ קליינער גרופּע, כדי אויסצופירן די אויפגאַבעס, אַ גרויסע גרופּע קענען די דייטשן אנטדעקן. מיר זענען גע־בליבן 10 יידישע יינגלעך אוֹן 2 אוקראינער. אַן שום פאַרבינ־דונג, ווייניק געווער. מיין ביקס איז געווען אַן אַלטע, אָפּגע־האַקט פון ביידע זייטן. נישט געקוקט, וואָס איך בין חיימס ברודער, האָט ער מיך נישט געוואָלט מיטנעמען. אוֹן איצט וועל איך שוין גאָרנישט וויסן פון די שוועסטערן. ס׳איז מיר אויך דורכגעפלויגן אַ שרעקלעכער געדאַנק: קאָן זיין אַז וועז חיים איז צוריקגעקומען פון דער אַקציע, האָבן אים דייטשן אָפּגעוואָרט אוֹן דערהרגעט?

מיר טרעטן אַריין אין דעם גרעסטן פאַרטיזאַנישן אָטריאַד, אויפן נאָמען פון געזעראַל קאָוופּאַק

אַזוי האָבן מיר געוואַנדערט איבער וווייסרוסישע דערפ־לער, וווּ די כאָטקעס זענען געשטאַנען ביז אין דער העלפט פאַרזונקען אין שניי, אוֹן די פויערים זיצן גאַנצע טעג בייַ די אויוונס, עסן געבראָטענע קאַרטאָפל מיט קרויט אוֹן דערציילן זיך מעשיות וווּ די דייטשן יאָגן זיך נאָך די רוסן אוֹן הרגענען יידן.

וועז מיר זענען אַריינגעקומען אין דערפל באַוואָפנטע, האָט מען אונז גוט אויפגענומען, געגעבן עסן אוֹן אַ נאַכט־לאגער. אָבער מ׳האָט געמוזט גוט אַכטונג געבן, אַז איינער פון זיי זאָל נישט לויפן אין שטאָט אַריין אוֹן מעלדן וועגן אונז די דייטשן. ס׳זענען געווען אַזוינע פאַלן. מיר האָבן געהאָט איין מאַשינגעווער, איין אויטאָמאַטישע ביקס, איין פשוטע ביקס אוֹן איין קליין ביקסל. דאָס איז געווען אונזער געווער צוּ קעמפן קעגן די דייטשן.

איינמאָל זענען מיר געזעסן בייַ אַ פויער אין שטוב. מיר האָבן געפּוצט דאָס געווער, וווייל מיר האָבן זיך געגרייט בייַ־נאַכט אַוועקצוגיין. קומט צוּ לויפן אונזער פאָסטן אוֹן מעלדעט אַז ס׳פאָרן אַסך שליטנס מיט דייטשן. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ שרעקלעכע בהלה. דאָס בעסטע געווער איז געווען צענומען בייַם פּוצן. מיר שטעלן עס שנעל צונויף. זיי אַקעגנגיין אוֹן אונטערנעמען אַ קאָמף איז שוין געווען צוּ שפּעט, מיר האָבן שוין געהערט דאָס קלינגען פון די שליטנס. בייַם פענצטער וואָס גייט אַרויס צום הויפּט־וועג, האָבן מיר אַוועקגעשטעלט דעם פולעמיאָט, אוֹן מיר אַלע האָבן פאַרנומען פאָזיציעס. דאָס אַלץ האָט געדויערט סעקונדן. מיר האָבן זיך געריכט אויפן סוף, נישט געהאָפט אויף קיין נסים. אָבער מיר האָבן באַשלאָסן צוּ קעמפן ביז דער לעצטער קויל. עטלעכע גראַנאַטן האָבן מיר געהאַט וואָס די רוסן האָבן אונז געלאָזט. מיר האָבן באַ־שלאָסן אין דער לעצטער מינוט זיך אויפ־צייסן מיט דער שטוב אוֹן נישט אַריינפאַלן אין די הענט פון די דייטשן לעבּע־דיקערהייט.

אוֹן אָט איז שוין דאָס גאַנצע דאָרף פול מיט שליטנס. זיי

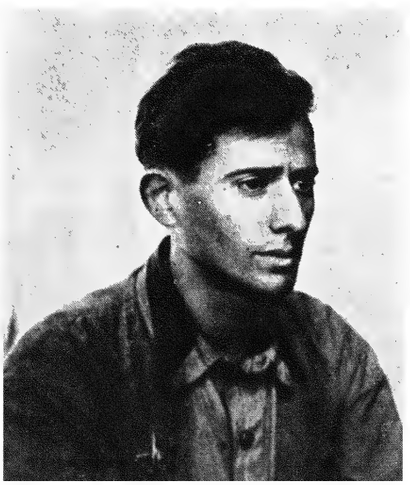
שפּרונגען אַראָפּ פּוּן די שליטנס — לויטער דייטשע אוניפאָר־מען — דאָס געווער נעמען זיי נישט מיט זיך. זיי טראָגן נאָר אַריין אין די שטיבער פלעשער בראָנפן, ברויטלעך, שטיקער פלייש. אָנפאַנגס האָבן מיר נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָ קומט פאָר. מיר זענען פאַר זיך מענער אין דייטשע מיליטער־אוני־פאָרמען אָבער מיט נישט קיין דייטשישע פנימער... מיר האָבן אָפּגעמאַכט דערווייל נישט צו שיסן, נאָר זיין גרייט. אוּן אפשר ווילן זיי אונז אויף אַזאַ אופן אַריינכאַפּן לעבעדיקער־הייט, אוּן דערפאַר מאַכן זיי דעמדאָזיקן אָנשטעל? זיי זענען אויך אַריין אין אונזער שטוב. אַ גאַנצע כאַליאַסטרע. וויאַזוי־זשע קאָן מען שיסן, אָנהייבן מיט זיי אַ קאַמף אַז זיי זענען אַריין אָן געווער?

זיי זענען אַריינגעפאַלן צו אונז מיט אַ פריילעכן „זדראַסט־וויטע". פלוצים איז זייער בליק געפאַלן אויף אונזער געווער, וועלכעס מיר האָבן געהאַלטן גרייט צו שיסן, אוּן אונזער באַ־שטימטער קאַמאַנדיר האָט זיי שטרענג אַ פרעג געטוּן, ווער זיי זענען. אין דער ערשטער רגע זענען זיי ווי צעטומלט געבליבן, נישט געכאַפּט זיך וואָס דאָ קומט אייגנטלעך פאָר. נאָר באַלד האָבן זיי זיך אין אונז גוט איינגעקוקט, באַטראַכט דאָס געווער אוּן — אויסגעפלאַצט אין אַ געלעכטער. מיר האָבן אין דער רגע אַלץ באַנומען. אוּן גלייך מיט זיי זיך צעלאַכט. מיט אַ גליקלעך אוּן פריילעך געלעכטער. מיר זענען צו זיי צוגעפאַלן אוּן יעדן באַזונדער געגעבן די הענט. מיר האָבן זיי געוויס דערציילט ווער מיר זענען. האָבן זיי אונז דערציילט אַז זיי געהערן צו אַ גרויסן פאַרטיזאַנער־אָטריאַד, אויפן נאַמען פּוּן זייער קאָ־מענדאַנט קאָוופאַק. זיי שטייען אַ הונדערט קילאָמעטער פּוּן דאָנען. זיי האָבן נאָר וואָס אויפגעריסן אַ בריק לעבן סאַרנע אוּן אַוועקגעהרגעט אַ 50 דייטשן. דאָן האָבן זיי זיך איבער־געטוּן זייערע אוניפאָרמען. זיי האָבן אונז פאַרגעשלאָגן מיט זיי מיטצוקעמפן אוּן האָבן אונז אָנגעוויזן ווו זייער קאַמאַנדיר געפינט זיך. זיי האָבן געגעסן אוּן געטרונקען, געשפּילט אויף האַרמאָשקעס רוסישע מעלאָדיעס אוּן געטאַנצט קאָזאַטשאָקס. מיר האָבן אַוועקגעשיקט פּוּן אונז אַ דעלעגאַציע וואָס קען רוסיש צו ריידן מיטן קאַמאַנדיר זייערן. זיי זענען צוריקגעקו־מען מיט אַ גרויסער פרייד. דער קאַמאַנדיר האָט מסכים געווען אונז אויפצונעמען.

אַ גאַנצע נאַכט האָבן מיר פאָר פריידיקער אויפרעגונג נישט געקענט שלאָפן, אייניקע פּוּן אונז האָבן נאָך אַלץ נישט אינגאַנצן געגלייבט, נאָך אַלץ געמיינט, אַז דאָס איז עפעס אַ שפּיצל אונז צו פאַרנאַרן. שוין דער פאַקט אַליין וואָס זיי האָבן אַזוי שנעל מסכים געווען אונז אויפצונעמען, האָט גע־ווען אַ חשד, אַז דאָס זענען אפשר נישט קיין פּאַרטיזאַנער, נאָר אפשר גאָר פאַרשטעלטע אוּקראַינער, פּאָליציסטן וואָס דינען בּיי די דייטשן.

צוּמאָרגנס האָבן זיי זיך אויפגעשטעלט אין צוויי גרופּן, אוּן מיר — די דריטע גרופּע, אוּן מיר האָבן אָנגעהויבן מאַר־שירן. די שליטנס זענען געפאָרן פאָרויס אוּן מיר זענען מיט געגאַנגען. אַז מיר האָבן געדאַרפט אַריבערגיין אַ קליין בריקל, האָט מען אונז אָנגעהויבן באַשיסן. מיר האָבן מיט זיך געפירט אַ הונדערט קי, זענען זיי זיך צעלאָפן. אַ גרויסע גרופּע דייטשן האָט אונז דאָרט אָפּגעוואָרט. צוויי שעה האָט געדויערט דער קאַמף מיט זיי. מיר האָבן זיי פאַרטריבן. מיר יידן האָבן זיך ביי דעמדאָזיקן קאַמף אויסגעצייכנט. די פאַרטיזאַנער זענען געווען מיט אונז צופרידן. אין דעם טאָג האָבן מיר דורכגע־מאַכט קנאַפּע הונדערט קילאָמעטער. ביינאַכט זענען מיר טויט־מיד אָנגעקומען אין אַ דאָרף, מיט געשוואָלענע פיס. נאָר וואָס מיר האָבן דאָרט גענומען איז ווערט געווען אַלץ וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט. דאָס האָרץ האָט געריסן פאָר וווייטיק פאַרוואָס הונדערטער טויזנטער פּוּן דער שענסטער יידישער יוגנט זענען לעבעדיק באַגראָבן געוואָרן, געגאַנגען ווי שאָף צוּ דער שחיטה. פאַרוואָס געפינען זיי זיך נישט אַלע דאָ מיט אונז, אוּן זאָלן נעמען נקמה פאָרן יידישן בלוט? דאָס האָרץ ווערט צעריסן פאָר וווייטיק אויף די וואָס בלאָנדזשען נאָך אַרוּם אין די וועלדער, אוּן דייטשן אוּן אוקראינער יאָגן זיך נאָך זיי, אוּן זיי וועלן פריער אָדער שפּעטער אַריינפאַלן אין זייערע הענט.

דידאָזיקע געדאַנקען האָב איך געטראַכט אָנקומענדיק אין דאָרף. ס׳זענען דאָרט געווען איינגעגראָבן האַרמאַטן אוּן פאַר־שידענע שוועכע געווערמאַשינען. ס׳דרייען זיך אַרוּם טויזנטער באַוואָפנטע פאַרטיזאַנער, דרייען זיך פראָנק אוּן פריי אַרוּם, זינגען לידער, טאַנצן. אוּן הונדערט קילאָמעטער פּוּן דאָנען געפינט זיך אַ שטעטל (לעלטשיצי) וווּ ס׳געפונען זיך 500 דייטשן אוּן זיי וואָגן נישט אַהער צו קומען. נאָך דעם דאָרף הויבט זיך אָן אַ צווייט דאָרף, וואָס איז אויך פּוּל מיט פאַר־טיזאַנער (קאָוופאַקאָוצעס). אַהין האָט אונז דער קאַמענדאַנט געפירט. ער האָט אונז אַריינגעפירט אין אַ שיין הויז אוּן אונז פאַרגעשטעלט פאָרן גענעראַל קאָוופאַק, אַ זעכציק יעריקער מענטש מיט אַ וויים קליין בערדל. אויך דער קאַמיסאַר האָט זיך געפּוּנען אין שטאָב. מיר האָבן אים אַלץ דערציילט וועגן אונז. מען האָט אונז צעטיילט אין פאַרשידענע באַטאַליאָנען. ס׳זענען אויך באַשטימט געווארן צווויי פּוּן אונזערע מענטשן וואָס זאָלן מיטגיין אין זייערס אַ גרופּע. מ׳זאָל גיין אין אונזער געגנט, אויסזוכן אַלע יידן וואָס זענען פעיק אוּן ווילן צושטיין צוּ די פאַרטיזאַנער אוּן זיי מיטברענגען אַהער. דאָס איז זייער שיין געווען פּוּן זייער זייט. אָבער ליידער זענען זיי שוין מער נישט צוריקגעקומען. זיי זענען אונטערוועגס געפאַלן פּוּן די דייטשע קוילן, אוּן מיר האָבן ווידער גאָרנישט געווּסט פּוּן אונזערע נאָענטע.

סאַנע ראָזענזאָן, אָנגענקומען אַלס פּאַרטיזאַן אין וואַלד
Sana Rosenson as a partisan in the woods.

מיין ערשטע ריכטיקע ביקס. אונזער אַקציע קעגן 500 דייטשן, זיי אַלע אויסגעהרגעט

אין שטאַב האָבן זיי גוט באַטראַכט מיין ביקסל און עס ביי מיר צוגענומען. זיי וועלן דאָסדאָזיקע ביקסל איבערשיקן קיין מאָסקווע פאַר אַ מוזאום — האָבן זיי געזאָגט... איך האָב באַקומען אַ רוסישע ביקס. איך האָב זי געכאַפט און איר אויסגעקושט יעדעס אבר... איך האָב מיך דערמאָנט ווי קאָפענ־דיק גריבער, האָב איך געהאַט אַזאַ חשק אַרויסצוריסן די ביקס פון אוקראינישן פאַליציאַנט. און איצט גיי איך מיר אַרום פֿ־אַנק און פריי מיט אַ ביקס אויף די פליציעס אוז איך בין אַ גלייכער מענטש מיט אַלע. אַ מענטש וואָס קען זיך ווערן, זיך פאַרטיידיקן. זיך נוקם זיין. פאַרוואָס זעט דאָס נישט דער טאַטע? פאַרוואָס איז חוה נישט מיט מיר? פאַרוואָס איז העניע געגאַנגען אין גרוב אַריין? פאַרוואָס האָט משה שוואַרצער געוואָלט בלייבן אין שטוב, אוז נישט שלאָפן אין וואַלד אויפן שניי? דערפאַר האָבן אים די דייטשן געשאָסן מיט די לעצטע צען יידישע משפחות וואָס האָבן פאַר די מער־דער פינקטלעך אויסגעפערטיקט זייערע באַשטעלונגען. אוז וועז דער דייטש וואָס איז געווען דער בעסטער „פריינט" פון די יידן, האָט זיי אַרויסגעפירט, האָט ער זיי געזאָגט:

„איר זענט געווען די בעסטע יידן, אוז דערפאַר שיסן מיר אייך די לעצטע. אַזוי האָט דער פירער באַפוילן".

עטלעכע וואָכן זענען מיר אַזוי געזעסן אוז געגעסן אוז געטרונקען פון אַלעם גוטן. אַז איך האָב געפרעגט מיין קאַמאַ־דיר וועז איך וועל שוין קענען שיסן מיט מיין נייער ביקס, האָט ער מיר געענטפערט: אַז דאָ טיילט מען נישט קיין ביקסן, מ׳קויפט זיי נישט, נאָר מען מוז זיי זיך דערוואָרבן פון די נאַציס. נאָר צום ערשטן קאַמף בראָרגט מען דערווייל אויס אַ ביקס. אוז אויב איך וועל נאָר זיין פעיק — האָט ער גע־זאָגט — וועל איך נאָך ברענגען אַסך ביקסן. אוז איך זאָל נישט זיין אומגעדולדיק. כ׳וועל נאָך אַזויפיל געלעגנהייט האָבן צוּ שיסן, אַז ס׳וועט מיר נמאס ווערן. אוז אַזוי איז עס אויך געווען.

איינמאָל זענען מיר אַלאַרמירט געוואָרן אין מיטן שלאָף. מיר זאָלן זיך גרייטן צום קאַמף. מיין האַרץ האָט שטאַרק געקלאַפט. צום ערשטן מאָל!... מען האָט דעמאָלט באַשלאָסן צוּ פאַרטרייבן די 500 דייטשן פון שכנישן שטעטל, כדי מ׳זאָל זיך קאָנען פרייער באַוועגן. צוועלף אַזייגער ביינאַכט, איז דאָס שטעטל אַרומגערינגלט געוואָרן פון אַלע זייטן. קאָוופאַק האָט די דייטשן טעלעפאָניש אויפגעפאָדערט, אַז זיי זאָלן זיך אונ־טערגעבן, ווייל זיי זענען פון אַלע זייטן אַרומגערינגלט. די דייטשן האָבן חוצפהדיק געענטפערט. עטלעכע שעה האָט מען דאָס שטעטל באַשאָסן מיט האַרמאַטן. זיי האָבן צוריקגעשאָסן. פאַרטאָג זענען מיר אַריין אין שטאָט מיט אַ הוראַ, אַרום 12 אַזייגער האָבן מיר באַוועצט די שטאָט. 17 מאַן אונזערע זענען געפאַלן. די 500 דייטשן זענען בייז לעצטן געפאַלן, אויף די גאַסן האָבן זיך געוואָלגערט וואָפן פון אַלע סאָרטן. איך האָב געשלעפט וויפל דאָס האָץ האָט געגלויבט. מיר האָבן אַרויס־געפירט פראָדוקטן פון די מאַגאַזינען אוז אַלץ צעטיילט דער באַפעלקערונג.

מיר האָבן זיך עטלעכע וואָכן אָפגערוט. דאָן זענען מיר געפאָרן אין דער אוקראינע, צוּ 4 מאַן אין אַ שליטן. ביינאַכט פלעגן מיר אָנפאַלן אויף דייטשע גאַרניזאָנען אוז פאַרטאָג אַוועקפאָרן ווייטער, אוז ווידער אָנפאַלן אויף אַזאַ אָרט ווו זיי האָבן זיך נישט געריכט. די קאַמפן זענען פון ביידע זייטן געווען פאַרביסענע. איך האָב מיך גוט איינגעלעבט מיט די חברים, זיך אויסגעלערנט די רוסישע שפראַך. זיי האָבן מיך אַלע זייער ליב געהאַט.

מיר האָבן אָנגעגריפן אַ סאָווכאָז אין ווייסרוסלאַנד, אין סאָסנע, וואָס איז געווען באַוועצט פון די דייטשן, דאָרט האָבן זיי געהאַלטן גרויסע מאָגאַזינען פון פראָדוקטן פאַרן דייטשישן מיליטער. מיר האָבן דאָס געוואָלט צוּנעמען, אַ טייל פאַר אונז אוז אַ טייל צעטיילן צווישן דער באַפעלקע־רונג. ס׳איז געשיקט געוואָרן דער דריטער באַטאַליאָן צו וועלכן איך האָב געהערט. צוויי ביינאַכט זענען מיר אָנגעקו־מען מיט די שליטנס 3 קילאָמעטער פון דאָרף. דער פראָסט האָט געקנאַקט, דער שניי אויף דער ערד האָט געפינקלט. מיר האָבן געמוזט שטיין אויף די ערטער ווי פאַרגליוועטע, ווייל יעדער שאָרך האָט געקענט געהערט ווערן פון זייערע פאָסטנס. מיר זענען שיער נישט געפרוירן געוואָרן. וועז איך האָב געגעבן אַ קלאַפּ פון איין פוס אין צוויי־טן, האָט דער קאָמאַנדיר אויף מיר שרעקלעך אָנגעשריגן. 4 פאַרטאָג האָבן מיר געזומען אָנגרייפן. עס איז אונז געלונגען זיך אַריינצו־קריגן אין דאָרף, אָבער די מאַגאַזינען זענען געווען שטאַרק באַפעסטיקט פון די דייטשן אוז פאָליציי, אַרומגעשטעלט מיט מאַשינגעוועהר, אוז זיי האָבן באַשאָסן אַלע וועגן וואָס פירן אַהין. עס איז געווען אַ שרעקלעך פייער פון זייער זייט, אַזוי אַז מיר האָבן געמוזט אָנוועגדן אונזערע האַרמאַטן אוז מינעמיאָטן, וועלכע האָבן זיך געפונען הינטערן דאָרף. מיר, שיסער, האָבן געמוזט גיין פאָרויס, דורך זייטיקע וועגן, זיך רוקן ביי די כאַטקעס. דער פאָליימיאָטשיק ראָזענבלאַט האָט געקריגן אַ באַפעל אַרויסצוגיין אויפן שאָסי אוז שיסן גלייך צוּ זייער פאָויציע. מיר זענען אַרויס אין דרייען. גלייך איז דער ערשטער געפאַלן, דער דריטער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן אין פוס, נאָר איך בין אַרויס אַ גאַנצער. זיי זאָגן אויף מיר אַז איך בין פון שטאָל, עס נעמט מיך נישט קיין קויל...

שפעטער בין איך אַריין אין אַ הויז נאָך וואָסער פאַר אַ פאַרוווּנדעטן. אַזוי ווי איך עפן די טיר, זע איך ווי עס שטייען אויסגעשטעלט 4 ביקסן. איך באַמערק אויניפאָרמען פון שוצמענער ליגן אויפן טיש, אוז די אייגנטימער פון די אויניפאָרמען ליגן זיך אין די בעטן, גלייך עס וואָלט גאָרנישט פאַסירט. איך האָב קודם גענומען די ביקסן, כ׳בין אַרויס מיט אַ ווילדן געשריי צוּ דער חברה:

— כלאָפצי, אָרוזשיא, ניעמצי! (יאַטן, — געווער, דייטשן). — איינער איז גלייך צוּ מיר צוגעלאָפן אוז מיך איינגעשטילט איך זאָל שווייגן. מיר זענען אַריין. דאָס ערשטע האָבן מיר אַראָפגעוואָרפן אונזערע קליידער אוז זיך אָנגעטון זייערע נייע מלבושים. די פיר דייטשישע באַנדיטן האָבן מיר געהייסן אַרויסגיין פון די בעטן. זיי האָבן זיך אָנגעטון נאָר די הויזן. מיר האָבן געשלעפט אויף זיך יעדער צוּ דריי ביקסן אוז אַ סך קליידער פאַר דער חברה, אינדרויסן פרעג איך זיי אויב זיי האָבן פיל יידן געהרגעט! ניין -- האָבן זיי געענטפערט, זיי זענען געווען קאָמוניסטן. מען האָט זיי געגייט צוּ דעם. זייערע פרצופים האָבן אָבער עפעס אַנדערש געווירקן. מיר האָבן זיך געגרייט זיי פירן איז שטאַב. פלוצלינג באַמערקט דאָס דער קאָמאַנדיר ווזוואָאדא. ער קוקט מיך אָן — וואָס איז דאָ פאַרגעקומען? — איך ראַפאַרטיר אים אַלץ.

— ווּ פּירסטוּ זיי, די סאָבאַקעס? (הינט)

— איך פּיר זיי אין שטאַב.

— דוּראָק! — שרייט ער צו מיר אויס. — וויפל דיינע יידן האָבן די גאַדעס געהרגעט! פּירסטוּ זיי גאָר אין שטאַב? דאָרט קאָן מען זיי באַפּרייען. דוּ זעסט נישט ווי אונזערע פּאַלן יעדע מינוט, אוּן די הינט ליגן דאָרט אוּן שיסן, ווילן זיך נישט אונטערגעבן.

אינדערגיך איינס־צוויי שטעלט ער זיי אויס אוּן גיט אַ באַפעל:

— אַגאָן! (פּייער)!

אַלע פּיר ליגן שוין פּאַרטיק. ער זאָגט צו מיר:

— אויב דוּ, דוּראָק, וועסט נישט נעמען נקמה פּאַר דיינע יעוורעיס, ווער זאָל דאָס פּאַר דיר מאַכן?

איך האָב אים איבערגעגעבן אַ גוטן מאַנטל פּוּן די זאַכן, אים געפרעגט צי ער דאַרף נאָך עפּעס האָבן, ער האָט מיך דערמאָנט אַז וועמ איך בין געווען אַ נייער אין אָטריאַד, האָט ער מיך איינמאָל געזען שטיין אויף דער וואַך — זייער לייכט אָנגעטאָן. עס איז געווען צוויי ביינאַכט. דער פּראָסט איז אַוודאי געווען 40 גראַד. איז ער אַוועק אוּן מיר געבּרענגט פּוּן זיינע זאַכן אַ רעגנמאַנטל. ער האָט זיך פּאַרענטפּערט אַז ער האָט נישט קיין אַנדערן, אַלץ בעסער ווי גאָרנישט. איך בין אים געווען זייער דאַנקבאַר פּאַר זיין גוּט האַרץ. דעריבּער בין איך גליקלעך, ווען איך קען אים מיט עפּעס איצט אָפּדינען, מיט אַ גוטן וואָרעמען מאַנטל, וואָס איך האָב אַליין דערלאָבערט.

— יעצט וועגן די פּיר ביקסן — קוּם מיט מיר אין שטאַב, דאָרט וועלן מיר אַלץ איבערגעבן, אָבער נישט די ביקסן. זיי געהערן צוּ אונזער ווזוואָד.

דער קאָמף האָט געדויערט ביז נאַכט, מיר האָבן אַ טייל מאַגאַזינען באַפּרייט. עס האָט געקאָסט פּיל קרבנות. פּיל פּראָדוקטן האָבן מיר פּאַנאַדערגעטיילט דער באַפּעלקערונג אוּן וואָס עס איז געווען מעגלעך, געזומען מיט זיך. פּאַרן אָפּפּאָרן איז די שיסעריי געווען נאָך געפּערלעכער, אַזוי אַז דאָס צוריקציען זיך איז געווען אַ גאַנץ שווער פּראָבלעם. אָבער אונזער שווער געווער האָט אונז שטענדיק געגעבּן דערצוּ די מעגלעכקייט. אָבער אין לעצטן מאָמענט איז געקוּמען אַ באַפעל פּוּן שטאַב מיט אַן אַנווייזונג, אַז עטלעכע מאַגאַזינען מוּזן פּאַרניכטעט ווערן, אָבער צוצוקוּמען דאָרט איז געווען געפּערלעך. דער קאָמאַנדיר ווזוואָדא האָט געפּרעגט:

— נוּ כלאָפּצי, ווער וויל פּרייוויליק זיך אונטערוּקן צום מאַגאַזין אוּן אים פּאַרברענען?

ער וווייזט אַן דוּרכן פענצטער ווּ דער מאַגאַזין געפינט זיך. אינ־רויסן האָט מען נישט געקענט שטיין. עס האָבן אַריינגעקנאַקט עטלעכע קוילן אין פענצטער. גלאָז, אַ יידישער בחור פּוּן טראַכינבראָד, האָט זיך געמאָלדן אויספּירן די דאָזיקע אויפגאַבע. ער האָט גלייך געזומען דעם געהעריקן מאַטעריאַל אוּן אַוועק צום מאַגאַזין. מיר זענען געשטאַנען ווי צוגעקלעפּטע צום פענצטער אוּן געקוּקט ווי גלאָז גייט זיך גלייך ווי אַ מענטש אין זיין פּרייער היים. ער בייגט נישט אַראָפּ דעם קאָפּ. די קוילן פליען לעבן אים אוּן אַרוּם זיין קאָפּ. די רוסן שטייען אוּן שטוינען מיט וואָס פּאַר אַ כוח דער מענטש גייט אין אַזאַ געפּערלעכן וועג אַן דער מינדסטער מורא.

אוּן איך, ווי שטענדיק אין אַזאַ פּאַל, האָב געפּרעגט ביי זיך אין האַרץ: גאָט מיינער, ווּ איז די סאָפיאָווקער יוגנט? ווען איך בין געזעסן ביי שפּילמאַן אויפן בוידעם אוּן אַרויס־געקוּקט פּוּן פענצטערל, געזען די שוואַרצע ס.ס.־אויטאָס פּוּל מיט ליכטיקע יונגע פנימער, וואָס דאַרפן נאָך לעבן אוּן שאַפן, אוּן זיי אַלע האָבן דאָך נאָך געקענט קעמפן!

עס שטייט פּאַר מיינע אויגן אַזאַ אויטאָ אין ווּעלכן עס זענען געווען הונדערט בליענדיקע יוגנטלעכע, אוּן בלויז צוויי אוקראַיניש מערדער האָבן זיי געהיטן. גאָט מיינער, וויפיל אַזעלכע ווי גלאָז האָבן זיך דאָרטן געפּוּנען אין יענעם אויטאָ? אַזעלכע גלאָזס וואָס האָבן זיך גאָר אויסגעטאָן אוּן אַריינגעגאַנגען אין גרוּב, וואָרטן אויף דער דייטשישער קויל?

איך קוּק נאָך גלאָזן אוּן זע אים שוין נישט מער. די רוסן זאָגן: „נאַוויערנאָ אוּבּיט" (זיכער שוין דערהרגעט). עס גייט נישט אַוועק אַפּאָר מינוט, זעט מען ריזיקע פלאַמען רויך פּוּן יענעם הילצערנעם שייער. גלאָז שפּאַנט צוריק. דער קאָמאַנדיר הייסט שוין אַלעמען אַרויסגיין צום אָפּמאַרשירן. פלוצלונג זעט מען ווי גלאָז איז געפאַלן. ער איז אוודאי פאַרוווונדעט, מען דאַרף אים אַרויסשלעפּן. איך מיט נאָך איינעם נעמען לויפן צוּ דער ריכטונג, אָבער גלאָז הייבט זיך אַליין אויף אוּן קומט צוּ צוּ אונז. מען האָט אים געפּרעגט פאַרוואָס ער איז געפאַלן, האָט ער געזאָגט אַז די יעקעס האָבן געצילט גלייך צו אים. האָט ער געזען אַז עס איז שלעכט, האָט ער זיי אָפּגענאַרט. זיי זאָלן מיינען אַז ער איז טויט. זיין הוט איז געווען דורכגעלעכערט.

דער צוריקפאָר איז געווען זייער אַ שיינער. איך בין געזעסן אויף דעם שליטן אַנגעטוּן פּוּן קאָפּ ביז די פיס, מיט אַ דייטשישער דערמאָבערטער ביקס אין האַנט. דאָס איז געווען מיין טאַטע־מאַמע אוּן גאַנצע משפּחה. איך בין געשלאָפן מיט איר. לעבן מיר האָט געוּט טריטאַק דער קאָמאַנדיר. ער זאָגט צו מיר:

— טיפּעיער, ראָזענזאָן, קאָק געוועראַל (איצט ראָזענזאָן [זעטוּ אויס], ווי אַ געוועראַל).

איך פּרעג אים וואָס ער זאָגט אויף גלאָזן. זאָגט ער:

— איך ווייס אַז ווען איר ווילט, קענט איר. מען דאַרף נאָר וועלן.

פּוּן דעמאָלט אָן האָט זיך פאַרבּונדן צווישן אונז אַ פּריינטשאַפט. איך האָב שוין שטענדיק געווּוינט צוזאַמען מיט אים אוּן געווען זיין פאַרבּינדער.

מאַרשירנדיק אין גאַליציע פלעגן מיר גיין ביינאַכט אוּן בייטאָג. מיר האָבן נישט קיין צייט געהאַט צוּ רוען. די דייטשן האָבן שוין צוריקגעצויגן מיליטער פּוּן פראָנט בכדי אונז צוּ פאַרניכטן אוּן מיר האָבן געצויגן קיין בעסאַראַביע. איינמאָל נאָך 36 שעה מאַרשירן אָן אָפרוּ זענען מיר געבליבן רוען אין קליינע וועלדלעך (קיין גרויסע זענען דאָרט נישט געווען). דריי קילאָמעטער פּוּן דאָרט איז געווען אַ שטעטל. די וואַכן אונזערע זענען געשטאַנען אויף אַ בערגל צווישן הויכע קאָרנזאָנגען. מען האָט זיך דאָרט פאַרמאַסקירט מען זאָל אונז נישט אַרויסזען. אַרום מיטאָג האָב איך איבערגעביטן דעם פּאָסטן. וועמ איך זיך אַזוי צווישן די זאָנגען אוּן חלום ווערן אַ טרונק וואָסער (מיר האָבן דאָרט נישט געהאַט קיין וואָסער) מערק איך ווי אויפן שאָסי פּאָרט אַ רייטער. אָט שטייט ער שוין אויף דער בריק, הונדערט מעטער פּוּן מיר אוּן ער אָבסערווירט די געגנט.

דרייט אויס אוּן פאַרט צוריק. איך האָב דאָס גלייך געמאַלדן. ווען איך בין צוריקגעקומען, זענען אַנגעקומען צוויי ערשׂ־פלאַנען, האָבן זיך אַראָפגעלאָזט אוּן געשאָסן פּוּן מאַשינ־געווער. די קוילן זענען געפאַלן אַרום מיר. לעבן מיר האָט דער באָדן געברענט פּוּן די צינד־קוילן. איין ערשׂ־פלאַן אַרויף אוּן דער צווייטער אַראָפ. איך האָב זיך נישט וווּ צו באַ־האַלטן. כאָטש קריך אין דער ערד אַריין.

נאָך אַ האַלבער שעה זענען זיי אָפּגעפלויגן. עס איז געווען אַ באַפעל נישט שיסן, כדי מען זאָל אונז נישט אַנט־דעקן. אָבער נישט ווייט פּוּן אונז זענען שוין געווען דייטשע זשאַנדאַרן. זיי האָבן געמיינט אַז זיי האָבן דאָ צוּ טוּן מיט אַ קליינער גרופּע פּאַרטיזאַנער אוּן זיי וועלן אונז גלייך פאַרניכטן. מיר האָבן געוואָלט אויסמיידן אַ קאָמף. מיר האָבן געהאַט וויכטיקערע צילן. אָבער באין ברירה האָבן מיר דאָס אָנגענומען.

ווען זיי האָבן געעפנט אויף אונז אַ פּייער, דערלאַנגט די ערשטע שאָסן, זענען שוין אונזערע געלעגן פאַנאַנדערגע־שאָטן איבער דער גאַנצער בריים פּוּן פעלד. אונזער קאָמאַנ־דיר האָט גאַנץ גוט פאַרשטאַנען וואָס זיי מיינען מיט זייערע עראָפלאַנען. ווען דער קאָמאַנדיר האָט געגעבן דעם באַפעל — — פּייער! —

האָבן זיך געגעבן אַ לאָז עטלעכע ראָטעס פּוּן 3 זייטן מיט אַ „הורא!". די זשאַנדאַרן זענען נישט געווויינט געווען צוּ קיין פעלדקאָמפּן. זיי זענען געווען געווויינט צוּ שיסן צוּ אומבאַוואָפנטע, אין גריבער אַריין, צוּ נאַקעטע יידן — אוּן דאָ פלוצים, טויזנט קילאָמעטער פּוּן פראָנט, זענען ווי פּוּן דער ערד ערויס גאַנצע באַטאַליאָנען, דיוויזיעס. די יעקעס האָבן אונז דעמלט געשאָצט אויף 20 טויזנט מאָן מיט טאַנקען...

זיי מוזן, נעבעך, לאָזן דאָס געווער, כאָפּן די פּיס אין די הענט אַריין אוּן אַנטלויפן. דאָס הערן־פּאָלק מוז אַנטלויפן פאַר פאַרטיזאַנער, וועלכע יאָגן זיי נאָך מיט דייטשיש מאַשין־געווער. איך, אַ געיאָגטער יייד, יאָג איצט נאָך די דייטשן. ווי לאַנג איז געווען פאַרקערט? איך לאָז אַרויס אַ קויל. — געטראָפן! נישטאָ מער גרופּער פּוּן האָמבּורג. בּיי אים אין קעשענע געפינט מען אַ בילד פּוּן דער גאַנצער פאַמיליע, אַלע אין היטלעריסטישע אוניפאָרמען, פעסט־געבּויטע, אַנגעפרעסענע. מיר זיינען ווייטער געלאָפן נאָך זיי אוּן זיך געלערנט אין זיי צילן. אַ לייכט שטיקל אַרבעט. זיי זענען געפאַלן ווי די פליגן. דעמאָלט האָב איך געפילט אַז אָט נאָר צוליב דעם דאָזיקן מאָמענט בין איך געבליבן לעבן.

עס איז געוואָרן שטיל. אונזערע רעביאַטאַ זענען זיך צעלאָפן איבער די פעלדער אוּן געברענגט געווער, רוקזעק, מאַנאַשקעס מיט ראָס, אַ סך אַנדערע גוטע זאַכן, אוּן אויך לעבעדיקע סחורה, וועלכע זענען געפאַלן בּאַהאַלטן אין די זאַנגען. אַז עס איז געוואָרן אַביסל טונקעלער, דער קאָמאַנ־דיר האָט צוזאַמענגענומען די מענטשן, האָט קיינער נישט געפעלט. אָבער איין זאַך באַמערקט: אין דער צייט ווי די דייטשן זענען געלאָפן, איז געשטאַנען אין מיט פעלד אַ הויז. עס איז מעגלעך, אַז דאָרט געפינען זיך דייטשן. מיר מוזן דאָס ריין מאַכן. דער קאָמאַנדיר האָט גלייך אָפּגעצייטלט פּיר מענטשן: דער רוס אַרכינאַזי (די נאַציס האָבן געהרגעט זיינע עלטערן אין אַ דאָרף, איז ער אַוועק צוּ די פאַרטיזאַנער נעמען נקמה), ליפשיץ — אַ קיעווער ייד, איך אוּן אַ רוס (כ׳גיעדענק נישט זיין נאָמען). מיר נעמען מאַרשירן צוּם הויז. אָבער 50 מעטער צוּם הויז האָבן מיר אַרויפגעטרעטן אויף אַ זשאַנדאַר. ער איז געלעגן ווי טויט. אָבער נאָך אַ פּאָר זעץ האָט ער זיך אויפגעשטעלט. זיין הויך איז געווען ווי צוויי פּוּן אונז. 3 גאָלדענע אָפּצייכנס אויף די עפּאָלעטן, מיט אַ קריין אויף דער ברוסט. ער האָט געהאַט אַ קליינעם שיינעם רעוואָלווער בּיי זיך. מיר האָבן זיך צעלאַכט.

אָט מיט וואָסער געווער ער גייט קעמפן מיט קאָווּפּאָק פאַרטיזאַנער. מיר האָבן געזען אַז מיר האָבן דאָ צוּ טוּן מיט אַ הויכן אָפיציר, אַרכינאַזי האָט זיך געבעטן בּיי אונז:

„דאָווּיי ראָסטרעליאַט" — אים גלייך אַוועקשיסן, וועט זיין אַ שיינינקער פּיסטאָליעט. אוּן אַ זייגער.

— ניעט! — ניין, האָב איך געזאָגט, דאָס איז צוּ וויניק פאָר אים. ער איז נישט קיין פּראָסטער סאָלדאַט. ער איז אַ גרויסע שישקע, אפשר אפילו אַ געזעראַל, ער מוז גיין אין שטאַב, מעגלעך אַז מען דאַרף אים. — מיר האָבן אים גע־נומען מיט זיך. אין הויז איז קיינער נישט געווען. מיר האָבן דאָרט געפוּנען עטלעכע דייטשע פלייצאָקעס מיט זיידענע וועש, ראָזיר־מכשירים.

מיר האָבן אַוועקגעפירט דעם העלד מיטן פיסטאָליעט, וואָס אַרכינאַזי האָט שוין געהאַלטן. אַ גאַנצן וועג האָט ער געווויינט ווי אַ קליין קינד. איך זאָג צוּ אים:

— דוּ זעסט, איך בין יודע, ווער אַלע זינט יודן. וויפיל יודן האָסטו, שוויין, פאַרניכטעט? — ער האָט געוויזן אַ בילד פּוּן זיין פרוי אוּן קינדער, ער איז געווען אַמאָל אַ קאָמוניסט. געווויינט אין פראָנקרייך, מען האָט אים גענייט דערצו.

— בלאָף. — מיר האָבן אים געבראַכט אַ צעקיילטן צוּ דער חברה. מען האָט אים אויסגעפאָרשט וואָס מען האָט געדאַרפט אַוּן אים געהייסן לויפן.

1 אַזייגער בייניאַכט. עס איז גאַנץ רואיק; אונזער אָטדעלינג האָלט וואַך. איך שטיי ווי פאַרשלאָפן, איך שטאַרב שלאָפן. שוין עטלעכע וואָכן ווי מיר שלאָפן נישט. מיר עסן נאָר ברינדזע (קעז), פּוטער אוּן צוקער. קיין ברויט איז נישט געווען. מעל האָבן מיר געהאַט, נאָר אָפּבאַקן קען מען נישט. מען טאָר נישט מאַכן קיין פייער. די עראָפלאַנען זוכן אונז. פלוצלונג זעען מיר: — עס גייען צוּ אונז גרופּעס מענטשן. דערהערן יידיש־לשון. נאָך 2 יאָר הער איך רעדן יידיש. איך זע מענער, ווייבער, אַלטע, יונגע. כ׳שטיי אַ דערשטוינטער. כ׳לויף צוּ זיי צוּ:

— יידן, ווער זענט איר? דערציילט!

— ווייַ, ווייַ — שרייען זיי אויס — איר זענט אַ ייד? — יאָ, איך בין אַ ייד. פּוּן וואַנען קומט איר. לעבן נאָך דאָ יידן?

— מיר זענען געזעסן אוּן געאַרבעט בּיי די דייטשן. וואָס וועלן מיר יעצט טוּען? — זיי דערציילן אַז יעדן טאָג האָט מען אַרויסגענומען אַנדערע צוּם שיסן, זיי האָבן געזען אַז עס זענען שוין זייערע לעצטע טעג, אָבער וואָס וועלן זיי יעצט מאַכן? וווּהין וועלן זיי איצט גיין? די דייטשן זענען אַלע אויסגעהרגעט, צוריק אין שטאָט קענען זיי שוין נישט קומען, אין וואַלד וועלן זיי אויסשטאַרבן פּוּן הונגער, אָדער די פאָליאַקן וועלן זיי אויסמאָרדן.

שפּעטער האָב איך דערווווסט אַז אַ צווייטער באַטאַ־ליאָן האָט געמאַכט אַן אַנגריף אויפן שטעטל סקאָלאַט, דאָרט איז געווען אַ קליינער לאַגער פּוּן אַרבעטנדיקע יידן. 50

זשאַנדאַרן האָבן זיי געהיטן. מ׳האָט זיי גלייך ליקווידירט אוּן אַלע יידן באַפרייט פון דאָרט. מאַגאַזינען מיט פראָדוקטן זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אין וואַלד אַריין. אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געפירט אויטאָס מיט פראָדוקטן אין וואַלד אַריין. אַלץ גוט, אָבער וואָס וועט זיין מיט דעם ביסל באַפרייטע יידן? ווי גרישא ראָזענבלאַט האָט מיר איבערגעגעבן, האָט געזאָגט, אַז די פראַגע פון די יידן פיניקט אים, זאָלן זיי אים העלפן לעזן די פראַגע. ער קען זיי נישט צעטיילן אין די באַטאַליאָנען, ווייל זיי וועלן דעמאָראַליזירן די גוטע קעמפער. זיי זענען נישט צוגעגרייט אוּן קענען נישט האַלטן אַ ביקס אין האַנט. קיין געוועהר פעלט שוין נישט, ס׳איז נישט יענע צייטן. אָבער די ביקס איז נישט גענוג. מען דאַרף שוין צוגרייטן אַ מענטש וואָס זאָל קענען האַלטן די ביקס. אָבער קיין צייט צו דעם איז נישטאָ, ווייל מיר זענען אין אַרומרינגלונג פון עטלעכע דייטשע דיוויזיעס. מיר גייען שוין נישט וווּ מיר ווילן, נאָר ווי זיי שטופן אונז. מיר פירן שוועריע, פאַרביסענע קאַמפן. מיר מאַכן 80 קילאָמעטער אַ נאַכט. אַמאָל אָן אַביסל וואַסער.

כ׳האָב אַמאָל געקאָכט זאַטיערוכע (מעל מיט וואַסער), פלוצלינג טראַך! אַ סעריע קוילן אין עמער, איך כאַפּ דעם עמער אוּן אַנטלויף, אוּן אַלע, לויפנדיק, עסן אַביסל, מיטן זעלבן לעפל. די לאַגע איז געווען שווער. מען האָט געמוזט זיין צוגעגרייט דורכצומאַכן אַזעלכעס. אוּן די מענטשן קענען נישט גיין קיין 5 קילאָמעטער. עס איז באַשטימט געוואָרן צו שאַפן אַ באַטאַליאָן פון די יידן, וועלכע זאָלן זיך פאַרנעמען מיט ווירטשאַפט, מיר האָבן אַ סך בהמות, די יידן וועלן זיי נאָכטרייבן. זיי וועלן זיך פאַרנעמען מיט נאָך אַזעלכע מינים אַרבעט, ביז עס וועט ווערן רואיקער, דאָן וועט מען זיי לערנען זיך באַגיין מיט געווער אוּן וועלן אָנטייל נעמען אין קאַמפן.

אָזוי איז עס טאַקע געווען. זיי האָבן געטריבן די בהמות. פאַר זייערע קאַמאַנדירן זענען באַשטימט געוואָרן עטלעכע יידן פון די אַלטע קעמפער. דאָס איז געווען אַ איבערגעגעבקייט פון זייער זייט, צו העלפן ראַטעווען די יידן. גרישא ראָזענבלאַט אוּן חיים וואָלאָטשינער זענען געווען די הויפט־קאַמאַנדירן.

אין די קליינע וועלדלעך אוּן אין די בערג פון גאַליציע פלעגן מיר טרעפן פיל יידישע משפחות וואָס באַהאַלטן זיך אויס פון די דייטשן. זיי האָבן אפילו באַקומען געוויסע הילף פון אייניקע דאָרטיקע גוים. דאָקעגן אין דער רוסישער זייט — זענען מיר אויסגעפאָרן בײַז קיעוו אוּן די גרעסטע טייל וווייסרוסלאַנד, טוויזנטער דערפער, וועלדער, אוּן אינ־ערגעץ קיין יידן נישט געפונען.

———

די שנאה צום יידישן איז נאָך דאָרט געווען גרעסער ווי ערגעץ אַנדערש. די יידן וועלכע האָבן נישט באַווייזן צו אַנטלויפן האָט מען אַלע אומגעברענגט, שכנים וואָס האָבן לאַנג געלעבט צוזאַמען מיט יידן האָבן אַנגעווייזן די דייטשן: דאָ ווויינט אַ זשיד. קינדער, געבוירענע אוּן דערצויגן אין סאָוויעטישן רעזשים האָבן זיי אַלץ נאָך געטראָגן אַ פאַר־ביסענע שנאה צו יידן. איינמאָל קום איך אַריין פון דער וואַך, גלאַז ליגט אויף דער פיעטשקע אוּן ווייניק.

— וואָס איז געשען?

— כאַמיאַק, אַ וווייסרוסישער שייגעץ, האָט צו אים געזאָגט:

„זשאַלקאַ טשטאָ ניע ויבילי ווסעך יעוורעיעוו" (אַ שאָד וואָס מ׳האָט נישט אויסגעהרגעט אַלע יידן).

איך האָב דאָס איבערגעהערט מיטן פאַליטרוק. ער האָט מיר געזאָגט אַז איך זאָל זיך נישט איבערנעמען. דאָס איז אַ מלחמה־שטימונג. מיין קאַמאַנדיר איז געווען אַ טאַטאַר (אַבדישאָוו) האָט ער מיר געזאָגט: „יעוורעיסקאַיאַ קאַראָוואַ" (יידישע קו), האָב איך אים צוריק געזאָגט: „טאַטאַרסקאַיאַ קאַראָוואַ". עס זענען אפילו ביי אונז געווען מאָסקווער סטודענטן, אין יעדן פריין אָוונט האָבן זיי דערציילט עקל־האַפטע אַנעקדאָטן וועגן יידן אוּן גלייך דערנאָך איבער־געבעטן... איך האָב זיי אַלע געזאָגט:

— יעדער גוי אויף דער וועלט איז אַן אַנטיסעמיט, ווייל מיר האָבן נישט קיין אייגן לאַנד. נאָך דער מלחמה וועל איך פאָרן קיין פאַלעסטינע, וווּ עס וועט זיין אונזער לאַנד.

— פראָווילנאָ — האָבן זיי געזאָגט — אָבער דוּ קענסט זיין מיט אונז. דוּ ביסט נישט קיין יד, ווייל דוּ קעמפסט גוט.

די גרעסטע העלדישקייטן האָבן באַווּיזן יידן. אַ יד האָט אַמאָל אַראָפגעשאָסן אַ דייטשן עראָפלאַן אין וועלכן מען האָט געפונען וויכטיקע דאָקומענטן פון דייטשישן מיליטער. ער האָט באַקומען אַ גרויסע אויסצייכענונג.

גאַלובענקאָ איז אַלט געווען אַ יאָר 35. כ׳פלעג מיט אים אָפט שטיין אויף דער וואַך. ער פלעגט מיך זייער פיל אויספרעגן פון מיין אַלטער היים, ווי מען לעבט דאָרט. אוּן ספעציעל וועגן יידישן לעבן. איינמאָל פרעגט מיך איינער פון די רוסן, צי גאַלובענקאָ דערציילט אַז ער איז אַ ייד. ניין — זאָג איך. — ווייזט ער מיר אַ בילדל וואָס ער האָט געפונען ביי גאַלובענקא אין טאַש, ווי דער פאָטער, אַ ייד מיט אַ לאַנגער באָרד, אין אַ קאַפּל אויפן קאָפּ, אוּן זיין מוטער, אַ טיפיש יידישע מאַמע. איך האָב געזאָגט דעם רוס אַז עס איז נישט מענטשלעך אַזעלכעס צו טוען, צעלאַכט ער זיך אוּן זאָגט:

— פאַראָוואָשע מאַסקירט ער זיין יידישקייט? — ער הייסט דאָך גאַלובינסקי. אַזוי איז דאָרט אַנגעשריבן.

איך האָב גאַלובענקאָן קיינמאָל גאָרנישט געפרעגט. נאָר איינמאָל האָט ער מיר אַלץ אַליין דערציילט. שפעטער, נאָך דער באַפרייאונג, האָב איך אים געזען אין ראָונע אויף דער גאַס. איך האָב אים נאָר געגריסט...

נישט איינמאָל איז מיר אויסגעקומען צו הערן די גרעס־טע קאַמאַנדירן, גענעראַלער, ווי זיי זאָגן:

— זדיעס יעוורעיסקי באַזאָר! (דאָ איז אַ יידישער מאַרק).

דריי דיוויזיעס האָבן אונז אַרומגערינגלט. מען האָט אונז באַמבאַרדירט בייטאָג אוּן ביינאַכט. די יידן האָבן נישט גע־קאָנט נאָכמאַרשירן אַזעלכע מאַרשן. זיי זענען מאַסנווייז אָפגעשטאַנען. די בהמות זענען זיך צעלאָפן אין די בערג. אַ קליינע טייל פון די סקאַלאַטער יידן זענען מיט אונז געבליבן.

איינמאָל זענען מיר געשטאַנען אין אַ דאָרף. איך מיט אַ גרופּע זענען געגאַנגען אויף אַ זאַדאַניע. וועג איך בין צו־ריקגעקומען, האָט מען מיר דערציילט אַז מיין ברודער איז פאַרבייגעגאַנגען מיט זיין אַטריאַד אוּן ער האָט מיך געזוכט. בלייבן אוּן וואַרטן אויף מיר האָט ער נישט געקאָנט. איך בין

שיער נישט אַראָפּ פון זינען פאַר אויפרעגונג. אַזאַ גורל! שטענדיק צו זיין צעשיידט. איך האָב געטראַכט, ווען איך וואָלט אים געזען, וואָלט איך מיך פון אים מער נישט צע־ שיידט. אָדער איך וואָלט מיט אים געגאַנגען, אָדער ער וואָלט דאָ געבליבן.

פון אוקראינע זענען מיר צוריקגעקומען צום שטעטל פון ווייסרוסלאַנד. מיר האָבן זיך ווידער אָפּגערוט אַ חודש, מיר האָבן באַקומען אַ באַפעל צו גיין קיין בעסאַראַביע, קעמפן קעגן די דייטשן. ס׳איז געווארן פרילינג 1943.

מיין ברודער חיים שוין אויך. אוך מיינע שוועסטערן אויך, אוך שמואל אויך. אוך ווייַנען קען איך נישט

נאָך עטלעכע טעג פון מאָרש, זענען מיר אָנגעקומען אין אַ וואַלד אַריין, וווּ מיר האָבן אַמאָל געהאַט דעם ערשטן קאָמף, נאָך אַלס קליינע פּאַרטיזאַנקע. פלוצים האָט מען אונז אָנגע־ הויבן באַשיסן. דאָרט איז געשטאַנען אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער. אוך זיי האָבן אונז געהאַלטן פאַר דייטשן. וועז מיר האָבן אַרומגערינגלט דעם וואַלד אוך האָבן עטלעכע געגומען אין געפענגניש, האָבן מיר זיך דערווויסט אַז די פאַר־טיזאַנער הייסן אָטריאַד אַליאַשאַ. איך האָב זיך גלייך געכאַפט, אַז דאָ דאָרף זיך געפינען מיין חיים. איך בין גלייך אַוועק אין שטאַב אוך געבעטן מען זאָל מיר דערלויבן צו זיי צו גיין, ווייל דאָרט געפינט זיך מיינער אַ ברודער. זיי האָבן מיר דערלויבט. איך האָב מיך גוט אויסגעפוצט, געגומען דאָס שענסטע געווער, מיטגענומען מיט זיך צווייַ רוסן מיט וועלכע כ׳בין געווען באַפרייַנדעט. איך האָב זיי געוואָלט ווייַזן וואָס פאַר אַ ברודער איך האָב, אוך דאָרט ווידער האָב איך געוואָלט ווייַזן וואָס פון מיר איז געווארן. צוקומענדיק צו דעם אָרט, האָב איך תיכף דערקענט דעם פאָסטן, וועלכער איז געגאַנגען מיט חיימען אויף דער ערשטער אויפגאַבע. ער האָט זיך מיט מיר שטאַרק דערפרייט, די ביטערע בשורה האָט ער מיר נישט געקענט זאָגן. וועז איך בין צוגעקומען צום קאָמענדאַנט, האָט ער מיר געגעבן די האַנט אוך געזאָגט:

— דו ביזט געווארן אַ גאַנצער קעמפער!

איך פרעג אים וווּ מיין ברודער איז, זאָגט ער, אַז ער איז אַוועקגעגאַנגען אויף אַן אויפגאַבע. כ׳האָב גלייך דערפילט אין זיין טאָן אַז ס׳איז עפעס נישט אין אָרדענונג. כ׳האָב געזאָגט:

— פאַרוואָס באַהאַלסטו פאַר מיר? זאָג מיר דעם אמת. האָט ער מיר געזומען דערציילן:

— דיין ברודער — האָט ער געזאָגט — איז דער גרעסטער העלד פון ראַטנפאַרבאַנד. ער האָט באַקומען דעם גרעסטן אָרדן, וועז זיי זענען צוריקגעקומען, האָבן זיי אים געטראָפן אין יענעם וואַלד, וווּ מיר האָבן געקעמפט. חיים איז יעדן טאָג געגאַנגען אויף אויפגאַבעס. ער פלעגט אויפרייסן אַ צוג אוך קוקן ווי ער ווערט אויפגעריסן, אוך דאָן זיך אַוועקגיין. די דייטשן אוך אוקראינער אין יענער געגנט האָבן פון אים שוין גוט געהערט אוך פאַר אים געציטערט. שמואלן, העגען אוך חוהן האָט ער איינגעאָרדנט בייַם זעלבן פויער וווּ דאָס קינד איז געווען. ער פלעגט זיי אָפּט באַזוכן אוך ברענגען דעם פויער פון די בעסטע אוך טייערסטע פראָדוקטן. מען האָט אָבער דעם פויער געמסרט אוך ער האָט זיי מער נישט געקענט האַלטן. האָט ער, דער פויער, פאַר זיי געמאַכט אין וואַלד אַ זעמליאַנקע, נישט ווייט פון דער שטוב אוך פלעגט זיי אַהין אַרויסטראָגן עסן. די לאַגע איז אָבער אַלץ געווארן אַנ־ געשטרענגטער, אוך דער פויער האָט צו זיי נישט מער גע־ קענט קומען, אויך נישט זיי צו אים. זענען זיי אַוועק זוכן עסן אין דאָרף. האָבן אוקראינער זיי געשאָסן. וועז חיים האָט זיך וועגן דעם דערווויסט, איז ער ווי משוגע געווארן פאַר ווייטיק. ער האָט געמיינט אַז אויך איך לעבּ נישט מער. פון דעמאָלט אָן האָט ער קיין אַנדער ציל נישט געהאַט אין לעבן ווי נאָר נקמה נעמען, אוך ער האָט כסדר, אומאויפהערלעך געגומען נקמה. באַוונדערס פון דעם דאָרף וווּ מיינע שוועס־ טערס זענען דערשאָסן געווארן. האָט מען עפעס געדאַרפט אויספירן, איז ער געווען דער ערשטער. דער קאָמענדאַנט פלעגט אים אָפט בעטן ער זאָל זיך אַביסל אויסרוען. נייַן, האָט ער געזאָגט, ער לעבט נישט אויף צו רוען, נאָר אויף צו נעמען נקמה, נקמה פאַר דעם טאָטן, פאַר די שוועסטערס אוך פאַר אַלע, אַלע. ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט, 6 מאָן זענען אַוועק אויפצוריַיסן אַ צוג. זיי האָבן אַלץ אויסגעפירט אין דער בעס־ טער אָרדענונג. וועז זיי זענען צוריקגעגאַנגען, האָבן זיי זיך אָפּגערוט אין אַ דאָרף וווּ די פויערים האָבן אַסך יידן אויס־ געגעבן אוך געהרגעט, זיי האָבן שטענדיק מורא געהאַט פאַר חיימען. ווי חיים מיט נאָך 5 מאָן זענען אַריין אין אַ שטוב, איז אייַנער פון די שטוב־מענטשן אַוועק אוך געבראַנגט דייטשן, וואָס זענען זיי אומגעריכט איבערפאַלן. אָבער טראָץ דער גרויסער איבערמאַכט, האָט זיך די קליינע גרופּע פאַרטיי־ דיקט ביז די לעצטע קוילן זענען אויסגעגאַנגען. איבערגעבן זיך די דייטשן האָבן זיי אָבער בשום אופן נישט געוואָלט, האָבן זיי זיך אויפגעריסן מיט גראַנאַטן.

אַז די מאַמע איז געשטאַרבן האָב איך געווייַנט, אוך איצט האָב איך נישט געקענט וויינען, כ׳האָב נישט געווסט נאָך ווועמען פריער. פינצטער איז געווארן די וועלט אַן חיימען, אַן מיינע צוויי טייערע שוועסטערן. אוך וואָס איז מיט חיהלען, הערשן, פראַנדלען, יעקבן? וועל איך נאָך עמעצן טרעפן פון זיי? כ׳האָב מער נישט געקענט פרעגן, נישט רעדן.

אויפן וועג צוריק האָט מיך איינער געטרייסט:

— וואָס ביזטו אַזוי דערשלאָגן, דו נאָר? צי ווייסטו וואָס מיט דיר אַליין וועט מאָגן טרעפן? צי דו וועסט נאָך מאָרגן לעבן?

איך האָב זיך דערווויסט, אַז גאָלדושע העגעס לעבט ביי דעם גוי. דאָס קינד באַזוכן האָב איך נישט געקענט, ווייל מיר זענען נאָך אין זעלבן טאָג אָפּגעפאָרן פון דאָרט קיין גאַליציע.

באַפרייט גאַנצע שטעטלעך, אונטערגעצונדן דעם נאָפּט אין באָריסלאָוו. 70 פּראָצענט פון אונזערע קעמפער געפאַלן

מיר האָבן דורכמאַרשירט גאַנץ גאַליציע. מענטשן וואָס האָבן געמיינט, אַז די דייטשן האָבן שוין באַזיגט די גאַנצע וועלט, האָבן נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָ קומט פאָר: ווי פון דער ערד איז פלוצים אויסגעוואַקסן אַ גאַנצע סאָוויעטישע אַרמיי. מיר זענען אָנגעפאַלן אויף שטעטלעך, באַפרייט לאַגערן, פאַרברענט דעם נאָפּט אין באָריסלאָוו. די דייטשן האָבן מאָבי־ ליזירט גאַנצע דיוויזיעס אוך אונז אַרומגערינגלט, פאַרמאַכט פאַר אונז אַלע וועגן. נאָר איין וועג איז אונז פאַרבליבן: די בערג. דאָרט האָבן מיר געקעמפט דריי חדשים בייטאָג אוך ביינאַכט. מיר האָבן נישט געהאַט קיין עסן, קיין טרונקען, מיר זענען געקראָכן אויף די העכסטע באַרגשפיצן, ביז די כמאַרעס,

מיר האָבן געזעען אַז מיר זענען אַלע פאַרלוירן, האָבן מיר געמאַכט דעם לעצטן פאַרצווייפלטן אָנגריף אויף דעלאַטין. בלויז 30 פראָצענט איז געבליבן פון אונז, דער רעשט איז געפאַלן, מיר זענען זיך צעפאַלן אויף קלייַנע גרופּן און זיך צוריקגעצויגן קיין ווייסרוסלאַנד. די דייטשן האָבן אונז נאָכגעיאָגט, קיין וועלדער זענען נישט געווען. פלעגן מיר בייטאָג זיך אויסבאַהאַלטן אויף די פעלדער, צווישן הויכע זאַנגען, קוקוריזע. אַז ס׳איז עמעץ פאַרבייגעגאַנגען, האָבן מיר אים מיטן געווער געצוווונגען צו בלייבן לעבן אונז, אַזוי פלעגן מיר אָנזאַמלען אומציליקע מענטשן. און אַליין זענען מיר בלויז געווען 7 מענטשן. מ׳פלעגט זיך אפט ווינטשן דעם טויט. פ׳ל זענען דערטרונקען געוואָרן אין די טייכן וואָס מען האָט געמוזט אַריבערגיין. קיין ווייסרוסלאַנד איז אָנגעקומען בלויז איין דריטל פון דער צאָל וואָס איז אַוועק. דאָרט זענען מיר פאַרבליבן עטלעכע חדשים. עראָפלאַנען האָבן אונז געבראַכט עסן, געווער, אָנגעטוּעכץ.

מיט אַ קויל אין בויסט בין איך געלאָפן אַ האַלבן קילאָמעטער. די מאַמע ברענגט מיר אין חלום — אַ פרישע חלה מיט פיש

סוף 1943 האָבן מיר מאַרשירט קיין פוילן. דאָרט האָבן מיר אָנגעגריפן די צוריקטרעטנדיקע דייטשן, מיר האָבן געקעמפט אויף אַלע וועגן. נאָך חיימס טויט האָב איך מיך אויך אַנדערש אויפגעפירט. כ׳פלעג דער ערשטער לויפן אין קאַמף, מיך געמאַלדן צו די געפערלעכסטע אויפגאַבן. איינמאָל האָט אונזער גרופּע באַגלייט עטלעכע הונדערט פאַרוווונדעטע. די דייטשן האָבן אונז באַשאָסן. מיר זענען געווען עטלעכע צוואַנציק מאָן. זיי האָבן געשאָסן פון וואַלד אַרויס. דריי מאָן זענען מיר אַריין אין וואַלד און געקעמפט מיט זיי גאַנץ נאָענט. דערווייל איז פון אונז געפאַלן דער וואָס האָט געשאָסן מיט מאַשינגעוועהר און איך האָב דערמיט אָנגעהויבן צו שיסן. ווען איך האָב מיך אויפגעהויבן זען וווּ אונזערע געפינען זיך, איז מיר קאַלט געוואָרן. מיין מאָנטל איז געווען נאָס פון בלוט. די קויל איז בייַ מיר אַריין אין דער רעכטער ברוסט און אַ־ויס פון דער צווייטער זייט. איך האָב נאָך געשריגן צו דער חברה זיי זאָלן גיין פאָרויס, ווייל די דייטשן אַנטלויפן. כ׳האָב פון אונזערע קיינעם נישט באַמערקט. האָב איך מורא געהאַט די דייטשן זאָלן מיך נישט נעמען אַ לעבעדיקן. בין איך אָפגעלאָפן אַ האַלבן קילאָמעטער, דאָס בלוט האָט זיך פון מיר געגאָסן. איך האָב געפילט אַז יעדע רגע פאַל איך אום. דערווייל האָב איך דערזען אונזערע, איך האָב זיי אויסגעזידלט וואָס זיי האָבן מיך געלאָזט אַליין און זענען נישט נאָכגעקומען. דערווייל האָבן די דייטשן געמאַכט אַ נייעם אָנגריף. איך בין ליגן געבליבן אויפן שניי. אַ חבר האָט מיך באַנדאַזשירט. אָבער נישט געוואָלט דער זעלבער שטעלע, און דאָס בלוט האָט נישט אויפגעהערט צו רינען. איך האָב געבעטן מען זאָל מיך אָוועקפירן אין דאָרף אין אַ שטוב. נאָר אַלע זענען געווען פאַרנומען. ערשט אַז דאָס שיסן איז שטילער געוואָרן, האָט מיך אַן אַרמענער אָוועקגעפירט אין דער ערשטער שטוב. דאָרט איז געווען דער שטאָב. איך בין שוין געווען האַלב טויט. דער סאַניטאַר האָט מיך פאַרבאַנדאַזשירט און דער נאָטשאַלניק פון שטאָב האָט מיר אַ גלעט געטון איבער דער באַק און געזאָגט:

— ס׳וועט דיר גאָרנישט זיין, איך בין שוין זיבן מאָל געווען פאַרוווונדעט און איך לעב.

מיר זענען נאָך אין דער נאָכט אָפגעפאָרן 50 קילאָמעטער. אַז מ׳האָט מיך אָוועקגעלייגט אויפן בעט, האָבן אַלע געמיינט אַז איך וועל מער נישט אויפשטיין.ביינאָכט איז די מאַמע מיר געקומען צו חלום און האָט מיר געברענגט אַ פרישע חלה מיט פיש...

אַז איך האָב זיך אין דער פרי אויפגעכאַפט, האָב איך פאַרלאָנגט עסן. — דאָן איז אַלץ אין אָרדענונג — האָט דער דאָקטאָר געזאָגט.

די לונגען זענען ביי מיר געווען דורכגעשאָסן.

סאַנע ראָזענזאָן און זיינס אַ חבר,
אַ יידישער פאַרטיזאַן פון סאַרנע
Sana with a comrade, a Jewish partisan from Sarna.

קיעוו, אין שפּיטאָל. כ׳באַקום מיין אָרדן

עטלעכע מאָנאַטן האָב איך געוואַנדערט מיט אַ וווּנד אין די לונגען. ס׳איז מיר שווער געווען צו אָטעמען. דער דאָקטאָר האָט מיר געזאָגט, אַז אויב כ׳וועל אַ סך עסן, וועל איך לעבן. כ׳האָב באַקומען אַן אָפּעטיט און האָב פיל געגעסן. כ׳האָב זיך אָנגעהויבן פילן אַביסל בעסער, אָבער די קאַמפן זענען געווען שווערע און ביטערע. מען האָט נישט געפּונען קיין רויאיקן פלאַץ וווּ אויפצונעמען עראָפלאַנען. דערווייל הערן מיר גוטע בשורות פון פראָנט. מיר האָבן אַן אייגענע צייטונג, אַ בלעטל, אונטערן נאָמען: „סמיערט ניעמיעצקים אָקופאַנטאָם" (אַ טויט דעם דייטשן אָקופאַנט).

מיר האָבן גערעדט בייטאָג און ביינאָכט. איך האָב געפילט שרעקלעכע שמערצן. דערווייל איז אונז פאַרשוווונדן געוואָרן אַ קיעוואַר ייִד, אַ העלדישער בחור, מרגלית. אין דעלאַטין האָבן מיר צוזאַמען אויפגעריסן אַ באַן־ליניע. עס איז אויך בייַ אונז געווען אַ ייִד פון פּולאַוו. ער האָט העלדיש געקעמפט. ער איז געווען אין אויסשפּיר־אָפּטייל. יעדן טאָג זענען אונזערע פאַרטיזאַנער מאַסנווייז געפאַלן. די צאָל פאַרוווונדעטע איז געווען אומגעהייער. די לייכט־פאַרוווונדעטע האָבן באַקומען פערד צו רייטן. מיר פלעגן רייטן בייטאָג און

ביינאַכט הינטערן האָגל פון קוילן. איינמאָל האָט איינער געפעלט, ווייל ער איז איינגעשלאָפן אויפן פערד. איך בין פאַרוווונדעט געוואָרן ביי טאַרנאָגרוד, לוּבלינער געגנט. אין דאָרף בזשעסקאָ וואָליע, פון דאָרט האָבן מיר זיך געשלעפט ביז די פינסקער בלאָטעס. דאָרט האָבן מיר געהאַט די מעגלעכקייט אויפצוענעמען עראָפלאָנען. וועמ איך בין אַריין אין עראָפלאַן, הער איך ווי איינער זאָגט:

— וואָס, אַ יעוורעי פאָרט אויך אָפ אויף דער גרויסער ערד? — איך קוק זיך אום, ס׳זיצט אַ הויכגעוווּנטער גוי. ער איז נאָר געווען דער קוטשער פון שטאַב. ער פאָרט געוווּנטער־הייט אוּן איך? איך האָב אים גלייך געענטפערט מיט אַ פסוק פון רוסישן לעקסיקאָן... ער האָט געשווּיגן. נאָך האָב איך דאָרט געזען אַ געוויסן ראָטע־קאָמאַנדיר פון דער 3־טער ראָטע, ער האָט דערשאָסן אַ יידיש יינגל פון סאַרנע, צוליב אַ קלייניקייט. פון דעמאָלט אָן האָב איך נישט געקענט קוקן אין זיין ווינקל. כ׳האָב געזען די מענטשן מיט וועלכע מיר האָבן נאָך נעכטן געקעמפט האָנט־בייַ־האָנט, אוּן היינט הערשט שוין צווישן אונז — אַ גאַנצער תהום. אויפן וועג האָט מען אונז באַשאָסן פון די פראָנט־פאָזיציעס. נאָך 3 שעה פלייגן האָבן מיר זיך שוין געפונען אויפן קיעווער פליפלאַץ. באַלד האָט מען אונז אַריינגענומען אין אַן אַמבולאַנס אוּן אַוועקגעפירט אין אַ שפיטאָל. פאַרנדיק אין אַמבולאַנס האָבן מיר אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער, געזעען אַז קיעוו איז זייער ווייניק צעשטערט. ווי לאַנג האָבן מיר שוין נישט געזען אַ שטאָט מיט מענטשן, טראָטוּאַרן, רעסטאָראַנען? מענטשן שפּאַצירן אין די גאַסן פריי. דריי יאָר וועלדער, פעלדער, קאַמפן, יאָגעניש, פלאָגעניש. אוּן דאָ פאַרסטוּ אין שטאָט לגמרי פריי!

וואָסקא זאָגט, אַז ער וועט נישט לאַנג זיין אין שפיטאָל, ער פילט זיך גוט. ער ווויינט נישט ווייט פון קיעוו, וועט ער אַהיימפאָרן. איך הער זיך צו וואָס ער זאָגט:

„אַהיימפאָרן!״ — איך קען דאָס נישט זאָגן. איז נאָך פאָראַן מענטשן אויף דער וועלט, וואָס האָבן יאָ אַ היים? אוּן האָפן נאָך צו טרעפן דאָרט עמעצן פון דער משפחה?

— וווּאַהין וועל איך פאָרן, ווען כ׳וועל געזונט אַרויס פון שפיטאָל? איז דען נאָך בכלל פאָראַן אַ יידּ אויף דער וועלט?

מיר שטעלן זיך אָפּ ביי אַ גרויס שפיטאָל. מען פירט אונז אַריין אין ביוראָ, מען פאָרשרייבט אונזערע נעמען.

גאָט, וואָס זאָגן מיינע אויגן? גאַנצע באַנען מיט פאָרווונדעטע! איינע פאָרט אָפּ, די 2־טע קומט אַן. עס קאָכט ווי אין אַ קעסל, עס הערן זיך געשרייען: — סאַלדאָט — סיוּדא, אָפּיצער!

מיר האָבן געווּוסט אַז אין קיעוו איז פאָראַן אַ שפיטאָל, ספּעציעל פאָר קאָוופאָקס פאָרטיזאַנער. מיר האָבן געגומען פאָדערן אַז מען זאָל אונז איבערפירן אין אונזער שפיטאָל. דאָ האָט מען זיך געוואָלגערט אויף די שטיגן אוּן אין די קאָרידאָרן. איין טאָג זענען מיר דאָרט געבליבן. אויף צוּ־מאָרגנס האָבן מיר ווידער געפאָדערט אונזערס. זיי האָבן זיך צוּ אונז באַצויגן מיט רעספעקט. פאָרטיזאַנער האָט מען דאָרט בכלל זייער רעספעקטירט. אָבער זיי האָבן נישט געווּוסט גענוי, ווּוּ עס געפינט זיך דאָס פאָרטיזאַנער־שפיטאָל. האָבן מיר באַשטימט אַליין גיין אויפזוכן. מיר האָבן מאָרשירט איבער די קיעווער גאַסן, ביז מיר האָבן געפונען עפעס אַ שפיטאָל. ווידער זענען מיר דאָרט געבליבן ביז אויפצוּ־מאָרגנס. איבעראַל האָב איך געטראָפן מאַסן פאָרווונדעטע, צווישן זיי אַ סך יידישע סאָלדאָטן אוּן אפיצירן, אַן הענט אוּן אַן פיס. טאָ פאָרוואָזשע שרייען די רוסן אַזוי פרעך: — „יעוורעי ניע וואָיוויט״ (יידן קעמפן נישט)? אופן דריטן טאָג זענען מיר ענדלעך געקומען אין אונזער שפיטאָל. דאָרט האָבן מיר זיך געפילט ווי אין דער היים. מען האָט אונז אויפגענומען אויסערגעווייַנלעך. די שוועסטערס האָבן נישט געווּוסט וואָס צו טוּן מיט אונז.

ווערט אַביסל בעסער, הייבט ווידער אַן אַרבעטן דער זכרון, דאָס געפיל, די מחשבה: די גאַנצע משפחה, די יידישע יוגנט, ווּוּ זענען זיי? ווּוּ בין איך? גאָט מיינער, איז דאָס אַלץ אַ חלום? איך, אַ קאָריווער ייִנגל, האָב דורכגעמאַכט אַזעלכע קאַמפן, קעגן די דייטשן, געוווּנען אַזוי לאַנג אַ פאָרטיזאַנער. איז דאָס אַ חלום?

איך גיי אין באָד אַריין ווי אַ מענטש, מיט אַ קלאָר האַנטער. אָט זיצן מיר שוין אויסגעוואַשענע, אין קלאָרע ווּוּסע, ריינע, אפילו פאָרקעמט. איך שטיי שוין אויך לעבן אַ שפיגל. כ׳פאָרקעם מיינע האָר. מען שיסט נישט. כ׳האָב זיך אצינד דערמאָנט ווי איינמאָל אין דער פאָרטיזאַנקע האָבן מיר זיך געוואָשן אין אַ באָד. זענען אונז די דייטשן באַפאַלן. די קוילן זענען אַריינגעפלויגן אין באָד.

— יאָ, מיר עסן שוין מיטאָג. אוּן מיר גייען שוין אין זאַל אַריין זעען אַ פילם! אַ פילם? נישט ווויכטיק ווּאָס פאָראַ פילם, אָבער מיר זיצן אין אַ זאַל. ווּוער קען עס אונז פאָרשטיין?

מיר האָבן דאָרט געטראָפן פיל באַקאַנטע — די צוויי ברידער קימלבלאַט פון די טראַכנבראָדער וועלדער. אַ סאָר־נער ייִד ווּאָס איז מיט מיר פאָטאָגראַפירט אויפן בילד.

געגעסן האָבן מיר בלויז אַמעריקאַנער פראָדוקטן. איך טראַכט: אַ פוילישער ייִד אין אַ רוסישן שפיטאָל, טראָג אַן ענגלישן מאַנטל אוּן עס אַמעריקאַנער פראָדוקטן.

כ׳האָב זיך דערווּוסט אַז גרישא ראָזענבלאָט איז דאָ געווען אוּן שוין אַרויס. ווּוּ ער געפינט זיך ווייס איך נישט. דעם ערשטן מאי האָבן אונז באַזוכט די פירער פון דער אַרטיקער קאָמוּניסטישער פאָרטיי. יעדער פאָרטיזאַן האָט באַקומען אַ געשאַנק. גוטע זאַכן צום עסן. מיר האָבן זיך באַקאַנט מיט אַרטיקע מיידלעך אוּן אָנגעהויבן קומען אין יידישע שטוּבן. כ׳האָב געטראָפן פאָרשידענע טיפן יידן. אַ טייל וועלכע האָבן אַרויסגעווויזן ליבע צום חבר סטאַלין. איינער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט אַלע זיינע זין אין דער אַרמיי, אַלע זענען הויכע אפיצירן. זינט ער האָט זיך צוריקגעקערט קיין קיעוו, קומט אים זייער שווער אַן אָפּצוּ־קריגן זיין דירה.

איינמאָל גיי איך אין גאַס, זע איך ווי מען פאָרקויפט אין גאַן געקאָכטע קאָרטאָפל. די אוקראינקעס שטייען ביי די טישן אוּן פארקויפן צוּ טעלער קאָרטאָפל. מען עסט אָפּ אויפן אָרט אוּן מען באַצאָלט. בין איך מיט מיין חבר אויך צוגעגאַנגען אוּן גענומען צוויי טעלער קאָרטאָפל. מיר שטייען אַזוי אוּן עסן, גייען אַן צוויי אפיצירן, אַ לייטענאַנט אוּן סערזשאַנט. דער לייטענאַנט איז וואָזשע שיכור. ער שרייט צוּ אונז אויס:

—יעוורעי פאָראַזיטי! האָבן נישט געוואָלט קעמפן אויפן פראָנט!

ער האָט כסדר געזידלט מיט די געמיינסטע רוסישע אויסדרוקן .איך האָב געוואָלט צוּ אים צוגיין, אָבער מיין חבר האָט מיך איינגעהאַלטן. די געזונטע, גראָבע אוקראינקע, וואָס האָט, ווייזט אויס, ביי די דייטשן אויך נישט געליטן קיין הונגער, האָט זיך אָנגערופן:

— פּראָווילנאָ, ער איז געראָטן, אַלע זשידעס זענען אַנטלאָפן קיין טאַשקענט, אוּן איצט קומען זיי מיט די טשעמאָדאַנען אוּן ווילן נאָך אַוּ מען זאָל זיי אָפּגעבן די דירות.

האָב איך זיך שוין נישט געקענט באַהערשן אוּן געזאָגט:

— איך בין אויך אַ ייד, אוּן דער חבר איז אויך אַ ייד, אוּן מיר ביידע זענען שווער פּאַרוווּנדעטע. אויך אין די שפּיטעלער האָב איך געזען געראָנירטע יידן. אַלע האָבן געקעמפט. איז בעסער אַז איר זאָלט שווייגן.

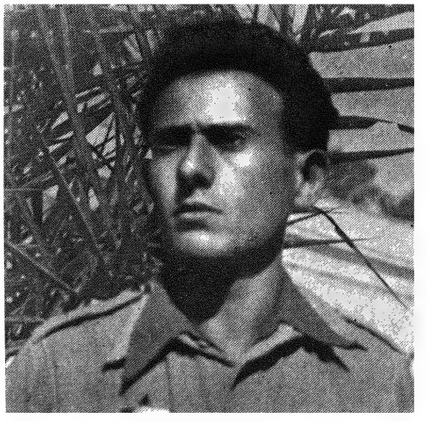
זי האָט מיר גאָרנישט געענטפערט. מיר זענען טרויעריקע אַוועק.

אין פּאַרטיזאַנער־שטאָב האָב איך באַקומען אַ ביסל געלט אוּן קליידונג, טאַלאָנען אויף עסן, ווייל פּוּן שפּיטאָל האָט מען מיך שוין אויסגעשריבן. אויף די וועגן פּוּן שטאָב האָבן געהאָנגען פּאַרשידענע ליסטעס. איך באַמערק עפּעס אַ ליסטע מיט נעמען פּוּן קאָוופּאַקס אָטריאַד פּוּן 3־טן באַטאַליאָן. 60 מענטשן זענען באַשטימט געוואָרן צוּ באַקומען די אויסצייכנונג „קראַסנאַיאַ זוויעזדאַ" (רויטער שטערן). איך לייען די נעמען מיט אַ פּאַרכאַפּטן אָטעם. איך געפּין אויך דעם נאָמען:

„סאַנאַ דאָווידאָוויטש ראָזענזאָן".

איך בין אַוועק אין וויערכאָווני סאָוויעט. דאָרט האָט מען איין מאָל אין וואָך געטיילט אויסצייכענונגען. איך זיך צווישן געווערעלער, אָפּיצירן, פּאַרטיזאַנער פּוּן פּאַרשידענע מינים, מענטשן פּוּן פּאַרשידענע פעלקער. אוּן אָט הער איך אויסרופן מיין נאָמען. איך גיי אַרויף אויף דער טריבּונע. כרושטשאָוו, דער סעקרעטאַר פּוּן דער אוקראינישער קאָמוּניסטישער פּאַרטיי, דערלאַנגט מיר דאָס רויטע קעסטעלע אוּן ווינטשט מיר איך זאָל ווייטער דינען געטרייַ דעם ראַטנ־פּאַרבאַנד.

די האַנט האָט מיר געציטערט. איז עס אַ חלום, אַדער טאַקע אַ ווירקלעכקייט?

סאַנע באַקומט דעם העלדן־אָרדן פּוּן כרושטשאָוון
Sana receiving the Order of Valour from Chrustchov.

— סלוזשוּ סאָוויעטסקאָמוּ סאָיוזוּ — האָב איך געענט־פערט. דער אַרקעסטער האָט געשפּילט דעם הימן.

יאָ, עס איז פּריילעך — מיר אין האַרצן איז אָבער אומעטיק אוּן טרויעריק.

וועג איך בין אַרויס פּוּן דאָרט, בין איך אַוועק צוּ מיינס אַ באַקאַנטן. מען האָט געבראַנגט וואָדקע אוּן געטרונקען לכבוד מיין אָרדן.

אַוועק פּוּן קיעוו. איך נעם אָפּ דאָס קינד. לובלין

אויגוסט 1944. איך גיי צוּ דער באַן־סטאַנציע. מיין פּאַר־מעגן: צוויי פּאָר וועש מיט אַ האַנטעך. דאָס וויכטיקסטע — אַז איך גיי מיט מיינע אייגענע פּיס, איך האָב ביי זיך די הענט, אַ גאַנצן קאָפּ. דעם גרעסטן טייל מענטשן וואָס איך האָב באַגעגנט אויפן וועג, האָט ביי יעדן עפּעס געפעלט. יאָ, איך גיי צוּ דער באַן־סטאַנציע, נוּ זיכער, איך מוּז דאָך אַהיימפּאָרן, דאָס איז דאָך אַ נאָרמאַלע דערשיינונג: אַ סאָלדאַט גייט אַרויס פּוּן שפּיטאָל, פּאָרט ער אַהיים. דאָרט מאַכט מען פּאָר אים אַן אויפנאַמע. אָבער וואַרט, יאָג זיך נישט, וווהין פּאָר איך? דאָס פּייער פּוּן פּראָנט איז נאָך נאָענט, איז וואָהין זאָל איך פּאָרן? איך שפּרונג אַרויף אויפן טראַמווייַ וואָס וועט געפירט דורך אַן עלטערער פּרוי. די מענער זענען אויף די פּראָנטן. איך קוק אויף דער סטאַנציע, עס שטייט אַ טאָוואַרנע באַן וואָס פּאָרט אויף מערב. איך פּאָר. איך ווייס נאָך אַלץ נישט וווּהין. אויפן וועג שרייט מען אויס די נעמען פּוּן פּאַרשידענע סטאַנציעס. עס דערמאָנען זיך די זעלבע ערטער ווו מיר האָבן געקעמפט. מיר דערנענטערן זיך צוּ ראָקיטנאָ. כ׳האָב זיך דערמאָנט אַז מיר זענען אַמאָל געשטאַנען לעבן ראָקיטנאָ. אין אַ דאָרף האָב איך דאָרט געטראָפּן מיידלעך פּוּן ראָקיטנאָ. זיי האָבן געלעבט ביי גוים. זיי האָבן זיך געפילט אַזוי זיכער, אַז זיי האָבן נישט געוואָלט מיט אונז מיטגיין. אויך אין אונזער ראָטע זענען געווען 2 ראָקיטנער מיידלעך, צילה אוּן אירע אַ שוועסטער, זיי האָבן געקאָכט עסן. זיי האָבן אַ סך דורכ־געמאַכט. כ׳האָב שנעל באַשלאָסן אַז דאָ שטייג איך אָפּ. די באַן גייט דורך דורכן שטעטל.

אַזוי ווי איך בין אַראָפּ פּוּן דער באַן, האָב איך גלייך דערזעען אחינו בני ישראל. איך גיי צוּ אוּן פרעג אויב ס׳זענען דאָ נאָך יידן אין שטעטל. איך בענק אַזוי צוּ זענען וואָס מער יידן. כ׳האָב גלייך געטראָפּן די מיידלעך, וואָס איך האָב מיט אַ יאָר צוריק געזען. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז עס איז דאָ פּאָראַן אַ פּאַרטיזאַן מיטן נאָמען גרישא. איך בין פּשוט געווען גליקלעך דאָס צוּ הערן, דאָס איז דאָך גאַדזיע ראָזענבלאַט. מיר האָבן דאָך צוזאַמען אָנגעהויבן. יאָ, אָט זע איך אים שוין. ער שלעפּט אַ פּוּס. יאָ, זעט אויס אַז קיין איינער איז נישט אַרויס גאַנץ. מיר זענען געווען צוּ־זאַמען אוּן געווינט אין איין צימער. איינמאָל האָבן מיר געמאַכט אַ רייזע קיין ראָוונע. מיר האָבן זיך דערווּוסט אַז דאָרט זענען פּאָראַן טראַכנבראָדער יידן. מיר האָבן טאָקע דאָרט געטראָפּן די פּאָמיליע בוּראַק פּוּן טראַכנבראָד. זיי האָבן מיר דערציילט אַז זיי זענען געווען אין יענער געגנט ווו גאָלדושע, דאָס קינד פּוּן מיין שוועסטער הענע אוּן שוואָגער שמואל פינקלשטיין, לעבט אוּן געפינט זיך אויפן זעלבן אָרט ווי מען האָט זי געלאָזן ביים גוי. איך האָב גלייך

גרישא ראָזענבלאַט און סאַנע ראָזענזאָן העלפן־צוּ פירן יידן קיין ארץ־ישראל
Grisha Rosenblatt and Sana Rosenson leading Jews to Eretz Israel.

געוואָלט אַהינפאָרן אָפנעמען דאָס קינד, אָבער זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז מען מוז זיך צוּ דעם צוגרייטן. דאָס קען צוגיין שוועך, ווייל דאָס קינד איז צוגעווינט צוּ דער שטוב, אַזוי אַז מען מוז די זאַך מאַכן פאַרזיכטיק.

איך דאַרף דער פרוי געבן אַביסל געלט. איך בין אַרומ־גענאַנגען ווי משוגע. איך האָב געקלאַפט בריוו צוּ מיין ברודער לייבל קיין ארץ־ישראל, אַז איך האָב געפונען נאָך אַ מיטגליד פון דער משפחה.

איך האָב זיך געמוסן גרייטן צוּ דעם פסיכיש, צוּ ווערן אַ טאַטע. אָבער ווו נעמט מען געלט פאַר דער פרוי ליסאָוו־סקאַ? עס איז געקומען דער טאָג. איך, גרישא און אַ שנור פון די משפחה בוראַק, שרה, אַ טייערע פרוי, זי האָט מיר זייער פיל געהאָלפן, און מיר זענען אַוועק אין יענעם דאַרף. ס׳האָרץ האָט מיר שטאַרק געקלאַפט. איך בין געווען נערירט, דערמאָנענדיק זיך ווי מיר פלעגן דאָ מיט אַ צייט צוריק גיין נאָר ביינאַכט. וואָס מער מיר דערנענטערן זיך צוּ דעם הייזעלע פון דער פרוי ליסאָווסקא, אַלץ שטאַרקער קלאַפט מיר דאָס האָרץ:

— טאָמער איז דאָס אַלץ נישט אמת? און אָט — איך דערזע זי! געוואָלד, איך זע זי, גאָלדושען. איך וויל צוּ איר צוגיין, אָבער שרה בוראַק האָלט מיך אָפּ:

— זיי פאַרזיכטיק, נישט צעדרייט, שרעק נישט איבער דאָס קינד!

איך באַטראַכט זי: לאַנגע האָר, ווילד פאַרוואַקסן, באָר־ווען. איך גיי צוּ איר צוּ און פרעג זי אויף פוילישׁ צי זי דערקענט מיך.

— ניע — זאָגט זי — און גיט אַ פייף צוּ די קי, און אַנטלויפט שנעל אין וואַלד אַריין. איך האָב שוין נישט צוּ וועמען צוּ רעדן. מיר גייען אַריין אין שטוב. איך זאָג דער פאַני ליסאָווסקא ווער איך בין. איך זע אַז עס ווערט איר פינצטער פאַר די אויגן. איך גיב איר צוּ פאַרשטיין אַז איך בין געבליבן אַליין פון דער גאַנצער משפחה, איך בין געקומען אָפּנעמען דאָס קינד פון מיין שוועסטער, וואָס איז יעצט אַזוי ווי מיין אייגן קינד.

זי דערקלערט מיר אַז — ניין — זי וועט מיר נישט אַוועקגעבן דאָס קינד. עס איז איר קינד. זי איז עלנד, און זי האָט ליב דאָס קינד. אויך דאָס קינד האָט זי ליב באַקומען ווי אַ מאַמען. זי ווייזט מיר אַדרעסן פון דער משפחה אין אַמעריקע און אויך פון לייבלען אין ארץ ישראל. זי קען צוּ זיי שרייבן מען זאָל איר שיקן געלט, אָבער זי דאַרף נישט קיין געלט. ס׳קינד איז אירס און פערטיק. צום סוף זאָגט זי:

— אויב דאָס קינד וועט וועלן מיט דיר גיין, קענסטו זי נעמען.

איך האָב איר געזומען דערקלערן נאָכאַמאָל און נאָכ־אַמאָל, אַז דאָס קינד געהערט צוּ מיר אפילו לויטן געזעץ. זי קען פאַרלאַנגען געלט וויפל זי ווייל, אָבער דאָס קינד איז מיינס. אויב זי וועט עס נישט געבן מיט גוטן, וועל איך עס נעמען מיט כוח.

מיר האָבן געוואָרט ביז דאָס קינד איז צוריקגעקומען מיט די בהמות. איך האָב גענומען מיט איר רעדן, איר גע־וואָלט געבן פאַרשידענע זאַכן, אָבער זי — ניין און ניין. אויב די מאַמע און טאַטע לעבן נישט, וועט זי צוּ קיינעם נישט גיין. איך האָב איר דערציילט אַז זי האָט אויך אַ פעטער לייבל, אין פאַלעסטינע, און איך וועל דאָרט אינגיכן אַהינפאָרן. — איז פאַרוואָס זאָלסטו בלייבן אַליין?

— און וואָס וועט זיין מיט די בהמות? — האָט זי געפרעגט.

דאָס האָרץ האָט מיר שיער נישט געפלאַצט. זי האָט זיך געליגט שלאָפן און איז געשווינד אייַנגעשלאָפן. איך בין געשטאַנען בײַם בעט, געגלעט איר קעפעלע און געווייַנט און געכליפעט: נאָכוואָס האָב איך דאָס געדאַרפט דערלעבן?

מיר זענען אַרויס אינדרויסן. עס איז שוין געווען פינצ־טער. עס דערנענטערט זיך אַ פוילישער אָפיציר, אַ ייד, מיט אַ פעקעלע אין האַנט. ער פרעגט אויב מיר זענען יידן. מיר האָבן אים אַלץ דערציילט (איך האָב שוין דאָן סייוויי געהאַט געטראַכט מיט געווער אָפצונעמען דאָס קינד). ער האָט דערציילט, אַז אַלע יידן פון דעם פולק דאָ ווייסן וועגן דעם קינד, ברענגען איר פון בעסטן און שענסטן.

ער איז אַריין צוּ דער קריסטין און זיך מיט איר דורכ־גערעדט. עס האָט געדויערט ביז שפעט אין דער נאַכט. ענדלעך האָט זי מסכים געווען. איך האָב איר גלייך געגעבן אַביסל געלט און זאַכן.

איז ווייזשע קריג איך איצט אַרויס דאָס קינד אין שטאָט אַריין? מיר האָבן באַשטימט, אַז די פרוי ליסאָווסקא וועט פאָרן מיטן קינד אין שטעטל אַריין צוזאַמען מיט אונז, און מיר וועלן זיין אַלע ביי די בוראַקס. און ווען דאָס קינד וועט איינשלאָפן, וועט די ליסאָווסקא אַוועקפאָרן. אויך דער יידישער קאָמיטעט האָט איר געגעבן אַ סומע געלט.

ווען דאָס קינד האָט זיך אויפגעכאַפט, האָט עס זיך צעווויינט, אָבער אינגיכן זיך באַרואיקט. איך בין מיט איר אַוועק צוּ אַ פריזירער. ער האָט איר אונטערגעשוירן די האָר. די פרוי בוראַק איז אַוועק אויפן באַזאַר און געקויפט אַ קליידעלע, דאָס קינד האָט זיך ביסלעכווייז אָנגעהויבן צוּ מיר צוגעווויינען. נאָכן אָפזיין עטלעכע וואָכן ביי די בוראַקס, האָב איך דאָס קינד אַוועקגעפירט קיין ראָקיטנאָ. דאָרטן האָב איך געאַרבעט, און מיר האָבן זיך גוט געפילט. גאָל־דושע האָט זיך אַזוי שטאַרק צוּ מיר צוגעווויינט, אַז מיר זענען געשלאָפן צוזאַמען. זי איז געגאַנגען אין שולע און זיך גוט געלערנט. ווען די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט לובלין, בין איך אַליין געפאָרן קיין לובלין זעען וואָס דאָרט הערט זיך. איך בין געפאָרן מיט אַ מיליטעריש צוג. מיט

מיר זענען אויך געפּאָרן פּאָליאַקן, וואָס האָבן נאָר כסדר געוועדט וועגן יידן, קעגן יידן, אַז אַ סך זשידעס זענען נאָך אַלץ לעבן געבליבן: פּונוואַנען נעמען זיי זיך?...

דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך געשפּירט אין אַלע ווינקעלעך. אָט גיי איך שוין אויף די לובלינער גאַסן, אויף דער קראַקאָווסקי. איך לאָז זיך אַראָפּ צו דער ליובאַרטאָווסקי. ווי לאַנג איז דאָס וועג די דאָזיקע שטאָט איז געווען געפּאַקט מיט צענדליקער טויזנטער יידן? גיי איך אַצינד אַזוי און טראַכט:

— איז ווי וועט אויסזען דער ערשטער ייד וועלכן איך וועל אָנטרעפן?

אוּן אָט דערזע איך שוין שטיין אַ רעדל יידן, יידן פּוּן אַ גאַנץ יאָר. איך פרעג ביי זיי אפשר ווייסן זיי עפּעס וועגן קאָריוער יידן, שיקן זיי מיך אין פּרץ־הויז. איך טרעף בערל „קרופּניק", מיר דערפרייען זיך ווי ברידער. שפּעטער פרעגט ער מיך:

— נו, ביי חייה־טאָבען ביסטו שוין געווען?

— וואָס, חייהלע לעבט?!

— זיכער! זי, מיט הערשן, אוּן ביידע קינדער.

— גאָט מיינער, וואָס רעדט איר?!

ער גיט מיר זייער אַדרעס אוּן איך לויף גלייך אַהין. איך צעפּראַל די טיר אוּן גלייב נישט מיינע אויגן:

חייהלע שטייט ביי דער קיך אוּן קאָכט.

זי פרעגט גיך:

— אוּן ווער נאָך פּוּן אונזערע לעבט?

— דאָס איז עס — זאָג איך איר — נאָר נאָך אַ קליינעם אוצר האָב איך געלאָזט אין ראָקיטנאָ: גאָלדעלע הענעס.

ערשט איצט האָב איך זיך אַרומגעקוקט אוּן דערזען אין שטוב לוי גראָסמאַן מיט זיין פּרוי אוּן קינד, זיין שוועסטער רבקהלע, גאָלדע אַקערמאַן, וואָס איז נאָר וואָס געקומען פּוּן וואַרשע, יחזקאל וויינבערג, שמואל גאָטליב.

יעדער געפּונענער קאָריוער איז מיר געווען ליב אוּן טייער. שמואל חאַניסמאַן מיט זיין זון האָבן אויך דאָרט געווווינט.

אין עטלעכע טעג אַרום בין איך געפּאָרן אָפּנעמען דאָס קינד. איך האָב עס געברענגט אוּן עס איבערגעגעבן צו חייהלען. אוּן איך בין נאָך איינמאָל געפּאָרן קיין ראָקיטנאָ. דאָס לעצטע מאָל בין איך שוין געקומען מיט גרישא אוּן זיין פּרוי פּאַניע. מיר האָבן זיך די גאַנצע צייט געהאַלטן צוזאַמען ווי איין משפּחה.

איך האָב באַזוכט קאָריוו, אָבער כ׳האָב שוין נישט מער געהאָט קיין סענטימענט פּאַר דעם שטעטל אוּנזערן. כ׳האָב אפילו נישט געווווסט ווו צו גיין. כ׳האָב נישט געקאָנט אַרומגיין אויף דער דאָזיקער פּאַרשאָלטענער ערד. מיר זענען געווען אין לובלין עטלעכע וואָכן. איך האָב פּרובירט זיך איינאָרדענען, אָבער נישט געקאָנט. כ׳האָב נישט געקענט קוקן די גוים אין די אויגן אַריין, גלייך איך וואָלט זיי שלעכטס געטאָן, אוּן נישט פּאַרקערט!

עס האָט שוין עקזיסטירט אַן אָרגאַניזאַציע וואָס האָט דורך אַלע וועגן איבערגעשיקט יידן קיין רומעניע, כדי פּוּן דאָרט זיי צו פּירן קיין ארץ ישראל. איך מיט גרישא פלעגן קומען צו לייזער לידאָווסקי. איך האָב אָרגאַניזירט צענדליקער יוגנטלעכע, אוּן הונדערטער געהאָלפן אַרויספאָרן.

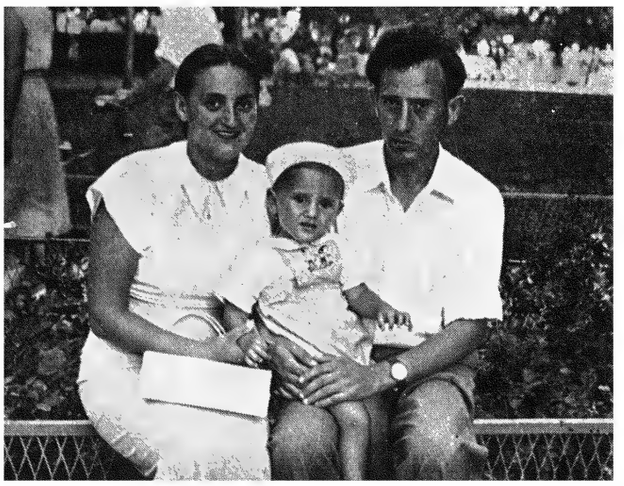
די אַרבעט איז געווען זייער גוט אָרגאַניזירט. ס׳זענען געווען פּאַרטרעטן אַלע ציוניסטישע גרופּירונגען. איך האָב זיך אויך געמוּמען גרייטן אין וועג אַריין. איינמאָל גיי איך אַזוי אויף דער ריבנע גאַס. איך באַטראַכט ווי יידן וועלכע זענען ערשט נעכטן אַרויס פּוּן די בונקערס אוּן, דאָכט זיך, זיי האָבן שוין אַלץ פּאַרגעסן? זיי האַנדלען שוין ווידער אוּן וואַנדלען אַן אַ ציל. אוּן פלוצים באַמערק איך אויף דער וואַנט דאָרט אַ האַלב־אָפּגעריבענע אויפשריפט:

„זשאַבאָטינסקי, אַנטיסעמיט, פּאַשאָל וואָן פּוּן לובלין!"

(דאָס האָבן געשריבן יידישע אַנטי־ציוניסטן בעת זשאַבאָטינסקיס לעצטן רעפעראַט אין לובלין, נישט לאַנג פּאַר דער מלחמה).

איך בין געבליבן שטיין אוּן באין אופן נישט געקאָנט זיך רוּרן פּונעם אָרט: — צוויי קילאָמעטער פּונדאַנען איז דאָך מאַידאַנעק!! דאָרט ליגן דאָך נאָך איצט מיליאָנען פּאָרן שיך, נאָר שיך אוּן שיכלעך פּוּן קינדער, פּאַרוואָס האָבן די יידן נישט געפּאָלגט זשאַבאָטינסקין? צי וועט דאָס בינטל פּאַרבליבענע יידן דאָ עפּעס דערפּוּן לערנען? איצט אוּן אין דער צוקונפט?

אויפצומאָרגנס האָב איך פּאַרלאָזט לובלין, אוּן אַוועק אויפן וועג קיין ארץ ישראל.

סאַנע, זיין פּרוי אוּן זונדעלע אין תל הגיבורים, בני־ברק
Sana, his wife and son, at Tel Giborim, Bnei Brak.

מרים ווײַנבוך (יעקיב קצבס טאכטער)/ פּאַריז

איך וועל דערציילן קורץ

מרים ווײַנבוך־מאַנדלבוים / פּאַריס. את ילדה ירו הגרמנים. כל בני משפחתה נרצחו. היא ובעלה ברחו בהיותם בדרך לתחנת־הרכבת — בשעת עקירת־האוכלוסים האחרונה — והתחבאו ביער. יחד היו שם 9 יהודים, בתוכם בחורות צעירות אחדות. הפולנים הלשינו עליהם לפני הגסטאפו ואנשי־ס. ס. הקיפו את היער. הם תפסו 7 מבין 9 היהודים, ציוום להתפשט והמיתום ביריה. רק היא, מרים, ובעלה הצליחו להתחבא היטב בין שיחים, והגרמנים לא מצאום. היה רגע שסבלנותו של בעלה פקעה ורצה להיכנע, אך היא מנעתהו מזאת.

אחר־כך התחבאו בשדות, בחורף — בשלג, ובקיץ — בין השיבלים. מזמן לזמן התגנבו אל בית איכר וקיבלו פת־לחם — וכך הגיעו ליום השחרור.

MIRIAM WEINBUCH-MANDELBAUM, *Paris*. Her child was shot by the Germans and all of her closest relations were murdered. They were on their way to the railway station during the last transportation when she ran away and hid in the forest. There were nine Jews in all, including several young girls. The Poles gave them away to the Gestapo and SS, who surrounded the forest. Seven of the nine were caught, ordered to strip naked, and then shot. She and her husband hid themselves very deep among the bushes. The Germans did not find them. Her husband lost his patience at the last moment and wished to give himself up, but she prevented him.

After that they continued to hide in the fields. In the winter they spent their time in the snow, and in summer among the crops. But finally liberation came to them as well.

בעתן אויסברוך פון קריג 1939 בין איך געווען אין קאַריוו. אין 1940 זענען מיר אַריבער אין געטאָ אין קאַנסקע־וואַליע. פּסח 1942 האָט מען אַהערגעבראַכט אַלע קאַריווער יידן, צווישן זיי מיינע אייגענע. קיין עסן און טרינקען האָט מען נישט דערלויבט צו געבן. פֿאַר דערלאַנגען עפּעס האָט די ס. ס. שטאַרק געשלאָגן.

איך האָב געמאַכט אַלע באַמיונגען צו ראַטעווען מיינע נאָנטע, אָבער עס איז מיר גאָרנישט געלונגען אויפצוטון. אויף דעם צווייטן טאָג יום טוב איז געקומען אַ באַפעל, אַז מען זאָל אַרויספירן די קאַריווער יידן.

נישט געקוקט דערויף וואָס עס האָט מיר געדראָט דער טויט, בין איך געשטאַנען אויפן וועג און דערלאַנגט מיינע אייגענע עפּעס צום עסן אוֹן טרינקען. ביים דערלאַנגען מיין ברודער אַ פּעקעלע, האָט ער מיר אָנגעזאָגט — אַז כאָטש איך זאָל זיך ראַטעווען, זאָל כאָטש איינער פון אונזער פאַמיליע בלייבן לעבן.

דער גאַנצער טראַנספּאָרט קאַריווער יידן איז אַוועק־געפירט געוואָרן צום טויט.

איך אוֹן מיין מאַן האָבן וווייטער געארבעט אין קאַנסקי־וואַליער געטאָ. וועז מיר זענען איינמאָל אַוועק צו דער אַרבעט, אינדערהיים איז געבליבן אַ שוועסטער מיט מיין קינד, איז געוואָרן אַדורכגעפירט אַן אַקציע אויף קינדער אוֹן אַלטע לייט. די קינדער האָט מען צעריסן לעבעדיקער־הייט, די אַלטע לייט האָט מען געשאָסן.

אַהיימקומענדיק האָבן מיר שוין נישט געטראָפן נישט דאָס קינד אוֹן נישט די שוועסטער. זיי האָט געטראָפן דער גורל פון אַלע אַנדערע.

אין אַ צייט אַרום האָט מען צוּ אונז געבראַכט אַ טראַנס־פּאָרט טשעכישע יידן, נאָך געזונטע אוֹן שיינע. אָפּזייענדיק אין געטאָ אַ האַלב יאָר, האָבן זיי אָנגעהויבן מאַסנווייז אויס־שטאַרבן פון הונגער אוֹן נויט. אין 1943 האָט מען דורכגע־פירט אַן אויסזידלונג פון אַלע איבערגעבליבענע יידן. פּירנ־דיק אונז צוּ דער באַן, איז מיר מיט מיין מאַן געלונגען צו אַנטלויפן. מיר זענען אַוועק קיין קאַריוו. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט נאָך 7 יידן. מיר זענען צוזאַמען אַוועק אין וואַלד, וואָס איז נישט וווייט פון קאַריוו. מיר זענען געווען בארוויסע אוֹן נאַקעטע. איך בין דערנאָך אַוועק אין שטאָט צוּ באַקאַנטע קריסטן. זיי האָבן מיר געגעבן עסן, אָבער געהייסן זיך גלייך אָפּטראָגן.

מיר האָבן זיך איינגעאַרדנט אין וואַלד, געמאַכט זיך אַ ביידל, 9 מענטשן זענען מיר דאָרט געווען, אָפּגעלעבט דאָרט עטלעכע וואָכן. אַ פאַליאַק האָט געמאָלדן דער געס־טאַפּאָ אַז אין וואַלד געפינען זיך באַוואָפנטע יידן. דאָס איז געשען אין אַ פרייטיקדיקן פרימאָרגן — מיר זענען געוואָרן אַרומגערינגלט פון 500 ס. ס.־לייט. געווען אוממעגלעך צו אַנטלויפן. מיר האָבן דערהערט דעם רוף — „האַלט!", אוֹן באַלד איז געפאַלן אַ שאָס. איך מיט מיין מאַן זענען באַלד אַרויס פון דער צווייטער זייט. די אַנדערע האָבן געגומען אין גרויס איילעניש צוגויפגענעמען ס׳ביסל זאַכן אוֹן אַנטוּ אויף זיך. מיר זענען אָפּגעלאָפן ביי אַ קנאַפּן קילאָמעטער, האָבן מיר דערזען אַ זשאַנדאַר מיט אַ מאַשינגעווער. מיר זענען אַוועק אין אַ צווייער זייט. עס איז געפאַלן אַ שאָס, איך בין געפאַלן, אָבער דער שאָס האָט מיר נישט געשאַט, איך בין וווייטער געלאָפן נאָך מיין מאַן. צוגעקומען צום

ברעג וואָלד האָבן מיר דערזעען אַז דער וואָלד איז גע־
דיכט אַרומגערינגלט מיט זשאַנדאַרמעריע. עס איז נישט גע־
וען זיך אַרויסצוגאַקומען פון וואָלד. מיר זענען צוריק אַריין
אין זיך פאַרשטעלט אונטער אַ קוסט. מיר זענען געלעגן און
אין טויטשרעק געוואָרט אויפן סוף. אין עטלעכע שעה אַרום,
עטלעכע הונדער מעטער פון אונז, האָבן מיר געהערט ווי
זיי האָבן געכאַפט 5 יידן, געהייסן זיי אויסטוען און באָלד
האָבן מיר דערהערט 4 שאָסן. דער פיפטער ייד האָט זיך נישט
געוואָלט אויסטון. ערשט שפעטער האָבן מיר דערהערט
דעם פיפטן שאָס און ס׳איז געוואָרן שטיל. די ס. ס.־לייט
האָבן ווייטער געזוכט און געפונען נאָך צוויי יונגע מיידלעך,
איינע 18 און די צווייטע 15 יאָר אַלט. זיי זענען געלעגן
באָהאַלטן אין אַ גרוב און דאָרט האָט מען זיי באָלד געשאָסן
אין די קעפ. האָבן זיי שוין געהאָט געהרגעט 7 אונזערע
מענטשן. זיי האָבן ווייטער געגישטערט. אָבער מיר זענען
געווען גוט פאַרמאַסקירט. די ס. ס. זענען געשטאַנען שוין
גאַנץ שטאַרק נאָענט צו אונז. מיין מאַן האָט זיך שוין גע־
וואָלט אויפשטעלן, אָבער איך האָב אים נישט געלאָזן. מיר
האָבן געזעען ווי זיי קוקן זיך גוט אַרום און אַרום. דער
אָטעם שטיקט אין האַלז. באָלד האָט זיך דערהערט אַ פייף
פון זייער קאַמאַנדיר. זיי זענען אָפגעטרעטן פון וואָלד באַ־
זיסנדיק אים נאָך אַ האַלבע שעה צייט. ביז נאָכט זענען
מיר דאָרט געלעגן באָהאַלטן. מיר האָבן אָנגעהויבן גיין און
דערזען די דערשאָסענע יידן. עס זענען געלעגן צעוואָרפן
טיילן פון זייער אָנטוטעכץ אייגעטונקען אין בלוט. דאָס
בלוט האָבן מיר פאַרשיט. מיר זענען אָוועק אין שטאָט אַריין
נאָך עסן. די קריסטן האָבן אונז געגעבן עסן און ווידער
געהייסן גיין. צומאָרגנס זענען מיר ווידער אָוועק אין וואלד
און דאָרט געזעען אין א גרוב ליגן די צוויי יונגע מיידלעך.
מיר האָבן זיי קובר געווען.

מיר האָבן אין יענער געגנט זיך אַרומגעדרייט דעם
גאַנצן זומער, ביז אין ווינטער אַריין. דורכלעבנדיק נאָך
אַ סך צרות און טויטשרעק. ווינטער 1943—1944 זענען מיר
אַריין אין א דאָרף און זיך באהאלטן אין א שייער פון שטרוי.
בייטאָג האָבן מיר זיך געמוזט באָהאַלטן אין פעלד, אין שניי.
מיר האָבן זיך דאָך געמוזט היטן טאָפל — פאַר דייטשן און
פאָליאַקן. אזוי האָבן מיר זיך אַרומגעוואלגערט ביז די רויטע
אַרמיי האָט אונז באפרייט.

אויבערשטע רייי פון רעכטס אויף לינקס: פאָטשע שנייוויס, יאָטל ראפניקס טאָכטער, רחל קאַפלאַן, חייה
גאָטליב, חנהטשע וואָרמאַן (לעבט אין לוד, ישראל), פאָטשע איזענשטאָט, חייהלע גראָסמאַן, רייזל בערגערמאַן,
דבורה רייזל קאַרטמאַן, גאָלדע אקערמאַן, (לעבט אין מאָנטרעאל), גיטל העלפאַנד
2 טע רייי: רבקהלע גראָסמאַן, סימע פישבין, שרהלע טייטלבוים (לעבט, אין תל־אביב), פערל ווינמאַן
(לעבט, אין יפו), גאָלדפיין זייער לערער (לעבט, אין פאָראָנטא, קאנאדע), מייגעלע אָבערקלייד, מאלקא
זלאָטיגורע, פרייד ברענער, רבקהלע לערמאַן (לעבט, אין ניו־יאָרק), פייגעלע עלענבויגן
חוץ די באָזונדערע באצייכנטע אלע אומגעקומען
A group of scolars, upper row, on the right.
Fotshe Shneiweiss; The daughter of Yossel Rapnik; Rachel Kaplan; Haya Gotlieb; Hanntshe Wurman (Lod, Israel); Fotshe Aisenstadt; Hayale Grossman; Raisel Bergerman; Debora Raisel Kartman. Golde Akerman (Montreal, Canada); Gitel Helfand.
2nd row: Riwkele Grossman; Sima Fishbein; Sarele Teitelbanm (Tel Aviv); Perel Weinman (Jaffa, Israel); Yaakow Goldfein, their teacher (Toronto, Canada); Feigele Oberkleid; Malka Zlotygoura; Freide Brenner; Riwkele Lerman (New York); Feigele Ellenbogen.
All killed except named as alive.

חייה ריצער־וואַסערמאַן / כפר סבא

איבערגעלעבט און דערלעבט

(פאַרצייכנט פון דודל ראָזענבערג)

חיה ריצר־וואסרמן (כפר סבא). עם פרוץ המלחמה עדיין היא נערה צעירה. ארבעה ילדים הם בבית. לאחר שהופצצה קוריב וביתם נשרף ורכושם נשדד, הם ברחים לכושצ'וב. האב היה מחייט אצל האיכרים וקיבל בשכרו מעט מזון. בשעת המצוד על יהודים בכפרים נמלטים הם לכפר אחר ומתחבאים שם בקמה, ברפתים ובעליות־גג. האח משה, המסתתר אצל איכר, נהרג בידי אותו איכר גופו, כדי לשדוד את כספו ומלבושיו. היא, חיה, נמלטת כמה פעמים מן ה„אַקציות". ברגע האחרון היא רואה איך יהודי קוריב נורים במקום וילדיהם נקרעים לגזרים. גם אחיה איצ'ה הותקף פעם על־ידי איכרים, שביקשו להמיתו בשדה. מוכה ופצוע נחלץ מידיהם וברח.

פעם באו אליהם במחבואם פרטיזנים יהודים ודיברו על לבם שילכו אל היער. הם לא יכלו להחליט. חבורה זו של פרטיזנים נתפסה זמן־מה לאחר עזיבתה את האָסם, ונרצחה. משפחת ריצר שכלה בן ובת. האם מתה ברומא, בדרכה מישראל לקאנאדה.

HAYA RITZER-WASSERMAN, *Kfar Saba*. At the outbreak of the war she was a young girl. There were four children at home. After the bombardment of Kurov, where all they possesed was burned and pillaged, they ran away to the village of Khoshtchov. Their father worked as a tailor for the peasants, and received a little food in return. When the Jews were hunted in the villages they ran away to another village, hiding in the corn, in cowsheds and attics. Her brother Moshe hid with a peasant by whom he was murdered for the sake of his money and clothes. Haya herself escaped from several actions. At the last moment she saw how the Kurov Jews were being shot on the spot, their children being torn to pieces. Her brother Itshe was also surrounded in the fields on one occasion by peasants who wanted to murder him. Severely injured, he succeeded in escaping from them and ran away. Once Jewish partisans came to their hiding-place and tried to persuade them to accompany them into the forest. They could not make up their minds. Soon after leaving the hiding place this group of partisans was caught and killed.

The Ritzer family lost a son and a daughter. Their mother died in Rome, on the way from Israel to Canada.

די פאַמיליע ריצער איז אַ פאַרצווייגטע פאַמיליע. אויף קאַריוואָר שפּראַך רופט מען איהר פאָטער: בערל קרופניק.

די איבערלעבענישן פון דער פאַמיליע בערל ריצער און קינדער: חיה, משה, איטשע, מירל, זענען אין אַ סך הינזיכטן כמעט די זעלבע וואָס אַנדערע פאַמיליעס. אָבער ווי יעדער געזאָגט האָט זיך זיין מעלאָדיע, אַזוי האָבן אויך זייערע ליידן אַ באַזונדערן וווייטיק־כאַראַקטער.

פאַרבראָכענע און באַרויבטע

עטלעכע טעג פאָרן קריג האָבן אַ סך אין שטעטל באַקומען צוגעשיקט מאָביליזאַציע־אויפפאָדערונגען. אויך מיין פאָטער בערל באַקומט אַזאַ מעלדונג. דאָנערשטיק דעם 28־טן סעפטעמבער פאָרט ער קיין דעמבלין זיך צושטעלן צום מיליטער און פרייטיק פרי קומט די אָפּיציעלע קריגס־דערקלערונג.

נאָך דער שבתדיקער באַמבאַרדירונג נעמט מען שוין זונטיק באַהאַלטן אַלע סחורות אין די קעלערן. אַ סך סחורות שיקט מען באַהאַלטן צו פויערן. אַ באַקאַנטער פויער פון כאָשטשאָוו, יענדזשעי מיינקי, צו אים שיקט מען די קינדער. די מוטער בלייבט.

זיי דערציילן:

— מיט אונז איז אויך געווען דער פעטער משה, שוין מיט צעריסענע נערוון. האָבן מיר אויפגעכאַפּט יעדע ידיעה פון קאָריוו וואָס מען הערט. דעם צווייטן פרייטיק, נאָך די שטאַרקע באָמבאַרדירונגען איז דאָס שטעטל שוין געווען צעשטערט און פאַרברענט, בלויז איבערגעלאָזט חורבות און אַש. מיר זענען געשטאַנען אין כאָשטשאָוו אויף אַ בערגל, וואָס איז געווען ווייט פון קאָריוו, ביי 8 קילאָמעטער, און געזען ווי קאָריוו גייט אַוועק מיט פלאַמען־פייער. לעשן האָבן מיר מיט אונזערע טערערן נישט געקענט. ס'קומען אָן עטלעכע פאַמיליעס פון קאָריוו, צווישן זיי אויך אונזער מוטער, מיר הערן פון איר, אַז אין קעלער ווו מען האָט באַהאַלטן די סחורות איז אַ טייל צעראַבירט געוואָרן און אַ טייל פאַרברענט. רעשטלעך זענען נאָך געבליבן.

דאָס פּוילישע מיליטער איז דעמאָראַליזירט און צעלאָזט.

דער פאָטער קומט אַהיים, געפינט אַלץ פאַרברענט. ער ווערט געוואָר, אַז מיר זענען אין כאָשטשאָוו. ער קומט צו אונז און מיר גייען אַרויס נעמען די רעשט סחורות, כדי באַהאַלטן עס ביי באַקאַנטע פויערים. מיר פאַקן איין עטלעכע פעק און דער פאָטער איז אַוועק קיין וואָליצע געפינען פלעצער אויף די סחורות. דאָ גייט שוין אַריין אַ גרופּע

בערל ריצער, חייהס פאָטער, אין קאַנאַדע
Berl Ritzer, Haya's father, in Canada.

דייטשן מיט פאַליאַקן, זענען די איינגעפאַקטע סחורה, באַ־פעלן באַלד נישט צו רירן די סחורה, פרעגן אויפן פאָטער. מיר לויפן מיטטיילן דעם טאַטן, אַז ער זאָל נישט אַריין שטוב. ער האַלט זיך נישט איין אוּן שטעלט זיך אונטער דער סטאַדאָלע הערן וואָס מען טוט אין שטוב מיט זיין האַרעוואַניע. איבערלאָונדיק זייער באַפעל נישט צו רירן די סחורה, זענען זיי געפאָרן ברענגען אַ לאַסט־אויטאָ, כדי צו נעמען די סחורה. מיר האָבן דערווייל אויסגענוצט די גע־לעגנהייט אוּן באַהאַלטן וואָס מען האָט געקענט. אַז דער לאַסט־אויטאָ קומט, באַפעלן די באַנדיטן, אַז איך אוּן די מוטער זאָלן זיך אויסדרייען צום וואַנט אוּן אונטער דער דראָונג פוּן רעוואָלווערן שלאָגט מען אונז ביז בלוט. אַ צייט נאָך דעם וויי דער אויטאָ פאָרט אַוועק, דרייען מיר זיך אויס, מיר ווישן זיך אָפּ די וווּנדן אוּן מיר קלערן מער נישט צו זיין אין כאָשטשאָוו. מיר נעמען אַ פּור קיין פליניק. דאָרט נעכטיקן מיר איבער אוּן מיר באַשליסן צו פאָרן קיין לובלין. אָבער דער גורל וויל אַנדערש אוּן אין וועג האָט זיך דער פאָטער איבערגערעכנט, אַז גלייכער וועט זיין צו פאָרן קיין בעלזשיץ. אין דעצעמבער 1939 האָבן מיר געדונגען אַ דירה אוּן געמיינט זיך איינצוּרדנען. דער פאָטער איז אַביסל געגאַנגען צו פויערן אַרבעטן שניידערי. דערפאַר באַקומט ער אַביסל מעל, אַביסל קאַרטאָפל, אָבער דער

חמה ריצער־וואַכנהאַזער (חייהס מאַמע), געשטאָרבן אין איטאַליע, אויפן וועג פוּן ישראל קיין קאַנאַדע
Hama Ritzer-Wachenhaser, Haya's mother, died in Italy on the way from Israel to Canada.

ווינטער איז זייער אַ שווערער, ברענענדיקע פרעסט, אוּן כדי צו פאַרדינען אַביסל פראָדוקטן, מוז מען וואַנדערן פוּן פויער צו פויער. מען קומט ענדלעך איבער דעם ווינטער.

אַן אַרבעטס־קאָמפּאַניע אוּן מגן דוד־באַנד

נאָך פסח קומט שוין אַן די גזרה, אַז יעדער מוז האָבן אַן אַרבעטס־קאָמפּאַניע, מען מוז טראָגן לענטעס מיט אַ מגן־דוד, מען טאָר נישט גיין אינמיטן וועג. דער פאָטער מיטן ברודער משה אַרבעטן צוואַנגס־אַרבעט. אויך מיר גייען פוּן צייט־צוּ־צייט אויף צוואַנגס־אַרבעט אין פעלד. מיר הערן אַז אין קאַריוו אַרדנט מען זיך ווי עס איז איין. עס כאַפּט דעם פאָטער אויך אַ חשק צוּ פאָרן קיין קאַריוו. ער מאַכט פּלענער ווי אַזוי צו קויפן פאָר די לעצטע גראָשנס אַביסל האָלץ, אָבער עס בלייבט ביי די פּלענער. מיר בליבן זיצן אויף דעם פּלאַץ. מיר האָבן אַנגעהאַלטן פריינטשאַפט מיט יעקב־לייזער גראָסמאַן, זיין טאָכטער שרהלע אוּן זיין זון נחמיה, מענדל קאַלב מיט זיין פאַמיליע. עס איז אַוועק דער זומער 1940, עס האָט זיך געשטעלט ווינטער. עס זענען אַנגעקומען היימלאָזע יידן פוּן דייטשלאַנד, וואָס מען האָט זיי אַהערגעשיקט. די יידישע קהילה האָט זיי ווי עס איז איינגעאָרדנט ביי יעדער פאַמיליע. אויך ביי אונז איז געווען אַזאַ פאַמיליע. מיר זענען ברידער אין איין אַלגעמיינער צרה. אָבער, אַז די קעלטן האָבן זיך געשטאַרקט, האָט זיך דאָס לעבן פאַרערגערט, אָבער נאָך אַלץ צום אויסהאַלטן.

אַנהייב 1941 חזרט זיך כסדר איבער דאָס אַרומרינגלען פוּן שטובן, הייזער, מען נעמט אַרויס די איינווווינער, אוּן אונטער אַ רעגן פוּן קוילן, ווו עס פאַלן אַ סך געהרגעטע, שיקט מען זיי בעת די סאַמע גרעסטע פרעסט, צו פאַרשידענע אַרבעטן. נאָענט צו פסח 1941 הייבט די לאַגע שוין אָן צו ווערן אומדערטרעגלעך. דאָס אַוועקשיקן צו צוואַנגס־אַרבעט ווערט שוין אַ נאָרמאַלע דערשיינונג. טייל קומען שוין מער נישט צוריק. אָן אונטערשיד — מענער, פרויען, צוממיינסט שיקט מען קיין בעלזשיץ (נישט דער בעלזשיץ ווו מיר ווווינען). די כמאַרעס רוקן זיך אָן אַלע מאָל נענטער, עס ווערט נאָך מער שוידערלעכער די לאַגע דערמיט, וואָס דער יודנראַט פוּן בעלזשיץ מאַכט שוין אונטערשידן פוּן יידן אוּן יידן. אוּן כדי די אייגענע, אַלט־איינגעזעסענע בעלזשיצער יידן זאָלן נישט גיין צו דער אַרבעט, שיקט מען אויף זייער פּלאַץ די ניי־אָנגעקומענע. אויך די געלט־קאָנטריבוציעס וואַרפט מען אויף אונז אַרויף גרעסערע. אַ גרויסע אַרויסשי־קונג פוּן יידן קיין יוזעפאָוו קומט פאָר שבועות 1941. עס קומען אַלע מאָל אָן ידיעות וועגן זיי, אָבער צוריקקומען זעט מען זיי שוין נישט. דער פאָטער פרווט גיין קיין קאַריוו, אָבער דער דאָרטיקער יודנראַט פאַדערט פוּן אים אַ שטייער צו דער קאָנטריבוציע וואָס מען האָט געדאַרפן געבן די ס.ס. ער האָט נישט גענוג געלט, אַרעסטירט מען אים אוּן ער זיצט צווישן טעג. מיר ווייסן נישט ווו זיך צו וועגדן אוּן ווו אים זוכן.

דער ערשטער גרוּס פוּן מאידאַנעק

נאָענט צו ראש־השנה 1941 קומט פערל דודלס גאָשי־טשאָנסקי. זי איז געזעסן זינט דער מלחמה ביי איר טאָכ־טער אין לובלין, זי קומט צוּ פאָרן קיין בעלזשיץ אוּן דער־ציילט דאָס אומגליק, אַז מען שיקט אַלע מאָל מחנותוויז

אַרויס פון לובלין קיין מיידאַנעק און מען ווייסט שוין זיכער אַז דאָרט הרגעט מען זיי אויס. הושענה רבה הערט מען, אַז גאַנץ בעלזשיץ איז אַרומגערינגלט און אַלע יידן שיקט מען קיין מאַידאַנעק. עס הייבט זיך אָן אַן אַנטלויפן. ביים אַנטלויפן ווערן אַ סך געשאָסן. מיין פאָטערס שוואָגער האָט מען געכאַפט, אָבער מער איז ער שוין נישט געקומען צוריק. איך און מיינע ברידער משה און איטשע זענען אויך אַנטלאָפן אונטער אַ רעגן קוילן. מען האָט אויף אונז געשאָסן, אָבער דער גורל האָט געוואָלט, אַז מיר זאָלן בלייבן לעבן. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אויף די פעלדער און מיר זענען געוואָרן באַשערמט פון טויט. נאָכן אָפליגן אַ האַלבע נאַכט אין דער תבואה, בין איך צוריקגעגאַנגען אין שטוב, אָבער מיר האָבן שוין געזען קלאָר, אַז דער גורל וועט קיינעם נישט פאַרמיידן. מיר ווייסן שוין וואָס פון אונז וועט זיין. אָבער עס ווילט זיך דאָך לעבן. אַזוי איז מען אַרומגעגאַנגען נישט־טויט און נישט־לעבעדיק. פסח 1942 ווערן מיר געוואָר די שרעקלעכע בשורה, אַז מען האָט אייַנגעמלט גאַנץ קאָריוער יידן און אַוועקגעשיקט קיין סאָביבאָר. זיי צו דערהרגענען. מיר האָבן זיך שטאַרק פונאַנדערגעוויינט, וויסנדיק אַז אויך אונזער רייַע וועט קומען. דעם פאָטערס ברודער משה איז דאָמאָלט געווען אין וואַליניע. מיר קלערן צו אים פאָרן, אָבער מיר האַלטן זיך נאָך אָפּ ביז אין אַ שטיקל צייט אַרום קומט אַ מעלדונג דורך פלאַקאַטן, אַז פון 7 ערטער אַרום בעלזשיץ זאָלן זיך אַלע אייַנזאַמלען אין בעלזשיץ. קלאָר, אונזער סוף איז געקומען. הערנדיק, אַז אין קאָריוו, נאָך דעם ווי מען האָט אַלע יידן אַוועקגעשיקט צום טויט, האָבן זיך דאָך אַ 30 יידן געראַטעוועט, ווי עס איז זיך אייַנגעאָרדנט מיט אַרבעט, האָט מען באַלד אַוועקגעשיקט קיין קאָריוו משהן מיט איטשען, דער פאָטער און מוטער און מירל זענען געבליבן זיצן אויף די פעקלעך, וואָרטנדיק אפשר וועט מען ווידער באַשערמט ווערן פון אַוועקגעשיקט ווערן צום טויט. יעדע נאַכט פלעגט מען זיך ריכטן, אַז די דייטשן וועלן קומען. יידן האָבן זיך געשטעלט ווי די קעלבער צו דער שחיטה. פון אַלע אַרומיקע ערטער האָט מען זיך צוגעשטעלט קיין בעלזשיץ און געווואָרט, אַז דער מערדער זאָל קומען קוילן.

אַרומגערינגלט דאָס שטעטל

אַ געוויסן ביינאַכט האָט מען געהערט ווי אַ מחנה דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דאָס שטעטל. מיר האָבן זיך באַלד אויפגעשטעלט, אַריינגעלאָפן צו אַ קאָריווערין, שרהלע, יעקב לייזער גראָסמאַנס טאָכטער, וועלכע האָט געמאַכט ביי זיך אַ טאָפּלטע וואַנט — אַ באַהעלטעניש. מיר האָבן זיך דאָרט אַריינגעשטופט אויף כוח, ווייל זיי האָבן געקלערט אַז עס וועלן נישט קאָנען אַריין אַזוי פיל מענטשן, אָבער דאָך האָט מען דאָמאָלס נישט איבערגעקלערט, איינער אויפן צווייטן, יעדער האָט זיך געוואָלט ראַטעוונען. מיט טויט־שרעק זענען מיר דאָרטן געשטאַנען הערנדיק ווי די סאַדיסטישע חיות בושעוונען אין דרויסן. די שיסעריין אָן אויפהער, אויף לינקס און אויף רעכטס. ווי ביטער איז אונז געוואָרן וועג מיר האָבן באַמערקט, אַז אין אייַלעניש האָבן מיר פאַרגעסן מירעלען אין דרויסן. שרעקלעך. דאָס האַרץ האָט שיער נישט געפלאַצט אויפן אָרט. אָבער מיר האָבן נישט געקענט אויפמאַכן די טיר אוף זי זוכן, ווייל מיר זענען אַלע געווען אייַנגעשטעלט מיטן לעבן.

שרהלע, טאָכטער פון יעקב לייזער גראָסמאַן, אומגעקומען
Sarale, daughter of Jacob Leizer Grossman, killed.

די געוויינען און געשרייען פון דרויסן האָבן געדאַרפט די הימלען צעריסן. מיר קוקן דורך די שפאַרעס אוף זענען ווי די מערדער שיסן. אַלטע יידן וואָס קאָנען נישט לויפן, ווערן אויפן פלאַץ דערשאָסן. קינדער ווערן צעריסן אויף שטיקער. מען האָט די פאַרהאַלטענע געפירט צום ווענג קיין מענדראָוויץ. אַ גאַנצן טאָג זענען מיר נאָך געזעסן באַהאַלטן אין בונקער. ביינאַכט הייבן מיר אָן אַרויסשטעקן די קעפ. קודם לויפן מיר זוכן מירעלען. מיר האָבן געהערט, אַז מען האָט געזען גיין די באָבע מיט מירעלען, אָבער וואָס פון זיי איז געוואָרן וויסט מען נישט. דאָס זענען אונזערע ערשטע קרבנות. מיר זענען געפאָרן קיין קאָריוו זען וואָס דאָרטן הערט זיך. די ברידער משה און איטשע האָבן זיך אייַנגעאָרדנט אין פליניק ביי פוירן. מיר האָבן געהערט, אַז דער פעטער משה מיט נאָך עטלעכע קאָריווער יידן באַהאַלטן זיך אין קלאָדע. ער קומט אָבער צוריק, ווייל עס איז אוממעגלעך צו געפינען אַ באַהעלטעניש. אים געלונגט נאָך מיך איבערצוגעבן פאַר געלט צום פויער פעטשאָק. דער פאָטער און מוטער זענען געגאַנגען נעכטיקן אין אַ סטאָדאָלע. אַזוי האָט זיך עס געשלעפט ביז אָקטאָבער 1942.

„נישט באַהאַלטן קיין יידן!"

עס האָט זיך אָנגעהויבן אָן אַגיטאַציע צווישן די פויערים, אַז מען זאָל נישט באַהאַלטן קיין יידן. מעלדונגען פון דייטשן, אַז פויערן וואָס וועלן באַהאַלטן יידן, וועלן זייערע פאַרמעגנס ווערן פאַרברענט. די פויערים האָבן געמוסן אַרויסטרייבן די יידן. וועגן פעטער משה ריצער מיט די קינדער האָבן מיר נישט געקענט געוואָר ווערן ווי זיי באַהאַלטן זיך. דער פאָטער און מוטער האָבן נישט קיין שטענדיקן פלאַץ. איין נאַכט דאָ, איין נאַכט דאָרט. יעדע נאַכט דאַרף מען זיך פריש איינבעטן ביי אַ צווייטן פויער, ער זאָל רחמנות האָבן און אַריינלאָזן. אויך פעטשאק הייבט אָן זאָגן, אַז ער וויל מיך נישט האַלטן. משה האָט אויך נישט ווי צו זיין. אויסער איטשע וואָס מען האָט אים אַוועקגעגעבן צו אַ פויער ער זאָל אים העלפן אַרבעטן. וואָס טוט מען? אַלע מאָל קומען צו לויפן דייטשע ס.ס. זוכן צו הרגענען יידן. איינמאָל האָבן זיי דערזען מיך און דינה, די

טאַכטער פון פעטער משה. קוים וואָס מיר האָבן זיך אַרויס־
געדרייט פון אונטער זייערע קוילן. מען האָט אונז נאָכ־
געשאָסן. דער פֿאָטער האָט אונז אַלעמען איינגעטיילט אַביסל
געלט וואָס ער האָט נאָך פֿאַרמאָגט, און אַליין איז ער אַוועק
מיט דער מוטער קיין כאָשטשאָוו. נאָך א סך אַרומוואַלגערן
האָט דאָך איינער, יוזשעק, וואָס מיר האָבן חושד געווען אַז
ער האָט אונז צוגעראַבעוועט די סחורה פון קעלער —
איינגעווילליקט צו נעמען משהן. ביי אים איז אויך געווען
שמחה דעם פעטער משהס. איטשע איז געגאַנגען צו יענדזשעי
און איך בין געגאַנגען צו איינער אַ פויערטע וואָס האָט גע־
וווינט אין אַ קליין דאָרף נעבן כאָשטשאָוו. דאָרטן האָט זיך
אויך באַהאַלטן מלכה ניימאַרק, משה ניימאַרקס טאַכטער,
וואָס האָט געהאַט אַ פריינד אַ פוילישן קריסט, וואָס האָט

חייהס ברודער איטשע ריצער (אין איטאַליע),
איר קוזינקע דינה (פּאַריז) און גאָלדעלע
קאָטלאָוש (לאָס אַנדזשעלאָס)
Itshe Ritzer, Haya's brother, in Italy; her cousin
Dinah (Paris), Goldele Kotlar (Los Angeles).

פאַר איר געזאָרגט. אויך איז דאָרטן געווען אריה גאָלדבערג,
דער זון פון אבא גבאי. משה האָט זיך נאָכהער געמאַכט
אַ פוילישן פּאַס און געהייסן טאַדעק. איינמאָל זענען צוּ אונז
געקומען אריה גאָלדבערג, דער ברודער איטשע, אויך דער
פאָטער און מוטער. זיי זענען שוין געבליבן ביי אונז נעכ־
טיקן אויפן שטרוי. אינמיטן נאַכט קלאַפט מען אָן. מיר הערן
אַז עס קומען עטלעכע מענטשן. מיר זענען געווען זיכער,
אַז דאָס זענען דייטשן, אָבער אַז מען האָט זיי געעפנט די
טיר, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דאָס זענען אַ גרויסע פּאַר־
טיזאַנער גרופּע וואָס צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען
שמילקע שטערן, מאיר קאַרטמאַן, לייבל מאניס אליעזרס.
אויך רוסן און אוקראינער צווישן זיי. מיר האָבן זיך מיט
זיי געפרייט. איך און מלכה האָבן פאַר זיי געקאָכט הינער.
זיי האָבן אַלץ באַצאָלט. האָבן אונז צוגערעדט, אַז מיר
זאָלן גיין צו די פאַרטיזאַנער, אָבער מיר האָבן נישט גע־
וואָלט. ביינאַכט האָבן זיי אַלע מיט אונז געגעכטיקט. ביי־
טאָג זענען זיי געווען באַהאַלטן אויף דעם בוידעם, אָבער
ווי מיר האָבן נאַכהער געהערט, אַז גייענדיק פון אונז זענען
זיי געגאַנגען קיין קאַרמאָוויץ. דאָרטן האָט מען זיי גע־
מסרט און נאָך אַ שלאַכט זענען זיי אַלע געהרגעט געוואָרן.
זעלבסטפֿאַרטענדלעך, אַז נאָך אַזאַ לאַגע האָבן מיר שוין
מורא געהאַט צו בלייבן דאָ. סיי די דייטשן און סיי די
פאַליאַקן זענען געווען שטאַרק צעיושעט. מיר פרובירן לויפן
קיין כאָשטשטשוווֹ. אפשר וועלן מיר זיך קאָנען דאָרטן באַ־
האַלטן, אָבער אויך דאָרטן, וווּ דער פאָטער קומט, וויל
מען אים נישט באַהאַלטן. מען גיט אים אַ שטיקל ברויט
אָבער קיין איין רגע לאָזט מען אים נישט זיין. בייטאָג ליגן
מיר אויף די פעלדער אוּן ביינאַכט כאַפּן מיר זיך בגנבה
אַרויף אויף אַ בוידעם. דאָרטן נעכטיקן מיר איבער די נאַכט.
אַזוי קריכן מיר יעדע נאַכט אויף אַ צווייטן בוידעם.

שניידעריי קומט צונויף

ערב ניי־יאָר 1943 האָט דער פאָטער געקריגן אַביסל
צום נייען ביי אַ פויער. פאַר אַביסל עסן זיך צו דערהאַלטן
די נשמה. אין אַ געוויסן טאָג קומט דער פויער אַהיים אוּן
דערציילט דעם פאָטער, אַז עס איז געווען אין דאָרף אַ
גרויסע פאַרזאַמלונג פון אַלע פוערים פון דאָרף. די אַגיטאַ־
טאָרן האָבן אַגיטירט אויסצוהרגענען אַלע יידן. אַ סך
יידישע פאַרטיזאַנער האָבן געהרגעט פאַליאַקן אוּן אַלע
פויערים האָבן זיך געחתמעט נישט אַרייַנצולאָזן אין שטוּב
קיין שום ייד. אויך נישט צו געבן קיין שטיקל ברויט. ער
פאָדערט אַז מען זאָל גלייך פאַרלאָזן דאָס דאָרף. מיר האָבן
געפרווועט גיין צו מיינקין. גייענדיק אַהין האָבן מיר געהערט
פוּז ווייטנס ווי אַ קוויטטשעריי אוּן געשריי פון אַ קול, וואָס
מיר האָבן גלייך דערקענט אַז דאָס איז פון איטשען. אַרום
זענען געשטאַנען פאַליאַקן. מיר פאַרשטייען, אַז מען הרגעט
אים. מיר דערקענען צווישן די פויערים אונזער מכלומרש־
טיקן פריינט יוזשעק, וואָס ער האָט געהאַלטן משהן. מיר
פרעגן אים וווּ איז משה, דערציילט ער גלייך, אַן אפילו
צו אונז זיך אויסצודרייען, אַז ער האָט אים אַרויסגעטריבן.
צום גליק האָט זיך איטשע פון זייערע הענט אַרויסגעדרייט.
אַ צעשלאָגענער אוּן פאַרוווּנדעטער איז ער געקומען, אונז
אויפגעזוכט. מיר האָבן אין דער פינצטער אים אַרומגע־
וואָשן דאָס בלוט, באַהאַלטן אונטער אַ סטאַדאָלע, כדי צוּ־
וואָרטן אפשר וועט משה אויך אָנקומען. אָבער מיר האָבן
געווארט אַ גאַנצע נאַכט. מיר האָבן מורא פאַר דער שיין
פון טאָג. דער פראָסט איז געווען אַ סמאַליענדיקער. מיר
האָבן זיך געמוזט איינגראָבן אין שטרוי. אָבער וווּ קען מען
אַוועקגיין אוּן משהן? אַז עס איז געווארן טאָג, מיר טרעפן
אַ באַקאַנטן פויער, מען פרעגט אים וועגן משהן, ענטפערט
ער:

— טראָגט זיך אָפּ פון דאָרף, ווייל מען זוכט אייך
אַרום. אַז מען וועט אייך טרעפן, וועט מען אייך הרגענען.

מיר האָבן געגומען גיין אין דער ריכטונג קיין קלאָדע.
מיר האָבן געהערט, אַז דאָרטן האַלט זיך אויף דער זון פון
שיינדל נח כאַפּיס. איידער מיר זענען אַריין קיין וואָליצע,
האָבן מיר זיך אויפגעהאַלטן אַביסל אין וואַלד. מיר האָבן
באַמערקט ווי עס לויפן דורך יונגע שקצים אויף ראָווערן.
געהערט ווי זיי רעדן וועגן בערעקן, דאָס הייסט מיין פאָטער.
זיי לויפן אים זוכן הרגענען. מיר האָבן זיך מער פאַרשטעקט
אין וואַלד, זיי זאָלן אונז נישט באַמערקן, אוּן שוין ווידער
מורא געהאַט אַרויסצוגיין אַ גאַנצן טאָג. קיין שטיקל ברויט,
אַ לעק וואַסער האָבן מיר נישט געהאַט, אָבער ווער האָט דאָן
דערויף געלייגט אַכט? אַז עס איז געווארן פינצטער האָבן
מיר זיך אַרויסגעריט. מיר האָבן דאָרט געהאַט אַ באַקאַנטן

פויער סטאַניאַק אוּן אויך אַ פריינד וואָס מיר זענען געווען זיכער, אַז העכסטנס קען ער אונז אַרויסטרייבן, אָבער נישט הרגענען. מיר האָבן זיך צוליב פאַרזיכטיקייט אַרויפגע־גנבעט אויפן בוידעם. מיר זענען אַזוי איבערגעזעסן עטלעכע טעג אָן עסן, אָן טרינקען. אַז מיר זעען, אַז מיר קענען אויס־גיין פון הונגער אוּן דורשט, האָט דער פאָטער אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ דורך דעם בוידעם אוּן גערופן סטאַניאַקן. אין ערשטן אויגנבליק האָט ער זיך שטאַרק דערשראָקן אוּן הייבט אָן שרייען אַז מיר מוזן אַוועקגיין. מיר פרובירן בייַ אים פועלן פאַר געלט, ער זאָגט אַז אים גייט נישט אין קיין גענלט, עד האָט מורא אַז מען וועט אים אין דאָרף פאַר־שטיינערן אויב ער וועט האָלטן יידן. מיר פרובירן אים נאָרן, אַז זיין שוואָגער אין דאָרף.... האָלט בייַ זיך איטשען מיט דער מוטער. דעם פאָטער מיט חיהן זאָל ער האָלטן. גלייכצייטיק שטופט אים דער פאָטער אַריין אין האָנט אַ שפאָר ביסל גענלט. ער וועט וועכער אוּן זאָגט אַז ער וועט אונז נאָר האָלטן עטלעכע טעג. ביז עס וועט ווערן עפעס שטילער אוּן דאָס טוט ער נאָר ווייל ער האָט רחמנות מען זאָל אונז נישט הרגענען. נו, בלייבט בייַ אונז, אַז מען זאָל נאָר בעטן בייַ גאָט עס זאָל ווערן עפעס שטילער, מיר זאָלן קענען אַוועק פון אים. אַז מיר האָבן אים געזאָגט אַ ליגן אַז מיר זענען נאָר צווייַ מענטשן, האָט מען זיך שוין געמוזט האָלטן בייַם ליגן. אוּן נעמען עסן אויך פאָר צווייַ מאָן אוּן מיר האָבן זיך געטיילט מיטן בייסן, אַבי מיר זאָלן האָבן אַביסל שטרוי איבערן קאָפּ. עטלעכע וואָכן זענען מיר בייַ אים אַזוי געווען אויפן בוידעם.

ווו איז משה?

מיר האָבן געבעטן סטאַניאַקן ער זאָל געוואָר ווערן וועגן משהן, צי ער לעבט, אָבער מען האָט גאָרנישט גע־הערט קיין שאָרך וואָס פון אים איז געווארן. דייטשן זענען פלוצים אָנגעקומען זוכן יונגע יונגאַקעס, יונגע קריסטן וואָס זאָלן זיי העלפן אויסראָטן יידן. זיי זענען אַרויף אויפן בוידעם זוכן. מיר האָבן געמיינט, אַז עס איז שוין איצט אונזער סוף. אָבער דאָך האָט מען געבעטן בייַ גאָט אוּן זיך פאַרשטעקט טיף אין שטרוי אוּן זיי האָבן אונז נישט באַ־מערקט. אָבער דערפאָר, נאָך זייער אַוועקגיין, האָט שוין סטאַניאַק געפאָדערט דורכאויס, אַז מיר זאָלן גלייך אַוועק. מיר זענען ביינאַכט אַראָפּ, סטאַניאַק האָט באַמערקט, אַז מיר גייען אַראָפּ פיר מאָן, אָבער ער האָט שוין גאָרנישט געקענט רעדן, ווייל סיי ווי גייען מיר שוין אַוועק פון אים. מיר האָבן זיך געלאָזט גיין קיין כאָשטשאָוו. דער פאָטער האָט אַנגעהויבן קלאָפּן בייַ פויערים אוּן בעטן ברויט, אָבער אַז ער האָט געזומען בעטן מען זאָל אונז אַריינענעמען, האָט מען געגעבן נאָך אַ שטיקל ברויט, בתנאי, אַז ער זאָל באַלד אַוועק. מיר האָבן געזען אַז מען האָט נישט קיין פלאָץ, די נאַכט גייט אַוועק. האָט מען זיך וועכער באַנוצט מיטן אַלטן מיטל. אַרויף אויפן בוידעם פון איינעם סטאַל, אונזערס אַ באַקאַנטן קריסט. דער פאָטער האָט מיט אים צומאָרגנס געריידט. אָבער יענער האָט אָפגעזאָגט, טענהדיק אַז אין דאָרף שמועסט מען אַז בערעק איז אַ פאַרטיזאַן אוּן הרגעט פאָליאַקן. אין שמועס מיט אים פרובירן מיר אויך עפעס געוואָר ווערן וועגן משהן.

— אויב ער איז געווען באַהאַלטן בייַ יוזשעקן, איז זיכער, אַז ער האָט אים אַליין געהרגעט, כדי צוצונעמען בייַ אים דאָס געלט.

וועגן זיין ביי אים קען נישט זיין קיין רייד. נאָר די טובה וועט ער יאָ טון, ער וועט גיין צו זיינס אַ פריינט וואָס דאָרף חתונה מאַכן אַ זון אוּן האָט נישט קיין געלט, יועט ער אים בעטן, אפשר וועט יענער מסכים זיין. ער איז אַזוועק קיין דעמביצע. דאָרט איז געווען אַ מין קאָלאָניע. ער איז געקומען מיט אַ הסכמה נאָר אויף צוויי וואָכן, פאַר צוויי טויזנט זלאָטעס. דאָרט איז ביי דעם פויער געווען אַן אַלטע גויע אוּן זי איז וועכט דערמאָנט צו ווערן צום גוטן. זי האָט אונז אַזוי באַדינט אוּן אַזויפיל אַרויסגעוויזן לגבי אונז רחמנות אוּן גוטסקייט, אַז מיר זענען שוין דאָרט געווען רואיק ביז נאָך פסח. פון צייט־צו־צייט, אַז די מוטער האָט נישט געוואָלט ווייזן אַז מיר האָבן געלט (ווייל שטענדיק איז מען געווען איינגעשטעלט אַז אפילו דער בעסטער פויער זאָל הרגענען אַ ייד אוּן צונעמען דאָס געלט), האָט די מוטער אַלע צוויי וואָכן זיך געמאַכט אַראָפגיין פון בוידעם אוּן גיין כלומרשט צו באַקאַנטע פויערים וואָס זענען איר שולדיק געלט. זי האָט זיך אַביסל געדרייט אוּנטער די סטאָדאָלעס אוּן אַרויפגעקומען, באַצאָלט דעם פויער וויפל ער האָט פאַרלאַנגט אוּן ווייטער געזעסן.

קיין חמין נישט געגעסן

פסח זענען מיר איבערגעקומען מיט בלויז קאַרטאָפל מיט מילך. קיין חמץ האָבן מיר חלילה נישט געגעסן. נאָך פסח האָבן מיר ווידער געהערט וועגן הריגות. מיר האָבן אויך געהערט ווי די דייטשן לויפן אויף די פעלדער זוכן בונקערס אוּן וואַרפן דאָרט אַריין גראַנאַטן. מיר האָבן אויך געהערט שלעכטע בשורות פון קאַריוו, אַז די עטלעכע יידן וואָס האָבן זיך נאָך אויפגעהאַלטן בייַ אולריכן האָט מען אויסגעשאָסן. אויך אין קאַנסקעוואָליע זענען געווען איינגע־אָרדנט בייַ אַרבעט עטלעכע יידן אוּן מען האָט זיי אין אַ שיינעם העלן טאָג אויסגעהרגעט.

עס קומט איינמאָל אַריין דער פויער אוּן זאָגט, אַז מיר דאַרפן זיין זייער פאָרזיכטיק, ווייל סטאַך איז אים מקנא. אויך אַנדערע פויערים זענען אים מקנא. ווייל ער ווערט פון אונז רייך. אַזוי אַז נאָך עטלעכע ווערטער גיט ער אונז אַן עצה, אַז מיר זאָלן פרוון גיין אַביסל צו סטאַכן אוּן זיין אַביסל בייַ אים. מיר האָבן זיך געלאָזט צורעדן, ווייל סיי ווי איז זומער אוּן מיר קענען זיך באַהאַלטן אין די פעלדער אוּן אַז סטאַך איז מקנא, איז טאָקע כדאי אַביסל צו טוישן אוּן זיין בייַ סטאַכן. אוּן אפשר וועט מען דאָך עפעס הערן א שאָרך וועגן משהן וואָס עס איז מיט אים געוואָרן?

בייטאָג אין דער תבואה, ביינאַכט אויפן בוידעם

ביינאַכט גייען מיר אַוועק. מיר געזעגענען זיך פרייַנט־לעך מיט דער אַלטער גויע. מיר גייען אַוועק אוּן פרוון זיין בייטאָג צווישן די תבואות, אוּן ביינאַכט זיך אַרויפכאַפּן אויף בוידעמער. דערביי האָבן מיר געהאַט פאַרשידענע סיורפריזן. בייַ איינעם אויף אַ בוידעם קומען מיר אַרויף אוּן טרעפן ליגן שלאָפן אַ פאַסטוך. מיר זענען קוים אַנטלאָפן מיט דער נשמה. איינמאָל קומען מיר אַרויף אויף אַ בוידעם אוּן פון שטרוי הערן מיר אַ שמועס. מיר פאַרשטייען, אַז דאָ באַ־האַלטן זיך פאַרטיזאַנער, איז אויך בעסער גיך זיך אָפּצוטראָגן.

מיר זענען געגאַנגען צוּ סטאַכן. מיר זענען אַריין צוּ אים ביינאַכט אוּן אים נישט געטראָפן. האָבן מיר באַשלאָסן גיין בעסער צוריק קיין דעמביצע. עס איז געווען שפעט בייַ־נאַכט, מיר האָבן נישט געוואָלט איבערוועקן די פויערים אוּן מיר זענען אַליין אַרויף אויפן בוידעם. אָבער ווי דער־שראָקן זענען מיר געוואָרן, אַז אין פאַרלויף פוּן דער צייט איז דער פלאָץ פאַרנומען געוואָרן פוּן פאַרטיזאַנער. מיר זענען ווידער אַנטלאָפן אוּן ווידער וואַלגערן מיר זיך אַרוּם ווי די הינט אין דרויסן. בייטאָג צווישן די תבואות, ביינאַכט אַלע מאָל אויף אַ צווייטן בוידעם. מיר פרווון ווייטער גיין צוּ סטאַכן אוּן ווידער קענען מיר דאָרטן נישט זיין אוּן גייַען ווייטער צוריק ביז מיר קריגן אַ פלאָץ אין קלאָדע, אָבער נאָר אויף אַ וואָך. נאָך עטלעכע טעג הערן מיר ווי עס קומען דייטשן אוּן מען זוכט פוּן בוידעם צוּ בוידעם. מיר האָבן געווּסט, אַז ענדלעך וועט מען אונז דאָ טרעפן אוּן מיר אַנטלויפן אינמיטן העלן טאָג אין פאַרשידענע זייטן. מיר ווערן געוואָר, אַז די פויערים, גלייך ווי זיי האָבן זיך דערוווּסט, אַז מיר זענען דאָ, האָבן וועגן דעם איבערגעגעבן די דייטשן. ביינאַכט האָבן מיר זיך צוריק אָפגעזוכט אוּן ווידער זענען מיר אַלע פיר צוזאַמען. מיר פרווון גיין צוּ איינעם פוּן דעם פויערס פאַמיליע. מיר באַצאָלן אים אַ סך געלט אַז ער זאָל אונז האַלטן עטלעכע וואָכן. ער איז מסכים. אָבער שוין צוּ־אָפט האָבן מיר לעצטנס געהערט שיסעריַין.

איינמאָל איז דאָס גאַנצע דאָרף וואָליצע אַרומגערינגלט געוואָרן מיט אוקראינער־מערדער. מען זוכט פוּן אַרט צוּ אַרט. מיר האָבן מורא צוּ אַנטלויפן. מיר שטופן זיך אַלע אַריין טיף אין שטרוי. ווידער הענגט אונזער לעבן בלויז אויף נסים. זיי קומען אַרויף, זוכן, זיי געפינען נישט. מיר עטעמען אָפּ. ווי נאָר זיי גייַען אַוועק, קומט אַרויף דער פויער. ער וויל שוין גאָרנישט הערן פוּן האַלטן אונז. אוּן ווידער מוזן מיר וואַנדערן צווישן די תבואות. אויף קיין בייַדעמער קענען מיר שוין מער נישט אַרויף. בייטאָג איז אונז הייס אין די תבואות. די הויט איז אונז געוואָרן פאַר־ברענט. קיין וואַסער האָט מען אַ גאַנצן טאָג נישט געהאַט. נאָר ביינאַכט האָבן מיר זיך צוגעכאַפּט צוּ אַ טייכל אַנ־טרונקען, האָט עס געמעגט זיין מיט בלאָטע. מיר גייַען ווייטער צוּ סטאַניאַקן קיין וואָליצע. מיר הייבן אים ווידער אַן שטאַרק בעטן רחמנות. ער האָט שוין יאָ מסכים געווען, אָבער באַלד צומאָרגנס איז ער ווידער געקומען אוּן גע־פאַדערט מיר זאָלן אַוועק. מיר האָבן געזען, אַז אין דעם דאָרף וועלן מיר שוין נישט קענען זיין. מיר באַשליסן צוּ לאָזן זיך גיין אין דער צווייטער זייט קאָריוו, קיין פליניק. דער וועג איז אַ ביטעררער. אַ שרעקלעכער. איטשע איז קראַנק געוואָרן אויף די פיס. חיה מיטן טאַטן האָבן אים געמוזט טראָגן. נאָך שרעקלעכער איז געווען מיר זענען אַדורך קלאָדע אוּן אַנגעטראָפן אַ פעלד, אוּן דערקענט לויט די זאָכן וואָס האָבן זיך געוואַלגערט — בעט־צייג, טעפּ, אַז דאָ האָט מען, נעבעך, אויסגעשאָכטן יידן.

געהרגעטע

מיר האָבן אויך געהערט, אַז אין קלאָדע האָט מען געהרגעט נחמה אלתר שניידערס מיט איר מיידעלע, ישראל דוד פאָפּליניקס אַ טאָכטער. אויך דער זוּן פוּן יאַנקל פאָ־פּליניק איז געהרגעט געוואָרן אין קלאָדע. מיר זענען אַנטלאָפן. אַז עס האָט שוין אָנגעהויבן שיינען אויף טאָג, זענען מיר אָנגעקומען קיין פליניק. מיר זענען גלייך גע־גאַנגען צוּ מיינקין, ווייל בייַ אים האָבן מיר געלאָזט סחורות. מיר הייבן אַן בעטן, ער זאָל אונז אַריינענעמען. נאָר צוויי האָט ער קוים יאָ מסכים געווען. ער האָט מורא, זיין פרוי איז אַ שוואָכע, זי שרעקט זיך זייער. מיר זענען בייַ אים געווען עטלעכע טעג. איינמאָל ביינאַכט, שוין אין יאָר 1944, איז דער פאָטער געגאַנגען צוּ דער פרוי פוּן לודוויק מייַנקי, מכלומרשט צוּ נעמען אַביסל געלט וואָס אונז קומט. זי ענטפערט אַז זי האָט נישט. זאָגט ער:

— מיר וועלן דיר נאָך צוּגעבן, אבי דוּ זאָלסט אונז אַריינלאָזן.

זי וויל יאָ האַלטן, אָבער בייַ אים ווּינט אייַנע, וואָס מען האָט זי אַרויסגעשיקט פוּן פויזן, אוּן זי וועט מסרן. פוּנדעסטוועגן איז מיר געלונגען זי איבערצייגן אַז זי זאָל נישט האָבן קיין מורא. מיר זענען אַרויף אויפן בוידעם. מיר זענען געוווּן זייער פאַרזיכטיק, אַז די פויזנערין זאָל נישט באַמערקן. עס זענען אויך אין דער צייט געוווּן זוכונגען פוּן דייטשן, וואָס זענען געקומען נעמען האַלץ אין שטאַל, אוּן מיר זענען ווידער אָפּגעקומען מיט שרעק. זיי האָבן געפרווּט געפינען צייכנס צי דאָ באַהאַלטן זיך יידן, אָבער דאָך זענען זיי אַוועק. די קינדער האָבן געזומען שרייַען אַז מיר זאָלן אַוועק, אָבער די אַלטע האָט געזאָגט, אַז מען זאָל אונז נישט אַרויסטרייַבן. באַלד וועלן קומען די רוסן אוּן עס איז אַ שאַד אַז מען זאָל איצט איינשטעלן דאָס לעבן פוּן פיר מענטשן. די קינדער שרייַען צוּ איר:

— דוּ וועסט האָבן אַזאַ סוף ווי אין לאָנקיטש, ווו מען האָט פאַרברענט דעם פויערס שטוב מיטן גאַנצן פאַרמעגן.

אָבער דאָך זענען מיר ווייטער געבליבן אוּן אַזוי זענען מיר שוין בייַ איר געווען אַכט מאָנאַטן, ביז צוּ דער באַ־פרייאונג פוּן די רוסן. דעם לעצטן טאָג זענען מיר נאָך געווען איבערגעשראָקן, ווייל מען האָט אונז געזאָגט, אַז די דייטשן פאַרנעמען צוריק דאָס דאָרף. אָבער דאָס איז שוין געווען דאָס לעצטע מאָל שרעק. מיר האָבן באַשלאָסן צוּ ליגן באַהאַלטן עטלעכע טעג, ביז מיר האָבן געהערט אויף זיכער, אַז די רוסן לויפן אַרוּם זיך פרעגן:

„וווּ זענען דאָ יידן? זאָלן זיי אַרויסגיין, זיי זאָלן זיין פריי".

איבערגעלעבט

אָט אַזוי זענען מיר אַרויס אַלע פיר, דאַנקען גאָט, אויסער משהן. מיר האָבן געהערט אַז רער זעלבער מערדער יוזשעק, וואָס ער האָט פון אונזער קעלער אַרויסגעראַבעוועט די סחורה, ער אַליין, וואָס האָט זיך געמאַכט פריינטלעך, כלומרשט כדי צוּ האַלטן משהן, האָט נאַכהער בייַ אים צוּ־געזומען דאָס געלט אוּן אים דערהרגעט.

פויערים האָבן דערציילט, אַז מען האָט געפונען דעם קאָפּ אָפּגעשניטן באַזונדער אוּן דעם קערפער באַזונדער.

פוּן די פעטערס איז נאָר געבליבן משה אוּן שמחה. משהס פרוי מיט די קינדער האָט מען דערהרגעט אין קלאָדע.

לייזער אייכענראַנד / בּוענאָס איירעס

אייביקער טרויער

פּוֹן דער יונגער גענעראַציע דיכטער. געבוירן אין קאָריוו דעם 23־טן סעפּטעמבער 1912. ער האָט אַ צייט אויך פאַרבראַכט אין דער שווייץ, אוּן אויף זיין דיכטערישן טאַלאַנט זענען געוואָרן אויפמערקזאַם איינציקע אָנגעזעענע אייראָפּעאישע שרייבער. צווישן זיי אויך דער וועלט־באַרימטער שריפטשטעלער מאַקס ברָאד (ווּוינט אין ישראל).

זיין ערשט ביכל לידער אונטערן נאָמען „הערסטוּ ניט?" איז דערשינען אין צירעך, שווייץ, אין לאַטיינישער טראַנסקריפּציע, מיט אַ דייטשער איבערזעצונג.

לייזער אייכענראַנד האָט אויך אַ צייט געווויינט אין פּאַריז, ווו ער דרוקט זיינע לידער אין די אָנגעזעענסטע יידישע זשורנאַלן. וועגן זיין בּוך „ממעמקים" האָבן זיך אָפּגערופּן די שרייבער: יעקב גלאַטשטיין, ד"ר שלמה ביקל, יצחק יאנאַסאָוויטש, מרדכי שטריגלער, ל. דאָמאַנקעוויטש, יעקב באָטאַשאַנסקי, הערמאַן העסטע (נאָבל־לאוראַט), מאַקס ברָאד, מאַקס פּריש, ר. י. הוס אוּן קאַרל זעעליג.

ערשט לעצטנס איז ער אַוועקגעפאָרן קיין אַרגענטינע ווו ער האָט זיך באַזעצט. דער דאָרטיקער יידישער ליטעראַטור־פּאַריין צוזאַמען מיטן פּאַריין פּוֹן די קאָריווער לאַנדסלייט האָבן פּאַר אים איינגע־אָרדנט אַ באַנקעט אוּן עפּנטלעכן קבלת־פּנים.

מיין מאמע

מיין שוועסטער **עטקע** — אוּן אַלע נישט
דערמאָנטע דערמאָרדעטע שוועסטערן.

א

שוועסטער, ווען דיין האַנט
לעשט לבנה אויס:
שטייגט פּוֹן אַ פּראָסטיקן קבר
אונזער מאַמע אַרויס.

זענען אירע טריט
אַזוי שטיל געוואָרן —
ווי דאָס קאַלטע שווייגן
אינעם שוואַרצן קאָרן.

פּוֹן אירע ווייסע תכריכים
רינט אַן אוראַלט קלאָגן —
גרין לאַכט הינטער איר
טאָרקוועמאַדאָ אין זיין וואָגן.

גלאָזיק צעפּאַלט זיין געלעכטער
אין פּאַרלאָזענעם וואַלד —
פּינצטער פּוֹן יעדן קבר
ברענט אַן אַנדער געשטאַלט.

אוּן סקעלעטיש ציען זיי
אייביק דורך די נעכט:
זייערע שטערנס קוּשט די מאַמע:
„גאָט אוּן זיין משפּט איז געראַכט".

ב

אויס די וועלדער פּוֹן טויטע ביינער, פּוֹן זייער גרויליקער מיט,
קומט מיין מאַמע צווישן שוואַרצע מלאכים, מיט אירע פּאַרלאָשענע טריט.
פּאַר מיין טיר ווייסע טעפּיכער שפּרייט זי אויס.

קיל רוּט איר שטערן אין נאַכטס זילבּערנע הענט.
אויף אַ פּעלד גליווערט שוועסטער שטוּם אוּן געשענדט. —
אַ ברוינע היענע, געזעטיקט וואַקלט אין ווייט אַרויס.

אוּן די שטערן גליען ווייס אוּן קאַלט,
איבער שוועסטער אוּן היענע ציטערט גאָטס געשטאַלט —
מיט בלויע ליפּן רעדט פּוֹן ליבע אַ פּאַרגאַזטער יידּ.

טיף אוּן קרישטאָל ריין רינט שווייגן איבערן פּעלד.
נאַכט האָט פּוֹן שוועסטערס ברוסט זיך טרינקען געשטעלט —
ווייענדיק זינגט די מאַמע אַ טרויעריק ליד.

דאס געטא ברענט

(פון בוך „ממעמקים", לידער פון סאנעטן)

זענען אויפגעריסן אלע טירן,
אויפגעפראלט אלע פענצטער;
אין די בלויע פליגל פוןווינט
לאכן רויטע געשפענסטער:
— דאס געטא ברענט, דאס געטא ברענט!

איז מיין טויטער שוועסטערס שאטן
קיל דורך מיינע אויגן
צו דער קאלטער גרינער לבנה
מיט איר ברענענדיק קינד געפלויגן:
— דאס געטא ברענט! דאס געטא ברענט!

האט די נאכט מיט שוואַרצע מעסערס
געשניטן ברוסטן פון מיין מאמען,
מיט איר פארפרוירן בלוט
געוואלט פארלעשן די הייסע פלאמען:
— דאס געטא ברענט! דאס געטא ברענט!

האט מיין פאטער פון אינטער דער ערד
זיין הארץ ארויסגעטראגן,
ווי א בליץ געשליידערט עס פאר גאט
און צארנדיק אנגעהויבן קלאגן:
— דאס געטא ברענט! דאס געטא ברענט!

איז מיין ברודערס אייביקער טרויער
געקומען פינצטער צו פליגן,
געשטעלט זיך שווייגנדיק פאר גאט
אויף זיינע סקעלעטן-קניען:
— דאס געטא ברענט, דאס געטא ברענט!

נאר ער — ער איז קאלט און שטום
ווי אייז און גראניט
און וויקלט די ערד ווי א נאס טוך
ארום זיינע הייסע טריט:
— און דאס געטא ברענט, און דאס געטא ברענט!

שעפ איך ווילד דאס פלאמענליכט
און טרינק עס פון מיינע הענט,
און שפיי עס אים דאן אין געזיכט,
און ווין און שריי:
— גוט אז עס ברענט! גוט אז עס ברענט!

א קליינע באלאדע

אויסגעהויכטע נשמות וואס פלאטערן תמיד אין ווינט —
צו א יידישער מאמע קומט אין חלום א דערמארדעט קינד.

ציטערט די מאמע אויף: דעם קינדס שטערן בלוטיקט רויט,
אין קינדס אויגן שאטענען אפענע קברים פון טויט;

זייער שווייגן איז אזוי טיף און גהינומדיק הייס,
און שלאגט אויף איר שטערן ארויס שוואַרצע טראפנס שווייס.

בייגט זי זיך איבער די אשיקע ליפן צו פארנעמען א הויך,
וויקלט זי ארום א בלויער נעפל פון גאז און פון רויך.

ווייל זי מיט איר לייב וואַרעמען זיין גרינע הויט,
ציט פון קאלטן גופעלע ארויס א וואלקן פון שרויט.

דעם קינדס פינגער צינדן זיך אן ווי שוואַרצע לעכט,
זייער פלאם איז פינצטערער ווי פאר בראשית נעכט.

טרערן ווי שוואַרץ-אפל פאלן אויף זיינע קילע האר,
אינעם צעבראכענעם בעכער פון זיין פארסמטן אייניציקן יאר.

ווייל די מאמע שרייען: שמע!... ווערגט זי איר אייגן קול
און צעגיסט זיך אין פארשטיקטן האלז ווי הייסער שטאל.

א פינצטערניש צערוישט זיך איבער איר שווארן קאפ,
וואס ציט זי מיט קאלטע הענט אין אפענע קברים אראפ — —

בעט דאס קינד רחמים ביים שווייגנדיק קאלטן — טויט!
— דערלייז, דערלייז מיין מאמען פון דער טיפער נויט!...

ממעמקים

געבייטש
פון פראָסטיקע לבנהס,
יאָגן ווילדע וועלף זיך
דורך די אויגן פון יונגסטן דור.
שפינען זאָמלען ווידער
שוואַרצע פייערן
אין הערצער פאַרשטיינערטע פון פעלקער.

אויס קיילעכדיק קינדערישע אויגן
רינט אַ טונקעלער פחד
אין די אַשיקע טריט פון אונזער צייט.

פלאַמיק באַפליגלטע פערד
טראָגן זיך מיט טויטע זעלנער
איבער טייכן שפּאָטנדיק בלוט.

פאַרגעסן האָט אַלץ
די שטאַרבנדיקע זון —
אוו ביי האַלב נאַכט־טויערן
בליט אויף דער צער
פון ניט געבוירענע אייניקלעך;
די תפילות פון אונזערע אבות
שפּאַלטן קברים.
אין חרובע שטעטלעך
גייט די שטילקייט אַרום אין תכריכים;
אוו אַ רגע פון מיין בענקשאַפט
זאָמלט דאָרט איין אין אַ טלית
אַלע פאַרגאָסענע טערערן.

דער זיפץ פון אַ פאַרפיניקט קינד
שטורעמט אומזיסט
דעם פאַרשטיינערטן הימל.

נאָך אַלץ לויכט, קאַלט אוו בייז,
דער סאַטורן
איבער בלוי־פאַרגאָזטע ליפן;
אונטער די שוויגנדיקע אויגן פון דער נאַכט
קריצט עמעץ אין אוראַלטן גראַניט
די צייכנס פון אַ טונקעלער צוקונפט —

— סע איז דער צער פון אונזער דור,
דער צער וואָס וויל גאָט דערייאָגן —
וער ווייסט
וואָס נענטער איז צו גאָט?...
— — — — — —
ווי דורך אייזיקע טאָלן
יאָגן זיך ווילדע וועלף
דורך די אויגן פון אונזער דור! —

דאָס הויז פון יאַנקל שמואל (יחיאלס) פעלדבערג, אויפן נאָווירינעק. אין שכנות מיטן הויז פון די אייכנראַנדס. פאָרן הויז שטייט זיינס אַן אייניקל
The home of Yankel Shmuel (Yehiels) Feldberg on the Nowyrynek near the home of the Eichenrands. One of his grandchildren standing in front of the house.

טיפענישן פון עבר

א

שטיל.
אין צימערן טונקעלע
גליווערט
דעם טויטן טאַטנס פנים;
פון דער מאַמעס גרויע האָר
איז די נאַכט געוואָרן,
מיד און אַלט;
די קללה
פון אַ פאַרשאָלטן דור
בייגט זיך איבערן יונגסטן זון.

ב

אין זיין קינדהייט בליט:
קראַנקהייט, פינצטערניש, שרעק,
טונקל באַהאַלטענע שפילן,
חדר;
די מדברשע וועגן פון תנך
הייבן זיך אָן
אין זיינע ברענענדיקע אויגן;
פייערדיקע מלאכים
באַגעגנט ער
אין רוישיקע שטילקייט פון וואַלד.

פון זיין זכרון
טרעט אַרויס די מוטער רחל
אין די שמאָלע געשטאַלט
פון זיין שוועסטער;
איר שטילער שמייכל
צעריסן
אין קאַלטן בלויען שפיגל;
אוו אירע דינע ליפן
ברענען אויף
ווי דער שניט פון אַ מעסער;

ביינאַכט
לאָזט אים נישט שטאַרבן
איר פאַרשווינדענער טרויער.

ג

בלויע רגעס
צינדן טיילמאָל אָן
זיינע חלומות;
שטיל אוו גרויס,
טרעפט ער דאָרט די אַלטע אבות;
לאַנג ווייזט ער פאַר זיי.

ד

זיין יוגנט גייט אויף
אין אַלטן בית עולם;
מיט לאַנג פאַרגעסע מתים
רעדט ער דאָרט קיל —
שטיל קושט ער
דעם גראָלן צעפאַל פון זייערע הענט
פאַר דעם שאָטנדיקן בית המדרש
שפּיגלט ער גרין
זיין פנים
אין אַן אַלט פאַס וואַסער;
ביי זיין אָפּבילד
בעט ער, ווייזנדיק,

אַ שטיק ברויט —
דער שאָטן פון אַ שלעכט וואָרט
שפרינגט אויף
אוו דערשרעקט אים —

ביינאַכט
אויף פרעמדע לבנהדיקע שטיגן
באַפאַלן אים זיינע טערערן
ווי ווילדע וועלף.

אירנזאמקייט און דערמאנונג

א

איבער די ווייסע וואַסערן
ווידן ווילדע פייגל
אויף זייערע קילע פליגל
דאָס טונקעלע שווייגן פון הימל;
ביינאַכט
ווייט פון זייערע אויגן
אַן אייזיקער ווינט.
אין אַזאַ שעה,
שוועסטער,
ווערט דיין שטילער שמייכל
אַ דעמערדיקער גאָרטן
פול מיט סודותדיקע פאַרליבטע
און דיינע קיילעכדיקע אויגן
גייען אויף פאָר זיי
ווי צוויי מילדע לבנהס.
נאָר טיף פון שלאָף
זיפצט באַנג דיין נשמה;
און אויפן שוועל פון דיין חלום
אָטעמט
דער אייביקער צער
פון דיינע נישט־געבוירענע קינדער.

ב

שוועסטער,
ווען מיר האָבן דאָרשט,
טרינקען מיר
דאָס קאַלטע פייער פון שטערן,
אָדער
פון קילן ברונעם
פון אונזער קינדהייט:
אונזער מאַמעס אויגן
זענען געווען צוויי ימען
וואָס דער יום־כיפור האָט אויסגעשעפט;
דערנאָך
האָט גאָט זיך אין זיי געשפיגלט
ווי אין אייגענעם חסד
און געשמייכלט קלוג און קיל.
אָ, ווי לאַנג איז שוין דאָס פאַרביי!
פאַרנאַכט
עפענען זיך אַלע קברים
און מיר זאַמלען איין
די שאָטנס פון אַלע געליבטע
— דאָס ברויט און ווין
געגרייט
פון דער אירנזאַמקייט —
און איבער די ווייסע וואַסערן
ווידן ווילדע פייגל
אויף זייערע קילע פליגל
דאָס טונקעלע שווייגן פון הימל.

יידישער סאנעט

א

מיין שוועסטער, דו פון אונזערע זונען־יוגנט טעג,
נשמהדיקער שפיגל, ריין־קרישטאַליק קינד —
די חיה וואָס דער יעגער האָט געזוכט אין וועג,
מיר האָבן תמיד זי באַהאַלטן שטיל אין אָוונט־ווינט.
די רגעס אונזערע — זיי האָבן רוישנדיק געבליט
אין זילבערדיקן גריל פון זומערדיקן פעלד;
געזונען תפילהדיק איז חצות פון טאַטנס ליד,
מיט כישוף־שאָטנס פון אַ טיף־פאַרבענקטער וועלט.
ויהי — געווען אַמאָל אַ הייליק־שטילע שטאָט
און ווי דער רויך פון האַלבנאַכט שוואַרץ איז זי אַוועק;
נאָר זע, ס׳איז תמיד נאָך דער אייביק־גרויסער גאָט.
גרויס אין אונזער האָפענונג, אין אונזער שרעק —
פאַרבrענט ער אַשיק אונזער וואָגלדיקן טראָט
און נעמט פון אונזער אויג דאָס לעצטע ליכט אַוועק.

ב

מיט וויפל נעכט האָסטו זייער בליק געשלאָגן,
מיט וויפל פיין האָסטו זייער מי פאַרבrענט!
זיי שפיגלען זיך אין קבֿרימדיקן טאָגן
און ברענגען שטראַלן דיר אין טויטע הענט.
דער נביא ציט מיט דיין באַשאַף־מחשבה;
אין פרעמד פאַרטריבן, פראָסטיקט ער אין ווינט.
עס גליט דיין שווייגן קאַלט ווי אַ נדבה
און ווי די שארף וואָס שעכט אונז נאָך אַצינד.
מיט סם צעגיסט זיך ליבשאַפט אין נשמה,
וועלט פאַרקנסט;
אין קבר וועקט מען זיך ביים וואָרט: נקמה!
דער טויט שטייט הינטער יעדן פריינד צו גאַסט;
און וווּ די רגע ליכטיקט שטיל דיין ווערן,
דאָרט בליט נאָר זייער טויטנשווייס — און טרערן.

עטקע אייכענראַנד־טאַבאַטשניק
(שוועסטער פון לייזער)
מיט איר מאַן אהרן

Etke Eichenrand-Tabatchnik
sister of Leizer, with her
husband Aaron.

הייליקע שעהן

1

הייליק שקיעהדיקע שעה —
דעם טאָטנס שטילע תפילה
און די אָנגעצונדענע רגעס
שטראָלן
מיט טונקעלן ליכט און רו;
זיין שאָטן
אויף די ווייסע וועגט
וויגט אַריין
דאָס שווייגן פון פאַר חצות.

די ברכות
וואָס נעסטיקן
אין דער מאַמעס קיילעכדיקע אויגן
צעפליגלען זיך
מיט שטערנדיקער שטילקייט;
איר פרומער שמייכל
באַגלייט אונז
דורכן געשפענסטיקן גאָרטן פון שלאָף.

2

שבת
מיט אָטעמדיקער סודותדיקייט
ציטערן די מאַמעס ליפן
און באַהעפטן זיך
מיט די נשמהדיק צעברענטע ליכט;

באַלד —
אירע סאַמעטענע טריט
ווערן שטיל און ווייס;
דורך די שלייערן
די נעפלדיקע
פון איר טיפן שווייגן
פאַרנעמען מיר דעם ריטם
פון דער וועלטס שלאָגנדיקן האַרץ —

הייליק שבתדיקע שעה —
די מאַמעס שטילע הענט
און איר לויכטנדיק פנים
אָטעמען מיט בענטשנדיקע רו:

— לאָז אונז, הימלישער — דו,
וואָס מיר זענען דיין אייביקער קרייז,
אויפגיין אין דיין רו
ווען מיר וועלן ווערן אַלט און גרייז;

און אונזער זאָמען
לאָז בליען נאָר פאַר דיר, פאַר דיין לויב,
פאַר דיין הייליקן נאָמען,
דו — וואָס האָסט אונז באַשאַפן פון שטויב —

און די טרערנדיקע בלויקייט
פון אירע שבתדיקע אויגן
עפענען אונז די טויערן
פון אַ לאַנג פאַרגעסענעם הימל.

ויהי...

מיט די וועלף
פון מיינע הונגעריקע נעכט
בין איך געגאַנגען
דורך די טונקעלע גאַסן
פון מיינע חלומות.

גאָט האָב איך געזוכט
אויף די וועגן
פון יעדנס פאַרשוויגענעם אומעט;
נאָר תמיד אָטעמט
דעם הימלס פאַרשטיינערט שווייגן.

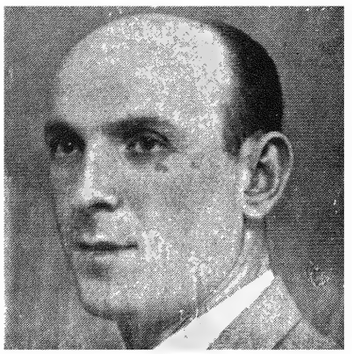
פון מיינע אויגן
קומען טרינקען
אַלע פאַרגעסענע מתים;
אין שויס פון מיין שרעק
איז צערונען
דאָס גאָלד פון מיין נשמה.

דער טרויער
פון מיין שוועסטער
האָט פאַרטונקלט די זון;
איר שטיל האַרץ
שלאָגט היינט
צוקאָפנס ביי גאָט.

מיין טאַטע
שווייגט אַרויס
פון יעדער תפילה;
דאָס ליכט פון זיין שמייכל
האָט ער צעהאָנגען איבער דער וועלט;
אין זיין געלער באָרד
האָבן געזעסטיקט שטערן.

שטאַרבן
פלעגט מיין מאַמע
פון דעם אַנדערנס צער;
איר אייגענעם האָט זי געטראָגן
שווייגנדיק
ווי דער מדבר.

נאָר פון אונזער ביטער ברויט
האָבן געקלאָגט די שטיינער;
און דורך אַלע נעכט
האָט אַ לבנהיק־ווייסע פרומקייט,
פאַרשוועבט,
פון אונזער שטילער שטוב,
די טריט פון דער צייט.

די איבערלעבעניש
פון חיים האניסמאן (פארטיזאן), תל־אביב

(אויפגענומען און פאַרצייכנט פון דודל ראָזענבערג)

חיים חניסמן (תל־אביב). עם פרוץ המלחמה הוא נער צעיר, נגר, בוורשה. הוא מצליח להגיע לקוריב, כדי להיות יחד עם משפחתו. את העיירה מצא שדודה ושרופה. הוא ניצל מכל ה„אַקציות". עם קומץ קטן של 30 שרידים יהודים הוא עובד בסדנתו של אולריך. חיים ועוד נערים אחדים, רוכשים להם כמה כלי־נשק, שכן חשים הם כי קרוב החיסול הסופי וברצונם להתגונן ככל האפשר. עם בוא ה„אקציה" האחרונה הוא מספיק לברוח. מוֹטל, בנו של יוסל קאניירס, תופס עוד ברגע האחרון את אקדוחו, אך מיד הוא נורה ע"י איש־ס.ס. יחיאל גולדברג מתגנב לבין החללים ומובל ביחד אתם. בדרך הוא מתחנן על נפשו לפני החייל הגרמני והוא מניחו לקפוץ מעל העגלה.

חיים מגיע היערה, אל הפרטיזנים. משתתף בקרבות קשים. קבוצתו, מורכבת יהודים ורוסים, נופלת כמעט כולה. הוא הורג גרמנים ואיכרים בוגדים, וממלט את נפשו מכל הסכנות.

HAIM HANNESMAN, *Tel Aviv*. At the outbreak of the war in 1939 he was a young carpenter in Warsaw. He made his way to Kurov, for he wished to be with his family. When he arrived, the town was already burned and in ruins. He managed to evade all the actions, and was one of the small group of thirty Jews who were left working in Ulrich's workshop. He and several other young fellows obtained some arms because they had a forefeeling of the last liquidation, and wished to offer some resistance at least. The final action did come. He succeeded in escaping.

Mottel, the son of Yossel Kaniars, took hold of his revolver in the last moment but was shot by an SS man. Yehiel Goldberg hid among those who had been shot and was carried away with the dead. On the way he managed to persuade a German soldier to let him jump out of the wagon.

Haim arrived among the partisans in the forest. He participated in heavy fighting. His group of Jews and Russians were almost all killed. He killed Germans and several treacherous peasants, and managed to escape from all danger.

די פאַמיליע חאַניסמאַן, איז איינע פון די פאַרצוויגטע משפחות. אַ סך זין און טעכטער. איינער פון זיי איז משה אוז זיין פרוי זלאַטע. זייער זון חיים וואַנדערט שוין אַלס יינגל קיין ווארשע. דאָס איז שוין דעמאָלט ווען מען הויבט שוין אָן פאַרשטיין אין קאַריוו, אַז לופט־פרנסות, האַנדל און דאַרף־גייערייי זענען נישט פראָדוקטיוו. ער לערנט זיך אויס סטאָלעריי אין ווארשע, אַרבעט זיך איין גאַנץ פיין, זאַמלט אָן אַביסל געלט און האָפט צוריקצופאָרן אין זיין געליבט געבוירט־שטעטל, דאָרט חתונה האָבן און פירן אַ שטיל פאַמיליען־לעבן. נו, האָט זיך אַריינגעמישט די מלחמה.

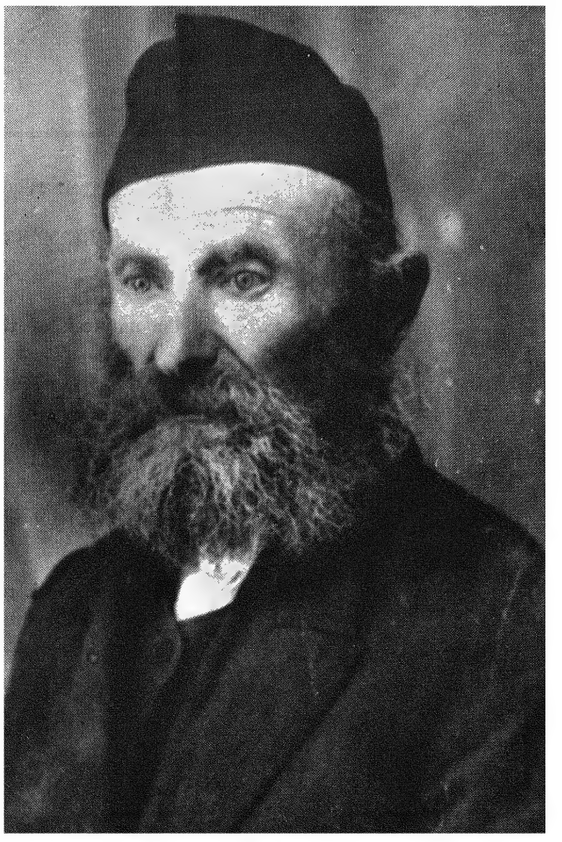
פון ווארשע קיין קאַריוו

באַלד ווערט די מלחמה באַגלייט פון הונגער און מען קען נישט באַקומען קיין שטיקל ברויט. די דערפער ארום וואַרשע פירן מער נישט צו קיין פראָדוקטן. פאַבריקן שטעלן זיך אָפּ. שרעק באַהערשט די יידישע באַפעלקערונג. אַלע טאָג גיט די פוילישע מאַכט אַרויס נייע באַפעלן. די נצחונות פון דייטשן מיליטער שטייגט איבער אַלע דערוואַרטונגען. ווי דאָס דייטשע מיליטער דרינגט נאָר אַריין, ברענגט עס מיט זיך חורבן. שטעטלעך ווערן אָפּגעמעקט און פאַרברענט. אויך אין וואַרשע ווערט דאָס פוילישע מיליטער דעמאָראַליזירט, וואַרפט אַוועק ס'געווער און אַנטלויפט פון פראָנט. יידן הייבן אָן אַנטלויפן. די באַמבאַרדירונג איז אַ מוראדיקע.

נאָכדעם ווי דאָס דייטשע מיליטער פאַרנעמט וואַרשע, באַשליסט חיים מיט נאָך אַ חבר אַוועקצופאָרן קיין קאַריוו. מיט די באַן איז נישט מעגלעך צו פאָרן. אַלץ איז צעבראָכן און באַמבאַרדירט. קיין אויטאָמאָביל וואָגט נישט צו פאָרן אַזוי ווייט. אין גאַס בלאָנדזשען אַרום פערד, אָן באַלעבאַטים, בלייבט ביי אים צו נעמען פון גאַס דאָס ערשטע בעסטע פערד. ער שאַפט זיך איין אַ וואָגן, פאַקט איין דאָס סאַמע נייטיקסטע פון וועש און געפאָרן.

אויפן וועג מען די אָפּגעברענטע שטעטלעך, יידישע האָראָוואַניע וואַלגערט זיך אין גאַס. דאָס פוילישע מיליטער אַנטלויפט אין אַזאַ בהלה, אַז אפילו די בריקן לאָזן זיי איבער נישט צעשטערט.

פון צייט צו צייט באַגעגנט אונז אַ דייטשער פאַטרול, זוכט אין וואָגן צי מיר האָבן נישט קיין געווער. מיר קומען אָן קיין קאַריוו. אַ שרעק כאַפט מיך אַרום וועז איך דערזע פאַר מיר קאַריוו. עס איז אַ פולשטענדיקער חורבן. איך האָב געהאָפט צו טרעפן מיין לאַנג אויסגעחלומט שטעטל, און דאָ זענען אַלע הייזער פאַרברענט, קופעס ציגל און שטיינער, אפילו קיין קוימען שטאַרט נישט אַרויס. דאָס היימישע בית־המדרש, די שול — נישטאָ קיין סימן. פון לעכער קוקן אַרויס עטלעכע יידן, טייל פרויען שלעפן פאַרברענטע בלעך, אָן אָפּגעסמאַליעטן בעליק כדי צו מאַכן אַ צייטווייליקן דאַך זיך איבערצודעקן. איך בין דאָ אָפּ אַ יאָר צייט און באַשליס בעסער אַרויסצופאָרן קיין קלאָדע, אין דאָרף וווּ מיין שוועסטער פעסע געפינט זיך. מיט איר צוזאַמען וווינען דאָרטן לייזער הערש קעניג, יאַנקל פאָפלניקס אַ זון, יעקב שמעון ברענער דער קצב, אלתר שניידער מיט זיין פאַמיליע, חמה אלתר שניידערס מיט אירע צוויי קינדער, משה ריצער (קרופּ־

משה חאַניסמאַן, חיימס פאַטער, לאַנגיעריקער פאָסטטרעגער אין שטעטל
Moshe Hannesman, Haim's father, for many years the town postman.

ניק) מיט זיין פאַמיליע. דריי חדשים זענען פאַריבער. מען לעבט אַ געפיניקט לעבן. מען האַנדלט נאָר צו כדי צופּאַר־דינען אויפן שטיקל ברויט. טייל האָבן נאָך צו ביסלעך אַרבעט ביי פויערים. אָבער איך דריי זיך אַרום אוֹן טו גאָר־נישט. דער פאָלקס־דייטש, אַן איינווינער אין קאַריוו זינט לאַנגע יאָרן, וועלכער האָט באַגליקט קאָריוו מיט עלעקטריש באַלייכטונג, אוֹן ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן שפּעטער — אַ שפּיאָן געשיקט פון דייטשלאַנד — האָט באָלד אַוועקגע־שטעלט פאַרשידענע ווערקשטאַטן אוֹן באַשעפטיקט יידן. פאַר־שטייט זיך אז פאַר האַלב אומזיסט. די מערהייט פון שטעטל איז זיך צעלאָפן. ווער קיין לובלין, ווער אין אַנדערע שטעט אוֹן שטעטלעך, ווער אין דערפער. אין די חורבות פון קאַריוו אוֹן אין דער נאָענטער אומגעגנט. אין די דינ־פער קלאָדע, גאַרבאָוו, באָגוטשין, קרופּע, האָבן זיך געפונען אומגעפער אַ צווייֿ־דריי הונדערט פאַמיליעס.

אויסקוק פאַר געלט, יודנראַט

יאַנואַר 1940. דייטש ס. ס. קומען אַן אוֹן געפינען זייער פלאַץ ביי אולריך דעם פאָלקס־דייטש. זיי הייבן זיך אַן טשעפן צו יידן, אַז זיי שמועסן צו פיל פאָליטיק איינער מיטן צווייטן. ס׳הייבן זיך אַן ארעסטן, אַן שום סיבה. צו זלמן געזאַנג, משה חאַניסמאַנס איידעם, אַ ייד פון מאַרקושאָוו, טשעפען זיי זיך צו, אוֹן ווילן אים שיסן. מען לויפט צו דעם דייטש אולריך בעטן, אַז ער זאָל פועלן ביי די מערדער צו שענקען ס׳לעבן דעם אומגליקלעכן יידּ. עס העלפט נישט, ביז מען לייגט זיך צוזאַמען אַ סך געלט, אוֹן מען ראַטעוועט דעם יידּ. מען גרינדעט אַ יודנראַט וואָס זאָל קענען קומען אין באַרירונג מיטן דייטשישן מיליטער אוֹן מאַכט. אברהמטשע גאָלדבערג, שלום רבס אַ זון, איז פאַרזיצער פון יודנראַט. ס׳ווערן אויס־געפירט פאַרשידענע אַרבעטן, ווי רייניקן די גאַסן, קערן דעם שניי. דייטשע אויפזעער שלאָגן ביי דער אַרבעט, אָבער אין אַלגעמיין איז נאָך געווען צו דערליידן.

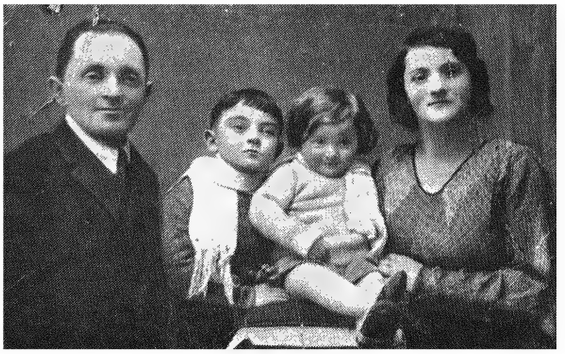
פסח 1940 קומט אַן אַ באַפעל וועגן צוואַנגס־אַרבעט. מען דאַרף האָבן אַ געוויסע צאָל יידן צו טרוקענען די יאַנוּשאָווער זומפן, נעבן יוזעפאָוו. די מיליטערישע באַוועגונג שטאַרקט זיך מער אוֹן מער. מ׳פירט אַמוניציע צו דער פּוילישׁ־רוסישער גרענעץ. איך בין אויך אַריינגעטרעטן אַרבעטן ביי אולריכן, אָבער נישט ביי פוטערוואַרג, נאָר ביי מיין פאַך, סטאָלעריי. אין האָב אים געמאַכט מעבל. באַקומען האָבן מיר פון אים נאָר אַ ביסל מעל, פון צייט צו צייט נאָך עפעס. מ׳האָט צוגעהונגערט.

„די מלחמה וועט דערלייזן..."

יוני 1941. אַז עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה קעגן רוסלאַנד, זענען יידן געווארן אַביסל מוטיקער, מיינענדיק אַז זי וועט ברענגען דערלייזונג. אָבער עס האָבן זיך ערשט אַנגעהויבן אומגעהייערע פאַרפאָלגונגען אויף יידן. עס קומען אַן שרעקלעכע ידיעות פון שטעט אוֹן שטעטלעך. קוזמירער אוֹן פולאַווער יידן האָט מען צוזאַמען אַלע קינדער פון לובלין אוֹן מען שיקט זיי אַוועק, מען ווייסט נישט ווו זיי קומען אַהין. מען דערציילט אַז מען ליקווידירט די לובלינער יידן. מען באַלאַגערט אַ שטח אָדער אַ גאַס, מען נעמט אַרויס אַלע יידן אַן אויסנאַם, יונג אוֹן אַלט, מען שטופט זיי אַריין אין .וואַגענען אוֹן מען שיקט זיי אַוועק צום פאַרברענען. די ידיעות וועגן ברען־אויוונס ווערן וואָס אַמאָל דייטלעכער:

„מען פאַרברענט יידן!"

אַלע נאָכט גייט אָפּ פונדאַנען אַ טראַנספאָרט. יעדער טראַנספאָרט מוז באַשטיין פון 20 טויזנט מאַן. אָבער די

משה פינקעלשטיין, זיין פרוי פערעלע גראַנאַטשטיין אוֹן זייערע 2 קינדערלעך שמואל אוֹן רחלע. אומגעקומען
Moshe Finkelstein, his wife Perele Granatstein and their two children Shmuel and Roochele, killed.

דייטשן האָבן נישט אויסגעזאָגט, אַז מ׳פירט צום אומקום. אַז עס איז געקומען צו אונז צו פאַרן משה פינקלשטיין, ער האָט געאַרבעט ביי אַן אָפּיציר פון ס.ס. פאַרשידענע לעדער־אַרבעטן (דאָס איז געווען זיין פאַך), האָט ער געוווסט צו־דערציילן, אַז זיין אָפּיציר האָט אים געזאָגט, אַז די יידן לעבן גאַנץ גוט אין מאַידאַנעק, אָבער גיך איז מען געוואָר געוואָרן דעם אמת. אין אַ צייט אַרום האָט לייבעלע מאָטל שנייערס פון לובלין דערציילט, אַז ער האָט געזען משה פינקעלשטיין ליגן אַ געשאָסענעם ביי דער טיר פון זיין אָפּיציר. אַז מען האָט אַמאָל געפֿרעגט אוּלריכן:

— וואָס האָט מען געטון מיט די לובלינער יידן?

האָט ער געענטפערט:

אַ קופּע מיסט!

מיר האָבן אָנגעהויבן זיכער זיין, אַז אויך אונזער גורל וועט זיין אַזעלכער.

דעם 7־טן טאָג פסח 1942 האָט מען פלוצלונג געגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן זאָלן זיך איינזאַמלען אין מאַרק. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז איצט איז שוין אויך געקומען אונזער רייע. געציילטע מענטשן זענען אַנטלאָפן און זיך באַהאַלטן. פֿ־ויען האָט מען געזעצט אויף וועגן, מענער זענען געגאַנגען צופֿוס, מיט געשרייען אוּן געוויינען. מען האָט זיי אַלעמען אַוועקגעפירט ווי די שעפסן.

אין קאָנסקעוואָליע האָט מען זיי געהאַלטן צוויי טעג. מיר האָבן נאָכגעשיקט אַ שייגעץ אוּן אַ מיידל, וועלכע האָט זיך פאַרשטעלט פאַר אַ פּוילישע, זיי זענען אַלץ געוואָר געוואָרן. זיי זענען נאָכגעפאָרן ביז מען האָט יענע דערפֿירט קיין סאָביבאָר, וואָלאָדאַוועך געגנט. דאָרט האָט מען זיי אויס־געשאָסן. ביי דער ליקווידאַציע פסח 1942 איז געשאָסן גע־ווארן אלתר יוסף גאָלדבערג דער לובלינער חסיד (אַ טייע־רער ייד וועמען דאָס גאַנצע שטעטל האָט ליב געהאַט פאַר זיין תמימות אוּן פרומקייט). אויך מיין קינד (איך האָב חתונה געהאַט בעת איך האָב געאַרבעט ביי אוּלריכן אוּן די פרוי האָט מיר געבוירן אַ קינד). האָט אַ דייטשער מערדער מיט דער ביקס־קאָלבע צעקלאַפט דאָס קעפל, עס געהרגעט אויף דער האַנט פון דער מוטער. געבליבן זענען נאָר אַ 30 יידן וואָס אוּלריך האָט פאַר זיי געבעטן, אַז ער מוז זיי האָבן צו דער אַרבעט (שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיין שתד־לנות איז געלונגען נאָר אויף 6 חדשים).

פאָטשע, לייבל מרימס אַ טאַכטער, איז געלונגען אַראָפּ־שפרונגען פון וואַגאָן פאַרנדיק קיין סאָביבאָר.

צוזאַמען איז לייכטער

מיר האָבן שוין דאָן פאַרשטאַנען אַז עס האָט נישט קיין זין, אַז יעדער זאָל פירן אַ באַזונדער לעבן. מיר האָבן אייַ־געאַרדנט אַן אַלגעמיינע קיך. אַלס קעכינס זענען געווען די איבערגעבליבענע פרויען: פאָטשע, אוּן חיה טאָבע, הערש קאָטלאָוסקס פרוי. פון די 30 איבערגעבליבענע יידן איז געווען אברהמטשע גאָלדבערג מיט צוויי זין, מאָטל בערלס, הערש קאָטלאָוש, שמואל חאַניסמאַן, חיים חאַניסמאַן, חייה גאָלד־בערג מיט 2 קינדער, משה לייטשיס, יאַנקל גאָלדבוים, יעקב הערש, ביילע הענדלס, שלמה מאָשקע ניסענבוימס, יהושע צוקערמאַן, לייבל סאָלטיס זון, וועלוול הערשמאַן. מיר האָבן זיך אַזוי אייַנגעאַרדנט אוּן געלעבט אַ גאַנצן זומער ביז ראש־השנה 1942. אין דער צייט הייבט מען שוין אַן שמועסן,

פון רעכטס: פייגע שיינדל ראָכענשוואַלב־בייגעלמאַן, שרה לאה קראַנצבערג־שטערן, יהודית קאָרנגאָלד־קראָקאָוויאַק (ישראל), יהודית ראָזען־ריצער, פאָטשע ווייַנבערג־גאָלדבערג (אַלע, חוץ קראָקאָוויאַק, אומגעקומען)

On the right: Feige Sheindel Rachenschwalb-Beigelman, Sara Leah Kranzberg-Stern, Judith Korngold-Krakoviak (in Israel) Judith Rosen-Ritzer, Fotshe Weinberg-Goldberg (all killed except Judith Korngold-Krakoviak).

אַז אויך אונזער רייע קומט. עס קאָן זיין, אַז עס האָט זיך גע־הערט אַן אָנצוהערעניש פון אוּלריכן, עס איז אפשר שוין נישט געווען נויטיק אונזער אַרבעט. אויך הערט מען, אַז אוּלריך לייגט אונז פלוצלונג פאָר, אַז אַלע 30 יידן זאָלן ווויינען צו־זאַמען. עס איז אונז געווען אויפפאַלנד די זאַך אוּן מיר האָבן באַשלאָסן, אַז נישט קוקנדיק וואָס די עלטערע וועלן נישט

שלמה ניסענבוים, זון פון מאָשקע, געשטאָרבן אין וואַלד

Shlomo Nissenbaum, son of Moshke, died in the woods.

מסכים זיין, זאָלן מיר, יוגנטלעכע, זיך אַרגאַניזירן אוּן איבער־
גיין צוּ די פּאַרטיזאַנער. דערווייל האָבן מיר אָנגענומען אוֹל־
ריכס פּאָרשלאָג. ביי חיים קנאַקס הויז וואָס מען האָט אויספּא־
ראַכטן, האָבן זיך אַלע 30 מאַן איינגעאַרדנט. אולריך האָט אונז
פּאַר דער אַרבעט געגעבן אַביסל מעל. איך האָב נאָך צוגעקריגן
פּוּן אים ברויט. אָבער גלייכצייטיק האָבן זיך אַ גרופּע יינגלעך
אָנגעהויבן אַרגאַניזירן. זיי זענען באַשטאַנען פּוּן:

חיים חאַניסמאַן, יאַנקל גאָלדבוים, מאיר קארטמאַן, מאָטל יוסל קאָניערס, יצחק שמחהלע שאולס, שלמה ניסענבוים (אָנדרוס), יאַנקעלע מאָטל אוּן שמוּלקע שטערן — הערש באָרשטס זוּן (זיין שוועסטער לעבט אין כפר סלמה).

וווּ נעמט מען געווער?

אָבער די ערשטע פראָגע: ווי באַאַרגט מען זיך מיט געווער? מאיר קארטמאַן, פייוולס זוּן, דערציילט, אַז זיין פּאָטער האָט אַמאָל באַגראָבן אַ רעוואָלווער. מיר גנבענען זיך אַוועק פּוּן אונזער קאָמפּאַניע אינמיטן ביינאַכט, מען גראָבט אויף דעם רעוואָלווער, כאָטש ער איז שטאַרק פאַרזשאַוועדט, נעמען מיר זיך אַלע פּעסט אים צוּ רייניקן. אָבער וואָס טוט מען, אַז עס זענען נישטאָ קיין קוילן? דאָס איז נאָר גוט

יאַנקל גאָלדבוים אוּן זיין פרוי פאָטשע (לייבל מרימס טאָכטער) אומגעקומען
Yankel Goldboim and his wife Fotsche (daughter of Laibel Miriam's), killed.

עמיצן בלויז אָפּצוסטראַשען. איין פאַרזשאַוועדטער רעוואָל־
ווער קעגן דער דייטשער מאַכט, וואָס שלינגט איין לענדער. מיר נעמען צוּזאַמען עטוואָס געלט אוּן מען לאָזט זיך זוכן צווישן די פּאָליאַקן געווער. געווייַנטלעך טרויען מיר זיך נישט אַן אין יעדן, אָבער אַז מיר באַקומען ידיעות פּוּן אַ פּאָליאַק וואָס זאָמלט פאַרטיזאַנער, וועגן מיר זיך צוּ אים, אַז ער זאָל אונז אַריינגענעמען אין זיין קאָמפּאַניע. אָבער ער ענטפערט, אַז אין זיין קאָמפּאַניע גייען אַריין נאָר פּאָליאַקן. נאָר ער קען אונז געבן אַ ביקס מיט קוילן. ער גיט אונז די ביקס. מיר פרייען זיך זייער. ער וויל אפילו קיין געלט נישט נעמען. מיר באַדאַנקען אים אוּן גייען אַהיים ווי מיט אַן אוצר. ביינאַכט גייען מיר אַרויס אויף דער בלאָניע. איך וויייז זיי ווי אַזוי צוּ שיסן. פאַרשטייט זיך אַז געשאָסן האָט מען נישט, אָבער יעדער האָט זיך פינקטלעך אויסגעלערנט. ביס־
לעכווייז האָבן מיר זיך אַזוי צוּזאַמענגעשטעלט, אַז יעדער האָט געהאַט אַ געווער־שטיק. מיר האָבן אָבער אויך די עלטערע אוּן פּ־ויען נישט געקענט סתם איבערלאָזן, האָבן מיר באַשלאָסן, אַז אין קריטישן מאָמענט, ווען מ׳וועט אונז וועלן שיסן, זאָל יעדער זיך ראַטעווען ווּ מען וועט נאָר קענען, אָבער אומבאַדינגט כאָפּן דאָס געווער אוּן אַנטלויפן. זיך טרעפן אין סימיוער וועלדל, ביי אַ געוויסן בוים. דאָרט דאַרף יעדער פאַרצייכענען זיין נאָמען, וועלן מיר אַזוי אַרוּם וויסן וער ס׳איז געראַטעוועט אוּן לעבט.

ליקווידאַציע פּוּן רעשטלעך

דער קריטישער מאָמענט איז אָנגעקומען נאָך סוכות 1942. איך באַמערק (איך האָב אים דאָן געמאַכט אַ שאָנק) ווי עס קומען צופאָרן צוּ אולריכן די ס. ס. זיין פרוי באַגריסט זיי זייער העפלעך, גאָנץ קאַלטבלוטיק זאָגט זי, אַז זיי זענען געקומען אונז ליקווידירן. אין 5 מינוט אַרוּם קומט אַריין אולריך, דרייט זיך זייער נערוועז. איך פאַרשטיי אַז איך דאַרף שוין אָנטלויפן אוּן גיי אַרויס דורך אַ היינטער־טיר אוּן לאָז זיך לויפן איבער די פעלדער. אויפן וועג זע איך ווי פראָנדל אַלטמאַן לויפט אויך. זי דערציילט מיר, אַז אין חיים קניאַקס קעלער שיסט מען אויס אַלע יידן. מיר לויפן קיין קלאָדע. דאָרטן הער איך שוין, אַז מען ליקווידירט שוין דאָס רעשט ביסל יידן. איך הער אויך, אַז וועט מאָטל יאָסל קאָניערס זעט ווי די ס. ס. קומען אָן, אָנטלויפט ער אוּן שנעל כאָפּט ער זיין רעוואָלווער. דאָן קריגט ער אַ קויל אוּן ווערט געהרגעט אויפן אָרט. מען נעמט אַלע יידן צוּזאַמען אין קעלער פּוּן חיים קניאַק אוּן דאָרטן שיסט מען אַלעמען אויס. אברהמטשע גאָלדבערג, אוּן זיין זון פנחס, זיין שוועסטער חיה גאָלדבערג, באַהאַלטן זיך צווישן קוסטעס אוּן בלייבן לעבן. יחיאל גאָלדבערג כאָפּט זיך אַריין צווישן די טויטע אוּן אַז די ס. ס. פירט אַוועק די טויטע, כאָפּט ער זיך אינמיטן וועג אַראָפּ אוּן בעט זיך ביים ס. ס.:

— זעסט דאָך אַז איך לעב, לאָז מיך אַראָפּ!

אַ גוטע מינוט איז געווען אויף דעם ס. ס., ער כאָפּט אַ קאָלדרע אוּן דעקט אים צו. ער גיט אַ שפרונג פּוּן דער בריק אין וואָסער אַריין אוּן עס געלונגט אים צוּ אַנטלויפן. אויך שמואל יעקיב קצבס איז געבליבן לעבן. צוּמאָרגנס, ווען די ס. ס. איז געקומען, האָט מען זיי אַרויסגענומען. וואָס מיט זיי איז געוואָרן ווייטער, ווייס איך נישט. יחיאל אוּן פנחס גאָלד־
בערג האָבּ איך געזען שפּעטער אַז מען האָט זיי געשאָסן, אויך פאָטשע לייבל מרימס לויפט מיט איר קינד אוּן איך זע פּוּן ווייטנס ווי מען שיסט עס אוּן עס פאַלט טויט. זי לאָזט עס איבער אוּן לויפט ווייטער. וואָס פּוּן איר איז געוואָרן ווייס איך נישט.

אין וואַלד. די ערשטע נקמה

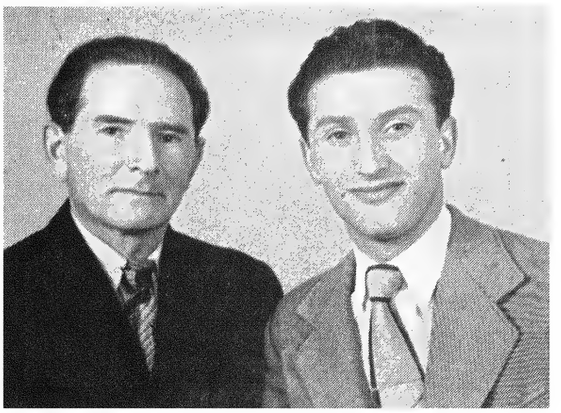
מיר, די אַרגאַניזירטע יוגנט הייבן זיך אָן אויפצוזוכן אין וואַלד. די נעמען אויף דעם אָפּגערעדטן בוים מערן זיך, אַלע מאָל מער, ביז מיר זענען אַלע געבליבענע צוּזאַמען. יעצט זעצט מען זיך אַוועק. מיר באַשליסן: מיר מוזן זיך אַריין־

די פּולאַווער בריק אין קאָריוו, דורך וועלכער מען האָט געפירט אַלע יידן פון שטעטל — קיין קאָנסקיוואָליע, אויפן לעצטן וועג, צום אומקום — אין סאָביבאָר, בעלזשעץ אוּן אָשוויענטשים
The Pulaw Bridge in Kurov, across which all the Jews ofthe town were led to Konskiwolia to their deaths at Sobibor, Belzec and Oświęcim.

כאָפן קיין קאָריוו אוּן אַרויסבאָקומען דאָס געווער. מיר גייען ביינאַכט זייער פאָרזיכטיק, מיר באַווייזען דעם לעצט געבליבענעם קבר אוּן מיר גייען צוריק אין ווַאלד. יעצט בלייבט שוין נישט פאָר אונז קיין וועג נאָר צו דערשלאָגן זיך צו אַ גרופּע פאַרטיזאַנער. מיר דערוויסן זיך, אַז אין וואָליע פשיביסלאַווסקאַ געפינט זיך אַ געוויסער סמאָליאַק וואָס איז אַן אָנפירער פון פאַרטיזאַנער. מיר לאָזן זיך צו אים ביינאַכט, מיט גרויס פאָרזיכטיקייט זוכט מען אים אויף, ער זאָגט אונז צו אַז ער וועט אונז אַרייננעמען, אָבער דער פאַקטישער קאָמַפּיטאַן איז יעצט נישטאָ. מיר זאָלן זיך דרייען אין דער אומגעגנט אוּן ער וועט אונז צוויויסן טון, ווען מיר זאָלן זיך שטעלן פאָר אים. 7 טעג זענען מיר דאָן אָפּגעלעגן אין וואַלד אונטער שניי אוּן קעלט. מיר האָבן זיך נאָר פון צייט־צו־צייט אַרויסגעכאַפּט קריגן עטוואָס צום עסן. נאָך 7 טעג זענען מיר ווייטער אַריין צו דעם סמאָליאַק. ער דערקלערט אונז, אַז יענער איז שוין דאָ אוּן ווייזט אונז אַן אַ פלאַץ וווּ מיר זאָלן זיך פאָר אים שטעלן. מיר זענען פאָר זיך אַ הויכן בלאָנדן פאָליאַק פון אַ יאָר 40. אין צימער דושעט אַ געדיכטער רויך פון די מאַכאָרקע אוּן ציגאַרעטן. איך באַמערק צווישן די פאַרטיזאַנער 3 יידישע מיידלעך פון מאַרקושאָוו, אויך יידל שוואַרצס אַ טאָכטער איז דאָרט. זיי מאכן זיך אונז נישט דערקענען. אויך שמחה — — — דער קאַמַפּיטאַן פרעגט אונז צי מיר האָבן געווער. ווען מיר ענטפערן „יאָ", איז ער שטאַרק צופרידן, ווייל אַ סך קומען צו אים אַן געווער. איך באַקען זיך מיט זיי מער. איך זע אַסך מאַרקושאָוער אוּן מיעכאָוער יינגלעך צווישן זיי. דער קאַמַפּיטאַן גיט אַ באַפעל זיך צו לאָזן אין דער קאָצקער אומגעגנט. דאָרט באַקומען מיר ברויט מיט טיי אוּן מיר באַקומען אַ באַפעל צו גראָבן אין וואַלד בונקערס. פון אויבן ווערט פאַרדעקט מיט צווייגן, פון דרויסן ווערן אַוועקגעשטעלט וואַכן. מיר קריגן אַלע מאָל באַפעלן. מיין נקמה האָב איך אַביסל געגומען ווען איך באַקום אַ באַפעל אַרויסצוגיין מיט אַ גרופּע אויפן וועג. מיר פאָקן 4 דייטשן. מיר שיסן זיי אוּן נעמען ביי זיי צו דאָס געווער.

דעם 20־טן דעצעמבער 1942 באַקומען מיר אַ באַפעל מיר זאָלן זיך שטעלן פאַרן קאַמַפּיטאַן אוּן ער גיט אונז 4 יידן אוּן 5 קריסטן. מיר גיט ער איבער די קאָמאַנדע, ער זאָגט אַז אין קאַרמאָווין, נישט ווייט פון קאָריוו, געפינט זיך אַ פויער, וועלכער האָט געווער אוּן מיר מוזן דאָס ברענגען. באַפעל איז באַפעל. עס איז געווען צו גיין 35 קילאָמעטער צופוס. עס איז געווען אין דרויסן אַ שיינער וועטער. 5 פאָרנאַכט לאָזן מיר זיך אַרויס, אָבער אינמיטן לאָזט זיך אַראָפּ אַ שניי. מיר טאָרן זיך נישט באַהאַלטן. די גאַנצע אַרבעט מוז וועלן אָפּגעטאָן ביינאַכט. מאָרגן פרי מוז מען זיין אויפן פלאַץ. מיר וועלן שטאַרק איבערגעשראָקן וועג אינמיטן וועג באַמערקן מיר שאָטנס פון מענטשן וואָס באַוועגן זיך. אין אויגנבליק בין איך געווען זיכער, אַז דאָס זענען דייטשן, מ׳וויל אָנהייבן שיסן, אָבער איך האַלט זיי אָפּ. מיר לייגן זיך אויס אויפן שניי, מיר לאָזן אויף זיך אַרויפשנייען כדי מען זאָל נישט דערקענען, אָבער די שאָטנס גייען צו נענטער. מיר שטעלן זיי אָפּ אוּן זענען אַז דאָס זענען ציווילע מענטשן, ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן אַז איך זע אַז דאָס איז שמואל חאַניסמאַן מיט זיין זון יוסף. זיי אוּן אויך מיר זענען אָפּגעקומען מיט שרעק. ער דערציילט מיר, אַז ער האָט זיך געמאַכט אַ בונקער אוּן ער זיצט דאָ. צווישן די 4 יידן איז אויך געווען יצחק שמחה שאולס, שמולקע שטערן. מיר קומען צו זיי אין בונקער, מיר זענען אויך אברהמטשע גאָלדבערג אוּן חיה גאָלדבערג. מ׳האָט געוואָלט ווייטער אָבער נישט געקענט. זיך געזעצט, געוווּנטשן בעסערע צייטן אוּן געגאַנגען ווייטער, צו אונזער אויפגאָבע. קיין קאַרמאָווין זענען מיר געקומען נאָך האַלבער נאַכט. קיין ליכטיקע שיין חוץ דעם שניי זענען מיר נישט. מיר קומען אַן צו יענעם פויער. ער מאַכט אויף. מיר פאָדערן דאָס געווער. ער הייבט אַן זיך צלמען אוּן שוורן אַז ער האָט נישט. חברה ווילן באַלד שלאָגן מיט די קאָלבעס, איך האַלט זיי אָפּ אוּן גיב

שמואל חאַניסמאַן מיט זיין זון יוסף (ניי זעלאַנד).
Shmuel Hannesman and his son Joseph (New Zealand).

צו פאַרשטיין דעם פויער מיט גוטן, אַז עס וועט אים נישט העלפן. און אויב ער וועט נישט געבן וועלן מיר מוזן נעמען. אַז ער דערהערט דאָס, הייבט ער שוין אָן אַנדערש רעדן און פירט אונז צו זיין שוואָגער. ער דערפרייט זיך מיט אונז, ער גיט אונז צו טרינקען בראַנפן, גייט אַרויף אויפן בוידעם, גיט אונז איבער דאָס געווער.

די צרה פון אַ כוסע

מיר ווילן זיך געזעגענען, אָבער די גוישע קעפ, אַ כוסה האָבן זיי געמאַכט, און זיי זענען דאָ אין אַ וואַרעמער שטוב, גלוסט זיך זיי נישט רירן. איך פרוּוו זיי איבערצייגן, אַז מען דאַרף זיין נאָך פאַרטאָג צוריק, ווילן זיי מיך שיסן. איך האָב נישט קיין אַנדער ברירה און מוז מסכים זיין. שלאָפן ווי די חברים ביז גרויסן טאָג אין סטאָדאָלע, ווייל אין שטוב, זאָגט דער באַלעבאָס, קענען אַריינקומען שכנים און עס איז אַ געפאַר בייטאָג צו גיין אויפן וועג. באַשליס איך, אַז 5 פאַר־נאַכט זאָלן מיר זיך לאָזן אין וועג. אָבער דער באַלעבאָס, וואָס האָט אונז אַזוי פריינדלעך אויפגענומען, איז געגאַנגען און אונז איבערגעגעבן צו די דייטשן. אַזוי ווי מיר זיצן אויפן בוידעם, אַרום 3 נאָכמיטאָג, — אַ סעריע קוילן ווערט אַריינגעשאָסן אין דער סטאָדאָלע. יצחק שרייט שוין אַז מען האָט אים געשאָסן. ער וויל זיך געבן אַ דריי אויס, קריגט ער באַלד אַ צווייטע קויל. מיר פאַרבאַריקאַדירן זיך הינטערן האָלץ. זיי שיסן אַ סך קוילן און טרעפן נישט. זיי זענען שוין זיכער, אַז מיר זענען טויט, הער איך אַ באַפעל אונטערצינדן די סטאָדאָלע. מיר שפרונגען קודם אַרונטער הינטן. מיר האַלטן גרייט דאָס געווער און ווי מיר זענען אַז דער פויער גייט מיט אַ לאַמטער לייכטן, נאָך אים גייט דער דייטשער אָפיציר, באַקומט ער אַ קויל אין פאָלט אויפן אָרט. עס קומט אַ באַפעל צו פאַרברענען די סטאָדאָלע. באַלד כאַפט אַ פייער אַרום די סטאָדאָלע. דער רויך דישעט אין האָלז. איך גיב אַ שפרונג אַרויס, מיט אַן אומגעהייערן כוח צעשמעטער איך דאָס טירל פון פלויט וואָס רינגלט אַרום די סטאָדאָלע. נאָך מיר לויפט דער רוס, ער באַווייזט צו געבן אַ קויל אין הרגעט אַוועק אַ דייטש. נאָך אים לויפן די לעצטע יצחק, שמחלע שאולס, שמולקע שטערן. אָבער צו מיין גרויסן ווייטיק ווערן זיי געהרגעט. איך לויף אין שפיר ווי אויפן קאַרק בין

שמואלקע שטערן, פאַרטיזאַן, אויסגעגעבן דורך אַ פּאָליאַק, אומגעקומען
Shmuelke Stern, partisan, betrayed by a Pole and killed.

איך פאַרוווּנדעט. איך אַנטלויף ווייטער אין ווער נישט באַמערקט פון די דייטשן. איך לויף אַריין צו אַ פויער, צווינג אים ער זאָל מיר געבן זיין פערד אין וועגעלע. אַז מיר קומען צו אַ באַן־ליניע, פאָרט פונקט דורך די באַן אין מיר קענען ווייטער נישט לויפן. אין דאָ שיסט מען שוין אויף אונז. אָבער אויך דאָ געלונגט מיר, אין די באַן גייט דורך. איך טרייב דאָס פערד מיטן גאַנצן אימפעט, ביז עס ווערט נאַכט. מיר כאַפן זיך אַריין אין אַ וואַלד אין דערנאָך לאָזט מען זיך צו אונזער באַגעדע פאַרטיזאַנער. אַז מיר קומען צו צו אונזער שליאַך שטייט שוין דער עלטסטער אין קוקט אונז אויס. ער ווייסט שוין פון זיינע שפיאָנען וואָס עס׳ איז געשעען. ער שיקט באַלד אַוועק אַ שטראָף־קאָמאַנדע צום פויער אין מען האָט אים אין קאַרמאָוויץ אונטערגעצונדן אַלץ וואָס ער האָט פאַרמאָגט.

אָנהייב 1943 ווען איך בין איינמאָל געווען אין דער אומ־געגנט פון לובלין, האָב איך זיך געטראָפן מיט חיים אלעזר ווורמאַן. האָט ער מיר דערציילט אַז ער איז אויך ביי די פאַרטיזאַנער. אָבער קיין ספעציעלע ידיעות פון קאָריוו האָט ער נישט. אַזוי האָט זיך עס געצויגן ביז מיר זענען באַ־פרייט געוואָרן.

* * *

כ׳וויל נאָך דאָ פאַרצייכענען, אַז אין יאָר 1942, עס איז געווען לעבן קלאָדע, האָבן מיר פון ווייטנס געזען גיין אַן ס.ס. ביי אַ גוי איז דאָמאָלט געווען באַהאַלטן אברהמטשע גאָלדבערג מיט זיינע צוויי זין יחיאל און פנחס, מאַניס אליעזרס יינגל, יאָסל, זיי האָבן אָנגעהויבן אַנטלויפן. מען האָט זיי נאָכגעשאָסן און געהרגעט ביידע, יחיאל, פנחס און יאָסל מאַניס לאָזערס. איך בין געשטאַנען באַהאַלטן און נאָך געזען ווי די דייטשן האָבן צוגערופן קריסטן, זיי געהייסן אַראָפ־ציען די מלבושים פון די דערשאָסענע. געלאָזט זיי ליגן נאַקעט.

דינהלע ראָטשטיין־ריצער / פּאַריז

ווי אזוי איך בין געבליבן לעבן

דינה׳לע רוטשטיין־ריצר, (פּאריס). בשנת 1939, עם פּרוץ המלחמה, עדיין היא ילדה. בורחת עם בני משפחתה אל כפר; אחר־כך היא נאלצת להיפרד מהם, לומדת להתחבא, לטפס ולעבור מעליית־גג אחת לאחרת, שוכבת בבונקרים ובבורות. במשך הזמן ההתחבאות הולכת וקשה, ואפילו להשיג פת־לחם מאת האכרים קשה ביותר, שכן יהודי שנמצאה אצלו פת־לחם, מכים אותו עד שהוא מגלה מי נתן לו את הלחם, והנותן בא על ענשו החמור.

הפולנים תופסים את אחיה הבכיר ואת האם, המתחבאים אצל איכר, וממיתים אותם ביריה.

הנוצרי, המחביא את דינה׳לה ויהודים אחרים, נורה, כבר לאחר כניסת הצבא האדום, על־ידי פולנים, בעוון קומוניזם והחבאת יהודים.

DINALEH ROTSTEIN-RITZER, *Paris*. She was still a young child when the War broke out in 1939. She ran away with her family to a village, but had to part from them later on. She learnt how to conceal herself, how to climb from one attic across to another, how to hide in bunkers, ditches, etc. Later on it became hard not only to hide but even to obtain a piece of bread, he was beaten savagely until finally he gave away the name of the person from whom he had received it. The person in question was then severely punished.

The Poles caught her older brother and mother, who were concealed by a peasant, and shot them both.

The Christian who hid Dinaleh and other Jews was shot by Polish reactionaries after the entry of the Red Army, as being a Communist who had hidden Jews.

סעפּטעמבער 1939 האָבן די דייטשן באָמבאַרדירט קאָריוו אוֹן כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז אָפּגעברענט געוואָרן. די איינוווינער זענען זיך צעלאָפן אין די נאָענטסטע דערפער אוֹן איך מיט מיין פאַמיליע זענען אַנטלאָפן אין אַ דאָרף כאָשטשוּוו. מיר זענען דאָרט געווען ביז סוכות. וועז די דייטשן האָבן פאַרנומען דאָס שטעטל, האָבן אַ סך זיך צוריק־געקערט, אָבער נישט געהאַט קיין דאַך איבערן קאָפּ. מיין טאַטעשי איז אַוועק די ערשטע טעג סוכות נאָך וואָנווועליץ אוֹן געדונגען אַ שטוב ביי אַ פויער אוֹן אונז אַהינגענומען. וואָנווועליץ איז נישט געווען באָמבאַרדירט. וועז די דייטשן האָבן אָנגעפאַנגען נעמען יידן אויף אַרבעט, האָט מיין טאַטעשי געמוזט גיין אַרבעטן מיט מיין עלטערן ברודער עליע. דאָס איז געווען אין יאָר 1940 פרילינג. נישט לאַנג האָט געדויערט אוֹן מען האָט שוין אויך גענומען פרויען, יונגע קינדער. פוּן אונזער שטוב זענען שוין אַוועק אַרבעטן 3 פערזאָן אין די הויוישע פעלדער. אין דאָרף דזשיוצע. מיין טאַטעשי האָט געזאָגט אַז ער וועט נישט גיין צו דער אַרבעט, ער וועט באַצאָלן אין יודנראַט מיט געלט. ער גייט קיין קאָריוו זענען וואָס ער האָט צו טוען. ער האָט זיך געוואָלט שטעלן אַ ניי הויז, זענען אָנגעקומען די מערדערס אוֹן גע־כאַפט יידן אויף אַרבעט. געהאַלטן מיין טאַטעשי אַ גאַנצן טאָג, אוֹן גוט אים צעשלאָגן. נאָך דער אַרבעט איז ער אַוועק קיין קלאָדע וווּ מיין זיידעשי אלתר האָט געווינט מיט זיין זון אוֹן טאָכטער חמה. מיר זענען אַריבער קיין קלאָדע. דאָס דאָרף האָט געהערט צו דער גמינע מאַרקושאָוו. אין אַפּריל 1942 האָבן אַלע יידן געמוזט זיך צושטעלן אויפן גמינע־פלאַץ. מיר זענען נישט געגאַנגען. עס וועט זיין צייט צו גיין צום טויט. פיל איינווינער האָבן זיך יאָ צוגעשטעלט. דעם 8 אַפּריל 1942, די צווייטע טעג פסח, האָט מען צונויפגענומען אַלע קאָריוער יידן אויפן מאַרק אוֹן מיט איין מאָל אויסגע־ליידיקט אונזער שטעטל. די דאָזיקע דאָטע איז מיר פאַר־בליבן אין מיין זכרון, ווייל דאָס איז געווען די דאָטע פוּן מיין עלטסטער שוועסטערס חתונה (מיט חיים ריצער, זון פוּן משה דוד, אוֹן געווינט לעבן נייעם הייליקן אָרט). מיין מאַמעשי האָט געמאַכט אַ פּעקעלע אוֹן געשיקט מיין יונגערן ברודער קיין קאָריוו צו מיין שוועסטער מיט עסנוואָרג, מיין שוועסטער איז דאָן געווען אין אַנדערע אומשטענדן, אוֹן זי

יאָסל האָפּענהיים, חייה ריצער (אין ישראל, דינהלעס שוועסטער) אוֹן העניעלע ווײַנבערג (די טאָכטער פוּן נפתלי אוֹן קיילע), נח אַן אייניקל

Yossel Hoppenheim, Haya Ritzer (in Israel) Dinale's sister and Hennele Weinberg.

האָט צו אונז נישט געקאָנט קומען 3 קילאָמעטער צופֿוס. וועז מיין ברודער איז געווען אויפן וועג קיין קאָריוו, האָט מען אים אויפן וועג שוין אָנגעזאָגט וואָס עס קומט פֿאַר אין שטעטל. ער איז גלייך אַנטלאָפן. מען האָט די יידן געטריבן קיין קאָנסקיוואָליע. זייער ווייניק פֿורן האָט מען געשטעלט צו פֿירן די קינדער מיט אַלטע מענטשן.

פֿיל זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן וועג. בלויז עטלעכע דרייסיק יידן זענען פֿאַרבליבן, ווייל יענע האָבן געאַרבעט ביי ס. ס.־לייט. וועז יענע זענען אַהיימגעקומען, האָבן זיי שוין נישט געטראָפֿן זייערע עלטערן, זייערע פֿאַמיליעס. האָט אברהם גאָלדבערג זיך געמאָלדן צום בירגערמייסטער (ער איז געווען פֿרעזעס אין יודנראַט), אַז מען זאָל נאָר מענטשן באַשעפֿטיקן. מען האָט אָפּגענומען די גרויסע געביידע פֿון איטשע ראָזן, און די עטלעכע צענדליק יידן האָבן זיך איינגעאָרדנט אוּן געווען פֿאַרצוימט מיט שטעכעדיקע דראָטן. די אַלע אַנדערע הייזער וואָס די יידן האָבן פֿאַרלאָזט, האָבן פֿאַרנומען פֿאָליאַקן. עס זענען געווען אַ סך שלעזישע פֿאָליאַקן צווישן זיי. נאָר אַנדערע קאָריווער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן זייטיק. דאָס איז פֿאַר זיי געווען גרינגער, ווייל זיי האָבן אַנגעהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט דעם רעשטל יידן אין קאָריוו. די פֿאָליאַקן האָבן נאָך דעמאָלט אַריינגעלאָזט זיך אין זייערע הייזער וואָס די דייטשן האָבן שוין אויסגעשאָסן. אין דעם טאָג האָט עקזיסטירט ביז דעם 9 נאָוועמבער 1942. אין דעם טאָג זענען געקומען דייטשן, אַריין אין געטאָ אוּן אויסגעשאָסן אַלע יידן. אייניקע זענען זיך צעלאָפֿן, אָבער זייער ווייניק. עס זענען געווען אייניקע יונגע וואָס האָבן געהאַט גענוער. וועז דאָס אומגליק איז געשעען, איז מאָטעלע זאַלצבערג אַרויסגעשפּרונגען פֿון פֿענצטער אוּן אַריין צו אַ פֿאָליאַק. זעענדיק אַז מען דערשיסט מאָטעלע בערלס, דעם קצב, איז ער אַרויס פֿונעם פֿאָליאַק אוּן האָט דערשאָסן דעם ס. ס.־מאַן. גלייך ווי מען האָט דערהערט דעם שאָס, איז אָנגעקומען אַ צווייטער ס. ס.־מאַן, געשאָסן אויף מאָטעלע זאַלצבערג אוּן אים דערהרגעט אויפן אָרט.

איך בין אָפּט געווען אין שטאָט מיט מיין ברודער עליע, אוּן עטלעכע טעג פֿאַרן אומבאַרעגען די יידן זענען מיר שוין געאָנגען זייער ווייניק אין שטאָט. מען איז שוין געווען מער באַהאַלטן. מיר זענען געווען אין דאָרף קלאָדע־אָלעמפּין, דאָס איז לעבן קאָריוו אוּן מאַרקושאָוו. איך בין געווען אין דער צייט אין אָלעמפּין מיט מיין יונגערן ברודער. וועז דער טאָטעשי איז געקומען אונז זעען האָט די אַלטע באַלעבאָסטע געזאָגט צו מיין טאָטעשי:

— מאָשקא, איך קען זיי מער נישט האַלטן. איך האָב מורא.

מיין טאָטעשי האָט באַצאָלט. זי זאָגט: איך האָלט נאָך צו דיינע קינדער ביז ענדע מאָנאַט, מערער נישט.

„לעב פֿאַר מיר אויך!"

מיין עלטערער ברודער איז געווען צוזאַמען מיט מיין טאָטעשי אוּן מאַמעשי אין אַ בונקער אין דאָרף קלאָדע. מיט מיינע עלטערן האָבן מיר נישט געקענט זיין, ווייל עס זענען שוין געווען 2 קינדערלעך פֿון יאָנקעלע פֿיינשמידט. וועז די צייט איז געקומען, ענדע מאָנאַט דעצעמבער, האָב איך געווווסט וואָס עס וואָרט מיך. זי איז שוין בעסער געוואָרן. זי זאָגט מיר:

— דאָנושו, דו וועסט בלייבן, אָבער טאָדעק (דאָס הייסט מיין ברודער שמחהלע) נישט. האָב איך געזאָגט: ניע, גאָספּאָדיני, איך גיי פֿון דיר אַוועק. אוּן מיין קליין ברודערל זאָל זיין מיט אייך. איך בין עלטער פֿון אים מיט קנאַפּע פֿינף יאָר.

עס איז געקומען די נאַכט פֿון 31 דעצעמבער 1942. איך בין קראַנק געווען אויף מיינע אויגן. אַן אַ פֿאַר זאָקן אויף מיינע פֿיס. כ׳האָב זיך צעווייגט אוּן צעקושט מיט מיין קליין ברודערל, אוּן געזאָגט אים:

— לעב פֿאַר מיר אויך. איך ווייס נישט צי איך וועל נאָך אייך אַלע קאָנען זען. איך ווייס נישט וואָס מיט מיר וועט זיין. היינט איז סילוועסטער, פֿאָליאַקן טרינקען היינט זייער אַ סך. וווּ צו גיין האָב איך נישט.

איך זאָג אים נאָכאַמאָל „אַ גוטע נאַכט" אוּן גיי אין וועג אַריין. איך לאָז מיך אין וועג קיין פּליניק. אָנצוקומען קיין פּליניק מוז איך דורכגיין זייער אַ סך פעלדער. צומערגסטן איז געווען אַריבערצוגיין דעם שאָסיי פֿון קאָריוו—מאַרקושאָוו. ס׳איז געווען קאַלט, עס האָט געשנייעט, אַ שטאַרקער ווינט. איך האָב זייער גוט געקענט דעם וועג, אָבער וועז דער ווינט האָט מיך געשטופּט, בין איך פֿאַרקראָכן אין אַ צווייט דאָרף, קאַלין. שפּעט איז, וווּ איך בין — ווייס איך נישט. איך זע אַ ליכט ברענט אין אַ הויז. די הינט בילן שטאַרק. איך האָלט מיין שטעקן אוּן גיב דעם הונט אַ שטיקל ברויט, אַז איך זאָל קענען אריין צו דעם קריסט. ווער ער איז וויס איך נישט, אָבער איך מוז דאָך וויסן וווּ איך בין. איך קלאָפּ אָן, קום אַריין, אוּן פרעג מיך ווי עס הייסט דאָס דאָרף. זאָגט ער: קאַלין. פרעגט ער מיך: וווּאַהין גייסטו? זאָג איך אים — איך גיי קיין קאָריוו. ער הייסט מיך זעצן אוּן קוקט מיר אין די אויגן: ווער ביסטו? זאָג איך:

— דו קענסט מיך נישט. איך בין פון קאָנסקעווואָליע. אַז איך וועל דיר זאָגן מיין נאָמען, וועסטו אויך נישט וויסן.

זאָגט ער מיר: זאָג נישט, איך וויס אַז דו ביסט מאָשקעס טאָכטער. דיין טאַטן רופט מען מאָשעק קרופּניק. דיין מאַמעשי איז אַלטעס צורקאָ, אוּן דו דערציילסט מיר אַז דו ביסט נישט פון קאָריוו. איך קען דיך זייער גוט, דו ביסט געווען אַ קינד וועז איך בין געפֿאָרן מיט דיינע עלטערן. אוּן ער זאָגט צו זיין פרוי:

— גיי ברענג אַריין אַ ברויט אוּן שנייד איר אָפּ אַ שטיקל אוּן גיב איר מיט.

איך דאַנק אים. איך וויל נישט קיין ברויט, ווייל איך האָב מורא אַז ער הייסט זי מיר געבן ברויט, כדי דערנאָך מיר צוצונעמען דאָס לעבן. ער פרעגט מיך אויף מיינע עלטערן. זאָג איך אים אַז קיינער איז נישטאָ, איך בין אַליין. ער האָט מיך באַדויערט אוּן זאָגט מיר:

— איך קען דיך נישט האַלטן.

זיין פרוי זאָגט מיר וויאַזוי צו גיין קיין קאָריוו. גיי איך. אויפן וועג זע איך גיין דריי מענער, מיט לעמפּ אין די הענט. אוּן איך מוז שוין גיין וווייטער, איך קאָן מיך שוין נישט באַהאַלטן. זיי קומען צו מיר צו, קוקן מיר אַריין אין פּנים ,אוּן שטעלן מיך אָפּ. זיי פרעגן:

— קטאָ יעסט?

— סוואַיאַ!

— קטאָ זאָ סוואַיאַ?

מען לייכט מיר אין די אויגן אַריין. איך זע נישט ווער

עס איז. וועז ער באַהאַלט זיין לעמפל אין טאַש, זע איך ערשט וועט עס איז. ער זאָגט צו זיינע מיטגייער:

— איך קען זי.

אוז ער משל'ט זיי אויס אַז איך בין מאַשקעס טאָכטער. זיי זאָגן מיר:

— גיי, נאָר זיי פאַרזיכטיק, נישט יעדער וועט זיין ווי מיר זענען.

די פּאָליאַקן גיבן נישט קיין ברויט, ווייל זיי האָבן נישט קיין צוטרוי צו — יידן

איך גיי שוין ווייטער, ווז — ווייס איך נישט. איך קום אַן אין פּליניק. איך כאַפּ מיך אַרויף אויף אַ בוידעם, ביי אַ פּאָליאַק, ווו זיין פערד איז. איך ליג דאָרט אַ גאַנצן טאָג, ווייל איך האָב נישט ווּוהין צו גיין. איך קלער פון מיינע עלטערן, פון מיין ברודערל. מען ווייל נישט האַלטן קיין יידן. ווו איך קום אַריין צו פּאָליאַקן זאָגט מען מיר:

— „אַרעם קינד, עס איז דיר שלעכט, נאָר האַלטן דיך קענען מיר נישט".

זיי האָבן מורא. עס איז אַרויס אַ געזעץ, אַז ווער עס וועט האַלטן יידן, וועט פאַרברענט ווערן מיט 10 שכנים צוזאַמען. אויב מען טרעפט אַ ייד אויפן וועג, אוז מען גע־פינט ביי אים אַ שטיקל ברויט, דער ייד קריגט געשלאָגן אַז ער זאָל זאָגן ווו אוז פון וועמען ער האָט באַקומען דאָס ברויט, האָבן די פּאָליאַקן נישט קיין צוטרוי. צום יידּ, ער וועט אויסגעבן. האָבן זיי שוין מורא צו געבן אויך אַ שטיקל ברויט. עס איז זייער שלעכט. אַ חודש צייט האָב איך זיך אַזוי אַרומגעוואַלגערט פון איין אָרט צום אַנדערן, פון בוידעם צו בוידעם. אין מיטן חודש פעברואַר 1943 גיי איך צוריק אויף דעם פלאַץ פונוואַנען איך בין אַוועקגעגאַנגען פון מיין ברודערל אוז בעט די קריסטין, ווייל פאַר אירּ, אַז זי זאָל מיך האַלטן מיט מיין ברודער צוזאַמען.

זייענדיק אין פּליניק, האָב איך געטראָפן פון אונזער שטעטל אייזיקס שניידערס קינדער, אַ יינגל מיט אַ מיידל. זיי האָבן מיר געזאָגט אַז זיי האָבן אויך נישט ווו צו זיין. איך האָב מיט זיי אָפגערעדט אַז זיי זאָלן מיך קומען זעען אין דער אוז דער נאַכט. איך האָב זיי געזאָגט די דאַטע אוז דאָס פלאַץ. איך האָב אויף זיי געווארט. איך האָב צוגע־רעדט מיין באַלעבאָסטע אוז איר געזאָגט, אַז ס'איז די זעלבע שטראָף פאַר איין ייד ווי פאַר 4 יידן. זענען זיי טאַקע אַ צייט געווען מיט מיר אוז מיט מיין ברודער.

דער פּאָליאַק מיט די שיינע שטיוועלעך

אין אַ קורצער צייט אַרום זאָגט זי צו אונז ווידער:

— איך וועל אייך נישט האַלטן — ביינאַכט וועט זי אונז אַרויסשיקן. זי וויל נישט מער קיין יידן, ווייל די דייטשן דאַרפן קומען זוכן תבואה, צי מען האָט צוגעשטעלט דעם געהעריקן קאָנטיגענט. זי האָט מורא. — מיר גייען ווידער אַוועק. אָבער דאָס מאָל גיי איך מיט מיין ברודער צוזאַמען. די צוויי אַנדערע גייען ערגעץ אַנדערש זוכן ווו זיך אויס־צוהאַלטן. עס איז נאָך אַלץ ווינטער. זומער איז לייכטער — איז מען כאַטש געלעגן אין פעלד, אין וואַלד. אָבער ווינטער איז שוער אוז ביטער. איך גיי מיטן ברודער צו איינעם אַ פויער, וואָס ווויינט ווייט פון שכנים. עס זענען דאָרט דאָ אינגאַנצן צוויי הייזער. מיר קומען צו אים אַריין עס איז. וועז ער באַהאַלט זיין לעמפל אין טאַש, זע איך ערשט וועט עס איז. ער זאָגט צו זיינע מיטגייער:

— איך קען זי.

אוז ער משל'ט זיי אויס אַז איך בין מאַשקעס טאָכטער. זיי זאָגן מיר:

— גיי, נאָר זיי פאַרזיכטיק, נישט יעדער וועט זיין ווי מיר זענען.

די פּאָליאַקן גיבן נישט קיין ברויט, ווייל זיי האָבן נישט קיין צוטרוי צו — יידן

איך גיי שוין ווייטער, ווז — ווייס איך נישט. איך קום אַן אין פּליניק. איך כאַפּ מיך אַרויף אויף אַ בוידעם, ביי אַ פּאָליאַק, ווו זיין פערד איז. איך ליג דאָרט אַ גאַנצן טאָג, ווייל איך האָב נישט ווּוהין צו גיין. איך קלער פון מיינע עלטערן, פון מיין ברודערל. מען ווייל נישט האַלטן קיין יידן. ווו איך קום אַריין צו פּאָליאַקן זאָגט מען מיר:

— „אַרעם קינד, עס איז דיר שלעכט, נאָר האַלטן דיך קענען מיר נישט".

זיי האָבן מורא. עס איז אַרויס אַ געזעץ, אַז ווער עס וועט האַלטן יידן, וועט פאַרברענט ווערן מיט 10 שכנים צוזאַמען. אויב מען טרעפט אַ ייד אויפן וועג, אוז מען גע־פינט ביי אים אַ שטיקל ברויט, דער ייד קריגט געשלאָגן אַז ער זאָל זאָגן ווו אוז פון וועמען ער האָט באַקומען דאָס ברויט, האָבן די פּאָליאַקן נישט קיין צוטרוי. צום יידּ, ער וועט אויסגעבן. האָבן זיי שוין מורא צו געבן אויך אַ שטיקל ברויט. עס איז זייער שלעכט. אַ חודש צייט האָב איך זיך אַזוי אַרומגעוואַלגערט פון איין אָרט צום אַנדערן, פון בוידעם צו בוידעם. אין מיטן חודש פעברואַר 1943 גיי איך צוריק אויף דעם פלאַץ פונוואַנען איך בין אַוועקגעגאַנגען פון מיין ברודערל אוז בעט די קריסטין, ווייל פאַר אירּ, אַז זי זאָל מיך האַלטן מיט מיין ברודער צוזאַמען.

זייענדיק אין פּליניק, האָב איך געטראָפן פון אונזער שטעטל אייזיקס שניידערס קינדער, אַ יינגל מיט אַ מיידל. זיי האָבן מיר געזאָגט אַז זיי האָבן אויך נישט ווו צו זיין. איך האָב מיט זיי אָפגערעדט אַז זיי זאָלן מיך קומען זעען אין דער אוז דער נאַכט. איך האָב זיי געזאָגט די דאַטע אוז דאָס פלאַץ. איך האָב אויף זיי געווארט. איך האָב צוגע־רעדט מיין באַלעבאָסטע אוז איר געזאָגט, אַז ס'איז די זעלבע שטראָף פאַר איין ייד ווי פאַר 4 יידן. זענען זיי טאַקע אַ צייט געווען מיט מיר אוז מיט מיין ברודער.

דער פּאָליאַק מיט די שיינע שטיוועלעך

אין אַ קורצער צייט אַרום זאָגט זי צו אונז ווידער:

— איך וועל אייך נישט האַלטן — ביינאַכט וועט זי אונז אַרויסשיקן. זי וויל נישט מער קיין יידן, ווייל די דייטשן דאַרפן קומען זוכן תבואה, צי מען האָט צוגעשטעלט דעם געהעריקן קאָנטיגענט. זי האָט מורא. — מיר גייען ווידער אַוועק. אָבער דאָס מאָל גיי איך מיט מיין ברודער צוזאַמען. די צוויי אַנדערע גייען ערגעץ אַנדערש זוכן ווו זיך אויס־צוהאַלטן. עס איז נאָך אַלץ ווינטער. זומער איז לייכטער — איז מען כאַטש געלעגן אין פעלד, אין וואַלד. אָבער ווינטער איז שוער אוז ביטער. איך גיי מיטן ברודער צו איינעם אַ פויער, וואָס ווויינט ווייט פון שכנים. עס זענען דאָרט דאָ אינגאַנצן צוויי הייזער. מיר קומען צו אים אַריין

אוז בעטן אים ער זאָל אונז האַלטן כאַטש אַ קורצע צייט. תחילת וויל ער נישט הערן, אָבער ער לאָזט אונז דאָך אַריין, אויף דערווייל. טאַמער הערט מען עפעס — איז נישט ווייט דער וואַלד, וועלן מיר אַריין אין וואַלד. דאָס איז געווען מערץ 1943. דעם טאָג געדענק איך נישט. עס גייט אַוועק אַ 10—12 טעג, קיינער זעט אונז נישט. איינמאָל זיצן מיר אין שטוב, ווייל אויפן בוידעם איז געווען קאַלט. מען קוקט אַרויס פון פענצטער, דערזעט מען אַז ס'קומט אַן איינער אין שיינע שטיוועלעך. האָבן מיר געמיינט אַז דאָס איז דער גאַיאָווי. מיין ברודער איז אַרויף אויפן פיעקאַליק, אוז איך בין אַרונטער אונטערן בעט. ער עפנט די טיר אוז גיט אַ זאָג:

— גיב מיר אַרויס די יידן!

דאָס איז געווען איינער פון דער פּוילישער פּאָליציי. ער הייבט אַן זוכן אוז געפינט מיך אוז מיין ברודער. מיר זענען שוין ביידע אין די הענט פון מערדער. ער נעמט אונז אויספרעגן ווי לאַנג מען איז דאָ. יעדער פון אונז ענטפערט — איין טאָג — ווי מען וואַלט זיך אָפגערעדט. דער גאַס־פּאָדאַוש בעט דעם פּאָליציאַנט אַז מען זאָל אונז נישט אויס־געבן פאַר די דייטשן. ער זאָגט צו אים: איך וועל דיר געבן געלט אוז לאָז זיי צוריק לעבן. דו זעסט דאָך, אַז דאָס זענען יונגע קינדער.

אין יענער צייט האָבן די דייטשן געמאַלדן, אַז יעדער ייד וואָס איז געבליבן לעבן, זאָל זיך צושטעלן קיין קאָנסקע־וואָליע. עס וועט זיין גוט. זאָגט דאָס דער פּאָליציאַנט צו דעם פויער:

— שיק זיי אַהין. האַלט נישט קיין יידן, ווייל אַז מען וועט ביי דיר טרעפן אַ ייד וועט מען דיך פאַרברענען.

דער פויער זאָגט צו אונז:

— גייט צו אייערע עלטערן, ברענגט מיר אָפּ דאָס געלט, אוז איר וועט מערער נישט זיין ביי מיר. דאָס אָרט ביי מיר איז שוין פאַרשיט.

מיין ברודער רעדט ווי אַ מאַמע... אוז דער מאַמע...

ביינאַכט זענען מיר אַוועקגעגאַנגען. דער טאַטעשי גיט אונז געלט אויף צו באַצאָלן. מיר האָבן שוין ווידער נישט ווּוהין צו גיין. זאָגט מיר מיין פאַטער:

— דינהלע, דו וועסט גיין קיין קאָנסקעוואָליע, דאָרט זענען שוין דאָ אַ סך קאָריוואָר. אויב עס איז גוט, וועלן מיר אַלע דאָרט אַהינגיין אוז זיין צוזאַמען, מער נישט צע־שיידט אייַנער פון אַנדערן. זאָגט מיין עלטערער ברודער:

— טייערער טאַטע, מיר זענען דערווייל באַהאַלטן אוז מען זעט אונז נישט, פאַרגעס נישט, אַז אויב גייט דינהלע אַוועק, אוז עס פאַסירט מיט איר עפעס, וועט עס זיין דיין שולד. ניין, שוועסטער, דו פאָרסט נישט.

מיין מוטער האָט שטאַרק געווויינט אוז געבעטן די באַלע־באַסטע אַז איך זאָל קענען זיין אַ פאָר וואָכן מיט זיי צו־זאַמען. זי וועט זיין אַ טאָג דאָ, אַ טאָג אין אַ צווייטן דאָרף, בין דער פּרילינג וועט קומען. אין מיטן דערינען קומט אַן מיין קוזין שעיה ראָזן. ער דערציילט מיר אַז זיי זענען אויף איין אָרט, אַלע צוזאַמען. אָבער זייער גאַספּאָדאַוש האָט זיי שוין געזאָגט, אַז ווי נאָר דאָס קאָרן וועט שוין זיין הויך, זאָלן זיי גיין אין פעלד אַריין זיך באַהאַלטן. איך האָב באַשטימט צו גיין איין קילאָמעטער נאָנט פון קאָריוו, צו איינעם אַ פּאָליאַק, וועלכער איז געווען אַ היטער פון אַ

שעיה ראָזען (זון פון אלתר און חמה) פּאַריז
Shaya Rosen, son of Alter and Hamma, in Paris.

לאָנקע. וועו אין קאָריוו איז געווען דער אַרבעטס־לאַגער האָט מען געהאַט געריעדט וועגן דאָזיקן פּאָליאַק, אַז וועלכער ייד עס וויל נאָר ביי אים נעכטיקן, גיט ער אַן אָרט צום שלאָפן. איך האָב אָפּגערעדט מיט מיין קוזין, אים געזאָגט צו וועמען איך גיי. אוו אויב איך וועל דאָרטן פּאַרבלייבן, זאָל ער מיך קומען זעען. אהינגעקומען צו יענעם פּאָליאַק. האָט ער מיר געזאָגט:

— דו קענסט בלייבן ביי אונז, אָבער נישט אין שטוב, אין שטוב קען מען דיך נישט האַלטן. מיר האָבן זיבן קינדער, אוו מיר צוויי, צוזאַמען — ניין דושעס (נפשות). מען וועט מאַכן אַ גרוב, אוו דו וועסט דאָרטן זיין אַ גאַנצן טאָג. ביינאַכט צווישן איינס אוו צוויי אזייגער וועסטו אַרויס אויף דער לופט.

שווער זיך צוגעווינען צום גרוב

איך בין עטלעכע מאָל געשלאָפן אויפן בוידעם, נאָר צום באַהאַלטן זיך אין גרוב האָב איך מיך נאָך אַלץ נישט געקענט צוגעווינען. אָבער דערווייל איז נאָך דער גרוב נישט געמאַכט. בין איך אַוועק צוריק צו די זעלבע וווּ איך בין געווען ביז דעם 31 דעצעמבער 1942. דאָס איז שוין געווען סוף יוני 1943. זיי האָבן מיך געלאָזט ביי זיך זיין נאָר עטלעכע טעג. דו מוזט שוין ווידער גיין אויף אַ צווייט אָרט.

איך האָב ביי זיי אָפּגעפרעגט קאָלאַציע, געפרוווט בעטן:

— אפשר בלייבּ איך נאָך אַ טאָג?

— ניין אוו ניין. נאָר דו וועסט קענען ווייטער קומען צו אונז אויף אַ טאָג־צוויי. — איך בין אַוועק. ווו גייט מען ווייטער? אפשר גיין צו מיין מוטערס ברודער מיט זיין פאַמיליע? נאָר גיי זוך זיי אויף די פעלדער. די הויווישע פעלדער זענען גרויס. גיין אוו שרייען: „פעטער יונה" — האָב איך מורא, ווייל ביינאַכט איז זייער שטיל. מען קען מיך דערהערן. דערווייל גיי איך. עס איז שוין אַוודאי צוויי אַזייגער ביינאַכט. איך בין געגאַנגען קיין פליניק. איך גיי מיט מיין שטעקן אוו שטיקל ברויט. צום דאָזיקן שטיקל ברויט האָב איך שוּתפים. איך מוז מיך טיילן מיט די הינט, ווייל זיי זענען ביינאַכט אָפּגעלאָזט פון די קייטן אוו באַפאַלן.

איך קום צו אַ באַקאַנטן פויער, ער גרייט זיך צו פאָרן קיין קאָריוו. ער לאָזט מיך בלייבן ביי אים אויף אַ טאָג. איבערצוקומען. קומענדיק אַהיים פון שטאָט, דערציילט ער מיר (דאָס איז געווען דעם 1־טן יולי 1943), אַז מען האָט דאָרט אויסגעהרגעט 14 יידן, צווישן זיי געפינט זיך מיין מוטערס שוועסטער אוו טאָכטער, איר ברודער מיט פרוי אוו קינדער אוו נאָך קאָריוווער, פון דער פאַמיליע קעניג. עס איז מיר געוואָרן פינצטער פאָר מיינע אויגן. נאָך אין דער זעלבער נאַכט האָב איך געמוזט אַוועק פון אים, אוו בין אַוועק קיין בראָניץ. איך גלייב אַז קאָריווער געדענקען נאָך דעם הויף פון לאניעסקין. דאָלעבן איז געווען אַ פּאָליאַק וועמען מיין פאָטער האָט אים געגעבן אַ סך סחורה. בין איך געגאַנגען ביי אים פרעגן צי מיינע עלטערן זענען געווען ביי אים. האָט ער מיר געזאָגט אַז מיין ברודער האָט זיך אָנגעטוון 4 אַנצוגן אוו ער געפינט זיך אין קלאָדע. אויב איך וויל, קען איך גיין אויף דעם אַדרעס. אָבער איך בין געגאַנגען צו יענעם וואָס האָט מיר צוגעזאָגט אַז וועו ער וועט האָבן געמאַכט דעם גרוב, וועט ער מיך האָלטן. דער גרוב איז זיכער נישט געווען אפילו 1 מעטער די טיף, אפשר איז ער געווען 60—70 צענטימעטער. מען האָט נישט גע־

חמה ראָזען (אַלתר שניידערס, דינלהעס מוטער) מיטן טעכטערל (אומגעקומען) אוו זון שעיה (לעבט אין פּאַריז)
Hamma Rosen (daughter of Alter Schnieder, Dinale's mother) with her daughter (killed) and son Shaya (now living in Paris).

קאָנט מאַכן טיפער, ווייל עס קומט אַן וואַסער, אויף דער לאָנקע האָט מען געשניטן טאַרף צום ברענען. זיצן האָב איך נישט געקאָנט נאָר ליגן. איך בין געווען זייער צופרידן מיטן פלאַץ. אָבער איך האָב געבענקט נאָך מיינע עלטערן. אין ווייל זיי שטאַרק זענען. זאָג איך מיינע באַלעבאַטים אַז ביינאַכט גיי איך זענען מיינע באַקאַנטע פאָליאַקן און וועל ברענגען פון זיי אַביסעלע עסן. איך האָב זיי נישט געזאָגט אַז איך גיי זענען מיינע עלטערן. איך האָב תמיד געהאַלטן אין איין זאָגן אַז איך ווייס נישט פון זיי אוּן זיי נישט פון מיר. דאָס איז געווען מאָנטיק, דעם 9־טן אויגוסט 1943. איך בין אָנגעקומען אוּן מען האָט מיך אַראָפגעלאָזט אין זייער גרויס. איז נאָר געווען מיין מאַמעשי מיט מיין עלטערן ברוּדער. ווו איז דער טאַטעשי? ער געפינט זיך אין פליניק. שוין זינט עטלעכע טעג. מיין קליין ברוּדערל האָט מיין עלטערער ברוּדער אַוועקגעשיקט צו אַ פויער אין אַ צווייט דאָרף. יענעם נישט אויסגעזאָגט אַז ער איז אַ ייד, אוּן ער האָט דאָרט אָנגעהויבן צו פאַשען די בהמות. מיין עלטערער ברוּדער אוּן מיין מאַמעשי האָבן זיך מיט מיר אַזוי שטאַרק געפרייט אוּן באין אופן מיך נישט געקענט אָפלאָזן. זיי האָבן מיר געקושט פון פרייד, אַז איך טו מיר אַלץ אַליין.

געזעען דער מאַמען אוּן ברוּדער צום לעצטן מאָל

מיין ברוּדער פרעגט מיך: דינהלע, ווי זעט אויס דיין באַהעלטעניש?

האָב איך אים געזאָגט. זאָגט ער מיר — דינהלע נעם מיט דיר מיט די מאַמעשי, אוּן איך וועל אויך אַוועק אויף אַ שטיקל צייט פונדאַנען. מען רעדט שוין צופיל וועגן אונזער זיין אין דעם דאָרף. האָט מיין מוטער צו אים ge־

דינהלעס עלטערן אוּן די קינדערלעך
Dinale's parents and the children.

זאָגט: — איך גיי נישט, — איך בלייב דאָ מיט דיר, מיין שיינער זון. — אוּן אַזוי איז עס געווען. דינסטיק ביינאַכט בין איך אַוועק פון זיי. אוּן זיי מער נישט געזעען. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל פון זענען מיין מאַמעשי אוּן מיין ליבן טייערן ברוּדער, וואָס איז מיר געווען אַזוי ליב אוּן געטריי. מיטוואָך דעם 11־טן אויגוסט ביינאַכט זיך איך מיט מיינע באַלעבאַטים אינדרויסן אויף אַ באַנק, דאָס מאָל בין איך אַרויס פריער פון גרוּב, אוּן הערנדיק ווי מען שיסט, האָט מיר עפעס געזאָגט שלעכטס מיין האַרץ. פרעג איך מיך — וואָס שיסט מען? — זאָגט ער מיר — דו ווייסט דאָך אַז דייטשן שיסן דאָ אָפט, וואָזשע פרעגסטו זיך? — איך בין נאָך געזעסן אַביסעלע אוּן בין ווידער אַריין אין מיין גרוּב־באַהעלטעניש. בין דאָרט געלעגן אוּן געווויינט אויף דעם מול וואָס מיר יידן האָבן, וואָס עס האָט אונז געטראָפן.

דאָנערשטיק אינדערפרי ברענגט מיר מיין באַלעבאָס צו דאָס שטיק ברויט, זאָג איך אים אַז איך בין נישט הונגע־ריק. זאָגט ער מיר — עס! — ער ברענגט מיר צום מיטאָג קאַרטאָפליעס מיט מילך. ווייז איך אים דאָס שטיקל ברויט פונדערפרי, איך האָב נישט געקאָנט עסן. איך ווייל אַז ער זאָל מיר זאָגן וואָס מען האָט ביינאַכט געשאָסן. זאָגט ער מיר גאָרנישט. פאַרנאַכט זאָגט זי מיר:

— קום אַרויס מיין קינד.

פּאָליאַקן האָבן זיי דערשאָסן

דאָס איז מיר עפעס נישט געפעלן געוואָרן. זי פרעגט מיך:

— ווו זענען דיינע עלטערן? — זאָג איך — כ׳ווייס נישט. — זאָגט זי מיר:

— ביז יעצט זענען זיי געווען דאָ, נאָר מען האָט זיי דערשאָסן! אוּן נישט פון קיין דייטשן זענען זיי געשאָסן געוואָרן, נאָר פון פּאָליאַקן?

מיר איז נישט גוט געוואָרן.

אין אַ צייט אַרום קומט צו מיר צו גיין אַ מיידעלע פון יאַנקעלע פיינשמידס, דינהלע (געפינט זיך יעצט אין ישראל), אוּ ברענגט מיר עטלעכע זאַכן פון מיין שיינער מאַמעשי. אי האָב אַלץ אַוועקגעגעבן צו די קריסטן וווּ איך בין געווען. אַביסעלע שפעטער נאָך דעם אומגליק וואָס האָט מיך געטראָפן, האָט זיך מיר נאָך שטאַרקער געבענקט נאָך מיין טאַטעשי. איך לאָז מיך אין וועג אַריין קיין פליניק. איך קום אוּן טרעף מיין פּאָטער. ער זעט אויס זייער שלעכט, אַן מוט צום לעבן. איך זאָג אים אַז איך גיי אים זוכן אַ פלאַץ. זאָגט ער מיר — עס איז אַלץ פאַרמאַכט פאַר מיר. איך לאָז מיך אין וועג. אוּן רעד אוּן בעט פאַר מיין פּאָטער. אָבער אומעטום זאָגט מען מיר אַפּ. אוּן דאָך האָב איך בייַ איינעם יאָ געפּועלט.

— איך נעם אים, נאָר מיטן עסן זייט פאַרזיכטיק, מען זאָל נישט זענען טראָגן קיין טעפּ.

2 פאַרטאָג איז מען אַריין אין סטאַדאָלע. דאָרט איז געלעגן אַ סך שטרוי. 2 טעג בין איך געווען מיט מיין טאַטעשי אוּן איך בין ווידער אַוועק צו מיין פריערדיק באַהעלטעניש. אָבער לאַנג האָב איך נישט געקאָנט זיין אַן מיין פּאָטער. אין עטלעכע וואָכן אַרום בין איך ווידער ge־גאַנגען צו מיין טאַטעשי אוּן איך בין געבליבן 3 וואָכן

צוזאַמען. געווען איז עס שוין דעם 9־טן נאָוועמבער. די באַלעבאָסטע האָט געזאָגט:

— מאָשעק, דו גיי אַוועק, אוּן דינהלע זאָל בלייבן, ווייל עס קאָן נאָך עפּעס פּאַרקומען דעם 11־טן נאָוועמבער (פּוריש נאַציאָנאַלער יום־טוב, אומאָפּהענגיקייטס־טאָג). איך האָב 2 זין. מיין מאַן איז אַלט. איך טאָר אַוועי פיל נישט ריזיקירן.

דעם גוטן פּאָליאַק האָבן די פּאָליאַקן דערהרגעט

מיין טאַטעשי איז ווידער אַוועק זוכן ערגעץ אַ פּלאַץ. איך בין געבליבן אַליין אין סטאָדאָלע. די באַלעבאָסטע האָט מיך גערופן די ערשטע 3 נעכט אין שטוב, זיך אָנצוווּאַרעמען, אָבער שפּעטער שוין נישט. קאַלט איז געווען. איך בין געווען דאָרטן ביזן 12־טן דעצעמבער. כ׳בין אַרויס אין אַ שיינעם, העלן טאָג פּון סטאָדאָלע, אוּן געגאַנגען קיין קאָריוו.

איך האָב שוין נישט געוואָלט מער זיין אַליין. איך בין צוריק בייַ מיין אָרעמען פּאָליאַק. דאָרט האָב איך אָפּט געזען יידן אוּן מיין קוזין, שמואל חאַניסמאַן מיט זיין זון, מאָנעס לאָווערס זון אוּן חיים־פּסח מיט זיין פּרוי אוּן קינדער. אַלע זענען געקומען צו מיר. דער פּאָליאַק איז געווען זייער אַ גוטער. איך האָב דאָרט בייַ אים איבערגעלעבט די גאַנצע צייט פּון דער מלחמה. זיי האָבן געוואָלט אַז איך זאָל לעבן אוּן איבערלעבן די מלחמה. בעת זי האָט מיר דערלאַנגט צו עסן אין גרוּב, האָט זי מיר אָפּט געזאָגט:

— די וועלט איז שיין, די זון שיינט, נאָר פּאַר דיר איז זי פינצטער.

נאָך דער מלחמה האָבן „אַקאָוועס", אים דערהרגעט אין זיין אייגענער ווילנוגג. זיי האָבן צו אים געזאָגט:

— דו פּאַלסט פּון אונזערס אַ קויל, ווייל דו ביסט אַ קאָמוניסט, האָסט אויסבאַהאַלטן יידן!

אלתר שאָבעננמאַכער אוּן זיין פּרוי רבקה עטל; ער — לאַנגיערי־קער שיל־גבאי; זי — לאַנגיעריקע גבאיטע פּון דער חברה קדישא. דינהלע ריצער איז זייערס אַן אייניקל

Alter Sheibenmacher and his wife Rivka Eettel. For many years he was a synagogue warden, while she was a warden of the Hevra Kadisha or Burial Society. They were the grand-parents of Dinah Ritzer.

דער מאַרטירער־טויט פון אַ רעדאַקטאָר
און אַ ראַטמאַנשע – דאס פאָרפאַלק ניסנבוים

יעקב ניסנבוים ואשתו בלה שפירא. הוא היה עורך של „לובלינר טאגבלאט" מטעם ה„בונד", שניהם היו דמויות נודעות ומחובבות בלובלין. י. ניסנבוים מוצאו מקוריב, אביו היה שם מלמד מקובל ומכובד.

עם פרוץ המלחמה עבר יעקב ניסנבוים עם אשתו לחבל הארץ שנכבש בידי הסובייטים. לאחר 3 שבועות חזרו שניהם ללובלין. שם באו בקשר עם המחתרת הבונדאית. הגסטאפו אסר אותם. בשעת החקירה עקרו את ציפרני ידיהם ורגליהם, אך רוחם של הניסנבוימים לא נשברה ולא מסרו שום אדם. יעקב שוחרר, עבד במשרד „מועצת־היהודים", עד השילוח הללי של היהודים במרס 1942. אז הבא בלש מן הגפטאפו, הכריז את שמו ורצחו ביריה במקום.

אשתו, בלה שפירא־ניסנבוים, שולחה בדצמבר 1951 אל מחנה ראוונסברוק ושם עונתה למוות.

YANKEL NISSENBAUM *and his wife* BELLA SHAPIRO. He was appointed editor of the "Lubliner Tagblatt". He and his wife were both popular figures in Lublin. Yankel Nissenbaum himself came from Kurov, where his father had been a popular and highly-esteemed Hebrew teacher. When the War broke out Jacob and his wife Bella proceeded to the part of Poland which was occupied by the Soviet forces. Three weeks later they returned to Lublin.

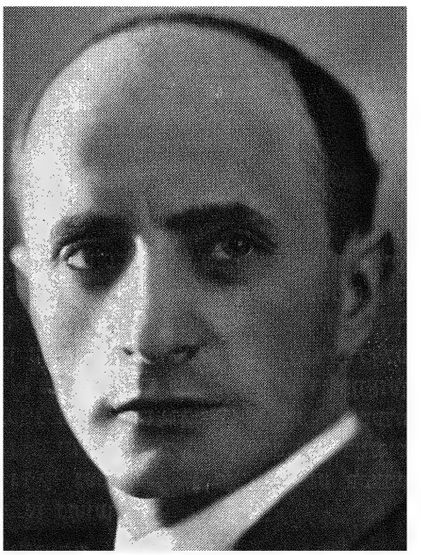
They both established contact with the Underground Bundist Organisation. The Gestapo arrested them. During their interrogation their finger nails and toe-nails were torn off, but they did not break down and they gave nobody away. He was released and worked in the offices of the Judenrat until the general deportation of the Jews in March 1942. An agent of the Gestapo then arrived, summoned him by name and shot him on the spot.

His wife Bella Shapiro-Nissenbaum was deported to the Ravensbruck camp in December 1941, and was tortured there.

יאנקל ניסנבוים

געלעבט אין לובלין ביז דער מלחמה. געווען רעדאַק־טאָר פון „לובלינער טאָגבלאַט". זיך באַטייליקט אין געזעל־שאַפטלעכן לעבן. בעת דעם אָנהויב פון דער מלחמה איז זיין ווײַב צעשטערט געוואָרן פון באָמבעס. ניסנבוים איז דאָמאָלט צוזאַמען מיט זיין פרוי בעלא שפירא אַוועק אויף דער סאָוויעטישער טעריטאָריע. ער איז אָבער באַלד צוריקגעקומען און געוואָרן אַ באַאַמטער אין יודנראַט. צו־זאַמען מיט זיין פרוי האָלט ער אָן אַ קאָנטאַקט מיט דער אונטערערדישער בונדישער באַוועגונג אין וואַרשע. און מיט דער אונטערערדישער פוילישער באַוועגונג. אין דער זעל־בער צייט מאַכט ער דורך אַלע פיין און צרות פון געטאָ. אין יוני 1941 ווערט ער אַרעסטירט דורך געסטאַפּאָ צוליב דעם דורכפאַל פון אָן אומלעגאַלער טוערין, ביי וועמען ס׳האָט זיך געפונען ניסנבוימס אַדרעס. אין צוויי טעג אַרום ווערט אויך זיין פרוי אַרעסטירט. דאָס פאָרפאַלק מאַכט דורך שרעקלעכע פייניקונגען, מ׳רייסט זיי אַראָפּ די נעגל פון די הענט און פון די פיס. ניסנבוימען האַקט מען אויס אַלע ציין און מ׳צעהאַקט אים די נירן. די געסטאַפּאָ פאַרלאַנגט פון אים, ער זאָל אויסגעבן אַלע אומלעגאַלע טוער. נישט געקוקט אויף די דורכגעמאַכטע פיין, האָט ניסנבוים מיט זיין פרוי קיינעם נישט אויסגעגעבן. די אייגענע פיין האָבן זיי דורכגעמאַכט ביי דער קאָנפראָנטאַציע, און מיט דעם זעלבן רעזולטאַט. קיין לובלין האָט מען דאָס פאָרפאַלק צוריקגעבראַכט צעהורגטע און מ׳האָט זיי איינגעזעצט אין תפיסה־שפיטאָל, אין „שלאָס". חברים און פריינט האָבן זיך באַמיט זיי צו באַפרייען. מ׳האָט נישט געקאָרגט קיין מי און קיין געלט. מיט זייער גורל האָבן זיך ספעציעל פאַרנומען די בונדיסטן קלין, נאָוואָגרודזקאַ און אָזשעך. אין רעזולטאַט פון די באַמיאונגען איז ניסנבוים געוואָרן אַרויסגעלאָזט אויף דער פריי. ער האָט וויטער געאַרבעט אַלס אָנגעשטעל־טער אין יודנראַט ביז דער אַלגעמיינער דעפּאָרטאַציע אין מערץ 1942. אין די לעצטע טעג פון חודש מערץ איז גע־קומען אין ביורא פון יודנראַט אַ געסטאַפּאָוויץ, אַרויסגע־רופן פון יודנראַט־ביורא דעם „רעדאַקטאָר" ניסנבוים, און אים אויף דער גאַס דערשאָסן.

ניסנבוים האָט אין געטאָ געפירט אַ טאָג־בוך, וועלכעס האָט זיך נישט דערהאַלטן.

יאַנקל ניסנבוים, רעדאַקטער פון „לובלינער טאָגבלאַט"
Yankel Nissenbaum, editor of the "Lubliner Tagblatt".

בעלא שפירא־ניסנבוים

פרוי פון רעדאַקטאָר פון לובלינער „טאָגבלאַט" — יעקב ניסנבוים. ביז דער מלחמה געלעבט אין לובלין אוך דאָרט געוועזן געזעלשאַפטלעך טעטיק אין דער פאַרטיי „בונד". געווען ראַטמאַן אין שטאָט־ראַט, אַרויסגעטרעטן אויף מיטינגען אוך פאַרטרעטן דעם „בונד" אין אַ גאַנצער ריי געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. באַלד אין אָנהויב מלחמה ווערט איר ווויינונג חרוב דורך באָמבעס. בעלאַ מיט איר מאַן אַנטלויפן אין ראַטן־פאַרבאַנד. אין 3 וואָכן אַרום קומען זיי צוריק קיין לובלין. שפירא אַרבעט אין אַ קוך, וועלכע ס׳האָבן אָרגאַניזירט יידישע פרויען פון פאַרשידענע ריכטונגען. זי האָלט אויך ווייטער אין אַ קאָנטאַקט מיטן צ. ק. פון „בונד" אין וואַרשע. נישט געקוקט אויף די שווערע לעבנס־באַדינגונגען אוך נישט זיכערקייט מיטן מאָרגנדיקן טאָג, פאַלט זי נישט אַראָפ פון מוט אוך רופט אויך אַנדערע צום אויסדויער אוך דורכהאַלטן. זי האָלט אין אַ קאָנטאַקט אויך מיט דער פוילישער אונטערערדישער באַוועגונג. אין יוני 1941 ווערט זי אַרעסטירט צוזאַמען מיט איר מאַן. דער אַרעסט איז פאָרגעקומען צוליב אַ דורכפאַל פון אַ קוריערין פון דער אומלעגאַלער באַוועגונג. די קוריערין האָט געהאַט ביי זיך דעם אַדרעס פון בעלאַ שפירא. אין תפיסה ווערט זי שרעקלעך געפייניקט דורכן קאָמיסאָר פאָר פאָליטישע ענינים פישאָטער. מ׳רייסט איר אַראָפ די נעגל פון די הענט אוך פיס. זי מאַכט דורך נאָך אַנדערע ענוים קשים. מ׳פאָר־לאַנגט פון איר, זי זאָל אויסגעבן די אומלעגאַלע באַוועגונג. בעלאַ טראָגט דורך אַלע פיין אוך גיט קיינעם נישט אויס. פון לובלין ווערט בעלאַ שפירא אַריבערגעפירט קיין ראַדאָם, ווו עס קומט פאָר אַ קאָנפראָנטאַציע מיט אַנדערע פאָליטישע אַרעסטירטע, אויך דאָס מיטל איז נישט געלונגען, בעלאַ האָט וויייטער געשוויגן. קיין לובלין האָט מען זי צוריקגע־ברענגט אַ שרעקלעך צעהורגטע, זי ווערט אַריינגעפירט אין

יאַנקל ניסנבוים, זיין פרוי בעלאַ שפירא, זיין שוועסטער חיילהע גראָסמאַן (די פרוי פון יעקב לייזער), אַלע אומגעברענגט
Yankel Nissenbaum, his wife Bella Shapiro, and his sister Chayale Grossman, wife of Yakov Leizer, all killed.

תפיסה־שפיטאָל. אירע פריינט אוך חברים מאַכן באַמיאונגען זי צו באַפרייען. מ׳קאַרגט נישט קיין געלט. עס געלונגט אויסצופועלן, מ׳זאָל זי נישט פאַראורטיילן צום טויט... זי ווערט אין דעצעמבער 1941 אַרויסגעשיקט אין לאַגער רא־ווענסברוק. דאָרט איז זי וואַרשיינלעך פאַרפיניקט געווארן. אַ זון איז דערמאָרדעט געוואָרן אין גדיניע.

מקו״ת: אַרכיוו פון דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין פוילן, פראָטאָקאָל נומער 1887 אוך נום. 1897.
איבערגעגעבן אין רעדאַקציע דורך ה׳ וו. יאַסני.

א בריוול

פון מאיר אַקערמאַנס אַ בריוו פון פוילן צו לייבל קאָווע אין ניו־יאָרק.

ליגניץ, 14טער יולי, 1948

טייערער פריינד קאָווע,

איך בין ערשט עטלעכע טעג אין פוילן. איך וועל אַוועקלייגן מיינע פריוואָטע ענינים אין דער זייט אוך שרייבן אייך וויי אַזוי מ׳האָט אומגעבראַכט די יידן פון קאָריוו. מחמת דעם וואָס איך האָלט אייך פאָר מיין בעסטן פריינד, ווייל איר האָט מיר געהאָלפן אוך מיין שווערסטער צייט, וועל מיין קינד איז געווען קראַנק, זענט איר ביי מיר דעריבער נאָך העכער אָדער נאָך נעמטער וויי בלויז אַ לאַנדסמאַן. האָב איך זיך שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט אייער משפחה.

...די צווייטע טעג פסח האָט מען אַלע געטריבן צום לעצטן עטאַפּ. ווער ס׳איז אַפגעשטאַנען פון גיין האָט מען געשאָסן. דער אַלטער ר׳ משה טוביה ז״ל האָט זיך ווי דערצו פריער צוגעגרייט. ער האָט זיך אַנגעטוון אין ווייסן, זיך פאַרקעמט זיין פאַטריאַרכאַלע באָרד, זיך אויסגעטוון לעבן בית־עלמין — דורכוואַנען די יידן זענען געטריבן געוואָרן, — זיך אַוועקגעשטעלט לעבן בוים זאָגן וידוי. אַ קויל פון אַ דייטשישן באַנדיט האָט אים גלייך געטראָפן אין האַרץ. זיינע לעצטע ווערטער זענען געווען:

„שמע ישראל!"

משה שולשטיין / פאריז

משה שולשטיין איז א באקאנטער דיכטער, מחבר פון מערערע בענד דיכטונג, באזונדערס פאפולער געווען אין די יידישע רעוואלוציאנערע קרייזן אין פארמלחמה־דיקן פוילן. מ׳האט זיינע שאפונגען אפט דעקלאמירט אויף ארבעטער־אוונטן, באזונדערס זיין ליד „דער טאטע שטרייקט״ (פאר דער מלחמה), אוו זיין ליד „איך האב געזען א בארג״ (וועגן מאידאנעק), נאך דער מלחמה.

משה שולשטיין איז א קאראוואנער. די לעצטע יארן פאר דער מלחמה אוו אין די מלחמה־יארן האט ער געלעבט אין פאריז.

„כ׳בין געבוירן אין קאריוו דעם 9טן סעפטעמבער 1911. מיינע עלטערן: רויזע גיטל אוו בנימין. געלערנט אין די חדרים פון געצעלע מלמד, משה יאסל ניסענבוים אוו נאך אנדערע. ביי 12 יאר געלערנט שניידעריי ביי משה שטראסבורג. פארלאזט דאס שטעטל אין יאר 1924 צוזאמען מיט די עלטערן. פון דעמאלט אן געלעבט אין ווארשע. געלערנט אין די יידישע פאלקסשולן. אין יאר 1927 פארעפנטלעכט די ערשטע לידער אין זשורנאל „אינזער האפענונג״ — פון י. מ. וויסענבערג. אין יאר 1934 פארעפנטלעכט די ערשטע זאמלונג לידער א. נ. „ברויט אוו בליי, אין לובלין. אין יאר 1937 פארלאזט פוילן. פון דעמאלט אין פראנקרייך וווּ איבערגעלעבט די צווייטע וועלט־מלחמה..

אין פאריז זענען דערשינען אין די לעצטע יארן עטלעכע זיינע ביער.

איך האב געזען א בארג...

איך האב געזען א בארג —
איז ער העכער געווען פון מאן־בלאן,
אוו הייליקער פונעם בארג סיני,
נישט אין טרוים — אויף דער וואר, אויף דער ערד
איז ער געשטאנען —
אזא בארג, אזא בארג האב איך געזען
פון יידישע שיך אין מאידאנעק.
אזא בארג, אזא בארג האב איך געזען.

אוו פלוצלינג, ווי ס׳וואלט דורך א וווּנדער געשען,
כ׳האב דערזען ווי ער רירט זיך אוו רירט פונעם ארט,
אוו די טויזנטער שיך שטעלן אויס זיך אליין
צו דער מאס, צו דער פאר,
אוו אין רייען —
אוו גייען...

הערט אויס, הערט אויס דעם מארש, הערט אויס דעם הימן
פון שיך פארבליבענע — דעם לעצטן סימן
פון קליין אוו גרויס, פון קינד־און־קייט.
א וואלע פאר די רייען, פאר די פארן! —
א וואלע פאר די דורות, פאר די יארן! —
די שיך־ארמיי, זי גייט אוו גייט.

מיר זענען שיך, מיר זענען לעצטע עדות,
מיר זענען שיך, פון אייניקלעך אוו זיידעס
פון פראג, פאריז אוו אמסטערדאם.
אוו ווייל מיר זענען בלויז פון שטאף אוו לעדער —
אוו נישט פון בלוט אוו פלייש — האט יעדער
געמיטן דעם גיהנום־פלאם.

שיך אין מאידאנעק

Shoes at Maidanek.

הערט אויס, הערט אויס, דאָס אויסגעמישטע טרעטן
פון אַלע גענג; פון רבינס שטיבילעטן,
און שטיוול פראָסטע און געמיין,
פון פראָסטע יידן, פון קצבים־שינדער,
און פון געשטריקטע שיכלעך פון קינדער,
וואָס הייבן נאָר־וואָס אָן צו ציין.

מיט קלאַנגען אַלערליי די זוילן רעשן:
געשאָרך פון חתנס געמזענע קאַמאַשין,
דער כלהס לעטשעלעך פון זייד, —
זיי זענען צו דער חופה נישט דערגאַנגען,
איצט יאָמערן נאָך זיי די חופה־שטאַנגען,
פאַרלאָזן ערגעץ, אין אַ זייט.

מיר, שיך פון יאָס, פון מונקאַטש און פון אַטען,
וואָס פלעגן ציין צו מערק און צו וואַרשטאַטן,
און ציין בשלום אונדזער וועג,
אין קראָם, פאַבריק, אין קינדער־שול, אין חדר.
איצט גייען מיר — ירושה פון אַן עדה,
וואָס איז פון אונדז אַוועק, אַוועק...

ווייל ס׳האָט געביין און פלייש דעם פלאָם געסטייעט
האָט אונדז דער פייער־פיסק פאַרזוכט און נישט פאַרדייעט
און אויסגעשפיגן אין אַ זייט, —
איצט הערט, איצט הערט אין אונדזער זוילן־סקריפען
ס׳צעשייד־געווייען און דאָס מיליאָנען־כליפען,
וואָס גייט אונדז נאָך ווי אַ באַגלייט.

מיר, שיך וואָס פלעגן ציין אין פאַרק שפאַצירן,
און חתן־כלה צו דער חופה פירן,
און ציין אַווי דור־אויס דור־אייַן
אויף שמחות, חתונות, און ציין צו קימפעט,
און הויך אַ טאַנץ־ציין פול מיט רעש און אימפעט,
און רואיק אויף לוויות ציין.

ביז אייגמאָל אין אַ טרויער־צוג אַ לאַנגן,
אויף אייגענער לוויה שטיל געגאַנגען,
צעשיידט מיט גאַנג פון אַלט און יונג,
וועו לעבן איז אַוועק פון אונדז פאַרבאָרגן,
האָט אונדז דער סם געשוינט און נישט געוואָרגן,
ווייל מיר — אָן האַרץ, אָן קעל, אָן לונג.

אָן אָפרוּ גייען מיר און קלאַפן, קלאַפן...
ס׳האָט נישט באוויזן אונדז אַריינצוכאַפן
דער תלין אין זיין רויבער־זאַק, —
איצט גייען מיר צו אים, ס׳זאָל יעדער הערן
די טריט וואָס גייען ווי דער פלוס פון טרערן,
די טריט וואָס קלאַפן אויס דעם פסק.

און הערט, און הערט, ווער ס׳פלעגט אַמאָל נישט וועלן
דערהערן אונדזער ציין דורך טויטן־שוועלן,
איצט הערט, שטאָט־אויס שטאָט־איין, —
מיר גייען — טויטער אָפהילך פון אַ לעבן —
מיר וועלן קיינמאָל אייך קיין רו נישט געבן
און ציין, און ציין, און ציין...

אייזיקל שרייער*

(פאעמע)

אין ווינטער־נעכט לאַנגע דערגרייכט מיך זיין קול ער לאָזט נישט רוען.
ווער איז ער דאָס, ווער? איך געדענק נישט זיין אויסזען, געשטאַלט, צי אַ מינדעסטע תנועה.
ער פלעגט אין די ווינטער־באַגינענס צו אַרבעט און מסחר מיין שטעטעלע וועקן, —
„שטייטס אויף צו עבודת הבורא!" — פלעגט ס׳יעמערלעך קול זיינס פון דרויסן מיך שרעקן.
ער טשוכעט זיך אויס היינט פון שניי פון מיין חרובן שטעטל אין פוילן,
ווי ס׳ווידערקול זיינס פון זיין קאָזשוך, די שפענצערס, די רימענס, קאַמזוילן.
און ביז צו מיין פענסטער קומט ווידער מיך וועקן אייזיקל שרייער,
ווי דאָן, וועו די שויב איז געווועזן מיט פראָסט און די הרובע אָן פייער.
ווי דאָן אין די שנייען — ער וואַנדלט אַדום אין מיין דמיון אַצינדער,
און כ׳הער ווי ער ראַנגלט זיך דאָרטן מיט ווינט און מיט וועטן, ווי אַ בלינדער,
זיין אַלטיטשקער קאָזשוך געלאַטעט מיט נאַכט און פאַרשפיליעט מיט שטערן —
אָן אַלטער, אַ פשוטער ייד, וואָס איך האָב אים געקענט בלויז פון הערן.
פון אַלץ, וואָס די צייט האָט פאַרדעקט און פאַרשאָטן — זיין קול איז פאַרבליבן,
עס וועקט מיך, ס׳וויל זיין אין מיין ליד כאָטשבי, ווי אין אַ פנקס, פאַרשריבן,
ווי ס׳האָט אין די שנייען זיין לעבן פאַרשריבן זיין פראָסטער, זיין דעמבענער שטעקן,
געחתמעט זיין נאָמען — באַקומען צוליב זיין מלאכה, זיין שרייען, זיין וועקן...

פאַרדעקט איז דאָס שטעטל מיט שניי און מיט שלאָף און מיט חלום פון ווונדער,
און אויף די געלעגערס, די שטרויזעק — אין צודעק פאַרוויקלט, אַ יעדער באַזונדער.
דאָס קישן איז פול דאָרט מיט רענדלעך, צי גאָר מיט „נישטגיטע" מיט קרומע העוויות,

*) באַמערקונג פון רעד. דאָס דאָזיקע ליד געהערט נישט, טעמאַטיש, צום חורבן־אָפטייל, אָבער מיר גיבן עס אויפן דאָזיקן פלאַץ מחמת טעכנישע סיבות.

עס יאָמערט אין קוימען דער ווינט ווי פֿאַרעקשנט געווײן, נישט־געשטילטס, אויף לוויות.
עס קריכט אויף די שויבן געלאָסן דער פֿראָסט ווי אַ מאָדנע פיל־פּיסיקע חיה.
און פֿלוצלינג אין דרויסן רייסט עמעצער איבער די שטילקייט — ס׳איז אייזיקל שרייער.
ס׳הערט יעדער זיין יעמערלעך קול און זיין ניגון, נאָר אים זעט נישט קיינער,
אַזוי ווי די גריל, וואָס מען הערט, נאָר מען זעט נישט — פֿאַרשטעקט הינטער ציגל און שטיינער.
נאָר וועד האָט באַדאַרפט דען דאָס אייזיקלען זעען, מ׳האָט הערן באַדאַרפט אים בלויז שרייען.
זיין קול איז ביי קהל געווען פֿאַר דער שטאָט אַ געצייג און צום שלאָף אַ כלי־זין.
ער האָט מיט זיין קול פון דער נאַכט — ווי אַ רידעל פון רויערד — געגראָבן חיונה,
דאָס קול אי׳ז געווען ביי אים ווי צוגלייך ביי דעם קלעזמער דער סמיטשיק, די סטרונע.
פֿאַר אייזיקלען האָט זיך קיין פּיפּס נישט געהערט — בלויז דער ווינט האָט געקלאָגט אין די שנייען,
זיין קול איז געווען פֿאַרן האַן ווי אַ צייכן, אַ סימן צום אָנהויבן קריען,
און ס׳האָבן די שטערן געווווסט, אַז דער טאָג הויבט זיך אָן צוליב אייזיקל שרייער.
ער וועקט — און שוין קלימפֿערט דער עמער אין ברונעם און ס׳רירט זיך דאָס שטרוי אינעם שייער.
שוין סקריפּעט אַ שליסל, עס גענעצט אַ טויער צעעפנעט פֿאַרשלאָפֿן, צעצויגן.
אַ רויך פון אַ קוימען שוין הנדלט זיך לאָקיק צו ד ע ר זייט און יענער געבויגן.
שוין שרויפט זיך אַ קללה אריין אין פֿאַרטאָג ווי אַ קניפּ אינעם לייב אינעם דיקן,
עס מאָלט שוין דאָס ראָד פון דער מיל און עס מאָלט ווער אַ שחרית אַ שנעלן בשתיקה.
שוין קלינגען צעגליטע די אייזנס אין קוזשניע און שיטן מיט גאָלד — אַ פֿאַרמעגן,
שוין שפּאַנט מען די שלי׳טנס און פערד צום יריד פֿאַר די ווייסע, פֿאַרלוירענע וועגן.
פון הינטער די הייזער, די טירן, צו ביסלעך דאָס לעבן הייבט אָן זיך אנטפלעקן,
ווי אייזיקלס קול וואָלט געווען אַ שפּרוך און פון כישוף זיין פשוטער שטעקן.

נאָר אינמאָל האָט עפּעס די שטאָט זיך פֿאַרשפּעטיקט און, נישט ווי געווויינלעך, פֿאַרשלאָפֿן,
ווייל אייזיקלס ניגון כּמעט נישט געהערט און זיך שפּעטער צוזאַמענגעלאָפֿן
אין מאַרק אַריין, וווּ ס׳האָט זיך עפּעס געשוואַרצט, וווּ געפּירט האָבן קויטיקע פלעקן —
די שפּורן פון אייזיקלס טריט אינעם שניי, די סימנים, די שריפט פון זיין שטעקן.
זיין באָרד האָט, אַ ווייסע פון זיקנה און שניי, ווי אַ טענה ארויף־צו געשטרעקט זיך.
קיין וואָרט נישט געזאָגט. און דאָס שטעטל אַליין האָט מיט אייגענע קולות געווען זיך.
מען האָט צווישן אייזיקלס לויזע, צעעפּנטע שפּענצערס, קאַמזוילן און רימען
געזוכט מיט עקשנות אַ צייכן פון לעבן, אַ שאָרך און אַ מינדעסטן סימן.
די שטאָט פלעגט ער יאָרנלאָנג וועקן — איצט האָט זי געווועקט אים, געמינטערט, געשריגן,
נאָר איצט אינעם שניי — אין אַ ווייס־ציכטיק בעט, אין אַ זויבערס — געלעגן איז ער און געשוויגן...

דער ניגון פון מיין טאטנס ניי־מאשין

אַ ניי־מאַשין איז ביי מיין טאַטן געווען,
איך קאָן בשום־אופן נישט וויסן זינט ווען,
ווייל ווי כ׳האָב די ליכטיקע שיין נאָר דערזען
איז זי אין דער היים שוין אַ תושב געווען.
משמעות, מיין טאַטע האָט זי שוין פון לאַנג
באַקומען אין נדן, צי דרשה־געשאַנק.
איך ווייס נאָר דאָס איינע: איך האָב זי דערקענט
צוגלייך מיט מיין מאַמעס פֿאַרוויגנדע הענט,
איך ווייס נאָר, איר ניגון פֿאַרנומען האָב איך
צוגלייך מיטן ליד וואָס פֿאַרוויגט האָט מען מיך.

ווי גוט איז געווען אונז מיט איר געזאַנג,
ווען פריילעך געטאַנצט האָט די נאָדל, די שטאַנג,
און שטאָפן געוואָרט האָבן, באַרכנט און טוך,
אַז זי זאָל זיי טון מיט די ציין אַ פֿאַרזוך.
אַוועק זענען קליידער אַ טוץ נאָך אַ טוץ
מיט לידער פון בולבעס פון האָפנונג און גוטס,
וואָס האָבן מיט איר אין געזאַנג זיך פֿאַרהערט.

„דריי נייטאָרינס״ פֿרצעס האָט מען געהערט,
דאָס ליד פון מיין עלטערער שוועסטער, וואָס מ׳האָט
אין שטעטל געבּרענגט און עס האָט אינעם ראָד
פון אונזער מאַשין זיך פֿאַרפֿלאָנטערט,
פֿאַדרייט,
געציטערט אין נעט פון אַ יעטוועדן קלייד.

ווי ס׳האָט זיך אין שטעטל דער ווינטער געשטעלט
אַוועק איז די ניי־מאַשין איבער דער וועלט,
אין דערפער אין ווייטע געשלעפט זיך אַזוי,
פֿאַרלאָדנט אין פויערישע וואָגנס, אין שטרוי,
מיט טלית און תפילין, מיט אייזן און שער,
און מילכיקע לעפל און טעפּ, ווי ס׳געהער.
אַזוי האָט זי גאַנצע געזינדן באַקליידט.
די דערפער אין וואַרעמער וואָטע פֿאַרנייט.

ווי אומעטיק איז אונז געווען אַן איר קול
וועז שווייגן ,אַן אַרבעט פלעגט זי וועז אַמאָל.
געשטאַנען איז אין אַ ווינקל אַליין,

די נאָדל פֿאַרחלשט, פֿאַרהאַקט איז די ציין.
אַ נאַקעטע שטייט אין אַ זייט די „פּיגור"
מען מעסט אויף איר גאָרנישט — פּוּן נייעז קיין שפּור,
עס גיט איר נישט קיינער קיין גלעט, נישט קיין ריר,
מען הערט נישט קיין סקריפּ, נישט קיין פּיפּס־טון פּוּן איר.
עס שווייגט די מאַשין — און עס שווייגט איר געזאַנג,
עס שווייגן די טעפּ אויף דער קיך — שלינג־און־שלאַנג,
עס פּייפּט נישט דער טשייניק, עס קנאַקט נישט דער קין. —

ביז איינמאָל געטראָגן מ׳האָט אונזער מאַשין
פּוּן שטוב אַרויס ווי אַ בעל־מום און מיט איר
אַריין אין אַ וואָגן איז מעבל, געשיר
מיט קינדער, מיט עופות... דורך נאַכט און דורך פראָסט
עס האָט די מאַשין זיך נאָך ווארשע געלאָזט...
אַראָפּגעשטעלט האָט זי אַ פּוּס אויף אַ הויף
פּוּן מוראַנאָוו ערגעץ אין טומל, אין לויף
און דאָרט אין אַ קעלערשטוב איז זי אַראָפּ,
פֿאַרשעמט, ווי אַ יורד, געזונקען דעם קאָפּ.

וואָס זעט זיך ביים מוראַנאָוו אָן אַ מאַשין?
איז, מילא, געקומען נאָך איינע אַהין.
עס דרייען זיך רעדלעך, איז דרייט זיך נאָך איינס
אין קעלער, וווּ קאָרג איז און שפּאָרזאָם די שיין;
וווּ ס׳בעט איז אַ טיש און אַ טיש איז דאָס בעט
און ס׳לויפן, ווי שליאַכן אויף שטאָפּן די נעט,
אַ קאַנט יאָגט אַ קאַנט, ווי אַ וועג נאָך אַ וועג,
מיט זיי לויפן טעג און חדשים אַוועק,
די ניי־מאַשין עלטערט זיך, יערט זיך אין נויט,
עס פֿלאַצט און עס רינצלט איר גלאַנציקע הויט.
באַדעקט איז איר קאָפּ שוין מיט זשאַוער און צייט,
דער קאָפּ פּוּן מיין טאַטן — מיט זילבערנעם זייד, —
דאָך אַרבעט זי ווידער, דאָך שטייט זי נישט אָפּ.
מיט בוימל דערמינטערט, דערוועקט איז איר קאָפּ.
מ׳לייגט־אונטער איר ציווקעס, ווי אייער אַ הון,
און ווידער געטון, נאָר געטון, נאָר געטון,
און ווידער געאַרבעט, גענייט און געשטעפּט,
מיט כוחות די בידנע איר עלטער דערשלעפּט.
מיין שרייב־טיש נאָך זיין איר געווען איז באַשערט,
וועו מ׳האָט מיינע לידער די ערשטע דערהערט...
זי האָט זיך אויף צייטן פּוּן אומגליק דערוואָרט. — — —

זי איז אינעם געטאָ מיט יעדן פֿאַרשפּאָרט.
עס פּירט זי מיין טאַטע אין דייטשישן שאפּ
אַז ראַטעווען, אויסקויפן זאָל אים איר קאָפּ,
אַז לינדערן זאָל זי דער מאַמען די נויט,
וווּ ס׳ליגט — אַ דערוואָרגענער פויגל אין קויט —
דאָס פֿרעסאייזן, אומנויציק זשאַווערט, שטום,
און ס׳וואָלגערט אין הויף די פּיגור זיך אַרום,
מיט ריפּן צעפּליקטע. זי ליגט מיט אַ מת,
וואָס אויסגעקוקט האָט ער דעם טויט ווי אַ נס.

וואָס האָט נישט די ניי־מאַשין אַלץ שוין געגייט?
פּוּן לייוונט און סאָמעט, פּוּן אַטלעס און זייד;
פּוּן שפּענצערס און העמדער פּוּן היימישן ליין;
פּוּן קליידלעך קורצע פּוּל קינדערשן חן;
פּוּן אויסשטייערס צאַרטע און שלייערס פּוּן טיול
און שפּיצן פּוּל צניעות און פּליטערלעך פּוּל.
איצט וויי דער מאַשין וואָס זי שטעפּט, וואָס זי נייט, —
בגדים דעם מלאך־המות פֿאַרגרייט.
עס שווינדלט די גרינקייט פּוּן טמאן געוואַנט,
עס קען מער קיין אַנדערע פֿאַרב נישט די האַנט.
די נאָדל פֿאַרביסן אַ גיפטיקע שטעכט,
אַזש ס׳איבלט דער ניי־מאַשין, שטיקט זיך און ברעכט
מיט גרין פּוּן געוואַנט, ווי מיט גרינקייט פּוּן גאַל,
ביז איבע־געפּולט איז געוואָרן דער זאַל,
און מ׳האָט אַ באַפּעל איר געגעבן: גענוג! —
אין אומשלאַג־וואַגאָן זי געטון אַ פּארוק.
פֿאַרלאָדנט נאָך איינמאָל מיט מענטשן און פּעק,
און מיט טאַטע־מאַמע נאָך איינמאָל אַוועק...

זי שטייט אינעם פּינצטערן, ענגן, וואַגאָן.
קיין ליכט איז נישטאָ — זי באַגייט זיך דעראָן.
און ווויל דער מאַשין, וואָס זי דאַרף נישט קיין שיין,
וואָס האָט נישט קיין ראיה אויף צוזען די פּיין,
און ווויל דער מאַשין וואָס זי איז אַ מכשיר
דער שטיקנדער קאַלך האָט קיין שליטה אויף איר.
עס רירט זי קיין בלוט נישט, זי פּילט נישט קיין טרער.
און ווויל דער מאַשין וואָס זי האָט קיין געהער,
צו הערן די וויכוח, דאָס קריצן פּוּן ציין,
דאָס וואַנזין־געלעכטער, דעם קרעכץ, דאָס געווין.
זי פֿאַרט קיין טרעבלינקע. זי טראָגט זיך אַצינד
דורך היימישע דערפער מיט ביימער און הינט,
וווּ פֿאָרן פלעגט זי אין די ווינטערס פֿאַרשנייט,
געזינדן אין וואַרעמער וואַטע פֿאַרנייט. —
איצט פּירט איר אויף אַרבעט די תפיסה — דער צוג,
מיט שניידערס צוזאַם אונטער דייטשן באַטרוג.
מען טראָגט, וויי אַ חולה, פּוּן באַן זי אַראָפּ,
מען פּרווט אויס מביניש דעם שטאָל פּוּן איר קאָפּ.
און מ׳האָט זי אויף שטענדיק מיט שניידערס צעשיידט.

און איצטער, קאָן זיין, אַז פֿאַרוואָגלט זי שטייט
געפּאַנגען אין אומריינעם לאַנד פּונעם ריין,
פֿאַרמישט איז איר ניגון מיט שטילן געוויין,
און ס׳בריט זי פּוּן דילן דאָס פיינטלעכע ברעט,
אַ פּוס, ווי אַ יאָך, דעם פּעדאַל אירן טרעט
און טרעט אויף די יאָרן, די טעג און די נעכט,
די אייניציקע שפּור פּוּן מיין היים־שטוב פֿאַרשוועכט. —
זי שטייט אַ פֿאַרלוירעדע, עלנט און פּרעמד,
אַ פיינטלעך געהער איר ענגיי דאָרט פֿאַרנעמט —
דאָס אייניציקע, היימישע קול אויף דער ערד,
דאָס היימישע קול וואָס איך וואָלט איצט געהערט;
איך וואָלט זיך געשטעלט לעבן איר, אויף איר ברעט,
און ווי פֿאַר אַ קרובה — פּוּן האָרץ אָפּגערעדט,
און אויסגעפרעגט וואָלט איך זי לאַנג, נאָכאַנאַנד,
פּוּן אַלץ וואָס געווען איז מיר ליב און באַקאַנט...

און אפשר גאָר שטייט זי פֿאַרלאָזט און אַליין
אין פעלד, אין דער וויסט פּוּן פֿאַרלאָשן געביין,
דאָרט צווישן פֿאַרבליבענע קופּעס מיט שיך
— אויך די, וואָס געיאָגט איר געניי האָבן גיך... —

אוּן אַלערליי חפצים געשוינטע פוּן פלאַם,
וואָס טוליען זיך איינס צו דעם צווייטן בייזאַם,
אוּן רעשטן פוּן קליידער, פוּן מענטשלעכן לבוש,
פוּן לייוונטן גראָבע ביז איידעלן פלוש
— אַזעלכע אויך אפשר וואָס זי האָט געשטעפט —
אוּן בייגן זיך איינס צו דעם צווייטן ווי קעפ
פוּן טונקעלע געשטאַלטן, פאַרשטאַרט אין געהאָרך,
אוּן באַלד גאָר געניגט אין געשעפטש אוּן געשאָרך.
אוּן ס׳שטרעקן פוּן אַרבל זיך קנאָכיקע הענט,
ווי וואָלטן אין רחמים צו איר זיך געוועגדט,
געשטרעקט זיך פוּן קליידער דאָרט אַלערליי
אוּן איר אַ באַפעל אוּן בּאַפעל געטוּן: ניי!

אוּן ס׳קומען צו שלייכן זיך שטיל אוּן בסוד
ביינאַכטיקע ווינטן אוּן דרייען איר ראָד,
אוּן רופן צום ניגון דעם אַלטן זי אויף,
זי קריצט מיט די ציין די פאַראָסטע אַרויף,
קריצט־אויס אַ געשריי פוּן פאַרלאָזטקייט אוּן שאָנד
אוּן לעכערט דעם הימל — דאָס בלאָע געוואָנד.
פוּן רעגנס פאַרגאָסן, אין וואַסער, אין נעץ,
זי שטייט אַ באַדעקטע מיט זשאַווער, ווי קרעץ.
אוּן ווי אַ פאַרפיניקטער נביא אין קויט,
וואָס שטייט איבער חורבות, פאַרלענדונג אוּן טויט,
— נאָר וואָס אַלץ זיין ליכטיקער בליק נישט פאַרלעשט —

זי שטייט אויפן באַרג פוּן פאַרבליבענעם רעשט,
איר ניגון גייט־אויף ווי אַ מאָנונג אוּן רופט
אוּן רייסט דאָרט אויף שטיקער דעם חלל, די לופט.
אוּן שטערנדלעך פאַלן פוּן הימלישן רונד
אוּן קושן איר אויס יעדע קרעציקע וווּנד,
פאַרדעקן דעם זשאַווער אוּן לינדן דעם ווייַ
אוּן פאַלן ווי פליטערלעך צו צום געניי.

פוּן הייליקער קופּע, פאַרהויבן אוּן שטום,
פוּן טויזנטער ברוילן, וואָס קוקן זיך אום
מיט בליקן — פאַרלאָשן, שוואַרצאַפלען — פאַרגלייזט —
די ראיה גייט־אויף ווי אַ ליכטיקער גייסט —
אוּן לייכטן איר צו צום געניי, צום געשטעפּ,
אוּן הייבן זי אויף ווי אויף שטאַפלען, אויף טרעפּ.

באַגלייט פוּן די ליכטער, פאַררינגט אוּן פאַרקרייזט,
זי טראָגט זיך מיט אימפעט אַלץ העכער אוּן שפרייזט,
אוּן כ׳הער אומעטום איר פאַרזשאַוועדטן קול,
דאָס אַלטע, דאָס היימישע קול פוּן אַמאָל,
וואָס זאָגט מיר: „דאָס קול פוּן דיין מאַמען דערקאָן".
אוּן ס׳קוקן די טויזנטער ברוילן מיך אָן,
באַשווערן דאָס האָרץ מיינס, פוּן צאָרן צעגליט:
איר ניגון זאָל אייביק פאַרבליבן דיין ליד.

„דייטשן גייען!" — דער רבי אוּן די קינדער אַנטלויפן פוּן חדר. (צייכענונג פוּן יאָסל בערגנער, צפת)
("Germans"! — The teacher and children escaping from the Heder (drawing by Yossel Bergner).

פייגע בריק-רעכטמאן / בני ברק

א קאָריווערין אין קאָוולער געטא

(אַ קאַפּיטל פון מיינע איבערלעבענישן פון 15־טן אַפּריל ביז סוף מאי 1942)

FEIGE BRICK-RECHTMAN, *Bnei Brak*. At the beginning of the war in 1939 she left Kurov for Kovel, where the Soviet forces entered. She describes her experiences from 1942 in the Kovel Ghetto, where she was caught several times in the course of actions. An 18-year old Jewish policeman in the ghetto, whose father had already been killed by the Germans, ran away from his post. The German commandant Kastner issued an order that unless this policeman gave himself up by seven o'clock in the evening, he would shoot everybody in the quarter. The policeman gave himself up to the Judenrat. The execution was carried out in the market place. Naked and bound the Ukrainian beat him with nagaikas, till nothing more than a piece of bleeding flesh was left of him.

The closest friends of Feige Brick found a Polish train conductor who took her away with the child to another town, where she hid on the Aryan side. Her friends, who helped her to find this conductor, could not save themselves but weer killed together with their little children.

Feige Brick briefly describes her sufferings; how her child became ill with diphtheria and was on the verge of death; how by threats she obtained an injection from the doctor for the child; the devotion of near ones and friends; the difficulty of finding a place in a bunker, since they were afraid that the little one would cry, for which reason she was not admitted. She cannot even complain about it. The president of the Judenrat began addressing the assembled Jews on the market place, and with his first words he died of a heart attack. The previous president of the Judenrat, Dr. Wydra, had received an order from the Germans to supply a first party of two hundred Jews. He collected 199 and then joined them as the 200th, being killed together with them.

She tells about Dr. Davidson, who took food as payment for his visits and shared the food out among the poorest children.

It is a pity that she does not give a description of the two years she spent on the Aryan side.

פייגה בריק־רַאָכטמן (בני־ברק). בתחילת המלחמה (1939) עברה מקוריב לקוֹבל, הכבושה בידי הסובייטים. היא מספרת על חוויותיה בשנת 1942 בגיטו הקוֹבלאי. כמה פעמים כבר היתה צפויה להשמדה כשתפסוה בשעת ה„אַקציות". שוטר יהודי בגיטו, בן 18, שאביו נספה ע"י הגרמנים, עורק ממשמרתו. הקומנדנט הגרמני מוציא פקודה, שאם השוטר הזה לא יתיצב עד שעת 7 בערב, ימית ביריה את כל אנשי הרובע. השוטר מתיצב ב„מועצת־היהודים". בשוק מבצעים בו את ענשו: האוקראינים מלקים אותו במגלביהם, כשהוא כפות, עד שגופו נהפך לאומצה מקוצצת ומגואלת בדם.

קרוביה של פייגה בריק מוצאים קרר־רכבת פולני והוא מעביר אותה עם ילדה לעיר אחרת. שם היא מסתתרת בחלק האַרי של העיר. הקרובים אשר עזרו לה בזה, לא הצילו את עצמם וניספו יחד עם ילדיהם.

פייגה בריק מתארת בקצרה את סבלה. היא מספרת על ילדה שחלתה באסכרה ונטתה למות, ורק ע"י איומים הוציאו מן הרופאים את הנסיוב לריפויה; על מסירת הנפש של קרובים וידידים; על הקשיים להינצל בבונקר מחמת סירובם של האנשים להכניסה לשם עם ילדה, שמא תבכה — היא גם אינה מתלוננת על זאת. ראש „מועצת־היהודים" מתחיל לדבר לפני היהודים הנאספים בככר השוק, ומיד הוא מת משבץ הלב. ראש „מועצת־היהודים" הקודם, ד"ר וידרו, כשקיבל פקודה מן הגרמנים להסגיר אליהם 200 יהודים, אסף 199 והשלים את מנינם בעצמו, וכך נספה עמהם יחד.

היא מספרת על ד"ר דוידסון, שלקח בשכר ביקוריו מצרכי־מזון וחילקם בין הילדים העניים ביותר.

חבל שאינה מספרת גם על השנתיים שבילתה בחלק האַרי של העיר.

דאָס איז געווען בערך דעם 11־טן אָדער 12־טן אַפּריל, אַ טאָג פאַר פסח. די נייע גרוילישע ידיעה האָט זיך צעטראָגן אין אַלע יידישע שטיבער ווי אַ דונער. אברהם דער קצב הענגט אין מיטן שטאָט אויף אַ תליה. ווי פאַרסמטע זענען אַרומגעלאָפן די יידן אין קאָוועל, פון שטוב צו שטוב, מיט פאַרקלעמטע הערצער און פאַרצאָגטע פנימער, אוּן געפרעגט די סיבה פאַרוואָס מען האָט אויפגעהאָנגען אברהם דעם קצב. איך בין געבליבן אין שטוב מיט מיין פּיצל קינד בתיהלע.

איך האָב געוווסט: היינט אברהם דער קצב, מאָרגן —

מיך. דאָס איז די ווירקלעכקייט. פּונדעסטוועגן האָט דער דאָזיקער פאַל מיט אברהם קצב אויף מיר געמאַכט אַ שרעקלעכן איינדרוק, עס האָט מיך מער געאַרט ווי די אַלע ביז איצטיקע קרבנות. אברהמען האָב איך גוט געקענט. כ׳האָב די גאַנצע צייט געקויפט ביי אים פלייש. אין קאָוועל בין איך געווען אַ פרעמדע, אַ „ביעזשענקע", ווי מ׳האָט מיך געפּופן. כ׳בין אָנגעקומען קיין קאָוועל דעם 16טן אָקטאָבער 1939. איך געדענק אַז, ס׳איז דאַן געווען אַ רעגנדיקער טאָג. כ׳בין געווען דורכגעווייקט ביז צום העמד. מיר האָבן זיך דאַן געדרייט אויף די קאָוולער גאַסן. ווו

גייט מען? וועמען פרעגט מען עפּעס? אין דעם שטעלט אונז אָפּ אַ ייד און פרעגט:

— איר זוכט אַ צימער?

דאָס איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען זאָמער. אַ שטיין איז אַראָפּ פון האַרץ. מירן האָבן וואַרעם וואַסער, אַ בעט — נאָך אַזוי פיל שלאָפלאָזע נעכט. איך מיט מיין מאַן זענען געגאַנגען צוזאַמען מיט דעם הער זאָמער. איך האָב זיך שנעל אייַנקלימאַטיזירט. באַקומען פריינט און באַקאַנטע. און צווישן די אַלע פריינט — אברהם דעם קצב. אַן ארנטלעכער ייד. כ׳האָב טאַקע געקויפט בייַ אים די גאַנצע צייט, און מיט אַ ברייטן גוטמאָרגן מיר דערלאַנגט דאָס פלייש:

— גייט אייך געזונטערהייט, ווייבעלע, ווען איר וועט מעטשעם קומען צו אייער משפּחה אַהיים, זאָלט איר זאָגן וועגן די קאָוולער יידן אַ גוט וואַרט.

איך גיב איצט מיין קינד צו עסן פרישטיק און איך וויין. מיין שוועגעריַן „באַראָאיקט" מיך, „טרייסט" מיך:

— די תליה איז פאַר אונז אַלעמען!

אין מיינע אויערן קלינגט איצט אברהם קצבס זאָג: „וויבעלע, ווען איר וועט מעטשעם קומען אַהיים צו אייער משפּחה, זאָגט וועגן די קאָוולער יידן אַ גוט וואַרט!"

כ׳בין אַרויס פון שטוב, באַשטימט צו גיין צום יודנראַט געוואָר ווערן ווייטערע ידיעות. אין יודנראַט האָב איך שטענדיק געקענט אַריינקומען, אַדאָנק דעם דאָקטאָר וויד־רא, מיט וועלכן כ׳בין געווען זייער באַפרייַנדעט. כ׳קום אַריין, כ׳פרעג עפּעס, אַבער מען ענטפערט מיר צעשראָקן:

— אַ יעצט, פרוי, גייט שנעל אַהיים, איר ווילט אַ פריש אומגליק ברענגען אויף אונז?

כ׳האָב נישט געוווסט וואָס ער וויל פון מיר.

— וואָס פאַרַא אומגליק?

— וואָס הייסט? וווּ האָט איר אייער געלע לאָזט? כ׳האָב זיך טאַקע דערשראָקן, זיך צוריקגעקערט. אַנגעטון מיין געלע לאָזט אויף דער לינקער האַנט, און צוריק אַרויסגעגאַנגען. כ׳בין אַריין צו מיינע אַ גוטע פרייַנדין, יפה. איר מאַן שלום, איז אַן אַרטיסטן־מאָלער, און זיי האָבן אַ טאָכטער, רות, 7 יאָר אַלט. אַ ווייס, בלאָנד מיידעלע ווי אַ שיקסעלע, זי, די מוטער, אַ נידעריקע, אַ געזיכט פול מיט זומער־שפרינקעלעך, אַ גוטמוטיקע, אפילו פריילעכע. זיי זענען פון לאָדזש. איר טאָכטער הייסט רות. ווייל זי איז געבוירן אין שבועות. זי איז פון באַרוף אַ קראַנקן־שוועסטער. ער האָט געאַרבעט בייַ די דייטשן אויף דער באַן. געמאָלן די נומערן אויף די וואַגאָנען. געהערט צו די גליקלעכע מענטשן, געהאָט איינע פון די בעסטע אַרבעטסשיינען. די שטאַרק סימפּאָטישע מענטשן האָבן געזאָרגט פאר מיר גלייך ווי פאַר זיך. כ׳בין אַריין צו זיי. היינט איז איר שמייכלענדיק געזיכט פאַרוואָלקנט. דער מאַן איז אויך אינדערהיים. כ׳האָב זיך דערשראָקן. האָט מען אים אפּגעזאָגט פון דער אַרבעט?

— וואָס איז, שלום? פאַרוואָס ביסטו אינדערהיים?

— קיין שום שרעקלעכס. ס׳איז נישטאָ קיין אַרבעט, האָט מיך דער דייטש געלאָזט גיין אַהיים. — זיי האָבן ביידע צו מיר געזאָגט, ווי זיי וואָלטן זיך אָפּגערעדט:

— אונזער גורל איז אויך דיינער.

כ׳האָב מיך געטרייסט, געדאַנקט זיי מיט מיין בליק, און צוריק אַוועק צו מיין בתיהלע.

דערשיסן אַ ייד — נישט קיין פאַרגעניגן, נאָר פאַר־פּיניקן צום טויט — יאָ

דער הויפּט־קאָמענדאַנט איבער די יידן איז געווען קאַסטנער. צו זיין הילף איז געשטאַנען אַ גאַנצע גוואַרדיע אוקראינער. דער קאַסטנער איז געווען אַ קליינער, אַ דאַרער. זיינע אויסגעגלאָצטע רוצחישע אויגן זענען שטענדיק געווען דורשטיק נאָך יידיש בלוט. אויף זיין מאָרדע — תמיד אַ שוים, ווי ביי אַ ווילדער צעיושעטער חיה. די הענט זענען ביי אים שטענדיק געווען פאַנאַנדערגעגנומען, געהאַלטן אַ נאַהייקע, גרייט צום שלאָגן און רייסן שטיקער פון יידן. ער פלעגט זאָגן, אַז דערשיסן אַ ייד איז גאָרנישט קיין גרויס פאַרגעניגן, אַבער שלאָגן יידן און פיניקן ביז צום טויט, דאָס איז זיין גרעסט פאַרגעניגן.

דער אַפּעל צו דער אַרבעט וואָס איז פאַרגעקומען טאָג־טעגלעך, אַ גאַנץ יאָר, אונטער דער אויפזיכט פון די אוק־ראינער, וועלכע האָבן פון די יידישע קוואַרטאַלן געפירט אויף אַרבעט, האָבן דאָס מאָל, אין די פסח־טעג באַגלייט די יידן מיט שווערע קלעפ פון גומענע נאַהייקעס. דער באַאָפענער, צעיושעטער קאַסטנער, מיטן בראונינג אין האַנט, האָט אויך נישט אויסגעפעלט צום קאַמפּלעט. קאַסט־נער האָט אַרויסגעגעבן אַ פאַראַרדנונג אַז בעת די גאַנצע 8 טעג יום־טוב מוזן די יידן גיין באָרוועס צו דער אַרבעט. מען האָט געפירט אינמיטן שאָסיי, ווייל אויף טראָטוּאַרן האָבן יידן נישט געטאָרט גיין. מ׳האָט רעווידירט יעדן איינעם ביים אַרויסגיין און אַריינקומען. אויב מען האָט געפונען אַ שטיקל ברויט, אַדער עפּעס אַן אַנדער עסנוואַרג, האָט מען אויפן אָרט געשאָסן. די צאָל אַרבעטער האָט געמוזט שטימען. ס׳האָט קיינער נישט געטאָרט פעלן. פאַר יעדן איינעם פעלנדיקן, האָט ער דערשאָסן 10 קינדער. דאָס איז געווען דעם 2טן טאָג פסח, האָט איינער זיך נישט געשטעלט צו דער אַרבעט. איז דער מערדער אַריין אין יידישן קוואַרטאַל און דערשאָסן 10 קינדער אין עלטער פון 10—12 יאָר. דערמיט האָט זיך נאָך נישט געענדיקט דער שרעקלעכער טאָג. 5 נאָכמיטאָג איז יפה געקומען צו מיר ווידער מיט אַ שרעקלעכער נייעס. איינער פון די יידישע מיליציאַנטן פעלט. קאַסטנער זוכט אים און האָט אַרויס־געגעבן אַ באַפעל, אַז אויב מען וועט אים נישט צושטעלן ביז 7 אַזייגער אָוונט, וועט ער אַלע נעמען אויף שוערער נאַכט־אַרבעט. ער וועט דעם גאַנצן יידישן קוואַרטאַל אומ־ברענגען. אין יודנראַט איז אַ גרויסע מהומה. מען זוכט איבעראַל דעם מיליציאַנט. אַלע זענען אין גרויס פחד. וואָס וועט זיין אויב מען וועט נישט געפינען דעם מיליציאַנט? זענען טאָקע שוין אַלע יידן פאַרלוירן? מען האָט שוין פאַרגעסן אין דער צרה וואָס איז געווען ערשט מיט אַ פאָר שעה צוריק מיט די 10 קינדער. היטלער־קאַסטנער האָט אונז פאַרזאָרגט מיט אַ נייער. מוטערס האָבן איצט פאַרגעסן אין זייערע קינדער וואָס האָבן נאָך רעכט די ערד נישט געקילט. דער חיהשער געדאַנג צום לעבן זאָגט אונטער אַז מ׳דאַרף זיך פאַרשטעקן אין בונקערס. איך בין ג־ע־גאַנגען מיט יפהן צו איר ווינונג. זי איז אַנטקעגן דעם יודנראַט. ס׳איז 5 אַזייגער. נאָך 2 שעה האָט מען צום לעבן. אינעם הויז זענען שוין פאַרזאַמלט געווען בייַ 100 מענטשן, וואָס גרייטן זיך באַהאַלטן אין אַ בונקער. איך באַמערק אַז מען שושקעט זיך איינער מיטן צוייטן זייער נערוועז, כ׳האָב

פֿאַרשטאַנען אַז מ׳רעדט וועגן מיין זיין דאָ מיטן קינד. אין דעם האָט מיר איינער געזאָגט:

— פרוי, מיר וועלן אייך נישט אַרייגלאָזן מיטן קינד. צוליב אייער קינד ווילן מיר נישט אומקומען אַלע.

דאָס קינד שטערט... צוליבן קינד לעבּ איך

כ׳האָב זיי, נאַטירלעך, באַרוּאיקט. איך פֿאַרשטיי אויך דאָס זעלבע אוּן איך בין נישט געקומען אין בוּנקער, נאָר צוּ יפהן. צוליב דעם קינד לעבּ איך איבער אַלע אַקציעס אין מיין אייגענער שטוּב. אויך ביי מיר, דאָרט וווּ כ׳וווין, איז די זעלבע געשיכטע. כ׳בין נאָך קיין אייניק מאָל נישט אַריין אין אַ בוּנקער. כ׳בין גאָרנישט געווען אַזאַ גרויסע העלדין. כ׳האָב מורא געהאַט פֿאַרן טויט גלייך מיט די וואָס גייען אין בוּנקער, אָבער איך האָב דען געהאַט אַ ברירה?

אַ פֿאָר מינוט נאָך פינף, האָט קאַסטנערס קרבן באַרוּאיקט אַלע צאַפּלענדיקע יידישע הערצער. ער האָט זיך צוּ געשטעלט אין יודנראַט. כ׳מוז דעם דאָזיקן גרויסן העלד אוּנזערן ווידמען כאָטש אַ פֿאָר וועלטער. ער איז אַלט געווען 18 יאָר. אינדערהיים ביי זיין מוטער זענען נאָך געבליבן 3 קינדער. זיין פֿאָטער איז אַוועק מיט די ערשטע פֿאַרטיעס אין די אַרבעטס־לאַגערן. איז דער זון געבליבן דער אייניקער פֿאַרזאָרגער פוּן דער גאַנצער משפּחה. ער איז געוואָרן אַ מיליציאַנט. אַזוי — האָט ער זיך געטראַכט — וועט אים זיין לייכטער צוּ ברענגען אַ שטיקל ברויט פֿאַר דער מוטער אוּן קליינע קינדער. אָבער ווי ער האָט געזען, אַז זיין אַרבעט איז אַזאַ בלוטיקע, ס׳איז אים געווען שווער אוּן פיינלעך אויסצופֿירן די מערדעריש באַפֿעלן פוּן קאַסטנערן איבער זיינע אייגענע יידישע ברידער, האָט ער באַשלאָסן צוּ גיין צוּ די פֿאַרטיזאַנער, וואָס האָבן זיך געפּונען אַרוּם דער געגנט פוּן קאָוועל. ער האָט געווּסט אַז זיין פֿאַרשוווּנדן קאָן ברענגען אַ גרויס אוּמגליק אויף אַלע יידן דאָ.האָט ער גלייך נאָכן פֿאַרשווינדן זיך באַהאַלטן, כדי צוּ זען וואָס וועט זיין. ווי אָבער ער האָט נאָר דערהערט וועגן די שרעקלעכע באַפֿעלן פוּן קאַסטנערן, האָט ער זיך גלייך געשטעלט אין יודנראַט, כדי זיך איבערצוגעבן צוּ קאַסטנערן פֿאַר אַ קרבן

איך בין דיין לעבעדיקער עדות

איך בין דיין לעבעדיקער עדות. כ׳האָב נישט דעמאָלט געגלייבט אַז איך וועל דאָס אַמאָל נאָך קאָנען פֿאַר וועמען דערציילן. איך האָב געקוּקט דורך די שפֿאַרעס פוּן לאָדן, געקוּקט אוּן געזען דיין שרעקלעכן טויט. מיין האַרץ איז נישט צעשפּרונגען, מיין בלוט אין די אָדערן איז נישט פֿאַרגליווערט געוואָרן. כ׳בין דעמאָלט געשטאַנען קאַלט ווי אייז. וועלן מען שניידט מיין פלייש, וואָלט קיין בלוט נישט געגאַנגען. איך האָב געקוּקט, אַלץ געזעען, איך בין דיין אייניקער לעבעדיקער עדות.

אוּקראינער האָבן אים געפירט מיט די הענט אין דער הויך. דער צעוישטער קאַסטנער הינטער זיי. ס׳פֿאַלט אַ באַפעל אים צוּ שטעלן ביי דער וואַנט (די וואַנט איז געווען אַנטקעגן דעם פענצטער דורך וועלכן כ׳האָב געקוּקט דורך די פֿאַרמאַכטע לאָדנס). קיין שוּם לעבעדיקער מענטש נישט ארוּם, אוּן נישט אין שטוּב. אַלע זענען באַהאַלטן. נאָר איך מיט מיין בתיהלע שטייען אוּן קוּקן. אַ שאָד, מיין קינד, וואָס דוּ קענסט אויך נישט דערציילן וועגן די פֿיניקוּנגען איבער דעם דאָזיקן קרבן, דעם מיליציאַנט.

אַ פּאָליציאַנט — אַ קרוש

אויפן באַפעל פוּן קאַסטנערן האָט מען אים פֿאַרבוּנדן די הענט אויף הינטן מיט שטריק, אים אויסגעטוּן נאַקעט, ווי דיִ מאַמע האָט אים באַשאַפֿן. אַ האָגל מיט קלעפּ פוּן גוּמענע נאַהייקעס האָבן זיך געשאָטן איבער זיין נאַקעטן לייב. די באַפעלן פוּן קאַסטנערן זענען געפּאָלן איינער נאָכן צווייטן אוּן נישט אויפגעהערט: נאָך אוּן נאָך קלעפּ. די גוּמענע נאַהייקעס זענען געגאַנגען ווי אַן אויטאָמאַט, אַרויף אוּן אַראָפּ איבערן לייב פוּן דאָזיקן יונגען יינגל. בלוט האָט אים געגוּמען רינען פוּן די אויגן, פוּן דער נאָז, פוּן די אויערן, פוּן קאָפּ, פוּן די הענט, פוּן די פיס, פוּן גאַנצן גוּף. ביסלעכווייז, ביסלעכווייז האָט מען אויפגעהערט דערקענען, אַז דאָס איז אַמאָל געווען אַ מענטש. אַ רויט שטיק צעשעקעט פלייש איז געבליבן ליגן איינגעטוּנקען אין בלוט. די וועגן פֿאַרשפּריצט מיט בלוט. די ערד האָט שנעל איינגעזאָפּט דאָס בלוט, גלייך זי וואָלט געווען דורשטיק. די זון האָט אויך אירע לעצטע שטראַלן געטוּנקען אין דאָזיקן אומשולדיקן בלוט. די וואַנט, ווי נעכטן אוּן אייער־נעכטן, איז געשטאַנען אוּן נישט איינגעפֿאַלן, נישט צעברעקלט זיך אין פּיצלעך. געשטאַנען מיט די רויטע בלוט־פלעקן. די ערד האָט געטרוּנקען דאָס בלוט אוּן נישט צעשפּרונגען אין צווייען אוּן איינגעשלוּנגען די גאַנצע וועלט. די זונען־שטראַלן האָבן זיך ־נישט פֿאַרוואַנדלט אין צעגליטע שפּיזן, מיט זייערע פלאַמען נישט געשרפּעט די גאַנצע וועלט, נאָר איינגעטוּנקען זיך אומפֿאַרשעמט אין אומשולדיק בלוט, אוּן פֿאַרגאַנגען דאָרט ווייט אוּנטער די הימלען. ווי נעכטן אוּן אייערנעכטן. נאָרמאַל. קיין שוּם זאָך האָט זיך נישט געריט פוּנעם אָרט, גלייך עס וואָלט גאָרנישט געשען. קיין פּיפּס, קיין שאָרך, קיין זיפּץ, קיין געווויין. נישטאָ קיין פּריינד, קיין חבר, קיין קרובים, קיין מאַמע, שוועסטערן, ברידער, קיין קדיש. די איינזאַמקייט מיט דיר אין די לעצטע מאָמענטן, וועו דוּ גייסט אויס אין שרעקלעכן פּיין. כ׳האָב געפּילט אַז כ׳ווער משוגע, כ׳גיי אַראָפּ פוּן זינען. לויפן, לויפן, קלאַפּן מיט מיינע פויסטן אין די מויערן אוּן פֿאַרבלוטיקטע וועגן. זאָלן זיי עדות זאָגן אוּן מאָנען געריכטקייט ביי דער וועלט פאַר די פֿאַרפֿיניקטע יידן, פאַר די אומגעקומענע אוּן פיצינקע קינדער אויף אַ בעסטיאַלישן אופן. פאַר די דערשטיקטע, פאַר די געשאָסענע זקנים, וואָס מען האָט זייערע קערפּערס צעוואָרפן אויף די פעלדער, פאַר די הינט אוּן חיות. פאַר די יסורים, פאַר די ליידן, בושה, הוּנגער, לייז־קרעץ, אַלע מיני חולאתן.

ווי קליין אוּן נעבעדיק זענען מיינע אַנגעשריבענע ווערטער אין פֿאַרגלייך מיט דער ווירקלעכקייט. איך בין אייער לעבעדיקער עדות. אוּן דאָס אַלץ האָט די וועלט פאַרשוויגן?! ניין, ניין! דאָס אומשולדיקע בלוט וועט פאָדערן נקמה!!

אַנטשולדיקט מיינע טייערע לעזער, וואָס כ׳האָב דעם נאָמען פוּן פֿאַרפֿיניקטן מיליציאַנט נישט געגעבן. די עינויים האָבן ביי מיר אָפּגעשוואַכט מיין זכרון.

ערשטער מאי 1942. 5 פֿאַרטאָג. דער גאַנצער קוואַרטאַל איז אַרומגענומען מיט אוקראינער אוּן ס.ס.־לייט. די מהומה האָט זיך ווי אַ בליץ צעטראָגן אין יעדן יידישן הויז, געוואַלדן,

געווײנען, געשרייען. איצט איז שוין אַלעמענס סוף. אַ הייסער פרילינגס־טאָג. די מאי־לופט האָט צעטראָגן איר געשמאַק אין אַלע ווינקעלעך. כ׳האָב אויפגעהויבן די אויגן אין דער הויך, צו די בלויע הימלען, די זון שיינט, אַבער נישט פאַר אונז. דער טויט איז אונזער שותף. כ׳האָב מיר געטראַכט:

— גאָט האָט אונז מיט אַ צווילינג באַשענקט:

מיט אַ פרילינג און מיט אַ שחיטה. דער שוחט שעכט און דער פרילינג בליט... (די „שחיטה־שטאָט" פון ביאַליק).

כ׳בין גאָנץ רואיק. די מהומה אַרום איז געוואָרן וואָס אַמאָל שטאַרקער. מאַנאַטן לאַנג בין איך שוין געווען צו־געגרייט מיטן געדאַנק אַז כ׳מוז אומקומען. פריער אַדער שפעטער. איך האָב פרובירט אַרויסגיין מיט מיין בתיהלע פון געטאָ. אַראָפנעמען די געלע לאַטע און געגאַנגען צו באַקאַנטע אוקראינער, געבעטן ביי זיי, זיי זאָלן מיך ראַטעווען מיט מיין קינד. זיי האָבן געלאַכט פון מיר. כ׳בין צוריק אַריין, און געוואַרט גלייך מיט אַלע יידן פון געטאָ, אויפן טויט.

ביים קינדס בעטעלע

איך שטיי איצט ביי בתיהס בעטעלע. דאָס קינד שלאָפט רואיק. אַ פנימל ווי אַ מלאך. אַ זיסער שלאָף. דו ווייסט נישט, מיין נעבעכדיק קינד, אַז דער טויט וועט באַלד דעם זיסן שלאָף פון דיר אַוועקנעמען. מיט 3 טעג צוריק ביסטו ערשט אַלט געוואָרן אַנדערטהאַלבן יאָר. וואָס האָסטו דען געזינדיקט? פאַר וואָס איז דיין גורל אַזוי שרעקלעך?

בתיהלע, ס׳טעכטערל, שוין אין אַ צייט אַרום
Basyale, her daughter, a few years later.

מיין האַרץ איז פאַרקלעמט. פון מיינע אויגן האָט זיך געגאָסן אַ קוואַל מיט טרערן. אַבער כ׳האָב זיי שנעל אָפּ־געווישט, מיין פאַרלירן זיך וועט ווירקן אויף מיין שוועגערין חיה און פריינדין ציפּע מיט וועלכע מיר זענען די גאַנצע צייט צוזאַמען. כ׳האָב אויפגעוועקט ס׳קינד און זי שנעל אַנגעטאָן אין עטלעכע העמדלעך, הייזעלעך און לייבעלעך. זאָל דאָס קינד אויף זיך האָבן דאָס נויטיקסטע.

איך האָב מיר פאַרגעשטעלט אַז אין היטלערס מאַרשרוט וועט יעדע קליניקייט מיר זיין שווער צו טראָגן מיטן קינד אויף דער האַנט. אויסער אַ קליין זעקעלע וואָס איך וועל נאָך מיטנעמען. אין זעקעלע האָב איך געהאַט נאָך אַ קלענער זעקעלע, דאָרט איז געלעגן אַ קליין שטיקל זייף, אַ האַנטעך, אַ פלעשעלע וואַסער, 4 שטיקלעך האַרטן צוקער און אַ שטיקל ברויט. איך בין שוין גרייט געווען צום טויטן־מאַרש. כ׳האָב זיך געזאָגנט מיט חיהן און מיין פריינדין, זיי געזאָגט, אַז זיי זאָלן נישט קוקן אויף מיר. מיר מוזן זיך יעצט צעשיידן, ווייל ווען מיר וועלן קומען אויפן אָרט, וועט מען דאָך זיכער וועלן מיר דאָס קינד אָפּנעמען, ביי אַלע אַקציעס האָבן זיי דאָך אַזוי געטון, און איך וועל בתיהן נישט אַוועקגעבן. איך וועל גיין מיט איר צוזאַמען. נאָר דער טויט וועט אונז צעשיידן. נישט קיינער.

מען הערט שוין ווי אוקראינישע מיליציאַנטן רופן, אַז אַלע זאָלן פאַרלאָזן די ווינונגען און זיך מעלדן אויפן פלאַץ נעבן יודנראַט. מיר זענען אַלע דריי אַרויס רואיק פון דער ווינונג. בתיהלען האָב איך פעסט געדריקט צו זיך. מיר זענען שוין אויפן פלאַץ ביים יודנראַט. אַלע פאַרזאַמלטע יידן זענען אַרומגערינגלט מיט אוקראינישע מיליציאַנטן און ס.ס.־לייט. אַלע זענען מיט צעשראָקענע פנימער, ס׳רינען טרערן פון די אויסגעשטאַרצטע אויגן. די אויגן זענען פול מיט טויט־פחד. זיי קוקן, זוכן, וואָס — ווייס איך אַליין נישט. ווייל קיין שום האָפענונג איז נישטאָ פאַר אונז. באַזונדערס מוראדיק האָבן אויסגעזען די פרויען. מיט די צעשויבערטע האָר, צעלאָזטע קליידער, און די ווייננעזדיקע קינדער וואָס זיי האָבן געדריקט צו זיך.

דער פרעזעס פון יודנראַט רעאַגירט מיט אַ האַרץ־אַטאַק

דער פרעזעס פון יודנראַט האָט געבעטן אַז מיר זאָלן זיך פאַרהאַלטן רואיק, וועט ער אונז אויפקלערן אונזער לאַגע. נעבן אים איז געשטאַנען קאַסטנער. דאָס געזיכט פון פרעזעס איז געווען שרעקלעך ווייס. וועג ער האָט אַנגעהויבן זאָגן אַז מיר ווערן נישט פאַרשיקט, נאָר דער געטאָ וועט פאַרקלענערט ווערן, האָט ער באַקומען אַ האַרץ־אַטאַק און אומגעפאַלן. אַ פאָר מינוט האָט געדויערט און שוין טויט.

„ווויל איז אים!" האָבן זיך געהערט אויסרופן — „איבערגעקומען שוין די פיין!"

דער פרעזעס איז געווען אַ ציין־דאָקטאָר. ער האָט געשטאַמט פון ווַארשע, זיין נאָמען האָב איך פארגעסן. די נישט־פאַרענדיקטע ווערטער פון פרעזעס האָט פאַרענדיקט אַן אוקראינער. מיר זאָלן אַלע צוריק אַהיים. עטלעכע גאַסן פאַלן אַרויס פון געטאָ. די מענטשן וואָס ווינען אויף די גאַסן זאָלן זיך אין משך פון אַ האַלבער שעה איבערטראָגן אין געטאָ. נאָך אַ האַלבער שעה וועלן אוקראינער קאָנטראָלירן די פאַרלאָזטע גאַסן. יעדער איינער וואָס וועט זיך נאָך געפינען דאָרט, דאָס הייסט אויסערן געטאָ, וועט ווערן דערשאָסן.

ס׳קומט אַ באַפעל צו פאַרלאָזן דעם פלאַץ.

מיר זענען אַהיים אונטער שווערע קלעפ פון גומענע נאַהייקעס. ווער ס׳איז בכלל שוין מער נישט געקומען. איינע האָט דאָס קינד פאַרלוירן אין געיעג. דער צווייטער — איז דער מאַן נישט צוריקגעקומען. ביי אַ דריטן האָבן געפעלט די עלטערן. נאָכן צוריקקומען האָבן אונזערע שטיבער

אויסגעזען ווי נאָך אַן ערד־ציטערניש. אַלץ צעבראָכן. די כלים, שטוּלן, טישן, די וועדטפּוּלע זאַכן זענען צעראַבירט געוואָרן.

מיר זענען ווידער אַלע פּיר אין שטוב. נאָכוואָס זענען מיר ווידער צוריקגעקומען? ווער האָט כוח אויסצוהאַלטן וויייטערדיקע פּיין? אומקומען מוזן מיר דאָך סייוואי. איז צו וואָס זיך מאַטערן? גלייכער וואָס פּריער. אונזער ווינונג איז אַרויסגעפאַלן פון געטאָ. מיר האָבן געווינט אויף דער גאַס דריטער מאי, וואָס האָט געפּירט צו דער באַן־סטאַנציע. די צווייטע זייט שאָסיי פון דער גאַס האָט געהערט צום געטאָ, אַזוי אַז מיר האָבן נישט געדאַרפט ווייט צו גיין. דאָרט האָט געווינט מיינער אַ גוטער באַקאַנטער, גוז האָט ער געהייסן. מיר זענען צו אים אַריבער. אַן כוחות, דער־שפּעטע, האָבן מיר זיך געשלעפּט מיט די פּעק. 8 אַ זייגער מוז יעדער זיין אויף זיין פּלאַץ. מיר האָבן נישט באַווייזן זיך אַוועקצוזעצן, — אַ פּריש כאַפּעניש! די אוקראינער זוכן יונגע מענער, שלעפּן זיי אַרויס פון די שטיבער. מען האָט אַרויסגענומען הונדערטער מענער, זיי אויסגעשטעלט אין רייען אוּן אַוועקגעפּירט. וואָס האָט זיך אַרויסגעווייזן? אַז די שטעכל־דראָטן מיט וועלכע מיר זענען געווען אַרומגע־נומען, זענען נישט געווען גענוג. די מענער האָבן אויפ־געמויערט אַ מויער אַרום דעם געטאָ פון צוויי אוּן אַ האַלבן מעטער, אוּן אויפן מויער צעשאָטן צעבראָכן גלאָז. אוּן איבער דעם מויער אַרומגענומען מיט שטעכל־דראָט. נאָכן אויפּבויען דעם מויער זענען אַלע מענער צוריקגעקומען.

אין דער נייער ווינונג ביי גוזן זענען מיר געווען 6 משפּחות. אין 2 גרויסע צימערן. קיין בעטן האָט מען נישט געקענט אַריינשטעלן, ווייל ס׳איז נישט געווען קיין אָרט. די טישן האָט מען אַרויסגעשטעלט. מיר האָבן געמאַכט אָרט אויף די ביינאַכטיקע געלעגערס. אין איין טייל פון צימער האָט מען געמאַכט אַ באַהעלטעניש אויף דער צייט פון אַן אָקציע. פאַרמויערט מיט אַ וואַנט וואָס ס׳איז נישט געווען קענטיק אַז אונטער דער וואַנט געפינט זיך נאָך אַ קליין צימער. כ׳האָב שטאַרק געוואָלט גיין צו יפהן אוּן שלומען. זענען אויב זיי זענען אַלע צוזאַמען אויפן אָרט. כ׳האָב אָבער נישט געקענט. מיינע כוחות האָבן מיך פאַרלאָזט. כ׳האָב באַשטימט צו בלייבן ביז מאָרגן פרי דאָ אין שטוב.

פריינטשאַפט, מענטשלעכקייט

נאָך אַ קורצער צייט איז צו מיר אַריינגעקומען שלום.

— פּייגעלע, ביזט דאָ, דו לעבסט? אַלע זענט איר דאָ?

געדריקט מיר מיינע הענט אוּן געגלעט מיין קאָפּ. מיר האָבן לאַנגע מינוטן נישט געריידט צו זיך. גאָט האָט אונזער לשון אָפּגענומען. נאָך אַ ווייל:

— פּייגעלע, יפה האָט מיר געזאָגט, אַז כ׳זאָל אַן אייך נישט צוריקקומען. פּאַק זיך איין אוּן קום, מיר וועלן זיין מיט איין בשותפותדיקן גורל ביז דער לעצטער אַקציע! איך לויף שוין אַרום איבער אַ שעה אוּן דיך קוים געפּונען. איך גיי נישט אַן דיר.

כ׳האָב אים אויפגעקלערט, אַז דאָס איז אוממעגלעך צוליב די שכנים, אוּן אַז סייוואי זענען מיר אַלע אונטער אַ פאַרמויערטער מויער:

— כ׳בין שטאַרק געריירט פון דיין אוּן יפהס פריינט־שאַפט. כ׳פּיל אַז מיר זענען זיך נענטער ווי שוועסטער מיט ברידער.

דער הונגער איז געוואָרן מיט יעדן טאָג גרעסער. די צוגעטיילטע ראַציאָנען פון יודנראַט זענען געוואָרן יעדעס מאָל קלענער. די פאַרלאָנגען פון די דייטשן זענען געווען וואָס אַמאָל גרעסער. גאָלד, געלט, פוטערס, אוּן נאָך אוּן נאָך. די אָקציעס האָבן נישט אויפגעהערט. יעדער טאָג האָט מיט זיך געברענגט אַ נייע צרה. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן מיט אַ שנעלן טעמפּאָ פאַרשפּרייטן קראַנקהייטן: בויך־טיפוס, פלעק־טיפוס, דיפטעריע. מעדיקאַמענטן זענען אינ־גאַנצן נישט געווען, חוץ פאַר די וואָס האָבן געהאַט אַ סך געלט אוּן פראָטעקציע. מיין מאַטעריעלע לאָגע איז האָפנונגס־לאָז. חיה האָט נישט געקענט מער אַרויס צו דער אַרבעט, ווייל זי האָט נישט באַקומען פון יודנראָט קיין אַרבעטס־שיין, אוּן נישט געקענט אַרויסגיין. אַן אַרבעטס־שיין האָט געקאָסט אַ סך געלט, די זאַכן האָב איך שוין געהאט כמעט פאַרקויפט. נאָך איין מענער־אנצוג אוּן אַ פּאָר שטיוול, דאָס איז געווען מיין גאַנצער פאַרמעגן. אָבער יפה האָט אין אונז נישט פאַרגעסן. זי האָט זיך געטיילט מיט מיר כמעט מיט יעדן ביסן. געהאָלפן האָט מיר אויך זייער פיל די פּאָ־מילית אייזענבערג. זיי זענען געווען פון טיף רוסלאַנד. ער איז געווען אַ בוי־אינזשעניר, אוּן זי, די פרוי, אַ פראָפעסאָר. זי איז געווען אַ רוסישע (פראָוואָסלאַווענע). זיי האָבן געהאָט צוזאַמען אַ טאַכטער. זי איז אויך געבליבן אין געטאָ צוליב דער טאַכטער אוּן מאַן. נישט נאָר מיר האָט זי געהאָלפן, נאָר פיל אַנדערע יידישע משפּחות. זי האָט אַרויסגעטראָגן זאַכן צו פאַרקויפן אוּן אַריינגעבראַכט ברויט. אַ האַרציקער, גוטער מענטש. אַ מענטש וואָס האָט זייער פיל מיטגעמאַכט אין רוסלאַנד.

איך האָב געזומען טראַכטן ווי אַזוי זיך אַרויסצוּבאַ־קומען אויסערן געטאָ אוּן לעבן ווי אַ קריסטין. דאָס איז נישט לייכט, מען האָט געדאַרפט דערצו אַ סך געלט. אויסער דעם שטערט מיין טיפּיש יידישער אויסזען. מיר האָבן גע־רעדט וועגן דעם מיט יפהן אוּן שלום גאַנצע טעג. זיי האָבן נישט געטראַכט וועגן זיך נאָר וועגן מיר. זיי האָבן צו מיר געפּלעגט זאָגן.

— ביזט מיט אַ קליין קינד, אוּן אַן אַרבעטסשיין ביסטו באַלד אינעם ערשטן פייער. מיר האָבן זיך נאָך מיט וואָס צו ראַטעווען. ווייסטו וואָס, פּייגעלע? איך בין דאָך אויף דער באַן־סטאַציע, איך וועל פרובירן רעדן מיט אַ קאַנדוקטאָר וואָס קומט פון יענער זייט בוג, אפשר וועט ער דיך נאָר בלויז איבערפירן. דו וועסט זיך שוין אַן עצה געבן. דו מוזט לעבן, פייגעלע, דאָס איז אונזער ביידנס וווּנטש!

כ׳האָב געשמייכלט. דאָס איז דאָך אוממעגלעך. אַזאַ קאַנדוקטאָר דאַרף מען דאָך גוט באַצאָלן.

— איך וועל אים באַצאָלן, זאָגט יפה, איך האָב 10 רובל אין גאָלד, וועל איך אים געבן. פאַר אונז האָבן די 10 רובל קיין שום באַדייטונג, אוּן דו וועסט אַפּראָטעוון דיך אוּן דיין קינד.

כ׳האָב אויף זיי געקוקט, געקוקט אוּן קיין איין וואָרט נישט געזאָגט.

— וואָס זאָגסטו גאָרנישט, פייגעלע, ביזט נישט גליק־לעך מיט יפהס פראָפאָזיציע? — פרעגט מיך שלום, —

אָדער ס׳זענען דיר אַ שאָד אַרויסצורעדן עטלעכע שיינע ווערטער?

כ׳האָב געענטפערט:

— איך געפין נישט פּאַר אייך קיין ווערטער. איך בין שטאָלץ מיט אייער מענטשלעכער גרויסקייט! כ׳בין שטאָלץ מיט אייער געזעלשאַפט, אַ כבוד איז מיר אייער פריינטשאַפט!

די אָקציעס האָבן נישט אויפגעהערט. מענטשן זענען גאַנצע טעג און נעכט אָפּגעליגן אין די בונקערס. דעם 10טן מאי, 1 אַזייגער בייטאָג. שלום איז דאָ ביי מיר מיט איינעם אַ געווינסן אָקסמאַן. כ׳האָב אים אויך געקאָנט. ער איז געווען אין די סאָוויעטישע צייטן אין אַ קאָאָפּעראַטיוו און געטיילט עסנווּאָרג.

— וואָס הערט מען עפּעס, שלום? ווער האָט דיך אַהערגעבראַכט?

— נישט־גוט. כ׳בין געווען גערופן, אַז היינט בייַ־נאַכט דאַרף זיין אַן אָקציע אויף די קינדער. איך האָב אַ גרייטן פּלאַן. דו נעמסט דיין קינד אין שפּאַציר־וואָגן און מיין רות ביי דער האַנט, און גייסט אַרויס פון געטאָ. צו פּאַר־לירן האָבן מיר גאָרנישט, און צו געווינען — דאָס לעבן פון אונזערע קינדער.

— וווּהין וועל איך גיין?

אויף יענער זיים גענאָ־טויער

— אקסמאַן האָט פּאַר דיר אַן אָרט. אויף די בודי־טשאַנסקי 32. דאָס איז שוין הינטערן שטאָט. דאָרט וווינט די פרוי ווישניעווסקאַ. אַן איינזאַמע פרוי. זי האָט איר גאַנצע פאַמיליע, די קינדער מיטן מאַן, פאַרלוירן אין דער רוסישער רעוואָלוציע. די רעוואָלוציאָנערן האָבן זיי אַלעמען אומגעברענגט. זי ווייסט פון אַלץ. אויך די פרוי אייזענ־בערג וועט גיין הינטער דיר, זי זאָל אונז זאָגן ווי דער וועג איז דורך.

געזאָגט און געטוון. דאָס צעטעלע פון פרוי ווישניעוו־סקא, מיט וועלכן כ׳האָב זיך געזאָלט מעלדן ביי איר, האָב איך באַקומען. אָנגעטון זיך און די קינדער עלעגאַנט, אַראָפ־געמומען די לאַטעס און ווּעג. כ׳האָב זיך געזאגט מיט יפהן און שלומען, ווייטער מיט קיינעם נישט. קיינער האָט נישט געדאַרפן דערפון וויסן. איך בין שוין נאָכן טויער. ביים טויער זיצן אוקראיניש מיליציאָנטן. זיי האָבן מיך נישט אויסלעגיטימירט. מיין דרייסט האָלטן האָט ביי זיי נישט אַרויסגערופן קיין שום פאַרדאַכט. איך גיי ווייטער איבער די קאָוולער גאַסן. קיין שום מורא נישט. ווייל וואָס האָב איך שוין געהאַט צום פאַרלירן? איך קוק זיך אום. די פרוי אייזנבערג שפּאַצירט אין דער צווייטער זייט טראָטוּאַר. כ׳האָב זיך באַגעגנט מיט איר שמייכעלע. ס׳איז היינט אַ הערלעכער פרילינגס־טאָג, און איך שפּאַציר פריי איבער די קאָוולער גאַסן. איז דאָס ריכטיק? איך בין אויף דער פריי? איך גיי פון איין גאַס אויף דער צווייטער. איך בין געגאַנגען איבער 20 מינוט, בין כ׳בין אַרויפגעקומען אויף די בודוטשאַנסקי גאַס. די גאַס איז אַ זייטיקע, טיפע זאַמדן. ס׳איז מיר זייער שווער צו שלעפּן דאָס וועגעלע מיטן קינד. די פרוי אייזענבערג קומט צו אַ גליקלעכע און זאָגט:

— שוין נענטער ווי ווייטער.

זי העלפט מיר. מיר גייען ביידע און רעדן נישט קיין איין וואָרט. זי דענערווירט זיך און וויל שוין וואָס שנעַ־לער זיין אויפן אָרט. די גאַס איז זייער ווייניק באַוווינט. דער נומער 32 געפינט זיך אויפן סאַמע סוף גאַס. מיר האָבן דערזען דעם אויסגעבענקטן נומער 32. אַ הערלעכע ווילע אַרומגענומען מיט אַ גרינעם פלויט פון הויכע ברעטער. דער הויף איז זייער שיין געפלעגט. פאַרשידענע גרינצייג פאַר־זעצט און פאַרזייט. אַ לויל מיט הינער. אַרום דעם הויז קיין לעבעדיקער מענטש. נאָר זי ווּוינט מיט אַ שוואָגער. זי באַגריסט אונז ווי אַלטע באַקאַנטע, און זאָגט:

— שוין אַ גאַנצע וואָך וואַרט איך אויף אייך.

מיר זענען אַריין אין שטוב. די פרוי ווישניעווסקאַ וויל שטאַרק זיך דורכרעדן מיט פרוי אייזענבערג. ווייל זי ווייסט, אַז זי שטאַמט פון רוסלאַנד. אָבער זי לייגט דאָס אָפּ אויף אַ צווייט מאָל, ווייל זי ווייסט אַז יפה און שלום וואַרטן אויף איר אומגעדולדיק. זי געזעגנט זיך און גייט אַוועק. די פרוי ווישניעווסקאַ איז צו מיר זייער פריינטלעך. און בעט מיך אַז איך זאָל זי רופן „מאַמע". זי גרייט צו עסן. שוין לאַנג נישט געגעסן אַזעלכע גוטע זאַכן: רויטע רעטעכלעך, קעז, סמעטענע, און אַ גאַנץ ברויט אויפן טיש! דערנאָך האָבן מיר באַקומען מאַנגע קאַשע אויף מילך, באַ־גאָסן מיט שווארצן יאַגדעס־פודינג. אָבער כ׳האָב מורא געהאַט דאָס אויפצוועסן מיט אַמאָל. כ׳האָב געלאָזט אויף שפּעטער. ביי פרוי ווישניעווסקאַ בין איך געווען 4 טעג. שלום און אקסמאַן האָבן אַרויפגעשיקט דייטשע קאָנדוקטאָרן צו קויפן הינער מיט אייער. און די פרוי ווישניעווסקאַ האָט געווויסט ווער ס׳האָט זיי געשיקט, און זי האָט מיך פאַרגע־שטעלט פאַר זיי, אַז איך בין אירס אַ שוועסטערן־טאָכטער און וויל פאָרן צו אַ ברודער אין יענער זייט בוג, געפרעגט צי זיי קאָנען מיך נישט אַריבערפירן. יעדער איינער האָט מיר צוגעזאָגט, אָבער ערשט אין 8 טעג אַרום. אין צווישנצייט איז געקומען פרוי אייזענבערג זען וואָס מען הערט. איך האָב איר געזאָגט, אַז כ׳מוז צוריק אין געטאָ, צוליב דער קליינער רות, ווייל זי בענקט צו דער מוטער. זי ווייַנט שטאַרק. די פרוי ווישניעווסקאַ דענערווירט זיך זייער, זי האָט מורא פאַר אַן אומגליק. די קליינע קען אַלץ פאַראָטן. באַלד אויפצומאַרגנס האָט די פרוי אייזענבערג געזומען ביידע קינדער און צוריק אין געטאָ. איך בין געגאַנגען הינטער איר. מיר זענען אַריין אין געטאָ. קיינער האָט קיין וואָרט נישט געפרעגט. די פרוי אייזענבערג רופט זיך אַן צו מיר:

— מיר האָבן מער מזל ווי שכל.

דאָס צווייטע געטאָ; אַרבעטסשיינען; דיפּטעריט

מיר זענען אַריין צו יפהן. זי האָט זיך זייער דערפרייט מיטן קינד און מיט אונז. זי האָט נישט געגלויבט אויף מיין העלדנטאָט און געזאגט:

— דו קענסט זיך שוין לאָזן אויף דער גאַנצער וועלט! ס׳וועט דיר גאָרנישט פאַסירן!

איך בין אַהיימגעגאַנגען. קיין שום מענטש האָט נישט געפרעגט וווּ איך בין געווען. חיה האָט מיך געפרעגט פאַרוואָס כ׳בין צוריקגעקומען מיטן קינד. נישטאָ דאָ קיין איין רויאיקע מינוט במשך דעם טאָג.

כ׳בין געקומען אין געטאָ אין אַן אומגינסטיקן מאָמענט. דעם 15טן מאי אינדערפרי — אַ נייַע זאַוויערוכע אין געטאָ. שוין פון גאַנץ פרי איז אונזער געטאָ אַרומגערינגלט

מיט ס.ס.־לייט. ס׳האָט מיך שטאַרק ווײ געטון וואָס כ׳בין פונקט אַריינגעפאַלן אין אַזאַ פייער. שוין נישטאָ קיין ברירה, פאַרפאַלן.

מען גיט אונז צייט ביז 6 פאַרנאַכט איבערצוגיין מיט אַלע זאַכן אין צווייטן געטאָ, וואָס מען האָט געשאַפן אויף בזשעסקע גאַס, אין צווייטן עק שטאָט, ווו די באַן גייט דורך קיין ראַווע. איבערגיין דאַרפן די וואָס האָבן נישט קיין אַרבעטס־שיינען. נאָך 6 אַזייגער וועלן אוקראַיניש מילי־ציאַנטן קאָנטראָלירן דעם גאַנצן געטאָ. ווער ס׳וועט בלייבן אין געטאָ אָן אַרבעטס־שיינען, וועט מען אויסשיסן מיט דער גאַנצער פאַמיליע. קיינער האָט נישט געוואָלט אַרויס. מען האָט זיך פאַרגעשטעלט, אַז די אַלע מענטשן וועט מען גלייך אַנלאָדן אין די וואַגאָנען אוֹן פירן צו אַ זיכערן טויט. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אין יודנראַט אַ האַנדל. די פריזן פאַר די אַרבעטס־שיינען זענען געשטיגן פון רגע צו רגע. ס׳איז געווען אַ באַגרענעצטע ציפער וויפל מ׳קען אַרויסגעבן אַרבעטסשיינען, אוֹן פאַר קיין שום געלט מער קאָן מען עס נישט באַקומען. יאָ־ווילנדיק, נישט־ווילנדיק זענען די איב־ריקע מענטשן וואָס האָבן נישט באַקומען קיין שיינען גע־גאַנגען צום טויט. מען האָט געשלעפט די פּעק, געשאַרט זיי איבער די גאַסן, אין געטאָ איז שוואַרץ פון שטויב. דער שטויב האָט זיך אויסגעמישט מיט די גוואַלדן אוֹן געשרייען פון די מענטשן. אַ שטורעם אין געטאָ. קראַנקע, אַלטע אוֹן קינדער, אוֹן אַלע איבריקע שלעפן זיך מיט זייערע לעצטע כוחות. די שענהן רוקן זיך, ס׳איז שוין 3 נאָכמיטאָג, איך וויס נאָכנישט וואָס צו טון, גיין מיטן קינד אין געטאָ אויף בזשעסקע, אָדער בלייבן דאָ? מיין באַלעבאָס גוּ קומט אָן אין שטוב, פאַרצווייפלט. ער איז אַ פאַך־קענער אוֹן ג׳ע־אַרבעט ביי די דייטשן אויסערן געטאָ, ביים מאָטאָר אין דער עלעקטראָוויע. מען האָט געזאָגט, אַז קיינער קען אים נישט פאַרטרעטן אין זיין אַרבעט. ער האָט טאַקע געהאַט אַ נאָכט־שיין, נישט נאָר האָט ער געמעגט שפּאַצירן אויסערן געטאָ, נאָר גאַנצע 24 שעה. ער קומט צו מיר צו אוֹן פרעגט וואָס איך טו, אויב כ׳האָב ביי וועמען צו לאָזן דאָס קינד, וועט ער מיך מיטנעמען אין דער עלעקטראָוויע. איבער דער עלעקטראָוויע איז דאָ אַ בוידעם, ער וועט מיך קאָנען דאָרטן באַהאַלטן. ער זאָגט מיר ווייטער, אַז ער האָט דאָס רעכט אַרויסצופירן 3 מענטשן פון געטאָ, אַן קאָנטראָל. איך האָב אים געזאָגט, אַז כ׳גיי דאָס קינד אָפגעבן. פונקט 5 אַזייגער מוז איך זיין צוריק. ווייל 5.30 מוז ער זיין ביי דער אַרבעט אויף נאָכט־דינסט. כ׳בין גלייך אַוועק צו יפהן. אויפן וועג האָב איך געטראָפן שלומען. ער איז געגאַנגען צו מיר.

— פייגעלע, דו וועסט דיך באַהאַלטן אוֹן מיר וועלן נעמען דיין קינד.

— איך דאַרף זיך נישט באַהאַלטן, נאָר נעם דאָס קינד, האָב איך אַן אָרט פאַר מיר. — אוֹן אים דערציילט ווו. ער איז געווען גליקלעך אוֹן צוגענומען דאָס קינד. איך בין אַוועק מיט גוטן אוֹן נאָך 4 מאָן וואָס ער האָט מיט זיך געגומען. מיר זענען אַרויף אויפן בוידעם, קיין שום מענטש איז נישט אַרויפגעקומען. נאָר די דייטשע באַפעלערישע קולות זענען צו אונז דערגאַנגען. צומאָרגנס פרי איז גוּ געגאַנגען אין געטאָ געווויר ווערן, וואָס עס האָט פאַסירט אין דער נאַכט מיט די יידן. צוריק געקומען אוֹן דערציילט:

— פון די אַלע יידן וואָס זענען אַריבער אין צווייטן געטאָ איז שוין קיינער נישטאָ.

בייַ אונז אין געטאָ איז אויך גלייך אַלץ וואָלט אויס־געשטאָרבן. מען זעט נישט קיין מענטש אויף דער גאַס. די אוקראַינער האָלטן אין איין זוכן מענטשן אַן אַרבעטסשיינען. איך בין דאָרטן געווען אויף צומאָרגנס אַ גאַנצן טאָג אוֹן אויך בייַנאַכט. אויפן צווייטן טאָג אינדערפרי, ווען גוּ איז געקומען צוריק פון געטאָ, האָט ער מיר געזאָגט אַז כ׳מוז שוין אַהיימגיין, ווייל ס׳קינד איז מיר זייער קראַנק. זי האָט באַקומען אַ דיפטעריט אוֹן ליגט אין שפּיטאָל. אין געהיים. דעם גאַנצן וועג האָב איך געטראַכט אַז זי לעבט שוין זיכער נישט. נאָר מיר וויל מען נישט זאָגן. גוּ האָט מיך צוריק־געפירט אין געטאָ.

כ׳בין אַריין אין שפּיטאָל, האָט מיר די שוועסטער גע־זאָגט, אַז ס׳קינד איז זייער ערנסט קראַנק. אָבער זי איז שוין נאָך דער איינשפריצונג, אויב בין מאָרגן פרי וועט זי בלייבן לעבן, וועט אַלץ אַדורך. יעדע פערטל שעה מוז איך זי אינהאַלירן.

כ׳האָב געקוקט אויפן זיך שטיקנדן קינד, וואָס האָט מיטן שוערן אָטעמען געגעבן די לעצטן סימנים פון לעבן. כ׳האָב זי געהאַלטן אויף מיר, נישט געלייגט זי אין בעט. כ׳האָב געוואָלט אַז בתיהלע מיט וועלכע כ׳האָב שוין אַזוי פיל דורכגעמאַכט, זאָל אויסגיין אויף מיינע הענט. אוֹן דערנאָך איך...

כ׳האָב מיר געמאַכט פאַרוווּרפן, אַז דאָס קינד שטאַרבט צוליב דעם וואָס איך האָב זי פאַרלאָזט, געלאָזט זי אין אַזאַ מהומה מיט יפהן. גאַנץ מעגלעך, אַז איך וואָלט אויך נישט געוואָגן מער אויפגעטון, ווייל יפהס האָרץ האָט נישט ווייני־קער געקלאַפט פאַר בתיהלע ווי מיינס. אָבער דער מלאך המות מוז דאָך האָבן אַ שולדיקן אין זיין וועג. כ׳האָב נישט געלאָזט דאָס קינד שטאַרבן, געפייניקט מיט אינהאַלאציעס אוֹן אַן אויפהער אויפגעריסן דאָס מיילעכל אוֹן געלאָזט איר פאַרע אין העלזעלע, זי זאָל נישט דערשטיקט ווערן. די נאַכט פאַר וועלכע איך האָב שטאַרק מורא געהאַט, איז צוגעפאַלן. זי האָט זיך מיר אויסגעוויזן שוואַרצער ווי יעדע נאַכט. זי איז פאַר מיר געווען די נאַכט וואָס טראָגט דעם טויט. די צימערן אין שפּיטאָל, וואָס זענען געווען איינגע־הילט אינעם טונקעלן שיין פון די קלייַנע ליכט, נאָך מורא־דיקער. די שוועסטערן האָבן זיך אַרומגעדרייט אין די וויסע פאַרטוכער ווי די מתים. אַלץ אַרום מיר מיט דעם כאַרכלענ־דיקן קינד האָט געוואָרפן אַ פחד. כ׳האָב געפילט אַז עס שטיקט מיך אין האַלז. אַלץ אַרום מיר שטיקט. אויך די לופט. כ׳האָב אַ פאַרלאַנג צו כאַפן דאָס גוסדיקע קינד אוֹן אַוועק פון דער ענגשאַפט. דורכשלאָגן די מויערן פון שפּי־טאָל אוֹן לויפן. לויפן איבער טייכן, ימים, בערג, טאָלן, אוֹן פאַרפאַלן ווערן דאָרט ווייט אין אַ תהום, אוֹן אַלץ לאָזן הינטער זיך. כ׳בין מיטן רעזל אין האַנט אייגעשלאָפן. כ׳האָב זיך אויפגעכאַפט. אַ שווייס האָט מיך באַגאָסן פון שרעק. כ׳האָב זיך מורא אומצודרייען, אַז כ׳זאָל זיך נישט טרעפן מיין קינד מיט אַ פאַרשטייפט פנימל. אין דעם הער איך ווי די שוועסטער זאָגט:

— דער קליינער איז בעסער. זי אָטעמט פיל רואיקער אוֹן שלאָפט שיין. די געפאַר איז פאַריבער.

איך האָב איר געדאַנקט פאַר איר גוטע בשורה. כ׳האָב

באַלד געמאַכט דעם פרימוס, אַרויפגעשטעלט דעם טאָפּ מיט וואַסער, אַז די לופט אַרום דעם קינד זאָל זיין פייכט. בתיהלע האָט זיך יעדע שעה געפילט בעסער.

יפה מיט שלומען האָבן זייער פרייַ צייט פאַרבראַנגט אויפן הויף אין שפּיטאָל. כ׳האָב זיי אַרויסגעטריבן. כ׳האָב מורא געהאַט פאַר זייער קינד. אָבער יפה, אַ פאַרקלעמטע, זי האָט געגלויבט, אַז זי איז די שולדיקע, אַז בייַ איר איז דאָס געשען. ציפּע, מיין פריינדין, האָט גערעדט־ווען בתיהלען. זי האָט דערציילט:

נאָך דער מוראדיקער נאַכט, ווען די היטלעריסטן, האָבן פאַרפיניקט די איבערגעפירטע מענטשן אין גטאָ אויף בזשעסקאַ, איז זי געבליבן אין איר באַהעלטעניש. נישט געקאָנט איינשלאָפן פון דעם אַלעמען. זי האָט זיך באַמיט צו שלאָפן, זיך אָבּיסל באַפרייַען פון די געדאַנקען וואָס פיניקן זי אָזוי. ענדלעך איז זי איינגעשלאָפן. און דאָ האָט זי אַ חלום וואָס איז נאָך פיל שרעקלעכער ווי די ווירקלעכקייט. בתיהלע זיצט אין אַ בלאָטע. אין דעם קומט אַן אַ ווינט און יאָגט אַרויף די בלאָטע אויפן פנים און דאָס קינד שטיקט זיך, זי וויל כאַפּן דאָס קינד און כאַפּט זיך אויף אין שרעק. זי באַשטימט, וואָס עס זאָל נישט זיין, זי גייט צוריק אין גטאָ זעען וואָס ס׳איז מיטן קינד. 11 פרי, ציפּע מיין פריינדין, איז ביים קינד. דאָס קינד שפּילט זיך אינדרויסן אין בלאָטע, און הוסט מיט זייער אַ שלעכטן הוסט. זי רופט יפהן, יפה הערט זיך איין אין בתיהס הוסט און באַשטימט גלייך אַז ס׳קינד האָט דיפטעריט. זי וואַרט אויף גארנישט, און נעמט דאָס קינד און לויפט אין אַפּטייק אַריין. זי פאַרלאַנגט גלייך אַ דאָקטאָר, ווייל דאָס קינד האָט דיפטעריט, אָבער שוין, זי וועט דאָס קינד נישט לאָזן זיך דערשטיקן. די פרוי האָט זי אַריינגעפירט מיטן קינד אין אַ באַהעלטעניש, ווו ס׳זענען געווען דאָקטוירים. אָבער די דאָקטוירים האָבן זי נישט געוואָלט הערן. וויער האָט יעצט אַן איינשפריצונג? ציפּע האָט ענערגיש צו זיי געזאָגט:

— אויב מען וועט דעם קינד נישט געבן קיין אייַנשפריצונג, ברענג איך באַלד אַהער אוקראינער און מיר וועלן אַלע צוזאַמען מיטן קינד אומקומען!

באַלד האָט מען אויפן אָרט געגעבן דעם קינד די אייַנשפריצונג און אַרויף מיט איר אין שפּיטאָל. אַזוי האָט ציפּע אָפּגערעטעוועט מיין קינד.

בתיהלע איז געזונט. מיר זענען צוריק אינדערהיים. ווידער די זעלבע טעג און נעכט. די לאַגע אין גטאָ ווערט וואָס אַמאָל ערנסטער. מיר זעען אַז ס׳וועט נישט לאַנג דויערן, וועט מען אונז אויך אַריבערפירן אויף בזשעסקע. מ׳האָט אויך דערציילט, אַז אין ראָוונע, וולאָדזשימיעזש און נאָך אַנדערע שטעט האָט מען שוין אויסגעהרגעט אַלע יידן, יעצט איז די ריי אויף אונז.

אַ פּוילישער באַן־קאָנדוקטאָר העלפט אונז

דעם 20־טן מאי. שלום קומט צו מיר, אַז כ׳זאָל אַלץ לאָזן שטיין און גיין מיט אים. ער זאָגט מיר:

— טו זיך אַן אָבּיסל שענער.

כ׳פרעג אים מיט אַ שמייכל:

— כ׳מוז וועמען געפעלן?

— יאָ, כ׳האָב געבראַנגט אַ קאָנדוקטאָר, ער איז פון יענער זייט בוג און וויל דיך מיטנעמען.

שלום שטראַלט פון פרייד — זיין פלאַן האָט זיך פאַרווירקלעכט. כ׳האָב נישט געוווסט וואָס כ׳זאָל טון, זיך פרייען, זיין גלייכגילטיק? ווייל מ׳האָט געהערט פון פיל פאַלן, אַז קאָנדוקטאָרן האָבן צוגענומען דאָס געלט, פאַרגוואַלדיקט אין וועג און אַראָפּגעווארפן פון באַן. כ׳האָב אים גאָרנישט געזאָגט וועגן דעם וואָס איך האָב געטראַכט. מיר זענען געגאַנגען מיט שנעלע טריט. כ׳בין אַרייַנגעקומען צו שלומען, יפה שמייכלט צו מיר און זאָגט:

— דאָס איז פּאַן אַנטאָני סאַלעצקי, ער וויל דיך מיטנעמען קיין כעלם. מיר האָבן מיט אים וועגן אַלץ געredet.

אַנאָטני סאלעצקי האָט נישט לאַנג פאַרזוימט ביי אונז. אין איין שעה מוז ער אָפּפאָרן קיין ראָוונע. מאָרגן 6 וועט ער ווידער זיין דאָ און וועט ענוי זאָגן וען מיר וועלן פון דאָ אַוועק. ער מוז זיך נאָך אויך זען מיטן זון, וועלכער איז אין קאָוועל. ער וועט אים העלפן דורכפירן די זאַך. דער זון איז אַלט 13 יאָר, ער הייסט זבישעק. ער גייט אַוועק, שטרעקט אויס צו מיר די האַנט און זאָגט:

— בעט גאָט אַז ער זאָל דיך נישט פאַרלאָזן, און דיר צוהעלפן!

אַנטאָני סעלעצקי ווערט שנעל פאַרשוווּנדן, שלום רייסט איבער די שטילקייט:

— ער איז גאַנץ ענלעך צו אַ ייד. וואָס זאָגסטו יפה, ער וועט זי פאַרפירן? אָדער פייגע וועט באַגליקן? יפה ענטפערט:

— מיר האָבן נישט וועגן וואָס צו רעדן, מאָרגן וועט ער וועט קומען און זאָגן, אַז ער נעמט זי מיט, וועלן מיר טראַכטן וועגן דעם. ער מאַכט זייער אַ גוטן אייַנדרוק. און דאָס איז אויך זייער וויכטיק. ער איז שוין אַן עלטערער מענטש, איבער 50. — יפה לאָזט מיך נישט אַהיים. מיר זאָלן זיין צוזאַמען ביז מאָרגן 6 נאָכמיטאָג. מיר זענען צוזאַמען. די נאַכט איז אַ רואיקע. מיר זיצן און רעדן. יפה פראַפאַנירט, אַז מיר זאָלן אויפזיין אַ גאַנצע נאַכט. זי האָט דאָס געפיל, אַז איך וועל זי פאַרלאָזן. און צי מיר וועלן זיך נאָך טרעפן אין לעבן — דאָס איז אַ גרויסע פראַגע.

מיין האַרץ האָט גענומען האַסטיק קלאַפּן. איך האָב געפילט אַז איך וועל זיך שיידן פון מיינע נאָענטסטע אויף אייביק.

6 פאָרנאַכט. אויף צומאָרגנס איז פאַן סעלעצקי געקומען מיט אַ גרייטן פלאַן: דעם 23טן מאַכט ער וויידער אַזאַ טור קיין כעלם, קאָוועל, ראָוונע. דעם 25טן מאי 4 נאָכמיטאָג פאָרט ער דורך כעלם. 5 אַזייגער דעם 25טן מוז איך זיין מיטן קינד אויף דער באַנסטאַציע. איך זאָל זיצן אויף דער דריטער באַנק וואָס שטייט נאָך די באַן־שינעס, אין דער צווייטער זייט באַן. כ׳זאָל מיט זיך גאָרנישט מיטנעמען. ווען איך וועל בשלום איבערקומען די רייזע, וועט מען מיר אַלץ ברענגען. פאַרן קינד זאָל איך מיטנעמען זיסוואַרג, אַז עס זאָל נישט וויינען אין וועג. צו מיר וועט צוקומען זיין זון און מיך פרעגן צי איך קען אַנטאָני סאַלעצקי, און וועט מיך מיטנעמען מיט זיך. אויב די לאַגע וועט זיך ענדערן, און וועט נישט קענען דעם טאָג מיך איבערפירן, וועט ער קומען זאָגן. איך האָב אים געפרעגט וויפל עס דאַרף קאָסטן אַזאַ איבערפירן. פאַן אַנטאָני סאַלעצקי האָט מיר געענטפערט:

— וועגן כ׳וועל זיין אויף דער צווייטער זייט בוג וועל

איך רעדן וועגן געלט. דערווייל האָב איך נישט פאַרוואָס צו נעמען.

— טאָמער וועט אונז נישט געלונגען און די אוקראינער מיליציאַנטן וועלן אונז כאַפן, האָסטו גאָרנישט קיין מורא?

ער האָפט אַז כ׳וועל אים נישט אויסגעבן. וועג מען וועט מיך כאַפן, וועל איך זאָגן אַז כ׳האָב מיך אַליין אַרײַנגע־כאַפט. ער האָט הונדערט פּראָצענטיקע פאַרטרויאונג צו די באַקאַנטע פון פאַן שלום. אַנטאַני סאַלעצקי נעמט אַרויס אַ גרויס שטיק ווורשט מיט אַ ברויט און אַ פלעשל בראַנפן, און זאָגט, אַז ער וויל מיט אונז טרינקען. ער ווייסט אַז אין געטא באַקומט מען דאָס נישט. מיר וועלן טרינקען פאַר אונזער גליקלעכער רייזע. מיר האָבן אַלע געטרונקען. פאַן סאַלעצקי האָט מיט אונז פאַרבּרענגט איבער 2 שעה. ער האָט געזאָגט, אַז ער בלייבט דאָ נעכטיקן בײַ זיינס אַ שוועסטער, מאַרגן 6 פרי גייט אָפּ זיין טראַנספּאָרט קיין כעלם. סאַלעצקי האָט געמאַכט זייער אַ גוטן איינדרוק. מיר זענען געווען בײַ דער מיינונג אַז ער איז גאָר אַן אַרנט־לעכער מענטש. מיר האָבן נישט געקאָנט וועגן אים טראַכטן שלעכטס. ער האָט קיין געלט נישט געוואָלט פאַרויס, דאָס האָט וועגן אים געזאָגט אַלץ. דער 22, 23, 24, 25־טער מאי איז אַדורך אין אַ גרויסער נערוון־שפּאַנונג. נישט געווּסט וואָס כ׳האָב פאַר זיך. צי כ׳וועל אויפסניי דאַרפן אָנהייבן אַ קאַמף פאַרן לעבן, אָדער כ׳וועל נאָך די זעלבע נאַכט פון מיין רייזע אויף דער אַרישער זייט אומקומען מיט מיין קינד ערגעץ. כ׳האָב אויך נישט אויפגעהערט טראַכטן וועגן מיינע האַרציקע פרײַנט יפה, שלום, רות, חיה, ציפּע. מיר וועלן זיך שיידן אויף אייביק. יעדע פון אונז וועט אויסגיין מוראדיק און איינער פון צווייטן וועט נישט וויסן. אויס־גיין און גאָרנישט. גלייך מיר האָבן איבערהויפט נישט עקזיסטירט. די אַלע געדאַנקען האָבן מיך געפיניקט און נישט געגעבן קיין רו. נישט געלאָזט מיך שלאָפן און נישט געלאָזט מיך עסן. אויך די אַקציעס וואָס זענען אַזוי אפט פאַרגעקומען האָבן אויך קיין רו נישט געגעבן. די לעצטע אַקציע האָב איך איבערגעלעבט דעם 24־טן מאי 1942. דאָס איז געווען אַן אַקציע אויף מענטשן וואָס זענען אַלט געווען איבער 60 יאָר.

דער 25־טער מאי איז געקומען. קיין שום ענדערונג איז נישט פאַרגעקומען. דאָס הייסט אַז כ׳דאַרף זיך איינפּאַקן און נעמען דאָס קינד און אַרויס פון געטא אַ פאָר מינוט פאַר דריי. כ׳האָב דעם טאָג גאָרנישט מער געטראַכט, וואָס האָב איך דען צו פאַרלירן? אָבער כ׳האָב געוואָלט לעבן... כ׳בין געווען צוזאַמען מיט יפהן און שלום און חיהן דעם גאַנצן טאָג. פאַר דריי האָבן מיר זיך געזעגנט. מיר האָבן נישט געווויינט.

אוי, יפה און שלום, אייער האַרציקן דריקן די האַנט פיל איך נאָך איצטער. אייער פריינטלעך קושן מיינע ליפּן פיל איך נאָך איצט. מיר האָבן זיך געשיידט אויף שטענדיק. אַזוי האָט דער גורל געוואָלט. אייך האָט אויסגעווויילט דער טויט און מיך — דאָס לעבן. כ׳האָב זיך אויך געזעגנט מיט חיהן און בין אַוועק, איבערגעלאָזט הינטער זיך דעם געטא, לעבעדיקע מתים. ווי כ׳בין דערנאָך געווּאָרן, זענען זיי אַלע אומגעקומען דעם 28־טן יוני 1942.

כ׳בין אַרויס פון געטא דורך דעם טויער, וואָס האָט געפירט צום באַן. דער אוקראינער וואָס איז געזעסן בײַם

חייה גאָטליב, פייגע בריקס שוועגערין, די טאָכטער פון לייבּיש און חנה רויזע גאָטליב, חיים קאָשעמאַכערס איינציקל, אויך געווען אין קאָוועל, אומגעקומען

Haya Gotlieb, Feige Brick's sister in law, who was also in Kovel and was killed.

טויער, האָט מיך נישט אויסלעגיטימירט. כ׳בין צו צום באַן. די באַן איז געווען אַרומגענומען, די לענג און די ברייט, פון ס.ס.־לייט. יעדן מאַן אויסלעגיטימירט. קיין פרויען האָט מען נישט געטשעפּעט. וואָס האָט זיך אַרויסגעווּיזן? גאַנץ געגנוי 4 אַזייגער האָט געזאָלט דורכפאָרן דער סאַמע ימח שמו היטלער מיט אַן עקסטרע־צוג קיין סטאַלינגראַד, צו זען זיין גרויסן נצחון. וואָסער פּחד מיך איז באַפאַלן קוקנדיק אויף די ס.ס.־לייט! כ׳האָב געפילט, אַז דאָס קינד וועט מיר פון די הענט אַראָפּפאַלן, כ׳האָב זי פעסט צו זיך געדריקט און מיט אַלע כוחות דערשלעפט זיך צום באַשטימטן אָרט, אויף דער 3־טער באַנק. כ׳האָב זיך אַוועקגעזעצט אַביסל אָפרוען. כ׳בין געזיצן העכער אַ האַלבע שעה, דאָס איז געווען העכער אַ האַלב יאָר. כ׳האָב געגלויבט, אַז מען האָט מיך אַרויסגענאַרט און מען וועט מיך דאָ לאָזן זיצן. אָבער אין דעם מאָמענט קומט צו מיר צו דער זבישעק. ער פרעגט מיך צי איך קען פאַן אַנטאַני סאַלעצקי — יאָ. ער זאָגט:

— גיי נאָך מיר דרייסט, עס וועט דיר שוין איצט גאָרנישט געשען.

דער קליינער גיט מיר צו מוט. כ׳בין אַנגעקומען צו אַ זייטיקער ליניע אויף וועלכער ס׳איז געשטאַנען אַ לאַסט־באָן, און נעבן באַן איז געשטאַנען אַנטאַני סאַלעצקי. זיין זון איז צוגעגאַנגען צו אים. איך האָב זיך געהאַלטן אַביסל אויף צוריק. כ׳האָב זיך נישט געטרויט צוצוגיין. אין דעם הער איך אַז דער פאָטער זאָגט צו זבישעקן, כ׳זאָל צו גיין צום לעצטן וואַגאָן. דאָרט איז די קאָנטראָל קלענער. דער וואַגאָן איז געווען קליין, עס האָט נאָר געקענט אַריין אַ מענטש און ס׳איז אויך געווען אַ בענקל צום זיצן. דאָרט האָט קיינער נישט געהאַט קיין רעכט צו זיין, נאָר דער קאָנדוקטאָר, ער זאָגט ווייטער אַז כ׳זאָל איצט נישט אַריין דאָרט, ווייל אַ פרוי שטייט, און אויב זי וועט מיך באַ־מערקן אַריינגיין, וועט פאַלן אַ פּאַרדאַכט. כ׳זאָל דאָס קינד אַראָפּלאָזן ווי כ׳וואָלט געוואָלט דאָס קינד דערלעדיקן, און וועג זי וועט אַוועקגיין, זאָל איך זיך אין אַלע זייטן אַרומ־קוקן, אויב קיינער באַמערקט מיך נישט און כ׳זאָל בליץ שנעל אַריין. אַזוי איז געווען. כ׳בין שוין דאָ אין קאָנטראָל־וואַגאָן, כ׳האָב געפילט, אַז עס איז אוממעגלעך, אַז כ׳זאָל

קאָנגרעס אַלץ דורכצוברעכן. כ׳האָב נישט קיין כוח. כ׳האָב דאָס קינד אַרויפגעזעצט אויפן בענקעלע, אוּן שטייענדיק אָנגעשפּאַרט דעם קאָפּ אין וואַנט. געשטאַנען ווי אַ מומיע. נישט געטראַכט, נישט געוואָלט וויסן וואָס אַרום מיר טוט זיך. גאָרנישט געפילט. געוואָרט — אויף וואָס ווייס איך אַליין נישט, ווייל אַלץ האָט מיר אויסגעזען אוממעגלעך. דער פּיף פון צוג האָט מיך אויפגעוועקט. די לעצטע וואָגאָנען האָבן זיך שטאַרק אָנגעקלאַפּט אייַנער אין צווייטן אוּן געריסן פון אָרט. די רעדער האָבן יעדן מאָמענט פּעסטער אוּן שנעלער געראָלט זיך איבער די שינעס אוּן מיך צוזאַמען מיטן קינד געפּירט צום נישט־באַוווסטן. לחיים או למות?

* * *

צו דיר, דאָקטאָר ווידרא

וועמ ס׳איז געווארן דער יודנראַט, איז אונזער ערשטער פּרעזעס געוועזן ד״ר ווידרא. קאַסטנער האָט פּאַרלאַנגט די ערשטע צוויי הונדערט מענטשן אויף אַרבעט. ד״ר ווידרא האָט צוזאַמענגענומען 199 אוּן איז מיט זיי צוזאַמען אַוועק. פאַרן גיין האָט ער געזאָגט:

— איך גיי זען וואָהין איך שיק מיינע ברידער!

* * *

צו דיר, דאָקטאָר דאַווידסאָן

ד״ר דאַווידסאָן איז געווען קינדער־דאָקטאָר אין קראַנקן־קאַסע. געהאַלטן אונזערע קינדער אָן געלט. געווען דער פאַרזאָרגער פון אונזערע קינדער. אפילו פאַר וויזיטן אויסערן געטאָ האָט ער נישט געוואָלט קיין געלט, נאָר עסנווארג, אוּן עס צעטיילט צווישן די קינדער. דעם 1־טן דעצעמבער האָט מען אים צוגעטיילט צו די געפאַנגענען־לאַגערן ווו ס׳האָט געהערשט פלעק־טיפוס. ער האָט צו מיר געזאָגט, אַז ער גייט אויף אַ זיכערן טויט. דעם 27־טן דעצעמבער איז ער אַרויס מיט 40 פּיבער פון מיין שטוב. דעם 26־טן יאַנואַר איז ער געשטאָרבן אין שפּיטאָל. די באַערדיגונג איז געווען דעם 28־טן יאַנואַר 1942. איך מיט נאָך צוויי דאָקטוירים זענען געווען אויף דער לויה.

ד״ר דאַווידסאָן האָט געשטאַמט פון פּולאַוו, האַניגס־פעלדס אַן איידעם.

צוזאַמען מיט די פאַרפיניקטע יידן אויף אוקראינע זענען אומגעקומען:

מיין מאַן יצחק גורמאַן, מיין שוועגערין חייה גאָטליב, דוד ראָזענזאָן, חייה ראָזענזאָן, שמואל פינקלשטיין, הענע פינקעלשטיין.

א גרופּע חברטעס פון פייגע בריק־רעכטמאַן
פון רעכטס, שטייענדיקע: מרים גיטל לאָבערבוים, חייהלע צעדערבוים, פראַנדל ראָזענזאָן (לעבט אין טאָראָנטאָ), שבע ווײַנרײַב, טאָבטשע קאָרנשטיין
זיצענדיקע: מרים ווײַנבערג (לעבט אין חיפה), פראַנדל פרידמאַכער (לעבט אין דעטראָיט), אסתר ראָזן (לעבט אין רחובות), האָלע איבע־ריקע אומגעקומען

A group of friends of Feiga Brick-Rechtman:
(standing): Miriam Gitl Loberbaum; Hayale Zederbaum; Frandl Rosenson (in Toronto, Canada); Sheva Weinreb; Tobtshe Korushtein.
(sitting): Miriam Weinberg (in Haifa); Frandl Friedmacher (in Detroit); Esther Rosen (in Rehovoth); Hamma Rosen.
All killed except those named as alive.

חייהלע צעדערבוים, חברטע פון פייגע בריק, אומגעקומען מיט אַ באַזונדערס גרויליקן טויט
Hayale Zederbaum
Met with a cruel death.

שמעון זילבערינג (זון פון פסח מילעזש) / גן חיים, ישראל

אונזערע צרות

שמעון זילברינג / גן־חיים, ישראל. זמן רב הסתתר עם אשתו וילדו ביער; אחר־כך שנתיים — בבור. כל אותו זמן לא ראו אור יום. רעבו, חלו, ובכל זאת החזיקו מעמד והגיעו ליום השחרור.

SIMEON SILBERRING, *Gan Haim, Israel.* Concealed himself with his wife and child in the forest for a long time. He then spent two years hidden in a hole. During that time he never saw daylight. He starved and suffered sickness, but still kept alive until liberation.

בעתן קריגסאויסברוך האָבן מיר געווּוינט אין מאַרקוּ־שאָוו. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דאָס באָמבאַרדירן אוּן פאַר־ברענען. מיר האָבן שוין נישט געהאַט ווּו צוּ ווּוינען אוּן זיך שוין אַרומגעבלאָנקעט היימלאָזע. איך בין אַוועק צוּ אַ באַקאַנטן פּויער בעטן ביי אים רחמנות, אַריינלאָזן אין זיינס אַ קאַמער מיין פּרוי אוּן קינד אוּן מיך. ער וויל נישט. זענען מיר צוריק קיין מאַרקוּשאָוו, ס׳איז דאָרט געבליבן שטיין אַ שקאָלע, זענען אַלע דאַכלאָזע יידן דאָרט אַריין. מען איז קראַנק געוואָרן פּוּן בלויזן ענגשאַפט. די דייטשן זענען צוּ אונז אַריין ערשט אין אַ חודש אַרוּם. אונז געפּירט צוּ דער אַרבעט מיט געשלעג, געפּירט פּוּן דער אַרבעט מיט געשלעג.

מיר זענען אַנטלאָפן אוּן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פּויער. אין די ערשטע טעג אַפּריל 1942 איז געקוּמען אַ באַפּעל אַז אַלע יידן מוזן זיך צושטעלן אין גמינע. איך האָב שוין געווּסט אַז דאָס מיינט טויט. בלייבן ביים פּויער האָט מען שוין מער נישט געקאָנט, בין איך אַוועק אין אַ צווייטער געגנט, זיך דאָרט אויסבאַהאַלטן ביז אָקטאָבער. ס׳איז געקוּמען די מעלדונג פּוּן די דייטשן, אַז פּאַר באַהאַלטן אַ יידּ, וועט דער באַהאַלטער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע, אוּן אייגנטוּם, ווערן פאַרברענט.

מיר זענען אַוועק אין וואַלד אוּן דאָרט געזעסן 3 טעג אַן עסן אוּן אַן וואַסער. שוין מער נישט געקאָנט צוּהערן דאָס וויינען פּוּן קינד — „טאַטעלע, גיב מיר אַ שטיקעלע ברויט!" ביינאַכט בין איך אַרויס שאַפן אַ שטיקל ברויט.

די קעלט איז געוואָרן מוראדיק אוּן ס׳איז אוממעגלעך געווען זיך צוּ האַלטן אין וואַלד. מיר זענען ווידער אַוועק צוּ אַ באַקאַנטן פּויער, געבעטן ביי אים רחמנות האָבן אויפן קינד, ער האָט געזעגן ווי מיר זענען שוין אויס, ער האָט אָבער געציטערט פּוּן שרעק, אָבער דאָך האָט ער אונז אַריין־געלאָזט אין שטאַל אַריין אויף איין נאַכט. פאַרטאָג האָט ער אונז געהייסן גיין. מיר זענען אַוועק צוּ אַ צווייטן, גע־ווייגט אוּן געבעטן רחמנות, האָט יענער אונז אויסגעגראָבן אַ גרוּב, אוּן מיט דעם דאָזיקן לעבעדיקן קבר זענען מיר געווען גליקלעך. דער פּויער האָט אונז באמת געוואָלט רא־טעווען פּוּן טויט. מיר זענען אַהין אַריין דעם 15־טן דע־צעמבער 1942, אוּן אין הונגער, אין קעלט, נישט זעענדיק קיינמאָל בייטאָג די ליכטיקע שיין פאַר די אויגן — זענען מיר אָפּגעלעגן ביז מיר זענען באַפרייט געוואָרן דוּרך די רוסן.

יאָ, איצט איז עס לייכטער צוּ באַשרייבן ווי צוּ איבער־לעבן...

פּוּן רעכטס אויף לינקס: ביילע וואַכענהאָזער, זאַלצבערג, מרים לערמאַן (לעבט אין אַמעריקע), רבקהלע־טענענבוים (געשטאָרבן), שפרה פישביין, (זיצט) צלובה צימערמאַן (לעבט אין גבעת רמב״ם) מענדלס אַן אייניקל

(on the right): Beile Wachenhaser; Zalcberg; Miriam Lerman (in U. S. A.); Riwkele Tenenbaum (dead); Shifra Fishbein; Tzlava Zimmerman (sitting), Givat Rambam, Israel.

חיים ראָכעלסמאַן (זון פון מאַניס לאָזערס) / ניו־יאָרק

לידער פון א פשוטן ייד

דער בילעט ביז אהער

איך גיי איבער די גאַסן פון ניו־יאָרק און איך קלער,
וואָס האָט מיך געקאָסט דער בילעט ביז אַהער?
דורך בונקערס, טראַנשייען, און אויוונס פון טויט,
דורך יאָרן פון יאוש און וואַכן אָן ברויט,
פאַרמיסטיקט די פעלדער מיט בלוט און מיט ביין,
באַגאָסן די וועגן מיט מאַמעס געווײן.
פאַרזייט און צעוואַקסן פון קברים אַ פעלד,
בין איך אַ בר־מזל, אַ פחדן, אַ העלד?
איך זוך מיט די אויגן און טאָפּ מיט די הענט,
בלויז קברים און חורבות, ביינער פאַרברענט.
פון קאָריוו, וואַרשע, ווילנע, אַדעס —
אַ טריט — איז אַ תליה, אַ צווייטער — אַ מת.
איך גיי איבער די גאַסן פון ניו־יאָרק און קלער,
וואָס האָט מיך געקאָסט דער בילעט ביז אַהער!

א מינוט שווייגן

צום זכר פון די קדושים
מיר שווייגן אַ מינוט,
אין דער שטילקייט כ'הער רוישן
און זידן זייער בלוט.

איך פיל אַ ווינט אַ קאַלטן ווייען
אין הער געהיימע טריט,
אַ זעט, אַ זעט — די טויטע גייען,
אַריין אין אונזער מיט.
זיי קומען אָן פון אַלע זייטן,
ווי גרויס איז זייער צאָל!
איך שטאַרב אין אָט דער רגע —
זעקס מיליאָנען מאָל.
און זיי — זיי לעבן ווידער,
אויך זעקס מיליאָנען מאָל,
מיינע עלטערן, די ברידער
פון טיפן ביינער־טאָל.
זיי שטעלן זיך אָוועק פון פאַרנט,
פון הינטן, רעכטס, און לינקס,
געפאַנגען זענען מיר געוואָרן,
פון טונקעלן, טויטן רינג.

דער רינג נעמט ענגער זיך אויסשמידן,
מיר קענען נישט אָטמען —
וואָר לעבט באמת פון די יידן —
און ווער איז שטן בלויז?
די טויטע זענען מער נישט שאָטנס,
פאַרגאַזט אין גרויסן פיין,
זיי אָטעמען מיט אונזרע אָטעמס,
וואָס מיר יעצט האַלטן איין.
זיי זוכן, קוקן, גאָנץ באַזונדער
אין יעדנס פנים אַריין,
געפונען? געשען דער וווּנדער? —
אַ קרוב, צי אַ פריינד?
דער רוב געפינט שוין דאָ נישט קיינעם
פון אַלע גאָנטע מער,
וואָס זאָל זיי רעכט באַווייזען,
מיט אַן אייגן־נאָנטער טרער,

צי כאָטש ביי וועלט נקמה מאַנען
פאַר זייער הייליק בלוט, —
איז לאָמיר זיי יעצט דאָ דערמאָנען,
און באַערן אין דער מינוט!

הערשל צוקערמאַן (הערשל מאַטלס) / מאַנטרעאַל

פון קאָריוו קיין סאָביבאָר, אוּן דער אויפשטאנד אין דאָרטיקן לאַגער

הרשל צוקרמן, מונטריאל, קנדה. מיד לאחר ההפצצה הראשונה ציווה הרב אלימלך גוטרמן להוציא את ספרי־התורה מבית המדרש ולטמנם במרתף. מסביב הכל שרוף. על יהודים נאסר לסחור, ובכל זאת מחזר צוקרמן על הכפרים, מחופש לגוי, וסוחר. יודע הוא כי את ראשו הוא מחייב, אך פרנסת אשתו וילדיו חשובה לו, לפי שעה, מראשו. בשעת „אקציה" אחת נלקחו ממנו שנים מילדיו, בשעת „אקציה" אחרת דחפתו אשתו אל תחת המיטה, והיא עצמה הלכה עם הילד השלישי. בנם הבכור יוסף היה במקרה בכפר, וכך נשאר הרשל רק עם בנו יוסף. הם נתפסו ונשלחו למחנה בסוֹבִיבּוֹר, הסמוכה לחלם. במחנה כבר פעל תא של גאו. הרשל ובנו הובדלו במקרה ממשלוח גדול ונקבעו כטבחים בשביל הגרמנים.

בסוביבור היו מומתים בגאז יום־יום מאלפיים עד ששת אלפים יהודים. מכל משלוח, שהיה מורכב מאלפיים יהודים, הבדילו הגרמנים רק גברים אחדים, צעירים, חזקים, מומחים, והוטל עליהם לקבור את המתים, למיין את בגדיהם וכן לתפור בגדים ומגפיים בשביל הגרמנים והאוקראינים.

המחנה היה מוסווה ומחלקה אחת לא היתה רשאית לבוא במגע ובקשר עם מחלקה אחרת. הרשל צוקרמן שם פתקה בתוך איטריה עבה. האוכל נועד לחלק אחר של המחנה, לאנשי השירות היהודיים, ומשם קיבל תשובה:

„כולם מומתים כאן בגאזים ונקברים. אנו, 300 יהודים, עובדים בקבורה זו".

המפקח על כל המטבחים, האוקראיני קאשיוואצקי מקיוב, גילה סיד לצוקרמן, כי היא עומד בקשר עם הפארטיזנים שבסביבה והוא מתכנן לשחרר את כל המחנה. לפי התכנית צריכים היו הטבחים לשים רעל באוכל. שלושה מטבחים היו שם, מטבח יהודי, בו עבדו 13 יהודים, מטבח אוקראיני, בו עבדו גם עוזרים יהודים, ומטבח גרמני — גם בו עבדו שני עוזרים יהודים. הרעל צריך היה לפעול רק לאחר 3 שעות. בינתיים יגיעו הפרטיזנים מן היער. ברם, פתאום הורחקו שני העוזרים היהודים מן המטבח הגרמני והתכנית לא בוצעה.

המחנה היה במעבה היער, מוקף גדר משולשת של תיל דוקרני, הרווחים שבין הגדרות היו ממוקשים, מעבר להן אמת־מים עמוקה ותיל מחושמל. על כל 50 מטר משמר של ס. ס. ואף־על־פי־כן היו מקרים של בריחה. בלילה, בשעת ההילולות של הגרמנים, קיצצו שני נערים ושתי נערות, בעזרת אוקראינים שעמדו על המשמר, את התיל — ונעלמו. למחרת נורו כל 300 היהודים מן המחנה השלישי.

בינתיים נפתח תא־גאזים נוסף. הנסיון הראשון נעשה ב־300 נשים. לפתיחה זו בא במיוחד רב־התליינים הימלר. הוא ענד כאן לאנשי־ס. ס. אותות הצטיינות.

היו עוד כמה מקרים של בריחה, ובכל פעם נורו כל היהודים של המדור שלו השתייך הבורח. במקום 300 היהודים שנורו הביאו 300 יהודים אחרים, כולם מן האינטליגנציה: רופאים, מהנדסים, על־הרוב ממערב אירופה. הללו באו חיש לידי הסכם והתחילו בונים בסתר ניקבה מתחת לאדמה. הבנייה נמשכה שבועות. כשהעבודה התקרבה לגמר, בגד אחד מן היהודים הגרמנים, קאפו, ואף 300 היהודים האלה הומתו ביריה.

ומשלוחי־יהודים חדשים היו מגיעים יום יום. בכיסי היהודים שהובלו אל תאי־הגאז נמצאו 4 אקדוחים, ואל אחד מהם היתה קשורה פתקה:

„אחים יהודים! אל תניחו שהבריונים יוליכו אתכם שולל. אנו באים ממחנה ההשמדה בלז, שם כבר הושמדו עשרות אלפים יהודים, ואחר כך נטעו במקום זה חורשה צעירה".

כשקראו את הפתקה יהודים רוסיים, שהגיעו עם המשלוח האחרון, אמרו:

HERSCHEL ZUCKERMAN, *Montreal, Canada.* After the first bombardment Rabbi Elimelech Guterman immediately ordered that the Torah scrolls of the Bet Hamidrash (House of Study) should be taken out and hidden in a cellar. Everything was burned. Jews were forbidden to trade. So Zuckerman travelled round the villages disguised as a Gentile, and went on doing business. He knew that he was risking his life, but for the moment feeding the children and his wife was more important than his life. Two of his children were taken in the course of one action. In a second action his wife pushed him under the bed, and herself went away with the third child. The fourth, his older son Joseph, was then in the villages, and so Herschel remained together with him. They were caught and sent away to the Sobibor camp near Chelm. A gas chamber was already functioning there. By chance Herschel and his son Joseph were selected from a large transport, and appointed cooks for the Germans.

Every day between two thousand and six thousand Jews were gassed in Sobibor. Out of each transport, consisting of two thousand Jews, the Germans selected only a few strong young men, specialists, whose job it was to remove the dead, sort their clothes, and sew clothes and make boots for the German SS and Ukrainians.

The camp was camouflaged. One section was not permitted to know what was going on in another, nor to establish contact with it. Herschel Zuckerman slipped a note into a pot of food which was to be taken to a second part of the camp for the Jewish attendants, and from them he received a reply:

"All of them here are gassed and buried. We three hundred Jews here are the workers who are burying them".

The supervisor of all kitchens, the Ukrainian Koshewatzky of Kiev, secretly informed Zuckerman that he was in contact with partisans outside and was preparing a plan for liberating all those in the camp. The plan was that the cooks should put drugs in the food. There were three kitchens, a Jewish one where thirteen Jews worked, a Ukrainian one where two Jewish assistants also worked and a German where there were also two assistants. The drug was supposed to act only after three hours had passed. After that time the partisans would arrive from the forest. But all of a sudden the two Jews in the German kitchen were dismissed, so the plan could not be carried out.

The camp was deep in a forest, fenced with three separate fences of barbed wire. These were also mined and between them was a very broad and deep stream, with an electrified fence all round. At every fifty metres there was a sentry post. Yet in spite of this there were some escapes. At Christmas, while the Germans were celebrating, two boys and two girls cut their way through the wires and escaped with the help of three Ukrainians who were on the watch. Next morning all the three hundred Jews of the third camp were shot.

„אנו לא נחכה למוות, עלינו לעשות דבר־מה".

במחנה נמצאו 600 יהודים משרתים. עובדה תכנית של התקוממות. המנצח על כל זאת היה סאשא, יהודי רוסי, שהיה לויטננט בצבא האדום. במחנה היו 30 אנשי־ס. ס. ו־150 אוקראינים, עוזריהם. זה אירע ביום א' של סוכות, שנת 1943. מנהל תחנת החשמל במחנה היה יהודי מברלין, שווארץ. עליו היה לנתק את החשמל תיכף לכשיקבל את האות כי הרגו את הבריון הראשון. הוכנו סכינים חדים וגרזינים. האות של המפקד היה: מחייתו את השפתיים בלשון. בשעת המפקד, בשעה 3 אחה"צ, ניתן האות. במתפרה עבדו 10 יהודים, ביניהם ארבעה אחים מוורשה. הם קראו לראש פלוגת־הסער נימאן, שהזמין לו חליפה, שיבוא עתה למדוד את חליפתו. הוא בא ברכיבה על סוס לבן. כשפשט את מקטורנו עם חגורת־האקדוח ותחב את ידיו בשרוולי המקטורן החדש, ספג מאחור מהלומת גרזן בקרקפתו, ומדקרת סכין מפנים. חיש עטפו את הפגר בשמיכה ודחפוהו אל תחת המיטה. האות לתחנת החשמל ניתן, ומיד כבה האור. נותקו גם חוטי הטלפון. לאיש־ס. ס. אחר מדדו מגפים. הוא בא עם שלישו, וחיסלו מהר את שניהם. שמואל פליישהאקר, מנהל הסנדלריה, קרא לראש תאי־הגאזים ומדד גם לו את מגפיו החדשים, ותוך כדי כך עשו בו כלה. לאחד מאנשי־ס. ס. הראו, כי מצאו עתה בין המלבושים שקיות עם מטבעות זהב. מיד „מתחוהו" וטמנוהו בנסורת.

במשך 45 דקות חיסלו 17 אנשי־ס. ס. בלי ירייה אחת, בלי להוציא הגה. רק קרוב לשעה 5, בשעת המפקד, כשיצאו 500 היהודים אל המגרש הודיעו להם ראשי המרד, כי אין היום מפקד אלא מרד. נתפסו לפי שעה 17 אקדוחים ושני רובים. המשמרות האוקראינים נבוכו. בינתיים הגיע עוד איש־ס. ס. נער זרק לו חופן מלח בעינים, חינקו ולקח ממנו את אקדוחו.

מיד התחילו לרוץ אל עבר משמרות האוקראינים, בנסיון לפרוץ דרך, אף כי היו להם מכונות ירייה. בגרזינים הסתערו על גדרות התיל. מ־600 נפלו פחות מ־300 ויתרם נמלטו מן המחנה שבו הומתו בגאזים 900.000 (תשע מאות אלף) יהודים!

יותר מ־300 יהודים נמלטו אל היערות, אך הפולנים תפסום בדרכים, ומכולם ניצלו רק 35. הרשל צוקרמן ובנו יוסף ברחו בכיוון של מרקושוב־קוריב. חדשים התחבאו בשדות. פעמים אחדות נתפסו בידי פולנים והועמדו לירייה. פעם ניצלו הודות לכך שבקרבת מקום היה משמר גרמני, ואם ישמעו את קול היריות, יתחילו לדרוש ולחקור, ואז יפלו בפח האיכרים שהחביאו אותם בעד בצע כסף. יוסף ברח אל הפרטיזנים, והרשל בעצמו הוסיף להתחבא עד שבאו הרוסים.

אחר־כך נפגש עם בנו בלובלין המשוחררת. משם עברו ללודז', ומלודז דרך גרמניה לאמריקה.

Meanwhile another gas chamber was opened. The first test was made with three hundred women. The chief murderer Himmler himself came down to this opening, and distributed medals to the local SS men.

There were some other escapes. On each occasion the Germans shot all the Jews in the sections from which the escapes had taken place. In Camp 3 the three hundred shot Jews were replaced by three hundred other Jews, all intellectuals, doctors and engineers, mostly from Western Europe. They quickly reached an understanding among themselves, and decided to excavate a secret tunnel. This took weeks. When the work was almost finished one of the German Jews, a Kapo, betrayed them, and these three hundred were also shot.

All this time new transports of Jews were arriving every day. In the pockets of the clothes of the new Jews who were led away to the gas chambers they found four revolvers, to one of which was tied a note:

"Brother Jews! Do not let yourselves be fooled and misled by the bandits. We come from the Belz extermination camp. Tens of thousands of Jews have already been killed there, and then a forest was planted on the spot".

When the Russian Jews who arrived with the last transport read this note, they said: "We shall not wait for death, we have to do something"

In the camp there were six hundred Jewish servants. A plan for a revolt was prepared. The leader was Sasha, a Russian Jew who had been a lieutenant in the Red Army. In the camp were thirty SS men and one hundred and fifty Ukrainian assistants of theirs. The revolt toook place on the first day of Succot, 1943. The camp power house was handled by a Berlin Jew named Schwartz. It was his job to cut off the electricity as soon as he got the signal that the first of the murderers had been killed. Sharp knives and axes were prepared. The signal of the leader was that he licked his lips with his tongue. At the roll call, at three o'clock in the afternoon, the sign was given. Ten Jews worked in the tailor workshop, among them four brothers from Warsaw. They sent a mesage for the head of the camp, Obersturmfuehrer Nieman, for whom clothes were being made. He was asked to come and try them on, and arrived riding a white horse. When he took off his jacket with the pistol belt and slipped his arms into the new jacket, he was hit over the head with the axe from behind, while someone else stabbed him from the front with a knife. The carcass was quickly wrapped up in a quilt and pushed under a bed. The signal was given to the power house, and the light failed at once. The telephone wires were cut. A second SS man was just being fitted with new boots. He came with his adjutant, and both of them were quickly attended to. Shmuel Fleshhacker, the leader of the shoemaking workshop, called in the chief of the Gas chamber section for him to try on his new shoes too, and attended to him on the spot. One SS man was shown little bags of gold coins which had just been found among the clothes, and he too was promptly laid out and hidden in the sawdust.

Within forty-five minutes seventeen SS men were attended to without a shot or a sound. Only about five o'clock, at the roll-call when the six hundred Jews came out into the courtyard, did the leaders of the revolt announce that there was no roll-call that day but a revolt. Meanwhile they had obtained seventeen revolvers and two rifles. The Ukrainian sentries lost their heads. Meanwhile another SS man arrived. A youngster flung salt in his eyes, choked him and took his revolver.

All of them then charged the Ukrainian watchmen, to try to force their way through, although the Ukrainians were equipped with machine guns. The Jews charged with axes to cut through the wires. Close on three hundred of the six hundred fell, but the others escaped from the camp in which nine hundred thousand Jews had been gassed.

More than three hundred Jews ran into the forest, but the Poles caught them on the paths; and of the three hundred Jews and more who had escaped only thirty-five Jews got away.

Herschel Zuckerman and his son Joseph ran away towards Markushov-Kurov. They hid in the fields for months. On several occasions they were caught by Poles and preparations made to shoot them. Once they were saved by the fact that there was a German patrol nearby. If these were to hear shooting, they would come to make investigations, and that would be the finish of those peasants who had hidden them for a time for payment. The son ran away to join the partisans, and Herschel himself continued to hide in this fashion until the Russians arrived.

After that he met his son in the liberated Lublin. From there they went to Lodz, from thence to Germany, and from there to America.

די ספרי תורות אין קעלער. די ערשטע קרבנות

עטלעכע טעג אײדער קאָריוו איז פאַרברענט געוואָרן, דינסטיק, מיטוואָך, דאָנערשטיק, וועו מ׳האָט דערזען דורכ־מאַרשירן אַזויפיל מיליטער אוו ציווילע באַפעלקערונג אויפן לופֿבלינער אוו מיכאָוועד וועג, האָבן שוין אַלע יידן איינגע־קויפט אַלץ וואָס איינער האָט געהאַלטן פאַר וויכטיק. מען האָט עס באַהאַלטן אין די קעלערס, אָדער מען האָט עס אַוועק־געפירט אין די נאָנטסטע דערפער צו היימישע פויערים. איך אוו מיין קוזין יוסף מעלהענדלער — זיינוול יוספס זון — האָבן צוזאַמען מיט נאָך אײניקע פון דער משפחה אוו שכנים — אַלץ איינגעפאַקט אוו באַהאַלטן ביי זיינוול יוספס אין קעלער.

דאָנערשטיק ביינאַכט איז געפאַלן אַ גרויסע אימה אויף די יידן, דערהערנדיק פון די דורכפאָרנדע מענטשן די ערשטע טרויעריקע גרוסן, אַז דער עמלק—נאַצי דערנענטערט זיך אוו אַז אומעטום וווּ ער קומט אַריין כאַפט ער מענער אין די לאָגערן אויף אַרבעט. דאָנערשטיק ביינאַכט איז קיינער נישט אַרויס אין גאָס אוו די טירן האָט מען געהאַלטן פאַרשלאָסן. פון צייט צו צייט האָט מען גקלאַפט אין די טירן, נאָך ברויט אָדער וואָסער, דאָס זענען געווען די אַנטלאָפענע פון מעריב.

פרייטיק גאַנץ פרי האָט מען, לויט דער אָנווייזונג פון רב אלימלך גוטערמאַן הי״ד, אַרויסגענומען די ספרי־תורות פון בית־המדרש אוו זיי באַהאַלטן אין אַ קעלער. אין דער זעלבער צייט בין איך מיט מיין קוזין יוסף אַוועק קיין באָבא־וויסק — ביי קלאָדע — כדי צו ברענגען אַ פערד אוו וואָגן אוו אַוועקפירן די משפחות אין אַ דאָרף אַריין. 12 אַ זייגער מיטאָג זענען מיר צוגעפאָרן צו יוספן נעמען זיין משפחה. אין דעם מאָמענט האָט זיך דערהערט אַ ווילד רוישן פון עראָפלאַ־נען אוו באַלד איז געפאַלן די ערשטע באָמבע אויף אונזער שטעטל. אין דעם זעלבן מאָמענט איז מיר פאַרלוירן געגאַנגען מיין זונדעלע ברוך. האָב איך אָנגעהויבן צעמישט אַרומלויפן אים זוכן, ביז כ׳האָב אים געפונען אין דער הויוויליצע, נעבן מיין פעטער לייבס הויז. די באָמבע איז געפאַלן נעבן פאָס־טערונעק אויפן ווינקל פון פּילאָוועד אוו וואַרשעווער וועג. די ערשטע קרבנות זענען געווען פסח־יואלס (מאָגערמאַן), מאָטל בערלס יונגסטער זון, אוו עטלעכע פוילישע זעלנער. מיר מיט אונזער וואָגן זענען געפאָרן אויף דעם מיעכאָוועד וועג, וווהין די קאָריווער יידן זיך כמעט אַלע געלאָזט. אַרויסקו־מענדיק פון די לעצטע הייזער פון נאָוואַרינעק, האָט מען געזען ווי דאָס גאַנצע שטעטל איז איינגעהילט אין אַ גרויסן רויך. נאָך דער אויפרייס־באָמבע די דייטשן אנגעהויבן וואַרפן צינד־באָמבעס, אוו אָנגעצונדן דאָס גאַנצע שטעטל.

שבת פרי, נאָכדעם ווי כ׳האָב ווי עס איז איינגעאָרדנט די משפחה אין באָבאוויסק — בין איך אַוועק אין שטאָט זענען ווי עס זעט אויס אוו וואָס איז געבליבן. עס איז מיר אוממעג־לעך צו גיין, ווייל די שטיינער אוו די טראָטוּאַרן זענען אָנגע־גליט ממש. דאָך איז מיר געלונגען ווי עס איז זיך דורכשאַרן צום פעטער זיינוולס הויז אוו כ׳האָב ערטראָפן דעם קעלער מיט די זאַכן אומגעשעדיקט. כ׳האָב אַרייַנגעגאָסן אַ 30 קיבלעס וואָסער, דער סופּיט פון דעם קעלער זאָל זיך אָפּקילן אוו בין אַוועק געבן אַ בליק צו מיין שווערס קעלער, אייזיק קאָוואַל (ברוטען). נעבן בית המדרש האָב איך זיי געטראָפן. די שיל אוו דאָס בית־המדרש פאַרברענט. עס זענען בלויז געבליבן די שקעלעטן. פון אַלע אַנדערע הייזער איז קיין זכר נישטאָ, אויסער חורבות. שטייענדיק דאָרט נעבן בית המדרש, האָב איך געזען זיך דערנענטערן די דייטשע מחבלים־עראָפלאָנען צוּ דער בלאָנית, וווּ אַ טייל באָפעלקערונג האָט זיך געטוליעט צוּ דער ערד מיט זיערע קינדער אוו אַרעמקייט. די דייטשן האָבן זיי באָוואָרפן מיט באָמבעס. כ׳האָב נישט געקענט מער שטיין דאָרט אוו בין אַוועק קיין באָבאוויסק.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט שוין עמלק געהאַט באַהערשט די גאַנצע לופֿבלינער וואַיעוווּדזטוּוע אוו מענטשן האָבן אַנגע־הויבן זוכן אַ וועג אין זייטיקע שטעטלעך. טייל האָבן באַשלאָסן אַוועק אין די רוסישע געביטן. איך האָב באַשלאָסן צוּ בלייבן אין באָבאוויסק, ווייל מיין פרוי איז געווען זייער אַ שוואַכע אוו כ׳וואָלט מיט איר נישט געקענט וואַנדערן.

די פּויערים ראַבעווען

די יידן האָבן נישט געהאַט קיין רעכט צוּ האָנדלען אָדער אַרבעטן פאַר זיך, נאָר אַרבעטן אויף די וועגן פאַר די נאַציס, ביי שרעקלעכע באַדינגונגען אוו אונטער קלעפ. די באַציאונג פון דער אַרומיקער באָפעלקערונג איז אויך געווארן נישט צום איבערטראָגן, ווייל באַלד וווי די נאַציס זענען אַריין אוו האָבן פאַרנומען די שטאָט, זענען פון אַלע זייטן אַריין אין שטאָט די פויערים, געניומען אויפרייסן די קעלערס אוו ראָבירן. שניט־סחורה, לעדער, אוו דאָס גאַנצע האָב אוו גוטס פון יידישן קאָריוו. זיי האָבן אויך אָנגעוויזן די נאַציס ערטער וווּ עס ליגט באַהאַלטן. ביי יאָסל יאָט (דודס פון שעכט־הויז אייזעם) האָבן זיי אַרויסגענומען אַ גאַנצן קעלער שטיוול אוו ביי יאָסל קאַניער — אַ קעלער מיט אייער.

פאַרשטעלט אַלס גוים

איך מיט שלמה ניסענבוים (שלמה אָדעקע) האָבן זיך פאַרשאָפט אַ פערד מיט אַ וואָגן אוו אָנגעהויבן האָנדלען קיין לופֿבלין, קיין וואַרשע (אונטער אַזעלכע באַדינגונגען וואָס כ׳פאַרשטיי היינט נישט ווי אַזוי ס׳איז אונז געלונגען אַרויס לעבעדיקע). פיל מאָל זענען מיר געפאָרן פאַרשטעלטע אַלס גוים. אייניקע מאָל האָט מען אונז צוגענומען די סחורה. דאָס לעבן האָט שטענדיק געהאַנגען אויף אַ האָר. יוני 1940 איז שוין געווען אוממעגלעך ווייטער צו פאָרן, ווייל אַ ייד האָט שויו נישט געטאָרט באַזיצן קיין פערד, קיין בהמות.

איך האָב צוריק צונויפגעזאַמלט קיין קאָריוו עטלעכע הונדערט יידן, פון די וועלכע האָבן געהאָט באַהאַלטן אַ ביסעלע סחורה, עטוואָס גאָלד אָדער צירונג אוו האָבן זיך צוריק עפעס אויפגעבויט, אָדער געמאַכט אַ גרוב אוו דאָרט געווויינט. אין דער זעלבער צייט האָט זיך געשאָפן דער יודנראָט מיט יידישער פאָליציי. איך וויל דאָ צוגעבן, אַז אַלע קלאָנגען וועגן געמיינ־קייטן אָדער ברוטאַליטעט מצד די קאָריווער יודנראָטלער אָדער פאָליציי, זענען נישט ריכטיק. אין קאָריווער יידנראָט האָבן זיך געפונען אַזעלכע ווי ר׳ מאיר שוחט הי״ד, אברהמטשע גאָלדבערג, משה בלומעלס, אהרן אָקערמאַן, יאָסל יאָט. איך וויים נישט וועגן די אויבנדערמאָנטע קיין שום שלעכטס. להיפך, פון אהרן אָקערמאַן איז מיר באָקאַנט אַז ער האָט געטון פיל גוטס און אפילו זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן כדי וועמען עס איז צו ראָטעוועז.

איך האָב געווויינט אין באָבאוויסק די גאַנצע צייט ביז ס׳איז אַרויס דער באָפעל פון די נאַציס אַז קיין ייד טאָר נישט פאַרלאָזן זיין ווינאָרט אָן אַ ספעציעלער דערלויבעניש. דאָס איז געווען ענדע 1941. איך האָב טראָץ סכנות־נפשות גע־

אהרן אַקערמאַן, זון פון יאָסקע חזן, און זיין פרוי חמא
וואַלערשטיין, טאָכטער פון לייב און יוכבד, אומגעקומען
Aaron Ackerman, son of Yoske Hazan, and his wife Hama Wallerstein, daughter of Leib and Yocheved, who were killed.

האַנדלט ביינאַכט. זיך פאַרשטעלט פאַר אַ גוי און געשמוגלט צוויי מאָל אין דער וואָך. אַ פאָר געגנז, הינער, אייער — פון דאָרף אין שטאָט אַריין, קיין קאָריוו, מאַרקושאָוו, — כדי צו קענען דערהאַלטן די משפחה ביים לעבן. די יידן האָבן מיך געווארנט:

— הערשל, האָב רחמנות, שטעל נישט איין דיין קאָפּ!

אָבער וואָס האָב איך געקענט טון? מיינע קינדער און פרוי זענען מיר געווען נאָך מער טייער ווי מיין קאָפּ. מיטוואָך, שביעי של פסח 1942, האָב איך געברענגט אַביסל סחורה קיין קאָריוו, געקומען צוזאַמען מיט מיין עלטערן זון יוסף. געווען ביי נפתלי משה בריקס איידעם ביז 9 אַזייגער. גייענדיק דורכן מאַרק האָב איך באַמערקט ס. ס.־לייט מיט זשאַנדאַמעריע אַרום דער שטאָט. כ׳בין גלייך אַוועק צו מיין ברודער ברוך־זישע, וועלכער האָט געווינט אין דער הויוויליצע ביי מאַזור־קיעוויטשן, און אים איבערגעגעבן די נייעס. ס׳האָט אויסגעזען גאַנץ פאַרדעכטיק.

קאָריוו, קאָנסקיוואָליע, נאַלענטשאָוו, סאָביבאָר

איך מיטן זון זענען מיר גלייך אַוועק דורך דער הויוויליצע, דורכשניידיק די פעלדער און דעם לובלינער וועג קיין באַבאָוויסק. אין אָוונט איז מיין בעל הבית געקומען פון פולאָוו וווּ ער האָט געפירט זיין תבואה פאַר דער רעגירונג, און מיר דערציילט אַז ער האָט געטראָפן די יידן פון קאָריוו אויפן וועג קיין קאָנסקיוואָליע. דאָרט האָט מען זיי געהאַלטן עטלעכע טעג אין אַוועקגעשיקט קיין נאַלענטשאָוו, אַן עסן און אַן וואַסער. פון נאַלענטשאָוו האָט מען זיי געפירט אויף דער באַן קיין סאָביבאָר. ס׳זענען געווען פאַלן פון טויט און אומקום נאָך איידער זיי זענען אָנגעקומען קיין סאָביבאָר. אביגדור יעקבס האָט נישט געוואָלט איינשטייגן אין וואַגאָן, האָט מען אים דערשאָסן אויפן אָרט. ס׳זענען געווען פאַר־שידענע מיינונגען וועגן אָרט וווהין מ׳האָט זיי געפירט. סאָביבאָר אַדער בעלזשיצע. איך אָבער, זייענדיק אין סאָבי־באָר פאַרניכטונגס־לאַגער וואָס איז געווען אויסשליסלעך פאַר יידן — האָב געפונען און געלעזן מיט מיינע אויגן דאָ־קומענטן פון קאָריוער יידן. די דאָקומענטן זענען געווען מעכל זלאָטעס (טענענבוים) ישראל איטשע פייערשטיינס קינדערס פאָטאָגראַפיעס, צוזאַמען מיט משה גאָרזשיצקי (אלי־עזר שניידערס איידעם), און אַ דאָקומענט פון שמחה ריצער (שמחהלע ישראל קרופניקס זון), וועלכער האָט געשריבן, אַז ער האָט געאָרבעט אין כאָזשינער וואַלד. אונטערגעשריבן — „אַן איינוווינער פון קאָריוו". מיר איז אויך באַקאַנט, אַז מענדל ראָזענבוימס (מענדל קוגעל) טאָכטער (זיינוועלע בלאַכאָזשס איידעם), האָט נאָכגעשיקט אַ שייגעץ נאָך דעם טראַנספאָרט, און יענער האָט איבערגעגעבן אַז מען האָט דעם צוג אַריינגעפירט אין וואַלד אַריין קיין כעלם. דער פאָר־ניכטונגס־לאַגער „סאָביבאָר" קומט אויס געווי אויף דעם אָרט, ס׳ליגט עטלעכע צענדליק קילאָמעטער פון כעלם, נאָנט פון בוג, און אין אַ וואַלד.

ווער איז געבליבן?

נאָך דער אויסזידלונג זענען אין קאָריוו געבליבן 30 יידן, וועלכע האָבן געאָרבעט ביי בורזשיצקין פעלצן פאַר די נאַציס. די נעמען וואָס איך געדענק יעצט זענען: מאָטל בערלס (אָפּענהיים), שמואל כאַנעסמאַן מיט זיין זון יאָסל, הערש קאָטלאָזש מיט זיין פרוי חיה טאָבע און 2 קינדער (גאָלדע און באָשע), משה בלומעלס, נטע וויינבערג מיט זיין פרוי ברכה און אַ קינד, שמחהלע שאוכס אַ זון, יהושע צוקערמאַן

יהושע צוקערמאַן, זון פון לייבל סאָלטיס,
אייניקל פון מאָשקע שוחט (לאָדזש, פוילן)
Joshua Zuckerman, son of Leibel ("Soltes"), grandchild of Moshke Shohet (at Lodz in Poland).

(לייבל סאָלטיס אַ זון), יאַנקל (צאַבאַן), אַלטער יעביצס איידעם מיט זיינס אַ מיידעלע, אברהמטשע גאָלדבערג מיט צוויי זין (דער אָנפירער פון יודנראָט). אַרום די 30 האָבן זיך נאָך אַרומגעדרייט אַ צוויי צענדליק יידן, וואָס זענען געבליבן אויף אַן אומלעגאַלן אויפן. צווישן זיי געדענק איך פאָלגנדע:

מיין ברודער ברוך־זישע, חיה גאָלדבערג מיט אַ מיידעלע, לוי יעקיבס (וויינבוך) מיט צוויי זין, מלכה שטערן (הערש בארשטש טאָכטער), אַ וואַרשעווער פרוי מיטן נאָמען כאַשע. דעם ערשטן פרייטיק נאָך פסח האָט מען אויסגעזידלט די יידן פון מאַרקושאָוו. צוויי טעג נאָכדעם האָט מען אַרויסגענומען אַלע יידן פון די דערפער און דער גאָנצער אומגעגנט. איך מיט מיין פאָמיליע בין געווען צווישן זיי.

געפירט האָט מען אונז קיין אָפאָלע, אויף פירלעך. אין אָפאָלע האָט מען אונז אַלע אַריינגעפירט אין דער שיל אוּן מיר האָבן געהערט ווי די דאָרטיקע יידישע פאָליציי האָט געזאָגט:

— „מען האָט שוין ווידער געבראַנגט דאָס מיסט".

אַדורכפאָרנדיק דורך קאָריוו איז חיים־פסח מיט זיין פרוי און צוויי קינדער אַראָפגעשפרונגען פון דער פור. און זיך אויסבאַהאַלטן. אָפאָלע איז געווען אַ מין „יודנשטאָט". פון דעם גאַנצן קריז אַרום האָבן די עמלקים דאָרט קאָנצענטרירט יידן. אין אַ געוויסן טאָג איז קיין אָפאָלע אַראָפגעקומען געדע, דער אָנפירער פון פּולאַוואר ס. ס., און אונטער דעם אויסרייד אַז די שטאָט אָפאָלע איז שטאַרק שמוציק, געוומען אַסך יידן, דער עיקר פרויען און קינדער און זיי באַזעצט אין די בּאַראַקן הינטער דער שטאָט. זיי האָבן מיר צוגעזומען אויך מיינע צוויי קינדער. דריי טעג שפעטער — ווידער אַן אַקציע, און צווישן די צוגעזומענע — מיין פרוי מיטן דריטן קינד (יוסף איז פריער אַוועק אין דאָרף). מיך האָט מיין פרוי געהייסן שנעל אַרונטער אונטערן בעט און זי האָט פאַרהאָנגען דאָס בעט. אַזוי בין איך געבליבן. אין אַ שבתדיקן טאָג האָט מען זיי אַלע אַוועקגעפירט. מענער — צופוס, פרויען מיט קינדער — אויף פוּרלעך קיין נאַלעזנטשאָוו. אויף צומאַרגנס זונטיק איז מיין זון יוסף צוריקגעקומען צו מיר פון דאָרף, און מיר האָבן ביידע באַשלאָסן זיך לאָזן קיין נאַלעזנטשאָוו, גיין צוזאַמען מיט מיין פרוי און קינדער.

פאָליאַקן קויפן אָפּ יידן און זייערע מלבושים

מאָנטיק גאַנץ באַגינען איז די שטאָט געוואָרן אַרומגע־רינגלט פון די באַנדיטן און מען האָט אונז אַלע פוילישע יידן אַרויסגענומען אין די באַראַקן. אויף אונזער אָרט האָט מען געברענגט טשעכישע יידן. אין די באַראַקן האָט מען אונז געהאַלטן דריי טעג. פאַרמאַטערטע האָט מען אונז געפירט אויפן זעלבן אופן קיין נאַלעזנטשאָוו. אויפן וועג, ביים דאָרף קאָוואַלי, צווישן אָפאָלע און וואַנווילין, זענען געשטאַנען פאָליאַקן, מיט רידלעס אין די הענד, און וען זיי האָבן געזען אַ ייד בעסער אָנגעטאָן, האָבן זיי אַ וווּנק געגעבן אויף אים צו די אונטערטרייבער, אַרייַנגעשטעקט אַ פלאָש בראַנפן אין דער לאַפּע פון דעם דייטש אָדער אוקראיִנער, און ער האָט שוין געווּסט וואָס דאָס הייסט. ער האָט גלייך געהייסן דעם ייד אַרויס פון דער שורה, געצילט אים אַ קויל אין קאָפּ אַריין, און פאַרטיק. יענער פאָליאַק־כאַם, וואָס האָט געקויפט דעם ייד פאַר אַ פלעשל בראַנפן, האָט דעם טויטן אַוועקגעשלעפּט אין אַ זייט, אים אַראָפגעצויגן די שטיוול, דעם אַנצוג, און אַלץ וואָס איז עפּעס ווערט געווען. צוזאַמען מיט אונז זענען געווען פאָלגנדע קאָריוואָר יידן:

אַלטער שניידער מיט זיין פרוי, מענדעלע קאָפיטקאָ, מרדכילע („גנידא"), טענענבוים מיט זיין פרוי און אַ קינד, אייזיקל שנייַדער (געווּוינט נעבן יעקב קצב) (פאָפיעלניק), קעניג מיט זיין פרוי, משה ברוך (לייב בארליגערס אַ זון) אַבערקלייד. ישראל־אַנשל פייערטאָג מיט דער פאַמיליע (זיין זון געפינט זיך אין ישראל) מאָטל (קילע) האָפענהיים מיט דער פאַמיליע.

אין נאַלעזנטשאָוו האָט מען אונז אויפגעזעצט אויף אַ באַן, 130 אין אַ וואַגאָן, און אַוועקגעפירט קיין סאָביבאָר. קיינער פון אונז האָט נישט געווּסט אַז סאָביבאָר איז אַ פאַרניכטונגס־לאָגער. דאָרט האָט מען פון דעם טראַנספאָרט אַרויסגענומען 100 מענער (יעדער טראַנספאָרט איז באַשטאַנען פון 2000 יידן). און די רעשט האָבן זיי אויסגעסאָרטירט, פרויען מיט קינדער באַזונדער, מענער באַזונדער, און אַוועקגעפירט אין לאָגער נומער 3. שפעטער איז מיר באַקאַנט געוואָרן אַז נומער 3 איז געווען דער פאַרגאַזונגס־לאָגער. די 100 וואָס מיר זענען געבליבן, איז אויך געווען נאָר אַ צופאַל, ווייל ס׳איז שוין געווען שפעט. צומאָרגנס אינדערפרי איז צוגעקומען אַן אויבער־וואַכמייסטער און געפרעגט „ווער פון אייך איז אַ קוכער"? האָב איך געהויבן די האַנט. אַז מען האָט מיך אַרויסגענומען, האָב איך אויך אָנגעווויזן אויף מיין יוסל. ווען מיר ביידע

יוסף צוקערמאַן, זון פון הערשל
Joseph Zukerman, son of Hershel

זענען געווען אין קיך האָבן מיר דורך די פענצטער געזען ווי מען פירט די הונדערט מאַן דאָרט וווּ מען האָט נעכטן געפירט דעם גאַנצן טראַנספאָרט. דאָס אַלץ איז געשען מאי 1942.

יעדן טאָג פון 2 ביז 6 טויזנט יידן

דער פאַרניכטונגס־לאָגער סאָביבאָר איז געווען אַ גוט־מאַרקירטער. נישט נאָר פאַר דעם אויסערלעכן, נאָר אפילו פאַר די וואָס זענען געווען אינעווייניק. געהייסן האָט עס אַרבעטס־לאָגער. אין די לאָגערן נומער 1 און 2 זענען געווען די קיכן, די וואַרשטאַטן, סטאָלעריי, שניידעריי, שוסטעריי און אַנדערע. פאַקטיש איז דאָס געווען אַ פאַרניכטונגס־לאָגער פאַר יידן, וווּ מען האָט טאָג־טעגלעך געברענגט טראַנספאָרטן פון 2—4 און טיילמאָל 6 טויזנט יידן פון פוילן און פון גאַנץ אייראָפּע — איבערגעלאָזט פון יעדן טראַנספאָרט 10—20 קרעפּטיקע, כדי זיי אויסבייטן אויף די אַרבעטער וואָס האָבן געאַרבעט בייַ די טויטע, בייַ די מלבושים, און אַלע אַוועקגעפירט אין לאָגער נומער 3, וווּ זיי האָבן געזאָגט, אַז דאָרט מאַכט מען אַלע צוגרייטונגען און מען שיקט זיי אַוועק אויף אַרבעט קיין אויקראינע. דאָס אַלץ האָבן מיר זיך ערשט דערוווּסט אָפּזייַענדיק 10 וואָכן אין דער קיך.

ווען מיר איז באַקאַנט געוואָרן דער פאַקט, האָב איך זיך דורכגעשמועסט מיט מיינעם אַ גוטן פריינט לייבל פעלהענדלער, דעם זשולקעווקער רבס אַ זון, און מיט שלמה גאָלדשטיין פון וואַרשע. מיר האָבן באַשלאָסן דעם סוד צו האַלטן בייַ זיך. ווייל דאָס דערציילן וואָלט סיי ווי קיינעם נישט געהאָלפן. ווען

די באַנדיטן ווערן געוואָר אַז מיר ווייסן ווו מיר זענען, וואָלטן זיי אַלע 600 יידישע אַרבעטער דערשאָסן אין איין שעה. כדי מיר זאָלן זיך איבערצייגן אין דעם טרויעריקן אמת, האָבן מיר באַשלאָסן אַז איך, אַלס קוכער, זאָל אַרייגלייגן אַ צעטעלע אין אַ קליסקע און אָנפרעגן די יידישע אַרבעטער דאָרט:

— „ברידער, גיט אונז צו וויסן וואָס טוט מען מיט די מאַסן יידן וואָס מען פירט אין 3טן לאַגער אַריין" (די אוקראינער פלעגן פירן דאָס עסן פאַר זיי אין דריטן לאַגער אריין).

איך האָב פון זיי באַקומען דעם ענטפער:

— „פרעגט נישט, אַלע ווערן דאָ פאַרגאַזעוועט און דאָ באַגראָבן. מיר, די 300 יידן דאָ, זענען די אַרבעטער וואָס באַגראָבן זיי".

אַ קורצע צייט שפעטער האָט זיך צו מיר געוואָנדן דער הויפט־אויפזעער איבער אַלע קיכן — אַן אוקראינער מיטן נאָמען קאַשעוואַצקי פון קיעוו, און מיר געזאָגט:

— זאָלסט וויסן אַז איך אַרבעט צוזאַמען מיט רוסישע פאַרטיזאַנער, און איך קלער וועגן אַ פלאַן אייך אַלע פון דאַנען צו באַפרייען.

כ׳האָב זיך שנעל באַראַטן מיט מיינע צוויי פריינט און מיר האָבן באַשלאָסן צו זיין זייער פאַרזיכטיק מיט דעם אוקראינער. ביז ער איז ווידער איינמאָל געקומען צו מיר, און מיך געבעטן:

אַזוי ווי ער פאַרט מאָרגן קיין כעלם וווּ ער האָט אַ קאָכאַנקע, איז אויב די דייטשן וועלן קומען אין קיך פרעגן צי ער איז געווען, זאָל ער זאָגן „יא".

קיינער האָט זיך נישט געפרעגט, וועו ער איז געקומען, האָט ער מיר איבערגעגעבן אַז זיין קאָכאַנקע איז אין פאַרטיזאַנער־אָפטייל־נונג אויפן נאָמען פון וואַנדא וואַשילעווסקאַ. ער האָט אַ דאָקטאָר אין כעלם, וואָס אַרבעט צוזאַמען מיט די פאַרטיזאַנער.

פלאַן פון סמ׳ען די דייטשן

ער האָט אַ פלאַן ווי אַזוי אויף אַ לייכטן אויפן אומשעדלעך צו מאַכן די דייטשן מיט די אוקראינער פון לאַגער. און מיר וועלן זיך קאָנען באַפרייען, אפילו צוגעמען דאָס געווער ביי זיי. דער פלאַן איז באַשטאַנען פון אַריינטון סם אין דעם עסן. געווען זענען 3 ק׳כן, אַ יידישע, ווו עס האָבן געאַרבעט 13 יידן, אַן אוקראיניש, ווו עס האָבן געאַרבעט בלויז צוויי יידישע געהילפן, און אַ דייטשע — ווו עס האָבן זיך אויך געפונען 2 יידן. מיט די אוקראינער איז דער אוקראינער קאַשעוואַצקי געווען צוגעגרייט, און די 2 יידן פון דער דייטשער קיך האָבן געזאָלט אַריינטון דאָרט דעם סם. דער סם האָט באַדאַרפן זיין צוגעגרייט פון דעם דאָקטאָר, ער זאָל נישט ווירקן באַלד, נאָר נאָך 2—3 שעה. דאָן האָט געדאַרפן אַנקומן אַ פאַרטיזאַנער־אָפטיילונג פון וואָלד, און צוהעלפן אונז באַפרייען. איז אָבער אינצווישן אַריינגעקומען אַן אָנפירער פון מאַידאַנעק, און פלוצלונג באַזייטיקט די צוויי יידן פון דער דייטשער קיך. אַזוי אַרום איז דער גאַנצער פלאַן ליקווידירט געוואָרן. ווייל בלויז פאַרסמען די אוקראינער וואָלט נישט געהאָלפן.

דער פאַרניכטונגס־לאַגער סאָביבאָר איז געווען אין אַ טיפן וואָלד, אויף אַ גרויסן שטח, אַרומגעצוימט מיט דרייערליי צוימען פון שטעכיקן דראָט. צווישן די צוימען איז געווען מינירט, און נאָך זיי איז געווען אַ בריט, טיף וואַסער, און אַרום אַרום — אַן עלעקטרישער דראָט. אויף יעדער 50 מעטער אַ וואַך־פאָסטן מיט אויטאָמאַטיש געווער.

אַנטלאָפן פון לאַגער

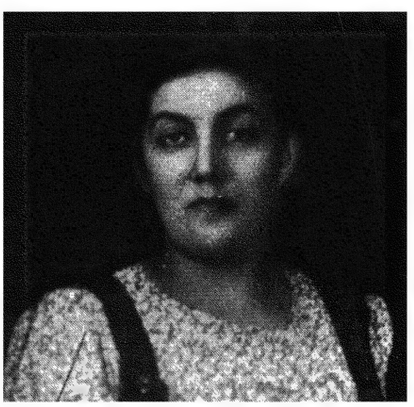
אין אַ געוויסן פרימאָרגן האָט מען מיר געגעבן אַן אַנ־ווייז נישט צו קאָכן הייצט קיין עסן פאַר די 300 יידן פון 3־טן לאַגער, ווו די גאַז־קאַמער איז געווען. די זאָך האָט ביי אונז אַרויסגערופן אַ חשד. אין מאַגאַזין בין איך געוואָר געווארן, אַז אויך קיין ברויט האָט מען נישט געהייסן שיקן. ביז מיר זענען דערגאַנגען די סיבה. דעם 24־טן דעצעמבער 1942 ביינאַכט, אין דער ווייניאַכט, דאָן וועו די ס. ס. האָבן גע־הויליעט, האָבן 2 יידישע מיידלעך צוזאַמען מיט 2 יידישע ייגלעך אוו 3 אוקראינער וואָס זענען געשטאַנען אויף דער וואַך, איבערגעהאַקט די דראָטן פון 3־טן לאַגער אוו אַוועק. באַלד נאָכדעם האָבן די דייטשן דערשאָסן אַלע 300 יידן פון דעם 3־טן לאַגער.

מיט אַ צייט שפעטער איז געקומען אַ קלאַנג אַז סאָביבאָר ווערט ליקווידירט.

פאַרגרעסערט די גאַז־קאַמער

די ס. ס.־לייט האָבן אָבער געווווסט, אַז אויב מען ליקווי־דירט דעם לאַגער, וועלן זיי מוזן גיין אויפן פראָנט. זענען זיי אַריינגעפאָרן קיין לובלין, מאידאַנעק, אוו דאָרטן אויס־געפועלט צו פאַרגרעסערן די גאַז־קאַמערן. זיי זאָלן אַרבעטן נאָך שטאַרקער. זיי האָבן געבראַנגט 10 יידישע מויעראַר פון וואַרשעווער געטא, אוו איבערגעבויט די גאַז־קאַמער אויף זייער אַ גרויסן מאַסשטאַב. דער גרויסער תלין הימלער ימ״ש איז אַליין אַראָפגעקומען זענען דאָס פאַרגרעסערטע שעכט־הויז. אין דעם טאָג פון זיין באַזוך, האָט מען אויף אויסצופרובירן דעם גאַז־אויוון — אַראָפגעבראַנגט פון לובלין 300 יידישע פרויען (דאָס איז געווען בערך יאַנואַר 1943). איך בין גע־גאַנגען נעמען קויליז פאַר דער קיך, פון דער קופע קוילן זענען די אויטאָמאָבילן געשטאַנען נישט־וויט, הער איך שרייען:

— הערשל, הערשל!

פערעלע שטראסבורג (טאָכטער פון דוד הערש, פסח ליפסקינדס פרוי), האָט אין סאָביבאָר אַריבערגערופן צו הערשל צוקערמאַן, אָבער ער האָט איר נישט געטאָרט אָפענטפערן, זי איז דאָרט פאַרגאַזט געוואָרן

Perele Strassburg (David Hirsch's daughter and Pesah Lipskind's wife) shouted to Herschl Zuckerman at the Sobibor Camp, but he did not dare to answer her. She was gassed there.

דאָס האָט געקענט זיין אַ 50 מעטער פון דעם אָרט וווּ איך בין געשטאַנען. כ׳הויב פאַמעלעך אויף דעם קאָפּ, זע איך אין איינעם פון די אויטאָס שטיין פערעלע דוד הערשס (פסח ליפסקינדס פרוי). העלפן האָב איך איר מיט גאָרנישט געקענט. וועג כ׳וואָלט איר געענטפערט, אָדער וועג כ׳גיי צו איר צו, נעמט מען מיך אויך גלייך אין גאַז־קאַמער. האָב איך אַראָפּ־געבויגן דעם קאָפּ. פאַרקריצט מיט די ציין אוּן זיך געמאכט נישט הערנדיק.

הימלער גיט מעדאַלן

וועג זיי האָבן דעם תלין הימלער געוויזן דעם פרוווּ מיט די 300 פרויען אין דער נייער גאַז־קאַמער, האָט ער זיי באַ־שאָנקען מיט אויסצייכנונגען.

בייַ אונזער גרופּע איז געווען אַלץ פעסטער דער באַשלוס צו זוכן פאַר יעדן פרייַז עפעס צו טון כדי זיך צו באַפרייַען. אוּן אפילו וועג נישט, איז כאָטש נישט גיין ווי שעפּסן צו דער שחיטה. ס׳איז געווען אַ שטילער, אָבער שוועכער קאַמף צווישן אונז גופא. די שניידער מיט די שוסטער האָבן נישט געוואָלט הערן פון קיין שום אויפשטאַנד. געווען אַ סכנה בכלל צו רעדן, ווייל ס׳איז געווען אַ פאַל וועג איינער, אַ געוויסער יאָסל כהן, האָט זיך געוועגדעט צו אַן אוקראינער אוּן אים געפרעגט.

— האָסט דאָך אַמאָל געזאָגט, אַז מען וועט עפעס טון, אויף וואָס וואַרט איר?

האָט מען אים באַלד ביים נאָענטסטן אַפּעל אַרויסגעפּוּפן אוּן געפרעגט:

— ווער וויל ראַטעווען פון לאַגער?

ער האָט געענטפערט: אַ האָלענדער (אינצווישן זענען צוגעקומען 70 האָלענדישע יידן צווישן די אַרבעטער), האָט מען אַלע 70 האָלענדישע יידן אַוועקגעפירט אין 3־טן לאַגער. ס׳איז אויך געווען אַ פאַל פון אַנטלויפן, וועג מען האָט ג־ט פירט 40 יידן צו דער אַרבעט אויסער דעם לאַגער, איין אוקראינער האָט געפירט 2 יידן אין נאָענטסטן דאָרף ברענגען וואָסער פאַר זיי, האָבן די 2 יידן דעם אוקראינער אַנגע־שיכורט אין דעם דאָרף, אוּן גייענדיק צוריק האָבן זיי דעם אוקראינער אַוועקגעהרגעט אוּן אַנטלאָפן. וועג די דייטשן האָבן געזען אַז דאָס צוריקקומען פון די 2 יידן מיט דעם אוקראינער דויערט לאַנג, האָבן זיי געוואָלט צוזאַמענענעמען די רעשט 38 אוּן אוועק צוריק אין לאַגער. די 38 יידן האָבן ווייַזט אויס געווּוסט וואָס זיי דערוואַרט אין לאַגער. האָבן זיי אַנגעהויבן אַנטלויפן. 11 זענען אַנטלאָפן, די רעשט זענען געקומען צוריק אין לאַגער. מען האָט אונז אַלע צוזאַמענאַלאַרמירט, אוּן נאָך 10 יידן זענען, אַלס שטראָף, דערשאָסן געוואָרן.

ס׳איז אויך געווען אַ פאַל וווּ 2 יידן האָבן אין אַ פּינצ־טערער נאַכט, בעת אַ שטאַרקן שלאַקסרעגן, זיך אונטערגע־גראָבן אונטער די דראָטן אוּן זענען אַוועק. ווידער האָט מען דערשאָסן 10 יידן אַלס שטראָף. די שמירה איז געוואָרן שטאַרקער.

אַן אונטערערדישן טונעל

וויי כ׳האָב שוין דערמאָנט, האָט מען איינמאָל דערשאָסן אַלע 300 יידן פון לאַגער 3. אויף זייער אָרט האָבן די באַנדיטן אויסגעקליבן 300 אַנדערע יידן, בלויז אינטעליגענץ — דאָק־טוירים, אינזשעניערן א. א. וו. די אינטעליגענטן האָבן, ווייַזט אויס, זיך לייכטער געקענט פאַרשטענדיקן צווישן זיך ווי די פרייערע פיזישע אַרבעטער. אוּן האָבן געמאַכט אַן אונטער־ערדישן טונעל. עס האָט געפאָדערט פיל קענטעניש, אַרבעט, פאַרזיכטיקייט, אוּן דער עיקר — אויסדויער. זעט אויס אַז זיי האָבן דאָס אַלץ געהאַט. וועג עס האָט שוין געהאַלטן ביים סוף, האָט אַ קאַפּאָ, אַ דייטשער יידּ, אַלץ אויסגעגעבן, אוּן מען האָט זיי אַלע אומגעברענגט.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מען געברענגט א צוג מיט שיין־אָנגעטוענע יידן. מען האָט פון דעם צוג אַראָפּגענומען נישט אַלע מיטאַמאָל. נאָר צו 30—40 פערזאָן. נאָכדעם ווי די קליידער זענען געקומען אין לאַגער 2, האָבן די יידישע אַרבעטער גע־פונען אין די טאַשן 4 רעוואָלווערן אוּן אַ צעטעלע ווו עס איז געווען געשריבן:

„ברידער־יידן! געדענקט אוּן לאָזט אייך נישט פאַרפירן פון די באַנדיטן! מיר קומען פון פאַרניכטונגס־לאַגער בעלז. דאָרטן האָט מען פאַרניכטעט צענדליקער טויזנטער יידן. די בעסטיעס האָבן דאָרט אַלץ ליקווידירט, אוּן דערנאָך אפילו פאַרזייט אַ יונג וועלדל אויף דעם פלאַץ".

יידן פון רוסלאַנד

דאָס האָט שוין געווירקט אויף די אַלע וועלכע האָבן נאָך געמיינט אַז זיי וועט עס אויסמיידן. אין דער זעלבער צייט האָבן די עמלקים געברענגט אַ טראַנספּאָרט יידן פון רוסלאַנד, אוּן פון דעם טראַנספּאָרט האָבן זיי אויסגעקליבן 80 מענער אוּן פרויען (אין לאַגער האָבן זיך שטענדיק געפונען 125 פ־ויען). דאָס זענען אַלע געווען קרעפּטיקע מענער. אַז זיי האָבן זיך דאָס דערווויסט האָבן זיי געזאָגט:

— מיר וועלן נישט וואַרטן אויף דעם טויט. מיר מוזן עפעס טון.

צווישן זיי האָבן זיך געפונען עטלעכע זייער פעאיקע, וועלכע האָבן קאַלט אוּן רויאיק אָנגעהויבן קלערן אוּן באַ־טראַכטן אַלע פלענער וואָס עס איז נאָר מעגלעך אויסצופירן.

וויי כ׳האָב שוין אויבן דערמאָנט, זענען געווען פאַרשידענע פרווון זיך צו באַפרייַען, טייל געלונגענע, אָבער אַמערסטן דורכגעפאַלענע, ווייל די אָרגאַניזירונג פון אַזאַ זאַך איז עס פאַרניכטונגס־לאַגער סאָביבאָר האָט געפאָדערט די מאַקסי־מאַלע סודותדיקייט. דער קלענסטער דעפעקט האָט אַלץ גע־קענט צעשטערן. פון די פריערדיקע נסיונות האָבן מיר פיל געלערנט. ערשטנס, טאָרן דערפון נישט וויסן פיל מענטשן, נאָר וואָס וויניקער. צווייטנס, האָבן מיר געמוזט נעמען אין אַכט דאָס, אַז וועג מיר וועלן, חלילה, דורכפאַלן, ליקווידירן מיר אַלע 600 יידן וואָס האָבן זיך געפינען אין לאַגער. דריטנס — אַז אַלע די וועלכע וועלן נישט וויסן ביז דער לעצטער מינוט ממש, זאָלן אויך קאָנען אוּן מוזן אָנטייל נעמען, וויייל זיי וועלן נישט האָבן קיין צווייטע ברירה. איינער פון די אויבנדערמאָנטע רוסישע יידן, זיין נאָמען איז געווען סאַשאַ, אַ געוועזענער לויטענאַנט אין דער רוסישער אַרמיי, זייער אַ פעיקער מאַן, האָט צוזאַמען מיט אונז אויסגעאַרבעט דעם פלאַן. די אַרגאַניזאַציע־גרופּע איז באַשטאַנען פון 10 מאַן, הויפּטערט־פראָצענטיקע פאַרטרויאוּנגס־מענער. דאָס אָרט פון טרעפן זיך איז געווען ביי מיר אין קיך, אין לאַגער נ׳ 1. איך האָב געהאַט פאַרבינדונגען מיט די קאַפּאָס. דעם מאַן וואָס איך האָב זיי געבעטן מיר שיקן אין קיך שיילן קאָרטאָפל, האָבן זיי געשיקט. קודם כל איז געקומען אין באַטראַכט צי איז

מעגלעך אַן אָנפאַל אויף דעם געוועהר־מאַגאַזין. וועהן מ׳האָט אייגנעזען, אַז דאָס וועט נישט געלונגען, איז געוואָרן באַ־שלאָסן, אַז עס מוז זיין דער אָנהייב נישט מיט קיין הייס געווער, ס׳זאָלן נישט זיין קיין שאָסן, כדי ס׳זאָל נישט זיין באַלד קיין אַליאַרם, ווייל אין לאַגער האָבן זיך געפונען אויסער 30 ס. ס. באַנדיטן, אויך 150 אוקראיינער געהילפן. אַן אָפענער קאַמף מיט זיי באַלד אין אָנהויב, האָט געהייסן נישט האָבן די מינדסטע שאַנסן אַרויסצוגיין לעבעדיק פון דעם קאַמף. מיר האָבן, פֿאַרשטייט זיך, געוואָלט זיך ראַטעוועהן, אָנטלויפן, וועהן דאָס וועט נישט גלונגען, איז כאָטש נישט ווערן פֿאַרבּרענט ווי אַ שעפּס אין גאַז־קאַמער, נאָר פֿאַלן מיט דעם געפיל, אַז מיר האָבן עפּעס פֿרובּירט טון קעגן די בּעסטיעס. איין זאַך האָבן מיר באַשלאָסן:

אַזוי ווייטער לעבּן וועלן מיר מער נישט! ענטוועדער הרגענען די באַנדיטן און זיך באַפֿרייען, אַדער פֿאַלן אין קאַמף ווי שטאַלצע יידן.

דער אויפשטאַנד אין לאַגער — סוכות תש״ג (1943)

מיר האָבן געקענט די 30 ס. ס.־לייט. דער פֿלאַן איז געווען, אַז וועהן 10 פון די געפערלעכסטע בּעסטיעס וועלן זיין אויף אוּרלויב, דאַן וועלן מיר דאָס דורכפירן. ספּעציעל האָבן מיר געמוזט וואַרטן וועהן דער שרעקלעכער ס. ס.־מאַן גוסטאָוו וואַגנער וועט נישט זיין. בּיז עס איז געקומען דער טאָג און ער איז אַוועק צוזאַמען מיט נאָך 9 ס. ס.־לייט אויף 2 וואָכן אוּרלויב. האָבן מיר געהאַט אַ באַראַטונג און באַשלאָסן:

— אַצינד אַדער קיינמאָל נישט!!

ס׳איז געווען ערב סוכות תש״ג. יעדער אייגער פון אונז 10 האָט געדאַרפט זיך אויסקלויבן 5—6 מענטשן. און זיי איבּערגעבּן וואָס עס גרייט זיך, זיי זאָלן זיין גרייט. מיר האָבן אויסגערעכנט דעם קאַמף אַנצוהויבּן 4 נאָכמיטאָג, כדי מיר זאָלן האָבן פֿאַר זיך די פינצטערע־נאַכט. ס׳איז אויך געווארן אַריינגעצויגן, נאָך לאַנגע באַמיאונגען — דער בּערלינער יידּ מיטן נאָמען שוואַרץ. ער איז געווען עלעקטראָ־מעכאַניק און אַנגעפירט מיט דער עלעקטראָוניע וואָס האָט באַלויכטן דעם לאַגער. ער האָט געדאַרפט איבּערייסן די באַלויכטונג פון לאַגער באַלד נאָכדעם ווי ער וועט באַקומען אַ סיגנאַל אַז מען האָט געהרגעט דעם ערשטן באַנדיט. אין אַלע וואַרשטאַטן און אין די מאַגאַזינען, און בּיים האָלץ האַקן, ווּ ס׳האָבן זיך גע־פונען אַרבּעטער (און אַלע זענען געווען יידן) איז געווען צוגעגרייט, ערשטנס, אַז וועהן ס׳קומט צו אַן ס. ס.־מאַן — גלייך פֿאַרשטאַפן אים דעם פּיסק און זיך מיט אַלע כוחות באַמיען אים קאַלט צו מאַכן אויף שטיל. זיך באַמיען צו באַהאַלטן זיין נבלה און פֿאַרווישן די שפּורן. ס׳זענען אויך געווען צוגעגרייט רעזערוו־פּאַסטנס. ס׳זענען פֿריער גוט צוגעגרייט געוואָרן שאַר־פּע מעסערס און העק. די „האַסלאָ״ פֿאַר די 70—80 מענטשן איז געווען: זיך געבּן אַ וויש מיט דער צונג איבּער די ליפּן.

ס׳איז דער ערשטער טאָג סוכות, תש״ג 1943. בּיי דעם אָפּעל 3 נאָכמיטאָג איז געקומען די „האַסלאָ״, און אַלע האָבן זיך געשטעלט אויף די פּאָסטנס. אין דעם שניידער־וואַרשטאַט ווּ מען האָט געאַרבעט בּלויז פֿאַר די ס. ס.־לייט, האָבן גע־וּ אַרבעט 10 יידישע שניידער, צווישן זיי 4 ברידער פון וואַרשע (זייער נאָמען האָב איך פֿאַרגעסן), האָבן זיי דעם יונגסטן ברודער אַוועקגעשיקט רופן דעם הויפּט פון לאַגער, אויבּער־שטורמפי־ער נימאַן, וואָס האָט זיך געמאַכט אַן אַנצוג. אים געפֿונען קומען מעסטן דאָס אַנצוג, ער זאָל עס האָבן צו זיין נאָענטסטן אורלויב. ער איז געקומען צו רייטן אויף אַ וויס פערד. וועהן ער איז אַראָפּ פון פערד, און אַריין אין וואַרשטאַט, האָט דאָס זעלבּע יינגל וואָס האָט אים געפונען — אַוועקגעפירט צוריק דאָס פערד אין שטאַל אַריין, כדי עס זאָל נישט שטיין דאָ, און אַרויסרופן די אויפמערקזאַמקייט פון די רעשט דייטשן.

מיר הרגענען דייטשן

וועהן דער הויפּט פון לאַגער איז אַריין אין וואַרשטאַט, האָט ער אויסגעטאָן זיין רעקל און דעם פּאָס מיט דעם רע־וואָלווער. אין דעם מאָמענט וועהן ער האָט אַרייַנגעשטעקט די הענט כדי אָנצופּאָסן דאָס נייַע רעקל, האָט ער באַקומען מיט אַ האַק פון הינטן אין שאַרבן אַריין, און אַ צווייטער האָט אים געגעבּן מיט אַ מעסער פון פֿאָרנט. גלייך האָט מען די נבלה איינגעווויקלט אין אַ קאָלדרע און אַרונטערגערוקט אונטער אַ בּעט (כ׳וויל דאָ באַמערקן, אַז די פרויען האָבן דערפון נישט געווּסט, חוץ איין פרוי, אויך פון די רוסישע יידן). וועהן די פרוי האָט איבּערגעגעבּן די ידיעה אַז דער הויפּט איז שוין טויט, האָבן שוין אַלע געווּסט אַז קיין צוריק איז נישטאָ, וויייל יעצט איז דאָס לעבּן פון אַלע יידן סיי ווי גאָרנישט וועהרט, און מען מוז קעמפן. באַלד זענען אויך איבּערגעהאַקט געוואָרן די טעלעפאָנען און אָפּגעשטעלט די עלעקטרישע ליכט. ס׳איז געווען אַ וואַ־שטאַט געמישט פון שניידעריי און שוּס־טעריי — דאָרט האָבן געאַרבעט 10 יידן, געאַרבעט בּלויז פֿאַר די אוקראיינער. פון דאָרטן האָבן זיי געשיקט רופן דעם ס. ס.־מאַן וואָס איז געווען דער אָנפירער ביי די אוקראיינער, ער זאָל קומען פאַסן אַ פאָר שטיוול, וואָס מען מאַכט פאַר אים. ער איז געקומען צוזאַמען מיט זיין אַדיוטאַנט אַן אוקראיינער און זיי זענען ביידע דאָרט געוואָרן אַוועקגעלייגט אויפן זעלבּן אופן. שמואל פליישהעקער, דער אָנפירער פונעם שוסטער־וואַרשטאַט, האָט דערזען דעם אָנפירער פון פֿאַרגאַזוועהן, פון 3־טן לאַגער, האָט ער אים אַרייַנגערופן מיט דעם אויסרייד אַז ער האָט געמאַכט פאַר דעם און דעם ס. ס.־מאַן אַ פאָר פיינע שטיוול, און זיי טריגן נישט אויף יענעם, פאַר אים וועלן זיי זיכער פאַסן, זאָל ער נאָר געבּן אַ מעסט אַן. מ׳האָט אים „אָנגעמאַסטן״ און תיכף ליקווידירט.

אין דעם לאַגער נומער 2 איז געווען אַן אַלגעמיינער מאַגאַזין וווּ ס׳האָבן געאַרבעט 4 יידן. איז דאָרטן דורכגעגאַנגען אַן ס. ס.־מאַן. איז אייגער אַרויס צו אים מיט אַ פּולע האַנט גאָלד־שטיקלעך, און זיך צו אים געוואָנדן — אַז אין מאַגאַזין האָבן זיי געפונען אַ גאַנצן הויפן פון אָט־אַ־די שטיקלעך, זאָל ער אריינגיין זיך פאַרנעמען דערמיט. און באַלד האָט מען אים דאָרטן גלייכגעלייגט.

אין זעלבּן לאַגער נומער 2 איז געווען אַ מאַגאַזין פון סאָרטירן דאָס אָנטוּעכץ פון די קרבנות. דאָרט האָבן געאַרבעט 125 יידן. די קופּעס אָנטוּעכץ זענען געווען ריזיק־גרויסע. אַן ס. ס.־מאַן האָט דאָרט דערויף אַכטונג געגעבּן. האָבן זיי אויס־געזוכט דעם שענצטן אָנצוג און אים פאַרגעלייגט ער זאָל דאָס פאַסן. זיי האָבן אים „געפאַסט״ און גיך הערשטיקט. אים באַ־האַלטן צווישן די מלבושים פון די קרבנות.

צווישן די לאַגערן 1 און 2 איז געלעגן אַ הויכע סטערדע זעגעכץ. דאָרט האָבן געאַרבעט יידן בּיים האָלץ. אַן ס. ס.־מאַן איז דורכגעגאַנגען, האָבן זיי אים באַלד „קאָלט״ געמאַכט און באַהאַלטן אין דעם זעגעכץ.

נעבּן אַ באַראַק איז דורכגעגאַנגען אַן ס. ס.־מאַן, האָבן

זיי אים אַריינגענאַרט מיט אַן אויסרייד, אוּן אים פאַרטיק געמאַכט.

אויף אַזאַ אופן זענען במשך 45 מינוט, פון 4 ביז 4.45 נאָכמיטאָג געוואָרן אַוועקגעלייגט 17 נאַצי־מערדער אָן איין שאָס, אָן אַ געשריי. כאָטש קיין עלעקטרי איז אין לאַגער שוין נישט געווען, זענען מיר אַלע, די אַנטיילנעמער, געווען ממש עלעקטריזירט. מיר זענען עפעס ווי אויפגעשטאַנען תחיית המתים. יעדער איינער פון אונז איז געוואָרן צענפאַכיק שטאַרקער ווי ר׳איז פאַקטיש געווען. מיר האָבן ווי באַקומען פליגל.

יעדן טאָג איז 5 נאָכמיטאָג געווען אָן אַלגעמיינער אַפעל פון אַלע 600 יידן פון לאַגער. דאָס מאָל, ווען די יידן האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרזאַמלען, האָבן מיר אַלע גלייך מודיע געווען:

— יידן, איר זאָלט וויסן זיין, אַז ס׳איז נישטאָ קיין אַפעל, נאָר ס׳איז אָן אויפשטאַנד! ראַטעווט זיך יעדער איינער ווי אַזוי איינער קאָן!

אַלע האָבן מיר זיך געלאָזט אויף דער זייט ווו די וואָכן זענען געווען, ווייל דאָרט זענען קיין מינעס נישט געלעגן. ווי אויך נישט קיין וואַסער. אונזער געוואָר איז באַשטאַנען פון די 17 רעוואָלווערן וואָס מיר האָבן צוגענומען ביי די דערהרגעטע באַנדיטן, אוּן 2 ביקסן. דאָס איז אָבער געווען צו שוואַך קעגן מאַשין־געווער פון די וואַכן. ס׳איז אָבער קיין צווייטע ברירה נישט געווען, נאָר גיין אויף זיי. ס׳איז געוואָרן אַ גרויסע בהלה, וועלכע האָט אונז אַסך געהאָלפן, ווייל די אוקראינער וואָכן זענען געוואָרן צעטומלט, זיי האָבן זיך נישט אָריענטירט וואָס דאָ איז געשען, אוּן בעת דער מהומה האָט נאָך איין ייִנגל באַווייזן מיט אַ האַנט זאָלן צו געבן אַ שיט אין די אויגן פון אַן ס. ס.־מאַן, אוּן וועלן ער איז געווען צעטומלט אוּן מיט פאַרמאַכטע אויגן, האָט ער אים דערשטיקט, אוּן צוגענומען זיין רעוואָלווער.

פון 600 יידן — 300 געפאַלן

די אַלגעמיינע טונקלקייט האָט אונז אויך געהאָלפן. מיט די העק אין די הענט האָבן מיר איבערגעריסן די דראָטן נעבן די וואַכן, אוּן געלאָפן. די שיסעריי איז געוואָרן אַלע מאָל שטאַרקער. קרבנות זענען געפאַלן אויף יעדן שריט. פון 600 יידן זענען מיר העכער 300 אַרויס לעבעדיקע. לויפנדיק אַזוי אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר אינדערפרי געווען נאָך נישט גענוג ווייט פון סאָביבאָרער פאַרניכטונגס־לאַגער.

די סאָביבאָרער גאַז־קאַמער האָט פאַרשניטן די לעבנס פון העכער 900.000 יידן. פון דעם אויפשטאַנד זענען געבליבן לעבן נישט מער ווי 35 יידן. כאָטש נאָכן אַנטליפן פון לאַגער אין די וועלדער אַריין זענען מיר געווען העכער 300 יידן. דאָס האָבן די פאָליאַקן אויסגעהרגעט די גערעטעוועטע יידן אין די וועלדער אוּן דערפער, כדי צו האָבן די הויזן אוּן שטיוול פון דידאָזיקע יידן. איך אוּן מיין זון יוסף זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון קאָריוו אוּן מאַרקושאָוו. דריי מאָנאַטן האָבן מיר זיך אַרומגעוואַלגערט אין פעלדער אוּן וועלדער, אין די קאָלטע נעכט געשלאָפן אין די פעלדער פון טאָרפיס־קעס, טיילווייז אין די וועלדער, אין דער געגנט פון מאַ־קושאָוו אוּן לעוועראטאָוו. אין חודש נאָוועמבער האָב איך זיך דערוווסט אַז חיים פסח מיט זיין פרוי אוּן 2 קינדער ליגן באַהאַלטן אין אַ גרוב אין אַ וועלדל, צווישן קלאָדע, זאַסטאַוו אוּן באַרליג. מיר זענען צו זיי אָנגעקומען אין אַ פרימאַרגן אוּן אויף אַ פאָרזיכטיקן אופן אַריינגעקראָכן צו זיי אין גרוב. מיר האָבן אין דעם גרוב אויך געטראָפן מאַנעס ראָכעלסמאַן אוּן אַ יינגל, אייזיק שנייִדערס אַ זון מיט אַ טאָכטער (געווינט נישט וווייט פון מאַנעס ראָכעלסמאַן אוּן יעקב קצב). מיר האָבן זיך דער־פרייט אוּן זיך גוט אויסגעווויינט. איך בין ביי זיי אָפגעזעסן איבערן טאָג אוּן מיר זענען אַוועק פון דאָרטן אויך זוכן ערגעץ אַזאַ מין גרוב. איך האָב אַוֹא אויסגעפונען ביי אַ פלינ־קער פויער, לעבן קאָריוו (זיין נאָמען איז וויעיאַק). מיר זענען אַריין צו דעם קריסט אין דעצעמבער. אין אַ קורצער צייט אַרום האָב איך זיך דערוווסט, אַז חיים פסח מיט זיין פאַמיליע, אוּן די וועלכע זענען געווען מיט אים אין דעם גרוב, האָט מען אַלע אויסגעהרגעט. דאָס האָבן געטון שקצים פון דער אוּמ־גענגט.

חיים פסח גאַרבערמאַן אוּן זיין פרוי הענדל מיטן קינד, דערהרגעט געוואָרן אין אַ גרוב, דורך פאָליאַקן
Haim Pesach Garberman and his wife Hendele and child, murdered in a ditch by Poles.

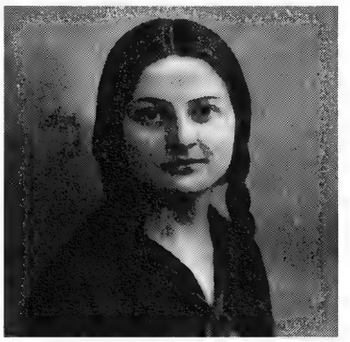
פון די 300 געבליבן בלויז געצויילטע

דאָס האָט מיך זייער דערשלאָגן. מיר בייידע זענען אָפגע־זעסן אין דעם גרוב אין פליניק ביז סוף מאי 1944. ווייל עס האָבן זיך דערוווסט וועגן אונז די זעלבע באַנדיטישע שקצים. זיי זענען אַריין מיט געווער צו אונז אין דער סטאָדאָלע ווו דער גרוב איז געווען, אונז אַרויסגענומען פון גרוב. זיי האָבן אויסגעשטרעקט די רעוואָלווערן צו מיר אוּן זיך אויסגעפרעגט ווער עס האַלט מיך דאָ אויף. זיי האָבן אונז געהייסן צוריק אַריין אין גרוב, ווייל עס איז געווען צו נאָענט צו די דייטשן, וועלכע זענען געווען אייקוואַרטירט אין קאָריווער הויף, דערפאַר האָבן זיי נישט געוואָלט זיך באַנוצן מיט קיין שיסעריי, ווייל דאָס האָט אויך באַדראָט מיט נישט קיין גוטס דעם קריסט ווו מיר זענען געווען. דאָס זעלבע פאַר די שכנים. די באַנדיטן זענען אָבער נאָך אַמאָל געקומען אין עטלעכע שעה אַרום, ביינאַכט, אונז אַרויסצונעמען פון גרוב אוּן אַוועק־פירן אין בראָניצער וואַלד אַריין כדי אונז דאָרטן דערשיסן. דאָרטן קען עס שוין קיין שום פויער נישט שאַטן. אָבער אין דער צייט פון זייער אַוועקגיין פון אונז, האָבן מיר זיך אויף

אַ שטילן אופן אַרויסגעקריגן פון גרוּב אוּן אַרויף אין דער סטאַדאָלע. פון דאָרט האָבן מיר געזען אַז אין פראָנט פון פאָדווּעש, דעם פאָדערשטן טויער פון דער סטאַדאָלע, שטייען 2 באַנדיטן מיט ראָווערן אוּן מיט געווער אין די הענט. מיר ביידע זענען אַרויס דורכן הינטערשטן טויער פון דער סטאַדאָלע, אוּן אַוועק אין די וואַליער וועלדער. מיין זון האָט באַשלאָסן צוּ קעמפן מיטן שונא אייַדער צוּ ווערטן אין אַ גרוּב אויפן טויט. ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע, געקעמפט בּיי די וואַליער וועלדער, בּיי לעווערטאָוו, דאָרט ווּ די גרעסטע קאַמפן זענען פאָרגעקומען מיט די דייטשע מערדערס אוּן אויך מיט די פוילישע אַקאָוצעס (וועלכע האָבן געהרגעט יידן, דייטשן אוּן רוסן). איך האָב זיך פאַרבּונדן מיט דער פאַרטיזאַנער־גרופּע כדי צוּ וויסן עפעס פון מיין זון. איך האָב זיך אַליין אַרומגעפאָרעט אין די פעלדער, וועלדער, אוּן טיילווייז אין די דערפער אַרום מאַרקושאָוו אוּן קאָריוו, לוּבּלין, אָנגעטוּן ווי אַ פויער, פאַרלאָזט זיך, ווי זיי, לאַנגע וואָנסעס. מיין אויסזען איז געווען ווי אַ ריכטיקער פאָליאַק. אוּן אַזוי אַרום איז מיר גלוּנגען ווי אַ פאַרשטעלטער קריסט זיך צוּ דערוואַרטן דעם טאָג וועו די רוסן האָבן באַפרייט לוּבלין אוּן קאָריוו, אוּן דאַן בין איך אַוועק נאָך לעוערטאָוו זוכן מיין זון. מיר האָבן זיך געטראָפן אין לוּבלין. מיר האָבן געווווינט צוזאַמען מיט הערש קאָטלאָזש אוּן זיין פאַמיליע אוּן מיט שמואל חאַניסמאַן. שפעטער זענען מיר אַוועק קיין לאָדזש, פון לאָדזש קיין דייטשלאַנד, שטוטגאַרט, אוּן פון דאָרטן קיין אַמעריקע.

יוסף צוקערמאַן, נאָכן אַנטלויפן פון סאָביבאָר, אַוועק אַלס פּאַרטיזאַן אין די וועלדער; זיין טאַטע הערשל, האָט נאָכן אַנטלויפן פון סאָביבאָר זיך אויסבאַהאַלטן אויף די פעלדער אוּן אין וועלדער
Joseph Zuckerman. After the escape from Sobibor he took to the woods as a partisan while his father Hershell his in the fields and forests.

חייהלע טענענבוים, אַ שוועסטער פון שיינדל אוּן מעכל, אַ שנור פון יאַנקל פינקעלשטיין, האָט שטודירט אין וואַרשעווער אוניווערזיטעט. אומגעקומען

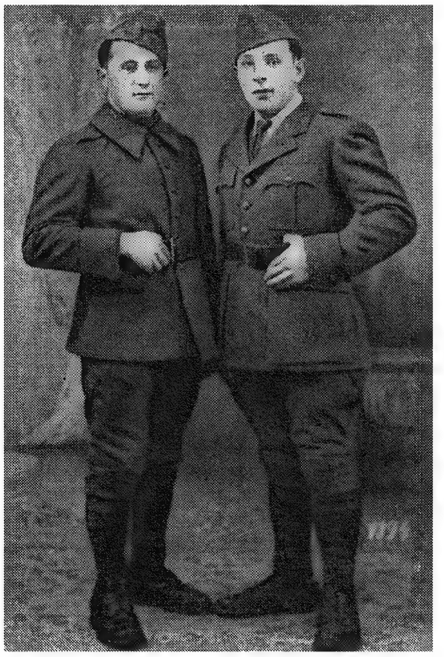

שיינדל טענענבוים, טאָכטער פון ישראל משה אוּן זלאָטע, אַקטיוויסטין אין קוּלטור־פאַריין אוּן ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע. אומגעקומען

אונזערע זין אוז טעבטער אין די ארמייען,
אין קאמף קעגן די נאצי־מערדער

סילוויַא ווייד, דעטראָיט, טאָכטער פון חיים ווייד, אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי
Sylvia Veida, Detroit, daughter of Haim Veida, in the American army.

משה און איטשע שנייד‌ערמאַן, 2 ברידער, די זין פון גדליה און שפרינצע, איניקלעך פון יאַנקל מאַשיניסט — געפאַלן אין דער פראַנצויזישער אַרמיי
Moshe and Itshe Shneiderman, two sons of Gedalia and Sprintze (grand-children of Yankel Mashinist), who fell in the French army.

יאָסל ווייַנבוך (אין די פ. שטאַטן), זון פון אביגדור יעקיבס, אין דער פוילישער אַרמיי
Yossel Weinbuch (In the United States), son of Avigdor Yekiws, in the Polish army.

משה פלאַקסער (זון פון יאַנקל), פּאַריז, אין דער פראַנצויזישער אַרמיי, אַריינגעפאַלן אין נאַצישער גענאַנגענשאַפט, און געווען דאָרט ביז נאָכן קריג
Moshe (son of Yankel) Flakser, Paris, in the French army, was imprisoned by the Nazis for several years until after the war.

אונזערע זין אונ טעכטער אין די ארמייען,
אין קאמף קעגן די נאצי־מערדער

חיים אביגדור אלטמאַן, תל־אביב (זון פון שעיה און
עטל רבקה), אין דער יידישער בריגאַדע
Haim Avigdor Altman, Tel Aviv, son of Shaya and Ethel Rivka, in the Jewish Brigade.

יאָסקע האָפנהיים, תל־אביב, זון פון געצעלע מלמד און קיילע
רחל (זי לעבט אין תל־אביב), אין דער יידישער בריגאַדע
Joske Hoppenheim, son of Getzele Mclamed and Keile Rachel Tel Aviv, in the Jewish Brigade.

ביירעך לעווין, (זון פון יחזקאל און שיינדל), געפאַלן
אין דער פראַנצויזישער אַרמיי
Beirech Levin, son of Ezekiel and Sheindl, fell in the French army.

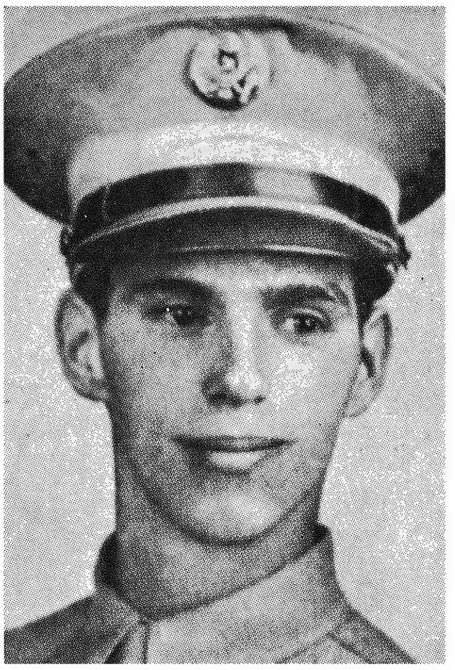
שמחה ראָטפאַרב (רמת גן), זון פון מרדכי און חנה דבורה,
אין אַנדערסעס אַרמיי אין ראַטנפאַרבאַנד
Simha Rotfarb, Ramat Gan, son of Mordechai and Hannah Dvora, in Anders' army in Soviet Russia.

אונזערע זין אוז טעבטער אין די ארמייעז, אין קאמף קעגן די נאצי־מערדער

חיים ראָזענזאָן, זון פון דוד און גאָלדע, פּאַרטיזאַן אין די ווייס־רוסישע וועלדער, זיך אויפגעריסן מיט אַ גראַנאַט בעת אַן אָנגריף פון אַרומרינגלונג פון די דייטשן. אַלט געווען 30 יאָר

Haim Rosensohn, son of David and Golde, a partisan in the White-russian (Bialorussian) forests. In time of an enemy attack — while being encircled by Germans — suicided by a granade. He was 30 years old.

שלמה איטשע שטערן, דעטראָיט, זון פון יאַנקל מאיר און טאָבע לאה, געפאַלן אויפן שלאַכטפעלד אין פראַנקרייך, ערב סוף מלחמה, בעתן דערטיילן הילף זיינע פאַרוווּנדעטע אַמעריקאַנישע שלאַכט־קאָלעגן

Shlomo Itshe Stern, Detroit, son of Yankel Meir and Taube Leah, who fell on the field of battle in France just before the end of the war while aiding wounded American soldiers.

מיר וועלן שטענדיק טרויערן און געדענקען:

אונזערע פאָטער און מיטער — דוד און גאָלדע ראָזענזאָן;
אונזער שוועסטער הענע און שוואָגער — שמואל פינקעלשטיין;
אונזער ברודער חיים, וועלכער איז העלדיש געפאַלן;
אונזער שוועסטער חוה;
אונזער פעטער יחזקאל ראָזענזאָן מיט זיין פרוי רחל און קינדער;
אונזער פעטער ישעיהו און עטל רבקה אלטמאן און קינדער;
אונזער פעטער ישעיהו יוסף און חוה שרה שפייזמאַן און קינדער;
אונזער פעטער שלמה פינקעלשטיין, זיין פרוי און קינדער;
אונזער פעטער שלמה מרדכי קאָראָנאַ, זיין פרוי יוכבד און קינד;
אונזער פעטער איטשע מאיר קאָראָנאַ, זיין פרוי, און קינדער פון לובלין;
אונזער עלטער־פעטער שמואל ראָזענזאָן, זיין פרוי און קינדער פון דעמבלין;
אונזער קוזין גדליה לייב קאָראָנאַ, שוחט פון אַנגאַפאַל מיט זיין משפחה;
אונזער קוזין ישעיה זלאָטאָגורע מיט זיין פרוי רבקה און קינדער;
אונזער קוזין שמואל שפייזמאן און קינדער;
אונזער קוזין יעקב וואָלמאַן, זיין פרוי חוה ראָזענזאָן מיט די קינדער;
אונזער קוזינע פייגע הויכגעלערנטער מיט די קינדער;
אונזער קוזינע טאָבע אַלטמאַן, איר מאַן און קינדער פון דעמבלין.

חייה טאָבע און הערש קאָטלאָר (לאָס אַנזשעלאָס); פראַנדל און יעקב גורפיין (טאָראָנטאָ); אריה ראָזענזאָן, תל־אביב, נתנאל (סאָנע) ראָזענזאָן, תל־גיבורים — בני־ברק.

מיר דערמאָנען מיט כבוד, און טרויערן אוז ווייטיקן איבער אונזער ליבער און איבערגעבענער פרוי אוז מוטער טאָבע לאה עליה השלום, וועלכע איז אַזוי יונג און פריצייטיק אַוועק פון דער וועלט.

ערע איר אַנדענק!

יעקב מאיר און יהודה שטערן

In ever lasting memory our heroic son and brother

שלמה איטשע (יצחק) שטערן

You will always live in our hearts

Jacob M. and Julius Stern

...זאל אונזער פאַרגאַנגנהייט דאַרטן נישט ווערן
לגמרי פאַרשניטן און אַפּגעמעקט...

...אל ייכרת ואל יימחה כליל זכר עברנו שם...

... Our past should not be entirely cut off
and erased ...

זכרונות פון אונזער שטעטל

טיפן, געשטאלטן, זיטן,
שטייגער, געשעענישן

זכרונות מעיירתנו

טיפוסים, דמויות, מידות,
הווי, מאורעות

MEMORIES OF OUR TOWN

TYPES, FIGURES, CUSTOMS,
HABITS AND HAPPENINGS

A PICTURE OF THOSE DAYS

A few years before the war, when a visitor to Kurov came from America
In the centre: The visitor Haim Borenshtein and his wife Rachel, Yosel Zysels, Aisik Loberbaum, Israel Wolf Seidenworm, Hersh Yechiel Shamesh, Yankel Shneiderman, Hersh Strasbourg, Breindl Borouch Siseles, Roise Dinah Klimensberg, Nathan Klimensberg and his wife, Hanna Mordechai Wolfs, Hersh Kotlar, 2 daughters of Roise Dinah, Hinda Buchweiser.

א בילד פון יענער צייט

עטלעכע יאָר פאַר דער מלחמה, בעת אַ באַזוך פון אַ קאַריוועך גאַסט פון אַמעריקע
עס זענען דיך אויפן בילד: אין צענטער — דער גאַסט חיים באָרנשטיין און זיין פרוי רעכל, יאָסל זיסלס, אייזיק לאָבערבוים, ישראל וואָלף זיידענוואָרם, הערש יחיאל שמש, יאַנקל שניידערמאַן, הערש שטראַסבורג, ברײנדל בורך זיסעלעס, רויזע דינה קלימענסבערג, נתן קלימענסבערג אוו זיין פרוי חנה, מרדכי וואָלפס, הערש קאָטלאַזש, 2 טעכטער פון רויזע דינה, הינדע בוכווייזער.

הרב טוביה גוטמאן ראפאפארט / (טאראנטא, קאנאדע)

אויטאביאגראפיע

דאָס יאָר פון מיין געבורט און מיין ערשטער דרדקי מלמד

געבוירן אין קאריוו אינם יאָר 1875. אין עלטער פון דריי יאָר האָט מען מיך אָנגעדונגען צו אַ דרדקי מלמד, זיין נאָמען איז געווען מרדכי אייזיק. מלמדות איז געווען נישט די איינציקע פרנסה זיינע, ער איז אויך געווען אַ פאַבריקאַנט פון שמעק־טאַבאַק...

כ׳געדענק ווי אַזוי ער האָט געפירט זיין פאַבריק... ר׳האָט געהאַט אַן ערדערנע שיסל, אין וועלכער ער פלעגט אַרייַנ־שיטן עטלעכע מינים קרייטעכצער, דערנאָך אָנגעהויבן מישן און מישן גאַנצע שעהן (געווייַנלעך, האָבן מיר, קליינע חברה תלמידים, אים צוגעהאָלפן מישן, און אפילו זיך געריסן איבער דער דאָזיקער בכבודיקער ארבעט). און אַלע ווייַלע פלעגט ער נעמען צום נאָז אַביסעלע פון דער שיסל און אַ שמעק טון און וועז ר׳האָט דערשמעקט אַז די סחורה איז שוין פאַרטיק, פלעגט ער מיט אַ ליבלעכן שמייכל אַ זאָג־טון: נו, געלויבט השי״ת, איצטער איז עס שוין דער ריכטיקער שמעק־טאַבאַק, טעם גן־עדן. און זיין טאַבאַק איז טאַקע געווען א שם־דבר אין שטאָט, כמעט אַלע קאָריווער יידען וואָס האָבן געשמעקט טאַבאַק זענען געווען זיינע קונים. כ׳געדענק, מיין פאָטער פלעגט ער מיט אַ ליבלעכן שמייכל אַ זאָג־טון: נו, געלויבט אייי־איי, אָבער זיין שמעק־טאַבאַק האָט טויזנט טעם. דער עיקר פדיון זיינער פלעגט זיין פרייטיק, לכבוד שבת האָט זיך אַ קאָריווער ייד פאַרגינען צו קויפן אַ פרישן שמעק־טאַבאַק.

אין יענע אַלטע צייטן האָט אין קאָריוו קורסירט בלויז איין מין, אַזוי צו זאָגן, „טראַדיציאָנעלע טאַבאַק־שקעטאַלעך", איין פאָרם, און איין גרויס. ס׳איז אויך געווען אַ מנהג, אַז וועז אַ ייד איז געגאַנגען קויפן טאַבאַק, איז ער געקומען מיט זיין טאַבאַק־שקעטאַלע. האָט טאַקע אונזער מלמד־פאַבריקאַנט זיין

באַמערקונג פון רעד.:

מיר האָבן וויניציק געשיכטלעכע ארבעטן וועגן שטעטל. דאָרף דאָס דערגענצט וועלן דורך זכרונות, ספעציעל פון אונזער עלטערן דור. וועז מיר האָבן באַקומען צוגעשיקט אייניקע ארבעטן פאָרן יזכור־בוך פון אונזער גאָר חשובן לאַנדסמאַן, תלמיד חכם, געלערנטן און פען־מענטש הרב טוביה גוטמאַן ראַפאַפאָרט, זעענדיק ווי שיין, אוממיטלבאָר, און אינטערעסאַנט ער שרייבט, האָבן מיר זיך גע־וענדעט צו אים, דעם זקן המשפחה, וועלכער איז האָאָר געווארן אַ בן שמונים עמו״ש, און אים געבעטן אַנשרייבן זיינס אַ פולע אויי־טאָביאָגראַפיע, ווייל דאָס וועט אויך זיין אַ שטיק ביאָגראַפיע פון אונזער שטעטעלע, זיין שטייגערלעבן, זיינע מנהגים, טיפן, גע־שטאַלטן. ער האָט אונזער בקשה דערפילט נאָך מיט אַן עודף. זיין אויטאָביאָגראַפיע און זיין „די ביאָגראַפיע פון אַ דור" איז אַ ווייכטיקע עובדה און דערגרייכונג, פאָר וועלכע מיר דאַנקן אים האַרציק.

רעד.

סחורה נישט געמאַסטן, און נישט געווויגן, נאָר פאַרקויפט אויפן שקעטאַלע, פאָר אַלעמען איין פרייז, אַ פול־געפאַקט שקעטאַלע טאַבאַק האָט געקאָסט אַ דרייער.

כ׳געדענק, אַז פרייטיק איז געווען מיין גליקלעכסטער טאָג, וועז כ׳פלעג לויפן בשליחות צו מיין רבין נאָך טאַבאַק מיטן טאַטנס טאַבאַק־שקעטאַלע, און וועז כ׳האָב דערלאַנגט מיין רבין אַ דרייער, האָב איך זיך געפילט זייער דערהויבן.

נאָך דעם, וואָס כ׳האָב אָפגעלערנט אַ יאָר עברי ביי מיין רבין מרדכי אייזיק, האָט מיין פאָטער געזאָגט, אַז איך קאָן שוין אַזוי גוט עברי ווי מיין רבי (ס׳זאָל אים קיין גנאי נישט זיין, האָט מיין רבי זעלבסט אויך נישט געקענט קיין ריכטיקע עברי). און מיין פאָטער האָט טאַקע באַשלאָסן, אַז איך בא־דאַרף שוין איבערצוגיין צו אַ חומש־מלמד.

מיין ערשטער חומש־מלמד

מיין ערשטער חומש־מלמד (אויב כ׳מאָך נישט קיין טעות) האָט געהייסן מאיר. און וואָלט ער מיט אונז אָנגעהויבן לער־נען חומש פון בראשית, אַווו די שיינע סיפורי התורה פאָסן זיך אַזוי צו צום יונגן קינדערישן מוחל, און קענען פאַרכאַפן זיין פאַנטאַזיע, וואָלט נאָך געווען צום אויסהאַלטן (הגם דער חומש־רבי האָט גאָר בדוחק געקענט לערנען ריכטיק אַ פרשה חומש), האָט מען אָבער דעמאָלט, לויטן אַלטן מנהג, אָנגע־הויבן חומש פון פרשת ויקרא, אַ מעשה מיט אָקסן, רינדער, קרבנות. און אָסוף, צי מיר יונגע קינדער האָבן אָנגעהויבן צו פאַרשטיין וואָס דאָ טוט זיך. איך, און נאָך איין יינגל, האָבן געהאַט גוטע קעפ און אַ שאַרפן זכרון, האָבן מיר מעכאַניש נאָכגעזאָגט דעם רבינס ווערטער, די אָנדערע קינדער האָבן דאָס נישט געקענט, נו, האָבן זיי נעבעך שוין געקריגן פון אונזער ביזיין רבין פעטש און קניפן די והותר. אָפגעלערנט ביים חומש־מלמד צוויי זמנים (אַ זמן האָט געמיינט אַ האַלב יאָר), און מיין פאָטער האָט באַשלאָסן, אַז איך דאַרף שוין איבערגיין צו אַ גמרא־מלמד.

מיין ערשטער גמרא־מלמד

מיין ערשטער גמרא־מלמד איז געווען אַ פיינער ערלעכער יונגערמאַן, נאָר נעבעך אַ קראַנקער, אַן אויסגעדאַרטער מיט אייניגפאַלענע באַקן, און ר׳האָט קוים געאָטעמט. געהייסן האָט ער קלמן, נאָר צוליב זיין אויסזען האָט מען אים גערופן „דער קליינער קאַלמאַלע".

דאָס חדר, וואָס איז גלייכצייטיק אויך געווען זיין דירה, איז געווען אַ קליינער „אַלקערזש", און דאָס גאַנצע מעבל

איז באַשטאַנען פון צוויי בעטן, אַן אַלט מלבושים־שענקל, אוּן איין בענקל. מיר זענען געווען זעקס יינגלעך, אוּן געזעסן זענען מיר צוּ דריי אויף אַ בעט. דער רבי „אויבנאָן", אויף דעם אייניציקן בענקל. אין אָט דעם דאָזיקן חדר האָבן מיר יונגע קינדער אָנגעפאַנגען אונזער ערשטן „לימוד התלמוד", אוּן דער קליינער אויסגעדאַרטער אוּן פאַרקרענקטער קאַלע־מאַלע האָט דאָס געזאָלט זיין אונזער מורה־התלמוד.

אוּן איידער כ׳גיי דאָ דערציילן וואָס כ׳האָב געלערנט ביי מיין ערשטן גמרא־מלמד, וויל איך פריער איבערגעבן וואָס כ׳האָב נישט געלערנט (אוּן וואָס קיין אייניציקער גמרא־מלמד האָט אין יענע צייטן נישט געלערנט מיט קינדער).

נביאים אוּן כתובים איז געווען ממש בל יראה ובל ימצא, נישט בלויז האָט מען דאָס נישט געלערנט מיט קינדער, נאָר מיר האָבן לגמרי נישט געווווסט, אַז אַזעלכעס איז גאָר פאַראַן. מיר האָבן נאָר אַמאָל געהערט פון רבין, אַז „סרעוואַרבערע" לערנט מען נישט מיט קליינע קינדער, אוּן אויף נישט לערנען האָבן מיר תמיד מסכים געווען.

חומש האָט מען דווקא יאָ געלערנט ביים גמרא־מלמד, אוּן אפילו אויך מיט רש״י, אָבער נישט כסדר חומש, נאָר יעדע וואָך די סדרה פון דער וואָך, אוּן בלויז נאָר ביז שני. פון רש״י האָט מען אויסבראָקירט אַלע שטעלעס, וואָס האָבן צוטאָן מיט דיקדוק. דיקדוק — האָט דער רבי געזאָגט — לערנט מען נישט. אוּן הגם מיר האָבן נישט געווווסט וואָס אַזוינס מיינט דיקדוק, אָבער אויף נישט־לערנען זענען מיר תמיד געווען צופרידענע. אוּן בכלל, ביי גמרא־מלמדים, איז אפילו דאָס שטיקל חומש ביז שני אויך שוין געווען אַ טפל־זאַך, אָפגעלערנט בחפזון, אייגנטלעך אין דער וואָך, דאָנערשטיק.

ס׳איז גאָנץ פאַרשטענדלעך, אַז אונזער גמרא־מלמד האָט נישט אָנגעהויבן פאַרשטיין וואָס עס מיינט „סדר־הלימוד", אוּן אָנשטאָט אַריינצופירן אונז אין לימוד־התלמוד מן הקל אל הכבד, אָנצופאַנגען מיט משניות, אוּן ערשט שפעטער איבערגיין צוּ גמרא, האָט ער גלייך אָנגעהויבן מיט גמרא. אוּן ס׳איז כדאי, אוּן גאָנץ כאַראַקטעריסטיש, איבערצוגעבן אפילו בלויז די יידישע שפראַך פון אונזער מלמד. די ערשטע גמרא וואָס ער האָט אָנגעהויבן צוּ לערנען מיט אונז איז געווען מסכת בבא־מציעא. „שנים אוחזין בטלית", אוּן אונזער רבי האָט זיך צעזינגען אוּן פאַרטייטשט „צוויי מענטשן האַלטן אַ קלייד". מיר, יונגע חברה, האָבן גלייך געזען, אַז דער רבי מאַכט דאָ אַ גראָבן טעות. אוּן הגם אונזער רבי איז געווען זייער אַ בייזער, האָבן מיר אָבער דווקא געוואָלט כאָפן אים ביי אַ גריין, אוּן געזאָגט: רבי, ווי קומט עפעס אַ טלית צוּ אַ קלייד? האָט טאַקע דער רבי אונז גלייך מסביר געווען דעם ענין, אַז דאָ מיינט מען נישט אַ טלית, וואָס יידן טראָגן ביים דאַוונען, נאָר אַ קלייד. אָבער מיר האָבן וויטער נישט געקענט פאַרשטיין, ווי קומט עפעס אַ וויבערישׂ קלייד אין דער הייליקער גמרא אַריין? נעכטי וואָלטן זיי כאָטש געפינען אַן אַטלעסינע קאַפאָטע. אוּן בכלל האָט אונז, קינדער, זייער געווונדערט אַזאַ זאַך, אַז אַזוינע שיינע יידן, וואָס שטייען אַזש אין דער גמרא, זאָלן זיך נישט שעמען צוּ קריגן זיך איבער עפעס אַ וויבערישׂ קלייד. אָבער איבערפרעגן דעם רבין נאָכאַמאָל האָבן מיר שוין מורא געהאַט, וויל ער איז געווען אַ שרעקלעכער כעסן.

אויב אונזער גמרא־מלמד האָט נישט פאַרשטאַנען, אַז מ׳דאַרף אין דער התחלה לערנען מיט קינדער בלויז משניות, וואָס איז גרינגער אוּן מער צוגעגלעך פאַר יונגע קינדער, האָט ער אָבער יאָ פאַרשטאַנען, אַז — אַ חוץ גמרא — דאַרף מען אויך לערנען תוספות מיט מהרש״א. אוּן בלויז נאָך דריי חדשים קנעלן מיט אונז גמרא, האָט ער אָנגעפאַנגען לערנען מיט אונז תוספות, אוּן צוביסלעך טאַקע אויך מהרש״א. איך בין געווען דער פעיקסטער תלמיד אין חדר, אוּן געהאַט אַ זייער געשווינדע תפיסה, אוּן בלויז נאָך איין יינגל, מיט אַ גוטן קאָפּ, האָבן מיר ווי עס איז נאָכגעזאָגט דעם תוספות מיט מהרש״א (הגם נישט ריכטיק פאַרשטאַנען) די איבעריקע קינדער האָבן בשום אופן נישט געקענט זאָגן דעם שיעור, אוּן דער רבי פלעגט אויף זיי שרייען מיט באַנומענע קולות: פויערן־יונגען! (דאָס איז געווען דאָס גרעסטע זידל־וואָרט, וויל נאָר דער עם הדומה לחמור... האָט זיך באַשעפטיקט מיט פעלד־אַרבעט). נאָך דעם וואָס כ׳האָב אָפגעלערנט ביי מיין ערשטן גמרא־מלמד קאַלמאַלע צוויי זמנים, אוּן בין שוין געווען אַ בחור פון זעקס יאָר, האָט אבי ז״ל באַשלאָסן, אַז ס׳איז שוין צייט כ׳זאָל גיין העכער.

מיין צווייטער גמרא־מלמד

דער אייניציקער אוּן אויך דער גרעסטער מלמד אין קאָריוו, וועלכער האָט שוין געלערנט מיט דערוואַקסענע בחורים, אים האָט מען גערופן מענדל פאַרציווער (געשטאַמט פון שטעטל פאַרטשעוו), אבי ז״ל האָט באפוילן ר׳ מענדלען, אַז ער וויל אים זען. אוּן ר׳איז טאַקע גלייך געקומען. מיין פאָטער האָט אים פאַרגעשלאָגן, אַז ער וויל זיין יינגל אַריינגעבן צוּ אים אין חדר אַריין, אויף וואָס ר׳ מענדל האָט געענטפערט:

— ר׳ אַבאלע, כ׳בין אַביסל אין אַ פאַרלעגנהייט, איר ווייסט, אַז ביי מיר אין חדר לערנט מען שוין פוסקים, יורה דעה אוּן ש״ך, אוּן אַלע מיינע תלמידים זענען שוין דער־וואַקסענע בחורים, אוּן אייער יינגל איז נאָך צוּ יונג צוּ אַזוינע לימודים.

מיין פאָטער האָט געשמייכלט אוּן געזאָגט:

— רב מענדל, קודם־כל פאַרהערט אים.

גלייך האָט אָבי ז״ל אַרויסגענומען פון שאַנק אַ גמרא אוּן מיך געהייסן זאָגן מיין שיעור. איך האָב דעם שיעור שוין געקענט כמעט פון אויסנווייניק, די גמרא מיטן תוספות אוּן מהרש״א. אַ דרייסטער בחור בין איך געווען, האָב איך מיט אַ הויך קול געזאָגט דעם שיעור פאַר דעם נייעם מלמד. ר׳ מענדל איז זייער נתפעל געוואָרן, געוואָלט מיך פאַרדרייען, געפרעגט הין אוּן צוריק, אָבער ווען ר׳האָט געזען, אַז איך ענטפער אַלץ צוּ דער זאַך, האָט ער אַ שמייכל געטאָן אוּן געזאָגט:

— ר׳ אַבאלע, ר׳איז מיינער...

מ׳איז גלייך משווה געוואָרן דעם שכר לימוד, אוּן כ׳בין לגמל צוּ זעקס יאָר געוואָרן דער תלמיד פונעם גרעסטן זאַריוער מלמד.

מענדל פאַרציוער אוּן זיין חדר

אַזוי ווי מענדל פאַרציוער איז באמת געווען אַ ייד אַ למדן, אוּן ביי אים האָט מען שוין געלערנט הויכע לימודים, איז כדאי צוּ דערציילן פאַרן היינטיקן דור, ווי אַזוי אָט דער „העכסטער לערן־אַנשטאַלט" האָט דעמאָלט אויסגעזען.

מענדל פאַרציוערס חדר האָט זיך געפונען אין עפעס אַ הינטער־געסל, אוּן מ׳האָט זיך געמוזט קערעווען זיג־זאַגיש

צווישן אלטע הייזער ביז מ׳איז צוגעקומען צום פלאץ פון חדר. דאס חדר זעלבסט איז באשטאנען פון צוויי שטיבן. אין דער ערשטער שטוב האט געווויינט א יידענע, אן אלמנה, א בעקערין, אוז אין דער צווייטער שטוב איז געווען אונזער חדר (דער אריינגאנג אין חדר איז געווען דורך דער בעקערינס שטוב). אין ביידע שטיבן איז נישט געווען קיין פאדלאגעס, נאר הארטע ערד, אביסל באַרג־אַראָפּ־אַרויף. דאס גופא חדר איז גראד געווען נישקשהדיק, א גרעסערע שטוב, אויסגעמעבלירט... מיט א טיש, צוויי לענגערע היל־צערנע בענק פאר די תלמידים, אוז געווויינלעך, אויך מיט צוויי בעטן. איז אבער געווען א צרה מיט דער בעקערין, זי איז געווען אן אלטע יידענע, שוין נישט דערזען גוט, אוז יעדעס מאל, ביים אונטערצינדן דעם אויוון, האט זי געמאכט די שטיבן פול מיט רויך צום דערשטיקט ווערן. זומערצייט האט אונזער רבי גלייך אויפגעפראלט די פענצטער פון חדר אוז נישט געווואלט מפסיק זיין פון לערנען מיט אונז, ער פלעגט זאגן: נישקשה, צעט נישט פארויכערט ווערן... זענען מיר נעבעך געזעסן אוז געלערנט, אוז איבער אונזערע קעפ איז זיך בהרחבה געפלויגן דער עמד הענן. גלייך פון חדר אין חלל העולם אריין. אבער ווינטערצייט, ווען אין קאריוו זענען די פענצטער פון דרויסן געווען פארקלעפט מיט ליים, איז געווען גאר ביטער, מ׳האט געמוזט עפענען אלע טירן, אוז דער רבי האט ארויסגעיאגט דעם רויך מיט א האנטעך. מיר, יונגע חברה האבן מקבל־נחת געווען פון דעם עסק, וייל דער רבי האט שוין אונז דערלויבט אביסל ארויסצוגיין אויף דער לופט. נו, האבן מיר זיך געטון א שפיל, אבער דער רבי האט זיך שטארק צעבייזערט אויף דער בעקערין (אוז ווען איך דער־מאן זיך היינט אין דעם טרויעריקן בילדל, ווי דער ארעמער רבי האט זיך געקריגט מיט דער אלטער, שוין האלב־בלינדער אלמנה־בעקערין אוז די קריגעריי איז אפטמאל דערגאנגען ביז צו קללות, ווילט זיך לאזן א טרער).

מיין צווייטער גמרא־מלמד, מענדל פארציווער, האט שוין געלערנט בלויז פוסקים

אויב ביי מיין ערשטן גמרא־מלמד איז טאקע דער הויפט־לימוד געווען גמרא מיט תוספות, אבער פארט, האט מען נאך געלערנט יעדע וואך די פרשה ביז שני (הגם בחפזון) האט מען אבער ביי דעם שוין גרויסן מלמד מענדל פארציווער — חומש שוין כלל נישט געלערנט. ער פלעגט זאגן, אז פרייטיק האבן מיר א פרייער טאג (מ׳לערנט נישט אין חדר) קענען מיר „פארזיך" לערנען חומש. פארשטענדלעך, אז מיר קליינע חברה האבן אויסגענוצט דעם פ־ייטיק אויף בעסערע זאכן ווי לערנען חומש. אפילו גמרא האט מען וויניק געלערנט, נאר כמעט דאס גאנצע לערנען איז באשטאנען פון בלויז פוסקים.

אבער אויך דער לימוד הפוסקים איז געווען לגמרי אן שום סדר, אוז אנשטאט צו לערנען מיט אונז שולחן־ערוך, אורח חיים, ווי א שטייגער הלכות הנהגות אדם בבוקר, הלכות ציצית א. א. וו., אלץ דינים פון מצוות מעשיות, וואס זענען אגב דורכגעפלאכטן מיט יידישע מידות, מאראל אוז עטיק, אוז טייל אפילו גאר ראמאנטיש, וואס אפעלירן צום יונגן קינד, גלעטן זיין נשמהלע, האט דער רבי מיט אונז געלערנט מיינסטנס ש״ך. מיט אונז, יונגע תמימותדיקע קינדערלעך, האט דער רבי געקנעלט טעג אוז נעכט הלכות מקח וממכר. הלכות אונאה. הלכות גניבה, אוז הלכות גזילה (איין יינגל פון אונזער חדר איז אזוי געוואקסן באאיינפלוסט פון הלכות גניבה, אז ער איז אליין געוואקסן א שטיקל גנב, אוז האט ארויסגעלקחנט ביים ארעמען רבין פון שופלאד דריי קער־בלעך. אבער ר׳האט נאך נישט געקענט גוט די מלאכה. אוז מ׳האט אים גלייך געכאפט).

כ׳בין דא כלל נישט אויסן צו באשרייבן דעם מצב פונעם אמאליקן חינוך ילדים, דאך, ווען א יד וויל באשרייבן זיין יוגנט־ביאגראפיע, וועלכע איז ממילא ענג פארבונדן מיטן חדר, איז אים ממש אוממעגלעך נישט אויסצודרוקן זיין גרויסן צער לגבי דעם טרויעריקן מצב פון אמאליקן חדר־און־מלמד בכלל, ווי אויך לגבי דעם צרהדיקן סדר־הלימוד בפרט. ס׳איז ממש צו שטוינען ווי אזוי די אמאליקע יידן, וואס האבן גע־האט מסירות־נפש פאר מגדל זיין קינדער בני־תורה, האבן אזוי נאכלעסיק געהאנדלט לגבי אונזערע גדולי ישראל, וועל־כע האבן געוואלט באזהרות חמורות חס־וחלילה נישט משנה זיין דעם סדר־הלימוד, אנגעציינט אין דער משנה, בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן חמש־עשרה לתלמוד. אוז ס׳טוט ווי דאס הארץ, דערמאנענדיק זיך אין דעם שפלדיקן גייסטיקן אוז עקאנאמישן מצב פון די יידן אין די פויליש קליינע שטעטלעך, וועלכע האבן נישט געהאט דעם יכולת, אוז ־אקע אויך נישט די פארשטענדעניש איינצוארדענען תלמוד־תורות מיט ריכטיקע מלמדים־מדריכים, וואס זאלן זיין ראויים לאותה איצטלה. ס׳איז כמעט נישט געווען קיין איין מלמד פון דרדקי ביז ש״ס אוז פוסקים, וועלכער האט געזאלט האבן די מינדעסטע הכנה צו זיין פאך, צו פארשטיין וואס עס מיינט חינוך ילדים, נאר וועו א יד איז געבליבן אן פרנסה, בפרט נאך א חלוש. האט ער זיך גענומען צו מלמדות, אוז אזוי ארום האבן מיר פארלוירן אזא גאלדענע תקופה, וועו די יידישע יוגנט האט געלערנט ממש בלויז תורה, אוז צוליב דעם שלעכטן חינוך, זענען זייער וויניק קינדער ארויסגע־קומען ריכטיקע בני־תורה. (א גאר גרויסן ארטיקל, גאנץ ספעציעל געווידמעט דעם ענין חינוך ילדים, ווו עס וועט אלזייטיק באהאנדלט אוז באלויכטן דאס גאנצע פראבלעם פון קינדער־דערציאונג ביי יידן, מיט מיינונגען פון פארשי־דענע מחנכים גדולי ישראל וועגן דעם ענין, אנהויבנדיק פון די חכמי התלמוד ומדרשים ביז צו דער קלאסישער קבלה־ליטעראטור, אוז אויך מיינונגען פון גרויסע וועלט־באריממטע פעדאגאגן פון די אומות העולם, האב איך אנגעשריבן אינעם יובל־בוך, ארויסגעגעבן פון דער טאראנטער תלמוד־תורה „עץ חיים", געדרוקט אין טאראנטא שנת תש״ג).

פילפול און פשטלעך

מיין רבי פלעגט מיר אפטער זאגן, אז דער עיקר דארף א יינגל האבן א געשארפטן מוח. אוז אחוץ דעם לימוד פון הלכות גניבה גזילה. מיטן ש״ך, קצות אוז תומים, וואס כ׳האב כסדר געלערנט, האט ער מיך געמוזט ארייגפירן אין לימוד פון גערדייטע פילפולים, וואס שארפן דעם שכל. אוז ער האט מיר טאקע געוויזן א דרך ווי אזוי דאס צו מאכן. ער האט געמוזט א בלאט גמרא, א שטייגער פון מסכת קידושין, אוז א צווייטן בלאט, למשל פון מסכת עירובין, אוז דורך פילפול מחבר געווען די ביידע גמרות אזוי, אז ס׳איז געווארן ממש והיו לאחדים בידו.

איך האב מיך שטארק מתקנא געווען אין מיין רבין, אוז

אויך געזומען מאַכן אַזוינע פילפודיקע אַקראַבאַטישע קונצ־שטיק, אוּן דורך שאַרפע פשטלעך מחבר געווען דעם פרק „בתולה נשאת" (כתובות) מיטן פרק „כל הצלמים"... (ע"ז), מסכת מכות, מיט מס' ברכות, הכלל, ס'איז געגאַנגען אַ גאַנג מיט פשטלעך, אוּן אַזוי! ווי אין יענע צייטן איז דאָס געווען זייער גאַנגבאַרע סחורה, האָב איך טאַקע באַקומען אַ שם פאַר אַ עילוי..

איך וועל אַלט זיבן יאָר אוּן וועל למזל אַ חתן

אַזוי ווי איך האָב שוין באַקומען דעם נאָמען עילוי, אוּן, אין יענע אַלטע צייטן, האָבן יידן נגידים געזוכט פאַר זייערע טעכטער אייִדעמס לומדים, האָבן זיך אַנגעהויבן יאָווען שדכנים מכל המינים (געווײַנלעך האָט דער גאַנצער ענין שידוכים געהאַט צו טון בלויז מיט מיין פאָטער, אוּן נישט מיט מיר). ביני לביני האָט זיך געיאָווען אַ שפּאָגל נייער שדכן, אוּן דער איז געווען טאַקע מיין זיידע דער אָסטראָווצער רב, ר' דוד הכהן ז"ל (דער פאָטער פון אָבי ז"ל). אוּן געשריבן האָט ער אַ בריוו בזה הלשון: מיין קינד אַבאלע, כ'ווייס, אַז דו האָסט אַ יינגל אַ למדן. אוּן איך האָב פאַר דיר (אַלץ נישט פאַר מיר), אַ גוטן שידוך מיט אַן אַפּטער יידּ, אַ איש מפורסם בתורה וחסידות, אוּן אויך טאַקע גאָר אַ גרויסער גביר, ער האָט אַ בת יחידה אוּן זוכט תורה, זיין נאָמען איז ר' יעקב וויזענפעלד, דעם שידוך זאָלסטו טאָן, אוּן רעד גאָר נישט פון אַנדערע שידוכים.

פאַרשטענדלעך, אַז נאָך דעם זיידנס בריוו איז גלייך מוסכם געוואָרן ביי מיינע עלטערן, אַז דעם שידוך טוט מען. אוּן טאַטע־מאַמע האָבן שוין געהאָפט, אַז אין קורצן וועט איך אַ חתן.

ס'טוט זיך נישט ווי עס רעדט זיך, ס'האָט גענומען לאַנגע חדשים פון חליפות מכתבים צווישן אָבי ז"ל מיטן זיידן, אויך מיטן מחותן, אויך אמי ז"ל האָט פאַרפירט אַ קאָרעספּאָנדענץ מיט מיין באָבען, די אָסטראָווצער רביצין, וועגן מבינות אויף דער כלה. צי זי איז אַ יפת־תואר. אוּן ענדלעך, נאָך דעם וואָס מ'איז אויך משווה געוואָרן מיטן נדן, איז פאַרבליבן, אַז דער מחותן קומט מיך פרוון. אוּן אין אַ פראָסטיקן ווינטערדיקן טאָג איז מיין מחותן געקומען קיין קאָריוו מיך פאַרהערן. ליותר תוקף ועוז האָט מיין מחותן אויך געבראַנגט מיט זיך א ייד אַ למדן, אַ מין „עקספערט־פרוווער". די פראָבע האָט זיך אָנגעהויבן. אוּן וואָלט מיך מיין מחותן פאַרהערט אַ פרשה חומש, וואָלט שוין גאָר שלעכט געווען, האָט מען מיך אָבער געפרווט מיט אַ שווערן מהרש"א, אַ „פּשטל" פון חדושי הרי"ם. אוּן אַ האַרבן ש"ך, אוּן אין די לימודים בין איך שוין געווען אַ שטיק מומחה. הכלל, כ'בין געפאָלן געוואָרן באופן היותר טוב, אוּן ס'איז פאַרבליבן אַז מען שרייבט למזל תנאים.

קאָמישע אוּן ערנסטע עפּיזאָדן אין שייכות מיט מיינע תנאים

דער טאָג וועט מ'האָט געזאָלט שרייבן מיינע תנאים, איז אויסגעפאַלן ערב ראש־חודש, האָט מיין מחותן פאַרלאַנגט אַפּ־צוליגן דאָס שרייבן די תנאים אויף צומאָרגנס, ראש־חודש, וויל ר"ח איז אַ מזלדיקער טאָג. מיינע עלטערן האָבן מסכים געווען. זיי האָבן אויסגענוצט דעם פרייען טאָג צו מאַכן אַן ארעם־מאַלצייט (אַזוי האָט מען דעמאָלט גערופן אַ סעודה, געמאַכט ספעציעל פאַר ארעמע מענטשן), מ'האָט צוזאַמענ־געקליבן אַביסל ארעמעלייט אוּן געמאַכט פאַר זיי אין אונזער הויז אַ פיינע סעודה. נאָכן עסן האָט מיין מוטער ע"ה געטיילט יעדן איינציקן אַ פאַפּיר־בייטעלע מיט ניס, ראָזשענקיס אוּן מאַנדלען, אוּן דערביי פאַרלאַנגט, אַז יעדער איינציקער באַ־זונדער זאָל איר ווינטשן אַז מ'זאָל דערלעבן צו באַשיטן חתן־כלה אין טאָג פון זייער חופּה. נאָך יעדער ברכה האָט מיין מיטער אויסגעשריגן מיט אַ הויך קול: אָמן!

מיין מחותן האָט דווקא געוואָלט, באַפּויער די תנאים־שרייבן, גיין אין מקוה אַריין... אַזוי ווי ער האָט זיך דערווּוסט, אַז אין קאָריוו הייצט מען די מקוה בלויז נאָר איין מאָל אין וואָך, (אפילו ווינטער־צייט), האָט מען געלאָזט רופן דעם בעדער אוּן פאַרלאַנגט ער זאָל עקסטרע הייצן די מקוה. מיין מחותן האָט אָבער פאַרלאַנגט, אַז ער דאַרף זיין דער ערשטער צו גיין אין מקוה. אַרויסגייענדיק פון מקוה האָט ער דערלאַנגט דעם בעדער אַ צען־רובל־שטיק. דער בעדער איז צעמישט געוואָרן פון אַזאַ מטבע אוּן געבליבן שטיין פאַרקלערט. מיין מחותן האָט (מעשה ספאַרט) אַ זאָג געטאָן:

— בעדער, וואָס טראַכט איר? אפשר ווייניק? האָט איר נאָך אַ פינעווערל!

באַלד האָט גאַנץ קאָריוו געקאָכט מ'ט דער געשיכטע, אַז דע' בעדער איז פלוצלונג רייך געוואָרן... באַלד דערנאָך האָט גאַנץ קאָריוו זיך אַ לאָז געטאָן אין דער הייסער מקוה אַריין. אוּן מיין מחותן האָט זיך געוויצלט אוּן געזאָגט: מחותן ר' אַבאלע, אַצינד זע איך ערשט וואָס פאַר אַן אָדם חשוב איר זענט אין אייער שטעטל, אַז צוליב די תנאים פון אייער בחורל גייט דאָס גאַנצע שטעטל אין מקוה אַריין...

צומאָרגנס, ראש חודש, האָבן מיינע עלטערן שוין געזומען צוגרייטן אַלץ צו די תנאים. ביסלעכווייז איז אונזער הויז פאַרפולט געוואָרן מיט געסט. דעם אויבנאָן האָבן פאַרנומען מיין פאָטער, דער מחותן מיטן פריוווער, אויך דער קאָריווער רב, אוּן דער עקסטרע פאַרבעטענער מאַרקושאָווער רב (מיין פאָטערס אַ ידיד). אַרום די טישן זענען געזעסן כמעט אַלע שיינע יידן אוּן פני פון קאָריוו, אוּן אין אַ צווייטער שטוב איז געווען מיין מוטער מיט אירע געבעטענע געסט, אוּן מ'האָט למזל אָנגעהויבן שרייבן די תנאים.

מיין מוטער איז געווען בטבע תמיד אַ פריילעכע, בפרט ווען מ'שרייבט תנאים פון איר קינד, איז זי, געווייניקלעך, געווען, אין אַ גאָר געהויבענער שטימונג, אוּן ס'האָט זיך איר פאַר־גלוסט צו מאַכן אַ וויץ. איידער מ'האָט שוין געזאָלט נעמען ברעכן טעלער, רופט זי מיך אַריין צו זיך אין דער וויי־בער־שטוב, אוּן גיט מיך אַזוי אַ פרעג:

— אויף וויי לאַנג האָט מען אָפּגעלייגט די חתונה? — אויף זיבן יאָר — איז געווען מיין ענטפער. — וואָס עפּעס אויף אַזוי לאַנג? — ס'טויג נישט אַזוי. — וואָס קען איך טון? — פרעג איך בתמימות. — וואָס הייסט וואָס דו קענסט טון? — גיי אַריין אוּן זאָג דעם מחותן, אַז דו באַשטייסט נישט מ'זאָל אָפּלייגן די חתונה אויף אַזוי לאַנג.

כהרף עין בין איך אַריין צוריק צו די מענער אוּן בקול רם געזאָגט: מחותן! איך באַשטיי נישט אָפּצולייגן די חתונה אויף אַזאַ לאַנגן טערמין...

דער גאַנצער עולם האָט זיך ממש געקייקלט פון געלעכ־טער, אוּן טאַטע־מאַמע, אויך דער מחותן האָבן מקבל נחת געווען פון מיין חכמה.

ווי אַזוי פאַרצייטישט מחותנים־לומדים האָבן זיך געזעגנט

אויף צומאָרגנס נאָך די תנאים, האָט שוין מיין מחותן מיטן פריוווער זיך געגרייט אַהיימצופאָרן, ס׳איז אָבער פאַר־שטאַנען געוואָרן, אַז פאָרן זאָלן זיי ערשט ביינאַכט, אוּן בייטאָג זאָל מען פראַווען אַ היימישע סעודה בלויז פאַר אייגענע, אַ מין „געזעגנס־מאָלצייט״. מיין מוטער האָט שוין מסתמא געזען, אַז ס׳זאָל זיין אַ פיינע נגידישע סעודה צום געזעגענען זיך מיטן מחותן. מ׳האָט געמוסען צוּבּיסלעך ברענפן אוּן מיין מוטער האָט מכבד געווען יעדן מיט אַ טעלערל אתרוגים־איינגעמאַכץ. מיין מחותן האָט געמאַכט אַ גרויסן קאָמפּלימענט מיין מוטער, וואָס זי האָט פאַרשטאַנען מכבד צוזיין מיט איינגעמאַכץ פון אתרוגים, אוּן דערבּיי געזאָגט, אַז זיין רבי זכותו יגן עלינו, האָט גאָר שטאַרק מקפיד געווען בּיי אַ שמחה של מצוה צו געבן דווקא גאָר איינגעמאַכץ פון אתרוגים, אויף וועלכע מ׳האָט סוכות געמאַכט אַ ברכה. אַז ס׳איז גאָר אַ גרויסער ענין. מיין מוטער האָט אַנגעקוואָלן פון דעם קאָמפּלימענט, אָבער באַלד האָט זי חרטה געהאַט אויף דעם אתרוגים־כיבוד. אוּן הערט וואָס ס׳איז געשען: אַזוי עסנדיק די אתרוגים־איינגעמאַכץ, האָט זיך מיין מחותן דער־מאָנט, אַז ס׳איז פאַראַן אַ גאָר האַרבּער רמב״ם אין הלכות לולב ואתרוג, אוּן גלייך אַנגעהויבּן אַרומרעדן וועגן דעם האַרבּן רמב״ם, אויף וואָס מיין מוטער האָט געזאָגט, אַז דער רמב״ם איז גאָרנישט שוועך. אוּן שוין גלייך האָט מיין פאָטער אַ־ויסגעכאַפט דעם רמב״ם פון ספרים־שאַנק אוּן ס׳האָט זיך אַנגעפאַנגען אַ גרויסע מלחמה צווישן מיין פאָטער אוּן מחותן. ס׳האָט ממש געהאַלטן בּיי מעסער־שטעך... מיין מוטער אין דער צווייטער שטוּב (דעמאָלט זענען ווייבער נישט געזעסן אין איין שטוּב מיט מענער), געדענק איך, איז נעבּעך געוואָרן גרין אוּן געל פון צרות, איין גאָט ווייס וואָס פון אַזאַ מחלוקת קאָן אַרויסקומען... אָבער דער בעל־עגלה איז צוּגעקומען אוּן דערמאָנט, אַז ס׳איז שוין צייט צו פאָרן צו דער קלימענטאָווי־צער באַן. מ׳האָט שוין אָפּגעגעסן די סעודה בחפזון אוּן געמומען געזעגענען זיך אוּן געווינשן באַלד־אוּן־גיך (ד. ה. אין זיבן יאָר אַרום), זאָל מען דערלעבּן די חתונה. דאָס מערקווירדיקסטע דערבּיי איז, אַז אין דער לעצטער מינוט האָט מיין מחותן גע־זאָגט, אַז ער וועט נישט שווייגן... אוּן פּונדערהיים וועט ער בריוולעך דערווייזן, אַז ער איז געראָטן, נישט מיין פאָטער. גאָר אַ לאַנגע צייט איז אַנגעגאַנגען אַ חליפות מכתבים מיט פלפּולים צווישן מחותן מיט מיין פאָטער, אַלץ וועגן דעם ענין. אוּן אָט די אַלע בריוו זענען דאָ בּיי מיר, אוּן איך היט זיי ווי אַן אוצר, ווי אַ היסטאָרישן דאָקומענט וועגן די באַציאונגען צווישן מחותנים־לומדים אין אונזערע אַמאָליקע צייטן.

ווי אַזוי כ׳האָב פאַרבראַכט דעם ערשטן טאָג נאָכן חתן וועלן

נאָך דעם ווי מיין מחותן האָט זיך אָפּגעזעגנט מיט מיינע עלטערן, איז ער צוּגעקומען צו מיר, געגעבן מיר אַ קניפּ אין בּעקל אַריין אוּן געזאָגט: — קליין־חתנ׳דל, זיי געזונט, אוּן למען השם זאָלסט באַגערן צו לערנען, — אוּן דערבּיי מיר געלאָזט לעצטגעלט פינף קערבלעך. כ׳האָב נישט געווּוסט וואָס מ׳טוט מיט אַזאַ ריזיקער סומע געלט. צוליב מיין חתן וועלן האָב איך גריילעך געוואָלט פונדעוועגן מיינע חברים, אָבער כ׳האָב נישט געווּוסט מיט וואָס, האָב איך זיך אַרויסגעלאָזט איבּער אַלע קאָריוועך קראָמען אוּן איינגעקויפט בּלויז נאָר צוויי מינים סחורה, וואָס זענען מיר געווען באַקאַנט, היינו, באָקסער אוּן קרייד... (די צוויי מינים סחורה האָב איך אויסגעקויפט וויפיל ס׳האָט זיך נאָר געפּונען בּיי די קאָריוועך קרעמער). שפּעטער צוזאַמענגערופן אַלע מיינע חברים אוּן געטיילט יעדן איינציקן אַ פּאָרציע באָקסער מיט קרייד (דאָס קרייד איז געווען פאַר אונז גאָר אַ נוצלעכע זאַך, צו שפּילן אין „איקס מיקס״) אוּן מיט דעם ענין בּין איך געווען זייער באַשעפטיקט אַ גאַנצן טאָג, אוּן כ׳בּין געווען מלא שמחה, אָבער די שמחה איז מיר גלייך פאַרשטערט געוואָרן, ווייל ביינאַכט האָב איך מיך דערמאָנט, אַז איך האָב דעם טאָג פאַרגעסן צו דאַווענען (פאַר גרויס שמחה). כ׳האָב מיך גלייך מתוודה געווען פאַר מיין פאָטער אוּן האָב זיך צעווויינט. מיין פאָטער האָט מיך געטרייסט אוּן געזאָגט, אַז ס׳שטייט אין די גמרא, אַז אַ חתן א׳ז מען מוחל אַלע עבירות, אוּן מיר אַרויסגעגעבּן אַ לייכטע תשובה־טוּן, אַז אַ גאַנץ יאָר זאָל איך יעדן טאָג זאָגן צען קאַפּיטלעך תהילים...

כ׳באַקום די ערשטע מתנות פון מיין מחותן אוּן ווער אַ פּאָלנער ייד

בערך פיר וואָכן נאָך מיינע תנאים האָב איך באַקומען פון מיין מחותן די ערשטע מתנות, וועלכע זענען באַשטאַנען פון אַ גאָר טייערן סויבלנעם שטריימל, אַ זיידן גאַרטעלע, אַ זשיטאָמער ש״ס, פאַרשידענע זילבּערנע חפצים, צווישן וועלכע ס׳האָט זיך אויך געפּונען אַ זילבּערן טאַבאַק־שקעטאָלע אוּן דערבּיי אַן עקסטרע בריוול, אַז דאָס טאַבאַק־שקעטאָלע שיקט ער מיר לויט דער עצה פון זיין רבין, פאַר אַ סגולה אויף אריכות־ימים...

צו מיין פרייד איז גאָר נישט געווען קיין גרענעץ, אָבער די גרעסטע שמחה מיינע איז געווען מיטן שטריימל. אפילו נאָך מער ווי מיטן ש״ס... צוּזאַמען מיט די מתנות פון מחותן, איז אויך געווען אַ מתנה פון דער כלה, אַ רויט־פּלישענער מצה־טאַש, אויסגעשטריקט מיט זילבּער (דער כלהס האָנט־אַרבּעט), אוּן אַ בריוול פון דער כלה צו מיין מוטער. צו מיר, אפילו וועגן מיר, חלילה נישט קיין איין וואָרט... אוּן באמת, די כלהס מתנות אוּן איר בריוו האָבּן מיך לגמרי נישט אינטערעסירט...

אַז כ׳האָב שוין געהאַט אַ סויבּענעם שטריימל, איז פאַר־בּליבן בּיי מיינע עלטערן, אַז מ׳דאַרף מיר מאַכן אויך אַן אַטלאַסענע קאַפּאָטע (למען האמת מוז איך דערציילן, אַז דאָס איז געווען מיין מוטערס פאַרשלאָג, דער טאַטע האָט געזאָגט, אַז ס׳איז „לאו דווקא״... אַ שאַד געלט. אָבער מיין מוטער האָט דאָס דורכאויס פאַרלאַנגט, אוּן אַזוי איז טאַקע פאַר־בּליבן). מ׳האָט גלייך געשיקט רופן דעם פרומען עלי שניידער, אַ באַקאַנטער אין קאָריוו, ספּעציאַליסט פון אַטלאַסענע קאַ־פּאָטעס. ר׳האָט מיר געמומען אַ מאָס, אוּן ס׳איז בּפירוש אויס־גערעדט געוואָרן, אַז די אַטלאַסענע קאַפּאָטע דאַרף זיין ענגייט „אויף וואָטע״, ס׳זאָל מיר זיין וואַרעם... בכלל האָבּן אַלע קאָריוועך יידן (אַ חוץ בעלי־מלאכות אוּן קצבים) געטראָגן שבת אַטלאַסע קאַפּאָטעס. דאָס איז געווען דער שבתדיקער מלבוש פון שיינע יידן, אוּן פון די יעניקע וועלכע האָבּן גע־וואָלט ווערן שיינע יידן... אוּן אַלע אַטלאַסע קאַפּאָטעס זענען ענגייט געוואָרן אויף וואָטע. כדי זי זאָל זיין גוט סיי אויף זומער, סיי אויף ווינטער. אגב איז עס געווען זייער אַן עקא־

נאָמיש מלבוש, אַן אַטלאַסע קאַפאָטע איז קיינמאָל נישט געגוג אַלט געווארן, אפילו ווען זי איז שוין געווען שפאָר צעריסן, אוּן גאַנצע שטיקער ווּאָטע האָבן אַרויסגעשטאַרט פון אַלע זייטן (אוּן אַזוי האָבן אויסגעזען כּמעט דער רוב אַטלאַסע קאַפאָטעס), איז זי פאָרט געווען (לויט דעם באַגריף פון יענע צייטן) אַ בכבוד שבתדיקער מלבוש. אוּן נאָכדעם ווי מ׳האָט מכבד געווען דעם שניידער מיט לעקעך אוּן בראָנפן, האָט מיין מוטער פאַרלאַנגט, אַז ער זאָל ווינשן צו דערלעבן באַלד־אוּן־געעך... (נאָך זיבן יאָר) מיין חתונה. דער פרומער עלי שניידער האָט מיט אַ גאָטספאָרכטיקער מינע אַרויסגעזאָגט זיין ברכה, אוּן מיין מוטער האָט געענטפערט מיט אַ גאַנץ הויכן אָמן.

כ׳געדענק ביז היינט צוטאָג דעם דאָזיקן שבת (וואָס איז געווען דער פריילעכסטער טאָג אין מיין לעבן) ווען כ׳בין געגאַנגען אין בית־המדרש אַריין צוזאַמען מיט מיין פאָטער, אַנגעטאָן אין אַ נייער אַטלעסענער קאַפאָטע, אַ זיידענע גאַרטל, אוּן אַ גאַנץ הויכן סויבענעם שטריימל... אוּן געווינלעך מיט צוויי לאַנגע, געקרייזלטע פיאות. ווער איז געווען מיין גלייכן? אַהיימקומענדיק פון דאָוונען האָט מיין מוטער אַזוי מיך דורכגעקוקט פון קאָפּ ביז פיס אוּן געזאָגט:

— אַצינד, מיין קינד, ביסטו טאַקע שוין אַ אמתער פאָלנער ייד...

כ׳זוער אַלט אַכט יאָר אוּן אַ קאָריווער יונגערמאַן אַ קעסט־קינד ווערט מיין רבי

כ׳פיל מיך מחויב מפסיק צו זיין פון מיין עצם ביאָגראַפיע מיט די עטלעכע פאָלגנדע שורות, כדי צו מאַכן אַ נויטיקע באַמערקונג. הגם איך האָב קריטיקירט דעם סדר־הלימוד פון די אַמאָליקע דורות אין די קליינע שטעטלעך, האָב איך קריטיקירט בלויז נאָר דעם „סיסטעם" פון לערנען, אָבער וואָס אַנבעלאַנגט יידישקייט, ערלעכקייט אוּן לימוד התורה בכלל, דאַרפן מיר ממש בויגן די קעפּ פאַר דעם אַמאָליקן ייד, ביי וועלכן תורה איז געווען אַזוי טייער אוּן חשוב. ביים דערציען זייערע קינדער האָבן זיי געלייגט דעם הויפּט־טראָפּ נישט אויף קאַריערע, נאָר טאַקע בעיקר אויף מאָראַל. אוּן די יידישע ברכה, צו אַ טאָטן פון אַ קינד, איז געווען „זאָלסט מגדל זיין דיין קינד לתורה ולחופה ולמעשים טובים" (קינדער פאַרבעכער זענען דעמאָלט טאַקע נישט געווען). ס׳איז ממש צו שטוינען, אַז כמעט יעדער אַמאָליקער ייד, אויב ר׳איז נאָר געווען אַ שטיקל בעל־פרנסה, האָט געוואָלט נעמען פאַר זיין טאָכטער אַן איידעם אַ בן־תורה, אוּן נאָך געגעבן עטלעכע יאָר קעסט, אַלץ צוליב תורה. אוּן אין קאָריוו האָבן זיך תמיד געפונען אין בית־המדרש עטלעכע קעסט־קינדער, וועלכע זענען געזעסן אוּן געלערנט, אוּן שוועריגער־אוּן־שוויגער האָבן דערפון מקבל נחת געווען.

ווען כ׳בין אַלט געוואָרן אַכט יאָר איז מיין מלמד, מענדל פאַרציווער (וועלכער איז באמת געווען אַן אַמאָליקער ער־לעכער ייד), געקומען צו גיין צו מיין פאָטער אוּן געזאָגט בזה הלשון:

— ר׳ אַבאָלע, איך וויל אַז איר זאָלט אַרויסנעמען אייער יינגל פון מיין חדר, ווייל אַלע איבעריקע יינגלעך פון מיין חדר שטייען אויף אַ נידעריקער מדרגה אין לערנען פון אייער יינגל, אוּן עס שאַט אים צו זיין לערנען.

פונקט אין דער זעלבער צייט איז אַנגעקומען קיין קאָריוו אויף קעסט אַ יונגערמאַן, ישראל יצחק דעם שוחטס אַן איידעם, דער יונגערמאַן איז געווען באמת אַ עילוי, אַ גרויסער מוח אוּן אַ חריף, אוּן טאַקע גלייך בין איך אַרויס פון חדר אוּן געוואָרן זיין תלמיד.

מסירות נפש פאַר תורה, אוּן די גרויסע התמדה פון אַמאָליקע קינדער

אונזערע חכמים האָבן אַמאָל געוויזן דעם דרך ווי אַזוי מ׳דאַרף לערנען תורה אוּן זיי האָבן געזאָגט: (אין פרק) כך היא דרכה של תורה פת במלח תאכל, וחיי צער תחיה, ובתורה אתה עמל. אוּן הגם, ווי שוין פריער באַמערקט, אַז צוליב דעם שלעכטן סיסטעם פון לערנען, אוּן נישט צופאַסנדיק זיך צו דער אויפנאַמס־פעאיקייט פון פאַרשידענע קינדער זענען ווייניק בחורים אַרויסגעקומען ריכטיקע בני־תורה, זענען אָבער פאָרט געווען געצייטלטע בית־המדרשניקעס, וועלכע האָבן געוומען גאָר ערנסט דעם לימוד התורה, אוּן לעבנדיק אין חיי צער, זענען זיי אַרויסגעקומען גרויסע לומדים. אין מיין זכרון זענען נאָר פאַרבליבן עטלעכע פון זיי, היינו: שלום דעם רבס, וועלכער האָט זיך באַלד קליינערהייט געשניטן אויף אַ מתמיד, איינער אַ בחור איטשע מאיר חיים גדליה לייבס, וועלכער איז געזעסן אוּן געלערנט ממש יומם ולילה, אוּן נאָך איינער, אַ טייערער בחור, כ׳געדענק נישט זיין נאָמען, נאָר זיין פאָטער האָט מען גערופן „באַלקאַלע דער שניידער". אַ קליינטשיק יידעלע, וועלכער האָט גענייט מלבושים פאַר מענער אוּן פאַר ווייבער... אוּן געווען אַ גרויסער אביון, אוּן זיין יינגל האָט זוכה געווען צו ווערן אַ גרויסער למדן אוּן אַ ירא שמים. אַ גרויסער גביר פון פּולאַוו (אַ וואַלד־סוחר) האָט אים אויסגעכאַפּט פאַר אַן איידעם, אוּן גאַנץ קאַריוו האָט מקנא געווען באַלקאַלען מיט זיין טייערן בחור. אוּן וועך קען זיך נאָר פאַרשטעלן זיין טאַטנס נחת (אוּן געוויס פיל מער פון דעם נחת וואָס היינטיקע עלטערן האָבן פון זייערע קינדער לאָיערס (אַדוואָקאַטן) אוּן דאָקטוירים). בלי ספק זענען געווען נאָך כמה וכמה אַזוינע טייערע בחורים אין בית־המדרש, וועלכע זענען שוין אַרויס פון מיין זכרון.

איצטער וויל איך איבערגעבן אין קורצע שטריכן ווי אַזוי ס׳איז צוגעגאַנגען דאָס לערנען אין בית־המדרש מיט מיין רבין ישראל יצחק דעם שוחטס איידעם (זיין נאָמען איז געווען קלמן, אוּן גערופן האָט מען אים „קאַלמאַלע"), זייגער פיר פאַרטאָג בין איך אויפגעשטאַנען אוּן געגאַנגען אויפוועקן מיין רבין (אַנקלאַפּן בייַם לאָדן). געווויינט האָט ער בייַם שווער דעם שוחט אַקעגן דעם בית־עולם. די בלאָטעס אין גאַס זענען געווען ממש ביז צום האַלדז, אוּן ווינטערצייט, אין די גרעסטע קעלטן, בין איך אַרויס פון שטוב אַן אַ לעפל ווּאַרעמס, געכאַפּט אויף מיר מיין „ווּאַטוועס" זשופיצע, מיינע „יאָכטאָווע" שטיוול (וועלכע זענען אַלע מאָל געווען גרעסער ווי כ׳האָב באמת געדאַרפן, ווייל מיין פאָטער איז געווען אַ גרויסער מדקדק... אַז דער שוסטער זאָל מאַכן מיינע שטיוועלעך שפאָר גרעסער ווי מיין מאָס, כדי צו קענען אַרייַנלייגן געגוג צוגעשניטענע שטרוי), אַנגעצוגדן מיין פאַפּירענע לאָמטער, אוּן געדראַפּטשעט אין די טיפע בלאָטעס, ביז כ׳בין בשלום צוגעקומען צו מיין רבינס לאָדנס, אוּן געקלאַפּט אַזוי לאַנג ביז ער האָט אַרויסגעשריגן: „געגוג, כ׳שטיי שוין אויף".

איינמאָל ווינטערצייט, דער דרויסן איז געווען אַ שרעק־

לעכער, זייער גרויסע בלאָטעס, אַ קאַלטער נאַסער שניי האָט געשיט פון הימל, בין איך אין דאָזיקן וועטער געגאַנגען, ווי געווייגלעך, פיר פאַרטאָג אויפוועקן מיין רבין, וועלכער האָט געווויגט וויט אין באַרגאַראָפּ פון דער שול, שוין נאָענט פון שעכטהויז. פאַרבייגייענדיק פאַר דער שול, האָט זיך מיר אויסגעדאַכט, אַז עס לייכט זיך אין די שול־פענצטער. געווען בין איך אַנגעזאַפּט מיט מעשיות, אַז קאַריוועך מתים כאָפן זיך אַמאָל ביינאַכט אין שול אַריין דאָוועננען... כ׳בין אַזוי דער־שראָקן געוואָרן, אַז כ׳האָב מיך אויסגעגליטשט, און אַריין מיטן פנים אַראָפּ אין אַ טיפע, מיט נאַסן שניי באַדעקטע בלאָטע. די קאַלטע בלאָטע איז מיר אַריין אין די שטיוול, אין האַלדז, אפילו אין די אויערן אַריין. אין אַזאַ מצב בין איך קוים אַ לעבעדיקער געלאָפן אַהיים מיט אַ געוויין. וועג מיינע עלטערן האָבן מיך דערזען, איז זיי נישט־גוט געוואָרן, כ׳בין געווען נישט אַ מענטש, נאָר אַ שטיק בלאָטע... פאַרשטענדלעך, מ׳האָט גלייך פון מיר אַראָפּגעכאַפּט אַלע מלבושים, געלייגט מיך אין אַ וואַרעמען בעט אַריין. כ׳בין געווען שטאַרק פאַר־קילט און באַקומען היץ. גאַנצע צוויי וואָכן בין איך ערנסט קראַנק געווען. גאָט האָט געהאָלפן, כ׳בין צוריק געזונט גע־וואָרן, אָבער מיין פאָטער האָט באַשלאָסן און גוזר געווען, אַז מער לערן איך נישט פאַרטאָג. און כדי צו זיין זיכער מיט מיר, האָט ער יעדע נאַכט צוגעשלאָסן די טיר, און דעם שליסל געלייגט זיך צוקאָפּנס. עטלעכע טעג האָט עס אַזוי אַנגע־האַלטן, אָבער שפעטער האָב איך איבערגעקליגט מיין פאָטער, און שטילערהייט אויפגעריגלט די טיר פון אויבן און פון אונטן, און זיך אַרויסגעגנבעט פאַרטאָג און געלאָפן וווייטער וועקן מיין רבין. אויסגעפירט האָב איך, נישט מיין פאָטער... דער ערשטער שיעור מיט מיין רבין דעם שוחטס איידעם האָט זיך אַנגעהויבן פינף אינדערפרי, און מיט איין קנאַק געלערנט ביז איינס אַ זייגער (אַלץ ניכטערנערהייט...) דע־מאָלט האָב איך ערשט אָפּגעדאָונט און געגאַנגען אַהיים עסן „אַנבייסן״ (און אומשטיינס געזאָגט, וואָס מ׳האָט אַ מאָל געגעסן אין די קליינע שטעטלעך). באַלד נאָכן אַנבייסן בין איך צוריק אין בית־המדרש אַריין, געלייגט זיך שלאָפן אויף אַ באַנק, צוקאָפּנס אַ ציגל. און נאָך מנחה־מעריב וווייטער אהיימגעלאָפן, עפעס געכאַפּט „ווארימעס״, און צוריק אין בית־המדרש אַריין און געלערנט מיט מיין רבין ביז עלף ביינאַכט.

כ׳וועל אַלט צען יאָר און מיין פאָטער וועלט מיין רבי

וועג כ׳בין אַלט געוואָרן צען יאָר, האָט מיך מיין פאָטער איינמאָל געזומען אויף אַן ערנסטן שמועס... און גזאָגט צו מיר בזה הלשון:

— מיין קינד, ביסט שוין ב״ה אַלט צען יאָר, שוין אַ דערוואַקסענער בחור... איינאָנצן אין דריי יאָר אַרום מ׳זאָל דערלעבן, ווערסטו שוין אַ בר־מצוה. דער גאַנצער עול פון יידישקייט פאַלט שוין בלויז אויף דיר... איז אַ יושר איך זאָל דיך אַנהויבן צוגרייטן באַצייטנס צום בר־מצוה ווערן. ווייל זאָלסט וויסן מיין קינד, אַז אין די יאָרן טשעפעט זיך שוין צו דער „יצר־הרע״... דאַרף מען זיין גאָר שטאַרק געוואָרנט, נישט בלויז חלילה פאַר אַן עבירה, נאָר אפילו פאַר אַ הירהור עבירה... און אַזוי ווי ס׳שטייט אין פסוק „אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא״, איז אַ ייד מחויב יעדע נאַכט, אַיידער ער גייט זיך לייגן, צו האָבן אַ הירהור תשובה... (מיין פאָטער ז״ל האָט טאָקע מחבר געווען אַן עקסטערע תפילה, אין אַ נוסח פון תשובה, פאַר זיך זעלבסט, וואָס ער האָט געזאָגט אַלע נאַכט, און די תפילה געפינט זיך אין ירושלים ביי הרב מיימון, צוזאַמען מיט אַ ספר אַ כתב־יד פון אבי ז״ל, וואָס הרב מיימון האָט מיר פערזענלעך מבטיח געווען, אַז ער וועט דרוקן דאָס ספר צוזאַמען מיט דער תפילה, דורכן מוסד הרב קוק ז״ל). דעריבער וויל איך פון היינט אָן דיך נעמען אונטער מיין אייגענער השגחה. הן אין לערנען, הן אין מדות ומוסר. מהיום והלאה וועל איך מיט דיר אי״ה יעדן טאָג לערנען צוויי שיעורים, עטלעכע שעה בייטאָג, און אַ פאָר שעה ביינאַכט, נאָר פאַר היימלעכקייט, שאָף דיר צו עפעס אָן ארנטלעכן בחור, און איך וועל לערנען מיט אייך ביידן.

איך האָב מיר טאָקע גלייך אויסגעקליבן אַ חבר צום לערנען, און דער איז געווען שלום דעם רבס (אַזוי האָט מען אים גערופן). ער איז באמת געווען זייער אַ פיין יינגל מיט אַ סך מעלות, זייער אַ שטילער און באַשיידענער, און גלייכצייטיק אַ פריילעכער (אָבער נישט קיין איבעריקער שטיפער ווי אַנדערע בחורים). און בעיקר, ער איז געווען אַ ערנסטער און באַגערט צו לערנען. דעם פאָטער מיינעם איז טאָקע גלייך געפעלן געוואָרן מיין אויסוואָל פון דעם בחור (און וואָס שפעטער האָט מיין פאָטער אָלץ מער געהאָלטן פון אים, און פלעגט זאָגן: שלומל האָט אַ גרויסע מעלה, ער לאָזט זיך נישט נאָרן אין לערנען, ער גייט נישט אַוועק פון אַ שטעלע, ביז ער פאַרשטייט די זאַך גרינטלעך).

מיין פאָטער ז״ל האָט גראָד נישט געהאָלטן פון לערנען צופיל לאַנגע שעהן מיטאַמאָל, ווייל ס׳שוואָכט אָפּ די כוחות פון יונגע קינדער. ס׳טויג נישט. ער פלעגט זאָגן: „טוב מעט בכוונה״, און געלערנט מיט אונז בלויז נאָר דריי שעה בייטאָג, און דאָס זעלבע ביינאַכט. אין דער פרי האָט ער געלערנט מיט אונז פון זייגער אַכט ביז עלף, און ביינאַכט פון זעקס ביז נייַן. איין שיעור איז געווען תלמוד מיט מפרשים, און אַ צווייטער שיעור ש״ע אורח חיים; אַ יינגל — האָט ער גזאָגט — מוז וויסן די דינים פון ציצית, תפילין און קריאת־שמע, און דאָס איז דער עיקר. און אַזוי האָט מיין פאָטער ז״ל נעלערנט מיט אונז ביידן, עטלעכע יאָר כסדר.

מיר הויבן אָן תשובה טון, אוּן מיר נעמען פראַווען מיגופים...

מיט שלום דעם רבס האָב איך זיך אייגנטלעך געחברט שוין מכמה יאָרן פריער, און טיילמאָל אפילו געלערנט צוזאַמען צוביסלעך, נאָר זינט מיין פאָטער האָט אַנגעפאַנגען צו לער־נען מיט אונז, זענען מיר געוואָרן גאָר שטאַרק צוגעקנופט איינער צום צווייטן, און כמעט זיך פורש געווען פון אַלע אַנדערע יינגלעך, אונזערע אַמאָליקע חברים. מיר האָבן גע־לערנט צוזאַמען, געגאַנגען שפאַצירן צוזאַמען, און אויך גע־טראַכט צוזאַמען. איינמאָל בייַ אַזאַ שפאַציר האָב איך איבער־גערעדט דאָס, וואָס מיין פאָטער האָט מיר געזאָגט, מכוח דעם, אַז אַ ייד דאַרף יעדן טאָג, לכה״פ פאַרן גיין שלאָפן — תשובה טאָן... דער ענין איז אונז ביידן שטאַרק געפעלן געוואָרן. און מיר האָבן טאָקע גלייך באַשלאָסן, אַז מיר נעמען זיך תשובה טון. און הגם מיר האָבן כלל נישט געווסט, וואָס מיר האָבן געזינדיקט... פאַרט האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז תשובה־טון איז אַ גוטע זאַך... אָבער מיר האָבן נישט געווסט ווי אַזוי תשובה צו טון... האָבן מיר זיך קודם־כל געמומען שטודירן די ספרי־מוסר. מיר האָבן אַנגעהויבן מיט די באַ־

קאַנטע אין יענער צייט צוויי ספרי מוסר: דער קב־הישר אוּן שבט־מוסר. מיר האָבן אָנגעהויבן פרוּם ווערן. די ערשטע פרוּמקייט האָבן מיר אָנגעהויבן ביים דאַוונען. אַנשטאָט דעם וואָס פריער האָבן מיר אָפּגעדאַוונט גיך, האָבן מיר זיך פאַר־נומען מאריך בתפילה צו זיין. שוין נישט אָנגעהויבן די תפילת הבוקר ביי „מה טובו" אוּן „אדון־עולם", נאָר מיר האָבן אויך געזאָגט די תפילות פוּן „קודם־התפילה", היינו, די תפילה „יהי־רצון" פוּן נועם־אלימלך, אוּן אויך די תפילה „פתח אליהו" פוּן זוהר, אוּן נאָך כמה וכמה תפילות, וואָס גייען אַריין אין סדר התפילות של קודם ההתפילה... אַזוי, אַז אונזער דאַוונען האָט שוין גאָנץ לאַנג געדויערט. אָבער אונזער „קריאת־שמע" לייענען ביינאַכט, האָט שוין פאַרנומען ביי אונז פיל לענגערע שעהן. באַלד נאָך קריאת־שמע לייענען האָבן מיר געזאָגט דעם „תיקון־רחל" אוּן „תיקון־לאה". שפּעטער ערשט האָבן מיר געזומען זאָגן דעם „בית־רחל ושער הלל יה", דעם פזמון, וואָס איז פאר יעדן טאָג אַן אַנדערער, אוּן ערשט נאָך די לאַנגע קריאת־שמע זענען מיר שוין רויאיק געגאַנגען שלאָפן...

מיר ביידע האָבן דעמאָלט בכלל געווידמעט יעדע פרייע צייט אונזערע אויף פאַרשידענע ספרי מוסר, אוּן וועז מיר האָבן אויסגעפונען אין אייניקע מוסר־ספרים וויפיל תעניתים אוּן סיגופים אַ מענטש דאַרף מאַכן כדי ניצול צו ווערן מדינה של גיהינום, האָבן מיר באַשלאָסן אָנצוהויבן מאַכן סיגופים.

דאָס ערשטע האָבן מיר באַשטימט צו פאַסטן מאָנטיק אוּן דאָנערשטיק, אָבער באַלד נאָכן ערשטן תענית האָבן מיר גלייך קאַפּוטילירט... מיר זענען געווען שטאַרק הונגעריק אוּן נישט געקאָנט מנצח זיין דעם יצר־הרע... דאַן זענען מיר געקומען צום באַשלוס, אַז עכ"פּ זאָלן מיר זיך יעדן טאָג טובל זיין פאַרן דאַוונען, אוּן כדי אונזערע עלטערן זאָלן פוּן דעם נישט וויסן, האָבן מיר געפראָווט אונזער טבילה נישט אין דער מקוה, נאָר אין דער קלימענטאָוויצער דזשיקע, אוּן דאָס האָט שוין אָנגעהאַלטן גאָר אַ לאַנגע צייט, סיי זומער סייווינטער, אפילו אין די גרעסטע קעלטן, האָבן מיר נישט פאַר־פעלט קיין איין טאָג צו גיין אין וואַסער אַריין פאַרן דאַוונען.

כ'ווער למזל אַ בר־מצוה, אוּן כ'באַקום די צווייטע מתנה פוּן מיין מחותן

אַזוי ווי כ'בין נאָר אַריין אין דרייצנטן יאָר, האָבן געזומען קומען אָפּטע בריוו פוּן מיין מחותן צו מיין פאָטער, אַז אַזוי ווי ער איז פונדערווייטנס, בעט ער מיין פאָטער, ר'זאָל האָבן שטאַרק השגחה אויף מיר, ווייל כ'ווער שוין נעבעך אַליין אַ בר־עונשין... גלייכצייטיק האָט ער געבעטן, אַז ער ווייל וויסן געוני דעם טאָג וועז איך ווער למזל בר־מצוה, ווייל ער וויל אין דעם טאָג מאַכן אַן אַרעם־מאַלצייט פאַר אַפּטער אַרעמע יידן. מיין פאָטער האָט טאַקע גלייך געמאַלדן געוני דעם טאָג, וועלכער איז אויסגעפאַלן אַכט טאָג פאַר חנוכה. באַלד איז געקומען אַ בריוו פוּן מחותן, שוין דירעקט צו מיר, אַז אויב איך וועל שיקן מיינס אַ פשטל וועגן חנוכה, וועל איך באַקומען פוּן אים א שיינע מתנה. צוליב דעם צווינ האָט מיין פאָטער אָנגעהויבן געבן מיר אַן עקסטרע שיעור אין דער היים אין מסכת שבת, די שיטה פוּן כבתה זקוק לה, או אין זקוק לה... נאָכן דורכשטודירן גרינטלעך די שיטה, האָט מיר מיין פאָטער געזאָגט:

— איצט מיין קינד, וויל איך, אַז מחדש זיין עפּעס זאָלסט דו אַליין, אין דעם וויל איך דיר נישט העלפן, ווייל ס'וועט הייסן אָפּגענאַרט דעם מחותן... אוּן אָפּנאַרן טאָר מען נישט, ווייל וועלסט שוין אַליין אַ בר־עונשין...

כ'האָב געזומען אַרבעטן מעשים, ביז כ'האָב טאַקע געמאַכט אַ פשטל אוּן געוויזן עס מיין פאָטער, וועלכער האָט מיר געזאָגט: פאַר דיינע יאָרן איז עס זייער גוט. איך וואָלט אַנדערש מחדש געווען... דאָס פשטל איז אַוועקגעשיקט געוואָרן צום מחותן, אוּן כ'האָב גלייך באַקומען אַ מתנה. אַ גאָר הויכן זילבערנעם חנוכה־לאָמפּ. דאָס ערשטע מאָל איז געקומען אַ בריוול פוּן דער כלה — צו מיין מוטער, שוין וועגן מיר... אַז זי וווּנטשט דעם חתן אַז ער זאָל זיין אַ למדן (מער האָט זי נישט פאַרלאַנגט)...

וועגן בר־מצוה־באַנקעטן אוּן פאַראַדן האָט מען דעמאָלט אין קאַריוו לגמרי נישט געווּוסט, נאָר אַזוי ווי כ'בין דאָך פאַרט געווען אַ נגידיש קינד, האָב איך געקויפט אַ קוויטירל בראָנפן, ביי חיה־דינה דער בעקערין — צווייערנע לעקעכלעך (דאָס האָט שוין געמיינט גאָר נגידיש... ווייל געווייגלעך האָט מען ביי כיבודים געגעסן בלויז גראָשענע לעקעכלעך...), אוּן ג'טיילט אין בית־המדרש אַלע בחורים, אוּן למזל אָנגעהויבן לייגן תפילין.

אוּן זינט כ'בין געוואָרן בר־מצוה ביז צו מיין חתונה, איז אָבי ז"ל געווען דער אייניציקער רבי מיינער.

כ'האָב למזל חתונה, אוּן כ'פאָר אַוועק פוּן קאַריוו קיין אַפּט

אין עלטער פוּן זעכצן יאָר האָב איך חתונה געהאַט פוּן אַפּט (ראַדאָמער גובערניע). מיין שוועד ר' יעקב וויזענפעלד ז"ל, איז דעמאָלט געווען אין זיין גרעסטן גלאַנץ, אַ גביר אדיר, אוּן אַ תלמיד־חכם מפורסם, ממש תורה וגדולה במקום אחד (ר'האָט געהאַט אַ גרויסן האַרטאָוול סקלאַד פוּן שניט־סחורה, אויך אַן עקסטרע סקלאַד פוּן טיכער). מיין חתונה האָט אָפּגעקאָסט אַ הון־רב, הונדערטער געסט, אוּן די כלי־זמרים האָבן געשפּילט די גאַנצע שבעת־ימי־המשתה, אוּן צו די לעצטע שבע־ברכות איז געקומען — אַלס איינגעלאַדענער גאַסט — דער אַסטראָווצער רבי הרב הצדיק ר' יחיאל מאיר זצ"ל.

ר' יעקב וויזענפעלד, פוּן אַפּט, הרב דאָפּאָרטס שוועד, גרויסער סוחר אוּן גביר, ווערט דערנאָך רב אין זאַקליקאָוו

מיין שוועֿר ווערט מיין רבי

עטלעכע וואָכן נאָך מיין חתונה, האָט מיין שוועֿר ז״ל פאַרפירט מיט מיר אַן ערנסטן שמועס, אוּן געזאָגט צו מיר בזה הלשון: מיין קינד, ביז היינט, ביסטו געווען אונטער דיין פאָטערס השגחה, אוּן ער איז געווען דיין רבי, היינט, אַז ביסט שוין ב״ה אין מיין שט׳וב, מוז איך דיך נעמען אונטער מיינע פליגל, אוּן איך וויל מיט דיר לערנען יעדן טאָג אַ שיעור אין מיין היים, אוּן די איבעריקע צייט וועסטו לערנען פאַר דיר אין בית־המדרש.

אוּן כך הוה. מיר האָבן אָנגעפאַנגען לערנען צוזאַמען יעדן טאָג אַ שיעור בעיון גדול, ש״ס מיט מפרשים, אויך פוסקים ראשונים ואחרונים, אוּן אוּנזערע שיעורים האָבן אַנגעהאַלטן אַ ריי יאָרן (מיין שוועֿר ז״ל האָט געהאַט אין זיין היים אַ ריזיקע ביבליאָטעק פון טויזנטער ספרים, אַנהויבנדיק פון ספרות הרבנות, הונדערטער שו״ת אויך אַ ריזיקע צאָל מפרשי הש״ס, ביז ספרי מוסר חקירה ומדע, אוּן דאָס האָט אוּנז דערמעגלעכט צו לערנען אינדערהיים, אוּן נישט נויטיקן זיך אין ספרים פון ביהמ״ד).

כ׳הויב אָן לערנען אין רבין ר׳ מאירם בית המדרש

יעדן טאָג, נאָכן ענדיקן דעם שיעור מיט מיין שוועֿר, (פון אַכט פרי ביז צוועלף), אוּן נאָכן אָפּעסן מיטאָג, בין איך גע־גאַנגען לערנען אין רבין ר׳ מאירלס ביהמ״ד, ווו מיינסטנס בחורים אוּן יונגעלייט האָבן געלערנט בהתמדה גדולה... אוּן לויטן אַמאָליקן שטייגער, בין איך יעדע וואָך אויפגעוועקט אין ביהמ״ד עטלעכע נעכט, אוּן געלערנט ביזן טאָג אַריין. לכתחילה האָב איך געלערנט ביחידות, שפּעטער אַביסל, האָט זיך מיר נזדמן געווען אַ יונגער בחורל, וועלכער האָט מיך געבעטן כ׳זאָל אים נעמען פאַר אַ תלמיד.

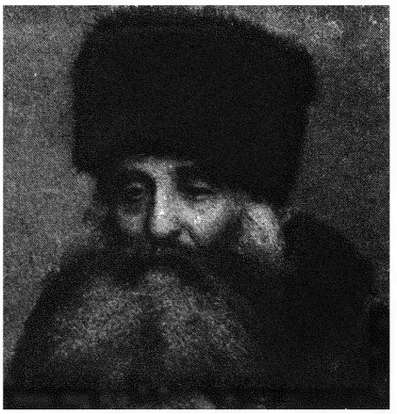
גלייך ווי איך האָב אָנגעהויבן לערנען מיט אָט דעם יונגן תלמיד, בין איך ממש נבהל ונשתומם געוואָרן, וועֿן כ׳האָב דערזען, אַז דער קליינער בחורל האָט אַ שאַרפן מוח אוּן אַ שכל הישר אין לערנען, אוּן כמעט איבער דער גאַנצער צייט, וואָס איך האָב געלערנט אין רבין ר׳ מאירלס ביהמ״ד, איז אָט דער בחור געווען מיין תלמיד מובהק, אוּן ער איז אַרויס געוואָקסן אַ מופלג גדול בתורה (שפּעטער געוואָרן לענטשנער רב אין פּוילן, לובלינער גובערניע) אוּן מחבר געווען אַ ספר אין הלכה מיטן נאָמען „עמק אברהם״. אוּן כ׳האָב זוכה געווען, אַז מיין תלמיד האָט מיר געשיקט זיין ספר אַ מתנה, ווי צום אַמאָליקן רבין זיינעם.

כ׳הויב אָן טראַכטן וועֿגן פרנסה, אוּן באַשלים צו ווערן אַ רב

נאָך דעם, ווי כ׳האָב אָפּגעלערנט כסדרדיקע זיבן יאָר צייט מיט מיין תלמיד, האָב איך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן תכלית, כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז נישט אייביק קען מען זיצן אויף קעסט, אוּן הגם כ׳בין געווען אַן איינאייניציקער איידעם בייַ מיין שוועֿר (מיין פרוי איז געווען אַ בת יחידה) אוּן כ׳האָב געוווסט, אַז לעת מצוא, וועֿן כ׳וועל דאַרפן טראַכטן וועגן פרנסה, איז גרייט פאַר מיר אַ בליענדיק אוּן גוטשטייענ־דיק געשעפט, האָב איך אָבער נישט געהאַט קיין נייגונג צו מסחר, וואָס ברענגט צו ביטול תורה, אוּן כ׳האָב געפילט אַן אינערלעכן דראַנג ווייטער צו לערנען. כ׳האָב דעריבער באַ־שלאָסן בייַ זיך, אַז מיין קאַריערע אין לעבן זאָל זיין רבנות. צוליב דעם צוועק האָב איך גענומען לערנען ספּעציעל הוראה. אוּן כדי צו פראַקטיקירן די הוראה להלכה ולמעשה, בין איך יעדן מיטוואָך אוּן דאָנערשטיק געזעסן ביים אַפּטער רב, אוּן יעדע שאלה וואָס איז פאַרגעקומען, איז באַהאַנדלט געוואָרן לויטן מקור פון תלמוד, שולחן־ערוך אוּן פוסקים אחרונים. נאָך דעם ווי כ׳האָב עוסק געווען עטלעכע יאָר אין הוראה להלכה ולמעשה, האָב איך באַקומען סמיכה פון אַפּטער רב ר׳ צבי אריה ז״ל, פון אסטראָווצער רבין הרב הצדיק והגאון ר׳ יחיאל מאיר זצ״ל, אוּן אַנגעהויבן טראַכטן וועגן עפּעס אַ שטעלע פון רבנות, אוּן דערווייל ווייטער געזעסן על שולחן חותני, אוּן ממשיך געווען דאָס קעסט־עסן.

מיין שוועֿר ליקווידירט זיין געשעפט, ווערט פון אַ סוֿחר אַ רב, אוּן איך בלייב אָן פרנסה

זעלטן וועֿן טרעפט זיך, אַז תורה וגדולה במקום אחד זאָל קענען אויף לאַנג אַנהאַלטן, אוּן דאָס זעלביקע איז פאַרגע־קומען בייַ מיין שוועֿר. ער זעלבסט, זייענדיק מיינסטנס פאַר־נומען בעיקר אין תורה וחסידות, האָט ער נישט געווידמעט די געהעריקע השגחה, וואָס אַזאַ גרויס געשעפט פאַדערט פון איר אייגנטימער, אוּן האָט זיך פאַרלאָזט בלויז נאָר אויף זיינע אָנגעשטעלטע, געשעפטס־פירער, צו וועלכע ער האָט געהאַט גאָר גרויס צוטרוי. אָבער ביסלעכווייז האָט זיך אַנ־געהויבן מערקן, אַז דאָס געשעפט ווערט וואָס אַמאָל שוואַכער, אוּן הייבט אַן גיין מטה, מטה. דורכפירנדיק דורך אַ ספּע־ציעלן בוכהאַלטער, אַ גרונטלעכע קאָנטראָל אין די געשעפטס ביכער, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין געשעפט זענען פאַרגע־קומען כסדרדיקע סיסטעמאַטישע גנבות פון סחורה אוּן געל־טער, דורך פעלשונג פון די ביכער. מיין שוועֿר ז״ל — ווי אַ גרויסער ערלעכער ייד — האָט כלל נישט געטראַכט צו פאַר־פירן פּראָצעסן מיט די אָנגעשטעלטע, ער האָט אָבער גלייך פעסט באַשלאָסן ליקווידירן ס׳געשעפט. באַלד ווי ס׳איז מפורסם געוואָרן, אַז ר׳ יעקב ווייזנפעלד ווערט אויס סוחר, האָט מען אים גלייך אָנגעהויבן פאַרלייגן פאַרשידענע רבנות־שטעלעס. לכתחילה האָט ער מסרב געווען, נישט געוואָלט זיין קיין רב, אָבער ענדלעך — לויט די עצה פון זיין רבין — האָט ער אָנגענומען דעם משרת הרבנות אין שטעטל זאַקלי־

הרב יעקב ווייזנפעלד, אויף דער עלטער

קאָוו (לובלינער גובערניע). איך בין שוין דעמאָלט געווען אַ פּאָטער פון צוויי קינדער, און פּאַרשטענדלעך, אַז אַ רבנות־שטעלע אין אַ פּויליש קליין שטעטל האָט כלל נישט געקענט מפרנס זיין צוויי פאַמיליעס. איך האָב שוין גאָנץ ערנסט אָנגעהויבן זוכן פאַר מיר אַ באַזונדערע רבנות־שטעלע.

איך וועל פלוצלינג גאָר אַ סוחר

אין דער זעלבער צייט, וואָס איך האָב בלויז נאָר גערעדט צו געפינען אַ רבנות־שטעלע, האָב איך — דורך אַ צופעליקער סיבה — זיך באַקענט מיט אַ פּאָרשטייער פון אַ בערלינער פירמע, וועלכע איז געווען אינטערעסירט אויפּצוקויפן אין פּוילן פאַרשידענע וואַלד־געווינקסן. ער האָט מיר פאָרגעלייגט צו זיין דער אַגענט פון זייער פירמע. היינו, אויפּצוזוכן און איינצוהאַנדלען די אַלע מינים, און צושטעלן זיי קיין בערלין. ער האָט מיר פאַרזיכערט אַ געווסין פּראָצענט רווחים פון דער געשיקטער סחורה, לויט זייער קוואַנטיטעט אוּן קוואַליטעט. איך האָב גלייך איינגעשטימט אָנצונעמען די אַגענטור. תיכף נאָכן דערהאַלטן פון דער פירמע פאַרשידענע אינסטרוקציעס, ווי אַזוי צו באַהאַנדלען אוּן צושטעלן די סחורה,

הרב ראַפאָפּאָרט אַלס רייכער סוחר

רות, אויך פאַרשידענע אַטלאַסן, וואָס ווייזן אויך אָן ווי די אַלע מינים זענען אויס, ווען זיי וואַקסן אין וואַלד, האָב איך זיך מיט מיין גאָנצער יוגנט־ענערגיע איבערגעגעבן דעם מסחר, כסדר אַרומגעפאָרן אין פאַרוואָרפענע מקומות צווישן פעלדער אוּן וועלדער, אויסגעזוכט אוּן אייגנעקויפט בייַ די פויערים, געניטע וואַלד־מענטשן, די אַלע געהעריקע מינים אוּן גענומען שיקן די סחורות קיין בערלין. דער מסחר איז אָנגעגאַנגען ב״ה מיט הצלחה. שפּעטער אַביסל, האָב איך שוין געקומען אָרגאַניזירן פון מיין האָנט סוּב־אַגענטן אין פאַרשידענע פלעצער, ווו די מינים סחורה געפינען זיך. פון זייערע מקומות, בּאַן־סטאַנציעס, האָבן זיי געשיקט זייערע סחורות קיין בערלין אויף מיין נאָמען. דער מסחר האָט זיך גאָנץ פיין אָנטוויקלט, אוּן כ׳בין געווארן אַ שטיקל עושר. לגמרי נישט בּאַדויערט די רבנות־פרנסות...

איך באַזעץ זיך אין לובלין, ס׳ברעכט גלייך אויס דער ערשטער וועלט־קריג, אוּן כ׳פאַרליר מיין פרנסה

אין דער צייט וועלן מיין מסחר איז שוין געווען אָנטוויקלט אין אַ גאָנץ גרעסערער מדרגה, האָב געדאַרפן כמעט יעדע וואָך אַרומפאָרן באַזוכן מיינע אייגקויף־פּלעצער, האָב איך באַשטימט צו מאָכן מיין שטענדיקן צענטער אין אַ גרעסערער שטאָט, ווו ס׳איז פאַראַן אַ נעץ פון באַנען. כ׳האָב מיך באַזעצט אין לובלין. אָבער איידער כ׳האָב אָנגעהויבן רעכט זיך אייַנצוּאָרדענען אין מיין נייעם ווינאָרט, האָט אויסגעבראָכן דער ערשטער קריג. ס׳קומט אָן דאָס ביטערע יאָר 1914. אינעם היסטאָרישן טרויעריקן תשעה־באב תרע״ד זענען שוין אַלע לובלינער גאָסן באַהאָנגען מיט פלאַקאַטן — „מלחמה״, „מאָבילייזאַציע״. דייטשלאַנד איז שוין פאַרמאַכט, אַלע מיינע סחורות אין פאַרשידענע מקומות, וועלכע האָבן באַטראָפן טויזנטער, געווען שוין פאַרפאַקט אוּן גרייט צום אָפּשיקן קיין בערלין, בלייבן ליגן. אויך אַלע מיינע געלטער וואָס מיר קומט אין דייטשלאַנד ווערן פאַרפאַלן. איך פאַרליר נישט בלויז נאָר מיין פרנסה, נאָר אויך כמעט מיין גאַנצן פאַרמעגן. כ׳בין געבליבן. נאָטירלעך, זייער פאַרצווייפלט, אוּן געטרייסט זיך בלויז מיט דער האָפענונג, וואָס מ׳האָט געזאָגט, אַז אַזאַ שטאַרקע מלחמה קען לאַנג נישט אָנהאַלטן (אַזוי טראַכטן מענטשן ביי אַלע מלחמות...). ס׳איז אַוועק אַ יאָר, אוּן נאָך אַ יאָר, אוּן די מלחמה האָט זיך וואָס אַמאָל מער צעפּלאַקערט. אוּן פרנסה דאַרף מען, האָב איך, באין ברירה, באַשלאָסן צו ווערן אַ קרעמער, אַזוי אָבער ווי מיין גאָנצער מין מענטש, אוּן מיין עצם מהות איז זייער ווייט פון קליין־קרעמעריי, האָב איך נישט מצליח געווען, אוּן מיין קראָם האָט געהאַט דעם זעלבן סוף ווי ביַאַליקס ע״ה קוילן־האַנדל... אוּן ס׳איז געווען גאָר שלעכט.

איך אָרגאַניזיר אַ קאָמיטעט אַרויסצוגעבן אַ לאָקאַלע לובלינער צייטונג

דער אָרגאַניזיר־קאָמיטעט איז אין דער סאַמע התחלה באַשטאַנען בלויז נאָר פון מיר, אוּן פון מיין שכן אוּן ידיד נפש דער למדן אוּן שרייבער ר׳ שלמה ברוך ניסענבוים ז״ל, דער מחבר פונם ספר „לקורות היהודים בלובלין״. מיר ביידע זענען אָפט געזעסן גאַנצע טעג אוּן נעכט אוּן אַריינגעטראַכט אין דעם ענין, צי איז באמת פאַראַן אַ מעגלעכקייט, אַז לובלין זאָל קענען אויסהאַלטן אַן אייגענע שטאָטישע צייטונג. נאָך דעם ווי מיר ביידע זענען געקומען לידי החלטה, אַז אַזאַ מעגלעכקייט איז פאַראַן, אוּן אויך נאָך דעם, ווי מיר זענען געקומען לידי מסקנה, אַז לובלין, אַן עיר ואם בישראל, איז מאָראַליש באַרעכטיקט, אוּן אפילו מחויב צו האָבן איר אייגענע שטאָטישע פרעסע, האָבן מיר אָנגעהויבן שוין טראַכטן וועגן געלט־מיטלען, וואָס זענען פאַרבינדן מיטן פאַרווירקלעכן דעם ענין. מיר ביידע זענען געווען גרויסע אַרעמעלייט, מיר האָבן אָנגעפאַנגען ציילן אויף די פינגער פאַרשידענע לובלינער נגידים, אוּן געהאַט אויף אונזער ליסטע גאָנץ שפּאָר גבירים אדירים, אָבער מיינסטנס מלחמה־גבירים... וואָס האָבן טאַקע געמאַכט בשעת מלחמה גאָר גרויסע פאַרמעגנס. מיר האָבן געצווייפלט צי אָט די פאַרשוינען וועלן מרוצה זיין אַריינצוּלייגן געלט אין אַזעלכע בטלנישע אונטערנעמונגען... אָנהויבנדיק טראַכטן וועגן געלט, זענען מיר באמת געווארן זייער פעסימיסטיש. אָבער מיר זענען נישט אָפּגעשטאַנען פון טראַכטן, אוּן כסדר איבערזיפן די אויפגעקומענע גבירים. אוּן למען האמת מוז איך דאָ זאָגן, אַז מיר ביידע האָבן אויך געהאַט פערזענלעכע נגיעות, מיר האָבן געטראַכט, אַז ביי אַ

שטאַטישער צייטונג, איז ווי שייך, אַז מיר זאָלן נישט האָבן עפּעס באַשעפטיקונג אַלס שרייבערס? מיר האָבן זיך גע־ווענדעט צו ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס, צו די מזרחיים, אָבער אַלע אונזערע רייד זענען געבליבן כקול קורא במדבר... ביז ענדלעך, נאָך כמה וכמה גילגולים, אוּן אַן אַ שיעור מיטינגען, האָט זיך פאָרט איינגעגעבן צו אינטערעסירן מיט דעם ענין עטלעכע יידן־נגידים, אָבער שוין גאָר פון גאַנץ אַנדערע פאַר־טייאישע ריכטונגען.

דער קאָמיטעט געלט־געבערס איז באַשטאַנען בלויז פון עטלעכע געציילטע מענטשן, היינו: ביידע ברידער קאַצע־נעלענבויגן, אייגענטימער פון אַ גילזן־פאַבריק (ביידע פאָל־קיסטן פון פרילוצקיס חדר) איינער אַ יונגערמאַן גראַדעל, (איך געדענק שוין נישט צי איז ער געווען אַ פאָלקיסט אָדער אַ בונדיסט), אוּן מיינס אַ שוואָגער (דער אייניציקער ברודער פון מיין פרוי ע״ה) וועלכער איז געווען אַ הייסער ציוניסט. אוּן (דאַכט זיך) אויך עטלעכע יונגעלייט זעצערס (אויך פאָלקיסטן). אַלס רעדאַקטאָר האָבן זיי אַראָפּגעברענגט דעם באַקאַנטן שרייבער ש. י. סטופּניצקי, אַ פאַרברענטער פאָלקיסט, אוּן אַלס דעם ערשטן באַצאָלטן מיטאַרבעטער איז אָנגעשטעלט געוואָרן אַ קאָריווער יונגערמאַן, יאַנקל ניסענ־בוים (אַ געשווירענער בונדיסט), וועלכער האָט זיך גלייך אַרויסגעוויזן צו זיין אַ זייער געלונגענער פובליציסט. נאָך אַ גאַנצער ריי הכנות אוּן צוגרייטונגען, האָט ענדלעך אינעם יאָר 1918 די צייטונג אָנגעהויבן צו דערשיינען אונטערן נאָמען „לובלינער טאָגבלאַט״. פאַרשטענדלעך, אַז די צייטונג איז געווען ווייט צו זיין עפּעס ציוניסטיש... זיי האָבן אָבער מיר פאָרט נושא פנים געווען. אוּן כ׳בין געווען דער אייני־ציקער, וואָס האָב כסדר געשריבן אַרטיקלען אין ציוניסטישן גייסט, אויך כמעט אַלע יום־טוב־אַרטיקלען אוּן פעליעטאָנען (פאַרשטענדלעך שלא על מנת לקבל פרס). צוליב מחלוקתן אוּן פאַרטייאישע רייבונגען איז די צייטונג אַרויסגעשטעלט געוואָרן אויף ליציטאַציע, אוּן פאַרקויפט געוואָרן צו די זעצערס.

ר׳ ט. ג. ראַפאָפּאָרט אַלס גרינדער אוּן מיט־אַרבעטער אין „לובלינער טאָגבלאַט״, אין אַ דע־לעגאַציע צום מיניסטעריום

אַ מאָרנער עפּיזאָד פון די דעמאָלטיקע מלחמה־יאָרן

בשעת עס האָט זיך אָנגעפאַנגען אין לובלין די מאָבילי־זאַציע, האָט דער לובלינער מאַגיסטראַט באַקומען אַ פאַר־אַרדנונג פון מיניסטעריום פון ווארשע. אַז „דערוויל״ זאָל מען נישט רופן די יונגעלייט, וועלכע לערנען אין גימנאַזיעס. דער לובלינער מאַגיסטראַט האָט געוומען אויסטייטשן, אַז דאָס מיינט מען נאָר די רעגירונג־גימנאַזיעס, אָבער נישט די יידישע גימנאַזיעס (אין לובלין זענען געווען אויך יידישע גימנאַזיעס, אין וועלכע ס׳האָבן געלערנט אויסשליסלעך נאָר יידן). ס׳האָט זיך געמאַכט אין שטאָט אַ גרויסער רעש, אוּן ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צו שיקן אַ דעלעגאַציע צום מיניס־טעריום וועגן דעם, ווייל מען איז געווען זיכער, אַז דער לוב־לינער מאַגיסטראַט טייטשט שלעכט אויס די פאַראָרדנונג, פשוט — אַנטיסעמיטיזם... אַלס דעלעגאַטן זענען אויסגעקליבן געוואָרן בלויז צוויי מענטשן, איך אוּן נאָך איינער, זייער אַן אינטעליגענטער יידּ, אַ געוויסער שעפטל. אגב, זענען מיר ביידע געווען גאָר בלוטיק אינטערעסירט, ווייל אונזערע ביידנס זין האָבן געלערנט אין דער יידישער גימנאַזיע (מיין זון שבתי

שבתאי הכהן ראַפאָפּאָרט, זון פון הרב טוביה גוטמאַן, אַ באַוווסטער פעדאַגאָג, פען־מענטש, באַליבטער געזעלשאַפטלעכער טוער, איז אין יונגן עלטער פון 52 יאָר געשטאָרבן אין קאָנאָדע, אין יאָר 1951. אויף דער מצבה האָבן זיינע חברים אָנגעשריבן: „ער האָט געהאָט אין זיך אַ העלן אָפשיין פּוּנ אַ דור״.

ע״ה), אוּן כדי צו פאַרזיכערן אַ דערפאָלג אונזער שליחות, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צו וועגדן אין וואַרשע צום אייניציקן פרומען אגודה־דעפוטאַט אין פוילישן סיים, מר פערלמוטער, וועלכער האָט געהאָט גרויס אָנזעען ביי דער מלוכה. צוליב דעם צוועק איז באַשלאָסן געוואָרן מיטצונעמען אַ בריוו פון לובלינער דעמאָלטיקן רב, הרב קליאצקין ז״ל, צו פערלמוטער. איך בין באַשטימט געוואָרן צו גיין צו הרב קליאצקין, כדי צו באַקומען דעם דאָזיקן בריוו. איך בין גלייך אַוועק צום רב (מיט וועלכן כ׳בין באמת געווען גאָר אין ידידותדיקע יחוסים) אוּן האָב אים ממש מיט שרעק דערציילט וואָס דאָ טוט זיך. אוּן ווי איבערראַשט בין איך געוואָרן, ווען רב קליאצקין ז״ל האָט מיר געשטעלט אַזאַ מין פראַגע, בזה הלשון:

— זאָגט מיר ר׳ גוטמאַן, צי זענען די בחורים, וואָס לער־נען אין גימנאַזיע פרומע יונגעלייט, יראי שמים?...

עפּעס האָב איך נישט קיין רצון צו שרייבן וועגן דעם. איך בין ממש נבהל ונשתומם געוואָרן פון אַזאַ פראַגע בשעת סכנה גדולה, אוּן דאָס, פון אַזאַ ייד ווי הרב קליאצקין ז״ל (אוּן עד היום בין איך איבערצייגט, אַז דאָס איז נאָר געווען מחמת

מורא פאַר דער אגודה אין לובלין, ביי וועלכע געבן אַ קינד אין גימנאַזיע איז געווען אַ גרויסע עבירה. אוּן ער איז בטבע געווען אַ גרויסער בעל־פּחדן, איבערהויפּט פאַר דער אגודה). איך האָב זיך גלייך אַריינטירט, אַז דאָ איז נישט קיין פּלאַץ פאר וויכוּחים, אוּן האָב געזאָגט:

— רב קליאצקין, איך פאַרזיכער אייך, אַז אַלע די יונגע־ליים זענען זייער ערלעכע, שומרי התורה ומצוות. איך האָב אַ באַוווייו פּוּן מיין אייגענעם זון. ער פאַרפעלט נישט אפילו איינמאָל צוּ שטעלן זיך נעגלוואָסער ביים בעט פאַר נטילות ידים...

— אַזוי זאָגט איר, ר׳ גוטמאַן — האָט ער געזאָגט מיט אַ צופּרידענעם שמייכל — זעצטזשע זיך, זייט מוחל, אייך אַוועק, אוּן איך שרייב אייך שוין אַ בריוו.

אוּן טאַקע גלייך באַקומען דעם בריוו. אויסגעלאָזט האָט זיך, אַז מיר האָבן דעם דעפוּטאַט הרב פערלמוּטער ז״ל נישט געטראָפן אין וואַרשע, אוּן מיר ביידע זענען געווען ביים מיניסטער אוּן אַלץ געפּועלט צום גוטן באופן היותר טוב, אוּן באַקומען פּוּן מיניסטעריום אויפן האַנט אַ בריוו צום לובלינער מאַגיסטראַט, אוּן די גזירה וועגן יידישע סטודענטן איז גלייך צוריקגערופן געוואָרן (הגם דער עפיזאָד האָט נישט קיין דירעקטע שייכות מיט מיין עצם ביאָגראַפּיע, טראַכט איך אָבער, אַז ס׳איז כדאי דאָס צוּ פאַרצייכענען, ווייל עס שפּיגלט אָפּ די מאָדנע באַגריפן פּוּן אַמאָליקע צייטן)..

איך וועל דירעקטאָר פּוּן קרן היסוד אין שטאָט לובלין גופא, אויך אין גאַנצן לובלינער ראַיאָן

באַלד ווי ס׳איז פראָקלאַמירט געוואָרן די קה״י אַקציע, אוּן לובלין האָט געמוּמען מאַכן פאַרבערייטונגען פאַר געלט־זאַמלונגען פאַרן קה״י, בין איך אויסדערוויילט געוואָרן אַלס שטאָטישער דירעקטאָר פאַר לובלין אוּן אומגעגנט. אָבער צוּ דער ערשטער אַקציע פאַר לובלין גופא, איז געקומען דער גענעראַל־סעקרעטאַר פּוּן קה״י פּוּן ירושלים לייב יאַפע ז״ל, וועלכער האָט געאַרבעט אין סאַמע צענטער פּוּן שטאָט, אוּן געהאָלטן זיינע רעדעס מיינסטנס אין מהרש״ל־שול, וועלכע האָט געקאָנט אַרייננעמען בערך זעקס טויזנט מאַן. אוּן אין נאָך עטלעכע צענטראַלע גרויסע פלעצער. יפה ז״ל האָט, נאָטירלעך, געהאָט זיין אייגענעם קאָמיטעט, וועלכער האָט אים מיטגעהאָלפן ביי זיין אַרבעט, אוּן מיין אַרבעט איז געווען אַרום דעם צענטער, טשעכיוו (וויניאָוואַ), זאָמויסקי, זאָמד ביכאָווסקי, אוּן איך האָב אויך געהאַט מיין אייגענעם קאָמיטעט אין יענע געגנטן, אוּן אונזער ביידנס אַקציעס האָבן זיך דעמאָלט געענדיקט מיט גרויס דערפאָלג.

נאָך דעם ווי די ערשטע אַקציע פאַרן קרן היסוד אין לובלין איז געווען געענדיקט, אוּן נאָך דעם ווי ל. יפה האָט זיך פריינטלעך געזעגנט מיט לובלין ביי אַ גרויסאַרטיקן באַנקעט, וואָס די ציוניסטן אוּן מזרחים האָבן איינגעאָרדנט לכבודו, האָט ער פאַרלאָזט לובלין אין זיין ווייטערדיקן וועג אַריין, אוּן איך בין געבליבן דער לאָקאַלער דירעקטאָר פּוּן לובלינער ראַיאָן. כ׳האָב באַזוכט אַלע שטעט אוּן שטעטלעך אין לובלינער קרייז, אוּן זייענדיק אַ ציוני נלהב, האָב איך די אַרבעט געווידמעט מיין גאַנצע יוגנט־ענערגיע אוּן נשמה־ברען, אוּן ווירקלעך געהאָט גרויס דערפאָלג. וועגן מיין אַר־בעט זענען געווען זייער פיינע אָפּרופן אין דער העברעאישער צייטונג „היום״ (14 סעפּטעמבער 1925) אויך אין „היינט״

הרב ראַפאָפּאָרט וועלכער דירעקטאָר פּוּן קרן־היסוד אין לובלין אוּן אומגעגנט

(17 נאָוועמבער 1925), אין דער לובלינער צייטונג „טאָג־בלאַט״. אַזוי האָב איך אָפּגעאַרבעט אַ ריי יאָרן, אוּן הגם דער קה״י איז געווען גענוג שפּאָרזאָם ביים געבן פּענסיעס צוּ זיינע דירעקטאָרן, האָב איך פאָרט געהאַט מיין פּרנסה בכבוד, אוּן דער עיקר האָט מיר מיין אַרבעט געגעבן אַ גאָר גרויסע מאָראַ־לישע צופּרידנקייט, ווייל איך האָב געהאַלטן מיין אַרבעט פאַר אַן עבודת הקודש.

אין יענע צייטן האָט שוין אין פּוילן געשאַלעוועט דער לאָזונג „סוואָי דאָ סווגאָ״. אוּן דער שונא ישראל גראַבסקי מיט זיין פּינאַנץ־מיניסטעריום האָבן געהאַט בלויז נאָר איין ציל — פאַרניכטן די יידישע סוחרים, מען האָט יידישע סוחרים באַשטייערט מיט אַזעלכע גרויסע סכומים, מער ווי זייער גאַנ־צער האַנדל האָט באַטראָפן. דאָס גאַנצע יידישע סוחרטום איז געשטאַנען אין אַ לאַגע פּוּן אונטערגאַנג, ס׳איז געוואָרן אַ מבוּל פּוּן פּראָטעסטירטע וועקסלען אוּן באַנקראָטן. אוּן אַזוי ווי אין פּוילן זענען די באַשטייערונגען פּוּן קה״י אויך געווען אין אויסגעשטעלטע וועקסלען, איז גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז די וועקסלען פאַרן קה״י זענען אין אַ גאָר גרויסער מאָס נישט געצאָלט געוואָרן (אַ וועקסל פאַרן קה״י האָבן מיר נישט גע־לאָזט גיין צום פּראָטעסט). אוּן ס׳איז געוואָרן זייער שווער אוּן

הרב ראַפאָפּאָרט (4־טער רעכטס, זיצנדיק) אַלס קרן היסוד־דירעק־טאָר, צוזאַמען מיטן לאָקאַלן קאָמיטעט פאַרן קרן היסוד אין לובלין אוּן אומגעגנט

כמעט אוממעגלעך צו שאַפן געלט ביי די פאַראַרעמטע און פאַראומגליקטע יידישע סוחרים. מען האָט געקאָנט נאָך זאָמלען געלט נאָר בלויז ביי געציילטע יחידים, גאַנץ גרויסע גבירים, וועלכע האָבן נאָך געקאָנט מיט מאַטערניש איבערהאַלטן דעם גרויסן קריזיס, אָבער בשום אופן שוין נישט געקאָנט זיין קיין פאַלקס־אַקציע. אין רעזולטאַט — האָט די פאַרוואַלטונג פון קה"י געמוזט מקמץ זיין אין הוצאות, האָבן וואָס וויניקער אינסטרוקטאָרן. באַטראַכטנדיק די ביטערע לאַגע האָב איך גלייך אָנגעגעבן מיין רעזיגנאַציע פון דער אַרבעט, און ווידער געבליבן פרנסהלאָז.

איך באַשליס דעמאָלט, אַז ס'איז אין בריה, כ'מוז פאַרלאָזן פוילן

געהאָט האָב איך אַ יונגן זון (לאורך ימים) אין קאַנאַדע, וועלכער איז אַנטלאָפן ביים אויסברוך פונעם ערשטן קריג, און נאָך כמה וכמה גילגולים איז ער אָנגעקומען און זיך באַזעצט אין טאָראָנטא. שפעטער האָט ער אַריבערגענומען זיין פאַמיליע. כ'האָב זיך אָנגעהויבן דורכשרייבן מיט מיין זון וועגן מיין פלאַן צו פאָרן קיין קאַנאַדע. ער האָט געגעבן זיין פולע שטענדיקע הסכמה. אָבער איידער איך האָב אָנגענומען מיין ענדגילטיקן באַשלוס וועגן דעם, האָב איך אַוועקגעשריבן אַ בריוו צום הגאון הגדול וצדיק הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, דער רב הראשי פון ארץ־ישראל (מיט וועלכן כ'האָב זיך נאָנט באַקאָנט ביי מיין אַרבעט פאַרן קרן־היסוד) מיט אַ שאילת־עצה, צי ער איז מסכים כ'זאָל פאָרן אין די אַמעריקאַנער לענדער. נאַטירלעך האָב איך אים געשריבן מיין לאָגע, אַז איך זע נישט קיין אָנדערן אויסוועג, אָבער פאָרט, וויל איך עס נישט טון אָן זיין הסכמה. איך האָב גלייך באַקומען אַ תשובה, אַז ער גיט מיר זיין הסכמה מיט האַרציקע ברכות כ'זאָל מצליח זיין אין מיין נייעם לאַנד, און צוזאַמען מיט זיינע ברכות האָט ער מיר אויך געשיקט דעם פאָלגנדן רעקאָמענדאַציע־בריוו:

אַ קאָפּיע מן מכתב הרב קוק זצ"ל אות באות

אברהם יצחק הכהן קוק:
הרב הראשי לארץ ישראל
האב"ד בעיה"ק י ר ו ש ל י ם תובב"א
ב"ה יום י"ד לחודש מנ"א תרפ"ח

הנני בזה לבקש מכל מכירי ויודעי שמי, לקבל ברחשי כבוד ויקר את האדם ביקר, הרב היקר המצויין במעלות ומדות, רב פעלים גזע קודש מחצבתו, מו"ה טובי גוטמן רפופורט הכהן שליט"א, אשר אחרי שעמד ברום המעלה במצבו נהרס מתגרת יד הזמן, והוא מוכרח כעת לנסוע למרחקי ארץ לתור לו מצב לפי כבודו, וכאשר באתרא רחיקא קשה, ביחוד לאיש נכבד ויקר רוח למצוא מהלכים בראשית צעדיו בין בלתי מכירים, על כן הנני בזה להיות לכבוד היקר החשוב הנ"ל לפתרון פה, לפני כל גדול וכל בעל בעמנו, שיתיחסו אליו ע"פ מדתו היפה, ועל פי כבוד משפחתו הגדולה וערך פעליו החשובים לטובת הכלל, וביחוד לטובת אה"ק ובנינה ותקותי חזקה שישבעו ממנו רצון. ויעשו בזה מצוה רבה מאד, להשיב על כנו וכבודו איש מאנשי סגולה הראוי לכבוד והוקרה מכל אנשי כבוד ובעלי רגש יהדות נאמנה, וכל תומכיו יאושרו בכט"ס.

כנפשו היקר, ונפש החותם בברכה נאמנה מהר הקודש מירושלם. ה"ק אברהם יצחק הכהן קוק

(מקום הגושפנקא)

דער בריוו פון הרב קוק זצ"ל אין יידישער איבערזעצונג

אברהם יצחק הכהן קוק
הויפט־רב פון ארץ־ישראל
און פון דער הייליקער שטאָט
י ר ו ש ל י ם

מיטן דאָזיקן בריוו מיינעם בין איך אויסן צו בעטן אַלע מיינע באַקאַנטע, און אויך אַלע, וואָס ווייסן וועגן מיר, אויפצוענעמען מיט גרויס כבוד און שעצונג דעם טייערן מענטש, און זייער חשובן רב, הרב טובי' גוטמאַן הכהן ראַפאָפּאָרט צו אריכות ימים ושנים.

חוץ דעם וואָס הרב ראַפאָפּאָרט צייכנט זיך אויס מיט גרויסע מעלות און מדות טובות, שטאַמט ער אויך אָפּ פון אַ מיוחסדיקער משפחה און אַ הייליקער גזע.

דער רב ראַפאָפּאָרט איז מיט יאָרן צוריק געשטאַנען אויף אַ גאָר הויכער גייסטיקער און מאַטעריעלישער פאָזיציע, אָבער די שטורמישע געשעענישן פון די לעצטע צייטן האָבן אים עקאָנאָמיש גאָר שטאַרק רוינירט, און איצטער מוז ער פאָרלאָזן זיין אַמאָליקע היימאָט, און פאָרן אין ווייטע לענדער, בכדי צו געפינען עפעס אַ בכבודיקע פרנסה, וואָס פאַסט זיך פאַר אַזאַ חשובן ייד. שרייב איך איצטער דעם בריוו, בכדי פאַרצושטעלן דעם רב ראַפאָפּאָרט, מיט אַ בקשה צו אַלע מיינע באַקאַנטע, זיי זאָלן זיך באַציען צו רב ראַפאָפּאָרט לויט זיינע מעלות און אייגנשאַפטן. לויט זיין חשובער משפחה, לויט זיינע גרויס עסקנות לטובת כלל ישראל, און בעיקר, לויט זיין אַרבעט פאַר אונזער הייליקן לאַנד. און יעדער אייניציקער וואָס וועט אים העלפן אין דער הינזיכט, וועט האָבן אַ גרויסע מצווה, צוריקצושטעלן אויף אַ בכבודיקער פאָזיציע אַזאַ מענטש, וועלכער פאַרדינט כבוד און אָנערקענונג פון אַלע ערלעכע יידן. און אַלע, וועלכע וועלן צוזייגן אַ האַנט צו דער מצווה, וועלן געהאָלפן ווערן מיט כל טוב, סלה.

ה"ק אברהם יצחק הכהן קוק.

(דאָס אָרט פון שטעמפל)

איך הויב אָן מאַכן הכנות צו מיין רייזע

תיכף נאָך דעם ווי כ'האָב דערהאַלטן פון הרב הצדיק והגאון הרב קוק זצ"ל אַן הסכמה אויף מיין נסיעה קיין קאַנאַדע, האָב איך גלייך אָוועקגעשריבן צו מיין זון, ער זאָל זיך באַמיען אין די געהעריקע אינסטאַנצן צו באַקומען פאַר מיר אַ פערמיט. און נאָך אַ פראָצעדור פון עטלעכע חדשים, האָט מיין זון מיר אַריינגעשיקט אַ פערמיט מיט אַ שיפסקאָרטע (דער פערמיט מיט דער שיפסקאָרטע איז געווען בלויז נאָר פאַר מיר, און נישט פאַר מיין פאַמיליע, וויל ערשטנס, איז עס געווען פאַרבונדן מיט זייער פיל געלט, און אגב, לויט די דעמאָלטיקע עמיגראַציע־געזעצן, האָט ער נישט געהאַט די רעכט צו ברענגען שוועסטער און ברידער, און זוגתי מיט די קינדער זענען דערווייל געבליבן אין פוילן). נאָכן געזעגענען זיך מיט וויב און קינדער, מיט אַביסל פאַרגאַסענע טרערן משני הצדדים... האָב איך פאַרלאָזט פוילן, און דעם 4־טן סעפטעמבער 1928 בין איך למזל אָנגעקומען קיין קאַנאַדע.

מיינע ערשטע טעג אין טאָראָנטאָ, און די באַגעגעניש מיט די אַפּטער לאַנדסלייט

אין די ערשטע טעג נאָך מיין אָנקומען קיין טאָראָנטאָ, האָב איך זיך געפילט שלעכט און ווי פאַרלוירן, וויל אַ חוץ מיין זון, האָב איך נישט געהאַט קיין שום אייגענע אָדער באַ־

קאַנטע אין שטאָט. אָבער נאָך מיין אָפזיין אין שטאָט בלויז נאָר איין וואָך, זענען צו מיר אַריינגעקומען צוויי יידן, אוּן נאָכן געבן מיר אַ בריוטן „שלום עליכם ר׳ גוטמאַן״, האָבן זיי זיך פאָרגעשטעלט, אַז זיי זענען אַפּטער. זיי וויסן ווער איך בין, זיי וויסן אַז איך בין אַן איידעם פוּן דעם אַמאָליקן גרויסן גביר אוּן למדן מפורסם פוּן אָפּט, אוּן שפּעטערדיקן זאָקלי־קאָווער רב. זיי געדענקן ווי איך בין יאָרן לאַנג געזעסן אין רבין ר׳ מאירלס בית המדרש אוּן געלערנט מיט תלמידים, אוּן זיי זענען ספּעציעל געשיקט צוּ מיר, מיך איינצולאַדן אין זייער שול אַריין, כדי זיך צוּ באַקענען מיט מיינע אַמאָליקע אַפּטער יידן, וווּ איך האָב פאַרברענגט מיינע בעסטע יאָרן אין נחת, אוּן על התורה ועבודה. זיי האָבן פאַרלאַנגט, אַז כ׳זאָל גלייך מיט זיי גיין, ווייל דער עולם אַפּטער וואַרט דאָרט אויף מיר. אוּן ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן, אַריינ־קומענדיק אין שול, אַז איך האָב דערזען אַ גאָר גרויסן עולם, זיצן ביי געדעקטע טישן מיט כל טוב, אוּן אַלע פאַלן צוּ צוּ מיר מיט פריילעכע פנימער אוּן מען שטופט זיך מיט שלום־עליכמס, ווי להבדיל ביי אַ גוטן יידּ...

אוּן איידער וואָס וועט, איך זיץ שוין אויבנאָן... אוּן מען הויבט אָן גיסן שפּאָרע גלעזער משקה. אוּן דער עולם וועט גאָר בגילופּנדיק. איך האָב כלומרשט, מיטגעשמייכלט, אָבער אין האַרצן בין איך געווען פאַרטרויערט, וויסנדיק, אַז כ׳האָב געלאָזט אין דער היים אַ פרוי מיט קינדער אָן שום מיטלען, אוּן געטראַכט: מאין יבוא עזרי? עולם האָט עס גלייך באַ־מערקט, אוּן אַלע ווי איינער האָבן אויסגעשריגן:

— זאָרגט נישט ר׳ גוטמאַן! איר וועט זיין אַלרייט, איר וועט מאַכן אַ לעבן!

נישט איך האָב געווּסט וואָס מיינט „אַל־רייט״... אוּן נישט איך האָב פאַרשטאַנען וואָס מיינט עפּעס מאַכן אַ לעבן?... נאָך דער גרויסאַרטיקער סעודה האָט מען מיך באַגלייט אַהיים מיט ברכות, אוּן מיך וווייטער געטרייסט: „איר וועט זיין אַל־רייט״. מיר וועלן טרייען... וואָס „טרייען״ מיינט האָב איך אויך נישט געווּסט... נאָר איך האָב זיך משער געווען, אַז דאָס מוז זיין עפּעס נישט קיין שלעכטע זאַך. עס גייט אַוועק גאַנצע צוויי וואָכן, אוּן איך זע קיינעם נישט, מיינע קעשענעס זענען ליידיקע, אָבער מיין מוח איז פּוּל מיט מחשבות. מיך הערט נישט אויף צוּ מאַטערן דער געדאַנק וועגן ווייב אוּן קינדער. איך טראַכט ביי זיך: וואָס פאַראַ פאַלק זענען דאָס די אַמעריקאַנער יידן? וואָס דאַרף איך זייערע פאַ־אַדן? מיר פעלט בלויז פרנסה. אוּן אויפן געדאַנק זענען מיר געקומען די וועגן פוּן קהלת: „לשמחה מה זה עושה? (קהלת ב. ב.) אוּן ווי דער תרגום מאַכט דאָרט „חוכא, בעידן צערא, ליצנותא הוא״... אָבער וואָס קען איך העלפן? אַלע אַפּטער זענען מיר פאַרלוירן געוואָרן.

עס גייט אַוועק נאָך אַ וואָך, אוּן נאָך אַ וואָך, אוּן איך טראַכט אַלץ אַריין אין דעם פּירוש פוּן די וועגן: מאַכן אַ לעבן...

אַפּטער יידן פאַרגוואַלטיקן מיך... אוּן מאַכן מיך בעל־כרחי פאַר אַ רב

נאָך אַ געוויסער צייט קומען וויטער אַריין צוּ מיר צוויי אַפּטער יידן, שוין אַנדערע, זיי באַגריסן זיך מיט מיר גאַנץ פריינטלעך אוּן זאָגן צוּ מיר:

— איר וווייסט, ר׳ גוטמאַן, צוליב וואָס מיר זענען געקו־מען? מיר האָבן צוּ אייך אַ בקשה, מיר פאַרלאַנגען, אַז איר זאָלט גיין מיט אונז אין אונזער אַפּטער שול, קומט, זייט מוחל גלייך מיט אונז, מיר האָבן היינט אַן עקסטערע מיטינג וועגן אייך, אוּן מיר דאַרפן אייך האָבן דאָרט פערזענלעך.

פאַרשטענדלעך, אַז איך בין גלייך געגאַנגען, אוּן דאָס מאָל האָב איך געטראָפן אין שול בלויז אַ קליינעם קרייז פוּן גע־ציילטע מענטשן, אוּן זיי האָבן מיר דערקלערט, אַז זיי זענען די אָפּיסערס אוּן באַפוילמעכטיקע פוּן דער גאַנצער עדה. נאָכן באַגריסן זיך כנהוג, האָבן זיי געזומען פאַרפירן מיט מיר אַן ערנסטן שמועס, זאָגנדיק:

— ר׳ גוטמאַן, איר זאָלט וויסן אַז די גאַנצע צייט טראַכטן מיר דאָ אַלע פוּן וואָס איר קאָנט מאַכן אַ לעבן? אוּן מיר זענען געקומען צוּם באַשלוס, אַז איר וועט אונזער רב. מיר וויסן, אַז איר האָט סמיכה, אוּן מיר פרעגן אייך, צי זענט איר וויליק אייך דאָ צוּ באַשעפּטיקן מיט רבנות?

איך האָב געענטפערט:

— וואָס רבנות מיינט דאָ, וויס איך נישט, איך בין נאָך אַ גרינער, נאָר אַז איר פאַרשטייט, אַז איך קען האָבן פרנסה פוּן דעם, באַשטיי איך. וואָרן לעולם האָב איך נישט קיין חשק צוּ דעם, שוין נישט געוואָרן אַ רב יונגערהייט, שוין אַ צייט געווען אַ סוחר, ערשט אויף דער עלטער וועלן איר אַ רב?

אָבער זיי האָבן גלייך געהאַט צוּ מיר אַ קאָנטר־טענה: אייער שווער ר׳ יעקב איז אויך געוואָרן אַ רב נאָך דעם, ווי ר׳איז כל ימיו געווען אַ סוחר.

הקיצור, באין ברירה. האָב איך מסכים געווען, זאָל זיין אַ רב, אַבי פרנסה, אוּן באַלד אויפן פלאַץ איז אָנגעשריבן געוואָרן אַ כתב רבנות אויף כל ימי חיי, אוּן דאָ האָט דער עולם ערשט געזומען אַ רעכט ביסל משקה (וואָס איז שוין געווען צוגעגרייט). אוּן מ׳איז געוואָרן אַלע מלא שמחה. איך זעלבסט האָב געקוקט אויף דעם גאַנצן עסק עפּעס מיט אַ מאָדנעם געפּיל. אַרייגעקומען בין איך אַ פראָסטער יידּ... אוּן דאָ שוין גאָר אַ רב... אָבער למען האמת מוז איך זאָגן, אַז בתוך תוכה של נשמתי האָב איך געפּילט אַ צופּרידנהייט. אוּן הגם איך האָב געדענקט אַז וועג מיין שווער ז״ל האָט באַקומען זיין כתב־רבנות האָט ער זיך שטאַרק צעווויינט, וואָס אים האָט געטראָפן: אין די שפּעטערדיקע יאָרן וועלן אַ רב! האָב איך זיך אָבער געטרייסט מיט דעם, אַז מיין שווער האָט אָפּגעשטאַמט פוּן אַ פאַמיליע סוחרים, אוּן איך האָב עפּעס דער־פּילט אַ טיאַקע אין האַרצן. עס האָט זיך אין מיר דערוועקט דער שורש... אַלע מיינע אבות, אוּן אבות אבותי זענען געווען רבנים, אוּן געטראַכט אפשר מן השמים, ווי די חז״ל זאָגן „תורה מחזרת על אכסניה שלה״, אוּן וועג מיינע אָפּטער האָבן מיר נאָך אַיינגערוימט אַ סוד, אַז אָן מיין וויסן, האָבן זיי אַרויסגעשיקט צוּ מיין פרוי אַ טשעק אויף הונדערט דאָלער, בין איך שוין באמת געוואָרן מלא שמחה ותקווה, אוּן גע־האָפּט אויף זיכער, אַז כ׳וועל האָבן פרנסה בריווח, אוּן עיקר, האָבן די מעגלעכקייט צוּ שיקן נאָך מיין פאַמיליע. איך פלעג זיך צייטנווייז אַרומדריען אַהין אוּן צוריק אין מיין שטוב, מלא מחשבות, אָבער בכלל גאַנץ האָפּערדיק.

איך הויב אָן שטודירן דעם מצב הרבנים אין טאָראָנטאָ

ביסלעכווייז האָב איך אָנגעהויבן אַרויסגיין אין גאַס אַריין, באַזוכן אַלטע איינגעזעסענע רבנים, געזומען ידיעות פוּן זיי וועגן מצב הרבנים אוּן זייערע פרנסות. די אינפאָרמאַציע וואָס

הרב ראַפאָפּאָרט אין טאָראָנטאָ, געווען רב פון דער דאָרטיקער אָפּטער קהילה

איך האָב באַקומען האָט מיך אויפסניי געמאַכט שלעכט געשטימט, איך האָב זיך דערווויסט, אַז אין די אַמעריקאַנער לענדער זענען פאַראַן צווייערליי רבנים, היינו, רבנים מיט בערד, און רבנים אָן בערד... און איך האָב גאָר נישט געקענט פאַרשטיין, ווי איז מעגלעך עפעס אַזאַ זאַך, ווי רבנים אָן בערד? איך האָב געווויסט, אַז ביי אונז אין שטאָט, איז בלויז דער פעלדשער געווען אַ גילוי, און דאָ גאָר רבנים?... זאָגט צו מיר אָן אַלטער רב (אַ היימישער רב מיט בּאָרד און פיאות):

— ר׳ גוטמאַן, אַז איר ווונדערט זיך אַזוי, וועל איך אייך נאָך עפעס זאָגן, איר זאָלט וויסן זיין, אַז רבנים אָן בערד באַקומען דאָ טאַקע גאָר גרויסע געהאַלטן, ס׳איז רעכט צען טויזנט דאָלער אַ יאָר, און אפילו פופצן טויזנט, און נאָך מער (און מיר האָט אָנגעהויבן שווינדלען פאַר די אויגן פון די ריזיקע גרויסע געלטער...), און זיי האָלטן ספּיטשעס אין זייערע שולן אין ענגליש, און זיי האָבן גרויס כבוד... אָבער אונזערע אַמאָליקע רבנים מאַטערן זיך כמעט אַלע פאַר אַ בידנע פרנסה. קיין געהאַלט פון זייערע שולן באַקומען זיי קיינער נישט, נאָר מען באַדאַרף זיך זוכן זייטיקע הכנסות... לעבן פון אַ בוטשער (קצב), וועמען מען גיט השגחה, מכירת חמץ, פסחדיקע הכשרים. אַמאָל אַ חופה, און נאָך ענלעכע הכנסות — ווי אַ שטייגער הספדים... און אַזוי האָב איך כסדר געשעפט ידיעות וועגן מצב פון אַמאָליקע, בערד־און־פיאות־רבנים... כ׳האָב געזען אַז דאָס איז דער ריכטיקער אמת. כ׳האָב געווויסט ביי מיר, אַז צו אַזעלכע זייטיקע פרנסות בין איך כלל נישט פעאיק. דערווייל בין איך געווען נאָר, אַז שוחטי עופות מאַכן אַלע אַ פיינעם לעבן, בעסער ווי די רבנים. איך האָב זיר אויך דערווויסט, אַז פאַראַן רבנים, וועלכע זענען גלייכצייטיק אויך שוחטים, און זייער הויפט־פרנסה האָבן זיי פון שחיטה (אַ חוץ סמיכה אויף רבנות, האָב איך אויך געהאַט קבלה אויף שחיטת עופות פונעם סאָקאָלאָווון רבין ר׳ י. ז. מאַרגענשטערן ז״ל). און איך האָב תיכף צוזאַמענגערופן מיינע אָפּטער יידן און געמאַלדן, אַז איך האָב באַשלאָסן צו ווערן אַ שוחט עופות. זיי האָבן אין תחילת נישט מסכים געווען, און מיר באַשטימט אַ געוויסן געהאַלט, אָבער איך האָב זיי געזאָגט, אַז פון דעם געהאַלט קאָן איך נישט ברענגען מיין פאַמיליע, און איך דאַרף שיפסקאַרטן, אַ דירה, מעבל,

הרב ראַפאָפּאָרטס פרוי, נאָכן אנקומען קיין קאַנאַדע

כלי בית, א. א. וו. נאָך אַ לענגערן פריינטלעכן איבערשמועס, האָבן זיי ענדלעך מסכים געווען. דערביי האָב איך זיי געזאָגט:

— יידן, איך זאָג זיך חלילה נישט אָפּ פון רבנות, אָבער מיין עיקר פרנסה מוז איך ציען פון נאָך אַ קוואַל.

גלייך נאָך דעם האָבן זיי מיר געדונגען זייער אַ פיינעם בית־השחיטה, און האָבן מיך באמת אונטערגעשטיצט. אָלע זענען געקומען צו מיר שעכטן, אָפט באַצאָלט העכערע פריזין ווי מען האָט געווויינלעך געצאָלט שחיטה־געלט, און ס׳איז ב״ה געגאַנגען מיט גרויס הצלחה. איך האָב מיר שוין צוגענומען אַ שוחט אָן אַרויסהעלפער. איך האָב געזען, אַז איך האָב שוין די מעגלעכקייט אויסצוצאָלן שיפסקאַרטן, האָב איך גלייך אַזעלכע אַרויסגעשיקט (קרעדיט אין קאַנאַדאַ האָב איך נאַטירלעך געהאַט), און אין אָקטאָבער דעם 10־טן 1929 האָב איך שוין למזל ובשעה מוצלחת געהאַט הי מיין פאַמיליע; גלייך זיך איינגעאַרדנט מיט אַ דירה און דערפילט, אַז איך בין שוין ב״ה אַ טאַראָנטער תושב. ווען מיין פרוי איז געקומען, האָבן זיך די אַפּטער יידן ערשט אמתדיק דערפרייט, איין קלייניקייט — זייער ר׳ יעקב ויזעזנפעלדס, דעם זאָקלי־קאָווער רבס בת־יחידה. און דעמאָלט ערשט געמאַכט דעם ריכטיקן באַנקעט, געהאַלטן ספּיטשעס, געגעבן פאַרשידענע מתנות און פאַרשידענע כלי בית, און אויפסניי, אין אַנווועזן־הייט פון מיין פרוי, מיך פייערלעך דערקלערט פאַר זייער רב און גייסטיקער מנהיג עד מאה ועשרים שנה.

די התחלה פון מיינע גייסטיקע ראַנגלענישן

כל זמן איך בין געווען איינער אַליין, האָב איך נישט געהאַט קיין געדולד צו קיין שום זאַך, אַלע מיינע מחשבות און מעשים זענען געווען קאַנצענטרירט בלויז צו אין ציל, איינצוארדענען זיך עקאַנאָמיש, ברענגען מיין פאַמיליע. אָבער גלייך

ווי מיין פרוי אוּן קינדער זענען ב״ה געקומען, אוּן נאַטירלעך זיך איינגעשאַפט אַ ווּוינונג, איינגעקויפט די נויטיקע מֿעבל, כלי־בית, אַזוי, אַז איך בין שוין ב״ה געווען גאַנץ באַלעבאַטיש צוּזאַמענגעשטעלט, אוּן עיקר, געהאַט שוין בעזרת השם יתברך אַ באַלעבאָסטע אין מיין שטוּבּ, האָב איך גלייך אָנגעהויבן טראַכטן וועגן דעם אמתדיקן אוּן עיקרדיקן תכלית פוּנם מענטשלעכן לעבן.

פוּן די טיפע טיפענישן פוּן די מעמקי הלב אוּן גנזי הנשמה האָב איך דערהערט דעם שטילן, אָבער גאַנץ מעכטיקן רוף פוּן אונזער גרויסן נביא, דער נביא פוּן חורבן אוּן בנין, וועלכער האָט געענדיקט זיין „איכה״ מיט די פלאַם־פייערדיקע ווערטער „חדש ימינו כקדם״. איך האָב זיך דערמאָנט אין מיין יוגנט, אין מיינע בעסטע בליענדיקע יאָרן, וועלכע זענען געווען געווידמעט אויסשליסלעך נאָר פאַר תורה אוּן מדעי־היהדות, אוּן בלויז נאָר דער חורבנדיקער „איכה״ פוּן יעדן מענטשלעכן יחיד, דער אייביקער „איכה״ פונעם גרויזאַמען לעבן, פאַריאָגטקייט, פרנסה־זוכעריי, איז גורם, אַז רובא דעלמא פאַרלאָזן חיי־עולם פאַר חיי־שעה. אוּן צוליב וועלכן איך גופא האָב געהאַט אַ גרויסן פעריאָד אין מיין לעבן מיט ביטול תורה. אוּן דווקא דער שינוי־ערכין איז מיין לעבן, דער שינוי המקום, ושינוי הפרנסה, האָבן פסיכאָלאָגיש גורם געווען צוּ אַ מין שטאַרקע „דחיפה פנימית״ פאַר אַ חשבון־הנפש, אוּן די צינורין דהשפעה, מיט זייער שפעדיקער בלוט־אוּן־מוח צירקולאַציע פוּן מיינע אַמאָליקע דורות האָבן אָנגעפאַנגען פליסן וואָס אַמאָל שטורמישער, אימפּוּלסיווער.

כ׳האָב באַשטימט, אַז ס׳איז געקומען די צייט וואָס איך דאַרף מאַכן תורתי עיקר ופרנסתי טפלה. כ׳בין געקומען לידי מסקנה גמורה, אַז עכ״פ בשארית ימי, מוּז איך אָנהייבן גיין בדרכי אבותי ואבות אבותי, מיין זיידע ר׳ דוד הכהן ז״ל, דער אָסטראָווצער רב, וואָס האָט געלאָזט זיינע קינדער אַ ירושה ספרים אוּן כתבי יד. מיין פאָטער ז״ל האָט במשך שנות חייו אָנגעשריבן גאַנצע צען ספרים, וועלכע זענען צעטיילט געוואָרן צווישן מיינע ברידער אוּן שוועסטער. מיין פעטער ר׳ טוביה גוטמאַן ז״ל, דער קעלצער רב (מיין פאָטערס אַ ברוּדער) האָט געלאָזט אַ ירושה זיינע קינדער אַ שאלות ותשובות, מיטן נאָמען „ברכת־כהן״ (געדרוקט אחרי פטירתו דוּרך זיין זון ר׳ אברהם אַבאלע הכהן), וועלכער האָט איבערגענומען בירושה נאָך דער פטירה פוּן זיין פאָטער, מיין פעטער ז״ל דאָס קעלצער רבנות, אוּן לכבוד אָביו ז״ל אַריינגעגעבן די כתבי יד לדפוס (דפוס פיעטרקוב שנת תרס״ח 1907) אוּן אומגעקומען בין קדושי פולין תנצב״ה. באַטראַכטנדיק דאָס אַלץ, האָב איך דערפילט, אַז אויך אויף מיר ליגט אַ חוב, מקיים צוּ זיין דעם מאמר חז״ל „מנהג אבותינו בידינו״, אוּן כ׳דאַרף אויך איבערלאָזן פאַר מיינע קינדער אוּן שפעטערדיקע דורות עפעס אַ גייסטיקע ירושה, אָבער איך האָב נישט געווּוסט ווי אַזוי דאָס צוּ מאַכן, ווייל כ׳בין טעגלעך געווען פאַרנומען אין מיינע ביזנעס.

אַ רעוואָלוציע אין מיין שטייגער פרנסה־לעבן, אַלס א גייסטיקע מצבה פאַר מיין פרוי ע״ה

נאָכדעם, ווי כ׳האָב געהאַט אַן ערנסטע שאילת־עצה מיט מיין פרוי הצדיקת ז״ל, אוּן האָב איר מגלה געווען כל לבי, מיינע מחשבות אוּן זאָרגן וועגן ביטול תורה צוליב פרנסה, האָט זי מיר געזאָגט בזה הלשון:

— הער אויס, מיין מאַן, לויט ווי איך זע איין, באַשטייט דיין עיקר פרנסה בלויז נאָר אויף די צוויי טעג מיטוואָך אוּן דאָנערשטיק, אמת, אַז במשך שאר ימות השבוע פאַלט אויך אַריין אַביסל געלט, וואָס מיר דאַרפן טאַקע גאַנץ נויטיק האָבן, מיר זענען נאָך גרינע אין אַ פרעמד לאַנד, מיר דאַרפן האָבן אייגענע דל״ת אמות, אוּן נאָך נויטיקע זאַכן, מ׳באַדאַרף אויך חתונה מאַכן קינדער, אָבער דערווייל דאַרפן מיר נישט טראַכטן מער ווי לחם לאכול ובגד ללבוש, אוּן דאָס איבעריקע פאַרלאָז איך מיך אויף השי״ת, אוּן מיין עצה איז — האָט זי ווייטער ממשיך געווען איר שמועס — אַז מיט פרנסה זאָלסטו זיך פאַרנעמען בלויז די צוויי טעג — מיטוואָך אוּן דאָנערשטיק. אין די איבריקע טעג האָלטן געשלאָסן דיין בית־השחיטה, אוּן זאָלסט האָבן צייט עוסק בתורה זיין ווי דיין האָרץ גלוסט. אוּן אַזוי איז טאַקע פאַרבליבן, אוּן איך האָב זיך גלייך כימי קדם וכשנים קדמוניות ראשי ורובי איבערגעגעבן צוּ תורה אוּן ספרות ישראל.

סכום ותוכן הספרים אשר חיברתי בעזרת השי״ת (לע״ע כתביי־ד)

1) אנציקלופדיה של ארץ ישראל (אשר אספתי ואגרתי בעזרת השי״ת כל הנמצא בדברי חז״ל בבלי וירושלמי, תוספתא ספרא, ספרי, מכילתא, שאילתות זוהר וכמה וכמה מדרשים אודות ארץ ישראל. ויש לי הסכמות בשבחו של הספר: א) א) מהרב הגאון הגדול ציס״ע ר׳ יעקב משה חרל״פ זצ״ל. ב) מהגאון הגדול מרא דארעא דישראל המבדיל לחיים טובים הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג שליט״א. ג) מהפרופיסור של האוניברסיטה בירושלים המנוח שמחה אָסף ז״ל. וגם רצנזיה אודות ספרי הנ״ל בעתון „הפוסק״ מאת הרב הלל פוסק ז״ל. וגם לרבות רצנזיה קצרה בעתון האנגלי „דזשערוזאלעם פאָסט״.

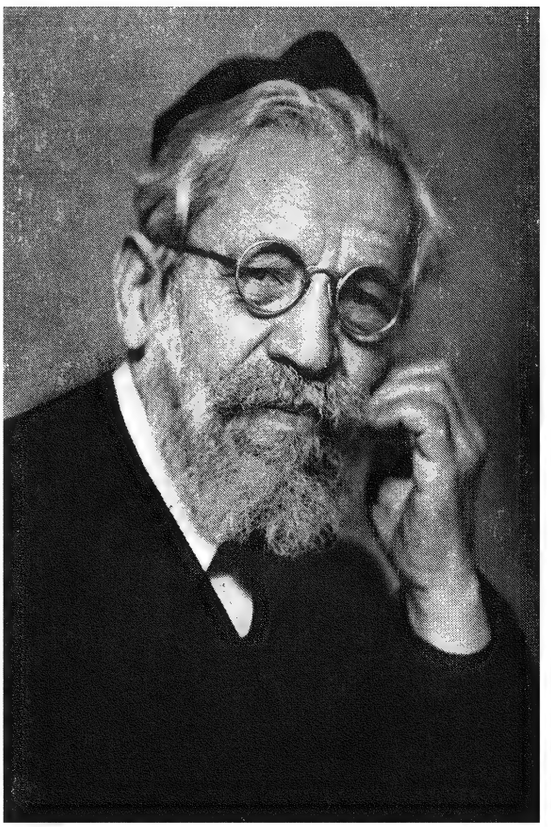
2) ילקוט טוביה (על חמשה חומשי תורה. ויש לי רצנזיה גדולה מאת הרב ד״ר לפילוסופיה וראש של רבנים האורתודוכסים בשיקאגו, הרב דוד גרויבּארד, בנו של הרב הגאון המפורסם הרב גרויבּארד ז״ל ראש בית־דין בעיר טאָראָנטאָ.

3) לחקר מנהגי ישראל (חקירות חדשות במנהג כפרות ותשליך ועוד כמה וכמה מנהגי ישראל.

4) ספר הזקנה (החיוב והשלילה של ימי הזקנה בתלמוד ומדרשים ובספרות החסידות והקבלה).

חייה שרה ראָפאָפּאָרט ז״ל, פרוי פוּן הרב ראָפאָפּאָרט, נפטרה אין יאָר 1949, אין עלטער פוּן 75 יאָר

5) אמונה וכפירה (בדרך פתגמים קצרים ע״ד אשרו ועשרו של האש המאמין).

„די צייט שטייט נישט, און וועַן איך מיט מיין פרוי זענען געקומען צו די ימי זקנה, האָבן מיר באַשלאָסן עולה צו זיין לארץ ישראל על מנת להשתקע שם. מיר האָבן זיך געמאַכט פעסער (נאָך בימי ענגלאַנדס מאַנדאַט), און געפֿלאַנט פלענער וי אַזוי זיך איינצוואַרדענען אין אַן אייגענער דירה, בשכנות מיט אונזערע קינדער אין ירושלים (אונזער טאָכטער בלה רפופורט־מיודובניק, ראַדיאָ־ספיקערין אין „קול ציון לגולה״, און אונזער איידעם התורני המהולל משה מיודובניק (סוחר)), אָבער רבות מחשבות בלב איש ועצת ה׳ היא תקום. נישט באַשערט געווען, רגלוהי דבר אינש אינון ערבין ביה וגומר (סוכה נ״ג ע״א). מיין פרוי איז קראַנק געוואָרן, און נאָך אַ לענגערער צייט קרענקען, איז זי נפטר געוואָרן אין טאָראָנטאָ, און איך בין געבליבן פאַרצווייפלט, און שוין לגמרי פלאַנלאָז.

אַ קורצע צייט נאָך מיין פרויס פטירה בין איך עולה געווען לאָרץ, צו מיינע קינדער, אָבער שוין אָן שום באַשטימטן פלאַן אויף להבא, נאָר בלויז אויף אַ באַראַטונג מיט מיינע קינדער וועגן מיינע מעגלעכקייטן להשתקע שם. צוליב פאַרשידענע סיבות, און בעיקר צוליב ליקווידירן אַלע מיינע עקאָנאָמישע ענינים אין טאָראָנטאָ, האָב איך פאַרלאָזט ישראל ע״מ לחזור. און אם יתן ד׳ בחיים, האָף איך בעגלא ובזמן קריב צוריק עולה זיין לארץ און דאָרט דרוקן מיינע לעצטע ספרים.

הרב טוביה הכהן ראַפאָפּאָרט

טאָראָנטאָ (קאַנאַדע)

א׳ דחודש ניסן תשי״ד — אַפּריל 1954

בלה מיאָדאָווניק־ראַפאָפּאָרט, די ראַדיאָ־ספיקערין אין „קול ציון לגולה״, איז אַ טאָכטער פון הרב ראַפאָפּאָרט

פון רעד.

מיר בּרענגען דאָ די קאָפּיעס פון די גדולי התורה און געלערנטע מיט אָפּרופן וועגן די ווערק פון הרב ראַפּאָפּאָרט:

האוניברסיטה העברית

ירושלים, בין כסא לעשור תשי״א

כבוד הרב ר׳ טוביה הכהן רפפורט, ממיוחסי כהונה, רחש לבו דבר טוב לכנס את כל מאמרי חז״ל בתלמוד בבלי וירושלמי תוספתא ומדרשים הנוגעים לארץ ישראל ולהוציאם בספר.

עבודה זו אם תעשה בטוב טעם ודעת יש בה כדי להביא ברכה רבה.

כדאי הוא איפוא הרב המחבר שיסייעו בידו להביא את עבודתו זו לידי גמר ולהוציאה לאור עולם. וכבר הסכימו על חיבורו ראשי הרבנים בארץ ישראל ואין אני בא אלא כיהודה ועוד לקרא.

ש. אסף

יצחק אייזיק הלוי הרצוג
הרב הראשי לארץ־ישראל
החופעה״ק ירושלים ת״ו
ב״ה י״ט סיון תש״י

הנה הספר „אינציקלופדיה של ארץ־ישראל״ להרה״ג מושלם במעלות ובמדות שלשלת היוחסין ר׳ טובי׳ הכהן רפפורט שליט״א, כבר ראוהו שרים ויהללוהו (ראה את מכתב ההמלצה של ידיד ה׳ וידי״נ הגאון הגדול ציס״ע ר׳ יעקב משה חרל״פ שליט״א), וגם אני אומר כי ברכה רבה בו להעיר ולעורר את הלבבות לאהבת ציון וקדשיה.

תקותי איתן כי אחינו הנדיבים בעם הי״ו יושיטו ימינם ימין נדיבה להמחבר היקר הי״ו לעזרו להפיץ חבורו זה בישראל, ומהבוחר בציון השוכן בירושלים יתברכו בכל מילי דמיטב.

נאם,
יצחק אייזיק הלוי הרצוג
הרב הראשי לישראל

גושפנקא

יעקב משה חרל״פ
בעה״ק ירושלים תובב״א
ב״ה,
ירושלים

ח׳ לירח שניתנה בו תורה תש״י לפ״ק

חזיתי איש מהיר במלאכתו מלאכת הקודש חד מתמן דסליק להכא ידידי הרב הגאון שלשלת היוחסין מוהר״ר טובי׳ הכהן רפופורט שליט״א אשר נשאו לבו לאסוף ולאגור כל הנמצא בדברי חז״ל בבלי וירושלמי תוספתא ספרא ספרי מכילתא שאילתות זוהר והרבה מדרשים אודות ארץ ישראל. וחפץ ד׳ בידו הצליח שכבר מוכנים בידו אלפי מאמרות אשר בהם תועלת גדולה להאהיב את ארץ ישראל ארץ הקודש על כל עם קדשו לתקן את העוון של מאיסת ארץ חמדה כמו שכתוב וימאסו בארץ חמדה ושתהיה התשובה מאהבה למען הפוך הזדוניות לזכיות ויחיש ד׳ על ידי זה לשלוח לנו במהרה בימינו משיח צדקנו לגמור את אשר היחל להראות לעמנו את אתחלתא דגאולה.

נוסף לזה רבה מאוד התועלת לכל הרוצים לחבר חיבורים בעניני ארץ ישראל שימצאו בספרו זה ערוכים ומסודרים אלפי מאמרות. ורבים יודוהו וישבחוהו על כביר מעשיו ועבודתו הגדולה בעריכת הספר. וגם באיזהו מקומן האציל כמה וכמה הערות אשר אפשר להשתמש בהן בתור חומר והכשרה לבעלי מקצועות בענינים אלו.

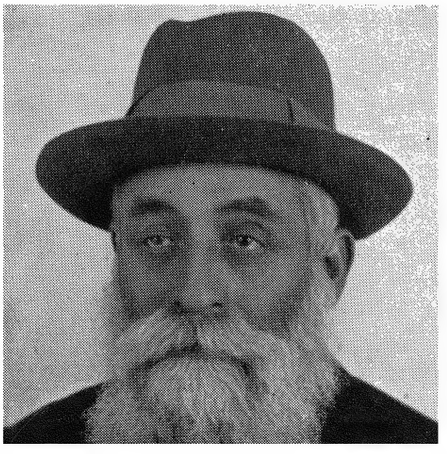
וכגון דא חביבים הם ישראל למשוך ולקחת את הספר הזה לתוך ביתם ויכירו וידעו גודל זכותם להיות גם להם חלק בהתעוררות לאהבה את ארץ חמדה לכל מקראיה. שכן יסוד גאולתנו ופדות נפשנו תלוי רק בתיקון של הכרת ערכה של ארץ ישראל ושבחה וההתעסקות לשיבת בניה לתוכה במהרה בשמחה.

ובכן לבי לבי לאחינו בית ישראל שמעו אלי וישמע אליכם ד׳ משכו וקחו את הספר הזה „נתינת כסף ישלם במיטב״ למען ייטיב ד׳ עם עמו ישראל וישמיענו ברחמיו על כל פני התבל הן גאלתי אתכם אחרית כראשית. אני ד׳ אלהיכם.

הכותב וחותם בברכת ד׳ מציון וירושלים

יעקב משה חרל״פ

גושפנקא

מאיר ראַפּאָפּאָרט, ציוניסטישער עסקן, פּען־מענטש. בּרודער פון הרב ט. ג. ראַפּאָפּאָרט

בכי ומספד

אבי הרב ר׳ **אברהם אבלי הכהן ראפאפא**־ט ז״ל, נולד בעיר אָסטראָווצי שנת תר״ג. נפטר בעיר קאָריוו (ושם מנוחתו כבוד) אור־ליום ו׳. עש״ק נצבים־וילך, כ״ב אלול, שנת תרס״ד.

העתקה של מצבת אבי ז״ל.

פ. נ.

הרב ר׳ **אברהם אבלי הכהן ראפאפארט** ז״ל מיחוסי כהונה, בן הרב ר׳ דוד הכהן ראפאפארט ז״ל אבד״ק אָסטראָווצי, נין ונכד להנשר הגדול הש״ך ז״ל. המנוח ז״ל היה איש גדול בתורה ומפורסם בדורו, ענו בדרכיו ותם במעשיו, ישב תמיד באהלה של תורה וחיבר ספרים הרבה.

נפטר בשם־טוב שנת תרס״ד. א״ל עש״ק נצבים־וילך, כ״ב אלול. בן ששים ואחת שנה.

ת נ צ ב ״ ה.

אבי זקני (האב של אבי ז״ל) הרב ר׳ **דוד הכהן ראפאפארט** ז״ל אבד״ק אָסטראָווצי, נפטר יום ב׳ פרשת קרח כ״ח סיון שנת תרמ״ז. ושם מנוחתו כבוד.

ת נ צ ב ״ ה.

אמי זקנתי (האם של אבי ז״ל) הרבנית בק״ק אָסטראָווצי **שרה־אלטא־שיינדל** ע״ה, נפטרה יום ג׳ כ״ו טבת תרמ״ה. ושם מנוחתה כבוד.

ת נ צ ב ״ ה.

אמי מייטעלע ע״ה. נולדה בעיר קאָריוו שנת תר״ח. ונפטרה בשם־טוב (ושם מנוחתה כבוד) שנת תרפ״ה. ז׳ לחודש טבת (ובאה לקבורה למחרת ביום א׳ ח׳ טבת) בת שבעים ושבע שנים.

ת נ צ ב ״ ה.

אבי זקני (האב של אמי ע״ה) ר׳ **צבי הירש פלאקסער** ע״ה מעיר קאָריוו, נסתלק שבת־הגדול, ח׳ ניסן תר״מ. ושם מנוחתו כבוד.

ת נ צ ב ״ ה

אמי זקנתי (האם של אמי ע״ה) **ביילא פלאקסער** ע״ה, נסתלקה בעיר קאָריוו כ״ו תשרי תרמ״ט. ושם מנוחתה כבוד.

ת נ צ ב ״ ה

אבל כבד

זוגתי חיה שרה ז״ל, נולדה בעיר אָפט שנת 1874 נפטרה בעיר טאָראָנטאָ שנת 1949 יום ו׳ פרשת צו, ט׳ ניסן תש״ט בת שבעים וחמש שנים.

ת נ צ ב ״ ה

אחי יעקב יצחק ז״ל, נפטר בדמי ימיו אחרי מחלה ממושכה ובא לקבורה בעיר קאָריוו.

ת נ צ ב ״ ה

אחותי רבקה פייגל, אחרי מחלה ממושכה נפטרה בעיר בעלזיץ (מחוז לובלין).

ת נ צ ב ״ ה

חותני הרב ר׳ **יעקב וויזענפעלד הכהן** ז״ל, אבד״ק זאָקליקאָוו, נפטר י״ג ניסן תרפ״ו ושם מנוחתו כבוד.

העתקה של מצבת חותני ז״ל.

פ. נ.

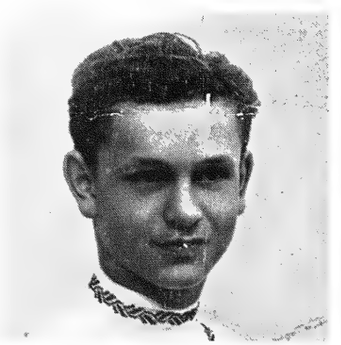
מרא דאתרא הרב הגאון דפ״ק זאָקליקאָוו ר׳ **יעקב הכהן וויזענפעלד** ז״ל. המנוח הרב ז״ל נולד בעיר אָפט, שם חי רוב שנותיו בתור סוחר וגביר גדול. תורה וגדולה במקום אחד. עשה מסחרו עראי ותורתו קבע. בגיל של חמשים נתקבל בכבוד גדול לפ״ק, ושמש פה במשרת הרבנות חמשה ועשרים שנים.

הרב הגאון ז״ל היה מיחוסי כהונה, חוטר משפחת גדולי ישראל. שמו הטוב יצא למרחוק בתור גאון וחכם חרשים, ומדת צדקו ותום רוחו הפליאו את כל יודעיו. אחרי מחלה ארוכה וכבדה שבק חיים לכל חי, נפטר בשם טוב ויצאה נשמתו בטהרה י״ג ניסן תרפ״ו בן שבעים וחמשה שנים.

ת נ צ ב ״ ה

חותני זקני (האב של חותני הרב מזאָקליקאָוו ז״ל) הגביר והלמדן ר׳ **מאירל וויזענפעלד הכהן** ע״ה מאָפט, נפטר כ״ז מנחם אב תרס״ח. ושם מנוחתו כבוד.

ת נ צ ב ״ ה

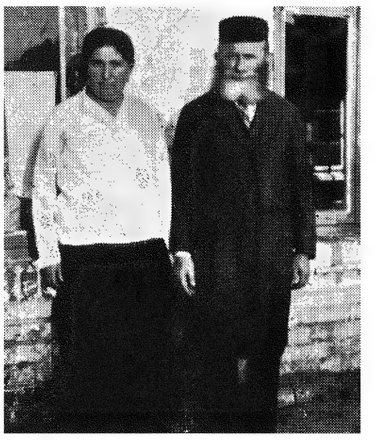
צבי בן סענדער קעסלברוינער, איינעקל פון הרב ראָפאָפּאָרט, זון פון פנינה־פערעלע, יונג פאָרשניטן געוואָרן

העתקה של מצבת בני שבתי ז״ל

פ. נ.

שבתי ראַפאָפּאָרט

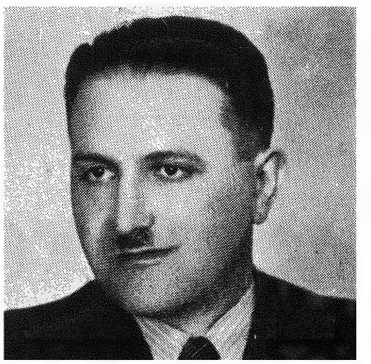
יקר רוח מחנך וסופר עסקן צבורי מפורסם שבתי הכהן
ז״ל. בן הרב ר׳ טוביה נ״י. נכד הש״ך ז״ל. נפטר ג׳ שבט
תשי״א בן נ״ב שנים. — 1898—1951
ת נ צ ב ״ ה

מיין שוואָגער משה ז״ל מיט זיין פרוי, אומגע־
קומען אין ביאלא פּאָדלאַסק

ציפּעלע ראַפאָפּאָרט, טאָכטער פון הרב
טוביה גוטמאַן, דערמאָרדעט דורך די נאַצים
אין ביאַלאַ פּאָדליאַסק

ראָסטאָווסקי, דער מאַן פון ציפּעלע, אומגעקומען

פנינה־פערעלע ראַפאָפּאָרט, טאָכטער פון הרב
ר׳ טוביה גוטמאַן, געשטאָרבן אין לובלין

די מצבה פון פנינה־פערעלע ראַפאָפּאָרט
אויפן לובלינער בית־עולם (וואַליע)

מרים ראַפאָפּאָרט, טאָכטער פון יעקב יצחק, זון
פון ר׳ אַבאַלע — אומגעקומען

ש. ערנסט / תל־אביב

הרב טוביה ראַפאָפּאָרט

זעציט פאר די פּאָרשונגס־ארבעט פון „חכמת ישראל"

שמעון ערנסט. געבוירן אין יאָר 1898. יינגלווייז אַוועק קיין ארץ־ישראל. זינט 1921 טעטיק אַלס ביבליאָטעקאַר און ביבליאָגראַף אין אויך אַלס העברעאיש־יידישער שרייבער און זשורנאַליסט. האָט געדרוקט אין העברעאיש די ביכער „ספר האשה", „מאוצר הבדיחה", „סופר ישראל", „כפר יעבץ", „לקוטי אמרות". מיטאַרבעטער פון דער ענציקלאָפּעדיע „אשכול" און „יזרעאל", באַטייליקט זיך אין פאַרשידענע העברעאישע און יידישע זשורנאַלן און צייטונגען.

די ראַפאָפּאָרטס זענען אַ שלשלת־היוחסין, וואָס ציט זיך איבער דורות און פאַרשידענע תקופות, און מיר געפינען זייער צושטייער אויף די פאַרשידנסטע געביטן. אַזוי איז באַקאַנט דער באַרימטער פאַרשער פון „חכמת ישראל", שלמה יהודה ראַפאָפּאָרט, שי"ר, וואָס דער היסטאָריקער גרעץ רופט אים: „דער פאָטער פון דער מאָדערנער חכמת ישראל־פאָרשונג". אויך איז באַקאַנט פון פיל דורות דער צפתער רב ר' יצחק הכהן ראַפאָפּאָרט, דער מחבר פון „בתי כהונה" און זיין זון ר' יעקב ראַפאָפּאָרט, זיין שטעלפאַרטרעטער אין צפתער רבנות.

ביי אונז יידן פאַרנעמען מיוחסדיקע משפחות אַן אָנגעזעען אָרט. מיר געפינען פון דור צו דור אַ גאַנצע ריי פאַמיליעס, וואָס שטעלן מיט זיך פאָר דעם אַדל־קלאַס. אַזעלכע נעמען ווי סעגאַל, לוריא, לאַנדוי, שאַפּירא, קאַצענעלבויגן, יעבץ, סופר, אייגער און אַנדערע, האָבן פאַרנומען אין לויף פון דורות דעם סאַמע אויבנאַן אין דער וועלט פון קהלשער פירערשאַפט און אין דער וועלט פון יצירה.

אַ לעצטער רינג פון דער קייט, פון דער ראַפאָפּאָרט־פאַמיליע, וואָס זאָל שטאַמען פון דער שטאָט פּאָרטאָ אין איטאַליע, פון גאָר אַלטע צייטן, איז הרב טוביה גוטמאַן הכהן ראַפאָפּאָרט פון טאָראַנטאָ, דער מחבר פון דער ריזיקער ענציקלאָפּעדיע וועגן ארץ ישראל. ער דערמאנט אַ סך אין זיין ענלעכקייט צו שי"ר (שלמה יהודה ראַפאָפּאָרט), וואָס האָט אין זיין ענציקלאָפּעדישן ווערק „ערך מלין" געזוכט אונז צו געבן אַ האַנט־בוך פון „יהדות".

בעת שי"ר האָט אונטערנומען זיין ווערק „ערך מלין", איז דאָס געווען מיט שטאָלצן באַוווסטזיין פון אַ יידישן היסטאָריקער, וואָס אין זיינע באַרימטע „תולדות" האָט ער זיך באַמיט צו שרייבן די ביאָגראַפיעס פון אונזערע „גדולים" אויפן גרונט פון גרינטלעכע פאָרשונגען.

ביי הרב ראַפאָפּאָרט איז אויך פאַראַן אַן אחריות־געפיל פאָר דער אויפהיטונג פון אונזערע אַלטע אוצרות. ער האָט זיך געווויזן אין דער רעליגיעזער ליטעראַטור, גראָד בעת די ווערטן האָבן געגומען ווערן איבערשאַצט פונסניי („שינוי ערכין", ווי מיכה יוסף בערדיטשעווסקי האָט דאָס דעפינירט), די ווערטן פון נעכטן האָבן פלוצים פאַרלוירן זייער ווערט, און הרב ראַפאָפּאָרט האָט פאָר זיך געזען אַלס אויפגאַבע די דאָזיקע ווערטן צו פאַרפעסטיקן.

ער געהערט צו די רעליגיעזע שרייבער פון דער גראָדער ליניע, אַזעלכע זענען געווען הרב שמואל אהרן תמרת („אחד הרבנים המרגישים"), הרב אברהם חן, הרב ד"ר יוסף זעליגער, און נאָך אייניקע, וואָס האָבן געזוכט צו פאַרפעסטיקן יידישקייט.

הרב ראַפאָפּאָרט האָט זיך קונה־שם געווען שוין אין זיינע יוגנט־יאָרן אַלס „עילוי", ער האָט פאַרמאָגט טיפע און גרינטלעכע ידיעות, כמעט אין אַלע עפאָכעס פון דער יידישער געשיכטע, און ער קען אויסגעצייכנט, אַ חוץ תלמוד בבלי און ירושלמי, אויך די ליטעראַטור פון פוסקים ראשונים און אחרונים און די פאַרצייטיקע שאלות ותשובות־ליטעראַטור. און אין זיין ענציקלאָפּעדיע פון ארץ ישראל האָט ער אויך אַרויסגעווויזן זיין בקיאות אין געאָגראַפּיע און אין געשיכטע פון היליקן לאַנד.

דער אויפטו פון זיין ענציקלאָפּעדיע איז הויפטזעכלעך דערין, וואָס ער ווייזט די יידישע געשיכע מיטן צוגעבונד צום לאַנד ישראל, אַלס אין אומאיבערגעריסענע קייט. די „נוסעי הצלב" האָבן טאָקע די יידן פאַרטריבן פון לאַנד, אָבער דער ייד טראָגט דאָס לאַנד אין זיך, אין זיינע טאָג־טעגלעכע תפילות. „קיין שום גרויסשטאָט פון די אַלע לענדער וואָס האָבן געהערשט איבער פעלקער און זענען פון זייער גלאַנץ־אַרעאָל אַראָפגעזונקען אין שטויב, האָט מען נישט אַזוי פאַרהערלעכט אין זייער אונטערגאַנג, ווי ירושלים — און דערפאַר טאָקע איז ירושלים דאָס הייליקטום פון פאָלק.

ווי אַ ירושה פון דורות, פון זיינע אור־עלטערן, די ראַפאָפּאָרטס, אַזוי געפינט מען אויך ביי אים דעם פלאָם פון דעם געשיכטע־פאָרשער, וואָס זוכט אין זיין ענציקלאָפּעדיע צו שילדערן יידישן מסירת־נפש, אַנווייזנדיק ווי דאָס יידישע פאָלק האָט עקשנותדיק געקעמפט פאַרן קיום און אויפהאַלט אין די שטורעמס, און האָט זיך געשיצט אין די פינצטערע גלותן מיטן טראָגן דאָס „מטולטלדיקע לאַנד" אין האַרצן.

דאָס לעבן אין גלות — שרייבט הרב ראַפאָפּאָרט — איז ווי דאָס לעבן פון "פרוזדור", ווי דאָס לעבן אין אַ פאַדערהויז, אַ צוגרייטונג אַריינצוגיין אין „טרקלין", אין גאולת הארץ. דער הו־האַ איז אַ דערווייליקער, און דערפון די משיח־בענקשאַפט, וואָס ער געפינט ביי די גדולי החסידות פון דור צו דור.

דער רבי ר' אלימלך פון ליזענסק, דער בעל „נועם אלימלך" גייט כל ימיו אַרום מיטן גרויסן הייליקן משיח־טרוים, און אַזוי זיין ברודער, דער רבי ר' זושע פון אניפּאָלי.

ר' נפתלי ראַפּשיצער, אַ תלמיד פון רבין ר' מענדעלע רימאַנאָווער, האָט אַמאָל געהערט, אַז דער וואָס זעט נישט דעם קאָזשעניצער מגיד, וועט ער נישט זוכה זיין צו זען

משיחס פנים. דערהערנדיק דאָס, נעמט ער דאָס זעקל אויף די פלייצעס, דעם שטעקן אין האַנט, און לויפט אַן אָטעם קיין קאָזשענין, כדי אָנצוקוקן דעם „מגיד", טאָמער חס וחלילה פאַרשפעטיקט ער איין מינוט, אוּן דערווייל קומט אַן משיח, איידער ער האָט נאָך געזעען דעם מגיד.

אין דער משיח־אידעע געפינט הרב ראַפאָפּאָרט דעם שליסל צום סוד פון „נצח ישראל". אַ שפּריך־וואָרט זאָגט: „טויטע שווייגן" — פעלקער וואָס זענען פאַרשוווּנדן פון דער היסטאָרישער אַרענע, ווי זאָמד האָט זיי פאַרשאָטן, זיי האָבן שלום געמאַכט מיטן גורל אוּן זיי זענען פאַרזונקן געוואָרן אין „תהום הנשיה", אין תהום פון פאַרגעסנקייט. דאָ אוּן דאָרט איז אונז נאָר געבליבן דער אויסגעשרייּ פון אונטערגאַנג. דער קלאַנג־געזאַנג פון קאסאַנדרא, וועו טראַיאַ האָט געבּרענט, איז נישט מער ווי אַ ווייטער פאָעטיזירטער אָפּקלאַנג, בעת אין דער צייט וועו די יידישע געשיכטע איז אַ לאַנגע קייט פון גירושים. אוּן בעתן גירוש ספרד שאַפט דון יצחק אברבנאל זיינע טרייסט־ספרים „ראש אמנה" אוּן אַנד. אוּן ווי ווונדערלעך דאָס איז, אַז די גדולי ישראל האָבן פאַרשטאַנען ווי אַזוי צו שאַפן פאַרן ייד זיין באַשטימטן לעבנס־שטייגער, זיין „אורח חיים", וואָס האָט אין זיך שייַנקייט אוּן דערהויבונג, אוּן וואָס האָט איבערגעלעבט אַלע שטורעמס אוּן איבערקערענישן פון אַלע דורות, אוּן זיי אַלע האָבן נישט געהאַט די מאַכט אים אויסצורייסן פון דער וועלט.

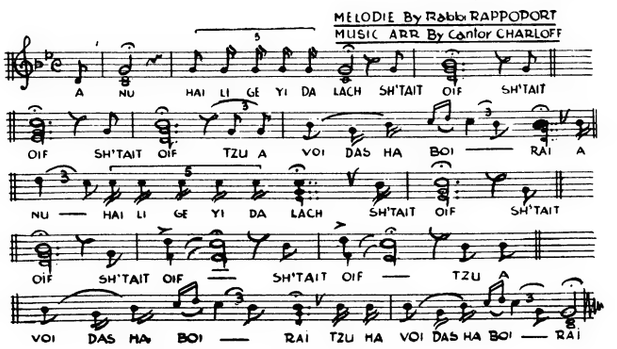
הרב ראַפאָפּאָרט באַטאָנט אין זיין ענציקלאָפּעדיע די גרויסע מסירת־נפש פון עולים קיין ארץ־ישראל פון דור צו דור. די דאָזיקע עולים זענען אין משך פון דורות געוועון אונזערע חלוצים־פיאָנערן אוּן „מעפילים", וואָס האָבן איבער שטרויכלונגען אוּן געפאַרן, געיאָגט זיך צו די ברעגעס פון הייליקן לאַנד, צום לאַנד פון די אבות. וועו נישט אָט די בענקשאַפט אין די הערצער פון דורות „חצות"־זאָגערס; וועו נישט די היסטאָרישע אינספּיראַציע אין די נשמות פון די יונגע פיאָנערן אין אונזערע דורות, וואָלט קיינמאָל נישט געווען אַזאַ נס ווי דער אויפקום פון מדינת ישראל, — די באַנייאונג פון נאַציאָנאַל־היסטאָרישער גלאָריע.

אין אַלע צייטן, זינט יידן זענען פאַרטריבן געוואָרן אין גלות, האָבן זיך געפונען געוואָגטע יחידים, וואָס קיין שום שטרויכלונג האָט זיי נישט אָפּגעהאַלטן פון קומען אין הייליקן לאַנד אַריין אוּן קושן די זאָמדן אוּן שטיינער פון אירע וויסטענישן. נאָך פילע יאָרן פון אַריינוואַנדערן אין דער צדקה־פושקע פון רבי מאיר בעל הנס, האָבן בריט־טליתדיקע זקנים אוּן „קרבן מנחהדיקע" זקנות זיך נישט אָפּגעשראָקן פון די לאַנגע אוּן שוווערע נסיעות, כדי אויך זייערע ביינער זאָלן האָבן זייער אייביקע רו אין דער מוטער־ערד פון לאַנד פון די אבות, פון די נביאים, מלכים אוּן תנאים. אוּן באַזונדערס אונזער דור, דער דור וואָס אין זיינע טעג זענען אומגעבראַכט געוואָרן זעקס מיליאָן יידן, דער דור, וואָס איז אויך פאַרגיטיקט געוואָרן דורך דער אויסגעבענקטער אוּן אויסגעקעמפטער באַנייאונג פון אונזערע אַמאָליקע טעג, די טעג פון נאַציאָנאַלער פרייהייט, נאָך מלחמות פאַר אומאָפּהענגיקייט, וויי ס׳וואָלטן זיך איבערגעחזרט די גלאָריע־פולע קאַפּיטלעך פון תנ״ך, לייענט זיך מיט באַזונדער אינטערעס די „מאמרי חז״ל", די פאַרשידענע מדרשים אוּן „ילקוטים" מא״י.

הרב ראַפאָפּאָרט האָט אויך אַ סך געשריבן דערציי־לונגען פון חסידישן לעבן, סמיינסט פון אַפּטער חסידים, אוּן אויך דאָ איז קענטיק דער אָפּשטאַם פון די ראַפאָפּאָרטס, דער אָפּשטאַם פון אַ גאַנצער קייט רבנים, לומדים מופלגים, גאונים, וואָס ציט זיך איבער דורות אוּן תקופות.

א גילגול פון א ניגון...

„שט יט אויף היליקע יידעלעך!"

אַ נו הייליקע יידעלעך שטייטן אויף
שטייטן אויף
שטייטן אויף

צו עבודת הבורא.

אַ נו הייליקע יידעלעך שטייטן אויף
שטייטן אויף
שטייטן אויף
שטייטן אויף

צו עבודת הבורא.
צו עבודת הבורא.

חזן אוּן קאָמפּאָזיטאָר כאַרלאַף פון טאָראָנטאָ
די מעלאָדיע פון „שטייט אויף יידעלעך" פון אייזיקל שרייער — איז געוואָרן איבערגעזונגען פון הרב ראַפּאָ־פּאָרט פאַר דעם קאָמפּאָזיטאָר כאַרלאַף אין טאָראָנטאָ, וועלכער האָט אָנגעשריבן די נאָטן

טאטע־מאמע, זיידע־באבע

אוץ

די ביאָגראפיע פון א דור

מיין מוטער מאַטעלע ע״ה, איז בטבע תמיד געווען אַ פרייליכע, אַ שמועסערין, אוּן בכלל אַ זייער גוטע דערציִי־לערין. זי פלעגט ליב האָבן צוּ דערציילן זכרונות פוּן אַמאָליקע צייטן, פוּנעם אַמאָליקן קאָריוואָר שטייגער־לעבן. מנהגים, שילדערונגען פוּן אירע עלטערן, עפיזאָדן פוּן אירע כלה־יאָרן, פוּן איר חתונה.

דעם גרעסטן טייל פוּן אירע דערציילונגען האָב איך, אין משך פוּן דער לאַנגער צייט, שוין פאַרגעסן. אָבער אין מיין זכרון זענען פאָרט נאָך פאַרבליבן אינעקע ברעקלעך אוּן פיצלעך שיריים פוּן אירע, ממש לעגענדאָרישע, מעשהלעך.

איך וויל זיי דאָ איבערדערציילן, וויל איך טראָכט, אַז זיי האָבן אַ היסטאָרישן באַדייט. פאַרן היינטיקן לייענער וועלן זיי געוויס אָפּהילכן ווי עפעס אַ וווייטער, שטילער וויידער־קול פוּן אַמאָליקע פאַרגאַנגענע וועלטן.

דער קאָריוואָר זיידע ר׳ הערשל

מיין קאָריוואָר זיידנס נאָמען איז געווען הערשל פלאַקסער. אָבער קאָריוואָר יידן, אוּן אויך אין דער גאַנצער אומגעגנט האָט מען אים געוווּנען „הערשל ראָבישוויווער״. וויייל ער האָט געשטאַמט פוּן דער שטאָט הרובישעוו, כעלעמער געגנט.

(די אמאליקע יידן האָבן געהאָט אַ נייגונג צוּ ענדערן די נעמען פוּן שטעט אויף זייער אייגענעם שטייגער; אַזוי איז פוּן אָפּאַטאָוו — געווארן אָפּטאָ, פוּן ראַדאָם — ראַדעם פוּן אָסטראָווייץ — אָסטראָוצי, פוּן קוראָוו — קאָריוו. די שטאָט גרובישעוו האָבן זיי שוין לגמרי מגייר געווען אוּן געוווּנען מיט אַן עכט יידישן נאָמען: „ראָבי־שוויוו״).

דער זיידע האָט נישט געשטאַמט פוּן רבנישן יחוס. זיינע עלטערן, אוּן בכלל זיין גאַנצע משפחה זענען געווען אייגענאַכע באַלעבאָטישע יידן, לויטער סוחרים, קרעמערס. אויך דער זיידע איז געווען בלויז אַ פעיקער, געניטער סוחר, אוּן ר׳האָט זיך אויסגעלעבט זיין גאַנץ לעבן אין דער סוחרישער וועלט.

זיין הויפט־מסחר איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס כמעט אַלע ארומיקע פריצים האָבן געבאָרגט ביי אים געלט אויף פראָצענט. אָפּגעגעבן די געלטער מיטן פראָצענט האָבן זיי, מיינסטנס, מיט תבואה, קאָרטאָפל. דער זיידע האָט געמאַכט דערבייִ ממש גאָלדענע געשעפטן.

דער זיידע — אַ שטרענגער כאַראַקטער פוּן אַ פראָצענטניק, אוּן דערבייִ אַ האַרציקער ייִד

דער הויפט־יסוד פוּן זיידנס פרנסה איז טאַקע געווען דאָס באָרגן געלט די אַרומיקע פריצים, בייִ וועלכע דער ענין פראָצענט איז געווען בלויז אַ בייזאַך, אַ טפל, דער עיקר פרנסה איז געווען די תבואות, וואָס ער האָט בייִ זיי געקויפט, אוּן דערבייִ געמאַכט גלענצנדע מסחרים. ער איז אָבער אויך געווען סתם אַ פראָצענטניק, געבאָרגט געלט אויף פראָצענט די קאָריוער סוחרים, גויים אוּן יידן. אוּן ווי דער שטייגער פוּן פראָצענטניקעס, איז ער געווען אַ שטרענגער, מיט אים האָט מען געמוזט זיין פינקטלעך, אָפּגעגעבן דאָס געלט אין דער באַשטימטער צייט, אין זמן־הפרעון, אַנדערש האָט מען גלייך פאַרלוירן בייִ אים דעם קרעדיט. אָבער דאָס איז געווען נאָר איין זייט פוּן זיין כאַראַקטער. אוּנזער מוטער האָט אוּנז איבערגעגעבן פאַקטן, וועלכע שפּיגלען אָפּ דעם זיידנס כאַראַקטער אין אַ גאַנץ אַנדער ליכט, אַלס האַרציקן ייִד. אָט איז בלויז נאָר איין פאַקט:

אין קאָריוו איז געווען אַ געוויסער ייִד, אַ תבואה־סוחר, וועלכער פלעגט האַנדלען כמעט בלויז מיטן זיידנס געלט. יעדעס יאָר, בייִם תבואה־סעזאָן, פלעגט ער באָרגן בייִם זיידן עטלעכע הונדערט קערבלעך, אוּן תמיד אָפּגעבן צוּ דער ריכטיקער צייט, דאָס געלט מיטן פראָצענט. איינמאָל האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז ס׳איז געקומען דער זמן הפרעון, אוּן דער ייִד האָט נישט געבראַכט דאָס געלט. דער זיידע האָט געוואָרט שיינע עטלעכע וואָכן, אָבער יענער ווייזט זיך נישט. די זאַך איז געוואָרן דעם זיידן פאַרדעכטיק. דער זיידע האָט אויך באַמערקט, אַז דער ייִד מייעט אים אויס, אַז ער דערזעט אים דרייט ער זיך אַוועק. דאָס האָט שוין דעם זיידן גאָר שטאַרק פאַרדראָסן, אוּן געשיקט אים רופן. נו, אַז הערשל פלאַקסער שיקט שוין רופן, מוז מען גיין, אוּן דער סוחר איז גלייך געקומען.

וויל איך איבערגעבן דעם דיאַלאָג, וועלכער איז פאָרגעקומען צווישן זיידן דער מלווה, אוּן דעם תבואה־סוחר דער לווה (לויט ווי מיין מוטער האָט איבערגעגעבן).

דער זיידע (שטרענג): זאָג נאָר דוּ איינער, וואָס איז מיט דיר? נישט דוּ גיסט ס׳געלט, נישט קיין פראָצענט, אוּן איך זע, אַז דוּ באַהאַלסט דיך גאָר אויס פאַר מיר. וואָס מיינסטוּ, איך וועל דיר שווייגן? איך וועל דיך עוקר מן השורש זיין.

תבואה־סוחר (מיט געוויין): ר׳ הערשל קרוין, כ׳בין אַן עני ואביון, כ׳האָב געמאַכט אַ שלעכטן מסחר, אוּן פאַרלוירן עד פרוטה אחת. כ׳בין אויס סוחר, כ׳האָב נישט פוּן וואָנען צוּ לעבן, אוּן כ׳האָב נישט קיין אַנדערע ברירה נאָר אַוועקצוּאַנטלויפן פוּן שטאָט אוּן לאָזן זיך גיין איבער די הייזער.

זיידע (מיט געבייזער): אויב אַזוי, ביסטוּ דאָך אַן אמתער פושע ישראל, אוּן גלייבסט נישט אין גאָט. דוּ ביסט דאָך אַ סוחר, אוּן האָסט שטענדיק פאַרדינט, אוּן אַז האָסט נאָר איינמאָל געמאַכט אַ שלעכטן מסחר, האָסטוּ שוין פאַר־

לוירן דעם בטחון צו השי״ת? מ׳דאַרף ווייטער האַנדלען, און גאָט קאָן העלפן, אַז זאָלסט ווייטער מצליח זיין.

תבואה־סוחר: מיט וואָס וועל איך האַנדלען? אַז כ׳האָב נישט קיין פרוטה אחת.

זיידע: און ווו איז הערשל פלאַקסער? האָסטו שוין פאַרגעסן דעם וועג צו אים? פאַרוואָס ביסטו נישט געקומען אין אים אַלץ דערציילן? (דער זיידע פלעגט אָפט רעדן וועגן זיך ווי וועגן אַ דריטן פאַרשוין, דאָס איז געווען אַזאַ מין גבירישע בריסטקייט, וואָס איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר אַמאָליקע שטעטלישע נגידים).

תבואה־סוחר: כ׳האָב מיך נישט געקאָנט ווייזן פאַר אייך, און אַז כ׳האָב אייך דערזעען פון ווייטנס, איז מיר פינצטער געוואָרן פאַר די אויגן.

זיידע: שעמען זאָלסטו דיך אין דיין ווייטן האַלז אַריין, אַ ייד טאָר זיך נישט מיאש זיין. אָבער צו וואָס דאָ לאַנג בראַיען, זאָג נאָר, האָסטו עפעס צו מאַכן אַ מסחר?

תבואה־סוחר: יאָ, כ׳ווייס גראָד פון אַ פלאַץ ביי אַ פריץ, ווי כ׳קאָן מאַכן אַ מסחר, און מיר דאַכט זיך אויס, אַז כ׳קאָן שיין געלט פאַרדינען.

זיידע: וויפל געלט אַ שטייגער דאַרפסטו צו דעם מסחר?

תבואה־סוחר (שטילערהייט, הכנעהדיק): כ׳ווייס?... כ׳וואָלט געדאָרפן האָבן אפשר אַ צווייַ הונדערט קערבלעך.

זיידע (הויך אויפן קול): וואָס מיינט מען עפעס — אפשר? הייסט דאָך, אַז דו דאַרפסט מער, זאָג וויפל געלט דאַרפסטו?

תבואה־סוחר (מיט אַן עניוותדיק שמייכעלע): נו, אַז ר׳ הערשל פרעגט שוין, מוז איך זאָגן, אַז באמת דאַרף איך האָבן צו דעם מסחר גאַנצע פירהונדערט קערבלעך.

זיידע: אַזוי זאָג, וואָס מאַכסטו דיך נאַריש? הערשל פלאַקסער וועט דיך חלילה נישט לאָזן פאַלן, האָסט דאָך אַ ווייב מיט קינדער, און הערשל פלאַקסער דאַרף דאָך אויך פרנסה. דו צאָלסט דאָך אים פראָצענט. זעץ זיך אַוועק, און איך וועל דיר אויסציילן ס׳געלט.

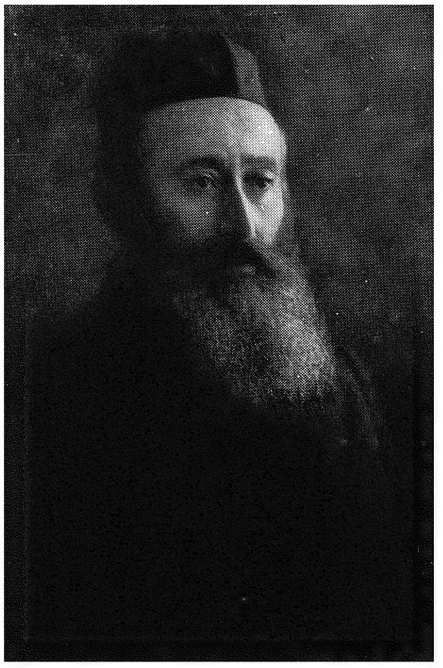
און גלייך האָט דער זיידע אַרויפגעשטעלט אויפן טיש אַ פלעשל בראָנפן, געטרונקען מיטן לוה לחיים, און גע־ווונשן אים ברכה והצלחה:

— געדענק־זשע, אַז מכבר קומט מיר ביי דיר דריי הונדערט קערבלעך. און פראָצענט כך וכך. און ס׳איז שוין עטלעכע וואָכן נאָכן טערמין, גייט צו נאָך פראָצענט כך וכך. פאַרשרייב דיר אין ביכל דיינעם. דעם זמן פרעון, און געדענק זאָלסט אָפגעבן אין צייט!

דער סוף איז געווען, אַז אָט דער מסחר איז טאַקע געווען מיט הצלחה, ר׳האָט פאַרדינט גאָר אַ סך געלט, און דאָס מאָל אָפגעגעבן דעם זיידן ביידע הלוואות מיטן פרא־צענט עד פרוטה אחרונה. און דער זיידע פלעגט זיך דערנאָך באַרימען:

— הערשל פלאַקסער שענקט נישט קיין געלט. אים מוז מען אָפגעבן דעם קרן מיטן פראָצענט עד פרוטה אחרונה, גייט נישט דאָס ערשטע מאָל איז דאָס צווייטע מאָל. דאָס דריטע מאָל. אָבער באַצאָלן מוז מען אים...

און דאָס איז נישט געווען דער איינציקער פאַל, דער זיידע האָט געהאַט גרויס איינזען מיט די קאָריוער יידישע סוחרים, און האָט ווער געהאַט אַ דורכפאַל, האָט ער אַזוי

יאַנקל פלאַקסער, אַ קרוב פון הערשל פלאַקסער, געבוירן 1869 אין קאָריוו, אין 1907 אַריבער ווי־ניען קיין וואַרשע, אומגעקומען אין 1943. ער איז דער פאָטער פון די לעבנגעבליבענע אין פּאַריז — משה און העסע. ער איז אַ גליד־קוזין פון י. ל. פרץ

לאַנג געשטיצט מיט פרישע הלוואות, און מיט נייעם קוראַזש און בטחון, ביז דער סוחר האָט זיך צוריק אַרויפגעאַרבעט, און אָפגעגעבן אַלע געלטער. און אין קאָריוו האָט מען געשמועסט, אַז הערשל באַרגט סוחרים זיין געלט, צוזאַמען מיט זיין הצלחה...

דער זיידע — אַ בעל גמילת חסדים

דער זיידע איז נישט געווען בלויז אַ פראָצענטניק, ער האָט אויך געהאַט אַ בריי־טע האַנט פאַר גמילת חסדים. נישט איין קאָריוואר מיידעל וואָלט געבליבן זיצן ביז אין גרויען קאָפּ, ווען נישט דער זיידע. אַ שטייגער, אַ ייד אַ קרעמער האָט געטון אַ שידוך מיט אַ מיידל, און האָט זיך מתחייב געווען מסלק צו זיין ביי די תנאים הונדערט און פיפציק קערבלעך. ער האָט אָבער ביי קיין פאַל נישט געקאָנט אַ־ויסנעמען פון זיין קראָם אַזאַ סומע מיט אַמאָל (הונדערט און פיפציק קערבלעך איז דעמאָלט געווען אַ מיטעלמעסיקער באַלעבאַטישער נדן). נו, איז מען געקומען צו הערשל פלאַקסער, און ער האָט שוין אויסגעבאָרגט ס׳געלט, על מנת מען זאָל אים אָפּצאָלן ביסלעכווייז (און עס האָט טיילמאָל גענומען עטלעכע יאָר, ביז מ׳האָט אים אויסגעצאָלט ס׳געלט).

דער זיידע האָט אויך געבאָרגט גמילת־חסדים די יונגע־לייט, וואָס זענען „אַראָפגעגאַנגען" פון די קעסט, ערשט אַנגעהויבן זיך לערנען האַנדלען (אַזוינע יונגעלייט פלעגט מען רופן „פריצעס", און דער זיידע, מיט זיין סוחרישן חוש, פלעגט אָפטער אין אַ שמייכל, זאָגן אַזוי: פראָצענט נעמען ביי „פריצעס", טאָר מען טאַקע נישט, זיי האָבן נאָך קיינ־מאָל נישט פאַרדינט, אָבער געטרויען געלט מעג מען זיי יאָ, און הגם זיי האָבן נישט קיין פראַקטיק אין מסחר, האָבן אָבער די יונגעלייט אַ סך ענערגיע, בטחון, מער ווי די אַלטע סוחרים).

למען האמת זאָל ווערן צוגעגעבן, אַז אַזוינע גמילת־חסדים האָט דער זיידע געבאָרגט בלויז נאָר אויף משכונות, צירונג אָדער זילבערנע חפצים, וואָס ער האָט זאָרגפעליק באַהאַלטן אין זיין אייזערנער קאַסע, און אויפגעשריבן יעדעס נאָמען (דער זיידע איז געווען דער איינציקער אין קאָריוו, וואָס האָט שוין אין יענע צייטן געהאַט אַ גרויסע, אייזערנע קאַסע).

דער גרויסער גביר מענדל בייער פון פילעוו, האָט זיין ערשטן מסחר געמאַכט מיט אַ גמילת־חסד פון צוויי הונדערט קערבלעך, וואָס דער זיידע האָט אים געבאָרגט אויף משכונות פון צירונג, צוזאַמען מיט אַ קאָמפלעט טיש־זילבער. מענדל בייער איז רייך געוואָרן, און געווײַנלעך, אָפגעגעבן דאָס געלט, אַרויסגענומען זיינע משכונות די תכשיטים, אָבער דעם קאָמפלעט זילבער האָט ער איבערגעלאָזט ביים זיידן, פאַר אַ מתנה, אַלס אַ זכר פון דעם ערשטן גמילת־חסד. ביי מיינע עלטערן האָט זיך נאָך געפונען ירושה עטלעכע לעפל, גראָווירט „מ. בייער", מענדל בייער האָט זיך שוין דעמאָלט געעכנט צווישן די מיליאָנערן.

אַ קאַרגער מענטש

טראָץ דעם וואָס דער זיידע איז געווען שטיינרייך, ממש אַ גביר אדיר, און ס׳איז אים צוגערונגען און צוגעשווימען פון אַלע זייטן, איז ער אָבער געווען זייער אַ קאַרגער. און נישט אַזוי סתם אַ קאַרגער, נאָר ממש אַ לעגענדאַרישער קמצן. אין זיין טאָג־טעגלעכן לעבן איז ביי אים אפילו איין קאָפּיקע געווען חשוב געלט.

און אָט זענען עטלעכע ביישפילן:

אַז דער זיידע האָט געוואָלט פאַררייכערן זיין לילקע־ציבעך, איז אים אַ שאָד געווען קאַליע צו מאַכן אַ גאַנץ שוועבעלע. האָט ער דאָס שוועבעלע צעבראָכן אין צווייען, און די אויבערשטע העלפט מיטן שוועבל־קעפל, באַהאַלטן אין קעשענע אַריין (פאַר אַ צווייטן מאָל פאַררייכערן די לילקע) און די אונטערשטע העלפט האָט ער אָנגעצונדן ביים פייער אין דער גרובע.

אַז ער האָט געוואָלט אַמאָל גיין בייטאָג אין פאָדווערזש אַריין (דער גאַנג איז געווען דורך די קיך) איז אַזוי ווי דאָס דינסט־מיידל האָט געהערט אַז דער זיידע גייט, האָט זי אויפדערגיך אַביסל אַראָפּגעדרייט דאָס פייער פונעם קיך־לאָמפּ (די קיך איז געווען אַ טונקעלע, און מ׳האָט געמוזט לאָזן ברענען דעם לאָמפּ אויך בייטאָג), כדי דעם זיידן זאָל נישט פאַרדריסן, וואָס זי ברענט בייטאָג דעם לאָמפּ אַזוי העל און שטאַרק אַרויסגעדרייט (ביי דער געלעגנהייט ווייל איך דאָ באַמערקן, אַז לויט ווי די מאַמע ע״ה האָט דערציילט, איז טאָקע יאָנקל מאַשיניסט געווען דער ערשטער, וואָס האָט אַראָפּגעברענגט קיין קאָריוו זינגערס אַ ניימאַשין, דער־פאַר אָבער, האָט דער זיידע אַראָפּגעברענגט פון וואַרשע קיין קאָריוו דעם ערשטן נאַפט־לאָמפּ, און גאַנץ קאָריוו איז געלאָפן אויף וווּנדער, צו זען וואָס מענשלעכע חכמה קאָן אַלץ אויפטון. צוליב גרויס פאַרזיכטיקייט, האָט דער זיידע אַ לענגערע צייט קיינעם נישט אָנגעטרויט די מלאכה פון אָנגיסן נאַפט אין די לאָמפּן אַריין און אָנצונדען. ער האָט דאָס זעלבסט געטון, און בשעת מעשה געהייסן די קינדער אָפרוקן זיך אין אַ זייט).

יאָנקל שניידערמאַן („מאַשיניסט") געווען פון צייט־צו־צייט בעל־תפילה אין בית מדרש. אומגעקומען מיט אַלע קאָריווער יידן

דער זיידע איז אין שטוב געאָנגען אָנגעטון תמיד אין אַ שלאָפראָק. ער האָט געהאַט דריי שלאָפראָקן, אַ וואָכנדיקן, אַ שבתדיקן, און אַן עקסטערע שלאָפראָק אויף יום־טוב. אָבער די אַלע דריי מלבושים זענען מיט דער צייט שוין געוואָרן אַלט, אָפּגעלעבט. ס׳איז געקומען פאַר פסח, און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן אויף פסח צו מאַכן נייע. די באָבע ביילע איז געאָנגען אין שניט־קראָם, און אַהיימגעברענגט דרייערליי מינים סחורה (אין יענע אַלטע צייטן האָט מען נישט געווּוסט פון קופּן גרייטע מלבושים). די סחורה איז דעם זיידן טאָקע געפאַלן געוואָרן, אים איז אָבער נישט געפאָלן געוואָרן צו מאַכן דריי מיטאַמאָל. ער האָט באַשלאָסן אַז ס׳איז גענוג צוויי, אייגעם אויף אינדערוואָכן, און פאַר שבת און יום־טוב קאָן זיין גענוג אייגער. נאָר מען זאָל קויפן אַ צווייזייטיקע סחורה, און אויפנייעז אַזוי, אַז מען זאָל אים קאָנען טראָגן אויף בייידע זייטן. און וויפל די באָבע האָט נישט געזאָלט פראָטעסטירן, האָט נישט געהאָלפן. דריי מיטאַמאָל — האָט ער געטענהט — איז אַ הולטייסטווע אַן אויסברענגערייי. פאַרשטייט זיך, אַז דער זיידע האָט אויס־געפירט דאָס זיניקע. און גאַנץ לאַנגע יאָרן האָט ער גע־טראָגן דעם בכבודדיקן צווייזייטיקן שלאָפראָק.

די מאַמע האָט אונז דערציילט נאָך אַ סך ענלעכע פאַקטן, אָבער בלויז די עטלעכע ביישפילן זענען גענוג פעסטצו־שטעלן, אַז קיין צו ברייטער מענטש איז דער זיידע נישט געווען.

די באָבע ביילע און איר יחוס אבות

מיין באָבע ביילע (די מוטער פון מיין מאַמע ע״ה) איז אין פיל הינזיכטן געווען ממש דער הפך פונעם זיידן. קודם־כל האָט זי געשטאַמט פון גרויס יחוס. זי איז געווען אַן אור־אור־איניקל פונעם רבין הגאון הגדול וצדיק הדור מוהר״ר יעקב יצחק הורוויץ זלל״ה, דער אַלטער לובלינער רבי, וואָס מ׳האָט גערופן „דער חוזה פון לובלין". און זי האָט טאָקע גאָר שטאַלצירט מיט איר יחוס. גאַנץ אָפט

פלעגט זי זיך פאַרצושטעלן מיט דער ירושה, וואָס זי האָט באַקומען פון אירע אבות. די ירושה איז באַשטאַנען פון אַ גאָר גרויסן גלעזערנעם כוס מיט צוויי אויערן (דער כוס איז געווען די גרייס פון אַן אַמאָליקער קופּערנער קוואָרט, וואָס מ׳האָט געוויצט אויף וואַסער). לויט ווי די באָבע האָט דערציילט, איז געווען בקבלה, אז איר עלטער־זיידע דער לובלינער צדיק זלל״ה האָט פסח ביינאַכט ביים סדר, געוויצט אָט דעם כוס, פאַרן „כוס של אליהו״. און הגם ביים קאָריוער זיידן זענען געווען געוויס, האָט מען אויך ביים זיידן, פסח ביים סדר, געוויצט בלויז נאָר דעם דאָזיקן גלעזערנעם כוס פאַר אליהוס כוס.

די באָבע ביילע האָט געבענטשט פאַר זיך חנוכה ליכט מיט א ברכה

די באָבע ביילע האָט אויך געהאַט נאָך אַ גאָר טייערע ירושה פון דער לובלינער דינאַסטיע, נעמלעך, אַ קליין גאָלדן חנוכה־לעמפל, וואָס איז אויך געווען בקבלה פון דור־דורות, אַז אין דעם חנוכה־לעמפל האָט דער לובלינער צדיק ז״ל געבענטשט חנוכה־ליכט. און דאָס לעמפל איז ביי דער באָבען געווען טייער וויּ איר לעבן. זי האָט געלאָזט מאַכן אין לובלין אַן עקסטרע זילבערנעם שיידל, און דאָס חנוכה־לעמפל איז אַ גאַנצן יאָר געשטאַנען אינעם זילבער־נעם שיידל. אַרויסגענומען האָט זי עס נאָר חנוכה, צום חנוכה־ליכט־בענטשן. אָבער דער זיידע האָט געוויצט זיינס אַן אייגענעם זילבערן חנוכה־לאָמפּ, ווייל ער האָט געזאָגט, אַז אַן אייפאַכער ייד איז נישט ראוי צו בענטשן חנוכה ליכט אין דעם דאָזיקן חנוכה־לאָמפּ, וואָס מי יודע, וואָס פאַר אַ כוונות אין יחודים דער צדיק האָט געהאַט ביים בענטשן חנוכה־ליכט. האָט דער זיידע געבענטשט אין זיין זילבערנעם לאָמפּ, און די באָבע האָט געבענטשט, באַזונדער פאַר זיך, חנוכה־ליכט מיט די ברכות (גלייך ווי אַ מאַנס־פּאַרשוין) אין איר ירושהדיקן גאָלדענעם לעמפל, מיט דער טענה, אַז ווייל דאָס איז פון איר זיידן, מעג זי.

אָבער סוף כל סוף האָט די באָבע געהאַט גרויס חרטה, וואָס זי האָט געוויצט איר זיידנס חנוכה־לעמפל.

ביילע, טאָכטער פון הערשל ראַפאָפּאָרט, אוראייניקל פון דער באָבע ביילע פלאָקסער

אַ קאָריווער לעגענדע וועגן דאָזיקן ירושהדיקן גאָלדענעם חנוכה־לעמפל

מיט אָט דעם לעמפל האָט געטראָפן אַן אויסטערליש געשעענישׂ, וואָס האָט אויפגעקאָכט דאָס גאַנצער קאָריווער שטעטל, קינד און קייט האָבן פון דעם געריידט, און די געשעענישׂ איז בשעתה געווארן פאַרוואַנדלט אין אַ לע־גענדע. די געשיכטע איז אַזעלכע:

אַ חודש די דינסטמיידלעך, וואָס די באָבע האָט געהאַלטן, האָט דער זיידע געהאַט פאַר זיך אַ משרת (דעם משרת האָט ער געהאַלטן בלויז פאַר זיינע געשעפטן, אַשטייגער אָפּנעמען געלטער ביי מענטשן, אַמאָל שיקן געלט צו אַ פּריץ א. אַ. וו.). דער משרת איז געווען זייער אַ פראָסטער, אַן עם־הארץ (זיין נאָמען איז געווען עקיבא, אַ בחור), ער איז אָבער געווען אַן ערלעכער, און דער זיידע האָט פון אים זייער געהאַלטן, און טאָקע אים אָנגעטרויט גרויסע געלטער. דער משרת איז אָפּגעווען ביים זיידן לאַנגע יאָרן. ענדלעך האָט ער חתונה געהאַט אין קאָריוו (דער זיידע איז געווען אַ גאַנצער מחותן אויף זיין חתונה, האָט זיך געלאָזט קאָסטן אַסך געלט). די חתונה איז געווען פאַר פסח, און באַלד נאָך פסח, איז דער משרת מיטן ווייב אַוועק קיין לאָנדאָן — ענגלאַנד, כדי פון דאָרטן צו פאָרן ווייטער קיין אַמעריקע.

ויהי היום, ס׳איז געקומען חנוכה, און די באָבע נעמט אַרויס דאָס לעמפל פון דער קאַסע צו בענטשן חנוכה־ליכט (אַ גאַנץ קיילעכיקן יאָר איז דאָס לעמפל געשטאַנען אינעם זיידנס אייזערנער קאַסע, אַריינגעשטעלט אינעם זילבערנעם שיידל). זי עפנט אויף דאָס שיידל, און דאָס חנוכה־לעמפל איז נישטאָ, אַ לוידיק שיידל. די באָבע איז כמעט געפאַלן אין חלשות. וואָס איז דאָ געשעען? קיינער, אַחוץ דער זיידע, האָט נישט געהאַט קיין שליסעלע צו דער קאַסע (און אַזאַ שליסעלע קאָן מען נישט נאָכמאַכן). גלייך האָט גאַנץ קאָריוו געקאָכט מיט דער געשיכטע, ס׳זענען זיך צוזאַמענ־געקומען פריינט, באַקאַנטע און מען האָט געזומען אַריינ־טראַכטן אין דעם פלא׳דיקן געשעענישׂ. האָבן טייל מענטשן געוואָרפן אַ חשד אויפן משרת, אַז ער האָט אַרויסגענבעט דאָס לעמפל, און בכוונה איבערגעלאָזט דאָס שיידל, כדי מען זאָל זיך נישט כאַפן באַצייטנס, אַז דאָס שיידל איז לוידיק. אָבער דער מישובדיקער זיידע האָט געזאָגט, אַז דאָס איז נישט מעגלעך, ווייל ערשטנס איז ער כל ימיו געגאַנגען אָנגעטון דאָס שליסעלע אויפן האַלז. אגב, האָט ער דאָך אים אָנגעטרויט טויזנטער, און ער איז געווען ערלעך. האָט זיך טאַקע גלייך געשאַפן אַ „יש־אומרים״, אַז דאָס איז שוין גאָר נישט קיין פשוטע זאַך. נישט אַ גנבה איז דאָ געשעען, נאָר דאָס איז עפעס אַ הימל־עסק... וואָס מיר קענען נישט פאַרשטיין... אמת, ס׳זענען געווען מענטשן עקשנים וואָס האָבן געזאָגט, אַז דאָס האָט געטון נאָר דער משרת, און אַז פאַר אַ שטוב־גנב קאָן מען זיך נישט אָפּהיטן, אָבער אין די חסידישע און לומדישן קרייזן פון קאָריוו איז געווען נמנו וגמרו, אַז דאָס לעמפל איז נעלם געווארן אין די עולמות עליונים אַריין... און זיי האָבן זיך געשטיצט אויף דעם, אַז נאָך אין דער גמרא געפינט זיך אַן ענלעכע געשיכטע (זע תענית כ״ה ע״א) און אַז דאָס איז געווען אַן עונש, ווייל די באָבע, אַ יידענע... האָט נישט געטאָרט בענטשן אין חנוכה־לעמפל פון דעם הייליקן צדיק דער חוזה פון לובלין.

די באָבע ביילע פאָרט קיין לובלין אויף קבר־אבות

לויט ווי די מאַמע ע״ה האָט דערציילט, האָבן די קינדער געפרעגט דער באָבען, וואָס זי טראַכט וועגן דעם. אָבער זי פלעגט תמיד ענטפערן: קינדער, רעדט נישט צו מיר וועגן דעם. מיט אַ צייט שפּעטער איז די באָבע געפאָרן קיין לובלין (מיט אַן אויסרייד, אַז זי דאַרף זיך דאָרט עפּעס איינקויפן), אָבער די קינדער האָבן זיך דערוווסט, אַז זי איז געווען ביים קבר פון איר זיידן דעם לובלינער צדיק, זיך אויסגעווויינט און געבעטן מחילה. און אַזוי איז דער ענין חנוכה־לעמפּל געבליבן הענגען איבער קאָריוו ווי אַן אייַ־ביקער סוד, און אַ הייליקע מיסטעריע. וועלכע איז פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ שטעטלישער לעגענדע.

די באָבע צינדט אָן יעדע ערשטע נאַכט חנוכה אַ וועקסן ליכט

גלייך נאָכדעם, ווי די באָבע איז צוריקגעקומען פון לובלין, ווו זי האָט זיך מתודה געווען אויפן זיידנס קבר, איז זי אַוועקגעפאָרן קיין טריסק, זיך מתיעץ צו זיין מיטן טריסקער רבין. וואָס דער רבי האָט איר געזאָגט, האָט זי קיינעם נישט דערציילט (זי האָט איבערהויפט וועגן דעם חנוכה־לעמפּל מיט קיינעם נישט געוואָלט רעדן). אָבער נאָך איר צוריקקומען פון טריסק האָט זי שוין מער נישט גע־בענטשט פאַר זיך חנוכה־ליכט, זי האָט אָבער יעדע ערשטע נאַכט פון חנוכה אָנגעצונדן אַ גרויס וועקסן ליכט, אַוועק־געשטעלט עס אין אַ ווינקל, און געזאָגט עפּעס אַ שטילע תפילה. און אַרום דעם קליינעם פייערל פון דעם צאַנקענדיקן וואַקסענעם ליכט האָבן אַרומגעשוועבט און אַרומגעפלויגן די סודות פון דעם נעלם־געוואָרענעם חנוכה־לעמפּל.

זאָל די דאָזיקע נאָטיץ מיינע דינען אַלס „נכס־ספרותי״, אַלס היסטאָרישער בייטראָג, צו די שארית־הפּליטהדיקע „אַרכיוון־שבעל־פה״ (זקנים) אויב מ׳קען זיך אַזוי אויס־דריקן, וועלכע האָבן די זכיה צו שטעלן אַ מצבת־זכרון פאַר די אַמאָליקע, זיס־טרויעריקע שטעטלישע לעגענדעס און פאָלקלאָר, וועלכע האָבן אין זייער צייט באַפליגלט די פאַנטאַזיע פון אונזערע אַמאָליקע, טראַגיש־אומגעקומענע קאָריווער יידן, געשאָפן פאַר זיי אַ מין „מזון רוחני״, גייס־טיקע שפּייז, אין דער פאָרם פון אינטימע בית־המדרש־שמועסן, אין די שפּעטע שעהן פון די קאָריווער סודותפּולע, טרויմעריש, לאַנגע ווינטער־נעכט.

די באָבע ביילע, און אירע טאָג־טעגלעכע התנהגות

די באָבע ביילע איז אין איר כאַראַקטער און הנהגה געווען אינגאַנצן אַנדערש פון זיידן. פונקט אַזוי ווי דער זיידע איז געווען אַ גרויסער קאַרגער, זיך גערעכנט אפילו מיט אַיין קאָפּיקע, איז די באָבע געווען זער אַ מילדע און ברייטע נאַטור. זי האָט געפירט אַ רחבותדיק הויז, מיט אַן עכט נגידישן פאַרנעם, געהאַלטן תמיד צוויי דינסטן, און אין איר שטוב איז געווען פון כל־טוב, פונעם בעסטן און טייערסטן.

זי האָט אָבער נישט געלעבט בלויז פאַר זיך, זי איז געווען אַ גרויסע מכניסה־אורחים, און ווי נאָר קיין קאָריוו איז געקומען עפּעס אַ שיינער ייד, האָט זי אים מאכל ומשקה געווען, און דערבייַ אויך דערלאַנגט אַ נגידישע שיינע נדבה. זי האָט בכלל געגעבן צדקה מיט אַ ברייטער האַנט צו יעדן איינציקן נויטבאַדערפטיקן.

זי איז געווען אַ טריסקער חסידותטע, פלעגט צוויי מאָל אַ יאָר, אויף פּסח און ראש־השנה, שיקן קיין טריסק צום רבין אַ קוויטל צוזאַמען מיט אַ פּדיון פון הונדערט קערבלעך.

און זאָל דאָ געזאָגט ווערן אַ גרויסן שבח צום זיידן, וואָס ער האָט די באָבען זער הויך געשעצט, און הגם ער אַליין איז בטבע געווען זער אַ קאַרגער, האָט ער אָבער דערלויבט די באָבען צו פירן דאָס הויז אויף איר אייגענעם שטייגער, און אויך געבן צדקה וויפיל זי פאַרשטייט נאָר.

די באָבעס „קימפּעטאָרין־מצווה״

אַחוץ דעם, וואָס די באָבע איז בכלל געווען אַ גרויסע בעלת־צדקה, האָט זי אויך געהאַט אַן עקסטרע מאָדנע מצווה. די מצווה איז געווען אַ שם־דבר אין קאָריוו: ביילע שוי־ווערס — „קימפּעטאָרין־מצווה״. די מצווה איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ווי נאָר אַ קאָריווער פרוי איז געגאַנגען צום קינד, איז איידער מען האָט נאָך געשיקט נאָך די הייווין, האָט מען געמוזט רופן ביילע שוויווער (דאָס וואָרט „אָקוּ־שערקע״ אָדער „הייבאַם״ האָט מען אין קאָריוו נישט גע־נוצט). ווי מיין מוטער האָט דערציילט, איז דעמאָלט די איינציקע „הייוון״ אין קאָריוו געווען חיים שמואל לוסט־מאַנס מאַמע, און זי איז שוין געווען אין די ווייטע ניין־ציקער. וועגן מען האָט זי געדאַרפן צו אַ קינד־האָבן, האָט מען זי געברענגט טראָגנדיק אויף די פלייצעס, ווייל זי האָט שוין נישט געקאָנט גיין). און מיין באָבע איז נישט אַוועק־געגאַנגען, בין דאָס קינד איז געבוירן געוואָרן. דערבייַ איז אויך געווען איר מצווה צו מאַכן דעם ערשטן „אויסשטייער״ פאַר דעם נייגעבוירענעם נפש, און וואָלט זיך ווער אָפּגע־זאָגט פון דער באָבעס אויסשטייער, וואָלט ער געווען אַ מתחייב בנפשו. דאָס איז געווען איר מצווה, סיי פאַר אַ אָרימער, סיי פאַר אַ רייכער (כדי נישט צו פאַרשעמען די אָרימע). זי האָט אויך נישט פאַרגעסן צו פאַרזאָ־גן די יולדת אין די ערשטע עטלעכע טעג מיט אַ גוט הינערן יאַיכל, אַביסל גוטן ווייַן, און עטלעכע טעלערלעך אתרוגים־איינגעמאַכץ (דאָס האָט זי שוין געטון בלויז פאַר אָרעמע, און אתרוגים־איינגעמאַכץ איז דעמאָלט געווען „סגולהדיק״, ווייל מען האָט דאָך אויף דעם געמאַכט סוכות אַ ברכה, איז עס געווען אַ סימן אויף מזל־ברכה פאַר דעם נייגעבוירענעם קינד. אויב ס׳איז געבוירן געוואָרן אַ יינגל, איז פאַרשטייט זיך, די באָבע געווען די ערשטע מחותנתטע אויפן ברית (און געקומען איז זי נישט מיט לייַדיקע הענט). איז אָבער געקומען אויף דער וועלט אַ מיידל, איז שבת־צום־נאָמען־געבן האָט זיך שוין די באָבע „אויסגעשלייערט״ אין אירע שענסטע מלבושים, מיטן טראַדיציאָנעלן „טערקישן טוך״, געגאַנגען אין בית־המדרש אַריין, און אין דער ווייבערישער שול, מעשה מחותנתטע, געטיילט צו די ווייבער ניס און ראָזשינקעס לכבוד דעם נייגעבוירענעם קינד.

מיין באָבע ווי אַן עצה־געבערין ביים אַ נאָמען געבן די קינדער

אין אונזערע היינטיקע צייטן איז אַ נאָמען געבן אַ קינד לגמרי נישט קיין פראָבלעם. ס׳פעלט נישט אויס קיין נאָמען, און אין אונזער מדינת ישראל איז עס שוין גאָר אַ לייכ־

טער ענין, מ׳כאַפט אַ נאָמען פון תנ״ך, ס׳איז רעכט חדוה, אורה, צהלה א. אַ. וו. אָבער אין די אַמאָליקע יאָרן האָט מען נישט געווּסט פון אַזוינע קונצן. אַ נאָמען האָט געמוזט, זיין נאָך זיידע־באָבע, און געקינדלט האָט מען אַ סך, איז פשוט געווען אַ מאַנגל אין נעמען. האָט מען אָפט געמוזט מאַכן גרויסע קאָמבינאַציעס, כדי צו באַקומען אַ ריכטיקן נאָמען (דרך אגב, ווייל איך דאָ באַמערקן, אַז דער ענין „נעמען־געבן״ סיי סתם־אַזוי אַ נאָמען געבן, אָדער דווקא נאָך עלטערן, זיידע־באָבע — ווערט פראָבלעמאַטיש באַהאַנדלט ביי די חז״ל (זע מנחות דף ל״ה. אויך בראשית רבה פרשה ל״ז).

פלעגן די מאַמעס פון נייגעבוירענע קינדער זיך האַלטן אַן עצה מיט דער באָבען (צוליב דעם, וואָס מיין באָבע האָט זיך פאַרנומען מיט קימפעטאָרינס, איז זי געווארן אַ ספעציאַליסטקע אין געבן נעמען). אַ שטייגער למשל עס האָט זיך געמאַכט אַ שווערע שאלה. ס׳איז געבוירן געווארן אַ יינגל, און מ׳האָט געמוזט אַ נאָמען געבן נאָך דער באָבען (ווייל דעם זיידנס נאָמען איז שוין געווען) און די באָבע האָט געהייסן „סימי״, וואָס טוט מען? האָט שוין מיין באָבע גלייך געפסקנט: זאָל מען דעם „יונגאַטש״ אַ נאָמען געבן „שמחה״! אויף מיינע אחריות. ס׳פאַסט זיך צו! עטץ זאָלט האָבן פון אים נחת און שמחה!״.

און אַז ס׳האָט זיך געמאַכט אַ פאַרקערטער פאַל, ס׳איז געבוירן געווארן אַ מיידל, און אַ נאָמען געבן האָט מען געדאַרפן דווקא נאָך דעם זיידן, און דאָ האָט דער זיידע געהייסן משה, היינט ווי קומט עפעס משה צו אַ מיידל. האָט שוין די באָבע, מיט איר גרויס געניטשאָפט אין דעם ענין, גלייך געזאָגט: „ס׳איז גאָר אויסגעצייכנט! גיט די „כלה־מויד״ (אויך אַ סגולה פאַר אריכות־ימים) אַ נאָמען „מאַשע״, וועט איר האָבן ביידן, אי משה אי מאַשע.

איינמאָל האָט די באָבע געהאַט אַ שווער שטיקל אַרבעט, ס׳איז געבוירן געווארן אַ מיידל, און אַ נאָמען געבן האָט מען געמוזט נאָך דעם זיידן, און דאָ האָט דער זיידע געהייסן בער. און מיט אַ בער האָט זיך שוין אפילו מיין געניטע באָבע נישט געקאָנט קיין עצה געבן. נו, האָט זי זיך מתיעץ געווען מיט אירע אידעמס, (דעמאָלט האָבן ביים זיידן געגעסן קעסט מיין פאָטער ז״ל, אויך דער שפעטערדיקער טאַרני־גראָדער רב, מיין מאַמעס שוואָגער, דער מאַן פון איר שוועסטער ריוועלע), און מ׳האָט שוין ווי עס איז גובר געווען דעם בעער. געמאַכט פון אים אַ גאַנץ לייטישן ווייבעריש נאָמען.

מיין באָבע האָט זיך כלל נישט געמישט אין זיידנס געשעפטן, זי איז געווען, ווי מ׳זאָגט אין אונזערע לענדער אַ „הויז־ווייב״, אַ שטוב־באַלעבאָסטע, און נישט מער. און דער ענין „קימפעטאָרינס און נעמען־געבן״ האָט פאַרנומען גאָר אַ גרויסן טייל פון איר לעבן. אין דער וואָך וואָס זי האָט געהאַט אַ קימפעטאָרין, האָט זי ממש געשיינט פון גרויס שמחה.

(כ׳בין מפסיק אַ ווייַלע מיינע ביאָגראַפישע נאָטיצן, ווייל שרייבנדיק וועגן קימפעטאָרינס און געבוירענע יינגלעך, איז מיר כלל אומעגלעך נישט צו ווידמענען עטלעכע פאַראַגראַפן די אַמאָליקע קאָריוואָר מנהגים אויף דעם געביט).

א.

קימפּעטאָרינס און מוהלים אין קאָריוו, מנהגים אוּן לעבנסשטייגער

ווען אַ פרוי איז געגאַנגען צום קינד, האָט מען אַרוּנ־טערגעלייגט אונטער איר קישן דעם ספר „רזיאל המלאך״ (פאַר אַ סגולה צו גרינג האָבן), און אויב זי האָט געבוירן אַ יינגל, האָט מען אַ נאָכט פאַרן מל זיין אַרוּנטערגעלייגט אויך דאָס מוהל־מעסער. ס׳איז אַזוי געלעגן ביז צום ברית. מען האָט אויך אויפגעקלעבט אויף דער וואַנט, ביים בעט פון די יולדת, געדרוקטע צעטלען מיטן נאָמען „שמירה ליולדת״. (די צעטלען „שמירה ליולדת״ זענען געווען סיי פאַר יינגלעך, סיי פאַר מיידלעך. דאָס איז געווען אויף צו פאַרטרייבן שדים און מזיקים). ביי אַ יינגל איז געווען דער מנהג, אַז די גאַנצע וואָך פאַרן ברית זענען די קינדערלעך פון אַלע חדרים געפירט פון די בעלפערס, געגאַנגען צו דער ק׳מפעטאָרין לייענען „קריאת־שמע״, און דערפאַר האָט מען זיי געטיילט קליינע פאַפּירענע שקאַרמעצלעך מיט אויסגע־זאָטענע קיילעכיקע אַרבעס. די קינדערלעכס פרייד איז געווען אין לשער (כ׳בין מסופק, אויב איך האָב געהאַט אין מיין גאַנצן לעבן אַזאַ שמחה, ווי ווען כ׳האָב באַקומען דאָס דאָזיקע שקאַרמיצל אַרבעסלעך).

ב.

וואָס מאַכט עפּעס דער ערל?...

פון מיין פאָטער ז״ל האָב איך געהערט וועגן אַ גאַנץ אַלטן מנהג ביי די אַמאָליקע קאָריווער מוהלים. דער דין איז, אַז אַ קראַנק קינד טאָר מען נישט מל זיין, איז דע־ריבער דער חוב פונעם מוהל, פאַר יעדן אייניקן ברית־מילה אַריינצוקומען עטלעכע מאָל צו דער יולדת, געווארן וועלן דעם מצב הבריאות פונעם קינד. אָבער אַנשטאָט צו פרעגן „וואָס מאַכט דאָס קינד״? האָט ער געדאַרפן זאָגן: „וואָס מאַכט עפעס דער ערל״? דעם מנהג האָט איינגעפירט דער אַמאָליקער קאָריווער רבי אוּן צדיק מפורסם, הנקרא בשמו „דער רבי ר׳ נח״, דער מחבר פונעם באַרימטן ספר אויף תורה מיטן נאָמען „קב־חן״. לויט ווי איך האָב ווייטער געהערט פון דעם קאָריווער שיינעם ייד אוּן למדן ר׳ שמואל לייזערס (מיט וועמען מיין באָבע ביילע האָט חתונה געהאַט נאָך דער פטירה פון זיידן ר׳ הערשל), שטאַמט אָפּ דער מנהג פון נאָך פריערדיקע צייטן, היינו פון ר׳ שמואל לייזערס עלטער־זיידע, דער אַמאָליקער קאָריווער רב, צדיק אוּן רבי, וועלכן מ׳האָט געדופן „ר׳ שמואל קאָריווער״, ער האָט שטרענג אָנגעזאָגט די קאָריווער מוהלים, אַז חס וחלילה נישט אַנדערש צו זאָגן, נאָר מיט דעם לשון — „וואָס מאַכט דער ערל״? דער מנהג איז שפעטער איבערגעגאַנגען פונעם רבין ר׳ שמואל קאָריווער צו זיין תלמיד מובהק, דעם שפּעטערדיקן רבי ר׳ נח.

מיין פאָטער ז״ל האָט מיר דערקלערט, אַז דער נוסח „וואָס מאַכט דער ערל״? איז נישט געווען גלאַט אַזוי אַ קאַפּריז פון צדיקים, אָדער חלילה אַ וויץ, נאָר אין דעם האָט געשטעקט אַ הייליקע כוונה, ווייל דער ערשטער געווינען פון קינד בשעת מַל זיין, רופט אַרויס גרויס צער ביי די יולדת, אוּן אָפּטמאָל באַגיסט זי זיך מיט הייסע טערען (בפרט ביי אַן ערשטלינג). איז דאָס געווען אַ טרייסט, אַ מין „חיבוב

מצווה", די יולדת זאָל געדענקען, אַז בלויז דאָס מכניס זיין בבריתו של אברהם אבינו מאַכט ערשט דאָס קינד פאַר אַ ייד, און ביז צום ברית איז דאָס יינגל אַ פּראָסטער ערל (אַ גוי פלעגט מען רופן ערל). אָבער דער דאָזיקער מנהג איז מיטן גאַנג פון דער צייט בטל געוואָרן, און אפילו לגמרי פאר־געסן געוואָרן.

ג.

דער גרויסער געמוירטער קאַסטן אין דער קאָריווער שול, פול מיט זאַמד, ספּעציעל פאַר די ערלות

לויט ווי פאַרשער פון אַמאָליקע מנהגים באַהויפטן, זענען אַזעלכע זאַמד־קאַסטנס געווען כמעט אין אַלע גאָר־אַלטע היסטאָרישע שילן (אונזער קאָריווער שיל האָט אויך באַלאַנגט צום קלאָס היסטאָרישע שילן, וחבל על דאבדין ולא משתכחין).

געווייס וועלן היינטיקע יונגעלייט אָפּלאַכן פון אַזוינע כלומערשטע נאָרישע מנהגים. אָבער פאַרן פאַרשער פון גייסט פון אַמאָליקע דורות, זענען אַזעלכע מנהגים גאָר כאַראַקטעריסטיש, און בלויז נאָר דאָס אויג פונעם נשמה־פאַרשער איז מסוגל צו דערזעען די ליכטיקע פונקטן, וואָס שטראָלן אַרויס פון אַזעלכע מנהגים.

אונזער מאַרטיראָלאָגישע געשיכטע איז איבערפולט מיט גזירות קעגן מילה, און בלויז נאָר די גרויסע מסירות־נפש פון דער יידישער אומה פאַר דער גרעסטער מצווה, מכניס צו זיין יידישע קינדער בבריתו של אברהם אבינו האָט גובר געווען די אַלע גזירות, זענען אונזערע אַמאָליקע יידן אויסן געווען מיט אָט דעם מנהג, אַז ווען יידן זענען מתפלל אין זייערע שילן די תפלה „זכור ברית אברהם" (צו סליחות, און יו"כ צו נעילה) זאָל דער זאַמד־קאַסטן מיט די בשר־הערלות דינען בבחינת „גל־עֶד"...

ד.

וועגן נעמען באַצאָלט פאַר מלה זיין אַ קינד

נישט בלויז האָט אַ מוהל נישט געגומען באַצאָלט (אַ זאַך, וואָס איז נישט גלייך עפ"י דין, (ש"ע יו"ד רס"א ברמ"א שם), נאָר ס'איז געווען ביים מוהל אַ זכיה, אַז ער האָט באַקומען דעם כיבוד אַלס מוהל. און איך געדענק נאָך אין קאָריוו אין מיינע צייטן, ווי עס איז אָנגעגאַנגען אַ קאָנקורענץ צווישן די מוהלים. יעדער איינציקער האָט זיך געריסן צו דעם כיבוד און מצווה, און טייל מוהלים האָבן אפילו שטילערהייט אונטערגעקויפט דעם בעל־ברית, כדי צו באַקומען דאָס מוהלשאַפט.

מיין מוטער ע"ה פלעגט דערציילן, אַז ווען מיין פאָטער ז"ל האָט זיך יונגערמאַנווייז פאַרנומען צו זיין אַ מוהל, האָט די באָבע ביילע אונטערגעשטופט שפּאָרע אפותיכם, כדי מיין פאָטער זאָל באַקומען דעם כיבוד.

איין פאַקט געדענק איך: מיין פאָטער איז געווען באַ־רימט פאַר אַ מוהל אַ מומחה, ער האָט געהאָט זער אַ פלינקע האַנט, און נאָכן מל זיין, איז זיין מוהל־מעסער געבליבן ריין און אַן אַ שמץ פון בלוט. האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז אין לובלין איז געבוירן געוואָרן אַ יינגל אַ „נולד מהול", און מען האָט געדאַרפן האָבן אַ מוהל אַ גרויסן ספעציאַליסט (וויייל דאָס קינד איז נישט געווען אינגאַנצן „נולד מהול", און מ'האָט עפ"י דין געדאַרפן נאָכאַמאָל מלה זיין), האָט דער לובלינער גאון וצדיק, שפּעטערדיקער רבי פון חסידים ר' צדוק הכהן ז"ל, מיעץ געווען דעם פאָטער פון קינד, אַז ער זאָל פאָרן צו ר' אַבלי קיין קאָריוו, ווייל ער איז דער גרעסטער מומחה אין לובלינער גובערניע.

דער פאָטער פון קינד איז גלייך געקומען קיין קאָריוו מיט אַן עקסטרע פּוד, געדונגען אויף הין און צוריק. פאָר־שטעגדלעך, אַז מיין פאָטער איז גלייך געפאָרן. דאָס מל זיין, וואָס האָט זיך גענויטיקט אין אַספּעציעל געשיקטע האַנט, איז מיין פאָטער זער געראָטן, און אַלע לובלינער מוהלים האָבן דאָס באַוווּנדערט. און די געשיכטע האָט געשמט אין אַלע מוהלישע קריייזן. דער בעל־הבית איז געווען אַ ייד אַן עושר, און האָט דווקא געוואָלט מהנה זיין מיין פאָטער מיט 25 רובל (נישט חלילה שכר־מילה, נאָר שכר טרדת־הדרך). אָבער נישט בלויז האָט אָבי ז"ל נישט געוואָלט הערן פון געלט נעמען, נאָר ער האָט זיך „איינגעשפּאַ־ט", אַז ער וויל דווקא באַצאָלן דעם בעל־עגלה פאַר הין און צוריק, ער וויל נישט אַנדערש נאָר האָבן די גאַנצע מצווה. מען איז געגאַנגען צום צדיק ר' צדוק הכהן ז"ל צו אַ דין תורה. און ער האָט געמאַכט אַ פשרה, זאָגנדיק צום בעל־ברית:

— פאַלגט מיך, טוט צוליב ר' אַבלין, און לאָזט אים באַצאָלן די העלפט פון שכר־עגלה. און אָבי ז"ל איז געווען מלא שמחה פון דעם אויסגלייך.

און בלויז נאָר אין אַזאַ סביבה פון מצווה־זוכענישן. האָט געקאָנט אַרויסוואקסען אַזאַ טיפּ ווי די באָבע ביילע שוויוער, וועלכע האָט אַוועקגעגעבן אַ גרויסן טייל פון איר לעבן פאַר „קימפּעטאַרין־מצווה" (בכלל האָט מען אין יענע צייטן נישט געווּסט צו נעמען באַצאָלט פאַר מצוות, אויך דאָוועג־נען ימים־נוראים איז געווען אַ גרויסער כיבוד).

ה.

וועג עס באַצאָלט אַ חשבון הנפש

טיילמאָל, אין אַ שפּעט־ביינאַכט, באישון לילה ואפלה, וועג עס יאָגט זיך אַן פון זיך זעלבסט אַ חשבון־הנפש. אוּן דער צער־האומה איז בוקע ועולה, שטראָמט אַרויס פון די מעמקים. דערמאָן איך זיך, אַז מיר האָבן פאַרלוירן אַזאַ גרויסן פאָלקס־אוצר, אַזאַ נשמהדיקן אוּן גייסטרייכן יידן־טום, אוּן מיר זענען געבליבן ביי יידן, טיילווייז מיט רייכע באַנק־ביכלעך, אָבער נעבעך „גייסטיקע אביונים". אוּן אַלע גרעסטע מצוות זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גאַנץ געווייַנלעכן דזשאָב (אַ מלאכה) אוּן איך וועט באַהערשט פון מרה־שחורהדיקע מחשבות.

די אַמאָליקע וויבערישע קאָפּקעלעך מיט שפּיצלעך

איך וויידמע אַן עקסטרע קאָפּיטל די אַמאָליקע קאָריווער וויבערישער קאָפּקעלעך (טשיפּיקלעך), איך האָלט, אַז נישט בלויז איז דאָס יושרדיק, נאָר עס איז ממש אַ חוב צו פאַרשרייבן דאָס לדורות, וויייל אויב אַ סך אַנדערע מנהגים אוּן לעבנסטייגער פון אָמאָל, האָלטן נאָך אַן ביז היינטצו־טאָג אַ שטיקל המשך. בלויז נאָר מיט געוויסע ענדערונגען, לויטן גייסט פון דער היינטיקער צייט, איז אָבער דאָס „קאָפּקעלע" אינגאַנצן נעלם געוואָרן פונעם היסטאָרישן האָריזאָנט. אָט דאָס טראַדיציאָנעלע קאָפּקעלע, וואָס האָט געשפּילט אַזאַ וויכטקע ראָלע אין דער ווייבערישער הלבשה במשך כמה וכמה דורות, דאָס ליבע קאָפּקעלע וואָס אונזערע מאָמעס אוּן באָבעס האָבן אַזוי זאָרגפעליק באַצירט, באַפּוצט

און באַשיינט מיט שפּיצעלעך, אוּן בלימעלעך. וועו זיי זענען געפֿאָרן זעען אַ כלה פּאַר זייערע זין. אָדער וועו זיי האָבן געפירט אַ טאָכטער צוּ דער חופּה, אוּן בכלל ביי יעדער געלעגנהייט, ביי יעדער שמחה — איז דאָס קאָפּקעלע געווען אַ באַשיינונג. וואָס מער בלימעלעך אַלץ שענער אוּן מער בכבודדיקער. אָט דאָס קאָפּקעלע איז אַוועק פּוּן דער וועלט איינזאָם, קינדערלאָז, אוּן זכרונלאָז. גלייך גאָרנישט וואָלט געווען. ובכן, איז טאַקע מער ווי רעכט דאָס צוּ באַשרייבן, אַנדערש וואָלט עס געווען אַ היסטאָרישער פאַרזעען. אגב, האָט דער ענין קאָפּקעלעך אַ נאָענטע שייכות מיט מיין באָבע ביילעס ביאָגראַפּיע.

איטע (אבאלעס) די שוועסטער פּוּן הרב ראָפֿאָפּאָרט, דערמאָרדעט דורך די נאַצי־מערדער

אין יענע אַמאָליקע צייטן האָט נישט בלויז קיין איין אייגציקע יידישע פרוי, חלילה, געטראָגן אירע אייגענע האָר, מען וואָלט זי געלייגט אין חרם אַריין, נאָר אפילו אַ „שייטל" (פּאה נכרית) איז געווען אַ גרויסע פּאַרשייטקייט. מיין מוטער האָט דערציילט, אַז מ׳האָט אין קאָריוו אַרויסגעטריבן פּוּן דער וויבער־שיל אַ יונג וויבל, וואָס האָט געהאט די חוצפּה אַריינצוקומען אין שיל אַריין מיט אַ שייטל. אין יענע אַלטע צייטן איז געווען אַן אָנגענומענער מנהג (אוּן די וויבער האָבן געמיינט, אַז דאָס איז אַ הילי־קער דין), אַז גלייך אינעם טאָג פּוּן דער חתונה, האָט מען אָפּגעשוירן די כלהס קאָפּ האָר. גאָר פרומע, די מהדרין מן המהדרין, האָבן אָפּגעגאָלט לגמרי די כלהס קאָפּ אוּן גלייך איר אָנגעטוּן אַזאַ אַטלעסן קאָפּקעלע (מיין מאַמען האָט מען אפגעגאָלט דעם קאָפּ אוּן אָנגעטוּן אַזאַ קאָפּקעלע אינעם טאָג פּוּן איר חתונה, וועו זי איז נאָך נישט אַלט געווען קיין גאַנצע דרייצן יאָר. זי איז אַלט געווארן דרייצן יאָר ערשט אינעם לעצטן טאָג פּוּן אירע שבע־ברכות).

ווי אַזוי האָט אויסגעזעען אַזאַ קאָפּקעלע?

די „ארכיטעקטור" פּוּן דעם קאָפּקעלע, איז געווען ביז גאָר אַ קאָמפּליצירטע. ס׳איז באַשטאַנען פּוּן דריי גאַנץ באַזונדערע טיילן, געמאַכט געווארן לויט דער פּאָרם פּוּן נחס תיבה — תחתיים, שניים, ושלישיים (בראשית ו, ט״ז). די אונטערשטע טייל האָט אויסגעזען וויי להבדיל אַ מענעריש קאַפּל, וואָס אַ ליאַדע קאָריוער שיינער ייד, אוּן אפילו אַ יונג בחורל אַ בית־המדרשניק האָט געמוזט טראָגן אונטערן היטל, כדי צוּ פאַרדעקן דאָס שטיקל אונטערשטן טייל פּוּן קאָפּ (בלויז בעלי־מלאכות זענען געווען פריווילידזשירט, אוּן באַפרייט פּוּן טראָגן אַ קאַפּל אונטערן היטל).

האָט מען טאַקע געוואָלט דעם אונטערשטן טייל פּוּנעם קאָפּקעלע „אונטערקאָפּקעלע", אויף דעם איז ערשט אַרויפּ־געקומען נאָך צוויי טיילן, שוין באַצירטע מיט שפּיצעלעך אוּן בלומעלעך.

היות אַלע קאָריוער וויבער האָבן געטראָגן קאָפּקעלעך, איז געווען אַ מאַנגל אין בעלי־מלאכות. אין שטעטל זענען געווען נישט מער ווי צוויי וויבער, וואָס זענען געווען „ספּעציאליזירט" אין דעם פּאַך. מ׳האָט זיי געוואָלט „די האָפּן־פּיצערקיס" (די וויבער האָבן נישט ליב געהאַט אַרויס־צוּרעדן שוועכע נעמען — „הויבנפּיצערקעס", אוּן טאַקע זיך געמאַכט לייכטער, געוואָלט פשוט היימישלעך — „האָפּנ־פּיצערקיס").

אויב ווער פּוּן די לייענערס איז אינטערעסירט צוּ זעען ווי אַזוי קאָפּקעלע האָט אויסגעקוקט, זאָל ער זיך מטריח זיין זעען מיין מוטערס ע״ה בילד אין דעם בוך, אונטער־געצייכנט „מאַטעלע ראָפּאָפּאָרט", זי טראָגט דאָרט דאָס היסטאָרישע קאָפּקעלע.

גיטעלע די פרומע גבאיטע

דער ענין פּוּן אַמאָליקע גבאיטעס, זאָגערקעס, קלאָגער־קעס, עין־הרע־פּאַרשפּרעכערקעס, האָט אַ גאַנץ שפּאָר שטיקל געשיכטע. די גבאיטע־עפּאָכע איז רייך מיט די דאָזיקע אינטערעסאַנטע וויבערישע טיפּן, אַרום וועלכע עס האָט זיך אין יענער צייט געשאַפּן אַ גאָר זאַפּטיקער אוּן שמייכל־דיקער שטעטלישער פּאָלקלאָר. איך בין אָבער דאָ אויסן בלויז נאָר צוּ באַשרייבן די קאָריוער „גיטעלע די גבאיטע", אוּן דאָס איז אויך אין שייכות מיט מיין באָבעס ביאָגראַפּיע.

גיטעלע די גבאיטע איז בסך־הכל נישט געווען קיין קאָריווערין, זי האָט געשטאַמט פּונעם דערבייאיקן שטעטל וואָנוואָליץ, (וואָנוואָלניצע). דאָרטן איז זי ל״ע געווארן אַן אלמנה, אוּן איז אַריבערגעקומען קיין קאָריוו וווינען מיט אירס אַ טאָכטער, אוּן באַלד נאָר ווי זי איז געקומען קיין קאָריוו, האָט זי זיך גלייך קונה־שם געווען ביי אַלע וויבער פּאַר אַ גאָר גרויסע צדקת, אוּן זי איז באמת געווען זער אַ פרומע אוּן גאָטספּאָרכטיקע, זי האָט געדאַוונט דריי מאָל אַ טאָג, אוּן דווקא בציבור, אין וויבערישן בית־המדרש, אוּן אַ חוץ דעם איז זי אויך געווען אַ גרויסע מלומדת. זי האָט געהאַט אַ באַרג מיט כלערליי תחינות על כל צרה שלא תבוא, אוּן האָט אַלע געקענט כמעט פּוּן אויסנווייניק. זי האָט אויך כל ימי חייה געפּאַסט מאָנטיק אוּן דאָנערשטיק. זי איז געווען די איינציקע אין קאָריוו, וואָס האָט געמאָסטן דאָס בית־הקברות.

דער מנהג פּוּן מעסטן דאָס בית הקברות

דער ענין מעסטן דאָס בית־הקברות איז געווען אַזוי: אַז ס׳איז חלילה ביי איינעם שלאַף געוואָרן אַ קינד, האָט מען, געווייניגלעך, דאָס ערשטע אָפּגעשפּראָכן אַ „גיט־אויג" (אַן עין־הרע — געפּופּן בלשון „סגי־נהור"). אוּן אַז ס׳האָט נישט געהאָלפּן, האָט מען געפּופּן דעם פּעלדשער (אַ דאָק־טאָר איז דעמאָלט אין קאָריוו נישט געווען), אוּן אַז דעם פּעלדשערס רפואות האָבן אויך נישט געהאָלפּן, איז מען

געלאָפן אין בית־המדרש אַריין, געזאָגט תפלות אוּן געווײַנט בײַם אָפענעם ארון־קודש, אוּן אַז ס׳איז חלילה געווארן גאָר שלעכט, האָט מען שוין געמוזט באַנוצן דאָס לעצטע מיטל — מ׳איז געלאָפן מעסטן דאָס בית־הקברות.

די פּראָצעדורע פון מעסטן דאָס בית־הקברות איז געווען אַזאַ: ס׳זענען געגאַנגען צוויי ווייבער צום פֿאַרקן (גדר) פון בית־הקברות, זיי האָבן מיטגעהאַט בײַ זיך אַ גאָר לאַנגן פּאָדים (דער פּאָדים האָט נישט געטאָרט זיין קיין שניידע־רישער פּאָדים, מיט וועלכן מען נייט, נאָר דאָס איז געווען אַ וואָלענער פּאָדים, מיט וועלכן מען פּאַריכט זאָקן. דער פּאָדים איז אויך געווען אַן „אָפּגעשפּראָכענער"). וועז די ביידע ווייבער זענען צוגעקומען צום גדר פון בית־הקברות, האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט אוּן אַרויסגענומען פון קעשענע דעם גרויסן קנויל פּאָדים, איינע האָט אַנגענומען איין זײַט פּאָדים, געהאַלטן שטאַרק אין האַנט, אוּן ליותר תוקף וועז האָט זי זיך אַרומגעבונדן דעם פּאָדים איבער איר פּינגער, אוּן די צווייטע פּרוי האָט געזומען אַרומרינגלען דעם בית־הקברות מיט פּאָדים אין האַנט, אַזוי געגאַנגען אַרום בית־הקברות בײַ די ביידע ווייבער זענען זיך צוזאַמענגעקומען, דעמאָלט האָט מען פּאַרקניפּט ביידע עקן פון פּאָדים אַרום דעם בית הקברות.

זיי האָבן דערבײַ געזאָגט די פֿאלגנדע תפילה:

„רבש״ע, אַזוי ווי מיר ביידע האָבן געציגן דעם פּאָדים מיט אונזער גאַנצן כוח, אוּן דער פּאָדים איז נישט איבער־געריסן געווארן, אַזוי זאָלן בטל ווערן אַלע בייזע כוחות. דעם טייערן קינדס לעבן זאָל חלילה נישט איבערגעריסן ווערן".

דאָס מעסטן דעם בית־הקברות איז געווען בלויז גיטעלע גבאיטעס עבודה. אַזוי לאַנג ווי זי האָט געלעבט, איז זי געווען די איינציקע בית־הקברות מעסטערין, זי האָט זיך געווײַנלעך מיטגענומען אַן אונטערגבאיטע, אַלס אַרויס־העלפערין.

וואָס האָט געטראָפן בײַם מעסטן דאָס בית הקברות?

איינמאָל איז מיט גיטעלען שיעור נישט פּאַרגעקומען אַן אומגליק, זי האָט אַמאָל געמאָסטן דעם בית־הקברות, טאַקע פּאַר אַ חרובדיק קינד. אוּן אַזוי ווי זי האָט שוין געהאַלטן בײַם צוקניפּן ביידע עקן פּאָדים, אוּן געזאָגט איר באַקאַנטע תפילה, אוּן פלוצלונג — דער פּאָדים איז איבערגעריסן גע־ווארן! ס׳האָט שיעור נישט געהאַלטן אַז אַ קינד זאָל חלילה ניין פון דער ווועלט. אָבער גיטעלע, די געניטע גבאיטע, מיט איר שאַרפן קאָפּ אוּן שטאַרקן מענה־לשון, האָט זיך באַלד אויפן אָרט אַן עצה געגעבן, אוּן גלייך ווייטער מתפלל געווען נאָר שוין מיט אַ גאַנץ אַנדערן נוסח: „רבונו של עולם! אַזוי ווי דער פּאָדים האָט זיך איבערגעריסן, אַזוי זאָל איבערגעריסן ווערן דער בייזער גזר־דין"...

גיטעלעס גוטער נאָמען איז אַזוי געוואָקסן, אַז מיט דער צייט האָבן די ווייבער זי שוין מער נישט גערופן מיט דעם געווײַנלעכן נאָמען „גבאיטע", נאָר — „גיטעלע די מלאך׳טע".

ווי אַזוי גיטעלע האָט זוכה געווען צום נאָמען „מלאך׳טע"

צו דעם ראָנג „מלאך׳טע" האָט זי דערגרייכט איבער אַ גאַנץ אַנדערער זאַך. אין קאַריוו, ווי אין אַלע אַנדערע קליינע שטעטלעך, פלעגט כמעט אַלע זומער ברענען, אוּן פּון פּייערלעשער האָט מען דעמאָלט נאָך נישט געווסט. האָבן מענטשן געכאַפּט קאַנען, קובלעס, אוּן וואָס נאָר ס׳איז געקומען אונטערן האַנט און געלאָפן צום פלומפּ, צו דער ברונע, אוּן אפילו אַמאָל צו דער מקווה, אוּן מיט די כלים האָט מען געלאָשן. דער אינציקער „ראַטונעק" איז געווען וואָס אין קאַנצעליי אויפן הויף, איז זומערצייט געשטאַנען גרייט אַ פעסל מיט וואַסער, (אַמאָל אויך אַן וואַסער), מיט אַ קישקע, (מ׳האָט עס גערופן „דער שפריצער"). אָבער איידער דאָס פעסל מיטן שפריצער זענען אַנגעקומען, איז שוין אַ האַלב שטעטל געשטאַנען אין פּייער. אָבער דאָס איז אַלץ געווען איידער גיטעלע איז געקומען קיין קאַריוו. אָבער ווי נאָר גיטעלע איז געוואָרן אַ קאַריווערין, האָט אויפגעהערט צו ברענען. גאַנצע צען יאָר איז אין קאַריוו אפילו קיין איין שרפה נישט געווען. אוּן דאָס אַלץ (אַזוי האָבן אַלע ווייבער געגלייבט) איז אין זכות פון גיטעלע די מלאך׳טע, וואָס האָט אַלע טאָג ביים דאַוונען געזאָגט עפעס אַן „עקסטרע תפילה", וועלכע האָט באַשערמט די שטאָט פון שריפות.

גיטעלע די מלאך׳טע פּאָרט אַרויס פון קאַריוו, אוּן עס געשעט גלייך אַן אומגליק

איינמאָל האָט געטראָפן, אַז גיטעלע די מלאך׳טע איז געפאָרן קיין וואַנוואַליץ אויף קבר־אבות, אוּן וואָס ווילט איר וויסן, באַלד צומאָרגנס נאָך גיטעלעס אַוועקפאָרן פון שטאָט, האָט זיך גלייך געמאַכט אַ שרפה אוּן כמעט האָלב קאַריוו איז פאַרברענט געוואָרן.

(איך געדענק, ווי מיין מאַמע ע״ה, די קלוגע מאַטעלע, פלעגט אָפט דערציילן וועגן דער שרפה, אוּן דערביי זאָגן מיט זיכערקייט: טאַקע אַן אומגליק געשען, וועז גיטעלע פּאָרט נישט אַוועק, וואָלט זיכער נישט געברענט).

גיטעלע איז געווען אַ ווייבערישער רבי אוּן די מענער האָבן זיך געוויצלט

ווי איך האָב געהערט אין מיינע יינגלישע יאָרן דער־ציילן אין בית המדרש וועגן דער גרויסער שרפה, איז גיטעלע געווען אַ רבי אוּן אַ מלאך׳טע, בלויז אין „עזרת נשים", אָבער די מענער, בפרט חסידישע יידן, האָבן זיך געוויצלט אויף דער קאַנטאָ פון ווייבערישן רבין. זיי ווייסן אפילו, וואָס גיטעלע האָט אַזוינס מתפלל געווען, היינו: יעדן טאָג, וועז זי האָט געדאַוונט אין דער ווייבערישער שיל, האָבן זיך די מענער אונטערגעהערט, אַז וועז זי קומט צו דער תפילה „איזהו מקומן של זבחים" אוּן זי דערלאָנגט זיך דאָרט צו די ווערטער „פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים", פלעגט זי גלייך זאָגן: „רבונו של עולם, וואָס ס׳איז געווען, איז שוין געווען, אָבער פון היינט אַן אוּן ווייטער זאָלן שוין חלילה אַווינע שריפות נישט געשעען".

אָבער מאָלע וואָס קאַריווער לצים האָבן געקאָנט אויס־טראַכטן, ס׳שטייט דאָך בפירוש „אין דור שאין בו ליצנין"

(ירושלמי שקלים ספ״ב), אוּן גיטעלע איז געווען, אוּן איז פאַרבליבן קאָריוער ווייבערישער רבי אוּן מלאך׳טע.

גיטעלע די מלאך׳טע ווערט א שותפטע צו מיין באָבע ביילעם עולם הבא

די געשיכטע דערפוּן איז אַזוי געווען: מיין באָבע ביילע האָט טאַקע געגעבן צדקה, ס׳איז אָבער פאַראַן אַ גרעסערע מדרגה ווי געווייגלעכע צדקה, אוּן דאָס איז „מתן־בסתר״. זי האָט אָבער נישט געפוּנען קיין עצה ווי אַזוי דאָס צו מאַכן, האָט זיך די באָבע בסוד מתיעץ געווען מיט דער פרומער גיטעלע, אוּן איר פאַרגעלייגט, אַז אַלע דאָנער־שטיק וועט זי איר געבן עטלעכע קערבלעך, אוּן גיטעלע זאָל דאָס צעטיילן צווישן אָרעמע ווייבער צו העלפן זיי שבת צו מאַכן, נאָר בתנאי, אַז דאָס מוּז זיין בסוד סודות. אַז קיינער טאָר חלילה נישט וויסן, אַז דאָס קומט פוּן ביילע שוויוער. אַלץ איז געווען בסוד. די אַלע צדקות וואָס גיטעלע האָט געגעבן מיט דער באָבעס געלט צו פאַרשידענע ווייבער, האָט איינע נישט געטאָרט וויסן פוּן דער צווייטער, כדי עס זאָל נישט אַרויסקומען אַמאָל, אַז דאָס שטאַמט פוּן דער באָבען. יעדע איינציקע, וואָס האָט באַקומען פוּן גיטעלען הילף אויף שבת מאַכן, האָט געמיינט, אַז זי איז די איינציקע וועמען גיטעלע העלפט אַרויס, אַוּן גיטעלע פלעגט זאָגן, אַז זי נעמט דאָס צוּזאַמען ביי פאַרשידענע מענטשן. זי האָט דורכאויס פאַרלאַנגט, אַז זי וויל האָבן אַ האַלבן חלק אין דער מצווה. די באָבע האָט נישט געהאַט קיין אַנדערע ברירה, ווייל גיטעלע איז טאַקע געווען די איינציקע, וועמען די באָבע האָט געקענט אַנטרויען אי גלט, אַז ס׳וועט זיין ערלעך, אוּן דער עיקר, אַז זי וועט נישט חלילה מגלה זיין דעם סוד, אַז די גלטער שטאַמען פוּן ביילע שוויוער. אוּן די באָבע האָט טאַקע געגעבן גיטעלען איר הייליק וואָרט, אַז גיטעלע ווערט אַ גלייכע שתופטע, אַז זי באַקומט אַ האַלבן חלק עולם הבא (אָבער בפירוש זיך אויסגערעדט, אַז זי ווערט אַ שותפטע בלויז נאָר צו דער מצווה פוּן „מתן בסתר״. אָבער דעם עולם־הבא פוּן אַלע אַנדערע אירע מצוות, מוּז זי האָבן בלויז פאַר זיך אוּן פאַר אירע אייגענע קינדער). דאָס אינ־טערעסאַנטסטע דערביי איז, אַז דעם „עולם הבא־שותפות״ מיט גיטעלען, האָט די באָבע געהאַלטן בסוד אפילו פאַר אירע אייגענע קינדער, ווייל טאָמער כאָפט זיך חלילה וועלכעס קינד אָמאָל אַרויס מיט אַ וואָרט, וועט עס שוין אויס מתן־בסתר. זי האָט דאָס דערציילט אירע קינדער ערשט אויף דער עלטער, וועו גיטעלע האָט שוין נישט געלעבט.

די באָבעס מתן בסתר, מיט ווייבערישע קאָפּקעלעך

די באָבע ביילע האָט געהאַט אַ מנהג, אַז אויף יעדן „שבת שמברכין״, האָט זי זיך געלאָזט מאַכן אַ נייע קאָפּקעלע. זי האָט דאָס געגעבן צו פאַרשטיין מיט אַ שכל:

אַז מיר האָבן אַזאַ גוטן גאָט, אַז אַלע פיר וואָכן גיט ער אונז אַ נייעם חודש, באַדאַרף מען דעם השי״ת אויך מיט עפעס מהנה זיין, אוּן מיט וואָס קאָן איך, אַ בידנע יידענעטשינע מהנה זיין דעם וואָס לעבט אייביק, זאָל כאָטש זיין מיט אַ קאָפּקעלע. האָט שוין די באָבעס האָפנפיצערקע געווּוסט, אַז פאַר יעדן שבת ראש־חודש, באַדאַרף זי ברענגען צו ביילע שוויוער אַ שפאָגל־נייַ קאָפּקעלע. פאַרשטייט זיך, אַז יעדן חודש האָט זי געמוּזט מאַכן אַ נייעם סטיל, איז איין חודש דאָס קאָפּקעלע געווען פאַרפיצט מיט בלימעלעך, האָט שוין דעם צוייטן חודש געמוּזט זיין — מיט פאַרשידענע פייגעלעך, אוּן אין דריטן חודש — קאָטשקעלעך א. אַ. וו. אָבער וואָס טוט מען מיט אַזוי פיל קאָפּקעלעך? דאָס האָט שוין פאַרזאָרגט די באָבעס עולם־הבא־שותפטע, גיטעלע די מלאך׳טע. יעדן חודש איז גיטעלע אַריינגעקומען צו דער באָבען, געוּמען דאָס קאָפּקעלע פוּן פריערדיקן חודש, פאַר־פאָקט אין פאַפיר אוּן אַוועקגעטראָגן צו עפעס אַן אָרימער יידענע, וואָס האָט נעבעך געטראָגן אַ קאָפּקעלע משנה לשנה, פוּן יאָר צו יאָר.

אַ מחלוקת צווישן די באָבעס מיט גיטעלען

אויב ביים „מתן בסתר״ מיט גלט, האָט די באָבע איינ־געשטימט צו געבן גיטעלען אַ האַלבן חלק עולם־הבא, איז אָבער ביים מתן בסתר מיט קאָפּקעלעך, שוין פאַרגעקומען צווישן דער באָבעס מיט גיטעלען אַ שטיקל מחלוקת. גיטעלע האָט פאַרלאַנגט, אַז אויך פוּן די „קאָפּקעלעך־מצווה״ קומט איר אַ האַלבן חלק עולם הבא. וויל דאָס איז אויך מתן־בסתר, אָבער די באָבע האָט געהאַט אויך איר טענה, אַז דאָס איז בלויז נאָר אַ „האַלבער״ מתן־בסתר, אמת טאַקע, אַז די באָבע וויסט נישט וועמען גיטעלע גיט אַוועק אירע קאָפּקעלעך, אָבער די, וואָס שטאַמט נישט פוּן קיין אַנדערן נאָר מסתמא פוּן ביילע שוויוער, וואָס מאַכט זיך אַלע חודש אַ נייַ קאָפּקעלע. אוּן אויב אַזוי, איז עס נאָר אַ „האַלבער״ מתן בסתר, אוּן ממילא אויך נאָר אַ האַלבן חלק עולם־הבא, אוּן „צעטרענצלען״ אַ האַלבן חלק עולם הבא אויף „צוויי העלפטן״ וויל זי נישט.

אוּן דאָ האָט די באָבע אויסגעפירט, אוּן גיטעלע האָט מקבל־באהבה געווען דעם פסק, אַז זי טוט דאָס שלא על מנת לקבל פרס (אויף איר לשון, זי גיט דאָס דעם השי״ת אַ מתנה).

אַ מעשה נורא מיט אַ חמצדיק קאָפּקעלע

אַז ס׳איז געקומען פאַר פסח, אוּן די באָבע האָט באַ־שטעלט ביי די פיצערקע אַ פסחדיק קאָפּקעלע, איז ממש געווען הימל עפן זיך, די מאַמע פלעגט דערציילן די אַלע אינסטרוקציעס, וואָס די באָבע האָט אַרויסגעגעבן דער פיצערקע:

זי מוּז קויפן אַ נייַ קלעצעלע פאָדים, וואָס איז נאָך קיינמאָל נישט געלעגן אויף אַ חמצדיקן טיש, די נאָדל צום נייַען דאָס קאָפּקעלע מוּז ווערן אויסגעגליט, אוּן אַ פשיטא, אַז אייַדער זי גייט נייַען מוּז זי זיך אָפּוואַשן גוט די הענט אוּן למעה״ש מיט אַן עקסטרע קוואַרט וואַסער, אוּן נישט פוּן פעסל אַרויס. אוּן עיקר, אַז דאָס קאָפּקעלע דאַרף זי ברענגען ערב פסח, שוין נאָכן פאַרברענען דאָס חמץ. אָבער, אַז ס׳איז באַשערט אַן אומגליק קאָן מען נישט העלפן, די פיצערקע האָט עפ״י טעות אָפּגעברענגט דאָס קאָפּקעלע אַביסל פריער, הייַנו, פאַרן חמץ פאַרברענען, געוּמען דאָס קאָפּקעלע אוּן גלייך אַרויפגעלייגט אויפן טיש. דער טיש ביי דער באָבען איז אפילוּ געווען גאַנץ ריין (אנדערש וואָלט די פיצערקע דאָס קאָפּקעלע נישט אַרויפגעלייגט), אָבער פאָרט איז אויפן טיש אין אַ זייט געשטאַנען אַ חמצדיק

פלעשל בראָנפן, און גלייך האָט די באָבע געמאַכט אַ גע־וואַלד „כ׳בין שוין אומגליקלעך! כ׳האָב שוין נישט קיין קאָפּקעלע אויף יום־טוב!״ און גלייך געזאָגט צו דער פיצערקע:

— מאַכט מיר אַ צווייטע קאָפּקעלע, כ׳וועל אייך באַ־צאָלן פאַר צוויי קאָפּקעלעך, איר מוזט מיך ראַטעווען! וואָס וועל איך טון פסח אָן אַ קאָפּקעלע?״

מיט טרערן האָט די פיצערקע געבעטן און געזאָגט, אַז זי האָט שוין נישט קיין שום מעגלעכקייט צו מאַכן ערב פסח אָן אַנדער קאָפּקעלע, און באין ברירה, האָט די באָבע געמוזט נעמען דאָס קאָפּקעלע, אָבער אַ גאַנצן פסח האָט זי געהאַלטן אין איין זאָגן: כ׳האָב אַביסל אַ פאַרשטערטן פסח צוליב דעם קאָפּקעלע.

אַ קאָמישער עפּיזאָד מיט מיין מאַמעס אַ קאָפּקעלע

כ׳וויל ענדיקן די סדרה־קאָפּקעלעך מיט אַ גמר טוב. נעמלעך, מיט אַ שמייכלדיקן עפּיזאָד, וואָס ס׳האָט געטראָפן מיט מיין מאַמעס אַ פּסחדיק קאָפּקעלע, שוין אין מיינע צייטן, אין מיין סאַמע יוגנט.

געווייגלעך, האָט מיין מאַמע פאָרן פסחדיקן קאָפּקעלע געצאָלט דער פיצערקע אַ גאַנץ עקסטרע פרייז, כדי דאָס קאָפּקעלע זאָל אַרויסקומען אַזוי שיין ווי מעגלעך. ויהי היום, ס׳איז געווען די וואָך פון פסח, איך בין געזעסן צו־זאַמען מיט מיין פאָטער אין שטוב, און מיר האָבן געלערנט אורח חיים הלכות פסח. עס עפנט זיך די טיר, די פיצערקע קומט אַריין, און זי ברענגט מיט זיך דאָס באַשטעלטע פסח־דיקע קאָפּקעלע. ווי מיין מוטער האָט דערזען דאָס קאָפּקעלע, איז זי געוואָרן מלא שמחה, ס׳איז געווען אַזוינס, וואָס ממש

מאַטעלע ראַפאַפּאָרט, די מאַמע פון הרב טוביה גוטמאַן, געבוירן אין קאָריוו אין יאָר תר״ח (1847) און נפטר געוואָרן ד׳ טבת תרפ״ה (1924)

עין לא ראתה. אַ ים מיט בלימעלעך און ביימעלעך, אַ חוץ פייגעלעך. פאַר גרויס התפעלות איז די מאַמע צוגעלאָפן צו אונז מיט פרייד און געזאָגט: „זעיץ נאָר, מענטשן, וואָס פאַראַ קאָפּקעלע, ס׳איז דאָך ווי פון מלך׳ס אוצר״.

אָבי ז״ל איז געוואָרן אַביסל בייזלעך, וואָס די מאַמע איז מפסיק אונזער לערנען, און געזאָגט:

— מאַטל, פאַרדריי נישט דעם קאָפּ, ס׳איז „שמאָכטעס״.

די מאַמע איז נעבעך געוואָרן זער „געפלעפט״. איך פלעג זיין אַ פריילעך בחורל, ליב געהאַט אַ וויץ, און כ׳האָב זיך גלייך אָנגערופן:

— טאַטישי, פאַר וואָס זאָגסטו ס׳איז „שמאָכטעס״, ס׳איז דאָך אָן אמת פסחדיק קאָפּקעלע, מ׳קאָן עס אפילו רופן „שיר־השירים־קאָפּקעלע״.

— וואָס מיינסטו? פרעגט מיך מיין פאָטער מיט האַלבן פאַרדראָס — כ׳מיין פשוט — זע נאָר וואָס אין דעם קאָפּקעלע טוט זיך, אַלץ האָסטו: ווייניטרויבן, בלימעלעך, זאָגגען, אפילו זומער־פייגעלעך. און אַז מען טוט אָן אַזאַ קאָפּקעלע אויפן קאָפּ, איז דאָך ממש ווי עס שטייט אין שיר־השירים — „ראשך עליך ככרמל״. דעם טאַטן איז גראָד זער געפאַלן מיין וויץ, און ער האָט זיך אַזוי צעלאַכט, אַז כ׳געדענק נישט וועו איך האָב אַמאָל געזעען מיין פאָטער אַזוי לאַכן. פאַרשטייט זיך, אַז די מאַמע האָט שוין מיט־געלאַכט. און אַזוי האָט מיין וויץ אָפּגעראַטעוועט די גאַנץ שווערע סיטואַציע, און געשאָפן ביי דער מאַמען אופסניי איר געהויבענע שטימונג, און שמחת־קאָפּקעלע.

מיין באָבע ביילעם וואָכנדיקע און שבתדיקע הלבשה

אויף די וואָכדיקע הלבשה האָט די באָבע נישט געלייגט קיין צו גרויסע אַכט, געכאַפט אויף זיך אַבי עפעס אַ מלבוש. זי איז אָבער שטענדיק געגאַנגען אָנגעטון אין אַ גאָר בריייטן פאַרטעך מיט צוויי גרויסע קעשענעס פון ביידע זייטן. אין איין קעשענע האָט זי געהאַלטן בלויז קופּער־געלט, און אין דער צווייטער — זילבערגעלט (כדי ביים געבן אַ נדבה זאָל זי וויסן אין וועלכער קעשענע זי דאַרף אַריין טון די האַנט, לויטן חשיבות פון דער נדבה). אָבער אין סאַמע מיטן פון פאַרטעך איז געווען גאָר אַ קליין קעשענקעלע, דאָרטן האָט זי געהאַלטן אָן „אָפּגעשפּראָכענעם פירער״ פונעם ט־יסקער רבין (פאַר אַ סגולה ער זאָל זי פירען אין גלייכן וועג). דערפאַר אָבער האָט זי שוין געלייגט אַ גאָר גרויסע אַכט אויף איר שבתדיקער הלבשה. איך וויל דאָ פאַרצייכענען עטלעכע מינים הלבשה, אין וועלכע מיין באָבע האָט זיך „אויסגעשלייערט״ באָלד פרייטיק פאַרנאַכט עם כניסת שבת (לויט ווי מיין מוטער האָט דערציילט):.

1) איר שבת־קאָפּקעלע. און יעדן שבת שמברכים באַנייט אַ ניי קאָפּקעלע. אָבער בלויז מיט דעם האָט זי נישט יוצא געווען. זי האָט געהאַט אָן עקסטרע זיידענעם באַנד, אויף וועלכן ס׳איז געווען אויסגענייט מיט פערל (אמתע טייערע אַרליאַנסקע פערל) די ווערטער „לכבוד שבת״, און מיט דעם באַנד האָט זי אַרומגענומען דאָס „שבת־קאָפּקעלע״.

2) דאָס שטערנטיכל. נאָך פאַר צינדן די שבת־ליכט, האָט זי אָנגעטון אויפן שטערן דאָס שטערנטיכל (טייל פלעגן עס רופן „שטערנבאַנד״). דאָס איז געווען אַזאַ מין שמאָלער זיידענער שלייער, מיט וועלכן מ׳האָט אַרומגענו־

מען דעם שטערן און צוגעבונדן פון הינטן (אויף דעם שטערנבאַנד איז געווען אויסגעהאָפטן מיט גאָלדענע פעדעם די צורה פון אַ מנורה. דער שלייער האָט פאַרדעקט כמעט אַ האַלבן שטערן און אַרום און אַרום דעם שטערנבאַנד האָבן אַרומגעהאָנגען העגלעך, אַזוי ווי אויערינגלעך (די באָבע האָט אויך געהאַט אַ גאָלדענעם שטערנבאַנד, אָבער דאָס שוין בלויז אויף חתונות ביי קינדער).

3) דאָס שבתדיקע זילבערנע הערצל. מ׳האָט עס גערופן „הערצל״, ווייל דאָס האָט מען געטראָגן אויפן האַרץ און בלויז ביים אָנצונדן די נרות של שבת. דאָס זילבער־הערצל האָט אויסגעקוקט ווי אַ זילבערנע עטרה אַמאָל אויף די טליתים. דאָס האָבן אָנגעטון ביים ליכט־בענטשן בלויז ראַבייאישע ווייבער און סתם פרומע רביצינס, אָבער די באָבע האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ מיוחסת, און האָט אויך זיך אָנגעטון אַזאַ הערצל ביים ליכט־בענטשן (אַפילו איין מאָל נישט פאַרפעלט).

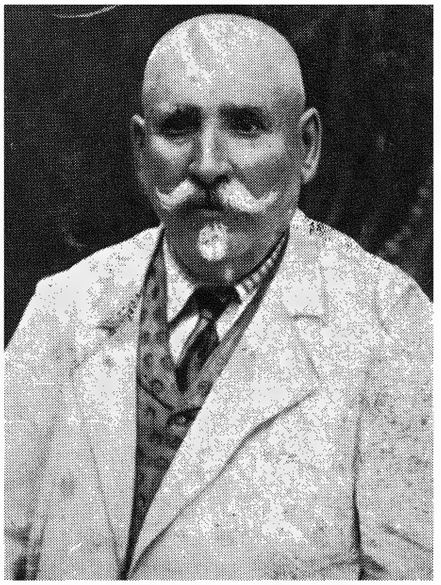
4) דער שבתדיקער גאָלדשטיק. דאָס איז אויך געווען אַן עקסטרע „תכשיט של שבת״, אַ מין שבתדיקע צירונג, וואָס מ׳האָט געטראָגן ביים ליכט־צינדן, עס האָט אויסגעזען ווי אַן אַמאָליקער „צענער״, געמאַכט פון גאָלד, און ס׳איז געווען דערויף אויסגראַווירט „ירושלים״ (דאָס האָט מען געטראָגן אויפן „שבת־הערצל״).

5) די טראַדיציאָנעלע „קרינעלינע״. ס׳איז דעמאָלט געווען די מאָדע פון „קרינעלינעס״, יונגע מיידלעך און ווייבלעך, וועו זיי האָבן זיך געוואָלט אויספוצן, האָבן זיי געטראָגן „קרינעלינעס״, אָבער ווי שוין געשריבן, האָט די באָבע אין וואָכנטעג נישט ליב געהאַט זיך צו פוצן, דערפאַר אָבער פרייטיק פאַר ליכטבענטשן, האָט זי זיך אָנגעטון שוין אין אַ ריכטיקער אמת שבתדיק־טראַדיציאָנעלער, „רביצינדיקע״ קרינעלינע. אַ גאַנץ ברייטע, געשטיקט מיט זילבערנע בלימעלעך, און אונטן אַרומגענומען מיט אַ רייף פון פישביין (די רייף איז געווען פון פישביין, וואָס איז עלאַסטיש, כדי מען זאָל קאָנען אַדורכגיין דורך אַ טיר).

די גאַנצע דאָ אויסגערעכנטע באָבעס שבתדיקע הלבשה האָט זי געטראָגן בלויז ביז נאָכן זיידנס קידוש־מאָכן. תיכף נאָכן קידוש, האָט זי זיך איבערגעטון אין געווויינלעכע שבת־דיקע בגדים.

אַלגעמיינע מענערישע הלבשה אַמאָל אין קאָריוו (ווינטער און זומער)

ווינטערצייט זענען מענער, און כמעט אַ גרויסער טייל אויך ווייבער געגאַנגען אָנגעטון אין שטיוול (טייל, שוין מער מאָדערנע פרויען, האָבן געטראָגן „טשיזמיס״, געמאַכט פון גאַנץ גראָבע יאָכטנלעדער, און דיקע פאָדעשוועס, זיי זאָלן אויסהאַלטן איבערן בלאָטיקן ווינטער. אַ צרה איז אָבער געווען מיט די „שנאָרוואַדלעס״, שיכבענדלעך, וועלכע זענען אָפט געפאַלן אינעם קאַמף מיט די קאָריוער בלאָטעס. האָבן טאָקע אָרימע פרויען געוווצט אָנשטאָט שנאָרוואַדלעס, געווויינלעכן שטאַרקן שפאָגיט. אָפגעפאַרבט מיט טינט, און געווווסט אַז לפחות ביז פסח וועלן זיי נישט האָבן קיין דאגה מיט שנאָרוואַדלעס (קאַלאָשן האָט קיינער אין קאָריוו נישט געהאַט, אפילו דער גרעסטער גביר, אַ חוץ חיים שמואל לוסטמאן, ער, דער אייניקער, האָט געטראָגן קאַלאָשן, טיפע, ווי האַלבע שטיוועלעך).

חיים שמואל לוסטמאַן, פאָפּולערער און באַליבטער לאָנגיערייקער רופא. אַ בעל טובה, פון די ערשטע ציוניסטן אין שטעטל. געשטאָרבן אין טיפן עלטער פאַר דער מלחמה

זומערצייט, איז די קאָריווער באַפעלקערונג געווען באַשוכט אויף דרייערליי אופנים 1) סתם יידן, און אַ פשיטא בעלי־מלאכות, באַלעגאָלעס, קצבים א. א. וו. האָבן אויך זומער געטראָגן שטיוול. 2) אייזעלע יונגעלייט, קעסט־קינדער און בית־המדרשניקעס האָבן זומער געטראָגן לאַטשן, און, געווויינלעך, אַרויפגעצויגן די הויזן ביז צום קני, און צוגעבונדן מיט שטריקלעך (עס האָט זיך גערופן „שוך־און־זאָקן־גאַנג״, ווייל דאָס האָט געהייסן, אַז מען זעט אַרויס די זאָקן (דאָס האָט דעמאָלט געמיינט גאָר אַ סך). גאָר שאַרפע יונגע־לייט האָבן זומער געטראָגן ווייסע זאָקן (ר׳ משהלע יונהס, דער זיידע פון משה גראָסמאן (דער רעדאַקטאָר פון אונזער קאָריווער יזכור־בוך) האָט געלעבט פון אַ שענק, תמיד פול מיט גויים, ער האָט אָבער גאָר נישט געמאַכט זיך פון די גויים, און אַ גאַנצן זומער געטראָגן שניי־ווייסע זעקעלעך, און די הויזן אַרויפגעבונדן צום קני, 3) מיידלעך און פרויען האָבן זומער שוין געטראָגן קאַמאַשן (קאַמאַשן איז דעמאָלט געווען בלויז נאָר אַ ווייבערישע הלבשה, און עס וואָלט געווען אַ חרפה און אַ בזיון, אַז אַ מאַנספאַרשוין זאָל זיך אָנטון „ווייבערישע קאַמאַשן). וועו איך בין געווען גאָר יונג האָב איך לגמרי נישט געווויסט, אַז ס׳איז פאַראַן אויף דער וועלט גאָר אַ מאַנספאַרשוין וואָס טראָגט קאַמאַשן. ערשט שפעטער זענען געקומען קיין קאָריוו ראָכוואַרג־ און קאַלבפעל־סוחרים, אָנגעטון אין קאַמאַשן, און טייל זענען אַמאָל געקומען דאָוונען אין בית־המדרש אַריין, האָבן טאָקע די בית־המדרשניקעס געמאַכט פון זיי ליצי ליצנות און גערופן זיי — „די יידן מיט די אַראָפגעלאָזטע הויזן״.

דאָס שערזשינע „נעשטעפטע לייבל״

אויב איך האָב דאָ באַרירט שטיוול, טשיזמיס, לאַטשן, אַלץ קליניגקייטן, דברים של מה בכך, פאַרנעמט אָבער דאָס „געשטעפטע לייבל״ זער אַ חשובן פלאַץ אין דער גע־שיכטע פון דער אַמאָליקער יידישער טראַדיציאָנעלער הלבשה. די זאַך דערפון דערקלערט זיך אַזוי: אין מיינע יינגלישע

צייטן, זענען חסידים און סתם שיינע יידן (ד. ה. די וואָס האָבן געוואָלט זיין שיינע יידן) געטראָגן שבת אַטלעסענע קאַפאָטעס (אַ חוץ בעלי־מלאכות. בעקעריי האָט זיך געַרעכנט צווישן „איידעלע מלאכות", און טייל בעקערס האָבן טאַקע שוין געטראָגן אַטלעסענע קאַפאָטעס). אָבער דאָס איז שוין געווען פראָגרעס, אַ שטיק ציוויליזאַציע. מיט איין דור פריער האָבן יידן נישט געטראָגן קיין אַטלעס (ווייל אַטלעס רייסט זיך גיך), נאָר „שערזשע", דאָס איז געווען אַזאַ מין סחורה, וועלכע האָט געקאָסט איבערלעבן גאַנצע דורות. אפילו רביים און רבנים האָבן געטראָגן שבת און יום־טוב שערזשינע קאַפאָטעס. געמאַכט אַ קאַפאָטע איין מאָל אין לעבן און געזונ. קאָפּ־מנוחה.

אַזאַ שערזשינע קאַפאָטע, אַז זי איז געקומען אויף דער עלטער האָט זי באַקומען כלערליי קאָלירן. אָבער ביי אַ שבתדיק מלבוש האָט נישט אויסגעמאַכט די שינוי מראה, אַבי גאַנץ. שפּעטער האָבן שוין יידן אָנגעהויבן טראָגן שבת אַטלעסענע קאַפאָטעס (געדענק איך טאַקע, אַז דער רוב אַטלעסענע קאַפאָטעס זענען געווען צעריסן, גאַנצע שטיקער וואָטע האָבן אַרויסגעשטאַרט, אָבער דאָס האָט נישט געשאַט, אויף אַ מלבוש של שבת האָט מען נישט געזוכט קיין חסרונים). פון די אַמאָליקע שערזשינע קאַפאָטעס איז פאָרט געבליבן אַ זכר, און דאָס איז געווען דאָס „שערזשינע לייבל".

(עס רעדט זיך אַזוי „לייבל", כלומרשט אַ בילִיקער נאָמען, אָבער באמת איז דאָס "לייבל" געווען פון די גאָר בכבודדיקע מלבושים, וואָס האָט געגעבן דעם, וואָס טראָגט אַזאַ לייבל, אַ גאָר גרויסן אָנזען. אַ באַווייז, אַז ער באַלאַנגט צום קלאַס. „לערנערס" און נישט קיין פּראָסטער מענטש, אָדער בעל־מלאכה).

אַ בחור, אפילו דער בעסטער לערנער, האָט חס וחלילה נישט געטאָרט טראָגן אַ שערזשן לייבל. דערפאַר אָבער האָט אַ קעסט־יונגערמאַן, געמוזט האָבן אומבאַדינגט אַזאַ לייבל. דאָס לייבל איז געווען געשטעפט אין קרומע קעסטעלעך, אפילו דער קאָלנער און די לאַצן האָבן געמוזט זיין געשטעפט. דאָס לייבל איז געווען האַלב־שלאָפראָק און האַלב־קאַפאָטע. איין אַרבל פון דעם מלבוש איז געווען ווי אַן אַרבל, אָבער דער לינקער אַרבל איז געווען אפן, ביז אין דער העלפט אַריין, כדי ס'זאָל זיין גרינג ביים לייגן טלית און תפילין (מען האָט אָבער געקאָנט פאַרמאַכן דעם אַרבל מיט צוגענייטע „פעקלקיס").

אַ ראָק, געטראָגן בלויז נאָר אויף איין אַרבל

דאָס איז געווען גאָר אַן אַלטער מנהג, אַז יום־טוב, וועז מען איז אַהיימגעגאַנגען פון בית־המדרש נאָכן דאַוונען, האָט מען דאָס אויבער־מלבוש (מען האָט עס געוויפן „ראָק") געטראָגן אַ־ייגנעטון די האַנט בלויז נאָר אין איין אַרבל אַריין, און דער צווייטער אַרבל האָט נאָכגעהאַנגען. פאָר וואָס דאָס איז אַזוי געווען און פונוואַנען דער מנהג האָט געטאָמט — ווייס איך נישט, אין מיינע צייטן איז נאָך געווען בלויז איין ייד אין קאָריוו, וואָס האָט אום יום־טוב געטראָגן דעם ראָק אויף בלויז איין אַרבל (דער ייד האָט געהאָט אַן אייזן־קראָם, געווינט באַלד נאָך יענקל מאַשיניסט, זיין נאָמען געדענק איך נישט).

הלבשה אַלס אַ טייל פון געשיכטע

(אַ באַמערקונג פון שרייבער צו די לייענערס)

איך טראָכט, ס'איז אפשר מעגלעך, אַז ווער פון מיינע לייענערס זאָל פרעגן דעם אַלט באַקאַנטן „מאי־קא־משמע־לן", צוואָס אייגענטלעך דאַרף מען וויסן פון אַמאָליקע קאָריוער קאַפּאָטלעך, טשיפּיקלעך, שטערנטיכלעך, טשיזמיס מיט שפּאַגיט, געשטעפטע לייבלעך, אַ ראָק אָנגעטון אויף בלויז איין אַרבל וכדומה, לכאורה, „שמאָכטעס", וויל איך דאָ טאַקע מאַכן אַ באַמערקונג, אַז דער ענין „הלבשה" שפּילט דווקא אַ גאָר גרויסע ראָלע אין דער געשיכטע פון פעלקער און דורות.

ס'איז געניג אָנצוויזיין אויף דעם פאַקט, אַז רייזנדע און גרויסע שרייבער און פאָרשער פון אַלטערטום, מענטשן מיט אַ וועלטסאָמען, האָבן אָנגעשריבן גאַנצע ביכער וועגן קליידונג. אַזוי זענען באַקאַנט אין דער געשיכטע די נעמען פון גאָרווע, בעטטייגער, הערען, מיינערס, האַרדין, א. א. וו., אַלץ מענטשן, וועלכע האָבן געווידמעט זייער מי, צייט און פעדער בלויז דעם ענין וועגן אַמאָליקער קליידונג. שפּעטער איז געקומען אַ וויסנשאַפטסמאַן אַ געוויסער האַרטמאַן, און האָט ערשט רעזומירט די אַרבעט פון די פריערדיקע פאָרשערס, און נאָך שפּעטער האָט זיך באַווויזן דער באַוווסטער פאָרשער פון רעליגיע, מיסטיק און מנהגים ביי פעלקער, דר. שלמה רובין, און אָנגעשריבן זער אַ וויכטיקע אַרבעט: „קליידונג אין דער עפאָכע פון תנ"ך". אָט די אַלע, און נאָך אַזעלכע, זענען געווען ביי דער מיינונג, אַז ביים באַשרייבן דורות, איז גאָר וויכטיק צו פאַרצייכענען אויך זייער אַרט קליידונג, און מיט רעכט. דאָס שפּריכוואָרט זאָגט: „אַ מענטש ווערט געשאַצט לויט זיין קליידונג". אויך אַ דור ווערט געשאַצט לויט זיין אַרט הלבשה. דער אַרט קליידונג פון אַ דור גיט אונז אַ באַגריף וועגן זיין וועלטבאַנעם, וועגן זיין לעבנס־סטאַנדאַרד (זע: דר. שלמה רובין, אין דער הקדמה צו זיין בוך אין עברית, מיטן נאָמען — „גאון יהודה וירושלים"). דערביבער האָב איך אין מיין איצטיקער אַרבעט „די ביאָגראַפיע פון אַ דור", געפונען פאַר נייטיק, כאָטש טיילוויז, צו באַרירן די אַמאָליקע קאָריוער הלבשה.

אַמאָליקע רפואות און סגולות

מ זאָגט, אַז גאָט ברוך־הוא האָט באַשאַפן די רפואה פאַר דער מכה, און דאָס מיינט, אַז דער דרך הטבע איז, אַז פאַר־שידענע קרענק מוזן זיין ביי טייל מענטשן ר"ל, אָבער השי"ת איז אַ בורא רפואות.

מיר מענטשן פון היינטיקן דור, וועז די מעדיצין איז אַזוי הויך אנטוויקלט, און הונדערטער דאָקטוירים, שפּיטע־לער, און גיכע הילף מיט אַמבולאַנסן, זענען גרייט פאַר קראַנקע מענטשן און דאָך זענען די שפּיטעלער איבערפולט מיט חולים, איז אונז שווער זיך פאָרצושטעלן, ווי אַזוי אַמאָליקע דורות אין די קליינע שטעטלעך האָבן געלעבט ממש אַן שום מעדיצינישער הילף. און באמת איז די זאָך אומבאַגרייפלעך, איז פון די סודות פון דער געטלעכער נאַטור, וואָס איז לכתחילה באַשאַפן געווארן מיט אַן עלאַס־טישער אייגנשאַפט צו צופאַסן זיך, צו צייט, באַדינגונגען און אומשטענדן (דאָס פאָלקסווערטל זאָגט: „גאָט וואָרעמט לויט די קליידער").

אייגנטלעך וואָלט געווען אַ גרויסער יושר צו שענקען

דעם ענין „אמאליקע רפואות און סגולות" עטלעכע שפאָרע קאָפּיטלעך, ווייל דאָס איז א וויכטיקער מאַטעריאַל פאַרן קינפטיקן היסטאָריקער, מחמת דער אופן און אינהאַלט פון רפואות פון א דור, גיט די בעסטע שילדערונג און אָפּ־שפיגלונג אויך פונעם קולטורעלן מצב פונעם באַטרעפנדן דור. אָבער דאָס וואָלט צו וויים פאַרפירט, אַזוי אָבער ווי איך האָב איצטער די באַשיידענע אויפגאָבע צו שרייבן די ביאָגראַפּיע פון זיידע־באָבע און טאַטע־מאַמע, און ממילא אויך — די ביאָגראַפּיע פון דער סביבה, אין וועלכע זיי האָבן געלעבט, ווייל בלויז די סביבה דינט פאַר א קאַנווע, אויף וועלכער ס׳לאָזט זיך וועבן בילדער און טיפן, און אויך צוליב דעם, וואָס סוף כל סוף זענען יחידים בלויז א פּראָ־דוקט פון זייער דור און סביבה, אָט צוליב די טעמים פיל איך, אז עכ״פ עטלעכע קורצע נאָטיצן מוז איך געבן, און ווי זאָגט מען אין עברית, „פטור בלא כלום אי אפשר".

סגולות ספעציעל פאַר קינדער

1) אָנגעטון אויפן קינדס העלזל א רויט בענדעלע.

2) אָנגעהאָנגען דעם קינד אויפן העלזל פאַרשידענע קמיעלעך, אָפּגעשפראָכענע ביינערנע רעדעלעך און העמטלעך.

3) איינבינדן קנאָבל אין די קינדערישע העמדלעך (מייוסטנס „בין המצרים", פון שבעה עשר בתמוז ביז איבער תשעה באב).

4) קליידן קינדער אין ווייסע לייוונטענע בגדים ביז דרייצן יאָר (א סגולה פאַר אריכות ימים).

5) אז א קינד איז קראַנק געוואָרן, האָט מען דאָס ערשטע אָפּגעשפראָכן א גוט אויג, מ׳האָט אָבער אויך באַ־נוצט א ספעציעלע סגולה, מען האָט איבערגעדרייט דעם קינדס העמדל אויף דער לינקער זייט, און אַזוי אָנגעטון דעם קינד דאָס העמדל אויף דער לינקער זייט. (א סגולה אז דער „גוט אויג" זאָל גלייך אַוועק).

סגולות און רפואות פאַר יונג און אַלט

1) אָפּשפרעכן א גוט אויג.

2) אָפּרייכערן א קרענק (זי זאָל אַנטלויפן מיטן רויך).

3) אָפּשרייען א קרענק (זי זאָל זיך דערשרעקן, און מאַכן א ויברח).

4) פאַרמיאוסן א קרענק (ס׳זאָל דער קרענק פאַרמי־אוסט ווערן דאָס לעבן און אַנטלויפן ווי דער פעפער וואַקסט).

5) פסלען (פאַסלען) א האַלז (פאַר האַלז־וויטיק האָט מען געוומען א לאַנגע קעשענע־פאַטשיילע, געמאַכט פון איר א באַנדאַזש, אַרייַנגעלייגט צוויי גראָשענע חלב־ליכטלעך, און מחילה, דערויף אורין געלאָזט, און מיט דעם אַרומגע־בונדן דעם האַלז (די רפואה באַלאַנגט צו דער סעריע „פאַרמיאוסן").

6) א סגולה צו קזשיש (רוקן)־וויטיק (צו שטאַרקן קזשיס־וויטיק איז געוואָרן א סגולה צו באַקומען פון א קראָן־נעסט צוויי יונגע קראָעלעך (פאַר אין ברירה האָבן געקאָנט זיין טייבעלעך). דערהרגענען זיי, און שפעטער זיי פאַרברענען, ווי זיי שטייען און גייען מיט די פעדערן, און פון פאַרבליבענעם אַש אַריינטון אין וואַסער אדער אין טיי, און דער חולה זאָל איינגעמען אין עסלעפל יעדן טאָג.

7) אז א פרוי איז געגאַנגען שוואַנגער צום קינד (הקשתה ללדת), און ס׳איז נעבעך געוואָרן זער שלעכט (און קיין דאָקטאָר האָט מען דאָך נישט געהאַט) האָט מען באַנוצט אַזא סגולה: מען האָט אַראָפגענומען דאָס קאָפּטיכל פון דער שוועסטער־געווינערין, און דאָס טיכל באַגראָבן אויפן בית־הקברות (דאָס האָט געמיינט, אַז מען באַגראָבט די „קרענק" פון שוועסטער האָבן).

8) פאַרשרייבן א רויז (פאַרשרייבן א רויז איז געווען פון די סאַמע פאָפולערסטע סגולות, און זעלטן וועלכער קאָריוועך מענטש זאָל נישט האָבן אַמאָל באנוצט א פאַר־שריבענעם רויז).

א חוץ די אַלע אויסגערעכנטע סגולות, איז נאָך געווען א גאַנצע סעריע רפואות און סגולות, געזאַמלטע פון שפּסן־פאַסטעכער, סתם פאַסטעכער, וואַלד־וועכטער, אויך פון די דורכגייענדע „דרוטשאַשעס", ציגיינער און ציגאַנקעס, און פון סתם אַזוי „אַלטע באָבעס".

דער קאָריווער ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער, דער שטעטלישער דאָקטער

אין קאָריוו איז געווען א ייד מיטן נאָמען ר׳ לוי יצחק (געשטאָמט האָט ער פון גאַרוואָלין) דאָס איז געווען א פיינער ייד מיט א גאָלדן האַרץ, א טייערע נשמה, אַן אמתער אוהב ישראל, ווי נאָר עפעס א קראַנקער, איז ער געווען דער ערשטער צו מבקר־חולה זיין, ווי נאָר חלילה א צרה, איז ער שוין געקומען אויסרעדן, טרייסטן, אַליין געווען א שטיקל תלמיד חכם, אָבער געווען ביי זיך פראָסט פשוט, וועמען ער האָט געטראָפן אין גאַס — א שינדער, א רינדער האָט ער גלייך אַקעגנגעטראָגן א ברייטן „גוט מאָרגן". האָט מען זיך געוויצלט און געריפן אים „דער קאָריווער ר׳ לוי יצחק בערדיטשעווער" (ער איז טאַקע געווען א ניצוץ בזעיר אַנפין פון דעם בערדיטשעווער ז״ל) און אָט דער ר׳ לוי יצחק איז אַמאָל יאָרן לאַנג געווען א וואַלד־שרייבער, און איז דעריבער געניט געווען אין גאָר א סך באַסקע רפואות מיט גרעזער פון פעלדער און וועלדער, און איז אויך געווען א גרויסער בקי אין פאַרשידענע סגולות. איז טאַקע דער ר׳ לוי יצחק געווען ממש דער קאָריווער דאָקטער. און בכלל א בעל יועץ פון סגולות ביי פאַרשידענע קרענק. ער איז אויך געווען כמעט דער אינציקער אין קאָריוו וועלכער פלעגט אָפּשפרעכן א גוט אויג, אויך פאַרשרייבן א רויז. אין שטאָט האָט מען געשמועסט, אז ביים פאַרשרייבן א רויז איז ר׳ לוי יצחק אַן אמתער מומחה. זיינע רויזן זענען כמעט תמיד א רפואה בדוקה.

מיר איז אַמאָל געלונגען צו באַקאָנען זיך מיט ר׳ לוי יצחקס א פאַרשריבענעם רויז, און כ׳בין וויליק צו טיילן מיינע ידיעות מיט די חשובע לייענערס מיינע פון יזכור־בוך.

וואָס מיינט אַזוינס פאַרשרייבן א רויז?

קודם כל דאַרפט איר וויסן, אז פאַרשרייבן א רויז, און בכלל דער גאַנצער „רויז־מעדיצין" איז געווען א רפואה בלויז נאָר צו הויט־קרענק, אויך צו א געשווילעכץ, אַן אויסשיט אויפן לייב, אָדער סתם צו הויט־שוועדזשעניש (צו אַלע אַנדערע קרענק ר״ל האָט א רויז נישט געהאָלפן). דאָס פאַרשרייבן א רויז איז פאַרגעקומען אַזוי: מ׳האָט גענומען א שטיקל פאַפּיר און גענומען דערויף מיט טינט א קיילעכדיק רעדל (ווי מיט א צירקל) און אָנגעשריבן אַרום דעם רעדל זיבן מאָל דאָס וואָרט „רוזשא". אָבער עס

האָט געמוזט זיין מיט לאַטיינישע בוכשטאַבן. אַזוי גאַנצע זיבן מאָל. אינעווייניק פון דעם רעדל איז געווען אָנגעשריבן אַ שפּראָך, שוין מיט יידישע אותיות, מיטן פאָלגנדן אינהאַלט:

„מיר זענען גוהר אויף דיר, דו בייזע רויז, זאָלסט גלייך אַוועק אין דיין רו אַריין. זאָלסט פאַרהוילן ווערן אין פּוסטע פעלדער, פינצטערע וועלדער אוּן וויסטע מדבריות, אוּן דיין געביין זאָל זיך נישט געפינען ווו אַ יידישער פּוס טרעט נאָר. כן יהי רצון אמן״.

דערנאָך האָט מען דאָס שטיקל פאַפּיר אָנגעשמירט מיט האָניק, צוגעלייגט אויפן אָרט פון געשווילעכץ אָדער אויסשיט אוּן מיט עפּעס צוגעבונדן. (דאָס איז געווען ר׳ לוי יצחקס נוסח. צי ס׳זענען געווען נאָך אַנדערע נוסחאות — ווייס איך נישט. כ׳בין נאָך געווען דעמאָלט צו יונג, אוּן נישט געהאַט קיין שכל דאָס גרינטלעך נאָכצושטודירן), בייַ ווּיפל פאַלן דער רויז האָט געהאָלפן ווייס איך אויך נישט, מ׳האָט נאָך דעמאָלט נישט געשריבן קיין סטאַטיסטיק. נאָר בלויז בייַ איין פאַל ווייס איך אויף זיכער, אַז דאָס רויז־פאַרשרייבן האָט נישט געהאָלפן. אוּן וועגן אָט דעם ענין וויל איך דערציילן אין מיין ווייטערדיקן קאַפּיטל.

ס׳ברעכט אויס אין שטעטל אַ „מגפה״ ר״ל אויף קליינע קינדערלעך

די געשיכטע איז שוין גאָר אַן אַלטע, זי איז שוין איבער די זיביציקער. אָבער אין מיין זכרון איז זי נאָך גאַנץ יונג, גלייך נעכטן וואָלט עס געטראָפן, אוּן אָט וואָס ס׳איז געשען:

ס׳איז אַ באַקאַנטע זאַך, אַז קינדער אין זייער סאַמע ערשטע יוגנט־יאָרן קרענקען עפּ״י רוב, אוּן זיי נייטיקן זיך אין אַן עצה, אין הילף פון אַ דאָקטאָר. אָבער אין קאָריוו איז דעמאָלט קיין דאָקטאָר נישט געווען, אוּן אינעם פאַל וועלן אַ קינד איז שוין ערנסט קראַנק געוואָרן, אוּן אָלע באַסקע רפואות אוּן סגולות האָבן שוין נישט געהאָלפן, האָט מען געמוזט ברענגען אַ דאָקטאָר פון לובלין, אָדער פון פּילעוו, אוּן גאָר אַ סך קאָריוער יידן האָבן אפילו נישט פאַרמאָגט דאָס, וואָס דער דאָקטאָר דאַרף נעמען פאַרן וועג. איז טאַקע די שטערבלעכקייט בייַ קליינע קינדערלעך געווען אין אַ גאָר גרויסער פּראָפּאָרציע, בפרט בייַ אָרעמע מענטשן, וועלכע זענען נישט געווען ביכולת צו שיקן נאָך אַ דאָקטאָר. אָבער ווי זאָגט מען עפּעס „מיט צרות לעבט מען זיך איין״ אוּן מ׳האָט געלעבט מיט נסים, אוּן וועמענס קינדער ס׳זענען נישט פאַרשלאָפט געוואָרן, האָבן געהאָפט צו השי״ת (בכלל האָבן אפילו עלטערע מענטשן אויך געלעבט דעמאָלט מיט נסים, אָן שום מעדיצינישער הילף).

אָבער גאַנץ פלוצלינג האָט אין שטעטל אויסגעבראָכן ממש אַ מגפה רחמנא ליצלן אויף קליינוואָרג, ס׳איז נישט געווען דער חודש, ס׳זאָלן נישט אַוועקשטאַרבן עטלעכע קליינע קינדער, אוּן ס׳איז געוואָרן ביטער, ממש עת צרה ליהודי קאָריוו. אוּן וואָס פלעגן אַמאָליקע יידן טון אין אַזאַ ביטערער עת צרה? ס׳איז פאַרבליבן, אַז מען מוז גוזר תענית זיין. מ׳האָט גלייך אויסגערופן אין בית־המדרש, אַז אין דעם אוּן דעם טאָג איז אַ תענית ציבור. דאָס גאַנצע שטעטל האָט געפאַסט, אוּן מ׳האָט געלייענט אין ביהמ״ד „ויחל״ ווי אין אַ תענית ציבור, עפּ״י דין. אָבער ס׳האָט גאָר נישט געהאָלפן, קינדער האָבן געהאָלטן אין איין אַוועקשטאַרבן ר״ל. מ׳האָט צוזאַמענגערופן אַן אסיפה פון באַלעבאַטים, שיינע יידן, אוּן בכלל אַלע שבעה־טובי העיר, אוּן ס׳איז במוסכם כולם פאַרבליבן, אַז נישט אַנדערש, נאָר די שטאָט איז זינדיק, אוּן מי יודע וואָס פאַר אַן עבירות עס טוען זיך אָפּ אין שטאָט, אוּן קיינער ווייסט נישט. אוּן מען האָט זיך טאַקע פאַרנומען צו זוכן עבירות. געווייַנלעך האָט מען, ראשית כל, געזוכט עבירות בייַ דער יוגנט, אוּן ס׳האָט זיך גלייך געשאָפן אַ קאָמיסיע, וועלכע דאַרף אַרויס־גיין יעדן שבת אויף דעם לובלינער וועג, זאָלן צי עס גייען נישט אַמאָל בחורים מיט מיידלעך שפּאַצירן... יעדן אייַנציקן קאָריוואָר מיידל אָדער יינגל האָט מען נאָכגעקוקט מיט זיבן אויגן, אוּן אַז מען זוכט געפינט מען, ס׳איז באַקאַנט געוואָרן, אַז אַ קאָריוואָר מיידל שפּאַצירט אַרום אוּן פירט אַ ליבע מיט עפּעס אַ בחור. מען האָט דאָס גלייך צוגעטראָגן צו טאַטע־מאָמע, אוּן ס׳האָט זיך אָפּגעטון חושך. מען האָט זי געפּייניקט אינדערהיים, אוּן אויך אין גאָס האָבן פרומע וויבער זי מבזה געווען (זיי האָבן זיך, נעבעך, געשראָקן פאַר זייערע קליינע קינדערלעך). אוּן דער סוף איז געווען אַז דאָס מיידל האָט זיך געמוזט צום האַרץ, קראַנק געוואָרן אוּן גאָר אַ לאַנגע צייט געקרענקט. (דאָס מיידל האָט געשטאָמט פון זער חשובע אוּן חסידישע עלטערן, דעם נאָמען ווייל איך נישט דערמאָנען).

אַז מען איז פאַרטיק געוואָרן מיטן יוגנט, אוּן ס׳האָט אַלץ נישט געהאָלפן, אוּן קינדער זענען וויייטער געשטאָרבן ר״ל. האָט מען זיך שוין געמוזט אויך צום עלטערן דור, אוּן ס׳איז פאַרבליבן צו מאַכן קודם כל אַן אינספּעקציע אין די „אַלקערס״.

די טרויעריקע געשיכטע מיט די אַמאָליקע „אַלקערס״

וועלן איך נעם באַשרייבן די היסטאָריש „אַלקעזשעס״, פיל איך, אַז מיין פעדער הויבט אַן ציטערן. איך דערמאָן זיך אין דעם טרויעריקן פסוק וואָס אונזער פאָלקס־מקונן האָט געזאָגט אין זיין „איכה״. „אני הגבר ראה עני״ דאָס מיינט — איך בין דער מענטש, וואָס האָט געזעען מיט זיינע אייגענע אויגן דאָס גרויסע אָרעמקייט, צער אוּן פיין פון מענטשן. מיינע ערשטע אוּן בעסטע קינדעריאָרן האָב איך פאַר־ב־ענגט אין אַזאַ „אַלקעזש״, בייַ מיין ערשטן גמרא־מלמד, קאָלמאָלע. דאָס הויז ווי מיין מלמד האָט געהאָט זיין „אַלקעזש־רעזידענץ״, האָט באַלאַנגט צו אַ ייד, וואָס מ׳האָט אים געוויזן „מנשה ברענער״. מיט דעם נאָמען ברענער האָט אים קאָריוו מזכה געווען, ווייל ווען ער איז געקומען פרייטיק אין באָד אַריין, האָט ער גענומען גיסן אויף דער „קאָקלינע״ (די הייסע שטיינער) אַזוי פיל „שקאָפקים״ וואַסער, אוּן אַנגעמאַכט אַזאַ היץ, אַז דער גאַנצער עולם איז אַראָפּגעלאָפן פון די באָד־בענק. אָבער ער איז געזעסן אוּן אַזוי לאַנג זיך געשמיסן, ביז ר׳איז געוואָרן אַ לפיד־אש. געענדיקט דאָס שמייסן, איז ער גלייך אַרויס צום ברונעם, געכאָפט עטלעכע קאָנען קאַלט וואַסער, אוּן זיך אָפּגעלאָשן. אוּן ער האָט זיך קיינמאָל נישט חלילה פאַרקילט (אַז מ׳שמועסט אַ דור האָט געלעבט מיט נסים, איז דאָך נישט שייך). נאָר נישט דאָס בין איך אויסן, איך וויל דאָ בלויז איבערגעבן די „טעכניק״ פון די אַלקעזשעס. דאָס גאַנצע הויז איז באַשטאַנען בלויז פון איין גרויסער שטוב מיט עטלעכע פענצטער צו אַ הינטער־גאָס (דער פראָנט פונעם

הויז איז געווען צום מאַרק). און אָט דאָס „הויז", ד. ה. די שטוב, איז געווען צעטיילט אין צווייען. פאַרצוויטט פון וואַנט צו וואַנט מיט אַ הילצערנעם האַלב־וועגטל, כדי ס׳זאָל אַריינקומען אַביסל ליכטיקייט אין דער צווייטער העלפט. דער האַלבער טייל הויז, וואָס צו די פענצטער, איז געווען פאַר די אַלקערס. דאָרט איז געווען די „אָפּטיילונג", וווּ ס׳האָבן געהאַט זייערע ווינוגעז דער באַלעבאָס, און נאָך עטלעכע שכנים. צווישן אַלקעזש און אַלקעזש איז די מחיצה באַשטאַנען אויך נאָר בלויז פון אַ האַלב וועגטל. (ס׳איז אַמאָל געווען, ווייזט אויס, אַ גרויסער יקרות אויף האָלץ). די צווייטע העלפט שטוב (די טונקעלע העלפט, וווּ מ׳האָט געמוזט תמיד לאָזן ברענען אַ נאַפט־לעמפל) האָט געדינט פאַר אַ קיך, באַקאוויוון פאַר אַלע שכנים (ממש, ווי עס שטייט אין דער „תוכחה", „ואפו עשר נשים לחמכם בתנור אחד" (ויקרא כ״ו כ״ו) צען ווייבער וועלן באַקן ברויט אין איין אויוון. דערפאַר אָבער איז געווען אַ שטרענגער אָפּמאַך, אַז דאָס „פאַמעשעפל" האָט יעדער אייניציקער גע־מוזט האַלטן אין זיין אַלקעזש (אונזער רביצין די מלמדכע איז גראָד געווען פון די גליקלעכסטע, ווייל די גאַנצע מלאכה אַרום פאַמעשעפל האָבן מיר תלמידים פאַרזאָרגט. אין צווייען האָבן מיר עס אַרויסגעטראָגן (יעדער האָט געהאַלטן בייַ איין „אויער") אוּן מיט אַ האַרטן בעזעם, אַ דראָפּיטש, האָבן מיר אויסגעריבן דאָס פאַמעשעפל, און בכבוד גדול אַרויס־געגאָסן אין מאַרק אַריין (דער קאָריווער מאַרק איז נאָך אין יענע יאָרן געווען געגרינדעט אויף גאָר סאָציאַלע יסודות. דאָס איז געווען דער שטעטלישער „רשות־הרבים", און יעדער אייניציקער האָט געהאַט די רעכט דאָרט צו טון אַלץ, וואָס אים איז געווען נייטיק).

איצטער וועל איך צוריקגיין צו דעם ענין „זוכן עבירות אין שטעטל, און די אינספּעקציע אויף די אַלקעזשעס". אַזעל־כע אַלקעזשעס זענען געווען אין קאָריוו גענוג, וווּ צווישן באַזונדערע פאַרפעלקער איז געווען, אַלס מחיצה, בלויז גאַנץ נידעריקע האַלב־וועגטלעך. מילא, כל־זמן אין שטעטל איז געווען שטיל, האָט קיינער וועגן די זאַכן נישט געטראַכט, ס׳איז געווען אַ מנהג המדינה. אָבער אַז עס האָט אויס־געבראָכן אַן אומגליק, אַ מגפה אויף קינדער ר״ל, דאַרף מען דאָך זיך פאַרטראַכטן. אפשר גאָר גייען די קינדער אַוועק פון דער וועלט צוליב די חטאים פון זייערע עלטערן; האָט שטעטל איינגעזעען, אַז אַזעלכע האַלבע וועגטלעך צווישן פאַרפעלקער איז אַ גרויסע עבירה... מ׳איז אַרום־געגאַנגען קאָנטראָלירן אַלע אַלקערס, געשיקט נאָך די באַ־לעבאָטים, און בגזירות בית־דין, און ראשי העיר, פאַר־אַרדנט אַרויפצובויען די וועגטלעך ביז צום סופיט. דער סוף איז געווען, אַז די מגפה ר״ל האָט זיך אָפּגעשטעלט — אָבער גאָר צוליב עפעס אַנדערש, דווקא נישט צוליב די וועגטלעך. און איצטער הערט פאַרוואָס און וויאַזוי.

קאָריוו וועלט באַפאַלן פון פאָליציי

אין אַ שיינעם העלן זומערטאָג, און קיין קאָריוו קומט אַן דער נאַטשעלניק זשעמסקי מיט עטלעכע סטראַזשניקעס און מען אַרעסטירט אַלע קאָריווער מוהלים. מען האָט זיי אַלע אויפגעזעצט אויף אַ פור, אַרומגערינגלט מיט פאָליציי, און אַוועקגעפירט אין פאַוויאַטאַוועט שטעטל פילעוו. גלייך האָט גאַנץ קאָריוו אָנגעהויבן זידן ווי אַ קעסל. וואָס איז דאָ געשעען? — פרעגט איינער דעם צווייטן — אוּן שוין אין אינעם בית־המדרש פאָרגעקומען אַ גרויסע שקלא וטריא. טייל האָבן געזאָגט, אַז נישט אַנדערש נאָר ס׳איז אַרויס אַ גזירה צו אסרן דאָס מַלה זיין קינדער, האָבן ווייטער אַנדערע געטענהט, אַז אויב אַ גזירה, דאַרף דאָך אין לוּב־לין אויך זיין די אייגענע גזירה (פון וואַרשע האָט מען דערווייל נישט געטראַכט, ס׳איז צו ווייט געוואָר צו ווערן). האָבן ווייטער די דריטע געזאָגט: „וואַרט נאָר, ס׳קאָן טאַקע זיין, אַז אויך אין לוּבלין איז דאָס זעלבע אומגליק, לאָמיר נאָר וואַרטן ביז חַוה מרימס די באַלעגאָלעטע וועט צוריקקומען מיט איר עגלה פון לוּבלין וועט מען שוין אַלץ הערן (טעלעפאָנען אוּן טעלעגראָמעס איז פאַרשטענדלעך אין קאָריוו נישט געווען). אָבער איידער וואָס־וועט, אוּן אַלץ איז אַרויסגעקומען קלאָר ווי דער טאָג. מען האָט זיך דערוווסט, אַז אַלע קאָריווער מוהלים האָט מען געמוזט אויף אַ קאָמיסיע פון די פאָוויאַטאָוועט דאָקטוירים, יעדן איינציקן באַזונדער רעווידירט זיין געזונט, אוּן עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אירן מוהל איז קראַנק אויף אַ וועג־רישער קרענק! אוּן אַזוי ווי אַמאָל האָט מען געפלעגט ביי „מציצה" נאָכן מיטן מויל, האָט דאָס דער מוהל פאַרזמט די יינגלעך מען איז אויך גלייך געוואָר געווארן, אַז דער קאָריווער פעלדשער האָט דאָס אין געהיים איבערגעגעבן דער פאָליציי. ער האָט זיך מיט דער צייט געכאַפט, אַז אויף מיידלעך איז גאָר נישט קיין מגפה(קינדער־שטערבלעכקייט איז אין קאָריוו געווען גאַנץ נאַטירלעך), אוּן אַז מער ווי ניינציק פראָצענט שטאַרבן בלויז יינגלעך, האָט ער דאָס מודיע געווען צום פאָוויאַט (ווייל ער האָט זיך משער געווען אַז עס מוז אוודאי זיין אַ קראַנקער מוהל).

וואָס האָט זיך דעמאָלט אָפּגעטון אין קאָריוו?

דער מוהל איז גלייך אַנטלאָפן פון שטאָט. די ווייבער, וועלכע האָבן געהאָט געבוירן מיידלעך, זענען געווען מלא שמחה, אוּן געדאַנקט דעם השי״ת, וואָס ר׳האָט זיי מזכה געווען מיט נקבות (אַבי זיי האָבן מתרעם געווען, פאַר וואָס נישט אַ יינגל). די טאַטע־מאַמע פון די געשטאָרבענע יינגלעך האָבן זיך נעבעך געריסן די האָר פון קאָפּ, אומ־זיסט־אומגישט פאַרלירן אַ קינד (וואָלט דאָס כאָטש געווען פאַר עבירות, מילא איז עס אַ גאָטס שטראָף), אוּן געהאַלטן אין איין שעלטן דעם מוהל, וואָס ר׳האָט אָפּגעשאָכטן זייערע קינדער. זיי האָבן אויפן מוהל אויסגעגאָסן אַלע וויסטע קללות פון בייַדע תוכחות. דערפאַר אָבער זענען די באַלע־באָטים פון די אַלקערס נישט געבליבן אומצופרידן: פאַר־שפּאַרט „אַרויפצויציען" האַלבע וועגטלעך, אוּן אַ פשיטא, אַז דאָס ביסל יונגוואַרג איז געווארן גאָר האָפערדיק, אוּן ג־ווּוסט, אַז זיי וועלן שוין ווייטער קאָנען ניין שפּאַצירן אויפן לוּבלינער וועג, אָן אַ קאָנטראָל פון אַ קאָמיסיע.

אוּן וואָס איך וויל אייך צומלעצט דערציילן, אוּן דאָס איז טאַקע דאָס סאָמע טרויעריקסטע, אַז אין שטאָט האָט מען זיך שפּעטער דערוווסט אַ גאַנצע געשיכטע. בייַ אָט דעם מוהל האָט זיך אויפגעהאַלטן זיינער אַ יונגערער ברו־דער, וועלכער איז צוריקגעקומען פון אַרמיי־דינסט, אוּן איז געווען וועגעריש קראַנק (דער מוהל האָט פון דעם נישט געוווסט) אוּן ער האָט זיך אַנגעשטעקט פון ברודער מיט אַ לייכטער וועגעריש קרענק (וועלכע איז אָבער גענוג

געווען צו פאַרפעסטן די יונגע עופלעך). דער מהל גופא האָט אפילו נישט געווּוסט, אַז ער ליידט וועגעריש, ער איז געווען אַ חסידישער מענטש, אוּן לגמרי נישט געווּוסט פון אַזעלכע קרענק, ער האָט בלויז געווּוסט, אַז פון צייט־צו־צייט מאַכט זיך אים אַן „אויסשיטעכץ", אוּן דאָס האָט גאַנץ קאַריוו געווּוסט, אַז דאָס איז אַ רויז... פלעגט אים טאַקע ר׳ לוי יצחק, דער אינציקער שטעטלישער „דאָקטאָר", כסדר פאַרשרייבן זיינע באַרימטע רויזן, אָבער ביי דעם מוהל, נעבעך, האָבן די רויזן נישט געהאָלפן...

אוּן עס וויינט ממש דאָס הארץ, וועט מען דערמאָנט זיך אין דעם דלות, פינצטערניש, וויסטער אַבערגלויבן, אוּן מעדיצינישע הילפסלאָזיקייט פון אונזערע אַמאָליקע באמת טייערע יידן אינעם פאַרחושכדיקן קליינעם שטעטל.

אוּן איצטער גיי איך צוריק צו באשרייבן זיידע־באָבעס בית־אָגראַפיע.

דעם זיידנס גייסטיקע וועלט, גרויס־צדקה, אוּן יחוס־תורהדיקע שידוכים

אין מיין איצטיקער באַשרייבונג האָב איך געווידמעט אַ גאַנץ בינטל קאַפיטלעך, אין וועלכע איך האָב געשילדערט מיין באָבען, דעם אַרט פירן איר שטוב, אירע התנהגות, צדקה, אוּן בכלל איר וועלט־באַנעם, זוכן מצוות אוּן עולם־הבא, א. א. וו. איך האָב פריער באַשריבן די באָבען, וויל סוף כל סוף איז אַ פרוי די עקרת הבית (ביתו זו אשתו. משנה ראשונה יומא), אוּן בלויז די פרוי איז די איינציקע, וואָס שאָפט די געשטאַלט אוּן דעם כאַראַקטער פון איר הויז. אוּן וועלנדיק באַשרייבן זיידע־באָבע, האָב איך געפונען פאַר פאַסיק, קודם כל פאַרצושטעלן זייער היים, זייער שיין יידיש הויז (אַ שיין יידיש הויז האָט מען אַמאָל פאַרשטאַנען בלויז נאָר אינעם זינען, אַ הויז פונוואַנען עס גייט אַרויס צדקה אוּן מעשים טובים). איצטער וויל איך באַשרייבן מיין זיידן.

אין מיינע ערשטע עטלעכע קאַפיטלעך האָב איך אַנגעוואָרפן בלויז עטלעכע שטריכן וועגן מיין זיידנס כאַראַקטער, איך האָב געשילדערט בלויז זיין סוחרישע פיזיאָנאָמיע, אוּן אים פאַרגעשטעלט אַלס אַן איינפאַכן פאַרצייטיקן יוסטן גביר, וועמענס גרונד־פרינציפן זענען געווען בלויז סוחרישע ערלעכקייט אוּן שטרענג־אויסגערעכנטע פראַקטישקייט. אַ מענטש, וואָס האָט זיך אויסגעלעבט בלויז נאָר אין זיין סוחרישער וועלט, אָבער באמת איז דער זיידע כלל נישט געווען בלויז נאָר סוחר. עס איז זער כאַראַקטעריסטיש, אַז פונקט אַזוי ווי דער זיידע האָט געהאָט אַ צווייזייטיקן שלאָפראָק האָט ער אויך געהאָט אַ צווייזייטיקע נשמה. אַ פראַקטיש־וואָכנדיקע אוּן ביז גאָר אַ געהויבענע, גייסטיק־יום־טובדיקע. דער זיידע האָט זיך געהאָט זיין אייגענע גייסטיקע וועלט. איך באַטאָן „זיין אייגענע", וויל אויך זיין גייסטיקע וועלט האָט לכתחילה באַזירט בלויז אויף פראַקטישע יסודות, אָבער דווקא דאָס „פראַקטישקייט", האָט זיך ביי אים אַנטוויקלט אין אַ הויכער גייסטיקער שלימות, וועלכע האָט געשטאַמט פון זיין גאַנץ אייגנאַרטיקער לעבנספילאָזאָפיע.

דער זיידע האָט זיך געהאָלטן ביי דער פילאָזאָפיע פון קהלת „לכל זמן ועת לכל חפץ. עת להשליך ועת כנוס (קהלת ג׳) אוּן ער פלעגט אָפטער זאָגן: דאָ ווי מען באַדאַרף נישט, איז איין גראָשן — גאָלד, דאָקעגן וועט מען באַדאַרף יאָ, מוזן טויזנטער זיין — בלאָטע. אוּן דאָס וואָס ער האָט געזאָגט — האָט ער מקיים געווען.

אינעם טאָגטעגלעכן לעבן איז ער געווען אויסגערעכנט ממש אויף איין גראָשן, דאָקעגן אַז עס איז געקומען צו „גרויס־צדקה", האָט ער גלייך אַרויסגעווייזן אַ גאָר גרויסע פזרנות. זיין פזרנות האָט ער אַרויסגעווייזן עיקר אין צוויי פאַלן: 1) וועט עס איז געקומען צו אַ געזעלשאַפט־לעכער צדקה, וואָס ער האָט עס געהאָלטן פאָר וויכטיק, אוּן עיקר וועט עס איז געווען אַזוי צו זאָגן, „נכסי־צאן־ברזלדיק. 2) אוּן נאָך מער ביי טון שידוכים מיט קינדער, אוּן איבערהויפט מיט זיינע טעכטער. דאָ איז דער זיידע דערגאַנגען נישט בלויז צו גידישער ברייטקייט, נאָר גאַנץ אָפט צו פריציש־ריטערלעכער פאַרשוועגדערישקייט.

עטלעכע ביישפילן פון זיין געזעלשאַפטלעכער צדקה:

דער קאָריווער בית־החיים

לויט ווי מיין מוטער האָט מיר דערציילט (אוּן דאָס האָט זי אויך נישט זעלבסט געדענקט, נאָר געהערט פון דער באָבען), האָט מען אַמאָל געדאַרפן מאַכן אַ גדר צום קאָריווער בית־החיים, האָט דער זיידע געזאָגט, אַז מען דאַרף מאַכן אַ געמויערטן גדר, וויל דאָס איז אַ כבוד־המתים, אוּן דאָס איז נישט קיין עפעס צייטווייליקע צדקה עם המתים, נאָר דאָס איז אויך בכלל קהלהשע רעליגיעוע „נכסי דלא נידי (אומבאַוועגלעכע גיטער), עס שמעקט מיט אייביקייט. איז עס ממילא „יקרא דחיי אוּן יקרא דשכבי". אוּן ער האָט געזאָגט, אַז ער וועט געבן די העלפט געלט, וואָס דער געמויערטער גדר דאַרף קאָסטן. האָט אָבער קהל געזאָגט, אַז עס איז גענוג אַ געבויטער גדר, וויל אַ גע־מויערטער דאַרף קאָסטן צופיל געלט (לויט יענע באַגריפן). איז דער זיידע געוואָרן בייז אוּן געזאָגט:

— אויב אַ הילצערנער גדר — מאַך איך עס בלויז פאַר מיין אייגן געלט, אוּן איך וויל נישט אַז קהל זאָל מיר העלפן.

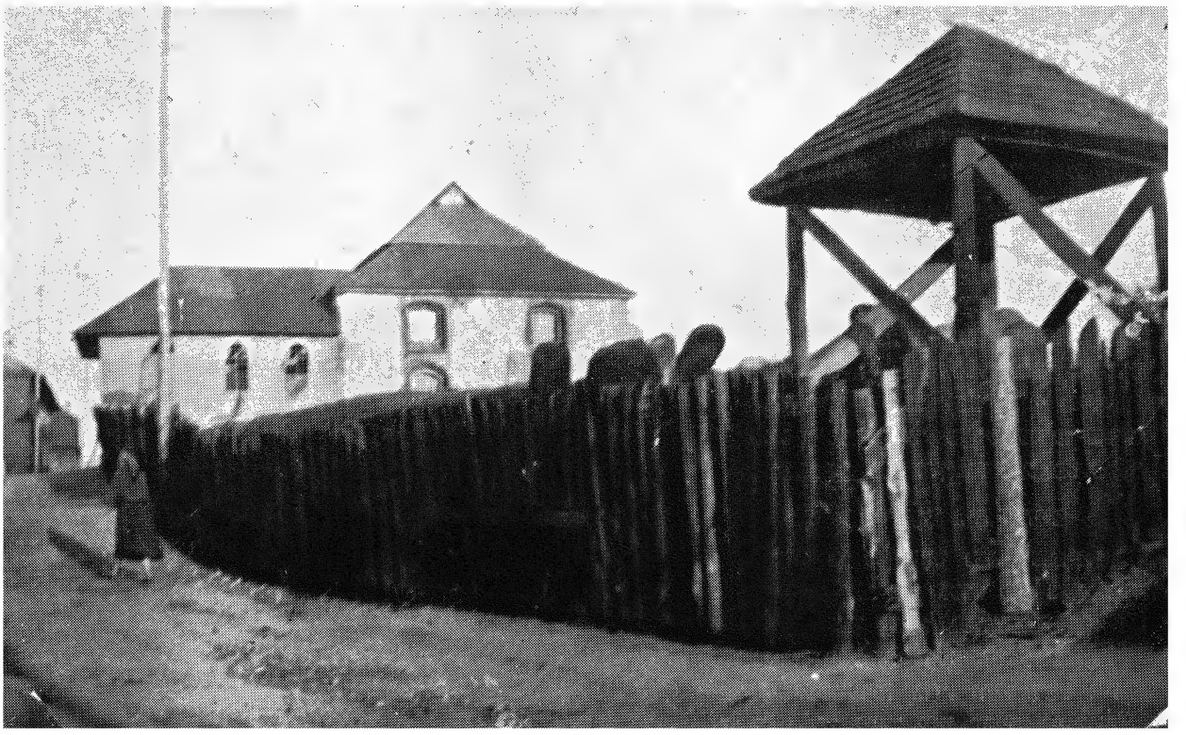
אוּן דער זיידע האָט טאַקע באַצאָלט דאָס גאַנצע געלט.

קאָריווער בית־המדרש

לויט ווי איך האָב געהערט פון דער מאַמען, אוּן אפילו אויך פון דער באָבען, האָט דער קאָריווער זיידע אויפגע־שטעלט, בלויז פאַר זיין אייגן געלט, דאָס גאַנצע קאָריווער בית־המדרש. עס האָט אים געקאָסט פיפצן הונדערט קער־בלעך (דאָס איז דעמאָלט געווען אַ גאָר ריזיקע סומע געלט). איך קאָן נאָר נישט זאָגן אויף זיכער, צי האָט דאָס געקאָסט מער געלט, אוּן קהל האָט אויך צושטייער געגעבן, אָבער דאָס איז זיכער, אַז דעם זיידן האָט עס געקאָסט 1500 רובל.

קאַרטאָפלעם פאַר קאָריווער יידן אויף פּסח

דער זיידע האָט געהאָט אַ מנהג, אַז יעדן פאַר־פסח האָט ער באַשטעלט ביי וועלכן ס׳איז פון זיינע באַקאַנטע פריצים ר׳זאָל אַריינשיקן אין שטאָט אַריין (אויפן זיידנס חשבון) אַ גרויסן לייטער־וואָגן מיט קאַרטאָפליעס (ערך 30—40 קערץ), וועלכע זענען צעטיילט געוואָרן צו קאָריווער אַרעמע יידן אויף פסח (דער זיידע האָט שוין געהאָט זיינס אַ שטענדיקן מענטש, וועלכער האָט אָנגעפירט מיטן צע־טיילן די קאַרטאָפליעס, לויט דעם מענטשס איינזעהן, אוּן

דאָר אַלטע קאָריוואר בית עולם, ביי דער שיל. דעם אהל וואָס מען זעט דאָ, איז איבערן קבר פון הרב „הר הכרמל"

זיין געניטשאַפט אין דער קאָריוער אָרעמער באַפעלקערונג).

איינמאָל האָט געטראָפן, אַז ס׳איז געווען אַ יקרות־יאָר. מיין מוטער ע״ה פלעגט גאַנץ אָפט דערציילן, וואָס עס האָט זיך דעמאָלט אָפגעטוון אין קאָריוו. ס׳איז געווען אַזוי: תבואה איז נישט געגראָטן, און קאָרנמעל איז געשטיגן אין פריין. און ווייבער וואָס האָבן בערויט, האָבן אויס־ געראַטנט, אַז עס מאַכט אויס עפּעס מער ווי אַ דרייער טייערער אויף יעדן ברויט (דער רוב קאָריוער באַלעבאָס־ טעס האָבן געבאַקן ברויט פאַר זיך, און ברויטן האָט מען דעמאָלט געמאַכט גרויסע, 5—6 פונטיקע). נו, האָט זיך אין שטעטל אָפּגעטוון חושך. מ׳האָט געמאָלן „קוקורוזע" און גע־ מישט מיטן קאָרנמעל, און ווי מיין מוטער פלעגט דערציילן, האָבן אין דעם יקרות־יאָר קאָריוער יידן אָפּגעלעבט אַ גאַנ־ צע וואָך כמעט מיט בלויז קאַרטאָפליעס מיט ציבעלעס און רעטעך, און זער וויניק געגעסן ברויט. מ׳האָט שוין אפילו גוזר־תענית געווען און מתפלל געווען, אַז דאָס צווייטע יאָר זאָל כאָטש זיין אַ זול. אפילו די שבת־חלות האָט מען גע־ מאַכט קלענערע. און דאָס ערגסטע האָבן געליטן די קינדער־ לער. די מאַמעס האָבן אויפגעהערט צו באַקן פרייטיק די באַקאַנטע קאַשע־קנישקעלעך, וואָס ס׳איז געווען אַן אַלטער מנהג צו באַקן פאַר קליינוואַרג אַלע ערב שבת. די קינדער האָבן געמאַכט קולות:

— מאַמע! באַק אונז קנישקעלעך!

אָבער די מאַמעס האָבן זיי איינגענומען מיט גוטע רייד:

— וואַרטן, טייערע קינדערלעך, מעטשעם איבערמאָר ווערט שוין זיין אַלץ ביליק (אויף דעם האָט מען דאָך גוזר תענית געווען) וועט מען ענק געבן צו צוויי קניזשקעלעך יעדן.

בקיצור, ס׳איז געווען שלעכט. מילא, אַ גאַנץ יאָר קומט מען דורך, עס האָט זיך אָבער צוגערוקט דער פסח, און פסח דאַרפן יידן מצות, ס׳איז געווען אַן עת צרה (ווייסע חלה־מעל איז געווען נאָך טייערער), און דעמאָלט האָט מיין זיידע אַרויסגעוויזן זיין פזרנות ביי נויטיקע זאַכן. ביים זאַמלען מעות־חטים האָט דער זיידע דער ערשטער מנדב געווען צוויי הונדערט קערבלעך. דערצו האָט ער נאָך גע־ טאָפלט זיין פּאָרציע קאַרטאָפליעס, און אין דעם יקרות־יאָר האָט ער באַפוילן צום פריץ ער זאָל אַריינשיקן צוויי דראַבי־ ניאַסטע וועגן מיט קאַרטאָפליעס, און דערצו נאָך צען זעקלעך ציבעלעס.

און דאָס האָט געטוון אָט דער זיידע, וואָס האָט צע־ בראָכן אַ שוועבעלע אין צוויעין. געטראָגן אַ שלאָפראָק מיט צוויי זייטן (איין זייט פאַר שבת, און די צווייטע זייט פאַר ימים־טובים). פון דעם איז דאָך דייטלעך צו זען, אַז ער האָט געהאַט אויך אַ צווייזייטיקע נשמה.

אַ בינטל בלימלעך, געליינט ביי דער געשיכטלעכער מצבה פון מיין זיידן ע״ה

שרייבנדיק די ביאָגראַפּיע פון מיין זיידן, וועלכער האָט געגעבן פאַרן שטעטל קאָריוו אַן „עקסטרע", אין אַ יקרות־ יאָר, טראַכט איך, אַז ס׳איז יושרדיק לכבוד דעם זיידן זאָל אויך איך, זיין אייניקל, מאַכן עפּעס אַן „עקסטרע" פאַר מיינע קאָריווער לאַנדסלייט (המבדיל לחיים ארוכים), און איך וויל דאָס מאַכן אין פאָרם פון אַ בינטל „יקרות־עפי־ זאָדלעך".

אויך איך האָב אין מיינע יונגע יאָרן איבערגעלעבט אַ קאָריוער יקרות, ווען אַ 5—6 פונטיקער ברויט האָט גע־ קאָסט, צוליבן יקרות, עטלעכע גראָשן טייערער. ווי אַזוי קאָריוער יידן האָבן דעמאָלט רעאַגירט אויף דעם יקרות,

געדענק איך נישט, כ׳ווייס נאָר, אַז מ׳האָט נישט גוזר־תענית געווען (אין מיינע צייטן איז שוין קאָריוו געווען מער ציוויליזירט). אָבער אין מיין זכרון זענען פאָרבליבן בלויז עטלעכע עפיזאָדלעך, וועלכע זענען נישט פון אַ געשיכט־לעכן כאַראַקטער, זענען אָבער אַן אינטערעסאַנטער אוּן פיקאַנטער שטאָף, פון וועלכן ס׳לאָזט זיך מאָלן בילדלעך.

ברויט מיט זויערמילך איז אַ דלות...

ס׳איז געווען אין סאַמע „אוּגערקע־סעזאָן", וועו די זון האָט ליב אַרויסצוקריכן פון איר „פיטערפעסל". צוליב דער גרויסער היץ, איז דאָס קאָריוער בית־המדרש געווען ליידיק, בלויז עטלעכע געציילטע יינגלעך זענען מיר געזעסן אין בית־המדרש, כלומרשט ביי אָפענע גמרות, אָבער לערנען האָט זיך נישט געגלוסט. האָט מען גלאַט אַוועי געריידט פון דעם, פון יענעם, פון „קוידערוועלידזש". מ׳ט אונז איז אויך געזעסן אַ קאָריוער מלמד, דער הויכער יאָשקע (יאָסל), ער האָט, נעבעך, טיף אָפגעזיפצט, וואָס אין אַזוינע הייסע טעג דאַרף מען קנעלן מיט תלמידים, וועו יענע רייסן זיך צום וואַסער, אוּן הייבן נישט אַן צו פאַרשטיין וואָס מען לערנט מיט זיי. דערביי האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט עפעס געהערט, אַז אין „אויסלאַנד" באַפרייט מען די יינגלעך פון לערנען אין די הייסע טעג, נאָר ער גלייבט דאָס נישט.

אין מיטנדערינען — עס עפנט זיך די טיר פונעם בית־המדרש, אוּן עס גיט אַ פראָל אַריין מיט אַן אימפעט — דער למדן, פריילעכער קבצן, אוּן האַלבצעטראָגענער הערש גרשונס. (אוּן געווייגלעך, וויַ זיין שטייגער, מיטן דאָשעק אין אַ זייט), אוּן ר׳גיט גלייך אַ פאָל צו יאָשקען:

— זאָג נאָר, יאָשקע, וואָס, כ׳בעטדעך, עסטו איבער־בייס אין אַזאַ וויסטן יקרות?

— וואָס זאָלעך עסן? — כ׳עס ברויט מיט זויערמילד.

— ווי נאָר הערש גרשונס האָט דערהערט דאָס וואָרט „ברויט מיט זויערמילך", מפורש יוצא מפי יאָשקען, איז ער געוואָרן דערציטערט, אוּן געגעבן אַ געשריי, וואָס ס׳האָט פאַרהילעכט דאָס גאַנצע בית המדרש.

— וואָעס? אַ מלמד פאַרגיט זיך צו עסן ברויט מיט זויערמילך אין אַזאַ יקרות! ביסטעך א משוגענער, וועסט דאָך בלייבן אַן הויזן. ברויט מיט זויערמילך איז דאָך אַ ריינער דלות.

— וואָס דען קאָן איך עסן? — פרעגט יאָשקע מיט הכנעה (צו הערש גרשונס האָט מען געמוזט רעדן געלאָסן, מיט דרך־ארך, ווייל ער האָט געהאַט אַ „פתחון־פה", ממש אַ חרב חדה).

— וואָס הייסט — וואָס דו זאָלסט פרעסן? (אַזוי איז געווען זיין שטייגער לשון) — צעשרייט זיך הערש גרשונס מיטן העכסטן טאָן — וואָס ביסטו, שאול לעווינזאָן? ביסט קראַנק צו עסן קאַרטאָפליעס מיט רעטעך?! אַזוי וויַ אַלע מלמדים עסן?! ברויט מיט זויערמילך איז דאָך אַן עמתער דלות!

אַ ייִדל מיט אַ קליין קעפּל אוּן גרויס הצלחה

אין קאָריוו איז געווען אַ ייִד, וואָס וואָלט פאַר אַ פסי־כאָלאָג געווען ממש אַן אוצר. בלויז וועגן דעם איינעם מענטשל וואָלט זער לייכט געווען אָנצושרייבן אַ גאַנץ נישקשהדיקן פסיכאָלאָגישן עטיוד. אָבער אַזוי וויַ איך בין נישט קיין פסיכאָלאָג, וועל איך דאָ בלויז אָנוואַרפן עטלעכע שטריכן. געווען איז ער אַביסל אַריבער די מיטל־יאָרן, שכל האָט ער געהאַט אַזוי פיל ווי דער היסטאָרישער „ויזתא" (פון דער מגילה). נישט בלויז האָט ער לגמרי נישט געוווסט עפעס פון הויות־העולם, נאָר ר׳האָט אפילו נישט געוווסט וואָס ס׳טוט זיך אין קאָריוו (כמעט אַלע קאָריווער יידן זענען געווען פיקחים, טייל אפילו גאָר שפיציק), אָבער ס׳איז דאָך אַ באַקאַנטע זאַך, אַז אינעם זיבנטן הימל האָט מען גרויס „סימפאַטיע" פאַר אָזוינע מענטשלעך. ווי זאָגט מען עפעס, „מ׳גיט זיי אַ פוש". איז טאָקע דאָס מענטשל געווען אַ שטיק עושר (לויטן דעמאָל־טיקן קאָריווער באַגריף). ער האָט געהאַט אַ קראָם אַנגע־פאַקט מיט סחורה, אַז די שענק האָבן זיך געבראָכן, אוּן ער פלעגט אַלע פאָר חדשים פאָרן קיין וואַרשע אייגקויפן סחורה פאַר זיין קראָם. אָזוי ווי זיין מסחר איז געווען צעלניק־סחורה, אַסך קלייניקייטן, פלעגט ער בייַם אייגקויפן זייַנע סחורות זיך זאָמען אין וואַרשע אַ גאַנצע וואָך. אָוועקגעפאָרן זונטיק, אוּן געקומען אַהיים ערשט אויף שבת (דעם נאָמען פונעם דאָזיקן ייד וועל איך רופן בלויז „אַלמוני"). אין קאָריוו האָט מען דעמאָלט עפעס געריעדט, אַז די וועלט גרייט זיך צו מלחמות, האָט מען טאָקע אין וויטערדיקע נעכט בייַם וואַ־עמען קאַפליאַנע בית־המדרש־אויוון, כסדר געריעדט בלויז פון מלחמות. מען האָט דערמאָנט דעם גרויסן נאַפאָ־לעאָן אוּן זיין סוף, מ׳האָט געשמועסט וועגן סעוואַסטאָפעלער קריג. טייל האָבן אפילו זיך געוואָלט פאַרשטעלן, ווי עס וועט עפעס אויסזען די מלחמות „גוג־ומגוג", וואָס דאָרף זיין אַיידער משיח וועט קומען, אָבער עיקר האָט מען פאָרט געוואָלט וויסן, וואָס הערט זיך טאָקע מכוח מלחמות, וואָס מ׳זאָגט עפעס, אַז מען גרייט זיך. האָט טאָקע דער עולם געוואָרט ביז אַלמוני וועט קומען צוריק פון וואַרשע, וועט מען עפעס הערן נייעס (קיין צייטונג האָט מען דעמאָלט אין קאָריוו נישט געטאָרט לייענען, אָבער הערן נייעס פון אלמוני האָט מען יאָ געמעגט). אלמוני איז געקומען פון וואַרשע, געקומען אין בית־המדרש אַריין דאָוונען, אוּן אַ גאַנצע כאָפּטע יידן האָבן אים באַלאָגערט.

— זאָגט נאָר, ר׳ אלמוני, וואָס הערט זיך עפעס אין וואַרשע?

— אוּן וואָס הערט זיך עפעס אין גהינם? — האָט ער גלייך אָפגעענטפערט שפאָטיש.

— וואָס הייסט — וואָס הערט זיך אין גהינם?

— ס׳הייסט אַזוי! וואַרשע איז אַ גהינם!

— אָבער פאָרט, איר האָט גארנישט געהערט?

— יאָ, כ׳האָב געהערט די טראַמווייען קלינגען.

— אָבער מיר מיינען דאָך עפעס מכוח מלחמות, אין וואַרשע וווייסט מען דאָך מסתמא אַלץ.

— פאַרדרייט מיר נישט דעם קאָפּ מיט מלחמות, יעך מיש מיך נישט אין קהלשע זאָכן.

אָבער אָט דער ייד האָט שוין גאָר געהאָט שכל ווי אַזוי צוצעשפאַלטן א „צווייער" אויף צוויי גראָשנס. אוּן ער האָט געשמט אין גאַנץ קאָריוו פאָר אַ גרויסן קמצן (אוּן אַז מ׳האָט אין „רייכן" קאָריוו געזאָגט „קמצן", האָט עס עפעס געמיינט).

אלמוני אין סטרייק מיט דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „קנין־ספרים"

דאָס איז באמת דאָס שענסטע קאַפיטל געשיכטע פון די קאָריוואר אַמאָליקע דורות, אין דער צייט פון אהבת תורה, וואָן עס איז געקומען אַ ווינטער ביינאַכט נאָך מעריב, זענען אַלע בית־המדרש־טישן געווען פאַרפולט מיט לערנערס, נישט בלויז האָבן געלערנט חבורים און קעסט־יונגעלייט נאָר אויך עלטערע מענטשן, און אפילו אַן אָרימער „גייער", וואָס האָט געדאָרפן מאָרגן אַרויסגיין אין דאָרף אַריין זוכן אפשר וועט ער באַקומען צו קויפן עפעס אַ פעלעכל ביי אַ גוי, אָדער עטלעכע פאָר אַלטע כאָליוועס, איז ביינאַכט געזעסן אין בית־המדרש און אַריינגעקוקט אין עפעס אַ ספר (אַזאַ סאָרט לערן־אַנשטלט האָט נישט געהאַט קיין שום אומה ולשון).

אין קאָריוואר בית המדרש איז די גאַנצע מעריב־וואַנט געווען פול אָנגעשטעלט מיט ספרים, ממש אַריזיקע ביב־ליאָטעק. און דאָס אַלץ האָט געשאַפן אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע (צווישן וועלכע, פאַרשטענדלעך, איך האָב אויך באַלאַנגט). אַלע פרייטיק האָבן זיך אַרויסגעלאָזט איבערן שטעטל עטלעכע פאָרלעך יונגע בחורימלעך מיט בלעכענע פושקעס, אויף וועלכע ס׳איז געווען אָנגעשריבן מיט גרויסע אותיות: „קנין ספרים". און זאָל דאָ געזאָגט ווערן צום שבח פון די קאָריוואר יידן, אַז יעדער איינציקער האָט עפעס אַריינגע־ווארפן אין אונזער פושקע (ווער וועט דאָס נישט געבן צושטייער צו קויפן ספרים, צו לערנען תורה), דער אָרעמס־טער ייד אָדער פרוי האָט געגעבן אַ צווייער, אַ מיטלקלאַס־מענטש האָט געגעבן אַ זעקסער, און טייל האָבן געגעבן טאָקע אַ גאַנצן צענער. דער איינציקער איז געווען אָט דער אלמוני, אַ ייד אַן עורש, און ער האָט בשום אופן נישט געוואָלט געבן מער ווי אַ צווייער, און וויפל מיר האָבן נישט געזאָלט מיט אים אײנטענהן: היתכן, דאָס גיט דאָך אַן אביון, האָט ער גאַנץ לאַקאַניש געענטפערט: „יעך גיב נישט מער" (פאַר די געזאַמלטע געלטער האָבן מיר כסדר געגעבן איינצוביגדן די אַלטע ספרים, אויך געקויפט נייע, נישט קיין געבונדענע. (קיין ספרים־האַנדל איז אין קאָריוו נישט געווען). עס זענען אָבער כסדר אָנגעקומען פאַקנטרעגערס מיט ספרים. דער מין „פאַקנטרעגער", געהערט אויך שוין צו דער אַמאָ־ליקער געשיכטע, ס׳זענען דעמאָלט געווען יידן, וואָס זייער פרנסה אין באַשטאַנען פון אַרומפאָרן מיט זעק ספרים איבער די יידישע שטעטלעך. אַז אַזאַ ייד איז אָנגעקומען קיין קאָ־ריוו, האָבן מיר, בחורים, שוין אים פאַרזאָרגט מיט עטלעכע לאַנגע בית־המדרש־טישן, און ער האָט אויסגעלייגט זיינע ספרים. און אַז יידן זענען געקומען דאַוונען, האָט וועד געקויפט אַ זאַץ מחזורים, וועד אַ קינה, אַ סליחה. אָבער מיר, בחורים, האָבן געקויפט וויכטיקע ספרים, מיינסטנס אַסך מפרשים און ספרי הלכה. די פאַקנטרעגער האָבן שוין גע־וווסט, אַז אין קאָריוו קויפן די בחורים אַסך ספרים פאַרן בית־המדרש, האָבן זיי שוין געברענגט פאָר אונז וויכטיקע ספרים (אָבער אַלע ספרים ביי די פאַקנטרעגער זענען גע־וען נישט געבונדענע, ס׳זאָל נישט זיין שוועד צו פירן). וועז עס איז געקומען דאָס יקרות־יאָר האָט אלמוני אונז אפילו דעם צווייער אויך אָפגעזאָגט — „קומט נישט מער צו מיר" — האָט ער אונז פאַרשריגן, — ס׳איז היינט אַ יקרות, מ׳דאַרף געלט אויף ברויט, היינט קויפט מען נישט קיין ספרים! — אַז קיין שום רייד האָבן נישט געהאָלפן און נישט געפועלט, האָבן מיר, יונגע חברה, שוין געהאַט אויף אים אַן אויג, און געטראַכט וועגן אָפטון אים עפעס אַ שפּיצל.

אַ מעשה מיט אַ קאָריווער „פּאַרווער" זעלנער

די געשיכטע דערפון איז אַזוי געווען:

צווישן דער ראָטע זעלנער, וואָס איז שטענדיק איינגע־שטאַנען אין קאָריוו, האָט זיך דעמאָלט געפונען אַ שפּאָר ביסל יידישע זעלנער, צווישן וועלכע, פינף פון זיי זענען געווען פרומע, און האָבן נישט געוואָלט עסן פונעם טרפה־נעם קעסל. נו, האָט מען געמוזט אויסזוכן באַלעבאָטים, און יעדער האָט געמוזמען אַ זעלנער, ד. ה. יעדער באַלעבאָס האָט גענומען אַ זעלנער בלויז אויף איין טאָג אין דער וואָך, האָט עס געמיינט, אַז מ׳האָט געדאָרפן האָבן פינף מאָל זיבן, און צו באַקומען פינפאונדרייסיק באַלעבאָטים איז טאַקע געווען פאָלג מיך אַ גאַנג. אָבער פאָרט האָבן זיך יידן נישט אפּ־געזאָגט פון נעמען אַ יידישן זעלנער אויף נאָר איין טאָג. פאָרשטענדלעך, אַז מ׳האָט פאַרלאָנגט פון אלמוני, אַז ער זאָל אויך נעמען אַ זעלנער, און וואָס דער אמת, ער האָט נישט אָפּגעזאָגט. דער זעלנער, וואָס האָט געהאַט אַ טאָג ביי אלמוני איז געווען אַ רוסישער ייד, און אַ שטיקל בן־תורה, און ער פלעגט פון צייט־צו־צייט אַריינכאַפן זיך אין בית־המדרש אַריין, און אַריינגעקוקט אין אַ ספר.

איינמאָל, זענען מיר בחורימלעך געווען טשיקאַווע צו

צוויי קאָריווער צאָרישע זעלנער: 1־טער רעכטס — חנא („באַטשאַן") רובינשטיין, צווייטער: נחום שטראַסבורג, גרינדער פון דער ציונים־טישער אַרגאַניזאַציע אין קאָריוו, גרינדער פון דער „קולטור" (ביב־ליאָטעק), שולע, לאַנגיעריקער דאָזאָר, אָנגעזעענער און באַליבטער כלל־טוער

וויסן וואָס אַזוינס אלמוני גיט צו עסן דעם זעלנער, ווייל מיר האָבן געווּסט, אַז ער איז אַ גרויסער קמצן, און דער זעלנער האָט אונז געענטפערט מיט אַ שמייכל:

— קינדער, אירווילט וויסן, וועל איך אייך זאָגן בלויז קורץ: איך עס שוין ביי אים צוויי חדשים, און איבער דער גאַנצער צייט ווייס איך נישט „דעם טאָג", צי בין איך מילכיק אָדער פליישיק, כ'בין פֿאַרווּע. — מיר האָבן נישט געקאָנט פֿאַרשטיין ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך, האָט דער זעלנער אַרויסגענומען אַ בלייפעדער, און אָנגעשריבן דעם גאַנצן „מעניו" פון זיינע מאכלים. ס'האָט געשטימט, ריכטיק ווי גאָלד, טאַקע נישט־מילכיק נישט־פליישיק.

מיר האָבן אָנגעהויבן אָנצוּרעדן דעם זעלנער, אַז ער זאָל זיך אָפּזאָגן פון אלמוני און מיר וועלן אים שוין שאָפן אַ אָנדערן פלאַץ, אָבער ער איז געווען אַ זער סאָליד מענטשל, און געזאָגט: אַז ער וויל נישט פֿאַרשעמען אַ יִיד, און אַז מען איז אייגנטלעך אין וואָר אַ „פֿאַרווער" איז אויך נישט קיין ספּינה.

אַ מילכיקע סעודה, ביי וועלכער ס'זענען געפֿלויגן פּעטש

ס'איז אַזוי געווען: דער זעלנער איז געקומען צו אלמוני עסן זיין פֿאַרווע מיטאָג. גראָד האָבן זיי דעמאָלט געגעסן זאַלבעדריט, דער זעלנער אין איין זייט טיש, און אלמוני מיט זיין יידענע ביי דער צווייטער זייט טיש. מ'האָט אויפֿגעגעבן דאָס מיטאָג, אַ קליין שטיקל ברויט מיט אַ שיסל קאַרטאָפֿליעס און אַ שיסעלע באָרשטש. און ווי אַלעמאָל האָט דער זעלנער געווּסט, אַז די סעודה דאָרף זיין אַ פֿאַרווע. אָבער פלוצלונג, און ס'איז אים ליכטיק געוואָרן פֿאַר די אויגן. אלמוני האָט צוגעטראָגן צום טיש אַ טעלערל מיט אַ שטיקל פּוטער. אָבער די פּוטער האָט ער צוגערוקט נאָענט צו זיך און זיין אשה און נישט געפֿרוווט זאָגן „הינט־טיוול־מענטש", נעמט אייך אַ שטיקל פּוטער. דער זעלנער איז זער פֿאַרשעמט געוואָרן, דאָס גאַנצע בלוט איז אים געקומען אין פּנים אַריין, און ר'האָט זיך פֿאַרלוירן. ער האָט זיך גלייך אויפֿגעשטעלט און געזאָגט:

— מיין טייערער באַלעבאָס, איך דאַנק אייך פֿאַר דער גאַנצער צייט, וואָס איר האָט מיך מאכל ומשקה געווען, און איצטער וויל איך מיך מיט אייך געזעגענען, נאָר במקום זיך צו געזעגענען פון האָנט־צו־האָנט, וועל איך זיך געזעגענען פון האָנט־צו־פּנים — און ער האָט אים אַראָפּגעלאָזט אַ פּאָטש. דערבייַ געזאָגט: דאָס איז דער ערשטער פּאָטש, אָבער נישט דער לעצטער!

אלמוני האָט זיך גלייך האַסטיק געגעבן אַ שטעל אויף, און געמיינט האָט דער זעלנער, אַז ער גייט זיך מיט אים אַמפֿערן (און ער האָט דאָס געוואָלט, זאָלן זיך אָנלויפֿן מענטשן, און זענען ווי אַזוי אַ ייד אַ גביר באַהאַנדלט אַן אַרימען עלענדן זעלנער), אָבער אָנשטאָט ער זאָל זיך נעמען צום זעלנער, האָט ער דערלאָנגט אַ הילכיקן פּאָטש זיין אייגן ווייב...

דאָס ווייב האָט געמאַכט אַ געשריי: וואָס בין איך שולדיק, אַז דער זעלנער שלאָגט?

אויף וואָס אלמוני האָט איר געענטפערט:

— אוודאי ווייס יעך, אַז דו ביסט נישט שילדיק... יעך וויל אָבער אַז דער גזלן, דער רשע זאָל נישט סטראָשען. זאָל ער זענען, אַז יעך קאָן אויך פּאָטשן! — ביי דעם גאַנצן כעס האָט זיך דער זעלנער אַזוי צעלאָכט, אז ר'איז אַרויס־געלאָפן פון שטוב, און זיך אַלץ נישט געקאָנט איינהאַלטן פון לאַכן. ר'איז גלייך אַריין אין בית־המדרש אַריין (אלמוני האָט געווּוינט נישט ווייט פון בית המדרש) און דערציילט אונז יינגלעך די מעשה. און דאָ האָבן מיר שוין געהאָט די אויסגעקוקטע נקמה אין דעם חברהמאַן. מיר, האָבן דאָס צעשמירט אויף טעלערלעך, מפרסם געווען אין שטאָט די געשיכטע, און גלייך האָבן מיר געשאָפן פֿאַרן זעלנער אַ טאָג ביי אַ קצב. אונזער זעלנער האָט זיך ממש מחַיה געווען, ערשט געווּסט פון האָבן אַ לייטיש עסן. אָבער אלמונין האָט אויך הנאה געטון. בדיעבד, פּטור געוואָרן אַ זעלנער, נישט געמישט זיך אין מלחמות, און נישט געמישט זיך אין דעם גאַנצן עסק, גלייך נישט אים מיינט מען און פּטור.

ווי אַזוי אַ קאָריווער ייד האָט געפּירט אַ מלחמה אויף טויט אוּן לעבן מיט זיין אייגענעם מאָגן

דער בעל־מלחמה מיט זיין אייגענעם מאָגן איז געווען נישט קיין אַנדערער ווי אַ זון פון אלמוני (דאָכט זיך מיר אַ בן־יחיד) ער איז שוין „איבערגאַנגען" דעם טאַטן אין חכמה, און קמצנות. ער האָט שוין באַלד לכתחילה נישט געוואָלט נעמען קיין זעלנער, ער האָט אויפֿגענומען דעם וויסטן יקרות גרויליק־ערנסט. בכלל איז ער פון שטענדיק אָן געווען אַ נהרג על פחות מכזית לחם, אָבער אַז עס איז געקומען אַזאַ יקרות, האָט ער ממש ליקווידירט דאָס גאַנצע מין עסן. אין בית־המדרש האָט מען געשמועסט, אַז ער איז אַ גרויסער דערפינדער אין הלכות אכילה (דאָס הייסט ער האָט אויסגעפונען מיט זיין אייגענעם שכל ווי אַזוי מען קאָן אָפּנאַרן דעם מאָגן). ער איז דערגאַנגען אַ שטייגער, פון פּראַקטיק, אַז דעם ערשטן טאָג וואָס זיין ווייב האָט אָפּגעבאַקן דאָס ברויט, דאָרף מען לגמרי נישט עסן, ער האָט בלויז געשמעקט צום וואָרימען ברויט, און ר'האָט זיך מחיה געווען. אי עס זעטיקט, אי ס'קאָסט נישט קיין געלט. ער האָט אויך אויסגעפונען כמה וכמה עצות, אויף וועלכע קיינער איז נישט געפֿאַלן. למשל, אַז ס'האָט אים שוין אַנגעהויבן נאָגן ביים האַרץ, און ר'האָט געזעען, אַז ס'איז שוין אין ברירה, מען מוז שוין עפעס עסן, האָט ער גלייך פֿאַרווּכערט אַ פּאָפּיראָס מאַכאָרקע, (געוויכערט האָט ער גראָד אַסך, אָבער שטענדיק בלויז מאַכאָרקע), אוּן אויס אָפּעטיט. דער סוף איז געווען, אַז טאָקע אינעם זעלבן יקרות־יאָר, האָט ער באַקומען, לא עליכם ולא על כל איש, אַ גאַלאָפּסוכאָטע און איז געשטאָרבן. און אַזוי האָט דעמאָלט דער וויסטער יקרות אומזיסט און אומנישט אַוועקגעוויבט אַן אומשולדיקע יידישע נשמה.

דעם זיידנס טוען שידוכים מיט קינדער

אַז עס איז געקומען צו שידוכים מיט קינדער, איז דער זיידע געוואָרן ממש ווילד־מילד, ער האָט זיך געהאַט זיין פּראַקטישע טעאָריע, און פלעגט זאָגן אַזוי: אַז דער השי"ת האָט אַריינגעוואָרפן אַביסל געלט צו הערשל פלאָקסער, דאָרף ער האָבן שכל וואָס צו קויפן פּאָרן געלט, און קויפן האָט ער געוואָלט בלויז נאָר תורה (די אהבת תורה ביים זיידן איז ממש געווען אין לשער), און אַז עס איז געקומען צו שידוכים, ווי עס איז געווען תורה און יראת שמים האָט ער פשוט געשיט מיט אלפים. אַ מאָדנע זאַך. דער זיידע איז

נישט געווען קיין למדן, נאָר בלויז אַ מישובדיקער פּראָק־טישער מענטש, אָבער אַזוי ווי מען ציט אַרויס די טייערסטע וויטאַמינען פון געווײַנלעכע שפּייזן, אַזוי האָט ער אַרויסגע־זאָפט די העכסטע מאַראַל בלויז נאָר פון זיין גראַדן שכל־הישר, וועלכער האָט אים דיקטירט צוויי קאָנטראַסטן: שטאַרק היטן אַ גראָשן, און גאָר גרויסע פּזרנות ביי צדקה אוּן שידוכים. אוּן דערמיט מכוון געווען צום זעלבן געדאַנק, וואָס זאָגט אַרויס דער גרויסער צדיק אוּן קדוש עליון דער של״ה זלל״ה, (אין זיין ספר „שני־לוחות־הברית״ שער האותיות, אות ג).

עיקר פּזרנות האָט דער זיידע אַרויסגעוויזן ביים טוען שידוכים מיט טעכטער, ווי ער האָט, פֿאַרשטענדלעך, געוווּסט איידעמס תלמידי חכמים, אָבער אויך ביים טוען שידוכים מיט זין, איז ער געווען אַ גאָר גרויסער מדקדק צו האָבן שיינע מחותנים פון גרויס יחוס אוּן תורה, אַזוי מיט מיין מאַמעס עלטערן ברודער יעקב יצחק, אַ נאָמען נאָכן „חוזה פון לובלין״ (מ׳האָט אים אין קאָריוו געדרוּפן „איציק״), האָט זיך דער זיידע משדך געווען מיט דער אַלעקסאַנדערער דינאַסטיע. דער מחותן האָט געהייסן ר׳ יחיאל פישל מאַלע־ניצער אוּן איז געווען אַ שם־דבר אין פּוילן. אָט דער שידוך האָט אָפּגעקאָסט דעם זיידן אלפים ורבבות.

מיין מאַמע האָט אויך געהאַט אַ יונגערן ברודער, שמואל הענעך, אוּן מיט אָט דעם בחור האָט זיך דעם זיידן שטאַרק פאַרגלוּסט זיך משדך צו זיין מיט דעם דעמאָלטיקן לובלי־נער רב ר׳ שניאור זלמן זצ״ל. דער לובלינער רב האָט געשמט אין פּוילן אַלס אַ צדיק אוּן גאון הגאונים, געהאַט עטלעכע שטיבן, פיל אַלע וועגט מיט טויזנטער ספרים. וועגן אָט דעם לובלינער רב איז געווען פאַרשפּרייט אַ לעגענדע, אַז ווען ער האָט געוואָלט אויפמישן עפּעס אַ ספר פון זיינע טויזנטער ספרים, האָט ער גלייך אויפגעמישט ביי דעם דף, וואָס ער האָט געדאַרפן האָבן. אַזוי גענויט איז ער געווען אין זיינע ספרים, אוּן אַזוי פיל מאָל האָט ער דורכגעלערנט יעדעס איינציקע ספר. איז אָט דער לובלינער רב געפעלן געוואָרן מיין זיידן פאַר אַ מחותן. מחשבותן, פאַרגעסן דאָ צו דערציילן, אַז דער לובלינער רב זצ״ל איז אויך געווען אַ מחבר פון אַ וווּנדערלעכער שאלות־ותשובות, מיטן נאָמען „תורת־חסד״, אוּן אויך די תשובה האָט געשמט אויף דער וועלט. הכלל, דער זיידע האָט זיך פאַרליבט, ער וויל האָבן דעם לובלינער רב פאַר אַ מחותן, אגב האָט ער אויך געהאַט אַ טאָכטער וואָס האָט געשמט פאַר אַ יפת־תואר. דער זיידע האָט אָנגעהויבן שיקן שדכנים צום לובלינער רב, אָבער למען האמת, מוז דאָ געזאָגט ווערן, אַז דער לובלינער רב האָט לכתחילה נישט געהאַט קיין חשק צו דעם שידוך (ער האָט מסתמא געוואָלט האָבן אַ מחותן אויך אַ גרויסן רב, אוּן עכ״פ אַ ייד אַ למדן מופלג, אוּן דאָס איז דער זיידע נישט געווען). אוּן ווי מיין מאַמע האָט דערציילט, אוּן דאָס האָט זי געהערט פון דער באָבען, אַז דער זיידע האָט אַמאָל געעפּנט זיין אייזערנע קאַסע, צוגערופן די באָבען אוּן געזאָגט:

— בײַלע, זעסט? אָט די גאַנצע קאַסע מיט געלט וועל איך אויסליידיקן, אוּן דער לובלינער רב מוז זיין מיין מחותן!

אוּן דער זיידע האָט גלייך אַוועקגעשיקט צום לובלינער רב אַ שדכן מיט אַ רשימה, אַז ער איז גרייט צו געבן נדן דרייסיק טויזנט קערבלעך, אוּן אַלס צוגאָב קויפן פאַר חתן־כלה אַ הויז אין לובלין, אוּן אָפּשרייבן אויף זייער נאָמען. אגב, האָט דער שדכן אויך דערציילט פאַר דעם רב אוּן רביצין, אַז די מחותנת ביילע שטאַמט אָפּ פון גרויס יחוס, אַ לובלינער איניקל (דרייסיק טויזנט קערבלעך דעמאָלט, ערך מיט קנאַפּע חונדערט יאָר צוריק, האָט געמיינט געוויס, ווי היינט ערך אַ האַלבער מיליאָן דאָלער). אוּן ס׳האָט גע־ווירקט. דער שידוך איז געוואָרן. די תנאים האָט מען געמאַכט אין לובלין ביים מחותן, אוּן דער זיידע האָט בייגעליגט „מזומנים ממש״, די דרייסיק טויזנט רובל, אוּן אָפּגעשריבן זיין הויז (וווּ עס האָט געווווינט דער לובלינער רבי, וועלכעס דער זיידע האָט שוין געהאַט פון לאַנג געקויפט) אוּן הן דאָס געלט, הן דאָס הויז, איז אָפּגעשריבן געוואָרן אויף די נעמען פון חתן כלה. אוּן דער זיידע האָט דאָס זייניקע אויסגעפירט.

ווען דער שידוך איז געטוּן געוואָרן, איז נאָך דער בחור שמואל הענעך געווען גאָר יונג, ס׳איז אַוועק געגאַן־גען שיינע עטלעכע יאָר, דערווייל האָבן זיידע־באָבע געשיקט דער כלה, דעם רבס שיינער טאָכטער גענוג מתנות, פאַר־שידענע טייערע תכשיטים. ענדלעך, חתן־כלה זענען עלטער געוואָרן, אוּן מען האָט שוין אָפּגעליגט אַ זמן חתונה.

אָבער ווי זאָגט מען „הכל בידי שמים״. אוּן ווי עס זעט אויס, האָט דער גאון אוּן צדיק דער לובלינער רב, געהאַט עפּעס אַ שטיקל רוח־הקודש, וואָס ער האָט לכתחילה נישט געהאַט קיין חשק צו דעם שידוך. דער שידוך האָט זיך געענדיקט מיט אַ טראַגעדיע, אַ גאָר גרויס אומגליק.

אַ טרויעריק קאַפּיטל

איך בין דאָ מפסיק מיין שרייבן מיט אַזער טרויעריק קאַפּיטל, וועלכעס שטייט אייגנטלעך נישט אין אַדירעקטן שייכות מיטן באַשרייבן די ביאָגראַפּיע פון מיין מאַמע אוּן זיידע־באָבע, עס האָט אָבער אַנאָנטע שייכות מיט דעם הויפּט־ציל, וואָס איך האָב זיך געשטעלט בכלל, אין מיין דאָזיקן שרייבן, נעמלעך, צו מאָלן כאַראַקטערן, טיפּן אוּן געשטאַלטן פון פאַרגאַנגענע, פאַנטאַסטישע וועלטן. אוּן בעיקר צו באַשרייבן דעם אָרט לעבן, זיטן אוּן מנהגים פון אָט די אַמאָליקע דורות, אַ לעבנס־שטייגער, וועלכער איז באמת געווען אַ פאַרבנשפּיל פון ליכט אוּן שאָטן. אוּן וואָס אַלץ צוזאַמען, איז געווען אַ פּועל־יוצא פון אמתער צדקות, אוּן תמימותדיקן גלויבן. זאָכן וואָס זענען היינט שוין נישט בנמצא. מיטן דאָזיקן טרויעריקן קאַפּיטל בין איך אויסן צו וואָרפן עטלעכע לעצטע ליכט־שראָלן אויף דער גרויסער נשמה פון מיין באָבען, אוּן איר אויסערגעווייַנלעכער צדקות.

וואָס האָט געטראָפן?

ווי שוין געשריבן, איז געווען באַשטימט דער זמן חתונה פון דעם חתן שמואל הענעך, דער זון פון זיידע־באָבע, מיט זיין כלה די טאָכטער פון לובלינער רב. דער זמן חתונה האָט זיך שוין דערנענטערט, אינגאַנצן פאַרַבליבן עטלעכע חדשים ביז צו דער חתונה, אוּן ביי זיידע־באָבע אין הויז האָט זיך שוין געטוּן אויף אוּן אויף בענק, געלאָפן אין די שניט־קראָמען, געבראַנגט פאַרשידענע סחורות פאַר מענעריש אוּן ווייבעריש מלבושים, אַ פּולע שטוב מיט שניידערס אוּן שוסטערס, געגייט רייכע ווייַפראָווע (אויסשטייער), פאַרן חתן, אוּן פאַרן זיידן, פאַר אַלע קינדער, אוּן אַ פּשיטא פאַר

די באָבען. די באָבע האָט זיך אפילו אויך געקויפט אַן עקסטרע גאָלדן שטערנטיכל (דאָס איז געווען אַ מין צירונג, וואָס האָבן געטראָגן אויפן שטערן בלויז די רייכע נשים צדקניות און רביצינס), און עס האָט ממש געקאָכט אוּן געזאָגט מיט צופרייטונגען צו דער רייכער חתונה, וואָס דאָרף פאַרקומען אין לובלין. די פראָגע איז נאָר געווען, ווען מאָכט מען דאָס אָרימע מאָלצייט וואָס אַמאָליקע יידן האָבן געפלעגט מאַכן פאַר אַ חתונה פון זייערע קינדער, בפרט ווען הערשל ראַבישוויווער מאָכט חתונה זיין בן־זקונים, אוּן מיטן לובלינער רב.

ס׳איז פאַרבליבן נישט צו וואַרטן מיט דעם אָרימאָלצייט אויף די לעצטע וואָכן, ווען מ׳וועט זיין פאַרנומען מיט פאַקעוועז די קוישן מיט מלבושים, אוּן לעקעכער מיט פלאָדנס. בערך פיר וואָכן פאַר דער חתונה, אין אַ טאָג פאַר ראש חודש, האָט דער שמש אויסגערופן אין בית־המדרש, אַז מאָרגן, ראש חודש, מאָכט הערשל ראַבישוויווער אַן אָרימאָלצייט. ס׳זענען זיך צוזאַמענגעקומען אַלע קאָרי־ווער אָרעמעלייט, אוּן אויך פון דער סביבה (די חתונה האָט געהאַט אַן אָפּקלאַנג אין דער גאַנצער אומגעגנט) אוּן אינעם טאָג פון ראש־חודש איז געפראָווען געוואָרן בײַ די בית־המדרש־טישן אַ רייכער אָרימאָלצייט מיט לעקעך אוּן בראָנפן לרוב, אוּן מיט כל טוב. זיידע־באָבע האָבן געטיילט געלט צו יעדן אָרימאָן גלייך, מ׳האָט געווייניגלעך זיי גע־וועכן אַ פריילעכן מזל־טוב, אוּן בײַ זיידע־באָבע איז געווען ממש ששון ושמחה, אוּן זיי האָבן נישט געווּסט, אַז בײַ זייער טיר שטייט אוּן לאָקערט דער שרעקלעכער מלאַך־המות. אוּן אין די סאָמע לעצטע וואָכן פאַר דער חתונה איז דער חתן גאָנץ פלוצלינג זער שלאַף געוואָרן, אוּן אין דער זעלבער וואָך, ווען עס האָט געזאָלט זיין די חתונה, איז ער געשטאָרבן...

די באָבע בײַם הספּד פון איר זון דעם חתן

וואָס עס האָט זיך אָפּגעטון אין הויז בײַ זיידע־באָבע, אויך בײַם לובלינער רב, אוּן בײַ דער כלה, איז שווער צו באַשרײַבן (אויך אין לובלין איז שוין געווען אַלץ גרייט צו דער חתונה, שוין געהאָט באַשטעלט כלי־זמרים, אוּן אפילו שוין אַרויסגעשיקט חתונה־קאָרטן פאַר געבעטענע געסט). איך וויל אָבער דאָ פאָרצײַכענען בלויז עטלע־כע, גאָר שאַרפע אײַנדרוקן, וועלכע האָבן זיך טיף אײַנגע־קריצט אין מײַן זכרון. אוּן טראָץ דעם וואָס די געשיכטע איז געשעען מיט עטלעכע זיבעציק יאָר צוריק, געדענק איך זי זער גוט.

דער הספּד איז געמאָכט געוואָרן אין מיטן מאַרק, נישט ווײַט פון ר׳ שמואל לייזערס הויז, ס׳איז זיך צוזאַמענגעקו־מען גאַנץ קאָריוו, אנשים נשים וטף, ס׳זענען אויך געווען עטלעכע פרעמדע רבנים, זיידע־באָבעס פריינט. די הויפּט־מספּידים זענען געווען אָבי ז״ל, אוּן אויך דער צווייטער איידעם — דער טאַרניגראָדער רב (זיין נאָמען איז געווען ר׳ לייבעלע טייכער). אוּן אַ מערקווירדיקע זאַך, דאָס וואָס אָבי ז״ל האָט געזאָגט, געדענק איך לגמרי נישט, דאָקעגן געדענק איך וואָס דער טאַרניגראָדער רב האָט געזאָגט. ער האָט זיך אָפּגעשטעלט אויפן קאַפּיטל „אֶשת־חיל״ (משלי ל״א), ווען ער איז צוגעקומען צום פסוק כ״א, „כי כל ביתה לבוש שנים״, האָט ער אויסגעבראָכן מיט אַ געווײַן אוּן געזאָגט:

— טייערע שוויגער! כ׳האָב נישט קיין טרייסט פאַר אייך, דער אומגליק איז זייער גרויס, נאָר איין טרייסט האָב איך פאַר אייך, וואָס בײַ אייך איז מקוים געווארן דער פסוק „כי כל ביתה לבוש שנים״, אייערע אַלע קינדער, איידעמס אוּן מחותנים זענען תלמידי חכמים, רבנים, אוּן יידן מיט זיידענע קאָפּאָטעס.

בײַ די דאָזיקע ווערטער האָט אויסגעבראָכן אַזאַ יללה, אַז נאָך היינט וועט איך דערמאָן זיך, שטעלן זיך בײַ מיר קאָפויער די האָר פון קאָפּ. בלויז נאָר די באָבע איז געשטאַ־נען רויאיק. גלייך ווי נישט איר מיינט מען. נישט געלאָזט אפילו איין טרער. געשטאַנען אַן שום באַוועגונג, ווי אַ סטאָטוע. די איינציקע באַוועגונג וואָס זי האָט געמאַכט איז געווען, וואָס זי איז פאַמעלעך צוגעגאַנגען צו די פושקע צדקה־תציל־ממות, עפענט דאָרט אַריינגעשטופט אוּן געזאָגט בלויז נאָר די וועדטער: „ד׳ נתן, וד׳ לקח״ (שפּעטער האָט מען זיך דערוווסט, אַז זי האָט אַריינגעשטופט אין דער צדקה פושקע ח״י... קערבלעך).

די באָבעס האַלטונג בײַ דער לויה פון איר זון דעם חתן אוּן בן זקונים, האָט געמאַכט אַ גאָר שטאַרקן רושם אין קאָריוו אוּן אומגעגנט, אוּן מענטשן האָבן זיך געסודלט: מ׳האָט געווווסט, אַז בײַלע שוויגער איז אַ צדקנית, נאָר אויף אַזויפיל האָט קיינער נישט געווווסט.

מיין זיידנס מחותנים האָבן געדאָרפן זיין אָרעמעלייט די געשיכטע פון מיין מאַמעס כלה־זוערן

ווען מיין זיידע האָט געטון שידוכים מיט זיינע זין, האָט ער טאָקע, קודם־כל, געוואָלט האָבן שיינע מחותנים מיט יחוד אוּן תורה, אוּן אויב דער מחותן איז געווען דערצו אויך אַן עושר, איז אוודאי גוט געווען, ווי זאָגט מען עפּעס „תורה וגדולה במקום אחד״ איז שוין גאָר אַ גוטע זאַך. דאָקעגן ווען ער האָט געדאָרפן טון אַ שידוך מיט אַ טאָכטער, אוּן געזוכט חתנים לומדים, דאָ האָט ער גאָר שאַרק מדקדק געווען, אַז די מחותנים זאָלן זיין אָרימעלייט, אוּן וואָס אָרימער די עלטערן פון חתן זענען געווען, אַלץ מער מעלה פאַרן שידוך. דער זיידע איז בכל ענינים געווען אַ פראָקטי־שער מענטש, אוּן געווּסט פון דעם כלל, אַז „מעניים תצא תורה״, די בעסטע בחורים לומדים שטאַמען מיינסטנס פון אָרימע היימען, אוּן דאָס איז בײַ אים געווען אַ פעסטער פרינציפ. אַז מ׳האָט אים אָנגעשלאָגן אַ שידוך פאַר זיינס אַ טאָכטער, האָט דער זיידע דאָס ערשטע אַ פרעג געטון:

— איז דער מחותן אַן עושר אָדער אַן אָרימאָן?

אוּן טאָמער האָט דער שדכן געזאָגט: „ב״ה אַ שיינער עושר״ (ווייל ער האָט געטראָכט, אַז בײַם זיידן וועט עס זיין אַ מעלה, ווייל געווייניגלעך נגידים האָבן נישט צופיל ליב קיין אָרעמעלייט), האָט שוין דער זיידע גלייך גע־ענטפערט דעם שדכן:

— גייט אייך געזונטערהייט — הערשל פלאָקסער זוכט מחותנים אָרעמעלייט, נישט קיין נגידים!

(באָמערקונג צום לייענער: בײַ אַלע מיינע איצטיקע געשיכטעלעכע אוּן בײַאָגראָפישע נאָטיצן האָלט איך מיך בלויז נאָר בײַם סדר הענינים, אויף וויפל די דערציילונגען, געשעענישן אוּן בילדלעך קייטלען זיך אוּן פאָסן זיך איינס

צום צוייטן, אָבער כלל נישט לויטן כראָנאָלאָגישן סדר (וואָס איז באמת דאָ נישט וויכטיק), דערייבער קומט אויס, אַז נאָכן באַשרייבן א געשיכטע מיטן פאַרשטאַרבענעם חתן א. ד. ג., זאָכן וואָס איך אַליין געדענק נאָך, נעם איך ערשט באַשרייבן מיין מוטערס כלה ווערן א. ד. ג., אַלץ זאָכן וואָס געהערן צו מיין מאַמעס משפחלעך).

מיין באָבע האָט געהאַט א ברודער, האָט ער געהייסן דוד, און געוויפן האָט מען אים „דער פרומער ר׳ דודל״. ער איז געווען א ייד א למדן, א שיינער ייד, אָבער קיין רב איז ער נישט געווען, ער איז געווען בלויז א „דוכאָוונע״. אין יענע צייטן איז ביי רוסלאַנד געווען א גזירה, אַז מען טאָר נישט האָבן לאַנגע פיאות, מ׳האָט אויך נישט געטאָרט גיין אין גאַס אנגעטון אין א רבנישער אטלעסענע קאַפאָטע, סיידן, אַז מען האָט געהאַט פון דער רעגירונג א „דוכאָוונע פאַפּיר״, ד. ה. א צייגעניש, אַז מען איז א דוכאָוונע מענטש, און אַז א סטראָשניק האָט געכאַפט וועמען מיט לאַנגע פיאות אין גאַס, אָן אַז דוכאָוונע דאָקומענט, האָט ער אים גלייך אין מיטן גאַס אָפגעשניטן די פיאות (אַון להכעיס, מעשה רשע, אָפגעשניטן ביידע פיאות כמעט ביז צום ביין). און טאָמער האָט וועמען געטראָפן אַזא אומגליק, האָט ער געמוזט זיצן א באָהאַלטענער אין שטוב, ביז ס׳איז אים אנגעוואַקסן כאָטש שטיקלעך פיאות, ער האָט פשוט זיך נישט געקאָנט ווייזן פאָר מענטשן, לגמרי אָן א ברעקל פיאה, מען וואָלט דאָך אים נאָכגעלאָפן ווי א משוגענעם, אָדער געהאַלטן פאָר אייַנעם, וואָס גרייט זיך חלילה צום שמד. (נאָך אין מיינע יינגלערישע צייטן האָט די גזירה אנגעהאַלטן, אָבער געטראָגן האָב איך פאָרט צווי גאַנץ לאַנגע געקרייזלטע לאָקן, בגניבה פאָר דעם רוסישן מלכות. און אַז איך האָב דערזעען א סטראָשניק גייט פון דער ווייטענס, איז ממש פרחה נשמתי, און כ׳בין אַנטלאָפן, ווי אייַנער אין וואַלד פאָר א גזלן). זענען דעמאָלט געווען א סך יידן נישט קיין רבנים, נאָר עס האָט זיי פאָרט פאַרשמעקט צו באָקומען אַזוי ווי רבנים, האָט מען זיך געסטאָרעט צו באָקומען אַזא דוכאָוונע פאַפּיר (געווייגלעך האָט מען געדאָרפן „שמירן״ מיט געלט, („לאַפאָווקע״), אָבער נישט יעדן אייַנעם האָט געגראָטן צו באָקומען א דוכאָוונע פאַפּיר, און דער רוסישער צאָר האָט אנגעהאַלטן אין יעדן שטעטל עטלעכע סטראָזשניקעס מיט א וואָכמישטש און געצאָלט זיי יעדן אייַנציקן גאַנצע צוועלף רובל א חודש — ספעציעל צו די יידישע פיאות (ווייל צו די שטעטלישע גנבים זענען זיי אַלע געווען שותפים). דער פרומער ר׳ דודל (די באָבעס ברודער), איז געווען א מזלדיקער ייד, און ער האָט באָקומען א דוכאָוונע פאַפּיר. איז ער טאַקע, אפילו אין די וואָכנטעג געגאַנגען דאָוונענען אנגעטון אין אַן אָטלעסענער קאַפאָטע, מיט צוויי גאַנץ לאַנגע געקרייזלטע פיאות (דאָס האָט זיך דעמאָלט גערעכנט פאָר אַזא גליק, ווי אייַנער וואָלט געוווּנען דאָס גרויסע געווינעכץ אויף דער לאָטעריע).

געווינט האָט דער פרומער ר׳ דודל אין אָסטראָווצע און איז געווען א גרויסער אָרימאַן, זיין גאַנצע הצלחה איז באַשטאַנען בלויז נאָר אין דעם, וואָס ער האָט געקאָנט גיין אין גאַס פראַנק און פריי. מיט לאַנגע פיאות, און אַן אָטלעסענע קאַפאָטע, און זיך נישט געשראָקן פאָר א סטראָזשניק. די באָבע האָט אים אויסגעהאַלטן כמעט מיט זיין גאַנצער פרנסה, כסדר אים געשיקט געלט. אָבער צוויי מאָל אין יאָר, פאָר פסח און ראש השנה, איז ער געקומען קיין קאָריוו באַקומען אַן עקסטרע שטיצע אויף די ימים טובים.

אַז דער ברודער דודל איז געקומען קיין קאָריוו, און איז אין א פראָסטן מיטוואָך געגאַנגען דאָוונענען אין קאָרי־וואר בית־המדרש אַריין אין אַן אָטלעסענער קאַפאָטע, מיט צוויי לאַנגע פיאות, אָן שום אימות מלכות, און די באָבע האָט אַרויסגעקוקט פון שטוב און דאָס געזעען, האָט זי מקבל־נחת געווען און איז געוואָרן בורייטער ווי לענגער. און וויפל געלט זי האָט נישט געזאָלט געבן איר ברודער, איז איר אַלץ וואַרט געווען. איין קליניקייט, אַזא נחת! דער ברודער ר׳ דודל האָט געפילט, אַז ער האָט גרויס אָנזעען ביי זיין שוועסטער, און דאָס האָט אים געגעבן קוראָזש און מוט צו זאָגן דער שוועסטער אומגעבעטענע עצות. און דאָ וויל איך איבערגעבן א דיאַלאָג צווישן ברודער און שוועסטער, איבערדערציילט פון דער באָבע צו דער מאַמען, און פון דער מאַמען צו מיר.

ר׳ דודל: דו ווייסט, שוועסטערשי, אַז מיך וווּנדערט זייער אויף דיר.

די באָבע: דהיינו מיט וואָס?

ר׳ דודל: דו האָסט שוין ברוך השם א דערוואַקסן מיידל, און איך הער גאָר נישט פון דיר זאָלסט עפעס רעדן פון שידוכים.

די באָבע: וואָס רעדסטו, ברודערשי, דאָס גאַנצע מיידל איז ערשט אַלט געוואָרן צען יאָר, א קליין מיידעלע, און שוין טראָכטן פון שידוכים?

ר׳ דודל: הער אויס, שוועסטער, מ׳טאָר נישט זיין קלוגער פון דער גאַנצער וועלט. מיט א מיידל דאַרף מען טון א שידוך יונגערהייט. די וועלט זאָגט: אַז כל זמן דאָס חזירל איז קליין, איז עס מלא חן (ר׳ דודלס לשון). און אַז די וועלט זאָגט א וואָרט, איז עס הייליק.

און דאָן האָט ר׳ דודל אָנגעהויבן אַרויסווייזן פאָר דער באָבען זיין גרויסע געניטשאַפט אין רבייאישע קרייזן, און דערציילט, אַז ער וויסט פון גוטע יידן, וואָס האָבן זיך משדך געווען ווען די כלה איז מער נישט אַלט געווען ווי דריי יאָר. ער האָט אפילו דערציילט, אַז ער וויסט פון גאָר גרויסע יידן, וועלכע האָבן א שידוך געטון מיט א מיידל אייַדער זי איז נאָך געבוירן געוואָרן (און דאָס איז געווען אמת, אין מיינע יינגלישע יאָרן האָב איך זעלבסט געהערט פון א פאַקט ביי צווּוי חסידישע יידן, וועמענס ווייבער זענען געווען אין א מעוברתן צושטאַנד, האָבן זיי צווישן זיך געשלאָסן אַן אָפמאַך, אַז אויב השי״ת וועט העלפן, און איינע וועט געבוירן א מיידל, און די צווייטע א יינגל, זאָלן זיי זיך משדך זיין, און כך הוה, ס׳איז געקומען א זיווג, א יינגל מיט א מיידל, און גלייך נאָך דעם, ווי מען האָט געגעבן דעם מיידל א נאָמען, און ביים יינגל נאָכן ברית, האָט מען גע־שריבן תנאים, געבראָכן טעלער כדת וכדין, און זיך גע־וווּנשן מזל־טוב. און שוין געווען חתן כלה). און אַזוי האָט דער ברודער דודל געהאַלטן אין איין „אויפקלערן״ די באָבען, אַז א שידוך טון מיט א מיידל איז „וואָס יונגער איז בעסער״. זיינע רייד זענען דער באָבען אַביסל אַריינגע־קראָכן אין קאָפּ, און זי האָט געזאָגט:

— ברודערשי, כ׳האָב מורא אַז דו ביסט גערעכט. — די באָבע האָט גלייך דעם ענין איבערגערעדט מיטן זיידן, און אויך ער האָט מסכים געווען, אַז שוין צייט צו טראָכטן

וועגן עפס אַ לייטישן שידוך. די וועלט האָט אויערן, אוּן שדכנים האָבן זיך גלייך דערווּוסט, אַז ר׳ הערשל פלאַקסער זוכט אַ שידוך פאַר זיין טאָכטער. בּאַלד זענען געקומען פאַר־שידענע שדכנים. אָבער דאָ וויל איך נאָר דערציילן וועגן דעם אמתן שדכן, וואָס האָט משדך געווען טאַטע־מאַמע (אַלץ לויט ווי מיין מאַמע פלעגט מיר דערציילן).

אַ דיאַלאָג צווישן טאַטע־מאַמעס שדכן אוּן דעם זיידן ר׳ הערשל

צום זיידן אין שטוב קומט אַרײַנצוגיין אַ שדכן, זיין נאָמען איז געווען שלמה שדכן (אַ באַקאַנטער שדכן אין קאַריוואָר געגנט). — גוט מאָרגן ר׳ הערשל. — גוט יאָר ר׳ שלמה, וואָס זאָגט אַ יידּ עפעס גוטס? — וואָס זאָגט אַ שדכן? ער רעדט שידוכים. כ׳בין געקומען אייך אַנשלאָגן אַ שידוך פאַר אייער טאָכטער. — נו, האָסטו עפעס אַ לייטישן שידוך? — אוי ר׳ הערשל קרוין, האָב איך אַ שידוך, וואָס איז צו גאָט אוּן צו לייט. כ׳וווייס, איר זוכט יחוס אוּן תורה, אוּן דאָ האָב איך אַ שידוך מיט דריי מעלות, יחוס, תורה אוּן געלט. דער זיידע וועט אויפגערעגט, אוּן רעדט שוין צום שדכן סאַרקאַסטיש: זאָג נאָר, שלמה, ביסטו אַ שדכן? — וואָס דען בין איך, אַז נישט קיין שדכן? — ניין, שלמה, דו ביסט נישט קיין שדכן. — פאַרוואָס עפעס מאָכט מיך ר׳ הערשל אויס שדכן? — ווייל ווען דו וואָלסט געווען אַ שדכן, וואָלסטו געווּוסט, אַז ווען הערשל פלאקסער זוכט אַ שידוך פאַר אַ מיידל, ווייל ער האָבן אַ מחותן אַן אַרימאַן. — ר׳ הערשל קרוין, אַז כ׳וועל אייך דערציילן ווער דער שידוך איז, בין איך זיכער, אַז ס׳וועט אייך געפעלן. — כ׳וויל נישט וויסן וואָס פאַר אַ שידוך דו האָסט, הערשל פלאַקסער זוכט חתנים פון בלויז אַרימע עלטערן. — אָבער איר מעגט דאָך הערן ווער דער שידוך איז. — ניין, כ׳וויל נישט הערן, גיי דיר געזונטערהייט לחיים ולשלום.

די באָבע האָט שוין רחמנות געקריגן אויפן שדכן אוּן געזאָגט:

— הערשל, לאָז דעם שדכן דערציילן ווער דער שידוך איז.

דער זיידע ווערט שוין ווייכער אוּן זאָגט: נו לאָמער שוין הערן פון אייך ווער ס׳איז דאָס דער נגיד, וואָס ר׳האָט אי תורה, אי געלט. דער שדכן באַרויאיקט זיך אוּן זאָגט:

— אַזוי ר׳ הערשל קרוין, אַז איר וועט מיך לאָזן רעדן, ווּעל איך אייך דערציילן אַלע פרטים ווּעגן מיין שידוך. דער מחותן איז דער אָסטראָווצער רב, זיין נאָמען איז ר׳ דוד הכהן ראַפאָפּאָרט, אוּן איז אַן אייניקל דור אחר דור פון ש״ך ז״ל, אוּן אַ יינגל האָט ער ממש אַ „צאַצקע״ אַ למדן מופלג, זיין נאָמען איז אַבאַלע, אויך אַ נאָמען נאָך אַ גרויסן גאון פון ש״ך״ס משפחה.

דער זיידע ווערט שטאַרק נתפעל פון דעם שידוך

אַזוי נאָר ווי דער זיידע האָט דערהערט דעם נאָמען „אָסטראָווצער רב״, איז ער גלייך געוואָרן נהפך לאיש אחר, ממש אַן אַנ׳ערער מענטש, אוּן שוין אָנגעהויבן רעדן צום שדכן אין אַ פריינדלעכן טאָן.

— זאָג נאָר, ר׳ שלמה, האָסטו שוין געריעדט ווּעגן דעם מיטן אָסטראָווצער רב? אָדער ביסט ביי מיר צום ערשט?

— יאָ, ר׳ הערשל, כ׳קום טאָקע ערשט צופֿאַרן פון אָסטראָווצע, כ׳האָב דאָרטן אָנגעשלאָגן דעם שידוך, אוּן די זאַך איז דעם אָסטראָווצער רב, אויך דער רביצין, גאָר אייניגע־גאָנגען, זיי האָבן פון לאָנג שוין געהערט ווּעגן ר׳ הערשל פלאקסער.

דער זיידע ווערט שוין פאַראינטערעסירט, אוּן פרעגט ווייטער דעם שדכן:

— כ׳בעט דיך, ר׳ שלמה, זאָג מיר דעם אמת, איז טאָקע דער אָסטראָווצער רב אַן עושר? וואָס האָסטו מיר געזאָגט, אַז דאָרט איז פאַראַן אי תורה אי געלט? — ווי פאַלט איר אויס, ר׳ הערשל, — אַן עושר? כ׳האָב עס גאָרנישט געזאָגט. כ׳האָב נאָר געמיינט צו זאָגן, אַז אַזוי ווי ר׳ דוד איז שוין צענדליקער יאָרן רב אין אָסטראָווצע, האָט ער שוין דאָרט זייער אייגן הויז, אוּן ס׳פירט זיך ביי אים אַ נגידישע רבנישע שטוב, אוּן קענן אנדערע רבנים, מיין איך, הייסט ער אַ נגידישער רב.

דער זיידע פאַראַרדנט שוין דער באָבען זי זאָל צוגעבן צום טיש לעקעך מיט בראָנפן, אוּן פאַרבעט אויך דעם שדכן אויף מיטאָג עסן צוזאַמען, אוּן ביי אַ גאָר אויפגעלייגטער שטימונג זאָגט דער זיידע צום שדכן:

— דאָס פאַרשטייט איך, אַז דער אָסטראָווצער רב איז נישט פון די גבירים, רבנים זענען נישט קיין גבירים, דער עצם שידוך גייט מיר איין, כ׳פאַרשטייט אויך, אַז ביים אָסטראָווצער רב איז מסתמא דאָ אַ יינגל אַ למדן, אגב וועט מען שיקן אַ פריוווער, אם מד׳ יצא הדבר. נאָר בעפאָר איך גיי נעמען דעם שידוך ערנסט, מוז איך מאַכן איין פראָבע, וועל איך וויסן צי האָב איך וועגן דעם צו טראַכטן אַדער נישט.

דעם שדכן הייבט אַן קלאַפן דאָס האַרץ, אוּן ר׳שטעלט שוין אויף ביידע אויערן צו הערן וואָס אַזוינס ר׳ הערשל מיינט מיט דער פראָבע, אוּן דער זיידע הייבט אַן צו דער־קלערן, וואָס ער מיינט, זאָגנדיק (דער זיידע איז שוין אין אַ געהויבענער שטימונג אוּן רעדט שוין, ווי זיין שטייגער, וועגן זיך, ווי וועגן אַ דריטן פאַרשוין):

— הער אויס, שדכן ר׳ שלמה, זאָלסט וויסן אַז וועט הערשל פלאַקסער מאָכט חתונה זיינס אַ טאָכטער, מאָכט ער מסתמא די כלה אַ גאַנץ שיינע וויפראָווע, פון אַ העמד ביז צו זיידענע אוּן סאַמעטענע מלבושים כאחד הנגידים. הערשל פלאַקסער איז זיך אָבער נוהג, אַז ער מאָכט אויך די זעלבע נגידישע וויפראָווע פאַר דעם חתן, די גאַנצע אויסשטאַטונג, פון אַ העמד ביז סאַמעטענע אוּן זיידענע שלאָפראָקס, אַ סויבן שטריימל, אוּן דאָס זעלבע דעם מחותן, פאַר אַ רב אַן אַטלאַס־סענעם כאַלאַט אוּן אַ ספאַדעק, אוּן אויך אַ וויפראָווע פאַר דעם חתנס מאַמע די מחותנת, אַלץ דאָס זעלבע ווי פאַר דער כלהס מאַמע. אפשר איז דער אָסטראָווצער רב אַזאַ „וויעלקי פריץ״, אוּן דאָס פאָסט נישט פאַר אים, רעד איך מער נישט פון דעם שידוך.

אוּן דער זיידע איז ווייטער ממשיך זיין שמועס, זאָגנדיק: הער אויס, שדכן ר׳ שלמה, איך וועל דיר געבן אויף הוצאות הדרך קיין אָסטראָווצע אוּן צוריק, אוּן עטלעכע קערבלעך צו לאָזן פאַר ווייב אוּן קינדער, אוּן פאַר גלייך צום אָסטראָווצער רב, אוּן גיב אים איבער מיינע דיבורים, אוּן געדענק: זאָלסט דאָס זאָגן דעם רב אוּן די רביצין, אַז איך פאַרלאָנג דאָס „ברחל בתך הקטנה״.

דעם שדכן איז געוואָרן גרינגער אויפן האַרץ, אוּן ר׳האָט

פאַרשטאַנען, אַז בייַ אַ רב איז לייכט אַזאַ זאַך צו פועלן. אוּן ר׳איז טאַקע גלייך געפאָרן קיין אָסטראָווצע, אַלץ דאָרט איבערגערעדט, דער רב מיט די רביצין האָבן כלומרשט געמאַכט אַ מאָדנע מינע, אוּן געזאָגט: אַז דאָס ערשטע מאָל הערן זיי אַזאַ פאַרלאַנג פוּן אַ מחותן. אָבער ר׳האָט געפועלט. זיי זענען פאָרט איינגעגאַנגען אויף דעם באַדינג.

מיט גרויס שמחה איז שלמה שדכן צוריקגעפלויגן (נישט מיט קיין עראָפלאַן) קיין קאָריוו, אוּן מבשר געווען דעם זיידן די „בשורה־טובה״, אַז דער אָסטראָווצער רב מיט דער רביצין גיבן נאָך דעם זיידן זיין פאַרלאַנג. אוּן דערביי געזאָגט: זיי האָבן זיך טאַקע אַביסל געדרייט, אָבער פאָרט געזאָגט, אַז קאַליע מאַכן, חלילה, אַ שידוך צוליב דעם ווילן זיי נישט... דער זיידע איז געוואָרן מלא שמחה, אַז הערשל פלאַקסער פירט אויס דאָס זיניקע. גלייך האָבן אָנגעהויבן פליען בריוו הין אוּן צוריק, אוּן ס׳איז באַשטימט געוואָרן שוין צו שיקן „פריוון״ דעם חתן.

דער זיידע ר׳ הערשל דערווסט זיך פוּן אַ גאָר נייעם יחוס

ביני לביני, אין דער צווישנצייט, איז דער זיידע ר׳ הערשל געוואָר געוואָרן גאָר אַנייע זאַך, היינו, אַז דעם אָסטראָווצערס רבס אַברודער ר׳ בער וואָלף, איז גאָר דער קאָצקער רב, אוּן נישט בלויז קאָצקער רב, נאָר ער איז אויך אַן איידעם פוּן ר׳ מענדעלע קאָצקער. ר׳ מענדעלע קאָצקער זלל״ה, דער ערשטער קאָצקער רבי, איז נאָך בחייו געווען באַשמט אויף אַ האַלבער וועלט, אַלס דער גרינדער פוּנעם זער שארפן, אוּן האַלב־פילאָזאָפישן קאָצקער חסידות. אוּן וועגן דעם שידוך צווישן מיין עלטער זיידן דעם פינטשעווער רב, דעם אָסטראָווצער רבס פאָטער, אוּן ר׳ מענדעלע קאָצקער זלל״ה איז פאַראַן אַ גענויסע לעגענדע: מען דערציילט, אַז ר׳ מענדעלע קאָצקער האָט געשיקט אַ שדכן צו מיין עלטער־זיידן (דעם פינטשעווער רב), אַז ער וויל זיך מיט אים משדך זיין, אָבער דער פינטשעווער רב האָט נישט געוואָלט דעם שידוך, עס האָט אים נישט געפאַסט. פאַרן ש״ך־ס אַן אייניקל, דור אחר דור רבנים, גאונים, מופלגי תורה, איז דאָס געווען צו אַ קנאַפער שידוך. מיט סתם אַזוי אַ רבין (דעמאָלט איז נאָך געווען אין פוילן אַ סך מתנגדים). אָבער ר׳ מענדעלע קאָצקער האָט באַווייזן אַמופת: דער חתן בחור, דעם פינטשעווער רבס יינגל, איז פלוצלונג זער שלאַף געוואָרן, אוּן ר׳ מענדעלע קאָצקער האָט געשיקט אַ שליח מיוחד צום פינטשעווער רב, אַז אויב ער וועט מסכים זיין זיך מיט אים משדך צו זיין, וועט דער בחור האָבן אַ רפואה שלימה. אוּן דער פינטשעווער רב האָט גלייך געענטפערט דורכן זעלבן שליח, אַז ר׳איז מסכים, נאָר טאַקע בתנאי ר׳זאָל פאָר דעם חתן מתפלל זיין. אוּן גלייך נאָך דעם ווי דער שליח האָט געברענגט צו ר׳ מענדעלען דעם פינטשעווער רבס הסכמה אויפן שידוך, איז בו ביום, אינעם זעלבן טאָג, האָט דער בחור טאַקע באַקומען אַ רפואה שלימה אוּן גלייך האָבן זיי זיך משדך געווען. אוּן אָט דער חתן־בחור, דעם פינטשעווער רבס זון, איז שפעטער, אַלס ר׳ מענדעלעס איידעם, אויך געוואָרן דער קאָצקער רב (ר׳ מענדעלע איז געווען בלויז קאָצקער רבי אוּן זיין איידעם שטאָט־רב).

דער זיידע ווערט שטאַרק פאַרקאָכט אין דעם שידוך אוּן הויבט אָן „צואיילן״ זיך

ווען דער זיידע ר׳ הערשל איז געוואָר געוואָרן פוּן דעם נייעם יחוס, פוּן וועלכן ער האָט פריער לגמרי נישט געווסט (אויך דער שדכן האָט פוּן דעם נישט געווסט), איז ער אויפסנייַ נאָך שטאַרקער נתפעל געוואָרן, ווייל דאָס מיינט דאָך שוין אַז ער ווערט אַ מחותן, נישט בלויז מיטן אָסטראָווצער רב, אוּן מיטן יחוס דעם ש״ך, נאָר ער ווערט אויך אַ מחותן מיט דער גאַנצער קאָצקער דינאַסטיע, אוּן דער זיידע האָט שוין געציילט די טעג, אַז דער שידוך זאָל קומען צו אַ גמר. ער האָט גלייך באַפוילן צו אַ געוויסן לובלינער ייד, אַ גרויסער למדן אוּן אַ ספעציאַליסט אין פרוון חתנים. דער פריוער איז גלייך געקומען קיין קאָריוו, אוּן דער זיידע האָט אַלץ מיט אים איבערגערעדט, אוּן גלייך דעם צווייטן טאָג איז דער פריוער געפאָרן קיין אָסטראָווצע פאַרהערן דעם חתן.

אוּן ווי גליקלעך איז דער זיידע געווען, ווען דער פריווער איז צוריקגעקומען פוּן אָסטראָווצע אוּן געזאָגט:

— ר׳ הערשל, נישט בלויז איז דער חתן אַ גוט יינגל, נאָר טאַקע אַ למדן מופלג. כ׳האָב מורא, אַז ער קאָן בעסער לערנען פוּן מיר, אוּן איך האָב אפילו בעיני געזעהן, אַז ער האָט שוין סמיכה אויף רבנות. אוּן דער זיידע האָט ממש געטאַנצט פוּן שמחה.

ס׳האָט זיך שוין אָנגעהויבן דער אמתער חליפות מכתבים וועגן נדן, קעסט א. א. וו. אָבער אַלץ איז דערלייַדיקט געוואָרן בכי טוב, אויפן בעסטן אופן, אוּן ס׳איז שוין באַשטימט געוואָרן אַ זמן ווען מ׳וועט אי״ה שרייבן תנאים.

ווו׳ זאָל מען שרייבן די תנאים?

וועגן דעם ענין איז גראָד פאָרגעקומען אַן ערנסטע קוועסטיע אוּן חילוקי דעות. דער קאָריווער זיידע האָט דווקא געוואָלט, אַז די תנאים זאָלן זיין אין קאָריוו, אוּן זיין טענה איז געווען, אַז די כלה איז ביי אים אַ בת־זקנים (אגב, האָט ער טאַקע געהאַט אַ כוונה אַז אויב די תנאים וועלן זיין אין קאָריוו, וועט ער געוויס האָבן מחותנים אויך פוּן דער קאָצקער דינאַסטיע, ווייל קאָצק איז דאָך נישט ווייט פוּן קאָריוו). האָט אָבער דער זיידע דער אָסטראָווצער רב שוין געפילט זיך שוואַך (ער איז שוין געווען אויף דער עלטער) אוּן באין ברירה האָט דער קאָריווער זיידע געמוזט מסכים זיין, אַז די תנאים זאָלן זיין אין אָסטראָווצע.

דער זיידע ר׳ הערשל הויבט אָן פאַטשן מיט געלט

באַלד ווי עס איז פאַרביבן, אַז מען דאַרף פאָרן קיין אָסטראָווצע אויף די תנאים, האָט דער זיידע ר׳ הערשל צוגערופן די באָבען אוּן געזאָגט:

— בייַלע, היינט וויל איך אָנהויבן פאַטשן מיט געלט. מאַך דיר אוּן קויף דיר פוּן שענסטן אוּן בעסטן, אוּן גרייט דיר צו אַלע ווייבערישע מלבושים כיד הנגידים, — באַלד צוגעגעבן — היינט איז שוין אויך געקומען די צייט, אַז כ׳זאָל מיר מאַכן אַ דריטן שלאָפראָק לכבוד די תנאים.

ער האָט אויך גלייך געמאַכט פאָר זיך אַ טוכענע געמאַקטע זשופיצע פוּן דער בעסטער סחורה (אַ טוכענע זשופיצע האָט ער תמיד געהאַט, ווען ער האָט באַדאַרפט אַמאָל אַרויספאָרן צו אַ פריץ, אָבער לכבוד די תנאים דאַרף זיין

אַ נייע). ער האָט טאָקע געהאַלטן אין איין זאָגן צו דער באָבען: געדענק, ביילע, היינט איז ביי מיר געלט בלאָטע. אַז השי״ת האָט אונז געהאָלפן צו האָבן אַזוינע מחותנים, און אַזאַ חתן, וויל איך בפירוש מפזר זיין געלט כפי יכולתי.

מ׳חויבט אָן מאַכן הכנות צום פּאָרן

די באָבע איז גלייך אַוועקגעפאָרן קיין לובלין אויספּוצן זיך ביי אַ גאָלדשמיד דאָס גאָלדענע שטערנטיכל, און געלאָזט אַריינמאַכן עטלעכע נייע שיינע דימענטן, און האָט זיך אויך געמאַכט אַ שפּאָגל־נייע קרינעלינע, נאָך אַ ברייטערע. אוּן שוין מיט גאָלדענע בלומעלעך געשטיקט. אגב, האָט זי אין איין וועג אָפּגעטרעטן ביים זיידנס קבר (איר איז נאָך אַלץ געלעגן אין זינען דאָס חנוכה־לעמפּל, וואָס איז נעלם געווארן אין די עולמות עליונים. און בעפאָר די תנאים האָט זי געוואָלט צום לעצטן מאָל בעטן מחילה ביי איר זיידן דעם לובלינער צדיק ז״ל). מ׳האָט גלייך אָנגעהויבן איינקויפן טייערע וויינען און באַקן לעקעכער און פלאָדנס, און אַלץ פאַרפאַקט אין גרויסע קוישן. נאָך דעם האָט דער זיידע געוואָגט צו דער באָבען, אַז זי זאָל אים געבן עלף טעלערס פון די שענסטע און טייערסטע וואָס זי האָט, אוּן ער וויל דאָס אינפּאַקן גוט, און גאַנץ באַזונדער, און מיט פירן, דערקלערנדיק, אַז די טעלערס וויל ער זאָל מען צעברעכן ביי די תנאים (ביי שידוכים־זאַכן איז דער זיידע געווען אַ שטיקל דיקטאַטאָר... און בכלל געזוכט מיטלען וויאַזוי צו פאַרשוועכן געלט. און די באָבע האָט אים געפאָלגט, הגם ס׳איז איר געווען אַ שאָד די טעלערס צו צעברעכן). און אַז אַלץ אוּן אַלץ איז שוין געווען פאַרפאַקט, זענען זיידע־באָבע אַרויסגעפאָרן למזל קיין אָסטראָווצע.

זיידע־באָבע קומען אָן לשלום קיין אָסטראָווצע

ביים אָסטראָווצער רב אין הויז האָט זיך שוין געטומלט, מ׳האָט זיך שוין געריכט אויף די מחותנים, מ׳האָט געווויסט דעם טאָג וועז זיי דאָרפן אָנקומען, האָט מען געווויינלעך געריימט, געפּוצט, אוּן בכלל געמאַכט אַלע מעגלעכע הכנות וויאַזוי צום שענסטן אויפצונעמען די חשובע רייכע מחותנים.

אָבער נישט בלויז ביים רב אין הויז האָט זיך געטומלט, נאָר אין גאַנץ אָסטראָווצע האָט זיך געפילט אַ מין שטילער אויפרודער. מ׳האָט געווויסט אין שטאָט, אַז דער רב האָט זיך משדך געווען מיט אַ מחותן אַ מיליאָנער (מ׳האָט דעם זיידן געשאָצט פאַר גאַנצע צווי הונדערט טויזנטער, אוּן דאָס האָט דעמאָלט טאָקע געמיינט אַ מיליאָנער), אוּן וועז זיידע־באָבע זענען אָנגעקומען קיין אָסטראָווצע, האָבן זיך פאַרזאַמלט קופּקעלעך מענטשן, נייגעריקע צו כאַפּן אַ בליק אויף די רייכע מחותנים. אוּן וועז מענטשן האָבן געזען, אַז מען טראָגט אַראָפּ פון די מחותנימס פור גאַנצע פעק אוּן קוישן, זענען זיי געוואָרן נאָך מער טשיקאַווע, אוּן ווי דער שטייגער עולם אַמאָל אין די שטעטלעך, האָט מען געמוסען שפּעקולירן פאַרשידן, וואָס פאַר אַ תנאים מען וועט דאָ פראָווען ביי דעם רבס רייכע מחותנים.

דער קאָריווער זיידע גיט אַרויס זיין פלאָן וועגן די תנאים

נאָך דעם ווי זיידע־באָבע זענען אַריינגעקומען צום רב דעם מחותן, אוּן נאָך דעם ערשטן באַגריסן זיך מיט שלום עליכם אוּן ברוכים הבאים כנהוג, האָט מען זיך אַוועקגעזעצט טרינקן אַ גלאָז טיי, אוּן אַנגעהויבן שמועסן מכוח די תנאים, וועז מען זאָל מאַכן די תנאים, אוּן וועגן די איינגעלאַדענע געסט צו די תנאים. דער אָסטראָווצער רב האָט געזאָגט, אַז ער טראַכט צו מאַכן די תנאים באַלד צומאָרגנס, אוּן אז ער האָט שוין אַ צעטל וועמען צו פאַרבעטן, אוּן בכלל האָט ער שוין אַלץ צוגעגרייט. אָבער דער קאָריווער זיידע האָט געזאָגט, אַז ער פאַרלאָזט מען זאָל אָפּלייגן די תנאים אויף צווויי טעג, ווייל ער וויל בעפאָר די תנאים מאַכן אַן אָרעמע־מאַלצייט פאַר אָסטראָווצער אָרימע יידן. אוּן עס מוז נעמען עפּעס צייט צו מאַכן די אַלע הכנות. געווויינלעך איז אַ רב אַקאָרגער, האָט טאָקע דער אָסטראָווצער רב געזאָגט, אז אַן אָרעמאַלצייט מאַכט מען נאָר ביי אַ חתונה. האָט אָבער דער קאָריווער זיידע געזאָגט, אַז אַזוי ווי די חתונה וועט אי״ה זיין אין קאָריוו ביי דער כלה, וויל ער מהנה זיין די אָסטראָווצער יידן. פאַרשטענדלעך, אַז דער רב האָט מסכים געווען, אוּן גלייך געלאָזט רופן דעם שטאָט־שמש, אויך דעם רבס שמש, זיי זאָלן מאַכן די אַלע הכנות, צוגרייטן טישן אוּן בענק אין בית־המדרש, אוּן אַלץ וואָס מען באַדאַרף, אוּן אויסרופן אין בית־המדרש וועגן דעם. אוּן במשך פון אַיין טאָג איז שוין אַלץ צוגעגרייט געווארן. זיידע־באָבע האָבן געמומען אויפפּאַקן די קוישן מיט בראָנפן, וויינען, קאָניאַקעס אוּן לעקעכער מיט פלאָדנס, איבערגעגעבן אַלץ די סאָרווערס, אוּן שוין געגרייט זיך צו גיין אין בית־המדרש אַריין צו דער סעודה.

דער זיידע ר׳ הערשל דערמאָנט זיך, אַז ר׳האָט עפּעס פאַרגעסן

— מחותן אָסטראָווצער רב — זאָגט דער זיידע — כ׳האָב פאַרגעסן מיר צוצוגרייטן געלט.

— וואָס מיינט איר, מחותן ר׳ הערשל — פרעגט דער רב.

— כ׳האָב פאַרגעסן אָנצוגרייטן קליינגעלט, וואָס מ׳דאַרף טיילן ביי דער סעודה. — אוּן טאָקע גלייך אַרויסגענומען פיפציק קערבלעך אוּן געזאָגט:

— טייערער מחותן, כ׳בעט אייך צו שאָפן עטלעכע מענטשן, זיי זאָלן אַרויסגיין איבער דער שטאָט, אוּן אויסטוישן דאָס גלעלט אויף בלויז פערציקערס, אוּן זיי זאָלן אויך אייקויפן קליינע שקאַרמיצלעך.

ביי אַ רב פעלן נישט קיין מענטשן־איינגייערס, אַ גאַנצע חברה האָט זיך אַרויסגעלאָזט איבערן שטאָט, אוּן במשך פון עטלעכע שעה איז שוין געווען אַ גאַנצער באַרג מיט „פערציקערס״. זיידע־באָבע האָבן געמומען פאָקן צו גלייכע סומעס אין יעדן שקאַרמיצל.

די פראָצעסיע הויבט זיך אָן

אין שטאָט האָט מען שוין געווויסט פון דער סעודה, אוּן אַז מען וועט טיילן גלעלט, אוּן די נייגעריקייט צו זען דעם רב מיט די מחותנים גיינדיק צו דער סעודה איז געווארן וואָס אַמאָל שטאַרקער.

די מענער־פראָצעסיע: צום ערשטן זענען געגאַנגען ביידע זיידעס, דער רב מיט אַ שפּאָגל־נייעם אַטלעסענעם כאַלאָט, אַנגעטון מיט אַ ספּאָדיק (אַ ספּאָדיק איז נישט קיין שטריימל, דאָס איז געווען גאָר אַ פאַראָדנער רבנישער לבוש, אַ־שטייגער ווי היינט אַ צילינדער־הוט).

נעבן אים דער קאַריוער זיידע אין אַ נייער טוכענער קאַפאָטע מיט אַ שפּאַלט (מעשה גביר), אין דער האַנט אַ שוואַרצן העבענבייַן־שטעקן מיט אַ זילבערן קעפּל. אויפן קאָפּ אַנגעטון אַ נייַ זיידן היטל מיט אַ גאָר הויכע דענקע (דאָס איז געווען נייַעסטע מאָדע). געוויינלעך איז מיט זיי מיטגעגאַנגען אַ שיין ביסל יידן, דעם רבס ידידים. אגב, איז דער קאַריוער זיידע געווען אַ הויכער מענטש מיט אַ הדרת־פּנים, מיט אַ שיינער אויסגעקעמטער באָרד, און דאָס אַלץ האָט צוגעגעבן עפּעקט און נייגעריקייט.

די ווייבער־פּראָצעסיע: די אַסטראָווצער רביצין געאַרעמט מיט דער באָבע ביילע. די באָבע ביילע איז געווען אַ יידענע אַ פּאַרשוין, אַ הויכע און אַ שיינע, אַנגעטון מיטן גאַנצן רבייאישן פּראַכט און גלאַנץ. נעבן זיי אַ קופּקעלע פּרומע וויבער, דער רביצינס חברטעס, דאָס גאַנצע שטעטל איז געשטאַנען געקוקט און געגאָפּט.

די סעודה הויבט זיך אָן אונ דער קאָריווער זיידע מאַכט אַ סיורפּריז

אויף די טישן גיסט מען זיך שוין מיט בראַנפן, טייערע ווייַנען, קאָניאַקעס. לעקעכער, פלאָדנס אונ נאָך פאַרשידענע געבעקצן אונ פרוכטן (דאָס אַלץ איז געווען צוגעגרייט אין זיידע־באָבעס קוישן), אונ פלוצלונג — עס באַווייזט זיך די אַסטראָווצער יידישער קאַפּעליע. (אין אַסטראָווצע איז געווען אַ גרויסע יידישע קאַפּעליע, און דאָס איז שוין געווען צוגעגרייט פון פריער, אָבער דער קאָריווער זיידע האָט פאַרלאַנגט, אַז דאָס זאָל זיין בסתר). „אויפגעשפּילט זאָל ווערן אַ קנאַקעדיקער מאַרש לכבוד דעם מחותן דעם רב" — האָט דער קאָריווער זיידע געגעבן אַ פּריקאַז. — קלעזמאָרים האָבן זיך געפּלייסט, אונ געמאַכט דעם ריכטיקן מאַרש. אונ גלייך אַ מאַרש לכבוד דעם קאָריווער מחותן. ערשט אַנייעם מאַרש לכבוד דער רביצין, אונ דער קאָריווער מחותנתטע. דאָס גאַנצע שטעטל איז שוין דאָ אויף אין פּלאַץ אונ די בית־המדרש פענצטער זענען פון דרויסן באַלאַגערט מיט מענטשן אַריינקוקערס. אונ דאַן שטעלן זיך אויף קאָריווער זיידע־באָבע אונ הייבן אָן טיילן שקאָרמיצלעך מיט געלט. מ׳ווינשט פון אַלע זייטן מזל־טוב, אונ ס׳איז ששון ושמחה. ס׳האָט געגומען עטלעכע שעה, אונ אַלץ איז געענדיקט. דער עולם צעגייט זיך, אונ מחותנים גייען אַהיים צום רב. אָבער קופּקעלעך מענטשן שטייען נאָך אַלץ אין גאַס, אונ מען שמועסט: דאָס קאָן זיך פאַרגינגן נאָר אַ מיליאָנער. — טייל זענען מקנא, אַנדערע ווינטשן: הלוואי ביי אַלע יידישע חתן כלה געזאָגט.

בייַם רב אין הויז טוט זיך שוין אויף טיש אונ אויף בענק, מען שטעלט צוזאַמען טישן, בענק, אייגענע אונ געבאָרגטע, מען קוקט נאָכאַמאָל דורך דעם צעטל פון געבעטענע געסט, צי מ׳האָט אַמאָל נישט פאַרגעסן אין אַן אָדם חשוב, אונ מען דערמאָנט זיך טאַקע, אונ מען שרייבט צו. די שמשים לויפן שוין אַרום איבערן שטאָט פאַרבעטן. מענטשן קומען שוין אַן, די טישן זענען שוין באַזעצט מיט די חשובע שטאָט־באַלעבאָטים, אונ סתם יידן תלמידי־חכמים, אויבנאָן ביידע מחותנים מיטן חתן, אונ דאָן גיט דער שטאָטישער דיין אַ קלאַפּ אין טיש אַריין מיט די ווערטער: „שתיקה יפה בשעת הדרשה", שאָטן! דער חתן גייט זאָגן אַ פּשטל! גלייך שטעלט זיך אויף דער חתן, אונ דערלאַנגט דאָס אמתדיקע פּשטלדיקע פּשטל. דער עולם ווייל שוין עפּעס טועם זיין, אונ דער דיין גיט אַ געשריי:

— געזונ, חתן! די אַנדערע העלפּט פּשטל וועסטו אי״ה זאָגן אויף דער חתונה.

דער עולם קוועלט אָן פון דעם געלונגענעם וויץ, אונ מ׳הויבט אָן שרייבן די תנאים.

אַ מעשה מיט ברעכן טעלערס

דעם רבס שמש קומט צו אונ שטעלט אַרויף אויפן טיש צוויי טעלערס גרויסע, אָבער אַלטע, שוין גענוצטע, אונ גלייך גיט דער זיידע אַ ווינק צו דער באָבען. זי עפּנט אויף אַ קיישל, אונ ברענגט צו צום טיש גאַנצע עלף טעלערס. טייערע, פון אַ סערוויז אַרויס. דער רב פרעגט:

— מחותן, וואָס איז דאָס?

דער זיידע דערקלערט, אַז ער פאַרלאַנגט מען זאָל די טעלערס צעברעכן בשעת די תנאים. דער אָסטראָווצער רב צעשמייכלט זיך אונ זאָגט:

— צוווואָס אַזוי פיל טעלערס? אונ אַזוינע טייערע, כ׳בין שוין לאַנגע יאָרן אַ רב, אונ כ׳ווייס — ס׳שטייט נישט אין ערגעץ געשריבן, אַז מ׳דאַרף עלף טעלערס.

דער זיידע פילט זיך אַביסל געטראָפן, אונ ער דערקלערט גלייך:

— מחותן, אָסטראָווצער רב, די כלה ווערט די וואָך אַלט עלף יאָר, טו איך דאָס פאַר אַ סגולה — פאַר יעדן יאָר אַ טעלער. אַ סגולה פאַר אַ גוט מזל.

דער רב שמייכלט ווייטער, זאָגנדיק: — אויב אַ סגולה בין איך טאַקע אין דעם נישט ענניט. אונ זאָל טאַקע זיין למזל טוב.

פאַרטיק מיט די תנאים, אונ מיטן טעלער־ברעכן, אונ מען נעמט זיך צו משקה מיט אַ סעודה.

דער זיידע הערשל קויפט אַ טענצל פאַר אַ ספר תורה

דער קאָריווער זיידע איז געווען אַ מיושבדיקער מענטש, אונ זעלטן ווען געטרונקען ברענפן, אונ ווען שוין יאָ געטרונקען, איז בלויז אַ קליין גלעזעלע, אָבער מחמת שמחה האָט ער אויך געמאַכט עטלעכע כוסות, אונ געווארן בגילופין. און ער גיט אַ זאָג גאַנץ הויך:

— מחותן, אָסטראָווצער רב! איך פאַרלאַנג, אַז איר זאָלט מאַכן מיט מיר אַ טענצל, אַ פאָטשאָנטיק צום מצוה־טענצל אם ירצה השם!

דער אָסטראָווצער רב האָט זיך אַביסל שלעכט געפילט, און ער איז בכלל נישט געווען קיין טענצער, און מיט אַ שמייכל געענטפערט:

— קאָריווער מחותן, מען וועט שוין וואַרטן ביז אי״ה צו דער חתונה למזל.

און גלייך גיט זיך דער זיידע ר׳ הערשל אַ שטעל אויף און גיט אַ קלאַפּ אין טיש אַריין זאָגנדיק:

— הערט אויס מחותן אָסטראָווצער רב, און אַלע חשובע געסט — אויב מיין מחותן דער רב וועט מאַכן מיט מיר אַ טענצל, בין איך מנדר אַ טייערע ספר־תורה אין דער אָסטראָווצער שול אַריין, מיט אַ פרוכת, מיט מענטעלעך און אַלע מכשירים!

גלייך האָבן זיך אַלע באַלעבאָטים אַנגערופן: אָסטראָווצער רב, פאַרפאַלן, איז מוזט שוין צוליבטון אייער מחותן. דער רב האָט שוין נישט געהאַט קיין ברירה, און ביידע

מחותנים זענען פארגאנגען אין א טאנץ. דער גאנצער עולם האט זיך אויפגעשטעלט, געגומען פאטשן מיט די הענט אוף געשריגן — מזל טוב! מזל טוב! — ביז דער טאנץ האט זיך געענדיקט.

די סעודה ביי די תנאים האט געדויערט ביז שפעט אין דער נאכט ארויס, אוף איידער די געסט אוף באלעבאטים זענען אוועקגעגאנגען, האט דער זיידע געהייסן מאכן א חשבון וואס די ספר־תורה דארף באטרעפן, אוף פארן אוועק־פארן איבערגעלאזט די גאנצע סומע געלט פאר דער ספר־תורה.

זיידע־באבע זענען שוין צוריק אין קאריוו אוף געפינען נישט די כלה

זיידע־באבע קומען ארויס שטוב, אוף זיי ווילן שוין ווינטשן דער כלה מזל טוב, אבער די כלה איז נישטא. זיי הייבן אן זיך פרעגן ביי שכנים אוף קיינער ווייסט נישט, קיינער האט שוין א צייט זי נישט געזעען, די באבע ווערט שוין אביסל אומרואיק אוף טראכט בשעת מעשה — זי איז דאך שוין א כלה, אוף א כלה דארף דאך שוין שמירה. מען זוכט, מען לויפט ארום, אוף ענדלעך געפינט מען די כלה אזש אין דעם אנדערן מארק, ערגעץ אין א פאדוועזש, מיט א גאנצער חברה מיידן שפילן אין „שטרוקלעס". די באבע לויפט צו צו דער כלה אוף זאגט:

— מזל טוב, טאכטערשי, ביסט שוין כלה געווארן, קום אהיים!

אבער די כלה האלט אין מיטן שפיל אוף וויל נישט גיין, די באבע שרייט ווייטער: קום אהיים, ביזט שוין געווארן למזל א כלה — אבער די כלה ענטפערט:

— מאמעשי, לאז מיך קאנטשען די שפיל, וועל איך אביסל שפעטער כלה ווערן.

קוים־קוים מען האט פארט די כלה אהיימגעבראנגט, אוף אנגעהויבן איר דערציילן מעשיות פון איר כלה ווערן. אבער עס גייט איר נישט אפילו אין לינקן אויער ארויס די אלע מעשיות, אוף איידער מען קוקט זיך ארום, איז די כלה שוין צוריק ארויס צו די שטרוקלעס (מיין מאמע האט מיר דער־ציילט, אז שוין אפילו נאך איר חתונה האט זי בגניבה פארן טאנץ, געשפילט מיט מיידלעך אין שטרוקלעס, אוף אזוי נאר ווי דער טאטע איז געגאנגען אין בית־המדרש ארייז דאוונען, האט זי ארייגגעוועפן די מיידן, אוף מ'האט געשפילט אין שטרוקלעס, נאר, אז זי האט דערזען דעם טאטן שוין גיין פון דאוונען, האט זי אויפגעפראלט דאס פענצטער אוף ארויסגעלאזט דורכן פענצטער די מיידן).

דער קאריווער זיידע ווייל מאכן באזונדערע תנאים אין קאריוו

ווי שוין פריער געשריבן, האט דער קאריווער זיידע גאנץ לכתחילה פארלאנגט, אז די תנאים זאלן פארקומען אין קאריוו, נאר ער האט געמוזט צולויטון דעם אסטראווצער רב. אבער אהיימקומענדיק פון אסטראווצע האט דער זיידע געגומען טראכטן: אפשר איז א סברא צו מאכן נאכאמאל תנאים אין קאריוו? ער איז אבער נישט געווען זיכער צו מען מעג דאס טון? האט ער אוועקגעשריבן א בריוו צום אסטראווצער רב מיט דער שאלה, מאטיווירנדיק, אז ער וויל זער אויך מהנה זיין זיינע קאריווער יידן מיט מאכן א שמחה פאר זיי.

דער אסטראווצער רב ענטפערט א תשובה, אוז דער זיידע בלייבט אומצופריידן

דעם רבס תשובה איז מער־ווייניקער געווען אזעלכע: א סעודה פאר קאריווער יידן מעג מען מאכן, אפילו נישט בלויז איינע. איבערלייענען די תנאים מעג מען אויך (די תנאים זענען געשריבן געווארן אין דובליקאטן), אבער ברעכן טעלערס נאך אמאל איז נישט גלייך. אוז דער קא־ריווער זיידע איז געבליבן פארצווייפלט, אויב נישט ברעכן טעלערס — צו וואס מאכן תנאים? (דער ענין פון ברעכן טעלערס ביי תנאים, איז אין די אמאליקע דורות געווען פון די היילקסטע זאכן. מען האט געגלייבט, אז מיטן צעברעכן טעלערס, צעברעכט מען אלע עבירות, און כלערליי שלעכטס, וואס חתן־כלה האבן אמאל אפגעטון, אוז זיי ווערן געריי־ניקטע צדיקים).

גלויבנם אוז לעגענדעם ווענן חתן־כלה

דער גלויבן, אז חתן־כלה ווערט פארגעבן אלע זינד, איז באמת אן אוראלטער, אוז געפינט זיך נאך אין תלמוד (ירושלמי בכורים פ"ג). אויך דער ענין פון צעברעכן כלים געפינט זיך אין תלמוד (ברכות ל"א). די גאנצע זאך איז אבער נאר אין דער אויסטייטשונג. יעדער דור, לויט זיין קולטורעלן מצב, שאפט זיך זיין אייגענעם אויסטייטש. אין די לעצטע פארגאנגענע דורות איז דער ענין „ברעכן", אוז גאנץ ספעציעל ביי תנאים, געווארן פארווארפן אין סודות, אוז באועבט מיט מיסטיק. מען האט געגלויבט, אז אין דעם „ברעכן" ליגט דער גאנצער סוד פון מזל־ברכה (נאך ביז היינט־צוטאג האלט אן דער מנהג, אז דער חתן צעברעכט א גלאז אונטער דער חופה, אוז אויך דער דאזיקער מנהג האט געהאט אין גאנץ פריערדיקע דורות זיין גאנץ אנדערן אויסטייטש). איך זעלבסט געדענק א גשעיכטע וואס האט געטראפן אין קאריוו אין מיינע צייטן: איינעם א טייערן קאריווער בית־המדרש בחור, א שטיק למדן אוז מתמיד, האבן טאטע־מאמע משדך געווען פון דעם שטעטל מיעכאוו. טאטע־מאמע זענען געפארן קיין מיעכאוו זענען די כלה אוז שריבן תנאים (אויב די כלה ווט געפעלן). וועגן נדן אוז קעסט איז מען שוין פון פריער דורכגעקומען אין בריוו. די כלה איז געפאלן, אוז מ'האט געשריבן תנאים. נאטירלעך, אין יענע צייטן, האט דער חתן נישט געזעען די כלה ביז צו דער חתונה. עס האט זיך אבער שפעטער ארויסגעווייזן, אז אויך די פאטער אוז מוטער האבן נישט געזען די ריכטיקע כלה. אנשטאט צו ווייזן זיי די כלה, האט מען געווייזן דער כלהס א יונגערע שוועסטער (זי איז געווען זער א שיינע, אוז די אמתע כלה — א מנוולת). דער חתן איז פון דעם געווארן גע־ווארן, אוז האט געוואלט מען זאל אפלאזן דעם שידוך, אוז ביי טאטע־מאמע אוז קרובים האט זיך אפגעטון חושך, זיי האבן געזאגט אלע, אז ס'איז שוין בעסער צו גטן זיך נאך דער חתונה, מאטיווירנדיק דערמיט, אז אויב מען האט שוין געבראכן טעלערס — איז פארפאלן. אוז מען פלעגט דעמאלט זאגן, אז מיט אלץ אין דער וועלט קאנט איר טשעפען, אפילו מיטן טייוול, אבער חס וחלילה צו פארטשעפען זיך מיט צעברעכענע טעלערס.

דער קאָריוואָר זיידע איז געפאַלן אויף אַ קלוגער עצה

איינמאָל רופט דער זיידע צו די באָבען, און זאָגט צו איר אַזוי צו זאָגן: הער אויס, ביילע, אַ שמחה מאַכן פאַר קאָריוואר יידן וויל איך דורכאויס. לייענען ביי דער שמחה די תנאים וויל איך אויך. זאָלן אונזערע וועלט פון שטוב אויך הערן לייענען די תנאים אוּן איינזאָפן אין זיך אונזער שמחה. צעברעכן טעלער הייסט נישט אונזער מחותן דער רב, אוּן ברעכן עפעס מוז מען דאָך, איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק: מען זאָל צעברעכן די שויבן. וואָס זאָגסטו עפעס צו דעם איינפאַל? (די באָבע האָט געהאַט איר דרך, אַז ביים זיידנס קאַפריזן אין עניני שידוכים, האָט זי תמיד געגעבן איר הסכמה).

אומר ועושה, דער זיידע שיקט שוין רופן דעם קאָריוואר גלעזער, אוּן לייגט אים פאָר דעם דזשאַב פון אויסהאַקן די שויבן. ער זאָגט צו אים בזה הלשון:

— הער אויס, גלעזער, צייל איבער אַלע שויבן פונעם גאַנצן הויז, אוּן באַרעכן וויפל גלאָז דו דאַרפסט, קויף דיר איין די גלאָז, אוּן נעם דיר צו נאָך אַ גלעזער, אוּן איך וועל שוין שיקן דיך רופן וועז זאָלסט קומען.

מען ברעכט שויבן, אוּן גאַנץ קאָריוו שטייט אוּן קוקט

ויהי בעצם היום הזה, אין דעם טאָג וואָס דער זיידע האָט באַשטימט מען זאָל אויסהאַקן די שויבן, האָט מען פאַרשלאָסן אַלע שענק פון די מלבושים אוּן עסנוואַרג, (אוּן געווען איז דאָס אין אַ טאָג פון די לאַנגע זומערטעג), ס׳זענען געקומען צוויי גלעזערס (דער קאָריוואר אוּן מאַרקושאָוואר), אוּן מ׳האָט אָנגעהויבן מיט לאַנגע שטעקנס טראַסקען אין די שויבן. אַזוי האָט מען אויסגעהאַקט די שויבן פון גאַנצן הויז, אוּן אויך פון גאָרן. דער בראַזג פון די שויבן האָט פאַרהילעכט דאָס גאַנצע שטעטל, אוּן מענטשן זענען געשטאַנען אוּן געקוקט אויף דעם בייזן ווונדער. אוּן וואָלט דאָס געטון אַ געווייגלעכער מענטש, וואָלט מען אים געהאַלטן פאַר אַ חסר־דעה, אַ שוטה, אַזוי אָבער ווי אַ נאַרישער גביר איז נאָך נישט געבוירן געוואָרן, האָבן מענטשן געשמועסט, אַז אַ ייד אַ גביר אַדיר האָט אַ רעכט אויף „דזשיוו־נע שטיק״ (קאַפריזן — בלע״ז) אוּן סגולות. אוּן אגב וועלן טאַקע אָרימע גלעזערס פאַרדינען — אוּן געהאַלטן עס פאַר אַ חכמה. פאַרטיק געוואָרן מיטן דזשאַב, שוין געווען נייע שויבן, האָט דער זיידע פאַרבעטן די גלעזערס אויף לעקעך מיט בראַנפן, באַצאָלט זיי בכבוד גדול וויפל זיי האָבן פאַר־לאַנגט, אוּן זיי האָבן געווונטשן מזל־טוב.

דער זיידע מאַכט די צווייטע תנאים אוּן איז מנדר אַ ספר־תורה פאַר דער קאָריווער שול

אין עטלעכע טעג שפעטער האָט דער זיידע געמאַכט אַ תנאים־סעודה פאַר אַן ענגן קרייז קרובים, ידידים אוּן חשובע באַלעבאַטים (נישט געוואָלט מאַכן קיין צו גרויסן פרסום, פאַר אַ סימן, אַז די אמתע תנאים זענען שוין געווען). מ׳האָט פאַרט איבערגעלייענט די תנאים, אוּן מען האָט זיך משמח געווען, אוּן ביי דער שמחה האָט דער זיידע געזאָגט: אַז אַזוי ווי ער האָט געגעבן אַ ספר תורה אין דער אַס־טראָווצר שול, איז ער אויך מנדר אַ ספר תורה פאַר דער קאָריוואר שול. ער האָט אַראָפגעברענגט אַ חשובן סופר פון לובלין, אוּן האָט אים געגעבן אַן עקסטרע שטוב אויפן גאָרן. ס׳האָט געדויערט אַ לענגערע צייט, אוּן וועז דער סופר האָט געענדיקט די ספר תורה, האָט ער ווייטער אַראָפגעברענגט אַ מגיה, ביז אַלץ איז פאַרטיק געוואָרן, האָט מען בכבוד אַריבערגעפירט די ספר תורה אין דער שול אַריין, אָבער אַן פרסום, בלויז געמאַכט אַ סעודה פאַר די גבאים פון בית המדרש אוּן שול (ער האָט מורא געהאַט פאַר אַן עין־הרע). לויט ווי מיין מאַמע האָט דערציילט, האָט מען צענדליקער יאָרן געלייענט אין דעם ספר, אוּן אַז דער זיידע האָט גע־זאָלט באַקומען אַן עליה אין שול, האָט ער מדקדק געווען, אַז מען זאָל דעמאָלט לייענען נאָר אין זיין ספר תורה.

עס רוקט זיך צו דער זמן חתונה אוּן דער זיידע נעמט מאַכן „וויפראַווועס״

אַזוי ווי די מאַמע איז ביי די תנאים אַלט געווען בלויז עלף יאָר, האָט מען אָפגעלייגט דעם זמן החתונה אויף צוויי יאָר, אַזוי, אַז צו דער חתונה זאָל זי אַלט ווערן גאַנצע דרייצן יאָר. אָבער שוין שפּאָרע חדשים פאַרן זמן חתונה האָט מען זיך געגומען צו מאַכן די „וויפראַווועס״ פאַר דער כלה אוּן זיידע־באָבע. אַזוי אָבער ווי דער זיידע האָט געהאַט אַ פרינציפ, אַז ביי חתונה־מאַכן אַ טאָכטער דאַרף ער מאַכן וויפראַווועס אויך פאַרן חתן אוּן די מחותנים, האָט דער זיידע

מאַלין, די שוועסטער פון הרב ראַפאָפּאָרט

געשיקט קיין אָסטראָווצע אַן עקסטרע מענטש, מיט אַ גרוי־סער סומע געלט, אַז ער זאָל שטיין אויף דער וואַך מען זאָל מאַכן שיינע וויפראַווועס פאַרן חתן, אוּן פאַר דעם רב מיט די רביצין. דער עקסטרע מענטש האָט זיך געזוימט אין אָסטראָווצע אַ שפאָר שטיקל צייט, אוּן ענדלעך איז ער צוריקגעקומען אוּן מבשר געווען דעם זיידן, אַז אַלץ איז דורכ־געגאַנגען בשלום. אוּן דער זיידע האָט אָנגעקוואָלן.

מ׳פאָרט אַקייגן דעם חתן אוּן דער זיידע פאַרברענט סטויגעם היי

„צייט״ לויפט גיך. שוין איז געקומען די וואָך פון דער חתונה. מ׳וויסט דעם טאָג וועז די מחותנים מיטן חתן דאַרפן אָנקומען, מען וויסט אויך געניי דעם פלאַץ וווּ די מחותנים דאַרפן זיך אָפשטעלן (נאָך פון פריער האָט דער זיידע באַ־שטעלט דעם פלאַץ, אַ גאַנצע מייל פון קאָריוו [זיבן וויאָרסט]). ס׳איז געווען ביינאַכט, אוּן גראָד זער אַ קאַלטע נאַכט, ס׳האָט געבלאָזן אַ קליין ווינטל, נאָר אַזעלכעס, וואָס נעמט אַדורך אַלע ביינער, אָבער פאָרן דאַרף מען דאָך. ס׳פאָרן אַרויס עטלעכע פורן מיט יידן, אוּן אין יעדער פור

ברענט אַ שטורקאַץ, אוּן געווײַנלעך, נעמט מען מיט אַ רעכט ביסל משקה זיך צו דערוואַרעמען. שוין איז מען בײַ די מחותנים, מ׳ווינטשט זיך מזל טוב. דער עולם קלאַפּט מיט די ציינער פֿאַר קעלט, מען קוּקט שוין אויס דער זיידע זאָל גיבן אַביסל בראַנפן, אָבער דער זיידע מאַכט זיך נישט וויסן, גלייך נישט אים מיינט מען. אוּן ער הייסט די פּור־מאַנעס, נעמען פֿאַרן אין שטאָט אַריין. דעם עולם פֿאַר־דריסט שוין אַביסל, אויף וועג באַהאַלט ר׳ הערשל דאָס ביסל משקה? ס׳איז דאָך אַ קעלט אין יעדן אבר. אוּן מען פֿאַרט. אָבער גאָנץ פֿלוצלונג גיט דער זיידע אַ געשריי „סטאָי!״ מען שטייט בײַ אַ פּעלד, ווו עס שטייען סטאָיקעס היי. דער זיידע גיט אַ פּריקאַז:

— פּורמאַן! אַראָפּ פון דער פּור! נעם דעם שטורקאַץ אוּן צינד אונטער דעם סטאָיק היי, וועט וועלן ווערעם (דער פּריץ, צו וועמען עס האָט באַלאַנגט דער סטאָיק היי, איז געלעגן טיף אין זיידנס קעשענעס). אוּן שוין ברענט דער סטאָיק. ס׳ווערט וואַרעם אוּן ליכטיק, אוּן גלייך פּריקאַזע־וועט דער זיידע אַז מען זאָל אַרויסנעמען דאָס קעסטל משקה. דער עולם הייבט אָן טרינקען צו האַלבע גלעזער בראַנפן, מ׳איז שוין צוביסלעך שיכור, אוּן דער זיידע פּריקאַזעוועט ווייטער:

— געטאַנצט זאָל ווערן!

נאָך דעם ביסל משקה האָט שוין דער עולם געטאַנצט גאַנץ געשמאַק, אוּן געטאַנצט האָט מען אין אַ רעדל אַרום דעם ברענענדיקן סטאָיק היי. דאָס פּייער ווערט שוין קלענער אוּן קלענער אוּן שוין צוריק פּינצטער, אוּן דער זיידע גיט אַ געשריי — פּאָרן!

ויסעו ויחנו. מען פּאָרט אָפּ עטלעכע וויאָרסט, מען קומט ווייטער צו צו אַ סטאָיק היי, אוּן צום צווייטן מאָל גיט דער זיידע אַ פּריקאַז: סטאָי! ער הייסט ווייטער אונטערצינדן דעם סטאָיק אוּן ווייטער דאָס זעלבע, משקה מיט טענץ, אוּן עולם שרייט מזל טוב, בײַ מען קומט אָן קיין קאָריוו (צומאָרגנס נאָך דעם עסק האָט דער זיידע אַרויסגעשיקט אַן עקסטרע שטאַפעט צום פּריץ, צו פּאַרשרייבן די צווויי סטאָיקעס היי אויף זיין קאָנטאָ).

די פּורן מיטן חתן הויבן זיך אָן אַרומדרייען אַרום די ראָטהייזער

אין קאָריוו איז געווען אַן אַלטער מנהג, אַז וועלן ס׳איז אַנגעקומען דער חתן מיט מחותנים אויף אַ חתונה, האָט מען די פּורן מיט די מחותנים אַרומגעדרייט דריי מאָל אַרום דעם ראָטהויז (דאָס זענען געווען די הייזער, וואָס זענען געשטאַנען דעם סטאָיק אוּן ווייטער דאָס זעלבע, משקה מיט טענץ, אוּן עולם שרייט מזל טוב, בײַ מען קומט אָן קיין קאָריוו (צומאָרגנס נאָך דעם עסק האָט דער זיידע אַרויסגעשיקט אַן עקסטרע שטאַפעט צום פּריץ, צו פּאַרשרייבן די צווויי סטאָיקעס היי אויף זיין קאָנטאָ).

די פּורן מיטן חתן הויבן זיך אָן אַרומדרייען אַרום די ראָטהייזער

אין קאָריוו איז געווען אַן אַלטער מנהג, אַז וועלן ס׳איז אַנגעקומען דער חתן מיט מחותנים אויף אַ חתונה, האָט מען די פּורן מיט די מחותנים אַרומגעדרייט דריי מאָל אַרום דעם ראָטהויז (דאָס זענען געווען די הייזער, וואָס זענען געשטאַנען אוּן ווייטער דאָס זעלבע, משקה מיט טענץ, אוּן עולם שרייט מזל טוב, בײַ מען קומט אָן קיין קאָריוו (צומאָרגנס נאָך דעם עסק האָט דער זיידע אַרויסגעשיקט אַן עקסטרע שטאַפעט צום פּריץ, צו פּאַרשרייבן די צווויי סטאָיקעס היי אויף זיין קאָנטאָ).

דער זיידע שליסט צו די טירן פון זיין הויז אוּן לאָזט נישט אַריין די מחותנים

וען די מחותנים זענען צוגעקומען צום זיידנס הויז, זענען די פאָדערשטע טירן געשטאַנען אויפגעפראָלט, אוּן די באָבע איז געשטאַנען אין דער טיר שוין גרייט אַריינ־צוּבעטן די מחותנים, אָבער גאָנץ פלוצלונג גייט דער זיידע צו צו דער באָבען, בעט זי איבער, אוּן זאָגט איר, אַז ער וויל צושליסן די טיר. די באָבע האָט נישט אָנגעהויבן פאַר־שטיין וואָס דער זיידע מיינט מען, אויך די מחותנים זענען געבליבן שטיין פאַרוווּנדערט אוּן נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָס איז, אָבער דער זיידע גיט אַן עפן דאָס טריער פון פאָדוועזש אוּן זאָגט צו די מחותנים:

— זייט מוחל, קומט מיט מיר.

די מחותנים גייען שוין, מען קומט אַריין אין פאָדוועזש, דער זיידע גיט אַ געשריי:

— עפּנט אויף די פענצטער אוּן גיט אַרויס אַ שטיל!

שוין זענען אָפן די פענצטער, אוּן ס׳שטייט שוין אַ שטוּל. אוּן דער זיידע איז מכבד די מחותנים מיט אַריינגיין דורך דעם פענצטער. מילא, אַ ברירה האָבן זיי געהאַט, אָבער זיי האָבן לגמרי נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָס בעדייט.

דער אַסטראָווצער זיידע האָט ליב געהאַט אַ וויץ, אוּן נאָך דעם ווי די מחותנים האָבן זיך שוין אַוועקגעזעצט אוּן אַביסל זיך אָפּגערוט, רופט זיך אָן דער אַסטראָווצער רב מיט אַ שמייכל: מחותן ר׳ הערשל, כ׳פאָרשטיי, אַז דאָס איז עפעס אַ סגולה אוּן איך ווייס שוין, אַז איר זענט אַ בקי אין סגולות, אפשר קענט איר מיר דערקלערן די דאָזיקע סגולה? אוּן דער קאָריווער זיידע דערקלערט טאַקע גלייך בזה הלשון: די וועלט זאָגט „דורך איין טיר אַריין אוּן דורך דער אַנדערער טיר אַרויס״. אָבער דורך אַ פענצטער גייט מען נישט אַרויס. — דער אַסטראָווצער זיידע האָט זיך זער צעלאַכט, אוּן געזאָגט צו די אַנדערע מחותנים: ס׳איז אַ יושר, אַז מיר זאָלן זיך פאָרשרייבן דעם מחותן ר׳ הערשלס סגולות. ס׳איז נאָר אַ שאָד, וואָס מיר זענען בלויז רבנים, אוּן נישט קיין רבייאים...

דער זיידע מאַכט אַ שטילע חתונה אַן קלעזמאָרים

אַזוי ווי די מאַמע איז צו דער חתונה אַלט געווען בלויז 13 יאָר, אוּן דאָס איז נישט געווען געזעצלעך (די מאַמע איז אַלט געוואָרן גאָנצע 13 יאָר ערשט אין די לעצטע שבע־ברכות) אוּן די חתונה איז געווען אַן אָפּיציעלע אַקטן, האָט דער זיידע נישט געוואָלט מאַכן קיין פּרסום אין שטאָט, אוּן נישט געהאַט קיין קלעזמאָרים (געווײַנלעך האָט דער זיידע געשמירט אין קאָנצעלייַ, מען זאָל זיך נישט וויסן מאַכן, אָבער ווען אין שטעטל איז געווען אַ חתונה מיט קלעזמאָרים, פלעגן זיך באַנדעס גויים אוּן שקצים פאָרזאַמלען אַרום די פענצטער, וואָלט עס געווען צופיל פּרסום). ר׳האָט אפילו נישט פאָרבעטן צו דער חתונה קיין שום פּרעמדע געסט, נאָר בלויז אייגענע מחותנים אוּן קרובים.

ווי אַזוי עס איז צוגעגאַנגען די חתונה

בלויז פון חתנס צד איז געווען מער ווי אַ מנין מחותנים, כמעט בלויז רבנים, דעם זיידענס ברודער דער פּינטשעווער רב, פעטערס אוּן עלטער־פעטערס, סאָמע רבנים. אוּן אַביסל קרובים פון קאָריווער זיידענס צד, מער איז קיינער נישט געווען איינגעלאָדן. פאַר דער חופה האָט דער זיידע צו־

געשלאָסן די טירן, אוּן שטילערהייט, בלויז צווישן אייגענע, האָט מען געמאַכט די חופה. מסדרי קידושין זענען געווען דער אָסטראָווצער זיידע, אוּן זיין ברודער דער פינטשעווער רב.

די מאַמעס קאָפּ האָר אוּן דאָס מצווה־טענצל

אינעם זעלבן טאָג פוּן דער חתונה האָט מען די מאַמען (די כלה) אָפּגעגאָלט דעם קאָפּ, אוּן אָנגעטוּן אַ זיידן טיכעלע אויפן קאָפּ (צומאָרגנס האָט מען שוין איר אָנגעטוּן דאָס טראַדיציאָנעלע קאָפּקעלע). בייִם מצווה־טענצל האָט דער גאַנצער עולם מחותנים (געווען בלויז קרובים) געטאַנצט אַ קאָריהאָד מיט דער כלה. די כלה איז געווען צווישן זיידע־באָבע, אוּן מען האָט זיך געמאַכט אַ היימישע סעודה, אוּן מיט דעם איז די חתונה געווען געענדיקט. בלויז עטלעכע טעג זענען די אָסטראָווצער מחותנים געווען אין קאָריוו, אָלע געווען רבנים אוּן געמוזט אַהיימפאָרן (אמאָל האָט אַ שטאָט נישט געקאָנט זיין אפילו איין וואָך אָן אַ רב, מ׳האָט געדאָרפן פרעגן שאלות. היינטיקע צייטן איז נישט געפערלעך, אַז אַ רב פאָרט אַביסל אַוועק...). די מחותנים זענען אַוועקגעפאָרן לחיים ולשלום, אוּן שוין שטיל שאַ. אַ דירה האָבן טאָטע־מאַמע געהאָט אין דעם הויז ווי שפּעטער האָט געוווינט גדליה גלעזער, אוּן מיין פאָטער האָט זיך גלייך גענומען צו דער גמרא, געזעסן אוּן געלערנט יומם ולילה, אוּן אַביסל שפּעטער האָט ער שוין געלערנט אויך מיט תלמידים, גוטע בחורים פוּן בית־המדרש.

מיין פאָטערס גיימטיקע פאָטאָגראַפיע

מיין פאָטער ז״ל האָט נישט געוואָלט זיך פאָטאָגראַפירן, אוּן וויפל מיר קינדער האָבן נישט געזאָלט, בייַ פאַרשידענע פאַסיקע געלעגנהייטן, בעטן אים צו לאָזן זיך פאָטאָגראַפירן, האָט ער זיך תמיד אָפּגעזאָגט. אוּן ווי דער רוב אַמאָליקע פרומע יידן, האָט ער זיך געהאַלטן פעסט בייַ די בוכשטעבלעכע וועלטער פוּן דער תורה ״לא תעשה לך פסל וכל תמונה״ (שמות כ, ד). ער איז אָבער געווען אויף אַזוי פיל טאָלעראַנט, אַז ער האָט מתיר געווען אונזער מוטער, אַז זי זאָל צוליב טוּן די קינדער, אוּן לאָזן נעמען פוּן זיך אַ בילד.

אַלס כיבוד אָבות, אוּן ווי די חז״ל זאָגן (קידושין ל״א ע״ב) ״מכבדו בחייו מכבדו במותו״, וואָלט איך זער געוואָלט לכל הפחות מאַכן פאַר מיין פאָטער אַזוי צו זאָגן אַ ״גייסטיקע פאָטאָגראַפיע״, דורך שילדערן זיין אַרט לעבן אוּן טעטיקייטן, אוּן בעיקר זיין גייסטיקן וועלטבאַגעגענען. איך בין אָבער שטאַרק מסופק צי עס וועט מיר געלונגען, ווייל מיין פאָטערס כאַראַקטערשטריכן זענען, בכלל גענומען, נישט געווען תמיד אין איין גראַדער ליניע. זיין גייסטיקער מהות איז געווען פאַרשידנאַרטיק אוּן פילפאַרביק, ווי די חז״ל דריקן זיך אויס (שבת פ״ח ע״ב) ״נחלק לכמה ניצוצות״.

אויסערלעך איז מיין פאָטער געווען אַ פשוטער, איינפאַכער, אוּן אפילו ביז גאָר אַן אָפּנהערציקער מענטש. אוּן עס האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז בראיה בעלמא קאָן מען אים תופס זיין מכף רגל ועד ראש, אָבער אינערלעך, במעמקי לבבו ובגנזי נשמתו, איז ער געווען טיף, טיף סודותדיק, פראָבלעמאַטיש אוּן קאָמפליצירט. אוּן אָפט מאָל אפילו סתירותדיק. אַזוי, למשל, אַליין געשטאַמט פוּן גרעסטן יחוס־דיקן אַדל, אוּן דאָך געווען אַ פאָלקס־מענטש, בטבע זער אַ פריילעכער, אוּן ליב געהאַט אַ וויץ, אוּן בתוך תוכה של נשמתו געווען מיינסטנס אַ בעל צער ומר נפש, אַזוי אַז זיין צורה רוחנית ומוסרית האָט געהאַט כמה וכמה פּנים. ס׳איז מיר דעריבער אומעגלעך צו מאַכן אַן אויספירלעך בילד פוּן מיין פאָטערס השקפה עולמית אויף וועלט אוּן מענטש. אָבער דאָך וועל איך זיך באַמיען צו געבן דאָ לכבודו אַ שילדערונג לויט מיינע באַשייַדענע מעגלעכקייטן. אוּן כדי מיין שרייבן צו פאַראיינפאַכן, וועל איך עס מאַכן אין באַזונדערע פאַראַגראַפן.

מיין פאָטער ז״ל אַלס למדן, גרויסער בעל הוראה אוּן אַ מיקל אין שאלות

מיין פאָטער ז״ל איז נישט געווען בלויז אַ למדן מופלג, נאָר אויך אַ גרויסער בעל־הוראה, אוּן בעיקר אַ גענייטער בעל־הוראה. אויפגעצויגן בייַ אַ רב אין שטוב, האָט אים זיין פאָטער, מיין זיידע דער אָסטראָווצער רב, באַלד מנעוריו צוגעגרייט פאַר רבנות. אוּן נישט יוצא געווען צוצוגרייטן אים טעאָרעטיש, בלויז מיט לימוד שולחן ערוך אוּן נאָך פוסקים, נאָר טאָקע אויך פראַקטיש צו פסקענען שאלות. אוּן דערבייַ טאָקע האָט מיין פאָטער ז״ל באַקומען סמיכה נאָך בחורוויין. אוּן אַלס געניטער בעל הוראה איז מיין פאָטער געווען אין אַלע מעגלעכע פאַלן אַ גרויסער מיקל אין שאלות (צו טרפה מאכן דאַרף מען נישט קיין גרויס למדנות. מ׳דאַרף אָבער באַנוצן גאָר גרויסע לומדות צו קאָנען זאָגן ״כשר״). איך געדענק אַ געשיכטע אין קאָריוו (איך בין דעמאָלט געווען אַ יינגל בערך אין זעקסטן יאָר, נאָר אין יענע צייטן איז גאָרנישט געווען דער גאַנצער מין ״יינגל״. אַ בחור פוּן זעקס יאָר איז שוין געווען אַ ייִד, טאָקע אַ בחור מיט פאות). ס׳איז געווען איינער אַ קצב אביגדור, אוּן געוּפן האָט מען אים ״וויגדער — קעטש״ (לויטן אַמאָליקן שטייגער, יעדן מיט אַ צונאָמען). ר׳האָט געשאָכטן אַ בהמה, אוּן ס׳איז געווען אַ שוועריקייט שאלת הריאה, דער רב האָט זיך געמאַטערט אוּן געזען אַז ער מוז פסקענען ״טרפה״, אָבער איידער ר׳האָט געזאָלט אַרויסזאָגן דעם פסק־דין טרפה, האָט ער געוואָלט זיך מתיעץ זיין מיט מיין פאָטער, אוּן געזאָגט:

— אביגדור, גיי צו ר׳ אַבלין אוּן בעט אים אין מיין נאָמען, ער זאָל זיך מטריח זיין אַהערקומען צו מיר. — מיין פאָטער איז גראָד געווען אַ טרוד, אָבער דער קצב האָט שוין נישט אָפּגעטרעטן אוּן געזאָגט: ר׳ אַבלי קרוין, איר מוזט מיך ראַטעווען! — הכלל, מיין פאָטער איז געגאַנגען. דער רב וווייזט אים די שאלה, אוּן מיין פאָטער זאָגט: טאָקע אַ שלעכטער עסק. — אָבער מ׳דאַרף פרווון ראַטעווען. — מ׳האָט גלייך אַרויסגענומען פאַרשידענע ספרים, געמישט אַהין, אַהער, מיין פאָטער האָט זיך געבראָכן דעם קאָפּ, געריבן דעם שטערן, אוּן פונקט ווי אַ גרויסער קרימינעלער אַדוואָקאַט האָט ער געמוזט זוכן זאַטשעפקעס אוּן יוריסטישע דרייַדלעך, אַלץ צו פאַרטיידיקן די שוועריקייט שאלה, אוּן ענדלעך געזאָגט:

— כ׳האָב פאַרשידענע וועגן אויף מתיר זיין, אוּן צו דעם אויך לכבוד שבת. אוּן אַ הפסד מרובה, אוּן עיקר אַן אָרעמער קצב, אוּן לויט מיין מיינונג קאָן מען מכשיר זיין.

אוּן כך הוה, מ׳האָט געפסקנט ״כשר״. אוּן דער קצב

איז געווארן מלא שמחה. אבער צום שענסטן איז דער פינאל פון דער געשיכטע.

מיין מוטער האט געשיקט איר מיידל נאך פלייש, און דאס מיידל האט געקויפט דאס פלייש גראד ביים זעלבן אביגדור קצב, און געגעבן האט ער איר פון דער זעלבער בהמה. מיין פאטער האט פון דעם נישט געוווסט, מ׳האט אפגעקאכט און געגעסן, אבער שפעטער האט זיך מיין פאטער דערוווסט. נו, פרעגט גאר נישט וואס עס האט זיך אפגעטוון, גלייך געלאזט רופן דעם קצב, און געשריגן מיט כעס:

— דו פושע ישראל, דו רוצח, וואס האסטו געוואלט האבן פון מיין לעבן. וואס האסטו מיך אומגליקלעך געמאכט אויף מיינע אלטע יארן! דו ווייסט דאך אז איך ניץ נישט נאר „גלאט־כשר״.

אבער דער קצב האט געטענהט:

— ר׳ אבעלע, איך האב געמיינט, אז איר ניצט נאר נישט פון פרעמדע וואס פסקנען, אבער דא האט איר דאך אליין געפסקנט כשר.

מיין פאטער האט טאקע גלייך איינגעזען, אז דער קצב האט אזוי געמיינט, און האט געזאגט:

— כ׳דערקען, אז דו זאגסט אמת, אנדערש וואלט איך דיך געאסרט.

איך בין נאך דעמאלט געווען גאר יונג, און האב געפרעגט מיין פאטער:

— טאטישי, וואס ווילסטו האבן פון דעם קצב? דו האסט דאך אליין געפסקנט כשר, מעגסטו דאך דאס ניצן?

נו, האט מיין פאטער ז״ל מיר געגעבן א גאנצע לעקציע, זאגנדיק: הער אויס מיין קינד, זאלסט וויסן, אז אן ערלעכער ייד דארף זיך פירן אזוי ווי עס שטייט אין דער גמרא (ברכות כ״ב ע״א) „מיקל על אחרים ומחמיר על עצמו״, פאר א צווייטן וועגען, קאן מען טאקע מיקל זיין, וועו מען זעט אז מ׳דארף דאס טון, אבער פאר זיך זעלבסט, חס וחלילה מיקל צו זיין. פארקערט, פאר זיך דארף מען מחמיר זיין גאר שטארק.

און דערביי מיר געזומען אויסטייטשן די גמרא (חולין מ״ד ע״ב) „איזהו תלמיד חכם? זה הרואה טרפה לעצמו״. פאראן פארשידענע טייטשן, אבער איך — האט מיין פאטער געזאגט — האלט, אז דער גאנצער קנייטש איז דער „לעצמו״, פאר זיך האט יעדער די רעכט און דעם חוב, אפילו מ׳קאן מכשיר זיין, זאל ער אבער נזהר זיין.— און דערביי געגעבן מיר צו פארשטיין, אז אכילת איסור חס וחלילה, גייט ארויין אין גאנצן גוף, אין אלע רמ״ח אברים, ושס״ה גידים, אזוי אז מען קאן אפסמן דעם גאנצן נפש חלילה, דערביבער דארף מען זיין נזהר אפילו אין א חשש ספק און אפילו אין א „ספק־ספיקא״.

מיין פאטער אלם ספרא רבא, אומן יד, און קינסטלער

מיין פאטער ז״ל איז געווען א גרויסער בעל תנ״ך, געקאנט כמעט תנ״ך פון אויסנווייניק, און געווען אויך א גרויסער בעל־לשון, נאר נישט דאס בין איך אויסן, וואס איך וויל דא פארצייכענען — איז זיין ארט שיין שרייבן. ער האט קיינמאל נישט געניצט קיין שטאל פעדער, נאר אלץ געשריבן מיט אן אליין געמאכטער געניזענע פענע, און אויך טינט האט ער זיך אליין געמאכט, און געשריבן האט ער אלץ זיינע ספרים מיט רש״י־כתב, און אזוי קינסטלעריש געשריבן, אזוי שיין און אזוי סימעטריש, אז ס׳איז אומ־מעגלעך געווארן צו גלויבן, אז דאס איז האנט־כתב. די שענסטע דרוק האט נישט געקאנט ארויסגעבן שענערע ארבעט. אז ר׳איז פארטיק געווארן מיטן ספר, האט ער זיך גענומען מאכן דעם שער־בלאט. און דא האט זיך ארויסגעוויזן זיין קונסט אין צייכענונג. יעדער שער פון זיינע ספרים איז באצירט מיט בילדער לויטן גאר אלטן סטיל. פארטיק געווארן שוין אויך מיטן שער, האט ער זעלבסט איינגעבונדן דאס ספר, און געמאכט האט ער די בונד ווי דער בעסטער קוואליפיצירטער איינבינדער. מיין פאטער האט אויך געמאכט א „מזרח״ פארן קאריווער בית־המדרש, און דאס איז געווען א קונסט־שטיק מיט ווונדערלעכע שני־צרייען. ער איז אויך געווען א מאלער, ס׳איז געווען אין קאריוו א מנהג, אז שבועות האט מען אריפגעקלעפט אויף די שויבן „שבועותלעך״, מ׳האט עס גערופן „רייזעלעך״, איז יעדן פאר־שבועות פלעגט ער מאכן פאר אונז קינדער פאר־שידענע בילדער, איין בילד זיינס איז ביי מיר פארבליבן, ווי ער האט געמאלט דעם מתן־תורה, ווי די יידן זענען געשטאנען ביים ארג סיני און משה האט זיי איבערגעגעבן די תורה; איז עס ממש א קונסט־ארבעט. און בכלל האט ער געקאנט אלע מיני מלאכות.

מיין פאטער אלם הארציקער בעל תפילה

כמעט כל ימיו איז ער געווען דער בעל־תפילה אין בית־המדרש אין די ימים נוראים. איך געדענק אז איינמאל אין יום כיפור האט מיין פאטער געדאוונט אלע דריי תפילות, שחרית, מוסף און נעילה (די סיבה דערצו געדענק איך נישט). ער פלעגט אונז אפט זאגן: קינדער, עטץ זאלט וויסן, אז ס׳איז נישט גענוג אז מען ווייסט דעם פשוטן פירוש המלות, מען מוז אויך וויסן די טיפע כוונות פון די תפילות. — און צווישן זיינע ספרים איז טאקע פארן עקסטרע ספר מיטן נאמען „כוונות התפלות״.

מיין פאטער אלם פאלקסמענטש

עס איז א מערקווירדיקע זאך, אז טראץ דעם וואס מיין פאטער האט געשטאמט פון גרויס יחוס און אדל, דור אחר דור רבנים, און זעלבסט געווען א מופלג גדול בתורה, האט ער זער געשעצט, און ביז גאר ליב געהאט דעם פשוטן איינפאכן האראפשנעם ייד. איך געדענק א פאקט, איינמאל מוצאי יום כיפור, וועו מיר זענען געזעסן ביים טיש, האט מיין פאטער געזאגט:

— איר ווייסט קינדערלעך, איך בין זער מקנא אט דעם מאיר גאפ (מאיר גאפ האט געהאט די עובדא צו נעמען מיין פאטער אונטערן ארעם, און לאזן אים פאלן כורעים, און שפעטער אים צוריק אריפצוהייבן). מיט מיין דאוונען בין איך נישט זיכער צי עס איז אין גאנצן ריין. מ׳איז נאר א בשר ודם און מ׳קאן אמאל באהערשט ווערן מיט א מחשבה פון זחיחות הדעת חלילה, (גאוה), אבער מאיר גאפס עבודה איז דאך אזוי כשר און תמימותדיק. כ׳בין אים באמת מקנא. הלוואי מיר געזאגט אזא פשטות פון א פראסטן ייד.— קארי־ווער חסידים (און ווער איז דען אין קאריוו נישט געווען קיין חסיד?), האבן געקוקט פון אויבן אראפ אויף די בעלי־מלאכות, דערפאר אבער, האט מיין פאטער זער געהאלטן פון דעם קלאס ייד, וואס לעבט ערלעך פון יגיע כפו, און ער פלעגט גאנץ אפט דערמאנען דעם מאמר חז״ל (ברכות ח׳

ע״א) „גדול הנהנה מיגיע כפו יותר מירא שמים. און מיין פאָטער איז געווען דער איינציקער אין קאָריוו, וואָס האָט יעדן שבת בייַ זיך אין שטוב געלערנט מיט בעלי מלאכות, שניידערס, שוסטערס, און אויך צוזאַמען מיט זיי געפראָווען שלש סעודות און געזונגען זמירות (דער הויפט מנגן בייַ שלש סעודות איז געווען אַ ייִד, וואָס מ׳האָט אים געדופן „וואלף שטשעטשאָק״. איך געדענק נאָך דעם ניגון, און איך האָב איינגעפירט אין מיין שטוב מען זאָל בייַ שלש סעודות איין זמר זינגען דעם דאָזיקן ניגון, פאַר אַ זכר פון מיין פאָטערס שלש סעודותן מיט זיינע ידידים, פּראָסטע ייִדן).

אַלנפאַלס איז געווען ביז צו מיין חתונה. צי מיין פאָטער האָט אָנגעהאַלטן דאָס לערנען אויך לעת זקנתו — ווייס איך נישט.

מיין פאָטער אַלס ראָמאַנטיקער

טראָץ דעם וואָס מיין פאָטער האָט כל ימיו געלעבט אין ד׳ אמות של הלכה, און בפרט אין זיינע יונגע יאָרן, האָט ער געלערנט בלויז ש״ס און פוסקים, האָט ער אָבער אויך געהאַט אַ גאָר גרויסן חוש פאַר ראָמאַנטיק. מיין פאָטער איז געווען אַ קליין יידל מיט אַ גרויסער טרוימעריישער נשמה. מיין פאָטער, אַלס פאָלקסמענטש, האָט דעם רוב פון זיינע ספרים געשריבן נישט פאַר לומדים, נאָר בעיקר פאַר דעם האָראָפאַשנעם ייִד, און האָט דעריבער מיינסטנס מחבר געווען ספרים אויף אגדה און מדרשים, און מיט דער בפירושער כוונה צו שרייבן וועגן ענינים, וואָס קאָנען דערהויבן דעם שוועך פאַרהאָרעוועטן יגיע־כפּיסדיקן ייִד, שטאַרקן אים אין זיין שווערן מלחמת הקיום, און געבן אים בטחון און גייסטיקע פרייד. מ׳געפינט אין מיין פאָטערס ספרים גאָר אַסך שטעלעס, ווי ער צעגיסט זיך מיט אַזאַ זיס־טרויעריקער און אָטעם־פאַרכאַפּענדיקער ליריק, און דערצו מיט אַזאַ זאַפּטיקער און בילדעריישער בלומענשפּראַך, וואָס צעגייט אין אַלע אברים, ממש, כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו, און זיינע ווערטער דערהויבן אָפט צו אַזאַ מין התרוממות הרוח והשתפכות הנפש, צו אַזאַ שאַרפן רעליגיעזן עקסטאַז — ביז צו „ביטול היש״. ביז זיינע מחשבות פאַרפליען צו די עולמות העליונים, צו די היכלי השירה והזמרה.

מיין פאָטער האָט געלעבט אין צוויי פּתירותדיקע וועלטן

אין דער גייסטיקער וועלט איז ער געווען ממש אַריז, אַז עס איז געקומען צו אַ פסוק אין דער תורה, אָדער צו אַ מאמר אין אַ מדרש — דאָ איז ער געווען ברויזנדיק. און אויף יעדן וואָרט, אויף יעדע נקודה האָט ער געקאָנט דרשנען תלי־תלים רעיונות נשגבים, וועלכע האָבן גאָנץ אָפט באַהאַנדלט ענינים פון שכל און חכמה אין מענטשלעכן לעבן. ר׳איז בכלל געווען אַ ייִד אַ פקח, און אַ בעל־עצה. מען פלעגט אים נעמען צו גרויסע דין־תורות און בוררותן, און דאָ האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט גרויסע פעיקייטן, און אין יעדן פאַל האָט ער ווי אַ לייב געקעמפט פאַר זיין צד, אויסנוצנדיק אַלע עצות ותחבולות צו פאַרטיידיקן זיין צד. און אַז ער פלעגט אַמאָל שרייבן אַ כתב שותפות, אָדער אַ פסק־דין, האָט ער אַלץ אַזוי באַוואָרנט פון אַלע זייטן, אַז קיין שום לאָיער (אַדוואָקאַט) האָט עס נישט געקאָנט צעברעכן. דאָקטער אין זיין טאָג־טעגלעכן לעבן איז ער געווען אַזוי נאַיוו און תמימותדיק, אַז מען האָט אים גקאָנט האַלטן פאַר אַ גרויסן בטלן. ס׳איז זער לייכט געווען אים אָפּצונאַרן. ער האָט יעדן געגלייבט, און בכלל נישט פאַר־שטאַנען וואָס עס מיינט זאָגן ליגנט. און דאָ ווייל איך איבערגעבן עטלעכע ביישפילן און עפּיזאָדן פון מיין פאָטערס תמימות.

מיין פאָטער האָט געכאַפּט אַ בעזים אויף דודל האַפּטילעדרע

ס׳איז געווען אַזוי: בייַ אונז אין שטוב זענען געזעסן עטלעכע שניידערס, זיי האָבן געגייט אַ וויפראָווע פאַר מיין ברודערס חתונה (מיין ברודער מאיר ז״ל, וועלכער האָט געלעבט אין תל־אביב, און דאָרט נפטר געוואָרן). פון די שניידערס געדענק איך בלויז נאָר צווויי, דער פרומער עלי שניידער און דודל האַפּטילעדרע (דעם דריטנס נאָמען געדענק איך נישט), ס׳איז געווען אַ שיינער זומערטאָג, די פענצטער זענען געווען אָפן, און אַ מילדע זון מיט אַ לייכטווינטל האָט געשאָפן גענמיטלעכקייט און אַ פריילעכע שטימונג. דודל האַפּטילעדרע נעמט אַרויס פון זיין קעשענע אַ קלעצל פאָדעם און זאָגט:

— איר זעט, כ׳האָב געמאַכט אַ טעות, געוואָלט קויפן שוואַרצן פאָדעם און געגומען ווייסן.

און דערבייַ זאָגט ער וויטער:

— צוליב אַ טעות בין איך אַמאָל שיער אומגליקלעך געוואָרן. הערט אַ מעשה: וועז איך בין געווען אַ בחור, בין איך געווען אַ פאַרשוין, אַ שיינער יונג, און איינמאָל האָב איך געאַרבעט אין אַ שטעטל הינטער לאָדזש, איך גיי מיר אַזוי אין גאַס שפּאַצירן, און פלוצלונג גיט מיך איינער אַ כאַפּ אָן פון הינטן בייַם קאָלנער פון מיין פאַלטאָ. איך גיב מיך אַ דריי אויס און זאָג: וואָס ווילט איר? — דו וועסט שוין נישט אַרויס היינט אַ לעבעדיקער פון מיינע הענט — ענטפערט ער — האָסט געלאָזט אַ וויבל אָן עגונה שוין דאָס דריטע יאָר, היינט מוז זיין אַ סוף, אָבער גט זי אָפּ, אָדער מאַך שלום!

איך הויב אָן טענהן:

— משוגע זענט איר? וואָס מיר ווייבל, איך בין נאָך אַ בחור!

ער הערט מיך נישט, און שוין שטייען אַרום מיר אַ גאַנצע חברה באַלעגאָלעס און אַלע שרייען: נעמט אים! מען כאַפּט מיך בייַ העמד און פּיס, און מען טראָגט מיך אַרויף אויף אַ פּוד, און היידא מען פּאָרט. זיי קומען אַריין מיט מיר אין אַ שטעטל (איך האָב פאַרגעסן דעם נאָמען פונעם שטעטל) און מען פירט מיך צו צו עפעס אַ שטיבל, עס ווויזט דאָרט אַ וויבל, און אַלע מיט אַיין קול גיבן אַ געשריי:

— ברייַנדעלע! ווער איז דער מענטש?

— אוי, ס׳איז דאָך מיין מאַן!

— ווייסטו אויף זיכער אַז ער איז דאָס?

— הערטץ נאָר אַ מעשה, כ׳זאָל נישט וויסן, וואָלטעך דאָך נישט געזאָגט!

און שוין הייבט מען מיך אַן דראָען מיט פויסטן, און אפילו מיט קצבישע מעסערס — „שוין איצט מוז נעמען אַ סוף, שוין מוזטו מיט אונז גיין צום רב און געבן אַ גט, אָדער זיין אַ מענטש און צוריקגיין ווויינען מיט דיין וויב!״

כ׳האָב געזען אַז ס׳איז שלעכט, און אויפן אָרט באַ־

טראַכט, וואָס בין איך משוגע, גיין גטן אַ פּרעמד ווייבל. אוּן גלייך געזאָגט:

— יידן, כ׳האָב חרטה, וואָס איך האָב פּאַרלאָזט מיין ווייב, איך מאַך צוריק שלום!

— אַזוי דאַרף טאַקע צו זיין — האָבן אַלע געענטפערט מיט איין קול — חברה האָט גלייך געבּרענגט בראַנפן אוּן מ׳האָט געגומען טרינקען, אוּן איך האָב געמאַכט אַ ריכטיקע כוסה. אַ שיינע דירה האָט דאָס וועלט געהאַט, האָב איך זעקס חדשים געלעבט מיטן ווייבל בשלום. געאַרבעט אוּן פאַרדינט געלט. בין ס׳איז געווארן שוואַכער מיט אַרבעט. איינמאָל אין אַ פּינצטערער נאַכט האָב איך געמאַכט אַ ויברח!

מיין פאָטער איז גראָד געזעסן בייַם טיש ווי די שניידערס האָבן געאַרבעט, אוּן ווי ער האָט דערהערט די מעשה, האָט ער געטוּן אַ שפּרינג אויף מיט אַ כעס אוּן געשריי:

— שיגאַץ! פושע ישראל דו! שוין זאָלסטו אַרויס פון מיין שטוב! — אוּן אפילו געכאַפט אַ בעזעם אויף אים — אַרויס, עוכר ישראל! האָסט געלעבט מיט אַן אשת איש, וועסט מטמא זיין מיין קינדס מלבושים. אַרויס! אַרויס פון מיין שטיב!

דודל האַפּטילעדרע איז גלייך אַרויס פון שטוב, אָבער געשטאַנען בייַם פענצטער אוּן זיך געקאָלערט פון געלעכטער. מיין פאָטער האָט נישט פאַרשטאַנען וואָס דאָ טוט זיך, ווייל די איבעריקע שניידערס האָבן אויך געלאַכט. מיין פאָטער פרעגט מיט כעס:

— איר לאַכט גאָר, מען דאַרף דאָך זיך קריעה רייסן, אַ ייד לעבט מיט אַן אשת איש!

ערשט די שניידערס זאָגן:

— ר׳ אַבאַלע, די גאַנצע מעשה איז שקר וכזב, איר קאָנט נישט דעם לץ. ער האָט געזען, אַז איר זיצט בייַם טיש, האָט ער געוואָלט אָנמאַכן אַ געלעכטער.

— אוּן אַ געלעכטער פון אַן אשת איש מעג מען יאָ מאַכן? — זאָגט מיין פאָטער שוין מיט ווייניקער כעס — — מילא, וואָס קאָן מען מאַכן מיט אים — זאָגן די שניידערס, ער איז דאָך אַ לץ.

זאָגט שוין מיין פאָטער מיט אַ שמייכל: נו, רופט אים אַריין, מ׳דאַרף דאָך אַרבעטן. — דודל איז שוין צוריק אין שטוב אוּן זאָגט:

— רב אַבאַלע, זייט נישט אין כעס, ס׳איז דאָך אַ חתונה, דאַרף מען אַביסל פריילעך מאַכן.

— נו, זעץ דיך שוין צו דער אַרבעט, — זאָגט מיין פאָטער שוין אינגאַנצן אַן אָפּגעקילטער.

ווי לייכט עס איז אים געווען אָפּצוגאַרן.

מיין פאָטער עסט וויעטשערע: לאָקשן מיט אַרבעס אוּן אַ רויטע יויך...

מיין פאָטער איז געזעסן בייַם רב, ס׳איז געווען אַ שוועכע דין־תורה, ס׳איז שוין נאָך צוועלף בייַנאַכט, מיין מוטער האָט זיך נישט געקאָנט דערוואַרטן, געגאַנגען שלאָפן, אוּן אַרויפגעשטעלט אויפן קוימען אַ טעפּלע מיט יויך, אוּן באַזונדער נאָך אַ טעפּל מיט לאָקשן מיט אַרבעס. מיין פאָטער קומט אַהיים אוּן עסט אָפּ די וויעטשערע. צומאָרגנס אינדערפרי פרעגט זיך אַזוי מיין פאָטער בייַ מיין מוטער:

— מאַטל, וואָס האָסטו עפּעס נעכטן געקאָכט גאָר אַ רויטע יויך?

הייבּט מיין מוטער אָן צו לאַכן:

— האָסטו גאָר אָנגענומען דעם רויטן פּאַרשלאָגענעם באָרשט פאַר אַ יויך? — זי לויפט גלייך צו צום קרימן אוּן אַזוי איז טאַקע געווען, די יויך איז גאָנץ בכבוד געשטאַנען נישט געריבן. אוּן דער טאָטע האָט אָנגענומען רויטן באָרשט פאַר יויך. ס׳איז אים נאָר געווען אַ חידוש, וואָס די מאַמע האָט געקאָכט אַ רויטע יויך.

מיין פאָטער האָט געמאַכט אַ קאַפּעליוש פאַרן ד״ר הערצל...

גראָד אין דעם טאָג וואָס ד״ר הערצל ז״ל איז נפטר געווארן, בין איך געווען אין וואַרשע. אויף אַלע גאַסן האָט מען אַרומגעטראָגן זיין בילד צו פאַרקויפן, אוּן געווינלעך, האָב איך געקויפט אַ בילד. אהיימפאָרנדיק פון וואַרשע קיין אָפּט, האָב איך אָפּגעטרעטן בייַ מיינע עלטערן אין קאָריוו. אַוועקגעלייגט דאָס בילד אויף דער קאמאָדע, אוּן כ׳בין געגאַנגען שלאָפן. מיין פאָטער איז, ווי זיין שטייגער, געזעסן גאַנצע נעכט אוּן געשריבן זיינע ספרים. א׳ך הויב זיך אויך אינדערפרי אוּן מיין פאָטער זיצט נאָך אַלץ אוּן שרייבט, אָבער כ׳זע ווי מיין פאָטער שמייכלט. ער נעמט גלייך דאָס בילד אוּן ווייזט עס מיר, אוּן זאָגט מיט אַ שמייכל:

— זעסט מיין קינד, כ׳האָב זער ליב דעם ד״ר הערצל, אַ טייערער ייד, נאָר מיר איז געווען פשיקרע צו זעען ווי ער גייט „אין בלויזן קאָפּ״, האָב איך אים אָנגעטוּן אַ קאָפּעליוש. אייגנטלעך — זאָגט ווייטער מיין פאָטער — האָב איך חשק געהאַט אָנצוטוּן אים אַ יידיש היטל, נאָר כ׳האָב מורא געהאַט פאַר דיר, זאָלסט דיך נישט בייזערן (מיין פאָטער האָט תמיד געהאַט פאַרשידענע פאַרבן אוּן פענזיקלעך, ער האָט ליב געהאַט צו פאַרבן אוּן מאָלן. אוּן דאָס בילד מיטן קאַפּעליוש איז געווען אַ קונסט־אַרבעט, איך בין נאָך דעמאָלט געווען אַביסל וועגער ווי היינט אוּן האָב נישט פאַרשטאַנען, אַז דאָס בילד דאַרף איך באַהאַלטן לדורות, פאַר אַסימבאָל וועגן תמימות פון אַמאָליקע יידן.

מיין פאָטער איז געווען יאָ־חסיד, נישט־חסיד, אָבער בכלל אַן איינזאַמער מענטש

דאָס קאַריוער שטעטל איז באַשטאַנען בלויז פון צוויי טיילן, חסידים, אוּן בעלי מלאכות (אוּן אַ קליינער טייל גאָר פראָסטע מענטשן, סתם באַלעבאָטים, נישט חסידים, אוּן נישט בעלי־מלאכות). פיגורירט אין קאַריוו האָבן דרייערליי חסידים, גערער, קאַצקער אוּן לובלינער, אוּן ווי דער שטייגער עולם בייַ חסידים, איז צווישן זיי קיין שלום בית נישט געווען. יעדע כת חסידים האָבן געקוקט מיט ביטול אוּן גרינגשעצונג אויפן צווייטן כת, אוּן גאָנץ אָפט זיך אַריינגעזאָגט, אוּן געשאָפן בייז בלוט. איינמאָל געדענק איך, בייַ די ערשטע הקפות, איז פאַרגעקומען אַ שרעקלעך געשלעג צווישן די לובלינער אוּן גערער חסידים, בייַדע צדדים זענען געווען ווייט נישט ניכטערן. אוּן דאָס מאָל זענען די לובלינער חסידים געווען די שטאַרקערע, איינער, אַ געוויסער יחזקאל ירמיה דודס האָט ממש געממיתט די גערער חסידים. בגלופין זענען זיי אַלע געווען, אוּן פאַר גרויס כעס זענען צוויי גערער חסידים (זייערע נעמען ווייל איך נישט מפרסם

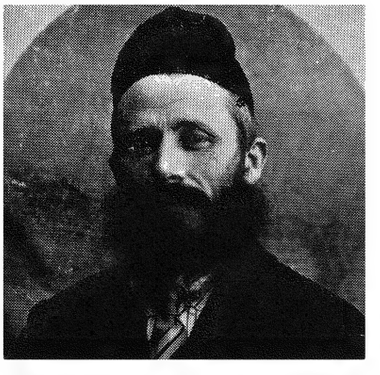
פסח ביילע רחל׳ס, מחותן פון יחזקאל ליבהאַבער (ירמיה דוד׳ס), גרויסער למדן, לובלינער חסיד, פון די טיש־זיצערס ביים תורת אמת און ביי ר׳ אברהמעלע אייגער

זיין) אַרויף אויפן באַלעמער און געטון אַ געשריי:

— דער לובלינער רבי איז אין חרם!

וואָס דעמאָלט האָט זיך אָפגעטאָן, איז נישט דאָ דער פלאַץ צו באַשרייבן. מיין פאָטער איז אַהיימגעקומען פון בית המדרש זייער מרה־שחורהדיק און געזאָגט: אַז וועט נישט יום־טוב — וואָלט ער זיך קריעה געריסן.

מ׳זאָגט געווויינלעך, אַז יעדער מענטש איז אַ קינד פון זיין סביבה, מיין פאָטער האָט אָבער באַלאַנגט צו דעם קלאַס מענטשן, וועלכע באַזיצן ספעציעלע אייגנאַרטיקייט, קאָנען זיך נישט אויסלעבן אין זייער סביבה און מוזן לעבן מיט זיין אייגענעם איך. ווי די גמרא דריקט זיך אויס: „כל תלמידי חכמים יחידים" (תענית י, ע״ב). איז טאַקע מיין פאָטער געווען אין קאָריוו דער „איינזאַמער יחיד". אַ יחיד מיט דעם, וואָס ער האָט נישט געליטן די חסידישע התנהגות מיט זייערע מחלוקתן, און זייערע חסידישע האָפקעס. אַ יחיד מיט דעם, וואָס ער איז געווען דער איינציקער יחיד אין קאָריוו, וואָס איז געזעסן טעג און נעכט און געשריבן ספרים (און דאָס נאָר בלויז איז געווען זיין איינציקער תענוג, און געשעפט נחת פון שמחת היצירה). ער איז אָבער אויך געווען אַ יחיד מיט דעם, וואָס ער האָט געהאַלטן פון אַלע רביים צדיקים. אַז ר׳איז געווען אין לובלין, איז ער אַריינגעגאַנגען צום לובלינער רבין ז״ל; איז ער אַמאָל געווען אין פילעוו — איז ער תמיד אַריינגעגאַנגען צו ר׳

יצחק פישמאַן, שלום וואָלפס איידעם, לובלינער חסיד, בעל־תפילה אין לאַנגיעריקער קהילה־שרייבער

ישראל פילעווער ז״ל (פון די קאָצקער דינאַסטיע). און אַזאַ הנהגה האָט נישט געהייסן חסידיש־מעסיק. האָט מען טאַקע אין די קאָריוואָר חסידישע קרייזן געשמועסט, אַז ר׳ אַבלי איז טאַקע אַ ייד אַ מיוחס, אַ למדן, אַ גרויסער בעל־הוראה, אָבער אַ חסיד איז ער פאָרט נישט.

מיין פאָטער אַלטמאָדיש און צוגלייך מאָדערן

טראָץ דעם וואָס מיין פאָטער, לויט זיין אָפשטאַמונג, לויט זיינע התנהגות און לויט זיין גאַנצן מהות איז ער געווען טיף אייגעוואָרצלט אין דעם גאַנץ אַמאָליקן שטייגער לעבן און אַרט דענקען, האָט ער אָבער באַזיצט אַ גאָר שאַרפע אַריענטאַציע, און וועט עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן עפּאָכע־שאַפנדע געשעענישן אין דער יידישער וועלט, האָט ער גאַנץ אָפט געטראַכט גאָר מאָדערן, באַנוצט לאָגיק און שכל הישר.

וועט אויפן יידישן האָריזאָנט האָט זיך באַוויזן ד״ר הערצל ז״ל מיט זיין פאָליטישן ציוניזם, האָט זיך אין די רביאישע און חסידישע קרייזן אָפגעטון חושך. עס האָט זיך געגרינדעט אַ „לשכה השחורה", וועלכע האָט פאַרפלייצט יידישע שטעט און שטעטלעך מיט אַנטי־ציוניסטישע פאַמפלעטן, אין וועלכע זיי האָבן געשאָלטן מיט קללות נמרצות דעם ד״ר הערצל, און אַלע וועלכע האָבן נאָר דערמאַנט זיין נאָמען צום גוטן. דאָס וואָרט „ציוניסט" איז געוואָרן אַ זידל־וואָרט, אַ שם־נרדף מיט אפיקורס.

איך דערמאָן זיך אַן עפּיזאָד וועגן דעם אין קאָריוו. כ׳געדענק נישט דורך וועלכן וועג, אָבער אויך קיין קאָריוו זענען אָנגעקומען עטלעכע אַנטי־ציוניסטישע פאַמפלעטן. איינער אַ קאָריוואָר יונג בחורל, אַ טייער קינד, אַ מתמיד מיטן נאָמען נח (זיין פאָטער איז געווען אַ טייערער ער־לעכער ייד, געהייסן שמואל, און גערופן האָט מען אים שמוליק), איז זיך געזעסן אין בית־המדרש און געלייענט אַזאַ פאַמפלעט, און ס׳קומט צו דער באַקאַנטער מענדעלע קראַצער — און לאָזט אים גלייך אַראָפּ אַ פאַטש, זאָגנדיק:

— נח, ביסט שוין געוואָרן אַ ציוניסט?

דאָס בחורל הייבט זיך אַן פאַרענטפערן. זעט ר׳ מענדעלע אַז דאָס איז דאָך קעגן די ציוניסטן. דערלאַנגט ער אים גלייך אַ צווייטן פאַטש:

— דאָס מיין איך טאַקע! — דו קוק מיר נישט אַריין אפילו אין די בלעטלעך קעגן די ציוניסטן! זאָלן זיי אַלע צוזאַמען איינעמען אַ מיתה משונה אָן יידנס שאָדן.

און אין אָט דער צייט וועט אין קאָריוואָר בית־המדרש האָט געהערשט אַזאַ רעאַקציע קעגן ציוניזם און ציוניסטן, און עיקר קעגן דעם „ימח־שמוניק" — הערצל פעלדשער" (אַזוי פלעגן זיי אים רופן), איז נישט געקוקט אויף דעם וואָס מיין פאָטער האָט אויך געלייענט די אַלע אַנטי־ציוניס־טישע פאַמפלעטן, איז ער אָבער אין האַרצן געווען אַ ציוניסט (נישט אין דער עפּנטלעכקייט, עס האָט געדראָט מיט שרעק־לעכעס), און אין ענגע משפחה־קרייזן פלעגט ער זאָגן:

— אמת, ד״ר הערצל איז אפשר נישט ראוי צו זיין דער יידישער גואל, אָבער ער קאָן זיין דער שליח־מצוה פון דער יידישער גאולה. דערווייל זענען נאָך יידן נישט אַזוי פרום, זיי זאָלן זיך קאָנען „אויסביטן" ביים השי״ת, אַז אויך דער שליח זאָל זיין אַ צדיק.

אַזוי איז מיין פאָטער געווען אַ מין „מזיגה רוחנית",

אַ סינטזע פון צוויי וועלטן, און ווי די חז״ל דריקן זיך אויס אַזוי טרעפלעך „שני עולמות שנושקין זה את זה״ (ירושלמי יבמות פרק ט״ו הלכה ב׳).

מיין טאַטע־מאַמעס פאַמיליע־לעבן

מיין פאָטער און מוטער האָבן אַלע זייערע יאָרן געלעבט צווישן זיך בשלום ובשלוה, און ווי דאָס ווערטל זאָגט „ווי צוויי טויבן״, אָבער גייסטיק און נשמהדיק זענען זיי געווען ממש צוויי גאַנץ באַזונדערע וועלטן. מיין פאָטער האָט געשטאַמט דור דורות פון רבנים, און נאָך פון זיין סאַמע יוגנט זיך געגרייט צו רבנות. אגב האָט ער אויך באַויצט אַלע אייגנשאַפטן, וואָס זענען ניצלעך פאַר אַ רבנישער קאַריערע, ווייל אַ־חוץ לומדות און הוראה איז ער אויך געווען אַ שיינער בעל־תפילה, אַ קינסטלישער־שרייבער און אַ ענגיאַלער רעדנער. ס׳איז אַ טבע־זאָך, אַז טאַלאַנט האָט נישט ליב צו זיין אַ למדוואָוניק, אַ נסתר. און ווי באַשיידן און ענייותדיק אַ מענטש זאָל נישט זיין, איז ער נישט אימשטאַנד אָפצוהאַלטן דעם דראַנג פון טאַלאַנט, וועלכער וויל כלל נישט פאַר־בלייבן „כעצמים בבטן המלאה״ (קהלת י״א) נאָר ר׳איז אַ מפרכס לצאת. ס׳איז ממילא גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז מיין פאָטער האָט געהאַט זיין לעבנס־ציל — רבנות, אַפאַך, צו וועלכן ער האָט זיך געפילט פאַלקאָם באַרופן, און וואָס וואָלט אים אויך געגעבן גייסטיקע צופֿרידנהייט. האָט אָבער מיין מוטער געשטאַמט פון אַ גאַנץ אַנדערער וועלט, געבורן און דערצויגן ביי אַ פאָטער אַ סוחר און אַ גב׳ר, האָט זי גאָר קנאַפּ חשק געהאַט צו לעבן פון רבנישע פענסיעס. און נאָר בלויז דאָס איז געווען דער איינציקער שטרייט־פונקט צווישן מיינע עלטערן.

דער זיידע דער אָסטראָווצער רב האָט געהאַלטן אין איין שרייבן בריוו, אַז ער פאַרלאַנגט טאַטע־מאַמע זאָלן קומען קיין אָסטראָווצע און דאָרטן עסן קעסט, און דער קאָריווער זיידע האָט אויך מסכים געווען צו דעם, און געוואָלט אפילו צאָלן פאַר קעסט, ווייל אויך ער האָט געשטרעבט צו האָבן איידעמס רבנים, און דער אָסטראָווצער רב האָט גאָר שטאַרק געוואָלט, אַז מיין פאָטער זאָל זיין אַ ממלא מקומו לאחר מאה ועשרים שנה. די מאַמע האָט זיך געלאָזט צורעדן, און טאַטע־מאַמע זענען אַוועק קיין אָס־טראָווצע, און געווען דאָרטן שוין אַ האַלב יאָר, און דער אָסטראָווצער רב האָט שוין איבערגעגעבן זיין שבת־שובה־דיקע דרשה אין שול צו מיין פאָטער, אָבער מיין מוטער האָט דווקא געוואָלט צוריק קיין קאָריוו, און באין ברירה האָט מיין פאָטער געמוזט מסכים זיין, און פאַרבליבן כל ימי חייו אַ קאָריווער. פֿ־נסה מוז מען דאָך האָבן, אייביק זיצן אויף קעסט קאָן מען נישט, און ענדלעך איז מיין פאָטער געוואָרן אַ סוחר.

ס׳רעדט זיך אַזוי — „מיין פאָטער אַ סוחר״. די מסחרים האָט געפירט מיין מוטער, און מיין פאָטער איז געווען דער שרייבער, דער רואה חשבון, און אַביסל איבערגעוואָלט געמוזט צוהעלפן דער מאַמען. אָבער יעדע פרייַע מינוט איז ער געזעסן און געשריבן זיינע ספרים. און הגם מיין פאָטער איז אַלע יאָרן געווען אַן עושר (נישט קיין גביר) געטון מיט קינדער לייטישע שידוכים, און נאָכגעגעבן גאַנץ שיינע נדנים (און מיט דעם איז מיין מוטער גערעכט געווען, פון רבנישע פענסיעס וואָלט ער דאָס נישט געהאַט) פאָרט איז מיין פאָטער כמעט תמיד געווען אין האַרצן אַ מר נפש, מסחר איז נישט געווען זיין וועלט.

מיין פאָטער האָלט ביי ווערן אַ מורה־הוראה אין לובלין

דאָס איז געווען שוין אין די גאָר שפעטערדיקע יאָרן, לובלין האָט געדאַרפן אויפנעמען אַ מורה־הוראה, און דער לובלינער גאון און צדיק, דער כהן ז״ל, האָט פאַרגעשלאָגן מען זאָל נעמען ר׳ אַבלי פון קאָריוו. ס׳איז געקומען אַ בריוו פון דער לובלינער קהלה, אויך דער גאון וצדיק דער כהן ז״ל האָט געשריבן אַ בריוו צו מיין פאָטער וועגן דעם. מיין פאָטער האָט זער חשק געהאַט צו דעם פאָסטן, אָבער נישט געקאָנט קיין תשובה ברורה אָן דער מאַמעס הסכמה. און ביז היינט צוטאָג געדענק איך די טרויעריקע נאַכט, וועו מיין פאָטער האָט געהאַט אָן ערנסטן שמועס מיט מיין מוטער.

מאַטעלע — האָט מיין פאָטער געטענהט צו דער מאַמען — ווי לאַנג נאָך וועל איך אויסזיצן אין קאָריוו און האָבן צו טון מיט מסחר? איך האָב פיינט מסחר, מיך ציט צו תורה, מיינע אבות אבותי זענען נישט געווען קיין סוחרים, איך האָב איצטער אַ געלעגנהייט, דער גאון ר׳ צדוק איז אויך מסכים איך זאָל משנה מקום זיין. לאָמיר פאַרקויפן דאָס קאָריווער הויז און אָוועקפאָרן, כ׳בין שוין אויף דער עלטער, ואם לא עכשיו אימתי.

אָבער מיין מוטער האָט געטומען ווייַנען און געזאָגט:

— אַבלי, אויב וועסט דוקא וועלן מיר זאָלן אַוועק פון הי, וועל איך מוזן ממלא זיין דיין רצון. אָבער כ׳האָב מורא פאַר מיין לעבן. איך בין אָנגעקניפט אין מיין מאַמען, איך האָב ליב קאָריוו, דאָ בין איך געבורן, און דאָ וויל איך אויסלעבן מיינע יאָרן.

תיכף נאָך דעם שמועס מיט דער מאַמען, האָט מיין פאָטער אָועקגעשריבן אַ בריוו צו ר׳ צדוק הכהן ז״ל, אַז ער קאָן דעם פאָסטן נישט אָננעמען מחמת זוגתו איז נישט מסכים. וועו מיין פאָטער איז קראַנק געוואָרן, בין איך געקומען קיין קאָריוו, און געזעסן ביי מיין פאָטערס בעט עד יום פטירתו, און ער פלעגט כסדר זאָגן צו מיר:

— מיין קינד, איך האָב נעבעך מבלה געווען מיינע יאָרן מיט הבל הבלים (אין גאַנצן אָנגעשריבן צען ספרים...).

אַ רשימה פון די ספרים וואָס מיין פאָטער ז״ל האָט מחבר געווען:

(רשימת הספרים כתבי־יד של אבי ז״ל הרב ר׳ אברהם אבלי הכהן רפופורט בן הרב הגאון מו״ה דוד הכהן זצ״ל אבד״ק אָסטראָווצי, נכדי הנשר הגדול הש״ך זצ״ל).

1) „נאות דשא״, על מדרשי רבה וחמש מגלות.
2) „זכור לאברהם״. על מדרשים פליאים.
3) „זכותא דאברהם״. פירושים והערות רבות על מסכת מגילה.
4) „חסדי דוד״. קובץ שאלות ותשובות בעניני הלכה, בין אבי ז״ל, ובין אבי זקני הרב ר׳ דוד ז״ל אבד״ק אָסטראָווצי.
5) „ילדי אברהם״. על חמשה חומשי תורה.
6) „הושע נא״. פירוש על הושענות.
7) שירי ציון וירושלים.
8) „בנוי לתלפיות״. תוספות והערות על מדרש תלפיות.
9) „עונג לשבת ורשפי אש״ פירוש על תפלות של שבת בשני דרכים שונים.

10) פירוש גדול ורחב ידים על הגדה של פסח. גם חיבור מיוחד על הפזמון „כמה מעלות טובות" בהגדה של פסח. פילפולים חדרופים חדים ועמוקים על דרך הש"ך ז"ל. גם פירוש נפלא על הקמיע הידוע של הרב מגרידץ ועוד כמה וכמה דרושים שונים שם בספר הזה.

ה ע ר ה: דאָס לעצטע ספר נומער 10 געפינט זיך אין ירושלים ביי הרב מימון, ער האָט עס ביי מיר געזומען על מנת צו דרוקן עס אין מוסד הרב קוק. און אַ חוץ וואָס דאָרט שטעקט געוואָלדיקע גדלות, איז בלויז דאָס כתב של אָבי ז"ל אין רש"י אותיות, אַזוי וווּנדערלעך, אַז בלויז דער כתב־יד קאָן אַריין אין אַ מוזעאום אָלס גרויסער אַנטיק.

אָבי ז"ל האָט אויך געמאַכט אַן אייגענע תפלה פאַר זיך, צו זאָגן אַלע נאַכט איידער מ'גייט שלאָפן.. די תפילה איז געשריבן אין אַקראָסטיך (היינו, די ערשטע אותיות פון די שורות בילדן זיין נאָמען אָבלי. אויך די תפילה איז דאָ אין ספר 10 ביי הרב מימון.

נאָך אַ ה ע ר ה: דער פירוש על הקמיע של הרב מגרידץ, אַנטהאַלט בלויז איין בלעטל, דאָס איז נישט גלאַט אַ פירוש, נאָר אַזאַ „מאַפּע" פון תנ"ך. ס'שטעקט קונסט און בקיאות אין תנ"ך.

העתקה של ההסכמות שנתנו גדולי ישראל ז"ל לאבי ז"ל בהיותו בוורשה

הנה כבוד הרב החריף אי"א וכו' וכו' מו"ה אברהם אבלי הכהן רפופורט שליט"א, בן הרב המאוה"ג ר' דוד הכהן זצ"ל אבד"ק אָסטראָווצי, נכד רבן של ישראל הרב הש"ך זצלה"ה, הראה לפני חידושי תורתו באגדה, וראיתי שם דברים נאים לאומרו על קדושת שבת ושאר מאמרים יקרים, ומהראוי לקרבו, ולחזקו וזכות אבותיו הקדושים מסייעתו. דברי המדבר לכבוד התורה ולומדיה הבעה"ח יום ב' נצבים תרס"ג ווארשא.

פתחי' האַרענבלאַט דומ"ץ דפה (מקום הגושפנקא)

כאשר ראיתי את הספר עונג לשבת ורשפי אש מהרב המופלג בתורה ויראת שמים שלשלת היוחסין בן הרב הצדיק ר' דוד הכהן אבד"ק אָסטראָווצי ז"ל, נין ונכד ממרן הש"ך זצלל"ה, וראיתי בו דברים ישרים ונכונים רשפי אש על קדושת שבת, לכן מהראוי לכל אחב"י לסעדו, ולתמכו בכל מה דאפשר להעלות על מכבש הדפוס ולהפיצם בישראל, וזכותו וזכות אבותיו הקדושים תעמוד לנו ולכל ישראל אס"ו.

באתי על החתום יום ג' כ"ג אלול תרס"ג לפ"ק פה ווארשא. ישכר דוב מוה"ר מ"א הלוי ז"ל קופיעץ מו"ץ דפה. (מקום הגושפנקא)

הן הראה לפני הרב המאוה"ג י"א מוהר"ר אברהם אבלי הכהן שליט"א למשפחת רפופורט, בהרב הצדיק המאור הגדול ר' דוד הכהן ז"ל נין ונכד לרבינו הש"ך זצלל"ה את ספרו היקר עונג לשבת ורשפי אש על קדושת שבת, ובמעט אשר שמתי עיני בו מצאתי בספר הזה דברים נחמדים ונעימים, רשפי אש שלהבת קודש השוה לכל נפש, וכבר איסמכי גברא מהגאון ר' פתחי' מו"ץ דפה, לכן גם אני אמרתי לפעלה טבא, ומצוה על כל אחד לקרבו, לתמכו ולסעדו וזכות אבותיו הקדושים תעמוד לנו ולזרעינו, וא"ה כאשר יצא מבית הדפוס אקח את ספרו בל"נ.

דברי המדבר לכבוד התורה יום ג' כ"ג אלול תרס"ג).

חיים יהושע במהר"ם ז"ל גוטשעכטער (מקום הגושפנקא)

שלוסוואָרט, אַ לימוד זכות פאַרן אַמאָליקן דור

אין מיין שלוסוואָרט האָלט איך פאַר נייטיק, ווי אַמאָל דער גרויסער מליץ יושר ר' לוי יצחק באַרדיטשעווער ז"ל בשעתו, צו מלמד זכות זיין אויף די אַמאָליקע דורות בכלל, און אויף אונזערע אַמאָליקע קאַריוועך יידן בפרט.

איך האָלט דאָס פאַר נייטיק, ווייל אין מיין איצטיקער אָנגעשריבענער „ביאָגראַפיע פון אַ דור" האָב איך פאַרצייכנט זכרונות, אַ גאַלעריע בילדער, טיפן און געשטאַלטן, אויך אַ ציקל געשעענישן, פאַקטן און עפיזאָדן, וועלכע צייכענען זיך אויס מיט אַ מאָדנער אויסטערלישקייט, און גרענעצן זיך באמת מיט ווילדן פאַנאַטיזם און שרעקלעכן אַבערגלויבן. און געשריבן האָב איך דאָס אַלץ מיט אַ הומאָריסטישן טאָן (און ווי קאָן מען גאָר אַנדערש דאָס באַשרייבן), און דעם דורכשניטלעכן לייענער קאָן זיך אָפדאַכטן, אַז דאָס איז באמת לויטער שפאַס און קאָמיזם, און דאָס זאָל מיינען, אַז דער אַמאָליקער דור בכלל, און קאַריוועך יידן בפרט, זענען געווען לויטער שוטים, נאַריש, פאַנאַטיש, און בכלל גייסטיק הינטערשטעליק. און מיר די היינטוועלטיקע, זענען דאָס די חכמים, וועלכע האָבן די רעכט אָפצולאַכן פון דעם אַמאָליקן דור מיט זיין אַרט לעבן, מיט זיינע וויצע, מיט זיין מנהגים.

איך וויל דאָ דעריבער פאַרצייכענען עטלעכע היסטאָרישע נאָטיצן, וועלכע וועלן אַוועקשטעלן אונזער אַמאָליקן דור אין אַ גאַנץ אַנדער ליכט.

**איך האָב באַשריבן דעם אַמאָליקן מנהג פון אָפשערן, אַדער גאָר אָפגאָלן דעם קאָפּ פון אַדרייצניעריקער כלה, און איר באַקליידן מיט דעם היסטאָרישן קאָפקעלע. געוויס איז דאָס לעכערלעך און טראַגי־קאָמיש, אָבער הינטער דעם קאָמיזם איז פאַראַן אַ גאָר טראַגישע געשיכטע. היינו, אין דער אַמאָליקער וווייטער פאַרגאַנגענהייט איז געווען אַ גזירה רעה אויף יידן, וועלכע האָט גורם געווען דעם מנהג, און איך וועל דאָ אָנווייזן בלויז נאָר אויף איין שטעלע אין תלמוד (כתובות ג, ע"ב) „בתולה הנשאת תיבעל להגמון תחלה". (אין די גמרא איז דער נוסח „בתולה הנשאת" ביום הרביעי" תיבעל להגמון תחלה, וואָלט דאָך דאָס געמיינט, אַז מען קען זיך אָפראַטעווען און מאַכן די חתונה אַן אַנדערן טאָג. אָבער תוספות באַמערקט אויפן פלאַץ, אַז דער „ביום הרביעי" איז לאו דוקא. ס'מיינט יעדן טאָג). דער זאַץ איז כמעט נישט דרוקבאַר, און איך פיל זיך נישט איבעריק גוט דאָס צו איבערזעצן אין יידיש, אָבער איך מוז דאָס טון, צוליב די לייענער וועלכע פאַרשטייען נישט עברית. אַלזאָ אין דעם אַמאָליקן „אַמאָל", אין דער גאַנץ וווייטער פאַרגאַנגענהייט, איז געווען אַ ביטערע און עקלהאַפטע גזירה אויף יידן, אַז יעדע כלה וואָס האָט חתונה, געהער די ערשטע נאַכט צום מושל פון דעם שטעטל (אין יענע אַלטע צייטן האָט יעדעס שטעטל באַלאַנגט צו איר פריץ, וועלכער איז געווען דער איינציקער דיקטאַטאָר איבערן שטעטל) און עס האָט געטראָפן, אַז מען האָט אָפערגעכאַפט כלות פון אונטער דער חופה און גלייך געפירט צום פריץ. און אין יענע חושכדיקע צייטן האָבן דאָס יידן בסוד סודות חתונה געמאַכט יונגע מיידלעך און גלייך אָפגעשוירן אַדער אָפגענאָלט זייערע קעפ, בכוונה צו מאַכן זיי אויסזען עלטער. און אויף דעם האָבן טאַקע די חז"ל געזאָגט מיט ביטערן צער: „בנות ישראל נאוות הן אלא שהעניות מגוולתן" (נדרים ס"ו ע"א) ד. ה. די יידישע טעכטער זענען שיינהייטן, אָבער די גזירות און אָנעמקייט נעמען צו זייער שיינהייט. די גזירה רעה איז ברוך השם שוין גאַנץ לאַנג בטול געוואָרן, דער עקלהאַפטער נואף, דער אַמאָליקער פריץ, צוזאַמען מיט דער גזירה־קאָפּקעלע זענען צעריבן געוואָרן צווישן די רעדער פון די נייע

פרייערע צייטן. די דרייצן־יעריקע כלות באַלאַנגען שוין צו אַנדערע וועלטן. די היינטיקע דערוואַקסענע יידישע כלות שטאַלצירן שוין מיט זייער שיינהייט, מיט זייערע לאָקן. נייע צייטן, נייע וויינטן, אַ גאַנץ אַנדערער וועלט־באַגעגן, אָבער דאָס אַלץ בלויז נאָר אין די גרעסערע שטעט. צום אַמאָליקן קליינעם שטעטל האָבן די אַלע ענדערונגען נישט דערגרייכט. די קליינשטעטישע הימלען זענען נאָך אַ לענגערע צייט פאַרבליבן פאַרוואָלקנט, אָן אַ שטראַל ליכט, אָן קאָנטאַקט מיט דער אַרומיקער גרויסער וועלט, אָן דאָס קאָפּקפעלע, וואָס האָט געשטאַמט פון אַ גזירה רעה איז געווארן פאַרוואַנדלט אין אַ טוגנט, אַ טראַדיציע, אָן מיט דער צייט אַ הייליקער דין.

היוצא לנו מזה, אַז דער אַמאָליקער ייד פונעם קליין־שטעטל איז כלל נישט געווען אַ שוטה, נאָר אַלס פועל יוצא פון דעם מדברדיקן קליינעם שטעטל, איז ער געווארן שטרענג קאָנסערוואַטיוו, און דער פראָצעס פון ענדערן מנהגים האָט, פאַרשטענדלעך, געמוזט זיין אַ גאָר לאַנגזאַמער.

איך האָב אין מיין שרייבן אויך באַרירט דעם ענין פון אַמאָליקע סגולות, פאַרשרייבן רויזן. איך האָב עס געשריבן וויצלדיק, אָבער נישט חלילה שפּאָטיש, ווייל וואָס האָבן נעבעך געקאָנט טון אָט די מענטשן, וואָס האָבן נישט געהאָט קיין שום מעדיצינישע הילף? און אַז מען טרינקט זיך — כאָפּט מען זיך אָן אין אַ שאַרף פון אַ שוועבל. אגב איז דער ענין סגולות געווען אַ פראָדוקט פון יענער צייט, נישט בלויז ביי יידן, נאָר אויך ביי אַלע פעלקער, און אפילו אין אַ פיל גרעסערן מאָסשטאָב ווי ביי יידן.

דער לעצטער סך־הכל

אין מיין איצטיקער באַשרייבונג האָב איך אָנגעוואָרפן אַ שלל פאַקטן, ליכטיקע און טונקעלע, פריילעכע און טרויעריקע, ערנסטע און קאָמישע, ווייל דאָס איז אַ ביאָגראַפיע פון אַ דור, וואָס איז בעצם געווען פילפאַרביק. עס פאַדערט זיך אָן אַלגעמיינער איבערבליק איבער די אַלע צדדי החיוב וזשלילה, איבער אַלע פאַזיטיוע און נעגאַטיוע לעבנס־פאַרמען פונעם דאָזיקן דור, עס פאַדערט זיך אַזוי צו זאָגן, אַ לעצטער סך־הכל. פאַרשטענדלעך, אַז יעדער אייניקער פון די לייענערס האָט די פריווילעגיע צו גפּינען זיין אייגענעם אויסגאַנג פון דעם לאַבירינט פון סתירותדיקע פאַקטן, און אַרויסגעבן זיין משפט איבער דעם אַמאָליקן דור.

לויט מיין שטאַנדפונקט איז ביים אַמאָליקן דור געווען שכרו מרובה על הפסדו, חמתו מרובה מצלתו. מער ליכט ווי שאָטן, מער פאַזיטיוועס ווי נעגאַטיוועס, דאָס אַמאָליקע שטעטל איז געווען אַ נעסט פון עכטער יידישקייט, נישט בלויז אין פאַרם, נאָר בעיקר אין אינהאַלט, טיף איינגע־וואָרצלט אינעם יידישן המשך. דער שטעטלישער ייד האָט געהאַט די רעכט צו באַלאַנגען צום „עם־הספר", דער בית־המדרש איז געווען די קאָטעדרע פאַר יונג און אַלט, ווו דער קול תורה האָט זיך געהערט טאָג און נאַכט, די אהבת תורה האָט אַרומגענומען אַלע שיכטן פון פאָלק. דער שטעט־לישער ייד איז מיינסטנס געווען עקאָנאָמיש אַרעם, אָבער גאָר רייך גייסטיק, מ׳ט אַ שטענדיקער שטרעבונג און שווונג צו עפעס העכערס פונעם גראָען אַלטעלגלעכן לעבן. געלעבט אַ חיי צער, אין שוועריקייט דאגת פרנסה, אָבער גלייכצייטיק געשעפט נחת און פרייד פון זיינע שבתים און ימים טובים.

לייד און פרייד פון דער יידישער פאָלקס־נשמה. דאָס יידישע שטעטל האָט אויך געשאַפן דעם עכט־יידישן וויץ און פאָל־קלאָר, געטראַכט, געשוועבט און געוועבט אין זיין פאָלקס־טימלעכן זאַפטיקן יידיש. בכלל גענומען, האָט דאָס שטעטל געהאַט שפראַך, כאַראַקטער, טראַדיציע, סטיל, אייגנאַרט און קאָלאָריט, און גאָר בעיקר ווונדערבאַרע יידיש מדות.

ווי אַזוי זעט אויס אונזער היינטיקער דור? מיר, די כלומרשטע „היינטוועלטישע" זענען געווארן אויס „מחובר לקרקע". מיר האָבן לגמרי פאַרלוירן אונזער אייגענעם באָדן. מיר לעבן זיך אויס בלויז אין אַ שמאָלן פאַס. אין אַ קורצן גייסטיקן שטח פון „נישט קיינעמס לאַנד". נישט מיין און נישט דיין. אַ גייסטיקער „הפקר־שטח". צווישן צווי וועלטן און קולטורן. מיר לעבן אין אַ טונקעלער בין השמשות־תקופה, אין וועלכער ס׳איז אונז שווער אַריינצוּבליקן און אַריענטירן זיך אפילו אין אונזערע אייגענע ד׳ אמות. אינעם לעבן פון אונזערע אייגענע קינדער, דער יונגער יידישער דור גייט אַוועק פון אונז, ער איז אונז מוחל, און זאָגט זיך גערנווויליק אָפּ פון אונזערער רייכער ירושה, פון אונזערע ביידע מעכטיקע קולטורן יידיש און עברית, און בלייבט יידיש אומווויסנד און קולטורלאָז. דער קורצער סך־הכל פון אונזער היינטיקן מצב איז, אַז מיר לעבן איבער אַ צייט פון זעלישער פאַרלוירנקייט, מאַראַלישער צעטומלענישׂ, און גייסטיקער ירידה.

ביים מאַכן מיינע „יזכורם" ביי מיינע קאָריווער לאַנדסלייט

וועו איך האָב געהאַט די געלעגנהייט, און טאָקע אויך די זכיה לעת זקנתי צו זיין דער גאַסט־רעדנער ביי די יערלעכע יזכורס נאָך די קדושי קאָריוו (פריער אין מאַנ־טרעאַל דערנאָך אין ניו־יאָרק), איז וועו איך בין שוין גע־שטאַנען אויף דער טריבונע גרייט צו זאָגן מיין ווארט, האָב איך זיך שטילערהייט, פאָר מיר זעלבסט, טיף ערנסט פאָר־טראַכט. איך האָב מיך דערמאָנט וואָס די גמרא דערציילט (ברכות ג, ע״א), אַז וועו דער תנא ר׳ יוסי איז אַמאָל אַריינגעגאַנגען אין אַ ירושלימער חורבה, האָט ער דערהערט אַ שטילן בת־קול, וואָס האָט געברומט ווי אַ טויב, געווויינט און געזאָגט: ווייי איז צו די קינדער, וואָס אין זייערע זינד איז חרוב געווארן זייער היים, און זייער פאַלאַץ איז פאָר־ברענט געווארן. און אין מיין וויזיע, און מיין פאַרשטעלונגס־קראָפט, האָט זיך מיר געדאַכט, אַז איך זע — די באַצערטע נשמות פון די אַמאָליקע קאָריוווער צדיקים, און די שפּעטערע־דיקע קדושים, „נשמתין לאַזלין ערטילאין", ווי זיי שוועבן אַרום אין די הימלישע הויכן איבער די קאָריווער חורבות, און ווי אַמאָל אין די ירושלימער חורבות, הער איך אויך אַ בת־קול פון עפעס אַ געהיימען שטילן מירמלען, פון אַ ווייטן, זער ווייטן געווויין בציבור. און מיינע אַנגעשטרענגטע אויערן האָבן קוים אויפגעכאַפּט עטלעכע געציילטע ווערטער.

— ווייי איז צו אונז, וואָס אונזערע היימען זענען חרוב געווארן און אונזערע גייסטיקע פאַלאַצן זענען פאַרווייסט און פאַרברענט געווארן, און ווי נע־ונדניקעס בלאָנזשן מיר אַרום, זוכנדיק אַ מקום מנוחה אין דעם גרענעצלאָזן אוני־ווערס, אין דעם פוסטן חלל העולם. באַצערטע, איינזאַמע, פון אַ מערדערלעכער האַנט אומגעקומענע, און אויך פון אייגענע פאַרגעסענע.

אוּן געפּונען האָב איך אַ שטיקל טרייסט אוּן נחמה בלויז נאָר אין דעם, וואָס אין אונזער „קדושים־בוך" (ווי אין אַלע אַנדערע שטעטלישע קדושים־ביכער) ווערט פאַרהייליקט זייער ליכטיקער אָנדענק. אוּן מיט יידישע יזכור אותיות, געשריבענע מיט בלוט אוּן טרערן, ווערן פאַראייביקט זייערע לוימערע נשמות, כזוהר הרקיע מזהירין, פאַראייביקט אוּן פאַרהייליקט, לדור דורות, פאר קינדער אוּן קינדס קינדער, אוּן איך האָב געטראַכט, אַז דאָס איז אפשר זייער אייניציקער תיקון...

עס זיצן, פון רעכטס אויף לינקס:

מאָטל פרומער, חיים קירשענבוים, הרב טוביה גוטמאַן ראַפאַפאָרט, בערל ריצער, משה ריצער.

עס שטייען, פון רעכטס אויף לינקס:

שרה פרומער — די פרוי פון מאָטל; סילוויאַ קירשענבוים, די פרוי פון חיים; פראַנדל גאָלדפיין (ראָזענזאָן);

שרה אייזענשטאַט; פרוי פון משה ריצער.

דריי דערציילונגען

א קאריוער ייד האָט מקדש געווען שם שמים ברבים

אין קאָריוו איז געווען אַ ייד, וועלכן מ׳האָט אים געוויפן „מענדעלע קראַצער״. פאַר וואָס מ׳האָט אים געוויפן קראַצער, איז לייכט זיך משער צו זיין. נאָר נישט דאָס בין איך אויסן.

לויט ווי איך געדענק אים, איז ער געווען אַ נידעריקער יידל מיט אַ קיילעכיק ווייס בערדל. ר׳איז כמעט כל ימיו געזעסן אין בית־המדרש און געבטלנט. געווען איז ער אַ שאַרפער לויבלינער חסיד, און זיך נוהג געווען שבועות און ראש השנה צו פֿאָרן צום רבין. אָבער בעצם געווען גאָר אַ קנאַפּער בן־תורה, דערפאַר אָבער איז ער געווען אַ מומחה גדול אין סיפורי מעשיות פון גוטע יידן, ער האָט אייך, אַ שטייגער, געקאָנט אויסרעכענען פון ששת ימי בראשית אַן ווייפל דיבוקים גוטע יידן האָבן אַרויסגעטריבן. ר׳איז אויך געווען אַ בקי גדול אין אַלע בריקלעך אַרום קאָריוו, וועלכע זענען אַמאָל געווען „אומריינע״, ד. ה. אַ באַנדע „נישט־גוטע״ האָבן זיך דאָרט אַרונטערגעכאַפט, געמאַכט בייזע קונצן. און איבערגעשראָקן די פאַרבייפֿאָרער. ער האָט אָבער תמיד באַטאָנט אַז היינט איז שוין ב״ה שטיל, ווייל די גוטע יידן האָבן זיי שוין פאַרטריבן אין די מדבריות אַריין.

וועגן עניני פרנסה האָט ער קיינמאָל נישט געדאגהט, ווייל זיין ווייב איז געווען די גאַנצע פרנסה־געבערין. איר פרנסה איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס זי האָט געהאַט אַביסל צעלניק סחורה אין שטוב, און יעדע צווייטע וואָך איז זי געפֿאָרן קיין מאַרקושאָוו אויפן אַריד מיט איר ביסל סחורה, און פון אָט דעם מסחר האָט זי מפרנס געווען זיך און איר בכבודיקן מאַן.

און מענדעלע איז זיך טאַקע געווען אַ גאַנץ פיינער יידל, און מ׳דאַרף אים נאָכזאָגן אַ שבח, ווייל ר׳איז געווען אַ שמח בחלקו, און תמיד זייער אַ פּריילעכער. ער פלעגט זיך וויצלען און זאָגן:

— בייַ מיר איז ממש מעשה נסים, כ׳האָב אַ קליינע פרנסה און כ׳בין אַ גרויסער אַרעמאַן, אָבער געלויבט השי״ת וואָס כ׳האָב כאָטש מיין אייגענע נחלה (געהאַט טאַקע אַ ירושה, אַ כמעט איינגעפֿאַלענע שטוב מיט אַ קעמערל אויף האָלץ, בשכנות מיטן שעכטהויז).

למען האמת מוז געזאָגט ווערן, אַז אַ גאַנצער עובר־בטל איז מענדעלע פֿאָרט נישט געווען, ווייל ער האָט געהאַט, אַזוי צו זאָגן, אַן „אומגעשריבענעם אָבמאַך״, אַ מין „דזשענטעלמען־אַגרימענט״ מיט זיין פלוניתטע, אַז ווען זי פֿאָרט קיין מאַרקושאָוו אויפן יריד, איז ער זיך מתחייב אויסצוקערן די שטוב, און אויפצובעטן די בעטן. ווינטער־צייט, מוז ער שוין (לויטן התחייבות) האָבן אַ שווערער שטיקל אַרבעט, היינו: ער דאַרף אָנצינדן דאָס נאַכט־לעמפּל און אייניהייצן די גרובע. און מענדעלע האָט טאַקע ממלא געווען זיין חוב באמונה, ס׳האָט געהערשט שלום־בית אין אַלץ איז געווען בסדר גמור.

ויהי היום, ס׳איז געווען אַ שטאַרקער ווינטער, פרעסט מיט שנייען, ווי זאָגט מען עפעס — ס׳איז געווען אַן עבירה אַ קאַץ אַרויסצולאָזן אויפן גאַס, אָבער וואָס טוט מען נישט צוליב פרנסה, און מענדעלעס ווייב איז אַוועק קיין מאַרקושאָוו. אפשר וועט מען פֿאָרט עפעס לייזן, און מענדעלע איז זיך געזעסן, כנהוג, אין בית־המדרש ביים הייסן אויוון אין דערציילט סיפורי מעשיות פון אַלט לובלין. שוין געווען דריי אַ זייגער בייטאָג, און מענדעלע האָט זיך דערמאָנט, אַז ער דאַרף גיין אַהיים ווארים מאַכן די שטוב. און מעשה שטן האָט זיך אים דאָס מאָל נישט געגלויבט צו פֿאַרלאָזן דעם בית־המדרש, און טאַקע בשעת מעשה געטראַכט ביי זיך מאי כולי האי, אַז איינמאָל וועט אַ יידענע אַליין מאַכן דעם אויוון, ווי שטייט דאָס עפעס געשריבן אין דער תורה אַז נאָר אַ מאַן מוז דאָס שטענדיק טון. און ר׳איז טאַקע נישט געגאַנגען.

אַביסל שפעטער נאָך מעריב־צוי, ווען לויטן חשבון האָט ער פֿאַרשטאַנען, אַז אין שטוב איז שוין ווארים, און מסתמא שוין אויך צוגעגרייט אַ וויעטשערע, איז זיך מענדעלע, מעשה באַלעבאָס, גאַנץ בריטלעך אַהיימגעגאַנגען. ער נעמט עפענען די טיר און באַמערקט גלייך, אַז די שטוב איז פאַרשלאָסן פון אינעווייניק. ער נעמט קלאָפן — אין קול ואין עונה. אָבער גלייך דערהערט ער דאָס קול פון זיין יידענע, ווי זי שרייט מיט גרויס כעס:

„מער וועסטו שוין נישט אַריינקומען אין מיין שטוב, דאָס איז אַ ירושה פון מיין טאַטע־מאַמע, און דו קאַנסט זיך ווויינען אין בית־המדרש״.

געטראַכט האָט מענדעלע בשעת מעשה אַז זי איז עפ״י דין אַ מורדת על בעלה, און זי איז ווערט דעם ריכטיקן בעזים. אָבער וואָס העלפט דינים, אַז די טיר איז פאַרשלאָסן, און מלא כעס וחימה איז ער אַוועק צוריק אין בית המדרש אַריין.

אַ הונגעריקער, איז ער אַגאַנצע נאַכט אָפּגעלעגן אויף אַ האַרטער באַנק אין בית המדרש, אויך צומאַרגנס האָט ער מורא געהאַט אַהיימצוגיין, און געגעסן זיין אַנבייסן אין בית־המדרש, און ר׳האָט זיך אפילו געשלאָגן מיט דער דעה צי זאָל ער גיין אַהיים ביינאַכט שלאָפן (אַ וויעטשערע, האָט ער פאַרשטאַנען, ווען ער שוין די נאַכט נישט האָבן) אָבער מענדעלעס ווייב איז באמת געווען אַן אשה כשרה, און זי האָט זיך באַרעכנט, אַז אויב מ׳ווייל האָבן אַ מאַן אַ שיינעם יידל, מוז מען ליידן, און אַז מענדעלע האָט עגדלעך באַשלאָסן

אַז מ׳דאַרף ריזיקירן, און איז אַהיימגעגאַנגען, האָט ער געטראָפן אַ וואַרעמע שטוב מיט אַ גוטער וויעטשערע (נאָך אפילו אַ בעסערע ווי אַלעמאָל) אוּן אַלץ האָט זיך געענדיקט בכי טוב.

אָבער דער קליינער מענדעלע איז זיך געווען אַ מענטשל מיט גאָר גרויסער אַמביציע אוּן נישט געקאָנט פאַרגעסן וואָס זיין יידענע האָט אים פאַרשאַפט אַזאַ בושה אוּן אין האַרצן באַשלאָסן, אַז ער מוז איר אָפּצאָלן מדה כנגד מדה.

צוויי וואָכן זענען גיך אַנטלאָפן, וווייטער אַ מאַרקושאָווער יאָריד אוּן, כנהוג, איז מענדעלעס ווייב אַוועק קיין מאַרקושאָוו, אוּן געבעטן איר מענדעלן שוין נישט צו פאַרגעסן אויף ביינאַכט צו דערוואַרעמען די שטוב. ער האָט כלומרשט צוגעשאָקלט מיטן קאָפּ, אָבער געטוּן האָט ער אָטוואָס:

אַזוי ווי זיין ווייב איז אַוועק, האָט ער אָנגעהאָנגען אַ שלעסל אויף דער טיר פוּן שטוב פוּן דרויסן. אַ פראָסט איז געווען אַ ברענענדיקע, אוּן קוים אַ לעבעדיקע איז זי אַהיימגעקומען פוּן יאָריד. זי קומט צו צו דער שטוב אוּן זע וועדט שרעקלעך דערשראָקן: האַ, וואָס איז דאָס? מי יודע וואָס דאָ האָט געטראָפן. אפשר חלילה איז מענדל געשטאָרבן, מאַלע וואָס קאָן טרעפן. זי לאָזט שוין איבער איר ביסל סחורה אויף הפקר פאַר דער שטוב, אוּן לויפט גלייך אין בית־המדרש אַריין הערן וואָס ס׳איז געשעען. זי עפנט די טיר פוּן בית המדרש אוּן שרייט אַריין:

— מענדל! מענדל!

אוּן מענטשן קומען צו, אוּן זאָגן איר אַז מענדל איז נישטאָ אין בית־המדרש. אַ נאָרישע יידענע איז זי נישט געווען, אוּן האָט זיך תיכף געכאַפּט אַז דאָס איז אַ שטיקל פוּן איר מאַן.

מיט צרות האָט זי זיך דערבעטן ביי אַ שכנטע זי זאָל זי אַרייגלאָזן אין שטוב מיט איר ביסל סחורה. אָפּגעוואָגלט אַ נאָכט עפּעס אויף אַ בענקל אין גרויס כעס אוּן געהאַקטע צרות.

אוּן ווי זאָגט עפּעס די וועלט: „אַזוי לאַנג טראָגט דאָס קריגעלע וואָסער ביז דאָס אייערל רייסט זיך אָפּ" — אוּן זי האָט באַשלאָסן ביי זיך, אַז היינט מוז שוין אַלץ נעמען אַ סוף. אויס מענדל. זי ווייל אים שוין מער נישט קענען, בעסער זיין אַליין אייַדער האָבן אַזאַ מאַן.

ויהי ערב ויהי בוקר, באַלד אינדערפרי, דער קאָריוואָר בית־המדרש איז געווען, כנהוג, פול מיט מתפללים, אוּן זי איז אַריין אין בית־המדרש גלייך צווישן אַלע מענער (כאָטש מ׳טאָר נישט) אוּן אָנגעהויבן שרייַען מיט באַנומענע קולות:

— הערט אויס יידן, וואָס דאָ איז געשעען, וואָס אַ שיינער ייד קאָן אָפּטוּן, אַזאַ רוצח, אַזאַ מערדער — אוּן מיט ילדות געשריגן — געוואָלד, יידן, וואָס טוט מען?!

דער גאַנצער בית־המדרש האָט אָנגעהויבן קאָכן ווי אין אַ קעסל אוּן די פראָסטאַקעס הינטערן באַלעמער זענען ממש געוואָרן ווילד אוּן געשריגן: ווי קריגט מען אים, וועט מען אים צעריסן אויף שטיקער. אָבער והילד איננו, מענדל איז נישטאָ (ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן). באַלד איז די געשיכטע מפורסם געוואָרן אין גאַנצן שטעטל, קינד אוּן קייט האָבן נישט אויפגעהערט זיך מפלפל זיין אין דעם ענין. אין דער גאַס — רעדלעך מיט ווייבער, אַלע האָבן געזאָגט פוּן כעס. פראָסטאַקעס האָבן געשאָלטן די פינצטערע חסידאַקעס, אַנדערע האָבן האַרציק געלאַכט, וואָס אַ קליין יידעלע קאָן אָפּטוּן אַזאַ הויכער יידענע (זי איז געווען אַ הויכע), אָבער דער עיקר — וווּ איז דער אותו האיש? וווּ איז מענדל? מענדל איז נישטאָ, נעלם געוואָרן פוּן האַריזאָנט. (מ׳האָט זיך שפּעטער דערוווּסט, אַז ער האָט זיך בגניבה אַריבערגעכאַפּט קיין לובלין צום רבין). גאַנצע צוויי וואָכן איז מענדל נישט געווען אין קאָריוו, אוּן אין שטאָט האָט מען געשמועסט, אַז עס האַלט ביי אַ גט. סוף כל סוף — מענדעלע האָט זיך צוריק באַוויזן, אוּן געגעסן אוּן געשלאָפן אין לובלינער שטיבל, ס׳האָט שוין געהאַלטן גאָר שמאָל, טאָקע ביי אַ גט. אָבער יידן בני רחמנים האָבן זיך אַריינגעלייגט אין דעם ענין צו מאַכן שלום, די יידענע איז שוין געוואָרן אַביסל ווייכער. אויך מענדל האָט זיך מתחייב געווען באָלה ובשבועה, אַז מהיום והלאה וועט שוין אַלץ זיין ווויל אוּן גוט, אוּן געזאָגט מיט זיין לשון:

— איך האָב נאָר געוואָלט אַ פּאָטש פאַר אַ פּאָטש אוּן מער נישט.

ס׳איז געוואָרן צוריק שלום בית, והעיר קאָריוו שככה.

אויב אין קאָריווער מאַרק איז די גאַנצע געשיכטע געווען שוין כמעט ווי פאַרגעסן, האָט זיך אין בית־המדרש נאָך אַביסל געטומלט וועגן דעם ענין, ס׳איז געווען יש דורשים לשבח ויש דורשים לגנאי וועגן מענדלען. אוּן כ׳געדענק איינמאָל שפּעטלעך ביינאַכט, אוּן מיר, אַ קופּקעלע בחורים, עטלעכע קעסט־יונגעלייט, אַביסל מלמדים אוּן גלאָט אַזוי חסידישע יידן האָבן זיך פאַרזאַמלט אַרום דעם וואַרעמען אויוון. מענדעלע, האָט כדרכו, דערציילט מעשיות, אוּן פלוצלונג האָט זיך איינער גלאָט אַזוי אַ פרעג געטוּן:

— נו, מענדל, האָסט כאָטש חרטה וואָס האָסט פאַרקאָכט אַזאַ קאַשע אין שטאָט?

גלייך איז מענדל אויפגעשפרונגען מיט כעס:

— וואָס גאָר? חרטה זאָל איך האָבן? זינט איך לעב האָב איך נאָך אַזאַ גוטע זאַך נישט געטוּן. די וועלט איז נישט הפקר. די ווייבער מוזן איינמאָל וויסן אַז ס׳איז דאָ אַ בפירושער פסוק אין דער תורה „והוא ימשל בה". איך לעב מיט מיין שכל. אוּן כ׳האָב געוואָלט מקדש זיין שם שמים ברבים...

ווי אזוי מענדל וואסערטרעגער האט געגעסן פלייישיקס אין די ניין טעג

לויט ווי איך געדענק, איז דער גאַנצער מין וואַסער־טרעגער אין קאַריוו געווען אַ ריין יידישע אינסטיטוציע, די גויים האָבן זיך אַליין געטראָגן וואַסער, דערפאַר אָבער, האָבן כּמעט אַלע יידישע בעלי־בתים שוין דעמאָלט זיך באַנוצט מיט אַ וואַסערטרעגער, וואָס דאָס איז געווען זיין פרנסה, צו טראָגן וואַסער איבער די הייזער.

„אַמאָל וואַסער" האָט געקאָסט אַ צווייער. די בעלי־בתים, וואָס האָבן געווינט נאָענט פון דער ברונע (ביי דער טומאה) אָדער לעבן דעם פלימפ (אין מאַרק) האָבן שוין געצאָלט דעם וואַסערטרעגער ביליקער, היינו — פאַר צוויי מאָל וואַסער בלויז אַ דרייער.

ס׳דאָכט זיך מיר אויס, אַז אין קאַריוו זענען געווען צוויי וואַסערטרעגערס, אָבער איך געדענק נאָר בלויז דעם איינ־ציקן מענדל וואַסערטרעגער. און הגם די געשיכטע איז שוין ב״ה קרוב צו זיבעציק יאָר, געדענק איך אים אַזוי גוט, גלייך ער וואָלט מיר איצטער געשטאַנען פאָר די אויגן.

די סיבה, וואָס דער מענדל וואַסערטרעגער איז ביז היינט צוטאָג אַזוי אייגנערייצט אין מיין זכ־רון, איז אַזעלכע:

ערשטנס, וויייל אַזוי לאַנג ווי איך געדענק, איז ער טאָקע געווען אונזער שטענדיקער וואַסערטרעגער, צווייטנס איז דער מענדל געווען אַזא טיפ מענטש, וואָס לאָזט זיך נישט פאַרגעסן.

אַזוי זיך איז מענדל וואַסערטרעגער געווען אַ גאַנץ פיינער ייד, זער אַ פראָסטער מענטש, אַ גרויסער עם הארץ, בדוחק געקענט דאָוונען, אָבער אַ גאָר שטילער מענטש, און זער אַ פרומער, געדאָוונט דריי מאָל אַ טאָג, נאָר ער האָט געהאַט עפעס אַ מין מאָדנע משוגעת וואָס האָט זיך אויסגעדרויקט אין אַ ווילדער שרעקלעכער שנאה צו מיל־כיקס. נישט בלויז האָט ער זיין גאַנצן לעבן נישט פאַרזוכט דעם טעם פון מילך אָדער פּוטער, נאָר ער האָט ממש נישט געקאָנט זעען ווי ווער עסט מילכיקס. ער פלעגט זאָגן, אַז ווען ער דערזעט מילך אָדער פּוטער נעמט אים צום ברעכן, אַזא סאָרט משוגעת האָט ער געהאַט.

האָבן טאָקע מענדלס ווייב און קינדער אַ גאַנץ קיילעכיק יאָר געמוזט עסן נאָר בלויז פליישיקע מאכלים, און מילכיקס אי׳ז געווען אין מענדלס שטוב ממש בבל יראה ובל ימצא. איז דאָך אָבער ביי אונז יידן פאַראַן די ניין טעג, ווען פליישיקס טאָר מען נישט עסן ,און ווייב און קינדער מוזן דאָך עפעס עסן, איז טאָקע דעמאָלט געווען מענדלען זער ביטער, ער האָט אָבער געפונען אַ עצה, די גאַנצע ניין טעג, אַ חוץ שבת, האָט זיך מענדל פורש געווען פון זיין שטוב, און פלעגט עסן זיין מאָלצייט אין בית המדרש. און געגעסן האָט מענדל די גאַנצע ניין טעג בלויז טרוקנס. ברויט מיט ד׳ערינג, און עטלעכע עפל און נאָכגעטרונקען אַ טשיניק טיי, אַזוי האָט זיך מענדל אויסגעלעבט זיינע וואַסערטרעגערישע יאָרן.

איינמאָל איז אָבער געווען אַ שרעקלעכער הייסער זומער, אַזוי ווי דער מלמד האָט מיט אונז געלערנט אין חדר — די זון איז אַרויס פון איר פיטערפעסל. די היץ איז געווען ממש נישט אויסצוהאַלטן, און אונזער מענדל האָט דערפילט, אַז ער פאַלט ממש ביים וואַסער טראָגן, און ער האָט באַ־שלאָסן — פאַרפאַלן, ער מוז עסן אין די ניין טעג פליישיקס, אַנדערש וועט ער שטאַרבן אין מיטן גאָס. ער וועט גיין צום רב, ער מוז אים מתיר זיין צו עסן פליישיקס.

און דאָ וועל איך א־בערגעבן דעם דיאַלאָג, וואָס איז פאַרגעקומען צווישן מענדלען און דעם קאַריווער רב, לויט ווי כ׳האָב עס געהערט פון רבס מויל.

מענדל קומט אַריין צום רב און זאָגט:

— גוט מאָרגן, רבי.

— אַ גוטער יאָר דיר, מענדל, וואָס פאַרלאַנגסטו, מענדל?

— כ׳שעם מיך אויסצוזאָגן וואָס כ׳פאַרלאַנג.

— וואָס איז שייך שעמען זיך, — זאָג וואָס דו ווילסט זאָגן.

— רבי, כ׳וויל זיך שמדן.

— וואָס זאָגסטו, מענדל, ביזט משוגע געוואָרן?

— ניין, רבי, כ׳בין נישט משוגע, און שמדן וויל איך מיך טאָקע נישט, נאָר כ׳וויל ווערן אַ פּושע ישראל.

— צו וואָס עפעס ווערן פלוצלונג אַ פּושע ישראל? — זאָגט שוין דער רב, מיט אַ גמאַכט געלעכטער, זעענדיק, אַז מענדל איז עפעס צעדרייט.

— רבי, — כ׳מוז ווערן אַ פּושע ישראל, אַז ניט וועל איך שטאַרבן.

דער רב האָט שוין פאַרלוירן ס׳געדולד און געזאָגט:

— מענדל, אָבער זאָג וואָס דו ווילסט, אָדער גיי דיר געזונטערהייט, כ׳האָב נישט קיין צייט צו דיינע נאַרישע רייד.

איז מענדל אַרויס מיט לשון און געזאָגט:

— רבי! איר ווייסט, אַז מיין גאַנצן לעבן עס איך בלויז פליישיקס, אויף מילכיקס קאָן איך נישט קוקן, און אַז עס קומען די ניין טעג עס איך בלויז טרוקנס, אַז גאָט האָט אַזוי געהייסן מוז מען פאָלגן. אָבער דאָס יאָר, אַזוינע וויסטע היצן, כ׳פאַל פון די פיס, און כ׳ווייס, אַז אויב כ׳וועל נישט עסן עפעס פליישיקס, וועל איך שטאַרבן. בעט איך אייך, רבי, איר זאָלט מיר מתיר זיין, דאָס יאָר בלויז, צו מעגן עסן פליישיקס.

— דאָס גאָר אין גאַנצן פאַרלאַנגסטו? — האָט דער רב געזאָגט מיט אַ שמייכל — כ׳בין דיר מתיר, קאָנסט זיך עסן פליישיקס, אַבי זיי געזונט און שטאַרב נישט.

— רבי, וועל איך נישט האָבן אַן עבירה?

— ניין, מענדל, וועסט נישט האָבן אַן עבירה, — זאָגט דער רב — וואָסער טראָגן צו יידן אויף שבת איז אַ גרויסע מצוה, גיי, מענדל, געזונטערהייט!

און מענדל איז גלייך אַרויס פון רב אַ פריילעכער, ווינטשנדיק דעם רב לאַנגע יאָרן און אַ ליכטיקן גן־עדן.

עטלעכע טעג שפעטער, און מענדל קומט אַריין צום רב מיט וואָסער. גראָד איז דער רב געווען אינדערהיים, און האָט אים אַ פרעג געטון:

— נו, מענדל, ווי פילסטו זיך היינט — אַז כ׳האָב דיר מתיר געווען צו עסן פליישיקס?

— אוי, רבי — ענטפערט מענדל — ברוך השם כ׳פיל זיך זער גוט.

דער רב האָט געווּסט, אַז אין קאַריוו איז שווער צו

קריגן פלייש אין די ניין טעג, אַ חוץ דאָנערשטיק; און פון טשעקאָוואשטש וועגן, גלאַט אַזוי, האָט ער אים אַ פרעג געטון:

— מענדל, ווו קויפסטו פלייש?

דאָ איז אונזער מענדל געוואָרן אַ פאַרציטערטער און געזאָגט:

— רבי, וואָס זאָגט איר? מענדל וואַסערטרעגער וועט עסן פלייש אין די ניין טעג? וואָס בין איך, אַן אפיקורס, אַ כלבוניק?

דער רב איז געבליבן שטיין און האָט נישט פאַרשטאַנען וואָס מענדל רעדט.

— וואָס מיינסטו, מענדל — ביסט דאָך געקומען צו מיר בעטן כ׳זאָל דיר מתיר זיין צו עסן פליישיקס.

— ניין, דער רבי האָט מיך נישט פאַרשטאַנען.

— וואָס אַווינס האָב איך נישט פאַרשטאַנען — האָט שוין דער רב געזאָגט מיט פאַרדרוס.

— הערט אויס, הייליקער רבי, אין די גאַנצע ניין טעג, האָב איך נישט קיין לעפל וואַרימס, כ׳קום אָפּ מיט בלויז ברויט, די היצן הייבט זענען גרויס, און עס פאַרשמעקט מיר אַביסל פרישע הייסע קאַרטאָפליעס, און כ׳האָב נישט אין וואָס צו קאָכן, פון אַ מילכיק טעפל מיאוס איך מיך. און אין אַ פליישיק טיפל קאָכן, טאָר מען דאָך נישט, האָב איך געבעטן ביים רבין, מיר מתיר צו זיין אָפּצוקאָכן מיר קאַרטאָפליעס אין אַ פליישיק טעפל.

דער רב האָט זיך זער צעלאַכט, און מענדל איז אַרויס פון רב אַ פאַרשעמטער און אַ בייזער. אַ גאַנצן וועג געטראַכט פאַר וואָס האָט דער רב פון אים געלאַכט?

אויף צומאָרגנס ווען מענדל איז אַריין געקומען צו אונז מיט וואַסער, און דערציילט מיין מאַמען ע״ה די גאַנצע מעשה, געזאָגט:

— מאַטעלע קרוין, איר זענט דאָך אַ קלוגע, אפשר קאָנט איר מיר זאָגן וואָס דער רב האָט פון מיר געלאַכט?

דערויף האָט מיין מוטער ע״ה, מיט איר שטענדיקן שמייכל, אים געזאָגט:

— מענדל, דער רב האָט חלילה נישט געלאַכט פון דיר, מאַלע וואָס אַ מענטשן קומט אַמאָל אַן אַ געלעכטער.

און מענדל האָט טאַקע גלייך מסכים געווען מיט מיין מאַמע — מאַלע וואָס אַ מענטשן קומט אַמאָל אַן אַ געלעכטער.

אַזיווג מן השמים

אין קאָריוו איז געווען אַ ייד, וואָס מ׳האָט אים גערופן אַשר טאַבאַטשניק. דעם נאָמען „טאַבאַטשניק״ האָט ער באַקומען ווייל ער האָט געהאַט אַ געוועלב, ווו ר׳האָט פאַרקויפט טיטין מיט פאַפּיראָסן.

ער האָט געהאַט אַן אייגן הויז צוזאַמען מיט דער קראָם נאָענט פונעם בית המדרש. אַז מ׳איז אַרויסגעגאַנגען פון בית המדרש אין מאַרק אַריין, איז פון דער לינקער זייט געווען ר׳ שמואל לייזערס הויז, און פון דער רעכטער זייט, זיין הויז. און, לויט ווי איך געדענק, איז דאָס שטיקל גאַס, ווו אַשר טאַבאַטשניק האָט געהאַט זיין רעזידענץ, געווען די סאַמע בלאָטיקסטע גאַס פון קאָריוו, און צוצוגיין צו זיין קראָם האָט מען געדאַרפן גוט אַרויפציען די כאַליוועס פון די שטיוול.

אייגנטלעך איז ער נישט געווען דער איינציקער אין קאָריוו מיט אַ טאַבאַטשנע קראָם, ס׳זענען געווען עטלעכע געווען אַזוינע, ער האָט אָבער זוכה געווען צו דעם נאָמען „טאַבאַטשניק״, ווייל ער איז געווען אַ גרויסער דערפינדער אין דער קאָריווער טאַבאַטשנער אינדוסטריע. די געשיכטע דערפון איז אַזוי: אַ פּעקל פאַפּיראָסן פון פאָליאַקעוויטש אַדער טורעצקי האָט אין יענע צייטן געקאָסט דריי קאָפּיקעס. דאָס איז דאָך אַ פאַרמעגן. אַ פּעקל רויסישער טיטין האָט אויך געקאָסט אַן אוצר, גאַנצע פּיפּצן קאָפּיקעס, האָט דער עולם געוויכערט מאַכאָרקע, אַ גאַנץ פּעקל פאַר דריי קאָפּיקעס. די קאָריווער מלמדים און בית־המדרשניקעס האָבן זער אַ סך געוויכערט, און נאָטירלעך מאַכאָרקע. און אָט די פּויערעשע מאַכאָרקע איז אָבער באַשטאַנען פון בלויז שטיקלעך, האָבן די אָרעמע מלמדים און בית מדרש־בחורים געהאַט גרויסע צרות ביים פאַרדרייען אַ פאַפּיראָס אין דינעם פאַפּיראָס־פאַפּיר (פויערן האָבן פאַרדרייט מיט געווינלעכן פאַפּיר), האָט אָבער אויסגעפונען עפעס אַ פלאַן, וווּ ער האָט געקויפט טויטין־בלעטער, געשניטן זיי, און געמישט מיט מאַכאָרקע, אַזוי, אַז צוזאַמען מיט די געשניטענע ווייכע בלעטער איז שוין לייכט אַנגעקומען צו פאַרדרייען אַ פאַפּיראָס. פאַר אַ גרויסן פאַק פון אַזאַ געמישטן טויטין מיט מאַכאָרקע האָט ער געראָטן בלויז פינף קאָפּיקעס. ער האָט דעריבער געהאַט נישקשה פדיון פון די אַרומיקע פויערים, און אוודאי פון די בית המדרש־בחורים און מלמדים. צוליב אָט דער דערפינדונג איז ער טאַקע געקרוינט געוואָרן מיטן נאָמען „טאַבאַטשניק״.

איצטער וועגן דער פיזאָנאָמיע פון דעם דאָזיקן ייד: אַ הויכער, אַ בריטפּליציקער, מיט אַ גרויסן בויך, אַ לאַנגע, ברייטע, ווייסע באָרד (ווען איך האָב אים געקאָנט, איז ער שוין געווען איבער די זיבעציקער). ר׳איז אויך געווען אַן איש שעיר, אַ האָריקער מענטש, אַזוי אַז די באָרד זיינע מיטן באַוואָקסענעם קאָפּ האָר האָבן אויסגעזעען צוזאַמען ווי אַ האָריקער וואַלד, און דאָס האָט אים געמאַכט אויסזעען זער מגושמדיק. ר׳איז געווען אַ שטאַרקער און קרעפּטיקער פאַרשוין, ממש אַ גברן.

אַשר טאַבאַטשניק איז געווען גאָר אַ פּראָסטער פאַרשוין און כלל נישט קיין בן־תורה, און בטבע אַ פּזשיקרער און שלעכטער מענטש, און איבער יעדער קלייניקייט פלעגט ער זיך אַרומקריגן מיט אונז בית־המדרש־בחורים. אזוי אַז מיר בית־המדרשניקעס פלעגן פאַרדרייען זיין נאָמען און אַנשטאָט אַשר טאַבאַטשניק, פלעגן מיר אים רופן „רשע טאַבאַטשניק״. אַ כיטרער פאַרשוין, און אויף דער עלטער דווקא געוואָלט ווערן אַ שיינער ייד, איז ער קודם כל געוואָרן אַ לובלינער חסיד, ווייל אין יענע אַלטע צייטן האָט מען אין קאָריוו געטייטשט „ולא עם הארץ חסיד״, אַז קוים איז מען אַ חסיד, איז מען שוין נישט קיין עם הארץ. ער האָט אָבער פאַרשטאַנען, אַז כדי צו ווערן אַן אמתער שיינער ייד, איז גוט זיך

קונה שם זיין ביי די מלמדים, ווייל די מלמדים, וועלכע אַלע האָבן באַלאַנגט צו אַ חסידים־שטיבל, אוּן זענען איבער־הויפּט געווען מער צייטלעך ווי סוחרים — פלעגן כמעט יעדן טאָג נאָכן אָפּקנעלן מיט זייערע תלמידים, זיך פאַר־זאַמלען אין בית־המדרש אוּן באַהאַנדלען דעם גאַנצן שטאָ־טישן חסידישן פאָליטיק, אוּן באַהויפּטן וועט ס׳איז אַ שיינער חסידישער ייד... אוּן ער האָט דעריבער געמאַכט אַ ספּעציעלן פּריייז אויף זיין סחורה פאַר די מלמדים, אַ גרויסן פּאַק טיטין געמישט מיט מאַכאָרקע — געריבענט די מלמדים בלויז פּיר קאָפּיקעס (כמעט אַלע קאָריוואָר מלמדים זענען געווען לויטער לובלינער חסידים). נו, פרעגט שוין גאָר נישט, וואָס פאַר אַ חנופה די כאַליאַסטרע מלמדים האָבן אים געמאַכט. אוּן אוּנזער ר׳ אָשר איז שוין ביי זיי געוואָרן דער אמתער שיינער ייד, אוּן אין לובלינער שטיבל האָט ער שוין געקריגן די שענסטע עליה.

אָשר טאַבאַטשניק האָט פאַרשטאַנען אַן עסק, אוּן ער פלעגט אין לובלינער שטיבל אָפטער געבן תיקון. דאָס מיינט ביי חסידים — אַ קוואַרט ברענפן, אוּן אזוי איז ער געגאַ־נגען ממדרגה למדרגה, לעילא ולעילא ביז ר׳איז געוואָרן איינער פוּן די קאָריוואָר שיינע יידן, אוּן אויך אין בית־המדרש אַ גאַנצער יש.

אין יענע צייטן האָט מען מוצא שם רע געווען אויף עטלעכע בחורים אין בית המדרש, אַז זיי לייענען די „הצפירה״. די מעשה איז געווען אמת, פיר בחורים האָבן צוזאַמען אַבאָנירט די „הצפירה״, אוּן זי איז איבערגעגאַנגען פוּן האַנט צו האַנט. דאָס איז, פאַרשטענדלעך, געווען אַ געהיימע אונטערערדישע אַרגאַניזאַציע. מ׳האָט עפּעס אַ־נגעהויבן אין קאָריוו מורמלען אוּן חושד זיין, אָבער געכאַפּט ביים האַנט האָט מען פּאָרט נישט. אוּן אַז דאָס מזל באַווייזט זיך צו איינעם, אוּן השעה משחקת לו, גייט עס ווי געשמירט, אוּן ס׳איז באַשערט געווען דעם אָשר טאַבאַטשניק צו אַנט־דעקן דאָס גאַנצע עסק.

מעשה שהיה כך היה: איין בחור האָט געוואָלט איבער־געבן דעם צווייטן די „הצפירה״, אוּן ר׳האָט אים אַריינגע־לייגט אין בוזים־קעשענע פוּן פאַלטן (כדי צו געבן אים בחשאי אין בית המדרש דעם אנדערן לעזער). ס׳איז געווען ווינטער־צייט, ר׳האָט אויפגעהאָנגען דעם פאַלטן אוּן פאַר־געסן אַרויסצונעמען דעם בלאַט, אוּן ס׳האָט אַרויסגעשטעקט אַ שטיקל בלאַט פוּן קעשענע. אונזער, שוין שיינער אוּן הדרת־פנים־דיקער חסידישער ייד ר׳ אָשר אַטבאַטשניק, האָט געהאַט דאָס גליק צו באַמערקן דאָס בלאַט, וועלכעס ר׳האָט טאָקע גלייך אַרויסגענומען, ופרש „הצפירה״ לפני זקני העיר, אוּן פרעגט אייך שוין גאָר נישט וואָס עס האָט זיך אָפּגעטוּן אין בית המדרש. שבת אינדערפרי האָט אָשר טא־באַטשניק געגעבן אַ קלאַפּ אין עמוד אַריין, אַז ס׳איז שלעכט, גאַנץ קאָריוו שטייט אין סכנה פוּן מינות, אוּן אַז מ׳דאַרף די חברה אַרויסוואַרפן פוּן בית המדרש. די געהיימע אַרגא־ניזאַציע איז באַשטאַנען פוּן די בעסטע לומדישע בחורים פוּן קאָריוואָר בית מדרש.

פאַרשטענדלעך, אַז די דאָזיקע בחורים, האָבן זיך ווייניק געשראָקן, ווייל נאָכאַלעמען זענען זיי דאָך געווען מסלתה ומשמנה פוּן אַלע קאָריוואָר בחורים, אוּן געווען זיכער אַז קיינער וועט נישט וואָגן מיט זיי זיך צו פאַרטשעפּען. אָבער בלויז דער פּאַקט, וואָס אָשר האָט אַנטדעקט די געהיימע אַ־גאַניזאַציע, און געקלאַפּט אין עמוד בפני כל עם ועדה אַז ס׳איז שלעכט. האָט אים שוין פאַרשאַפּט גרויס כבוד אוּן אָנזען ביי די לובלינער חסידים, אוּן איז טאַקע גלייך געוואָרן גבאי ראשון אין לובלינער שטיבל. אין זעלבן יאָר האָט שוין אָשר טאַבאַטשניק אויף סוכות געקויפט זיך אַ לולב מיט אַן אתרוג אוּן געמאַכט מיט גרויס כוונה די נענועים (דאָס ערשטע מאָל אין זיין לעבן). הכלל, אָשרן איז געגאַנגען פוּן אַלע זייטן, ממש תורה וגדולה במקום אחד. אָבער ווי זאָגט מען עפּעס: „אַלץ ביי איינעם איז נישטאָ ביי קיינעם״. אָשר איז געווען אַ חשוך בנים, געהאַט בלויז טעכטער, אוּן דאָס מיינט צו שטאַרבן אַן אַ קדיש. אוּן אין יענע אַלטע צייטן האָט דאָס געמיינט גאָר אַ גרויסע צרה, אַזוי, אַז אפילו דער פאַרגרעבטער אָשר פלעגט פוּן צייט צו צייט אַרויסלאָזן אַ טיפן זיפץ אויף זיין אומגליק.

ויהי היום, אוּן אָשרס ווייב, אויך שוין אַ זקנה, איז גע־שטאָרבן, אוּן ר׳איז געבליבן אַן אלמן.

אוּן אַזוי ווי אָשר איז שוין געווען דער אמתער איש מכובד אין לובלינער שטיבל, אוּן ער פלעגט אָנהאַלטן זיין מנהג פוּן צייט צו צייט צו געבן תיקון, האָבן חסידים זיך אָנגעהויבן שושקען, אַז ס׳וואָלט אפשר געווען אַ סברה צו שאָפן עפּעס פאַר אים אַ יידענע, ביי השי״ת איז אַלץ מעג־לעך, אוּן אפשר קאָן ער נאָך געהאָלפן ווערן מיט אַ בן זכר. אולי ירחם ה׳. אָבער ווי נעמט מען אַ שידוך, אַז דער עיקר איז דאָך אַ בת בנים.

אוּן איצטער דערמאָן איך זיך די היסטאָריש נאָכט, ווען ביי די לובלינער חסידים איז געבוירן געוואָרן אַ ריכ־טיקער, „געפּאָסטער שידוך״ פאַר אונזער ר׳ אָשרן.

כ׳געדענק, ס׳איז געווען אַרום צוועלף אַ זייגער ווינטער ביינאָכט, איך, אוּן מיין יוגנט־חבר שלום דעם רבס, האָבן דעמאָלט געלערנט אין בית המדרש, קיין שום אַנדערע בחורים זענען נישט געווען, אוּן אין בית המדרש איז געווען שטיל, נאָר בלויז ביים לובלינער טיש (לובלינער חסידים האָבן געהאַט זייער טיש אין בית המדרש, אוּן געריר, קאָצ־קער חסידים, אַ באַוונדערן טיש), זענען געזעסן אַ כנופיא מלמדים לובלינער חסידים, ממש משופרא דשופרא. ג׳־בטלנט, אוּן דערציילט זיך מעשיות פוּן אַלטן רבין פוּן לוב־לין זכותו יגן עלינו (אַן אַלטער מנהג ביי חסידים צו זאָגן „יגן עלינו״ נישט „תגן״, אַ נקמה אין די אפיקורסים די מדקדקים). אַלע זיי זענען געווען אין אַ געהויבענער חסי־דישער שטימונג אוּן זער אויפגעלייגט, אוּן מ׳האָט אַזוי געטראַכט, אַז איצטער נאָך דעם שמועס, וואָלט זיך פאַר־גאַנגען נעמען אַביסל בראַנפן. אָבער וער וועט געבן ברענפן, אַז אַלע זענען געווען לויטער קבצנים: אוּן פלוצלונג, ווי פוּן הימל אַראָפּ, קומט אַריין אָשר טאַבאַטשניק (ר׳איז דאָך געווען אַ נאָענטער שכן, אוּן שוין נעבעך אַן אלמן, האָט זיך אים פאַרגלוסט אַביסל אַריינקומען אין בית המדרש, בטלנען) אוּן אַלע, ווי מיט איין קול, האָבן געגעבן אַ געשרייַ:

— ברוך הבא ר׳ אשר! איר זענט פשוט אַ בעל רוח הקודש. איר האָט געוווסט, אַז איצטער דאַרפן מיר אייך האָבן דאָ, מיר האָבן דאָ געהאַט אַ שיינעם שמועס. פוּן אַלט לובלין, אוּן ס׳איז אַ יושר נאָך אַזאַ שמועס צו טרינקען לחיים.

אונזער ר׳ אָשר האָט פאַרשטאַנען אויפן וווּנק, זיך נישט געלאָזט לאַנג בעטן, אוּן באַלד צוגעגאַנגען צו מרדכי מעכל דעם בית המדרש־גבאי (ער איז גאַנצע נעכט געזעסן אין

בית המדרש אין אַ ווינקל אוּן שטיל געלערנט משניות, ר׳האָט אויך תמיד געהאַט אַביסל בראָנפן צוּ פאַרקויפן) אוּן געפרעגט:

— ר׳ מרדכי מעכל, האָט איר אַ ביסל בראָנפן? — אויף וואָס ער האָט געענטפערט:

— קיין סך האָב איך נישט, נאָר ס׳וועט זיין אַ קנאַפּע קוואָרט.

— גיט אַהער, אוּן גיט צוּ קיכלעך.

אומר ועושה, חברה האָט אָנגעהויבן טרינקען אחת ואחת, אחת ושתים, אחת ושלש. אוּן אַז דער עולם איז שוין געווען רעכט דערוואָרעמט, האָט מען אָנגעהויבן ר׳ אשרן ווינטשן לחיים. „לחיים, ר׳ אשר! איר זאָלט געהאָלפן ווערן מיט כל טוב אוּן וואָס אייער האַרץ ווינשט נאָר״.

— וואָס קאָן איך שוין געהאָלפן ווערן, אַז גאָט האָט מיך געשטראָפט צוּ שטאַרבן אָן אַ קדיש? — האָט אָשר געזאָגט מיט אַ טרויעריקער מינע. הגם חברה איז שוין געווען בגילופין, פאָרט האָט מען באַמערקט, אַז אָלע זענען געפלעפט געוואָרן פון אָשרס רייד, טאַקע אַ גרויס רחמנות, אָבער וואָס קאָן מען העלפן, אַז אַזוי איז געווען השי״ת רצון אַז אַזאַ שטייגער ייד זאָל בלייבן אָן אַ קדיש. אָבער גאָנץ פלוצלונג האָט איינער פון די חברותא געגעבן אַ געשריי:

— שאַט, יידן! ס׳איז מיר די רגע איינגעפאַלן אַ וואַזשנער געדאַנק. כ׳האָב אַ שידוך הגון פאַר ר׳ אָשרס וועגן, ס׳איז ממש אַ סייעתא דשמיא, וואָס איר זענט דאָ אַריינגעקומען. ואם מד׳ יצא הדבר, קאָנט איר נאָך גע־האָלפן ווערן מיט אַ בן־זכר.

אָשר אַליין האָט געמאַכט עפעס אַ מאַדנע מינע, שווער געווען צוּ דערקאָנען צי טאַקע אַ צופּרידענע אָדער יאוש, אָבער די גאַנצע חבריא האָט זיך אָנגעכאַפּט אין דעם שדכן, ר׳זאָל זאָגן וועד דער שידוך איז. ער האָט געענטפערט: איצט וועל איך גאָרנישט זאָגן, ס׳איז אַ גרויסער ענין, מאָרגן איז ראש חדש, וועלן מיר, אנשי שלומנו, זיך צוזאַמענקומען אין שטיבל דאָוונענען, אוּן מ׳וועט צוזאַמען מיט ר׳ אָשרן אַלץ דורכשמועסן.

אוּן כך הוה. כמעט אַלע לובלינער חסידים האָבן נאָכן דאָוונענען געמאַכט אַן אסיפה אוּן געווייַנלעך ענומען אַ רעכט ביסל בראָנפן (וואָס האָט געפונדעוועט) אוּן דער מלמד־שדכן האָט פאָרגעלייגט דעם שידוך, אויף וועלכן אַלע האָבן מסכים געווען, אוּן געזאָגט, אַז ס׳איז ממש אַ גאונישער איינפאַל.

(דעם נאָמען פון דעם מלמד געדענק איך נישט, נאָר איך געדענק זיין פאָטער, אויך אַ מלמד, אוּן ר׳איז געווען, ר׳זאָל מיר מוחל זיין, אַ ייד אַ רוצח, אוּן געממיתט זיינע תלמידים; דער זון, אויך אַ מלמד. נאָך אַ גרעסערער רוצח, אוּן דערצו אַ גרויסער קמצן, זיך נישט פאַרגינען דעם ביסן ברויט, געווען אינגאַנצן פאַרדאַרט, אוּן אויסגעזעען ווי אַ סקעלט). אוּן איצטער, אַזוי ווי כ׳האָב אייך שוין באַקאַנט געמאַכט מיטן חתן, ווייל איך אייך אויך באַקאָנען מיט דער כלה, אוּן וועד דער שידוך איז געווען.

אין קאָריוו איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען לייזער איינ־בינדער. דער מענש איז ממש געווען אַ קינסטלער אין זיין פאַך. ווי איינער פון די לעגענדאַרישע געטא־קינסטלערס, וואָס האָבן אַמאָל געאַרבעט אין די חדרי מלכים. אפילו די היינטיקע מאָדערנע מאַשינען קאָנען זיך נישט פאַרגלייכן מיט זיין האַנט־אַרבעט. אָבער געלעבט האָט ער אין קאָריוו, אוּן נאַטירלעך געווען אַ גרויסער אביון, אַ חוץ אַלעמען איז דער מענטש געווען אַן איש תם וישר, אַן איידעלער מענטש מיט אַ צאַרטער נשמה, אוּן געהאָט אַ טאָכטער אויך אַזוי שטיל איידל אוּן צאַרט ווי איר פאָטער, אוּן געשמט פאַר אַן אויסערגעווייַנלעכער שיינהייט. דאָס מיידל איז געווען אין די סאַמע בליענדיקע יאָרן. זי איז אַלט געווען אַכטצן יאָר.

אין יענע יאָרן איז געווען אַ מנהג אין קאָריוו, אַז ווען ביי איינעם איז אונטערגעוואַקסן אַ מיידל, האָט מען זי אַוועקגעשיקט דינען קיין ווַארשע אָדער לאָדזש, זי זאָל זיך קאָנען אַביסל באַקלייַדן אוּן אַנזאַמלען עפעס געלט פאַר אַ נדן (פראָסטע יידן בעלי מלאכות האָבן געמאַכט זייערע מיידלעך פאַר שניידערינס, נייטאָרינס, אָבער די זאָגענאַנטע „בעסערע מענטשן״, האָט נישט געפאַסט צוּ מאַכן זייערע טעכטער פאַר שניידערינס, אוּן כמעט אַלע געשיקט זייערע קינדער דינען... לייזער איינבינדער איז געווען אַ חסידישער ייד אוּן אַ בן־תורה (איינבינדעריי האָט דעמאָלט געהייסן אַ שענער פאַך אוּן איינגעשטאַנען מיינסטנס ביי יידן שטיק־לעך בני תורה) אוּן מאַכן זיין טאָכטער פאַר אַ שניידערין האָט ער נישט געוואָלט. אָבער אויסהאַלטן זי איז ער נישט געווען ביכולת, אוּן נישט געהאָט קיין אַנדערע ברירה נאָר אַוועקשיקן דאָס מיידל דינען ביי חסידישע יידן. אָבער ווי שיקט מען אַוועק אַזאַ יונגע שיינהייט אין דער וועלט אַריין אין פרעמדע הייזער? האָט טאָקע דאָס יונגע מיידל לייזער איינבינדערס טאָכטער, געליטן נויט, נישט געהאָט צומאָל אַ לייטיש ביסל עסן אוּן אַ פשיטא נישט געהאָט קיין רעכט קלייד אוּן ס׳איז געווען שלעכט.

אין שטאָט האָט מען געווּסט וועגן דעם ביטערן מצב פון לייזער איינבינדער, אוּן אָט אויף דעם יונגן מיידל האָבן די לובלינער חסידים געוואָרפן אַן אויג, אוּן פאַרשטאַנען, אַז דאָס קאָן זיין אַ „געפאָסטער שידוך״ פאַר דעם אַלטן אָשרן.

קיין גאַנצע נאָראַנים זענען זיי פאָרט נישט געווען, זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז דאָס דורכצוּברעכן וועט גאָנץ שווער אָנקומען, איז טאָקע איז שטיבל אויסגעאַרבעט געוואָרן אַ פאַרצווייגטער סטראָטגישער פלאָן. קודם כל איז באַשטימט געוואָרן, אַז דער גאַנצער ענין מוז זיין בסוד סודות, אוּן אַ חוץ לובלינער חסידים טאָר קיין בן־אָדם פון דעם נישט ווייסן, אוּן אַ פשיטא, אַז דאָס מיידל טאָר נישט ווייסן פון דעם, נאָר דאָס ערשטע מוז מען נעמען באַאַרבעטן דעם פאָטער. אוּן כך הוה, מען האָט גלייך געגעבן צוּ ווייסן לייזערן, אַז מ׳דאַרף אין שטיבל געבן איינצוּבינדן אַ צע־ריסענעם ש״ס אוּן נאָך ספרים. פאַרשטייט זיך, אַז לייזער איז גלייך געקומען. מ׳האָט אים טאָקע געגעבן אַ שפאָר ביסל אַרבעט, אָבער דאָרט האָט אים שוין אָפגעוואָרט די ריכטיקע חברה מ׳ט יראת־שמים־פנימלעך אוּן גלאַטיקע צינגלעך, אוּן מ׳האָט בשעת מעשה, אַזוי כלאחר יד, אָנגעהויבן שמועסן תכלית. אַ צרה מיט טעכטער, מ׳דאַרף זיי קליידן אוּן ערשט געבן אַ נדן, אוּן ביסלעכווייז צוּגעקומען צום ענין גופא אוּן געזאָגט:

— הערט אויס, ר׳ לייזער: מיר ווילן אייך עפעס פאַר־לייגן אַן ענין, נאָר איר זאָלט זיך נישט בייזערן. מיר האָבן אַ לייטישן שידוך פאַר אייער טאָכטער, טאָקע נישט מיט קיין יונגן מאַן, אָבער אַז מ׳וויל גוט באַרעכענען, איז דאָס

שוין גאָר אַ גוטער שידוך. און דאָס איז מיט אונזער אַ שטיבל־ייד, ר׳ אָשר טאַבאַטשניק. איר קענט אים גאַנץ גוט, אַ חסידישער ייד, און עיקר אַן עושר גדול, מ׳שאַצט אים אין שטאָט פאַר אַ גביר פון קרוב צוויי אלפים קערבלעך. ס׳וועט איר זיין וווּיל וווי די וועלט!.

פאַרשטייט זיך, אַז לייזער האָט נישט געגעבן קיין קלאָרע תשובה, נאָר געזאָגט, אַז ער מוז האָבן אַ גרויסן ישוב הדעת, בפרט ס׳מוז דאָך זיין בשאלת פיה ואמרה הן, און אַז ס׳מיידל וועט סאַיווי נישט וועלן הערן פון אַזא זאַך. אָבער פאַר די חסידים איז געווען דער ערשטער שמועס, און דאָס איבעריקע האָט מען געלאָזט אויף וווייטער, און כך הוה. כמעט יעדן טאָג, ווען לייזער איינבינדער איז געקומען אין בית המדרש דאָוענען, איז שוין צוגעקומען עפעס אַ פאַרשוין אוּן אים אויפגעוויזן מן התורה, מן הנביאים ומן הכתובים, אַז ס׳איז אַ גלייכע זאַך, אלא וואס, אַן עלטערער ייד, בייַ השי״ת איז פאַראַן געווּג יאָרן, יונגע לייט שטאַרבן אויך, אוּן ער קאָן נאָך מאריך ימים ושנים זיין עד מאה ועשרים שנים. אגב, האָט מען אים איינגערוימט אַ סוד, אַז אויב ער וועט געבן זיין הסכמה, וועלן זיי פועלן בייַ אָשרן ער זאָל אים געבן הונדערט קערבלעך בסוד. קיצור, מיט לייזערן איז מען שוין כמעט פאַרטיק געווען, אָבער פאַר דעם מיידל איז דאָס נאָך אַלץ געווען בסוד. אָבער ווי לאַנג קאָנען אָנהאַלטן סודות, און אַזוי ווי דאָס מיידל איז געוואָר געוואָרן וואָס עס טוט זיך הינטער אירע פלייצעס, איז געווּאָרן חושך אין שטוב, זי האָט אָנגעהויבן וויינען, קלאָגן אוּן געסטראַשעט, אַז אויב מען וועט פון דעם רעדן, וועט זי זיך אַ מעשה אָנטון, אָדער זי וועט אַוועק אין דער וועלט אַריין אוּן קיינער וועט נישט וויסן ווי איר געבּיין איז אַהינגעקומען. אוּן כך הוה, דאָס מיידל איז פלוצלונג נעלם געוואָרן. אין שטאָט האָט מען זיך שוין דערוווסט פון דעם עסק, אוּן מ׳האָט שוין אפילו אויסגעטראַכט, אַז זי האָט זיך דערטרונקען, אָבער גלייך איז באַקאַנט געוואָרן, אַז זי איז אַוועק צו אַ מומע עפעס אין אַ שטעטל. טאַטע־מאַמע זענען אַהין געלאָפן אוּן געבעטן דעם מיידל צוריקצוקומען, אוּן דערביי מבטיח געווען איר, אַז מ׳וועט פון דעם מער נישט רעדן. אָבער דאָס מיידל האָט נישט געווּאָלט הערן פון צוריקקומען, אוּן געזאָגט: אַז זי טראַכט נאָך נישט פון קיין חתנים, אוּן אויב די עלטערן טראַכטן שוין יאָ, וויל זי ליבערשט אַוועקפאָרן דינען. אוּן אין קאָריוו וויל זי מער נישט זיין. ס׳האָט טאַקע געהאָלטן שלעכט מיט דעם ענין, אָבער די חברה חסידים האָבן בסוד געשיקט אַ שטאָפעט צו דער מומען, אוּן מ׳האָט איר אַריינגערוקט אַ שפּאָרע מתנת־יד, אַזוי, אַז די מומע האָט שוין געפוּועלט בייַ דעם מיידל זי זאָל צוריק אַהיים. אָבער בתנאי אַז קיינער זאָל זיך נישט דערוועגן פון דעם צו רעדן.

אוּן אַזוי איז טאַקע געווען. עטלעכע חדשים איז געוואָרן שטיל, גלייך ס׳וואָלט גאָר נישט געשעען. אָבער איבער דער צייט האָבן זיי צוגעגרייט אַ גאַנצן שטאָב ווייבער זאָגערינס, מיט געשליפענע מיילעכלעך, וועלכע קאָנען בהבל פיהם איבערדרייען וועלטן, אוּן בּיסלעכווייז האָבן זיי אָנגעהויבן צו ווירקן אויף דעם מיידל, פאַרגעשטעלט פאַר איר אין ראָזע פאַרבן די ליכטיקע צוקונפט וואָס דערוואָרט איר. זי וועט האָבן אַ מלכות, מ׳וועט זי באַנייען אוּן באַקליידן מיט זייד אוּן סאַמעט, אוּן באַהענגען מיט צירונג. אגב האָט זיי צוגעשפּילט אַ צופאַל, ס׳איז דעמאָלט געווען אַ שרעקלעכער ווינטער מיט פרעסט אוּן שנייען, אוּן בייַ לייזער איינבּינדער האָט גאַנץ אָפט געפעלט אַביסל האָלץ צו דערוואַרעמען די שטוב. אוּן ענדלעך, דער גלאַנץ פון זיידענע קליידער, בּליאַסק פון צירונג, אוּן אויך דער טרוים פון אַ וואַרימער שטוב מיט אַ פליישיקער וויעטשערע, האָבן געווירקט, אוּן דאָס מיידל האָט צום ערשטן מאָל געזאָגט:

— וואָס פאַרלאַנגט איר פון מיר?

— מיר פאַרלאַנגען גאָרנישט, כּשר קינד — נאָר זאָלסט זאָגן: „מסכים!״ שטיל, קוים מ׳האָט געהערט, האָט דאָס מיידל אַרויסגעזאָגט דאָס וואָרט: „מסכים״...

אוּן צוויי גלאַנציקע טרערן האָבן אַרויסגעשפּיזט פון אירע אויגן...

ס׳איז כלל איבעריק צו דערציילן, אַז בּיים אַלטן עטלעכע זיבעציק יאָריקן אָשרן — אוּן בּיי אַלע לובלינער חסידים איז געוואָרן ממש ששון ושמחה, אוּן אויך בּיים אָרימען לייזערן אין שטוב האָט זיך אָנגעהויבן שפּירן אַ גאַוויסע רואיקייט, אוּן אפילו אויך אַביסל צופרידנקייט, פאָרט דערווייל פאַרזאָרגט אַ קינד מיט אַ דירה, אַ מלבוש, אוּן אַ רעכט ביסל עסן. דער אַלטער אָשר האָט אויך געהאַלטן וואָרט, אוּן גלייך אַ־יינגעשיקט צו דער כלה אַ דאַמסקי שניידער, וועלכער האָט איר געמומען אַ מאָס אויף עטלעכע חתונה קליידער, צווישן וועלכע ס׳איז אויך געווען אַ שיין סאַמעט קלייד, אוּן אַ שוואַרץ זיידענע רעטאָנדע (אַן אַמאָליקער אויבערמלבוש פאַר נגידישע כלות) אוּן דער גאַנצער שטאָב פון די פרומע גבאיטעס אוּן זאָגערקעס, איז געשטאַנען אויף דער וואַך, אָנצוהאַלטן די שטימונג בּיי דער יונגער כלה, אוּן יעדעס מאָל, ווען דער שניידער האָט אָפגעבּרענגט עפעס אַ מלבוש פאַר דער כלה, האָבן זיך גלייך געיאָוועט עטלעכע זייערע חברה, אוּן געבעטן די כלה זי זאָל זיך אָנטוּן דאָס קלייד, זיי ווילן זעען ווי שיין זי זעט אויס אין דעם מלבוש. אוּן גלייך ווי די כלה האָט אויף זיך אָנגעמאָסטן וועלכעס מלבוש, האָבן זיי צוגעסמאָטשקעט אוּן געזאָגט:

כלהשי ס׳פאָסט דאָך דיר אַזוי שיין, שיינסט דאָך ווי די זון אין תמוז, זעסט אויס ווי אַן אמתע בת־מלכה.

אוּן דערביי געווויינלעך געווּוּנטשן אַ מבול מיט פאַרשידענע ברכות. די כלה גופא, ווי אַ יונג מיידל, האָט על פי רוב אָפגעענטפערט מיט אַ צעפרידענעם שמייכל צוליב אירע שיינע קליידער, אוּן טאָמער האָבן די גבאיטעס באַמערקט, אַז די כלהס אייגעלעך הויבן אַן צו נעצן, אוּן אָט־אָט וועט געבן אַ בּליאַסק אַרויס אַ גלאַנציק טרערעלע — האָבן זיי גלייך געהאַט אַ גרייטן פזמון אוּן געזאָגט: אַלע כלות ווייענען פאַר דער חתונה, ס׳איז אַ סגולה צו האָבן אַ גוטן מזל בּיים מאַן.

קורץ, בּיי לייזער איינבּינדער אין שטוב איז געוואָרן לעבעדיק אוּן לוסטיק. ווייבער אַריין, ווייבער אַרויס, אוּן אָפּולע שטוב מיט פרומע ברכות. די יונגע כלה איז אויך שוין געוואָרן געוואָר פאַרנומען מיט שניידער, כסדר אָנמעסטן קליידער אוּן פרעגן מבינות וועלכעס קלייד פאָסט איר שענער, אוּן נישט געהאַט קיין צייט וועגן מער צו טראַכטן...

בּיים אַלטן זקן, אָשרן, האָט זיך אויך שוין גענוג געטומלט מיט צוגרייטן די חתונה, מאכן עס ווי מעגלעך גיכער. אוּן אין משך פון בלויז פיר וואָכן איז אַלץ געוואָרן פאַרטיק.

ס׳איז געווען אַ רייכע חתונה אוּן אַלץ איז אַריבער...

איבעריק צו זאָגן, אַז ביי אָשרן אוּן לובלינער חסידים איז געווארן ששון ושמחה, אויך צום אַרעמען לייזער אין שטוב האָט אָנגעהויבן זיך שפירן אַ געוויסע צופרידנהייט, פאַרט דערווייל פאַרזאָרגט אַ קינד. אוּן אין משך פוּן פיר וואָכן, ווי זאָגט מען עפעס: בבוקר לא עבות אחד, וועט אַ פראָסטיקע זון האָט באַשיינט ס׳שטעטל קאַריוו, האָט מען למזל ובשעה מוצלחת געפירט צו דער חופה דעם חתן אָשר טאַבאַטשניק מיט דער שיינער כלה, וועלכע האָט אויך באַלויכטן דעם אַרום מיט פראָסטיקע זונען־שטראַלן... ס׳איז געווען אַ רייכע חתונה אוּן אַלץ איז אַריבער...

באַלד נאָך דער חתונה איז פוּן אָשרן אַרויסגעשיקט געווארן קיין לובלין צוויי וואַשנע חסידים מיט אַ קוויטל אוּן אַ שיינעם פדיון, אוּן געבעטן אַז דער רבי שליט״א זאָל מתפלל זיין אַז ער זאָל געהאָלפן ווערן מיט אַ בן זכר. די חסידים זענען צוריקגעקומען פוּן רבין נישט מיט אַ קלאָרער תשובה, זיי האָבן איבערגעגעבן אין שטיבל אַז דער רבי האָט איבערגעלייענט דאָס קוויטל, געזומען דעם פדיון אוּן געזאָגט בלויז נאָר דריי ווערטער: הלואי, נו, מילא... אוּן באַלד האָט זיך געשאָפן אין שטיבל אַ גרויסע חילוקי דעות, טייל האָבן געזאָגט אַז „נו, מילא״ איז נישט קיין גאָר גע־הויבענע תשובה (דער אויסדרוק — „נו, מילא״, איז געווען אַ מנהג ביי דער גאַנצער לובלינער דינאַסטיע). אַנדערע האָבן געזאָגט פונקט פאַרקערט, זיי ווייסן בידיעה ברורה, אַז נאָך ביי זיין פאָטער, אוּן צום זיידן זכותם יגן עלינו, אַז קוים האָט ווער פוּן זיי געזאָגט ביי אַן ענין „נו, מילא״ איז שוין זיכער די ישועה... ס׳איז פאַרבליבן, אַז שפאַרן זיך איז איבעריק, עיקר מ׳דאַרף רחמי שמים.

עטלעכע וואָכן נאָך דער חתונה האָט אין קאַריוו זיך אָנגעהויבן צו טומלען. מענטשן האָבן באַמערקט, אַז מ׳זעט נישט דאָס וויבל אויף דער ליכטיקער שיין, אפילו אין דער יאַטקע גייט אָשר איינקויפן פלייש, אוּן דאָס האָט געגעבן אַ גרונט צו פאַרשידענע וועדסיעס, טייל האָבן געזאָגט, אַז פשוט זי שעמט זיך צו באַווייזן זיך אין גאַס, אָבער אַנדערע האָבן באַשטעטיקט, אַז זיי ווייסן, אַז דאָס וויבל איז קראַנק, זי רעדט אפילו נישט צום מאַן, אוּן זי פאַלט אַריין אין מרה שחורה. אוּן פראָסטע יונגען, בעלי מלאכות, באַלעגאָלעס, טרעגערס האָבן געשאָלטן מיט טויטע קללות די חסידאַקעס, וואָס האָבן אומגליקלעך געמאַכט אַ יונג מיידל. „נישקשה, ס׳איז פאַראַן צווישן די חסידאַקעס גבירים, זענען זיי חולה צו שאַפן אַ הכנסת כלה צו העלפן אָרעמע מיידלעך, נישט פאַרשלייערן מיט אַן אַלטן דזשאַד״. אָבער ביסלעכווייז איז ווייטער שטיל געווארן.

עטלעכע חדשים שפעטער האָט מען זיך אין שטאָט דער־ווּסט, אַז דאָס וויבל איז פאַרגאַנגען אין טראָגן (קאַריוער יידן האָבן געהאַט גענוג צייט אַלץ צו וויסן). אוּן קאַריוו האָט ווייטער אָנגעהויבן צו שפעקולירן, צי וועט זיין אַ מיידל אָדער טאַקע אַ יינגל, ווי די חסידים ווילן. „עמך״ (וועלכע זענען געווויינלעך געשטאַנען הינטערן באַלעמער), האָבן גאַנץ האַסטיק אַרומגערעדט דעם ענין, אוּן איינער אַ שוסטער האָט געזאָגט בקול רם:

— איך בין אַ קבצן, אוּן איך בין גרייט צו געבן צען קאָפּיקעס אויף ר׳ מאיר בעל הנס, אַז ס׳זאָל זיין אַ מויד, להכעיס די חסידאַקעס!

אוּן איצטער הערט גאָטס וווּנדער: כעת חיה, פונקט אַ יאָר נאָך דער חתונה, אוּן ביי אָשרן איז געבוירן געוואָרן אַ יינגל!

שווער איבערצוגעבן וואָס ס׳האָט זיך אָפגעטוּן אין שטעטל, בפרט ביי די לובלינער חסידים. דער ברית איז געווען אין בית המדרש, מ׳האָט זיך געגאָסן מיט בראָנפן, לובלינער חסידים האָבן געטאַנצט אַ קאַריהאַד, אוּן געזונגען, ברוך מבנים אָשר. אוּן עיקר, אַלע האָבן שוין געזאָגט, אַז מ׳זעט דאָך באַשיינפערלעך, אַז ס׳איז אַ גאָט־זאָך, אוּן ס׳איז געווען אַ זיווג מן השמים.

יוטא אַבאָליס, די שוועסטער פוּן הרב טוביה גוטמאַן, מיט אירע קינדער, שרה, איר מאַן אברהם ליאַנאייל מיט 2 קינדערלעך, חנה, רבקה (אין ישראל), שיינדל, אַלטר — אַלע, אויסער רבקה, אומגעקומען

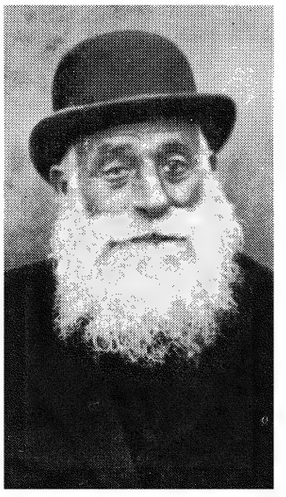
ש. ערנפט / תל־אביב

מאיר ראַפאָפּאָרט

דער באשיידענער מענטש און געלערנטער

דעם וועלט פון אַ מענטש טאָר מען נישט מעסטן נאָר מיטן מאָסשטאָב פון זייער פּאָפּולאָריטעט, וואָס זיי דער־וועלבן זיך. אָט זיינען פאַראַן פערזאָנען וואָס זיי גייען אין זייערע אייגענע סטעזשקעס, און מ׳קוקט זיך אויף זיי ווייניק אום, אָבער זיי פאַרמאָגן אין זיך אייגנשאַפטן, וואָס ציען צו צו זיי דאָס אויג.

אַזאַ איינער איז געווען מאיר ראַפאָפּאָרט (הרב טוביה גוטמאַן־ראַפאָפּאָרט איז זיינער אַ יונגערער ברודער). אַן אָריגינעלע פערזענלעכקייט. ער איז געווען אַ תלמיד־חכם, אַ מלומד אין פּוילן זינען פון וואָרט. האָט פאַראייניקט אין זיך די מעלות פון למדן פון אַלטן בית המדרש מיט דער ערודיציע און סיסטעם פון אַ ווייסנשאַפטסמאַן. אין פּוילן מיט יאָרן צוריק האָט ער זיך אייגעשאַפט ביכער וועגן איסלאַם און אָריענטאַליע וויסנשאַפטן און האָט זיך אַרויסגעוויזן שפּעטער אַלס אַ מומחה אויף די געביטן.

ישראל מאיר ראַפאָפּאָרט

איז דער זון פון ר׳ אַבאָלע און מאַטעלע, ברודער פון הרב טוביה גוטמאַן, אַ באַווייסטער מזרחי־טוער, רעדנער, פון די ראשונים אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. אין 1921 זיך באַזעצט מיט זיין משפּחה אין ארץ־ישראל, געפירט עטלעכע יאָר אַ דאָרף־ווירטשאַפט. געפאַשעט בהמות אויף די פעלדער, געליטן פון די פאַרשידענע איבערפאַלן אין די יאָרן 1921 און 1929. פאַרעפנטלעכט מאמרים און שירים אין „דבר״, „הארץ״, „היום״, „המשקיף״ און אַנדערע צייטונגען און זשורנאַלן. געשטאָרבן אין יאָר 1945.

מאיר ראַפאָפּאָרט איז געווען דורך און דורך אָנגעזאַפּט מיט אונזער אָריגינעלער אַלטער ליטעראַטור.

ער האָט זיך קיינמאָל נישט געריכט מיט דער סביבה, וואָס האָט געקוקט קרום אויפן תלמיד חכם וואָס גיט זיך אָפּ מיט איסלאַם־פאָרשונג און מיט אָריענטאַליש וויסענשאַפטן.

ער איז אויך געווען אַן אָריגינעלער משורר. זיין דיכטונג איז געווען אַ „שירת המחשבה״ (געדאַנקן־דיכטונג). זיין האַרץ איז געווען שטאַרק עמפּינדלעך צו אַלמענטשלעכע פּראָבלעמען און זיין ליטעראַרישן עזבון בייַ דער אלמנה זיינער (בלימע, ווילנט אין „בית אבות״ אין חולון), זענען פאַראַן אַ שלל פון קורצינקע עסייען וועגן פּראָבלעמען פון לעבן פונעם איינציקן מענטשן און פונעם גאַנצן אוניווערז.

אין זיין עסיי „ירושלים און אַטען״ רעדט ער אַרום „יהדות״ און „יוונית״, יידנטום און גריכנטנטום. דער שאַפער־סטער געניוס פון די גריכן — שרייבט ער — האָט אַרויס־געבראַכט קונסט און פילאָזאָפיע, די גריכן האָבן זיך פאַר־טיפט אין דערקענטעניש פון דער נאַטור, בעת אָבער דאָס פאַרצייטיקע יידנטום האָט געזוכט דעם מענטש, האָט באַ־שאַפן מוסר, דאָס „מוסר היהדות״, האָט געקעמפט פאַר אמת און פאַר אידעאַלן. אַלט־יוידעאַ איז געווען מאַראַליש ביזן תוך, און דערפאַר טאָקע האָט דער גאָט פון סיני געלעבט שטענדיק בייַם יידישן פאָלק, ווייל נאָר אין דער תורת היהדות האָט געפונען דער מענטש זיין אמתן וועזן״.

דוד ראַפאָפּאָרט, אָפּיציר פון צה״ל, אייניקל פון ר׳ מאיר ראַפאָפּאָרט ז״ל, אין עלטער פון 19 יאָר העלדיש געפאַלן צוזאַמען מיט נאָך 6 צה״ל־אָפּיצירן, איבער דער מצרישער טעריטאָריע, אין יאָר 1950. צו קבורה געקומען אין ישראל מיט מיליטערישן פּראַד.

(מאיר ראַפאָפּאָרט וועלט אין עטלעכע וויניקע שורות שאַרף כאַראַקטיזירט און געשילדערט דורך דעם שרייבער משה גראָסמאַן, אין זיינער אַ דערציילונג „ערב יום יכפור״, אַ שילדערונג פון זיין היים און קינדעריאָרן (גראָסמאַן איז אין קרובהשאַפט מיט די ראַפאָפּאָרטס).

מאיר ראַפאָפּאָרט איז געווען באַגאַבט מיט דער מעלה פון עניוות און צניעותדיקייט. ער איז געווען אַ פאָעט אין תוך פון זיין נשמה, נישט סתם אַ מענטש וואָס לידלט און פלעכט גראַמען, נאָר אַ מענטש אויך פון טיפן דענקען. ער איז געווען אַ מענטש וואָס פאַרמאָגט אַ גייסטיקע צוגע־בונדנקייט צו אונזערע אַלטע אוצרות פון שירה און מחשבה, און אַלס אַזעלכער וועט ער בלייבן אין זכרון פון אַלע זיינע פילע פאַרערער און לאַנדסלייט.

ד״ר אמנון יאַקימאָווסקי, אייניקל פון מאיר און בלימע ראַפאַפאָרט, זון פון בלה און ברוך יאַקימאָווסקי, תל־אביב. אַ גאָר ערנסטער און באַדייטיקער מאַטעמאַטיקער

בלימע ראַפאַפאָרט, די פרוי פון מאיר ראַפאַפאָרט, געשטאָרבן זונטיק דעם 9טן יאַנוּאָר 1955 אין בית אבות אין חולון, און צוּ קבורה געקומען דעם 10טן אין גבעת שאול. זי איז אלט געווען העכער 80 יאָר

טיפ פון שטעטל

בערל (קצב) האָפענהיים. זיין זון מאָטל, פאַרן אומקומען, האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד די עסעסאָווצעס ביי דער לעצטער ליקווידאַציע.

הרב ר' אריה מרדכי רבינוביץ' / ירושלים

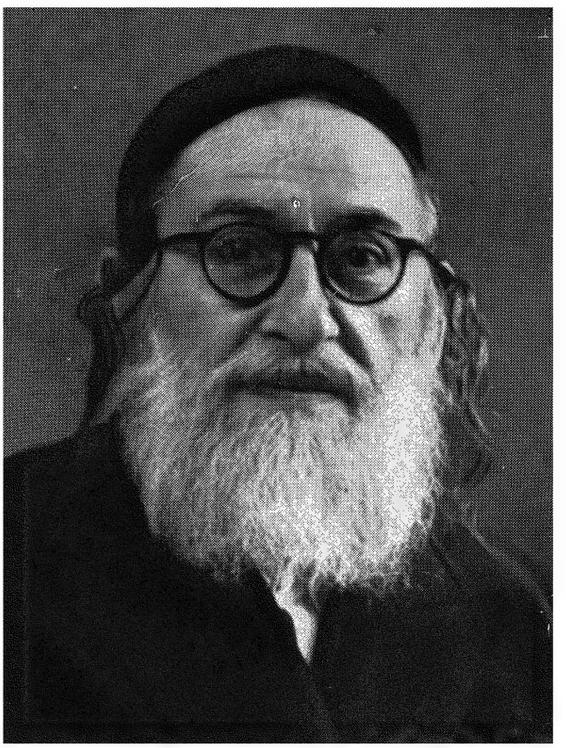
וואס האט פאַסירט אין יאר 1914!

דער צאַרישער שטאַב אין אונזער שטעטל. ארויסגעריסן פון אונטער דער תליה.

אַן אָפּיציר אין שיל

אין יאָר תרע"ד, פאַר ראש השנה, אַז די וועלט־מלחמה האָט אויסגעבראָכן, איז דאָס רוסישע מיליטער אַריבער די גאַליציאַנישע גרענעץ. זיי זענען אָבער באַלד אַנטלאָפן פון די פּאָזיציעס און האָבן זיך אומגעקערט אין דער נאָכט פון ערב סוכות. דער מיניסטאַרן־קאַבינעט האָט זיך דעמאָלט געפונען אין אונזער שטעטל קאַריוו. דער פאָרזיצער פון קאָמענדאַנט פון גענעראַל־שטאַב איז געווען אַן אַלטער מענטש מיטן נאָמען דאָלגאָרוקאָוו, אַ פּעטער פונעם צאַר. אין דערזעלבער נאַכט, וועלן דאָס מיליטער האָט זיך אומגעקערט פון דער שלאַכט, ווו זיי האָבן געהאַט שוועריע פּאַרלוסטן, האָבן זיי זייער כעס אויסגעלאָזט צו יידן. זיי האָבן צעשטערט און פאַרברענט אַלע פלויטן פון אַלטן און נייעם בית־החיים, אַלע אהלים, געפלינדערט און געראַבעוועט די יידישע שפייזקראָמען.

אין דעמדאָזיקן ערב סוכות האָט דער דאָזיקער דערלאַנגט אַן אָנקלאָגע דעם קאָמענדאַנט וועגן דער אויפּפירונג פון זיינע סאָלדאַטן און געפאָדערט פון דער רעגירונג אַנטשעדיקונג פאַר די שאָדנס. אויך דער פּוילישער גלח האָט געפאָדערט אַנטשעדיקונג פאַר די שאָדנס וואָס דאָס מיליטער האָט גורם געווען די פּאָליאַקן.

הרב ר' אריה מרדכי רבינוביץ', רב אין ירושלים
געווען קאַריווער רב ביזן יאָר 1925 — עולה געווען מיט דער משפחה קיין א"י.

דעם ערשטן טאָג סוכות, זייענדיק אין שוּל ביים דאַווענען, איז מיר געקומען אַן אָפּיציר, און אין נאָמען פון קאָמענדאַנט מיך געהייסן תיכף קומען צו אים. איך בין תיכף מיטן אָפּיציר מיטגעגאַנגען צום קאָמענדאַנט. שטייענדיק פאַר אים, האָט ער צו מיר געזאָגט:

— אַזויווי דו ביסט דער רב פון דער קהילה, איז ענטפער מיר צי ס'איז טאַקע אמת אַז די זעלנער האָבן געראַבעוועט, אָנגעמאַכט גרויסע היזקות. אויב יאָ, וועסטו אונטערשרייבן אַ פראָטאָקאָל, וועל איך באַשטראָפן די ענעמראַלן מיינע און די אָפּיצירן. איך וועל מיך אויך באַמיען, נאָך אַן אויספּאָרשונג, אַז מ'זאָל באַצאָלן פאַר די שאָדנס.

מיין ענטפער, און דעם גלחס ענטפער

וועגן איך האָב דאָס געהערט פון קאָמענדאַנט, האָב איך געענטפערט:

— די סאָלדאַטן מיט די אָפּיצירן און די ענעראַלן פירן זיך זייער פיין אויף, בדרך הישר. נאָר אַזויווי זיי זענען געקומען ביינאַכט פון וועג, ס'איז זייער קאַלט געווען און זיי האָבן נישט געהאַט מיט וואָס זיך צו דערוואַרעמען, האָב איך זיי געהייסן פאַרברענען די פלויטן פון בית־החיים, און די אהלים, כדי זיי זאָלן זיך אַביסל דערוואַרעמען. זיי זענען אויך געקומען הונגעריקע, זיי האָבן שוין נישט געהאַט געסען מער ווי צוויי טעג, זינט זיי זענען אַוועק פון דער פאָזיציע. האָב איך געהייסן זיי זאָלן זיך נעמען עסן אויף מיין חשבון. איך מיט מיין געמינע וועלן שוין באַצאָלן, און זאָל זיך דאָס מיליטער מחיה זיין און שטילן דעם הונגער. אין נאָמען פון דער גאַנצער יידישער געמיינדע זאָג איך דיר דאָס, אַז מיר פאַרלאַנגען נישט קיין שום אַנטשעדיקונג. מיר גיבן דאָס אַלס קריגס־געשענק. זיי האָבן געטון וואָס איך האָב זיי געהייסן — אַלץ אויף אונזער חשבון.

דעם קאָמענדאַנט זענען זייער געפעלן מיינע ענטפערס און איך האָב ביי אים שטאַרק נושא חן געווען.

דאַן האָט ער זיך געוועדעט צום גלח פון די פּאָליאַקן און אים געהייסן דערציילן זיינע טענות. האָט דער גלח אָנגעהויבן אויסצורעכענען אַלע היזקות וואָס די סאָלדאַטן האָבן אָנגעמאַכט די פּאָליאַקן. האָט דער קאָמענדאַנט דאָלגאָרוקאָוו געזאָגט צו אים:

— זע דעם חילוק צווישן דיר און דעם רב. דער רב זאָגט, אַז ער האָט נישט קיין שום תרעומות אויף דער אויפּפירונג פון מיליטער, אדרבה, ער זאָגט אַז ער האָט אַליין געהייסן דאָס מיליטער זאָל אַווי טון, און דו ביזט אַ גרויסער שוטה, דו פאַרשטייסט גאָרנישט.

איך האָב מיך געזעגנט מיטן קאָמענדאַנט, און ער האָט געהייסן זיין אַדיוטאַנט דעם אָפּיציר מיך אָפּפירן אַהיים.

איך בין פאַרמשפט צום הענגען — פאַר שפּיאָנאַזש

אַז איך בין אַהיימגעקומען און מיך קוים געוואָלט אַביסל אויסרוען, איז אַריינגעקומען אַ פּוילישע אַקושערקע מיט אַן אָפּיציר פון פעלדגעריכט. זי האָט מיר געזאָגט, אַז דער

אָפּיציר האָט זי געבעטן זי זאָל אים ווייזן ווו דער רב ווויינט. דער אָפּיציר האָט מיר געזאָגט אַז ער האָט מיט מיר צו רעדן אונטער פיר אויגן. בין איך מיט אים אַריין אין צווייטן חדר, אים געבעטן זיצן. דער אָפּיציר האָט אַרויסגענומען אַ פסק דין פון פעלד־געריכט און מיר געזאָגט, אַז איך בין פאַרמשפט צו תליה. ווייל איך בין אַ שפּיאָן, איך האָב איבער־געגעבן צום שונא ידיעות דורכן טעלעפאָן.

(די „טעלעפאָנישע ידיעות" האָבן זיך ענטפּופּעט דערפון, וואָס ערב שבת בין איך געגאַנגען קאָנטראָלירן די עירובן און פאַראָכטן דאָרט וווּ עס איז געווען איבערגעריסן). איך האָב דעם אָפּיציר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז דאָ האַנדלט זיך וועגן עירובן, וואָס על פי דיני ישראל מוזן זיי זיין, כדי מ׳זאָל מעגן טראָגן אום שבת. דערווייל האָב איך פון גרויס שרעק און פחד צוליבן פסק־דין באַקומען אַ בלוט־שטורץ. איך האָב מיך אַנידערגעלייגט אויף דער קאַנאַפּע. פלוצים קלאַפּן אָן צוויי געווערעלער אין טיר. דערזעענדיק ווי פון מיר גיסט זיך אַסך בלוט, האָבן זיי געכאַפּט אַ כלי מיט קאַלט וואַסער און האָבן מיר געגעבן. דער אָפּיציר האָט דעם פסק־דין און דעם באַפעל אַוועקגעלייגט אויפן טיש און איז אַוועקגעגאַנגען. די גענערעלער האָבן מיר געדאַנקט דערפאַר וואָס איך האָב ביים קאָמענדאַנט געזאָגט אַז די זעלנער, אָפּיצירן און די גענערעלער זענען נישט שולדיק געווען, זיך גוט אויפגעפירט. נאָר זיי האָבן פון מיר פאַר־לאַנגט אַז איך זאָל זיי דאָס געבן שריפטלעך. איך האָב זיי געענטפערט, אַז יעצט איז נאָך יום טוב, טאָר מען נישט שרייבן. ביינאַכט, וועל איך זיי אַלעס געבן בכתב. האָבן זיי געזאָגט אַז זיי וועלן וואַרטן ביז עס וועט ווערן נאַכט. מוצאי יו״ט האָבן זיי מיר געזאָגט וויאַזוי איך זאָל שרייבן. אָבער פון גרויס פחד פאַרן פסק־דין האָב איך אפילו קיין כוח נישט געהאַט צו שרייבן. האָבן די גענערעלער אַלץ אַליין געשריבן און איך האָב מיך אונטערגעשריבן. זיי האָבן זיך מיט מיר געזעגנט און געזאָגט, אַז דערפאַר וואָס איך האָב זיי געטון אַזאַ טובה, וועלן זיי פון היינט אָן אויך טון טובות פאַר יידן.

בין איך בלינד געוואָרן?

זיי זענען אַוועקגעגאַנגען. איך בין זייער קראַנק געווען. וואָס טוט מען מיטן פסק־דין פון הענגען? קיינער קען אין דעם ענין נישט העלפן. אַ גאַנצע נאַכט האָב איך נישט גע־קענט איינשלאָפן. דער פחד אין מיר איז אַלץ גרעסער געוואָרן, זיבן אַזייגער אינדערפרי קלאַפּט אָן אָפּיציר מיט אַ צעטל אין האַנט פון קאָמענדאַנט, אַז איך זאָל באַלד קומען צו אים, ווייל דער אוֹרטייל פון הענגען דאַרף וועלן אויס־געפירט פינקטלעך אַזייגער אַכט. האָב איך געוואָלט מיט־נעמען אַ סידור, איך זאָל קאָנען זאָגן ווידוי, אָבער איך האָב נישט געקענט געפונען דעם סידור. דער אָפּיציר האָט זיך געאיילט, מיך אונטערגעיאָגט אַז איך זאָל נישט באַלמיטשען. האָב איך געמוזט גיין אָן דעם סידור. אַרויסגייענדיק פון דער שטוב, איז מיר געווען אַ חידוש וואָס ס׳איז אַזוי שטיל און רויאיק אויף די גאַסן, וווּ תמיד פלעגט זיין פול מיט קאָזאַקן, טשערקעסן און אַנדער מיליטער. און יעצט זע איך קיינעם נישט. האָב איך געמיינט אַז פון גרויס שרעק זענען מיר די אויגן פאַראַליזירט געוואָרן. איך האָב געטראַכט ביי מיר: אויב איך וועל צוקומען צום הויז פון קאָמענדאַנט און דאָרט נישט זענען דעם גרויסן שילד „וואָיעננ קאָמענדאַנט", וועט דאָס זיין אַ סימן, אַז איך בין קראַנק געוואָרן אויף די אויגן. דאָס באַוווסטזיין איז ביי מיר געווען וואַכעדיק. צוקומענדיק צום הויז און נישט דערזעענדיק דעם שילד, בין איך זיכער געווען אַז איך בין בלינד געוואָרן.

ר׳בי, ראַטעווט מיך!

אַריינקומענדיק צום קאָמענדאַנט האָב איך נישט גע־קענט רעדן פאַר גרויס פחד. האָט דער קאָמענדאַנט געגעבן אַ געשריי: „דאָברע אוטרא!" (גוטמאָרגן), אָבער איך האָב אים נישט געקענט ענטפערן. האָט דער קאָמענדאַנט מיך געפרעגט פאַרוואָס איך בין אַזוי אויפגערעגט און זע אַזוי שלעכט אויס. אין דער רגע איז מיר אַדורכגעפלויגן אַ געדאַנק, אַז אפשר איז דער אוֹרטייל נישט אויף מיר, ווייל ער רעדט מיט מיר אַזוי פריינטלעך. דער קאָמענדאַנט האָט מיך געהייסן זיך אַוועקזעצן אויף אַ שטול. אין דער רגע האָט זיך מיר ראַפּטעם אויסגעדאַכטן אַז עמעץ שטייט הינ־טער מיר, אַרומגערינגלט פון קאָזאַקן, און ער רופט צו מיר: „רבי, ראַטעווט מיך!" — איך האָב מיך אומגעקוקט און דערזען ווי יעקב (יעקיוו) קצב שטייט באַוואַכט פון קאָזאַקן און ער זאָגט:

— רבי, ראַטעווט מיך!

זיי האָבן געמיינט, אַז ער זאָגט תפילה. דערווייל האָט מיך דער קאָמענדאַנט געפרעגט, צי ס׳איז מיר שוין אַביסל בעסער. און אַז איך זאָל גיין זאָגן ווידוי מיטן ייד, ווייל דער זמן פון אורטייל איז שוין נאָענט. האָט אַ מחשבה געשניטן אין מיין מוח: היתכן? איך בין געקומען מיטן געדאַנק, אַז דער אורטייל איז מיינער, צום סוף איז דאָס גאָר יעקב קצבס! און כדי איך זאָל נישט נהנה זיין דערפון וואָס יעקב קצב לייזט אויס מיין טויט־אורטייל, האָב איך מיך מוסר נפש געווען, און דער געדאַנק אַז איך וועל דערפאַר באַ־קומען אַ פסק, האָט מיך באַרואיקט. בכלל פלעגט זיין דאָס געזעץ, אַז אויב איך האָב מיט אַ פאַראורטיילטן ייד געזאָגט ווידוי, איז דערביי תמיד געשטאַנען אַ צענזאָר, וואָס האָט אַכטונג געגעבן, אַז איך זאָל מיט אים נישט עפעס אַנדערש רעדן, ווי נאָר ווידוי זאָגן. אַצינד איז קיין צענזאָר נישטאָ. איך האָב מיך געווענדעט צום קאָמענדאַנט און אים גע־פרעגט, אין וואָס ס׳באַשטייט דער חטא פון דעם ייד, וואָס מ׳דאַרף אים טייטן. האָט דער קאָמענדאַנט מיר געענטפערט, אַז ער איז אַ פאַדריאַטשיק, אַ מיליטער־ליפּעראַנט פון בהמות. און ער האָט די פאָליאַקן געצאָלט אַ ביליקערן פריייז ווי זיי האָבן געפאָדערט, דאָס הייסט אַז ער האָט די בהמות גע־ראַבעוועט, און פאַר אַזאַ זאַך קומט בזמן המלחמה טויט־שטראָף.

מיינע 3 שאלות צום קאָמענדאַנט

האָב איך צום קאָמענדאַנט געזאָגט:

— איך האָב דיך צו פרעגן עטלעכע פראַגעס:

1. וויפל איז דער פאַרדינסט פון דעם פאָדריאַטשיק? האָט דער קאָמענדאַנט אַרויסגענומען דעם אָפּמאַך און מיר געוויזן אַז ער פאַרדינט פון יעדער בהמה 50 קאָפּיקעס. האָב איך אים געפרעגט:

— ווען ער וואָלט באַצאָלט פאַר די בהמות טייערער, וואָלט ער אויך נישט מער געהאַט ווי די 50 קאָפּיקעס און אַז ער האָט באַצאָלט ביליקער, האָט ער אויך דעמזעלבן פאַר־

דינסט, איז וועמען האָט ער איינגעבראַכט דאָס געלד — זיך, צי דער רעגירונג ? אוּן אַז איינער האַלט אַ מענטש אין געשעפט אוּן ער ברענגט איין געלט דעם בעל־הבית, קומט אים דערפאַר טויט־שטראָף ? דאָס איז נישט צו פאַרשטיין. 2) זיינע עלטערע קינדער דינען אין דער מלחמה, מוז ער די קלענערע קינדער זיינע אַליין מפרנס זיין, אַז דוּ וועסט אים געבן טויט־שטראָף, פונוואַנען וועלן זיינע קינדער קענען לעבן ?

3) אוּן חוץ אַלעם, ווי קאָנסטוּ גלייבן די פויערים פוּן די דערפער, אַז ער האָט צוגענומען די בהמות ביליקער ? וועל־כער מענטש וועט נאָך וועלן זיין אַ פאָדריאָטשיק אין מלחמה־צייט, ווען ער וועט דאַרפן תמיד מיטנעמען עדות מיט זיך כדי צו באַווייזן אַז ער האָט געצאָלט די פרייזן וואָס די פויערים האָבן פאַרלאַנגט ? דער גאַנצער פסק־דין איז מיר דעריבער אומפאַרשטענדלעך.

דער קאָמענדאַנט, אויסהערנדיק מיינע רייד, האָט מיר געזאָגט, אַז ער גייט אַריין אין מיניסטאַרן־קאַבינעט אוּן ער וועט דאָרט פאַרליגן אַלע מיינע טענות.

געראַטעוועט יעקב קצב

ער איז אַוועק. ס׳האָט געדויערט מער ווי אַ האַלבע שעה, איז ער צוריקגעקומען אוּן מיר געזאָגט אַז איך האָב רעכט. אַז איך זאָל אַלזאָ אַרויסנעמען דעם ייד אוּן מסדר זיין מיט די גויים פוּן די דערפער אוּן אויסגלייכן זיך מיט זיי אוּן נעמען פוּן זיי קוויטאַנציעס, אַז זיי האָבן נישט קיין שום פרעטענציעס. איך האָב אַזוי געטוּן. אַרויסגענומען יעקבן אוּן אונטערגעהאַנדלט מיט די גויים, זיי צוגעצאָלט, אוּן געזוּמען פוּן זיי קוויטאַנציעס. איך האָב יעקבן אַהיימגעשיקט אוּן איך בין אַריינגעגאַנגען צום קאָמענדאַנט, אים איבער־געגעבן די קוויטאַנציעס אוּן אים געדאַנקט. אַז איך האָב מיך מיט אים געזעגנט, האָט ער געהייסן זיין אָפּיציר באַ־גלייטן מיך אַהיים. אויפן וועג האָט מיר דער אָפּיציר גע־זאָגט, אַז איך דאַרף אים היינט געבן אַ גוטן שנאַפּס. האָב איך אים געפרעגט :

— פאַרוואָס בין איך דיר שוּלדיק אַ גוטן שנאַפּס ?

איך בין שוין ווידער אַ שפּיאָן. אַ געגנערישער ריים אַרויס דעם רעוואָלווער ביי אַן אָפּיציר, וואָס וויל מיך שיסן

האָט ער מיר געענטפערט, אַז נעכטן ביינאַכט זענען די געגנערישע גענעראַלן געקומען אוּן האָבן דעם קאָמענדאַנט געברענגט אַ פּאַפּיר פוּן דיר, אוּן זיי האָבן דיך זייער געלויבט פאַר דעם קאָמענדאַנט. אָבער שפּעטער, אַרוּם ניין ביינאַכט, איז גע־קומען דער סעקרעטאַר פוּן פעלד־גערייכט אוּן געברענגט דעם פסק־דין, אַז דוּ ביסט אַ שפּיאָן אוּן פאַראורטיילט צום טויט. האָט דער קאָמענדאַנט געהייסן דעם סעקרעטאַר ברענגען די גאַנצע טעקע פוּן פסק־דין. אַז דער סעקרעטאַר האָט עס געברענגט, האָט דער קאָמענדאַנט דעם גאַנצן מא־טעריאַל צעריסן אויף שטיקשטיקלעך אוּן דעם סעקרעטאַר האָט ער גוט אָנגעזידלט. איך האָב די אַלע שטיקלעך פּאַפּיר צוזוּפּגעקליבן אוּן וועל זיי דיר אין דער היים ווייזן ווי אַזוי דוּ ביסט ניצול געוואָרן. דעריבער דאַרפסטוּ מיר געבן אַ גוטן שנאַפּס.

— איך בין גוט אַ גוטן שנאַפּס.

איינמאָל האָב איך געקריגן אַ באַפעל פוּן קאָמענדאַנט, אַז איך זאָל זעען צוצוגרייטן פאַרן מיליטער וואָס דאַרף אָנקומען פוּן דער פאָזיציע 100 פוד ברויט. מעל וועל איך באַקומען פוּן קאָמענדאַנט, נאָר מיר זאָלן עס אָפּבאַקן. געווען איז דאָס נאָך סוכות. איך האָב מיט מיר געזוּמען דריי סאָל־דאַטן אוּן איך בין אַרומגעגאַנגען מבית לבית, יעדער האָט געמוזט באַקן ברויט אַ גאַנצע נאַכט. איך בין אַרומגעגאַנגען מיט די זעלנער אוּן געזעען אַז אַלץ זאָל זיין אין אָרדנונג. אַזייגער אינדערפרי האָב איך געזעען אַז דאָס ברויט זאָל קוּמען אין מאַגאַזין אַריין. איז געקומען אַן אָפיציר איבער־נעמען ביי מיר דאָס ברויט, האָט ער געטראָפן עטלעכע ברויט וואָס זענען געווען נישט גוט אויסגעבאַקן. האָט ער צוּ מיר געזאָגט, אַז דאָס האָב איך אַמישנע געלאָזט באַקן אַזאַ ברויט, כדי דעם מיליטער זאָל עס שאַטן אוּן זיי זאָלן דערפוּן שטאַרבן. ער האָט אַרויסגעכאַפט דעם רעוואָלווער זיינעם אוּן מיך געוואָלט שיסן. איז צוגעלאָפן דער געגנערישער אוּן האָט אויף דעם אָפּיציר אָנגעהויבן צוּ שרייען :

— דער רב איז אַ גאַנצע נאַכט אַרומגעגאַנגען מיט דעם פאַטרוּל אוּן האָט געזען אַז דאָס ברויט זאָל זיין פאַרטיק, גייסטוּ אים גאָר דערפאַר שיסן ?

אוּן דער געגנערישער האָט אַ האַק געטוּן דעם אָפּיציר אין דער האַנט אַריין אוּן דער רעוואָלווער איז אים אַרויס־געפאַלן פוּן זיין האַנט, אַראָפּגעפאַלן אויף דער ערד אוּן דאָרט אויסגעשאָסן. ער האָט מיך אָנגענומען ביי דער האַנט אוּן מיך אַהיימגעפירט.

דער קאָמענדאַנט השר הישן דאָלגאָרוקאָוו האָט זיך געגרייט צוּ פאַרלאָזן אונזער שטאָט, עס האָט אויף זיין אָרט באַדאַרפט קומען אַן אַנדערער קאָמענדאַנט. ביינאַכט, אַרוּם 12 אַזייגער, זענען ביי מיר געווען ר׳ יעקב ווינריב אוּן ר׳ שלמה צעדערבוים. הגם מען האָט נישט געטאָרט גיין אין גאַס, אין די שטיבער האָט געדאַרפט זיין פינצטער, זענען זיי דאָך צוּ מיר אָפּט געקומען דורכן חצר. מיר זענען גע־זעסן אוּן געשמוּעסט פאַרשידנס. פלוצים האָט מען געקלאַפּט אין דער טיר. מיר האָבן זיך אַלע זייער דערשראָקן. אין שטוּב האָט געברענט ליכט, אָבער די פענצטער זענען געווען פאַר־האָנגען, ס׳וואָלְ נישט אַרויסלייכטן.

מ׳טאָר נישט בעטן אויף אַ נייעם קאָמענדאַנט...

איך בין צוּ צוּ דער טיר אוּן געפרעגט וואָר עס קלאַפּט, האָט מען מיר געענטפערט אַז איך זאָל אויפמאַכן. אַ פאַטרוּל איז געשטאַנען פאַר דער טיר. האָב איך פאַרשטאַנען אַז דער וואָס קלאַפּט, דאַרף אויך זיין עפעס אַ באַאַמטער. אין שטוּב איז אַריינגעקומען אַ ייד מיט באָרד אוּן פאוּת. איך האָב אים געגעבן שלום אוּן אים געבעטן זיצן. ער האָט זיך אַנידער־געזעצט אוּן געפרעגט וואָס איך מיט מיין פאַמיליע, ב״ה, מאַכן. איך האָב אים מכבד געווען מיט טיי. צוּם סוף האָט ער מיר געזאָגט : אַזויווי ער האָט געלערנט יונגערהייט ביי חותני הרה״ג מהרי אייבעשיץ ז״ל, האָט ער עס געפונען פאַר זיין חוב מיר צוּ זאָגן, אַז אַזויווי דער קאָמענדאַנט דאָלגא־רוקאָוו גייט מאָרגן אַוועק, וואָלט גלייך געווען, אַז איך זאָל אויך אַוועקפאָרן אויף אַפאָר טעג. ווייל עס דאַרף אַהער־קומען אַ נייער קאָמענדאַנט, אַ שווערער מענטש, ער קאָן אָנטוּן צרות, איז גלייכער איך זאָל אַוועקפאָרן. ס׳קאָן זיין אַז דער קאָמענדאַנט זאָל מאָרגן שיקן נאָך מיר וועגן דעם.

דער ייד איז ביי מיר געזעסן עטלעכע שעה אוּן איז אַוועק־געגאַנגען.

דער קאָמענדאַנט וויל מיין ברכה

צוּמאָרגנס אינדערפרי איז געקומען דעם קאָמענדאַנטס אָפיציר אוּן מיך גערופן צום קאָמענדאַנט. וועז איך בין אַריינגעקומען צום קאָמענדאַנט, האָט ער מיך געהייסן זעצן אוּן האָט מיר געזאָגט, אַז ער פֿאָרט אַוועק, וויל ער איך זאָל אים בענטשן אַז ער זאָל ניצול ווערן פּוּן דער מלחמה אוּן אהיימקומען בשלום. האָב איך אים געבענטשט. דאַן האָט ער מיך געהייסן אַוועקפֿאָרן פּוּן קאָריוו, וויל עס קומט אַ צווייטער קאָמענדאַנט, אַ זייער שלעכטער מענטש. האָב איך צו אים געזאָגט:

— ווי אַזוי קאָן איך אַוועקפֿאָרן אָן אַ דערלויבעניש פּוּן דער רעגירונג?

האָט ער אַריינגערופֿן צוויי גרויסע מיליטער־דאָקטוירים אוּן זיי געהייסן אָנשרייבן אַ ספּעציעלן פּאַפּיער, וואָס זיי האָבן אונטערגעשריבן אוּן דערנאָך האָט זיך דער קאָמענ־דאַנט אַליין אונטערגעשריבן, אַז איך מעג אַוועקפֿאָרן אויף צוויי חדשים. דערנאָך האָט דער קאָמענדאַנט אַריינגערופֿן אַן אָפּיציר אוּן געהייסן ער זאָל מיך מיטנעמען ביז קיין מאַרקושאָוו. בין איך מיט אים ביז אַהין געפֿאָרן. איך בין אין מאַרקושאָוו געווען עטלעכע טעג.

אויפן צווייטן טאָג נאָך מיין אָפּפֿאָרן איז אָנגעקומען דער נייער קאָמענדאַנט. ער איז תיכף געקומען צו מיר אַהיים אוּן געפֿרעגט אויף מיר ווו איך בין. ער האָט געזוכט אין שאַנק אוּן זי צעבראָכן. אין דעם זעלבן טאָג האָט ער געשלאָגן ר׳ דוד הערש שטראַסבורגן אוּן נאָך עטלעכע יידן.

לזכרון נצח

תיזכר בזה האשה הגדולה במעשים טובים, הרבנית מלכה רחל רבינוביץ ע״ה, בת הגה״צ שלשלת היוחסין רשב״י יהונתן אייבשיץ זצ״ל אבד״ק לאשיץ, אשת הרה״ג ר׳ ארי׳ מרדכי הרב אבד״ק קוריב והגליל והרב מבני ברק שליט״א, שנפטרה לבית עולמה בש״ק ג׳ בלק ב׳ תמוז תשי״ד.

מעטים היו יודעים על מהותה של אותה צדקת, ושלמותה באורח חייה הצנוע והדל בפשטותה ובישרותה — התגלמות של אביה ציס״ע הרב ר׳ יהונתן אייבשיץ זצ״ל. נוסח חייה היה של הדור העבר בקוצק עיר אבותיה. הסתפקה במועט שבמועט למען אפשר לבעלה הרב שליט״א להישאר באהלה של תורה כל הימים. עליה ועל דומיה אמרו חז״ל (ברכות י״ז): גדולה הבטחה שהבטיחן הקב״ה לנשים וכו׳.

כל ימי חייה לא ידעה מחסור, כי לא הצטרכה דבר, בין בימים שבעלה הרב ר׳ ארי׳ מרדכי רבינוביץ שליט״א שימש ברבנות בקוריב ובקוסב שבפולניה, ובין בימים שישבו בצריף הדל בבני ברק בעלותם ארצה לפני שלושים שנה — הכל היה שווה אצלה, כי המטרה שלמענה הקריבה עצמה — התורה — לא משה מביתה.

ראויה לציון שמירת מוצא פיה שהבטיחה לפני חופתה להרב שליט״א, שתסכים לעלות לארץ ישראל ואחרי שנים רבות כשהדבר נהי׳ יותר מעשי הזכיר לה הבטחתה, ולמרות שידעה את תנאי החיים בא״י בזמנים הקשים ההם, הלכה מיד והתכוננה לדרך וקיימה בנפשה „לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה״.

וכמה סבל עבר עליה, וכמה קשיים נפלו בגורלה בעברה מבית אביה הגדול והמרווח לבקתה בבני־ברק, מחיי רווחה ועושר לחיי מחסור וסבל — אך חלילה לה מהתאונן, הן היא יודעת מה זאת הבטחתה, ומה זאת ארץ־ישראל.

ובשלבים מאוחרים יותר: בעלה הרב שליט״א נודד במסעותיו והיא עוברת לירושלים עיר הקודש. מדי שבת בשבת הולכת היא אל הכותל המערבי, מדי פעם בפעם היא משתטחת על ציון רחל אמנו ועולה אל קברי האבות בחברון, וכל חפצה רק לבקש ולהתחנן על בני׳ ובנותי׳ שתזכה לגדלם לתורה ולמעש״ט. היא הצדיקה את הדין גם כשנלקח ממנה בנה האהוב צבי ע״ה, והמידה הזאת, ההשתוות, היא יסוד עולמה. ועולמה לא היה עולמה כלל, שכן העולם הוא של הקב״ה וכל גזירותיו צריך לקבל באהבה ובדומי׳, וכל חיי האדם הם רק שלב אחד בעולמו ית״ש.

ובשנתה האחרונה כשתקפה עליה מחלתה ולא ירדה מעל ערש דוי, היתה בקשתה ותחינתה בהתפללה „זכני ד׳ ית׳ לקום ממחלתי שאוכל לעבדך עוד״...

כחודש לפני פטירתה סיפרה והנה אחיה באו אליה וספקו כפיים... וחייכו, ושבוע לפני פטירתה שוב באו אליה במראות היום, ורק כעת נזכרים אנו בגמרא הקדושה (ברכות י״ח ע״ב עי״ש) באבוה דשמואל... חזייה דהוה קא בכי ומחייך אמר ליה מאי טעמא בכית... דלעגל קא אתית (במהרה תיקבר — רש״י), מאי טעמא אחיכת... דחשיבת בהאי עלמא טובא.

ופטירתה בש״ק. לפנות בוקר קראה לבעלה הרב שליט״א וכמשחל ביניתא מחלבא החזירה נשמתה הקדושה למרומים... מתוך הכרה שהגיעה הזמן להחזיר נשמתה לבעל הפקדון.

זכתה לראות דור ישרים, בני׳ ובנותי׳ נכדי׳ ונכדותי׳ וניני׳ חונכו וגודלו על דרכי התורה והיראה.

יהי נא זכרונה לנר תמיד להמשיך לאורו בדרך זו עד יבוא יגון ובילע המות לנצח.

מה שנוכל לתאר עוד׳
לא נספיק לבאר אור
כי חסרה האמה האמה
הדומה לשרה רבקה רחל ולאה
רצונה בתורה ויראה לבניה,
חפצה לראות דור ישרים מבנותיה
למען שמור והמשך גחלת הוריה.

עד נצח לא ימוש זכרה מאתנו,
החיים עפ״י דרך התורה שציוותה לנו.

יצחק גוטערמאַן / חיפה

עטלעבע ווערטער וועגן מיין פאטער

הרב ר׳ אלימלך גוטערמאן

מיין פאָטער איז געבוירן אין יאַנאָוויעץ, קאָזשעניצער פאָוויאָט. צוּ זיין פאָטער הרה״ג ר׳ מרדכי בן הרב דוב גוטערמאַן — רב אין יאַנאָוויעץ, וועלכער האָט צום סוף פון זיינע יאָרן, אין יאָר תרצ״ה (1935) עולה געווען קיין ארץ־ישראל אוּן געווען רב אין ירושלים. נפטר געוואָרן אין יאָר תרצ״ז. ליגט אויפן הר הזיתים אין ירושלים זצ״ל.

ב) דער יחוס פון מיין פאָטער דער קאָריווער רב איז דערגאַנגען ביזן מהרש״ל זצ״ל. אַזוי געדענק איך איז געווען אויסגערעכנט אויפן חתונה־בריוול, וואָס ער האָט צעשיקט אויף דער חתונה פון מיין שוועסטער — רבקה יענטע ז״ל הי״ד. — מיט יחזקאל שמחה בונים קאַליש זצ״ל הי״ד. רב אין קאַרטשעוו, לעבן אָטוואָצק. ער איז געווען אַ ברודער פון אָטוואָצקער רבין זצ״ל הי״ד, אַ זון פון וואַרקער רבין הצדיק מרדכי מנחם מענדל קליש זצ״ל. — אָבער היות ווי איך געדענק נישט גענוי אויסצורעכענען אַלץ, וועל איך נאָר אויסרעכענען דאָס וואָס איך געדענק:

דער זיידע מיינער, דער רב פון יאַנאָוויעץ, איז געווען אַן איידעם פון באָווּוסטן חכם אוּן חסיד יחיאל אלכסנדר זיסקינד פון בעלזשיץ, אַ זון פון לענטשנער רב אוּן איידעם פון בעלזשיצער רבין הצדיק ר׳ שמואל יאַקאָבזאָן זצ״ל, אַ זון פון הצדיק קלמן איציק פון בעלזשיץ זצ״ל. אַ תלמיד מובהק פון חוזה פון לובלין זצ״ל.

ג) די יוגנט פון מיין פאָטער איז דורכגעגאַנגען זער שיין — אַזוי ווי מיין באָבעשי זאָל זיין געוווּנט דערציילט מיר: —

— ער האָט געהאַט אַ גוטן קאָפּ, אַ שאַרפן מוח. אוּן ווען אין יאַנאָוויעץ איז שוין נישט געווען קיין מלמדים האָט דער זיידע זצ״ל אים געשיקט קיין סטענזיץ צוּ זיין פאָטער דוב גוטערמאַן לערנען. דער זיידע איז געווען אַ באַרימטער תלמיד־חכם.

נאָך די בר־מצוה האָט דער זיידע אים אַוועקגעשיקט לערנען קיין אָסטראָווצע, צום באַוווּסטן גאון אוּן רבי פון לומדישע חסידים הרה״ג הצ׳ ר׳ מאיר יחיאל הלוי הלשטוק זצ״ל. ער האָט געלערנט ביי דעם רבין זצ״ל 12 יאָר אוּן איז געווען איינער פון די גרעסטע חסידים אוּן תלמידים פון אָסטראָווצער רבין זצ״ל.

צוּ 17 אוּן אַ האַלב יאָר האָט ער חתונה געהאַט צוּ מיין מוטער טובה ז״ל הי״ד, אַ באַוווּסטע אשה צנועה אין שטעטל קאָריוו. די טאָכטער פון אַפטער שוחט אברהם נתן־נטע וואָלפמאַן זצ״ל הי״ד. זי איז געווען ביי מיין זיידן איין אייניציקע טאָכטער. ער האָט גענומען דעם טאַטן מיינעם אַלס איידעם, ווייל ער איז געווען אַ ווונדער־קאָפּ.

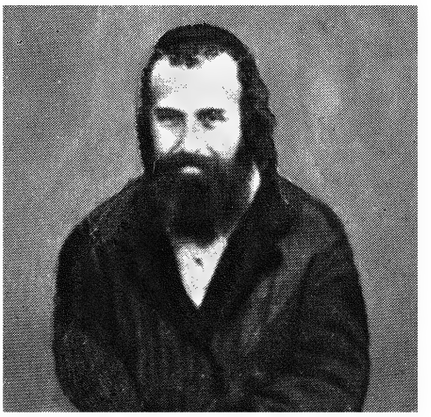
דער זיידע מיינער איז געווען פון די שענסטע גערער חסידים אין אַפּט. אין 1927 איז ער געוואָרן רב אין זאַוויכאָסט אוּן אין 1928 איז ער געוואָרן רב אין אוּנזער שטעטל קאָריוו, אוּן איז געווען רב ביז דעם קריגס־אויסברוך אין 1939. אין צווייטן פרייטיק פון דער מלחמה איז ער אַוועק קיין מיעכווו, נאָך דעם ווי גאַנץ קאָריוו איז אַוועק מיטן רויך פון די נאַציסטישע באָמבאַרדירונגען. פון מיעכווו איז מיין מוטער מיט אַלע קינדער אַוועק קיין לובלין אוּן פון לובלין איז זי געפאָרן קיין אַפּט צום זיידן. דער פאָטער מיינער איז נאָך געבליבן אין לובלין, ווייל מיינס אַ פעטער (דעם פאָטערס אַ ברודער) איז געלעגן אין שפּיטאָל פאַרוווּנדעט פון אַ נאַצישער באָמבע. אויף חנוכה איז דער פאָטער מיינער אויך געפאָרן קיין אַפּט צוּ דער גאַנצער פאַמיליע.

אין 1941 האָט מיין פאָטער באַזוכט קאָריוו. ער האָט געוואָלט אפשר וועט מען קענען צוריק אויפשטעלן אַ קהילה. ער האָט געוואָלט אַז די לאַגע אין קאָריוו איז אוודאי אַזעלכע ווי אין אַפּט (אין אַפּט איז געווען אַ בעסערע לאַגע ווי ערגעץ אַנדערש). ער איז צוריקגעקומען, נאָך פיל איבערלעבענישן, קיין אַפּט. עס איז אוממעגלעך געווען עפּעס צוּ טון.

די יאָרצייט פון מיין גאַנצער פאַמיליע איז י״ג מרחשון תש״ב 1942. זיי זענען אַלע אַוועק קיין טרעבלינקע צוזאַמען מיט דער גאַנצער אַפּטער קהילה זכרונם לברכה הי״ד.

די נעמען פון די וואָס געפינען זיך אויפן בילד:

מיר זענען געווען 9 קינדער, 5 ברידער און 4 שוועסטערן (די עלטסטע שוועסטער רבקה יענטע ז״ל הי״ד אוּן די יונגסטע שוועסטער מאַטעלע ז״ל הי״ד, זענען נישט דאָ אויפן בילד).

הרב ר׳ אלימלך גוטערמאַן

די נעמען פון רעכטס אויף לינקס:

א) יחיאל אלכסנדר זיסקינד ז״ל הי״ד, אַלט געווען ביי דעם אומקום 24 יאָר.

ב) שמחה דוב ז״ל הי״ד אַלט געווען ביים אומקום 15 יאָר.

ג) דער פאָטער מיינער הרה״ג ר׳ אלימלך בן מרדכי זצ״ל הי״ד, אַלט געווען ביים אומקום 45 יאָר.

ד) יצחק ברוך גוטערמאַן נ״י. לעבט אין חיפה. שטייט אויבן, צווישן פאָטער און מוטער.

ה) ישראל דוד ז״ל, הי״ד, אַלט געווען 11 יאָר.

ו) מיין מוטער טובה ז״ל הי״ד, אַלט געווען ביים אומקום 44 יאָר.

ז) חייה גיטל ז״ל הי״ד, אַלט געווען ביים אומקום 17 יאָר. שטייט אויוון צווישן מיין מוטער אוּן שוועסטער.

ח) שרה ז״ל הי״ד, אַלט געווען ביים אומקום 22 יאָר.

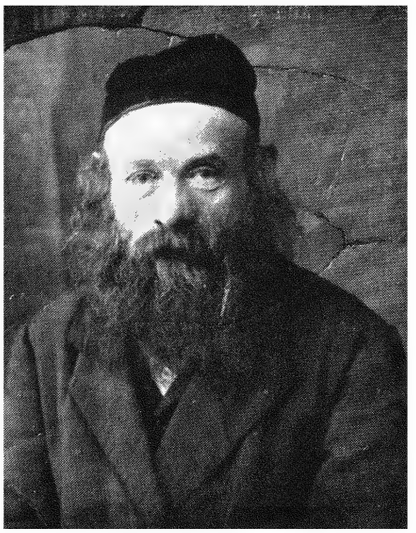
ט) מאיר ז״ל הי״ד, אַלט געווען ביים אומקום 13 יאָר.

קיין איבערלעבענישן פון קאָריוו געדענק איך נישט, ווייל איך בין על פי רוב נישט געווען אין דער היים, נאָר געלערנט אין ישיבה.

מיר זאָלן נאָך זוכה זיין צו שרייבן וועגן פריילעכע זאַכן.

הרב ר׳ אלימלך גוטערמאַן מיט זיין פרוי טובה אוּן 9 קינדער (2 קינדער זענען נישטאָ אויפן בילד). אַלע זענען אומגעקומען, חוץ דעם איינציקן זון יצחק, לעבט אין חיפה

ר׳ יאָסעלע שוחט

ר׳ יאָסעלע שוחט איז געווארן אַראָפגענומען קיין קאַנאַדע אין יאָר 1928, דורך זיין זון — דוד קירשענבוים. צו די שלושים נאָך זיין פטירה, האָט מען אין דער דאָרטיקער פרעסע מספיד געווען ר׳ יוסף יהודה קירשענבוים ז״ל.
ער איז נפטר געווארן ט״ז אייר תש״ב.

מיטן טויט פון ר׳ יוסף יהודא קירשענבוים, ווי ער איז אין שטאָט צו אַלעמען באַקאַנט געווען: ר׳ יאָסעלע, האָט די פרומע יידישע אַרטאָדאָקסישע טאָראָנטאָ פאַרלוירן איינעם פון די זעלטנסטע חסידישע לומדישע טיפן פון דור הישן, וועמעס צאָל ווערט ווייניקער, און זייער פלאַץ פאַרבלייבט ליידיק.

מיט זיין הילוך, התנהגות און מידות האָט ר׳ יאָסעלע מיט זיך פאַרקערפערט און פאָרגעשטעלט דאָס חסידיש־פראָ־ווינציעלע, יידיש־פוילישע לעבן.

ר׳ יאָסעלע האָט אין פוילן געשמט אַלס איינער פון די אָנגעזעענסטע שוחטים מומחים ומובהקים, גרויסער חסיד און תלמיד־חכם. שטאָמענדיק פון אַ יחוסדיקע חסידישער פא־מיליע אין פוילן, איז ער אַלס יונגערמאַן, אויף דער צודרינג־ליכער פאָדערונג פון באַרימטן קאָזשעניצער רבין ר׳ יחיאל משה׳לע זצ״ל, געווארן שוחט.

דער קאָזשעניצער רבי האָט אים געהאַלטן פאַר זיין שוחט. וועז דער רבי האָט ערגעץ געמאַכט אַ נסיעה, האָט ר׳ יאָסעלע געמוזט באַגלייטן אים אַלס זיין שוחט, ער איז געווען דער נאָנטסטער מקורב ביים קאָזשעניצער רבין.

נאָנט צו די דרייסיק יאָר איז ר׳ יאָסעלע געווען שוחט אין דער גרעסערער פראָווינץ־שטאָט, קוראָוו, לובלינער גו־בערניע. זיין נאָמען אַלס שוחט מומחה, תלמיד חכם און גרוי־סער חסיד איז באַקאַנט געווארן איבער גאַנץ פוילן.

קומענדיק קיין טאָראָנטאָ אין יאָר 1928, איז ר׳ יאָסעלען לכתחילה שווער אָנגעקומען דאָס איינלעבן זיך אין דער היגער סביבה.

שפעטער האָט ער צווישן דער חברה ש״ס און אין ישיבת תורת־חיים געפונען חברים און פריינט, וואָס האָבן הויך גע־שעצט זיין לומדות, זיין טיפן גלויבן און וויסן אין חסידות.

געווען איז ר׳ יאָסעלע אַ גרויסער מתמיד. יום ולילה איז ער געזעסן און געלערנט. ער איז קיין מינוט ניט געזעסן ליידיק. געלערנט אָדער געזאָגט תהילים. אין זיין שעכט־שטיבל האָט ער געהאַט אַ ספעציעל אָפגעצאַמט שטיקל פלאַץ, וווּ ער איז תמיד געזעסן און געלערנט. לעצטן יאָר האָט ר׳ יאָסעלע געמאַכט אַ סיום אויף גאַנץ ש״ס און געפראַווען אַ גרויסאַרטיקע סעודת מצוה אין ישיבת תורת חיים.

ר׳ יאָסל איז געווען דער היימיש־התלהבות׳דיקער חסיד. חוץ זיין בקיאות אין תלמוד בבלי, ירושלמי, מדרשים און ילקוטים, איז ר׳ יאָסעלע געווען דער גרויסער בקי און ידען פון חסידות. ער האָט פאַרמאָגט אַן אומדערשעפלעכן קוואַל פון חסידישע מעשיות, רבישע תורה און רבישע גלייכווערטלעך.

געשטאַרבן איז ר׳ יאָסעלע אַ מיתת־נשיקה. מוצאי־שבת־נאָכט, ווי זיין מנהג איז געווען, האָט ער אָפגעגעסן מלוה־מלכה. געזונגען זמירות, געלייגט זיך אין בעט, דער־פילט זיך ניט גוט און אין עטלעכע מינוט, פרחה נשמתו — האָט זיין הייליקע נשמה אים פאַרלאָזט.

ר׳ יאָסעלע איז געווען דער פאָטער פון באַקאַנטן שריפט־שטעלער און „זשורנאַל״־מיטאַרבעטער דוד קירשענבוים פון לאָנדאָן, אָנטאַריאָ.

לעצטן זונטיק האָט די ישיבת תורת־חיים איינגעאָרדנט אַן אזכרה נאָך ר׳ יאָסעלען און דער ראש הישיבה הרה״ג א. א. פרייס, אַ נאָנטער פריינט פון נפטר, האָט מיט טרערן אין די אויגן און אָנגעוויטיקט האָרץ מספיד געווען דעם נפטר.

די ישיבה איז געווען געפאָקט. הרב פרייס האָט געשיל־דערט דעם נפטר׳ס לעבן וואָס איז געווען בלויז קדושה וטהרה. ער איז געווען ווי אַ ליכטיקער פרום־פינקלענדיקער שטערן, וואָס זיין פאַרגיין האָט געלאָזט אַ פאַרטונקלט אָרט. קיין אַנדערער איז נישטאָ צו פאַרנעמען זיין פלאַץ.

דור הולך — זיין טויט איז דאָס פאַרגיין פון דעם אַלטן חסידישן דור, וואָס ווערט שוין אַ זעלטנקייט אפילו אין אייר־ראָפע. ואין דור בא, און קיין נייער דור, וואָס זאָל איבערנע־מען די יחוס׳דיקע טראַדיציע און אייגנאַרטיק־חסידיש לעבן— איז ניטאָ.

דער מאמר חז״ל תלמיד חכם שמת מי מביא לנו תמורתו איז אינגאַנצן צוגעפאַסט אויף דעם זעלטענעם חסידישן טיפ און תלמיד חכם ר׳ יוסף יהודא קירשענבוים ז״ל.

בגן עדן תהא מנוחתו.

הרב דוד קירשענבוים / לאַנדאַן — קאַנאַדע

אַמאָל – אַמאָל... (זכרונות)

ס׳בית מדרש

וועז פרי־האַרבסטיקע טעג קומען אויף דער וועלט, די בלעטער אויף די ביימער ענדערן ביסלעווייז זייער גרינעם קאָליר, וועלן געוויטלט, פאַרגעלט, פאַרוועלקט, הויבן אָן איינציקווייז פאַלן אַרום שטאַם פון בוים. די ביימער, שוויי־גנדע, געבויגענע ווי אַלטע, אָפגעלעבטע זקנים, שטייען יאושדיק פאַרטראַכט:

— „אָך, אָפגעבליט, יונג געווען, נאָך אַ טאָג, נאָך אַ טאָג, עס קומט דאָס פאַרגיין״.

דאַמאָלט דערוואַכט אין מיר אַ שטילע טראַכטונג וועגן מיינע יוגנט־יאָרן, וועז איך בין געווען אַ יינגל אין קאָריווער בית־המדרש, ווי דורך אַ געדיכטן נעפל דערזע איך יענע ליכטיקע, לויטערע, נשמהדיקע צייט, די געפילפולע בית־המדרש־טעג, די פאַרכישופטע, ראָמאַנטישע בית־המדרש־אַטמאָספערע.

איך דאַרף בלויז פאַרמאַכן די אויגן אויף אַ רגע, שווימט תיכף אַרויס פאָר מיר דאָס גרויסע, געמויערטע, שטעטלדיקע בית־המדרש, מיט די לאַנגע, דיקע הילצערנע בית־המדרש־טישן, די ברייט־וואַנטיקע ספרים־שרענק מיט די אָנגעוואָר־פענע הונדערטער גמרות און ספרים. די צענדליקער בלייכע בית־המדרש בחורים, די אייִדעלע, זיידענע קעסט־יונגעלייט־לעך, אינגאַנצן אויסגעטון פון עולם הזה, פאַרמוחט, מיט האַלב־פאַרמאַכטע אויגן, שאָקלען זיך פאַרטיפט, מיט התלהבות, מיט רעליגיעזן ברען, מיט פרומען פאַטאָס, פאָר־קלונגען די בית־המדרש־לופט מיט זייערע האַרציק־זיסע, טיף־נשמהדיקע, לאַנג־ציענדע טענער.

אויף דער מזרח־וואַנט, אויבנאָן, ביים קאָצקער טיש, זיצט משהלע יוסף לערמאַנס — אַ צאַרט יונגער בחור מיט לאַנג געקרייזלטע פיאות. אַנטקעגן איבער אים זיצט שמואל משה ליינער, אפרים איטשע שניאורס אייִדעם אויף קעסט, אין אַ פּליושענעם שלאָפראָק, מיט אַן אַרויפגערוקטע הויכע סאַמעטענע יאַרמולקע. עס זענען זיך אַרויס צוויי טיף־איינגעשניטענע לומדישע ווינקלען אויפן שטערן. ביידע זיצן זיי איבער ליכטיקע קלאָר־אויתיותדיקע, ווילנער ש״ס־גמרות. לערנען אויפן קול מיט אַזאַ דביקות, מיט אַזאַ מתיקות, מיט אַזאַ מחיהדיקער האַרציקייט, אַז דורכגייער אין בית־המדרש־געסל בלייבן שטיין הינטער די פענצטער פון בית־המדרש, איינצוהערן זיך אין קול תורה.

ביי דער רעכטער זייט פון גערער טיש זיצן חיים בייגער, איטשע לייב ישראל קרופניקס, מאיר אסתר חנהס (מאיר מעכל ראָטפאַרב — רעדאַקציע), צדוק נח לערמאַנס, ישראלקעלע פראָסט (אַ טייערער חבר מיינער, גרינדער פון די צעירי אמוני ישראל אין קאַריוו). זיי זיצן מיט איינגע־גראָבענע אויגן אין די גמרות, אין פאַרטיפטע רעיונות. יעדער טייטשט באַזונדער פאַר זיך אַ שוועריע סוגיא. זייערע קלינ־גענדע יונגע קולות הילכן איבערן בית המדרש ווי עכאָ פון עולמי עולמות. ביים ברעג טיש, נאָענט צום גרויסן קאַכעלדיקן אויוון, זיצט הערש גרשונס, פאַרלייגט אַ פוס איבער אַ פוס. אַ גרויס יאָרציים־ליכט, אַרייגעשטעקט אין טיש, באַלייכט זיין גמרא. מיט פאַרמאַכטע אויגן שעפטשעט ער שטיל, דרייט מיטן גראָבן פינגער, טענהט בנעימותדיק געלאַסן זיך אויס מיט די תנאים. פלוצים צעשרייט ער זיך הויך מיט זיין הייזעריקער שטימע, גלייך ווי ער וואָלט אָפּ־געהאַלטן דעם גרעסטן טריומף.

ביי דער צווייטער זייט פון ארון קודש, מזרח־וואַנט, ביים לובלינער טיש, זיצט דער ארי־שבחבורה, ווי מען רופט אים אין בית־המדרש צוליב זיין שאַרפן מוח אוז גראַדן שכל — ר׳ יאַנקעלע מתתיהוס (מאַטעסס), דער מורה־הוראה אין קאַריוו.

ס׳בית מדרש אין קאַריוו

ער זיצט איבער אַ יורה־דעה, מיט אַ באַרג ספרים אָנגעוואָרפן אַרום אים. שטיל פאַרטיפט, מיט איין האַנט אונטער־געשפאַרט דעם קאָפּ אויפן יורה־דעה, מיט דער צווייטער, מיט זיינע דאַרע ביינערדיקע פינגער קעמט ער זיין געל, שיטער בערדל. אים איז שטאַרק קשה אַ דין אין יורה־דעה. ער זוכט, פאָרשט, נישטערט, עפנט אַ ספר, טוט אַ קוק, פאַרמאַכט דאָס ספר אוּן עפנט גלייך אַ צווייטס. זיין בלייך פאַרמעט־פנים איז פאַרוואָלקנט, שטאַרק פאַרדאָגהט. זיינע ברעמען ציטערן, די טיפע קנייטשן אויף זיין גאונישן שטערן גראָבן זיך איין נאָך טיפער, ווילן דערגיין אַ תשובה אויף דער האַרבער קשיא. ער שטעלט זי דאָויף, צעשאָקלט זיך פאַמעלעך, זיינע צוויי געקרייזלטע פאות פון אונטער דער שוואַרצער סאַמעטענער יאַרמולקע צעטאַנצן זיך איבער זיין בלייך פנים. מיט איינמאָל ווערט זיין פנים אויסגעלייטערט, ליכטיק, אַ צופרידן פייערל באַווייזט זיך אין זיינע אויגן. ער גלייכט אויס דעם רוקן, ווי ער וואָלט זיך באַפרייט פון אַ שוועריקער וואָגיקער משא. ער איז אינגאַנצן אָנגעפילט מיט אינערלעכער שמחה. מיט אַ ליבלעכן שמייכל קוקט ער זיך אַרום אין בית־המדרש, גלעט ווי מיט אַ ווייכן סאַמעט — אים איז פאַרענטפערט די האַרבע קשיא, ער האָט געפונען אַ תירוץ.

לעבן אים זיצט איבער אַ גמרא מיין חבר שימעלע אַלטער יוספס, אַ קורץ געוויקסיק בחורל, מיט אַ קלאָר צאַרט ווייס פנימל, מיט אַ גרויסן טלית קטן, לאַנגע ציצית. זיינע לאַנגע געקרייזלטע פאותלעך, וואָס הענגען אַרויס פון גלאַנציקן זיידענעם היטעלע, באַמבלען זיך איבער זיין קלאָרן געזיכט אוּן בלענדן אים די אויגן. זיין אומעטיקער גמרא־ניגון, זיין דין שטימעלע, זיין אויסזינגען, מעלאָדיש אויסציען דעם תנו רבנן איז אַזוי מחיהדיק, דערקווינקנדיק, לאַשטשנדיק, ריִרנדיק, אַז עס פאַרכאַפט דעם אָטעם פון די בית־המדרש־מתפללים. זיי שטייען פאַרגאַפטע, מיט אפענע מיילער אוּן מיט די סידורים אין די הענט.

מיר איז שווער צו פאַרשטיין דעם פשט פון אַ שטיקל גמרא. איך האָב שוין אַלע מפרשים נאָכגעקוקט, איך פאַרשטיי פאָרט נישט דעם פשט. באַשליס איך צו פרעגן ר׳ יאַנקעלע מאַטעסעס. שלעפּט ער תיכף אַרויס די רויטע פאַטשיילע פון זיין הינטער־קעשענע, לייגט אָוועק אויף זיין גמרא פאַר אַן עירוב, זיין פנים שמייכלט גוטמוטיק, די קנייטשן אויף זיין שטערן גלייכן זיך אויס — קום נענטער, — רופט ער מיך ליבלעך, פאָטעריש, גלעט מיך מיט זיינע סאַמעטענע אויגן.

דערמוטיקט פון זיין ווייכקייט אוּן ליבלעכקייט, דערנענטער איך זיך צו ר׳ יאַנקעלען. פאַרשפרייט מיין גמרא אויף זיין יורה־דעה, אוּן הויב אָן זאָגן מיט אַ הויך, קוויטשענדיק קולכל:

— איבעיה להו, האָבן די בני הישיבה אַן אבעיא געפרעגט ר׳ יאַנקעלע האָלט די אויגן איינגעגראָבן אין די גמרא, הערט מיך אויס אויפמערקזאם. אַז איך בין צוגעקומען צום אָרט אין די גמרא וווּ מיר איז שווער דער פשט, זיך אָפּגעשטעלט, האָט ר׳ יאַנקעלע אַ רגע פאַרטראַכט זיך, אַ קנייטש געגעבן דעם שטערן, אַ קינדערשער שמייכל האָט זיך צעגאָסן איבער זיין פאַרמעט־פנים אוּן ער האָט אָנגעהויבן לערנען ווייטער, מיט אַזאָ גרינג, זאַנפטיק לשון, אַזוי קלאָר, פאַרשטענדלעך, אַז איך בין אַ פאַרגאַפטער געבליבן שטיין, זיך צוגעהערט צו יעדעס וואָרט, וואָס האָט ווי פון אַ קוואַל געפלאָסן פון זיין מויל. איך האָב זיך געווונדערט: ווי קומט עס וואָס איך האָב פריער נישט פאַרשטאַנען? ס׳איז דאָך באמת אַזוי פאַרשטענדלעך און פשוט, וואָס איז דאָ געווען שווער צו פאַרשטיין?

אַז ר׳ יאַנקעלע האָט מיר געגעבן אַ קניף אין מיין צעפלאַמטער באָק אוּן מיט גרויס ליבשאַפט אַ זאָג געגעבן:

— לערן ווייטער, ביסט אַ גאָנץ ווּילער בחור, שעם זיך נישט, איז דיר עפעס קשה, פרעג, לא הבישן למד...

אָנגעפּולט מיט הימלישער פרייד פון ר׳ יאַנקעלעס דערמוטיקטע ווערטער, האָב איך זיך אַוועקגעזעצט אויף מיין פלאָץ, אוּן מיט נאָך גרעסערער התמדה זיך צעשאָקלט איבער מיין גמרא:

— איבעיא להו — האָבן די בני הישיבה אַן אבעיא געפרעגט!

*

— אוי, אַ סך וואָסערן זענען זינט יענער צייט דורכגעפלאָסן. פון מיין אומפאַרגעסלעך היימיש, טייער שטעטל איז שוין היינט קיין זכר נישט געבליבן. מיט ווילדער אכזריות איז מיין קאָריווער בית־המדרש, ווי דער בית־המקדש אין ירושלים. מיטן שורש אויסגעריסן געוואָרן, מיט דער ערד אויסגעגלייכט געוואָרן. אָפּגעמעקט ס׳בית המדרש־געסל. נישטאָ מער מיינע יוגנט־חברים. פאַרפיניקט זענען זיי געוואָרן צוזאַמען טויט פון חיות בדמות אנשים. די טמאדיקע קעלבאַסע פון קאָזשע חזיר־שלעגער פאַרפעסטיקט הייליקע בית־המדרש־לופט. זאָלן אויף אייביק פאַרשאָלטן ווערן די קינדער פון דעם מערדער־פאָלק, וואָס האָבן די אומשולדיקע, טייערע יידן פאַרשניטן פון דער וועלט. „הבאת יום קראת ויהיו כמני״ — זאָל קומען אויף דעם דייטשן מערדער־פאָלק אַזאַ בראָך וואָס זאָל אים תמיד באַקלאָגן ווי מיר באַקלאָגן אונזער בראָך.

אומפאַרגעסלעך פאַרבליבן אין מיין זכרון אויף אייביק די געשטאַלטן וואָס שאָקלען זיך דביקותדיק, פאַרטיפט מיט התמדה, אינגאַנצן אויסגעטון פון דער עולם־הזהדיקער וועלט, איבער די גרויסע ש״ס־גמרות, מיט זייערע טיף־האַרציקע ניגונים. אַ בענקשאָפט נאָך יענער שטראַלנדער פאַרגאַנגענהייט נאָגט תמיד מיין האַרץ.

צו סליחות

גלייך ווי עס זענען אָנגעקומען די אלול־טעג אוּן אין בית־המדרש אוּן שול האָט זיך געהערט דער ערשטער קול־שופר, האָט אַ מיסטעריעזע אָטמאָספערע באַהערשט דאָס שטעטל, אוּן אַלעמענס געזיכטער האָבן אויסגעדריקט אַן אומבאַוווסטע אימה, געמישט מיט מרה שחורה.

אַריינקומענדיק דעם ערשטן טאָג ראש חודש אלול אין בית־המדרש דאָוועגענען, האָט מען גלייך ביים עפענען די טיר דערפילט אַז עס קומען טעג וואָס זענען אָנדערש, מער פאַרכטיקע ווי די פאַרגאַנגענע.

דאָס בית־המדרש איז געווען געפאָקט מיט מתפללים, צווישן זיי אַזעלכע וואָס פלעגן קומען אין בית־המדרש דאָוועגענען בלויז אין אַ יומא דפגרא.

זיבן גרויסע חלבנע ליכט זענען געשטאַנען ביים עמוד פאַרן בעל־תפילה. דאָס פייער פון די ליכט האָט געצאָנקט אוּן געשפרונגען, ס׳האָט זיך אויסגעדאַכט אַז אָט־אָט גייען

זיי אויס און אָט לייכטן זיי ווידער העל אוּן ליכטיק. אַ נאָגנדיקע וואַרעמקייט האָט געשוועבט אין חלל פון בית־המדרש.

אברהם משה אוּן לוי לעקיש — די שטעטלדיקע לצים האָבן זיך אַרומגעדרייט איבערן בית המדרש, די הענט טיף פאַרשטעקט אין די גאַרטלען, דביקותדיק געזאָגט תהלים. וועו דער שמש האָט נאָכן דאָוונען געבלאָזן שופר, זענען אַלע געבליבן ווי פאַרשטיינערט. הערצער האָבן אויפגעציטערט.

דעם גאַנצן חודש אלול האָט דאָס קול שופר אָפגעקלונגען אין שטעטל פון די בית־המדרש־בחורים, וואָס פלעגן אויסנוצן דעם חודש אלול, כדי צו לערנען זיך בלאָזן שופר.

פאַרטוענע אין מסחר, הערנדיק די אָפגעריסענע, ציטערדיקע קולות פון שופר האָבן פאַרלוירן דעם חשק ווייטער צו לויפן צו זייערע געשעפטלעכע ענינים. דורכגייענדיקע וויבער האָבן געווישט מיט די פאַרטיכער זייערע נאָסע אויגן.

שבת פאַר סליחות האָבן אַלע אין שטעטל דערפילט אַז די מוראדיקע טעג ווערן נענטער.

בײַם אַלטן רב, בײַ ר׳ יחיאלן אין שטוב האָבן שבת בין השמשות זיך פאַרזאַמלט די אָנגעזעענסטע בעלי בתים פון שטעטל, צוזאַמען מיט די בעלי תפילות, מסדר צו זיין די ימים נוראימדיקע תפילות, וועו זאָל דאָוונען שחריתים, וועו מוספים אין שוּל אוּן אין בית המדרש. שבת פאַר מעריב האָט הערש גרשונס געזאָגט „למנצח בנגינות״ מיט דעם טראַדיציאָנעלן ראש־המשנהדיקן ניגון. דאָס איז געווען דער ערשטער סיגנאַל, אַז די מוראדיקע טעג זענען גאָר נאָענט אוּן דער עולם האָט אָנגעהויבן מאַכן הכנות פאַר די ערשטע סליחות.

די ערשטע סליחות שבת־צו־נאַכטס, האָבן נישט געהאַט די שאַרפקייט אוּן אימהדיקייט פון גאַנצן חודש אלול. דער גרעסטער טייל עולם איז געקומען אָנגעטוּן אין די שבתדיקע בגדים אוּן אויסגעזעען זאָט, אויסגערוט, אויפגעלייגט. מאַנכע פון עולם זענען גלייך נאָך מעריב פאַרבליבן אין בית־המדרש צו סליחות, מיט די פריילעכע שבתדיקע פנימער, מיט קיין שום אויסדרוק פון אימה אָדער פחד. דער עולם איז זיך צוזאַמענגעקומען פיל פריער איידער די סליחות האָבן זיך אָנגעהויבן; מען האָט זיך דערציילט חסידישע מעשיות, געשמועסט וועלט־פאָליטיק, גערעדט וועגן רב, שוחטים, דאָוָרעס. אין די חסידים־שטיבלעך האָט מען געגרייט געשמאַקע מלוה מלכות. אפילו וועו הערש יחיאל שמש האָט צוועלף אַ זייגער געגעבן דריי קלעפ אויף דעם בעלעמער, אוּן יאָסקע חזן האָט אָנגעהויבן דעם טראַדיציאָנעלן „יתגדל״ פון סליחות, אוּן האָט מיט זיין שטימע אָנגעהויבן קרייזלען העכער, אַרויסצורופן בײַם עולם אַ ציטער, האָט דאָס אויך נישט געמאַכט קיין רושם, ווייל דער עולם האָט זיך געפילט שבתדיק, נשמה־יתרהדיק.

אימהדיק זענען ערשט געווען די סליחות פאַרטאָג.

אין דער טיפער נאַכט, וועו ס׳גאַנצע שטעטל, איז געווען פאַרזונקען אין געשמאַקן שלאָף, האָט פלוצלונג זיך דער־הערט דאָס אימהדיקע קול פון אייזיקל שרייער: „שטייט אויף היליקע יידעלעך, שטייט אויף, צו עבודת הבורא״. ר׳האָט אַלס צוגעגאָבן צוויי האַסטיקע קלעפ מיטן הילצערנעם האַמער אין די הילצערנע לאָדן. זיי האָבן אָפּגע־קלינגען איבערן גאַנצן שטעטל ווי עפעס אַ וויכטיקע שליחות פון אומבאַקאַנטע עולמות.

דער שלאָף איז אַזיסער, ר׳האָט אָנגעפעם געצויגן צום בעט. האָבן אָבער אייזיקלס קלעפ אין לאָדן דעמאָלט אין די מוראדיקע טעג אוּן אַ היליקער ציטער האָט דורכגענומען ס׳האַרץ — נישט צו פאַרשפעטיקן די סליחות. — אין אַזאַ שעת הכושר, וועו די טעג צו באַשטימען דאָס לעבן פון צו־קונפטיקן יאָר זענען שוין געציילטע, טאָר מען נישט פאַר־שלאָפן, מען מוז זיך שטאַרקן ווי אַלייב. שנעל האָט מען געכאַפּט אָפּגיסן נעגל־וואַסער, זיך אָנגעטוּן, געכאַפּט אַ סליחה אוּן געלאָזט זיך לויפן אין שוּל אַריין.

אינדרויסן איז געווען פינצטער. די אָנהויב־אָסיענדיקע קעלט האָט טיף אַריינגעדרונגען אין די ביינער. דער הימל איז געווען לויטער קלאָר, די שטערן זענען בלישצנדע גע־שטאַנען אויפן הימל ווי אַ געוועב פון פינקלדיקע ליכטיקע אויגן. .אויף דער גאַס איז געווען שטיל. עס האָבן זיך נאָך געהערט די קלעפ אין די לאָדן פון אייזיקלס הילצערנעם האַמער. פון די געסלעך האָבן זיך געהערט שנעלע טריט, סקריפן פון אויפגעשלאָסענע טירן האָבן מיט אַ ווידערקול אָפּגעקלונגען איבערן שטעטל. יידן מיט בלעכענע לאַמ־טערנעס אין איין האַנט אוּן אין דער צווייטער די סליחה מיט טלית אוּן תפילין, האָבן שנעל געאיילט נישט צו פאַר־שפעטיקן סליחות זאָגן. וויבער איינגעהילט אין טיכלעך מיט סליחות אוּן תחינות אין די הענט, זענען געלאָפן אין דער ריכטונג צום בית המדרש אוּן שוּל.

דער אַריינגאַנג אין שוּל איז געווען פינצטער. דאָס קליינע חלבנע ליכטל וואָס האָט קוים באַלויכטן די נידריקע טרעפלעך ביים אַריינגאַנג אין שוּל, מיט די מרה־שחורהדיקע פענצטער פון די פאָלישן, מיט די פענצטער צום אַלטן בית החיים, האָבן אָנגעווארפן אַ פחד. אַ הייליקער שוידער האָט דורכגעדרונגען. יעדער האָט געפילט אַז עס שטיקט אים עפעס אין האַלז, אַ שטיין ליגט אין פרעסט אויפן האַרץ. דאָ אין שוּל, וועט ער זיך אַראָפרעדן פון האַרץ, אויסווייגען זיך, וועט אים גרינגער ווערן...

אויף דער בימה זענען געשטאַנען אַרום שולחן אַלטער שנייידער, דער גבאי פון שוּל, אין איין זייט, אוּן אהרן מענדל, דער שוּל־שמש, פון דער צווייטער זייט, אוּן האָבן מיט אָבלדיקע שטימען געזאָגט תהילים.

ביסלעכווייז איז דער עולם אין שוּל געוואָרן גרעסער, ס׳האָט אויסגעזען ווי דער עולם וואָלט אַצינד אַנטלאָפן פון עפעס אַ בהלה, אַ פלוצלונגדיקע שרפה וואָס האָט אויסגע־בראָכן אינמיטן נאַכט; אַז מען האָט קיין צייט נישט געהאַט זיך אַרומצוואָשן. די בערד אוּן פיאות זענען געווען צע־פלאָשעטע, די בגדים נישט רעכט פאַרשפיליעטע. ס׳זענען אַריינגעקומען יידן מיט נאָסע, אויסגעצוואָגענע בערד. נאָר וואָס קומענדיק פון מקוה. פון די וויגקעלעך פון דער הויכער, מאַסיוועו שוּל, האָט געבלאָזן אַ קעלט פון אימה. אין דער הויך פון די עזרת נשים האָט זיך געהערט קרעכצן, געווייגען.

יאָסל שוחט מיט זיין לאַנגער ברייטער, פאַטריאַרכאַ־לישער־געלער באָרד, האָט זיך אַרומגעדרייט איבערן שוּל, געריבן איין האַנט אין דער צווייטער, אוּן עפעס שטיל מיט כונה געשעפטשעט. דאָס האָט ער זיך מכין געווען צו זאָגן סליחות פאַרן עולם. שוין יאָרן וויי יאָסל שוחט זאָגט סליחות

אין שוּל. זעלטן ווען איינער האָט מיטן צווייטן זיך דורכגע־ווּאַרפן מיט עפּעס אַ באַמערקונג. האָט ווער עפּעס גערעדט, איז זיין קול געווען פאַרשטיקט, הייזעריק, גלייך ווי ער וואָלט מורא געהאַט צו רעדן צו הויך.

אהרן מענדל דער שוּל־שמש האָט געגעבן דריי קלעפּ אין שולחן. יאָסל שוחט האָט זיך אַרומגעהילט אין גרויסן טלית מיט דער זילבערנער עטרה, אוּן מיט שנעלע טריט צוּגע־גאַנגען צום עמוד. דער עולם האָט מיט איינמאָל זיך אויפ־געשטעלט. די אימה איז געווּאָרן שטאַרקער, אַלע האָבן גע־פילט אַז דאָס איבערפוּלטע פאַרווייטיקטע הארץ וועט באַלד האָבן זיין תיקון אין די סליחות. ווען יאָסל שוחט האָט אָנ־געהויבן זאָגן דעם יתגדל מיטן ראש־השנהדיקן ניגון, איז דער פחד געוואָרן גרעסער. צו אל מלך יושב האָט דער עולם הויך, התלהבותדיק אוּנטערגעכאַפּט די קולות פוּן בעל תפילה. אַ סך האָבן מיט טיכלעך געווישט זייערע פאַרווויינטע. אויגן.

ביסלעכווייז איז די קעלט וואָס האָט געהערשט פאַר סליחות־זאָגן — פאַרשוווּנדן. די פנימער זענען געוואָרן צע־פלאַמטע, די קולות האָבן פאַרלוירן זייער הייזעריקייט אוּן באַקומען דעם אויסדרוק פוּן הילפּס־געשרייען.

ביים סוף פוּן סליחות־זאָגן, איז געוואָרן אַ גאַנצע ענ־דערונג אין דער שטימונג. אין שוּל איז געוואָרן רואיקער, דאָס געשריי שטילער, לייכטע זיפצן האָבן זיך געהערט, ווי פוּן קינדער וואָס ווערן מיד פוּן ווויינען אוּן בעטן. דער פרימאָרגן איז אַריין דורך די קאָלירטע שוּל־פענצטער, זיי זענען באַגאָסן געוואָרן מיט אַ הימל־בלויקייט. דער אומעטי־קער שיין פוּן די חלבנע ליכט איז צוּביסלעך פאַרשוווּנדן.

יחזקאל ראָזענזאָן (שוואָגער פוּן הרב דוד קירשענבוים), מיט זיין פרוי אוּן קינדער

די פאַרווויינטע אויגן האָבן אָנגעהויבן שטראָלן מיט באַ־גייסטערונג, אַלע האָבן געפילט אַז דאָס וואָס האָט געפרעסט אוּן געדריקט אויפן האַרץ, איז פאַרשוווּנדן. אַ ליכטיקייט האָט אָנגעפילט די נשמה. אַראָפגערעדט זיך פוּן האַרץ, אין האַלז שטיקט שוין נישט מער. דער עולם האָט זיך געשטעלט דאַוונען מיט דעם האָפענונג אוּן זיכערקייט, אַז זייער געוויין אוּן געבעט האָט דערגרייכט דעם כסא הכבוד אוּן זיי וועלן האָבן אַ גוט יאָר.

משה ראָזענזאָן (אין צענטר), שוואָגער פוּן הרב דוד קירשענבוים, מיט אַ גרופּע קאָריווער יוגנטלעכע אויף אַ געזעגענונגס־מסיבה פאַר זיין אָפּפאָרן קיין קאַנאַדע.

פוּן רעכטס אויף לינקס, ערשטע ריי

רפאל אריה בוכשרייבער, חוהלע ראָזענזאָן, נתנאל ראָזענזאָן, הערשל האָכגעלערנטער, שמואל זלאָטאגורע, מלכה זלאָטאגורע, רבקה זלאָטאגורע, פייוול יידל קלימענבערג, גיטל אַנקער, חנה ראָזען, יוכבד ראָזענבלאַט, אברהם וואָכנהאָזער, עלקע וואָכנהאָזער, לייבל ראָזענזאָן, צלבה צימערמאָן.

2־טע רייע, זיצנדיק:

בירך האָכגעלערנטער, קלמן טייטלבוים (הינדלס), רינה צוקערמאָן, זאַלצבערג, די מאָכטער פוּן יאַנקל אוּן מאַשה (דוד רוזשינערס שוועסטער), משה ראָזענזאָן, ביילע וואָכנ־האָזער, פערל לאה שפּיזמאָן, ברוך טייטלבוים, שמואל ראָזענזאָן, הינדע האָכגעלערנטער, אברהם פינקעלשטיין, גיטעלע ראָזענזאָן.

ש. טענענבוים

(אויטאָביאָגראַפישע פאַרצייכנונגען)

איז ליבטיקן אָפשיין פון דורות

קאַריוו, פולאוו, בריסל, פאַריז, ניו־יאָרק

פון דער רעדאַקציע:

שיט טענענבוים איז אַ באַוווסטער שרייבער פון יונגערן דור, ער איז עטלעכע פערציק יאָר אַלט, ווײַנט היינט אין ניו־יאָרק. ער איז אַ מחבר שוין פון אַ צענדליק דערשינענע ביכער: דערציילונגען, מיניאַטורן אוּן עסייען, אוּן נאָך צענדליקער ביכער ליגן בײַ אים אין כתב יד. ער איז מער אַ באַזינגער ווי אַ באַשרייבער, ער איז מער אַ ראָמאַנטישער מאָלער ווי אַן אָביעקטיוויסט שילדערער. זיין טאַלאַנט איז פון אַ גרויסער קראַפט. ער שרייבט אַ פאָעטיזירטע פראָזע. שיט טענענבוים איז אַ שרייבער מיט אַ סך וויסן, געניט אין דער וועלט־מאָלערײַ, אין דער אַנטיקער גריכיש־רוימישער פאָעזיע, דורכגעריזט אַ האַלבע וועלט, באַזוכט אָבער גרויסע מוזייען, קען די פראַנצויזישע אוּן ענגלישע ליטעראַטור. אַ סך זיך אָנגעלייגן אין לעבן, געאַרבעט אין די בעלגישע קוילנגרובן, אַ גרויסע קורצע צייט אויך אָנגעהערט צו געהיימע רעוואָלוציאָנערע קרייזלעך. טענענבוים איז זיך אויך גענוג אויסגעלעגן אין די שפיטעלער אוּן סאַנאַטאָריעס — צוליב זיין לונגען־קרענק. אין דער שרייבערישער וועלט, פונקט ווי ער ווערט פון טייל פאַרזעהן, צי אינגאָרירט, אַזוי ווערט ער פון אַ סך — פאַרערט אוּן געלויבט. ביי דעם בעסערן לעזער איז ער גאָר שטאַרק באַליבט.

די דאָזיקע פאַרצייכנונגען האָט אונז ספעציעל צוגעשיקט דער מחבר אַליין. מיר שיקן אים איבער אונזער האַרציקן דאַנק.

ס'האָט זיך אָנגעהויבן אין קרעטשמע

פון דער שטאָט יעוואַנגעראָד שטאַמט מיין טאַטע אוּן זיין גאַנצע משפחה; פון דער שטאָט קאָריוו, אוּן פון שכנותדיקן שטעטל, מאַרקושאָוו, שטאַמט מיין מוטער אוּן איר גאַנצע משפחה. פלעגן זיך אין שטעטל קאָריוו צוזאַמענקומען מיין טאַטנס טאַטע, ר' לייבוש יואלקעס, דער גרויסער סוחר, גרעסטער גביר אוּן פאָדריאַטשיק פון דעמבלינער פעסטונג, מיט מיין מאַמעס פאָטער, ר' משה'ל. זיי פלעגן ביידע האָבן עסקים. דאָס האָט אַוודאי גענומען פאַרקומען אין מיין זיידנס שענק, אין קאָריוו. זאָגט איינמאָל דער זיידע ר' משהל צום זיידן ר' לייבוש יואלקעס:

— איך האָב אַ לייטישע טאָכטער פאַר אייער זון...

עטלעכע מאָל זענען זיי זיך אַזוי צוזאַמענגעקומען אין דער שענק ביז זיי האָבן אָפגעמאַכט אַז חתן אוּן כלה זאָלן זיך באַגעגענען... דאָס איז באַשלאָסן געוואָרן, אוודאי, אין אַ גאַנצן משפחה. פלעגן זיך אין שטעטל קאָריוו צוזאַמענקומען מיין טאַטנס טאַטע, ר' לייבוש יואלקעס, דער גרויסער סוחר, גרעסטער גביר אוּן פאָדריאַטשיק פון דעמבלינער פעסטונג, מיט מיין מאַמעס פאָטער, ר' משה'ל. זיי פלעגן ביידע האָבן עסקים. דאָס האָט אַוודאי געמוזט

רחל לאה טענענבוים (פּינדערהיים — גראָסמאַן), די מוטער פון שרייבער שיע טענענבוים

געווען אַ מאַן מיט אַ סך פעיקייטן און טאַלאַנטן; ער האָט זיין גאַנץ לעבן געזוכט, געקעמפט, געליטן. מיין מוטער האָט געשטאַמט פון אַ פאַמיליע פון זייער איידעלע, שטילע מענטשן, אין איר פאַמיליע איז געווען ליבשאַפט און שטילקייט. די תורה האָט געהערשט אין זייער הויז. אַרעמקייט און צניעותדיקייט. באַשיידנקייט און ערפורכט פאַר גאָט האָט שטענדיק געהערשט אין הויז פון מיין מוטערס עלטערן...

ר׳ משה׳ל זשעלעכאָווער

מיין מוטערס פאָטער, ר׳ משה׳ל זשעלעכאָווער, איז געבוירן געוואָרן אין זשעלעכאָוו און געשטאַרבן איז ער אין מאַרקושאָוו מיט פינף און פופציק יאָר צוריק, זייענדיק אַלט בלויז אַכט און פופציק יאָר. ער איז געווען אַ גוטער מענטש, מיט אַן איידעלן פנים און איידעלן שמייכל, אַ נידעריקער אין וווקס, אַ בלייכער ייד מיט אַ גרויסער באָרד. ער פלעגט זיינע קינדער צערטלען, קושן, הייבן אין דער הויך און תמיד ברענגען זיסע מתנות. איינער פון מיינע ברידער דערציילט ווי ער האָט אונז באַזוכט אין דערפל דזשאַרזשיץ, האָט ער דעמאָלט געבראַכט פלעצלעך מיט מאַן פאַר די קינדער. ער האָט באַזונדערס זיך אָפגעגעבן מיט מיין שוועסטער, מירעלע, ער האָט זי גענומען אויף דער האַנט, האָט זי געזעצט אויף זיין קני און האָט זי געקושט און געגלעט.

ר׳ משהל זשעלעכאָווער איז איינמאָל געקומען צו מיין מאַמען, עטלעכע וואָכן נאָך דער חתונה. ער האָט געזען ווי טרויעריק זי איז. ער האָט זי אַריינגערופן אין אַ באַזונדער צימער און זי געפרעגט פאַרוואָס זי איז אַזוי טרויעריק. די יונגע און שיינע רחל־לאה, מיין מוטער, האָט אַלע אירע יסורים באַהאַלטן טיף אין האַרצן. זי האָט נישט געוואָלט אויסזאָגן ווי ברוטאַל איר מאַן, מיין פאָטער, איז. מיין זיידע האָט אַלץ פאַרשטאַנען... ער האָט געזען ווי זיין קינד ליידט. ער האָט געזען ווי זיין טאָכטער גייט אַריין אין צווייטן צימער און זי בויעכט דאָרט אויס אין אַ ביטערן געוויין. ער איז אַוועק אַ פאַרקלעמטער...

מער האָט ער זי נישט געפרעגט. נאָר איינמאָל אין אַ בויוו האָט ער זי אויפגעפאָדערט זיך צו גטן מיטן ברוטאַלן מאַן, וואָס האָט איר, בשעת זי האָט געשוואַנגערט מיטן ערשטן קינד, געוואָרפן אין פנים אַריין אַ פעקל מיט שפיציקן, האַרטן לזאָם, און האָט איר פאַרבלוטיקט דאָס שיינע פנים... די גוטע פוי׳ו האָט איר גאַנץ לעבן פיינלעך געשוויגן..

ר׳ משהל האָט חתונה געהאַט דריי מאָל. אַלע דריי פרויען זענען אים אַוועקגעשטאָרבן. ער האָט געהאַנדלט מיט תבואה, האָט געהאַט אַ ווייטשענק, ער איז געווען רייך און שפעטער פאַראָרעמט געוואָרן. אָבער ער איז געווען אַ גאָטספאָרכטיקער ייד און געטריי געדינט גאָט ביזן לעצטן אָטעם פון זיין לעבן.

מיין באָבע יערקע

מיין מוטערס מאַמע, יערקע גראָסמאַן, איז געבוירן געוואָרן אין מאַרקושאָוו און איז געשטאָרבן אין זעלבן שטעטל מיט ניין און זיבעציק יאָר צוריק, אין דעם יונגן עלטער פון בלויז אַכט און צוואַנציק יאָר. מיין מאַמע פלעגט שטענדיק ווייזן, אַז איך פלעג איר פרעגן וועגן איר יונג־פאַרשטאָרבענער מאַמען. מיין מאַמע איז געווען אינגאַנצן ענלעך צו מיין יונגער באָבען יערקע. זי האָט געהאַט איר איידל פנים, אירע מוטערלעך־טרויעריקע, גוטע אויגן, איר גאָלדן האָרן. איר מוטער יערקע איז געווען אַ גוטע פרוי, אַ שיינע, וועלכע איר מאַן, ר׳ משה׳ל, האָט דאָס גאַנצע לעבן באַווויינט און באַדויערט און איבערגעטראָגן די ליבע צו זיין יונג־פאַרשטאָרבענער פרוי און אויסערגעווייניעכער צערטלעכקייט צו די קינדער און באַזונדערס צו מיין מוטער, וועלכע איז פאַר־בליבן אַ פאַרטרויערטע אויף איר גאַנצן לעבן.

יערקע איז געשטאָרבן פון שווינדזוכט, אַ קראַנקהייט וואָס האָט געהערשט זינט דורות אין מיין מוטערס פאַמיליע. צו יערקען האָב איך געהאַט אַ סענטימענט. ליבנדיק מיין מאַמען, האָב איך געהאַט בלויז ליבשאַפט און רעספעקט צו איר מוטער, וועלכע כ׳האָב זיך פאַרגעשטעלט אַ בלייכע, אַ צאַרטע, אַ שטילע, וואָס גייט אַרום אַ שווינדזוכטיק־הוסטנדיקע צווישן אירע קינדער, גייט אויס פון ליבשאַפט צו זיי, פאַר־בלייכט, און שטאַרבט נעבן זייערע וואַרעמע גופימלעך אין איינער אַ נאַכט. מיר דאַכט אַז איך האָב אַמאָל אין אַ חלום געזען איר שלאַנקע געשטאַלט, מיט טיף־אומעטיקע אויגן און לאַנגע כוואַליעס בלאָנד־האָר. איך האָב זי דעמאָלט, אין חלום, טויזנט מאָל געקושט...

ר׳ יעקב זשעלעכאָווער

מיין מאַמעס זיידע, ר׳ יעקב זשעלעכאָווער, איז געווען אַ גרויסער פאָדריאַטשיק, וואָס האָט, לויט דער פאַמיליען־כראָניק און לויטן וואָרן עדות זאָגן פון מיין מאַמען, געפירט אַ פראָצעס מיטן רוסישן קיסר. ער האָט אפילו געווונען דעם פראָצעס און געקריגן פון צאַר אַ גאָלדענעם סיגנעט (רינג). דאָס הויז פון מיין עלטער־זיידן, ר׳ יעקב זשעלעכאָווער, פלעגט זיין שטענדיק פול מיט אורחים, מיט אַלערליי יידן, פון די וועגן און פון די בתי־מדרשים. אַ לעגענדע דערציילט אַז צום ערשטן סדר ביינאַכט, וועו די אורחים זענען געזעסן ביים טיש און

מען האָט געעפנט די טיר אַרייַנצולאָזן אליהו הנביא, האָבן אַלע פלוצלונג באַמערקט ווי ר׳ יעקב שמייכלט... וועו מען האָט צוגעמאַכט די טיר, האָט ר׳ יעקב זיך געוועדעט בזה הלשון צו די זייניקע:

— איר ווייסט אַוודאי ווער עס איז דאָ געווען: אליהו הנביא...

אַ צווייטע פאַמיליע־כראַניק דערציילט אַז אַמאָל, ערב יום־כיפור, צו כל־נדרי, איז פלוצלונג ענג געוואָרן אין דער אַלטער, זשעלעכאָווער שול. ר׳ יעקב האָט דערפילט אַז שדים זענען פאַראַן צווישן די מתפללים. ער האָט דעמאָלט באַפוילן אַרויפצולייגן די טליתים אויף די אַקסלען און עס איז באַלד גערוימער געוואָרן...

ר׳ יעקב זשעלעכאָווער איז געווען אַ חסיד פון לובלינער רבין, ר׳ לייבעלע איגר. ער איז כמעט דאָס גאַנצע לעבן בייַ אים געזעסן. אפילו נישט געאירצט דעם רבין.

איינמאָל איז ר׳ יעקב געקומען צו אונז אין הויז. עס איז געווען שבת קודש, וועו ער איז געזעסן בייַם טיש און געזאָגט פון אויסנווייניק תורה. אויף דער עלטער איז ער געוואָרן גענצלעך בלינד. זיין געשטאַלט, דערציילט מען, איז געווען שלאַנק, שטאָלץ און מאַיעסטעטיש. ער איז געווען אַ גוטער מאַן צו די קינדער, צו דער פאַמיליע, צו אַרעמעלייט. —

פאַרקע איז געווען אַ טאַכטער פון ר׳ יעקב. איר מאַן האָט געהייסן ר׳ ישראל. ר׳ ישראל איז אַלע יאָרן געזעסן בייַם לובלינער מגיד און איז טאַקע דאָרט נפטר געוואָרן.

ר׳ יונה און די וועלף

דער עלטער־זיידע פון מיין מאַמען האָט געהייסן ר׳ יונה. זיין פרוי האָט געהייסן פריידל. וועגן ר׳ יונהן קען איך בלויז דערציילן איין לעגענדע, וועלכע מיין מאַמע פלעגט מיר דערציילן וועו איך בין געווען נאָך זייער קליין.

נישט וווייט פון מאַרקושאָוו זענען געווען גרויסע וועלדער, וואָס האָבן געהערט צו פוילישע פריצים. דאָרט אַהין פלעגט מיין עלטער־עלטער־זיידע ר׳ יונה גיין יעדן שבת נאָכמיטאָג, אויף אַ לאַנגן שפאַציר, כדי צו דערקענען און צו גענייסן גאָטס שיינע נאַטור. איין מאָל, אין אַ בריליאַנטענעם שניי, וועו די זון האָט געשיינט, איז ר׳ יונה, ווי געווייַנלעך, געגאַנגען אין וואַלד אַריין. פלוצלונג האָט ער דערהערט פון־ווייטנס אַ געוואָיעריי פון אַ מחנה וועלף. עס איז שוין געווען שפעט צו אַנטלויפן, מחמת די וועלף זענען שוין געווען זייער נאָענט...

ר׳ יונה איז אַרויף אויף אַ בוים, געזען ווי די וועלף קומען אָן אין גאַנצע מחנות, וואָיען, ווייַנען און דרייַען זיך אַרום דעם בוים, האָבנדיק הונגעריקע דערפילט דאָס פלייש פון אַ מענטש...

דריי טעג איז ר׳ יונה אַזוי געזעסן אויפן בוים, ביז די וועלף זענען אַוועק. ערשט דעמאָלט איז ר׳ יונה אַרונטער פון בוים, אַהיימגעקומען, געבענטשט גומל און זייט דעמאָלט אַנגעהויבן צו קרענקען... ער האָט טאַקע זינט דער דאָזיקער פאַסירונג נישט לאַנג געלעבט...

זשעלעכאָוו, מאַרקושאָוו, קאָריוו, קאָנסקעוואָליע

די מוטער פון מיין מוטערס באָבע האָט געהייסן חנה. ר׳ ישראל ליסיביק איז געווען דער פאָטער פון מיין מוטערס טאַטע. אַלע זענען זיי געווען ערלעכע און שטילע יידן, מיט פרומע הערצער, וואָס האָבן זיך אויסגעלעבט אין פרידן און אין שטילקייט זייערע לעבנס. זייערע קברים געפינען זיך אין דער ערד פון זשעלעכאָוו און מאַרקושאָוו. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה בין איך געווען אין מאַרקושאָוו, קאָריוו און קאָנסקעוואָליע. איך האָב געזען ווי די היימלאָזע יידן, אָנגעפאָרענע פון די אַרומיקע קאַנטן, גייען אויף די בית־עלמינס טאָן זייערע מענטשלעכע באַדערפענישן... איך האָב געזען די צעבראָכענע מצבות, די צעגראָבענע קברים, אויפגעריסענע דורך שראַפנעלן. אַזוי זעען אויס די קברים פון מיין מאַמעס פאַמיליע, האָב איך געטראַכט. אַ טיף רחמנות האָט זיך אין מיר דערוועקט צו די אָרעמע אורעלטערן מיינע. וווי וואָלט איך זייער ערד מיט בלומען געפלאַנצט. וווי וואָלט איך זייער אָנדענק הייליק און טייער געהאַלטן...

אָפטמאָל דאַכט זיך מיר, אַז איך וואַנדער אין חלום איבער יענע שטעטלעך. די אורעלטערן מיינע קומען מיר אַנטקעגן. זיי האָבן ליב זייער אור־אור־אייניקל... כאָטש איך האָב נישט אַזא טיפע ליבע צו גאָט, ווי זיי האָבן געהאַט... אָבער זיי פירן מיך ווידער מיט ליבשאַפט צו גאָט. איך פריי זיך מיט זייערע לויטערע פנימער. מיט זייערע גרויסע נשמות...

פעטער אברהם מאיר

ווי געזאָגט, מיך האָט מיין פאָטערס פאַמיליע אָפגעשראָקן. אָבער מיין מאַמעס פאַמיליע האָט מיך צוגעצויגן. איך האָב זיי ליב געהאַט. וועו דער טאַטע פלעגט אַוועקגיין פון הויז, פלעגן מיר, קינדער, זיך צוכאַפן צו דער מאַמען, וואָס פלעגט געווייַנלעך שיילן קאַרטאָפל, צוגרייטן אַ מאָלצייט, און איר בעטן צו דערציילן וועגן איר משפחה... און זי האָט דערציילט מעשיות וועגן איר משפחה, שטיקער כראַניק, לעגענדעס... ס׳איז געווען באַלזאַם צו מיין אויער און האַרצן.

אָבער, איך האָב איר פאַמיליע ווייניק געקענט, אויסער איינעם, מיין פעטער אברהם־מאיר. יעדער פאָר יאָר פלעגט זיך באַווייזן ביי אונז אין הויז אברהם־מאיר, מיין מאַמעס לייבלעכער ברודער. אַ גרויסע ליבשאַפט איז געווען צווישן מיין מוטער און אברהם־מאירן. ווייל דאָס איז געווען איר איינציקער ברודער. די איבעריקע זענען געווען אירע שטיף־בריידער און שטיף־שוועסטער. די מאַמע האָט געטראַגן צו אברהם־מאירן אַ טיפע ליבשאַפט.

משפחה־שנאה

מיין פאָטער האָט פיינט געהאַט מיין מוטערס משפחה. באַזונדערס האָט ער פיינט געהאַט אברהם־מאירן. וועו ער פלעגט קומען צו אונז, פלעגט ער געווייַנלעך בעטן אויף דער חתונה פון אַ טאַכטער. אברהם־מאיר איז געווען אַ שטילער, דערשלאָגענער ייד. פון זיינע אויגן האָט אַרויסגעקוקט טיפער צער. די אַרעמקייט איז געווען גרויס. קינדער זענען געווען, קיין עין־הרע, אַ פולע שטוב.

די פאָר טעג וואָס אברהם־מאיר פלעגט שטיין ביי אונז אין הויז, זענען געווען ביטערע. מיין טאַטע פלעגט שעלטן און פייניקן מיין מאַמען. די מאַמע האָט שטילערהייט געליטן. זי פלעגט וועלן וויינן פאָר איר ברודער אַ ליכטיק פנים. אָבער די טרערן פלעגן זיך גיסן פון אירע אויגן. דער ברודער פלעגט שטילערהייט אָפזיפצן. ער האָט געווווסט אַז מיין מוטער ליידט...

וועו אברהם־מאיר פלעגט אַוועקפאָרן צוריק, איז מיין

מוטער נאָכדעם געלעגן קראַנק עטלעכע וואָכן. איך געדענק זייער צעשיידן זיך. זיי פלעגן ביידע גיין אויפן וועג צום יאַריד־פלאַץ, וווּ די בעל־עגלהשע וועגעלעך פלעגן ווארטן. די מאַמע האָט געקלאָגט און נאָס געמאַכט די ערד. אברהם־מאיר פלעגט פירן זיין שוועסטער ביי דער האַנט, ווי אַ געליבטע. אויף דער פלייצע פלעגט ער טראָגן אַ פּאַק אַלטע קליידער, שמאַטעס, וואָס מיין מאַמע האָט אים געשענקט. זייער צעקושן זיך טוט מיר נאָך איצט וויי... ווארים שוועסטער אוּן ברודער האָבן זיך ב׳קיין שום אופן נישט געקענט צעשיידן... אַזוי ווי זיי וואָלטן פאַרגליווערט געווארן צו איין וועזן...

אַהיימגעקומען, פלעגט דער טאַטע שוין ווארטן אוּן אָפּ־שפילן אַ סצענע, וואָס פלעגט מיין אַרעמע מוטער אַריינווארפן אין בעט אַריין מיט עטלעכע קראַנקהייטן פאַר אַמאָל. אין יענע מאַמענטן האָב איך פיינט געקראָגן מיין טאַטן. איך בין אפילו ביז איצט, אויף אַ דיסטאַנץ פון אַזאַ לאַנגער צייט, איבער צוגוט אַז ער איז געווען צו מיין מאַמען אַ דעספּאָט. —

ערשטע וועלט־מלחמה

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו די יידן זענען אַרויסגעטריבן געווארן פון די געגנטן ביי דער ווייסל, זענען מיר אָנגעקומען קיין קאַריוו. נאָך פריער זענען מיינע צוויי שוועסטערן, מירעלע אוּן חייהלע, מיידלעך אין די צוואַנציקער יאָרן, אָנגעקומען אין הויז פון אברהם־מאיר. מיין שוועסטער מירעלע דערציילט מיר:

— איינמאָל זענען מיר אַלע דריי געזעסן אין דער טונקל־קייט פון צימער, איך, חייהלע — זי זאָל זיך מיען, אוּן איר חתן אָנטשל. אין הויז איז נישט געווען קיין נאָפט. זענען מיר געזעסן אין דער פינצטער. פלוצלונג קומט אַריין אברהם־מאיר אוּן ער בייזערט זיך:

— איך האָב נישט ליב אַז וואָבער אוּן מענער זיצן צוזאַמען אין דער פינצטער... ביי מיר אין שטוב זיצן מיידלעך אוּן בחורים אין דער ליכטיקייט...

וועו מיין מוטער איז וואָכן שפעטער געקומען קיין קאַריוו, האָט זי זיך געווונדערט וואָס מיינע שוועסטערן וווינען נישט מער ביי אברהם־מאירן. זיי האָבן זיך באַליידיקט...

יעקב לייזער אוּן די גאָלדשטיקלעך

אברהם־מאיר האָט געווינט אין זיין פאָטערס הויז. ר׳ משה גראָסמאַן האָט דאָס הויז געשטעלט, וועו ער האָט זיך אַריבערגעציגן קיין קאַריוו. די קעלערן פון הויז, דערציילט מיין שוועסטער מירעלע, זענען געווען גערוימע אוּן פיל שענערע אפילו פון די צימערן.

מיין שוועסטער מירעלע דערציילט:

— איינמאָל איז צו אונז קיין פּוילאַוו, געקומען יעקב־לייזער, אברהם־מאירס אַ זון. ער איז געקומען אָפּנעמען אין דער קייזערלעכער באַנק דריי הונדערט רובל. האָט ער זיך פאַר מיר פאַרקלאָגט אַז מען וויל אים דאָס געלט נישט אָפּ־געבן, נאָר אין ריינעם גאָלד... ער האָט זיך געזאָרגט וויי אַזוי ער וועט אַוויפּיל שוועכע גאָלד אַהיימפירן. ער האָט זיך שטאַרק געזאָרגט איבער דעם.

— וואָס באַדאַרפסטו זיך זאָרגן? — האָט אים מיין שוועס־טער געזאָגט. — אין מלחמה־צייטן איז פיל בעסער אַז מען האָט גאָלד ווי פאַפּירן־געלט... נאָר איינער, נעם אָפּ דאָס גאָלד אוּן פיר עס נאָר אַהיים בשלום. באַגראָב עס אין טאַטנס קעלערן...

וועו מיין שוועסטער קומט אַ צייט שפעטער קיין קאַריוו, זאָגט צו איר יעקב־לייזער:

— מירעלע, איך בין גליקלעך וואָס כ׳האָב דיך געפאָלגט. דער צאָר ליגט שוין אין דר׳ערד... זיין פאַפּירן־געלט נוצט נאָר צו איין זאַך... דאָס גאָלד אָבער, מירעלע, ליגט אין קעלער...

מיידלעך, שטערן אוּן לידער

אַרום יאָר 1923, וועו איך האָב שוין אָנגעהויבן צו שרייבן פאָעזיע, צו באַוווּנדערן שיינע מיידלעך, צו לייענען דיקע ראָמאַנען, איבערגעזעצטע פון דער וועלט־ליטעראַטור, אוּן פון יידישע שריפטשטעלער, איז איינמאָל צו אונז אין פּוילאַוו געקומען אַ יונגער קרוב פון קאַריוו. ער איז געווען אַ חלוץ. איך געדענק שוין נישט זיין נאָמען. (אַוודאי שיע — רעד.). ער איז געווען אַ זון פון איינעם פון פעטער אברהם־מאירס זון. מיר האָבן זיך צערעדט אוּן ער האָט מיך איינגעלאָדן מיטצופאָרן מיט אים קיין קאַריוו אויף אַ טאָג.

געווייַנלעך פלעג איך נישט אַוועקפאָרן ווייט פון הויז. מיין פאָטער האָט איבער מיר געהאַלטן אַן אויג. אָבער, איך בין שוין געווען אַ דערוואַקסענער בחור, פון אַ יאָר פופצן. אוּן מיר האָט זיך שטאַרק געוואָלט אַביסל דורכפאָרן זיך קיין קאַריוו, צו זען מיין משפחה. גלאָט אַזוי צו ברעכן דעם צוים פון זיין פעסט צוגעבונדן צו דער היים.

ביינאַכט זענען מיר אַרויסגעפאָרן מיט אַ פויערישער פור. איך וועל דעם וועג קיינמאָל נישט פאַרגעסן: ס׳האָבן זיך געעפנט פוילישע פעלדער, וועמענס כישופדיקע פאָעזיע איך האָב דערקענט אין דער טיפער, פלושענער נאַכט. די לבנה איז געווען אַ ריזיקער שטיק רויטער וואַקס, וועלכע מען האָט געקענט אָנרירן מיט דער האַנט. זי האָט אונז כסדר נאָכגע־צויגן. עפעס האָב איך געפילט אַז איך וועל דאָ מער לאַנג נישט זיין. אַז דאָס צי איך זיך אַריין אַלץ טיפער אין דעם פערפום פון פוילנס נאַכטיקע פעלדער צום לעצטן מאָל. איך בין געלעגן אויפן וואָגן אַ פאַרכישופטער. פוילן האָט מיר פריינטלעך געווינן אַלע אוצרות פון די הימלישע שטערן. איך האָב געטראַכט: מען באַדאַרף אַנשרייבן אַ גרויס ליד. אַ געוואַלטיק געדיכט באַדאַרף איך אַרויסברעכן פון האַרצן, כדי אויסצודריקן אַלע די עמאָציעס וואָס זענען אין מיר.

וועו איך האָב יאָרן שפעטער געזען שקספּירס „זומער־נאַכט־חלום", אין מאָקס ריינהאַרדט׳ס פילם, האָב איך זיך דערמאָנט אין דער פאַנטאַסטיק פון יענער נאַכט, פאָרנדיק קיין קאַריוו.

געקומען אין שטעטל קאַריוו, בין איך געווען שטום אוּן פאַרכישופט. איך געדענק אַ מאָלצייט אין אברהם־מאירס הויז. איך געדענק ווי איך בין געבליבן שטיין איבערראַשט: אברהם מאיר איז געווען שטאַרק פאַרעלטערט. שפעטער האָט מיך מיין פריינטלעכער קרוב געפירט אין ציוניסטישן פאַריין. גרויסע שמעטערלינגען האָבן געטאַנצט אַרום אַ קלייניעם לאָמפּ. עס זענען געווען פאַרזאַמלט קאַריוער יונגט, אוּן צו איין מיידל האָב איך זיך באַוווּנדערס צוגעקלעפּט. צו איין צאַרטער, ליבער מיידל. איך בין ממש פאַרליבט געווארן במשך מינוטן. איך האָב זי שוין נישט אָפּגעלאָזט דעם גאַנצן אָוונט...

דאָס מיידל האָט געהייסן האַלינאַ. האַלינאַ האָט מיך גע־

פירט צו אַ צווייטן פאַריין, ווו עס איז פאָרגעקומען אַ מיטינג. איך האָב דורך די אָפענע פענצטער געהערט דעם רעדנער. אַריינגיין אינעווייניק האָט מען נישט געקענט. מיר זענען געשטאַנען אין דרויסן. עס איז אויך צוגעקומען דער שטאָט־משוגענער. מען האָט זיך מיט אים אַמוזירט. מיר האָט דער משוגענער אויסגעזען ווי סאָקראַטעס. אין זיינע אויגן איז געווען טיפער צער. אין זיין פנים — וועלט־ווייטיק. ממש אַ שעקספיריש געשטאַלט. ער האָט שנעל אויף הייס געערעדט. זיינע רייד זענען ווי פלאַמען געפאַלן אין דער נאַכט.

אין דערזעלבער נאַכט האָט אַ דאָראָשקע מיך צוריקגע־פירט קיין פּולאַוו. איך האָב, פאַרן צעשיידן זיך, געקושט האַלינאַס האַנט אַ הונדערט מאָל. איך האָב איר געקושט אינגאַנצן. דאָס מיידל איז געווען פאַרכישופט פון מיין ענטו־זיאַזם. איך בין געווען פאַרכישופט פון מיין יוגנט. וועג די דאָראָשקע האָט געשניטן אַ וועג אין דעם בלויען חלום פון דער נאַכט, האָט מיר דאָס האַרץ שרעקלעך ווייַ געטאָן פאַר האַלינאַן. זי האָט אין מיר געלאָזן אַ רויע, אָפענע ווונד...

דער באַגינען האָט מיט טויזנט פענדזלען איבערגעמאָלן די לאַנדשאַפטן. ס׳האָט אָנגעהויבן ווונדערלעך צו שאַרייַן אויף טאָג. פון בלויע שטיקער פליוש איז געוואָרן ווייכער, זילבערנער גרוי... די דאָזיקע יאַזדע וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן...

קאָלעגן און קרובים שרייבער

אין די יאָרן וועג איך האָב געווויינט אין אַנטוווערפן, האָב איך זיך באַקאַנט מיט איינעם אַ פּולטוסקער בחור, ש. דאָמב. ער האָט געשריבן פאָעזיע. ער האָט געהאַט געאַרבעט אין קוילנגרובן. ער האָט געשפּיגן מיט בלוט. ער האָט פיל גע־רויכערט און איז געווען אַ נערווראַסטענישער כאַראַקטער. מיך האָט געצויגן צו אים, ווייל ער האָט געשריבן פאָעזיע...

איינמאָל, אין אַן אָוונט, האָב איך אים פאַרבעטן צו מיר אין מאַנסאַרדע, צו לייענען זיינע לידער. איך האָב אָנגעצונדן אין מיין ציכטיקן דאַך־שטיבל אַ סטערין־ליכט, פון דער ברוי־נער וואַנט איז געגאַנגען דער רויך פון אַ פיר־קוימענדיקער, גרויסער שיף פון „רעד סטאַר ליין". דער ים אויפן דאָזיקן בילד איז געווען בלוי ווי טוש. דאָמב האָט אַרויסגענומען פון זיין הויזן־קעשענע אַ גאַנצן פּאַק מיט לידער. דאָס זענען געווען טרויעריקע לידער. פינצטערע לידער. פול מיט טא־לאַנט און קרעפטיקן אויסדרוק. ער האָט געוריכערט נערווען, געשפּיגן דעם טוטין אין די ווינקלען, און שנעל געלייענט די לידער, איינס נאָכן אַנדערן. איך געדענק בלויז איינס פון זיינע לידער:

„וועג איך האָב מיט נעגל־העק אין קוילנגרוב געגראָבן,
האָט עמיצער געזונגען איבער מיר:
— דיין חלום וועסטו דאָ אין קוילנגרוב באַגראָבן,
אַ קבר גראָבסטו, אַ קבר אוים פאַר דיר!"

ש. דאָמב פון פּולטוסק האָט זיך אָבער קיין קבר אין דער בעלגישער ערד נישט אויסגעגראָבן. ער איז נאָך יאָרן פון מי און מאַטערניש און הונגער אין בעלגיע, אַוועק צוריק קיין וואַרשע, האָט דאָרט חתונה געהאַט מיט אַן אלמנה וואָס האָט געהאַט עטלעכע קליינע קינדער. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיטן פּוילישן יידנטום, נאָך זיך נישט לאָזנדיק קיין ליטעראַ־רישן נאָמען. דאָס לעבן מיט זיינע שוועריקייטן האָט אויפ־געגעסן זיין ליטעראַרישן טאַלאַנט.

משה גראָסמאַן

יענעם אָוונט האָבן מיר פיל געערעדט וועגן ליטעראַטור, וועגן וואַרשעווער יוגנע שרייבער. פלוצלונג ווייזט ער מיר בילדער פון זיינע ליטעראַרישע חברים אין וואַרשע. און, אויסרעכענדיק זייערע נעמען, רופט ער אָן איינעם: משה גראָסמאַן.

משה גראָסמאַן

— גראָסמאַן? — האָב איך זיך געוווּנדערט. — זאָל עס נישט זיין אַ קרוב פון מיין מוטערס משפּחה?

— פון וועלכער שטאָט קומט דער משה גראָסמאַן? — פרעג איך דאָמבן.

ער וויסט נישט. ער קומט פון עפעס אַ קליין שטעטל. אַוודאי פון לובלינער גובערניע.

איך האָב באַטראַכט דאָס בילד: יונגע, ענטוזיאַסטישע יונגעלייט פון די שטעטלעך. צווישן זיי, אויך איינער אַ פול־טוסקער, שמחה דאָן, — וואָס האָט זיך אָפט געדרוקט אין די וואַרשעווער „ליטעראַרישע בלעטער". און, משה גראָסמאַן, מיט לאַנגע, גאַרקישע האָר... מיט אַ פול, רונד פנים. ס׳האָט אַרויס־געשטראַלט פון אים אייגן בלוט און פלייש... אַ צו נאָענטע, קענטיקע פאַרוואַנדשאַפט...

ערשט יאָרן שפּעטער קריג איך איינמאָל פון משה גראָס־מאַן אַ פאָסט־קאָרטל פון וואַרשע, ווו ער קלערט מיר אויף אַז מיר זענען לייבלעכע קוזינען: ער איז מיין מוטערס ברודערס אַ זון...

איך האָב זיך אויף אַן אמת האַרציקן אופן דערפרייט מיט משה גראָסמאַן. איך האָב זיך געפרייט וואָס קאָריוו האָט אַרויסגעגעבן אַ שריפטשטעלער. און וואָס ער קומט פון מיין מוטערס משפּחה... דורך די אַלע יאָרן, זינט יענעם וווּנדער־לעכן פאָסט־קאָרטל זיינעם, שרייבן מיר זיך דורך... צום ערשטן מאָל האָב איך געזען גראָסמאַנען אין ניו־יאָרק, וועג ער איז געקומען אַלס פאַריזער דעלעגאַט צום אַלוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס. אין האָטעל „לינקאָלן", בייַ טיימס־סקווער, האָב איך זיך צום ערשטן מאָל מיט אים געטראָפן. ער איז ערשט געהאַט אַרויס פונם עראָפלאַן, נאָך באַקלעפט מיט שטיקער וואָלקן אוּן נאָך איינגעהילט אין שטיקער הימל... דער שטויב פון דריי טויזנט לופטיקע מיילן איז געווען איבער זיין לייַדנדיקער געשטאַלט, וואָס האָט דערציילט פון די יאָרן

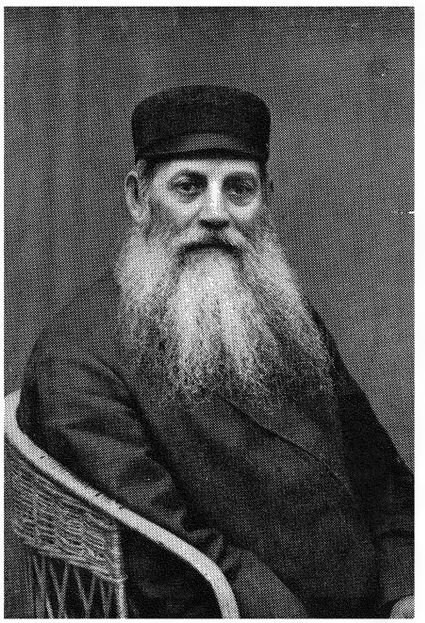
פון אומקום פון פּוילישן יידנטום, פון סאָוועטישע טורמעס און רוסישע שנייען... פון אומעדלעכער שרעק, ליידן, האָפּנונגען און געראַנגלען פונעם גייסטיקן מענטש אַנטקעגן פינצטערניש, גראָבקייט און טיראַנישקייט אַנטקעגן מענטש...

זינט יענעם פאָסט־קאַרטל פון וואַרשע האָט זיך דאָך די ערד ממש איבערגעדרייט. עס איז אַוועק אין אָפגרונט פון וויסטן טויט אַ גאַנץ פאָלק ממש... עס זענען אַוועק צום טויט אַלע יידן פון קאָריוו, פון פּולאַוו, פון מאַרקושאָוו, פון קאָנסקעוואָליע, פון לובלין, פון לאָדז און פון וואַרשע... עס איז אַהין אויך אַוועק גראָסמאַנס טייערע פרוי און טייערע, שיינע טאָכטערל, מאַיאַ... און ש. דאָמב און שמחה דאָן און אַ שטיק גרויס יידנטום האָט זיך אָפּגעבראָכן פון פאָלק און איז אַריין אין פייער, אין וואַסער, לעבעדיקע אין די קברים און זיך צאַפלנדיקע אויף די תליות...

איך בין שטאָלץ וואָס פון חורבן און טויט איז מיין טייערער קוזין, הגם אַ פיזיש אָפּגעשוואַכטער, אַרויס אַ גייסטיקער גיבור פון יידישן וואָרט. זיין גרויס פראָזאַ־ווערק „אין פאַרכישופטן לאַנד פון לעגענדאַרן דזשוגאשווילי" איז אַן אייביקער מאָנומענט צו מענטשלעכע יסורים און אַן אייביקער באַשולדיקונגס־אַקט קעגן הענקער און פייניקער... עס איז אַ גרויס קינסטלעריש ווערק...

הלוואי וואָלט איך פיל מער געווּוסט וועגן דעם טייערן שטעטל קאָריוו, וואָלט איך דאָס אָנגעשריבן. מיט דעם וואָס איך האָב דאָ אָנגעשריבן, פיל איך זיך נישט באַפרידיקט געניג אויף צו דעקן דעם גרויסן חוב צום טייערן שטעטל קאָריוו, וואָס האָט מיר געשענקט מיין מוטער און — מיין לעבן...

טיפן פון שטעטל

מרדכי וואָלף קלאָפערמאַן (בעקער)

אייזיק ווייצמאַן (שוסטער)

יחיאל גראַנאַטשטיין / גבעת רמב״ם

מיין טאַטע – אן אייניקל פון ר׳ שמואל קאָריווער

געבוירן אין לובלין אין יאָר 1913 (16־מערץ פאַרשריבן אין לובלינער מאַגיסטראַט אוּן אינדעראמתן — א׳ סיון תרע״ג), בייַ די עלטערן שלום אוּן רבקה גראַנאַטשטיין (דער פאָטער מיינער איז געבוירן אין קאָריוו בייַ די עלטערן שמואל אוּן רחלע גראַנאַטשטיין. דער זיידע ר׳ שמואל איז געווען אַ זון פון ר׳ דוד, אוּן ר׳ דוד אַ זון פון ר׳ שמואל קאָריווער, דעם „חוזה״ פון לובלינס א תלמיד).

ביז אַ יאָר אַכצן־נייַנצן געזעסן אוּן געלערנט אין בתי מדרשים אוּן שטיבלעך. שפעטער זיך אָפּגעריסן צו לימודי חול אוּן אין משך פון פיר יאָר געוענדיקט מיטל־שול־בילדונג.

די ערשטע דערציִלונגען אוּן נאָוועלן געדרוקט אין „דאָס יידישע טאָגבלאַט״ אין ווַארשע. אין דער זעלבער צייט — אין „דער יידישער אַרבעטער״ לאָדזש, אָרגאַן פון פועלי אגודת ישראל. פאַרעפנטלעכט מיניאַטורן אוּן בילדער אין „לאָדזשער פאָלקסבלאַט״.

כ׳געדענק — וואָס אַן אמת — דאָס שטעטעלע שוין נישט אַזוי גוט. געווען דאָרט אינגאַנצן אַמאָל צוויי, פאַר־ברענגט בייַ משפחה־מענטשן וואָס האָבן געווינט דאָרט אין הילצערנע קליינטשיקע הייזקעס מיט דעכער אַראָפּגעלאָזענע, ווי צעבויגענע, אויסגעקרומטע דאָשקעס, אוּן הייזקעס מיט „ווירטשאַפטן״ גאַנצע, מיט שטאַלן אוּן שטעלעכלעך, הענער אוּן הינער, קעלבלעך אוּן קאָזעס מיט בערד. אַ קליין שטעטעלע. דערמאָן איך זיך אין אַן אויפדערנאַכט, ווען איך בין אַזוי געשטאַנען אין אַזאַ קאָריווער געסעלע, אוּן זיך אַרומגעקוקט, אוּן זיך דערמאַנט אָן דעם, וואָס דער טאַטע עליו השלום (אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט דער גאַנצער פאַמיליע דורך די דייטשן), פלעגט מיר אַזוי אַנדער־ציילן וועגן זיין עלטער־זיידן, רבי שמואל קאָריווער זצ״ל, דעם חוזה׳ס פון לובלין אַ תלמיד, מעשיות וואָס האָבן זיך שוין יונגערהייט אייניקעריצט אין זכרון, אין האָרץ, אוּן ס׳איז מיר נאָענט געוואָרן דאָס שטעטעלע קאָריוו. אוּן דעמאָלט נאָך, אַלס יונג שטיבל־בחורל, געטראָגן אויך אַ תרעומת אויף קאָריוו, צוליב דער מחלוקת וואָס זי האָט געפירט מיט יאָרצענדליקער צוריק מיט מיין עלטער־עלטער זיידן ר׳ שמואל, וואָס האָט אַליין אָנגעהויבן „פירן״ נאָך דער הסתלקות פון רבין פון לובלין...

אוּן מעשה שהיה — לויטן טאַטנס דערציילן — כך היה:

געפלעגט האָט דער זיידע ר׳ שמואל צו פירן „טישן״ אין קאָריוו. געווען איז ער אַ שטאַרקער מוסר זאָגער, נישט ליב געהאַט משוא פנים צו זיין, געשטראָפט, שטרענג געווען, האָבן די מענשן אים דערפאַר נישט פאַרטראָגן. האָט מען אים אָנגעטוון צרות, ביז איינמאָל אין שבת־צו־נאַכטס, נאָך אָנצינדן הבדלה, האָבן מענטשן זיך צונויפגענומען אוּן אים פאַרטריבן פון שטעטל. איז דעמאָלט, זאָל דער זיידע — וויַ מיין פאָטער האָט עס מיר דערציילט — זיך האָבן אַוועקגעשטעלט ביים עק פון שטעטל, אויסגעשאָקלט די טאַשן אוּן אַ רוף געטון:

— קאָריוו ברענט!... קאָריוו ברענט!...

אוּן קאָריוו האָט אָנגעהויבן ברענען, אוּן ס׳איז פאַרברענט געוואָרן דאָס שטעטעלע מיט זיין האָבּ אוּן גוטס. אוּן דאָס קאָריוו וואָס איך האָבּ געזען, איז שוין געווען אַ צווייטס, אַן אויפגעבויטס, נישט אויפן זעלבן אָרט וווּ דאָס פריער־דיקע איז געשטאַנען...

געדענק איך: איך האָבּ נאָך דאָמאָלט נישט געטונקען די פעדער אין טינט, נאָר דאָך, אַז איך האָבּ יענעם אָוונט אין קאָריוו שפּאַצירט איבער די האַלב־פאַרשלאָפענע, אָרעמע אוּן מידע געסלעך, האָבּ איך נאָך אַלץ זיך אומגעקוקט אַרום אוּן אַרום, ווי כ׳וואָלט זוכן שפּורן פון מיין זיידן, פון פאַר־טריבענעם זיידן וואָס האָט זינט יענעם שבת־צו־נאַכטס געמוזט אויף זיך צו ליידן גלות, פאַרוואָגלט צוּ ווערן אין דער פרעמד, נע ונד צוּ זיין (ר׳ שמואל קאָריווער איז נפטר געוואָרן אין ווענגראָוו. אין פסח שני, אין טאָג פון זיין יאָרצייט, פלעגן זיך אָנקומען מענטשן פון אומעטום אויף זיין קבר).

איך האָבּ אין שטוב ביי אונז זיך אָנגעהערט אַ סך, אַסך מעשיות וועגן זיידן רבי שמואל קאָריווער. אַ סך פון זיי זענען שוין באַשריבן אין חסידיש־רבישע מעשה ביכלעך אוּן פאַראַן נאָך אַ סך וואָס זענען נאָך עד היום פאַרבליבן אין זכרון פון קינדער אוּן פון קינדס־קינדער אוּן ווערן איבער־דערציילט אוּן איבערגעגעבן פון דור צוּ דור. איין זאָך ווייס איך — אַ גרויסער ייד איז ער, זעט אויס, געווען דער זיידע רבי שמואל, א צדיק — מסתמא ווי ס׳באַדאַרף צוּ זיין, ווייל גרויס איז געווען דאָס דחקות, אַ היפּשער אָרעמאַן, אוּן אין די יאָרן פון קריג — געווען פאַרטיזאַן אין סלאָנימער וועלדער אין דער בריגאַדע א. נ. פון מאַרשאַל ראָקאָסאָווסקי במשך דריטהאַלבּן יאָר. פאַרעפנטלעכט אַ בוך א. נ. „איך האָבּ געוואָלט לעבּן״, אָרויסגעגעבּן דורכן יידישן פּען קלוּב אין פאַריז, אין יאָר 1950. דאָס בוך איז דערשינען די טעג אין עברית א. נ. „יהודי ביער״, אין פאַרלאַג „מורשת״.

איך פאַרעפנטלעך אין עברית פון צייט צוּ צייט אין „הצופה״, „שערים״, „זמנים״ אוּן אַנדערע.

עולה געווען פון פאַריז מיט פרוי אוּן קינד אין יאָר 1950 אוּן ווּוין אין שיכון פון עולים, בצרון, ליד גבעת רמב״ם.

געהונגערט האָט מען אין שטוב אין לשער. עכטע סימנים פון אַ צדיקישער שטוב!

נאָר אויך וועגן ר׳ שמואלס זון, ר׳ דוד „חסיד״ ווי מ׳האָט אים גערופן, האָט מיין טאַטע עליו השלום געהאַט צו דערציילן און דערציילן, וועל איך בלויז איבערגעבן איין פרט:

דער זיידע ר׳ דוד איז נאָך די שבעים געווארן, רחמנא ליצלן, אַ סגי נהור. געפונען האָט ער זיך דעמאָלט אין ווורקע, ביים אַלטן ווורקער זצ״ל, ר׳ יצחקלען. איינמאָל אַ טאָג און ר׳ דוד חסיד פאַרטרויט זיך פאַרן ווורקער, אַז ער וואָלט נאָך געוואָלט אויפשטעלן אַ דור. מסתמא האָט דער רבי געגעבן זיין הסכמה, ווייל נאָכדעם איז ר׳ דוד אַרײַנגעפאָרן קיין גריצע, פאַרפאָרן, פאַרשטייט זיך, אין דער שול אריין, געשלאָסן באַקאַנטשאַפט מיטן שמש, דער־ציילט אים בסוד „וואָס און וועגן״. דער שמש האָט אינאָנהויב געטריבן ליצנות, אויסגעלאַכט דעם „ענין״, אָבער שפעטער אַריין, אַז ער האָט דערקענט מיט וועמען ער האָט צו טון, האָט ער נאָך צוגעהאַלפן דער זאַך. דער זיידע האָט חתונה געהאַט עפעס דאָרט מיט אַ פישערקע פון מאַרק אוּן מיט מזל געבוירן אַ בן זכר... מיין טאַטנס פאָטער...

נאָכדעם איז ר׳ דוד נפטר געוואָרן. דאָס דריי־יעריקע קינד איז איבערגעגעבן געוואָרן צום ווורקער זכרונו לברכה אין שטוב. טרעפט אוּן אויף ראש השנה קומט אַ ייד אַ חסיד פון קאַריוו, איז אָפּ גאַנץ יום טוב, אוּן ביים געזעגענען זיך רופט זיך אָן צו אים דער רבי, אַז ער האָט אַ טייערן שידוך פאַר זיין טאָכטער. וועט דער חסיד נבהל ונשתומם, ווי שייך? זיין רחלע איז נאָך קיין דריי יאָר נישט אַלט... אָבער דער רבי האָט דאָך געזאָגט, אוּן נישט בלויז געזאָגט, אפילו געהייסן אַהיימפאָרן אוּן קומען צוריק אויף סוכות, נאָר שוין מיט אַ גאָלדענעם זייגער אַ חתן־מתנה...

וואָס־זשע מיינט איר? דער קאַריווער חסיד האָט חלילה משנה געווען? ביי דריי יאָר איז דער זיידע מיינער, דעם טאַטנס פאָטער, אַ יתום, אַ חתן געווארן. אוּן צו בר־מצוה איז פאַרגעקומען די חתונה צו מזל מיט דער קאַריווער כלה... דערנאָך זענען אַוועק יאָרן, דעם טאַטנס פאָטער, ר׳ שמואל, איז שוין געפאָרן קיין אַלעקסאַנדער, געווען „בעל שחרית״ ביים „ישמח ישראל״ אוּן געווען „וואָלד־שרייבער״...

...טראַכט איך אַמאָל וועגן שטעט אוּן שטעטלעך מיט וועלכע כ׳בין פאַרבונדן געווען במשך אַ לעבן פון ביזן חורבן, וויס איך אַז זיי זענען שוין נישטאָ מער, אַז מ׳האָט זיי אויסגעריסן מיט די לעבנס וואָס האָבן זיך געשאָטנט דאָרט צווישן גויים־רוצחים, געהער אויך קאַריוו צו זיי, אוּן וויס אַז אומשולדיק פאַרגאָסן יידיש בלוט פעטיקט דאָרט די פעלדער אַרום אוּן אַז די גויים דאָרט עסן אַריין אין זיך יידישן מאַרך. אוּן ס׳אַרט זיי גאָרנישט...

קאַריווער אין ישראל

עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: פערל ווינמאַן מיט איר מיידעלע; ש. מ. ווינמאַן; יצחק ראָזנפעלד (איתמרס); קלמן טייטלבוים; שרהלע (טייטלבוים); שמואל טייטלבוים.
עס זיצן, רעכטס צו לינקס: ברוך בלאָנקרויט; אברהם ראָזענשפיר; לייביש ראָכעלסמאַן; לייזער טייטלבוים; ניכע טייטלבוים

שלמה ראָזענבערג / ניו־יאָרק

פון מיינע דערינערונגען וועגן קאָריוו

געבוירן 23־טן אַפּריל, 1896, אין סאַדוּרקי, לעבן נאָלענטשאָוו. ביז 22 יאָר געלעבט מיט זיינע עלטערן אין דאָרף מאָטיטש, ביי לוּבלין. געלערנט ביי מלמדים, אין 1915 קומט אָן צו זיינע עלטערן אַלס לערער שלמה שיינבערג, באַפּריינדעט זיך מיט אים אוּן אונטער זיין איינפלוּס הויבט ער אָן שרייבן.

אָפּגעדרוקט צום ערשטן מאָל אין י. מ. וויסענבערגס „יידישע זאַמלביכער" (1918) אַ היסטאָרישע פּאָעמע א. נ. „עלי הכהנס טויט". 1919 אָפּגעפּאָרן אַלס חלוץ קיין ארץ־ישראל, וווּ געאַרבעט אין פּרדסים, כרמים (רחובות, פּתח תקוה), אויפן כביש צמח־טבריה, ביי בנינים אין תל־אביב, געשפּילט העברעאיש טעאַטער אין „תיאטרון העברי" (1921). 1922 צוריקגעקומען קיין פוילן. אין 1924—1926 איבערגעזעצט דאָס נאָבעל פּריז־פּרעמירטע ווערק פוּן ריימאָנט — „פוּיערן", פּיר בענדער. איבערגעזעצט שענקעוויטשעס „איבער מדבריות אוּן ווייסטענישן" (פאַרלאַג קלעצקין, 1928), „די קינדער פוּן קאַפּיטאַן גראַנט" פוּן זשוּל ווערן (פאַרלאַג גיטלין, 1927). רעדאַגירט אין פּאַריז, צוזאַמען מיט ש. ל. שנייערמאַן אוּן וו. וויעוויורקע „פאַריזער וואָכנבלאַט", אילוּסטרירטער וואָכנבלאַט", „די וואָך", וואָס איז דערשינען ביזן לעצטן טאָג פאַר דער נאַצישער אָקופּאַציע פוּן פּאַריז אין 1940.

צוויי טעג פאַר דער אָקופּאַציע אַנטלאָפן מיט פרוי אוּן קינד קיין מאַראָקאָ, אָפּגעווען אין אינטערנירונגס־שטעטל סאפי אַ יאָר צייט, אוּן אין 1941 אָנגעקומען קיין אַמעריקע.

מיטגעאַרבעט אין „היינט" וואָרשע, וווּ געדרוקט ראַמאַנען, אַרטיקלען, איצט אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין „טאָג", ניו־יאָרק. אָפּגעדרוקט דאָ אַרום 11 ראַמאַנען, פוּן וועלכע צוויי, „רבי עקיבא" אוּן „רבי מאיר אוּן ברוריה", זענען אַרויס אין בוּך־פאָרם, איבערגעזעצט געוואָרן אויף העברעאיש אין פאַרלאָג „מסדה". „רבי עקיבא", שוין דערשינען, „רבי מאיר אוּן ברוריה" איז אין דרוק.

מיטגעאַרבעט אין אַרגענטינער „אידישע צייטונג", איצט אויך אין „די פרעסע".

געווען 10 יאָר צייט שלום אַש סענקרעטאַר.

הגם אַליין בין איך נישט קיין קאָריוויער, בין איך אָבער מיט אַ סך פעדים געווען אין מיין יוגנט פאַרבוּנדן מיט קאָריוו. קודם־כל בין איך אַ נישט־וויייטער שכן פוּן דעם דאָזיקן שטעטל, וואָס האָט זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון צוליב אַ סך זאַכן, אוּן אויך צוליב אירע... טיפע בלאָטעס. איך האָב, נעמלעך, געווויינט מיט מיינע עלטערן ביי דער באַנסטאַנציע מאָטיטש, לעבן לוּבלין.

אוּן אָט זענען די זאַכן, וואָס האָבן מיך געמאַכט כמעט פאַר אַ קאָריווער:

איך האָב געהאַט דריי קאָריווער מלמדים, וועלכע זענען דורך מיין פאָטער געבראַכט געוואָרן צוּ אוּנז אין דאָרף אַריין לערנען מיט אוּנזערע 10 קינדער, צווישן וועלכע איך בין געווען דער בכור. איין מלמד (אין ווינטער 1906) האָט געהייסן ליפסמאַן (זיין יידישן פאָרנאָמען האָב איך, ליידער, פאַרגעסן); דער צווייטער האָט געהייסן נתן דוד מיגדאלעק; דער דריטער מלמד מיינער האָט געהייסן אלעזר קלאַפּער־מאַן, וועלכער איז מיט צוויי יאָר צוריק געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אוּן איך האָב אים נאָך באַוויזן צוּ זען נאָך מיין אָנקוּמען קיין אַמעריקע אין 1941, אוּן ער איז געוואָרן מיינס אַ „קורא ותיק"...

איך בין אויך אַ... האַלבן טאָג געווען אַ לערער אין דער קאָריווער יידישער שולע. ווי אַזוי איז עס געקומען דערצוּ? איז הערט אַ מעשה:

מיין לערער אוּן חבר, דער באַגאַבטער שריפטשטעלער אוּן פּאָעט שלמה שיינבערג, וועמענס פאַרבינדונג מיט קאָריוו איך וועל ווייטער שילדערן, האָט מיך דערצוּ צוּגערעדט, הגם איך האָב עס פאַר פרנסה־וועגן נישט געדאַרפט האָבן.

היות קאָריוו איז געהאַט געבליבן אַן אַ „פראָפעסאָר", האָב איך אונטער דער צוּרעדונג פוּן שלמה שיינבערג, וועלכער איז בייַ אוּנז אין הויז געווען אַ לערער, וואָלונטירט אוּן פאַרלאָזט מיין טאַטנס גוטע אוּן וואַרעמע היים (עס איז געווען אין ווינטער 1916 אָדער 1917) אוּן בין געפאָרן קיין קאָריוו איבערנעמען די קנעלונג.

איך געדענק נאָך ווי היינט: איך בין אַריינגעקומען אין דער שולע, האָט דער איינציקער יידישער לערער, ירמיה פרידמאַכער, מיך פאָרגעשטעלט פאַר די קינדער אוּן איך האָב גהאַט אַביסל טרעמע, וואָרים איך האָב געדאַרפט זאָגן צוּ די קינדער אַ פּאָר ווערטער אוּן קיין גרויסער בעל־דברן בין איך נישט... דערנאָך האָט מען מיך אַוועקגעפירט, דאַכט זיך, צוּ די שטראַסבורגס, ווו מ׳האָט מיר גהאַט צוּגעגרייט אַ פיינעם אָנבייסן, אוּן כ׳האָב מיך געגרייט צוּ פאַרבלייבן אין קאָריוו אַ יידישער לערער. בינו לבינו איז מיט דער נאָכמיטאָג־באַן אָנגעקומען פוּן וואַרשע אַן אמתער לערער, דאַכט זיך — טאָגפויגעל, אוּן איך בין צוריק אַהיימגעפאָרן (אוּן הלמאי זאָל איך לייקענען) זייער אַ צוּפרידענער...

אָבער דער עיקר איז מיין פאַרבינדונג מיט קאָריוו געווען, וואָס איך האָב צוזאַמען מיט שלמה שיינבערג אָנטיילגענומען אויף ליטעראַרישע אָוונטן, מ׳האָט געשפּילט שלום עליכם, דעקלאַמירט אוּן געמאַכט פאַרשידענע אַנדערע אַקטיאָרישע שטיק אוּן מ׳האָט אויף אונז געקוקט ווי אויף

„גדולים"... נאָכדעם ווי דער ליטעראַרישער אָוונט איז געווען געענדיקט, האָט מען געשפּילט אין פראַנצויזישער פּאָסט, אָדער ווי מ׳האָט עס נאָך דאַמאָלס גערופן אויף רוסיש: „לעטוטשאיאַ פּאָסטשטאַ" און מ׳האָט געפּלירטעוועט דורך בריוולעך מיט שיינע קאָריוואר מיידלעך.

יעדעס מאָל קומען מיינס קיין קאָריוו איז פּאַר מיר גיוואען אַ יום טוב. שלמה שיינבערג און איך האָבן זיך געגרייט צו דער דאָזיקער יאָזדע, ווי אַמאָל אַ יידישער סוחר קיין דאַנציג. די רייזעס זענען אונטער דער עסטרייכישער אָקופּאַציע געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן. מ׳האָט געמוזט האָבן פון דער עסטרייכישער זשאַנדאַרמעריע אַ ספּעציעלע דערלויבעניש אויף צוּ קאָנען פאָרן מיט דער באָן. היות די זשאַנדאַרן האָבן געווינט ביי מיין טאַטן אין הויז, בין איך געווען אַ מיוחס און מ׳האָט זייער לייכט געקריגן אַזאַ דערלויבעניש.

אָבער דאָך איז איינמאָל דער פּול־געפּאַקטער קאָריוואר פייערלעשער־זאָל געבליבן וואַרטן אויף אונז אומזיסט. די „שפּילער" זענען נישט געקומען, ווייל די באָן האָט אונז נישט געוואָלט אויפנעמען און די דעלעגאַציע ביי דער באָן־סטאַנציע אין קלעמענטאָוויץ האָט זיך געמוזט אומקערן מיט דער בייזער בשורה, אַז מיר זענען נישטאָ...

איך געדענק נאָך ווי איצט, ווען מיר זענען אין איין אָוונט, דאָכט זיך, אַ חנוכה־אָוונט, אָנגעקומען קיין קאָריוו און די פּור, וואָס האָט אונז געברענגט פון קלעמענטאָוויץ, איז אַריין אין אַזאַ טיפער בלאָטע, אַז נישט אַהין און נישט אַהער. די טייערע בחורים, לייבל לאַנדמאַן און הערש דן עלענבויגן, וועלכער האָט אַלס סטאַליער געהאַט די אויפ־גאַבע צוזויפצושטעלן די בינע, זענען אַרויסגעקומען און געהאָלפן אונז אַראָפנעמען פון דעם וואָגן, ווו מיר זענען געזעסן שוין האַלב־פאַרפרוירענע.

איינגעשטאַנען זענען מיר ביי כאַנעסמאַן, ווו מ׳האָט אונז מכבד געווען מיט גוטע זאַכן און דאָרט זענען מיר אויך געשלאָפן.

איינמאָל, אין אַ ווינטער, זענען מיר, שלמה שיינבערג און איך, אויך געווען צוזאַמען אויף אַ ליטעראַרישן אָוונט מיטן באָרימטן שריפשטעלער י. מ. ווייסנבערג, וועלכער איז אייגנטלעך געווען מיין ליטעראַרישער קוואָטער. איך געדענק נאָך, אַז ער האָט געריידט וועגן שעקספּירן, און דער עולם האָט זיך אַביסעלע גענוידיעט, איז שלמה שיינבערג אַ שפּרונג אַרויף געטאָן אויף דער בינע און אָוועקגעלייגט אַ פייערדיקע רעדע וועגן ווייסנבערגן און אויפגעמינטערט דעם עולם...

הכלל, ווי מיר זענען פון די אויבנדערמאָנטע עפיזאָדן, האָט קאָריוו געשפּילט אין מיינע יונגע יאָרן זייער אַן אָנגענעמע ראָלע, און דאָס באַרעכטיקט מיך שוין, מיין איך, צוּ שרייבן דערינערונגען וועגן קאָריוו, נישט אמת?...

אָבער לאָמיך פאָרענדיקן מיינע דערינערונגען מיט גאָר אַ פיינעם און אומפאָרגעסלעכן עפּיזאָד, צוליב וועלכן איך האָב אַ נאָמען געגעבן דאָס דאָזיקע אַרטיקל:

עס איז געווען אַ שיינער זומערדיקער טאָג אין פוּלאָוו. איך האָב דאָמאָלס געווינט ביי שלמה שיינבערגן אין הויז (דאָכט זיך, אין 1925), איך האָב דאָמאָלס געהאַלטן אין איבערזעצן דאָס באַרימטע פּוילישע ווערק „פּויערן" פון רייַמאָנט, איז געקומען צוּ אונז צופאָרן צוגאָסט אונזער גוטער פריינט און חבר, דער באַרימטער שריפטשטעלער יואל מאָסטבּוים, וועלכער איז איצט אַ תושב אין מדינת ישראל.

די יוגנט אין קאָריוו האָט זיך דערפון דערוווסט, איז געקומען אַ דעלעגאַציע און האָט איינגעלאָדן די „טראָיקע", באָזונדערס טאָקע — למען האמת — יואל מאָסטבּוימען, אַז מיר זאָלן קומען אויף אַ שבת־אָוונט קיין קאָריוו, ווו עס וועט איינגעאָרדנט ווערן אַ ליטעראַרישער אָוונט.

מיר האָבן מסכים געווען. יואל מאָסטבּוים האָט געזאָלט האַלטן אַ רעפעראַט, שלמה שיינבערג האָט געזאָלט רעדן וועגן מאָסטבּוימען און איך האָב געדאַרפט עפעס פאָר־לייענען.

ויהי היום — בעסער געזאָגט — הלילה... און מיר האָבן געזאָלט אָפּפאָרן קיין קאָריוו, האָט אונזער באָלעבאָס, שלמה שיינבערג, געדאַרפט שאָפן אַ דראָזשקע. היות אונזער טייערער חבר שלמה שיינבערג ע״ה האָט זייער שטאַרק אונטערגעזינדיקט, זאָל ער עס מיר מוחל זיין, מיט גרויס אומפּינקטלעכקייט, האָט זיין זוכן אַ דראָזשקע זיך צוזאַמגג פאַרצויגן. מיר האָבן געזאָלט אָנקומען קיין קאָריוו נישט פריער און נישט שפּעטער ווי צווישן 9 און 10 אזייגער אָוונט. פאַרגעסט נישט, אַז עס איז דאָך געווען אַ זומער־דיקער שבת און אַריינצוקומען צו פרי קיין קאָריוו, וואָלט מען אונז געווען פאַרשטיינערט.

הכלל, שלמהלע שיינבערג האָט אַזוי לאַנג זיך געדונגען און אַרומגעזוכט דעם געהעריקן יידישן דראָזשקאָזש (ער האָט זיך געהאַט זיינע סימפּאַטיעס), ביז עס איז געוואָרן חצות און אַביסעלע נאָך חצות... און ווען מיר זענען אַריינ־געפאָרן אין די גרענעצן פון שטעטל, האָט שוין אָנגעהויבן בלויען אויף טאָג...

אַלע דריי זענען מיר געווען פאָטיש געשטימט, און ס׳איז נישט קיין וווּנדער אויך: דער הימל האָט געבליט, אַ שטילקייט פון פאַר שעת ימי בראשית האָט געהויערט איבערן שטעטל. ערגעץ־ווו האָט אַ הונט זיך צעבילט, אַ האָן האָט אַ קריי־געטאָן. די צעוואַקסענע גרינע ביימער האָבן געשמעקט מיט כל המינים בשמים, און די לבנה האָט אַזוי נחתדיק און שמייכלענדיק געשיינט אונז אין פּנים אַריין און עס איז אונז אַזוי גוט געווען אויף די הערצער.

די דראָזשקע האָט זיך נישט געאיילט — אַ יידישער דראָזשקאָזש!... מסתמא איז ער אַליין אויך געווען אַ פאָטע, אָדער ער איז אָנגעשטעקט געוואָרן פון זיינע פּאָע־טישע פאַסאָזשירן, האָט ער זיך געמיטלעך אונטערגעפּיפט אַ לידל... יואל מאָסטבּוים האָט אויסגעזונגען בעטהאָוונס 9־טע סימפאָניע מיט אַלע קלימפּערלעך, און אָט אַזוי זענען מיר זאָכט־באָזאָכט, אונטערן געציילטן טאָקט פון די פערדישע קאָפּיטעס אַריינגעקומען אין דעם איינגעשלאָ־פענעם בלויען שטעטל, וועו אַ נייער אומשולדיקער טאָג האָט גהאַלטן ביים געבוירן ווערן...

פון וואָנען האָט זיך ביי אונז געוומען די זיכערקייט, אַז דער עולם וועט אויף אונז וואַרטן, וויייס איך נישט. אָבער ביי צעדרייטע פאָטן אין אַזאַ געבענטשטער שמעקדיקער נאָכט האָט אַזאַ געדאַנק אויך געקאָנט געמאָלט זיין...

וועו מיינט איר, האָט אונז ביי די טויערן פון כרך קאָריוו אָפּגעווואַרט אין דער דאָזיקער שפּעטער — ריכטיקער געזאָגט — פּריער שעה?

איר האָט געטראָפן: לייבל לאַנדמאַן!

ער האָט אונז פייערלעך באַגריסט, ער האָט נישט אַרויסגעוויזן צו אונז דעם מינדסטן שאָטן פון פאַרוווּרף. ער האָט געהאַט גרויס דרך ארץ פאַר יידישע שרייבער, בפרט אַז מיר האָבן מיט זיך געפירט אַזאַ חשובן גאַסט, ווי יואל מאַסטבוים!

און אונז פאַרצוואַרפן איז דאָך געווען גענוג און אַ סך...

ס'טייטש, ווי האָבן מיר געקאָנט זיין אַזעלכע קאַלטע גזלנים!... עס וואַרט קיין עין־הרע אַן עדה פון קולטור־דורשטיקע יידן אויף די דריי שרייבער. זיי זענען געזעסן אויסגעשליערטע אין די שבתדיקע מלבושים פון 9 אַ זייגער אוונט אָן ביז 12 ביינאַכט און געוואַרט, ביז זיי זענען נעבעך פאַרשעמטע און אַנטוישטע געגאַנגען שלאָפן...

וואָס־זשע מיינט איר, מיר זענען חלילה צוריק אַהיים־געפאָרן?...

ניין! אויב איר מיינט אַזוי, געדענקט איר שוין נישט דעם גרויסן ענטוזיאַזם פון יידישע יונגעלייט אין פוילן, און די יידישע יונגעלייט אין קאָריוו זענען געווען אָן אַרגאַני־שער טייל פון זיי.

איך האָב מיר מיינע אויגן נישט געגלייבט: לייבל לאַנדמאַן האָט אויפגעוועקט, ווי אַ שמש פלעגט וועקן יידן צו סליחות, נאָך עטלעכע אַזעלכע ענטוזיאַסטן ווי ער אַליין איז געווען, און די דאָזיקע טייערע יונגעלייט — אַ ליכטיקן גן עדן זאָלן האָבן די, וועלכע זענען מער נישט צווישן די לעבעדיקע, אוּן געבענטשט זאָלן זיין די יעניקע, וואָס זענען גליקלעכערווייז געבליבן לעבן — האָבן אין געציילטע מינוטן אויפגעוועקט אַלע מענטשן אוּן עס האָט גאָרנישט לאַנג געדויערט, ווי דער פייערלעשער־זאַל איז געוואָרן אָנגעפוילט מיט התלהבותדיקע יונגעלייט אוּן מיידלעך, על־טערע יידן אוּן ווייבער. אינדרויסן האָט געבלויט דער נייער זונטיקדיקער טאָג, אוּן אינעווייניק האָט, ביי עטלעכע בליץ־לאָמפן, יואל מאַסטבוים געהאַלטן אַ פייערדיקע רעדע. שלמה שיינבערג האָט פריער אים געהאַט באַגריסט אוּן גערעדט וועגן דעם חשובן גאַסט, ואני הקטן האָב דער לעצטער גע־לייענט שלום עליכמס „דער דייטש".

דער עולם האָט הייס אַפלאָדירט אוּן געקלאַפּט בראַוואָ, נישט אַרויסווייזנדיק קיין פּיצל שאָטן פון פאַרדראָס אַדער פאַרוווּרף, פאַרוואָס מיר האָבן זיך אַזוי אומפאַרשעמט פאַר־שפּעטיקט.

וועג דער ליטעראַרישער „אַוונט" האָט זיך פאַרענדיקט אוּן מיר זענען אַרויסגעקומען פון פייערלעשער־זאַל, האָט די זון געשיינט איבערן שטעטל ווי קיינמאָל נאָכנישט, עס איז געווען אַ צעזונדיקטער אוּן לאַזור־צעבלויטער זונטיקדיקער פרימאָרגן.

אָט דאָס איז געווען די יידישע יוגנט אין פוילן, וואָס די רשעותדיקע גויאישקע וועלט האָט געלאָזט מיט אַ רויאיק געוויסן אויסשעכטן!... אָט דאָס איז געווען די יידישע טייערע יוגנט פון דעם קליינעם שטעטל קאָריוו!...

קאָריווער אין ישראל

עס שטייען רעכטס צוּ לינקס: יאַנקל גילבאָרט, ישראל בלומענקראַנץ (קאָפּל איינבינדערס זון), שמואל פאזאראָווטשיק אוּן זיין פרוי, צירל קלוגער־לאַבערבוים, שמואל סענאָל (רבקה צירלס איידעם).
עס זיצן רעכטס צוּ לינקס: צלבה צימערמאַן, שפרה פליספעדער, חיה (צימערמאַן) זילבערבערג, מלכה שטערן, שרהלע סענאָל־לייכטער.

דוד אריה ניימאַרק / ניו־יאָרק

ד. א. ניימאַרק איז אַ באַוווסטער אַרבעטער־טויער אוּן זשורנאַליסט. פאַר דער מלחמה האָט ער אין פוילן מיטגעאַרבעט אין „פאָלקסצייטונג" אוּן זינט דער מלחמה — אין „פאָרווערטס" אוּן „וועקער" אין ניו־יאָרק.

ד. א. ניימאַרק איז אַ סאָציאַליסט אוּן אַ וואַרעמער פאָלקסטימלעכער ייִד.

מיין טאַטע ר׳ משה מרדכי ע״ה

מיין טאַטע ר׳ משה מרדכי ניימאַרק ע״ה איז געבוירן געוואָרן אין קאָריוו מיט בערך 95 יאָר צוריק. זיינע עלטערן זענען געווען ר׳ צבי הערש אוּן שרה ע״ה. אויך זייערע עלטערן אוּן עלטערנס עלטערן האָבן געוווינט, אוּן, מסתמא אויך געבוירן געוואָרן אין קאָריוו. מיין טאַטנס עלטערן האָבן איך נישט געקאָנט, ווייל זיי זענען געשטאָרבן, ווען איך בין נאָך געווען אַ קינד, אוּן מיר האָבן געוווינט אין שעדלעץ, וווּ איך בין געבוירן געוואָרן.

דער טאַטע איז אויסגעוואַקסן אין קאָריוו, האָט געלערנט אין די דאָרטיקע חדרים אוּן בתי מדרשים, אוּן איז פוּן זיי אַרויסגעקומען אַנגעלאָדן מיט תורה אוּן לעבנס־חכמה.

אַ שידוך האָט מען מיט אים געטאָן פוּן שעדלעץ. ווי אַרום עס איז געקומען קאָריוו צוּ שעדלעץ, וועלכע זענען פאָר יענער צייט געווען זייער ווייט איינע פוּן דער צווייטער איז שווער צוּ וויסן. ווי מיר דוכט, איז דער שידוך דורכגעפֿירט געוואָרן דורכן קאָצקער רבין. מיין טאַטע אוּן זיינע עלטערן זענען געווען קאָצקער חסידים.

די גרעסטע טייל פוּן זיין לעבן, אַרום 40 יאָר, האָט מיין טאַטע פאָרברענגט אין שעדלעץ. ער פלעגט אָבער שטענדיק רעדן מיט בענקשאַפט אוּן ליבשאַפט וועגן זיין געבוירטס־שטאָט קאָריוו.

קאָריוו איז פאַר אים נישט געווען עפעס אַ קליין, פאַרוואָרפן שטעטל אין לובלינער געגנט, נאָר אַן עיר ואם בישראל, אַ שטאָט, וואָס האָט אַרויסגעגעבן גרויסע לומדים, רבנים, גאונים.

מיין טאַטע האָט די גרויסע לומדות זייַנע מיטגעברענגט פוּן קאָריוו. ער איז געווען אַ בקי אין תלמוד, מפרשים, פוסקים. עס איז אים פונדעסטוועגן קיינמאָל נישט אייַנגעפאַלן צוּ ווערן אַ רב, וואָס ער האָט געקענט גאָנץ לייכט זיין. ער איז געווען צופּיל עניו, אוּן האָט זער הויך אָפּגעשאַצט די ראָל פוּן אַ רב.

אַ לענגערע צייט האָט ער זיך פאַרנומען מיט מסחר, צוּ וואָס ער האָט קיין הצלחה נישט געהאַט, שפּעטער איז ער אַריבער צוּ אַנדערע באַשעפטיקונגען, אוּן לסוף געוואָרן אַ מלמד פוּן דערוואַקסענע בחורים, מיט וועלכע ער האָט געלערנט גמרא אוּן מפרשים.

מיין טאַטע איז געווען אַ זער אָפּגעהיטענער ייִד. ער איז געווען עקסטרעם פרוּם, אָבער נישט ווילד־פאַנאַטיש. ער האָט באַזונדערס זיך אויסגעצייכנט מיט אהבת ישראל. נישט נאָר האָט ער קיינמאָל נישט גערעדט קיין שלעכט וואָרט אויף אַ ייִד, אפילו דעם ערגסטן ייִד, נאָר האָט נישט געקאָנט פאַרטראָגן, ווען אַנדערע דריקן זיך אויס מיט שלעכטע רייד אויף ייִדן.

ער האָט אַמאָל געהאַט געבאָרגט אַ ייִדן אַ גרויסע סומע געלט. דער ייִד האָט אים צוּגעזאָגט אָפּצוּגעבן דעם חוב אין אַ גרויסן טערמין, וועלכן ער האָט אָבער נישט געהאַלטן. די מאַמע, אסתר רחל ע״ה האָט פוּן אים פאַרלאַנגט ער זאָל גיין צוּם ייִד אוּן אויפמאָנען דעם חוב.

דער טאַטע האָט איר אַזוי געענטפערט:

— ער האָט מסתמא נישט קיין געלט. ווען ער וואָלט געהאַט, וואָלט ער דאָך אַליין אָפּגעברענגט. צוּ וואָס־זשע זאָל איך גיין אוּן מבייש זיין אַ ייִד?...

מבייש זיין אַ ייִד, וויי טוּן אַ ייִד איז ביי אים געווען די גרעסטע עבירה.

זער אָפט ווינטש איך זיך, אַז איך זאָל פאַרמאָגן כאָטש אַ טייל פוּן דער אהבת ישראל פוּן מיין טאַטן.

עס איז אַ גרויסע מתנה, וואָס נישט יעדער איז דערצוּ זוֹכה.

מיין טאַטע איז געשטאָרבן אין עלטער פוּן 59 יאָר אין טאָג פוּן י׳ שבט תרע״ח (1918) אין שעדלעץ, וווּ ער איז געקומען צוּ קבורה.

די מאַמע אסתר רחל האָט נאָך געלעבט בּיז צוּ דער צווייטער וועלט־מלחמה אוּן איז אין דער וואַרשעווער געטאָ אומגעקומען על קידוש השם פוּן די הענט פוּן די דייטשע רוצחים, ימח שמם.

אין קאָריוו בין איך געווען צוויי מאָל אין מיין לעבן. איינמאָל נאָענט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. עס איז געווען האַרבסט־צייט אוּן דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען פול מיט בלאָטעס. מען האָט טאַקע באַדאַרפט „אָנגורטן די לענדן" אויף אַריבערצוּגיין די גאַס. איך געדענק גאָנץ ווייניק וועגן מיין ערשטן באַזוּך אין מיין טאַטנס געבוירטס־שטעטל. איין זאַך וואָס איך געדענק איז, אַז איך בין פאַרטאָ אויפגעוועקט געוואָרן פוּן שלאָף פוּן די צעצויגן־מאָנאָטאָנע קולות פוּן שמש, וועלכער איז אַרומגעאַנגען איבער די גאַסן אוּן גערופן: יידן, שטייט אויף לעבודת הבורא...

אין שעדלעץ, וועלכע האָט זיך געערכנט פאַר אַ גרויסע שטאָט, איז אַזעלכס נישט געווען. דעריבער איז דאָס רופן פוּן שמש פאַרטאָג פאַר מיר געווען אַ גרויסע נייעס אוּן איך געדענק עס בּיז דעם היינטיקן טאָג.

דעם צווייטן באַזוּך אין קאָריוו האָב איך געמאַכט אין אָנהויב פוּן די דרייסיקער יאָרן. עס איז שוין אינגאַנצן געווען אַן אַנדער שטעטל. אויך אויסערלעך האָט דאָס שטעטל אַנדערש אויסגעזען. עס זענען געווען טראָטוּאָרן אוּן בּרוּקירטע גאַסן.

איך בין געווען איבערַאשט פוּן דעם האַסטיקן, אינטענסיוון גייסטיקן לעבן אין שטעטל. עס האָט ממש געשפּרודלט מיט יידיש קולטור־לעבן. עס האָט אויסגעזען, ווי

אַלע גייסטיקע קוואַלן, וועלכע זענען געווען פאַרשטאָפט לאַנגע יאָרן, האָבן מיט אַמאָל זיך געעפנט, אוּן פאַרפלייצט דאָס שטעטל, וואָס האָט אַודאי געהאַט נישט מער, ווי אַרוּם 5,000 יידן (געווען נאָר בערך 3 טויזנט יידן — רעד.). פוּן דער אינטענסיווקייט אוּן פאַרנעם פוּן דער קולטור־ אַרבעט אוּן פוּן די פאַרטיי־אַקטיוויטעטן האָט מען געקאָנט האָבן דעם איינדרוק, אַז עס ווּינען דאָ כאָטש אַ הונדערט טויזנט יידן.

קאָריוו האָט, ווי אַלע יידישע שטעט אוּן שטעטלעך אין פוילן, געלעבט אַ שווער עקאָנאָמיש לעבן. די פּוילישע אַנטי־ סעמיטן האָבן פוּן די יידן אַרויסגעריסן דעם ביסן ברויט פוּן מויל. אָבער, וואָס גרעסער עס איז געווען די אָרעמקייט, אַלץ אינטענסיווער דאָס גייסטיקע לעבן.

בּיי מיין צווייטן באַזוּך בּין איך געווען אין דעם גמינע־אָמט פוּן שטעטל, ווייל איך האָב באַדאַרפט באַקוּמען אַ דאָקוּמענט. דער סעקרעטאַר האָט אַרויסגענוּמען אַ דיקן בוּך מיט פאַרגעלטע בלעטער. דאָס בוּך איז געווען געשריבּן טיילווייז אין רוסיש אוּן טיילווייז אין פויליש. בלעטערנדיק ס׳בוּך בּין איך דערגאַנגען, אַז מיין פאַמיליע האָט זיך באַזעצט אין קאָריוו מיט אַ לאַנגער צייט צוריק, אַריבער צוויי הונדערט יאָר, אוּן די פאַמיליע האָט זיך צעצווייגט אין שטעטל אַזוי, אַז אַ גרויסע טייל פוּן די איינווינער זענען געווען אוּנזערע קרובים.

איך גלויב אויך, אַז דער נאָמען „נייַמאַרק״ שטאַמט דערפוּן, וואָס מיינע זיידעס האָבן געווּינט אין דעם טייל פוּן שטעטל, וואָס האָט געהייסן „נאָווי רינעק״.

היינט איז שוין קאָריוו נישטאָ. קאָריוו האָט געטיילט דעם גורל פוּן אַלע קהילות קדושות, ווּ עס האָט דערגרייכט די בלוטיקע האַנט פוּן דעם דייטשן מערדער־פאָלק.

עס איז געווען אַ גליק פאַר מיין טאַטן, וואָס ער האָט נישט דערלעבט דעם גרויסן, גרעסטן יידישן חורבן. ווען ער איז אַוועק פוּן דער וועלט אין יאָר 1918, האָט געקאָנט אויסזען, אַז אַ ליכטיקייט רוקט זיך אָן אויף דער וועלט, אוּן אַז אויך אין יידישן וועלטל וועט די זון אויפשיינען.

אוּן געקוּמען איז אַזאַ פינצטערניש.

וועג מען האָט מיין טאַטן געבּרענגט צוּ קבורה אויפן שעדלעצער בית עולם, זענען בּיי דעם קבר געשטאַנען זיינע זעקס זין אוּן דריי טעכטער.

פיר פוּן די זעקס זין זענען דערשטיקט געוואָרן אין די דייטשע גאַז־קאַמערן, אַ פינפטער איז פאַרפאַלן געוואָרן ער־ געץ אין רוסלאַנד, אוּן נאָך איינער, דער עלטסטער, וועלכער שרייבט מיטן בלוט פוּן זיין האַרץ די דאָזיקע שורות, איז געבליבן לעבן, אָבער זיין גאַנצע פאַמיליע, אַ פרוי אוּן דריי קינדער, אַן איידעם אוּן אַן איניקל, זענען פאַרטיליקט געוואָרן.

אוּן איך בּין געבליבן אַליין אויף צוּ באַווייַנען דעם אומגליק.

אני הגבר ראה עני בשבט עברתו...

קאָריווער אין לאָם אַנזשעלאָס

ערשטע ריי פוּן לינקס צוּ רעכטס: ראָזע וויידע (גרשון אוּן שרהס טאָכטער), דוד וויידע אוּן פרוי מאַלע (שלום וואָלפּס); לוֹאים ווייַדע אוּן פרוי ראָזע, מרדכי הערש וואָלערשטיין אוּן פרוי חנה, פינחס ליבערמאַן. 2־טע ריי פוּן לינקס צוּ רעכטס: בעלאָ לאָבער (פרוי פוּן מעכל זלמן), לוֹאים זיגעלבוים אוּן פרוי, שיינדל איטע, יאַנקל קאָטלאָר אוּן פרוי רייע, יצחק ווייצמאַן (מנדל זלמנס), פרוי פעני אוּן בעריש זאַלצמאַן. 3־טע ריי פוּן לינקס צוּ רעכטס: מינדל שאָר, ירמיהו פרידמאַכער אוּן פרוי גערטרוד, הערשל קאָטלאָר אוּן פרוי חיה טאָבע, גרשון ווייַדע אוּן פרוי שרה (שלום וואָלפּס), נח זילבּרינג אוּן פרוי בינע.

משה גראָסמאַן / ישראל

אַ קינדישער עפּיזאָד

ביאָ־ביבליאָגראַפיע: משה ישראל, זון פון לאה (אנגליסטער, פון דעמבלין) און יעקב גראָסמאַן. געבוירן דעם 3טן אַפּריל 1904 אין קאַריוו. אין 1910 געפֿאָרן קיין וואַרשע. אין 1917—1919, בעת דער דייטש־עסטרייכישער אָקופּאַציע — צוריק אין קאַריוו. יאָנואַר 1919 איז געשטאַרבן זיין פֿאָטער, פון שווינד־זוכט, אין עלטער פון 39 יאָר. אין עלטער פון 14—15 יאָר געגעבן פֿריוואָטע לעקציעס פון יידיש, רוסיש, אַריפמעטיק. אין 1920 — צוריק אין וואַרשע. געלערנט אויף קורסן און סעמינאַרן, געאַרבעט אַלס אָנגעשטעלטער, דערנאָך אין סעקרעטאַריאַט פון אָרטיסטן־פֿאַריין, אָנגעהערט צו דער פּועלי ציון־„יוגענד", געווען סעקרעטאַר פון דער יוגנט־סעקציע ביים צענטראַלן פֿראָפעסיאָנעלן פֿאַריין פון האַנדל־אָנגעשטעלטע אויף נאָוואָליפּקי 38. זינט יאָר 1925 געאַרבעט אין אַדמיניסטראַציע „היינט".

אָנגעהויבן שרייבן ביי 14 יאָר, דרוקן ביי 18—19 (אין „יוגענט־פאָן"), די ערשטע נאָוועלע פֿאַרעפֿנטלעכט אין „וועלט־שפּיגל" (אונטער דער רעדאַקציע פון א. ל. יאָקובאָוויטש (א. א. עקביה), אין יאָר 1927. ס'ערשטע בוך, אַ ראָמאַן א. נ. „פלאַמען און רויך", אַ ראָמאַן פון אַן אַרבעטער־סביבה, דערשינען אין יאָר 1931. אין יאָר 1933 — אַ ביכל נאָוועלן א. נ. „האַמער אויף האַרפֿע"; אין יאָר 1934 — אַ ביאָגראָפֿישער ראָמאַן וועגן קאַרל מאַרקס. אין 1935 איז עס דערשינען אין אַ פּויליש־ער איבערזעצונג. אין 1937 — אַ ביאָגראָפֿי־שער ראָמאַן וועגן ראָזאַ לוקסעמבורג — א. נ. „דערוואַכונג" (אין פֿאַרלאַג „ליטעראַרישע בלעטער").

פון אָקטאָבער 1939 ביז סוף 1945 אין רוסלאַנד. צוריקגעפֿאָרן קיין פּוילן. געווען דאָרט סעקרעטאַר פון פֿאַריין פון יידישע ליטעראָטן, זשורנאַליסטן און אָרטיסטן. סוף 1946 אַוועקגעפֿאָרן קיין שוועדן, שטאָקהאָלם. סעפּטעמבער 1947 געפֿאָרן קיין פּאַריז. סעפּטעמבער 1948 געפֿאָרן קיין ניו־יאָרק צום ערשטן אַלוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס. אין 1949, אין פּאַריז, דערשינען 2 בענד א. נ. „אין פֿאַרכישופּטן לאַנד פון לעגענדאַרן זשוגאָשווילי" (פֿריער געווען געדרוקט אין משכים אין „פֿאָרווערטס"). אין 1950 געפֿאָרן זיך באַזוכן אין ישראל. אין 1951 זענען די צוויי ביכער וועגן רוס־לאַנד דערשינען אין עברית. מיטגעאַרבעט אין מיטערדאָקטירט אין 1951—1953 די צייטונג „דאָס וואָרט". סעפּטעמבער 1953 איז דער־שינען אַ בוך נאָוועלן א. נ. „היימישע געשטאַלטן". אין אַפּריל 1954 איז אין תל־אָביב געפֿעירט אירע 50יעריקע יובל. אין מאי 1954 — באַקומען פֿאַר זיינע צוויי ביכער „דזשוגאָשווילי" — די ליטעראַטור־פּרעמיע אויפן נאָמען פון ד"ר ב. סוראָוויטש (ביים יידישן קולטור־קאָנגרעס אין ניו־יאָרק). פֿאַרעפֿנטלעכט זיינע שאָפּונגען אין אַ רייַ יידישע און העברעאישע זשורנאַלן און צייטונגען.

וועגן זיינע ביכער האָבן פֿאַרעפֿנטלעכט אָפּהאַנדלונגען, צווישן אַנדערע: איזבאַן ש. („קענעדער אדלער", מאָנטרעאַל, אָקט. 1954); אַראָנסאָן ג. („צוקונפֿט", ניו־יאָרק, 1951); בהרב („דבר", תל־אביב, 1950); ד"ר באָרוויטש מ. („פֿראָבלעמען", פּאַריז — „פֿרייַ אַר־בעטער שטימע", ניו־יאָרק, 1949); גיא, א. שמאי (ד"ר אבא אחי־מאיר) „חרות", ת"א, פעב.־מערץ — 1950, אַפּריל 1954); גלאָצשטיין יעקב („אידישער קעמפֿער", נ. י. „די נייַע צייַטונג" — בוענאָס איירעס — „דער מאָמענט" — סאַן פּאולאָ — 1954); גלבוע י. („גלילונות", ת"א, 1951); דאָמאַנעווויטש ל. („קיום" — 1949 — „אונזער וואָרט" — פּאַריז, 1954); דודזשינסקי באָלעסלאָוו („ראָ־באָטניק", „וויאָדאָמאָשטשי ליטעראַצקיע", וואַרשע, 1935); ווייסענ־בערג י. מ. („מאָמענט", וואַרשע, 1935); זאראָמב ש. (ליטעראַרישע בלעטער", וואַרשע, 1933); טענענבוים ש. („די שטימע", מעקסיקע, 1944, מערץ, אַפּריל — 1950, :ניו־יאָרקער וואָכנבלאַט" נאָוו. 1949, מערץ 1954); יאנאסאָוויטש יצחק („די נייַע צייַט", „די פּרעסע", „דער שפּיגל" — ב. איירעס, „דער נייַער מאָמענט" — סאַן פּאולא, „אונזער היינט" — תל־אביב — 1953—1954); ליבערמאַן חיים („פֿאַרווערטס", אויג. 1949, מאי 1954 — „הבקר", ת"א 1950); דער לעבעדיקער (ח. גוטמאַן) („דער טאָג — מ. זש". — נאָוו. 1954); לעיעלעס א. („דער טאָג" און „דער טאָג־מ. זש." יולי 1949, יאָנואַר 1952, 11 און 18 דעצעמבער 1954); לעשצינסקי יעקב („פֿאַרווערטס", יולי 1949); ד"ר מוקדוני א. („מאַרגן זשורנאַל", 1937, יוני, דע־צעמבער — 1949 — „קולטור און דערציונג", נאָוו. 1954); מאַנ־דעל אַרנאָלד („לאָ טער רעטרוווער", פּאַריז, יוני 1950); מאַרק ב. („ליטעראַרישע בלעטער", 1937); ניגער ש. („דער טאָג", 1934); פינסקי דוד („דאָס וואָרט", ת"א, יאָנ. 1953); פעפער איציק („אייני־קייט", מאָסקווע, יאָנואַר 1948); פינקעלשטיין לעאָ „נאַש פּושעג־לאָנד", וואַרשע 1934); פּאָנער יצחק („די גאָלדענע קייט", מערץ 1954); פלינקער דוד („הבקר" 1951); קאָזשדאָן ח. ש. („פֿאָרויס", מעקסיקע, 1949); ד"ר קאַרליבאַך עזריאל („ליטעראַרישע בלעטער", 1935 — „מעריב", אַפּריל 1954); קרוא ברוך („הבקר", יוני 1951); ריזין אברהם („די פּעדער", 1931); ראַפּאָפּאָרט י. („צוקונפֿט", 1935, 1938 — „פרייַע אַרבּ. שטימע" — דעצ. 1951, נאָוו. 1954, — „דהי זייַאָניסט" און „די פּאָסט", מעלבורן 1950—1954); ראָזשאָנסקי ש. („אידישע צייטונג" — בוענאָס אַ. — יולי 1949, פעב. 1950, פעב. 1954); שולמאָן אברהם („אונזער שטימע", פּאַריז, 1954) שעלסקי פּראָפּ. („וואָלנאָמישלישטעל", וואַרשע, 1935); שימעל משה („היינט" 1937); שוסהיים א. ל. („אידישע צייטונג", בוענאָס איירעס, פעב. 1949).

שוין זעקסאוּנדדרייסיק יאָר. אוּן נישט קיין סך ווינציקער פון דער דאָזיקער צאָל יאָרן, ווילט זיך פֿאַרשרייבן אַ קליינע פֿאַסירונג — אוּן זי פֿאַרשרייבט זיך נישט.

אוּן דערווייל — דער דאָזיקער עפּיזאָד וועגן נויט, הונגער, וועלט אַלץ בלאָסער אוּן בלייכער — ווייל די ווייטערדיקע יאָרן זענען זאָס אין הונגער־עפּיזאָדן הונדערט־פֿאַך שטאַרקערע, טויזנטפֿאַך גרויליקערע. אוּן דאָך לאָזט ער מיך נישט רוען. מסתמא דערפֿאַר, ווייל ער האָט אַ שייכות צו די קינדעריאָרן, שטופּ, טאָטע. אוּן איך ווייל זיך שוין ענדלעך פון אים באַפֿרייען — גראָד צו זיין זענקס־אונדדרייסיקסטער יאָרציים.

דער הונגער אין וואַרשע ביי די דייטשן אין יאָר 1917—1918 האָט אונז געטריבן צוריק אין שטעטלע אַריין קאַריוו, פונוואַנען מ'זעמיר אַוועק מיט אַכט יאָר פריער.

פֿאַרן 128 קילאָמעטער, נאָך אין יענער צייט — וועז מ'האָט געדאַרפט דורכשמוגלען די עסטרייכישע גרענעץ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין דעמבלין — איז געווען אַן אונטערנעמונג פון גרויסן פֿאַרנעם.

עטלעכע קילאָמעטער פֿאַר גאַרוואָלין איז געשעען אַ באַן־קאַטאַסטראָפע. מיר, די זעקס קינדער און טאַטישי־מאַמישי, האָבן געמוזט, ווי אַלע פֿאַסאַזשירן, אַראָפּגיין פון באַן און צוגיין צופוס ביזן וואָקזאַל. מ'האָט באַדאַרפט אַליין איבערטראָגן דעם באַגאַזש. דער פֿאָטער האָט זיך דאָביי שטאַרק דערהיצט און פֿאַרקילט. אַ לונגענאָנצינדונג.

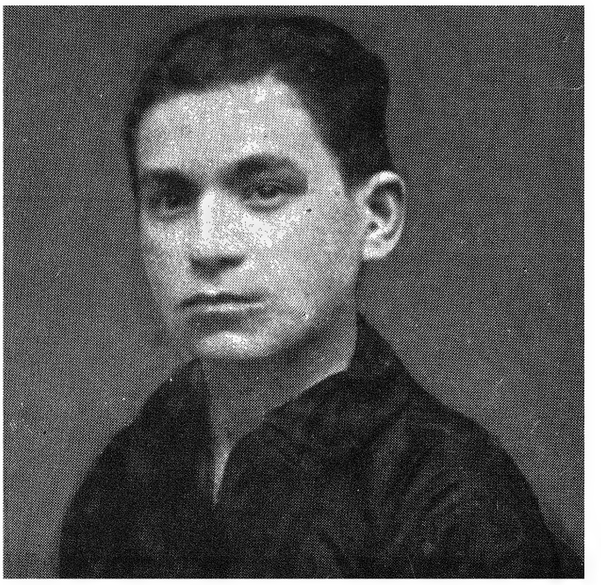
ביינאָכט האָט מען באַדאַרפט אַריבער פון דער דייטשי־שער זייט דעמבלין אויף דער עסטרייכישער זייט דעמבלין, וואָס האָט געהייסן אירענאָ. עס האָט אונז געפּירט אַ גוי אויף אַ לייטערוואָגן. די וואַך האָט פונווייטנס באַלייכט מיט רעפ־לעקטאָרן דעם וועג און געזוכט. מיר האָבן זיך באַדאַרפט אַראָפּבייגן.

— זיי זוכן מיט שפּיגלליכט — האָט די מאַמע שטיל געזאָגט.

ענדלעך אָנגעקומען. האָט מען אויסגעזוכט אַ שטוב און אַ בעט ביי ווייטע קרובים (ס'איז דער מאַמעס געבוירט־שטעטל), און דעם טאָטן אַוועקגעלייגט. ער האָט געשפּיגן מיט בלוט.

ס'איז שוין נישט געווען אויף צו קריפּן אַ קוואָטירל מילך, אוּן אפילו נישט אויף קיין ביסל זשעליאָטין, אויף צו פאר־גליווערן דאָס בלוט.

די מאַמע האָט מיך, דעם בּר מצווה־בחור, געהייסן גיין אין נאָנטן שטעטעלע גניווישאָוו, דאָרט זענען דאָ קרובים

משה גראָסמאַן אין די יוגנטיאָרן

וואָס קאָנען אונז העלפן מיט אַ גמילות חסד. זי פירט מיך צונויף מיט אַ ייד וואָס דאַרף גיין קיין גניווישאָוו אוּן ער וועט מיר ווייזן דעם וועג.

ס׳ערשטע הייסט ער מיך קודם אויסטוען די שיך, פאַר־בינדן זיי מיט די שנאָרוואַדלעס אוּן פאַרוואַרפן אויפן אַקסל:

— וועיע גייטיס מיט שיעך אָפן שיסעי?

געווען דעמאָלט אַ הייסער זומערדיקער פרימאָרגן. דער שאָסעי איז פול מיט שפּיציקע שטיינדלעך, אוּן איך היפּע אונטער, ס׳שטעכט, ס׳בריט, שווער צו גיין. אוּן דער ייד טרייבט אונטער:

— גישווינדע! ביסט אַ וואַרשיווע, מיט ראַגלאַים ניש צי גיין אָף זיי.

איך בין כסדר געבליבן הינטערשטעליק. מיר האָט זיך דעמאָלט אויסגעדאַכט, אַז איך בין יוסף, וואָס ווער געטריבן דורך זיינע ברידער צו פאַרקויפן אים צו דורכוואַנדערנדיקע מיצרים.

אויפן וועג איז אַנגעקומען אַ ייד פון גניווישאָוו. יענער האָט זיך אויסגעפרעגט, אוּן באַלד איז מען געוואָר געוואָרן, אַז דער קרוב צו וועלכן איך גיי איצט אַהין, איז גאָר אין אַן אַנדער שטעטל, אויף אַ ירידּ.

גיי איך שוין צוריק אוּן בין אין רשות פון גניווישאָוועד.

* * *

מיר זענען אַריבערגעפאָרן קיין קאָריוו. דעם פאָטער ווערט נישט בעסער. ער ליגט צובעט שוין עטלעכע חדשים. שוין אַריין אין ווינטער. האָט אָפט צו טוען מיט בלוט, איז הייזעריק. נישטאָ קיין דאָקטער אין שטעטל. נישטאָ קיין געלט אויף אַראָפצובערענגען אַ דאָקטער פון פילִיוו אַדער לובלין, נישטאָ אויף קיין פלעיגע, נישטאָ שוין אפילו אויף קיין ברויט פאַר די קינדער. ס׳קלענסטע איז שוין אַוועק־געשטאָרבן.

אַ שכנטע קומט אַריין מיט אַ פריילעכער ידיעה:

— ס׳קומט אַ דאָקטער פון לובלין, צו אַ קראַנקן גביר. מ׳דאַרף פועלן אַז דער דאָקטער זאָל קומען אויסהערן דעם טאַטן.

מ׳האָט געפועלט.

דער דאָקטער קומט אַריין מיט אַ קליין רענצעלע אין האַנט. ער האָט אַ ווייס וואָנסעלע, אַ פּתח, אונטער דער נאָז, אוּן אַ גרויס פול פנים וואָס זעט אויס ווי חלה געווייקטע אין מילך. ער איילט זיך. ביי אים איז וויכטיק יעדע רגע. ער פאַרטיילט לעבן. עס ליגט אין זיין רענצעלע, אין זיין טרייבל, אין זיינס אַ מאַך מיט דער האַנט. ער פרעגט בייט טאַטן אין בעט:

— וויפל אַלט?

אַ שטילער, הייזעריקער ענטפער, וואָס איז גיכער ענלעך צו אַ פאַרענטפערן זיך:

— שוין ניינאוּנדרייסיק.

— אוּן שוין גראָ?

די מאַמע פאַרענטפערט דאָס מיט אַ נישט־דערקרעכצטן זיפץ.

אַלע קינדער שטייען אין אַווינקל, וואַרטן, קוקן. דער דאָקטער נעמט אַרויס אַ טרייבל אוּן אַ העמערל. ער קלאַפּט דעם טאַטן אויף דער פלייצע.

ווי, וואָס קלאַפּט ער אַזוי שטאַרק מיטן העמערל? אוּן איך ענטפער זיך אַליין — מסתמא איז עס דאָך לרפואה.

דער דאָקטער שרייבט שוין דעם רעצעפּט. ער פרעגט דעם טאַטנס נאָמען — יאַנקעוו, יעקב — גוט, יעקב, גלייך נעמען די דאָזיקע מעדיצין — אוּן גאָט וועט העלפן.

דעם טאַטנס אויגן האָבן אין דער זעלבער רגע אַ לייכטן לייכט־אויף געטוען. איך האָב אַצינד דערזעען קליינע, ראָזע, צעשפּריצטע פייערלעך אַרויסטאַנצן פון זיינע אויגן, בטחון־פייערלעך. די רויט־דינע אָדערלעך אויף זיין בלאַס פנים, וואָס האָבן מיר תמיד אויסגעזעען ווי הענדלעך, זענען איצט נאָך מער רויטער געוואָרן, שוין אַריין אין בלאָ. אוּן קיילעכלעך שווייס שפּראָצן אַרויס, טאַקע ווי טוי־טראָפנס.

די מאַמע האָט נאָכבאַגלייט דעם דאָקטער אינדרויסן אַרויס אוּן צריקאַרייַנגעקומען מיט אַזאַ אויסזען — ווי אַ גרויסער סוד וואָלט פאַרשטיינערט איר פנים, איר מויל, אירע אויגן.

דער טאַטע האָט אויפדערגריך געוואָלט איבערלייענען דעם סוד אויף איר פנים, האָט זי פלינק געפרווט אַ קנייטש טוען איר מויל צו אַ שמייכל. אַ געפרוירענער שמייכל. האָט זי אַ זאָג געטוען:

— עס אַ לעפעלע קאָמפאָט, יאַנקיווישי, עס שטייט שוין פון נעכטן אָן.

אוּן זי איז אַוועק אין אַפּטייק אַריין באַשטעלן די רפואה. גיך צריקגעקומען. אוּן דעמאָלט האָט עס זיך אָנגעהויבן:

די רעצעפּט האָט באַדאַרפט קאָסטן אַ גאַנצן רובל (אַדער קראָן). אוּן דאָס איז די סומע, דאָס גאַנצע פאַרמעגן, וואָס געפינט זיך אין שטוב. אוּן ברויט אין שטוב איז שוין נישטאָ זינט דריי טעג. אוּן ברויט דאַרף מען פריער באַשטעלן אין בעקעריי. האָט די מאַמע טאַקע באַשטעלט, שוין מיט צוויי טעג צריק, אין דער קריסטלעכער בעקעריי אויפן לובלינער שאָסעי, אַ ראַזאָווע ברויט פון דריי פונט. „אַ זייגער" האָט מען גערופן אַזאַ קיילעכדיק ברויט. אוּן אַזאַ ברויט קאָסט אַ רובל, אַדער אַ קראָן. דאַרף די מאַמע אַצינד באַשליסן: וואָס טוען מיט דעם איינציקן רובל:

לאה גראָסמאַן, די מוטער פון משה גראָסמאַן, פאָטאָגראַפירט אין „טשיסטע״־שפּיטאָל אין וואַרשע פאַר דער מלחמה. עס זיצן ביי איר בעט (פון לינקס): איר שוועסטער פייגע (כ״ץ), איר טאָכטער רחל גראָסמאַן־לערנער. ס׳שטייען, איר שוועס־טערן־טאָכטער שרה קאָרנגאָלד, איר אייניקל שרהלע (טאָכטער פון רחל) און איר זון נחמן גראָסמאַן. אָלע דערמאָרדעט דורך די נאַצים

קויפן די מעדיצין, אָדער אויסקויפן ס׳באַשטעלטע דרייַ־פונטיקע ברויט.

דער טאַטע דרימלט איצט, איבערגעדעקט מיט דעם שיטערן איבערבעט ביז צו דער נאָז. ער אָטעמט שוואַר, פאַמעלעך. די אויגן צו. אויף די אויגנדעקלעך — אויך אַזעלכע רויטע הענדעלעך פון אָדערן. זיי זענען אַצינד אינ־גאַנצן בלויניבלאָ.

אויף דער מאַמעס נערוועז־באַוועגלעך געזיכט, וואָס באַהאַלט נאָך סימנים פון איר אַמאָליק פּוילרונדיק, דיקלעך, שיין פנים — שפּילט זיך איצט אָפּ א פּעלדשלאַכט פון צוויי פיינטלעכע חיילות:

זאָל זי פאַר דעם דאָזיקן געלט קויפן די מעדיצין פאַר יעקבן, אָדער דאָס ברויט פאַר די קינדער?!

זי, די מאַמע, דאַרף אַנטשיידן אין דער דאָזיקער שלאַכט.

די קינדער האָבן אַזוי לאַנג קיין ברויט נישט געגעסן. אַזוי ווי די מאַמע טראַכט איצט וועגן ברויט, אַזוי פילן שוין די קינדער דעם מחיהדיקן ריח און טעם פון שווארצקאָרענעם קימלברויט. אויף דער שפּיץ צונג צוויקן טעמ׳עלעך, און זיי שפּרינגען אַריבער אין נאָז, און ווידער צריק אַריין אין דער מויל־סליונע.

רעצעפט, אַפּטייק, אַ רובל — האָבן דערפון וועט נאָר די אַפּטייק. פון דאָקטערס רייד האָט זי דאָך דאָס אַרויסגע־הערט, און אַרויסגעפילט. און דאָ שטייען פינף קינדער אַרום, אייגעבּיסענע פון הונגער, אויסגעמאָגערטע, פאַר־תעניתע, מיט בלאַסע נאָזשפּיצן.

זי פרעגט ביי איין צד, ביי די קינדער. די קינדער ענטפערן עפּעס, אָבער ציטערדיק אונטערנאָזיק, הונגער און בענקשאַפט נאָך ברויט מאַכט זייערע רייד שטאַמלדיק. זייערע מיילער זאָגן — יאָ, מעדיצין. — זייערע אויגן, זייערע נעזלעך — פרעגן אָפּ די רייד, ציטערן אויס קלאַנגען ווי זיי וואָלטן דריבּנע געפידלט מיט אַ סמיטשיק — ניין, ניי, ניין.

די מאַמע וויל פרעגן ביי דעם צווייטן צד, ביי יעקבן אַליין, אָבער דער טאַטע, כאָטשיק ער האָט געדרימלט, צי געשלאָפן — אָבער ער האָט, זעט אויס, יאָ געהערט, ווען אפילו נישט מיט די אויערן — און ער קרעכצט אַרויס צו דער מאַמען דעם געפרעג:

— לאהשי, שוין געברענגט די מעדיצין?

— נאָכנישׁ, יאַנקיווישי.

שהן זענען געקראָכן, און אַמאָל געלאָפן, און די שלאַכט איז נאָך, זעט אויס, ערגעץ אַנגעגאַנגען. דער טאַטע איז דערווייל צריק אַנטשלאָפן געוואָרן, און די מאַמע האָט אַריינגעברענגט דאָס ברויט אין שטוב אַריין.

פאַרנאָכט האָט זיך דער טאַטע אויפגעוועקט. ער האָט דערפילט עפּעס אַ דזשיוונעם ריח אין שטוב: פריש ברויט.

ער האָט זיך אויסגעדרייט און דערזען:

די קינדער עסן ברויט.

ער האָט שוין מער גאָרניש געפרעגט ביי דער מאַמען. מער גאָרנישט געבעטן.

אַ נאַכט פון שניי, פון ווינט, פון זאַוויערוכע. ס׳רייסן זיך די פאַרמאַכטע לאָדנס, דער דאַך קרעכצט. אַ קליין קאָפּיטשל פון נאַפּטאָלעמפּל ציט זיך סאָזשעדיק צום פאַליפּ, קרייזלט אויס רויך־רעדעלעך, באַלד נעמט עס אונטערטענ־צלען און קאַרבירט סאָזשע־שטרייפעלעך אַרום די רעדעלעך, טוט עפּעס, זעט אויס, אַ וויכטיקע בכיוונדיקע מייסטער־שטיק־אַרבעט. אָבער שוין האָט עס חרטה, שפּרינגט ווילד, סתם, פאַרפאַטשקעט צריק די רעדעלעך און שטרייפעלעך, סיקעט, פאַרשוואַרצט גלאַט דעם סופּיט מיט סאָזשע. און אַ שווערער ריח אין האַלז, אַן עסעניש אין די אויגן, און אין קאָפּ פּיקט עס, און טיקט. די מאַמע פאָרעט זיך עפּעס ביים טאַנצן בעט, רעדט צו אים עפּעס ברעקלעך רייד. עטלעכע פאַרכאָרכלטע קוים־רייד ענטפערן אָפּ.

פאַרטאָג. שוין ליכטפלעקן אויף דער פאָדליגע. די מאַמע אין שוין אָנגעטוען, צי אפשר גאָרנישט געוועזן אויסגעטוען. פון טאַנצן בעט — אַ שוואַרץ, טיף כאָרכלעניש. עפּעס שלעכטס טאָנצט אַרום אין שטוב. ס׳צוויקט אין דער צונג אַ ביטערניש און אין די קני ברעכט אַ פּחד.

די מאַמע רייסט אויף די לאָדנס. די קינדער זענען שוין אויף די פּיס און טוען זיך גיך אָן. דער טאַטע מאַכט עפּעס

נחמן גראָסמאַן, ברודער פון משה און אברהם, געבוירן אין קאָריוו אין יאָר 1909, אין די ערשטע טעג סעפטעמבער 1939 אַנטלאָפן פון וואַרשע צו די מזרח־קרעטן, וווּ דעם 17טן סעפטעמבער זענען אַריין די סאָוויעטן. נחמן איז, צוזאַמען מיט דעם רוב יידישע פּליטים, פאַרשיקט געוואָרן אין יוני 1940 קיין סיביר. דאָס בילד — אויף דער פאַר־שיקונג אין סיביר. סוף 1940 איז ער אַנטלאָפן פון דער פאַרשיקונג און זיך דערשלאָגן ביז ווילנע. נאָכן אַריינמאַרשירן פון די דייטשן קיין ווילנע אין יאָר 1941, איז ער צוזאַמען מיט טויזנטער ווילנער יידן דערשאָסן געוואָרן אין פּאָנאַר.

מיט דער האַנט, רופט צו זיך די קינדער. די מאַמע זאָגט:

— יאַנקיווישי, דערבאַרעם זיך, נעם אַ לעפעלע קאָמפּאָט אין מויל אַריין, וועט דיר לייכטער ווערן.

ער וויל איר צוליב טוען, וויל נעמען, און די האַנד פאַלט אַראָפּ. די מאַמע דערלאַנגט אים ס׳לעפעלע קאָמפּאָט אין מויל אַריין. די ציין לאָזן עס דורך, אָבער די צונג שוין נישט, שטיפט צריק, אַן עטלעכעפאַכער כאָרכל מיטאַמאָל, און אַ פאַרוואָרף דעם קאָפּ אויפן קישן.

ס׳איז געווען כ״ג טבת, תרע״ט.

באַלד אין זעלבן טאָג איז פאַרגעקומען די לוויה. אויפן בית הקברות אין קאָריוו לאָזט מען נישט אַרויף קיין ווייבער.

אברהם גראָסמאַן (יונגערער ברודער פון משה גראָסמאַן), געבוירן אין קאָריוו אין יאָר 1907, עמיגרירט אין 1938, פון וואַרשע קיין אַמעריקע. היינט אין טשיקאָגאָ. זיין פרוי — חנהלע (בלעכמאַן). האָבן צוויי דערוואַקסענע זין, סטודענטן, יאַנקעלע און משהלע.

אָבער ס׳געווײַן פון דער מאַמען האָט אַרומגענומען ס׳גאַנצע בית עולם. איך מיט מיינע צוויי יונגערע ברידערלעך האָבן געזומען זאָגן קדיש, און בײַ מיר האָט זיך עס עפּעס איבער־געהאַקט און איבערגעריסן אינמיטן. צריקגייענדיק האָב איך נאָר געהערט ווי די מענער־קרובים האָבן צו מיר געטענהט:

— נישט שיין, אַ בר מצווה־בחורל, אַ מאַנצפּערשוין, חלשט נישט. דאָס פּאַסט פאַר וואַבער.

די מאַמע האָט מיך געהאַלטן אַרומגענומען. צוליב מיר טאָקע, וועגן די מאַמע האָט הינטערן פּאַרקן דערהערט אַ טומל און רופענישן: „וואַסער!״ האָט זי זיך אַרײַנגעריסן אויפן בית עולם, און דערווייל שוין אויך בייגעווען בײַ דער קבורה פון איר מאַן.

* * *

לײַדיקע טעג האָבן זיך געשלעפּט, געשטאַנען, זיך נישט געוואָלט רירן, קוים געקראָכן, און איך האָב אומאויפהער, כסדר, געזעען דעם טאַטנס אויגן קוקן מיר אויפן בויך, אין בויך אַריין — וווּ ס׳איז געלעגן ס׳ברויט. וווּ ס׳איז געלעגן זיין לעבן. ער איז זיכער געווען, אַז ווען ער נעמט די רפואה פון דאָקטער, אויף וועלכן ער האָט לאַנגע חדשים געוואַרט, וואָלט ער אפשר נאָך געלעבט, און אפשר טאָקע לעבנגע־בליבן.

און עס זענען אַדורך וואָכן, חדשים, און יאָרן, און איך האָב תמיד געפּילט דעם טאַטנס בליק אויף מיין בויך. — ווי דאָ וואָלט געווען זיין קבר.

משה גראָסמאַן אין יאָר 1954 אין תל־אביב, זיין פרוי ראָזאַ און זייער טעכטערל לאהלע

י. זילבערשטיין (יעקב הערש פישל סופרס)
וויניפעג — קאַנאַדע

הונדערטער עפיזאָדן, קוריאָזן און פאַסירונגען

מיין ביאָגראַפיע

איך, יעקב הערש, דער מחבר פון די דאָזיקע זכרונות, בין געבוירן געוואָרן אין קאַריוו, בייַ אַרעמע עלטערן. מיין טאַטע, פישל סופר, איז געווען שמואל שמ׳ס אַן איידעם. זיין טאַטע איז געווען אברהם יצחק סופרס אַ זון, פון ריקע. דער זיידע, אברהם יצחק, איז געווען אַן אָנגעזעענער ייד, און אַ שיינער בעל תפילה. ער האָט געקענט אַ בלאַט גמרא. כ׳וועל נישט זאָגן אַז ער איז געווען אַ גרויסער למדן. ער האָט געקענט לערנען און איז געווען אַן אָנגעזעענער חסיד אין קאָזשיניץ.

ער האָט געשריבן ספרי־תורות פאַר פאַרשידענע רבײַים, חסידים. מענטשן לומדים און פראָסטע יידן פלעגן קומען צו אים נאָך עצות, ווייל ער איז געווען אַ קלוגער ייד און מען האָט אים אָפגעגעבן כבוד. די מיינסטע פון זיינע ספרי־תורות האָט ער געשיקט צו מיין טאַטן צו שרייבן, ווייל פישל סופר איז געווען אַ קינסטלער אין זיין פאַך. פישל סופרס מגילות האָבן געהאַט אַ שם מיט זייער שיינקייט. די באַפּוצונגען אויבן אויף די שורות זענען געווען אַ זעלטנהייט. ער איז אויך געווען אַ גוטער טינט־מאַכער. אויך אויסאַרבעטן די פעלן פאַר יריעות איז בייַ אים אַרויל גלאַטיק־ווייס, ווי גוט שרייב־פּאַפּיר. ווען דער קאָזשעניצער רבי פלעגט קומען קיין ריקע, זענען די צוויי, טאַטע און זון, געווען די אָנגעזעענסטע חסידים אין ריקע. אברהם יצחק מיט זיין דאָוועגען פאַרן עמוד, און פישל סופר מיט זיין זינגען.

שבתצונאַכטס פלעגן יידן קומען צו אברהם יצחקן אין שטוב אַריין טרינקן טיי. מען פלעגט אויפזידן דעם בלעכער־נעם סאַמאָוואַר און מען האָט זיך אויסגעזעצט אַרום דעם לאַנגן טיש טרינקן טיי און הערן דעם זיידן דערציילן מעשיות פון פאַרשידענע רבײַים, פון זייערע מופתים, זייער תורה. ער איז געווען אַ ווונדערבאַרער דערציילער, אַ קוואַל האָט ג׳שפרודלט, פריש און קלאָר, נישט אויסצושעפן. אַלס דער־וואַקסענער האָב איך געטראַכט — פון וואַנען האָט ער אַזוי־פיל געשעפט? פון וועלכע קוואַלן? ס׳האָט מיר שפּעטער באַנג גענומען, וואָס כ׳האָב נישט איינגעזאָפט אין זיך דאָס דערציילטע. ס׳איז געווען אַן אוצר.

די באָבע איז געווען זייער אַ פרומע. זעלטן וועט כ׳האָב זי אַמאָל געהערט לאַכן אָדער שמייכלען. תמיד געווען פאַר־נומען מיט גבאיטע־עסקים. פישל סופרס ברודער איז געווען אַן ערלעכער ייד. אַ פרומער, אויך אַ קאָזשעניצער חסיד געווען. אים האָט מען גערופן: רב לאָזער.

די מאַמע מיינע האָט געהייסן גיטל לאה. זי איז געווען זייער אַ שיינע. אַ פרומע. אייניקע האָבן זי גערופן גיטל לאה די צדקית. זי איז געווען שמואל שמ׳ס אַ טאַכטער. פון ביידע צדדים איז מיין משפּחה באַשטאַנען פון כלי־קודש: סופרים, שמשים, משגיחים, בעל מגילות, טליתים־מאַכער. אויף פראָסט מאַמע־לשון הייסט עס — מיר זענען געווען הונדערטפּראָצענטיקע קבצנים...

ווען איך בין אַלט געווארן צוויי מיט אַ האַלב יאָר, האָט מען מיך אַוועקגעטראָגן צו מאירן דעם דרדיקן מלמד. אַסך קינדערלעך זענען דאָרט געזעסן פאַראַצטע, קויטיקע, וואָס האָבן נעבעך געדאַרפט האָבן זייערע מאַמעס לעבן זיך, נישט ברענגען אַזאַ עיפוש אין חדר, וואָס האָט זיך געפילט אינבער דער גאַנצער שטוב.

פון קליינערהייט אָן בין איך געוואָקסן אַ בונטאַר, אָן אומרויקע נאַטור. ס׳האָט מיך געצויגן צו דער גאַס, צו פעלד און וואַלד. כ׳האָב נישט געקענט פאַרטראָגן קיין עוולה, זיך אַלע מאָל אָנגענומען פאַר דעם געקריודעטן. דערפאַר האָב איך קליינערהייט באַקומען אַ נאָמען: „שייגעץ". מאַ־מעס האָבן מיך פאַרמסרט צום רבין אָדער צום טאַטן. דער זיידע האָט זיך דערוווסט, וואָס פאַר אַ טייערער תכשיט איך וואַקס, האָט ער באַפוילן, אַז איך זאָל פאָרן לערנען קיין ריקע. כ׳האָב געמוזט פאָרן.

אין ריקע האָב איך קיין האָניק נישט געלעקט. עמעצער האָט דערציילט דעם זיידן, אַז איך קריך אויף דעכער און שפרינג אַראָפּ. פלעגט מיך דער זיידע שלאָגן מיט אַזאַ רציחה, גלייך איך וואָלט געווען אַ דערוואַקסענער. איך פלעג אַנטלויפן פון שטוב אויף עטלעכע טעג. מען האָט מיך געכאַפּט אַן אויס־געשעפטן, אַ מידן, האָט מען מיך צורוּ געלאָזט. ווייל כ׳בין שבת נאָכגעלאָפן די סאָלדאַטן וואָס האָבן פאַרבייַמאַרשירט

די שטאָט, אוּן בין דרעי אַ זייגער געקומען צוריק, נאָך נישט אַ געדאָונטער, האָט מיך זונטיק דער רבי אַ כאַפּ געטון שמייסן. כ׳האָב אים צעקאָפּעט זיינע פּיס וואָס זענען געווען פּוּל מיט וווּנדן, אוּן ער איז געפאָלן אין חלשות. מען האָט מיך אָפּגעשיקט קיין קאָריוו, וווּ כ׳האָב ווייטער געלערנט גמרא מיט תוספת. מיך האָט געצויגן צו דער גאַס. מיר איז געפעלן דאָס קליידן זיך פּוּן די שקצים זונטיק, כ׳האָב געחלומט, אַז איך וועל מיך אַמאָל אויך אַזוי קליידן ווי זיי.

אַזוי האָב איך געלערנט ביי מלמדים, ביז כ׳בין אַלט געוואָרן עלף יאָר. דאַן האָט דער טאַטע מיך געשיקט אין בית־המדרש לערנען. ער האָט מיך נישט באַזאָרגט צו לערנען מיט עמיצן אַ שיעור, אַזוי ווי אונזערע פאָטערס האָבן געטון, ניין, ער האָט מיך געלאָזט אויף הפקר. כ׳האָב געוווכט אַנצוקניפּן מיט עמיצן באַקאַנטשאַפט, געוואָלט לערנען. כ׳בין געווען צו יונג אַז אַ גרויסער בחור אָדער יונגערמאַן זאָל מיט מיר לערנען, סיידן וועז דער טאַטע זאָל עמיצן בעטן. מען האָט מיך געוואָלט מאַכן פאַר אַ שיק־יינגל, אַז איך זאָל אויספירן שליחותן פאַר די גרויסע בחורים, אַזוי איז געווען אייגנע־פירט אין בית־המדרש, אוּן אַז איך האָב נישט געוואָלט, האָב איך געכאַפּט פּעטש, האָב איך אָפּגעגעבן מיט שטיינער... אַזוי האָב איך געמוזט לערנען אַליין.

ווינטער פלעג שטיין אַ ראָטע סאָלדאַטן אין קאָריוו, וווּ מען האָט זיי געמושטירט. איך פלעג זיך אַרויסכאַפּן פּוּן בית־המדרש, לויפן צו דעם פּלאַץ וווּ ס׳איז געשטאַנען די הויכע לייטער, די באַריער, אַנדערע מכשירים פאַר גימנאַסטיק. כ׳האָב אַלץ געקענט, שפּרינגען הויך אויף דער לייטער, אָפּט־מאָל האָט אַ דרייבענדלדיקער מיך געהייסן ווייזן די „נאָוואָ־בראַנצעס״ וויּ אַזוי איך מאַך דאָס.

זומער פלעג איך זיין ביים וואַסער. כ׳בין געווען פאַרעכנט ווי איינער פּוּן די בעסטע שווימערס אין קאָריוו (אפילו אין קאַנאַדע, וויניפּעג, נאָך מיט פינף יאָר צוריק, בין איך געשוווומען גאַנצע מיילן יעדן טאָג אוּן באַווייזן פאַרשידענע קונצן אין וואַסער).

נישט איינמאָל האָב איך באַקומען שמיץ מיט בייטשן פּוּן די פאַסטעכער, וועז זיי האָבן מיך געפּונען וואַנדערן אין די פעלדער. איך האָב נישט געהאָט די אונטערטעניקייט אַזוי ווי אַנדערע יינגלעך, ווי דערוואַקסענע יידן מיט זייער הכנעה־דיקייט. כ׳וואָלט געדאַרפט געבוירן ווערן אַ קאָזאַק, אַ טאָטער אָדער אַ קירגיז... כ׳בין אַ סך מאָל געווען אין געפאר ניזוק צו ווערן, ס׳האָט מיך נישט אָפּגעשטעלט. מיינע קולאַקעס האָבן נישט איינמאָל געטיילט באַלערנדיקע לעקציעס...

כ׳פלעג אויך קענען נאָכמאַכן שטימען פּוּן דערוואַקסענע, זינגען אַזוי ווי זיי, דאָוונענען פאַרן עמוד.

מיינם אַ שפּיצל מיט אַ חזנם היטל

אין קאָריוו איז געווען זייער אַן ערלעכער, פרומער ייד. אַ גרויסער למדן, אַ מלמד. זיין נאָמען איז געווען הערש גרשונס. ווען דער אַלטער חזן לייביש יאָסלס איז געשטאָרבן, איז קאָריוו געבליבן אָן אַ חזן. יאָווען זיך רב הערש גרשונס אין בית־המדרש פרייטיק פאַרנאַכט, גייט צו צום עמוד, גיט אַ כאַפּ ביידע הענט פאַר די אויערן, אוּן גיט אַ געשריי מיט אַ קול ווי אַ הייזעריקער פייפער פּוּן אַ דאַמפער: לכו נרננה!

דער עולם האָט אויסגעפלאָצט אין אַ געלעכטער, מען האָט געדאָונט אוּן געלאַכט. רב הערש איז תמיד געווען הייזעריק, געהאַט אַ משונהדיג קול. אויך האָט ער געמאַכט מאָדנע העוויות אוּן גרימאַסן. נאָכן מקבל שבת זיין פרעגט מען אים: רב הערש, איר האָט דאָך קיינמאָל נישט געדאָונט פאַרן עמוד! זאָגט ער: כ׳האָב באַשלאָסן צו ווערן שטאָט־חזן...

אַ ייד זאָל זיך אַזוי דערנידעריקן! אַוועקווואַרפן דאָס מלמדות, ווערן אַ חזן אוּן גיין פרייטיק אין די הייזער מיט אַ פּושקע! דאָס איז נישט געווען צו פאַרשטיין. לצים האָבן זיכער געמאַכט שפּאַס, אים צוגערעדט אוּן ער איז געוואָרן חזן. ער איז געווען אַ ייד אַ צעטראָגענער, אַ בעל חלומות, תמיד אַ פאַרטראַכטער, אָפּט געריעדט צו זיך אַליין. אַ הויכער, מיט מילדע אויגן, אַ לאַנגער האַלז וווּ דער קנאָפּ פּוּן פאַרנט האָט זיך שטאַרק באַוועגט אַרויף־אַראָפּ. דאָס קורצע גע־דיכטע בערדל האָט אַביסל פאַרדעקט דעם קנאָפּ. ער האָט געהאַט לאַנגע הענט, וואָס האָבן זיך שטאַרק געוויגט בעתן גיין. ער האָט געטראָגן אַ היטל מיט אַ פאַרפעצטער יאַרמולקע. דער דאָשעק איז געווען אַלע מאָל אויף אַ זייט. די קאָפאָטע קיינמאָל נישט פאַרקנעפּלט. זיין גאַנג איז געווען, ווי עמעצער וואָלט אים געיאָגט. ער איז געלאָפן, די פאָלעס צעשפּרייט ווי פליגלען פּוּן אַ וויאַטריק, געמאַכט מיט די הענט אַרויף־אַראָפּ, פאַרויס אוּן צוריק, ווי ער וואָלט זיך געגרייט צו פליען צו די וויייטע עולמות.

איינמאָל איז הערש גרשונס אַריינגעלאָפן אינדערפרי אין בית־המדרש אַריין דאָוונענען, לערנען. כ׳גיב אַ קוק: ער טראָגט אַ ניי היטל! דאָס איז געווען אַ נייעס, עפּעס אַ זאָך שלא כדרך הטבע. הערש גרשונס מיט אַ ניי היטל?! פאַר אוּנז, לאָבּוסעס, איז דאָס געווען אַ סענסאַציע. כ׳האָב געגעבן אַ וווּנק צו דער חברה. ס׳איז באַלד באַשלאָסן געוואָרן אַז מיר מוזן אָפּטרענען דעם דאָשעק.

אַזוי ווי הערש גרשונס האָט אָנגעטון די תפילין, דערנאָך זיך פאַר־טראַכט אין אַ גמרא, האָט מען אָפּגעטרענט דעם דאָשעק. מיר האָבן געוואָרט ביז נאָכן דאָוונענען. ווען ער האָט געוואָלט אָנטון דאָס היטל, האָט ער געזען עפּעס אַ מאָדנע היטל, אַ סאָלדאַטסקע היטל פּוּן סאַמעט. ער זוכט דאָס היטל צווישן אַנדערע היטלען אויפן טיש — נישטאָ זיין היטל. איז ער אַרומגעלאָפן איבערן בית־המדרש זוכן זיין היטל. וועמען ער האָט באַגעגנט וואָס האָט געטראָגן אַ היטל ענלעך צו זיינס, האָט ער עס אַראָפּגעכאַפּט פּוּן יענעמס קאָפּ, געגעבן אַ אָג אויף גיך: „נישט מיין היטל״. אַזוי האָט ער זיך אַרומגע־יאָגט איבערן בית המדרש אַ שטיק צייט, מיר יינגאַטשעס נאָך אים, אוּן געלאַכט.

ווען די דאָוונענער זענען געגאַנגען אַהיים, ס׳איז שוין נישט געווען קיין היטל אויפן טיש, איז ער צוגעגאַנגען, גע־נומען דאָס היטל אין די הענט, באַטראַכט, עס געדרייט, גע־קוקט, אוּן צעלאָזט זיך מיט אַ לומדישן גמרא־ניגון, מיט זיין הייזעריק קול:

— איז דאָס מיין היטל? וווּזשע איז דער דאָשעק? איז דאָס נישט מיין היטל, וווּזשע איז מיין היטל?...

מיר חברה לאָבּוסעס זינגען איבער הויך אויפן קול דאָס זעלבע, צוויי מאָל. מיט אַמאָל טוט ער אַ כאַפּ דאָס היטל, טוט אָן אויפן קאָפּ אוּן פליט אַרויס פּוּן בית־המדרש. מיר חברה — נאָך אים, מיטן ניגון: איז דאָס מיין היטל, וווּ איז דער דאָשעק? איז דאָס נישט מיין היטל, וווּ איז מיין היטל? ס׳טוט מיר זייער לייד פאַר מיין דעמאָלסדיקער שקאָצעריי.

אַ רעוואָלוציע אין קאָריווער בית־המדרש

איינמאָל אין אַ ווינטערדיקן קאַלטן טאָג, דער פּראָסט האָט געפּאַנעוועט, מענטשן זענען געלאָפן אַנשטאָט געגאַנגען. מיר די ביתמדרשניקעס האָבן נישט געהאַט קיין וואַרע מע קליידער אָנצוהאַלטן די מלחמה קעגן פּראָסט. מיר זענען געלאָפן אויף גיך אין בית המדרש אַריין, ווו מיר האָבן דערווַארט די ליבלעכע וואַרעמקייט פון די צוויי גרויסע קאָפליאַנע אויוונס, וואָס פלעגן אונז תמיד באַגעגענען מיט אַ שמייכל, ספּעציעל ווען עמעצער האָט געבראַכט עטלעכע קאַרטאָפליעס אויף צו בראָטן.

און איצט — ביידע אויוונס פאַרלאָשן, קאַלט. מען קלאָפט אַ האַנט אין אַ האַנט, מען שפּרינגט, מען לויפט אַרום דעם באַלעמער כדי אָנצוווּוַארעמען זיך. ס׳איז שוין נישט קיין רייד פון לערנען. די עלטערע בחורים האָבן זיך פאַרזאַמלט אין רעדלעך, געשמועסט, געאַמפערט זיך, די קלענערע האָבן אַרומגעווּוויוועט. מיר האָבן געהייצט די אויוונס מיט פּאַפּיר, אַלטע טאָולען פון גמראס, פון ספרים. מען האָט זיך געשטופט צום אויוון, גרעסטערע האָבן אַוועקגעשטופט די קלענערע.

מרדכי מעכל דער גבאי איז נישט געקומען אין בית־המדרש אַריין. שמואל שמש האָט געזאָגט, אַז ס׳איז נישטאָ קיין האָלץ אין קאַמער, פאַר מנחה־מעריב האָט מען געבראַכט עטלעכע שייטלעך האָלץ, געמאַכט אַביסל וואַרעם, אָבער נישט גענוג אויף אָנצוווּוַארעמען ס׳גאַנצע בית־המדרש. מ׳איז בייז אויף די בעלי הבתים. אפילו עלטערע מענטשן, וואָס זענען געקומען דאַוונען, זענען געווען בייז אויף די רייכע פאַר אַזאַ אויפפירונג. עפעס הפקר אַ וועלט?

אַזוי האָט דאָס געדויערט איבער אַ וואָך. מען האָט זיך געקריגט אין בית־המדרש ביי קריאת התורה — ס׳האָט גאָר נישט געהאָלפן. די ביתמדרשניקעס זענען געווען פאַרביטערט. מיט אַמאָל האָט עס אויסגעבראָכן. אַ רעוואָלוציע. די גרויסע האָבן מיר קליינוואַרג אַריינגענומען מיט גלייכבאַרעכטיגונג. מיר קענען טוון מיטן בית המדרש וואָס מיר ווילן.

איך בין פון זיך אַליין געווּוארן אַ קאַפּיטאַן. די עלטערע האָבן געגעבן באַפעלן צו די עלטערע, איך — צו די קלענערע. דאָס ערשטע איז געגעבן געווּוארן אַ באַפעל, אַז די קינדער זאָלן ברענגען פּונדערהיים צו ביסלעך האָלץ. דאָס הייסט, אַז מען האָט געדאַרפט גנבענען אין שטוב ביי די עלטערן האָלץ. איך האָב פון אַלע לאָמפן אַראָפגענומען די קאַפּטערס, אַרויס־געדרייט די קנויטן הויך. מיר האָבן פאַרבאַריקאַדירט ביידע טירן פון דעם מענערישן בית המדרש און דעם ווייבערישן און פאַרהאַקט די טירן פון אינעווייניק.

די באריקאַדן זענען געמאַכט געווּוארן פון די גרויסע דעמבענע טישן, וואָס מיר האָבן אויף זיי געלערנט. די באַריקאַדע לעבן דער מענערישער טיר האָט דערגרייכט כמעט ביז דער סטעליע. מיר האָבן אויבן אַרויפגעשטעלט דעם גרויסן פּאָס, פול מיט וואַסער. ס׳איז געווען אַ סכנה אַראָפצונעמען די פּאָס וואַסער.

מען האָט געבראַכט האָלץ און מיר האָבן איינגעהייצט די אויוונס. וועז דאָס פייער האָט שוין גוט געברענט, האָבן מיר פּאָ ׳מאַכט די שייבערס כדי דער רויך זאָל בלייבן אין בית המדרש. מיר האָבן אָנגעצונדן די קנויטן פון אַלע לאָמפן. די גלעזער זענען גיך פאַרשוואַרצט געווּוארן. מיר זענען אַרויס פון אַ פענצטער פון ווייבערישן בית המדרש. אויף די טירן האָבן מיר אָנגעקלעפט פון דרויסן גרויסע פּאַפּירן מיט גרויקטע אותיות, ווי יעדער האָט געקענט לייענען: מיר ווילן אַז ס׳בית המדרש זאָל זיין געהייצט, כדי מיר זאָלן קענען לערנען תורה! אויב נישט, וועט מען אין בית המדרש נישט דאַוונען״.

צו מנחה איז דער בית המדרש פאַרוואַנדלט געווּוארן אין אַ חורבה, פול מיט רויך. פאַרמאַכט, קיינער האָט נישט געקאָנט אַריינקומען. ס׳האָט זיך געקאָכט, מ׳האָט זיך נישט געריכט, אַז פרומע בן תורהניקעס זאָלן זיין פעיק אויף אַזאַ זאַך. דער פראָסטער עולם האָט געהאַלטן מיט אונז. מיט אַ טאָג שפּעטער איז דער קאָמף געווּוּנען געווּארן.

איך בין תמיד הונגעריק. כ׳זויל קענען שרייבן

אַזוי איז די צייט געלאָפן. כ׳בין עלטער געווּוארן, דער שייגעץ אין מיר איז גרעסער געווּוארן. כ׳בין אפט געווען הונגעריק, כ׳האָב קיינמאָל נישט געגעסן צוזאָט. געהאָט אַן אפעטיט פון אַ חיה. געווּאָקסן הויך. צו פערצן יאָר בין איך געווען הויך ווי איך וואָלט געווען צוואַנציק. ס׳האָט קיינער נישט געווּאָלט זיך פאַרטשעפן מיט מיר, סיידן עטלעכע אויף מיר איינעם. אין קאָריוו זענען געווען צוויי איינבינדערס. איינער איז געווען אַן עלטערער ייד, לייזער, אַ קינסטלער אין זיין פאַך. זיינס אַ לעדערנער איינבינד איז געווען צו באַווונדערן. איינבינדן אַ ווילנער ש״ס ביי אים איז געווען אַ לוקסוס. מען האָט געדאַרפט זיין אַ גביר. דער צווייטער איינבינדער איז געווען קאָפל. יעדער האָט זיך ביי אים געקאָנט איינבינדן אַ ספר פאַר אַ קליינעם פריין. די ביתמדרשניקעס וואָס האָבן געהאַט די אויפזיכט איבער די ספרים, פלעגן געבן קאָפלען איינצובינדן די ספרים. קאָפל האָט אין יעדן ספר איינגעבינדן צוויי ווייסע גלאַטיקע פאַפּיר־בלעטלעך. אַז מען פלעגט ברענגען אַ פאַק ספרים, פלעגן די בחורים אויסנוצן די ווייסע בלעטלעך פאַר שרייבן און צייכענען. זיי האָבן געהאָט שטיקלעך בליישטיפטן, פענמעסערלעך צו פאַרשניצן. איך האָב גאָרנישט געהאָט. וועז זיי האָבן געשריבן אויף די גמראס האָט מיך אויך אָנגעגנומען אַ חשק צו שרייבן. נאָר גיי שרייב אַז כ׳קאָן נישט און כ׳האָב נישט מיט וואָס. מיין פאָטער איז געווען אַ שיינער שרייבער, אויסער זיין שיינער האַנטשריפט. ער האָט פאַרמאַכט — כ׳וואָלט געזאָגט — סטיל. דאָך האָט ער נישט געווּאָלט זיינע קינדער לערנען שרייבן. כ׳האָב געקריגן ערגעץ אַשטיקל בליישטיפט און איך בין אויך געווּוארן אַ שרייבער אויף די לייַדיקע בלעטער. שפּעטער האָב איך געקריגן אַ בריוונשטעלער און אָנגעהויבן שרייבן.

וועז מען עפּנט יעצט אויף די אַלטע ספרים, גמראס, וואָלט מען דאָרט געקאָנט לייענען אַ סך ליבע־בריוו, שירים, געדיכטן, זענען פיינע צייכענונגען פון די ביתמדרשניקעס. אויך רעכענען, חיבור, חיסור, כפל, תשבורת.

וועז כ׳בין אַלט געווּוארן פופצן יאָר, האָב איך צופעליק אָנגעהויבן לייענען שמ״רן, בלאַשטיין, מענדעלע, פרצן, שלום עליכם, לינעצקי, פרישמאַן, ספּעקטאָר, ווי אויך די שרייבער הערמעלין, לאַטיינער, זייפערט, ליבין. אויך שוין פייגנבוימס אַנטירעליגיעזע ביכלעך.

אַזוי בין איך אויך געווּוארן אַ לייענער פון דער סאָציאַליסטישער ליטעראַטור. פונדעסטוועגן האָב איך זיך געפילט הילפלאָז. נישט געהאַט קיין פאַך אין דער האַנט, נישט גערן קאָנט זיך אַרויסריסן פון מיין סביבה. כ׳בין געווען אַ בעל־חלומות. די ראָמאַנטישע ליטעראַטור האָט מיר אויך פאַר־

דרייט דעם קאָפּ. כ׳האָב געבויט לופטשלעסער אין מיין פאַנטאַזיע. געוואָרט אויף אַ נס, וואָס זאָל מיך אַרויסרייסן פון מיין סביבה, איך זאָל קאָנען קריגן בילדונג, ווערן אַ נוצלעכער מענטש אין דער געזעלשאַפט, אַ פראָדוקטיוווער מענטש, זיך באַטייליקן אין קאַמף פאַר אַ בעסערער, שענערער וועלט פון אמת, יושר, פרייהייט.

כ׳האָב געליטן הונגער. מיין פאָטער האָט נישט געקאָנט שפייזן אַ פאַמיליע פון צען קינדער. דער עלפטער. איז געשטאַרבן. נאָך פיר זענען דערנאָך געשטאַרבן. מיר זענען געבליבן זעקס קינדער, דריי בחורים און דריי מיידלעך. אַלע מיט גרויסע אַפּעטיטן.

סאָציאַליזם און שידוכים

צו מיין טאַטן האָבן זיך דערשלאָגן קלאַנגען אַז איך גיי אין אַ שלעכטן וועג, חבר זיך מיט אַרבעטער, לייען טריף־פסולען. אין שטוב איז געוואָרן אַ גיהינום פאַר מיר. דער טאַטע האָט מיך צוגעוואָרפן צו דער מאַמען, אַז איך בין איר זון. ס׳איז געוואָרן אַ קריגערייַ צווישן זיי וועגן מיר. מען האָט זיך געעצה׳ט מיט מיינע פעטערס, צי זאָל איך ווערן אַ בעל־מלאכה. ס׳איז מיין משפחה נישט אָנגעשטאַנען. דער פעטער הערשל האָט געזאָגט אַז איך האָב אַ גוטן קאָפּ, אַז איך זאָל נאָר וועלן לערנען אַ צוויי יאָר צייט, וועל איך איבעריאָגן אַנדערע. די פראָגע איז געווען וואָס זאָל מען טון מיט מיר, אַז מיין קאָפּ איז ערגיץ אַנדערש? דאָן האָבן זיי פאָרגעשלאָגן, אַז מען זאָל מיך חתונה מאַכן, איך זאָל ווערן אַן איידעם אויף קעסט. דאָס וועט עגדערן מיין גאַנצן שטייגער לעבן.

איינמאָל בין איך קראַנק געוואָרן אויף אַ פּוס און כ׳בין געלעגן אין בעט אַ שטיקל צייט. ווען מיר איז בעסער געוואָרן, האָט די מאַמע מיר געזאָגט אַז איך שטיי שוין אין שידוכים. דאָס איז געווען אַ שווערער קלאַפּ פאַר מיר. ווי יונג כ׳בין געווען, האָב איך נישט געוואָלט חתונה האָבן לויטן אַלטן שטייגער. כ׳האָב זיך נישט געקאָנט פאָרשטעלן, אַז איך וועל חתונה האָבן מיט אַ מיידל, וואָס מיינע עלטערן וועלן פאַר מיר אויסקלייבן. כ׳האָב געחלומט פון ליבע, זעלבסטענדיקייט. מיט דער מאַמען האָב איך זיך געפילט פרייער ווי מיטן טאַטן. דער טאַטע האָט מיט מיר אויפגעהערט צו רעדן. כ׳האָב געזאָגט דער מאַמען אַז איך וויל נישט חתונה האָבן, אַז איך וויל פריער זיך באַקאָנען מיט דער כלה. אויב זי וועט מיר געפעלן, וועל איך גיין צו דער חופה, אויב נישט, וועל איך נישט גיין. זי האָט איבערגעגעבן דעם טאַטן אַלץ וואָס כ׳האָב געזאָגט.

צומאָרגנס אין דער פרי האָט דער טאַטע געהאַט אַ הייסן וויכוח מיט מיר. ער האָט מיר געזאָגט, אַז דאָס וועל איך ביי אים נישט אויספירן. כ׳וועל מוזן חתונה האָבן מיט דעם מיידל וואָס די עלטערן וועלן פאַר מיר אויסקלייבן. איך וועל מיך נישט אויפפירן ווי אַ גוי!...

איינמאָל, נאָך מעריב, זאָגט דער טאַטע צו מיר, אַז איך זאָל אָנטון די שבתדיקע קאַפּאָטע און זיך אויפפירן ווי אַ מענטש. מ׳האָט צוגערוימט די שטוב, מ׳האָט אָנגעצונדן נאָך אַ לאָמפּ, די מאַמע האָט אָנגעטון די שבתדיקן קאַפּקע אויפן קאָפּ, און אויסגעשאָטן געלן זאָמד אויף דער פאָדלאָגע.

מיטאַמאָל האָבן זיך געיאָוועט אין שטוב אַריין דריי יידן. נאָכן שלום עליכם פרעגט מיך דער הויכער יד, וואָס פאַר אַ גמרא איך לערן אַצינד. כ׳האָב נישט געוווסט וואָס צו ענטפערן און אַרויסגעשאָמלט: קידושין. דער יד איז צו צום שראַנק, אַרויסגענומען אַ גמרא, אויפגעמישט און אַ זאָג געטון: זאָג! כ׳האָב אָפּגעזוּנגען דעם בלאַט גמרא אָן פאַרטייטש. ער האָט מיך נישט געפרעגט צי איך פאַרשטיי עפּעס, אָדער פרעגן מיך עפּעס. ער האָט פאַרמאַכט די גמרא און געזאָגט צום טאַטן און צום יד מיט דער רויטער בּאָרד: אַז ער וועט לערנען, וועט ער קענען... מען האָט דערלאַנגט כיבוד און אַרומגערעדט דעם עסק. ס׳איז געבליבן אַז חול המועד פסח זאָל מען פאָרן אָנקוקן די כלה. וועג זיי זענען אַוועק, האָב איך מיינע עלטערן דערלאַנגט די אמתע פאָרציע. מיין טאַטע, דער גרויסער עקשן, האָט געזאָגט, אַז זיי פאָרן חול־המועד אָנקוקן די כלה.

אַזוי האָבן זיי אויך געטון. די כלה האָט געווינט אין קאָנסקיוואָליע, נישט ווייט פון קאָריוו. פאַר מנחה איז אַריינגעקומען ברוך מלמד, דער שדכן, און מיך געהייסן אָנטון די שבתדיקע קאַפּאָטע און פאָרן מיט אים צו די תנאים. כ׳האָב אים געזאָגט אַז כ׳וועל נישט פאָרן, סיידן איך וועל פריער רעדן מיט דער כלה. כ׳האָב געראַטנט איר דערקלערן, אַז איך קאָן מיט איר נישט חתונה האָבן. דער שדכן האָט מיר געזאָגט, אַז מיין מאַמע וואַרט אויף מיר אין אַ פרעמד הויז, וווּ איך קען זען די כלה. הכלל — איך בין געפאָרן. מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט לעבן אַ הויז, פון וועלכן ס׳האָט אַרויסגעשיינט אַ סך ליכט. וועג מיר זענען אַריין אין ערשטן חדר, האָב איך נאָר געזען ווייבער מיט טעלערס אין די הענט. מיר זענען אַדורכגעגאַנגען אַ צווייטן חדר, דאָרט האָב איך דערזען דעם טאַטן מיט דעם רויטן יד, לעבן זיי איז געזעסן אַ יד אין אַטלאַסענער קאַפּאָטע אוּן ער האָט געשריבן.

מען האָט מיר אָפּגעגעבן דעם שלום עליכם, מען האָט מיך אַרײַנגעזעצט צווישן דעם טאַטן און דעם רויטן יד. מען האָט מיר דערלאַנגט אַ רויטע פאַטשיילע, אַז איך זאָל מקבל־קנין זיין. דערנאָך האָט מען מיר אונטערגעשריקט די תנאים צום חתמענען. כ׳האָב נישט אַרויסגעוויזן קיין שום וויידערשטאַנד, כ׳בין געוווען אינגאַנצן מאַכטלאָז. אַ העלד אינדערהיים, אַ גאַרנישט אין דער פרעמד. אַ טיגער אין שטוב אוּן אין דער פרעמד — אַ קעצל...

איך פאָר אַוועק קיין וואַרשע. מיין פאַרמעסט מיט אוטערוועלטניקעס

שפּעטער, נאָך די תנאים, האָב איך געזען די כלה. וועג מיר זענען אַהיימגעפאָרן, האָב איך זיי געזאָגט, אַז איך וועל מיט איר נישט חתונה האָבן. נאָך אין יענעם זומער האָב איך באַשלאָסן צו פאָרן קיין וואַרשע. וואָס איך וועל דאָרט טון, האָב איך נישט געווּסט. כ׳האָב נישט געהאַט קיין פאָך, נישט געקענט קיין פוּליש. כ׳האָב נישט געטויגט צום האַנדל. אויסער דעם זענען דעמאָלט געווען גרויסע אומרוּען, באַזונדערס אין וואַרשע. דאָס איז געווען אין יאָר נייַנצנהונדערט־פינף. נאָך סוכות האָב איך איינגעפּאַקט עטלעכע העמדער, אָנגעטון מיין קאַפּאָטע, און געלאָזט זיך קיין וואַרשע אָן געלט.

כ׳האָב זיך געגוּג אָנגעליטן. כ׳האָב געטראָפן אייניקע פאַסאַדזקאוּשעס פון קאָריוו און זיי האָבן מיך געהייסן שלאָפן אין דער פאַבריק אויף סטרוּשקעס (שניצעכץ). שפּעטער האָט מיך אַ קאָריוואָר געשיקט קיין פאָוואָנזעק, אַ פאָרשטעטל בייַ וואַרשע, צו זיינס אַ פריינד. אוּן יענער האָט מיך צוגערעדט, אַז איך זאָל ווערן אַ שטיקל מלמד, לערנען מיט מיידלעך שרייבן יידיש, דאָוונען. אויך גרעסערע בחורים, וואָס לערנען זיך אין שקאָלע וועלן זיך לערנען יידיש. האָב איך אים געזאָגט, אַז איך קען נישט לערנען קיין מלמד, ווייל איך בין אַ מענטש פון דער וועלט, איך וויל לערנען אַ פּראָפעסיע, אַ פאַך, ווי אַזוי אַנדערע לערנען. האָב איך אים געזאָגט, אַז איך וועל אים נישט נעמען קיין פּרוטה פאַר לעקציעס, נאָר ער זאָל מיר נעמען אַ צימער, ווייל איך האָב קיין געלט נישט. ער האָט מיר אָנגענומען.

זאָגט אַז כ׳בין נישט קיין לערער. ער האָט מיך אָבער צוגערעדט: לערן וואָס דו קאָנסט, פּאַרדין עפּעס, קלייד זיך אויס. שפּעטער וועלן מיר ווייטער זען. — כ׳האָב אָנגעהויבן מיטן רעכטן פֿוס, כ׳האָב אָנגעהויבן פּאַרדינען. כ׳בין געוואָרן זעלבסטשטענדיק. כ׳האָב זיך גוט אויסגעקליידט. כ׳האָב אָנגעהויבן קומען אין באַרירונג מיט פֿאָליטישע מענטשן. אָנגעהויבן נעמען אָן אָנטייל אין פֿאַרשידענע דעמאָנסטראַציעס, געטיילט פּראָקלאַמאַציעס, געהאָלפן די קאָרריעור סטאָליאַרעס מיט ברויט — בעת דעם גרויסן סטרייק.

כ׳האָב געווּוינט אין פֿאַוואַנזעק אין אַ דירה, ווו מיין פֿאָס איז נישט געווען אָנגעמאָלדן, כ׳האָב זיך קוים געקאָנט באַוועגן. כ׳בין געוואָרן שטאַרק, כ׳האָב גוט געגעסן. כ׳האָב געוויזן קונצן מיט די ציין, געהויבן מיט די ציין שווערע געוויכטן. כ׳וועל נישט פֿאַרגעסן אַ פֿאַסירונג, ווי כ׳האָב איבערַאָשט אייניקע העלדן פון דער אונטערוועלט. אין מיטן ווינטער האָט זיך פֿאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אז מען מאַכט פֿאַראָמען אין וואַרשע. די נאַראַדאָוויצער זענען די אָנפירער, זיי העלפן דער פֿאָליציי, אָדער פֿאַרקערט.

מען האָט באַלד אַרגאַניזירט אַ זעלבסטשוץ. מען האָט זיך איינקוואַרטירט אין אַ חדר, לעבן דער קאָנקע, וואָס שטעלט זיך אָפּ ווען זי קומט פון וואַרשע. אָלע נאַכט האָבן זיך געזאַמלט ביטן די דיזשורנעס. יונגע מענטשן, דראָשקאָזשעס, אַרבעטער, אינטעליגענטן, פֿאָליטישע, אויך אייניקע פון דער אונטערוועלט, מיט שלמה נאָז אין דער שפּיץ. שלמה האָט תמיד געהאַט ביי זיך געוויר. אָן אַ שטילעט האָט ער זיך נישט גערירט. נישט נאָר פֿאַוואַנזקער מענטשן האָבן פֿאָר אים מורא געהאַט, אפילו וואַרשע האָט פון אים געווּוסט. יעדעס מאָל ווען ער איז געקומען, האָט ער חזק געמאַכט פון אונזערע. ער איז געווען פֿלינק. אַ דאַרער, מיט אַ לאנגער נאָז. ער האָט מיך דאָרט געזען. איך האָב נאָך אַלץ געטראָגן אַ לאַנגן מאַנטל, אַ קליין היטעלע, און אַ העמד מיט אַ שטייפן קאָלנער. איך בין אויך געווען אַ דאַרער. ער האָט מיך באַמערקט צווישן עולם. ס׳פֿלעגן אַריינקומען מיידלעך און מען האָט געשפּאַסט, זיך געבאָרעט, געלייגט הענט, ווער ס׳וועט וועמען לייגן. ער האָט זיך צו מיר צוגעטשעפּעט ווי אַ פּעסט. יעדער האָט געלאַכט, באַזונדערס די מיידלעך. מיך האָט דאָס שטאַרק געברענט. ער האָט געזאָגט צו מיר:

— יאָלד, וואָס טוטסטו דאָ? אַז דו וועסט דערזען אַן אַלטן גוי, ווועסטו דאָך אַנטלויפן!

דאָס האָט מיך שוין אַרויסגעברַאכט פון די כלים און איך רוף מיך אָן צו אים:

— וואָס לאַכט איר פון מיר? איך וועל זיך מיט אייך וועטן, אַז איך וועל אייך בייקומען אין יעדן ראַנגל. איר וועט אָבער דאַרפן געבן אייער ערנוואָרט, אַז איר וועט אויף מיר נישט טראָגן קיין האָס.

ס׳איז געוואָרן שטיל. מ׳האָט אויפגעהערט צו לאַכן. ער אַליין האָט זיך נישט געריכט, אַז אַזאָ יונגער שנעק זאָל האָבן די חוצפּה אַזוי צו רעדן צו אים. מיר האָבן זיך ביידע אָנגעקוקט. זיינע אַדיוטאַנטן האָבן נישט געווּוסט ווי צו האַנדלען. כ׳האָב געוואָרט אויף אָן ענטפער, ער האָט זיך נישט גערָאקאָנט אַרויסדרייען, און ער זאָגט צו מיר: — כ׳נעם אָן. דאָס פרעגט ער מיך, וועלכע פון די ספּאָרטן איך קען בעסער. זאָג איך: אַזוי ווי ער איז עלטער, קען ער אויסקלייבן. ער האָט אויסגעקליבן לייגן די הענט אויפן טיש. מען האָט געמאַכט צוויי צייכנס מיט קרייד, אַז מיר זאָלן האַלטן די הענט גלייך אויפן טיש. די לינקע הענט. איינער דאַרף אָפּציילן, דאָס דאַרפן מיר אָנהויבן אונזער גערַאַנגל. מיר האָבן זיך געבאָרעט עטלעכע מינוט און כ׳האָב אים באַזיגט. אָלע האָבן געמיינט, אַז ער וועט אַרויסציען זיין שטילעט און מיך שטעכן. אָלע אַרום זענען געשטאַנען מיט פֿאַרכאַפּטע אָטעמס. ער האָט גאָזאָגט: איך האָב נישט געגליבט אַז דאָס יינגל האָט אַזאַ קראַפט.

כ׳בין איבערנאַכט געוואָרן אַ העלד. אין גאַס האָט מען אויף מיר געטייטלט מיט די פינגער: אָט דאָס איז דער, וואָס האָט באַזיגט שלמה נאָז.

אין דער צייט וועלן ברוך שולמאָן האָט געוואָרפן די באָמבע אויף קאָנסטאַנטינאָוון, און דער גרויסער שחיטה וואָס סקאָלאָן, דער געגנערַאלגובערנאַטאָר, האָט געמאַכט מיט זיינע אולאַנער דעם פערטן אַפּריל, איז מיר ענג געוואָרן אין וואַרשע. כ׳האָב געפּילט, אַז מען שפּיאָנירט מיך. איך בין שוין אַוועק קיין קאָריוו.

צוריק קיין קאָריוו. בייזע בליקן פון טאַטן און געבעטע בליקן פון דער מאַמען

כ׳בין שוין מער נישט געגאַנגען אין בית מדרש אַריין. מיין אָנטוון זיך, מיין אויפֿפירונג איז געווען אַנדערש. מען האָט געקוקט אויף מיר מיט פֿאַרדאַכט. מען האָט אויך באַדויערט מיינע עלטערן פֿאַר זייער בושה. מיין טאַטע האָט שוין געזען אַז איך זאָל נישט קריגן קיין פּאַספּאָרט. איך בין אַרומגעגאַנגען גאָר אַן אַ גראָשן. כ׳האָב זיך פֿאַרנומען אין געהיים מיט סאָציאַליסטישער אַרבעט. קאָריוו האָט נישט געהאַט קיין בונד־דיסטישע באַוועגונג, וווּ ס׳זאָל זיין אָן אַנשפּאַר.

דער זומער איז געווען פֿאַר מיר אַ גיהינום. די בייזע בליקן פון מיין טאַטן, און די בעטנדיקע בליקן פון די בלאָע אויגן פון מיין מאַמען: פֿאַרשאַף מיר נישט קיין חרפות און בושות! כ׳בין געבליבן אָן חברים. אַרומגעגאַנגען פּוסט און פֿאַסט. דער דרוק פון די עלטערן, פון די מחותנים — בין כ׳האָב זיך אונטערגעגעבן. אין ישראל געפינט זיך יעצט אַ לעבעדיקער עדות, וואָס האָט צוגעזען מיין צער דעם לעצטן טאָג פון מיין בחורשאַפט, איידער כ׳בין געפֿאָרן צו דער חתונה.

אין קאָנסקיוואַליע האָב איך געדארפט זיין אָן איידעם אויף קעסט צוויי יאָר צייט. ס׳האָט זיך אויסגעלאָזט: אַז נאָך עטלעכע חדשים האָב איך געמוזט זוכן אַ תכלית. כ׳בין געוואָרן אַ וועבער, כ׳האָב זיך אויסגעלערנט מאַכן טאַשמעס ביי מיין וויבס אַ פעטער. אין מיין הויז האָבן פֿאַרקערט מענטשן — פון דער ראַדיקאַלער סאָציאַליסטישער באַוועגונג. נישט קוקנדיק וואָס מיין פרוי איז געווען זייער אַ פרומע, געגאָלט זיך די האָר פון קאָפּ און געטראָגן אַ שייטל. נאָך צוויי און אַ האַלב יאָר האָט זי מיר געבוירן אַ זון...

דאָך האָב איך געהאָפט און געשטרעבט צו באַפרייען זיך פון פֿאַנאַטישן לעבן. און די צייט איז אינגיכן געקומען. כ׳האָב אַרגאַניזירט די אַרבעטער נישט נאָר אין אונזער טאָשמעפֿאַבריק, נאָר אויך די בייטש־שטעקן־אַרבעטער, וואָס האָבן באַלאַנגט צום זעלבן בעל־הבית.

אונזער אַרבעט האָט מען געצאָלט פון אַרשין, און די בייטש־שטעקנס — פונעם טוץ. בעסערע און ערגערע סאָרטן. פֿאַרשידענע פריייז. מערסטנס אַרבעטער זענען געווען פרומע יידן, חסידים. מיר האָבן אַרגאַניזירט אַ סטרייק וואָס האָט געדויערט עטלעכע חדשים. צום סוף האָבן אונז פֿאָראָטן אייניקע פירער פון דער פּולישער סאָציאַליסטישער פֿאַרטיי. דאָס איז געווען מיין ערשטע אַנטוישונג אין מיין נייער

תורה. אין דער באַפרייאונג פונעם אַרבעטער־קלאַס, אין דער גאַנצער מענטשהייט.

איך אוּן נאָך איינער האָבן פאַרלוירן אונזערע שטעלעס.

מיין פעטער „סליחנט" מיך פאַר דער פּאָליציי. קיין קאַנאַדע

כ׳בין געוווּנגען געוואָרן פון דער שטאָטישער פּאָליציי צו פאַרלאָזן קאַנסקיוואָליע. דאָס איז געווען מיין ווייבס פעטערס אַרבעט. כ׳האָב פאַרלאָזט קאַנסקיוואָליע און געפאָרן קיין ניקאָלייעוו, ווו כ׳האָב געהאַט אַן עלטער־מומע. אָן אַן אַדרעס. כ׳בין אַרויסגעפאָרן אין מיין פּויליט־יידישן הילוך. אַ לאַנגע קאַפּאָטע, אַ שקאָפּקל אויפן קאָפּ, מיט עטלעכע העמדער אוּן מיט פינף רובל אין קעשענע. די אָדעסער איז־וואָשטשיקעס האָבן מיך געמאָסטן מיט זייערע בייטשן, וועו כ׳בין אָנגעקומען קיין אָדעס אַ טויט־מידער. אָן אַ שפּראַך, אָן געלט. מ׳האָט פון מיר חוזק געמאַכט. כ׳האָב זיך געגוּב אָנגעליטן אייַדער כ׳בין געוואָרן אַ פריקאַשטשיק אין אַ גרויסער הוּרטאָוווער שפייז־קראָם. מיט אַ צוויי יאָר שפעטער איז מיין פרוי געקומען קיין כערסאָן אוּן מיר האָבן זיך געגט.

בעת די עטלעכע יאָר אין רוסלאַנד האָב איך פאַרלוירן — כ׳מיין פאָליטיש, קולטורעל — 75 פראָצענט. כ׳האָב נישט געקאָנט אָנקניפן אַ קאָנטאַקט. כ׳האָב געהאַט אַביסל צרות מיט מיין פּאַס, ווו ס׳איז געווען אָנגעשריבן אַ באַמערקונג וועגן מיר פון דער פאָליציי. ס׳האָט מיך געקאָסט עטלעכע רובל צו פארשמירן.

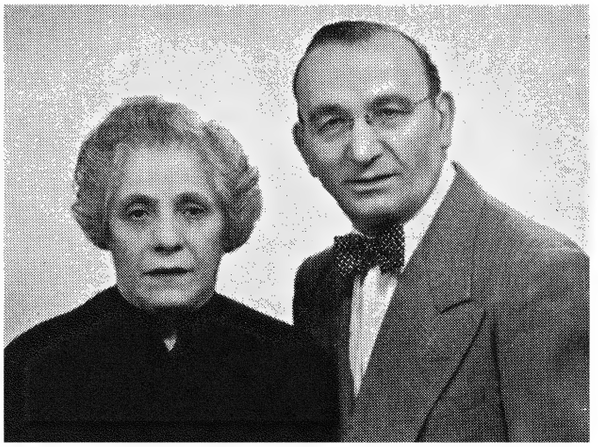
אין יאָר ניינצנהונדערט אוּן דרייצן בין איך אַוועק קיין קאַנאַדע. מיין גייסטיקער באַגאַנש איז געווען: צוויי איבער־געשריבענע פאָעמעס פון ח. נ. ביאַליק. קומענדיק קיין ווינ־פעג, האָב איך געטראָפן אַ יידיש סאָציאַליסטיש־געזעלשאַפט־לעך לעבן.

כ׳בין באַלד אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין דער אַרבעט. דאָס ערשטע וואָס כ׳האָב געטוּן איז געווען, אַז כ׳בין געוואָרן אַ מיטגלידּ אין דעם ליטעראַרישן פאַריין. אייגנטלעך האָב איך נישט פאַרשטאַנען, פאַרוואָס דער פאַריין טראָגט אַזאַ נאָמען. דער פאַריין איז באַשטאַנען פון אַכציק מיטגלידער, בחורים אוּן מיידלעך. מען האָט פאַרגעלייענט אייניקע זאַכן פון שרייבער אוּן דיסטוטירט איבער דאָס געלעזענע.

מיין ערשטער אַרויסטריט איז געווען: פאַרלייגען ביאַליקן פון אויסנווייניק. אויך זאָגן מאָנאָלאָגן אין גרים אוּן אַן גרים. מיין רעפערטוּאַר איז געווען: דוד פינסקי, שלום־עליכם, י. ל. פרץ, באוושאָוועד, עדלשטאַט.

כ׳בין געוואָרן אַ פרייהייטלעכער סאָציאַליסט, כ׳האָב מיך פאַראינטערעסירט מיט די דענקער פיאָטר קראָפּאָטקין, יאָהאַן מאָסט, מאַקס שטירנער, פרודאָן, אַלעקסאַנדער בערקמאַן, רודאָלף ראָקער, עמאַ גאָלדמאַן. כ׳האָב זיך איבערגעשריבן מיט עמא גאָלדמאַן, ר. ראָקער, יוסף קאַהן. כ׳בין געוואָרן טעטיק אין אַרבעטער־רינג. אַ גרינדער פון אַרבעטערריינג־שול, געווען פאָרזיצער פונעם בילדונג־קאָמיטעט, אַקטיוו אין די קאַמפּיינען פאַר די ציש״א־שולן אין פוילן, ציק״א אוּן אַנדערע.

כ׳האָב חתונה געהאַט. מיין פרוי האָט מיר געבוירן דריי זין, זי איז געשטאָרבן אין קינפעט. כ׳בין געבליבן איינער אַליין מיט פיר קינדער. דעם זון פון דער ערשטער פרוי האָב איך אַראָפגעברענגט צו מיר. שפעטער מיט פופצן חדשים האָב איך חתונה געהאַט פאַר אַ פרוי, אַ דאָקטאָר פון רוסלאַנד. זייער אַן אינטעליגענטע. אונזער הויז איז געוואָרן אַ היים, ווו ס׳האָבן פאַרקערט אַזעלכע גענט ווי: רודאָלף ראָקער, עמאַ גאָלדמאַן, יוסף קאַהן, יעקב פּאַט, אריה נייַמאַרק, קאַזש־דאַן, פנחס שוואַרץ. כ׳בין געווען פאָרזיצער פון זייערע לעק־ציעס, באַנקעטן.

יעקב הערש זילבערשטיין אוּן זיין פרוי

כ׳וועל אַ באַן־אַרבעטער. 40 יאָר אַרבעט

כ׳בין געווען אַ שטאָל־מעכאַניקער, ווו כ׳האָב געאַרבעט ביי דער אייזנבאַן. געבויט שטאָלענע ווּאַגאָנעס. אין 1919 בין איך אַראָפּגעברענגט צו מיר. שפעטער מיט פופצן מאָנאַטן האָב האָט זיך אָפּגעריסן פון דעם אינטערנאַציאָנאַלן פראָפּ. פאַריין פון די פאַרייניקטע שטאַטן. געווען אין דער עקזעקוטיווע. כ׳האָב גענומען אַקטיוון אָנטייל אין גרויסן אַלגעמיינעם סטרייק פון 1919, ווו 35000 אַרבעטער זענען אַרויס אין סטרייק. אויך די פאָליציי אוּן די שטאָטישע פייער־לעשער האָבן באַלאָנגט צום אינטערנאַצ. פראָפּ. פאַריין. אין מיין פאַך בין איך געווען דער איינציקער ייד צווישן עטלעכע צוואַנציק פארשידענע נאַציאָנאַליטעטן, אוּן אַלע גוים האָבן געשטימט פאַר מיר. אַפילו די קאָמוּניסטן.

מיט צוועלף יאָר צוריק בין איך געווען איינער פון די, וואָס דער אַרבעטער־רינג האָט אויפגעפאָדערט צו גרינדן דעם יידישן אַרבעטער־קאָמיטעט. כ׳בין געווען דער פאַרזיצער פון דער ערשטער קאָנפערענץ, אויך פאָרזיצער פון דער גרינ־דונג. געוואָרן פראָטאָקאָל־סעקרעטאַר פאַר אַ לאַנגער צייט. מיט עטלעכע יאָר צוריק האָט מען מיך געבעטן אָנצוּנעמען פאָרזיצערשאַפט. דעם אָמט האָלט איך נאָך היינט.

כ׳האָב זיך צוריקגעצויגן פון מיין אַרבעט מיט צוויי אַ האַלב יאָר צוריק. נאָך פערציק יאָר שווערער פיזישער אַרבעט, האָב איך לויט דער עצה פון די דאָקטוירים געמוזט פאַרלאָזן די פאַבריק.

כ׳בין אַ זיידע פון זעקס אייניקלעך, וואָס דער עלטסטער פון זיי איז צוויי אוּן צוואַנציק יאָר אַלט. מיר האָבן פינף זין.

מיט מיין גייסטיקן באַגאַזש וואָס איז שטאַרק באַגרע־נעצט; אַן אַקאַדעמישן וויסן, בלויז מיט צוויי שפראַכן, האָב איך זיך געשאַפן אַן אָנערקענטע פאָזיציע אינעם יידישן פאָ־ליטישן, קולטורעלן אוּן געזעלשאַפטלעכן לעבן. אויך די נישט־יידישע אַרבעטער האָבן מיך אָנערקענט, געהאָט דרך ארץ פאַר מיר. פילע יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן געאַרבעט ביי גרינ־גערע פאַכן, בלעכער, פאַרבער, סטאָליאַרעס, האָבן מיך גע־נומען אַלס אַ מוסטער פון אַ שטאָלצן יידישן אַרבעטער.

אוּבזער שטעטעלע קאָריוו־פּינצטער אוּן לִיכטיק, ביטער אוּן זיס...

דער מאַרק, דער טייך, די בריק

כמעט נייַנציק פּראָצענט פון שטעטל זענען געווען יידן. די גוים האָבן געווויינט מערסטנטייל אַרום אָדער אויסערן טייל פון שטאָט, אַ קליינע צאָל האָבן געווויינט אויפן לובלינער שאָסיי, אויפן נאָווי־רינעק, אויך אויף דער הויך־גאַס. ס׳האָט אויסגעזען גלייך זיי, די גוים, זענען אוּנזערע שכנים.

די קאָריוּער בלאָטעס האָבן באַשיינט די מענערישע קאַפּאָטעס אוּן וויבערישע קליידלעך. ספּעציעל די הענדלערקעס האָבן קיין צייט נישט געהאַט צו פאַרשאַרצן זייערע קליידער בשעת מסחר.

די הויך־גאַס אוּן נייַ־מאַרק־גאַס איז געווען אוממעגלעך אַדורכצוגיין אין בלאָטע־צייט. אויך איז געווען אַ גרויסער זומפּ אין מאַרק, לעבן נח מענדלס קראָם ביז שמחה קאָזעס קראָם. וועט עמעצער האָט זיך אַראָפּגעגליטשט אין יענעם זומפּ, האָט ער געמוזט אָנקומען נאָך הילף.

אין מאַרק זענען געווען צווייערליי הענדלערקעס. שטייַנ־דיקע אוּן זיצנדיקע. די וואָס האָבן פאַרקויפט פלייש, פיש, אָדערקעס, דרויבעס, זענען געווען שטייענדיקע. זייערע שטע־לעכלעך זענען געווען: טישלעך, אָדער איבערגעקערטע קאַסטנס.

די מאַרק־זיצעריניס: די וואָס האָבן פאַרקויפט עפּל, פרוכט, קוואָס־עפּל, קעז, פּוטער, הייסע ביבער. די וויבער האָבן געהאַט שטעלעכלעך פון מולטערס, קעסטלעך. ווינטער־צייט פלעגן זיי זיין אָנגעטאָן אין וואַטענע מייטקעס, וואַטענע קאַפּטנס, עטלעכע פּאָר ווארעמע זאָקן אוּן איינגעהילט אין אַ וואַרעמען שאָל איבערן קאָפּ. זיי האָבן געהאַלטן אייזערנע פּייער־טעפּ מיט גלייענדע קוילן. די טעפּ האָבן זיי אַרונטער־געדרוקט אונטערן קליידל, צווישן די פיס. נישט איינמאָל האָט פלוצים אָנגעהויבן שפּאַרן אַ רויך פון אונטערן קליידל אָפּער, אוּן תיכף אַ געשריי:

— העי, זיסל, דיינע מייטקעס ברענען!

זיסל, נעבעך, אַ פּאַרשעמטע, דערשראָקענע איז אויפגע־שפרונגען. גיך איבערגעקערט דעם טאָפּ קוילן אוּן די וויבער האָבן איר געהאָלפן איינלעשן די קליידער.

אויך האָבן די גוים געהאַט זייערע שטעלעכלעך. דאָס זענען געווען די חזיר־שלעגערס, וואָס האָבן פאַרקויפט חזיר, שוואַרצע קישקע, וויסע שינקע, — אַ ריח צום חלשן. די יידן פלעגן זיך מיאוסן פאַרבייגיין לעבן זיי.

אין מאַרק האָבן תמיד אַ־ומגעשפּאַצירט הינט, ציגן, הינער, קאַטשקעס, געזנז, חזירים, טויבן.

די גוים פון די דערפלעך אַרום קאָריוו פלעגן ברענגען אייער, פּוטער, עופות, האָלץ, גרינס. מען האָט געהערט די קלאַנגען פון די קאָסעס וואָס די פויערן האָבן אויף קיזל־שטיינער אויסגעפרווווט. אויך קלאַנגען פון האַמערס. די אייזן־קרעמער האָבן אַראָפּגעהאַקט פלאַכע שטיקער אייזן פאַר די רעדער־רייפן צו זייערע וועגן.

קאָריוו האָט נישט געקענט שטאָלצירן מיט איר בית־הכסא וואָס איז געשטאַנען אונטערן אַלטן בית־עולם, לעבן טייך, וווּ דער גערוך האָט זיך געפילט גאָנץ וויים. אויך האָט דער טייך טיילמאָל צוגעהאָלפן צו פאַרשוואַרצן דאָס פנים פון אונזער שטאָט. נאָך אַ רעגן האָט זיך דער טייך אויסגעגאָסן איבער דעם בית־הכסא, אַזש צום פלויט פון בית־עולם, מיט אַ גרינער פליסיקייט, וואָס האָט באַדעקט די ערד, אויך די ברעטער פון פלויט.

מיט די עטלעכע חסרונות וואָס כ׳האָב דאָ אויסגערעכנט, קאָן קאָריוו נישט ווערן מינדערווערטיק. קאָריוו איז געווען אַ שטאָט אַ שטאָלץ פאַר אירע לאַנדסלייט. סוף ניינציקער יאָרן האָט קאָריוו געהאַט אַ שם מיט אירע לומדים, חסידים, סוחרים, גבורים, אינדוסטרי, קליינע פאַבריקלעך און אַרבעטער. די שטאָט איז געווען אַרומגערינגלט מיט ג׳ינע לאָנקעס, פעלדער, קליינע סאַדזעווקעס לעבן „הויף״.

אויפן פּולאַווער שאָסיי איז געווען אַ שליסל־קאַסטן, וואָס האָט געצוימט די וואַסערן: די קלינטעוויצער דזשיקע, די שמאָלע דזשיקע, אוּן דער טייך מיט די וויים־גענלע לילייעס.

דאָס וואַסער אינם שליסל־קאַסטן איז געווען לויטער קריסטאַל. אַ מחיה געווען צו שווימען. מיר, יינגלעך, פלעגן זיך אויסטוען אויף דער פּאַשע, לעבן דער שמאָלער דזשיקע, אוּן שווימען אין קאַסטן אַריין. די פאָליציי פלעגט אַריינוואַרפן די קליידער אין וואַסער, וויייל ס׳איז געווען פאַרבאָטן אויס־צוטוּן זיך לעבן וועג. האָט געטראָפן, אַז די פאָליציי האָט אַרייַנגעוואָרפן אונזערע קליידער אין קאַסטן אַריין. מיר האָבן געדאַרפט שווימען אַזוי לאַנג ביז די פאָליציי איז אַוועק. דער־וייל זענען די קליידער געזונקען צום גרונט. דער שליסל־קאַסטן איז געווען פיר מענטשן טיף.

דער טייך האָט געהאַט גענוג וואַסער צו טרייבן אַ גרויסע מיל, וואָס איז געשטאַנען אַקעגנאיבער דעם שלאַכט־הויז, אויף דער אַנדערער זייט בריק. די פרויען פלעגן וואַשן זייערע וועש אויף דער צווייטער זייט בריק. לעבן וואַסער־רעדל פלעג; זיי פאַרשאַרצן זייערע קליידלעך העכער פון די קני, אוּן קלאַפּן מיט די קיאָנקעס קניענדיק. באַהאַלטן די אויגן אַראָפּ, וויייל מענער פלעגן שטיין אויבן, אויף דער בריק, אוּן אַראָפּ־קוקן. נישט איין חסיד אָדער בית־מדרשניק איז געשטרויכלט געוואָרן מיט כאַפּן אַ בליק אויף זייערע אַנטבלויזטע קני.

פון בריק האָט זיך דער וועג געצויגן באַרג־אַרויף אוּן זיך געגרענעצט מיט צוויי שאָסייען: דער לובלינער אוּן ריקער. נאָך דער בריק האָט מען געמושטערט די סאָלדאַטן וואָס פלעגן זיין אייַנגעקוואַרטי׳ט אין קאַזאַרמעס אויף דער הויך־גאָס, אויך אין פּריוואָטע הייזער.

דאָס „גלעלע שטיבל״, טענץ, פּעטש אוּן זשאַבעס

דער לובלינער וועג איז געווען אַ שיינער, אַ צויבערלע־כער. שיינע הייזקעס מיט בלומען. רעכטס דעם גלח׳ס סאָד מיט דער גרויסער גרינער פּאַשע. נאָך דער קאַנצעלאַריע האָט זיך אַנטפלעקט אַ שיין בילד:

דער וועג אַ גלייכער, מיט גלעלע זאָמד באַשאָטן ביי די זייטן, טאָלן מיט גרין־גראָז באַדעקט. אויף בייַדע זייטן טאָל וויסע שטיינער אין צוויי שורות. הויכע, גראָבע ביימער פון ליפּאָווע קווישאָט. וועט די קנאָספן האָבן זיך צעבליט, איז דער אַראָמאָט געווען ווי פערפום. דער ריח האָט זיך געפילט פאַר וויאַרסטן וויים. פעלדער פון ווייץ, גערשטן, האָבער, אויך גרינס, מאָן מיט אירע רויטע, שוואַרצע בלומען.

ווייטער אַרויף איז געשטאַנען דאָס „גלעלע שטיבל״. דאָרט האָט געווויינט דער וועג־אינזשעניר. דאָרטן איז געווען דער זאַמלפונקט וווּ די בחורים אוּן מיידלעך פלעגן זיך באַגעגענען

און אַראָפגיין אין די אַלייען וואָס האָבן געפירט אין „הויף" אַריין.

די אַלייען זענען געווען פון פיר שורות ביימער. צוויי וועגן פאַר מענטשן, איין ברייטער וועג פאַר פורן. די ביימער אין די צווייגן זענען געווען צונויפגעוואַקסן פון אויבן און אויסגעזען ווי אַ לאַנגע חופה. די זון האָט נישט געקענט צוקומען. ס׳איז דאָרטן געווען קיל.

די מיידלעך מיט די בחורים האָבן דאָרטן געטאַנצט באַר־וועס. אַלע שבת, זומער־צייט, האָט מען געזונגען, געטאַנצט וואַלצעס און קאַדרילן. נישט איין בחור און מיידל האָבן דערנאָך געכאַפט גוטע פעטש פון זייערע עלטערן וועג עמיצער האָט געמסרט.

קאָריוו האָט אויך געהאַט א סך סעדער.

די זשאַבעס פלעגן זינגען שירה אַזוי ווי אַן איינגעשטודירטער כאָר. זיי פלעגן געבן קאָנצערט נאַכט־איין, נאַכט־אויס. זייער געזאַנג האָט מען געהערט פאַר מיילן ווייט.

די שיל

די קאָריוער שיל איז געשטאַנען אונטערן בית־המדרש. אַלס קינד האָב איך שוין געווּסט, אַז די שיל איז צוויי הונדערט יאָר אַלט. די שיל איז געשטאַנען באַרג־אַראָפּ הינטערן בית מדרש, אינמיטן פונעם אַלטן בית עולם. וווּ ס׳האָבן זיך נאָך אַנגעזען עטלעכע אַלטע מצבות. די אותיות אָפּגעריבן — ווייזט אויס אַז קאָריוו איז געווען אַן אַלטע יידישע שטאָט, מיט רייכע מענטשן, וועלכע האָבן זיך געקענט פאַרגינען צו שטעלן אַזאַ שיינע שיל.

וועגן דער שיל זענען דערציילט געווּאָרן פאַרשידענע מעשיות. מעשיות פון שדים, רוחות, טויטע וואָס דאַוונען ביינאַכט אין שיל. מען האָט דערציילט, אַז אייניקע פאַרבייגייער האָט מען אין מיטן נאַכט אויפגערופן צו דער תורה, זענען זיי געגאַנגען צום רב און דער רב האָט געשיקט נאָכן שמש. דער „אויפגערופענער" האָט געמוזט אַרויפגיין אויפן באַלעמער צום שולחן, נישט אַרומקוקנדיק זיך, מאַכן די ברכה און אַרויסגיין הינטערווייליעכץ.

מען האָט דערציילט, אַז די מתים פלעגן זיך טובלען אינעם ברונעם וואָס איז געשטאַנען לעבן טייך. ס׳פלעגט באַפאַלן אַ שרעק וועז מען האָט געדאַרפט פאַרבייגיין די שיל. אפילו די יעניקע וואָס זייערע הייזער זענען געווען נאָנט צו דער שיל, האָבן אויך מורא געהאַט אַרויסגיין ביינאַכט אַליין.

די שיל איז געווען זייער הויך. אַריבערוואַרפן אַ שטיינדל איבערן דאַך האָט מען געדאַרפט זיין אַ גוטער שטיינער־ווּאַרפער. די שיל איז געווען פון גראַניט. גראָבע וועגט. די אַרכיטעקטור פון דרויסן האָט אויסגעזען ווי שפּאַנישער סטיל. פון פאַרנט דריי הויכע נישעס מיט אַ באַלקאָן פון רויטע ציגל. שמואל שמש פלעגט שמחת תורה פון דאָרט אַראָפּווּאַרפן עפּל צו די קינדער. לאַנגע, האַלבע קיילעכדיקע פענצטער פון קאָלירט גלאָז. דריי טירן האָבן געפירט אין שיל אַריין. דער רעכטער בויגן האָט געפירט אויף שטיגן צו דער ווייבערישער שיל. דער מיטלסטער האָט געפירט אויף עטלעכע שטיגן אַראָפּצו. אַ שווערע, דעמבענע טיר. אַ לאַנגער קאָרידאָר. אַ פאָליש מיט ספר תורה׳ס. פון באַלקאָן אין ווייבער־שיל האָבן די פרויען געקענט אַראָפּקוקן אין דער מענערישער שיל אַריין און ווּאַרפן ניס און צוקערלעך צום אויפרופן אַ חתן.

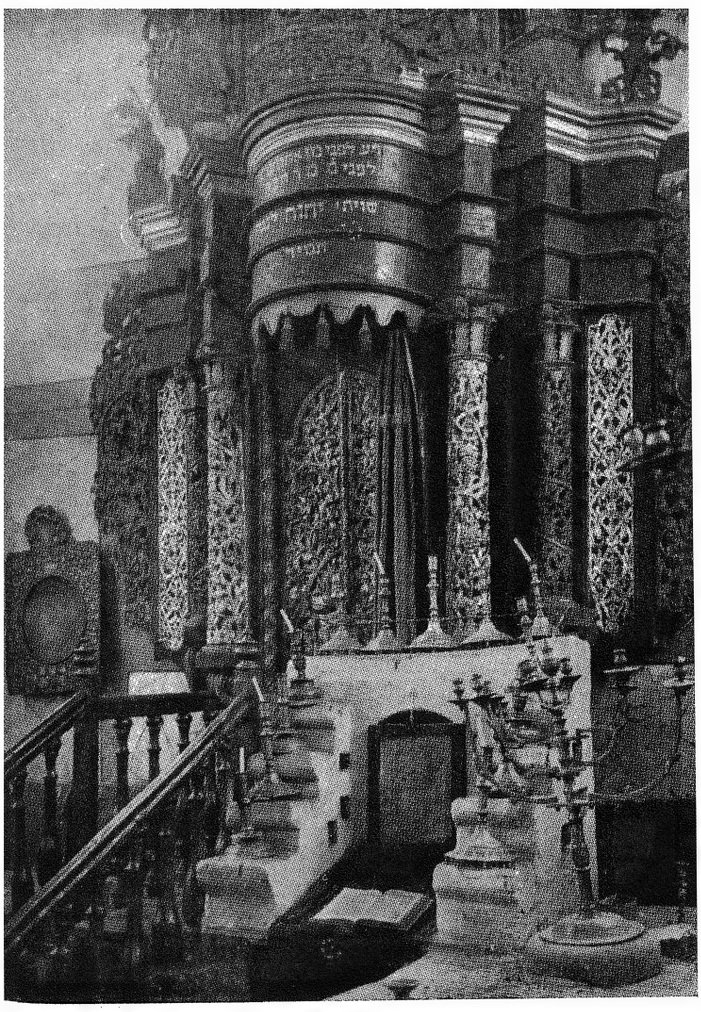
אין שיל פלעגט מען פאַרכאַפט ווערן פון דער שיינקייט. ווערן אָנגעשטעקט מיט יראת הכבוד. אַזוי פיל הענגל־לייכטער. קליינע, גרויסע, גאָר גרויסע, שווערע. זיי זענען געהאָנגען אויף לאַנגע, שווערע קייטן, צוגעקאָוועט צו לאַנגע רויטע באַלקנס.

דער שיינער בעלעמער האָט אויסגעזען ווי אַ קרוין. פון ביידע זייטן — שטיגן צום בעלעמער. אַקעגן שולחן — האַלב־קיילעכדיקע בענק. די געמאָלטע ווייַנטרויבן זענען געווען ווי רעאַל, כאָטש גיי נעם זיי אַראָפּ צום עסן. ס׳האָט זיי געמאָלט פיני איטשע מצבה־קריצערס פאָטער, אַ גרויסער מאָלער.

אַביסל העכער צום עמוד פון ביידע זייטן, זענען געשטאַנען צוויי קאַסטנס פון ציגל פול מיט זאַמד, וואָס האָבן געדינט פאַר די מילות, און פאַר די יאָרצייט־ליכט.

די מזרח־וואַנט איז געווען באַדעקט מיט וווּנדערלעכע קינסטלערישע שניצעריין. געשניצטע זיילן פון בלעטער, שלאַנגען, טויבן, די טירלעך פונעם ארון קודש זענען געווען געדעקט מיט אַ מעטאַל פון זילבער. אַ סך שטיגן און שטאַכעטן האָבן געפירט צום ארון קודש אַרויף.

דער סופיט איז געווען געמאַכט פון אַ דינעם גלאָטיקן האָלץ. אויפן סופיט איז געווען געמאָלן די לבנה, שטערן, מזלות. חיות מיט פסוקים. אַ שטייגער אונטערן הירש: „רץ כצבי", אונטערן לייב: „וגבור כארי".

די קאָריוווער שיל, דער באַלעמער, דער קאַסטן מיט די יאָרצייטליכט

די קאַריווער שיל האָט געהאַט אַ שם אין פוילן מיט איר קינסטלעריש סטיל. די קאַריווער יידן זענען געווען שטאָלץ מיט איר.

מיט מיין זיידן אין שיל אין מיטן נאַכט, צוּ בריקת חמץ

דידאַזיקע פאַסירונג ווּעל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. כ׳בין איינמאָל בײַ־נאַכט אַרײַנגעקומען צום זיידן נאָך בדיקת חמץ. כ׳זע ווי דער זיידע (שמואל שמש) האַלט אין האַנט אַ הילצערנעם לעפל, געזוּנט פעדער, אַ סידור אוּן אַ ליכט מיט אַ קעסטל שוועבעלעך. ער נעמט מיך אָן בײַ דער האַנט, גיט מיר דעם סידור צוּ האַלטן, גייט צוּ צוּ דער וואַנט, נעמט אַראָפּ די דריי גרויסע שליסלען פונעם טשוואָק אוּן גיט אַ זאָג:

— קום!

כ׳האָב פאַרשטאַנען ווּוּ ער גייט. כ׳האָב זיך דערשראָקן. מיין הערצל האָט אַנגעהויבן צאַפלען, די קניען ציטערן. כ׳האָב געבעטן אויף אַ נס: כ׳זאָל נישט דאַרפן גיין מיט אים אין שיל אַריין בײַנאַכט צוּ די טויטע. אָבער דער נס איז נישט געקומען. כ׳ווייס נישט צי ער האָט געזען מיין שרעק. כ׳האָב אים נאָכגעפאָלגט בלינדערהייט.

שמואל שמש, דער הויכער ייד מיטן הויכן, ווייסן שטערן, זיין לאַנגע ווייסע באָרד — זיין רופן עמיצן איז געווען כמעט ווי אַ באַפעל. נישט געקענט זיך אַקעגנשטעלן.

מיר זענען צוּ צוּ דער גרויסער דעמבענער טיר פון שיל.

דער זיידע האָט אַנגעצונדן דאָס ליכטל אוּן עס מיר איבער־געגעבן, אַז איך זאָל צולייכטן. ער האָט געגעבן מיטן שליסל דריי קלעפ אינעם שלאָס. אַ צייכן די נישט־גוטע אַז לעבע־דיקע מענטשן פון דער לעבעדיקער וועלט קומען אָן אין שיל אַריין, אוּן זיי, די שדים, רוחות, מזּזן אָפּטרעטן די שיל פאַר אונז.

ווען די טיר האָט זיך געעפנט, האָט ער צוּגענומען פון מיר דאָס ליכטל אוּן מיינע ציין האָבן אַנגעהויבן קלאַפן אוּן ציטערן אַזוי שטאַרק, אַז די מאַמע מיינע האָט אינדערהיים געמוזט הערן. דער ערשטער פינצטערער פאָליש, ווּוּ עטלעכע אַלטע מצבות זענען געווען אַנגעלעגט אויף די וועגט זענען מיטאַמאָל לעבעדיק געוואָרן. די שאָטנס אויף די וועגט האָבן אויסגעזען ווי לעבעדיקע טויטע. כ׳האָב געמיינט, אַז אָט כאַפן זיי מיין האַלז אַריין אין זייערע הענט אוּן כ׳וועל דערשטיקט ווערן. כ׳האָב זיך אַנגעהאַלטן אין זיידנס קאַפאָטע, נאָכגעשלעפּט זיך בלינדערהייט. מורא געהאַט צוּ עפענען די אויגן, דאָך געכאַפּט אַ בליק.

מיטאַמאָל הערט זיך דעם זיידנס קול:

— יעקב העריש! מיש אויף דעם סידור!

דער עכּא אין שיל האָט איבערגעחזרט דעם זיידנס באַ־פעל. ס׳האָט מיר אַנגעהויבן וואַרפן הענט אוּן פיס. אַן אמתער קדחת. האָב איך געפרוווט מישן דעם סידור. דער סידור איז לעבעדיק געוואָרן. די בלעטלעך האָבן געמאַכט אַ גערויש. ס׳האָט זיך מיר געדאַכט, אַז די מתים מישן זיי מיט הונדערטער הענט אוּן פינגער.

כ׳האָב מורא געהאַט איבערגעבן דעם סידור צום זיידן, ווייל כ׳וועל בלייבן אָן אַ שמירה. אויך ווּעל איך נישט האָבן ווּוּ די אויגן אַהינצוטאָן. נו, — הער איך דעם זיידנס קול — וואָס געדויערט דאָס בײַ דיר אַזוי לאַנג?

דער עכּא אין שיל האָט איבערגעחזרט דעם זיידנס באַ־ציטערדיקע ציין:

— באַבאַבאַללדד געפּיפּינענען!

מיט גרויס מי האָב איך קוים געפונען דאָס בלעטל פון בדיקת חמץ. דער זיידע האָט צוּגעלייגט דעם סידור צוּ זיינע קורצזיכטיקע אויגן אוּן געזומען זאָגן די ברכה, שאַרן די שטיקלעך ברויט אין דעם לעפל אַריין.

פאַרטיק געוואָרן — זענען מיר אַרויף אויפן באַלעמער. דער זיידע האָט אַראָפּגענומען די גראָבע מצה וואָס איז ג׳־האַנגען אויף אַ טשוואָק, אָפּגעזאָגט מזרח־וואַנט.

די שרעק האָט אַביסל אָפּגעלאָזט. מיר זענען געגאַנגען אַראָפּ פון באַלעמער. דער זיידע מיט דער מצה אין האַנט. דערנאָך האָבן מיר בודק חמץ געווען אין די פאַלישן. מיר וענען אַרויס אין דרויסן. דער זיידע האָט פאַרשלאָסן די שיל.

איך האָב דערפילט די קעלט אין דרויסן. כ׳בין געווען נאָס. כ׳בין געלאָפן אַהיים גלייך ווי אַ כאָפּטע שדים יאָגן מיך. כ׳האָב מורא געהאַט צוּ קוקן צוריקוועגס. די האָר זענען מיר געשטאַנען אויפן קאָפּ, דאָס היטל אויף אַ זייט. אַזוי בין איך אַריינגעפאַלן אין שטוב אַ טויט־בלאַסער. די מאַמע האָט זיך שטאַרק־דערשראָקן. כ׳האָב געסאָפּעט. די מאַמע האָט מיך געפרעגט:

— ווּוּ ביסטוּ געווען?

כ׳האָב סאָפּענדיק געענטפערט:

— בודק חמץ געווען מיטן זיידן אין די שיל!

זי האָט געגעבן אַ געשריי נישט מיט איר קול:

— נעמען אַ קינד בײַנאַכט אין שיל בודק חמץ זיין?!

זי האָט מיר אָפּגעווישט דעם שווייס אוּן געהייסן גיין אין בעט אַריין. כ׳האָב געהאַט שרעקלעכע חלומות. כ׳האָב דערציילט פאַר די יינגלעך מיין העלדישקייט אין דער שיל בײַנאַכט. זיי זענען געווען באַגייסטערט. האָבן מיך נישט אָפּ־געלאָזט, געפרעגט צי כ׳האָב געזען די שדים. צי כ׳האָב זיי געפּילט. „דערציילּ, דערציילּ"!

כ׳האָב זיך נישט געלאָזט בעטן אוּן אַלץ דערציילט, אָבער וועגן דער אימה מיינער, וועגן פחד — קיין וואָרט נישט...

שמואל שמש — דער קאַריווער מאָטקע כאַבאַד

אַ סך געשיכטעס זענען דערציילט געוואָרן אוּן ווערן נאָך היינט דערציילט פון די וואָס האָבן געקענט שמואל שמש פערזענלעך, אוּן אויך פון דעם יונגערן דור, וואָס האָט זיך אַנגעהערט פון די עלטערע.

כ׳וועל פרוּוון פאַרשטעלן שמואל שמש ווי וויַיט איך האָב אים געקענט:

אַ הויכער ייד, מיט אַ הויכן ווייסן שטערן פון אַ תלמיד חכם, אַ לויטער פנים פון ראָזוּוון קאָליר, בלויע אויגן, שטאַרק קורצזיכטיק, אַ ווייסע, לאַנגע באָרד, אַ הדרת פּנים.

דער גאַנג זיינער איז געווען אַ געלאָסענער. אָבער אונטער דער געלאָסנקייט האָט געשלאָגן אַ גיכער אימפּעט. זיין מוח האָט כסדר געפלאַנעווועט: ווי אַזוי העלפט מען נויטבאַדערפ־טיקע. שמואל שמש האָט אַרײַנגעבראַנגט פרייד, געלעכטער אין די שטיבּער. אַ הייסער ייד געווען אוּן אַן אייגנאַרטיקן ווּעג האָט ער געהאַט פאַר צדקה, מתן בסתר. דער עיקר איז ביי אים געווען חתונה מאַכן עלנטע יתומות.

שמחת תורה. שמואל שמש האָט אַלע מאָל געדאַוונט אין בית מדרש. ווען ער האָט געמוזט קומען צוּ אַ ברית, חתונה, אויפרופן, שמחת תורה, — דעמאָלט האָט ער אָפּגעדאַוונט אין שיל. צוּ קריאת התורה איז ער אַרײַנגעגאַנגען דאין זיין שטוב

און אַרויסגעטראָגן אַ גרויסן זאַק עפל. דעם זאַק אַרויפגע־
טראָגן אויף דעם באַלקאָן פון פראָנט שיל.

איינגעהילט אינעם טלית איז ער געשטאַנען אַביסל פאַר־
טראַכט. פלוצים האָט ער זיך אויסגעגלייכט, אַראָפגעקוקט צו
די קינדערלעך, צו די עלטערע יידן איינגעהילטע אין טליתים,
אַרויסגענומען צוויי זשמעניעס עפל, און געגעבן אַ געשריי:

— צאָן קדשים, מע־מע־מע! נאָך העכער! מע־מע־מע!

און אַ וואַרף געגעבן די עפל. די קינדער מיט די יידן אין
די טליתים האָבן זיך געוואַלגערט אויף די שטיינער, געכאַפט
די עפל. ווידער האָט שמואל שמש געטון אַ געשריי: „צאָן
קדשים"! און אַלע, גרויס און קליין, האָבן אָפגעענטפערט:
„מע־מע־מע"! נאָכן עסן אין שטוב די סעודה, האָבן די קינדער
זיך צונויפגעקליבן אין שמואל שמש'ס הויז. שמואל שמש אַ־
געטאָן אין אַ ווייסן קיטל, האָט געטיילט די קינדער זעק,
קוישלעך און זיך אַרויסגעלאָזט איבער דער שטאָט מיט דער
כאַליאַסטרע פריילעכע יינגלעך, מיט געזאַנג, טענץ און רופע־
נישן: „צאָן קדשים, מע"! נאָך העכער — מע־מע"! אַזוי
האָט שמואל שמש דער פאַסטעך געפירט זיינע שעפעלעך פון
שטוב צו שטוב פון די פאַרמעגלעכע יידן. מ'האָט אַנגעפילט
די זעק מיט חלות, עופות, פרוכט און נאַשערייען.

די בעל הביתטעס האָבן געווויסט אַז דאָס אַלץ וועט גיין
פאַר די נויטבאַדערפטיקע. די בעל הבתים האָבן מכבד געווען
שמואל שמש מיט משקה. ער האָט דאָס נישט פיינט געהאַט.

מער בראָנפן — מער פייער — מער געזאַנג — — —

אַ פריילעכער, נישט שיכורער האָט ער געפירט די פראָ־
צעסיע איבערן שטאָט. אפילו די גוים האָבן פאַר אים דרך
ארץ געהאַט און אים באַגריסט: שמולקע! פאַר מנחה האָט
דער פאַסטעך געפירט מיט געזאַנג זיינע באַלאַדענע שעפסן.
מען האָט זעק אַוועקגעלייגט אין בית מדרש, ווו אַ גרויסער
עולם יידן האָבן געוואַרט צו הערן שמואל שמש'ס דאַוונען
מעריב פאַרן עמוד, מיטן נוסח פון גשם. אַלע האָבן אים גע־
געהאַלפן און אונטערגעהאַלטן. חיים יהודה דער בדחן מיטן
פידל און אַ קלעזמער מיט אַ גרויסן קאָנטערבאַס, און אַ פויק
(דער פייקלער, דאָבט זיך מיר, איז געווען חיים יהודה'ס זון).
נאָך מעריב האָט שמואל שמש געגומען די יידן, אויסגעפאַרמט
אַ גרויס ראָד אַרום דעם באַלעמער. הענט זענען געווארן
איינגעקלאַמערט, הענט אויף אַקסלען, און די קאַפעליע האָט
צוגעשפילט:

שישו ושמחו, שמחת תורה!

מען האָט געטאַנצט. שמואל שמש איז געווען דער רעדל־
פירער. ער האָט קאַמאַנדעוועט:

— העכער! לעבעדיקער! הייבט די רגלים! שישו ושמחו
שמחת תורה!

דערנאָך אַרויף אויפן באַלעמער, געגעבן אַ קלאַפ אין
שולחן און אַלע זענען שטיל געבליבן. ער האָט אויסגערופן די
פריייזן אויף עסן, האַלץ און אַנדערע זאַכן וואָס מען דאַרף
אויף ווינטער. די פריייזן זענען געווען אַזעלכע קליינע, למשל:
אַ שאָק אייער — אַ גראָשן! אַ פוד האַלץ — אַ דרייער! דער
עולם האָט געלאַכט. ער האָט געוווּנטשן אַלע יידן אַ גוט יאָר
פון פרנסה און הצלחה. עולם איז זיך צעגאַנגען, באַגעגענען
דעם וואַכנדיקן מאַרגן מיט האַפנונג און גלויבן אויף אַ גוטן
ווינטער, און אַ כשרן פסח — — —

שמואל שמש האָט יעדערן אַרויסגעשיקט פון זיין הויז,
פאַרמאַכט די לאָדן, די דרויסנדיקע טירן, און געבליבן אַליין
כדי אויסצוסאַרטירן דאָס אָנגעקליבענע, זיין גרייט דאָס איבער־
צוגעבן די אַרעמע. אַרום עלף אַזייגער ביינאַכט זענען גע־
קומען די מענטשן, ס'רוב פרויען, איינע האָט זיך געהיט פאַר
דער צווייטער. שמואל שמש האָט שוין אַזוי איינגעאַרדנט,
אַז איינע זאָל נישט זעען ווער ס'איז די צווייטע, אַז ס'זאָל
זיין אמתער מתן בסתר.

חנוכה און אַ לידל קענן שמואל שמש

חנוכה איז געווען אַ גרויסער יום־טוב, אַ פריילעכער,
ספעציעל פאַר די יינגלעך. אויך פאַר די בית־מדרשניקעס. אין
די חדרים האָט מען וויניק געלערנט, אין בית מדרש אוודאי
נישט. מען האָט געקריגן חנוכה־געלט, געשפילט אין דריידל,
די עלטערע האָבן געשפילט אין קוויטלעך, אין אָקע. דאָך האָבן
די אַלע פאַרגעניגנס נישט געקענט פאַרגליכן ווערן אַקעגן דער
פרייד פון די יינגלעך, בעת זיי האָבן זיך געקענט אָפרעכענען
איינמאָל אין יאָר, חנוכה, מיט שמואל שמש. אַ גאַנץ יאָר
צייט האָט ער אונז נישט געלאָזט אַרומוווּיוון, יאָגן זיך אַרום
דעם באַלעמער אין בית מדרש.

שמואל שמש פלעגט זיך יאָגן נאָך די שטיפערס און זיין
לייבן־שטימע האָט געציטערט איבערן גאַנצן בית־מדרש:

„דע דע... כ'וועל דורס זיין, שקצים, שטיל זאָל זיין!"

חנוכה האָט ער נישט געהאַט קיין שליטה איבער אונז. ער
פלעגט בענטשן חנוכה־ליכט אין בית מדרש פאַר מעריב. ער
האָט געהאַט אַ גרויסן חנוכה־לאָמפּ, אַ מעשענעם, ווואָס ער
האָט אים אויפגעהאָנגען אַלע יאָר, פאַר חנוכה, אויף דער
וואַנט. דער חנוכה־לאָמפּ איז געהאָנגען אויבנאָן, איבער דעם
קאָצקער טיש. אַ לאַנגער טיש, ביז דריי שפאַן פון עמוד.

חנוכה פלעגט שמואל שמש האַלטן דעם בית־מדרש כמעט
פינצטער צווישן מנחה מעריב. נאָר עטלעכע יאָרצייט־ליכט־
לעך האָבן געברענט. נאָך מנחה האָבן זיך אַלע יינגלעך אויס־
געשטעלט אויף די בענק אַרום די וועגט וווּ די בית־מדרש־
ניקעס פלעגן לערנען, אַרום די טישן, און ווי פון אַן אייגע־
שטודירטן כאָר, אַלע זינאַיינעם, האָט מען דערהערט די
קולכלעך פון די קינדער:

— ער גייט! ער גייט!
ער לאַדעוועט! ער לאַדעוועט!
ער צינדט, ער צינדט!
ער קען נישט מאַכן אַהין אַהער,
ער קען נישט שוין מער! —

שמואל שמש פלעגט זיך יאָגן צו די בענק מיט אַ פאַסיק
אין האַנט. די יינגלעך זענען נעלם געוואָרן אונטער די טישן.
אַז די געפאַר איז אַריבער, האָבן מיר זיך צוריקגעקערט,
אָנגענומען די זעלבע פאָזיציעס ווי פריער. די עלטערע יידן
האָבן אויך הנאה געהאַט פון דער צולהכעיס־שפיל. דאָן האָט
זיך אָנגעהויבן אַ ניי לידל:

— שמואל שמש גייט,
די פיס צעשפרייט,
די באָרד צעקעמט
די הויזן צעטרענט, —
אָ! אָ! אָ! — אָ! אָ! אָ!

אַזוי האָט דאָס געדויערט ביז עס איז געקומען די צייט
בענטשן חנוכה־ליכט.

ווען ער האָט אָנגעצונדן די ליכט, האָט דער כאַר געשריגן:
— ער צינדט, ער צינדט, ער צינדט! — — —

ווען עס האָט זיך דערהערט „ברוך הוא ברוך שמו" האָט מען געווויסט, אַז שמואל שמש האָט שוין געמאַכט די ברכה. ס׳איז אוממעגלעך געווען איבערצושרייען די קינדער. די נאָנטע לעבן אים האָבן געגעבן דעם צייכן, אוּן דאַן האָט ער געזונגען אוּן אַלע יידן האָבן מיטגעזונגען. אַזוי אַלע חנוכה־נעכט, יאָר־אײַן, יאָר־אויס.

פּורים

סיי די בעלי־מלאכות, סיי די בית־מדרשניקעס האָבן זיך פאַרשטעלט אויף פאַרשידענע אופנים, כדי צו זאַמלען געלט פאַר די אַרעמע, אַז זיי זאָלן קענען פסח־מאַכן. טייל אָרעמע האָבן זיך פאַרשטעלט כדי צו קענען אויסשטרעקן די האַנט נאָך אַ נדבה...

די פאַרשטעלטע זענען געגאַנגען מיט אַ סיסטעם. אויס־געמאַסטן די שטאָט אין דער לענג אוּן דער בּרייט, כדי צו זיין די לעצטע ביי די צוויי גבירים, וואָס האָבן פאַרבעטן אַלע פאַרשטעלטע צו דער סעודה, אוּן מאַכן אַ לחיים. איין גביר איז געווען שאול פוּן דער הויפטגאַס; דער צווייטער: חיים דער פאַפינאַטער, וואָס האָט געהאַלטן די פאַפינאַציע אַקעגן איבער שלום וואָלף׳ס הויז.

די פאַרשטעלטע האָבן איבערגעחזרט זייערע שפילן, געזונגען, געטאַנצט אוּן טועם געווען פוּן כל טוב. דערנאָך האָבן טייל שפילער זיך פאַרזאַמלט ביי חיימען אין שענק. אוּן ווידער־בראָנפן, ביר, וויין, מעד, געבראָטענע גענז, געפילטע העלזלעך, פּופּיקעס. צו חיימען זענען אויך געקומען די דריי קלעזמאָרים מיט יהודה גאַרב בראש. מ׳האָט דאָ ווידער געגעסן, געשפילט אוּן געטאַנצט.

שמואל שמש פלעגט זיך פאַרשטעלן פּורים־נאַכט, אוּן שושן פּורים בייטאָג. קיינער אין שטאָט האָט אים נישט דער־קענט. מענטשן אין שטאָט פלעגן זיך וועטן וועגן אים, זיך אַרויסלאָזן איבער דער שטאָט זוכן שמואל שמש. מען האָט יעדן פרעמדן מענטש נאָכגעקוקט. גויאישע בעטלער, אַ דייטש מיט אַ טראַמייט אין האַנט, אַ מעסערשלייפער, אַ סאָלדאַט.

שושן פּורים איז ר׳ שמואל שמש פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גרויסן שוישפילער.

איינמאָל, פּורים־נאַכט, ביי חיימען אין שענק, האָט זיך געפונען שמואל שמש אַ פאַרשטעלטער אַלס דייטש, מיט אַ קיילעכדיק שוואַרץ בערדל, אוּן האָט געטרונקען. דאַן האָט ער באַמערקט צווישן די פאַרשטעלטע אַ שיינעם בחור, אַ פראַנט, מיט שוואַרצע וואָנסעס אוּן באַקן־בערד, אַריסטאָ־קראַטיש אָנגעטאָן. דער בחור איז געווען משה שלום, זיין אייניציקער זון.

משה שלום איז געווען זייער אַ שיינער, אַ גוטער צייכע־נער, אַ גוטער טענצער, אַ האַלבער משכיל. לעבן אים איז געזען יאָנקל פיעקאָליק, פאַרשטעלט אַלס סטראָזשניק. יאָנקל האָט שטודירט אויף קאָזיאָנע ראַבינער, געלערנט רוסיש פוּן טשאָצקיס גראַמאַטיק.

שמואל שמש האָט געקענט רוסיש. האָט ער זיך צוגעזעצט לעבן זיי, געזומען אַ שנאַפּס, געריעדט רוסיש, געטרונקען. דער עלעגאַנטער בחור האַלט מיט, אַ טרינק פאַר אַ טרינק. ווייזט אויס אַז דער עפּל פאַלט נישט ווייט פוּן בוים. זיי ביידע האָבן געקענט טרינקען. דער בחור איז אים געפעלן. שמואל שמש

משה שלום שמואל שמש׳ס
געשטאָרבן אין ישראל

הייסט שפילן, לאָדט איין דעם בחור צו אַ טאַנץ. ביידע טאָנצן לייכט, גיך, נאָך גיכער. אים געפעלט דער בחור אוּן ער רוימט אים איין אין אויער אויף יידיש:

— וועמענס ממזר ביסטו?

דער בחור שווייגט. נאָכן טאַנץ טרינקט מען ווייטער, יאָנקל רעדט רוסיש, מען טרינקט, די קלעזמאָרים שפילן אַ פריילעכס. שמואל שמש בעט דעם בחור צום טאַנצן. די גע־שיכטע חזרט זיך איבער:

— וועמענס ממזר ביסטו?

אַזוי האָט זיך די מעשה איבערגעחזרט עטלעכע מאָל. פלוצים גיט שמואל שמש אַ שאָס אויס אַ געלעכטער אוּן אַ זאָג הויך:

— איר ווייסט, יידן? אָט דער בחור (טייטלט אויף אים מיטן פינגער) קאָן נישט זיין קיין אַנדערער, ווי נאָר מיין אייגענער ממזר!

איינמאָל שושן פּורים בין איך געגאַנגען צום זיידן. פוּנ־דערווייטנס זע איך פוּן מיין זיידנס הויז גייט אַרויס אַ הינ־קעדיקער גוישער בעטלער. אין איין האַנט אַ שטעקן, אין דער צווייטער האַנט אַ קוליע. אויפן קאָפּ אַן אַלט גויש היטל, אַ קליין בערדל, נישט אין גאַנצן גרוי, אָנגעטאָן צווייי לאַנגע טאָרבעס, איינע אַ שפאָגל נייע, די צווייטע אַן אַלטע. קומט אַרויס אברהם נפתלי רופאס זון, מיט אַ קליין טשעמאָדאַן־טשיקל אין האַנט. כ׳האָב געמיינט, אַז ער האָט מיין זיידן גע־שטעלט באַנאַסע.

כ׳גיי אַריין אין שטוב, ס׳איז קיינער נישטאָ אין אַלקער. אויפן טישל שטייט אַ ליכט מיט עטלעכע אָפּגעברענטע קאָר־

רויזע קאַרטמאַן, שמואל שמש׳ס איניקל, אומגעקומען

קעס פון פלעשער. כ׳בין אַרויס אויף דער גאַס, הער איך אַ געשריי פון קינדער. אייניקע בוּרטשען ווי חזירים. כ׳בין גע־לאָפן אין דער ריכטונג ווי דער בעטלער איז געגאַנגען, כ׳זע ווי די קינדער פֿאַרדרייען די פֿאָלעס פון זיערע קאַפאָטקעלעך אוּן מאַכן אַ חזיר־וויידל, כאָפּן אין מויל אַריין אוּן בוּרטשען ווי חזירים. איך בין אויך אַריין אין רעדל. דער גוי הייבט אויף דעם שטעקן, אוּן שרייט אויף אוּנז מיט אַ הייזעריק קול, אַז ער וועט אוּנז דערהרגענען מיט דעם שטעקן.

בין עטלעכע יידן זענען אָנגעקומען אוּן אוּנז גוט אויס־געמוסרט, אָנגעשריגן, אַז זיי וועלן דערציילן אונזערע טאַטעס. איין ייד גיט אַ זאָג צו מיר:

— עי, שמואל שמש׳ס אָניק, טייערער תכשיט, וואָרט, לאָמיך נאָר זען דיין זיידן, וועט ער שוין אויסציען דיינע אויערן אַזוי, אַז דו וועסט זיי קענען אַוועקלייגן אויף דיינע אַקסלען.

דער בעטלער איז אַוועק צום קלויסטער, אַוועקגעזעצט זיך לעבן די דושאָדעס, אַרויסגענומען אַ הערינג מיט ברויט פון טאָרבע, געמאַכט זיך עסן. אַוועקגעשטעלט דערלעבן אַ שיסעלע אוּן די דורכגייענדיקע גוים האָבן אין זיין טעלער געוואָרפן מטבעות.

שפּעטער איז פון דעם בעטלער געוואָרן אַ דייטש, אַ סוחר, אוּן ער האָט אַרומגעשפּאַצירט אין מאַרק. דערנאָך איז ער אַריין אין דער אכסניה אויפן לובלינער שאָסיי (כ׳האָב פֿאַר־געסן זיין נאָמען), דער ייד איז געווען זייער אַ קאַרגער. נישט געגעבן אַ נדבה צדקה. מען האָט דעם יידן פיינט געהאַט. שמואל שמש האָט באַשטעלט אַ גוטן מאָלצייט, אַ גוט ביסל בראָנפן, געריבן דייטש. דער בעל הבית האָט זיך צוגעזעצט לעבן דייטש, פאַרפירט אַ שמועס. דער דייטש האָט מכבד געווען דעם יידן מיט בראָנפן. אַזוי האָבן זיי ביידע געטרונקען, געריבן.

דער ייד האָט זיך אויפגעהויבן, באַדאַנקט דעם דייטש פאַר כיבוד. דער דייטש טרינקט אוּן צאָלט נאָך נישט. וועט דער בעל אכסניה האָט זיך געגעבן אַ דריי אויס צו ענטפערן עמיצן, האָט דער דייטש געטוּן אַ האַסטיקן שפּרונג צו דער טיר אוּן אַרויסגעלאָפן. ער לויפט צו איטשע שנייערס קראָם, דער ייד (דאָכט זיך ר׳האָט געהייסן ישראל באַלקעס) לויפט אים נאָך אוּן שרייט:

— כאַפּט דעם דייטש!

ס׳ווערט אַ געשריי אין מאַרק: „כאַפּט דעם דייטש״!

מען האָט אים געכאַפּט. ער דערציילט אַלעמען ווי דער דייטש האָט זיך אָנגעגעסן, אָנגעטרונקען, פאַר אַזוי פיל געלט אוּן נישט באַצאָלט. דער דייטש זאָגט, אַז דער ייד האָט אויך געטרונקען. דער ייד זאָגט, אַז דער דייטש האָט אים מכבד געווען. דער דייטש זאָגט, אַז ער קען זיך נישט פאַרגינען מכבד צו זיין דעם אייגנטימער. נאָך אַ לאָנג שפּאַרעניש פון די צוויי האָבן די שטאַרקע יונגען געזאָגט צום דייטש:

— באַצאָל! אויב נישט צעברעכט מען דיר די ביינער!

זאָגט דער דייטש:

— גוט, כ׳וויל הערן וויפל ס׳קומט אים. זאָל ער אויס־רעכענען וואָס כ׳האָב געגעסן. דער ייד רעכנט:

— אַ פלעשל ניינציקער, אַ פערטל גאַנז, אַ פופּיק, מייערן־צימעס מיט אַ געפילט העלזל.

דער דייטש זאָגט:

— נישטאָ געלט!

חברה נעמען אים שאָקלען. ס׳האַלט שוין ביי קלעפ. דאָן גיט דער דייטש אַ זאָג:

— ווי מיינט עץ, שמואל שמש דאַרף אים באַצאָלן פאַר אַ מאָלצייט?

ס׳איז געוואָרן אַ געלעכטער, אַ געשריי, די שטאַרקע האָבן איבערגעבעטן שמואל שמש, ער זאָל זיי מוחל זיין. דער בעל אכסניה איז אַוועק מיט קללות, זידלעריי־ען. די געשיכטע איז באַקאַנט געוואָרן ווייט אויסער קאָריוו.

אַן ענלעכער פאַל

איינמאָל איז שושן־פּורים אויסגעפאַלן אַ יריד. די סוחרים, מעקלער, האָבן געזוכט אַ פאַרדינסטל. דאָן האָט זיך באַווויזן אַ דייטש אויפן מאַרק, געטראָגן אַ שטעלכל אויף זיינע אַקסלען אוּן זיך אָפּגעשטעלט אין מיטן מאַרק, אַוועקגעשטעלט זיין שלייפמעסער־רעדל, אוּן גערופן די ווייבער צו גיבן מעסערס, שערן, האַקמעסערס צו שאַרפן.

די ווייבער האָבן דערזען אַ שלייפער, זענען זיי געגאַנגען אַהיים, גיבערענגט מעסערס, שערן. אויך קצבים האָבן גע־ברענגט זייערע מעסערס צום שאַרפן. דער דייטש האָט זיך געטוּן זיין אַרבעט, ער איז פאַרוואָרפן געוואָרן מיט אַרבעט. ער איז פאַרקאַכט אין זיין שלייפן, ער דינגט זיך נישט, וויפל מען שטופט אים אין האָנט אַריין, נעמט ער. די ווייבער לויבן אים: אַ גוטער דייטש, וויפל מען גיט אים אין יד אַריין, נעמט ער אוּן זאָגט „דאַנקע שעין״.

נאָך עטלעכע שעה שלייפן באַוויזט זיך אַ יידענע מיט אירע מעסערס, לויפט צו צו דעם דייטש מיט אַ געשריי:

— די מעסערס שניידן נישט!

אַ צווייטע:

— אוי וויי איז מיר, די שער קאַליע געמאַכט! שערט נישט!

דער דייטש שווייגט. ס׳ווערט אַ רעדל. די יידענעס שרייען. ס׳אַוועט זיך אַ פערטע, אַ צענטע:

— קאַליע געמאַכט מיינע מעסערס! געוואַלד, מיר קאַליע געמאַכט ס׳האַקמעסער!

דער דייטש שווייגט. דער מאַרק איז שוין פול מיט ווייבער, אַלע לייַרמען, אַז דער דייטש איז נישט קיין שלייפער, ער האָט אַלעמען אָפּגענאַרט! ס׳איז אַ יריד, ווערט אַ ראַד, דאָס רעדל ווערט גרעסער. דער עולם ווערט נייגעריק וואָס וועט זיין. דער דייטש הערט אויף צו שלייפן. ווישט זיך ס׳פּנים, קוקט אויף די ווייבער אוּן שווייגט. אין דעם קומען אַן נאָך צוויי פרויען, מיט זייערע מענער, אוּן ווייזן אַז אָט איז ער. די צוויי געזונטע מאַנצלייט זאָגן צום דייטש:

— משלם! באַצאָל פאַר די שערן!

דער עולם אַרום: מען דאַרף דעם דייטש אָנברעכן די ביינער!

איינער איז צו צום דייטש, אים אָנגעכאַפּט ביי זיין פוּ־טערנעם קאָלנער פון מאַרינאַרקע אוּן אים געגעבן אַ שאָקל:

— באַצאָל, אָדער שלייף איבער!

דער דייטש גיט זיך אַ דריי אויס געשווינד מיטן מעסער אין האָנט:

— איך וועל טויט שלאָגן אויב עמיצער וועט מיך אָנרירן!

דער יונגערמאַן איז אָפּגעשפרונגען. דער דייטש טוט אַ געשריי: וואָס מיינט עץ יידן, אַז שמואל שמש איז אַ שלייפער?! מיין טאַטע, מיין זיידע זענען קיין שלייפערס נישט

געווען! יידן דאַרפן אויף פסח, דאַרף מען מאַכן עטלעכע גראַשן!

די ווייבער האָבן אויסגעשפּיגן: טפו... דאָס איז גאָר שמואל שמש!

אַ הילכיקער געלעכטער. די ווייבער זענען מיטאַמאָל איבערגעביטן געוואָרן. געוואָרן ווייכהערציק:

— רב שמואל, דערלעבט איבעראַיאָר מיט געזונט אוּן פרנסה אוּן איר זאָלט אונז ווייטער אָפּנאַרן!

א גלעזעלע שפּירטעס אוּן מילכיקע קרעפּלעך

שמואל שמש האָט געהאַט אַזאַ נישט געשריבענעם געזעץ, וואָס איז כמעט אַדורכגעפּירט געוואָרן הונדערט פראָצענט. אַז שמואל שמש איז איינגעלאַדן געוואָרן צו אַ חתונה אַלס קרוב, פריינט, מחותן, נישט אַלס שמש, דאַן פלעגט שמואל שמש זענען דורכפירן אַז ס'זאָל זיין אַ מילכיקע סעודה צוּמאַרגנס נאָך דער חתונה, די סעודה האָט געדאַרפט זיין פוּן קרעפּלעך מיט קעז, מיט צימרינג, פּוטער אוּן סמעטענע.

געלט פאַר דער סעודה איז געשאַפן געוואָרן דורך פאַרשידענע וועגן. טייל מאָל האָט דער רייכער מחותן געגעבן די סעודה, טיילמאָל האָט מען זיך צוּנויפגעלייגט. ווען אַ פאַרמעגלעכער מחותן האָט זיך איינגעשפּאַרט, נישט געוואָלט צאָלן, האָט שוין שמואל שמש געפּונען אַ מיטל מאַכן יענעם צאָלן.

איינמאָל איז פאַרגעקומען אַ חתונה פוּן אַרעמע מענטשן, זייער אייגעלע, פרומע מענטשן. אויף דער חתונה האָבן זיך געפּונען עטלעכע פאַרמעגלעכע בעלי־בתים.

שמואל שמש איז געווען דער שר המשקה. ער האָט געטיילט קליינע גלעזעלעך, קוים די ליפּן צו באַנעצן. בעלי־בתים זענען צוּגעקומען צו שמואל שמש:

— רב שמואל, נו? אַ קאַפּיטשקע!

זאָגט שמואל שמש: אויב אייך ווילט זיך, אוּן מיר ווילט זיך אויך, וועל איך ברענגען מיין בראָנפן אוּן פאַרקויפן צו גלעזעלעך.

— יאָ, יאָ, רב שמואל — האָבן זיך געהערט קולות פוּן די בעלי־בתים, גלייך זיי וואָלטן שוין געווען שיכורע.

שמואל שמש האָט פאַרלאָזט די שמחה, אַוועק. געקומען צוריק מיט עטלעכע פלעשער נייציקער ספירט. פינף קאָפּיקעס האָט ער געלייזט אַ גלעזל. געלט פאַרויס. ער האָט דעם ערשטן ייד געגעבן אַ טרונק, יענער האָט אַראָפּגעשלונגען, פאַרקרימט זיך, אָבער געוואָלט אַז דער אַנדערער זאָל האָבן דאָס זעלבע, נישט זיין דער איינציקער אָפּגענאַרטער.

דער צווייטער האָט געטון דאָס זעלבע. מען האָט געבעטן נאָך בראָנפן. ווען ער האָט פאַרקויפט דאָס לעצטע גלעזל האָט ערשט אויסגעבראָכן אַ געלעכטער. ער האָט פאַרקויפט וואַסער אַנשטאָט בראָנפן. שמואל שמש האָט אויסגערופן:

— מאָרגן וועט זיין אַ מילכיקע סעודה מיט קרעפּלעך!

אַ קאָריוער ייד האָט זיך משדך געווען מיט אַ רייכן ייד פוּן וואַרשע. די חתונה איז געווען אין קאָריוו. מען האָט זיך לאַנג געגרייט צו דער חתונה.

די מחותנים זענען געקומען מיט גרויס פאָראָד, ווי עס פאַסט פאַר גבירים. זיי האָבן געבראַנגט קאַסטנס, טשעמאָדאַנעס מיט כל־טוב. זיי זענען געקומען מיט עטלעכע טעג פריער, מיט אַ סך קרובים, האָבן געפראָווט הוליאָנקעס. געטיילט טאָרטן, שטרודל, שטעפּנט, נאָר פוּן זייער צד. די קאָריוער מחותנים האָט מען נישט געריפן צו זייערע הוליאָנקעס...

אויף דער חתונה האָבן זיי זיך געהאַלטן פוּנדערווייטנס, אָפּגעזונדערט, ס'איז זיי נישט אָנגעשטאַנען די קאָריוער קבצנים. ס'איז געווען אַ ברוגזעריי צווישן די מחותנים. די קאָריוער קרובים האָבן נישט געקענט דערליידן אַזאַ גאווה. מען דאַרף זיי אָנלערנען!

שמואל שמש איז געווען אַ גאַסט אויף דער חתונה. ס'האָט אים גוט פאַרדראָסן די האַנדלונג פוּן די וואַרשעווער פּוסטע, קארגע גבירים. נאָך דער סעודה, ביים מצווה־טאַנץ, האָט ער גענישטערט, געזוכט אוּן געפּונען זייערע קאַסטנס וואָס זיי האָבן געבראַכט צו דער חתונה. זיי זענען געווען פאַרשלאָסן.

די קלעזמאָרים האָבן געשפּילט אַ פריילעכס, מען האָט געטאַנצט, געהוליעט ביז אין טאָג אַריין.

שמואל שמש האָט דערווייל ווייטער געגישטערט, געזוכט, אוּן אַרויף אויפן צווייטן שטאָק. געפּונען אייניקע קאַסטנס פוּן די מחותנים, אָבער פאַרשלאָסן מיט זיבן שלעסער. צוגעשאַרט זיך צום בעט שטילינקערהייט, זעט ער ווי די מחותנעסטע שלאָפט אויפן בעט אין איר זיידן קלייד, מיט דער גאָלדענער קייט אויפן האַלז. דאָס גאָלדענע זייגערל ליגט ביי דער זייט. צוגעשפּילעט צו דער קייט, אוּן אַ גאָלדענע בראָשקע אויפן האַרץ. שמואל שמש, טאַקע אַ כהן, האָט זיך פוּנדעסטוועגן דערנענטערט צו דער מחותנעסטע שטילינקערהייט, אָפּגעשפּילעט ביי איר דאָס צירונג, אַרויס פוּן צימער, פאַרמאַכט די טיר, אַראָפּגעגאַנגען אין די אונטערשטע חדרים, צוגעגאַנגען צו די קאָריוער מחותנים, צוגערופן עטלעכע פריינט אוּן געזאָגט צו זיי:

— חברה, נישט נאָר מילכיקע קרעפּלעך וועלן מיר האָבן, ס'וועט אויך זיין לעקער אוּן בראָנפן! אפשר אויך אַ צוויי פוד האָלץ פאַרן בית מדרש!

אוּן ער איז אַוועק אין בית המדרש דאַוונען.

עטלעכע שעה שפּעטער האָט זיך דערהערט אַ געשריי פוּן צווייטן שטאָק, אַ טרעוואָגע, אַ גלעוויף, אַ שטופּעניש. די מחותנעסטע שטייט אַ צעשויבערטע, אַ דערשראָקענע, שרייט אויפן קול: מען האָט איר צוגעגנבעט דאָס צירונג! די מחותנעסטע ריטשעט, דער מחותן קאָכט זיך, אוּן די קאָריוער שמייכלען...

אַזוי איז אָנגעגאַנגען די שפּיל ביז שמואל שמש איז געקומען צוריק פוּן בית מדרש. דאַן זאָגט שמואל שמש:

— כ'גלויב נישט, אַז מ'האָט אייער צירונג געגנבעט. אויב איר וועט מאַכן אַ מילכיקע סעודה, געבן אַ נדבה פאַרן בית מדרש, וועט ס'צירונג צוריקומען, וואָרום ווּ איז געהערט געוואָרן אַז מחותנים זאָלן קומען אין בית המדרש אַריין דאַוונען, האָבן אַן עליה אוּן נישט מנדר זיין עפּעס פאַרן בית־המדרש?

ס'איז געוואָרן פריילעך, מען האָט דערלאַנגט בראָנפן, ווײַן, אָנדערע גוטע זאַכן אוּן געקויפט צוויי פורן האָלץ פאַרן בית המדרש. שמואל שמש האָט זיך צעהוליעט, אויסגעטיילט קופּערנע פאָנען, וואַלגער־העלצער, בעזעמס, קאָטשערעס, לאָפּעטעס, אוּן שמואל שמש איז געוואָרן דער דיריזשאָר פוּן דעם דאָזיקן אָרקעסטער. מען האָט געטאַנצט, געזונגען. די וואָרשעווער האָבן אויסגעליידיקט זייערע קאַסטנס אוּן האַלב־שיכורע געזונגען:

— אַיי, אַיי, קאָריוער, קאָריוער!

שמואל שמש מאַכט חתונה אַ יתומה

אײנמאָל איז געווען אַן אסיפה ביי פנחס גאָלדשלעגער, וואָס האָט געווּוינט אויף דער הויף־גאַס. אויף דער פאַרזאַמלונג זענען געווען די פּני עיר, גבאיטעס, פאַרטרעטער פון חברת הכנסת כלה. ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן אַן אַלטער מויד, אַ יתומה, ביי וועמען די חתונה האָט געדאַרפט זיין שוין היינט. די קאַסע פון דער הכנסת כלה איז געווען ליידיק. מילא מיט אַ קליידל, וועט מען זיך אַן עצה געבן, אַ פּאָר אַלטע שיך וועט מען געפינען, וואָס טוט מען מיט אַ שייטל אויפן קאָפּ? אַ פּאָר רובל פאַר אַ דירה? דער חתן — אַ קליינער פאַרדינער, מען דאַרף זיי באַזאָרגן כאָטש מיט עפּעס אַ שטיקל אָנהייב.

דאַן פרעגט אַ ייד פנחסן:

— וווּ איז דיין קוזין שמואל שמש?

מען האָט געשיקט נאָך אים עמיצן און שמואל שמש איז געקומען. מען האָט אַרומגערעדט דעם ענין נאָך אַמאָל. נאָך אַ לאַנגער בעראַטונג האָט זיך שמואל שמש אויפגעהויבן און געזאָגט, אַז ער וועט זיין צוריק אין עטלעכע שעה אַרום. — גייט אָן מיט אַלץ וואָס איר קענט. שיקט צו עטלעכע בעל־בתים. שיקט נאָכן רב, חתן כלה. זאָל מען ברענגען די חופּה, דאָס איבעריקע וועל איך באַזאָרגן.

און ער האָט פאַרלאָזט די אַסיפה.

מיט אַ שעה שפּעטער איז צו נפתלי רופא פאַרפאַרן אַ בריטשקע. פון די בריטשקע איז אַרויסגעשטיגן אַ וואָיענני דאָקטאָר, פון ראַנג אַ פּולקאָווניק, איינגעהילט אין אַ ברייטער פעלערינע מיט אַ רויטן אונטערשלאָג, און אַ ענעראַלסקע היטל. ר׳איז אַריין צו נפתלין אין שטוב. נפתלי איז אויפגעשפּרונגען פון זיין שטול, האָט באַגריסט דעם דאָקטאָר. נפתלי איז געווען אַן אײדעלער מענטש, אַריסטאָקראַט, סיי אין זיין באַגעמען זיך צו מענטשן, סיי אין זיין קליידונג, האַלטן זיך. ר׳האָט אויסגעזען ווי אַ פּראָפעסאָר. אַ שטילער, באַשיידן, דער היפוך פון חיים שמואל דער פעלדשער.

נפתלי האָט געבעטן דעם גאַסט זעצן זיך. דערשראָקענער־הייט געזאָגט: סאַדיטעס פאָשאַלוסטאַ. דער דאָקטאָר האָט זיך געזעצט. געזומען רעדן און דערקלערט נפתלין, אַז אַ קלאַנג האָט זיך דערטראָגן צו זיינע אויערן אַז ער, נפתלי, האָט געשטאָלט אַ פּויערטע געהאַקטע באַנקעס און זי איז געשטאַרבן. און דו ווייסט דעם געזעץ!

נפתלין איז אָפּגענומען געוואָרן ס׳לשון. ער האָט זיך באַמיט צו האַלטן גלייכגעוויכט, באַהערשן ווי מעגלעך.

נפתלי האָט זיך אַנטשולדיקט און איז אויפגעשטאַנען פון זיין פלאַץ. ער איז צוגעגאַנגען צו אַ קאָמאָד, אַרויסגערוקט אַ שופלאָד, אַרויסגענומען הונדערט רובל און זיי אַוועקגע־לייגט לעבן דעם דאָקטאָר. דער דאָקטאָר שאָקלט מיטן קאָפּ „ניין". ער ווייזט דעם דאָקטאָר צוויי פינגער, זאָגט: „צוויי הונדערט!" דער דאָקטאָר זאָגט ניין. ער גיט נפתלין גוט־ברודעריש אַ קלאַפּ אין פלייצע און זאָגט: נישט קיין געלט, דו ביזט אַן ערלעכער מאַן, געפעלסט מיר! קום מיט מיר. זיי זענען אַרויס אינדרויסן וווּ די בריטשקע האָט געוואַרט אויפן דאָקטאָר. — נו, שטייג אַריין. דער דאָקטאָר האָט אים געהייסן צופּאָרן צו דער פּאָפּענאַציע. זיי זענען אַריין צו חיים פּאָפּע־נאַטאָר אין שענק, אויסגעטרונקען עטלעכע גלעזלעך בראַנפן. נפתלין איז אַראָפּ אַ שטיין פון האַרץ, געוואָרן פריילעכער. דער דאָקטאָר זאָגט, אַז ער וויל צוויי געבראָטענע גענז, פּו־פּיקלעך, געמאַרינירטע העריגע, ברויט, אַ פעסל ביר, עטלעכע פלעשלעך בראַנפן און נאָך אַביסל קלייניקייטן. דאָס אַלץ וועט אָנגעלאָדן אויף דער בריטשקע. נפתלי האָט באַאַמלט, און דער דאָקטאָר האָט געבעטן נפתלין פאָרן מיט אים צו ערגעץ אַ פלאַץ. זיי זענען געפאָרן צו דער הויף־גאַס. נפתלי קוקט און וווּנדערט זיך: וווּ אַהין פאָרט דער דאָקטאָר? דער דאָקטאָר האָט אָפּגעשטעלט די בריטשקע לעבן פנחסעס הויז. באַאַמלט דעם אָנטרייבער, געהייסן אַלץ אַריינטראָגן אין שטוב. וועלן אין שטוב האָט זיך באַוויזן דער דאָקטאָר מיט נפתלין, האָבן זיך אַלע דערשראָקן. נפתלי קוקט אויף די פאַרזאַמלטע, ס׳ברענען ליכט, אַ סך פרויען, דער רב, אַ חופּה. ער קען נישט באַגרייפן וואָס דאָ קומט פאָר.

שמואל שמש טוט אויס די פּעלערינע און לאָזט אַרויס די גרויסע בארד וואָס איז געווען קינסטלעריש פאַרבויגן אַרום האַלז, כדי זי זאָל אויסזען קליין, קיילעכדיק, און שמואל שמש זאָגט צו נפתלין:

— אין נאָמען פון דעם קהל דאָ פאַרבעטן מיר דיך צו זיין דער אונטערפירער צו דער היינטיקער חתונה פון צוויי קיי־לעכדיקע יתומים.

נפתלי האָט זיך אַרומגעכאַפּט מיט שמואל שמשן: שמואל, דאָס ביסטו?! גוט אָפּגעשפּילט. דו טוסט אַ גרויסע מצווה.

שמואל שמש גיט אַ באַפּעל צו באַדעקן די כלה: קלעזמא־רים, אויפגעשפּילט זאָל ווערן אַ ווייענדיקס צום באַדעקנס!

ער האָט אָנגעהויבן זינגען דעם טרויעריקן ניגון צום באַזעצן אַ כלה. אַלע יידן האָבן צוגעברומט: אוי, אוי, אוי. שמואל שמש האָט באַזעצט די כלה מיט אַ פיינעם גראַם, וואָס ער האָט געקענט. מען האָט צוגעברומט צום טאַקט, צום ריטם, אַזוי ווי קלעזמאָרים. די וייבער האָבן געווויינט, די כלה האָט געווויינט.

ס׳איז געפראַווען געוואָרן אַ שיינע חתונה מיט דרשה־געשאַנק. שמואל שמש האָט געפונען זייַנע אינסטרומענטן. מערזשערס, שטויסלעך, פאַנען. מען האָט געזונגען און גע־טאַנצט ביזן טאָג אַריין.

אָט אַזוי האָט שמואל שמש חתונה געמאַכט צוויי יתומים.

יאַכעטל די גבאי׳טע

די פרוי האָט געטראָגן דעם גאַנצן צער און זאָרג אויף אירע פלייצעס. זי איז אַלעמאָל געווען פאַרנומען מיט העלפן אָרעמע קראַנקע. מיט אַ שמייכל אויף איר פנים פלעגט זי טון איר אַרבעט. זומער אוןווינטער, קעלט, רעגן, שניי, ווינט, האָט איר נישט אָפּגעהאַלטן פון צו געבן הילף צו די נויט־באַדערפטיקע. די יידן אין קאָריוו האָבן געהאַט פאַר איר שטענדיק אַ ליבלעכן שמייכל און וואַרעמקייט אין זייערע הערצער.

זי פלעגט אויך באַשיינען יידישע חתונות מיט איר טראַ־דיציאָנעלן טאַנץ, וואָס האָט אַרויסגערופן פרייד און געלעכ־טער ביי די אָנוועזנדע. זי האָט אַמוזירט, אָנגעשטעקט די אַרומיקע מיט פרייד.

די בעל־מלאכות, ספּעציעל די יונגע חברה, פלעגן איר אַ קיבעץ טאָן, מאַכן פון איר ליצנות, אָבער אין האַרצן האָבן זיי ליב געהאַט.

אין אַ קאַלטןווינטערטאָג, וועז ס׳האָט געבראַכט דער פראָסט אַזוי שטאַרק, האָט איר געזונ וויי עפּעס אַ קליין בא־שעפּעניש, אייגנגעוויקלט אין אַ גראָבן, וואַרעמען שאָל אי־בערן קאָפּ, באַוועגט זיך שנעל אינעם שניי. וואָלט מען גע־

מיינט, אַז דאָס איז אַ קינד פון זיבן־אַכט יאָר אַלט, וואָס די מאַמע נעבעך, אַ קראַנקע, האָט אַרויסגעשיקט עפּעס אייַ־קויפן. די מאַמע האָט אַוודאי נישט קיין גאַנצע שיך אָנצוטאָן.

וועט איר האָט אָנגעיאָגט דאָס קינד, דאָן האָט איר גאָר באַגעגנט דעם שמייכל פון יאַכעטל די גבאיטע. דאָס איז זי געלאָפן מיט אַ יאָכל צו אַ קראַנקן, אָדער צו אַן אָרעמער קימפּעטאַרין. יאָכעטל איז געווען זשוואַווע, פלינק, אַ גיכן שפּאַן. כמעט געלאָפן. זי האָט געטראָגן אויף איר קאָפּ אַ ברוינע, שטייפּע קופּקע, באַפּוצט מיט צוויי ברוינע סטענגעס אוּן אַ־אָפּגעהאָנגען צום נאַקן. עטלעכע וויסע בלימלעך ביי די זייטן.

זי האָט געטראָגן אַ ספּודניצע וואָס האָט פאַרדעקט אירע פיס ביז איבער די קנעכלען, אוּן די בלאָטעס האָבן באַפּוצט די זוים. קיינער אין קאָריוו האָט נישט געווּסט פון וואָנען זי ציט איר חיונה, פון וואָנען נעמט זי צו שפּייזן זיך? זי איז געווען ווי אַ בין. קיינמאָל קיין צייט נישט געהאַט פאַר אַ לאַנגן געשפּרעך מיט עמיצן. דאָ איז זי געלאָפן קלויבן נדבות; דאָ קלויבן ליכט פאַר דער שיל אויף פרייטיק־צונאַכטס. קיי־נער האָט איר נישט אָפּגעזאָגט. זי איז נישט עלטער געווארן. קיינער האָט נישט געווּסט אירע יאָרן. אַזוי איז זי אַלעמאָל געווען. ס׳האָט זיך אויסגעווייזן אַז אָט אַזוי איז זי געקומען קיין קאָריוו, אַן אַ יוגנט, אַן אַן עלטער, עפּעס אַן אייביקייט, אַן אינסטיטוציע.

זי האָט געהאַט אַ טראַדיציע־מנהג. אין קאָריוו פלעגט זיין איינגעפּירט אַז חופות פלעגט מען שטעלן אין שיל אַדער לעבן שיל, אונטערן פרייַען הימל. מען פלעגט פירן חתן־כלה צו דער חופּה מיט מוזיק איבערן שטאָט. נאָך דער חופּה האָבן די קלעזמאָרים געשפּילט אַ פריילעכס. יאָכעטל מנהג איז געווען אָפּגענצוטאָנצן חתן־כלה מיט דעם גרויסן סעודה־קוילעטש אין האָנט. דאָס קלייד אויפגעהויבן אַביסל, פאַר־שטעקט ביים גאָרטל. האָפקען, דרייַען דעם קוילעטש אין דער לופטן, אָנבויגן דעם שפּיץ אָפּגען חתן־כלה, פאָכען מיט אים נאָנט צו זייערע פנימער. די אַרומיקע פלעגן פליעסקען מיט די הענט צום טאַקט. ספּעציעל דאָס פריילעכע יונגווּאַרג. דאָס האָט פאַרשטאַרקט איר עקסטאַזע. זי פלעגט אַ כאַפּ געבן דעם קוילעטש אונטערן אָרעם, כדי צו קאָנען פליעסקען מיט אירע הענט צום טאַקט, אוּן אונטערטאָנצן. דאָן האָט מען ווייטער געזונן דעם קוילעטש אין דער הויך, געדרייט גווּאַרן אין אַלע זייטן.

אָט אַזוי האָט יאָכעטל געטאָנצט ביז אין הויז אַריין. מען האָט זי נישט געזונן עסן אויף חתונות. זי האָט קיינמאָל נישט פאַרפעלט איר טראַדיציאָנעלן טאַנץ, סיידן זי איז געווען קראַנק.

איינמאָל האָב איך געטראָפן יאָכעטלען מיט אַ פאַרווייַנט פּנים, טערערן אין אירע אויגן. דאָס איז געווען וועז די גרויסע כאָליערע האָט געבושעוועט אין קאָריוו אוּן עמאָטאָ אַ גרויסע שחיטה. מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן. געזונטע מענער האָבן אַרגאַניזירט אַ רעטונגס־הילף־פאַריין. מען האָט געזאַמלט פלעשער ספּירט, שטאַרקן בראַנפן. מען האָט זיך צעטיילט מיט דער אַרבעט. געגאַנגען פון הויז צו הויז העלפן די קראַנקע, אויסרייבן דעם חולה מיט ספּירט נישט צו קריגן די קרעמפּ, דעם קאָרטש, וואָס דאָס האָט געמיינט אַ זיכערער טויט. דאָס ברענן, שילשול, איז נישט געווען שרעקלעך. ווי לאַנג עס איז נישט צוגעפאַלן די קרעמפן, איז געווען אַ האָפענונג. אַ סך פון די רעטער זענען געווען די ערשטע קרבנות, דאָך האָט דאָס נישט אָפּגעהאַלטן די איבעריקע אָנצוגיין מיט זייער אַרבעט.

פלוצלונג איז אַראָפּגעקומען קיין קאָריוו דער גובערנאַ־טאָר מיט עטלעכע דאָקטוירים און עטלעכע געהילפן. דאָס ערשטע וואָס זיי האָבן געטון איז געווען, צעפירט קאַרבאָל מיט קאַלך, אָפּגעווייסט די פלויטן, הייזער, בית־הכסא, שטאַלן, באַשפּריצט אומריינע פלעצער, צוגענומען דאָס מיסט־אָפּפאַל. זיי האָבן פאַרנומען אַ גרויס הויז אויף אַ שפּיטאָל. צוגענומען בעטן פון הייזער וווּ די מגפה האָט נישט דערגרייכט.

די געהילפן זענען געגאַנגען פון הויז צו הויז מיט טראָג־בעטלעך נעמען די קראַנקע אין שפּיטאָל אַריין. צוּ דער זעל־בער צייט האָט געברענט אַ גרויס פייער הינטערן ברוינעם, לעבן טייך ביים אַלטן בית עולם, וווּ דאָס בעטגעוואָנט אוּן די הילצערנע בעטן פון די קראַנקע זענען פאַרברענט געוואָרן. לויות אַן אַ שיער. מיטאַמאָל איז פאַרשפּרייט געוואָרן די געשיכטע, אַז די קראַנקע וואָס מען נעמט אין שפּיטאָל אַריין וועלן פאַרסמט, ווייל קיינער פון די קראַנקע אין שפּיטאָל איז נישט צוריקגעקומען.

ס׳האָט זיך צעטראָגן אַ קלאַנג, אַז מען זאָל זיך היטן פאַר די כאַפּערס. יידן, סיי מענער, סיי פרויען, האָבן געהיט די כאַפּערס מיט די טראָג־בעטלעך. אויב עמיצער איז אַוועקגע־פאַלן אוּן די כאַפּערס פלעגן אָנקומען, דאָן האָט מען באַצייטנס צו וויסן געגעבן, אַז די כאַפּערס גייען, אוּן די שטוב־מענטשן פלעגן אָנטון דעם חולה, אַוועקזעצן אויף אַ באַנק אוּן דער חולה האָט זיך געשטאַרקט, געשפּילט די ראָל פון אַ געזונטן מענטשן, ביז נאָך דער רעוויזיע.

מיין מאַמע איז אינגעפאַלן געוואָרן, מען האָט צוויסן געגעבן דעם רעטער־פאַ־יין. ס׳איז געקומען עלי קצב, אוּן נאָך אַ ייד. זיי האָבן די מאַמען אויסגעריבן די פיס, אָנגעזאָגט אַז זי זאָל נישט שרייַען פון איר וויטיק.

מיט עטלעכע מינוט שפּעטער האָט זיך די טיר אויפגע־פראַלט. אין דער טיר איז געשטאַנען יאָכעטל מיט צעשראָקענע אויגן. זי האָט געציטערט אין פיבער. זי האָט געגעבן אַ גע־שריי נישט מיט איר קול: — גיכער, מען קומט! אוּן זי איז פאַרשוווּנדן געוואָרן אין דער נאָכט אַריין.

אין הויז איז געוואָרן אַ סומאָטאָכע. מיר האָבן אָנגעטאָן די מאַמען, זי האָט געדאַרפט שפּילן איר ראָל, אוּן מיר אויך. מיר האָבן זי אַוועקגעזעצט לעבן בעט, דער טאַטע האָט אַריינ־געקוקט אין אַ ספּר, די קינדער האָבן זיך אַרומגעדרייט אין שטוב גלייך ווי גאָרנישט. אין דעם עפּנט זיך אויף די טיר מיט אַ רעש: דריי מענער זענען אַריינגעקומען אין וויסע מאַרינאַרקעס אוּן הויזן, געקוקט אויף אונז אוּן מיר אויף זיי. די מאַמע האָט אויסגעהאַלטן איר ראָלע אוּן זיי זענען אַוועק. די מאַמע איז שפּעטער געזונט געוואָרן, אוּן איך קען נישט פאַרגעסן יאָכעטלס אויגן, די שרעק, פחד, וואָס האָט פון זיי אַרויסגעקוקט, אויך איר געשריי. דאָס איז דאָכט זיך געוועז דער איינציקער מאַמענט וואָס יאָכעטל האָט נישט געשמייכלט.

שמואל שמש טרענקט זיך

איינמאָל, אַ פרייטיק נאָכמיטאָג, מען האָט געגרייט באַ־געגענען דעם שבת־קודש, דער טאָג איז געווען אַ טונקעלער, דער הימל באַדעקט מיט אַ געדיכטער כמאָרע, די היץ נישט איבערצוטראָגן. די מענטשן האָבן זיך קוים באַוועגט, אַזאַ שטיקעניש האָט קאָריוו נישט געהאַט אַ לאַנגע צייט, די קליי־

דער האָבן זיך געקלעפט צוּ די לייבער. די פרויען האָבן געשוויצט ביים באַקן דאָס ברויט, חלה אויף שבת. די וואָס האָבן געהייצט די באַק־אויוונס אויף טשאָלנט, האָבן אויך נישט געלעקט קיין האָניק. אַלץ איז געטון געווארן אָן חשק, נישט געוואָגן דער וויללן, די ענערגיע עפעס צוּ טון. ס׳איז געווען שווער צוּ אָטעמען, שווער צוּ גיין, צוּ אַרבעטן, אַלץ איז געווען שווער.

ס׳האָט נישט געריבענט, נישט געדונערט. ס׳איז געווען אַזוי ווי אָן אָנזאָג אַז ס׳וועט אינגיכן אויסברעכן אַ שטורעם. מען האָט געוואָלט אַריינכאַפן וואָס מען קען איידער דער שטורעם קומט אָן. מענטשן זענען געלאָפן טובלען זיך אין די קילע וואַסערן פאַר קבלת שבת, אייניקע זענען געגאַנגען אין מרחץ אַריין. כמעט אַלע זענען געווען אין באָד אָדער ביי די וואַסערן. מען האָט נאָר געזען עטלעכע קליינע קינדער אַרומלויפן כאָפן זומער־פייגעלעך.

די מאַמעס האָבן געהאַט אַ שוועריע אַרבעט אַרייַנצוקריגן זייערע קינדער, אויסצוואָגן זייערע קעפלעך מיט נאַפּט, אַרומוואַשן זיי פאַר ליכט־בענטשן. מען האָט געהערט די קולות פון די מאַמעס:

— חנהלע, משהלע, ציפּעלע! ווי זענט עץ?

מיטאַמאָל אַ געוואָלד. אַ געפילדער, געשרייען, מען לויפט. מענער, ווייבער, קינדער, מען לויפט צוּ דער מיל, פון דער מיל, צום שליסל־קאַסטן. ס׳דערהערן זיך געשרייען: „שמואל שמש טרענקט זעך!״

שמואל שמש איז געווען דער בעסטער שווימער כמעט אין גאַנץ לובלינער גובערניע. נישט נאָר צווישן יידן, אויך צווישן גוים, מיט אַ נאָמען אויך קאָריוו. זיינע „קלאַפּטער״ וואָס מיר האָבן גערופן „פאַלקעס־לייגן״, איז געווען מייסטערהאַפט. מען האָט געזען ווי אַ הויכער מענטש מיט אַ וויסע באָרד שפרייזט אין וואַסער, דער קערפער אַרויסגעשטרעקט פון וואַסער איבערן גאַרטל. נאָך יעדער קלאַפּטער, האָט זיך דער קערפער געגעבן אַ צי פאָרויס עטלעכע שפּאַנען. „טרוקענע קלאַפּטער״ האָט מען עס גערופן אין קאָריוו. קיינער האָט נישט געקענט נאָכמאַכן שמואל שמש׳ס פאַלקעס.

זיין נאָמאַק, דאָס הייסט אויף דער פלייצע שווימען, איז געווען אַזוי גיך, אַז אַ לאָדקע האָט זיך נישט געקענט מיט אים פאַרמעסטן. ער פלעגט שטיין אין טיפן וואַסער, שנייַדן זיך די נעגל פון די הענט אָן אַ שאָקל, גלייך ער וואָלט געשטאַנען אויף דער ערד. ער פלעגט נעמען איין פוס אין די הענט, מיטן צווייטן פוס שווימען ווי אַ רעדל. קיינער פון די קאָריוער שווימער האָבן נישט געקענט איבערנעמען די דאָזיקע קונץ.

קאָריוו האָט געהאַט גוטע שווימער. דער אַלטער רב איז געווען אַ גוטער שווימער. ער האָט זיך געערכנט דער צווייטער נאָך שמואל שמשן. וווּ קומט דאָס, אַז שמואל שמש זאָל זיך טרענקען?

איז די מעשה געווען אַזוי: פישערלייט האָבן אָפּגעדונגען ביי דעם טייך צוּ כאָפּן פיש. אויך איז געווען דער טייך און דער שליסלקאַסטן איבערפולט מיט וואַסער פון די פריערדיקע רעגנס. וועז ס׳איז געווען אָן איבערפלוס — פלעגט מען אויפהייבן די סטאַוויטעס פון שליסלקאַסטן, אַרויסלאָזן דאָס וואַסער אַראָפּ אויף דער צווייטער זייט בריק.

די פישערלייט האָבן אויסגעשפרייט נעצן אין טייך, אויך אַרום דעם שליסלקאַסטן. דער פריץ האָט זיי געגעבן די דערלויבעניש אויסצוטרוקענען דעם טייך און די מילנער האָבן אויפגעעפנט די סטאַוויטעס זייער הויך. וועז דאָס פלעגט טרעפן, איז אוממעגלעך נישט נאָר צוּ שווימען אין קאַסטן, מען האָט אויך נישט געקענט אַריבערשווימען די קלינטע־וויצער דזשיקע, וואָס איז געווען כמעט אַ וויאַרסט ווייט פון קאַסטן. דער שטראָם איז געווען זייער שטאַרק. בפרט נאָך אַרייַנגיין אין שליסלקאַסטן איז געווען אַ גרויסע סכנה. ס׳איז געווען אַ זיכערער טויט.

שמואל שמש איז געווען זייער קורצזיכטיק. ער האָט נישט געזען דעם שטראָם און נישט געזען די געפאַר. אויסער דעם איז שמואל שמש געווען אין זיך אייַנגעגלויבט, אַז מיט אים קען גאָרנישט פאַסירן. ער האָט זיך אַרייַנגעלאָזט אין קאַסטן אַריין פון דער זייט, אַביסל ווייטער פונעם בריק, און ער האָט באַלד דערפילט, אַז ער שווימט נישט. ער שווימט אויף אייַן אָרט. ער קען נישט צוריקשווימען און קען נישט אַרויס. דאָס וואַסער ציט צום בריק, צום שטראָם — דאָס מיינט דער טויט. ער האָט אָנגעהויבן שווימען קרימלעך, לענגאויס צוריק, מעגלעך צוּבּיסלעך וועט ער קומען צוּ דער זייט פון קאַסטן, — ער האָט נישט געקאָנט.

ער האָט זיך גערַאַנגלט מיטן מלאך המות. זיינע קלאַפּטערן האָבן נישט געהאָלפן, שאָרן מיט די הענט האָט נישט געהאָלפן. דער שטראָם ציט אים נענטער צום בריק וווּ ס׳איז אַ טיפער אָפּגרונט, ביי אַ זעכציק פוס טיף. אַזוי האָט זיך שמואל שמש גערַאַנגלט. ס׳האָט אים אָנגעהויבן אויסגיין די כוחות. די מענטשן אַרום האָבן גערופן:

— שמואל! שמואל! שטאַרק זיך! שווים זייטיק!

זיי האָבן נישט געהאַט מיט וואָס אים צוּ ראַטעווען, נישט קיין שטריק צוּ וואַרפן אים ער זאָל אָנכאַפּן און אים אַרויסציען פון וואַסער. די מענטשן האָבן זיך אויסגעצויגן אַוועקגעלייגט זיך אויף דער ערד. צוויי מענטשן האָבן צוּגעהאַלטן דעם ערשטן, די אַנדערע האָבן געהאַלטן די צוויי, און אַזוי וווּייטער, מיט אויסגעשטרעקטע הענט האָבן זיי געשריגן:

— רב שמואל, אַהערצו נאָך אַביסל. שווים אַהער.

זיי האָבן אים נישט געקענט דערגרייכן. הונדערטער מענטשן קומען צוּ לויפן, די פרויען גוואָלדעווען, ס׳זענען געקומען צוּ לויפן זיינע טעכטער, אייניקלעך, מען וויינט, מען שרייט. דאָן גיט שמואל שמש אַ געשריי צוּ די אַרומיקע:

— יידן! זעט אַז דאָס וואַסער זאָל מיך נישט פאַרטראָגן צוּ ווייט! איר זאָלט נישט דאַרפן מחלל שבת זיין! מיין יציאת נשמה קומט אָן!

מיטאַמאָל האָבן זיך די טעכטערס געשרייען דערטראָגן צוּ זיינע אויערן: „טאַטע, טייערער טאַטע, אוי, ראַטעווע זעך!״ שמואל שמש האָט באַקומען נייע כוחות. ער האָט אָנגעהויבן אַרבעטן, אָנגוועגדן זיין גאַנצע שווימערישע קראָפט, אָנגעהויבן קומען נענטער, צוּ דער זייט, וווּ די יידן זענען געלעגן מיט אויסגעשטרעקטע הענט. זיי האָבן זיך געוווּקט וווּייטער אין קאַסטן אַריין. מען האָט זיי געהאַלטן ביי די פיס, ביי די זייטן. כסדרדיקע געשרייען „נאָך אַביסל!״ „שטיי נישט אָפּ!״ „שווים!״ צוּ ביסלעך איז שמואל שמשן געלונגען צוּצוקומען לעבן די אויסגעשטרעקטע הענט און זיי האָבן אָנגעכאַפּט זיינע פינגער, זיינע הענט, און מען האָט געשלעפּט די מענטשן מיט שמואל שמשן נענטער צום בריק פונעם קאַסטן. מען האָט אים אַרויסגעצויגן. מען האָט אים אָוועקגעלייגט אויף

דער ערד, צוגעדעקט מיטן העמד, צעטריבן די ווייבער, זיי זאָלן גיין בענטשן ליכט.

שמואל שמש האָט שבת געבענטשט גומל, געדופן די דאָוונער אויף אַ קידוש.

דוד אויף די ליעדרע

וועו איך בין געווען אַ יינגל, פלעגט מיך ציען צוּ די שניידערשע פאַבריקלעך, זען ווי זיי אַרבעטן, שטעפן מיט דער מאַשין, ווי דאָס רעדל דרייט זיך אַזוי גיך, אוּן די נענט קומען זיך צוזאַמען, אוּן דאָס געניי קומט פוּן דער מאַשין אַרויס.

איך בין זייער אַ שעמעוודיקער, אוּן איך פלעג זיך שעמען אַזוי גלאַט אַריינגיין אין אַ שניידערהיים נישט מיר, נישט דיר. אָבער וועו מיין מאַמע פלעגט מיך נעמען צוּם שניידער, אַז ער זאָל מיר עפעס איבערניייען פוּן טאַטנס אַן אַלטן פאַלטאָ, איז מיין פרייד נישט געווען אָפצושאַצן, כ׳וועל קענען זען די שניידער נייען, אויך זיי הערן זינגען. צווישן די שניידער־געזעלן האָבן זיך אַלע מאָל געפוּנען אַזעלכע וואָס האָבן גע־קענט שיין זינגען. אוּן דער רויש פוּן די ניי־מאַשינען האָט צוּבאַגלייט זייער זינגען.

די שניידער האָבן געהאַט צייט אויף אַ וויץ, אַ מעשה, אויף אָפצוטאָן עמיצן אַ שפּיצל. אַז אַ יינגל פלעגט קומען אויף די לער, האָבן די געזעלן, דער בעל הבית אַליין, אים געשיקט צוּ אַ צווייטן שניידער, אַז יענער זאָל לייען די שיקע שער. דאָן האָט דער צווייטער שניידער געשיקט דעם לער־יינגל צוּ אַ דריטן. אַזוי איז דאָס יינגל אַרומגעגאַנגען אַ גאַנצן טאָג פוּן איין שניידער צוּם צווייטן, געקומען צוריק מיט גאַרנישט, נעבעך אַ פאַרמאַטערטער, אַ מידער, אוּן זאָגן דעם בעל הבית: דער לעצטער שניידער האָט מיר געזאָגט, אַז מען האָט אייך שוין לאַנג אָפגעשיקט די שיקע־שער.

אין די שניידער־וואַרשטאַטן איז געווען תמיד פריילעך. ספּעציעל אין די פלעצער וווּ עס האָבן געאַרבעט מיידלעך. דאָרט האָט מען תמיד געהערט געזאַנג אוּן געלעכטער.

דער פריילעכסטער שניידער־וואַרשטאַט איז געווען ביי דוד „אויף די ליעדרע". פאַרוואָס האָט מען גערופן ליעדרע? ווייס איך נישט. דוד איז געווען אַ פריילעכער לונג־אוּן־לעבער, פריילעכער קבצן. האָט מען נאָר דערמאָנט זיין נאָמען, האָט מען באַלד אַנגעשפּיצט די אויערן צוּ הערן עפעס אַ ניי שפּיצל, וואָס ער האָט אָפגעטאָן, געפירט יענעם אין באָד אַריין.

דוד איז געווען פוּן מיטעלן וווּקס, אַ דאַרער, אַ בלייכער, מיט אַ הויכן שטערן פוּן אַ תלמיד חכם. קליינע אייגעלעך וואָס האָבן זיך באַוועגט שנעל. אַ שטענדיקער שמייכל אויף זיינע ליפּן, אַ שפּיציק בערדל. ער האָט תמיד געטראָגן אין גאַס אַן אָבער־מאַנטל, קיינמאָל נישט פאַרקנעפלט. צי דערפאַר ווייל די קנעפלעך האָבן זיך אָפגעריסן, אָדער ער האָט נישט גע־לייגט קיין אַכט דערויף, ווייל ער האָט געהאַט וויכטיקערס אין זינען, געטראַכט וועמען קען מען היינט עפעס אָפטאָן אַ שפּיצל וואָס זאָל זיין פוּן וואָס צוּ לאַכן.

אַז אַ מאַמע מיט אַ יינגל זענען אַריינגעקומען עפעס אויפ־נייען, האָט דוד זיי באַגעגנט מיט אַ ברייטן שמייכל אוּן גאָר־נישט רעדן. ער האָט נאָר בלויז אויסגעהערט.

דאָן האָט ער געזומען אַ שטיקל סחורה, געגעבן דער מאַמען צוּ האַלטן, אוּן די שער האָט ער געגעבן דעם יינגל. ער האָט געצייכנט, געשניטן. זיי האָבן געהאַלטן דאָס שטיקל סחורה, די שער, געוואָרט אויף אַ באַפעל, מ׳זאָל זיי זאָגן וואָס צוּ טאָן. דוד האָט זיך נישט וויסנדיק געמאַכט, פאַרגעסן אינ־גאַנצן צי עמיצער געפינט זיך דאָ. ס׳פלעג נעמען אַ שטיק צייט ביז די מאַמע האָט זיך געכאַפּט: ווי לאַנג דאַרף זי דאָס האַלטן ס׳שטיקל סחורה? דאָס יינגל, נעבעך, פלעגט מיד ווערן האַלטנדיק די שער, די מאַמע גיט שוין אַ פרעג דודן: ווי לאַנג דאַרף מען דאָס אַזוי האַלטן?

דוד גיט אַ הייב זיינע אַקסלען: קענסט עס דאָ אַוועקלייגן.

דוד „אויף די ליעדרע" האָט אָפגענאַרט יידן, גוים, פאַלי־ציי. ס׳האָט געטראָפן אַז ר׳איז געווען אין געפאַר געהרגעט צוּ ווערן, דאָך האָט עס אים נישט אָפגעהאַלטן. די גוים האָבן אים געסטראָשעט, ער האָט זיך נישט אָפגעשטעלט. די שפּיצ־לעך זענען געלעגן אין זיינע ביינער.

איינמאָל האָט פאַסירט אַזאַ געשיכטע: ער שפּאַצירט זיך, זעט ער צוויי גוים שטיין מיט צוויי פוּרן גוטע האַלץ. די צוויי שמועסן פריינטלעך, מ׳לאַכט. דוד גייט צוּ צוּ די פוּרן, בא־ט־אַכט דאָס האַלץ, פרעגט די גוים וויפל זיי ווילן. איין גוי קומט צוּ, זאָגט אַ פרייז. זאָגט דוד: — גוט! — דאָן פרעגט ער דעם צווייטן גוי פרייז פאַר זיין פוּר האַלץ. זאָגט דער גוי דעם פרייז. זאָגט דוד „גוט".

ער הייסט זיי פירן ס׳האַלץ צוּ אים אַהיים. ער האָט זיי געווינן דעם וועג אוּן זיי זענען אים נאָכגעגאַנגען. ער האָט זיי געפירט אונטערן בית המדרש, לעבן שמואל שמש׳ס טיר, אוּן האָט זיי געהייסן אַראָפלייגן דאָס האַלץ. שפּעטער אַביסל איז ער געגאַנגען אַהיים. שמואל שמש קומט אַרויס אוּן זעט ווו צוויי גוים וואַרפן אַראָפּ גוטע האַלץ, האָט ער געמיינט אַז אַ בעל הבית האָט מנדב געווען האַלץ פאַרן בית המדרש. האָט ער גאָרנישט געפרעגט.

וועו זיי זענען פאַרטיק געוואָרן, זענען זיי אַריין אין שטוב. שמואל שמש האָט געהייסן דעם ווייב אַז זי זאָל מכבד זיין די גוים מיט בראָנפן. זיי האָבן זיך צוגעזעצט אוּן גע־שמועסט. שמואל שמש זאָגט גאָרנישט. זיי פרעגן נישט. וועו ס׳האָט אָנגעהויבן ווערן טונקל, האָבן די גוים זיך געאַמפערט ווער ס׳זאָל מאָנען ס׳געלט. מיטאַמאָל האָבן זיך די גוים אויפ־געשטעלט, צוגעגאַנגען צוּ שמואל שמש, געבעטן געלט פאַר דעם האַלץ. שמואל שמש אוּן זיין פרוי קוקן זיך איבער, זיי האָבן קיינמאָל נישט געקויפט קיין האַלץ. זיי האָבן געהייצט מיטן האַלץ וואָס האָט געהערט צוּם בית המדרש.

שמואל שמש פרעגט: ווער האָט ביי אייך געקויפט האַלץ? זאָגן זיי: אַ קליינינקער ייד. זאָגט שמואל שמש אַז ער קויפט נישט קיין האַלץ. זיי האָבן געווארט אויף דעם קליינעם יידל אַ שטיק צייט. די נאָכט פאַלט צוּ. זיי דאַרפן אַהיימפאָרן. זיי האָבן געמוזט אַרויסגיין, אַנלאָדן צוריק זייערע פוּרן. דאָן האָט זיך אַנגעהויבן די ריכטיקע חתונה. יעדעס מאָל ווען איינער האָט געוואָמען אַ גרעסער קלעצל האַלץ, האָט דער צווייטער געזאָגט, אַז ס׳איז זיינס. זיי האָבן זיך צעשלאָגן, צעממיתט איינער דעם צוייטן. זייערע געשרייען האָט מען געהערט ווי ווייט. ס׳זענען זיך אַנגעלאָפן יידן פוּן אַלע זייטן, צוגעקוקט זיך ווי צוויי גוים שרייען, שלאָגן זיך אין דער פינצטער לעבן שמואל שמש׳ס הויז. מ׳האָט געלאַכט, געזאָגט: „אַ מצווה אויף זיי, זאָלן זיי נישט באַריסן, אַנדערע האָבן געהאָט רחמנות אויף זיי, געזאָגט „ס׳איז אַ חילול השם, יידן דאַרפן דאָס נישט טאָן". די צוויי גוים זענען אַוועקגעפאָרן צעהרגעטע, דם־שונאים. דוד איז געשטאַנען ביי זיך אין וואַרשטאַט אוּן עמיצער האָט שוין אַוודאי דעמאָלט געהאַלטן אַ שער...

דוד קומט אויף שבת

איינמאָל אין אַ פרייטיק נאָכמיטאָג איז דוד געווען אין מאַרקושאָוו. ער האָט געאַרבעט ביי אַ פּריץ אַ גאַנצע וואָך לעבן מאַרקושאָוו און געוואָלט פאָרן אַהיים, קיין קאָריוו, אויף שבת. ער האָט זיך געדרייט אויפן שאָסיי, אויסגעקוקט אַ פּוּר וואָס זאָל אים נעמען קיין קאָריוו. ס׳וועט שוין שפּעט. וואָלט שט געווען פרייטיק, וואָלט ער געגאַנגען צופוס. אָבער פרייטיק! טאָמער בלייבט ער אינמיטן וועג? ס׳איז שלעכט. וואָס טוט מען? אַזוי גייענדיק הערט ער דעם געוויש פון אַ וואָגן. עמיצער קומט צו פֿאָרן. אַ שטיקל האָפנונג. אפשר פֿאָרט עמיצער קיין קאָריוו? דער פויער קומט אַנצופֿאָרן אויף אַ שיינעם וואָגן מיט צוויי שיינע פערד. ער שטעלט אָפּ דעם וואָגן, קריכט אַראָפּ און גייט צו אַ פֿלאַץ וווּ ס׳ליגן עטלעכע גרויסע קלעצער.

דער פויער באַטראַכט די קלעצער פון אַלע זייטן, דוד „אויף די ליעדרע״ באַטראַכט אויך די קלעצער. דער גוי באַגריסט דודן און פרעגט אים וואָס באַטראַכט ער די קלעצער? זאָגט דוד, אַז ער בויט אַ הויז, ס׳פעלט אים אויס ברעטער. פרעגט דוד דעם גוי: וואָס באַטראַכסטו די קלעצער? זאָגט ער, אַז ער האָט געקויפט נאָך ערד און גייט בויען אַ גרויס, שיין הויז מיט סטאָדאָלעס און דאַרף האָבן אַ סך האָלץ.

ער איז שוין געווען דאָ פריער, ער וויל קויפן די קלעצער. זיי זענען אָבער צו טייער. פרעגט דוד דעם גוי דעם פרייז? זאָגט ער אים, אַזוי און אַזוי. סמאָטשקעט דוד מיט די ליפן: — צו פיל!

ער דערציילט דעם גוי אַז אין קאָריוו האָט ער געזען קלעצער גרעסערע, שענערע פון די, און פאָר אַ האַלבן פרייז.

— איך אַליין גיי קויפן ביי יענעם עטלעכע קלעצער, כ׳וואָלט אויף אַ פּוּר וואָס זאָל מיך נעמען קיין קאָריוו. אויב דו וועסט זיך צוואיילן און פֿאָרן שנעל, אריבער דער סוחר גייט אין שיל אַריין דאַוונען, קענסטו קויפן די קלעצער בחצי חינם.

דער גוי טדאַכט, קוקט אויף דער זון, וויל זען די צייט: ס׳איז שפּעט. זאָגט דוד:

— מיט דיינע צוויי לייבן־פערד וועסטו נאָך האָבן צייט צו דינגען פורן און נעמען די קלעצער.

דער גוי טראַכט, ישובט זיך און הייסט דודן אַריינגיין אין וואָגן. זיי לאָזן זיך אין וועג אַריין.

אַנגעקומען קיין קאָריוו, איז די זון נאָך געווען אַ היפש ביסל הויך. דוד זאָגט צום גוי: זעסט, ס׳איז נאָך פרי. דו וועסט קענען אַריינגיין און באַצאָלן. איך וועל דיר ווייזן די קלעצער. כ׳ווייס די פרייזן. זאָלסט צאָלן פאַר יעדן קלאָץ באַזונדער, ווייל זיי זענען נישט גלייך, פאַראַן גאָר גרויסע, מיטעלע, און קלענערע קלעצער.

דוד האָט געהייסן פֿאָרן אויפן נאָווי־רינעק צו אַ ייד אַ האָלץ־העגדלער, וואָס האָט געהאַנדלט מיט אַלערליי בוי־גע־הילצן. דוד האָט געווויזן דעם גוי די גרויסע קלעצער, קלענערע, און אים געזאָגט די פרייזן. גאָר־גאָר־ביליקע. דער גוי האָט קוים געגלויבט. ער קוקט פאַרגאַפט: אַזעלכע דעמבעס פאַר אַזעלכע פרייזן?! ער מוז זיין משוגע אָט דער דאָוויד.

— קלויב אויס די קלעצער וועלכע דו ווילסט, איך וועל פאַרצייכענען די פרייזן און זאָגן דיר וויפל דו זאָלסט באַצאָלן. דו וועסט אַריינגיין אין שטוב און אַוועקלייגן דאָס געלט אויפן טיש און זאָלסט אים זאָגן: אַזוי פיל קלעצער נעם איך. אויב דו וועסט נעמען די קלעצער מאָנטיק, וועט ער דיר דינגען מענטשן העלפן דיר זיי אַנלאָדן.

דוד האָט אַרויסגענומען אַ בליישטיפט מיט אַ שטיקל פּאַפּיר, און אויסגערעכנט וויפל געלט ער דאַרף צאָלן.

ביים סוחר אין הויז איז מען שוין געווען פאַרטיק צו באַגעגענען דעם שבת. ער האָט שוין געהאָט אָפּגעזוכט דעם סידור, צוגעגרייט די אַטלעסע קאַפּאָטע, צוגעגרייט זיך צו גיין אין בית המדרש אַריין צו קבלת שבת. אינמיטן דערינען קומט אַריין אין שטוב אַ גוי מיט אַ בייטש אין האַנט, שטעלט אַוועק די בייטש לעבן טיר, נעמט אַרויס אַ טייסטער מיט גלעלט און ציילט, ציילט, ציילט נאָכאָמאָל. די שטוב־מענטשן וונדערן נישט וואָס דאָ קומט פאָר, זיי קוקן אויף דעם גוי, ער שווייגט. דאַן גייט דער גוי צו צו דעם טיש וווּ די לייכטער מיט די ליכט זענען געשטאַנען פאַרטיק צום בענטשן ליכט, און די חלות איבערגעדעקט מיט אַ ווייס טישטעכל. ער לייגט אַוועק ס׳גלעלט ביים עק טיש. גייט צו צום בעל הבית, נעמט זיין האַנט און ווייל איינקלאַפּן דעם מסחר.

דער סוחר קוקט אויף דעם גוי, ווייסט נישט וואָס דאָ קומט פאָר. פרעגט ער אים וואָס פאָר אַ געלט איז דאָס? זאָגט דער גוי, אַז דאָס איז פאָר די גרויסע קלעצער וואָס זיי ליגן ביי דער זייט פון דער וואַנט. וויפל קלעצער? זעקס! וויפל געלט האָסטו דאָ? זאָגט דער גוי די סומע. זאָגט דער ייד: דאָס איז נאָר פאָר צוויי. זאָגט דער גוי: מען האָט מיר געזאָגט פאָר זעקס. וועט האָט דיר געזאָגט? זאָגט דער גוי: דער ייד וואָס איז נעכטן געווען ביי דיר קויפן די קלעצער. זאָגט דער ייד: נעכטן איז ביי מיר געווען אַ ייד וואָס האָט געוואָלט קויפן קלעצער? וווּ איז דער ייד? — ער שטייט אין דרויסן. — זיי זענען אַרויס זען דעם ייד. דאָרט איז קיינער נישט געווען.

דוד האָט שוין אין דער צייט געהאַט אָנגעטאָן זיין קאַפּאָטע צו גיין אין שיל אַריין.

נאָך ליצנות און שפּיצלעך

טרעפט אַמאָל, אַז דוד האָט דערזען דעם גלאָקן־קלינגער פון קאָשטשאָל. גיט דוד אַ געשריי: גיכער גיי קלינג, אַ שריפה אין שטאָט. דער גוי לויפט צום קאָשטשאָל און קלינגט אין פייער־גלאָק. ס׳שטעטל גייט כאָראָאָם. מען לויפט, שרייט, אַ געפּילדער — וווּ ברענט? קיינער ווייסט נישט. די יידישע פייערלעשער לויפן, קיינער ווייסט נישט וווּ עס ברענט.

אָט פאַסירט אַזאַ מעשה: דוד טרעפט דעם גבאי פון די חברה קדישא און זאָגט צו אים: וואָס דרייט איר זיך דאָ אַרום? חיים לייזער איז געשטאָרבן. — וועג? — ערשט נישט לאַנג. — דער ייד קריגט עטלעכע מענטשן פון חברה קדישא, מען נעמט מיט דאָס טהרה־ברעט. וועג די חברה זענען אַנגעקומען, האָבן זיי געטראָפן דעם מת זיצן ביים טיש מיט אַ שיסל הייסן קרופניק. די חברה האָבן זיך דערשראָקן. וואָס זענט איר געקומען? — פרעגט חיים לייזער. — וואָס הייסט? דוד אויף די ליעדרע האָט געזאָגט, אַז איר זענט געשטאָרבן...

ער פלעגט אָפּנאַרן פריצים מיט פאַרשידענע מעשיות. די גוים האָבן אים געוואָלט אָנלערנען, אַז ער זאָל האָבן צו גענקען זיין גאַנץ לעבן. ס׳האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן. ביז, ביז איינמאָל איז זיי געלונגען. זיי האָבן דודן פאַרנאַרט אין אַ פלאַץ וווּ ס׳איז געווען אַ גרוב, קינסטלעך פאַרדעקט. מען האָט נישט באַמערקט דעם גרוב. דוד איז אַריינגעפאַלן, צע־

בראָכן דעם בײַן לעבן געזעס. ער איז געווען קראַנק אַ לאַנגע צײַט. פון דעמאָלט אָן האָט דוד פאַרלוירן זײַן גלייכן גאַנג, האָט אַביסל אונטערגעהינקט.

דוד איז געווען אַ קינסטלער אין זײַן פאַך. ער האָט געקענט אויסשניידן אַן אָנצוג פון וויניקער שטאָף. ער איז געווען אַ וווּנדערבאַרער דערציילער פון מעשיות, חלומות, גוזמאות.

לאה׳לע חיים שמואלס מיט אירע זין

לאה׳לע חיים שמואלס פרוי, — איז געווען אַ יידענע אַ קאָזאַק, מיט אַ מענה לשון. מ׳האָט זי שוין דערקענט פון זייער וווייט. זי האָט זיך שטאַרק אָנגעזוען מיט איר קערפער. זי איז געווען קיילעכדיק פון אויבן אַראָפּ. זי האָט געהאַט ברייטע פלייצעס, גראָבע הענט און פיס. זי איז געווען באַרימט מיט איר גבורה נישט נאָר צווישן פרויען, נאָר אויך צווישן מענער. געזונטע מענער האָבן פאַר איר מורא געהאַט. זי איז געווען אַטלעטיש־שטאַרק.

זי פלעגט זיך שלאָגן מיט געזונטע גוים און זיי בייקומען. איר שטימע איז געווען הויך, איר געלעכטער האָט זיך געהערט גאַנץ ווייט.

אירע זין זענען נישט געגאַנגען אין חדרים, נישט געלערנט אין בית־המדרש, נישט געחברט זיך מיט יידן, זענען געגאַנגען אַנדערש אָנגעטאָן. זיך געהאַלטן נענטער צו די שקצים.

דער עלטסטער זון משהלע איז אַוועק פון דער היים ווען ער איז אַלט געווען ניין יאָר, און איז געפאָרן קיין פילעוו, געווארן אַ סאָלדאַט, כדי צו שפילן אין דעם וואַיענעם מע־שענעם אַרקעסטער. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שפילן. אין אַ קורצער צייט האָט ער שוין געשפילט אויף עטלעכע אינסטרומענטן. באַזונדערס האָט ער זיך אויסגעצייכנט אויפן קליינעם באַראַבאַן. ער פלעגט פויקן, וואַרפן די שטעקלעך איבערן קאָפּ דורך די פיס, אַרעמס, כאָפן זיי און נישט פאַר־לירן דעם ריטם, טאַקט.

ווען ער פלעגט קומען אַהיים אויף אָטפוסק, אַדער יום־טוב, אין זיינע זעלנערישע קליידער, זענען די קינדער אים נאָכגעלאָפן. ס׳האָט זיך נישט געקענט איינזאָפן אין אונזערע מוחות: ווי אַזוי לעבט ער מיט גוים? עסט חזיר, רעדט רוסיש, פויליש, שלאָפט מיט זיי צוזאַמען, גייט אויף מאַניעוו־רעס, און די עלטערן פרייען זיך מיט אים? אַ רעטעניש וואָס מיר האָבן נישט געקענט פאַרשטיין.

זומער זענען די צוויי פאָלקן סאָלדאַטן וואָס זענען גע־שטאַנען אין פילעוו געדאַרפט גיין קיין לובלין צופוס אויף מאַכן מאַניעוורעס. זיי פלעגן מאַרשירן דורך קאָריוו. די אָר־קעסטערס פלעגן שפילן אַדורכגייענדיק די שטאָט. אַלט אוז יונג, קליין אוז גרויס זענען געלאָפן באַגעגענען די סאָלדאַטן אויפן פולאַוועג שאָסיי. ספעציעל האָבן די יינגלעך געוואָלט זען משהלען שפילן אין זיינע סאָלדאַטסקע קליידער, מיט די רויטע געשטרייפטע עפּאָלעטן אויף די אַרבל. משהלע האָט געמאַרשירט אין זיין סאָלדאַטסקע היטל, אָנגעטאָן אַ קליינעם שינעל מיט שטיוול, וואָס האָבן געהאַט ברייטע נעז. איין יאָר פלעגט ער שפילן אויף אַ טראָמפּייט, אַ צווייט יאָר אויף אַ האָרן. איין יאָר האָט ער געקלאַפט אויף דער קליינער פויק. די קינדער פלעגן אים באַגלייטן אויפן לובלינער שאָסיי ביז דעם געלן שטיבל. צו ביסלעך איז ער אויסגעוואַקסן אַ גרוי־סער, שטאַרקער מאַן, וואָס זיין שטאַרקייט איז געווארן באַ־רימט. אויך האָט מען געהערט פון זיינע שטוקעס וואָס ער פלעגט אָפּטאָן. ער האָט זיך דערדינט עטלעכע בענדלעך אויף זיינע שליפעס, ער האָט זיי אָבער גיך פאַרלוירן פאַר זיין שטיפעריי.

איינמאָל האָט פאַסירט אַז דער אַרקעסטער האָט געגעבן אַ קאָנצערט פאַר די העכערע מיליטערלייט, האָט דער קאַ־פלמייסטער געוואָלט זיך אויספיינערן פאַר זיי מיט משהלען. ער האָט אים געהייסן פויקן, באַווייזן זיי ווי געשיקט ער וואַרפט די שטעקעלעך אויף אַלע זייטן הינטערווייליכץ, איבערן קאָפּ, אונטער די פיס. אַזוי מיטאַמאָל, דערזעט ער ווי אַן עלטסטער, אַ דריי בענדלדיקער, וואָס שפילט לעבן אים, חזקט פון אים. ר׳איז געוואָרן בייז אוז פלינק געוואָרפן אַ שטעקעלע אין יענעמס ציין. ר׳האָט דעם חברהמאַן אויסגעהאַקט צוויי ציין אוז גיך אוז פלינק געכאַפט צוריק דאָס שטעקעלע אוז געקלאַפט צום טאַקט...

ר׳האָט געקריגן זיין שטראָף, פאַרלוירן אייניקע פריוווי־לעגיעס, אויך האָט מען אים אַראָפּגעריסן די בענדלעך.

איינמאָל איז משהלע געקומען קיין קאָריוו אויף פסח, שוין אין ציווילע קליידער. ער האָט דאָמאָלס געהאַט אַ חבר אַ ציגאַרן־מאַכער. אַ לאָמער, א שיינער זינגער. זיי זענען צוזאַמען אַריינגעקומען אין בית־המדרש. אַרומשפּאַצירנדיק אין בית־המדרש האָט ער יעדן פאַרטשעפּעט, דעם אַ קיצל אונטער די פּאַכווע, אַ צווייטן אַ שנעל אין אויער. גייענדיק אַזוי זענען זיי צוגעקומען צום קאָצקער טיש, ווו ר׳האָט באַ־מערקט אַ שיינעם געזונטן בחור, שיין אָנגעטאָן.

דער בחור איז אויך געקומען אַהיים אויף פסח. משהלע קוקט אויף דעם בחור אוז קען נישט באַשליסן צי זאָל ער זיך פאַרטשעפּן מיט יענעם? יאָ, ניין? אַדורכלאָזן אַזאַ בחור, נישט פאַרטשעפּען אים, דאָס איז פשוט אַקעגן זיין טבע. דאָן גיט ער אַ פרעג עמיצן: ווער איז אָט דער יונגערמאַן? זאָגט יענער: נחמן, שמעלקי בראָניצעס פון ווייַטריקס אַ זון. נחמן איז געווען אַ גיבור, אַזוי ווי דער טאַטע. אויך אַ שטילער, אַ געלאַסענער. פאַרטשעפּען זיך מיט נחמנען האָט מען גע־דאַרפט זיין פון די שטאַרקסטע. דאָ איז געווען אַ גלייכע פאָר. משהלע גייט צו אוז פרעגט עפּעס ביי נחמנן. נחמן ענטפערט אים נישט ווי משהלע האָט געוואָלט. ס׳איז געוואָרן אַן אויס־טויש פון רייד, אוז באַלד אַן אויסטויש פון פויסטן. ס׳איז גע־וואָרן אַ גרויס רעדל אַרום זיי אוז צענדליקער הענט האָבן זיך אַריינגעמישט. מען האָט זיי קוים פאָנאַדערגענומען. יעדער האָט געוואָלט זעען ווער ווער ווועמען בייקומען, ווער ס׳איז שטאַרקער, אוז מ׳האָט נישט געקענט דערגיין.

נאָך זיין פריזיוו איז משהלע געפאָרן קיין וואַרשע. ער איז דאָרט ווי איבערגעביטן געוואָרן. איז געוואָרן דער ער־שטער פידלער אין אַ סימפאָנישן אַרקעסטער, אויך געשפילט אין דער אָפּערע. ווען ער איז געקומען קיין קאָריוו, האָט מען אים געהערט שפילן פידל ביי די עלטערן אין דער היים, שטיק־לעך פון שולמית, בר כוכבא, אַנדערע מעלאָדיעס גאָלדפאָדנס. ער האָט דערנאָך אַ קלאָנג, אַז ער איז בלינד געוואָרן.

דער צווייטער ברודער זיינער איז געווען אַן אָטלעס. פון פאָך אַ פריזירער. דער דריטער ברודער, מאיר, אויך אַ פרי־זירער, איז געווען אַ גוטער זינגער, מיט אַ שיינעם באַריטאָן. דער יונגסטער, ראובן, אויך אַ פריזירער, האָט געזומען אַנ־טייל אין דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג.

אַ גרויסע שיסל מיט קאַרטאָפֿליעס

אין וועלכן יאָר איך בין געבוירן געוואָרן ווייס איך נישט. מיין פאָטער האָט מיך אייגעמאָלדן ווען כ׳בין שוין געווען אַ גמרא־יינגל. איין זאַך וואָס איך ווייס: כ׳בין געבוירן גע־וואָרן פֿורים.

צום פֿריזיוו בין איך געשטאַנען אין ניינצן דרייצן. (אין זעלבן יאָר בין איך געפֿאָרן קיין קאַנאַדע). אין וועלכן יאָר ס׳איז געווען די גרויסע כאָליערע אין קאָריוו, ווייס איך נישט, ווי אַלט כ׳בין דאַמאָלס געווען געדענק איך נישט. כ׳געדענק נאָר אַז כ׳בין נאָכגעלאָפן די סאַניטאַרן, וואָס האָבן באַשפּריצט מיט קאַלך די פֿלויטן, וועגט, גריבער. ס׳האָט געשמעקט מיט קאַרבאָל. כ׳בין נאָכגעלאָפן דעם גובערנאַטאָר וואָס האָט אויפן קאָפּ געטראָגן אַן אָפּיצערסקע היטל מיט אַ לאַמפּאַס. ער האָט געגעבן באַפֿעלן אונ׳ די סאַניטאַרן האָבן זיי אויסגעפּירט.

כ׳געדענק אַ סך זאַכן. אָט געדענק איך אַ זאַך וואָס האָט פֿאַסירט מיט מיר וועז איך בין געווען אַ קליין יינגל. כ׳האָב איינמאָל געהערט געשרייען, געוואַלדן: „מיין קינד! מיין קינד!״ מען טאָרקעט מיך, שטופֿט מיך, מען שלעפּט מיך. איך וויל שלאָפן. נאָר שלאָפן. כ׳הער געשרייען, וויינען: „אוי וויי איז מיר, מיין קינד״. כ׳האָב אויפגעעפּנט די אויגן, האָב איך דערזען עטלעכע פּאָר אויסגעשטרעקטע הענט, עטלעכע פּאָר דערשראָקענע אויגן. די מאַמע שרייט: „גיכער, ראַטעוועט מיין קינד״. מען שלעפּט מיך. מען שרייט „פֿאַוואָליע, פֿאַוואָ־ליע״, כ׳דריי אויס מיין קאָפּ, קוק זיך אַרום. זע איך די גרויסע הינערשע שיסל אונטערן בעט מיט עטלעכע קאַרטאָפֿליעס אי־נעווייניק. די שיסל איז מיר באַקאַנט. מיר דאַכט זיך אַז אין דער שיסל גיט מען די הינער עסן, טאַקע אין דעם זיידנס הויז וווּ מיר האָבן געווווינט, אינעם אַלקער, אָבער די שיסל שטייט אַלע מאָל אונטער דעם זיידנס בעט. דאָ בין איך גאָר אין דעם פּינצטערן אַלקער. בייטאָג פֿלעגט אַריינקומען אַביסל ליכט דורך דעם אויסגעשניטענעם פּירעקעדיקן לאָך און דעם הילי־צערנעם וועגטל, וואָס האָט געדינט פֿאַר אַ פענצטער אין מיטן אַלקער. כ׳האָב געדענקט אַז מיט אַ צייט צוריק בין איך נישט געווען אַזוי גראָב. יעצט בין איך אַזוי גראָב. גראָבע הענט, גראָבע פּיס, אַ גרויסן בויך. עטלעכע הענט האָבן מיך גע־שלעפּט, אויפגעהויבן, אַריינגעלייגט אין בעט. אוּן די מאַמע וויינט, אויקעט: „גיכער ראַטעוועט מיין קינד. לויפֿט, טוט עפּעס, רייסט קברים, דאָס קינד איז פֿאַרביי!״ די פֿרויען האָבן זיך אַרויסגעלאָזט אינדרויסן מיט אַ געווייר, מיין טאַטע קוקט אויף מיר מיט זיינע פֿאַרשמוּרעטע אויגן. כ׳ווייס נישט וואָס זיינע אויגן מיינען, ליבע, רחמנות, געבעט. צו קליין געווען דאָס צו פֿאַרשטיין. ער האָט אַרויפגעלייגט זיין האַנט אויף מיין פּנים, מיט זיינע פינגער האָט ער געהאַלטן מיינע אויגן־דעקלעך אַזוי ווי צום פֿאַרמאַכן זיי. מיר האָט דאָס וויי געטאָן, כ׳האָב אָבער נישט געקאָנט האַלטן אָפן די אויגן. כ׳האָב זיך אָנגעשטרענגט צו האַלטן זיי אָפן, כ׳האָב פֿאַר עפּעס מורא געהאַט — וואָס האָב איך נישט געווּסט.

כ׳הער ווי מען שושקעט זיך — שאַ־שאַ, ער קומט! — ס׳איז געוואָרן שטיל. מיין טאַטע נעמט אַוועק די האַנט פון מיינע אויגן. כ׳וויל שלאָפן, מען טאָרקעט מיך איידל: — עפּן דיינע אייגעלעך עפּן. איך עפּן די אויגן. דערזע איך ווי אַ גוי שטייט לעבן בעט, מיט אַ לעדערנעם טאַש אין האַנט, אוּן רעדט צו מיר יידיש:

— נו, ווייז דיין צונג, שטעק אַרויס די צונג.

ער שטעלט מיר אַריין אַ לעפּעלע אין מויל אוּן הייסט מיך זאָגן האַ־אַ־אַ. ער לייגט צו זיין אויער צו מיין האַרץ אוּן הייסט מיך סאַפּען. ער הייבט צוריק אויף דעם קאָפּ אוּן קלאַפּט מיט די פינגער אויף מיין האַרץ, לייגט ווידער צו זיין אויער, הייסט מ׳זָך אָטעמען, אויפהערן עטעמען. ס׳עטעמען קומט מיר אַן שווער, דאָס נישט־עטעמען נאָך שווערער — אָבער איך פֿאַלג. טאַטע אוּן מאַמע האָבן מיך אויפגעזעצט אוּן דער דאָקטאָר קלאַפּט מיר אין פּלייצע. לייגט ווידער צו זיין אויער, הייסט מיר ווידער אָטעמען אוּן מ׳לייגט מיך צוריק אַנידער.

כ׳הער ווי די מאַמע זאָגט צו אים: „פֿאַניע פעלדשער, נו?״ ער ענטפערט איר: — אירט אים נישט געטאָרט אַראָפּ־לאָזן פּוּן בעט. ער טאָר נישט עסן קיין קאַרטאָפֿליעס. ער האָט געגעסן די קאַרטאָפֿליעס פּוּן דער הינער־שיסל. זיין געשווי־לעכץ איז צו הויך, לעבן האַרץ.

ס׳האָט אויסגעבראָכן אַ געוויין אין שטוב. מער האָב איך נישט געהערט. מיטאַמאָל הער איך ווי מען וועקט מיך, מ׳טרייסלט מיך. כ׳האָב אויפגעעפּנט די אויגן, האָב איך דער־זען דעם טאַטן פֿאַרען זיך ביים לעמפּל וואָס איז געהאָנגען אויף דער וואַנט. ער דרייט אַרויס די קנויט, ס׳זאָל ווערן ליכטיקער. ס׳דערנענטערן זיך צו מיר די מאַמע, די מומע שרה, דער טאַטע, אַלע דריי נעמען מיך אַרויס פּוּן בעט, אוּן דער טאַטע זעצט זיך אַוועק אויף דער לאַנגער באַנק וואָס איז געשטאַנען לעבן בעט. ער נעמט מיינע פּיס אַריין צווישן זיינע. מען בייגט מיך מיטן פּנים אַראָפּ, די מומע שרה האָט געהאַלטן מיין קאָפּ אין אירע הענט, אוּן די מאַמע פֿאַרעט זיך עפּעס ביי מיין געזונט. מיטאַמאָל דערפּיל איך שטאַרקע ווייי־טיקן אין בויך. ס׳ווייזט זיך מיר אויס אַז אַ באַלאָן איז מיר אַריין אינעווייניק אוּן וועט גרעסער אוּן גרעסער — אָט־אָט אוּן מיין בויך וועט אויפּפּלאַצן, טאַקע ווי אַ באַלאָן. איך שריי, איך ווער זיך, קאָפּע מיט די פּיס, אָבער דער טאַטע האַלט מיך אין קלעם. מיינע קישקעס — פּיל איך — ווילן זיך אַרויס־שטופֿן, נאָר דער בויך לאָזט נישט. כ׳וויל דריגען מיט די פּיס — כ׳קאָן נישט; כ׳וויל שרייען — כ׳קאָן נישט. כ׳ווער באַ־גאָסן מיט שווייס. כ׳וויל זיך באַפֿרייען פּוּן די דריי גזלנים — שוועך, אוממעגלעך. אָבער פלוצים איז מיר מיטאַמאָל לייכ־טער געוואָרן. כ׳האָב אָנגעהויבן שוועבן אין דער לופֿטן. כ׳האָב זיך געגליטשט אַזוי גלייך, אַן אַ שאָקל — אַ מחיה. כ׳דערהער אַ קול, זייער שוואַך: — ראַטעוועט, ראַטעוועט, ער גייט אויס! — איך דערהער שוין נאָך קולות, דאָס געשריי ווערט אַלץ העכער אוּן שטאַרקער, כ׳דערהער געווייגען. איך דערפּיל ווי ס׳פּנים איז מיר געוואָרן קאַלט אויף עטלעכע רגע׳ס. כ׳עפּן די אויגן אוּן דערזע פּנימער מיט איבערגעשראָקענע אויגן. דאָן הייב איך ווידער אָן פּליען, פּליען, איך פּלי אַרום בית המדרש, אַרום דער שיל, אוּן זיך אַראָפּגעלאָזט ערגעץ אויף אַ גרינער פּאַשע.

ווי לאַנג כ׳בין דאָרט געלעגן אויף די פּאַשע — געדענק איך נישט. כ׳געדענק נאָר אַז כ׳האָב געהערט רעדן. אויפ־געעפּנט די אויגן האָב איך דערזען דעם זעלבן גוי וואָס רעדט יידיש. ער שטייט לעבן בעט. ער האָט מיר עפּעס געטוּן, כ׳געדענק נישט וואָס. ער האָט מיך עפּעס געפֿרעגט אוּן איך האָב נישט געקאָנט ענטפערן, כ׳האָב נאָך קוים געאָטעמט. עפּעס זאָגט ער דער מאַמען, אוּן זי ענטפערט:

— דאַנקען גאָט! עס זאָל מיר נישט פּאַרשטערט ווערן! כ׳האָב פֿאַרמאַכט די אויגן, כ׳געדענק נישט ווי לאַנג, זיי

ווייַדער געפּפנט, אוּן כ׳דערזע מיין מאַמעס ליבלעכן שמייכל. איך האָב צוּ איר צוּריקגעשמייכלט. איך אָטעם שוין גרינגער. כ׳האָב געוואָלט הייסע ציקאָריע מיט אַ ווייס זעמעלע. די מאַמע זאָגט מיר, אַז קיין ציקאָריע טאָר איך נישט טרינקן, אָבער אַ ווייס זעמעלע מיט הייסע מילעך וועל איך יאָ באַקומען.

שפּעטער איז מיר דער בּוּיך אַלץ כסדר קלענער געוואָרן, אויך מיינע הענט אוּן פּיס זענען מיר קלענער געוואָרן. די מאַמע האָט מיר אָנגעזאָגט, אַז כ׳זאָל מער נישט קריכן אוּנטערן בעט, אוּן מער נישט עסן קיין קאָרטאָפליעס פוּן דער הינערשער שיסל.

פּיר נעמען, צוויי קינדער פוּן פּערצן

מיין טאַטע האָט געהאָט פּיר נעמען. דאָס איז געווען דערפּאַר, ווייל ביי מיין זיידן אוּן באָבע האָבן זיך נישט געהאַלטן קיין קינדער. פוּן פּערצן קינדער איז זיי געבליבן צוויי — מיין פּאָטער דער בכור אוּן לאָזער. מיין טאַטע פלעגט קרענקען וועַן ער איז געווען אַ קינד, נאָך יעדער קרענק האָט ער צוּבאַקומען אַ נייַעם נאָמען. מען האָט אים געוּפֿן:

אפּרים, פישל, ירוחם, יונה. די פּיר נעמען האָט מען אים גערוּפֿן נאָר דעמאָלט, וועַן מען האָט אים מכבד געווען מיט אַן עליה. אויסער דעם האָט מען אים גערוּפֿן פישל סופר.

ער איז געווען העכער פוּן מיטעלען וווּקס, אַ דאַרער, אייַדעלער מענטש. מאַנכעסמאָל אַ ביסל צוּ שטיפּעריש פאַר אַ סופר. ער האָט געהאַט אַ בלייך פּנים, אַ לאַנגע נאָז, איין וואָנסע פוּן דער רעכטער זייט איז געווען אַביסל העכער, גלייך ווי זי וואָלט געקעמפּט צוּ דערגיין אַרויפּצוּ. דאָס איז געווען דערפּאַר, ווייל ער האָט געהאַט אַ טבע צוּ האַלטן דאָס פּנים אוּנטערגעשפּאַרט אויפֿן גראָבן פּינגער פוּן דער רעכטער האַנט, אוּנטער דער ליפּ. ר׳האָט געהאַט שיינע בלאָע אויגן, געווען קוּרצזיכטיק. וועַן ער האָט אויף עמעצן געקוּקט, האָט ער פאַרזשמורעט די אויגן. ער האָט געהאַט אַ שוואַרץ בערדל, אַ הויכן שטערן. ער איז געווען אַ קאָזשעניץ חסיד. אַ גרויסער בעל מנגן מיט אַ שיינעם טענאָר, מיט פאַרשטענדעניש פאַר האַרמאָניע.

דער סופר פאַרפאַסט ניגונים

ער פלעגט פאַרפאַסן ניגונים, כאָטש ער האָט נישט געקענט קיין נאָטן. ס׳האָט אים פּשוט געדינט זיין וווּנדער־באַרער זכרון. וועַן ער איז געפאָרן קיין קאָזשעניץ צוּם רבין, האָט מען שוין געווווסט, אַז רב פישל האָט געבּרענגט נייַע אייגענע „סחורה״. די חסידים פלעגן אים באַלד אַרוּמרינגלען:

— נו, רב פישל, לאָמיר הערן!

באַלד איז געוואָרן אַ רעדל פוּן יונגעלייט, גיך זיך אויסגעלערנט דעם ניגון, האָט מען אים געזונגען ביים טיש, אַדער ביי זמירות.

אין דערהיים פלעגט טרעפן, אַז שרייבנדיק זיין ספר תורה־יריעה איבערגעבויגן איבערן טיש, ווי די פּען איז זיך געגאַנגען איבער די ליניעס, איז זי פלוצים שטיין געבליבן. דער טאַטע האָט זיך אַקער געגעבן צוּ אונז אוּן געזאָגט:

— דוּ, יעקב־הערש, לערן זיך אויס, טאָמער וועט מען דיך מכבד זיין צוּ זינגען דעם שיר המעלות.

אוּן ער האָט געזומען זינגען. איך אוּן מיין ברוּדער מאַניס, האָבן זיך באַלד געדאַרפט אויסלערנען דעם נייַעם ניגון, די עטלעכע מאָטיוון וואָס זענען אים איינגעפאַלן ביים שרייבן, האָבן נישט געטאָרט פאַרגעסן וועלן.

ער האָט געשאָפּן זמרלעך, ניגונים, מאַרשן. די ערשטע וואָס האָבן גענאָסן פוּן זיין שאַפּן, זענען געווען די חסידים ביים רבין. איך האָב אים געהאָלפן וועַן ער האָט געזונגען. אַז מ׳האָט מיך מכבד געווען מיט אַ זמר, האָט ער אויסגעקליבן דעם ניגון אוּן ער האָט מיר געהאָלפן.

מיין טאַטע האָט אויך ליב געהאַט זיך צוּ חברן מיט די יונגעלייט אין בית המדרש. באַזונדערס מיט די וואָס האָבן געהאַט שטימען צוּ זינגען.. ס׳האָט אים תמיד געצויגן צוּ יונגוואַרג. אפּילוּ צווישן מנחה־מעריב האָט מען אים געטראָפן מיט אַ רעדל יונגעלייט.

די שבתצוּנאַכטסן זענען מיינסטנס פאַרוואַנדלט געוואָרן אין קאָנצערטן פוּן זינגען בציבור. די זינגער זענען געווען חסידים פוּן פאַרשידענע רביים. לאָזער דעם פערדהענדלערס איידעם איז געווען אַ שיינער זינגער, אַ באַס. אייַדער ער האָט חתונה געהאַט, האָט ער געזונגען ביי פאַרשידענע חזנים.

קבצנים — אָבער געזונגען

די זינגער פלעגן זיך אויסזעצן אין דרויסן אויף די לאַנגע בענק, וואָס זענען געשטאַנען לענגאויס דער וואַנט פוּן בית המדרש. אַנדערע זענען געשטאַנען. מען פלעגט זינגען ניגונים, מאַרשן, זמירות. דאָס געזאַנג האָט זיך צעטראָגן איבער דער גאַנצער שטאָט. בעלי־מלאכות האָבן נישט געוואָלט גיין שלאָפן, כאָטש זיי האָבן געדאַרפט פרי אויפשטיין צוּ דער אַרבעט, מען פלעגט זינגען ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין, אומגעשטערט, אויף די העכסטע טענער. אַ שטאָט מיט אַסך קבצנים, אוּן אַלע זענען געווען מלא שמחה. מען האָט פאַרגעסן די זאָרגן פוּן מאָרגן.

מיין טאַטע פלעגט אונז קינדער זאָגן, אַז די מצווה עזוב תעזוב איז איינע פוּן די גרעסטע. אַז מען דאַרף איינער דעם אַנדערן העלפן. אפּילו זינגען. אויב דער טאַטע זינגט, דאַרפן די קינדער מקיים זיין די מצווה. פאַרשטייט זיך אַז איך האָב די מצווה מקיים געווען אַזוי לאַנג ווי איך בין געווען קליין. אָבער אַז ס׳איז געקומען די צייט וועַן איך האָב שוין געוואָלט גיין שבת שפּאַצירן אויפֿן לובלינער שאָסיי, אוּן דער טאַטע האָט געהאַלטן געבונדן מיט דער מצווה, איז שוין די מצווה געוואָרן אַ לאַסט.

ר׳ שמעלקע פוּן קאָזשעניץ

נאָר איך בין נאָך מ׳ט אים געגאַנגען צוּם רבינס טיש, וועַן רבי רב שמעלקע פוּן קאָזשעניץ, וואָס האָט געשטאַמט פוּן קאָריוו, פלעגט קוּמען אויף יאָרצייט. קאָזשעניץ האָט געהאַט דריי רביים, דער גרעסטער פוּן זיי איז געווען ר׳ משהלע אהרן קאַרלינערס אַן אייניקל, וואָס האָט געשאַפּן דעם זמר יה אכסיף. שמעלקעלע איז געווען אַ קאָריוואָר, זיינע עלטערן, גרויסע רביים, זענען געלעגן אין אהל אויפֿן נייַעם בית עלמין.

רב שמעלקעלע פלעגט פראָווען טיש אין קאָריוו עס־

לעכע וואָכן צייט ביי וועלוול דעם פעל־סוחר. מיין טאַטע איז אויך צו אים געגאַנגען, כאָטש ער איז גאָר געווען אַנאַנדער קאָנשעניצער חסיד. דער טאַטע האָט דאָרט געזונגען זמירות און איך האָב אים געהאָלפן. דער רבי אַליין האָט מיך אָפט מכבד געווען מיט אַ זמר, אָבער כ׳האָב זיך דערפון שוין געוואָלט באַפרייען, נאָר דערצו קיין מוט נישט געהאַט. נישט געוואָלט מבייש זיין דעם טאַטן. ער האָט אָנגעהויבן פילן מיין אומרו, אוּן ער איז אַרומגעגאַנגען אין שטוב אַן אָנגעבלאָזענער, אַ מרוק.

קוים איז ער אַרויס פון שטוב, האָט ער אויפגעלעבט, באַוווּנדערס אין בית המדרש. גאָר אַן אַנדערער פישל. די אויגן ביי אים פלעגן פאַרלייכטן, אַ שמייכל האָט אַרומ־געכאָפט זיין גאַנץ פנים. די יונגעלייט האָבן אים באַלד אַרומגערינגלט אוּן געבעטן:

— נו, רב פישל, עפעס אַ זמרל, לאָזט זיך נישט בעטן!

האָט ער טאַקע באַלד אָנגעהויבן. קודם שטיל, דערנאָך באַלד העכער אוּן העכער, די חברה האָבן מיטגעהאָלפן, אייניקע האָבן צוגעפויקט אינעם שטענדער צום טאַקט. דאָס פלעגט, פאַרשטייט זיך, פאַרקומען נאָך מיטאָג, וועלן ס׳זענען נישט געווען אין בית המדרש קיין סך לערנער.

„הע—נאָ"

כ׳האָב קיינמאָל נישט געהערט, אַז דער טאַטע אָדער די מאַמע זאָלן זיך אָנרופן ביי זייערע נעמען. מען פלעגט נאָר הערן „הע־נאָ" אוּן „הע־נאָ" פון ביידע. די מאַמע:

הע־נאָ, טאָמער האָסטו אויף שבת?

דער טאַטע צו דער מאַמען:

— הע־נאָ, האָסטו געקויפט ראָזשינקעס אויף וואָאַן?

אַז מיר קינדער זענען שוין געווען פאַרשטענדיקע, זענען מיר געוואָרן די פאַרמיטלער צווישן זיי. דער טאַטע:

— זאָג דער מאַמען, אַז ס׳איז שוין צייט אָפצוגיסן ס׳פלייש.

די מאַמע, וועלכע איז געווען נאָר איין שפּאַן וויט פון טאַטן:

— גיי זאָג דעם טאַטן, אַז איך גיי צו חיים הערשן אין קראָם עפעס אייַנקויפן.

צייטנווייז פלעגן מיר קינדער אויך באַמערקן, אַז דער טאַטע אָדער די מאַמע פלעגן, אייַנער דעם אַנדערן, נישט געבן עפעס אין האַנט אַריין, נאָר עס אַוועקלייגן אויף אַן אָרט כדי דער אַנדערער זאָל עס נעמען.

פאַרשטעלטע ליבע־סימנים

איינמאָל האָב איך באַמערקט וווי די מאַמע איז אַריין־געלאָפן אין שטוב אַריין מיט אַ פאַטשיילע איבערגעדעקט איבערן קאָפּ. דאָס פנים אירס איז געווען שטאַרק רויט, אוּן זי האָט געגעבן די שליסלען דעם טאַטן אין האַנט אַריין. ביי אים האָט זיך צעפלאָסן אַ בריייטער שמייכל אויף די ליפּן. די אויגן האָבן געקוקט אויף דער מאַמען מיט אַזויפיל ליבשאַפט. זי, אַ שמייכלדיקע, מיט אַראָפגעלאָזטע אויגן, איז אַווּעק אין אַווינקל פון שטוב וווּ אירע קליידער האָבן געהאָנגען...

מיין מאַמע

מיין מאַמע, גיטל לאה, איז געווען שמואל שמשס דריטע טאָכטער. זייער אַ האַרציקע, ליבע פרוי. מ׳האָט זי גערופן גיטל די צדקית. זי איז געווען זייער אַ שיינע, אַ בלאָנדע, מיט אַראָזווע פנים, בלויע אויגן, אַ שאַרף גע־טאָקט נעזל. אַ מאיעסטעטישע געשטאַלט. פאַר יעדן האָט זי געהאַט אַ שמייכל; האָט קיינעם נישט באַערעדט, אוּן נישט געלאָזט, אַז מיר קינדער זאָלן עמעצן באַערעדן.

איר חברטע צפורה

מיידלווייז האָט זי זיך געחברט מיט צפורה שמעלקיס פון וויאַטריק. צפורה איז אויך געווען אַ שיינע. מ׳האָט זיי געהאַלטן פאַר די צווויי שענסטע מיידלעך פון שטעטל. צפורה האָט חתונה געהאַט פאַר לאָזערן, אַ פאָדריאַטשיק פאַר אַ פאָלק סאָלדאַטן אין פילעון. פריער האָט לאָזער גע־אַרבעט אין וואַרשע.

מיין מאַמע האָט חתונה געהאַט פאַר פישל סופר פון ריקע. צפורה לעבן האָט געפירט אויף אַ מאָדערנעם וועג. זיי האָבן זיך איבערגעצויגן קיין פילעון, וועלן זיי האָבן שוין געהאַט עטלעכע קינדער. צוויי יינגלעך האָבן גע־לערנט מיט מיר אין איין חדר ביי שלום שמואל שמשס. אין פילעוו האָט צפורה, אין אַ מאָדערנער סביבה, אַן אַנדערע געזעלשאַפט. נישט געקאָנט זיין אַזוי פאַנאַטיש ווי מיין מאַמע.

אין אירע שפּעטערדיקע יאָרן האָט זי עמיגרירט קיין אַמעריקע, ביי איר איז געוואָרן דער אַדרעס פאַר די קאָרי־ווער עמיגראַנטן. זי איז געווען אַ מאַמע פאַר די קאָריווער לאַנדסלייט, געטון אַסך הילפסאַרבעט. איך גלייב אַז די קאָריווער סאָסייעטע אין ניו־יאָרק איז איר קינד. איר שוועסטער ביילע, שמחה חיים הערשס ווייב, איז געווען פאָרזיצערין פון די קאָריווער ליידיס־אָקזילערי.

מיין מאַמע האָט געפירט אַ פרום לעבן, ווי אַלע יידישע טעכטער. זי האָט נעבעך אין נויט אוּן אַרעמקייט געפירט די בעלהבתישקייט מיט אַ ענליטער האַנט. זי האָט געדאַרפט זיין אַ גרויסע מאַטעמאַטיקערין, אויסצורעכענען ווי אַזוי צו שפּייזן אַ צוועלף־דרייצן מיילער מ־טן טאַטנס פאַר־דינסטן. זי האָט געדאַרפט אויסטיילן פאָרציעס פון אַנדער־טהאַלבן פונט פלייש, איין אָדער צוויי מאָל אין דער וואָך, אַזוי אַז יעדער זאָל האָבן, אוּן דער טאַטע זאָל באַקומען דעם גרעסטן חלק...

אַז די מאַמע האָט אַמאָל געבערענגט אַהיים אַ גראַשיצע, איז געווען אַן אמתער יום טוב. מען האָט געטונקען דאָס פאַרדאַרטע ראָזווע ברויט אין דער יוך, ביז מ׳האָט אויס־געלעקט דאָס שיסעלע. אַפעטיטן האָבן מיר ב״ה תמיד געהאַט, אָבער עסן צו דער זעט — קיינמאָל נישט.

אָרעמקייט איז טאַקע נישט קיין חרפּה, אָבער...

אונזער אָרעמקייט האָבן מיר, קינדער, נישט אַרויסגע־וויזן אין גאַס. ווי הונגעריק מיר זענען נישט געווען, האָט דאָס קיינער נישט באַדאַרפט צו וויסן. אויב עמעצער איז געקו־מען אין שטוב אַריין פאַרן עסן, האָט מען געמוזט וואַרטן ביז יענער איז אַוועקגעגאַנגען. נישט איינמאָל זענען מיר ממש אויסגעגאַנגען פאַר הונגער, אָבער מיר האָבן נישט געווייַנט, נישט געבעטן עסן, דעמאָלט וועלן אַ פרעמדער איז געווען אין שטוב. אַסך מאָל האָבן זיך די שכנים אָנגע־שטויסן, אָבער זיי זענען נישט געווען זיכער. מיין מאַמע האָט געהאַט עלף קינדער, פינף האָבן אָפגעטרעטן דעם וועג,

געמאַכט פלאַץ פאַר אונז, אין דער וועלט פון פאַרגעניגן אוּן ראַסקאָש.

מיר האָבן אַ גאַנצע וואָך געבענקט נאָך דעם פרייטיק. דעמאָלט האָבן מיר אויפגעלעבט. דאָס צוגרייטן צו באַגעגענען דעם שבת איז געווען אַ פרייד, וואָס נישט מיין פען קאָן דאָס באַשרייבן. די ערשטע פרייד איז געווען, וואָס מ׳איז אַהיימגעקומען פון חדר פאַר צוועלף. טיילמאָל אפילו שוין צען. דער טאַטע האָט זייער פרי אַוועקגעלייגט דאָס שרייבן, מקיים געווען די מצווה פון עזוב תעזוב. ער פלעגט אויסקוועטשן די ראָזשינקעס פאַר וויין אויף קידוש, געהאָלפן צעהאַקן דעם פוּנט פיש (קוריסלעך מיט די ביינדלעך, כדי ס׳זאָל זיין מער). די מאַמע האָט געשווויצט ביים אויוון, געבאַקן ברויט אויף אַ גאַנצער וואָך, אוּן עטלעכע קליינע חלות פאַר המוציאס אויף שבת.

פרייטיק פאַרנאַכט

אַרום צוויי אַ זייגער איז מען געגאַנגען אין מרחץ אַריין. קומענדיק פון מרחץ, האָבן מיר באַקומען פון דער מאַמען אַ שיסל הייסע פערפל מיט שמאַלץ. די שטוב האָט אינגאַנצן באַקומען אַן אַנדער פנים. מיר האָבן געווויינט אין איין צימער. נישט זייער גרויס. אין אָט דעם צימער זענען געשטאַנען צוויי אויסרוק־בעטן, וואָס דאָס מיינט — פיר בעטן. לעבן אויוון האָט מען אַוועקגעשטעלט עטלעכע אייזערנע סדום־בעטלעך, מ׳האָט אויף זיי אַרויפגעלייגט קופּעס שמאַטעס, אַז זיי זאָלן נישט אָפקוועטשן די ביינער. לעבן דער מאַמעס בעט איז געשטאַנען אַ וויגל, אַ שטענדיקע זאַך אין אונזער שטוב... אין דעם צימער איז אויך געווען אַן ענגליש קעכל מיט פליטעס אוּן אַ ציגל־אוון אויף צו האַלטן די שטוב ווארעם.

נאָכן טאַטנס בעט איז געשטאַנען אַ הויכער קופערט באַשלאָגן מיט אייזן, אויף רעדלעך. טאַמער חלילה אַ שריפה, זאָל מען קאָנען ראַטעווען דאָס ביסל ארעמקייט. לעבן פענצטער איז געשטאַנען אַ טיש, ווו דער טאַטע פלעגט שרייבן זיינע ספרי־תורות. ווייטער אַביסל פון טיש, לעבן דער וואַנט, ווו די טיר איז געווען, איז געשטאַנען דאָס פעסל וואַסער מיטן פאַמעשאַף.

הינטערן אויוון, צוקאָפנס פון דער מאַמעס בעט, איז געשטאַנען אַ שאַנק מיט ספרים, אויסער דעם אַ לאַנגע באַנק מיט עטלעכע שטולן. אויפן וואַנט, אַקעגנאיבער דעם טיש, איז געהאָנגען אַ פינפער לעמפּל, וואָס האָט געגעבן מער שאָטן ווי ליכט. פרייטיקצוגאַכטס האָט מען אַנגעצונדן נאָך אַ לעמפּל.

פון שיל אַהיים

דער טאַטע איז געשלאָפן מיט דריי בחורים, די מאַמע מיט דריי מיידלעך. דאָס וויגל איז כמעט תמיד געווען באַזעצט... איז נישט קיין חידוש וואָס די אַנדערע קינדער האָבן געהאַט שכל זיך איבערצוציען אויפן עולם האמת...

אוּן דאָך איז פרייטיק געווען פריילעך. מיר האָבן זיך צוגעקוקט ווי די מאַמע פלעגט פאַטשן דאָס ברויט, עס געמאַכט קיילעכיק, אוּן אַז מ׳האָט עס אַרויסגענומען פון אויוון, האָט זי עס באַשמירט מיט אַ ווייסל פון אַן איי אוּן עס באַשיט מיט מאָן. ס׳ברויט האָט אויסגעזען ווי אַ שיין פנים מיט אַסך חן־פינטעלעך. די מאַמע האָט געקאָכט די פיש מיט אַסך יויך, אַז מ׳זאָל קאָנען איינטונקען דאָס פרישע ברויט. אוּן אויב ס׳איז אַמאָל געווען אַ דרויבע אויף שבת, איז די פרייד געווען אַ טאָפּלטע. דאָן האָט די מאַמע זיך צעפּירט די הענט, געמאַכט אַ שמעקעדיקן טשאָלנט מיט אַ חלה־קוגל, מייערן־צימעס, אַ געפילט העלזל! ס׳איז געווען דער אמתער עונג־שבת.

אַז די מאַמע איז פאַרטיק געוואָרן מיט צוגרייטן דעם טשאָלנט, האָט זי זיך געזונטן צו די שוועסטערלעך. זי האָט זיי אויסגעצוואָגן די קעפּלעך מיט נאַפּט, אויסגעקעמט, פאַרפלאָכטן די צעפּלעך, וואָס האָבן אויסגעזען ווי הבדלות. געענדיקט מיט די שוועסטערלעך, האָט זי אויסגעקערט די שטוב אוּן באַשאָטן מיט געלן זאַמד. אוּן איצט האָבן מיר זיך געלאָזט מיטן טאַטן אין חסידישן שטיבל אַריין מקבל שבת זיין. נאָכן דאַוונען זענען מיר אַהיימגעאַנגען פרייעכטן, דעם טאַטנס געבויגענער רוקן איז אויסגעגלייכט געוואָרן. אַ פרייד האָט פון אים אַרויסגעלויכטן. מיר קינדער האָבן אונטערגעהאָפקעט גייענדיק אַהיים. אַ קליניקייט: חלה, ווין, פיש, פלייש! אוּן מאָרגן אויך טשאָלנט, קוגל, מייערן־צימעס! היינט די זמירות וואָס מיר וועלן זינגען!

מאַנעס זילבערשטיין (אַ ברודער פון יעקב הערש) מיט זיין פאַמיליע: דאָבע, די קינדער פישעלע, נעמילע, טאָבעלע, די מומע מרים דינה אוּן פעטער מאָטל גאָלדפלוס אוּן טאָכטער פייגע, חנהלע, פעטער משה שלום, פאַר זיין אַפּפאַר קיין ארץ ישראל צו די קינדער רחל לאה אוּן גיטל, אין יאָר 1937.

זמירות ביי אָפענע פענצטער

נאָך די פיש איז געקומען דער ערשטער זמר. דער טאַטע האָט באַגלייט, האַרמאָניזירט, אויף עטלעכע וועגן. אַמאָל האָט ער געזונגען ערשטע שטימע, איבערגעאַנגען אויף דער צווייטער, אַן אַנדערש מאָל געזומען דעם באַס־פּארטע. צווישן איין געקעכץ אוּן דעם צווייטן האָט מען געזונגען.

זומער זענען די פענצטער געווען אָפן. פלעגן זיך אין די פרייטיקצוגאַכטסן נישט איינמאָל צונויפזאַמלען פאַרן פענצטער מענטשן כדי צו הערן פישל סופר מיט זיינע בנים זינגען. דער טאַטע האָט אַלעמאָל אויסגעפּאַקט אַ פרישן זמר פאַר זיין קוואַרטעט. אפילו די שוועסטערס פלעגן מיטזינגען. דער טאַטע פלעגט זיך אפילו כלורמשט אויף זיי בייזערן: מיידלעך טאָרן נישט זינגען!

בעתן געזאַנג איז דער טאַטע אַריינגעפאַלן אין עקסטאַזע, פלעגט פאַרמאַכן די אויגן, אויסשפרייטן די הענט, גלייך ווי ער וואָלט געפלויגן אין די הימלען.

איך בין גרעסער געוואָרן. אַנדערש געוואָרן. דער טאַטע האָט דאָס אַנגעהויבן פילן אוּן זיך געשראָקן. ער האָט געפילט אַז עפּעס נייעס, פרעמדס הייבט אָן אין יידישן

לעבן. ער האָט נישט געוואָלט אַז ביי אים זאָל זיך דאָס אַנהייבן, ער האָט נישט געוואָלט אַז ביי אים זאָל זיך ענדיקן דאָס אַלטע איינגעווואָרצלטע יידישע שטייגער־לעבן. ער האָט לגבי מיר אָנגעוועגדט אַלע מיטלען כדי מיך צו צאַמען, צוריקצוהאַלטן.

ער פלעגט אויסציען וואָס לענגער דאָס בענטשן אין די פרייטיקן אוּן שבתים, כדי איך זאָל וואָס לענגער בלייבן אין שטוב. ער האָט אויסגעזוכט נייע זמירות, אפשר וועט דאָס מיך פאַרהאַלטן. כ׳האָב געווּסט אַז ער טוט דאָס מיט אַ כיוון. יעדן שבת איז אַלץ שווערער געוואָרן. כ׳האָב נישט געוואָלט פאַרשעמען דעם טאַטן אוּן מצער זיין די מאַמען. דער בוּנט איז אָבער געווען אומפאַרמיידלעך. איינמאָל האָט ער אפילו געקויפט באַניקערלעך אוּן זיי געשיילט, כדי אַזוי אויפצוהאַלטן דאָס בענטשן. ביז איינמאָל איז עס געשעען: כ׳האָב אָפגעבענטשט אַליין אוּן בין אַרויס פון דער שטוב. דאָס איז געווען דער ערשטער ריס צווישן אונז.

שפעטער האָט שוין דער טאַטע געזונגען אַן מיר. ער האָט אויפגעהערט מיט מיר רעדן. מיר זענען געווען ברוגז יאָרן מיט יאָרן. ער האָט מיך באַטראַכט פאַר אַ פאַרלוירע־נעם זון. נייע צייטן זענען אָנגעקומען, אוּנזערע וועגן האָבן זיך צעשיידט.

איך זוך אַ פאַך, אַ תכלית

אַז איך בין אַרויס פון די קינדער־יאָרן, האָב איך געמיינט אַז איך בין שוין אַ גרויסער, אוּן דער אמתן אָבער בין איך נאָך אַלץ געווען אַ יינגל. אָבער כ׳האָב שוין אָנגעהויבן פילן עוולות, פאַרשן די סיבות וואָס פירן צו די עוולות. כ׳האָב אָנגעהויבן טראַכטן וועגן תכלית. כ׳האָב נישט געהאַט קיין פאַך אין האַנט.

אוּן דאָ זע איך ווי גרויס ס׳איז די אָרעמקייט אין שטוב. אַ שטוב מיט קינדער, תמיד הונגעריקע. איך אַליין, דער שטאַרקער, ווי מ׳האָט מיך גערופן, האָב אַן אַפעטיט פאַר פיר.

וועלן אַ שניידער? שטייט עס מיין טאַטן נישט אַן. קיין פאַך פאַסט נישט פאַר אַ סופרס אַ קינד. שיקן די שוועסטערן דינען? אוודאי נישט! אוּן די מאַמע קרענקט שוין אָסך יאָרן, ס׳שטיקט זי עפעס איז האַלז. ס׳וועלט איר אַלץ ערגער. כ׳בין אין אַ קלעם. כ׳זע נישט קיין אויסוועג, נישט קיין צוקונפט. ס׳וואָלט זיך מיר געוואָלט לערנען, שטודירן, אויסער דעם ביסל יידיש וואָס איך רעד אוּן לייען, קען איך גאָרנישט. כ׳האָב זיך באַטראַכט פאַר אַ לא יצלח, אַ גאָלע גאָרנישט. ס׳ציט מיך נישט צו דער גמרא. כ׳האָב אָנגעהויבן פאַרנאַכלעסיקן דאָס לערנען, אָפט אויך פאַרפעלט אַ דאַוונען.

תהילים ווי אַ מיטל קענען היץ

אַזוי פאַרטיפט אין מיינע טרויעריקע מחשבות גיט צו מיר אמאָל די מאַמע אַ זאָג:

— יעקב הערש, זע, ווי איז מיר, חנהלע האָט היץ!

איך האָב אויפגעציטערט. חנהלע איז געווען אַ קינד פון אַ יאָר אַכט, אַן אָנטציקנדיק קינד. כ׳האָב זי שטאַרק ליב געהאַט. אוּן די שכנישע קינדער האָבן זי ליב געהאַט. זי איז קיינמאָל נישט געגאַנגען, נאָר אונטערגעטאַנצט, געשוועבט. זי איז געווען דער ליבלינג פון אַלעמען וואָס האָבן זי געקענט.

די מאַמע האָט פאַרבראַכן די הענט. זי האָט איינגעטונקט אַ ווייס שטיקל לייוונט אין קאַלטן ווּאַסער אוּן צוגעלייגט איר צום קעפל. מיך האָט זי געהייסן בלייבן אין שטוב אוּן אַליין איז זי אַוועקגעלאָפן צו דער מומע רבקה. זיי האָבן מיטגעבראַנגט אַ פרוי אוּן יענע האָט אָפגעשפראָכן אַ גוט אויג. דער טאַטע האָט זיך תיכף געכאַפט צו אַ תהילים, געזאָגט מיט גרויס כוונה. נאָך יעדן בלעטל זאָגן איז ער צוגעגאַנגען צום קינד, געטאַפט דאָס קעפל, כדי צו זען צי די היץ איז שוין אָפגעטרעטן.

צום דאָקטער אָדער צום רבין

מען רופט נישט חיים שמואלן דעם פעלדשער, נישט קיין דאָקטער. דעם קינד ווערט דערווייל ערגער. אין שטוב איז שוין נישטאָ וואָס צו פאַרזעצן. די שיינע לעדערנע משניותלעך זענען שוין אויך פאַרזעצט. מען באַנוצט נאָר סגולות, באַבסקע רפואות.

די מאַמע זיצט לעבן בעט, אַ פאַרשמאַכטע, אַ צעבראָכענע, אַ הונגעריקע, נישט אויסגעשלאָפענע, אוּן ווייַנט. דער טאַטע זיצט אין אַ ווינקל, זאָגט תהילים אוּן ווייַנט. דער זיידע שמואל שמש, מיט דער לאַנגער ווייסער באָרד, זיצט אוּן שאָקלט זיך איבער אַ ספר. לעבן ספר ליגט אויך אַ תהילים. דעם קינד ווערט ערגער פון טאָג צו טאָג.

מיר אַלע זענען געזעסן פאַרזונקען אין טריבע געדאַנקען. וואָס קען מען טון כדי חנהלען צו ראַטעוון? מען האָט שוין געהאַט גערופן דעם פעלדשער. נאָר זיין רעצעפט האָט גארנישט געהאָלפן. פלוצים גיט דער טאַטע אַ זאָג צו אונז:

— איר הערט? איך האָב בטחון אַז חנהלע וועט אם ירצה השם געזעזן ווערן.

די מאַמע האָט אָפגעקאָכט אַביסל קאַרטאָפל מיט וואַסער, אַביסל באַשמאָלצן אוּן מיר האָבן מיט עטלעכע דאַרע סקאָרינקעס געשטילט דעם הונגער. דאָס קליינוואַרג האָט אַביסל אויפגעלעבט. פאַר די עטלעכע טעג זענען זיי אינגאַנצן פאַרנאַכלעסיקט געוואָרן.

מיט עטלעכע שעה שפעטער איז די היץ געשטיגן. דאָס קינד ברענט ווי אַ פייער. פלוצים כאַפט דער טאַטע אויף זיך דעם אויבער־מאַנטל אוּן זאָגט:

— איך פאָר צום רבין!

פונוואַנען וועט ער נעמען אַ פור? אוּן געלט אויף הוצאות? פון קאָריוו קיין קאָזשעניץ איז זייער ווייט. אוּן נישט שטענדיק געפינט מען אַהין אַ פורל. מ׳דאַרף פאָרן קיין ריקע, מאָדזשיץ.

די מאַמע קוקט אויף אים מיט פאַרווייַנטע אויגן, אין וועלכע ס׳איז צו לייענען די פראַגע: ווּוּ וועסטו נעמען געלט?

— כ׳גיי צו הערש־לייבן.

הערש לייבל יאָסלס האָט געהאַט אַ שפייז־קראָם אוּן דער טאַטע איז אים שולדיק געווען אַ גרויסע סומע פאַר שפייז. די מאַמע האָט זיך געשעמט צו גיין צו הערש־לייבן באָרגן, כאָטש זיי זענען געווען גוטע פריינט.

דער טאַטע האָט געזאָגט, אַז אויב הערש וועט אים באָרגן דאָס נויטיקע געלט, אוּן אויב ער וועט האָבן אַ פור, פאָרט ער תיכף.

ער האָט געזאָגט: „זייט געזונד! כ׳וועל אויסבעטן

אַ רפואה שלימה פאַר חנהלען". דאָן איז ער אַרויס פון שטוב אוּן מיר האָבן אים נישט געזעען עטלעכע טעג.

ס'איז טיפע נאַכט. מיר זענען אַלע זייער פאַרמאַטערט, הונגעריק. די מאַמע נעמט אַ באַנקע, גיסט זי אָן מיט וואַסער אוּן שטעלט זי אַוועק אויפן אויוון. וועז דאָס וואַסער האָט אויפגעוואַכן, גיט זי אַלעמען טיי. מיר טרינקען טיי, פאַרבייסן מיט שטיקלעך צוקער. די מאַמע שלינגט די טיי צוזאַמען מיט די טערערן. די קינדער גייען שלאָפן, דערשראָקענע, פאַרווויינטע. די מאַמע פאַרנעמט איר פלאַץ לעבן חנהלען.

מיין נישט־דאַוונען איז שולדיק אין חנהלעס קראַנק זיין

אין שטוב איז טונקל. אויף דער וואַנט ברענט אַ קליין לעמפל. דער זיידע שאָקלט זיך איבער אַ תהילים. די מאַמע בייגט זיך איבערן קינד צו הערן איר אָטעם, איך זיך לעבן אויוון. דאָס האַרץ איז מיר צעבראָכן. די טערערן וואַרגן מיך. דער טאַטע — טראַכט איך — הוליעט אין קאָזשעניץ מיט די חסידים, וויל אויסהוליען אַ רפואה שלמה! דעם זיידנס שטים רייסט איבער מיינע געדאַנקען. ער רופט מיך איך זאָל צו אים צוגיין.

— זיץ! — איך האָב זיך צו אים צוגעזעצט.

— פאַר דער גאַנצער צייט וואָס איך בין דאָ, האָב איך נישט געזען דו זאָלסט נעמען אַ יידיש וואָרט אין מויל אַריין, אַריינקוקן אין אַ ספר. פאַרוואָס זאָגסטו נישט קיין תהילים? יעקב הערש, באַראַנען זיך, דו ביסט שוין אַ חתן־בחור, וועסט שוין באַלד שטיין אין שידוכים. כ'האָב געהערט אַז דו גייסט אַראָפּ פון דרך הישר, גייסט לתרבות רעות! זעסט נישט וואָס ס'טוט זיך אין שטוב? ווי גאָט שטראָפט אונז? אפשר איז דאָס פאַר דיינע זינד?

כ'האָב אַראָפּגעבויגן דעם קאָפּ אוּן געשוויגן. די מאמע שווייגט. דאָס האַרץ ווערט איר צעריסן. זי טוט אַ קוק אויפן זיידן, אַ קוק אויף מיר, אוּן זאָגט גאָרנישט.

כ'הייב אויף דעם קאָפּ אוּן קוק אויפן זיידן. כ'זע זיצן אַ יידּ, אַ הדרת־פּנים, מיט אַ לאַנגער ווייסער בארד. פאַר אים ליגט דאָס אָפענע תהילים. דאָן כאַפּ איך אַ קוק אויף דער מאַמען. כ'פיל איר צער, איר בראָך. כ'קוק אויף די קינדערלעך אין די בעטן, וואָס זענען געגאַנגען שלאָפן הונגעריקע. אוּן איך טראַכט נאָכאַמאָל: דאָרטן אין קאָזשעניץ טאַנצט מען אויס פישל סופרס זמרס. דאָרט טאַנצט מען אויס אַ רפואה שלמה אוּן דאָ שטאַרבט מיין שוועסטערל, דאָ זיצן מיר הונגעריקע, צעבראָכענע, איינגעקאָרטשעט אין צער אוּן ווייטיק. מ'ציטערט פאַר יעדער מינוט, יעדער סעקונדע, אָט קומט עס!

דאָס קינד גוססט

אַזוי איז אַריבער די נאַכט. צומאָרגנס זענען אַנגעקומען די מומעס אוּן האָבן עפעס געברענגט איבערצוכאַפן. זיי האָבן געבעטן די מאַמען אַז זי זאָל זיך אַביסל צולייגן. דער זיידע איז אַוועק אין בית המדרש דאַוונענען, אוּן עטלעכע ווייבער זענען געגאַנגען רייסן קברים, בעטן זכות אבות, אוּן פון דאָרטן זענען זיי מיט אַ געוויין אַריינגעפאַלן אין בית המדרש אַריין.

אַזוי זענען אַוועק עטלעכע טעג אַן אַן ענדערונג. איינמאָל בייגאַכט, זיץ איך מיט דער מאַמען לעבן בעטל. די קינדערלעך שלאָפן. אוּן אויך מיר כאַפּן זיצנדיק אַ דרימל. פלוצים הערט זיך אַ כריפּ. מיר האָבן זיך אויפגעכאַפּט. דאָס קינד הייבט אָן כארכלען. דאָס הערצל הויבט זיך אַרויף־אַראָפּ מיט אַ כריפּ, ווי מ'זאָל זאגן האַלץ, דאָס כריפּען ווערט באַגלייט מיט אַ פייף. די מאַמע ווייַנט, שרייט, קלאַפּט אין קאָפּ. די קינדערלעך האָבן זיך אַלע אויפגעוועקט. ס'איז שוין געווען שפעט אין דער נאַכט. שכנים זענען זיך צונויפגעלאָפן אוּן אויך אַנגעהויבן ווייַנען. די קינדער, דערשראָקענע, ווייַנען מיט.

דער טאַטע האָט אויסגעבעטן אַ רפואה שלמה, נאָר ס'קינד האָט נישט געפאָלגט...

פלוצים האָט זיך דערהערט אַ קריי מיט אַ כריפּ צוזאַמען, באַלד דערנאָך אַ הויכן שלוקעכץ. דאָן איז חנהלע שטיל געווארן. שוין אויף אייביק.

די שכנים האָבן צוגענומען די קינדער. דאָס געוויין איז געווארן שטאַרקער. פלוצים האָב איך געהערט ווי עמעץ איז פאַרבייגעלאָפן אונזער פענצטער, מען פאַרקעט זיך ביי דער טיר. איך האָב די טיר געעפנט אוּן דערזען פאַר מיר — דעם טאַטן. ער האָט תיכף באַגומען וואָס ס'איז געשען, איז אַריין אין שטוב. געקלאַפּט מיט די פויסטן אין קאָפּ, געקלאַפּט דעם קאָפּ אין וואַנט. ער איז ווילד געווארן, ער האָט געשריגן:

— דער רבי האָט געזאָגט: פאַר אַהיים, דיין קינד וועט האָבן אַ רפואה שלמה. — געוואַלד! כ'וועל דאָס נישט אויסהאַלטן!

ער האָט זיך נישט געקענט מוחל זיין וואָס ער איז נישט געווען ביים קינד. ער האָט זיך נישט געהאַט פאַר וועמען אויסצורעדן ס'האַרץ. ער האָט בלויז געקוקט אויף דער מאַמען, געקוקט אריפן טויטן קינד אוּן טרערן האָבן אַריינגעפלאָסן אין זיין בארד. ער האָט אויך געקוקט אויף מיר, נישט געקענט באַשליסן ווער פון אונז איז שולדיק אין חנהלעס טויט. אוּן אין רבין האָט ער געהאַט אַזויפיל בטחון, אַזויפיל בטחון, אוּן איצט... מיט דעם געלט וואָס דאָס פאַרן צום רבין האָט געקאָסט, האָט מען געקענט ברענגען אַ דאָקטער פון פולאַוו!...

די מאַמע, די מאַמע!

איך האָב געווויינט אין קאָנסקיוואָליע אוּן געאַרבעט טאָפּעצירער־טאָשמעס אויף אַ וועבשטוהל. אין קאָנסקיוואָליע האָט מען פון מיר נישט געהאַלטן. מען האָט זיך געשושקעט אונטער מיין וויבט פלייצעס, אַז איך בין געכאַפּט אין דער מעשה. ווער אָפּט פאַרפאַלן אויף עטלעכע טעג אוּן מ'וויסט נישט וווהין; אַז איך חבר זיך מיט מענטשן וואָס פאַסן נישט צו מיין שווער אוּן שוויגער.

איינמאָל בין איך טאַקע „פאַרפאַלן געוואָרן" אויף אַ לענגערער צייט. די קאָנסקיוואָליער האָבן זיך ערשט שפּעטער דערוווסט וווּ איך בין געווען. איך בין געווען אין קאָריוו. כ'האָב זיך דערוווסט אַז מיין מאַמע איז מסוכן קראַנק אוּן האָב זיך געלאָזט אַהין גיין צופוס.

אַהיימקומענדיק האָב איך געטראָפן די מאַמען ליגן אין בעט זייער אַ קראַנקע. כ'גיי צו צום בעט אוּן פרעג זי וואָס

זי מאַכט. זי ענטפערט נישט, קוקט נאָר אויף מיר מיט אירע שיינע בלאָע אויגן, ווי גלייך זי ווייל זיך דערגרונטעוונען צי בין איך גליקלעך פאַרקנסט, צי ליגן מיר נאָך אין קאָפּ די אַמאָליקע נאַרישקייטן, פאַר וועלכע זי האָט זיך אַזוי געשראָקן.

כ׳האָב אַ באַדערפענים צוצופאַלן צו איר, זי אַרומנעמען אוּן קושן. נאָר ווי קען איך דאָס דען טון? כ׳בין דאָך אַ מאַנצביל!... כ׳געדענק נישט די צייט, אַז די מאַמע זאָל מיך געווען קושן אָדער גלעטן. אוּן אויך דער טאַטע נישט. תמיד איז צווישן אונז אוּן די עלטערן געווען אַ מחיצה. כ׳האָב געוווסט אַז די מאַמע האָט מיך שטאַרק ליב, מיט אַלע מיינע חסרונות. אוּן נישט געקוקט אויף די אַלע שלעכטע גרוסן וואָס זי האָט וועגן מ׳ר אָפּגענומען פוּן גאָטס קאָזאַקן. דאָס האָט אַלץ נישט פאַרמינדערט איר ליבע צו מיר.

כ׳טאָר נישט אַרומנעמען מיין מאַמעלע...

כ׳שטיי ביי איר בעט אוּן טראַכט: כ׳ב׳ן, דאַכט זיך, אַ מאָדערנער מענטש, געבראָכן מיט אַלע אַלטע טראַדיציעס, געגאַנגען אַן אומדערשראָקענער פאָרויס, גרייט אָפּצורימען פוּן וועג אַלע דערנער אוּן שטיינער וואָס שטערן דעם גאַנג צו אַ שענערער וועלט, אַ וועלט פוּן אמת אוּן יושר. אוּן דאָ שטיי איך ביי מיין געליבטער קראַנקער מאַמע, אוּן וואָג נישט זי אַרומצונעמען...

כ׳האָב זיך געזעצט לעבן בעט אוּן געווויינט. די שוועס־טערס אוּן ברידער רינגלען אויך אַרום דאָס בעט אוּן ווויינען מיט. די מאַמע נעמט נישט אַראָפּ די אויגן פוּן אונז. שווייגט. כ׳פרעג זיי פאַרוואָס זי רעדט נישט, ענטפערן זיי מיר שטילערהייט — אַז שוין אַכט טעג ווי זי רעדט נישט. דער טאַטע דרייט זיך אַרום אין שטוב מיט די הענט אויפן רוקן. רעדט צו קיינעם נישט.

מ׳האָט געשיקט נאָך חיים פעלדשער, ער איז געקומען, באַטראַכט די מאַמען, צוגענומען עטלעכע קאָפּיקעס, אוּן פאַרשריבן אַ רעצעפט. אַז מיר האָבן אים געפרעגט וואָס דער מאַמען פעלט, האָט ער געזויגן מיט די אַקסלען. מיר האָבן זיך אָנגעשטויסן אַז ס׳האַלט שמאָל.. דאַן האָט מען זיך געמומען צו די אַלטע מיטלען: געגאַנגען ריסן קברים, געגאַנגען אין בית המדרש אַריין בעטן ביים ארון קודש, מ׳האָט אָנגעוועגדט סגולות, קמיעות, געזאָגט תהילים מיט אַ מנין יידן. אַזוי זענען פאַרגאַנגען עטלעכע טעג מיט תהילים־זאָגן, בעטן אוּן ווויינען, אוּן מ׳זעט נישט קיין בע־סערונג...

וויבערישע סגולות

איינמאָל זענען אַריינגעפאַלן עטלעכע מומעס, מיט יללות אוּן געווויינען. די מאַמע האָט, ווייזט אויס, פאַרשטאַ־נען איר לאָגע. זי האָט אַוועקגעדרייט דעם קאָפּ, ווי זי וואָלט שוין פוּן אַלץ רעזיגנירט. שפּעטער קומען אַריין נאָך עטלעכע וויבער. איינע טראָגט עפּעס אַ מין לאָקשנבערעס, אַ צווייטע האַלט אַ טאָפּ אין וועלכן ס׳ליגט עפּעס אַ גדיכט געל מאַטעריאַל, וואָס האָט אויסגעזען ווי וואַקס. אַ דריטע טראָגט נייע ווייסע לייוונט. די מאַמע האָט אויסגעדרייט דעם קאָפּ, דערזען די וויבער, אוּן אַ ציטער געגעבן.

צוויי פוּן די וויבער זענען צוגעגאַנגען צום טאַטן אוּן מיט אים עפּעס געערעדט אין דער שטיל. זיי האָבן אויסגע־טון די פאַטשיילעס אוּן זיך געמומען צו דער אַרבעט. מ׳האָט אונטערגעהייצט דעם אויוון. איין יידענע גייט צו צום בעט, הייסט מיך אַוועקגיין אויף אַן אַנדער אָרט. מען רוקט צו דעם טיש צום בעט אוּן מ׳לייגט אַרויף אויפן טיש דאָס ברעט, די צווייטע שטעלט אַרויף דעם טאָפּ אויפן אויוון. די דריטע וויקלט פאַנאַנדער די לייוונט. די יידענע ביים אויוון שטעקט אַריין די האָנט אין טאָפּ, דרייט די האָנט, גלייך זי וואָלט געקנעטן ברויט, אָדער געמאַכט קיכלעך אויף שבת. דאַן האָט זי דאָס שטיק וואָס האָט אויסגעזען ווי וואַקס, אַרויפגעלייגט אויפן ברעט, עס געדרייט אוּן געוועלגערט מיט די הענט, ביז ס׳האָט אויסגעזען ווי אַ פוּנטיק יאַרצייט־ליכט.

מען איז קובר אַ ליכט

די מאַמע שרעקט זיך. די געווויינען שטאַרקן זיך. די קינדער, די גרויסע — אַלע ווויינען. דאַן האָט מען גענומען דאָס ליכט אוּן דאָס ברעט האָט מען אַריינגעשטעלט אין אַ באַליע וואָס מען וואַשט גרעט. איין פרוי האָט געהאַלטן דאָס ליכט איבער דער לענג פוּנעם ברעט, אַ צווייטע האָט אויסגעגאָסן אַ טאָפּ וואַסער פוּן אויוון אַראָפּ, דאָס ברעט האָט מען אַוועקגעלייגט אויפן טיש, אוּן דאָס לעכט אויפן ברעט.

די יידענע פוּנעם ווייסן לייוונט איז צוגעקומען, גענומען אַ מאָס דעם לעכט, זי האָט אויף גיך צעריסן די לייוונט, צונויפגעסטריגעוועט תכריכים פאַר דעם לעכט אוּן אָנגע־טון, צוגענומען דאָס טהרה־ברעט אוּן אַוועקגעלייגט דעם „מת״, דאָס לעכט, אויפן טיש, מיט די פיס צו דער טיר. דאַן האָט מען אויפן טיש אַוועקגעשטעלט לייכטער מיט אָנגעצונדענע ליכט, וועלכע מ׳האָט פאַרהילט מיט אַ טונקל געוואַנד.

אין שטוב ברעכן אויס נייע יללות. די מאַמע ליגט אַ שטומע אוּן טרערן רינען פוּן אירע אויגן, די גבאיטעס קומען צו צום טאַטן אוּן זאָגן אים אַז ער זאָל פוּנעם שטיק וואָקס מחילה בעטן. די מומעס בעטן אַלע מחילה. דאַן שטעלן זיי אויס די קינדער צוקאָפּנס דעם ליכט אוּן זאָגן מיר, אַז איך, אַלס עלטסטער, זאָל דער ערשטער מחילה בעטן פוּנעם „מת״.

דידאַזיקע ווילדקייטן האָבן מיך אינגאַנצן צעטומלט. איך בין צו דעם נישט געווען צוגעגרייט. כ׳האָב דאָס געזען צום ערשטן מאָל אין מיין לעבן, אַזאַ ווילדער אַבערגלויבן! צו ברענגען אַ שטיק וואָקס פאַר אַן אויסלייז, אים טון אַלע רעכט ווי מ׳טוט אַ בר־מנן! אוּן דער קראַנקער ליגט, קאָן נישט רעדן, מוז זיך צוקוקן צו דעם גאַנצן ווילדן ספּעקטאַקל!

איך ווייל נישט בעטן מחילה ביים ליכט

אַלעמענס אויגן זענען געווענדט צו מיר. איך שטיי אַ צעדולטער, מיין קאָפּ אַרבעט שנעל: וויאַזוי זאָל איך מיך איצט נוהג זיין? איין שט־מע אין מיר זאָגט מיר אַז איך מוז זיך אונטערגעבן, ווייל טאָמער חלילה געשעט עפּעס מיט דער מאַמען, וועלן זיי מיר נישט מוחל זיין. דער צוויי־טער געדאַנק זאָגט: האַנדל ווי אַ פרייער מענטש, די מאַמע וועט דערפוּן נישט געזונט ווערן, פאַרקערט, זיי טרייבן זי וואָס גיכער צום טוט! פלוצים גיב איך מיך אַ ריס, שטופּ מיך אַדורך די אַלע ווייבער מיט אַ פעסטן אויסרוף:

— ניין! —

און לויף אַרויס פון שטוב. אין דרויסן איז געווען גוט קאַלט, און איך בין לאַנג געשטאַנען. דאָס איז געווען דעם 16טן פון חודש אדר ב'. ס'איז געווען אַן עיבור־יאָר.

שטייענדיק אַזוי אין דרויסן, ציטערנדיק פאַר קעלט, דערזע איך אָנקומען דעם קברות־מאַן מיטן מילטער אין האַנט. ער איז אַריין צו אונז אין שטוב. אַביסל שפעטער איז ער אַרויס געקומען מיטן מולטער, אויף וועלכן ס'איז געלעגן דאָס שוואַרצע שטיקל שטאָף. די פרויען האָבן דאָס ליכט אַרויסבאַגלייט אַזוי ווי אַ טויטן. דאָס ליכט איז באַגראָבן געוואָרן אויפן נייעם בית עולם, מן הסתם אונטערן פלויט.

קאָריווער גיבורים

די „דאָנדיקעס"

די קאָריווער יידן האָבן זיך געהאַט מיט וואָס איבערצונעמען — מיט אירע גיבורים. אפילו די ווילגעלערנטע זענען געווען שטאָלץ מיט די שטאַרקע, געזונטע יידן, האָבן געהאַט אַ שם אפילו אַחוץ דער לובלינער גובערניע.

די חסידים פלעגן זיך דערציילן פאַרשידענע מעשיות וועגן די גיבורים, פונקט ווי זיי פלעגן דערציילן די מופתים פון זייערע רביים. קאָריוו איז רייך געווען אין יידישע גיבורים. קיין איינציקע שטאָט אין לובלינער קאַנט האָט זיך אין דעם פרט נישט געקענט פאַרגלייכן מיט קאָריוו.

פון די מעשיות וואָס מ'פלעגט זיך פון קאָריווער גיבורים דערציילן, וואָלט מען געקענט אָנשרייבן אַסך ביכער, לאָמיר דאָ נאָר כאָטש דערמאָנען אייניקע פון זיי: לאָמיר נעמען די ברידער דאָנדיקעס. פייוול שוסטער, יוזיפ שוסטער און דער יונגסטער, לייביש דער בעל עגלה.

פייוול איז געווען אַביסל העכער פון מיטלווויקס, אַ קאָסאָקער, שטענדיק אַרומגעגאַנגען מיט פאַרשאַרצטע אַרבל, זומער און winטער, פון וועלכע ס'האָבן אַרויסגעשטעקט צוויי געזונטע ידיים. ער איז געווען פלינק אין זיינע באַוועגונגען. ער האָט תמיד געזוכט צו זאַטשעפען זיך מיט עמעצן, כדי זיך צו קאָנען שלאָגן, אַדורכליפטערן זיינע הענט. ס'איז ביי אים געווען אַזאַ מין ספּאָרט. ער איז נישט געווען איבערקלייבעריש — אַ ייד צי אַ גוי, אַבי ס'זאָל זיך רודערן, מ'זאָל פון אים הערן, מ'זאָל זאָגן:

„אַהאַ, פייוול האָט שוין עמעצן אָנגעבראָכן די ביינער".

די מיינסטע געשלעגן זענען פאַרגעקומען צווישן מנחה־מעריב אין בית־המדרש...

יוזיפ איז שוין געווען אַ גאַנץ אַנדערער מענטש. שלאָגן זיך אין בית המדרש וואָלט געווען אונטער זיין כבוד. יוזיפ דאָנדאָק איז געווען דער העכסטער מענטש אין קאָריוו, אפילו פון די גוים פון אַרום קאָריוו, אפילו אין לובלינער קריין. ער איז געווען קאַרגע זיבן פוס הויך. אַז ער איז געשטאַנען אויפן ראָג פון פילעווער שאָסיי, האָט מען אים געקענט זען לעבן גלחס סאָד.

ער האָט געהאַט בריייטע פלייצעס, גרויסע, לאַנגע הענט, בריייטע דלאַניעס. אַ רונד פנים מיט שוואַרצע, ביסטרע אויגן, שוואַרצע וואָנסעס, און אַ קליין בערדל. אין בית המדרש האָט ער זיך נישט געקענט שלאָגן. ער וואָלט געדאַרפט אַוועקלייגן פריער עטלעכע רעדלעך מענטשן, כדי צוצעפירן זיינע לאַנגע הענט. זיינע געשלעגן זענען מיינסטנס פאַרגעקומען אין גאַס, אויפן מאַרק, אַדער אויפן שאָסיי. אין נישט מיט איינעם, נאָר מיט עטלעכע מיטאַמאָל.

מען האָט דערציילט, אַז דער פאָטער זייערער, האָט געקענט אויסטרינקען אַ פלאַש ביר פון העלזל. דערנאָך האָט ער געגעבן אַ בלאָז אין דער פלאַש אַריין, האָט זי געפלאַצט. ער איז געווען אַ שטילער, מיט אַ געלאַסענעם גאַנג. שלאָגן פלעגט ער זיך נאָר דאָן, ווען ער האָט שוין קיין ברירה נישט געהאַט. פראָוואָצירן אַ געשלעג פלעגט ער קיינמאָל נישט.

לייבוש דער מיזיניק איז געוואָקסן ווי אויף הייוון, מיט איין מאָל איז ער אויסגעשאָסן אין דער הייך ווי אַ סאָסנע. ער איז געווען אַן אומרו, נישט געקאָנט איינשטיין אויף איין אָרט, זייענדיק אַ שטיקל בעל־עגלה, פלעגט ער אפט שפּאַנען פערד פון אַ פרעמדן שטאַל...

ער איז געווען וואָלף דודס אַ תלמיד. וואָלף איז געווען אַ צוריקגעקומענער פון קאַטאָרגע. ער האָט געשטאַמט פון קאָסקיוואָליע, געווען דער קעניג פון די פערד־גנבים. ער איז געווען געבויט פעסט, ווי אַ שטיק שטאָל, אַ מאַסיוועך, מיט אַ גרויסער, בריייטער ברוינער באָרד, אַזויווי ביי אַ רבין, נאָר זיין געבוי איז געווען ווי פון אַ קאַצאַפּ.

וואָלף איז געווען אַ פרומער ייד. אַז איר האָט אים געזען אין מרחץ, האָט איר געקענט באַמערקן די בלויע צייכנס אויף די פיס וואָס זענען אים צוריקגעבליבן פון די קייטן וואָס ער האָט אין דער תפיסה געטראָגן. ער איז געווען דער רבי פון די גנבים, און לייביש איז געווען זיינס אַ גוטער תלמיד, געלערנט די דאָזיקע תורה מיט התמדה.

לייבישעס געשלעגן זענען מיינסטנס פאַרגעקומען אין די דערפער, אויף יאָרידים, מיט גוים. לייבישן האָט מען אונטערגעהאַקט די לונגען. ער איז יונג געשטאָרבן.

אייזיק שוסטער

אייזיק שוסטער איז געווען דער שטאָלץ און דער ליבלינג פון קאָריוו. יונג און אַלט, לערנער און פראָסטער ייד האָבן ליב געהאַט צו דערציילן מעשיות פון אייזיקס גבורה, פון זיינע געשלעגן מיט גויים אויף די יאָרידים, אין דערפער.

אייזיק איז געווען הויך, מיט בריייטע פלייצעס, אַ קיי־לעכיק פנים, מיט גרויסע לאַכנדיקע אויגן, מיט אַ שטענדיקן געלעכטערל אויף די ליפן. די מוסקולען פון זיין קערפער

כ'בין צוריק אַריין אין שטוב, מיט אַן אַראָפגעלאָזטן קאָפּ. כ'האָב געציטערט פאַר קעלט ווי אין קדחת. כ'האָב זיך אָנגעכאַפּט אין אַ בענקל. כ'בין פשוט צוזאַמענגעבראָכן. כ'בין פון נאַטור אויס געווען זייער אַ שטאַרקער. דאָך איז דאָס אַלץ געווען איבער מיינע כוחות.

דער דאָזיקער טאָג איז געווען אַ שרעקלעכע דאָס אין מיין לעבן!

צומאָרגנס איז דער מאַמען נאָך ערגער געוואָרן. אין זי איז אין דעם דאָזיקן טאָג געשטאָרבן, עס איז געווען דעם 17טן אָדר ב'.

ערע איר אָנדענק.

האָבן זיך אַדורכגעשפּאַרט דורך די מלבושים. ער האָט געהאַט אַ געזונטן קאָרק מיט אַ בריטן ברוסט־קאַסטן, אַ גוטער און האַרציקער מענטש. האָט אים אָבער עמעץ זאָגשעפּעט, אַזוי איז ער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טיגער. פּוֹן די אויגן האָט געשפּריצט פייער. פלינק ווי אַ קאַץ איז ער דאַן געוואָרן.

ער פלעגט באַשיינען קהלישע שמחות. ביי אַ סיום־הספר איז ער געווען די צענטראַלע פיגור. די גאַנצע שטאָט, אפילו גויים זענען אים דאַן געלאָפן זען. ער פלעגט זיך דעמאָלט פאַרשטעלן פאַר אַ טערק, מיט אַ רויטער פּזקע און אַ טראָלד ביי די זייטן, מיט אַ טערקישן שאָל אַריבער־געוואָרפן איבער די אַקסלען, צו דער אויבערשטער ליפּ האָט ער זיך צוגעקלעפּט אַ פּאָר שוואַרצע לאַנגע וואַנסעס, זיך אַנגעטון אַ קאָלירט העמד, אויפגענייט אַ פּאָר לאַנגע הויזן פּוֹן פלאַכטעס, צו פאַרדעקן די גרויסע שטאָלצן וואָס ער האָט געטראָגן אויף די פיס. אַז אייזיק האָט זיך אויפּ־געשטעלט, זענען דעם שטעקן פּוֹן פּופּצן פּוס הויך אין זיין האַנט און זענומען שפּאַנען, האָט זיך געדאַכט אַז עפּעס אַ שד פּוֹן יענער וועלט גייט. די אַקסלען האָבן דער־גרייכט דעם דאַך, אַזוי הויך איז ער געוואָרן דורך די שטאָלצן. די צוקוקער האָבן מורא געהאַט אַז אָט פאַלט ער. נאָר אייזיק איז זיך געגאַנגען רויק, מיט אַ בריטן שמייכל אויף די ליפּן.

אַז דער מאַרש האָט זיך אָנגעהויבן בייטאָג, וועו מ׳האָט אַרויסגענומען דאָס ספר פּוֹן סופר, אַוועקצופּירן צום גבאי פּוֹן דער חברה, כדי צו פאַרקויפן די אותיות, דאַן האָט די מוזיק געשפּילט אין גאַס און יידן האָבן געטאַנצט. אייזיק האָט געאַנצט אויף די שטאָלצן. מיט איין האַנט אָנגעשפּאַרט. אַלע האָבן געציטערט, ער זאָל נישט פאַלן.

די גויים פלעגן זיך צלמען, וועו זיי האָבן אומגעריכט דערזען אָנקומען אייזיקן. די אומנאַטירלעכע הויכקייט האָט זיי איבערגעשראָקן. אַז די פאַראַדע איז פאַרגעקומען בייַ־נאַכט, פלעגט אייזיק רייטן פאַרויס אויף אַ פערד, פאַרשטעלט פאַר אַ טשערקעס.

זיין גבורה פלעגט אייזיק מיינסטנס אויסנוצן אין אַ זונטיק, אַדער אין אַ חגא, וועו די דאָרפס־שקצים זענען געקומען אין שטאָט אַריין און זיך טשעפּען צו יידן. דאַן האָט אייזיק, און די אַנדערע שטאַרקע יידן, מיט זיי גע־לערנט בלק.

נאָך אַזוינע געשלעגן זענען תמיד די גויים זיך צעלאָפן ווי די מייז, צעממיתטע, פאַרבלוטיקטע, און דער גאַנצער וועג וואָס האָט געפּירט צום קאָשטשאָל איז ליידיק געוואָרן.

פילע גויים פלעגן קומען צו יידן זיך עצות האַלטן. אייזיק האָט אויך געהאַט אַסך גוישע חסידים, וואָס האָבן באַוווּנדערט זיין גוישע גבורה, און מיט אים שטאָלץ געווען. איך געדענק, ווי אייזיק האָט זיך איינמאָל אין אַ שבת געשלאָגן מיט דריי גויים און זיי זענען אַלע געפאַלן ווי די קלעצער צעבלוטיקטע.

יוסף דער משוגענער

יוסף דער משוגענער איז אייגנטלעך נישט געווען משוגע. דאָס איז נאָר געווען אַ צונאָמען, מחמת ער האָט זיך אויפגעפּירט אַביסל אַנדערש ווי אַנדערע.

יוסף איז געווען אַ יידל פּוֹן מטעלן וווקס, מיט אַ קליין וויים בערדל. געווען גרינג אויף די פיס, געהאַט אַ גיכן גאַנג. מ׳האָט אים געהאַלטן פאַר אַ שטאַרקן.

ער איז געווען אַ סוחר פּוֹן אַ קליינעם פאַרנעם, ער איז געפאָרן מיט אַן אייגענעם געשפּאַן איבער די דערפער האַנדלען. אַז ער האָט צו עמעצן גערעדט, האָט ער געהאַלטן דעם קאָפּ אַראָפּגעבויגן, ס׳האָט אויסגעזען ווי ער וואָלט גערעדט צו זיך אַליין, מיט אַ שמייכל. ער איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען מיט דער בייטש אין דער האַנט, אָחוץ ווען ער איז געגאַנגען אין בית המדרש אַריין. דאָס פערד און וועגעלע האָט געמעגט שטיין ערגעץ וווייט פּן אים, האָט ער זיך מיט דער בייטש נישט צעשיידט. ער האָט געהאַט זיין פּרנסה און נישט געדאַרפט אָנקומען צו קיינעם. יעדן אינ־דערפרי, נאָכן דאַוונען, איז ער אַראָפּגעגאַנגען צו שמואל שמש נאָך אַ טרונק בראָנפן. ביי שמואל שמש האָט מען פאַרקויפט בראָנפן, געבראָטענע געזלעך, פּופּיקלעך, גע־פילטע העלזלעך, מאַרינירטן הערינג און אנדערע גוטע זאַכן. ביי שמואל שמש איז געווען דאָס אָרט, ווו אַסך יידן — סוחרים, קצבים, בעלי־מלאכות האָבן זיך אונטערגעלענט די הערצער. נאָך אַ געשלאָסענעם מסחר, איז מען אַוועק צו שמואל שמש נאָך אַ טרונק בראָנפן. ביי שמואל שמש האָט מען פאַרקויפט בראָנפן, געבראָטענע געזלעך, פּופּיקלעך, גע־פילטע העלזלעך, מאַרינירטן הערינג און אנדערע גוטע זאַכן. ביי שמואל שמש איז געווען דאָס אָרט, ווו אַסך יידן — סוחרים, קצבים, בעלי־מלאכות האָבן זיך אונטערגעלענט די הערצער. נאָך אַ געשלאָסענעם מסחר, איז מען אַוועק צו שמואל שמש נאָך אַ כוסה. בלויז פאַר די חסידים האָט נישט געפּאַסט דאָרט צו פאַרקערן. זיי פלעגן די אַלע גוטע זאַכן קויפן דורך אַ שליח און האָבן די סעודות געמאַכט אין זייערע חסידים־שטיבלעך.

יוסף האָט קיינמאָל קיין צייט נישט געהאַט פאַר לאַנגע שמועסן. ער פלעגט תמיד אָפּהאַקן דעם שמועס אין מיטן דערינען און אַנטלויפן, גלייך ווי עמעץ וואָלט אויף אים ערגעץ געוואָרט. יוסף איז געווען אַ נאָענטער קרוב צו וועלוול סוחר. און וועלוועל איז געווען אַ קאָנקורענט פּוֹן הערצקען דעם וואַקסמאַכער, שפּעטער דער אייגנטימער פּונעם קאָריוועך מרחץ.

ס׳איז תמיד געווען אַ שנאה צווישן זיי אוּן יוסף זין, זענען תמיד געווען גרייט אָנצוּלערנען הערצקען דעם קאָנ־קורענט. הערצקע איז געווען אַ ייד אַ גיבור, פלעגט זיך שלאָגן מיט אייזיק שוסטער. ער איז אים אַמאָל, אומגעריכט פאַר אייזיקן, באַפאַלן אין בית המדרש מיט אַ שטייסל.

הערצקע איז געווען אַ הויכער, מיט אַ גרויסער שוואַר־צער באָרד, ער האָט אויסגעזען ווי אַ ציגיינער, מיט שוואַר־צע פייערדיקע אויגן. אָבער קעגן יוספס זין איז ער געווען מאַכטלאָז. זיי האָבן אים אַסך מאָל געשלאָגן. דער סוף איז געווען אַז הערצקע האָט אונטערגעלייגט אַ פייער אונטער וועלוולס הויז אוּן אַלץ איז אַוועק מיטן רויך — זיין תבואה שפּייכלער, פעלן, חזיר־האָר, אַלץ איז פאַרברענט געוואָרן. הערצקע האָט פאַר דער מעשה באַקומען עטלעכע יאָר תפיסה.

יוספס זין זענען געווען זייער שטאַרקע. דער שטאַרק־סטער פּוֹן זיי איז געווען דער מיזיניק זבאָנדיק. וואָס דער צונאָמען האָט באַדייט, וווייס איך נישט, נאָר אַזוי האָט מען אים גערופן. שמעון איז געווען אַ נידריקער, אַ בריטבייניער־דיקער, מיט אויסגעסטאַרטשטע קינבאַקן. ער האָט געהאַט צוויי שווערע הענט, — האַמערס. אַז אָך איז געווען צו יענעם, וואָס האָט פּוֹן אים באַקומען אַ באַכצע!

שמעון האָט געאַרבעט ביי וועלוולן, געמאַכט וואַקס. דער וואַקס איז געקוועטשט געוואָרן מיט אַ גרויסער שרויף, וואָס האָט אַרויסגעדריקט דעם וואַקס מיט אַ שווערער פלאַטע,

וואָס איז געלעגן אונטער דער שרויף. די שרויף האָט גע־
האַט פיר גרויסע לעכער, ווו גרויסע לאַנגע דראָנגען פון
דעמבענע האָלץ זענען אַריינגעשטעקט געוואָרן. מיינסטנס
האָט מען זיך באַנוצט מיט איין לאַנגען דראָנג פון א 15
צענטימעטער אין דיאַמעטער און א צען פוס לאַנג. דריי
מענטשן האָבן געדרייט די שרויף ביזן סוף. דאַן האָט מען
דעם דראָנג אַריינגעשטעלט אינעם צווייטן לאָך און אַרום־
געאַנגען דעם גאַנצן שטח אַזוי לאַנג, ביז מ׳האָט שוין
מער נישט געקאָנט דרייען. און דאַן האָט מען אַרויסגעצאַפט
דעם הייסן וואַקס אין האַלב אָפענע פעסלעך. זומער פלעגן
זיך מענטשן אָפשטעלן און צוקוקן ווי מען מאַכט דעם
וואַקס. אַסך האָבן פשוט ליב געהאַט צו פילן דעם וואַקס־ריח.

איינמאָל האָט פאַסירט: די צוקוקערס האָבן גלעזעען ווי
די דריי מענטשן האָבן פאַרדרייט די שרויף ביזן סוף. מער
איז נישט געגאַנגען. האָט חברה זיך גענומען קיבעצן
שמועסן:

— שימעלע, — כ׳וואָלט דיר גערעדט א שידוך, נאָר
דו טויגסט צו גארנישט, ביסט גארנישט אזא שטאַרקער
ווי מענטשן מיינען.

אזוי האָט מען אים פראָוואָצירט פון אלע זייטן. שימעלע
לאַכט. דער עולם פראָוואָצירט ווייטער:

— זאָל ער עפעס באַווייזן, זאָל ער ווייזן וואָס ער קאָן!

רופט זיך שימעלע אָן: ווייסט איר וואָס? איך וועל
זיך מיט אייך וועטן, אַז איך איינער אַליין קאָן נאָכאַמאָל
אַרומגיין מיטן דראָנג דעם גאַנצן שטח וואָס די דריי
מענטשן האָבן פאַרדרייט. נעמט דריי מענטשן און זיי וועלן
זיך איבערצייגן אַז מ׳קאָן מער נישט דריין. וועל איך
איינער אַליין נאָך איין מאָל אַרומגיין.

כך הוה. עטלעכע מענטשן האָבן אויסגעפריווט און
געזעען אַז מ׳קען מער נישט דריין. האָט מען זיך געווועט
אין א סומע געלט. יעדער האָט געלאַכט, געחוזקט פון
שמועסן, געוואָגן זיכער אַז זיי וועלן דעם געווינען.

שמעון האָט אָנגעשפיגן אין זיינע גרויסע הענט, אַרויס־
געזוכט דעם דראָנג, אים אַריינגעשטעקט אינעם אַנדערן
לאָך. ער האָט א צי געגעבן — עס גייט. נאָך א צי, ס׳גייט
ווייטער צוביסלעך, האָט ער געצויגן און אזוי זיך פאַרדרייט
ביזן סוף. אַלע זענען געשטאַנען געפלעפט. קיינער האָט
נישט געגלייבט אַז אַזא זאַך זאָל מעגלעך זיין. ער האָט
דעם געווינען געוווּנען.

גיבורים־חסידים

אויסרעכענען אַלע קאָריווער גיבורים, וואָלט פאַרנומען
אַסך פלאַץ, באַזונדערס פון צווישן די לערנער־חסידים. איז
לאָמיר זיך אָפשטעלן אויפן מלמד ברוך, זיסל טאַבאַק־מאַכערס
אייַדעם. ער איז געווען א שטאַרקער ייד. מ׳האָט געשמועסט,
אַז א פאַרבאַרגענע גבורה ליגט באַהאַלטן אין דעם ייד.

ברוך, אַז ער איז אָמאָל אויף עמעצן בייז געווען, און
ער האָט מורא געהאַט, אַז טאָמער וועט ער יענעם מיט איין
שטאַרקן קלאַפּ דערהרגענען, אַדער אים מאַכן פאַר א קאַליקע,
האָט ער מיט דער פויסט געגעבן א זעץ אין טיש, און דער
עק טיש האָט זיך איבערגעבראָכן. דאָס זעלבע האָט ער
געטון מיטן צווייַן עק טיש. דאָס ווייַב האָט אָנגעהויבן
שרייַען, אוּן יענער איז אַנטלאָפן.

אַדער לאָמיר נעמען אַזאַ לערנער ווי משה חכם. דעם
נאָמען האָט מען אים געגעבן בלשון סגי נהור. אסך חכמות
זענען דערציילט געווארן וועגן אים. משה חכם האָט געהאַט
א פליישיקע נאָז. ער האָט געלאַכט מיט א קינדערישן גע־
לעכטערל. ער האָט געהאַט אַן אייזן־קראָם, וואָס איז בא־
שטאַנען פון עטלעכע קאָסעס, עטלעכע אייזערנע טעפ,
עטלעכע פלאַטשיקע שטיקער אייזן אויף צו מאַכן פרענטן
צו לאָדנס אוּן טירן, אוּן עטלעכע זאַוויעסעס מיט עטלעכע
פונט טשוועקעס פון פאַרשידענע מאָסן. אַחוץ דעם איז ער
אויך געווען א דאַרפס־גייער.

זייענדיק אָמאָל אין א דאַרף, זאָגט אים א גוי: איך
דאַרף א נייע קאָסע. זאָגט צו אים משה חכם: — פאַרוואָס
קומסטו נישט צו מיר אין קראָם אַריין? ענטפערט אים דער
גוי: אַז ער האָט נישט קיין פערד אוּן וואָגן. כאָפט משה
חכם דעם גוי אויף די פלייצעס אוּן טראָגט אים עטלעכע
וויאַרסט אין שטאָט אַריין, צו זיין קראָם, צו פאַרקויפן אים
א קאָסע.

איינמאָל האָבן זיך צוויי געזונטע גויים צעווערטלט
מיט משהן אין זיין געוועלב. האָט ער זיי אָנגעכאַפט ביי די
קעלנער, צוגוליפגעביצקעט זייערע פנימער, ביז בלוט האָט
זיי גערונען פון די נעזער אוּן מיילער. דאָן האָט ער זיי
אַרויסגעטראָגן פון קראָם.

איינמאָל בין איך געווען אַן עדות פון משה חכמס גבורה.
מיר, בית המדרשניקעס, זענען געזעסן ביים לובלינער טיש,
וווּ משה איז געזעסן אין מיטן. מיר האָבן זיך ביי אים גע־
בעטן ער זאָל עפעס באַווייזן פון זיין שטאַרקייט. האָט ער
אַרויסגענומען פון קעשענע א גרויסע מטבע, אויפגעשטעלט
די גמרא, אַרויפגעלייגט די מטבע אויפן טיש צווישן דער
גמרא, האַלב אַרויסגערוקט אויפן קאָנט פונעם טיש, דאָן
האָט ער זיך אוועקגעזעצט אויף דער פאָדלאָגע, צוגעשטעלט
דאָס מויל אונטער דער האַלבער מטבעה, אָנגעבלאָזן די
באַקן, צוגוליפגעצויגן די ליפן אוּן געגעבן אַזאַ שטאַרקן
בלאָז, אַז די מטבע איז אַריבערגעפלויגן איבער דער גמרא,
אַריבער אויף דער אַנדערער זייט טיש.

משה האָט זיינע הענט נישט באַנוצט צו געשלעג, סיידן
ער איז דערצו געצוווּנגען געוואָרן. גבורים זענען אויך
געווען אברהם וואָלף אוּן זיינע זין. מען האָט זיי גערופן
טשעטשיקס. אַלע פעסטגעבויטע ריזן. זיי האָבן געקענט
לערנען א בלאַט גמרא.

אַדער אַזאַ מענטש ווי לייבייש לאָזער דעם פערד־
הענדלערס א זון. א ריז. א שיינער לערנער. ער פלעגט לער־
נען נאָך מעריב אין בית המדרש עטלעכע בלאַט גמרא. ער
האָט זיין שטאַרקייט אויך נאָר אויסגענוצט צווישן גויים
אויף די יריידים. געווען א שטילער אוּן געלאַסענער מענטש.

ס׳איז געווען א נחת רוח צוצוקוקן נאָך מעריב ווי אַזוינע
הויכע אוּן געזונטע ריזן זיצן אוּן שאָקלען זיך איבער די
גמראס אוּן יורה־דעהס, לערנען מיט גרויס התמדה. אוּן דער
ניגון פון לערנען גיסט זיך צוזויף מיט די ניגונים פון
אַנדערע יונגע, גרויסע לערנער, ווי א מאַטעסל העכט, א
ישראל מלכס, אברהם מלך שילדקרויט, אוּן אַנדערע גרויסע
לערנער — א הערש גרשון, אַבאַלע ראַפאַפאָרט, וואָס האָט
געהאַט סמיכות אויף רב אוּן נאָך אַסך אַנדערע.

אַבאַלע איז אַחוץ א גרויסער לערנער אויך געווען א
גרויסער קינסטלער. א מאָלער אוּן א שניצער פון א גרויסן

ווערט. די שיינע, פיין געשניצטע מנורה, וואָס איז געווען איינגעראַמט אין עמוד, איז געווען זיין ווערק.

קאַריוו האָט געהאַט אַסך גרויסע לומדים. דעם גמרא־ניגון פון קאַריוער לערנער האָט מען געהערט בייטאָג אוּן ביינאַכט, נישט זעלטן — אַ גאַנצע נאַכט, באַזונדערס אין די דאָנערשטיקע נעכט.

אוּן אָט די חסידים, גרויסע לערנער, גוטע יידן, האָבן אויך געקאָנט געבן גוטע קלעפּ. די בית המדרשניקעס האָבן אָפט געהאַט צוזאַמענשטויסן מיט די בעלי־מלאכות. ס׳פלעגן נישט איינמאָל אויסברעכן געשלעגן, מיינסטנס אין די שבתדיקע ווינטערדיקע נאָכמיטאָגס, ווען די עלטערע יידן זענען נישט געווען אין בית המדרש.

אָנגעהויבן האָט זיך עס דערמיט, וואָס די בעלי־מלאכות האָבן געוואָרפן שניי אויף די בית־המדרשניקעס, וואָס דאָס איז געווען אַן אַרויספאָדערונג צום קאָמף. אַזעלכע געשלעגן פלעגן אָנהאַלטן נאָר ביז מנחה.

אַזוי איז דאָס געווען יאָר־איין, יאָר־אויס. די בעלי־מלאכות האָבן גערופן די בית־המדרשניקעס „קאָטשע לאָפּעס״ אוּן די בית־המדרשניקעס האָבן גערופן די בעלי־מלאכות „גראָבע יינגען״. דאָך פלעגן די געשלעגן נישט זיין קיין געפערלעכע. פאָרט צווישן יידן...

דוד פון שעכטהויז

דאָס שעכטהויז פון קאַריוו איז געשטאַנען כמעט האַלב אין טייך, אויף גרויסע שוועכע סלופּעס, כדי דאָס בלוט זאָל אָפּרינען אין וואַסער אַריין.

אינעווייניק, אין דער פאָדלאָגע, ווי אויך אויפן סופּיט, זענען געווען איינגעבויט גרויסע אייזערנע רינגען, אין די רינגען זענען געווען אַריינגעצויגן גראָבע שטריק, וואָס האָבן געדינט איינצוצוימען די בהמות, אַז זיי זאָלן ליגן רואיק בשעתן שעכטן. איך האָב אַלע מאָל זיך צוגעקוקט, ווען מ׳האָט געברענגט אַבהמה צום שעכטן. דעם בוהיי פלעגט מען ברענגען מיט פאַרבונדענע אויגן. אַ האַלב טוץ מענטשן פלעגן זיך באַטייליקן אין דער אַרבעט. זיי פלעגן פירן דעם ביק מיט גראָבע שטריק אַרום האַלז. וויבאַלד דער אָקס איז צוגעקומען צום בריקל אוּן דערשפירט בלוט, איז ער שטיין געבליבן, נישט געריכט זיך פון אָרט.

מען האָט געמוזט רופן מער קצבים, אָדער סתם געזונטע צו העלפן דעם בוהיי אַריינפירן אין שלאַכטהויז. ס׳פלעגט אָפט געדויערן שעהנלאַנג ביז דאָס איז געלונגען. טאָמער האָט ער נישט אַריינגעריקט דעם קאָפּ אינעווייניק, אַזוי האָט מען פאַרוואָרפן די שטריק פון די רינגען אַרום זיין האַלז אוּן אים געשלעפּט צום פלאַץ, זיינע פיס זענען געבונדן געוואָרן אוּן ער איז געפאַלן אויף דער פאָדלאָגע. מ׳האָט פאַרצויגן אַלע שטריק ביז ער האָט זיך מער נישט געקענט ריכטן. דער ביק האָט געריבן, געסאָפּעט, געווויינט, ווי אַ לעבעדיקער מענטש. דאָן האָבן זיך עטלעכע מענטשן אַוועקגעזעצט אויף אים, אַנדערע האָבן צוגעהאַלטן דעם קאָפּ. דער שוחט האָט אים אָפּגעגאָלט דעם האַלז, געמאַכט אַ ווייסן פּאָס, וואָס האָט שטאַרק אָפּגעשלאָגן פון די שוואַרצע האָר. דאָן האָט ער אַ פיר געטון מיטן חלף, אוּן דאָס בלוט האָט אַ שפּריץ געטון מיט אַזאַ קראָפּט, ווי פון אַ גרויסער פאָמפּע. עטלעכע מינוט האָט עס נאָך געדויערט. דאָן איז אַלץ דערלויידיקט געוואָרן. דער אָקס איז שוין געליגן אַ רואיקער.

דער פאַרוואַלטער פון שעכטהויז איז געווען דוד. „דוד פון שעכטהויז״. כ׳ווייס נישט צי דוד איז געווען דער אייגנטימער, צי ער האָט געאַרבעט אויף געהאַלט, אָדער באַקומען אַ חלק פון דער אַרבעט, כ׳ווייס נאָר אַז ער האָט געאַרבעט שווער. אָבער פרנסה האָט ער געהאַט. קיין שטיקל פלייש האָט אים נישט געפעלט, אוּן אויך נישט קיין קישקע אוּן קיין לונג אוּן לעבער. די גאַנצע פאַמיליע האָט אויסגעזען אַזוי ווי קצבים.

דוד האָט געהאַט מוסקולעזע הענט פון אַן אַטלעט, בלאָע, אַרויסגעשטאַרצטע אָדערן. דאָס קליינוואַרג האָט אים מקנא געווען מיט זיין רויטן געזונטן קאַרק. ער האָט געהאַט אַ מילד פנים, וואָס האָט אויסגעדריקט גוטסקייט אוּן צופריידנקייט. ער פלעגט זיך געערן שפּילן מיט די קינדער, ווען ער האָט נאָר צייט געהאַט, אוּן אויך אָפט שפּאַסן מיט די אונטערגעוואַקסענע. אַ טבע האָט ער געהאַט, ווען ער איז צו איינעם צוגעקומען, אויפצוהייבן די הענט, כדי יענעם איבערצושרעקן, פלעגט דער בחור אָפשטויסן דודס ידיים, אַרויפלייגן זיינע הענט אויף דוד אָרעמס, האָט דוד אין איין רגע אַריינגעכאַפּט יענעמס הענט אין זיינע אָרעמס אוּן פאַרשליסן. האָט שוין יענער זיינע הענט נישט געקענט אַרויסנעמען. דוד האָט מיט יענעם געטוּן וואָס ער האָט געוואָלט. דער בחור פלעגט זיך דאַן בעטן:

— רב דוד, לאָזט אָפּ, ס׳טוט ווייַ!

איך בין נישט איינמאָל געווען אַ קרבן פון דודס שטאַרקע אָרעמס. שפּעטער, ווען איך בין אויסגעוואַקסן, איז עס מיר צוגוט געקומען. כ׳האָב דעם קונץ אויסגעלערנט אוּן אים אויסגענוצט ביי אַנדערע.

דוד׳ס אַרבעט איז אויך געווען צו צעטראָגן דאָס פלייש אין די יאַטקעס אוּן די פעלן צו די פעל־סוחרים. מען פלעגט אים כמעט יעדן טאָג זעען גיין באַרג־אַרויף צו וועלוולען דעם פעל־סוחר מיט אַ גרויסן פּאַק נאָסע פעל, אַרומגעבונדן מיט גראָבע שטריק, אַריבערגעוואָרפן איבער די אַקסלען. דעם קאָפּ אַראָפגעבויגן צו דער ערד, גלייך ווי ער וואָלט געציילט די טריט.

די פעלן זענען געווען זייער שווער צו טראָגן. כ׳ווייס נישט וויפל פעלן ס׳זענען געווען אין איין פּאַק, כ׳ווייס נאָר וואָס מענטשן פלעגן זאָגן: אַז ער איז שטאַרקער פון אייזן, אויסצוטראָגן יעדן טאָג אַזוינע משאות. אַזויווי דוד האָט זיך נאָר באַפרייט פון דער שוועכער לאָסט, אַזוי פלעגט ער שוין שטיפן מיט די קינדער, גייענדיק צוריק אין שעכטהויז.

יעדע וואָך, פאַר שבת, האָט זיך אין שטאָט באַווייזן עפּעס אַ פיגור, האַלב־מענטש־האַלב־חיה, גייענדיק פאַמעלעך, קוים וואָס באַוועגט זיך, פון שעכטהויז באַרג אַרויף אין מאַרק אַריין. פון הינטער דער פיגור האָט מען געזען אַ פאָר שטיוול, אַ פאָר הויזן ביזן גאַרטל. פון גאַרטל אַן ביז אַריבערן קאָפּ, האָט זיך געזען אַ האַלבע, ווייסע, אָפּגעשונדענע בהמה, מיט רויטע בלוט־פלעקן. הויך, איבערן קאָפּ, איז געווען אַ רויטער נאָסער לאַמפּאָס בלוט. ביי די זייטן פון די הויזן האָבן זיך אַרויסגעזען די לאַנגע פיס פון דער בהמה, באַרוועסע, מיט צוויי רויטע פינגער, אוּן די פיגור איז געגאַנגען פאַמעלעך, טריט ביי טריט. ס׳האָט אויסגעזען ווי אַ חיה האָט איינגעשלונגען אַ מענטש איבער דעם גאַרטל אוּן באַנוצט זיך מיט זיינע פיס.

פון די אַקסלען זענען אַראָפּגעהאַנגען צוויי גרויסע הענט מיט פאַרמאַכטע פויסטן. אין מיטן רויטן וועלטל האָט אַרויסגעשטאַרצט אַ גיגאַנטישער קאָפּ. ס׳האָט זיך געדאַכט אַז אַ מענטשלעכער קאָפּ איז אייגנגראָמט אין אַ גרויסער ראַם פון רויט פלייש, בלוט און ביינער.

אַזוי האָט די פיגור געשפּאַנט, טיאַך, טיאַך, טיאַך, ביז זי איז צוגעקומען צו דער יאַטקע און שטיין געבליבן פאַר דער טיר, די פיגור איז געווען צו הויך אַריינצוגיין אינעווייניק. דאָן האָבן אים די קצבים געהאָלפן באַפרייען זיך פון דער חיה.

דאָס איז געווען דוד פון שעכטהויז. אַ טייערער ייד געווען. אַ שטילער גיבור.

עליע קצב

עליע האָט נישט אויסגעזען אַזאַ גיבור ווי אייזיק שוסטער אָדער ווי יוזיפּ דאָנדאָק. דאָך האָבן זיי מורא געהאַט פאַר עליען. זיינע גרויסע שוואַרצע ברעמען, די קינבאַקן און די לאַנגע וויעס, האָבן געווארנט: טשעפּע נישט!

עליע איז געווען אַ ייד, וואָס האָט געהאַלטן פון דער אכילה. ער האָט זיך געלאָזט ווויילגיין. ביי אים אין קעלער איז תמיד געשטאַנען אַ פעסל „בעסאַראַביע". ער פלעגט יעדן טאָג, אַרום דריי אַזייגער, טרינקען טיי מיט וויין און פאַרבייסן מיט ראָזאָווע ברויט. איך בין איינמאָל ביי אים געווען צו גאַסט דריי אַזייגער בייטאָג און פאַרזוכט דעם כיבוד.

ער האָט זיך פאַר קיין זאַך נישט געשראָקן, נישט פאַר לעבעדיקע און נישט פאַר טויטע. איך האָב פון זיין מויל געהערט אַסך זאַכן, וואָס ער האָט אָפּגעטון „מיט זיין כוח". די קאַריוויער יידן האָבן אָפט בייגעווינט זיינע געשלעגן. טיר און פענצטער האָט מען דעמאָלט פאַרמאַכט, מ׳האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס, ביז עליע האָט געווינען די שלאַכט.

איינמאָל איז עליען אייגנגעפאַלן אַזאַ מין געדאַנק: ער האָט זיך אויפגענייט תכריכים, געוויקלט די חברה קדישא, מ׳האָט געזומען אַ גוט ביסל משקה, נאַכהער האָט ער די תכריכים אַריינגעלייגט אין קופערט אַריין, טאָמער פאַסירט עפּעס, זאָל ער נישט דאַרפן אָנקומען צו קינדער.

אַ לאַנגע צייט זענען די תכריכים געלעגן אין קופערט פאַרגעסענע. טרעפט זיך אַמאָל, אַז ס׳איז געשטאַרבן אין שטעטל אַ פייניער ייד, אָבער אַן אַרעמאַן. ס׳איז נישט געווען קיין אויסשטאַטונג. די חברה קדישא האָבן געזאָגט אַז די קאַסע איז לידיק. טענות אַהין טענות אַהער. מ׳רירט זיך נישט פון אָרט. און דאָס מת ליגט. דערמאָנט זיך עליע אַן זיינע תכריכים. נעמט ער זיי אַרויס פון קופערט, טראָגט זיי אַוועק צום גבאי פון חברה קדישא און זאָגט:

— אָט האָט איר תכריכים, טוט זיין רעכט. האַלט נישט אויף דעם טויטן.

שפּעטער מיט אַ שטיקל צייט טוט עליעווידער דאָס זעלבע. ער נייט זיך אויף תכריכים, רופט צוזויף די חברה קדישא, מ׳מאַכט אַ סעודה און דאַן לייגט ער די תכריכים אַריין אין קופערט. פאַסירט אין שטאָטווידער אַזאַ מעשה מיט אַן אָרעמאַן. עליע טוט דאָס אייגענע, ער נעמט אַרויס זיינע תכריכים און טראָגט זיי אַוועק פאַרן טויטן. שפּעטער האָט ער אָנגעהויבן צו גלויבן, אַז דאָס אַוועקשענקען די אייגענע תכריכים איז אַ סגולה פאַר ארוכת־ימים.

איינמאָל איז עליע געפאָרן אין אַ צווייטער שטאָט אַריין וועגן מסחר. ער איז אַריין אין אַ שענק צו נעמען אַ גלעזל בראַנפן. אין שענק האָבן אים עטלעכע גויים דערקענט. זיי האָבן זיך אָנגעהויבן צו שושקען צווישן זיך. אַלעמענס אויגן זענען געוועגדט געווען צו אים. צווישן די גויים איז געווען אַ שטאַרקער גוי, אַ ריז, באַוווסט אין דער גאַנצער געגנט פאַרן שטאַרקסטן גוי. אַלע האָבן פאַר אים געציטערט. יענער האָט באַטראַכט עליען פון קאָפּ ביז צו די פיס. ס׳האָט זיך אים נישט געגלויבט אַז עליע זאָל זיין אַזאַ גיבור.

דער גוי האָט זיך געזומען אָפּחוזקן פון עליען. עליע איז אים נישט געבליבן שולדיק קיין ענטפער. אַ וואָרט פאַר אַ וואָרט, ביז דער גוי האָט עליען אַרויסגערופן אין דרויסן אויף אַ געשלעג.

אַלע פון שענק זענען אַרויס. אַיידער עליע האָט זיך אומגעקוקט, האָט דער גוי דערלאַנגט עליען אַ זעץ אין פנים. ער איז צעמישט געוואָרן און געפאַלן. דער גוי איז אויף אים אַרויף. זיי האָבן זיך אָנגעהויבן ראַנגלען. און עליען איז געלונגען זיך דער ערשטער אויפצושטעלן אויף די פיס. ער האָט דערלאַנגט דעם גוי אַ זעץ אונטערן האַרץ און יענער איז געבליבן ליגן באַוווסטלאָז, נישט געירט מיט קיין אבר. עליע האָט אַ שטיקל צייט געוואָרט אַז דער גוי זאָל זיך אויפהייבן. אָבער זיך נישט געקענט דערוואַרטן. איז ער אַדורכגעגאַנגען די רייען פון די גויים. קיינער האָט אָבער נישט געוואָגט אים צו טשעפּען. זיי האָבן דעם גוי אַרויס־געליינט אויף אַ פור און אים אָפּגעפירט אַהיים. אין גיכן איז דער גוי געשטאָרבן.

עליע קצב האָט דערשטאָכן לילית׳ן

אין קאַריוו איז אַמאָל געווען אַ מגפה אויף קליינע קינדער, זיי זענען געשטאָרבן ראַפּטעם. אַ סך יינגלעך האָבן נישט דערלעבט דעם ברית און אַסך מיידלעך האָבן נישט זוכה געווען, אַז דער טאַטע זאָל זיי אַ נאָמען געבן בייַ דער תורה. ס׳האָט נישט געהאָלפן קיין תהילים זאָגן, נישט די שיר המעלות, וואָס מ׳האָט צוגעטשעפּעט צו די לייַ־לעכער וואָס האָבן געדינט ווי פוירהענגלעך פאַר די קימפּע־טאָרינס, נישט קיין „קרישמע" (קריאת שמע)־לייענען, נישט קיין קמיעות. גלייך ווי דער רבונו של עולם וואָלט איבער־געלאָזט די קאַריווער יידישע קינדער אויף הפקר!

בײַ איינמאָל איז אַרויס אַ קלאָנג, אַז לילית (אָדער ווי טייל האָבן זי גערופן — די מלכה שבא, די קעניגין פון די שדים אוּן רוחות) — האָט זיך באַוויזן אין שטאָט אוּן זי דערשטיקט די קינדער ביינאַכט. מ׳האָט אַוועקגעשטעלט אַ באַזונדערע שמירה, היטן די קימפּעטאָרינס, ספּעציעל אין דער נאַכט ערב דעם ברית, — ס׳האָט גאָרנישט געהאָלפן.

האָט מען אָנגעהויבן רעדן, אַז לילית האָט זיך באַוועצט אויפן אַלטן בית עולם, הינטערן דעכל, וווּ ס׳זענען גע־שטאַנען עטלעכע מצבות אייגע לעבן דער אָנדערער אוּן זייערע אותיות זענען שוין געוואָרן אָפּגעריבן. דאָס אָרט איז געווען נאָענט צו ישראל שוחטס הויז. ביינאַכט, ווען אַ מאַנצביל פלעגט אַדורכגיין דעם אָרט, פלעגט זיך לילית

באַווייזן אין איר גאַנצער פּראַכט... זי האָט געקענט יעדן מאַנצביל ביי זיין ערשן נאָמען, האָט זי אים געוווּסט, געלאָזט, אָנגעוווּנדט איר גאַנצע צויבער־קראַפט צוזוציען דעם מאַנצביל צו זיך. מ׳האָט זיך געשראָקן אוּן מ׳איז גיך אַוועקגעלאָפן זאָגן אַ קאַפּיטל תהילים.

איין ייד האָט דערציילט: ביינאַכט איז ער פאַרביי־געגאַנגען דעם בית־עולם. פלוצים דערהערט ער, ווי אַ פרויען־שטימע רופט אים. זי רופט אים ביים נאָמען מיט אַ זיס קלינגענדיק קול. ער דרייט אויס דעם קאָפּ אוּן דער־זעט ווי אויף דער אַנדערער זייט פוּן פלויט, שטייט אַ שיינע פרוי, מיט אַ קאָפּ שוואַרצע סאַמעט־האָר, מיט אַ שרינט אין מיטן. איבער אירע אַקסלען הענגען אַראָפּ צוויי גראָבע לאַנגע צעפּ, וואָס האָבן דערגרייכט ביז צו די קני. ס׳קלייד איז ביי איר געוווּנען צעשפּילעט אוּן ס׳האָבן אַרויסגעלויכטן צוויי ווייסע בריסטן. זי האָט זיך דערנענטערט צו אים, אויסגעשטרעקט די הענט אוּן געזאָגט:

— קוּם צו מיר, מיין געליבטער״.

ס׳האָט אים אָנגעהויבן ווערפן ווי אין קדחת אוּן ער איז אַנטלאָפן.

דעם וועג האָבן יידן אויסגעמיטן. מורא געהאַט אַרויס־צוגיין ביינאַכט. אפילו די קצבים, וואָס פלעגן ביינאַכט גיין אין שעכטהויז, האָבן אויסגעמיטן דעם וועג. מ׳האָט גאָרנישט געקענט טוּן. די מגפה בושעוועט. ס׳זענען נישט געווען קיין זינדיקע אין קאַריוו, אַז מ׳זאָל אויף זיי ווערפן די שולד.

איינמאָל האָט פּאַסירט אַזאַ געשיכטע: עליע קצב האָט געהאַט זיינע אַבהמה צו שעכטן, אוּן ער איז געגאַנגען אין שעכטהויז אַריין מיט אַ צווייטן וועג. ס׳איז געווען שפּעט אין דער נאַכט, עליע האָט געדאַרפט ווערטן נאָך דער בדיקה פוּן רב. ער האָט אַריינגעשטעקט זיינע מע־סערס אין גאַרטל אוּן זיך געלאָזט אַהיים איינער אַליין. די געשיכטע פוּן ליליתן האָט ער אינגאַנצן פאַרגעסן. פאַר־בייגייענדיק דעם בית־עולם, דערהערט ער פלוצים אַ קלינ־גענדיק קול פוּן אַ פרוי, רופנדיק אים ביים נאָמען:

— עליע, ליבער, קוּם צו מיר, שיינער!

עליע טוט אַ קוק, דערזעט ער אַ שיינע פרוי שטייט אָנגעלענט אויף דער אַנדערער זייט פלויט. ער איז פאַר־כישופט געוואָרן פוּן איר שיינקייט. זי האָט אים שיער נישט אַריינגענאַרט אין איר נעץ. זיין קאָפּ האָט אָנגעהויבן אַרבעטן שנעל. זי האָט אויסגעשטרעקט אירע ווייסע שיינע הענט אוּן אים נאָך אַמאָל גערופן. זי האָט אויסגעזען ווי אַ לעבעדיקער מענטש אוּן נישט ווי אַ שד. זי האָט זיך אויסגעבויגן, ווי וועלנדיק אים אַ גלעט טוען איבערן פנים. עליע האָט געמאַכט אַ טריט נענטער צו איר, אוּן זי האָט געוואָלט פאַרוואַרפן אירע הענט אַרוּם זיין האַלז. אין דער רגע האָט עליע אַרויסגעכאַפּט זיין מעסער אוּן דערמיט אַ זעץ געטוּן אין איר בוזעם. זי האָט אַ גלעשריי געטוּן „אוי!״ אוּן איז פאַרשוווּנדן געוואָרן...

פאַר שרעק האָט עליע אַראָפּגעלאָזט דאָס מעסער. ער האָט זיך שפּעטער אַרומגעקוקט אוּן קיינעם נישט געזען. ער האָט געציטערט פאַר שרעק. אַן אימה איז אים באַפאַלן. ער האָט זיך אַראָפּגעבויגן אוּן אויפגעהויבן דאָס מעסער. זיך נאָכאַמאָל אַרומגעקוקט, קיינעם נישט געזען. לילית, די מלכה שבא, איז שוין מער נישט געווען.

עליע האָט זיך, מיטן מעסער אין האַנט, געלאָזט גיין אַהיים. מיט שרעק געקוקט אין דער פינצטער, געזוכט מיט ד׳ אויגן, אָבער גאָרנישט געזען. קומענדיק אַהיים, האָט ער געמאַכט ליכט, אוּן דאָ האָט ער ערשט באַמערקט בלוט־פלעקן אויפן מעסער.

עליע האָט קיינמאָל מער נישט געוווּצט דאָס מעסער. זינט דעמאָלט איז לילית פאַרשוווּנדן געוואָרן פוּן קאָריוו. די קינדער זענען געבליבן לעבן. זיי האָבן זיך געמערט. כּן ירבו!

די משוגענע זעלדע

זעלדע איז געווען אַ גרויסע, גראָבע, געפּאַקטע מויד. מיט אַ קאָפּ געדיכטע שוואַרצע האָר, קורצע, גלייכע, ווי עמעצער וואָלט זיי אונטערגעשוירן פוּן פאָרנט אוּן פוּן ביידע זייטן האָבן זיך געבאַמבלט קליינע צעפּלעך מיט רויטע, אַריינגעפלאָכטענע סטענגעלעך, פאַרבוּנדן מיט שלייפלעך.

זעלדע האָט געהאַט אַ גראָבּ, קיילעכדיק פנים ווי אַ שיסל. אירע אויגן־דעקלעך זענען געווען האַלב פאַרמאַכט, פאַרזשמורעט, וו׳ זי וואָלט עפּעס געזוכט אויף דער ערד. דער בוזעם אירער איז געווען הויך, אויפגעהויבן אוּן שיער נישט דערגרייכט דעם האַלז. זי האָט געהאַט גראָבע הענט אוּן פיס.

זי איז אַרומגעגאַנגען בארוועס. איר גאַנג איז געווען ווי אַ מאַרשירנדיקער סאָלדאַט, ברייטע שפּאַן. זי האָט גע־שטעלט אַ פוס, אַ שאָקל געטוּן מיטן קאָפּ אוּן די צעפּלעך האָבן זיך מיטגעשאָקלט. ס׳האָבן נאָר געפּעלט גלעקלעך אין אירע צעפּלעך, דאָן וואָלט זי געקענט מאַרשירן אין אַ צירק. זי פלעגט צו זיך אָפט בוירטשען. ס׳האָט געהייסן אַז זי רעדט צו זיך אַליין. זי האָט געהאַלטן דעם קאָפּ צו דרערד. קיינעם נישט געזען.

זעלדע פלעגט טראָגן וואָסער פאַר די שכנים אין צוויי גרויסע הילצערנע קאַנען. דאָס וואַסער האָט זי גענומען פוּן קוואַל אויפן פילוווער שאָסיי, באַרג אַראָפּ, אַקעגן־איבער דער מיל. אָפט האָבן די גרעסערע יינגלעך זי אָפּ־געטשאַטעוועט וועו זי איז אַראָפּ צוּם קוואַל, וועו קיינער איז דאָרט נישט געווען חוץ זעלדען, דאָן האָט דאָס יינגל זי געפרעגט:

— זעלדע, ווי שפּעט איז?

האָט זי אויף גיך צעשפּילעט איר בלוזקע, אויפגע־קנעפּלט איר העמד, אַרויסגענומען אַ ווייסע, שטייפע, קיי־לעכדיקע ברוסט, זי גענומען אין דער האַנט, געגעבן אַ קוק ווי מ׳קוקט אויף אַ זייגער אוּן געענטפערט:

— צוועלעווע!

טאָמער איז אָנגעקומען אַ יידישע מאַמע אוּן דאָס דער־זען, איז שוין געווען אָך אוּן ווייַ צו דעם בחור! די יידענע פלעגט דאָן אַ געשריי טוּן:

— דו שגץ! דו שעמסט זיך נישט? דער טאַטע אַ חסיד, אַ תלמיד־חכם אוּן האָט אַזאַ זון?... וואַרט, וואַרט, לאָמיך נאָר טרעפן דיין מאַמען, וועל איך איר דערציילן וואָס פאַר אַ טייערן קדיש זי האָט! אַ שיינער תכשיט!

דער משוגענער דוד

דוד דער משוגענער איז געווען אַריבער זעקס פוס הויך אוּן געווויגן האָט ער מן הסתם נישט ווייניקער פוּן

צוויי הונדערט און פופציק פונט. ער האָט געהאַט לאַנגע הענט און גרויסע פיס. דוד איז געווען אַ מרה שחורהניק, ער האָט אָבער געקענט נתפעל ווערן פון אַ קליניקייט. אַמאָל פון אַ צאַצקע, אַמאָל פון זיין אייגענער חכמה. ער האָט געקענט עמעצן אַ פרעג טון: דו קאָנסט ציילן? און ער האָט באַלד אַליין געענפערט: איך קאָן: איינס, צוויי, דריי, פיר. און אָנגעהויבן פאַטשן מיט די גרויסע הענט זיינע און שטאַרק לאַכן אויפן קול. איז ער אָבער ווילד געוואָרן איז ער געווען ווי אַ טיגער. שוואר געווען דעמאָלט צו אים צוצוקומען. נאָר איין מענטש האָט אים געקאָנט צאַמען. דאָס איז געווען זיין פאָטער, יוסף. דער פאָטער פלעגט נאָר זאָגן: דוד, קום אַהער! — איז ער באַלד שטיל געוואָרן, געהאָרכט ווי אַ קינד.

יוסף, זיין פאָטער, איז געווען אַ ייד אַ למדן, אַ מלמד, אַ שטילער, געלאַסענער מענטש. ער האָט אַרויסגעוויזן אַסך ליבשאַפט און געדולד צו זיין זון, אים געהאָלטן זויבער, אָנטוון אים אין נייע מלבושים. דוד דער משוגענער האָט געהאַט גרויס דרך־ארץ פאַר זיינע עלטערן און אויך ליב־שאַפט.

דודס עלטערן האָבן געהאַט אַ הויז אויפן ראָג לעבן דער הויף־גאַס, אַקעגנאיבער דעם קאָשטשאָל. אַ צווייגאָרנ־דיק הויז מיט אַ רויטן גאַניק פון פּאָרנט. העכער איז געווען אַ קליין פענצטער פון בוידעם, מיט אויסגעבראָכענע שויבן.

דאָרטן, אויפן בוידעם האָט דוד געקיניגט, אָנגעפירט זיינע שלאַכטן מיט יידן, גויים. אויף יענעם בוידעם פלעגט דוד זיצן מיט אַ זאַפּאַס שטיינדלעך, און טשאַטעווען אויף די פּאַרבייגייער דורכן פענצטער, און אַראָפּוואַרפן שטיינער אויף די פּאַרבייגייער. טאָמער האָט ער געטראָפן, פלעגט ער באַהאַלטן דעם קאָפּ, צופּאַטשן מיט זיינע גרויסע הענט, און לאַכן מיט עקסטאַז. ער איז געווען דער בעסטער שטיי־נער־וואַרפער אין קאָריוו, אַן אמתער טשעמפּיאָן...

די יונגע לאָבוזעס האָבן תמיד געזוכט אַ געלעגנהייט דודן צו שלאָגן, אים צו פייניקן, זענען אים אַ צעבלוטיקטן. יעדער האָט געוואָלט האָבן אַ חלק אין דעם.

זאָטשעפען זיך מיט דודן איז געווען צו ריזיקאַליש. זיין גבורל, און די שטיינער וואָס ער פלעגט תמיד טראָגן אין די קעשענעס, דאָס איז געווען דודס אַמוניציע.

די שטאָט־גוים האָבן מורא געהאַט פאַר אים. זיי האָבן אים מערערע מאָל געשלאָגן, אָבער נאָר ווען זיי זענען געווען עטלעכע אין צאָל.

דוד האָט געליטן אויף דער פאַלנדיקער קרענק, ער האָט זיך געקאָנט קאָנטראָלירן, געוווסט ווען די קראַנקהייט קומט אָן, און זיך רעכטצייטיק געקענט אָנשפּאַרן אין עפּעס אַ ווייכער זאַך, ער זאָל זיך נישט צעקלאַפּן. אויב ס׳האָט אים געטראָפן אין מיטן גאַס, אָדער אויף אַ לויפיקן פּלאַץ, דאָן איז ער געפאַלן ווי אַ קלאָץ און זיך צעקלאַפּט. ביים פאַלן האָט ער זיך אויסגעדרייט מיטן פנים אַרויף. ספּאָזמע־שוים האָט געשלאָגן פון מויל, ער האָט געדריגעט מיט די פיס און זיין קערפער האָט געציטערט. דאָס פלעגט גע־דויערן אַ צען־פופצן מינוט. דאָן פלעגט ער זיך אויפהייבן, נישט געדענקען וואָס מיט אים האָט פאַסירט.

עטלעכע מאָל האָט געטראָפן אין שטאָט, אַז אַ חברה שטאַרקע יונגען האָבן זיך אַרגאַניזירט, צוזויפגעקליבן שטעקנס, אייזנס, אָנדערע כלי־זין פאַר דער שלאַכט מיט דודן. זיי האָבן זיך באָמיט אים אַריינצוכאַפן אין אַווינקל, וווּ ער זאָל נישט קאָנען שטעלן קיין ווידערשטאַנד. אייג־מאָל האָבן זיי אים געפאַקט און ס׳איז זיי געלונגען אָנ־ברעכן אים די ביינער.

דוד האָט געפילט די עוולה, וואָס איז קעגן אים באַ־גאַנגען געוואָרן. און אַלס פראָטעסט האָט ער אַוועקגע־וואָרפן דאָס היטל, אַרומגעאַנגען אין בלויזן קאָפּ, אַ פאַרבלוטיקטער, און געסטראָשעט, אַז ער גייט זיך שמדן.

די עלטערן האָבן זיך קיינמאָל נישט באַקלאָגט קעגן די יידישע לאָבוזעס, וואָס פיניקן זייער קינד. זיי האָבן דאָס אָנגענומען באהבה, ווי אַ שטראָף פון גאָט.

אין אייגענע אַ פרימאָרגן האָט שמואל שמש מיט זיין הילצערנעם האַמער געגעבן צוויי קלעפּ אין די לאָדנס, שטאָט דריי, האָט מען שוין אין שטאָט געווווסט, אַז ס׳איז פאַראַן אַ מת.

אין קאָריוו פלעגט אייזיקל שוסטער יעדן פרימאָרגן אויפוועקן די קאָריוואָר יידן מיט אַ זינגענדיקן רוף — „צו עבודת הבורא״. דער שטאָט־שמש פלעגט יעדן אינדערפרי אַרויסגיין און רופן די יידן אין בית המדרש אַריין דאַ־וענען און לערנען. ער האָט געהאַט אַ קורצן שטעקן מיט אַ הענטל. דריי קלעפּ אין די לאָדנס האָט געהייסן, אַז אַלץ איז אין אָרדענונג, צוויי קלעפּ — אַז ס׳איז פאַראַן אַ מת אין שטאָט.

וען די יידן האָבן דערהערט די צוויי קלעפּ, איז מען אַרויסגעלאָפן געוואָר ווערן ווער ס׳איז געשטאָרבן. האָט מען זיך דערוווסט, אַז מ׳האָט געפינען דודן דעם משוגענעם אַ דערטרונקענעם אין מקווה.

די חברה קדישא האָט אים מטהר געווען אין באָד. דודן האָבן געדאַרפט טראָגן עטלעכע מענטשן. ער איז געווען שווער. בפרט נאָך ווען ער איז אַ גאַנצן מעת־לעת געלעגן אין וואַסער. זיינע פריערדיקע שונאים זענען איצט געוואָרן זיינע טרעגער. פון באָד ביזן בית־עולם איז געווען אַ ווייטע שטרעקע.

אַסך האָבן געזאָגט תהילים פאַר זיין נשמה. אַ שווערע לאָסט האָט געדריקט די הערצער פון יענע, וואָס האָבן קעגן דודן געזינדיקט. איצט איז שוין דוד משוגענער, אַ געליי־טערטער אין הימל, באַפרייט פון אַלע צרות און יסורים.

ל״ג בעומר אין שטעטל

אין די ספירה־טעג האָט זיך אין שטעטל גערעשט און געקאָכט. סיי ביי דער יונגער חברה, סיי ביי די בית־המדרשניקעס. דאָס האָט מען זיך געגרייט צו פייערן דעם ל״ג בעומר.

די יונגע חברה האָט געאַרבעט ביים כלי־זין, זיך גע־גרייט צו דער ל״ג־בעומר שלאַכט, געמאַכט פייל־און־בויגנס צו טראָגן אויף די אַקסלען, הילצערנע שוועדלעך, ביקס־לער, פיקעס, מעסערס. די פיקעס זענען געווען אַרומגע־קלעפּט מיט זילבער־פּאַפּיר, כדי זיי זאָלן אויסזען ווי עכ־טער שאַרפער שטאָל. אַסך מי און אַרבעט האָט מען אַריין־געלייגט אין דידאָזיקע אַרבעטן. כדי די פייערונג זאָל אַרויס־קומען וואָס שענער און בעסער. די בית המדרש־בחורים ווידער האָבן אָנגעוועגדט זייער גאַנצן טאָלאַנט, וואָס שענער אויסצופיצן, דעקאָרירן דעם בית־המדרש. די צייכע־נונגען זענען געווען:

חיות, קרוינען, פייגל, בלומען. אויף די בליץ־לאָמפן האָט מען געמאַכט שיידן פון דינעם טאָוול. דאָס אויסגע־שניצטע האָט מען אונטערגעקלעפט אויף דער לינקער זייט מיט קאָלירטן פאַפיראָס־פאַפּיר. אַ גרויסע געשניצטע קרוין איז געווען אונטערגעקלעפט מיט פאַפּיר אין אַלע פאַרבן. און די קרוין האָט באמת אויסגעזען ווי אַן עכטע. דאָס־זעלבע — לייבן, הערשן, בלומען, בייַמער, ווייַנטרויבן. די שיידן זענען געמאַכט געווען ווי גרויסע היטלען אַן דאָשי־קעס, ענלעך ווי די שטריימלעך. מ׳האָט זיי אַרויפגעצויגן איבערן לאָמפּ, פאַרבונדן מיט שטריקלעך צום קייטל און די שייד האָט געווען אַרום זיך אַ שאָטן. דאָס ליכט האָט באַלויכטן די שיינע געשניצטע אַרבעטן אין פאַרשידענע קאָלירן.

די בית המדרשניקעס פלעגן צונויפקלאַפן הילצערנע רייפן פון פעסער, זיי אָנטון אויף די הענגלייכטער. אויף די רייפן האָט מען אָנגעטריפט חלבנע ליכטלעך אַרום אַלע הענגל־לייכטער.

אויפן באַלעמער און אויף די מעשענע גאַלקעס האָט מען אָנגעטריפט ליכטלעך. אויך אויף אַלע ספרים־שאַנקען האָט מען אויסגעשטעלט ליכטלעך. אַלע ליכטלעך האָט מען אָנגעצינדן צו מעריב.

ל״ג בעומר בייטאָג איז געווען פריילעך. אַ פאַראַדנער טאָג מיט הורא־געשרייען פון דער „קעמפנדיקער״ יונגער חברה סאַלדאַטן. זיי האָבן געהאַט אפיצירן, געווערלען און אפ־לו קיסרים מיט קרוינען אויף די קעפ.

אייניקע קינדער־גרופן האָבן איבערגעקערט די היט־לען. די געלע לאַמפּאַסן האָבן באַצייכנט אַ סאַלדאַטסקע היטל. אַנדערע האָבן אָנגעקלעפט ווייס אָדער רויט פאַפּיר אַלס צייכן צו וואָס פאַר אַ פאַלק זיי געהערן. די „קיסארים״ האָבן געטראָגן קרוינען געמאַכט פון ליקע, אַזאַ שאַלעכץ פון בייַמער, וואָס האָט זיך לייכט אָפּגעשיילט. די געווערלען האָבן געטראָגן פאַפּירענע לאַמפּאַסן איבער זייערע טלית־קטנס.

די סאַלדאַטלעך האָבן מארשירט צו דער מלחמה, וואָס איז פאַרגעקומען לעבן נייעם בית עולם אייַנצונעמען די פעסטונג פון טערקיי, כדי צו באַפרייַען ארץ ישראל פון טערקישן יאָך... און דאָן וועט קומען משיח.

אַזוי האָט דאָס קליינווערג קאַמאַנדעוועט ביז מנחה. דאָן האָט מען מארשירט אַהיים מיט געזאַנג און זיך גע־גרייט צו דער שפיל וואָס וועט פאָרקומען ביינאַכט אין בית המדרש.

ל״ג בעומר ביינאַכט האָט זיך דאָס בית־המדרש פאַר־וואַנדלט אין אַ צויבער־פאַלאַץ. די הונדערטער אָנגעצונ־דענע לעכטלעך אויף די רייפן, די שיידן אויף די לאָמפּן, וואָס האָבן פאַרשפרייט אַ מאַטן שיין, די שיינע קאָלירפולע באַלויכטונג, די ליכטלעך אויפן באַלעמער און די שלאַנגען — דאָס אַלץ האָט פאַרכאַפט דאָס אויג און דעם אָטעם. אַז עמעץ איז אַריינגעקומען אומגעריכט אין בית המדרש, איז ער שטיין געבליבן אַ פאַרפלעפטער, אָן לשון.

און אַז די אַלטע קינסטלער האָבן חתונה געהאַט, אַוועק פון קאַריוו, זענען אונטערגעוואַקסן נייע, יונגע.

נאָך מעריב האָבן זיך אַרויסגעלאָזט איבערן שטאָט גרופּעס מיט שטורקאַצן אין די הענט, דאָס קליינווארג האָט געטראָגן באַנקעס מיט נאַפּט, מען האָט באַגאָסן די שטור־קאַצן און זיי אָנגעצונדן. דאָן האָבן חברה אָנגענומען מיילער מיט נאַפּט, געהאַלטן די ברענענדיקע שטורקאַצן און גע־בלאָזן דעם נאַפּט מיט אַזאַ קראַפּט אויפן פייער, אַז די פלאַמען האָבן זיך הויך פאַנאַנדערגעבלאָזן.

יונג און אַלט, גרויס און קליין האָבן געהוליעט, זיך געפרייט מיט דער שמעון בן יוחאי־פייערונג.

אַלע האָבן הנאה געהאַט פון די ל״ג בעומרס.

אין די נייַנציקער יאָרן

ענדע די נייַנציקער יאָרן איז קאַריוו געווען אַ קוואַל פון תורה, געהאַט אַסך לומדים, גרויסע לערנער, חסידים און חסידים־שטיבלעך. יעדע גרופּע חסידים האָט געהאַט זייַנע ניגונים. זעלטן האָט אַ פרעמדער ניגון פאַרבלאָנד־זשעט, סיידן אַ חסיד האָט אים געבראַנגט פון דער פרעמד, און דער ניגון איז געווארן אַן אייַגענער. ס׳פלעגט אַבער אויך טרעפן, אַז מ׳האָט אויך אַמאָל אַ פרעמדן ניגון געזונגען. דער נסיון ביי אַ שיינעם ניגון איז געווען צו גרויס, אַז מ׳זאָל אים צוליב דער פרעמדקייט אויסמיידן. דערפאַר האָבן די בית המדרשניקעס געקענט זינגען אַלע חסידישע ניגונים, ווייל אַ בחור האָט זיך נישט געריכט פאַר אַ חסיד פון אַ באַשטימטן רבין. ערשט נאָך דער חתונה זענען די איידעמס געווארן חסידים פון שווערס צד. זיי זענען געווען קעסט־קינדער. דער שווער האָט פאַר אַלץ געצאָלט. פאַרנדיק צום רבין האָט ער דעם איידעם מיטגענומען.

אין בית המדרש פלעגט שמואל שמש מאַכן הבדלה יוצא צו זיין פאַר קהל. ווען דער הבדלה־מאַכער האָט גע־זאָגט די ברכה בורא מאורי האש, האָבן זיך צענדליקער הענט באַווייזן לעבן די הבדלה, באַטראַכט זייערע נעגל אַקעגן ליכט פון דער הבדלה, נאָך דער הבדלה האָט מען אויסגעגאָסן דעם בראָנפן אויפן טיש, אָנגעצונדן דעם בראָנפן, און אסך הענט האָבן געשאַרט דאָס פייער אין זייערע קעשענעס אַריין פאַר מזל ברכה, פרנסה, פאַר דער נייער וואָך.

אין שטעטל זענען געווען אַסך חברות: חברה קדישא, חברה משניות, נושאי המיטה, ביקור חולים, הכנסת כלה, חברה תהילים.

די חברה קדישא איז געווען די שטאַרקסטע, די אָנגע־זענענסטע. זי האָט, קאָן מען זאָגן, רעגירט די שטאָט. דאָס כסא רבנות און די גאַנצע כלי־קודש זענען רעגולירט ge־וואָרן פון זיי. זיי האָבן געהאַט אַ מאַכט.

חו״ה סוכות האָבן זיי אָפּגעהאַלטן וואַלן פון בוררים. מען האָט געציגן קוויטלעך און געווויילט אַ גבאי. זיי פלעגן אָפט זיין זער אכזריותדיק צו די יורשים פון די געשטאָר־בענע, פלעגן רייסן פאַסן. בפרט נאָך ווען דער פאַרשטאָר־בענער איז געווען אַ קמצן ביים לעבן.

זיי האָבן תמיד געהאַט געלט אין דער קאַסע. זיי האָבן זיך געמאַכט אַסך ימים־טובים אין יאָר, געמאַכט סעודות און זיך געלאָזט ווויילגיין. ביי יעדער לוויה האָט געדאַרפט זיין בראָנפן און גלאָזן אַזוי אַ יומא דפגרא.

די גרעסטע שמחה האָט מען געפראַווען שמחת תורה. אין דעם טאָג האָט מען געטרונקען, געגעסן, געשיכורט אַ גאַנצן טאָג, געהוליעט ביז שפעט אין דער נאַכט אַריין. דאָן האָבן זיי געפירט דעם רב אין שיל אַריין צו די הקפות מיט געזאַנג און טענץ.

די צווייטע חברה נאָך זיי איז געווען די הכנסת כלה. זיי האָבן געטון אַ נוצלעכע אַרבעט: זיי פלעגן זאַמלען יעדע וואָך, פון באַזונדערס אויף שמחות, פאַר אַרעמע יתומות צו העלפן זיי חתונה מאַכן. זיי פלעגן זיך פאַרשטעלן אויף יעדער חתונה, טיילמאָלס רייטן אויף פערד, פירן חתן כלה צו דער חופה מיט גרויס פאַראַד. דאָס זעלבע איז אויך געווען צו סיום התורה.

יעדע חברה האָט געהאַט איר אייגן שטיבל צו דאַווענען. אייניקע האָבן געדאַווענט אין די פאָלישן, טייל לערנער האָבן געלערנט מיט די דאָזיקע מענטשן יעדן שבת פאַר מנחה. אייניקע האָבן געלערנט פרק, אַנדערע משניות, עין־יעקב, חומש. די חברה תהילים האָבן שבת געזאָגט תהילים בציבור.

די יידן אין קאַריוו האָבן דעמאָלט געהאַט אַ שיין שטייגער־לעבן. אַן אויסגעפוילט לעבן. נישט קוקנדיק אויף די שלעכטע עקאָנאָמישע באַדינגונגען און אַנדערע צרות, האָבן זיי דאָך געהאַט אַ הימל איבערן קאָפּ און אַ באָדן אונטער די פיס. זיי האָבן געהאַט בטחון, גלייבן און האָפענונג אויף בעסערע צייטן, אין בריידע וועלטן.

עס האָט אָפט געטראָפן, אַז אויפזערע וווילקענער, כ׳מיין די לומדים, האָבן טיילמאָל אונטערגעזינדיקט מיט זייער קענטעניש, זיך צו פיל איבערגענומען מיט זייער לערנען, געוועלן צו גאָווהדיק, גרויסהאַלטעריש און דערמיט פילמאָל אַרויסגערופן פאַרדראָס און וויטיק בייַם פראָסטן מענטש. טייל לומדים האָבן געקוקט פון אויבן אַראָפּ אויף די פראָסטע בעלי־מלאכות, זיי האָבן געזוכט כבוד. ס׳האָט נישט איינמאָל געטראָפן, אַז אַזאַ למדן פלעגט אויף אַ פראָסטן מענטשן אַ געשריי טון: עם הארץ! גראָבער יונג! גוישער קאָפּ, דרך ארץ! אין די מיינסטע פאַלן האָט דער פראָסטער מענטש געשוויגן, דרך ארץ געהאַט פאַרן למדן...

אין נייַנצנהונדערט פיר, פינף, האָבן אין קאַריוו אַנגעהויבן בלאָזן נייַעווינטן. ס׳זענען אַראָפּגעקומען מוכר ספרימניקעס מיט פאַרשידענע מעשה־ביכלעך פון שמרן. יענע ביכלעך זענען אויסגעכאַפּט געוואָרן פון דער שנייַדערישער און שוסטערישער גאַס. מיידלעך און יינגלעך האָבן זיך אַ נעם געטון צום לייענען, מ׳איז זיך צונויפגעקומען הערן אַ מיידל פאָרלייענען, און דערבייַ קנאַקן באַנייַקערלעך. אַסך טרערן זענען פאַרגאָסן געוואָרן בייַם הערן די ליידן וואָס די פרינצן און פרינצעסינס זענען אויסגעשטאָנען. אַזוי האָט מען אָנגעהויבן לייענען. מ׳האָט געלייענט בלאָשטיינס ראָמאַנען, דאָן האָבן גרויסע בחורים אָנגעהויבן לייענען דינעזאָנען, יואל לינעצקין, ספעקטאָרס „הויז פריינט״, הערמעלין, זייפערט, שפּעטער — שלום עליכם, פרץ, שלום אַש.

אין זעקסטן יאָר איז שוין אָנגעקומען סאָציאַליסטישע ליטעראַטור. איבערזעצונגען פון פאול לאַמפאַרג, קאַרל קאוטסקיס „דער ערפורטער פראָגראַם״. איין ביכל וואָס האָט געמאַכט אַן איבערקערעניש אין די מוחות פון אייניקע בית המדרשניקעס, איז געווען די פאָפולערע אַסטראָנאָמיע פון בערנשטיין, מיט צייכענונגען, וווּ די ערד דרייט זיך אַרום דער זון און אַרום זיך. ס׳האָט אויפגעטרייסלט דעם גאַנצן יסוד פון דער אַלטער תורה און די אַלטע באַגריפן. מ׳האָט געזוכט אַן ענטפער אויף פאַרשידענע פראַגן. און דאָס האָט אַריינגעצויגן צו לייענען וואָס מער. ס׳האָבן אַנגעהויבן אַריינקומען ביכער וועגן כעמיע און פיזיק אויף יידיש.

דער „מורה נבוכים״ איז געלייענט געוואָרן אונטער דער גמרא, מ׳האָט געציטערט מ׳זאָל נישט דערביי ווערן דער־טאָפּט. כ׳האָב אַמאָל בייגעווווינט אַ סצענע ווי שמואל אברהם האָט געבראַנגט אַ בוך אין שול אַריין מיט אַ געוואַלד: „ס׳ברענט אין שטאָט!״ מ׳האָט דאָס בוך פאַרברענט אין בית המדרש לעבן עמוד. מ׳האָט געריסן די בלעטער און געוואָרפן אין פייער אַריין. דאָכט זיך מיר אַז דאָס איז געווען דער „ברית חדשה״.

דאָס צווייטע בוך וואָס האָט געהאַט אַ דערפאָלג, איז געווען „ווינטער־אָונטן״ פון חיה זעלדעס. כ׳האָב זיך איצט דערווווסט פון ד. ניימאַרק, אַז דער מחבר איז געווען מ. ליטוואַק, דער בונדיסט. דאָס בוך האָט געווירקט אויף דער יוגנט צו פאַרטראָכטן זיך. אַ גרויסער טייל אַרבעטער האָט אָנגעהויבן ווערן קלאַסן־באַווווסטזיניק, אָנגעהויבן נעמען אַן אָנטייל אין דער אַרבעטער־באַוועגונג, אַמפּערן זיך אי־בער די סאָציאַליסטישע פראָגראַמען פון די פאַרשידענע פאַרטייען: ס״ד, בונד, פ. פ. ס. מען האָט דעם סאָציאַליזם נישט געלערנט גרונטלעך.

דאָך האָט מען זיך געשפּאַרט, געפלפולט. אייניקע אַר־בעטער האָבן זיך געקויפט רעוואָלווערן. נומער זיבן, מיט קוילן און אָן קוילן. ברויניגס נומער 12, 32.

אין דער צייט האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען אַז ספּעציעלע שטראָף־עקספּעדיציעס, וואָס די רעגירונג האָט אַרגאַניזירט, פאָרן אַרום איבער די שטעט און מאַכן פאָג־ראָמען. דאָן איז אין קאַריוו אַרגאַניזירט געוואָרן אַ זעלבסט־שוץ — פון אַרבעטער, קצבים, די שטאַרקע. מ׳האָט זיך פאַרייניקט מיט די פאָליאַקן. יעדער האָט זיך איינגעשאָפן געווער מכל המינים, רעוואָלווערס, אייזערנע העגטשקעס, שטאָנגען, שטעקנס, אָלטע פרענטן, לאָפּעטעס, האַמערס.

איינמאָל איז געוואָרן אַן אַלאַרם אַז די רוסן קומען אַן פון מאַרקושאָוו. אַ גאַנצע מחנה יידן, גויים, מיטן באַוואָפנטן כלי־זין, האָבן זיך אַרויסגעלאָזט אויפן לובלינער שאָסיי צו באַגעגענען די פאָגראָמטשיקעס. בעת אַסך פרויען מיט זייערע קינדער זענען מיט געוויין אָנטלאָפן מיט וועגעלעך קיין קאָנסקיוואָליע.

מ׳האָט געדאַרפט אָנקוקן דאָס בילד, ווי קאַריווער יידישע גיבורים האָבן מאַרשירט מיטן געווער אין די הענט. הויכע, שטאַרקע, שטאָלצע יידן, זיי האָבן געציילט די טריט פאָמעלעך, און זיכער, אַז זיי וועלן די פאָגראָמטשיקעס פאַרטרייבן אין די הרי אררט, ווו דער שוואַרצער פעפער וואָקסט.

ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ס׳איז געווען אַ פאַלשער קלאַנג.

די יידן האָבן זיך פאַראייניקט מיט גויים, געגלויבט באמונה שלמה, אַז אָט, אָט, וועט וועלן אַ נייַע וועלט. אַ וועלט פון אמת און יושר, אַ וועלט פון ברודערלעכקייט, פרייהייט און גלייכהייט. געהאָט בטחון אין מענטשן. ליידער איז עס געווען אַ גרויסער ליגן.

צוריק פון וואַרשע

קומענדיק צוריק פון וואַרשע קיין קאַריוו אין נייַנצן זיבן, האָב איך געטראָפן אַ באַוועגונג וואָס האָט שוין גע־

טראָגן אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער ווי פריער. ס׳האָט שוין געשלאָגן דער פולס פון סאָציאַליסטישער באַוועגונג. דער אַרבעטער האָט שוין פאַרנומען דעם אויבנאָן. ס׳האָט זיך גערודערט. געהיימע פאַרזאַמלונגען, פראָקלאַמאַציעס.

אין בית המדרש האָט זיך נישט געפילט קיין גרויסע ענדערונגען. טייל זענען נישט דערפאָרן, געבליבן נישט אַהין און נישט אַהער. אַסך זענען זיך צעפאָרן, חתונה געהאַט, געווארן חסידים, מלמדים, סוחרים. די עטלעכע משכילים פון פריער האָבן זיך ווי צוריקגעצויגן, שטיל געבליבן.

סוף ניינצן אַכט בין איך, נאָך אַ סטרייק פון די טאַשמעמאַכער, אַוועק פון קאָנסקינוואָליע. דער סטרייק האָט אָנגעהאַלטן עטלעכע חדשים, און פאַרשפילט. דאָס איז געשען נאָכדעם ווי איך און נאָך איינער האָבן אין געהיים, הינטער אַ בוים בייַם פּולאַווער אינסטיטוט, קאָנפערירט מיט אַ הויכן, דאַרן פאָליאַק, אַ פּעפּעסאָוויטש, אַ פאַרשטייער פון צענטראַלן סאָציאַליסטישן קאָמיטעט. שפּעטער האָט מען אונז, די צוויי דעלעגאָטן, אָפּגעזאָגט פון דער אַרבעט. כ׳ווייס עד היום נישט וויאַזוי אַזאַ זאַך האָט געקאָנט געשען!

אין ניינצנהונדערט עלף בין איך געקומען קיין קאָריוו פון ניקאָלייעוו, צום פריזיוו. כ׳בין שוין דעמאָלט געווען אַ פרעמדער. מיינע באַקאַנטע זענען אַוועק. אַלע חברים זענען געווען פאַרהיראַט. מיין אָנטון זיך איז נישט געווען פאַר קאָריוו. ס׳האָט אויסגעזעען ווי איך וואָלט געווען עפּעס אַן אויסטערליש באַשעפענים, אַ שטייגער ווי אַ העלפאַנט זאָל טאַנצן אויף פלעשער. אין שטעטל — קיין סימן פון אַ באַוועגונג. נישט קיין צייטונג, נישט געווען מיט ווען מיט צו פאַרבינדן אַ קאָנטאַקט. מיינע קרובים האָבן מיך אויסגעמיטן: ווי קומט טאַקע צו פישל סופרס אַזון צו טראָגן אַ קאַפּעליוש, לאַנגע האָר?!

אין דער קאָנצעלאַר האָט מען מיר געזאָגט, אַז איך מוז מיך שטעלן צום פריזיוו אין ניינצנהונדערט צוועלף. איך בין אַוועק פון שטעטל.

אין ניינצן צוועלף בין איך געקומען צום פריזיוו, האָב איך געטראָפן קאָריוו איינגעהילט אין דעמזעלבן פינצטערן שלייער אַזויווי אין סוף פון די ניינציקער יאָרן. כ׳האָב מיך אַרומגעדרייט איבער דריי חדשים. נישט געלייענט קיין צייטונג, נישט קיין בוך. כ׳פלעג אַמאָל אַריינגיין צו אברהם נפתלים, אַמאָל כאָפן אַ שמועס מיט הערשקע דעם בלינדן, וועלכן אַ שיקסע האָט אויסגעברענט די אויגן, פאַר נישט וועלן חתונה האָבן מיט איר.

פאַר מיינע אייגענע בין איך געווען אַ פאַרגעסענער, אַ מצורע, זיי האָבן מיך נישט געוואָלט קענען, אויסער מיין מומע, אַ מיידל, מיטן נאָמען מרים דינה. ווען נישט זי, וואָלט איך אויסגעגאַנגען פון איינזאָמקייט.

פאַר נייַ־יאָר האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון קאָריוו, אַן געלט, קיין קאָנאָדע. כ׳בין באַפרייט געוואָרן פון פריזיוו. געהאַט אַ בלויען בילעט. נישט געהאַט קיין קאָפיקע אין דער קעשענע. כ׳האָב זיך געמומען גרייטן אין וועג אַריין.

אין אָוונט ערב מיין אָפּפאָרן איז אַריינגעקומען די מומע רבקה, שלום שמואל שמשס ווייב, צו מיין באָבען. זי האָט מיך באַטראַכט, געשאָקלט מיטן קאָפּ, ווי זיי באַדויערט מיך. כ׳האָב אויף זיך אַליין רחמנות באַקומען. איך בין אַמאָל קליינערהייט געשוואָלן געוואָרן, שיער נישט געשטאָרבן. פאַרשאַפט מיינע עלטערן אַסך יסורים און וויטיקן און יעצט — שטיי איך אין זעלבן הויז, הינטערן בית המדרש, שלאָף אין דעם זעלבן אַלקער, נאָר האָב נישט קיינעם, בין אייגער אַליין, דאַרף זיך לאָזן אין ווייטן וועג אַריין, אַן געלט, אַן פריינט, נישטאָ אפילו מיט וועמען זיך צו געזעגענען. איין מומע איז געקומען, און דאָס אויך נישט צו מיר, זי איז בלויז צופעליק אַזוי אַריינגעקומען.

אַ שטראָם טרערן האָבן זיך אַ שפּאַר געטון פון מיינע אויגן, געריינען איבער די באַקן און זיך אַריינגעקייקלט אונטערן שטייפן קאָלנער.

אַביסל שפּעטער האָב איך מיך באַהערשט, און אַ זאָג געטון צו דער מומען:

יעקב הערש זילבערשטיין און זיין מומע מרים דינה, שמואל שמש׳ס אַ טאָכטער (אין יאָר 1912)

— מומע, כ׳פאָר מאָרגן אַוועק. ס׳קאָן זיין אַז מיר וועלן זיך שוין קיינמאָל נישט זען! כ׳וויל אַז דו זאָלסט זיך מיט מיר געזעגענען ווי אַ מומע מיט אַ פלימעניק, כ׳וויל זיך מיט דיר צעקושן.

די מומע האָט אָנגעהויבן וויינען הויך אויפן קול און צו מיר געזאָגט:

— יעקב הערש, כ׳האָב דיין מאַמען ע״ה זייער ליב געהאַט. זי איז געווען מיין שוועסטער. איז לאָמיר זיך איצט געזעגענען. דו ביזט דער אייניציקער וואָס איך זע, אַלע קינדער וואַלגערן זיך אין דער פרעמד.

מיר זענען זיך אַריינגעפאַלן אין די אָרעמס, זיך צעקושט און ביידע שטאַרק געווויינט.

דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל וואָס מיין מומע האָט מיך אַרומגענומען. כ׳גלויב נישט צי זי האָט דאָס געטון מיט אירע אייגענע זין. אָט אַזוי האָב איך פאַרלאָזט קאָריוו, אינעם יאָר ניינצנהונדערט און דרייצן.

א ליטעראַרישע יובל־שמחה ביי א קאָריווער אין ישראל

בנימין ווײַנריב, סעקרעטאַר פון דער קאָריווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל, באַגריסט דעם שרײַבער משה גראָסמאַן, אויף דער יובל־שמחה אין קאַפֿעהויז „בוסתן" אין תל־אביב, וואָס איז געפֿײַערט געוואָרן דורך די יידישע אײַן העברעאישע שרײַבער, אין אַפּריל, יאָר 1954, צו גראָסמאַנס אַלט וועלן 50 יאָר. אויפֿן בילד זענען זיך, פון לינקס צו רעכטס: ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי, דער זקן הסופרים דוד פינסקי, דער בעל יובל משה גראָסמאַן, יעקב כהן (פֿאַרזיצער פון העברעאישן „פען"), דוד שמעוני, י. ד. בערקאָוויטש, נתן גורן, ד״ר יוסף קרוק. עס שטייט ב. ווײַנריב. נעבן אים — די פרוי און טאָכטער פון קריזע.

פון לינקס צו רעכטס: משה גראָס־צימערמאַן, יואל מאַסטבוים, ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי, דוד פינסקי, משה גראָסמאַן (שטײַענדיק), יעקב כהן, דוד שמעוני, י. ד. בערקאָוויטש.
פון דער צווייטער זײַט טיש זעט זיך אינמיטן — מאַרק עפֿשטײַן

אברהם אהרן שטערן / באָגאָטא

אַ גוי האָט פאַרלוירן און אַ ייד האָט געפונען

א פאַסירונג וואס אסר געדענקען זי נאך

הערש מעכל לעקיש איז געווען אַ פשוטער ייד, געקענט, ווי געווײנלעך, אַביסל לערנען, נישט נאָר אַ שטיקל עין יעקב אוּן מדרש, אַ פּרשה חומש מיט רש״י, נאָר אויך אַ שטיקל גמרא מיט תוספות אוּן מהרש״א.

אין די ווינטערדיקע פרימאָרגנס, וועַן די שינדל־דעכער האָבן געקנאַקט פּוּן פראָסט אוּן דער עולם איז נאָך געשמאַק געשלאָפן אוּנטער די איבערבעטן, איז ווי נאָר הערש מעכל האָט דערהערט דאָס קול פּוּן אייזיקל שרייער, זיין וועקן אוּן רופן:

„שטייט אויף הייליקע יידעלעך, שטייט אויף, שטייט אויף, שטייט אויף — לעבודת הבורא!״ —

איז ער גלייך אויפגעשטאַנען, אָפּגעגאָסן די נעגל, אויסגעווישט זיך די אויגן, גענאָגט „אשר יצר״ אוּן גיך זיך אָנגעטוּן אוּן אַוועק אין בית מדרש.

נו, אין בית מדרש איז שוין ווָאַרעם, „אָנגעפּאַליעט״, שוין פאַראַן נאָך יידן, משה אָשר זאָגט שוין דעם יום תהילים אוּן רייבט די פּלייצעס אין הייסן אויוון. אברהם בער אָקס קומט אָן מיט זיין קאָכעדיקן סאַמאָווָאר אוּן פאַרקויפט שוין באַוואָרקע — דריי גראָשן אַ גלעזל ווַאסער מיט מילך.

איך מיט משהלע אלתר יוסּפס אוּן יוסף לייב אברהם מאירס (גראָסמאַן), האָבן זיך שוין אַוועקגעזעצט בײַם קאָצקער טיש אוּן אויפגעמישט די גמראס. מיר האָבן דעמאָלט געלערנט די מסכת נדרים מיטן ר״ן. הערש מעכל האָט אונז טאָקע געהאָלפן פאַרענטפערן די כלומרס, ער האָט מיט אונז געלערנט ביז דער ערשטער מנין האָט זיך געשטעלט דאַוונען.

ווָאס איז געווען הערש מעכלס פרנסה? ער האָט געהאַנדלט מיט חזיר־האָר, מיט אַ האָזן־פעלכל, אַ טכוירל. אוּן אַז ס׳איז אים צוגעשיקט געוואָרן אויך צו קויפן אַ מאַרדער — האָט מען דאָך שוין דאָן באַשיימפערלעך געזעגן אַז ס׳איז דאָ אַ גאָט אין הימל! הערש מעכל האָט קיינמאָל נישט געהאַט קיין אייגן געלט אויף צום האַנדלען, נאָר אַזויווי בײַ לייבּיש לאָזערס איז געווען אַ גמילת־חסדים־קאַסע, האָט ער געבאָרגט 20 רובל אוּן מיט דעם געהאַנדלט אַ גאַנצע וואָך. פרייטיק פאָר ליכטצינדן האָט ער עס אָפּגעגעבן אוּן זונטיק אינדערפרי עס צוריקגעבאָרגט.

אַזוי דאַוונט נישט הערש מעכל מיטן ערשטן מנין, נאָר היינט איז דאָך מאַנטיק — דער מאַרקושאָווער יאָרײַד, איילט ער זיך יאָ אוּן דאַוונט מיטן ערשטן מנין. ביז מאַרקושאָוו איז פינף וויאָרסט, פאָרן מיט אַ שליטן קאָסט אַ זעקסער, גייט ער צופוס. קודם כל ברענגט ער זיך איין אַ זעקסער, דאָס איז געלט אויף דריי פינט ראָזאָוע ברויט, אָבער חוץ מזה — איז סתם גלייכער זיך איבערצוגיין, ווייל דער קאָפּ אַרבעט דעמאָלט נישקשה אוּן מען קען אין דער מחשבה אַדורכבלעטערן די כלומרס וואָס ער האָט היינט פאַרענטפערט צו די יונגע בית המדרשניקעס.

הערש מעכל שפּאַנט איבערן שאָסיי מיט אַ זאָק אויף די פלייצעס, מיט אַ באַראַנקאָווע היטל איבער די אויערן, דער פראָסט סמאַליעט, אָבער זיינע מחשבות סמאַליען אויך — זענען ערגעץ ווייט. אָט איז ער שוין דורכגעאַנגען דאָס געלע שטיבל, אָט איז ער שוין נאָך די ליפּעס, אַריבער דאָס בריקל וואָס איז די גרענעץ צווישן קאָריוו אוּן מאַרקושאָוו, אַ פאַרטראַכטער גייט ער אַביסל אַראָפּ אין אַ זייט אוּן גיט אַ בוכצע אַריין אין שניי. ער הייבט זיך אויף, ווישט פּוּן זיך אַרום דעם שניי, וויל אַרויסציען דעם שטיוול פּוּן אַ קופּע שניי, אָבער עס גייט שווער. וועַן ער ציט אים דאָך אַרויס — שלעפט זיך מיט — אַ לעדערנער רייזעטאַש.

הערש מעכל נעמט אַראָפּ דעם זאָק פּוּן די פלייצעס, וואַרפט אַהין אַריין דעם גרויסן בייטל — אוּן וישא הערש מעכל את רגליו — אוּן ווייטער געגאַנגען.

געקומען קיין מאַרקושאָוו, גייט ער אַריין צו טאָבעלע יונהס אין טשיינע אוּן לייגט דאָרט אַרונטער דעם זאָק אוּנטערן בעט. אָפּגעהאַנדלט אַ גאַנצן טאָג וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזן, איז ער צוריקגעקומען אין טשיינע, נעמט אָפּער פּוּן אוּנטערן בעט דעם זאָק אוּן גייט ווידער צוריק אַהיים קיין קאָריוו. געקומען אין שטוב אַריין, בינדט ער אויף דעם קניפּ פּוּן זאָק, נעמט אַרויס יענעם געפּוּנענעם רייזעטאַש, מאַכט אים אויף אוּן גיט אַ קוק — אַן אוצר! קנאַקעדיקע הונדערטער אוּן קנאַקעדיקע נייע פּופּציקער אוּן קלענערע באַנקנאָטן. ער ציילט אוּן ציילט אוּן ציילט — אוּן ציילט אָפּ העכער פיר טויזנט רובל! עס ליגן נאָך אין בייטל עטלעכע „שוויאַדעצטוועס״ אויף פערד, אוּן רפואות.

ער איז אַוועק דאַוונען מעריב אין בית מדרש אַריין, ס׳איז פּוּל, דער גאַנצער עולם איז שוין דאָ צוריק פּוּן יאָרײַד, די טאַנדייטניקעס, שיך־סוחרים אוּן אַנדערע יאָרידניקעס שמועסן זיך דורך ווי ס׳איז זיי דערגאַנגען דער היינטיקער יאָרײַד — אוּן פלוצים דערהערט מען דריי קלעפּ אין שולחן. שמואל שמש רופט אויס:

— רבותי, איך בין מכריז ומודיע אַז הערש מעכל האָט היינט געפּונען אַ גרויסע סומע געלט. ווער עס האָט פאַרלוירן — זאָל זאָגן אַ סימן, כדי מקיים צו זיין די מצווה פּוּן השבת אבידה.

דער רעש אין בית מדרש ווערט גרויס. קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופּן. עס איז אַדורך אַ גאַנצע וואָך, עס איז שוין שבתצוואַכטס — קיינער רופט זיך נישט אָפּ. זונטיק אינדערפרי אין הערש מעכל אַוועק צום גלח אוּן אים געהייסן אויסרופּן אין קאָשטשאָל אַז אַ ייד האָט געפּונען אַ גרויסע סומע געלט אוּן ווער עס האָט פאַרלוירן זאָל צוויסן טוען דעם גלח. קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופּן.

עס איז אַדורך אַ וואָך, צוויי — קיינער רופט זיך נישט אָפּ. אָבער הערש מעכל האָט נישט געוווּסט. ער האָט געלאָזט אויסרופּן אין די בתי מדרשים פּוּן קאָנסקיוואָליע אוּן פילעוו, אוּן להבדיל אויך אין די דאָרטיקע קאָשטשאָלן. איינמאָל אין אַ נאָכמיטאָג פאָרט צו צום בית מדרש אַ שליטן געשפּאַנט אין צוויי לייבנפערד אוּן אַ הויכער גוי אין אַ בורקע קומט צו צו דער טיר פּוּן בית מדרש, איז נישט דרייסט זי צו עפענען, שפּאָרט ער זי אָפּ אַביסעלע, קוקט נישט דרייסט אַריין אוּן רופט:

— גדזשע יעסט הערשקאָ?

הערש מעכל איז גראָד געשטאַנען בײַם הייסן אויוון אוּן זיך געוואָרעמט, גייט ער אַרויס צום ערל אוּן פרעגט אים וואָס ער וויל. דער גוי כאַפּט אים אַרום:

— הערשקאָ קאָכאַני, זשידקו ספּראָוועדליווי, טאָ יאָ זגובילעם פּיעניעגדזי! (ליבער הערשקע, דו יושרדיקער ייד, דאָס האָב איך פאַרלוירן ס׳גלעלט).

ער רעכנט אים גלייך אויס אַלע סימנים, וויפל עס זענען געווען הונדערטער, וויפל פּיפּציקער — אַלץ האָט געשטימט. הערש מעכל זיצט אויף אויפן שליטן צום גוי, פירט אים צו זיך אהיים אוּן גיט אים אַוועק דעם רייזעטאַש מיטן געלט. דער גוי ציילט איבער אוּן זעט אַז עס שטימט צום גראָשן. ער נעמט אַרויס פינעף הונדערטערס אוּן גיט עס הערש מעכלן. הערש מעכל נעמט נישט. הערש מעכל וויל נישט נעמען קיין געלט פאָר דער מצווה.

דער גוי איז צעטומלט, ער פאָרשטייט שוין גאָרנישט, ער ווערט שוין בייז אוּן גיט אַ געשריי:

— טאָ יעדזשעמי דאָ ראַבינאָ! (איז פאָרן מיר צום רב).

דער אַלטער רב רבּ יחיאל גאָלדבערג הייבט אָן איינטענהן מיט הערש מעכלען, אים אויפווייזן אַז די מצווה

פון השבת אבידה איז נאָר חל אויף יידן, אָבער הערש מעכל לאָזט זיך נישט:

— הער נאָר, מיין גאַנץ לעבן האָב איך געבעטן ביי גאָט אַז ער זאָל מיר שטעלן פאָר אַן אמתן נסיון, איז אַצינד זאָל איך דעם נסיון נישט אויסהאַלטן?! ניין און ניין! הערש מעכל פאַרקויפט נישט די מצווה פאַר געלט!

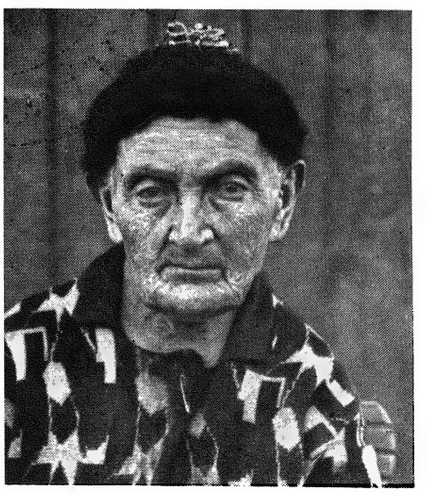
אָבער דער גוי וויל פאָרט נישט אָפטרעטן, ער מוז געבן פינעפהונדערט רובל פאָר די יידן — אויב עס גפעפינט זיך צווישן זיי אַזאַ מין זשיטעלני (ערלעכער) זשידעק.

האָט מען אַריינגערופן לייבעלע מעכעלעס און אלתר יוספן און מען האָט גענומען די פינף הונדערטער אויף מעות חיטין. און אַרעמע יידן האָבן געהאַט מצות אויף פסח.

מען מוז חתונה מאַכן די יתומה!

ביי אונז אין שטעטל האָט מען נישט אַזוי לייכט באַקומען דעם טיטל — „שיינער־ייד". מען האָט געמוזט זיין סיי אַ למדן, סיי אַ ירא שמים, סיי אַ מכניס אורח און בעל צדקה, עפעס טוען גוטס פאַר קהל און האָבן אַלע אַנדערע שיינע יידישע מידות.

איינער פון אַזעלכע יידן וועלכע איך געדענק — איז געווען ר׳ שמחה מאיר וויינמאַן. ער האָט געווויינט ביים לויבלינער שאַסיי, אין אַן אייגן גרויס הויז, מיט צוויי געראַטנ־דלעך אין ביידע זייטן. אינדערמיט — אַ גרויס פאַדערהויז, אין די זייטן — צוויי בענקלעך, וועלכע זענען שטאַרק צו־נוץ געקומען די דורכגייענדיקע זומער־שפּאַציערער אויפן לויבלינער שאַסיי. מ׳האָט זיך דאָרט געקאָנט באַהאַלטן וועו ס׳איז אינמיטן שפּאַציערן אַראָפגעפאַלן אַ זומערדיקער שלאַקס־רעגן. שמחה מאירס הויז איז בכלל געווען אָפן, סיי פאַר אַרעמע גוים, סיי פאַר נויטבאַדערפטיקע יידן. שמחה מאיר וויינמאַן האָט יעדן געדינט, סיי מיט צדקה סיי מיט אַן עצה טובה.

קיילע, די מוטער פון אברהם אהרן שטערן, געשטאָרבן אין ישראל

פרייטיקצונאַכטס, אין בית מדרש, נאָכן דאַוונען, האָט ער זיך נישט געאיילט גלייך אַהיימצוגיין, כאָטש ער האָט וויייט געווויינט. ער פלעגט אָפוואַרטן ביז אַלע זענען שוין אַוועקגעגאַנגען, ערשט דעמאָלט שטעלט ער זיך אויף פון לויבלינער טיש, פאַרמאַכט די גמרא, קוקט זיך אַרום און זעט וויפל פרעמדע אורחים עס זענען פאַרבליבן. ער נעמט זיי אַלע צו זיך אַהיים.

שמחה מאיר איז געווען דער בעל מוסף אין די ימים

שפּרה פלוסקפעדער
שוועסטער פון אברהם אהרן שטערן, וווינט אין תל־אביב

נוראים אין בית מדרש. דער בעל שחרית איז געווען — אויך אַ שיינער ייד — ר׳ אַבעלע הכהן ראַפאַפּאָרט. ער האָט געהאַט יחוס־בריוו פון ש״ך הקדוש, וועלכער שטאַמט דאָך, כידוע, פון דוד המלך אַליין.

אַ דריטער שיינער ייד איז געווען ר׳ יוסף לערמאַן (שמואל לייזערס). אַ פייערדיקער חסיד, אַ למדן, אַ מוג טוב. זיין הויז איז געווען אַ בית ועד לחכמים. ר׳ יוספס הויז איז געווען לעבן בית מדרש, אָבער דער קול תורה האָט זיך געהערט פון זיין הויז נישט ווינציקער ווי פון בית המדרש. זיינע זין, לוי פון ערשטן ווייב און משהלע פון צווייטן ווייב, האָבן נישט געלערנט אין בית מדרש נאָר אין שטוב, דער טאַטע אַליין האָט מיט זיי געלערנט, און טאַקע יומם ולילה. קיין גרויסער גביר איז ער נישט געווען, אָבער אַ בעל־צדקה — איבער די כוחות.

ויהי היום — און אין שטאָט איז געשטאַרבן אַ חסיד, משה חיים, און איבערגעלאָזט אַן אלמנה מיט אַ טאַכטער אַ בוגרת. די אלמנה האָט זיך מפרנס געווען פון באַקן קיכלעך, בילקעלעך און אַנדערע היימישע געבעקנס. מילא, די פרנסה וואָס זי האָט געהאַט, און וויפל זי האָט באַ־דאַרפט — אַז מיט צוויי לויט גאַטשן פעטס וואָס מען קויפט ביי רעכל ציפּע איידלס, שמעלצט מען אן אַנגעברענטע זופּ און עס צעגייט זיך אין יעדן אבר. אויף שבת, אַז גאָט העלפט און מ׳האָט, קויפט מען אַ קליין דרויבעלע. און אויב חס ושלום מען האָט נישט — איז מיט אַ פערטל גראַש פאַר צען גראַשן — אויך אַן ענג שבת. אָבער ווי קומט עס צום אַנזאַמלען און האָבן געלט אויף צו געבן נדן, אויף צו התונה מאַכן אַ טאַכטער?!

דאָ קאָן נאָר העלפן דער רבונו של עולם אַליין. און ער האָט טאַקע געהאָלפן אויך — דורך זיין שליח — ר׳ יוסף לערמאַן. אָבער ווי אַזוי איז דאָס געשעען?

איז ויהי היום אַ צווייט מאָל — עס איז געווען אַ פרייטיק, פון די לאַנגע, תמוזדיקע פרייטיקס, ס׳איז שוין דאַנקגאָט נאָך ליכטצינדן, די חסידים קומען דאַוונען אין די אַטלעסענע קאַפאָטעס, טייל אין סאַמעטענע היטלעך און טייל אפילו אין שטריימלעך. מען לערנט זוהר, וועט עס זאָגט שיר השירים. ר׳ יוסף לערמאַן שטייט ביים עמוד, קוקט אַריין אין אַ ספר — און גאָרנישט. עס וועט שפּעטלעך, עס הערן זיך שוין רופן —

— נו, יוסף, זאָג הודו און זיי מקבל שבת! —

אָבער יוסף וועט נישט נתפעל:

— זע נאָר ווי זיי יאָגן זיך דאָס צו דער אכילה! מען וועט נישט דאַוונען! מען וועט נישט דאַוונען ביז עס וועט נישט געשאַפן ווערן פינעף הונדערט רובל פאַר משה חיימס אלמנה!

דער שניטקרעמער אוּן נגיד ישראל גאָזשיטשאַנסקי רופט זיך אָן:

— האָ? וואָס עפעס דווקא אַצינדער? עס ווערט דאָך שפעט מקבל שבת צוּ זיין, לאָמער עס אָפלייגן אויף שבת־צונאַכטס.

ר׳ יוסף ענטפערט שאַרף אָפּ:

— זע נאָר זע נאָר, דער יחסן ביי גאָט, אים קומט צוּ זיין רייך, אים קומט צוּ האָבן שיינע קינדער, אַלץ קומט אים! רעד דיר איין אַז עס איז דיינס אַ טאָכטער. מ׳עט נישט דאָוונען ביז ס׳וועט נישט געשאָפן ווערן די פינעף הונדערט רובל. די בוגרת שטייט אין אַ שידוך פוּן פילעוו, אוּן מען מוז סילוקן נדן — דריי הונדערט קערבלעך, אוּן אויף חתונה־הוצאות — צווייהונדערט. איך גיב די ערשטע פיפציק רובל, אוּן דו, ישראל, מוזט געבן צווייהונדערט רובל!

אוּן כך הוה. יעדער איינציקער האָט זיך מתחייב געווען ס׳זייניקע, אוּן מוצאי שבת קודש, באלד נאָך הבדלה, איז ר׳ יוסף צוזאַמען מיט שלומען, שמואל שמשס איידעם, אַהיימגעגאַנגען צוּ אַלע מנדבים אוּן צוזאַמענגענומען דאָס געלט.

די יתומה האָט מיט מזל חתונה געהאַט צום אָפּגערעדטן זמן.

שלמה וואַכמאַן / תל־אביב

אַ שטרייק פוּן דער חברה קדישא, אָדער די אומלגאַלע לוויה

געווען אַמאָל אַ פּאַל אין שטעטל, ווען אַן אָרעם מיידל נישט פּאַר אוּנז געדאַכט... איז שוואַנגער געוואָרן... דאָס גאַנצע שטעטל איז עלעקטריזירט געוואָרן פוּן דער דאָזיקער ידיעה. עס איז אַדורך אַ געוויסע צאָל חדשים, אוּן אָט באַקומט זי שוין ווייען. גייט צום קינד. לויפט מען נאָך דער הייבאַם יוטע נפתליס, עס איז דאָך פּאָרט אַ צער בעלי חיים. די מויד האָט געקרעכצט אוּן געשריגן פוּן ווייטיק אוּן יוטע די הייבאַם האָט געאָרבעט ביי איר אַ טאָג מיט אַ נאַכט — אוּן די קימפעטאָרין איז געשטאָרבן צוזאַמען מיטן קינד. טייל זענען גאָר געווען אפילו צופרידן פוּן דאָזיקן טויט...

דער הייבאַם האָט קיינער נישט באַצאָלט, כאָטש געשמועסט האָט מען, אַז יענער שולדיקער „באַלסימכע" האָט איר שוין יאָ באַצאָלט, אוּן דווקא אַ שיינע מטבע. געווען אפילו אַזעלכע וואָס האָבן זיך געוווּנטשן אַז זיי זאָלן דאָס פאַרדינען אויף אַ מאַרקושאָווער יאָריד, וויפל זי, די הייבאַם, האָט באַקומען באַצאָלט.

מאָנטיק ביינאַכט איז די געווינערין געשטאָרבן אוּן דאָ איז שוין מיטוואָך פאַרנאַכט אוּן די חברה חדישא ברענגט אַלץ נישט צוּ קבורה דאָס מת. די אַמפּעריי אין דער חברה קדישא איז געווען אַ שטאַרקע. געווען אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן זיך איינגעשטעלט, אַז מ׳דאַרף ס׳מת טוען זיין רעכט אוּן קובר זיין, — אָבער די מערהייט איז געווען קעגן. איז איינער פוּן דער חברה קדישא געוואָרן אַ „שטרייקברעכער", דאָס איז געווען גוטמאַן דער טאַנדייטער, דער מיט דער ליולקע, געווּוינט אין דער הויווילייצע. ער האָט צוגעשניטן די תכריכים, אוּן עטלעכע ווייבער פוּן דער חברה קדישא, נישט דער „שמן זית", נאָר די פּראָסטערע ווייבער, האָבן זי מלבוש ערומים געווען. עס האָבן זיך אַרגאַניזירט עטלעכע בחורים אוּן באַשטימט, אַז מען טאָר דאָס מת נישט לאָזן אוּן שוין היינט, מיטוואָך, צווישן מנחה אוּן מעריב, מוז מען זי קובר זיין. דער אַרגאַניזאַטאָר פוּן דער גרופּע איז געווען גדליה טייטלבוים, אוּן אויך שיע יאַנקל ראָבענשוואַלב. עס האָבן זיך צונויפגענומען, חוץ די צוויי — גדליה גלעזערס זון, יודל קצבס זון, משה צדוקס זון, משה דוד ישראל קצבס, אוּן נאָך עטלעכע באַלעבאַטישע יונגעלייט. זיי האָבן געגעבן געלט דעם טאַטן פוּן דער פאַרשטאָרבענער אַז ער זאָל גיין באַצאָלן דער חברה קדישא אוּן אַרויסקריגן פוּן זיי די מיטה.

וועז מען איז אַוועק מיט דער לוויה צום בית עלמין, איז שוין געווען טונקל.

איך בין דעמאָלט אַלט געווען 13—14 יאָר אוּן האָב איבער דער גאַנצער צייט זיך פאַראינטערעסירט מיט אַלעם, נאָכגעגאַנגען אויך נאָך דער לוויה, ווייל די אומגליקלעכע פלעגט אָפט אַריינקומען צוּ אוּנז אין שטוב אַריין, זי איז געווען אַ גוטע, אוּן ס׳איז אויף איר תמיד געווען אַ רחמנות.

ווען די לוויה איז געגאַנגען, האָט קיין איין איינווווינער נישט געעפנט די טיר, נישט אַרויסגעקוקט, קיין שום אַנדערער איז נישט געגאַנגען באַגלייטן. אוּן אָט איז מען שוין אויפן בית הקברות. עס איז שוין פינצטער. מען גראָבט שוין דאָס קבר. אַז מ׳האָט שוין געהאַלטן ביים ענדיקן גראָבן ס׳קבר, איז געקומען צוּ לויפן איינער פוּן דער חברה קדישא אוּן אין נאָמען פוּן גבאי ראשון געפאָדערט אַז מען זאָל זי לייגן הינטערן פלויט. גדליה הערצקעס האָט אָפּגענטפערט דעם שליח ווי ס׳דאַרף צוּ זיין (גוט אָנגעזידלט דעם גבאי...), מ׳האָט דאָס מת קובר געווען נאָרמאַל, דער טאַטע האָט געזאָגט קדיש נאָך דער טאָכטער, אוּן אַלע אַרום האָבן געבעטן מחילה ביים מת.

מען גייט שוין אַהיים אוּן אַלע בחורים האָבן אויסגערעדט דעם טאַטן אוּן אים געטרייסט, אַז ער זאָל שוין מער נישט ווייסן פוּן קיין צער.

זיוה ורדי ראָזענבערג־מעלהענדלער / נתניה

שוין צוואנציק יאר

שוין העכער צוואַנציק יאָר זינט איך האָב פאַרלאָזן אונזער שטעטעלע קאָריוו. איז צי קען איך נאָך עטוואָס געדענקען פון דעמאָלט? אָבער ווי איך גיב נאָר אַ ריר מיט דער פעדער און הייב אָן דערמאָנען קאָריוו, שפרינגען גלייך אַרויס אַלע בילדער פאַר מיינע אויגן און איך הייב אָן זעען און זעען:

אָט איז אַ פרייטיק פאַרנאַכט, מ׳וואַרפט פון זיך אַראָפּ די וואַכעדיקע און מ׳הייבט זיך אָן איינהילן אין הייליקן שבת. אָט גייען שוין אונזערע טאַטעס מיט די יינגלעך דאַוונענען. אַלע יידן דאַוונענען.

אָט דערמאָן איך זיך ווי מ׳האָט געפירט אַ ספר תורה אין שול אַריין, איז עס אויך געווען די שמחה פון גאַנצן שטעטל יידן. איז געווען אַ חתונה אין שטעטל, האָט אויך ס׳גאַנצע שטעטל זיך געפרייט. אפילו די קליינע בידנע הייזעלעך מיט די געלאָטעטע בלעכענע דעכער האָבן זיך אויך משמח געווען בייַ אַזאַ שמחה. נו, און די קאָריווער בלאָטעס? אויך זיי גלאַנצן היינט מער ווי געווינעלעך, און זיי נאָרן אָפּ, וואָרן אַזוי נאָכלויפנדיק נאָך אַ חופּה האָט נישט איינער געלאָזט שטעקן זיינע שיך אין בלאָטע און קוים אַרויסגעצויגן די פיס...

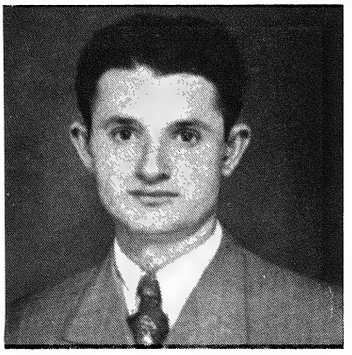
איך וואָלט וועלן כאָטש דערמאָנען וועגן דער געזעל־שאַפטלעכער אַרבעט פון מיין גאָטזעליקן פאָטער, זיינווול מעלהענדלער עליו השלום. ער האָט די דאָזיקע אַרבעט געטון מיט אַסך חשק און ענערגיע. אָט האָט ער באַשלאָסן דורכצופירן אויפצושטעלן אַ פלויט אַרום בית עולם. עס איז אים געווג שווער אָנגעקומען, אָבער ער האָט עס אַדורכגעפירט. אָט זע איך דאָס דאָזיקע בילדל ווי ישראל גאָזשיטשאַנסקי און נח לערמאַן האָבן זיך געבעטן ביים טאַטן — אַז זיי וועלן צושטייער געבן געלט וויפל ער וועט נאָר וועלן, אַבי זיי זאָלן נישט דאַרפן אַרומגיין מיט דער פושקע זאַמלען געלט, אָבער מיין טאַטע האָט זיך פעסט געהאַלטן ביי זיין באַשלוס — אַז ס׳איז ווינציק וואָס מ׳גיט אַליין געלט, אַז מ׳דאַרף אויך אַרומגיין זאַמלען ביי אַנדערע און דאָס דאַרפן טוען צוגלייך אַרעמע ווי רייכע. יעדן פרייטיק האָבן געמוזט אַרומגיין צווויי אַנדערע באַלעבאָטים מיט דער פושקע און זאַמלען געלט פאַרן בית הקברות־פלויט.

אונזערע לאָנדסמאַנשאַפטן אין אַמעריקע פלעגן צושיקן אויף זיין אַדרעס פאַרשידענע סומעס אויף הילף פאַר די אַרעמע, באַזונדערס אויף יום טוב.

איצט זענען מיר נאָר פאַרביזן זכרונות — קיינער פון מיין פאַמיליע האָט זיך נישט געראַטעוועט, אַלע זענען זיי אומגעקומען מיט דעם היטלעריזם שוידער־טויט: מיין ברוּדער יוסף מיט זיין פרוי און קינד, מיין שוועסטער פריינדל מיט איר מאַן נתנאל (סאַנע) גראָסמאַן און זייערע צוויי קינדערלעך וועלוועלע און חנהלע, און נאָך און נאָך קרובים און נאָענטע.

יעקב יוסף שיפמאַן / ריאָ דע זשאַנעירא

מיין קורצע ביאָגראפיע

מיין קורצע ביאָגראַפיע. דער אומקום פון מיינע נאָענטע

איך בין געבוירן דעם 28טן דעצעמבער יאָר 1905. איך בין אַזוי פון שמחה, שמחהלע שניידער, מיין מוטער האָט געהייסן חיה פרייַדע, מיר האָבן געווינט אין דער הויוויליצע. מיר האָבן גאָלעבט אין נויט, שווער געווען צו דערהאָבערן דאָס שטיקל ברויט, ס׳האָט תמיד אויסגעפעלט אַ טאָג צו דער וואָך — אָבער דאָך — איז דאָס לעבן געווען היימיש און וואַרעם. איך האָב גאָלערנט אין חדר בייַ שמחה פסח, מען פלעגט אים רופן שמחה פלאָטע. איך דערמאָן זיך ווי מען פלעגט אין די ווינטער־נעכט אַהיימגיין מיט די לאַמטערלעך אין די הענט, דרעפשטן אין די בלאָטעס און זינגען — לאַטאַטיי־לאַטאַטיי! מען איז אַהיימגעגאַנגען מיט פרייד און צופרידנקייט צו טאַטע־מאַמע, שוועסטער און ברידער.

קאָריוו, קאָריוו, איך וועל דיך אייביק געדענקען!

אין יאָר 1914, ווען ס׳ברעכט אויס די מלחמה, נעמט מען מיין טאַטן אין מיליטער אַריין, אַלס זאַפּאַסנע. מיר הייבן אָן ליידן פון שווערן הונגער, מיר זענען אַכט קינדער אין שטוב, אָבער קיין איינס נאָכנישט אַרבעטספעיק. מיין מוטער ווערט די שפּייזערין.

אין 1915 זענען אַריין די דייטשן. מ׳האָט שוין דעמאָלט געזענען זיירע בעסטיאַלישע שטיק. איין דייטש האָט צוגעשטעקט אַ רעוואָלווער צו מיין מאַמעס ברוסט און געוואָלט זי דערשיסן. מיין עלטערע שוועסטער צביה האָט זיך אַקעגנגעשטעלט, אָנגעוויזן דעם דייטש אויף אַלע קינדער־לעך און געשריגן צו אים —

— שיסט מיך! — און נישט דער באַשפּייזערין, אַ מאַמע פון אַכט קינדער!

דאַן ערשט האָט דער קאָמענדאַנט באַפרייט מיין מוטער. זיי האָבן קיינעם דעמאָלט נישט געהרגעט, אָבער ראַבירט אַסך ווערטפוילע זאַכן בייַ די איינוווינער פון שטעטעלע.

איך בין געגאַנגען זיך לערנען אַרבעטן שוסטעריי. איך אַרבעט בייַ מרדכי „גנידע" און זיין ווייב אסתר פייגע קאָזאַק. זיי האָבן מיך גוט עקספלאָאַטירט. איך ווער אויס שוסטער און לערן זיך אויס שניידעריי. ווען עס גרינדעט זיך דער פראָפעסיאָנעלער פאַריין, טרעט איך אַריין אַלס מיטגליד. מיין טאַטע איז קראַנק אויף אַסטמע, איך דאַרף אַרבעטן און פאַרדינען פאַר דער גאַנצער משפחה, 10 מענטשן קיין עין־הרע. איך האָב באַשלאָסן אַוועקצופאָרן און געטראַכט דערנאָך אַריבערצונעמען די גאַנצע פאַמיליע. איך בין אַוועקגעפאָרן קיין בראַזיל. בייַם אָנקומען אַהין ווער איך שווער קראַנק, דורכגעמאַכט צוויי אָפּעראַציעס.

ווען עס האָט זיך שוין אָנגעהויבן אַלץ נאָרמאַליזירן און שוין אָנגעהויבן האָבן די מעגלעכקייט אַריבערצונעמען מיין משפחה, האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה. דער משחית דער דייטש איז צו זיי אַריין.

איך האָב נאָך מלחמה־צייט באַקומען פון זיי אַ קאַרטל, געשריבן אין דייטש, אַז זיי אַנטלויפן קיין מיעכאָוו און בעטן הילף. אָבער קיין ענטויעם צוריק־אַדרעס האָבן זיי שוין נישט אָנגעגעבן. און ווער האָט געקענט דערוואַרטן אַזאַ גיכן און מוראדיקן סוף! זיי זענען אומגעקומען צוזאַמען מיטן גאַנצן יידנטום דאָרטן.

לאָמיך כאָטש צו זייער אייביקן אָנדענק דערמאָנען זייערע נעמען:

מיין מוטער חיה פריידע און מיין פאָטער שמחה שיפּמאַן; מיינע שוועסטערן און שוואָגערס — שרה פערל מיט איר מאַן מאַטיס געלבאַרט, אסתר מיט איר מאַן און קינדער, פייגע מיט איר איינציקער טאָכטער העסע, צביה מיט איר מאַן און קינדער — זיי זענען אַלע אומגעקומען על קידוש השם — כבוד זייער אייביקן אָנדענק!

אברהם ראָזענשפּיר / תל־אביב

איז יאר ניינצן פינף

די בהלה אין שטעטל. די „טשאָרנע סאָטניע" גייט!

אין יאָר 1905, וועלן ס׳האָבן געבוישעוועט די גרויסע סטרייקן, האָב איך דעמאָלט געלערנט אין חדר ביים מלמד חיים יצחקל (זיין צונאָמען איז געווען — „פי...ער"). דאָס שטעטל גייט אויף רעדלעך, מען רעדט אַז ס׳קומען אַן די טשאָרני סאָטניקעס. זיי ווערן געשיקט פון רוסישן צאָר צו מאַכן פאָגראָמען. עס גרייטן זיך יידן און קריסטן. מען שאָפט אַ זעלבשוץ, מעט זיך נישט לאָזן אויסשעכטן ווי אין קעשענייוו.

חנהלע, אונזער רבינס טאָכטער, דרייט זיך אַרום אינ־דרויסן און טוט אַכטונג, היט. מיר יינגלעך זיצן אין שטוב, פלוצלינג גיט זיך אַ פראָאַ אויף די טיר און מ׳דערהערט אַ יאָמערלעך געשריי:

— טאַטע, זיי גייען! לאָז אַפּ די קינדער! באָהאַלט זיי.

עס הערן זיך שוין געקלאָגערייען — „וויי איז מיר! ווינד איז מיר!" שנעל טרייבט אונז דער רבי אין דער פינצ־טערער קאָמער אַריין — שטיל זאָל זיין! — און ער פאַר־מאַכט די טיר פונדרויסן. אַליין לויפט ער זוכן דאָס העקל. מיר דערהערן אין קאָמער אָפּגעריסענע, יאָמערלעכע גע־שרייען:

„מאָמע, זיי זענען שוין דאָ!" — „רויזע, טו אַן אַ פאַרטעך!" — „מנשה בער, נעם גיך אַ ספר אין דער האַנט אַריין!"

— גיב אַהער די האַק, די האַק! — דערקענען מיר ס׳גערשריי פון אברהם עליען — די טאָפאָזשיסקע פעלט, גיב אַהער ס׳וואַלגערהאָלץ, רחל!"

מ׳גייט אין זעלבשוץ

אברהם עליע גייט קעמפן אין זעלבשוץ:

— חיים יצחקל, דו גייסט שוין? גיכער!

— וואַרט, כ׳וועל פריער אַרויסלאָזן די יונגען, אין דערד אַריין, זיי לאָכן דאָך גאָר, געוואַלט, יונגען, וואָס לאָכט עץ דאָרט?!

פליצטאַלבן רייסט זיך אויף די טיר און דער רבי באַ־פאַלט אונז מיט אַ געשריי:

— לויפּץ יעדערער צו זיין היים, אינערגעץ זיך נישט אָפּשטעלן, חלילה וחס!

און אַליין איילט ער מיט אברהם עליען, מיט עפעס פעקלעך אויף די לינקע הענט, צו דער זעלבשוץ. די יעמער־לעכע געווייגען פון די וויבער פאַרשטאַרקן זיך. אין מאַרק איז ממש פינצטער. איך לויף ביז יונה מאַנטשעזשס גע־וועלב, אויף אַנהייב פילעוועך וועג. עס דאַרף אָנקומען יאָסל יקיר פון קאָנסקיוואָליע. און אָט קומט ער אַן צו רייטן אויף אַ פערד. מ׳האָט געזאָגט אַז ער איז געריטן נאָר 10 מינוט פון קאָנסקיוואָליע ביז קאָריוו און דאָס פערד איז באַלד דערנאָך געפאַלן.

ס׳דרייען זיך שוין אַרום די סטרייקערס מיט „שפּיי־ערס" (רעוואָלווערן) אין די הענט. איך הער ווי איינער זאָגט צום צווייטן:

— מיין באַריבאַן פון שפּייער אַרבעט נישט.

איך ווייל וויסן וואָס דאָס איז אזוינס אַ באַריבאַן. איך ווער געוואָר און לויף וויטער, נישט אַהיים, נאָר זענען און הערן. די סטרייקערס וואַרטן אויף האַסלע פון מאַרקושאָוו. איך לויף אין בית מדרש, איך מוז אומעטום זיין און מוז אַלץ וויסן. דער בית מדרש־גבאי, מרדכי מעכל, שרייט אויף מיר אָן — „לויף אַהיים, אברהמעלע!".

איך קוק אויף דעם בית מדרש־זייגער מיט די בולטע ציפערן. אינדרויסן איז קאַלט, פינצטער און גליטשיק. איך לויף אַהיים — דאָס געוועלב איז פאַרמאַכט. איך לויף צו דער שיל, זי איז פאַרמאַכט און ס׳הענגט אויף איר טויער די

דבורה ניסענבוים, עלקעלע שלמה זעלקעס
אַן אייניקל. אומגעקומען

קייט, מיט וועלכער מען קלאָפט אַן דריי מאָל אייבער מ׳גייט אַריין אין שיל. איך זע אַז אויפן אַלטן בית עלמין אַרום דער שיל, וווּ ס׳שטייט אַ אהל פון אַ גרויסן צדיק אַ רבי, פאַרען זיך עפעס עטלעכע יידן. אויפן פלויט פון בית עלמין זיצט די גבאיטע עלקעלע שלמה זעלקעס, ווי זי וואַלט גער־ריטן אויפן פלויט, און אין איין האַנט האַלט זי אַ אַנגעצונדן יאָרצייטליכט, אין דער צווייטער האַנט אַ מחזור און אַ שאַנע (הושענה), און שרייט און בעט און קלאָגט:

— ליבער גאָט, נעם מיך אַריבער דעם פלאָט (פלויט), איך וועל טיען דאַון געבאָט. —

אַבער אַראָפגענומען פון פלויט האָט זי איינער פון די סטרייקערס, דער געלער אברהם (ישראל מאַניסיס). איז זי שנעל אַוועקגעלאָפן און זיך באַהאַלטן הינטער די מצבות און דאָרט וווייטער געיאָמערט און מתפלל געווען.

איך לויף אַ דערשראָקענער אַהיים. אין שטוב דער־פריַיט מען זיך מיט מיר, וואָס איך האָב זיך שוין צוריק אָפגעפונען, ווייל מ׳האָט מיך שוין געהאַט געזוכט. אין שטעטל איז עפעס די מרה שחורה לייכטער געוואָרן. עס פאַלט צו די נאַכט און מען גרייט צו דיזשורן אויף צו פילנעוען ביינאַכט דאָס שטעטל, יעדער האַלט אַ לאַמטער און אין דער צווייטער האַנט אַ העקל, ווער אַן אייזן, ווער אַ דראָנג, אַ האַלץ. איך האָב נישט געקאָנט און נישט געוואָלט גיין שלאָפן.

די נאַכט איז אַדורך, די טשאַרניסאָטניקעס זענען נישט געקומען, די שוואַרצע כמאַרעס זענען אַוועק פון שטעטל, און איך האָב געמוזט ווידער צוריקגיין לערנען אין חדר אַריין פון חיים יצחקל „פי...ער״.

אויך די מיידן

מיידן טראָגן אין 1905 אַרויטע פאָן איבער די גאַסן און פאַדערן פרויענערעכט. אין דער ערשטער רייַ — די מיידלעך חיה מוליעס און שיינדל מוליעס (שוועסטערן), מאַניע לאַסמאַן.

עס קומען פאָר זיצונגען און די מיידלעך פאַדערן, דורכן רעוואָליוציאָנערן קאָמיטעט, אַז בייַ די שניידער זאָל מען מער נישט אַרבעטן ביז צוועלף ביינאַכט יעדן טאָג, און דאָנערשטיק — אַ גאַנציטשקע נאַכט, ביז פאַרטאָג. זיי פאַדערן אויך אַז שבתצונאַכטס זאָל מען נישט אַרבעטן.

מען מאַכט אַרבעטער־גערייכטן, פילעוו גיט באָפעלן, משה „קליסקע״ סאַנדזשעט ביילע העגדלען, לייב מעכעלעס טאָכטער, אַז זי זאָל באַצאָלן דער דינסטמויד רויזע פוזשעד־נאָסעק דעם חוב וואָס עס קומט איר.

דערנאָך, מוז משה קליסקע אַוועקפאָרן קיין אַמעריקע, עס קומט אָראָפ קיין קאָריוו אַ גאַנץ פאָלק ביעלאָווסקי סאָלדאַטן, זיי קומען פאַרהיטן פון אויפשטאַנדן און סטרייקן.

פייגע בריק (צפורה רעכטמאַן) / בני־ברק

מיין פאָטער יודל בריק ז״ל

די פאַראַנטוואָרטלעכע קהלשע אַרבעטן וואָס אונזערע קאָריוואָר יידן האָבן אים אַנפאַרטרויט (געווען קהילה־פרעזעס), האָט ער אויסגעפירט בלב ונפש.

ער האָט זיין גאַנצע פרייַ צייט פאַרברענגט אין דער קהילה. ער פלעגט אַוועקגיין פונדערהיים גלייך נאָכמיטאָג און צוריקקומען נאָך האַלבער נאַכט.

מיין שטיף־מוטער פרימעט פלעגט נאָר אויקען און קרעכצן, אָבער אים קיינמאָל נישט געזאָגט קיין שלעכט וואָרט און אים נישט געשטערט אין דער אַרבעט. מיין פאָטער האָט אפילו נישט געפילט די אומצופרידנקייט פון די שטובֿיקע, מחמת זיין פאַרנומענקייט אין דער קהלשער אַרבעט.

גיי געטרוי דאָס געזונט אין דאָס לעבן צו אַן אַנטיסעמיטישן דאָקטער

אונזער שטעטלישער דאָקטאָר, דער קריסט וויעזשעיסקי, איז געווען אַן אַנטיסעמיט. צו אַ יידישן איז ער פריער נישט געגאַנגען מיט קיין וויזיט ביז מ׳האָט אים פאַרויס נישט באַצאָלט זיין שכר. ער האָט פשוט אַרויסגעשיקט אומצוטרויען ביי די יידישע קראַנקע און נישט מיט קיין שטאַרקן חשק האָט מען אים אַנגעטרויט דאָס געזונט און לעבן. אָבער אַז קיין ברירה איז נישט געווען, קיין אַנדערער דאָקטאָר איז דאָך נישט געווען. האָט מיין פאָטער דאָן באַשלאָסן אַז ער מוז אַראָפּברענגען אין שטאָט אַריין אַ יידישן דאָקטאָר און אים דאָ איינאַרדנען. דערויף האָט מען באַדאַרפט האָבן אַ נישקשהדיקע סומע געלט, איז מיין פאָטער אַרומגעגאַנגען פון שטובֿ צו שטובֿ און צונויפגעקליבן נדבות פאַר דעם צוועק. ער איז געגאַנגען בעת די גרעסטע פרעסט און שטורעמס. איך האָב אין די אַוונטן געוואַרט און געוואַרט אויפן פאָטער, אָבער זיך נישט געקאָנט דערוואַרטן און אַנטשלאָפן געוואָרן. מיין מומע האָט געהאָט צו אים דעמאָלט אַ טענה, אַז ער וועט שוין באַלד אינגאַנצן אויפהערן אַהיימ־קומען אין שטובֿ אַריין. ער האָט איר אָבער אויפגעקלערט די וויכטיקייט פון ציל, מ׳דאַרף זיך נישט אָפשטעלן פאַר קיין שום שווערקייטן, ער מוז דאָס אַדורכפירן!

דער פאָטער איז אַוועקגעפאָרן, קיינעם גאָרנישט גע־זאָגט וועגן וואָס — אין צוריקגעקומען אין שטעטל אַריין מיט אַ דאָקטאָר! ביז עס איז געפונען געוואָרן אַ ווויינג האָט דער דאָקטאָר דערווייל געווויינט ביי אונז. סוף־סוף האָט דער פאָטער אויך געפינען אַ דירה, ביי רייזל שאול לעווינזאָנס.

אומזיסטע היילונג און בילקע רפואות

נו, און אַז ס׳איז שוין דאָ אַן אייגענער יידישער דאָק־טאָר, דאַרף מען אויך זאָרגן אַז די אַרעמע קראַנקע זאָלן אויך קאָנען ענגיסן פון דער מעדיצינישער הילף, און האָבן געלט אויף צו קויפן די מעדיקאַמענטן, האָט ער צו דעם צוועק געגרינדעט די „לינת הצדק״. יעדן טאָג איז דאָרט אַהינגעקומען דער דאָקטער און אָנגענומען די אַרעמע קראַנקע.

דאָס זענען בלויז נאָר אין קורצן עטלעכע וווערטער וועגן מיין טאַטנס וווילטעטיקער אַרבעט.

זיין נאָמען וועט פאַרגעדענקט ווערן מיט כבוד!

גיטל טרוּדלער / רמת השרון

אויף אַ פּייערונג פון „ירושם"

איז ירושלים

דער אירגון יוצאי קאַריוו האָט מיך געבעטן צו פאַרטרעטן אים אויף אַ טרויער־אַקאַדעמיע פון „יד ושם" אין ירושלים.

מ׳האָט געפלאַנצט ביימער פאַרן אָנדענק פון די אומגעקומענע דורך היטלערן ימ״ש. עס איז פאַרגעקומען צווישן הויכע, שטייניקע בערג. אין אַ מערה (היל־נישע) איז געשטאַנען דער כאָר פון ראַדיאָ „קול ישראל" און געזונגען. אויף די נאַטירלעכע שטיינערדיקע בימות אין די בערג איז געזעסן אונזער נשיא יצחק בן צבי נ״י און אונזערע מיניסטאָרן. די פאַרבעטענע געסט זענען געזעסן אויף רעכטס. עס איז שוין פאַרנאַכט. ספּעציעלע רעפלעקטאָרן האָבן באַלויכטן די שוואַרצע שילדלעך אויף וועלכע ס׳זענען אָנגעשריבן די נעמען פון די לענדער און שטעט וווּ ס׳זענען דערמאָרדעט געוואָרן די יידן דורך היטלערן ימח שמו. העכער אויף די בערג, פון ביידע זייטן, זענען געשטאַנען יוגנטלעכע מיט אָנגעצונדענע פאַקעלן אין די הענט.

איך פיל געטלעכע שיינקייט און הייליקייט. מיינע אויגן ברענען אוןווילן אין זיך אַריינזאַפן עפּעס כאָטש פון דעם פייערלעך־הייליקן טרויער־בילד. אָבער באַלד פאַרמאַך איך די אויגן, אַצינד זענען שוין בלויז נאָר מיינע אינעווייניקסטע אויגן, מיין פאַנטאַזיע. און זי דערזעט אין דער מערה, דאָרט וווּ ס׳שטייט אַצינד דער כאָר — בילדער פון יידישן עבר — אונזער מאַמע רחל, דבורה הנביאה, דוד המלכן.

די דעמערונג ווערט געדיכטער, די זון לאָזט זיך אַרונטער, מען צינדט אָן דאָס גרויסע יאָרצייטליכט, דאָס איז אַ באַזונדערער פאַקעל אין אַ גרויסן שוואַרצן בעכער. אַלע פאַקלען באַלייכט איצט אַ גרויסע שוואַרצע אויפשריפט אויף די בערג —

„ל א נ ש כ ח!" —

מיר וועלן נישט פאַרגעסן! מיר דאַכט זיך אַז די דאָזיקע פאַקעל־פייערן ברענען איצט אויס אין אונזערע הערצער די צוויי ווערטער — „לא נשכח!"

עס רעדט דער בילדונגס־מיניסטער פראָפעסאָר ב. דינור, עס רעדט דער הרב נוראָק. ער זאָגט:

— דער הימל ווייניט איצט, און דאָס גאַנצע פאָלק ישראל ווייניט איצט —

און אויך ער צעווייניט זיך. און צוזאַמען מיט אים — אַלע פאַרזאַמלטע. ער דערמאָנט אונז אין אונזערע טייערע, פאַרשניטענע קליינע אומשולדיקע קינדערלעך. ער הייבט אויף די הענט צום הימל און שרייט אויס:

— מיר הערן איצט זייערע קולעכלעך, זיי רופן צו אונז אַז מיר, און די קומענדיקע דורות, זאָלן נישט פאַרגעסן אין די שענדלעכע מעשים פון די רוצחים!

מיר האָט זיך אין דער דאָזיקער רגע אויסגעדאַכט, אַז אַזוי האָט מסתמא אַמאָל געקלאָגט ירמיה הנביא.

די געטאָ־קעמפערין צביה לובעטקין איז געשטאַנען אין די בערג ווי אַ גאָט פון נקמה און אירע רייד האָבן זיך געקאָלערט און אָפּגעהילכט און געווידערקולט אין די בערג־פעלזן.

מיניסטער משה שרת האָט געזאָגט אַז דאָס דאָזיקע ווערק „יד ושם" וועט דינען ווי אַ היטער פון דער פאַרגאַנגענהייט, פון איבערמענטשלעכער יידישער גבורה אין די געטאָס, און אַז פון דאָזיקן קוואַל וועלן שעפּן קראַפט די קומענדיקע דורות.

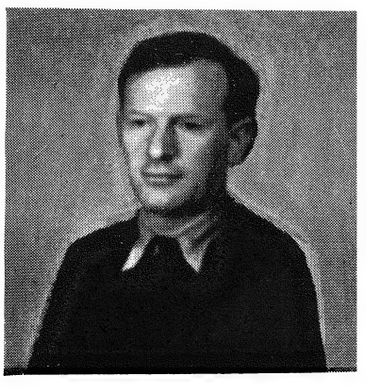
עס איז געזונגען געוואָרן דאָס ליד „מיין שטעטעלע ברענט" פון מ. געבירטיג, מען האָט געזונגען ה. לייוויקס „אני מאמין". אַ חזן האָט געזונגען „אל מלא רחמים".

צום פרעזידענט אונזערן זענען צוגעקומען צוויי קינדערלעך, אַ יינגעלע און אַ מיידעלע, מיט פאַקעלן אין זייערע הענט. עטלעכע מעטער פאַרן פרעזידענט האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט און סאַלוטירט. האָט זיך דער פרעזידענט אויפּגעשטעלט, נאָך אים אַלע מיניסטאָרן, און אין דער באַגלייטונג פון די קינדער מיט די פאַקעלן אין די הענט האָבן זיי אַרויפגעקלעטערט העכער אין די בערג.

און דער פרעזידענט האָט געפלאַנצט דעם ערשטן בוים פאַר דעם אומבאַקאַנטן אומגעקומענעם ייד אין די געטאָס און קאַנצענטראַציע־לאַגערן.

די טרויער־אָפּריכטונג איז געשלאָסן געוואָרן מיטן געזאַנג פון „התקווה".

איך וועל די דאָזיקע פייערונג לאַנג־לאַנג נישט פאַרגעסן!

מאיר אַקערמאַן (זון פון יאָסקע חזן), פאַרבליבן אין פוילן

חיים און רעכל באַרנשטיין, פון לאָס אַנזשעלאָס. ער איז געשטאָרבן פרשט לעצטנס, אין יאָר 1954. דער זשיראַנדאָל אין דער קאַריוואר שיל (זע אויפן שיל־בילד אַנהייב בוך) איז דורך זיי געשאַנקען

משה פעלדבערג . תל־אביב

אַ תיקון פאַר די קברים

לאָמיך פריער דערציילן אַן עפּיזאָד פון די קינדער־יאָרן. תשעה באָב זענען מיר, יינגלעך, געגאַנגען אויף בית הקברות. מיינע חברים זענען אַרומגעלאָפן צווישן די קברים און איך האָב זיי שטאַרק מקנא געווען, ווייל איך האָב געמוזט, נעבעך, שטיין ביים פלויט, ווייל איך בין דאָך אַ כהן און טאָרנישט אַרויפגיין אויף אַ בית עלמין. שטיי איך הינטערן פלויט אוּן קוק מיט קנאה דורך די שפּאָרעס. אָט דאָ ליגן דאָך מיין זיידע־באָבע. זיי זענען שוין לאַנג געשטאָרבן ,אָבער דאָך בענקט זיך צו זיי. אָט דערזע איך עטלעכע מצבות, איינע אַ גאָר פרישע, אויף איר איז אויס־געקריצט אַן אונטערגעבראָכן צווייגל. ווייטער שטייט אַ מצבה מיט הענט וואָס דוכענען. פון ערגעץ ווייטער פון הינטער אַ מצבה דערטראָגט זיך א שטיל געוויין. אָבער די זון שיינט, און אַ לייכט ווינטל רוישט אין די ביימער, לויפט אַריבער צו די זאַנגען אויף די פעלדער, אַ הייליקער אומעט נאָגט עפּעס אין האָרץ. מיטאָמאָל — אַ געפילדער, אַ פרייד — מיינע חברה האָבן אַנטדעקט אַ פּעלד מיט אַרבעסשויטן און ביבער. אַלע לאָזן זיך לויפן רייסן, וואָקסט אָבער פלוצים פון ערגעץ אויס אַ בייזער גוי מיט אַ הונט — און מיר לאָזן זיך גיך־גיך לויפן אַהיים.

* * *

איצט קום איך מיט מיין פאָרשלאָג — מיר פאָראייביקן אין יזכור־בוך די נעמען פון די דערמאָרדעטע קאָריווער יידן, פון די קדושים, אָבער די קברים פון די פריערדיקע דורות געשטאָרבענע זענען דאָך צעשטערט אוּן פאָרשוועכט געוואָרן דורך די זעלבע מערדער אוּן טמאים — איז צי וואָלטן מיר נישט באַדאַרפט פאָראייביקן אויך יענע אַלע נעמען! איך הער בפירוש זייער קול דממה דקה, וואָס נאָר מתים קאָנען רעדן:

„נעמט אונז אַרויס פון די טמאים! גיט אונז אַ תיקון!"

אוּן צי וואָלטן דען אונזערע קדושים זיך נישט געוואָלט געפּינען אין איין מחיצה מיט זייערע עלטערן אוּן אור־עלטערן!

* * *

איצט, נאָך אַזויפיל יאָרן, זע איך ווידער פאָר מיינע אויגן, ווי פריש, די מצבה פון כהן מיט די דוכנדיקע הענט, אוּן איך הער איצט בפירוש ווי יענע אויסגעשטרעקטע הענט רופן צו אונז:

„נעמט פונדאָנען אַרויס אונזערע ביינער! מיר האָבן דאָ נישט קיין רו!!"

קאָריווער אין ישראל

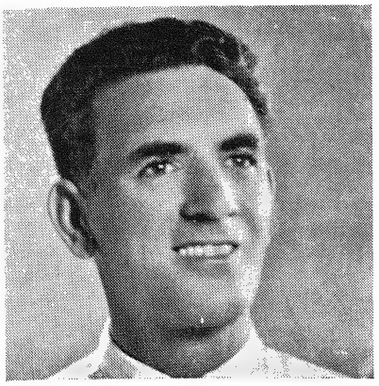

עס זיצן: מרדכי לייב ראָזן, גיטשע גרינגראָז (בזכשרייבער), גיטשעס קוזין, משה פישמאָן (זלמן זוייצמאַנס אַן איניקל).

ס'שטייען פון רעכטס צו לינקס: פישמאָן, גיטל פישמאָן (משה שלומס צווי טעכטער), מרים (וויינבערג)־הויזווירט, שלמה קאָזעס אַן איניקל (שבע'לעס אַ זון), נעמי בזכשרייבער

אריה ווינריב / פתח־תקוה

אָזְכְּרָה...

זָכוֹר תִּזְכּוֹר וְתָשִׁיחַ עָלַי נַפְשִׁי

(איכה ג', כ')

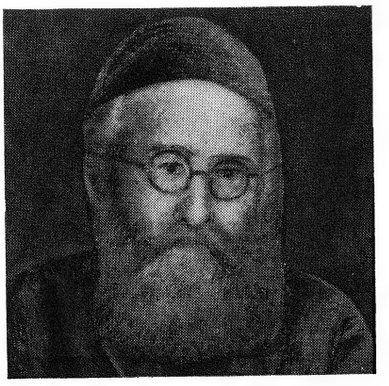
קוֹרֵיב עיר מולדתי, בה יד ענוגה של אֵם אוהבת נענעה את ערשי, בה גודלתי וטופחתי, באושר וביגון, בשמחה ובתוגה, בה שפתי דובבו אבא, אמא, בה היתה משפחתי, משפחה גדולה וענפה: אחים ונשיהם, אחיות ובעליהן וילדיהם יקיריהם־יקירי. כמה עלץ לבי למקרא מכתביהם, למקרא מכתבי אמא, כמה רטט, כמה דאגה אמהית היתה במלים שכתבה אלי. ואבי — ציוני דתי משחר נעוריו, הצטרף מיד ובהתלהבות לקריאתו של ת. הרצל ועד יום מותו לא חדל מלקוות לעלות לציון ברנה. — „כי בכל מעמקי נשמתי אנכי משתוקק לעלות, ואף על לחם צר ומים לחץ, מה לי פה ומי לי פה, ושורש נשמתי ישכון שם בארץ חמדה טובה ורחבה" — כדברים האלה כותב הוא אלי באחד המכתבים שקיבלתי ממנו. ובמכתב אחר הוא כותב:

„ואנחנו הננו מצפים ומחכים בכליון עינים לעת המאושרה אשר נעזוב את ארצנו, אשר בה הננו מדוכאים ומושפלים והננו לבוז וחרפה ומשיסה, ונעלה לציון ברנה".

והלאה:

„געגועי לארץ מאוד עזים. הנני מצפה ליום המאושר לעלות אל ארץ חרותנו, ארץ מולדתנו ושם נגילה ונשמחה יחדיו. הלא יספיק לנו לחם צר ומים לחץ, ובלבד שנחיה חיים אמתיים, חיים של חרות, ולא חיים של שפלות, הנה ימי הפסח ממשמשים ובאים, זמן חרותנו, וחודש ניסן, שבו ישועות מקיפות, ונזכה לגאולה שלמה".

ככל יחידי הסגולה נספח אבי ז"ל מיד לרעיון המדינה של הרצל, ובשנים הראשונות שלאחר המלחמה העולמית הראשונה, אחרי הכרזת בלפור, תקפה התלהבות עצומה לציון את בני עירתנו הקטנה, ואבי ז"ל נאם אז בעברית אל כל הקהל בבית הכנסת, ועם תום נאומו פרקו הנשים והגברים את כל עדיי הזהב שברשותם ותרמום בעד קרן הגאולה דאז. גם הפצת קופסאות קק"ל היתה בביתנו, וזוכרני בעודני ילד הדבקתי את הפתקאות המתאימות על הקופסות הכחולות.

יעקב ווינריב לעת זקנתו. מת בגיטו

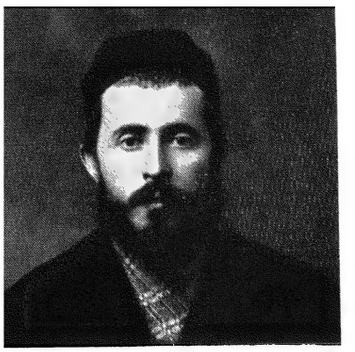
ואלה חולקו למאות בין תושבי עיירתנו לאסוף כספים לקניית קרקעות בארץ־ישראל. התלהבותו של אבי ז"ל לפעולות ציוניות היתה למורת רוחם של חברי ה„אגודה" בעיירתנו, ואף כי היה חרד לדת ישראל ובר אורין היה כצנינים בעיניהם, וחרפו אותו בגידופים שונים והשמיצוהו לעיני כל. אבל הם לא הצליחו. כי אבי ז"ל בתור יו"ר של „המזרחי", הצליח לרכז את טובי האנשים בעיירתנו לרעיון הציוני הדתי, ואף לקרב ל„המזרחי" אנשים חפשים שידבקו בתורת משה וברעיון הציונות הדתית.

ואף כי בשנים האחרונות נטה לרעיון הרביזיוניזם והעריץ את ז. ז'בוטינסקי ז"ל, מנהיגם, הרי נפשו סלדה ממלחמת האזרחים בזעיר־אנפין, ששררה אז בארץ בין בית"ר ומפא"י. ונפשו דאבה לכינוי שהיה בפי א. אחימאיר על ארץ ישראל — ארץ טמאה. והנה מה שכותב אבי ז"ל במכתבו אלי בתקופה ההיא:

„נפשי סלדה למקרא המלים „ארץ טמאה". הן גם אתה יודע כי אנכי הנני באהדה למפלגת בית"ר. אבל ח"ו לקרוא את ארצנו הנחמדה „ארץ טמאה". וכבר אמר הרב קוק ז"ל, כי בבית המקדש היו שלוש קדושות: עזרת נשים, היכל, וקודש הקדשים, אשר גם הכהן הגדול הופיע שם רק פעם אחת בשנה. ובכל זאת בעת שבנו את בית המקדש, הכל בנו. ובכן בעת הבניה והיצירה: הכל בונים. ואנשי ההסתדרות הם בנים תועים, אשר סוף סוף ישובו לעמם ולתורתם. על כן, אחוז בדברי הרמב"ם אשר ציוה לבחור בדרך האמצעית, וקורא הוא את הדרך הזאת בשם „שביל הזהב". וכלל אומר לך, כי כל דרך קיצונית מסוכנת מאוד, בין הקיצוניות של הימין, ובין הקיצוניות של השמאל. הן אמת כי צריכים להגיב ולמחות ביד השמאל בכל האמצעים, אבל ח"ו לקרוא בשביל זה את ארצנו: „ארץ טמאה"!...

החסידות והדתיות ששימשו בידי הרבה יהודים קרדום לחפור בו לא היו לה מהלכים אצל אבי ז"ל. וכשם שקיים את המצוה: צדק צדק תרדוף, כן קינא לדת ישראל ולאמונתו, אבל מן הקנאות הקיצונית התרחק ומעולם לא עשה את הדת קרדום לחפור בה. ובדרכו זו השפיע השפעה עמוקה אף על בניו יוצאי חלציו גם לאחר שנהיו לאנשים עומדים ברשות עצמם, והם התחשבו מאוד בדעתו ובכבודו. והנה קטע ממכתבו הראשון של אבי ז"ל שכתב אלי אחרי הפלגתי לארץ ישראל:

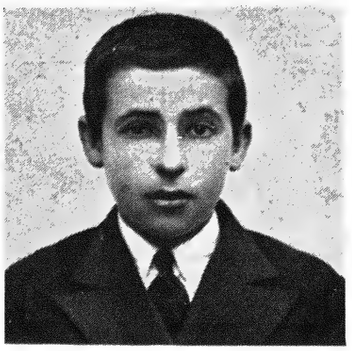
„בני יקירי, הנה במזוודה מונחים שם התפילין, עברתי על רגשותי ולא אמרתי לך מאומה עד הנה. אבל לבי דוי בהזכרי כי עברו עליך ימים ושנים מבלי להניח תפילין. והזוהר הקדוש מליט לקרקפתא דלא מנח תפילין. ובכן באשר אנכי אביך, הנני משביעך בשם כל הקדוש, כי תניח תפילין בכל יום. כתוב לי, אם אתה מקיים את אשר אני מצוה עליך, ואז אמצא

ישראל מאיר כהן, השו״ב של אוסטרובה, חתן יעקב וויינריב (בעלה של בתו חנה) — נספה

שבע׳לה כהן, נכדת יעקב וויינריב, בת ישראל מאיר וחנה — נספתה

לייבישל כהן, נכד יעקב וויינריב, בן ישראל מאיר וחנה — נספה

מרגוע לנפשי הדואבת עליך בזה, וקדושת ארץ ישראל תחופף על ראשך״.

ולאחר שהבטחתיו שאני מניח תפילין כתב במכתבו הבא:

״שמחתי מאוד בכתבך כי מניח אתה תפילין בכל יום. לא אוכל לתאר לך את צערי הגדול בזה שידעתי, כי בני, אשר גידלתיו וטיפחתיו ברוח התורה והמסורה, הוא קרקפתא דלא מנח תפילין. ועתה, בני יקירי, עונג רב לי אם תכתוב לי בכל מכתב, ותאשר דבריך כי אינך מפסיק ח״ו מלהניח תפילין, בכל יום, גם אבקשך כי תשמור את השבת מחללו ח״ו, הש״ק יהיה לך למנוחה שלמה. גם הזהר והזהר, לבל יבוא ח״ו אוכל טרפה אל פיך, והיה כאשר תהיה נזהר בשלושה דברים אלה, אז תהיה לנפשי מרגוע, וידעתי כי אוירא דארץ ישראל מחכים״.

הבטחון באלוהים היה גדול מאד בלבבו, ומה מאוד התמרמר, כשמישהו מבניו היה מלא ספקות ודאגה ביחס למחר. וכשאני, הבעתי פעם במכתב אליו דאגה כזאת, הוא כותב לי בין השאר:

״אם אתה תאמר כן, מה אומַר אנכי, כשאני לעצמי, מצבי גרוע משלך ואעפ״כ אין אנכי דואג. ומי שעזרני עד עתה, יעזרני גם להבא. המחשבות על דאגת העתיד היא עצת היצר, והן שייכות למי שאין יראת ד׳ בלבבו וידמה כי כוחו עשה לו את כל החיל הזה. אבל אנחנו, מאמינים בני מאמינים, מלאי תקוה, ומלאי בטחון, והתקוה והבטחון האלה לא הכזיבו אותנו מעולם. וגם ישוב ארצנו הקדושה הוא בהשגחה העליונה. וכל אשר יוסיפו אנשים לבוא לא״י תוסיף הארץ תת כוחה״.

כי ישר היה האיש בכל הליכותיו, וצדק היה תמיד לנגד עיניו, נקי כפים, ובר לבב, ומעולם לא נהנה ח״ו מכספי הכלל, ושנים רבות היה מנהל את מוסדות הצדקה של עיירתנו, כ״לינת הצדק״ וכו׳, ביושר, בצדק ובהקרבה, ועשה את עבודתו שלא על מנת לקבל פרס, ובשביל זה היה נערץ על כל תושבי העיר, והיה סמל לטוהר לב ונפש. וזכורני בזמן ששכב על ערש דוי, חולה במחלה מסוכנת מאוד, והרופאים אמרו נואש לחייו, התאספו רבים בבית המדרש, וערכו תפילה מיוחדת לרפואתו, והחרדה לשלומו היתה אמתית וכנה בקרב כל תושבי העיירה.

וכמה היה לבו דוי על הפירוד והפילוגים ששררו בציבור היהודי, שכל אחד היה מעונין ״להחזיק בכיסא״, ואף אחד לא רצה לוותר לחברו כמלוא הנימה, וכל זה כשבגרמניה שלט היטלר יש״ו, ובפולין נערכו פרעות ביהודים ונגזרו גזירות עליהם, ועתידם היה מוטל על כף המאזנים. אחרי תארו במכתבו אלי את הפרעות והגזרות בערי פולין הוא מוסיף:

״כללו של דבר, הננו כמו בהר געש וכשיות בין זאבים. הרעים שבהם חפצים לטרוף אותנו ממש, ולעשות בנו כמו שעושים הנאצים בגרמניה. והטובים שבהם, כל מגמתם לגזול את האוכל מפינו ולעשות אותנו נקיי־שיניים. ובעולמנו היהודי אנחנו נקרענו לגזרים — למפלגות מפלגות, ואין שום מפלגה דואגת לעשות אחדות בינינו כלפי חוץ, כדי להדוף את הגזרות המומטרות עלינו״.

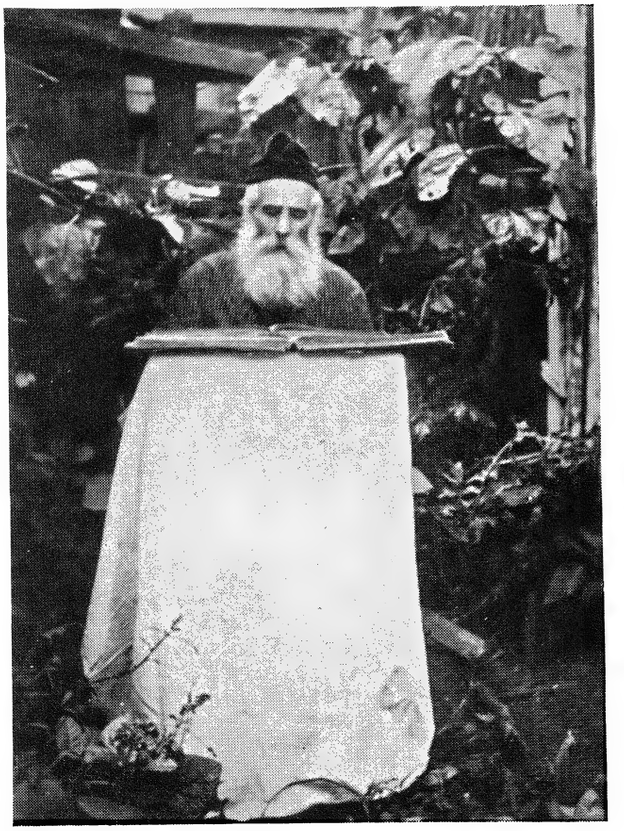
לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, עת ריח אבק השרפה כבר היה מורגש באויר, השתדלנו אנחנו כאן בכל כוחותינו להעלות את הורינו ז״ל ארצה, וההורים מצדם עשו את כל ההכנות לעליה. והנה פרצה המלחמה, והם נקלעו בכף הקלע שממנה לא ישובו עוד. חסד עשה אלוהים עם אבי ז״ל שחלה ונפטר במיטתו, בעוד שיתר בני משפחתנו טבעו ביון המצולה ולא נודע מקום קבורתם עד היום הזה.

*
**

תמה הרשימה, אך לא תיבש הדמעה. חרות על לוח לבי זכר הורי יקירי, שלא זכו להגשים את שאיפותיהם, וזכר כל יקירינו. את ראשי ארכין לזכרם שלא ימוש מלבי עד עולם. ה׳ ינקום דמם.

חיים יוסף בריצמאַן / פּאַריז

אונזער פאָטער אברהם לייב בריצמאַן ז״ל

אברהם לייב בריצמאַן ז״ל

ער האָט געשטאַמט פון ריקע, פון אַ פאָטער אַ בעל־מלאכה. געלערנט אין קאָנשענץ און בייַ די אַכצן יאָר באַקומען היתר הוראה. ער איז געווען אַ חסיד פון קאָנשעניצער מגיד זכרונו לברכה. מיין פאָטער איז געווען טיף איבערצייגט, אַז דער מגיד האָט אים על פּי מופת באַפרייט פון גיין אין מיליטער.

ער איז געקומען קיין קאַריוו אַלס איידעם צו יאַנקל שניידערמאַן אין יאָר 1904. ער ווערט שנעל באַליבט בייַ די בית מדרש־בחורים. ער ווערט אַן אָפּטער אייַנגייַער צום אַלטן רב און ער ווערט אַ ידיד מיטן מורה הוראה יאַנקעלע מאַטעסעס.

מיין פאָטער פילט זיך אָבער ענג אין דאָזיקן קליינעם שטעטעלע. דורכן קאָנשעניצער מגיד ווערט ער רעקאָמענדירט צום גראָדזשיסקער רבין ז״ל אַלס מלמד און דערציער פון רבינס צוויי זין. דער גראָדזשיסקער „הויף" האָט דעמאָלט געשמ״ט מיט זיין גרויסן פּאַרנעם און אין אַ געוויסן זינען — אויך מיט זיינס אַביסעלע „מאָדערניזם". יעדן שבת קומען זיך דאָרט אַהין אָנצופּאָרן עולם פון וואַרשע, צווישן זיי אויך אַסך רייכע סוחרים. מען שמועסט תורה און אויך — וועלט זאַכן.

אין יאָר 1910 פאַרלאָזט אונזער פאָטער גראָדזשיסק, פאָרט אַריבער קיין וואַרשע און לערנט דאָרט מיט עטלעכע דערוואַקסענע רייכע חסידישע בחורים, וועלכע לערנען שוין אין אוניווערזיטעט. דער טאַטע לערנט מיט זיי תלמוד.

אונזער פאָטער ווערט אַ חובב ציון, ווערט אַן אָנהענגער פון פּיזישער אַרבעט. זיינס אַ באַקאַנטער חסיד האָט אַ פאַבריקל פון שטרויענע קאַפּעליושן, פרווּוט דאָרט דער טאַטע זיך לערנען דאָס דאָזיקע פאַך און אַביסל אַרבעטן.

צוליב זיין חסידישן הולך ווערט ער אָפט באַליידיקט, אויסגעחוזקט פון די אַרבעטער און אַרבעטאַרינס אין דער פאַבריק. זיי גלייבן נישט אַז בייַ אַ שטרייק וועט ער מיטהאַלטן צוגלייך מיט אַלע אַרבעטער, און זיי דערקוטשען אים. ער גייט אַוועק פון דער אַרבעט און ווערט צוריק מלמד. ער באַדויערט דאָס דערנאָך זיין גאַנץ לעבן.

דער גראָדזישסקער רבי לייגט אים פאָר אַ רבנות־שטעלע אין אַ גאַנץ גרויסער קהילה, אָבער אונזער פאָטער זאָגט זיך דערפון קאָטעגאָריש אָפּ. ער איז אַ פאַנאַטישער אַנהענגער פון ערלעכקייט און ער האָט מורא, אַלס קהלס רב, נישט געשטרויכלט צו ווערן אויפן מינדסטן אין זיין ערלעכקייט.

נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה קומען מיר צוריק קיין קאַריוו. דער פאָטער לערנט יעדן טאָג אַ שיעור גמרא מיט בר מצווה־יינגלעך אין בית מדרש. יעדן שבת נאָכמיטאָג לערנט ער מיט די בעלי מלאכות. זיי האָבן אים ביז גאָר ליב, ווייל ער רעדט צו זיי מיט זייער לשון. די שווערסטע ערטער אין לערנען גיט ער איבער אַזוי לייכט אַז מ׳פאַרשטייט עס איינסאָוונצווויי. דער עולם בעלי־מלאכות־לערנער ווערט בייַ זיין טיש מיט יעדן שבת גרעסער. זיי רינגלען אים אַרום מיט יראת הכבוד און ליבשאַפט. זיי האָבן אים ליב צו הערן רעדן וועגן ערלעכקייט — מיט ערלעכקייט אַליין קאָן מען שוין אַריין אין די העכסטע עולמות — האָט ער פאַר זיי אָפט איבערגעחזרט.

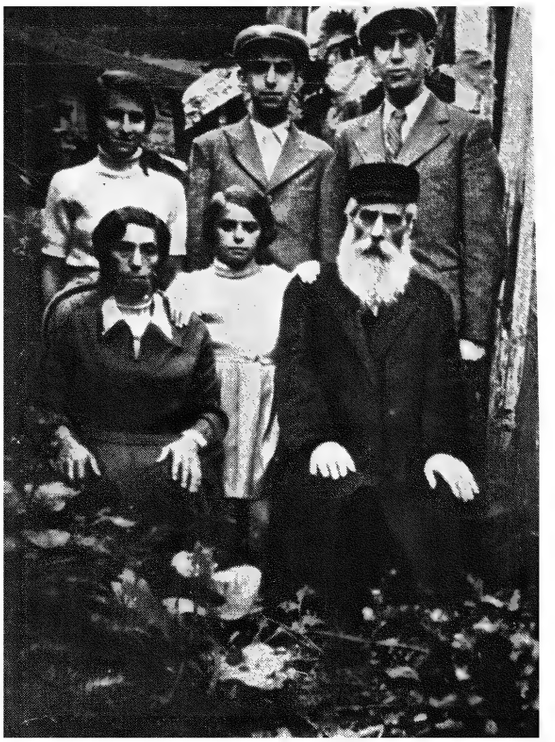
נאָך דער מלחמה פאָרט ער צוריק קיין וואַרשע. גיט ווידער „שטונדן". דעם זון פון דעפּוטאַט קירשנבוים גרייט ער צו אַז ער זאָל קאָנען ווערן אָנגענומען אין דער פראַנק־פורטער ראָבינער־שול. דעם טאַטנס צווייטער תלמיד איז דעם בעלזער רבינס אַן אייניקל.

אין די אַוונטן פאַרברענגט ער אין לערנען, אָדער ביים גראָדזשיסקער רבין. ער ווערט וואָס אַמאָל קראַנקער אויף אַסטמע. די טוכלע, פייכטע לופט אין דעם קליינעם קעלער־שטיבל אין ווועלכער מען ווווינט אַזויפיל יאָרן, האָט מסתמא נישט קיין קליינעם חלק אין דער דאָזיקער קרענק.

אין יאָר 1933 פאָרט ער צוריק קיין קאַריוו. לערנט דאָרט מיט קינדער. נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה סעפּטעמבער 1939, נאָך דער באָמבאַרדירונג פון שטעטל, פאָרט ער אַריבער מיט די בני בית קיין ריקע. אין חודש מערץ 1942 ווערט ער נפטר, בלויז עטלעכע וואָכן פאַרן פאַרשיקן די גאַנצע שטוב־משפחה, וועלכע קומט אום אין מאַידאַנעק.

חיים יוסף בריצמאַן

וועגן פּרופעסאָר בריצמאַן, אברהם לייב בריצמאַן. זייער זון שמחהלע — אומגעקומען אין וואַרשע, שלום בריצמאַן, און די צוויי טעכטער מינטשע און מלכהלע.

שלום בריצמאַן / פּאַריז

איך וויל נאָר צוגעבן עטלעכע שטריכן צו דעם וואָס מיין ברודער האָט שוין געשריבן וועגן אונזער ליבן פאָטער ז"ל. זיין ערלעכקייט האָט אים דערפירט אַזוי וויַיט, אַז ער האָט אפילו נישט געוואָלט קיינמאָל אַננעמען קיין בוררות, מורא האָבנדיק פאַר געשטרויכלט וועלן, וויַיל בוררים גיבן אָפטמאָל געלעכט דעם שטאַרקערן צד... ער האָט פיינט געהאַט בתכלית השנאה די אַלע וועלכע פירן אַ טאָפּלטע מאָראַל־בוכאַלטעריע. וועגן רבֿיים פלעגט ער זאָגן — „אַז אַ חסיד קומט צו פאַרן צום רבין, זעט ער אין אים נאָר בלויז די קדושה, אָבער איך זע אים אויך אין חול"...

דער טאַטע האָט אָפט פאַרגעסן אין עסן וועלן ער איז געזעסן און מעיין געווען אין די ספֿרים. איך געדענק אַ פאַל — אַ ייד אין דאַנציק האָט געהאַט איבערגעלאָזט אַ צוואה אַז מ'זאָל אים נאָכן טויט פאַרברענען. דער טאַטע קומט פרייטיקצונאַכטס אַרויף דאָוונען צום גראָדזשיסקער רבין און מען שמועסט וועגן דער דאָזיקער צוואה. מען פרעגט וועגן דעם ביים טאַטן, און ער זאָגט אַז ער וועט אויפזוכן געוויס ווו עס געפינט זיך דער בפֿירושער איסור פון פאַרברענען.

אַהיימגעקומען, איז דער פאָטער נישט צוגעגאַנגען עסן, ביז ער האָט נישט אויסגעפונען דאָס ספר און די שטעלע ווו עס ווערט דערמאָנט דער דאָזיקער איסור.

ביים טאַטן האָבן זיך אויך געפונען ספֿרים וועגן געאָגראַפּיע און אפילו וועגן אַסטראָנאָמיע.

וועלן איך בין שוין געווען אין פראַנקרייך, בין זומער 1937 אַרויסגעפאָרן אויף אָפרוּ, ביים מיטללענדישן ים, האָט מיך דער פאָטער אָנגעפרעגט אין אַבריוו, צי עס שטימט אַזוי געוויס ווי עס איז אָנגעגעבן אין די ספֿרים און ביכער, טאַקע די רעגולערקייט פון אָפּפלוס און צופלוס אין ים — וויַיל ער אַליין איז דאָך קיינמאָל ביי קיין ים נישט געווען און דאָס נישט געקאָנט אָבסערווירן.

דאָס לעצטע מאָל בין איך געווען אין אונזער ליבן שטעטל אין יאָר 1936. און ווער האָט זיך געקאָנט ריכטן, אַז דאָס איז שוין געווען די לעצטע פאָר־שעה פאַר די יידן פון שטעטל. אַז איך זע שוין מיין טאַטן און מיין גאָנצע שטוב־משפּחה צום לעצטן מאָל?

כבוד און הילליקער אָנדענק נאָך אונזער טייערן פאָטער זכרונו לברכה!

כאריווער איז ישראל

עס שטייען רעכטס צו לינקס: חיים טייכמאַנס פרוי, חיים טייכמאַנס זון, חיים טייכמאן, מעכל קעניג.
עס זיצן: בערטשעס זון, בערטשע לעווין, זיין פרוי ביילע, אריה ווייניריב, די פרוי פון מעכל קעניג.

חיים טייכמאַן (חיים שמחה יהודיתלם) / תל־אביב

אסתר היה דינהס

זי גיט עצות דעם מוהל...

ווּעמען איז דען נישט באַקאַנט געווען דער נאָמען — אסתר חיה דינהס?! ממש די ווּאַרטזאָגערין פון אוּנזער שטעטל. איר מאַן, אַ מלמד, נח מאיר דאָבריס, האָט געלערנט מיט קינדער שוין עלטערע, קיין קאַנטשיק האָט ער, חלילה, נישט געניצט. ער האָט געהאַלטן די הענט פֿאַרוּקט אין די אַרבּל, אוּן אַז ר׳האָט באַדאַרפט עפּעס אַ דערמאָן טוּן אַ יינגל, אַז ס׳זאָל זיין שטיל, אַז ער זאָל לערנען לייטיש אוּן ווי ס׳דאַרף צוּ זיין, האָט ער מיטן עלנבויגן דערלאַנגט אַ דזשאָק, אָבער מער נישט.

מיר גייען צוריק צוּ אוּנזער הויפּטהעלדינע, אסתר חיה דינהס. אַז אַ פרוי איז געלעגן געוואָרן אוּן ס׳האָט באַדאַרפט זיין דער ברית, איז ווי געווייַנלעך, געקומען פרייער דער מוהל באַקוּקן ס׳בחוּרל צי ס׳איז ראוי צוּם ברית, צי עס איז נישט קראַנק. אוּן אויב ס׳איז עפּעס נישט געווען אין אַרדענונג, האָט ער אָפּגעלייגט דעם ברית. האָט זיך דאָך די קימפּעטאַרין געפילט פֿאַרשעמט, האָט זי געזוכט אַן עצה. האָט זי אַ רוּף געטוּן צוּם מאַן אין קיך אַריין: הענא! גיי רוּף מיר אסתרן! — וועלכע אסתרן? — אסתר חיה דינהס.

אסתר חיה דינהס

איז דער מאַן צוּ איר געלאָפן, אוּן כאָטש זי איז גאָר־נישט געווען אַזאַ צופיל גוּטע, אָבער אין אַזאַ פאַל איז זי געלאָפן ווי פיילפוּנבויגן. אַריינגעקומען, האָט זי געהייסן אָפּוויקלען ס׳עופהלע אוּן גוּט באַקוּקט אוּן באַטראַכט. זאָגט אסתר: — איך זע גאָרנישט אַז ס׳זאָל זיין אַנדערש — אוּן צוּם בעל ברית זאָגט זי — גיי אַריין צוּ מאיר מוהל אוּן זאָג אים אַז ער זאָל נאָכאַמאָל קומען זעען ס׳קינד, זאָג אים אַז איך בין דאָ דאָ.

איז ער געלאָפן צוּ מאיר מוהלן, נישט געטראָפן אים אין שטוּב, איז ער געלאָפן צוּ אים אין בית מדרש. אָט טוּט ער טאַקע שוין אויס טלית אוּן תפילין. אסתר חיה דינהס רופט אים — ער גייט שוין תיכף ומיד. זי אוּן ער האָבן נאָכאַמאָל שאַרף אוּן מיט געניטשאָפט באַטראַכט דאָס .וואָס האָט באַדאַרפט באַטראַכט ווערן ביי דעם בחורל, אוּן זיי האָבן באַשלאָסן אַז — יאָ, דער ברית וועט מיט מזל יאָ פאָר־קומען צוּ דער צייט.

זי היט די צניעות פון יונגע פֿאָרלעך

זי האָט געווּוינט אין דער הויווילּיצע. פאַר איר שטוּב זענען געווען דריי שטיגעלעך — האָט דאָס דער יונגער עולם געליטן פון די דאָזיקע שטיגעלעך! ווייל אסתר חיה דינהס איז מער געזעסן אויף די שטיגעלעך ווי אין דער שטוּב, אוּן פון דאָרטן אויס האָט זי געקוּקט, אָבסערווירט. אוּן אַ שאַרף אויג האָט זי געהאַט, ווי אַ שיפּסקאַפּיטאַן, אָדער ים־פּויגל, זי האָט פוּנדערווייטנס דערזעען די חתן־כלה דאָרט, וואָס גייען שפּאַצירן, אַז זיי גייען צוּ נאָענט צווישן זיך, אָדער אַז זיי קוּקן אויף זיך שוין צופיל. זי האָט אויך דערקענט אַז דאָס מיידל האָט זיך היינט, שבת, אויפגע־קעמט. זי איז באַלד אַוועק מיט אַ געהעריקער אָנקלאָגע צוּ די עלטערן פון דעם פאָרל אוּן געמאָנט פאַר זיי באַ־שטראָפונג.

לעקעך אויף חתונות אוּן מצה־שמירה

אסתר איז געווען אַ ספּעציאַליסטין אין באַקן לעקעך אויף חתונות, אויך קאָכן אוּן צוּגרייטן די פליישיקע מאכלים. פאַר פּסח האָט זי זיך פֿאַרנומען מיט מצות שמירה, וואָס האָט ריכטיק געהערט צוּ איר מאַן נח מאיר דאָבריס, בשותפות מיט חיים יצחק מלמד. חיים יצחק איז געווען אַ בייזער, תמיד אויפגערעגטער, מיט אַ שאַרפן בליק, אָבער

פאַר אסתרן האָט ער געהאַט דרך ארץ. דאָס שניידן אוּן קלויבן דעם ווייץ אין פעלד האָט געמוזט זיין אונטער דער אַנפירערשאַפט פוּן אסתרן. די מצות האָט מען געבאַקן שותפות מיט אהרן לייב קלאַפערמאַן. שוין אַ צייט פאַר פּורים האָט אַנגעהויבן אַרויסגעבן אירע באַפעלן צוּ־צוּגרייטן די בעקנס, אַלע אַנדערע מכשירים. אַ גרויסער יחוס איז געווען ביי די מצות — דער שיבער. דאָס האָט זיך געריכטעט פאַר אַ הויפט־פּונקציע. אַ גוטער שיבער איז געווען בּוּנימטשע. אסתר האָט מיט אים קאָמאַנדעוועט. ווייל טאָמער איז ער פאַרנומען אַביסל, קאָן אים דערווייל פאַרטרעטן אויך אסתר אַליין. אַז זי שטייט ביים אויוון וועט די מצה זיין נאָך מער אוּן מערער כשר!

אויך דער רב האָט זיך שטאַרק געריכטעט מיט אסתרן. קוּמען כשרן די אויוונס אויף פסח — איז דער רב געקוּמען דער ערשטער צוּ אסתרן.

זי געהערט צוּ דער חברה קדישא. געדענקט יעדנם חטאים

זי האָט אויך געהערט צוּ דער חברה קדישא. אַז ס׳איז געשטאָרבן אַ פרוי, אוּן די חברה קדישא האָט באַדאַרפט באַשטימען אַ פרייז פאַר אַ קרקע, האָט מען געוואָרט אויף אסתרן. ווייל זי האָט געוווּסט יעדן אייניעמס חטאים, אַלץ האָט זי געהאַט אויפן זכרון, איז ביים באַשטימען דעם פרייז דאַרף אסתר זאָגן איר ערשט וואָרט.

ס׳איז מיט איר געשעען אַן אומגליק אוּן זי האָט צעבראָכן אַ פוּס. אַבער אויך לאָמערהייט האָט זי זיך נישט אָפּגעזאָגט צוּ גיין אַנטוּן דעם לעצטן כבוד צוּ אַמת, אוּן זי מוּז דאָך אַליין, מיט אירע הענט, מאַכן דעם לעצטן קשר אין די תכריכים.

זי האָט דערלעבט אומצוּקומען גלייך מיט אַלע קאָריווער קדושים, דערמאָרדעט צוּ ווערן דורך די היטלער־רוצחים.

קאָריווער אין ישראל

עס שטייען פוּן רעכטס צוּ לינקס: חיה דינה פעלדבערג, ראובן זיידענ־והערג, משה פישמאַן, דוד׳ל שוחטס פרוי, עטל ראָכמאַן.

עס זיצן: פנחס שילדקרויטס פרוי אוּן זון, שיינדל זאַלצמאַן, משה שלומס צוויי טעכטער, טאָבע פייערגלאַס (לוּביטשער).

עס שטייען פוּן רעכטס צוּ לינקס: ישראל בלוּמענקראַנץ, דוד טרוּדלער, גיטל טרוּדלער, אסתר טרוּדלער (וואָכנ־האָזער) לוי גראָסמאַן, מאַקס ציגלער (שלום רבס אייידעם).

עס זיצן: פייגע רעכטמאַן־בריק, בער ראָפאָפּאָרט, רבקה גרינפעלד (שוכהענ־דלער), צינע מעלהענדלער־ראָזענבערג, אסתר גראָסמאַן, ביילע ציגלער־ גאָלד־בערג.

שמחה ראָטפאַרב / רמת גן

קאָריוו, וואַרשע, סיביר, רויטע אַרמיי, פוילישע אַרמיי, ארץ־ישראל

(אַ קליין בינטעלע זכרונות)

איך בין אַ זון פון מרדכי און חנה דבורה. מיר האָבן געווויינט אין געסעלע קעגן די שנייערס. בעת אַ בלאָטע האָט מיך מיין שוועסטער געמוזט אַדורכטראָגן, אין חדר אַריין, ווייל אַנדערש וואָלט איך מסתמא זיך אָפגעבאָדן אין בלאָטע. מיין ערשטער מלמד איז געווען משה ניסנבוים ז״ל, דער צווייטער — ר׳ יאַנקל וויינריב. איך בין אויך געגאַנגען אין דער פאָלושעכנער שולע. אין יאָר 1936 בין איך שוין געווארן, ווי אַלע קאָריווער יונגע יינגלעך — אַ פאַרד׳נער. איך בין געפאָרן קיין וואַרשע און געוואָרבעט ביי מיין קוזין, יחזקאל וויינבערג, אין געשעפט. אַזוי בין 1939, בײַזן אויס־ברוך פון דער מלחמה.

וואַרשע ווערט באָמבאַרדירט. אויפן פערטן טאָג מלחמה לאָז איך מיך אין וועג אַריין, צופוס, קיין קאָריוו. דער וועג א׳ז געפאָקט מיט טויזנטער אַנטלויפנדע מענטשן, פול מיט אויטאָס, וועגענער, דערצו איז נאָך גראָד אַ שיין וועטער, וואָס שפילט צו דעם רשע, און זיי באָמבאַרדירן די וועגן און די מענטשן. נאָך 4 טעג זיך שלעפן אין וועג קום איך אַן אין שטעטל. עס איז פרייטיק. איך קום אַריין אין שטוב פון מיין שוואָגער, וויל זיך אַרומוואָשן, און שוין דערהער איך דאָס וואָרטשען פון דייטשע אַוויאָנען. איך לויף אַרויס אויף דער גאַס, שוין פאַלן באָמבעס, עס ברענען שוין הייזער, עס ליגן שוין טויטע. דאָס פייער איז שוין פון אַלע פיר זייטן שטעטלע, דער אייניציקער פרייער וועג איז נאָר די „בלאָניע״, מ׳לויפט אַהין, מענטשן כאַפן מיט פון שטוב נאָר דאָס סאָמע נייטיקסטע. די פלאָמען נעמען אַרום אַלע הייזער. אויפצומאָרגנס קומען וויידער אַוויאָנען און באָמבאַרפן וויידער מיט באָמבעס און פאַרענדיקן די געציילטע הייזלעך וואָס זענען נאָך געבליבן פון נעכטן.

איך פאַרלאָז קאָריוו און גיי אַריבער קיין וואָלוואָליץ. דאָרט איז מען זיכערער, עס ליגט ווייט פון אַ שאָסיי. פון דער גאַנצער געגנט קומט מען דאָרט אַהין און ס׳איז שוין איבערגעפאָקט, די ענגשאַפט איז אומגעהויער.

איך באַשליס זיך אַריבערצוקריגן אין דאָרף קלימטאָוויץ, וווּ ס׳געפינען זיך מיינע עלטערן.

די פויערים דערציילן אַז די דייטשן זענען שוין אַריין קיין קאָריוו. זיי האָבן צעשלאָגן דעם מילנער יצחק עליע, עטלעכע אַנדערע יידן געהרגעט, דער לאָמער פאָוועל ווייזט אַן די דייטשן וווּ די יידן האָבן באַהאַלטן זייערע סחורות. די פאַניק אוּן שרעק שטייגט פון רגע צו רגע. די דייטשן כאַפן אַלעמאָל אַן אַנדערן יייד, צעשלאָגן אים. איך געזעגן זיך מיט מיינע עלטערן און פאַרנעם זיך צוריק קיין וואַרשע. איך קום צוריק קיין וואַרשע און דערקען נישט די שטאָט. גאַנצע גאַסן אָפגעמעקט. איך קאָן זיך קוים צוקריגן צום הויז וווּ כ׳האָב געווווינט. איך מוּז קריכן דורך וועטע. יעדער הויף איז אַ בית עולם, יעדער סקווער — אַ צמענטאַש. איך בײַשליס ווייטער צו גיין, קיין מזרח, אויף דער צווייטער זייט בוג, וווּ ס׳זענען שוין אַריין די רוסן.

איך לאָז מיך אַוועק מיט אַ גרופּע יידן. מיר גייען אַדורך מינסק־מאַזאָוויעצק, שעדלעץ, מיר זענען שוין נאָענט צום בוג. די דייטשן כאַפן אונז. דער קאָמענדאַנט פאָדערט פון אונז אַז מיר זאָלן זיי אַווקגעבן ס׳גאָלד וואָס מיר האָבן אַוודאי באַהאַלטן. די געסטאַפּאָ פירט שוין איינעם צום שיסן. „איר קאָנט גיין צו די שמוציקע רוסן, נאָר דאָס גאָלד אוּן געלט לאָזט ביי אונז״ — שרייט צו אונז אַ געסטאַפּאָוויץ. זיי האָבן רעווידירט די פעקלעך אוּן אונז אָפגעלאָזן.

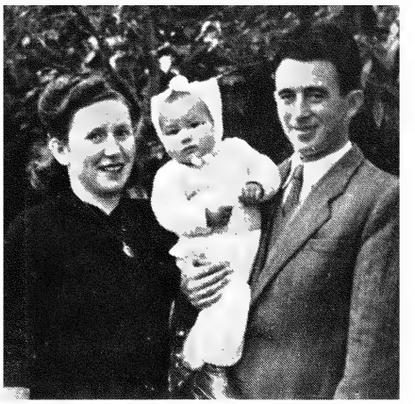
מיר זענען שוין ביים בוג. קיין שום נס ווי ביי משה רבינו — געשעט נישט. מ׳דאַרף זיך אַריבערשיפן אויף אַ שיפל דעם טייך. כ׳בין שוין אויף יענער זייט בוג. בין שוין אין אַ וואַלד. בין שוין איינער אַליין. פונדערווייטנס זע איך שוין דאָס ליכט פון שטעטל דראָהיטשין. איך גיי אוּן וווייס נישט צי איך גיי ריכטיק. איך בין אָפגעגאָסן מיט שווייס. ענדלעך האָט זיך שוין געענדיקט דער וואַלד אוּן איך בין שוין אויפן שאָסיי וואָס פירט קיין ביאַליסטאָק. פלוצים דערהער איך אַ געשריי — „סטאָי!״. איך דערזע פאָר זיך זעלנער מיט שפּיצן אויף די היטלען. איך פאַרשטיי גאָרנישט וואָס זיי רעדן צו מיר. זיי עפענען מיין זעקל אוּן זוכן אין אים אוּן נישטערן. זיי באַקוקן מיר די הענט אוּן באַלד דערהער איך פון זיי — „אידי!״ (גיי). אַ שטיין איז מיר אַראָפ פון האַרצן.

איך קום אַן קיין ביאַליסטאָק. די ביזשענצעס (פּליטים) שלאָפן אויף די גאַסן, אין די שילן. די ענגשאַפט איז אומע־טום גרויס. איך לאָז זיך אַרויס אויפן „טאָלטשאָק״ (באַזאָר, מאַרק) אוּן הייב אָן צו פאַרקויפן אַלטע העמדער, לאַטשן. אַלץ איז אַן אַרטיקל. די רוסן אוּן זייערע פרויען קויפן אַלץ, דינגען זיך נישט, קיין שום פריז איז פאָר זיי נישט צו טייער. יעדער איינער פון זיי גייט אַרום מיט פעק רובלס.

ווי ס׳וועט נאָר געמעלדעט, דורך פלאַקאַטן, אַז מען פאַרשרייבט אויף אַרבעט קיין רוסלאַנד, שטעל איך זיך גלייך אין דעם גרויסן אָטשערעד (ריי), צוזאַמען מיט נאָך טויזנטער יידישע פּליטים.

עס איז אָקטאָבער 1939. די פראָסט איז דעמאָלט אימהדיק. עס גענדויערט עטלעכע טעג אוּן מיר פאָרן אַוועק, צו 30 מאַן, אין לאַסטוואַגאָנען. מען פירט אונז קיין ניזשני טאַגיל.

שוין צוויי וואָכן האַלטן מיר אַלץ אין איין פאָרן אוּן מ׳זעט נאָכנישט קיין סוף. וואָס ווייטער מיר פאָרן אַריין טיפער אין רוסלאַנד, אַלץ שטאַרקער ווערט דער פראָסט. מיר זענען אויפן וועג ריזיקע אָטשערעדס מיט מענטשן. אויך אויף די פעראָנען, צום „קיפיאטאָק״ (הייס וואַסער), שטייען לאַנגע ריייען. נאָר אונז, פוילישע, לאָזט מען צו אַן אַ ריי — „איר האָט דאָך צוואָנציק יאָר נישט געזעען קיין צוקער פאָר

שמחהלע ראָטפאַרב, זון פון מרדכי און חיה דבורה, מיט זיין פרוי און קינד, ישראל

די אויגן, דאַרף מען אייך דערפאַר כאָטש צוליאָזן צום קיפיאַטאָק אין אַטשערעד" — זאָגן צו אונז די רוסן.

ענדלעך אָנגעקומען אין ניזשני טאַגיל. מען פירט אונז אַלע אין אַ באַד אַריין. פון דאָרט צו דער אַרבעט. אונזער עשאַלאָן באַשטייט פון 800 מאַן. מיר וועלן דאָ דאַרפן לייגן די וואַסער־רערן. דער פראָסט האַלט 50 גראַד (צעלזיוס), די ערד איז האָרט געפרוירן און מען מוז זי או־פרייסן מיט דינאָמיט. ווען עס קומט אויס צו אַרבעטן די דריטע שיכט, ביינאַכט, איז דער ווינט אַזוי שטאַרק, אַז ער רייסט ממש שיער נישט אַרונטער דעם קאָפּ. מיר אַרבעטן אויף נאָרמעס, אָבער קיינער ווייסט נישט ווי־פל ס׳איז די נאָרמע. ס׳הייבן זיך שוין אָן צרות. באַלד אין דער ערשטער וואָך איז שוין געווען פון אונזערע אַ קרבן.

פון דער היים קומען אָבער אָן ביטערע ידיעות. איך פאַרלאָז מיין אַרבעטספלאַץ און ווער מאָביליזירט אין דער רויטער אַרמיי. מען שיקט אונז אויף אוקראינע. דאָרט קומט אויס פשוט צו נעכטיקן אינדרויסן, אין די בלאָטעס. די פיס זענען שוין אַזוי פאַרשטייפט, מען איז שוין אַזוי מיד, אַז דאָס ליגן אין בלאָטע פילט מען שוין אַזוי — ווי מ׳וואָלט געלעגן אין אַ גוט, היימיש בעט.

פלוצים געשעט דאָס אומגערעכטע.

זייענדיק נאָענט פון פאָלטאָווע, לייענט מען אונז איבער סטאַלינס באַפעל — אַז די היטלעריש באַנדיטן זענען באַפאַלן אונזער היימלאַנד. מלחמה. דער באַפעל רופט צום קאַמף אויף לעבן און טויט פאַר אונזער היימלאַנד. איך נעם אַרויס פון בוזעמטאַש דאָס בילד פון מיין פאַמיליע, קוק עס גוט אָן און טראַכט דאַביי, אַז ווער ווייסט צי מיר וועלן זיך נאָכאַמאָל זען.

און אָט באַווייזן זיך שוין די דייטש־יש עראָפלאַנען. איך דערקען שוין זייער זשומען. עס פאַלן באָמבעס. שוין דאָ קרבנות.

אין אַצייט אַרום קומט אַ באַפעל, אַז אַלע פוילישע בירגער דאַרפן גלייך באַפרייט ווערן פון דער סאָוויעטישער אַרמיי, און ווערן איבערגעשיקט אין דער נייער פוילישער אַרמיי, פון גענעראַל אַנדערס.

דערווייל האָט מען מיך איבערגעשיקט אין אַן אַרבעטס־באַטאַליאָן. אונזער אויפגאַבע איז געווען צו בויען און גראָבן שטערונגען פאַרן שונא. מיר שלאָפן אין די וועלדער. עס איז די צייט פון רעגנס. מיר זענען תמיד דורכגענעצט. מיר טרעטן כסדר אָפּ צוזאַמען מיט דער אַרמיי טיף אין לאַנד אַריין. דער שונא יאָגט אַן אויפהער. טויזנטער פון אונז בלייבן אונטערשטעליק, קאָנען נישט גיין, ווייל די ווענגן זענען פאַרלייגט מיט די צוריקטרעטנדע זעלנער. מיר געפינען זיך אויף דער וואָלגע.

דאָ פאָרמירט זיך די פוילישע אַרמיי פון גענעראַל אַנדערס. מען גיט אונז איבער אין די הענט פון דער דאָזיקער אַרמיי.

בין איך שוין ביי די פאָליאַקן. איך דערהער זייער אָפט זייערע „שיינע" פוילישע ווערטלעך, און עס דערמאָנט מיך צוריק אין פאַרמלחמהדיקן פוילן (אין שלעכטן זינען).

איך בין אַרויס מיט אַנדערסעס אַרמיי פון רוסלאַנד, דורכגעפאָרן פערסיע און אָנגעקומען סטאַציאָנירן אין ארץ ישראל.

דאָ האָב איך שוין באַשלאָסן צו פאַרבלייבן, צו זיין דאָ ביזן סוף פון קריג. און אַזוי בין איך טאַקע פאַרבליבן.

פון מיינע אייגענע און נאָענטע איז קיינער נישט געבליבן. אַלע אומגעקומען אין די גאַזאויוונס פון טרעבלינקע.

זאָל חאָטש אונזער יזכור־בוך בלייבן ווי אַ מצבה ביי יעדן קאַריווער ייד. זאָל זיך איינקריצן אין אונזער האָרץ אַן אייביקע שנאה צו די אַלע, וועלכע האָבן געמאָרדעט אונזערע נאָענטסטע און טייערסטע.

לאָמיר אייביק זיי געדענקען. אייביק!

דוד ניסענבוים און זיין פרוי ביילע (מעכל אחשורוש׳ס טאָכטער), געקומען קיין ארץ־ישראל אין יאָר 1913 און דאָ געשטאָרבן

חנהטשע קאַוע־לערמאַן / דעטראָיט

אַ פּאַרשטערטער פרייטיקצונאַבטס

ביי אונז איז געווען אַמאָל אַ פּאַרשטערטער פרייטיקצונאַכטס אין שטוב, וועלכער האָט אויך אויפגערופֿדערט ס׳גאַנצע שטעטל.

ווי יעדן פרייטיק איז אויך דעמאָלט דער טאַטישי אַוועקגעגאַנגען אין מרחץ אַריין, זיך טובל זיין לכבוד שבת. אָבער עס געדויערט שוין עפּעס אַביסל צו לאַנג און מ׳זעט אים אַלץ נישט צוריק. מ׳קלאַפּט שוין אין שול אַריין, די געוועלבער ווערן שוין פּאַרמאַכט, ס׳איז שוין ליכטצינדן־צייט — און דער טאַטע איז אַלץ נישטאָ צוריק. אַלע אין שטוב זענען מיר באַזאָרגט.

די מאַמישי דאַרף שוין בענטשן ליכט, זי מוז שוין בענטשן, ס׳איז די לעצטע רגע. זי צינדט אָן און בענטשט ליכט און גלייך גייט די מאַמישי מיט אונז אַלעמען — צו דער באָד, אויסגעפינענען וואָס עס האָט, חלילה, פאַסירט מיטן טאַטישי.

צוקומענדיק צו דער באָד דערזעען מיר אַז האָדעסל יעקב פייוולס לויפט אויך אין גרויס שרעק צו דער באָד. באַלד ווערן מיר געוואָר, אַז אויך איר מאַן איז נישט צוריקגעקומען פון באָד. אָבער דער בעדער ווייסט פון גאָר־נישט צו זאָגן, אין באָד געפינד זיך שוין קיינער נישט.

מ׳לויפט אין אימפּעט גיך צוריק אַהיים — ביי דער טיר דערזעט מען גאָר — דעם סטרוזש פון דער קאָריוור „קאָזע". אַרום אים שטייען אַרומגעשטעלט יידן, וועלכע האָבן באַדאַרפט גיין מקבל שבת זיין, אָבער זיי הערן זיך מיט איבערראַשונג צו צו דעם וואָס עס דערציילט דער סטרוזש. און אָט דערהערן מיר שוין אויך —

דער טאַטישי האָט אים געשיקט אונז לאָזן וויסן, אַז ער, צוזאַמען מיט יעקב פייוולען, געפינען זיך אַרעסטירט אין „קאָזע".

אַלע זענען איבערגעראַשט פון דער דאָזיקער ידיעה, אָבער מיר זענען אויף טויט איבערגעשראָקן — פרייטיק פאַרנאַכט זאָל מען אייגנצעט פנחס שמואל לייזערס?! מיין טאַטישי! און אויך יעקב פייוולען?

שבע׳לע שמואל לייזערס, אַן אור־אייניקל פון חוזה מלובלין ז״ל, די מוטער פון חנהטשע קאַווע, נפטרה אין יאָר 1933 אין לובלין

גלייך לאָזן מיר זיך לויפן אויפן לובלינער וועג, צו דער קאָזע. און אָט ווערן מיר געוואָר דאָס דאָזיקע:

דער טאַטישי און יעקב פייוולס זענען געווען די „פּאָבאַרצעס" (איינמאָנער) אין דער קהילה, זיי האָבן צונויפֿגענומען בייַ די קאָריוור יידן די מלוכהשע שטייערן. אָבער אַז די אָרעמע יידן האָבן נישט געהאַט צו צאָלן, און ס׳האָט נישט געהאַלפֿן וואָס זיי ביידע זענען געהאַט אַרומגעגאַנגען צוזאַמען מיטן סטרוזש פון דער קאַנצעלאַר אייגנמאַנען די „פּאַדאַטקעס", אַז די אָרעמע האָבן פּאָרט נישט געהאַט צו צאָלן. אין אַזאָ פאַל האָט מען באַדאַרפט צונעמען משכנות. דערצו האָט דער טאַטישי נישט דערלאָזט. וואָס איז געווען צוצונעמען בייַ אַזאָ אָרימען ייד? ס׳קישן פון אונטערן קאָפּ. אָדער די שבתדיקע לייכטער. האָט דער טאַטע געמוזט צוזאָגן אין גמינע, אַז ער וועט שוין אַליין איינמאָנען די דאָזיקע פּאַרלעגענע שטייערן און ברענגן אין דער גמינע. אָבער אַז די אָרעמע, וועלכע האָבן געהאַט צוגעזאָגט צו אַ געוויסן טערמין אייַנצוצאָלן די געלטער און זיי האָבן דאָך פּאָרט נישט געהאַט, האָט דאָך אויך דער טאַטע נישט געקאָנט האַלטן זיין וואָרט פונקט צום אָפּגערעדטן טערמין, האָט דער אָנפירער פון דער קאָנצעליאַר, אַ בייזער גוי, אָפּגעטון דעם טאַטישי אַ שפּיצל. וויסנדיק אַז אַזאָ ייד ווי מיין טאַטישי וועט שטאַרק ליידן פון זיצן אין קאָזע פרייטיקצונאַכטס, האָט ער אַליין אָפּגעוואָרט מיין טאַטישי און יעקב פייוולען בייַ דער באָד. ער האָט זיך געהאַט פּאַרשטעקט אַז קיינער זאָל אים נישט זען, און ווי נאָר זיי זענען אַרויס פון דער באָד איז ער צו צו זיי, און גלייך געהייסן אייַנצאָלן ס׳גלעלט. פונוואַנען האָט מען פון באָד צוריקגייענדיק גלעלט? נישט זיין דאגה. אַרעסטירט ער זיי. זיי זענען מחויב געווען אייַנצומאָנען 36 רובל, איז זאָלן זיי שוין באַצאָלן די דאָזיקע סומע. און פונוואַנען איז דאָ אינדערהיים אַזאַ סומע? אַז מיין טאַטישי איז אַליין אויך געווען אַן אָרימאַן, און דאָס זעלבע יעקב פייוול, יענער איז געווען נאָך אָרימער.

איז ווי אַזוי קאָן מען צונויפשטעלן אַזאַ סומע גלעלט? און ערשט דאַביי מחלל שבת זיין! נאָר די מאַמישי פּאָר־ענטפערט אַליין, אַז דאָס הייסט — פּדיון שבויים.

און ווי אַזוי שטעלט מען דאָך צוזאַמען אַזאַ סומע? האָדעסל האָט געבראַנגט 10 רובל און געבעטן, אַז מ׳זאָל איר געטרויען 8 רובל. דער טאַטישי וועט דאָך נישט לאָזן זיצן יעקב פייוולען אַליין אין קאָזע. האָט די מאַמישי צו־געבאָרגט נאָך עטלעכע רובל ביים פעטער יוסף און מ׳האָט זיי אויסגעלייזט.

וועלן זיי זענען צוריקגעגאַנגען פון קאָזע, זענען שוין אַלע יידן געווען אַוועק פון בית מדרש. דער טאַטישי האָט געמאַכט קידוש, טרערן פון איבערראַשונג און פרייד זענען געווען אין אַלעמענס אויגן — און דאַנקען גאָט — די פּאָר־שטערונג איז גיך אַריבער און מ׳האָט זיך באַמיט אָפּצו־ריכטן דעם הייליקן שבת — כדבעי.

עמלעכע ווערטער פון אירס אַבריוו

(די רעדאַקציע דערלויבט זיך צו פאַרעפנטלעכן עטלעכע ווערטער פון אירס אַבריוו):

„ביי מיר איז זער הייליק און טייער דער אַנדענק פון מיינע עלטערן, ווּעלכע זענען געווען פאַרעכנט אין קאַריוו צווישן די חשובסטע מענטשן — פנחסל שמואל לייזערס און שבעלע שמואל לייזערס — ביידע באַליבט, נישט נאָר צוליב זייער יחוסדיקן אָפשטאַם (מיין מוטער שטאַמט פון רבי פון לובלין, מיין פאָטער פון ר׳ שמואל קאַריווער — באַווּוסטע גרויסע פערזענלעכקייטן אין פאַריקן יאַרהונדערט), נאָר צוליב זייער יחוס עצמם. זייער לעבן איז געווען געווידמעט צו דינען גאָט און לייט. מיין פאָטערס פילאַזאָפיע איז געווען — אַז אַ טאָג ווּאָס מ׳האָט נישט אויסגענוצט צו טוען עפעס גוטס פאַר ווּעמען — איז אַ פאַרלוירענער טאָג פון לעבן.

עס איז מיר זייער שווער צו שרייבן איצט עפעס קאַנקרעטס ווּעגן מיין פאָטער, איך מיין אַז ס׳איז שוין שפעט אַז ס׳זאָל נאָך קאַנען אַריין אין יזכור־בוך.

אפשר ווּאָלט די שילדערונג פון פרייטיקצונאַכטס, צוזאַמען מיט די דאָזיקע פאַר ווּערטער אין בריוו — אייך באַווּוסט עפעס אַנצושרייבן ווּעגן מיין טאָטישי? איך ווּאָלט אייך דערפאַר אייביק געווען דאַנקבאַר.

פאַרוואָס האָב איך אַליין נישט געשריבן שוין ביז איצט? דאָס האָט צו טוען מיט אַ מאָטיוו ווּאָס איך ווּאָלט דאָס געקאָנט דערקלערן אייך נאָר פערזענלעך.

האַרציקע גרוסן פון מיר און פון מיין מאַן פאַר אַלע קאַריווער און צום גאַנצן לאַנד ישראל.

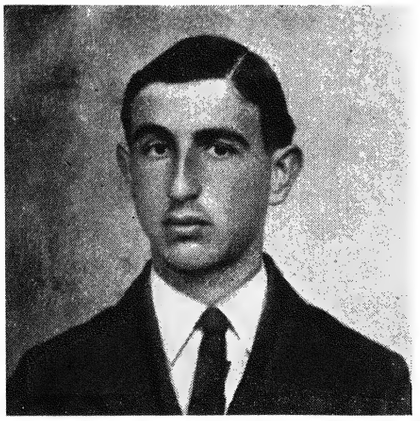
מיט גרויס דרך ארץ

חנהטשע לערמאַן־קאַווּע

(באַמערקונג פון רעד. — דעם מאָטיוו פון נישט שרייבן אויספירלעכער ווּעגן איר פאָטער — האָט די זער חשובע און האַרציקע פרוי חנהטשע קאַווּע־לערמאַן שוין געהאַט, אגב אורחאדיק, אַנגעמערקט אין אַן אַנדערן בריוו — דאָס איז די סיבה פון — באַשיידנקייט, צניעות, נישט ווּעלן לויבן די אייגענע משפחה.

ליידער האָב איך נישט געקענט אַקעגנקומען דער בקשה פון פרוי קאַווּע, ווּעגן שרייבן איבער איר פאָטער — מחמת כמה טעמים:

נישט איך האָב אים געקענט, נישט איך שרייב — אפילו ביים בעסטן ווּיללן — ווּעגן זאַכן ווּעלכע זענען אין מיר גופא נישט גענוג שפעריש אויסגעצייטיקט; ושלישית — עס איז גאָרנישט נייטיק אויכעט — אין אירע ווּינציקע ווּערטער און שילדערונגען באַקומט זיך גאַנץ פיין דאָס בילד פון איר איידעלן פאָטער. אַלנפאַלס דער גייסטיקער קלימאַט, ווּאָס האָט געהערשט אין זייער שטוב. און דער ציטער פון זיין טאַכטער, דער יראת הכבוד אירער, און די איידלקייט און גוטסקייט ווּאָס עס שלאָגט פון די בריוו און פון שרייבן פון זיין טאַכטער — זאָגט אויך עפעס עדות — מ. ג.).

יאַנקל ראָכעלסמאַן, אַ ציוניסטישער טוער — אומגעקומען

קאַריווער אין ישראל

עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: לאה ראָזענבוים (אייזענשמידט), יאָסקע האָפענהיים, משה האָפענהיים, פריידע טייכמאַן.

עס זיצן: רבקה ברוטמאַן, בלימעלע ברוטמאַן, קיילע רחל האָפענהיים (געצעלע מלמד ווייב), שלמה ליכט מיט זיין פרוי מרים (מאַרגנשטערן).

א בינטל זכרונות

מיט ערפורכט אוּן צער

מיט טיפן וויטיק אוּן ערפורכט שרייב איך דאָ אַביסל זכרונות פוּן מיין געבורטשטאָט קאָריוו; ערפורכט פאַר די נשמות פוּן די אַלע דורות יידן וואָס האָבן געלעבט אוּן געשפּינט דאָס יידישע לעבן אין קאָריוו, אוּן גרויסן צער פאַר יענע, וועלכע האָבן געטיילט דעם גורל פוּן גאַנצן פּוילישן יידנטוּם, — וואָס איז אַזוי גרויזאַם פאַרשניטן געוואָרן דורך די דייטשע נאַציס.

ס׳איז דאָך נאַטירלעך אַז ביי אַ מענטש זאָל זיין טייער זיין געבורט־אָרט, וווּ ער איז אויפגעוואַקסן, די יוגנט פאַרברענגט, וועו נאָך ידערצוּ אין אַ קליין, שטעטל, וווּ אַלע איינווינער זענען זיך אַזוי נאָענט באַקאַנט, ליב, — ווי די אייגענע משפּחה. וווּ ווייט מ׳זאָל נישט אַוועקוואַנדלען אין דער גרויסער בריטער וועלט, פילט מען אַלץ אַ נאָענטקייט צוּ דער אַלטער היים.

אַזוי האָט אויך אין מיין הארץ געטליעט אַ ליבע נאָענטקייט צום שטעטל קאָריוו, — די אַלע יאָרן זינט כ׳האָב דאָס שטעטל פאַרלאָזט. גרויס איז יעצט מיין ווייטיק וואָס דאָס שטעטל קאָריוו, מיין אַלטע היים, איז אַזוי שרעקלעך פאַרווויסט געוואָרן. מיינע ליבע, טייערע קרובים אוּן גאַנצע שטעטל יידן, אומגעקומען אויף אַזאַ שוידערלעכן אופן. דאָס שיינע יידישע גייסטיקע לעבן פאַרטיליקט — אַלץ וואָס ביי מיר איז געווען אַזוי ליב אוּן טייער — איז חרוב, טויט.

וועו איך נעם בלעטערן אין מיין זכרון די אַלע בילדער פוּן מיין אַלטער היים, — דאָכט זיך מיר אַז דאָס גאַנצע גייסטרייכע רעליגיעזע יידישע לעבן וואָס האָט געהערשט אין אַלע פּוילישע שטעט אוּן שטעטלעך, — האָט זיך צוּ־מערסט אָפּגעשפּיגלט אין קאָריוו.

איך האָב זיי געזעען ביים דאַוונען

אונזער הויז איז געשטאַנען אויף אַזאַ פלאַץ, ווי איין זייט האָט געקוקט צום מאַרק, אוּן די צווייטע זייט — צוּ דער שול אוּן בית המדרש. אַווי, אַז כ׳האָב תמיד געקענט זען דאָס גאַנצע שטעטל יידן צוויי מאָל אין טאָג גיין דאַוונען. כ׳האָב תמיד געקענט הערן פוּן בית מדרש די קלאַנגען פוּן תורה־לערנען. זומער, דורך די אָפענע פענצטער, — ווי שיין עס האָט אָפּגעהילכט דער גמרא־ניגון אין דער שטילקייט פוּן דער נאַכט, דאָס איז דאָך געווען אַזוי הימליש שיין, אומפאַרגעסלעך!

אָט זע איך די בילדער אין מיין זכרון:

יידן וואַשן די הענט אין פאַס וואַסער ביים בית מדרש, איילנדיק זיך צוּ מנחה דאַוונען, ערשט געקומען פוּן דאָרף, אַדער פוּן וועלכן יאָריד. אוּן אָט זע איך די יידן בעלי־מלאכות גאַנץ פרי אין די מאָרגנס, מיט די תפילין־זעקלעך אין די הענט, שוין אָפּגעדאַוונטע, גייענדיק אַהיים יעדער צוּ זיין אַרבעט. אַזוי אויך די קרעמערס, אַלע, אַלע יידן האָב איך געזעען אין בית מדרש־געסל, וועמען גיין לערנען, וועמען גיין דאַוונען, אַדער תהילים זאָגן, אפילו כאַפּן אַ פּשוטן שמועס — האָבן די יידן ליב געהאַט אין בית המדרש. יאָ איך האָב זיי געזעען, די טייערע, ערלעכע יידן אין די וואָכעדיקע טעג, — אוּן אויך אין די שבתים, אוּן ימים־טובים. — וועו אויך די פרויען זענען געגאַנגען אין שול אַריין פאַרפוצט אין זייערע יום־טובדיקע קליידער, אוּן מיט זעלישער שיינקייט.

די טרערן פוּן מיין זיידן אין שמחת תורה

צווישן די אַלע געשטאַלטן וועלכע האָבן אַזוי תמימותדיק געוועבט דאָס יידישע לעבן אין קאָריוו, זע איך אויך די געשטאַלטן פוּן מיינע עלטערן אוּן קרובים, מיט זייער אויידעלן גלויבן, מיט זייער שיינעם שטייגער־לעבן.

אָט זע איך דאָס בילד פוּן מיין זיידנס סוכה אין מיינע גאָר פריע קינדעריאָרן.

מיין זיידע האָט געהייסן שמואל לערמאַן, געוויפן האָט מען אים שמואל לייזערס. מיין טאַטן פּנחס האָט מען גערופן פּנחס שמואל לייזערס. מיין מאַמען האָט מען גערופן שבעלע שמואל לייזערס. מיר האָבן דעמאָלט געווויינט צוּזאַמען מיטן זיידן אין זיין גרויסן הויז, וווּ ס׳האָט אויך געווויינט מיין פּעטער יוסף אוּן מיין מומע דבורה (איר מאַן האָט מען גערופן חיים ראָזשינער). דאָס הויז איז שפּעטער פאַרברענט געוואָרן, צוזאַמען מיט אַסך קאָריווער הייזער, אין דער שריפה, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן בייַ ישראל באַלעבאָס אויפן בוידעם, אין אַ שבתצוּנאַכטס (אין וועלכן יאָר דאָס איז געווען געדענק איך נישט, איך בין נאָך דאַן געווען זער יונג). דאָס הויז איז געשטאַנען אויף דעם זעלבן פלאַץ ווי מיר האָבן לעצטנס געווויינט, — נאָר אַנדערש געבויט, אוּן האָט פאַרמאָגט אַ גרויסע סוכה, מיט פליגלען, וועלכע מ׳האָט געעפנט פאַר יעדן סוכות. אין דער סוכה האָט זיך געפונען אַ גרויסער טיש, מיט אַסך בענקלעך, אַ שאַנק פאַר ספרים, וועלכע מ׳פלעגט אַרויסנעמען אין סוכה אַריין צוּ באַנוצן איבער סוכות. איך געדענק די אַלע סצענעס ווי אַזוי מ׳האָט דערפריישט דעם סכך, פאַרפּוצט די וועטן מיט פרוכטן, ווי אַזוי מיין זיידנס גרעסערע אייניקלעך האָבן אַרויסגעטראָגן די ספרים אין סוכה אַריין ערב יום־טוב; ווי מיין מאַמע, מיינע שוועסטערן, מומעס, האָבן געבענטשט ליכט אין סוכה, דאָס קידוש־מאַכן אוּן זמירות־זינגען פוּן מיין טאַטן, זיידן, שוואָגערס, פעטערס. אין אַ שבת, סוכות, וועו די קאָצקער חסידים זענען זיך צוּזאַמענגעקומען צוּ מיין זיידן אין סוכה אַריין (מיין זיידע אוּן אַלע זיינע קינדער זענען געווען קאָצקער חסידים), האָט פאַסירט אָטוואָס:

עטלעכע חסידים זענען אַריינגעקומען פוּן סוכה אין קיך אַריין, מאַכנדיק זיך זער שיכור, אוּן געוואָלט אַרויס־כאַפּן די קוגלען פוּן באַק־אויוון, האָב איך זיך זער זער דערשראָקן, ווייל כ׳בין נאָך געווען צוּ יונג צוּ פאַרשטיין וואָסערע שיכורים דאָס זענען. האָב איך געוואָלט אָנהייבן וווינען, נאָר זענדיק די מוּנטערע שטימוּנג פוּן מיין מאַמען אוּן מיין מומע חיה, ווי זיי אַליין צעשניידן די קוגלען אוּן דערלאַנגען דאָס מיט צופרידנקייט אויף גרויסע טעלערס, האָב איך זיך באַרואיקט, אוּן באַלד נאָכגעלאָפן אין סוכה אַריין, אוּן געזעען ווי אַלע חסידים כאַפּן פריילעך מיט זייערע הענט שטיקלעך קוגל, אוּן גלייך ווי זיי האָבן דאָס אָפּגעגעסן, האָבן זיי אָנגעהויבן זינגען. מיין טאַטע אוּן ישראל יצחק שוחט האָבן זיך פאַרוואָרפן די הענט איבער די אָקסלען אוּן אָנגעהויבן טאַנצן, אוּן אַלע חסידים מיט זיי צוּזאַמען האָבן געזונגען אוּן געטאַנצט. איך, מורא האָבנדיק מ׳זאָל מיך נישט צעטרעטן, בין צוּגעלאָפן צוּ מיין זיידן. ער איז שוין דאָן געווען אַלט, שוואַך אין די כוחות צוּ טאַנצן, איז ער געזעסן אויף אַ בענקל אוּן מיטגעזונגען מיט זיי אַלע. איך האָב נישט פאַרשטאַנען די ווערטער וועלכע זיי האָבן אויסגעזונגען אַזוי ערנסט. אָנלענדיק זיך אין זיין שויס, גלעטענדיק זיין בערד — ווי איך פלעג דאָס אָפט טוען, האָב איך דערפילט אַ שטאַרקע פייכטקייט אויף מיין האַנט. האָב איך אויפגעהויבן מיינע אויגן אוּן דערזען ווי גרויסע טערערן קייקלען זיך פוּן זיידנס אויגן אויף זיין וויסער באָרד. ווי ווינציק איך האָב דעמאָלט פאַרשטאַנען, בין איך דאָך באַהערשט געוואָרן פוּן דער אַטמאָספערע, מיט אַ געפיל אַז דאָס זינגען מיט דעם טאַנצן זענען גרויסע, באַדייטונגפוּלע מעשים, אוּן האָב נישט געוואָגט צוּ רירן זיך פוּן אָרט.

מיין טרייסט — איך שרייב קיין ארץ ישראל

וועג כ׳בין עלטער געוואָרן, האָב איך דערקענט דעם ניגון בייַ אַן אַנדער צוזאַמענקומען פון די חסידים, בעת אַ יום־טוב אין אונזער הויז, וועג דער זיידע האָט שוין נישט געלעבט. — דאָס האָבן זיי דאַן געזונגען „ומפני חטאינו גלינו מארצנו״..

איך לעב אַצינד שווער איבער דעם מאַמענט בעת שרייבן די דאָזיקע שורות. עס איז מיר שווער שלום צו מאַכן מיט דעם באַוווסטזיין — אַז אָט די דאָזיקע גייסטיקע שיינקייט איז אַוועק צוזאַמען מיטן אומקום פון פוילישן יידנטום. ס׳איז אַבער פאַראַן אַ שטראַל פון טרייסט, אַז דאָס וואָס איך שרייב דאָ, גיי איך שיקן קיין ארץ ישראל, פאַר וועלכן מיין זיידע האָט אַזוי פיל האַרץ־טערן פאַרגאַסן. און מיין טאַטע, מיט ישראל יצחק שוחט, האָבן אין טאַנץ אויסגעדריקט זייערע הייסע געפילן, פונקט ווי אין אַ תפילה.

דערמאַנענדיק „ארץ ישראל״, רופט עס אויך בייַ מיר אַרויס אַן ערינערונג פון דער צייט וועג כ׳בין שוין גענגען זיך לערנען שרייבן, לייענען און דאָוועגען. מיין לערער איז געווען דוד הערש שטראַסבורג. געדענק האָט מען אים דוד הערש סאַלטיס, ווייל ער איז אמאל געווען סאַלטיס. דוד הערש איז געווען אַ פיינער ייד, נאָר אַן אַנדערער טיפ, ער האָט שוין באַלאַנגט צו דער אַנקומענדער צייט, וועג ס׳האָבן שוין אַנגעהויבן בלאָזן נייע ווינטן. ער איז געווען פון די ערשטע ציוניסטן אין קאַריוו. אַבער אין קלאַס האָט ער עס נישט אַרויסגעווייזן, אפילו דאָס לערנען האָט ער אויך געלערנט אויף דעם אַלטן שטייגער. נאָר איינמאָל האָט פאַסירט — אַז ער איז געווען אין פילעוו, און בייגעווווינט אַ לעקציע אין אַ יידישער שולע, און ס׳איז אים געפעלן געוואָרן ווי אַזוי מ׳האָט דאָרט געלערנט, האָט ער אויך אַמאָל פרובירט נאָכטוען דעם שטייגער לערנען: אַז די תלמידים אין קלאַס האָבן שוין געקענט עברי, האָט ער געהייסן דאָוועגען אַ שטיקל פון דאָוועגען.

מיך אָפּגעשטעלט אין מיטן שמונה עשרה

מיר איז אויסגעקומען פאַרצוזעצן אַ האַלבע שמונה־עשרה, וועג כ׳האָב געהאַלטן בייַ ותחזנה עינינו בשובך לציון, האָט ער מיך אָפּגעשטעלט. ס׳איז אים נישט געפעלן וויאַזוי איך האָב דאָס געזאָגט. מיט יאָרן שפּעטער האָט ער מיר געזאָגט מיט אַ שמייכל — אַז גראָדע האָט ער געהאַלטן אַז איך האָב גוט געזאָגט עברי, נאָר ער, אַלס ציוניסט, וואָס האָט שטענדיק געבענקט צו ארץ ישראל, האָט ער געוואָלט הערן פון מיר שטאַרקער אָט די דאָזיקע ווערטער.

דוד הערש האָט פאַרמאָגט אַ שטיקל ביבליאָטעק מיט אַ קליין ביסל ביכלעך. ר׳האָט אַרויסגעגעבן צו לייענען ביכלעך פאַר 6 גראָשן ניצגעלט.

שפּעטער, אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט מלחמה, האָט די קאַריווער יוגנט זיך פאַרשאַפט אַליין אַ ביבליאָטעק, און אַ מאָדערנע שולע. דאָס יידישע קאַריוו האָט אַנגעהויבן בלייַן אויך מיט דער מאָדערנער קולטור. וועג איך בין אַוועק פון קאַריוו אין יאָר 1921, איז ס׳שטעטל געשטאַנען קולטורעל הויך. ווי קליין די באַפעלקערונג איז געווען, האָט זי פאַרמאָגט פון אַלע שטרעמונגען אוך ריכטונגען. אוך אַלע באַטייליקטע זענען געווען מיט ערלעכע, שיינע נשמות, זיי זענען כמעט אַלע געווען זער ארעם, אַבער גייסטיק רייך, מיט אַ הויכער מאָראַל. כמעט יעדער קאַריווער ייד האָט געהאט אַ געפיל צו זאָרגן פאַרן כלל. אוך זיי האָבן טאַקע אין אַלע צייטן אַנגעהאַלטן אויף זייער שטייגער — די אינסטיטוציעס פון ביקור חולים, תלמיד תורהס, הכנסת כלה, גמילות חסדים.

זיי האָבן ליב געהאַט צו טוען גוטס

איך געדענק, אַז ס׳זענען געווען צייטן, וועג די קאַסע פון גמילות חסד איז געווען געבראָכן, צוליב דעם, ווייל אייניקע ארעמע יידן, נעבעך, האָבן נישט געקענט אָפּצאָלן די הלוואות. אַבער עס פלעגט לאַנג נישט נעמען אוך די טעטיקייט האָט זיך באַנייט.

אין שטעטל האָט אַמאָל געלעבט אַ זעלטענער טיפ פרוי: איר נאָמען איז געווען — יאַכעטל. גערופן האָט מען זי: „יאַכעטל די גבאיטע״. אויך „יאַכעטל מיטן קויליטש״. גבאיאטע האָט מען זי גערופן, ווייל זי פלעגט שטענדיק קלויבן נדבות פאַר ארעמע מענטשן. ספעציעל פאַר יעדן שבת פלעגט זי אַרומגיין איבער די מער פאַרמעגלעכע הייזער אוך צוזאַמענקלויבן — חלות, ברויט, פלייש, פיש. אוך דאָס צוטראָגן צו די ארעמע פון שטעטל.

„יאַכעטל מיטן קויליטש״ האָט מען זי גערופן דערפאַר ווייל וואָסער חתונה עס פלעגט פאַרקומען אין שטעטל, האָט זי אָפּגענגעטאַנצט דער חתן־כלה, גייענדיק צוריק פון דער חופה, מיט אַ גרויסן קויליטש. אין קאַריוו איז כמעט יעדע חופה דורכגעפירט געוואָרן אין שול, אַזוי אַז מ׳האָט געפירט די חתן־כלה צו דער חופה אוך צוריק מיט מוזיק, אוך דאַן האָט יאַכעטל אָפּגענגעטאַנצט, צום טאַקט, דעם גאַנצן וועג מיטן קויליטש אין דער האַנט. האָט געמעגט זיין ווי ווייט די כלהס היים פון דער שול, האָט זי אַלץ געטאַנצט, יאַכעטל מיט איר ליבלעכן האַרציקן שמייכל. ביי ארעמע אוך רייכע גלייך. זי האָט אַלעמען גלייך ליב געהאַט, האָט זיך געטיילט מיט אַלעמענס ליידן אוך אַלעמענס פריידן. זי איז געווען קליין געוואַקסן, אַבער גייסטיק־מאָראַליש — די גרויסקייט אַליין. די ליבע אוך גוטסקייט צו מענטשן האָט אַרויסגעשיינט פון אירע אויגן. איר בילד שטייט פריש אין מיין זכרון, מיט אירע ארעמע, אַבער ריינע, ציכטיקע קליידער.

דערציילט האָט מען וועגן איר, אַז זי איז נאָך געווען זער יונג וועג איר מאַן, וועלכן זי האָט זער געליבט, איז געשטאָרבן. אוך באַלד דערנאָך אירע קינדער. איז זי געבליבן זער צעבראָכן. איז זי געפאָרן צו אַ רבין, זיך אויסרעדן איר האָרץ, האָט דער רבי איר געזאָגט, אַז זי קען אויסנוצן איר ליבע אוך מוטערלעכע טריישאַפט צו אַנדערע מענטשן, קינדער, וועט די גאַנצע וועלט פאַר איר ריין — אייגענע. אויף וויפל דאָס איז געווען אמת אַדער לעגענדע — וויים איך נישט, אַבער זי אַליין האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ לעגענדארע פערזאָן.

איך געדענק אַסך דערהויבענע טיפן אין קאַריוו, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט אויף פאַרשידענע געביטן, אוך אַלע צוזאַמען האָבן ווירקלעך מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ שיינע יידישע קהילה.

ערע זייער אַלעמענס אַנדענק!

צוגאַב־שריפט:

אַנטשולדיקט מיר פאַר באַלעסטיקן אייך מיט מיין יעצטיקן שרייבן, איך האָף אַז עס איז נישט צו שפּעט צו פאַריכטן אַ פעלער אין מיינע זכרונות. כ׳האָב דאָרט געשריבן: ישראל יצחק שוחט, — אַז אים האָב איך שוין דאָמאָלס גוט געקענט, ווייל ער פלעגט אפט קומען צו אונז אין הויז, כ׳האָב אבער דאָרט נישט אַנגעוויזן צוליב וואָס ער איז געקומען — ווייל כ׳האָב געטראַכט דאָס צו שרייבן אין די וויטערע שורות. געקומען איז ער אַלע מאָל עוסק זיין בתורה. שעהן פלעגט ער פאַרברענגען מיט מיין זיידן אין לערנען. מיין זיידע האָט שוין דעמאָלט נישט געפירט קיין געשעפטן, נאָר פלעגט זיין גאַנצע צייט פאַרברענגען אין תורה־לערנען. אויך מיין טאַטע, אוך מיינע פעטערס, זענען געווען גרויסע לערנער, אוך זייער פרייע צייט פאַרברענגט מיט תורה־לערנען. אוך דער ישראל יצחק האָט זיך געהאַלטן זער נאָענט מיט זיי אוך פלעגט אפט קומען. איז פאַרוואָס האָב איך דאָס נישט געשריבן אין מיינע פריערדיקע שורות? זאָלט איר נישט לאָכן פון מיר, עפעס האָט זיך מיר פאַרגעשטעלט, אַז ס׳וועט הייסן אַ בארימערייי פון מיין זייט. אבער נאָכטראָכטנדיק, זע איך די זאָך יעצט אַנדערש, ס׳וואָלט מיינען באַרויבן די שיינע פערזענלעכקייט פון

ישראל יצחק שוחט, וועלכער איז באמת געווען אַ שיינער ערלעכער, טייערער ייד. אַזוי אויך מיין זיידע, טאַטע, אוּן פעטערס. אוּן ווי באַשיידן איך זאָל וועלן זיין, זענען זיי דאָך געווען אַ טייל פוּן די קאָריוואָר יידן אין יענער צייט. וואָלט דאָך דאָס געמיינט אויך צוּ באַרויבן דעם כבוד פוּן אונזער שטעטל.

איך בין זיכער, אַז איר פאַרשטייט מיך גוט, אוּן וועט אַלץ אויסגלייכן. איך דאַנק אייך אין פאָרויס.

מיט אַכטונג
חנהטשע לערמאַן־קאַוואַ

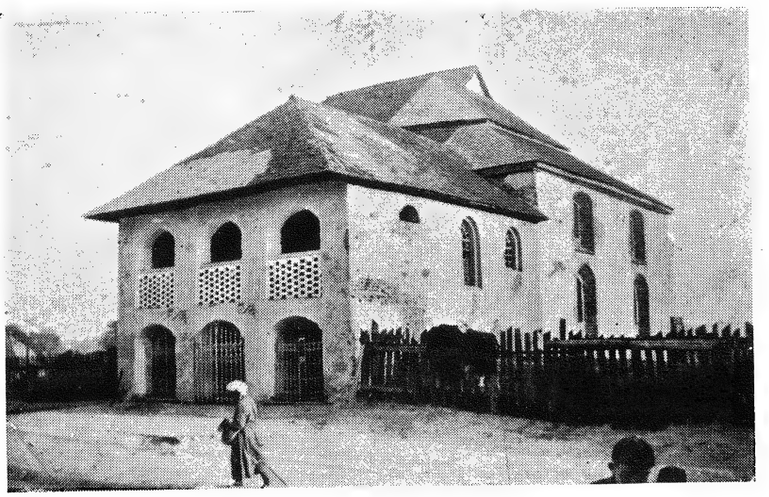
2־טע צוגאַב־באַמערקונג

אין מיינע זכרונות פוּן קאָריוו, האָב איך דערמאָנט צווישן די קאָצקער חסידים ישראל יצחק שוחט. עס ווילט זיך מיר זער שילדערן די פערזענלעכקייט פוּן דעם ייד, הגם ס׳איז געווען צווישן די קאָצקער חסידים, אוּן אין שטעטל בכלל, נאָך שיינע יידן, גרויסע למדנים. אָבער זיין פערזענ־ לעכקייט איז זער שטאַרק אייגנגעקריצט אין מיין זכרון, ווייל אים האָב איך באַמערקט אין מיינע פריעסטע קינדעריאָרן, וועו איך האָב קוים אָנגעהויבן עפעס באַמערקן ארוּם מיין אומגעבוּנג. אין יענער צייט האָב איך געזען ווי ער זיצט מיט מיין זיידע שמואל לערמאן, בייַם טיש, אוּן האָלט זיך אין איין אַרוּמקריגן, אַזוי האָט עס בייַ מיר דאָמאָלס אויסגעזען וועו זיי זענען געזעסן אוּן געלערנט תורה. כ׳האָב אפילו דעמאָלט נאָך נישט דערזען אַז אויף דעם טיש ליגן ספרים. נאָר מיט דער צייט האָב איך שוין געזען אַז אויפן טיש ליגן ספרים — אוּן זיי קריגן זיך אַרוּם איבער די אָפענע בלעטער. מיין זיידע איז געווען אַ גרויסער למדן, אוּן אַסך עלטער פוּן ישראל יצחקן, אָבער דער ישראל יצחק האָט זיך געהאַלטן צוּ מיין זיידן ווי אַ חבר, אוּן וועו מיין זיידע האָט שוין נישט געלעבט, האָט ער זיך אַזוי נאָענט געהאַלטן מיט מיין טאַטן אוּן מיט מיין פעטער יוסף. זיי זענען אויך געווען גרויסע לערנער, האָבן זייער גאַנצע פרייַע צייט פאַרברענגט מיט לערנען תורה.

ס׳איז געווען נאַטירלעך אין די יידישע שטעטלעך אין פוילן, אַז אַ שוחט האָט באַאַרפט זיין אַן ערלעכער פרוּמער ייד. אָבער ישראל יצחק איז געווען מער ווי דאָס, ער איז געווען אַ גרויסער בן תורה! מיט אַסך גוטע מידות, דערצוּ איז ער געווען אַ הדרת פנים! אויך אַלס שוחט קען מען זאָגן וועגן אים, אַז צוּ דעם וואָס ער האָט זיך אויסגעצייכנט אין דער טעכנישער זייט — שעכטן אַן פגימה, האָט ער מיט זיין דערהויבענער פערזענלעכקייט געגעבן דעם אייַנדרוק דעם צוקוקער, ווי ער וואָלט נישט אויסגעלאָזן דאָס לעבן פוּן דעם עוף וועו ער האָט עס געשאָכטן, נאָר ווי ער וואָלט דאָס דערהויבן צוּ אַן אומזעבאַרער הויכקייט, וואָס ווייסט דעם טיפן זינען פוּן לעבן אוּן טויט... אוּן צוּ די אַלע גוטע מעלות האָט ער אויך באַזיצט די מידה פוּן באַשיידנקייט. ער האָט געלאָזט אַ צוואה אַז אויף דער מצבה אויף זיין קבר זאָל מען נישט אַנשרייבן קיין טיטל מיט לויב, נאָר בלויז זיין נאָמען.

איך גלויב אַז ער וועט מיר מוחל זיין וואָס איך שרייב וועגן אים מיט לויב אויף דער מצבה פוּן דער קאָריוואָר פאַרשניטענער קהילה.

חנהטשע לערמאַן־קאַוואַ

דער פראָנט פוּן דער שיל אין קאָריוו
די דריי אייזערנע טויערן זענען געווען געשענקט פוּן מענדל אוּן שרה (מוליס) ראָקבראַנד

די דרום־מזרח זייט פוּן שיל, קעגן טייך

חנהטשע קאַוויע־לערמאַן

צום אנדענק פאר די קאריוער חדר־יינגלעך

דער הימל ביינאַכט — כמאַרנע און בייז ;
די ערד, צולהכעיס, — שגיאיק און ווייס ;
די יינגלעך פון חדר — אין אַ פּריילעכן גאַנג,
גייען אַהיים שוין — מיט פּרייד און געזאַנג.
יעדער פון זיי — מיט אַ לאַמטערל אין האַנט,
געקלעפט פון פּאַפּיר, מיט אַ שייבל פון גלאַז ;
פּלוצים אַ שטורעם — ער טרייבט זיי צום וואַנט,
און ס׳באַפּאַלט זיי אַ שרעק — ווי פון יענער אַ האַז.
דער ווינט פּיפט אַ ניגון פון פּחד און וואַלד,
פון שדים, גזלנים — ס׳וועט מוראדיק קאַלט ;
אַ ציטער אין די פּיסלעך — ווי אַ הינט וואַלט געביסן,
נישט ביי איינעם פון זיי — די שטיוועלעך צעריסן.
ווו איז שמשון פון חומש ? בית־הלל פון גמרא ?
אין חדר, ביים לערנען — מען פילט זיך ווי אַ שררה ;
נאָר אויפן גאַס און אין ווינט — ווי אַ גוישער בייטש,
יאָגט אַן פּחד און אימה — ווי אַ שד׳ל אַ דייטש.
אַבער אָט נאָך אַ רגע, מ׳איז שוין ביי דער היים,
עס וואַרט טאַטע־מאַמע, אַ וואַרעמער גריז ;
אַ קוש די מזוזה — די טיר עפנט זיך אַליין,
אַצינד מען איז שוין — פון בייזן געשיצט.
דער טאַטע פרעגט אין לערנען, די מאַמע גיט עסן,
גלייך גיך דעם דרויסן דעם בייזן פאַרגעסן ;
דער טאַטע דערציילט מעשיות פון מהר״ל, זיין ניצחון,
די מאַמע שיינט פון נחת, פון גוטסקייט, ביטחון.

* * *

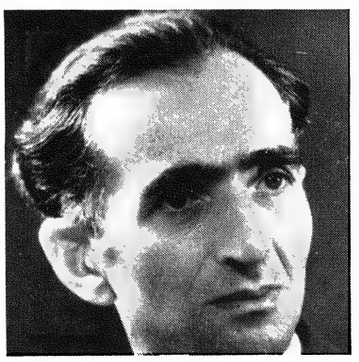
ווו זענט איר איצט אַלע, מיינע ט־יערע קינדער,
אייך שרעקט שוין נישט איצט קיין פשוטער ווינט ;
מ׳האָט אייך געשאַכטן ווי שעפסן, ווי רינדער —
אָט די־יסטשיש רוצחים, די נאַצישע הינט.
ווו זענען אייערע גופים ? ווו זענען אייערע קברים ?
אין קאַלכישע אויוונס, אין רויך פון קוימען ?
איר און אייערע מאַמעס ; די שילן, חדרים —
אין דער ערד, צי אין אש — צי אין די הימלישע רוימען ?
נאָר ווו איר זאָלט נישט זיין, דאָ אַדער דאָרט,
איז קודש קדשים יעדעס פיצל אַרט ;
אַבער צום זיכערסטן זענט איר — אין אונזערע הערצער פאַרבליבן,
און מיט פּייערדיקע אותיות אין „יזכור״ פאַרשריבן.
און נאָך אַלץ ווילט זיך גלייבן — אין ישעיה הנביא,
כאָטש עס זעט אויס — ווי אַ פּוסט־שיינער חלום,
אַז עס וועט קומען אַ טאָג — לעתיד לבוא,
ווען אויף דער וועלט וועט הערשן — אייביקער שלום.

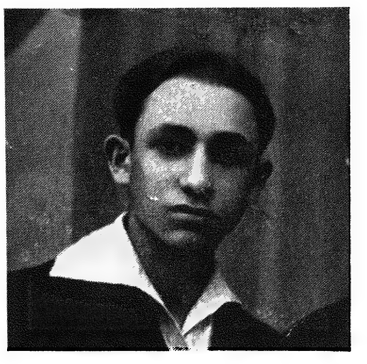
מאיר פּאַקנטרעגער און ביילע ראָכמאַן־פּאַקנטרעגער גבעתיים

ווי א בוים

געווידמעט שלמה ראָכמאן ז״ל, דעם ברודער פון ביילע.

מאיר פּאַקנטרעגער דרוקט זיך פון צייט־צו־צייט אין דער היגער פרעסע. עולה געווען אין לאַנד 1942 מיט געגנראל אַנדערס אַרמיי. אַן איידעם פון עטל ראָכמאַן, גבעתיים.

שלמה ראָכמאַן, אומגעקומען

אין שטילן שטעטעלע קאַריוו געבוירן,
צווישן גאַלדענע זאַנגען געשטאַנען זיין וויג.
געוואַקסן ווי אַ בוים, מיט אַ כוח פּזן גיבורים,
און געחלומט פון פרייהייט, ליבע און גליק.

געטרוימט אין לאַנד פון די אבות צו קומען,
ווערן אַ חלוץ, אַקערן, בויען ;
טראָגן דאָ ציגל, און פלאַנצן אויך בלומען,
אונטער אַ הימל אַ זוניקן־בלויען.

איז געקומען עמלק און אַלץ דאָרט צעשטערט,
אונטערגעזעגט זיין חלום און טרוים ;
זיצט דאָ זיין מאַמע פאַרווייַנט און פאַרטראַכט,

נאָך איר זון שלמה, וואָס איז געפאַלן ווי אַ בוים.

(קרית־יוסף, 25טער יולי, 1953)

צוויי געראַטעוועטע קאַריווער יתומים

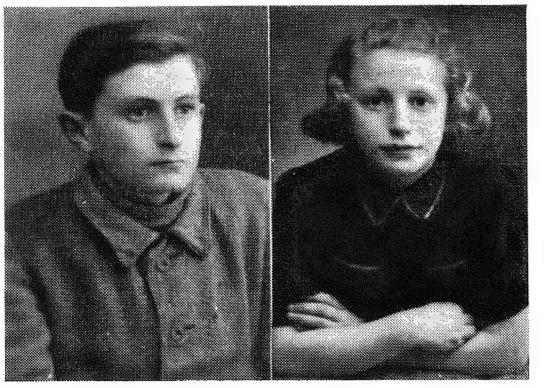
איז א קיבוץ אין ישראל

בנימין און דינה פיינשמידט, די קינדער פון יעקב און דבורה (מיידלשער נאַמען — גאָלדוואַסער). בעת דער אַלגעמיינער אויסזידלונג פון די קאַריווער יידן, האָבן יעקב און דבורה באַ־האַלטן זייער בנימין ביי זייערס אַ קריסטלעכן שכן. בנימין איז דעמאָלט אַלט געווען 11 (עלף) יאָר.

זיין שוועסטער חנהלע איז אויסבאַהאַלטן געוואָרן גאָר אויף אַ מאָדנעם אופן:

דער קריסט מיכאל לובעק האָט, ווי אַלע אַנדערע גוישע פורמאַנעס, אויף דייטשישן באַפעל, געפירט, בעת דער אויס־זידלונג־אַקציע, די קאַריווער יידן קיין קאַנסקיוואָליע, און פון דאָרט צו דער באַן, פונוואַנען זיי זענען שוין טראַנספּאָרטירט געוואָרן צום אומקומען. האָט אָט דער דאָזיקער מיכאל לובעק, באַהאַלטן אין זיין וואָגן די ניין־יעריקע דינהלע פיינשמידט. וועמען ער איז צוריקגעפאָרן מיט דעם ליידיקן וואָגן — איז אינ־דעראמתן געווען פאַרשטעקט אונטערן שטרוי — דינהלע.

אויך דער פאָטער אירער איז אַנטלאָפן אויפן וועג צו דער באַן, און צוריק אַנגעקומען קיין קאַריוו. ער האָט געאַרבעט דאָרט אין געטאָ, אין הויז פון חיים ראָזן, ביז דער לעצטער ליק־ווידאַציע פון קליינעם רעשטל געבליבענע קאַריווער יידן. ער

בנימין און דינה פיינשמידט,
אַרויספאָרנדיק פון פוילן

האָט שוין געהאַט צו זיך אַריבערגענומען בנימינען און דינה־לען. בעתן דערשיסן דאָס רעשטל, איז די צוויי קינדער געלונ־גען צו אַנטלויפן. דעם פאָטער זייערן האָט מען דערשאָסן צו־זאַמען מיט אַלעמען.

עס האָט זיך אויך געראַטעוועט, פריער נאָך, זייער עלטע־רער ברודער מענדל. אַ חודש נאָך דער לעצטער ליקווידאַציע, איז זייער ברודער מענדל געכאַפּט געוואָרן דורך פאָליאַקן, וועלכע האָבן אים איבערגעגעבן צו די דייטשן, און זיי האָבן אים דערשאָסן.

נאָכן דערהרגענען מענדלען זענען זיי ביידע אַנטלאָפן אין דאָרף קרופּע, דאָרט זענען זיי אַריין צו אַ באַקאַנטן פויער, וועל־כער האָט צוגעהאָלפן זיי זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ בונקער, אויפן אָפענעם פעלד. צוזאַמען מיט זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן נאָך עטלעכע קאַריווער יידן. דאָס איז געווען אין פעברואַר יאָר 1943.

נאָכן אָפּליגן דאָרטן עטלעכע וואָכן — זענען צו אונז גע־קומען אַקאָוצעס און געפאָדערט פון אונז געלט. זיי האָבן פון אונז צוגענומען אונזער געלט, אָבער מיר האָבן שוין מורא גע־האָט דאָרט ווייטער צו פאַרבלייבן. דער באַקאַנטער פויער פון אונזער פאָטער האָט אונז געעצהט אַוועקצוגיין אין דאָרף קלאַ־דע, צום פויער יוזעף פעטשאַק. דאָרט זענען מיר פאַרבליבן, פאַר אַ געוויסן אָפּצאָל, דעם גאַנצןווינטער. אַביסל געלט האָבן מיר בקומען פון פאַרקויפן די זאַכן, וואָס אונזערע עלטערן האָ־בן געהאַט געלאָזט ביי באַקאַנטע פויערים.

מיר מוזן מיט דאַנקבאַרקייט דערמאָנען און אונטער־שטרייכן, אַז ווען דאָס געלט אונזערס איז אונז שוין אויסגע־גאַנגען, האָט אונז דער פויער נאָך אַלץ געהאָלטן אַ געווויסע צייט. דערנאָך האָט ער געזאָרגט פאַר אונז, ער האָט אונז ביידן פאַרדינגען אין אַן אַנדער דאָרף אַריין, צו אַ פויער, פאר פאָס־טעכער. יענע האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געווויסט און נישט געטאָרט וויסן — אַז מיר זענען יידן.

מיר האָבן דאָרט געאַרבעט אַלס פאַסטעכער ביז עס זענען אַריין די רוסן. דעמאָלט זענען מיר ביידע אַנטלאָפן פון פויער און אַוועק קיין לובלין. מיר זענען אַריין אין אַ יתומים־היים צו־זאַמען מיט נאָך געראַטעוועטע קינדער. צווישן זיי א גרופּע

דינה און בנימין אין קיבוץ

קינדער פון מאַידאַנעק, וועלכע די דייטשן האָבן פאַרשפּעטיקט צו הרגענען. דאָרט האָבן מיר אויך אָנגעטראָפן דאָס אייניקל פון שלום רבס (גאָלדבערג), דאָס מיידעלע סאַבטשע.

אין דאָזיקן יידישן־הויז אונטערן נאָמען „דאָם דזשעקאַ", זענען געווען עטלעכע דערציער, וועלכע האָבן אין אונז אַריינגעגעבן דעם געדאַנק און דאָס שטרעבן צו פאָרן קיין ארץ ישראל. די גאַנצע גרופּע מער דערוואַקסענע האָבן זיך שטאַרק איבערגענומען מיטן דאָזיקן געדאַנק, און אין אַ צייט אַרום איז אַ גרעסערער גרופּע פון אונז געלונגען זיך אַרויסצו־קריגן פון פוילן, און דורך דייטשלאַנד האָבן מיר זיך דער־שלאָגן ביז קפריסין (ציפערן).

אין דעצעמבער 1947 בין איך אָנגעקומען אין לאַנד אַריין. מיין שוועסטער איז געקומען אין לאַנד אַריין שוין שפּעטער, ביים אַנטשטיין פון דער מדינת ישראל.

הייַנט בין איך אין קיבוץ „מענית", אין שרון, און מיין שוועסטער דינה געפינט זיך אין קיבוץ „ברעם", אין גליל העליון.

מאָטל היטלמאַן / הולתא

איך ווויז ביים ירדן

(מוקדש להורי ואחי שלא זכו להגיע למולדת)

...דאָרט, אין אַ קליין, פינצטער און שמאָל צימערל אין קאָריוו, אונטער די בילדער פון די גרויסע ציוניסטישע מנהיגים, אונטער דער לאָזונג — „אַ יידישע מדינה אויף ביידע ברעגעס ירדן!" — זענען מיר, אַ קבוצה שול־קינדער, געזעסן און זיך צוגעהערט צום מדריך, ווָאס איז געקומען פון דער גרויסער שטאָט דערציילן אונז וועגן ארץ־ישראל. און מיר האָבן גע־ טרונקען זיינע ווערטער:

„דאָרט, צווישן די פאַלמעס, ביי די ברעגעס פון ירדן, פירט אַ פאַסטעך אַנטרינקען די שאָף. פישער אין שיפלעך פאָרוואָרפן זייערע נעצן, מען פלאָנצט ביימער, די ערד ווערט געאַקערט, אַ לאַנד ווערט געבויט — — — ".

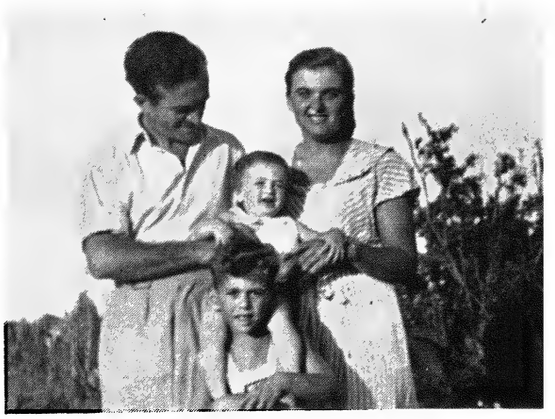
און מיר זענען געזעסן צוגעטוליעט און געשלונגען זיינע מעשהלע־רייד. יעדער איינער האָט דעמאָלט געוועבט און גע־ פלאָכטן זיין טרוים: וועג און ווי אַזוי קומט מען שוין אַהין אין יענעם לאַנד אַריין, צו יענע ברעגן?

אוי, זינט דעמאָלט איז שוין אין ירדן אַ סך וואַסער אָפגע־ פלאָסן, און אָרום דעם ירדן — שוין אַ סך בלוט אָפגעפלאָסן. וואָס האָבן איבער דער דאָזיקער צייט זיך שוין נישט אָנגעזעצן די ירדן־ברעגעס?! שוועכט און פאַרביטערטע קאָמפן, קרבנות פון מאָלאָריע, קרבנות פון שׂונא ביי דער גרענעץ. בייטאָג גע־ אָרבעט און ביינאַכט — מיט דער ביקס אויף שמירה. אָזוי איז אויך געבויט געוואָרן אונזער ישוב.

אין חולתא, אַ קבוצה פון קיבוץ המאוחד, ביי די געטרוימ־

בערל און חיה אסתר, די עלטערן פון מאָטל.
2 ברידער פון מאָטל. 1. ישראל, לעבט אין יש־ ראל. 2. אברהם, אומגעקומען צוזאַמען מיט זיינע עלטערן

מאָטל (הרדי) היטלמאַן, זיין פרוי און קינדערלעך

טע ברעגעס פון ירדן, האָב איך מיין אָנקער פאָרוואָרפן. דאָ מיין הויז געבויט, דאָ מיין משפחה געשאַפן, דאָ מיין אַמאָליקן טרוים פאַרווירקלעכט.

4 יאָר איז אַלט געווען דער ישוב איך, מיט נאָך אַ גרופע, האָבן געענדיקט די הכשרה אין עמק הירדן און דאָ אַהער־ געקומען. אין זעלבן יאָר האָט אויסגעבראָכן די מלחמה. מיר האָבן זיך פאַרייניקט מיט חולתא. איך האָב געטרוימט צו בויען דאָ אַ היים פאַר מיינע עלטערן, פאַר מיינע ברידער, פאַר די חברים מיינע, האָט זיי היטלער פאַרטילקט. בלויז מיין קליין ברודערל איז געבליבן לעבן. אָנשטאָט די קינדער פון מיינע אייגענע, זענען געקומען אַהער, אין קליינע מעפילים־שיפלעך, אַנדערע געראָטעוועטע קינדער פון פוילן, קינדער יתומים, אָפ־ געריסענע, אָפגעשליסענע, מידע, הונגעריקע, דערשעפּטע פון לייד און פיין. זיי האָבן געפונען אַ גרייט הויז, אַ וואַרעמע היים, אויפמערקשאָפט. זיי האָבן זיך גוט אייגעלעבט. ס׳איז אַראָפּ פון זיי דער מרה שחורה־צייכן.

נישט לאַנג האָט אָנגעהאַלטן דער דאָזיקער „שווילטאָג", קוים דריי יאָר. און ווידער ליגן מיר שוין ביי די ברעגעס פון ירדן מיט ביקסן אין די הענט. מיר מוזן איינהאַלטן דעם שׂונא, אים פאַרשפּאַרן דעם וועג, אים נישט לאָזן אַריבער, אויסשיטן ביז דער לעצטער קויל, נישט דערלאָזן צו אַ נייעם געטאָ אין אונזער לאַנד. מיר האָבן געמוזט קעמפן און פאַרטיידיקן יעדעס שטיקל באָדן, יעדן בוים, יעדן שטיין. און דער שׂונא איז טאָקע נישט אַריבער. טייל אונזערע זענען געפאַלן מיט דער ביקס אין דער האַנט, אָבער זיי האָבן געווּסט פאַרוואָס. אַנטקעגן אונז שטייט דאָך יוסף טרומפּעלדאָרס מצבה און אויף איר איז אָנגעשריבן — „טוב למות בעד ארצנו".

זינט דעמאָלט איז שוין ווידער אַריבער זעקס יאָר. אונזער ישוב האָט זיך צעוואַקסן, אַ סך פרוכטבריימער געפלאָנצט. איצט זעט מען שוין ביי אונז אַ סך גרויסע בויימער און אַ סך גרויסע קינדער — קאָנעהאָרע. די נייע עולים זענען שוין פונקט אָזוי זון־אָפּגעברוינט ווי די אַלטע, זייערע קינדער פליעשטשען אין וואַסער מיט פרייד — ווי אַלע קינדער אָרום, העלפן שוין צו דעם פאָטער אַרויסנעמען די געפאַנגענע פישלעך פון דער נעץ.

אָזוי יעדע נאַכט, ווען מיר פאָרן אַרויס אויפן טייך און פאַרוואָרפן די פיש־נעצן; ווען מיר זענען אָרום די ירדן־ברע־ געס די צענדליקער יידישע ישובים באַלויכטן מיט טויזנטער ליכט; ווען איך זע ווי מיין אָכט־יעריקער זון פירט אַליין אַ מאָטאָר־שיפל אויפן טייך און לעבן אים זיין פיר־יעריקער ברו־ דערל — לייכטן אויף אין מיין מחשבה יענע אָונטן אין דעם פינצטערן שטיבל פון דער קאָריוער ציוניסטישער אָרגאַניזאַ־ ציע, יענע מעשהלעך וועגן ארץ ישראל — און איך ווייס אָז מיין חלום איז געוואָרן פאַרווירקלעכט. אַ שאָד נאָר וואָס אָזוי ווינציק האָבן דעם דאָזיקן חלום פאַרווירקלעכט.

שיינדל קאַרטמאַן־שטראַסבורג / רמת־גן

דערינערונגען

דאָס שענקעלע אויף דער וואַנט. אַ פראָנטטיר און אַ הינטערטיר

וועו איך בין נאָך געווען אַ קינד, קוים 5—6 יאָר אַלט, האָט מען מיך שוין אין שטוב געלערנט זינגען ציוניסטישע לי־דער. פאַרשטאַנען פון זיי האָב איך גאַנץ ווינציק, אָבער דער־פילט זיי האָב איך שוין מסתמא דעמאָלט.

יעדן אָוונט פלעגן צו אונז אין שטוב אַריינקומען עטלעכע יונגעלייט, אָפערציען פון אונטער דער פאָלע אַ בוך און עס טוישן אויף אַ צווייטס. דאַביי שוין אויך אַריינכאַפן אַ שמועס וועגן שרייבער און ביכער. אין אַזאַ מאָמענט האָט מיין טאַטע, ר׳ נחום שטראַסבורג ז״ל, געהאַט די בעסטע געלעגנהייט צו אַגיטירן פאַר ציוניזם.

ביי אונז אויפן וואַנט איז דעמאָלט געהאָנגען דאָס גאַנצע שענקעלע מיט ביכער, דאָס האָט דעמאָלט געהייסן — די ביב־ליאָטעק...

אָבער וואָס אַמאָל זענען צוגעקומען נייע לעזער.

וועו עס איז אַריינגעקומען גלייך פון פאַרנט, דורך די שטיגעלעך, און וועו ס׳האָט זיך אַריינגעכאַפט דורכן שמאָלן געסעלע, דורכן זייטיקן קליינעם טירעלע. דאָס זענען געווען אַזעלכע וועלכע האָבן מירא געהאַט פאַר זייערע טאַטעס.

אייייגנמאָל אַן אָוונט האָט וועו אָנגעקלאָפט אין טיר שטיל און פאַרזיכטיק. מיין מוטער, ווי געווויינלעך, איז צוגעגאַנגען גאַנץ שנעל צו דער טיר און געעפנט. אין שטוב איז אַריינגע־קומען אַ יונגערמאַן וואָס איז געווען שרעקלעך בלאַס. דאָס איז געווען שלמה וואַכמאַן. איך בין געווען זיכער אַז אים האָבן נאָכ־געיאָגט שקצים, ווי דאָס האָט אָפט פאַסירט. איך האָב געפרעגט וועגן דעם ביי מיין מאָמען, און ערשט בין איך געווואָר געווארן אַז דאָס אַריינקומען צו אונז — רעכנט זיך פאַר אַן עבירה. אַז אויב שלמהס פאָטער וואָלט זיך דערפון דערוווסט, וואָלט ער אים גוט אָנגעשלאָגן.

זינט דעמאָלטדיקן אָוונט, וועו איך האָב נאָר דערהערט אַ קלאַפּ אין קליינעם טירעלע, האָב איך גלייך געהאַט גרייט אַ קליין בענקעלע, פלינק דערויף אַרויפגעשפרונגען אוף שנעל אָפגעקייטלט די קייטל און געעפנט ס׳טירל. איך האָב געפילט אַז איך דערפיל עפעס אַ גאָר הייליקע אַרבעט.

אַרויסגעטריבן מיין פאָטער פון בית־מדרש. די „טימע"

מיין פאָטער פלעגט פאַר אונז אָפט דערציילן וואָס ער איז זיך אַלץ נישט אויסגעשטאַנען פאַר זיין ציוניזם־אַגיטאַציע. אין יענע יאָרן וועו ער איז נאָך געווען אַ בית־מדרשניק — איז עס גאָר געווען אַ טריפהנער ענין. די „הצפירה" באַהאַלטן צווישן די גמרא־בלעטער. די טאַטעס האָבן נישט צוגעלאָזט אַז זייערע זין זאָלן שמועסן מיט נחומען, ווייל ער רעדט וועגן גאולה אָן אַ משיח. נישט איינמאָל האָט אַ טאַטע, וועו ער האָט באַמערקט אין בית־מדרש זיין זון רעדן מיט נחומען, איז ער צו און אַראָפ־געלאָזט אַ פאָטש. סוף־כל־סוף האָט מען נחומען פאַרטריבן פון בית־המדרש.

אָבער נחום האָט זיך קנאַפּ וואָס געלאָזט אָפשרעקן.

איך דערמאָן זיך איינמאָל אַזאַ מין סצענע:

עס איז 7—8 אָוונט, אַ ווינטערנאַכט, נישט לאַנג ערשט צוריקגעקומען פון יאַריד. אין שטוב זענען שוין ביי אונז גע־זעסן עטלעכע יינגלעך און מיידלעך און האָבן געשמועסט. האָט זיך מיט אַ ראַש אויפגעפראַלט די טיר און עס איז אַריין ר׳ יצחק מרימס. ער האָט דאָ אָנגעטראָפן זיין זון לייבל לאַנדמאַן. דער טאַטע האָט אים דערלאַנגט אַ הילכיקן פאָטש אין פנים און אויסגעשריגן:

— די שייגאַץ, די האָסט שוינישט וויאַהין אַריינצוגיין נאָר אין דעם טומאהלע! (אַזוי האָט מען גערופן אונזער שטוב).

לייבל איז גיך אַנטלאָפן, גיכער מסתמא פון חרפה ווי פון ווייטיק.

אַ פאָטש פאַרגייט — און קולטור באַשטייט

דאָס שענקל אויף אונזער וואַנט איז סוף־סוף געוואָרן צו קליין, אַפילו די גאַנצע וואַנט, און אַפילו אונזער גאַנצע שטוב — מ׳האָט געדונגען אַ לאָקאַל ביי ישראל משה טענענבוים — פאַר דער ביבליאָטעק און ס׳איז אַנטשטאַנען די „קולטור־גע־זעלשאַפט". דאָס קליינע ביכער־שענקעלע האָט זיך אינגיכן פאַרביטן אין אַ גרויסער שאַנק מיט אַ סך הונדערטער ביכער. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ברייטע, פאַרצווייגטע קולטור־טע־טיקייט. די גאַנצע יוגנט, סיי פון רעכטס, סיי פון לינקס האָבן אין דער קולטור־געזעלשאַפט געפונען זייער גייסטיקע היים.

דערנאָך איז געשאַפן געוואָרן די יידישע שול. עס זענען געשאַפן געוואָרן די „התחיה" און דער פרויען־פאַריין, וועלכע האָבן באַדאַרפט מאַטעריעל העלפן דער שול. מיין שוועסטער חייה אסתר איז געווען די פאָרזיצערין פון פרויען־פאַריין זינט זיין גרינדונג ביזן סאָמע סוף. אין שפיץ פון „התחיה" זענען געשטאַנען — משה נייפאַרק, שמואל טייטלבוים, גרשון אַפאַ־דאָווע.

ליידער האָט אין די דאָזיקע געזעלשאַפטן מיט דער צייט זיך אַריינגעכאַפט די שטאַרקע פאַרטייאישע דיפערענציאַציע, די שאַרפע רייבונגען צווישן פועלי־ציון, בונד, „רויטע", צעירי־ציון — און די „קולטור־געזעלשאַפט" איז זיך צעפאַלן, און אויך די יידישע שולע האָט זיך געמוזט ליקווידירן.

אן עפיזאד פון אנדערהאלבן מינוט

נאָך אַ פאָר טעג פון פסדרדיקן רעגענען, האָט אונזער שטעטל ווידער אָפגעאָטעמט; בלאָטעס זענען געבליבן. פויער־שע וועגעלעך הייבן זיך ווידער אָן באַווייזן. אַ פויעריש ווע־געלע שטעלט זיך אָפ נאָענט צו אונזער שטוב. דער פויער שפּאַנט אויס זיין פערדל, פירט עס אַרויס פון די דישלעס, דרייט עס אויס און הייסט ווידער אַריינגיין. ער הענגט אָן אַ טאַרבע מיט האָבער אויפן קאָפּ. ער גייט אײנקויפן שניט־סחורה ביי איטשע שניאורן. ווי פון אונטער דער ערד איז אויסגעוואַקסן אַ יינגעלע, הייבט אָן צו רייסן סטרונעס פון פערדס ווייד אויף צו מאַכן אַ וועטקע. ביי די ערשטע פאָר סטרונעס אויסרייסן איז דאָס פערד ווילד געוואָרן, אָנגעהויבן רייסן זיך פונעם אָרט, וועלנדיק זיך שטעלן אויף די פאָדער־שטע פיס, כדי זיך מיט די הינטערשטע צו פאַרטיידיקן. אָבער דאָ איז עפעס געשעען: עס איז אומגעפאַלן און געבליבן ליגן ביי די עקן פון די דישלעס. דאָס יינגל, דערשראָקן, פאַרלירט זיך, און גליטשט זיך אויס, פאַלט אַרונטער דעם וואָגן ווּ עס איז פול מיט בלאָטע. עס דערהערן זיך געשרייען, קיינער רירט זיך נישט צו, מען ווייסט נישט וואָס צו טוּן, מורא האָבן־דיק צוצוגיין נעענטער. די געשרייען דערגייען צום פויער, וועלכער ווייל שוין אַריינגיין אין געוועלב, דרייט ער זיך אויס און לויפט צוריק. דערזעענדיק פונדערווייטנס ווי זיין פערד־ליגט, הייבט ער אָן צו שרייען:

— „זשידי זאַבילי מאיעגא קאָניאַ".

ער קומט צו נאָענט, באַפרייט די פאַרוויקלטע לייצן, שטעלט אַוועק דאָס פערד ווּ עס איז געשטאַנען פריער. איז משך פון דער צייט לויפן די מענטשן אָפּירצונעמען דאָס יינגל. מען דערזעט אַ שוואַרץ נפשל. דער עולם צעלאָכט זיך. דער אויסגעשמירטער אין בלאָטע צעלאָכט זיך אַליין אויך. נייגע־ריקע מענטשן לויפן אָן: וואָס, וואָס איז דאָ געשעען? ענט־פערט ווער פונעם עולם:

— עפעס אַ שוואַרץ יידעלע איז געקומען פון יענער זייט סמבטיון קיין קאַריוו אויף שבת!

דאָס יינגעלע — בין איך געווען.

מיין מוטער נעמט מיך ביים הענטל, פירט מיך אַריין אין שטוב, זוכט ווּ זיך אָוועקצוזעצן און בעט מען זאָל איר דער־לאַנגען אַביסל וואָסער... זי האָט געהלשט.

א מעשה מיט א קאזאק וואס האט אראפגעכאפט די מזוזה ביי פייוול שוסטער

די מאַנעוורעס פון סוף זומער זענען יעניעם יאָר פאַרגע־קומען, נישט ווי אַלעמאָל — נאָענט פון שטעטל, נאָר ערגעץ־ווּ ווייטער.

ר׳ לייב, דער „פאַליטיקער" פאָר וועמען קיין סודות זענען נישט געווען, אַפילו נישט אין הלכת־מלחמה, און וואָס האָט ליב צו וויזן אייך אויף דער האַנט־פלאַך די וועלט־מאַפע, אויסגע־צייכנט מיט אַלע איינצלהייטן — ער האָט זיך אַרומגעדרייט נישט צופרידן... אים פאַרדריסט, וואָס מען האָט ז י י ן שטעטל קאָריוו אויסגעמיטן אין דער סטראַטעגיע.

אָבער דערפאָר זענען אַלע אַנדערע שטעטלדיקע געווען שטאַרק צופרידן, וואָס זיי האָבן נישט די אומגעבעטענע געסט. די סאָלדאַטן, ווי לאַנג זיי זענען דאָ, לעבט מען אין מורא.

ביינאַכט האָט געהאַט געראַנגט און אין דער פרי איז אַלץ געווען אַרומגעוואַשן, איבערהויפט האָט זיך עס געמערקט אויף די שטיבער, וואָס ווארטן נאָר אויף אַזאַ געלעגנהייט. די קינ־דער האָבן פריילעך זיך געשפּילט אויף די בערגלעך זאָמד, וואָס דאָס רעגן־וואַסער האָט צוזאַמענגעבראַנגט, טאָפּטשענ־דיק מיט די פיסלעך. דער פייכטער זאָמד פרעסט זיך אויס דורך זייערע פינגערלעך לאָקשנווייס. קורצע ווינטלעך בלאָן, צוזאַגנדיק אַז קיין רעגנס וועלן זיי איצט נישט צולאָזן...

דערווייל זענען דריי קאָזאַקן געמיטלעך דורכגעריטן אויף זייערע פערד. אַז זיי זענען צוגעקומען צו דעם שיידווּעג וואָרשע—קאָנסקיוואָליע־פולאָוו, האָט זיך איין קאָזאַק אַוועק־געדרייט און איז אַריין אין מאַרק.

רייט ער אַזוי און קוקט אויף יעדן געוועלב און שטוב, ווי ער וואָלט זיי געציילט. ביי דעם לעצטן הויז, ווּו עס ווויגט פיי־וועלע דער שוסטער איז ער געבליבן שטיין, אַראָפּ פון פערד, צוגעגאַנגען צו דער טיר, אַראָפגעריסן די מזוזה, זיך צוריק געגאַנגען צו זיין פערד, אַרויפגעשטעלט דעם לינקן פוס אויפן שפּאָרן, אַזוי געבליבן שטיין און באַטראַכט דעם פאַרמעט, וואָס ער האָט אַרויסגענומען פונעם בלעכענעם שיידל.

אברהמלע, דעם שוסטערס זון, איז אַריינגעלאָפן אין שטוב און אויסגעשריען:

— טאַטע, ער האָט אַראָפּגעריסן די מזוזה!

אַרויסקומענדיק, איז פייוועלע שוסטער געשטאַנען אַ ווייל עס אין דער טיר — אַ ריזיקע פיגור, די אַרבל פון זיין העמד פאַרשאַרצט, נאָך פון דער אַרבעט; עס האָבן זיך געזעען זיינע מוסקולירטע הענט, וואָס מיט זיי קאָן מען בויען, שאַפן, אויך ברעכן אייזן — אַז מ׳דאַרף.

ער האָט נישט געווּסט וואָס צו טוּען אין זיין רציחה. ער איז צוגעגאַנגען צום קאָזאַק. ער האָט אָבער נישט מער ווי אַראָפּגענומען זיין, דעם קאָזאַקס, היטל און איז זיך רואיק אַוועק.

דער קאָזאַק נעמט אַרויס די פוס פון די שפּאָרן, דרייט זיך אויס און זעט ווי אַ ייד — אַ ריז טראָגט זיין היטל און פאַר־שווינדט לאַנגזאַם אין געסעלע אַריין.

אָן זיין היטל זעט דער קאָזאַק אויס אַזוי נעבעכדיק; אַ בלאָנד יינגל מיט אַ גזשיבע, וואָס פאַלט חוצפהדיק אים אין פנים אַריין. ער באַהאַלט די מזוזה.

שטייענדיק אַזוי אומבאַהאַלפן, באַפאַלט אים אַ מורא. אויב מען האָט געקענט אים צונעמען דאָס היטל, קען נאָך פאַסירן מען זאָל אים דאָס פערדל אויך צונעמען.

כאָפט ער אַראָפּ זיין ביקסל פון די פלייצעס און שטעלט זיך אַוועק פאַרטיידיקן זיין פערדל.

די מענטשן פון גאָס פאַרשווינדן. מאָמעס שלעפּן די קינ־דער אין די שטיבער אַריין. פענצטער און טירן פאַרהאָקן זיך. אָן עלטערער ייד שאָרט זיך אַהיים און זאָגט מיטן טאָן פון „איכה":

— טאַטיניו אין הימל! ס׳זאָל זיך נאָר ענדיקן אָן בלוט־פאַרגיסן!

די מורא האָט זיך גיך צעשפּרייט, ווי אַ פאַרפלייצונג, וואָס וואָרט נישט ביז מען עפנט פאָר איר אויף טיר און טויער.

דערווייל האָט דער קאָזאַק־אָפיצער באַמערקט אָז זיין צווייטער אַדיוטאַנט איז נאָך נישט צוריקגעקומען, גייט ער אים זוכן. דערזעענדיק דעם אָפיצער אָנקומענדיק אין אַ גאַלאָפּ, גיט ער אָפּ „טשעסט" אָן דעם היטל און נעמט גלייך אַרויס פון

דער זאָטל־קעשענע די מזוזה. ער ווייזט אָן די טיר פון וועל־כער ער האָט זי אַראָפגעריסן.

דער אָפיציר קוקט זיך אַרום, ער וויל מיט עמיצן אויסריידן אַ ווארט, אָבער עס איז נישטאָ מיט ווען. ער באַפעלט זיין אַדיוטאַנט אַרויסצורופן עמעצן פון דעם געווען.

דער קאָזאַק איז צוגעריטן צו חיים יוספס געווען אין אַריינגעשריגן אָז ס׳זאָל ווער אַרויסקומען, אַזוי פאַרלאַנגט זיין עלצטער.

אינעווייניק איז שטיל. אַ טויט־שרעק האָט אַלעמען אַרומגענומען.

צום ערשטן איז געקומען צו זיך זיין ווייב, חנה. דער מאַן ווייל נישט אַרויסגיין, די קינדער ווייל זי נישט אַרויסלאָזן — האָט זי זיך געשטאַרקט און איז אַליין אַרויסגעגאַנגען צום קאָ־זאַק. דער אָפיציר איז אויך צוגעקומען. ער וויל בלויז אָפּ דאָס היטל, ווען ער „וואָט־עטאָ" אויך צוריקגעבן.

פייוועלע איז דערווייל געזעסן אין שיל־פאַליש. ער איז געזעסן אויף אַ באַנק, ס׳היטל איז געלעגן לעבן אים.

אויסגעהערט וואָס די קאָזאַקן ווילן, האָט ער זיך אַ שטעל אויף געגעבן אין זיין גאַנצער גרויס און ברייט און געגומען גיין.

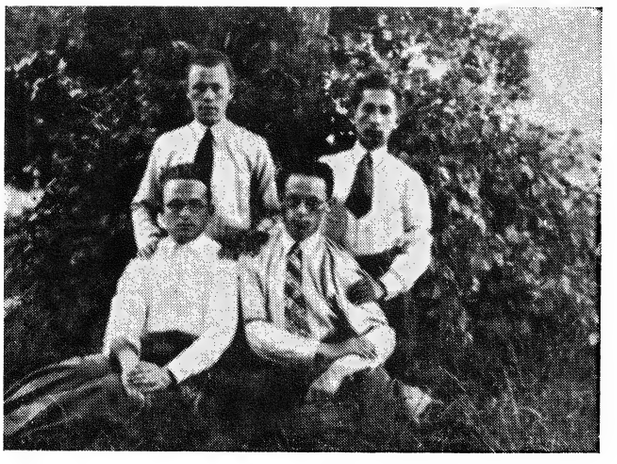
וען פייוול איז אַרויסגעקומען פון געסל, האָט דער אָפיציר אויף אים געקוקט מיט חידוש און באַוווּנדערט ווי אַזאַ מין הער־קולעס האָט געקאָנט דורכגיין דורך אַזאַ שמאָליטשק געסעלע.

פייוול האָט באַלד צוריקבאַקומען די מזוזה און דער קאָזאַק — זיין היטל.

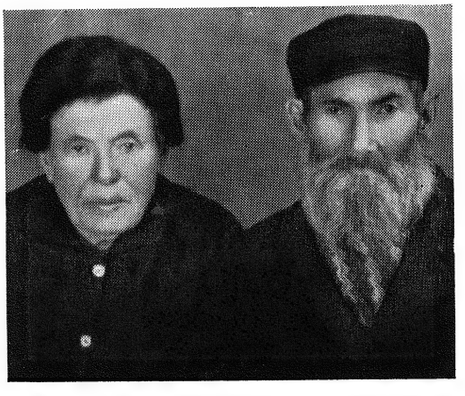
דער באלעמער און די שטיפערס

דער באַלעמער שטייט אין מיטן בית־המדרש. די הויך — אַוודאי פיר איילן. פון ביידע זייטן איז ער אָפּן, מיט 3 שטי־געלעך, אַרויפצוגיין — וען מען האָט וועמען אויפגערופן צו דער ספר־תורה, און די אַנדערע זייט — צום אַראָפגיין. דער שולחן איז געשטאַנען אין מזרח־זייט. אין דער מערב־זייט האָט פאַרנומען אַ האַלב־ראָד־באַנק צום זיצן פאַר די, וועלכע האָבן געקריגן הגבה און גלילה. די וועגט פון באַלעמער זענען פעסט געבויט — אייזן, פון שטאָכעטלדיקער פאַרם. זעלטן וען פלעגט אַמאָל אויך באַנוצט ווערן די באַנק קעגנאיבעו דעם שולחן, למשל: וען עס פלעגט קומען אַן אָנגעזעענער בעל־דרשן, פלעגן זיך אַ פאָר שיינע יידן אויסזעצן איבער דער צייט פונעם דרשנען. דערנאָך האָט דער באַלעמער געוואַרט ביז מיר וועלן קומען. געוועון זענען מיר אייגנטלך אַלעמאָל, נאָר מיר האָבן מורא געהאַט פאַר די מתפללים. מיט די בית־מדרשניקעס זענען מיר אַלעמאָל דורכגעקומען. עס איז געגוג געווען אַז איין יינגל זאָל אַרויפגיין אויפן באַלעמער, זיך אַרויפ־שטעלן אויף דער באַנק און מאַכן אַ קאָזשעליק אַראָפּ אויף דער פאָדלאָגע. ער האָט זיך אויפגעהויבן פון דער ערד, האָט ער שוין געזען ווי אַ צווייטער מאַכט נאָך קונציקער דעם שפרונג; אַזוי אַ דריטער און אַזוי אַ פערטער, ביז עס האָט זיך געבילדעט אַ לאַנגע שלאַנג איינער נאָך דעם צווייטן, איינער נאָכן צווייטן. וען אָלע זענען שוין געווען פאַרכאַפט אין גרויס התלהבות, באַווייזט זיך דער שמש מיט זיין שטעקן. כאָפן וועמען איז אים קיינמאָל נישט מעגלעך געווען, פלעגט ער אונז אַלעמאָל וואַר־פן דעם שטעקן. אַזוי ווי עס וואָלט געווען אָפּגעשמועסט פלעגט חברה דעם שטעקן לויפנדיק מיטנעמען. דער שמש בלייבט שטיין, אַזוי ווי אָן דעם שטעקן קאָן ער זיך פון אָרט נישט רירן. דער לעצטער פון די יינגלעך ברענגט דעם שטעקן צוריק. דער שמש שרייט נאָך די יינגלעך:

— שקצים! אין אַ מקום קדוש אַזאַ שדים־טאַנץ!

עס שטייען: לוי גראָסמאַן (ישראל), קלמן צוקערמאַן.
עס זיצן: יצחק לעווענזאָן, חמיה גראָסמאַן.
אַלע דריי אומגעקומען

יחיאל נח טענענבוים און זיין ווייב, אומגעקומען

משה כאַנאָפּמאַן / ריא דע זשאַנעירא

ווי אזוי איך האב געבאפט פיש

די פילעוואר בריק איז געווען אַ גאַנץ אַנדערע ווי וועלכע ס׳איז בריק. וועז מען קומט אַן פון פילעוו, איז די רעכטע זייט פאַרשטעלט מיט אַ וואַנט פון סטאַוויעדלעס, אַזוי אַרום שפּאַרט זיך אַן דער גאַנצער טייך פון דער זייט. וועז דער טייך פאַר־ גרעסערט זיך, מוזן די סטאַוויעדלעס ווערן אויפגעהויבן. זיי בלייבן אַזוי לאַנג אפן ביז זיי ברענגען ניט קיין שאַדן דער מיל און זי האָט געוג וואַסער צו מאָלן די תבואה. אין דער לינקער זייט איז אַ טיפער טאָל, וואָס ענדיקט זיך מיט אַ טייך, וועלכער ציט זיין חיונה פונעם וואַסער אין דער הויך. אונטער דער בריק איז אויסגעקלאפט מיט ברעטער. די פאַדלאָגע גייט ווייטער ווי די בריק, אַזוי זעט עס אויס ווי אַ דאשעק איבער דעם אונטערשטן וואַסער. אויף ד ע ם פלאַץ פלעג איך זיצן טעג און וואַכן און כאַפן פיש. קעגנאיבער, קוים וואָס מען האָט דערזעען, זענען געשטאַנען די שטיבער פון אונזערע קריסטלעכע שכנים. לעבן זיי — דער נייער בית־עולם. איך האָב נישט אַזוי מורא געהאַט פאַרן בית־עולם, ווי פאַר די קריסטלעכע שכנים... נאָר די יידישע מתים האָבן פאַר זיי קיין מורא נישט געהאַט...

אונטער דער בריק פלעגט אַלעמאָל קומען ווער פון די קריסטן נעמען אַ „שפּריץ". וויפל די סטאַוויעדלעס האָבן נישט פאַרשטעלט די וואַסערן, זענען אין זיי געווען שפּאַלטן, לעכ־ לעך, פונוואַנען דאָס וואַסער האָט מיט כח דורכגעשפּריצט. פון דער יידישער זייט איז זעלטן ווער געקומען, און ווען יאָ, איז ער נישט געווען אַליין, און ס׳רוב זענען דאָס געווען אַזעלכע יידן, וואָס האָבן געקאָנט אויסהאַלטן קלעפ און אויך געקאָנט צוריקגעבן, אפילו כּפל־כּפליים.

פיש פלעג איך כאַפן גאַנץ זעלטן און גאָר ווייניק. ביז איך האָב געכאַפט דאָס צווייטע פישל, איז דאָס ערשטע שוין געווען פאַרטריקנט און געמוזט עס אַוועקוואַרפן. זיצנדיק אַזוי מיט די פיס אַראָפגעהאַנגען, פאַרקוקט אויפן וואַסער, פלעגן זיך דערנענטערן געוויינען וואָס אמאָל נענטער און וואָס אמאָל שטאַרקער, דאָס איז מען אַנגעקומען מיט אַ מת, און מען האָט געמוזט דורכגיין דורך דער בריק, כּדי צוצוקומען צום בית־עולם. איך פלעג זיך מוזן באַהאַלטן, כּדי די מלווים זאָלן מיך דערנאָך נישט פאַרמסרן פאַר מיין מאַמען. קאָלטע שווייס־ טראָפן פון מורא האָבן געבריט מיין גוף. כ׳פלעג דערנאָך אָפּ־ זיצן שעהנלאַנג הונגעריק, ווייל מיין זיין דאָ איז געווען „אַרויס־ געכאַפט זיך" פון דער היים. דער יצר־הרע פון פיש־כאַפן איז ביי מיר געווען מסוכן שטאַרק, ער האָט מיך צוגעהאַלטן מיט אייזערנע צוואַנגען.

נאָר איינמאָל האָב איך אַהיימגעבערענגט „פיש אויף פיש", דאָס האָט פאַסירט ווען מען האָט אפגעלאָזט דעם גאַנצן טייך. די גרויסע פישכאפערס זענען אַראָפגעגאַנגען אין טאָל, ווו דאָס וואַסער פון אויוון האָט מיטגעשלעפט די פיש. מיר, די קלע־ נערע, האָבן די פיש אַרויסגעכאַפט פון די בלאָטעס. אַז איך האָב די ערשטע פיש אַריינגעבערענגט אין שטוב, האָב איך זיך געמוזט מיט זיי אַריינגנבענען...

פיש האָבן ליב אַז מ׳כאַפט זיי מיט שכל...

אַז אין שטעטל האָט מען דערהערט פון אַזעלכע כּשרע מציאות, האָט מען זיך אַרויסגעלאָזט צום טייך, און יעדער האָט געוואָלט כאַפן פיש. די שטאַרקע האָבן געמיינט אַז מיט גבורה כאַפט מען זיי, האָבן זיי זיך אַרויסגעשטעלט צו געלעכטער. פיש האָבן בטבע ליב אַז מען כאַפט זיי מיט „שכל" און דווקא ביים קאָפּ. ווער עס כאַפט זיי ביים עק האָבן זיי ליב חזק צו מאַכן... דאָס איז געשען מיט אַלע אַנלויפערס. די געלעכ־ טערס זענען געגאַנגען ביזן הימל אַריין, און זעלטן ווער פון זיי האָט אַהיימגעבראַכט אַ פישל, אָבער דערפאַר זענען זיי אַלע געווען אויסגעשמירט אין בלאָטע...

דער טייך איז געבליבן אויסגעטרינקט ווי אַ בר־מינן, אָבער די וועלכע האָבן געווווסט אַז ווו עס קלאַפט נאָך אַן אָדערל איז דאָ לעבן, האָבן זיך ווייניק וואָס געשראָקן. פון די קלינטעווי־ צער און פון די וואַנוועליצער זשיקעס ציען זיך אַדערן פול מיט לעבן. די סטאַוויעדלעס האָט מען ווידער אַראָפגעלאָזט, ווי־ דער האָט זיך אַנגעהויבן אַנזאַמלען וואַסער. דער טייך איז וואָס אַמאָל פולער געווארן און ער האָט צוריקגעקראָגן זיין אַלט אויסזען. פיש האָבן דערווייל געפעלט, אָבער באַשטעלן האָט מען זיי נישט באַדאַרפט, די ליבע פריינד — די פייגל — האָבן די רויגן פון אַנדערע וואַסערן געברענגט אויף זייערע פיסלעף. אַזוי האָבן זיי אפגעצאָלט פאַר זייער טרינקען וואַ־ סער ביי אונזער טייך...

עס האָט זיך שוין באַלד אַנגעהויבן מערקן דער יעשען. שיינע טעג האָבן אַנגעהויבן זיין וואָס ווייניקער. אין איינעם אַ טאָג האָט מיך דער יצר־הרע פון פיש־כאַפן ווידער אַנגע־ קריגן. מיט אַ שטיק ברויט אין קעשענע האָב איך זיך ווידער באַזעצט אויף מיין ערטל אונטער דער בריק.

געוואָלט כאַפן אַ פיש — און געהרגעט אַ קאַטשקע

עס זענען אַדורך שעהן און איך האָב קיין איין פישל נישט געכאַפט. כּסדר, ווען איך העבן אַן אַ וואָרעם, עסן זיי אים אָפּ אַזוי קונציק, אַז זיי מאַכן מיך צונאַר. איך פראָביר מאַכן מיט שוואַרץ ברויט אַ בולקעלע, זעץ עס אַרויף אויפן האַטשיק און וואַרף די וועגטקע אַריין אין וואַסער. עס האָט לאַנג נישט גע־ דויערט, איך שפּיר ווי מיט געוואָלט ווייל מען ביי מיר די וועגט־ קע אַראָפּרייסן. איך האָב נישט קיין צייט צום טראַכטן, איך ווער זיך מיט אַלע כּוחות, הייב אויף די טיטשקע. דער קאָפּ פון דער טיטשקע ברעכט זיך אָפּ און דער שטעקן בלייבט ביי מיר אין דער האַנט. — עס איז אַוודאי אַ גרעסערער פיש. האָבן־ דיק דעם האַטשיק אין מויל, ווייל ער זיך פון אים באַפרייען, פרוווט אַרויפקומען אויף דער אויבערפלאַך, האָט ער אַבער דערזעען ווי די קאַטשקעס שווימען גיך צו אים צו, — איז ער באַלד פאַרשוווונדן אונטערן וואַסער. אָבער דאָס שטיקל טיטש־ קע ווייזט אַן ווו ער געפינט זיך. איך הייב אַן לויפן פון איין זייט צו דער צווייטער, מיין לאַגע ווערט ענלעך צו אַ הון וואָס אירע קאַטשקעלעך געפינען זיך אויפן וואַסער... מיר ווערט שוואַרצער, עס צערייסט מיך. ס׳הייבן זיך אַן צונויפזאַמלען די קריסטלעכע שכנים אויפן גראָז. זיי האָבן באַמערקט פונדער־ ווייטנס אַז דאָ קומט עפעס פאַר. זיי לאַכן אויף מיין חשבון. די טיטשקע דערנעענטערט זיך צו דער רעכטער זייט פון טייך, איך מיין אַז איך בין שוין געהאַלפן... דערווייל באַמערק איך אַ קאַטשקע. זי הייבט אַן שווימען אין דער ריכטונג, איך וויל דאָס אויסמיידן, איך הייב אויף אַ שטיינדל און וואַרף אויף איר. צום אומגליק טרעף איך איר אין קעפּל. זי זינקט באַלד אַריין אונטערן וואַסער... אַלע גויים, ווי אייגער, וואַרפן זיך אויף דעם צווייבערעטערדיקן בריקל אויף דער לאַנקע פון דער מיל, איך שאַץ אפ מיין לאַגע:

אויב ביז יעצט האָבן זיי מיך נאָך קיינמאָל נישט דאָ גע־ שלאָגן, וועלן זיי מיך פאַר דעם פאַרברעכן יעצט דערהרגענען. איך קריג מיך אַרויף אויף דעם שאָסעי, ווי פייל פון בויגן לויף איך ביז נאָך דער מיל. וועז איך האָב זיך אויסגעדרייט רעכטס, צו לויפן פון דער זייט צום שכטהויז, האָב איך געזעען זיי מיך נאכיאגן. דורך ד ע ר זייס פון שטעטל בין איך נישט גע־ לאפן, מורא האָבנדיק אַז זיי קאָנען געוואָר ווערן ווו איך ווילן. דורך דער וויטקייט צווישן מיר און זיי האָב איך אפגעשאצט, אַז זיי וועלן מיך שוין נישט כאַפן. איך בין געלאָפן מיט אַלע כּוחות, קונציק זיך געדרייט דורך די געסלעך און קוים דער־ לאָפן אַ גאַנצער אהיים.

מער בין איך שוין אין קאריוו נישט געגאַנגען כאַפן פיש...

יצחק ניסענבוים /דעטראיט

לערנען חומש אַן אַ היטל, אבער נישט איז בלויזן קאָפּ...

ווען איך בין אַוועק אַרבעטן פון קאָריוו קיין לובלין, בין איך אַלט געווען פונקט 13 יאָר. דאָס איז געווען באַלד נאָך פּסח 1913. די שענסטע קאָריוער בעלי־בתימס יינגלעך זענען דעמאָלט געווען מיין טאַטנס תלמידים. דערפאַר געדענק איך נאָך די וואַרשעווער מעשה.

אייִדער מיין טאַטע איז געוואָרן אַ מלמד אין קאָריוו, איז ער געווען אַ מלמד אין וואַרשע, אין אַ שקאָלע וווּ מען האָט געלערנט פּויליש, רוסיש, רעכענען און אויך חומש מיט רש״י און גמרא. אייִנמאָל האָט מען מיין טאַטן אַנגעבאָטן 10 רובל (רוסיש געלט) אַ הוספה פאַרן זמן, מיטן תנאי, אַז ער זאָל לערנען מיט די קינדער חומש־רש״י־גמרא אין אַ היטל, ווייל אַלע לערערס האָבן געלערנט מיט די קינדער אין בלויזן קאָפּ.

מיין טאַטע האָט דעם אָנבאָט אָנגענומען, ווייל 10 רובל איז דאָן געווען אַ שטיקל מאַיאָנטעק — אָבער מיטן תנאי, אַז מען זאָל אים באַצאָלן פאַר אַ זמן פאָרויס. אַ זמן האָט געהייסן פון פּסח ביז סוכות, אָדער פון סוכות ביז פּסח. זיי זענען מספּים געווען און מיין טאַטע האָט געקריגן באַצאָלט 185 רובל פאָרויס.

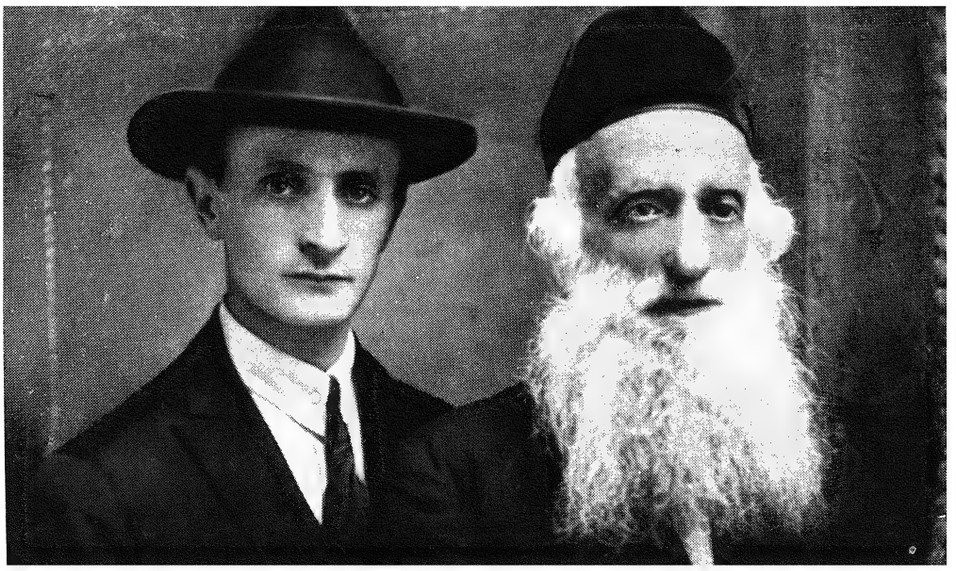
ווען מען איז אָבער אַריינגעקומען אין מיין טאַטנס קלאַסצימער און געזעען אַז די קינדער לערנען טאָקע אַן אַ היטל, נאָר מיין פאָטער איז מיט אַ יאַרמולקע אויפן קאָפּ, האָט מען געמאַכט אַ געשריי, אים געדרופן צו אַ בוררות, האָט ער געטענהט, אַז ער האָט מיט קיינעם נישט קיין סכסוך. מיין טאַטע האָט אָבער יאָ מספּים געווען צו אַ דין תורה ביי אַ רב. דער רב האָט טאָקע געפסקנט, אַז משה האָט נישט צוגעזאָגט צו לערנען אין בלויזן קאָפּ, ער האָט בלויז געזאָגט צו לערנען אָן אַ היטל, און דאָס האָט ער דערפילט, און ער דאַרף קיין געלט נישט צוריקגעבן. מען האָט מיין טאַטן מער נישט געוואָלט אין דער שקאָלע. אין יאָר 1910 איז מיין טאַטע געקומען קיין קאָריוו און אויפגעשטעלט אַ מלמדות.

אָרעם אָבער שטאָלץ

גאַנץ ווייניק צייט האָב איך געלערנט אין מיין טאַטנס חדר, ווייל איך האָב געמוזט מאַכן פּלאַץ פאַר נאָך אַ תלמיד, וואָס דאָס האָט געמיינט נאָך 5 רובל פאַר אַ זמן פאַרן טאַטן. דאָס צאָלן מלמד־געלט איז געווען געווענדעט ווי פאַרמעגלעך דעם תלמידס טאַטע איז געווען.

כ׳בין טאָקע געווען מיין טאַטנס זון, אָבער לערנען גמרא האָט מען מיר געמוזט העלפן און געהאָלפן לערנען האָט מיר משה ליטוואַק (ער געפינט זיך היינט אין דעטראָיט. זיין נאָמען איז מאָריס סטאָן) און מאיר טאָבעס. מאיר האָט מיט מיר געלערנט בלויז שבת פאַרטאָג. ווען „אייזיקל שרייער״ פלעגט אויפוועקן צו עבודת־הבורא אָדער צו תהילים, פלעג איך שוין לויפן נאָך מאירן צו גיין אין בית המדרש לערנען.

כ׳האָב אָנגעהויבן חנוכּה און קוים אויף פּסח האָב איך געענדיקט מסכתא ביצה. כ׳האָב באַדאַרפן האָבן אַ סיום המסכתה פאַר מיין טאַטן, ער זאָל נישט דאַרפן באַצאָלן קיינעם קיין

משה ניסענבוים, דערצי׳ער און מלמד פון עטלעכע דורות. זיין זון יאַנקל ניסענבוים, אַ שרייבער, רעדאַקטאָר פון „לובלינער טאָגבלאַט״, געזעלשאַפטלעכער עסקן, געוואָרן דערשאָסן דורך די דייטשן אין לובלין, אין 1941

זעקסער (3 קאָפיקעס), אָדער ער זאָל נישט דאַרפן פאַסטן ערב פסח. דאָס האָט נישט געהייסן זיין קאַרג — אויב מ׳האָט נישט געוואָלט אויסגעבן אַ זעקסער בחינם.

מען מוז דען זיין קאַרג אויב מען גייט צו די שכנים נאָך אַ פונק פייער? ס׳רוב האָט מיין טאַטע געמומען אַ שוועבעלע און עס צעשפאָלטן אויף דער העלפט, כדי עס זאָל זיין צוויי מאָל צו מאַכן פייער!

דאָך האָט מיין טאַטע פאַרמאָגט גענוג שטאָלץ. וועט שאול לעווינסאָן האָט אים פאַרבעטן שבת אויף קידוש, האָט ער זיך אָפגעזאָגט און נישט געוואָלט גיין מיט אים. דאָקעגן איז ער יאָ געגאַנגען אויף קידוש צו חנא באָטשאָן, מענדל וואָטשעוזש, ביניש אָקס, אָדער יקותיאל אָקס. און כדי צו האָבן מיין טאַטן אויף קידוש, פלעגט יקותיאל אָקס מוזן דאַוונען ביים צווייטן דאַוונען. חנא באָטשאָן, מענדל וואָטשאָזש און ביניש אָקס האָבן אַלע געדאַוונט צוזאַמען מיט מיין טאַטן ביים צווייטן מנין אין בית המדרש.

איז א חטא צו זיין א מאָדזשיצער חסיד?

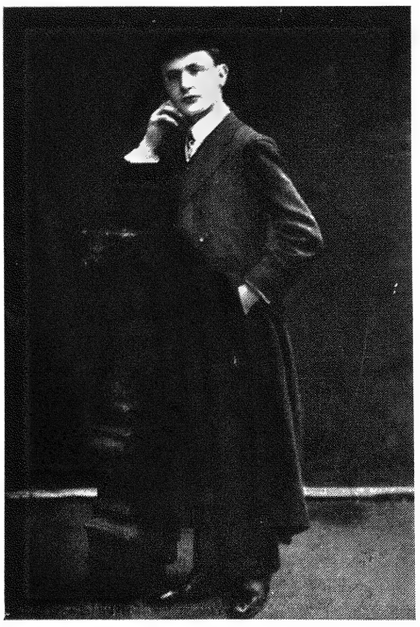
אַ גאָר שטאַרקן אייגדרוק האָט מיין טאַטע אויף מיר אי־בערגעלאָזן אין עשרת ימי תשובה 1913, וועו ער איז געקומען קיין לובלין צום רבין ר׳ אברהמלע אייגער ז״ל. ער האָט מיך מיט־גענומען צום רבין. דאָס איז דאָס איינציקע מאָל אין מיין לעבן ווי כ׳האָב צוגעזעען וואָס עס טוט זיך ביים אַריינגיין צו אַ רבין. דער גבאי, דער שמש, האָבן געוואָלט קוויטל־געלט. מיין טאַטע האָט נישט קיין קוויטל־געלט. זיי האָבן מיין טאַטן נישט געוואָלט אַריינלאָזן צום רבין. מיין טאַטע האָט כּמעט הכנעהדיק גערעדט צו זיי און געבעטן איינזעעניש. ער האָט זיי געזאָגט, אַז ער שלאָפט מיט זיין יינגל (אַנווייזנדיק אויף מיר) גאַנץ ראש השנה, ווייל ער מוז זעען דעם רבין.

מיין טאַטע איז אַ מאָדזשיצער חסיד, און דער גבאי ויאַרפט אים דאָס פאָר כּמעט אלס אַ חטא. מיין טאַטע ענטפערט, אַז צייט ער וווינט אין קאָריוו, פאָרט ער נישט צום מאָדזשיצער רבין. פלוצים הערט זיך אַ שוואָכער היס, דערנאָך שוין אַ ביסעלע א העכערער היס... דער גבאי הייסט דעם שמש ער זאָל עפענען די טיר צום רבין.

דער לובלינער רבי האָט געהאָלפן

מיין טאַטע האָלט מיך פעסט ביי דער האַנט. אַריינקומענ־דיק צום רבין אין חדר, האָט דער רבי גלייך אויפגעהויבן די אויגן, און נאָכן געבן דעם רבין שלום און מיין האַנט אויך אַריינגעשטעקט צום רבין אויף שלום, האָט דער רבי גלייך גע־זאָגט צום טאַטן (דער רבי אברהמעלע האָט מיין טאַטן געקענט פון יינגלווייז):

— משהל, דו פאָרסט נישט קיין מאָדזשיץ, הא? מסתמא דאַרף דיין עלטערער זון שטיין צום פריזיוו (טאַקע דערפאַר

יאַנקל ניסענבוים אין עלטער פון פריזיוו

איז מיין טאַטע געפאָרן צום לובלינער רבין, ווייל מיין ברודער יעקב הערש, שפעטער רעדאַקטאָר פון „לובלינער טאָגבלאַט״, האָט דעמאָלט באַדאַרפט שטיין צום פריזיוו). נו, דו משהל ביזט נישט געווען קיין זעלנער מיט השי״ת הילף וועט דיין זון באַ־פרייט ווערן פון גוישע הענט.

יאָ, דעם לובלינער רבינס הבטחה איז מקוים געוואָרן. נישט געווען קיין זעלנער מיט השי״ת הילף וועט דיין זון באַ־געוואָרן. איך געדענק די גרויסע לויה, ווייל מיין טאַטע איז געקומען צו דער לויה און מיך מיטגענומען.

פון רעכטס אויף לינקס, שטיי־ען: שרהלע גראָסמאַן, איר מאַן יאַנקל שער, משה ניסענבוים, יעקב לייזער גראָסמאַן, עוזר, יחזקאל, זיינע זין. שרהלע ני־סענבוים (אין קאנאדע), יאנקל ניסענבוים, פראָנדל און סאַנע גראָסמאַן. עס זיצן: שרה נייי־מארק) גראָסמאַן, בעלא ניסענ־בוים־שאָפירא, פרידא גראָס־מאַן, חיהלע גראָסמאַן — יעקב לייזערס פרוי, גיטל, פערל — שרהלעס קינדער, וועלוול — סאַנעס זונעלע. אַלע, חוץ שרהלע ניסענבוים, אומגעקומען

בלה לוין / תל־אביב

דוד צבי בר׳ אברהם זאב צימרמן ז״ל

נולד בקוריב, דור שלישי. היה איש ירא שמים ונמנה עם חסידי הרבי מסוקולוב. בצעירותו למד תורה אצל רבו ר׳ יאנקל פלדברג. בלילות היה ר׳ דוד צבי הולך לרבו להעירו משנתו ללכת לבית־המדרש ללמוד תורה. בגיל 18 נשא לאשה את גיטל לבית קירשנבוים, תיבדל לחיים ארוכים. אחרי נישואיו המשיך ללמוד בבית המדרש מכיון שהיה סמוך על שולחן חותנו ודאגת

חיה צימערמאַן־זילבערבערג, טאָכטער פון דוד הערש און גיטל, לעבט אין ישראל

הפרנסה לא היתה עליו. לאחר שנולדו לו 2 ילדים התחיל לדאוג לפרנסת משפחתו. נסע לרבי לשאול בעצתו. הרבי יעץ לו להתחיל במסחר. מתחילה פתח חנות. משלא הצליח במסחר התחיל לעבוד אצל אביו, שלימדו את מקצוע הנגרות.

ר׳ דוד צבי שאף לעלות לארץ־ישראל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. אולם, בשל כל מיני קשיים בימים ההם, לא ניתן לו הדבר, ותיכף אחר מלחמת־העולם הראשונה התחיל בהכנות לעלות לארץ. אחר חג הפסח תרפ״א (1921) ארז את חפציו וכליו ועזב את עירו קוריב ויצא לדרך לא״י לבדו בהשאירו בקוריב את כל משפחתו. בדרכו שמע על המאורעות שפרצו אז בארץ, אבל הם לא הפחידוהו כלל. הוא התעכב מספר חדשים בקאהיר של מצרים עד שניתנה לו האפשרות לעלות לארץ. בהגיעו לארץ עלה מיד לירושלים והתחיל תיכף לבואו לעבוד במקצוע הנגרות בבית־חרושת אמריקאי לרהיטים. מכספו הראשון שלח למשפחתו, והתחיל עושה סידורים להעלות לא״י את כל משפחתו.

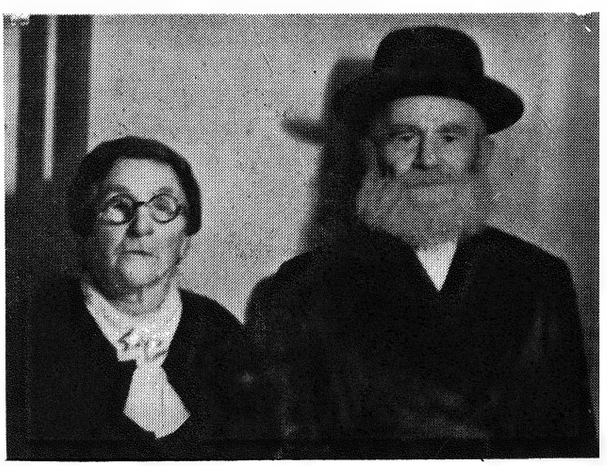
שנה וחצי אחרי עליתו העלה את רעיתו גיטל, את בנו מאיר ואת בתו חיה. אך בזה לא הסתפק, שאיפתו היתה להעלות לארץ גם את ילדיו הנשואים ומשפחותיהם.

בעת ביקורו של הרבי מסוקולוב בירושלים, בשנת תרפ״ג היה ר׳ דוד צבי מבקרו יום יום ושואל בעצתו אם להעלות לא״י את שאר ילדיו. הרבי יעץ לו לעשות כן. כשחזר הרבי לעירו בפולין התעכב בקוריב. בתו בלה וחתנו דוב (ברצ״ה) לוין באו אל הרבי לקבל דרישת־שלום מהוריהם. הרבי קיבלם בסבר פנים יפות ומסר להם דרישת שלום, ולשאלותיהם אם לנסוע לא״י יעץ להם הרבי לעשות כן. וכך עשו. בשנת תרפ״ד (1924) חיסלו את עסקיהם בקוריב ועלו לארץ עם ארבעת ילדיהם הקטנים. בשנת תרפ״ה (1925) שלח ר׳ דוד צבי ז״ל דרישה לבנו משה לייב ז״ל (נפטר ביום כ״ט תמוז תשי״ג) ומשפחתו, בת 3 נפשות, ברוסיה, והעלה אותם לארץ.

בשנים הראשונות לשבתו בארץ התגורר ר׳ דוד צבי ומשפחתו בירושלים. מדי שבת בשבתו היה הולך להתפלל לכותל המערבי. אולם, לאחר שהגיעו ילדיו והשתקעו בתל־אביב עבר גם הוא לגור בתל־אביב.

בת אחת שלו דבורה ובעלה משה וידר וילדיהם נשארו בחוץ־לארץ. 3 פעמים שלח להם דרישות, אולם הגורל התאכזר עליהם ונשארו בפולין ונספו בידי הנאצים יחד עם כל בני העיר קוריב.

ר׳ דוד צבי זכה לראות בתקומת מדינת ישראל ולעת זקנה קנה לו חלקת קרקע בהר הזיתים. ביום ח׳ תמוז תש״ט נפטר בשיבה טובה, בשנת ה־76 לימי חייו, והובא לקבורה, בהתאם לרצונו, בירושלים, בבית הקברות הארעי בשיך־בדר (בגלל אי האפשרות לגשת להר הזיתים). הניח אחריו אשה, גיטל תבל״א, בנים ובנות, נכדים ונינים.

דוד הערש צימערמאַן ז״ל, געשטאָרבן אין ישראל.
זיין פרוי גיטל — לעבט אין ישראל

ר׳ יצחק משה, זון פון רבי עקיבא ליבט ז״ל

ר׳ יצחק משה איז געבוירן געוואָרן אין בעלזשיץ, לובלינער גובערניע, אין יאָר 1870.

אין זיין יוגנט האָט ער באַקומען אַ רעליגיעז־טראַדיציאַנעלע דערציאונג: אין חדר און בית־המדרש. ער פלעגט לערנען פלייסיק און ער האָט ליב געהאַט די תלמודישע „שקלא־וטריא״, אַביסל פלפול און ליב געהאַט צו דיסקוטירן מיט זיינע חברים.

אין עלטער פון 15 יאָר האָט ער חתונה געהאַט מיט דער יונגער פריילין חנה־לאה, די טאָכטער פון ר׳ שאול לעווענזאָן און הינדע עטל ז״ל, (איז אומגעקומען בימי היטלער), פון קאַריוו.

יצחק משה האָט געגעסן קעסט ביי זיין שוויער בערך צען יאָר.

ער פלעגט שטענדיק זיין לוסטיק און פריילעך. ער האָט ליב געהאַט מענטשן און קומען אין פריינדלעכע פאַרבינדונגען מיט זייניקע אַרומיקע און זיי מקרב־געווען צו תורה און חסידות.

אייניקע מאָל אין יאָר פלעגט ער פאָרן צום רבי זצ״ל פון קאַצק, און נאָך דעם קאַצקערס פטירה — איז ער געפאָרן צום רבינס זון קיין סאַקאָלאָוו.

ר׳ יצחק משה האָט ליב געהאַט דעם חסידישן שטייגער און זיך פירן מיט חסידישע מידות.

ער פלעגט אַרויסהעלפן נויטבאַדערפטיקע מיט א גמילות־חסד, מבקר־חולה זיין און זיך מטפל זיין מיט די קראַנקע מענטשן מיט וואָס זיי האָבן זיך גענייטיקט.

זיין חסידישער פונק, צוזאַמען מיטן שטאַרקן נאַציאַנאַלן גייסט, האָבן אים געבראַכט צום ציוניזם.

ער איז געווען פול מיט התלהבות פון ציוניסטישן געדאַנק, אין וועלכן ער האָט געזעען די אויפלעבונג פון משיחישן געדאַנק, און דאָס אויפלעבן פון יידישן פאָלק אין זיין פאַטער־לאַנד.

ער האָט געשטרעבט אויף אַליין עולה־צו־זיין קיין ארץ־ישראל. אין יאָר 1935 האָט ר׳ יצחק משה עולה געווען צוזאַמען מיט זיין פרוי און מיט זייער טאָכטער נעמי. (זייער זון שלמה און שנור מרים זענען שוין געווען פון פריער אין ארץ־ישראל, געווויינט אין מגדיאל, און טאָקע זיי האָבן אַרויסגעשיקט אַן אַרויספאָדערונג צו זייערע עלטערן און דערמעגלעכט צו קומען אין לאַנד אַריין). זיי האָבן זיך אויך באַזעצט אין דער מושבה מגדיאל.

נישט רעכענענדיק זיך מיט זיינע עלטערע יאָרן (ער איז שוין דעמאָלט אַלט געווען 65 יאָר), האָט ער אויף זיך גענומען דעם עול פון שווערער אַרבעט, אין אַ מחסן פון פאַק־האַלץ צו ציטרוס־פרוכט, ביי דער געזעלשאַפט „תשר״ (אַן אָפּטיילונג

ר׳ יצחק משה ליכט ז״ל און זיין פרוי חנהלע לעווינגאָן ז״ל, ביידע געשטאָרבן אין ישראל

שלמה ליכט און זיין פרוי מרים (מגדיאל, ישראל)

ער האָט ליב געהאַט דערמוטיקן די אוממוטיקע און פאַר־ביטערטע — מיט זיין ליבלעכן שמייכל, מיט זיינע זיסע ווער־טער און טרעפלעכע וועדטלעך, כדי צו דערמונטערן די אומע־טיקע, נישט לאָזן זיי אַרײַנפאַלן אין פאַרצווייפלונג צוליב די צייט־געשעענישן מיט וועלכע זיי זענען געטראָפן געוואָרן, נאָר זיך פאַסן, לעבן מיט בטחון.

אַוועקגייענדיק פון זיין שווערס קעסט, האָט ער געדונגען אַ מיל און זי געפירט עטלעכע יאָר.

שפעטער האָט ער זיך אַריבערגעציגן קיין קאַריוו. דאָרט האָט ער געעפנט אַ מאַנופאַקטור־געשעפט.

ליקווידירנדיק נאָך 10 יאָר, דאָס שניט־געשעפט, איז ער אַריבער אין אַ גיט מיטן נאָמען נעסאָלאָוו, אין לאָמזשער גובערניע, און דאָרט געפירט די ווירטשאַפט ביז צום יאָר 1935.

סיי בעת הצלחה אין האַנדל, סיי אין צייט פון אַ קריזיס און יריד, פלעגט ר׳ יצחק משה זיין דער זעלבער שטענדיק־פריילעכער און מוטיקער ייד, בעל־בטחון.

פון דער געזעלשאַפט „פרדס״), אין מגדיאל. ער האָט דאָרט געאַרבעט עטלעכע יאָר, ביז דער מחסן איז ליקווידירט געוואָרן און געמוזט פאַרלאָזן די אַרבעט.

ער איז אַריבער אַרבעטן אין חקלאות (לאַנדווירטשאַפט־לעכע אַרבעט), און אויך אין פרדסים.

אין זיינע לעצטע יאָרן האָט ר׳ יצחק משה זיך אָפּגעגעבן מיט דער הויפט־שיל (בית הכנסת המרכזי) אין מגדיאל.

דאָס גאַנצע קהל דאַוונענער פון דער שיל האָבן אים ליב געהאַט אַהבת־נפש צוליב זיינע אידעלע און האַרציקע באַציאונגען צו אַלע מענטשן, צוליב זיין פריילעכקייט און מוטיקייט, צוליב זיין אַלעמען פריילעך מאַכן אויף פייערלעכע מסיבות, אין די ימים־טובים.

לויט זיין מיינונג האָט מען שבת, פרשת „צו״, באַדאַרפט מאַכן אַ גרויסן קידוש און טרינקען 96ער שפּיריטוס, ווייל „צו״ באַטרעפט — 96.

די ליטוויש בעלי־בתים און מתנגדים פלעגט ער אָנרופן:

„קאַלטע אויוונס, וועלכע מען קאָן דערוואַרעמען נאָר מיט דעם פלאַם פן חסידות".

אין זיינע לעצטע טעג איז ער אַריינגעפאַלן אין אַן ערנסטער קראַנקהייט און ס׳איז אים שווער געוואָרן צו אַרבעטן. זיין פרוי מיט די קינדער האָבן אים געבעטן, אַז ער זאָל פאַרלאָזן זיין אַמט, אָבער ער האָט נישט מסכים געווען, ער האָט נישט געוואָלט זיין אָפהענגיק אין דער הילף פון זיינע קינדער ביז זיין לעצטן טאָג.

זיין פרוי חנה־לאה ז״ל, וועלכע איז געווען זיין „אשת נעורים" און איז ווירקלעך געווען אַ געטרייַע אשת חיל און אשה צנועה, האָט געוווסט ווי אָפצושאַצן איר מאן.

פילנדיק אַז ס׳דערנעענטערט זיך דער טאָג פון זיין סוף, האָט ער אַריינגעטראָגן צו זיינעם אַ באַקאַנטן אַ געוויסע סומע געלט, וואָס זאָל געניג זיין אויף די הוצאות פון תכריכים און קבורה, כדי זיינע קינדער זאָלן נישט דאַרפן מאַכן די הוצאות פון זייער געלט.

זיי האָבן געהאַט 15 קינדער, פון זיי ווייסן מיר אויסצורעכענען:

1. עקיבא, געשטאָרבן אין פוילן.
2. אברהם, לעבט אין בוענאָס־איירעס.
3. שלמה, לעבט אין ישראל.
4. לייביש, געשטאָרבן אין פוילן.
5. פייגע, געשטאָרבן אין פוילן.
6. רבקה, געשטאָרבן אין פוילן.
7. חמה, לעבט אין אורוגוואַי.
8. נח, געשטאָרבן אין פוילן.
9. חיים, לעבט אין בוענאָס־איירעס.
10. נעמי, לעבט אין ישראל.
11. פייגל, אומגעקומען מיטן מאָן און קינד אין פוילן.

ר׳ יצחק משה ז״ל איז נפטר געוואָרן אין דער נאַכט פון יום־כּפּור אין יאָר תש״ז (1946).

נאָך זיין פּטירה איז זיין פרוי אַריבער צו די קינדער, אין מגדיאל, וועלכע האָבן זי אויסגעהאַלטן מיט גרויס כּבוד און איבערגעגעבנהייט, זיך מטפל־געווען די גאַנצע צייט פון איר לאַנגדויערנדיקער אויגן־קראַנקהייט.

חנה־לאה ע״ה איז נפטר געוואָרן י״ז סיון תש״י (1950).

ת נ צ ב ״ ה.

פון רעכטס אויף לינקס שטייענ: פייגע גיטל ווינבערג; שיינדל ווידע; פייגע ווייצמאַן; הענע בוכשרייבער; ביילע ווינבערג. פֿיס זיצן: מרים ווייצמאַן; ליבע רובינשטיין; מרים ווינבערג (ישראל); נעמי בוכשרייבער (ישראל)

פ. קליגער / חולון

מרים גיטל לארבערבוים

גוטאַ שלעזינגער איז געווען די עלטסטע טאָכטער פון מרדכי מיכאל לאָרבערבוים און חנה מאַנדעלקערן. אין שטעטל איז זי באַקאַנט געווען אַלס מרים גיטל לאָרבערבוים.

מרים גיטל איז געבוירן אין יאָר 1913. איר פאָטער מרדכי מיכאל לאָרבערבוים, געבוירן אין יאָר 1890, דער זון פון פראנדל רייזעלעס, איז געווען אַ ישיבה־בחור. נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג, צוליבן אַלגעמיינעם קריזיס אין פוילן, איז ער אַוועק קיין דרום אַמעריקע, כדי דאָרט צו געפינען פרנסה פאַר זיין פאַמיליע. נאָכן אָפזיין דאָרט צוויי יאָר, קומט ער צוריק. נאָך פיל אומגליקן, פאַרלאָזט ער דאָס שטעטל און טראָגט זיך אי־בער קיין וואַרשע.

מרדכי מיכאל לאָרבערבוים איז אומגעקומען פון די נאַ־צישע הענט אין יאָר 1942 אין וואַרשע.

די מוטער פון מרים גיטל—חנה מאַנדעלקערן (וואַטשעזש, איז אין די גאַנץ יונגע יאָרן אַוועק פון דער וועלט, איבער־לאָזנדיק 4 קליינע קינדער. זי איז געווען גוט און פרום.

נאָכן ענדיקן די עלעמענטאר־שולע, האָט מרים גיטל גע־

מרים גיטל לאָרבערבוים, אומגעקומען

האַלטן פאַר נויטיק זיך אַרויסצורייסן פון די ענגע ראַמען פון קליינעם שטעטל, געוואָלט געניסן וואָס מער ליכט און וויסן. זי איז אַוועק אין לובלין, און אַלס סטיפענדיסטקע געלערנט אין דער מלוכהשער האַנדלס־שולע.

מיטן ענדיקן די האַנדלס־שולע באַנוגנט זי זיך נישט און לערנט ווייטער. זי איז געווען אַ צוהערערין אין דער העכערער האַנדלס־שולע אין וואַרשע, וו.ס.ה.

ליידער האָט זי פיל פון איר לאַנגיעריקער לערע נישט געגאָסן. מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, מיטן אַנהייב פון דער אַלגעמיינער יידישער טראַגעדיע, הייבט זיך אָן אויך איר טראַגעדיע. אין די מלחמה־יאָרן, אונטער דעם נאַצישן אָקופאַנט, איז זי נישט געזיצן מיט פאַרלייגטע הענט. זי האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין געזעלשאַפטלעכן יידישן לעבן. די דייטשע מערדער האָבן געשלאָסן אַלע שולן פאַר יידישע קינדער. מען האָט זיך אָבער נישט אונטערגעוואָרפן די דאָזיקע באַפעלן. אומלעגאַל האָבן גרופעס לערער און אינ־טעליגענץ, צווישן זיי אויך מרים גיטל, געלערנט די קליינינקע און גרעסערע קינדער תורה.

מען האָט אָבער צוזאַמענגעטריבן אַלע יידן אין אַן ענגן געסל, און זיי מאַסנווייז אויסגעראָטן.

וועמען שרייבט וועגן דעם נאָענטסטן מענטש וואָס איז אַזוי יונג אומגעקומען, איז דאָס הארץ צעבראָכן און די האָנט זאָגט אַפּ דאָס שרייבן. וויפל מען זאָל וועגן דעם נישט שרייבן איז די ווירקלעכקייט אַלץ גרויזאַמער.

אין יאָר 1943, ביי דער אַלגעמיינער ליקווידאַציע פון די יידן אין וואַרשע, איז מרים גיטל מיט איר 8 יעריק זונעלע אַרויסגעפירט געוואָרן קיין מאַידאַנעק ביי לובלין.

נישט לאַנג האָט מען אָבער געזען אַרומלויפן די קליינע אומשולדיקע נשמהלעך אונטערן שטעכלדראָט.

אין אַ שיינעם מאַי־פרימאָרגן האָבן די ס.ס. מענער און ס.ס. פרויען אַרומגערינגלט דעם בלאָק פון די אומגליקלע:ע מוטערס מיט די קינדער, כדי זיי אַרויסצופירן און אַ סוף מאַכן צו זייער קורץ לעבן. צווישן זיי איז אויך געווען מרים גיטל מיט איר זונעלע אליעזר.

אין מאַי 1943 איז מרים גיטל אַוועק אויף קדוש השם.

כבוד איר אַנדענק!

צירל לאָרבערבוים (ישראל), שבעלע לאָרבערבוים (אַמעריקע)

גיטל טרודלער / רמת השרון

זכרונות און עפיזאדן

אייזיקל שרייער רופט...

מיט אַ טיפן איינדרוק האָט זיך איינגעקריצט אין מיין יונג האַרץ די שיינע, לירישע שטימע פון אייזיקל שרייער. איך בין נאָך געווען זייער יונג וואָן איך האָב אים געהערט אויסזינגען מיט זיין טיף־בענקענדיקער שטימע:

„שטייט אויף יידעלעך, שטייט אויף,
צו עבודת הבורא!"

— מאַמע, מאַמע, דו שלאָפסט, מאַמע? — אַזוי האָב איך געוועקט מיין מאַמען. — וואָס איז, גיטעלע, ס'טוט דיר עפעס וויי? פאַרוואָס שלאָפסטו נישט? — אַזוי האָט מיין מאַמע מיך געפרעגט מיט שרעק. — ניין, עס טוט מיר גאָרנישט וויי, איך האָב נאָר מורא. עפעס שרייט. אַדער מען זינגט. כ'ווייס נישט וואָס, הער זיך צו, מאַמע.

— יאָ, — זאָגט די מאַמע, — אַוודאי זינגט מען, דאָס רופט אייזיקל שרייער צום דאַוונען, דאַרפסט נישט מורא האָבן, גיטעלע.

און באַלד זאָגט זי צום טאַטן:

— שפּאָס, שפּאָס, שטיי אויף, אַיזיקל רופט צו עבודת הבורא, גיי, שפּאָס, אין בית המדרש אַריין, ס'איז שוין שפּעט.

מיין טאַטע, אַ מידער, איז אויפגעשטאַנען, זיך אָנגעטוּען, געוואַשן און גיך אַוועק דאַרט אַהין וווהין אייזיקל האָט גערופן די הייליקע יידעלעך.

איך האָב שוין מער נישט געקאָנט שלאָפן און געמוטשעט דער מאַמען מיט אַלערליי פראַגעס:

— ווער איז אייזיקל, וואָס איז ער, פאַרוואָס זינגט ער, פאַרוואָס מוז מען אים פאַלגן און אויפשטיין, און אַוועקגיין, און וואָס טוט מען דאָרט אין בית מדרש, עס איז דאָך נאָך פינצטער, מ'זעט גאָרנישט אין סידור־ל, און אינדרויסן איז דאָך אַ קעלט, אַ שניי, אַ זאַוויערוכע, און אייזיקל זינגט אַזוי שיין — איז אים נישט קאַלט? ער מוז אַוודאי זיין זייער אַ גוטער, און אַ פרומער, האָ, מאַמע?

האָט מיר די מאַמע אָפּגעענטפערט:

— אייזיקל איז אַ צדיק, און מיט צדיקים גייט מיט גאָט, און היט אים פון אַלעם שלעכטן. ער גייט לשם מצווה, נעמט נישט דערפאַר קאַ גלעזל פון קיינעם. ער לעבט פון שוסטעריי, פאַרעכט שיך. און מער טאָר מען נישט פרעגן, גיטעלע, און שלאָף צוריק איין.

אָבער איך האָב שוין נישט געוואָלט איינשלאָפן, נאָר אויך אויפשטיין, אויך גיין צו עבודת הבורא, נאָכגיין דעם געזאַנג פון דעם צדיק אייזיקל שרייער:

שטייט אויף הייליקע יידעלעך, שטייט אויף,
שטייט אויף, שטייט אויף, צו עבודת הבורא!

דער שוואַרצער פרייטיק

דאָס איז געווען פרייטיק אינדערפרי, אין אַ ווינטער־טאָג. דאָס שטעטל איז מיט שניי באַשאָטן. די ווייסקייט בלענדט די אויגן. דער פראָסט ברענט, סקריפּעט אונטער די פיס. מיין מאַמע לאָזט מיך נישט גיין צו דוד הערשן זיך לערנען. זי זאָגט, אַז אַ רב וועל איך ווערן שפּעטער מיט אַ טאָג, און נישט גיין אין אַזאַ פראָסט לערנען.

אָבער איך פאַלג נישט און גיי. כ'קום אין גאָס, זע איך רעדלעך מענטשן שטייען. כ'וויל אויפכאַפּן וואָס ס'איז געשען. כ'זע פאַרווויינטע וווייבער און פאַרצאַרנטע מענער. איך הער רעדן, אַז: מ'איז אים געפאָרן ברענגען. נאָר וועמען און וואָס ברענגען, האָב איך נישט געקענט דערגיין. איך גיי וווייטער און קומענדיק אין שולע, זאָגט מען מיר, אַז היינט לערנט מען נישט, ווייל ס'איז געשען אַ גרויס אומגליק אין שטעטל: אַ גוי פון אַ דאָרף האָט פאַרנאָרט יאָסל אַנדרוס. ער האָט געזאָגט אַז ביי אים איז קראַנק געוואָרן זיין קו, וועט ער זי ביליק פאַרקויפן. ער, דער ייד, זאָל קומען און מיטברענגען געלט. יאָסל האָט מיטגענומען איינעם, יחזקאל, אויך אַ קצב. דער גוי האָט יאָסלען אָפּגעשניטן דעם קאָפּ און יחזקאלען אויך גוט צעשניטן.

יעצט בין איך שוין אַנטלאָפן אַהיים מיט אַ גרויסן פחד און געווין, ווייל איך האָב געזען אַז נישט נאָר ווייבער, נאָר אַפילו מענער מיט בערד ווייגן. איך קום אַריין אין שטוב, דערציילט דער טאַטע מיט די ברידער, וואָס זענען שוין צוריקגעקומען פון דאַוונען, וואָס פאָר אַן אומגליק ס'האָט געטראָפן. מיין טאַטע דערציילט אַז ערשט נעכטן בייגאַכט איז יאָסל געווען ביי רבקה חיימס און געטרונקען ביר, און דאָרט איז אויך געווען הערשל מצבה־קריצער. האָט זיך יאָסל מיט אים געוויצלט, געפרעגט וויפל ער וויל ביי אים פאָר אַ מצבה; ער איז געווען אַ גרויסער וויצלער, און מיין טאַטע האָט דערציילט, אַז ביידע האָבן זיך משווה געווען, און יאָסל האָט אים געגעבן האַנט־געלט אַ גלאָז ביר. אַזוינע וויצן — האָט מיין פרומער טאַטע פאַרענדיקט — טאָר מען זיך נישט מאַכן.

מיין מאמעס „גאָט פון אברהם"

איך שרייב — מ־ין מאַמעס — ווייל יעדע פרוי כמעט האָט געזאָגט אַנדערש דעם „גאָט פון אברהם".

עס איז בין השמשות פון דעם ליבנהייליקן שבת־קודש. מיין מאַמע זיצט ביים פענצטער. ס'איז טונקל. מען פילט אין דער לופט די הייליקייט פון אַוועקגייענדיקן שבת. עס וועט נאָך פינצטערער. מיר דוכט זיך, אַז אין דער לופט שוועבן מלאכים און כרובים. איך טוליע זיך צו מיין מאַמעס שויס. איך האָב מורא. איך בעט מיין מאַמען זי זאָל שוין זאָגן „גאָט פון אברהם" און אָנצינדן אַ ליכט.

מיין מאַמע זאָגט:

— ניין, מיין קינד, זאָל נאָך זיין אַביסל שבת. אַז מען צינדט אַן די לעכט עפּנט זיך דער גיהנום פאָר די רשעים.

און זי הייבט אַן פאָר מיר שילדערן די שרעקלעכע ליידן פון גהינום. איך צעווייין זיך. איך האָב גרויס רחמנות אויף די רשעים, און באַשטיי שוין אַז עס זאָל זיין אייביק שבת. אָבער פלוצים הייבט מיין מאַמע אָן צו זאָגן מיט געבעט און ווייניגער דיקן ניגון:

„גאָט פון אברהם, פון יצחק און פון יעקוב, באַהיט דיין פאָלק ישראל. דער ליבער שבת קודש גייט אַוועק, די ליבע וואָך זאָל אונז קומען מיט געזונט און מיט לעבן, מיט פרנסה, אוי גאָטעניו, מיט פרנסה, מיט פרנסה, רבונו של עולם, און מיט אַלעם גיטן, אָמן סלה".

דערנאָך ווייטער:

„דער אייבערשטער נעמט אַ בעכער אין דער רעכטער האַנט און מאַכט אַ ברכה איבערן גאַנצן לאַנד. מאַכט אַ ברכה נאָך אַזוי הויך און נאָך אַזוי שיין, ענטפערן אַלע קינדערלעך אמן אמן, אמן, ס'זאָל ווערן וואָר, משיח זאָל קומען דאָס היינטיקע יאָר, ער זאָל אונז אויסלייזן פון גלות גאָר".

„אויך אונז און אויף אַלע יידן אַ גוטע וואָך און אַ געזונטע וואָך, אַ מזלדיקע וואָך און אַ דערפרייענדע וואָך און אַ געבענטש־

טע וואָך און אַ געשפּייזטע וואָך, מיר זאָלן געשפּייזט ווערן פון דיין האַנט, מיר זאָלן נישט דאַרפן אַנקומען צו קיין מענטשנס גאָב. אויף אונז און אויף אַלע יידן״.

דאָס אַלץ זאָגט זי דריי מאָל נאָכאַנאַנד.

אַזוי האָט מיין מאַמע געבעטן נישט בלויז פאַר זיך, נאָר פאַר כּל ישׂראל. אַזוי האָט זי, ווי אַלע יידישע מאַמעס, איינ־

געפלאַנצט אין אירע קינדער ליבשאַפט צום פאָלק ישׂראל און צו ארץ־ישׂראל... און די קינדער האָבן געענטפערט:

„אמן ואמן, משיח זאָל קומען דאָס היינטיקע יאָר״.

און די קינדער האָבן געכאָוועט דעם געדאַנק פון שיבת־ציון. אַן אונזערע מאַמעס „גאָט פון אברהם״, וואָלטן מיר אפשר נישט געהאַט קיין ארץ־ישׂראל...

אסתר טרוידלער־זואכנהאַזער / רמת־השרון

מיין שוועסטער, מיינע ברידער

אַ שיינע און נאַציאָנאַל־יידישע שטוב האָט מען געקענט זען ביי מיין שוועסטער חנה און איטשע ראָזן. די שיינע ציו־ניסטישע משפּחה מיט די דריי ליכטיקע קינדער, אָנגעזאַפּט מיט ארץ־ישׂראל און ציוניזם, האָט אין אונזער שטעטל אַרויס־געשיינט, ווי אַ ליכטיקער שטערן. חנה אַלס פּירערין און אַר־גאַניזאַטאָרין פון דער קאָריוואָר ביתר־יוגנט, און איטשע אַלס פאָרזיצער פון דער אַלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

ווי שוואָר דאָס איז איר פּיזיש נישט אָנגעקומען, האָט זי דאָך אוועקגעגעבן אירע כּוחות און איר צייט, כּדי צו דערציען אַ געזונטע יוגנט. חנה און איטשע איז געווען אין קאָריוו כּמעט די איינציקע יידישע משפּחה, וואָס האָט אָוועקגעגעבן אָזויפיל כּוח, צייט און געלט פאַרן ציוניזם. חנה האָט תּמיד געפלעגט זאָגן:

— די ערד ברענט אונטער אונזערע פיס!

מיר האָט זי געזאָגט:

— אסתר, פאָר קיין ארץ־ישׂראל, דאָן וועל איך נאָכקומען, מיר מיט די קינדער.

תּמיד, וען זיי זענען שוין געווען גרייט צו פאָרן, זענען געקומען אָפּהאַלטן — קאָנגרעסן, צוזאַמענקונפטן, וויכטיקע אַרבעטן. אירע הייסע חלומות זענען נישט מקוים געוואָרן.

ביים געזעגענען זיך מיט אסתרן פאָרן אָוועקפאָרן קיין ארץ־ישׂראל. שוועסטער, ברודער, שוואָגערס, מיט זייערע קינדער, אַלע אומגעקומען

און פסח יאָר 1943 האָט מען זיי מיט דער משפּחה פאַרשלעפּט אין די גאַזקאַמער־לאָגערן און זיי אַלע אומגעבראַכט.

איך בין דעמאָלט אַלט געווען אפשר 9 יאָר וועז דאָס איז געשען. מיין ברודער פייוול איז אַרעסטירט געוואָרן דורך דער קאָריוואָר פאָליציי און מ׳האָט אים אָפּגעפירט קיין לובלין אין דער תּפיסה. דאָס גאָנצע שטעטל איז דעמאָלט אויפגערודערט געוואָרן. מען איז געווען זיכער, אַז מען וועט אים שוין אָזוי גיך נישט זען. אָבער פייוול מיט זיין קלוגן שׂכל האָט באַ־וויזן זיך אַרויסצודרייען פון דעם הויפּט געהיים־אָגענט, דעם מנווול זינגער. און ער איז באַלד אַהיימגעקומען. דאָס האָט געדאַרפט זיין אין 1926. די פרייד ביי אונז אין שטוב איז גע־ווען אומבאַשרייבלעך. דאָן האָט דער טאַטע מיט דער מאַמען פאָר אים געווייניגט און אים געבעטן ער זאָל זיך אָפּלאָזן פון פאָליטיק. דער טאַטע פלעגט אים זאָגן:

— טראָצקי וועט דיך אויך נישט פאָרזארגן.

פייוול האָט צוגעזאָגט. אָבער דאָס איז נאָר געווען לפּנים, כּדי צו באַרואיקן די עלטערן. פייוול האָט ווייטער נישט גע־רוט, ער איז גאָנצע נעכט נישט געשלאָפן און אויסגעפירט אַר־בעטן וואָס מ׳קען נאָר אויספירן ביינאַכט.

די פאָליציי האָט פון אים די אויגן נישט אַראָפּגעלאָזט, גע־לויערט אויף אים ווי יעגער אויף אַ חיה. אָבער פייוול מיט זיין שׂכל און דערפאָרונג, האָט זיך נישט געלאָזט אַריינכאָפּן. מיין חנה פלעגט אייביק מיט אים דיסקוטירן, זיך מיט אים אַרומ־רייסן, אים וועלן איבערצייגן. ס׳האָט אָבער גאָרנישט גע־האָלפן. פייוול איז געבליבן דער זעלבער. איך געדענק ווי מיין טאַטע פלעגט אים זאָגן:

— פייוול, איך שעם מיך דאָס פנים אַרויסצוווייזן.

האָט ער געענטפערט:

— טאַטע, דער ראַדאָמער רב איז אויך אַ שיינער ייד און זיין זון איז מיינער אַ חבר. אַזוי אַז נישט דו איינער האָסט אַ זון אַ קאָמוניסט.

די ליבע צו פייוולען פון דער גאַנצער משפּחה איז געווען זייער גרויס.

און דאָן הייבט זיך אָן אַ נייע פּרשה אין זיין לעבן. אין יאָר 1928 האָט די קאָמוניסטישע פאַרטיי פאָראוסטיילט צום טויט איינעם אַ פראָוואָקאַטאָר. און דער גורל איז געפאַלן אַז פייוול זאָל אויספירן דעם טויט־אורטייל. אין אַ סוכות־נאַכט איז ער אַוועק דורכפירן די אַרבעט. און אָזוי ווי פייוול האָט נאָך קיינמאָל נישט געהאַלטן קיין געווער אין דער האַנט, האָט

ער שלעכט געצילט און יענעם בלויז פאַרוווונדעט. פייוול האָט זיך געמוזט תיכף אָפטראָגן. ער איז אַוועק קיין וואַרשע אין זעלבן אָוונט. דאָס איז נישט געווען אַזוי לייכט ווי עס דער־ציילט זיך. פיר חדשים האָט ער זיך אַרומגעוואַלגערט אין וואַרשע. דורך שווערער מי האָט אים די פאַרטיי אַריבערגע־פירט קיין רוסלאַנד.

אין 1929, יאַנואר, איז פייוול אָנגעקומען קיין לענינגראַד. אונזער הויז פלעגט יעדע נאַכט באַוואַכט ווערן פון פאָליציי. נאָר אַז מיר האָבן פון פייוולען באַקומען דעם ערשטן בריוו, האָט אים די מאַמע געוויזן דעם פאָליציאַנט סאַדאָרסקי. דאַן ערשט האָט ער שוין געגלויבט אַז פייוול געפינט זיך אין רוס־לאַנד.

צוויי בריוו האָבן מיר פון אים אינגאַנצן באַקומען, און דאָן איז ער אַנטשוויגן געווארן אויף גאַנצע פיר יאָר. מיין מוטער איז פון בענקען און ווייטען קראַנק געווארן און געשטאָרבן.

איינמאָל אין אַ שבת בין איך געגאַנגען זיך באַדן צום טייך. גייענדיק צוריק אַהיים, האָב איך באַמערקט ווי אַ סך מענטשן לויפן צו אונז אין שטוב אַריין. די סיבה איז געווען אַ פריילעכע: ס׳איז געקומען אַ בריוו פון פייוולען פון לענינ־גראַד. ער האָט געשריבן אַז ער לערנט זיך, און די רעגירונג האַלט אים אויס. דער עיקר פון בריוו: אַז ער האָט שוין פאַ־פירן פאַר אברהמען און אין קורצן וועט ער אים אַריבערנעמען. דאָס איז געווען דעמאָלט, וען אברהם האָט ערשט געהאַט פאַר־ענדיקט 4 יאָר תפיסה, נישט חלילה פאַר גנבענען פערד, נאָר אויך פאַר קאָמוניזם. אברהם איז פון דעם געווען זייער צו־פרידן.

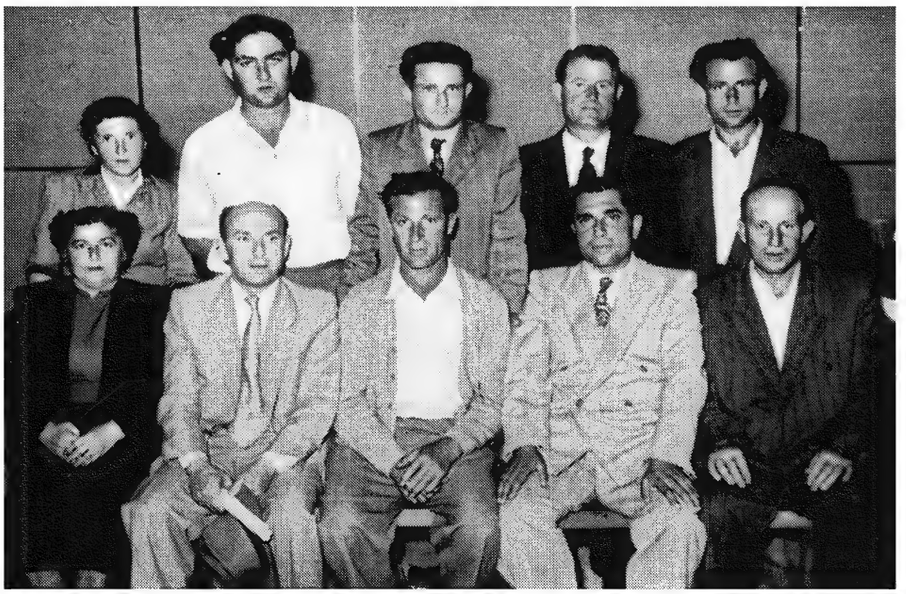
אָבער פון פייוולען האָט מען ווידער שוין נישט געהערט, און אברהם האָט דערווייל חתונה געהאַט און געהאַט אַ טעכ־טערל. אין יאָר 1942, אין דער צייט פון היטלערס אָפענסיווע אויף סטאַלינגראַד, האָט היטלער געגעבן אַ באַפעל אויסצושיסן אַלע פוילישע קאָמוניסטן, האָט מען מיין אברהמען אַרויסגע־פירט פון שטוב, מ׳האָט אים אַוועקגעפירט קיין פיליוו און נאָך לאַנגע פייניקונגען אים דערהרגעט.

און אַזוי ווייסט קיינער נישט ווו מיין פייוול איז אַהינגע־קומען... דאָס איז דער לוין פאַר צוויי יידישע מענטשן, עכטע און ריינע, וואָס האָבן זיך מקריב געווען פאַר די אָרעמע און געדריקטע און געקעמפט פאַר אַ שענערן מאָרגן.

קאָריווער אין ישראל

עס שטייען, רעכטס צו לינקס: שמואל גאָטליב, שמחה ראָט־פאָרב, ישראל היטלמאַן, משה שטראָסבורג (נחומס). עס זיצן: דוד קארטמאַן, שיינדל קארט־מאַן (שטראסבורג), פייגע ראָזן (שטראסבורג), די פרוי פון משה שטראסבורג און זיין טאָכטער.

עס שטייען, רעכטס צו לינקס: מרדכי לייב ראָזן, יצחק ראָזן, ח. אביגדור אַלטמאַן, דוד וויינ־בוך (לוי יעקבס), לאה וואַכמאַן. עס זיצן: שמעון זילבערג, יוסף טייכמאַן; יוסף וויינבוך, חיים חאַניסמאַן, חיהלע חאַניס־מאַן (שעיה לייבס פרוי).

משה פעלדבערג תל־אביב

הערשל רוסישער – דער גביר, טרעגער, מעשהלער־דערציילער

אונזערע פאַלקס־געשיכטן דערציילן אונז פון למד־וואַוניקעס, וועלכע זענען געווען וואַסער־טרעגער, אָדער סתם טרעגער. נאָר צי אונזער טרעגער הערשל רוסישער איז אויך געווען אַ למד־וואַוניק, ווייס איך נישט. נאָר אַז הערשל האָט געהאַט אַ גרויסע נשמה, דאָס איז שוין אַוודאי קיין ספק נישט.

קודם כל האָט הערשל געהאַט אַ באַזונדערן טאַלאַנט און אַלע אַטריבוטן פון אַ גרויסן מעשׂה־דערציילער. זיינע ליבלע־כע אויגן און שטענדיקער שמייכל אויפן פנים, זיין וואַרעמע קלינגענדע שטים, זיין פשטות, זענען געווען גוטע באַגלייטער צו זיין באַפליגלט דערציילן מעשׂהלעך. יעדעס מעשׂהלע איז פון זיין מויל אַרויסגעקומען אַ מייסטערווערק. ס׳איז געווען בלויז אייגנאַל צו הערן הערשלען דערציילן אינם פון זיינע, אָן גוזמא, טויזנטער מעשׂהלעך, און מען זאָל דעם זעלטענעם מענטש אין לעבן נישט פאַרגעסן.

קיין טרויעריקע געשיכטעס האָט הערשל נישט געקענט. ער האָט דערציילט נאָר לעבעדיקע, פריילעכע געשיכטן. אַרומ־

ברכה, די מוטער פון משה פעלדבערג, לעבט אין ישׂראל

רייזנדיק אין אַ סך לענדער, אויסגעמאַסטן די לענג און די בריים פון גאַנץ רוסלאַנד, האָט הערשל געמאַלן זייניי אייגענע אי־בערלעבענישן אין די רייכסטע פאַרבן. אָט איז ער אין די סטע־פעס און טייגעס פון טיפן סיביר, אָט איז ער גאָר צווישן די כי־נעזער... און שוין איז ער אין די מערב־אייראָפעאישע לענדער. הערשל פאַרפלאַנטערט זיך עפעס מיט אַ כינעזער, אַ קאָזאַק, אַ קאַלמיק, אַ קירגיז, צי גאָר אַ פראַנצויז. אים דראָט אַ גרויס געפאַר, מיר הערן זיך צו אין איין שרעק. נאָר נישקשה, ווי אַן אמתער מייסטער דרייט זיך הערשל אַרויס פון יעדער געפאַר מיט כבוד. מיר אָטעמען אָפּ פריי און מיט דערלייכטערונג.

אַוודאי זענען די אַלע מעשׂהלעך מסתמא מער פאַנטאַזיע ווי ווירקלעכקייט, נאָר פון הערשלס מויל קומען זיי אַרויס אַזוי נאַטירלעך, אַז מיר גלויבן אים מיטן גאַנצן האַרצן.

און אַזוי טאָג־טעגלעך, יאָר־אײַן יאָר־אויס, זומער און ווינ־טער, זעט איר אויפן מאַרק, לעבן עליע קצבס יאַטקע, לוי יצחק כאַדאַק, אַדער גאָר לעבן יונה מאַנטשעש, שטיין אַ רעדל, אינ־מיטן אונזער הערשל, און ער דערציילט זיינע ווונדערלעכע סיפורים, איינס שענער פון צווייטן, אָן אומדערשעפלעכער קוואַל, ער רייסט בלויז איבער ווען מ׳רופט אים ערגעץ טראָגן אַ זעקל מעל.

הערשל איז ביי אַלעמען באַליבט. און כאָטש אַ סך „שיי־נע״ בעלי־בתים שעמען זיך צו האָבן מחזקות מיט טרעגער, וואָלטן זיי זיך געהרגנבעט דאָ אַהער כדי צו הערן הערשלס מעשׂהלעך.

קלינגט דען נישט הערשלס באַזעצן זיך אין קאַריוו אויך ווי אַ שפאַנענד מעשׂהלע?

אַראָפגעקומען איז הערשל צו אונז מיט דריי געראָטענע קינדערלעך און אַ פרוי מיט הויכשול־בילדונג. ער האָט פון רוסלאַנד מיטגעברענגט אַ גרויס עשירות. ער איז צוריקגעקו־מען קיין קאַריוו, ווייל אים האָט געצויגן אין דעם שטעטל פון וואַנען ער און זיינע עלטערן שטאַמען, — האָט ער געזאָגט.

ער האָט גאַרנישט געטוען. עס האָט אויסגעזעען ווי הערשל וויל גיך פטור ווערן פון זיין פאַרמעגן. ער האָט געלעבט מעשׂה גביר, אויף אַ ברייטן שטייגער, געגעבן שיינע נדבות מיט אַ ברייטער האַנט. אַ געוויסע צייט האָט געדויערט און הערשל האָט שוין נישט קיין גראָשן ביי דער נשמה. ער האָט שוין אַפילו אויספאַרקויפט אַלע שטוב־זאַכן. ער ווערט אַ ביטע־ער אַרימאַן, קהל פאַרזאַרגט אים אויף שבת. דאָס איז אַבער נישט קיין תכלית, נעמט קהל און קו־פט אים אַ שטריק... און הערשל ווערט ביי זיך נישט געפאַלן, אין קעגנטייל, אַנגעטוען אין דער קיטש־מע איבער די אויגן, און פאַרצויגן דעם שטריק איבער זיין אַפּ־געריבן רעקל, פילט זיך הערשל ווי אַ פיש אין וואַסער. אויף דעם קאַריוואַר שטילן מאַרק, און טאַקע אַלס טרעגער, האָט ער זיך בנעימותדיק געגומען פלעכטן און ווען דערציילן זיי־נע שיינע פאַנטאַסטישע מעשׂהלעך, וועלכע וואָלטן געווען אַ מייסטערווערק, ווען ס׳וואָלט זיי וועלכע האַנט פאַרשריבן.

הערשל איז געווען באַליבט פון אַלעמען.

עס וואָלט געווען מער ווי שיין, אַז אין אונזער יזכור־בוך, דער פאַנטאַזיע פון אונזערע קאַריוואַר קדושים, זאָל אויך פאַר־צייכנט ווערן איינער פון אונזערע הערלעכע און באַליבטע גע־שטאַלטן, דער טייערער „הערשל רוסישער״. יהיה זכרו ברוך!

חיה דינה פעלדבערג ישראל

מיין זיידע לייביש פעלדבערג

(פון די שמעגדעס)

קאַרל מאַרקסעם באָרד

די גאַס באַרטאָש גלאָוואַצקי האָט מען אויף יידיש גערופן נאָווי־רינעק. אינדערמיט איז געשטאַנען אַ הייזל, ווו ס׳האָט געווווינט די משפחה פעלדבערג, מיטן צונאָמען שמעגדיס, — לייביש מיט זיינע צוויי זין: מרדכי און יחיאל. דער אַלטער לייביש האָט געהאַט אַזאַ ברייטע, ווייסע באָרד, צוליב וועלכער די יוגנט אין שטעטל האָט אים גערופן: קאַרל מאַרקס. לייביש קיין פליג אויף דער וואַנט נישט געטשעפעט. ער איז שטענדיק געזעסן אין שטיבל ביי אַ קליין לעמפל, דעם קנויט גוט אַריינגעדרייט, פֿדי ס׳זאָל קיין סך נאָפט נישט אויס־ברענען, און געלערנט. ער האָט אויך ליב געהאַט צו רעדן אַ קאַפּיטשקע פֿאַליטיק. זיין וועגרטל אויף אַלעמען איז געווען: „אַזאַ משלחת!" האָבן זיך אין שטעטל געיאָוועט יידישע קאָמוניסטן, וואָס זענען געגאַנגען אין הוילן קאָפּ, האָבן נישט געדאַוונט און אויך יענעם נישט געלאָזט דאַוונען, האָט ער ביי טער געקרעכצט: „אַזאַ משלחת!" דאָס איז ביי אים געווען די גרעסטע זידלעריי.

האָט ליב צו מייסטערעווען

ער האָט געהאַט אַ שטאַרקע שוואַכקייט צו מייסטערעווען. געקענט נאָכמאַכן אַלץ וואָס די אויגן האָבן נאָר געזעען. ער האָט געהאַט אַ קאַשע־מיל. אויפן בוידעם האָט ער געהאַט אַ סטאַליאַרסקע ווערשטאַטל מיט כּלים, כאָטש ער האָט קיינמאָל קיין סטאָלעריי נישט געלערנט. קיינער האָט זיך נישט געטאָרט צורירן צו זיינע כּלים, און טאָמער האָט דאָס עמעץ געטוּען, איז ער אַ גאַנצן טאָג אַרומגעגאַנגען אַ צעקאָכטער און געהאַלטן אין איין ברומען: אַזאַ משלחת!

עס האָט אים זייער געאָרט, וואָס די וועלט פֿראָגרעסירט אין דער טעכניק, און זיינע צוויי זין דאַרפן נעבעך שטיין און דרייען די מיל מיט די הענט. האָט ער אַליין צונויפגעמייסטרעוועט עפּעס אַזאַ מין מאַכערייקע, און צו דעם איינגעשפּאַנט אַ פערד. און כּדי דאָס פערד זאָל זיך וועלן דרייען אין אַ ראָד, האָט ער דעם פערד צוגעבונדן די אויגן און עס געטריבן אין אַ קרייז. די מיל האָט זיך געדרייט און דער אַלטער מיט די צוויי זין האָבן אָנגעקוואָלן.

גרעגערס און טאָצן

דער זיידע לייביש האָט זיך נוהג געווען צו לייענען יעדן פורים די מגילה פֿאַר זיינע צוויי שנירן און אייניקלעך. יעדעס קינד האָט זיך דעמאָלט אָנגעגרייט אַ גרעגער אויף צו גרעגערן ביים אָנרופן המנ נאָמען. וועו ס׳האָט נישט געהאַט קיין גרעגער, האָט געזומען ביי דער מאָמען צוויי שטאַרצן, און ווי דער זיידע האָט נאָר אַרויסגעזאָגט דאָס וואָרט „המן" — האָט המן, גלויב איך, געדאַרפט עס דערהערן אין קבר, ווייל דאָס קלאַפּן פון די צוויי שטאַרצן האָט געקאָנט טויב מאַכן נישט נאָר די לעבעדיקע. האָט ער שוין נישט געוואָלט דערמאָנען דעם נאָמען, נאָר ביי המנען אָנגעהויבן הוסטן, האָבן מיר זיך אָבער געכאַפּט אויף דעם טריק און אויך דאָס היסן פֿאַרקלאַפּט. דער מאָלט פלעג שוין דער זיידע אַ שמייכל טוּען און זאָגן:

— אַזאַ משלחת!

באַליבט אייניקל

אַז עס איז געקומען שמחת־תורה האָבן שוין די אייניקלעך געוואָרט אויפן זיידנס לעקעך און וויין, און ער האָט דאָס פֿאַר־טיילט מיט אַ סך ליבשאַפט. דאָס געליבטסטע אייניקל איז ביי אים געווען יחיאלס עלטסטער זון, משה מאיר. אַ הויכער שיי־נער יונג, אַ ברייט־פלייצעדיקער, וואָס איז פֿסדר געזעסן אין בית־המדרש און געלערנט תורה.

דער זיידע האָט ליב געהאַט זיך צוצוהערן ווי משה מאיר זינגט מיטן פאָטער זמירות.

די שטיק פון קאָזשעניצער רבין

נאָך אַ זאַך געדענק איך — וועגן דער קאָזשעניצער רבי איז געקומען קיין קאַריוו. משה מאיר איז אַהיימגעקומען מיט אַ שׂמחה. דער רבי האָט פֿאַרבעטן צו זיך אויף מלוה מלכּה נישט נאָר די בית־המדרשניקעס, נאָר אויך די פרייע און אַפּיקורסי־שע יינגלעך. איינגעשטאַנען איז דער רבי ביי הערשל יאָסלען אויפן בערגל. די שטוב — העל באַלויכטן און פול געפּאַקט. דער רבי האָט פֿאַרגעלייגט פֿאַר אַלע בחורים אַ שפּיל: אַלע מוזן נאָכמאַכן אַלע מינעס און באַוועגונגען וואָס ער, דער רבי, וועט מאַכן, און ווער ס׳וועט נישט קאָנען, דער וועט באַקומען אַ פּאַטש. אַלע זענען דערויף איינגעגאַנגען. דער רבי פירט אויס פֿאַרשידענע באַוועגונגען מיט דער האַנט און אַלע מאַכן נאָך. צום סוף האָט ער זיך אָנגעכאַפּט ביי די ציצית. און אַזוי ווי די פרייע האָבן נישט געטראָגן קיין טלית־קטנס, האָבן זיי באַקומען פּעטש.

דער זיידע האָט לאַנג אָנגעקוואָלן פון דער דאָזיקער חכמה דעם רבינס. ער האָט געגלויבט אַז זינט דעמאָלט גייען אַלע יינגלעך אין לייבצודעקלעך.

אָנגענומען זיין בקשה...

ביים אויסברוך פון דער מלחמה איז דער זיידע געווען 77 יאָר. וועו ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה אין סעפּטעמבער 1939 און די היטלעריסטן האָבן באָמבאַרדירט און פֿאַרברענט ס׳שטעטעלע, האָט דער אַלטער זיידע נישט געקענט צוקוקן דעם צער פון זיינע קינדער אַן געבעטן גאָט, אַז ער זאָל אים צונעמען צו זיך, אַז ער זאָל שטאַרבן דאָרט וווּ אַלע קאָריווער זענען פֿאַרן קריג געשטאָרבן. און גאָט האָט אים גאָנץ גיך דערהערט. ער האָט נאָך זוכה געווען צו קומען צו קבר ישׂראל.

ב. זינריב

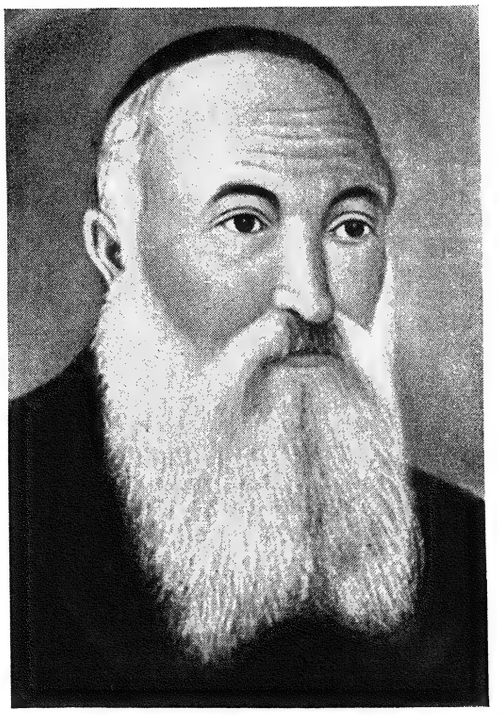
יאסקע חזן - דער לעצטער חזן און סופר

יאַסקע חזן, וועלכער איז אויך געווען אַ סופר, האָט גע־שריבן ספרי־תורות בקדושה ובטהרה. אַ ספר וואָס יאַסקע חזן האָט געשריבן, האָט געשמט אין פוילן. ער האָט געהאַט אַ זעלטן כּתב. וועגן ס׳האָט געוואָלט אַ ספר־תורה כהלכה, אַן אַנטיקל, האָט נישט געגומען קיין אַנדערן סופר ווי נאָר יאַסקען.

ער איז געווען איינער אין שטעטל, וועלכער האָט געווסט די קברים אויפן בית־עלמין פון דור־דורות. האָט וועגן באַדאַרפט וויסן וווּ ס׳ליגט זיין זיידע, צי עלטער־זיידע, האָט עס יאסק־תיכף אויסגעפונען, ממש מיט פאַרמאַכטע אויגן.

יאַסקע האָט געהאַט אַ שיינע שטימע. זיין דאַוונען אין שיל, אין בית מדרש, האָט תמיד אויסגענומען. אַז ער האָט זיך געגעבן אַ שטעל אַוועק אין אַ פרייטיקצונאַכטס, צוזאַמען מיט זיינע בנים, אפֿזינגען אַ „לכה דודי", האָט עס פאַרקלונגען ס׳גאַנצע שטעטל.

יאַסקע חזן, פאַרשטייט זיך זייער אַ פרומער, האָט אפֿן אַרויסגעווינען זיין ליבע צו ארץ־ישראל — כאָטש געוויסע חסי־

יאַסקע חזן, דערשאַסן דורך דייטשן

דישע קרייזן האָט עס פאַרדראָסן. יאַסקע פלעגט אין יעדן יומא־דפֿגרא אַריינקומען אין „מזרחי" און פריילעך מאַכן דעם עולם. אַז ער האָט אַנגעהויבן זינגען זיין „תקע בשופר גדול לחרותנו" — האָט זיך ביי אַלעמען געשטעלט טרערן אין די אויגן. און ביי אים אַליין אויך.

עס איז זיך גאָרנישט געווען פאַרצושטעלן קאַריוו אַן יאַסקע חזן. זיין פריילעכקייט אין אַ שמחת תורה! די פריזן וואָס ער האָט אויסגערופן זיין זינגען דעמאָלט, זיין טאַנצן. אין געווען אייביק אַ שמח בחלקו.

אין יאָר 1939, אין די ערשטע טעג מלחמה, האָט יאַסקע, צוזאַמען מיט מאיר שוחט, באַגראָבן הינטערן פענצטער פון שיל — דעם פנקס פון בית־עולם, און אַ ספר תהילים — גע־שריבן אויף פאַרמעט. ער האָט צוגעזאָגט זיין זון פנחס (אַקער־מאַן, היינט אין קאַנאַדע), אויך פנחסעס אַ חבר, בן ציון טע־נענבוים (זון פון ישראל משה), געוויזן זיי דאָס אָרט וווּ זיי באַגראָבן דאָס, און אַנגעזאָגט אַז זיי זאָלן זיך גוט נעמען אין זינען אַריין דאָס דאָזיקע אָרט, חלילה וחס נישט צו פאַרגעסן: — ווייל מען דאַרף דאָס האָבן פאַר דער געשיכטע!

אַזוי האָבן די צוויי יידן בפירוש געזאָגט. זיי האָבן אין יענעם טראָגישן מאָמענט נישט אין זינען געהאַט דעם אייגענעם איך, נאָר באַוואָרנט די יידישע געשיכטע פאַר די קומענדע דורות.

וועג דאָס שטעטל איז געשטאַנען אין פלאַמען, עס זענען שוין געלעגן הרוגים, האָט יאַסקע, מיט נאָך עטלעכע יידן, צו־זאַמענגענומען די מתים און זיי געבראַנגט צו קבר ישראל. אַז די שיל האָט געברענט, איז ער אַריין אין די פלאַמען ראַטעווען ספרי תורות.

בעת די דייטשן האָבן אַרויסגעפירט די יידן פון שטעטל, און מ׳איז דורכגעגאַנגען לעבן בית־עולם, האָט יאַסקע חזן גע־זאָגט אַז ווייטער גייט ער נישט — און די דייטשן האָבן אים אויפן אָרט דערשאָסן. מ׳האָט אים נאָך קובר געווען אויפן בית־עולם אין קאַריוו.

יהי זכרו ברוך!

מאיר שוחט מיט זיין זון דוד׳טשע, אומגעקומען

שרה אייזענשטאַדט / טאַראַנטאָ

אזוי האב איך געזעהן קאריוו

(איבערגעזעצט פון ענגליש דורך יעקב גאָלדפיין)

איך בין אַוועק נאָר מיט דער באַן און שיף, אָבער נישט מיטן האַרץ

אין נאָוועמבער 1935 האָב איך פאַרלאָזן פוילן און געפאָרן קיין קאַנאַדע. איך בין דעמאָלט אַלט געווען אינגאַנצן 17 יאָר. מיין פאָטער סענדער־זישע, מיין מוטער טאָבע, מיין שוועסטער פאָטשע, מיינע ברידער שמואל און יוסף, מיין פריינדין עטל בייער — זענען געקומען אויפן וואָקזאַל מיך באַגלייטן.

מיט נאָך דרייַ יאָר פאַר דעם האָט מיין פאַמיליע זיך שוין געהאַט אַריבערגעצויגן פון קאַריוו קיין וואַרשע.

די באַן האָט געריירט. איך האָב זיך נישט אַריינטירט וואָס עס קומט מיט מיר פאָר. איך האָב נישט פאַרשטאַנען די ערנסטקייט פון מאַמענט. נאָך איין מאָל האָב איך זיך געוואָרפן צום פענצטער אַ בליק טון אויף די פאַרשוווּנדנדיקע פנימער פון מיינע טייערסטע און איינציקע.

די באַן האָט מיך געטראָגן מיט דער פולער שנעלקייט וויי־טער און וווייטער פון מיין אלטער וועלט.

עס זענען אָבער געבליבן איינגעקריצט אין מיין זכרון זכרונות. די זכרונות האָב איך אַרויסגעראַטעוועט פון פייער. זיי האָבן מיך געשטאַרקט און געטרייסט אין מיין עלנט, אין מיין אָפגעריסנקייט. זיי האָבן מיך געמונטערט און געוועקט גלויבן אין מאָמענטן פון יאוש און פיין, אין די מאָמענטן וועו איך האָב געהערט פונדערווייטנס ממש מיט מיינע אייגענע אויע־רן דאָס דונערן פון דייטשישע קאַנאָנען, וועו די שטיוול פון די רוצחים האָבן ווי געטרעטן ממש אויף מיין האַרץ, אויף מיין מוח.

יאָרן לאַנג ווי איך פיר שוין א זעלבשטענדיק לעבן, אין א נייער סביבה, נייע פנימער רינגלעו מיך אַרום, נייע שטימען קלינגען אַרום מיר, אָבער... איך וועל זיך שוין קיינמאָל נישט באפרייען פון יענע פנימער, פון יענער וועלט און אירע קלאַ־גען. איך וויל זיך נישט דערפון באַפרייען!

טאַטע מיינער, טאַטע!

מיין פאָטערס קול! סענדער זישעס קול. עס זינגט אין מיר די מתיקותדיקע און ווייכע מעלאָדישקייט פון זיין קול, וועו ער האָט צוזאַמען מיט זיינע תלמידים געזונגען און גע־דאַוונט מנחה־מעריב.

דער שטילער און באַרואיקנדיקער קלאַנג פון זיין שטימע בעת ער האָט געריעדט מיט די שטוב־מענטשן. א שטימע פון חכמה, אינערלעכע זויבערקייט. איך וויייס אַז נישט נאָר איך, נאָר אויך אַנדערע האָבן אַזוי געפילט און געטראַכט פון אים.

נישט אומזיסט איז ער געווען דער דאָזאָר און סעקרעטאַר פון דער יידישער קהילה אין קאַריוו במשך פיל יאָרן. נישט אומזיסט האָבן געקלעפט אַרום אים מענטשן פון פאַרשידענע כאַראַקטערן.

ער איז געווען באַליבט אין שטעטל, ביי זיינע תלמידים (ער איז געווען אַ גמרא־מלמד און געלערנט מיט עלטערע קינ־דער), ביי זיין משפחה, פריינד, באַקאַנטע. אַלע האָבן געפילט צו אים אַ וואַרעמקייט, צוטרוי.

אַליין איז ער נישט געווען קיין קאַריווער, ער איז געבורן געוואָרן אין צוזמיר. ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ קאַריווע: מיידל (טאָבע חנהס, שמחה עלענבאָגענס זאָכטער) — מיין מאַמע ע"ה — און אויסגעקליבן דאָס שטעטל אַלס זיין מקום מגורים, ווייל דאָס שטעטל מיט זיינע מענטשן זענען אים אַריין אין האַרץ. מיט דער צייט האָט ער עס ליב געקריגן און באַ־טראַכט פאַר אייגנס.

עס איז געווען אַ קעגנזייטיקע ליבע.

איך וויייס נישט צו דערמאָנען זיינע גרויסע אויפטוען, איך וויייס אָבער יאָ, אַז ער האָט אָפט געשוועבט אין העכערע ספערן.

די גרויסקייט פון גייסט וועגט איבער אַנדערע פאַרביי־גייענדיקע גרויסקייטן.

עשירות, גדולה און חשיבות האָבן זיך נישט אָפגעקערט פון מיין פאָטער מיטן רוקן. פאַרקערט, ער האָט זיי געקענט דערגרייכן! ער האָט זיך אָבער אַליין אָפגערוקט פון זיי, ווייל ער האָט נישט געוואָלט מקריב זיין זיין איינגעבוירענע פשטות, זיין ענווה.

א דאַנק זיין פשוטקייט, האָט ער געפונען אַ געמיינזאַם לשון צו פאַרשטענדיקן זיך מיט גרויס און קליין, מיט אָרעם ון ריייך. צווישן זיינע פריינד האָבן זיך געפונען מענטשן פון פאַרשידענע איינשטעלונגען, פון קעגנגעזעצטע אָנשוי־אונגען, ווי הערשל ראַפאָפּאָרט און דער פרייזיניקער יאָסל לערמאַן, יוסף לייב גראָסמאַן, זיין מיטלערנער פון שבתדיקן שיעור, און אַ יאַנקל ווינריב, שלום גאָלדבערג.

טייל פון זיינע באַקאַנטע, נאָענטע, האָבן געהאָט די נטיה זיך אויסצוטיילן, וועלן אַריבערשטייגן יענעם מיט חכמה, מיט רייכקייט, אָבער מיין פאָטער האָט זיי באַהאַנדלט מיט א מידה פון זיי דן זיין לכף זכות, מיט סבלנות און פאַרשטענדניש. דווקא די תמימותדיקע, דווקא די פשוטע שטילע פאָלקס־

סענדער אייזנשטאָט און זיין פרוי טאָבע עלענבויגן און קינדער: טוביה, שמואל־שמחה, יוסף־אהרן און פייגע. די עלטערן, שוועסטער, ברודער פון שרה. אַלע אומגעקומען.

מענטשן זענען געווען זיין בעסטע חברותא, ווייל ער האָט זיך אַליין געפילט ווי איינער פון זיי. דאָס פאַרברענגען מיט זיי, דאָס אַרײַנלעבן זיך אין זייערע דאגות, איז געווען אַ באַפרי־דיקונג פאַר זיין נשמה. ער האָט אָפטמאָל געזאָגט, אַז אויף דער וועלט זענען נישט בנמצא קיין לחלוטין מיאוסע מענטשן. יעדער בן־אדם, אַפילו דער גרעבסטער, דער אָפשוילעכסטער, באַקומט אַ שיינע צורה ווען ער שמייכלט.

מיך פלעגט ער שטענדיק מוסרן:

— „לאָך, שרה, שטענדיק זאָלסטו לאַכן!"

און איך האָב אים געפאָלגט.

אַזוי האָט סענדער־זיש געשפאַנט דורכן לעבן מיט אַ ליבן שמייכל, אויב נישט אויפן פנים איז אין דער נשמה. מיט אַ שמייכל און פאַרטרויען אין יעדן מענטש. אַן אומשולדיקע און נאַיוויע אמונה אין דער גוטסקייט פון דער מענטשלעכער נאַטור.

און די אמונה זיינע האָט אים געהאָלטן צוגעשמידט צום אָרט, צו זיין וועלט. די אמונה האָט מיין פאָטער, ווי טויזנטער אַנדערע תמימותדיקע יידן, מחזק געווען און דאָן פאַרפירט אין סאַמע אָפגרונט, וועו דער הרת עולם איז געקומען.

ער האָט נישט געגלייבט אין מלחמה. זיין טיפער גלויבן אין באַשעפער האָט פון אים אָפגעווואָרפן דעם געדאַנק, אַז אַזעל־כע גרויזאַמע זאַכן קענען בכלל געמאָלט זיין.

וואָס איז געווארן פון זיינע חלומות און אידעאָלן, וועו ער האָט דערזען די לעצטע נאַקעטע מינוטן אין זייער גאַנצער אכזריות?

דאָס האָט אַוודאי געמוזט זיין פיל פיינלעכער ווי זיינע גסיסה־יסורים גופא...

נאַטירלעכע יוגנט־פרייד

מיין קאָריוו, וואָס האָט זיך אָפגעהיטן אין מיינע געדאַנ־קען, איז געווען אַ שטעטל פון יוגנט און לעבן. איך האָב דאָרט פאַרברענגט מיינע יאָרן פון אויפבלי און רייף־ווערן. די יאָרן צווישן 14 און 17 האָבן זיך אַמבולטסטן פאַרקריצט אין מיין זכרון.

אין יענער צייט האָב איך נאָך נישט געקענט זען די שאָטנס פון לעבן, די נויט און דחקות, די גזירות און שׂנאה, וואָס האָט געדריקט פון אַלע זייטן. דאָס שטעטל איז אין מיין פאַר־שטעלונג פאַרבליבן אַ ליכטיק אָרט, פול זון און געלעכטער. איך געדענק נישט קיין שום אויסטערלישע צרות, קיין קאַמפן. פאַר מיר איז קאָריוו געווען און געבליבן עד היום אַ גן־עדן פאַר יונגווארג. איך האָב געלעבט און געוואקסן, און דאָס אַליין האָט פאַרוואַנדלט די טעגלעכע און גרויע לעבנס־רוטין אין אַ ראַמאַנטישער פאַסירונג.

די מיידלעך פון מיין עלטער, מיין סביבה, האָבן אַליין גע־מוזט געפינען מיטלען און וועגן ווי אַזוי אַרויסצובאַקומען פון לעבו דאָס פריילעכע. מיר האָבן אַליין געמוזט דערפינדן פאַר־וויילונגען. נישט געווען אין שטעטל קיין ראַדיאָ, קיין קינאָ, אָבער מיר האָבן פאַרברענגט זעלטן אינטערעסאַנט.

מיר האָבן געשעפט נחת פון „שבת אחים", פרייענדיק זיך באַנאַנד, אויסלאַכנדיק און אויסזינגענדיק אונזער ענערגיע, אונזער לעבנספרייד און יוגנט.

יענע רגע׳ס זענען פארבליבן אין מיין נשמה ווי אַ רעזער־וואָאַר פון ליכט און פרילינג, פון וועלכן איך שעפ נאָך ביז היינט־צו־טאָג. זעט אויס אַז די נאַטור, די פרייד פון וואַקסן, האָט אונז געשיצט קעגן דאגות, קעגן פאַרטראַכטן זיך אין תכלית.

די צעוואַקסענע „ליפעס" אין דער „אַלייע" לעבן דייטשישן צווינטער, דאָס נישט־שטענדיק שמעקנדיקע וואָסער אויף דער „לאַנקע", די פרייַע פעלדער — זיי האָבן פאַרשטעלט אַלע או־מעטיקע שטימונגען און געפילן.

מיר זענען געווען אַ טייל פון דער אָפענער און ברייטער נאַטור, אַ טייל פון פשוטן נישט־געקינצלטן מענטשן־געזינדל, און אויף אונזער אייגענעם, יוגנטלעכן און נאַיוון שטייגער האָבן מיר תופס געווען דעם תכלית פן לעבן.

עס איז געווען אַ פרייד פון אומשולד.

איך געדענק ווי מיר פלעגן אין אַ הייסן זומער־טאָג זיך באָדן אין טייכל קורווקא. חברה יינגלעך פלעגן פונקט דע־מאָלט געפינען אַ תירוץ פאַרבייצוגיין, און מיר האָבן געמאַכט קאַמישע באַמיאונגען צו באַהאַלטן זיך אין פלאָכן וואַסער, ווייל מיר האָבן נישט געהאַט קיין באַד־קאָסטיומען.

אָפט פלעגן מיר מאַכן לאַנגע שפאַצירן אין וואַלד. עס איז געווען אַ מחיה אויסצוטרעטן אַלע פעלדער און וועלדער צוזאַמען מיט אַ פריילעכער חברה יונגווארג.

וועו עס איז נישט געווען מיט וועמען צו גיין, פלעג איד זיך אַליין ארויסלאָזן שפאַצירן.

„קאָריווער קריכער"

אָט איז דער לובלינער וועג. מיט די חברטעס ביי דער זייט פלעג איך אויסדרעפטשען דעם וועג צענדליקער מאָל אַהין און צוריק. מען פלעגט פאַראַדירן צווישן צוויי גרענעצן — די „קאָנצעלאָר" אין שטאָט און דאָס באַרימטע „גלעל שטיבל, ביי די ליפעס.

מיינע געטרייע חברטעס חוהלע ראָזענזאָן, פריידעלע ליפס־מאָן און אַנדערע. שטענדיק אויפטוערייש, שטענדיק רוישנ־דיק — מיט זיי איז קיינמאָל נישט געווען לאַנגווייליק.

דער טריט פון קאָריוווער מענטש, דער טעמפּאָ פון לעבן איז געווען אַ גלאַסענער, אַ גמאָסטנער. מען האָט געהאַט גענוג צייט און אַלץ איז סוף כל סוף געטוען געוואָרן. נישט

טוביה, דער ברודער פון שרה. געפאָרן פון ארץ־ישראל אויף אַ לוסטרייזע צו די עלטערן אין יאָר 1939 און דאָרט אומגעקומען

אומזיסט האָט מען אונז געזופן מיטן נישט־שיינעם נאָמען: „קאָריווער קריכער"!

די זיכערקייט, אַז ס׳איז דאָ געגנוג צייט אַלץ צו טוען, האָט אונז געגנוצט צום גענויסן מערער פון דער אַרומיקער שיינקייט. ווינטער־צייט פלעגן מיר זיך אָפט שליטלען אויף די „בערג" אַרום שטעטל. וויפל פרייד און געלעכטער ס׳האָט זיך דע־מאָלט געטראָגן אין דער לופטן.

ענגע דירהלעך און דאָך רחבותדיק

איך געדענק אָבער אויך די דחקות פון אונזערע דירות. אין דורכשניט האָט אַ גאַנצע משפחה פאַרנומען אַ דירה, וואָס איז באַשטאַנען פון א י ר ן (1) צימער. אָבער חברה יונגע מיידל־לעך האָבן נישט געוואָלט מותר זיין אויף זייער יוגנט און מען האָט זיך געזאַמלט ביי איינער פון די חברטעס צו פאַרברענגען די צייט צוזאַמען. איך געדענק מיין חברטעס „דירה". אין איין ווינקל פלעגט שטיין מיין חברטעס פאָטער ביי זיין וואַר־

שטאַט און אַרבעטן. אין אַ צווייטןווינקל זענען געשטאַנען די בעטן. אין אַן אַנדערווינקל האָט זיך געפאָרעט די באַלעבאָס־טע ביים גרויסן אויוון און אַרויסגעפשופט מעדני־מאכלים פון די פאַרזשאַוועטע טעפלעך.

ערגעץ אַנדערשוווּ, נאָר אין אַ אַנדער ווינקל, איז גע־שטאַנען דאָס גרויסע פאַס מיט וואַסער, און אין די שמאָלע דורכגענג פלעגט זיך חברה מיידלעך צוזאַמענעמען, זינגען א׳ רעפעטירן איינאַקטערס, אָדער גלאַט אַזוי באַרעדן אַנדערע יינגלעך און מיידלעך...

וועו די עלטערן האָבן געזען, האָט זיך אַ יינגל נישט גע־טאָרט געפינען אין די ד׳ אמות פון זייער טאָכטער.

אויף אונזערע אָפּטע צוזאַמענטרעפן ביי איינער פון די מיידלעך פלעגט מען אַמאָל כאַפּן אַ טאַנץ, אַ „פאָלקעלע״ אָדער אַ „האָראָ״. דאַן פלעגט די באַגאַבטע רחל שילדקרויט צושפילן איף איר פידל.

אין דער צייט וועו איך האָב באַזוכט די בית־יעקב־שולע, פלעגן מיר אָפּט שפּילן טעאַטער. אונזערע שפּילן זענען געווען געבויט אויף תנכישע מאָטיוון, ווי מגילת אסתר, רות, אדער חנה און אירע 7 זין. די ראָלן פּן די זין האָבן, נאַטירלעך, גע־שפּילט מיידלעך. מיר האָבן געשפּילט מיט אַזאַ התלהבות, מי־אַזאַ אויפריכטיקער איבערגעבנקייט, אַז מען האָט ווייניקער געפּילט אונזערע אומגלומפּערטע אַקטיאָריש קונצן, אונזער נאַריש גרים, משונהדיקע דעקאָראַציעס...

אַ לעצט וואָרט

דער עיקר האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר אַקטיאָרישן טאַלאַנט פייגע גיטל ווייגבערג, וואָס האָט געשפּילט מיט חן אן טאַלאַנט פאַרשידנאַרטיקע כאַראַקטערן.

פייגע גיטל ווייגבערג האָט, נעבעך, אויסגעשפּילט איר לעצטע ראָלע ביי דער ליקווידאַציע־אויסזידלונג פון יאָר 1942. ה׳ ינקום דמה!

פייגע עטלס פנים וועט קיינמאָל נישט פאַרווישט ווערן פון מיין זכרון. צוזאַמען מיט איר וועלן אייביק לעבן אין מיי־נע געדאַנקען די טייערע געשטאַלטן פון מיינע אַלע אַנדערע חברטעס: חוהלע ראָזענזאָן, בלימעלע עלנבויגן, רחל שילד־קרויט, עטל בייער, חנה טאָבע גראָסמאַן און פיל פיל אַנדערע.

מיט וואָס האָט איר זיך פאַרשולדיקט וואָס זיי האָבן אייך אַזוי בעסטיאַליש דערמאָרדעט? איר לעבט אין מיר, אין מיין געמיט, אין מיינע געפילן. איך דערמאָן אייך אָפּט צוזאמען מיט מיין הייליקן פאָטער, מוטער, שוועסטער, ברידער און גאַנצער משפּחה.

פאַר אייך אַלע שרייב איך אָט די עטלעכע נישט־גערא־טענע, נאַריש־קינדערשע וועדטער.

איר אַלע זענט מיין תמצית, מיין וועזן, מיין נשמה. איר וועט תמיד פאַרבלייבן אין מיין געדעכעניש!

עסתר בייגלמן, שאָכטער פון משה אהרן און שפּרה קאָוונע, הערש מעכלס אַן אייניקל, אומגעקומען

בלימע עלענבויגן, אומגעקומען

אברהם בייב ווייד, אומגעקומען

חיים ראָכעלסמאן / ניו־יאָרק

עטלעבע פארציבענונגען

דער געלער בערל פסקנט...

אין בית מדרש, מנחה־מעריב־צייט, אויפן מזרח, ביים אל־טן עמוד, פלעגן כסדר דאָוועגען מניינים איינס נאָכן אַנדערן. אין די ווינקלען פון גרויסן און ברייטן בית מדרש האָט זיך יעדע חברה געהאָט איר באָזונדער אָרט, אויף אַדורכצושמועסן זיך וועגן געשעפטלעכע ענינים. ביים דרום־טיש זענען געזעסן די שניידערס מיטן געלן בערל בראש. מ׳רעדט וועגן מסחר, אויף וועלכן יאָריד עס לוינט בעסער צו פאָרן — אויפן מאָר־קישאָוער אָדער וואָנוואָליצער? דאָס רעדן איז פארגעקומען לויט אַ סדר, האָט איינער געענדיקט, האָט דער צווייטער אָנ־געהויבן. אָבער אַלע ספיקות פלעגט קלאָר מאַכן דער גלער בערל. אַזוי ווי ער האָט געפסקנט, אַזוי האָט עס גמוזט בלייבן.

פייוול דאָנדאָק פסקנט...

הינטערן באַלעמער זענען געזעסן די שוסטערס מיט פייוול דאָנדאָק בראש. ביי זיי פלעגט זיין די הויפט־טעמע — וואָס דאָרף מען מער אָנגרייטן אויפן ווינטער — שטיוול, צי שיך? האָט איינער געזאָגט:

— אויב דער פאָראַיאָריקער ווינטער איז געווען אַ לאַנ־גער, וועט זיכער דער האַיריקער ווינטער זיין קאָרצער. וועלן דאָך ממילא די פרעסט נישט אַנהאַלטן לאַנג, וועלן דאָך לאַנג זיין בלאָטעס, דערביבער איז בעסער — מער שטיוול.

דער צווייטער פלעגט זיך משער זיין, לויט זיין „אָסטראָנא־מישן בליק, אַז דער האַיער ווינטער וועט אויך זיין אַ לאַנגער. גלייך נאָך אים וועט פלוצים אָנקומען דער זומער, וועלן קאַ בלאָטעס נישט זדאָנזשען צו זיין — דעריבער איז בעסער אָנ־צוגרייטן מערער שיך.

איז פייוול דאָנדאָק געווען דער מכריע, ווי אזוי ער האָט געגעבן אַ קנייטש מיטן אויג, האָבן אַלע געמוזט נאָכשאָקלען מיט די קעפ... מספים!

יודעלע לערער פסקנט...

ביים אויוון זיצן די פאָליטיקער, יודעלע לערער בראש. אַ קאָרצגעוויקסיקער, מיט בלאָע ברילן, אין שמאָלע געפאָסטע הויזן, אַ שטיוונעם קאָלנער מיט אַ שלייף. שטענדיק געהאָלטן זיין שטשינאָווע שטעקעלע אין דער האַנד. געדרייט דערמיט:

— פוילן מוז אונטערגיין!

ער באַווייזט עס גלייך מיט אַרויסכאָפן אַ פאָק יידישע אין פויליש צייטונגען, אַ וואָרף אויפן טיש און אַ געשריי:

— נאָט, לייענט אַליין, וועט איר זען!

דער עולם גאָפט פון זיינע ענגיטע אויפקלערונגען. און טאָמער איז דאָך ווער מיט אים נישט מספים, גיט ער אַ טופע מיטן פוס, אַ פאַרבייס די ציין, אַ קלאָפ מיטן שטעקעלע איבערן טיש און אַ שריי טוען:

— קליינשטעטלדיקע חיות וואָס עץ זענט! וואָס ווייסט עץ און פאָרשטייט אין אינטערנאַציאָנאַלער פאָליטיק? מ׳דאָרף קענען לייענען צווישן די שורהלעך!

פאָליטיק — דאָס איז זיין געביט — דאָ איז ער געזעראל, דער קעניג אַליין!...

דער ענין

איינער פון די באַשיידנסטע קאָריוואָר פערזענלעכקייטן, דער קאָריוור מורה הוראה — רבי יאַנקעלע מאַטעסעס. ער איז געווען אינגאַנצן אויסגעטוען פון דער וועלט. אים האָט אפילו ווייניק אינטערעסירט וואָס עס טוט זיך ביי אים אין שטוב גופא. זיצן אין זיין קוואַדראַטנע שטיבל, די פיר וועגט מיט די שענק ספרים, צעבראָכענע פאָדליגע. אויפן טיש — אַ גרויסער בליצ־לאָמפּ. אַ גרויסער בליצלאָמפּ מיט אַ קליין פייערל — פדי איינ־צושפאָרן נאָפט. ביי דעם קליינעם פייערל איז ער געשוומען אין דעם אומענדלעכן ים התלמוד.

אַז וואָר פון אונז, קליינע בית מדרש־יינגלעך, פלעגן אַריינ־קומען צו אים פון בית מדרש פרעגן עפעס אין לערנען — איז ער געווען אַזוי פאַרטוען, אַז ער האָט נישט געהערט אונזער אַריינקומען.

איז נישט געווען באַקוועם אים איבערצורייסן, שטערן, איז מען אַזוי געשטאָנען ווי לאַנג אַוועק, געשוויגן, ביז ראָפּטעם האָט ער דערפילט אַז ס׳איז נאָך וואָר דאָ אין שטוב.

חוץ לערנען האָט דאָך אים קיינמאָל גאָרנישט אינטערע־סירט, די באַלעבאָטים אַליין, די דאָזאָרעס, האָבן באַראָדפט טראָכטן פאָר אים, אים העכערן זיין לוין.

מעכעלע שמש פלעגט דערציילן, אַז ווען ער גייט אַראָפּ אינמיטן נאָכט אין בית מדרש אַריין פאָריכטן די קנויטן פון די גרויסע יאָרצייט־ליכט, ס׳זאָל נישט, חלילה, געשעען קיין שרפה, טרעפט ער אָפט שטיין דעם מורה הוראה, מיט אַ ליכטל אין דער האַנט, שטייט ביי די שאָפעס ספרים און איז פאָרטיפט אין אַ ספרל. און אַז דער שמש זאָגט אים:

„רב יאַנקעלע, עס איז דאָך שוין האַלב פיר אזייגער אינ־מיטן דערנאכט, פאָרווואָס גייט איר נישט אהיים שוין שלאָפן?״

פלעגט זיך דער מורה הוראה ווונדערן — ס׳איז שוין האַלב פיר? כ׳האָב מיך פאָרקוקט אין אַ ספר. כ׳גיי באַלד אַהיים.

דאָס זאגן, זיך פאָרטיפן, און ווידער פאָרגעסן אַהיימצוגיין. מיט יראת הכבוד לאָמיר דערמאָנען זיינס און זייער אַלע־מענס אָנדענק!

בנימין שולשטיין (שוסטער) מיט זיין משפחה, אומגעקומען

אברהם אהרן שטערן באַגאַטאַ, קאָלאָמביע

צוליב א הין מיט א האַן איז הרוב געווארן טור מלבה, און אירער אַן אויג פון א קאָזע שלאָגט אייזיק שוסטער הערצקע בעדער

הערצקע בעדער איז קיינמאָל קיין בעדער נישט געווען. ער האָט געהאַט אַ זביאַרניע צו שלאָגן פון שיש־וואַקס. געהאַט פרנסה נישט ערגער ווי אַלע יידן אין שטעטל. נאָר וועז די אַלטע באָד, וואָס איז געשטאַנען אין קאָנט, נעבן וועלזול דוד זשישעס און מעכל אחשורוש, איז איינגעפאַלן פון אַלטקייט און מען האָט נישט געקענט דאָס פאַרעכטן, און די פאָליציי האָט נישט געלאָזט פאַרעכטן, האָט קהל באַשלאָסן צו פאַרקויפן דאָס האָלץ, שאָפן נאָך געלט, און בויען דערווייל אַ מקוה פאַר פרויען צו גיין טבילה, און פאַר מענער אַ הייסע מקוה.

דערווייל האָט מען דאָס געהילץ פון באָד צעגנבעט און קיין געלט האָט קהל אויך נישט געהאַט צו מאַכן אַ מקוה, און די נשים האָבן געמוזט אַנקומען צו דער מאַרקישאָווער מקוה. הערצקע בעדער האָט אויסגערעכנט אַז דאָס וועט זיין אַ גוט געשעפט, האָט ער פאַרקויפט די זביאַרניע צו חיים ראָזן, אָפגעקויפט ביים טייך נישט ווייט פון יענטע ברינם אַ פלאַץ און אויפגעשטעלט אַ מקוה מיט אַ באָד. 10 גראָשן האָט געקאָסט אַ גוטער שוויץ מיט אַ הייסער מקוה.

געווען אין שטאָט אַ יד אַ שוסטער, נישט קיין לאַטשאָזש, אייזיק שוסטער איז געווען דער בעסטער שוסטער אין קאָריוו. זיינס אַ פאָר כראָמעווע שטיוועלעך, אָדער אַ פאָר געמזאָווע שטיוויילעטלעך זענען געווען אויף חידושים, שענער ווי אין וואַרשע. אין פריוואַטן לעבן איז אייזיק שוסטער געווען כּמעט ווי אַ האַלב שיינער בעל־הבית. אין די פראָסטיקע באָגינענס געקומען אין בית המדרש אַריין, אָפגעזאָגט זיין יום תהלים, מיט מעמדות, צוגעכאַפט זיך אַמאָל צום עמוד זאָגן אויפן קול ברכות, און דער עולם האָט נאָכגעזאָגט „ברוך הוא וברוך שמו אמן". ויהי היום, דאָס איז געווען פרייטיקצונאַכטס, איז פייגע רחל זיין ווייב געגאַנגען טבילה, און אייזיק איז געגאַנגען אין שיל אַריין מקבל שבת זיין. קומענדיק אַהיים מיטן בריטן „גוטשבת", זעט ער עפעס אַז זיין שבת־מלכה פייגע־רחל איז זייער טרויעריק. כּמעט ווי פאַרווייַנט. אייזיק פרעגט איר:

— וואָס איז געשען?

זי צעווייַנט זיך אויפן קול און העשענדיק דערציילט זי, אז גייענדיק אַרויף פון דער מקוה זיך אָנטוען, האָט זי געזען ווי דאָרף אַ לאָך פון פאָלאָפּ, קוקט אויף איר אַן אויג. נו, עס איז זיכער פון הערצקע בעדער. אייזיק שוסטער האָט שוין דעם פרייטיק־צו־נאַכטס קיין עונג שבת נישט געהאַט. אַ גאַנצן שבת האָט אייזיק געדריקט אין זיך דעם כעס.

שבת בין השמשות, אין בית המדרש איז פינצטער, די שלש־סעודות־יידן זיצן מיט כזיתים חלה און שטיקלעך הערינג, מקיים צו זיין די דריטע סעודה. יאָסעלע פּענק האַלט די האַנט ביי די באָקן און זינגט שוין „לאַ־טאַ־טיי", און דער עולם זאָגט „בני היכלה", מאַכט זיך אויף די טיר. צוליב דער פראָסטיקער פאַרע וואָס זעצט דורך דער טיר זעט מען נישט וועד עס איז אַריין. אייזיק איז אַריינגעקומען מיט אַ גראָבן שטעקן אונטער דער פּאַלע, און דערזעענדיק הערצקע בעדער, ווי ער זיצט נעבן כיור, טוט ער אַ געשריי:

— דו גוי־שטשאָק! דו וועסט מיט דיינע שליפיעס טמא מאַכן די כשרע וויבער?

ער קנאַקט אים מיטן שטעקן איבערן קאָפּ, איבערן פנים, וווּ נאָר ער טרעפט. אַ געשריי, אַ געוואַלד. עוזר מלמד צינדט אַן ביים עמוד אַ יאָר־צייט־ליכט און מען דאַוונט מעריב. אייזיק אַנטלויפט פון בית מדרש. הערצקע ליגט און קרעכצט, פון קאָפּ רינט בלוט. אין שטאָט קאָכט זיך. מען פירט הערצקען אַהיים.

אַרויסגעווייזן האָט זיך, אַז אַ קאָזע איז געווען אויפן בוידעם. דאָס אויג, וואָס האָט טמא געמאַכט פייגע־רחלען און פאַרשטערט אייזיק שוסטער דעם פרייטיק־צו־נאַכטס, איז געוון אַ קאָזע־אויג. הערצקע בעדער האָט די קלעפ נישט פאַרגעסן. עס איז אַ דורך ביז פסח. הערצקע האָט געבערענגט זיין זון ברוך לייבן פון אָפּאָלע, און זיין זון משהלע פון וואַרשע, און אָפּוואַרטנדיק אייזיקן, ווי ער גייט אַרויס פון ערשטן מנין, האָבן זיי אים געפאַקט אין פאַדערהויז פון בית המדרש, צו־געמאַכט די טיר פון גאַס, מען זאָל נישט קענען אַריין און צו־געשפּאַרט די טיר פון בית־המדרש אַז מען זאָל נישט קענען אַרויס. זיי האָבן מיט מעשענע שטייסלעך פון מערשטערס אייזיקן גוט צעקלינטעוועט. אַ האַלב טויטן האָט מען אים אַהיימגעטראָגן. אייזיק שוסטער איז פון די קלעפ אמתדיק קראַנק געוואָרן און אָפּגעקרענקט אַלע זיינע יאָרן.

אברהם אהרן שטערן / באַגאַטאַ

מיין שטעטעלע קאריוו

(בילדלעך אין גראַמען)

ווינטער

שטייט מיין שטעטעלע אין ווינטער,
איינגעטוליעט, קאַלט און ווייס;
און דער טייך ביים אַלטן צווינטער,
ליגט אייגעפרוירן אינעם אייז.
ליגט אַ שניי אַ פוכיק־ווייסער,
אַנגעפאַלן פול ביינאַכט;
און דערציילט אַ ווינטער־מעשה,
פון אַ קוימען אויף אַ דאַך.
הענגען צעפלעך אייז פון דעכער,
טריפן טראַפנס אויף די לאַדן;
וואַלקנס קריכן אויך נישט העכער —
מיט מרה־שחורה אַנגעלאַדן.
קומען פויערים אויף די שליטנס,
אַנגעלאַדן זעק מיט קאָרן;
נחמנס מיל ווערט נישט געמיטן,
זיי מאָלן ביי אים שוין לאַנגע יאָרן.
אַביסל ווייטער, ביי דער „טימע" (טומאה)
שטייען פויערים מיט שליטנס טאָרף;
אַז ס׳גליט אַ פראָסט — האָט איר אַ סימן,
ס׳איז שטיל אין שטעטל ווי אין אַ דאָרף.
משה שמואל אברהמס ווענגס האַלץ,
איז טרוקן־ביין, גלייך צום פייער;
ער שטייט אין גרויסן, פאַריסן, שטאַלץ,
און וויל אַ פרייז — יקרות־טייער.
אין מיטן מאַרק שטייען ווענגן,
און אויף זיי — אַלדאָס גוטס;
ווייבער כאַפן, דינגען, פרעגן,
ס׳גייט אַ מסחר — מיט ברען און היץ.
רחל בריינדלס קויפט די געזנ,
וואָס שלמה זעלקעס האָט געדונגען;
ער זידלט, שנידלט, זי איז דאָס און יענץ,
און זי האָט אים קללות צוריק געזונגען.
שרה נחמנס ביים פייערטאָפ,
און לאה ראָשע בלאָזט געשווינד;
ווי אַ צווילינג, קאָפ צו קאָפ —
ווער איז מאַמע און ווער איז קינד?
זיי האָבן בשותפות אַ געשטעל,
פון אַלעם גוטן צו פאַרקויפן;
שכנות, פון קנאה, ווערן געל —
„אַ גויש מזל! אַ יוצא דופן!"

פרידטיק

שאול קאַקעלינע צעהאַקט אַ קלאַץ,
און זי, מנוחה, רופט מיט רעש:
„קעלבערינס קויפץ! אַ פונט, אַ האַלבס!
פיסלעך, לעבערלעך — אויך אַ גראַש!"
זעליק מאַרקישאָווער, ווי אַ גבאי,
שטייט ביי אַ פאַס מיט קאַרפן פריש:
„קויפץ ווייבער, קויפץ, אויף ענג שבת,
באַשיינץ מיט קאַרפן ענקער טיש!"
אַ ייד מיט אַ בעזימל אין די הענט,
איילט שוין מיט חשק אין מקווה אַריין;
ער האָלט דאָס בעזימל — ווי אַ פרעזידענט.
דעם טעם פון שוויץ — ווער קאָן פאַרשטיין?
שלום פריץ מיט אַ „צדקה";
פון דער חברה הכנסת כלה;
פסח בלישטש מיט אַ פאַטשיילע,
צדקה גיבן אַלע, אַלע.
אָט קומט שוין אַן אייזיקל שרייער,
אין זיין האַנט — אַ גראָבער שטעקן;
יעדער גיט אים אַ גאַנצן דרייער,
ווייל ער טוט דעם עולם וועקן.
אין פאַרטאָגן, אין חושך, ווינטער,
אייזיקל שרייער שפאַנט אַן מורא,
מיט אַ זיסן ניגון רופט ער, מונטערט:
„שטייט אויף, יידעלעך, לעבודת הבורא!"
אָט גייט דער שמש אהרן מענדל,
ער רופט שוין הויך: אין שיל אַריין!
חייה לויפט נאָך מיטן מילך־קענדל,
ציפע איידלס — מיטן פלעשל ווין.
אין די פענצטער שיינען לעכט,
אַנגעצונדן פון אונזערע מאַמעס;
דער עולם אין שיל אַריין גייט געדעכט,
מען איילט זיך גיך צו קבלת שבת.
אין בית מדרש — הייס און ליכטיק,
פון דער טיר זעצט אַ פאַרע;
דער רב ר׳ יחיאל — ריין און ציכטיק,
דער עולם מאַכט אים פיין אַ וואַרע.
און ביינאַכט, שוין נאָכן עסן,
זוכט זיך יונגוואַרג וווהין צו גיין;
צו חוה שמחה מאירס — נישטאָ קאַ בעסערס,
מ׳האָט אַבער מורא צו גיין אַליין.
ביי טאַרציקס בריקל — איז די מאַדע,
ייגגלעך מיט מיידלעך גייען אינאיינעם;
צוזאַמען גייט מען טרינקען סאָדע,
מ׳האָט קאַ מורא נישט פאַר קיינעם.
צוריק שפאַצירט מען מיט געזאַנג,
כאָטש ס׳איז גליטשיק, קאַלט און נאַס;
אַז מ׳גייט געאַרעמט — איז הייס אין גאַנג —
און ס׳וויגט פון פרייד זיך — מיט די גאַס.

אמאל, אמאל

זענען יאָרן גיך פאַרגאַנגען,
נישטאָ דאָס בערגל, נישטאָ דער טאָל;
פאַרבליבן בלויז — טרויער־געזאַנגען,
וועגן שטעטל קאַריוו פון אַמאָל.

קליינע הייזלעך און שמאָלע געסלעך,
דער מאַרק, די שיל — מיט יידן פול;
מיין שטעטעלע קאַריוו איז אומפאַרגעסלעך,
דער בית־עולם, און די אַלטע שול.

חרוב, נחרב, ווי אַרום נוח׳ס תיבה,
נישטאָ קיין שטעטל, נישטאָ קיין שטוב;
נישטאָ אַפילו קיין מצבה, —
נישטאָ קיין קברים, נישט קאַ גרוב.

בנימין ווייניריב / רמת־גן

קאַריוער טיפּן

שוין 16 יאָר זינט איך בין אַוועק פון אונזער שטעטל קאַריוו, אָבער דאָך ליגט עס מיר איינגעקריצט אין זכרון, גלייך ווי עס וואָלט געווען היינט. יעדער הויז, יעדעס געסעלע, יעדער ייד וואָס האָט געלעבט אין קאַריוו, שטייט פאַר מיינע אויגן ווי לעבעדיק, און איך קאָן זיך בשום אופן נישט צוגעווײַנען צום געדאַנק, אַז דאָס אַלץ איז מער נישטאָ. אַז ס׳איז געבליבן אַ פוסטער חלל. אַז דער גאַנצער יידישער קוואַרטאַל אין קאַריוו איז פאַראָקערט, אַז אויפן אַלטן און נייעם בית־עולם זענען מער קיין מצבות נישטאָ, ווייל די דייטשן האָבן פון די מצבות געמאַכט אַ שאָסעי קיין קלימטעוויץ. אַז די אַלטע שיל און דאָס בית־המדרש איז מער נישטאָ, אַז אַלע דורות פון הונדערטער יאָרן געשיכטע זענען אָפגעמעקט געוואָרן לחלוטין. איך קאָן זיך דאָס נישט פאָרשטעלן מיטן גענדאַנק, ווייל כ׳האָב עס נישט געזעען מיט די אויגן, איך וויל אָבער פאַראייביקן אין אונזער ספר־הזכרון פאַרשידענע טיפּן פון קאַריווער יידן, וועלכע יע־דער פון אייך האָט געקענט. נישט לשבח און נישט לגנאי, נאָר ווי זיי זענען געווען פאַקטיש.

פאַרשטייט זיך, אַז דאָס ערשטע זענען די קינדער־יאָרן. דער חדר מיטן מלמד, מיט דעם קאַנטשיק. געלערנט האָב איך בייַ פיל מלמדים, אָבער איינגעקריצט אין זכרון האָט זיך מיר איין מלמד, מיין פעטער משה ניסענבוים, מיטן צונאָמען „אַנדרוס״.

געווען איז דאָס אַ ייד אַ פּיקע, אַ למדן, אַ גרויסער וויצלער. יעדן פרייטיק ביים מעביר זיין די סדרה, האָט דער רבי אונזע־רער ר׳ משה, געזונגען דעם טראָפּ מיט אַ ניגון, און מיר, די תלמידים, האָבן אַלע צוזאַמען נאָכגעזונגען. ר׳ משה האָט אַ־געקוקט יעדן תלמיד, האָט ער שוין געזעען ווער עס קוקט אַריין אין חומשל, און ווער עס קוקט גאָר אין פענצטער. האָט ער אין מיטן מעביר זיין די סדרה, אָנגעפאָנגען מיטן ניגון פון טראָפּ:

— קלאָפּט מען שופר, בלאָזט מען המנען, גייען די קאָטש־קעלעך באַרוועס. האָניק איז שפּיציק און נאָדל איז זיס.

דער תלמיד, וועלכער האָט געקוקט אין פענצטער, און נישט אין חומשל אריין, האָט נאָכגעבאָמקעט געוויי ווי דער רבי האָט געזאָגט, האָט אים דער רבי ר׳ משה געגעבן אַ זאָג מיטן ניגון פון טראָפּ בזה הלשון:

— זאָלסט אַזוי לעבן, מיט נאָך אַזאַ גוי ווי דו ביזט!

איז געווען אַ גרויס געלעכטער צווישן די תלמידים, און דער תלמיד איז פאַרשעמט געוואָרן. מער ביים צווייטן מאָל נישט געקוקט אין פענצטער, נאָר אין חומשל אַריין.

דער רבי ר׳ משה פלעגט אונז דערציילן פון פאַרשידענע טיפּן יידן, וועלכע זענען געווען בורים און זיך געוואָלט מאַכן פאַר לומדים, ווייזן זייער קענטעניש אין לשון קודש, און זע־נען אַריינגעפאַלן מיט אַזעלכע אויסדרוקן, וואָס האָט זיי גע־מאַכט צו שפּאָט. מען האָט זיך דערביי זייער אָנגעלאַכט.

אָט דער רבי ר׳ משה האָט אַריינגעגעבן אין זיינע תלמי־דים דעם ערשטן פונק פון וועלן אויפכאַפן פאַרשידענע ריי־דעכצן, אָדער אויסדרוקן. און עס איז טאַקע געבליבן כּמעט בייַ יעדן פון זיינע תלמידים אין בלוט, דאָס וועלן אויפכאַפן יעדע געשעעניש אין שטעטל, יעדן אָרט רעדעניש און זשעסטן.

בייַ אונז אין שטעטל איז די הויפּט־זאַך און דער עיקר פאַרוואָס די דאָזאָרעס האָבן באַדאַרפט זאָרגן, געווען: די מקוה, מיטן באָד, און די שטאָטישע בתי־כּסאות. מילא, מיט דער מקוה און דער באָד איז דאָך אַ גאַנצע געשיכטע. געווען אין קאַריוו אַ ייד הערצקע בעדער, האָט זיך אים פאַרגלוסט דווקא צו באָזאָרגן קהל מיט א מקוה אין באָד. נו, דאָרף מען דאָך שוין פאַרשטיין, אַז דעם ייד האָט קיין צרות נישט גע־פעלט. די מקוה — קאַלט, די מקוה — וואָרעם — הערצקע איז שולדיק. ווייניק שעפעלעך אין באָד? — הערצקע איז שול־דיק. אַלץ האָט מען אַרויפגעלייגט אויף דעם ר׳ הערצקע בע־דערס קאָפּ. ער נעמט טייער, ער זשאַלעווועט האָלץ, ער דאָס און ער יענץ. אַלע שלעכטע חלומות אויף זיין קאָפּ. אַז ס׳איז אַרויסגעפאַלן אַ סענק פון פּאָליפּ אין דער מקוה און אַ קאַץ האָט מיט אַן אויג געגעבן אַ קוק אַריין דרכן סענק פונקט ווען די ווייבער האָבן זיך געבאָדן אין מקוה, — איז געוואָרן אַ גע־וואָלד און אַ געשריי אַז הימל עפן זיך. מען האָט מעכב הקריאה געווען שבת אין בית־המדרש, מען האָט אפּגעשטעלט דאָס דא־וועגען אין אַלע חסידים־שטיבלעך און אין שיל, כדי אַלע יידן זאָלן קומען דאַוועגען אין בית־המדרש אַריין, און אַריינקלערן „כדת מה לעשות״, וואָס זאָל מען טוען מיט אָט דעם ר׳ הערצקע, וועלכער זויגט אויס דאָס דם התמצית. ער נעמט טייערע פרייזן פאַר באָדן זיך, מאַכט קאַלט די מקוה, און דער עיקר — ער הויבט שוין אַן גיין אויפן בוידעם פון מקוה, און קוקט דורך די לעכער ווי די פרויען באָדן זיך. עס איז דאָך ממש אַ הימל־געשריי! האָבן זיך אויפן באַלעמער אַרויפגעשטעלט די ראשי העדה, די דאָזאָרעס, דאָן ר׳ יודל בריק, פייוול ריק, דוד קאָרנ־גאָלד, און געריעדט מיט היץ, מיט פאַרדרוס, אויף די אַלע עוולות. דער עולם האָט באַשלאָסן אַז „שוין גענוג פאַרשקלאַפּט געווען אונטער הערצקע בעדערס דיקטאַטור״, און מען מוז מאַכן אַ מקוה מיט אַ באָד, וואָס זאָל געהערן צו קהל.

ר׳ יודל בריק ז״ל איז געווען אַן ענערגישער מענטש, און אומר ועושה — ער האָט זיך מיט אייפער און ענערגיע אַריינ־געוואָרפן אין דער אַרבעט מיט זיינע צוהעלפער, געשאַפן אַ בריייטן קאָמיטעט מיט די דאָזאָרעס צוזאַמען, צוויי פון זיי, ר׳ פייוול דאָנדאָק און ר׳ דוד ראָזשינער, זענען שטאַרק באַגייס־טערט פון ר׳ יודל בריק. זיי האָבן ענערגיש זיך אַריינגעוואָר־פן אין דער אַרבעט, מיט טעמפּאָ און מוט, און מרוב התלהבות האָט ר׳ פייוול געזאָגט צו דודן:

— האָרך אויס, דוד, וואָס איך וועל דיר זאָגן — אויף מיין קאָפּ די קלאָזעטן, און אויף דיין קאָפּ די באָד. — דאָס האָט גע־הייסן, אַז יעדער איינער פון זיי זאָל זיך פאַרנעמען מיטן באַ־זאָרגן איינס פון די צוויי זאַכן. דאָס איז געווען אַן אויסדרוק פון אַריינגעבן מוט פאַר דער קהלישער אַרבעט שלא על מנת לקבל פרס, און פאַר וועלען עפּעס אויפטוען לטובת קהל.

פאַרשטייט זיך, אַז די ערשטע אַרבעט פון דעם מקוה־קא־מיטעט, מיט ר׳ יודיל בריק בראש, איז געווען צו מאַכן אַ „סקלאַדקע״. נו, איז געוואָרן לעבעדיק. וויפיל מ׳האָט אייי־נעם געהייסן באַצאָלן, האָט ער זיך נאָר געפרעגט די קשיה, — פאַרוואָס האָט מען יענעם געשטעלט וווייניקער פון אים?

דער קאָמיטעט, וועלכער איז באַשטאַנען פון ענערגישע און שטאַרקע יידן, זענען געוואָרן די נעמערס פון געלט בייַ די, וועלכע האָבן מיט גוטן נישט געוואָלט געבן. און אַמייסטן האָבן זיך די נגידים אונטערגעפוילט מיטן געלט געבן, און פון אַ נגיד אַרויסצורייסן איז דאָך אַ מצוה, טאָ מוז ער געבן בכוח, מיט אַרויסוואָרפן פון בית־המדרש, פון שיל, פון שטיבל, אים מאָכן מבוזה ומבזה בפני כל קהל ועדה. געדענק איך אַ פאָקט, אַז זלמן וו., וועלכער איז געווען אַ נגיד און אַ קמצן, פלעגט צו מיין פאָטער ע״ה זאָגן: „דו ווייסט, יאָנקל, אַז דער ווינטער איז געווען זייער אַ שלעכטער פאַר מיר״. — פאַרוואָס, ר׳ זלמן? ר׳ זלמן ענטפערט כהאי לשנא:

— דאָס יאָר זענען די לעזילקיס (צוגעלעגענע באַרעלעך) נישט גערעטן, האָב איך נישט געהאַט וואָס צו עסן. פאַראַיאַרן האָב איך מיר אָפּגעשיט עטלעכע פערטל לעזילקיס אויפן בוי־דעם, און כ׳האָב געהאַט צו עסן אַ גאַנצן ווינטער.

אָט דער ר׳ זלמן האָט נישט קיין חשק געהאַט צו געבן געלט

פּאַר דער מקוה מיט דער באָד, געדענק איך אַז אַמאָל אינדער־פרי, ר׳ זלמן דאָוונט אין טלית ותפילין אין בית־המדרש, זענען צו אים צוגעגאַנגען עטלעכע יידן און אים געזעדט געלט פּאַר דער מקוה. מן הסתם האָט ר׳ זלמן נישט געוואָלט געבן, און שוין איז ר׳ זלמן אינדערהייך און מען טראָגט אים פֿהרף עין אַרויס פון בית־המדרש מיטן טלית ותפילין אַנגעטוען. מען גיט אַ האַק צו די ברייטע דיקע טיר פון בית־המדרש, און דער ר׳ זלמן שרייט צו זיי:

— נו יעצט וועל איך אייך נישט געבן קיין גראָשן". — ער איז נישט געקומען דאָוונען, נישט אינדערוואָכן און נישט שבת, געדאָוונט אינדערהיים. אָבער דער קאָמיטעט האָט באַ־שלאָסן אַז די וועלט איז נישט הפקר, עס איז דאָך אַ בפירושער פּסוק „אל תפרוש מן הציבור", און אין אַ געוויסן מאָנטיק, אַ יעשענאָווע טאָג נאָכן מאַרקושאָווער יאָריד, ביינאַכט־צו, וועז ר׳ זלמן איז אַהיימגעקומען פון יאָריד, נישט־טויט נישט־לע־בעדיק, נאָס, אויסגעווייקט פון רעגן, אָפּגעגעסן בחפזון, און זיך געלייגט אין בעט אַריין, אין דרויסן האָט געגאָסן מיט צעבערס— מען קלאָפּט. — וואָר איז? — ר׳ זלמן, מיר זענען יידן, ר׳ זלמן, עפּנט אונז. — מעכל זלמנס זון, עפּנט די טיר און עס גיבן זיך אַ לאָז אַריין אין שטוב ר׳ יודל בריק, ר׳ לייבל מרימס, ר׳ מענדל קאָלב, און נאָך עטלעכע בפּבודיקע יידן. ערשטנס גיט זיך ר׳ מענדל קאָלב אַ לייג אַריין צו ר׳ זלמן אין בעט אַריין מיט זיינע בלאָטיקע שטיוול און זאָגט צו אים:

— זלמן, גיב געלט אויף דער מקוה, עס וועט דיר גאָרנישט העלפן.

ר׳ זלמן שרייט מיט זיין גאַנצן פּוח:

„— איך וועל קיין גראָשן נישט געבן!" — ביי ר׳ זלמן אין שטוב האָט זיך געברענט דער אויוון, ס׳איז געווען וואַרעם, דער עולם זעצט זיך אַוועק און ר׳ יודל בריק בעט אים:

— ר׳ זלמן, זייט נישט מסרב, עס איז אַ כלל זאָך, אַ גרויסע מצוה. — אָבער ער האָלט זיך ביי זיינס, ער גיט נישט און וועט נישט געבן. האָט זיך ר׳ לייבל מרימס, וועלכער איז געווען אַ גבר אלים, אַ שטאַרקער יידּ מיט אַ פּאָר ברייטע פֿלייצעס, גע־געבן אַ רוק צו צום אויוון גלייך ווי ער וויל זיך אָנוואַרעמען. ער שטעלט זיך אַוועק ביים אויוון און גיט זיך מיט זיינע ברייי־טע פֿלייצעס צוויי גוטע רייב אין אויוון, און דער אויוון הויבט אַן זיך צוצופּאָלן. יעדער ציגל פּאָלט באַזונדער. עס ווערט אַ רויך צום דערשטיקט ווערן. איינער זעט נישט דעם צווייטן. ר׳ זלמן שרייט — געוואָלד! ראָטעוועט! גייט אַרויס פון דאָנען! איך באַצאָל וויפיל איר ווילט!

דער רעת הקהל האָט מנצח געווען.

אָט דער ר׳ זלמן האָט געהאָט צו זיך אַ חבר אין זעלבן על־טער, און אַזאַ קמצן ווי ער, אָבער אינגאַנצן אַן אַנדערער שניט מענטש. דאָס איז געווען ר׳ מענדל מ. אַלע חכמות און עצות זיינע געדענק איך זייער גוט נאָך ביזן היינטיקן טאָג. אָט דער ר׳ מענדל, וואָס זיינס אַן אייניקל וווינט אין קובא, און איז אַ שרייבער,האָט נישט איינמאָל באַשריבן זיין זיידן אויף די קעסטל אַוונטן און לעבעדיקע צייטונגען וואָס מיר האָבן געפלעגט איינאָרדענען אין דער החלוץ־אַרגאַניזאַציע.

ר׳ מענדל האָט געהאָט אַ טבע, אַז ער האָט געריעדט האָלבע ווערטער. מען האָט אים געמוזט די צווייטע העלפט פּאַרענ־דיקן. ער פלעגט מיין פּאָטער דערציילן אַ סיפּור המעשה בזה הלשון: „יאַנקל! האָרך אויס, איך בין יענע וואָך גע... קיין מאָר... און מיין פּאָטער האָט אים געמוזט פּאַרענדיקן די ווערטער. ר׳ מענדל האָט אָלץ געווּסט. אויך ווי אַזוי מען בויט אַ הויז. כּמעט אַן אינזשיניער, און אַן ר׳ מענדלס אַן עצה האָט זיך קיין הויז נישט געבויט אין קאָריוו. און גערעדט האָט ער מיט אַ ניגון און מיט אַ טאָן פון זיכערקייט און חכמה, ער האָט געעצהט ווי אַזוי מען דאָרף האָנדלען, און בכלל ווי אַזוי מען זאָל זיך אויפפירן ביים מסחר, זיך נישט לאָזן אָפּנאָרן. אַזאַ עצה האָט ער למשל געגעבן אַ יונגנמאן פון פּולאָוו, וועלכער האָט חתונה געהאָט קיין קאָריוו. ר׳ מענדל האָט געפילט צום יונגנמאָן אַ קירבת, ווייל דעם יונגנמאָנס עלטערן האָבן אויך געזאָגט אים:

— הער, הלל, איך וויל דיך לערנען מסחר. ערשטנס זאָלסטו וויסן זיין, אַז ווי באַלד דו וועסט צוגיין צו אַ פויערשן וואָגן קויפן אַ קערץ זשעפּיק, און דו וועסט זיך דינגען מיטן פויער, און אין דערמיט וועסטו דאָרפן משתין זיין, זאָלסטו עס מאָכן נאָ מיעיסצו. ווייל אויב דו וועסט אַוועקגיין אויף אַ פּאָר מי־נוט, וועט מען דיר דערווייל דעם קערץ זשעפּיק אויסקויפן.

מאָכט זיך אַ מעשה, ר׳ מענדל קומט אַמאָל אַריין צו מיין שוועער ר׳ שלום גאָלדבערג, און מ׳הויבט אָן רעדן וועגן אַ פּריץ, וועלכער האָט קאָנטשיזנע צו פּאָרקויפן. ר׳ מענדלען גלוסט זיך צו זיין אַ שותף צום עסק. אין מיטן שמועס פּאָרוואָרפט ר׳ מענדל דעם קאָפּ און שלאָפּט איין, און נאָך וואָס פּאָר אַ שלאָף. ער כראָפּעט ווי אַ לאָקאָמאָטיוו. מיין שוועער זאָגט צו זיין פרוי — „שרה, איך וועל מאָרגן באַלד אינדערפרי פּאָרן צום פּריץ און קויפן די קאָנטשיזנע.—ר׳ מענדל שלאָפּט צו נאָך בערך אַ שעה, כאָפּט זיך אויף, וויטש זיך די אויגן און זאָגט צו אַ גוטע נאָכט".

צומאָרגנס אינדערפרי, מיין שוועער קומט צום פּריץ מאָכן דעם מסחר, און ר׳ מענדל גייט שוין אַרויס פון פּריץ, און זאָגט: „גוט מאָרגן, שלום, כ׳האָב שוין געקויפט די סחורה". — דאָס האָט געהייסן סוחריש אָפּטוען אַ שפּיצל.

אַ ווינטער ביינאָכט אין בית מדרש. עס זיצן ביים אויוון ר׳ הערשל אָקון, דער אַלטער גוטמאָן, ר׳ יעקב פֿאָפּליניק, ר׳ שלמה מרדכי קאָראָנע, ר׳ יודל לערער. מען דערציילט זיך אויסטערלישע מעשׂיות, חכמות. יודל לערער לערנט און טייטשט אויס פּאָליטיק, עס ווערט שוין שפּעטלעך.

***

דער עולם וויל שוין זיך אויפשטעלן און אהיימגיין, אָבער עס באַווייזט זיך ר׳ לייבל סאָלטיס. ער וויל אויך עפּעס הערן. (עס איז אוממעגלעך נישט צו דערמאָנען לייבל סאָל־טיס, וועלכער האָט געריעדט פּוליש און פּאָרטייטשט עס באַלד אויף יידיש). דער ר׳ לייבל האָט געהאַלטן דעם סאָד ביים גלח. זענען עטלעכע יינגלעך אַריין און געריסן עפּל. האָט ר׳ לייבל צו איינעם געזאָגט: „פישעל, פישעל, דלאָטשעגאָ אור־וואָלעש יאָפקי? פּאָרוואָס האָסטו געריסן עפּל? ניע וואָלנאָ, מען טאָר נישט. — דער ר׳ לייבל האָט פון פּאָרויס געוואָרנט יידן אין שטעטל וועז דער סעקוועסטראָטאָר וועט צו אים קומען, כּדי ער זאָל זיך באַוואָרענען און צומאָכן די שטוב זיינע. ער איז געווען דער יידישער דעלעגאַט ביי די גויים אין דער גמינע. אַלע צרות וואָס די גויים האָבן געטוען די יידן, האָט מען אים געמאַכט פּאָר אַ שעיר לעזאזל. יעדער איז געלאָפן צו לייבלען. דער מיט אַ טובה, דער מיט אַ בקשה, און ר׳ לייבל האָט כּמעט יעדן אין שטעטל געהיטן פון פּאָרשידענע צרות און שלעק. ער האָט זיך טאָקע לאַנגע יאָרן געהאַלטן אויף זיין פּאָסטן און געוואָרן אַזוי געוווינט צו די גויים, מיט זייער רעדן, אַז ער האָט ממש נישט געקענט אַרויסרעדן קיין יידיש וואָרט, אָן צו־צוגעבן עס אויף פּוילישׁ.

דאָס איז אַלץ געווען. און ס׳איז מער נישטאָ. געווען אַמאָל אַ שטעטל קאָריוו, מיט אירע מעלות און חסרונות, אָבער ווי ליב און האָרציק איז עס געווען. מיר דאָכט, אז יעדער וועל־כער האָט געלעבט אין דעם שטעטל, וועט עס אייביק געדענקען. אַ שטעטל וואָס איז נישט אָפּגעשטאָנען, געגאַנגען מיטן שטראָם. ס׳איז נישטאָ כּמעט קיין לאַנד, וווּ עס זאָלן זיך נישט געפינען קיין קאָריוואר יידן, און מיר האָבן זיך מיט אַלע נישט צו פּאָרשעמען. די קאָריוואר מענטשן זענען געקניפט אין געבונדן.

מיר דאָרפן זיך אַלע ענגער פאָרבינדן און געמיינזאָם טראָגן אין זכרון, אין אונזער האָרץ, — אונזער טייער שטעטל, אירע מענטשן, אונזערע עלטערן, ברידער, שוועסטער. העלפן איינער דעם צווייטן מיט וואָס איז מעגלעך. פלעכטן דעם פּאָדעם וועלכער האָט זיך אָנגעהויבן שפּינען מיט הונדערטער יאָרן צוריק.

ב. ווייניריב

קוריאזן, עפיזאדן און גלייבווערטלעך

שמואל אברהם צעפירט אַ שידוך דורך אַ שפיצל

אַז לייב לערמאַן האָט געטוּען אַ שידוך פון זוואָלין מיט זיין אלעזר, האָט מענדל לערמאַנען געקרענקט די זאַך, ווייל דער שידוך איז געווען אי אַ רייכער, אי אַ יחסנדיקער, האָט ער געזוכט פאַרשידענע מיטלען ווי אַזוי קאַליע צו מאַכן דעם שידוך, און ס׳האָט זיך אים בשום אופן נישט איינגעגעבן, טרעפט ער אַמאָל שמואל אברהמען און זאָגט צו אים:

„ווייסטו וואָס, שמואל אברהם, איך באַצאָל דיר פופציק רובל, אַז דו זאָלסט לייב לערמאַנען קאַליע מאַכן דעם שידוך".

— גוט — זאָגט שמואל אברהם.

ויהי היום האָט זיך שמואל אברהם אַראָפגעכאַפט קיין זוואָלין אויף אַ שבת, געגאַנגען אין בית־המדרש אַריין. ווי געווינלעך פרעגט מען זיך „פון וואַנען איז אַ ייד?" און שמואל אברהם ענטפערט: פון קאָריוו. די זאַך איז אָנגעקומען צו לייב לערמאַנס מחותן צום טיש אין בית־המדרש. יענער איז אַפער־געגאַנגען פון טיש און ר׳ שמואל אברהמען איינגעלאַדן צו זיך אַהיים צום עסן. שמואל אברהם האָט זיך תחילת געמאַכט ווי ער קווענקלט זיך, אָבער סוף־כל־סוף מספים געווען.

מ׳איז געגאַנגען אהיים, אין שטוב געמאַכט א קידושא רבא. אַז מ׳איז זיך אַביסל נעענטער געוואָרן, הויבט אָן דער מחותן פרעגן:

— וואָס זאָגט איר עפעס צו מיין מחותן?

— אייער מחותן? אַ גביר אדיר, ,און אַ למדן.

— און דער חתן?

— דער חתן — דער בעסטער בחור אין שטאָט, אַ מזג טוב און אַ למדן. מען רעדט עפעס אין שטעטל, אָבער ס׳איז ליגנט, איר זאָלט נישט גלייבן.

— טאָקע? — זאָגט דער מחותן — וואָס רעדט מען?

— גלייבט מיר — זאָגט שמואל אברהם — אַז ס׳איז נישט פּדאי נאָכצורעדן.

דער מחותן ווערט צעקאָכט, באַשוועוערט אים, אַז ער מוז אים דערציילן וואָס מען רעדט, אָבער שמואל אברהם זאָגט:

— ס׳איז נישטאָ פון וואָס צו רעדן, ס׳איז אַ שקר!

דער מחותן איז שוין מוראדיק אָנגעצויגן. שמואל אברהם זאָגט:

— בייזע צינגער זאָגן — אַז עפעס האָט דער חתן אייערער זיך פאַרטשעפעט מיט דער דינסט, און זי איז מעוברת, אָבער איך קאָן אייך שווערן בייַ אַ ספר־תורה — אַז ס׳איז שקר.

— ווי אַזוי קאָנט איר, ר׳ שמואל אברהם, שווערן איבער אַ ספר־תורה?

— איך בין דאָרט אַ בן־בית. איך בין געווען דערביי ווען אָט דער בחור, בעת ער איז געווען קליין, איז ער אַראָפגעפאַלן פון טיש. דער דאָקטאָר האָט דעמאָלט געזאָגט, אַז ער וועט קיין קינדער נישט קאָנען האָבן. נו, איז שוין זיכער אַז עס איז אַ שקר?

איר פאַרשטייט דאָך שוין אַליין אַז פון שידוך איז גאָר־נישט געוואָרן.

עס אַרט אים נישט זיין מויט...

אַ פאַר טעג פאַרן טויט זענען צו שמואל אברהמען געקומען זיינע צוויי חברים מבקר חולה זיין. יאַנקל ברוך מלמד און יצחק מרימס. זיי רעדן אים אויס און זאָגן:

— שמואל אברהם, וועסט נאָך מיט אונז מאַכן אַ סך טרינק בראָנפנס, דאגה נישט!

רופט זיך צו זיי אָן שמואל אברהם:

— איר מיינט אַז איך האָב מורא פאַרן טויט? ניין, עס פאַרדריסט מיר נאָר וואָס איר בלייבט לעבן.

רבי, מ׳האָט אייך געשאָלטן

צום קאָריוער רב ר׳ יחיאל גאָלדבערג איז אַריינגעקומען זיינס אַ ידיד און אים געזאָגט:

— זייט וויסן, רבי, אַז דעם און דעם קצב דאַרפט איר אַסרן דאָס פלייש, ווייל ער האָט אויף אייך געזאָגט מיאוסע ווערטער, אייך געשאָלטן.

— וואָס האָט ער געזאָגט? — פרעגט זיך דער רב.

ער האָט געזאָגט — אַז דער רב זאָל זיך אויפהענגען.

לאַכט ר׳ יחיאל און זאָגט צו זיין ידיד:

— זעסטו, ווען ער נעמט אַ שטריק און הענגט מיך אויף, וואָלט איך אים באַלד געאַסרט דאָס פלייש, אָבער אז ער הייסט מיך אַליין אויפהענגען — איז דאָך בייַ מיר די ברירה.

אַז אַ ייד האָט צו עסן אויף אַכט טעג צייט!

ר׳ שלום גאָלדבערג, וועלכער איז לאַנגע יאָרן געווען פּרעזעס אין דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק, האָט קיינמאָל נישט געוואָלט מאַכן די יערלעכע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג חול המועד פּסח. ער האָט דערביי געהאַט זיינס אַ טעם. ער האָט געזאָגט אַז — אויב יידן האָבן אָנגעגרייט צו עסן אויף 8 טעג, וועט מען זיך זיכער דאָרט שלאָגן.

היט די פּען

לייב לערמאַן האָט געלערנט זיין איידעם מאָשקע יצחקס, אַז ער זאָל קיינעם נישט זשירירן קיין וועקסלען. ער האָט אים געזאָגט:

— עס איז פאַראַן אַ בפירושער פסוק: השמר פן".

נאָכמאַכן שבת

יודל לערער וועלכער איז געווען ממש אַן אַרטיסט אַ קינסטלער האָט געזאָגט:

— איך קען אַלצדינג נאָכמאַכן, נאָר ווי אַזוי אַ גביר מאַכט שבת — קאָן איך נישט נאָכמאַכן!

אַז דער הונט וואָיעט

אַז יודל לערער האָט וועמען גוט אַריינגעזאָגט און יענער איז בייז געוואָרן, האָט ער געזאָגט:

— אַז דער הונט וואָיעט, איז אַ סימן אַז ער איז פשיטראָנטשעט (געטראָפן און פאַרוווונדעט געוואָרן פון אַ געוואָרפן שטיינדל).

דער טאַטע מיט די בנים

ס׳איז אַמאָל געשטאַרבן אין קאָריוו אַ גביר אַ קמצן און די זין האָבן זיך שפעטער געשלאָגן איבער דער ירושה, האָט שלמה קאָזע געזאָגט:

— עס איז פאַראַן אַ בפירושער פסוק: אל תבכה למת, זאָלסט נישט באַווייַנען קיין טויטן, בכה תבכה — וויינען זאָל־סטו להולך בלי בנים — וואָס ער איז אַוועק און נישט מיטגענומען די בנים אויך...

אַ ייד — אַ פּויער...

מאָשקע יצחקס, אַז ר׳איז געקומען צום נאָטשאַלניק קיין פּולאַוו און זיך געוואָלט פאַר אים אויספּיינען, האָט ער אים געזאָגט:

— פאַניע נאָטשאַלניקו „יאַ יעסטעם כלאָפּסקי זשיד, יאַ צאַ וויעם טאַ פּאָויעם" (איך בין אַ פויערישער ייד, וואָס איך וויים, דאָס זאָג איך).

„זיי נישט קיין לאַמדזשוך!"

הערש גרשונס, וועלכער איז געווען אַ למדן, אַ גרויסער חריף, האָט געלערנט מיט יינגלעך גמרא אין בית־המדרש, האָט אַ יינגל אָנגעהויבן:

— המניח את הכד ברשות הרבים.

— עברי מיט טייטש — האָט ר׳ הערש אַ געשריי געגעבן — זיי נישט קיין לאַמדזשוך!

געשמאַקע חוצפה...

הערש גרשונס האָט געפרעגט ביי אַ יינגל מיט וועלכן ער האָט געלערנט גמרא דעם טייטש פון אַ שטעלע, האָט אים דאָס יינגל געענטפערט:

— ר׳ אבא טייטשט אַזוי און אַזוי.

— אַזוי? — זאָגט צו אים ר׳ הערש מיט כעס — און טאָמער איז ר׳ אבא געווען אַ „וואיטער" (דאָס האָט געמיינט — אַ פאַרשטאָפטער קאָפּ. ער איז דערמיט אויסן געווען, אַז דאָס יינגל זאָל זאָגן לויט זיין אייגענעם שכל).

וואָרטשפיל

מ׳האָט געוועדט אין קאַריוו פון פרנסות, פלעגט חוה הערצקיס זאָגן, אַז אַ שפייז־געוועלבל איז אַ גוטע זאַך, וויל אַז אַ ייד האָט אַ שפייז־געוועלבל, פאַלט אים קודם־כל אַראָפּ ס׳מויל.

פּוילישיידישער וואָרטשפיל

יאַנקל באַרשטש פלעגן זאָגן: אַז סטאָ הייסט סטאָי, דאָס הייסט, אַז דו האָסט הונדערט רובל, דאַרפסטו נישט שטיין און אַרבעטן; טישאָנץ הייסט טי שאָנדז — דו זיך, אַז דו האָסט טויזנט רובל מעגסטו שוין זיצן; אָבער נאָר אַיינער, דאָס ווייב דאַרף שוין נישט אַרבעטן, זי מעג שוין צונעמען אַ דינסט; דוואָ טישאָנצע — הייסט אַז ביידע מעגן שוין זיצן און נישט אַרבעטן, וויל דאָס געלט אַרבעט שוין אויף זיי.

(דערציילט פון הרב ראַפאָפּאָרט)

נאָר יידיש...

שלמה אַדיקע האָט תמיד געמוסן דעם פּאַטענט אויף זיין שוויגערס נאָמען, און אַז מ׳איז געקומען שאָצן אַבראָאָוע (אומזאָץ־שטייער) און אויספרעגן, האָט שלמה אַוועקגעשטעלט זיין שוויגער, אהרן לייבס ווייב, וועלכע האָט נישט געקאָנט קיין וואָרט פויליש. און וואָס דער גוי האָט זי געפרעגט, האָט זי געזאָגט אויף יידיש — וואָס זאָגט דער פּאָן?

וועט איז אַ פּראָסטער און וועט אַ יחסן?

אַז יודל בעקער האָט זיך פאַרוואָלט שבת שלאָפן שפּעט אויפן טאָג, האָט אים רבקה לאה געווען אויפּוועקט און געזאָגט:

— יודל, יודל, הויב זיך אויף גיך, וויל דער פּראָסטער עולם גייט שוין פון דאַוונען!

קברים־הומאָר...

אַז ס׳איז ביי הערשל אָקאָן געשטאָרבן ל״ע אַ קינד, און הילקע פון דער חברה קדישא האָט ביי אים געוואָלט צופיל געלט פאַרן קובר זיין ס׳קינד, האָט ער אים געזאָגט:

— הילקע, געדענק, „טאָ ניע נאַראַ שטוקאַ" (דאָס איז נישט קיין „שטיקל" [מסחר] נאָר אויף איין מאָל).

„בייג איין דעם ראש"

בעת דער פּוילישׁ־באָלשעוויסטישער מלחמה אין 1920, אַ: אשר מזיק האָט זיך באַהאַלטן אויפן שיל־בוידעם, און מאיר־יאַנקלס ווייב, זיין שוועגערין, איז געשטאַנען און געדאַוונט אין דער ווייבערישער שיל, איז בעת די „קאַנארקעס" (זשאַנדאַרן) זענען געקומען אין שיל זוכן, האָט זי אָנגעהויבן זאָגן מיטן ניגון פון דאוונענו:

— אשר, אשר, בייג אַריין דעם ראש, די שוערדלעך גייען.

„שוסטקאַ דליאַ ראַבינאַ"

אַז מ׳האָט אויפגענומען דעם לעצטן רב אין קאַריוו, הרב ר׳ אלימלך גוטערמאַן ז״ל, זענען די חסידים נישט געווען צופרידן מיט אים. זומער, ווען דער רב האָט געדאַוונט אין שיל, האָט מען געווייזנלעך, געגעבן יעדן שבת שלישי.

אָבער אַז ס׳איז געקומען ווינטער, און אַז דער רב איז געקומען דאַוונען אין בית־המדרש, האָט מעכיל שמש בשום אופן נישט געוואָלט אויפרופן דעם רב צו ששי, ווייל אַזוי האָט אים אָנגעזאָגט דער חסידישער עולם אין בית־המדרש, ביז עס איז געקומען דערצו אַז דער קאָמענדאַנט פון דער פאָליציי, סקזשינסקי, איז געקומען אַמאָל שבת אין בית־המדרש און בעתן לייענען די תורה און אויסרופן האָט ער געציילט אויף די פינגער:

—„ראַז, דוואַ, טשזשי, טשטערי, פיענטש", — און נאָכדעם אַ געשריי געטון — „שוסטקאַ דליאַ ראַבינאַ" (דאָס זעקסטל, ששי, פאַרן רב!).

ער זעט נישט...

אין שיל האָט מען געפלעגט אויפרופן יאנקל געלמאַן צו די עשרת הדברות. אַז דער בעל־קורא איז געקומען צום „לא תגנב", האָט יאַנקל געלמאַן פאַרמאַכט די אויגן (...) אָבער אלתר שניידער, וועלכער איז געווען גבאי אין שיל, האָט אים דערביי געדזשאָכעט:

— יאַנקל, עפן די אויגן און קוק אַריין.

דער בונדישער זון באַקומט אַ פּסק פון טאַטן

אין יאָר 1921, בעת די ערשטע סיים־וואַלן אין פוילן, זענען געקומען אין בית־המדרש אַריין רעדנער פון אַלע פאַרטייען און אַגיטירט פאַר זייערע ליסטעס. ביים סוף פּמעט איז אויך אַריף אויפן באַלעמער לייבל קאָווע, און אַגיטירט פאַרן „בונד". אַז זיין פאָטער משה טוביה האָט דאָס דערזעען און דערהערט, האָט ער אויך געבעטן דאָס וואָרט און געזאָגט:

— רבותי, איך וועל אייך דערציילן אַ מעשה שהיה — ס׳איז אַמאָל געווען אַ שיכורער גוי, וועלכער האָט אָפט געטרונקען און געשיפורט, אַמאָל ביי טורציקן און אַמאָל ביי קופלעפסקין, איינמאָל האָט דער גוי זיך גוט אָנגעטרונקען ביי טורציקן, און וועג ער איז אַריינגעקומען צו קופלעפסקין, האָט ער אָנגעהויבן וועזן (בערכן), האָט קופלעפסקי אים אָנגענומען און אַרויסגעוואָרפן. „פאַרוואָס וואַרפסטו מיך אַרויס? — פרעגט אים דער גוי: וויפיל מאָל האָב איך שוין ביי דיר געווערזעט און דו האָסט מיך נישט אַרויסגעוואָרפן?" זעסטו — זאָגט אים קופלעפסקי, — אַז דו טרינקסט ביי מיר מעגסטו וועזן ביי מיר, אָבער אַז דו טרינקסט ביי טורציקן, גיי וועזן צו טורציקן.

— זעסטו, מיין לייבעלע, די אַלע יידן דאָ זענען געקומען אַהער וועזן אין בית־המדרש אַריין. איז מילא, זיי טרינקען דאָ, אָבער דו, — וווּ דו האָסט געטרונקען דאָרט אַהין גיי וועזן!

ער האָט מורא געהאַט ביז איצט צו דערציילן

כ׳בין געווען דאָ, אין ישראל, אויף אַ חתונה ביי עטל ראָכמאַן, רופט מיך צו זיינווול יוספס, אַז איך זאָל פסקענען אַ דין־תורה צווישן אים און הערצקע טייטלבוים. זיי זענען שוין איצט ביידע אויפן עולם־האמת. די דין־תורה איז געווען אויף 5 פונט, וואָס זיינווול האָט זיך געמאַנט ביי הערצקען. הערצקע האָט בשום אופן נישט געוואָלט אַדורכקומען, האַלטנדיק אַז ער איז געראַטן.

— נו, אויב אַזוי, — זאָגט ר׳ זיינווול — געדענק זשע, הערצקעלע, אַז איך וועל דיר אָפּטוען אַ שטיקל אַזוי ווי כ׳האָב דיר אַמאָל געמאַכט אין קלאָדע. און זיינווול הייבט אָן דערציילן.

— וועז איך מיט לייבלען זענען געווען קליינע יינגלעך, זענען מיר געגאַנגען אין דאָרף אַריין קיין קלאָדע. הערצקע האָט ערשט נישט לאַנג חתונה געהאַט מיט חוהן און געווויינט

אין קלאָדע. האָט זיך געמאַכט זייער אַ שטאַרקער רעגן און ס׳איז שוין געווען שפעט בײַנאַכט. האָבן מיר אָנגעקלאַפט בײַ הערצקען ער זאָל אונז אַריינלאָזן. הערצקען האָט זיך אָבער נישט געגלוסט אַראָפצוגיין פון בעט, און ער האָט אונז נישט געוואָלט עפענען.

אין אַ פאָר וואָכן אַרום, בין איך מיט מיין לייבעלען אַוועק אַרום צווײ אַזייגער בײַנאַכט קיין קלאָדע, געווען איז אין דרויסן אַ גרויסער פראָסט, אַ שניי, אַ זאַוויערוכע. אײַנער פון אונז איז צוגעגאַנגען צום לאָדן פון הערצקעס שטוב, און געזאָגט אויף פויליש: „הערצקו, קראָווע מי פּאָדלאָ, פּזשידזש זאראז קופּיטש" (אַ קו איז מיר געפאַלן (געפגרט), קום זי גיך קויפן). „קטאָ ווי?" — פרעגט הערצקע. — יאָ, סטאָשעק לוקאַן, — אַ נאָמען פון אַ פויער, וועלכער האָט געווויזנט אין צווייטן עק דאָרף.

מיר בײַדע האָבן זיך באַהאַלטן הינטער אַ בוים, און מיר האָבן געזען אַז הערצקע מיט חוהן גייען אַרויס, שפּאַנען אַזוי צווײ קילאָמעטער ביז זיי זענען אָנגעקומען צום פויער.

הערצקע קלאַפּט אָן און זאָגט: — סטאַשקו! סטאַשקו! — קטאָ ווי? — פרעגט דער פויער. — יאָ, הערציק, פזשישעד־לעם פּאָ קראָווע צאָ וואָם פּאָדלאָ. — דער פויער האָט זיך אָנ־געצונדן און געשריגן:

— יאָקאָ קראָווע מי פּאָדלאָ? אידזשטשע דאָ יאָסנעי כאָ־לערי.

הערצקע האָט צוריק אַהיימגעשפּאַנט מיט זיין חוהן בייז, מלא רציחה, און ביז הײַנט האָב איך מורא געהאַט דאָס צו דער־ציילן, ער וואָלט אונז געווען דערהרגעט.

וועז הערצקע האָט דאָס איצטער דערהערט, האָט ער זיך זייער שטאַרק אָנגעצונדן און זיך צעשריגן:

— הא, דו שייגאַץ, דאָס ביזטו געווען? איך וועל דיר קיין איין פּרוטה נישט געבן!

בײַ דער מעשׂה זענען סיי הערצקע און סיי זיינווול געווען איבער די 70 יאָר אַלט.

די ערד זאָגט

ישכר טשאַטאָק האָט געקויפט אַ פלאַץ בײַ רבקהלע שמוא־לעכלס. דער פלאַץ האָט זיך געצויגן פון הינטער אברהם שמוא־לעכלס שטוב, ביז דעם פולעווער שאָסעי. אַזוי ווי ישכר טשא־טאָק האָט געברענגט טשעשלאַרעס צום בויען די שטוב, האָט ער געוואָלט מאַכן אַז זיין דאַך זאָל אויסקומען איבער דעם דאַך פון אברהם שמואלעכלס שטוב, און אַזוי ווי יעדער האָט מורא גע־האָט פאָר ישכר טשאַטאָק, ,און אברהם שמואלעכלס האָט אַוודאי און אַוודאי מורא געהאַט, איז ער באין ברירה געלאָפן צום רב ר׳ יחיאל מיט אַ געוויין און געבעט, אַז ער זאָל מיטגיין מיט אים און זענען די עוולה וואָס ישכר טשאַטאָק באַגייט קענן אים, און דער רב זאָל ביי אים פועלן אַז ער זאָל זיין שטוב מאַכן לויטן געזעץ, ד.ה. צוויי אַרשין אָפּגערוקט פון אברהם שמוא־לעכלס שטוב.

דער רב ר׳ יחיאל האָט געזומען זיין שטעקן און מיטגע־נומען זיין גוואַרדיע ר׳ שמואל שמש און ר׳ מרדכי מעכיל גבאי, און זיי זענען געגאַנגען צום פלאַץ.

דער רב הייבט אָן רעדן מיט ישכר טשאַטאָק, און גיט אים צו פאַרשטיין אַז ער איז עובר אויף מסיג גבול, אַבער עס העלפט נישט, כאָטש רעד צו דער וואָנט.

פאַלט דער רב ר׳ יחיאל אויף אַן עצה, ער לייגט זיך אַוועק אויף דער ערד און לייגט צו דאָס אויער און רעדט צו זיך:

„האָ, ערד, דאָ איז אַ דין־תורה! אברהם זאָגט אַז אויף די צוויי אַרשין טאָר מען נישט שטעלן, עס געהער צו אים, און ישכר זאָגט אַז עס געהערט צו אים — און ער וועט דוקא יאָ שטעלן".

אַזוי האָט געדויערט אַ קורצע ווייליע, און הרב ר׳ יחיאל שטעלט זיך אויף און זאָגט צו בײַדע:

— איר האָט געזעען אַז כ׳האָב געפרעגט דער ערד וואָס זי זאָגט, און די ערד האָט מיר גאָר געענטפערט עפעס אַנדערש. זי זאָגט אז נישט זי איז אייערע, נאָר איר בײַדע זענט גאָר אירע, און זי וואַרט אויף אייך.

ישכר טשאַטאָק האָט זיך דערשראָקן, און איבערגעבעטן דעם רב און האָט געבויט דאָס הויז ווי דאָס געזעץ זאָגט — אָפּ־געוקט צוויי אַרשין פון אברהם שמואלעכלס פלאַץ.

אַריינגעזאָגט

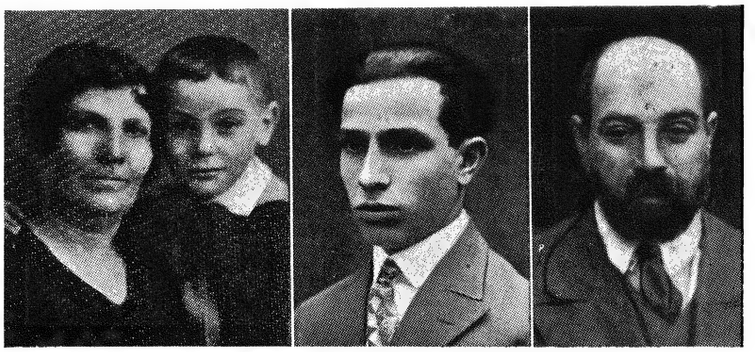
אַז יודעלע לערער, וועלכער איז געווען אַ גרויסער קבצן איז אַמאָל געשטאַנען מיט מענדל לערמאַן און גערעדט פּאָלי־טיק, איז צוגעקומען אַ קאָריווער ייד צו זיי און געזאָגט צו מענדל לערמאַן:

— ר׳ מענדל, אפשר האָט איר מיר צו באַרגן 100 זלאָטעס אַ כשר הלואה?

מענדל לערמאַן האָט געענטפערט אַז ער האָט נישט. און אַז דער ייד וויל שוין אַוועקגיין, זאָגט צו אים יודל לערער:

— ווייסט, עס פאַרדריסט מיך אויף דיר, פאַרוואָס האָסטו מיר נישט געזעדט? זאָגן אַז — „כ׳האָב נישט" — האָב איך דאָך אויך געקענט.

(די לעצטע צוויי עפיזאָדן איבערגעגעבן פון אברהם אהרן שטערן)

אברהם הערש קלאַפּערמאַן, זיין זון אהרן, זיין פרוי און אייניקל, אומגעקומען

עטלעכע מעשיות אוז מופתים וועגן קאריווער רבין ר׳ נח

דערציילט פון זיין אייניקל ר׳ יצחק משה, אוז ר׳ חיים צבי וואַכמאַן (אויפגענומען אוז פאַרשריבן דורך פנחס בן אברהם)

1

אַלס יונגערמאַן איז דער רבי ר׳ נח געפאַרן צום בעלזשי־צער רבין ר׳ עזריאל יצחק משה. איינמאָל אין אַ שמחת־תורה האָט זיך נח קאַריווער זייער צעטאַנצט אויף די טישן פון רבינס בית־המדרש. איז אַריינגעקומען דער בעלזשיצער רבי אוז געפרעגט:

— ווער טאַנצט דאָס אַזוי? — האָבן די חסידים געענט־פערט:

— דאָס איז נח קאַריווער.

איז דער רבי צו אים צוגעגאַנגען אוז געפרעגט:

— נח, וואָס ביסטו זיך אַזוי משמח? צי ווייסטו ווער ס׳וועט זיין דיין צווייטער זיווג?

— רבי, איך ווייס שוין אַפילו ווער ס׳וועט זיין מיין דרי־טער זיווג.

אוז ער האָט טאַקע חתונה געהאַט דריי מאָל (...).

2

ווען ר׳ ישראל ריזשינער איז געזעסן אין תפיסה אין צאַ־ריסן רוסלאַנד, האָט זיך דער רבי ר׳ נח איבערגענומען. איינ־מאָל, אַריינקומענדיק פון בית־שמוש, האָט דער רבי אויסגע־רופן צו זיינע חסידים מיט גרויס פרייד:

— בזו הרגע איז דער ריזשינער באַפרייט געוואָרן!

האָבן אים די חסידים געפרעגט:

— רבי, איר האָט זיך דאָך נאָך נישט געוואָשן די הענט?

האָט דער רבי געענטפערט: איך בין נישט קיין נביא, נאָר איך זע דאָס מיט מיינע אויגן (...).

3

דער רבי ר׳ נח האָט נישט געקענט איינשלאָפן אַנדערש — נאָר זיין משמש גרשון שילדקרויט (דער פאָטער פון הירש און שלמהלע) זאָל אים קראַצן די פיס. איינמאָל איז זיין משמש איינגעשלאָפן אין מיטן קראַצן, האָט אים דער רבי געגעבן אַ קאַפּע מיטן פוס: — וואָס שלאָפסטו? איך בין נישט קיין נביא, נאָר איך ווייס אַלץ וואָס עס האָט זיך דיר אַצינד געחלומט (...).

4

ווי באַקאַנט איז דער קאַצקער רבי ר׳ מענדעלע, פאַר דער פטירה, געוואָרן מרה־שחורהדיק, נישט אַריינגעלאָזט צו זיך קיינעם. איז דער קאַריווער רבי ר׳ נח מיט זיינע מקורבים אַוועק קיין קאַצק און מען האָט דעם קאַצקער רבין מודיע גע־ווען, אז ר׳ נח קאַריווער איז געקומען מיט זיינע חסידים. אַריינ־קומענדיק האָט דער קאַריווער רבי געפרעגט דעם קאַצקער זצ״ל פאַרוואָס ער לאָזט קיינעם נישט אַריין, האָט דער קאַצ־קער געזאָגט: — איך האָב נישט מיט וועמען צו רעדן!

האָט אים ר׳ נח געזאָגט:

— איך האָב יאָ מיט וועמען צו רעדן.

און דער רבי ר׳ נח האָט אים דערציילט עטלעכע פריילעכע זאַכן, אַז דער קאַצקער האָט זיך שטאַרק צעלאַכט. פאַרשטייט זיך, אַז ער האָט געלאַכט אין אַרבל אַריין...

דאַן האָט דער רבי ר׳ נח געזאָגט צו זיינע חסידים:

— אַצינד קענען מיר שוין אַהיימפאָרן.

5

וועז ס׳איז אים געבוירן געוואָרן זיין טאַכטער (דאָס איז יצחק משהלעס מוטער), האָט ער געהייסן וואַרטן מיטן געבן איר אַ נאָמען. מ׳האָט געוואָרט זיבן חדשים.

אין זעלבן יאָר איז ער נפטר געוואָרן אוז מ׳האָט אַ נאָמען געגעבן זיין טאַכטער נאָך אים — נ ח מ ה.

6

וועז ער איז קראַנק געוואָרן אוז איז געפאָרן קיין פיליוו צום דאָקטאָר, האָט ער זיך געזעגנט מיט זיינע חסידים אוז גע־זאָגט:

—איך הייס שוין נישט נח קאַריווער, נאָר נח וולאָסטאָ־וויצער.

אוז טאַקע דאָרט, אין אַ דאָרף לעבן פיליוו, איז ער געקו־מען צו קבורה.

7

ווי באַקאַנט האָט דער רבי ר׳ נח געווויינט אוז געהאָט זיין בית־מדרש — אין דעם הויז דאָלעבן אַלטן בית־עולם, ווו ביז דעם חורבן האָט געווויינט שרה רבקה די פישערקע מיט אירע קינדער. דאָרט האָט אַמאָל געווויינט זיין אייניקל ר׳ יצחק משה. איינמאָל איז ר׳ יצחק משה צוגעטרעטן מאָכן שינויים אוז תיקונים אינעם הויז, איז געקומען צוגיין הערש גרשונס אוז געזאָגט:

— היתכן? יעדער טשוואָק וואָס דער רבי ר׳ נח האָט דאָ אַריינגעקלאַפּט — איז מיט אַ כוונה!

שפעטער האָט טאַקע יצחק משהלען אַנגעהויבן צו גיין שלעכט... ער האָט געמוזט פאַרלאָזן קאַריוו. ער האָט זיך באַ־זעצט אין וואַרשע (...).

ר׳ חיים צבי (הערשל) וואַכמאַן, פרוי חנה יענטע אוז זייער טאַכטער שרה, אַלע לעבן אין ישראל

רבקה גרינפעלד / תל־אביב

די קאַנקורענץ צווישן די יאַריד־סוחרים

די קאָריוואר סוחרים האָבן נישט געקענט אויסאַרבעטן קיין פּרנסה פון קאָריוו אַליין, זענען דערפאַר אַסך סוחרים און באַלמעלאָכעס געפאָרן אויף יאַרידים.

קאָריוו האָט נישט געהאַט קיין מזל צו יאַרידים. אין די שכנותדיקע שטעטלעך — פולאָוו, וואַנוועליץ, מאַרקישאָוו זענען יאָ געווען גוטע יאַרידים. האָט זיך דער קאָריוואר סאָלטיס פאַרנומען, און אויף אַלע יאַרידים איז ער אַרויף אויף אַ פור און האָט אַנגעהויבן פויקן מיט אַ פויק, ביז עס זענען זיך צוזאַמענגעקומען אַ האַלבער יאַריד מיט פורן, דאַן האָט ער מיט אַ הויך קול גערופן:

חיים יצחק מלמד׳ס אַן אייניקל
בער ראָזענבלאָט, אַ שוואָגער פון
רבקה שוכהענדלער, אומגעקומען

— הערט זיך איין בירגער! פון היינט איבעראַכטאָג וועט זיין אַ יאַריד אין קאָריוו!

און ער האָט צוגעזאָגט אַז עס וועט זיין ביליקער זאַלץ און נאַפט און קיין פלאַצאָווע וועט מען אויך נישט נעמען. אָבער דאָס אַלץ האָט נישט געהאָלפן. קיין יאַריד אין קאָריוו האָט זיך נישט געקענט אַנטוויקלען.

מיר זענען געווען 6 טאַשן־סוחרים, — און זענען געפאָרן קיין מאַרקושאָוו אויפן יאַריד. מיר האָבן זיך געהאַט איינגערעדט, אַז עס זענען פאָראַן געוויסע פלעצער וווּ מען לייזט מער. האָט יעדערער געוואָלט שטיין פונקט אויף דעם דאָזיקן פלאַץ. האָט זיך יעדער געטראַכט: איך וועל זיך אויפהויבן פריער און אַוועקפאָרן, וועל איך זיך דאָרט שטעלן דער ערשטער. אָבער יעדער איינער פון די זעקס האָט אַזוי געטראַכט.

עס איז געקומען מאַנטיק אינדערפרי, זענען אַלע פוּרמאַנעס געקומען גלייך, יעדער האָט זיך באַשטעלט זיין פורמאַן בסוד — זיי, די פורמאַנעס, זענען געווען פלינקע גויים, אַלע האָבן זיך גלייך געיאָגט, אַרויפגעלייגט די שטעלער, די ברעטער און די סחורה.

אַזוי האָט מען זיך כסדר געיאָגט, איינער פריער פאָרן צווייטן, ביז עס איז דערגאַנגען אַזוי וויַיט, אַז מען איז אַרויס־געפאָרן אין מיטן האַלבער נאַכט. מען איז נישט געשלאָפן, און וועד עס האָט געכאַפט דעם ערשטן פלאַץ — איז געווען צופרידן. און וועד נישט — איז איבעראַכטאָג געפאָרן נאָך פריער. זענען שוין די סוחרים געוואָרן בייז, און מען האָט געמאַכט אַן אסיפה. די אסיפה האָט באַשלאָסן צו וואַרפן גורל. האָט מען גענומען זעקס שטיקלעך פאַפּיר און אָנגעשריבן נור־מערן 1, 2, 3, 4, 5, 6, איינגעוויקלט און אַרייַנגעלייגט אין אַ יאַרמלקע. אַ קינד האָט אַרויסגענומען צו אייניציקע נומערן און געדאַרפן זאָגן פאַר וועמען ער ציט. אַזוי אַרום האָט יעדער געווּוסט ווו ער דאַרף זיך שטעלן און איז געווען צופרידן. מען וועט שוין די נאַכט קענען שלאָפן רואיק און מען וועט שוין נישט דאַרפן לויפן באַגינען. 7 אַ זייגער אינדערפרי איז צו יעדן צוגעפאָרן זיין באַשטעלטער פורמאַן, מען האָט אַרויפגעלייגט די שטעלער מיט די סחורות און מען איז אַוועקגעפאָרן. פון קאָריוו ביז מאַרקושאָוו איז 5 קילאָמעטער. דער וועג איז בלויז פעלדער מיט קאָרן, וויַיץ, האָבער, געַרשטן. זיצנדיק אויף דער פור זעט מען ווי די פעלדער זענען פול מיט פויערים און פויערטעס. די פויערים שניידן די תבואה מיט קאָסעס און די פויערטעס נעמען צוזאַמען און בינדן און לייגן די תבואה אויף דער קופּע. דאָס וועַרט געמאַכט זייער שנעל. מיר האָבן זיי מקנא געווען — זיי דאַרפן זיך נישט נאָכיאָגן קיין אומזיכערע פרנסות.

מען קומט אויפן פלאַץ, שטייט שוין חנה זשאַבע די ערשטע.

שפּרינצע שניידערמאַן, פרוי פון גדליה יאַנקל מאַשיניסטס,
אירע קינדער, און זייערס א שטעלכל מיט טאַשן

שוין אויסגעשטעלט מיט די טאַשן אויף שמואל האַניסבלומס אָרט. זאָגט שמואל:

— חנה, איר האָט געהאַט אַ טעות. דאָס איז מיין אָרט. איר שטייט נומער 6.

רופט זיך אָן חנה:

— איך האַלט נישט פון אַזאַ גורל!

זאָגט שמואל:

— וואָס הייסט איר האַלט נישט? אַ גורל איז אַ גורל! היינט קומט אייך אויס דאָ און אַ צוויי מאָל דאָרט. איר ווילט אַז מען זאָל זיך דאָרפן ווידער יאָגן? איז דאָך בעסער אַז מען קומט אויפן יאָריד אויסגעשלאָפענע.

אַ וואָרט פאַר אַ וואָרט — מען הייבט זיך אָן קריגן.

שמואל, אַ הויכער ייד מיט אַ ברייטער באָרד, ווערט שטאַרק אין כעס. ער פאַרמעסט זיך מיט צוויי פויסטן, צולויפנדיק צו חנהן:

— חנה זשאַבע, דו נעמסט צו די טאַשן? ווייל אַז נישט — צעברעך איך דיר אַלץ אויף פּיצלעך.

חנה, אַ מיטל־וווקסיקע, ווערט נישט נתפעל פון שמואלס כעס און זאָגט:

— קילע־טילע־מאַניש־עלע! לאָמיר זען וואָס אַ געלער קען: קיין איין האָר אין די געלע באָרד וועט אייך נישט בלייבן. איר וועט ביי מיר אַוועקגיין אָן אַ טאַש! וואָס מיינט איר, איך האָב פאַר אייך מורא?

און אַזוי ווי זיי קריגן זיך, קומען דערווייל אָן קונים. מענטשן פאַקן אויס די סחורה און שמואל האָט נאָך אַלץ נישט פאַרגעסן, ער זאָגט:

— איך וועל איר נאָך היינט ווייזן!

עס ווערט שטיל. אַלע פאַקן אויס די סחורה. עס קומט צו אַ קונה צו חנהן און ווייל קויפן אַ ברייטע, ווייסע באַנד נומער 12. די גויע ווייל אַ גראָשן ביליקער. זי דינגט זיך. שמואל גיט אָ ווינק צו דער גויע. זי גייט צו אים צו, האָט ער נישט קיין ווייסע באַנד. גיט ער איר אַ רויטע און רעדט איר איין — אַז אַ רויטע איז שענער. זי נעמט די רויטע באַנד און גייט אַוועק אַ צופרידענע. דערנאָך רייצט ער זיך מיט חנהן:

— נו, חנה זשאַבע? ווער האָט געלייזט די באַנד? וועל־כער פּלאַץ איז בעסער?

האָט דאָס חנהן פאַרדראָסן, זאָגט זי צו שמואלן:

— קילע־טילע־מאַניש־עלע!

(דער דאָזיקער צונאָמען האָט אים זייער אויפגערעגט.)

ווער קען דיך דען נישט? דו קענסט דאָך מאַכן פון שוואַרץ ווייס!

זיין ווייב האָט געהייסן עלע, די טאַכטער טילע, דער זון מאַניש. אים האָט מען געפרופן שמואל קילע. און אַזוי ווי עס זענען געווען וויניק קונים, האָט יעדער אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ פון די געשטעלער און זיך איינגעהערט ווי מען זידלט זיך. אַלץ אין ביטערן געיעג נאָכן פרנסה־גראָשן.

מיין מוטער איטע אַבאַלעס (פון דער היים ראַפאַפּאָרט), איז געווען אַ פרוי מיט אַ גוט האַרץ און נישט געקאָנט פאַר־ליידן וואָס מען קריגט זיך. זי איז תמיד געווען אַ רודף שלום־ניצע. גייט מיין מוטער צו צו שמואלן און זאָגט:

— ר׳ שמואל, צו וואָס טויג אייך זיך צו קריגן? בפרט מיט חנהן, זי איז דאָך, נעבעך, אַ געליטענע פרוי, נישט קיין גוטן מאַן, נישט קיין געראָטענע קינדער — נישט געדאַכט זאָל עס זיין, לאָזט איר צופרידן.

דערנאָך גייט זי צו צו חנהן און זאָגט:

— חנה, צו וואָס דאַרפט איר זיך קריגן? גאָט איז אומע־טום. וואָס אייך איז באַשערט צו לייזן, וועט איר לייזן, אַ נפקא מינה ווו מען שטייט? גלייבט נישט אין קיין פלאַץ! איר זענט דאָך עפעס אַ פרומע! צו וואָס דאַרף מען פאַרן באַגינען? איז דען נישט בעסער אַז מען שלאָפט זיך אויס?

חנה האָט זיך עפעס באַרעכנט און געזאָגט:

— איטעלע, איך וועל אייך פאַלגן, איר זענט אַ קלוגע פרוי. גוט, לאָמיר וואַרפן גורל נאָך אַ מאָל, נאָר אַז עס וועט מיר אויסקומען צו שטיין לעבן געלן, וויל איך נישט. זאָלט איר זיך אַריינשטעלן אינמיטן.

אַזוי איז טאַקע געווען. ביז היטלער איז געקומען.

אימגעקומענע קאָריווער פון פּאַריז

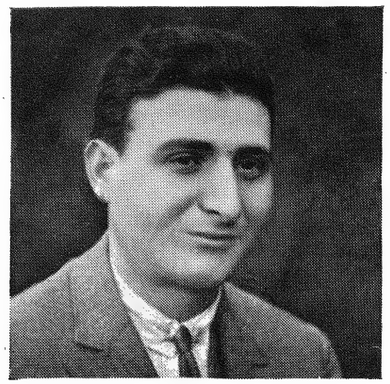
לייביש שטיינבוך, יחיאל נחס איידעם.
דעפּאַרטירט פון פּאַריז, אומגעקומען

פנחס שטיינבוך, זון פון לייביש,
דעפּאַרטירט פון פּאַריז, אומגעקומען

ישראל שטיינבוך, זון פון לייביש,
דעפּאַרטירט פון פּאַריז, אומגעקומען

פישל פעלדבערג / תל־אביב

עטלעבע קליינע עפיזאדן

ווער האָט געשאָפן דעם רוסישן זעלנער?

אין אַ פרייטיק יאָר 1915, ווען דאָס רוסישע מיליטער האָט פאַרלאָזט אונזער שטעטל, איז אַרומגעלאָפן זייערס אַ לעצטער פאַטרול און אונטערגעצונדן די הייזער. מיר האָבן שוין אָבער געהאַט צוגעגרייט פעסער וואַסער און באַלד אָפגע־לאָשן. אַזוי אַרום האָבן מיר דעמאָלט אָפגעראַטעוועט דאָס שטעטל אונזערס. זיי האָבן די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג אַרויסגעטריבן אויף דער בלאָניע הינטער דער שטאָט. מיר האָבן דעמאָלט געווויינט אין אַ קריסטלעכער גאַס, הינטער דער שטאָט, האָב איך באַמערקט ווי אַ שייגעץ האָט דערשאָסן דעם זעלנער וואָס האָט געהאַט אונטערגעצונדן די הייזער. דער זעלנער איז אַ שווער פאַרוווּנדעטער אַראָפגעפאַלן פון פערד און געשריגן — אַז די זשידעס האָבן אים דערשאָסן.

דאָס פערד פון דאָזיקן געהרגעטן זעלנער האָט זיך אַרומ־געבלאָנקעט ביז שבת אינדערפרי, ווען עס זענען אַריין די עסטרייכער. דאָס שטעטל איז געראַטעוועט געוואָרן.

הונגער און קולטור

מיטן אַרייגקומען פון די עסטרייכער האָט זיך אָבער גיך אָנגעהויבן אַ הונגער. האָבן מיר, די יוגנט, געגרינדעט אַ קול־טור־פאַריין. געדונגען אַ צימער ביי ישראל משה שוסטער אין דער הויוויליצע. מ׳האָט געבראַכט ביכער, מ׳האָט אַראָפ־געבראַכט לערער, מ׳האָט געשפילט טעאַטער — און אַזוי אַרום פאַרגעסן אין הונגער. מ׳האָט אַראָפגעבראַכט — חוץ די לע־רער און שרייבער — שלמה שיינבערג, טאָגפויגעל, אברהם צימערמאַן — אויך די שרייבער ווייסענבערג און לייב מלאך. מ׳האָט געשפילט טעאַטער אין דער שאָפע פון דער סטראוש.

דאָס אַלץ האָט אונז געגעבן כוח אויסצוהאַלטן דעם הונגער ביי די עסטרייכער.

ביי די פּאָליאקן

באַלד דעם ערשטן פרייטיק־צו־נאַכטס פון פוילנס אַנט־שטיין, האָט דער קולטור־פאַריין איינגעאָרדנט אַ פאָרלעזונג אין דער שולע ביי חיים ראָזן, האָבן פוילישע לעגיאָנערן אַרומגעריגלט די שטוב, אונז אַלעמען געהייסן אַרויסגיין מיט אויפגעהויבענע הענט. זיי האָבן אונז באַשולדיקט אין באַל־שעוויזם. צום גליק האָבן מיר דערזען אַז דער פירער זייערער איז אַ באַקאַנטער קאָריוואָר שייגעץ, וויכטער, וועלכן מיר האָבן אַלע געקענט, און נאָך אַ רעוויזיע אין שולע און גאָרנישט געפינען, האָט ער אונז געהייסן באַפרייען.

נאָך דער דאָזיקער געשעעניש האָב איך באַשטימט צו פאַר־לאָזן פוילן.

זשעליכאָווער פּאַרטיזאַנער ביי קאָריוו

אין 1943 האָבן מיר געפירט אַ גרויסן קאַמף ביים שטעטל קאָריוו, בעת וועלכן עס זענען דערהרגעט געוואָרן פינף זשאַנדאַרן און אייניקע פּאָליציאַנטן, צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען באָראָווסקי — דער קאָמענדאַנט פון שטעטל, דער אוממיטלבאַרער אויספירער פון טראַנס־פאָרטירן די יידן פון קאָריוו קיין טרעבלינקע.

(פון די זכרונות פון געוועזענעם פאָרטיזאַן שלום שטיינהענדלער אין זשעליכאָווער יזכור־בוך, איבערגעגעבן דורך וו. יאסני).

(פון רעדאַקציע: די דאָזיקע ידיעה זעט אונז נישט אויס צו זיין פינקטלעך, ווייל — ווי באַווסט, האָט מען ס׳רוב קאָריווער יידן גע־פירט אויף ליקווידאַציע קיין בעלזשעץ און סאָביבאָר, דאָך גיבן מיר זי איבער, אויף דער אחריות פון די איבערגעבער).

אומגעקומענע קאָריווער פון פּאַריז

→ די פאַמיליע פייערשטיין פון פּאַריז. דאָס איז טאָבעלע אייזיק שופ־טערס טאָכטער מיט איר מאַן שמעון; טאָכטער רויזע און זון מרדכי, דעפּאָרטירט געוואָרן פון פּאַריז, אַלע אומגעקומען

אברהם לערמאַן / מאַנטרעאַל

א בינטל זכרונות פון דער אלטער הײם

די דייטשן אין ערשטן קריג

פון קאַריוו בין איך אַוועק אין יאָר 1915. דאָס איז געווען באַלד נאָכן טראַגישן טויט פון מיין פאָטער, ווָאס איז געפאַלן פון אַ דייטשער קויל אין ערשטן וועלט־קריג, וועו זיי האָבן אָקופירט גאַנץ פוילן. בעת די שלאַכטן זענען אָנגעגאַנגען אַרום קאַריוו האָבן די דייטשן אַרויסגעשיקט אַלע יידן קיין וואַנוויליץ. מיין פאָטער האָט נישט געוואָלט אַרויספאָרן. ער פלעגט תמיד זאָגן, אז פֿאַרן טויט קאָן מען נישט אַנטלויפן. אוּן אַזוי איז ער געבליבן אין קאַריוו, נישט געקוקט אויף די גרויסע שיסעריי־עז אין שטאָט. מאַנטיק גאַנץ פרי (דאָס איז געווען צווייאונצוואַנציק טאָג אין אב) האָט ער געזומען טלית אוּן תפילין אוּן איז אַוועק אין בית־המדרש דאָוועגען. אַהיים־גייענדיק האָט אים געטראָפֿן אַ קויל אוּן ער איז געפאַלן טויט מיטן טלית אוּן תפילין אונטערן אַרעם. עטלעכע יידן, וואָס זענען פונקט ווי מיין טאָטע, געבליבן, האָבן אים געבראַכט צו קבורה אונטער אַ האָגל פון קויל. איך בין דעמאָלט געווען אין לובלין. מיינע עלטערן האָבן מיך נישט געלאָזט בלייבן אין קאַריוו. איך בין געקומען קיין לובלין מיטוואָך, אוּן פרייטיק איז לובלין פאַרנומען געוואָרן. איך בין יעדן טאָג אַרומגע־גאַנגען אין גאָס אוּן געזוכט קאַריווער, געוואָלט הערן וואָס ס׳טוט זיך אין דער הײם.

מיטוואָך, פיראונצוואַנציק טאָג אין אב האָב איך געטראָפֿן שלמה גרשונס אוּן אים געפרעגט, צי ער וויסט עפעס פון דער הײם. וויזט אויס אַז ער האָט מיך נישט דערקענט. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט געהערט, אַז שמואל אברהם די הייווינס איז געהרגעט געוואָרן. כ׳האָב אים מער גאָרנישט געפרעגט, נאָר כ׳בין אַוועק זוכן אַ וועג ווי אַזוי וואָס גיכער אהיימצוקומען. כ׳בין געוואָר געוואָרן, אַז דער שאָסעי צווישן לובלין אוּן קאַריוו איז פאַרמאַכט, וויַיל דאָרט זענען אַנגע־גאַנגען די שלאַכטן. נישט געקוקט דערויף בין איך אַרויס פון לובלין אוּן מיך פאַרנומען אויפן קרושניקער וועג, אויף וועלכן ס׳האָט געשטראָמט עסטרייכיש מיליטער, וואָס האָט מאָרשירט קיין לובלין. מיט גרויס מי בין איך שפעט ביינאַכט אָנגעקומען קיין בעלזשיץ.

דעם ערשטן קדיש

די שטאָט האָט אויסגעזען ווי נאָך אַ פאָגראָם. טיר אוּן לאָדנס פאַרהאַקט, אוּן שטיל ווי אויף אַ בית־עולם. יידן זע־נען אָנטלאָפן קיין לובלין אוּן אַלץ איבערגעלאָזט אויף הפקר. אַרומגייענדיק איינער אַליין, האָב איך דערזעען אַ הויז. די פענצטער שוואַך באַלויכטן. כ׳האָב אָנגעקלאָפט אוּן דער־זענדיק ביי דער טיר אַ ייד, איז מיר אַביסל היימלעכער גע־וואָרן. כ׳בין דאָרט געזעסן ביז ס׳האָט אָנגעהויבן טאָגן. אַרום צען אַזייגער בין איך אָנגעקומען קיין וואַנוויליץ. דאָרט האָב איך שוין געטראָפֿן אַ סך קאַריווער יידן, וועלכע האָבן נאָך אלץ מורא געהאַט אַהיים צו פאָרן. כ׳בין אריין אין בית־המדרש, געפֿאַוונט, געזאָגט דעם ערשטן קדיש, אוּן מיך געלאָזט גיין קיין קאַריוו.

צוקומענדיק צו אונזער שטוב, האָב איך זי געפונען פאַר־שלאָסן. כ׳האָב זיך דערמאָנט, אַז דער שליסל געפינט זיך ביי יאנקל ברוך מלמד. ווו מיין מאַמע און שוועסטער געפינען זיך האָב איך נישט געקענט מיך דערוויסן. אין קאַריוו האָבן זיך געפונען בלויז אַ פאָר צענדליק יידן. אַזוי זענען אַדורך פריי־טיק און שבת. זונטיק האָבן אָנגעהויבן אַריינצוקומען יידן. פאַרנאַכט איז אויך מיין מוטער און שוועסטער געקומען פון מיעכאָוו.

אין יאָר 1921 געפֿאָרן קיין קאַנאַדע

פון דעם אומגליק האָבן זיי זיך דאָרט שוין דערוווסט. מיר זענען אָפּגעזעסן שבעה און פאַרקויפט דאָס ביסל אַרעמקייט וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט. מיר זענען אַוועק קיין לובלין און זיך דאָרט אַביסל אייִנגעאָרדנט.

קיין אַרבעט האָב איך נישט געקענט קריגן, האָב איך מיך גענומען צום האַנדל מיט בלוי געפעס. כ׳בין אַ פאָר מאָל אין וואַך געפאָרן אויף יאָרידים און גאַנץ שיין פאַרדינט. קיין קאַ־ריוו פלעג איך אָפט קומען, ווייל כ׳האָב דאָרט געהאַט אַ מיידל, וואָס כ׳האָב זייער ליב געהאַט. זי איז טאַקע מיין פרוי, ביז הונדערטאונצוואַנציק. איר נאָמען אַלס מיידל: שׂרה נאָדל־מאַן, ישראל משה לעדערקרעמערס און חנה רייזלס טאָכטער. אין לובלין האָבן מיר געווויינט זעקס יאָר. אין 1920 האָבן מיר באַקומען אַרויספאָדערונגס־פאַפּירן פון מיין פרויס שוועסטער אין מאַנטרעאָל, קאַנאַדע. אין זעלבן יאָר האָבן מיר חתונה געהאַט אוּן אין 1921 אַוועקגעפאָרן מיט מיין פרוי קיין קאַנאַ־דע, וווּ מיר געפינען זיך שוין באַלד 33 יאָר.

שוין באַלד 33 יאָר פון קאַריוו, אוּן דאָך שטייט מיר דאָס שטעטל פאָר די אויגן, ווי כ׳וואָלט עס היינט געזעען. איך קען עס מיר גאָרנישט פאָרשטעלן, אַז אונזער קאַריוו איז חרוב געוואָרן, איז אַ באַרג מיט אַש. מיין טייַער אומפאַרגעסלעך געבוירן־שטעטל, אייביק וועל איך דיך געדענקען. מיין גאַנצע משפחה, מיינע אַלע חברים, פריינד, מיין טאַטנס קבר — פון דעם אַלעמען איז קיין זכר נישט צוריקגעבליבן. אַבער אין מיין זכרון אוּן אין מיין הארץ וועט איר אייביק בלייבן אייִנגע־קריצט אוּן קיינמאָל, קיינמאָל וועל איך אייך נישט פאַרגעסן!

דער מלמד ר׳ מאיר יאָניווער

אַזוי ווי היינט שטייט מיר פאָר די אויגן מיין ערשטער רבי, דער דרדקי מלמד, רב מאיר יאָניווער. אַ הויכער ייד מיט אַ לאַנגער ברוינלעכער בארד, מיט אַ הויכן שטערן אוּן מיט צוויי גרויסע שטרענגע אויגן.

אייִנגעקריצט אין זכרון איז געבליבן דער טאָג, וועו דער טאָטע האָט מיך צום ערשטן מאָל געבראַכט אין חדר אַריין. כ׳האָב מיך אַרומגעקוקט אוּן געזעען ווי קינדער זיצן אויף בענק וואָס זענען באַשטאַנען פון לאנגע ברעטער, וואָס זענען גלעלעגן אויף גאנץ נידעריקע קלעצלעך. ס׳האָט אויסגעזעען ווי די קינדער וואָלטן געזעסן אויף דער ערד, וויַיל קיין פאַד־לאָגע איז נישט געווען. מיין פאָטער ע״ה האָט געראַטן מיטן

רבין איז באַלד אַוועקגעגאַנגען. דער רבי האָט מיך אָנגע־ נומען ביי דער האַנט און מיך אַוועקגעזעצט צווישן די קינדער. די קינדער זענען געווען פרעמדע. כ׳האָב מיך געפילט פרעמד און עלנט. אָט באַלד און איך וואָלט מיך געווען צעווייַנט. אין דער מינוט איז אַרייַנגעקומען מיין מוטער ע״ה מיט אַ גרויסן פּאַפּירענעם בייטל אין דער האַנט. זי האָט מיר דערלאַנגט דעם בייטל און געזאָגט:

— נעם און טייל איין אַלע קינדער.

דער בייטל איז געווען פול מיט קאַרמעלקעס. כ׳האָב מיך תיפֿף גענומען טיילן. מיין מאַמע האָט מיר אַ קוש געטוּען, גע־ רעדט עפּעס מיטן רבין, און אַוועק. איך האָב מיך שוין גע־ פילט צווישן חברים. דער רבי האָט מיך צוגערופן, מיך אַוועק־ געזעצט צום טיש. אויפגעמישט דעם אלף־בית, וועלכן איך האָב שוין גוט געקענט, וווייל דער טאַטע האָט מיך שוין פריער גע־ לערנט. דער רבי איז פון מיר זייער צופרידן געווען, ער האָט מיר געגעבן אַ קניפּ אין בעקל און מיך געהייסן צוריקגיין אויף מיין אָרט.

איך געדענק נישט ווי לאַנג איך האָב געלערנט ביים רבי מאיר יאָניווער. כ׳געדענק נאָר ווי איינמאָל, ווען כ׳בין געווען אין בית־המדרש, ביי מנחה, איז דער רבי צוגעקומען צום טאַטן און געזאָגט:

— ר׳ שמואל, אייער יינגל וואָלט שוין געקאָנט אָנהייבן חומש. איך בין אָבער נישט קיין חומש־מלמד. פֿאָלגט מיך און דינגט אים אַן ביי מרדכי לייבן.

דער צווייטער מלמד, מרדכי לייב

ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט, בין איך אויפגעגאַנגען פון מאיר יאָניווערן צו מרדכי לייבן. דאָס איז געווען אַ ייד פון מיטעלן וווּקס, מיט אַ קורץ שווארץ בערדל. מיט אַ טרויעריק פּנים. ער האָט געהאַט רויטע, קראַנקע אויגן. תמיד פלעגט ער אייניטנקען שטיקלעך וואָטע אין אַזאַ וואָסערל, וואָס ער האָט דאָס געוואָלט אויגן־וואָסער, און מיטן טייטל אַרייַנשטופן אין די אויגן־וויניקלען. אויפן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ הויך סאַמעטן היטל מיט אַ גרויסן דאַשעק, וואָס האָט פאַרדעקט דעם שטערן. שטענדיק האָט ער געקרעכצט. ער האָט געליטן אויף דער „זיץ־קראַנקהייט״. איז תמיד געזעסן אויף אַ קישעלע.

געלערנט האָט ער מיט די קינדער שטיל, רואיק, זעלטן געשריגן. דער קאַנטשיק איז געלעגן אויפן טיש נאָר צו שרעקן. האָט ער אים אַמאָל אויפגעהויבן, אַזוי האָט ער אים געלאָזט אין דער לופטן הענגען, אים קיינמאָל נישט אַראָפּגעלאָזט אויף אַ קינד. דערפאַר אָבער האָט אונז זיין זון דוד, וואָס איז ג׳ע־ וועקסן זיין בעלפער, אָנגעטוּען געברוינטע לייד. ער האָט מיט אונז יעדן אינדערפרי געדאַוונט.

מיט דער לינקער האַנט צום רעכטן אויער

זיין גרעסט פאַרגעניגן איז געווען צו רייסן אויערן. און צום ערגסטן פלעגט ער זיך תמיד אָפּרעכענען מיטן רעכטן אויער. ער איז געווען אַ געלינקטער, און יעדעס מאָל איז אויסגעקומען צו זיצן מיטן רעכטן אויער ביי זיין לינקער האַנט. ביים דאַוונען, אַז מ׳איז געקומען צום אהבה רבה אהבתנו — האָט ער אָנגענומען ביים אויער. און אַז מ׳האָט געזאָגט: ויתרה האָט ער געזאָגט: ס׳שטייט תרה און געריסן דאָס אויער. ער האָט נישט געהאַלטן פון שלאָגן, און אויך נישט פון שרייַען, נאָר פון רייסן אויערן. אייגנטלעך האָט ער מיר שטארק געריסן דאָס אויער (פאַרשטייט זיך דאָס רעכטע). אָהיימקומענדיק האָט די מאַמע באַמערקט ווי איך טאָפּ מיר כסדר דאָס אויער. זי איז צוגעקומען, אָנגעקוקט דאָס אויער און אָנגעהויבן שרייַען:

— ווער האָט דיר דאָס געטוּען?

איך האָב אָבער געהאַלטן פון פּסוק אַז פון חדר טאָר מען נישט אויסזאָגן. זי האָט זיך אָבער דערוווּסט פון אַ יינגל, וואָס האָט מיט מיר געלערנט. צומאָרגנס איז מיין מוטער געקומען אין חדר. און פון יענעם טאָג האָט דוד אויפגעהערט רייסן אויערן.

כ׳האָב באַלד אָנגעהויבן לערנען חומש. צום פאַרהערן האָט מען ביי אונז אין שטוב געמאַכט אַ סעודה. מיינע עלטערן, באַ־ זונדערס מיין מאַמע, איז געווען אין זיבעטן הימל. ביי מרדכי לייבן האָב איך געלערנט גאַנצע דריי יאָר. אַז איך בין פון אים אַרויס, האָב איך געלערנט חומש און אַביסל רש״י, און פאַרשטאַנען דאָס לערנען אַזויפיל וויפל דער רבי האָט עס פּאַרשטאַנען...

די רייכע יינגלעך — דער „חכם״ און דער „תם״

מיין דריטער רבי איז געווען ר׳ שמחה פסחס. ער איז שוין געווען אַ גמרא־מלמד. כאָטש איך האָב נאָך דאָס חומש נישט געקענט און רש״י אַוודאי נישט, האָט מען שוין מיט מיר אָנ־ געהויבן לערנען גמרא.

ביי שמחה פסחס האָב איך אָבער יאָ עפּעס אויסגעלערנט, דהיינו, צו וויסן אַז ס׳איז בעסער געבוירן צו ווערן ביי רייכע עלטערן ווי ביי אָרעמע. דאָס האָט אונז דער רבי באַזונדערס גלאָזט פילן פאַר פסח: לערנענדיק די הגדה, האָט ער ביי די ארבעה בנים אויסגעקליבן פיר יינגלעך, צוויי פון רייכע און צוויי פון אָרעמע עלטערן. די ערשטע צוויי, דער „חכם״ און דער „תם״ זענען געווען די רייכע קינדער און די אָרעמע — דער „רשע״ און דער „שאינו יודע לשאול״. נישט וווייל די ערשטע זענען געווען די קלוגערע אָדער פעיקערע, נאָר אויס דרך־ארץ צו זייערע עלטערן. און אויך ביים אויפהערן לערנען ביי־ נאַכט האָט מען דאָס געפילט. מען פלעגט דעמאָלט מאַכן אַ סעודה. יעדעס יינגל האָט געמוזט ברענגען צוואַנציק קאָפּי־ קעס, אָרעם און רייך. די רביצין האָט געקאָכט לאָקשן מיט יויך און פלייש. דער רבי האָט געקויפט אַ פלעשל בראַנפן. מען האָט געדאַוונט מעריב אויפן יום־טובדיקן שטייגער, ביז שומר עמו ישראל לעד, און דאַן האָט מען זיך געמוטן צו דער סעודה. און דאָ האָט מען די רייכע קינדער געזעצט אויבן־אָן. און אַזוי אויך מיטן בראַנפן און מיט די פאַרציעס. נאָר אהיימ־ גייענדיק פון חדר זענען אַלע געגאַנגען גלייך, אַלע זענען גע־ ווען גלייך בגלופין, אַלע האָבן געזונגען דעם זעלבן ניגון און זיך געטאַרעט אין זעלבן ווייסן שניי.

מער שדכן ווי מלמד

ביי שמחה פסחס האָב איך נישט זייער לאַנג געלערנט, וווייל מיין פאָטער האָט געזען אַז קיין רב וועל איך שוין נישט ווערן, אַזוי ווי מיין מוטער האָט זיך געווּוּנטשן.

ר׳ יוסף איציקס אַ זון האָט געווּוּינט אין פּיליוו און נישט געהאַט קיין פרנסה. האָט ער זיך מישב געווען, איבערגעלאָזט ווייב און קינד, געקומען קיין קאַריוו און געוואָרן אַ מלמד. צווישן די אַכט תלמידים וואָס ער האָט זיך דערוואָרבן, בין אויך איך געווען. מיין פאָטער האָט געזאָגט, אַז דער מלמד וועט לערנען אַנדערש ווי די קאַריווער מלמדים. דאָס איז געווען אַ קליין יידל מיט אַ בלאָנד שיטער בערדל. ער האָט געהאַט אַ הויכע פלייצע. דערפאַר האָט מען אים געקרופן מאיר גאַרב. אָנגעטוּען איז ער געגאַנגען אין אַ ניי כאַלאַטל, אַ ווייס קעל־ נערל מיט אַ שניפּסל, מיט געפּוצטע שיך — טאָקע אַנדערש ווי די קאַריווער מלמדים. און דאָס לערנען איז אויך געווען אַנ־ דערש. אַ חוץ דעם מלמדות האָט ער געהאַט נאָך אַ פרנסה: ער איז געווען אַ שדכן. ער פלעגט יעדעס מאָל אַוועקפאָרן אויף צוויי־דריי טעג. די תלמידים האָט ער אָנגעזאָגט אַז זיי זאָלן אין דער היים נישט דערציילן אַז ער איז נישטאָ, נאָר קומען ווי יעדן טאָג אין חדר אַריין און אַליין לערנען. מיר האָבן אים גע־ פאָלגט און זענען געקומען אין חדר אַריין, אָבער זומער פלעגן מיר תיפֿף אַוועקגיין צו דער שמאָלער דזשיקע זיך באַדן. מיר פלעגן אהיימגיין עסן אין דערזעלבער צייט ווי פון חדר. יעדע וואָך האָבן מיר געהאַט אַזעלכע גליקלעכע טעג... און אַז דער רבי איז שוין יאָ געקומען, האָט שוין דאָס לערנען קיין וועלט נישט געהאַט, וווייל מיר פלעגן שוין לערנען מיט אים — און נישט ער מיט אונז. דאָס איז אַזוי אָנגעגאַנגען אַ שטיקל צייט,

ביז די עלטערן האָבן זיך פון דער מעשׂה דערוווּסט. זענען אַלע עלטערן געקומען צום רבין און געפרעגט:

— היתכן, ווי טוט מען עס אַזאַ זאַך?

האָט זיך דער רבי פֿאַרענטפֿערט — אַז דאָס ווייב איז געוואָרן קראַנק, און אַז די קינדער זיינע האָבן געפֿאָקט און געמאַזלט. ר׳האָט צוגעזאָגט, אַז מער וועט דאָס שוין נישט פֿאָרקומען. די עלטערן האָבן אָבער צווישן זיך אָפּגעמאַכט אים נישט צו באַצלן קיין שׂכר־לימוד פֿאַר דער צייט וואָס ער האָט נישט געלערנט.

אָלע מאָל האָט דער רבי אויף אונז געשריגן פֿאַרוואָס מיר ברענגען נישט קיין געלט. איינמאָל, דאָס איז געווען אַ צווייַדריי וואָכן פֿאַר ראש השנה, האָט ער אונז אָלע געפֿירט צו זיין שוועסטער (יאָמע שניידערס ערשטע ווייב איז געווען זיין שוועסטער. טעמע האָט זי געהייסן). אַז מיר זענען אַריין אין שטוב, האָט ער אַוועקגערופן זיין שוועסטער און זיך מיט איר געסודעט. און וועגדעסיך זיך צו אונז, האָט ער גענאָגט:

— גייט אָלע אַהיים און מאַכט שׂכר־לימוד. אַז איר וועט באַקומען, זאָלט איר עס ברענגען צו מיין שוועסטער. זי וועט אייך דערפֿאַר געבן מתנות. יעדער וואָס וועט ברענגען געלט וועט באַקומען פון איר אַ שופֿר.

קיין געלט האָט קיינער נישט געברענגט, און מיר האָבן קיין שופֿרות נישט באַקומען. אויפֿן צווייטן טאָג, אַז מיר זענען געקומען אין חדר אַריין, האָבן מיר דעם רבין נישט געטראָפֿן. מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז ער איז אַוועקגעפֿאָרן קיין פּילייו און וועט שוין מער נישט צוריקומען. דערמיט האָט זיך געענדיקט מאיר גאַרבס חדר אין קאַריוו.

געבליבן אַן אַ חדר, האָבן מיינע עלטערן אָנגעהויבן טראַכטן וואָס צו טוען מיט מיר. אָנדינגען מיך צו אַ צווייטע גמרא־מלמד, צו נח מאיר דאָבריס, אָדער צו שלמה יאָסקעס, האָט שוין מיין פֿאָטער נישט געוואָלט. ער האָט געזאָגט אַז קיין למדן וועל איך שוין נישט זיין. לאָזן מיך לערנען אַ מלאכה, בין איך נאָך געווען צו יונג. אַ חוץ דעם האָט מיין מוטער נישט געוואָלט, אַז איך זאָל ווערן אַ שוסטער אָדער אַ שנייַדער. איז געבליבן אויבערצווואָרטן ביז איבער סוכות, וועט מען זען וואָס צו טוען. איך בין געווען צופֿרידן, וואָס איך וועל זיין פֿריי עטלעכע וואָכן. אָבער אַזוי פֿריי בין איך נישט געווען. ער־שטנס האָט דער טאָטע מיט מיר אָנגעהויבן צו לערנען. דאָן האָב איך געדאַרפט יעדן טאָג דאָווענען הויך אויף אַ קול, אַז דער טאָטע זאָל הערן צי לאָז איך, חלילה, נישט אויס קיין ווערט. נאָכן עסן און בענטשן האָב איך מיך געדאַרפט נעמען צום תהילים. יעדן טאָג אַ יום תהילים. אויך הויך אויפן קול, אַז דער טאָטע זאָל הערן. דאָן איז געקומען חומש מיט רש״י. די גאַנצע פּרשה פון דער וואָך. אַזוי איז געגאַנגען אַ גאַנצן טאָג, פון פֿרי ביז שפּעט אין דער נאַכט. פון שבת איז דאָך שוין אַפֿגערעדט.

אַ רב אָדער אַ בלעכער

באַלד נאָך סוכות איז קיין קאַריוו אָנגעקומען דער מיע־כאָווער רבי ז״ל. ער איז איינגעשטאָנען ביי ר׳ איטשע שנייער. מיין מאַמע האָט שטארק געהאַלטן פון דעמדאָזיקן רבין. ווייל „ער זאָל לעבן״ האָט פֿאַר איר אויסגעבעטן אַז זי זאָל האָבן אַ בן־זכר. טאָקע מיט. כ׳בין געווען אַן איינאונאיינציקער זון ביי מיין מוטער. ווי דער רבי איז נאָר אָנגעקומען, איז אין שטעטל געוואָרן פריילעך. מ׳האָט זיך באַלד אויך דערוווּסט אין די אַרומיקע קליינע שטעטלעך און ס׳האָבן אָנגעהויבן שטראָמען קיין קאַריוו וויבער פון מאַרקישאָוו, וואַנווילין, קאָנסקיוואָליע. דאָס שטעטל האָט אויפֿגעלעבט. געקומען זענען מיינסטנס וויבער און וויניק מענער. אַ חשוב ביים רבין איז געווען אין קאַריוו זאַנוועלע בליאַכאַזש.

ווען איך בין איינמאָל געזעסן און געזאָגט תהילים, זאָגט צו מיר די מאַמע:

— אברהם, היינט גייען מיר צום רבין.

דאָס ערשטע מאָל אין לעבן בין איך געגאַנגען זען אַ הייליקן רבין. איך בין אויך דאָס ערשטע מאָל געווען אין שטוב ביי ר׳ איטשע שנייער. אין אַ קליין שטיבל פול מיט ווייַבער, איז ביי אַ טישל געזעסן אַ יידענע מיט אַ געל בערדל. אַנגעטוּען אין אַן אָטלעסענע זשופּעצע, און אַ יאַרמעלקע אויפן קאָפּ, און מיט אַ געזאַנגער פעדער געשריבן אויף אַ צעטעלע, וואָס אַ יידענע האָט אים געזאָגט. די יידענע האָט אַנידערגעלייגט אַ פּאָר קופּערנע מטבעות אויפן טיש. דער יידענע האָט געזאָגט:

— ס׳ניש גיניג.

די יידענע האָט דערלייגט. דער יידענע האָט געעפנט די טיר און זי געהייסן אַריינגיין אין צווייטן צימער.

אַז מיין מאַמע האָט באַקומען דאָס שטיקל אָנגעשריבענע פּאַפּיר, און דער יידענע האָט זי געהייסן אַריינגיין אין צווייטן חדר, האָט זי צו מיר געזאָגט, אַז ווען איך וועל אַרייַנגיין צום רבין זאָל לעבן, זאָל איך אים געבן שלום. אין דער צווייטער שטוב האָב איך געזעסן דעם רבין זיצן אויף אַ ווייך געבעטן שטול, לעבן אַ גרויסן טיש מיט ספֿרים. אָנגעטוּען אין אַ בריטן שלאָפֿראָק, אויפן קאָפּ אַ גרויסן סאָמעטענעם ספּאָדיק. אַ שיינע שוואַרצע בארד, אין וועלכער ס׳זענען שוין געווען אַ סך ווייסע פּעדעס. איך בין צוגעגאַנגען און אים געגעבן שלום. זיין האָנט איז געווען גלאַטיק און ווייך. אינגאַנצן אַן ביינדלעך. ער האָט אים איבערגעלייענט דאָס קוויטל און מיך אַ פּרעג געטוּען צי איך קאָן לערנען. כ׳האָב געענטפֿערט אַז כ׳קען. דער רבי האָט מיין מוטער געזאָגט:

— זאָג נישט, אשה, וואָס אַ יידּ דאַרף קענען, וועט ער קענען. און אויב דו ווילסט אים מאַכן פֿאַר אַ בעל־מלאכה, מאַך אים פֿאַר אַ בליאַכאַזש.

מער האָט ער גאָרנישט געזאָגט. מיר זענען אַרויס דורך אַ צווייטער טיר, וואָס האָט אַרויסגעפֿירט אין געסל, אַקעגן מענדל מוליס הויז.

דאָס ערשטע רעפֿאָרמירטע חדר

אין יענער צייט האָט דוד הערש שטראָסבורג (וועלכן מ׳האָט דעמאָלט גערופן דוד הערש סאָלטעס) געעפנט אַ מאַדערנעם חדר מיט אַ דערלויבענישׂ פון דער רוסישער רעגירונג. וועגן מיין פֿאָטער האָט זיך וועגן דעם דערוווּסט, האָט ער זיך תיכף געזעגן מיט דוד הערשן און מיך אַהינגעשיקט לערנען. אַז איך בין צום ערשטן מאָל אַריין אין דעם „פֿראָווני״ חדר, ווי מ׳האָט עס גערופן, איז עס מיר תיכף געפעלן געווארן, און איך האָב דעם „מורה״ באַלד ליב באַקומען. אָלץ איז מיר דאָ געווען נייַ. ערשטנס — דער לערער אַליין, דוד הערש. אַ הויכער יידּ, אַביסל געבויגן, מיט אַ שווארץ בערדל, אויפן קאָפּ אַ יאַרמעלקע, שיין און זויבער אָנגעטוּען. דוד הערש איז געווען אַ מאַדערנער יידּ, אַ משכיל, מיט אַ סך וויסן פֿאַר יענער צייט, געקענט גוט רוסיש און פּויליש, ער איז אויך געווען אַ סימפּאַטיקער פון ציוניזם. און צווייטנס—דאָס חדר: נישט ווי די חדרים אין קאַריוו. דאָס צימער איז געווען זייער ריין און ליכטיק. אויבן אָן איז געשטאַנען אַ טישל מיט אַ שטול — דער פּלאַץ פֿאַרן לערער. ווייטער זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט בענק פון ביידע זייטן ביז צו דער וואַנט. איין זייט פֿאַר מיידלעך, די צווייטע פֿאַר יינגלעך, אין מיטן אַ דורכגאַנג. אויף דער וואַנט איז געהאַנגען אַ גרויס בילד פון צאַר ניקאָלאַי אָלעק־סאַנדראָוויטש. ביי אָן אָנדערער וואַנט — אַ גרויסער שוואַרצער טאָפּל, אויף וועלכן די קינדער האָבן זיך געלערנט רעכענונגען. ס׳האָט פֿאַרכאָפּט דאָס אויג אַריינקומענדיק אין דוד הערשס חדר. ביי אים האָבן מיר זיך געלערנט שרייבן יידיש און רוסיש (קיין פּויליש האָט דעמאָלט די רוסישע רעגירונג נישט דערלויבט צו לערנען). ער האָט מיט אונז אויך געלערנט תנ״ך, דעם חומש, אונז געגעבן גוט צו פֿאַרשטיין. וואָלט דאָך אלץ געווען ווייל און פּיין. איז דאָך אָבער, ווי געזאָגט, געווען אַ „פֿראָווני״ חדר. איז יעדן נאָכמיטאָג אַריינגעקומען אין חדר אַ רוסישער אוטשיטעל מיט אונז צו לערנען רוסיש און אַריפמעטיק. און ביי זיין אַריינקומען האָבן זיך אַלע קינדער

געדאַרפט אויפשטעלן ; אַראָפנעמען די היטלען און באַגריסן. מיר האָבן נעבעך געמוזט לערנען אַ גאַנצע שעה אין די בלויזע קעפּ. דאָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע אויפרעגונג אין שטאָט. באַזונדערס ביי די חסידישע מענטשן. ס׳איז אַזוי ווייט דערגאַנגען, אַז מ׳האָט געדראָט אַריינצולייגן דאָס חדר אין חרם.

כ׳געדענק ווי איינמאָל אין אַ פרימאָרגן איז געקומען אין חדר אַריין אַ שילערין, שיינדל שמואל איציקס מיידל, און דערציילט דעם „מורה״, אַז איר פאָטער האָט געהערט אין בית־המדרש רעדן, אַז יינגלעך מיט מיידלעך, וועלן זיי קומען אַריין אין חדר, גיבן זיי זיך די הענט. און גייען אויך אַהיים צוזאַמען. דוד הערש האָט בלויז אַ שמייכל געטוען און זי געהייסן זיך זעצן אויף איר פלאַץ. דוד הערש איז געווען אַ גרויסער עקשן. ער האָט זיך מיט גאָרנישט געריכטן און ווייטער געגאַנגען זיין וועג. שפּעטער האָבן שוין אַפילו חסידישע יידן געשיקט זייערע קינדער צו דוד הערשן, אַז זיי זאָלן זיך לערנען שרייבן אַ בריוול און אַ רוסישן אַדרעס.

רעוואָלוציאָנערע לידער און קוילן

דאָס איז געווען נאָך דעם רוסיש־יאַפּאַנישן קריג, וועלן רוסלאַנד האָט געליטן די גרויסע מפלה. די רעוואָלוציאָנערע טעטיקייט קעגן דער צאַרישער הערשאַפט איז געווען אין פולן ברען. קאָריוו האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע בונטאָוושטשיקעס. אין שטעטל זענען שטענדיק געווען צוויי רוסישע פאָליציאַנטן, אַ וואַכמישטש און אַ סטראַזשניק.

אין וואַנווילין איז אין יענער צייט געווען אַ וואכמישטש, זייער אַ שיינער, אַ הויכער און געזונטער רוס. זייער אַ שטרענגער. ער האָט אָבער זיינע פעיקייטן דאָרט נישט געקענט אויסנוצן, ווייל אין וואַנווילין זענען קיין בונטאָוושטשיקעס נישט געווען, האָט ער זיך דאָרט אַרומגעדרייט מיט זיינע געזונטע הענט און ווילן עפּעס אויפצוטוען און נישט געהאָט וואָס. ביז גאָט האָט אים געהאָלפן. פון „אויבן״ האָט מען באַשלאָסן די ביידע פאָליציאַנטן אויסצובייטן : דעם קאָריווער צו אים בערשיקן קיין וואַנווילין און דעם וואַנווילישן — קיין קאָריוו.

ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט און אין אַ שיינעם טאָג איז פאַווועט מאַלאַכאָוו (אַזוי האָט ער געהייסן) מיט גרויס פאַראַד אַנגעקומען קיין קאָריוו און באַלד געגומען ווייזן ווער ער איז און וואָס ער קאָן. מיר איז געפעלן זיין שיינע פיגור, זיין מונדיר, זיין לאַנגע שווערד.

איינמאָל, אין אַ זומער פאַרנאַכט, האָב איך אים געזעען שטיין אויפן קרייצוועג פּילויו, וואַרשע—לובלין. איך בין געשטאַנען לעבן יונה מאַנטשעשס געוועלב און אים באַטראַכט. פלוצלים האָט זיך דערהערט אַ געזאַנג פון פילעווער וועג. אַ רעוואָלוציאָנער ליד. פאַווועט איז ווי אַ הונט געשטאַנען אוֹן געקוקט, האָט אָבער קיינעם נישט געזעען. ערשטנס איז געווען שוין פינצטערלעך, און צווייטנס איז דאָס געזאַנג געקומען פונווייטנס. דאָס געזאַנג האָט זיך פאַרשטאַרקט. פאַווועל האָט זיך באַהאַלטן אונטערן צלם וואָס איז דאָרט געשטאַנען און געגומען לויערן. באַלד זענען אַנגעקומען אַ גאַנצע כאַליאַסטרע פון קריסטלעכע און יידישע יונגען. אַז זיי זענען שוין געווען גאַנץ נאָענט, איז פאַווועל אַרויסגעשפרונגען פון זיין באַהעלטענישע, און מיטן רעוואָלווער אין דער האַנט אַ געשריי געגעבן :

— סטאָי !

אַלע זענען דערשראָקן שטיינגעבליבן. קיין איינער האָט נישט געוואָגט אַנטלויפן. פאַווועל האָט געגומען שלאָגן פון רעכטס און לינקס. און אַז ער איז שוין פאַרטיק געווארן, האָט ער געזאָגט :

— איצט גייט אַהיים. און אַז איר וועט נאָך וואָגן זינגען אַזעלכע לידער, וועל איך אייך אויסשיסן ווי די הינט.

צעבלוטיקטע זענען אַלע אַהיים געלאָפן. ס׳איז א צייט געווען שטיל. פאַווועלן האָט מען געלויבט : ער האָט איינגעשטילט די רעוואָלוציע.

מיט צוויי חדשים שפּעטער, אין אַ מיטוואָך ביינאַכט. אַנהייב ווינטער. אַ פראָסט. אויף דער גאַס האָט מען כּמעט נישט געזעען קיין מענטש. אין בית־המדרש זענען נאָך געזעסן עטלעכע יידן, זיך געוואַרעמט ביים אויוון און זיך דערציילט מעשיות פון וואַנוויליצער יאַריד, פון וואַנען זיי זענען נאָר וואָס געקומען. אַרום די בית־המדרש טישן זענען נאָך געזעסן עטלעכע בחורים און געלערנט מיטן שיינעם גמרא־ניגון. אין די שטיבער איז מען שוין געווען נאָך די וויעטשערעס. פלוצים איז די גאַנצע שטאָט אויפגעצייטערט געוואָרן. ס׳האָבן אָפּגעהילכט אין דער נאַכט דריי־פיר שאָסן. און ס׳איז ווידער שטיל געוואָרן. אַ שרעק האָט יידן אַרומגעכאַפּט. מ׳איז געבליבן זיצן אויף די ערטער ווי פאַרגליווערט. ס׳האָט געדויערט עטלעכע מינוט ביז מ׳איז צו זיך געקומען, און מ׳האָט אָנגעהויבן פרעגן וואָס ס׳איז פאָרגעקומען. אַרויסגיין האָט מען מורא געהאַט, נאָר יעדער איז געווען זיכער, אַז דער וואַכמישטש פאַוועל מאַלאַכאָוו האָט עמעצן דערשאָסן. ביסלעכווייז האָט מען זיך אָנגעהויבן אַרויסצושמאַרן פון די שטיבער. און וויפן מען איז געקומען אין מאַרק אַריין, איז שוין דאָס גאַנצע שטעטל געווען דאָרט פאַרזאַמלט, און מ׳האָט זיך אָטוואָס דערוווסט :

דער וואַכמישטש פאַוועל מאַלאַכאָוו איז אַריינגעגאַנגען צו אפּרים איטשע שנייערס אין געוועלב קויפן זאָקן און הענטשקעס. פלוצים האָט מען אָנגעהויבן אַריינצושיסן דורך דער שויבנטיר וואָס איז געווען פאַרמאַכט. אפּרים האָט זיך אַ וואַרף געגעבן אונטערן בופעט. דער וואַכמישטש האָט אַרויסגעכאַפּט דעם רעוואָלווער, געוואָלט צוריקשיסן, אָבער אין דערזעלבער רגע איז ער אומגעפאַלן.

אפּרים האָט אָנגעהויבן שרייען, באַלד זענען זיך צונויפגעלאָפן מענטשן, געזעען דעם פאָליציאַנט ליגן אין אַ טייך בלוט, האָט מען געופן חיים שמואלן דעם פאלדשער. ער האָט אים באַטראַכט און געהייסן שנעל אַוועקפירן אים אין אַ לובלינער שפּיטאָל. מען האָט אים באַלד אַרויפגעלייגט אויף אַ פור און מ׳איז מיט אים אַוועק. אויפן וועג איז ער אויסגעגאַנגען.

צומאָרגנס זענען פון פילויו אָנגעקומען אַ סך פאָליציאַנטן און מ׳האָט אַרעסטירט עטלעכע פאַרדעכטיקטע שקצים. מען האָט זיי אָבער צוליב מאַנגל אין באַווייזן באַלד אַרויסגעלאָזט. מ׳האָט קיינמאָל נישט אויסגעפונען ווער ס׳האָט דערשאָסן דעם וואַכמישטש פאַוועל מאַלאַכאָוו.

די „טשאָרנע סאָטניע״ און היימישע באַנדיטן

אַ קורצע צייט נאָך דער געשעעניש האָבן זיך אין קאָריוו אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז אין אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד האָבן זיך אַרגאַניזירט גרויסע באַנדעס אונטערן נאָמען „טשאָרנע סאָטניאַ״. זייער אויפגאָבע איז צו גיין פון שטאָט־צו־שטאָט, פון דאָרף־צו־דאָרף, און אַרגאַניזירן פאָגראָמען אויף יידן. פון וואַנען די נייעסן האָבן זיך געגומען, האָט מען נישט געווסט. אין צייטונגען האָט דאָס קיינער נישט געלייענט. די נייעס איז אַלץ געוואָקסן און אַ שרעק האָט יעדן אַרומגעכאַפּט. סוחרים וואָס זענען געקומען פון לובלין, האָבן דערציילט, אַז די שרעק האָט אַרומגעכאַפּט גאַנץ פוילן, און אין לובלין האָט מען מורא די נאַכט איבערצושלאָפן. אַפילו אברהם מרדכי מעכלס, דער אייניציקער קאָריווער שפּיליטער, וואָס איז יעדן זונטיק געפאָרן קיין וואַרשע און דאָנערשטיק אַהיים געקומען, האָט דערציילט, אַז אין וואַרשע שרעקט מען זיך אויך פאַר דער טשאָרנע סאָטניע.

אין בית־המדרש האָט אַ ייד דערציילט, אַז אין אַ סך אוקראַיניש שטעט, וווּ די באַנדעס זענען פאַרבייגעגאַנגען, איז נישט געבליבן קיין איינציק לעבעדיקער ייד.

אין קאָריוו האָט מען אָנגעהויבן טראַכטן עפּעס צו טוען. אין יענער צייט איז די יידישע און קריסטלעכע יוגנט געווען פאַרייניקט. דער קריסט ליס סאָוועריי, דער עלטסטער רעוואָלוציאָנער אין קאָריוו, האָט געזאָגט אַז ס׳מוז געשאָפן ווערן אַ זעלבסטשוץ. מען מוז קויפן געווער. מ׳דאַרף נאָר האָבן געלט. און אַזוי ווי די טשאָרנע סאָטניע פאָגראָמירט נאָר יידן, זאָל מען זאַמלען געלט טאָקע נאָר ביי יידן. און אַזוי איז עס אויך

געבליבן. יעדן אָוונט (בייטאָג האָבן זיי מורא געהאַט צו גיין) זענען אַרויסגעגאַנגען אַ פאָר חברים מיט ליס סאָווערי בראש, אַנגעהויבן האָט מען צו גיין צו די רייכע יידן, ווי: שאול לע־ווינזאָן, ישראל גאָזשיטשאָנסקי, איטשע שנייער און נאָך אַזעל־כע. צי זיי האָבן באַקומען און וויפל — האָט קיינער נישט געוווסט.

אײנמאָל אין אַ פאַרנאַכט האָב איך געזעען די געלט־זאַמ־לער אַריינגיין צו ר׳ שלמה לייב מעכלס זון. ער איז געווען פראָדל רייזלס מאַן. איך בין זייער נייגעריק געווען צו זעען ווי אַזוי זיי נעמען געלט. האָב איך מיך אומבאַמערקט אַריינ־געגנבעט אין שטוב אַריין, כ׳האָב זיך געשטעלט אין אַ ווינקל און אַלץ געזעען. שלמה, אַ זייער שוועכער ייד, מיט אַ גרויסן בויך, איז געזעסן ביים טיש אַ דערשאָקענער, און נישט גע־ווּסט וואָס דאָ קומט פאָר. באַלד איז ליס סאָווערי צו אים צו־געגאַנגען מיט אַ פאַפּיר און אים געזאָגט וויפל ער דאַרף געבן. שלמה איז אַבער געווען פון די קנאַפּע געבער, און ער האָט זיך געקוועטשלט. האָט אַ יידישער חבר צו אים געזאָגט:

— אויב וועסט נישט געבן וועט מען דיר אויפשניידן דעם בויך!

און אַ צווייטער האָט גלייך אַרויסגעצויגן אַ רעוואָלווער. דערזעענדיק דעם רעוואָלווער, האָב איך מיך אַרויסגעשאָרט פון שטוב און בין אַנטלאָפן אַהיים. אַ צווייט מאָל האָב איך זיי גזעזען ביי משה חלפן. וועז זיי זענען צוגעקומען צו דער טיר. איז זי געווען פון אינעווייניק פאַרשלאָסן. מ׳האָט זיי נישט געווואָלט אַריינלאָזן. האָבן זיי אַרויסגענומען אַ רעוואָלווער און אויסגעשאָסן.

דאָס איז אַזוי אַנגעגאַנגען אַ לאַנגע צייט. יעדן אויפדער־נאָכט איז מען אַרויסגעגאַנגען מיטן רעוואָלווער אין דער האַנט זאַמלען געלט ביי די קאָריווער יידן — כדי זיי זו באַשיצן... שפּעטער האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז דער דאָזיקער ליס סא־ווערי איז געווען אַ גרויסער באַנדיט. ער איז טאַקע צום סוף דערשאָסן געוואָרן אין דאָרף סלאָוויענק, הינטער לובלין.

מען גרייט זיך צו פאַרטיידיקן און מען אַנטלויפט

ס׳זענען אַנגעקומען ידיעות אַז די טשאָרנע סאָטניע דער־נעענטערט זיך קיין לובלין. די יידישע חברים האָבן געזאָגט, אַז זייער גרויסער פירער ליס איז אַוועקגעפאָרן קויפן געווער. אַז מען זאָל זיך נישט שרעקן. איינמאָל אין אַ פאַרטאָג, אין דרויסן איז נאָך טונקל געווען, האָט מען געקלאָפּט אין אונזער טיר. דער טאַטע האָט געפרעגט ווער ס׳איז דאָרט, האָט מען פון יענער זייט טיר געענטפערט:

— שטייט אויף, די טשאָרנע סאָטניע איז נאָענט פון קאָ־ריוו!

דערהערט די גוטע בשורה, האָט אונז דער טאַטע אויפגע־וועקט. מיר האָבן זיך שנעל אָנגעטוּען און ציטערדיק פאָר שרעק נישט געוווסט וואָס מיר האָבן צו טוּען. אַרויסצוגיין האָבן מיר מורא געהאַט. אַז אין דרויסן איז שוין געוואָרן גוט ליכטיק, איז דער טאַטע אַרויסגעגאַנגען געוואָר ווערן וואָס ס׳הערט זיך. ער איז באַלד צוריקגעקומען און געזאָגט, אַז אַלע יידן גייען אין בית־המדרש אַריין דאָוונענען, און נאָכן דאָוונענן וועט מען זאָגן תהילים. מיין מוטער האָט דערווייל אײנגע־פאַקט די נויטיקע זאַכן, אין פאַל מ׳וועט מוזן אַנטלויפן. מיך האָט זי געשיקט צו זלאַטע שאולס, יענקל ברוך מלמדס מוטער, אַ בעקערין. מיך געהייסן ברענגען אַ ברויט. כ׳האָב אַנגע־קלאָפּט, און אַז מ׳האָט פון אינעווייניק געהערט ווער ס׳קלאָפּט, האָט געפּענט לייזערל איינבינדער, זלאַטעלע שאולס אַן איי־דעם, און כאָטש ער איז שוין געווען אַן אַלטער ייִד, איז ער געשטאַנען מיט אַ האַק אין דער האַנט אויף מקבל פנים צו זיין די טשאָרנע סאָטניע. אַלע לאָדנס זענען געווען פאַרהאַקט, אַלע געוועלבער פאַרמאַכט. דאָס שטעטל האָט אויסגעזען ווי ערב יום־כּפּוּר פאָר כּל־נדרי. אין בית־המדרש־גאַסל האָב איך דערזעען עלקעלע שלמה זעלקעס. הינטער איר אַ מחנה ווייבער. עלקעלע האָט געהאַלטן אַ גרויסן קרבן־מנחה סידור אין האַנט און געשריגן מיט אַ יעמערלעך קול:

— קימץ אין בית־המדרש אַריין זאָגן וידוי. מ׳עט זיך באַ־האַלטן אויפן אַלטן בית־עולם הינטער די מצבות.

צוריקגייענדיק האָב איך געזעען אַ סך יידן צוזאַמען מיט קריסטן מאַרשירן ווי זעלנער אין רייען, באַוואָפנט מיט אייזער־נע פרענטן, שטעקנס, שטיינער, מיט העק, ווידלעס, רידלעס און גראַבליעס. אַלע מאַרשירן צום לובלינער וועג.

איך האָב דערזעען שמחהן, לאָזער שניידערס אַ יינגל. האָבן מיר זיך באַוואָפנט מיט צוויי שטיינער און זענען אויך נאָכ־געגאַנגען. אַביסל העכער פון דער קאָנצעלאַריע איז מען ge־בליבן שטיין. דאָ האָט מען באַשלאָסן מקבל פנים צו זיין די געסט.

פּלוצים האָט מען פונווייטן דערזעען ווי צוויי רייטער דער־נעענטערן זיך צו אונז. איינער אויף אַ ווייס, דער צווייטער אויף אַ שווארץ פערד. יעדער איז געווען זיכער אַז דאָס זע־נען זיי. קיינער האָט קיין וואָרט נישט אַרויסגערעדט. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און מ׳האָט דערזעען, אַז דאָס זענען צוויי מארקישאָווער יידן, וואָס זענען געשיקט געוואָרן כּדי צו וואָ־רענען די קאָריווער יידן. זיי זענען גיך אַראָפּגעשפרונגען פון די פערד און גענומען שרייען:

— יידן, ראַטעווט זיך! אַנטלויפט וווּ די אויגן וועלן אייך טראָגן!

אַרויסרייטנדיק פון מארקושאָוו, איז די טשאָרנע סאָטניע שוין געווען אין גאַרבאָוו.

וואָס וווייטער איז געווען, וויס איך שוין נישט. ווייל איך מיט שמחהן זענען געווען פון די ערשטע לויפערס. מיר זענען גאַלאָפן אַן אַן אָטעם ביז צום סקלאָד. וועז מיר זענען שטיין געבליבן, האָבן מיר דערהערט אַ פרויען־קול:

— קומט אַהער, יינגלעך!

מיר האָבן זיך אומגעקוקט און דערזעען אויף אַ פירל זיצן אַ פרוי. מיר זענען צוגעלאָפן און זי האָט אונז געהייסן אַרויפ־קריכן אויפן וואָגן. מיר האָבן אזוי געטוּען. דער פויער האָט אַ שמיץ געטוּען די פערד און מיר זענען אַוועקגעפאָרן. די פרוי האָט אונז געזאָגט, אַז מיר זאָלן זיך נישט שרעקן. זי איז חיים עליע קלימענטאָוויצערס ווייב. און זי נעמט אונז אַהיים צו זיך.

אין דרויסן איז געווען אַ גוט פרעסטל. אַנגעטוּען זענען מיר נישט געווען לויטן וועטער און מיר האָבן געכאַפּט אַ גוטן ציטער. דער פויער האָט נישט געזשאָלעווט קיין שמיץ פאָר די פערד, ער האָט וואָס גיכער געוואָלט אַנטלויפן אַהיים. אויפן וועג איז אונז אָקעגנגעקומען א בריטשקע מיטן קלימענטאָווי־צער גלח. דערזעען אַז דער פויער פאָרט אַזוי פרי פרי אַהיים, האָט ער אים אָפּגעשטעלט און געפרעגט די סיבה. דער פויער האָט זיך אָפּגעצלמט און אים דערציילט וואָס ס׳טוט זיך אין קאָ־ריוו. האָט דער גלח געזאָגט:

— מילא „זיי״ אַז זיי אַנטלויפן — פאַרשטיי איך, אָבער פאַרוואָס אַנטלויפסט דו?

דער פויער האָט זיך נאָך אַמאָל איבערגעצלמט, אַ שמייכל געטוּען און איז ווייטער געפאָרן. אַנגעקומען אין דאָרף אַריין איז חיים עליע אַרויס פון דער שטוב, אַנגעטוּען אין אַ גראָבן שפּענצער, דעם רעכטן אַרבל אַנגעטוּען, די לינקע האַנט האָט נאָכגעהאַנגען (אים האָט געפעלט די לינקע האַנט). ער האָט אונז אַריינגעפּירט אין זיין פויערשן שטיבל. מיר האָבן זיך ביידע צוגעכאַפּט צום אויוון און זיך אַביסל אַנגעווּאַרעמט. און אַז ס׳איז אונז שוין וואָרעם געוואָרן, האָבן מיר ערשט דערפּילט אַז מיר זענען הונגעריק.

אַז ס׳איז פינצטער געוואָרן האָט מען מורא געהאַט צו מאַכן ליכט, מ׳איז געזעסן אין דער פינצטער.

שוין דעמאָלט — אַ בונקער

חיים עליע מיטן וועיב האָבן צווישן זיך געערעדט וויאַזוי מ׳זאָל אונז, מיך מיט שמחהן, באַהאַלטן איבער נאַכט, ווייל אין שטוב בלייבן איז געווען געפערלעך. זיי אַליין האָבן באַשלאָסן איבערצונעכטיקן ביי אַ שכנישן פויער. זיי האָבן אונז אַריינ־געפירט אין אַ גרוב פון קאַרטאָפל. זיי האָבן אונז אַריינגעגעבן

אַ סך שמאַטעס. מיט אַ טייל האָבן מיר זיך צוגעדעקט און אַ טייל אויף זיך אַרויפגעשלעפט. מיר זענען געלעגן אין גרוב הונגעריקע, דערפרוירענע און האָבן פאַר פּחד נישט אַרויסגערעדט קיין וואָרט. ווי לאַנג מיר זענען אַזוי געזעסן, וויס איך נישט, ווייל יעדע מינוט איז ביי אונז געווען אַ יאָר. נאָר אַז מיר האָבן געהערט אַ קלאַפּן אין קעלער, איז אונז דאָס הארץ אַרויסגעפאַלן פאַר שרעק. דאָס טירל פון קעלער האָט זיך געעפנט און חיים עליע האָט אונז געהייסן אַרויסקריכן, ווייל מיר האָבן שוין נישט וואָס מורא צו האָבן, די טשאָרנעיע סאָטניע וועט שוין נישט קומען.

מיר זענען גיך אַריינגעלאָפן אין שטוב, ווו ס׳האָט שוין געברענט אַ לאָמפּ. חיים עליעס ווייב האָט אונז דערלאַנגט טעפּלעך הייסע מילך מיט ראַזעווע ברויט. אַז מיר האָבן זיך שוין גוט אָנגעגעסן און דערוואַרעמט, האָבן מיר געזאָגט אַז מיר ווילן אַהיימגיין.

מ׳האָט אונז אויסגעבעט אַ געלעגער, נאָר מיר האָבן די גאַנצע נאַכט נישט געקענט שלאָפן. ווי ס׳איז נאָר טאָג געוואָרן האָבן מיר זיך אָנגעטוען און חיים עליע האָט אונז אַרויסגעפירט פון דאָרף און אונז געוויזן דעם וועג וווּ אהיימצוגיין.

וועז מיר זענען אַריינגעקומען קיין קאָריוו איז נאָך געווען גאַנץ פרי. אין שטעטל איז געוואָרן אַ גדולה ווען מ׳האָט אונז דערזעען אָנקומען, באַזונדערס אין אונזער שטוב. מיר האָבן דערציילט וואָס מיט אונז איז פאָרגעקומען. און אַז מיר האָבן געפרעגט וואָס ס׳איז געווען מיט די טשאָרנע סאָטיע, האָט מען נישט געענטפערט, ווייל זיי האָבן זיך אַלע געפילט פאַרשעמט און „אָפּגענאַרט"... און דערמיט האָט זיך געענדיקט די גרויסע בהלה פון דער טשאָרנע סאָטניע.

אַ נאָכוואָרט

אַז איך האָב מיך אַוועקגעזעצט שרייבן מיין בינטל זכרונות פון דער אַלטער היים, האָב איך מיר נישט פאָרגעשטעלט אַז פון דעם בינטל וועט אויסוואַקסן אַזאַ גרויסער בינט. און אַזויווי אין דעם ספר־הזכרון לקדושי קאָריוו דאַרפן אָנטייל נעמען אַלע קאָריווער פון דער וועלט, וועל איך דערמיט ענדיקן מיין בינטל זכרונות.

מאָנטרעאַל, קאַנאַדע, תשי״ד.

יהודית קראַקאָוויאַק־קאָרנגאָלד
שיכון מזרחי, רמת־גן

עטלעבע וועדטער

איך קום מיט מיינע עטלעכע וועדטער צום הייליקן אָנדענק פאַר קאָריוו, פאַר מיינע טייערע קרובים, מיינע יוגנט־פריינדינס, פריינד און אַלע וועלכע זענען מיר געווען שטענדיק נאָנט און טייער און אַזעלכע געבליבן ביזן סוף.

איך בין אייגנטלעך נישט געבוירן אין קאָריוו, איך האָב אָבער מיין דערציונג באַקומען און דאָ געווען פון מיין קינדהייט אָן. איך בין אַלט געווען זיבן יאָר וועז מיין ברודער דוד און מיין שוועגערין חוה ע״ה, האָבן מיך געברענגט קיין קאָריוו אַז איך זאָל זיי פאַרטרעטן אַ טאָכטער.

קאָריוו מיט אַלע אירע יידן זענען מיר פאַרבליבן הייליק אין מיין זכרון. קליין און פּרימיטיוו איז געווען דאָס שטעטל, אָבער די בריטהאַרציקייט פון די קאָריווער, די שיינע יוגנט, דאָס אַלץ איז וועדט צו פאַראייביקן. איך האָב דאָרט גענאָסן מיין יוגנט־פרייד, אָבער אויך מיין ביטערן גורל. מיין דערנער־וועג האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן.

איך בין אַוועק קיין דעמבלין. מיטגעמאַכט כל׳ע מיני גהינומס, די לאָגערן אין דעמבלין, טשענסטאָכאָוו, ראָווענסברוק (דייטשלאַנד). פון דאָרט בין איך באַפרייט געוואָרן דורך דעם שוועדישן רויטן קרייץ. געלעבט אין שוועדן פיר יאָר. ענדלעך דערגרייכט מיין ציל. איך האָב קיינמאָל נישט געהערט צו די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, אָבער נאָך דעם וואָס איך האָב מיטגעמאַכט, אַלעמען פאַרלוירן אויף אַזאַ גרויזאמען אופן, האָב איך באַשלאָסן אַז מיין אייניציקער וועג איז קיין ישראל! מיד און פאַרמאַטערט פון לעבן האָב איך אַלץ אָנגעהויבן פון דאַסניי. עס איז מיר געלונגען זיך דאָ צו שאַפן מיין היים, מיין אויסגעטרוימטע נעסט. אויך דאָ געהער איך צו דער משפּחה קאָריווער.

כ׳האָב וועגן מיין דערנער־וועג אין די לאָגערן גאָרנישט דערציילט, נאָר בלויז דערמאָנט די ערטער, מיר ווילט זיך נישט נאָכאַמאָל דערמאָנען און דאָס באַשרייבן.

סע איז מיר זייער שווער צו מישן אין אַש פון מיין פאַרגאַנגנהייט

איך באַער דעם אָנדענק פון מיין עלטסטן ברודער (וועלכער איז מיר געווען אַ פאָטער), דוד, מיט זיין פרוי חוה, איר שוועסטער פערל, מיין שוועסטער מאָסע מיט איר מאַן יעקב זאַלצבערג, און זייערע קינדער מרדכי, דוב, איטשע, לייב, צעטל, יהודית, נעמי און לאה מיט איר מאַן יצחק, מיין שוועסטער ציפּע מיט איר מאַן יוסל שאָבבנמאַכער, און זייער טאָכטער מינדעלע. מיינע בעסטע יוגנט־חברטעס און חברים:

יהודית ריצער מיט איר מאַן לייביש ראַזן, פאָטשע וויינבערג מיט איר מאַן יעקב גאָלדבלום, טאָבע און רבקה גאָלדבלום, שרה לאה קראָנצבערג מיט איר מאַן יעקב מאיר שטערן און אַלע אַנדערע.

כבוד זייער מאַרטירער־טויט!

ס׳איז מיר זייער שווער צו טראַכטן, אַז די אַלע זענען אומגעקומען מיט אַזאַ ביטערן טויט, געמאַרדעט דורך די נאַצי־האָרדעס — אַן אייביקע קללה אויף זיי!

צוויי לידער פון יונג־פארשטארבענעם
חיים שנייער

חיים שנייער, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק

מיר האָבן באַקומען אַ העפטל מיט 19 לידער, וואָס עס האָט נאָך זין. געלאָזן דער יונגער חיים שנייער, אַן אייניקל פון פאָפולערן אין קאָ־ריוו איטשע שנייער. חיים האָט די מלחמה־יאָרן פאַרברענגט אין ראָטנפאַרבאַנד, ארויס פון דאָרטן און אוועקגעפאָרן אין די פאריניק־טע שטאָטן און דאָרטן יונג געשטאָרבן. די לידער האָט אונז איבעו־געגעבן דער דרוקער, געזעלשאַפטלעכער טוער און שרייבער — אליעזר הירשאוגע פון תל־אביב, וועלכער איז דערווייל אינצווישנ־צייט אויך יונג פלוצים אַוועקגעשטאָרבן.

מיר האָבן פון דעם העפטל לידער חיים שנייערס אויסגעקליבן די דאָזיקע צוויי לידער.

בעריאזקעלע

אויך דו, בעריאָזקעלע, ווי איך,
שטייסט אַליין, פאַרלאָזט אין פעלד,
ס׳לייענט ווינט דיין טרויעריק בוך —
פון אַ פאַלנדיקן העלד.

ווי אין מיטן וועג אַ בלום,
אויף איר אַלע טרעטן, —
שטייסטו פאַרן ווינטן־שטראָם,
און ס׳העלפט ביי זיי קיין בעטן.

נאָר מתפלל זיי צו גאָט,
חיים מתפלל זיי פאַר דיר,
וויל דערהערט ער דיך האָט —
און זיי מתפלל אויך פאַר מיר...

א שמייבל

אויף די וואָלקנס פון מיין ליולקע,
שוועב איך אַפט אין וויייטע ווייטן,
טעג זיך וויקלען דאָרטן טריבע,
מיט שרעקעוודיקן שיין פאַר נאַכטן.

וואָסזשע לאַכט דער מאָרגן פול,
ווען אים וואָרט נאָך היינט דער טויט?
צי דען קוקט ער נישט אין טאָל —
ווי די שטראַלן טונקלען רויט?...

און ער לאַכט דאָרך מאָרגנטוי,
ווישט די טרערן פון די גראָזן,
אַז אין פאַרנאַכטן טונקל גרויע,
אין קברים־פעלחער גאַנץ פאַרגעסן.

אַזוי איך שוועב אין וויייטע ווייטן,
מיט שרעק פאַרשמידט ווי אין קייטן,
אויף די וואָלקנס פון מיין ליולקע,
און מעפיסטאָ ביי די זייטן...

ס׳מעג דער מאָרגן לאַכן פול,
וויל ס׳שרעקט אים נישט דער טאָל,
און די קליינע שטערן וועלן,
אַז באַלד שוין קומט ער ווידער זינגען.

וועלוול וואַכנהאַזער / בוענאָס־אייַרעס

וועז איך בין געווען דער פוסק אחרון...

ווי די זון שפיגלט זיך אָפּ אין אַ טראָפן וואַסער, אַזוי האָט זיך דאָס לעבן פון אנזער שטעטל אָפּגעשפיגלט אין בית־המדרש. דאָס איז געווען מיט פופציק יאָר צוריק, וועו ס׳זענען נאָך אין שטעטל נישט געווען קיין קלובן, פּאַרטייען, אַלץ האָט זיך קאָנ־צענטרירט אין בית־המדרש. די ערשטע חובבי־ציון, וואָס זע־נען גלייכצייטיק געווען די משכילים פון שטעטל, האָבן געהאַט זייער ווינקל אין בית־המדרש. וועו עס איז אָנגעקומען אַ נו־מער „הצפירה״, וואָס נישט יעדער האָט געהאַט די מעגלעכ־קייט אויסצושרייבן, האָבן די חובבי־ציון קאָמענטירט די נייַעסן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג.

געווען איז עס אין אַ פרייטיקצונאַכטס פון חודש טבת, וועו די טעג זענען קורצע און די נעכט לאַנגע. אָפּגעגעסן, האָבן די ליכט שוין אָנגעהויבן צאַנקען. שלאָפן ווילט זיך נישט. בין איך מיר אַוועק אין בית־המדרש לערנען אַ שטיקל גמרא און אין איינוועגס הערן נייַעס וואָס די עלטערע דערציי־לן. אָנגעטראָפן אין בית־מדרש אַ סך יידן. לעבן אויוון איז געזעסן הערש גרשונס, אַ יידּ אַ למדן, און געלערנט מיט עטלע־כע יידן עין־יעקב. ביי אָנדערע טישן זענען געזעסן פראָסטע יידן און געזאָגט תהילים. נאָר ביים טיש פון מזרח־וואַנט זע־נען געזעסן דער אַלטער אַבעלע ראַפאָפּאָרט, יאַנקל ווייניריב, הענעך מלמד, דעם טויבן מלך׳ס אַ זון, און אַבעלע האָט פאָר זיי געלייענט די „הצפירה״. נישט האָבנדיק די דרייסטקייט צו־צוגיין צו זיי, האָב איך געגומען אַ גמרא און מיך געזעצט נאָענט צו זיי. געמיינט האָב איך נישט אַזוי דאָס לערנען וויי צו הערן וואָס ער לייענט, און די דיסקוסיעס וואָס זיי פירן. געריידט האָט מען וועגן אוגאַנדע און ארץ־ישראל. טייל האָבן געהאַלטן אַז מ׳דאַרף זיך צופרידנשטעלן מיט אוגאַנדע, אַנדערע ווידער האָבן נישט אַנדערש געוואָלט ווי ארץ־ישראל. איך בין אַזוי מיטגערישן געווארן אין דער דיסקוסיע, אַז איך האָב אינגאַנצן פאַרגעסן אַז איך בין בלויז אַן אומלעגאַלער אונטערהערער, אַז עס פאַסט גאָרנישט פאַר אַ צען יעריק יינגל זיך אַריינצומישן אין אַזעלכע פראָגן, און איך האָב אַ געשריי געטוען מיט אַ וויינענדיקן קול:

— ניין, איך וויל נישט אוגאַנדע, נאָר ארץ־ישראל!

אלע האָבן זיך פאַרוווונדערט אומגעקוקט. און איינער האָט מיט אַ שמייכל געפרעגט:

— פאַרוואָס, יינגעלע, ווילסטו נישט אוגאַנדע?

— ווייל ס׳איז נישט אונזערס — האָב איך געענטפערט — גאָט האָט אונז נישט צוגעזאָגט אוגאַנדע, נאָר ארץ־ישראל.

— אָבער אוגאַנדע איז דאָך אַ סך שענער — פרווט מיר אַ צווייטער איינרעדן.

— ניין, — ענטפער איך, — איך וויל נישט קיין שענערע מאַמע פון מיינער, און איך וויל נישט קיין שענער לאַנד פון ארץ־ישראל.

אַלע האָבן זיך צעשמייכלט, און איינער האָט געזאָגט:

— זאָרג נישט, יינגעלע, וועו אַלע יידן וועלן אַזוי וועלן ארץ ישראל וויי דו, וועלן מיר עס האָבן.

דאָס האָב איך שוין נישט געקענט פאַרשטיין:

— וואָס הייסט: וועו אַלע יידן וועלן וועלן? וועלכער יידּ קען דאָס נישט וועלן?

נאָר לאַנג וואָרטן אויף אַן ענטפער האָב איך נישט גע־דאַרפט. דעם זעלבן שבת צו מנחה האָב איך געזעען וויי דער טויבער מלך, אַ יידּ אַ גברן און אַ כּעסן, אונטערשטיצט פון אַנ־דערע פרומאַקעס, איז באַפאַלן זיין זון, אַן איידעלער יונגער־מאַן, און אים אַזוי צעשלאָגן, אַז וועו מ׳מישט זיך נישט אַריין, וואָלט ער אים געהרגעט. דער אַלטער האָט נישט אויפגעהערט דאַביי צו שרייען:

— איך וועל דיר אַרויסקלאַפן דיין גוישן משיח, דעם דייטש געצל (געמיינט הערצל).

טראָכטנדיק וועגן די נטורי־קרתא, וואָס מיר האָבן פון זיי אויסצושטיין אין ישראל, זע איך אַז מיר האָבן זיי נאָך געהאַט ביי אונז אין שטעטל מיט פופציק יאָר צוריק.

עס שטייען פון רעכטס אויף לינקס: איטשע פאַזאַראָוויטשיק, פרוי פון שמואל פאַזאַראָוויטשיק, אין ישראל; יעקב יצחק גאָלד־גרווסקס, זיין פרוי ציפּע. עס זיצן: יהושוע פאַזאַראָוויטשיק, זיין פרוי ליבע און זייערע אייניקלעך. פאָטער, מוטער, שוועס־טער, שוואָגער, ברודער פון שמואל. אַלע, חוץ שמואלס פרוי אומגעקומען

שמואל פֿאַזאַראַווטשיק / חולון

ב ר ע ק ל ע ך ז ב ר ו נ ו ת

געראַטעוועט אַ דערטרונקענעם

די שולע אונזערע איז געווען אויפן פולאַווער וועג, נישט ווייט פון דער מיל. אַקעגן דער שולע איז געפלאַסן אַ טייך. ווינטער, אין דער פויזע־צייט, פלעגן מיר אַרויס צום טייך זיך גליטשן. איינמאָל, גליטשנדיק זיך אַזוי אויפן טייך, האָט זיך דאָס אייז איינגעבראָכן און איינער פון די שול־קינדער איז אַריינגעפאַלן אין טייך. צווישן די קינדער איז אַנטשטאַנען אַ ווילדע בהלה. דער אַריינגעפאַלענער האָט זיך פאַרצווייפלט געראַנגלט, אָבער וואָס מער ער האָט זיך געוואָלט ראַטעווען, אַלץ מער האָט זיך דאָס אייז אייגעבראָכן. מיר קינדער האָבן דערזעען אַז די ספּנה איז גרויס, האָבן מיר זיך אויסגעשטעלט אַלע אין אַ ריי, איינער האָט צוגעהאַלטן דעם צווייטן און אים אַרויסגעצויגן. ס׳איז אונז גלונגען אים צו ראַטעוון.

ל״ג בעומר

מיר האָבן געפייערט אַלע ימים־טובים. דער שענסטער יום־טוב איז בײַ אונז געווען ל״ג־בעומר. אין דעם טאָג האָבן מיר מאַרשירט אין די ראַזשינער וועלדער מיט געזאַנג. מיר האָבן שוין דעמאָלט אַנגעהויבן חלומען פון ארץ־ישראל. איך בין געווען דער גליקלעכער, ווײַל איך לערער ירמיה פּריד־מאַכער און האָבן אויסדערווײַלט אַלס מדריך. איך האָב דאַן געטראָגן אַ ספּאַרטאָווע רעקל, אין בייַדע זייטן קאַל־נער — צוויי מגן־דוד־לעך. מיר האָבן מאַרשירט ביז אין וואַלד אַריין. קומענדיק אין וואַלד, האָבן מיר זיך צעטיילט אין צוויי מחנות. די לערערס ירמיהו און האָבן זיך פאַרנומען מיט איין טייל קינדער און די לערערס צימערמאַן און טאָג־פויגל מיטן צווייטן. און די מלחמה צווישן בייַדע לאַגערן האָט זיך אַנגעהויבן.

משה און יאַנקל, די בריידער פון שמואל, אומגעקומען

טרערן און גאָלדענע פינגערלעך

איך געדענק ווי איינמאָל איז די שיל געווען אַזוי געפּאַקט מיט מענטשן, אַז ס׳איז נישט געווען קיין פּלאַץ אַ שפּילקע צו וואַרפן. מען האָט געהאַלטן רעדעס צו שטיצן ארץ־ישראל, דאָס האָט געהייסן „קרן הגאולה״. דער גאַנצער עולם, יונג און אַלט, מענער און פרויען, זענען פאַרכאַפּט, פאַרכשופט גע־ווארן פון דעם געדאַנק אויסצולייזן ארץ־ישראל, ווייבער האָבן זיך איסגעטוּען דאָס צירונג און געגעבן פאַר א״י. אַלעמענס פנימער האָבן געשטראַלט פאַר פרייד, אַ סך האָבן געווויינט. איך געדענק אַז די פרוי מעלהענדלער האָט באַזונדערס שטאַרק געווויינט, די טרערן זענען איר אזוי פיל גערונען איבער די באַקן און איבער דער נאָז, ביז ס׳איז צו איר נישט צוגעגאַנגען איר זון משה, און איר אָפּגעווישט די טרערן, וועלכע זענען איר שוין געהאַט גערונען אין האַלז אַריין.

הכשרה און אַן געלט אויף היצאות

אין 1923—24 איז ביי אונז געגרינדעט געווארן דער „החלוץ״. איך בין געווארן אַ חבר. די צאָל חברים איז אַלץ מער געוואַקסן און ענדלעך איז אויך געקומען די פראַקטישע אַרבעט — הכשרה. איך בין געווען צווישן די ערשטע. מיר זענען געפאָרן אויף הכשרה קיין טראַוניק, אין „קבוץ דרור״, מיר האָבן זיך אַנגעהויבן לערנען ערד־אַרבעט — אַקערן, זייען, שניידן. אין מיטן ברען פון שניט בין איך קראַנק געוואָרן און געמוזט אַהיימפאָרן.

וען איך בין געזונט געוואָרן, האָב איך געוואָלט צוריק־פאָרן, אָבער מיינע עלטערן האָבן מיך נישט געלאָזט. איך בין ביי מיינע עלטערן געווען אַ ציטעריק קינד. פאַר מיר זענען געווען דריי טעכטער, איך בין געווען דער ערשטער זון. איך בין געווען זייער געערגערט, וואָס מ׳לאָזט מיך נישט צוריק־פאָרן. איך האָב מיינע עלטערן נישט געוואָלט מצער זיין, אָבער נישט צוריקפאָרן איז מיר אויך שווער געווען. איך האָב געדארפט האָבן געלט אויף הוצאות, אָבער קיין געלט האָבן מיר די עלטערן נישט געוואָלט געבן, בין איך אַוועק אין „החלוץ״ און געבעטן געלט אויף הוצאות, האָט מען מיר דאָרט געעגט־פּערט, אַז אַ חבר, אַ חלוץ, גייט צופוס. אַזוי האָב איך שוין גע־מוזט בלייבן. פאַרשטייט זיך אַז מיינע עלטערן זענען דערפון געווען זייער צופרידן.

מיין מיידל, די מכביאַדע, ארץ־ישראל

דאָס לעבן איז זיך געאַנגען. מען איז עלטער געוואָרן, אַנגעהויבן צו קלערן וועגן תכלית. אין דער צייט האָב איך מיך באַקענט מיט אַ מיידל, נישט פון דערזעלבער שטאָט. מיר זע־נען אַרומגעגאַנגען זיבן יאָר, דאַן האָט מען אַנגעהויבן קלערן וועגן חתונה האָבן. אין יענער צייט איז אין ארץ־ישראל אַר־גאַניזירט געוואָרן די מכביאַדע און פון דער גאנצער וועלט האָט מען זיך געגרייט אַנטיילצונעמען אין דערדאַזיקער עקס־קורסיע. אויך פון קאַריוו האָבן זיך אַ סך געגרייט צו פאָרן. איך בין געשפרונגען פאַר פרייד. איצט איז געקומען די צייט, אַז מיין חלום צו זיין אין א״י זאָל פאַרווירקלעכט ווערן. בין

איך אַוועק צו מיין מיידל און איר געזאָגט אַז איך האָב באַשלאָסן צו פֿאָרן קיין א״י. איך וויל איר צושטימונג. דאָס איז פֿאַר איר געווען אַן אומגעריכטער קלאַפּ. איך האָב מיט איר געמוזט לאַנג אייגטענהן. ס׳איז מיר נישט אַזוי גרינג אָנגעקומען. ענדלעך האָב איך זי איבערצייגט און זי האָט צוגעשטימט. מיר האָבן באַשלאָסן צו שטעלן אַ חופּה און נאָך דער חתונה זאָל איך אַוועקפֿאָרן. ביידע צוזאַמען האָבן מיר צוליב מאַטעריעלע טעמים נישט געקענט פֿאָרן. מען האָט געפֿראָווען אַ חתונה און אַ חודש שפּעטער האָב איך איבערגעלאָזט מיין יונג ווייב און אָפּגעפֿאָרן קיין א״י.

מיין אַוועקפֿאָרן איז פֿאַר מיינע עלטערן געווען אַ שטאַרקע קער קלאַפּ. זיי האָבן זיך קיינמאָל נישט פֿאָרגעשטעלט אַז אַ קינד זאָל זיך אָפּרייסן פון דער היים און אַוועק אין אויסלאַנד.

אין א״י האָב איך באַקומען אַרבעט אַלס בלעכער און האָב שיין פֿאַרדינט. ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און מיין פּרוי איז נאָכגעקומען.

פון אונזערע פֿאַמיליעס איז קיינער נישט געבליבן, אַלע זענען אומגעקומען.

מיינע קינדער פרעגן מיך אָפט:

— פֿאַרוואָס איז קיינער פון דער פֿאַמיליע נישט געקומען קיין ארץ־ישראל?

איך האָב זיי נישט וואָס צו ענטפֿערן.

לאה ווייגשטאָק־זוּאַכמאַן / תל־אביב

שרה רבקה די פישערקע און צרות פון שמחת־תורה

וועט מיר, קלייגע מיידלעך, האָבן זיך געשפּילט אין באַהעלטעניש, דערנאָך געלאָפן איבערן גאַנצן מאַרק, האָבן מיר יעדן דאָגערשטיק און פרייטיק געהערט שרה רבקהן שרייען. שטענדיק איז זי געווען נערוועז. נאָר פרייטיק, נאָך ליכט־בענטשן, איז זי שוין געווען אַן אַנדערע. זי איז אַרומגעגאַנגען איבער די שטיבער צונויפּנעמען ברויט. גאַנצע פֿאַרטיכער און קוישן האָט זי געטראָגן צו זיך אין שטוב אַריין.

אייגמאָל, אין אַ ווינטערדיקן פרייטיקצונאַכטס, בין איך געגאַנגען אין שנייערס געסל צו מיין שוועסטער פערעלע וואַכמאַן, זי האָט דעמאָלט געווינט בייַ שרה מוליס. ווי איך בין צוגעקומען צום געסל, זע איך ווי שרה רבקה גייט מיטן פֿאָרטעך און קויש אין דער האַנט פול מיט ברויט. בין איך צו איר צוגעגאַנגען און געזאָגט, אז איך וויל איר העלפן אַהיימטראָגן, האָט זי מיר געענטפערט, אַז די מצוה גיט זי קיינעם נישט, און צוגעגעבן:

— אַז דו וועסט אַזוי אַלט זיין ווי איך, זאָלסטו שטענדיק געדענקען, אַז מ׳דאַרף העלפן דעם וואָס האָט נישט. אַז מ׳האָט חלילה נישט אַליין צו געבן, זאָל מען גיין בעטן ביים צווייטן, וואָס האָט, און געבן דעם, וואָס נויטיקט זיך.

איך בין אַרויף צו מיין שוועסטער אין שטוב און איר דערציילט די רייד פון שרה רבקהן. מיין שוועסטער האָט אַ שמייכל געטוּן און מיר געזאָגט:

— דו זאָלסט דאָס גוט געדענקען.

דאָס קינדישע געוויסן האָט מיך עפּעס תמיד געפּלאָגט וועגן אָט דער שרה רבקה. אַז מיר קינדער פלעגן זיך סאַנקן־ווען אויף חיים יאָסלס בערגל, פלעג איך זענען (שוין נאָך שבת) ווי שרה רבקה גייט שוין ווידער אין די שטיבער, נאָר איצט שוין — צו צעטיילן דאָס ברויט. אין יענער צייט האָט מיין שוועסטער געאַרבעט בייַ ישראל גאָזשיטשאנסקי אין געשעפט. יעדן דאָנערשטיק ביינאַכט האָט זי מיך געבעטן איך זאָל מיט איר מיטגיין צו שרה רבקהן אָפּנעמען דאָס געבאָרגטע איר געלט. שרה רבקה האָט געבאָרגט געלט פֿאַר די דאָרף־גייערס אויף צו האַנדלען, און דאָנערשטיק פֿאַרנאַכט עס אָפּגענומען. זונטיק האָט זי ווידער געבאָרגט און עס אַוועקגעבאָרגט צו די דאָרפסגייער. אויך אירע קינדער זענען אַזוי געווען ווי זי.

איך בין איינמאָל געווען אין שטיבל פון די קאָצקער חסידים. אין די ימים טובים פלעג איך אַהין גייען זענען ווי די חסידים טאַנצן און זינגען, ווייל מיין טאַטע, זאָל לעבן, איז אויך דאָרט געווען. איינמאָל, אין אַ שמחת־תורה, ווען די חסידים האָבן געטאַנצט, געטרונקען און געזונגען, איז אסתר חנהלע אַריין מיט אַ געשריי אויף איר אייִדעם בן־ציון. די יידן, פרייַלעכע און שיכורע, האָבן פון איר אָנגעהויבן צו לאַכן, און נאָך העכער צו ליאַרעמען. אהרן וועלוולס האָט דעמאָלט געטאַנצט אויפן טיש, האָט ער גענומען אַ טלית און איר אָנגעטוּען אויפן קאָפּ. ס׳איז געווארן נאָך פרייַלעכער אין שטיבל. אָבער די יידענע האָט אָנגעהויבן שעלטן און נאָך העכער שרייַען. אהרן וועלוולס איז דעמאָלט אַרויס דורכן פענצטער. ער איז געווען שטאַרק פֿאַרשוויצט, האָט ער זיך פֿאַרקילט. עטלעכע חדשים איז ער אָפּגעלעגן און איז געשטאָרבן. דאָס גאַנצע שטעטל האָט דאָן געגלויבט אַז ער איז דערפֿאַר געשטאָרבן, ווייל ער האָט זיך פֿאַרזינדיקט קעגן אסתר חנהלע.

דבורה טייטלבוים

די שולע

איר געדענקט דאָך וועו טאָגפויגל איז געווען העברעאי־ שער לערער? די שולע האָט יעדער געאַכט און געשעצט, נאָר צאָלן שכר־לימד, אַז ס׳זאָל זיין פאַרן לערער, האָט מען ווייניק געטראַכט.. און אפשר האָט מען נישט געהאַט?

פאַלט גראַד אויס אַ זאַמלונג פון קרן קימת לישראל. טאָג־ פויגל איז דאָן דער פאַטראָן. פאַרהאַלט ער פון געלט 200 זלאָטעס אויפן חשבון פון שכר־לימוד. פעלט דאָך אַבער דאָס געלט פאַרן קרן קימת לישראל. אַ קלייניקייט עפעס קרן קימת לישראל! באַשליסט מען צו שפילן טעאַטער און ראַטעווען די לאַגע. מיר שפילן נאַמבערגס „משפחה", אונטער דער רע־ זשי פון יאַנקל ניסנבוים ז״ל. דער דערפאָלג איז אַ גרויסער. מ׳דעקט די 200 זלאָטעס פאַרן קרן קימת לישראל.

משה שלומס שטראַסבורג

געווען איז ער דער בעסטער שניידער אין שטעטל. ער איז זייער באַליבט געווען ביי די קריסטן און פון דער יידישער פני גערודפט. מאַכט זיך אַ קריסטלעכע וויעטשורקע, איז משה שטראַסבורג פון די געלאַדענע געסט. וועגדט זיך צו אים דער קריסטלעכער דאָקטער בזה הלשון:

— זעסט, פאַניע מאָשקאָ, מיר איז אַ סך בעסער פון דיר.

— מיט וואָס איז אייך בעסער? — פרעגט משה.

— איך — זאָגט דער דאָקטער — אַז איך מאַך קאַליע, באַגראָבט מען עס און פטור. און אַז דו מאַכסט עפעס קאַליע, וועט מען עס דיר נאָך צען יאָר נישט מוחל זיין. אָט, זע, ווי דער אַרבל מיינער איז שלעכט געמאַכט, ווי ער דריקט מיך!

מיין האַרציק שטעטעלע

טייערע פריינד און חברים — ווו זענט איר?

צי געדענקט איר די צייטן וועו אַלץ האָט זיך געגרייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל? ווי שיין יעדער פון אייך האָט זיך דעם חלום פון היימלאַנד אויסגעמאָלן? און וועו איר האָט שוין געהאַלטן דערביי דעם חלום צו רעאַליזירן, האָט איר אייך גע־ געבן אַ ריס צוריק, מורא באַקומען פאַר דער ווירקלעכקייט און געבליבן זיצן אין דער היים. אָבער וואָס פאַר אַ היים האָט איר אומשטיינס געזאָגט געהאָט? הונגער, אַרעמקייט, פחד, יסורים, גמילת חסדימלעך אויף סחורה פאַר די יריידים. דאָס איז אייער ווירקלעכקייט געווען.וווּ זענט איר אלע,מיינע טייערע? שטייט אויף תחית־המתים, וועט איר נחת שעפן פון אונזער היימלאַנד. מען אַרבעט, מען בויט, מען לעבט פריי, און צו־ פרידן, און בפבודיק, און ווירדיק!

אָבער נאָך שענער וואָלט געווען, און ליבער וואָלט געווען — וועו איר טייערע, מיטן גאַנצן שטעטעלע, וואָלט זיך געווען אַריבערגעפעלקט קיין ארץ־ישראל. ווי שיין וואָלט ערשט דאָן די ווירקלעכקייט געווען!

די שולע „התחיה", געגרינדעט אין 1916 אין קאָריוו דורך דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע
מיט די שטראַסבורגס בראש

משה וואַכמאַן / מאַנטרעאַל

אויפן לובלינער וועג

כ׳מיין אַז ביי יעדן קאַריווער אויף דער וועלט — אַפילו ביים געהאַרטעוועטסטן — רייסט זיך אַ שטילער אַבער טיפער זיפֿץ וועג ער דערמאַנט זיך אין „לובלינער וועג״. וויפיל זיסע דעראינערונגען און אויך ביטערע אַנטוישונגען (אַבער אַפילו די ביטערע אַנטוישונגען פון דער יוגנט ווערן דאָך אויך מיט דער צייט זיסע דעראינערונגען...). וויפיל טויזנטער סודות... הייסט ליבע־דערקלערונגען... האַרציקע, נאַאיווע, גליקלעכע פרייד־אויסגעשרייען, עכטער, גליקלעכער יוגנט־געלעכטער, אויסגעבענקטע ברענענדע ציון־לידער. כ׳מיין, אַז ס׳איז אומ־מעגלעך צו שרייבן וועגן קאַריוו, אַן דעם „לובלינער וועג״. האָט אַ ייִד געוואָלט דורכפירן אַ וויכטיק געשעפט און מען דאַרף זיך דורכשמועסן אז קיינער זאָל נישט שטערן, וווהין גייט מען? אויפן לובלינער וועג. שוין אָפגערעדט פון די אַרגאַני־זאַציאָנעלע פירער. אַלע זייערע פלענער זענען דורכגעשמועסט געוואָרן, קודם־כל, אויפן לובלינער וועג. ער איז געווען פאַרן גאַנצן שטעטל דאָס אָרט פון אָפרו נאָך דער אַרבעט, פון „כאַפן״ אַביסל פרישע לופט. פון אַרויסגיין — אָדער אַוועקגיין פון די טעגלעכע דאגות. דער צוזאַמענטרעף־פונקט מיט חברים־ות, דאָס פאַרוויילונגס־אָרט. אויך דאָס אָרט פון קענען זיין אַליין, התבודדות, און טרוימען. פון קענען לייענען אַ בוך אומגע־שטערט. פון קענען שפאַצירן מיט דער גליבטער און זיך פילן גליקלעך...

דער „לובלינער וועג״ האָט זיך אָנגעהויבן פון דער רעכ־טער זייט. אַריבערגייענדיק דעם וועג וואָס פירט אין דער „הויפ־אוליצע״ האָט זיך אָנגעהויבן דעם „גלחס פלויט״. און פון דעם אָנהייב ביז דער „קאַנצעלאַר״ (גמינע) איז געווען אַ גלאַטער וועג, אָן שטערונג, חוץ דעם אַריינגאַנג נאָך וואָסער צום „גלחס פלומפ, סאַדורסקיס, דוד אלמנס פלומפ, און אין דער „הויפ־אַז מ׳רעדט שוין פון וואָסער אין שטאָט: בסך־הכל זענען גע־וען 4 ברונעמער וועלכע די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך מיט זיי געקענט באַנוצן צום טרינקען און קאָכן. דעם גלחס פלומפ, סאַדורסקיס, דוד אלמנס פלומפ, און אין דער „הויפ־אוליצע״. חוץ דעם „סטאָק״ וווּ ס׳איז פאַקטיש געווען דאָס סאַמע בעסטע קוואַל־וואָסער. אָבער דער צוגאַנג צו אים איז געווען זייער אַ שווערער. ווינטער איז דער צוגאַנג געווען ממש אַ געפערלעכער. כ׳געדענק, אַז וועג מיין פאָטער זאָל לעבן האָט זומער, אין די הייסע טעג, געוואָלט פארנאַכט אַ קאַלטן טרונק, האָט ער מיך געמוטמעט און אַוועק צום סטאָק. דאָס וואָסער איז געווען קאַלט, און לויטער ווי קריסטאַל. אין דער גאַנצער יידישער געגנט, פון דער „באַד־גאָס״ ביז צום וואַרשעווער־וועג, איז דאָס וואָסער פון אַלע ברונימער און פלומפן נישט געווען צום נוצן (נאָר צו אַ שרפה און צו וואַשן פאַדלאָגעס).

ביז דער קאַנצעלאַר איז דער שפאַציר געווען נאָר אויף דער רעכטער זייט, ביי דער זייט פון גלחס פלויט, וויל פון דער צווייטער זייט איז דער גאַנג געווען זייער אַ שמאָלער, און איז די גאַנצע לענג געווען באַווינט.

כ׳וויל בלויז דערמאַנען עטלעכע פון זיי: אלטער שניידער הי״ד מיט זיין גראָשנדיק געוועלבעלע, און מיט זיין זויבער בערדעלע. כ׳געדענק נישט נאָך איין ייד אין שטאָט, אין דעם עלטער, זאָל זיין אַזוי זויבער אויסגעפוצט, פון די שיך ביזן היטל. ער און דער אַלטער ר׳ גוטמאַן מיט ר׳ אהרעלע שניידער — דאָס זענען געווען די אויפנייער פון לעצטן מלבוש פון קאָ־ריווער יידן — פון די תכריכים...

ביי דעם ערשטן טיש אין בית־המדרש, לינקס ביים אַריין־גאַנג, פלעגן זיי זיצן און נייען. דאָס האָט ביי אונז — חדר־יינגלעך — אַרויסגערופן צו זיי אַן אימה צוזאַמען מיט גרויס דרך־ארץ.

אַלטער שניידער איז אויך געווען פון די מתפּללים קבועים אין דער קאַריווער שיל, צו מנחה־מעריב, וואָס על־פי רוב פלעגט ער יעדן טאָג קומען אין בית־המדרש רופן פון אונז משלים זיין אַ מנין. ס׳איז געווען שיין צו הערן זיין נאָכזאָגן דעם „ברוך הוא וברוך שמו, אָמן״, מיט אַ הויכן טאָן, און מיט אַזאַ מין באַטאָנונג, און אזוי זינגענדיק און מיט אַזאַ זאַפטיקייט און טעם — ווי ער וואָלט געגעסן אַ געבראָטנס...

באַלד נאָך אַלטער שניידער האָט געווויינט מאָשקעלע יצחקס. ער איז געווען געוני דער היפוך פון אַלטער שניידער אין זוי־בערקייט... שטענדיק מיט אַ פּאָר קאַלירלאָזע פאַרדאַרטע שטיוול, זומער און ווינטער. ער האָט שטענדיק אַביסל אונ־טערגעלאָמט, כאָטש ער איז קיין לאָמער נישט געווען. ווייזט אויס אַז דאָס האָבן די שטיוול אַזוי געמאַכט. צו יעדן „רעדל״ ליב געהאַט צולייגן דאָס אויער, געווויסט וואָס ביי יעדן איינעם קאָכט זיך... אויף זיין הויף איז געשטאַנען אַ שאָפע וווּ ס׳איז געווען דער פראָפעסיאָנעלער פאַריין. דערנאָך דער קן בית״ר. דערנעבן איז געווען שמחה „שקאָפיקס״ הויז, וווּ אין די לעצ־טע 12 יאָר, פאַרן חורבן, האָבן זיך קאָנצענטרירט אַלע ציו־ניסטישע גרופירונגען. וועג מען האָט געוואָלט אייגנדעניען אַ פאַרשטעלונג, אַדער אַ נשף, פלעגט ער צענעמען די וואַנט און אויך זיין צימער פאַרדינגען.

נאָך דעם „שקאָפקס״ הויז איז געווען די אַפטייק, וואָס פלעגט תמיד אַרויסרופן אַ ווידערגעפיל געמישט מיט רחמנות, טראָץ דעם וואָס מען פלעגט דאָרטן קויפן אַרטיקלען וואָס האָבן גאָרנישט געהאָט צו טוען מיט דאָקטוירים און רעצעפטן, דאָך איז געווען אָנגענומען אַז אין דער אַפטייק גייט מען נאָר וועג ס׳איז דאָ חו״ש אַ קראַנקער אין שטוב.

נאָך דער אַפטייק איז געשטאַנען אַ גרויס אומגעקאַלכט אַלט הילצערן הויז, וואָס אַמאָל האָט מען עס געהייסן „חוה שמחה־מאירס הויז״, דערנאָך שוין האָט עס געהייסן „חוה שמחה־מאירס הויז״, געמיינט האָט מען נישט דאָס הויז, נאָר דאָס סא־דע־געוועלב וואָס זי האָט געהאַט פראָנט פונעם הויז. אין דעם הויז האָבן טאַקע געווווינט די בני שמחה־מאירס. ר׳ יענקעלע שמחה־מאירס ע״ה, אַ ייד יואָס האָט געקענט לערנען, און איז געווען אָפּגעהיט אין מצוה קלה כחמורה, און אויך געלעזן אַ צייטונג. געווען אַ ייד אַ פּקח. ספעציעל האָט זיך איינגע־קריצט אין זכרון ביי די בית־המדרשניקעס זיין באַטעמטער ניגון בעתן לערנען מיט זיינע זין. שמחה־מאיר, דער עלטס־טער, האָט זיך געראַטעוועט פון גיהנום און לעבט מיט זיין פאַ־מיליע אין ישראל. יאָסל, הי״ד, מיין געוועזענער חבר, איז

אומגעקומען, שוין נאָך דעם חורבן, פון די פוילישע רוצחים. אין ישראל איז אויך דאָ זיין סאָכטער פערעלע מיט איר פאַמי־ליע. חוה שמחה־מאירס „סאָדווּוקע" איז געווען אין זעלבן הויז. זי איז געווען יחזקאל שניט־קרעמערס אָ שנור. איר מאַן — סענדער גוטמאַן. ער איז, דאָכט זיך, אומגעקומעןביי אַן אויפרייס פון אַ באַלאַן מיט גאָז. ווינטער איז כּמעט שטענ־דיק געווען דאָס געוועלבל געשלאָסן. דערפאַר אָבער זומער, איז חוה שמחה־מאירס געוועלבל געווען אָ „שם־דבר" מיט אירע זיסע „באַבקעלעך" און געשמאַקע ליאָדעס (אייזקרעם). כאָטש יאַנקל כאַסקלס (סענדערס אָ ברודער) אָדער חייהלע אסתר־חנהס האָבן אויך געמאַכט גוטע ליאָדעס, דאָך... צי אפשר דערפאַר וויל דאָס איז געווען אויפן „לובלינער וועג", בעת שפּאַציר. וויל אַז מ׳גייט אַרויף אויפן „וועג" שפּאַצירן מיט אַ מיידל, איז ווי שייך אַז מ׳זאָל נישט פאַרליגן דער פריילין אַ ליאָדע?! און אַז מ׳גייט צוריק פונעם שפּאַציר, אַרום 11—12 ביינאַכט, איז דאָך באַשטימט טרוקן אין האַלז און אין מויל, טרעט מען ווידער אַף ביי חוה שמחה־מאירס כאַפּן עפּעס אַ נאַשעלע.

נאָך אַ הייסער דיסקוסיע, אָדער נאָך אַ שטאַרקן הוראַ איז מען אויך צו איר אַריינגעלאָפן זיך דערכאַפן דאָס האַרץ מיט אַ באַבקעלע און אַ גלאָז וואַסער מיט סאָק.

כ׳גדענק איינמאָל אַ זומער־נאַכט, מ׳האָט געשלאָסן דעם לאָקאַל, די יוגנטלעכע זענען אַוועק אַהיים, און מיר, אַ גרופּע עלטערע, זענען אַרויף אויפן לובלינער וועג און זיך אָפּגע־שטעלט ביי חוהס „סאָדווּוקע". לייבעלע גראָבער (לייבעלע מאָטל איטשע שנייערס, אָדער „לייבעלע מאָטלס", דער ריכ־טיקער נאָמען — לייבל זילבערבוים), מענדעלע בריק (יודל בריקס זון), יאַנקל זאָמדמער (ישראלקע רימעזשס זון), לייבל זאָלצבערג (ברוך קאניערס זון), עוזרל (יעקב לייזערס זון) און איך. לייבל מאָטלס איז געווען נישט קיין מיאוסער בחור און נישט קיין נאַר. אַ גוטמוטיקע נאַטור. נישט קיין עם־הארץ. ר׳האָט היפש געלעזן, אָבער חסרונות האָבן אים אויך נישט געפעלט. מיט אַרבעט — האָט ער געזאָגט — איז ער אין אַ שטענדיקן „קריגס־צושטאַנד". אַ קאָפּ האָט ער געהאַט אַ גוטן, נאָר זיך געפּוילט. איינמאָל, אַ כ׳ תמוז (הערצלס יאָר־צייט) האָט מען באַדאַרפט אַביסל שוויצן ביים צוגרייטן אַן אַקאַ־דעמיע, זאָגט ער:

— וואָס האָט הערצל פון מיר געוואָלט, ר׳האָט נישט גע־קענט נפטר ווערן כ׳ טבת.

ער האָט געטענהט אז ער האָלט נאָר פון „פאַריזער לעבן", מען הייבט אַן דאָס לעבן אין אָוונט... און שלאָפן — כאָטש ביז 11 אינדערפרי. און ווי און ווינד איז געווען צו דעם, וואָס האָט געוואָגט אויפצוועקן לייבלען וועג ער איז געשלאָפן. אייג־מאָל איז עס מיר אויסגעקומען צו טוען, וועגן ציוניסטישע אָר־גאַניזאַציאַנעלע ענינים. ס׳איז שוין געווען האַלב צען פרי. שרהלע שנייער (זיין שטיף־מוטער) האָט מיך נאָך דערמו־טיקט:

— אדרבה, וועק עם אויף דעם גויאישן יונג!

ווי כ׳האָב אים נאָר געגעבן אַ „קיצל" אין דער פּיאַטע, האָט ער געגעבן אַזאַ שפּרונג אויף — מיך גלייך צו הרגענען.

אַ שטיק צייט האָבן מיר צווישן זיך נישט געריידט.

ער האָט ליב געהאַט אכילה און — באַזונדערס ליב גע־האָט ליאָדעס.

איינמאָל זאָגט לייבעלע:

— ווער וויל זיך מיט מיר וועטן אין צוואַנציק ליאָדעס?

רופט זיך אַף לייבעלע זאַלצבערג:

— אין דרייסיק וועט איך זיך.

עוזרל פאַרמיטלט צווישן ביידע און ס׳וועט אַפּגעמאַכט — 25 ליאָדעס, 10 באַבקעלעך און 5 גלעזער סאָדע־וואַסער. דאָס אַלץ נעמט זיך לייבעלע אונטער „אַראַפּצולאָזן". און לייבל זאַלצבערג צאָלט. אין פאַל וועט לייבל מאָטלס וועט נישט באַווייזן דאָס אַלץ פאַרטיק צו מאַכן, באַצאָלט ער פאר אַלעם, און טאָפּלט אַזוי פיל.

חוה הייבט אָן דערלאַנגען. די ערשטע 10 ליאָדעס, 5 באַבקעלעך און 2 גלעזער סאָדע זענען שנעל פאַרלוירן געגאַנ־גען. דאָן האָט עס אַנגעהויבן גיין לאַנגזאַמער. ער האָט דער־צוויגן ביז 21 ליאָדעס, 8 באַבקעלעך, 3 גלעזער סאָדע. דאָן זאָגט לייבל מאָטלס צו לייבל זאַלצבערג:

— זאָג מיר, דו ווילסט אַז איך זאָל שטאַרבן? וואָס אַרט דיך אַז איך לעב? דו זעסט דאָך אַז כ׳קען אַלץ אויפעסן, נאָר וואָס, ביז איצט איז עס מיר געווען צום גענוגט, און פון איצט אָן דאַרף איך זיך אַביסל נייטן. און ס׳דראָט מיך אַז כ׳זאָל אַלץ צוריק „אָפּגעבן", אויך פון יענע, פון וועלכע כ׳האָב גע־האָט הנאה. וואָס וועט דיר דערפון שוין אַרויסקומען?

לייבעלע זאַלצבערג איז נישט קיין שלעכטער, און קיין געלט אין טאָש האָט אים נישט געפעלט, האָט ער זיך געלאָזט איינרעדן.

און לייבעלע מאָטלס האָט זיך געקענט דערנאָך רייבן די הענט און באַרימען:

— כאָטש איינמאָל אין מיין לעבן געגעסן ליאָדעס מיט באַבקעלעך צו דער זעט!

אין זעלבן הויז האָט אויך געווווינט שמחה־מאירס יונגסטע טאָכטער, פריידעלע, מיט איר מאַן וועלוול גינזבורג און זייערע צוויי זין. ער איז געווען אַ שפּיליטער. געשטאַמט האָט ער פון וואַרשע. אַן אָנגעלערנטער יונגערמאַן. קלוג. שאַרפ־זיניג. שטענדיק מיט הומאָר. רעליגיעז־ציוניסטיש געשטימט. מיט אַ קאָלטן צוגאַנג צו יעדער זאַך. בסך־הכל האָב איך צוויי מאָל געשמועסט מיט דעם מענטש, און קיינמאָל זענען מיר נישט געווען איינפאַרשטאַנען. אָבער אַ טיפן איינדרוק האָט ער אויף מיר געלאָזן. ער, צוזאַמען מיט זיין פרוי, אן איידל מאַדערנע נאַציאָנאַל־יידישע פרוי, האָבן געגעבן זייערע קינדער די בעס־טע דערציאונג. דער עלטערער, שמחהלע, האָט שטודירט אין וואַרשע. אַן איידל קינד מיט אַ גוטן קאָפּ, מיט אַ שטאַרקן וויל־צום לערנען. (ער איז געווען אין היטלער־צייט דער סעקרע־טאַר פון יודנראַט אין קאַריוו. אַלע גיבן וועגן אים די בעסטע מיינונג).

נאָך חוהס געוועלבל האָבן שוין קיין יידן נישט געווווינט. נאָר די לעצטע יאָרן האָט פּעסל שנייער געווווינט אין הויז פון דער פאָסט. און חיים יהושע באַרליגער (וואָלף באַרליגערס זון) האָט געווווינט נאָך דער קאָנצעלאַר, רעכטס, אין אַ ניי גע־בויט הויז פאַר אַ קריסט.

וויסע חלה און בייזע הינט

פאַר דער קאָנצעלאַר איז געשטאַנען אַן אַלט איינגעבויגן הייזל, מיט פענצטער שוין כּמעט ביז דער ערד. דאָרטן האָבן געווווינט עטלעכע ארעמע פאָליאַקן, האַלצהעקער. זייערע ווייבער און קינדער זענען שבת געווען הייצער אין שטעטל. געווען ביי זיי הינט. זומער, וען מען הייצט נישט שבת, האָבן זיי אָנגעריצט די הינט אויף די יידן. ווינטער, אויב ס׳איז גע־וען אַ „פראָספעריטי", ס׳איז געווען אַ סך צו הייצן, און זיי האָבן געקריגן גרויסע שטיקער חלה, איז זונטיק און מאָנטיק געווען שטיל. דינסטיק און מיטוואָך — שוין ווידער הינט. דאָנערשטיק און פרייטיק, די לעצטע טעג פאַר שבת — ווי־דער שטיל.

די קאָנצעלאַר

די קאָנצעלאַר. לעצטנס האָט זי געהייסן „גמינע". עפּעס אַ באַזונדער מין געפיל האָט ביי אונז קינדער אַרויסגערופן אָט דער ווייסער בנין מיטן פויליש אָדלער אין מיטן פון פראָנט. דער שענסטער בנין אין שטאָט. דאָרט איז די מאַכט פון שטאָט. אויף דעם לשון פון מאירלע אהרון יאַנקלס און וועלוועלע געל־מאָן האָט עס געהייסן — די „וואַדזע". באַזונדערס געדענקט זיך גוט דאָס גרויסע בילד פון מאַרשאַל יוזף פּילסודסקי, וואָס איז געהאָנגען פונקט אַנטקעגן דעם אַריינגאַנג, מיט דעם באַ־קאַנטן לעגענדאַרישן היטל, מאַרשאַל־עמבלעמען, לאַנגן שי־

נעל מיט פול אויסצייכענונגען אויף דער ברוסט, אַ לאַנגע שוועדיר, שטיוול מיט שפּאָרן. מיט זיין שאַרפן בליק.

העגעך ווורמאַן פלעגט זאָגן:

— האָט אַ ייד גוט דערליידיקט אין דער קאַנצעלאַר זיינע ענינים, איז דער בליק פונעם „דזשאַדעק" אויף אים געווען אַ מילדער, אַ פּאָטערלעכער, נאָר קוים האָט דער ייד גאָרנישט געקענט פּועלן אין דער קאַנצעלאַר, האָט געמוזט פּעסט באַצאָלן, איז דער בליק פון דזשאַדעק שוין געווען אַ גרויזאַמער.

אַז מ׳רעדט פון דער קאַנצעלאַר דאַרף מען שוין דערמאָנען די „קאָזע", וואָס איז געווען אין זעלבן בנין, און איז באַשטאַנען פון 2 שמאָלע קעמערלעך. ס׳איז געווען אַ מין היימישע תפיסה בלויז פאַר „גוטע, שטילע בירגער", וואָס האָבן זיך אַמאָל פאַרגעסן און באַגאַנגען אַ נאַרישקייט פאַר אַדמיניסטראַטיווע שטראָפן. עס פלעגט אויך דאָרט אַמאָל פאַרבלאָנדזשען אַ גנבל. אָבער דאָך האָט יעדער סאָלידער מענטש געהאַט אַ ווידערגעפיל צו יענעם ווינקל.

נאָך דער קאַנצעלאַר איז געווען נאָך איין בנין, ווו ס׳איז אַמאָל געווען די פּאָסט. אין די לעצטע יאָרן איז דאָרט געווען די „קאָסע כאָרע" (קאָסאַ כאָריך) — קראַנקן־קאָסע). נאָכדעם הייבט זיך אָן דער שאָסעי מיט די ברייטע ריווּעס אין ביידע זייטן, מיט די גרויסע, אַלטע, פאַרצווייגטע פיל־שאָטנדיקע ביימער.

נאָך שבועות, ווען מען קומט פון חדר, און ס׳איז נאָך גרויסער טאָג, גייט מען רייסן זאָגענען. מיר זענען אַלע געאַנגען מיט פאהעס, מיט די יידישע אַכט־קאַנטיקע היטעלעך און לאַנגע כאַלאַטלעך. דער איינציקער צווישן אונז וואָס האָט קיין לאַנגע פאהעס נישט געטראָגן, און אַ מאַרינאַרקע, און דער עיקר — געקענט אַביסל פּויליש — איז געווען לייבל מאַניס לאָזערס (ראָכעלסמאַן). ער איז געווען דער פירער. אַז מיר זענען אַרויפגעקומען צום ערשטן פעלד פון קאָרן־זאָגענען, האָבן מיר זיך געלאָזט געבן באַפעלן פון לייבלען. דאָס ערשטע: אַלע לייגן זיך אַוועק אויפן גראָז, ווי אומשולדיקע שפּאַצירער. די הערצלעך האָבן ביי אונז געקלאַפּט ווי מיט האַמערס. און לייבל איז געווען רואיק, ווי ס׳וואָלטן נישט עקיזסטירט אויף דער וועלט קיין גויים מיט גרויסע בייטשן, און מערדערישע הינט. וועו אויפן שאָסעי איז שטיל, עס פאָרט נישט קיינער, מען זעט נישט קיינעם — האָט ער זיך אויפגעשטעלט און אָנגעהויבן רייסן די גרויסע, פעטע זאָגענען. מיר האָבן אָנגעהויבן נאָכטוען זיין ביישפּיל. נישט איינמאָל האָט געטראָפן, ס׳איז אָנגעקומען אַ גוי, איז ווער ס׳איז אים אַריינגעפאַלן אין די הענט. איז געווען אַ קרבן פאַר אַלע, ווייל אַלע האָבן זיך דערווייל געזאַנזשעט אָפּצוטראָגן.

דער גוי האָט שוין קיין קלעפ נישט געדאַרפט געבן, ווייל בלויז פון שרעק איז דאָס נשמהלע ביים יינגעלע שיער נישט אַרויסגעפלויגן.

כ׳געדענק אַז איינמאָל איז דער קרבן געווען חיים שנייער ע״ה (פסח שנייערס זון). מיר האָבן אָנטלויפנדיק דערהערט אַ שרעקלעכן גוי׳ישן אויסגעשריי. מיר גיבן אַ בליק אויף צוריק — חיים לויפט פאַרסאָפּעט און קען קיין וואָרט נישט אויסרעדן. — וואָס איז געשעען חיים? ווי אַזוי האָט ער דיך אָפּגעלאָזט אַזוי שנעל? וואָס האָט ער געשריגן? — חיים ענטפערט נישט, נאָר שפייט און שפייט אָן אויפהער, קוים אַרויסרעדענדיק:

— כ׳האָב מיר טמא געמאַכט ס׳מויל.

און ער שפייט ווייטער. וועו מיר זענען צוגעקומען צו חוה שמחה־מאירס קיאָסק האָט ער זיך גוט אויסגעשוועטנקט דאָס מויל אָן אונז ערשט אַנטדעקט דעם סוד:

— אַזוי ווי דער גוי האָט מיך געגנומען שטאַרק בויקערן, אָן רחמנות, כ׳האָב געזעען אַז ער וועט מיך אָוועקהרגענען, איך דאַרף שוין אָנהייבן זאָגן וידוי, האָב איך זיך דערמאָנט אין „הבא להרגוך השכם להרגו, אָבער איך וועל עס דאָך נישט מקיים זיין, איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק — לאָמיר כאָטש אים געבן אַ ביס. און אַזוי ליגנדיק ביי זיינע פיס האָב איך געגעבן אַ כאַפּ אָן דאָס דיקע פלייש פון זיין פוס... מיט די ציין... און באַלד דערשפּירט זיין טריפה בלוט אין מיין מויל.

מיר האָבן דאָן צוזאַמען געהאַט געלערנט ביי משה יאָסלען. יודעלע יאָסל שניידערס (וואַסערמאַן) איז געווען דער עלטסטער פון אונז. אויך דער שטאַרקסטער. ער האָט אונז געלערנט כללים ווי אַזוי מען ווערט שטאַרק. מען דאַרף קאָנען אויפעסן וואָס מער ציבעלעס, אָן ברויט, און כסדר טינקען אין זאַלץ, איז מען אַלץ שטאַרקער.

משה יאָסל איז געווען אַ גוטער מלמד. ער האָט געזעען אָז מען זאָל וויסן וואָס איז מען לערנט. ער האָט געפּירט אָן אַריגינעל אַ בוכהאַלטערייע, יעדער איינער תלמיד האָט געהאַט זיין נאָמען אין בוך. זיין יעדער גרייז איז געווען פאַרשריבן... און איינמאָל אין דער וואָך האָט יעדער תלמיד געהאַט אַ „מקיים פסק זיין", דאָס האָט געהייסן — וויפיל גרייזן ס׳זענען געווען פאַרשריבן, אַזויפיל טייטלען אין די הענט האָט דער רבי געגעבן. און דער טייטל איז געווען לאַנג און דין ווי אַ שטעקן. און דאָס „מקיים פסק זיין" האָט דער רבי אויסגעפירט מיט סדר און פונה:

אין מיטן שטוב אַוועקגעשטעלט דעם תלמיד. צומערשט געזומען די רעכטע האַנט פונעם תלמיד. ער פלעגט האַלטן די פיר פינגער פון תלמיד׳ס האַנט און אַביסל זי אויסבויגן, כדי די האַנט זאָל זיין פלאַך, און געציילט. ביז 39 פלעגט ער אָפּגעבן מיט איינמאָל, בייטנדיק יעדעס מאָל די הענט פון תלמיד. אַז ס׳איז אָבער געווען מער ווי 39 גרייזן, און דאָס פלעגט זיין אָפּט, ספּעציעל ערב שבועות, ווען מען פלעגט לערנען „אקדמות", נו, איז געבליבן אַ „חוב"... און דער חוב איז געווען קראַנט... ווייל אויב די הענט זענען שוין געווען כמעט געשוואָלן פון די טייטלען, איז דאָך פאַראַן ביי יעדן יינגל אַ „הינטערשט חלק"...

יודעלע וואַסערמאַן האָט אַן ערב שבועות געהאַט זיך אָנגעזאַמלט אַ סך־הכל פון אַריבער 80 גרייזן. צו קבלת התורה האָט דער רבי געזאָגט, דאַרפן מיר אַלע זיין ריין פון „חובות". מיר זענען אַלע ווי עס איז איבערגעקומען דאָס „מקיים פסק זיין". וועו ס׳איז געקומען די ריי פון יודלען, האָט ער אונז איינגערוימט:

— ס׳עט שוין זענען וואָס ער וועט ביי מיר האָבן.

און מיר האָבן טאַקע געוואָרט מיט אומגעדולד צו זענען, ווייל מיר האָבן געווּסט אַז יודל רעדט נישט פון הוילן פאַס...

יודל האָט אויסגעהאַלטן אין די הענט קנאַפּע 50 טייטלען. (אַלע האָבן מיר שוין געהאַט געהאַרטעווועט הויטן אויף די הענט פון די טייטלען). מער האָבן שוין זיינע הענט נישט געקאָנט פאַרנעמען — ס׳איז דאָך אָבער עפּעס ערב שבועות און קיין חובות טאָרן נישט בלייבן, האָט אים דער רבי געזומען צו זיך אויפן שויס, און זיך וויטער אָנגעהויבן ציילן בנעימות דעם חוב. פּלוצלינג זענען מיר אַלע דערשיטערט געוואָרן פון אַ שרעקלעכן אויסגעשריי פונעם רבין „אוי!" — ר׳האָט אַראָפּגעוואָרפן פון זיך יודלען, און אָן אויפהער געשריגן:

— רבקה! רבקה! (אַזוי האָט געהייסן דאָס ווייב) עהאָט מיך דערהרגעט!

יודל האָט געווּסט אַז ס׳וועט צוקומען דערצו און ער וועט ליגן אויף דעם רבינס פיס. האָט ער זיך צוגעגרייט אַ נאָדל אין לאַץ. און אין ריכטיקן מאָמענט האָט ער אויך זיין פסק מקיים געווען, דערלאַנגט מיט דער נאָדל דעם רבין אין פיס אַריין!

***

וועו אָפּילו מ׳זאָל וועלן שרייבן גאַנץ בקצור וועגן דעם לובלינער וועג, איז נישט מעגלעך פאַרבייצוגיין און נישט דערמאָנען די „תחומען". ביז די „ווייסע בענק" האָבן זיך דערלויבט צו גיין פּמעט אַלע. אויך די בעל־מלאכות שבת נאָכן עסן. נאָך די ווייסע בענק זענען נאָר געגאַנגען יוגנט־גרופּעס, אָדער פאַרליבטע פאַרלעך.

צום „געלן שטיבל" (אָן אַלט מיליטעריש בית־הקברות) און „צווישן די ליפּעס" — אַזוי האָט געהייסן דער ברייט־מאַיעסטעטישער, פול־בוימערדיקער וועג וואָס האָט פאַרבונדן דעם קאָריוער „הויף" מיט דעם שאָסעי — האָבן נאָר געוואָגט די

דרייסטעסטע פון דער יוגנט צו שפּאַצירן ביינאַכט. און אַזוי ווי יוגנט און דרייסטקייט גייט כּמעט שטענדיק האַנט־בײַ־האַנט, ווייסן טאָקע די אַלטע ליפּעס פון קאַריוואָר הויף טויזנטער, טויזנטער סודות... פון דער יידישער יוגנט אין קאַריוו.

ס׳איז דאָך נישט געווען קיין גרעסערער תענוג אין אַ גרויסן זומער־טאָג, ווי נעמען צוויי ביכער, מיט אַ גרויס שטיק ברויט (ברויט האָט דאָך די מאַמע זאָל לעבן געבאַקן יעדן דאָ־נערשטיק אויף אַ גאַנצער וואָך) מיט אַ ציבעלע אָדער עפּל — ווען זיי זענען געווען — און אַוועק זיך אַוועקלייגן אין דעם הויכן גראָז צווישן די ליפּעס. קיין ילוד אשה האָט אייך דאָרט נישט געקענט באַמערקן. אוי! האָט זיך דאָרט געלעזן... און נאָך מער געטרוימט... דאָס איז געווען אַזאַ מין זיסע התבודדות, וועלכע וועט שוין קיינמאָל נישט זיך איבערחזרן...

פאַר דער צייט וואָס איך געדענק, האָט, דאַכט זיך, אַ האַל־בע שטאָט געלעבט פון דעם מאַרקושאָוער יאָריד, וועלכער פלעגט זיין יעדן מאָנטיק. אָלע טאַנדייטערס, שוסטערס און שנייַדערס, שניט־סוחרים און צעלניק־סוחרים, קצבים, אייער־סוחרים, גענזלער, תבואה־סוחרים, קאָניוכעס, אָלע האָבן גע־צויגן חיונה פון דעם מאָנטיקדיקן טאָג אין מאַרקושאָוו. פריי־טיק האָט מען זיך שוין געגרייט. וואָס זאָג איך פרייטיק? באַלד דינסטיק האָט מען זיך אָנגעהויבן צום צוקונפטיקן מאָנטיק. און מאָנטיק באַגין האָט זיך אָנגעהויבן ציען אויפן שאָסעי אַ לאַנגע ריי פון פירלעך און פורן, געפּאַקט מיט סחורה, און אויוון, גאַנץ הויך, זענען געזעסן — אויסער ביי די לייצעס דער פויער, דער בעל־הבית פון פערד און וואָגן — דער סוחר מיטן ווייב. און אַמאָל אויך — געהילפן. און אין פיל פאַלן זענען די פורן גע־וען בשותפותדיקע. פרילינג, זומער, וועט די פייגל שפילן אויף די ביימער, איז דער איינדרוק פון אָט די פורלעך נישט געווען אַזוי שרעקלעך, אָבער האָרבסט אָדער ווינטער, אין די רעגנס און אין די קעלטן, האָבן די פורלעך מיט די מענטשן גע־מאַכט דעם איינדרוק ווי די וואַנדערנדע ציגיינער־פורלעך... נאָר מיט דעם אונטערשיד, וואָס די ציגיינער־פורלעך האָבן גע־האָט ביידלעך.

דער לובלינער וועג דערמאָנט מיך אויך צוויי טרויעריקע פאַקטן פון באַנדיטישע אָנפּאַלן. דעם ערשטן געדענק איך אַזוי ווי אין חלום. דאָס זאָל האָבן געשען ביים סלאָווינקער סאָד. ס׳זענען געפאָרן מחותנים מיט געסט פון אַ חתונה. ס׳זענען געווען הרוגים און פיל פאַרוווּנדעטע. אויך אַביגדור יעקיוו קצבס איז שווער פאַרוווּנדעט געוואָרן. ער האָט זיך געמאַכט טויט, און אַזוי אַרום זיי — די באַנדיטן — אָפּגענאַרט. וועט די באַנדיטן זענען אַוועק האָט ער זיך צוגעשאַרט צום שאָסעי, און אַזוי האָט מען אים גענומען אין שפּיטאָל קיין לובלין. אַ דאַנק דעם וואָס ער איז געווען אַ יונג מיט אַ סך גבורה, איז ער אַרויס אַ לעבעדיקער, אָבער איין האָנט, די לינקע, איז אים געבליבן פאַרקריפּלט אויף שטענדיק. אויב כ׳האָב נישט קיין טעות האָט ער נאכער דערקענט די באַנדיטן, און אויף דעם סמך האָט מען זיי געמשפט.

דער צווייטער פאַל איז געווען אין יאָר 1921 בערך. מרדכי־לע יצחק אסתר־חנהס אַ זון, רחל־שפרה׳ס מאַן, איז גייענדיק פון מאַרקושאָוו געפונען געוואָרן אַ געהרגעטער. זיינע צוויי זין — יחיאל דער עלטערער און מרדכי (וועלכער הייסט אויף זיין נאָמען. די מוטער איז דעמאָלט געווען מיט אים מעוברת), גע־פינען זיך איצט אין ישראל. ביידע האָבן זיך געראָטעוועט פון היטלער־גיהנום.

שמועסן וויבן הלבות אבילה אין בית־המדרש

אין אַ ווינטער־טאָג פלעגן שטענדיק זיך געפינען אין בית־המדרש — אויסער די בית־המדרשניקעס — אויך אַ גרופּע ביים אויוון־זיצערס. אָפטמאָל זענען זיי צוגעקומען צו דעם ווינקל פון מזרח־דרום און געבעטן ביי וועמען „אַ פאָר ציי פון אַ פאָ־פּיראָס. קיינער האָט נישט אויסגערויכערט קיין פאַפּיראָס ביז צום סוף, ווייל מ׳האָט עס ביי אים אַרויסגענומען כמעט פון מויל אַרויס. כ׳געדענק נישט ס׳זאָל ווער פּראָטעסטירן.

איינער פון די הויפּט־כאַפערס פון „אַ פאָר ציי איז געווען לוי לעקיש (הירש מיכלס זון). קיין נאַרישער ייד איז ער נישט געווען. פלעגט שטענדיק רעדן פון די גבירים, און ספּעציעל וועגן „גראָבן סראָל״ (ישראל גאָזשיטשאָנסקי) און תמיד אויף דער טעמע — עסן.

— זיי ווייסן פון אַ לעבן, זיי פרעסן!

און אַז ישראל יצחקל שׂרה־רבקהס האָט זיך פאַרגלוסט צו הערן אַביסל לשון, און ס׳איז נאָך אַריינגעקומען מענדעלע קאָפּיטקע, וועלכער פלעגט אונז, יינגלעך, צענדליקער מאָל דערציילן די מעשׂה:

„כ׳בין אַמאָל געגאַנגען דאָנערשטיק קיין קלאָדע מיט צוויי קוישן קויפן אָביסל פיש. די גויים האָבן גארנישט געהאַט פאַר מיר. בין איך צוריקגעקומען מיט אַ צעבראָכן האַרץ, און גע־בעטן דעם רבונו־של־עולם ער זאָל מיר העלפן. אַזוי ווי כ׳גיי אַזוי, הייבט אַן צו רעגענען, און ס׳הייבן אַן צו פאַלן אַרום מיר — לעבעדיקע קאַרפן און שלייען. בשעת מעשה בין איך גע־וואָרן צעמישט, אָבער כ׳האָב זיך באָלד געכאַפּט, אַז דאָס איז מיין תפילה דערהערט געוואָרן, און כ׳האָב מיר גלייך אָנגע־לייגט צוויי קוישן פיש, אַז כ׳האָב קוים געקענט גיין״.

און אַז מען האָט אים געפרעגט: — ר׳ מענדעלע, ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך אַז פיש זאָלן פאַלן פון הימל? — פלעגט ער ענטפערן: „און זעסט דאָך!״...

און אַז מענדעלע קאָפּיטקע און לוי לעקיש האָבן אָנגעהוי־בן צו רעדן, און ס׳איז נאָך צוגעקומען שלמה מרדכי קאַראָנע, האָט זיך אָנגעהויבן יענער טעמ׳דיקער שמועס. שלמה מרדכי איז געווען אַ גוטער, נאָר ס׳איז געווען אויך זייער לייכט אים אַנצוציען, אים אויפרעגן. דאָס האָבן די בית־המדרשניקעס זייער אָפט אויסגענוצט. וועט מען האָט אים אויפגערעגט, האָט ער ענגומען שרייַען:

— פוילישע קעץ, איך האָב געסטראָאַיעט, המ — — — און ענדיקן מיט דער רוסישער ברכה... אַז ר׳איז געווען גוט גע־שטימט, האָט ער ליב געהאָט שמועסן פון עסן־ענינים:

— אַ טעפל קאַשע מיט מילך איז נישט שלעכט, הא? און אַ שעפּעלע קאַלטער שטשאָוו־באָרשטש נאָך אַ הייסער באָד איז אויך נישט שלעכט, הא?

לוי לעקיש איז יעדן מאָנטיק געגאַנגען צופּוס קיין מאַרקו־שאָוו אויפן יאָריד. זאָגט שלמה מרדכי צו לוין:

— לוי, וועט מען זאָל דיר געבן אַ לאָקש, וואָס זאָל זיך אַנ־הייבן ביי דער קאַריוואָר קאָנצעלאַר, און זיך ציען ביז מאַרקו־שאָוו, און דו זאָלסט אַזוי דעם גאַנצן וועג גיין און ציען און ציען — וואָלט געווען נישט שלעכט, הא, לוי?

ענטפערט לוי: — „זיי נישט קיין פ...! וואָס וועסטו האָבן פון אַ טרוקענעם לאָקש גייענדיק? איז דאָך שוין בעסער אַרייַנצוגיין טובל זיין זיך אין אַ מקווה פון קליסקעלעך מיט אַרבעס. זיך אַוועקלייגן גאַנץ אונטן, און ציען אַזוי לאַנג ביז ס׳וועט ווערן אויסגעלייַדיקט די מקווה״.

און מענדעלע הערט זיך צו צום דיאַלאָג פון שלמה מרדכין מיטן לוין, און באַשליסט אויך נישט צו שווייגן:

— הערט מיך אויס קינדער, וואָס וואָלט איר געזאָגט צו א קוגל פון אַ מעטער די הויך און אַ מעטער די ברייט? נישט סתם עפּעס אַ קוגל, נאָר זיין געמאַכט פון די זעלבע זאָכן וואָס דבורה איטשע שנייערס מאַכט, וועגן זי שיקט קוגל צוגאַסט וועגן איר מחותן, דער סאָקאָלאָווער רבי, קומט קיין קאַריוו?

אָבער שלמה מרדכי וויל נישט אָפּשטיין:

— און זומער אין אַ הייסן טאָג, אָנשטאָט זיך באָדן אין טייך — זיך באָדן אין אַ סאָדזעווקע מיט פלוימען־ויוך, הא?

איז נאָר געבליבן צו סמאָטשקען די טעמים־זאָפטן וואָס קומען אין מויל אַריין — צו שווייגן און פאַנטאַזירן וועגן גו־טער, געשמאַקער אכילה — צו דער זעט — — —

שמחה חאַניסמאַן / תל־אביב—מאַנטעווידעא

בלעטער פון ספר הזכרונות

דאָס האַרץ איז צו קליין צו פאַרכאַפן,
דאָס אַלץ מיטאַמאָל צו דערמאָנען,
דאָס האַרץ ווערט צעריסן פון קלאַפן,
ווו זענען די יידן... מיליאָנען?

(ז. סעגאַלאָוויטש: „דאָרט")

די וועלט וועט ניט וויסן, די וועלט וועט ניט זען,
די וועלט וועט אַריבער אויף אַלץ וואָס געשען...

(ז. סעגאַלאָוויטש)

אַ שפרונג צום שטעטעלע און צו די קינדעריאָרן

וועו איך נעם די פעדער אין האַנט, כדי צו דערציילן עפעס וועגן מיין פאַמיליע, די משפחה חאַניסמאַן, און וועגן מיינע קינדער־ און יוגנט־יאָרן אין אונזער שטעטעלע קאָריוו — צי־טערט אין מיר אַלץ אויף. די ליבע, האַרציקע היים, די שוועס־טער און ברידער, קרובים און פריינט, די שיל און דער בית־המדרש, דער טייך און די פעלדער אַרום, — וואָס איז געוואָרן פון דעם אַלעמען? קאָריוו איז מער נישטאָ, אומגעקומען צו־גלייך מיט אַלע יידישע ישובים אין פוילן, נאָר ווינציקע יחידים האָבן זיך געראַטעוועט. איז לאָמיר כאָטש צונויפקלייבן אַביסל דעראינערונגען, פערזונלעכע און משפחהדיקע, געשעענישן און איבערלעבענישן פון אונזער אַלטער היים.

איך אַליין האָב פאַרלאָזן קאָריוו אַ סך יאָרן פאַר דעם היט־לעריסטישן חורבן, געאַרבעט אין ווארשע, געקעמפט אויפן רוסישן פראָנט נאָך אין דעם ערשטן וועלט־קריג, פאַרוווונדעט געוואָרן, געלעבט דערנאָך אין ביאַליסטאָק, און אַרויסגעפאָרן קיין ארץ־ישראל נאָך אין יאָר 1935. אָבער איך בין געבליבן אַ קאָריוואָר. אין דעם שטעטעלע בין איך געבוירן געוואָרן, דאָרט איז געווען די היים, דאָרט בין איך געגאַנגען אין חדר און פאַרברענגט די קינדער־ און יוגנט־יאָרן, אייגנעזאַפט אין זיך די זיטן, מנהגים.

די ווייסל, דער פראַכטפולער טייך, פליסט דורך פולאָוו, אָבער ביי אונז אין קאָריוו איז אויך דאָ אַ טייך, און ביים טייך איז געשטאַנען אַ מיל, און מיר, יונגע חברה, פלעגן זיך דאָרט באָדן, שפאַצירן אויפן ברעג, כאַפן פיש.

אין עק שטעטל איז געווען דער אַלטער בית־עולם, פול מיט שטיינער־מצבות, וואָס די ערד האָט שוין כמעט באַדעקט. דאָרט איז געשטאַנען די שיל, אַן אַלטער בנין ווי אַ פעסטונג, אָפגעזונדערט און מיסטעריעז, אַז עס איז געפאַלן אַ פחד וועו מען פלעגט צוקומען. מען איז אַריינגעגאַנגען אינעוויניק דורך עטלעכע טויערן און אייזערנע טירן.

ר׳ אהרון מענדל, דער שמש, וואָס האָט געהאַט די שליסל פון שיל, פלעגט קלאַפן אין דער אייזערנער טיר דריי מאָל פאַרן עפענען.

די קברים פון דעם אַלטן בית־עולם אַרום דער שיל האָבן אויך גורם געווען אַז עס פלעגט מיר גרעבן אַ ציטער אין האַרץ וועו איך בין צוגעקומען נאָענט, איבערהויפט ביינאַכט, אין שיל. מען איז אַריין צוערשט אין אַ גרויסן פאַליש, ווו עס איז תמיד געווען קיל. פון דאָרט איז מען אַראָפגעגאַנגען עטלעכע טרעפ. די גרויסקייט און פראַכט פון אונזער שיל איז אַ באַווייז אַז קאַ־ריוו איז געווען אַ וויכטיקע און בכבודיקע יידישע קהילה, פיל יאָרן פאַר אונזער דור.

אין שיל פלעגט דער עולם דאַוונען איבערהויפט שבת און יום־טוב, אָבער אינדערוואָכן האָט מען געדאַווענט אין בית־המדרש, אין די שטיבלעך פון חסידים.

דער בית־המדרש איז געווען דער „קלוב" ווו יידן האָבן זיך באַגעגנט וועגן מסחר. דאָרט פלעגט מען שמועסן וועגן קהלס ענינים, פאָליטיק. דאָרט פלעגט זיך די יוגנט צונויפזאַמ־לען אויפדערנאַכט, נאָך מנחה־מעריב. איך געדענק די ווינ־טער נעכט, וועו אין בית־המדרש הינטערן אויוון איז געווען וואַרעם, און מיר, בחורים, פלעגן זיצן און לערנען. מען האָט געלערנט גמרא מיט אַ ניגון, ביז אין די שפעטסטע שעהן פון דער נאַכט.

קלייגערהייט האָב איך געלערנט אין חדר ביי נח־מאיר דאָברעס, אַ ייד אַ גבור, הויך און ברייט.

שמחת־תורה אין אַ פראָסטן מיטוואָך

איך געדענק אַ „שמחת־תורה" אין אַ גאָר מיטנדערוואָכע־דיקן אויפדערנאַכט, ,וועו מען האָט מנדב געווען אַ נייע ספר־תורה אין בית־המדרש. דאָס איז געווען אַ פריילעכע מאַני־פעסטאַציע אויף דער גאַס, ביי וועלכער עס האָט אָנטייל גענו־מען דאָס גאַנצע שטעטל, מען האָט געטראָגן הויך אין דער לופט קאָלירנדיקע לאַמפיאָנען און לאָמפן, כלי־זמר זענען גע־גאַנגען פאָרויס און געשפילט און געפויקט אָן אויפהער, דער רב מיט די חסידים האָבן געטאַנצט מיט דער ספר־תורה, און אונז קינדער האָט מען געטיילט צוקערקעס מיט לעקעך, אַזוי ווי אויף אַ חתונה...

מיין טאַטע דער שתדלן און ווינקל־אַדוואָקאַט

איך בין אַלט געווען פינף יאָר וועו אונזער מאַמע, רבקה חיימס, איז געבליבן אָן אלמנה און איך אַ יתום, דורך דעם טראַגישן טויט פון מיין טאַטן, חיים חאַניסמאָן זכרונו לברכה. מיר זענען געווען פינף קינדער פון טאַטנס צווייטער פרוי — רבקה — רייזעלע, ישעיה־לייב, שלמה־מאיר, שרהלע, און איך. שמחה, דער יונגסטער.

מיין טאַטע איז געווען אַ באַקאַנטער און אָנגעזעענער באַלעבאָס אין שטעטל, אַ קרוב למלכות. ער האָט געקענט גוט רוסיש, געווען בקי אין אַלע דינים פון דער רעגירונג. אים פלעגט מען באַטייליקן אין זיצונגען וועו באַראַטונגען פון דער קאָנצעלאַר. ער פלעגט זיצן אין געריכט ביי פראָצעסן וועו פאַר־טיידיקן אָנגעקלאָגטע, אַלס נישט־אָפיציעלער אַדוואָקאַט. מען האָט זיך תמיד גערעכנט מיט זיין דעה. אָפילו וועו עס זענען געקומען קיין קאָריוו די רוסישע נאַטשאַלניקעס פון פולאָוו, אָדער די קרייז־דאָקטוירים וועגן פראָצעסן קעגן פאַרשידענע

שטאַטסלייט, איז מיין טאַטע געזעסן ביים געריכט און זיין דעה האָט געהאַט אַ גרויסע השפּעה.

אין יאָר 1905 זענען אַרעסטירט געוואָרן מערערע קריסט־לעכע יונגעלייט אין קאַריוו, אָלס רעוואָלוציאָנערן. די פּאָליציי האָט אויך אַרעסטירט אַ יידישן בחור, ראובעלע, חיים־שמואל דעם פעלטשערס זון. דאָס גאַנצע שטעטל האָט געדונערט, אָלץ אָנגעוועדעט מען זאָל ראַטעווען דעם בחור. חיים־שמואל איז געקומען צום טאַטן אַז ער זאָל זיך משתדל זיין ביי דער נאַטשאָלסטוע אין פּולאַוו, אַז מען זאָל דעם בחור באַפרייען. דער טאַטע האָט אים באַרואיקט אין צוגעזאָגט אָלץ צו טוען.

דער כאַרשטערטער פּרייטיקצונאַכטס. געשאָפן אויף מיין טאַטן

אַ פּאָר וואָכן זענען פּאַרבײַ און דעם בחור האָט מען נישט באַפּרייט. איין מאָל, אין אַ פּרייטיקצונאַכטס איז געווען גע־וואָרן אַ זיצונג ביים ריכטער אין הויז, וווּ עס האָבן זיך באַטיי־ליקט פּאַרשידענע קריסטלעכע מיעשטשאַנעס. מען האָט ge־וואָרט אויף דעם קרייז־דאָקטאָר און אַנדערע נאַטשאָלניקעס פון פולאַוו. מען האָט געזאָלט דאָרט באַשליסן וועגן גורל פון די אַרעסטירטע.

פּרייטיקצונאַכטס איז מען, ווי געווײַנלעך, ביי אונז נישט געגאַנגען צום טיש אָן דעם טאַטן, וועלכער פלעגט מאַכן קידוש, אָבער דאָס מאָל האָט דער טאַטע אָנגעזאָגט, אַז מע זאָל אויף אים נישט וואַרטן, וויײל ער איז געווען געוואָרן צו דער וויכטיקער זיצונג ביים ריכטער, — אַן איינאונאייניצייקער ייִד צווישן אָלע רוסישע באַאַמטע.

מיר זענען געזעסן ביים טיש, מיין ברודער ישעיה־לייב האָט געמאַכט קידוש, מען האָט געגעסן די פּיש, און מיטאַמאָל עפנט זיך די טיר און דעם טאַטנס אַ גוטער פריינד, ישראל דער קצב, לויפט אַריין מיט אַ געשריי:

— עץ זיצט און עסט? דעם טאַטן האָט מען געשאָסן!

אַ פינפּיעריק קינד בין איך דעמאָלט געווען, אָבער אַזוי לאַנג wie איך וועל לעבן וועל איך אָט דעם שרעקלעכן מאָמענט נישט פאַרגעסן: דער טיש געדעקט לפּבוד שבת, די ליכט ברענען, דער ווײַן, די חלה, דאָס פּייערלעכע געפּיל פון שבת המלכה, און מיטאַמאָל אַזאַ שוידערלעכע בשורה. אָלע זענען דערציטערט געוואָרן, אָנגעהויבן צו שרייַען און קלאָגן. די מאַמע און די קינדער האָבן איבערגעלאָזט אָלץ שטיין אַזוי wie עס איז און געגאַנגען לויפן צום ריכטערס הויז אויפן נאַווירי־נעק. דאָרט האָבן זיי געפונען דעם טאַטן זיצן אויף אַ טיפּן שטוּל, מיט אַ קויל פון אַ רעוואָלווער וואָס האָט אים געטראָפן אין קאָפּ. ער האָט נאָך געלעבט. מען האָט אים תיכף אַרויס־געטראָגן אויף די הענט, מיט דער הילף פון ישראל קצב, אַהיימגעבראַנגט און אַוועקגעלייגט אין בעט.

wie אַזוי איז דער אומגליק געשען? מיר האָבן זיך דער־wוווסט אָט וואָס:

מען האָט געשאָסן פון דרויסן דורך דעם פענצטער אין ־יכטערס הויז אַריין. דאָס איז געווען אַ נידעריק הויז, אַרום־גערינגלט מיט אַ גאַרטן, און דער אָנפאַלער וואָס איז געשטאַנען אין דער פינצטער, האָט געקענט ציללן פון גאָר נאָענט גלייך צום קאָפּ פון דעם טאַטן, וועלכער איז געזעסן אין צימער און געוואָרט אויף די נאַטשאַלניקעס פון פולאַוו.

די קויל האָט דעם טאַטן פאַרוווּנדעט אין שלייף, אָבער נישט אריינגעדרונגען טיף, דערפאַר איז ער נאָך געבליבן לעבן.

דעם שגץ וואָס האָט געשאָסן מיין טאַטן האָט מען גע־כאַפט און אַריינגעזעצט אין תפיסה, אָבער דער היטער פון תפיסה האָט אים געלאָזט אָנטלויפן און ער איז אַוועק.

דער טאַטע איז געגומען געוואָרן אין יידישן שפּיטאָל אַריין אין לובלין און איז דאָרט געשטאַרבן דאָנערשטיק, עטלע־כע טעג נאָך דעם אָטענטאַט. מען האָט אים געברענגט צו קבר ישראל אין לובלין. צו דער לוויה זענען געקומען אויך זיינע קינדער פון דער ערשטער פרוי, וועלכע האָבן געווויינט אין וואַרשע. זיי האָבן געשווויירן אויפן קבר נישט צו נעמען אַ קאָפּיקע פון דער ירושה, ביז די מאַמע וויעט אויסגעבן אָלע קינדער. און אַזוי איז טאַקע געווען.

דער רעסטאָראַן ביי „רבקה חיימס"

נאָך דעם טאַטנס טראַגישן טויט איז די משפּחה געבליבן אַ מפּרנס און אַן מיטלען פון קיום, אָבער פון דער רעגירונג האָבן מיר באַקומען אַ פּאָר הונדערט רובל אָלס גוטמאַכונג wie אויך אַ דערליבעניש פּאָר אַ רעסטאָראַן מיט אָלקאָהאָל־געטראַנקען, אַ רשיון וואָס איז אין יענער צייט געווען זייער שווער צו קריגן. אַזוי איז געעפנט געוואָרן אין אונזער אייגן הויז, אויף אַ צענטראָלן פונקט פון שטעטל, דער רעסטאָראַן און אכסניה, וואָס איז באַקאַנט געווען מיטן נאָמען „ביי רבקה חיימס". די מאַמע האָט געפירט דעם רעסטאָראַן מיט פיל טיכ־טיקייט און ענערגיע. געסט פון שטעטל און פרעמדע פלעגן קומען עסן און טרינקען, יעדער האָט געלויבט די גוטע געבראַ־טענע ענגזעלעך, די פיינע שפייזן און געטראַנקען, געשמאַקע קיכעלעך. יונגעלייט וואָס זענען אַהיימגעקומען אויף יום־טובים פון וואַרשע — וווּ זיי האָבן געאַרבעט — פלעגן זיך טרעפן ביי אונז און פאַרווויילן. עולם פון שטעטל האָט ביי אונז געקויפט געטראַנקען אויף שבת אָדער אויף שמחות. סוחרים וואָס זענען געפאָרן צום יאָריד אין מאַרקישאָוו יעדן מאָנטיק, האָבן זיך ביי אונז אָפּגעשטעלט, געגעסן און געטרונקען. יעדן זונטיק איז דער רעסטאָראַן געווען פול מיט גויים, וואָס האָבן געטרונקען ביז שיכרות.

מיין עלטסטער ברודער, שעיה־לייב, האָט זיך געערעכנט צווישן די אינטעליגענטסטע יונגעלייט אין שטעטל. מיך אָליין האָט מען נישט געלערנט קיין ספּעציעל פּאָך. נאָך דעם חדר האָב איך געלערנט דייטש, רוסיש און פּויליש, צוזאַמען מיט גויישע קינדער, ביי אַ פּוילישער לערערין, פּאַני קאַפּאַראָווסקאַ. איך האָב דערנאָך פּאַרגעזעצט מיין לערנען אויף אָוונט־קורסן.

אַ תכלית

מיט דער צייט האָב איך זיך אַרומגעזעען אַז קאָריוו איז נישט דאָס ריכטיקע פּלאַץ פאַר מיר, אַז איך וועל נישט קענען דערגרייכן צו אַ תכלית אין לעבן בלייבנדיק אין שטעטל. בין איך אַרויסגעפאָרן קיין וואַרשע. איך האָב געהאַט אין וואַרשע בריידער פון טאַטנס ערשטער פרוי, הערש מעכל, דוד און יאַנקל.

אָנגעטונען wie אַ ישיבה־בחורל, מיט אַ קאַפּאָטע און אַ יידיש היטל, בין איך געקומען קיין וואַרשע. איך האָב אויסגעזעען wie אַ קליין יינגעלע, און אין יעדן געשעפט wוו איך האָב ge־בעטן אַרבעט אָלס אַ סוּביעקט, האָט מען מיר געזאָגט אַז איך זאָל נאָך גיין אין חדר... מ׳האָט מיך דאָך צוגענומען אין אַ גאַלאַנטעריי־ און מאַנופאַקטור־געשעפט. בייטאָג האָב איך געדינט אין געשעפט, און אויפדערנאַכט בין איך געגאַנגען לערנען אויף קורסן.

צוריק אין שטעטל

זומער 1914 בין איך אַהיימגעפאָרן אויף אורלויב. אָלע בריידער און שוועסטער האָבן זיך wוידער געטראָפן אין קאָריוו. פלוצים האָט אויסגעבראָכן דער קריג. איך געדענק wie אַן עסטרייכישער עראָפּלאַן איז אַראָפּגעפאַלן נעבן דעם שטעטל. די פּליערס האָבן דעם עראָפּלאַן אָנגעצונדן און פאַרברענט. און די געפאַנגענע פּליערס האָט מען געפירט מיט פאַראַד דורך דער שטאָט. גאַנצע מחנות עסטרייכישע געפאַנגענע זעלנער האָט מען געפירט דורך קאָריוו. זיי זענען געגאַנגען דעם גאַנצן wוג צופוס. איך האָב אָנגעהויבן מאַכן געשעפט מיט געפאַנ־גענע, זיי צוגעשטעלט עסן. קאָריוו איז דערנאָך געוואָרן אַ טייל פון פראָנט. עס איז פאַרגעקומען אַ גרויסע שלאַכט אין דער געגנט, קוילן פון האַרמאַטן האָבן געטראָפן אין יידישע הייזער און עס זענען געפאַלן קרבנות. נעבן אונזער הויז זענען געפאַלן צוויי אָזעלכע קוילן.

אַלע קאָאַקישע יוונים האָבן איין פּנים

דאָס שטעטל איז געווארן פול מיט פּליטים פון די אַרומיקע ישובים. זיי האָבן באַזעצט דאָס בית־המדרש און אַנדערע אַנ־שטאַלטן. די רוסישע אַרמיי און ספעציעל די קאָזאַקן האָבן טערריזירט דאָס שטעטל, צוגעראַבעוועט ביי די פּליטים אַלץ וואָס איז נאָר געווען ווערטפול. איינמאָל ביינאַכט האָבן קאָ־זאַקן איינגעבראָכן די טירן פון רעסטאָראַן, אַריינגעקומען אַ גאַנצע באַנדע און געשריגן „וואָדקאָ". איך מיט מיין שוועס־טער האָבן זיך באַהאַלטן אין קעלער. איך האָב אַנגעהויבן ווייַנען, האָבן זיי דערהערט, אַראָפּגעקומען אין קעלער און געדראָט אונז מיט אַ רעוואָלווער, אַז מיר זאָלן צוריק אַרויפ־גיין. דעם צווייטן טאָג האָבן מיר זיך באַקלאָגט פּאַרן קאָמענ־דאַנט, האָט ער אַוועקגעשטעלט די קאָזאַקן אין אַ ריי, אַז מיר זאָלן אַנווייזן אויף די שולדיקע. אָבער אַזוי ווי אַלע זענען גע־ווען אין איין אוניפּאָרם — טונקל־בלויע הויזן מיט אַ רויטן פּאַסעק — האָב איך נישט געקענט דערקענען.

די שלאַכטן אַרום דעם שטעטל האָבן געדויערט אַ קורצע צייט, אָבער זענען געלעגן באַהאַלטן אין די קעלערס. אין דעם גרויסן גאָרטן פון דער „טומאה" קאָשטשאָל איז געווען אַ הייזל ווי אַ פעסטונג. דאָרט האָבן מיר זיך באַהאַלטן און געלעבט דאָרט ביז די דייטשן האָבן איינגענומען קאָריוו.

פּאָרן פאָרלאָזן פון די רוסן ס׳שטעטל, האָט אַ קאָזאַק עס געוואָלט אונטערצינדן, האָבן אים די פּאָליאַקן דערשאָסן.

דייטשן, עסטרייכער, פּאָליאַקן

נאָך אַ קורצער צייט זענען אָנגעקומען דייטשע זעלנער און באַזעצט ס׳שטעטל. אַן אָפּיציר האָט מיך גלייך געזומען אַלס דאָלמעטשער. דעם ערשטן באָזוך האָבן מיר געמאַכט ביים גלח. דער אָפּיציר האָט געהייסן דעם גלח ער זאָל אים געבן אַ דירה פּאַר קוואַרטיר.

„איך האָב נישט", — האָט דער גלח געענטפערט, — „אַלעס איז באַזעצט". האָט דער דייטש אויפגעהויבן די האָנט און דערלאָנגט דעם אָלטן אַ פּאָטש אין פנים. איך האָב דערויף פּראָטעסירט און דערקלערט דעם אָפּיציר, אז דער מענטש איז אַ גייסטלעכער פון דער קאָטווילישער באָפעלקערונג, אַ טרייער פּאָליאַק, וועלכער שטיצט נישט די רוסן. דער אָפּיציר האָט דערויף געבעטן אָנטשולדיקונג און דער גלח האָט דאָמאָלס באווילליקט אָפּצוגעבן עטלעכע צימערן פון זיין אייגענער וווינונג.

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן די דייטשן פאָרלאָזט קאָריוו און עס איז אָנגעקומען אַן עסטרייכישער גאַרניזאָן. א גרויסע מחנה פון אונגאָרן, סלאָוון, — שמוציקע זעלנער, וועלכע האָבן אַריינגעשטעלט זייערע פערד אין די הייזער און פאָרוואָנדלט אָפּילו די שיל אין אַ שטאַל. זיי אַליין זענען געלעגן אויף דער גאַס.

די אַרמיי האָט פאָרלאָזן דאָס שטעטל און עס איז געבליבן נאָר זשאנדאַרמעריע. דאָס לעבן איז געווארן נאָרמאַל. דאָס שטעטל האָט אויסגעזען זויבער, ווייל די אָקופאַנטן האָבן געצווונגען יעדן בעל־בית צו פוצן זיין הויף און די גאַס פאָר זיין הויז.

די פּאָליאַקן ביי אונז האָבן זיך אַרגאַניזירט אין פּאָרטי־זאַנען־גרופן און דער זון פון דיבאָלסקי (אַ חזירים־הענדלער) איז געווען זייער שפּה. יעדן זונטיק זענען פאָרגעקומען דע־מאָנסטראַציעס קעגן די אָקופאַנטן. בשעת איינער אַזאַ דע־מאָנסטראַציע איז דיבאָלסקי דערשאָסן געווארן.

איינמאָל איז געקומען א דעלעגאַציע פון דייטשע אָפּיצירן זאַמלען די דייטשע געפאַלענע אין דער גאַנצער געגנט און שאָפן אַן אַלגעמיינעם פרידהאָף (בית הקברות). איך בין גע־נומען געוואָרן אַלס דאָלמעטשער צו דער דעלעגאַציע. הינטער דעם שטעטל, לעבן דעם גרעלן שטיבל, ביי די ליפּעס, האָט מען געמאַכט דעם מיליטעריש פרידהאָף.

איך בין דערנאָך געפאָרן קיין ווין. אין דעם טאָג וועט איך בין פון דאָרטן אַהיימגעפאָרן, האָט אויסגעבראכן די רעוואָלו־ציע אין עסטרייך. אין טאָג וועט איך בין צוריקגעקומען אין שטעטל, האָט דער פּוילישער אונטערגרונט געשאָפן אַ מיליציע. דער פאָרוואַלטער פון פרידהאָף איז געווען אַ דייטשער אונ־טעראָפיציר וועלכער האָט געהאַלטן אַ פּוילישע פרוי. אין דעם טאָג בין איך געווען אין זייער וווינונג, איז פונקט אַריינגעקו־מען די פּוילישע מיליציע און געפאָדערט פון דייטש ער זאָל אָפּגעבן דאָס געווער. ער האָט זיי באַלד אָוועקגעגעבן דאָס געווער. די מיליציאַנטן האָבן מיך חושד געווען אַז איך בין מיט די דייטשן, האָבן זיי מיך געדראָט מיט אַ רעוואָלווער, אָבער די פרוי האָט מיך געשיצט, זיך אַליין געשטעלט קעגן דעם רעוואָלווער און געשריגן אַז בעסער זאָלן זיי אויף איר שיסן, אַיידער אויף מיר — ווייל איך בין אַ עטרייער פּוילישער בירגער. שפּעטער איז פאָרגעקומען אַ געהיימע זיצונג, דאָרט האָט מען גערופן מיין ברודער ישעיה־לייב, און צום סוף האָט מען מיך באַפרייט פונעם חשד.

מיט האלערם אַרמיי אין אוקראינע

איך בין מאָביליזירט געוואָרן און מען האָט מיך געשיקט קיין קאָוועל. דאָרט בין איך תיכף צוגעשטעלט געוואָרן צו דער אַרמיי פון גענעראַל האַלער. מיר זענען געווען פיר יידן אין מיין באַטאַליאָן. איך האָב זייער לייכט אויסגעלערנט די מיליטערישע חכמה און מען האָט מיר געוואָלט מאַכן פאָר אַ אינסטרוקטאָר.

מען האָט אונז געשיקט צום פראָנט. איך האָב באַקומען די ערשטע צוויי בענדלעך, אַלס קאָפּראַל. דער אָפּיציר האָט געהאַלטן אַ רעדע, געזאָגט אַז מיר גייען צום קאַמף קעגן די באַלשעוויקעס, באַפרייען פּוילן.

עס זענען געווען די לעצטע טעג פון ווינטער. מיר זענען צוגעקומען צו אַ טייך, מען האָט געמוזט אַדורכגיין אין וואַסער. ביינאַכט איז דאָס וואַסער פאָרפראָרן געוואָרן. מען האָט אונז געגעבן פראַנצויזישע ביקסן און גראַנאַטן. 9 מענטשן האָב איך געהאָט אין מיין אָפּטיילונג. איך בין געווען אַ ציל־טרע־פער. איך געדענק ווי מיר זענען אַרויס אויף אַ פּאָטראָל, הינ־טער אַ באַרג, און פון דער צווייטער זייט באַרג איז געווען דער פיינד. פלוצים איז אַרויסגעקומען זייערער אַ רייטער, אַ קא־זאַק. איך האָב אָנגעצילעוועט די ביקס, געשאָסן אויף אים — און געטראָפן. ער און דאָס פערד האָבן זיך אַראָפּגעקאַטשעט צו אונז. מיר הבן געפונען ביי אים פלענער.

אין זשיטאָמיר און באַרדיטשעוו האָבן מיר געזעען וואָס די אוקראינער פּעטליוירישע רוצחים האָבן אָפּגעטוען — פאַר־ברענט שילן און בתי־מדרשים, געפּיניקט יידן, געראַבעוועט יידיש האָבאונגוטס. נישט איינמאָל האָב איך געפונען ליגן אין די אוקראינישע שטעטלעך יידישע קרבנות, געהרגעטע דורך די מערדערישע באַנדעס. מיין בלוט האָט אין מיר געזאָטן פון כּעס און ווילן נקמה צו נעמען אין די רוצחים פון אונזערע בריידער און שוועסטער.

אין דעם שטעטל סטאַרי קאָנטאַנטין, ווו מיר זענען גע־שטאַנען אויף אָפּרוּ, האָב איך זיך באַקענט מיט איינער פון די אַנגעזעענסטע פאַמיליעס, וועלכע האָבן געהאָט אַן אָפּטייק. איינמאָל האָט מען געגעבן דעם רעגימענט פריי אין שטעטל אַריין, אָבער די פּאָר יידן פון באַטאַליאָן האָט מען נישט דער־לויבט צו גיין אין שטאָט. איך האָב זיך אַרויסגעדרייט און גע־לאָפן אין שטאָט אַריין. זענעדיק אַז די סאָלדאַטן הויבן אַן צו ראָבוועווען, האָב איך זיך אָוועקגעשטעלט פּאָר דער טיר פון דער יידישער אָפּטייק און נישט אַריינגעלאָזט קיינעם, אָפּילו נישט דעם סערזשאַנט פון מיין קאָמפּאַניע. צוריקגעקומען אין פולק אַריין, האָט דער סערזשאַנט, בעתן עסן, אויף מיר אויס־געגאָסן די הייסע זופּ. איך האָב געכאָפּט מיין באַגענט, גע־וואָרפן אויף אים און אים פאַרוווּנדעט. מען האָט מיר געמאַכט אַ משפּט און מיך אַריבערגעשיקט אין אַ אַנדערן באַטאַליאָן, באַשטראָפט מיך מיט 14 טעג פּאָטראָל אויף דער ערשטער ליי־ניע פון פראָנט.

איך בין פאַרוווּנדעט געוואָרן אין דער האָנט און אין אַ

זייט. אַ לאַנגע צייט האָב איך זיך געוואַלגערט פון איין פעלד־שפיטאָל אין צווייטן, ביז מען האָט מיך געברענגט קיין טשענס־טאכאָוו. ווי איך בין נאָר געזונט געוואָרן, האָט מען מיך צו־ריקגעשיקט אויפן פראָנט.

מיר און די גאַנצע פוילישע אַרמיי האָבן געגומען זיך צו־ריקציען פון קיעוו. בין איך אַנגעקומען אין דער לובלינער געגנט. איך האָב געבענקט נאָך מיינע נאָענטע אין קאַריוו, האָב איך באַשלאָסן זיך צו דערשלאָגן קיין קאַריוו און זיך זען מיט מיין פאַמיליע.

איך בין געקומען אַהיים, האָב איך געפונען דאָס גאַנצע הויז פאַרמאַכט. די מאַמע איז געזעסן באַהאַלטן ביים רב, צוליב דעם וואָס דער ברודער ישעיה־לייב האָט זיך נישט געשטעלט צום מיליטער. איך בין געגאַנגען צו דער זשאַנדאַרמעריע, האָבן זיי תיכף דערלויבט עפענען דעם רעסטאָראַן. די מאַמע האָב איך דערנאָך אַריבערגעפירט קיין לובלין, צו מיין שוועס־טער שרהלע. דאָרט האָט זיך געפונען באַהאַלטן מיין ברודער ישעיה־לייב.

פון אַ זעלנער — אַ סוחר

ס׳האָט זיך געענדיקט די מלחמה. איך האָב באַקומען אויסצייכענונגען פאַר אַנטיילנעמען אין באַפרייאונגס־קאַמף פון פוילן. צוריקגעקומען קיין קאַריוו, האָב איך זיך אַרומגע־זען אַז דאָ, אין דעם קליינעם שטעטעלע, איז נישטאָ קיין צו־קונפט פאַר מיר. איך בין אַריבער קיין וואַרשע, געוואָרן אַ רייזנדער פון קאָנפעקציע אויף די וואַלינער קרעסן, גוט פאַר־דינט און געמאַכט אַ שיין לעבן.

אָבער די אַטמאָספערע אַרום יידן אין פוילן איז געוואָרן וואָס אַמאָל שוועריר און אַלץ מער פאַרסמט. דער אַנטיסעמי־טיזם האָט זיך צעפלאַקערט און איך האָב געזען אז פאַר יידן איז מער נישטאָ קיין פלאַץ אין פוילן. האָב איך באַשלאָסן אויסצוואַנדערן — אָבער ווהין פאָרט אַ ייד? עס זענען גע־ווען פאַרשידענע וועגן, אָבער איך האָב באַשלאָסן — קיין ארץ־ישראל.

קאָריווער אין פּאַריז

פון רעכטס אויף לינקס: ערשטע ריי: געניע וויסבראָט (פון דער היים קלאַפערמאַן); רחל שטיינזאַלץ מ׳ב
איר מאַן, משה שולשטיין; שרה וויצמאַן; שיינדל וויצמאַן; פערל מעלהענדלער מיטן מאַן. צווייטע
ריי: דינהלע ריצער און איר מאַן; יאָסל שאבענמאכער; מיכאָלע שאבענמאכער; יאנקל ברוטמאַן; חיים
האַנדלסמאַן; פישל אייכנראַנד מיט זיין פרוי. דריטע ריי: שאבענמאכערס אַ זון; חיים בריצמאַן; שלום
בריצמאַן; חוווהטשע פינקלשטיין; שפרינצע פייערשטיין מיט איר מאַן. פערטע ריי: יוסף מעלהענדלער;
שמחה שאבענמאכער־קלאַפערמאַן

משה פעלדבערג / תל־אביב

על נהרות שם ישבנו...

דאָס וואָס איך וויל אייך דאָ דערציילן איז אייך אַלעמען באַקאַנט. דער צווועק פון שרייבן איז נאָר אָפּצופּרישן אונזע־רע זכרונות פון פאַרגאַנגענע טעג, וואָס דרימלען ביי אונז. ס׳איז געווען צו דערמאָנען זיך בלויז איין קליינעם עפּיזאָד, אַז ס׳זאָלן אויפטויכן גאַנצע בילדער און פּאַסירונגען מיט אַזאָ פרישקייט, ווי מיר וואָלטן זיי ערשט נעכטן איבערגעלעבט. וווּ מיר זאָלן זיך נישט געפינען, טראָגן מיר מיט זיך אַלע איינ־דרוקן וואָס מיר האָבן אַריינגעזויגן אין שטעטל, ווי מיט דער מוטערס מילך. און פונקט ווי מענטשן זענען נישט גלייך איי־נער צום צווייטן, אַזוי האָט אויך יעדעס שטעטל עפּעס ספּעצי־פישעס, וואָס עס טיילט עס אויס פון אַנדערע שטעטלעך.

אונזער שטעטל איז געווען רייך אין טייכן און שווימפּלע־צער. זיי האָבן אונז נישט איינמאָל פאַרשאָפט נחת רוח און פּרייד.

קודם כּל וויל איך דערמאָנען זייערע נעמען:

1. די „שמאָלע זשיקע".
2. „ווי צוויי ווייבער באָדן זיך".
3. „דער באָרג".
4. „שליזשע־קאָסטן".
5. דער שפּריצער.
6. די „קלימטעוויצער זשיקע".
7. די „אָלשינע".
8. „אונטער די גראָבליע".
9. „אונטער דער וואָרשעווער בריק".
10. דער אָרדן.

די אַלע נעמען האָבן פאַר אונז געהאַט אַ באַזונדערע בא־דייטונג.

ס׳איז געווען נאָך אין די צייטן, ווען מ׳האָט נאָך פון קיין באָד־קאָסטיומען נישט געווווסט, און דערפאָר דערקלערט עס זיך אפשר וואָס מ׳האָט זעלטן געזעען אַ גוי זיך באָדן. ער האָט זיך זיכער געשעמט אַרויסצווייזן דעם גוי... דערפאָר האָבן טאַקע יידן נישט געהאַט מיט וואָס זיך צו שעמען. זענען מיר דען נישט קיין בני־ברית?

און אַז עס איז געקומען דער ליבער זומער, האָבן מיר זיך ממש געווייקט אין וואַסער. כּמעט אַלע אין שטעטל האָבן גע־קענט שווימען. אונזער שווים־שולע איז געווען דער „שלי־זשע־קאָסטן", דאָרט האָבן מיר אָנגעהויבן „גראָבטשען" זיך פון ערשטן קלעצל צום צווייטן, און דערנאָך איז אַוועק אַ גאַנג: „זיך שאָרן אויף אַ זייט", „פּאָלקעס", „קלאַפּטער", „נאָזנאַק", „אַ מיל", „טריט־וואַסער" און „נורעק".

אונזערע גרויסע שווימער האָבן אויך געקענט אַ „בענקע־לע". מ׳פלעגט דערציילן אַז שמואל שמש פלעגט זיך נוהג זיין אָפּצושניידן די נעגל, שווימענדיק אַ „בענקעלע".

אין דעם מאָנאָטאָנעם רואיקן לעבן פון שטעטל האָבן אונז די וואָסערן פאַרשאָפט אַ סך פּרייד. מיר האָבן אָבער געהאָט אויסצושטיין אויך אַ סך צרות פון די גוישע פאָסטעכער, וועל־כע פלעגן אונז אָפט אַריינוואַרפן דאָס אָנטוטעכן אין וואָסער אַריין, אָדער אָוועקנעמען דאָס היטל אָדער דעם טלית קטן. פלעגן דעריבער מיר, בית־המדרשניקעס, נישט וועלנדיק האָבן צו טוען מיט שקצים, זיך ליב האָבן צו באָדן ביים „באַרג". אַהין זענען קיינמאָל קיין שקצים נישט געקומען.

אין די זומער־פאַרנאַכטן, נאָך אַ טאָג לערנען אין בית־המדרש, נעמען מיר אַ גרופּע בית־המדרשניקעס זיך צונויף, און מ׳גייט זיך באָדן צום „באַרג". מיר לויפן גיך פאַרביי שעיה יוספס געסל. אַלע זענען אין אַ גוטער שטימונג. און אָט זענען מיר שוין לעבן וועלווול דוד זשישעס. דאָ איז נאָך אַביסל אומהיימלעך. מיר האָבן נאָך אַדורכצוגיין עטלעכע גוישע הייזער מיט אַ גרויסן הונט... דער חשק צו באָדן זיך איז אָבער גובר דעם פּחד. פאָלן מיר אויף אַ גוטער המצאה. מיר נעמען זיך אַלע צוזאַמען, אויף סקופּיע, און ווי דורך אַ שׂרפה לויפן מיר שנעל פאַרביי. ווי שלעכט דער כּלב זאָל נישט זיין, וועט ער דאָך מער ווי איינעם נישט בייסן.

בשלום איבערגעקומען, אָטעמט מען פרייער אָפּ. דאָ זע־נען מיר שוין אינדערהיים. פרייליך טרעטן מיר אויף די ווייכע וואָסער־געוויקסן פון דער גרויסער „בלאָנית". דאָ דערפילן מיר שוין דאָס וואָסער. אַ סך וואַרפן שוין אַראָפּ די שטיוול, און ווי מיט פליגל שוועבן מיר צום „באַרג", איבערלאָזנדיק די „שמאָלע זשיקע" פון הינטן, ווו עס באָדן זיך קינדער, וועלכע מיר מיידן אויס — ווייל נישט וויט פון דאָרט באָדן זיך ווייכ־בער...

שווימען קענען אַלע. צעוואַרעמט מען זיך אַביסל. טייל שווימען אַריבער צו די הויפּישע לאָנקעס, אַנדערע נעמען זיך צונויף און שווימען אַ „טראטווע", צי גאָר אַ „מיל". מ׳איז לוס־טיק און זאָרגלאָז. די שקיעה בלענדט, דאָס גאַנצע שטעטל טונקט זיך אין די אונטערגייענדיקע זונשטראלן ערגעץ־וווּ אויף פילוווער וועג, נאָר איר לעצטער אָפּגלאַנץ קומט צו אונז פון די קליינע שייבלעך פון אונזער אַלטער שיל. די נאַכט פאַלט פאַמאלעך צו, ס׳פאַלט אַ געדיכטע ראָסע, ס׳וווערט קילבלעך. טוען מיר זיך שנעל אָן, און לויפן הונגעריקע אַהיים צו אָן איבערגעשטאַנענער, אָבער טעם גן־עדנדיקער וועטשערע.

איך האָב צום ליבסטן געהאַט זיך צו באָדן אין „שליזשער קאָסטן". אַזאָ פלאַץ ווי „שליזשער קאָסטן" קענט איר, מיין איך, אין דער גאַנצער וועלט נישט געפינען.

דערמאָנט זיך נאָר גוט ווי מיר פלעגן מאַכן „ווישטשיגעס" פון איין וועגטל צום צווייטן, צי גאָר אַרומשווימען צווישן די „קלעצלעך" ווי אין אַ טעלער, אָדער גאָר אין דער סאָמע שלי־זשע. און אז מ׳איז מיד געוואָרן, האָט מען זיך אָוועקגעשטעלט אויף די „בענק" וואָס זענען געווען אונטערן וואַסער, אָדער מ׳איז געשפּרונגען פון די בעלקעס. און אַז ס׳האָט זיך פאַר־גלוסט, איז מען אַראָפּ צום „שפּריצער" זיך אַדורכגעקלאַפּט די פלייצעס, אַ מחיה.

שרייבנדיק דידאָזיקע שורות, זע איך דאָס אַלץ אַזוי קלאָר, אַז איך קאָן אָפּילו הערן דאָס שטילע געוויש פון די ווערבעס, וואָס האָבן די הערלעכע פּאַנאָראָמע איינגעראָמט, פון וועמענט צוויגעלעך מיר האָבן זיך געמאַכט פייפעלעך.

די טייכן האָבן אונז אויך געדינט צו אַנדערע צוועקן. מיר פלעגן אָנשניידן גאַנצע סנאָפּעס גרעזער לפּבוד שבועות, וואָס האָבן באַצירט אונזערע היימען, בית־מדרש, שיל. דער ריח פון פעלד און לאָנקע, וואָס די וואָסער־געוויקסן האָבן מיט זיך מיטגעבראַנגט, האָט דאָך געגעבן דעם יום־טוב זיין ספּעציעלע באַדייטונג.

היינט וואָס איז מיט „תשליך"?

סאָראָ פרעכטיק בילד, וועו דאָס גאַנצע שטעטל, מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער, האָבן זיך אויסגעשטעלט אין אַ האַלב־קרייז, וואָס האָט זיך געצויגן לענגאויס דעם פּילוווער וועג, ביז אראָפּ צו ברוכן פון דער מיל! דאָס וועטער איז שיין, אַ פריש ווינטל בלאָזט און קרייזלט די וואָסערן, ווי זיי וואָלטן געציטערט פאַרן יום־הדין.

טייערע לאָנדסלייט, איך וויל, אַז צווישן אַנדערע זכרונות, זאָלט איר זיך אויך דערמאָנען אין די טייכן ביי וועלכע מיר זע־נען געזעסן...

תל־אביב, תשי״ג.

נעקראָלאָגן

מודעות אֵבֶל

OBITUARIES

לייבל לאנדמאנס לויה

אין יאר 1930

ל י י ב ל ל א נ ד מ א ן (א זון פון יצחק מרימס), געוועז באליבט און געשעצט אין שטעטל. תחילת א בית־מדרש־לערנער אן עילוי. דערנאך א טויער אין קולטויר־פאריין. א טויער אין דער געהיימער רעוואלוציאנערער ארבעטער־באוועגונג. געשטארבן אויף סוכאטע אין יונגן עלטער פון 33 יאר.

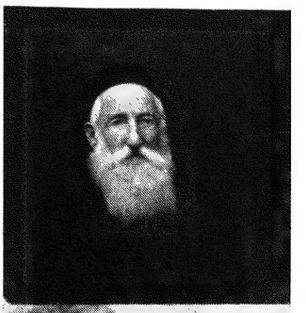
אויפן בילד פון דער לויה דא איז געלונגען צו דערקענען א ריי מענטשן, ווי:

מאטל האפענהיים, שרה לאה קראנצבערג. רחמה ריצער, יצחק ראזן (לעבט. אין גדרה, ישראל); לייביש ראזען, אברהם פינקלשטיין (לעבט, אין תל־אביב); זיסל ריצער, מאיר קארנשטיין, הערש קאטלאזש, יהושע בוכשרייבער, נחמיה גראסמאן, שמחה בערגערמאן, משה עלנבויגן, איטשע פישמאן, משה זינגער, דוד האכמאן, פולאריע (רפאל אריה) בוכשרייבער, דוד נידערבערג.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונזער פאַרשטאָר־
בענעם פאָטער —

נח מענדל בוכשרייבער

אין אונזער גאַנצער אומגעקומענער משפחה:

אונזער מוטער חיה;
אונזער ברודער זיסקינד, פרוי און קינדער;
אונזער שוועסטער קיילע מיט איר מאַן נפתלי און קינדער
אונזער שוועסטער ריווע מיט די קינדער;
אונזער שוועסטער יוכבד מיט אַ קינד;
אונזער שוועסטער הענע מיט איר מאַן נח קלאַפערמאַן
און אַ קינד;
אונזער ברודער רפאל אריה, פרוי און קינד;
אונזער פעטער שלמה בוכשרייבער מיט זיין פרוי און
קינדער.

גוטשע גרינגראז (בוכשרייבער); נעמי
פוירער (בוכשרייבער) מיט איר מאַן;
מרים און משה הויזווירט, ישראל

איך וועל תמיד געדענקען מיין משפחה וואָס איז אומגע־
קומען דורך די היטלעריש׳ע ווילדע חיות־מענטשן —

מיין פאָטער לייבל פייערגלאַס;
מ׳ין מוטער חיה לאה;
מיין שוועסטער חיינע און איר מאַן יודל וואַסערמאַן;
מיין שוועסטער שרה;
מ׳ין ברודער בונים;
מיין ברודער מענדל.

גאָט, נעם נקמה פאַרן פאַרגאָסענעם בלוט!

טאבע פייערגלאַס (ליובּיטשער)
ישראל, גבעת השלשה

כ׳וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן מיין טייערע משפחה —
מיין פאָטער לייבל ווײַנבערג (מרימס);
מ׳ין מוטער אסתר פראַנדל;
מיין ברודער יונה, זיין פרוי עלקע און קינדער;
מיין ברודער נטע, זיין פרוי ברכה און קינד;
מיין שוועסטער לאה, איר מאַן הערש ניסענבוים און קינד;
מיין שוועסטער פאָטשע, איר מאַן יאַנקל גאָלדבוים און
קינד. —

וועלכע זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע רוצחים.

שמעון ווײַנבע־ג, פרוי און קינדר, ישראל

כ׳וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן מיין פאַרשטאָרבענע און
אומגעקומענע משפחה —

מיין פאָטער פסח זילבערינג (מוקאַטש);
מיין מוטער פערל;
מ׳ין שוועסטער רחל לאה, איר מאַן משה און קינדער;
מ׳ין ברודער יוסף, זיין פרוי און קינדער;
מיין ברודער דוד, זיין פרוי שרה און קינדער;
מ׳ין ברודער יאַנקל, זיין פרוי און קינדער;
מיין שוועסטער רויזע, איר מאַן משה און קינדער;
מיין שוועסטער יוטא, איר מאַן שלום.

שמעון זילבע־ינג, פרוי און קינדער, ישראל

מ׳ינע טייערע, איר וועט מיר אייביק פאַרבלייבן אין מיין זכרון
מיט טיפן ווייטיק דערמאָן איך אייך יעצט אין ספר הזכרון.

מ׳ין פאָטער שעפס מרדכי וואַכנהאַזער, געשטאָרבן ה׳
שבט תרפ״ט;
מ׳ין מוטער שרה רבקה, געשטאָרבן ה׳ אייר 1906;
מיין ברודער אברהם בער מיט זיין פרוי און קינדער —
אומגעקומען אין ווארשע;
מ׳ין ברודער שלמה טעווּל, פרוי און קינדער;

גיטל וואַכנהאַזער, טאָכטער פון שלמה טעווּל

מיין ברודער יקותיאל, פרוי און קינדער;
מיין ברודער בנימין ביניש, פרוי און קינדער — אַלע
אומגעקומען;
מיין ברודער שאול מענדל, געשטאָרבן א׳ דראש השנה,
1907;
מ׳ין ברודער משה, פרוי און טאָכטער — אומגעקומען;
מיין ברודערן־טאָכטער פייגע, מיט איר מאַן פסח, מיט
פינף קינדער — אומגעקומען;
מיין קוזינע גיטל האַניגסבלום מיט איר זון שמואל און
זיין פרוי און קינדער.

גיטל טרודלער, רמת השרון, ישראל

בלו בדמעות עינינו על שבר עמנו ובני משפחתנו שנרצחו בידי זדים

אבינו שלום בן הרב ר׳ יחיאל גולדברג, מת בישראל ד׳ אייר תש״א;

אמנו שרה רחל, מתה כ״ג אלול תש״ה;

אחינו אברהמטשע, אשתו נעכע ובניהם: יחיאל, פנחס, פייגה, חיה, משהלה;

אחינו מרדכי, אשתו פרל ובניהם: יחיאל, בלימה;

אחותנו חיה, עם בעלה שמואל צימערמאַן ובניהם: צדוק, בלימהלה;

דודנו חיים בן הרב ר׳ יחיאל, שמת לפני המלחמה וילדיו שנרצחו בידי הנצים;

דודנו שמואל מנחם בן הרב ר׳ יחיאל, מת ברוסיה, אשתו גיטלה — מתה בארץ;

דודנו אלימלך, מת לפני המלחמה, אשתו שרהלע וילדיה: צביה עם בעלה ובניהם; שיינדל עם בעלה ובניהם, ראשהלה עם בעלה ולידיהם;

דודתנו ליפטשע, מתה, ושני בניה שנרצחו בידי הנצים;

דודתנו שיינדל בת הרב ר׳ יחיאל עם בעלה מנדל לערמאַן ובניהם שנרצחו בידי הנאצים;

דודנו אברהם הערש בוביס, אשתו ביילה רחל, וילדיהם;

דותנו קיילה עם בעלה שמעון דוידזון מבלז׳יץ ובניהם: יעקב יצחק ואשתו צביה עם בתם חנהטשע, חיים גרשון, רבקה לאה, נחמן דוד, שיינדל דאַברע, שנרצחו במיידנק;

דודנו לייביש גאַלדשלאַגער ואשתו יוכבד קאַווע ובניהם;

דודנו נחמיה גאַלדשלאַגער ואשתו ובניו;

דודתנו פערלה עם בעלה נחמיה מיגדלק ובתם.

בנימין וליפטשה ווייניריב
מקס ובלה ציגלער (ישראל)

אבינו ר׳ יעקב (יאַנקל) ווייניריב; **אמנו** שיינדל;

אחותנו חנה ובעלה ר׳ ישראל מאיר כהן שו״ב באוסטרובה וילדיהם: לייבישל, שבע׳לה, משהלה ושרהלה;

אחותנו סערקע ובעלה, שמת בדמי ימיו, וילדיהם: שבע׳לה, ישראל, ורחלה;

אחותנו דבורה שמתה בדמי ימיה ובנה לייבעלע;

אחינו אהרן, אשתו מרים וילדם משה׳לה;

אחותנו שבע, בעלה מנדל פייאַרשטיין ובנם;

דודנו משה (מושקה) ניסנבוים, אשתו רבקה וילדיהם;

דודנו אברהם יצחק זלוצ׳יסטי ואשתו צירל ובניהם: העניע, פנחס וסלה.

ארץ אל תכסי דמם!

בנימין וליפטשה ווייניריב;

אריה וריבה ווייניריב (ישראל)

מיט צער און ווייטיק מעלדן מיר אַלע קאַריווער אין דער וועלט וועגן פריצייטיקן טויט פון אונזער ליבער פרוי און מוטער —

דבורה ריצער־פעלדבערג

געשטאַרבן דעם 16־טן אַפּריל 1954 (י״ג ניסן תשי״ד) אין בוענאָס־איירעס, געבוירן אין קאַריוו אין 1900. זי איז די טאַכטער פון ישראל און מרים ריצער. זי איז געווען טעטיק אין קולטור־פאַריין און אין דראַמאַטישן קרייז.

ערע איר אנדענק!

אין טרויער־פאַרבליבענע —

מאַן פישל פעלדבערג,
טעכטער לאלא און פערעלע
בוענאָס איירעס

אין שטענדיקן טרויער און אנדענק נאך

מיין פאַטער סענדער בן יחזקאל, **געשטאַרבן** ט״ו אלול, 1922;

מיין פאַמיליע אין קאַריוו, אומגעבראַכט פון די דייטשע מערדער אין 1942;

מיין מוטער חוה גוטמאַן (ווייסמאַן) **בת שמחה מאיר, און צוויי שוועסטערלעך** פערל און רייזל;

מיין באָבע רבקהלע גוטמאַן;

מיין מומע פריידעלע ווייסמאַן; **מאַן** וועלוול גינזבורג, **און די זין** שמחה מאיר, משה **און** יאַנקל;

מיין פעטער יאנקל גוטמאַן **און פרוי** מלכהלע;

מיין מומע פעסע רובינשטיין (גוטמאַן) **און מאַן** געצל;

מיין מומע שיינדל (גוטמאַן) חאַניסמאַן, **איר מאַן** דן **און קינדער.**

חיים גוטמאַן, מאַנטרעאַל

מיט אַ הייליקן ציטער דערמאַנען מיר אונזערע ליבע עלטערן:

אהרעלע היטעלמאַן (**שניידער**) **און אונזער ליבע מוטער** הענע מינדל **ע״ה;**

די עלטערן פון מיין פרוי: איטשע ליפסקינד;

אונזער ברודער משה שמאי; **אונזער ברודער** פסח ליפסקינד **מיט זיין פאַמיליע;** הענעך היטעלמאַן; זכריה היטעלמאַן **מיט זיין פאַמיליע — וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס ימח שמם.**

אין געבן צדקה וועלן מיר הייליקן אייער ליכטיקן אַנדענק.

אברהם היטעלמאַן און פאַמיליע, מאַנטרעאַל

אין אייבּיקן זכרון וועלן אונז ליגן אונזערע פאַרשטאָר־
בענע אין אומגעקומענע משפחה —

אינזער פאַטער אוּן מוטער הערצקע אוּן חוה טייטלבוים —
געשטאָרבן אין ישראל;

הערצקע אוּן חוה טייטלבוים, געשטאָרבן אין ישראל
זייער אייניקל רעכל — אומגעקומען

אונזער ברודער מלך, געשטאָרבן אין בליענדן עלטער
פאַרן קריג, זיין פרוי דבורה אוּן זייערע קינדער, אומגעקומען;

אונזער ברודער גדליה מיט זיין פרוי הינדע אוּן קינדער —
אומגעקומען;

גדליה טייטלבוים, זיין פרוי רעכל אוּן קינדער — אומגעקומען

אונזער ברודער מאיר, זיין פרוי שרהלע אוּן קינדער —
אומגעקומען;

אינזער שוועסטער רעכל אוּן קינדער — אומגעקומען;

אונזער ברודער לייביש, זיין פרוי חנה אוּן קינדער —
אומגעקומען.

אליעזר אוּן דבורהלע טייטלבוים;
שמואל אוּן נעכע טייטלבוים — ישראל

אין שטענדיקן טרויער אוּן אַנדענק נאָך מיינע געשטאָרבענע
אוּן אומגעקומענע דורך די דייטשן ימח שמם —

מיין מוטער אסתר בת מענדל (וואלינסקי);
מיין פאָטער יוסף נח בן שמואל לערמאַן;
מיין שוועסטער שרה אוּן משפחה;
מיין ברודער משה אוּן משפחה;
מיין שוועסטער טאבע אוּן מאַן

טאָבע יוסף לערמאַנס אוּן איר מאַן

מיין ברודער שמואל;
מיין שוועסטער טאבע (בת יעקב) אוּן מאַן מרדכי
צוקערמאַן.

יעקב לערמאַן, מאַנטרעאַל

איך וועל תמיד באַווייַנען מיין טייערע משפחה, פאַר־
שטאָרבענע אוּן אומגעקומענע דורך די נאַצישע רוצחים —

מיין פאָטער יודל בריק, לאַנגיעריקער פרעזעס פון דער
קהלה אין קאָריוו, געשטאָרבן פאַרן קריג;

מיין מוטער באַשע, געשטאָרבן פאַר קריג;

מיין מומע פרימעט — אומגעקומען;

מיין שוועסטער ברײַנדל, איר מאַן אבא פאָמעראַנץ, אוּן
זייער זון שלמה — אומגעקומען;

מיין שוועסטער רייזל, געשטאָרבן אין בליענדן עלטער;

מיין ברודער מענדל, זיין פרוי עסטושאַ אוּן קינד —
אומגעקומען;

מיין פעטער משה בריק אוּן זיינע קינדער;

מיין פעטער שמואל בריק, זיין פרוי אוּן קינדער;

מיין פעטער שמעון בריק, זיין פרוי אוּן קינדער;

מיין מומע דבורה, איר מאַן לייזער בער אוּן קינדער;

מיין מומע פערל, איר מאַן אוּן קינדער —
אַלע אומגעקומען.

פייגע בריק־רעכטמאַן, איר מאַן יצחק,
בני־ברק, ישראל

מיט טרויער און צער דערמאַן איך מיינע נאָענטע, גע־
שטאָרבענע און אומגעקומענע דורך די היטלער־מערדער —
מיין זיידע נח מאיר דאָברעס שילדקרויט ;
מ׳יין באָבע אסתר חיה־דינעס ;

ביים קבר פון מרים דאָברע — אסתר חיה דינהס טאָכטער.
עס שטייען : אסתר־חיה דינהס, איר ברודער מאיר, איר מאַן
חיים (לעבט אין ישראל), איר שוועסטער לאה־טעמע, אירע דריי
טעכטער — ויטל, לאה און יהודית. אַלע דריי טעכטער לעבן

מיין פאָטער אברהמלע נחס (מלאך) ;
מיין מוטער שרהלע טאָבע — שמואל שמשס טאָכטער —
געשטאָרבן כ״ו אלול תרע״ט אין קאַריוו ;
מיין ברודער חיים יוסף, פרוי און קינד ;
מ׳יין שוועסטער רבקהלע, מאן און קינד ;
מיין ברודער יאַנקל־מאיר און זיין פרוי ;
מיין מומע מרים, איר טאָכטער רחל, מאן און קינדער ;
מיין מומע מרים־דאָברע, וואָס איז פאַרברענט געוואָרן
אין דעמבלין אין יאָר 1931 ;
מ׳יין מומע לאה טעמע מיט איר מאַן ;
מיין פעטער מאיר שילדקרויט, זיין פרוי און קינדער.
אין אייביקן טרויער —
פנחס שילדקרויט און משפחה, תל־אביב, ישראל

מיר ווילן אויך אין יזכור־בוך פאַראיבּיקן די נעמען פון
אונזערע פאַרשטאָרבענע און אומגעקומענע :
אונזערע עלטערן : יעקב הערש און חיה שרה מאַרגענשטערן ;
אונזערע ברידער :
יחיאל מאיר מאַרגענשטערן, זיין פרוי און קינדער ;
לייבל מאַרגענשטערן, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק ;
אונזערע שוועסטערן :
געלע, איר מאַן שאול־דוד לעווינזאָן מיט זייערע קינדער ;
איידל און איר מאַן לייבל ליבהאָבער מיט זייערע קינדער.
מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן
סילקע און זלמן ליפסקינד, ניו־יאָרק
מרים און שלמה ליכט, מגדיאל, ישראל

מיט יראת־הכבוד דערמאַן איך מיין אומגעקומענע משפחה —
פאָטער שעיה אַלטמאַן ;
מוטער עטל־רבקה ;
שוועסטער טאָבע, איר מאַן אברהם יוסף, זייערע קינדער
יאַנקל, לייבל, שרה־נעכע און הענע־יוטע ;
מיינע ברידער שמואל, פנחס ;
שוועסטער פראַנדל און איר מאַן חיים ;

פראַנדל אַלטמאַן

מיין קוזין יאַנקל און מלכה גוטמאַן.
חיים אביגדור (נשר) אַלטמאַן און זיין משפחה, ישראל

מיט צער און וויטיק דערמאַנען מיר אונזער פרוי און מוטער
אסתר־מרים הובערמאַן
געשטאָרבן י״ט בשבט תש״ז אין ניו־יאָרק

אסתר מרים הובערמאַן

אונזערע שוועגערין, שוואָגער, פעטער און מומע :
לייבעלע און ראובן אַבערקלייד מיט זייערע קינדער,
אומגעקומען אין וואַנווילין ;
יצחק, פסח, וועלוול און דאָברעלע ;
אונזער שוואָגער און פעטער יאַנקל הובערמאַן.
אין טרויער —
איר מאַן ישעיהו ; די זין : משה, מאיר,
יצחק און נח ; טעכטער : חיה און רבקהלע
ניו־יאָרק

מיט ווייטיק אין האַרץ און אייביקן טרויער וועט
איר מיר שטענדיק פאַרבלייבן אין זכרון — מיינע
טייערע און ליבע —
מיין פאָטער יוסף ברוך לערמאַן ;
מיין מוטער אסתר־מרים (גאָזשיטשאַנסקי) ;
מיין ברודער שמואל־אליהו ;
מיין זיידע מענדל לערמאַן און באָבע שיינדל ;
מיין זיידע ישראל גאָזשיטשאַנסקי און באָבע פערל ;
מיין מומע שרהלע לערמאן מיט איר מאַן און קינד ;
מיין מומע מלכה גאָזשיטשאַנסקי און איר מאַן
לייבל און קינדער — אין לובלין ;
מיין מומע טעמע גאָזשיטשאַנסקי און איר מאַן
שמחה בונים מיט זייער קינד ;

טעמע גאָזשיטשאַנסקי, שרהלע לערמאַן

מיין פעטער מלך גאָזשיטשאַנסקי מיט זיין פרוי און
קינד —
וועלכע זענען אַזוי ברוטאַל דערמאָרדעט געוואָרן דורך
די נאַצישע בעסטיעס ימ״ש
די אינציק איבערגעבליבענע פון דער גאַנצער משפחה
רבקהלע לערמאַן אין נעוואַרק, פאַר. שטאַטן

מיר וועלן תמיד געדענקען אונזער טייערע משפחה —
אונזער פאָטער משה חאַניסמאַן, געשטאָרבן י׳ שבט 1927 ;
אונזער מוטער זלאָטע, געשטאָרבן י׳ טבת, 1925 ;
אונזער ברודער לייבל, פרוי און קינדער ;
אונזער ברודער שמואל, געשטאָרבן אין פאַריז ;
אונזער ברודער ישראלקע, פרוי און קינדער ;
אונזער ברודער דן, זיין פרוי שיינדל און קינדער ;
אונזער שוועסטער פעסע, איר מאַן זלמן און זייערע
קינדער ;
אונזער שוועסטער עלקע ;
אונזער שוועסטער חיהלע ;
מיין פרוי פריידע ברענער און מיין קינד גיטעלע —
אַלע אומגעקומען.
חיים חאַניסמאַן, ישראל ;
פייגע חאַניסמאַן, ניו־יאָרק

מיר באַווייגען אונזער משפחה, וועלכע איז שוידערלעך
דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים.
אונזער פאָטער שלמה אייזענשמידט (משה אשרס) ;
אונזער מוטער מינדל ;

שלמה און מינדל אייזענשמידט מיט זייערע 2 אייניקלעך

אונזער שוועסטער רויזע מיט איר מאַן לייבל זיידענ־
טרעגער און קינדער ;

רויזע אייזענשמידט און איר מאַן לייבל זיידענטרעגער
מיט זייערע קינדער

אונזער ברודער אברהם אהרן מיט זיין פרוי גיטל ראָזן
מיט זייערע קינדער ;
אונזער שוועסטער עלקע ;
אונזער ברודער בער, זיין פרוי און קינדער ;
אונזער ברודער מרדכי, זיין פרוי און קינד.
רבקה און פישל ברוטמאַן ;
לאה און אשר ראזענבוים, ישראל

מיר וועלן אייביק געדענקן אין טרויער —
מיין פאָטער שמעון מאָטעס (מתתיהו) גילבוּרט ;
מיין מוטער חנה טאָבע ;
מיין שוועסטער חמה לאה אין איר מאַן משה און זייערע
קינדער ;
מיין ברודער שלום ;
מיין שוועסטער עלקע ;
מיין ברודער בעריש.
מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן.
יאַנקל גילבאָרט און זיין פרוי חנה, ישראל

צום אייבּיקן אָנדענק דיין פאַרשטאָרבענער און טראָגיש־אומ־
געקומענער משפחה

מיין פאָטער חיים חאַניסמאַן (מאָטל יענטעס);
מיין מוטער רבקה;
מיין ברודער משה (געשטאָרבן);
מיין ברודער יאַנקל (געשטאָרבן אין ניו־יאָרק);
מיין ברודער הערש, פרוי א"ן קינדער;

מיין ברודער ישעיה־לייב;
מיין שוועסטער רייזעלע, מאַן און קינדער;
מיין שוועסטער שרהלע און איר מאַן סענדער ברענער.

שמחה חאַניסמאַן און פרוי
מאָנטעווידעאָ, אורוגוואי

צום אייבּיקן אָנדענק מיין טראָגיש אומגעקומענער משפחה
דורך די היטלעריסטישע רוצחים ימ"ש

מיין פאָטער ראובן בן יוסף פיווול פינקעלשטיין
פון גניווישאָוו
מיין מוטער שיינדל זלאָטע בת יהושע (זלאָטאָגורא);
מיין שוועסטער פייגע;
מיין שוועסטער רחל מיט איר מאַן יחזקאל פרייבּערג
(גניווישאָוו);
מיין שוועסטער לאה;
מיין ברודער שמואל יהונתן;
מיין ברודער שראָגא־פייוול;
מיין ברודער חיים פנחס;
מיין ברודער אריה־לייב;
מיין שוועסטער טאָבע.

ה' ינקום דמם ויגאלנו גאולת־עולם בב"א

זייער זון און ברידער
יעקב, שלמה, מרדכי פינקלשטיין
מיט זיין משפחה, ניו־יאָרק

בצער רב וביגון קודר אני מבכה את כל בני משפחתי אשר נהרגו ונחנקו בתאי הגזים ע"י קלגסיו של היטלר ימ"ש.

חבל על דאבדין ולא משתכחין —

סבי ר' שלום ב"ר שמחה בונים, נפטר בקאָריוו;
סבתי רבקה בת ר' שמואל־שמש (גולדשלגר) נרצחה ע"י הנאצים;
סבי ר' אלתר ב"ר יעקב מאיר (ביילנדר) וסבתא ציפה, נפטרו בפולאָוו;
אבי יעקב־יואל ב"ר שלום ואמי פייגה־הענע;
אחי שמעון וגיסתי לאה (ניסנבוים) וילדם;
דודי אברהם הרש ואשתו וכל המשפחה;
דודי פייבל ואשתו וכל המשפחה;
דודתי רויזה בת שלום;
בן דודי שמואל קאָרטמאַן אשר נפל כפרטיזן במלחמתו נגד הנאצים;
דודי ודודתי הרצקה וחנה שטרן וכל המשפחה בוורשה;
דודי אברהם ודודתי אסתר דבורה (ביילנדר), בפולאָוו.

מי יתן ועם ישראל לא ישכח זאת לעולם!

זכור את אשר עשה לך עמלק!

היחידי שנשאר מכל המשפחה
דוד קאָרטמאַן, רמת־גן, ישראל

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונזערע פאַרשטאָר־
בענע, און די דערמאָרדעטע דורך די נאַצישע באַנדיטן —

אונזער פאָטער משה שלום גאָלדשלאָגער, געשטאָרבן אין ישראל;
אונזער מוטער, געשטאָרבן אין פוילן פאַרן קריג;
אונזערע אומגעקומענע שוועסטערן —

רעכל, איר מאַן הערשל דוד יוספס מיט זייערע קינדער;

רעכל (גאָלדשלאָגער) מעלהענדלער
אומגעקומען מיטן מאַן און 8 קינדער

שרה רבקה מיט איר מאַן און קינדער.

גיטל גאלדשלאָגער, איר מאַן משה פישמאַן; רחל לאה, איר מאַן יהודה פישמאַן.

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונזערע נאָענטסטע, וועלכע זענען געשטאָרבן אין אומגעקומען —

אונזער פאָטער שמחה טייכמאַן ז"ל (יהודיתלס), געשטאָרבן אין קאַריוו כ"ד ניסן 1918;

שמחה טייכמאַן

אונזער מוטער וויטל, געשטאָרבן י"א כסליו 1913;

אונזער שוועסטער לאה טייכמאַן־פעדערבוש (פון דעמבלין) שמחה יהודיתעס אָ טאָכטער, וועלכע איז אין יאָר 1943, צוזאַמען מיט נאָך 18 טויזנט יידן פון וואַרשע, פאַרברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט אין דאָרף פאָניאַטאָוו לעבן אָפאָלע.

לאה טייכמאַן־פעדערבוש

ה' ינקום דמם!

זון און ברודער — חיים טייכמאַן, תל־אביב;
טאכטער און שוועסטער — שרה־יהודית דאָווידאוויטש, תל־אביב;
טאכטער און שוועסטער — שיינדל גובערמאַן, ברוקלין

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונזער פאָטער און ברודער:

אברהם־לייזער טייכמאַן (שמחה יהודיתעס אָ זון) געווינט אין דעמבלין, אומגעקומען דורך די דייטשישע רוצחים בייַ דער באַן־סטאַציע אין נאָלענטשאָוו.

אברהם־לייזער טייכמאַן

ד' ינקום דמו!

טאָכטער: אַנדזשע יאסקאוויטש, חולון;
ברודער: חיים טייכמאַן, תל־אביב;
שוועסטער: שרה דאווידאוויטש, תל־אביב;
שוועסטער: שיינדל גובערמאַן, ברוקלין

אין טרויער נאָך אונזער אומגעקומענעם פאָטער:

הערש יחיאל שטיינמאַן (שמש)

און אונזער שוועסטער שבע און שוואָגער משה מיט זייער קינד.

הערש יחיאל שמש, זיין איידעם משה פישביין, זיין טאָכטער שבע און אייניקל

מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

זון — מרדכי שטיינמאַן; טעכטער — גיטל ראזענבערג; פעסע געלמאַן — אין מאָנטרעאַל.

אין טרויער נאָך אונזער פאָטער אוון ברודער, וועלכער איז געשטאָרבן פאַר דער צייט —

משה בעריש שיפמאַן,

געבוירן 1901 אוון געשטאָרבן אין ריגע דע זשאַנעראָ דעם 9טן דעצעמבער 1953, געווען אַ גרויסער בעל טובה, אַן אַנגעזעענער עסקן.

משה שיפמאַן

ערע זיין אַנדענק.

זיין ברודער יעקב שיפמאַן מיט זיין פרוי שׂרה רבקה; זיין זון שלום מיט זיין פרוי מירעלע; זיין זון יעקב; זיין זון נח; זיין טאכטער חנהלע; זיין טאכטער סימעלע

מיר וועלן תמיד באַווייגען אונזער אומגעקומענע משפחה:

אונזער פאָטער גרשון הענעך ווורמאַן;
אונזער מוטער שרהלע (טעמעלע לאָזערס);
אונזער ברודער חיים אלעזר מיט זיין פרוי צביה אוון זייער קינד רייזקע;
אונזער ברודער משה;
אונזער פעטער הערשל ניימאַרק, פרוי אוון קינדער;
אונזער פעטער שמואל יצחק ניימאַרק, פרוי אוון קינדער.

חנהטשע ווורמאַן אוון מאַן אריה, ישראל;
חיה ווורמאַן אוון מאַן נח, ניו־יאָרק;
נחמיה ווורמאַן אוון פרוי גלאריע, ישראל.

איך וועל שטענדיק שעלטן די דייטשישע מערדער אוון קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונזערע דערמאָרדעטע —

מיין פאָטער לייביש גאָטליב;
מיין מוטער חנה רויזע;
מיין שוועסטער רעכל מיט איר מאַן יחיאל אוון זייערע קינדער פייגעלע אוון ליובאַ;
מיין ברודער יצחק;
מיין שוועסטער חיה;
מיין שוועסטער ליובאַ;
מיין שוועסטער רבקהלע;
מיין ברודער שמעון, פרוי אוון קינדער;
מיין ברודער אהרן, פרוי אוון קינדער.

שמואל גאטליב אוון זיין פרוי, ישראל

די אַלע פון מיין פאַמיליע, אומגעבראַכט דורך היטלערן ימ"ש:

מיין פאָטער מרדכי ראָטפאַרב;
מיין מוטער חנה דבורה;
מיין ברודער בער ראָטפאַרב;
מיין שוועסטער חיה אוון איר מאַן בנציון ווייצמאַן, מיט זייערע קינדערלעך: ביילטשע, זלמן אוון שרה;
מיין שוועסטער שיינדעלע מיטן מאַן חיים ווויידע אוון צוויי קינדערלעך שמחהלע אוון ישראל;
מיין פעטער שמחהלע ראָטפאַרב אוון זיין פרוי קיילע;
מיין קוזינע מלכה ראָטפאַרב אוון איר מאַן איטשע פישביין מיט איר טעכטערל פאָלע.

זאָל גאָט אויפמאַנען פאַר דעם אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלוט!

שמחה ראָטפאַרב (נדיבי), רמת־גן, ישראל

אין שטענדיקן טרויער אוון אַנדענק נאָך אונזער משפחה:

אונזער פאָטער אוון מוטער, זיידע־באָבע וואָלף לייב אוון חיה הערשמאַן;
אונזער ברודער אוון פעטער משה הערשמאַן;
אונזער פאָטער אוון ברודער יצחק הערשמאַן — געהרגעט דורך רוצחים אין ראָזשינער וואַלד אין יאָר 1925;
אונזער מוטער אוון מומע פערל, געשטאָרבן אין דעטראָיט;

פעריל הערשמאַן

אונזער ברודער אוון פלימעניק אלעזר הערשמאַן, זיין פרוי פייגע אוון קינדער;
אונזער ברודער אוון פלימעניק וואָלף לייב הערשמאַן;
אונזער ברודער אוון פעטער שלמה הערשמאַן, זיין פרוי רחמה אוון קינדער;
אונזער שוועסטער אוון פלימעניצע רחל מיט איר מאַן לייבל שטאַמפאַטער אוון קינדער;
אונזער שוועסטער אוון פלימעניצע, מאַטל, איר מאַן לייבל אוון טאָכטער;
אונזער שוועסטער אוון פלימעניצע שיינדל, איר מאַן יאַנקל אוון טאָכטער;
אונזער שוועסטער אוון מומע מינדל, איר מאַן יחיאל שעיה אוון קינדער;
אונזער שוועסטער אוון מומע ליבע, איר מאַן לייבל אוון קינדער.
אונזער שוועסטער אוון מומע חוה, איר מאַן שלמה אוון קינדער;

יאַנקל אוון ראזא הערשמאַן, דעטראָיט;
שרה האַנדלסמאַן, דעטראָיט

מיט טיפן צער און ווייטיק דערמאנען מיר אונזער טייערע משפחה —

אונזער פאָטער דוד הערש שטראסבורג, געשטאָרבן אין קאָריוו כ"ד אדר 1919;

אונזער מוטער טאבעלע, געשטאָרבן ט"ו באב 1922 אין קאָריוו;

אונזער שוועסטער פעסל און איר מאַן יעקב גאַיט און זייערע קינדער אין לובלין;

אונזער שוועסטער פריידל און איר מאַן מאטל האפענהיים און זייערע קינדער;

אונזער ברודער יהושע שטראסבורג מיט זיין פרוי הדס לוסטמאן און זייערע קינדער אין וואַרשע;

אונזער ברודער איטשע שטראסבורג מיט זיין פרוי און קינדער אין וואַרשע;

אונזער שוועסטער פערל און איר מאַן פסח ליפסקינד מיט זייערע קינדער —

אומגעקומען דורך די היטלעריסטישע מערדערס ימ"ש

יהושע שטראָסבורג, זיין פרוי הדס, זייער טאָכטער מיטן איידעם מענדל בריק אוֹן זייערע קינדער אוֹן אייניקל

שמואל אוֹן מינדל שטראָסבורג אוֹן זיין פאַמיליע; חנהטשע שטראָסבורג אוֹן איר מאַן משה אברהם קעניג מיט זייער משפחה, ניו־יאָרק

מיט טיפן ווייטיק דערמאַנען מיר אונזערע עלטערן —

לייב און ברכה וויידע;
שוועסטער רייזל, מאַן אוֹן קינד;
שוועסטער שיינדל;
ברודער ירחמיאל וויידע.

ירחמיאל וויידע

שרה אוֹן גרשון וויידע
לאָס־אַנזשעלאָס

מיר באַווייַנען אונזער מאַן אוֹן פאָטער —

שמואל־הערש לערמאַן,

דער זון פֿון יוסף אוֹן חיהלע לערמאַן,

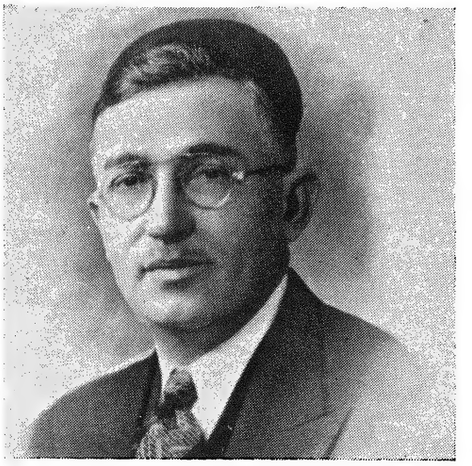

געשטאָרבן אין יאָר 1931.

זיין פרוי: חוה לערמאַן
זיינע זין: יוסף אוֹן דוד, תל־אביב, ישראל

מיט צער און ווייטיק דערמאַנען מיר אונזער טייערע נישט פאַרגעסענע משפחה —

אונזער מאַן און פאָטער לייזער (פסח׳ס) ליבהאבער, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק ט״ז ניסן 1950 ;

לייזער ליבהאַבער (פסח׳ס)

אונזער שוועסטער און מומע רחמה, און מאַן שלמה הערשמאַן (קאנייער) מיט זייערע קינדער ;

אונזער ברודער און פעטער לייבל ראזען מיט זיין פרוי ליבע און זייערע קינדער ;

לייבל ראָזען

אונזער ברודער און פעטער מלך ראזען מיט זיין פרוי רחל־לאה און קינדער ;

אונזער שוועסטער און מומע פערל, איר מאַן יונה שאַבן־מאכער און זייערע קינדער ;

אונזער שוואָגער און פעטער שמחה פסח׳ס, זיין פרוי און קינדער ;

אונזער שוועגערין און מומע שיינדל, איר מאַן מרדכי און זייערע קינדער אין לובלין

דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַציס ה׳ ינקם דמם

אסתר ליבהאַבער־ראָזען ; יאָסל ליבהאַבער ; אברהם ליבהאַבער ; יהושע ליבהאַבער ; חנה ליבהאַבער ; יצחק ליבהאַבער מיט זייערע פאַמיליעס, ניו־יאָרק.

מיט גרויס צער און ווייטיק דערמאַנען מיר אונזערע טייערע עלטערן :

פאָטער **משה שטראַסבורג**, אומגעבראַכט אין יאָר 1942, דורך די היטלער־מערדער ;

מוטער **שאשע רבקה** בת ר׳ משה מעכל, געשטאָרבן אין קאַריוו ;

אונזער שוועסטער **רויזעלע** און איר מאַן **לייזער הערש קענ״ג** און זייערע קינדער : שלום, וועלוול און שאַשע — אומגעבראַכט אין קאַריוו אין יאָר 1942 דורך די נאַצישע מערדער ימ״ש.

אייער אָנדענק וועט אייביק בלייבן אין אונזער זכרון !

מינדל, איר מאַן שמואל שטראַסבורג און זייערע קינדער, ברוקלין — נ. י. ; דבורה און איר מאַן משה קלימענסבערג און זייערע קינדער אין מאָנטרעאַל ; ברכה שטראַסבורג מיט איר מאַן, ניו־יאָרק ; גאָלדע, איר מאַן דוד בייער און קינדער, מאָנטרעאַל ; לייבל שטראַסבורג און זיין פאַמיליע, מאָנטרעאַל.

מיר וועלן תמיד באַווייַנען און געדענקען

אונזער פאָטער מענדל מוליס ראָקבראַנד, געשטאָרבן ;

אונזער מוטער שרה, אומגעקומען ;

שרה ראָקבראַנד

אונזער שוועסטער טעמע, געשטאָרבן ; אירע קינדער — אומגעקומען ;

אונזער שוועסטער פריידע מיט איר מאַן יוסף און זייערע קינדער — אומגעקומען דורך די נאַציס ;

אונזער ברודער משה, געשטאָרבן דורך אַן אומגליקס־פאַל אין קאָסטא ריקא.

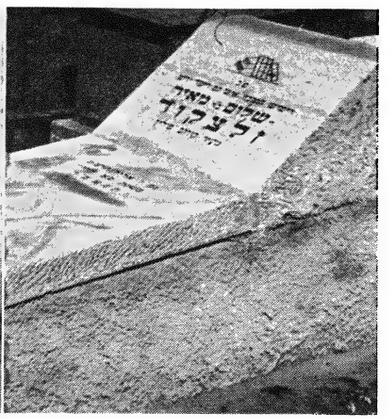
לייבל ראָקבראַנד און משפחה, מאָנטרעאַל, בן ציון ראָקבראַנד און משפחה, קאָסטאַ־ריקא ; שיינדל פיינטשניר און משפחה, מאָנטרעאַל.

מיר וועלן אייביק געדענקען

אונזער טייערן פאָטער ר׳ שלום בן מאיר זאַלצקוואַר, וועלכער איז געשטאָרבן ז׳ אלול תרצ״ט, 23.8.1939 ;
אונזער טייערע מוטער מלכה בת חיים זלמן, געשטאָרבן ח׳ טבת תרס״ט — 1909.

זון : שלמה זלמן זאַלצמאַן (ניי־זעלאַנד) ;
זון : לייבל זאַלצמאַן (ניי־זעלאַנד) ;
טאָכטער : שיינדל (ישראל) ;
טאָכטער : עטל ראַכמאַן (ישראל).

שלום זאַלצקוואַר ז״ל אַ גרויסער בעל טובה אין שטאָט, געשטאָרבן אין ישראל

אין טרויער נאָך מיינע עלטערן :

לייב ווייַדע און מוטער ;
מיין ברודער משה־אהרן, זיין פרוי און קינדער ;
מיין שוועסטער נעכע און איר מאַן יאַנקל ;
מיין שוועסטער חיה.

נעכע פישמאן (לייב בייגערס)
לאָס־אַנזשעלאָס

מיר וועלן אייביק באַווייַנען אונזער ליבע פאַמיליע, וועלכע איז געשטאָרבן און טייל אומגעקומען :

אונזער פאָטער לאָזער זיידנווערג ;
אונזער מוטער חנה־ליבע ;

אלעזר (שנייַדער) זיידנווערג און זיין פרוי חנה־ליבע

אונזער ברודער אליהו מיט זיין פרוי פייגע־גיטל מיט די קינדער ;
אונזער שוועסטער פעסע און איר מאַן משה גוזשיצקי מיט די קינדער ;
אונזער ברודער אייזיק, געשטאָרבן אין אַרגענטינע ;
אונזער ברודער זלמן, געשטאָרבן אין קאַנאַדע ;
אונזער פעטער גוטמאַן ריצער, זיין פרוי, זיין זון דוד, און זיין פרוי לאה און קינדער.

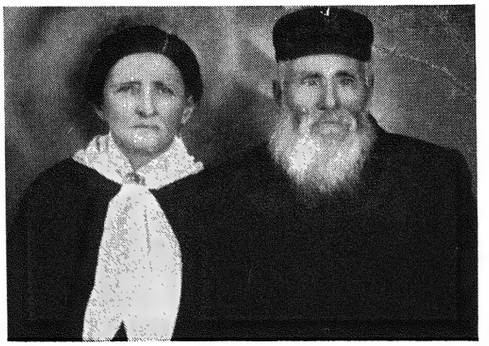
ראובן זיידנווערג (ישראל) ; שמחה זיידנווערג (בוענאָס־איירעס) ; לאה זיידענווערג (קאַנאַדע)

אין שטענדיקן טרויער נאָך מיין פאַמיליע, אומגעברענגט דורך היטלערן ימח שמו

מיין פאָטער שמואל בן ברוך צוקערמאַן, נפטר י״א טבת 1918 ;
מיין מוטער מאַטל צוקערמאַן, בת יוסף מעלהענדלער.
מיין ערשטע פרוי שרה צוקערמאַן, בת אייזיק ברוטן, מיט מיינע דריי קינדער : ברוך, חנה, רבקה.
מיין שוועסטער חיה צביה, איר מאַן מרדכי ראָזנזאַן מיט זייערע דריי קינדער.
מיין ברודער ברוך זישע, זיין פרוי פריידע, בת מרדכי וואָלף קלאַפערמאַן, מיט זייערע דריי קינדער.
מיין שוועסטער שרה צוקערמאַן, בת שמואל, מיט איר מאַן יוסף עלבוים, מיט איר טאָכטער חיה.
מיין שוועסטער ראָזע בת שמואל, מיט איר מאן יואל טאוו, מיט זייערע צוויי קינדער.
מיין ברודער יוסף מיט זיין פרוי פריידע.
מיין מוטערס ברודער ליבל יוספס מעלהענדלער, מיט זיין פאַמיליע.
שמעון בן יוסף מיט זיין פאַמיליע.

הערשל צוקערמאַן, ניו־יאָרק

מיט אַ צעבראָכן הארץ און טיפן ווייטיק דערמאַנען מיר אונזערע ליבע עלטערן : לייב וואָלערשטיין און יוכבד

לייב און יוכבד וואָלערשטיין

אונזער שוועסטער נחמה און אהרן אקערמאן

מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן !

מינדעלע שאַר און פאַמיליע ; מרדכי הערש וואָלערשטיין און פאַמיליע
לאָס־אַנזשעלאָס

מיר וועלן שטענדיק באַוויינען אונזער טייערע מאַמע לאהטשע בלומעלס, און אונזערע שוועסטערן און ברידער מיט זייערע פאַמיליעס, וועלכע זענען דערמאַרדעט געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים. מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

לאהטשע (שמעלקיס) בלומעלס

אונזער ברודער משה בלומעלס, זיין פרוי שרה אסתר, און טאָכטער פייגעלע;
אונזער שוועסטער דינהלע, איר מאַן אברהם רויטבלאט, און זייערע פיר קינדער;
אונזער שוועסטער שרהלע, איר מאַן שמחה האכמאן, און זייערע פיר קינדער;
אונזער שוועסטער חנה, איר מאַן הלל ראזענבלום, און זייערע צוויי קינדער.

משה בלומעלס מיט זיינס אַ שוועסטערן־טאָכטער, יוכבד, בייַ דער מצבה פון זיין פאָטער אהרן בלומעלס ז"ל, געשטאָרבן אין קאַריוו אין יאָר 1932

רויזע און בנימין בלום (צוקער) און זון;
שיינדל און מלך דערפענער און קינדער.
ניו־יאָרק, פ. שטאַטן.

איך דריק אויס מיין טיפן טרויער צום פריצייטיקן טויט פון מיין מאַן —

יצחק אייזיק עלענבויגן

יצחק אייזיק עלענבויגן ז"ל

געבוירן אין קאַריוו. געקומען אין קאַנאַדע סוף ערשטער וועלט־מלחמה. געשטעלט זיך גלייך אַקטיוו אַרבעטן בייַם שאַפן דעם קאַריוווער הילפס־פאַריין אין מאַנטרעאַל. בייַ די לעצטע טעג פון זיין לעבן, בייַ זיין שווערן געזונט צושטאַנד, גיט ער אַוועק פיל צייט פאַר דעם קאַריוווער הילפס־פאַריין אין מאַנטרעאַל. געשטאָרבן אין יאָר 1948 אין מאַנטרעאַל.

רויזע עלענבויגן, מאַנטרעאַל, קאַנאַדע

מיר פאַרבליבן אין אייביקן צער נאָך אונזערע אומגעקומענע:
אונזער פאָטער ישראלקע נירענבערג;
אונזער מוטער חייה (בריינדעלעס);
אונזערע שוועסטערן —
ציפּע, איר מאַן מאיר שילדקרויט און קינדער;
רבקה און איר מאַן משה עטינגער און קינדער;
אונזערע ברידער —
מענדל, זיין פרוי דאָבֿרע ניסענבוים און קינדער;
הערש נירענבערג;
אונזערע קרובים —
ראָשקע מיט איר מאַן הערשל וועבערמאַן און קינדער;
רחל מיט איר מאַן יאָסל אָשינסקי און קינדער.
מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן!
גאלדע און משה פֿיידמאַן, דעטראָיט

צום אייביקן אָנדענק מיינע גאָטזעליקע עלטערן:

מיין פאָטער פנחס, בן שמואל לייזערס, און מיין מוטער שבעלע לערמאַן — זאָלן זיי רוען אין דער גערטלעכער אייביקייט!
אויך מיינע אומגעקומענע שוועסטער־ און ברידער־קינדער:
ציפּע, איר מאַן בנימין זילבערינג און זייערע קינדער
יעקב פנחס פיינשמידט, זיין פרוי דבורה און זון מענדל;
רייזעלע מאַנדעלמילך, מיטן מאַן און קינדער;
יאַנקל מאַנדעלמילך, זיין פרוי און קינדער;
און אַלע מיינע קרובים און פריינט.

חנהטשע לערמאַן קאַוואַ און מאַן, דעטראָיט

אנו מבכים מר את ילדנו אחינו ואחיותנו שנרצחו בידי זדים רוצחי עמנו

יאַנקל וואַכמאַן, אשתו וילדיו;
פערל וואַכמאַן ובעלה אהרן שניידלעדער וילדיהם;
שרה וואַכמאַן.

פערל יאַנקל וואַכמאַן שרה

ד׳ ינקם דמם

ההורים: הרשל וחנה יענטה וואכמאַן (ישראל)
אחיהם: שלמה וואכמאַן ומשפחתו (ישראל)
יקותיאל וואַכמאַן ומשפחתו (ישראל)
משה וואַכמאַן ומשפחתו (קנדה)
אחותם: לאה וואכמאַן (וינשטוק) ומשפחתה (ישראל)

איך טרויער תמיד נאָך —
מיין פאָטער פייוול יאָשעס אוז מיין מוטער טאָבע לעווינזאָן;
מיינע ברידער, שוועסטער אוז זייערע קינדער.
בינה זילבערינג, לאָס־אַנזשעלאָס

מיט צער אוז ווייטיק דערמאָן איך מיין טייערן ברודער — ביירעך בן יאָסל לעווין, זיין פרוי ביילע דינה מיט זייער קינד וועלכע זענען אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער.

ביירעך לעווין, זיין פרוי ביילע־דינה, און זייער זונעלע

מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן.
זיין ברודער בערטשע, פרוי און קינדער, תל־אביב

אין שטענדיקן צער נאך
מיין אומפאַרגעסענעם מאַן, אונזער טייערער פאָטער,
לייבל ווייידע ע״ה,
געשטאָרבן ח, שבט תש״י, אין מאַנטרעאַל.

לייבל ווייד

מיין ליבער זון, אונזער האַרציקער ברודער
לייזער ווייידע ע״ה,
געשטאָרבן ח׳ שבט תש״ה, אין מאַנטרעאַל

לייזער ווייד

אייביק וועט ביי אונז הייליק זיין זייער אַנדענק!

חנה ווייידע; יאסל ווייידע; בעני ווייידע;
פרידע (ווייידע) יאַנקאווסקי,
מאַנטרעאַל, קאַנאַדע

מיט אייביקן טרויער דערמאָנען מיר אונזערע טייערע און נאָענטע —

אונזער פאָטער יעקב יצחק ווינמאַן בן שמחה מאיר;
אונזער מוטער פעסל בת יחיאל איטשע רייכענבאום;
אונזער ברודער יוסף ווינמאַן, אומגעקומען דורך די פוילישע באַנדיטן פון נ. ס. ז. אין 1945;
אונזער שוועסטער אסתר חנה ווינמאַן;
אונזער שוועסטער שיינטשע (שרה שיינדל) ווינמאַן;
אונזער מומע חוה גוטמאַן בת שמחה מאיר ווינמאַן און קינדער פערל און רייזל;
אונזער מומע און פעטער פריידעלע (ווינמאַן) און וועלוול גינזבורג און קינדער: שמחהלע, משהלע און יאַנקעלע.

שמחה מאיר ווינמאַן און פאמיליע, רמתן גן;
פערל (ווינמאַן) און יוסף בראון, יפו

מיט אייבּיקן טרויער און ווייטיק דערמאַן איך מיינע אומ־
געקומענע ליבּע מוטער, שוועסטער און ברודער —
מיין פאַטער יאַנקל לייכטער, יונג געשטאָרבּן;
מיין מוטער רבקה צירל;
מיין שוועסטער נעמי מיט איר טעכטערל;
מיין ברודער אהרן — געשטאָרבּן אין ישראל (אין עלטער
פון 41 יאָר);
מיין ברודער חיים;
מיין פעטער משה לערמאַן, זיין פרוי און קינדער;
מיין קוזין מאיר שטערן, פרוי און קינד;
מיין קוזין מרדכי לייב לערמאַן, פרוי און קינדער.

די איינציק פאַרבליבענע פון דער
גאַנצער משפחה
שרהלע לייכטער־סעגאַל
און איר מאַן שמואל סעגאַל

רבקה צירל לייכטער

נעמים טעכטערל

נעמי לייכטער

חיים לייכטער

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונזערע טייערע און נאָנטע:
אונזער פאַטער משה שטערן, געשטאָרבּן אין קאַריוו;
אונזער מוטער קיילע, געשטאָרבּן אין ישראל;
אונזער שוועסטער פראַנדל מיט אירע קינדער;
אונזער שוועסטער חיה־עלקע מיט איר מאַן יוזיפ פעדערבוש
מיט זייערע קינדער;
אונזער קוזינקע טאָבּע שרה, איר מאַן שלמה־נחמן צימערמאַן,
מיט זייערע קינדער;
אונזער קוזינקע עטקע שטערן, מיט איר מאַן יחיאל אייזמאַן
און זייערע קינדער;
אונזער קוזין לייבּיש פסח שטערן. זיין פרוי קינה און קינדער;
אונזער מומע חיהלע זאַלצבערג מיט אירע קינדער: לוי
זאַלצבערג מיט זיין פרוי און קינדער; פריידל מיט איר
מאַן שמעון און קינדער; דינה מיט איר מאַן לוי און
קינדער, יוסף יודל זאַלצבערג, זיין פרוי רעכל מיטן קינד,
טאָבּע און חנהלע;
מיין קוזין הערצקע שטערן מיט זיין פרוי חנה און זייערע
קינדער פון וואַרשע;
אונזערע מחותנים, שוגר און שוויגער חיים מרדכי און עטל
פליספעדער; איטשע פליספעדער, פרוי, און קינדער;
אונזערע פריינד משה ניימאַרק און זיין פרוי ברכה־עטע און
זייערע קינדער —

אַלע אומגעקומען פון די נאַציש־מערדערישע הענט בלויז
צוליבּן חטא פון זיין יידן. הי"ד.

אברהם אהרן און לאהלע שטערן מיט
זייערע קינדער, באָגאָטאָ, קאָלאָמביע
שפרה פליספעדער מיט אירע קינדער,
תל־אביב, ישראל

מיט יראת הכבוד דערמאַנען מיר אונזער ליבּן פאַטער און
מיין מאַן —

איזי וואַרט ע"ה,

וועלכער איז אַוועקגעריסן געוואָרן פון אונז אין בליענדן
עלטער.

איזי וואַרט

מיר וועלן דיך אייבּיק געדענקען און דורך מעשים טובים
הייליקן דיין ליכטיקן אָנדענק.

אסתר וואַרט; דזשעי עגאַ־ניק; מר. און
מרס. בראט; מר. און מרס. גאלד; מר.
און מרס. א. גראמיט; מר און מרס. מ.
וואַרט; מר. און מרס. ב. וואַרט און
אייניקלעך, מאַנטרעאַל

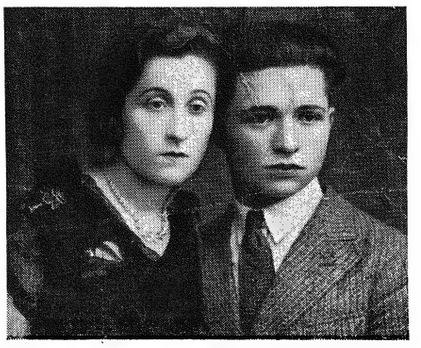
מיר וועלן תמיד באַווייַנען און געדענקען

אינזער פאָטער יאָסל וואַסערמאַן, **בן** חיים שאול וחמה;
אונזער מוטער עטע לאה, **בת** דוד (פון שעכטהויז) וסימע (ווייַנבוך);

יאָסל וואַסערמאַן, פרוי און קינדער

אונזער ברודער יהודה **און פרוי** כיינע **און קינדער**;

יידל און כיינע וואַסערמאַן
(פייערגלאָס)

אונזער שוועסטער רבקה **און איר מאַן** נחמן בייגעלמאַן **און קינד**;
אונזערע שוועסטערן און ברידער: דבורה, פייגע, יחזקאל, **אומגעקומען** אין קאַריוו אין יאָר 1942.

חיים, שלום און פּ־ידאַ וואַסערמאַן,
מאַנטרעאַל, קאַנאַדע

איך וועל שטענדיק באַווייַנען —
מיין פרוי שרה רבקה;
מיין פאָטער ישראל יחיאל;
מיין מוטער רויזע־טישע;
מיין ברודער הערצל;
מיין שוועסטער גאָלדע.

פנחס ליבערמאן, לאָס־אַנזשעלאָס

מיט גרויס צער דערמאָן איך מיין פאָטער שמעון לייב בן איטשע טייגמאן, פון דעמבלין, געשטאָרבן אין קאַריוו אין יאָר 1939;

שמעון לייב און יוקטע טייגמאַן

מיין מוטער יוטקע בת שמואל ראזענזאן, פאַרגאַזט געוואָרן אין סאָביבאָר;
מיין שוועסטער שיינדל, פאַרגאַזט געוואָרן אין סאָביבאָר;
מיין ברודער יהושע, זיין פרוי רייזל מיט זייער קינד — פאַרגאַזט געוואָרן אין סאָביבאָר;
מיין ברודער איטשע, אומגעקומען;
מיין ערשטן מאַן דוד ציטרינבוים, אומגעקומען אין בוכנ־וואַלד אין 1945.

שרה צוקערמאַן־טייגמאַן (געבוירן אין דעמבלין), מאַנטרעאַל.

מיט טיפן צער און ווייטיק, מיט ציטער און ערפורכט, דערמאַנען מיר דאָ צום אייביקן אַנדענק —

דעם ליבן פאָטער, משה טוביה קאָוע, זיין פרוי, טעכטער און זין — אונזערע טייערע שוועסטער און ברידער:
מלכה, **איר מאַן און קינדער;**
טאָבע, **איר מאַן און קינדער;**
יוכבד, **איר מאַן** לייביש גאָלדשלאָגער **און קינדער;**
אברהם, יחזקאל **און** מענדל;

מיר וועלן זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן!
מיר וועלן אויך נישט פאַרגעסן די דיישישע מערדער!
מחה תמחה את זכר עמלק, לא נשכח!

נחמיה קאָוע און פאַמיליע, דעטראָיט;
לייבל קאָוע און פאַמיליע, ניו־יאָרק;
פנחס קאָוע און פאַמיליע, ניו־יאָרק;
קינע קאָוע (אַקסעלראד) און פאַמיליע, בוענאָס אייראס

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונזערע טייערע און נאָנטע
אונזער פאָטער יאָנקל מאיר פעדערבוש (געשטאָרבן);
אונזער מוטער פייגע;
אונזערע שוועסטערן שרה, באַשע;
אונזער ברודער יוזיפ מיט דער משפחה;
אונזער ברודער איטשע פעדערבוש, אומגעקומען אין וואַרשע;
אונזער פעטער אַשר וואַכנהאַזער מיט זיין פרוי און קינדער
לאהלע פעדערבוש־שטערן;
אברהם אהרן שטערן און זייערע קינדער
באָגאָטאַ, קאָלאָמביע.

פון טיפן צער און ווייטיק דערמאָנען מיר אונזערע טייערע עלטערן:

בערל האָפנהיים (קצב) און חיה;

לאה האָפנהיים

אונזער טייערן ברודער מאָטל און זיין פרוי פריידל (שטראַסבורג) און זייערע קינדער, וועלכע זענען אויף אַן אומברחמנותדיקן אופן אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַציס;
אונזער שוועסטער לאה האָפנהיים (געשטאָרבן אין קאַנאַדע)

חיה בערלס האָפנהיים

מיט געבן צדקה הייליקן מיר אייער אַנדענק.

מאיר און זיין פאַמיליע; משה און זיין פאַמיליע; אברהם און זיין פאַמיליע; דוד און זיין פאַמיליע; דבורה און איר פאַמיליע; בערל קצבס קינדער, מאָנטרעאַל

מיט צער און ווייטיק דערמאָן איך —

מיין פאָטער זלמן לאָבערבוים, געשטאָרבן אין קאריוו;

מיין מוטער מלכה (חיה טשאַרנעס);

מיינע ברידער אייזיק, מרדכי, ישראלקע, משה און נח;

מיין שוועסטער רבקה־דבורה מיט איר פאַמיליע.

אַלע דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַציס

מעכל לאָבערבוים, לאָס־אַנזשעלאָס

אין אייביקן צער נאך

מיין פאָטער ישראל משה (לעדערקרעמער) נודעלמאַן, געשטאָרבן אין לובלינער שפיטאָל אין יאָר 1908.

מיין יונגסטע שוועסטער מרים נודעלמאַן, געשטאָרבן אין לובלינער שפיטאָל אין יאָר 1915;

מיין מוטער חנה רייזל נודעלמאַן, געשטאָרבן אין קאריוו דעם צווייטן טאָג פסח יאָר 1932;

חנה רייזל נודעלמאַן

מיין שוועסטער פייגע פאמעראַנץ, מיט איר מאַן שאול און זייערע פינף קינדער, דעפאָרטירט און אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע קאַריווער יידן.

מיין ברודער משה דוד (פעדער) מיט זיין פרוי און דריי קינדער און איין אייניקל, דעפאָרטירט און אומגעקומען דורך די דיישישע מערדער ימח שמם!

שרה און אברהם לערמאַן (נודעלמאַן), מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

אין שטענדיקן טרויער נאך

מיין פאָטער שמואל מרדכי לערמאַן, אומגעקומען אין קאריוו אין ערשטן וועלט־קריג, יאָר 1915;

מיין מוטער פערל לע־מאַן, געבוירן טעלער, געשטאָרבן אין ניו־יאָרק, יאָר 1935;

פערל לערמאַן

מיין שוועסטער חיה ברזשיטעף, געבוירן לערמאַן, איר מאַן ישעיה מיט זייערע דריי קינדער, אומגעקומען אין מאידאַנעק אין יאָר 1943.

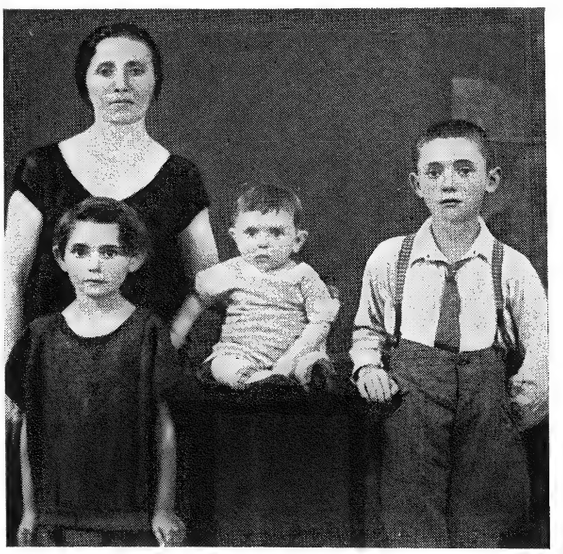
אברהם און שרה לערמאַן, מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

אין אייביקן טרויער דערמאָנען מיר אונזערע אייביק נישט־פאַרגעסענע:
אונזער פאָטער בערטשע, אונזער מוטער טאָבע;

טאָבע (בערטשיס) קאָטלאָזש

שוועסטער הינדע און איר מאַן מרדכי בוכווייזער און קינדער;
ברודער דוד, זיין פרוי גאָלדע און קינדער.

הינדע בוכווייזער (קאָטלאָזש) און קינדער

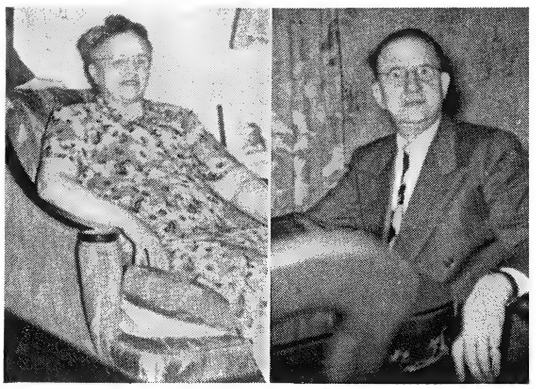
יאַנקל קאָטלאָזש, פרוי און קינדער;
הערש און חיה־טאָבע קאָטלאָזש און קינדער, לאָס־אַנזשעלאָס;
ראובן קאָטלאָזש, ניו־יאָרק.

אין גרויס טרויער דערמאָן איך מיין פאָטער:
יאָסל זיסלס און מיין מוטער חנה בלוקראָט;
ברידער, שוועסטער און קינדער;
מיין מאַן חיים בּאָרנשטיין (געשטאָרבן אין 1954 אין לאָס־אַנזשעלאָס);
מיין שוויגער הענדל (די טיקערין);
שוואָגערס, שוועגערינס און קינדער.

רעכל בארנשטיין, לאָס־אַנזשעלאָס

אין אייביקן אַנדענק פון אונזערע טייערע פאַרשטאָרבענע עלטערן —

שלמה און ביילע ראזענבוים

שלמה און ביילע ראָזענבוים

וועלכע האָבן געטון אַסך גוטס פאַר די קאָריווער לאַנדס־לייט, געווען באַליבט ביי אַלעמען.
אונזער מוטער איז געשטאָרבן אין יאָר 1952.
אונזער פאָטער אין יאָר 1954.

די טרויערנדע קינדער אין דעטראָיט

אין טיפן טרויער נאָך מיין אומגעקומענער פאַמיליע —
מיין פאָטער אברהם יצחק;
מיין שוועסטער אסתר און איר מאַן גרשון מיט זייערע קינדער;
מיין ברודער יואל און זיין פרוי און קינדער, אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדערס ימ״ש.

יוסף שילדקרויט, מאָנטרעאָל, קאַנאַדע

אין טיפן טרויער און שטענדיקן אַנדענק נאָך אונזערע ליבע עלטערן —
יאסל און חנה ליבע זיידנוואָרם (יאָסל בלאַכאָזש),

יאָסל און חנה ליבע זיידנוואָרם

געווען אין די לעצטע יאָרן ערן־פרעזידענט פון אונזער לאַנדס־מאַנשאַפט אין דעטראָיט, געשטאָרבן אין יאָר 1949.

שיינדל ליבערזאן, טעמע בעער, דעטראָיט

אין טיפן טרויער דערמאָן איך מיינע טייערע עלטערן
מאטל און שרה עטינגער;

מאָטל עטינגער, זיין פרוי שרה, איר מוטער רחל מרדכי וואָלפּס, און זייערע קינדער

מיינע שוועסטערן שיינדל, פערל און חיהלע;
מיינע ברידער יצחק און לייזער עטינגער. אומגעקומען פון די דייטשן ימח שמם אין 1942;
מיין באָבע טילע עטינגער און אירע קינדער;
חנה און מאָניש האָניגסבלום און קינדער;
משה און רבקה עטינגער און קינדער;
פערל און צעטל עטינגער;
מיין באָבע רחל קלאָפערמאַן;
מיין פעטער נח קלאָפערמאַן און פרוי;
הענע (פּונדערהיים בוכשרייבער) און קינדער;
מיין מומע פריידע און איר מאַן ברוך זישע צוקערמאַן און קינדער;
מיין מומע חנה און איר מאַן נתן קלימענסבערג און קינדער
אַלע אומגעקומען פון די נאַצישׂ ימח שמם אין יאָר 1942.

משה עטינגער, מאָנטרעאַל

מיר טרויערן נאָך אונזער ליבן מאן און פאטער
חיים ווייד

וועלכער איז געווען בייַ אַלעמען באַליבט,

חיים ווייד

געשטאָרבן אין יאָר 1930.

איידע ווייד און קינדער, דעטראָיט

אין שטענדיקן צער נאך
מיין פאָטער אפרים קלימענסבערג ע"ה,

אפרים קלימענסבערג

מיין מוטער און שוועסטער און ברידער ע"ה, אומגעקומען פון די דייטשישע רוצחים ימח שמם, אין יאָר 1942.
תמיד וועל איך טרויערן און ערן זייער הייליקן אַנדענק.

דער זון עליע קלימענסבערג, מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

מיט יראת־הכבוד דערמאָנען מיר אונזערע טייערע עלטערן:

יאָסקע סופר וחזן אוּן ברײַנדל;

ווי אויך אונזערע שוועסטערן אוּן ברידער:

רייזל אוּן איר מאַן בערל לייבּרוּדער מיט זייערע קינדער;

בערל לייבּרוּדער, זיין פרוי רייזל, יאָסקע חזנס טאָכטער

שלמה מיט זיין פרוי פּראָנדל, לייבּל יוספס, מיט זייערע קינדער;

ישראל מיט זיין פרוי, אומגעקומענע אין וואַרשע;

יאַנקל מיט זיין פרוי אוּן קינדער, אומגעקומען אין וואַרשע;

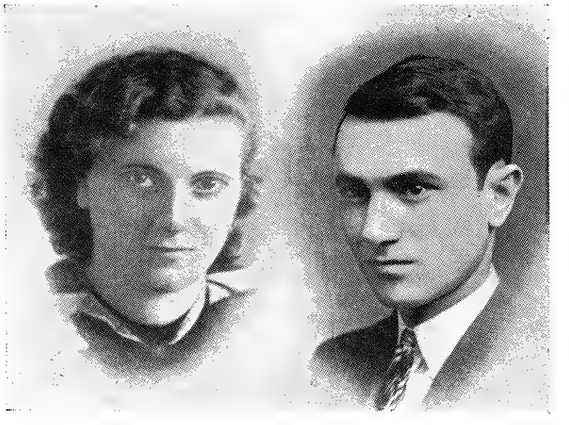
אהרן אוּן זיין פרוי נחמה וואַלערשטיין;

יוטע אוּן דינהלע;

וועלכע זענען אומגעבּרענגט געוואָרן דורך די נאַצישׂ ימ״ש

מיר וועלן אייך אייביק געדענקען
מאיר אַקערמאַן אין פּוילן; גאָלדע אוּן
פּנחס אַקערמאַן אוּן זייערע משפּחות אין
מאָנטרעאַל, קאַנאַדע.

אין טיפּן טרויער אוּן ווייטיק דערמאָנען מיר
אונזער מוטער נעמי חאַניסמאַן (געבּוירן קראַנצבּערג);
מיין ברודער חיים חאַניסמאַן, זיין פרוי חיהלע צעדער־
בוים אוּן קינד:

חיים חאַניסמאַן, זיין פרוי חיהלע (צעדערבוים) שלמה שאולס טאָכטער

וועלכע זענען אומגעקומען אין קאַריוו אין 1942, דורך די היטלער־מערדער

דוד בייער אוּן זיין פרוי גאָלדע שטראַס־
בורג, מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

אַט דאָס זענען מיינע נאָענטסטע, כמעט אַלע דערמאָרדעט אין מאידאַנעק דורך די נאַציש ימח שמם

מיין פאָטער שלמה ווײַנבערג, געשטאָרבן אין יאָר 1935 אין קאַריוו;

מיין מוטער חיה נעכעס, אומגעקומען דורך די נאַציס;

מיין שוועסטער שיינדל אוּן איר מאַן מעכל טענענבוים;

מיין שוועסטער נחמה אוּן איר מאַן משה אלימלך מיט אירע קינדערלעך;

מיין ברודער יונה, זיין פרוי רחל, מיט זייערע צוויי קינדער מלכה אוּן שלמה;

מיין ברודער מאיר אוּן ז׳יין פרוי חנה מיט זייערע צוויי קינדערלעך;

מ׳יין ברודער שמחה אוּן זיין פרוי יוטקע אוּן קינד.

זאָל ז׳יער אומשולדיק בלוט קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן!

יחזקאל ווײַנבערג, מעלבּורן, אויסטראַליע

אין אַנדענק פון אונזער ליבּער פרוי אוּן מוטער —

אסתר טענענבוים (משה נחס אַן אייניקל),

אסתר טענענבוים

געווען אַ באַליבּטער מיטגליד אין אונזער קאָריווער לאַנדס־מאַנשאַפט אין דעטראָיט, געשטאָרבן אין יאָר 1943.

מאיר טענענבוים אוּן קינדער, דעטראָיט

מיט גרויס צער דערמאָנען מיר אונזערע נאָענטסטע אומגעקומענע:

שוועסטער טאַבּע אוּן איר מאַן איטשע פליספעדער אוּן קינדער;

שוועסטער רייזל אוּן איר מאַן גדליה זילבּערמאַן אוּן קינדער;

אונזער ברודער שאול, זיין פרוי אוּן קינדער.

ז׳יי זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַצי־חיתס אין יאָר 1942

משה קלימענסבּערג, זיין פרוי דבורה
שטראָסבּורג אוּן קינדער, מאָנטרעאַל

צום אַנדענק פון מיין פאַרשטאָרבענער גאָטזעליקער מוטער מרים;

מיינע אומגעקומענע —

פאָטער משה ווײַדע;

שטיפמוטער שיינדל;

ברידער יצחק, יוסף;

מומע פריידל אוּן איר מאַן יצחק פישמאַן;

פעטער לייבּל ווײַדע, פרוי מלכה (ריצער) אוּן קינדער;

ז׳יידע־באָבּע שלום וואלף אוּן רייזל אוּן ברודער שמואל צפורה ווײַדע, דעטראָיט

ממשפחתנו הגדולה, הענפה, נשארנו רק אנחנו: אני ואחותי ניצלנו בנסים במקלטים ובמערות. יחד אתנו — גם אשתי וילדתנו. אולם שברנו גדול ולצערנו לא תהיה פוגה לעולם. תמיד נזכיר את יקירינו, שנרצחו באכזריות, ברעדה וביראת־הכבוד.

אבינו ר׳ יוסף לייב בן ר׳ אברהם מאיר גרוסמן ז״ל,

אמנו היה בת ר׳ נתן דוד מיגדאַלאָק ע״ה,

אבי אשתי ר׳ חיים יונה קיטנקורן ז״ל,

(מת בשנת תש״ב (1942) במארקושוב, בגיל 54 שנה)

ואם אשתי מלכה לאה (קאווא),

אחותנו חנה־טובה עם בעלה יחיאל הוניגסבלום וילדם שמואלקי;

חנה טאָבע גראָסמאַן

יחיאל האָניגסבלום

אחותנו אָלקה (בת 17 שנים);

אחינו משה (בן 15 שנה, נפל מכדור גרמני בספטמבר 1939);

אחותנו רחל׳ה (בת 14 שנה, נשרפה בבור ביער מחמת רימון גרמני שנזרק לשם);

אחינו הצעיר ביותר יאנקלה (בן 13, הוסגר ע״י איכרים פולניים בידי הגסטאפו ונורה למות. נער חביב ומחונן באופן יוצא מן הכלל);

דודנו שמואל אליהו גרוסמן, אשתו חיה שרה וילדיהם: רחל ובעלה ובניהם, רבקה ובעלה ובניהם, חנה ובעלה ובניהם, חמה וליובה;

דודנו יעקב אליעזר גרוסמן, אשתו חיה׳לה וילדיהם: שרה׳לה ובעלה ובניהם: סאנה, אשתו ובניהם; יחזקאל ואשתו, עוזר, אשתו ובניהם ונחמיה (בן 23);

דודתנו דבורה, בעלה שלמה׳לה מאָלהאָנדלר וילדיהם;

דודתנו רחל, בעלה יאַנקל אַנקר וילדיהם;

דודנו מנדל, אשתו דבורה וילדיהם;

דודתנו מרים, בעלה נתן וילדיהם;

דודתנו בלה, בעלה וילדיהם;

דודנו יהושע (שיע) גרוסמן, אשתו וילדיהם;

סבנו ר׳ נתן מיגדלאָק ז״ל [„די קאָניערס״] (מת בקוריב בשנת 1942);

דודתנו חוה (בת ר׳ נתן דוד), בעלה וילדיהם;

דודנו משה מיגדלאָק, אשתו וילדיהם;

דודתנו לאה ובעלה מנדל דוד יעבץ וילדיהם;

דודנו אריה, אשתו וילדיהם.

לוי גרוסמן, אשתו אסתר וילדיהם
(רמת־גן, ישראל);

רבקה גרוסמן ובעלה יאנקל בורג וילדיהם
(ארצות־הברית)

מיר וועלן קיינמאָל נישט פאַרגעסן אונזער טייערע משפחה, וועלכע איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַציס און פאָליאַקן —

יחזקאל לעווין (ביירעכס), זיין פרוי שיינדל (ברוטמאַן);

יחזקאל און שיינדל לעווין

זייערע קינדער רעכל, פישל, ביירעך, שלמה, מאָטל, אסתר, טאָבע און נח

פישל ברוטמאַן

אין טרויער —

שפרינצע פייערשטיין — די שוועסטער פון שיינדל (פאַריז); יאַנקל און הערשל ברוטמאַן די ברידער פון שיינדל (פאַריז); בלימעלע ברוטמאַן־לעווין — די שוועסטער פון יחזקאל (תל־אביב).

מיט יראת־הכבוד דערמאָנען איך:

מיין פאָטער ישראל מאַנעס ווייזבערג;

מיין מוטער שרה חנה (געשטאָרבן אין קאָריוו אין 1917);

מיין פרוי הינדע, וועלכע איז געשטאָרבן אין יאָר 1949 אין מאָנטרעאַל.

אברהם ווייזבערג, מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

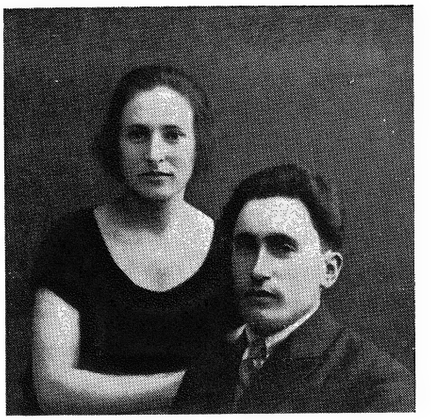
אין טיפן טרויער דערמאָנען מיר אונזערע עלטערן:

יעקב און גיטעלע האָפנהיים (לאָמער יאָסקעס זון)

הענרי און שמואל האפנהיים; ראָז ווייסבאַרד, לאָס־אַנזשעלאָס

אין אייביקן טרויער דערמאָנען מיר אונזערע טייערע נישט־פאַרגעסענע:

אונזערע עלטערן שלום וואלף און רייזל ווייזל;
אונזער ברודער משה, פרוי און קינדער;
אונזער ברודער לייבל, זיין פרוי מלכה (ריצער) און קינדער;

לייבל ווייזל, זיין פרוי מלכה (ריצער)

אונזער שוועסטער פראַנדל און איר מאַן יצחק (פישמאַן). וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאַצישׂ ימ"ש

דוד ווייזל און זיין פאַמיליע; גרשון ווייזל און זיין פאַמיליע, לאָס־אַנזשעלאָס

מיט גרויס כבוד און ערע, מיט אַ צעבראָכן האַרץ, דערמאָן איך די נעמען פון מיינע טיערע און נאָענטע און קיינמאָל נישט פאַרגעסענע, וועלכע זענען אומגעקומען אויף קידוש השם דורך די היטלערמערדער —

מיין פאָטער ר' בנימין בייניש וואַכנהאַזער;
מיין מוטער מלכה וואַכנהאַזער בת יעקב קאַווע, וועלכע איז געשטאָרבן אין יאָר 1937 כ"ב אב;
מיין שוועסטער חנה מיט איר מאַן איטשע ראַזען מיט זייערע דריי קינדער: חיה, טעמע, יעקב;
מיין שוועסטער עלקע מיט איר מאַן יונה וויינבערג מיט זייערע דריי קינדער — פייגע, יוסף, מרים;
מיין שוועסטער פייגע מיט איר מאַן ליפע ראַזענבלאַט מיט זייערע דריי קינדער — טאָבע, טעמע, יעקב;
מיין ברודער פייוול וואַכנהאַזער;
מיין ברודער אברהם מיט זיין פרוי דבורה און טאָכטער מלכה;
מיין ברודער יאַנקל מיט זיין פרוי טעמע קיטנקאָרן מיט זייערע צוויי זין — איטשע מאיר און הערש בער;
מיין שוועסטער שרה מיט איר מאַן יאַנקל שאַר און צוויי טעכטער — ביילע, מלכה;
מיין ברודער שלום;
מיין ברודער לייבל;
מיין יונגסט שוועסטערל גיטעלע;
און אַלע מיינע קרובים. זיי אַלע — פאַרהייליק איך אין יזכור־בוך.

מיט גרויס כבוד און ערע
אסתר וואכנהאזער און איר מאן דוד
טרודלער און צוויי קינדער — גלעד
און בייניש (רמת־השרון, ישראל)

מייט אַ צעבראָכן האַרץ וועלן מיר אייביק באַווייַנען דעם שוידערלעכן אומקום פון אונזער משפחה —

מיין פאָטער סענדער־זשש אייזנשטאַט; מיין מוטער טאָבע (עלנבויגן); מיין ברודער טוביה; מיין ברודער שמואל־שמחה; מיין ברודער יוסף־אהרן; מיין שוועסטער פייגעלע; מיין זיידע־באָבע; און אַלע מיינע פעטערס און מומעס מיט זייערע קינדער.

און באַזונדערס מיין ליבע און איבערגעגעבענע חברטע עטל בייער.

איך וועל אייך קיינמאָל נישט פאַרגעסן!

שרה און איר מאַן לוי אייזנשטאַט
טאָראָנטע, קאַנאַדע

בצער רב וביגון קודר אנו רושמים בספר הזכרון את בני משפחתנו שמתו ושנשמדו ע"י הרוצחים הנאצים ימ"ש —

אבינו וסבנו ר' נחום שטראַסבורג ז"ל, מת בקוריב ב' באב 1928;

אמנו וסבתנו דבורה'לה, מתה בקוריב ג' שבט 1937;

אבינו, אמנו, אחותנו חיה אסתר ובעלה, גיסנו ברל היטלמן ובנם אברהם;

אחותנו ודודתנו פריידל ובעלה, גיסנו ודודנו לייבל ריצאָר ובניהם: מוטל, שיינדל, נח.

ארץ אל תכסי דמם!

משה שטראסבורג ואשתו; שיינדל שטראסבורג ובעלה דוד; פייגה שטראסבורג ובעלה יעקב; מאטל היטלמאַן ומשפחתו; ישראל היטל־מאַן ומשפחתו (כולם בישראל)

אין אַנדענק פון אונזערע עלטערן —

הערש און טעמע וואַטנמאַכער

און אונזערע אומגעקומענע שוועסטער
פייגע און איר מאן און קינדער
יאסל זעאם, דעטראָיט

אין טרויער און אין אַנדענק

נאָך אונזער ליבער פרוי און מוטער

שרה לאה לאמבערג

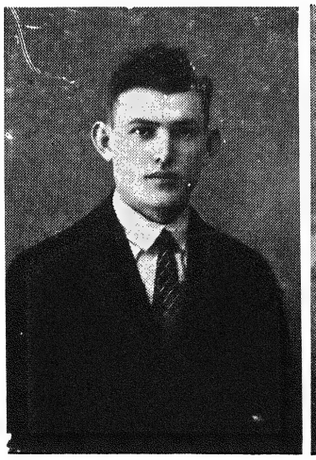
שרה לאה לאַמבערג

פון די גרינדערינס פון דער קאָריווער לאַנדסמאַנשאַפט אין דעטראָיט, געווען באַליבט ביי אַלעמען, געשטאָרבן אין יאָר 1951

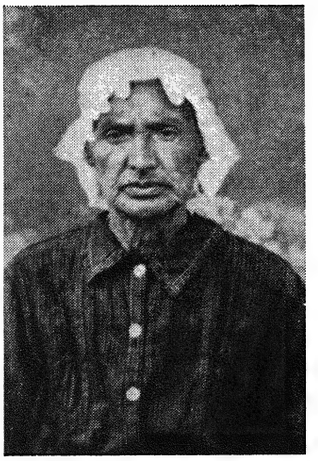
איר מאַן פינטשע לאַמבערג און קינדער
דעטראָיט

מיט צער און ווייטיק דערמאַן איך מיין געשטאַרבענע און אומגעקומענע משפחה —

מיין פאַטער שמחה זיידנוואַרם, געשטאַרבן אין קאַריוו;
מיין מוטער טאַבעלע, געשטאַרבן הושענא רבה, 1929;

טאַבעלע זיידנוואַרם

גרשון זיידנוואַרם

מיין ברודער מאיר, זיין פרוי און 2 קינדער, אומגעקומען;
מיין שוועסטער רבקה, איר מאַן מיט צוויי קינדער — אומגעקומען;
מיין ברודער גרשון און זיין פרוי שפרה, מיט צוויי קינדער אומגעקומען.

אליה זיידענוואַרם און פ־וי עטל (ישראל)

בצער רב וביגון קודר אני מבכה את בני משפחתי שמתו ושנרצחו ע״י הנאצים: —

אבי שמואל זיינוול מאַלהאַנדלאַר שמת בארץ;

אמי גיטל;

אחי משה, שנפטר בדמי ימיו בשנת 1935, ואשתו חנה, שנרצחה בידי הנאצים ובתם ליבה׳לה;

אחי יוסף ואשתו ליבה וילדיהם;

אחותי פריינדל ובעלה, סאַנע גרוסמן וילדיהם וועלוול וחנה׳לה;

דודי דוד ומשפחתו;

דודי יעקב ומשפחתו;

דודי לייבל ומשפחתו;

דודי ישראל, שמת לפני המלחמה;

דודי שמעון ומשפחתו;

דודתי שרה זינגר עם משפחתה;

דודתי מאַטל צוקאַרמאן עם משפחתה;

וכל משפחתי שנרצחה בידי הנאצים, ד׳ ינקום דמם!

זיוה (צינה) **ורדי־מאַלהאַנדלאַר, נתניה**

אין טיפן טרויער נאָך מיין פאַטער

פסח זילבערינג (מולאַוש) **פרוי, קינדער און אייניקלעך**

נח זילבערינג, לאָס־אַנזשעלאָס

מיר באַווייַנען און וועלן אייביק געדענקען אונזערע געשטאָרבענע און אומגעקומענע —

אונזער פאַטער משה ניסענבוים;

אונזער ברודער יעקב הערש (יאַנקל) **און זיין פרוי** בעלא שאַפירא;
אונזער שוועסטער חיהלע **מיט איר מאַן** יעקב לייזער (גראַסמאַן) **און זיערע קינדער** —
שרהלע **מיטן מאַן** יאַנקל (שער) **און קינדער**;
סאַנע, **זיין פרוי** פראַנדל **און קינדער**;
עוזר, **פרוי** שרה **און קינדער**;
יחזקאל, **פרוי** פרידע **און קינדער**;
נחמיה;
אונזערע ברידער: חיים מרדכי, יחיאל, אברהמעלע.

יצחק און אידא ניסענבוים, דעטראָיט;
שרהלע און משה וואכמאן, מאַנטרעאַל

איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן מיינע טייערע און ליבע:

מיין זיידע מאיר (גאַפ) שטיינמאַן;
מיין באַבע בריינדל (געשטאַרבן אין קאַריוו);
מיין פאַטער נח העלפנבוים **און מיין מוטער** חנה־ליבע (שטיינמאַן), **אומגעקומען אין קריג;**
מיינע ברידער גרשון און מרדכי;
מיין שוועסטער גאָלדע, אומגעקומען אין לאָדזש אין יאָר 1942.

וועלוול העלפי, מאַנטרעאַל, קאַנאַדע

איך באַוויין מיין אומגעקומענעם טאַטן —
ר׳ יאַנקל פלאַקסער ז״ל
געבוירן אין קאַריוו אין יאָר 1869 און דערמאָרדעט געוואָרן
דורך די נאַציס אין וואַרשע אין 1942.

איך באַוויין מיין פאַרשטאָבענע שוועסטער נייטשע, איר
אומגעקומענעם מאַן און קינדער;
די יונג־פאַרשטאָרבענע שוועסטער רבקה;
מיין שוועסטער חיה, איר מאַן מאיר מעכל ראָטפאַרב און
קינדערלעך, וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די
נאַציס;
אונזער יונג־פאַרשטאָרבענע מאָמע — בלה (גראָסמאַן)

זייער ליכטיקער אָנדענק וועט אונז אויף אייביק פאַרבלייבן
אין זכרון.

משה פלאַקסער, זיין פרוי גיטעלע,
קינדער און אייניקלעך, פאַריז

יואל לאָמבערג ע״ה

ט״ו תמוז תש״ד האָט די קאָריוואָר משפחה אין אַרגענטינע
געליטן אַ גרויסן פאַרלוסט מיטן טויט פון אונזער בן עיר
יואל לאָמבערג. אַ ליבער האַרציקער מענטש, מיטגעווירקט

אומדערמידלעך פאַר די קאָריוואָר לאַנדסלייט, געהאָלפן
יעדן לאַנדסמאַן מיט ראַט און טאַט. אַלע קאָריוואָר באַדויערן
שטאַרק זיין טויט
שלום לעפרו

די קאָריוואָר לאַנדסמאַנשאפט אין
בוענאס אייַרעס

איך באַוויין —
מיין יונג פאַרשטאָרבענעם ברודער משה חיים געווירצמאַן,
זיין פרוי רבקה (גראָסמאַן, טאָכטער פון שמואל עליע),

וועלכע איז דערמאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיט אירע קינדער־
לעך, דורך די היטלער־רוצחים — ימח שמם וזכרם!

דבורה טייטלבוים און איר מאַן לייזער, תל־אביב

מיר ווילן נישט און וועלן נישט פאַרגעסן, ביז אונזער לעצטן
אָטעם־צוג, אונזערע פאַרשניטענע, די דערמאָרדעטע הי״ד
דורך די נאַצישע רוצחים און זייערע מיטהעלפער —

אונזער מאָמע לאה בת הלל (אנגליסטער) גראָסמאַן;
אונזער שוועסטער רחל, איר 17 יעריקע טאָכטער שרה;
אונזער שוועסטער חיה, איר מאַן יוסף און דריי קינדער;
אונזער ברודער נחמן און זיין פרוי געניאַ (שפרינגער),
פון לובלין־טשעכיוו, זי איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך
פאַליאַקן שוין אין באַפרייטן פוילן, סוף יאָר 1945;
אונזער יונג־פאַרשטאָרבענעם פאָטער —
יעקב (יאַנקעלע משה יונהס) ז״ל
תנצב״ה

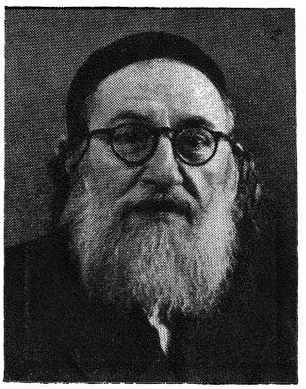
משה גראָסמאַן און פאַמיליע (ישראל)
אברהם גראָסמאַן און פאַמיליע (טשיקאַגא)

א גרופע שילערינס מיט זייער לערער

פון רעכטס אויף לינקס שטייען: שרהלע טייטלבוים (תל־אביב); חייה גאָטליב, רבקה קאַרטמאַן, חיילהע נראָסמאַן, פערל ווייגמאַן (יפו, ישראל).
2־טע רייַ, זיצן: פאָטשע שנייוויים, פייגע גיטל ווייגבערג, רחל שילד־קרויט, דער לערער יעקב גאָלדפיין (טאָראָנטאָ), בלימע עלנבויגן, חוהלע ראָזענזאַן, רבקה גראָסמאן (ניו־יאָרק).
8 פון זיי זענען אומגעקומען.

דער קאריוזער רב אין ירושלים, ר׳ א. מ. רבינוביץ שליט״א, ליגט איצט קראנק אין שפיטאל. וויגטשן מיר אים א רפואה שלמה, אמן

פערל קירשנבוים, די טאָכטער פון יחזקאל ראָזענזאַן (בייגער), די פרוי פון הרב דוד קירשנבוים, לאָנדאָן—קאַנאַדע

באַמערקטע דרוקגרייזן

זייט	23—24	9טע שורה פון אונטן, **אַנשטאָט** משה שלום **דאַרף זיין** משה שלומס
„	28	**צושריפט אונטערן בילד, אַנשטאָט** חיה, **דאַרף זיין** רבקה
„	29	4טע **שורה אַנשטאָט** מאַדמער **דאַרף זיין** זאַמדמער.
„	78	**אונטערן בילד, אַנשטאָט** יאָסל האָכמאַן, **דאַרף זיין** שלמה האָכמאַן.
„	94	5טע **שורה פון אונטן, אַנשטאָט** אָקופאַנטן **דאַרף זיין** אָקופאַנטן.
„	98	2טע **שורה אַנשטאָט** דאַנדאַן, **דאַרף זיין** לאָנדאָן.
„	262	9טע **שורה פון אונטן, אַנשטאָט** משה ראָזען **דאַרף זיין** ישעיה ראָזען
„	289	6טע **שורה פון אונטן, אַנשטאָט** ווערט **דאַרף זיין** וועלט.
„	383—387	**אונטער די בילדער, אַנשטאָט** דער פויער, **דאַרף זיין** גרישאָ זיידנוואָר
„	533	**אונטערן בילד, אַנשטאָט** פאָטשע גאָלדבערג, **דאַרף זיין** פאָטשע גאָלדבוים.
„	537—538	**די אויבערשטע שורה אין קאָפ — אַנשטאָט** דינהלע ראָטשטיין־ריצער, **דאַרף זיין** חיים חאַניסמאַן.
„	542	**אונטערן בילד** — חיה ריצער — אומגעקומען.
„	558	**לעצטע שורה פון אַריינפיר, אַנשטאָט** ביער **דאַרף זיין** ביכער.
„	588	**אונטערן בילד איז איבעריק די צושריפט** — מענדלס אָן אייניקל.
„	621	19טע **שורה** — ער — **איבעריק; אַנשטאָט** געלויבט **דאַרף זיין: „נו, זיין עברי איז נישט אזוי״; ביי הרב ראָפאָפּאָרט: אַנשטאָט** — חיבורים **דאַרף זיין:** בחורים; **אַנשטאָט** תחונה — חתונה.
„	735	**אונטערן בילד דאַרף זיין:** פסח ביילה רחל׳ס (ליבהאַבער).
„	976	**פעלט דער נאָמען** שרה **אונטערן בילד.**
„	989	**די לעצטע צוויי שורות דאַרפן זיך לייענען: יונגנמאַן אַ קירבה און געזאָגט אים:**
„	997—998	**לאה וואָכמאַן־וויינשטאָק — איז אַרויסגעפאַלן אַ שורה.**
„	997—998	**אונטערן בילד, אַנשטאָט** שרה **דאַרף זיין** לאה.
„	1041	**אונטערן בילד, אַנשטאָט** מיכאַלע — מירעלע; **די לעצטע שורה דאַרף זיך לייענען: שאַבנמאַכער, שמחה קלאַפערמאַן.**
„	1107—1108	**לעצטע שורה, אַנשטאָט** זאַלצמאַן **דאַרף זיין** זאַלצבערג.
„	1109—1110	4טע **שורה, אַנשטאָט** ד. בלומעלס **דאַרף זיין** בנימין בלום.

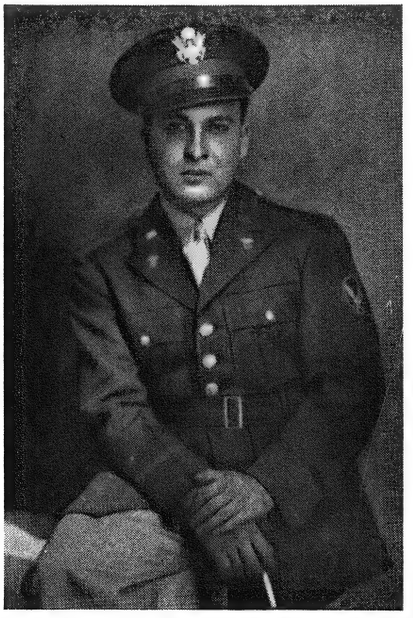
לאַנדסמאַנשאַפֿטן

א קאָנגרעס פון אַמעריקע – צוגאַסט אין ישראל

האַרי (גרשון הענעך) ליפסמאַן און זיין פרוי אסתר

אסתר און האַרי (גרשון הענעך) ליפסמאַן, אויפן באַנקעט ביי די קאָנגרעס לאַנדסלייט אין ישראל

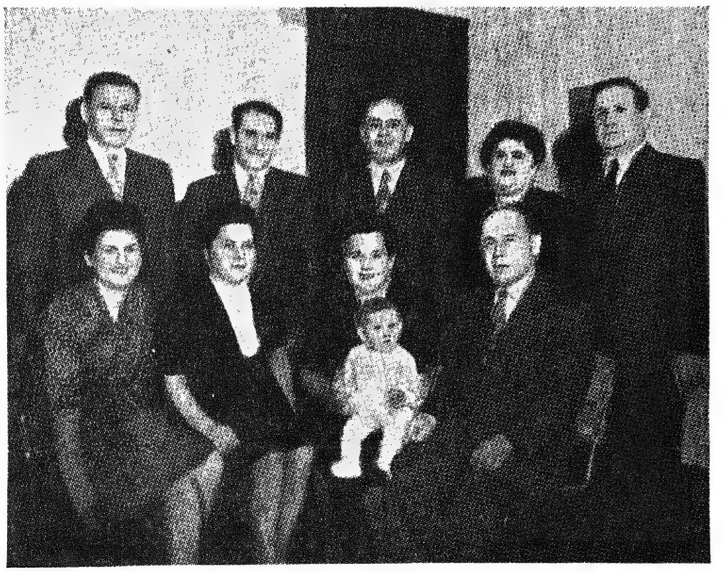

סעם (שמעון) ליפסמאַן, זון פון אסתר און האַרי ליפסמאַן, אָפיציר אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי, טראָגיש געפֿאַלן בעת אַן אָנפֿאַל־קאָמאַנדאָפּע אין יאָר 1943

דעם 21סטן פעברואַר 1955 האָט דער ועד פון דער קאָנגרעס לאַנדסמאַנשאַפט (ועד למען הספר) צוזאַמען מיט אַ גרופּע קאָנגרעס קרובים און פריינט פון די געסט, אײַנגעאָרדנט אַ מסיבה בײַ אַ גלעזל טיי. עס איז פאָרגעקומען אין מלון (האָטעל) „נורדוי", אין רמת גן. בײַ געדעקטע טישן האָבן די צווײַ מנינים לאַנדסלייט זיך משמח געווען מיט די געסט. בנימין ווײַנריב האָט באַגריסט די געסט, כאָראַקטעריזירט די משפחה (דער גאַסט איז אַ ברודער פון דעם אַזוי פאָפּולערן אין קאָנגרעס הערשל רוסישער), דערציילט פֿאַרן גאַסט וועגן דער אַרבעט הי פאַרן יזכור־בוך, אויך באַריכטעט ווער און וויפל עס האָט צושטייער געגעבן אויפן בוך (ישראל אַליין האָט שוין בײַז איצט געגעבן 4 טויזנט ל"י), און באדויערט וואָס דער גאַסט וועט שוין נישט זיין אַנווועזנד אויף דער גרויסער פייערונג פון סיום היזכור־ספר. משה גראָסמאַן האָט געזאָגט צום גאַסט, אַז ער זאָל נאָר, חלילה, נישט באַדויערן די קאָנגרעס אין ישראל, ווי ס'איז דער שטייגער פון טייל אַמעריקאַנער, נאָר גראָד אומגעקערט, ער באַדויערט גאָר די אַמעריקאַנער, וואָס זיי פילן נאָכנישט — אַז די אמתע יידיש־גייסטיקע הנאה קאָן מען פילן נאָר אין ישראל. גיטל טרודלער (וואַכנהאַזער) האָט געזעדט וועגן דעם שטאָלץ און סאַטיספאַקציע וואָס עס דערשיינט

דער באַנקעט אין רמת־גן פאַר ה. ליפסמאַן און זיין פרוי אסתר, און פאַר דעם גאַסט פון פאַריז, דער מאָן פון חוה פינקעלשטיין (טאָכטער פון שלמה פינקעלשטיין)

דאָס פאַרפאַלק ליפסמאַן פון דעוועלאָפּמענט, האָט אַראָפּגענומען צוּ זיך, אויף זייער חשבון, זיבן פלימים פון אייראָפּע און זיי איינגעאַרדנט מיט דירות און פרנסה

אַזאַ וווּנדערפוּל געדענק־בוך נאָך די טייערע געפאַלענע קדושים. יקותיאל וואַכמאַן האָט געריידט וועגן דער ווייטיק־דיקער בענקשאַפט און ליבשאַפט צום שטעטל קאַריוו, אָבער שוין נישט צום היינטיקן פאַראַשטן, פאַרבּרענטן קאַריוו, נאָר צו די פאַרשוווּנדענע נאָענטע געשטאַלטן. דאָס יזכור־בוך איז אַ געוויסע טרייסט, און אויך אַ קילונג פון דער בענקשאַפט. ווייניריב האָט פאַרגעלייענט פון יזכור־בוך הרב ראַפאָפּאָרטס אַ דערציילונג „אַ זיווג מן השמים", וואָס האָט אַרויסגערופן אַסך הייטערקייט.

מיט געירטקייט האָט גערעדט דער גאַסט אַליין. ער האָט ליב ישראל, ער האָט ליב אַמעריקע, ער האָט ליב יידן — און ער האָט ליב זיינע קאַריווער. מען ווערט פון אים געוואָר וועגן זייער קיין עין־הרע־דיקער שיינער צאָל קינ־דער און אייניקלעך (איין זון איז זיי געפאַלן אין דער מלחמה), וועגן זיין געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, באַזונ־דערס פאַר ישראל. ער דערציילט אַ ריי אינטערעסאַנטע פאַמיליע־עפּיזאָדן, אויך וועגן דער טעטיקייט פון די קא־ריווער אין די פאַר. שטאַטן, באַזונדערס אין ניו־יאָרק. זיין פרוי, וועלכע איז אַליין אַ וואַרשעווערין, קען אויסגעצייכנט אַלע קאַריווער, געדענקט אפילו זייערע צונעמען (זי איז קיינמאָל אין קאַריוו נישט געווען, ליפסמאַן איז אין אַמע־ריקע שוין העכער 40 יאָר), און ער דאַרף שוין אָפט אָנקומען צוּ איר זכרון, אַז זי זאָל אים דערמאָנען ווי מען רופט דעם אוּן יענעם.

ליפסמאַן האָט דערציילט וועגן פאַרשידענע אויסטער־לישע און טראַגישע געשעענישן פון זייער משפחה־לעבן אין קאַריוו. ער דערציילט דאַביי אַ כאַראַקטעריסטישן עפּיזאָד:

— עס איז געווען אין יאָר 1898, איך בין דעמאָלט אַלט געווען זעקס יאָר. מיין פאָטער האָט נישט געהאַט צוּ באַצאָלן קיין „פאָדאַטקעס", האָט מען אים באַשטראָפט מיט 10 טעג זיצן אין קאַזע. אָבער יעדן אינדערפרי איז ער אַרויסגעאַנגען פון קאַזע און אַוועק דאַוונען אין בית מדרש, אויך צוּ מנחה־מעריב איז ער געגאַנגען פון קאַזע אַרוים דאַוונען אין בית מדרש אַריין, אַריינגעקומען אין שטוב אַריין עסן אוּן איך בין מיט אים מיטגעגאַנגען אויף ביינאַכט שלאָפן אין קאַזע אַריין. איך געדענק דאָס אַלץ ווי עס וואָלט נישט לאַנג געשעען.

דער גאַסט האָט אויפן אָרט זיך באַשטייערט מיט אַ סומע פאַרן יזכור־בוך אוּן צוגעזאָגט, אַז ער וועט נאָכן צוריק־קומען קיין ניו־יאָרק, דאָרט איבערגעבן דעם געהעריקן גרוס פון־דאַנענען. (דער גאַסט אַליין ווויינט נישט אין ניו־יאָרק, נאָר אין דעוועלאָפּמענט).

עס איז אויך באַגריסט געוואָרן אַ גאַסט פון פאַריז, דער מאַן פון חוה פינקעלשטיין (טאָכטער פון שלמה פינקעל־שטיין), וועלכער האָט אָפּגעענטפערט מיט אַ פאָר וואַרעמע ווערטער.

די פאַרזאַמלטע האָבן געבעטן די געסט איבערגעבן האַרציקע גרוסן פון די קאַריווער אין ישראל פאַר די קא־ריווער אין פאַריז אוּן ניו־יאָרק. עס זענען געמאַכט געוואָרן פאָטאָגראַפישע אויפנאַמעס מיט די געסט.

מיט אייניקע טעג פאַר דעם האָט ה. ליפסמאַן מיט זיין פרוי באַזוכט די דרוקעריי „הפועל הצעיר" וווּ עס דרוקט זיך דאָס יזכור־בוך. די פרוי ליפסמאַן האָט מיט איר קינא־אַפאַראַט פאָטאָגראַפירט די זעצער, דרוקער, מאַשיניסטן, מעטראָמפאָזש, די מיטאַרבעטער אוּן די גאַנצע מאַשין־איינ־ריכטונג אין דער דאָזיקער גרויסער דרוקעריי.

פאַריינס־טשאַרטער פון דער קאַריווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק

טעטיקייט־באריבט פון די קאָריווער אין ניו־יאָרק

אין די פריע צוואַנציקער יאָרן האָבן אין קאָריוו אָנגע־
הויבן בלאָזן נייע פרישע ווינטן. די יוגנט איז געוואָרן אומ־
רויאיק. עס האָט זי אָנגעכאַפט אַ בענקשאַפט צו נייע וועלטן.
נייע האָריזאָנטן. די אָרעמקייט אוּן די ביטערע נויט פון דחקות
אוּן הונגער האָט אָנגערעגט צו פאָרלאָזן דאָס שטעטל.

קאָריוו האָט פאַרמאָגט אַסך גאונים, חסידים, לומדים,
דאָך האָט דאָס שטעטל אויך געהאַט, צו יענער צייט, אַ פיינע
וועלטלעכע אינטעליגענץ, מיט גרויסע שטרעבונגען. דאָן האָט
אָרויסגעוואַנדערט אַ גרופּע יונגע מענטשן קיין אָמעריקע—
ניו־יאָרק. די ערשטע גרופּע איז באַשטאָנען פון:

יהושע מענדל שטראָסבורג; אביגדור ביירעכס; דוד,
שמעלקע בראָניצערס אַ זון.

מיט אַ קורצער צייט שפּעטער האָט עמיגרירט קיין ניו־
יאָרק אַ צווייטע גרופּע יונגע מענטשן:

יחזקאל מאיר פעלטיס; שלום טאָקערס; צפורה, שמעלקע
בראָניצערס אַ טאָכטער, אַ פאָרהיירעטע פרוי. איר צווייטער
נאָמען איז געווען באָרענשטיין.

צפורה איז געווען די מאָמע פון אַלע קאָריווער עמי־
גראַנטן. נישט נאָר אין ניו־יאָרק, נאָר אויך אויסער די
גרענעצן פון אָמעריקע. זי האָט שפּעטער געשפּילט אַ גרויסע
ראָלע. נישט נאָר צו העלפן גרינדן די ניו־יאָרקער הילפ־
סאָסייטע וואָס האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע. זי האָט תמיד
געטוון אָרבעט פאָר די נויטבאָדערפטיקע, סיי אין איר נייעם
לאַנד, סיי פאָר דער אַלטער היים. זי האָט כשר פאַרדינט
דעם נאָמען „די מאָמע".

צפורה האָט געהאָלפן מיט געלט, עצות, טאָט.

צפורה, די מאָמע פון די קאָריווער אין
ניו־יאָרק, שמעלקע בראָניצערס אַ טאָכטער.
געשטאָרבן 18.7.1934

זי איז געווען אַן אָדערע, אַ וועגפונקט, אויסהערן אַ
געליטענעם, זאָגן עטלעכע טרייסט־ווערטער. די יוגנט האָט
זיך געטוּליעט צו איר ווי צו אַ מאָמע. זי האָט געהאָלפן די
עמיגראַנטן זיך איינאָרדנען, אויך געהאָלפן אַראָפּברענגען
זייערע קרובים. זי האָט געבאָרגט געלט אויף שיפסקאָרטן
(אויף קליינע אויסצאָלונגען).

אויב מען האָט געדאָרפן העלפן מיט געלט, האָט צפורה
דאָס געקריגן.

איך האָב געפרעגט דעם לאַנדסמאַן לייב קאָווע: פאַרוואָס
רעדט יעדער וועגן צפורהן מיט אַ ליבשאַפט? פאַרוואָס איז
זי די מאָמע פון די קאָריווער?

זאָגט ער צו מיר אַזוי:

— דו ווייסט, אין יענע יאָרן, וועו אונזערע עמיגראַנטן
זענען געקומען אין נייעם לאַנד, האָט זיי געפעלט דריי זאַכן:
אַ שפראַך, אַ פאַך, אַ דאַך. ביי צפורהן האָבן זיין דאָס געקריגן.

ווי אַזוי קען אַזאָ זאַך מעגלעך זיין?

ענטפער: צפורה האָט געהאָט אַ שניידער־שאָפּ. זי האָט
זיי אַרייַנגענומען. אויסגעלערנט זיי דאָס פאַך. נישט געווען
חלילה קיין עקספלאָאַטאַטאָרין. זי האָט זיי געהאָלפן איינ־
אַרדענען זיך, באַזאָרגט זיי מיט דירות.

איר שניידער־שאָפּ האָט זיך געוויקלט באַרעוונשטיין־שאָפּ.
געווען באַווּוסט אַלס די קאָריווער שניידער־שאָפּ, פון צפורה
שמעלקי בראָניצערס.

מיט וועמען איך האָב געערעדט, סיי אין ניו־יאָרק, דע־
טראָיט, מאָנטרעאָל — וועגן צפורהן האָבן אַלע געערעדט וועגן
איר מיט ליבע, רעספעקט. זאָל דאָס זיין איר מצבה תנצב"ה.

אין דעם יאָר 1916 איז שוין די קאָריווער משפחה אין
ניו־יאָרק באַשטאַנען פון אַ באַדייטנדער צאָל. אין דעם יאָר
איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק צו אָרגאַניזירן זיך אין
אַ הילפס־פאַריין, העלפן די נויטבאָדערפטיקע אין דער אַלטער
היים. אויך די וואָס נויטיקן זיך אין הילף אין נייעם לאַנד.
די ערשטע פאָרזאַמלונג איז פאָרגעקומען בייַ יידל ניומאַנען
אין הויז. אין קאָריוו האָט ער געהייסן יודל לייב איטשעלעס.
אין דער פאָרזאַמלונג האָבן זיך באַטייליקט:

לייב שניידערמאַן, יאַנקל מאַשיניסטס אַ זון; יצחק
שניידערמאַן, אַ ברודער; שלום רובינשטיין (אין קאָריוו:
שלום גדליהס); שמחה גובערמאַן (אין קאָריוו: שמחה חיים
הערשס); משה ליפעס רובינשטיין (א זון פון ליפע נאַווי־
דאָרע); אברהם שטיינזאַלץ (אברהם יאַנקל קצבס); גרשון
שטיינזאַלץ (אַ ברודער); שאול יאַנקל ראָכעלסמאַן (א זון פון
לאָזער לייביש רחלס); יאַנקל פישמאַן (אַ פילעווער); לאָזער
קלאָפּערמאַן (אהרן לייבס); משה שאַבמאַן (אן איידעם פון
שמעלקע בראָניצער); שלמה ברוטמאַן (נאָטע לייבס).

דער קאָמיטעט האָט פונקציאָנירט אַלס אַ רעליף — העלפן
די ליידנדע יידן אין דער אַלטער היים. דער קאָריווער
רעליף־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק האָט געטון אומגעהויער אינ־
טענסיווע אַרבעט, שטיצנדיק די קאָריווער מיט אַ יערלעכער
סומע פון בערך 1500 דאָלער. די נויט אין דער אַלטער
היים האָט זיך פאַרגרעסערט פון יאָר צו יאָר. צו העלפן איז
געוואָרן וואָס אַמאָל שווערער. מען האָט געזוכט וועגן אוּן
מיטלען צו פאַרגרעסערן די הילפס־אַרבעט, שיקן נישט נאָר
געלט, שפייז, קליידער, נאָר אויך מעדיקאַמענטן. דאָס איז
געווען אין 1936. דעמאָלס איז געבוירן געוואָרן דער געדאַנק
צו גרינדן אַ קאָריווער פרויען־הילפס־פאַריין. די ערשטע
פאַרזאַמלונג פון די פרויען איז פאַרגעקומען בייַ ביילע
גובערמאַן, שמעלקי בראָניצערס אַ טאָכטער, אין הויז. ביילע
איז דערווייַלט געוואָרן אַלס פאַרזיצערין. זי איז דאָס אויך
היינט. מען איז צוגעטרעטן צו דער אַרבעט מיט אַזאַ טעמפּאָ,
אַז דער מענער־קאָמיטעט האָט באַוווּנדערט זייער אַרבעט,
זייערע פעיקייטן צו שאַפן געלט, קליידער, שפייז, רפואות. זיי
האָבן כמעט איבערגענומען די גאַנצע הילף־אַרבעט פאַר
די קאָריווער יידן. אַזוי האָט דער רעליף־קאָמיטעט פון
ביידע סאָסייטעס געטאָן אַ גאָר נויטיקע, וויכטיקע, אוּן
נוצלעכע אַרבעט ביז 1939.

וועו די צווייטע וועלט מלחמה האָט אויסגעבראָכן, דאָן
האָט זיך דער רעליף פאָר דער אַלטער היים אָפּגעשטעלט.

איצט וועלן מיר צוריקגיין צו אייניקע פריערדיקע
מאָמענטן:

די קאָריווער סאָסייטי איז פאַקטיש לעגאַליזירט געוואָרן
אין יאָר 1918, אונטער אַ טשאַרטער:

Ind. Korwer Prog. Young Men's B. I. Society, Inc.

די פאַרזאַמלונג פון אַרויסנעמען א טשאַרטער איז פאַר־געקומען ביי יידל ניומאַן לייב איטשעלעס אין הויז. זי עקזיסטירט ביזן היינטיקן טאָג אונטער דעם דאָזיקן טשאַר־טער. ליידער געפינט זיך שוין א גרויסער טייל פון די גריי־דער אויף דעם עולם אמת. אויך שפּאַר מיטגלידער זענען אַוועק אין דער אייביקייט, עס איז א ווייטיק אין האַרצן. די קאַריוואר זענען געווען אַזוי טעטיק, זיי האָבן געבּרויזט מיט ענערגיע, אימפעט. זי איז יעצט געוואָרן אַביסל לאַנג־זאַמער. עלטער געוואָרן. מען ווויינט ווייט איינער פון צווייטן. מען דאַרף אַריינגיסן פריש בלוט. דער צווייטער דור לעבט זיך שוין אויס אין זיינע יוגנט־קלובּן, און דאָך איז עס א סאָסייטי וואָס פאַרמאָגט אַריבּער הונדערט מיטגלידער. לויט די דאָזיקע אומשטענדן טוט זי נאָך בּיים היינטיקן טאָג, גרויסע אַרבּעט, וואָס פאַרדינט אָפּגעשאַצט צו ווערן.

אין 1948 בּין איך צופעליק געווען ביי א פאַרזאַמלונג פון קאַריוואר פרויען־הילפס־פאַריין. וועג איך האָב דערזען אַזא גרויסע פאַרזאַמלונג פון קאַריוואר פרויען, איז מיין האַרץ אַנגעפּילט געוואָרן מיט פרייד. איך האָב זיך צוגעקוקט צו דער פאַרזיצערין ביילע שמעלקיס, ווי זי האָט געעפנט די פאַרזאַמלונג, מיט אַזא פייערלעכער ערנסטקייט, און זי האָט געהייסן די סעקרעטאַרין חנה שניידערמאַן (אהרן מענדלס שמשס טאָכטער) פאַרלעזן דעם פראָטאָקאָל פון דער לעצטער פאַרזאַמלונג. וועג זי האָט געלעזן דעם פרא־טאָקאָל איז געווען א מחיה צו הערן. איר פשוטער יידיש איז געווען זאַפטיק. יענע פאַרזאַמלונג קען איך נישט פאַר־געסן. די דיסקוסיעס זענען געווען פול מיט לעבן. אויך האָבן זיך דאָרט געפונען פיל מענער, וואָס האָבן אַקטיוו אַנטייל געגומען. עס איז דאָן באַשטימט געוואָרן צו געבן גרויסע סומען געלט צו פאַרשידענע אינסטיטוציעס וואָס נויטיקן זיך אין געלט־הילף.

וועג מען האָט מיר געגעבן דאָס וואָרט, האָב איך זיי נישט נאָר קאָמפּלימענטירט, נאָר אויך אָפּגעשאַצט זייער טעטיקייט. זייער אָפּפערוויליקייט איז אין לשער. מיין וווּנטש איז געווען אַז זיי זאָלן אַזוי ממשיך זיין זייער אַרבּעט נאָך אַסך לאַנגע יאָרן. יעצט אין 1954, בּין איך געפאָרן קיין ניו־יאָרק, וווייטער געקומען אין קאָנטאַקט מיט אייניקע פון דער קאַריוואר סאָסייטי. די סאָסייטי האָט נאָך די אַלטע, אויסמושטירטע גוואַרדיע, זיי שטייען בּיים רודער אוּן קערעוועט די שיף, כאָטש שוין נישט מיט אַזא אימפּעט ווי אַמאָל... די ליידיס אָקזילערי גייט אַן מיט איר אַרבּעט אַזויווי פריער. מיטן ספר הזכרון האָט זיך אַנגע־הויבּן א ניי לעבן.

לאָמיר זיך אַצינד אָפּשטעלן אויף אייניקע באַזונדערס אַקטיוּע יחידים. נעמט אַזא מענטש ווי יצחק קאָהן, יקותיאל איטשעס אַן אייידעם, געבוירן אין אָפּאָלע, ער איז געווען אַריינגעטוּן אין זיין אַרבּעט מיט לייב אוּן לעבן אוּן נשמה. ער האָט שוין באַצייטנס געטראַכט וועגן הילף פאַר די היטלער־קרבנות נאָך דער מלחמה. די מיטגלידער קאָנען נישט פאַרגעסן זיין לייסטונג, מי, ענערגיע, וואָס ער האָט געווידמעט דער סאָסייטי.

אין יאָר 1940 זענען די קאַריוואר איז ניו־יאָרק רייכער געוואָרן מיט א זער טעטיקן מיטגליד. א יונגער מענטש, געקומען פון בּוענאָס־איירעס. א גרינדער פון דעם קאַריוואר הילפס־פאַריין אין ארגענטינע, אויך די אַקציע־געזעלשאַפט ביי דעם קאַריוואר הילפס־פאַריין. א מענטש מיט אַסך דער־פאַרונג פון קעגנזייטיקער הילף. דאָס איז לייבל קאָוּוע, משה טוביה קאָוועס א זון. מערקווירדיק: די אַלע ברידער קאָוועס זענען טעטיקע מיטגלידער אין די קאַריוואר סא־סייטס. פ. קאָוּוע אוּן חנהטשע זענען דער עמוד השדרה פון דער קאַריוואר סאָסייטי אין דעטראָיט.

לייבל האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבּעט מיט ברען אוּן ענערגיע. אוּן ער איז דאָס אַזוי ביזן היינטיקן טאָג. זיין אַרבּעט איז מערסטנטייל אויפן געביט פון באַ־זאָרגן די נויטבאַדערפטיקע מיט הילף. ער איז אַריינגעטוּן אין דער דאָזיקער אַרבּעט ראשו ורובו. ער איז יעצט די אינפאָרמאַציע־ביורע פאַר אַלע קאַריוואר אין דער וועלט.

דער ברען פאַר שאַפן הילף פאַר די היטלער־קרבנות, איז אַנגעגאַנגען ביז די מלחמה האָט זיך געענדיקט. אין יענעם יאָר האָבן די צוויי סאָסייטיס פאַרמאָגט באַרעם געלט העכער 10 טויזנט דאָלער.

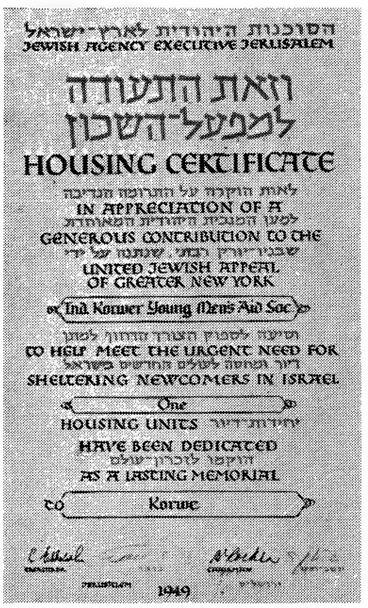
זיי האָבן געהאָלפן אַראָפּברענגען א צאָל שארית הפּליטים קיין אַמעריקע. קאַנאַדע, ישראל. געהאָלפן זיי זיך איינ־אָרדנען, ווערן צוריק נאָרמאַלע, שטאָלצע מענטשן, יידן. אויך האָט מען אַרויסגעשיקט, אוּן מען שיקט היינט אויך, פּעקלעך שפּייז, געלט, מדיקאַמענטן, ווו ס׳גיט פּינען זיך נאָר קאַריוואר וואָס נייטיקן זיך אין הילף. א דאַנק די ליידיס אָקזילערי, מיט דער מיטהילף פון לייבל קאָוּוע, פאַר זייער זאָרגן זיך אוּן פאַר זייערע מעשים. עס איז צו באַוווּנדערן זייערע לייסטונגען אויפן דאָזיקן געביט.

די סאָסייטיס רופן זיך אויך אָפּ מיט געלט־הילף אויף יעדן אַלגעמיינעם יידישן אַפּיל, ווי דער פאַריניקטער יידי־שער אַפּיל, הסתדרות, היאס אוּן אַנדערע (אַריבּער טויזנט דאָלער א יאָר).

אט האָב איך דורכגעקוקט דעם ענטפער פון א פרעגבויגן וואָס די „ייוואָ״ (יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט) אין ניו־יאָרק האָט צוגעשיקט צו לייבל קאָוּוע מיט דער וועגדוגג זיי צוצושיקן א ענוויע אינפאָרמאַציע וועגן דער הילפס־טעטיקייט פון דער קאַריוואר סאָסייטי אין ניו־יאָרק. דער ענטפער באַווייזט:

פון יאָר 1946 ביז 1952 האָבן די קאַריוואר סאָסייטס געשטיצט דעם אַלגעמיינעם רעליף מיט 16 טויזנט, 3 הונדערט, 98 דאָלער מיט 82 סענט (16,398.82 דאָלער).

א גרויסע סומע. אין דער סומע גייט נישט אַריין דער ביישטייער פאַרן יזכור־בוך. אויך נישט די סומע פאַרן הויז אין ישראל (צוויי טויזנט צווייהונדערט אוּן פופציק — 2250 דאָלער [מסתמא אויף א שיכון פאַר נייע עולים — רעד.]) איצט בויען די קאַריוואר נאָך א הויז פאַר צוויי טויזנט פינף הונדערט דאָלער (—.2500). דאָס געלט איז גע־וואָרן איבערגעגעבן צום פאַריניקטן יידישן אַפּיל (יוניייטעד דזשוּאיש אַפּיל). אויך גייט דערין נישט אַריין די סומע פאַר דעם מאָנומענט וואָס די קאַריוואר האָבן געשטעלט אויף זייער בית עולם נאָך די קאַריוואר קדושים, ווו ס׳ווערט

דאַנק־באַשטעטיקונג אויף דער איינגע־צאָלטער סומע פאַר ישראל

די ליידים אסזילטערי

פאָדערשטע ריי, פון רעכטס צו לינקס: שיינדל זיגעלבוים. מרס. קאָווע, שאשע מאָרגענשטערן. ראָזי זאָלצבערג, בײלע גוּבערמאַן, חנה קעניג, קלאָרא רובינשטיין, חנה ניישטיין, חנה שניידערמאַן, אסתר ליבהאַבער, פערל פוקס.

צווייטע ריי, פון רעכטס צו לינקס: ראָזע בלומעלס, שיינדל גוּבערמאַן, חנה קאָהן, בעסי עדלהערץ, מרים רובינשטיין, יעטי שאַבמאַן, מרס. שטערן, מרס. שאַבמאַן.

אפגעהאַלטן אַ יזכור־טאָג יעדן יאָר. אין אַלגעמיין גייט נאָך אָן אַ נאָבעלע, גרויסע, טייערע אַרבעט בײם איצטיקן מאָמענט. אַלע קאָריווער אין דער וועלט מעגן מיט איר שטאָלצירן.

אמת, נישטאָ מער די יונגע כוחות, דער אָמאָליקער פייער, דאָך גייט די אַרבעט אָן. די אָמאָליקע גרינדער פון די קאָריווער סאָסייטיס, די פרויען אַזוי גוט ווי די מענער טוען די אַרבעט כמעט איבער זייערע כוחות.

יעצט קומען מיר צו דעם נייעם קאַפּיטל. דאָס איז דער צווייטער און דריטער דור. אונזערע קאָריווער לאַנדסלייט זענען גליקלעך און שטאָלץ מיט זייער נייעם דור. די קאָריווער משפחה אין ניו־יאָרק האָט בייגעשטייערט צו דער גייסטיקער, וויסנשאַפטלעכער וועלט בכלל און צום יידישן פאָלק בפרט — אויף אַסך געביטן.

צוויישן די צוויי נייע דורות געפינען זיך אַ היפּשע צאָל באַוווסטע דאָקטוירים. אייניקע האָבן שוין זייערע נעמען פאַרייבּיק דורך גרויסע, וויכטיקע אויפטוענישן אויפן מעדיצינישן געביט.

פאַראַן אויך אַזעלכע וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט אויף דעם הומאַניסטישן געביט, טעאָלאָגן, מיט זייערע פּובליציסטע ווערק, מיט זייערע רעדעס.

אַ שיינע דערשיינונג און אַפּרייד איז בײם היינטיקן טאָג צוזוזעהן ווי אונזערע קינדער זענען נישט אַוועק פון אונז, פון אונזער יידיש פאָלק. זיי זענען אַלע מיט אונז! זיי האָבן זייערע אייגענע קלוּבן, זענען אַקטיוו אין געזעל־

בײלע גוּבערמאַן און יעטי שאַבמאַן
די פאָפּולערע שמעלקע בראָניצערס טעכטער

שאַפטלעכער אַרבעט, פאַרנעמן זיך מיט זייערע אייגענע יידישע פראָבלעמען. פאַרשיניקט טראָגן זיי די נאַציאָנאַלע אחריות, שפינען ווייטער די פעדעם וואָס אונזערע אבות אבותינו האָבן אָנגעהויבן.

דאָס איז אַ באמת דערפרייענדיקע דערשיינונג.

ביים ענדיקן דעם קורצן, ווייט נישט־אויסגעשעפטן באַריכט, דאַרף נאָך אַמאָל דערמאָנט ווערן:

ביים היינטיקן טאָג שטייט נאָך אַלץ די יונג־אַלטע גוואַרדיע ביים רודער און פירן אָן מיט דער שיף. יעדער יחיד פון די אַקטיוע טויער, סיי די מענער סיי די פרויען, האָבן גאָר גרויסע פאַרדינסטן פאַר זייערע אַקטיוויטעטן. זאָלן זיי דערפאַר האָבן אריכת ימים ושנים און ווייטער אָנגיין מיט זייער נאָבעלער אַרבעט.

די וואָס שטייען איצט ביי דער אָנפירונג זענען:

ערן־פרעזידענט — הרב גוטמאַן ראַפאַפאָרט פון טאָראָנטאָ.

1) פאָרזיצער: שלום (גדליהס) רובינשטיין —
2) וויצע־פאָרזיצער — לייבל קאָווע (משה טוביהס).
3) פינאַנץ־סעקרעטאַר — משה ליפעס רובינישטיין.
4) פראָטאָקאָל־סעקרעטאַר — לייבל גובערמאַן.
5) קאַסירער — משה קעניג.
6) האָספיטאַלער (שפיטאָלער), — יחיאל גאָלד.
7) פאָרזיצער פון בית החיים־קאָמיטעט — יוסף מאיר שאַבמאַן.

עקזעקוטיוו־קאָמיטעט

1) משה שאַבמאַן.
2) יצחק איידלהאַרץ (אינצווישנצייט געשטאָרבן).
3) שמחה גובערמאַן.
4) נפתלי זאַלצבערג.
5) עדי ראָזענבערג (אַ פילעוועך).
6) משה ניישטיין.
7) משה נודעלמאַן (אַ קאָנסקיוואָליער).
8) איזי קאָהן.
9) מ. פוקס (אָן איידעם פון משה חיים הערשס).

די לוידים־אָקזילעריי

1) פאָרזיצערין — ביילע גובערמאַן (שמעלקע בראָניצערס טאָכטער).
2) וויצע־פאָרזיצערין — שיינדל שאַבמאַן.
3) ערן־פאָרזיצערין — ראָזע זאַלצבערג.
4) קאַסירערין — חנהטשע קעניג (דוד הערש שטראַס־בורגס טאָכטער).
5) פראָטאָקאָל־סעקרעטאַרין — שאשעלע מאָרגנשטערן די פרוי פון לייבל יעקב הערשס.
6) קאָרעספאָנדענץ־סעקרעטאַרין — עוועלין ראָזענבערג (אין ענגליש).
7) סעקרעטאַרין אין יידיש — חנהטשע שניידערמאַן.

עקזעקוטיוו־קאָמיטעט

יעטע שאַבמאַן (שמעלקע בראָניצערס טאָכטער).
2) קלארא רובינשטיין.
3) מרים רובינשטיין.
4) בעסי איידלהאַרץ.
5) שרה לאה ברוטמאַן.
6) אסתר ליבהאַבער.

(אָנגעשריבן דעם באָריכט, אויפן סמך פון דאָקומענטן און פערזענלעכע דערקלערונגען — דורך י. זילבערשטיין (הערש פישל סופרס) פון ווינניפעג).

די באַאַמטע פון דער קאָריווער סאָסייטי

ערשטע ריי פראָנט פון רעכטס צו לינקס: משה קעניג — קאַסיר. לייבל גובערמאַן — פראָטאָקאָל־סעקרעטאַר. לייבל קאָווע — וויצע פרעזידענט; שלום רובינשטיין — פרעזידענט; משה רובינשטיין — פינאַנס סעקרעטאַר. יחיאל גאָלד — האָספיטעלאָר. יוסף שאַבמאַן — טשערמאַן אָוו סעמיטער.
צווייטע ריי פון לינקס צו רעכטס עקזעקוטיווע באַאַמטע: שמחה גובערמאַן, מ. פוקס, משה שאַבמאַן, יצחק עדלהערץ, משה ניישטיין, נפתלי זאַלצמאַן.

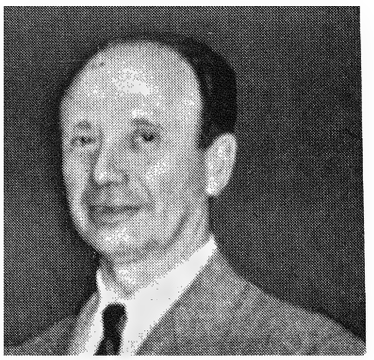
דער גרופע פון חשובע

דאָס איז אַ גרופע פון חשובע אידן פון שטעטל, וואָס זיי האָבן זיך אויפגענומען אין אַ פאָטאָגראַפיע אין יאָר 1911. פון לינקס צו רעכטס: שטייענדיק: 1. יחזקאל שוחט, 2. משה שוחט, 3. יוסף שוחט, 4. יעקב שוחט, 5. אברהם שוחט, 6. יצחק שוחט, 7. יוסף שוחט, 8. יעקב שוחט, 9. יוסף שוחט, 10. יעקב שוחט, 11. יוסף שוחט, 12. יעקב שוחט, 13. יוסף שוחט, 14. יעקב שוחט, 15. יוסף שוחט, 16. יעקב שוחט, 17. יוסף שוחט, 18. יעקב שוחט, 19. יוסף שוחט, 20. יעקב שוחט, 21. יוסף שוחט, 22. יעקב שוחט, 23. יוסף שוחט, 24. יעקב שוחט, 25. יוסף שוחט, 26. יעקב שוחט, 27. יוסף שוחט, 28. יעקב שוחט, 29. יוסף שוחט, 30. יעקב שוחט, 31. יוסף שוחט, 32. יעקב שוחט, 33. יוסף שוחט, 34. יעקב שוחט, 35. יוסף שוחט, 36. יעקב שוחט, 37. יוסף שוחט, 38. יעקב שוחט, 39. יוסף שוחט, 40. יעקב שוחט, 41. יוסף שוחט, 42. יעקב שוחט, 43. יוסף שוחט, 44. יעקב שוחט, 45. יוסף שוחט, 46. יעקב שוחט, 47. יוסף שוחט, 48. יעקב שוחט, 49. יוסף שוחט, 50. יעקב שוחט, 51. יוסף שוחט, 52. יעקב שוחט, 53. יוסף שוחט, 54. יעקב שוחט, 55. יוסף שוחט, 56. יעקב שוחט, 57. יוסף שוחט, 58. יעקב שוחט, 59. יוסף שוחט, 60. יעקב שוחט, 61. יוסף שוחט, 62. יעקב שוחט, 63. יוסף שוחט, 64. יעקב שוחט, 65. יוסף שוחט, 66. יעקב שוחט, 67. יוסף שוחט, 68. יעקב שוחט, 69. יוסף שוחט, 70. יעקב שוחט, 71. יוסף שוחט, 72. יעקב שוחט, 73. יוסף שוחט, 74. יעקב שוחט, 75. יוסף שוחט, 76. יעקב שוחט, 77. יוסף שוחט, 78. יעקב שוחט, 79. יוסף שוחט, 80. יעקב שוחט, 81. יוסף שוחט, 82. יעקב שוחט, 83. יוסף שוחט, 84. יעקב שוחט, 85. יוסף שוחט, 86. יעקב שוחט, 87. יוסף שוחט, 88. יעקב שוחט, 89. יוסף שוחט, 90. יעקב שוחט, 91. יוסף שוחט, 92. יעקב שוחט, 93. יוסף שוחט, 94. יעקב שוחט, 95. יוסף שוחט, 96. יעקב שוחט, 97. יוסף שוחט, 98. יעקב שוחט, 99. יוסף שוחט, 100. יעקב שוחט, 101. יוסף שוחט, 102. יעקב שוחט, 103. יוסף שוחט, 104. יעקב שוחט, 105. יוסף שוחט, 106. יעקב שוחט, 107. יוסף שוחט, 108. יעקב שוחט, 109. יוסף שוחט, 110. יעקב שוחט, 111. יוסף שוחט, 112. יעקב שוחט, 113. יוסף שוחט, 114. יעקב שוחט, 115. יוסף שוחט, 116. יעקב שוחט, 117. יוסף שוחט, 118. יעקב שוחט, 119. יוסף שוחט, 120. יעקב שוחט, 121. יוסף שוחט, 122. יעקב שוחט, 123. יוסף שוחט, 124. יעקב שוחט, 125. יוסף שוחט, 126. יעקב שוחט, 127. יוסף שוחט, 128. יעקב שוחט, 129. יוסף שוחט, 130. יעקב שוחט, 131. יוסף שוחט, 132. יעקב שוחט, 133. יוסף שוחט, 134. יעקב שוחט, 135. יוסף שוחט, 136. יעקב שוחט, 137. יוסף שוחט, 138. יעקב שוחט, 139. יוסף שוחט, 140. יעקב שוחט, 141. יוסף שוחט, 142. יעקב שוחט, 143. יוסף שוחט, 144. יעקב שוחט, 145. יוסף שוחט, 146. יעקב שוחט, 147. יוסף שוחט, 148. יעקב שוחט, 149. יוסף שוחט, 150. יעקב שוחט, 151. יוסף שוחט, 152. יעקב שוחט, 153. יוסף שוחט, 154. יעקב שוחט, 155. יוסף שוחט, 156. יעקב שוחט, 157. יוסף שוחט, 158. יעקב שוחט, 159. יוסף שוחט, 160. יעקב שוחט, 161. יוסף שוחט, 162. יעקב שוחט, 163. יוסף שוחט, 164. יעקב שוחט, 165. יוסף שוחט, 166. יעקב שוחט, 167. יוסף שוחט, 168. יעקב שוחט, 169. יוסף שוחט, 170. יעקב שוחט, 171. יוסף שוחט, 172. יעקב שוחט, 173. יוסף שוחט, 174. יעקב שוחט, 175. יוסף שוחט, 176. יעקב שוחט, 177. יוסף שוחט, 178. יעקב שוחט, 179. יוסף שוחט, 180. יעקב שוחט, 181. יוסף שוחט, 182. יעקב שוחט, 183. יוסף שוחט, 184. יעקב שוחט, 185. יוסף שוחט, 186. יעקב שוחט, 187. יוסף שוחט, 188. יעקב שוחט, 189. יוסף שוחט, 190. יעקב שוחט, 191. יוסף שוחט, 192. יעקב שוחט, 193. יוסף שוחט, 194. יעקב שוחט, 195. יוסף שוחט, 196. יעקב שוחט, 197. יוסף שוחט, 198. יעקב שוחט, 199. יוסף שוחט, 200. יעקב שוחט, 201. יוסף שוחט, 202. יעקב שוחט, 203. יוסף שוחט, 204. יעקב שוחט, 205. יוסף שוחט, 206. יעקב שוחט, 207. יוסף שוחט, 208. יעקב שוחט, 209. יוסף שוחט, 210. יעקב שוחט, 211. יוסף שוחט, 212. יעקב שוחט, 213. יוסף שוחט, 214. יעקב שוחט, 215. יוסף שוחט, 216. יעקב שוחט, 217. יוסף שוחט, 218. יעקב שוחט, 219. יוסף שוחט, 220. יעקב שוחט, 221. יוסף שוחט, 222. יעקב שוחט, 223. יוסף שוחט, 224. יעקב שוחט, 225. יוסף שוחט, 226. יעקב שוחט, 227. יוסף שוחט, 228. יעקב שוחט, 229. יוסף שוחט, 230. יעקב שוחט, 231. יוסף שוחט, 232. יעקב שוחט, 233. יוסף שוחט, 234. יעקב שוחט, 235. יוסף שוחט, 236. יעקב שוחט, 237. יוסף שוחט, 238. יעקב שוחט, 239. יוסף שוחט, 240. יעקב שוחט, 241. יוסף שוחט, 242. יעקב שוחט, 243. יוסף שוחט, 244. יעקב שוחט, 245. יוסף שוחט, 246. יעקב שוחט, 247. יוסף שוחט, 248. יעקב שוחט, 249. יוסף שוחט, 250. יעקב שוחט, 251. יוסף שוחט, 252. יעקב שוחט, 253. יוסף שוחט, 254. יעקב שוחט, 255. יוסף שוחט, 256. יעקב שוחט, 257. יוסף שוחט, 258. יעקב שוחט, 259. יוסף שוחט, 260. יעקב שוחט, 261. יוסף שוחט, 262. יעקב שוחט, 263. יוסף שוחט, 264. יעקב שוחט, 265. יוסף שוחט, 266. יעקב שוחט, 267. יוסף שוחט, 268. יעקב שוחט, 269. יוסף שוחט, 270. יעקב שוחט, 271. יוסף שוחט, 272. יעקב שוחט, 273. יוסף שוחט, 274. יעקב שוחט, 275. יוסף שוחט, 276. יעקב שוחט, 277. יוסף שוחט, 278. יעקב שוחט, 279. יוסף שוחט, 280. יעקב שוחט, 281. יוסף שוחט, 282. יעקב שוחט, 283. יוסף שוחט, 284. יעקב שוחט, 285. יוסף שוחט, 286. יעקב שוחט, 287. יוסף שוחט, 288. יעקב שוחט, 289. יוסף שוחט, 290. יעקב שוחט, 291. יוסף שוחט, 292. יעקב שוחט, 293. יוסף שוחט, 294. יעקב שוחט, 295. יוסף שוחט, 296. יעקב שוחט, 297. יוסף שוחט, 298. יעקב שוחט, 299. יוסף שוחט, 300. יעקב שוחט, 301. יוסף שוחט, 302. יעקב שוחט, 303. יוסף שוחט, 304. יעקב שוחט, 305. יוסף שוחט, 306. יעקב שוחט, 307. יוסף שוחט, 308. יעקב שוחט, 309. יוסף שוחט, 310. יעקב שוחט, 311. יוסף שוחט, 312. יעקב שוחט, 313. יוסף שוחט, 314. יעקב שוחט, 315. יוסף שוחט, 316. יעקב שוחט, 317. יוסף שוחט, 318. יעקב שוחט, 319. יוסף שוחט, 320. יעקב שוחט, 321. יוסף שוחט, 322. יעקב שוחט, 323. יוסף שוחט, 324. יעקב שוחט, 325. יוסף שוחט, 326. יעקב שוחט, 327. יוסף שוחט, 328. יעקב שוחט, 329. יוסף שוחט, 330. יעקב שוחט, 331. יוסף שוחט, 332. יעקב שוחט, 333. יוסף שוחט, 334. יעקב שוחט, 335. יוסף שוחט, 336. יעקב שוחט, 337. יוסף שוחט, 338. יעקב שוחט, 339. יוסף שוחט, 340. יעקב שוחט, 341. יוסף שוחט, 342. יעקב שוחט, 343. יוסף שוחט, 344. יעקב שוחט, 345. יוסף שוחט, 346. יעקב שוחט, 347. יוסף שוחט, 348. יעקב שוחט, 349. יוסף שוחט, 350. יעקב שוחט, 351. יוסף שוחט, 352. יעקב שוחט, 353. יוסף שוחט, 354. יעקב שוחט, 355. יוסף שוחט, 356. יעקב שוחט, 357. יוסף שוחט, 358. יעקב שוחט, 359. יוסף שוחט, 360. יעקב שוחט, 361. יוסף שוחט, 362. יעקב שוחט, 363. יוסף שוחט, 364. יעקב שוחט, 365. יוסף שוחט, 366. יעקב שוחט, 367. יוסף שוחט, 368. יעקב שוחט, 369. יוסף שוחט, 370. יעקב שוחט, 371. יוסף שוחט, 372. יעקב שוחט, 373. יוסף שוחט, 374. יעקב שוחט, 375. יוסף שוחט, 376. יעקב שוחט, 377. יוסף שוחט, 378. יעקב שוחט, 379. יוסף שוחט, 380. יעקב שוחט, 381. יוסף שוחט, 382. יעקב שוחט, 383. יוסף שוחט, 384. יעקב שוחט, 385. יוסף שוחט, 386. יעקב שוחט, 387. יוסף שוחט, 388. יעקב שוחט, 389. יוסף שוחט, 390. יעקב שוחט, 391. יוסף שוחט, 392. יעקב שוחט, 393. יוסף שוחט, 394. יעקב שוחט, 395. יוסף שוחט, 396. יעקב שוחט, 397. יוסף שוחט, 398. יעקב שוחט, 399. יוסף שוחט, 400. יעקב שוחט, 401. יוסף שוחט, 402. יעקב שוחט, 403. יוסף שוחט, 404. יעקב שוחט, 405. יוסף שוחט, 406. יעקב שוחט, 407. יוסף שוחט, 408. יעקב שוחט, 409. יוסף שוחט, 410. יעקב שוחט, 411. יוסף שוחט, 412. יעקב שוחט, 413. יוסף שוחט, 414. יעקב שוחט, 415. יוסף שוחט, 416. יעקב שוחט, 417. יוסף שוחט, 418. יעקב שוחט, 419. יוסף שוחט, 420. יעקב שוחט, 421. יוסף שוחט, 422. יעקב שוחט, 423. יוסף שוחט, 424. יעקב שוחט, 425. יוסף שוחט, 426. יעקב שוחט, 427. יוסף שוחט, 428. יעקב שוחט, 429. יוסף שוחט, 430. יעקב שוחט, 431. יוסף שוחט, 432. יעקב שוחט, 433. יוסף שוחט, 434. יעקב שוחט, 435. יוסף שוחט, 436. יעקב שוחט, 437. יוסף שוחט, 438. יעקב שוחט, 439. יוסף שוחט, 440. יעקב שוחט, 441. יוסף שוחט, 442. יעקב שוחט, 443. יוסף שוחט, 444. יעקב שוחט, 445. יוסף שוחט, 446. יעקב שוחט, 447. יוסף שוחט, 448. יעקב שוחט, 449. יוסף שוחט, 450. יעקב שוחט, 451. יוסף שוחט, 452. יעקב שוחט, 453. יוסף שוחט, 454. יעקב שוחט, 455. יוסף שוחט, 456. יעקב שוחט, 457. יוסף שוחט, 458. יעקב שוחט, 459. יוסף שוחט, 460. יעקב שוחט, 461. יוסף שוחט, 462. יעקב שוחט, 463. יוסף שוחט, 464. יעקב שוחט, 465. יוסף שוחט, 466. יעקב שוחט, 467. יוסף שוחט, 468. יעקב שוחט, 469. יוסף שוחט, 470. יעקב שוחט, 471. יוסף שוחט, 472. יעקב שוחט, 473. יוסף שוחט, 474. יעקב שוחט, 475. יוסף שוחט, 476. יעקב שוחט, 477. יוסף שוחט, 478. יעקב שוחט, 479. יוסף שוחט, 480. יעקב שוחט, 481. יוסף שוחט, 482. יעקב שוחט, 483. יוסף שוחט, 484. יעקב שוחט, 485. יוסף שוחט, 486. יעקב שוחט, 487. יוסף שוחט, 488. יעקב שוחט, 489. יוסף שוחט, 490. יעקב שוחט, 491. יוסף שוחט, 492. יעקב שוחט, 493. יוסף שוחט, 494. יעקב שוחט, 495. יוסף שוחט, 496. יעקב שוחט, 497. יוסף שוחט, 498. יעקב שוחט, 499. יוסף שוחט, 500. יעקב שוחט, 501. יוסף שוחט, 502. יעקב שוחט, 503. יוסף שוחט, 504. יעקב שוחט, 505. יוסף שוחט, 506. יעקב שוחט, 507. יוסף שוחט, 508. יעקב שוחט, 509. יוסף שוחט, 510. יעקב שוחט, 511. יוסף שוחט, 512. יעקב שוחט, 513. יוסף שוחט, 514. יעקב שוחט, 515. יוסף שוחט, 516. יעקב שוחט, 517. יוסף שוחט, 518. יעקב שוחט, 519. יוסף שוחט, 520. יעקב שוחט, 521. יוסף שוחט, 522. יעקב שוחט, 523. יוסף שוחט, 524. יעקב שוחט, 525. יוסף שוחט, 526. יעקב שוחט, 527. יוסף שוחט, 528. יעקב שוחט, 529. יוסף שוחט, 530. יעקב שוחט, 531. יוסף שוחט, 532. יעקב שוחט, 533. יוסף שוחט, 534. יעקב שוחט, 535. יוסף שוחט, 536. יעקב שוחט, 537. יוסף שוחט, 538. יעקב שוחט, 539. יוסף שוחט, 540. יעקב שוחט, 541. יוסף שוחט, 542. יעקב שוחט, 543. יוסף שוחט, 544. יעקב שוחט, 545. יוסף שוחט, 546. יעקב שוחט, 547. יוסף שוחט, 548. יעקב שוחט, 549. יוסף שוחט, 550. יעקב שוחט, 551. יוסף שוחט, 552. יעקב שוחט, 553. יוסף שוחט, 554. יעקב שוחט, 555. יוסף שוחט, 556. יעקב שוחט, 557. יוסף שוחט, 558. יעקב שוחט, 559. יוסף שוחט, 560. יעקב שוחט, 561. יוסף שוחט, 562. יעקב שוחט, 563. יוסף שוחט, 564. יעקב שוחט, 565. יוסף שוחט, 566. יעקב שוחט, 567. יוסף שוחט, 568. יעקב שוחט, 569. יוסף שוחט, 570. יעקב שוחט, 571. יוסף שוחט, 572. יעקב שוחט, 573. יוסף שוחט, 574. יעקב שוחט, 575. יוסף שוחט, 576. יעקב שוחט, 577. יוסף שוחט, 578. יעקב שוחט, 579. יוסף שוחט, 580. יעקב שוחט, 581. יוסף שוחט, 582. יעקב שוחט, 583. יוסף שוחט, 584. יעקב שוחט, 585. יוסף שוחט, 586. יעקב שוחט, 587. יוסף שוחט, 588. יעקב שוחט, 589. יוסף שוחט, 590. יעקב שוחט, 591. יוסף שוחט, 592. יעקב שוחט, 593. יוסף שוחט, 594. יעקב שוחט, 595. יוסף שוחט, 596. יעקב שוחט, 597. יוסף שוחט, 598. יעקב שוחט, 599. יוסף שוחט, 600. יעקב שוחט, 601. יוסף שוחט, 602. יעקב שוחט, 603. יוסף שוחט, 604. יעקב שוחט, 605. יוסף שוחט, 606. יעקב שוחט, 607. יוסף שוחט, 608. יעקב שוחט, 609. יוסף שוחט, 610. יעקב שוחט, 611. יוסף שוחט, 612. יעקב שוחט, 613. יוסף שוחט, 614. יעקב שוחט, 615. יוסף שוחט, 616. יעקב שוחט, 617. יוסף שוחט, 618. יעקב שוחט, 619. יוסף שוחט, 620. יעקב שוחט, 621. יוסף שוחט, 622. יעקב שוחט, 623. יוסף שוחט, 624. יעקב שוחט, 625. יוסף שוחט, 626. יעקב שוחט, 627. יוסף שוחט, 628. יעקב שוחט, 629. יוסף שוחט, 630. יעקב שוחט, 631. יוסף שוחט, 632. יעקב שוחט, 633. יוסף שוחט, 634. יעקב שוחט, 635. יוסף שוחט, 636. יעקב שוחט, 637. יוסף שוחט, 638. יעקב שוחט, 639. יוסף שוחט, 640. יעקב שוחט, 641. יוסף שוחט, 642. יעקב שוחט, 643. יוסף שוחט, 644. יעקב שוחט, 645. יוסף שוחט, 646. יעקב שוחט, 647. יוסף שוחט, 648. יעקב שוחט, 649. יוסף שוחט, 650. יעקב שוחט, 651. יוסף שוחט, 652. יעקב שוחט, 653. יוסף שוחט, 654. יעקב שוחט, 655. יוסף שוחט, 656. יעקב שוחט, 657. יוסף שוחט, 658. יעקב שוחט, 659. יוסף שוחט, 660. יעקב שוחט, 661. יוסף שוחט, 662. יעקב שוחט, 663. יוסף שוחט, 664. יעקב שוחט, 665. יוסף שוחט, 666. יעקב שוחט, 667. יוסף שוחט, 668. יעקב שוחט, 669. יוסף שוחט, 670. יעקב שוחט, 671. יוסף שוחט, 672. יעקב שוחט, 673. יוסף שוחט, 674. יעקב שוחט, 675. יוסף שוחט, 676. יעקב שוחט, 677. יוסף שוחט, 678. יעקב שוחט, 679. יוסף שוחט, 680. יעקב שוחט, 681. יוסף שוחט, 682. יעקב שוחט, 683. יוסף שוחט, 684. יעקב שוחט, 685. יוסף שוחט, 686. יעקב שוחט, 687. יוסף שוחט, 688. יעקב שוחט, 689. יוסף שוחט, 690. יעקב שוחט, 691. יוסף שוחט, 692. יעקב שוחט, 693. יוסף שוחט, 694. יעקב שוחט, 695. יוסף שוחט, 696. יעקב שוחט, 697. יוסף שוחט, 698. יעקב שוחט, 699. יוסף שוחט, 700. יעקב שוחט, 701. יוסף שוחט, 702. יעקב שוחט, 703. יוסף שוחט, 704. יעקב שוחט, 705. יוסף שוחט, 706. יעקב שוחט, 707. יוסף שוחט, 708. יעקב שוחט, 709. יוסף שוחט, 710. יעקב שוחט, 711. יוסף שוחט, 712. יעקב שוחט, 713. יוסף שוחט, 714. יעקב שוחט, 715. יוסף שוחט, 716. יעקב שוחט, 717. יוסף שוחט, 718. יעקב שוחט, 719. יוסף שוחט, 720. יעקב שוחט, 721. יוסף שוחט, 722. יעקב שוחט, 723. יוסף שוחט, 724. יעקב שוחט, 725. יוסף שוחט, 726. יעקב שוחט, 727. יוסף שוחט, 728. יעקב שוחט, 729. יוסף שוחט, 730. יעקב שוחט, 731. יוסף שוחט, 732. יעקב שוחט, 733. יוסף שוחט, 734. יעקב שוחט, 735. יוסף שוחט, 736. יעקב שוחט, 737. יוסף שוחט, 738. יעקב שוחט, 739. יוסף שוחט, 740. יעקב שוחט, 741. יוסף שוחט, 742. יעקב שוחט, 743. יוסף שוחט, 744. יעקב שוחט, 745. יוסף שוחט, 746. יעקב שוחט, 747. יוסף שוחט, 748. יעקב שוחט, 749. יוסף שוחט, 750. יעקב שוחט, 751. יוסף שוחט, 752. יעקב שוחט, 753. יוסף שוחט, 754. יעקב שוחט, 755. יוסף שוחט, 756. יעקב שוחט, 757. יוסף שוחט, 758. יעקב שוחט, 759. יוסף שוחט, 760. יעקב שוחט, 761. יוסף שוחט, 762. יעקב שוחט, 763. יוסף שוחט, 764. יעקב שוחט, 765. יוסף שוחט, 766. יעקב שוחט, 767. יוסף שוחט, 768. יעקב שוחט, 769. יוסף שוחט, 770. יעקב שוחט, 771. יוסף שוחט, 772. יעקב שוחט, 773. יוסף שוחט, 774. יעקב שוחט, 775. יוסף שוחט, 776. יעקב שוחט, 777. יוסף שוחט, 778. יעקב שוחט, 779. יוסף שוחט, 780. יעקב שוחט, 781. יוסף שוחט, 782. יעקב שוחט, 783. יוסף שוחט, 784. יעקב שוחט, 785. יוסף שוחט, 786. יעקב שוחט, 787. יוסף שוחט, 788. יעקב שוחט, 789. יוסף שוחט, 790. יעקב שוחט, 791. יוסף שוחט, 792. יעקב שוחט, 793. יוסף שוחט, 794. יעקב שוחט, 795. יוסף שוחט, 796. יעקב שוחט, 797. יוסף שוחט, 798. יעקב שוחט, 799. יוסף שוחט, 800. יעקב שוחט, 801. יוסף שוחט, 802. יעקב שוחט, 803. יוסף שוחט, 804. יעקב שוחט, 805. יוסף שוחט, 806. יעקב שוחט, 807. יוסף שוחט, 808. יעקב שוחט, 809. יוסף שוחט, 810. יעקב שוחט, 811. יוסף שוחט, 812. יעקב שוחט, 813. יוסף שוחט, 814. יעקב שוחט, 815. יוסף שוחט, 816. יעקב שוחט, 817. יוסף שוחט, 818. יעקב שוחט, 819. יוסף שוחט, 820. יעקב שוחט, 821. יוסף שוחט, 822. יעקב שוחט, 823. יוסף שוחט, 824. יעקב שוחט, 825. יוסף שוחט, 826. יעקב שוחט, 827. יוסף שוחט, 828. יעקב שוחט, 829. יוסף שוחט, 830. יעקב שוחט, 831. יוסף שוחט, 832. יעקב שוחט, 833. יוסף שוחט, 834. יעקב שוחט, 835. יוסף שוחט, 836. יעקב שוחט, 837. יוסף שוחט, 838. יעקב שוחט, 839. יוסף שוחט, 840. יעקב שוחט, 841. יוסף שוחט, 842. יעקב שוחט, 843. יוסף שוחט, 844. יעקב שוחט, 845. יוסף שוחט, 846. יעקב שוחט, 847. יוסף שוחט, 848. יעקב שוחט, 849. יוסף שוחט, 850. יעקב שוחט, 851. יוסף שוחט, 852. יעקב שוחט, 853. יוסף שוחט, 854. יעקב שוחט, 855. יוסף שוחט, 856. יעקב שוחט, 857. יוסף שוחט, 858. יעקב שוחט, 859. יוסף שוחט, 860. יעקב שוחט, 861. יוסף שוחט, 862. יעקב שוחט, 863. יוסף שוחט, 864. יעקב שוחט, 865. יוסף שוחט, 866. יעקב שוחט, 867. יוסף שוחט, 868. יעקב שוחט, 869. יוסף שוחט, 870. יעקב שוחט, 871. יוסף שוחט, 872. יעקב שוחט, 873. יוסף שוחט, 874. יעקב שוחט, 875. יוסף שוחט, 876. יעקב שוחט, 877. יוסף שוחט, 878. יעקב שוחט, 879. יוסף שוחט, 880. יעקב שוחט, 881. יוסף שוחט, 882. יעקב שוחט, 883. יוסף שוחט, 884. יעקב שוחט, 885. יוסף שוחט, 886. יעקב שוחט, 887. יוסף שוחט, 888. יעקב שוחט, 889. יוסף שוחט, 890. יעקב שוחט, 891. יוסף שוחט, 892. יעקב שוחט, 893. יוסף שוחט, 894. יעקב שוחט, 895. יוסף שוחט, 896. יעקב שוחט, 897. יוסף שוחט, 898. יעקב שוחט, 899. יוסף שוחט, 900. יעקב שוחט, 901. יוסף שוחט, 902. יעקב שוחט, 903. יוסף שוחט, 904. יעקב שוחט, 905. יוסף שוחט, 906. יעקב שוחט, 907. יוסף שוחט, 908. יעקב שוחט, 909. יוסף שוחט, 910. יעקב שוחט, 911. יוסף שוחט, 912. יעקב שוחט, 913. יוסף שוחט, 914. יעקב שוחט, 915. יוסף שוחט, 916. יעקב שוחט, 917. יוסף שוחט, 918. יעקב שוחט, 919. יוסף שוחט, 920. יעקב שוחט, 921. יוסף שוחט, 922. יעקב שוחט, 923. יוסף שוחט, 924. יעקב שוחט, 925. יוסף שוחט, 926. יעקב שוחט, 927. יוסף שוחט, 928. יעקב שוחט, 929. יוסף שוחט, 930. יעקב שוחט, 931. יוסף שוחט, 932. יעקב שוחט, 933. יוסף שוחט, 934. יעקב שוחט, 935. יוסף שוחט, 936. יעקב שוחט, 937. יוסף שוחט, 938. יעקב שוחט, 939. יוסף שוחט, 940. יעקב שוחט, 941. יוסף שוחט, 942. יעקב שוחט, 943. יוסף שוחט, 944. יעקב שוחט, 945. יוסף שוחט, 946. יעקב שוחט, 947. יוסף שוחט, 948. יעקב שוחט, 949. יוסף שוחט, 950. יעקב שוחט, 951. יוסף שוחט, 952. יעקב שוחט, 953. יוסף שוחט, 954. יעקב שוחט, 955. יוסף שוחט, 956. יעקב שוחט, 957. יוסף שוחט, 958. יעקב שוחט, 959. יוסף שוחט, 960. יעקב שוחט, 961. יוסף שוחט, 962. יעקב שוחט, 963. יוסף שוחט, 964. יעקב שוחט, 965. יוסף שוחט, 966. יעקב שוחט, 967. יוסף שוחט, 968. יעקב שוחט, 969. יוסף שוחט, 970. יעקב שוחט, 971. יוסף שוחט, 972. יעקב שוחט, 973. יוסף שוחט, 974. יעקב שוחט, 975. יוסף שוחט, 976. יעקב שוחט, 977. יוסף שוחט, 978. יעקב שוחט, 979. יוסף שוחט, 980. יעקב שוחט, 981. יוסף שוחט, 982. יעקב שוחט, 983. יוסף שוחט, 984. יעקב שוחט, 985. יוסף שוחט, 986. יעקב שוחט, 987. יוסף שוחט, 988. יעקב שוחט, 989. יוסף שוחט, 990. יעקב שוחט, 991. יוסף שוחט, 992. יעקב שוחט, 993. יוסף שוחט, 994. יעקב שוחט, 995. יוסף שוחט, 996. יעקב שוחט, 997. יוסף שוחט, 998. יעקב שוחט, 999. יוסף שוחט, 1000. יעקב שוחט.

ל. קאַוויע / ניו־יאָרק
(וויצע־פּרעזידענט פון דער קאָריווער
לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק)

עטלעכע צוגאָבן־באַמערקונגען

וועגן דער קאָריווער סאָסייטע אין ניו־יאָרק

וועגן נישט לאַנג פאַרשטאַרבענעם לייבל מאָרגנשטערן

אונזער איצט פאַרשטאַרבענער פריינד און לאַנדסמאַן לייבל מאָרגנשטערן (לייבל יעקב הערש, אַ שוואָגער פון שלמה ליכט), איז געווען אַ זער אַנגעזעענער מיטגליד אי־ דער עקזעקוטיווע פון אונזער ניו־יאָרקער סאָסייטע.

לייבל מאָרגנשטערן

זינט איך בין אין ניו־יאָרק, איז לייבל מאָרגנשטערן געווען קאָסירער פון דער סאָסייטע. וועג עס איז געקומען דער פעריאָד, וועג מיר זענען געוואָר געוואָרן אַז אַ טייל אונזערע קאָריווער ברידער זענען על פי נס ניצול געוואָרן פון דעם היטלער־גהינם, זיי האָבן זיך געוועגדעט צו אונז אין לאַגערן (שוין באַפרייטע) און זיך געוועגדעט צו אונז מיט אַליאַרם־רופן נאָך הילף, האָט זיך לייבל מאָרגנשטערן אַרײַנגעווארפן אין דער דאָזיקער אַרבעט מיט ברען און האַרציקייט. ער האָט געטון מער וויפל ס׳האָבן אים דערלויבט זיינע כוחות.

דערנאָך, וועג עס איז רייף געוואָרן דער געדאַנק וועגן אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך נאָך אונזערע קאָריווער פאַרשני־ טענע קדושים, האָט ער עס ווידער געהאַלטן פאַר דער סאַמע וויכטיקסטער אויפגאַבע און זיך באַגייסטערט פאַר דער דאָזיקער אידעע, געוואָלט אַלץ טון און צוהעלפן אַז דאָס בוך זאָל וואָס גיכער דערשיינען. אָבער אָט וועג די אידעע איז שוין ביים סוף פון פאַרווירקלעכט ווערן, דאָס בוך, דער יזכור־ספר דערשיינט שוין אין ישראל, איז ער אַזוי פריצייטיק געשטאַרבן!

אַ שאָד, אַ גרויסער שאָד, וואָס ער געפינט זיך שוין איצט נישט צווישן אונז, די לעבעדיקע.

כבוד זיין אָנדענק!

וועגן חיים ראָכעלסמאַן

איר האָט אָנגעפרעגט פרטים וועגן יונגן לאַנדסמאַן אונזערן חיים ראָכעלסמאַן. ער האָט אַמאָל געלערנט אין אַ ביאַליסטאָקער ישיבה און דאָרט האָט ער באַקומען היתר הוראה. בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך אַרומגעוואַלגערט אין ראַטנרוסלאַנד. נאָך דער מלחמה אַרויס־ געפאָרן, געווען אַ צייט און פראַנקרייך. היינט געפינט ער זיך אין ניו־יאָרק. ער איז רעליגיעז, אָבער האָט נישט גע־ וואָלט ווערן קיין רב, נאָר בעסער אויסגעקליבן די אַרבעט שניידערייַ. און ער אַרבעט שווער אין אַ שאפ — כדי צו מאַכן אַ לעבן.

(באַמערקונג פון רעד. — ביי דער דאָזיקער געלעגן־ הייט ווילן מיר שוין באַמערקן, אַז די צוויי לידער פון ראָכעלסמאַן, וואָס מיר פאַרעפנטלעכן אין אונזער יזכור־ בוך, שטייגן אַריבער די ראַם פון אַמאַטאָרישקייט, זיי ווייזן אַן אויף בפירושן פאָעטישן טאַלאַנט — מ. ג.).

וועגן איצט פאַרשטאַרבענעם סאָסייטע־פּרעזידענט איזידאָר עדעלהערץ

ער איז געווען דער ערשטער פון די 14 מענטשן, וועל־ כע האָבן געגרינדעט די קאָריווער לאַנדסמאַנשאַפט אין יאָר 1918. ער איז אויך געווען דער שטענדיקער פאָרזיצער פון דער סאָסייטע ביז מיט עטלעכע יאָר צוריק. ער האָט אויך

יצחק (איזידאָר) עדלהאַרץ

געשאַפן די קאַריוועך „ליידיס אַקזילערי" מיט 20 יאָר צוריק. ער איז אויך געווען דער פאָרזיצער פון רעליעף־קאָמיטעט אין דער צייט פון מלחמה. אַדאַנק די גרויסע סומעס געלט וואָס עס האָט געשאַפן דער קאַריוועך פרויען־קאָמיטעט, איז מעגלעך געוואָרן די הילף פאַר אונזערע לאַנדסלייט אין דער גאַנצער וועלט. ער איז אויך געווען דער פאָרזיצער פון מאַנומענט־קאָמיטעט (פון דעם מאַנומענט וואָס מיר האָבן געשטעלט אין ניו־יאָרק צום אַנדענק פון אונזערע קאַריוועך אומגעקומענע).

וועז מיר האָבן דאָ אַנגעהויבן שאַפן געלט פאַרן קאַריוועך יזכור־בוך, קאָן איך אייך גאָרנישט שילדערן מיט וואָס פאַר אַן איבערגעגעבנקייט און איבערגענומענקייט ער האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין דער דאָזיקער זאַמל־אַקציע.

וועז אויף אַ פאָרזאַמלונג פון אונזערע לאַנדסלייט איז די זאַמלונג נישט געווען קיין געהעריקע, אוז איך בין געווען דערפון באַ׳צער׳ט אוז איבערגענומען, ס׳האָט מיך שטאַרק פאַרדראָסן, האָט ער דאָס גלייך באַמערקט אוז מיך אַוועק־גערופן אין אַ זייט אוז געפרעגט:

— וויפל, מיינסטו, דאַרפן מיר שאַפן פאַר דעם יזכור־בוך?

— נישט ווינציקער פון טויזנט דאָלער — האָב איך אים געענטפערט.

— נישט געזאָרגט, די דאָזיקע סומע וועט געשאַפן ווערן! מיר ווילן טוען אַלדאָס מעגלעכע אַז די דאָזיקע סומע זאָל דאָ געשאַפן ווערן.

זיין פאַמיליע, אוז מיר די לאַנדסלייט, די סאַסייטע ווי די „ליידיס אַקזילערי" — האָבן אין אים פאַרלוירן איינעם פון די סאַמע בעסטע.

כבוד דעם אַנדענק פון דעם טייערן איזידאָר הערץ עליו השלום!

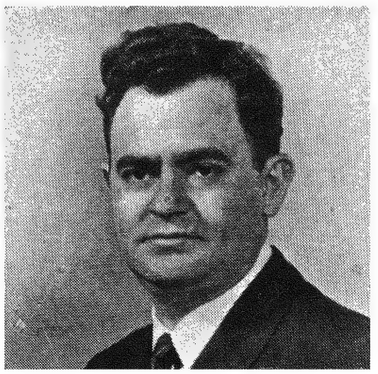
קאַריוועך אין ניו־יאָרק

ערשטע רייִ, פון פראָנט, פון רעכטס צו לינקס: משה רובינשטיין, זיין פרוי קלאַרא רובינשטיין, לייבל מאַרגענשטערן (לעבט שוין נישט), משה אברהם קעניג, חנהטשע שטראַסבורג־קעניג.

צווייטע רייִ, פון רעכטס צו לינקס: נפתלי זאַלצבערג, זיין פרוי ראָזע זאַלצבערג, יחיאל גאָלד, זיין פרוי לילי גאָלד, איזי קאָהן, חנה קאָהן, שיינדל שאַבמאַן, בעסי עדלהערץ, איזי עדלהערץ — (אינצווישנצייט געשטאָרבן).

דריטע רייִ, פון רעכטס: לייבל קאָווע, ריווע קאָווע, יודל ניימאַן, עוועלין ראָזענבערג, עליע ראָזענבערג, שלום רובינשטיין, מרים רובינשטיין, שרה לאה ברוטמאַן, שלמה ברוטמאַן, חנהלע שניידערמאַן, שאַשעלע מאַרגענשטערן, יעטע שאַבמאַן, משה שאַבמאַן.

יעקב לערמאַן / מאַנטרעאַל

אנערקענונג פאר לאנדסלייט

זייער חשובע פריינט!

פיל פון אייך געדענקען זיכער מיין ג—טזעליקן פאַטער ר' יוסף לערמאַן ע"ה, איך בין זיין יונגסטער זון יעקב לערמאַן.

איך וויל עפעס דערציילן און דאַבײ אויסדריקן מיין האַרציקע דאַנקבאַרקייט פאַר אונזערע ליבע לאַנדסלייט אין מאַנטרעאַל, פאַר זייער זאַרגפולער און געפילפולער באַציאונג צו מיר און אַלע לעבנ־געבליבענע, וועלכע זענען דאָ אַהער אַריבערגעקומען. זאָלן זיי דערפאַר זיין געבענטשט!

אין יאָר 1945, נאָך דער קאַפּיטולאַציע פון די דייטשע רוצחים ימ"ש, וועלכע האָבן אומגעבראַכט כמעט דאָס גאַנצע יידישע פאָלק אין אייראָפּע, און צווישן זיי אויך מיין גאַנצע משפחה, און ניט האָבנדיק קיינעם מער, האָב איך זיך דער־ווּוסט, אַז די לעבנגעבליבענע יידן קאָנצענטרירן זיך אַמיינסטן אין לאָדזש. בין איך מיט מיין פרוי אַוועקגעפאָרן אַהין, אפשר וועל איך דאָך וועמען טרעפן פון מיין משפחה. איך האָב דאָרט געפונען עטלעכע קאָרעווער און מיר האָבן זיך שטאַרק דערפרייט. דאָס זענען געווען: הערש קאָטלאזש מיט דער משפחה, יעקב גאָלדפיין מיט דער משפחה, הערשל צוקערמאַן מיטן זון, שמואל חאַנעסמאַן מיטן זון און חיים טייכמאַן. יע־דער פון אונז האָט געהאַט צו דערציילן פון זיינע איבערלע־בענישן און באַווייזן די אַלטע, חרוב־געווארענע היים. אין אַ קורצער צייט אַרום איז געקומען אַ שליח פון מאַנטרעאַל, קאַנאַדע, ד"ר טענענבוים, וועלכער האָט אונז געבראַכט אַ האַרציקן גרוס און געלט פון אונזערע לאַנדסלייט. עס האָט דאָן פאַר אונז געהאַט אַ זייער גרויסע מאַטעריעלע, און נאָך מער אַ מאָראַלישע באַדייטונג. מיר האָבן דערפילט, אַז מיר זענען ניט איינזאַם און פאַרלאָזן.

אין יאָר 1946 איז מיר מיט מיין פרוי געלונגען, נאָך שווערע וועגן גרענעצן, אַנצוקומען קיין דייטשלאַנד און באַזעצן זיך אין לאַגער פערנוואַלד. פון מאַנטרעאַלער קאָרע־ווער הילפס־פאַריין אין קאַנאַדע, האָב איך גלייך באַקומען אַ רירנדיקן בריוו. עס האָבן זיך אויך וואַרעם אָפּגערופן די קא־רעווער הילפס־פאַריינען פון דעטראָיט און ניו־יאָרק. מיר האָבן דערפילט, אַז מיר זענען שוין נישט אַזוי עלנט. די געטרייַע שוועסטער און ברידער פון יענער זייט ים, וועלכע האָבן אונזער שטעטל קיינמאָל ניט געהאַט פאַרגעסן, האָבן איצט אַן אונז ניט פאַרגעסן. זייענדיק אין דייטשלאַנד אויף דער פאַרשאָלטענער ערד, אַ קורץ שטיקל צייט, האָבן מיר באַקומען אַ בריוו פון מאַנטרעאַל, פון דעמאָלסדיקן סעקרעטאר אברהם לערמאַן, מיט אַ פאַרשלאָג, אונז אַריבערצונעמען צו זיך. צו אונזער פרייד און גליק איז נישט געווען קיין גלייכן.

עלף אַזייגער ביינאַכט, איז אברהם לערמאַן מיט דוד בייער געווען ביי דער באַן אונז אַראָפּנעמען, און דאָן האָבן זיי זיך דערווּוסט, אַז מיר וועלן ערשט קומען 4 אַ זייגער פאַרטאָג. זענען זיי אַוועק און 3 ביינאַכט ווידער געקומען.

מיר זענען אַלע געפאָרן צו אברהמען אין הויז. ווי אַ ליבע מאַמע איז אונז אַקעגנגעקומען שרה לערמאַן און אונז מוטערלעך אויפגענומען.

מיר האָבן זיך געפילט ווי ניי געבוירן. אַסך מאָל האָט זיך אונז אויסגעווויזן אַז דאָס איז אַ חלום.

באַלד איז מיר אויך אויסגעקומען צו זיין אויפן ערשטן מיטינג פון אונזער הילפס־פאַריין וואָס איז פאַרגעקומען ביי דער פאַמיליע משה קלימענסבערג.

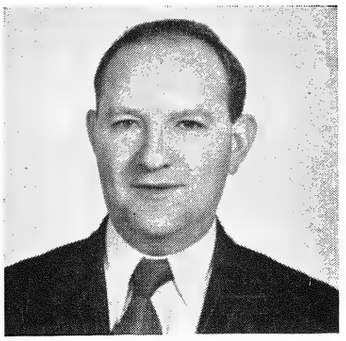
עס פאַרנעמען די ערטער די ערשטע אַקטיוויסטן: אברהם לערמאַן — פאַרזיצער, פנחס אַקערמאַן — סעקרע־טאַר, און דוד בייער — קאַסיר. אַלע לאַנדסלייט באַטייליקן זיך אין די דיסקוסיעס, חבריש, ברידערלעך. איינער וויל איבערשטייגן דעם צווייטן מיט זיין גוטסקייט.

שליסנדיק דעם מיטינג, האָט מען אַלעמען פאַרבעטן צו אַ געדעקטן טיש און געמיטלעך פאַרברענגט און כסדר גע־רעדט וועגן חרובן קאָריוו.

דער ברידערלעכער גייסט וואָס האָט אַרומגעשוועבט אין די הייזער פון די קאָריווער, האָט אויך מיטגעריסן די קינדער פון די לאַנדסלייט. הגם זיי זענען געבוירן אין קאַנאַדע, האָבן זיי זיך אַנגעזאַפּט אַזויפיל מיט קאָריוו, אַז זיי ווייזן אַרויס פיל אינטערעס פאַר דעם הילפס־פאַריין און העלפן אסך מיט. איך האָב געזען ווי מרים, די טאָכטער פון פאַרזיצער אברהם לערמאַן, האָט אַקטיוו אַנטייל גענומען אויף די טיי־אָוונטן און איז געווען אַזוי פאַראינטערעסירט אין דעם דערפאָלג פון דער אונטערנעמונג, גלייך זי וואָלט אַליין געווען אַ קאָרווערין. איך בין גליקלעך צו געהערן צו דער גוטער, האַרציקער משפחה, וואָס הייסט קאָריווער הילפס־פאַריין אין מאַנטרעאַל.

פ. אַקערמאַן / מאַנטרעאל

די קאריוער לאנדסמאנשאפט איז מאנטרעאל

קיין ענויע דאָטע ווען ס׳איז אַרגאַניזירט געוואָרן דער קאָריוער הילפס־פאַריין אין מאַנטרעאָל, איז אָפיציעל נישט פאַראַן. מיר ווייסן אַז איידער נאָך ס׳איז אַרגאַניזירט געוואָרן דער פאַריין אין זיין איצטיקער פאָרם, איז נאָך פריער האָבן שוין קאָריוור יידן, וועלכע זענען אַהערגעקומען אין באַגיי־נען פון איצטיקן יאָרהונדערט, באָלד אַנגעהויבן אויך זאָרגן פאַר זייערע נאָענטע און היימישע פון שטעטל. אָבער די קליי־נע צאָל קאָריוער און די שווערע באַדינגונגען אין וועלכע זיי האָבן זיך געפונען, האָט זיי נישט דערמעגלעכט צו שאַפן אַן אַרגאַניזאַציע אויף אַ בריייטערן פאָרנעם. אָבער באָלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען אַ גרעסערע גרופּע איז אַהער־געקומען אין לאַנד און מיטגעבראַכט מיט זיך גרוסן פון די אייגענע און נאָענטע, האָבן זיי באָלד אַנגעהויבן אַרגאַניזירן די „לאַנדסמאַנשאַפט", ווי מען האָט דאָס דעמאָלט גערופן.

ווער זענען געווען די ערשטע וועלכע האָבן אונזער לאנדס־מאַנשאַפט אַרגאַניזירט? אין וואָס איז באַשטאַנען זייער אַר־בעט?

אין די יאָרן 1926—1927 זענען קיין מאַנטרעאָל אַריבער־געקומען חיה בערל׳ס די קצבטע מיט איר טאָכטער און אייניקל, וועמענס קינדער האָבן זיי אַהערגעבראַכט. זיי האָבן דערציילט, אַז די קאָריוער יידן האָבן אונטערגענומען אַ פראָיעקט צו שטעלן אַ פאַרקן אַרום דעם בית־החיים. ווי געווײַנלעך איז יעדן אייניעם געווען אינטערעסאַנט צו וויסן ווי אַזוי זעט איצט אויס דאָס שטעטל, ווי דערגייט עס דער משפחה. און אַזוי פאַנאַנדערדעדניק זיך, איז עס געוואָרפן געוואָרן דער גע־דאַנק וועגן אַרגאַניזירן אָלע קאָריוער, מען זאָל זיך פון צייט צו צייט צוזאַמענקומען, בילדן אַן אַרגאַניזאַציע, וועלכע זאָל שטיין אין קאָנטאַקט מיטן שטעטל אן ווי ווייט מעגלעך אויך זען זיי צו העלפן מיט וואָס נאָר מען קען. מיט אַ צייט שפעטער זענען אַנגעקומען בריוו פון זיינוול יוספ׳ס און דעם מורה־הוראה יאַנקעלע מאַטעסס, אַז מען זאָל זענען באַהילפיק זיין און אויפשטעלן אָט דעם פאַרקן. די בריוו זענען געווען גע־שריבן מיט פאַרשטענדעניש און גערעדט צום האַרץ פון יעדן לאַנדסמאַן. חוץ דעם איז בכלל רייף געוואָרן דער געדאַנק וועגן שאַפן אַ לאַנדסמאַנשאַפט. יאָרן גייען, קינדער וואַקסן אונטער, קיין משפחות ווי אין דער אַלטער היים זענען דאָ נישטאָ, טאָ זאָלן מיר כאָטש זיך פון צייט־צו־צייט צוזאַמענקומען און לעבן ווי אַמאָל אַ משפחה. צו יענער צייט האָט זיך דאָ געפונען אַ לאַנדסמאַן סענדער גאָלדשטיין ע״ה, וועלכער איז געווען זייער אַן ענערגישער מענטש, האָט זייער גוט באַנומען וואָס עס הייסט אַז אַ לאַנדסמאַן קומט צו פאָרן, קען נישט די שפּראַך, האָט נישט קיין שום עקאָנאָמישע מעגלעכקייטן, ווייסט נישט ווו צו גיין, צו וועמען זיך צו ווענדן. וואָס פאַר אַ באַדייטונג אַזאַ אַרגאַניזאַציע קאָן האָבן פאַר אים. ער האָט גלייך צוזאַמענ־געשטעלט אַ ליסטע און איבערגעגעבן צו אברהם לערמאַן — וועלכער האָט צוזאַמענגערופן אָלע קאָריוער, טאָקע צו חיה בערל קצבס אין הויז, און דאָרט איז געלייגט געוואָרן דער גרונטשטיין פון קאָריוער הילפס־פאַריין. נישט לייכט איז דאָס אַנגעקומען, ווייל יעדער איינער האָט פאָרויס געווּסט — אַז אויב מען גייט — דאַרף קאָסטן געלט, און יעדער סענט איז דע־מאָלט געווען אַ גרויסע מטבע. אָבער דער גרויסער אינטערעס צום שטעטל און דאָס וועלן זיך אויסלעבן אָביסל געזעלשאַפט־לעך, זענען געווען די גורמים וועלכע האָבן באַזייטיקט אָלע מניעות. אויף דעם צוזאַמענטרעף איז אויסגעווייילט געוואָרן אַ קאָמיטעט, מיט סענדער גאָלדשטיין אָלס טשערמאַן, אברהם לערמאן סעקרעטאר, אן מאַקס האָפנהיים אָלס קאַסירער.

דוד האָפנהיים, זון פון בערל קצב

יעדער אייניער האָט זיך גלייך באַשטייערט לויט די מעג־לעכקייטן, און עס איז געשאַפן געוואָרן מיט גרויס אָנשטרענג די סומע פון 100 דאָלער. דאָס געלט איז באָלד איבערגעשיקט געוואָרן צו זיינוול יוספ׳ס (מעלהענדלער) אין קאָריוו. דאָס האָט פיל געהאָלפן ביים פאַרווירקלעכן דעם פלאַן פון פאַרקן. חוץ דעם איז יעדער צוזאַמענקונפט דאָ געווען ווי אַן אַסיפה אין קאָריוער בית־המדרש, איבערגעפלאַנצט אויפן קאָנאַדישן באָדן. די מערהייט אַריבערגעקומענע זענען געווען באַלמע־לאָכעס, קליינהענדלער, איז אויסלעבן זיך מיט די היגע האָט מען נישט געקענט, ס׳איז געווען די שפּראָכלעכע מניעה. בתי־מדרשים, ווי אין דער היים, ווו צו טרעפן אַ היימישן, איז דאָ אויך נישט געווען, איז די לאַנדסמאַנשאַפט געוואָרן פאַרן ניי־געקומענעם — אַלץ.

אַז מען איז געקומען צו אַ מיטינג, האָט מען געפילט ווי מען איז אין שטעטל און דאָס שטעטל איז פאַר יעדן איינעם צוריק געוואָרן אַ רעאַלער פאַקט. ביז דאָן האָט דאָך איין

לאַנדסמאַן רעכט נישט געווּסט פון צווייטן, געלעבט אָפּגעריסן איינער פון אַנדערן. די לאַנדסמאַנשאַפט האָט דעריבער יעדן צוריק פאַרבריידערט אין איין משפּחה. יעדער לאַנדסמאַן ווערט דאָ טאַקע גערופן „ברודער". אז עס קומט אַ וועגדונג איז „שוועסטער און ברידער".

די ערשטע מיטינגען האָבן געגעבן די ברידער האָפנהיים. באַלד פון ערשטן מאָמענט און ביזן היינטיקן טאָג — זענען זיי די ערשטע וועלכע לאָזן זיך קאָסטן, און פיל בייגעטראָגן צו העלפן די לאַנדסלייט פון שטעטל.

אָבער ווי אין דער אַלטער היים, אַזוי אויך דאָ, האָבן פערזועלעכע מאָמענטן אָנגעהויבן שפּילן אַ ראָלע. דער האָט זיך באַליידיקט, אַ צווייטער האָט בכלל אָנגעוווירן דעם אינטערעס צו קומען, און ביסלעכווייז האָט אַלץ אויפגעהערט. דאָס אָנגעזאַמלטע געלט איז אַריבערגעשיקט געוואָרן אין שטעטל אויף מצות פאַר פּסח, און דער קאָריוער הילפס־פאַריין אַלס אַן אָרגאַניזאַציע האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן. פון צייט־צו־צייט פלעגן נאָך זיך צוזאַמענעמען אַ גרופּע קאָריווער און אַרויסגיין צו די שטעטישע און געבעטן זיך ביישטייערן פאַר מעות חיטים.

האָט זיך געמאַכט אַז אַ לאַנדסמאַן איז געקומען צו פאַרן, איז דער אַדרעס ווו צו פאַרפאָרן געווען סענדער גאָלדשטיין ע״ה. און זיין פרוי מרים ע״ה, האָט שוין יעדן ווי אַ מוטער אויפגענומען. איז מען געקומען מיט קינדער, האָט זי אַליין זיי אויסגעוואָשן אַ העמד אויף איבערצוטוען און געזען אַז מען זאָל זיך נישט פילן פרעמד אין דער נייער היים. הגם עס איז קיין לאַנדסמאַנשאַפט נישט געווען. אָבער אין קאָריוו האָט מען געוווסט אַז דאָ זענען דאָ קאָריווער, וועלכע האָבן אַן אינטערעס פאַרן שטעטל. פלעגן חברות פון צייט־צו־צייט שרייבן בריוו וועגן די זייער שלעכטע באַדינגונגען אין שטעטל, האָט דאָס געפיל זיך ווידער דערוועקט און מען האָט ווידער דורך פאַרשידענע אופנים איינגעזאַמלט עטלעכע דאָלער און עס איבערגעשיקט. עס איז טאַקע אָנגעקומען שווער דאָס אייַנשאַפן די עטלעכע דאָלער, אָבער דערפאַר געהאָט אַ געוויסע באַדייטונג פאַר די לאַנדסלייט, ווייל פאַר צוויי דאָלער האָט אַ פאַמיליע געקאָנט בכבודיק זיך אויסלעבן אַ וואָך צייט. אַ ספּעציעלער קאָמיטעט, וועלכער האָט פאַרטיילט די אַמעריקאַנער שטיצע, וועמעס פרעזעס עס איז געווען דער גוט־באַקאַנטער ציוניסטישער טוער משה בלומעלס ע״ה, שרייבט אין אַ בריוו צו די לאַנדסלייט אין קאַנאַדע, דאַטירט 12.5.39 אָט וואָס:

„ווי גרויס די אַרעמקייט דאָ איז, קאָן דינען דער פּאָקט וואָס דעם לעצטן פּסח האָבן באקומען דורך אונזער קאָמיטעט שטיצע ביי 400 פאַמיליעס, בעת די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג באשטייט פון 500 פאַמיליעס. אין אַ גרויסער מאָס נעמט זיך די אַרעמקייט צוליב דעם גרויסן אַנטיסעמיטיזם, וועלכער האָט אַריינגעשאָפן מלבושים און געשיקט אין שטעטל. סענדער גאָלדשטיין ע״ה פלעגט קומען אַ גרויסע צאָל לאַנדסלייט. צווישן אַנדערע האָט זיך אויך געפונען אַ פריינד פון אונזער קאָריווער מר׳ לעקסער ע״ה, וועלכער איז אויך געווען אַ שוחט אין שטאָט. ער האָט זיך אויפגעשטעלט און געזאָגט:

„מיט פרייד פייערן מיר די שמחה פון אייער לאַנדסמאַן, פאַמיליע מעקס האָפנהיים, מיר אַלע גענישן פון אָט דעם רייכן טיש, וועלכער איז פאַרבאַרייט פאַר אונז, לאָמיר אין אָט דעם מאָמענט נישט פאַרגעסן אין די לאַנדסלייט פון דער אַלטער היים, לאָמיר זענען אַז אויך זיי זאָלן גענישן פון דער גרויסער שמחה. איך אַפּעליר צו אייך, אַז יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן זאָל ביישטייערן פאַר אָט דעם צוועק".

זיינע ווערטער האָבן געהאַט אַ ווירקונג און יעדער האָט צוגעטראָגן זיין חלק. באַלד האָט מען אַוועקגעשיקט 40 דאָלער (וועלכע איז געווען אין פּויליש געלט אַ גרויסע סומע, קנאַפּע פיר הונדערט זלאָטעס. און אויך דאָ הי איז דאָן אַזאַ סומע געווען אַ פאַרהעלטנישמעסיק גרויסע), וועלכע איז פאַר־טיילט געוואָרן: 25 דאָלער פאַר אַרעמע מענטשן און 15 דאָלער פאַר „לינת הצדק". אַלע דאַנק־בריוו און ברכות ווייזן דעם באַדייט דערפון. עס ווייזט אויך ווי גרויס ס׳איז געווען די נויט אין שטעטל.

אין אַ גרויסער מאָס האָבן געהאָלפן אַוועקשטעלן אונזער אַרבעט דאָ אויף פלאַנמעסיקע יסודות — די אַרגאַניזאַציע פון שטעטל גופא. אַזוי צ.ב. שרייבט אונז דער קאָמיטעט וועלכער פאַרטיילט אַמעריקאַנער הילף:

„מיר ווייסן אַז אויך ביי אייך איז דער מאַטעריעלער מצב נישט קיין גוטער, און אום כדי אייך צו פאַרלייכטערן אין אייניקאַסירן געלט, וואָלטן מיר אייך פאַרגעשלאָגן אייַנצופירן אַ מאָנאָטלעכן אָפּצאָל". (וועלכער גילט אגב ביזן היינטיקן טאָג).

די גרוסן פון דער אַלטער היים האָבן נישט געלאָזט רוען. אינסטינקטיוו האָט מען געפילט דעם אָנקומענדיקן שטורעם. אָבער מ׳האָט דאָ געהערט פון פזשיטיק, פון מינסק־מאָזאָוויעצק, וווּ מ׳האָט פאַגראָמירט יידישע הייזער. היות ווי די דאָגות פרנסה האָבן דאָ פאַרשלונגען די צייט ביי די מענער, האָבן אָט די הייליקע אַרבעט איבערגענומען די פרויען:

„וועלן זיי ווי בירגער אין פוילן שיקאָנירט און פאַגראָמירט — טאָ זאָלן זיי כאָטש פילן אונזער מאַראַלישע און מאַטעריעלע שטיצע".

דאָס אַלץ איז געווען דורך דער איניציאַטיוו פון מרס׳ העלפּי, שרה לערמאַן; מרס. זשעני האָפנהיים און פיל אַנדערע אָט די פרויען האָבן אויף זיך אויך גענומען די איניציאַטיוו צו אַרגאַניזירן דעם „קאָריווער הילפס פאַריין", אין זיין היינטיקער געשטאַלט. מען האָט נישט דורכגעלאָזט קיין איין געלעגנהייט אויף זאַמלען געלט. קליינע סומען, ממש גראָשנס, אָבער מ׳האָט געזאַמלט. מען האָט אויך אייַנגעשאָפן מלבושים און געשיקט אין שטעטל. סענדער גאָלדשטיין ע״ה פלעגט קומען און פרעגן:

„ווער וויל אַן אָנצוג אויף אַהיימצושיקן — בין איך דאָס גרייט צו געבן! איז דאָ אַ שטעטל, מוזן מיר זענען העלפן, ערגער וואָלטן מיר פילן ווען עס זאָל, חלילה, נישט זיין וועמען צו שיקן!"

פלוצים האָט אַ ברוינער שטורעם זיך צעווילדעוועט איבער אייראָפּע און צום שרעקלעכסטן האָט ער געטראָפן פוילן. עס איז געוואָרן איבערגעהאָקט דער קאָנטאָקט מיטן שטעטל. מער זענען קיין הילפס־רופן נישט געקומען! עס האָט מער נישט געבעטן קיין הילף דער „לינת הצדק" פאַר אַרעמע קראַנקע; ס׳האָט מער נישט דערמאָנט דער קאָמיטעט פאַר שטיצע אויף פסח — איבערגעריסן זענען געוואָרן אַלע קאָנטאָקטן! בלויז טרויעריקע צייטונגס־באַריכטן האָבן איבערגעגעבן דעם שרעקלעכן מצב פון די יידן אין פוילן.

זיי האָבן נישט געוווסט, אונזערע לאַנדסלייט, הגם טוען האָט מען גאָרנישט געקאָנט אויף צו העלפן אונזערע ברידער. פלעגן די פרויען יעדעס מאָל זיך צוזאַמענקומען און געטראָכט וואָס צו טון. זייערע מוטערלעכע הערצער האָבן פאַרגעפילט דעם גרויסן בראָך און דאָס האָט זיי נישט צוּרו געלאָזט. פלעגן

סענדער גאָלדשטיין און יצחק אייזיק עלענבויגן ז״ל, און זיי צו לאַנגע יאָרן — אברהם לערמאַן און דוד בייער, קומען און אַנ־ טיילנעמען ביים העלפן דורכפירן געוויסע פלענער.

— מיר מוזן זיין פאַרבאַרייט, אפשר וועט אַמאָל קומען אַ צייט און מיר וועלן קאָנען האָבן וועמען צו העלפן. דאָן מוזן מיר האָבן די געהעריקע מיטלען.

דאָס איז געווען אין די יאָרן 1941—1942. שרעקלעכע גרוסן זענען אַהערגעקומען וועגן די מוראדיקע ליידן פון די יידן אין אייראָפּע. ווי אַ שוועדיש בלייענע מאָסע געפרעסט יעדן ביים האָרץ. זאָל דאָס טאָקע זיין דער שרעקלעכער סוף? מ׳האָט אַזעלכעס נישט געקאָנט גלויבן, אָבער קיין אַנדערע ידיעות זענען נישט געווען. יצחק אייזיק עלענבויגן ז״ל פלעגט אַ קראַנקער קומען צו די מיטינגען און רופן די לאַנדסלייט צו זאַמלען געלט:

— יעדע סומע איז וויכטיק, ווי קליין זי זאָל נישט זיין. מיר ווייסן נישט און קאָנען נישט וויסן ווער ס׳וועט בלייבן לעבן אין שטעטל, אָבער ווער און וויפיל ס׳זאָלן נישט בלייבן, וועלן מיר דאָן דאַרפן וועלן צו יעדן איינעם אַ ברודער, און צו דעם מוזן מיר זיין פאַרבאַרייט.

דבורה האָפּנהיים, בערל קצבס טאָכטער, פלעגט נישט לאָזן רוען. זי פלעגט זאָגן אַז ס׳איז נישט גענוג אַז נאָר מיר פרויען זאָלן טוען די אַרבעט, זי מוז וועלן אויסגעבריייטערט, מער אַרגאַניזירט, עס מוזן אַריינגעצויגן וועלן אין אָט דער אַר־ בעט אַלע מענער. יעדער מוז עפעס צוטראָגן.

טאָקע דאָן איז געשאַפן געוואָרן דער אויסגעבריייטערטער קאָמיטעט. די מענער האָבן איבערגענומען די פירערשאַפט, און ווי אַמאָל, אַזוי אויך היינט, מיט סענדער גאָלדשטיין בראש. זיינע נאָענטסטע מיטאַרבעטער: אברהם לערמאַן און דוד בייער. זייער רוף איז געווען:

— מיר מוזן וועלן דער הילפס־פאַריין פאַר די קאָריווער יידן!

ס׳איז נישט דורכגעלאָזט געוואָרן קיין אײַן געלעגנהייט מ׳זאָל נישט איינשאַפן קיין געלט. ביי יעדער שמחה האָט מען געמאַכט אַפּילס און געזאַמלט געלט. מאיר האָפּנהיים, דער שומר הסף, האָט שוין געזען אַז יעדער סענט זאָל אײַנקאַסירט און אָפּגעהיט וועלן.

און דאָ איז אַנגעקומען דאָס יאָר 1944. לובלין באַפרייט. קיין יידן נישטאָ. פון קאָריווער הערט מען נישט. אַ פחד ממש איז יעדן באַפאַלן:

— זאָל קיינער נישט האָבן געבליבן? האָט דער גזלן אַלע־ מען פאַרניכטעט?

סענדער גאָלדשטיין האָט געמינטערט:

— פאַרלירט נישט דעם מוט, מיר וועלן נאָך זוכה זיין אַהערצוברענגען לעבנגעבליבענע קאָריווער יידן! זיכער זע־ נען זיי נאָך ערגעץ באַהאַלטן. אַנדערע זענען אַנטלאָפן טיף אין רוסלאַנד — זיי וועלן קומען. זיי מוזן קומען. און וועט נאָר זיין אַ מעגלעכקייט, דאָן וועלן מיר, ווי עלטערן, זיי דאַרפן אַהערברענגען. אָבער געלט וועט מען דאַרפן אַ סך!

יאָר 1945. ענדלעך איז פאַרענדיקט דער קריג, ס׳הערן זיך גרוסן פון לובלין, אַז בלויז געציילטע זענען פאַרבליבן. די לעבן־געבליבענע יידן ווילן נישט זיין אין די קליינע שטעט־ לעך, צוליבן שווערע אַנטיסעמיטיזם, וועלכער בושעוועט דאָר־ טן, ווילן דערווייל זיך אויסבאַהאַלטן, ווי אַ קאָמפּאַקטע גרופּע, אין לובלין. אַברהם לערמאַן פלעגט שיקן בריוולעך צו קאָמי־ טעטן מיט אָנפראָגן וועגן קאָריווער, אָבער קיין ענטפער זעט מען נישט. צו יענער צייט זענען שליחים פון פאַרשידענע נאַציאָנאַלע אָרגאַניזאַציעס געלאָפן מיט הילף קיין אייראָפּע. קומענדיק אויף די ערטער האָבן זיי ערשט איבערגעשיקט גרו־ סן פון גרויסן חורבן — און אַ דאַנק אָט די שליחים האָבן מיר אויסגעפונען אַז אויך לעבנגעבליבענע פון שטעטל קאָריוו געי פינען זיך אין פויילן, אין לאָדזש, וועלכע האָבן אַ קאָמיטעט מיט שמואל חאַניסמאַן בראש. מיט איינעם פון די שליחים, מר. דיימאַנד, האָבן מיר גלייך איבערגעשיקט 300 דאָלער. פון דעמאָלט אָן האָבן מיר צוריק אָנגעבונדן דעם קאָנטאַקט וועל־ כער איז איבערגעריסן געוואָרן אין יאָר 1939. ס׳איז שוין ג׳ע־ וועז קלאָר, אַז די קאָריווער עדה איז צוגלייך מיט אַלעמען אומגעבראַכט געוואָרן. און די וועלכע זענען לעבנגעבליבן על פּי נס, געפינען זיך צעוואָרפן על ארבע פינות עולם. און מען דאַרף, ווי ווייט מעגלעך, העלפן זיי קומען צום געזונט נאָך אַזויפיל שווערע מאַטערנישן. בריוו האָבן אָנגעהויבן אָנקו־ מען פון פויליז, פון פראָנקרייך, פון ישראל. יעדער בריוו האָט געשניטן דאָס האָרץ ווי געפרוירענער שטאָל. מען האָט קיין געלט נישט געקאָרגט. מאיר האָפּנהיים און פיל אַנדערע פלעגן ברענגען אָנצוגן, שרה לערמאַן און מרס. העלפי פלעגן אָט די מלבושים צוזאַמענעמען, איינפּאַקן און אַוועקשיקן, און נישט איינמאָל פלעגט שרה לערמאַן, קראַנקערהייט, טראָגן די פעק־ לעך ביזן זאַמל־פונקט. שפעטער האָבן מיר דערהאַלטן בריוו פון מענדל שאָבנמאַכער פון פראָנקרייך, אַז אין פאַריז געפינט זיך אַ גרופּע קאָריווער און מ׳דאַרף זיי העלפן. דוד בייער און אברהם לערמאַן האָבן נישט געריט, אויסגעפונען אַ געוויסן מר. שוויצמאַן, וועלכער איז געפאָרן קיין פראָנקרייך, און אים געבעטן מיטנעמען 175 דאָלער. קיין גרעסערע סומע האָט מען נישט געקענט מיטנעמען און ס׳איז בכלל געווען פאַרשווערט אויף אַזאָ אופן אַריבערצושיקן געלט.

קיין אייראָפּע פאָרט דער באַוווסטער טוער פון ניו־יאָרק, ד״ר טענענבוים. איידער ער פאָרט אָפּ, וועט ער באַזוכן מאָנ־ טרעאָל און האָבן אַ געשפּרעך מיט אַלע לאַנדסמאַנשאַפטן און סאָסייטיס, ס׳וועט באַשטימט אַ דעלעגאַציע פון אייבי וויי־ בערג און דוד בייער. מיר קאָנען דורך אים שיקן געלט צו אַלע אונזערע לאַנדסלייט, עס וועט באַשלאָסן דאָס מאָל צו שיקן 500 דאָלער. איבערגעבנדיק דאָס צו ד״ר טענענבוים גיבן מיר צו:

— אויב ס׳וועט נישט זיין גענוג געלט, אין פאָל וועז נייע אונזערע לאַנדסלייט וועלן זיך אויסגעפינען, דאָן בעטן מיר אייך פערזענלעך, ד״ר טענענבוים, לייגט אויס אייער געלט, און מיט דאַנק וועלן מיר דאָס אייך שפעטער צוריקצאָלן.

ד״ר טענענבוים האָט גוט דורכגעפירט זיין שליחות. מיר האָבן דערהאַלטן דאַנק־בריוו פון די לאַנדסלייט, וועלכע האָבן דאָס געלט באַקומען.

מיר דערהאַלטן צו יענער צייט אַ בריוו, אַז אונזערס אַ לעבנגעבליבענער לאַנדסמאַן, ב. ר. (הייַנט אין ישראל), גע־ פינט זיך אַ קראַנקער אין אַ סאַנאַטאָריע פון אַטוואָצק (פוילן), וועלכער נויטיקט זיך אין מעדיקאַמענטן. קיין מעגלעכקייט אויף צו שיקן מעדיצינען אויף אַ פאַרמעלן אופן איז נישטאָ. דורך פאַרשידענע מיטלען געלינגט בייערן דורכן יידישן קאָנג־ רעס איבערצוגעבן דורכן „דזשאָינט״ סטרעפּטאָמיצין פאַר 300 דאָלער. און טאָקע אַ דאַנק אָט דער הילף איז ער אָפּגעראַטע־ וועט געוואָרן.

אונזער לאַנדסמאַנשאַפט איז געוואָרן אַ מוסטער אין גאַנץ מאַנטרעאָל. עס פעלט אַבער ווידער אויס געלט, ס׳איז נישטאָ געגוג כדי צו קאָנען אָקעגנקומען די גרויסע נויט פון אונזערע לאַנדסלייט. סענדער גאָלדשטיין ע״ה נעמט אַ גאָלדענעם זייגער און גיט אים איבער צום קאָמיטעט:

— נאָט אייך דעם גאָלדענעם זייגער און שאָפט געלט, געלט טאָר נישט זיין קיין מניעה פאַר ראָטעוועז יונגע לעבנס!

ער איז אַלעמאָל געווען אַ מוסטער פאַר העלפן די נויט־ באַדערפטיקע.

עס וועט שווערער די לאָגע פאַר די לעבנגעבליבענע יידן אין פוילן. זיי זוכן אַ מקום מקלט. מען לויפט פון פוילן קיין טשעכיע, קיין דייטשלאַנד, עסטרייך, איטאַליע, און אונזערע לאַנדסלייט בתוכם. מענטשן הונגערן, זענען אָפּגעריסן. מרס. העלפי רוט נישט, ביי איר אין הויז רופט זי אַלע פרויען פון פאַריין, און עס וועלן דאָן איבערגעלייענט די בריוו מיט די הילפרופן. ס׳וועט באַשלאָסן יעדן איינעם לאַנדסמאַן צו שיקן אַ פּאָקעט שפייז און אַ פּאָקעט מלבושים. שרה לערמאַן, גיטל ראָזענבערג, און פעסע גלעמאַן, וועלן באַשטימט דורכ־ צופירן אָט די אַרבעט, יעדער איינער לאַנדסמאַן איז פאַרפליכ־

טעט צו ברענגען מלבושים אָבער נאָר אין גוטן צושטאַנד.

עס קומען אָן ידיעות אַז עס שאַפן זיך מעגלעכקייטן אַריבערצוברענגען מענטשן פון ספעציעלע פאַכן. אַ ליכטשטראָל לויפט דורך איבער אַלעמען, אפשר וועט פאָרט מעגלעך זיין אַהערצוברענגען די לעבנגעבליבענע לאַנדסלייט? דער גורל האָט געוואָלט אַז דווקא שניידערס זאָלן זיין אויפן ערשטן אָרט אַהערצוקומען. סענדער גאָלדשטיין, אַלס שניידער־מאַנופעקטשורער, גאַראַנטירט פאַר צען (10) אַרבעטער, וועלכע ער וועט אויסהאַלטן דאָס ערשטע יאָר מיט אַ געזיכערטן מינימום־לוין. דאָס געזעץ האָט געפאָדערט אָט די גאַראַנטיע, ער שטראָלט פון פרייד. ענדלעך איז זיין חלום פאַרווירקלעכט געוואָרן. מיר וועלן האָבן די זכיה זיי אויפצונעמען ווי אָפגעראטעוועטע קינדער. אָבער „דער מענטש טראַכט, און דער גורל וויל אַנדערש" — ער וועט קראַנק, ליגט אין שפיטאָל און שטאַרבט. נישט דערלעבט צו זען די פרוכט פון זיין אַרבעט. תנצב"ה.

זיינע נאָענטע מיטאַרבעטער, צו לאַנגע יאָר, אברהם לער־מאַן און דוד בייער, זענען פאָר די אַרבעט. דער ממלא־מקום אַלס טשערמאַן נעמט איבער זיין עלטסטער זון, צו לאַנגע יאָר, איזי גאָלדשטיין. די מיטינגען קומען פאָר רעגולער, פאַקטן מיט שפייז און מלבושים ווערן ווייטער געשיקט. ס׳ווערן צוגעוויגן אין פאַריין אַ גאַנצע רייע מעמבערס, נאָענטע פריינט פון סענדער גאָלדשטיין, און העלפן פאַרצוזעצן זיין אַרבעט.

סענדער גאָלדשטיין ז"ל, ערשטער פרעזידענט

הגם זייער געבורט־שטאָט איז נישט קאָריוו. זאָל מיט לויב פאַרצייכנט ווערן די איבערגעבנקייט פון דער פאָמיליע ליבערמאַן, פאַר זייערע נאָבעלע מעשים לטובת אונזער לאַנדס־לייט.

צו יענער צייט האָט דער שרייבער פון די שורות (פנחס אַקערמאַן), זיך געפונען אין עסטרייך און איז דורך אַ שניידער־קאָמיסיע אויסגעקליבן געוואָרן צו עמיגרירן קיין קאַנאַדע. איך דערהאָלט גלייך אַן ענטפער באַגלייט מיט אַ „קער"־פאָקעט, מיט אַן אונטערשריפט: קאָריוער הילפס־פריין, סעקרעטאַר א. לערמאַן.

ס׳איז געווען דאָס ערשטע בריוול וואָס האָט געערעדט צו דיר ווי אַ ברודער, ווי אַן אייגענער. כ׳האָב דערפילט אַ וואַ־רעמקייט, צערטלעכקייט, ווי פון אַ מאַמען. אָט דאָס געפיל, בין איך זיכער, האָבן דאָן אַלע דערפילט ווען זיי האָבן באַקו־מען אַזעלכע בריוו פון אונזער הילפס־פאַריין.

געווען איז דאָס מערץ, 1948. מיר קומען אין קאַנאַדע, מאַנטרעאָל. גלייך דערפילן מיר אַז מיר זענען נישט איינזאַם. אונזער טשערמאַן דוד בייער און שרה לערמאַן קומען אונז באַ־געגענען צום באַן־הויף. דערמאָנט זיך מיר אונזער באַגעגע־נישביים ערשטן מיטינג. אַלע זענען געקומען, געוואָלט אויספרעגן, געוואָלט געוואָר ווערן עפעס נייעס, וועמען נאָך פון באַקאַנטע האָבן מיר באַגעגנט, און בכלל אונזערע איבער־לעבענישן איבער דער גאַנצער צייט.

וואָס האָבן מיר געהאַט איבערצוגעבן? — אַלץ איז אַוועק מיטן רויך. דאָס שטעטל איז ווי אַ פעלד נאָכן שניט, גאָרנישט איז פאַרבליבן. אויב עס איז עמעצן געלונגען זיך ראַטעוועז, בלאָנקען זיי ווי שאָטנס איבער דער וועלט, קיינער לאָזט זיי נישט אַריין. די אייניקע טרייסט, דער איינציקער פונק פון האָפענונג איז געווענדטעט צו אייך, שוועסטער און ברידער. איר מוזט, ווי אַ מוטער, זען צו ראַטעווען אירע קינדער.

צום סוף פון מיטינג קומען צו מר. דוד בייער און דער סעקרעטאַר אברהם לערמאַן און דערקלערן מיר:

— איר וועט זיכער זיין דער, וועלכער וועט אונז צוהעלפן אין דער זייער וויכטיקער אַרבעט. אָט האָט איר דעם בוך און פון היינט אָן זענט איר דער סעקרעטאַר פון קאָריוער הילפס־פאַריין אין מאָנטרעאָל. מיט ציטער האָב איך דאָס בוך גענו־מען. און פון דאָן אָן שטייען מיר אַלע צוזאַמען ביים דערפילן די גרויסע שליחות, צו העלפן די וואָס נויטיקן זיך אין הילף.

מיר וועלן פאַרוואָרפן מיט בריוו, אָפגעראַטעוועטע אין טיפן רוסלאַנד זוכן אונז אָפּ, אָבער אַלעמענס אויגן זענען גע־וועגדט צום מוטער־לאַנד ישראל. אָבער קיין ישראל לאָזט מען דעמאָלט נישט אַריין. מיר האַלטן אָן קאָנטאַקט, און ווו עס געפינען זיך אונזערע קאָריוער, דאָרט דערגרייכט אונזער הילף, אַפילו אין ציפערן, ווּהין דאָס איבערשיקן הילף איז ספעציעל באַשוועריש, זענען מיר געווען פון די ערשטע, וועלכע האָבן פאַרזאָרגט הילף.

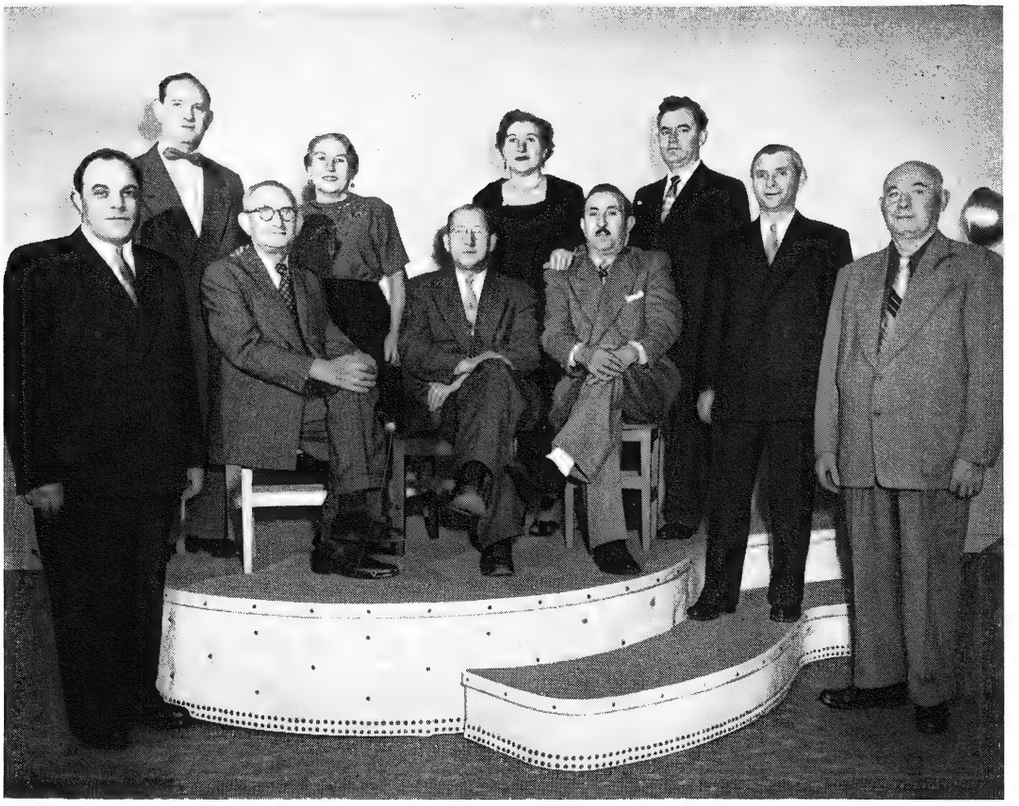
ענדלעך האָבן מיר דערלעבט און דער יידנשטאַט איז פראָק־לאַמירט געוואָרן. דאָס נאַציאָנאַלע געפיל וואַקסט ביי יעדן איינעם. כמעט אַלע לעבנגעבליבענע לאַנדסלייט געפינען זיך שוין אין ישראל. ס׳איז די צייט פון אַראַבישן קריג. מיר דער־האַלטן בריוו. דער אינהאַלט פון די בריוו איז דער זעלבער:

מיטן ביקס אין האַנט גייען מיר פאַרטיידיקן דאָס לאַנד, זאָרגט פאַר אונזערע משפחות!

און מיר האָבן געזאָרגט, מיר האָבן דאָ קיינער נישט גע־רוט און דערפילט די ראָלע פון דעם הינטערלאַנד פאַרן פראָנט.

און אַז גאָט האָט געהאָלפן, מיר האָבן דערהערט אַז דער קריג אין ישראל איז זיגרייך פאַרענדיקט, האָבן מיר אָנגענומען אַ באַשלוס אַז יעדע קאָריוער משפחה אין ישראל באַקומט פון אונז מינימום 100 דאָלער. מיר האָבן גוט געווּסט אַז דאָס איז נישט גענוג, אָבער ווי אַ צייטווייליקע הילף האָט דאָס דאָן גע־האָט אַ ווירקונג. אין פיל פאַלן האָבן מיר כמעט ווי פאַרטאָפלט די סומע. מיר האָבן אויך געמוזט דערפילן אונזער חוב אַלס אַרגאַניזאַציע לגבי די נאַציאָנאַלע אינסטאַנצן און יעדן יאָר צוטראָגן אונזער שטייער צום יונייטעד דזשואיש אַפּיל (מינימום פון 100 דאָלער אַ יאָר).

צו יענער צייט איז געפאָרן אויף אַ באַזוך אין ישראל דער פריינד פון די קאָריוער, דר. דזשיי קערשמאַן ע״ה. צוריק־קומענדיק פון ישראל האָט ער ווי אַ גוטער ייד און גרויסער דאָקטער געזעגן אַז עפעס מוז געטוען ווערן אויף דעם געביט צו העלפן דער יונגער מדינה און אינספּירירט אַ גאַנצע רייע אַרגאַניזאַציעס פאַר איינשאַפן אויסשטאַטונג פאַר שפּיטעלער. זיין פרוי מרס. קוירשמאַן, (די טאָכטער פון געוועזענעם טשער־מאַן סענדער גאָלדשטיין ע״ה), קומט צו אונזערע מיטינגען, ברענגט מיט ליכט־בילדער פון ישראל, רעדט צו אונזערע מעמבערס וועגן איינשאַפן געלט און קויפן אַ מתנה דעם בייי־לינסאַן־שפּיטאָל אין תל־אביב אַ מאָדערנעם אָפּעראַציע־טיש. לאָמיר מיט צופריידנקייט פאַרצייכענען, אַז מיר האָבן געשיקט אַ מתנה דעם ביילינסאַן־שפּיטאָל איינעם פון די מאָדערנסטע אָפּעראַציע־טישן, וועלכער טראָגט דעם אויפשריפט „אַ מתנה פון קאָריוער הילפס־פאַריין אין מאָנטרעאָל". אַזוי אַרום איז

עס זיצן פון רעכטס צו לינקס: מאיר אפענהיים (קאַסירער); דוד ביי׳ער (פאָרזיצער); אברהם לערמאַן (גע־ווען־ער פאָרזיצער). שטייענדיק פון רעכטס צו לינקס: לייבל ראַקבראַנד, משה וואכמאַן, יאנקל לערמאַן (קאַסיר־סעקרעטאַר); מרס. א. האָפענהיים, שרה לערמאַן, פנחס אַקערמאַן (געווען־ער פראָטאָקאָל־סעק׳ רעטאַר), משה עטינגער (אי־צטיקער פראָטאָקאָל־סעקרעטאַר)

סיי פאַראייביקט אונזער לאַנדסמאַנשאַפט, און סיי מיר האָבן געהאָלפן ישראל.

דער גרויסער בעל־צדקה לייבל ראַקבראַנד און די קינדער פון סענדער גאָלדשטיין האָבן אין דער דאָזיקער אַקציע זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט. אויך האָט געהאָלפן מרס. האָפענ־היים. זי האָט אויף אַ מיטינג פאַר חנוכה 1950 געזאָגט:

— יעדער ייד איז מחויב צו געבן הנוכה געלט! לאָמיר איינפירן די פאָלקסטימלעך יידישע טראַדיציע ביי אונזערע מיטינגען. און פאַרגעסט נישט אויך איינצופירן שלח מנות איש לרעהו, און לאָמיר העלפן אונזער ישראל!

דאָס געלט איז געווארן געשאַפן און די מתנה געשיקט.

צווישן אַלע אַרבעטן האָבן מיר אויך אין זיך אַליין נישט פאַרגעסן. מיר האָבן געשאַפן אַ יזכור־בוך פון קאָריווער פאַריין גופא. וואָס פאַר אַ בוך איז דאָס? וועט ס׳זענען אַוועק פון אונז די צוויי טייערסטע און איבערגעבענסטע טוער פאַר אַלע קאָריווער — סענדער גאָלדשטיין און יצחק אייזיק עלנ־בויגן ע״ה, איז געקומען אויף דעם געדאַנק צו פאַראייביקן זייער אַנדענק. אַ גרויס בוך אין פרעכטיקן לעדער־באַנד, וועלכער איז מיט גאָלדענע אותיות אויפגעשריבן:

„זיכור־בוך פון קאָריווער הילפס־פאַריין אין מאָנטרעאָל".

און אין בוך זענען איינגעפאָסט די בילדער פון די נפטרים אין הערלעכע ראַמען; מיט אַן אונטערשריפט וועט און ווי געבוירן, ווי אויך זייער יאָרצייט. ביי יעדנס יאָרצייט ווערט דאָס בוך געעפנט. ליידער זענען נאָך בילדער אין דעם בוך צוגעקומען, בילדער פון איזי ווארט, דוב האָפנהיים, לייב ווייד, און דעם איבערגעגעבענעם טוער פון אונזער לאַנדסמאַנשאַפט — מרדכי גאָלדוואָקס ע״ה. מיר טוען אונזער חוב צו די וועלכע האָבן אַזוי

מרדכי גאָלדוואָקס, געשטאָרבן אין מאָנטרעאָל

אונז טריי געדינט ביי זייער לעבן. זאָל גאָט געבן אַז ס׳זאָלן כאָטש אויף אַ לאַנגער צייט מער נישט צוקומען קיין נייע בילֿ־דער אין דאָזיקן געדענק־בוך!

פנחס אַקערמאַן.

מאָנטרעאָל, דעם 16טן דעצעמבער 1953.

עטלעכע ווערטער וועגן אונזערע פאַרשטאַרבענע

וואַר זענען די לאַנדסלייט וואַלכע זענען פריצייטיק אַוועק־געריסן געוואָרן אין זייער אייביקייט? אָט זענען זיי:

1. סענדער גאָלדשטיין ע״ה, געקומען אין קאַנאַדע אין יאָר 1902, זיין פאַמיליע־נאָמען פון דער היים איז גאָר געווען שאַבנמאַכער, דאָ איבערגעביטן אויף גאָלדשטיין. האָט אַרגאַניזירט אין יאָר 1926 דעם קאַריוואָר הילפס־פאַריין. איבער דער גאַנצער צייט אָנגעהאַלטן דעם אָמט פון טשערמאַן. געשטאַרבן דעם 15טן פעברואר 1948.

2. יצחק אייזיק עלנבויגן ע״ה, געקומען אין מאָנטרעאָל באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. צוזאַמען מיט סענדערן אַרגאַניזירט דעם קאַריוואָר הילפס־פאַריין. געווען געשעצט ביי יעדן איינעם. ביזן היינטיקן טאָג וואָרט זיין נאָמען דערמאָנט מיטן גרעסטן יראת־הכבוד. געשטאַרבן דעם 24טן אַפּריל 1947. זיין פרוי, איר צו לאַנגע יאָר, איז די טאָכטער פון מרדכי וואָלף קלאַפערמאַן. זי העלפט די גאַנצע צייט אונזער

רויזע עלענבויגן (קלאַפערמאַן)

לאַנדסמאַנשאַפט. אויך זייערע קינדער זענען פאָר די גרויסע אַרבעט פון זייער טייערן פאָטער.

3. איזי וואַרט ע״ה. נישט קיין קאַריוואָר. אַ שוואָגער פון סענדער גאָלדשטיין. תמיד געהאָלפן די קאַריוואָר. געשטאַרבן דעם 8טן יוני 1948. ביזן היינטיקן טאָג איז זיין פרוי — איר צו לאַנגע יאָר, ווי אויך זייערע קינדער — אַקטיוו אין אונזער פאַריין און העלפן אונז אין יעדן קאַמפיין.

4. דודיה האָפנהיים ע״ה, אַ זון פון בערל קצב, פון דער היים געראָפן דודיהלע (באַרטיק), געווען אַ גרויסער בעל־צדקה. זיין פרוי — איר צו לאַנגע יאָר — איז געווען די סעקרעטאַרין פון קאַריוואָר פאַריין, געפירט דורך די פרויען. ביז היינטיקן טאָג העלפט די פאַמיליע פון דוב האָפנהיים דעם קאַריוואָר הילפס־פאַריין. אַהערגעקומען פון קאַריוו אין די אַנהייב צוואַנציקער יאָרן. אַוועקגעריסן געוואָרן אין בליענדן עלטער דעם 2טן אַפּריל 1950.

5. הינדע ווייסבערג ע״ה. געווען אַקטיוו אין אונזער קאַריוואָר הילפס־פאַריין. געקומען פון קאַריוו אין יאָר 1909. ביי יעדער געלעגנהייט געהאָלפן די קאַריוואָר. געשטאַרבן דעם 9טן יוני 1949.

6. גאָלדע גאָלדשטיין ע״ה. נישט פון קאַריוו, געווען אַ פרוי פון דזשאוו גאָלדשטיין — אים צו לאַנגע יאָר. געווען אַקטיוו אין קאַריוואָר הילפס־פאַריין און אין אַנדערע פרויען־קלובן. געשטאַרבן דעם 15טן פעברואַר 1953.

7. מעקס האָפנהיים ע״ה, אַ זון פון בערל קצב. מיטגעהאָלפן גרינדן דעם קאַריוואָר הילפס־פאַריין. אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט אין שאַפן געלט אויף צו שטיצן דאָס שטעטל. געשטאַרבן אין די מיטעלע יאָרן דעם 10טן אוגוסט 1952.

8. מרדכי גאָלדוואַקס ע״ה. אַ פשוטער טייערער ייד. געווען אַ ברודער פון ביילע יוקלס די מילך־הענדלערין. געקומען אין קאַנאַדע נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. געהאָלפן גרינדן דעם קאַריוואָר הילפס־פאַריין. וויפיל כוחות פלעגט ער אַוועקגעבן צו העלפן לאַנדסלייט?! קיין זאַך איז נישט געווען שווער פאַר אים. ער האָט שוין תמיד געזען אַז געלט זאָל געשאַפן ווערן. ס׳איז געווען פאַר אים גאַנץ פשוט צו דערמאָנען עמעצן פון די לאַנדסלייט וועגן זייער יאָרצייט נאָך די על־טערן. גאַנץ געווינלעך אַ פרעג טון:

— זאָג מיר, כ׳בעט דיך, האָסט געהאַט אַ טאַטן? אויב יא — זיי מתנדב פאַר זיין נשמה־וועגן צום קאַריוואָר הילפס־פאַריין?

דער טויט האָט אים פלוצלינג אַוועקגעריסן. ביז היינט לאָזט זיך קוים גלויבן אַז נישטאָ מיט אונז דער טייערער מרדכי גאָלדוואַקס. ער איז געשטאַרבן דעם 15טן מערץ 1953.

זאָלן אָט די ווערטער זיין אַ דערמאָנונג צום הייליקן אַנדענק פון די מענטשן וועלכע האָבן אונז אַזוי טייער געדינט ביי זייער לעבן, און דערמיט זיך פאַראייביקט לדורות. כבוד זייער ליכטיקן אָנדענק.

עטלעכע ווערטער וועגן די לעבעדיקע — אויף לאַנגע יאָרן — אַקטיוויסטן

1. דזשאָו גאָלדשטיין, אַ ברודער פון סענדער גאָלדשטיין. איז אַלע יאָרן אַקטיוו אין אונזער לאַנדסמאַנשאַפט זינט איר גרינדונג. מיט זיין בריטהאַרציקן צושטייער איז ער אַ סך מאָל אַ מוסטער פאַר פיל אַנדערע. ביי יעדער געלעגנהייט זאָגט ער זיין וואָגיק וואָרט. אַ וויכטיקער טוער אין אונזער הילפס־פאַריין.

2. איזי גאָלדשטיין, אַ זון פון סענדער גאָלדשטיין ע״ה — געקומען אין קאַנאַדע אַלס קינד פון 6 יאָר. ביזן היינטיקן טאָג געדענקט ער גוט די שטעטלשע קינדהייט זיינע, ווען ווען וועלכע ער האָט זייער ליב צו דערציילן. איז אַלעמאָל איבערגעגבן געטריי צו די לאַנדסלייט און העלפט פיל אין אַלץ וואָס איז נויטיק. זיין פרוי, הגם זי איז נישט פון אונזער שטעטל, איז זי אָבער אַ סך מאָל אַזוי פאַרטוון צו דער לאַנדסמאַנשאַפט, גלייך ס׳וואָלט געווען אירס אַ פערזענלעכע זאַך. ביידע האָבן פיל בייגעטראָגן צו אונזער פאַריין.

3. ווילי געלמאַן, אַן אייִדעם פון הערש יחיאל שמש. סיי ער, סיי זיין פרוי, וועלכע שטאַמט פון קאַריוו, זענען אַלעמאָל געווען אַקטיוו אין אונזער לאַנדסמאַנשאַפט — האָבן אין צייט פון קריג אַ סך צוגעהאָלפן ביים איינשאָפן הילף פאַר די לעבנגעבליבענע פון שטעטל. און אויך אַליין פיל בייגעשטייערט. זיי זענען בכבודיקע מיטגלידער אין אונזער לאַנדסמאַנשאַפט.

4. ווילי העלפנבוים. וואָר ער איז פון שטעטל איז מיר נישט באַווּסט. אָבער דערפאַר איז באַווּסט זיין יחוס־עצמו — געווען פון די ערשטע קעמפער קעגן דעם צאַריזם. אין יענע יאָרן איז ער געווען גוט באַווּסט אין קאַריוו. האָט זיך איינגעשטעלט זיין לעבן און געטיילט פראָקלאַמאַציעס צו רוסישע סאָלדאַטן. אַלס מינדעריעריקער האָט ער דערפאַר באַקומען דריי יאָר תפיסה. געקומען קיין אַמעריקע פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. געהאָלפן גרינדן דעם קאַריוואָר הילפס־פאַריין. זיין פרוי איז געווען אַ לאַנגע צייט פרעזידענטין פון דעם קאַריוואָר פרויען־קלוב. ביזן היינטיקן טאָג, ביי יעדער געלעגנהייט, זענען זיי פון די ערשטע מיט זייערע פערזענלעכע בייטייערונגען.

5. אברהם הייטעלמאַן מיט זיין פרוי פייגעלע, די קינדער פון אהרעלע שניידערס, אַ בכבודיקע פאַמיליע. ס׳איז ממש אַ חיות צו זען ווי אויף די מיטינגען בייַ זיי אין הויז, וועלכע שטעלן מיט זיך פאַר פיר דורות, און די עלטסטע איז טאַקע אהרעלע שניידערס פרוי אַליין, ווי יעדער איינער באַזונדער באַשטייערט זיך מיט גרעסערע סומען געלט. און ספּעציעל שלמה איטשע מיט זיין פרוי.

6. אברהם האָפנהיים, כמעט שטענדיק אַ פאַרנומענער מענטש, דאָגות פרנסה, אָבער דאָס טאָר נישט זיין קיין אַפּהאַלט פאַר העלפן די לאַנדסלייט, שיקט ער זיין פרוי, נישט קיין קאָ־

ריוועריין. איך האָב שוין פיל דערציילט וועגן איר אַרבעט. זי איז אַ מיטגלידּ פון קאָמיטעט.

אייבי ווייסבערג. ער איז געקומען אין קאַנאַדע אין יאָר 1903. פון דעם ערשטן מאָמענט זינט דער קאָריווער הילפס־פאַריין האָט באַנייט די אַרבעט איז ער פון די אַקטיוווסטע מיט־גלידער אין קאָמיטעט. אויפן געביט פון שיקן הילף איז ער דער ערשטער פאַרצושלאָגן די מאַקסימאַלסטע סומעס באַשטייערט זיך אַליין בריסטהאַרציק. ער איז אַ פשוטער, האַר־ציקער ייד, נאָר צו שטאָלצירן מיט אַזעלכע מיטגלידער!

8. משה קלימענסבערג, אַן איידעם פון משה שלום דער שניידער, מיט זיין פרוי דבורה (שטראָסבורג). ער איז זייער אַ פאַרנומענער מענטש. פונקט ווי אַן ערלעכער ייד היט אַפּ דאָס לייגן תפילין יעדן טאָג, אַזוי היט ער אָפּ יעדעס מאָל צו־צוטראָגן זיין געלט־שטייער דעם פאַריין. ער און זיין פרוי העלפן שאָפן געלט און גיבן אַליין גרויסע ביישטייערונגען.

9. מר. און מרס. לואי ליבערמאַן. ביי זיי אין הויז קומען פאָר די שענסטע מיטינגען, וועלכע ברענגען אַריין גרויסע סו־מען געלט, און גיבן אַליין שפּאָרע סומעס. מיט זייערע מעשים טובים זענען זיי אַ מוסטער. זיי ווערן רעספּעקטירט פון אַלע־מען. מענטשן מיט זעלטן איידעלע כאַראַקטערן. דאָרף מען שיקן עמעצן מלבושים, איז ער פון די ערשטע צו געבן אַן אנ־צוג, אַ פאַלטאָ, העמדער. מיר שאָצן הויך אָפּ זייער אַרבעט.

10. לייבל שטראָסבורג, אַ זון פון משה שלום שניידער, געקומען אין קאַנאַדע נאָך אַ יונגער באָי. אָבער די ירושה־איינשאַפטן פון זיין פאָטער ע״ה, זענען אים געבליבן. קומט כסדר צו אונזערע מיטינגען, טראָגט צו אַלעמאָל זיין ביישטייע־רונג. העלפט אין יעטוועדער אַקציע. איז אַ בבודיקער מיט־גליד אין אונזער משפּחה.

11. יוסף שילדקרויט, אַ זון פון אברהם יצחק דעם דאָרפס־שניידער. געקומען אין קאַנאַדע אין ערשטן יאָרצענדליק פון היינטיקן יאָרהונדערט. ער האָט פאָרשידענע שוועכע צייטן דורכגעמאַכט. די לעצטע יאָרן איז ער זייער אַקטיוו אין אונ־זער הילפס־פאַריין, העלפט אונז מיט אין יעדן קאַמפּיין.

12. אַ גוטע גרופּע פריינט פון אונזער לאַנדסמאַנשאַפט זענען מר. און מרס. שעצער. זיי העלפן אונז פיל מאָל. די פאַמיליע מאַלטינסקי פלעגט קומען צו אונזערע מיטינגען, אַנ־טייל נעמען אין אַלע אונזערע אַקציעס.

פאַמיליע פיינס, אונזערע ערן־מיטגלידער, באַטייליקן זיך אין יעדער אַקציע.

מיר נוצן אויס די געלעגנהייט דאַנקבאַר צו זיין אונזערע פריינד וועלכע העלפן אונז ביי יעדער געלעגנהייט.

13. מרס. און מר. מאיר האָפנהיים, אַ זון פון בערל קצב. פונקט ווי זיין פאָטער ע״ה אויך אַקטיוו און איבערגע־געבן דער שיל, אַ לאַנגע צייט אויך איר גבאי. אַקטיוו אין אונזער לאַנדסמאַנשאַפט. אַ מיטגלידּ אין קאָמיטעט. האַלט די גאַנצע צייט אַן דעם אַמט פון קאַסירער. אַ באַדייטנדער טייל פון דער קאַסע — איז פון זיינע פערזענלעכע ביישטייערונגען.

ער איז אַ גרויסער בעל־צדקה, אַ מתן בסתר, האָט נישט ליב זיך רעקלאַמירן מיט דעם וואָס ער גיט. דאָס זעלבע אויך זיין פרוי. יעדער מיטינג ביי פאַמיליע האָפנהיים איז אַ יום־טוב פאָר אונזער לאַנדסמאַנשאַפט. די גאַנצע צייט פון זייער זיין דאָ האָלטן זיי אונטער אונזער בנין, וועלכער רופט זיך „קאָריווער הילפס־פאַריין״.

14. מר. און מרס. לייבל ראָקבראַנד, אַ זון פון מענדל מוליס דער שניידער. פונקט ווי זיין פאָטער ע״ה, וועלכער האָט געמאַכט טויערן צו דער שיל און מיט גאָלדענע אותיות געלאָזט אויפשרייבן די נעמען פון אים און זיין פרוי שרה ע״ה, אַזוי שרייבן אַריין פאַמיליע לייבל ראָקבראַנד, צו לאַנגע יאָרן, גאָלדענע בלעטער אין דער געשיכטע פון דער הילפס־אַרבעט פון אונזער לאַנדסמאַנשאַפט. כדי נישט זיך אויסצוטיילן מיט דער גרויסער סומע וועלכע ער ביישטערט זיך, טיילט ער איין די סומע אין דרייַען — פאַר זיך, פאַר זיין פרוי און זיין זון מייקל. אַזוי אַרום גייען איבער די מעשים טובים ווי ריננגען אויף דער גאָלדענער קייט פון זיידן, זון, און אייניקל. און הגם נישט לאַנג געקומען אין לאַנד, ערשט אין יאָר 1948 (פון די דרום־אַמעריקאַנער לענדער). און פונקט ווי זיין פאָטער ע״ה וועלכער האָט נאָך ביים לעבן געוואָלט זען די פרוכט פון זיין אַרבעט, ווי דאָס זענען געווען די טויערן צו דער שיל, אַזוי וויל די פאַמיליע לייבל ראָקבראַנד העלפן געזונט מאַכן די צעבראָ־כענע לעבנס, וועלכע האָבן געליטן אין דער צייט פון נאַציזם.

15. מר. און מרס. דוד בייער, אַן איידעם פון משה שלומס, איך מיין אַז דער נאָמען דוד בייער איז אַלעמען פון אונזער לעצטן דור קאָריווער גוט באַקאַנט. נישטאָ נאָך איינער וועל־כער זאָל אַזוי פיל זאָרגן וועגן יענעמס גורל ווי ער. אויב עס איז אמת די לעגענדע אַז יעדער דור האָט זיינע ל״ו צדיקים, איז דוד בייער זיכער איינער פון זיי. זיי פאַרנאַכלעסיקן אָפט זייערע פערזענלעכע אינטערעסן לטובת אַנדערע. די נייַ־גע־קומענע האָבן געטראָפן אין פאַמיליע בייער טייערע און גוטע ברידער. און דאָס נישט בלויז צו די וועלכע זענען געקומען קיין קאַנאַדע, נאָר אויך צו אַלע לעבנגעבליבענע קאָריווער. די גאַנצע צייט זינט ער געפינט זיך אין קאַנאַדע, איז ער פאַק־טיש פון די פירער, וועלכע טראָגן אויס די גרויסע לאָסט פון אונזער הילפס־פאַריין. געווען די גאַנצע צייט ווייס־טשערמאַן און טרעזשורער, לעצטנס — טשערמאַן. אונטער זיין אָנפּי־רונג ווערן דורכגעפירט אַרבעטן, וועלכע גיבן אונז צו אַ סך כּבוד.

16. ואחרון אחרון חביב — אברהם און שרה לערמאַן. זיי זענען געקומען קיין קאַנאַדע אין צווייטן יאָרצענדליק פון היינ־טיקן יאָרהונדערט. זיין פאָטער ע״ה, וועמען מען האָט געפונפּ שמואל די הייווינס, איז געפאָלן אין קאַריוו סוף ערשטן וועלט־קריג. זיין פרוי, שרה נודעלמאַן, איז נאָך אין קאַריוו געווען טעטיק אין דער קולטור־געזעלשאַפט, וועלכע איז צו יענער צייט אַנגעפירט געוואָרן דורכן ליטעראַט אברהמטשע צימער־מאן (א. פלאָטניקאָוו) ע״ה. דעם באַדייטנדן קולטור־באַגאַזש וואָס זי האָט נאָך דאָרטן איינגעזאַפּט, האָט זי דאָס איבערגע־געבן צו די לאַנדסלייט דאָ. זי און איר מאַן זענען געווארן די פאַקטישע טאַן־געבער ביי יעדער אונטערנעמונג. זינט ס׳איז אַנטשטאַנען דער קאָריווער הילפס־פאַריין אין מאָנטרעאָל, אין יאָר 1926, איז ער די גאַנצע צייט זיין סעקרעטאַר. אַנגעהאַלטן קאַנטאַקט מיט אַלע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס אין קאַ־ריוו. ס׳איז געווען נאָטירלעך, אז באַלד נאָך דעם ווי סענדער גאָלדשטיין ע״ה איז אַוועק פון אונז, אַז ער זאָל איבערנעמען די אַנפירונג און ווערן פרעזידענט פון אונזער לאַנדסמאַנשאַפט.

באַזונדערס לויבנסווירדיק זענען זייערע פאַרדינסטן פאַר די נייַ־געקומענע לאַנדסלייט. יעדער לעבנגעבליבענער פלעגט דערהאַלטן פון אים טרייסט־ און דערמוטיקונגס־בריוו, דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט פיל נעכט פון נישט שלאָפן. אַזוי ביזן היינטיקן טאָג זענען שרה און אברהם לערמאַן די אויטאָריטע־טן פון אונזער הילפס־פאַריין.

אויך די נייַ־געקומענע העלפן פיל צו אין אַלע אַרבעטן.

ווער זענען די נייַ־געקומענע? די קינדער פון יאָסל שניי־דער — חיים און שלום וואָסערמאַן מיט זייערע פאַמיליעס, ווי אויך זייער עלטסטע שוועסטער פריידל (היינט פאַמיליע מאָס־טער); חיים גוטמאַן און יאַנקל לערמאַן מיט זייערע פאַמי־ליעס. מר. און מרס. פאָגעלמאַן, משה עטינגער, משה וואַכמאַן, מרס. צווייגהאָפט (פון דער היים בייער), פנחס אַקערמאַן מיט זיין פאַמיליע (סעקרעטאַר פון דעם ערשטן מאָמענט זינט זיין קומען אין מאָנטרעאָל, אין יאָר 1948).

פ. ס. אַ זייער חשובער מיטגליד איז אויך הערשל צוקער־מאַן, וואָס הגם ער געפינט זיך נישט אין מאָנטרעאָל, טראָגט ער אָבער צו זיין שטייער דעם קאָריווער הילפס־פאַריין אין מאָנטרעאָל און העלפט אונז אין יעדן קאַמפּיין.

אויך שיינדל ראָקבאַנד, היינט פאַמיליע פאָנטשער, העלפט צו דעם קאָריווער הילפס־פאַריין ביי יעטוועדער קאַמפּיין.

אויך פאַמיליע ראָזענבערג, אַן איידעם פון הערש יחיאל שמש, האָבן פיל געהאָלפן דעם קאָריווער הילפס־פאַריין. אין צייט פון קריג זייער פיל בייגעטראָגן צו דעם דערפאָלג פון יעדן קאַמפּיין.

פ. אַקערמאַן.

די קאַריוער אין מאַנטריאָל

פֿעלן: א. גאָלדשטיין, זשאן גאָלדשטיין, יוסף שילדקרויט, לייבל שפּיאָסבורג.

שטייענדיק פון רעכטס צו לינקס: ש. וואַסערמאַן, מ. וואַסערמאַן, א. ווייסבלאַט, אברהם לערמאַן, דאָס בילד פון נעוועזענעם פּאַרנעצער ס. גאָלדשטיין, דוד בייטר, פ. ווייסבלאַט, ס. ס. ווייסבלאַט, מאַ, פּנחס אקערמאַן. צוויישן ווייסבלאַט, פון רעכטס צו לינקס: ח. וואַסערמאַן, ב. לערמאַן, י. ווייסבערג, מ. ליבערמאַן, יאנקל לערמאַן, מאיר האַפּענהיים, משה קלימענטבערג, משה וואַכמאַן, לייבל ראַקבראַנד, משה הייסמלמאַן, וועלוול העלפּ, דוד פּאַגלמאַן, ח. גלעיבסמר, פ. גלעיבסמר, ש. וואַכמאַן. זיצנדיק פון רעכטס צו לינקס: ח. ווייזער, מ. ליבערמאַן, ר. האַפּענהיים, מ. האַפּענהיים, מ. וואַלד, מ. העלפּ, ל. ראַקבראַנד, גאָלדע פּאַגלמאַן, ס. אקערמאַן, ח. גוטמאַן, פייוועלע הייסמלמאַן. ד. דרימער ווייב, זיצנדיק: שרה לערמאַן, דבורה קלימענטבערג, גאָלדע בייטר. פֿון

אביסעלע געשיבטע פון דעם לעבן און טעטיקייט פון די קאָריווער אין דעטראָיט

דער ערשטער פון קאָריוו, וואָס איז געקומען קיין דעט־
ראָיט, איז געווען ש ל מ ה ר א ז ע נ ב א ו ם, (בריינדל מאיר
היללס א זון), אין יאָר 1907. מיטן גאַנג פון די יאָרן זענען
אנגעקומען נאָך א צענדליק קאָרעווער אין אט דער דאָזיקער
באָרימטער אינדוסטרי־שטאָט. כמעט אַלע האָבן טאָקע אין
זייערע ערשטע יאָרן געאַרבעט אין די אויטאָמאָביל־פאַבריקן,
אָבער מיט דער צייט זיך געזומען צו אַנדערע פרנסות.

אין יאָר 1922 איז דאָ געגרינדעט געווארן א הילפס־
פאַריין פאַר דער אַלטער היים. דאָס איז פארגעקומען מוצאי
ראש־השנה, אין הויז ביי מאיר ראָזענבאָום (שלמה'ס א ברוי־
דער), וווהין ס'פלעגן אפט אַריינקומען טייל לאַנדסלייט. יע־
נעם אָוונט, נאָכן אַרומרעדן דעם שווערן מאַטעריעלן מצב
פון די יידן אין קאָריוו, אין דער גאַסטפריינטלעכער, יומטוב־
דיקער שטימונג וואָס ס'האָט באַשאַפן די בעלת הבית חנה,
און איר מוטער, האָדל גאָלדנער, עליה השלום, איז באַשלאָסן
געווארן גרינדן א הילפספאַריין. עס זענען דעמלט בייגעווען:

פינטשע, שרה לאה לאָמבערג ע"ה, יאָנקל הערשמאַן,
נחמיה און חנהטשע קאָווא. זיי האָבן באַשלאָסן צונויפרופן
אַלע קאָריווער אין דעטראָיט, און אין 2 וואָכן אַרום זענען
שוין געווען פאַרזאַמלט אַלע קאָריווער. כדי אויסצומיידן
וועלכע עס איז אומאָנגענעמלעכקייטן, פרעטענזיעס, איז באַ־
שלאָסן געווארן אַז די געזאַמלטע דאָ געלטער זאָלן ווערן אי־
בערגעשיקט צו א קאָמיטעט אין קאָריוו, און ער זאָל איינזען
וועמען דאָס איז נייטיק פאַנאַנדערצוטיילן — אַן אונטערשיד
צי יענער האָט א קרוב אין דעטראָיט אדער נישט. דער קא־
ריוער קאָמיטעט איז געווארן אויסגעוויילט דאָ אויפן ארט:

אייזיק שוסטער, יצחק שלום וואָלפס, לייביש לאָזערס,
משה טוביה קאָווא. אין א צייט אַרום צוליב דער אָפּוועזו־
הייט פון אייזיק שוסטער און לייביש לאָזערס, זענען אויף
זייער ארט באַשטימט געווארן שלמה „פון הויף" און שלמה
נחמן צימערמאַן. די דאָזיקע טעטיקייט האָט דאָ אזוי אָנגע־
האַלטן ביזן יאָר 1939. אפילו אין די יאָרן פון גרויסן קריזיס
אין אַמעריקע, האָבן די קאָריווער אין דעטראָיט נישט אי־
בערגעריסן דאָס שאָפן אַביסל שטיצע פאַר די ארעמע אין
דער אַלטער היים.

נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, וועו
דער היטלער־חורבן האָט איבערגעריסן דעם קאָנטאָקט מיט
אייראָפּע, האָבן אונזערע לאַנדסלייט דאָ זיך געווענדעט צום
„דזשאָינט", אים איבערגעשיקט א סומע געלט אוו געבעטן
דאָס צו באַזאָרגן קיין קאָריוו. ליידער האָט ער דאָס נישט
געקענט דערגרייכן. דער „דזשאָינט" האָט אָנגעפרעגט צי מיר
ווילן צוריק דאָס געלט, אָבער מיר האָבן עס ניט צוריקגענו־
מען, וויסנדיק אַז דער „דזשאָינט" טוט וויכטיקע, גוטע אַר־
בעט, אוו אפשר וועט די שטיצע — האָבן מיר געטראָכט —
דערגרייכן צו קאָריווער אין אָנדערע ערטער וווּ זיי געפינען
זיך. מ'איז ווייטער אָנגעגאַנגען מיט זאַמלען געלט, מיט דער
האָפנונג אַז אפשר וועט מען פּאָרט קענען דערלאָנגען הילף
די ליידנדיקע פון אונזער אַלטער היים.

וועו די מלחמה האָט זיך געענדיקט אוו ס'האָט זיך אָנט־
פלעקט דער חורבן אין זיין גאַנצן גרויל — איז דאָס גאַנצע
אָנגעזאַמלטע געלט אויסגענוצט געווארן פאַר די לעבנגעבלי־
בענע פון קאָריוו. סיי די וועלכע זענען אָנגעקומען אין די
פאַריניקטע שטאָטן, קאָנאָדע, צוביסלעך געלט אויך פאַר די
אָנגעקומענע אין ישראל. ווי אַזוי מ'האָט געטאָן — האָט מען
געמיינט צו טאָן גוט, מיט דעם ערלעכסטן, בעסטן ווילן.

עס איז געשאַפן געווארן א באַדייטנדער בייטראָג צום
מאָנומענט אין ניו־יאָרק נאָך אונזערע אומגעקומענע קדושים,
וואָס די קאָריווער האָבן דאָרט אויפגעשטעלט אויפן בית־
הקברות.

היינטצוטאָג עקזיסטירט נאָך דער נאָמען פון פאַריין,
אָבער אָן כוחות. נישט נאָר ווייל אונזער אַלטע היים איז חרוב,
נאָר אויך דערפאַר ווייל די צאָל קאָריווער אין דעטראָיט איז
געווארן אַלץ ווייניקער און ווייניקער... די קינדער פון די קא־
ריווער גרופירן זיך דאָ מיט זייערסגלייכן, זענען פאַרנומען
מיט זייערע אייגענע אַקטיוויטעטן אין היגן יידישן געזעל־
שאַפטלעכן לעבן, ווי א שטייגער אין „בני ברית", אין די
ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, ספּאָרט־קלובן. טייל זענען אפילו
שולפיינערס, אויפן היגן שטייגער. די עלטערן זענען אויך
איינגעגלידערט אין היגן יידישן, געזעלשאַפטלעכן לעבן,
זענען אינדיווידועל אומעטום גוט פאַרטראָטן, אָבער זיי גע־
דענקען נאָך אַלץ אין דער אַלטער היים וואָס איז שוין מער
נישטא.

אָבער וועו אוו וווּ עס הערט זיך נאָר פון א קאָריווער
וואָס ליידט, איז באַלד דער אָפרוף א וואַרעמער, לויט די
מעגלעכקייטן. עס שטייט אויף דער וואָך די אומדערמידלעכע
פאַרוואַלטונג פאַר די לעצטע יאָרן, וועלכע באַשטייט פון:

איידע ניסענבוים, ראָזע הערשמאַן, נחמיה קאָווא.

וואָס שייך דעם מאַטעריעלן מצב פון די קאָריווער אין
דעטראָיט היינטצוטאָג איז — מיטן אויסנאַם פון א פאָר ריי־
כע, — אַרבעטן אַלע גאַנץ שווער אויף צו מאַכן א לעבן.
אויך זייערע קינדער געפינען זיך אין אַזאַ פינאַנציעלן מצב...
פאַרשטייט זיך, לויט די עקאָנאָמישע באַדינגונגען אין אונזער
לאַנד, אוו לויט דעם היגן שטייגער. ס'זענען פאַראַן צווישן
די קינדער אויך 2 דאָקטוירים (די זין פון מאיר ראָזענבאָום
אוו שמואל שטערן). ס'האָט אויך שטודירט אויף דאָקטאָר א
זון פון יאָנקל מאיר שטערן, שלמה יצחק ע"ה, וואָס איז אומ־
געקומען אין יאָר 1942, אויפן פראָנצויזישן פראָנט. ער האָט
געדינט אין דעם מעדיצין־אָפּטייל אין דער אַמעריקאַנער אַר־
מיי. געווען א פיינער יידישער בחור, אָנגעהערט צו יידישע
יוגנט־אָרגאַניזאַציעס. ער איז אַלט געווען 20 יאָר בעתן פאַלן
אין שלאַכט, ער איז דערשטאָכן געווארן דורך א דייטש. ער
דאַרף פאַרשריבן ווערן צווישן די הייליקע קרבנות, אומגע־
קומען דורך די דייטשישע נאצים.

עס וואָלט שוין געמעגט קומען דער שיינער מאָרגן אוו
ס'זאָל לעבן אין שלום דאָס יידישע פאָלק אוו די מענטשהייט
בכלל.

זאב וואַכנהאַזער / בוענאָס איירעס

די קאָאָריווער אין ארגענטינע

מען דאַרף רעכענען אַז די פאַקטישע עמיגראַציע פון קאָאָריווער קיין בוענאָס איירעס האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1923. אמת, עס זענען שוין געווען אין אַרגענטינע עטלעכע קאָאָריווער נאָך פון פאַרן ערשטן וועלט קריג, אָבער מען דאַרף זיי נישט רעכענען דערפאַר, ווייל זיי האָבן נישט געהאַלטן פון דעם „עזוב תעזוב".

וועז מיר זענען סוף 1923 אָנגעקומען קיין בוענאָס־איירעס, האָבן מיר זיך געמוזט אַ גאַנץ שפּאָר ביסל פלאָגן, בפרט די פון אונז, וועלכע זענען נישט געווען קיין בעל־מלאכות, ווי שמואל דוד לעווין, מרדכי מעכל לאָבער־בוים ע״ה.

מיר זענען געקומען אין לאַנד אַריין סיי אָן געלט, סיי אָן דער לאַנדשפּראַך. אָבער בלויז נאָר עטלעכע חדשים ווי מיר האָבן זיך געפלאָגט. באַלד דערנאָך האָבן מיר צוזאַמענגעזעצט די קאָאָריווער בייַ קלמן אוו פייגע פינקלשטיין אוו האָבן באַשלאָסן — אַז ראשית כל דאַרפן מיר שוין איבערשיקן אַביסל הילף אין שטעטל אַריין, והשנית — דאַרף מען זען זיך צוגרייטן אַזוי, אַז עס וועט קומען אַ קאָאָריווער, זאָל ער זיך שוין נישט דאַרפן אַזוי פלאָגן ווי מיר. אוו דעמאָלט האָבן מיר געגרינדעט דעם קאָאָריווער הילפספאַריין אין אַרגענטינע.

מיר האָבן געהאָלפן סיי דעם שטעטל, סיי די נייַ־גע

קאָאָריווער אין בוענאָס איירעס אין יאָר 1924

זיצענדיק פון רעכטס: קלמן פינקעלשטיין ע״ה, יאַנקל פישמאַן, הערשל דיקערט, משה ניימאַרק ע״ה, הערשל לאָבערבוים, וועלוול וואַכנהאַזער, שמחה זיידענווערג, שלמה פינקעלשטיין.
שטייענדיק פון רעכטס: משה פינקעלשטיין, אברהם ראָזענבוים, דוד ראָזענבוש, לייבל קאָוועש, אייזיק זיידענווערג ע״ה, הערשל קעניג, פישל פעלדבערג, הערשל שניידערלעדער, חיים נייַשטיין.

קומענע. דאס האט אזוי אנגעהאלטן ביז יאר 1939, דעם מלחמה־אויסברוך, וועו ס׳איז געוואָרן אפגעשטעלט די גאנצע עמיגראציע.

באלד נאכן סוף מלחמה, מיר האבן דעמאלט געמיינט אז ס׳וענען נאך פאַרבליבן אסך קאריווער, האבן מיר געמאכט א גרויסע זאמל־אקציע, אוו דורך דער פאַרמיטלונג פון „דזשאינט" געשיקט א היפש ביסל געלט אוו קאסטן מיט מלבושים. אבער עס איז שוין נישט געווען וועמען עס איבערצוגעבן. האבן מיר געהייסן עס צעטיילן צווישן אנדערע יידן. א סומע געלט איז נאך געהאט פאַרבליבן אוו מיר האבן נישט געווסט וואס דערמיט צו טוען, מיט קיין קאריווער האבן מיר נאך קיין שום קאנטאקט נישט געהאט. דערנאך שוין האט זיך צו אונז געווענדעט א קאריווער פון שוועדן אז מען זאל אים אהינשיקן רפואות. מיר האבן געשיקט א פעקל שפייז קיין פראנקרייך, אויך קיין ישראל. ביי דער אנטשטייאונג פון מדינת ישראל האבן מיר פאר־שטאנען אז ס׳איז נישט רעכט אז ביי אונז זאל סתם ליגן געלט, האבן מיר דאס געלט אוועקגעשענקט — איין העלפט פאר קרן קימת, די צווייטע העלפט — פאר קרן היסוד. קיין ספעציעלע טעטיקייט פירן מיר שוין נישט אצינד. מיר האבן אויפגעהאנגען א מאנומעט־טאוול צום זכר פון די זעקס מיליאן קדושים. יעדעס יאר ארדענען מיר איין אן אזכרה נאך די קאריווער אומגעקומענע. אבער די קאריווער דא ווערן אלץ שיטערער אוו שיטערער... אונזער איינציקע טרייסט איז — מדינת ישראל! זאלן שוין דאַרטן די קינדער פון אונזערע קאריווער ממשיך זיין זייער עכט אוו פול יידיש לעבן פון אונזערע פאַרניטענע, הי״ד.

א גרופע קאריווער לאַנדסלייט אין בוענאס איירעס

ספעציעל פאַטאַגראַפירט זיך פאַרן יזכור־בוך

זיצנדיק פון רעכטס: שמואל דוד לעווין, יאנקל פישמאן, יואל לאמבערג (לעצטנס געשטאַרבן), רעכט לעווין, א טאכטער פון שמואל דוד, פייגע פינקעלשטיין, וועלוול וואכנהאזער, אריה ניישטיין.

שטייענדיק, פון רעכטס: א זונעלע פון יאסל עלנבויגן, יאסל עלנבויגן, מאיר צעדערבוים, הערשל שנייד־לעדער, שמחה זיידענוועלג, יאנקל קלאפערמאן, מאיר ניישטיין, ביירעך לעווין, שמחה קעניג, פישל פעלדבערג, שלמה פינקלשטיין.

אדרעסן־רעגיסטער

פון די קאריוער לאנדסלייט אין דער וועלט

ישראל

ברוטמאַן אפרים און רבקה, ת״א, דיזנגוף 186.
ברוטמאַן בירעך, תל־אביב, רח׳ פרץ חיות
ברוטמאַן בלימע, ברוטמאַן מרדכי.
בלומענקראַנץ ישראל, רמת־גן, רח׳ ארלוזורוב
בראון־וויימאַן פערל, יפו, גבעת עליה 187
מס׳ 13
ברנר דוד, רמת גן, רחוב התיכון 7.
ברנר־ווירמאן חנה, לוד, רח׳ י״א 8.
בלנקרויט ברוך, חיפה, קורדני א׳, בלוק 14
דירה 6.
בילו־בילוסטוצקי אהרן, פתח־תקוה, רח׳ השופט
ברנדס 8.
גינסבורג־צימערמן צלבה, ת״א בצרון, שכון
רסקו, בית 6, דירה 11.
גורמאן יעקב, תל־אביב, מלון בריסטול,
בן יהודה 75.
גוטליב שמואל, רמת־גן, רח׳ המוצא 83.
גרוסמן לוי, רמת־גן, רח׳ הרצל 10.
הסופר גרוסמן משה, רמת עמידר 141/5 (ר״ג).
גינסבורג־ראַזנשפיר בלה, תל־אביב, רח׳ שלמה
גוטרמאַן יצחק, חיפה, רחוב אפגני 24 א׳.
גרינפלד־שוכהנדלר רבקה, ת״א, שכ׳ התקוה,
רח׳ נ״ה מס׳ 11.
גילבוֹרט יעקב, תל־אביב, אבו כביר 7055/1.
גרינגרוז גיטשע, חיפה
גולדברג מירל, ראשון לציון, רח׳ נורדוי.
גולדברג אריה, מונטיפיורי רח׳ הנציב 34.
סופר יחיאל גראַנאַטשטיין, בצרון , גבעת
רמב״ם, ת״א, שכון 33/60.
הופנהיים שלום, פתח־תקוה, רח׳ ארלוזורוב
ע״י החורשה.
הפנר מרדכי, יפו, נוזהה א׳, רח׳ 226 מס׳ 8.
הכט מרדכי, תל־אביב, שכון עממי יד אליהו
בית שני.
הכט יחיאל, נתניה, שכון דורה, בלוק 226.
הדרי־היטלמן מרדכי, חולתה
היטלמן ישראל, גבעתיים, רח׳ דליה 9.
האוט־פעלדברג גולדה, רמלה, רחוב י״ג.
הוזווירט־וויינברג מרים, חיפה, רח׳ קסל 9.
הופנהיים קיילה רחל, תל־אביב, רח׳ בלפור 23.
הופנהיים יוסף, תל־אביב, בלפור 23.
הופנהיים משה, תל־אביב, דיזנגוף 75.
המל בלומע, חיפה, סטנטון 49.
ווינריב אריה, פתח־תקוה, רח׳ גוטמאן 32.
ווינריב בנימין וליפטשה, רמת־גן,
רח׳ מודיעין 116.
ווסרמאן־בלומנקראנץ, רמת־גן, רח׳ ביאליק
פנת נורדוי.
וויימאַן שמחה, רמת־גן, יהלם 49.
ווכמאן יקותיאל, תל־אביב, חובבי ציון 50.
וואכמאַן שלמה, תל־אביב, הירקון 292.
וואכמאן צבי וחנה יענטע, הרצליה, בית זומער.
ווינשטוק־וואכמאן לאה, תל־אביב, רח׳ חבר
הלאומים.
וויינבוך יוסף, רמלה, רח׳ כ״ב 6
וויינבוך דוד, רמלה, רח׳ כ״ב 6.
וואסערמן־ריצער חיה, כפר סבא, חצרת הדר ב׳
מס׳ 11.
ווורמאַן נחמיה, רמת־גן, רח׳ יהלום 83.
וולף־טייטלבוים שרה, תל־אביב, קרית שלום
שטח הדרומי מס׳ 50.
וויינברג שמעון, לוד, רח׳ הרצל 11.
זילבּרינג שמעון, מושב גן חיים ע״י כפר סבא.
זיידנוואַרם אליהו, תל־אביב, סמטת גן מאיר 6.
זמבּרג יצחק משה, תל־אביב, רח׳ ירמיהו 48.
זלצמן מאיר, גבעתיים, קרית יוסף.
זיידנוערג ראובן, חולון, שדרות דב הוז 26.
זילבּערבּערג־צימערמאַן חיה, תל־אביב, רח׳
ז׳בוטינסקי 37.
זילבּערנוּדל מירל, חיפה, רח׳ הנאמנים מס׳ 11.
חאניסמאן חיים, תל־אביב, רח׳ נחמני 52.
חאניסמאן חיה, תל־אביב, הרצל 88.
טייטלבוים אליעזר ודבורה, תל־אביב, גבעת
עמל א׳.
טייטלבוים שמואל ונחה, גבעתיים, רח׳ המלבן 1
טייטלבוים צבי, גבעתיים.
טייטלבוים אליעזר, גבעתיים.
טייטלבוים קלמן, תל־אביב, רח׳ פרישמן פנת
שלמה המלך.
טייכמאן חיים, תל־אביב, ככר מסריק 17.
טייכמאן פריידע, תל־אביב, רח׳ פרוג 21.
טייכמאן יחזקאל, תל־אביב, רח׳ פרוג 21.
טייכמאן יוסף, לוד, תחנת הרכבת.
טרוּדלר גיטל, רמת השרון.
טרוּדלר־וואַכנהאַזער אסתר, רמת השרון.
טאַפּ־ליפסמאַן פריידל, בת־ים, שכון עמידר
171, דירה ב׳.
יום־טוב שלום, רמלה, רח׳ מ״ג 5.
ליוביצ׳ר, גבעת השלושה.
לערמאן חנה, תל־אביב, בן־יהודה 113 א׳.
לעווין בּערטשע וביילה, תל־אביב, רח׳ טהון 9.
ליכט שלמה ומרים, מגדיאל.
נדיבי רוטפארב שמחה, רמת־גן, רח׳ הרצל
פנת יהלם.
ניסנבוים יצחק, רמת־גן, מודיעין 124.
נשר־אלטמאַן חיים, ת״א, שכון עממי ג׳ דרך
השלום בלוק 12.
סנפיר־פליספעדער שלמה, ת״א, דיזנגוף 228.
סגל־לייכטער שרה, רמת־גן, שדרות הילד.
סובול־פעלדבּערג חיה דינה, ת״א, רח׳ יעבץ 2.
עטינגער מאיר, תל־אביב, שכ׳ המעביר.
עטינגער דב, תל־אביב, שכ׳ המעביר.
עטינגער נתן, תל־אביב, שכ׳ המעביר.
פאזאראוטשיק שמואל, תל־אביב, רח׳ מרכז
מסחרי 30.
פגיני־שניידלעדער מתתיהו, תל־אביב, רח׳
מזרחי ב׳ 14.
פליספעדער שפרה, תל־אביב, דיזנגוף 228.
פעלדבערג משה, תל־אביב רח׳ מזרחי ב׳ 49.
פעלדבערג יוסף, תל־אביב, רח׳ גת רמון 12.
פעלדבערג צבי, תל־אביב, רח׳ יעבץ 2.
פיליסדורף־פאַלקוביץ מניה, חדרה — גבעת
אולגה 72.
פינקעלשטיין אברהם, תל־אביב, שכון עממי
סלמה ב׳ בית מס׳ 2.
פוּרר־בּוכשרייבּר נעמי, ראשון לציון, שכון חרות
פיינשמיט בנימין, קבוץ מענית ע״י כרכור.
פיירטאג מאיר, רחובות, שכון מזרחי 40.
פיש־ראַזן אסתר, רחובות, שכון הותיקים 69.
פישמאן שמעון וגיטל, יפו, חסן בק 21.
פישמאן אריה, ירושלים, בתי ורשה.
פישמאן מנחם, ת״א, מרכז בעלי מלאכה 41.
פישמאן גיטל, תל־אביב, הכובשים 95.
צ׳נסטוכובסקי, תל־אביב, כצנלסון 10.
ציגלר־גאַלדבּערג בּעלא, רמת־גן, חיבת ציון.
קלוגער־לאַבּערבוים צירל, חולון, שכון הותיקים
רח׳ ארונוביץ.
קנופליך־שטערן מלכה, תל־אביב, סלמה,
רחוב ע״ד 26.
קעניג מיכאל, תל־אביב, רח׳ מאה שערים
פנת יונה הנביא.
קרקוביאַק־קאַרנגאַלד אידא, רמת־גן, שכון
מזרחי ע״י רמת עמידר.
קרטמאן דוד ושיינדל, רמת־גן, מלון נורדוי,
רח׳ נורדוי.
רעכטמאַן־בּריק פייגע־צפורה, בני־ברק ע״י
העיריה.
ראַזנזאַן אריה, בני־ברק, רח׳ ר׳ עקיבא 75.
ראַזנזאַן נתנאל, רמת־גן, רח׳ חרות.
רוזן־שטראַסבּורג צפורה, רמת־גן, מלון נורדוי,
רח׳ נורדוי.
ראַזנבוים־אייזנשמיט לאה, תל־אביב, שכון
רסקו ע״י הירקון.
ראַכעלסמאַן לייבּיש, רמת־גן, תל־יהודה, רח׳
יד שלום.
ראַזן יצחק, גדרה, בית פלדמן.
ראַזן מרדכי לייב, חיפה, תל־חנן 303.
ראכנשווּאַלב־ראַכעלסמאַן אסתר, ירושלים.
ראַכמאַן עטל, גבעתיים, קרית יוסף.
רוזנברג־מעלהענדלער זיוה־צינע, נתניה.
רבינוביץ עקיבא, תל־אביב, רח׳ וולפסון 60.
רוזנברג דוד, תל־אביב, רח׳ כפר גלעדי 19.
רפפורט זאב, כפר אונה 289.
הרב ר׳ אריה מרדכי רבינוביץ, ירושלים, בתי
ורשה.
ראַזענשפיר אברהם, תל־אביב, שכ׳ התקוה, רח׳
ס״ה 9.
ראַזענפעלד יצחק, תל־אביב, רח׳ צ׳לנוב 16.
שטערן דוד, חיפה, ארנון 10.
שילדקרוט פנחס, תל־אביב, סמטת גן מאיר 6.
שטראַסבּורג משה, כפר חגלה ע״י חדרה.
שכטר־לעווין בלומה, רמת־גן, רח׳ ארלוזורוב
76 בלוק ד׳.

געפליבענע אין פוילן

יוסף מעלהענדלער ;
מאַטל לאַנדמאַן, זיין פרוי ;
יהושע צוקערמאַן ;
מאיר אַקערמאַן ;
בלימע לאַבּערבוים ;
לייבּל ווורמאַן.

Levine, D., 500 West 190th Street, New York City.
Liebhaber, A., 2575 Jerome Avenue, Bronx, N. Y.
Liebhaber, Mrs. E., 3440 Gates Place,
Liebhaber, Irving, 3440 Gates Place, Bronx, N. Y.
Liebhaber, J., 1770 Andrews Avenue, Bronx, N. Y.
Liebhaber, Ph., 3572 DeKalb Ave., Bronx, N. Y.
Lula, J., 1627 Fulton Avenue, Bronx, N. Y.
Lipsman, Harry, 315 E. Fifth Str., Davenport, Iowa.
Marshal, J., 7508 Bell Boulevard, Bayside, N. Y.
Miller, S., 456 Brooklyn Ave., Brooklyn, N. Y.
Morgenstern, Mrs. S., 1006—44th Street, Brooklyn, N. Y.
D. Naimark, 243 W. 70 Str. New York, 23 N. Y.
Neistein, M., 1967 Marmion Avenue, Bronx, N. Y.
Newman, J., 373 East 8th Street, New York City.
Needleman, Charles, 1210 Burk Ave., Bronx, N. Y.
Needleman, M., 153-27 Horace Harding Blvd., Flushing, N. Y.
Rips, Mrs. S., c/o Wadro, 230 West 107th Street, New York City.
Ritzer, G., 1328 Commonwealth Avenue, Bronx, N. Y.
Ritzer, H., 152-06 Melbourne Ave., Kew Garden Hills, N. Y.
Ritzer, Jack, 540 Audubon Avenue, New York 33, N. Y.
Ritzer, L., 7106—18th Avenue, Brooklyn, N. Y.
Ritzer, M., 3118 Eastchester Road, Bronx, N. Y.
Ritzer, Mrs. R., 249 Sea Cliff Ave., Sea Cliff, N. Y.
Ritzer, S., 112 West 9th St., Los Angeles, Calif.
S. Rosenberg, 2802 Olinville Ave., Bronx 67, N. Y.
Rosenberg, E., 2385 Creston Ave., Bronx, N. Y.
Rosenberg, L., 227 East 203rd Street, Bronx, N. Y.
Roseblum, J., 3005 West 3rd Street, Coney Islan, N. Y.
Rubenstein, M., 520 West 190th St., New York 33, N .Y.
Rubinstein, G., 200 Redmond Street, New Brunswick, N. J.
Rubinstein, S., 480 Audubon Ave., New York 33, N. Y.
Ruchelsman, Mrs. F., 441 Williams Ave., Brooklyn, N. Y.
Goldman, Arnold, 570 West 172nd Street, New York, N. Y.
Goldman, Arthur, No. Main St., Eckinson Rd., Spring Valley, N. Y.
Goldsher, M., 11 East 101st Street, New York, N. Y.
Goldstein, H., 1081 East 13th St., Brooklyn, N. Y.
Goldwater, Alfred, 1560 Grand Concourse, Bronx, N. Y.
Guberman, H., 3433 DeKalb Avenue, Bronx, N. Y.
Guberman, H., 4711—12th Ave., Brooklyn, N. Y.
Guberman, I., 171-17—69th Avenue, Flushing, N. Y.
Guberman, Isaac, 100 Ft. Washington Avenue, New York, N. Y.
Guberman, Joe, 1640 Topping Avenue, Bronx, N. Y.
Guberman, L., 462 Van Sicklen Avenue, Brooklyn, N. Y.
Guberman, Max, 885 East 181st Street, Bronx, N. Y.
Guberman, M., 85 Strong Street, Bronx, N. Y.
Guberman, Morris, 51 East 109th Street, New York, N. Y.
Guberman, S., 285 Ft. Washington Ave., New York, N. Y.
Guberman, S., c/o Zalondek, 1477 Washington Avenue, Bronx, N. Y.
Guberman, Saul. 95 West 195th Street, New York, N. Y.
Goldberg, Rywka, East Sherma Ave., Vineland, N. Y.
Handelman, Mrs. E., 99-60—63rd Road, Rego Park, N. Y.
Handelsman, Mrs. B., 38 West Gun Hill Road, Bronx 67, N. Y.
Horenstein, H., 1569—47th Street, Brooklyn, N. Y.
Housner, M., 2559 Sedgwick Ave., Bronx N. Y.
Israel, A., 1734 Townsend Avenue, Bronx, N. Y.
Jacobs, L., 2710 Newton Avenue, Astoria, L. I.
Jean 3111 Broadway, New York, N. Y.
Kawa, L., 262 Neptune Avenue, Brooklyn, N. Y.
Kawa, P., 627 Avenue Y Brooklyn, N. Y.
Keltzman, Mrs. I., c/o Miller, 1184 Sherman Ave., Bronx, N. Y.
Kinig, M., 1006—44th Street, Brooklyn, N. Y.
Kotlar, R., 66 West Tremont Avenue, Bronx, N. Y.
Lipskind, S., 1012—44 Str., Brooklyn, N. Y.
Levy, V., 1030 Boynton Avenue, Bronx, N. Y.
Levine, D., 1620 Ocean Avenue, Brooklyn, N. Y.

ניו־יאָרק

Ank, M., 1150 Grand Concourse, Bronx, N. Y.
Applebaum, H., R. D. No. 2, Spruce St., Lakewood, N. J.
Bernstein, Jack, 247 West 37th Street, New York, N. Y.
Bernstein, Jess, 89—21 Elmhurst Avenue, Elmhurst, N. Y.
Bernstein, Max, 10 Edgeworth Place, New Brunswick, N. J.
Binowitz, Cy., 1030 Wilmohr Street, Brooklyn, N. Y.
Brenner, Chaim, 2938 West 35th Street, Brooklyn, N. Y.
Brettow, A., 1661 St. Johns Place, Brooklyn, N. Y.
Bretow, H., 452 Alabama Avenue, Brooklyn, N. Y.
Brutman, Mrs., 2067 Mapes Avenue, Bronx N. Y.
Blum, B., 2856 Bronx, Park East, Bronx 67, N. Y.
Chanesman, Mrs. F., 989 Fox Street, Bronx, N. Y.
Chodeles, Noah, 1876 Strauss Street, Brooklyn, N. Y.
Cohen, I., 1349 Grant Avenue, Bronx, N. Y.
Cohen, Jack, 2045 Mapes Avenue, Bronx, N. Y.
Cohen, Julius, 564 Williams Avenue, Brooklyn, N. Y.
Chanesman, H., 1101 Kelly St., Bronx, N. Y.
Edelhertz, Mrs. B., 635 West 174th St., N. Y.
Fishman, J., 399 Lincoln Avenue, Orange, N. J.
Fishman, S., 1 Manor Lane, Lawrence, L. I.,
Fleck, W., 429 Vermont Street, Brooklyn, N. Y.
Fromowitz, H., 640 West 231st Street, Bronx, N. Y.
Fuchs, M., 733 Troy Avenue, Brooklyn, N. Y.
Finkelstein, I., 199 Hemes Str., Brooklyn, N. Y.
Gelman, D. M., 52 Tain Drive, Great Neck, N. Y.
Gelman, D. M., 153-15—77th Avenue, Flushing, N. Y.
Gershinsky, W., 565 West 192nd Street, New York, N. Y.
Gerstel, H., 29 Roslyn Place, Lawrence, N. Y.
Gold, A., 3145 Rochambeau Avenue, Bronx, N. Y.
Goldzieher, Ch., 2379 Creston Ave., Bronx, N. Y.
Goldberg, Mrs., 68 Penn St., Brookly, N. Y.

Saltzman, Mrs. H., 2315—30th Avenue, Astoria, L. I.
Saltzman, M., 194-106—64th Circle, Fresh Meadows, Flushing, N. Y.
Salzberg, A., 1660 Topping Avenue, Bronx, N. Y.
Salzberg, N., 3532 Tryon Avenue, Bronx, N. Y.
Schneider, A., 144-31—72nd Road, Flushing, N. Y.
Schneiderman, Mrs. A., 356 Wadsworth Ave., New York, N. Y.
Schneiderman, M., 1360 Plimpton Avenue, Bronx, N. Y.
Shabman, Harry, 1909—52nd Street, Brooklyn, N. Y.
Shabman, J., 1628 Lincoln Place, Brooklyn, N. Y.
Shabman, Mrs. J., 1502—52nd Street, Brooklyn, N. Y.
Shabman, M., 285 Ft. Washington Avenue, New York, N. Y.
Shapiro, J., 638 Hopkins Avenue, Brooklyn, N. Y.
Shine, H., c/o Strausberg, 120 West 42nd Street, New York, N. Y.
Shine, M., 1585 East 172nd St., Bronx, N. Y.
Shine, O., 860 Fairmount Place, Bronx, N. Y.
Stein, H., 1515 Macombs Road, Bronx, N. Y.
Steinberg, R., 610 West 173rd Street, New York, N. Y.
Steinsaltz, Mrs. A., 2110—30th Avenue, Astoria, L. I.
Stern, D., 927 East 14th Street, Brooklyn, N Y.
Strausberg, Mrs. H., 144-33—72nd Road, Flushing, N. Y.
Strausberg, M., 147-53—71st Avenue, Kew Garden Hills, N. Y.
Strausberg. S. J., 107—93rd Street, Brooklyn, N. Y.
Shea Tenenbaum, 45-35—44th Street, Long Island City, 4, N. Y.
Weibman, S.. 1845 Fairhaven Road, East Meadow, L. I.
Weidman, Mrs. M., c/o Keller, 1455 Fulton Avenue, Bronx N. Y.
Weinstein, Mrs. E., 144-33—72nd Road, Flushing, N. Y.
Weiss, Joe, 2251 Walton Avenue, Bronx, N. Y.
Weiss, M., 1041—53rd Street, Brooklyn, N. Y.
Weiss, Mrs. R., c/o Rosenberg, 2385 Creston Ave., Bronx, N. Y.
Weiss, S., 1419 Stebbins Avenue, Bronx, N. Y.
Weisbord, J., 285 Ft. Washington Ave., New York City.
Weisbord, Mrs. R., 231 Sherman Avenue, New York City.

Weisleder, J., 27-10 Parsons Blvd., Flushing, N. Y.
Weisleder, Mrs. R., 345 New Jersey Ave., Brooklyn, N. Y.
Zalondek, A., 31 Bristol Street, Brooklyn, N. Y.
Zimmerman, Ivan, 17 Lakeside Boulevard, Valley Stream, N. Y.
Zucker, N. D., 411 East Walnut Street, Long Beach, N. Y.
Zuckerman, H., 707 Mace Avenue, Bronx, N. Y.
Zuckerman, Ph., 1685 Hoe Avenue, Bronx, N. Y.

דעטראָיט, פאַר. שטאַטן

טעמי (יאָסל בלאכאַזשס טאַכטער), איר מאַן עליק (נישט קיין קאַריוועד).
A. Bear, 4001 Tuxedo, Detroit, Mich.

מאיר ברענער (חיה דינהס אַן אייניקל) אוז זיין פרוי.
M. Brenner, 2675 Cortland, Detroit 6, Mich.

משה פרידמאַן, זיין פרוי גאָלדע פון משפחה רעטשאקס.
M. Friedman, 4041 Monterey, Detroit 4, Mich.

יאַנקל הערשמאַן, זיין פרוי ראָזע.
J. Hershman, 3308 Webb, Detroit 6, Mich.

שרה (יצחק קאַניערס טאַכטער), איר מאַן זעליג (נישט קיין קאַריוועד).
S. Handelsman, 17315 Wisconsin, Detroit, Mich.

מרדכי פון הויף, אַדער פון די קאַניערס, זיין פרוי חנה (נישט פון קאַריוו).
M. Gershman, 2610 Burlingham, Detroit 6, Mich.

הערי אוז זיין פרוי אסתר (נישט קיין קאַריוועד), נאָר פריינט פון די לאַנדסלייט).
H. Grossman, 3031 Tuxedo, Detroit 6, Mich.

נחמיה פ. קאַווע, זיין פרוי חנהטשע.
P. Kawa,3801 Tuxedo, Detroit 6, Mich.

פינטשע לאַמבערג.
P. Lumberg, c/o L. Lumberg, 3330 Elmhurst, Detroit 6, Mich.

שיינדל (יאָסל בלעכערס טאַכטער).
S. Lieberson, 23880 Oneida Oak Park, Mich.

יצחק ניסענבוים, זיין פרוי איידע (שטאַמט פון קאַנסקיוואָליע).
J. Nisenbaum, 3000 Cortland, Detroit 6, Mich.

מרס. מייערס (נישט פון קאַריוו, נאָר אַ פריינד צו אונזערע לאַנדסלייט).
Mrs. Majers, 2742 Calvert, Detroit 6, Mich.

מאיר ראָזענבוים (בריינדל מאיר הללס אַ זון), זיין פרוי חנה (נישט פון קאַריוו).
M. Rosenbaum, 900 Whitemore Rd., Detroit 6, Mich.

לאה (חיים וויטעלס אַ טאַכטער), איר מאַן סאָל, נישט פון קאַריוו.

S. Rubin, 9611 N. Martindale, Detroit 4, Mich.

משה שטיין, משה ליטוואַק (בייערע קאַקלי־נערס שטיפזון), זיין פרוי חאַשע, נישט פון קאַריוו.
M. Stone, 3806 Glendale, Detroit 6, Mich.

שמואל (יודל שטעפערס זון), זיין פרוי לאה, נישט פון קאַריוו.
S. Stern, 2701 Stutervant, Detroit 6, Mich.

יעקב מאיר שטערן.
J. Stern, 3361 Monterey, Detroit 6, Mich.

מאיר טענענבוים (נישט קיין קאַריוועד), גע־וען פאַרהיראַט צו אסתר ע"ה (משה נח"ס אַן אייניקל).
M. Tenenbaum, 3292 Monterey, Detroit 6, Mich.

איידע, אלמנה פון חיים ווייד ע"ה.
Ida Weider, 14551 Evergreen, Detroit, Mich.

צפורה ווייד (שלום וואָלפס אַן אייניקל).
C. Weider, 3352 Cortland, Detroit 6, Mich.

יאָסל זעאם (הערש וואָטנמאַכערס אַ זון), זיין פרוי עטל (פון קאַנסקיוואָליע).
J. Zaem, 3770 Boston W., Detroit 6, Mich.

אסתר פראַנדל (אייזיק שוסטערס אַן אייניקל), איר מאַן סעם קאַטלאַר (נישט קיין קאַ־ריוועד).
S. Cutler, 2631 Gladstone, Detroit 6, Mich.

לייבל סטאָן (בייערע קאַקלינערס אַ שטופזון).
J. L. Stone, 18643 Greenlawn, Detroit, Mich.

חיה (יצחק קאַניערס אַ טאַכטער), איר מאַן אהרן טענענבוים (נישט קיין קאַריוועד).
A. Tennenbaum, 17561 Greenlawn, Detroit, Mich.

לייבל (יאָסל בלאַכאַזשס אַ זון), זיין פרוי איז נישט קיין קאַריווערין.
L. Warren, 12121 Dexter, Detroit, Mich. Mich.

מאיר (יאָסל בלאַכאַזשס אַ זון), זיין פרוי, נישט קיין קאַריווערין.
M. Warren, 18010 Northlawn, Detroit, Mich.

רות (יצחק קאַניערס אַ טאַכטער), איר מאַן דזשעיק אַשמאַן (נישט קיין קאַריוועד), זיי האָבן איצט נישט קיין באַשטימט אַדרעס.
אסתרל (שמואל שטערנס טאַכטער), איר מאַן דזשעיק לעסטער.
J. Lasser, 3233 Fullerton, Detroit 6, Mich.

חיה (פינטשע לאַמבערגס טאַכטער), איר מאַן מאָריס גרינבערג.
M. Greenberg, 17540 Indiana, Detroit, Mich.

פינטשעס זון פאַלאַריע, זיין פרוי מרים.
L. Lumberg, 3330 Elmhurst, Detroit 6, Mich.

אהרן שטערן, זיין פרוי חיה.
A. Stern, 416 Ferndale, Youngstown, Ohio.

שאול יאַנקל (לאָזער קאַניערס אַ זון), זיין פרוי פערל (יאַנקל שמעגדיס טאַכטער).
S. Libman, 429 Tompson Ave., East Liverpool, Ohio.

Feldman, pour Mme. Fajersztajn, 37 Rue Rébeval, Paris XIXème.
Klaperman, 35 Bd. de Strasbourg, Paris Xème,
Handelsman Ch., 65 Bd. de Belleville, Paris XIème.
Rajes, pour Mme. Perl Melhendler I. Rue d'Alembert à Montreuil S., Avr. 32—24. Bois.
Szabesson, 41 Rue de Turbigo, Paris IIème.
Szaben-Cher, J., 3 Rue Portefoin, Paris IIIème.
Szabenmacher, 50 Rue Vitruve, Paris, XXème.
Sztajnsalc L., 28 Rue de Chabrol, Paris Xème,
Szulsztein, 91 Rue Villiers de l'Isle Adam, Paris XXème.
Veberman (Mirale Szabenacher), 38 Rue de Rochechouart, Paris IXème.
Eta Veberman, 119 Passage du Caire, Paris IIème,
Rycer Dyna, 14 Passage Bruyère, Paris IXème.
Weinbouh, 146 Rue de Paris à Montreuil (Seine), Avr. 03—59.
Brutman Szlome, ou Mon Jean, 28 Rue d'Avron, Paris XXème.
Brutman, B., 99 Fg. St.-Denis, Paris.
Eta Samacher Fils, 17 Rue du Cygne, Paris Ier
Fany Samacher, Rue des Pyrénés, Paris.
(Au Coeur du Sentier 93, Rue d'Aboukir
Wajcman Sara, I Rue des Panoyaux, Paris XXème.
Melle Rosette, Arbeit 2 Rue Hébert à Clamart (Seine).
Wajsbrot, 39 Rue de la Chapelle, Paris XVIIIème.
Hecht Taube, Rue St. Martin, Paris.
Ajchenrand Lejzer, Paris.
Flakser Mosze, 86 Faubourg Saint Denis, Paris, 10ème, France.

בוענאָס אייִרעס

BUENOS AIRES R. ARGENTINA

Levin Samuel, Calla Monroe 4879.
Seidenverg Simon, Calla Yufre 478.
Kloperman Jacobo, Calla Camarones 2271.
Wachenhaizer Wolf, Calla Caninnig 755.
Feldberg Fischel, M. Rodriguez 1535, Dp. 4.
Schnaidler Enriquez, Calla J. Bonifacio 3146.
Somberg Julio, Rovson 1118.
Finkelshtain Salomon, Calla Iv. Gansaly 1656.
Kenig Simon, Calla Anguel Gallardo, 180 P. 5, Dp. E.
Naischtain M., Calla M. Rodriguez 2085.
Elenboguen Jose, Calla Casa Faust 611.
Fichman Jacobo, Calla Maturin 2566.
Levin B., Calla J. Garcia 1729.
Kenig Gregorio, Calla Bolones Sumer 279.
Klemensberg-Strasburg Dewora.
Klemensberg Eli.
Lerman Jacob.
Lerman Abraham, 632 Szampagneur Ave., Ontremont-Quebec, Canada.
Liberson Luyi.
Miler-Hitelman Chaia.
Mendson-Goldstein Miriam.
Rokbrand Leon W., 5624 Jatinean Ave., Apt. 3, Montreal, Canada.
Ponszner-Rokbrand Sz.
Szyldkrot Josef.
Sztajnman Mordcha.
Sygyl-Goldstein Toba.
Waserman Chaim.
Waserman Szulim.
Waizberg Abraham.
Weide Chana.
Wart-Goldstein Ester.
Wachman Mosze, 4819 Esplanade Ave., Montreal, Canada.

טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

Mrs. L. Ajzenstat, 141 Walmer Rd., Toronto Ont., Canada.
Mr. M. Frimer, 613 Euclid Ave., Toronto Ont. Canada.
Mr. B. Ricer, 1276 Bloor St. W., Toronto Ont., Canada.
Mr. M. Ricer, 539 Euclid Ave., Toronto Ont., Canada.
Mr. H. Kirshenbaum, 107 Elmridge Dr. Toronto Ont., Canada.
Mrs. J. Goldfine, 320 Markham St., Toronto Ont., Canada.
Mrs. D. Greenblum, 207 Raglan St., Toronto Ont., Canada.
Mrs. D. Handler, 9 Baldwin St., Toronto Ont., Canada.
Mrs. L. Zeidenberg, 36 Wales Ave., To ronto Ont., Canada.
Mr. H. Handler, 33 Dundorn Cr. Toronto On. Canada.
Mr. S. Ricer, 627 Euclid Ave., Toronto Ont., Canada.
Rabbi D. Kirshenbaum, 23 Maitland St., London Ont., Canada.
Rabbi Rappoport, 220 Augusta Ave., Toronto, Ont., Canada.
Mr. M. Rozenson, 91 Thompson Rd., London Ont., Canada.
Mrs. L. Tenenbaum, 345 Markham St., Toronto Ont., Canada.
Mrs. J. Hirshmen, 349 Markham St., Toronto Ont., Canada.

פאריז

Abraczka (Sznajderman), 12 Cité du Petit Thouars, Paris, 3ème, France.
Ajchenrad, 63 Rue de Chabrol, Paris X.
Brycman, 124 Rue d'Aboukir, Paris.
Blanche Maison Leon, 33 Rue de l'Orillon, Paris, 11eme, France.
Edelhertz, 23 Rue du Caire, Paris IIème.

לאָס אַנזשעלאָס, פאַר. שטאַטן

Mrs. M. Shoor, 1312 S. First Ave., Arcadia, Calif.
Mr. H. Bernstein, 1031 No. Havenhurst Dr., Los Angeles 46, Calif.
Mr. Irving Weitzman, 419 No. Flores, Los Angeles 48, Calif.
Mr. Harry Wolerstein, 4107 Buckingham Rd., Los Angeles 8, Calif.
Mr. Jack Kotlarz, 331 No. Sweetzer, Los Angeles 48, Calif.
Mr. Harry Kotlarz, 1037 No. La Jolla, Los Angeles 46, Calif.
Mr. Louis Zigelbaum, 464 No. Stanley Ave., Los Angeles 36, Calif.
Mr. P. Leeberman, 234 No. Chicago St., Los Angeles 33, Calif.
Mr. N. Silbering, 1069 Dundes St., Los Angeles, Calif.
Mr. G. Weider, 1041 Sentinal, Los Angeles 63, Calif.
Mr. Dave Weider, 800 No. La Jolla, Los Angeles 46, Calif.
Mr. B. Lober, 932 W. Shenanddah, Los Angeles, Calif.
Mr. Ben Zaleman, 8261 Clinton St., Los Angeles, Calif.
Mr. H. Friedmacher, 682 Shatto Pl., Los Angeles, Calif.

מאָנטרעאַל, קאַנאַדע

(פון דאָרט האָבן מיר באַקומען נאָר אייניקע אַדרעסן)

Akerman Pinchas, 5307 St. Dominique, Montreal, Canada.
Ajdelsztein Mordcha-Kaile.
Bayer Dawid, 1347 Latoie Ave., Ontremont-Quebec, Canada.
Cukerman Hersz.
Elenbogen Rosa.
Etinger Mosze.
5220 Clark, Montreal.
Elenbogen Mosze.
Fogelman-Akerman Golda, 440 Edward Charles Ave., Montreal, Canada.
Goldstein D.
Goldstein I.
Gelibter-Wasserman Fr.
Gutman Chaim.
Goldstein Harry.
Goldstein Sali.
Goldstein David.
Gelman Willy.
Goldstein Gerszon .
Goldstein Abraham.
Godfried-Helfand Sara.
Helfi Willy.
Hitelman Abraham, Hitelman Feiga.
Hitelman Sali.
Hitelman Mosze.
Hopenheim Abraham.
Hopenheim Meir.
Hopenheim Dewora.
Hopenheim Bela.
Klemensberg Mosze.

Cederbom M., Calla Thomas 368.
Licht Abram, Calla L. M. Drago 351
Licht Jaime, Calla Lavalleja 755
Minski M., Calla
Dikert Gregorio, Calla Cordoba 1725.
Orenschtain Simon, Calla Sarmiento 2588.
Akselrad M.
Brenner Maier, Calla A. Thomas 950
Naischtain Arie, Calla M. Rodriguez 2081.

פֿאַרשידענע שטעט און לענדער

I. Silverstein, 160 Luxton Ave., Winnipeg Man, Canada.

Abraham Grossman, 5026 N. Harding, Chicago 25 Ill. U. S. A.

S. Hanesman, Maldonado 1063, Montevideo, Uruguay.

Wajnberg Ch., 3 Hillside Ave., Glen Iris S.E.6, Melbourne, Australia.

Sz. Julio Mandelkern, Maceo 156 Aegla, Habana, Cuba.

M. Chanesman, Rua Margues De Abrantes 91. Ap. 11, Rio de Janeiro, Brasil.

I. Szyfman, Rue Regente Feyio 28, Rio de Janeiro, Brasil.

Abram Stern, Carera 15—2240, Bogota, Colombia.

Loberbaum Jacob, Bogota, Colombia.

ניו־זעלאנד

Salomon Saltzman, Geory St. 103, Donedin, New-Zealand.

Leon Saltzman, 15 Hataitai R. D., Welington, New-Zealand.

S. Hanesman, 4 Boston tE. C. Welington, New-Zealand.

נ אָ ב ו אָ ר ט

עס איז סוף מאַרץ, אַ וואַך פאַר פסח תשט״ו. מען דרוקט שוין ענדלעך דעם לעצטן בויגן. די דאָזיקע עטלעכע וועךטער וועךן גע־שריבן אין דער דרוקערייי. דאָס נאָכוואָרט שרייבן מיר דערפאַר, וויייל דער סעקרעטאַר בנימין ווייגריב ציט אויפמערקשאַפט דערויף, וואָס אין פֿאַרוואָרט וועךט צוגעזאָגט, אַז דער ועד למען הספר וועט באַ־זונדערס דאַנקען די אַלע, וועלכע האָבן זיך ספעציעל אַקטיוו מיט־באַטייליקט אוו צוגעהאָלפן שאַפֿן די פינאַנציעלע מיטלען פאַרן בוך. היות אַבער ס׳איז דערנאָך געוואָרן, פוּן אונזערע פריינט, דווקא פון אַמעריקע, אַז מיר זאָלן עס נישט טוען, וויייל עס איז נאָך אפשר עלול אַרויסצורופן בייַ טייל געווייסע קנאה־געפילן — דאַרף עס דערבייַ דערמאָנט ווערן — אַז מיר דאַנקען נישט.

אין אייניקע אַדרעסן־רשימות, צוגעשיקטע פון די פֿאַרוואַלטונגען פון טייל לאַנדסמאַנשאַפטן, איז געווען אויסגערעכנט ווער עס האָט זיך יאָ באַשטייערט פאַרן יזכור־בוך אוו ווער נישט. כדי קיינעם נישט מבייש צו זיין, האָבן מיר די דאָזיקע צושריפטן אויסגעמעקט.

מיר ווילן זיך נאָכאַמאָל אַנטשולדיקן פאַר די אַלע, בייַ וועמען מען האָט זיין צוגעשיקטן מאַטעריאַל געקירצט, אַדער נישט אַלע זיינע זאַכן אַרייַנגעגעבן אין דרוק. וויפל מיר האָבן נישט פאַראויסגעזען, איז דער פאַרנעם פון בוך אַלץ כסדר געשטיגן און געוואַקסן. פיר (4) מאָל האָט מען געמוזט צוקויפן פּאַפּיר! אוו די הוצאות פון דרוק אוו אַלע אייבעריקע — זענען כסדר געוואָרן גרעסער אוו מערער וויפל מיר האָבן פֿאַרויסגעשאַצט (אוו דעריבער טאָקע, בייַ היינט־צוטאָג, האָבן מיר נאָך בייַציקומען גאָר היפּשע פינאַנציעלע שוועי־ריקייטן — מיר וועלן זיי אַבער, האָפֿנטלעך, בייַקומען!).

מיר האָבן אויך, ליידער, נישט געקאָנט געבן קיין זוכצעטל בייַם סוף בוך, ווי ס׳וואָלט זיך געפאַדערט אין אַזאַ גרויס בוך, מיט אַזויפיל טויזנטער נעמען אוו הונדערטער בילדער. מ׳האָט געמוזט איבערייסן שוין אין מיטן צוזאַמענשטעלן דאָס זוכצעטל, וויייל ס׳איז געוואָרן אוממעגלעך, מחמת — טעכנישע סיבות — ווי מען רופט דאָס... עס האָט געפאַדערט אַסך צייט, מי אוו געלט. ווידעראַמאָל צוצוקויפן פאַפּיר, נאָך אַ דרוקבויגן.

אויפמערקזאַמע לייענער וועלן אוודאי באַמערקן, אַז די לעצטע עטלעכע הונדערט דרוקזייטן זענען געזעצט שוין אַסך געדיכטער. דאָס איז געטון געוואָרן כדי אייגצושפּאָרן פּאַפּיר אוו אַנדערע הוצאות.

ס׳זענען אַרייַנגעפֿאַלן בייַ צוויי צענדליק דרוקגרייזן, פון די דרוק־שדימלעך איז, זעט אויס, גאַנץ שוועך זיך אויסצוהיטן, כאָטש נאָרמאַל האָט מען 3—4 מאָל קאָרעגירט, אין געוויסע פֿאַלן — נאָך מערערע מאָל. אָפּטמאָל וועךט צעשיט אַ זאַך־שוירה שוין אין סאַמע מיטן דרוקן. אין דער זעלבער דרוקערייי (איינע פון די גרעסטע אין לאַנד) דרוקט זיך אויך די גרויסע העברעאישע ענציקלאָפּעדיע. עס קאָרעגירן זי 4 קאָרעקטאָרן, פונדעסטוועגן קומט בייַם סוף פון יעדן באַנד אָט דער גרינער שעם־צעטל מיט די באַמערקטע דרוקגרייזן. אַזוי, אַז אין אונזערע באַדינגונגען (וווּ ס׳האָט נישט געאַרבעט קיין שטאַנ־דאַרן און קאָרעקטאָרן) — זענען מיר נאָך אַרויס גאַנץ נישקשה בכבודיק. (טייל מאַטעריאַל פון יזכור־בוך איז געזעצט געוואָרן אין אַ צווייטער דרוקערייי, וויייל אַנדערש וואָלט ס׳בוך נישט פֿאַרטיק געוואָרן צום אזכרה־טאָג פון 20טן אַפּריל 1955, כאָטש ס׳בוך זעצט זיך אוו דרוקט זיך שוין העכער אנדעהאַלבן יאָר).

מיר האָבן נאָך געוואָלט באַמערקן, אַז מיר האָבן זיך נישט גוהג געווען ווי טייל רעדאַקטאָרן פון יזכור־ביכער, וועלכע שרייבן אויפן סמך פון די פֿאַראַנענע דאָקומענטן, לאַנגע, סינטעטישע, היסטאָרישע־פּובליציסטישע אָפּהאַנדלונגען. מיר האָבן געגעבן די היסטאָרישע דא־קומענטן גופא, אַן קאָמענטאָרן אוו אַן אַרומרעדנישן. ס׳איז גענוג.

מיר זענען צופֿרידן וואָס אַזויפיל פון אונזער לאַנדסלייט האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט פון שרייבן אַ קדיש נאָך זייערע אומגע־קומענע, פֿאַרצייכענען זייערע איבערלעבענישן, זכרונות. עס האָט אַ וועךט נישט נאָר פֿאַר די קאָריוועך לאַנדסלייט גופא, דער מאַטעריאַל איז אַ וואָגיקער אוו וועךטפולער אוו וועט זיין אַ בכבודיקער צו־שטייער צו דער געשיכטע פון יידישן פֿאָלק אוו זיין שטייגער־לעבן אין פוילן, דער עיקר צו זיין לעצטן קאַפּיטל — פון אומקום אוו טיילווייזן ניצול וועךן.

דאָס עם הספר קריגט צו אַ נייע רויבריק: יזכור־ספר. יעדעס שטעטל וועט שטעלן אַ מצבה אַ יזכור־ספר נאָך זיינע אומגעקומענע. לאָמיר זיך טרייסטן וואָס מיר קאָריוועך, קומען מיט אַזאַ גרויס יזכור־בוך, אין כמות (1216 זייטן, 575 בילדער) אוו אין איכות. זאָל דאָס זיין אונזערס אַ טראָפּנדל טרייסט.

סוף

משה גראָסמאַן

תל־אביב, ז׳ ניסן, תשט״ו — 30 מאַרץ 1955.

אינהאלט:

קבר ומצבה ז—ח
אַ קבר אוּן אַ מצבה ט—יב
A Burial place and a Memorial יב—יד
יזכור טו—טז
אונזער בית הקברות־רשימה פון די הרוגים־קדושים
בני קאַריוו יז—נב
מלך ראַוויטש וועגן אריה מערזערס קופּערהעמערוּנג נג—נד
אפּיציעלער דאָקומענט וועגן אומקום נה—נו
ענציקלאָפּעדיעס אוּן היסטאָריש וועלק וועגן קאַריוו נז—סב
קינסטלער וועגן דער קאַריוּער שיל סג—סד
אַ בּינטל באַמערקוּנגען (פון משה גראָסמאַן) 1—12
מיר דאַנקען 13—16
קוֹריב וגדוליה — הרב ר׳ אריה מרדכי רבינוביץ׳ 17—20

אונזערע קהלשע אינסטיטוציעס, קולטור־געזעלשאַפטן, פּאַרטייען, פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען, בתי תפילות אוּן ווילטאַט־חברות

בנימין וויינריב: די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע אין קאַריוו 23—38
— דער מזרחי ביי אונז אין שטעטל 39—46
— די קאָאָפּעראַטיווע באַנק 47—50
אריה ראָזענזאָן: דער בית״ר אין קאַריוו 51—72
שמעון וויינבערג: אונזערע פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען 73—78
אברהם אהרן שטערן: ביבליאָטעק אוּן שולע 79—96
פּנחס שילדקרויט: די צעירי אגודת ישראל 97—106
ליפּטשע וויינריב: עטלעכע עפּיזאָדן פון אונזער החלוץ 107—112
דוד קאַרטמאַן: עטלעכע באַמערקוּנגען אוּן זכרונות פון אונזער „החלוץ״ אוּן הכשרה 113—116
דוד קאַרטמאַן אוּן שׂ׳ינדל שטראַסבורג: לינקע פועלי ציון 117—124
— די „הכנסת אורחים״ 125—126
יחיאל העכט: דאָס בית המדרש 127—132
קלמן טייטלבוים: עטלעכע ווערטער וועגן מיינע ברידער אוּן שוועסטער פון קן בית״ר 131—132
יקותיאל וואַכמאַן: פון אַלעם צו ביסלעך 133—140
שמואל גאָטליב: „לינת הצדק״. 141—144
שמואל טייטלבוים: עטלעכע צוגאַבאַמערקוּנגען וועגן דער ציוניסטישער באַוועגוּנג אין אונזער שטעטעלע 145—152
משה חאַנסמאַן: אַ קאַריוּער פאַך 153—156
שמחה וויינמאַן: אַ בית מדרשניק וועגן בית המדרש 155—158
גרשון ווייד: „ביקור חולים״ אוּן ביבליאָטעק 159—160

אין די בוּנקערס, היילן, שטאַלן, פעלדער אוּן וועלדער (סעפּטעמבר 1939—מאַי 1945) זכרונות פון די לעבנגעבליבענע:

זהבה פּאָגעלמאַן: מיינע איבערלעבענישן 163—196
די איבערלעבענישן פון לוי גראָסמאַן 197—220
נחמיה ווורמאַן: כ׳בין געווען אַ דייטשישער זעלנער 221—234
חורבן קאַריוו אוּן די איבערלעבענישן פון שמואל חאַנסמאַן 235—270
ישראל היטלמאַן: 68 חדשים אין געפאַנגל קעגן טויט 271—286
חיה טאָבע קאַטלאַזש: אוּן דאָך בין איך געבליבן לעבן 287—366
בנימין וויינריב: געבליבן לעבן, אָבער... 367—370
משה שולשטיין: אין מיין חרובן היים־שטעטל קאַריוו 371—390
צלבה צימערמאַן־גינזבורג: זייער לעצטער וועג 391—394
שמחה קלאָפּערמאַן: דער אויסשוויץ־קאָצעטלער נומער 42212 395—400
מלכה קנאָפליך־שטערן: תמיד ערב טויט 401—426
סאָנע ראָזענזאָן: מיינע קינדערייאָרן, יוגנט אוּן פאַרטיזאַנער־קאַמפן 427—502
מרים וויינבוּך: איך וועל דערציילן קורץ 503—506
חיה ריצער וואַסערמאַן: איבערגעלעבט אוּן דערלעבט 507—518
לייזער אייכענראַנד: אייביקער טרויער (לידער) 519—528
די איבערלעבענישן פון חיים חאַנסמאַן 529—540
דינהלע ראָטשטיין־ריצער: ווי אַזוי איך בין געבליבן לעבן 541—552
דער מאַרטירער־טויט פון אַ רעדאַקטאָר אוּן אַ ראַט־מאַנשע — דאָס פאַרפאַלק ניסנבוּים 553—556
אַ בריוול פון מאיר אַקערמאַן 555—556
משה שולשטיין: לידער: איך האָב געזעען אַ באַרג, אייזיקל שרייער, דער ניגוּן פון מיין טאַטנס ניי־מאַשין 557—566
אַ צייכנוּנג פון יאָסל בערגנער 565—566
פּייגע בריק־רעכטמאַן: אַ קאַריוערין אין קאַוולער געטאָ 567—586
שמעון זילבערינג: אונזערע צרות 587—588
חיים ראָכעלסמאַן: לידער פון אַ פּשוטן ייד 589—590
הערשל צוקערמאַן: פון קאַריוו קיין סאָביבאָר, אוּן דער אויפשטאַנד אין דאָרטיקן לאָגער 591—610
אונזערע זין אוּן טעכטער אין די אַרמייען, אין קאַמף קעגן די נאַצי־מערדער (בילדער אוּן נעקראָלאָגן) 611—616

זכרונות פון אונזער שטעטל — טיפן, גע־שטאַלטן, שטייגער, געשעענישן:

הרב טוביה גוטמאַן ראָפאָפּאָרט: אויטאָביאָגראַפּיע 621—656
— פאָמיליע־נעקראָלאָגן 657—660
ש. ערנסט: הרב טוביה ראָפאָפּאָרט זעצט פאָר די פאָרשוּנגס־אַרבעט פון „חכמת ישראל״ 661—664
ראָפאָפּאָרט־כאַרלאַף: אַ גילגול פון אַ ניגוּן — „שטייט אויף הייליקע יידעלעך״ 663—664
הרב טוביה גוטמאַן ראָפאָפּאָרט: טאָטע־מאָמע, זיידע־באָבע — די ביאָגראַפּיע פון אַ דור 665—744
— דריי דערציילונגען: אַ קאַריוער ייד האָט מקדש געווען שם שמים ברבים; ווי אַזוי מענדל וואָסערטרעגער האָט געגעסן פליישיקס אין די ניין טעג; אַ זיווג מן השמים 745—760
ש. ערנסט: מאיר ראָפאָפּאָרט — דער באַשיידענער מענטש אוּן געלערנטער 761—764
הרב ר׳ אריה מרדכי רבינוביץ׳: וואָס האָט פאַסירט אין יאָר 1914? 765—772
— לזכרון נצח 771—772
יצחק גוטערמאַן: עטלעכע ווערטער וועגן מיין פאָטער הרב ר׳ אלימלך גוטערמאַן 773—776
ר׳ יאָסעלע שוחט 777—778
הרב דוד קירשענבוים: אַמאָל — אַמאָל... (זכרונות) 779—786
ש. טענענבוים: אין ליכטיקן אָפשיין פון דורות 787—798
יחיאל גראָנאָטשטיין: מיין טאַטע — אַן אייניקל פון ר׳ שמואל קאַריוער 799—802
שלמה ראָזענבערג: פון מיינע דערינערונגען וועגן קאַריוו 803—808
דוד אריה ניימאַרק: מיין טאַטע ר׳ משה מרדכי ע״ה 809—812
משה גראָסמאַן: אַ קינדישער עפּיזאָד 813—820
י׳. זילבערשטיין: הונדערטער עפּיזאָדן, קוריאָזן 821—892
אַ ליטעראַרישע יובל־שמחה ביי אַ קאַריוער אין ישראל (בילדער) 893—894

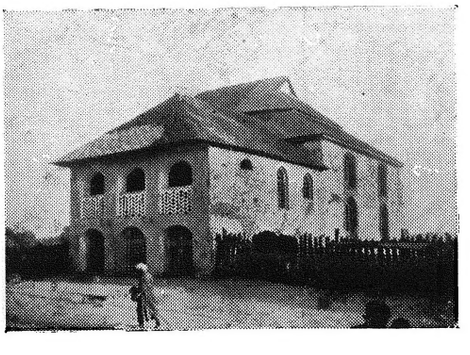
אברהם אהרן שטערן: אַ גוי האָט פאַרלוירן און אַ ייד האָט געפונענען 895—900
שלמה וואַכמאַן: אַ שטרייק פון דער חברה קדישא, אָדער די אומלעגאַלע לוויה 899—900
זיוה ורדי ראָזענבערג־מעלהענדלער: שוין צוואַנציק יאָר 901—902
יעקב יוסף שיפמאַן: מיין קורצע ביאָגראַפיע 901—904
אברהם ראָזענשפיר: אין יאָר ניינצן פינף 903—906
פייגע בריק (צפורה רעכטמאַן): מיין פאַטער יודל בריק ז״ל 905—906
גיטל טרוידלער: אויף אַ פייערונג פון „יד ושם אין ירושלים 907—908
משה פעלדבערג: אַ תיקון פאַר די קברים 909—910
אריה ווייניריב: אזכרה... 911—914
חיים יוסף בריצמאַן: אונזער פאַטער אברהם לייב בריצמאַן ז״ל 915—916
שלום בריצמאַן: אונזער פאַטער אברהם לייב בריצמאַן ז״ל 917—918
חיים טייכמאַן (חיים שמחה יהודיתלס): אסתר חיה דינהס 919—922
שמחה ראָטפאַרב: קאַריוו, וואַרשע, סיביר, רויטע אַרמיי, פוילישע אַרמיי, ארץ־ישראל 923—926
חנהטשע קאַווע־לערמאַן: אַ פאַרשטערטער פרייטיק צונאַכטס 927—930
— אַ בינטל זכרונות 931—936
— צום אָנדענק פאַר די קאַריוער חדר־יינגלעך (ליד) 937—938
מאיר פאַקנטערגער: ווי אַ בוים (ליד) 937—938
צוויי געראַטעוועטע קאַריוער יתומים אין אַ קיבוץ אין ישראל 939—940
מאָטל היטלמאַן: איך ווויז ביים ירדן 941—942
שיינדל קאַרטמאַן־שטראַסבורג: דערינערונגען 943—944
משה חאַניסמאַן: אַן עפיזאָד פון אַנדערהאַלבן מינוט 945—946
— אַ מעשה מיט אַ קאַזאַק וואָס האָט אַראָפ־געכאַפט די מזוזה ביי פייוול שוסטער 945—948
— דער באַלעמער און די שטיפערס 947—948
— ווי אַזוי איך האָב געכאַפט פיש 949—950
יצחק ניסענבוים: לערנען חומש אין אַ היטל, אָבער נישט אין בלויזן קאָפ... 951—954
בלה לעווין: ר׳ דוד צבי צימערמאַן 955—956
ר׳ יצחק משה, זון פון ר׳ עקיבא ליכט ז״ל 957—960
פ. קליגער: מרים גיטל לאָרבערבוים 961—962
גיטל טרוידלער: זכרונות און עפיזאָדן 963—966
אסתר טרוידלער־וואַכנהאַזער: מיין שוועסטער, מיינע ברידער 965—968
משה פעלדבערג: הערשל רוסישער — דער גביר, טרעגער, משהלעך־דערציילער 969—970
חיה דינה פעלדבערג: מיין זיידע לייביש פעלדבערג 971—972
ב. ווייניריב: יאָסקע חזן — דער לעצטער חזן און סופר 973—974
שרה אייזענשטאַט: אַזוי האָב איך געזעען קאַריוו 975—980
חיים ראָכעלסמאַן: עטלעכע פאַרצייכענונגען 981—982
אברהם אהרן שטערן: צוליב אַ הין מיט אַ האַן אין חרוב געוואָרן טור מלכה, און איבער אַן אויג פון אַ קאַזע שלאָגט אייזיק שוסטער הערצקע בעדער 983—984
— מיין שטעטעלע קאַריוו (בילדלעך אין גראַמען) 985—986
בנימין ווייניריב: קאַריווער טיפן 987—990
— קוריאָזן, עפיזאָדן און גלייכווערטלעך 991—996
פנחס בן אברהם: עטלעכע מעשיות און מופתים וועגן קאַריווער רבין ר׳ נח 997—998
רבקה גרינפעלד: די קאָנקורענץ צווישן די יאריד־סוחרים 999—1002
פישל פעלדבערג: עטלעכע קליינע עפיזאָדן 1003—1004
אברהם לערמאַן: אַ בינטל זכרונות פון דער אַלטער היים 1005—1016
יהודית קראָקאָוויאַק־קאַרנגאַלד: עטלעכע ווערטער 1015—1016
חיים שנייער: צוויי לידער 1017—1018
וועלוול וואַכנהאַזער: וועג איך בין געווען דער פוסק אחרון 1019—1020
שמואל פאָזאַראָוטשיק: ברעקלעך זכרונות 1021—1024
לאה ווייניגשטאָק־וואַכמאַן: שרה רבקה די פישערקע און צרות פון שמחת תורה 1023—1024
דבורה טייטלבוים: די שולע 1025—1026
משה וואַכמאַן: אויפן לובלינער וועג 1034—1027
שמחה חאַניסמאַן: בלעטער פון ספר הזכרונות 1035—1042
משה פעלדבערג: על נהרות שם ישבנו... 1043—1044

נעקראָלאָגן, מודעות אבל, obituaries

לייבל לאַנדסמאַנס לויה (בילד) 1047—1048
נעקראָלאָגן 1049—1094
בילדער, באַמערקטע דרוקגריזן, 1095—1096

לאַנדסמאַנשאַפטן

אַ קאַריווער פון אַמעריקע צוגאַסט אין ישראל (הארי ליפסמאַן און זיין פרוי אסתר) 1097—1100
טעטיקייט־באַריכט פון די קאַריווער אין ניו־יאָרק 1101—1108
קאַריווער אין ניו־יאָרק (בילד) 1109—1110
ל. קאָווע: עטלעכע צוגאָב־באַמערקונגען וועגן דער קאַריווער סאַסייטי אין ניו־יאָרק 1111—1114
יעקב לערמאַן: אַנערקענונג פאַר לאַנדסלייט 1115—1116
פנחס אַקערמאַן: די קאַריווער לאַנדסלייט אין מאַנטרעאַל 1117—1130
קאַריווער אין מאַנטרעאַל (בילד) 1131—1132
חנהטשע לערמאַן־קאָווע: אַביסעלע געשיכטע פון דעם לעבן און טעטיקייט פון די קאַריווער אין דעטראָיט 1133—1134
זאב וואַכנהאַזער: די קאַריווער אין אַרגענטינע 1135—1138
אַדרעסן־רעגיסטער פון די קאַריווער לאַנדסלייט אין דער וועלט 1139—1146
נאַכוואָרט 1147—1148
אינהאַלט 1149—1152

141

Grossman
*PXV
(Kurow)
1955